ભાપાંક
ભાવાંદ

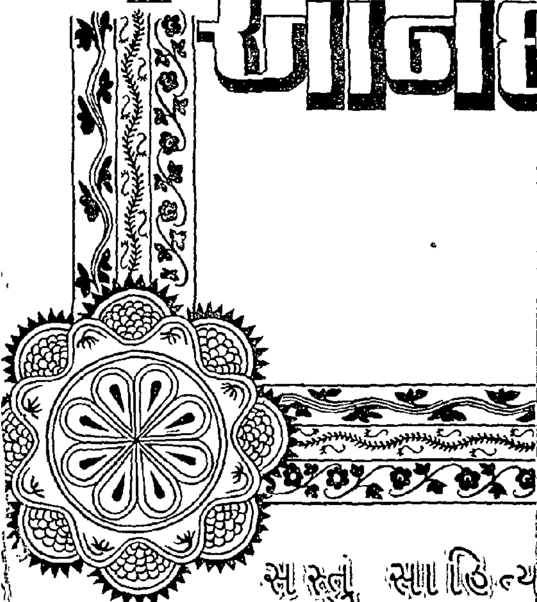

સસ્તું સાહિત્ય

એક રૂપિયો

પો બો ૫૦, **અમદાવાદ.**

CROWN BRAND
GUARANTEED PURE

CROWN BRAND
GUARANTEED PURE

એલ્યુમિનિયમ
અને
પિત્તળનાં વાસણ

વાસણોનો વિચાર આવતાંજ ક્રાઉન માર્કાની યાદ તાજી થાય છે. બનાવટની ઉત્તમતા, ઉપયોગિતા માટેનું સંશોધન, ભાવોનું વ્યાજબીપણું અને વ્યવહારની નિયમિતતાનું એ સાચું પરિણામ છે.

એલ્યુમિનિયમના વાસણો વજનમાં હલકા, જલ્દી ગરમ થાય તેવા અને કીંમતમાં કીફાયત હોય છે કલાઇ કરવાની જરૂરજ નથી પડતી.

દુધના હાન્ડા, ટીફીન કેરીયર, કીટલી, થાળી ગ્લાસ, પ્લેટો, બદના, લોટા, ટોપ, હાન્ડી, વિગેરે કરોડો માણસો સંતોષથી વાપરે છે.

તમારી જરૂરિયાતો
માટે
લખો અથવા મળો :

જીવનલાલ (૧૯૨૯) લિમિટેડ
કલકત્તા મુંબઈ મદ્રાસ કોલમ્બો–દિલ્હી

લેખકોને

- ★ 'અખંડ આનંદ'ની લેખ-પસંદગીનું ધોરણ પાછલા બે વર્ષમા લગભગ નિશ્ચિત થઈ ચૂક્યું છે 'અખંડ આનંદ' કોઈ ચોક્કસ વિષય કે વર્ગનું માસિક નથી, એ સર્વદેશીય અને સર્વોપયોગી થાય એવા અમારા પ્રયત્નો છે

- ★ સાહિત્યના કોઈ પણ પ્રકારને-વાર્તા, નાટક, જીવનચરિત્ર, ધર્મકથા, પ્રસંગકથા, રેખાચિત્ર, પત્ર, નિબંધ, પરિચય, પ્રવાસ-વર્ણન વગેરે કોઈ પણ રૂપમા માનવજીવનને 'ઊંચે લાવનારા, પ્રેરણા આપનારા ઉપયોગી વિચારો ગૂંથાયા હોય તેવા તમામ પ્રકારનાં લખાણો 'અખંડ આનંદ' માટે સ્વીકારવામા આવે છે એ સાદી ભાષામા ને સરળ શૈલીમા આલેખાયેલા હોવા જોઈએ ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, વિજ્ઞાન, સમાજશાસ્ત્ર, માનસશાસ્ત્ર, શિક્ષણશાસ્ત્ર, રાજકારણ અર્થકારણ, સાંસારિક પ્રશ્ન, નિર્દોષ આનંદ કે જ્ઞાન આપતા પરિચયો વગેરેને સ્થાન છે

- ★ 'અખંડ આનંદ' પ્રત્યે ગુજરાતના લેખકો, વિદ્વાનો, વિજ્ઞાનીઓ, કેળવણીકારો, અભ્યાસીઓ, લોકસેવકો, સાધકો અને ધર્મજ્ઞો મમતા રાખે છે અને તેથી લેખો પુષ્કળ પ્રમાણમા આવે છે તંત્રી તરફથી સામાન્ય રીતે લેખના સ્વીકાર-અસ્વીકારનો જવાબ એક અઠવાડિયામા આપવામા આવે છે, પરંતુ લેખ ચોક્કસ કયા માસમાં પ્રસિદ્ધ થશે તે કહેવાનું મુશ્કેલ હોય છે લખાણોની પસંદગીમા મૌલિક કૃતિને પ્રથમ સ્થાન આપવામા આવે છે, પરંતુ સારી વસ્તુના સારા અનુવાદો પણ સ્વીકારાય છે કોઈ પણ કૃતિની જવાબદારી તો લેખકની જ રહે છે

- ★ લખાણ પ્રસિદ્ધ થતાં જ લેખકને અંક, યોગ્ય પુરસ્કાર અને લખાણની છૂટી પાંચ પ્રતો મોકલી આપવામા આવે છે આ બાબતમા 'અખંડ આનંદ' ખૂબ નિયમિત છે

- ★ અસ્વીકાર પામેલા લેખની સાથે તેનાં કારણો આપવાનું અતિ મુશ્કેલ છે એથી ચર્ચામા ઊતરવું પડે છે કેટલાક લેખકોને માઠું પણ લાગે છે એટલે બે વર્ષના અનુભવ પછી 'અસ્વીકાર્ય' એવી નોંધ સાથે લખાણ પાછું મોકલવાનું નક્કી કરવું પડ્યું છે લેખકો આ બાબતમા ગેરસમજ ન કરે એવી વિનંતિ છે લખાણના અસ્વીકારનાં અનેક કારણો હોઈ શકે છે

- ★ લેખકની કૃતિ શાહીથી, કાગળની એક જ બાજુએ, સારા અક્ષરે લખેલી હોવી જરૂરી છે અંગ્રેજી, સંસ્કૃત કે બીજી કોઈ ભાષાનાં અવતરણો મૂકવા હોય તો તેનું ગુજરાતી ભાષાંતર આવશ્યક છે સ્વીકાર-અસ્વીકારના જવાબ માટે અને અસ્વીકાર પામેલું લખાણ પાછું મેળવવા માટે ટપાલ-ખર્ચ મોકલવું આવશ્યક છે જેનું ટપાલખર્ચ ન મળ્યું હોય તે લખાણને એકાદ માસ પછી રદ કરવામા આવે છે

- ★ તંત્રી સાથેનો તમામ પત્રવ્યવહાર કરવાનું, લખાણો મોકલવાનું, બદલાના પત્રો માટેનું સરનામું નીચે પ્રમાણે છે

તંત્રી 'અખંડ આનંદ'
ગુલબહાર, મેટ્રો પાછળ,
બેરેક રોડ, મુંબઈ-૧

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય તરફથી તંત્રી સોપાન
મુદ્રક ને પ્રકાશક ત્રિભુવનદાસ લ૦ ઠક્કર
મુદ્રણ અને પ્રકાશન સ્થાન સસ્તું સાહિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ-અમદાવાદ

: અનુક્રમ :

	વિષય	લેખક	પૃષ્ઠ
૧	હૈયાની ગાંઠ છોડી નાખો	શ્રી	૧
૨	જગજ્જૂની ચમત્કારકથા (કાવ્ય)	અધ્યા. બળવંતરાય ક. ઠાકોર	૩
૩	જીવનનું લક્ષ્ય	સ્વામીશ્રી અદ્વૈતાનંદજી	૪
૪	પ્રાર્થના, દ્વન્દ્વ અને અદ્વૈત (ગાંધીજીના બે અપ્રસિદ્ધ વાર્તાલાપો)	શ્રી ચંદ્રશંકર પ્રા. શુક્લ	૮
૫	બાપુ સાથેના પ્રસંગો	શ્રી હરિભાઉ ઉપાધ્યાય	૧૧
૬	મૃત્યુનો મહિમા	શ્રી કેદારનાથજી	૧૪
૭	યહૂદી ધર્મ	મુનિશ્રી સંતબાલજી	૧૮
૮	વશીકરણનો મંત્ર	શ્રી દેસાઈ વાલજી ગોવિંદજી	૨૨
૯	ઊંઘનું તત્ત્વજ્ઞાન	શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવે	૨૪
૧૦	નાટ્યાચાર્ય ભરતમુનિ (પરિચય)	પંડિતશ્રી ઓમ્કારનાથ ઠાકુર	૨૮
૧૧	પુનર્લગ્ન (વાર્તા)	શ્રી પીતાંબર પટેલ એમ. એ.	૩૯
૧૨	રાષ્ટ્રમુદ્રા	અધ્યા. ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા એમ. એ.	૪૮
૧૩	અણસાવધ કિલ્લો (પ્રસંગચિત્ર)	શ્રી નટવર મૂ. વીમાવાળા	૫૨
૧૪	ગુરુત્વાકર્ષણ છૂટે તો ? (હળવો લેખ)	શ્રી સતીશચંદ્ર પ્ર. દેસાઈ એમ. એસસી. (લંડન); બાર–એટ–લૉ.	૫૭
૧૫	માનવતાની સુગંધ (વાર્તા)	અધ્યા. શશિન્ ઓઝા એમ. એ.	૫૯
૧૬	લોકશાહી	શ્રી રમાકાંત નટવરલાલ પરીખ એમ. એ. એલએલ. બી.	૬૩
૧૭	દર્શનોનો કાળક્રમ	શ્રી રામલાલ નવનીતલાલ	૬૮
૧૮	પ્રભુ પધાર્યા (વાર્તા)	શ્રી ભાનુકુમાર ચુ. નાયક	૭૦
૧૯	બાપુ પર બાળકનો પત્ર	શ્રી ખ્વાજા અહમદ અબ્બાસ	૭૨
૨૦	સાધુતાની પગદંડીએ (નાટિકા)	શ્રી સુરેશ ગાંધી	૮૦
૨૧	પતંજલિ ને યોગદર્શન	શ્રી શાંતિલાલ લા. જોષી એમ. એ.; એસ. ટીસી.; વિદ્યાલંકાર	૮૪
૨૨	મગજની નબળાઈ (આરોગ્ય)	ડૉ. નાથાલાલ જે. દવે	૮૮
૨૩	તસ્માદ્ યોગી ભવાર્જુન	શ્રી લલ્લુભાઈ ઉપાનકાર	૯૩
૨૪	દુઃખમુક્તિની ચાવી	શ્રી પુરુષોત્તમ પ્રેમચંદ શેઠ	૯૯
૨૫	ભીલ સંસ્કૃતિ	શ્રી રમણલાલ ધીરજલાલ શાહ	૧૦૧
૨૬	તપસ્વીની તેજધારા	શ્રી રતુભાઈ શેઠ	૧૦૭
૨૭	સેવામૂર્તિ હરિભાઈ	અધ્યા. ધીરજલાલ પરીખ એમ. એ.	૧૦૯
૨૮	વધુ અનાજ ઉગાડો	શ્રી પ્રદ્યુમ્ન દેસાઈ એમ. એસસી. (એગ્રોનોમી)	૧૧૪
૨૯	તંત્રીની ટપાલ		૧૨૨
૩૦	યુગપ્રવાહ	સોપાન	૧૨૩
૩૧	સંસ્થા–સમાચાર	કાર્યાલય	૧૨૭

અખંડ આનંદ

વર્ષ ૩, અંક ૩] તંત્રી : સોપાન [જાન્યુઆરી ૧૯૫૦

હૈયાની ગાંઠ છોડી નાખો

કબૂલ કરુ છુ કે તમને બહુ બૂરા અનુભવો થયા હશે કબૂલ કરુ છુ કે મનમાં ગાંઠ વાળતા પહેલાં તમે વિચારો કરવામાં જરી યે કચાશ નહિ રાખી હોય, છતાં યે કહું છુ કે બધું એ ગાંઠ છોડી નાખો ઈશ્વરે જેને વિચારશક્તિ અને બુદ્ધિશક્તિ આપ્યાં છે તેને ગાંઠ વાળી લેવાની જરા યે જરૂર નથી

પાછલા અનુભવોને તમે ફેંકી દો એમ હું ક્યાં કહું છુ ? જેણે હજારવાર તમારો વિશ્વાસઘાત કર્યો છે, તેના વિશ્વાસે ગાફેલ રહો એમ પણ મેં તમને ક્યારે કહ્યું છે ? હું તો કહું છુ કે એ તમારા જેવો જ માણસ છે તમારા જેવુ જ એનુ મગજ છે તમારા જેવુ જ એનુ દિલ છે

તમે એમ કહી શકશો કે જીવનમાં સદાયે તમે સ્થિર રહ્યા છો ? તમારા દિલમાં ભાવના કે વાસનાનાં ભરતીઓટ શું કદી યે નથી આવ્યાં ? જડ પથ્થર જેવા કે મહાન હિમાલય જેવા તમે શું સદા સ્થિર અને અચળ જ રહ્યા છો ?

તો કેમ માની બેસો છો કે એનામાં ફેર પડશે જ નહિ, પડી શકશે જ નહી ? ભલેને એની ક્રૂરતા કે નીચતાના લાખો પ્રસંગો તમે જોયા હોય, છતાં યે હું તો કહું છુ કે એના દિલના અમાસ જેવા અંધારામાં પણ સત્ય અને દયાના તારલા ચમકી ગયા હશે મારી તમને વિનંતિ છે કે એ તારલાના વિશ્વાસે ફરીને એના હૃદય ઉપર તમે આંખ માંડો

એમ તો હું કહેતો જ નથી કે તમે બધુ ભૂલી જાઓ, એને પરમ સંત માનીને એની સાથે વ્યવહાર કરો, એના શબ્દો અને વર્તનને સત્ય માની ચાલવા માંડો હું તો કહું છુ કે એ જે બોલે ને કહે તે ઉપર ફરીને વિચાર કરવાની છૂટ રાખો દિલમાં ગાંઠ વાળી લીધી છે એ છોડી નવી વાત આવે ત્યારે નવી રીતે વિચારો મારા ઉપર વિશ્વાસ હોય તો હું તમને ખાતરી આપું છુ, કે તમારા અંતરનો પ્રકાશ તમને દગો નહિ દે તમને ખાડામાં નહિ ઉતારે એની નવી વાતમાં જો અસત્યનું ઝેર હશે તો તમે પારખી જ જશો

જરી વિચાર કરો તમારા પોતાના જીવન ઉપરાંત તમે તમારા કુટુંબમાં, મિત્રોમાં,

પરિચિતોમાં પરિવર્તનો નથી જોયાં ? તમે શું એવું સાંભળ્યું કે વાંચ્યું નથી કે અધોગતિની ખીણમાં પડેલો આદમી ધીમેધીમે ઉન્નતિના શિખર ઉપર પહોંચ્યો હોય ? તો પછી આટલો અવિશ્વાસ શાને ? સંભવ છે કે એ તો જુઠ્ઠો હોય, ખરેખર જુઠ્ઠો હોય, મરતાં લગી એ જુઠ્ઠો જ સાબિત થાય; પરંતુ તમે એને સમજવાનો પ્રયત્ન કરશો, એમાંથી સત્ય તારવવાની વૃત્તિ રાખશો તો કયું નુકસાન થશે ? એક જ ને કે તમારે સદાયે જાગ્રત રહેવું પડશે ? તમારે સદાયે તમારા મનને વિચારોના દીવાથી પ્રકાશવંતું રાખવું જોઈશે ?

એ તો સારી વાત છે ભાઈ! માનવીની વિશેષતા જ એ છે. અવિશ્વાસનાં અંધારામાં ભયભીત જીવન ગાળવા કરતાં વિશ્વાસના અજવાળામાં નીડર જીવન ગાળવાની મોજ કોઈ અનેરી છે; એ મોજ તમે લૂંટો એમ હું ઇચ્છું છું.

અને......અને કોઈક દહાડો તમારો પ્રકાશ સાચી વસ્તુ પારખી ન શકે, તમારી જાગ્રતિમાં થાકનું ઝોકું આવી જાય અને એ તમને નુકસાન પહોંચાડી દે તો શી ચિંતા છે? તમે એમ માનો છો કે તમે અવિશ્વાસ રાખશો અને મનની ગાંઠ છોડશો જ નહિ તો તમને કોઈ ઠગી નહિ શકે ?

તો પછી શા માટે અંતરને ઉઘાડું નથી રાખતા ? શા માટે માની બેસો છો કે જેણે તમને દગો દીધો છે તે સદાકાળ દગો જ રમશે ? અને તમે એટલેથી જ ક્યાં અટકો છો ? એક માનવીના દગાનો ભોગ બન્યા પછી તો તમે અનેક પ્રત્યે અવિશ્વાસ ધરાવતા બનો . એક સ્થળે મૂકેલો વિશ્વાસ અને દાખવેલી ઉદારતા તમારામાં હજારગણા વિશ્વાસ ને ઉદારતાના ભાવો ન જગાડે, પરંતુ અવિશ્વાસ અને અનુદારતા તો તમારા આખા વનને ઝડપી લેશે.

જરા વિચાર કરો. જ્યાં હાડમાંસનાં પામર માનવીઓ વસે છે, ત્યાં વિશ્વાસ અને અવિશ્વાસ બંને છે. ઇષ્ટ અને અનિષ્ટનાં મિશ્રણનું જ આ જગત રચાયેલું જણાય છે. સેતાન અને ઈશ્વરની કલ્પના જુઠ્ઠી નથી.

આવા જગતમાં જો વિશ્વાસ, પ્રેમ, ઉદારતા અને સત્યની સ્થાપના કરવી હોય તો અંતરને કદી એક જ વિચારમાં બાંધી રાખો નહીં, એને ઉઘાડું રાખો. એમાંથી વિશ્વાસ પ્રગટશે, સત્ય પ્રગટશે. જો એને બાંધી રાખશો તો કોઈ અજાણ્યાની વાત તમને સાચી લાગશે નહિ, કોઈ અજાણ્યાનો પ્રેમ તમે સાચો માનશો નહિ, કોઈ અજાણ્યાનો વિશ્વાસ કરશો નહિ અને પરિણામે અવિશ્વાસ, વિદ્વેષ અને અસત્યને તમે વહેતાં મૂકશો.

જીવનને સફળ કરવાનો અને જગતમાં મૈત્રી સ્થાપવાનો સાચો માર્ગ મનની ગાંઠ છોડી નાખવાનો છે. એથી પ્રકાશ મળશે, વિશ્વાસ મળશે, મૈત્રી મળશે. દુશ્મન અને દગાખોર પણ એથી અજવાળું પામશે. અજાણ્યાઓ તો એની અસરથી મુક્ત રહી શકશે જ નહિ અને પરિચિતોની દુનિયા પ્રેમમય બનશે.

માટે એ ગાંઠને છોડી નાખો.

શ્રી

જંગજ્જૂની ચમત્કારકથા

•

અધ્યા બળવતરાય ક ઠાકોર

અન્યોક્તિ એટલે અન્યને ઉદ્દેશીને પણ જુદા જ ભાવાર્થવાળી ઉક્તિ આમા શાબ્દિક અર્થરૂપે લક્ષ્ય એક હોય, પણ જરાક વિચાર કર્યાથી સમન્વય બીજી વાત રૂપકકથાઓ અને આ અન્યોક્તિઓમા ઝાઝો તફાવત નથી શિયાળ બિલાડા વાદરો, ઊંટ હાથી, સિંહ કે એવા જ ઇતર પ્રાણીઓના પાત્રવાળી આપણી પચતત્રની વાર્તાઓ, કે ઈસપની પ્રાણીકથાઓ પાછળનો ઉદ્દેશ તો મનુષ્યને જ લક્ષ્ય બનાવવાનો છે અહી એક જગજ્જૂની ચમત્કારકથામા પખીની અન્યોક્તિ દ્વારા લેખકે માનવભાવો સુદર રીતે વ્યક્ત કર્યા છે કાવ્યની નીચે અપાયેલુ એમનુ પોતાનુ ટિપ્પણ નિત્યજીવનના આપણા અનુભવને વ્યક્ત કરે છે

શાર્દૂલવિક્રીડિત સોનેટ

ડાળે એક ચકોર ચાતક બિજી ડાળે રહ્યા આરડે,
'રાકા, રેલ સુધા!' તણો જપ રટે છે એક ધાટે વડે,
બીજો આર્ત્ત પુકારિ મેહ વિનવે, 'વર્ષાદ, વર્ષી પડો!'
આષાઢી ગગને જિહા રવિકરો વીઝી રહ્યા કોયડા!
મધ્યાહ્ને અતિકારમી પુલકનો અગાર હેઠે ગર્યો,
ફાલ્યા ઉચ્ચ વિશાળ પાદપ તણા મૂલે કયહી નાગર્યો,
પળ્મા ઝાળ વિસર્પિ, લીધ ઝડપે, દગ્ધાઈ પખી પડ્યા
સોયે, એક બિજાથિ દૂર, નવ કો ભાળે સુવા જીવતા!
પાકી મોસમ, વીજગાજઝપટે ચોધાર વર્ષા પડી,
ખોખૂ ચાતકનૂ સજીવ થઈ ત્યા ઊડયૂ ધરાઈ, અને
દેખી ખોખુ ચકોરનૂ નજિકમા જેવા ઉભુ વાટડી
આનોએ ખિલિ પૂર્ણિમા, નવ હતો રાહુ તણો યોગ, ને
ઊડયૂ ઊઠિ ચકોર ધ્રાઈ,—ત્યહિ એ બને પુન આરડે
'રાકા, રેલ સુધા!' 'પયોદ પડ ને!'—જૂના સુરે આકળે!

યોગમ શાખપ્રશાખિ તરુવર તે આ સચરાચર અનટાતલ સૃષ્ટિ, વિરાટ અને અનાદ્યનત ચકોર, ચાતક આદિ એમાના અતિક્ષુદ્ર અસખ્ય જીવ, એની દને અસખ્ય પરસ્પર વિરુદ્ધ માગણીઓ કયી જ કરનારા મળે નહીં તેમનેમ વધુ અકળાઈને માગનારા સૃષ્ટિપ્રવાહ કશુ ગણકારતો જ નથી અને પોતાની રીતે વહે જાય છે લૂ વર્ષે છે, અમુક સારામાઠા પરિણામ ઉપજે છે, વરસાદ વર્ષે છે, વળી સારામાઠા બીજા પરિણામો પાકે છે શરદ બેસે છે, ત્રીજી પરપરા શરૂ થાય છે સૌ પોતપોતાનુ ભરતા કરે, એ દિગ્દિગત કોલાહલમા વિરાટ સૃષ્ટિ, બહેરી, નિ ધ્ય, ભેઅક્કન જેવી મળો તેવી, પોતાના જ ચાસ પાચા કરે આવો, ન બનર, છે આ અનવરત નિયતિક્રમ સમઝાય છે? તો સમઝીને સાત્ત્વિક શાતિની દૂરે કર્તવ્યકર્મ જોઈ જાણી તેને વળગી શકો છો સામી બાજુ, અણસમઝે આરડ્યા કરશે, અત્રતત્ર ફાફા માર્યા કરશે, ગોથા ખાયા કરશે, તેનુ કશુ જ નહિ વળે, અને નકામા દુખીદુખી થઈ જશે. તેને માટે જવાબદાર પણ બીજુ કોઈ નથી જ વળી

જીવનનું લક્ષ્ય

*

સ્વામીશ્રી અદ્વૈતાનંદજી

મનુષ્યે પોતાનું જીવનધ્યેય નક્કી કરી લીધા પછી પણ વાસનાના વધતા જતા વિસ્તારને લીધે તેના અંતિમ લક્ષ્યમાં બાધા આવે છે. સર્જન અને સંહાર એ બંને આપણી બાહ્ય તેમ જ આંતરિક પ્રગતિ માટે આવશ્યક છે. ઇચ્છાએ કે અનિચ્છાએ સર્વની ગતિ 'મુક્તિ' તરફ જ હોય છે, પણ એ સાચી મુક્તિ કોને માટે છે? સંવાદની સ્થાપના જેનો ઉદ્દેશ છે, એવા જગતના સર્વ પ્રશ્નોના ઉકેલમાં મગ્ન રહેલ માનવીએ વિશ્વ પાછળ રહેલ પરિપૂર્ણ તત્ત્વની ઉપાસના કઈ રીતે કરવી જોઈએ, તેનું ઊંડાણથી અહીં વિવરણ થયું છે. ગુજરાતના ગણ્યાગાંઠ્યા આગેવાન વિદ્વાન સંન્યાસીઓમાં સાધુસમેલનના પ્રમુખ સ્વામીશ્રી અદ્વૈતાનંદજીનું આગવું સ્થાન છે.

આપણા સર્વ પ્રકારના જ્ઞાનનું મૂળ પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે. ઇન્દ્રિયો દ્વારા મન ઉપર સંસ્કારો પડે છે, તેથી પદાર્થોનું જ્ઞાન થાય છે. અનુમાનથી બુદ્ધિનો નિર્ણય થયા પછી પણ તેના તથ્યાતથ્યની કસોટી અનુભવ ઉપરથી જ કરવી પડે છે. સંસાર તરફ દૃષ્ટિપાત કરતાં આપણને જણાય છે કે આ જગતમાં સર્વ વસ્તુઓ પરિવર્તનશીલ છે, નાશવંત છે. બીજમાંથી છોડ, છોડમાંથી વૃક્ષ અને વૃક્ષમાંથી પાછી બીજની ઉત્પત્તિ થાય છે. સમુદ્રમાંથી જળ આકાશમાં જઈ પાછું વૃષ્ટિ દ્વારા તેમાં જ પ્રવેશ કરે છે. સાગરના તરંગો તેમાંથી ઉત્પન્ન થઈ આખરે તેમાં જ લીન થઈ જાય છે. અનેક બ્રહ્માંડો આદિ કારણમાંથી સૂક્ષ્મ-સ્થૂળ રૂપે [illegible] કરી, વળી પાછાં ઓસરતાં-ઓસરતાં મૂળ સ્વરૂપમાં જ પ્રવેશ કરે છે. આ ક્રિયા સર્વત્ર ચાલતી નજરે પડે છે અને આ અચળ નિયમનું ઉલ્લંઘન કોઈ પણ ઠેકાણે જોવામાં આવતું નથી.

આ ઉપરથી આપણને જણાય છે કે કાર્ય અને કારણ વચ્ચે ખાસ ભેદ હોતો નથી. અલ્પ સમય માટે પરિમિત થયેલા અને અન્યરૂપ ધારણ કરનારા કારણને આપણે કાર્ય કહીએ છીએ. વાસ્તવિક દૃષ્ટિએ જગતમાં કોઈ પણ દ્રવ્યનો કે શક્તિનો સદંતર વિનાશ થતો નથી; માત્ર તેમનાં નામ અને રૂપમાં સતત ફેરફાર થયા કરે છે.

આ અનુભૂતિ ઉપરથી કેટલાક એવું અનુમાન કરે છે કે આ સંસાર પરિવર્તન પામતા અણુપરમાણુઓનો સમૂહ છે. તેની પાછળ અધિષ્ઠાન તરીકે કોઈ પણ સ્થાયી તત્ત્વ નથી. જીવનના મૂળ પ્રશ્નને ઉડાવી દેવાનો પ્રયત્ન આ પ્રમાણે માનવ–ઇતિહાસમાં ઘણીવાર કરવામાં આવ્યો છે, પણ મનુષ્યબુદ્ધિમાં અદમ્ય રીતે રહેલી અમૃતત્વની ભાવનાએ આ વિચારને અંતિમ સત્ય તરીકે સ્વીકાર્યો નથી. આપણા મનનું ઘડતર જ એવું છે કે બંધન અને સ્વાધીનતા, જ્ઞાન અને અજ્ઞાન, પાપ અને પુણ્ય, સુખ અને દુઃખ, માન અને અપમાન–આ સર્વ વિરોધી દેખાતી કલ્પનાઓ સાથેસાથે જ રહે છે. આ ઉભય ધારણાઓ પૈકી જેટલા પ્રમાણમાં એકનું અસ્તિત્વ છે તેટલા જ પ્રમાણમાં બીજીનું પણ છે. આપણા પોતાના અથવા જગતના વિનાશનો વિચાર કરવા માટે આપણે તટસ્થપણે સાક્ષી તરીકે ઊભા રહેવાની જરૂર પડે છે. આ 'સ્વાધીનતા'ની–સ્વતંત્રતાની ભાવના જ આપણા જીવનપંથને પ્રકાશ આપે છે, આપણી પ્રત્યેક ક્રિયામાં વેગ આપે છે, ઉત્સાહ પૂરે છે. જડવાદના સિદ્ધાંતો કાર્યકારણની સાંકળમાં આપણા જીવનને કાયમ માટે બાંધી રાખવાનો ગમે તેવો પ્રયત્ન કરે, તોપણ તેમાં

તેમને સફળતા મળતી નથી, તેનુ કારણ પણ એ જ છે કે શાશ્વતપણાની અને સ્વતંત્રતાની ભાવના આપણા સ્વભાવમાં જ ઓતપ્રોત થયેલી છે અને તેને કોઈ પણ કાળે નાબૂદ કરી શકાય તેમ નથી જગતના સ્વરૂપનો અને આપણા પોતાના સ્વરૂપનો તર્કયુક્ત ખ્યાલ બાંધવા માટે આપણે આ બંને વિચારોનો અંગીકાર કરીને જ અનુમાન ઉપર આવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ

જગતની શરૂઆતથી તે અદ્યતન સમય સુધી મનુષ્યોમાં અતૃપ્તિનુ અસ્તિત્વ આપણને જણાયા જ કરે છે અમુક વસ્તુની પ્રાપ્તિથી આપણને સુખ મળશે એવી માન્યતાથી તે મેળવવા માટે મનુષ્યો પ્રયત્ન કરે છે અર્ધે માર્ગે પહોંચે છે ત્યાં તો બીજી જ વાસનાનો ફણગો મનમાં ફૂટે છે અને પ્રથમ ઇચ્છેલી વસ્તુ નિઃસત્ત્વ લાગે છે સત્તાધીશને પોતાની પાસે જેટલી સત્તા હોય છે તેનાથી સંતોષ થતો નથી તેમાં વૃદ્ધિ કરવાની તીવ્ર અભિલાષા તેના મનમાં રહ્યા જ કરે છે દ્રવ્ય સંપાદન કરવાની વૃત્તિને પણ આ જ નિયમ લાગુ પડે છે કોઈવાર આ અસંતોષની ભાવના ગુપ્ત રીતે વ્યક્તિ અને સમાજના મનમાં સંચાર કરતી માલૂમ પડે છે અને કોઈવાર વિશેષરૂપ ધારણ કરી સમાજના બંધારણમાં ઊથલપાથલ કરી મૂકે છે આ સર્વવ્યાપી અસંતોષનુ કારણ એ જ છે કે આ અશાશ્વત સંસારના પદાર્થો મનુષ્યને કાયમ માટે સંતોષ આપવા સમર્થ નથી પદાર્થો પોતે જ વિનાશી હોવાથી નિત્યસુખ આપના માટે અશક્તિમાન હોવા જ જોઈએ એ તો નિર્વિવાદ છે સંસાર બંધનરૂપ હોય તો તેનાથી શ્રેષ્ઠ અધિકતાવાળી, એવી વસ્તુ હોવી જોઈએ કે જે તેના નિયમોને આધીન ન હોઈ, તેના ઉપર આધિપત્ય ભોગવતી હોય ને જે સર્વથા સંતુષ્ટ હોય આ અનિવાર્ય વિચારપ્રક્રિયામાંથી જ પરમાત્માની હસ્તીની કલ્પનાનો ઉદય થયો છે અને તેના સ્વરૂપ વિષે નિર્ણયો કરવામાં આવ્યા છે

આર્ય તત્ત્વજ્ઞાન પ્રમાણે પરમ તત્ત્વવિષયક સર્વ ભાવનાઓનો સત્-ચિત્-આનંદમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે આનાથી આગળ માનવબુદ્ધિ જઈ શકે તેમ નથી જ્યાં સુધી પ્રત્યેક નામરૂપાત્મક જીવંત પ્રાણી આ સચ્ચિદાનંદરૂપી અંતિમ ધ્યેય પ્રાપ્ત કરતું નથી, ત્યાંસુધી તે અસ્થિર અને અશાંત અવસ્થાને તથા આધિ અને વ્યાધિને આધીન રહે છે

મનુષ્યનો વિકાસ આંતરિક અને બાહ્ય ક્ષેત્રોમાં રહેલાં વિરોધી તત્ત્વોનો સામનો કરવાથી જ થાય છે વિશ્વમાં સંહાર અને સર્જન હમેશ સાથેસાથે જ રહે છે આ ઉભય ક્રિયાઓ દ્વારા પરમાત્મા વિશ્વને ધારણ કરવાનુ અને વિશ્વ દ્વારા પોતાની અતુલ શક્તિ અને શાશ્વત આનંદનો આવિર્ભાવ કરવાનુ કાર્ય કરે જાય છે નૂતન સર્જનની પ્રાથમિક અને આવશ્યક ભૂમિકા સંહાર જ છે વ્યક્તિના ઉત્કર્ષમાં જ્યાંસુધી મનુષ્ય પોતાની હલકી પ્રકૃતિનો વિનાશ કરી, તેને જડમૂળથી ઉખેડી નાખતો નથી, ત્યાંસુધી તે પોતાના જીવનનુ સાર્થક કરી શકતો નથી બાહ્ય પ્રદેશમાં પણ આપણે જોઈએ છીએ કે જે પ્રજા અથવા જાતિ સમયાનુસાર નવીન સર્જન કરવાની તૈયારી બતાવતી નથી, પણ પરંપરાથી ચાલ્યા આવેલા આચારવિચારોને વળગી રહે છે તે ક્રમશ તમસમાં પ્રવેશ કરે છે, સ્થિતિચુસ્ત બની જાય છે, તેમાં સડો પેસે છે, તેનો નાશ થાય છે અને તેનાં ખંડિયેરોમાંથી નૂતન પ્રજાઓ અને જાતિઓ નિર્માણ થાય છે

આપણી આસપાસ સર્વત્ર વ્યાપી રહેલા બ્રહ્માંડનુ અવલોકન કરતાં આપણને જણાય છે, કે સર્વ પ્રાણીઓ એક યા બીજી રીતે પરમાત્માના પૂજનમાં જ નિમગ્ન છે, કારણકે જ્યાંજ્યાં કોઈ પણ ક્રિયા જોવામાં આવે છે

તેનો ઉદ્દેશ મુક્તિ જ છે, અને એ હેતુથી પ્રેરિત સર્વ કર્મો ઈશ્વરપૂજન જ કહી શકાય. આપણે એક મર્યાદિત વ્યક્તિ નહિ પણ સર્વસ્વ છીએ. સમગ્ર પ્રકૃતિ ઉપર આપણું વર્ચસ્વ ખરી રીતે છે જ, આપણે સૌમાં છીએ અને આપણામાં સર્વ છે. આવી અનુભૂતિ(કેવળ માનસિક કલ્પના નહિ)ને જ મુક્તિનું નામ આપી શકાય.

આ પૂર્ણતાની પ્રાપ્તિ માટે જ સર્વ પ્રાણીઓ પ્રયત્ન કરી રહ્યાં છે, પણ બુદ્ધિના ઓછા વિકાસને લીધે અથવા વાસના અને આસક્તિના પ્રાબલ્યને લીધે આપણે સીધો રસ્તો લઈ શકતા નથી. કીર્તિ, ધન અને સર્વ પ્રકારના વિષયોપભોગની એષણાઓ આપણા મનને આમતેમ ઘસડી જાય છે, લક્ષ્યથી વિમુખ કરે છે. આપણે જે સ્થિતિમાં હોઈએ તેમાંથી આપણા આખરના ધ્યેય તરફ એક ડગલું આગળ લઈ જાય તે પુણ્ય અને જે પાછળ ધકેલે તે પાપ. પાપ અને પુણ્ય સાપેક્ષ છે. સંસારમાં ભિન્નભિન્ન જીવાત્માઓ પૃથક્ પૃથક્ ભૂમિકાઓ ઉપર સ્થિત થયેલા છે, તેથી સર્વને માટે એક જ નિયમ લાગુ પાડી શકાય નહિ. પ્રત્યેક કર્મ—માનસિક, વાચિક, શારીરિક—ના સંસ્કાર ચિત્ત ઉપર પડે છે અને આવા સર્વ પ્રકારના સંસ્કારોથી મનુષ્યના ચારિત્ર્યનું ઘડતર થાય છે. તેથી વ્યાપક દૃષ્ટિથી જોતાં સર્વ કર્મો તથા સુખ અને દુઃખનાં સંવેદનો પરમાત્માની ઉપાસનાનાં અંગો છે.

મુક્તિ વીર પુરુષો માટે છે. આત્મજ્ઞાન બળહીન મનુષ્યો માટે નથી. પદાર્થોમાં મમતા ઉપરાંત દેહાધ્યાસના સંપૂર્ણ ત્યાગની પણ આવશ્યકતા અનિવાર્ય છે. દેહમાં સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણજન્ય અહંભાવ હોય ત્યાંસુધી સ્વરૂપાનુભવનો સંભવ નથી. આપણા પિંડનું અન્વેષણ કરતાં આત્મા અને અનાત્મા, દ્રષ્ટા અને દૃશ્ય, જ્ઞાતા અને જ્ઞેય, આવા બે વિભાગોનું આપણને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય છે. આવા વિરોધી ધર્મવાળા પદાર્થો તદ્દન નિરાળા, હોવા જોઈએ. જાણનાર ને જાણવાનો પદાર્થ એક હોઈ શકે નહિ. 'હું' પદાર્થ તે 'આ' પદાર્થ હોઈ શકે નહિ એ આપણે સમજી શકીએ છીએ; તે છતાં સામાન્ય વ્યવહારમાં તો ચૈતન્યમાં જડના ધર્મોનું અને જડમાં ચૈતન્યના ધર્મોનું આરોપણ કરીને જ આપણે સર્વ ક્રિયાઓ કરીએ છીએ અને શરીર અને મનનાં સુખદુઃખો સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ આત્મા ઉપર આરોપીએ છીએ. આવો અજ્ઞાનજન્ય વ્યવહાર અનાદિકાળથી ચાલ્યો આવે છે. દ્રષ્ટા નિત્ય છે, ત્રિકાલાબાધિત છે તેથી તે નિરાકાર–નિર્વિકાર હોવો જ જોઈએ, પરિપૂર્ણ હોવો જ જોઈએ આવો પ્રથમ શુદ્ધ બુદ્ધિથી વિવેક કરી પછી તેનો સાક્ષાત્કાર કરવો; અને છેવટે દૃશ્યને દ્રષ્ટાની અંદર સમાવી લઈ દ્રષ્ટાની શક્તિ તરીકે તેને અનુભવવું, એ પરમ સાધ્ય છે. વિવેક અને સાક્ષાત્કાર વચ્ચે ઘણો ફરક છે. વિવેક કરવો તે બુદ્ધિનું કામ છે. અનુભૂતિ એ બુદ્ધિની પરની અવસ્થા છે. બુદ્ધિ લક્ષ્યનો નિર્ણય કરી આપે, તેનું સ્વરૂપ દૃઢ કરે અને તેની પ્રાપ્તિના ઉપાયો બતાવે; તેનાથી આગળ જવાની તેનામાં શક્તિ નથી. બૌદ્ધિક જ્ઞાન સ્વરૂપજ્ઞાનનું પ્રતિબિંબ છે. પ્રતિબિંબ પોતાના અલગ અસ્તિત્વનો ત્યાગ કરે તો જ બિંબની સાથે એકત્વનો આનંદ કરી શકે.

વાસ્તવિક દૃષ્ટિએ જોતાં જગતના સર્વ પ્રશ્નોનો ઉદ્દેશ સંવાદની સ્થાપના છે. જીવન પ્રથમ વિસંવાદથી શરૂ થાય છે, પણ તેની સાથે જ ઊંડાણમાં, મનુષ્યના ચિત્તની અંદર, આવી પરિસ્થિતિનો સંતોષકારક ઉકેલ પણ હોવો જોઈએ એવી ભાવના પણ રહેલી હોય છે. જેમજેમ અવ્યવસ્થા અને વિષમતાનું પ્રમાણ વધતું જાય છે, તેમતેમ સુમેળ ઉપજાવવાના પુરુષપ્રયત્નોમાં પણ વેગ આવતો

જાય છે જડ તત્ત્વમાથી પ્રાણતત્ત્વનો વિકાસ અને પ્રાણતત્ત્વમાથી મનનો વિકાસ આપણે અનુભવીએ છીએ પ્રાણતત્ત્વ પહેલેથી જ જડ તત્ત્વમાં અંતર્હિત રહેલું ન હોય તો આ પ્રમાણે વિકાસ શક્ય નથી તે જ પ્રમાણે પ્રાણતત્ત્વની અંદર મન પણ પહેલેથી જ રહેલું છે આ વિચારશ્રેણી આપણે અપનાવીએ તો, મન પણ એનાથી વધારે ઉચ્ચ પ્રકારના જ્ઞાનનુ આવરણ છે, તેની અંદર પણ ઊર્ધ્વ ચેતના રહેલી છે, એવા અનુમાન તરફ આપણે કુદરતી રીતે જ દોરવાઈએ છીએ અને મનુષ્ય જાતિમાં પ્રભુપ્રાપ્તિ માટે, અનંત શક્તિ માટે, શાશ્વત આનંદ માટે જે તીવ્ર ઇચ્છા સતત રહેલી છે તેનુ સયુક્તિક કારણ આપણને મળી રહે છે

એક અચિંત્ય પરમશક્તિ વિશ્વરૂપ બનવાનો સંકલ્પ કરીને પોતાનો આવિર્ભાવ ભિન્નભિન્ન ચડતી શ્રેણીઓમાં કરતી રહી છે જડમાંથી પ્રાણતત્ત્વમાં, પ્રાણમાંથી મનમાં, તેવી જ રીતે મનનો પણ સંપૂર્ણ વિકાસ સાધીને તેની અંદર રહેલી ગુપ્ત અને સુપ્ત શક્તિઓનો પણ આવિષ્કાર અવશ્ય થવાનો છે જ પશુરૂપી જીવંત પ્રયોગશાળામાંથી મનુષ્યની ઉત્પત્તિ થઈ છે, તેવી જ રીતે મનુષ્યરૂપી જીવની અને વિચાર કરતી પ્રયોગશાળામાંથી જીવન્મુક્તનો, પરમ માનવનો, દિવ્ય મનુષ્યનો ઉદય થવો જ જોઈએ એ વાત નિઃશંક છે પશુઓમાં અને બુદ્ધિમાન મનુષ્યોમાં ફરક એટલો જ છે કે પશુયોનિ સુધી પ્રકૃતિની ઇચ્છાનુસાર ઉન્નતિ થયા કરે છે મનુષ્યમાં વિવેકની હસ્તી હોવાથી, વિશ્વના અસ્તિત્વના પ્રયોજનનુ અને કુદરતના નિયમોનુ જ્ઞાન પોતે મેળવી શકે છે અને સમાન સહકાર આપી લક્ષ્યસિદ્ધિનુ કાર્ય સરળ અને ત્વરિત બનાવી શકે છે

આ દૃશ્યમાન વિશ્વની પાછળ એક શાશ્વત પરિપૂર્ણ તત્ત્વ રહેલું છે આ જગત તેનુ જ મૂર્તસ્વરૂપ છે, આ અનુભૂતિ મેળવી, આ સ્થિતિમાં સતત નિષ્ઠા રાખી, સૂક્ષ્મ અને સ્થૂલ કરણોને વિશુદ્ધ બનાવી આ પરમ સત્યનો વ્યક્તિગત અને સામુદાયિક જીવનમાં પ્રાદુર્ભાવ કરવો એ જ માનવજીવનનો ઉદ્દેશ છે આ વિચાર આપણે મનમાં દૃઢ કરવો જોઈએ.

★

પત્તાની બ્રીજ નામની રમત જાણનારાઓને હીટલરના જીવનમા બનેલો કહેવાતો એક બનાવ જાણવો ઠીક થઈ પડશે

હીટલરના મકાનમા વખત પસાર કરવા માટે ચારેય નાઝી માધાતાઓ બ્રીજ રમી રહ્યા હતા

હીટલર, ગોરિંગ ગોબેલ્સ અને રીબનટ્રોપ રીબનટ્રોપ અને ગોબેલ્સ સાથી હતા

શરૂઆત રીબનટ્રોપે કરી કહ્યું :

ત્રણ ચોકડી'

'ચાર કાળી' પોતાના પત્તાનો બરાબર અભ્યાસ કરીને ગોરિંગ બોલ્યો

પાંચ ચોકડી ગોબેલ્સે સાથીને ટેકો આપ્યો

હીટલરે ત્યારે બોલ્યા 'એક ફુલ્લી!'

બાકી ત્રણેયના ઉત્તરો આવ્યા

પાસ!

પાસ!'

પાસ!'

બાપુના અપ્રસિદ્ધ વાર્તાલાપો

પ્રાર્થના, દ્વન્દ્વ અને અદ્વૈત

શ્રી ચંદ્રશંકર પ્રા. શુક્લ

જાન્યુઆરીની ૩૦મી તારીખ હિંદુસ્તાન તો શું, જગત નહિ ભૂલે. સત્ય અને અહિંસાની પ્રતિષ્ઠા અર્થે આ દિવસે ભવ્ય આહુતિ અપાઈ. એ દિવસે પૂ. બાપુ અમર બન્યા. આપણે ક્ષુદ્ર ને પામર દેખાયા. બલિદાનનો એ સમય હતો પ્રાર્થનાનો. અહીં આ વાર્તાલાપ પણ પ્રાર્થના તથા દ્વન્દ્વ અને અદ્વૈતની ચર્ચા કરે છે. આજ સુધી અપ્રસિદ્ધ રહેલા પૂ. બાપુના વાર્તાલાપો શ્રી ચંદ્રશંકર શુક્લ 'અખંડ આનંદ'ના વાચકો સમક્ષ રજૂ કરે છે. આપણે એ વાંચી પાવન થઈએ ને પ્રકાશ મેળવીએ.

[૧]

[તા. ૨૦–૧૦–૧૯૩૩. સ્થળ: વર્ધા. એક હરિજનસેવક જોડેનો વાર્તાલાપ. હરિજનસેવા વિષેની વાતચીત થઈ ગયા પછી તેમણે પ્રાર્થના વિષે પ્રશ્ન પૂછ્યો.]

પ્ર૦: હું પ્રાર્થના કરવા બેસું છું, ત્યાં બીજા જ વિચારો હુમલો કરે છે, તેનું શું કરવું?

ગાંધીજી: મને તો અનુભવે એવું લાગે છે કે પ્રાર્થના વખતે બીજા વિચારો આવે છે એનો ખ્યાલ જ ન કરવો, એનું દુઃખ ન માનવું. વિચાર ન કરવાના વિચાર કરવા જતાં તેનો હુમલો વધારે જોરથી થાય છે. બીધેલો બીક દેખે છે એ પ્રમાણે અપ્રાસંગિક વિચારોનું છે. વિચારો કેમ આવે છે એની ચિંતા રાખવી એ વિચારોને વેરભાવે પૂજ્યા જેવું છે. ન જોઈતા વિચાર આવે તો જાણી લઈએ કે શત્રુ આવ્યા છે; પણ આપણે એનું આવાહન ન કરીએ. વગરનોતરેલો પરોણો ઘરમાં આવી જાય તેને આવકાર નથી મળતો, તેથી તે કોચવાઈ જાય છે, તેમ વગરબોલાવેલા વિચારો આવે તેની દરકાર ન કરવાથી તે જશે; પણ જેમ વણનોતરેલ પરોણો ઘૂસી જાય તેથી નોતરેલાને આપણે ભૂલતા નથી, તેમ નહિ ઇચ્છેલા વિચારોના હુમલાથી આપણે ઇચ્છેલી પ્રાર્થના બંધ ન કરીએ, ને પેલા હુમલાથી અકળાઈએ નહિ. જેમજેમ તેની અવગણના થતી જશે તેમતેમ તે મોળા પડતા જશે, ને પ્રાર્થના આપણું ધ્યાન વધારે ને વધારે રોકતી જશે. બીજા વિચાર આવે છે માટે પ્રાર્થના ન કરવી, એ બરાબર ત્યારે હોય જ્યારે આપણે વિચારોને બોલાવતા હોઈએ. પ્રાર્થના કરવા બેસવું ને બીજા વિચારોને બોલાવવા એ દંભ થાય. કુવિચારો સાથે માનસિક અસહકાર થવો જોઈએ.

[૨]

[તા. ૨૧–૧૦–૧૯૩૩. સ્થળ: વર્ધા. ગઈ કાલની પ્રાર્થના વિષેની ચર્ચા વખતે શ્રી. મહાવીરપ્રસાદ પોદ્દાર હાજર હતા. એના અનુસંધાનમાં તેમણે આજેની ચર્ચા ઉપાડી, અને તેમને ગાંધીજી જોડે નીચેનો વાર્તાલાપ થયો.]

મહાવીરપ્રસાદ: વિચારો સારાબૂરા તો આપણે માની લીધા છે કે આ સારા ને આ બૂરા. એ આવેજાય એથી ગભરાવું શું?

ગાંધીજી: સારા ને બૂરા એ ભેદનું મહત્ત્વ નથી એમ નહિ. એ વિચારો ગમેતેમ આવે છે એમ પણ નથી. તે અમુક નિયમ અનુસાર આવે છે. એ નિયમ શો છે તે સમજાવવાની કોશિશ નીતિશાસ્ત્રે કરી છે. ગણિતશાસ્ત્રમાં કૈંક કોયડા એવા હોય છે. જે છોડવા માટે કેટલાક કાલ્પનિક વ્યવહાર કરવા પડે છે. તે કોયડા છોડવામાં મદદગાર થાય છે, છતાં તે કેવળ કાલ્પનિક છે; એ સિવાય એનો બીજો ઉપયોગ નથી. તે જ પ્રમાણે માનસશાસ્ત્રીઓએ એક કલ્પના રચી દીધી છે કે જગતમાં

બધે દ્વંદ્વ કામ કરી રહ્યાં છે—એક દૈવી છે ને બીજુ આસુરી એક અંગ્રેજ લેખકે– એક નવલકથા લખી છે, તેમાં મોટી આધ્યાત્મિક વસ્તુ બતાવી છે એ નવલકથાનુ નામ છે 'જેકિલ એન્ડ હાઈડ' મિલ્ટને ઈશ્વર અને શેતાનનું દ્વંદ્વ કલ્પ્યું છે, ને જરથોસ્તે અહુર મઝ્દ અને અહ્રિમાનનું એવુ બધાં ધર્મશાસ્ત્રોમાં છે, પણ હું કહુ છુ કે એ દ્વંદ્વ કાલ્પનિક છે બાકી ઈશ્વર તો એક જ છે, ને તે અનિર્વચનીય છે વસ્તુત એ એવો કોઈ ઈશ્વર છે જ નહિ, જે શેતાનની જોડે યુદ્ધ કરતો હોય પણ ઈશ્વર શેતાનની સામે યુદ્ધ ચલાવી રહ્યો છે એવી કલ્પના આપણે કરી મહાભારતકારે પાંડવ–કૌરવનુ દ્વંદ્વ આપ્યું, ને બતાવ્યુ કે કૌરવ જોડે અસહકાર કરવો જોઈએ

મહાવીરપ્રસાદ આપે તો કહ્યુ છે કે અસહકાર કરીને ઝંઝટમાં પડીએ છીએ!

ગાધીજી મેં અસહકારનું શસ્ત્ર કાઢ્યુ ને પછી તેને મર્યાદિત કર્યું એટલું જ બાકી અસહકાર તો ચાલુ જ છે એનાથી માનસિક પરિવર્તન થવા પામ્યું પહેલાં આપણે સરકારી શાળાઓ બધી સારી માનતા હતા, હવે બધી બૂરી માનવા લાગ્યા છીએ એનો અસહકાર આપણે પૂરો કરી નથી શકતા, તો યે આ મોટુ માનસિક પરિવર્તન તો થયુ જ છે, એક માણસ વ્યભિચારને ધર્મ માનતો હોય ને બીજો તેને અધર્મ માનતો હોય, એ બેમાં કેટલો બધો ફેર પડે? વિકાર આપણા મનમા અતિથિ બનીને નથી આવતા, ચોર બનીને આવે છે ચોરને આપણે પસંદ નથી કરતા, પણ આ ખેલ સાચો હોવો જોઈએ જે માણસ કહે છે કે 'હું આવા વિચારોને નાપસંદ કરુ છુ,' છતાં મનમાં તો એ વિચારો કર્યાં કરે છે તેને માટે મારી આ વાત નથી આપણે તો એમ માનવુ જોઈએ કે કુવિચારરૂપી આ દુશ્મને આપણા ઘરને ઘેરો ઘાલ્યો છે, એનાથી ડરીએ કેમ? પરાસ્ત કેમ થઈએ? પણ મનથી એનો વિરોધ કરવો છોડી દઈએ તો આપણે હાર્યાં આપણો તો એવો નિશ્ચય હોવો જોઈએ કે જ્યાંસુધી થઈ શકશે ત્યાંસુધી એનો વિરોધ જ કરીશું તુલસીદાસનું એક ભજન છે, તેમાં કુવિચારો ને 'તસ્કર' કહ્યા છે* એ સુન્દર વસ્તુ છે તસ્કર ઘરમાં આવી ગયા છે, પણ માણસ એનો આદરસત્કાર કરતો જ નથી, છતાં ઘૂસી જાય છે એની પરવા નથી કરતો—આવી આપણી વૃત્તિ હોવી જોઈએ

મહાવીરપ્રસાદ અમુક વિચારો 'ખરાબ' છે, એવી કલ્પના તો આપણે કરી છે માણસ હમેશાં પવિત્ર વાતાવરણમાં રહેતો હોય, તો એવા વિચાર આવે જ કેમ?

ગાધીજી આવો વિચાર કરનાર પણ આપણે જ છીએ બીજી તરફથી એ પણ સાચી વાત છે કે વિચારને હણનાર પણ આપણે જ છીએ તેથી કહ્યુ છે કે માણસના મનમાં દ્વંદ્વ ચાલે છે એ યોજના કાલ્પનિક છે સાચી નથી છતાં કલ્પના વડે દ્વંદ્વનો સ્વીકાર કરવાથી જ જગતમાં આપણો નભાવ થઈ શકે છે

મહાવીરપ્રસાદ પણ એ કલ્પનાનો અસ્વીકાર કરીએ તો?

ગાધીજી એનો અસ્વીકાર કરવાથી આપણો નભાવ થઈ શકતો હોય તો એ કલ્પના વિના ચલાવીએ હું તો મારા અનુભવની વાત કરુ છુ, કેવળ શાસ્ત્રની જ વાત નથી કરતો હું તો આ કલ્પનાનો આધાર લઈને જ શાંતિ મેળવુ છુ હું માનુ છુ કે મારા મનમાં દ્વંદ્વ છે એક ઈશ્વરી ને બીજુ આસુરી. તેમાંથી હું

– રૉબર્ટ લુઈ સ્ટિવનસને. —ચ

* કહ તુલસીદાસ સુન રામા, લૂંટત તસ્કર નવ ધામા

ઈશ્વરીને રાખીશ, આસુરી વિચારો આવે તો છે પણ હું માનું છું કે એ લૂંટારા છે. એમ માનું છું ત્યાંસુધી હું સુરક્ષિત છું. એ વિચારોને હું અન્નદાતા માનું તો હું મૂઓ પડ્યો છું.

મહાવીરપ્રસાદ: આપ દ્વંદ્વ માનો છો, ત્યારે આપ પોતે પણ પરમાત્માથી સ્વતંત્ર છો એવી કલ્પના કરો છો ને?

ગાંધીજી: જ્યાંસુધી દ્વંદ્વ ચાલે છે, ત્યાંસુધી પરમાત્મા આપણાથી ભિન્ન શક્તિ છે એમ માનવું પડે છે. એથી ઊલટું એમ માનનારા પડ્યા છે કે પરમાત્મા તે હું જ છું. એ પણ કલ્પનાની જ વાત છે. કેટલાક કહે છે કે 'અહં બ્રહ્માસ્મિ' જેને એવો અનુભવ હોય તેને હું નમસ્કાર કરું; મારો એ અનુભવ નથી.

મહાવીરપ્રસાદ: એ બે કલ્પનામાં સુરક્ષિત કઈ?

ગાંધીજી: મેં કહી તે. પેલી બીજી કલ્પનામાં ગેરસમજ આવી જવાનો સંભવ છે, આમાં નથી.

મહાવીરપ્રસાદ: મને તો પેલી બીજી કલ્પના ગમે છે.

ગાંધીજી: તો એને વળગી રહેજો. તમારામાં એવી શક્તિ આવતી જશે ને વધશે, તો તે એની મેળે દેખાઈ આવશે. કોઈ માણસની આંખમાંથી મલિનતા ચાલી જાય, તો તેની ખબર તરત પડે છે. એને માટે પરીક્ષકની જરૂર નથી પડતી. એનો પ્રભાવ આપોઆપ પડે છે.

મહાવીરપ્રસાદ: આપ કહો છો એ રસ્તો ગીતાએ માન્ય રાખ્યો છે ખરો?

ગાંધીજી: માન્ય રાખ્યો છે, એવો મારો ખ્યાલ છે. આખી ગીતાનું એક ચિત્ર બનાવીને જુએ તો આ કલ્પના મળે છે, આપણી ને કરોડોની પાસે તો આ ચીજ હોઈ શકે. અવ્યક્તની ઉપાસના દેહધારીને માટે અશક્ય જેવી છે, એમ ગીતામાં કહ્યું છે; જે સાર્વજનિક અનુભવ છે તેને તે, કેમ બાતલ કરી શકે? સાર્વજનિક અનુભવ તો દ્વન્દ્વનો જ છે. પ્રત્યક્ષ જગતમાં તો દ્વન્દ્વ જ દેખાય છે. અપ્રત્યક્ષ જગતની ઝંઝટમાં પડવું તે ગીતાકારની દૃષ્ટિએ સારું નથી. આપણે ચોવીસે કલાક પ્રત્યક્ષ જગત પર નિર્ભર રહીએ છીએ. એ જગત જોડે મારે કશો સંબંધ છે જ નહિ, એમ કહેવું એ દંભ છે. હિંદુ ધર્મમાં જેટલો દંભ ઘૂસી ગયો છે તેટલો ભાગ્યે જ બીજે ક્યાંય ઘૂસ્યો હશે.

મહાવીરપ્રસાદ: હું જ બ્રહ્મ છું એમ માનવાથી અહંકાર પણ વધવાનો ભય રહે છે.

ગાંધીજી: કેટલો બધો! 'અહં બ્રહ્માસ્મિ' કહીને શંકરે બુદ્ધિચાતુર્યનો પ્રયોગ તો કરી લીધો; પણ તેઓ કેટલા નમ્ર ને જ્ઞાની પુરુષ હતા! એ વાતની ખબર એમના આ વાક્ય પરથી નથી પડતી.

મહાવીરપ્રસાદ: શંકર સિવાય પણ આ ફિલસૂફીને સ્થાન છે.

ગાંધીજી: એ વાત મારી પાસે કબૂલ કરાવ્યે કશું નહિ વળે. મારો અનુભવ તો એવો નથી.

★

એક સભામાં વક્તવ્ય પૂરું થઈ ગયા પછી એટલા બધા સવાલો પુછાયા કે વાત જ ન કરો. થાકેલા વક્તાએ અંતે પ્રશ્ન કર્યો:

'હજી કોઈને સવાલ પૂછવો છે?'

એક જુવાને આંગળી ઊંચી કરી ને પૂછ્યું:

'સાહેબ, કેટલા વાગ્યા?'

×

બાપુ સાથેના પ્રસંગો

શ્રી હરિભાઉ ઉપાધ્યાય

બાપુએ રાષ્ટ્રને ચરણે ધરેલા સેવાના લગભગ અર્ધી સદી જેટલા વર્ષો દરમિયાન કેટકેટલી પ્રકૃતિના ને કેટકેટલી વિવિધતાવાળા લોકો એમના સંપર્કમા આવ્યા હશે! એ સર્વેને પારસમણિનો સ્પર્શ લાગ્યો છે માનવતાની આવજતની ઊંડી સમજશક્તિ અને દરિયાવ દિલની એમની મહત્તાનુ સાચુ માપ તો કદાચ ભાવિનો ઇતિહાસ જ કાઢી શકશે 'वज्रादपि कठोरानि मृदुनि कुसुमादपि।' વજ્રથી યે કઠોર અને કુસુમથી યે મૃદુ એવા માનવતાના વિરલ પુષ્પની ફોરમ અહીં અપાયેલા પ્રસંગોમા પણ મહેકતી જણાય છે બાપુના આ શ્રાદ્ધમાસમા, એમના જીવનપ્રસંગો પાછળનુ રહસ્ય સમજીએ। શ્રી હરિભાઉ મોટા વિચારક અને પ્રતિષ્ઠિત લેખક છે

જોધપુરના એક કાર્યકર્તા હતા એ ઘણા સાચાબોલા, નેકદિલ અને વ્રતસંયમ પર શ્રદ્ધા રાખનાર હતા એમને બ્રહ્મચર્યની સાધના કરવાની ઘણી જ ઉત્કંઠા હતી પરણેલા હતા લગ્ન થયે બેચાર વર્ષ થયા હશે, પરંતુ એમણે બ્રહ્મચર્ય પાળીને રહેવાનો નિયમ કર્યો તેઓ વફાદારીપૂર્વક એનું પાલન કરવાની કોશિશ પણ કરતા હતા—પરંતુ એક વાતને લીધે એ ઘણા જ દુ ખી રહેતા હતા—એમની પત્નીનો સહકાર મળ્યો નહોતો એમને બાપુનુ એક વચન યાદ હતું કે દંપતી માંથી જો એક પણ પક્ષ ઇચ્છે, તો સામાની રાહ જોયા વિના બ્રહ્મચર્યવ્રત લઈ શકે છે એ અનુસાર એ ચાલી રહ્યા હતા, પરંતુ એમની પત્નીની બિચારીની ઘણી જ બૂરી દશા હતી જબરદસ્તીથી પળાવેલા આ સંયમમાં ને સંયમમાં જ એનું મન કુંઠિત થવા લાગ્યુ અંતે એ ગાંડા જેવી બની ગઈ કદાચ હિસ્ટિરિયા પણ થઈ ગયો હશે એનો ચહેરો જોઈને જ દયા આવતી હતી એનો ચહેરો ઉદાસ ને આંખો શૂન્યમાં વિહ્વળતા જેવી લાગતી હતી એ ભાઈ મોટી મુંઝવણમાં પડી ગયા મારી પાસે સલાહ લેવા માટે આવ્યા મે તો સીધીસાદી રીતે વ્યવહારુ સલાહ આપી કે તમારે ગૃહસ્થી જીવન જ વ્યતીત કરવુ જોઈએ આ બ્રહ્મચર્ય તમને ફળશે નહિ થોડુંક સમજાવ્યા પણ ખરા, પરંતુ એમને ગળે વાત ઊતરી નહિ એટલે મે બતાવ્યુ—ઠીક બાપુજીને પૂછી લો

આ પ્રસંગ બાદ થોડા જ દિવસોમાં બાપુ અજમેર સ્ટેશનેથી રવાના થયા મોટે ભાગે અમદાવાદ જઈ રહ્યા હતા અજમેરથી બિયાવર સ્ટેશન સુધી એ દંપતીને બાપુ સાથે વાતચીત કરવાનો અવસર મે અપાવ્યો હુ પણ તે વખતે હાજર જ હતો મને મારી સલાહની યોગ્યતા પર વિશ્વાસ હતો, પણ હુ ઉત્સુક હતો બાપુની સલાહ જાણવા માટે જ્યારે મે જોયું કે બાપુએ પણ મે આપી'તી એવી જ સલાહ બરાબર એમને આપી છે ત્યારે મને ઘણો આનંદ થયો પરંતુ બાપુની એક દલીલ ખૂબખૂબ સચોટ હતી, એ જ દલીલ અહીં કામ કરી ગઈ એમણે કહ્યું

'મને તમારુ બ્રહ્મચર્ય કાચુ માલૂમ પડે છે'

પતિપત્ની બંને બોલ્યા

'જી નહિ જ્યારથી એ વ્રત લીધુ છે ત્યારથી બિલકુલ એનો ભંગ થયો નથી'

બાપુએ કહ્યું

'ભલે, પરંતુ એની અસર આ બહેનના

મન પર હજી સુધી વરતાઈ નથી. સાચા બ્રહ્મચર્યનું અવશ્ય એવું પરિણામ આવવું જોઈએ કે જે કોઈ એના સંપર્કમાં આવે તેનું મન વિકારોની દિશામાંથી બિલકુલ પાછું હઠી જાય. પત્ની તો ચોવીસે કલાક તમારી સાથે રહે છે, તોપણ આકુળવ્યાકુળ થઈને એ ગૃહસ્થીજીવન વાંછે છે, એટલે તમારા બ્રહ્મચર્યમાં જરૂર કંઈક ખામી છે અને તમારે પોતાનો આગ્રહ છોડીને પત્નીને સંતોષ આપવો જોઈએ.'

પત્નીનો ચહેરો ખીલી ઊઠ્યો. એ ભાઈને પણ એવું લાગ્યું કે જાણે કોઈ મુશ્કેલીમાંથી છૂટ્યા.

બાપુ આગ્રહી તો હતા જ, પરંતુ એકાંગી નહોતા. એક વૈજ્ઞાનિકની રીતે એ પોતાના કે બીજાના પ્રયોગોને ખૂબ બારીકાઈથી જોતા હતા અને એનાં પરિણામો પરથી એની ઊંડી છણાવટ કરતા હતા. એમ કરવાથી મોટામોટા અને કેટલાક ભયંકર ગણાતા પ્રયોગોમાંથી એમને હમેશ બળ, સ્ફૂર્તિ અને પ્રગતિ મળ્યાં છે. ગાડી ક્યાં અટકી રહી છે એ એ તુરત જ માપી લેતા હતા અને અધિકારી જોઈને એવી સલાહ એને આપતા હતા.

*

સામાવાળા- વિરોધીને તરત જ જીતી લેવાનો બાપુમાં અદ્‌ભુત જાદુ હતો. અજમેરના મારા એક આર્યસમાજી મિત્ર બાપુના મોટા ટીકાકાર હતા. બાપુ પ્રત્યે એમને શ્રદ્ધા તો ઓછી નહોતી, પરંતુ એમના વિચારો—ખાસ કરીને અહિંસા સંબંધી વિચારો-ને એ હાનિકારક માનતા હતા. એ ઘણા સ્પષ્ટવક્તા અને આખાબોલા હતા. હરેક વખતે કહ્યા કરતા હતા કે મહાત્માજી સાથે મારી મુલાકાત કરાવી દો તો હું એમને મોઢેમોઢ ખરેખરી સંભળાવું. હું એમને 'હા હા' તો કર્યા કરતો હતો, પણ મારા મનમાં ડર પણ હતો. સંજોગવશાત્ એક દિવસ બાપુ અજમેર થઈને ગયા અને અમે લોકો એમનાં દર્શન માટે ગયા. પેલા મિત્ર પણ આવી પહોંચ્યા. મને બાપુની સામે જ કહ્યું: 'મારો પરિચય કરાવી દો!' હવે તો મારે બાપુને કહેવું જ પડ્યું:

'બાપુ! આ મારા આર્યસમાજી મિત્ર છે. ઘણા જ નીડર છે ને તમારા વિચારોના કડક પરીક્ષક છે. આપને મળવા માટે ઘણી વાર એમણે મને કહ્યું છે.'

બાપુએ હસતાંહસતાં કહ્યું:

'હા, હા. જરૂર, એમની વાતો તો હું જરૂર સાંભળીશ.' મિત્ર ટ્રેનના ડબાની અંદર દાખલ થયા અને ઊભાઊભા જ એમણે પોતાનો વરસાદ વરસાવવો શરૂ કરી દીધો. બાપુ સાંભળી રહ્યા. એમને કશુંય વળતું કહેવાનો પ્રસંગ જ નહોતો મળ્યો, ત્યાં ગાડીએ સીટી મારી. મિત્રની વાત પણ અધૂરી રહી ગઈ. એ સ્ટેશન પર ઊતરી પડ્યા. હું બાપુની સાથે ટ્રેનમાં આગળ ગયો. મિત્રના અક્કડપણા પર મનમાં હું દુઃખી થઈ રહ્યો હતો. મારું દુઃખ મટાડવા માટે મેં અપરાધીની રીતે કહ્યું:

'બાપુ, હું જાણતો હતો કે એ આપને ખરીખોટી સંભળાવશે પ...ણ...'

વચમાં જ બાપુ, જાણે મારી શરમને છુપાવતા હોય તેમ બોલ્યા:

'પરંતુ મને તો અફસોસ છે કે વધારે વખત નહોતો, નહિ તો એમની હજી પણ વધુ વાતો હું સાંભળત, એમને પૂરો સમય આપત.'

હું તો શરમાઈ જ ગયો. બાપુને મેં કેટલા નાના માની લીધા હતા!

*

બાપુ ઘણી જ મીઠી ચીમકી આપી શકતા હતા. શીખ આપવા માટે એ નકામી નીવડતી નહોતી. સામી વ્યક્તિને જાગૃત કરવાનો એ અહિંસાત્મક પ્રકાર છે. હું આશ્રમમાં

રહ્યો હતો બાપુના જ આદેશથી રાજસ્થાનમાં કામ કરવા માટે આવ્યો હતો આશ્રમ જીવનને અનુકૂળ જ મારા જીવનને જોવાની એમની અપેક્ષા હતી હુ પણ પ્રયત્ન તો એવો જ કરતો હતો પરતુ એકવાર મારે બહુ નીચુ જોવા જેવુ થયુ સ૧૯૩૬મા હુ પુષ્કર ગયો હતો તે વખતે મારે એક જ સતાન હતુ શકુતલા ચારપાંચ વર્ષની હશે મારા અજાણતાં એની માએ એને કાનનાં લટકણિયાં લાવી આપ્યાં હશે એ દિવસોમાં એ નવેનવાં હતાં પુષ્કરથી શકુતલા મારી પાસે આવી અને બાપુની ગોદમાં પહોંચી ગઈ બાપુએ લટકણિયાં પકડીને હસતાં હસતાં કહ્યુ

'ઠીક ત્યારે, હરિભાઉની દીકરી પણ આ પહેરે છે, એમ ને?' મને તો કાપો તો લોહી યે ન નીકળે ત્યારે હુ એમ કહુ કે એની માએ મારાથી છૂપી રીતે એને લાવી આપ્યાં હતાં તો મારી મોટાઈને લીધે હુ એની માને બાપુની સામે નીચી પાડુ છુ મને લજ્જિત થયેલો જોઈને કદાચ બાપુ પરિસ્થિતિ પામી ગયા શકુતલાને એમણે પૂછ્યુ

'કેમ, માતાએ લાવી આપ્યાં છે ને?'

શકુતલાએ મારી તરફ જોઈને ડોકુ હલાવી 'હા'નો ભાવ પ્રદર્શિત કર્યો

બાપુ બોલ્યા

'ઠીક, ઠીક, હજી યે તમારે આશ્રમમાં વધુ રહેવુ જોઈએ '

*

એકવાર અજમેર સ્ટેશનથી ટ્રેનમાં જતાં જતાં બાપુ મારા કેટલાક પ્રશ્નોના ઉત્તર આપી રહ્યા હતા ઘણી જ સૂક્ષ્મતાથી મને સમજાવી રહ્યા હતા કોઈ એક મુદ્દાનો હુ વિચાર કરવા લાગ્યો હવે ધ્યાન તો એ મુદ્દા પર ચોટયુ હતુ ને બીજી બાજુ બાપુ કહ્યે જતા હતા અને હુ 'હા-હા' કહ્યે જતો હતો મારી આંખો દ્વારા બાપુએ જોઈ લીધુ કે હુ બીજી કોઈ દુનિયામાં છુ

તરત જ પ્રશ્ન કર્યો

'સમજ્યા?'

એ વખતે મારા મુખમાંથી બળપૂર્વક શબ્દ નીકળ્યો

'હા '

વળી હસીને એમણે પૂછ્યુ 'શુ સમજ્યા?'

હવે હુ શુદ્ધિમાં આવ્યો શુ જવાબ દઉં? સમજ્યો તો હુ ધૂળ પણ નહોતો! એમનુ મુખ જોઈને હુ ગભરાઈ ગયો શરમાઈને બોલ્યો

'બાપુ, હુ તો કોઈ બીજા જ વિચારમાં પડી ગયો હતો અમસ્તો જ 'હા હા' કર્યા કરતો હતો '

બાપુ બોલ્યા 'એ તો મે જોયુ, એટલે તો તમને પૂછ્યુ હુ વાત કરતી વખતે સામી વ્યક્તિની આંખો અને મુખ જોયા કરુ છુ જ્યારે એમ માલૂમ પડે છે કે એ આદમી સાંભળ્યુ ન સાંભળ્યુ કરે છે, ત્યારે કાં તો વાતચીત બધ કરી દઉં છુ અથવા તો વિષય બદલુ છુ '

શ્રી ક્ષેમાનદ રાહતે મને એમનો એક પ્રસગ કહ્યો હતો બાપુ આગ્રા આવ્યા હતા શ્રી. રાહત એમને મળવા ગયા બાપુએ દક્ષિણ ભારતમાં હિંદીપ્રચારનુ કાર્ય જ્યારે શરૂ કર્યુ, ત્યારે જે હિંદીપ્રચારક ત્યાં પહેલવહેલા પહોંચ્યા હતા એમાં ભાઈશ્રી ક્ષેમાનદ પણ હતા એ હિંદીના અચ્છા લેખક, કવિ તથા મોટા હાસ્યકાર હતા બાપુને એમની સાથે ત્યારથી સબધ હતો એ દિવસોમાં એ મારી સાથે 'ત્યાગભૂમિ'નુ સપાદન કરી રહ્યા હતા 'ત્યાગભૂમિ'નો 'પ્રતાપ અક' નીક

મૃત્યુનો મહિમા

*

શ્રી કેદારનાથજી

જીવન અને મૃત્યુ: આત્માનું આ જગતમાં અવતરણ અને પ્રસ્થાન: એક ક્રિયા માટે આનંદ, અને બીજી માટે શોક શા માટે? ભગવાનનું જ જે એક સ્વરૂપ છે, જેને નજરમાં રાખી મનુષ્ય દૈનિક કાર્યોનો હિસાબ રાખે, તો દુનિયા છોડતી વખતે માનવીને મૃત્યુમિલનનો લેશમાત્ર યે પસ્તાવો ન થાય એવું એ ગૌરવવંતુ છે, મહિમાવંતું છે. તેને કોઈ પણ સ્વરૂપે ગમે તે સંજોગોમાં આવકારવા કાજે આપણે તૈયાર રહેવું જોઈએ. એક સ્વજનને ત્યાં આવેલા આવા પ્રસંગે પૂ. નાથજીએ મૃત્યુનો મહિમા બતાવ્યો છે. આ પ્રવચન પૂ. બાપુના અંતેવાસી શ્રી. કનુ ગાંધીએ નોંધી લઈ પૂ. નાથજીને વંચાવી 'અખંડ આનંદ'ના વાચકો માટે અહીં આપ્યું છે.

એવા પ્રસંગો આવે છે ત્યારે થાય છે કે હું શું કહું? કંઈ જ સૂઝતું નથી. પ્રસંગની સર્વ લોકોના મન ઉપર શી અસર થઈ હશે તેની કલ્પના તો હતી, પણ હવે વિશેષરૂપમાં જોઈ શકું છું.

હું તો ગઈ કાલે સવારે આવનાર હતો. આવીને પ્રારંભમાં જ નાથુભાઈને કહેવાનો હતો. 'જયંતી ચાલ્યો ગયો એટલા માટે તમને મળવા આવવાની ફરજ હતી.' હું તો વર્તમાનપત્રો વાંચતો નથી. કિશોરલાલભાઈનો પત્ર આવ્યો. કાંતિ મળ્યો. આટલા દિવસ આવી શક્યો નહિ એ માટે એમની પાસે માફી માગવાનો હતો. એ માફી માગવાની તો હવે રહી ગઈ, હવે આપની પાસે માગી રહ્યો છું. વહેલા આવવાની ફરજ હતી છતાં નહિ આવી શક્યો માટે મને દુઃખ થાય છે.'

પ્રિયજનો, વડીલ કે પૂજ્ય વ્યક્તિ જાય છે, ત્યારે દુઃખ સર્વને થાય છે, વિવિધ પ્રકારનાં દુઃખ થાય છે. માનવીએ સમજવું જોઈએ કે દુઃખ થવું સ્વાભાવિક છે. એ દુઃખમાંથી બોધપાઠ લઈને આગળ ભવિષ્યમાં શું કરવું જોઈએ એ વિચારવાનું વિચારશીલ મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે. એવા બીજા બનાવ માટે સાવધ રહેવું જોઈએ. દુઃખ વિચારવંત મનુષ્યને બોધ આપે છે. જે ભજન હમણાં ગવાયું તે બોધદાયક હતું.

શું રાય ને રંક, બધા જ દુનિયા છોડી જાય છે. માનવીનું કર્તવ્ય છે કે પોતાની જિંદગી સાર્થક કરે. જે અસલ વસ્તુ કમાવાની છે તે કમાઈ લઈએ તો જીવન સાર્થક બને. એ અસલ વસ્તુ રહે તો સાર્થક થવાય. જે પ્રમાણે

જવાનો હતો. કદાચ એ માટે જ એ બાપુને મળવા માટે ગયા હશે. આશ્રમમાં બાપુના નિવાસસ્થાને જ એ પણ રહ્યા હતા. બાપુને કશે જવાનું હતું. શ્રી. રાહત પણ સાથે જનાર હતા.

બાપુ આગળ ચાલવા માંડ્યા. શ્રી. રાહત પાછળ રહી ગયા. પંડિત માલવિયજીની માફક શ્રી. રાહત ગળામાં દુપટ્ટો નાખતા હતા. દુપટ્ટો શોધવામાં ને ગળે નાખવામાં વાર લાગી ગઈ. બાપુ થોભી ગયા. જઈને જ પૂછ્યું: 'કેમ, પાછળ કેમ પડી ગયા?'

'દુપટ્ટો નાખવામાં રહી ગયો!'

'દુપટ્ટાની શી જરૂર છે? જુઓ મારે તો નથી.'

'દુપટ્ટાથી શોભા વધે છે.'

'હા, પણ કિંમત ઘટી જાય છે!'

सर्वोदयमांथी

★

કોઈ પૈસા લઈને દુકાને જાય અને પૈસાથી યોગ્ય વસ્તુ મળે તો એને તૃપ્તિ થાય અને એને લાગે કે 'પૈસા ગયા નથી, બીજી ચીજના રૂપમાં હાજર જ છે' તેવુ જ છે જિદગીનુ જીવનમાં મૂળ વસ્તુ મેળવી લીધા પછી તૃપ્તિ રહે છે

સમર્થ રામદાસે કહ્યુ છે કે 'આ જગત ખુદ એક ચાલતા ઘોડેસવાર જેવુ છે–કામ કરો કે સૂઈ રહો દુનિયા ચાલતી જ રહે છે જિંદગી હમણાં છે, હમણા ખલાસ થઈ જશે માખી પોતાની પાંખ હલાવે એટલા સમયમાં મનુષ્ય ચાલ્યો જાય છે જીવનમાં માનવી કશુ કરે તોપણ જવાનો છે, ન કરે તોપણ જવાનો છે આપણે ભાવિ જાણતા નથી ભૂતકાળ જાણીએ છીએ એમાંથી બોધપાઠ લઈએ

જેનું જીવન જેટલું સારુ, એટલું વધારે કલ્યાણકારી બનશે જન્મ સાર્થક થશે લાખો લોકો ચાલ્યા જાય છે મહાત્માજી પણ ચાલ્યા ગયા એમનું કાર્ય રહ્યું જીવન સાર્થક કેટલું થયું તેની એ નિશાની છે જે ખુદ પોતાને જ માટે કમાય છે ને કાર્ય કરે છે, એને મૃત્યુ વખતે કશુ પ્રાપ્ત થતુ નથી

બજારમાં ગયા પછી યોગ્ય ચીજ મળે તો દુ ખ લાગતુ નથી જિંદગી જતી રહે છે તોપણ આપણી પાસે એવી ચીજ છે કે કશુ જ ગયું હોય એમ લાગતું નથી

લાંબા પ્રવાસ દરમ્યાન પોટલા બાંધીને સ્ટેશન પર બેસે છે ગાડી આવી કે બેસી ગયા, એ રીતે જે માણસ પોતાની જિંદગીમાં વધુ પ્રાપ્ત કરે છે, તેને જતી વખતે ઉદ્વેગ કે દુ ખ થતુ નથી

મહાન સમ્રાટ સિકદર બીમાર પડ્યો મૃત્યુ નજીક આવ્યુ સેનાપતિ, પ્રધાન, મોટા મોટા વૈદ્યરાજોને બોલાવવામાં આવ્યા પૂછ્યુ

'કોઈ મને બચાવી શકશે? લાખોનુ-ખર્ચ કરવા તૈયાર છુ' મૃત્યુ વધુ નજીક આવ્યુ મૃત્યુને એણે કહ્યું

'લાખોકરોડો આપુ, મને બચાવી લે!'

પણ ના, જવુ જ પડ્યુ ત્યારે આખરે એણે કહ્યુ

'મારા બ ને હાથ કફનની બહાર રાખજો કારણકે મે આટલી મોટી દુનિયા જીતી દોલત મેળવી, તોપણ ખાલી હાથે જાઉ છુ દુનિયાને એ જોવા દો! આદમી આવે છે ને જાય છે, હાથમાં કશુ જ રહેતુ નથી'

દ્રવ્ય વગેરે પર ભરોસો રાખવો વ્યર્થ છે, સાથે કશુ નથી આવતુ જેણે ભક્તિ, ચારિત્ર્ય અને શીલ પ્રાપ્ત કર્યાં, તે તેની પાસે જ રહેનાર છે બહારની વસ્તુ અલગ–બહાર જ રહી જવાની છે અ દરની વસ્તુ જ્યાં આત્મા જશે ત્યાં તેની સાથે જશે, એટલુ ભાન રહેવુ જોઈએ ધ્યાનમાં રાખવુ જોઈએ કે આપણી સાથે કઈકઈ વસ્તુ આવનાર છે

આપણે માનીએ છીએ કે બીજાઓનો ભાર આપણે સભાળીએ છીએ, ઉઠાવીએ છીએ, પણ એક દિન સવ સોંપવુ જ પડશે પચતત્ત્વનો આ પિડ ઉછીનો છે ગીતાજીએ કહ્યા પ્રમાણે 'જે વસ્તુ કપાતી નથી, બળતી નથી, ભિજાતી નથી, જે દરેક જડ વસ્તુને ચૈતન્યને પ્રેરણા આપવાવાળી છે' એની કેટલી મોટી શક્તિ હશે? અને એને ઓળખીને એની સાથોસાથ ચારિત્ર્ય અને શીલનો વધારો કરીએ તો જિદગી કેટલી કિંમતી બની જાય છે? આ જેણે પ્રાપ્ત કર્યું તે સાર્થક નીવડ્યો–ભલે પછી એ મોટો હોય કે નાનો

જીવનમાં શુ કરવાનુ છે, એનું ભાન કે ધ્યાન રહેવુ જોઈએ નહી તો પછી જેમ કોઈ મોટી વસ્તુ બજારમાં લેવા માટે ગયા હોઈએ અને ભાન ન રહે તો બધી યે દુકાને ફરીફરીને ખાલી હાથે આવીએ અને પછી બજાર બધ થઈ જાય એવુ થાય જો કોઈ ધ્યાન રાખીને જાય તો બધુ પ્રાપ્ત કરીને

આવી. નાનપણમાં જે આ વસ્તુ સમજી ગયો તેણે પ્રાપ્ત કર્યું છે—ભલે પછી જિંદગી રહે કે ન રહે.

આજે સારાયે કુટુંબને હું જોઉં છું. છોકરાઓ સાથે વિશેષ પરિચય રહ્યો છે. કાંતિને લીધે જયંતીનો પરિચય થયો. એ નાનો હતો તોપણ ગયો—ગયો નહિ, કમાઈને ગયો, નામના મેળવીને ગયો. પિતાજીની ઇચ્છા પ્રમાણે ગયો. પિતાજીએ મહાત્માજીને દેશ માટે સમર્પણ કર્યો હતો. તેણે દેશ માટે—સમાજ માટે પોતાની જાત અર્પણ કરી હતી. એને હું ધન્ય સમજું છું. કાંતિએ આઝાદીનાં આંદોલનમાં શું શું કર્યું,—માર ખાધો વગેરે તો આપ જાણતા હશો, પરંતુ જયંતીએ તો પ્રાણાર્પણ કર્યું—સાચું દાન દીધું. એના અવસાનના સમાચાર સાંભળી નાથુભાઈએ અફસોસ નહોતો કર્યો. 'થવાનું હતું તે થઈ ગયું, દેશ ને સમાજ માટે જયંતી ગયો' એમ એ કહેતા હતા.

મારું શરીર ભોગ કે સુખ માટે નથી. પણ ગરીબો માટે છે એમ માનીને એણે એ અર્પણ કર્યું અને અર્પણને સમયે પણ કેટલો ાનંદ! આ કેટલું સુંદર કહેવાય! માતપિતા ણ રાજી હતાં. આને તો સાચું દાન—ઉચ્ચ દાન ાનવું જોઈએ. આ પ્રકારનાં દાન જગતમાં હુ મળતાં નથી હોતાં.

મહાભારતની એક કથા છે: યુધિષ્ઠિરે રાજસૂય યજ્ઞ કર્યો—મોટો યજ્ઞ કર્યો, ઘણી ધામધૂમ કરી, અનેકોને ભોજન આપ્યું. શ્રીકૃષ્ણ ાજર હતા. ભોજનાદિ બધું પૂરું થઈ ગયા [illegible]છી સ્વર્ગમાં ઘંટારવ બજતો હતો. યુધિષ્ઠિરને આનંદ થયો—સાથે ગર્વ પણ.

પ[illegible] નોળિયો આવ્યો. અર્ધું શરીર સુવર્ણનું [illegible], અર્ધું સાદું હતું, યજ્ઞના પડેલા અન્નકણ ઉપ[illegible]સે એ આવ્યો. અન્નકણ શરીરે લગાડ્યા [illegible] પછી 'અહીં તો સાચું અન્નદાન નથી થયું'' એમ એણે કહ્યું. કૃષ્ણે પૂછ્યું: 'અર્ધું અંગ આવું કેમ થયું?' નોળિયાએ કહ્યું:

'દુકાળને સમયે એક બ્રાહ્મણકુટુંબ દિવસોથી ભૂખ્યું હતું. કુટુંબમાં પતિપત્ની અને એમનો એક છોકરો ને પુત્રવધૂ એમ ચાર જણ હતા. એક દિવસ કંઈ ખાવાનું મળ્યું. તૈયાર કર્યું એટલામાં એક અતિથિ આવ્યો. એ જમાનામાં અતિથિને ભોજન જમાડ્યા વિના ભોજન કરવામાં આવતું નહોતું. પુત્ર અને પુત્રવધૂએ પ્રથમ પોતાનો હિસ્સો આપવાની ઇચ્છા બતાવી. પિતાએ કહ્યું: 'નહિ પહેલો અધિકાર મારો છે.' એણે પોતાનો હિસ્સો આપ્યો. અતિથિની ક્ષુધા શાંત થઈ નહિ. માતાએ પોતાનો હિસ્સો આપ્યો તોપણ તૃપ્તિ થઈ નહિ. અંતે પુત્રે તથા પુત્રવધૂએ પોતાનો હિસ્સો આપી દીધો. આમ સાચું દાન દીધું. રાજીખુશી થઈને અતિથિ આશીર્વાદ આપી ચાલ્યો ગયો. અન્ન ન મળવાથી અંતમાં આ કુટુંબઆખાયના પ્રાણ પણ ગયા, છતાં એમને શાંતિ હતી, મનની તૃપ્તિ હતી.'

નોળિયાએ આગળ કહ્યું: 'ત્યાં જે અન્નકણ પડેલા હતા ત્યાં હું ગયો. મને કહેવામાં આવ્યું કે અર્ધામાં સાચા દાનનો અન્નકણ જો લાગશે તો તે ભાગ પણ સુવર્ણનો થઈ જશે. આખું શરીર આમ પૂરું થઈ જશે. આકાશમાં થયેલો ઘંટારવ સાંભળીને હું આવ્યો; પણ અહીં તો અડધો ભાગ સુવર્ણનો થયો નહિ.'

યુધિષ્ઠિરનો ગર્વ ગળી ગયો. આ તો કથા છે—સાચી હોય કે ન હોય; પણ આપણે તો એનું તાત્પર્ય ગ્રહણ કરવાનું છે. સાચું દાન તો માનવધર્મ માટે સ્વાર્પણ કરવામાં છે. એમાં સંતોષ હોવો જોઈએ. દાનના અનેક પ્રકાર છે. કોઈ કીર્તિ મેળવવા માટે દાન કરે છે તો કોઈ બીજી ઇચ્છાથી. દાન આપવામાં આનંદ આવવો જોઈએ અને

સાથેસાથ મનની તૃપ્તિ પણ હોવી જોઈએ દાનનો આ ઉમદા પ્રકાર છે.

મહાત્માજીએ અનેક આંદોલનો કર્યાં, તેમાં બંને પુત્રોએ ભાગ લીધો આવા પુત્રોને જન્મ આપનાર પિતાને પણ ધન્ય છે આવા પુરુષો આપણામાં બહુ ઓછા જન્મે છે લોકો તો ખુદનો–પોતાનો સ્વાર્થ જુએ છે અને આપણે અન્ય સર્વેના ઋણી છીએ એ પ્રકારની ભાવના રાખતા નથી એ જ કારણે દેશનું પતન થઈ રહ્યું છે મહાત્મા ગાંધીએ શિખવાડ્યું કે આખોય દેશ આપણું કુટુંબ છે એમણે પોતાનું કુટુંબ લુપ્ત કરી દીધું–આખાયે દેશને એમણે પોતાનું કુટુંબ માન્યું એવું માનવાવાળાઓમાંના એક નાથુભાઈ હતા એમનાં સંતાન મારા પુત્ર સમાન છે

નાથુભાઈએ પોતાની જિંદગીમાં જે દ્રવ્ય કમાઈને પ્રાપ્ત કર્યું, એથી અધિક પોતે શું પ્રાપ્ત કરી શકત? એનાથી જીવનનું શું સાર્થક થાત? ઉદારતાથી દાન દેવામાં અને ભક્તિ, શીલ, ચારિત્ર્ય વગેરેથી મનુષ્યજીવન સાર્થક થાય છે પ્રાણીઓના મરણ પછી એમની દરેક ચીજનો ઉપયોગ થાય છે એની કિંમત અંકાય છે, પરંતુ મનુષ્ય માટે એવી વ્યવસ્થા રખાઈ નથી અવસાન બાદ એને બાળી નાખવામાં આવે છે માનવી કોઈ એવી ચીજ પ્રાપ્ત કરીને ન જાય તો કશાય કામનો નહિ એ કંઈ પ્રાપ્ત કર્યું હોય તો કામ આવશે એટલે આપણે દરેકે સમજવું જોઈએ કે આપણે અહીં કંઈક મેળવવા માટે આવ્યા છીએ

જે સત્યવાદી છે, જે સંત છે, તે મૃત્યુથી ડરતો નથી જેણે જિંદગી સાર્થક કરી તે જ મહાપુરુષ સોક્રેટિસનો પ્રસંગ જુઓ બુદ્ધનો જુઓ, ઈશુખ્રિસ્તનો જુઓ, મહાત્માજીનો જુઓ જીવન ને મૃત્યુ સામે હતાં બંને એમાંથી પસંદગી કરવાની હતી એ પસંદગી માત્ર એમણે કરી નહિ. ખ. મૃત્યુને ભેટ્યા દુઃખ સ્વાભાવિક છે જે વિવેકી છે તે દુઃખમાંથી પણ કંઈક મેળવે છે, સદ્‌ભાવ પ્રાપ્ત કરે છે, વસ્તુ મેળવે છે મારા સાથી–શ્રી નાથાભાઈ પારેખનું જીવન જુઓ એમ લાગે છે કે એમણે સાર્થક કર્યું, જીવન ધન્ય કર્યું

ત્યારે હવે આપણે વિચારવું રહ્યું કે જેમ એ માનવી હતા તેમ જ આપણે યે માનવી છીએ આપણે પણ પ્રયત્ન કરીએ તો જીવન સાર્થક ને ધન્ય બનાવી શકીએ એમ છીએ આપણે એક હતા એમની જિંદગી ખલાસ થઈ ગઈ આપણે હજી પણ છીએ બોધ લઈને આપણે એ માર્ગે ચાલીએ ભૂલનો માર્ગ લીધો હોય તો સુધારીએ સુધારણા વસ્તુ એવી છે કે એનો યોગ્ય માર્ગ લીધો તો એક ક્ષણનો પણ વિલંબ લાગતો નથી આપણે પણ એક દિવસ જવું પડશે જેનાથી ચારિત્ર્ય અને શીલ પ્રાપ્ત થાય છે તે દરેક વસ્તુ દ્વારા વિવેકી માનવી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લે છે.

આ લોકોના મૃત્યુએ પણ આપણને જગાડ્યા છે, જ્ઞાન દીધું છે દુઃખ વસ્તુ એવી છે કે એમાં જેટલા લોકો વધુ તેટલું વધુ સારું, જેટલી સહાનુભૂતિ વિશેષ તેટલું વિશેષ વધુ સારું, કારણ કે દુઃખ સર્વમાં વહેંચાઈ જાય છે વ્યાપકતાથી સુખ વૃદ્ધિ પામે છે ઘટતું નથી. વ્યાપકતાથી દુઃખ વૃદ્ધિ પામતું નથી, ઘટે છે, ઓછું થાય છે

જે વ્યક્તિ ગઈ છે તે ભાગ્યશાળી હતી આપણું પણ અહોભાગ્ય ગણાવું જોઈએ કેટલાયે તાર, પત્રો આવશે, કેટલાય માણસો મળીને ચાલ્યા ગયા હશે આ સર્વ ભાગ્યશાળીને માટે બને છે એટલા માટે આપણું પણ સદ્‌ભાગ્ય ગણાવું જોઈએ

તમે સહુ દુઃખ માનશો નહિ એક મહિનામાં બે વ્યક્તિનું દાન! આવી વસ્તુ સાધારણ રીતે પ્રાપ્ત થતી નથી–જેનામાં કંઈક વિશેષતા હોય એને જ મળે છે આ સદન

જગતના ધર્મો

યહૂદી ધર્મ

મુનિશ્રી સંતબાલજી

ધર્મ એકાંગી કદી રહ્યો નથી, રહી શકે નહિ. દુનિયામાં પ્રવર્તતા જુદાજુદા ધર્મોના ચોક્કસ દૃષ્ટિથી કરવામાં આવેલાં અભ્યાસ ને તુલના રસિક નીવડવાનાં. હિંદમાંના પ્રચલિત ધર્મો ઉપરાંત અન્ય ધર્મો વિષે પણ સમભાવથી, સમાનતા શોધવાની દૃષ્ટિથી, પરધર્મસહિષ્ણુતાથી જાણીએ તો ધર્મતત્ત્વોના એક મૂળ વિશે સારો પ્રકાશ પડે. સેમેટિક જાતિના ધર્મોમાં યહૂદી ધર્મ વિશેની આછી રૂપરેખા અહીં જોવા મળે છે.

અત્યાર સુધી આપણે આર્યજાતિના ધર્મો અંગે વિચાર કર્યો. હવે આપણી પૃથ્વી પરની ચાર જાતોમાંની બીજી સેમેટિક જાતિના ધર્મો અંગે વિચારીએ.

આગળ વિચારાઈ ગયેલા ધર્મો અને હવે આપણે વિચારીશું તે ધર્મોમાં એક મોટું અંતર દેખાશે. આરંભકાળમાં મનુષ્યે જે વિચારો કર્યા છે તેમાં મુખ્યત્વે સ્વર્ગની કલ્પના જ પ્રધાનપદે છે. માનવી સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કરવું એને જ પોતાના જીવનનું ધ્યેય માનતો. ઋગ્વેદની ઋચાઓમાં પણ આપણને આવી ઇચ્છાઓની ઝાખી થાય છે, અને એટલે સ્વર્ગપ્રાપ્તિ માટે યજ્ઞોની વાતો વારંવાર આવે છે. જ્યાંસુધી માણસના દિલમાં સ્વર્ગના સુખની જ વાતો રમતી હોય ત્યાંસુધી તેના અંતરમાં ઊંચી ધર્મભાવના પ્રગટ ન થઈ શકે. તેની બુદ્ધિ તત્ત્વજ્ઞાનના ઊંડા રહસ્યોને ઝડપી ન શકે. તે હમેશાં એવું જ ઇચ્છે કે અહીં બેઠાંબેઠાં બધું મળી જાય તો કેવું સારું!

આપણે આપણી સ્વર્ગની કલ્પનાઓ તપાસીશું તો આવી જ વાતોનો અનુભવ થશે; સ્વર્ગમાં એક વૃક્ષ છે—કલ્પવૃક્ષ. એની નીચે બેસી માણસ જે કોઈ કલ્પના યા ઇચ્છા કરે તે તરત જ મળી જાય એમ કહેવાય છે; એટલે કે માણસ આ જગતમાં રહેલાં દુઃખમાંથી સુખ સર્જવા કરતાં પરલોકમાં રહેલા આવા સુખની કલ્પનામાં રચ્યોપચ્યો રહે અને એ માટે યજ્ઞ વગેરે ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરે. સુખના વિચારની સાથે જ સંકળાયેલો બીજો વિચાર છે સુખના ઉપભોગનો સમય. ગમે તેટલી

પરમાત્મા આપણને ધૈર્ય, શાંતિ અને શક્તિ આપો.

જે વ્યક્તિઓ ગઈ છે એની સાથેનો જૂનો સંબંધ નવે સ્વરૂપે જાગૃત થાય છે. તમારો અને મારો સંબંધ એ કારણે વૃદ્ધિ પામ્યો. જિંદગી સુધી એ કાયમ રહે એવી પ્રાર્થના કરું છું. આટલું કહેવાનું મન નહોતું, હૃદયમાંથી આપોઆપ આ ઉદ્ગારો નીકળી પડ્યા.

થોડુંક મારે વિશે કહી લઉં. હું કોઈ પણ લગ્નપ્રસંગમાં ગયો નથી, જતો નથી. મારી શક્તિ મર્યાદિત છે. સુખદ પ્રસંગોમાં નહિ ગયો હોઉં તો વાંધો નહિ; પણ દુઃખ, અડચણ કે બીમારી વખતે બધુંય છોડીને પહેલાં જવું જોઈએ. દુઃખનો વખત આવે ત્યારે ત્યાં જવાનું માનવકર્તવ્ય બની રહે છે.

જ્યારે પણ જરૂર લાગે ત્યારે મારી સહાય લેવામાં સંકોચ ન કરશો. મને તમારો જ માનજો, એ રીતે ઉપયોગ કરશો.

ઈશ્વર શાંતિ ને ધૈર્ય આપો. બોધ લેવાની શક્તિ આપો.

★

૭૧૨૩

સાધનસામગ્રી હોય પણ તેને અનુકૂળ શરીર સંપત્તિ ન હોય તો ?' એટલે વર્ણન આવે છે કે સ્વર્ગમાં હમેશાં યૌવન જ હોય છે આમ માણસની કલ્પનાનાં બધાં સુખો છે, પણ છેવટે તો તે નાશ પામવાનાં જ આ કરતાં ય વધુ અગત્યની વાત અને ધર્મનો નવો અનુભવ હવે પછીના ધર્મોમાં આવે છે

સુખ એની મેળે મળી જાય એને ઉપભોગવામાં શો આનંદ ?' આપણો પણ અનુભવ છે કે જે વસ્તુ વિનાપ્રયત્ને મળે છે તે મહેનતથી મળેલી વસ્તુ જેટલી મીઠી લાગતી નથી એટલે સુખ વસ્તુના ઉપભોગમાં નથી, પણ પુરુષાર્થ પછીના ઉપભોગમાં છે આથી ધર્મમાં પુરુષાર્થને સ્થાન મળ્યું, અને સ્વર્ગની કલ્પનાઓનાં બળામાંથી ધર્મની નવી વ્યાખ્યા આવી આથી ઉપરની અવસ્થામાં બ્રહ્મવિજ્ઞાનના વિચારો મળે છે, જ્યાં નિરપેક્ષ સુખનું વિવરણ આવે છે આ વિકસતી જતી વ્યાખ્યાના ક્રમની દૃષ્ટિએ આપણે યહૂદી ધર્મનો વિચાર કરીએ

યહૂદી ધર્મ આ ધર્મ મૂળ તો પેલેસ્ટાઇનની આજુબાજુના પ્રદેશમાં વસનારાઓનો ધર્મ છે ઇસ્લામ અને ખ્રિસ્તી ધર્મના મૂળમાં પણ આ ધર્મ જ છે આ લોકોનો મુખ્ય દેવ 'યહોવાહ' છે, જેને અંગ્રેજીમાં જેહોવાહ કહે છે આ દેવના નામ ઉપરથી આ ધર્મનું નામ યહૂદી ધર્મ પડ્યું આપણે ત્યાં ઇંદ્રદેવની જે કલ્પના છે તે લગભગ આ દેવને મળતી છે યહોવાહનું સ્થાન સિનોઈ પર્વત ઉપર છે સિનનો અર્થ ચંદ્ર થાય છે એટલે ચંદ્રદેવ પણ કહેવાય છે ઇંદ્રની જેમ આ દેવ પણ વીજળીના ઝમકારા પ્રગટાવે છે અને તે હમેશાં સૈન્યની મોખરે ચાલે છે ભાગવતમાં વાસુદેવના જીવનનો એક પ્રસંગ આ રીતનો છે "શ્રીકૃષ્ણ જ્યારે નેસડામાં રહેતા ત્યારે તે લોકો ઇંદ્રની ઉપાસના કરતા શ્રીકૃષ્ણે આ[illegible]ક્રતિ કરી ત્ય[illegible] ઇન્દ્રદેવ કોપ્યા અને અતિવૃષ્ટિ વર્ષા[illegible] પોતાના ઢોર લઈ ગોવર્ધન [illegible] ગુફામાં ભરાઈ ગયા શ્રીકૃષ્ણે ગોપાળોને કહ્યું 'આપણે ઇંદ્રની શા માટે પૂજા કરીએ ! આપણા સાચા દેવ તો આપણી ગાયો છે, આપણાં ખેતરો છે એમની પૂજા કરો, એમની સેવા કરો'' આમ શ્રીકૃષ્ણે એ સમાજને ઇંદ્ર-ઉપાસનાથી છોડાવ્યો—ઇંદ્રના ભયથી જે ઉપાસના થતી તેમાંથી મુક્ત કર્યો

યહૂદી લોકોમાં એક રિવાજ એવો છે કે જ્યારે કંઈ પણ મહાન કાર્ય કરવાનું હોય કે લડાઈ કરવી હોય ત્યારે તેઓ મોખરે એક પેટી લઈને ચાલે છે તેઓ એમ માને છે કે જેહોવાહ દેવ અણીને પ્રસંગે આ પેટીમાં આવી તેમને મદદ કરે છે આપણે ત્યાંની ઇંદ્રની બધી કલ્પનાઓ લગભગ આને મળતી જ લાગે છે જ્યારેજ્યારે દૈત્યોનું જોર વધી જતું ત્યારે દેવો ઇંદ્રને શરણે જતા અને ઇંદ્રરાજ યુદ્ધમાં ઊતરી દૈત્યોનો સંહાર કરતા

મોઝીઝ અથવા મૂસા એ યહૂદી ધર્મના પહેલા આચાર્ય ગણાય છે તેઓ એવું માને છે કે મૂસાને સાક્ષાત્કાર થયેલો અને યહૂદી પ્રજા સાથેનો યહોવાહ દેવે પહેલો કરાર સિનોઈ પર્વત ઉપર કરેલો યહૂદી લોકો માને છે કે પરમેશ્વર સાથેનો સૌથી જૂનામાં જૂનો કરાર એમનો છે એમના ધર્મપુસ્તકને 'જૂનો કરાર' કહેવામાં આવે છે આ પુસ્તકમાં એક વિશિષ્ટ વાત આવે છે, કે 'આપણે જેમ પ્રભુ સાથે કરાર કર્યો છે તેમ પ્રભુ પણ કરારથી આપણી સાથે બંધાયો છે આપણે જેમ કરારનું પાલન કરીએ છીએ 'તેમ તે પણ પાલન કરવાને બંધાયેલો છે'

મોઝીઝ મોઝીઝનો જન્મ ઇજિપ્તમાં થયો હતો એના જન્મ સમયે રાજાએ એવો ઢંઢેરો પિટાવ્યો કે જેટલી છોકરીઓ જન્મે એટલીને જ જીવતી રાખવી અને છોકરાઓને

નદીમાં નાખી દેવાં. મોઝીઝની માતાએ ત્રણ માસ તો એમને સંતાડી રાખ્યા. છેવટે એક દિવસ રાજાના ત્રાસથી એને એક પેટીમાં એમને મૂકી પેટી નદીમાં તરતી મૂકી દીધી. સંજોગવશાત્ આ પેટી રાજાની દીકરીના જ હાથમાં આવી. રાજકુંવરીને બાળક ઉપર દયા આવી અને બાળક યહૂદી હોઈ એને યહૂદી છાવણીમાં મોકલી આપવા વિચાર્યું. મોઝીઝની બહેન જ એમને ત્યાં દાસી હતી. તે સમજી ગઈ કે આ પોતાનો જ ભાઈ છે; એટલે એણે મોઝીઝની માતાને જ ધાવ તરીકે રખાવી. આમ મોઝીઝ પોતાની માતાના દૂધથી જ ઊછર્યા હતા આ પ્રસંગ આપણને કૃષ્ણના જીવનનો કંઈક ખ્યાલ આપે છે. જગતના મોટાભાગના મહાપુરુષો આવી કટોકટીમાં જ ઊછર્યા હોય છે. સમાજમાં અધર્મ જ્યારે હદ વટાવી જાય છે, ત્યારે મહાપુરુષો જન્મે છે અને સમાજમાં ફરીથી ધર્મની અને ધાર્મિક પુરુષોની પ્રતિષ્ઠા કરે છે; અથવા તો મુશ્કેલીઓ જ મહાપુરુષોને સર્જે છે અને મુશ્કેલીનો સામનો કરતાંકરતાં જ મહાન જીવન સર્જાય છે.

મોઝીઝ જેમજેમ મોટા થવા લાગ્યા તેમતેમ તેઓ ખૂબ વિચારમાં પડી જવા લાગ્યા. એક દિવસ સિનોઈ પર્વત ઉપર એમને યહોવાહનું દર્શન થયું અને યહોવાહે તેમને એક સુંદર પુસ્તક આપ્યું. આ પુસ્તક યહૂદી ધર્મનું મુખ્ય પુસ્તક છે.

યહૂદી ધર્મની માન્યતા : યહૂદી ધર્મ ઈશ્વરને માને છે પ્રભુએ પહેલાં આકાશ અને પૃથ્વી બનાવ્યાં; પછી પ્રભુએ જ પાણી અને અગ્નિ બનાવ્યાં. ત્યારબાદ જીવજંતુ, પ્રાણી વગેરે પેદા કર્યાં. પછી માટીમાંથી મનુષ્યનું સર્જન કર્યું અને એનાં નસકોરા વાટે પ્રાણ પૂર્યો. આ જગતનો પહેલામાં પહેલો મનુષ્ય તે આદમ. પણ એકલા મનુષ્યથી કાંઈ સૃષ્ટિ થોડી ચાલે? એટલે તેણે જોડકાં બનાવવા માંડ્યાં. મનુષ્યની પાંસળીમાંથી તેણે સ્ત્રી બનાવી. આ સ્ત્રી તે ઇવ. આમ આદમ અને ઇવ એ જગતનાં પહેલાં સ્ત્રી-પુરુષ તે વખતે તેઓ નગ્ન રહેતાં. એમને શરમ ન હતી. તેમને માટે બધું જ હતું. ફક્ત જંગલમાં એક વૃક્ષ હતું અને એ વૃક્ષનું ફળ ખાવાની એમને મનાઈ હતી. એક દિવસ શેતાને આવી ઇવના કાન ભંભેર્યા. અને તેમણે એ ફળ ખાધું, તે દિવસથી તેમને પરસ્પરની શરમ આવી. તેમને વરદાન મળ્યું કે 'જાવ, તમે તમારો રોટલો તમારા પરસેવાથી ખાજો, આગળ વધજો અને સુખી થજો!' ગીતામાં પણ આવી જ જાતનું આવે છે:

> ' देवान्भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः। '
>
> તમે દેવોને આપો અને દેવો તમોને આપશે.

જે દેવને આપ્યા વિના આરોગે છે તે ચોર છે. લગભગ આવી જ માન્યતા જૂના કરારની કહી શકાય દેવનો અર્થ હું સમાજ લઉં છું. એ તમે સમાજ માટે જીવશો તો સમાજ તમારે માટે જીવશે. આવો જ જાતમહેનતનો સિદ્ધાંત ઋષભદેવે પણ સમાજને આપ્યો છે.

યહૂદી ધર્મના દસ સિદ્ધાંતો:

(૧) ઈશ્વર એક છે.

(૨) મૂર્તિપૂજાનો વિરોધ. (હજરત મહમ્મદે પાછળથી આ જ તત્ત્વને વિકસાવ્યું. યહૂદી ધર્મમાં પણ અનેક પ્રકારના દેવોને પૂજવાની મનાઈ છે. આકારોને ન પૂજો પણ ભાવને પૂજો એ દૃષ્ટિ છે.)

(૩) ઈશ્વરનું નામ ફોગટ ન લો.

(આ એક અગત્યનો સિદ્ધાંત છે. જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે જ પ્રભુનું નામ લેવું. જો કે આ કથનમાં સ્વાર્થને સ્થાન છે. છતાં વધુ ઊંડા અર્થમાં વિચારીએ તો ઈશ્વરનું નામ જવાબદારીપૂર્વક લેવું જોઈએ એવું પણ એમાંથી ફલિત થાય છે. ઈશ્વરનું નામ લઈએ

પણ એની આજ્ઞા જો ન માનીએ તો એ નામ લેવાનો અર્થ ન સરે)

(૪) વિશ્રામ યહૂદી ધર્મમાંથી નીકળેલા દરેક ધર્મમાં આવા દિવસો છે યહૂદીઓ શનિવારને આરામનો દિવસ માને છે ખ્રિસ્તીઓ રવિવારને અને મુસ્લિમો શુક્રવારને રજાનો દિવસ માને છે તેનો હેતુ તો પોતાની સાથે કામ કરતા આશ્રિતોને અને પ્રાણીઓને આરામ આપવાનો છે જગતની પ્રવૃત્તિમાંથી થોડી નિવૃત્તિ મેળવી આત્મચિંતન કરવાનો છે આ ધર્મમાં સાત વર્ષમાં એક વર્ષ નિવૃત્તિ માટે રાખવામાં આવ્યુ છે

(૫) મુરબ્બીને માન આપો

બાકીના પાંચ તો આપણાં મહાવ્રતો જ છે પણ હિંદુ ધર્મની વ્રતોની વ્યાખ્યાની અપેક્ષાએ ખૂબ મર્યાદિત છે જેમ અહિંસા ધર્મના તત્ત્વને સ્વીકારે છે, પણ કહેશે 'તું કારણ વિના કોઈને હણીશ નહિ.' આનું પણ કારણ છે તે વખતનો સમાજ આટલી જ અહિંસાને પચાવી શકે તેમ હતું

હણવાની ઇચ્છા હોય તો કારણ તો મળી જ રહે. પણ એ કારણને દૂર કરવુ એમાં જ સાચી અહિંસાની સાધના રહેલી છે ગમે તેવુ અગત્યનુ કારણ હોય, આપણો પોતાનો જીવ જોખમમાં હોય છતાં પણ હિંસા ન કરવી એ ઊંચો ભાવ છે ઇશુ ખ્રિસ્તના સિદ્ધાંતો આ જાતની પૂર્તિ કરવામાં મદદગાર થાય છે

• આ બધા કરતાં એક અગત્યની વાત એ છે કે તેઓની દૃઢ માન્યતા છે કે ઈશ્વરે સૌથી પ્રથમ કરાર અમારી સાથે કર્યો છે અને એ જ સાચો છે એ સંદેશો જગતને પહોંચાડવાનું કામ ઈશ્વરે યહૂદીઓને સોંપ્યુ છે

દરેક ધર્મમાં ઉત્સવને સ્થાન હોય છે યહૂદી ધર્મના ત્રણ મોટા ઉત્સવો નીચે પ્રમાણે છે

(૧) પેસેવૉર ઘરમાં ઊજવવાનો ઉત્સવ છે

(૨) પેન્ટીકોસ્ટ મંદિરમાં ઊજવાય છે મંદિરો ફૂલ વગેરેથી શણગારી એમાં શાસ્ત્રાધ્યયન થાય છે

(૩) ટેબરનૅકલ આ સાંસ્કૃતિક ઉત્સવ છે લોકો રાવટીઓમાં જઈને વસે છે અને ઉજાણી કરે છે

આ ધર્મમાં પણ મહાન સંતો પેદા થયા છે અને એમણે ચાબખા મારીમારીને સમાજને જાગૃત કર્યો છે યહોવાહ માત્ર ઇસ્રાઈલીઓનો જ દેવ નથી પણ બધાનો છે એવી ભાવના જેમણે ફેલાવી, તે સંતોમાં એમોસ, હોસીઆ વગેરે પ્રસિદ્ધ સંતો છે તે સૌની ઉપદેશપ્રણાલિ જુદીજુદી હતી અને તે બધાના પ્રયત્નથી કેટલાક મહત્ત્વના સિદ્ધાંતો યહૂદી ધર્મમાં દાખલ થયા

(૧) યહોવાહ માત્ર ઇસ્રાયેલનો જ દેવ નથી પણ સર્વ પ્રજાનો છે

(૨) ઇસ્રાયેલ પણ આડે માર્ગે ચાલે તો તેને યહોવાહ સજા કરે છે

(૩) ધર્મ પાળે તેનો છે દરેકે પોતાની જવાબદારી સમજવી જોઈએ

(૪) કર્મકાંડ કરતાં સદાચાર મહાન છે

(૫) પ્રભુને સાચા દિલની ભક્તિ વહાલી છે ઇશુ ખ્રિસ્તે 'સોયના નાકામાંથી ઊંટનું પસાર થવુ સહેલું છે પણ ધનિકને સ્વર્ગપ્રાપ્તિ એથી દોહ્યલી છે' તેમ કહ્યું હતુ અને હજરત મહમ્મદે 'ગુલામીની પ્રથા નાબૂદ કરવા જેવુ બીજું એકે ઊંચુ કૃત્ય નથી' એમ કહ્યુ હતું તે ઉપરથી યહૂદી અને ઇસ્રાયેલ પ્રજા ધન અને ગુલામો રાખવાની જે પદ્ધતિ પર ચઢી ગઈ છે, ત્યાંથી પાછા વાળવા થયેલા પ્રયત્નોનો અને દુનિયા પર પથરાયેલી એ કોમની સંસ્કૃતિનો આપણને સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવશે

*

વશીકરણનો મંત્ર

શ્રી દેસાઈ વાલજી ગોવિંદજી

પોતાનો સ્વભાવ છોડીને સામો માણસ આપણો થઈ જાય, ને આપણું કહ્યું કરે એ વિદ્યા જાણવી, માનીએ છીએ તેટલી અઘરી નથી. સહુ કોઈ એ પ્રાપ્ત કરી શકે એમ છે. માત્ર નિશ્ચયબળ જોઈએ. એ મંત્રને આચરણમાં મૂકવાનો દૃઢ સંકલ્પ કરી આ પ્રસંગ વાંચવાથી એ મંત્ર સહેલાઈથી હાથ લાગશે.

મગધરાષ્ટ્રના એક ગામડામાં કોઈ સજ્જનને ઘેર પુત્ર અવતર્યો એના નામકરણસંસ્કારને દિવસે એનું નામ મઘકુમાર પાડ્યું, કુમાર મોટો થયો એટલે માતાપિતાએ સમાન જાતિના સારા કુળની કન્યા વેરે એને પરણાવ્યો. મઘને ઘેર દીકરાદીકરીની આડીવાડી થઈ, અને એ એવો દાનશૂર બન્યો કે એને સૌ દાનપતિ–દાનેશ્વર કહેતા, અને એ સત્ય, અહિંસા આદિ પાંચ શીલ રાખતો.

ગામમાં ત્રીશ કુળ (ઘર) હતાં, એના પ્રધાનપુરુષો એક દિવસ ગામના મધ્યમાં ઊભા ઊભા ગામકામ કરતા હતા, ત્યાં મઘકુમાર જ્યાં ઊભો હતો ત્યાંથી ધૂળ આઘી કરીને એણે તે પ્રદેશને રમણીય બનાવ્યો, પણ એ ઠેકાણે બીજો જણ આવીને ઊભો રહ્યો. મઘકુમારે બીજું સ્થાન રમણીય કર્યું, ત્યાંયે બીજો આવી ગયો આમ કરતાં કરતાં એણે બધાયની જગ્યા ચોખ્ખી કરી. પછી એણે તે ઠેકાણે મંડપ કરાવ્યો, અને થોડાક સમય પછી મંડપને ઠેકાણે શાળા (હોલ) ચણાવી, ત્યાં બેસવા પાટ તથા પાણી પીવાનાં માટલાં મૂકાવ્યા

જતે દિવસે તે ત્રીશ જણ મઘકુમાર હારે એકજીવ થઈ ગયા. તે સૌને પણ એણે પંચશીલધારી બનાવ્યા. પછી તો સૌ સાથે મળીને પુણ્યનાં કામ કરતા વિચરવા મંડ્યા. પ્રભાતના પ્રહરમાં ઊઠે, હાથમાં વાંસલો, ફરસી, તથા મુસલ (સાંબેલું) રાખે, મોટા મારગ વચ્ચે પાણા પડ્યા હોય તેને ખસેડે, રથની ધરીને આડાં આવે એવાં ઝાડ કાઢી નાખે, વસમી ભોંયને સમી કરે, સેતુ (પૂલ) બાંધે, પુષ્કરિણી (તળાવ) ખોદે, શાળા બંધાવે, દાન દિએ, શીલ પાળે, આમ સકલગ્રામવાસી મઘકુમારનું કહ્યું કરતા થઈ ગયા.

આથી એ ગામનો ભોજક (મુખી) ચિન્તામાં પડી ગયો: ‘પૂર્વે આ લોકો સુરા (દારૂ) પીતા, પ્રાણાતિપાત (હત્યા) કરતા, એટલે સુરાના વેચાણ તથા અપરાધીને કરેલા દંડમાંથી મને ઠીક ઠીક ધનનો લાભ હતો, પણ હવે તો મઘકુમાર એમને મારામારી કરતા રોકે છે, ઠીક છે, જોઉં છું કે મઘડો એને કેમ કરીને વ્રતધારી બનાવે છે?’

કોપાયમાન થયેલો ભોજક તો મગધરાજ આગળ પહોંચ્યો, ને કહ્યું:

‘દેવ, ચોર બહુ વધ્યા છે તે ગામ ભાંગતા ફરે છે,’ રાજા કહે:

‘તો જા, એમને મારી આગળ આણ.’

ભોજક તો ત્રીશે જણને બાંધીને રાજા આગળ લઈ ગયો. રાજા અંધેરી નગરીના ગંડુ રાજા જેવો હતો; સાચાખોટાની શોધ કર્યા વિના એણે આજ્ઞા કરી:

‘ચોરને હાથીપગે કરો.’

મઘ તથા એના સહચારીને રાજઘરના આંગણામાં સૂવરાવ્યા ને હાથી મગાવ્યો. મઘ એના ભાઈબંધોને કહે છે:

‘તમે તમારાં વ્રત ધ્યાનમાં રાખજો.

ચાડિયો ભોજક, મૂરખ રાજા ને અબુધ હાથી આ સૌના ઉપર આપણા શરીર ઉપર આપણને મૈત્રીની ભાવના છે એવી જ ભાવના રાખજો ’

વાર્ધમઘો કહે ‘ઠીક ’

એ સૌને છૂંદી નાખવા હાથી આણ્યો, પણ હાથી કેમે કરીને મઘ તથા એના મિત્રો આગળ જાય નહિ, ને મોટી રાડ નાખીને ભાગી જાય. એટલે મદન અર્થે વળી બીજો હાથી આણ્યો, એણે પણ તે જ પ્રમાણે પલાયન કર્યું રાજાએ વિચાર કર્યો કે, ‘આ લોકો આગળ કાંઈક ઓસડિયું કે જડીબુટ્ટી હશે,’ ને રાજપુરુષોને જડતી લેવા કહ્યું, પણ કાંઈ નીકળ્યું નહિ પછી રાજાને થયું કે ‘આ લોકો કાંઈક મંત્ર જપતા હશે,’ અને એણે પોતાના માણસોને કહ્યું, ‘ચોરને પૂછો, કાંઈ મંત્ર બોલતા હોય તો ’

રાજપુરુષ પૂછે છે ‘તમારી આગળ કાંઈ મંત્ર છે કે?’ મઘ કહે, ‘હા, છે ’

એટલે રાજાએ એ સૌને પોતા આગળ બોલાવ્યા, ને કહ્યું, ‘તમારો મંત્ર મને કહો ’

મઘ બોલ્યો ‘દેવ, અમારી આગળ બીજો કાંઈ મંત્ર નથી, અમે ત્રીશ જણ કોઈના પ્રાણ હણતા નથી, અણદીધેલું લેતા નથી, પરસ્ત્રીને માબહેન સમાન ગણીએ છીએ, ખોટું બોલતા નથી, મદ્યપાન કરતા નથી, જીવમાત્ર ઉપર મૈત્રી રાખીએ છીએ, દાન દઈએ છીએ, મહાપથ સમા કરીએ છીએ, પુષ્કરિણી ખોદીએ છીએ, શાળા કરાવીએ છીએ આ અમારો મંત્ર, રાખડી, કવચ જે કહો તે છે ’

રાજા મઘ ઉપર પ્રસન્ન થઈ ગયો, ચાડિયા ભોજકને એનો દાસ બનાવ્યો તથા હાથી તેમ જ આખું ગામ એને આપ્યાં *

---

* એકનિપાત, ૪ કુલાવકવગ્ગ, કુલાવક જાતક (૩૧) ઉપરથી

*

પોતાના જાસૂસો દ્વારા હીટલરને બાતમી મળી કે એના શોચનીય પરાજય પછી પણ જર્મન પ્રજાજનો એને માને છે, પણ કેમે કર્યું એનું મન માન્યું નહિ એટલે ફિલ્મમાં જૂના વખતમાં પણ તેમ છૂપાવેશે હીટલર જાતે જ સિનેમાગૃહમાં ગયો ફિલ્મની શરૂઆતમાં હવે શું આવવાનું છે તે જાણતા લોકો ઊભા થવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા તુરત જ પડદા ઉપર એક આદમી દેખાયો એ હીટલર પોતે હતો એકદમ પ્રેક્ષકો પોતાના પગ પર ઊભા થઈ ગયા, જમણો હાથ પડદા તરફ ધર્યો ને મોટેથી ગર્જના કરી હીટલર ઝીંદાબાદ!

આ દૃશ્યથી પાટલી પર બેઠેલો હીટલર એટલો બધો ઉમંગમાં આવી ગયો કે એ ઊભા થવાનું ભૂલી ગયો એટલે પાછળના એક અજાણ્યા માણસે હીટલરનો ખભો હલાવી કહ્યું

આ બધા ડોળ અને દંભની મગજ પર શી અસર થતી હશે તે હું સમજી શકું છું પણ મહેરબાન ઊભા થઈ જાઓ નહીં તો ગેસ્ટાપો (જાસૂસીખાતું) તમને પકડી જશે!’

×

નવલકથાકારે એની પત્નીને પૂછ્યું

જો, હું આજથી પંદર વર્ષ પહેલાંના વાતાવરણ પર રચાયેલી એક સુંદર નવલકથા લખું છું એના પ્રકરણમાં નાયક ને નાયિકાના મિલનનું વર્ણન કરવું છે મને કહેશો ત્યારે સ્ત્રીઓ કેવાં કપડાં પહેરતી હતી

જરાક ચિડાઈને પત્ની બોલી

આજે હું પહેરું છું તેવાં!

ઊંઘનું તત્વજ્ઞાન

શ્રી જ્યોતીંદ્ર દવે

ઘડીભર કલ્પી લઈએ: શું નિદ્રા વિના માનવીને ન ચાલે? કેવળ નિદ્રામાં જ બગડતો વખત કામ કરવા માટે મળતો હોત તો માનવી કેટલી વધુ પ્રગતિ સાધી શકત? પણ કામના જેટલું જ મહત્વ આરામનું યે છે, એ આપણા સૌનો રોજિંદો અનુભવ છે, છતાં આરામ લેવા માટે ઊંઘવું જ જોઈએ એમ શા માટે હશે? નિદ્રા આપણને સમજાવે છે કે આ જગત સાથેનો સંબંધ થોડા કાળ માટે પણ છોડ્યા વિના શાંતિ, સ્વસ્થતા ને સ્ફૂર્તિ મળી શકતાં નથી. નિદ્રા પાછળના આ ગૂઢ રહસ્યને સમજવા માટે જન્મથી મૃત્યુ પર્યંત જેમને નિદ્રા સાથે સંબંધ છે, તે સહુએ આ લેખ વાંચવો જ પડશે.

'હવે ઊંઘવું છે કે નહિ? બહુ મોડું થઈ ગયું છે.'

'દોઢ થઈ ગયો. હજી તમે સૂતા નથી?'

'આમ ને આમ તમે ઊંઘને ઉડાડી મૂકો છો. જરા ઘડિયાળમાં જુઓ. કેટલા વાગ્યા? પછી સવારે ઉઠાશે નહિ.'

'હવે તો ચોપડી બંધ કરીને સૂઈ જાઓ. અઢી થઈ ગયા!'

'આઠ થઈ ગયા. ઊઠવું છે કે નહિ?'

'સાડા આઠ વાગી ગયા. પછી ઑફિસે જતાં મોડું થઈ જશે.'

'હજી તમે ઊઠ્યા નથી? ચા ટાઢી પડી જાય છે.'

'બારણે નવ થવા આવ્યા. હજી તમે ઊઠ્યા નથી? આ ચા ફરી ગરમ કરી છે તે પણ ટાઢી પડી જશે.'

રાત્રે ને સવારે સૂતાં ને જાગતાં પહેલાં શ્રીમતીને મુખેથી આ જાતનાં વચનો સાંભળવાં એ મારો લગભગ નિત્યનો કાર્યક્રમ થઈ પડ્યો છે.

કોઈક સુંદર પુસ્તક વાંચતો હોઉં તે છોડીને ઊંઘવા જવું એ મને જરાય ગમતું નથી. અને મોડી રાતે જેમતેમ કરી નિદ્રાદેવીને પ્રસન્ન કર્યા પછી સવારે એમની સંગતિનો ત્યાગ કરવો પણ મનને રુચતો નથી. ઊંઘવું ને ઊઠવું એ બંને ક્રિયાઓ મારે આમ પરાણે કરવી પડે છે.

पुनरपि जननं पुनरपि मरणं
पुनरपि जननीजठरे शयनम् ।

એમ શ્રી શંકરાચાર્યે કહ્યું છે તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ આ રોજ ને રોજ ઊંઘવું ને જાગવું, જાગવું ને ઊંઘવું એ ક્રિયા દ્વારા મળી રહે છે. આ દુનિયાના વ્યવહારથી વિમુખ બનીને જનતાના જઠરમાં નહિ પણ પલંગ પર પથારીમાં શયન કરવું ને બીજે દિવસે પાછા જાગીને વ્યવહારનાં કાર્યમાં લાગી જવું એ મૃત્યુ ને જન્મ સરખું છે. મૃત્યુથી આપણે આટલા બધા ડરીએ છીએ છતાં ખરી રીતે જોઈએ તો રોજ નિદ્રા દ્વારા આપણે એનો કંઈક અનુભવ કરીએ છીએ. ઊંઘમાંથી પાછા ઊઠવાના છીએ એવી આપણને ખાતરી હોય છે, પણ મૃત્યુ પછી શું થશે તે જાણી શકાતું નથી એટલે નિદ્રાને ખોળે આપણી જાતને સ્વેચ્છાથી આનંદપૂર્વક મૂકી દઈએ છીએ ને મૃત્યુનું નામ સાંભળતાં પણ કંપારી અનુભવીએ છીએ. છતાં એકવાર ઊંઘી ગયા પછી પાછા જાગીશું જ એની સોએ સો ટકા ખાતરી શી રીતે આપી શકાય? ઊંઘમાં ને ઊંઘમાં જ કંઈ થયું નથી? ઘણુંખરું સ્વપ્નાં આવવા સિવાય બીજું કશું જ થતું નથી, પણ તેથી કોઈ દહાડો પણ કંઈક અવનવું નહિ જ બને

એમ કહી ન શકાય એક રીતે જોઈએ તો ઊંઘવા જતાં પહેલાં માણસે બહુ સંભાળ ને સાવચેતી રાખવાની જરૂર છે એકવાર ઊંઘ આવી ગઈ પછી આપણી કેવી સ્થિતિ થશે, કોણ આપણને શું કરશે, ક્યારે કયો અકસ્માત થશે તેની કશી ખબર આપણને પડતી નથી નિદ્રાવસ્થા દરમિયાન આપણી સ્થિતિ લગભગ મુડદા સરખી લાચાર થઈ જાય છે ઊંઘ એ બહુ ભયંકર વસ્તુ છે ગમે તેવા બળવાન ને સાવધાન મનુષ્યને એ તદ્દન નિર્બળ ને બેધ્યાન, ભાન ને સાનવિનાનો બનાવી મૂકે છે આમ છતાં નિત્યના પરિચયને લીધે નિદ્રા આપણને ભયંકર લાગતી નથી નિદ્રા એ મહાનિદ્રાનું ટૂંકું સ્વરૂપ છે અંતિમ નિદ્રા માટેનું એ રોજનું 'રિહર્સલ' છે એમ જાણીએ તો કદાચ એ મોટી નિદ્રાનો એટલો ભય રહે નહિ આ છોટી નિદ્રામાંથી ફરી જાગવાનું હોય છે ને મોટી નિદ્રામાંથી જાગવાનું હોતું જ નથી એમ પણ કેમ કહી શકાય? મોટી કે છોટી કોઈ પણ નિદ્રાવસ્થા પછી જાગ્રત અવસ્થા આવવી જ જોઈએ એમ મનુષ્યનો અંતરાત્મા કહે છે તે તદ્દન ખોટું જ હશે એમ કહેવું મુશ્કેલ છે

નિદ્રાવસ્થા દરમ્યાન ઇંદ્રિયોના વ્યાપાર બંધ થઈ જાય છે આમ છતાં બાહ્ય જગત સાથેનો સંબંધ છેક છૂટી જતો નથી કોઈક અદીઠ સાંકળ દ્વારા જગત સાથેનું અનુસંધાન ચાલુ રહે છે જાગ્રત અવસ્થામાં સ્થૂલ ઇંદ્રિયો દ્વારા જે જે અનુભવો મનુષ્ય કરી શકે છે તે સર્વ અનુભવો નિદ્રાવસ્થામાં પણ એ કરી શકે છે ફેર એટલો રહે છે કે જાગ્રત સ્થિતિમાં ઇંદ્રિય ને બાહ્ય વિષયના જોડાણ દ્વારા એ અનુભવ કરે છે ઊંઘમાં ઇંદ્રિય ને બાહ્ય વિષય એ બેમાંથી એકેય પર પણ આધાર રાખવો પડતો નથી જેમ અણીને વખતે, કટોકટીને પ્રસંગે ગવર્નર જનરલ બધી સત્તા પોતાના હાથમાં લઈ લે છે તેમ નિદ્રાવસ્થા દરમ્યાન મન બધી ઇંદ્રિયોની સત્તા પોતાને હસ્તક લઈ લે છે આંખ બંધ હોય છે છતાં એ જોઈ શકે છે, કાનનો વ્યાપાર અટકી ગયો હોય છે છતાં એ સાંભળી શકે છે, હાથપગ તદ્દન નિશ્ચેષ્ટ થઈને પડ્યા હોય છે, છતાં એ પ્રવાસ ખેડે છે ને મારામારી પણ કરી શકે છે।

નિદ્રાવસ્થામાં માણસનું મન દેહના બંધનથી મુક્ત થઈને ફરવા નીકળી પડે છે કાળ ને દિશાનાં બંધન તે વેળા લુપ્ત થઈ જાય છે કવિની સૃષ્ટિ જેવી જ 'नियतिकृतनियमरहिता (કુદરતે કરેલા નિયમોથી પર એવી) કોઈ અનન્ય સૃષ્ટિ એ રહે છે ઊંઘમાં માણસ પહાડની ટોચ પરથી ભૂસકો મારે છે ને એને વાગતું નથી, સમુદ્રના અગાધ જળમાં એ ઝંપલાવે છે ને એ ડૂબી જતો નથી તર્યા વગર પણ એ સામે કિનારે આવીને ઊભો રહે છે.

અને સૌથી અદ્ભુત તો જાગ્રત અવસ્થામાં એ જે કદી કરી શકતો નથી તે કાર્ય અહીં કરી શકે છે, એ છે પોતે પોતાનો દ્રષ્ટા બને છે ચિત્રવિચિત્ર સ્વપ્નોની દુનિયામાં એ નાયક તરીકે ફરે છે જાતજાતની લીલાઓ આદરે છે અને એ બધું કરતો એ પોતાને જોઈ શકે છે જાણે પોતાની જાતને બહાર કાઢીને એ કોઈ નવી દુનિયામાં મૂકી દે છે અને એ નવસૃષ્ટિમાં વિહાર કરતા પોતાના શરીરને આઘે રહીને નિહાળે છે

નિદ્રાવસ્થાનો ખરેખરો લાભ ચોર, માનસશાસ્ત્રી ને તત્ત્વવેત્તાઓએ લીધો છે આપણે માત્ર ઊંઘીએ છીએ ત્યારે એ લોકો જાગીને ઊંઘતાઓના અભ્યાસ પરથી પોતાની સમૃદ્ધિમાં–પહેલો ધનની ને બીજા બે જ્ઞાનની સમૃદ્ધિમાં–વધારો કરે છે લોકો જો ઊંઘતા ન હોત તો ચોર પોતાનું કાર્ય સરળતાથી કરી ન શકત -ઊંઘમાં જે સ્વપ્નાં આવે છે તેના અભ્યાસ પરથી કોઈકે એના નવીન

માનસશાસ્ત્રના ઘણા સિદ્ધાંતો શોધી કાઢ્યા છે. અને ભરનિદ્રા તેમ જ સ્વપ્નાવસ્થાના અનુભવ પરથી વેદાંતીઓ ઉદાહરણો આપી બ્રહ્મ, જગત ને માયાનું સ્વરૂપ સમજાવે છે.

મને ઘણીવાર થાય છે કે ઊંઘ્યા વિના માણસને ન ચાલે? આપણી ત્રીજા ભાગની જિંદગી ફક્ત ઊંઘવામાં જ જાય છે. એને બદલે એટલો વખત કામ કરવા માટે મળતો હોત તો આપણે કેટલા બધા આગળ વધી શક્યા હોત? પણ જીવન ફક્ત કામ કરવા માટે નથી, આરામ કરવા માટે પણ છે. કામ ને આરામનું જોડકું એ સુખ ને દુઃખના જેવું જ અવિભાજ્ય છે. બંનેને એકબીજાથી છૂટાં કરી શકાય એમ નથી.

આખો દિવસ કામ કરીને કે બીજાઓને કામ કરતાં જોઈને, થાકી ગયેલા મનુષ્યને આરામની જરૂર પડે છે. નિદ્રા વિના એથી આરામ મળી શકતો નથી અને એ આરામ ન મળે તો શરીર કામ કરતું અટકી જાય.

નિદ્રાથી આરામ મળે છે એ સાચી વાત છે; પણ આરામ લેવા માટે ઊંઘી જ જવું શા માટે જોઈએ તે સમજાતું નથી. છેક નિરાધાર જેવા થઈને ખાટલા કે જમીન સરસા લંબાવીને પડીએ તો જ નિદ્રા-આરામ મળે એવું શા માટે હશે? ટ્રેનમાં રાતના મુસાફરી કરતી વેળા કેટલીક વાર ભીડ બહુ હોય છે, ત્યારે કોક બેઠાંબેઠાં ઊંઘ લઈ લે છે. પણ સામાન્ય રીતે એ પ્રમાણે ઊંઘ લઈ શકાતી નથી. ઊભાંઊભાં ઊંઘનાર પણ એક વ્યક્તિને મેં જોઈ છે. અમારા પાડોશીનો ઘાટી અગાસી પર ચડવા માટે ગોઠવેલી સીડીના ઉપલા પગથિયા હાથ વડે પકડી રાખીને તે નીચેના પગથિયામાં પગ નાખી, ઊભોઊભો બપોરની વેળા ઊંઘ લેતો, મેં તેમ જ એ માળાના રહેવાસીઓએ ઘણી વખત જોયો હતો. પણ આવી સિદ્ધિ બહુ વિરલ મનુષ્યોને જ મળી શકે છે. આપણા જેવાઓ માટે તો લગભગ બેભાન થઈને પડ્યા હોઈએ તેવી સ્થિતિમાં શરીરને મૂક્યા વિના ઊંઘ આવી શકતી નથી.

થાકેલા અવયવોને આરામ મળે એટલું જ નિદ્રાનું પ્રયોજન નથી. આરામ તો આપણે જે અવયવને થાક લાગ્યો હોય તેની પાસે કામ ન લઈએ એટલે મળી રહે છે. પણ એટલાથી જ સ્ફૂર્તિ આવતી નથી. આંખ મીંચીને લાંબા થઈને આપણે પડી રહીએ, હાથપગ હલાવીએ નહિ અને બીજી કોઈ પણ ચેષ્ટા ન કરીએ તો શરીરને આરામ જરૂર મળી રહે. પણ એકલો આરામ પૂરતો નથી, એથી કંઈક વધારેની જરૂર પડે છે. આંખ મીંચી રાખીને આખી રાત પડી રહીએ તો આંખને આરામ મળે છે. પણ ઊંઘ ન આવી હોય તો ઉજાગરાને લીધે બીજે દહાડે આંખ લાલ થઈ જાય છે. બે-ત્રણ એવા ઉજાગરા થાય તો, હાથપગને નિષ્ક્રિય રાખીને પૂરેપૂરો આરામ આપ્યો હોય તે છતાં એ દુખવા લાગે છે અને આખું શરીર, દિવસે કામ કરવા છતાં જેટલું થાકી નથી જતું, તેટલું બિલકુલ કામ કર્યા વગર ફક્ત ઊંઘ ન આવવાને લીધે થાકી જાય છે. અને ગમે તેવો થાક લાગ્યો હોય તોપણ ઊંઘ સરસ આવી જાય તો એ બધો થાક ઊતરી જાય છે અને શરીરમાં કોઈ નવી જ સ્ફૂર્તિ આવે છે. ઊંઘમાં એવું તે શું છે કે એ તદ્દન ઢીલા થઈ ગયેલા મનુષ્યમાં નવચેતનનો સંચાર કરે છે? એ ચેતન આવે છે ક્યાંથી? માત્ર આરામને લીધે તો નહિ જ. બહારથી પણ એ મળી શકતું નથી; કારણ કે નિદ્રાવસ્થા દરમ્યાન બહારના જગત સાથેનો સંબંધ મનુષ્ય ઓછામાં ઓછો કરી નાખે છે.

કેવળ અવસ્થાંતર કરવાથી-સ્થિતિમાં ફેર કરવાથી-થોડો ઘણો આરામ મળી શકે, પણ જે અપૂર્વ સ્ફૂર્તિ નિદ્રા દ્વારા મળે છે

તે મળી શકે નહિ એ માટે દુનિયા બદલવી પડે છે આ જગત સાથેનો સંબંધ, ભલે થોડા કાળ માટે પણ છોડ્યા વિના શાંતિ, સ્વસ્થતા કે સ્ફૂર્તિ મળી શકતાં નથી એમ નિદ્રા આપણને સમજાવે છે થોડો વખત આ જગતને છોડીને, વિશ્વચૈતન્ય સાથે એકરૂપ થઈને દિશા ને કાળથી પર એવી કોઈક નવી જ દુનિયામાં ગયા વિના, આ દુનિયા માટેના વ્યવહારપૂરતી શક્તિ પણ મેળવી શકાતી નથી માંદા શરીરને હવાફેરથી તાજગી મળે છે, તેમ થાકેલા મનુષ્યને દુનિયાફેરથી નવચેતન સાંપડે છે આત્માની મુક્તિ માટે સંન્યાસીઓ સંસારનાં કર્મોનો ત્યાગ કરે છે, તેમ આપણે બધાએ રોજ રાત્રે સંન્યાસી થઈને આ સંસારનાં કર્મોનો પરિત્યાગ કરવો પડે છે—થોડા કલાક માટે આ દુનિયાની માયા અળગી કરવી પડે છે આપણે નિદ્રાવસ્થા દરમ્યાન સંસારનો અંશત ત્યાગ કરીને પછી ફરી સારી રીતે સંસારનાં સુખો માણવા તૈયાર થઈ શકીએ છીએ અને એમ જાણ્યે-અજાણ્યે 'तन त्यक्तेन भुञ्जीथा । એનો ત્યાગ કરીને ભોગવ' એ ઉપનિષદના વચનને સાર્થક કરીએ છીએ

તન ને મનની પૂરેપૂરી સ્વસ્થતા વિના ઊંઘ આવી શકતી નથી વધારે ખવાઈ ગયું હોય ત્યારે કે ભૂખ્યે પેટે અથવા કંઈક દુઃખ થયું હોય ત્યારે પણ સારી ઊંઘ આવી શકતી નથી સ્વસ્થતા વિના ઊંઘ નથી મળતી ને ઊંઘ વિના સ્વસ્થતા નથી મળતી" એ સ્વસ્થતાનો આપણે અનુભવ કરી શકીએ છીએ પણ એ છે શું તે સમજી શકતા નથી 'સ્વસ્થ' એટલે પોતાનામાં રહેવાપણું કાચબો જ્યારે અંગો સંકોરીને પોતે પોતાનામાં ભરાઈ જાય છે ત્યારે એ ભયમુક્તિ અનુભવે છે આપણે જ્યારે પોતાનામાં જતા રહીએ છીએ—'સ્વ-સ્થ' બનીએ છીએ ત્યારે જ શાંતિ અનુભવી શકીએ છીએ અને ગાઢ નિદ્રા દરમ્યાન માણસ આવી સ્વસ્થતાનો અનુભવ થોડેઘણે અંશે કરી શકે છે માટે કેટલાકે એને બ્રાહ્મી સ્થિતિ અથવા સમાધિ સાથે સરખાવી છે

ડાહ્યા મનુષ્યો કાવ્યશાસ્ત્ર આદિની ચર્ચા કરીને વખત પસાર કરે છે અને મૂર્ખાઓ વ્યસન, કલહ અથવા નિદ્રામાં કાળક્ષેપ કરે છે એમ એક ડાહ્યા કવિએ કહ્યું છે કલહ ને વ્યસનનું તો કવિ જાણે પણ નિદ્રામાં કાળક્ષેપ કરવો એ મૂર્ખાનું લક્ષણ હોય તો એ જાતના મૂર્ખા બનવાનું કોને મન નહિ થાય? અને કોને ચાલી શકે એમ પણ છે?

* * *

ત્રણ સ્ત્રીઓ પોતાના પતિઓની સ્મરણશક્તિ ઉપર વાતો કરતી હતી એક હતી પ્રોફેસરની પત્ની, બીજી હતી ડૉક્ટરની ને ત્રીજી હતી ટ્રેનમાં મુસાફરી કરતા સેલ્સમેનની પત્ની

મને લાગે છે કે મારા પતિ જેવો ભુલકણો તો કોઈ જ આદમી નહિ હોય ' પ્રોફેસરની પત્ની બોલી 'પોતે વ્યાખ્યાન માટે તૈયાર કરેલી નોંધો હંમેશાં ઘેર ભૂલી જાય છે ને પછી કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓ આગળ અહાંતહાં કરવા પડે છે

'તમે ભૂલો છો યાદ તો મારા પતિને બિલકુલ રહેતું જ નથી ' ડૉક્ટરની પત્નીએ કહ્યું વિઝિટે જાય છે ત્યારે મારા પતિ કદીય દવાની બૅગ લઈ જતા નથી, ને પછી જ્યારે કંઈ જોઈએ ત્યારે આખો રસ્તો વગાવીને પાછા આવવું પડે છે।

ત્યારે સેલ્સમેનની પત્નીએ કહ્યું

તે દિવસે મારા પતિ ઘેર આવ્યા હાથમાંની ઝોળી ધીમેથી મને આપી ને કહે આ પહેલાં મેં તમને ક્યારેક જોયાં હોય એવું લાગે છે।

x

ભરતે શાપ દીધો હતો, એવો ઉલ્લેખ મત્સ્યપુરાણમાં મળે છે. આટલા પરથી એટલું અનુમાન નીકળે છે, કે મહર્ષિ ભરત પણ વૈદિક કાળના કોઈ બ્રહ્મર્ષિ હશે. ઋગ્વેદમાં ઉર્વશીનું નામ ઘણે ઠેકાણે આવેલું છે; અને કેટલેક સ્થળે તો તે વ્યક્તિવાચક પણ છે. તે સિવાય પુરુરવા સાથેનો તેનો સંબંધ તથા વિચ્છેદ, એ બધી વેદોક્ત અને પુરાણોક્ત ગાથાઓથી હિંદુ પ્રજા અજ્ઞાત નથી. જો ઉર્વશીનો કાળ શોધાય, તો એને કદાચ ગુરુપદે શોભે એવા અને ઉર્વશી જેવીને નૃત્યાભિનયની ભૂલને લીધે શાપ દેનારા મહર્ષિ ભરતનો કાળ શોધવામાં અડચણ ન આવે.

અર્વાચીન દૃષ્ટિ સામાન્ય રીતે મહર્ષિ ભરતને ઈ. સ. પૂર્વે ૨૦૦ થી ઈ. સ. ૨૦૦ સુધીના ગાળામાં ક્યારેક થઈ ગયા હોવાનું ધારે છે. કીથ (Keith), હેગ (Haigh), લ્યુડર્સ (Luders) વગેરે પાશ્ચાત્ય ગ્રંથકારોએ પોતપોતાની દૃષ્ટિએ આપણા એ જૂના ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરી પોતાનાં મંતવ્યો રજૂ કર્યાં છે. એમની દૃષ્ટિથી જોનારા હિંદીઓ એમની માન્યતામાં તણાયા છે. અર્વાચીન અને પ્રાચીન બંને દૃષ્ટિઓ અને મંતવ્યોનો સાંગોપાંગ અભ્યાસ કરીને એના મંથનથી જે નિષ્કર્ષ નીકળે, એ જ સત્ય, એવું હું નમ્રપણે માનું છું. અન્ય સંસ્કૃતિમાં જન્મેલા, ઊછરેલા, અન્ય ભાષાભાષીઓ, સંસ્કૃતનો દીર્ઘ અભ્યાસ છતાં શબ્દોના અભ્યાસાર્થ, પ્રયોગાર્થ, સ્થાનપરત્વે સંયોગાર્થ અને એવી રીતે વાચ્યાર્થ, ધ્વન્યાર્થ, શ્લેષાર્થ વગેરે સૂક્ષ્મ અર્થ સમજવાને, સંપૂર્ણપણે શક્તિમાન નથી બની શકતા. અને તેથી જ કદાચ કીથ જેવા અભ્યાસીજનને પણ તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણમાં ઉલ્લેખાયેલા 'શૈલૂષ' જેવો 'નટ' માટેનો સર્વસામાન્ય શબ્દ 'નટ' તરીકે ન સમજતાં, 'શૈલૂષ' એટલે 'નર્તક' એવો અર્થ કર્યો છે. તેવી જ રીતે 'नटस्य भुक्तम्' એ શબ્દોનો વાસ્તવિક અર્થ ન સમજતાં કીથ 'નટવર્ગની ભૂખ' એવો અર્થ કરે છે. કીથ કહે છે: 'We find, that in the days of Mahabhasya, the Nata's hunger is as proverbial as the dancing of the peacock.'

પાણિનિના 'क्तस्य च वर्तमाने' એ સૂત્ર ૫૨ 'क्तस्य च वर्तमाने नपुंसके भाव उपसंख्यानम्,' એ વાર્તિક લખતાં, પતંજલિએ 'वतस्य च वर्तमाने नपुंसके भाव उपसंख्यानं कर्तव्यम् । छात्रस्य हसितं, मयुरस्य नृत्तम्, नटस्य भुक्तम्, कोकिलस्य व्याहृतमिति ॥' આ પ્રમાણે લખ્યું છે. તાત્પર્ય એ છે કે ભૂતકાળ વાચક ધાતુસાધિત વિશેષણના વર્તમાનકાળ વાચક અર્થ પ્રમાણે, જો નપુંસકલિંગી ભાવવાચક નામ જેવો ઉપયોગ થયો હોય, તો તેવે વખતે ષષ્ઠી વિભક્તિનો ઉપયોગ કરવો અને એ ભાવવાચક નામના ઉદાહરણ તરીકે 'छात्रस्य हसितम्' 'नटस्य भुक्तम्' 'मयुरस्य नृत्तम्' ઇત્યાદિ પ્રકારો ઉલ્લેખવામાં આવ્યા છે અને એ રીતે 'વિદ્યાર્થીઓનું હસવું,' 'નટોનો ઉપભોગ,' 'મોરનો નાચ,' એ જ અર્થો અહીં અભિપ્રેત છે, એ સ્પષ્ટ રીતે સમજાશે. એટલે 'नटस्य भुक्तम्'નો અર્થ 'નટનો ઉપભોગ,' નહિ કે 'નટની ભૂખ.' અર્થના આવા જ અનર્થો થાય અને એ અનર્થોને સત્ય સાબિત કરવા માટે નવા અનર્થો ઉપજાવાય આવું આપણાં ઘણાં પ્રાચીનશાસ્ત્રો માટે થતું આવ્યું છે. કાયદાથી એ રોકી શકાતું નથી એ દુઃખ છે, અને આવા પાશ્ચાત્ય લેખકોના હિંદી અનુયાયીઓ આપણા જ્ઞાન, શાસ્ત્ર અને ઇતિહાસ વિશે કેટલું અસત્ય–તિમિર ફેલાવે છે, કે જેથી સત્યને શોધવામાં, મહા પરિશ્રમ પડે છે.

ઉપલબ્ધ વૈદિક વાઙ્મયમાં 'शैलूष'

'विश्वरूप' 'महानर्तो', વગેરે શબ્દો પ્રાચીન નાટ્ય-સંસ્થાને ધ્વનિત કરે છે

* આપણે ત્યાં ઘણીવાર આપણા પુરોહિતો અને શુક્લ યજુર્વેદના રુદ્રાધ્યાયનો અનુવાક બોલી જાય છે, ત્યારે આપણને ખ્યાલ સરખો ય નથી આવતો, કે એમાં પણ નાટ્યનાં બીજો રહેલાં છે યજુર્વેદ માધ્યન્દિની શાખાના રુદ્રાધ્યાયના ૨૨મા મંત્રથી આરંભાતા ૩મા અનુવાકમાં આવેલા ૨૫,૨૬ અને ૨૭મા મંત્રમાં, 'विरूपेभ्यो विश्वरूपेभ्यश्च' એનાથી, આખી નટ સંસ્થા-નવાંનવાં રૂપ ધારણ કરનારી એક પ્રજાનો ઉલ્લેખ થતો હોય, એવું સ્પષ્ટ દેખાય છે એ મંત્રો આ રહ્યા

नमो गणेभ्यो गणपतिभ्यश्च वो नमो नमो व्रातेभ्यो व्रातपतिभ्यश्च वो नमो नमो गृत्सेभ्यो गृत्सपतिभ्यश्च वो नमो नमो विरूपेभ्यो विश्वरूपेभ्यश्च वो नम ॥ २५ ॥

नम सेनाभ्य सेनानिभ्यश्च वो नमो नमो रथिभ्यो अरथेभ्यश्च वो नमो नम क्षत्तृभ्य संग्रहीतृभ्यश्च वो नमो नमो महद्भ्यो अर्भकेभ्यश्च वो नम ॥ २६ ॥

नमस्तक्षभ्यो रथकारेभ्यश्च वो नमो नम कुलालेभ्य कर्मारेभ्यश्च वो नमो नमो निषादेभ्य पुञ्जिष्टेभ्यश्च वो नमो नम श्वनिभ्यो मृगयुभ्यश्च वो नम ॥ २७ ॥

ગણોનું અને ગણોના અધિપતિનું રૂપ ધારણ કરનાર હે રુદ્ર! આપને નમસ્કાર વ્રાતગણ અને વ્રાતગણના પતિ એવા રુદ્રને પ્રણામ મેધાવિન્ અને એના અધિપતિ એવા રુદ્રને વંદન વિરોધરૂપ, વિકૃતરૂપ, વિમતરૂપ તથા વિશ્વના અનેકવિધ સ્વરૂપ ધારણ કરનાર એવા રુદ્રને નમસ્કાર!

સેનારૂપ અને સેનાપતિરૂપ એવા રુદ્રને પ્રણામ રથવાળા અને રથ વગરના રથમાં બેઠેલા અને રથના અધિષ્ઠાતા તથા સારથિરૂપ એવા રુદ્રને નમસ્કાર વિદ્યાદિ ઉત્કૃષ્ટરૂપ અને પ્રાણાદિ વડે અલ્પરૂપ એવા રુદ્રને નમસ્કાર

શિલ્પી, રથકાર, કુંભાર, લુહાર, ભિલ વગેરેનાં રૂપ ધારણ કરનાર હે રુદ્ર! આપને પ્રણામ, તથા પુલ્કસાદિરૂપ રુદ્રને નમસ્કાર શ્વાનોને નગન કરનાર એવા રુદ્રને પ્રણામ, અને મૃગોની સાગના કરનાર એવા શિકારીરૂપ રુદ્રને નમસ્કાર

એ અનુવાકમાં આવેલો 'नमो विरूपेभ्यो विश्वरूपेभ्यश्च नमो' મંત્રનો विश्वरूप શબ્દ જે સામાન્ય અર્થમાં એ અનુવાકમાં વપરાયો છે એ જોતાં 'विश्वरूप' એ શબ્દ 'નટ' ને માટે જ પ્રયુક્ત થયો હોવો જોઈએ એમ નિઃસંશય લાગે છે रूप અને विश्वरूप એ બંને શબ્દોને વિચારતાં એને नट અને नाट्यની સાથે સંબંધ હોવો જ જોઈએ એમ સહજ કલ્પી શકાય છે પોતે જે હોય એનાથી જુદું રૂપ લેવું, જુદો વેશ ભજવવો, જુદો સ્વાંગ રચવો, એ અર્થમાં જ विश्वरूप શબ્દ પ્રયુક્ત થયો છે તેવી જ રીતે 'તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ'માં પણ અગાઉ જણાવેલો शैलूष શબ્દ કે જે સંપૂર્ણપણે નટવાચી જ છે, એનો ઉલ્લેખ મળે છે પુરુષમેધની બલિવિધાનની યાદીમાં शैलूष શબ્દ આવે છે યજુર્વેદાન્તર્ગત જે विश्वरूप નામના લોકો હતા, તે જ પાછળથી शैलूष કહેવાયા હશે વ્યાકરણાચાર્ય પાણિનિના 'छन्दोगौक्थिक्याज्ञिक बह्वृचनटान' એ સૂત્રથી નટ વગેરેનો કોઈ आम्नाय ગ્રંથ પણ હશે, એવું ય પ્રત્યયથી દેખાઈ આવે છે ઉપરાંત 'पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयो' આ સૂત્રથી પારાશર્ય અને શિલાલિએ લખેલાં भिक्षुसूत्र અને नटसूत्र પણ એ કાળમાં પ્રચારમાં હતાં તે જ પ્રમાણે 'कर्मन्दकृशाश्वादिनि' એ સૂત્રથી कृशाश्विन् એટલે કૃશાશ્વએ લખેલા नटसूत्रनो વિદ્યાર્થી એવું પ્રતિપાદન થાય कृशाश्विन् પ્રમાણે જ पाराशरिन् અને शिलालिन् એવા શબ્દો પારાશર અને શિલાલિનાં સૂત્રોના વિદ્યાર્થીઓ માટે વપરાતા એના પરથી એટલું નક્કી થાય છે, કે નટોનો आम्नाय ગ્રંથ તથા नटसूत्र જેવા ગ્રંથો પાણિનિ પૂર્વે વિદ્યમાન હતા

કીથ આદિ પાશ્ચાત્ય પંડિતો નટ શબ્દનો

કોઈ નિશ્ચિત અર્થ માનતા નથી; પરંતુ નટ એ સંસ્કૃતના નૃત્‌નું પ્રાકૃતરૂપ માને છે. પાણિની नमति इति नटः એવું રૂપ આપે છે. અને એનો અર્થ नट शैलूषः એવો વ્યાકરણ સંપ્રદાયમાં આપવામાં આવ્યો છે. शैलूषः એટલે 'અભિનય કરનારો નટ' એ અર્થ વૈદિકકાળથી ચાલતો આવ્યો છે, એ આપણે જોયું છે. આ બધા ઉલ્લેખોથી એટલું તો સિદ્ધ થાય છે જ, કે પાશ્ચાત્ય પંડિતોના કથન મુજબ 'ભારતીય નાટ્ય' અને 'ભરત નાટ્યશાસ્ત્ર,' બહુ પ્રાચીન નહિ, છતાં ખ્રિસ્તાબ્દની ઘણી પૂર્વે થઈ ગયા હોવા જોઈએ, એ સમજી શકાશે.

હવે એક-બીજી દૃષ્ટિ આપણી પાસે ઉપલબ્ધ વાઙ્મયમાં જૂનામાં જૂનાં નાટકો ક્યારે લખાયાં, કયા કાળમાં ભજવાયાં, એના લેખકો કોણ એ જો સંશોધાય, તો એના પરથી પણ આપણે એટલું અનુમાન તો કરી શકીશું, કે એ નાટ્યકાળ પૂર્વે, ભરતમુનિનુ ઉપલબ્ધ નાટયશાસ્ત્ર સંપાદન થઈ ગયુ હોવું જોઈએ. સામાન્ય રીતે પ્રાચીન નાટકોમાં તરત ધ્યાન ખેંચે એવાં 'અભિજ્ઞાન શાકુંતલ,' 'માલવિકાગ્નિમિત્ર,' 'વિક્રમોર્વશીય' વગેરે કાળિદાસનાં નાટકો તેમ 'ઉત્તરરામચરિત્ર,' 'માલતી-માધવ,' 'અજાતશત્રુ,' 'પ્રતિજ્ઞાચાણક્ય', 'સ્વપ્નવાસવદત્તા', 'પ્રતિજ્ઞાયૌગન્ધરાયણ', તથા 'મૃચ્છકટિક', 'મુદ્રારાક્ષસ' વગેરે જુદાજુદા કવિઓનાં લખેલાં નાટકો અત્યારે ઉપલબ્ધ છે. તે સિવાય, 'નાટયશાસ્ત્ર'ના ભાષ્યકર્તા અભિનવગુપ્તે પોતાની 'અભિનવભારતી ટીકા'માં લખ્યું છે : 'नाट्यायितस्योदाहरण महाकविसुबन्धुनिबद्धो वासवदत्ता नाट्यपाराख्यः समस्त एव प्रयोगः तत्र हि बिन्दुसारः प्रयोज्यवस्तुक उदयनचरिते सामाजिकी कृतः' અર્થાત્ મહાકવિ સુબંધુએ 'ઉદયનચરિત' નામનું નાટક રચ્યું હતું. ધ્વન્યાલોકની 'લોચન ટીકા'માં 'વત્સરાજચરિત' નામના નાટકનો પણ ઉલ્લેખ છે. કદાચ આ બંને નામ એક જ નાટકનાં પણ હોય.

આ બધા નાટકોના કર્તાઓ કાળિદાસાદિ કવિઓ ક્યારે થઈ ગયા, એનો કાળનિર્ણય શોધવાને અત્યાર સુધી ઘણા પંડિતોએ મહાપ્રયાસો કર્યા છે; પરંતુ એ ક્ષેત્રના અનેક પ્રયાસો એકમતી નિર્ણય પર આવી શક્યા નથી. વિક્રમાબ્દનો આરંભ કરનાર શકારિ વિક્રમાદિત્ય, કે જે એક પ્રસિદ્ધ સમ્રાટ હશે, ત્રિખંડભૂમિનો શાસક હશે, છતાં એ વિક્રમાદિત્યનું પણ નિર્ણયાત્મક ચરિત્ર, ઐતિહાસિક રાજ્યકાળ વગેરે મતાંતરરહિતરૂપે નિર્ણી શકાયું નથી. એક ઐતિહાસિક ભૂપતિનો રાજ્યકાળ ન નિર્ણાય તો કવિઓનો નાટ્યકાળ અને એમનો જીવનકાળ ક્યાંથી શોધાય? શી રીતે શોધાય?

ઇતિહાસના અનેક ગ્રંથોનાં સેંકડો પાનાં ઉથલાવીને આનો આપણે નિર્ણય શોધવો રહ્યો.

વત્સરાજ ઉદયન સંસ્કૃત સાહિત્યની એક પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિ છે. બાણ, કાળિદાસ, ગુણાઢ્ય, ભાસ, વિષ્ણુગુપ્ત કૌટિલ્ય તેમ જ શ્રી હર્ષ આદિ મહાન કવિઓએ એની વિશદ કીર્તિગાથા ગાઈ છે. 'સ્વપ્નનાટક'માં ઉદયનને વૈદેહીપુત્ર લખ્યો છે અને પુરાણોની રાજ્યવંશાવલિ અનુસાર વત્સરાજ ઉદયનને શતાનીકનો પુત્ર વર્ણવ્યો છે 'મંજુશ્રીમૂલકલ્પ'માં પણ એવો જ ઉલ્લેખ છે. તેમ 'પ્રતિજ્ઞાયૌગન્ધરાયણ'માં પણ એની પુષ્ટિ મળે છે. મહાભારતાનુસાર વત્સરાજ ઉદયનના પિતા શતાનીક ભારતયુદ્ધ પછીના પૌરવ કુળના દ્વિતીય શતાનીક હતા.

બૌદ્ધ ગ્રંથો જોતાં તથાગત બુદ્ધ અને ઉદયન બંને સમકાલીન લખ્યા છે. હ્યુ-એન-સંગ પણ 'કૌશામ્બીના રાજા ઉદયને ભગવાન બુદ્ધની તેમના મૃત્યુ પૂર્વે, એક વિશાળ મૂર્તિ બનાવી હતી.' એવો ઉલ્લેખ કરે છે.

ઉદયન ગજવિદ્યામાં અત્યંત પ્રવીણ હતા.

એવો ઉલ્લેખ મળે છે કે ઘોષવતી વીણાના વાદન વડે એ મસ્ત હાથીઓને મંત્રમુગ્ધ કરતા અને પકડી લેતા એ જ ઉદયનના જીવનપ્રસંગ ઉપરથી, મહાકવિ ભાસે 'સ્વપ્ન નાટક' લખ્યું હોવાનું પ્રસિદ્ધ છે એના પરથી એટલું કલ્પી શકાય છે, કે મહાકવિ ભાસ ઉદયન પછી થયા હોવા જોઈએ, અથવા એમ પણ કહી શકાય, કે મહાકવિ ભાસ વત્સરાજ ઉદયનના અનુવર્તી હશે કેટલાક મહાકવિ ભાસને મહાપદ્મ નંદના સમકાલીન ગણે છે જો એ નંદના સમકાલીન હોય, તો કૌટિલ્ય વિષ્ણુગુપ્ત અને ભાસ પણ સમકાલીન જ ગણાય મહાકવિ ભાસનાં અનેક નાટકો પ્રસિદ્ધ છે એ જ ભાસ કવિના ચારુદત્તના રૂપાંતરરૂપે સમ્રાટ શૂદ્રકરચિત 'મૃચ્છકટિક' રચાયું હોય, એવું આપણે ખાતરીથી અનુમાન કરી શકીએ છીએ અને શૂદ્રક, પ્રચલિત વિક્રમ સંવતથી ઘણે પૂર્વે આંધ્રયુગમાં થઈ ગયાના પુરાવાઓ સાંપડે છે વિષ્ણુગુપ્ત કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રમાં, મહાકવિ ભાસના બે શ્લોકો ઉદ્ધૃત થયેલા દેખાય છે ભાસકૃત 'પ્રતિજ્ઞાયૌગન્ધરાયણ' નામના નાટકમાં એ મળી આવે છે એના પરથી એવું પણ અનુમાન નીકળે છે, કે મહાકવિ ભાસ ચાણક્યની પૂર્વે થઈ ગયા હોવા જોઈએ ભાસ પોતાનાં નાટકોને અંતે, જે ભરતવાક્ય લખતા, તેમાં પણ એ એવું લખતા, કે 'હિમાલય અને વિંધ્યસાગર પર્યંત અમારો રાજસિંહ એક છત્ર રાજ્ય કરો' વત્સરાજ ઉદયન પછી અને કૌટિલ્યની પૂર્વે, ભૂમિનો, એકછત્ર શાસક, એ મહાપદ્મ નંદ જ હતો નંદને માટે પુરાણોએ પણ 'એકછત્ર શાસક' એ જ વિશેષણનો ઉપયોગ કર્યો છે વિશાખદત્ત રચિત 'મુદ્રારાક્ષસ' નાટકમાં નંદને नवनवतिशतद्रव्यकोटीश्वर તથા 'કથાસરિત્સાગર'માં પણ, એને નવ્વાણું કરોડનો અધિષ્ઠાતા ગણ્યો છે 'કામન્દકીય નીતિસાર' અને અન્ય ગ્રંથોમાં નંદની વિપુલ સંપત્તિને કારણે એને 'સર્વાર્થસિદ્ધિ' કહેતા પુરાણોમાં તો મહાપદ્મનો બીજા ભાર્ગવ પરશુરામ તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે કારણ કે મહાપદ્મે પરશુરામની માફક ઘણા ક્ષત્રિય રાજ્યોનો નાશ કર્યો હતો, અને પાંચાલ, શૂરસેન, કલિંગ વગેરે રાજાઓનો નાશ કરીને, તે એકછત્ર અતિબલ અનુલંઘિત શાસનસમ્રાટ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યો હતો

આ બધા ઉલ્લેખો જોતાં મહાકવિ ભાસ નંદકાળમાં થઈ ગયા હોય એવું કેટલાક અનુમાને છે પરંતુ મહાકવિ ભાસ ઉદયનના ઉત્તરવર્તી હોવા વિશે ખાતરી થતી જાય છે અગાઉ જણાવ્યું તેમ ભાસે લખેલું 'સ્વપ્ન નાટક' ઉદયન સંબંધી જ છે, અને ઉદયનની કેટલીક ઘટનાઓ ઉપરથી જ એ લખાયું હોવું જોઈએ વળી 'મૃચ્છકટિક' નાટકના કર્તા શૂદ્રકની પૂર્વે જ ભાસ કવિ થઈ ગયા હોવા જોઈએ, એમાં સંશયને સ્થાન નથી જ, કારણ શૂદ્રકનું 'મૃચ્છકટિક' એ ભાસના 'ચારુદત્ત'નું રૂપાંતર જ છે, એ વિદ્વાનોથી અજાણ્યું નથી અને શૂદ્રક વર્તમાન વિક્રમ સંવતની ઘણી પૂર્વે આંધ્રકાળમાં થઈ ગયા હોવાના ઘણા પુરાવા લભ્ય થતા જાય છે, તદુપરાંત ભગવાન કૌટિલ્યે પોતાના અર્થશાસ્ત્રમાં જે ભાસના શ્લોકો ઉદ્ધૃત કર્યા છે, એના પરથી પણ એ અનુમાનને પુષ્ટિ મળે છે, કે ભાસ ચાણક્ય કૌટિલ્યની પૂર્વે જ થઈ ગયા હોવા જોઈએ એ ભાસ કવિ પણ 'ભરતનાટ્ય'ના નિયમોને અનુસરતા અને તદનુસાર નાન્દી સૂત્રધારથી આરંભીને ભરતવાક્યથી પૂર્ણાહુતિ કરતા આ રીતે વિચારતાં અને ભારતયુદ્ધ પછી પુરાણોની ગણતરી પ્રમાણે કૌંતેય અર્જુનના પૌત્ર પરીક્ષિતના જન્મથી માંડીને મહાપદ્મના અભિષેક પર્યંત ૧૫૦૦ વર્ષનો કાળ વીત્યો હોવાની ગણના, ગણિતશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પુરવાર

નાગોએ-અર્પણ કર્યું.

આના પરથી આપણે કલ્પી શકીશું, કે ભરતમુનિનું સ્વાયત્ત વ્યક્તિત્વ કેટલું બલવત્તર હશે કે જેમને ઇંદ્ર, વરુણ, સૂર્ય, શિવ, વિષ્ણુ, કુબેર, -સરસ્વતી, દેવગંધર્વ આદિ સર્વેએ પોતાની વિશેષ વસ્તુઓ, આ નૂતન વેદની પ્રતિષ્ઠાપના માટે અર્પણ કરી.

ભરતમુનિ પોતે રચેલા આ નાટ્યવેદમાં શું શું હશે એનો ઉલ્લેખ કરતાં જણાવે છે, કે—

त्रैलोक्यस्यास्य सर्वस्य नाट्यं भावानुकीर्तनम् ।
क्वचिद्धर्मः क्वचित्क्रीडा क्वचिदर्थः क्वचिच्छ्रमः ॥
क्वचिद्धास्यं क्वचिद्युद्धं क्वचित्कामः क्वचिद्वधः ।
धर्मो धर्मप्रवृत्तानां कामः कामोपसेविनाम् ॥
निग्रहो दुर्विनीतानां विनीतानां दमक्रिया ।
क्लीबानां धार्ष्ट्यकरणमुत्साहः शूरमानिनाम् ॥
अबुधानां विबोधश्च वैदुष्यं विदुषामपि ।
ईश्वराणां विलासश्च स्थैर्यं दुःखार्दितस्य च ॥
अर्थोपजीविनामर्थो धृतिरुद्विग्नचेतसाम् ।
नानाभावोपसंपन्नं नानावस्थान्तरात्मकम् ॥
लोकवृत्तानुकरणं नाट्यमेतन्मया कृतम् ।
उत्तमाधममध्याना नराणां कर्मसंश्रयम् ॥
हितोपदेशजनन नाट्यमेतद्भविष्यति ।
एतद् रसेषु भावेषु सर्वकर्मक्रियासु च ॥
सर्वोपदेशजननं नाट्यमेतद्भविष्यति ।
दुःखार्तानां श्रमार्तानां शोकार्तानां तपस्विनाम् ॥
विश्रामजननं लोके नाट्यमेतद्भविष्यति ।
धर्म्यं यशस्यमायुष्यं हितं बुद्धिविवर्धनम् ॥
लोकोपदेशजननं नाट्यमेतद्भविष्यति ।
न तज्ज्ञानं न तच्छिल्प न सा विद्या न सा कला ॥
न स योगो न तत्कर्म नाट्येऽस्मिन् यन्न दृश्यते ।
सर्वशास्त्राणि शिल्पानि कर्माणि विविधानि च ॥
अस्मिन्नाट्ये समेतानि तस्मादेतन्मया कृतम् ।

નાટ્ય એ ત્રણે લોકનું ભાવાનુકીર્તન છે. આ નાટ્યમાં ક્વચિત્ ધર્મ, ક્વચિત્ ક્રીડા, ક્વચિત્ અર્થ, ક્વચિત્ શ્રમ, ક્વચિત્ હાસ્ય, ક્વચિત્ યુદ્ધ, ક્વચિત્ કામ, ક્વચિત્ વધ, ધર્મપ્રવૃત્તો માટે ધર્મ, કામસેવીઓ માટે કામ, દુર્વિનીતો માટે નિગ્રહ, વિનીતો માટે દમ, ષંઢો માટે ધાષ્ટર્ય, શૂરોને માટે ઉત્સાહ, અબુધજનો માટે પ્રબોધ, જ્ઞાનીઓ માટે જ્ઞાન, ઐશ્વર્યવાળાઓ માટે વિલાસ, દુઃખિતો માટે સ્થૈર્ય, અર્થોપજીવી જીવો માટે અર્થ તથા ઉદ્વિગ્ન આત્માઓ માટે ધૃત્તિ હશે. વિવિધ ભાવોથી ભરેલું, વિવિધ અવસ્થાઓવાળું અને લોકવૃત્તનું જેમાં અનુકરણ છે, એવું આ નાટ્ય મેં રચ્યું છે

આ નાટ્ય ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ નરોને કર્મનો આશ્રય આપનારું, અને મનુષ્યોને હિતનો ઉપદેશ આપનારું નીવડશે.

તમામ રસો, ભાવો અને કર્મક્રિયાઓમાં, સર્વને સર્વોપદેશ દેનારું આ નાટ્ય નીવડશે.

આ નાટ્ય દુખિતોને, શ્રમાર્તોને, શોકાર્તોને, તપસ્વીઓને અને તમામ લોકોને વિશ્રામ આપનારું બનશે.

લોકોને ઉપદેશ દેનારું આ નાટ્ય ધર્મનું, યશનું, આયુનું, હિત અને બુદ્ધિનું વર્ધન કરનારું નીવડશે.

એવું કોઈ જ્ઞાન, કોઈ શિલ્પ, કોઈ વિદ્યા, કોઈ કલા, કોઈ યોગ યા કોઈ કર્મ બાકી નથી રહ્યું, જે આ નાટ્યમાં નહિ દેખાય.

સર્વ શાસ્ત્ર, શિલ્પ, વિવિધ કર્મ વગેરે સર્વ મેં રચેલા આ નાટ્યમાં સમાયેલાં છે.

ભરતમુનિનું નાટ્યશાસ્ત્ર એટલે ત્રૈલોક્યનો સાર, સર્વસંગ્રાહ્ય સર્વવિત્ અને સર્વદેશીય એવું જનકલ્યાણાર્થે નિરુપાયેલું જ્ઞાન, જનહિતાર્થે પ્રયોગમાં ઉતારેલું દર્શન, સર્વમાનવ અને સર્વદાનવ પોતાને, પોતાની જાતને અને પોતાના અંતરને પ્રત્યક્ષરૂપે જોઈ શકે એવું ઉજ્જ્વળ દર્પણ, ભૂતકાળમાં નિર્માયેલું એ દર્પણ, આજે પણ અખંડ અને અભંગરૂપે એ વાતની પ્રતીતિ કરાવે છે, અને સત્યસિદ્ધ કરે છે, કે આજે પણ નાટક કે સિનેમામા જે જોવા-સાંભળવા મળે છે, એ લોકોનો, જાતિઓનો, માનવસ્વભાવનો, એના અંતરના ઉદ્રેકનો પ્રત્યક્ષ પડઘો છે, ચોખ્ખું દેખાતું પ્રતિબિંબ છે. સદીઓ પૂર્વે લખાયું હોવા છતાં એ આજે પણ એટલું જ અવનવું છે. પ્રાચીન પૂર્વાચાર્યોની એ આર્ષદૃષ્ટિને

પુનર્લગ્ન

શ્રી પીતામ્બર પટેલ

એમ એ

લગ્ન! જીવનનો અતિ પવિત્ર ને મહામૂલો પ્રસંગ લગ્નજીવન એટલે તપોભૂમિ, પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવાનું વિરલ સાધન એ માટે સ્નેહ ને સમભાવથી અન્યોન્યને પૂરક બની રહે તેવું દંપતીનું જીવન સુખી થાય એમાંથી એકનું મૃત્યુ નીપજે ત્યારે અધૂરી રહેલી સાધનાને પૂર્ણ કરવા સ્ત્રીહૃદય કેટલો ભોગ આપી શકે છે તે લેખકે અહીં દર્શાવ્યું છે

મહેશ ઓફિસમાંથી ઘેર આવતો ત્યારે તેની નજર સૌથી પહેલાં ટેબલ પર પડતી કંઈ ટપાલ આવી છે કે નહિ એ જોવા તેનો જીવ હમેશાં ઉત્સુક રહેતો અને કપડાં પણ બદલ્યા વગર તે એકવાર તો ટપાલ જ વાચી નાખતો પણ રોજ તો ઓછી ટપાલ આવે છે? તેમાંય તેની પત્ની કલા તેની સાથે હોય ત્યારે તો અઠવાડિયામાં ભાગ્યે જ એકબે પત્રો આવતા તો ય તેની ટેવાઈ ગયેલી આંખો આવતાં જ ટેબલ પર ફરી વળતી

બીજે દિવસે રજા હતી એટલે તે ઓફિસમાંથી છૂટીને ખરીદી કરવા ગયો હતો, એથી રોજ કરતાં મોડું થઈ ગયું હતું કલાને અગાઉથી કહ્યું ન હતું એટલે તે પણ ચિંતા કરતી ઘડીકમાં બારણાં આગળ, તો ઘડીકમાં ઝરૂખામાં આંટા મારતી હતી તે આવ્યો ત્યારે સહજ રીતે જ કલાએ પ્રશ્ન કર્યો

'કેમ મોડું થયું?'

પણ એનો જવાબ આપવાને બદલે ટેબલ પર આંખ ફેરવી તેણે સામેથી પ્રશ્ન કર્યો

'કોઈનો કાગળ નથી?'

આપણે કરબદ્ધ અંજલિએ, કોટાનુકોટિ વાર, ક્ષણેક્ષણે અને મુહુર્મુહુ પ્રણમીએ તો યે એમનો ઉપકાર—એમનું ઋણ વાળી શકાય એમ નથી શો એમનો ત્યાગ! પોતે ક્યારે થયા? કોણ માબાપ? કોના એ પુત્ર? કોના એ શિષ્ય? ગ્રંથમાં, એનો કશો ઉલ્લેખ નહિ એ તો સર્વકાળના હોવાથી, એમને પોતાના કાળનું વિસ્મરણ થાય, એમાં શી નવાઈ? આપણે જીવનની પ્રત્યેક ક્ષણે, 'હું, હું' કરતા જીવીએ છીએ અને 'હું, હું' કરતા મરીએ છીએ એ 'હું' અને 'હુંકાર'નો કરનાર કોઈ જીવતું નથી, જીવ્યું નથી 'હું'ને ગળી ગયો છે, તે જ સર્વદા જીવે છે હજારો વર્ષો વીતી ગયા છતાં આજે આપણે ભરતમુનિને સ્મરીએ છીએ, કારણકે એ અક્ષરદેહે સદૈવ અમર છે ભરતના એ અમર આત્માને, એમણે લખેલા નાટ્યશાસ્ત્રના શાશ્વત સત્યને, વિશ્વ-વ્યાસપીઠના આપણે સહુ નટો મળીને, આજે પ્રેમાશ્રુપૂરિત અંજલિથી તર્પણ કરીએ કૃતજ્ઞતાનાં પુષ્પોથી એમને અભિવંદીએ; સ્વર અને શબ્દ, સ્વર અને રાગ, સ્વર અને લય, સ્વર અને અભિનય, ગીત, વાદ્ય તથા નૃત્ય, એ બધાં વ્યંજનોથી એમને અભિષેકીએ અને એ રીતે સંગીતના સ્વર, લય અને અભિનયના એ આદિદેવને આજે પૂજી, વંદી, અભિષેકીને કૃતકૃત્ય થઈએ અને પ્રાર્થીએ—

ॐ आप्यायन्तु ममाङ्गानि वाक्प्राणश्चक्षु श्रोत्रमथो बलमिन्द्रियाणि च सर्वाणि। सर्व ब्रह्मोपनिषदम्। माऽहं ब्रह्म निराकुर्यां मा मा ब्रह्मनिराकरोदनिराकरणमस्त्वनिराकरण मेऽस्तु तदात्मनि निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि सन्तु ते मयि सन्तु॥

॥ ॐ शान्ति शान्ति शान्ति ॥

★

'છે ને...' કહી કલાએ ટેબલ પર પડેલા પુસ્તક નીચે દબાવેલું એક પરબીડિયું કાઢ્યું; 'બાબો લઈને ફરતો હતો એટલે સંતાડી દીધું હતું:'

અને એમ ને એમ, પહેરેલે કપડે તે કાગળ વાંચવા બેસી ગયો. કલા પતિની આ ટેવથી ટેવાઈ ગઈ હતી એટલે તેને આમાં હવે કંઈ નવાઈ લાગતી ન હતી. શરૂઆતમાં તો તેને ય મનમાં તો થઈ ગયેલું કે એવો તે કોનો કાગળ આવવાનો હશે તે આ પ્રમાણે રોજ પ્રતીક્ષા કરતા હશે? પણ થોડા મહિનાના સહવાસથી જ સમજાઈ ગયું કે આ તો તેની માત્ર ઘેલછા છે. કલા પરબીડિયું આવ્યું હોય તો ફોડીને વાંચતી નહિ. તેમ તે કોનું હશે? શું લખ્યું હશે? એવી ઉત્સુકતા પણ વધારતી નહિ. તેને ખાતરી હતી કે ગમે તે હશે, મહેશ તેનાથી કંઈ છુપાવશે નહિ. ગમે તેનો પત્ર હોય પણ વાંચીને તુરત મહેશ કલાના હાથમાં મૂકી દેતો.

આજે મહેશ કાગળ વાંચી ગંભીર વિચારમાં પડી ગયો. તે કાગળ સામે ને સામે તાકી જ રહ્યો. કલાને તેની ગંભીર મુખમુદ્રા પરથી લાગ્યું તો ખરું જ કે જરૂર કંઈક છે ખરું! કોનો કાગળ હશે? તેના મનમાં પ્રશ્ન ઊઠ્યો. પણ ટેવ પ્રમાણે તે કંઈ જ ન બોલી.

પણ મહેશ એમ ને એમ, કાગળ હાથમાં રાખી વિચારમાં ડૂબી ગયો હોય તેમ બેસી જ રહ્યો; ત્યારે તો તેનાથી બોલ્યા વગર ન રહેવાયું.

'કપડાં તો બદલી નાખો.'

'હં...હા...હા...એ તો ભૂલી જ ગયો.' પ્રયત્નપૂર્વક સ્વસ્થતા લાવી મહેશ ઊભો થયો.

કલાને મનમાં થતું હતું: મહેશ હમણાં કહેશે:

'લે વાંચને...' પણ એમ બોલ્યા વગર એ તો કપડાં બદલવા માંડ્યો.

કોનો પત્ર હશે? સ્ત્રીસુલભ જિજ્ઞાસા તેનામાં પ્રજળી ઊઠી. તેનાથી છુપાવવા જેવું એમાં તે શું હશે? અને પત્ર જોવાનું તેનું કૌતુક ઓર વધી ગયું, તેનાથી ન રહેવાયું. તેણે મહેશને પૂછ્યું પણ ખરું:

'કોનો પત્ર છે?'

'તેં નથી વાંચ્યો?...વાંચને, એમાં મને શું પૂછે છે?' કંઈ છુપાવવા જેવું ન હોય એવી સ્વાભાવિકતાથી મહેશે કહ્યું.

શિકાર પર સમડી પંજો મારે એવી ઝડપથી કલાએ પત્ર ઉપાડ્યો. તે ઊભી ને ઊભી વાંચવા લાગી. જેમ જેમ તે આગળ વાંચતી ગઈ તેમ તેય ગંભીર બનતી ગઈ. અને પત્ર વાંચી રહ્યા પછી તો મહેશની પેઠે તે ય કાગળ પકડીને સૂનમૂન ઊભી જ રહી.

બાથરૂમમાંથી આવ્યા પછી મહેશે કહ્યું:

'કાગળ વાંચ્યો ને! ન માન્યામાં આવે એવું નથી લાગતું?'

'હું ય એ જ વિચારી રહી છું. આ તે સાચું હશે! ગંગાબહેન રહીરહીને, પાંચ વર્ષ પછી પુનર્લગ્ન કરે અને તે ય ઘરડા માણસ સાથે...! ગળામાં ન ઊતરે એવી વાત છે.'

'શંકર સિવાય બીજા કોઈનો પત્ર હોત તો હું ય આને બનાવટ સમજત; પણ શંકર ગમેતેવા બિનજવાબદાર સમાચાર ન લખે.'

'પણ ગંગાબહેને રહીરહીને આમ કેમ કર્યું હશે?'

ફરીફરીને કલાએ એનો એ પ્રશ્ન કર્યા કર્યો.

આ જ પ્રશ્ન મહેશ પણ તેના મનને પૂછી રહ્યો હતો.

પાંચ વર્ષ વૈધવ્ય પાળ્યા પછી એવું તે શું થયું હશે કે ગંગાબહેને લગ્ન કર્યું? અને પચાસ ઉપરના, વૃદ્ધ જેવા છોકરા-

ચ્ચાંવાળા માણસનું ઘર માંડ્યું? ગંગાબહેને એકાએક આમ કેમ કર્યું? પુનર્લગ્ન કરવું જ હતું તો તે પોતે કોઈક લાયક યુવક શોધી આપત! તેને સહેજ ઇશારત તો કરવી હતી!

મહેશને અને કલાને આ સમાચારે ગંભીર વિચારમાં મૂકી દીધાં જમતી વખતે પણ એ વાત જમીને પરવાર્યાં પછી પણ એ વાત અને એકલાં બેઠાં હોય તોય મનમાં એ જ વાત સળવળ્યા કરે એ બંનેને આ સમાચારનું આશ્ચર્ય થાય એય સ્વાભાવિક હતું ગંગાબહેન એમના ખૂબ જ નિકટ પરિચયમાં હતાં મહેશ તો ગંગાબહેનનો વિશ્વાસુ માણસ હતો તેને અંધકારમાં રાખી ગંગાબહેને આવું પગલું કેમ ભર્યું હશે?

શંકરે પત્રમાં ગંગાબહેન વિશે ટકોર કરી હતી 'તું એનાં વખાણ કર્યામાં ઊંચો આવતો ન હતો એ કદી પુનર્લગ્ન નહિ કરે એમ છાતી ઠોકીને કહેતો હતો, પણ આખરે તો અમે કહેતા હતા એ સાચું પડ્યું ને! ઘેરઘેર માટીના ચૂલા છે અને બધાંય માનવી એક જ માટીનાં બનેલાં છે'

મહેશનું મન પણ એ જ સૂરમાં ટીકા કરવા લાગ્યું

'જો તમારે પુનર્લગ્ન કરવું હતું તો પછી મને એ દિવસે ના શા માટે પાડી હતી! એ વખતે તો હસીને ના પાડતાં હતાં કે મારે એક ભવમાં બે ભવ નથી કરવા! તો આ શું કર્યું? અમને પૂછ્યું હોત કે ઇચ્છા બતાવી હોત તો આનાથી કોઈ સારું પાત્ર ય બતાવત! આ ડોસા હારે કેટલાં વર્ષ ચૂડલો પહેરીને ફરશો! હાથે કરીને કૂવામાં પડે એને કહેવું ય શું?'

કલા બાબાને ઊંઘાડીને પોતે ય ઊંઘી ગઈ મહેશનું ચિત્ત ચગડોળે ચડ્યું હતું એટલે ઝટ ઊંઘ પણ ન આવી

તેની નજર સામે પાંચ વર્ષ પહેલાંના દિવસો આવીને ખડા થયા એ વખતે ગંગાબહેનના પતિ મોહનભાઈ જીવતા હતા મહેશ એ વખતે મોહનભાઈની પડોશમાં જ રહેતો હતો તેમની વચ્ચે ખૂબ લાંબો પરિચય પણ ન હતો પરંતુ થોડા દિવસોની ઊઠબેસમાં બંનેને એમ જ થઈ ગયું કે આ માણસનો સંગ કરવા જેવો છે મહેશ એક વીમા કંપનીમાં કામ કરતો હતો અને મોહનભાઈ મિલમાં સ્ટોરખાતામાં નોકરી કરતા હતા મેટ્રિક સુધી જ ભણેલા, દેખાવમાં પણ સાદા, મોટાઈ તો મળે જ નહિ પણ મહેશને ગમી ગઈ તેમની નિખાલસતા, તેમની પવિત્રતા અને સંસ્કારિતા મોહનભાઈનું મન આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં ઘૂમતું હતું જીવ, આત્મા અને પરમાત્માની ચર્ચા કરવામાં તે કદી થાકતા જ નહિ એકલા પડે ત્યારે સ્વામી વિવેકાનંદનાં પુસ્તકો વાંચે અદ્વૈતવાદની ચર્ચા વાંચે. સસ્તું સાહિત્યે પ્રસિદ્ધ કરેલું બધું ધાર્મિક સાહિત્ય એ વાંચી ગયેલા કેટલાંક પુસ્તકો તો તેમણે ઘેર વસાવેલાં પણ ખરાં

મહેશને તો મોહનભાઈની ચર્ચામાં ઝાઝી સમજ પણ પડતી નહિ એ એવી ચર્ચામાં પણ પડતો નહિ. અને મોહનભાઈ પણ ગમે તેના પર એમના રસની વાત લાદતા પણ નહિ એ બંને મળે ત્યારે બીજી જ રોજબરોજની ય વાતો કરે એમાંથી સમાજ જીવનની વાત પર કે ધાર્મિક જીવનની વાત પર ક્યારે ઊતરી પડે તેની ય ખબર ન પડે મહેશ મોહનભાઈની વાત પરથી એટલું તો કળી શક્યો કે મોહનભાઈએ માત્ર પુસ્તકો વાંચ્યાં ન હતાં પણ પચાવ્યાં પણ હતાં એના પર મનન-ચિંતન પણ કર્યું હતું દરેક બાબતમાં તેમને તેમનું પોતાનું પણ કંઈક કહેવાનું રહેતું એમના વિચારોની મૌલિકતા

અને ચમક ક્યારેક તો મહેશને પણ આંજી દેતી. એથી તો મહેશ પોતે ગ્રેજ્યુએટ હતો તો ય જ્ઞાનની બાબતમાં તો મૅટ્રિક થયેલા મોહનભાઈને જ ચડિયાતા માનતો.

મોહનભાઈનો સ્વભાવ નમ્ર, વિનમ્ર કહી શકાય એવો હતો. એથી તો સૌની સાથે તેમને મેળ ખાતો; અને તેમના મો પર જે સંસ્કારિતાની ઝલક પથરાયેલી રહેતી તે તેમના વ્યક્તિત્વમાં વધારો કરતી. એથી કેટલાક તેમને તેમની ઉંમરના પ્રમાણમાં વધારે માન આપતા. તેમની સાથે બેસવા આવનારા ઘણા હતા પણ તેમને મૈત્રી જેવું તો એક મહેશ સાથે જ લાગતું હતું. મોહનભાઈ જેવા મિત્ર મળ્યા એથી મહેશ પોતાની જાતને બડભાગી માનતો હતો. એમની સાથે રહ્યો એને લીધે તેનામાં પણ સંયમ, સત્યપ્રિયતા અને નિખાલસતાના ગુણો ખીલ્યા હતા. તેમનું લગ્નજીવન પણ પ્રેમાળ અને સુખમય બન્યું હતું.

એ વખતે ગંગાબહેનની ઉંમર નાની સત્તર-અઢાર વર્ષની હશે; પણ મોહનભાઈના સંસ્કારને [illegible]મણે એવી સાહજિકતાથી ઝીલ્યા હતા કે [illegible] તેમની છાયા જેવાં બની ગયાં હતાં. બંને વચ્ચે જેવી સંવાદિતા દેખાતી હતી, તેવી તો બીજે દંપતીજીવનમાં ભાગ્યે ય જોવા મળતી. એ ઘરમાં પગ મૂકતાં કંઈક જુદી જ છાપ પડે. ઘરની સુઘડતા, નિર્મળતા અને સાદાઈમાં રહેલી સુંદરતા એકવાર તો આવનારનું મન આકર્ષી જ લે.

ગંગાબહેન પ્રેમાળ એવાં હતાં. જોતજોતામાં તો તેમણે કલાને અને મહેશને જૂનાં, વર્ષોજૂનાં મિત્રો હોય એવાં આત્મીય બનાવી દીધાં. તે દેખાવમાં રૂપાળાં, સુંદર કહી શકાય એવાં હતાં. પણ એ રૂપ આંજી નાખે તેવું ભભકવાળું ન હતું પણ ચંદ્રિકા જેવું નિર્મળ અને શીળું હતું. તેમાં મોહનભાઈની આધ્યાત્મિકતાનો સ્પર્શ લાગતાં પવિત્રતાનું તેજ ભળ્યું હતું: એમની વાણીમાં પણ એમના સંસ્કારનું પ્રતિબિંબ પડતું. સ્વર પણ એવો મીઠો કે જાણે સાંભળ્યા જ કરીએ! એ વાત કરે ને આપણે બસ નિરંતર સાંભળ્યા જ કરીએ. સાંભળીએ તો ય ન ધરાઈએ એવી તેમના કંઠની મધુરપ હતી. મહેશ ગંગાબહેનને જોઈ જ રહેતો. તેને પ્રશ્ન થતો:

'એમનામાં શું ખૂટે છે? રૂપ છે; ગુણ છે, સંસ્કાર છે, પવિત્રતાની સુગંધ છે... એક આદર્શ નારીનો કયો ગુણ એમનામાં ખૂટે છે?'

એ આદર્શ દંપતીને મહેશ મૂંગા નમસ્કાર કરતો. કલા પણ ગુણપારખુ હતી. તેની જગ્યાએ બીજી કોઈ સ્ત્રી હોત તો મહેશના મોંએ ગંગાબહેનનાં વખાણ સાંભળી ઈર્ષાની આગ સળગાવત. પણ તે ય ગંગાબહેનના ગુણો પોતાનામાં ઉતારવા પ્રયત્ન કરતી હતી. એથી તો એ ચારે જીવ એક જેવા થઈ ગયા હતા. રોજ મળે, રોજ સાથે બેસેઊઠે...રોજ વાતો કરે તો ય વારંવાર મળવાનું મન થાય એવું એમનું ખેંચાણ રહેતું.

એકવાર મહેશ અને મોહનભાઈ એકલા બેઠા હતા. કલા અને ગંગાબહેન કંઈક ખરીદવા ગયાં હતાં. મોહનભાઈએ ગંભીરતાથી કહ્યું:

'મહેશભાઈ! ઘણા વખતથી એક વાત કહુંકહું થયા કરે છે; પણ તક નહોતી મળતી એટલે નહોતો કહી શકતો. પણ આજે તો કહી જ દઉં.'

મહેશ ઉત્સુકતાથી મોહનભાઈ સામે જોઈ રહ્યો.

'કંઈક વિચિત્ર લાગે એવું છે. એને ચમત્કાર કહેવો હોય તો ય કહી શકાય. હું જ્યોતિષમાં ખાસ માનતો નથી, પણ આ બાબતમાં તો માનવું પડે એવું છે.' થોડીવાર અટકી પાછા મોહનભાઈ બોલ્યા: 'એવામાં

હું અપરિણીત હતો લગ્ન ન કરવું એવી ધૂન પણ હતી ધર્મના વિચારો મનમાં ઘોળાયા કરતા હતા હું કોણ ? ઈશ્વર ક્યાં છે ? હોય તો કેમ દેખાતો નથી ? ઈશ્વર હોય તો જગતમાં પાપ કેમ ચાલી શકે ? જગત સત્ય છે કે મિથ્યા ? આવાઆવા પ્રશ્નો મારા મનમાં થયા જ કરે હું ધાર્મિક-પુસ્તકો લાવું અને વાંચું કેટલુંક સમજાય અને કેટલુંક ન સમજાય, એથી તો ઊલટા મારા મનના પ્રશ્નો વધતા જાય. મનનું સમાધાન ન થાય એટલે હું અકળાતો જાઉં એથી બેચેની રહે હું સત્યની શોધમાં નીકળ્યો હોઉં એમ જે કોઈ સાધુમહાત્મા મળે તેની પાસે દોડી જાઉં તેમની પાસે જઈ મારા પ્રશ્નોનું સમાધાન માગું આમ કરતાંકરતાં હું આધ્યાત્મિકતામાં ઊંડે ને ઊંડે ઊતરતો ગયો અને એમ હું અલ્પાત્મા દેખાવા લાગ્યો મારું જ્ઞાન પરિમિત દેખાવા લાગ્યું એ જ ધૂનમાં હું વળગી રહ્યો

મારા પિતાને મારી ધૂન ગમતી નહોતી તે મને ઠપકો આપતા, વઢતા, ઝઘડતા તેમને પૈસાની, માત્ર પૈસાની જરૂર હતી હું આજે છું એ મિલમાં નોકરીએ રહ્યો એવામાં મને એક સંન્યાસીનો ભેટો થયો તેમણે વગર પૂછે, મને જોઈને કહ્યું

'તું સંસારથી દૂર ભાગવા માગે છે પણ તું નહિ ભાગી શકે એક વર્ષમાં તારું લગ્ન થશે એ લગ્નજીવન સુખી નીવડશે પણ એ પછી ત્રણ વર્ષમાં તારો દેહ પડશે તારું આયુષ્ય ટૂંકું છે માટે તારે જે ભાથું બાંધવું હોય તે બાંધી લેજે તને ચેતવવા માટે જ આ કહું છું '

અને મહેશભાઈ! એ સંન્યાસીનું કહેવું ખરું પડ્યું એમણે તો કહેલું કે તારા ગામથી ઊગમણી દિશામાંથી, નદીકિનારાના ગામમાંથી તને કન્યા મળશે અને એ જ પ્રમાણે એક જ વર્ષમાં મારું લગ્ન થઈ ગયું એવા સંજોગો ઊભા થયા કે હું ના પણ ન પાડી શક્યો

એ પછી મને થયું કે મારે સંસારની માયામાં પડીને આત્મા પર કર્મનાં પડ નથી ચડાવવાં સંસાર માંડ્યો તોય હું તો એ જ રીતે પ્રભુના ધ્યાનમાં જ મગ્ન રહું છું મને તો એમાંથી આનંદ મળી રહે છે પણ ગંગાનું શું ? એણે તો સંસાર માંડીને શું સુખ ભાળ્યું ? એ મને ખુશ કરવા બધું કરી છૂટે છે મારી સાથે પરોઢિયે ઊઠીને પ્રભુનું ધ્યાન ધરે છે પણ એને એમાંથી મારા જેવો નિજાનંદ ક્યાંથી મળે ? એને હું પરાણે ખેંચતો હોઉં એમ લાગે છે એ તો એની ઉદારતા છે કે કંઈ બળાપો કરતી નથી તે મારામાં ઓતપ્રોત બની ગઈ હોય, એમ તેનું વ્યક્તિત્વ પણ ભૂલી ગઈ છે તે મારી છાયા બની ગઈ છે, પણ એ મને નથી ગમતું હું જાણું છું કે મારો ને એનો માર્ગ ભિન્ન છે એને બિચારીને ખબર પણ નથી કે હું તો સંન્યાસી સંસારી બની બેઠો છું અને ત્રણ વર્ષમાં તો આ જિંદગીનો અંત આવવાનો છે, એટલે હું મારા માર્ગમાંથી ચ્યુત થવા માગતો નથી મેં લગ્ન કર્યું એ ખોટું કર્યું છે એમ તો એ દિવસેય લાગતું હતું, પણ જે કર્મ કરવાનું લખ્યું હોય તે મિથ્યા થઈ શકતું નથી એટલું સાચું કે માણસે સતત રીતે માયામાંથી બહાર નીકળવાનો પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ

હવે ત્રણ વર્ષ પૂરાં થવામાં ત્રણેક મહિના બાકી છે મને તો ખાતરી છે કે એ સંન્યાસીનું વચન મિથ્યા નહિ જાય જરૂર મારું મોત થશે

'એમ તો હોતું હશે ?' મહેશ એકાએક બોલી ગયો

'હું ખરું કહું છું કોઈના ગળામાં ન ઊતરે એવી આ વાત છે એટલે તો હું એને ચમત્કાર કહું છું ને !'

'તમે આ વાત ગંગાબહેનને કહી છે?'

'હા, મેં ચારેક માસ પહેલાં વાત કરી હતી; પણ એ ય તમારી પેઠે હસી કાઢે છે. એ તો કહે છે, કે તમારા જેવા મહાત્માને તો કંઈ ન થાય. હું અખંડ સૌભાગ્યવતીનો આશીર્વાદ લઈને આવી છું.'

'હું પણ એમ માનું છું. તમારા જેવા સમજુ માણસ પણ એવી વાતમાં વિશ્વાસ મૂકે એ તો હસવા જેવું લાગે છે.'

'ના, એવું નથી. મને એની અનુભૂતિ થઈ ગઈ છે. જીવાત્માને તેના કર્મનો ક્ષય થાય ત્યાંસુધી સંસારમાં રહેવું પડે છે. પણ એની ચર્ચા કરવી નકામી છે. કેટલીક વાતો શ્રદ્ધાની હોય છે. તમારામાં ઈશ્વર વિશેની શ્રદ્ધા ન હોય તો હું કેમે કરી અમુક વાત તો તમારા ગળામાં ન ઉતારી શકું. પણ મારે તો તમને બીજી જ વાત કરવી છે.'

અને ગળું ખૂંખારી મોહનભાઈ બોલ્યા:

'ધારો કે ત્રણ મહિના પછી મારું મોત થાય, તો તમને એકબે કામ સોંપતો જાઉં છું. તમે મારા વિશ્વાસુ મિત્ર છો એથી જ તમને આ વાત કહું છું.'

મહેશ ભારે હૈયે વાત સાંભળી રહ્યો હતો.

'એક તો મારો બે હજારનો વીમો છે. મેં એ ગંગાના નામ પર કર્યો છે. એના પૈસા એને મળે એવી વ્યવસ્થા કરજો. તમે તો જાણો છો ને કે મારા પિતા અને ભાઈઓ પૈસાના ગુલામ છે. પૈસા ખાતર ઘરમાં ક્લેશ થાય છે. એથી તો અમે ત્રણે ભાઈઓ જુદા રહીએ છીએ ને મારા પિતા ય જુદા રહે છે. મારા મોટાભાઈ પણ તેમના કરતાં સવાયા લાલચુ છે. પાછા જબરા ખટપટી છે. ગંગાને પૈસા ન મળે એ માટે એ થાય તેટલું કરી છૂટશે. માટે એ કામ તમને સોંપું છું.' મોહનભાઈ સાચે જ આ દુનિયામાંથી જતા હોય તે રીતે કહી રહ્યા હતા.

'અને એના કરતાં ય એક બીજું મોટું કામ તમને સુપરત કરું છું. મારા મૃત્યુ પછી ગંગાનું પુનર્લગ્ન કરાવી દેજો.'

સાંભળીને મહેશને આંચકો લાગ્યો હોય તેમ થઈ ગયું.

'હું ખરું કહું છું. ગંગાએ સંસારનું કંઈ સુખ ભોગવ્યું નથી. એની ઉંમર જ હવે પરણવા જેવી થાય છે. એને આખી જિંદગીભર શાને વિધવા રાખવી? તો કોઈક યોગ્ય પાત્ર સાથે તેનું પુનર્લગ્ન કરાવી દેશો તો મારા આત્માને પરમ શાંતિ મળશે. હું મારાં ઘરવાળાંને ઓળખું છું માટે તમને આમ કહું છું. એ લોકો એને પીંખી ખાશે. તેની પાસેથી પૈસા અને દાગીના ઝૂંટવી લેશે. એને કલંકિની કહી દુનિયામાં સુખેથી જીવે એવી જગ્યા ય નહિ રહેવા દે. મારા પિતા અને ભાઈ જેવા કોઈ લોભિયા માણસો મેં જોયા નથી. એમના સ્વાર્થ ખાતર કોઈનું ગળું કાપી નાખતાં પણ વિચાર કરે તેવા નથી. માટે તો હું તમને આ વાત ભારપૂર્વક કહું છું. ગંગાને સમજાવી સારે ઠેકાણે પાડજો.'

મહેશ તો અવાક બની ગયો હતો.

'માયામાં આ રીતે જીવ લપટાવવો તે સારું નથી, પણ સંસારમાં છું ત્યાંસુધી તો શરીર પર કપડાં રહે એવી માયા તો રહેવાની જ. બાકી તો ઈશ્વરનો આધાર મોટો છે. ગંગાને એને સોંપીને જઈશ. ન સોંપું તો ય એ એની ખબર લીધા વગર ઓછો છૂટકો થવાનો છે!'

થોડીવાર બંને જણા ચૂપ રહ્યા. મોહનભાઈ કંઈક ઊંડા વિચારમાં ડૂબી ગયા હતા. મહેશ હજુ ય મોહનભાઈએ કરેલી વાતની અસર નીચે હતો. બંને જણા આગળ કંઈક વાત કરે તે પહેલાં તો ગંગાબહેન અને કલા આવી પહોંચ્યાં. એમના આવતાં જ ગંભીરતા ઓસરી ગઈ અને ઘર પાછું કિલ્લોલથી

ઊભરાઈ રહ્યું

મોહનભાઈએ તેમના મોતની વાત ખૂબ જ ગંભીરતાથી કરી હતી, પણ મહેશ એ સાચી માનતો ન હતો આવો જુવાનજોધ, નીરોગી માણસ તે વળી એમ મરી જતો હશે ! બીજું કંઈ નહિ તો ગંગાબહેનના પુણ્યપ્રતાપે પણ એ બચી જશે અને ગંગાબહેન સતી સાવિત્રીની પેઠે યમની પાસેથી પણ તેમના પતિને પાછા લઈ આવશે !

પોતે આ વાત સાચી માનતો ન હતો તેથી અને કલાને કહે તો બૈરાં રજનું ગજ કરી રોકકળ કરી મૂકે એ બીકે તેણે એ વાત કલાને પણ કરી ન હતી તેમ એ પછી મોહનભાઈ સાથે એની ચર્ચા પણ થઈ ન હતી તે પછી એ મોહનભાઈનું બારીકાઈથી અવલોકન કરી રહ્યો હતો મોહનભાઈ સાચે જ બીજી દુનિયામાં જવાના હોય એ રીતે પૂર્વ તૈયારીઓ કરી રહ્યા હતા નિત્યના ક્રમ પ્રમાણે હરિ ૐ નો જપ કરતા તે ઉપરાંત જે પુસ્તકો અધૂરાં હતાં તે ઝટપટ પૂરાં કરવા મંડી પડ્યા હતા

મહેશને ઓફિસના કામે બહારગામ જવાનું થયું એક અઠવાડિયું ત્યાં રોકાવું પડ્યું તે આવ્યો ત્યારે કલાએ જે સમાચાર આપ્યા તે સાંભળીને તો તે ડઘાઈ જ ગયો 'મોહનભાઈને એકાએક કંઈક થઈ ગયું છે અને હવે તો જીભ પણ ઝલાઈ ગઈ છે કંઈ બોલાતું પણ નથી '

મહેશ કપડાં ય બદલ્યા વગર આવ્યો હતો તેવો મોહનભાઈને ત્યાં ગયો ગંગાબહેન માથા પર બરફનાં પોતાં મૂકી રહ્યાં હતાં તેમને મોહનભાઈનું મોત હાથવેંતમાં દેખાતું હોય તેમ તે રડી રહ્યાં હતાં એક અઠવાડિયામાં શું બની ગયું ! મોહનભાઈ ઓળખાય એવા ય રહ્યા ન હતા ગંગાબહેને પણ ઝૂરીઝૂરીને આંખો ફૂલાવી દીધી હતી કંઈ ખાતાં ન હતાં એટલે મોં પણ ઊતરી ગયું હતું

મહેશ મોટનભાઈ સામે તાકી રહ્યો મોટનભાઈ કોઈને ઓળખતા હોય એવું ન લાગ્યું જીભ ટૂંકી થઈ ગઈ હતી એટલે અવાજ નીકળતો ન હતો તે કંઈક કહેતા હતા કે કહેવા માગતા હોય એમ તેમના હોઠ બબડે જતા હતા.

થોડીકવાર થઈ અને ડોક્ટર આવ્યા તેમણે મોહનભાઈને તપાસી જોયા એક ઇંજેક્શન આપ્યું અને દવા લઈ જવાનું કહી ચાલતા થયા મહેશે બહાર જઈને ડોક્ટરને પૂછી જોયું 'ડોક્ટર! એકાએક આ શું થઈ ગયું છે?'

'ટાઈફોડ થઈ ગયો છે કેસ ગંભીર બનતો જાય છે ટેમ્પરેચર ઊતરે તો સારું થઈ જાય બરફ મૂક્યા કરજો હું હમણાં દવા તૈયાર કરી રાખું છું, તે લઈ જજો '

તેને મોહનભાઈની વાત યાદ આવી એ સાથે આખું શરીર કંપી ઊઠ્યું હવે તેનું મન કુશંકાઓ કરવા માંડ્યું હવે શે સારું થાય? આવી નિરાશામાં તે ય ગમગીન બની ગયો

ગંગાબહેનને આરામ કરવાનું કહી તે બરફનાં પોતાં મૂકવા બેઠો મોહનભાઈએ આંખો ખોલી મહેશને ઓળખવા પ્રયત્ન કરતા હોય એમ ધારીધારીને તેની સામે જોઈ રહ્યા હતા, અને મહેશને ઓળખ્યો હોય એમ તેની સામે નજર માંડી હોઠ ફફડાવવા લાગ્યા. સામે ગંગાબહેન બેઠાં હતાં તેમની સામે નજર કરી પાછા હોઠ ફરકાવ્યા જાણે એ કહી રહ્યા હતા 'હું તો હવે જાઉં છું, પણ આની તમે દેખભાળ કરજો અને મેં તમને કહ્યું હતું તેમ તેનું કોઈક સારા ઠેકાણે પુનર્લગ્ન કરજો '

અને મહેશ એમની વાત કબૂલ રાખતો હોય તેમ ઇશારતથી કહેવા લાગ્યો

'તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે બધું કરીશ.'

મોહનભાઈની મનોકામના પૂરી થઈ હોય

તેમ તેમણે સામે ભરાવેલી હરિઃૐની છબી તરફ ધ્યાન લગાવ્યું. પછી તો તેમણે બીજી કશી જળોજથામાં લક્ષ પણ ન આપ્યું અને મોત આવ્યું ત્યાંસુધી ધ્યાનમાં જ મગ્ન હતા. જાણે પ્રભુનું દર્શન કરતા હોય એમ લીન થઈ ગયા હતા. એમનો જીવ ઊડી ગયો ત્યારે પણ તેમના મોં પર ભક્તહૃદયની પ્રસન્નતા છવાઈ ગયેલી હતી.

પાછળ ગંગાબહેને માથાં કૂટ્યાં. જોયું ન જાય અને સાંભળ્યું ન જાય તેવું એ આક્રંદ કરતાં હતાં. આડોશીપાડોશી બધાં રડતાં હતાં. આવો જુવાનજોધ, સૌનો પ્રિય ભક્તજન ચાલ્યો જાય પછી કોની આંખો ભીની ન થાય!

મહેશ અને કલા પણ હૈયાફાટ રડતાં હતાં. ગંગાબહેન તો એવી રીતે માથાં પછાડતાં હતાં કે જોઈને એમ જ થાય કે આ બાઈ હમણાં જ ફાટી પડશે.

એ પછીના બનાવો પણ મોહનભાઈએ કહ્યા હતા તે પ્રમાણે જ બનવા માંડ્યા. તેમના ભાઈઓ અને પિતા આવી ચઢ્યા. મોહનભાઈના ઘરનો કબજો નાનાભાઈએ લીધો. વીમાના પૈસા લેવા માટે તેમના પિતા ધાલમેલ કરવા માંડ્યા પણ મહેશને લીધે તેમાં તો ફાવ્યા નહિ. પણ એ પૈસા ક્યાં મૂકવા? ગંગાબહેને એ પૈસા અને ઘરેણાં તેમના કુટુંબી અને મોહનભાઈના મિત્ર ને વેપારી હતા તેમને ત્યાં મૂક્યાં.

ગંગાબહેન નાના દિયરની સાથે રહે છે. ક્યારેક પિયર જાય છે, સમય જાય છે એમ તેમના ઘરનાં બધાં ગંગાબહેનથી અતડાં થતાં જાય છે. પેલો મોહનભાઈનો મિત્ર પણ ફરી જાય છે અને ગંગાબહેનને જરૂર પ્રસંગે પણ પૈસા આપતો નથી. ઓશિયાળી જિંદગી એમને જીવવી પડે છે

મહેશની બદલી મુંબઈ થઈ. જતાં પહેલાં તે ગંગાબહેન સામે પુનર્લગ્નની વાત કરી લેવા માગતો હતો. હવે વર્ષ પણ વીતી ગયું હતું; ગંગાબહેનને એમનાં સાસરિયાંનો પણ અનુભવ થઈ ગયો હતો. એટલે તે તટસ્થતાથી વિચાર પણ કરી શકે એમ હતાં. ગંગાબહેન ઘર મૂકીને ક્યાંય જતાં નહિ. હવે મહેશ ત્યાં જઈ શકતો નહિ. એટલે કંઈક બહાનું કાઢી કલા બોલાવી લાવી. ગંગાબહેનની દેરાણી શંકાશીલ હતી એટલે એકલાં તો કોઈની પાસે જવા દેતી નહિ. એ વખતે તે ઘરમાં નહોતી એટલે ગંગાબહેનને વાત કરવાની તક મળી.

મહેશે માંડીને બધી વાત કરી, પણ ગંગાબહેને જે જવાબ આપ્યો એ સાંભળીને તો તે ઠરી જ ગયો.

'મહેશભાઈ! મને ય એ ઠામ બેસી જવાનું કહી ગયા છે. પણ હવે મારે એક ભવમાં બે ભવ નથી કરવા. એમણે મારામાં જે ભક્તિના સંસ્કાર મૂક્યા છે એના આધારે હું જિંદગીના દા'ડા કાપી નાખીશ તમે મારા ભલામાં રાજી રહો એવા છો. પણ કૃપા કરી આવી વાત મને તો શું પણ કોઈને ય કરશો નહિ' એ વખતે ગંગાબહેનના મોં પર પહેલાના જેવી ઝલક દેખાતી હતી.

'પણ તમારા સ્વાર્થી સસરા, દિયર... એ સુખશાંતિથી નહિ રહેવા દે અને તમારી ઉમરનો તો કંઈક વિચાર કરો? આમ ને આમ કેમ રહેવાશે?'

'મેં એ બધાનો વિચાર કર્યો છે. મહેશભાઈ, હવે એ વાત પડતી મૂકો. બીજું કંઈ કહેવાનું છે?'

મહેશ કંઈક ગુનો કર્યો હોય તેમ છોભીલો પડી ગયો.

'હવે મારે મુંબઈ રહેવાનું થશે. મારા જોગ કંઈ કામકાજ હોય તો જણાવજો. ગંગાબહેન, મને તમારો ભાઈ માનજો અને

કાળી રાતે જરૂર પડે તોય બોલાવજો '

• મહેશ ક્ષોભમાં ને ક્ષોભમાં એકી અવાજે બોલી ગયો

તે પછી એ મુંબઈ આવ્યો પછીથી ગંગાબહેનને મળાયું તો નહોતું પણ ખબર તો મળી હતી કે તે હવે તેમના પિયર રહે છે દિયરની સાથે મેળ ન ખાધો અને એ લોકોએ પેલા પૈસા ય પડાવી લીધા

મહેશને એ સાંભળી ઘણું ય લાગી આવ્યું પણ શું કરે! ગંગાબહેને પુનર્લગ્ન કરવાની ઘસીને ના પાડી પછી એ કઈ રીતે મદદ કરી શકે? એમની ઇચ્છા વિરુદ્ધ એ પુનર્લગ્નની વાત પણ કઈ રીતે છેડી શકે?

પથારીમાં પડેલા મહેશની સામે ભૂતકાળ આવીને પસાર થઈ ગયો ગંગાબહેનની મુખમુદ્રા નજર સામે દેખાવા લાગી એ જાતે હજી ય કહી રહ્યાં હતાં 'મારે એક ભવમાં બે ભવ નથી કરવા '

આવી મક્કમતાથી બોલતાં હતાં તે ગંગાબહેન કેમ પરણી બેઠાં?

ફરીફરીને એનો એ પ્રશ્ન મહેશના મનમાં સળવળ્યો

ઊંઘ આવી ત્યાંસુધી મહેશને એના એ જ વિચાર આવ્યા ગંગાબહેનને ન મળાય ત્યાં સુધી આનો ખુલાસો પણ કઈ રીતે થાય? અને હવે ગંગાબહેનને ક્યારે મળાય?

આરેક માસ પછી ઑફિસના કામે મહેશને અમદાવાદ જવાનું થયું ત્યારે તે શંકરને ત્યાં જ ઊતર્યો તેની પાસેથી તેણે ગંગાબહેનનું સરનામું જાણી લીધું ગંગાબહેન અમદાવાદમાં જ હતાં તે શોધતો શોધતો તેમના નવા ઘેર ગયો

ગંગાબહેન રસોઈ કરી રહ્યાં હતાં મહેશ તેમને ધારીધારીને જોઈ રહ્યો હતો તેમના મોં પર આનંદ ન હતો આંખમાં ઉત્સાહ ન હતો ચહેરો નિસ્તેજ દેખાતો હતો શરીર પણ ઓગળી ગયું હતું હમણાં જ માંદગીમાંથી ઊઠ્યાં હોય એવી ફિકાશ પણ આવી ગઈ હતી પુનર્લગ્ન કરીને ગંગાબહેન સુખી થયાં હોય એવું તો ન લાગ્યું

અને ગંગાબહેનના પતિ! એ હીંચકા પર બેઠાબેઠા પાન બનાવી રહ્યા હતા તેમના માથાના વાળ ધોળા થઈ ગયા હતા તેમના મોં પરની કરચલીઓ તેમની ઉંમરની ચાડી ખાતી હતી વારંવાર ઉધરસ અને ગળફા આવતા હતા એટલે થૂંકદાની હીંચકા નીચે જ રાખી હતી

એમના છોકરાની વહુની ઉંમર ગંગાબહેનથી મોટી હતી અને તેના ખોળામાં છોકરાં રમતાં હતાં તો આ કાકા, આટલી ઉંમરે શીદને પરણ્યા હશે! એ તો પરણવા તૈયાર થાય પણ ગંગાબહેને શા માટે હા પાડી?

એનો ખુલાસો જાણવા તો તે આવ્યો હતો પછી શાને ગડમથલ કરવી?

ગંગાબહેને મહેશને 'આવો ભાઈ' કહી આવકાર તો આપ્યો પણ તેમાં ઉત્સાહ ન હતો મહેશને પણ ઘડીભર તો થઈ ગયું કે તે અણગમતો મહેમાન છે પણ તેને તો પેલું રહસ્ય જાણવું હતું એટલે અપમાન થયું હોત તો ય એકવાર તો તે ગળી જાત

તેમના વૃદ્ધ પતિને કંઈ શંકા ન પડે એટલા માટે ગંગાબહેને વગરપૂછે જ કહી દીધું

'આ મારા ભાઈ છે એ મુંબઈમાં રહે છે'

અને મોમાં પાન ગોઠવી તમાકુમાં ચૂનો ભેળવતાભેળવતાં તેમણે 'હે ' કહી કંઈક ગણતરી કરીને પૂછ્યું

'તારા સગા ભાઈ તો '

'આ તો મારા કુટુંબી થાય ઘણા વખતથી મુંબઈ રહે છે '

'તે ભાઈ આવ્યો છે તે ચાપાણી પાઈશ કે પછી ' અને ઉધરસ આવતાં બાકીના શબ્દો મોંમાંથી ન નીકળ્યા

મહેશ ખુરશીમાં બેઠોબેઠો ઘરની રોનક જોઈ રહ્યો હતો. બે માળનું મોટું ઘર હતું. ઘરમાં રાચરચીલું પણ સારું હતું. ડોસા પૈસાદાર છે એમાં તો મહેશને શંકા ન રહી પણ આવડા મોટા ઘરમાં માત્ર બે જ જીવ રહે છે? ડોસાનાં છૈયાંછોકરાં કેમ દેખાતાં નથી?

મહેશના મોં પર તરી રહેલા પ્રશ્નો ગંગાબહેન ન પામી જાય એવાં મૂર્ખ ન હતાં, પણ પતિની હાજરીમાં તે કેવી રીતે વાત કરે? અને પતિને પણ કેમ કહે કે તમે બહાર જાઓ? મહેશની પણ એ જ મૂંઝવણ હતી.

‘મૂંગાં રહે તો ડોસા વળી કંઈની કંઈ શંકાઓ કરે એટલે ચા મૂકી ગંગાબહેન કલાના સમાચાર પૂછવા મંડ્યાં

‘ત્યારે હું જરા ચકલામાં જઈ આવું.’ કહી ડોસા હાથમાં થેલી લઈ બહાર નીકળ્યા.

મહેશે નિરાંતનો શ્વાસ મૂક્યો. ડોસાએ માંડ પગ ઘર બહાર મૂક્યો હશે અને મહેશે પ્રશ્ન કર્યો:

‘ગંગાબહેન, કેમ આમ સાવ ડોસી જેવાં [illegible]ઈ ગયાં છો?’

‘ડોસા સાથે પરણી એટલે?’ અને તે હસી પડ્યાં, પણ તેમના હાસ્યમાં ભારોભાર કરુણતા ભરી હતી. ‘તમે એ જ પૂછવા આવ્યા છો ને?’

‘તમને વાંધો હોય તો મારે કંઈ નથી પૂછવું.’

‘મહેશભાઈ! તમને હું ક્યાં નથી ઓળખતી? તમે તો મારા સગાભાઈ કરતાંય અધિક છો. તમારાથી શું છુપાવાનું હોય!’

ગંગાબહેને ચા કાઢી.

‘ગંગાબહેન! આવું કરવું હતું તો આ તમારા ભાઈને તો પૂછવું હતું? હું ક્યાંય સારી...’

‘મારી વાત સાંભળશો કે એ પહેલાં ઊભરો ઠાલવશો?’ ગંગાબહેન વચ્ચેથી બોલી ઊઠ્યાં: ‘મેં આ પુનર્લગ્ન રાજીખુશીથી કર્યું છે, એનો મને હર્ષ નથી તેમ તેનું દુઃખ પણ નથી. હું તો હજીય પહેલાંના જેવી વિધવા જ છું. મેં તમને અગાઉ કહ્યું હતું તેમ તેમણે જે માર્ગ દેખાડ્યો છે એ માર્ગે આગળ વધી રહી છું. આ ભવ તો બગડ્યો પણ આવતો ભવ તો સુધારું.’

મહેશ મૂંગોમૂંગો ચા પી રહ્યો હતો

‘મહેશભાઈ! તમે ત્યાં હતા ત્યારે જ જોયું તો હતું કે મારા સસરાપક્ષના બધાય માણસો પૈસા અને ઘરેણાં પચાવી પાડવા માટે કાવાદાવા રમતા હતા. મારા દિયરને પણ હું ભારે પડી. પહેલાં તો લાલચ હતી કે પૈસા છે તે મળશે. પણ જ્યારે પેલો મારા સસરા સાથે મળી ગયો અને ઘરેણાં ને પૈસા બંને જણાએ વહેંચી લીધા ત્યારે દિયરને હું ન ખમાણી. એ તો કહે કે મજૂરી કરો ને તમારું પેટ ભરો. હું ક્યાંસુધી નભાવું? એટલે હું મારા પિયેર ગઈ. ત્યાં પણ મારી ભાભીઓ ચણભણ કરવા માંડી: ‘આમ આખી જિંદગી તે કુણ નભાવે! હજી તો જુવાની છે ક્યાંક ઠેકાણે પડી જાઓને!’

મારા બાપાને પણ એમ લાગવા માંડ્યું કે આ સાપના ભારાને ક્યાં ઘરમાં રાખવો! કાલ ઊઠીને ક્યાંક કાળું કરે તો...એના કરતાં બીજે ઠામ બેસાડવી કેવી સારી! અને તેમણે મને વગરપૂછે જે તેની સાથે વાતો ચલાવી. જ્યારે મારા કાને આ વાત આવી ત્યારે મેં સાફ સંભળાવી દીધું કે ‘હું બીજે ક્યાંય જવાની નથી. તમને ભારે પડતી હોઉં તો કહી દો એટલે હું મારો રસ્તો લઈ લઉં.’

મારી બા હતી ત્યાંસુધી તો કોઈ કંઈ ન બોલ્યું. પણ એના મરી ગયા પછી તો ભાભીઓ મેંણાંટોણાં મારવા લાગી. મને બિલ્લીભગત બિલ્લીભગત કહી ગામમાં નિંદવા

માંડી હું એય ન ગણકારત પણ મારા બાપાના મનમાં પાપ પેઠુ તેમને મને ઠેકાણે પાડીને પૈસા લેવા હતા એટલે હું મનાવુ તોય તે માને તેવા ન હતા

આતરા દાડે ને આતરા દા'ડે કોઈ ને કોઈ મને જોવા આવે! આ બધાથી હુ તગ આવી ગઈ હતી મારાથી ભક્તિ પણ થઈ શકતી ન હતી મને કૂવામાં પડી આપઘાત કરવાનું મન થયુ, પણ એ રાત્રે મને તમારા ભાઈ સ્વમમાં દેખાણા એમણે મને ખૂબ ઠપકો આપ્યો 'આપઘાત કરવો એ તો કાયરતા છે એમ કરવાથી દુખનો અત આવતો નથી પ્રભુમાં શ્રદ્ધા હોય તે આવો વિચાર કદી ન કરે ઈશ્વરને આશરે તારી જાત સોપી દે એ તને સાચો માર્ગ દેખાડશે'

સાચુ કહુ છુ મહેશભાઈ! તમારા ભાઈએ આ શબ્દો કહ્યા એમના દર્શન કરી હુ પાવન થઈ ત્યારથી મે આપઘાતનો વિચાર પડતો મૂકી પ્રભુભક્તિમાં લીન થવા માડયુ

પણ લોભ કઈ થોભે છે? મારા બાપાને પૈસા જોઈતા હતા હુ એમની સાથે રહુ ત્યાં સુધી એ મને સુખે રહેવા દે એમ ન લાગ્યું અને આગળ પર ભાભીઓ પણ શે નિરાતે જીવવા દે! સાસરામાં તો પગ મૂકવા જેટલી ય જગ્યા ન હતી હવે ક્યાં જવુ?

મારે સુખ–સાહ્યબી નહોતા જોઈતા મારે તો નિરાતે ભક્તિ કરી શકુ એવુ સ્થળ જોઈતુ હતુ એવામાં આ વાત આવી પૈસાદાર છે બાપાને મોમાગ્યા પૈસા આપવા તૈયાર હતા

મારે હવે કઈ સસાર તો માડવો ન હતો સસારનુ સુખ પણ જોઈતુ ન હતુ એટલે મે હા પાડી એમના ,છોકરાને છોકરા છે એમણે આ ઉમરે લગ્ન કર્યું એથી એ બધા બીજે રહેવા ચાલ્યાં ગયા છે

મને અહી નિરાત છે હું બાકીનો સમય પ્રભુભક્તિમાં વિતાવુ છુ હજુ ય મારા મનથી તો હુ વિધવા જ છુ આ રીતે પ્રભુભક્તિમાં જ જીવનનો અત આવે એમ ઇચ્છુ છુ હુ તેમના માર્ગે જાઉ તો ય તેમના જીવને શાતિ મળે! એવા મહાત્માના પડખા સેવ્યા પછી એક ભવમા બે ભવ કેમ કરાય?"

ગગાબહેનની આ વાત સાભળ્યા પછી મહેશે એકે પ્રશ્ન ન કર્યો ગગાબહેનની સામે તે પહેલાની પેઠે માનથી જોઈ રહ્યો

'ગગાબહેન! તમે તો અદ્ભુત છો તમને હુ ઓળખી ન શક્યો અને શુનુ શુ ધારી બેઠો હતો.'

'મહેશભાઈ! એમાં તમારો વાંક નથી. આ એવુ બન્યુ છે કે ગમે તે વિચારમાં પડી જાય' અને થોડીવાર રહી તે બોલ્યા 'એ મને સુખી જોવા માગતા હતા ને! હુ પુનર્લગ્ન કરી સુખી થાઉં એવી તમને ભલામણ કરી હતી ને? હવે મે પુનર્લગ્ન કર્યા અને સુખી થઈ એમનો આત્મા ય સુખી થતો હશે ને!'

શ્રદ્ધાભરી આખે તે મોહનભાઈને જાણે જોઈ રહ્યાં હતાં અને તેમની સામે મોહનભાઈ ઊભા હોય તેમ તેમને નમન કરવા લાગ્યાં

અને મહેશ ગગાબહેનને નમ

*

નાની છોકરીએ દાદીને પ્રશ્ન કર્યો 'મા મા, સુરેશ કહેતો હતો કે માણસો કરતા સ્ત્રીઓના મન વધુ ચોખ્ખા હોય છે એનુ શું કારણ હશે?'

'કારણકે તેઓ તેને વારવાર બદલ્યા કરે છે' જવાબ મળ્યો

×

રાષ્ટ્રમુદ્રા

*

અધ્યા. ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા

ધાર્મિક ક્રિયાકાંડોમાં જેમ માનવી પ્રતીકોનો ઉપયોગ કરે છે તેમ રાષ્ટ્ર પણ પોતાનાં ધ્વજ, ગીત કે મુદ્રા માટે આકાંક્ષાસૂચક ભાવ-પ્રતીકોની વરણી કરે છે. એની પાછળ ઇતિહાસ હોય છે, પૂર્ણ થવા ઇચ્છતી ભાવના હોય છે. હિંદની રાષ્ટ્રમુદ્રા—અશોક સ્તંભનું સિંહશિખર—કોઈ સંકુચિત ધાર્મિક પ્રતીક નથી. એના દર્શને ભગવાન બુદ્ધ ને એના ધર્મપ્રવર્તક અશોક યાદ આવે છે; ઉત્તમકળા કારીગરીરૂપ ભૂતકાળ તાજો થાય છે; વિશ્વ-વ્યવસ્થાનું ધ્યેય રજૂ થાય છે. એવી આપણી રાષ્ટ્રમુદ્રાની ઐતિહાસિક, ધાર્મિક તથા સાંસ્કારિક માહિતી આ લેખમાં મળી આવે છે. પ્રજાસત્તાક રાષ્ટ્ર તરીકે ઉન્નતશિર રહેવાનું માન હિંદને જાન્યુઆરી માસની ૨૬મીએ મળે છે, ત્યારે રાષ્ટ્ર સાથે સંકળાયેલી આ મુદ્રા વિશે જાણવું જરૂરી થઈ પડશે. ભાષાશાસ્ત્ર ને સંશોધન જેવા કઠિન વિષયોમાં મહત્ત્વનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરનાર અધ્યા૦ સાંડેસરા પાસે ગુજરાત મોટી આશા રાખે છે. 'અખંડ આનંદ'ના વાચકોને એમના અભ્યાસની પ્રસાદી અવારનવાર મળ્યા કરે એમ ઇચ્છીએ.

આપણા રાષ્ટ્રની મુદ્રા અથવા 'સીલ' એટલે સારનાથના અશોક સ્તંભનું સિંહશિખર. લગભગ બાવીસસો વર્ષ પર થઈ ગયેલા સમ્રાટના કલાપ્રેમ, ધર્મપ્રેમ બલકે માનવપ્રેમના પ્રતીકરૂપ આ અત્યુત્તમ શિલ્પાકૃતિને રાષ્ટ્રમુદ્રા તરીકે સ્વીકારીને આપણા રાષ્ટ્રવિધાયકોએ સાચે જ એક અતિયોગ્ય પગલું ભર્યું છે.

પ્રાચીનકાળમાં રાજાઓની અને રાજ્યોની મુદ્રાઓ હતી, અને રાજ્યવહીવટમાં મુદ્રા એક અતિ અગત્યની વસ્તુ હતી, પરંતુ જે અર્થ આજે આપણે 'રાષ્ટ્રમુદ્રા'નો કરીએ છીએ એ અર્થમાં આખા રાષ્ટ્રની અથવા દેશની કોઈ પ્રતીકરૂપ મુદ્રા એ કાળે હોય એમ જણાતું નથી; કેમકે 'રાષ્ટ્ર'નો આ અર્થ તો પશ્ચિમની અસરથી આપણે નવો વિકસાવેલો છે. પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યમાં તો 'રાષ્ટ્ર' એટલે 'રાજ્ય' અને 'રાષ્ટ્રપતિ' એટલે રાજા. મહાભારતમાં અનેક સ્થળે રાજા યુધિષ્ઠિરને 'રાષ્ટ્રપતિ' કહ્યા છે અને ઋગ્વેદના 'વાગાંભૃણિસૂક્ત'માં વાગ્દેવી પોતાને 'રાષ્ટ્રી' એટલે કે રાણી તરીકે ઓળખાવે છે.

લાંબા પરદેશી રાજ્યઅમલમાંથી સ્વતંત્ર થઈને હિંદ જ્યારે સર્વ દિશાઓમાં પોતાની મુક્ત પાંખો ફફડાવી રહ્યું છે ત્યારે—જ્યારે હિંદ સદીઓ પછી પહેલી જ વાર, બહારથી નહિ લદાયેલી એવી, રાજકીય ઐક્તા અનુભવી રહ્યું છે ત્યારે, એની આશા અને આકાંક્ષાઓનાં સૂચક જ રાષ્ટ્રપ્રતીકો યોજવામાં આવ્યાં છે તે વસ્તુતઃ જૂનાં હોવા છતાં એની યોજનામાં નવાં છે. એવું જ એક પ્રતીક આપણી રાષ્ટ્રમુદ્રા છે.

અશોકનું જે સિંહશિખર આપણી રાષ્ટ્રમુદ્રા બન્યું છે તે હિંદી સરકારના પુરાતત્ત્વ ખાતાએ બનારસ પાસેના સારનાથમાં સને ૧૯૦૫માં કરાવેલાં ખોદકામોમાં મળ્યું હતું. ભગવાન બુદ્ધના પ્રથમ ધર્મોપદેશનું સ્થાન હોવાથી સારનાથ એકવાર બૌદ્ધોનું મોટું તીર્થધામ હતું અને હવે સૈકાઓની વિસ્મૃતિ પછી ફરી પાછું એ જગતભરના બૌદ્ધો અને બુદ્ધપ્રેમીઓને આકર્ષી રહ્યું છે. આ સ્થાનમાં પૂર્વે 'મૃગદાવ' એટલે કે મૃગવન નામે એક ઉદ્યાન આવેલું હતું. એ વિષે એવી એક જાતકકથા છે કે બુદ્ધ પોતાના એક પૂર્વ-

જન્મમા એ વનમાં હરણોના રાજા હતા વારાણસીનો રાજા આ વનમાંથી ઘણાં હરણોનો શિકાર કરી જતો હતો તે અટકાવવા તેમણે રાજાને દરરોજ એક હરણ આપવાનું કબૂલ કર્યું પછી એકવાર એક સગર્ભા હરણીનો વારો આવ્યો ત્યારે હરણીની સાથે તેના નિર્દોષ ગર્ભનો પણ નાશ ન થાય એ માટે બોધિસત્ત્વ પોતે રાજા પાસે જવાને તૈયાર થયા, પણ તેમનો આ આત્મભોગ જોઈને રાજાએ પોતે જ હરણોની હિંસા બંધ કરી સારંગ અથવા હરણનું નિવાસસ્થાન હોવાથી આ જગ્યાનું નામ સારંગનાથ–સારનાથ પડ્યું હશે એવું કેટલાકનું માનવું છે એ વનમાં ઋષિઓ તપશ્ચર્યા કરતા હોવાને કારણે તે ઋષિપત્તન–ઋષિઓનું નગર પણ કહેવાતું બુદ્ધગયામા બોધિ પ્રાપ્ત થયા પછી ગોતમ બુદ્ધ પર્યટન કરતા આ મૃગદાવમાં આવ્યા અગાઉ જે પાંચ અનુયાયીઓ તેમનાથી છૂટા પડી ગયા હતા તે અહીં એમને મળ્યા અને એમના શિષ્ય બન્યા ભગવાન બુદ્ધે પોતાનું પહેલું ધાર્મિક પ્રવચન અહીં જ કર્યું અને એ રીતે તેમના ધર્મચક્રપ્રવર્તનનો આરંભ થયો આ રીતે સારનાથ બૌદ્ધ ધર્મનાં પવિત્રતમ સ્થાનો પૈકીનું એક ગણાયું

ગૌતમ બુદ્ધ પછી આશરે ત્રણસો વર્ષે થયેલા સમ્રાટ અશોકે પોતાના કલિંગવિજય પછી લોહિયાળ યુદ્ધોથી ત્રાસીને વિજયયાત્રા બંધ કરીને ધર્મયાત્રાનો પ્રારંભ કર્યો બૌદ્ધ ધર્મની ગાઢ અસર નીચે આવેલા એ શાસકે દેશ અને પરદેશમાં બૌદ્ધ ધર્મનો પ્રચાર કર્યો પોતાના વિશાળ સામ્રાજ્યના દૂરદૂરના પ્રદેશોમા શિલાલેખો કોતરાવીને સર્વ પ્રજાજનોને પરમતસહિષ્ણુ, દયાળુ અને પ્રામાણિક બનવા સમજાવ્યાં અને એ જ આદેશ પોતાના અમલદારોને પણ આપ્યો અશોકના આ શાસનો તેની ધર્મલિપિઓ તરીકે ઓળખાય છે

પણ બહુજનસમાજના માનસ ઉપર ધર્મરાજ્યની દઢ અસર નિપજાવવા માટે અશોકે બીજો એક વધુ મૌલિક માર્ગ લીધો એ માર્ગ તે પોતાના રાજ્યમાં, બુદ્ધના ચરણસ્પર્શથી પાવન થયેલાં સ્થળોમાં, જાણે કે તેમના ધર્મરાજ્યના પ્રતીક હોય એવા ઊંચા સ્તંભો ઊભા કરવાનો પોતાના રાજકાળમાં અશોકે અનેક સ્તૂપો બાંધ્યા હતા એમાંનો એક સ્તૂપ સારનાથમાં પણ હતો પણ ધર્મલિપિ અથવા સ્તૂપ કરતાં યે બુદ્ધના ધર્મરાજ્યનું વધુ સબળ પ્રતીક તેણે સ્તંભને ગણ્યું હોય એમ જણાય છે

અશોકની પૂર્વે પણ કોઈ પ્રકારના ધર્મસ્તંભો હિંદમાં બનતા હશે જ યજ્ઞનો યૂપ, ઇન્દ્રમહોત્સવનો ઇન્દ્રકીલ અથવા ઇન્દ્રસ્તંભ વગેરે ધાર્મિક વિધિઓના પ્રતીકરૂપ સ્તંભો હતા, પરંતુ એ બધા તો લાકડાના બનતા હતા એ જ કારણથી અશોકની પહેલાંના કોઈ સ્તંભ જડ્યા નથી, કદાચ અશોકે જ લાકડાના સ્તંભોને સ્થાને પથ્થરના સ્તંભો પહેલવહેલા દાખલ કર્યા હોય ગમે તેમ હોય પણ એટલું તો નિશ્ચિત છે કે હિંદની સ્થાપત્યકલાના પ્રાપ્ત નમૂનાઓમાં અશોકના સ્તંભો જેમ સર્વશ્રેષ્ઠ છે તેમ સર્વપ્રથમ પણ છે

અશોકે પોતાના રાજ્યમાં ઓછામાં ઓછાં ત્રીસ સ્થળોએ આવા સ્તંભો ઊભા કર્યા હતા એમાંના કેટલાક તો આજે પણ તદ્દન અખંડ દશામાં જળવાયેલા છે, એ પૈકી દસ સ્તંભો ઉપર એ સમયની બ્રાહ્મી લિપિમાં કોતરેલા લેખો પણ છે એમાંનો પ્રત્યેક સ્તંભ એક જ પથ્થરમાંથી ઊભો કરવામાં આવેલો છે અને એ પૈકી સર્વથી મોટા સ્તંભનું વજન લગભગ પચાસ ટન થાય છે આ સર્વ સ્તંભો ચુનારગઢ પાસેની એક જ ખાણમાંથી કાઢવામાં આવેલા ભૂખરા રંગના ખાસ પથ્થરમાંથી બનાવેલા છે આ બૃહત્ સ્તંભોને ઘડ-

વાળું અને અશોકના વિશાળ સામ્રાજ્યના જુદાજુદા ભાગોમાં વહી જઈને સબળ રીતે ઊભા કરવાનું કાર્ય જે રીતે થયું છે એ બતાવે છે કે અશોકના યુગના શિલ્પીઓ અને સ્થપતિઓ જગતના કોઈ પણ પ્રદેશના અથવા કોઈ પણ સમયના કારીગરો કરતાં ઊતરતા નહોતા.

આ સર્વ સ્તંભોના શિખર ઉપર ઘણુંખરું કોઈ પ્રાણીનું શિલ્પ હોય છે; તેમ જ વિવિધ ધાર્મિક પ્રતીકો તે ઉપર કોતરેલાં હોય છે. કેટલાક વિદ્વાનો આ પ્રકારના સ્તંભોમાં ઈરાની અને ગ્રીક કલાની અસર જુએ છે. મૌર્ય રાજ્યકાળમાં પાટનગર પાટલીપુત્રમાં જ માત્ર નહિ, પરંતુ પ્રાંતિક પાટનગરોમાં યે ઈરાન વગેરે એશિયાઈ દેશોના વતની બનેલા ગ્રીકો અને ઈરાનીઓની ઠીકઠીક વસ્તી હતી. અશોકના સ્તંભો સાથે રચના અને કારીગરીની બાબતમાં સરખાવી શકાય એવા સ્તંભો ઈરાનમાંથી મળેલા છે અને મૌર્યયુગ પૂર્વેનું આવું એક પણ નોંધપાત્ર પાષાણમય ભારતીય સ્મારક મળતું નથી, એ બધી વસ્તુઓ આ માન્યતાની પોષક છે.

પણ અશોકના સ્તંભોની કદાચ સૌથી વધુ નોંધપાત્ર લાક્ષણિકતા તો એ ઉપરની અદ્ભુત પૉલિશ છે. ઉત્તમ બાંધકામ કરનારા પ્રાચીન જગતના બે દેશો ગ્રીસ અને મિસરની કલામાં બાંધકામની 'કાચ જેવી ચળકતી સપાટી'ને ખૂબ મહત્ત્વ અપાયું છે, છતાં એ મહાન દેશોનાં સ્થાપત્યસર્જનો પૈકી એકે ય, મૌર્યયુગના કારીગરોએ શિલ્પરચનામાં સાધેલી લગભગ મીનાકારી જેવી સફાઈની તોલે ભાગ્યે જ આવી શકે એમ છે. ઈસ્વીસન પૂર્વે ત્રીજા સૈકામાં પથ્થર ઉપર થયેલી આ પૉલિશ આઠસો વર્ષ પછી પણ એટલી બધી આકર્ષક હતી કે પાંચમા સૈકામાં હિંદમાં આવેલો ચીની યાત્રાળુ ફાહ્યાન વર્ણવે છે કે 'એ કાચની જેમ ચળકતી હતી' આજે બાવીસસો વર્ષ પછી પણ આ ભારતીય કૃતિઓની ચમક કંઈ બહુ ઝાંખી પડી નથી. સાધારણ કોટિના પથ્થરોમાંથી બનેલા એ સ્તંભો મુખ્યત્વે એ પૉલિશને કારણે જ સચવાઈ રહેલા છે. ઈસ્વી સન પૂર્વે પહેલી સદીથી આ કલા હિંદમાંથી લુપ્ત થઈ ગયેલી છે અને ત્યારપછીની કોઈ શિલ્પરચનામાં હજુ સુધી તે જોવામાં આવતી નથી.

સારનાથનો સ્તંભ એ અશોકના સ્તંભો પૈકી કલાદૃષ્ટિએ સર્વોત્તમ છે. અગિયારમા સૈકામાં મહમ્મૂદ ગઝનવીએ અને બારમા સૈકામાં શાહબુદ્દીન ઘોરીએ સારનાથ જીત્યું અને લૂંટ્યું, ત્યારે ત્યાંના કેટલા યે વિહારો, સ્તૂપો, મંદિરો અને મૂર્તિઓનો નાશ થયો હતો. એ સમયે આ ભવ્ય સ્તંભને પણ ખંડિત કરવામાં આવ્યો હશે એમ જણાય છે. અત્યારે એ સ્તંભ ખંડિત દશામાં તેના મૂળ સ્થાન ઉપર ઊભેલો છે. અસલ સ્તંભ આશરે ૫૫ ફીટ ઊંચો હતો. આ સ્તંભનો અગ્રભાગ–એનું સિંહશિખર એના દંડથી છૂટું પડી ગયેલું હોઈ સારનાથના સંગ્રહસ્થાનમાં રાખવામાં આવેલું છે. સિંહશિખરની ઊંચાઈ પણ સાત ફીટની છે. એમાં સૌથી નીચે ઉલટાવેલી પાંખડીવાળા એક સુંદર પદ્મની આકૃતિ કોતરેલી છે. પદ્મની ઉપરના ગોળાકાર ફલક ઉપર ચાર દિશાઓમાં હાથી, વૃષભ, અશ્વ અને સિંહ–એ ચાર બળવાન પશુઓની ગતિદર્શક આકૃતિઓ છે અને તેમની વચમાં એકાંતરે ચોવીસ આરાવાળાં ચાર ધર્મચક્ર કોતરેલાં છે. એની ઉપર ચાર દિશામાં મુખ રાખીને ચાર સિંહ ઊભેલા છે. અગાઉ આ સિંહોની પણ ઉપર–સમગ્ર સ્તંભના શિરોભાગમાં લગભગ ૨॥ ફીટ વ્યાસનું એક વિશાળ ધર્મચક્ર રહેતું હતું. અત્યારે તો એના કેટલાક ટુકડા જ સચવાઈ રહેલા છે.

આ સ્તભની રચનામા ભાવપ્રતીકોનો અદ્‌ભુત કુશળતાથી ઉપયોગ કરવામા આવેલો છે પહેલી વસ્તુ તો એ કે સારનાથમા બુદ્ધે કરેલા પોતાના પ્રથમ ધર્મોપદેશનુ એ સ્મારક છે શિખર ઉપરના સિહને કેટલાક વિદ્વાનો શાક્યસિહ તરીકે ઓળખાતા બુદ્ધના પ્રતીકરૂપ ગણે છે ફલક ઉપરનુ ધર્મચક્ર તથા ગતિમાન પશુ–આકૃતિઓ એ ચક્રનું પ્રવર્તન ચારે દિશામા થયુ હોવાનુ સૂચવે છે આ પ્રતીકો સાથે સયોજિત થયેલી ઉત્તમ કારીગરી પરત્વે હિંદી સરકારના પુરાતત્ત્વ ખાતાના એક વારના વડા જ્હોન માર્શલ લખે છે 'આ આકૃતિઓ અદ્‌ભુત ચેતનભરી અને સ્વાભાવિક છે અને શિલ્પકલાની સર્વ મહાન કૃતિઓના પ્રાણરૂપ સાદાઈ અને સયમથી તેની રચના થયેલી છે સાચે જ આની તોલે આવે એવુ બીજુ એકે શિલ્પ હિંદે પેદા કર્યું નથી ' સુપ્રસિદ્ધ ઇતિહાસકાર અને કલાવિવેચક વિન્સેન્ટ સ્મિથ એ વિષે જણાવે છે 'આ સુદર કલાકૃતિ કરતાં ચઢિયાતો –અરે, એની તોલે આવે એવો પ્રાણીશિલ્પનો પ્રાચીન નમૂનો કોઈ પણ દેશમાથી શોધી કાઢવો મુશ્કેલ પડશે, જેમા વાસ્તવદર્શી રચના અને ભાવનાત્મક ગાભીર્યનું આટલી સફળતાથી સયોજન થયુ હોય અને પ્રત્યેક વિગતમા આટલી નખશિખ કુશળતાથી જેનું આલેખન થયું હોય.'

આ ઉપરથી તો એમ જ કહેવુ પ્રાપ્ત થાય કે જેમ પ્રતિભાશાળી કવિને કોઈ ધન્ય પળે અદ્‌ભુત કલ્પના સ્ફૂરે તેમ આપણા રાષ્ટ્રવિધાયકોને સારનાથનું સિહશિખર આપણી રાષ્ટ્રમુદ્રા તરીકે સ્વીકારવાનો વિચાર સ્ફૂર્યો એ ઉપરનું ચક્ર કોઈ સકુચિત ધાર્મિક પ્રતીક નથી. વિશ્વવ્યવસ્થાની ભાવનાને ચક્રનું રૂપક આપવાની કલ્પના બુદ્ધ કરતાં યે ઘણી પ્રાચીન છે મૂળ તો ચક્ર એ સૂર્યનુ પ્રતીક હતુ વિષ્ણુ એ પ્રાચીનતર સૂર્યદેવનુ રૂપાંતર છે અને તેમના હાથમાનુ સુદર્શનચક્ર પણ સૂર્યનુ જ પ્રતીક હોય એ સભવિત છે ઋગ્વેદમાં ત્રણ ઋતુ, બાર માસ ને ત્રણસો સાઠ દિવસના વર્ષને ત્રણ ધરી, ત્રણ પૂઠિયાં અને ત્રણસો સાઠ આરાવાળા એક ચક્રનુ રૂપક આપવામાં આવ્યુ છે કાળની અનતતાના પ્રતીકરૂપ આપણી યુગોની કલ્પના પણ એક ચક્રરૂપે જ વિકસી છે પ્રાચીનતમ ભારતીય સસ્કૃતિ વિકસિત સ્વરૂપમા પ્રથમવાર જ્યાં જોવા મળે છે ત્યાં–મોહે–જો–દડો અને હરાપ્પાના હજારો વર્ષ જૂના અવશેષોમા પણ ચક્ર અને ત્રિબની આકૃતિઓ છે આમ ચક્ર એ તો ભારતીય ધર્મોનુ માપ નહિ પણ ભારતીય ચિતન-દૃષ્ટિનુ એક વિશિષ્ટ પ્રતીક છે

સારનાથના સિહશિખરનું આપણું રાષ્ટ્રપ્રતીક તરીકેનું ઔચિત્ય બીજી રીતે પણ છે પ્રાચીન ભારતીય શિલ્પકલાનો એ સર્વોત્તમ નમૂનો છે સેકડો વર્ષ પૂર્વે, વ્યાપક માનવહિતની ભાવનાથી વિજયયાત્રાને બદલે ધર્મયાત્રામાં ચિત્ત જોડનાર, સુરાજ્યપ્રવર્તક તત્ત્વજ્ઞાની સમ્રાટ અશોકે સ્થાપેલા સ્મારકો પૈકીનુ તે એક છે, અને સૌથી વધારે તો, અઢી હજાર વર્ષ પૂર્વે માનવપ્રેમની ઘોષણા કરીને, 'વેરથી વેર શમતા નથી, પ્રેમથી જ વેર શમે છે' એમ પોકારનાર જગજ્જ્યોતિ શાક્યસિહની ધર્મદેશનાનું એ પ્રતીક છે, જેનુ પુનરાવર્તન આપણને એવા જ મહાન જગજ્જ્યોતિ મહાત્મા ગાંધીજીના અદ્‌ભુત જીવન અને એથી યે અદ્‌ભુત મરણમાં જોવા મળ્યુ

આમ આપણી રાષ્ટ્રમુદ્રા એ આપણા દેશ અને સસ્કૃતિના સર્વોત્તમ તત્ત્વોનુ સૂચન કરે છે વ્યક્તિગત તેમ જ સામાજિક જીવનમાં એને અનુરૂપ આચરણ કરવાનું પ્રભુ આપણને સામર્થ્ય આપો.

★

અણસાવધ કિલ્લો

*

શ્રી નટવર મૂ. વીમાવાળા

માનસશાસ્ત્રનો ઉદ્ભવ, જગતના ઇતિહાસમાં થયો મોડો, પણ છેલ્લા સૈકામાં એણે પશ્ચિમના દેશોમાં ઝળકતી પ્રગતિ સાધી છે. જીવનને સાચી રીતે સમજવામાં એણે આગેવાની નોંધાવી છે. બાળહઠ નિવારવાના કઠિન કાર્યમાં આ શાસ્ત્ર કેવી સરસ રીતે ઉપયોગી થઈ શકે એમ છે તે અહીં સુંદર રીતે એક પ્રસંગકથામાં ગૂંથાયું છે.

લેખક 'પ્રભાકર' તથા 'ગાંડીવ'ના તંત્રી અને ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિરના સંચાલક છે.

'એં એં એં...મને બાપુ સાથે જવા દે ને...એં એં એં એં એં......'

'તારા બાપુ તો ક્યારના બસમાં બેસી કચેરી પહોંચી ગયા હશે. જો શ્યામુ, હવે છાનો રહી જા. કાલે તને એમની સાથે મોકલીશ, હું......' બા–લીલા બોલી.

'હું અ...અ...એ...એ...તું ખોટું બોલે છે. રોજરોજ એમ જ કહે છે, પણ બાપુ મને કોઈ દિવસ લઈ જતા નથી...એ એ એ... તું મને પટાવે છે...એં એં એં...'

લીલાએ ચાર વરસના શ્યામુને સમજાવવા ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો, પણ શ્યામુએ તો ભેંકડો શરૂ કર્યો અને છાનો રહે જ નહિ. એણે તો જમીન પર આળોટવા માંડયું ને બરાડા પાડવા માંડ્યા.

થોડીવાર સુધી લીલાએ તે ચાલવા દીધું, પણ પછી તે કંટાળી. પુષ્કળ ઘરકામ હતું અને આવા બરાડાથી તેને ત્રાસ થતો હતો. તે પાછી બહાર આવી અને બોલી :

'હું તો હવે શ્યામુ, તારાથી છેક જ કંટાળી. બાપા, હવે છાનો રહે છે કે લઉં સોટી.. ?'

'કેમ લીલી ? સોટી કેમ લેવાની થઈ ગઈ ?' બોલતીબોલતી લીલાની સખી સુવર્ણા ત્યાં આવી પહોંચી. તે તે જ મહોલ્લામાં રહેતી હતી અને અવારનવાર આવતીજતી. લીલા કરતાં તે 'પાંચસાત વર્ષે' મોટી હતી અને ત્રણચાર બાળકોની માતા હતી. મોટી હોવા છતાં તે સખીભાવે જ લીલા સાથે વર્તતી અને લીલાને પણ તેના તરફ માનભાવ હતો.

'અને આ શ્યામુ કેમ આટલો બધો આળોટીને બરાડી રહ્યો છે ? આ બધું છે શું ?' સુવર્ણા આવે વખતે–સાડાદસ–અગિયાર વાગે લીલાને ત્યાં કદી આવી ન હતી, આજે જ આવી. એ સમયે મધ્યમ વર્ગની સ્ત્રી ભાગ્યે જ ઘરકામમાંથી નવરી પડે કે બહાર નીકળે. ખાસ જરૂરી કામ સિવાય નીકળી ન જ શકે એટલે સુવર્ણાએ આ દૃશ્ય આજે પહેલી જ વાર જોયું.

'અરે, ઓહો, સુવર્ણાબહેન ! આવો, ભઈશાબ ! આ તો મારે રોજનું જ લાગ્યું છે. શ્યામુના બાપુ કચેરી જવા નીકળે ત્યારે રોજ એ સાથે કચેરી જવાની જિદ્દ કરે, રોજ એમને વળગી પડે, રોજ છૂટો પાડવો પડે. એને કેટલુંય સમજાવીએ છીએ કે ત્યાં ચારપાંચ કલાક બેસી રહેવું પડે, રમવાનું નહિ મળે ને ભૂખ લાગશે; પણ એની જિદ્દથી તોબા પરમેશ્વર. કોઈનું કહ્યું માનતો જ નથી. હવે કલાક સુધી એનું રડવું ચાલશે. કંઈ રસ્તો બતાવો તો મોટો પાડ, સુવર્ણાબહેન !' લીલાએ પોતાની મુઝવણ રજૂ કરી.

'એમ !' સુવર્ણા જરા વિચારમાં પડતાં અને શ્યામુ સામે જોઈ રહેતાં બોલી. 'પણ લીલીબહેન, મને લાગે છે કે, એમાં તારી જ ભૂલ છે–તમારી જ ભૂલ છે.'

'મારી ભૂલ ? અમારી ભૂલ ? શી ?' લીલા વિચારમાં પડી ગઈ.

'એ તને એકદમ નહિ સમજાય. ચાલ, પહેલાં તારું કામ પતાવ. પછી નિરાંતે બેસીને કહું...' સુવર્ણાએ કહ્યું.

‘ઠીક, થોડીવાર બેસો ત્યારે હું હમણાં આવી ’ કહી લીલા રસોડા તરફ ગઈ દરમ્યાન શ્યામુ રડતો બંધ પડ્યો હતો

ઓરડામાં મેજ પર એક બંધૂક પડેલી હતી તે હાથમાં લઈ સુવર્ણાએ શ્યામુને પૂછ્યું ‘શ્યામુ, ઓહો, તારી પાસે તો આવી ફક્કડ બંધૂક છે તને એ ફોડતાં આવડે છે?’

શ્યામુ બંદૂક તરફ જોઈ રહ્યો એના મનમાંથી કચેરી અને બાપુ સરકી ગયાં અને તેમનું સ્થાન તરત જ બંદૂકે અને તે ફોડવાની આવડતના ખ્યાલે લીધું એ આવડતનું સ્વગૌરવ હૂંફ., જિદ્દ અને રડકણાપણા પર ફરી વળ્યું, અને તે બંને એ રેલમાં તણાઈ ગયાં એ પટ દઈને ઊભો થઈ ગયો અને બોલ્યો ‘મને ફોડતા આવડે છે જુઓ ’ એમ કહી એણે બેત્રણ ભડાકા કર્યા ‘જુઓ, જુઓ, આમ ટીકડી મૂકવાની, આમ ઘોડો દાબવાનો, એટલે આ આમ ફૂટ હું હું નવી ટીકડી લઈ આવું ’ કરતો એ બીજા ઓરડામાં ગયો

થોડીવારે લીલા દીવાનખાનામાં આવી ને પૂછવા લાગી ‘શ્યામુ ક્યાં ગયો?’

‘હમણાં જ બંધૂક સાથે રમતોરમતો આમતેમ ગયો છે ’ સુવર્ણાએ જવાબ આપ્યો

‘સુવર્ણાબહેન, આજે તો તમે આવીને મારો ઉદ્ધાર કર્યો, છુટકારો કર્યો, નહિ તો હજુ એનો તોપમારો કલાકેક સુધી ચાલત કહો શા કામે આવ્યાં છો?’

‘અરે બહેન, મારે ત્યાં એક વાગે આજે મહેમાન આવવાના છે ને ઘરમાં ચા તદ્દન ખલાસ થઈ ગઈ છે ને અત્યારે લેવા કોણ જાય? એટલે થોડીક ચા લેવા આવી છું, પણ ઉતાવળ નથી તું પરવારીને આપશે તો ચાલશે દશપંદર મિનિટ્ આમતેમનો મને વાંધો નથી ’

‘હું તો પરવાર્યા જેવી છું, પણ તમે પેલી વાત કહેતાં હતાં તે કહો અમારી ભૂત છે એવું તમે કહેતાં હતાં તે મને સમજાવો ચા તો મારે ત્યાં કાલે જ આવી છે, એટલે તમને જોઈશે તેટલી આપીશ, પણ પેલી વાત મને કહીને જ જાઓ તો કૃપા ’

‘તારે શ્યામુ પર સૂચનશક્તિનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ એ કર્યાથી જ એની હઠ છૂટી જશે મેં એ વિષયમાં થોડું વાંચ્યું છે અને એના પ્રયોગોનાં બ્યાનો વાંચ્યાં છે, તેમ જાતે પણ પ્રયોગ કરી જોયા છે એથી મને એ વિશે ખાતરી થઈ છે ’ સુવર્ણાએ ચશ્માં ઉતારી લૂગડા વતી તેના કાચ લૂછતાં જણાવ્યું

‘સૂચનશક્તિ? તે વળી શું? મેં તો એવું કંઈ સાંભળ્યું જ નથી તમે સમજાવો તો જ ખબર પડે ’ લીલાએ અજ્ઞાન દર્શાવતાં પૂછ્યું

‘એ તો એકાદબે શબ્દોમાં સમજાવાય તેવું નથી એની વ્યાખ્યા આપવાનું કામ તો કઠણ છે પણ બાળકનો સ્વભાવ કેળવવા માટે એ સારામાં સારી પદ્ધતિ છે, ને એનો ઉપયોગ પણ વળી આનંદ આપનારો, રસિયામણો થઈ પડે છે ’

‘પણ એમ કહ્યામાં મને શી સમજ પડે? આ શ્યામુના પર એ પ્રયોગ કેમ ને કેવી રીતે કરવો તે સમજાવોને બહેન! જેટલી સમજ પડે એટલું મારું કામ થાય બીજી બધી વાત પછી ’ લીલાએ આતુરતાથી પ્રશ્ન કર્યો

‘હું સમજાવું બાળક હઠે ભરાય, જિદ્ લે ત્યારે એની એ વખતની મન સ્થિતિનું આપણે જરા બારીકાઈથી નિરીક્ષણ કરવું જોઈએ બાપુ બહાર જવાની તૈયારી કરે કે તરત જ શ્યામુના મનમાં એમની સાથે જવાના વિચારો જાગે છે–પ્રબળ રીતે જાગે છે એ વખતે એ પ્રબળ ઇચ્છા એટલું જોર કરે છે કે બીજો કોઈ પણ વિચાર ત્યાં દાખલ થઈ શકતો નથી બલકે વિચાર કરવાની એની શક્તિ જ નષ્ટ થયેલી હોય છે આ વાત ખાસ ધ્યાનમાં

જોઈ રહ્યો.

'જો, હું કહું તેમ બોલ...હું કાલે સવારે બાપુ સાથે કચેરીએ જવાની વાત નહિ કરું...'

'હું કાલે સવારે બાપુ સાથે કચેરીએ જવાની વાત નહિ કરું.'

'સાથે જવાની જિદ્દ નહિ પકડું.'

'સાથે જવાની જિદ્દ નહિ પકડું.'

'જમીને એ બહાર જશે, ત્યારે હું કહીશ, 'બાપુ હું તમારી સાથે નથી આવવાનો.'

'હું કહીશ કે બાપુ, હું તમારી સાથે નથી આવવાનો.'

'મને કંઈ કચેરીમાં ગમે નહિ'.

'મને કંઈ કચેરીમાં ગમે નહિ'

'ત્યાં મને ભૂખ લાગશે.'

'ત્યાં મને ભૂખ લાગશે.'

'હું ઘેર જ રહીશ...હું બંધૂક સાથે રમીશ...હું ઘેર જ રહીશ...હું આગગાડી સાથે રમીશ...હું કચેરી નહિ આવું...હું ચિતરામણો જોઈશ...બા મને સારીસારી વાતો કહેશે...તમે તમારે જાઓ...મારે આવવું નથી.'

લીલાએ આ વાક્યો શ્યામુ પાસે ચેનચાળા ને લટકામટકા સાથે બોલી બતાવ્યાં, ને એવા જ લટકા સાથે એની પાસે બોલાવ્યાં. બેચાર વાર બોલાવ્યાં. શ્યામુને તો એ રમત જ બની ગઈ. તેને ખૂબ ગમ્મત પડી. તેને તે યાદ પણ રહી ગયાં. ને પછી એકલો એકલો પણ એ તે વાક્યો બોલી ગયો—ઘણાખરાં.

ત્યારપછી થોડીવાર ફર્યાં બાદ બન્ને ઘેર આવ્યાં.

*

રાતના જમતાંજમતાં લીલાએ પોતાના પતિ સુખકરને કહ્યું: 'ખબર છે, કાલે આપણો શ્યામુ શું કરવાનો છે તે ?'

'શું કરવાનો છે ?'

'તમે કચેરી જશો, ત્યારે તમારી સાથે નહિ આવે. આગગાડી સાથે રમશે. છબીઓ જોશે, વાતો સાંભળશે......'

'હેં ? ખરી વાત, શ્યામુ ?'

'હા, બાપુ. હું તમારી સાથે કચેરીએ નથી આવવાનો...પણ બા, તું મને સારીસારી વાતો કહેશે ને ?...' શ્યામુના મન પર બાગમાં થયેલી વાતોએ અસર જમાવી હતી.

'હાસ્તો વળી, કહીશસ્તો.'

'તો હું બાપુ સાથે નહિ જાઉં.'

*

બીજે દિવસે સવારે ઊઠ્યા પછી શ્યામુ દૂધ પીતો હતો ત્યારે લીલાએ પૂછ્યું: 'શ્યામુ, તારા બાપુ કચેરી જવા નીકળે, ત્યારે તું શું કહીશ ?'

'બાપુ, હું તમારી સાથે નહિ આવું. ત્યાં કંઈ રમકડાં નથી. ત્યાં મને નહિ ગમે.' વગેરે વગેરે વાક્યો, બાગમાં શીખવ્યા મુજબના ચાળાચસકા સાથે હસતાંહસતાં શ્યામુ બોલી ગયો. બેવાર લીલાએ એ વાક્યો એની પાસે બોલાવ્યાં.

જમી રહ્યા પછી સુખકર કોટ પહેરી કચેરી જવા તૈયાર થયા. દાદર ઊતરવા માંડતાં પહેલે પગથિયે થોભી તેમણે શ્યામુને કહ્યું: 'શ્યામુ, હું જાઉં છું. તું શું કહેતો હતો ?'

'મારે નથી આવવું.' કહી શ્યામુ પોતાની આગગાડીને ચાવી આપવા મંડી પડ્યો. ચાવી આપતાંઆપતાં તે બોલવા લાગ્યો: 'હું બાપુ સાથે કચેરી નહિ જાઉં. ત્યાં મને ગમે નહિ. ત્યાં કોઈ મારી સાથે રમે નહિ. ત્યાં મને ભૂખ લાગે. કોઈ ખાવાનું આપે નહિ.' વગેરે વગેરે એ બોલતો હતો, પણ એનું ચિત્ત સાવ રમતમાં હતું.

સુખકર સુખે ચાલી ગયા. સાંજે તે ક્યારે આવ્યા, તેની ખબર પણ શ્યામુને ન રહી.

★

ગુરુત્વાકર્ષણ છૂટે તો?

શ્રી સતીશચંદ્ર પ્ર દેસાઈ

એમ એસસી (લડન), બાર-એટ-લૉ

માનવકલ્પનાને ઓછાં કશાં બંધન છે? આજે સુવ્યવસ્થિત રીતે ચાલતી દેખાતી કેટલીક કુદરતી પ્રક્રિયા વિષે અશક્ય લાગતી કલ્પના કરવામાં વિશેષ આનંદ અને જ્ઞાન મળે છે ગુરુત્વાકર્ષણ એટલે પોતાની ધરી તરફ સપાટીપરની સર્વ વસ્તુઓને ખેંચનારું પૃથ્વીનું બળ- પ્રથમ વિચારી લો, એ તત્ત્વ બંધ થાય તો શું થાય? પછી આ લેખ વાંચો ઘણું નવું જાણવાનું મળશે

જ્યારે નિશાળમાં ભણતા હોઈએ છીએ, ત્યારે પૃથ્વી ગોળ છે એ હકીકતની કલ્પના કરવી બહુ અઘરી પડે છે તરત જ આપણને સવાલ થાય છે કે આપણે જો પૃથ્વીના ઉપરના ભાગમાં હોઈએ તો શું પૃથ્વીના નીચેના ભાગના લોકો ઊંધે માથે લટકે છે? અને ઊંધે માથે લટકતા હોય તો તેઓ પડી કેમ નથી જતા? આ સવાલનો લગભગ દરેક શિક્ષક એવો જવાબ આપે છે કે ગુરુત્વાકર્ષણને લીધે આપણે પૃથ્વી પર ચોંટી રહીએ છીએ એક પોલા દડાના મધ્યબિંદુમાં પાણીદાર લોહચુંબક રાખ્યું હોય અને દડાની સપાટી પર લોખંડની કણીઓ જેમ દડાને ચોંટી રહે એમ આપણે પૃથ્વીને ચોંટી રહીએ છીએ આ ઉપમા આટલે સુધી બરોબર છે, પણ એના પરથી જો એમ અનુમાન કરીએ કે લોહચુંબક પોતાની આકર્ષણશક્તિ એકાએક મૂકી દે ને દડાની નીચેની કણીઓ જમીન પર પડી જાય, તેમ પૃથ્વી જો ગુરુત્વાકર્ષણ મૂકી દે તો પૃથ્વીની નીચેના ભાગમાં વસનારા લોકો ઊંધે માથે હવામાં પડી જાય તો તે અનુમાન બરોબર નથી

પ્રથમ તો કોણ નક્કી કરી શકે કે કોણ બરોબર ઊભા છે ને કોણ ઊંધે માથે ઊભા છે? ઇંગ્લંડના લોકો એમ કહે કે ઑસ્ટ્રેલિયાના લોકો ઊંધે માથે ક્રિકેટ રમે છે, અને ઑસ્ટ્રેલિયાના લોકો ઇંગ્લંડના ખેલાડીઓ માટે એમ કહે તો બેમાંથી ખરું કોણ? સાધારણ નકશાઓમાં ઉત્તર તે ઉપરનો ભાગ હોય છે ને દક્ષિણ હોય છે નીચેનો પણ માત્ર સગવડને લીધે આવી રૂઢિ થઈ છે ઇંગ્લંડના લોકો બરોબર ઊભા રહીને ક્રિકેટ રમે છે ને ઑસ્ટ્રેલિયાના ઊંધે માથે રમે છે એમ કહેવાને આપણી પાસે કશું વૈજ્ઞાનિક કારણ નથી

આથી વધારે મહત્ત્વની એક બીજી વાત છે જો પૃથ્વી ગુરુત્વાકર્ષણ મૂકી દે તો પૃથ્વી પરની બધી જ વસ્તુઓનું વજન શૂન્ય થઈ જાય, એટલે કે હાથી, મનુષ્ય, કીડી એ બધાનું વજન સરખું થઈ જાય—રબ્બરના ફુગ્ગાથી પણ ઓછું પરંતુ એમ થાય તો આપણે હવામાં ઊડવા માંડીએ એમ માનવાને કશું કારણ નથી પૃથ્વીની જેમ સમસ્ત બ્રહ્માંડમાંથી ગુરુત્વાકર્ષણની શક્તિ ચાલી જાય તો આપણને કોઈ આકર્ષનાર ન રહે અને તેથી પૃથ્વી પરથી આપણે ઊડવા માંડીએ એમ માનવાને કારણ નથી

જો સમસ્ત વિશ્વમાંથી ગુરુત્વાકર્ષણ ચાલી જાય તો પૃથ્વી સૂર્યની આસપાસ ફરતી બંધ થઈ જાય અને તેનાથી દૂર જવા માંડે આશરે બે મહિનામાં તે એટલી દૂર જાય કે જેથી સૂર્યની ગરમી અડધી થઈ જાય ચાર મહિનામાં સૂર્યની ગરમી પાંચમા ભાગની થાય અને છ મહિનામાં દસમા ભાગની થાય એટલે અતિશય ઠંડી પૃથ્વી પર થઈ જાય અને

'કેમ શું? હવે ખાંડ નહિ મળે!'

'હેં?' બોલી કુસુમે રસોડામાં જઈ ડબ્બામાં હાથ નાખ્યો ને નિરાશાથી બોલી: 'ના જરાય નથી, થોડી હતી તે વીણાબહેન કેટલા દીએ બેસવા આવ્યાં હતાં તે તેમને માટે ચા કરી હતી તેમાં વપરાણી. પાછું વળી ખાંડને શું થયું? આ તો સ્વરાજ્ય આવ્યા પછીય સુખ ન આવ્યું.'

'એમ કહે કે સ્વરાજ્ય આવ્યું તોય આપણા વેપારીઓમાં ડહાપણ ન આવ્યું, ન્યાય, નીતિ ને પ્રામાણિકતાથી જીવતાં ન આવડ્યું.'

'પણ સરકારેય એમને કાંઈ નથી કરતી?'

'સરકાર તો બિચારીએ ભાવ નીચા રહે ને પ્રજા હેરાન ન થાય એવી યોજના ઘડી હતી. તેમાં લક્ષ્મીના લાલચુ વેપારીઓએ સમૂળગી ખાંડ અદૃશ્ય કરી, તેનાં કાળાબજાર શરૂ કર્યાં."

'ઠીક, ચાલો સૌનું થશે એ આપણું થશે. જમી લ્યો હવે. ગોળની ચા ગયે વરસે પીતાંતાં જ ને વળી!' કહી કુસુમે રસોડામાં પાટલો નાખ્યો ને કોટ ઉતારી હું જમવા બેઠો.

'મને શી ખબર' મોઢામાં કોળિયો મૂકતાંમૂકતાં મેં કહ્યું 'કે આવું થવાનું હશે? નહિ તો રસ્તામાં જ આવતો'તો ત્યારે જ બશેરેક ને લેતો આવત? બીજું તો ઠીક પણ આ અનિલ અને ઉષાને તો દૂધમાં પિવડાવવા થાત! સાટે આપણે ગોળની ચા પીઅત!'

'હાય!' બાબાની ને બેબીની વાત આવતાં કુસુમ લગભગ ચીસ પાડી ઊઠી 'અરરર! હવે એમનું શું થશે? એ કોઈ વાતેય મોળું દૂધ નહિ પીએ, એક દી મોળું દૂધ આપેલ ત્યારે બાબાએ પ્યાલાનો ઘા કર્યો હતો.'

કુસુમની એ વાત સાંભળી મનેય કમકમાં આવી ગયાં ને વાત પણ ખરી હતી. એક દિવસ ઘરમાં ખાંડ થઈ રહેલ અને બાબાને મોળું દૂધ આપ્યું એટલે બાબાએ પ્યાલાનો ઘા કરી દૂધ ઢોળી નાખ્યું અ દૂધ ઢોળાતું જોઈ મને ખીજ ચડેલ ને રીસમાં ઊભા થઈ બાબાને એક તમાચો ચોડી દીધો. અને પછી?...પછી બાબો ક્યાંય સુધી રોયા કર્યો. એના હીબકા શલ્યની જેમ મારા હૃદયમાં ખૂંચ્યા. એ કેમે કર્યો શાંત રહ્યો જ નહિ ને ઠેઠ મોડી રાતે ભૂખ્યો ને તરસ્યો જ સૂઈ ગયો. તે રાત્રે મને પણ પૂરી ઊંઘ આવી ન હતી. હું બાબાના પારણા પાસે આવ્યો. નિર્દોષ બાળક સૂઈ ગયું હતું. આંસુને લીધે વાળની એક-બે લટ ગાલ સાથે ચોંટી ગઈ હતી આ નાનું નિર્દોષ બાળક, તેનું મન અત્યારે સ્વપ્નલોકમાં હતું કે પછી ઈશ્વર પાસે પહોંચી ધા નાખતું હશે કે તમે મને પૃથ્વી ઉપર મોકલ્યું પણ ત્યાં તો ખાંડની ચપટી માટે પણ મારી પાસે બોરબોર જેવડાં આંસુ પડાવ્યાં...

વધુવાર હું આ ભૂતકાળનું ચિત્ર જોઈ શક્યો નહિ. મેં એકદમ હાથ ધોઈ નાખ્યા ને કહ્યું: 'કુસુમ, હું હાલ જ ગામમાં જઉં છું ને કોઈને હાથેપગે લાગીને પણ શેરે'ક મળે તો લેતો આવું છું'

'હા. ભાઈસા'બ' કુસુમે વાત્સલ્યથી ગળગળા બનીને કહ્યું. 'બીજું બધું મારાથી ખમાશે પણ એ અનિલ ને ઉષાનું રોવું મારાથી નહિ ખમાય!'

'ખબર કાઢું. બીજું તો શું થાય? તને ખબર નથી કે આ વેપારીઓએ તો ક્યારનીય માનવતાને નેવે મૂકી દીધી છે લાખો બાળકોનાં ક્રંદન સામે પણ કાનમાં નફાખોરીના ડૂચા ખોસી આ વેપારીઓ પોતાના કાળાબજાર ખેલી શકે છે.' આટલું કહી ઝોળી લઈ હું એકદમ બહાર નીકળી પડ્યો.

નવેમ્બર મહિનો હતો છતાં બપોરે તડકો પ્રખર હતો. આકાશમાંથી જાણે આગ વરસતી

હતી હું છાયડો શોધતોશોધતો ઉતાવળો ચાલ્યો થોડે દૂર જ તલકચંદની દુકાન હતી અમે બધી અનાજની ખરીદી અહીંથી જ કરતા તેની દુકાનમાં માલનો ગંજાવર જથ્થો ખડકાયેલો હતો હજી ગઈ કાલે રાત્રે જ તેને ત્યાં ખાંડની ગુણો ઉઘાડી—સૌને દેખાય તેમ પડી હતી

મેં એકદમ સીધી વાત ન કરતા આડકતરી રીતે પ્રશ્ન કર્યો

'કેમ શેઠ ખાંડના શા વાવડ છે ?'

'વાવડ શું હોય ? શાંતિભાઈ, ખાંડ ખવાસ બીજું શું ? સરકારે આમ ભાવ રાખવો ને તેમ ભાવ રાખવો એમ વાયડાઈ ન કરી હોત તો ખાંડને કંઈ ન થાત ! આમાં તમારી દિવાળી બગડી ને હજી ખાંડનો પત્તો નથી ' જાણે જનતાથી પૃથક્ વ્યક્તિ હોય એમ તલકચંદ બોલ્યા

'અરે ! પણ મારે તો એક શેર જ જોઈએ છે, જુઓ જરા '

'અરે, મારા શેઠ, શેર શું ચપટી યે નથી નહિ તો તમને ના પાડું ? છેવટ મારે ઘરેથી લાવીને આપું ' મીઠી જીભે તલકચંદે કહ્યું

'ઠીક ત્યારે જે જે ' કહી નિરાશાભર્યાં મુખે હું આગળ ચાલ્યો આગળ બેત્રણ દુકાને પૂછ્યું તો ય નકારમાં જ ઉત્તર મળ્યા આગળ ઉપર તો કેટલીક દુકાન ઉપર પાટિયાં જ લગાડી દેવામાં આવેલ કે 'ખાંડ નથી ' ખાંડ માગવી નહિ વગેરે

એકેએક દુકાને 'ના'નો જવાબ સાંભળી મને લાગ્યું કે હવે કશો ઉપાય રહ્યો નથી આખી બજારમાં ફર્યો પણ કોઈએ દાદ જ ન આપી એટલે થયું કે હવે શાકપાંદડું લઈ ઘરે જઉં એટલે ધીમેધીમે શાકપીઠમાંથી શાક લઈ ધીમાં પગલાં ભરતોભરતો હું ઘરે પહોંચ્યો ત્યારે પોણાસાત વાગી ગયા હતા હમણાંનો દિવસ વહેલો આથમી જતો એટલે દીવાબત્તી થઈ ગયાં હતાં હું દાદર ઉપર ચડ્યો ત્યારે કુસુમ નાની બેબી ઉષાને દૂધ પાવા વ્યર્થ પ્રયત્ન કરી રહી હતી

દાદરે મારાં પગલાંનો અવાજ સાંભળી કુસુમ હર્ષાવેશમાં બોલી ઊઠી 'લે આ તારા ભાઈ ખાંડ લાવ્યા મોટી શાહજાદીની દીકરી જોઈ નહિ હોય તે, મૂઈ મોળું દૂધ નથી પીતી ' પણ મને દાદરામાં ખાલી હાથે જોઈ એના શબ્દો મોઢામાં જ રહી ગયા

'બસ ? ન મળી ? ખાલી હાથે આવ્યા ને, પાવ તમારી રાજકુંવરીને દૂધ હવે !'

'પણ એમાં હું શું કરું તે મારા ઉપર ખિજાય છે ?' મેં પાસે આવી કુસુમને કહ્યું ને તેના હાથમાંથી શીશી લઈ રડતી ઉષાને દૂધ પાવા યત્ન કર્યો

'ખિજાય નહિ તો શું કરે ? માણસમાં કેટલી દીર્ઘદૃષ્ટિ હોય ? આ સામેવાળાં કાંતા બહેનને વાતની ગંધ આવી ત્યાં ઘરમાં બોરસિયું નખાવી દીધું એક આપણને—બ્રાહ્મણ ભાઈઓને કોઈ જાતની વાણિયાબુદ્ધિ નહિ '

કુસુમની રીસ ખોટી ન હતી અમારી પડોશમાં જ કાંતાબહેન રહેતાં હતાં, તેના પતિ શેરબજારમાં લખલૂટ કમાયા હતા પણ ક્યાં એ બંગલા—મોટરવાળા ને ક્યાં આપણે બાંધ્યા પગારે પેટ ભરનારા !

બેબીની ચીસ હજી ચાલુ જ હતી તેની બંને આંખમાંથી ટપટપ આંસુની ધારા રેલાતી હતી મોળા દૂધનું એક ટીપું પણ તેણે મોઢામાં જવા દીધું ન હતું

'અને હજી અનિલ તો બાકી છે એ તો હજી સૂતો છે, જરી સળવળ્યો ત્યાં જ મેં હીંચકો નાખી સુવાડી દીધો એ ઊઠશે ત્યારે તો કેવાં ય તોફાન કરશે !'

'તો પછી લાવ ડબ્બો કાંતાબહેનને ત્યાંથી પાશેર ઉછીની માગી આવું રાત તો જશે કાલની વાત કાલે ' ડબ્બો લઈ હું કાંતાબહેનને

ઘરે ગયો.

કાંતાબહેન મને જોઈ બહાર આવ્યાં. મેં ધીમેથી ઓશિયાળા મુખે થોડીક જ ઊછીની ખાંડ માટે માગણી કરી. એ સાંભળતા જ કાંતાબહેને માર્મિક રીતે હસીને કહ્યું, 'અરે, તમારી બેબી એ મારી જ બેબી છે ને ! પણ અમારા ઘરમાં મુદ્દલ ખાંડ નથી. પૂછી જુઓ મા'રાજને. આજ બધાંએ ગોળની ચા પીધી. નહિ તો વળી ખાંડના વરતારમાં શું હતું ?'

અને ખાલી ડબો લઈ હું ત્યાંથી પાછો વળ્યો. 'હે પ્રભુ !' કહી રસ્તાને નાકે થાંભલાને ટેકો દઈ વિચારમાં ઊભો રહ્યો.

માનવીની પામરતા ઉપર શાપ વરસાવતા હોય તેમ આકાશમાં તારકો સળગી રહ્યા હતા. ક્યાંસુધી હું આકાશ તરફ જોઈ રહ્યો હઈશ તેનું મને ભાન ન રહ્યું, ત્યાં ઓચિંતો મારે કાને અવાજ પડ્યો:

'સા'બ, આમ અહીં ઊભા સો ?'

એ અવાજે હું ચોંકી ભાનમાં આવ્યો. સામી દૃષ્ટિ કરી તો લખમી ઊભી હતી.

'અરે !' મેં એકદમ સ્વસ્થ થવાનો પ્રયત્ન કરી કહ્યું, 'આ જોને ખાંડની મોંકાણ ! પેલી નાની બેબલી મોળું દૂધ નથી પીતી. તેથી ખાંડ લેવા નીકળ્યો, પણ કોઈ ચપટી ખાંડે ય આપે એમ નથી.'

'અરે એવું તે હોતું હોસે સેટ, બેબલીબેન સારું હું આલી દઉં નાના બચ્ચાવનું તો એવું જ હોય સેટ. લ્યો. ખમજો જરા' કહી એ વીજળીની છટાથી સરકી ગઈ.

હું તો આશ્ચર્યથી આભો જ બની ગયો.

આ લખમી અમારે ત્યાં દાતણ નાખવા આવતી. જાતની કોળણ હતી. પૈસા કંઈ ન લેતી; પણ બદલામાં ટાઢું કોરું જે હોય તે વાળુ સારુ લઈ જતી.

થોડીવારમાં તો એણે આવીને મારા હાથમાં પડીકું મૂક્યું.

મારું અંતર આભારની લાગણીથી તરબોળ બની ગયું. મેં કહ્યું: 'તારે નહિ જોઈએ ?' મને ખબર હતી કે એને ય એક ધાવણું છોકરું હતું.

'ના રે સેટ, અમારા સોકરાવને હોય તો ય ઠીક, ના હોય તો ય ઠીક.'

મારા હૈયામાં આ નીચલા વર્ણના માણસની ઉદારતા ને દિલની દિલાવરી જોઈ હર્ષનો પાર ન રહ્યો મેં ખીસામાં હાથ નાખી પાંચની નોટ કાઢી કહ્યું, 'લે.'

'ના રે, સેટ ઈ શું? ઈ તો હું ને બેન હમજશું તમે ઝટ ઘેર જાવ. બેબલીબેન રોતા હશે.' ને સિફતથી મારો હાથ પાછો ઠેલી 'દાતણ લેવા રે...' નો મીઠો હલકભર્યો અવાજ કાઢતી એ ચાલી ગઈ હું કંઈજ બોલી શક્યો નહિ આ માનવતાની મીઠી સુગંધથી પ્રસન્નતા અનુભવતો હું ઘર તરફ વળ્યો.

* * *

એક માણસને ઘડિયાળ ચોરવા માટે ન્યાયાધીશ આગળ ખડો કરવામાં આવ્યો. પૂરતા પુરાવાને અભાવે ન્યાયાધીશને તેને છોડી મૂકવો પડ્યો. પણ પેલો તો સમજે જ નહિ. જજે પોતાનો ચુકાદો ફરીથી સંભળાવતાં કહ્યું:

'પૂરતા પુરાવાના અભાવે તને છોડી મૂકવામાં આવે છે. હવે તું સ્વતંત્ર છે: તને નિર્દોષ ઠરાવવામા આવે છે, જા.'

પણ આ માણસને વિશ્વાસ બેસતો નહોતો. એણે ચોખવટ કરી જોઈ:

'એનો અર્થ નામદાર, એવો ખરો કે હું ઘડિયાળ મારી પાસે રાખી શકું ?'

×

લોકશાહી

શ્રી રમાકાંત નટવરલાલ પરીખ

એમ. એ. એલએલ. બી.

માનવી જ્યારથી સાથે રહેવાનું શીખ્યો, ત્યારથી જ એને કોઈ તંત્રવ્યવસ્થાની જરૂર પડી આમાંથી અનુક્રમે સર્જાયા રાજાશાહી, અમીરશાહી અને લોકશાહી પોતાના હક્ક વિશે પોતાની રાજ્યવ્યવસ્થા વિશે દુનિયાના દરેક દેશમાં 'માનવી કદાચ આજ જેટલો ક્યારે ય જાગૃત નહોતો ઇંગ્લેંડ, અમેરિકામાં જરા જુદી રીતે પ્રવર્તતી લોકશાહીના ઉત્તમ તત્ત્વોને આવરી લઈ આપણી બંધારણ સભાએ નૂતન હિંદના તંત્રની વ્યવસ્થા કરી છે જાન્યુઆરીની ૨૬મીએ સ્વતંત્ર સાર્વભૌમ હિંદનું બંધારણ અમલમાં આવે છે અને હિંદ પ્રજાસત્તાક બને છે ત્યારે લોકશાહી વિશે વિવિધ માહિતી આપતો આ લેખ ઉપયોગી ગણાશે

કોઈ પણ રાજતંત્રને ત્રણ વિભાગમાં વહેંચી શકાય રાજાશાહી, અમીરશાહી અને લોકશાહી જે રાજતંત્રમાં જેનું વર્ચસ્વ અને સત્તા હોય તે પ્રકારનું તે રાજતંત્ર કહેવાય રાજાશાહીમાં રાજા સર્વોપરી હોય છે અને સઘળી સત્તા તેને હસ્તક હોય છે એ ધારે તે કરી શકે છે અને એને કોઈ પ્રકારનાં બંધન હોતાં નથી અમીરશાહીમાં થોડી ગણીગાંઠી વ્યક્તિઓ–જે મોટે ભાગે અમીર, ઉમરાવ કે એવા જ ધનાઢ્ય વર્ગની હોય છે તેનું વર્ચસ્વ ચાલે છે અને રાજ્યની સત્તાનું સુકાન એના હાથમાં હોય છે ત્રીજો પ્રકાર તે લોકશાહીનો છે. એમાં 'રાજ્યનું શાસન લોકોના પોતાના હાથમાં હોય છે રાજવહીવટ લોકો પોતે ચલાવે છે એટલે જ અબ્રાહમ લીંકને લોકશાહીની એવી વ્યાખ્યા આપી છે કે 'લોકશાહી એટલે એવું રાજતંત્ર કે જે લોકોનું હોય, લોકો માટે હોય અને લોકોના પોતાનાથી ચાલતું હોય.'

એ તો દેખીતું છે કે લોકો પોતે જાતે થઈને રાજની ધૂરા સંભાળી શકે નહિ અસલના વખતમાં ગ્રીસ જેવા કોઈક દેશમાં લોકશાહી અસલ સ્વરૂપે જોવા મળતી હતી ત્યાં કાયદા–કાનૂન લોકોની પોતાની ઇચ્છા મુજબ ઘડાતા હતા તેમ જ રાજ્યની સર્વ મોટી બાબતો અને રાજ્યનીતિ સંબંધી સર્વે લોકો એકઠા મળી, જે તે નિર્ણય કરતા હતા ત્યાં લોકો પોતાના પ્રતિનિધિઓ પસંદ કરતા નહિ, પરંતુ જાતે જ રાજ્યવહીવટ ચલાવતા હતા પરંતુ તેમ કરવું આજના દરેક દેશમાં શક્ય નથી, કેમકે ઘણાખરા દેશો હાલ એટલા મોટા છે અને વસ્તીનું પ્રમાણ પણ એટલું મોટું છે કે ગ્રીસના લોકોની જેમ બધા એકઠા મળીને કાયદા ઘડી શકે નહિ કે રાજ્યવહીવટના અટપટા પ્રશ્નો ઉકેલી શકે નહિ આપણા દેશનો જ દાખલો લઈએ તો સમજાશે કે આટલા મોટા દેશમાં ત્રીસ–ચાળીસ કરોડ જેટલા માનવીઓ એકત્રિત મળે ને કાયદા ઘડે એ અસંભવિત વસ્તુ છે એટલે આજે આપણે જોઈએ છીએ કે દરેક દેશમાં, જ્યાં જ્યાં લોકશાહી પ્રવર્તે છે ત્યાં, લોકો એક અથવા બીજી પદ્ધતિ દ્વારા પોતાના પ્રતિનિધિઓ ચૂંટી કાઢે છે એ પ્રતિનિધિઓ સમગ્ર પ્રજા માટે કાયદા ઘડે છે, રાજનીતિ નક્કી કરે છે અને રાજવહીવટ ચલાવે છે એટલે હાલની લોકશાહી મૂળ સ્વરૂપની એટલે કે ગ્રીસના જેવી નથી, પરંતુ પ્રતિનિધિત્વવાળી લોકશાહી છે

સૌથી સારામાં સારા અને ઉત્તમ રાજતંત્રના પ્રકાર તરીકે લોકશાહી સર્વમાન્ય થયેલ છે કેમકે એમાં રાજ્યકર્તા વર્ગ અને પ્રજા વચ્ચે ઘણું જ સામ્ય–એકાત્મભાવ હોય છે રાજસત્તા જેમના હાથમાં હોય છે એ

લોકોના પ્રતિનિધિઓ હોય છે. લોકોએ એમને એ સ્થાને નિયુક્ત કર્યા છે માટે તેઓ રાજતંત્ર સંભાળે છે અને નહિ કે તેઓ અમુક રાજવંશી કુટુંબમાં જન્મ્યા હોય છે અગર તો અત્યંત ધનિક છે માટે એટલે રાજ્યકર્તા અને પ્રજા વચ્ચે ખરું જોતાં કંઈ જ ફેર રહેતો નથી. જ્યાંસુધી જનતાનો વિશ્વાસ હોય ત્યાંસુધી જ એ સત્તા રાખી શકે છે; જે ઘડીએ જનતાનો વિશ્વાસ ઊઠી જાય એ ઘડીએ એમને રાજતંત્રનું સુકાન બીજા માનવીઓને—જેમનામાં જનતાએ શ્રદ્ધા વ્યક્ત કરી છે એમને—સોંપવું પડે છે જનતાનો વિશ્વાસ હોય ત્યાંસુધી જ, અને જેનામાં વિશ્વાસ હોય તે જ વ્યક્તિ રાજતંત્ર ચલાવી શકે એને લોકશાહીનું એક મુખ્ય લક્ષણ કહી શકાય.

જુદાજુદા દેશોની લોકશાહીમાં કેટલોક ફેરફાર રહેલો હોય છે જેમકે ઇંગ્લેંડમાં પ્રજાના પ્રતિનિધિઓની બનેલી પાર્લામેન્ટ સરકારી દરખાસ્ત ન સ્વીકારે તો કાં તો પ્રધાનમંડળને રાજીનામું આપવું પડે અગર તો જનતાનો મત જાણવા માટે પાર્લામેન્ટ બરખાસ્ત કરી, નવેસરથી ચૂંટણીઓ કરવી પડે એટલે કે પ્રજાનો જેમ મત હોય તેમ જ વર્તવું પડે. અમેરિકામાં વસ્તુસ્થિતિ જરા જુદા પ્રકારની છે. ત્યાં રાષ્ટ્રપ્રમુખ (અં. પ્રેસિડેન્ટ)—જે વહીવટી વડો છે તે ચાર વરસની ચોક્કસ મુદ્દત માટે ચૂટાયેલો હોય છે. તેને હોદ્દા ઉપરથી દૂર કરી શકાતો નથી. પરંતુ ત્યાં પણ લોકમત જાણવાતુ એક સારું સાધન છે. અમેરિકાની ધારાસભા, જે કોંગ્રેસને નામે ઓળખાય છે, તેમાં ઉપલા સભાગૃહ(અં સેનેટ)માં દર બે વરસે એક તૃતીયાંશ સભ્યોની ચૂંટણી થાય છે. એટલે એક વખત રાષ્ટ્રપ્રમુખ ચૂંટાય પછી તેના અમલ દરમિયાન જ્યારે જ્યારે આ ચૂંટણી થાય ત્યારે લોકમત જાણવાની પૂરેપૂરી તક સાંપડે છે.

આનો અર્થ એ કે અમેરિકામાં લોકશાહી પ્રવર્તે છે, પરંતુ ત્યાં જવાબદાર રાજતંત્ર નથી. જ્યારે ઇંગ્લેંડમાં જવાબદાર રાજતંત્ર છે, ને એ લોકશાહીનું સાચું સ્વરૂપ છે એમ કહી શકાય. આપણા નવા બંધારણમાં આ બન્ને પદ્ધતિઓનો સમન્વય કરીને એક નવી જ પદ્ધતિ દાખલ કરવામાં આવી છે. આપણા નવા બંધારણ પ્રમાણે રાષ્ટ્રપ્રમુખ પાંચ વરસની ચોક્કસ મુદ્દત માટે ચૂંટાયેલો હશે, પરંતુ તેને આપણી મધ્યસ્થ ધારાસભાને જવાબદાર એવા પ્રધાનમંડળની સલાહ—સૂચના અનુસાર વહીવટ ચલાવવાનો રહેશે. મધ્યસ્થ ધારાસભા જનતાના પ્રતિનિધિઓની બનેલી હશે આમ આપણે ત્યાં રાજતંત્ર જનતાને એટલે કે તેમના પ્રતિનિધિઓને જવાબદાર રહેશે.

લોકશાહીની બીજી એક નોંધપાત્ર બાબત એ છે, કે એમાં દરેક વ્યક્તિ સર્વોપરી સત્તા પ્રાપ્ત કરવા માટે અને રાજ્યતંત્રનું સુકાન સંભાળવા માટે લાયક ગણાય છે. રાજકર્તા અમુક જ કુટુંબ, કોમ, વર્ગ, ધર્મ કે જાતિમાંથી આવવા જોઈએ એવું બંધન હોતું નથી જે મનુષ્ય પોતાની શક્તિ દાખવી શકે અને પ્રજાનો વિશ્વાસ મેળવી શકે તે રાજ્યધૂરા વહન કરવા માટે શક્તિશાળી બને છે. આ જ કારણથી આપણે ઇતિહાસમાં કેટલાક દાખલાઓમાં જોઈએ છીએ, કે તદ્દન ગરીબ અને સામાન્ય કુટુંબના કે તદ્દન નાની વયના માનવીઓ પણ સર્વોચ્ચ સ્થાને આરૂઢ થાય છે. નાનો પીટ માત્ર એકવીસ વર્ષની ઉંમરે ઇંગ્લેંડનો વડોપ્રધાન બન્યો હતો અને કટોકટીભર્યા સંજોગોમાં, દેશના નાવનું સુકાન સંભાળ્યું હતું. અમેરિકાનો ઇતિહાસ તપાસીએ તોપણ ઘણાં દૃષ્ટાંત મળે તેમ છે જ્યોર્જ વોશિંગ્ટન અને અબ્રાહમ લિંકન તદ્દન ગરીબ સ્થિતિમાંથી રાષ્ટ્રપ્રમુખનું પદ પ્રાપ્ત કરવા સમર્થ બન્યા હતા. વર્તમાન રાષ્ટ્રપ્રમુખ ટ્રુમેન પણ નાના સરખા ખેડૂત કુટુંબમાં જન્મેલા

છે એટલે લોકશાહીમાં દરેક વ્યક્તિ રાજ્ય ચલાવવા માટે અને રાજ્યધુરા સંભાળવા માટે લાયક ગણાય છે આ વસ્તુસ્થિતિને પરિણામે દરેક વ્યક્તિને પોતાનુ વ્યક્તિત્વ સંપૂર્ણ રીતે ખીલવવા માટે અને ઉચ્ચતમ કક્ષા પ્રાપ્ત કરવા માટે પૂરતી તક રહે છે અને દરેક સાચી લોકશાહીમાં એવી તક રહેવી જ જોઈએ.

લોકશાસનમાં દરેક વ્યક્તિ પોતાનુ વ્યક્તિત્વ સંપૂર્ણ રીતે ખીલવી શકે એમ છે, એનુ કારણ એ છે કે એને વાણી, લખાણ ને ચર્ચાની સ્વતંત્રતા હોય છે બીજાના કાયદેસરના હક્ક કે હિત ઉપર તરાપ માર્યા સિવાય સૌ પોતાને ફાવે તે બોલી શકે છે, લખી શકે છે અને ચર્ચી શકે છે એકબીજાની સાથે એકઠા મળી શકાય છે અને દરેક પ્રકારની ચર્ચા કરી શકાય છે વાણી, લેખન કે ચર્ચાનુ આ સ્વાતંત્ર્ય ન હોય ત્યાં કદી પણ લોકશાહી પ્રવર્તે છે એમ કહી શકાય નહિ. વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતા એ તો લોકશાહીનો પ્રાણ છે, એ જો ન હોય તો પછી લોકશાહી કદી સજીવન રહી શકે નહિ આની સાથેસાથે એટલુ સમજવુ જરૂરી છે કે સ્વાતંત્ર્ય એટલે સ્વચ્છંદતા નહિ બંને વચ્ચે ઘણો ફરક છે કોઈ પણ બાબતમાં સ્વતંત્રતા હોય તો એનો અર્થ એ કે બીજાના કાયદેસરના હક્કને-હિતને નુકસાન થવુ જોઈએ નહિ સમાજમાં દરેકના કાયદેસરના હક્ક અને હિતો જળવાવાં જોઈએ નહિતર તો અંધાધૂંધી અને ત્રાસનુ સામ્રાજ્ય સ્થપાઈ જાય વાણીસ્વાતંત્ર્યનો અર્થ એમ નહિ કે બીજાને ગાળ દઈ શકાય અગર તો બીજાની આબરૂ હલકી પાડી શકાય વાણીસ્વાતંત્ર્ય એટલે તમને ફાવે તે, તમને ગમે તે રીતે તમે કહી શકો છો, પણ તે એવી રીતે કે બીજા કોઈના કાયદેસરનાં હિત કે હક્કને નુકસાન થવુ જોઈએ નહિ એટલા જરૂરી અને ઇચ્છનીય અંકુશની મર્યાદામાં રહીને દરેક વ્યક્તિ પોતાનુ વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્ય ભોગવવા હક્કદાર છે લોકશાહીમાં વાણીસ્વાતંત્ર્ય એક મુખ્ય અને અનિવાર્ય વસ્તુ છે એટલે જ એક અંગ્રેજ લેખકે કહ્યું છે તેમ લોકશાહીમાં આપણે લોકશાહી વિરુદ્ધ કે સરમુખત્યારશાહીના ફાયદાઓ ચર્ચી શકીએ છીએ જ્યારે સરમુખત્યારશાહીમાં આપણે લોકશાહી સંબંધી એક હરફ પણ ઉચ્ચારી શકતા નથી લોકશાસન અને આપખુદ શાસન વચ્ચે આ એક મોટો તફાવત છે અને તે મૂળભૂત તફાવત છે

સરમુખત્યારશાહીમાં કે આપખુદશાસન નીચે નાગરિક સ્વાતંત્ર્ય જેવી કોઈ વસ્તુ જ હોતી નથી ત્યાં તો જે સરમુખત્યાર હોય પછી તે વંશપરંપરાથી ઊતરી આવેલો કોઈ રાજા હોય કે કોઈ નાના વર્ગ તરફથી પસંદ કરાયેલી વ્યક્તિ હોય-તેની ઇચ્છા એ જ કાયદો ગણાય છે અને તેથી સાધારણ વિરુદ્ધ જનાર ને આકરામાં આકરી શિક્ષા કરવામાં આવે છે એવા રાજતંત્રમાં સઘળી સત્તા એક વ્યક્તિના હાથમાં કેન્દ્રિત થયેલી હોય છે સત્તા એક જાતનુ વ્યસન છે એ વ્યસનમાં જે ફસાય તેનાથી તે જલદી મૂકી શકાતું નથી લૉર્ડ ઍક્ટને કહ્યું છે તેમ દરેક પ્રકારની સત્તા સડો ઉત્પન્ન કરે છે અને નિરંકુશ સત્તા અમર્યાદિત સડો ઉત્પન્ન કરે છે, કેમકે એક વખત સત્તા ભોગવ્યા પછી તે મૂકવાનુ મન થતુ નથી અને સત્તાને જોરે જે થઈ શકે તે બધુ જ કરવાને સત્તાશાળી પ્રેરાય છે લોકશાહીમાં એ નભી શકે નહિ, કેમકે જ્યાં સત્તાનો દુરુપયોગ થવા માંડે એટલે તરત જ જેણે એ સત્તા બક્ષી હોય છે તે જનતા દુરુપયોગ કરનાર અધિકારીની સાન ઠેકાણે લાવી શકે છે

એટલે લોકશાહીનો મોટામાં મોટો ગુણ એ છે કે એમાં નાગરિક સ્વાતંત્ર્ય સ્વીકારવામાં આવેલુ હોય છે અને તેથી દરેક વ્યક્તિને પોતાની શક્તિઓ ખીલવવા માટે અને

સંપૂર્ણ વ્યક્તિત્વ વિકસાવવા માટે પૂરતી તક મળે છે. આ નાગરિકસ્વાતંત્ર્ય અમેરિકા જેવા દેશમાં બંધારણમાં ચોક્કસ જોગવાઈ કરીને બક્ષવામાં આવેલું હોય છે, જ્યારે ઇંગ્લેંડમાં ન્યાયની અદાલત દ્વારા વ્યક્તિગત ફેંસલાઓ દ્વારા સ્થાપિત થયું હોય છે. આપણે ત્યાં પણ નવા ઘડાતા બંધારણમાં મૂળભૂત હક્કોની જોગવાઈ કરવામાં આવેલી છે. આ મૂળભૂત હક્કો દરેક હિંદી નાગરિકને ધર્મ, જાતિ, વર્ગ કે કોમના ભેદભાવ સિવાય સરકારી નોકરીઓ માટે અને રાજકીય હોદ્દાઓ માટે સમાનતા બક્ષે છે. અસ્પૃશ્યતાની બંદી કરવામાં આવી છે. દરેકને વાણીસ્વાતંત્ર્ય અને સભાસ્વાતંત્ર્ય બક્ષવામાં આવેલું છે. આ મૂળભૂત હક્કો અમુક ખાસ અસાધારણ સંજોગો સિવાય કોઈ પણ રીતે કોઈ સત્તાથી નકારી શકાય નહિ. એટલે આપણું નવું બંધારણ પણ લોકશાહી બંધારણોની હરોળમાં મોખરે સ્થાન પ્રાપ્ત કરે એવું છે. કોઈ પણ લોકશાહીની કસોટી, નાગરિક સ્વાતંત્ર્ય કેટલે અંશે સ્વીકારવામાં આવ્યું છે અને દરેક વ્યક્તિને પોતાનું વ્યક્તિત્વ સંપૂર્ણ રીતે ખીલવવા માટે કેટલી સવડ અને તક છે એ બે વસ્તુ ઉપર આધાર રાખે છે.

લોકશાહીમાં ચૂંટણી મહત્ત્વની બિના છે; કેમકે ચૂંટણી દ્વારા જનતા પોતાની પસંદગીના પ્રતિનિધિઓને રાજ્યતંત્ર સોંપી શકે છે. તેમ જ જેમને રાજ્યવ્યવસ્થા ચલાવવાની ઇચ્છા કે શક્તિ હોય તેઓ ચૂંટણી દ્વારા જનતાની મંજૂરી મેળવી શકે છે; પરંતુ આપણે ઘણી વખત જોઈએ છીએ તેમ ચૂંટણીમાં કેટલાંક અનિષ્ટો રહેલાં છે. એક તો આજના યુગમાં, કોઈ પણ ચૂંટણી સીધીસાદી હોતી નથી. પરંતુ ગહન હોય છે. ચૂંટણીમાં પ્રચાર અને લોકસંપર્ક મુખ્ય ભાગ ભજવે છે. એને માટે અઢળક નાણાંની જરૂર પડે છે. એટલું જ નહિ પરંતુ શાસ્ત્રીય ઢબથી પ્રચાર કરવાની આવડત અને લોકસંપર્ક સાધવાની કળા હસ્તગત કરવી પડે છે. વળી કોઈ એક વ્યક્તિ અગર બેચાર વ્યક્તિઓ આ ભગીરથ કાર્ય આસાનીપૂર્વક કરી શકતી નથી. એટલે જેટલું વધુ સમૂહબળ હોય તેટલી વધુ સફળતા મળવાનો સંભવ રહે છે. આથી જ લોકશાહીમાં પક્ષીય રાજકારણ ઉદ્ભવે છે. એક વ્યવસ્થાપૂર્વક સ્થપાયેલો પક્ષ હોય તો તે ચૂંટણી વખતે ઉમેદવારોને પસંદ કરી શકે છે અને પોતાનો કાર્યક્રમ જનતા સમક્ષ રજૂ કરી શકે છે. પ્રજા પણ સમજી શકે છે કે જો અમુક પક્ષ સત્તા ઉપર આવશે તો તેણે બહાર પાડેલા કાર્યક્રમમાંથી બધી જ નહિ તો થોડીઘણી બાબતો અમલી બનાવવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવશે. જ્યારે એક માનવી તે ગમે તેટલો પ્રતિભાશાળી હોય, તોપણ તેણે બહાર પાડેલી નીતિ અથવા કાર્યક્રમને મૂર્તિમંત સ્વરૂપ આપવામાં સફળ થઈ શકતો નથી. વળી કોઈ માનવી સ્વતંત્ર રીતે ચૂંટણીજંગ ખેડે એના કરતાં એક પક્ષ દ્વારા પ્રયાસ કરે તો તેને ઓછી મુશ્કેલીઓ નડે છે; કેમકે એ જે પક્ષ તરફથી ચૂંટણીમાં ઊભો રહે છે તે પક્ષ એને માટે પ્રચારનું કામકાજ સામુદાયિક રીતે ઉપાડી લે છે, એટલે વ્યક્તિગત પ્રચાર કરવાનો ભાગ્યે જ રહે છે.

આજની ચૂંટણીઓ એવા પ્રકારની હોય છે કે તેમાં થોડા સાધનવાળો માનવી ભાગ્યે જ ફાવી શકે. આ તો જાહેરાતનો—પ્રચારનો જમાનો છે. આ સંજોગોમાં જ્યાંસુધી વિષમ પ્રકારની આર્થિક અસમાનતા પ્રવર્તે ત્યાંસુધી સૌથી વધુ લાયક જ વ્યક્તિ ચૂંટાઈ આવે એમ કહી શકાય નહિ; કેમકે એક માનવી સર્વ રીતે લાયક હોવા છતાં જો તેનો પ્રતિસ્પર્ધી તેના કરતાં અનેકગણો વધારે સાધનસંપન્ન હોય તો ચૂંટણીમાં તે પાછો પડી જવાનો સંભવ છે. વળી પક્ષો પણ

સાધન-સંપત્તિવાળા માણસોને પસંદ કરવા પ્રત્યે વલણ ધરાવે છે, કેમકે એથી પક્ષ ઉપર આર્થિક ભાર હળવો થઈ જાય છે પક્ષને જે કંઈ પણ આર્થિક સહાય આપી ન શકે એમ હોય એવા માનવીને પસંદ કરતાં પહેલાં કોઈ પણ પક્ષ અનેક વિચાર કરશે અને ન છૂટકે તેવા માનવીને પોતાના તરફથી ઉમેદવાર તરીકે ઊભો રાખશે ટૂંકમાં આર્થિક અસમાનતા,લોકશાહીને સંપૂર્ણ સફળ થવા દેતી નથી

જો કે લોકશાહીમાં પક્ષીય રાજકારણ સર્વસામાન્ય વસ્તુ છે, તોપણ સંપૂર્ણ રીતે સારી પદ્ધતિ છે એમ તો ન જ કહી શકાય પક્ષીય રાજકારણમાં કેટલાક દૂષણો આવી જાય છે વ્યક્તિની સ્વતંત્રતા ઓછી થઈ જાય છે એક વખત એક મનુષ્ય કોઈ પક્ષના ઉમેદવાર તરીકે ચૂંટાયા પછી, તે પક્ષ જેમ કહે તેમ જ એને વર્તવું પડે છે એ એનો સ્વતંત્ર વિચાર પક્ષ સમજી રજૂ કરી શકે છે, પરંતુ તે જો પક્ષને માન્ય ન હોય તો પક્ષના આદેશ અનુસાર એને કામ કરવુ પડે છે વળી પક્ષના કેટલાક મોવડીઓ સરકાર ઉપર અઘટિત લાગવગ વાપરે છે અમેરિકામાં આ દૂષણ ,વધુ પ્રમાણમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે ત્યાં જે પક્ષની સરકાર હોય તે પક્ષના મોવડીઓ એક પ્રકારની દાદાગીરી કરે છે એમ કહેવામાં આવે છે અમેરિકામાં તો આ સંબંધી બીજા કેટલાક દૂષણો પણ જોવા મળે છે અને તેમાં ખાસ કરીને રાષ્ટ્રપ્રમુખને પોતાની ચૂંટણી બદલ પોતાના પક્ષના કાર્યકરોને એક અથવા બીજી રીતે પ્રસન્ન રાખવા પડે છે એમાં કેટલીક વખત અઘટિત આચરણ અને સરસિફારસના દાખલા પણ બન્યા કરે છે આ બધા દૂષણો ટાળી શકાય એવા છે, કારણકે લોકશાહીના ઘડતરમાં એ દૂષણો નથી પરંતુ તેના વહેવારમાંથી જન્મેલા છે એટલે જેવી આપણી ભાવના હોય, જેવી આપણી સિદ્ધાંતપાલનની તૈયારી હોય, ન્યાય માટેની ધગશ હોય અને નિષ્પક્ષપાતી વલણ હોય તેટલી સુંદર, તેટલી સુદૃઢ અને આદર્શ લોકશાહી બની શકે કોઈ પણ રાજતંત્રમાં લોકશાહી કેટલે અંશે રહેલી છે એનું માપ કાઢવુ હોય તો વ્યક્તિત્વ પ્રદર્શિત કરવા, વિકસાવવા ને પૂર્ણતાએ લઈ જવાની તક કેટલી છે એ ઉપરથી સહેજે નીકળી શકે

એ તો દેખીતુ છે કે દરેક માનવી પોતે કાયદા ઘડી શકે નહિ, કે કાયદાનો અર્થ પોતાને ફાવે તેમ કરી શકે નહિ. જો તેમ થાય તો અવ્યવસ્થા અને અંધાધૂંધી ફેલાઈ જાય, એટલા માટે જ પ્રજા બહુમતિથી જેને પસંદ કરે તે જ લોકો કાયદા ઘડવાનું, કાયદાનો અમલ કરાવવાનુ અને કાયદાનો અર્થ કરવાનુ કાર્ય કરે છે

કેટલીક વખત આપણને કાયદાનુ જે નિયંત્રણ કે અંકુશ જેવુ લાગે છે તે નિયંત્રણ નથી પરંતુ આપણી સ્વતંત્રતા જાળવવાનુ સાધન છે કાયદા ને કાનૂન કોઈક વખત આપણી સ્વતંત્રતા ઉપર તરાપ મારે છે એ વાત ખરી છે, પરંતુ મોટેભાગે તો કાયદા ને કાનૂન આપણુ રક્ષણ કરે છે, આપણી સ્વતંત્રતા જાળવે છે, આપણને સહીસલામત બનાવે છે, એટલે કાયદાને માન આપવુ એ સૌ કોઈની ફરજ છે

અસંસ્કારી-જંગલી દશામાં ખાસ કાયદા-કાનૂન, ધારાધોરણ હોતા નથી અને પોતાને ફાવે તેમ સૌ વર્તે છે એમાં બળિયાના બે ભાગ જેવી પરિસ્થિતિ પ્રવર્તે એ દેખીતી વાત છે જે સૌથી વધુ બળવાન હોય તે નબળાને દબાવી શકે છે પરંતુ જ્યા કાયદા મુજબ રાજ્ય ચાલતુ હોય ત્યા એ પ્રમાણે થતુ નથી જે રાષ્ટ્રમાં કાયદાને માન અપાતું

દર્શનોનો કાળક્રમ

શ્રી રામલાલ નવનીતલાલ

સાંખ્ય, યોગ, વૈશેષિક, ન્યાય, પૂર્વમીમાંસા ને ઉત્તરમીમાસા અગર વેદાંત–આ છ દર્શનો છે. આર્ય સંસ્કૃતિ ને તત્ત્વજ્ઞાનના આકરગ્રંથો. આત્મા, પરમાત્મા અને જડચેતન તત્ત્વોની એમાં ઇહલૌકિક તથા પારલૌકિક દૃષ્ટિએ સમીક્ષા કરવામાં આવી છે. આ દર્શનોની તાત્ત્વિક ચર્ચાનો ઉત્તરોત્તર કઈ રીતે વિકાસ થતો ગયો તેની લેખકે આછી રૂપરેખા અહીં આપી છે. ભારતની ફિલસૂફીની ગહનતાનો પરિચય કરવા માટે તો માનવીને યોગ્ય જીવનદર્શન આપનારા એ સર્વ ગ્રંથો મૂળસ્વરૂપે જોવા જોઈએ. આ રૂપરેખા એ સાગરમાં ડૂબકી મારવાની પ્રેરણા આપો.

વેદના કાળક્રમાનુસાર ત્રણ વિભાગ પાડી શકાય: ૧ સંહિતા, ૨ બ્રાહ્મણ અને ૩ ઉપનિષદ.

ઉપાસના અથવા ભક્તિપ્રધાન સાહિત્ય તે સંહિતા. બ્રાહ્મણ કર્મપ્રધાન છે, ત્યારે ઉપનિષદ જ્ઞાનપ્રધાન છે.

પરમાત્મા એ જ ખરું તત્ત્વ છે એ જાણવું શી રીતે? શ્રુતિએ કહ્યું અને આપણે સાંભળ્યું (શ્રુતિ). પણ તે નજરે જોવું (દૃશ્ય) શી રીતે?

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવામાંથી આપણાં દર્શનોની ઉત્પત્તિ થઈ.

આદ્ય દર્શન તે કપિલમુનિનું સાંખ્ય દર્શન છે. સાંખ્ય કહે છે કે આપણે બ્રહ્મને જાણતા નથી, તેનું કારણ પ્રકૃતિ અને પુરુષનો અવિવેક છે. આપણે પ્રકૃતિ અને પુરુષને એટલે દેહ અને આત્માને ભેળસેળ કરી નાખીએ છીએ તેથી પરમાત્મા ઢંકાયેલો રહે છે. સાંખ્યે આ પ્રકૃતિ અને પુરુષ ઉપર જ ભાર મૂક્યો છે. પરમાત્મા વિષે કાંઈ કહ્યું નથી એટલે એ મૌન નિષેધના અર્થમાં લેવાય છે. એ નિયમને અનુસરીને પરમાત્મા નથી એવું સાંખ્ય દર્શનનું તત્ત્વ સમજાયું અને તેથી સાંખ્ય દર્શન અનીશ્વરવાદી ઠર્યું. દર્શનના તે પછીના કાળના ગ્રંથોમાં એ અનીશ્વરવાદનું સમર્થન કરવામાં આવ્યું છે, પરંતુ કદાચ કપિલમુનિનો એ આશય ન પણ હોય.

બુદ્ધ ભગવાને પણ મૂળ બ્રહ્મનો નિષેધ કર્યો નથી. એઓ વેદનું ખંડન પણ કરતા નહોતા; પરંતુ વેદાનુસારી કેટલાક આચારાદિનું ખંડન કરવાનો જ એમનો હેતુ હતો. એમનો ઉપદેશ મોક્ષ પામવાનાં સાધન

હોય ત્યાં કોઈ લખપતિ ગરીબમાં ગરીબ માનવી ઉપર ગુનો ગુજારે તો તેને કાયદા પ્રમાણે શિક્ષા થાય છે. એટલે કાયદા–કાનૂન લોકશાહીમાં લોકો ઉપર નિયંત્રણ–અંકુશ મૂકવા માટે નથી; પરંતુ જીવનવ્યવહાર સુવ્યવસ્થિત બનાવવા માટે હોય છે. એ કાયદા લોકોએ–લોકોના પ્રતિનિધિઓએ ઘડેલા હોય છે એટલે લોકોની ઇચ્છાનું પ્રતિબિંબ પાડે છે એમ કહી શકાય.

આ પ્રમાણે લોકશાહી એ જ સર્વોત્તમ રાજતંત્ર છે. એમાં દરેક માનવીને પોતાનું વ્યક્તિત્વ ખીલવવાની અને પૂર્ણ કક્ષાએ પહોંચવા માટે સારામાં સારી તક રહેલી છે. ગરીબમાં ગરીબ માનવી રાષ્ટ્રનું સુકાન સંભાળી શકે એવી જો શક્યતા કોઈ પણ રાજતંત્રમાં હોય તો તે લોકશાહીમાં જ છે.

*

આચરવાનો જ હતો, પરંતુ આ સાધન માટેનો એમનો આગ્રહ સાંખ્યના એટલે બ્રહ્મના નિષેધના જ અર્થમાં લેવાયો છે

પ્રકૃતિ–પુરુષના અવિવેકથી વસ્તુસ્વરૂપ–મૂળતત્ત્વ ઢંકાયેલું રહે છે ખરું પણ ત્યારે એ અવિવેક ટાળવો શી રીતે ? અને વિવેક ઉપજાવવો શી રીતે ? એ માટે કાંઈક સાધનની યોજના કરવી જોઈએ આ વિચારસરણીમાંથી યોગની ઉત્પત્તિ થઈ

પ્રકૃતિથી પુરુષને જુદો પાડવા 'યોગ' એટલે 'ચિત્તવૃત્તિનિરોધ' કરવો જોઈએ અને એ નિરોધ ઈશ્વરમાં પ્રણિધાન કરવાથી થઈ શકે, ઇત્યાદિ સાધનસરણી યોગે–યોગદર્શને બતાવી

કપિલમુનિનું સાંખ્ય તે તાત્ત્વિક સાંખ્ય કહી શકાય ત્યારે પતંજલિના યોગને વ્યવહારુ સાંખ્ય કહી શકાય

આપણા ગ્રંથોમાં ઉભય 'નિરીશ્વર સાંખ્ય' અને 'સેશ્વર સાંખ્ય' એ નામો એક જ દર્શનના બે ભાગરૂપે ઓળખાય છે

પણ પ્રકૃતિ–પુરુષના વિવેકની અને તે માટે જોઈતા ચિત્તવૃત્તિનિરોધની શી જરૂર ? આત્મા, પરમાત્મા એવા જ પદાર્થ ક્યાં છે ?

તર્કપ્રધાન યુગની આ શંકાઓના ઉત્તરરૂપે વૈશેષિક અને ન્યાયદર્શનો ઉત્પન્ન થયાં

આત્મા અને અનાત્માના વિશેષ ધર્મો નક્કી કરનાર દર્શન તે વૈશેષિક

અને તે માટે જોઈતાં અનુમાનાદિ પ્રમાણોની યોગ્ય ઘટના કરનાર દર્શન તે ન્યાય છે

આમ પૂર્વે કહેલાં સાંખ્ય અને યોગ ઉપરાંત બીજાં બે દર્શનો વૈશેષિક અને ન્યાય થયાં

પરંતુ આ દર્શનોમાં એક ખામી ઉઘાડી હતી એ દર્શનોમાં પ્રમાણો લૌકિક છે લૌકિક પ્રમાણો વડે અલૌકિક પદાર્થનો નિર્ણય કરવા આ દર્શનો પ્રવૃત્ત થયાં હતાં

'પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્' એ અનુમાનપદ્ધતિ ધૂમ અને અગ્નિ માટે ભલે યથાર્થ હોય, પણ આપણે જે વિષય વિચારવા બેઠા છીએ તે તો ધૂમ અને વહ્નિ કરતાં ઘણો ઊંડો છે એમાં સામાન્ય અનુમાન પદ્ધતિ નિશ્ચય ઉપજાવી શકતી નથી

એટલે આ રીતે વૈશેષિક અને ન્યાય દર્શનો અસંતોષકારક પ્રતીત થયાં

મનુષ્યબુદ્ધિએ થાકીને ફરી શ્રુતિનું શરણ લીધું પૂર્વમીમાંસાએ બ્રાહ્મણનો અને ઉત્તરમીમાંસાએ ઉપનિષદનો આશ્રય લીધો

બ્રાહ્મણની કર્મકાંડની ભૂલ પૂર્વમીમાંસાએ બરાબર ગોઠવી

પરંતુ એ બળ વિચારકોને–તત્ત્વચિંતકોને મુક્તિને અનુકૂળ ન દેખાઈ

તેઓના આત્માને બ્રહ્મજ્ઞાનની તૃષા લાગી હતી ને એ તૃષા ઉત્તરમીમાંસાએ છિપાવી.

દર્શનોની ઉત્પત્તિ આ રીતે ઘટાવી શકાય છે *

---

* દ્વારકાની શારદાપીઠની ગાદી પર અધિરૂઢ થયેલા ને હાલ સમાધિસ્થ સ્વામીશ્રી શાંત્યાનંદ સરસ્વતી પીઢ વિચારક હતા આપણાં દર્શનો કાળક્રમે કેમ ગોઠવાયાં તે વિશે એઓએ પ્રસાદીરૂપે જે વિચારો સૂચવેલા તે આ લેખમાં ટૂંકમાં જણાવ્યા છે —લેખક

★

ભૂતપ્રેતની વાતો સાંભળી એક જણને જરા આશ્ચર્ય થયું 'શું ભૂત પલીડા જેવું લાગતું હતું ? હું તો માનતો નથી તમે સ્પષ્ટ ને ચોક્કસ રીતે કહી શકો ખરા કે એ તમારો પોતાનો જ પડછાયો નહોતો ?'

×

પ્રભુ પધાર્યા

શ્રી ભાનુકુમાર સુ. નાયક

માત્ર માનવી પર જ નહિ, પશુ–પક્ષી ને સમગ્ર જીવસૃષ્ટિ ઉપર પણ સમાન દૃષ્ટિ રાખી વર્તે તે સાચો ભક્ત અને જ્ઞાની એમ લગભગ દરેક ધર્મમાં કહેવાયું છે. આ સત્યને જે જીવનવ્યવહારમા ઉતારે તેનું જીવન ધન્ય બની જાય, 'સહ નૌ ભુનક્તુ– આપણે બધા સાથે મળી ભોગવીએ' એવી ભાવનાથી સામું પાત્ર ગમે તે હોય પણ તેને જો વિશેષ જરૂર હોય તો વહાલામાં વહાલી ને મોંઘામાં મોંઘી વસ્તુનો પણ ત્યાગ કરતાં આપણે આંચકો ન અનુભવીએ તે સાચી માનવતા, તે જ સાચું જ્ઞાન અને તે જ સાચી ભક્તિની. આ વાર્તાના ધના ભગત એની પ્રતીતિ આપશે:

ગામને છેવાડે એક ઓરડું ઊભેલું છે. પડું-પડું થતી દીવાલો, માંડમાંડ સડેલ વળીઓને થોડાંક તૂટેલ નળિયાંનો ભાર ઝીલી રહી છે. ચારેકોર સાફસૂફીને અભાવે જાળાં બાઝી રહ્યાં છે. છાપરાનાં બાકોરામાંથી સૂરજનો તડકો ચંદરવા પાડતો હોય ત્યારે પરસાળમાં ધના ભગત લાકડાની વર્ષોજૂની ઘોડી પર રામાયણ વાંચતા નજરે પડતા.

મોચી ભગતની વાત ઘણી રસિક છે. લોકો કહે છે કે તેમની પાસે પહેલાં ઠીકઠીક પૂંજી હતી. ઘેર ખેતીવાડી હતી. જુવાનજોધ દીકરા હતા. ઘેર દૂઝણાં ઢોર હતાં અને નિત સવારના ઘંટીનાં મીઠાં ગાણાં અને વલોણાંના ઘમકારા ગાજી રહેતાં.

કોઈ પણ મુસાફર ગામપાદરેથી તેમનો મહેમાન થયા સિવાય જઈ શકતો નહિ. તેમને હિંદુ, મુસલમાન, શીખ કે ખ્રિસ્તી જેવો ભેદ ન હતો. તેઓ સંન્યાસીબાવાને બોલાવતા, તો સાંઈબાવાને પણ સત્કારતા. તેમને ત્યાં ગુરુ નાનકના પંથના સાધુઓ યે ઊતરતા અને ક્યારેક અંગ્રેજી મિશનરીઓ આવી ચડે તો તે યે આશરો પામતા. મોચીનો ધંધો કરતાંકરતાં ભગતને ભક્તિનો નાદ લાગ્યો. તેઓ દરેક ધર્મની વાતો સાંભળતા અને સૌમાં સારું કયું તે સમજવાની કોશિશ કરતા.

એ વખત પણ ચાલ્યો ગયો. કાળના સપાટે તેમની ખેતીવાડી, દીકરા, દીકરીઓ, બધું ય ક્યાંક ઊપડી ગયું અને ભુલાઈ પણ ગયું. આજે જિંદગીની આખરી ઘડીની રાહ જોતા તે જીવી રહ્યા હતા.

*

ધનારામે એક વખત જ્યારથી કથામાં એવું સાંભળ્યું, કે 'ભક્તને મળવા માટે ભગવાન એક દિવસ જરૂર આવે છે' ત્યારથી તેમનું જીવન પલટાઈ ગયું. ઓસરીમાં બેઠાં-બેઠાં ચંપલોને ટાંકા મારતાંમારતાં તેમની નજર રાહદારીઓનાં પગલાં પારખતી રહેતી. દરરોજ મગનભાઈ ખેડ કરવા જાય. અમીચંદ દુકાને જાય કે ગોપાલ ટપાલી કાગળો વહેંચવા જાય. એ સૌની પગરવટ એમને કોઠે થઈ ગયેલી. આખા દિવસમાં એમને જંપવારો વળતો નહિ. થોડીવાર કામ કરે, વળી બેસે. ઘડીમાં રામાયણ વાંચે, તો ઘડીમાં તેમની તૂટીફૂટી સાદડી પર આડા થાય. એમ આખો દિવસ પસાર થઈ જતો. તે આતુરતાપૂર્વક દરરોજ કોઈની રાહ જોતા. તેમની નજર ચૂકવી કોઈ પણ રાહદારીનાં પગરખાં પસાર થતાં નહિ.

*

વૈશાખનો ઘામ ધખી રહ્યો હતો. ચારે તરફ લૂ વાઈ રહી હતી. મોચી ભગત ઓસરીમાં બેઠાબેઠા સોયા વડે ચંપલમાં દોરા

નાખી રહ્યા હતા

એવામાં કંઈક ધૂન જાગી જોડા સીવવાનુ એક બાજુ મૂકી દીધુ અને રામાયણ ઉઘાડ્યુ ભગવાન રામ વર્ષોથી રાહ જોઈ રહેલ શબરીને મળવા જઈ રહ્યા હતા તે વિગત પર જ નજર પડી વાંચવુ શરૂ કર્યું, પણ હવે તો આંખે અંધારા આવતાં હતાં ઘડપણને લઈને જરાજરામાં મોતી જેવા પાણીનાં ટીપાં નીતરતાં ઘરડુ મગજ પણ કામ નહોતું કરતુ થોડીક વારમાં જ ભગત થાકી ગયા અને ત્યાં જ એમની વર્ષોની સોબતી સાદડી પર આડા પડ્યા

ભગતને સ્વપ્નુ આવ્યુ તેમાં જાણે કે તેમના ખોરડામાં ભગવાન પ્રકટ્યા, જાણે કે બધે અજવાળુ ફેલાયું ભગવાને ભગતને કહ્યું 'તારે ખોરડે હુ આવીશ, તુ જાગતો રહેજે' આટલું બોલી ભગવાન અલોપ થઈ ગયા

અને ભગતનુ સ્વપ્નુ પૂરુ થયું ઊઠતાં વેત જ તેમને ઘણુ દુઃખ થયુ, કેવુ મીઠુ સ્વપ્નુ હતુ ? શુ ખરેખર ભગવાન આ ખોરડુ પવિત્ર કરશે ? એમની શ્રદ્ધા વધુ દૃઢ બની

સાંજ નમી ન નમી ત્યાં એક બાઈ આવી બારણે ઊભી રહીને ભગતને કહ્યુ 'પાણી પાશો કે ભગત ?'

ભગતને ત્યાં એકવાર દૂધની પરબ હતી જમાનાના પલટાએ દૂધને બદલે ચાને જગા આપી, પણ આજે તો તે ય ક્યાંથી મળે ?

આજુબાજુ ચોતરફ દુષ્કાળનો ઘેરો હતો કૂવા અને વાવ સુકાઈ ગયાં હતાં એ પાણી વિનાના દેશમાં લોકો 'પાણી, પાણી' કરતા તરફડી રહ્યાં હતાં લોકોને ખાવા ધાન નહોતુ ને પીવા પાણી નહોતુ દરરોજ સવારે પાણી ભરીને જિલ્લામાંથી ખટારો આવતો, ગામલોકોને માથાદીઠ એક માપિયું ભરીને પાણી અપાતુ તે પછી પાછુ બીજે દિવસે સવારે એમાંથી જ આખો દિવસ ચલાવવાનું હતુ કપરો કાળ આવ્યો હતો

ઘરડેઘડપણ આવા દહાડા જોવા ભગવાન પોતાને શા માટે જીવતો રાખતો હશે ? એવુ વિચારતા ધના ભગત લાકડીને ટેકે એક માપિયું પાણી રોજ લઈ આવતા એકલે પંડે નકરુ પાણી યે કેટલું પિવાય ! થોડુ બાકી રહે એ તરસ્યાને પિવડાવી દેતા ધના ભગતે પેલી બાઈનો અવાજ સાંભળીને માટલીમાં થોડુ ઘણુ પાણી હતુ તેમાંથી તેને આપ્યુ અને પાછા મંડી પડ્યા ચંપલને ટાંકા મારવા

પણ આજે કોણ-જાણે તેમને જંપીને બેસવા ન દેવા હોય તેમ એક કૂતરુ ક્યાંકથી તરફડતું આંગણામાં આવી પડ્યુ અને દયામણે ચહેરે ભગત તરફ જોઈ રહ્યું ભગતે તેને તરસ્યુ જાણ્યુ અને બાકીના પાણીમાંથી થોડુ તેના મોઢામાં રેડ્યુ એમ કરતાં કેટલોક દહાડો વીતી ગયો

એવે ક્યાંકથી ચીં ચીં કરતી થોડી ચકલીઓ ઓરડાની વળી પર બેઠી. આજુબાજુ ઊડી અને ફરી પાછી વળી પર બેઠી. વારે ઘડીએ ચક્કર લગાવે અને પાછી વળી પર બેસે. આવુ જોઈને ભગતને કંઈક સૂઝ્યુ તેમણે તેમના જોડા પલાળવાના ડબલામાં થોડુ પાણી નાખી ચકલીઓ આગળ મૂક્યુ પાણી પીને ચકલીઓ ઊડી ગઈ, એવે સાંજ પડી

તૂટેલ માટલીના ઠીકરામાં ક્યાંકથી માગી આણેલ તેલ વડે દીવો કરીને ભગત ઝાંખે અજવાળે રામાયણ વાંચવા બેઠા પણ કેમે કર્યું મન ગોઠે નહિ, બપોરના સ્વપ્ના પર એ વિચાર કર્યા કરે 'ભગવાન કહ્યા પ્રમાણે આવ્યા કેમ નહિ ?' અને એ વિચારતા જ ભગત ઊંઘી ગયા

*

તે રાત ભગતના જીવનની મોંઘામાં મોંઘી

બાપુ પર બાળકનો પત્ર

ખ્વાજા અહમદ અબ્બાસ

બાપુ પર અસંખ્ય પત્રો એમના દરમિયાન લખાયા હશે, અસંખ્ય બાળકોએ લખ્યા હશે, પણ આ પત્રનો આંતરપ્રવાહ કંઈ જુદી જ વસ્તુ છે. હિંદુ–મુસ્લિમ ઐક્યના પ્રાણપ્રશ્નને કલમનવેશ શ્રી અબ્બાસે નિપુણ કલાકૌશલ્યથી વણી લીધો છે. અથેતિ રસઝર રસળતી બાનીમાં કમનીયતા છે, માનસશાસ્ત્રીય સત્ય છે, મૌલિકતા છે ને સમગ્ર ચિત્ર પાછળ બાપુની પ્રેરક આકૃતિની આભા પણ છે. અંગ્રેજી તેમ જ ઉર્દૂ સાહિત્યના લેખક ને 'કોલમિસ્ટ' શ્રી અબ્બાસની, એમની સંમતિથી પ્રગટ થતી આ કલાકૃતિ પૂ. બાપુની આ માસમાં આવતી પુણ્યતિથિ નિમિત્તે સૌ કોઈનું પ્રેરક બળ બનો.

એ સ્થળે જ્યાં જન્નત અથવા સ્વર્ગ છે ત્યાં થઈને અલ્લાહ અથવા ભગવાન દ્વારા જનાબ મહાત્મા ગાંધીને મળે.

બાપુ,

મારી બા કહેતી હતી કે આપ જન્નતમાં સિધાવ્યા છો અલ્લાહમિયાંની પાસે, અને ગોપાળની મા કહે છે કે આપ સ્વર્ગમાં ભગવાનને પ્યારા થઈ ગયા છો. ન જાણે કોનું કહેવું સાચું છે. માટે જ હું ઉપરના ઠેકાણા પર આપને આ પત્ર લખી રહ્યો છું; અને કદાચ સ્વર્ગ અને જન્નત એક જ જગ્યાનું નામ હોય—જેમ બનારસને કાશી અને અલ્હાબાદને પ્રયાગ કહે છે તેમ—આશા છે કે આપ જે સ્થળે હો ત્યાં આ પત્ર આપને મળી જશે.

આ પત્ર ખરું જોતાં તો હું પોતે નથી લખી રહ્યો, પરંતુ મારી પાસે લખાવાઈ રહ્યો છે.

લખાવવાવાળા આ છે: મારો નાનોભાઈ બુન્દુ (જેનું ખરું નામ બન્દેઅલી છે.), મારાથી મોટી બહેન જૈનબ, નાની સકીના, ગોપાળની નાની બહેન સીતા અને હાં, મોહન—એને તો હું ભૂલી જ ગયો હતો. વાત એમ છે કે એ સૌ ઇચ્છે તો છે કે હું આપને પત્ર લખું, પણ આ વાત દરેકે મોઢેથી નથી કહી, આંખોથી કહી છે. આમાં

અને છેવટની રાત હતી. રાતના એમના અંતરમાંથી અવાજ ઊઠ્યો. ભગત બેબાકળા બનીને સાંભળી રહ્યા. અવાજ સાંભળવો ગમે તેવો અને ચોખ્ખો હતો. કોઈએ મીઠે બોલે કહ્યું: 'ધના, તારી જીવનભરની તપશ્ચર્યા ફળી છે. હું તારા પર ખુશ થયો છું. મેં આજે તારી પરીક્ષા કરી છે. માણસ, પશુ કે પક્ષીમાં તેં કોઈ જાતનો ભેદ જાણ્યો નથી. તેં પારકી પીડા જાણી છે. તેં તારો ભાગ બીજાને આપીને ત્યાગ કરી જાણ્યો છે. તું સાચો વૈષ્ણવ છે. તેં જ્ઞાનનો ને ધર્મનો અર્થ જાણ્યો છે. હું તારે ઘેર ત્રણવાર આવ્યો. તેં માણસ, પશુ અને પક્ષીમાં રહેલા એવા મને સંતોષ્યો છે. હવે હું તારી જિંદગી સફળ કરું છું.'

બીજે દિવસે ગામલોકોએ જાણ્યું કે મોચી ભગત સ્વર્ગવાસી થયા હતા.

કોઈ કે કહ્યું: 'આખર સુધી ભગવાનને મળવા માટે ભગત તરફડતા હતા, પણ છેવટે ભગવાને દયા ન જ કીધી.'

બીજા એ જવાબ વાળ્યો: 'એ તો પુણ્યશાળી જીવ હતા. તે તો ભગવાનમાં જ લીન થઈ ગયા.'

---

*ટોલ્સ્ટોયની 'વ્હેર લવ ઈઝ, ગોડ ઈઝ' નામની વાર્તાનું રૂપાંતર

★

ગોપાળ મોઢેથી કંઈ નથી કહેતો જે કહેવાનુ હોય છે તે આંખોથી જ કહે છે એની આંખો ઘણુ કહે છે, પણ એની વાત હું પછી કહીશ અત્યારે તો આ કહેવાનુ છે કે મોહનની આંખો પણ મને કહી દી છે કે બાપુને પત્ર લખો, ને હું લખી રહ્યો છુ મહેરબાની કરીને મને માફ કરજો કરશો ને બાપુ?

આપ તો મોટા માણસ છો. વિચારતા હશો કે આ બાળકો મને કેમ કાગળ લખી રહ્યા છે? પણ અમે સાંભળ્યુ છે કે આપને બાળકો બહુ જ ગમે છે મે એક તસવીરમાં જોયુ છે કે આપ નાના બાળકોની સાથે બેસીને હસીરહ્યા છો. ગોપાળ કહે છે એણે એકવાર આપને જુહુના સમુદ્રકિનારે બાળકોની સાથે રમતા જોયા હતા, અને મોહન જ્યારે આપની તસવીર જુએ છે ત્યારે હમેશા દુ:ખ અને ડરથી ભરેલી એની આંખો ખુશીથી ચમકવા લાગે છે અને કહે છે 'આ બધા બાળકોના બાપુ છે એમનાથી બીવાનુ શું?' અને ખોટુ ન લગાડો તો હું કહું આપ હસતા મોઢાની તસવીરમાં બિલકુલ બાળક જેવા જ લાગો છો! એટલા નાના બાળક કે જેને હજી દાંત પણ ન ફૂટ્યા હોય! એકાદ વર્ષ નાના ને આપની માફક જ બકરીનુ દૂધ પીતા ગોપાળના સૌથી નાના ભાઈના જેવા!

એટલે અમે વિચાર્યુ કે આપને અમે આ પત્ર લખીએ તો આપ ખોટુ નહિ લગાડો, અને એટલા જ માટે અમે આ પત્ર લખી રહ્યા છીએ

મારુ નામ અનવર છે, બધા મને અન્નુ અન્નુ કહે છે અમારુ અસલી ઘર પાણીપત, જિલ્લો કરનાલ છે એ પંજાબમાં આવેલો છે મારા પિતા નામે અકબરઅલી દિલ્હીમાં સરકારી દફતરમાં નોકર હતા મારી ઉંમર સાડા ૭ વર્ષની છે મારી બાનુ નામ ફાતમા છે, પણ બધા એને ફત્તો ફત્તો કહે છે અને એક અમારી બુઢ્ઢીમા છે, જે આપની ઉમરની છે અને મોઢામાં દાંત પણ નથી એટલે પાનને 'દસ્તાથી' કૂટીને ખાય છે અમારુ આ બધુ કુટુબ પાણીપતમાં રહેતુ હતુ, સિવાય પિતાજી જે નોકરી પર નવી દિલ્હીમાં રહેતા હતા, એક ક્વાર્ટરમાં બાબર રોડની પાસે

મારા પિતાજી આપને સારા માનતા નહોતા હમેશા કહેતા હતા કે ગાધી તો મુસલમાનોનો દુશ્મન છે બા પણ આમ જ કહેતી એટલે હું પણ આપને સારા માનતો નહોતો પણ બુઢ્ઢીમા કહેતી હતી કે ગાધી અલ્લાહ વાળો માણસ છે, તે બધાને ભાઈભાઈ સમજે છે એમણે આપને બહુ દિવસ પહેલા જોયા હતા ઘણુ કરીને આપ પાણીપત ખિલાફત સમિતિના કોઈ કામસર આવ્યા હતા અને સ્ત્રીઓની સભામાં ભાષણ કર્યુ હતુ ત્યારે જોયા હતા ત્યારથી તે ખાદી જ પહેરે છે અને આપને દયાળુ માને છે પણ પિતાજી કહેતા હતા કે એ બુઢ્ઢી તો બેવકૂફ છે, મોટી મોટી વાતોને એ શુ સમજે? પિતાજી તો અલીગઢ કોલેજમાં ભણેલા છે અને રોજ વર્તમાનપત્રો વાંચે છે એટલા માટે અમે એમની વાત જ માનતા હતા અને જ્યારે આપની વાત આવતી ત્યારે આપને ખરાબ કહેતા મજાક પણ ઉડાવતા હતા કેમકે આપની લંગોટી અને નગ્ન શરીર જોઈ એમને હસવુ આવતુ હતુ!

પછી અમે સાંભળ્યુ કે, હિંદુસ્તાનના ભાગલા થવાના છે—જેમ મારા દાદાના મર્યા પછી એમની મિલકતનુ થયુ હતુ તેમ એમાંની અર્ધી મિલકત પિતાજીને અને અર્ધી કાકાને મળી હતી અમે ગલીઓમાં 'પાકિસ્તાન ઝીંદાબાદ'ની ખૂબ બૂમો પાડતા હતા મે એક દિવસ પિતાજીને પૂછ્યુ 'પાકિસ્તાન શુ છે?' એમણે કહ્યુ 'એ મુસલમાનોનો પોતાનો અલગ દેશ હશે, જ્યાં આપણે રાજ્ય કરશુ' આથી અમે બહુ ખુશ થયા, કેમકે મે

'તારી પાસે બંધૂક ક્યાંથી આવી?'

મેં પણ એમ જ જવાબ દીધો: 'જેવી રીતે તારી પાસે પિસ્તોલ અને તીરકમાન આવ્યાં, તેવી રીતે વળી!'

એ ગુસ્સે થઈ ગયો, કહેવા લાગ્યો: 'તમારા મુસલમાનોનો ભરોસો નહિ. વચન આપ્યું હતું કે બંધૂક તોડી નાખીશ.'

હું પણ ચૂપ બેસી રહું તેમ નહોતો. ચિડાઈને હું બોલ્યો: 'તો તમારા હિંદુ ડાફેરોનો શો વિશ્વાસ? તેં નહોતું કહ્યું, કે પિસ્તોલ ને તીરકમાન તોડી નાખીશ!'

તે બોલ્યો: 'જા, અમે તારી સાથે નથી રમતા.'

મેં કહ્યું: 'અમે ક્યાં તારા વગર રહી ગયા છીએ?' આમ કહીને હું ચાલી આવ્યો અને બંધૂક સાફ કરવા લાગ્યો. અને પછી બંધૂકમાં તેલ પૂર્યું. કોણ જાણે ક્યારે હિંદુ સેનાનો સામનો કરવો પડે!

તે વખતે ગોપાળ અને એનો ભાઈ વાસના તીરો છોલીને ધારદાર કરતા હતા.

અને આ વખતે જ્યારે મોહનને દીવાલ પર બેઠેલો જોયો, ત્યારે પહેલાના જેવા જ એની આંખોમાં દુ:ખ અને દર્દ હતાં.

કેટલા ય દિવસો વીતી ગયા. સાંજના અમે સમુદ્રને કિનારે મેળો જોઈ રહ્યા હતા કે પિતાજી કચેરીએથી દોડતા આવ્યા ને કહેવા લાગ્યા: 'ગાંધીજીનું અવસાન થઈ ગયું! કોઈ પાગલે એમને ગોળી મારી દીધી.'

પહેલાં તો કોઈને વિશ્વાસ ન આવ્યો. ભલા ગાંધીજી કેમ મરી શકે? અમે વિચાર્યું: એ પોતે તો ખુદ બોમ્બથી પણ નથી મર્યા. પછી વિચાર આવ્યો કે એમની રક્ષા-કોઈએ બરાબર ન કરી. પિસ્તોલ ચલાવવાવાળો ત્યાં સુધી પહોંચ્યો કેમ? રાતના કોઈએ કંઈ ખાધું નહિ. અમે રેડિયો પાસે બેસીને ખબરો સાંભળતા હતા. પંડિત જવાહરલાલ નહેરુનું **ભાષણ** સાંભળ્યું. એટલા મોટા માણસ થઈને પણ એ રડી રહ્યા હતા. બસ બોલતા જતા હતા અને રડતા જતા હતા. આ સાંભળીને મને રોવું આવી ગયું અને ઘણીવાર સુધી હું રોતો રહ્યો. ખુદીમા અને બા તો પહેલેથી જ રડી રહ્યાં હતાં, પિતાજીની આંખમાં પણ આંસુ હતાં.

એ રાતે મને બરાબર ઊંઘ ન આવી. બિહામણાં સ્વપ્નાં દેખાતાં રહ્યાં. ક્યારેક જોયું તો આપને કોઈ મારવા આવી રહ્યું છે અને હું ચીસો પાડું છું... 'ગાંધીજીને બચાવો! ગાંધીજીનો જીવ જોખમમાં છે!' પણ કોઈ નથી સાંભળતું. સૌથી બિહામણું સ્વપ્નું એ જોયું કે એક માણસ આપની પર ગોળી ચલાવી રહ્યો છે અને એના હાથમાં મારી બંધૂક છે. એની ગોળી આપને વાગી રહી છે અને મને લાગ્યું કે આપ એટલા માટે જ મારાથી રૂઠીને ચાલ્યા ગયા!

બીજે દિવસે હડતાળ હતી. શાળા બંધ હતી તો ય રમવાનું મન થતું નહોતું. એ દીવાલની પાસે ગયો તો જોયું, મોહન બેઠો-બેઠો રડી રહ્યો છે, જોરજોરથી ચીસો પાડીને. એને જોઈને મને વધારે રોવું આવી ગયું. પછી ગોપાળ આવ્યો. એ પણ રડતો હતો.

ગોપાળ બોલ્યો: 'બાપુજી ચાલ્યા ગયા.'

મેં કહ્યું: 'હા. ખુદીમા કહે છે અલ્લાહના પ્યારા થઈ ગયા.'

પછી ગોપાળ બોલ્યો: 'અન્નુ, મેં સ્વપ્નમાં જોયું...'

મારું દિલ ધડકી ગયું. જલદીથી બોલ્યો. 'તેં સ્વપ્નમાં જોયું કે મારી બંધૂકથી...'

ગોપાળે વાત કાપી નાખી: '...નહિ જોયું કે મારી પિસ્તોલથી બાપુને કોઈ મારી રહ્યું છે.'

મેં એને મારા સ્વપ્નની વાત કહી.

ગોપાળે કહ્યું 'બાપુ આપણા બંનેથી રુઠીને ચાલ્યા ગયા છે!'

પછી અમે બંને મળીને રડવા લાગ્યા મોહન પાછો જોરજોરથી રડવા લાગ્યો અને અમે એ જોઈને દંગ થઈ ગયા કે આ રોવાથી એનો અવાજ ખૂલી ગયો હતો હવે તે બોલી શકતો હતો!

*

૧૩મી ફેબ્રુઆરી,

કાલે કેટલાય દરિયા અને નદીઓમાં આપની ચિતાની રાખ નાખવામાં આવી. ચોપાટી પર અમે પણ અમારી આંખોથી જોયુ કેટલાય લાખનુ સરઘસ હતુ એમાં ઘણા મુસલમાનો પણ હતા આપના મૃત્યુને તેર દિવસ થયા છે આ દિવસોમાં અમારી સરકારે હિંદુ–મુસલમાનોને લડાવનારા અને આપને મારવા ઇચ્છનારા ઘણા બૂરા માણસોને પકડ્યા છે હિંદુસ્તાન–પાકિસ્તાન બંનેમાં હિંદુ–મુસલમાન કાન પકડી રહ્યા છે કે હવે મારફાડ નહિ કરે આપ એમને માફ કરી દો ને પાછા આવો

હા, આજ સાંજના જ્યારે બધા માણસો સમુદ્રને કિનારેથી ચાલ્યા ગયા, ત્યારે મેં છાનામાના મારી બંધૂકને તોડીને પાણીમાં ફેંકી દીધી જ્યાં મેં મારી બંધૂકના ટુકડા ફેંક્યા હતા ત્યાં મેં જોયુ તો ગોપાળની તૂટેલી પિસ્તોલ અને તૂટેલાં તીરકમાન પણ પડ્યાં છે!

અને હવે હું ને ગોપાળ, ઇન્દુ અને જૈનબ સકીના અને સીતા બધાંય કાન પકડી રહ્યાં છીએ કે ફરીથી અંદરઅંદર નહિ લડીએ. હવે અમને માફ કરી દો ને પાછા આવો

આપ પાછા આવશો ને બાપુ? +

+ અનુવાદક **શ્રી કિરીટકુમાર ભીમજીયાણી**

★

કહે છે કે એક વખત મસ્તકવિ તરીકે જાણીતા બાળાશંકર ઉલ્લાસરામ કંથારિયા અને ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રથમ ધીરવિવેચક નવલરામ લક્ષ્મીરામ પંડ્યાને કોઈ જાહેર ચર્ચા અંગે મતભેદ પડેલો. એ દરમિયાન બાળાશંકરનું નવું જ પ્રસિદ્ધ થયેલું એક પુસ્તક જેના અવલોકનો નવલરામભાઈ લખતા હતા તે શાળાપત્રમા અભિપ્રાયાર્થે આવ્યુ કર્તાએ એ પુસ્તક પોતાની પત્નીને અર્પણ કરી નીચે સહી આમ કરી હતી 'ત્હારો બાળ.

નવલરામે એક મિત્રને આની ટકોર કરતા કહ્યુ

આ અર્પણની ઠેકડી ઉડાવી હોય તો? 'આ પુસ્તક લેખકે પોતાની માતાને અર્પણ કર્યુ હોય એમ લાગે છે' એવી રીતે અવલોકનની શરૂઆત કરી હોય તો?' આસપાસ બેઠેલી બધી મંડળી હસી પડી પણ શાણા નવલરામે તો વાતને એટલેથી જ અટકાવી

×

પરીક્ષાના દિવસો હતા હોસ્ટેલમા રહેતા બે જિગરજાન મિત્રોમાંથી એકે બંનેના કપડા ધોબીને આપી દીધા

'પેલુ ત્યા લટકાવેલુ ખમીસ પણ આપી દીધુ કે?'

'હા, હા, બધુ જ દઈ દીધુ એ ખમીસ તો કેટલુ બધુ મેલુ હતુ?

ખમીસ આપવાથી એકદમ ગુસ્સે થતો મિત્ર બોલ્યો

' અરે મૂરખ, એની બાંય પર તો રોમન સમયનો આખો ઇતિહાસ લખેલો હતો!'

×

સાધુતાની પગદંડીએ

શ્રી સુરેશ ગાંધી

કાંચન અને કામિનીના મોહગર્તમાં ઊંડા ને ઊંડા ખૂંપી ગયા પછી કુદરત સાનુકૂળ હોય તો જ પુનરુદ્ધાર થઈ શકે. ઈશ્વરકૃપાની એક જ ચિનગારી એવાઓને માટે પૂરતી થઈ રહે છે. અંધકાર...પછી ઓચિંતો જ ઝબકારો ને પછી પૂર્ણ પ્રકાશ! મોહની ઘોર નિદ્રામાંથી ઉત્થાન કાજે જાગેલા અંતરાત્માની આસપાસ આ એકાંકી નાટિકાના દોર વણાયા છે.

દૃશ્ય પહેલું

ધનદત્ત : અરે ગણુદાસ!

ગણુદાસ : જી શેઠજી. મને બોલાવ્યો?

ધનદત્ત : જુઓ સાંજ પડવા આવી છે. ગણુદાસ, મંદિરોના દીપકો સળગી ઊઠ્યા છે. આપણી હવેલીના દીવા સળગાવો. બારણે ચોકીદાર બેસાડી દો, જે જો કોઈ બહારથી અંદર પ્રવેશવા ન પામે. આજકાલ ચોર-ડફેરોનો ભારે ત્રાસ છે. રાતના અંધારાનો લાગ જોઈ તેઓ હવેલીમાં ઘૂસી જાય છે અને લૂંટ કરી નાસી જાય છે.

ગણુદાસ : હું પણ એ જ વિચાર કરું છું. શેઠજી, પણ–

ધનદત્ત : કેમ શું છે? શું વિચારમાં પડ્યો ગણુદાસ!

ગણુદાસ : હવેલીનાં દ્વાર કેમ કરીને વાસવાં? ઇલાચીકુમાર હજી ઘેર નથી આવ્યા.

ધનદત્ત : હેં! ઇલાચી નથી આવ્યો? રાત્રિના ઓળા ઊતરવા લાગ્યા અને મંદિરોમાં દીવા થયા તો ય ઇલાચી નથી આવ્યો? ક્યાં ગયો છે એની ખબર છે, ગણુદાસ?

ગણુદાસ : હા, અન્નદાતા, પણ કહેતાં જીભ અચકાય છે.

ધનદત્ત : કેમ કાંઈ વિપરીત બન્યું છે?

ગણુદાસ : તમે પેઢીએ હતા એ અરસામાં એક નટમંડળીએ આવીને ચોગાનમાં નાટારંભ માંડ્યો હતો. ઇલાચીકુમાર નટલોકોનો એ ખેલ જોઈ રહ્યા હતા, નાટારંભ બંધ પડ્યો અને નટલોકો એમનો સરંજામ ઉપાડીને ચાલ્યા ગયા. ઇલાચીકુમાર પણ તેમની વાંસેવાંસે ગયા. મેં એમને પાછા વળવા ઘણું સમજાવ્યા પણ માન્યા જ નહિ.

ધનદત્ત : નટલોકોએ ક્યાં પડાવ નાખ્યો છે?

ગણુદાસ : ગામની ભાગોળે તંબૂ તાણીને એ લોકો પડ્યા છે. ઇલાચીકુમારને શોધવા હું ત્યાં ગયો હતો.

ધનદત્ત : એ ત્યાં હતો?

ગણુદાસ : હા, અન્નદાતા. એક તંબૂની બહાર ઢાળેલા ખાટલા પર એ બેઠા હતા. સામે બેઠી હતી એક રૂપાળી નટકન્યા. એના રૂપને એ એકાગ્ર દૃષ્ટિએ પી રહ્યા હતા.

ધનદત્ત : હેં! ઇલાવર્ધન નગરીના કુબેરપતિ ધનદત્તના પાટવીપુત્રનું આ અધઃપતન?

ગણુદાસ : નટકન્યાના મોહક રૂપમાં સાનભાન ખોઈને, સર્વસ્વ ભૂલીને ઇલાચીકુમાર બેઠા હતા. એના મોઢા ઉપર નહોતો ભય કે નહોતી લજ્જા. જ્યારે મેં એમને એ મોહસ્વપ્નમાંથી જગાડ્યા ત્યારે માત્ર થોડું સ્મિત વેર્યું.

ધનદત્ત : પછી? કહે, જલદી કહે, મારી અધીરાઈ વધે છે.

ગણુદાસ : મેં એમને પગે પડીને વીનવ્યા, ઘેર પાછા વળવા કહ્યું, પણ એમણે ના પાડી.

ધનદત્ત : મારો પુત્ર આટલો મોહાંધ?

ગણુદાસ : એમણે કહ્યું કે મારું સ્થાન આ નટલોકોની વચ્ચે છે. હું અહીં જ રહીશ. નટકન્યા મલ્લિકા વિનાનું મારું જીવન સૂનું છે.

ધનદત્ત : શું ઇલાચીએ એમ કહ્યું? મારા

કીર્તિમંદિરના કાંગરા આજે હું ખરતા દેખુ છુ આકાશનાં અંધારાં અવની પર ઊતરતાં લાગે છે અને જાણે મારા સમગ્ર જીવનને અંધકારથી ભરી દેતાં હોય એવુ લાગે છે હાય દૈવ! આ શુ થવા બેઠુ છે?

ગણુદાસ વિનાશકાળે વિપરીત બુદ્ધિ!

ધનદત્ત પણ કહે ગણુદાસ, એ નટકન્યા શુ એટલી બધી રૂપરમણી છે કે ઇલાચી એમાં ભાન ભૂલીને બેઠો છે?

ગણુદાસ આકાશની ચંદ્રકલાએ મલ્લિકાને રૂપનાં આભરણો આપ્યા છે

ધનદત્ત આપણી નાતમાં કન્યાઓનો ક્યાં તોટો છે?

ગણુદાસ પણ ઇલાચીકુમારને મન નટકન્યા મલ્લિકા જ સર્વસુંદર છે

ધનદત્ત એ કોઈ રીતે પાછો ફરશે ગણુદાસ? મારુ ઘર, જીવન–બધુ એના વગર શૂન્ય છે

ગણુદાસ અશક્ય, મલ્લિકાએ એને મોહનાં આંજણ આંજ્યાં છે કામાતુર એ કુમાર નટકન્યાને લીધા વગર પાછા ફરવા માગતા નથી એના આ લગ્નજોડાણમાં એ આપની સંમતિ માગે છે, આપશો?

ધનદત્ત કેવી અસંબદ્ધ વાતો! દીકરાને કાદવ–કીચડમાં જ રહેવુ ગમે છે નટકન્યાને પુત્રવધૂ તરીકે કેમ સ્વીકારી શકાય?

ગણુદાસ તો પુત્રને ગુમાવશો?

ધનદત્ત. જેને પોતાના કુળનું, જાતિનું કે ધર્મનું અભિમાન નથી એવા કલંકિત પુત્ર કરતાં એ ન હોય એ જ હું ઇચ્છુ છુ એણે મારી આબરૂ પર પાણી ફેરવ્યું છે, ગણુદાસ!

ગણુદાસ શેઠજી આટલો બધો પ્રકોપ?

ધનદત્ત હવેલીના દરવાજા બંધ કરો ગણુદાસ, બારણે હથિયારબંધ ચોકી બેસાડી દો કોઈ પણ પાપી કલંકિત માનવીને અંદર પ્રવેશવાનો હક્ક નથી ખુદ ઇલાચી આવે તોપણ દ્વાર ન ખોલજો, એને કહેજો કે તારુ સ્થાન અહીં નથી જે બદનામનાં નટનટીઓ જ્યાં ગામેગામ ખેલ કરી ભીખ માગીને ખાય છે, તેમની વચ્ચે રહેજે.

[ધનદત્ત ચાલ્યો જાય છે ગણુદાસ મૂઢ બની જોઈ રહે છે]

દર્શન બીજુ

[નટકન્યા મલ્લિકાએ આંજેલા મોહના કામણથી ભાન ભૂલેલો ઇલાચીકુમાર નટમંડળી સાથે ગામેગામ ફરતો તેમની સાથે નાચતો અને ખેલ ભજવતો એક ગામમાં આવ્યો છે નટોએ નાખેલા પડાવ સાથે એક તંબૂમાં મલ્લિકા સાથે એ બેઠો છે]

મલ્લિકા મારી સામે આમ રસની મીટ માંડીને શુ જોઈ રહ્યા છો?

ઇલાચી તારુ રૂપ મલ્લિકા!

મલ્લિકા આ રૂપ જોતાં ધરાતા જ નથી?

ઇલાચી ના

મલ્લિકા કારણ?

ઇલાચી એ રૂપે મને આકર્ષણ કર્યું આપણી વચ્ચે પ્રીતિની ગાંઠ બંધાઈ, સ્નેહના એ બંધનમાં બંધાઈને મેં મારુ સર્વસ્વ છોડ્યુ ઘરબાર માબાપ, લક્ષ્મી, હવેલીઓ, મહેલાતો–બધુ જ

મલ્લિકા અને બીજું કાંઈ?

ઇલાચી સંસારનુ રાજ્ય તો ઠીક પણ ઇંદ્રનુ ઇંદ્રાસન હોત તો એ પણ ઠોકરે મારીને તારી સાથે ચાલી નીકળ્યો હોત

મલ્લિકા પ્રીતિનાં આ ઘેન કોણે પાયાં હશે?

ઇલાચી રૂપ અને યૌવને

મલ્લિકા કેટલીક વાર એવુ થાય છે કુમાર, કે આ નટમંડળીનો સાથ છોડીને આ રખડપટ્ટી છોડી તમારી સાથે નીકળુ અને જીવતરને તમારા ચરણમાં ઢોળી દઉં! પણ

ઇલાચી કેમ અટકી?

મલ્લિકા બાપુજીને તમે આપેલો કોલ

વચ્ચે આવે છે. જ્યાંસુધી એ પૂરો થાય નહિ ત્યાંસુધી આમ જ રહેવાનું—હૃદયથી નિકટ છતાં જાણે દૂરનાં દૂર.

ઇલાચી: હું પણ ઇચ્છું છું કે તારા બાપુજીને આપેલું વચન પૂરું કરી તારી સાથે લગ્નવિધિથી જોડાઈ જાઉં! પણ એ કેમ બનશે?

મલ્લિકા: બનશે જ, એમ હિંમત કેમ ગુમાવો છો? બાપુના વચન પ્રમાણે તો તમે કર્યું જ છે હવે માત્ર એક જ શરત બાકી છે.

ઇલાચી: હા. મલ્લિકા, તારા બાપુએ કહ્યું કે નટની કન્યા મેળવવી એમ સહેલી નથી. શું આટલી દુર્લભ છે મલ્લિકા? એમણે કહ્યું કે નાતજાત છોડી નટ બનો અને મેં એમ કર્યું, કુટુમ્બકબીલો છોડી હું તમારી સાથે જોડાયો, નટવિદ્યા શીખ્યો, દોરડા પર ચડીને હાથમાં વાંસ લઈ નાચતાં શીખ્યો. હજુ કેટલેક નચવવો છે?

મલ્લિકા: એક જ શરત પૂરી કરવાની છે—તમારી નટકલાથી રાજાને રીઝવવાની. જો એ રિઝાય તો બાપુ આપણા લગ્નની સંમતિ આપે.

ઇલાચી: એ મધુર પળ માટે હું જીવી રહ્યો છું.

મલ્લિકા: હું પણ એ જ ઇચ્છું છું કુમાર. આપણો હસ્તમેળાપ થાય, લગ્નની ચોરી રચાય, સ્ત્રીઓ મંગળ ગીતો ગાય. એ સ્વપ્નને હું ઝંખું છું.

ઇલાચી: પણ પ્રીતિનાં બંધને બંધાયેલાં પ્રેમીઓને લગ્નની ચોરી અને માયરાના દેખાવ શા માટે? મારું કહ્યું માનીશ મલ્લિકા?

મલ્લિકા: શું?

ઇલાચી: આ બધું છોડીને કોઈ અજાણ્યા સ્થળે ચાલ્યા જઈએ. આ નટ લોકો જોડે નાચીનાચીને હવે તો હું થાક્યો છું.

મલ્લિકા: પણ બાપુને આપેલું વચન મારે મન પવિત્ર વસ્તુ છે અને હવે ક્યાં વધારે વખત નાચવાનું છે? કાલ સવારે જ અહીંના રાજા સામે આપણે નાચવાનું છે. એ ખુશ થાય પછી આપણને લગ્ન કરતાં કોણ અટકાવવાનું છે?

ઇલાચી: એ આવતી કાલ પણ મને તો આપણી વચ્ચે અંતરાયના એક યુગ જેવડી લાગે છે.

[બીજે દિવસે ગામના રાજવી સમક્ષ નાટારંભ થાય છે. ઇલાચીકુમાર અને મલ્લિકા બાંધેલા દોરડા પર વાંસના આધારે નાચે છે ખરેખરી કલા દેખાડે છે; પણ રાજાને ઇલાચીની કલા ની કે નટની વિદ્યાની પડી નથી એ તો રૂપસુંદરી મલ્લિકાનું યૌવન, શ્રમ તેમ જ લજ્જાથી ગૌર બનેલું એ મુખારવિંદ જ જોયા કરે છે. જ્યારે કુમાર દોરડા પર રમત કરતાં બાજુના એક મકાનમાં જુદું જ દૃશ્ય નિહાળે છે. ત્યારપછી ત્રીજે દિવસે]

મલ્લિકા: બાપુ બાપુ, હું તમારે પગે પડું છું મારી વિનતિ સાંભળો.

બાપુ: એ નહિ બની શકે મલ્લિકા! તારો વિવાહ ઇલાચી સાથે નહિ થઈ શકે.

મલ્લિકા: કારણ?

બાપુ: એની શરત મુજબ એ પોતાની નટકલાથી રાજાને રીઝવી શક્યો નથી.

મલ્લિકા: રાજા પ્રસન્ન ન થાય એમાં ઇલાચીકુમારનો શો વાંક? કેટલું સુંદર એ નાચતો હતો! દેહના તો એ કટકે કટકા કરી નાખતો હતો, છતાં રાજા તો એના સામે નજર કર્યા વગર મારા રૂપ સામે જ મીટ માંડીને બેઠા હતા.

બાપુ: એમાં મને ઇલાચીનો જ પરાજય દેખાય છે. તારા રૂપ આગળ એની કલા કંઈ પણ વિસાતમાં નથી. રાજાએ એનો ચુકાદો આપ્યો છે. દુનિયાને ડોલાવે એવું આ રૂપ એવા નાચીઝ માનવીને સોંપાશે? અને તેમાં એ તો શરતમાં હાર્યો છે.

મલ્લિકા પણ હું એને ચાહું છું, બાપુ! મેં એની જોડે પરણવાનું વચન આપ્યું છે

બાપુ એ નહિ બને મલ્લિકા, મારી સાફ ના છે

મલ્લિકા પણ હું એને પરણવાની ના પાડીશ તો એના દિલને આંચકો લાગશે, કદાચ એથી એનું મોત—

બાપુ ભલે મરતું, ઇલાચી કરતાં રાજા શું ખોટો છે? એ તને પટરાણી બનાવવા માગે છે આજ સવારે જ રાજાનો માણસ આવીને મને કહી ગયો કે—

મલ્લિકા શું?

બાપુ રાજાએ મને રાજમહેલમાં બોલાવ્યો છે એ તારા રૂપ ઉપર મોહિત થયા છે તારું કિસ્મત બદલાશે મલ્લિકા તું રાજાની રાણી થઈશ

મલ્લિકા એ નહિ બને બાપુ, રાજાને હું ધિક્કારું છું ઇલાચી સાથે વરવા સરજાયેલો આ દેહ અન્યનો પડછાયો પણ નહિ લે

બાપુ જોઉં છું કે મારી આજ્ઞાને તું કેમ ઉથાપી શકે છે! ઇલાચી ભિખારી છે, એણે સર્વસ્વ ગુમાવ્યું છે

[ઇલાચીકુમાર આવે છે]

ઇલાચી કોણે એમ કહ્યું? હજી સર્વસ્વ મારી પાસે જ છે

બાપુ શું છે ભિખારી? બાપનું ઘર, વાડી માલમિલકત બધું તો ગુમાવી બેઠો છે

ઇલાચી કારણ કે તમારી ફૂટડી કન્યાએ મને એના રૂપમાં અંધ બનાવ્યો હતો, પણ આજે મારી આંખો ઊઘડી છે મારો આત્મા જાગ્યો છે મને લાગે છે કે મેં બધું ગુમાવ્યું નથી સંયમ અને ચારિત્ર્ય હજુ અખંડ છે, એ જ મારી મૂડીને આધારે અહીંથી ચાલ્યો જઈશ

મલ્લિકા કુમાર મારા કુમાર ક્યાં જશો?

ઇલાચી જેણે મારાં ચક્ષુ ખોલી નાખ્યાં એ સાધુપ્રવર સાથે એમણે મને દીક્ષા આપવાનું વચન આપ્યું છે

મલ્લિકા કેવી ઢંગવગરની વાતો કરો છો? તમે તો અમારી વચ્ચે જ છો મુનિ મહારાજને ક્યારે મળ્યા હતા?

ઇલાચી ગઈ કાલે રાજા સમક્ષ આપણે દોરડા પર ચડીને નાચતાં હતાં ત્યારે મેં કેવું સુંદર દૃશ્ય જોયું! કેવો અપૂર્વ એ સમય હતો!

મલ્લિકા શું જોયું કુમાર?

ઇલાચી મેં જોયું તો એક સાધુ મહારાજે ભિક્ષા લેવા ડેલીમાં પ્રવેશ કર્યો અને એક અદ્ભુત રૂપવાળી સ્ત્રીએ આવીને એમને ભિક્ષા આપી કેવો અપૂર્વ સમય હતો! બન્ને યુવાન હતાં અનુકૂળ એકાંત હતી, બાજુમાં રંભા જેવી યુવાન સ્ત્રી હતી છતાં સાધુના નયનમાં અપાર લજ્જા અને કરુણા હતી સંયમથી પાછા ફરતા સાધુને જોઈને મારું આત્મભાન જાગી ઊઠ્યું

બાપુ કેવી ગાંડી વાત કરે છે?

મલ્લિકા તમારા હૃદયમાં શેનો આંચકો લાગ્યો, કુમાર? મને જણાવશો?

ઇલાચી મને મારી જાત પર ઘૃણા આવી હું કેટલો પામર છું અને સાધુ કેટલા મહાન છે! એને રંભાનું રૂપ પણ ડગાવી શક્યું નહિ અને હું એક નટકન્યાને જોઈ પ્રથમ દૃષ્ટિએ જ મોહમાં પડ્યો મને થયું કે સંયમ અને તપ એ જ જીવનનું સર્વશ્રેષ્ઠ મૂલ્ય છે, બીજું બધું વ્યર્થ છે રૂપની લાલસા એ તો માત્ર સંમોહ છે સંમોહના ત્યાગમાં જ મુક્તિ છે આજે સવારે એ સાધુ મહારાજને શોધી કાઢી હું તેમના પગમાં પડ્યો અને દીક્ષા આપવા વિનતિ કરી હું જાઉં છું મલ્લિકા—સાધુતાની પગદંડીએ

મલ્લિકા રહો મારા કુમાર, હું પણ આવું છું તમારા વગર એકલી રહી આ સંસારમાં હું શું કરીશ? સાધુ મહારાજને કહેજો કે મને પણ શ્વેત ચીવર ઓઢાડે! [પ-રા]

★

ગીતામાં છૂટીછૂટી વેરાયેલી નજરે પડે છે, પરંતુ કોઈ ઠેકાણે તેનું શાસ્ત્રીય ઢબે વર્ણન નજરે પડતું નથી. આથી પતંજલિએ યોગવિષયક સઘળું જ્ઞાન સાંગોપાંગ એકત્રિત કરી મુમુક્ષુઓના ઉદ્ધાર માટે ચાર પદોમાં વિભક્ત કર્યું છે. આ દર્શનને પાતંજલ યોગદર્શન કહેવામાં આવે છે.

પ્રથમ પાદમાં ઉત્તમાધિકારી માટે સમાધિનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે માટે તે પાદને સમાધિપાદ કહે છે. બીજું પાદ મધ્યમ તથા કનિષ્ઠ અધિકારીઓ માટે છે. તેમાં ક્રિયાયોગ અને અષ્ટાંગયોગનું બહુ જ માહિતીપૂર્ણ જ્ઞાન આપવામાં આવ્યું છે ખાસ કરીને આ પાદમાં સાધનનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે એટલે તેનું નામ સાધનપાદ છે. ત્રીજા પાદમાં યોગ વિષે જિજ્ઞાસુના હૃદયમાં શ્રદ્ધા સ્થાપવા માટે સંયમશક્તિથી પ્રાપ્ત થતી અનેકાનેક વિભૂતિઓનું રસપ્રદ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તેથી તેનું નામ વિભૂતિપાદ છે. અને ચોથા પાદમાં યોગના મુખ્ય ફળ કૈવલ્યનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તેથી તે પાદનું નામ કૈવલ્યપાદ રાખવામાં આવ્યું છે. આ તો માત્ર બધાં સૂત્રોનો અનુક્રમણિકારૂપે સાર જ આપવામાં આવ્યો છે.

યોગશાસ્ત્રનો પ્રધાન ઉદ્દેશ એ છે કે મનમાં ઉત્પન્ન થતી ચંચળ વૃત્તિઓ, રાગ, દ્વેષ, અહંતા, અભિનિવેશ વગેરે ચિત્તના વિક્ષેપોને ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ દ્વારા દૂર કરી મનુષ્યની અંદર રહેલ તેનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ જાણી આત્માની અગાધ શક્તિ અને અગાધ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાં અને સ્વસ્વરૂપમાં સ્થિર રહેવું, જેથી સંસારના ઝંઝાવાતો, દ્વંદ્વો વગેરે મનની સ્થિરતાનો ભંગ ન કરે અને મનુષ્ય પોતાની જાતને સંપૂર્ણપણે ઓળખે.

'योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः' એ પાતંજલયોગનું પ્રસિદ્ધ સૂત્ર છે ચિત્તની વૃત્તિઓનો નિરોધ કરવો તેનું નામ યોગ. આ ચિત્ત શું અને વૃત્તિઓ શું છે તે સમજવાની ખાસ જરૂર છે. આપણને આંખો છે, પરંતુ તે માત્ર આંખો કંઈ પદાર્થને જોઈ શકતી નથી. આંખો સાજી અને સારી હોય છતાં આંખ પદાર્થને જોઈ શકતી નથી. ઘણા માણસો ઊંઘતા હોય છતાં આંખ ઉઘાડી રાખે છે, પરંતુ તે વખતે કોઈ પાર્થને જોઈ શકતા નથી. આપણા મગજની અંદર જે નેત્રેન્દ્રિય રહેલી છે, તેનો જો નાશ કરવામાં આવે તો એકલી આંખ કશું જોઈ શકતી નથી. આ નેત્રેન્દ્રિય સાથે મનનો સંયોગ પણ આવશ્યક છે એટલે પદાર્થના દર્શન માટે ત્રણ વસ્તુઓ જરૂરી છે. તે એ કે નેત્રેન્દ્રિયનું બાહ્ય ગોલક, નેત્રેન્દ્રિય અને મન. આ રીતે ત્રણેનો સંયોગ થતાં દર્શનની ક્રિયા શરૂ થાય છે; અને બાહ્ય પદાર્થ આપણા મનમાં એક જાતની પ્રતિક્રિયા ઉત્પન્ન કરે છે.

આ પ્રતિક્રિયાને પરિણામે મનમાં વૃત્તિઓ ઉદ્ભવે છે. આ રીતે આપણા દૈનિક જીવનમાં આપણે ઘણી વસ્તુઓ જોઈએ છીએ, સાંભળીએ છીએ, સૂંઘીએ છીએ, અડીએ છીએ. આ બધી ક્રિયાઓની સામી પ્રતિક્રિયાઓ જન્મે છે. અને તે મનમાં એક પ્રકારની વૃત્તિઓ જન્માવે છે. આને લઈને મન શુદ્ધ રહેતું નથી. મન કેવળ 'મન'ની અવસ્થામાં નહિ રહેતાં 'વૃત્તિઓ'-ની જ અવસ્થામાં રહે છે મન પોતે જ વૃત્તિઓનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. મનની આ જાતની આદત સ્વાભવિક છે. ઉપનિષદકાર કહે છે કે 'पराञ्चि खानि व्यतृणत् स्वयंभूः । બ્રહ્માએ ઇંદ્રિયોને બહિર્ગામી કરી છે' એટલે ઇંદ્રિયો સ્વાભાવિક રીતે બાહ્ય વિષયોને જ સ્વીકારે છે અને તેની પ્રતિક્રિયારૂપે મનમાં અનેક પ્રકારની વૃત્તિઓ જન્મે છે.

આ વસ્તુ આપણે એક ઉદાહરણ લઈ સમજીએ. એક શાંત, સ્વચ્છ જળવાળા જળા-

શયની કલ્પના કરો તેમાં એક નાનો એવો પથ્થર નાખો, તો પાણીમાં અનેક વર્તુળો થશે અને લઈને જળની સપાટીની શાંતિનો ભંગ થશે અહીં પદ દે પથ્થરને સ્થાને છે શાંત જળાશય વૃત્તિરહિત મનને સ્થાને છે અને જળાશયમાં ઉત્પન્ન થતાં વર્તુળો મનમાં ઉદ્ભવતી વૃત્તિઓને સ્થાને છે ભગવાન પતંજલિ કહે છે કે જો આ વૃત્તિઓનો નિરોધ કરવામાં આવે તો યોગ પ્રાપ્ત થાય 'મૂળ મનમાં કેટલી શાંતિ હોવી જોઈએ તેની કલ્પના આપણે વૃત્તિયુક્ત મનવાળા માણસો કેવી રીતે કરી શકીએ ?' જો આપણું મન વૃત્તિઓથી તદ્દન રહિત થાય તો તે શુદ્ધ સ્ફટિક સમાન નિર્મળ થાય છે અને તેમાં આપણા શુદ્ધ સ્વભાવનું દર્શન થાય છે આ શુદ્ધ સ્વભાવનું દર્શન તે જ યોગ આપણા શુદ્ધ મળરહિત સ્વત્વનું દર્શન અને ભાન તે જ યોગ છે 'યોગ' શબ્દ 'યુજ્' ધાતુ ઉપરથી વ્યુત્પન્ન થયેલો છે તેનો અર્થ 'જોડવું' થાય છે કોનું કોની સાથે જોડાણ કરવું ? આપણા સ્વત્વનું શુદ્ધ સ્વત્વ સાથેનું જોડાણ તે યોગ

'तदा द्रष्टु स्वरूपेऽवस्थानम् ।' ત્યારે એટલે કે જ્યારે મન બધી વૃત્તિઓથી મુક્ત થાય છે ત્યારે જોનારનું સ્વસ્વરૂપમાં અવસ્થાન થાય છે જ્યારે મન નિર્મળ શુદ્ધ અને તરંગરહિત બને છે, ત્યારે આપણે આપણા સ્વરૂપને જોઈ શકીએ છીએ 'वृत्तिसारूप्यमितरत्र'। પરંતુ જ્યારે મન વૃત્તિરહિત થતું નથી ત્યારે તો દ્રષ્ટા વૃત્તિ સાથે તદાકાર થાય છે અને વૃત્તિઓને જ સ્વસ્વરૂપ માની બેસે છે એટલે સુખદુઃખ લાભહાનિ શીતઉષ્ણ વગેરે દ્વન્દ્વોથી પર થઈ શકતો નથી

ત્યારપછી ભગવાન પતંજલિ આ યોગ સિદ્ધ કરવા માટે સાધનમાર્ગ બતાવે છે આ સાધનમાર્ગનો અંગીકાર દરેક જણ કરી શકે છે તેમણે બતાવેલ માર્ગ અતિ વ્યાપક અને બુદ્ધિગ્રાહ્ય છે આ યોગશાસ્ત્રની રચના સાંખ્ય શાસ્ત્રની રચના ઉપર થયેલી છે આ સર્વ આંતર-બાહ્ય જગતની ઉત્પત્તિ વિષે સાંખ્યશાસ્ત્રની કરેલી મીમાંસા અત્યંત ન્યાયયુક્ત અને વૈજ્ઞાનિક છે કશું શ્રદ્ધા ઉપર છોડવામાં આવ્યું નથી ભગવાન પતંજલિએ સૂચવેલા સાધનમાર્ગોમાં ક્રિયાયોગ અને અષ્ટાંગયોગ એ મુખ્ય માર્ગો છે આ અષ્ટાંગયોગને રાજયોગ પણ કહેવામાં આવે છે રાજયોગના પ્રધાન પુરસ્કર્તા શ્રી ભગવાન પતંજલિ છે પતંજલિના યોગદર્શનનાં સૂત્રો ઉપરના ટીકાકારો રાજયોગને જરા ગૂઢ કરી મૂકે છે દાખલા તરીકે, ભગવાન પતંજલિ પ્રાણાયામ વિષે ખાસ ઊંડી ચર્ચામાં નહિ ઊતરતાં માત્ર એટલું જ કરે છે કે પ્રાણનો સંયમ કરવાથી મન ચાંચલ્યરહિત થાય છે, પરંતુ ત્યારપછીના યોગાચાર્યોએ પ્રાણાયામને રાજયોગમાં મુખ્ય સ્થાન આપી દીધું છે

આમ આપણે જાણી લઈએ કે મનનો સંયમ કરવામાં રાજયોગનું શિક્ષણ અતિ મહત્ત્વનું છે પ્રભુને પ્રાપ્ત કરવાના મુખ્ય ત્રણ માર્ગો જ્ઞાનયોગ ભક્તિયોગ અને કર્મયોગ છે આ ત્રણ માર્ગો પૈકી કોઈ એક માર્ગમાં વૈજ્ઞાનિક રીતે પ્રગતિ સાધનારને આ રાજયોગ અતિમહત્ત્વનો છે એમાં બતાવેલી ક્રિયાઓનું અનુષ્ઠાન જો મનુષ્ય શરૂઆતમાં કોઈ ગુરુના ઉપદેશ અનુસાર કરે અથવા તો જો પોતે સંસ્કારી જીવ હોય તો પોતાના હૃદયમાં ઉદ્ભવતી પ્રેરણા અનુસાર કરે તો પોતાના કેન્દ્ર તરફ પ્રવાસ કરનાર પાન્થને આ પાતંજલ યોગનું શિક્ષણ અને અનુષ્ઠાન અવશ્ય સિદ્ધિ આપશે તે નિઃસંદેહ છે મનની એકાગ્રતા પ્રાપ્ત કરવામાં યોગ એ એકમાત્ર ઉપાય છે મનુષ્યને વ્યાવહારિક તેમ જ પારમાર્થિક ક્ષેત્રમાં આ એકાગ્રતાની આવશ્યકતા રહે છે વ્યગ્રચિત્ત વાળો માણસ વ્યવહારમાં પણ નકામો ઠરે છે

મગજની નબળાઈ

*

ડૉ. નાથાલાલ જે. દવે

શક્તિ ને ઉંમરનું પ્રમાણ ધ્યાનમાં રાખ્યા વિના વધુ માનસિક બોજ ઉપાડવામાં આવે તો તેને પરિણામે અપૂરતી ઊંઘ, મંદાગ્નિ, હાથપગમાં કળતર, વારંવાર શરતચૂક, આંખો ઊંડી જવી ને વિચારભ્રમ એવી પરંપરા ચાલે છે. શહેરની ગુજરાતી પ્રજામાં આ રોગના દરદીઓ દિનપ્રતિદિન વધતા જાય છે. એવા સંયોગોમાં મગજ સાથે જ જેને કામ પડ્યું છે તે સર્વ માટે અહીં ચર્ચાયેલો પ્રશ્ન વિચારણીય બની રહે છે.

આજના સુધરેલા જમાનામાં આ વ્યાધિના દરદીઓ વિશેષ જોવામાં આવે છે. આપણા સમાજની રહેણીકરણી તથા આહારવિહારનો થતો હીન, મિથ્યા અને અતિયોગ તેનું મુખ્ય કારણ છે. અત્યારે સંપૂર્ણ તંદુરસ્તી ભોગવતા માણસો ઘણા થોડા જ જોવામાં આવે છે. તેમને કંઈ ને કંઈ ફરિયાદ કરતા સાંભળીએ જ છીએ. તેમાં કેટલીક ફરિયાદો તો એવી વિચિત્ર હોય છે કે દરદી પોતાને શું રોગ થાય છે તે જાણી પણ શકતો નથી, તેમ જ ચોક્કસ કહી પણ શકતો નથી. તેથી કરીને વૈદ્યો તેમ જ ડૉકટરો તેવી અધૂરી અને અચોક્કસ હકીકતો ઉપરથી શો વ્યાધિ છે તેનો નિર્ણય કરી શકતા નથી અને પરિણામે આડીઅવળી ચિકિત્સા થાય છે અને જોઈએ તેવું સુંદર પરિણામ આવતું નથી.

આ જમાનામાં સેંકડે પોણોસો ટકા જેટલા યુવાનો દુર્બળ, નિરુત્સાહી, આંખના ડોળા અંદર બેસી ગયેલા અને ગાલમાં ખાડા પડી ગયેલા હાડપિંજર જેવા જોવામાં આવે છે. તેમાંના કેટલાક તો ઊંચી કેળવણી લીધેલા અગર તો ચાલુ અભ્યાસ કરતા હોય, તેમ જ હાલના જમાનાની બેવકૂફી ભરેલી ફેશન પ્રમાણે જિંદગી ગુજારતા હોય છે. વળી કેટલાક અકાળે વૃદ્ધત્વ પામેલા, શિથિલ, પોતાનો કામધંધો પણ માંડમાંડ ચલાવતા હોય, તેમ જ વાંચવાલખવાનું કામ પણ જેમતેમ બળાત્કારે માંડમાંડ કરતા હોય, અને વાતવાતમાં માથું ચડી આવતું હોય તેવા પણ વિશેષ જોવામાં

આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં તો અનેકશાખીય મન અતિવિક્ષેપકારક છે એટલે આ ક્ષેત્રમાં તો તેની પૂરેપૂરી આવશ્યકતા છે.

આ રાજયોગના ચાર પાદોના સમગ્ર સિદ્ધાંતોને ટૂંકમાં આવરી લેનાર પરંપરાથી ઊતરી આવેલો સંગ્રાહક શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે :

निदानं तापानामुदितमथ तापाश्च कथिताः
सहाङ्गैरष्टाभिर्विहितमिह योगद्वयमपि ।
कृतो मुक्तेरध्वा गुणपुरुषभेदः स्फुटतरो
विविक्तं कैवल्यं परिगलिततापा चितिरसौ ॥

આ ગ્રંથના પ્રથમ પાદમાં—આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક અને આધિદૈવિક—આ ત્રિવિધ તાપનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે; અને તે દુઃખો શા કારણથી ઉદ્ભવે છે તેનું કારણ પણ સૂચવવામાં આવ્યું છે. બીજા પાદમાં સંપ્રજ્ઞાત અને અસંપ્રજ્ઞાત નામની બે પ્રકારના યોગનું, યોગનાં આઠ અંગો સહિત વર્ણન કર્યું છે. ત્રીજા પાદમાં ગુણ અને પુરુષનો વિવેક અથવા પ્રકૃતિ–પુરુષનો વિવેક કે જે મોક્ષનું સાધન છે તે મુક્તિમાર્ગ વિશેષ રીતે સ્પષ્ટ કર્યો છેઃ અને ચતુર્થ પાદમાં આ ચેતનશક્તિ–ઉપરોક્ત ત્રિવિધ તાપથી તદ્દન રહિત છે એમ કૈવલ્યના કથન વડે સ્પષ્ટ કરી બતાવ્યું છે.

★

આવે છે હાથ અગર પગમાં કળતર થતી હોય તો કોઈ કહેશે કે મારું લોહી બગડી ગયું છે, તો કોઈ કહેશે કે મને ધાતુની નબળાઈ છે, અગર પેશાબ કરતાં ધાતુ જાય છે તો કોઈ કહેશે કે મને ગૃહસ્થાશ્રમ ભોગવવાની ઇચ્છા થતી નથી!

આવા આ જમાનાની આપણે હકીકતો અને ફરિયાદો સાંભળીએ છીએ ને આપણે આપણા પૂર્વજોની શારીરિક સંપત્તિ સાથે સરખામણી કરીએ છીએ તે વખતે આપણને દિલગીરી થાય છે અને શરમાવા જેવું લાગે છે ક્યાં તેમના ગુલાબી અને હૃષ્ટપુષ્ટ ચહેરા અને ક્યાં આપણાં હાડપિંજર જેવાં ડાચાં! અત્યારે માણસો જ્યાં ત્રીસ-બત્રીસ વર્ષનાં માંડ થાય છે અને બધા દાંત પડવા માંડે છે અગર કઢાવવા પડે છે જ્યારે આપણા વડીલો એંસીએંસી વર્ષની ઉંમરના હોય છતાં એક પણ દાંત ગયો ન હોઈ સંપૂર્ણ નીરોગી હોય છે અત્યારે જ્યાં છોકરાં દસપંદર વરસની ઉંમરનાં થાય છે ત્યાં તો આંખે ચશ્માં આવી ગયાં હોય છે, ત્યારે આપણા વડીલો તો ઠેઠ વૃદ્ધકાલ પર્યંત પણ બધું લખીવાંચી શકતા આ બધાનું કારણ આપણી કુટેવો, સાચા પોષણનો અભાવ, વેજિટેબલ ઘી ખાવાનું, ચોખ્ખું દૂધ મળે નહિ, दधि न श्रूयते कर्णे घृतस्य का वार्ता? 'દહીંનું તો નામ પણ સાંભળવા મળતું નથી, ત્યાં ઘી મળવાની તો વાત જ શી કરવી?' અને તેને બદલે વધારામાં, આખો દિવસ ચાના રગડા ઢીંચવા તથા સિગારેટો ફૂંક્યા કરવી, ને રાતના ખોટા ઉજાગરા, કરવાના કેટલાક તો પોતાને બહુ જ થોડી અગર મોડી ઊંઘ આવવામાં જાણે કેમ ગૌરવ લેતા હોય તેમ બીજાને ફેશનમાં કહેતા હોય છે, કે 'ભાઈ, આપણને તો બાર વાગ્યા પહેલાં ઊંઘ આવે જ નહિ!' કેમ જાણે એમ કહેવામાં કાંઈ મોટાઈ આવી જતી હોય! ખાસ કરીને મોટાં શહેરો મુંબઈ, અમદાવાદ, કલકત્તા વગેરેમાં આવા રોગો વિશેષ જોવામાં આવે છે.

આ સિવાય આ રોગમાં—મગજની નબળાઈ થવામાં હાલ કેટલીક બિનજરૂરી તેમ જ વધારેપડતી કેળવણી પણ કારણભૂત લાગે છે છોકરાઓની કુમળી વયમાં જ તેમને એટલા બધા વિષયો ભણાવવામાં આવે છે કે તેમનું કુમળું મગજ ઊગતાં જ બહેરું થઈ જાય છે આપણા સદ્ભાગ્યે આપણા દેશના નેતાઓને મોડેમોડે પણ તેનું ભાન થયું છે અને તેમાં યોગ્ય સુધારાઓ થઈ રહ્યા છે તેમાં પણ છેલ્લો શ્રીયુત સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણનનો અહેવાલ યોગ્ય પ્રકાશ પાડે છે અંગ્રેજીમાં જેને ન્યુરેસ્થેનીઆનો રોગ કહે છે તે આ રોગ મોટાભાગે જેઓને વધારેપડતું મગજનું કામ કરવું પડતું હોય—જેવા કે વકીલો, વિદ્યાર્થીઓ, કારકુનો, ન્યાયાધીશો, મહેતાજીઓ, નામું લખનારાઓ, દલાલો વગેરેમાં વધારે પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે

આ વ્યાધિમાં ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેનાં લક્ષણો અને ચિહ્નો થાય છે એ ઉપરથી એની ભયંકરતા કેટલી બધી છે તેનો વાચકને સહેજે ખ્યાલ આવી જશે અને એ ચાલુ જમાનાનો એક મુખ્ય વ્યાધિ હોઈ તે વિશે પણ કંઈ જાણવું જરૂરી છે

હવે આપણે આ વ્યાધિ થવાનાં કારણો જોઈએ મગજ ઉપર વધારેપડતો બોજો, તેમ જ હદ કરતાં વધારે અપાતો મગજનો શ્રમ એ મુખ્ય છે તે સિવાય હસ્તદોષ, વીર્યનો હીન, મિથ્યા અને થતો અતિયોગ, વધારેપડતી કામવાસના પ્રતિકૂળ સંજોગોને લીધે પરાણે પળાતું બ્રહ્મચર્ય, દુઃખી ગૃહસંસાર, રાતના ખોટા ઉજાગરા ખરાબ કામોત્તેજક નવલકથાઓનું વાચન, સાચા અને સારા પોષણનો અભાવ વગેરે મુખ્ય છે બંધકોષ તથા વારંવાર થઈ આવતું અજીર્ણ પણ આ વ્યાધિ થવામાં અમુક ભાગ ભજવે છે હવે આપણે ન્યુરેસ્થેનીઆ વ્યાધિનાં ખાસ ચિહ્નો જોઈએ

આ વ્યાધિ લાંબો વખત રહેતાં દરદી ચીડિયો થઈ જાય છે, વાતવાતમાં ક્રોધે ભરાય છે. કોઈની સાથે સારી રીતે વાત પણ કરી શકતો નથી, વહેમી થઈ જાય છે, ખોટીખોટી મનમાં બીક પેસી જાય છે. કોઈ કોઈ વાર કહેશે કે મારા મગજમાં અમુક જાતના અવાજ થાય છે. બીજાની સાથે બેઠો હોય પણ દરદીને લાગે કે જાણે પોતે એકલો જ બેઠો છે અને જ્યારે ખરેખરો જ એકલો હોય ત્યારે તેવે વખતે તો તેને બહુ જ બીક લાગ્યા કરે છે આ જાતના રોગોને અંગ્રેજીમાં મોનોફોલિયા (Monopholia) કહે છે. કોઈ વખત જાણે તે કેમ કોઈ જંગલમાં અટવાઈ ગયો હોય તેમ લાગ્યા કરે છે જરા પણ ખડખડાટ કે કંઈ અવાજ થાય તો તરત ભડકી ઊઠે છે અને શરીરે પરસેવો છૂટવા માંડે છે. કેઈ કોઈ વાર કેમ જાણે તેનું આખું ઘર હાલતું હોય, અગર અમુક વસ્તુ તેના માથા ઉપર પડશે એવું તેને લાગ્યા કરે છે. કેટલાક આવા દરદી બહુ જ શરમાળ થઈ જાય છે, કોઈની સાથે ખુલ્લી વાત પણ કરી શકતા નથી દરેક બાબતમાં વહેમી થઈ જાય છે, જોખમદારીવાળું કામ કરી શકતા નથી કંઈ ભુલ થઈ જશે અગર તો ભુલ થઈ ગઈ છે એમ ખોટી રીતે માની લે છે કેટલાકને અમુક જાતના ચાળા કરવાની ટેવ પડી જાય છે, કેટલાક એકલાએકલા બબડ્યા કરે છે, કેટલાકને શુકન–અપશુકનના વહેમ ભરાઈ જાય છે આવાં અનેકજાતનાં માનસિક અવ્યવસ્થાનાં ચિહ્નો જણાઈ આવે છે. મતલબ કે તે મગજની વ્યવસ્થાનું સમતોલપણું ગુમાવી બેસે છે આવા દરદીઓને રાત્રે ઊંઘ પણ નજીવી જ આવે છે.

આ વ્યાધિથી પીડાતા રોગીઓ ઘણા મૂંઝયેલા રહે છે અને તેથી કેટલાક લેભાગુ ઊંટવૈદ્યો તેનો ગેરલાભ ઉઠાવે છે. કેટલાક બણગાં ફૂંકનારી એવી ખોટી જાહેર ખબરોથી લેભાઈ તેવા ખોટા ઉપચારોનો આશરો લે છે; પણ તેથી તેમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ફાયદો થતો નથી તેમ જ પોતાનો રોગ મટશે જ નહિ, એવો વહેમ વધારે સજ્જડ થતો જાય છે અને દરદી પરેશાન થાય છે. માટે આવા મોટા ધાધલિયાઓથી સાવચેત રહેવું અને તેમાં ન ફસાતાં કોઈ સારા વૈદ્ય અગર નિષ્ણાત ડૉક્ટરની સલાહ લઈ તે પ્રમાણે વર્તવું. પોતાના વૈદ્ય અગર ડૉક્ટર પાસે પોતાની કોઈ પણ હકીકત છુપાવવી નહિ. જે નક્કર હકીકતો હોય તે બધી જ કહેવી. એથી તેના ઉપાયો લેવામાં સરળતા થાય અને રોગ જલદી મટી શકે. કેટલાક દરદીઓ શરમના માર્યા પોતાની કુટેવો અને બીજી એવી હકીકતો છુપાવે છે તેથી ફાયદાને બદલે નુકસાન થાય છે; માટે તેવું બિલકુલ કરવું નહિ.

જો બંધકોષ રહેતો હોય તો અઠવાડિયામાં એકાદબે વખત એરંડિયું અગર ત્રિફળાની ફાકી જેવો હલકો સાધારણ જુલાબ લેતા રહેવું. ખાવાપીવામાં નિયમિત રહેવું. રાત્રે ઊંઘ આવે કે ન આવે પણ અમુક ચોક્કસ વખતે સૂઈ જ જવું, તેમ કરતાં કરતાં ટેવ પડી જશે અને ઊંઘ આવી જશે. માથામાં રાત્રે તેલ (ધૂપેલ) ઘસાવવું. મન આનંદમાં રાખવું. પોતાને કંઈ વ્યાધિ છે જ નહીં, પોતે તદ્દન તંદુરસ્ત છે એમ માનવું કેટલીક વાર દરદીઓ કંઈ ન હોવા છતાં પણ પોતાને કંઈક બીમારી છે એવું માની લે છે; માટે જેને અંગ્રેજીમાં વિલપાવર કહે છે તે પોતાનું હૃદયબળ કેળવવું ને બિલકુલ નાહિંમત થવું નહિ. પોતાને આનંદ આપે તેવા આનંદી મિત્રોનો સહવાસ રાખવો. સંગીતનો શોખ હોય તો તે પણ શીખવું અગર સાંભળવાની ટેવ પાડવી સંગીત આવા મગજના વ્યાધિઓ મટાડવામાં અગત્યનો ભાગ ભજવે છે પોતાનાં નાનાં બચ્ચાંઓ સાથે પણ ગમ્મત કરવી.

તેમની કાલીકાલી ભાષા કાનને બહુ પ્રિય લાગે છે અને અમાંથી આનંદ મળે છે કંઈ પણ નુકસાન થયું હોય કે જેને લીધે મગજ ઉપર અસર થાય તેવું હોય ત્યારે રામસ્મરણ કરવું, પણ મગજનો કાબૂ ગુમાવવો નહિ રામનામ અમૂલ્ય વસ્તુ છે અને તે ભયંકર દરદો મટાડવાનો પરમ મંત્ર છે

હસ્તદોષ પણ આ વ્યાધિનું મુખ્ય કારણ છે કેટલાક આની પકડમાં એવા સપડાઈ ગયા હોય છે કે તેનાથી છૂટી શકતા નથી અને પરિણામે પાયમાલ થઈ જાય છે તેમ જ ગાંડા બની જાય છે આવા દરદીઓને ચિકિત્સકે પોતાના પ્રેમાળ વર્તનથી તેના મનનો કબજો લેવો જોઈએ આસ્તેઆસ્તે તેમાંથી તે દૂર થાય તેવા ઉપાયો યોજવા જોઈએ અને દરદ સંપૂર્ણ મટી જશે એવું તેના મન ઉપર ઠસાવવું જોઈએ

કામવાસના ઉત્તેજિત થાય તેવી હલકી નવલકથાઓ તથા એવાં મોટાં ચોપાનિયાં વાંચવાં બંધ કરી દેવાં જોઈએ કોઈ સારા ચરિત્રવાળા પુરુષોનો સહવાસ કરવો મહાત્માઓનાં જીવનચરિત્રો વાંચવાં અને તેનું મનન કરવું જેથી આપણા મનને શાંતિ મળે ગૃહસંસારમાં મેળ ન હોય તો સ્ત્રી તેમ જ પુરુષ બન્નેએ અન્યોન્ય અનુકૂળ થવું જોઈએ અકર્મીઓએ નકામા ઝઘડામાં ન ઊતરતાં પોતાનો ગૃહસંસાર આનંદી થાય તેમ કરવું જોઈએ.

આવા દરદીઓએ સવારસાંજ ખુલ્લી હવામાં ફરવાની નિયમિત ટેવ પાડવી જોઈએ કુદરતી સૌંદર્યથી મન ઉપર અસર થાય છે તદુપરાંત શારીરિક કસરત પણ મળે છે ખોરાક પાચન થાય છે અને તેથી ભૂખ પણ સારી લાગે છે

કેટલીક વાર આવા દરદીઓનાં સગાંવહાલાંઓ પણ આ દરદ વધારવામાં મદદ કરે છે દરદીને જોતાં જ 'અરર ભાઈ, તું તો દૂબળો પડી ગયો, મોઢું તો સાવ લેવાઈ ગયું!' સારું લગાડવા માટે આવા બોગ શબ્દો બોલીબોલીને માણસ વધારે માંદો ન હોય તોપણ તેના મનમાં પોતે કંઈક વધારે માંદો છે તેવો વહેમ પેસી જાય છે, તે કેમે કરી નીકળતો જ નથી તેથી આવા દરદીને સગાંવહાલાંથી તદ્દન અલગ રાખવો જોઈએ આવા દરદીઓ પાસે તો તેને હિંમત આપનારા— 'તને કંઈ દરદ છે જ નહિ હમણાં જ મટી જશે' એવું કહેનારા—હિંમતવાળા માણસો જ જોઈએ ખોરાક પણ સારો પૌષ્ટિક લેવો જોઈએ. ખાસ કરી દૂધ વધારે પ્રમાણમાં લેવું જોઈએ. અને આસ્તેઆસ્તે પચતું હોય તે પ્રમાણે દૂધ વધાર્યે જવું ધીરજ અને શ્રદ્ધાથી પાંચથી સાત શેર સુધી તો અવશ્ય પહોંચી જવું કારણ કે 'सद्य शुक्रकर पय'। દૂધનું જલદી વીર્ય બને છે'

પોતાથી બની શકે તેવા પ્રકારની કસરત કરતા રહેવું શરીરે તેલ ચોળવું અને બને તો ચંપી કરાવવી ચંપીથી શરીરના સ્નાયુઓ દૃઢ અને મજબૂત થાય છે અને લોહીનું ફરવું નિયમિત થાય છે જેથી તે આ વ્યાધિ મટાડવામાં સારો ફાયદો આપે છે

ઔષધોપચાર આ વ્યાધિની દવાઓ માટે તો કોઈ સુજ્ઞ વૈદરાજ તથા નિષ્ણાત ડૉક્ટર પાસે જ જવું કારણ કે એ બધી દવાઓ દરદી પોતાની જાતે બનાવી અગર લઈ શકે તેવી નથી હોતી છતાં પણ કેટલીક ઘરગથ્થુ દવાઓ નીચે આપી છે તે યોગ્યતા પ્રમાણે લેવાથી અવશ્ય ફાયદો થશે

અંગ્રેજી દવાઓમાં ફોસ્ફેટ, ગ્લીસરો હોલફેગ, લેસીથીન, સ્ટ્રીકનાઈન, લોહ વગેરે દવાઓના મિશ્રણો મુખ્ય હોય છે

દેશી દવાઓમાં—લોહભસ્મ, પ્રવાલ, શિલાજિત, રૂપાના પાના, સુવર્ણ, વસંતમાલતી, પૂર્ણચંદ્રોદય, મકરધ્વજ લેવાં યોગ્ય માત્રા તથા અનુપાન સાથે ઉપરોક્ત દવાઓ લેવાથી

અવશ્ય ફાયદો થાય છે. તે સિવાય વનસ્પતિજન્ય દવાઓમાં અશ્વગંધ (ઘોડાઆસન), ગોખરુ, શતાવરી, મૂસળી, રામાવળી, બ્રાહ્મી, જટામાંસી અને માલકાંકણી મુખ્ય છે. ઉપરની દવાઓવાળા નીચેનાં ચૂર્ણો વાપરી જોવાં:

સારસ્વત ચૂર્ણ: ઉપલેટ, અશ્વગંધ, સિંધવ, અજમો, જીરું, શાહજીરું, સૂંઠ, મરી, પીપર, કાળીપાટ તથા શંખાવળી; એ દરેક ચીજ સમભાગે લેવી અને તે સર્વેની બરાબર ઘોળી વજ લેવી. પછી તે સર્વનું બારીક ચૂર્ણ કરવું અને ત્યાર બાદ તે ચૂર્ણને બ્રાહ્મીના રસમાં બની શકે તેટલા પૂટો આપવા અને તે સુકાયા બાદ વાપરવું. માત્રા બેઆનીથી પાવલીભાર. સવારસાંજ મધ તથા ઘીની સાથે લેવું. ઉપર થોડું દૂધ લેવું.

ધોળી મૂસળી, કાળી મૂસળી અને ગોખરુ દરેક પાંચ તોલા, એખરો, શતાવરી, બળદાણા અને બહુરૂપી-દરેક ત્રણત્રણ તોલા, કૌચાનાં બીજ, મોચરસ, અક્કલકરો, નાગકેસર-દરેક બબ્બે તોલા; તજ, ઇલાયચી, તમાલપત્ર અને જાવંત્રી--દરેક એકેએક તોલો લઈ, એ સર્વ દવાઓનું બારીક ચૂર્ણ કરવું અને તેની બરોબર સાકર મેળવવી. માત્રા બેઆનીથી પાવલીભાર. દૂધ સાથે સવાર-સાંજ લેવું. આ સિવાય આમળાનો મુરબ્બો, ચ્યવનપ્રાશાવલેહ, જીવન વગેરે ફાયદો કરે છે.

આવા દરદીઓની ચિકિત્સા કરતાં પહેલાં તેનો પોતાના તરફ સંપૂર્ણ વિશ્વાસ સંપાદન કરી લેવો જોઈએ અને મન પર અસર થાય તેવું જ વર્તન રાખવું જોઈએ. આને માનસિક ઉપચાર કહે છે. આથી દરદીને જલદી અને સચોટ ફાયદો થાય છે.

⁂

નક્કર ? વાસ્તવિક ? તમે કોને નક્કર અને વાસ્તવિક કહો છો ? આધ્યાત્મિક શક્તિને. તેની પોતાની નક્કર વાસ્તવિકતા છે. એ શક્તિ આપણે જાણી શકીએ તેવું (દાખલા તરીકે પ્રવાહ જેવું) રૂપ લઈ શકે છે અને આપણી ઇચ્છા મુજબ ગમે તે પદાર્થ ઉપર આપણે તેને મોકલી શકીએ છીએ, તદ્દન વાસ્તવિક દેખાય એવી નક્કર રીતે.

આધ્યાત્મિક ચેતનાની અંદર સ્વાભાવિક રીતે જ રહેલી શક્તિની આ એક સિદ્ધ હકીકત છે. પરંતુ આ સિવાય બીજા પણ હરકોઈ સૂક્ષ્મ બળનો સંકલ્પપૂર્વક પ્રયોગ થઈ શકે છે. એ બળ પછી આધ્યાત્મિક હોય, મનોમય હોય યા તો પ્રાણનું પણ હોઈ શકે છે, અને જગતમાં કોઈ પણ ધારેલે સ્થળે અમુક ધારેલું પરિણામ લાવવા માટે તે વાપરી શકાય છે. જેવી રીતે અદૃશ્ય ભૌતિક શક્તિઓ (વિશ્વ-તરંગો ઇ.)નાં મોજાં હોય છે, વિદ્યુતના પ્રવાહો હોય છે, તેવી જ રીતે મનઃશક્તિનાં પણ આંદોલનો હોય છે. વિચારોના, ઊર્મિઓના—દાખલા તરીકે ક્રોધ, શોક ઇત્યાદિના પ્રવાહો પણ હોય છે. એ પ્રવાહો નીકળીને બીજાઓ પર અસર કરે છે. લોકોને એ પ્રવાહો ક્યાંથી આવે તેની ખબર નથી હોતી, પ્રવાહ જેવું કશું આવ્યું કે કેમ તેની પણ કશી ખબર નથી હોતી. લોકો એનું જે પરિણામ આવે છે તે જ માત્ર અનુભવે છે. જેનામાં સૂક્ષ્મ અથવા તો આંતર શક્તિઓ જાગૃત થઈ હોય છે તેઓ આ પ્રવાહોને આવતા, પોતાના પર હુમલો કરતા અનુભવી શકે છે. એ જ રીતે સારી કે નરસી અસરો પણ પોતાનો ફેલાવો કરી શકે છે. એ ફેલાવો કશો ઇરાદો ન હોય તોપણ સ્વાભાવિક રીતે થતો રહે છે. પરંતુ આવી અસરોને ઇરાદાપૂર્વક પણ ઉત્પન્ન કરી શકાય છે. વળી કોઈ ખાસ હેતુસર આધ્યાત્મિક બળને અથવા બીજા કોઈ બળને પણ નવું ઉત્પન્ન કરી શકાય છે. વળી કોઈ બાહ્ય ક્રિયા, સંભાષણ કે બીજા કોઈ સાધનની મદદ વિના, સંકલ્પ–શક્તિનો કે વિચારોનો પણ સીધેસીધો અસરકારક પ્રયોગ કરી શકાય છે. આવો બાહ્ય સાધનોની મદદવિનાનો પ્રયોગ મૂર્તરૂપનો ન લાગે છતાં તેની અસર તો થાય છે જ. આ વસ્તુઓ ખાલી કલ્પનાઓ, ભ્રાંતિઓ કે ધતિંગ નથી એ સાચી ઘટનાઓ છે.

તા. ૯-૨-૧૯૪૩

—શ્રી અરવિંદ

तस्माद् योगी भवार्जुन

શ્રી લલ્લુભાઈ ઉપાનકાર

જે ક્રિયા દ્વારા બ્રહ્મ સાથે જીવ ઉત્કૃષ્ટ સંબંધ રાખી શકે તે યોગ યોગસાધના જેવી અતિ સૂક્ષ્મ પ્રક્રિયામા આપણા તત્ત્વજ્ઞો બહુ ઊંડા ઊતરી શક્યા હતા આપણા ષડ્દર્શન શાસ્ત્રોમા પાતંજલયોગદર્શનને સ્થાન મળ્યુ છે એ બતાવે છે કે, પ્રાચીન મહાપુરુષોએ યોગનુ મહત્ત્વ કેટલુ આંક્યુ હતુ ધર્મક્ષેત્ર ગણાયેલા કુરુક્ષેત્રમા અર્જુનને યોગી બનવાનો ઉપદેશ આપનાર શ્રીકૃષ્ણની એ ઘોષણા પાછળ 'યોગ'નો શો ધ્વનિ હતો, અને યોગના પ્રકારો તથા તેને વ્યવહારમા કેવી રીતે મૂકી શકાય, તે વાત લેખકે અહીં સરળતાથી સમજાવી છે

ઈસવીસન પૂર્વે ૩૧૦૦ વર્ષ પર કુરુક્ષેત્રની યુદ્ધભૂમિમાં કૌરવપાંડવના વિશાળ સૈન્ય મધ્યે મહારથી અર્જુનને ઉદ્દેશીને યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું હતું 'तस्माद्योगी भवार्जुन' (હે ભારત! તું યોગી થા) સામાન્ય રીતે સંસારના પ્રપંચી વ્યવહારથી દૂર અરણ્યમાં રહી તીવ્ર તપશ્ચર્યા કરનારને યોગી કહેવાનો પરિપાઠ છે, છતાં અહીં યુદ્ધના આરંભ માટે યોગી થવાનુ કહ્યું, એમાં કોઈક ગૂઢ હેતુ રહેલો જણાય છે

દ્રોણગુરુની ધનુર્વિદ્યા અને કૃષ્ણ જેવા સારથિની કુમકથી શત્રુદળને સંહારી વિજય મેળવવા સમરાંગણમાં આવેલા અર્જુનને જંગલમાં જઈને યોગ સાધવાનો આદેશ શ્રીકૃષ્ણે નથી આપેલો—એમ ગીતાના સંગ્રહકારે અંતમાં સિદ્ધ કર્યું છે

વારતવમાં અનેક પ્રશ્નોત્તર પછી મહાબાહુ અર્જુને શ્રીકૃષ્ણના ઉપદેશનું અનુપમ રહસ્ય વિનય અને વિવેકથી ગ્રહણ કર્યું, જેને પરિણામે મહાભારતના ઘોર યુદ્ધમાં તે વિજયી બન્યો, એમ ભારતની કથા સાક્ષી પૂરે છે

તો અહીં પ્રશ્ન એ થાય છે, કે માથે ઝઝૂમતા સંકટ વચ્ચે અર્જુને કેવા પ્રકારનો યોગ સાધ્યો હતો? તેણે જે યોગ યુદ્ધભૂમિ પર રહીને સિદ્ધ કર્યો તે આપણાથી વ્યવહારમાં રહીને ન સાધી શકાય?

અનેક સૈકાઓ ગયા, જગતની ઇતર પ્રજાના શબ્દકોશમાં ભારતભૂમિના પારિભાષિક શબ્દ તરીકે યોગી શબ્દ રૂઢ થયેલો છે વિશ્વની શિક્ષિત પ્રજા દૃઢતાથી માને છે, કે યોગી એટલે હિંદુસ્તાન દેશની એક મહાન વિભૂતિ જગતની જાહેર વ્યક્તિઓ નિઃશંક લેખે છે કે યોગી એટલે નિગૂઢ, દિવ્ય શક્તિ ધરાવનાર ભારતનો એક તપસ્વી

યોગ શબ્દ અનેક ઉન્નત માર્ગ માટે વપરાય છે ભગવદ્‌ગીતાના અઢાર અધ્યાયને અઢાર પ્રકારના યોગો ગણવામાં આવ્યા છે તદુપરાંત અન્ય શાસ્ત્રોમાં ચાળીસ ઉપર યોગના પ્રકારો ઉપલબ્ધ થાય છે આમ ભિન્નભિન્ન નામ અને વિવિધ પ્રકાર હોવા છતાં એ સર્વ યોગોનું દૃષ્ટિબિંદુ એક જ છે

યોગની વ્યાખ્યા આપવી હોય તો એમ કહેવાય કે અવનત આત્માનો ઉન્નતિ સાથે સુમેળ કરાવે તેનુ નામ યોગ છે

ઇચ્છિત વસ્તુની પ્રાપ્તિને પણ યોગ કહેવાનો રિવાજ છે પણ માનવીની સઘળી ઇચ્છાઓ સર્વદા શ્રેયસ્કર જ નથી હોતી, જેથી ઇચ્છાનો અભાવ હોવો એ આત્મોન્નતિ માટે અતિ ઉત્તમ પ્રક્રિયા મનાય છે તેમજ વ્યાવહારિક સાધનોની વિપુલતાથી પણ લૌકિક રીતે મનુષ્યની ઉન્નતિ થયેલી કહેવાય છે, પરંતુ ઐહિક સુખનાં સાધનોમાં લુબ્ધ થયેલા મનુષ્યને આત્મોન્નતિની ઉદાત્ત ભાવના નથી ઊપજતી, જેથી વૈરાગ્યની સ્થાપના માટે

ઐહિક સુખનાં સાધનો દ્વારા થતી ઉન્નતિને સર્વથા ગૌણપદ અપાયેલું છે.

ગુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ તત્ત્વચિંતક શ્રી. મશરૂવાળાના ગુરુ શ્રી કેદારનાથજીનું એક વાક્ય છે કે 'ઉન્નતિનો માર્ગ સુખ અને સગવડતામાં થઈને પસાર થતો નથી.'

વિજ્ઞાનની અતિવિસ્મયકારક શોધોના આ નવયુગમાં માનવી ઉન્નતિને શિખરે ચઢ્યો છે, એમ આત્મશક્તિથી અજ્ઞાત જનો માને છે. પરંતુ આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ વિના આધુનિક ઉન્નતિ એ સાચી ઉન્નતિ નથી એમ જગતના પરમતત્ત્વજ્ઞો અદ્યાપિ નીડરતાથી પડકારે છે.

સર રાધાકૃષ્ણન્ લખે છે, કે 'વિજ્ઞાને આપણને જ્ઞાનની મર્યાદા વધારી આપી, એટલા જ માટે આપણે માનીએ છીએ, કે આપણે પ્રકૃતિ પર જીત મેળવી છે, છતાં આપણી પોતાની આંતરિક પ્રકૃતિ પર આપણે હજુ વિજય મેળવી શક્યા નથી ને એ વિજય આપણાથી જેટલો દૂર અગાઉ હતો તેટલો જ અત્યારે પણ છે.'

આ ઉપરથી જાણી શકાય છે કે ઉન્નતિમાત્રનો અંતર્ભાવ આત્મિક ઉન્નતિમાં થઈ જાય છે, એથી જ કહેવાયું છે કે 'નિત્ય જીવનની સત્ય શોધ વિણ અન્ય શોધ સહુ ધૂળ સમાન.'

ઉત્કર્ષનાં સાધનોને સંગ્રહી સાધ્ય વસ્તુ માટે સતત પ્રયત્ન કરવો, એ યોગનું સાદું સ્વરૂપ છે, માનવજીવનનું એ એક અતિ મહત્ત્વનું કાર્ય કરે છે. સર્વોત્કૃષ્ટ આનંદની પ્રાપ્તિ એ જીવમાત્રની મહદિચ્છા હોય છે, તેની પ્રાપ્તિ માટેના પ્રત્યેક માર્ગને યોગ કહી શકાય. એનો અધિકાર કોઈ પણ વર્ણના જિજ્ઞાસુને છે એમ યોગપારંગત શ્રીસુરેશ્વરાચાર્યે સિદ્ધ કરેલું છે.

કેવળ ખાઈપીને મોજમજા કરી ખૂબ ધનમાલ મેળવી લેવાં, એનાથી વિશેષ ઊંચી ભાવના જેમને નથી તેવા મનુષ્યો માટે શાસ્ત્રનું કથન બકવાદરૂપ હોય છે. પણ જેમના ચિત્તમાં પોતાને જીવનનું તત્ત્વ સમજાય, પોતે અને પોતાનો સમાજ અભ્યુદયને માર્ગે વધે એવી ઉદાત્ત ભાવના ભરેલી હોય, તેમને મહાન પુરુષોનાં અનુભવસૂત્રો સચોટ માર્ગદર્શક બની રહે છે.

ઇંદ્રિયગમ્ય વિષયોના સંયોગથી આનંદની પ્રાપ્તિ થાય એ યોગાનંદની અપેક્ષાએ આનંદની અતિ ક્ષુદ્ર અવસ્થા મનાય છે.

ઐહિક સુખેચ્છાથી પર નિષ્કામકર્મ, અનન્ય ભક્તિ કે અપરોક્ષ તત્ત્વજ્ઞાનના રાહે સચ્ચિદાનંદનો સાક્ષાત્કાર કરવો એ મનુષ્યની સર્વોચ્ચ ઉન્નતિનું અંતિમ પદ છે અને તે જ યોગીને ઇપ્સિત હોય છે.

શ્રી કિશોરલાલ મશરૂવાળા કહે છે કે 'યોગ કે સમાધિ સામાન્ય મનને થતાં જ નથી એમ માનવાનું નથી. ચિત્તના એ સ્વાભાવિક ધર્મો છે અને દરેકને એનો કંઈક અનુભવ છે જ પણ એના પ્રત્યે લક્ષ ગયું નથી તથા એના ઉપર નિયંત્રણ મેળવ્યું નથી. આ બે ભેદ રહેલા છે.'

એ નિયંત્રણ મેળવવા માટે જ અનેક પ્રકારના યોગો અસ્તિત્વમાં આવેલા છે. અને તેઓનો સમાવેશ મુખ્ય ચારમાં થઈ જાય છે. (૧) હઠયોગ, (૨) લયયોગ, (૩) મંત્રયોગ અને (૪) રાજયોગ.

(૧) હઠયોગમાં પ્રાણાયામની પ્રક્રિયાથી શ્વાસોચ્છ્વાસનું નિયમન કરી મેરુદંડના અંતર્ભાગે રહેલી કુંડલિની શક્તિનું ઉત્થાન કરવાનું હોય છે શ્રી સ્વાત્મારામ યોગીંદ્રે એનું 'હઠયોગપ્રદીપિકા'માં સવિસ્તર વર્ણન કરેલું છે.

મહાત્મા ગાંધીજી એના સંબંધે લખે છે કે 'અંતઃશૌચ વિનાના પ્રાણાયામાદિ બંધનનું એક સાધન બની મનુષ્યને મોહકૂપમાં વધારે ઊંડે લઈ જાય છે.' સ્વામી

વિવેકાનંદે કહેલું છે કે હઠયોગ એ જ્ઞાન પ્રાપ્તિનો માર્ગ નથી, પણ એમાંની એકાદ બે કૃતિઓ ઘણી ઉપયોગી છે ' હઠયોગનાં ષટ્કર્મો-નેતિ ધોતિ, નૌલિ બસ્તિ, ત્રાટક અને કપાલભાતિ પ્રત્યક્ષ ગુરુ વિના બહુધા નુકસાન કરનારાં ગણાય છે

(૨) લયયોગમાં વિષયોની વિસ્મૃતિ કરવાના ઉપાયોનો સમાવેશ થાય છે એમાં પ્રાણાયામાદિ હઠયોગની ક્રિયાના ક્રમ વિના જ શાંભવી મુદ્રાના અભ્યાસથી શરીરમાં આવેલાં ષટ્ચક્રો પૈકી કોઈ એકમાં દૃષ્ટિ પ્રાણ અને ચિત્તને બ્રહ્મભાવનામાં સ્થાપિત કરવાનાં હોય છે

(૩) મન્ત્રયોગમાં ' હ 'કારથી નીકળતા અને ' સ 'કારથી પ્રવેશતા શ્વાસોચ્છ્વાસની ક્રિયા પર ધ્યાન આપી તેને પદ્ધતિસર ઉલટાવી "સોહં ' જપના અભ્યાસથી મનને સ્થિર કરવાનો ઉદ્દેશ રહેલો છે, અર્થાત્ અહોનિશ ઇષ્ટદેવના જપમાં વૃત્તિને ભક્તિભાવે તદ્રૂપ કરવાની એમાં નેમ રહેલી છે તથા નાદાનુસંધાનની પ્રક્રિયાનો એ યોગમાં અંતર્ભાવ ગણેલો છે

(૪) રાજયોગમાં ચિત્તની અનાત્માકાર વૃત્તિનો નિરોધ કરવાનો આશય છે પતંજલિ મુનિએ એનો આજીવન અનુભવ કરીને ૧૯૪ સૂત્રોમાં તેનું નિરૂપણ કરેલું છે, જે યોગદર્શનને નામે ઓળખાય છે સઘળા યોગમાર્ગોનો આ યોગમાં બહુધા સમાવેશ થતો હોવાથી અને એના આરંભના બે અંગો સિવાય બીજા યોગો અપંગ બની જતા હોવાથી ષડ્દર્શનોમાં ચોથું દર્શનશાસ્ત્ર પાતંજલયોગને ગણેલું છે બધા યોગોનો એ નિયામક રૂપ હોવાથી એને રાજયોગનું પ્રભાવશાળી નામ અપાયેલું છે એનાં આઠે અંગો ક્રમાનુસાર સિદ્ધ કરવાનાં હોવાથી એ અષ્ટાંગયોગના નામથી પણ સુપ્રસિદ્ધ છે એ આઠ અંગો અનુક્રમે જોવાં છે તે નીચે પ્રમાણે છે

(૧) યમ એનાં ઓછાંવત્તાં ઉપાંગો પ્રચલિત છે પુરાણ શાસ્ત્રમાં બાર, સ્મૃતિ શાસ્ત્રમાં દશ અને યોગદર્શનમાં પાંચ ગણેલાં છે, અર્થાત્ બાર અને દશ અંગોનો મુનિ પતંજલિએ નીચેના પાંચમાં જ સમાવેશ કરેલો છે (ક) અહિંસા કોઈ પણ જીવને મન વચન, કર્મથી દૂભવવો નહીં (ખ) સત્ય જે સાચું હોય તે જ બોલવું (ગ) અસ્તેય પારકી વસ્તુની ચોરી ન કરવી (ઘ) બ્રહ્મચર્ય એક પત્નીવ્રત કે એક પતિવ્રતથી ઇંદ્રિયનો નિગ્રહ કરવો (ઙ) અપરિગ્રહ નિર્વાહની વસ્તુનો અધિક સંગ્રહ ન કરવો (શબ્દાર્થ અ એટલે નહીં અ+હિંસા=હિંસા નહિ કરવી અ+સ્તેય=ચોરી નહિ કરવી, બ્રહ્મ+ચર્ય =બ્રહ્મની શોધ કરવી, અ+પરિગ્રહ=મફત લેવું નહિ, અધિક સંગ્રહવું નહિ દાન પણ પરિગ્રહ ગણાય છે)

આ પાંચ યમોનું દેશકાળ અને વસ્તુના પરિચ્છેદ એટલે અપવાદ સિવાય પાલન કરવું, કરાવવું અને સંમતિ આપવી તે સાર્વભૌમ વ્રત કહેવાય છે

(૨) નિયમ આ નિયમ અંગનાં પણ ઓછાંવત્તાં ઉપાંગો પ્રચલિત છે પુરાણમાં બાર અને સ્મૃતિમાં દશ છે તેનો યોગદર્શનમાંના પાંચમાં સમાવેશ કરેલો છે એમાં એક ખાસ સરળતા એ છે કે આપણા બંને હાથની દશ આંગળીઓ થાય તેના આધારે પાંચ યમ અને પાંચ નિયમની દિનરાત સહેજે સ્મૃતિ રહી શકે છે (ક) શૌચ શરીર અને મન બંનેને શુદ્ધ રાખવાં (ખ) સંતોષ નિર્વાહનાં સાધનોમાં સાધારણ પ્રયત્નોથી જે મળે તેમાં રાજી રહેવું (ગ) તપ ધર્મના પાલન માટે આગતાથી કષ્ટ પડે તે સહન કરવું (ઘ)

સ્વાધ્યાય: આવશ્યક સત્શાસ્ત્રોનો અને સંધ્યાવંદન-પાઠપૂજા આદિ નિત્યકર્મનો નિયમિતપણે અભ્યાસ કરવો. (ઙ) **ઈશ્વર પ્રણિધાન:** સઘળાં સત્કર્મો ઈશ્વરની પ્રીતિ અર્થે તેને જ માટે કર્યાં છે એવી ભાવના રાખી નમ્રતા ધારી અહંકારથી રહિત થવું.

(૩) **આસન:** પદ્માસન અથવા સિદ્ધાસન વગેરેમાંથી કોઈ પણ રીતે આસાનીથી લાંબો સમય સ્થિર, ટટાર બેસી રહેવાનો મહાવરો પાડવાથી ચળવિચળતા દૂર થાય છે. ત્રણ કલાક સુધી એક જ આસને બેસી શકાય, ત્યારે તે આસન સિદ્ધ થયેલું ગણાય છે.

(૪) **પ્રાણાયામ:** પ્રાણ-અપાન વાયુની ડાબા-જમણી શ્વાસોચ્છ્વાસ લેવાની ગતિને નિયમિત રીતે ચલાવવા માટે પૂરક, કુંભક અને રેચકના ક્રમથી પદ્ધતિસર અભ્યાસ કરવો. ચિત્તની સ્થિરતા માટે પ્રાણની સ્થિરતા ઉપયોગી ગણાય છે. પ્રાણવિનિમય અર્થાત્ મેસ્મેરિઝમના પ્રયોગો આ અંગની જ વિશિષ્ટ પ્રક્રિયાઓ છે.

(૫) **પ્રત્યાહાર:** ચિત્તની વૃત્તિઓને બહારના વિષયોમાંથી યત્નપૂર્વક હઠાવીને અંતર્મુખ કરવા માટે કોઈ એક નિર્ધારેલા આકાર રૂપમાં વાળી લાવવાનો અભ્યાસ કરવો તે.

આ પાંચે અંગો યોગનાં બાહ્યાંગ ગણાય છે; કારણકે તે અંગોના દૃઢ પાલન વિના બાકીનાં અંગો સિદ્ધ નથી થતાં અને હવે પછીનાં અંગો યોગનાં અંતરંગ અંગો ગણાય છે.

(૬) **ધારણા:** ચિત્તની એકાગ્રતા માટે કોઈ એક સાકાર વસ્તુ પર વૃત્તિને ચોટાડી રાખવાના યત્નને ધારણા નામ અપાયેલું છે. અહીં ધ્યેયની પસંદગી મનની પ્રીતિનો વિષય બનાવી શકાય છે. મૂર્તિનો ઉદ્ભવ એને માટે જ થયેલો મનાય છે. બાર માત્રા એટલે દશ સેકંડ સુધી ચિત્તની વૃત્તિ, ધ્યેયની સાકાર વસ્તુ પર સ્થિર રહે ત્યાં એક ધારણા સિદ્ધ થયેલી ગણાય છે.

(૭) **ધ્યાન:** વૃત્તિને ઇચ્છિત વસ્તુ પર બાર ધારણા સુધી એટલે ૧૨૦ સેકંડ અથવા બે મિનિટ સુધી સ્થિર રાખી શકાય, ત્યારે ધ્યાનાવસ્થા સિદ્ધ થયેલી ગણાય છે.

અહીં સુધી અનેક સાધકો આવી શકે છે, પણ હવે પછી સાધકજનોને વિઘ્નો નડવાનો આરંભ થાય છે. એ ચાર પ્રકારનાં હોય છે. તેને યોગના અંતરાયો કહે છે. એનો સામનો કરવામાં પોણોસો ટકા જેટલા સાધકો પાછળ પડે છે, જેથી અહીંથી આગળ જતાં અટકી પડાય છે. યોગનાં વિઘ્નો: (ક) **લય:** એટલે ઊંઘ. તે અતિશ્રમ, ઉજાગરો અને અતિ આહારથી ઊપજે છે. (ખ) **વિક્ષેપ:** એટલે ચિત્તની ચંચળતા. પ્રત્યાહાર અને ધારણાના અભ્યાસથી વૃત્તિ સ્થિર થવા માંડેલી હોય પણ કોઈ પ્રબળ સંસ્કારના કારણે અગર આજુબાજુના કોલાહલને લીધે થોડીથોડી વારે ચિત્ત ચલિત થઈ જાય છે, જેથી ધારણામાંથી ધ્યાનમાં ચિત્તવૃત્તિનું સ્થાપન નથી થતું. એના ઉપાય તરીકે ઉત્સાહ અને અભ્યાસમાં દૃઢતા વધારી નીરવતાના સંજોગો ઉપજાવવા જોઈએ. (ગ) **કષાય:** એટલે સ્ત્રી, પુત્ર, ધન આદિ વૈભોગોમાં રાગની સ્મૃતિ. અહીં વૈરાગ્ય હોવા છતાં પૂર્વકાળમાં ભોગવેલા ભોગો યાદ આવી જાય છે, જેથી ચિત્તની ધ્યાનાવસ્થાનો ભંગ થઈ જાય છે. એના ઉપાય માટે ભોગમાં દોષદૃષ્ટિ જોવી અને તેની વિસ્મૃતિ કરવી. (ઘ) **રસાસ્વાદ:** એટલે ચિત્તની સ્વલ્પ સ્થિરતાથી જે આનંદ થાય છે તેમાં અલમ્ બુદ્ધિ ઊપજવી તે રસાસ્વાદ કહેવાય છે. એ સ્વલ્પાનંદમાં સંતોષ માની લેવાથી સમાધિના અલૌકિક આનંદથી વંચિત રહેવાય

છે અને અત્પાનદ પણ સમય જતા લુપ્ત થઈ જાય છે તેથી એના ઉપાયરૂપે ધીરજથી અભ્યાસને આગળ વધારવા ઉત્સાહ રાખવો

આ ચારે દોષોનો વિજય કર્યા પછી જ સપ્રજ્ઞાત સમાધિની કક્ષામાં પ્રવેશી શકાય છે

(૮) સમાધિ બાર ધ્યાન એટલે ચોવીસ મિનિટ સુધી ચિત્તવૃત્તિ ધારેલી વસ્તુ પર સ્થિર રહે તેને સપ્રજ્ઞાત સમાધિની અવસ્થા કહેવાય છે ધ્યાતા, ધ્યાન અને ધ્યેય એટલે ધ્યાન ધરનાર પુરુષ, ધ્યાન ધરવાની વસ્તુ અને એ બનેનુ જોડાણ કરનારી વૃત્તિ—એ ત્રણની સામ્ય અવસ્થા (એટલે જુદાપણાનુ ભાન નહી રહેવુ તે)ને નિર્વિકલ્પ સમાધિ કહે છે પહેલી સપ્રજ્ઞાત સમાધિ તે સગુણ અવસ્થાની અને બીજી નિર્ગુણ અથવા ગુણાતીત અવસ્થાની સમાધિ કહેવાય છે અને એ જ યોગનુ સર્વોચ્ચ પદ છે

આ ઉપરથી જાણી શકાય છે કે યમ અને નિયમ એબે અગો નીતિશિક્ષણના જ વિભાગો છે પણ એ બને યોગના પણ પાયારૂપ હોવાથી એના વિના યોગની સિદ્ધિ નહિ થઈ શકે એ બને અગના પ્રત્યેક ઉપાગનો આપણાં મન, વચન અને કર્મની ક્રિયામાં આવિર્ભાવ થવા પછી જ યોગના અનુપમ સામર્થ્યની પ્રત્યક્ષ પ્રતીતિ થવા માંડે છે

પ્રાચીન અને અર્વાચીન અનેક મહા પુરુષોએ એનો ઊડો અભ્યાસ કરી એ સબધી સરળ ટીકાઓ લખેલી છે, જેથી સામ્પ્રતમાં નવીન સાધકોનો માર્ગ સુગમ બનેલો છે જેમ અજાણ્યા પ્રદેશમા ઘણા રસ્તા ભેગા થયા હોય ત્યાં પ્રત્યેક રસ્તા પર તે ક્યાં જાય છે તે જણાવનારાં પાટિયાંથી પ્રવાસીની મૂઝવણ ઘણે અશે મટી જાય છે તેવી જ સરળતા અનુભવીઓની આગમ વાણીથી જિજ્ઞાસુઓને થઈ શકે છે

સ્વામી વિવેકાનદે એ વિષયને ઘણી જ સરળતાથી સમજાવતાં કહ્યું છે કે 'રાજયોગ, મનુષ્યજાતિને તેના પ્રતિષ્ઠિત સ્થાને પહોંચાડવા માટેનો અનુભવસિદ્ધ અને શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી તૈયાર કરેલો માર્ગ બતાવી દે છે '

શ્રી નથુરામ શર્માએ ગુર્જરગિરામાં સાધારણ જનોના કલ્યાણ માટે 'યોગકૌસ્તુભ' નામની ટીકા રચેલી છે, યોગી શ્રીઅરવિંદબાબુ એ 'યોગઆધાર' આદિ ટીકામાં સાધકોને સરળ માર્ગો બતાવ્યા છે

સાધકોની યોગ્યતા યમનિયમના તીવ્ર પાલન ઉપર જ હોય છે વિશુદ્ધ આચાર માટે બેદરકાર રહીને ઉત્તમાંગોમાં હડફી આગળ વધનાર પોતાને જ નુકસાન કરી બેસે છે જેથી યોગમદિર ચણવાનો નિશ્ચય કરનારે યમનિયમરૂપ પાયાની સુદૃઢતા માટે ખૂબ ચીવટ રાખવી પડે છે, અને એનુ પાલન વ્યવહારમાં રહીને પણ થઈ શકે છે એમ કોઈ પણ મહાપુરુષના પૂર્વજીવન પરથી જોઈ શકાશે

સર રાધાકૃષ્ણન કહે છે 'માણસો વનમાં કે ગુફાઓમાં જાય છે તેનુ કારણ એ છે કે તે સ્થળો આત્માને તેના પરિચિત વાતાવરણમાંથી ખેંચી લેવામાં મદદગાર હોય છે આમ જગતને છોડી એકાંત સ્થળમાં ચાલ્યા જવુ એ મદદગાર છે ખરુ પણ તેના વિના સાધના ન જ થઈ શકે એવુ નથી નિગ્રહથી ટેવાયલા મનની એકાગ્રતામાં સામાન્ય જીવન અથવા પરિચિત વાતાવરણથી ભંગ પડતો નથી'

વ્યવહારમાં રહેલો યોગસાધક યોગના પ્રારભિક અગોનો નિષ્કામ ભાવે અભ્યાસ કરી તેના આદર્શને જીવનમાં ઉતારવાનો પ્રયત્ન કરે તે દરમ્યાન સત્સગ, વિવેક,

વૈરાગ્ય, શમદમાદિ નિગ્રહી બળવડે કામાદિ વિકારોનો વારંવાર સામનો કરી શકે છે. એવા અનુભવની પરંપરાને અંતે હૃદયમાં રહેલા હિતશત્રુઓ પર અંકુશ મેળવવાની ગુપ્ત શક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે.

યોગ સાધવાની શક્તિ આપણા સહુમાં રહેલી છે પણ તે શક્તિ જગતની નાશવંત વસ્તુઓ મેળવવામાં વપરાઈ જાય છે. એથી જ સર રાધાકૃષ્ણને કહ્યું છે કે 'આ શક્તિનો વિકાસ એ મનના સામાન્ય વ્યાપારોથી નિરાળી વસ્તુ નથી પણ એ સર્વ વ્યાપારોને સર્વભાવે ઈશ્વર વિષે એકાગ્ર કરવાથી એ યોગ સધાય છે.' ગીતાજીનું અંતિમ ઉપદેશ-સૂત્ર પણ એમ જ કહે છે:

ધર્માધર્મના પ્રશ્નો સોંપ તું મુજને બધા,
શરણું રાખ તું પાર્થ! અનન્યાશ્રયથી મુજ,
હું તને સર્વ પાપોથી મુકાવીશ, નચિંત રહે.'
(ગીતાધ્વનિ ૧૮, ૬૬)

સ્ત્રી, ધન, કીર્તિ, પરિવારમાં આસક્ત પુરુષને શાસ્ત્રનાં વિધાન બહુ મહત્ત્વનાં નથી લાગતાં. તેમને વિકારો–પ્રકૃતિ–ગુણો અથવા માયા જે કહો તે, જેમ નચાવે તેમ નાચવું ગમે છે. પણ નિઃશ્રેયસને વાંછનાર પુરુષને તો ખાસ બે કર્તવ્યો અવશ્ય કરવાનાં હોય છે. તેમાં પ્રથમ છે શમદમ અથવા યમનિયમના પાલન વડે ઇંદ્રિયનિગ્રહ અને બીજું છે ચિત્તવૃત્તિના નિરોધ માટે સતત અભ્યાસ. એમાં પહેલા કર્તવ્ય માટે સંસાર એક દુર્ગરૂપે ઉપયોગી થાય છે. ત્રીજા અને ચોથા આશ્રમમાં આત્માનંદને અનુભવવા માટેનો પૂરો સંગ્રામ ગૃહસ્થાશ્રમમાં જ કરવાનો હોય છે. એ જ સમયે નિષ્કામતાથી દૈવી સંપત્તિને સંગ્રહી આસુરી ભાવનાની સત્તામાંથી અંતરરાજ્યને મુક્ત કરવાનાં અનેક યુદ્ધો ખેલવાનાં હોય છે. પરિણામે આ દેહમાં જ યોગી મુક્તિને માણી સ્વરાજ્ય–સ્વરૂપ આત્મસામ્રાજ્ય પામે છે.

આ મહાન હેતુને અનુલક્ષી કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધારંભે મોહથી હતાશ બનેલા અર્જુનને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે કહેલું:—

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः।
कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन॥
(ગીતા ૬-૪૬)

'તપસ્વી એટલે તપશ્ચર્યાના ફલરૂપસિદ્ધિ મેળવવાની ઇચ્છાવાળા સાધકના કરતાં, યોગી એટલે વ્યવહારમાં રહીને નિષ્કામતાથી સ્વકર્તવ્ય બજાવનાર સત્પુરુષ અધિક છે; જ્ઞાની એટલે અનેક શાસ્ત્રોને જાણ્યા છતાં આત્માનુભવથી રહિત શુષ્ક જ્ઞાની કરતાં પણ તે આત્મદર્શી અધિક મનાય છે. તેમજ કર્મકાંડી એટલે સ્વર્ગ, વૈકુંઠ આદિ પરલોકનાં સુખની તમન્નાવાળા સકામી કરતાં તે નિષ્કામ કર્મયોગી અધિક છે. માટે હે અર્જુન! તું યોગી થા.'

આવો યોગી જનકલ્યાણ માટે સમાજમાં સરસો રહી પ્રાપ્ત વ્યવહારને નિભાવતાં માને છે કે: 'धन्योऽहं धन्योऽहं प्राप्तव्यं सर्वमद्य संपन्नम्।'

આજ મને મળવા યોગ્ય સઘળું મળ્યું છે, જેથી હું કૃતાર્થ છું, હું ધન્ય છું. (પંચદશી)

★

કહે છે એક વખત કૌરવપાંડવ ભેગા બેઠા હતા, ત્યારે શ્રી કૃષ્ણે પ્રશ્ન પૂછ્યો:
'આ જગતના રાજાઓમાં દુર્જન રાજા કોણ હશે?'
દુર્યોધને તુરત જવાબ દીધો:
'આ કાળમાં બધા જ રાજા દુર્જન છે.'
ત્યારે યુધિષ્ઠિરે કહ્યું:
'મને તો કોઈ રાજા દુર્જન લાગતો નથી.'

×

દુઃખમુક્તિની ચાવી

શ્રી પુરુષોત્તમ પ્રેમચંદ શેઠ

'સુખદુઃખ કદી ટકતાં નથી એ સમજી લેવાનું માણસને યુગોથી કહેવામાં આવ્યું છે પણ માનવીની વિચિત્રતા તો જુઓ, એ હમેશાં સુખની શોધ પાછળ જ મચ્યો રહે છે! દુઃખને હર્ષભેર વધાવનાર વિરલાઓ કેટલા હશે? અમુકને સુખરૂપ હોય તે અન્યને દુઃખનું કારણ બને છે ને બીજાનું દુઃખ તે આપણને સુખ સમું ભાસે છે એનું શું કારણ? જગતમાં કોઈને યે પ્રશ્ન કરીએ કે 'તમે સુખી છો?' તો જવાબ નકારમાં જ મળવાનો નાના-મોટા વિધવિધ પ્રકારના અસંખ્ય જાતના દુઃખોથી મનુષ્ય પીડાય છે તેનો કોઈ ઉકેલ ખરો? લેખકે દુઃખમાંથી છૂટી શકવાની હમેશ પઠનયોગ્ય ગુરુચાવી અહીં બતાવી છે

દુઃખની વ્યાખ્યા કરવાની કે તેને સમજવાની જરૂર છે ખરી? પ્રાણીમાત્રને સુખદુઃખની લાગણી સ્વાભાવિક રીતે જ થાય છે, કેમકે તે બહિર્મુખ છે, દેહરત છે, ઇંદ્રિયારામ છે જ્યાંસુધી માનવ અંતરસ્થ નથી બનતો, અંતઃસુખ અને અંતરારામ નથી બનતો ત્યાંસુધી તેને સુખદુઃખના ધક્કા લાગ્યા જ કરવાના

આવા સુખદુઃખના ધક્કા લાગવાનું કારણ આપણામાં અનાદિકાળથી ચાલી આવતી ટેવ જ છે દુઃખને હેય માની તેની પ્રત્યે અણગમો બતાવવાની–સુખને પ્રાપ્ય માની તેને માટે સતત ઇચ્છા કર્યા કરવાની વૃત્તિમાં માનવી પડ્યો રહેશે ત્યાંસુધી તેને શાંતિ મળવાની નથી અને દુઃખની જડ પણ નિર્મૂળ થવાની નથી

સુખદુઃખની તાત્ત્વિક સમજણ જરૂરની છે. એક વખત સુખદુઃખ શાથી થાય છે તેની પાકી સમજ મનમાં બેસી ગઈ કે પછી બીજાની દૃષ્ટિએ મહાન ગણાતાં દુઃખોની વચમાં પણ માનવી અડગ રહી શકે

यस्मिन् स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते।

જે સ્થિતિમાં રહેનાર વ્યક્તિ મહાન ગણાતાં દુઃખોમાં પણ ચલાયમાન થતો નથી

પ્રથમ તો સુખદુઃખની ભાવના અથવા તો તેમાં સતત રમી રહેલી વૃત્તિનું અવલંબન જ દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે ભૂત જેવું કંઈ નથી, એવું જ્યાં આપણે ચોક્કસપણે માનીએ છીએ, ત્યાં બાળકનું મન ભૂત જુએ છે, તેનાથી તે બીએ છે, રડે છે અને કંપ અનુભવે છે આ ખોટું છે, છતાં બાળકની દૃષ્ટિએ સાચું લાગે છે, કેમકે બાળકની કલ્પના દૃઢ થયેલી છે અને તેની માત્ર કલ્પના જ દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે

સુખદુઃખની કલ્પનાનો સદંતર ત્યાગ એ જ કાયમ માટે દુઃખમાંથી મુક્ત થવાની ઉત્તમ ચાવી છે

દુઃખના અસ્તિત્વની કલ્પના જ દુઃખ જન્માવે છે દુઃખનો તાત્ત્વિક વિચાર દુઃખને નિર્મૂળ કરશે દુઃખ કોને થાય છે? શા માટે થાય છે? ક્યારે થાય છે? આ બધાનો સહેજ ઊંડા ઊતરીને વિચાર થાય, તો જણાશે કે દુઃખ જેવી વસ્તુ જ નથી

અમુક વસ્તુ પ્રાણી કે બનાવમાં મનની પ્રતિકૂળતાનો આરોપ એ દુઃખ અને તેમાં અનુકૂળતાનો આરોપ એ સુખ છે વસ્તુતઃ કોઈ પણ પ્રાણી, પદાર્થ કે બનાવમાં સુખદુઃખ આપવાની શક્તિ નથી જો તેમ હોય તો સર્વકાળે સર્વ અવસ્થામાં તેમની તે શક્તિ કાયમ રહેવી જોઈએ ઉનાળામાં બરફ સુખની લાગણી ઉત્પન્ન કરે છે, તો શિયાળામાં તે જ વસ્તુ દુઃખની સંવેદના ઉત્પન્ન કરે છે પત્નીના

મૃત્યુનો બનાવ નરસિંહ મહેતાને આરામ કે સુખની સંવેદના ઉત્પન્ન કરે છે, અને તેની પાસે બોલાવે છે કે 'ભલું થયું ભાંગી જંજાળ, સુખે ભજીશું શ્રીગોપાળ,' ત્યારે બીજી જગ્યાએ પત્નીવિયોગનું અસહ્ય દુઃખ પોકેપોક મૂકીને રોવડાવે છે. બનાવ એકનો એક જ છે, પરંતુ વ્યક્તિઓના મનનો તે તે બનાવ પ્રત્યે જુદોજુદો આરોપ સુખદુઃખની લાગણી જન્માવે છે. પુત્રવધૂ સાથે આખું જીવન લડાલડ કરનારી સાસુનું મૃત્યુ પુત્રવધૂને શાંતિપ્રદ નીવડે છે, ત્યારે એનો એ જ બનાવ તેના સસરાને પોતાની પત્ની માટે અસહ્ય વેદના ઉત્પન્ન કરે છે. માટે સુખદુઃખ વસ્તુગત નથી, પણ મન પર અવલંબિત છે. સુખદુઃખનું સતત ધ્યાન કરનારી વૃત્તિ જ દુઃખરૂપ છે.

સુખદુઃખનું અસ્તિત્વ આપણા પોતાના મને વારંવાર ઘૂંટેલું છે, તેમાં તેણે જડ ઘાલી છે. મનમાંથી આ કલ્પના સમૂળ ઊખડી જાય તો તાત્કાલિક સુખસાગર–આનંદસાગર છલકાઈ જાય છે. તે આનંદ અંતરમાં ભર્યો પડ્યો છે. તેને બહારથી લાવવાનો પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી.

मूलं नास्ति कुतः शाखा । જેવી વાત છે. કોઈ કહે છે કે 'આ ભાઈ કે બહેન મને ખૂબ ઉપકારક કે અપકારક છે.' કેટલાક કહે છે કે 'હમણાં તો દૈવ બહુ જ સાનુકૂળ હોય એમ લાગે છે; લાભ ઉપર લાભ થયે જ જાય છે.' તો કોઈ એમ બોલે છે કે 'હમણાં દૈવની અવકૃપા થઈ હોય એમ લાગે છે. પૈસેટકે ખાલી થઈ ગયા, સ્વજનો ગયાં.' કોઈ કાળને માથે દોષારોપણ કરે છે, તો કોઈ કર્મનો જ વાંક કાઢ્યા કરે છે. કોઈ વળી પોતાના પુણ્યોમાં કે સુકૃતમાં જ રાચે છે અને જ્યાં ત્યાં ધન, ધાન્ય, પશુ, પુત્ર, લાભની જ વાતો કર્યા કરી અહંને આગળ કર્યા કરે છે. આમ બધે જ્યાં જુઓ ત્યાં દરેક સ્થળે આવી વાતો, એક યા બીજી રીતે થયા જ કરતી હોય છે.

પરંતુ આ કથન તદ્દન અસત્ય છે, સાપેક્ષ છે, સ્વભાવગત નથી, આરોપ માત્ર છે. ખરું જોતાં તો આવી ભાવનાનું મૂળ પ્રેરક મન છે. આ અચળ સિદ્ધાંતનું પ્રત્યક્ષ દર્શન કરાવતો શ્રીમદ્ ભાગવતનો ઉત્તમ શ્લોક આ રહ્યો. એક ભિક્ષુ ગાય છે:

नायं जनो मे सुखदुःखहेतु-
र्न देवतात्माग्रहकर्मकालाः ।
मनः परं कारणमामनन्ति
संसारचक्र परिवर्तयेद् यद् ॥

મારા સુખદુઃખનું કારણ કોઈ વ્યક્તિ, દેવ, હું પોતે, ગ્રહ, કર્મ કે કાળ કોઈ નથી; પરંતુ આ સંસારચક્રમાં પરિભ્રમણ કરાવનાર મન એકલું જ સુખદુઃખનું મુખ્ય કારણ છે.

વન્ધ્યાપુત્રને પરણાવવાના સમારંભો રચાય નહિ, આકાશમાંનાં પુષ્પોની માળા બનાવવાનું ગાંડપણ શોભે નહિ, મૃગજળના પાણીથી કદી તૃષાતૃપ્તિ થાય નહિ, તેમ આ દુનિયામાં રહેલાં પ્રાણીઓ, પદાર્થો કે બનાવો સુખ કે દુઃખ આપી શકે નહિ. માત્ર આપણો મનની ગણતરી જ સુખદુઃખના કારણરૂપ છે.

मनस्वी कार्यार्थी न गणयति दुःखं न च सुखम् ।

મનસ્વી અને કાર્ય સિદ્ધ કરનાર વ્યક્તિ સુખ કે દુઃખની ગણના કરતો નથી. તે તેની પાર ગયેલો જ હોય છે.

સુખદુઃખના અનુભવની બાબતમાં મનની અમુક પ્રકારની પકડ જ કારણરૂપ છે. બાકી વસ્તુતઃ નથી સુખ કે નથી દુઃખ. સતત એક જ અવસ્થા છે, જે સુખ કે દુઃખથી પર છે.

દાગીના–ઘરેણાંમાં રહેલું સુવર્ણ ન દેખાય અને દાગીનાનું રૂપ અને નામ સ્મૃતિમાં–દૃષ્ટિમાં જડાઈ જાય તો દુઃખની પરંપરાનું મૂળ તેમાં રહેલું છે. દાગીનાનું નામરૂપ તો

ગતાંકથી સંપૂર્ણ

ભીલ સંસ્કૃતિ

શ્રી રમણલાલ ધીરજલાલ શાહ

ગુજરાતમાં ઠેરઠેક સ્થળે ભીલ લોકોના ઉદ્ધાર માટે આશ્રમો સ્થપાયા છે એના વાર્ષિક મેળાવડાઓ થાય છે આ આશ્રમોની ખર્ચને પહોંચી વળવા માટે મનકર્તાઓ ઝોળી લઈને ફરે છે પણ ખરા, પરંતુ સમગ્ર સમાજનું એ તરફ ખાસ ધ્યાન ખેંચાયું નથી અતિશયોક્તિ વિના કહી શકાય કે આપણા જીવનમાંથી ઘસાતા જતા ધર્મ અને ઉત્સવપ્રિયતા આ પ્રજામાં ભર્યાં છે એમનામાં પ્રવેશેલી દારૂની બદી અજ્ઞાન ને ગરીબાઈ દૂર થાય તો ખમીરવતી આ પ્રજાનું હીર આપોઆપ પ્રકાશી ઊઠે આ પ્રજાનો લશ્કરમાં ઉપયોગ કરવામાં આવે તો યે સંરક્ષણના ક્ષેત્રમાં આપણને કેટલી રાહત મળે? ભીલ સંસ્કૃતિનું સાચું દર્શન આજે તો બહુ જ જરૂરી છે

કેળવણી ભીલ બાળક છ-સાત વર્ષનું થાય એટલે બાપ જેને ત્યાં ચાકરી કરતો હોય અગર મા જેને ત્યાં કામ કરતી હોય, તેને ત્યાં ઢોર ચારવાને કામે લાગી જાય છે ગોવાળિયા તરીકે દાખલ થાય છે વીસ વર્ષ ઉપરાંતની ઉંમર થતાં પરણવા માટે ચાકર રહી રૂપિયા દોઢસો-બસો ઉપાડે છે તે કન્યાના બાપને આપી પરણે છે આ દોઢસો-બસો રૂપિયામાં ચાકરીનાં ચાર-પાંચ વર્ષ લખી આપે છે ચાકરી દરમ્યાન ગેરહાજરીઓ ચાકર રાખનારની કુનેહ કહો કે દગાબાજી, પરંતુ વ્યાજનું વ્યાજ અને તેનું વ્યાજ ગણી કોઈક વખતે ઉપાડમાં થોડુંઘણું અનાજ અનેકગણા ભાવે આપી લેણાનો બોજ વધારે જ જાય છે અને તે છેવટ જીવનભરની ગુલામીમાં પરિણમે છે પરણવા માટે કરેલો રૂપિયાનો ઉપાડ એટલે તો જાણે જીવનભરની કાળી ગુલામી!

આમ કેળવણીનું પ્રમાણ હજારે એકાદ ટકો અને તે પણ અક્ષરજ્ઞાન પૂરતું જ નીકળે

નિર્દોષ માનસ ભીલોનું માનસ બાળક જેવું નિર્દોષ છે જેવા લાગણીથી ઉશ્કેરાઈ જાય તેવા જ સહેજમાં બધું ભૂલી પણ જાય એને ગમે તેટલી વખત ઠગો પણ એ ઠગાતા જ રહે છે સહેજ માનથી બોલાવો કે બધું જ વેર-ઝેર ભૂલી જાય એવી ઉમદા દિલની એ પ્રજા છે!

માંસાહારી ખોરાકને લઈને સ્વભાવ તેજ

બદલાતું જ રહે છે સુવર્ણ એ જ એક સત્ય વસ્તુ છે સમુદ્રના જળમાં તરંગોનું જ દર્શન થાય અને જળ દેખાય નહિ, તરંગો જળરૂપ જ છે, એ સમજાય નહિ અને તરંગોની ઉત્પત્તિ અને નાશમાં જ હર્ષશોકની પ્રતીતિ જણાય, તો માનવી શી રીતે શાંત બની શકશે?

તેવી જ રીતે આ દુનિયાના પ્રત્યેક પદાર્થ, પ્રાણી અને બનાવની પાછળ એક અખંડ, અવિનાશી તત્ત્વ છુપાયેલું છે તેનું દર્શન ન કરતાં પ્રત્યેક પ્રાણી પદાર્થ કે બનાવમાં અનુકૂળતા કે પ્રતિકૂળતાનો આરોપ કરી સુખદુઃખની કલ્પનાઓ કર્યા કરીશું તો અનંતકાળે પણ સુખદુઃખની જડ નીકળવાની નથી માટે અહર્નિશ તે અવિનાશી તત્ત્વને દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખી સર્વ વ્યવહાર કરવાની ટેવ પાડીશું અને સુખદુઃખનો આરોપ કરવાની વૃત્તિનો ત્યાગ કરીશું તો દુઃખમુક્ત થવાની ચાવી આપણા હાથમાં જ આવીને પડશે

★

અને ચીડિયો ખરો; પરંતુ બીજાને નુકસાન પહોંચાડવાની સહેજે વૃત્તિ નહિ પેટનો ખાડો પૂરવા-ભૂલ્યાભટક્યા અનાજ–કપાસની સીમમાં ચોરી કરે છે. કોઈને પાયમાલ કરવાની દાનત જ નહિ. થોડું પણ દેવું એમને બહુ સતાવે છે. દેવાથી એ કોમ બહુ રિબાય છે. દેવાને એ મોટું દુ:ખ માને છે શાહુકારથી બહુ જ ડરે છે.

પરણવા માટે પૈસા ઉપાડનાર ભીલ દેવા પેટે જિંદગીભરની કાળી ગુલામીમાં સબડે છે.

ભીલોનાં ગીતો અને સંસ્કૃતિ : કોઈ પણ જાતિનો ઇતિહાસ જાણવો હોય તો તેની દંતકથા, તે જાતિનું સાહિત્ય, લોકગીતો, ગરબા અને ભજનો ઉપરથી પણ જાણી શકાય છે. અત્યારે પછાત ગણાતી, જંગલી મનાતી ભીલ જાતિ તરફ નજર કરીશું તો જણાશે કે એ જાતિમાં વીરતા, સરળતા ઇત્યાદિ ગુણો છે. ઇતિહાસના પાન ઉપર ક્વચિત્ ચમકેલી આ જાતિ જણાઈ આવશે.

સંસ્કૃતના આદિકવિ વાલ્મીકિ, શ્રીરામચંદ્રજીની પરમભક્ત શબરી, અદ્વિતીય બાણાવળી એકલવ્ય–આ જાતિના શણગાર હતા, તે આપણે જોયું. મહારાણા પ્રતાપ અને છત્રપતિ શિવાજીની સાથે રહી પોતાના દેહનું બલિદાન દેતાં આ જાતિએ પાછી પાની નથી કરી. રાણી રૂપસુંદરીને વનમાં એમણે જ રક્ષણ આપ્યું બાળકુંવર વનરાજને ઉછેરી, વનરાજને પાટણનો રાજા બનાવનારા ભીલો જ હતા.

ભીલો રાજ્યકર્તા હતા, રાજવંશી હતા. છેક ગઈ કાલ સુધી સાગબારા, વાડી, રાયસંગપુર, ઓંકારેશ્વર, (નળ) કાંઠા, ગૂંઠા, ડાંગનાં જંગલો ઇત્યાદિ સ્થળોએ ભીલોની રાજગાદીઓ મોજૂદ રહી હતી. શામળિયો સોડ ઈડરનો રાજા થઈ ગયો તે ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ છે.

'ભાઈ તું ગરાસીઆનો બેટો રે, છોબા છલિયું વાગે,
ભાઈ તું રાજાનો બેટો રે, ફેટે કલગીમાં ચમકે હીરો.
છોબા છલિયું વાગે...'

×

'રંગરસિયા રામસંગભાઈ રે, પાઘડીમાં રાખે ફૂલ રે...
ભાઈ રે ગરાસીઆ.'

આ ગીતો ભીલ સ્ત્રીઓ અત્યારે પણ લગ્નપ્રસંગે અને શુભ પ્રસંગોમાં ગાય છે:

'હાથ પ્રમાણે બંગડી હો રાજા,
ચાલોને પાવા જઈએ હો રાજા.

અને–

'ગામના વરતણીઆ તેડાવ, તેને ચોકી સુવડાવ.
રાણી મેલો માં એકલી રે........'

ભીલો રાજ્યકર્તા હતા, રાજવંશી હતા, તેની સાબિતી આ ગીતો પૂરી પાડે છે. ભીલો સમૃદ્ધ હતા. એમને વાડી-વજીફા હતા, એવી સાબિતી પૂરી પાડતું ગીત અત્યારે પણ એ લોકો ગાય છે.

વાડીમાં જાંબુડાં પાક્યાં છે. જાંબુ ઉતારવા એક બાઈ વેઠિયો શોધવા નીકળી છે. તે વિચારે છે:

'લીલા જાંબુનો છોડ રે જાંબુ ઝોલાં મારે.
હું વેઠિયો ખોળવા નીકળી જાંબુ ઝોલાં મારે.
હું વેઠિયો કોને લઈશ રે? જાંબુ ઝોલાં મારે.'

એક ભીલ બાઈનો પતિ વહાણવટું કરી કમાઈને ઘેર આવી લાકડાનો સુંદર મહેલ બંધાવી અંદર છત્રપલંગ–હીંડોળાખાટ મુકાવે છે:

પરણ્યો ગીયો પાલમે રે, ગમ ઘૂઘરી વાગે.
વેલે બેસી જાજ રે પરણ્યા, ,,
લાંબ હીંડોળા ખાટ રે, ,,
જતાં હીંચકો, લાખ રે, ,,
વળતાં હાલર ગાવ રે, ,,

તે વખતની સમૃદ્ધિનો ખ્યાલ આ ગીત આપે છે. તે સમૃદ્ધિ–આબાદી આજે નથી રહી. વેઠિયા ખોળવા જનારા જાતે વેઠિયા બન્યા છે. હીંડોળે બેસનારા હીંડોળાની દોરી ખેંચતા થયા છે.

ભીલ સ્ત્રીઓમાં શિયળરક્ષાની ભાવના હતી અને શિયળરક્ષા કાજે મરી ફીટવાની તાકાત હતી.

એક સ્વરૂપવાન-સુંદરીને જોઈ એક પાટણનો આદમી (પુરુષ) સ્ત્રી પર મોહી પડે છે અને એને ભોળવવા જાતજાતની લાલચો આપે છે, છતાં સુંદરી ભોળવાતી નથી અને જવાબ આપે છે

પુરુષ–ચાલો મારી સાથે ચાલો રે, રોબારો
સ્ત્રી-નહિ આવું તારી સાથે રે રોબારો
પુરુષ–લઈ જાઉં પાટણ શહેર રે રોબારો
સ્ત્રી-બળ્યું તારું પાટણ શહેર રે–રોબારો
પુરુષ–નહિ આવે તો ઊંચકી લઈ જાઉં રે–રોબારો
સ્ત્રી–અડકે તો માથું તારું વધેરું રે–રોબારો

પરપુરુષ અડકે–સ્પર્શે તો મરવા–મારવા જેટલી હિંમત હતી, શૌર્ય હતું, આત્મરક્ષા કાજે-શિયળરક્ષા કાજે ‘માથું તારું વધેરું રે–’નું બળ હતું આ જાતની જ્યાં ભાવના હતી, ત્યાં વીરો જ પ્રગટે ને ?

એક યુવાન બાગમાં ફરતાંફરતાં એક યુવતીને જોઈ મોહી પડે છે, મોહાવસ્થામાં ભાન ભૂલી તેની પાછળ દોડે છે દોડનારની બહેન પોતાના ભાઈને પાગલ બની દોડતો જોઈ કહે છે

‘ના દોડ મારા વીર રે,
હારે પરણાવું એના દેશમાં રે લોલ
એ ના માને તો, એથી ચઢિયાતીને
મોટો મેલાવું ગુલાબનો રે લોલ
દોરતા આપણા કુળ લાજે,
વીરને દોડવું ન છાજે રે લોલ’

આમ કહી ભાઈને સમજાવે છે અને બાઈની શિયળરક્ષા કરે છે કુળલાજને કેટલું મહત્ત્વ અપાતું અને એક સ્ત્રી બીજી સ્ત્રીનું શિયળ પોતાના જેટલું જ કીમતી માનતી અને રક્ષતી તેનું આ ઉદાહરણ છે

ભીલોમાં વ્યંગગીતો ગવાતાં દિવસના પરિશ્રમને લોકો હાસ્યવિનોદથી વીસરી જાય છે

એક સંસારત્યાગી જોગી પરણે છે ત્યારે તેની ફજેતી કેવી થાય છે તે તેની જ સ્ત્રીના શબ્દોમાં જોઈએ સ્ત્રી કહે છે

વેણ મૂઆ જોગીડા જોગણ થઈ બાળે વેશ રે ટેક
જોગીડાને કાજે મેં તો ડમરો મંગાવ્યો રે,
મેર મૂઆ જોગીડા, ગાભા ના મેલે રે વેણ
જોગીડાને કાજે મેં તો મહેલ બંધાવ્યો રે,
મેર મૂઆ જોગીડા ઝૂંપડી ના મેલી રે વેણ

એક સ્ત્રી પોતાના પતિને સવાયો આપીને વસ્તુ મંગાવે છે, પરંતુ સવાયો નહિ વાપરવાની સલાહ આપે છે અને વ્યંગમાં કહે છે

‘આજ પરણ્યા વાત કેવ સવાયાની
સવાયાનું લૂગડું લાવજે,
પાલવ નર ભૂલતો પરણ્યા નખે વાપરતો સવાયો’

આ વીર જાતિ જંગલમાં વસી, વાઘ અને સિંહ એમના નિત્યના સાથી બન્યા એક યુવાન પશુ ચારે છે એ એક યુવતીને ચાહે છે યુવતી એક ડુંગર ઉપર પોતાનાં પશુ ચારે છે યુવાન યુવતી માટે કપડું લાવ્યો છે, તે યુવતીને આપવું છે, પરંતુ ડુંગર ઉપર જવાના માર્ગે વાઘ બેઠેલો છે યુવાન કહે છે

‘મોંઘા મૂલનું લૂગડું આણ્યું, તને દેવાને,
દેવા આવું તો મારડો રોકે, વનનો રાજા’
યુવતી કહે છે
‘વનનો રાજા, રોજનો સાથીડો,
કાન આમળી ઝાલ બોકડો બનાવ સાથીડાને’

એના તે ભાર શા ! યુવાન ડરે છે, ત્યારે યુવતી કહે છે

સાથીડાથી ડરનારા તારું મોઢું મને બતાવતો ના,
ચાલ્યો જા તારે મારગે, મારી વાટે આવતો ના

કેટલી બહાદુર જાતિ !

એમના સમાજમાં પણ સાસુવહુના ઝઘડા થાય છે વહુને સાસુ જમદૂત જેવી લાગે છે આજે પણ સાસુવહુનો સંબંધ અજ્ઞાન સમાજમાં એવો જ છે એક બાઈ પોતાના છોકરાની વહુને તેડવા જાય છે વહુ સાસુને જોઈને નાસી જાય છે, પણ જ્યારે ધણી તેડવા આવે છે, ત્યારે દોડતી ઘેર આવે છે

'પહેલે આણે મારી સાસુડી આવી. ફૂલવાડી.
હું તો મારજોડમોરજોડ નાઠી હો લાલ. ,,
છેલ્લે આણે મારો પિયુજી આવ્યા. ,,
હું તો દોડતીદોડતી આવી હો લાલ. ,,

એક સાસુ પોતાના છોકરાની નવી પરણેલી વહુને પૂરું ખાવા આપતી નથી. ઘરના બધાં વાડીમાં કામે જાય છે, ત્યારે વહુ છાનીમાની કોઠીમાંથી ઘઉં કાઢી ઘઉં આપી ચીભડું લઈને ખાય છે તે દિયર જુએ છે. દિયરને વિનવ્યા છતાં તે પોતાની સ્ત્રીને કહે છે. દેરાણી સાસુને, સાસુ સસરાને, સસરો પોતાના મોટા છોકરાને, છોકરો પોતાની સ્ત્રીને અને મોટી ભાભી એ સ્ત્રીના ધણીને વાત સંભાર ઉમેરી કહે છે. સ્ત્રીનો પતિ અત્યંત ક્રોધે ભરાઈ સ્ત્રીને કૂવામાં ફેંકી દે છે.

એ સ્ત્રીના ભાઈને પોતાની બહેનને કૂવામાં નાખી દીધાની જાણ થતા તે આવી કૂવામાંથી પોતાની બહેનને કાઢી પૂછે છે:

'બેની શું શું ગુનો કીધો, કે કૂવામાં નાખ્યાં રે?'

બહેન કહે છે:

'ભાઈ, પકું લાવી ચીભડું ખાધું,
મહિયેરિયું ચીભડું રે..'

આટલા નાના ગુના માટે આટલી આકરી સજા થતી એ સ્ત્રીનો ભાઈ પોતાના બનેવીને સમજાવે છે. ધણી સમજે છે અને પોતાની સ્ત્રીને તેડી જઈ જુદો રહે છે.

સાસુને ત્યાં અને વહુને ત્યાં મહેમાન આવે છે. સાસુ મહેમાનોની સરભરા કર છે, તેના કરતા વહુ મહેમાનોની અનેકગણી સારી મહેમાનગીરી કરે છે. મહેમાનો સારી સરભરા થવાને કારણે વહુનાં વખાણ કરતા જાય છે. વહુનાં વખાણ સાંભળી સાસુ ક્રોધે ભરાય છે અને ક્રોધમાં હાથમાં સાંબેલું લઈને મારવા દોડે છે. વહુ પણ સાંબેલું લઈ સામી થાય છે અને સાસુનું સાંબેલું ભાંગી નાખે છે. સાસુ વહુનો ચોટલો પકડે છે, ત્યારે વહુ કાન પકડી કહે છે:

'સાસુએ ઝાલ્યો ચોટલો રે કાંટા લેરીઓ.
મેં ઝાલ્યો તેનો કાન દિયરિયા, લીંબોળી રે.
છોડને બાઈજી ચોટલો રે, કાંટા લેરીઓ.
નહિ તો જશે તારો કાન, દિયરિયા લીંબોળી રે...'

ગીત પરથી એમ લાગે છે કે માની મદદમાં નાનો છોકરો–એ બાઈનો દિયર આવ્યો હશે અને સાસુએ વહુનો ચોટલો પકડતાં વહુએ–ભાભીએ દિયરનો કાન પકડ્યો હશે. છોકરાનો કાન બચાવવા માએ વહુનો ચોટલો છોડી દીધો હશે.

હિંદુ સંસારમાં સ્ત્રીઓને સૌથી મોટું શાલ શોકનું સાલે છે.

એક બાઈને ત્યાં સાસુ, સસરો, દિયર, જેઠ, નણંદ વગેરે મહેમાન આવે છે. તેમને સારીસારી વાનીઓ બનાવી ખવડાવે છે. તેમના ગયા પછી શોક આવે છે, ત્યારે છાશ, ભડકું, કાચુપાકું ખવડાવી માંદી પાડી દવા કરે છે. એ દવા કેવી?

'આકડા ધંતુરાનું મૂળિયું મેમાન છે,
ઘસીઘસીને પાઉં રે મારી શોક મેમાન છે.
શોક તો મારી મરી પડી મેમાન છે,
કેમ કરી હામે જાઉં? મારી શોક મેમાન છે.
ચૂલામાં છાણું ચાંપ્યું, મેમાન છે.
ધુમાડે આંસુ આવે, મારી શોક મેમાન છે.
એને કાળજડે ડામ દેઉં મારી શોક મેમાન છે.'

જ્યાં જોશો ત્યાં ધર્મને નામે ધતિંગ ચલાવનારા કહેવાતા વેરાગી પણ વર્તને બેરાગી, પાખંડી માલ–મલીદા ઉડાવી ખાનારા બાવાઓ, સ્ત્રીઓને ધા–ધુપાં કરી–આડે માર્ગે દોરી પાપલીલા કરે છે આવો એક બાવો કૂવાકાંઠે ધૂણી ધખાવી પડ્યો હતો. તેણે એક બાઈને ભોળવવા પ્રયત્ન કર્યો. બાઈએ જવાબ આપ્યો:

તારી વાંસળી વાગી તનમેં રે જોગીડા.
તુ શું સમજાવે મનમેં રે જોગીડા.

તારી તૂટી પથારીમા કોણ સૂવે રે જોગીડા
હું તો પલગની પોઢનારી રે જોગીડા
તેં ભસમ ચોળી તનમે રે જોગીડા
હું તો અમ્બરને ઓઢનારી રે જોગીડા
મારી સામે નેન કીધા તે રે જોગીડા
હું તો ઉભો ચીર્યા વના ન મેલુ રે જોગીડા

બાવો ચીપિયો ઉપાડી ભાગ્યો આવી સતીત્વની રક્ષા કરનાર બહાદુર એ સ્ત્રીઓ હોય છે

એ જ ગામમા એ જ બાવાનો એક શિષ્ય જે સ્વરૂપવાન અને યુવાન હતો તેને એ જ બાવાએ મોકલ્યો એણે પણ કૂવાકાંઠે અડ્ડો જમાવ્યો સોનાનુ બેડુ રૂપલા ઉઢેણી મૂકી ભીલકન્યા સખી સાથે કૂવે પાણી ભરવા જાય છે ત્યાં યુવાન જોગી જતર (લાકડાનુ તાર બાંધેલું વાજિત્ર) વગાડે છે જોગીના જતરના અવાજે સૌ મુગ્ધ બન્યાં છે આ ભીલકન્યા પણ મોહ પામી ઊભી રહે છે એની સાથે આવેલી સહિયર બેડુ ભરી ચાલી જાય છે ભીલકન્યાનો મોહાવેશ દૂર થતાં એ પોતાનુ બેડુ ચઢાવવા સહિયરને જુએ છે તેને જતી રહેલી જોઈ જોગીને બેડુ ચઢાવવા કહે છે જોગી બેડુ ચઢાવે છે એ ઘેર આવે છે માતા પૂછે છે એ બહાનાં કાઢે છે

માતા દીકરીને સાચુ કહેવા કહે છે દીકરી કહે છે

'કૂવાને કાઠે જોગી જતર વગાડે જો
જતરની માયા મને લાગી રે–ભરથણી'

છતાં માતાને સતોષ નથી થતો માતા પૂછે છે

'સાચુ બોલો દીકરી શાને ધમકાવુ જો
જૂઠું બોલો તો ઉભડી કાપુ રે–ભરથણી
જૂઠું બોલો તો તારી સહિયરને પૂછશું'

જવાબ આપે છે

'માડી રે સહિયર જનમની જૂઠી રે,
જૂઠું નથી કેતી મારી માવડી
જૂઠું કહું તો દેવની આણ મને માવડી
સાચુ કહું છું મારી માવડી રે–ભરથણી'

ભીલો જગલોમાં મિલકતોવાળા હતા રેલવે અને મોટરો જગલોમાં દોડતી થઈ તે સાથે જ એમની મિલકતો ગઈ મિલકત ખોતાં મહેનત–મજૂરી–ચાકરી કરી પેટ ભરતા થયા તેમ પણ પેટ ન ભરાતાં ચોરી કરતા થયા અને ચોરીને લઈને હાજરીની વળગાડ ચોંટી

'છેક સડક બધાવો હાથી,
તમે ધીરે ગાડી હાંકો રે ઓ ટોપીવાળા!
ચોથા જુગ ! તારા મલકના રાજ,
તારી ગાડીમા ભરી બાજરી
એ બાજરી એ'લી હાજરી રે ઓ ટોપીવાળા'
ચોથા જુગના તારા મલકના રાજ'

મુસલમાનોના ત્રાસથી ભીલ સ્ત્રીઓ બીબી બને છે ફકીરો પોતાની ભ્રામક જાળમાં ફસાવે છે અને એ સ્ત્રીઓ ઉપર કેવા જુલમ ગુજારે છે, તે નીચેના ગીત પરથી સમજાશે

આપે દીધા પાડિયા દરવાજે દીધી ખીલી રે,
ખીલી પડી ઢીલી, મને ટોપીવાળે ઘેરી રે,
કે' બીબી બન ની તો, ઊભી મેલુ ચીરી રે,
ટોપીવાળા તારા રાજમા,
મને ઉઘાડી દાઢે મારી રે
ટોપીવાળા તારા રાજમા.
મોમે થૂકી મને બીબી કીધી રે

×

ટોપીવાળા તારુ નામ ના જાણુ, નામ તો
મુસલમાન રે

ખ્રિસ્તી ધર્મપ્રચારકો જગલે જગલે મિશનો ચલાવે છે

આપણા સસ્કૃતિ પામેલા સમાજે ભીલોને તરછોડ્યા એમના નામ પાછળ પ્રત્યય લગાડ્યા એમનાં નામને પણ બગાડ્યાં

રેવાશકર, શિવશકર, ગણપતરામ, મહીપતરામ–આમાં શકર ને રામ, બ્રાહ્મણ સૂચક છે નટવરસિંહ ગોપાલસિંહ, સત્યસિંહ, એ સિંહ સિંઘ ક્ષત્રિયસૂચક છે ચીમનલાલ

મણિલાલ, કરસનદાસ, લક્ષ્મીદાસ—એ લાલ ને દાસ વૈશ્યસૂચક છે.

ત્યારે ભીલોના નામ પાછળ 'ચો' કે 'લો' પ્રત્યય લગાડવામાં આવે છે. શિવલો, ગણપતિયો, મહિપતિયો: ગોપાળિયો, સતિયો: ચીમનિયો, મણિયો, કરસનિયો: લખિયો, રામલો, શામલો વગેરે વગેરે... એ 'ચો' કે 'લો' લાગેલું નામ, એટલે ભીલ. આ નર જાતિનાં નામ થયાં, એવી જ રીતે નારિ જાતિનાં નામ:

ઉજળિયાત	રતન	ભીલ	રતની.
,,	મણી	,,	મણકી.
,,	ભૂરી	,,	ભૂરકી.
,,	સૂરજ,સૂરી	,,	શૂરકી.
,,	દેવકી,દેવળા	,,	દેવલી.
,,	રેવા	,,	રેવલી.

આમ આપણી એ જાતિનાં નામોને પ્રત્યય લગાડી નામ ઉપરથી ઓળખાતાં કર્યાં. ખ્રિસ્તીઓએ રેવલાને રેવરન્ડ અને શામલાને સ્માર્ટ બનાવ્યા. સ્ત્રીઓને રેવલીને રેવર્ડ અને શામલીને સ્માર્ટી બનાવી ગાતાં કર્યાં.

'ઈસુને શરણે આવો રે, અવસર છે છેલ્લો.
આંધળાને દેખતા કીધા, ઈસુએ,
આંધળાને દેખતા કીધા રે લોલ.
પાંચ હતી રોટલી ને બે હતી માછલી,
પાંચ હજારને જમાડ્યા રે લોલ.'

પણ પૂજ્ય ઠક્કર બાપા, પૂજ્ય રવિશંકર મહારાજ અને શ્રી. કલ્યાણજીભાઈ વિઠ્ઠલભાઈ મહેતાના ભગીરથ પ્રયાસે, તેમ જ જ્યાંજ્યાં મીશન પડ્યાં, ત્યાંત્યાં આર્યસમાજીઓએ ડેરા–તંબૂ ઠોક્યા તેને લીધે એ જાતિને હવે પોતાના પ્રાચીન ગૌરવનું ભાન થયું છે અને પાછા એ પોતાના મૂળ ધર્મમાં આવતા જાય છે અને ગાય છે:

'હિંદુ હતા ને હિંદુ છીએ, જુઓ માથે ચોટી રે,
ખ્રિસ્તી લોકોએ ભમાવી માર્યાં, વાતો તેમની ખોટી રે.'

×

પૂર્વજ અમે ક્ષત્રિય વીરોના, જન્મ્યા કૃષ્ણ ને રામ,
ભીમ, અર્જુન આદિ વીરો, જેવા બનશું તમામ.
અમે સૌ ભારતનાં સંતાન.
વીર વાલ્મીકિ, શબરી માતનાં,
વીર જાતિનાં સંતાન,
અમે સૌ ભારતનાં સંતાન.'

જે જંગલમાં વસતી કોમોનાં—આરજૂ-હા—હે...સરજુ—ગીતો સ્વ. ઝવેરચંદ મેઘાણી જણાવી ગયા છે, તેવાં જ ગીતો—સરજુઓ આરજૂ અને ભીલોમાં ગાવામાં અતિ પ્રચલિત છે.

કોઈ મોટા મેળામાં—ચકડોળોમાં કે બજારોમાં એકબીજાના ગળે હાથ લપેટી આ ભીલ લોકો સરજુઓ ગાય છે. જેમ રાત્રિ જામતી જાય છે તેમ એમની સરજુઓની મીઠાશ અને હલક પણ વધતી જાય છે.

હોળીનો તહેવાર એમનો મુખ્ય તહેવાર છે. હોળી પ્રગટાવવાના સમયે દારૂમાં ચકચૂર થઈ, એકબીજાના ગળામાં હાથ લપેટી સરજુઓ (એમની ભાષામાં—છેલિયા) ગાતા તેઓ આવે છે. રાત બધી બબે—ચારચાર-ની ટુકડીમાં સરજુઓ ગાતાં નાચે છે. સ્ત્રીપુરુષ સાથેનું એમનું સમૂહનૃત્ય કોઈ પણ અંગ્રેજી નૃત્યને ઝાંખું પાડે એવું હોય છે.

એ લોકો એક વખત જે તરફ વળે તે તરફથી એમને વાળવાની ભાગ્યે જ કોઈનામાં તાકાત હશે. સામે પૂરે અને સામી આવતી આફતે એ ખડ્ગ સમા સાબા ઊભા રહે છે. એમની વાણીમાં કડવાશ કે લુચ્ચાઈ નથી. એ વફાદાર માલિક ખાતર મરી ફીટનારા છે એમનામાં કુનેહ નથી. કામ સોંપો એ ગમે તે પરિસ્થિતિમાં પણ કરી છૂટશે. એમની જરૂરિયાત બહુ જ ઓછી—ભારતનાં વનેવન એમણે પગ તળે રગડેલાં છે. આવી છે ભીલ—જાતિની સંસ્કૃતિ !

★

તપસ્વીની તેજધારા

શ્રી રતુભાઈ શેઠ

સૂર્યના સર્વ અંશો જેમ તેના કિરણોમાં હોય છે, તેમ તપસ્વી પુરુષોના સર્વ અંશો તેમના જીવનમા બનતા નાના કે મોટા સર્વ બનાવોમા ઝિલાય છે, અને જીવનભરની તેમની ફિલસૂફી એમાયે જોવા-જાણવા મળે છે આખુ જીવનચરિત્ર વાચતા જે મહત્તાની ઝાખી ન થાય, જે પ્રકાશ ન જણાય તે ઝબકારો એવા નાનકડા પ્રસગોમા કેટલીક વાર આપી જાય છે

શેખસાદી ઈરાનના મહાકવિ હતા નાના હતા ત્યારે તેઓ તેમના પિતા સાથે એક વખત હજ કરવા ગયા ત્યાં એવો નિયમ હતો કે દરેકે સવારમાં વહેલા ઊઠી નમાજ પઢવી

એક વખત નિયમ પ્રમાણે પિતાપુત્ર વહેલા ઊઠ્યા બીજા યાત્રાળુ હજુ સૂતા હતા શેખસાદીએ તેમના પિતાને કહ્યું 'બાપુજી, આ લોકો કેવા આળસુ છે કે નમાજ પઢવાનો સમય થયો છે છતાં હજુ સૂતા છે?'

'બેટા' પિતાએ કહ્યું 'તું પણ સૂઈ રહ્યો હોત તો સારુ થાત '

'કેમ પિતાજી?' સાદીએ આશ્ચર્યથી પૂછ્યુ

'કારણકે આવા પવિત્ર સમયે તું પારકાની નિંદા કરવાનું પાપ તો ન કરત!'

*

પ્રભુ મહાવીરના વિરોધી ગોશાલકે તેમને મારી નાખવા તેમના પર તેજોલેશ્યા નાખી પ્રભુ મૃત્યુ ન પામ્યા પણ બેભાન થઈ ગયા

લોકોને ખબર પડી એક પછી એક સૌ આવવા લાગ્યા બહાર કોલાહલ વધી ગયો પ્રભુના શિષ્યે બહાર આવી કહ્યું 'ભાઈઓ, શાંત થાઓ, પ્રભુ મૃત્યુ નથી પામ્યા, માત્ર બેભાન જ થયા છે ધીરેધીરે શુદ્ધિમાં આવતા જાય છે '

એટલામાં અંતે વેદના સહન ન થવાથી સામેથી જ ગોશાલક દોડતો પાછો આવ્યો, પ્રભુ પાસે ક્ષમા માગવા

શિષ્યો ઉચ્ચાર કરી રહ્યા હતા 'નમો અરિહંતાણં, નમો અરિહંતાણં, પ્રભુ બચી ગયા છે!'

ગોશાલકને જોતાં જ લોકો તેને મારી નાખવા તૂટી પડ્યા

'શાંત થાવ' મહામહેનતે બહાર આવી પ્રભુએ લોકોને શાંત પાડ્યા

'છોડી દો, એને મારી પાસે આવવા દો ' ઉશ્કેરાયેલુ ટોળુ માનતુ ન હોવાથી અંતે પ્રભુ વચ્ચે પડ્યા, કહ્યું 'પહેલાં મને મારો, પછી એને મારજો ' ટોળુ શરમાઈને બાજુએ ખસી ગયુ ગોશાલક પ્રભુચરણે નમી પડ્યો

*

સ્વામી વિવેકાનંદ અલવરમાં દીવાન રામચંદ્રને ત્યાં ઊતરેલા

વાતચીત પરથી અલવરપતિ મંગલસિંહે કહ્યુ 'સ્વામી, મૂર્તિપૂજા પ્રત્યે મને બિલકુલ શ્રદ્ધા નથી, લાકડી અથવા ધાતુના ટુકડામાં ઈશ્વર ભરાયો છે એમ માનવુ અને તેની પાછળ શક્તિ વેડફી દેવી તેને હું મૂર્ખતા માનું છું '

તરત જ સ્વામીજીએ પોતાના એક શિષ્ય પાસે દીવાનના રૂમમાં લટકતો મંગલસિંહનો ફોટો મંગાવ્યો અને દીવાન રામચંદ્રને કહ્યુ 'આના પર થૂંકો'

'આપ આ શું કહો છો?' દીવાને ગભરાઈને કહ્યુ 'આ તો અમારા પાલક મહારાજા છે '

તમારા મહારાજ તો મારી સાથે વાતચીત કરી રહ્યા છે, સ્વામીએ કહ્યું 'તમારા હાથમાં તો કાગળનો ટુકડો છે, એમાં મહારાજ ક્યાંથી ભરાયા ?'

'એ તો મહારાજનો ફોટો છે.'

'ત્યારે' સ્વામીજી એ કહ્યું 'મૂર્તિ એ પણ ભગવાનનું પ્રતીક છે. ભક્તજનો એને પથ્થર માનીને નહિ, પણ ભગવાન માનીને પૂજે છે, સમજ્યા ?'

મંગલસિંહને બરાબર સમજણ પડી.

*

હજરત ગોસની બાજુમાં એક વિચિત્ર પાડોશી રહેતો હતો. જ્યારેજ્યારે હજરતના ઘરમાં નમાજ પઢાતી ત્યારેત્યારે તે વાજાં અને ઢોલ વગાડતો.

એક દિવસ નમાજ પઢવાના વખતે કોલાહલ વધી ગયો. હજરતના શિષ્યોએ કહ્યું: 'સાહેબ આટલો બધો કોલાહલ આપ શા માટે ચલાવી લો છો?'

'તમે કોલાહલ સાંભળ્યો ?' હજરતે પૂછ્યું:

'જી.'

'ત્યારે તો તમારું ચિત્ત નમાજની બહાર હોવું જોઈએ.'

શિષ્યો નિરુત્તર બની ગયા.

*

શિવાજીના ગુરુ કોંડદેવે ફરમાન કાઢ્યું હતું, કે શિવાજીના બાગમાંથી માળીની રજા સિવાય કોઈએ કંઈ પણ તોડવું નહીં, પરંતુ એક દિવસ બાગમાં આમથી તેમ ફરતાં ભૂલથી ગુરુ કોંડદેવ પોતે જ થોડાંક ફળ તોડી બેઠા.

તોડ્યા પછી તરત જ તેમને પોતાનું ફરમાન યાદ આવ્યું અને પોતાની ભૂલ માટે તરત જ પોતાનો જમણો હાથ કાપી નાખવા તૈયાર થયા. એ જ વખતે અચાનક ત્યાં આવી ચડેલા શિવાજી મહારાજ અને માતા જીજીબાઈ તેમને પગે પડી તેમ ન કરવા વિનવવા લાગ્યાં:

'હોય, ગુરુદેવ! એક ભૂલ તો સૌ કોઈથી થઈ જાય.'

'પણ આવી ભૂલ તે હોય? હું જ ફરમાન કરું અને, હું જ ભંગ કરું?'

'એમાં શું થઈ ગયું? આ બાગ તમારો જ છે ને?'

'ના, ના, એ કંઈ ન બને?'

'તો એમ કરો, એ માટે તમારા ખમીસની અડધી બાંય કાપી નાખો.' જીજીબાઈએ કહ્યું.

અને ગુરુએ એ ભૂલની યાદગીરી તરીકે પોતાના ખમીસની જમણી બાંય જિંદગી સુધી કાપેલી જ રાખી!

*

પોતાની ઝૂંપડીના આંગણામાં બેસી અબ્રહામ દરરોજ ભૂખ્યાતરસ્યાને ખવડાવીને પછી જ ખાતા.

એક દિવસ એક ડોસો આવ્યો. અબ્રહામે તેને જમાડ્યો. ડોસાએ જમતાંજમતાં કે જમી રહ્યા પછી પણ ભગવાનનું નામ ન લીધું કે પાડ ન માન્યો. એટલે અબ્રહામે કહ્યું: 'તું તે કેવો માણસ છે, ભગવાનનો ઉપકાર પણ નથી માનતો!'

ડોસો અગ્નિપૂજક હતો, એટલે તે બોલ્યો:

'ઈશ્વર છે જ નહીં, હું આજ સો વર્ષથી તેનો ઇન્કાર કરતો આવ્યો છું.'

અબ્રહામે ગુસ્સે થઈ ડોસાને કાઢી મૂક્યો. તે જ રાત્રે તેને સ્વપ્ન આવ્યું. સ્વપ્નમાં દેવદૂતે પુછ્યું: 'આવી ઠંડીમાં તેં પેલા ડોસાને કેમ કાઢી મૂક્યો?'

'નાસ્તિક છે નાસ્તિક! એ પ્રભુનો ઇન્કાર કરે છે.'

'એક દિવસ પણ તારાથી સહન ન થયું?' દેવદૂતે શાંતિથી કહ્યું: 'પ્રભુ તો સો સો વર્ષથી સહન કરતો આવે છે.'

*

સેવામૂર્તિ હરિભાઈ

અધ્યા ધીરજલાલ પરીખ
એમ એ

અંધારા ખૂણામાં જન્મી આસપાસના પ્રદેશને અજવાળી જનાર ને મહાન તરીકે ન ખપનાર મૂગા સેવકો—ઘરદીવડાઓના પ્રકાશના મૂલ્ય ઓછાં નથી રાષ્ટ્રની ઝળહળતી દીપમાળામાં અખંડ જલતા આ અગણિત દીવાઓ મહત્ત્વની સેવા બજાવે છે સંયોગોને અભાવે ને શરમાળ સ્વભાવને લીધે પ્રશસ્તિથી દૂર ભાગનાર એક ખાનદાન લોકસેવકની અહીં અપાતી આછી પરિચય-રેખામાંથી પણ હરિભાઈના સ્વભાવની સુવાસ તો અનુભવાય છે જ પરિચયકાર અધ્યા પરીખ કવિ અને કેળવણીકાર છે

સમુદ્રના અંતરતમ પેટાળમાં છુપાયેલા રત્ન સમું અને વેરાન અરણ્યમાં વિકસી ખરી પડેલ કુસુમકળી જેવું હરિભાઈનું જીવન દુન્યવી પ્રકાશથી અદૃશ્ય અને ઇતિહાસ નવેશોથી અસ્પૃષ્ટ રહ્યું છે સાહિત્ય, સમાજ, રાજકારણ, સંસ્કૃતિ ઇત્યાદિ અનેક ક્ષેત્રોમાં એમનો ફાળો બહુમૂલ્ય હોવા છતાં એકેય ક્ષેત્રમાં એમની સેવાઓની નોંધ ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ થઈ નથી, કે કોઈએ એમની યશગાથા ગાઈ નથી હરિભાઈનું સમગ્ર જીવન સેવા મંત્રના ભાષ્ય સમું હોવા છતાં—ને કદાચ તેથી જ—પ્રશસ્તિથી એ અલિપ્ત જ રહ્યું છે

હરિભાઈનો જન્મ કપડવંજમાં સને ૧૮૮૩ના સપ્ટેમ્બરની ૪થી તારીખે થયો હતો ઓગણીસમી સદીની છેલ્લી વીસી એ એમનો બાલ્યકાળ એ રીતે ભારતવર્ષના અનેક રાજકીય હિતચિંતકોના એ સમોવડિયા હતા

વિદ્યાર્થી હરિભાઈ ઓછાબોલા હતા પૂછ્યા વિના કાંઈ ન કહેવાની એમની ટેવને લઈને એમના પિતાશ્રી દ્વારા 'સહદેવ જોષી'નું બિરુદ એમને મળ્યું હતું હરિભાઈ જેટલા ઓછાબોલા હતા, એટલા જ સત્યપ્રિય હતા દશબાર વર્ષની ઉંમરે એકવાર માસ્તરને ત્યાં લેસન કરવા જવાનું નામ લઈ એક છોકરાની સાથે 'ભારતની કથા' સાંભળવા ગયેલા તે સિવાય તેઓ કદી જૂઠું બોલ્યા નથી

હરિભાઈના કૉલેજજીવન દરમિયાન એમના પિતાશ્રી નોકરી અંગે ભરૂચમાં હોઈ, અવારનવાર હરિભાઈ ભરૂચ જતા તે કાળે હરિભાઈ લગ્નગ્રંથિથી જોડાઈ ગયા હતા

કૉલેજમાં ઇતિહાસ અને અર્થશાસ્ત્રનો વિષય સારી રીતે ખેડ્યો હોઈ બી એ ની ઉપાધિ મેળવ્યા પછી હરિભાઈની વૃત્તિ વેપારી ક્ષેત્રમાં કામ કરવાની થઈ

થોડો સમય માગજી સુરજીની પેઢીમાં કામ કર્યા પછી સને ૧૯૦૬માં ઉમરેઠ જ્યુબિલી ઇન્સ્ટિટ્યૂટમાં હેડમાસ્તર તરીકે શરૂઆતમાં કામ કરીને બીજે જ વર્ષે વડોદરા હાઈસ્કૂલમાં ફ્રેંચ શિક્ષક તરીકે, વડોદરા રાજ્યના કેળવણી ખાતાની નોકરીમાં જોડાયા

શ્યેન પક્ષીના જેવા નાકવાળા, ઊંચાઈમાં ઠીકઠીક, લલિત ગતિવાળા, પવનના સપાટા સાથે ઊડી જાય એવા સુકલકડી શરીરવાળા હરિભાઈ વડોદરા હાઈસ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓના પ્રિય 'માસ્તર સાહેબ' બન્યા એમની રહેણીકરણીમાં ત્યારે પણ સાદાઈ જ હતી. મૂઠીમાં માઈ જાય એવો નાજુક ફેંટો, એક સાદો લૉન્ગ કોટ અને, કંઈક પંચિયાને મળતું એક ધોતિયું—એ એમનો નિત્યનો પહેરવેશ હતો આવા સાદા પોશાકમાં પણ પહેરવાની કલામય પદ્ધતિને લીધે શરીરની, પ્રત્યેક હિલચાલમાં સૌન્દર્યાભિમુખતાને લીધે અને મિતાક્ષરી તેમ જ સુસ્પષ્ટ મૃદુ વાણીને લીધે, એમણે ઘણાનું ધ્યાન ખેંચેલું

વડોદરા કોલેજમાં તાતા કુટુંબ તરફથી ફ્રેંચ પ્રોફેસરની જગા થતાં ફ્રેંચ અધ્યાપક પ્રો. ગ્રીલ્લીપી આવ્યા. ફ્રાન્સની સાચી ઓલાદના એ પ્રતિનિધિ ગણાતા પ્રોફેસર સાથે ફ્રેંચ ભાષામાં વાત કરી શકે એવા વડોદરામાં બે માણસો જ હતા. એક શ્રી. અબ્બાસ તૈયબજી (તે વખતના જજ સાહેબ) અને બીજા શ્રી. હરિભાઈ.

ફ્રેંચ સાહિત્યના વિપુલ વાચનથી એમના લાક્ષણિક હાસ્યરસનો પરિચય હરિભાઈને એટલો બધો થયો હતો કે અનેક પ્રસંગોએ એમાંના મીઠી મજાકવાળા તુક્કાઓ સંબંધીઓ, મિત્રો અને શિષ્યોને અવારનવાર તેઓ સંભળાવતા. ઓછાબોલા છતાં એમની વાણીમાં 'માર્ક ટ્વેઈન' કે 'આનાતોલ ફ્રાંસ'ને મળતો એવો સૂક્ષ્મ, ઝીણી બુદ્ધિથી ગ્રાહ્ય વિનોદ સભર ભર્યો હતો.

હરિભાઈની આંખ, ઊછરતી વિદ્યાર્થી આલમ ઉપર હેતથી મીટ માંડતી જેમણે જોઈ હશે, તેને એના અદ્ભુત જાદુની ખબર હશે જ. એ શાંત આંખોમાંથી ભાવિ પ્રજાના સ્રષ્ટાઓ ઉપર મૂંગા આશીર્વાદ વરસતા અને ઉજ્જવળ ભવિષ્યના સ્વપ્નપ્રદેશમાં વિહરનાર આર્ષદૃષ્ટિ જાગી ઊઠતી. હરિભાઈ નાનાઓ જોડે એમના જેવડા ન હોય એવી સરળ, નિષ્કપટ વર્તણૂક દાખવતા અને એમની વિચારસરણીએ ઊતરી એમની જોડે વિચાર કરવા લાગતા. આમ છતાં અત્યંત વિનયી તથા સુધારક મનાતા માસ્તર હરિભાઈ પ્રાચીન ગુરુ-શિષ્ય સંબંધની પ્રણાલીમાં માનતા ને એ પ્રણાલી પળાવવાના આગ્રહી પણ હતા. આથી શ્રીમંત ગાયકવાડ કુટુંબના કુમારો પણ વિશેષ જ્ઞાનોપાર્જન માટે હરિભાઈને ઘેર જવું પસંદ કરતા.

હરિભાઈ એટલે પ્રેમ, નમ્રતા અને સમભાવ. વિદ્યાર્થીઓ અને મિત્રોને આકર્ષતો કોઈ જાદુ એમનામાં હોય તો આ જ.

એમ પણ કહેવાય છે કે હરિભાઈને આવનાર પ્રત્યેક મહેમાન પોતાનાં દુખોનું પોટલું, પગથિયાં ચઢતાં ઓટલા ઉપર જ મૂકીને આવતો હોય, એમ અનુભવતો. હરિભાઈને ત્યાં મહેમાનોની અવરજવર એટલી બધી જાણીતી થઈ ગઈ હતી કે, ભરૂચમાં હતા ત્યારે સ્ટેશન ઉપર કોઈ ખાદીધારી સજ્જનને આવતા જોઈ ગાડીવાળો તરત જ પૂછતો કે 'હરિભાઈ માસ્તરને ત્યાં જવું છે ને ?'

હરિભાઈનું ગૃહજીવન અનેકાનેક રીતે લોકોત્તર હતું. કોઈ પણ પ્રકારે અન્યને ઉપયોગી થવાની ભાવના ઉપરાંત 'દુભાયે લોક ના જેથી લોકથી ન દુભાય જે' જેવી ગીતાભાખી ભાવના એમણે જીવનમાં મૂર્ત કરી હતી.

મહાત્મા ગાંધીજી અમદાવાદ આવીને વસ્યા ત્યારે હરિભાઈ પ્રત્યેક શનિવારે વડોદરાથી અમદાવાદ જઈ હાજરી આપતા અને સાચા ભક્તહૃદયથી ત્યાંની પ્રવૃત્તિ નિહાળતા. મહાત્માજી વિષે ઘણુંઘણું જાણવાની એમને ભૂખ લાગી. સરકારે જે પુસ્તક જપ્ત કર્યું હતું તે 'હિંદ સ્વરાજ'ની હસ્તલિખિત પ્રત મેળવી પોતાના મિત્ર શ્રી. કલ્યાણરાય જોષી સાથે સહવાચન આરંભ્યું. શ્રી જોષી આ સંબંધમાં લખે છે, કે 'ભાઈ હરિલાલ તો આ પુસ્તકના સિદ્ધાંત ઉપર આફરીન થઈ ગયા. તે દિવસથી તે છાનાછાના ગાંધીજીના ભક્ત બન્યા.' ત્યારથી હરિભાઈને ગાંધીજીના સિદ્ધાંતો પ્રત્યે અહોભાવ જાગ્યો, તે એમની તિતિક્ષાવૃત્તિ દિવસેદિવસે બળવત્તર થવા લાગી.

દરમિયાન હરિભાઈ વડોદરાથી પોતાના વતન કપડવંજમાં આવતા જતા ને પોતાનાં જ્ઞાન તથા સૌજન્યનો લાભ સ્વજનો અને

મિત્રોને આપતા રહેતા શાળા કરતાં પુસ્તકાલયની અસર વિશેષ વ્યાપક છે તે સત્ય એમને સમજાયું, ને તેથી ૧૯૧૬ના ઑક્ટોબરમાં નાના પાયા પર વાચનાલય તથા પુસ્તકાલયની શરૂઆત કરી આ પછી હરિભાઈએ કપડવંજની અનેક રીતે સેવાઓ કરી છે, પરંતુ એમની સૌથી પહેલી અને કદાચ સર્વશ્રેષ્ઠ સેવા તે પુસ્તકાલયની સ્થાપના કરી એ છે

પોતે તો નાનપણથી જ સ્વદેશપ્રેમથી તરબોળ હતા એટલે સ્વદેશી વસ્તુઓ વાપરતા, અને પોતાના વિદ્યાર્થીઓને પણ સ્વદેશી વસ્તુઓ વાપરવાની સલાહ આપતા સ્વદેશીના પ્રચાર માટેની હરિભાઈની ધગશ એટલી બધી તીવ્ર હતી કે કોલેજમાં કોઈ વિદ્યાર્થીને ૭ આનાનો દેશી ટુવાલ અથવા એક આનાનો દેશી સાબુ જોઈતો હોય તો પોતે ચાર માઈલનો ફેરો ખાઈને પણ એને સ્વદેશી વસ્તુ લાવી આપતા એક વિદ્યાર્થીને એક વાર એમણે ખાદીનો તાકો ભેટ આપ્યો હતો ખાદીધારી બનેલા એ ભાઈ જણાવે છે કે 'એ ખાદીનો તાકો જો મને હરિભાઈ તરફથી ભેટ ન મળ્યો હોત તો કદાચ મેં ખાદી ધારણ જ ન કરી હોત!'

હરિભાઈ ધીમેધીમે ગાંધીજીના ગાઢ પરિચયમાં આવ્યા એમની સ્વદેશભક્તિ, હૃદયની સરળતા, સંપૂર્ણ ન્યાયવૃત્તિ અને કાર્યદક્ષતાથી મહાત્માજીનું ધ્યાન તેમના તરફ ખેંચાયું, ને ઘણી વખત મહાત્માજી સાથે કલાકો સુધી એકાંતમાં વાત કરવાનો લાભ હરિભાઈને મળવા લાગ્યો પરિણામે હરિભાઈ ગાંધીજીના પ્રખર અનુયાયી બન્યા

હરિભાઈમાં ત્યાગવૃત્તિનો વિકાસ થઈ રહ્યો હતો, એવામાં વડોદરા હાઈસ્કૂલના દેંચશિક્ષક તરીકેના એમના સ્થાનેથી વધારે પગારે ભાદરણ હાઈસ્કૂલના હેડમાસ્તર તરીકે એમની બદલીની વાત આવી કોઈ પણ શિક્ષકે આ ગોઠવણ હર્ષ સાથે વધાવી લીધી હોત, પરંતુ હરિભાઈના પૂર્વ નિશ્ચય મુજબ નિવૃત્તિ લેવાનો ને સેવાકાર્યોમાં સંપૂર્ણપણે ઝંપલાવવાનો સમય આવી લાગ્યો હતો પોતાની તિતિક્ષાવૃત્તિને આ તક મળતાં, નિવૃત્તિવેતનની કે બીજા કશા લાભની અપેક્ષા ન રાખતાં, સને ૧૯૨૦ના મે માસમાં વડોદરા રાજ્યના શાળાખાતામાંથી પોતાની નોકરીનું એમણે રાજીનામું આપ્યું એમના રાજીનામાની જાણ થતાં, ત્યારના કેળવણીખાતાના વડા પ્રિન્સિપાલ શ્રી કલાર્કે હરિભાઈને બોલાવી બદલી નહિ કરતાં વડોદરામાં જ કાયમ રાખવા જણાવ્યું પરંતુ હરિભાઈ તો નોકરી છોડી સમાજસેવા કરવાના નિશ્ચયને વળગી રહ્યા ને તે જ દિવસે કોઈપણ જાહેર સંસ્થામાંથી આજીવિકાનું સાધન લીધા વિના, જ્યાંજ્યાં એમની સેવાની જરૂર એમને જણાય, ત્યાંત્યાં અનન્ય ભાવથી સમાજસેવા અને દેશસેવા કરવાનો એમણે સંકલ્પ કર્યો વડોદરાની નોકરી દરમિયાન એમણે કોઈ ધનસંચય કર્યો ન હતો, છતાં ઈશ્વર ઉપર દૃઢ વિશ્વાસ રાખી, નોકરીમાંથી છૂટા થયા પછી મરણપર્યંત કોઈ પણ જાહેર સંસ્થામાંથી પોતાના ઉપયોગ માટે પાઈ પણ નહિ લેવાના દૃઢ સંકલ્પને વળગી રહેવાને તેઓ ભાગ્યશાળી થયા હતા

હરિભાઈના આ ત્યાગથી કપડવંજની સંસ્થાઓને અત્યંત લાભ થયો કપડવંજની અનેકવિધ જાહેર પ્રવૃત્તિઓના એ પ્રણેતા બન્યા અખાડો, પુસ્તકાલય, વણાટશાળા ઉપરાંત ૧૯૨૦ના ઑક્ટોબરમાં એમની પ્રેરણાથી કપડવંજમાં 'મહાલક્ષ્મી ઉદ્યોગગૃહ' સ્થપાયું

આવી અનેક પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરી છતાં હરિભાઈને મુખ્ય આકર્ષણ તો કેળવણીના ક્ષેત્રનું હતું તે અંગે કપડવંજમાં કે ખેડા જિલ્લામાં અનુકૂળ વાતાવરણ કે અનુકૂળ

સંજોગો ન જડતાં શિક્ષણપ્રણાલી અંગેના એમના સ્વતંત્ર તથા મૌલિક વિચારોને અમલમાં મૂકવાનું યોગ્ય સ્થળ ભરૂચ જણાયું. તેથી ભરૂચ કેળવણી મંડળના સ્વતંત્ર કામમાં તેઓ જોડાયા ને જીવન પર્યંત ત્યાં જ રહી, કેળવણી મંડળની અને ડૉ. ચંદુભાઈ, શ્રી છોટુભાઈ પુરાણી તથા શ્રી. દિનકરરાય દેસાઈ સાથે 'ભરૂચ સેવાશ્રમ'ની સેવા બજાવી. એની સ્થાપનામાં હરિભાઈએ અગ્રભાગ લીધો હતો. 'ભરૂચ કેળવણી મંડળને આશ્રયે' મેટ્રિક ઉપરનો કૉલેજનો વર્ગ ખોલવામાં આવ્યો હતો; તે વર્ગ ચાલ્યો ત્યાં લગી હરિભાઈએ શિક્ષણનું કાર્ય બજાવ્યું હતું. 'સેવાશ્રમ'ના એ. વર્ગોમાં હરિભાઈ ગુજરાતી સાહિત્યનું તેમ જ અર્થશાસ્ત્રનું અધ્યાપન કરતા.

મહાત્માજી સાથેના હરિભાઈના પ્રવાસ સંબંધી નોંધમાં સ્વ. મહાદેવભાઈએ લખ્યું છે, કે "મારા કરતાં ઉંમરે દશેક વર્ષ મોટા હતા છતાં હરિભાઈને અમારા કામમાં નાનકડામાં નાનકડું કામ ઉપાડી લેતાં કદી સંકોચ થયો નથી. તે વેળાની અમારી મુસાફરીઓની જાહોજલાલીની શી વાત? લોકોનો અથાગ પ્રેમ; ગાડી ઉપર ધાડેધાડાં આવે; અમારા ડબ્બા ખાવાના પદાર્થો અને ફળોથી ઊભરાય હરિભાઈ આ બધું જોઈને હસતા, અને મૌલાના (શૌકતઅલી) સાથે ખાવાપીવામાં અને ગમ્મત-મશ્કરીમાં પણ ભળતા. પણ ઊંડેઊંડે એમને એમ થયા કરતું, કે 'આ બધાના આપણે અધિકારી છીએ? લોકો આટલો પ્રેમ વરસાવે છે, એનો આપણે કશો બદલો આપી શકીએ છીએ ખરા?'"

વડોદરાની જેમ ભરૂચમાં પણ હરિભાઈનું ઘર મહેમાનોનો અખાડો હતું. હરિભાઈના ઘરનું વાતાવરણ શ્રી. બાપાલાલ વૈદ્યે નીચેના શબ્દોમાં સુંદર રીતે ચીતર્યું છે:

'ઘરમાં ઓછામાં ઓછાં ૧૦-૧૨ માણસો કાયમ માટે રહેતાં, પણ જરાકે ય ગરબડ નહિ, જરાકે ય અવ્યવસ્થા નહિ. સૌ સૌના કામમાં શાંતિપૂર્વક લાગી રહેલા. સેવાની હરીફાઈ ચાલી રહી હતી એમ કહું તો ચાલે. રસોડામાં ચંપાબહેનની મદદે કેટલાક હોય, કેટલાક હરિભાઈ પાસે બેઠેલા હોય, કેટલાક ફેરાફાંટામાં રોકાયેલા હોય; અને આ બધા વચ્ચે દેવદૂત સમાં સૌમ્યમૂર્તિ કુસુમબહેન અંતરમાં આગ અને વેદનાથી બળી રહ્યાં છતાં એકદમ શાંત અને નિર્વિકાર! સર્વની ચિંતા તેમને હોય જ. ને આ બધાની ચિંતા પથારીમાં પડ્યાપડ્યા હરિભાઈને પણ હોય જ. ને! 'જયશંકર શું કરે છે, ઊંઘે છે કે કામમાં છે? મોહનભાઈ રૂમે છે કે બહાર છે? કુસુમે ખાધું કે? ચંપાનું શરીર કેમ છે?'—નાનામાં નાની બાબતો તરફ હરિભાઈનું ધ્યાન હોય જ!'

ઘરમાં ચાંચડને લઈને ઘણીવાર બધાને ઊંઘ ન આવે, ને સૌ બકબકાટ કરે, ત્યારે પણ હરિભાઈના મોંમાંથી એક પણ શબ્દ નીકળતો નહિ. એકવાર એક સ્વજને પૂછ્યું, કે 'તમને ચાંચડ નથી કરડતા શું?' હરિભાઈએ પહેરણ ઊંચું કરીને બતાવ્યું, એટલે ચાંચડ એમને પણ કરડતા હતા એ સ્પષ્ટ થયું. પછી હરિભાઈએ કહ્યું, કે 'હું જાણું છું કે, તમે બધા બબડો છો, તોપણ ચાંચડ તમને કરડવાનું જરા પણ ઓછું કરતા નથી. પછી હું બબડીશ તો મને કરડવાનું ઓછું કરશે એમ હું શા માટે માની લઉં?' આવો જ એક પ્રસંગ શ્રી મોહનભાઈ સાથે સાંજના ફરવા ગયા ત્યારે વીંછી કરડ્યાનો બન્યો હતો. સહેજ પણ મોં બગાડ્યા સિવાય હરિભાઈએ કહ્યું: 'મોહન, મને વીંછી કરડ્યો છે, જરા બેસીએ.' તે પછી વાર્તાલાપ તો હસતે મોઢે ચાલતો જ રહ્યો. પાસેથી માળી આવ્યો. એણે હરિભાઈના મુખ ઉપર હાસ્ય જોઈ આશ્ચર્યભાવે પૂછ્યું, 'શું તમને ખરેખર વીંછી કરડ્યો છે?' એ પ્રશ્નના

જવાબમાં એમણે કહ્યુ, કે 'ભાઈ, રડુ તેથી વીંછી ઊતરી જશે? જો રડવાથી ઊતરે નહિ તો પછી રડવુ-ન રડવુ બધુ સરખુ જ છે ને!'

અનેક પ્રસંગોએ હરિભાઈએ દુઃખેષ્વનુદ્વિગ્નમના સુખેષુ વિગતસ્પૃહ 'ની ગીતાપ્રબોધી સ્થિતપ્રજ્ઞતા દાખવી હતી એ સ્થિતિની પરાકાષ્ઠા તો એમની આખરી માંદગી પ્રસંગે, અને ખાસ કરીને અવસાન સમયે એમના અંતેવાસીઓ-સ્વજનોએ જોઈ હતી એમના વ્યાધિનુ નિદાન-દુષ્ટ પાંડુ સાથે જલંદર થયુ ને બધા ચિંતામાં પડ્યાં, ત્યારે હરિભાઈ તો લેશ પણ વ્યગ્ર થયા વગર હમેશના જેવી શાંત મુખમુદ્રા રાખી હાસ્યવિનોદ વરસાવતા રહેતા હરિભાઈના જીવનની આશા છોડી દઈ વિમાસતા ડૉક્ટર દર્દનુ નિદાન હરિભાઈ આગળ કહેતાં સંકોચાતા હતા, ત્યારે હરિભાઈએ હસીને કહ્યું 'મને મરવાનો જરા યે શોક નથી મૃત્યુ મારે મન રમત છે કેમ મરવુ તે મને આવડે છે '

મૃત્યુ પછીની પસંદગી બાબત એકવાર હરિભાઈએ વિનોદમાં કહ્યું હતું, કે 'મારા મૃત્યુ પછી પરમેશ્વર મને પૂછે તો કહુ કે, મારે મોક્ષ વગેરે નથી જોઈતો, પણ જ્યાં આગળ ખૂબ કાર્ય કરી શકાય ને મારુ બધું સ્નેહી મંડળ તેમજ ટીકાકારની દૃષ્ટિથી જોનાર માણસો પણ હોય ત્યાં આગળ જ મને જન્મ આપજે '

હરિભાઈની ઘણી અભિલાષાઓ અપૂર્ણ રહી છે, છતાં સાપેક્ષદૃષ્ટિએ જોતાં અલ્પ આયુષ્યમાં હરિભાઈ ઘણુ કરી ગયા સેવા અને સ્વાર્થત્યાગનો, પરમતસહિષ્ણુતા અને વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યનો, સમભાવ અને 'સહાનુભૂતિનો, ઉજ્જવળ દાંપત્ય અને વિશાળ કુટુંબભાવનો, સાદાઈ અને સુંદરતાનો, શિક્ષણ અને સાહિત્યનો, આતિથ્ય અને મૈત્રીનો અને એવા અનેક ઉદાત્ત જીવનના સંદેશો મહાન સંદેશ કેવળ ઉપદેશથી જ નહિ, પણ પ્રત્યક્ષ આચરણથી તેઓ આપી ગયા છે એમણે કલ્પેલું ભવિષ્યનુ કપડવંજ, 'પુસ્તકાલય,' 'મહાત્મા ગાંધી ઉદ્યાન' ઇત્યાદિ સિદ્ધિઓ દ્વારા ધીમેધીમે આકાર લેતુ થયુ છે એમણે કલ્પેલ 'સેવાસંઘ' એમના અવસાન બાદ તરત જ મૂર્ત સ્વરૂપ લઈ, અનેક સેવાકાર્યોમાં વિસ્તૃત બની કપડવંજની યથાશક્તિ સેવા બજાવે છે પોતાની અંગત દોરવણી નીચે સમાજસેવકોનુ નાનકડુ મંડળ ઊભુ કરવાનું જીવનનુ મહાન કાર્ય હરિભાઈએ બજાવ્યુ એના પ્રતીકરૂપે 'સેવાસંઘ' અને 'મહાજન લાયબ્રેરી,' 'હરિકુંજ સોસાયટી' અને 'હરિ છાત્રાલય,' હરિભાઈની સેવાભાવનાના અમર સ્મારકો છે હરિભાઈનુ ચિંતન, મનન અને સમગ્ર જીવન એક મહાન આત્માનુ પ્રકટીકરણ હતુ એનુ પ્રકટ સ્મારક હરિભાઈના શિષ્યો, સ્વજનો અને સ્નેહીઓના વિશાળ સમુદાયના અંતરમાં ચિરસ્મરણીય રહેશે.

★

સુધારો

'અખંડ આનંદ'ના ડિસેમ્બર અંકના પૃષ્ઠ ૩૨ ઉપર શરતચૂકથી એક ભૂલ રહી જવા પામી છે ત્યાં લેખની નીચેના ફકરામાં હિંદમાં નોબેલ ઇનામ મેળવનાર બે મહાન વ્યક્તિઓ તરીકે રવીન્દ્રનાથ ટાગોર અને સર ચંદ્રશેખર વેંકટ રામન વાંચવુ

×

વધુ અનાજ ઉગાડો

શ્રી પ્રદ્યુમ્ન દેસાઈ
એમ. એસસી. (એગ્રોનોમી)

જે પ્રદેશમાં દહીં–દૂધની નદીઓ વહેતી કહેવાતી, જેનાં ખેતરો સોના–ચાંદીથી રસેલાં ગણાતાં તે હિંદને અનાજ માટે વિદેશોની મહેરબાની પર આધાર રાખવો પડે એ કેટલું શોચનીય ગણાય? હિંદના ભાગલા પડવાથી ઘઉં–ચોખાના પાકવાળા સારા વિસ્તારોનું પાકિસ્તાનને ભાગે જવું, લાખો નિરાશ્રિત ભાઈ–બહેનોનું આગમન થવાથી વસ્તીમાં થયેલ વધારો તથા થોડોક કુદરતી પ્રકોપ આ સ્થિતિ માટે જવાબદાર છે. પણ હવે હિંદ સરકારે ૧૯૫૧ની આખર સુધીમાં ખેતીની બાબતમાં બિલકુલ સ્વાવલંબી બની જવાનો અફર નિર્ધાર કર્યો છે. એટલે આ પ્રશ્ન પરત્વે સરકારે કયાં રચનાત્મક પગલાં લેવાં જોઈએ, ખેડૂતો, આમપ્રજા, વિદ્યાર્થીઓ તથા જાહેર કાર્યકર્તાઓએ કઈ રીતે સહકાર આપવો જોઈએ તેનાં ઉપયોગી સૂચનો આ લેખમાં મળી રહે છે.

હિંદમાં વધારે અનાજ વાવવાની ઝુંબેશને શરૂ કર્યે આજે છ વર્ષ થવા આવ્યાં, છતાં હિંદ ખેતીપ્રધાન દેશ હોવા છતાં, ખોરાક બાબતમાં આપણે સ્વાવલંબી થઈ શક્યા નહિ. દિવસેદિવસે જે ઉત્સાહ આ મહત્ત્વના પ્રશ્ન તરફ ખેડૂતઆલમ દેખાડતી હતી તે ઓસરતો જવા લાગ્યો. બીજી પ્રજા અને ખાસ કરીને શહેરી જનતા તેમને ખાવા પડતા હલકા અનાજનો દોષ ખેડૂતની અનાજની સંગ્રહનીતિ અને સરકારી ખાતાંઓની અણઆવડત તથા ગેરવ્યવસ્થા ઉપર આરોપી આગળ વિચાર કરવા તૈયાર થઈ નહિ, ત્યારે હિંદના વડાપ્રધાનને આ પ્રશ્ન હાથમાં લેવાની ફરજ પડી. તે માટે તેમણે અનાજના મોરચાને યુદ્ધ મોરચા પછી બીજું સ્થાન આપી તે તરફ દરેક પ્રજાજનને પોતાનાથી બનતું કરી છૂટવા ઘોષણા કરી.

હિંદમાં ખેતીલાયક, બહોળો અને ફળદ્રુપ પ્રદેશ હોવા છતાં પોતાની જરૂરિયાતનું અનાજ તે પકવી શકતું નથી તે ખરેખર, બહારના દેશોની નજરમાં પણ હિંદ માટે શરમભરેલું છે. આ પરિણામ અહીં અનાજ ઉત્પન્ન કરવાના ઉત્સાહને અભાવે આવ્યું હોવા છતાં હિંદની જનતાને પેટપૂરતું ખાવાનું આપવા માટે આપણી સરકારને બીજા દેશોને અનાજ માટે હજુ કાલાવાલા કરવા પડે છે અને ગમે તેવું અનાજ આ દેશો આપે તે લેવાની તૈયારી બતાવવી પડે છે. પ્રજાને આ અનાજ ખાવું ફાવતું નથી તે આપણી સરકારના ધ્યાનની બહાર છે એમ નથી; પણ હિંદ પોતાનું અનાજ ઉત્પન્ન ન કરી શકે ત્યારે આ સિવાય બીજો રસ્તો કયો હોઈ શકે? એક બાજુ આપણને આપણી જરૂરિયાતના ખોરાક માટે બહારના અનાજની જરૂર છે, ત્યારે બીજા દેશોમાં આ ઉત્પાદન વધી જઈ તેમને નીચા ભાવે અનાજ આપવું પડશે, એ બીકે આ દેશો ઉત્પાદનમાં નિયમન મૂકવાની વિચારણા કરવા મંડ્યા છે. વધારામાં આપણા ઉત્સાહના અભાવે આપણા પરદેશી હુંડિયામણનો મોટેભાગે ઉપયોગ અનાજ ખરીદવામાં જ કરવો પડે છે, આથી હિંદની ઉન્નતિની બીજી યોજનાઓમાં કાપકૂપ કરવી પડે છે અથવા તેને પડતી મૂકવી પડે છે. આવી રીતે ચાલવાથી જો હિંદ સમૃદ્ધ થવા માગતું હોય તો તેને કેવી રીતે અને ક્યારે આ સમૃદ્ધિ મળશે એ એક સવાલ છે.

અનાજ વાવવાના પ્રચારથી અને છેવટે અનાજ ઉગાડવાના કાયદાથી હિંદમાં અત્યાર સુધીમાં અનાજના વાવેતરના ક્ષેત્રફળમાં વધારો કરી શકાયો છે; પણ એકરે ઉત્પન્ન તો વધવું જ જોઈએ તે લક્ષમાં ન લેવાથી છ વર્ષના સમયનો ગાળો મળ્યા છતાં આપણી અનાજની સ્થિતિ એવી ને એવી રહી. તેમાં

પાકિસ્તાન છૂટું પડતાં નહેરોની ખીલવણીવાળો અને પરિણામે અનાજના વધારાવાળો પ્રદેશ હિંદને ગુમાવવો પડવાથી, અનાજની અહીંની સ્થિતિ વધારે વિષમ થઈ એકરે ઉત્પન્નની દૃષ્ટિએ બીજા દેશોની સરખામણીમાં આપણે કેટલા પાછળ છીએ તે નીચેના આંકડા દર્શાવે છે

એકરે ઉત્પન્ન—રતલમાં

	હિન્દ	યુનાઇટેડ કિંગ્ડમ	મિસર	અમેરિકા	ઇટાલી	સ્પેન	જાપાન
ચોખા	૮૨૫		૨૬૮૦	૩૦૦૦*	૪૨૩૦	૫૬૦૦	૪૫૦૦
મકાઈ	૮૦૦			૧૮૨૦			
ઘઉં	૬૩૦	૨૧૪૪	૧૧૮૮	૮૫૭			૧૫૦૦

હિંદમાં ઓછા ઉત્પન્નનું કારણ અનિયમિત ઋતુ, પાણીની સગવડતાનો અભાવ (પિયતની ખેતી ફક્ત બે ટકા છે), ખાતરની અછત (છાણિયું ખાતર ફક્ત ૨૫ ટકા જમીન પૂરતું જ છે), સારા બીનો અભાવ (સુધારેલા ઘઉંના બીના ૩૫ ટકા અને ચોખાના બીના ૫ ટકા છે) અને ખેડૂતની અજ્ઞાનતા અને નબળી આર્થિક સ્થિતિને આભારી છે ઉપલા આંકડાઓમાં જાપાન ઉત્પન્નમાં આગળ આવે છે, કારણકે ત્યાં સુધારેલા બીનું વાવેતર સો એ સો ટકા થાય છે, ૫૬ ટકા જમીનને પાણી નહેરો વગેરેથી મળે છે અને જરૂરિયાતનો ૮૦ ટકા નાઈટ્રોજન કુદરતી ખાતરો પૂરો પાડે છે આને લીધે જાપાન ૧૯૩૮થી ૧૯૪૨ના પાંચ વરસના ગાળામાં ચોખા, ઘઉં, સામાન્ય જવ અને જવની બીજી જાતો ('નેકેડ બાર્લી') અનુક્રમે ૬૦,૧૪૦, ૧૧૯ અને ૬૨ ટકાનો ઉત્પન્નમાં વધારો લાવી શક્યું

સને ૧૯૪૧–૪૨માં જ્યારે જાપાન લડાઈમાં જીત્યું અને હિંદમાં ઉગાડવામાં આવતા ટૂંકા તારનું રૂ લેનાર કોઈ તૈયાર ન હતું, તેમજ લડાઈને લીધે હિંદને સાંપડેલાં બીજા દેશોમાંથી મળતું અનાજ બંધ થયું, ત્યારે ટૂંકા તારના કપાસને બદલે અનાજનું વાવેતર કરવાનો પ્રયાસ હિંદે શરૂ કર્યો લડાઈ જેમજેમ વધારે ગંભીર સ્વરૂપ પકડતી ગઈ તેમતેમ અનાજનો પ્રશ્ન વધારે વિકટ થતો ચાલ્યો એટલે ૧૯૪૫–૪૬ની સાલમાં અનાજ ઉગાડવાનો કાયદો પસાર કરવામાં આખા હિંદમાં મુંબઈ ઇલાકાએ પહેલ કરી અને હજુસુધી તે કાયદાનું અસ્તિત્વ છે આ વખતે બિનખાદ્ય પાકોના ભાવો ખાદ્ય પાકોના ભાવો કરતાં ઊંચા ન જાય તે માટે રૂના મથાળાના ભાવ બાંધવામાં આવ્યા, જેને હિસાબે અનાજના પાકોનું ક્ષેત્રફળ કપાસના ક્ષેત્રફળના ભોગે ઠીક વધી શક્યું

કપાસનું વાવેતર હજાર એકરમાં

	પ્રચાર પહેલાં		કાયદા પછી		ઘટાડો
	૧૯૩૯–૪૦	૧૯૪૦–૪૧	૧૯૪૬–૪૭	૧૯૪૭–૪૮	લગભગ
ગુજરાત	૧૦૧૧	૧૧૩૫	૪૧૧	૫૦૧	૫૦૦
મુંબઈ પ્રાંત	૨૭૨૨	૩૮૮૫	૧૩૨૭	૧૨૮૫	૧૪૦૦
અખંડ હિંદ	૨૧૫૯૦	૨૩૩૧૧	૧૪૮૬૦	૧૪૮૦૦	૮૦૦૦

---

* માર્ચ ૧૯૪૮ના 'ખેડૂત બંધુ'માં અમેરિકા અને જાપાનના અનુક્રમે ૫૦ અને ૭૦ બુશેલ ઉપરથી

કપાસના વાવેતરમાં લગભગ અર્ધોઅર્ધ કાપ આવ્યો અને આ છૂટી થયેલી જમીનમાં અનાજ અને બીજા પાકો આવ્યા. કાયદો અમલમાં આવતાં તેમાં આપેલ હદ પ્રમાણે અનાજ અને કઠોળ વાવી બાકીની જમીનમાં અનાજ કરતાં વધારે નફાકારક શિંગ, તમાકુ, શાકભાજી લીલું કેળાં વગેરેનું વાવેતર થયું. આથી કાયદાથી ધાર્યું પરિણામ આવ્યું નહિ.

કાયદાથી અનાજનું ક્ષેત્રફળ વધ્યું અને તેનું એકરે ઉત્પન્ન વધારવા માટે પણ સરકારે નીચે પ્રમાણે પ્રયત્નો કર્યા જે હજુ ચાલુ છે.

૧. ખોળ અને બીજાં મિશ્રણ ખાતરોનું સસ્તા ભાવે વેચાણ.
૨. છાણિયા ખાતરનો જથ્થો વધારવા કમ્પોસ્ટના ખાડા ખોદવામાં મદદ.
૩. મ્યુનિસિપાલિટીઓ દ્વારા મળ અને કચરામાંથી કમ્પોસ્ટ ખાતર બનાવવું.
૪. પિયતના પાકો લેવા કૂવા બાંધવામાં અને સમારવામાં મદદ.
૫. સારા બીની વહેંચણી.
૬. ખેતી લાયક પડતર જમીનનું ખેડાણ.
૭. અનાજપૂરક કંદમૂળોનું વાવેતર.

આ બધા પ્રયાસો છતાં અનાજનું એકરે ઉત્પન્ન વધ્યું નથી, તે નીચેના આંકડાઓ દેખાડે છે.

કુલ ઉત્પન્ન-હજાર ટનમાં

ગુજરાત

વર્ષ	૩૮–૩૯	૩૯–૪૦	૪૦–૪૧	૪૫–૪૬	૪૬–૪૭	૪૭–૪૮
ચોખા	૧૧૧	૩૬	૯૭	૧૯૨	૧૯૮	૧૩૭
ઘઉં	૫૦	૪૪	૫૪	૧૦૦	૫૪	૬૮
જુવાર	૧૭૪	૧૭૧	૨૧૪	૧૧૨	૧૨૨	૧૧૪
બાજરી	૮૯	૬૯	૧૨૮	૬૮	૭૯	૭૪
કુલ	૪૨૪	૩૨૦	૪૯૩	૪૭૧	૪૫૩	૩૯૩
સગાસરી	←	૪૧૨	→	←	૪૪૨	→
વાવેતર (એકરમાં)	૧૬૯૦	૧૬૪૭	૧૭૬૧	૨૦૭૫	૧૯૮૫	૧૮૨૪
સગાસરી	←	૧૬૯૯	→	←	૧૯૬૧	→
એકરે ઉત્પન્ન (રતલમા)	૫૬૨	૪૩૫	૬૨૭	૫૦૮	૫૧૧	૪૮૪
સરાસરી		૫૪૧			૫૦૧	

મુંબઈ પ્રાંત

વર્ષ	૩૮–૩૯	૩૯–૪૦	૪૦–૪૧	૪૫–૪૬	૪૬–૪૭	૪૭–૪૮
ચોખા	૭૮૯	૬૬૮	૮૦૨	૮૨૧	૮૪૬	૭૯૭
ઘઉં	૩૩૭	૩૧૧	૩૧૯	૩૮૬	૧૧૪	૨૫૭
જુવાર	૧૩૨૦	૧૨૪૭	૧૪૧૭	૧૦૫૫	૧૧૦૨	૧૨૭૨
બાજરી	૫૦૧	૪૭૭	૫૨૨	૩૫૮	૪૨૫	૫૦૯
કુલ	૨૯૪૭	૨૭૦૩	૩૦૧૦	૨૬૨૦	૨૪૮૭	૨૮૩૫
સરાસરી	←	૨૯૦૩	→	←	૨૬૪૭	→
વાવેતર(એકરમાં)	૧૫૮૫૭	૧૫૮૪૬	૧૫૯૬૪	૧૬૯૫૭	૧૬૯૭૩	૧૬૫૫૬
સરાસરી	←	૧૫૮૮૯	→	←	૧૬૮૨૯	→
એકરે ઉત્પન્ન (રતલમા)	૪૧૫	૩૮૨	૪૩૦	૩૪૬	૩૨૮	૩૮૦
સરાસરી	←	૪૦૯	→	←	૩૫૧	→

અનાજના કાયદા પછી ઓછુ ઉત્પન્ન આવવાનુ કારણ પ્રતિકૂળ ઋતુ પણ છે, કારણકે ૧૯૪૬–૪૭માં ગેરુનો રોગ લાગવાથી ઘઉનો પાક ઘણો જ ઓછો ઊતર્યો હતો, પણ આ કારણ સિવાય નીચેના કારણોએ પણ ઓછુ ઉત્પન્ન લાવવા સારો ભાગ ભજવ્યો હતો

૧ ખાતરો વગેરે જે સરકારે સસ્તા ભાવે અનાજના પાક માટે આપ્યું તેનો ઉપયોગ શાકભાજી, કેળાં, તમાકુ વગેરે અનાજ સિવાયના નફાકારક પાકોમાં સારા પ્રમાણમાં થયો

૨ છાણિયા ખાતરનો જથ્થો વધારવા માટે કમ્પોસ્ટ ખાતરના ખાડા ખોદવા સરકારે મદદ આપી તે ખાડાઓ બીજે વરસે વૈજ્ઞાનિક રીત પ્રમાણે ન ભરાયા આથી ખાતરમાં બમણા નાઇટ્રોજનનો જે લાભ મળવો જોઈએ તે ન મળ્યો અને આ ખાતર અનાજના પાકો સિવાયના પાકોમાં પણ આપવામાં આવ્યુ

૩ સરકાર તરફથી ખાતર મળતુ હતુ તે બાદ કરતાં વધારાના ખાતરો મળતાં ન હતાં અને જે મળતા તે ઘણા ઊંચા ભાવે મળતાં હતા એટલે ઘણી જમીન ખાતર વિનાની રહેવાથી ફળદ્રુપતા ઘટી

૪ અનાજના બાંધવામાં આવેલા ભાવો ખેડૂતોને આકર્ષણરૂપ ન હતા, કારણકે લડાઈ પહેલાંના ભાવ કરતાં અનાજના ભાવ સાડાચાર ગણા મળતા હતા, જ્યારે બીજા પાકો જેવાકે તમાકુ, વરિયાળી, લીંબુ, કેળાં, શાકભાજી, આદુ, જીરુ વગેરેના ભાવ આઠગણા મળતા હતા સાથે ખેડૂતની જરૂરતની વસ્તુઓ માટે ખેડૂતને આઠગણા દામ આપવા પડ્યા આથી અનાજના ઉત્પાદનમાં ખેડૂતનુ દિલ ચોંટ્યુ નહિ અને એ સ્વાભાવિક છે, કારણકે નફાકારક ધંધો કરવા તરફ સૌ કોઈ તૈયાર હોય. આથી લેવી આપી શકાય તેટલુ જ ખેડૂતે પેદા કરવા મહેનત કરી વળી વધારાનુ જે અનાજ ખેડૂત પાસે હતુ તેનો ઉપયોગ ઢોરોના દાણ(ખાણ)માં થયો, કારણકે ગુવાર–કપાસિયાના ભાવ અનાજના ભાવ કરતાં ઊંચા હતા।

૫. ઋતુની પ્રતિકૂળતાનો સામનો કરવા નહેરો વગેરેની સગવડતામાં ખાસ પ્રગતિ થઈ શકી નહિ નવા કૂવા સારા પ્રમાણમાં બંધાયા પણ એન્જિન–પંપના ભાવ ઊંચા હોવાથી અને ખેડૂતોને માફક આવતી શરતો ન મળતી હોવાથી કૂવાનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ ન થયો કારણકે કોસથી પિયત કરવાનું મોંઘુ પડતુ હતુ

૬ જ્યાં ફાયદાકારક પાકો જેવા કે તમાકુ, જીરુ, શાકભાજી વગેરે ઉગાડવાની સ્થિતિ ન હતી, તે પ્રદેશમાં ખેડૂતની આર્થિક સ્થિતિ નબળી પડતી ચાલી આથી ખેડૂત ધાર્યા મુજબ ખેડ, ખાતર અને બીજી માવજત કરી શક્યો નહિ બળતણની તાણ પડવાથી અને કપાસનુ વાવેતર ઓછુ થતાં કપાસની કરાંઠી પણ પૂરતી નહિ મળવાથી છાણનો ઉપયોગ છાણાં બનાવવામાં થયો

૭ અનાજના કાયદાને લીધે વૈજ્ઞાનિક રીતે પાકની ફેરબદલી અશક્ય નીવડી આથી જુવાર પછી બીજે વરસે એ જ ખેતરમાં જુવાર આપતાં પાક ઘણો જ ઓછો ઊતર્યો

૮ કપાસ ઉગાડતા–પ્રદેશ ભરૂચ જિલ્લામાં અનાજની ખેતી કેમ પરવડી શકે તેનો ચિતાર રાવજીભાઈ પટેલે ૧૯૪૭ના નવેમ્બરના 'ભરૂચ સમાચાર'માં આપ્યો છે જે પ્રમાણે ખેડૂતની આર્થિક સ્થિતિ કેવી થવા પામી હતી તે ગઈ સાલના ગુજરાતના દુષ્કાળે દેખાડી આપ્યુ છે

ઉપલાં કારણોને લીધે, અનાજનુ ઉત્પન્ન

વધ્યું નહિ. અને ખાતરની વહેંચણીથી અને કૂવાથી પિયત થતાં વધતું ઉત્પન્ન વગેરેની જે ગણતરી સરકારે કરી તે સાચી ન પડવાથી અને વધારેપડતો વિશ્વાસ આ ઉત્પાદનની રીતો ઉપર મૂકવાથી અનાજની સ્થિતિ વધારે વિષમ બની. આ બધાં પ્રતિકૂળ કારણોનો વહેલો નિકાલ થાય અને આ વખતની અનાજ ઉત્પન્ન કરવાની ઝુંબેશ ફતેહમંદ નીવડે તે માટે નીચેના મુદ્દાઓ ધ્યાનમાં લેવાની ખાસ જરૂર છે.

સરકારે શું કરવું જોઈએ?

૧. અનાજના ઉત્પાદન માટે આખા ઇલાકામાં એક જ પ્રથા અમલમાં ન મૂકતાં દરેક જિલ્લાની ખેતીવાડીના સંજોગો પ્રમાણે રીતો શોધી દરેકની મહત્તા પ્રમાણે અમલ કરવો. દાખલા તરીકે પંચમહાલ જિલ્લામાં જ્યાં નાનાંનાનાં તળાવો ઘણાં છે ત્યાં નહેરોની સગવડતા કરી પિયતને પહેલું સ્થાન આપવું; કારણકે ત્યાંનો અજ્ઞાન ખેડૂત પાણીનો લાભ તુરત જ લેશે. ભરૂચ જિલ્લા વગેરે જ્યાં પિયતની ખેતી નથી અને શિયાળુ અનાજના પાકો લેવામાં આવે છે, ત્યાં કમ્પોસ્ટ ખાતર, લીલું ખાતર વગેરેને પ્રથમ સ્થાન આપવું. ખેડા જિલ્લામાં પિયતના પાક માટે સરકારી ખર્ચે એંજિન-પંપ મૂકવાની વ્યવસ્થા કરવી અને સૌરાષ્ટ્રમાં નાની નદીઓમાંથી પાટો બાંધવાની પ્રવૃત્તિ તુરત હાથ લેવી.

૨. કૂવા તો જમીનના ઊંડાણનું પાણી બહાર લાવવા માટે છે ને કોસ અને એંજિન પંપથી પિયતની ખેતી નહેરોના પાણી જેટલી સસ્તી પડતી નથી. તો લાંબા વખતની નહેરોની યોજનાઓને તુરત પૂરી કરી શકાય તેવા પ્રયત્નો કરવા; કારણકે ૧૯૪૨ પછી હજુ સુધી એક પણ મોટી નહેર બંધાઈ હોય તેવું જાણવામાં આવ્યું નથી.

૩. અનાજના કાયદાનો અમલ કરતાં પહેલાં વૈજ્ઞાનિક પાકની ફેરબદલી કેમ બની શકે, તે નક્કી કરી દરેક જિલ્લાવાર અને દરેક પ્રકારની જમીન માટેની આ વૈજ્ઞાનિક પાકની ફેરબદલીની પત્રિકાઓ છપાવી અથવા છાપાંઓમાં છપાવી દરેક ખેડૂતને પહોંચે તેવો બંદોબસ્ત કરવો.

૪. દરેક જાતની જમીનમાં અને દરેક પ્રકારના પાક માટે, સરકાર તરફથી આપવામાં આવતાં ખાતરો કેટલા પ્રમાણમાં આપવાથી કેટલું ઉત્પન્ન વધે છે તે ખેડૂત સમજી શકે તેવી રીતે પત્રિકાઓ દ્વારા અથવા વર્તમાનપત્રો દ્વારા બહાર પાડવું. આ ખાતરોથી વધતા ઉત્પાદનના આંકડા આર્થિક દૃષ્ટિએ આપવા.

૫. અનાજના પાકોના ભાવ નક્કી કરતાં અત્યારના ખેડૂતની જરૂરિયાતની વસ્તુઓની પ્રત્યક્ષ મોંઘવારી ધ્યાનમાં લેવી. અને મજૂરીના ચાલતા ઊંચા ભાવ ગણતરીમાં લઈ તેમાં ખેડૂતની આબાદીના ૧૫ ટકા ઉમેરી ભાવ નક્કી કરવા; કારણકે આબાદ ખેડૂત વિના ખેતીની કોઈ સુધારણા થઈ શકે તેમ નથી.

૬. અનાજનો દુરુપયોગ ન થાય માટે તેના ભાવો ઢોરના દાણના ભાવો જેવા કે ગુવાર, કપાસિયા વગેરેથી નીચા ન હોવા જોઈએ. નહિતર ૧૯૪૬–૪૭માં ઘઉંને ગેરુ લાગવાથી ઘઉંનો પાક ઓછો ઊતર્યો છતાં લાલના ઘઉં બળદના ખાણમાં ગયા હતા. આ જ વખતે ખેડા જિલ્લાની બાજરી ભેંસોએ ખાધી હતી અને તુવેર બળદોએ ખાધી હતી. સુરત અને ભરૂચ જિલ્લાની જુવારનો પણ તેવો જ ઉપયોગ થયો હતો; કારણકે આ સાલ ગુવાર, તુવેર, ઘઉં, બાજરી અને જુવારના ભાવ એક બંગાળી મણના

અનુક્રમે રૂા ૧૬, ૧૪, ૧૨, ૧૦ અને ૯ હતા

૭ પાકમાં રોગ આવે તો તેનો સામનો કરવા માટે જરૂરની દવાઓ અને સાધનોનો પૂરતો જથ્થો દરેક જિલ્લા અને તાલુકામાં હોવો જોઈએ નહિતર રોગ આવ્યા પછી જો સરકારી ખાતાઓ દવા બનાવતી કંપનીને ઑર્ડર આપે તો દવા આવતા પહેલાં જ રોગ પાકનો પૂરતો નાશ કરશે

૮ સરકારી ખાતાના ઑફિસરો અને ખાસ કરીને ખેતીવાડી ખાતાના અમલદારો કાગળિયામાં પડ્યા ન રહેતાં, ગામડાંઓમાં ફરી પાકની સ્થિતિ અને પ્રશ્નોનો ખ્યાલ લે અને ખેડૂતને પડતી મુશ્કેલીનો નિકાલ કરવા તુરત પગલાં લે આમ થવાથી પાકનુ કેટલુ ઉત્પન્ન આવશે તેનો સાચો ખ્યાલ આવશે

૯ જ્યાં જ્યાં મ્યુનિસિપાલિટીઓ અને ગ્રામ પંચાયતો હોય ત્યાં તેમને દરેકે દરેક કચરાના ટુકડાનુ અને મળનુ કમ્પોસ્ટ ખાતર બનાવવા ફરજ પાડવી આ ખાતરનો જથ્થો ખેડૂત સહેલાઈથી લઈ શકે તેવાં સ્થળોએ રાખવાની વ્યવસ્થા કરવાનુ તેમને ફરમાવવુ તૈયાર થયેલ કમ્પોસ્ટ ખાતર કોન્ટ્રાક્ટથી અમુક બિન ખેડૂત વ્યક્તિઓને ધંધા માટે ન વેચતાં સીધુ ખેડૂતને મળે તેવી વ્યવસ્થા કરવી આથી ૧૦૦ ટકાનો કોન્ટ્રાક્ટરનો નફો બચતાં ખેડૂતને યોગ્ય ભાવે ખાતર પડશે મુંબઈના તબેલાઓના ખાતરનો જેટલો બને તેટલો બગાડ ઓછો થઈ, સરકારની યોજના પ્રમાણે ૨૦૦ માઈલ સુધીનાં સ્ટેશનોએ આ જથ્થો તુરત ખસેડી યોગ્ય વખતે ખેડૂત મેળવી શકે તેવી વ્યવસ્થા કરવી, અને વાહનવ્યવહારના ખર્ચથી ખાતર મોંઘુ ન થઈ પડે તે બાબતની કાળજી રાખવી

આ માટે જાપાન અને ચીન આ કિંમતી ખાતરનો કેમ સંગ્રહ કરે છે તે નજર આગળ રાખવુ જરૂરી છે જો કે બન્ને દેશોમાં આપણે ઢોરના છાણને જેવી રીતે હાથ લગાડીએ છીએ, તેવી રીતે ત્યાં મનુષ્યમળનો સંગ્રહ થાય છે આપણે ત્યાં મનુષ્યમળ તરફની સૂગને લીધે આ બન્ને દેશોનુ આપણે અનુકરણ કરી શકીએ તેમ નથી, પણ મ્યુનિસિપાલિટીઓ અને ગ્રામ પંચાયતો આ કિંમતી કુદરતી ખાતરનો કમ્પોસ્ટ બનાવી સદુપયોગ કરી શકે તેમ છે જાપાને ૧૯૪૬ની સાલમાં પોતાની જરૂરિયાતના ખાતરનાં તત્ત્વો પોતાને ત્યાં ઉત્પન્ન થતા કુદરતી ખાતરમાંથી મેળવ્યા હતાં એટલે તે કુદરતી ખાતરોએ આ પ્રમાણે તત્ત્વોના ટકા પૂરા પાડ્યા

	નાઇટ્રોજન	ફૉસ્ફરસ	પોટાસ
ઢોરવાડિયાનું ખાતર	૪૭ ટકા	૬૬ ટકા	૬૪ ટકા
મનુષ્યમળનું ખાતર	૧૬	૮	૧૦
લીલું ખાતર	૫	૩	૬
રાખ, દરિયાઈ વનસ્પતિ, પક્ષીઓની ચરક વગેરે	૧૪	૧૫	૧૬
કુલ કુદરતી ખાતરોમાંથી	૮૨	૯૨	૯૬
બીજા ખાતરોમાંથી	૧૮	૮	૪
કુલ	૧૦૦ ટકા	૧૦૦ ટકા	૧૦૦ ટકા

એટલે જાપાનમાં જ્યાં જમીનને ખાતર આપ્યા વિના ખેતી કરવામાં આવતી નથી ત્યાં, પાકોની જરૂરતનાં બધાં તત્ત્વો વનસ્પતિજન્ય ખાતરમાંથી પૂરાં પાડવામાં આવે છે. જાપાનમાં આ પ્રથા ઘણા લાંબા વખતથી અમલમાં છે; કારણકે સર નિકોલ્સન ૧૯૦૭માં 'જાપાનની ખેતી' ઉપર લખેલા પુસ્તકમાં વર્ણવે છે, કે:

> 'મનુષ્યમળના ફક્ત ૨૫ ટકાનો બગાડ ત્યાં થાય છે એટલે ત્રણ વ્યક્તિ દીઠ એક એકર જમીનને ૧૬૦૦ રતલ મળનું ખાતર મળે છે. જાપાનમાં નજીવા પ્રમાણમાં માછલી અને કઠોળ ખોળ–ખાતર તરીકે વપરાય છે, તે બાદ કરતાં જાપાન જમીનની ફળદ્રુપતા સાચવી શક્યું છે, તે દરેકને બારણે મળતા ખાતરને (મળના ખાતરને) આભારી છે. ત્યાં ચાલુ જમીનમાં એકરે ૨૦૦૦ રતલ ચોખાનો પાક અથવા ૨૭૦૦ રતલ ડાંગરનો પાક ઊતરે છે. એક ખેતરમાં ત્યાં ઉપરાઉપરી બે પાક–ચોખા (ચોમાસુ) અને ઘઉં (શિયાળુ) પાક લેવામાં આવતા હોવાથી ઘઉંનો પાક ૧૪૦ રતલ ઉમેરતાં એક વર્ષમાં એક એકર ૩૦૦૦ રતલ અનાજ આપે છે. ફિલાડેલ્ફિયામાં સારામાં સારી જમીન ૨૭૦૦ રતલ, નબળી જમીન ૧૪૦૦ રતલ અને ચાલુ જમીન ૨૩૦૦ રતલ ચોખા પકવે છે. વળી ૩૩૦૦ થી ૪૦૦૦ રતલ સુધી પાક એકરે ઊતર્યાના દાખલા મળી આવે છે.'

આપણે આ કુદરતી ખાતરનો પૂરેપૂરો લાભ લેતા નથી તે દર્શાવવા અમદાવાદનો દાખલો લઈએ. ત્યાંની વસ્તી ૬ લાખની ગણતાં દર વ્યક્તિ દીઠ ૬૦ ગેલન ગણતાં, ૩૬૦ લાખ ગેલન મળનું ખાતર જાપાનની ગણતરી પ્રમાણે મળવું જોઈએ. તે ૧૫ હજાર એકરમાં એક ઇંચ જાડાઈનો થર પાડી શકશે. સારા યે ગુજરાતની વસ્તી ૪૧ લાખની ગણતાં તેમાંથી જાપાન ૧૪૦ હજાર એકર જમીન પૂરતું ખાતર આ મનુષ્યમળમાંથી પૂરું પાડી શકે. એટલે કુલ જમીન ૪૭ લાખ એકરના ત્રીજા ભાગની જમીનને આ મળમાંથી ખાતર મળી શકે. ડૉ. આચાર્યની ગણતરી પ્રમાણે ૬ લાખની અમદાવાદની વસ્તી ત્યાંની મ્યુનિસિપાલિટીને ૬૦ હજાર ટન કમ્પોસ્ટ આપે. એક ઘનફૂટ કંપોસ્ટનું વજન ૪૦ રતલ ગણતાં ૩૩૬ હજાર ઘનફૂટ કમ્પોસ્ટ બનાવી શકાય. અમદાવાદે ગયે વરસે ૧૧૭ હજાર ઘનફૂટ કમ્પોસ્ટ બનાવ્યું. એટલે કમ્પોસ્ટ બનાવવામાં ગુજરાતનું આગળપડતું શહેર અમદાવાદ હજુ અર્ધું કરી શક્યું છે. અમદાવાદ જિલ્લાની ખેડાણ જમીન ૧૮ લાખની ગણાય છે તો અમદાવાદ શહેર જ ૬૦ હજાર ટન કમ્પોસ્ટમાંથી દર ટને ૧૦ એકર ગણતાં ૬ લાખ જમીનને ખાતર પૂરું પાડી શકે. તેમાં ખેડૂતની સગવડ માટે બને તેટલી વધારે કમ્પોસ્ટ ડીપો રાખવામાં આવે, તો તેનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ થાય. ગ્રામ પંચાયતો અને મ્યુનિસિપાલિટીઓ અનાજના મોરચામાં કેટલો સક્રિય ફાળો આપી શકે તેમ છે એનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ આ જરાક લંબાણભર્યાં વિવેચનથી આવી શકશે.

૧૦. ભાલનું ખાતર: આ પ્રદેશમાં પાકતા ઘઉં ઇંદોરના ઘઉંથી બીજે નંબરે આવે છે અને ત્યાં વાવેતર પણ બહોળા પ્રમાણમાં થાય છે. છતાં ત્યાં છાણિયા ખાતરનો ઉપયોગ થતો નથી. ભાલમાં ઢોરની સંખ્યા ૧૩ હજારની છે, જે દરવરસે ૫૨ હજાર ગાડી ખાતર ઓછામાં ઓછું આપે. અમદાવાદ જિલ્લામાં ઘઉંનું વાવેતર ૩ લાખ એકર હોવાથી, તેમાંથી ૨ લાખ એકર ભાલમાં ગણાતા તે ઘઉં લગભગ પોણાથી એક લાખ ગાડી કુવળ ઉત્પન્ન કરે છે. આ પ્રદેશમાં કુવળનો ઉપયોગ ઢોરના ખોરાકમાં નજીવો થતો હોવાથી ૫૦ હજાર ગાડી કમ્પોસ્ટ આમાંથી સહેલાઈથી બનાવી શકાય. સારી દુનિયામાં ભાલ એક જ એવો પ્રદેશ છે કે જ્યાં કુદરતી ખાતર-(છાણિયું ખાતર)નો ઉપયોગ ત્યાંની

જમીન સોડા ખારવાળી હોવા છતાં થતો નથી તો સરકારે ત્યાં સંશોધનક્ષેત્ર ઉઘાડી છાણિયું ખાતર આ પાક માટે કેટલું, કેમ અને ક્યારે આપવું તે શોધી ખેડૂતોને ખાતરનો ઉપયોગ કરતા કરવા જોઈએ

૧૧ કારખાનાંઓમાં મજૂરીના ભાવ વધતાં, ખેતીની મજૂરીના ભાવ પણ વધે તે સ્વાભાવિક છે ખાસ કરીને ખેતીમાં મજૂરોની તાણ ચોમાસુ પાકની કાપણી વખતે એટલે દિવાળી ઉપર વધારે જણાય, કારણ કે આ વખતે શિયાળુ પાકની વાવવાની ઋતુ પણ હોય છે તો જો હવે પછી નિશાળો અને કોલેજોમાં વેકેશન પાડી દરેક વિદ્યાર્થીને અનાજના ઉત્પાદનમાં સક્રિય ભાગ આપવા પ્રેરણા અપાય, તો મજૂરીના ખર્ચમાં ખેડૂતને રાહત મળી શકે

૧૨ સરકારી સંશોધનક્ષેત્રમાં ખાસ કરીને ખેડ, ખાતરના પ્રયોગોનાં પરિણામો ખેડૂતજનતાના કાન સુધી પહોંચ્યાં નથી તો તે પત્રિકાઓ દ્વારા અથવા સ્થાનિક છાપામાં છપાવી દરેક ખેડૂતને તેની જાણ થાય તેવી વ્યવસ્થાની જરૂર છે નહિતર વરસોથી થતી શોધખોળ, વ્યવસ્થિત પ્રકારના અભાવે ઉપયોગમાં ન લઈ શકાય તો તો વિજ્ઞાનીઓની શક્તિ અને સરકારી નાણાંનો દુર્વ્યય ગણાય

૧૩ ખારવાળી જમીનમાં ઉગાડી શકાય તેવા પાકો શોધવા જોઈએ, જેવા કે ખારમાં થતી ડાંગર રશિયાએ બરફવાળી જમીનમાં આ પ્રદેશમાં થતા ઘાસ એગ્રો પાયરમને ઘઉંની સાથે સંકર (અં. ક્રોસિંગ) કરી દર વર્ષે વાવ્યા વિના ઘઉંની ફુટમાંથી પાક મળે તેવી જાત શોધી કાઢી, તો તેના પ્રમાણમાં આ પ્રશ્ન સહેલો છે

૧૪ અન્નપૂર્ણા ખાતર વલ્લભવિદ્યાનગરમાં ડો. દીક્ષિતે શોધેલ આ ચમત્કારિક ખાતર વડે બાજરીનો પાક ૪૦ ટકા વધારે અને આઠ દિવસ વહેલો ઊતર્યો તેમ જ ઋતુ વગર આ ખાતરથી ઘઉંનો સારો પાક મેળવી શકાયો, તો તે ખાતરના વૈજ્ઞાનિક પ્રયોગો સરકારે દરેક જાતની જમીન અને દરેક જાતના પાક ઉપર તુરત જ શરૂ કરી તેનાં પરિણામો ખેડૂતજનતાની જાણ માટે તુરત બહાર પાડવામાં આવે તેવો પ્રબંધ કરવાની જરૂર છે બીના ચોથા ભાગનું આ ખાતર જોઈતું હોવાથી અને તે બે રૂપિયે રતલ પડતું હોવાથી આર્થિક દૃષ્ટિએ અને પાકમાં નાખવાનું પણ સુગમ પડશે આવા ખાતરનું ઉત્પન્ન તુરત મોટા પાયા ઉપર વધારી તેની વહેંચણી હાથમાં લેવી જોઈએ

૧૫ અનાજનો કાયદો અને અત્યારની લેવી-પ્રથા નાબૂદ કરી તેને બદલે જમીનના જથ્થા પ્રમાણે દરેક ખેડૂતને કેટલું અનાજ આપવું પડશે તે સંબંધી ઋતુની શરૂઆત પહેલાં જણાવી દેવું આથી તેટલું અનાજ ઉત્પન્ન કરવા ખેડૂતને યોગ્ય લાગે તેટલી જમીનમાં તે ઉગાડી પૂરતું ખાતર, ખેડ અને પાણી આપી પૂરતો પ્રયત્ન કરશે અને બાકીની જમીનમાં તે પોતાને ફાયદાકારક પાકો લઈ શકશે ચોમાસાના પાકથી જો ખેડૂત આટલું અનાજ ન આપી શકે તો તેણે શિયાળુ અને ઉનાળુ પાક કરી પૂરું કરી આપવું પડશે આમ થવાથી અનાજની ખેતી બહુવિધ (અં. ઇન્ટેન્સીવ) થશે તેમાં જો સરકારની માગણીથી વધારાનું અનાજ ખેડૂતને સીધા વાપરનારને વેચવાની છૂટ આપવામાં આવે, તો અનાજની ખેતીનો વધારાનો ખર્ચ, વાપરનારા પાસેથી વધારે મળતા ભાવમાંથી તે મેળવી શકશે.

['કેગાર']

★

તંત્રીની ટપાલ

‘અખંડ આનંદ’ના નવેંબર અંકમાં ‘અહિંસાનો મહિમા’ શિર્ષક નીચે શ્રી. દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રીની એક નોંધ આપવામાં આવી હતી. એ નોધમાં રજૂ થયેલી વિગત બીજાં કેટલાંક પત્રોમાં પ્રસિદ્ધ થઈ હતી. આ વિશે ‘હરિજન બંધુ’ના તંત્રી શ્રી કિશોરલાલ મશરૂવાળાએ તપાસ કરી એક ખુલાસો પ્રગટ કર્યો છે. શાસ્ત્રીજી તરફથી પણ એ ખુલાસો અમને મળ્યો છે, તે અહીં પ્રસિદ્ધ કરવાનું યોગ્ય માનીએ છીએ:

નાપાયાદાર વાત

શ્રી ઈ. સ્ટેન્લી જોન્સ महात्मा गांधी–ॲन अिन्टरप्रिटेशन નામના પોતાના પુસ્તકમાં પાન ૧૦૧ પર લખે છે:

‘નોઆખલીમાં બનેલા પ્રસંગનો અત્યાર સુધી અપ્રસિદ્ધ રહેલો અહેવાલ મને એક મોટી જગ્યા ધરાવનાર પત્રકારે આપ્યો હતો. દેખીતાં કારણોસર તે વખતે તેને આ પ્રસિદ્ધ કરવાની રજા આપવામાં આવી નહોતી. પરંતુ હવે મને એ પ્રસિદ્ધ કરવાની તેઓ રજા આપે છે. ‘મહાત્મા ગાંધી તેમની શાંતિયાત્રા વખતે પગપાળા એક ગામથી બીજે ગામ જતા હતા ત્યારે તેમની આંખ સાથે આંખ મેળવવાની હિંમત ન હોવાથી ગુંડાઓ આગળથી તે ગામ છોડી ભાગી જતા હતા, જેઓ તેમની સામે આવતા તેમનો પલટો થઈ જતો અને શાંતિ જાળવવાનો ભાર પોતાને માથે ઉપાડી લેતા. તેમણે સરકાર સાથે એવી ગોઠવણ કરી હતી કે તેમની પ્રાર્થનાસભામાં/ કોઈની ધરપકડ કરવી નહિ. એક મુસ્લિમ આવ્યો. એના પર ગાંધીજીની કશી અસર ન થઈ તેણે ગાંધીજીનું ગળું પકડયું અને તેમનું મો વાદળી થઈ ગયું ત્યાંસુધી દબાવ્યું. પણ મહાત્મા તો એ વખતે પણ હસતા જ હતા, સામે થવાની વૃત્તિના અને અણગમાના યે અભાવની એના પર એટલી અસર થઈ કે તેણે ગાંધીજીને છોડી દીધા, પાછળથી આવીને તે મહાત્માને પગે પડયો અને પોતાની ભૂલ માટે તેણે માફી માગી. મહાત્માજીએ તો જાણે કશું બન્યું ન હોય એ રીતે પોતાનું કામ ચાલુ રાખ્યું’’

આ લખાણના હિંદની કેટલીક ભાષાઓમાં અનુવાદ પણ થયા છે. મેં શ્રી સતીશબાબુ, શ્રી પ્યારેલાલ, શ્રી મનુ ગાંધી, શ્રી આભા ગાંધી અને બીજાંઓ જે નોઆખલીની યાત્રામાં ગાંધીજી સાથે હતાં તેમને આ હકીકત સાચી છે કે ખોટી અથવા એને મળતી કોઈ બીના બની હતી કે કેમ તે વિષે પૂછ્યું. મનુ ગાંધી સને ૧૯૪૬ના ડિસેંબરમાં ગાંધીજી સાથે જોડાયાં ત્યારથી તે ઠેઠ ગાંધીજીના અવસાન સુધી તેમની સાથે રહ્યાં હતાં. તેઓ ચોક્કસપણે કહે છે કે આવો બનાવ ૧૯૪૬ના ડિસેંબરથી ૧૯૪૮ના જાન્યુઆરી સુધીમાં નોઆખલી, કલકત્તા, બિહાર કે બીજે ક્યાંય બન્યો નથી. અને તેમના જોડાયા પહેલાં પણ ક્યાંય બન્યો હોય તેવું તેમણે કદી સાંભળ્યું નથી. બીજાઓએ પણ આવો બનાવ જોયો કે સાંભળ્યો નથી. તેથી ઉપરની વાતને એ પત્રકારે કેવળ કલ્પનામાંથી ઉપજાવી કાઢેલી ગણવી જોઈએ અને દિલગીરીની વાત છે કે શ્રી સ્ટેન્લી જોન્સે એ સાચી માની લીધી અને પૂરતી તપાસ વિના પ્રગટ કરી. તેમનું એ પુસ્તક જગપ્રસિદ્ધ છે અને બીજી ભાષાઓમાં તેનો અનુવાદ થવાનો સંભવ છે તેથી આ ભાગ તેમણે પાયાવિનાનો હોવાથી કાઢી નાખવો ઘટે છે.

વર્ધા, ૨૦–૧૧–’૪૯ (અંગ્રેજી પરથી)

કિશોરલાલ મશરૂવાળા

* * *

‘અખંડ આનંદ’ના ગયા અંકમાં ‘હરિજનગીતા’ નામનો એક લેખ પ્રસિદ્ધ થયો છે. લેખકનો હેતુ અસ્પૃશ્યતાનિવારણનો છે; પરંતુ તેમાં કેટલા હકીકતદોષો છે એવું મિત્રો અને વિદ્વાનો તરફથી જણાવવામાં આવ્યું છે. ‘અખંડ આનંદ’માં ચર્ચાપત્રોને સ્થાન નથી તેથી તે અંગે આવેલા પત્રો અમે પ્રસિદ્ધ કરતા નથી, પરંતુ પત્રલેખકોને ખાતરી આપીએ છીએ કે આવી બાબત પરત્વે ભવિષ્યમાં વિશેષ કાળજી રાખવામાં આવશે.

*

યુગપ્રવાહ

શ્રી સોપાન

૨૬મી જાન્યુઆરી

બરાબર વીસ વર્ષ પહેલાં હિંદુસ્તાનના ગામડેગામડે અને શહેરેશહેરે આપણે જાહેર રીતે પૂર્ણસ્વરાજ્યની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી એ પ્રતિજ્ઞામાંથી જે તાકાત પેદા થઈ તે તાકાત વડે આપણે ૧૯૩૦નો સત્યાગ્રહ-જંગ ખેલ્યો હતો અને તે પછી તો ભિન્નભિન્ન મોરચે હિંદી પ્રજા પોતાના જન્મસિદ્ધ અધિકારો માટે લડતી જ રહી હતી ૧૯૪૨માં 'હિંદ છોડો'નો પોકાર કરી આપણે છેલ્લી લડાઈ લડ્યા હતા જગતના સર્વશ્રેષ્ઠ પુરુષના નેતૃત્વ નીચે આપણે વીસ વર્ષ પહેલાં જે કૂચ આરંભી હતી, તે કૂચ આવતી તારીખ ૨૬મી એ સફળ થાય છે આમ તો ૧૯૪૭ના ઑગસ્ટની પંદરમી તારીખે આપણે સ્વતંત્ર થયા છીએ, તે દિવસથી આજની ઘડી સુધી આપણી આંતરિક અને વિદેશી રાજનીતિ સંપૂર્ણ રીતે આપણી ઇચ્છાનુસાર જ ઘડાયેલી છે છેલ્લા અઠ્ઠાવીસ મહિનામાં આપણે જે કંઈ કર્યું છે તેના યશ-અપયશના અધિકારી આપણે પોતે જ છીએ, છતાં આ અઠ્ઠાવીસ મહિના દરમિયાન કાયદાની દૃષ્ટિએ આપણે સ્વતંત્ર સાર્વભૌમ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય તરીકેનો નહિ પરંતુ એક સંસ્થાન તરીકેનો દરજ્જો ભોગવ્યો છે બ્રિટિશ તાજને આપણે સર્વોચ્ચ સ્થાને સ્થાપ્યો છે આપણા રાજ્યના વડાની નિમણૂક ઇંગ્લેંડના રાજા કરે છે, અને તેની સત્તા સર્વોપરી મનાય છે તાજ સાથેનો આ ઔપચારિક સંબંધ આપણી સ્વતંત્રતામાં ખામી રૂપ ગણાય આવતી તા ૨૬મી એ આ ખામી આપણે ભૂંસી નાખવાના છીએ તા ૨૬મી જાન્યુઆરીએ વીસ વર્ષ પહેલાં લીધેલી પ્રતિજ્ઞા આપણે પૂર્ણ કરીએ છીએ અને સ્વતંત્ર સાર્વભૌમ પ્રજાસત્તાકનો દરજ્જો મેળવીએ છીએ તે દિવસથી રશિયા, અમેરિકા કે બ્રિટન જેટલા જ આપણે સ્વતંત્ર બનનાર છીએ

આપણું બંધારણ

પ્રજાસત્તાક હિંદનું બંધારણ મંજૂર થઈ ગયું છે તા ૨૬મીથી તે અમલમાં આવશે આ બંધારણમાં આપણા પ્રજાજીવનનું આબેહૂબ પ્રતિબિંબ પડેલું છે બંધારણ સર્વાંગ સંપૂર્ણ છે એમ ભાગ્યે જ કોઈ કહી શકશે પૂ ગાંધીજીએ આપેલા આદર્શોનું પ્રતિબિંબ પૂર્ણપણે બંધારણમાં પડ્યું નથી તે ખરું છે, પરંતુ કોઈ પણ રાજ્યનું બંધારણ પ્રજાની શક્તિ-અશક્તિનું જ પ્રતિબિંબ હોય એ એ ધ્યાનમાં રાખીએ તો આપણી પોતાની ખામી સુધારવા તરફની ચીવટ વધે આપણું બંધારણ દુનિયાભરનાં બંધારણોનાં શ્રેષ્ઠ તત્ત્વોના અર્ક જેવું કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે છતાં મુખ્ય અસર ઇંગ્લેંડના રાજ્યબંધારણની રહી છે હિંદુસ્તાન પોતાના ઇતિહાસમાં પહેલી જ વાર પ્રજાસત્તાક રાજ્ય બને છે આ પ્રકારના રાજ્યતંત્રનો આપણને અનુભવ નથી છેક અશોકના કાળથી આજસુધીના આટલા મોટા વિસ્તાર ઉપરની એકતા પણ સિદ્ધ થયેલી નથી આપણે નવા બંધારણમાં પુખ્તવયના મતાધિકારનો સ્વીકાર કર્યો છે આ રીતે સત્તર કરોડ માણસો મતદાર બને છે દુનિયામાં કોઈ દેશમાં કદી સત્તર કરોડ મતદારો બન્યા નથી આપણી પ્રજાનો મોટો સમૂહ

નિરક્ષર છે, પણ પ્રાચીન સંસ્કારનો વારસો એટલો બળવાન છે કે આપણે આ પ્રયોગમાં સફળ થઈશું એવી આશા રહે છે. આપણી પ્રજા નિરક્ષર છે, પણ તે ઊંડી સમજ અને સારા સંસ્કારો ધરાવે છે. આ બંધારણ આપણી કસોટીરૂપ બનવાનું છે.

લોકસભાનું કાર્ય

જે લોકસભાએ બંધારણ ઘડ્યું તેની રચના લગભગ ત્રણ વર્ષ પહેલાં વિચિત્ર સંજોગોમાં થઈ હતી. તે વખતે હિંદના ભાગલાની વિચારણા નહોતી, પરંતુ મુસ્લિમોને ખાસ અધિકારો, પ્રાંતોનાં જૂથો અને રિયાસતોનું મર્યાદિત જોડાણ એવું વિચારવામાં આવ્યું હતું. આજે એમ લાગે છે કે એ પ્રકારની રચના થઈ હોત તો હિંદ અત્યંત નિર્બળ બની જાત અને એના અનેક ભાગલા પડત. પરિસ્થિતિ બદલાતાં લોકસભાનું સ્વરૂપ પલટાયું. હિંદમાંથી અમુક પ્રદેશ કપાયો અને પાકિસ્તાન બન્યું. પરંતુ જે બાકી રહ્યું તે ઇતિહાસમાં કોઈ દિવસ નહોતું એટલું સુગઠિત બન્યું. આ એકતા અને સંગઠન ટકાવવા માટે આપણા બંધારણમાં મધ્યસ્થ તંત્રના હાથમાં વિશેષ સત્તાઓ મૂકવામાં આવી છે. આપણું બંધારણ સમવાયી નથી તેમ એકતંત્રી પણ નથી, છતાં દેશની એકતા કદી જોખમમાં ન મુકાય તેનું તથા પ્રાંતો અને એકમો પોતાની રીતે વિકાસ સાધી શકે તેનું પૂરું ધ્યાન રાખવામાં આવ્યું છે. બંધારણમાં અસ્પૃશ્યતાને સંપૂર્ણ ભૂસી નાખવામાં આવી છે. વર્ષોથી વ્યાપેલું કોમી ઝેર નીચોવી નાખવામાં આવ્યું છે. અલગ મતાધિકારને હવે સ્થાન જ નથી. માનવીના મૂળભૂત હક્કોની રક્ષા માટે પૂરી ખાતરી આપવામાં આવી છે. કોઈ પ્રકારના ભેદભાવને બંધારણમાં સ્થાન નથી. બંધારણની પીઠિકામાં સમાનતાનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. આપણે ઇચ્છીએ તે પ્રકારે બંધારણમાં ફેરફાર કરી શકીએ તેવી પણ સગવડ રાખવામાં આવી છે. કોઈ પણ બંધારણ એ તો જડ વસ્તુ છે તેનો સદુપયોગ કે દુરુપયોગ કરવાનું મુખ્યત્વે આપણા જ હાથમાં છે. તા. ૨૬મીએ આ બંધારણ અમલમાં આવતાં આપણે પ્રજાસત્તાકનું ગૌરવ પ્રાપ્ત કરીએ છીએ; સાથે જ આપણી જવાબદારી વધે છે. આપણે જાણે આખા જગતને કહીએ છીએ કે અમે અમારા પગ ઉપર ઊભા રહેવાનો હવે નિશ્ચય કર્યો છે. આખી દુનિયાની દોસ્તી અમે માગીએ છીએ, પરંતુ તે માટે કોઈની તાબેદારી સ્વીકારવા અમે તૈયાર નથી. ઈશ્વરે આપેલી સ્વતંત્રતા પ્રાણના ભોગે પણ રક્ષવાનો અમારો નિર્ધાર છે. આવતી ૨૬મીએ સ્વાતંત્ર્યદિન ઉજવતાં આપણે આ વસ્તુસ્થિતિને લક્ષમાં રાખવી ઘટે છે.

પુણ્યતિથિ

તા. ૩૦મી જાન્યુઆરીએ પૂજ્ય ગાંધીજીની પુણ્યતિથિ આવે છે. પૂ ગાંધીજીની જન્મજયંતી અને પુણ્યતિથિ આપણા સૌને માટે આત્મનિરીક્ષણનું પર્વ છે. તા. ૨૬મીએ આપણે જગતનાં મહારાજ્યોની વચ્ચે જે દરજ્જો પ્રાપ્ત કરીએ છીએ તેનો યશ પૂ ગાંધીજીને છે. એમની રાહબરી નીચે આપણે ચાલ્યા તેથી જ અહીં સુધી પહોંચી શક્યા છીએ. આપણે એમને રાષ્ટ્રપિતાનુ બિરુદ આપ્યું તે યથાર્થ છે. હજારો વર્ષો સુધી એ બિરુદ કાયમ રહેવાનું છે. એટલું ખરું છે કે એમના આદર્શોથી આપણે ઘણા દૂર છીએ, પરંતુ આ વસ્તુનું આપણી પ્રજાને અને આપણા નેતાઓને ભાન છે તે સદ્‌ભાગ્યની નિશાની ગણાય. આપણે ક્યાં જવાનું છે તે પૂ. ગાંધીજીએ નક્કી કરી આપ્યું છે. આજે સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંસ્થાના તમામ આગેવાન સભ્યોને ખાતરી

થઈ ચૂકી છે કે અણુઓમથી યુદ્ધ અટકતું નથી, દૂર ઠેલાતું નથી, પણ નજીક જ આવે છે આજે અણુશક્તિ ઉપર નિયમન મૂકવાની વિચારણા ચાલી રહી છે આ બધા પ્રયત્નો સારા હેતુથી થાય છે, પરંતુ તેના મૂળમાં જ ખામી છે, તે જ્યાંસુધી રાષ્ટ્રોના નેતાઓના લક્ષમાં નહિ આવે ત્યાંસુધી વિશ્વશાંતિની આશા નથી શસ્ત્રોની હરીફાઈ જ્યાંસુધી ચાલશે ત્યાંસુધી જગત ઉપરથી યુદ્ધનો ય દૂર થશે નહિ શસ્ત્રો છોડ્યા વિના શાંતિની સાધના થવાની જ નથી થોડા દિવસ પહેલાં આપણી લોકસભાના પ્રમુખ શ્રી રાજેન્દ્રબાબુએ કહ્યું કે દુનિયાના તમામ દેશોમાં વસતો સામાન્ય માનવી જો જાગ્રત નહિ થાય, જો પોતાના જીવનનું દૃષ્ટિબિંદુ નહિ બદલે તો દુનિયાના નેતાઓ યુદ્ધ તરફ આખા જગતને ઘસડી જશે અને સર્વનાશ અનિવાર્ય બનશે એમણે કહ્યું કે જ્યાંસુધી ઐહિક સુખ અને ઉપભોગ એ જ માનવીનો આદર્શ છે, ત્યાં સુધી જગતમાંથી હરીફાઈ, ઈર્ષ્યા અને યુદ્ધ નાબૂદ થવાનાં નથી પૂ બાપુની પુણ્યતિથિએ આપણે એમનાં વચનોનું સ્મરણ કરીએ, મનન કરીએ ને આચરણ કરીએ

પ્રાંતોની પુનર્ઘટના

આંધ્રવાસીઓએ મદ્રાસ શહેર ઉપરનો પોતાનો દાવો છોડ્યો અને એ રીતે નહેરુ-પટ્ટાભી-પટેલ સમિતિના અહેવાલનો સ્વીકાર કર્યો, તેથી આંધ્રપ્રાંતની રચના શક્ય બની છે કોંગ્રેસ કારોબારીએ તથા હિંદ સરકારે આ વિશે ઘટતા નિર્ણયો લઈ લીધા છે થોડા મહિનામાં જ આપણે આંધ્રના લોકોની આકાંક્ષાઓને મૂર્તિમંત થયેલી જોઈ શકીશું

આંધ્રની રચના થતાં કર્ણાટક અને કેરલના લોકોમાં પોતાના પ્રાંતની રચના માટેની લાગણી તીવ્ર બની છે મલયાલમ ભાષાભાષીઓએ કેરલની રચના માટે પ્રમાણમાં મર્યાદા જાળવી પ્રયત્નો કર્યા છે, જ્યારે કાનડીભાષાભાષી કર્ણાટકીઓ વધુપડતા ઉગ્ર બની ગયા છે થોડા દિવસ પહેલાં કર્ણાટક પ્રાંતિક સમિતિની કારોબારીએ એક ઉગ્ર ઠરાવ કરી કર્ણાટક પ્રાંતની રચનાની માગણી કરી હતી. એ ઠરાવ દ્વારા કર્ણાટકી ધારાસભ્યોને ધારાસભા છોડવાનો આદેશ અપાયો હતો આમાં એટલું સ્વીકારવામાં આવ્યું હતું કે મધ્યસ્થ પાર્લામેન્ટરી બોર્ડની મંજૂરી મળે તો જ રાજીનામાં આપવાં બીજી બાજુ કર્ણાટકના વેપારી મંડળે 'સત્યાગ્રહ' કરવા મોટું ફંડ એકઠું કરવા માંડ્યું છે, આને પરિણામે કર્ણાટકનું વાતાવરણ ખૂબ ડહોળાયું છે અને દેશમાં પણ તેના પડઘા પડ્યા છે સમિતિના ઠરાવને માન આપી ઘણાખરા ધારાસભ્યોએ પોતાનાં રાજીનામાં આપી દીધાં છે કોંગ્રેસની વરિષ્ઠ કારોબારીએ આ અંગે પોતાનો નિર્ણય આપી દીધો છે કારોબારીના ઠરાવમાં કર્ણાટકના પગલા પ્રત્યે સખત નાપસંદગી દર્શાવવામાં આવી છે અને ફરીને જણાવવામાં આવ્યું છે કે જ્યાંસુધી નેતાસમિતિની ભલામણોમાં જણાવેલી શરતો માન્ય ન થાય ત્યાંસુધી કર્ણાટક પ્રાંતની રચના શક્ય નથી

આપણે અગાઉ જોઈ ગયા છીએ કે કેરલ અને કર્ણાટકનો પ્રશ્ન ત્રાવણકોર-કોચીન સંઘ તથા મહીસુરના પ્રશ્નો સાથે સંકળાયેલો છે આ રાજ્યો પ્રાંતમાં ભળે નહિ અને નામ કે રાજપ્રમુખ ગાદી છોડે નહિ, ત્યાંસુધી આ કોયડો ઉકલે તેમ નથી સહુએ સાથે મળીને આ દિશામાં જ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ મહારાષ્ટ્રના સવાલમાં આવી કોઈ ગૂંચ નથી, પરંતુ ત્યાં મુંબઈ શહેરનો કડવો ઘૂંટડો ગળે ઉતારવો પડે એમ છે બધા સંજોગો જોતાં એમ લાગે છે કે આંધ્ર સિવાય બીજા કોઈ પ્રાંતની રચના તરતમાં થાય એવો સંભવ નથી

કાશ્મીરનો પ્રશ્ન

સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંસ્થાના કાસ્મીર પચે હાથ ધોઈ નાખ્યા છે અને પોતાનો અહેવાલ સલામતિ સમિતિ સમક્ષ રજૂ કરી દીધો છે. આ અહેવાલમાં હિંદનું દષ્ટિબિંદુ યોગ્ય રીતે રજૂ થયું છે; પંચનું પાકિસ્તાનતરફી વલણ છાનું નથી રહેતું કાસ્મીરમાં આક્રમણકાર કોણ છે તે વિષે પચે મૌન રાખ્યું છે અને બીજી બધી બાબતમાં હિંદ અને પાકિસ્તાનને સમાન કક્ષામાં મૂકી દીધા છે હિંદે જગત સમક્ષ પોતાનો કેસ સરળ રીતે રજૂ કર્યો છે. પાકિસ્તાનના પ્રચારનો પરપોટો હિંદે ફોડી નાખ્યો છે. આ સંબંધી સર્વ હકીકતો જાહેર કરવામાં આવી છે. લોકમતની આડે માત્ર એ જ અંતરાયો બાકી રહ્યા છે.

હિંદનું દૃઢ મંતવ્ય છે કે આઝાદ કાશ્મીર દળોને નિઃશસ્ત્ર કરી વિખેરી નાખવામાં ન આવે અને ઉત્તરનો પ્રદેશ હિંદી સેનાના સંરક્ષણ નીચે ન મુકાય ત્યાંસુધી મુક્ત લોકમત લઈ શકાય જ નહિ. આ બાબત અત્યારે સલામતિસમિતિ પાસે છે અને ત્યાં સમાધાનના પ્રયાસો ચાલે છે, પરંતુ સંયોગો જોતાં બહુ આશા ઊપજતી નથી. સલામતિ સમિતિના સભ્યો બળની સમતુલા જાળવવાની દૃષ્ટિએ નહિ, પણ શુદ્ધ ન્યાયની દૃષ્ટિએ જ કાશ્મીરનો પ્રશ્ન વિચારે તો જ આ કોયડાના ઉકેલની આશા છે, અન્યથા આ મડાગાંઠ ચાલુ જ રહેશે એમ લાગે છે.

તા. ૨૨–૧૨–'૪૯

☆

બ્રિટનના રાષ્ટ્રસમૂહની પરિષદ વખતે પંડિત જવાહરલાલે રાષ્ટ્રસમૂહમાં ચાલુ રહેવાનો નિર્ણય કર્યો આ ખબર સાંભળી ત્યારે એક વખતના ઇંગ્લંડના વડાપ્રધાન મિ. ચર્ચલને એમનો ભૂતકાળ યાદ આવ્યો. સ્વતંત્ર્યની લડત માટે જે પંડિત જવાહરલાલને બ્રિટને કેટલાં યે વર્ષો સુધી જેલમાં રાખ્યા હતા, તે જ જવાહરલાલ બ્રિટિશ રાષ્ટ્રસમૂહમાં રહી મૈત્રી કાયમ રાખવાની ખાનદાની બતાવતા હતા. ગળગળા થઈ મિ. ચર્ચિલ બોલી ઊઠ્યા:

‘હું નથી માનતો કે હું આટલો બધો મહાન બની શક્યો હોત!’

×

એક વકીલની તે જ શહેરમાં ન્યાયાધીશ તરીકે નિમણૂક થઈ. ચોરી કરવા માટે પકડાયેલા એક માણસનો કેસ પહેલો આવ્યો આ માણસ વારવાર ચોરી કરતાં પકડાયો હતો અને દરેક વખતે આ ન્યાયાધીશ તેના વકીલ તરીકે હતો ત્યારે તેણે તેને એક કે બીજી રીતે બચાવી લીધો હતો.

‘વળી પાછા તમે મુશ્કેલીમાં આવી પડ્યા?’ નવા જજે કહ્યું.

‘જી, હા. પણ આ વખતે તમે મારો બચાવ નહિ કરી શકો, ખરું ને?’

‘હા. તમે કહેતા હો તો તમારે માટે બીજા કોઈ વકીલની ગોઠવણ કરું.’

‘નહિ જી, આભાર. મારે આ વખતે વકીલ કરવો નથી. હું સાચી અને બધી જ હકીકત રજૂ કરી દેવાનો છું!’

×

એક મોટા શેઠિયો ને એનો નાનો દીકરો મોટરમાં ફરવા જતા હતા. શેઠે મજાકમાં દીકરાની ટોપી લઈને બારીમાંથી બહાર નાખી દેવાનો દેખાવ કરી સંતાડી દીધી. દીકરો રડ્યો એટલે મોઢાથી સીટી વગાડતાંવગાડતા પેલાને ખબર ન પડે એમ ટોપી લઈ પાછી દીકરાને માથે મૂકી દીધી.

દીકરો તો તુરત જ રડતો છાનો રહી ગયો. એને થયું બાપા જે સીટી વગાડે છે તેમાં જાદુ છે ને ટોપી પાછી આવે છે. ‘આ તો ઘણું જ સુંદર’ પુત્રે પિતાને કહ્યું ‘ચાલો બાપુ, ફરીથી આવો પ્રયોગ કરીએ’ એમ કહી એણે સ્વહસ્તે જ ટોપી મોટરની બહાર નાખી દીધી!

×

સંસ્થા-સમાચાર

•સ્વામી અખંડાનંદની પુણ્યતિથિ

આ સસ્થાના આદ્ય સ્થાપક અને સચાલક ભિક્ષુ અખડાનદની પુણ્યતિથિ તા ૪-૧-૫૦ને રોજ આવે છે તે પ્રસગે દર વર્ષની જેમ આ વર્ષે પણ પુસ્તકો **સસ્તા મૂલ્યે આપવાની જુદીજુદી પાચ યોજનાઓ** જાહેર થઈ છે તેની વિગત આ પડીના પાન ૧૨૯ ઉપર આપવામા આવી છે તે તરફ વાચક બધુઓનુ ધ્યાન દોરવામા આવે છે આશા છે કે વાચક બધુઓ આ તકનો લાભ લઈ પોતાને ત્યા ન હોય તે પુસ્તકો વસાવીને અને બીજાઓને વસાવી લેવાની પ્રેરણા આપીને જ્ઞાનપ્રચારના કાર્યમા બનતો સહકાર આપશે

વિવિધ ગ્રંથમાળા

આ માળાના ગ્રાહકોને **દેશ અને કાળનું** પુસ્તક (પાન ૪૮૮, મૂલ્ય ૪-૦) ડિસેમ્બર માસની આખરે મોકલી અપાયું છે હવે પછી વનરાજ ચાવડો, આરોગ્યની કૂચી, શામળના છપ્પા અને પ્રભુમય જીવનનુ રહસ્ય એ અને બીજા એવા ઉપયોગી પુસ્તકોમાથી પસદ કરીને મોકલાશે

'આરોગ્યની કૂચી' કેટલાક કારણોસર તૈયાર થયું નથી આ માસની આખર સુધીમા તે તૈયાર થઈ જતા દોઢ-બે માસમા આ માળાના ગ્રાહકોને મોકલી અપાશે

-'અખડ આનદ'

'અખડ આનદ'ના ગ્રાહક બધુઓને વિનતિ છે, કે લવાજમ મનીઑર્ડરથી મોકલતા અથવા રૂબરૂમા આપતી વખતે પોતાનો જૂનો **ગ્રાહક નબર** અવશ્ય જણાવવો તેમજ સરનામું બદલાવવાનુ કે એવી કઈ પણ સૂચના કરવાની હોય ત્યારે ત્યારે પણ પોતાનો **ગ્રાહક નબર** અવશ્ય જણાવવો ગ્રાહકોની સખ્યા વધી ગયેલી હોવાથી ગ્રાહક નબર સિવાયના મળતા પત્રોની સૂચનાનો અમલ કરવામા ઢીલ થશે.

નવા પ્રકાશનો

છેલ્લા બે માસમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા પ્રકાશનો

ત્રિશલાનદન મહાવીર: લે૦ રતિલાલ મ૦ શાહ શ્રમણ ભગવાન મહાવીરની આ કથા ઉપદેશ દ્વારા અનેકોના જીવન અજવાળે છે

પાન ૧૨૮ કિં ૦-૬

ગોસ્વામી તુલસીદાસ: (આમશ્રેણી) તુલસી રામાયણના રચયિતાનુ સદ્ગત ભિક્ષુ અખડાનદજીએ તૈયાર કરેલુ આ મહાન સત-શિરોમણિનું ચરિત્ર પ્રેરક ને બોધક છે

પાન ૧૨૮ કિં ૦-૬

દેશ અને કાળ : (ગુજરાતીમાં જ્ઞાનના પ્રમાણનું પહેલું પુસ્તક). લે૦ સ્વામી માધવતીર્થજી : વેદાંતના વિવર્તવાદ સાથે પ્રૉ. આઇન્સ્ટાઈનના સાપેક્ષવાદનું સામ્ય ધરાવતી તથા દેશ અને કાળ સંબંધી જે હકીકતો પ્રાચીન ગ્રંથોમાં જોવામાં આવતી નથી, તે સર્વનું વિસ્તૃત વર્ણન અને સમજૂતી આ પુસ્તકમાં આપવામાં આવ્યાં છે. પાન ૪૪૮ : કિં. ૪–૦ (વિવિધ ગ્રંથમાળા)

પાકશાસ્ત્ર : (સુધારેલી નવી આવૃત્તિ) લે૦ શ્રીમતી કાશીબહેન મ૦ દેસાઈ: ઉચ્ચ શિક્ષણ લેતી કન્યાઓને તથા સાધારણ અભ્યાસવાળી બહેનોને પણ વાંચવા–સમજવામાં સરળ પડે એવી સાદી ભાષામાં જુદીજુદી વાનીઓ બનાવવાની રીત, પ્રમાણ, સમજ વગેરે આ પુસ્તકમાં અપાયું છે. પાન ૨૦૦ : કિં. ૧–૮ : પાકાં પૂઠાં ૨–૦

બાળકોના આચાર : (સચિત્ર, આમશ્રેણી) લે૦ સોમાભાઈ ભાવસાર: બાળકોને સદ્વર્તન શીખવતા પાઠો. આવૃત્તિ ૨જી. પાન ૪૮ : કિં. ૦–૩

છેલ્લા ત્રણ માસનાં પ્રકાશનો

તુલસીકૃત રામાયણ : (આવૃત્તિ દસમી, બે ગ્રંથોમાં–સચિત્ર) દોહા–ચોપાઈ ગુજરાતી લિપિમાં આપ્યાં છે. મૂળ રામાયણ ઉપરાંત ક્ષેપકકથાઓ, લવકુશકાંડ, હનુમાનચાલીસા, અષ્ટક, તિથિપત્ર, શલાકા-પ્રશ્ન, માહાત્મ્ય, પારાયણવિધિ તથા બીજી પણ ઉપયોગી બાબતો અપાઈ છે. ચિત્રો ૩૪, પાકાં પૂઠાં, પાન ૧૨૧૬ : કિં. ૧૦–૦

આરો ભારત દેશ : (આવૃત્તિ ૨જી, સચિત્ર) લે. કાંતિલાલ પરીખ: ભારતવર્ષનાં સૌંદર્ય અને વૈવિધ્યનો પરિચય. પાન ૧૨૮ : કિં. ૦–૧૦

શ્રીશાંકરભાષ્ય સહિત ભગવદ્ગીતા : અનુ૦ શ્રી વામનરાવ મા. પટેલ બી. એ., એલએલ. બી. : ભગવાન શંકરાચાર્યે કરેલા ભાષ્યના સરળ ગુજરાતી અનુવાદ સાથેનો કેટલાંય વર્ષોથી અપ્રાપ્ય ગ્રંથ. પાન ૪૪૮ : કિં. ૪–૦

શામળના છપ્પા : સં. શ્રી કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી : શામળના ઉપલબ્ધ થતા લગભગ બધા ગ્રંથોમાંથી છપ્પા ઉપરાંત બીજી ચૂંટેલી બોધક કવિતાઓનો ઉપયોગી સંગ્રહ. પાન ૧૬૦ : કિં. ૦–૧૦

સસ્તા મૂલ્યે પુસ્તકો—અપૂર્વ લાભ!

સદ્ગત ભિક્ષુ અખંડાનંદની ૮મી પુણ્યતિથિપ્રસંગે દર વરસે પુસ્તકો સસ્તા મૂલ્યે આપવાનું જાહેર કરવામાં આવે છે તે મુજબ આ વરસે આ સૂચિમાં જણાવ્યા પ્રમાણેની, સસ્તા મૂલ્યે પુસ્તકો આપવાની પાંચ યોજનાઓ જાહેર થાય છે

આ યોજનાઓ મુજબ તા ૪–૧–૫૦થી તા ૩–૨–૫૦ સુધીના એક માસ માટે પુસ્તકો સસ્તા મૂલ્યે અપાશે તા ૩–૨–૫૦ પછી આ યોજનાનો લાભ મળશે નહિ એટલે જોઈતાં પુસ્તકો માટે નાણાં મોકલીને ઉપલી મુદત પહેલાં નામ નોંધાવી લેવું જરૂરી છે

યોજનાના નિયમો

(૧) તા ૩–૨–૫૦ પછી આ યોજના મુજબ પુસ્તકો મળશે નહિ, એટલે તે પહેલાં, યોજનામાં જણાવ્યા પ્રમાણે જોઈતા પુસ્તકોની યાદી સાથે નાણાં મોકલી, આપનું નામ વહેલી તકે નોંધાવી લેવાની આપને માટે જરૂર છે

(૨) નોંધાયેલ ક્રમ પ્રમાણે પુસ્તકો મોકલાશે

(૩) બહારગામના ગ્રાહકોએ અમદાવાદના કાર્યાલયમાં જ લખવું

(૪) રેલવેનૂર મંગાવનારે ભરવાનું રહેશે

યોજના નં. ૧

ઘરમાં વસાવવા જેવા ગ્રંથો

નીચે જણાવેલાં ૮૬ પુસ્તકોની કિંમત રૂા. ૨૧૨ાા થાય છે તે આખો સેટ લેનારને માત્ર રૂા. ૧૪૦)માં અપાશે આ સેટના પુસ્તકોમાંથી છૂટક પુસ્તકો ખરીદનારને પોણા મૂલ્યે અપાશે સેલટેક્સ જુદો સમજવો.

પુસ્તકનું નામ અને વિગત	પૃષ્ઠ	મૂલ્ય
મહાભારત–સંપૂર્ણ–ભાષાંતર, સાત દળદાર ગ્રંથોમાં	૫૨૦૮	૫૨–૦
સ્વામી વિવેકાનંદ–વિસ્તૃત જીવનચરિત્ર	૭૮૪	૪–૦
રામચંદ્ર દત્ત અને નાગમહાશય–વિસ્તૃત ચરિત્રો	૩૩૬	૧–૦
આદર્શ ચરિત્રસંગ્રહ–૨ જો–મહાન સંતોના ચરિત્રો	૬૨૪	૩–૦
આગળ ધસો–ચેતના અને ઉત્સાહપ્રેરક ગ્રંથ	૪૬૮	૩–૦
કતલખાનું–શ્રમજીવીઓનું જીવન આલેખતું પુસ્તક	૬૯૬	૩–૦
આત્માનંદ સરસ્વતી–ટૂંક ચરિત્ર અને ઉપદેશ	૧૯૨	૧–૮

તુકારામ્હણે-પસંદ કરેલા અભંગો મરાઠીમાં	૧૨૦	૦-૫
રાજયોગ-પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન, સમાધિ વગેરે	૧૩૬	૦-૧૨
આત્મનિરીક્ષણ અને સંકલ્પ-લે૦ રમણલાલ વ૦ દેસાઈ: સ્વસુધારણાની પ્રેરણા આપતું પુસ્તક	૧૬૮	૧-૦
મહર્ષિ દયાનંદ-નવી આવૃત્તિ	૧૫૨	૧-૮
પાકશાસ્ત્ર-મિષ્ટાન્ન-ફરસાણ-પાકો વગેરે બનાવવાની સરળ રીતો	૨૬૪	૨-૮
ભારતના વીર પુરુષો-૪૦ ઐતિહાસિક વીરપુરુષોનાં ચરિત્રો	૩૩૬	૧-૪
આદર્શ દૃષ્ટાંતમાળા-ભા. ૧લો-ભા. ૨જો-બોધક ૮૧૯ ટૂંકાં દૃષ્ટાંતો	૯૨૮	૫-૦
પંચાંગ. સં. ૨૦૦૬નું-ગ્રહલાઘવીય	૧૧૨	૦-૯
ઉપદેશસારસંગ્રહ-મહાત્મા તિરુવલ્લુવરનો વેદ તુલ્ય બોધ	૩૮૪	૧-૮
આખ્યાનમાળા-ભાગ ૧ લો-બોધક આખ્યાનો	૭૦૮	૩-૦
સ્વામી રામતીર્થ ગ્રંથ ૧ લો-એમના સદુપદેશ, વ્યાખ્યાનો ઇત્યાદિ	૫૬૪	૩-૦
” ” ” ૪ થો-વિસ્તૃત ચરિત્ર તથા વેદાંતના ઉપદેશો	૬૭૨	૩-૮
વિવેકાનંદ-ભાગ ૮ મો-સ્વામીશ્રીના ઉપદેશો, ભક્તિયોગ, આવૃત્તિ ૨જી	૩૮૪	૨-૦
તુકારામગાથા-ગ્રંથ ૧ લો-૨ જો-ભક્તિ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્યપ્રેરક અભંગોનું સરળ ભાષાંતર	૧૮૪૦	૬-૦
ગુલાબસિંહ-સ્વ. મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદીકૃત	૪૧૬	૪-૦
જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ ને મહાત્મા એકનાથનાં ચરિત્રો	૫૦૪	૨-૮
સંતની વાતો-ધર્મ, નીતિ વગેરેનાં દૃષ્ટાંતો	૨૬૪	૧-૮
ચૈતન્યમહાપ્રભુ-ત્રણ ગ્રંથો, વિસ્તૃત ચરિત્ર (સચિત્ર)	૧૫૯૬	૮-૦
સંત તુકારામ-મહારાષ્ટ્રના સુપ્રસિદ્ધ સંતનું ચરિત્ર	૬૪૮	૩-૦
સ્વામીશ્રી બ્રહ્માનંદ ને શિવાનંદનાં ચરિત્રો-	૪૨૪	૧-૬
ભક્તચરિત્ર-ભક્તમાળમાં નહિ આવેલાં ચરિત્રો	૫૨૮	૨-૮
ટૂંકી વાર્તાઓ-ગ્રંથ ૧ લો-સામાજિક નિર્દોષ ૬૬ વાતો	૫૮૮	૨-૮
” ” ” ૬ ઠ્ઠો-સર્વ માટે ઉપકારક ૮૬ વાતો	૭૨૦	૨-૮
ભારતની દેવીઓ-ગ્રંથ ૧ લો-પ્રાચીન યુગની સતીઓ	૭૩૨	૩-૦
” ” ” ૨ જો-મધ્યયુગનાં ઐતિહાસિક ચરિત્રો	૭૩૨	૩-૦
” ” ” ૩ જો-મધ્યયુગ ને અર્વાચીન યુગનાં ચરિત્રો	૮૦૪	૩-૦
પ્રીતમદાસની વાણી-ભજનો, ધોળ, છપ્પા, કક્કા, મહિના ઇત્યાદિ	૫૬૦	૩-૦
સુબોધપુષ્પવાટિકા (ગુલિસ્તાં)-મહાત્મા શેખ સાદીકૃત	૧૩૬	૦-૫
શુભસંગ્રહ ભાગ ૨ જો-દવાઓ ને જરૂરી માહિતી આપતા ૧૪૮ લેખો	૫૪૪	૩-૦
” ભાગ ૯ મો-દવાઓ ને જરૂરી માહિતી આપતા ૧૬૫ લેખો	૭૩૬	૩-૦
સાચું સ્વર્ગ-ભક્તિ ને જ્ઞાનવિષયક સાદી વાતો	૪૯૨	૨-૦
સ્વર્ગની કૂંચી-સદ્વર્તન રાખતાં શીખવનારો બોધ	૩૭૨	૨-૦
સ્વર્ગની સીડી-મોક્ષમાર્ગ પ્રાપ્ત કરવાનાં ૧૨ પગથિયાં	૩૬૦	૨-૦
સ્વર્ગનું વિમાન-ભક્તિના મહિમાના ૩૨૫ દાખલા	૩૭૨	૨-૦

સ્વર્ગનો આનંદ—ભક્તિ ને તેના પ્રકારોની સમજ	૨૬૦	૨-૦
સ્વર્ગનો ખજાનો—ભક્તિમાર્ગ સમજાવતું પુસ્તક	૩૧૨	૨-૦
સ્વર્ગનો પ્રકાશ—જ્ઞાન અને પરમાર્થની વાતો	૩૩૬	૨-૦
સંસારમાં સ્વર્ગ—સંસારને સ્વર્ગ બનાવતું પુસ્તક	૩૪૮	૨-૦
મોહમુદ્ગર ને બીજાં દશ રત્નો—સરળ અર્થ સાથે	૧૬૮	૧-૦
શતશ્લોકી ને બીજાં ચાર રત્નો—સરળ અર્થ સાથે	૨૦૦	૦-૧૨
સ્તોત્રસંગ્રહ—ભક્તિ ને વેદાંત-સ્તોત્રો અર્થ સાથે	૨૨૦	૦-૧૦
સર્વવેદાંત-સિદ્ધાંત-સારસંગ્રહ—ભાષાંતર સાથે	૨૨૪	૧-૪
વિવેકચૂડામણિ—સરળ અનુવાદ સાથે	૧૬૦	૦-૧૨
એકનાથી ભાગવત—એકનાથ મહારાજના વિવરણ સાથે	૬૦૦	૫-૦
મહાવાક્ય-રત્નાવલિ—૧૦૮ ઉપનિષદોના સારરૂપ સંગ્રહ, સરળ ભાષાંતર સાથે	૧૮૪	૦-૧૨
વિદુરનીતિ—સરળ અનુવાદ સાથે	૧૬૮	૧-૦
આત્મસાક્ષાત્કારની કસોટી—સ્વામી સ્વયંજ્યોતિતીર્થ	૨૦૮	૧-૪
અવધૂત ગીતા—સુધારાવધારા સાથેની બીજી આવૃત્તિ	૧૪૪	૧-૪
અષ્ટાવક્ર ગીતા—મૂળ સાથે સરળ ભાષાંતર	૭૨	૦-૮
ગીતા પુરુષાર્થબોધિની—બે ગ્રંથમાં ભાગ ૧ લો—[મૂળ શ્લોકો, પદચ્છેદ, અર્થ અને] ,, ૨-૩ જો—[પંડિત સાતવળેકરજીની ટીકા સાથે]	૧૦૬૯	૧૧-૮
જ્ઞાનસત્ર ગીતા—મૂળ શ્લોકો (ગુજરાતી લિપિમાં)	૩૬૮	૧-૪
મૂળ પંચરત્ન ગીતા—માત્ર સંસ્કૃત શ્લોકો, પાઠ કરનાર માટે	૩૩૨	૦-૮
મોક્ષમાળા—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રકૃત	૧૯૨	૧-૪
શ્રીરામકૃષ્ણ વાર્તાલાપ ભાગ ૨ જો—રામકૃષ્ણ કથામૃતથી આગળના ભાગમાં આવતા ઉપદેશો તથા કથાપ્રસંગો	૩૧૨	૨-૦
ધમ્મપદ—બૌદ્ધ ધર્મનું ગીતા જેવું અમૂલ્ય પુસ્તક	૧૯૨	૧-૦
પંચીકરણ—મુમુક્ષુઓના આત્મબોધ માટે સર્વોત્તમ ગ્રંથ, દૃષ્ટાંતો અને યુક્તિ-અનુભવવાળી ટીકા સાથે	૨૬૪	૨-૦
પ્રભુમય જીવન—સુખી થવાના સરળ ઉપાયો	૧૯૨	૦-૧૨
પ્રભુમય જીવનનું રહસ્ય—સદુપદેશ, ભજનો ઇત્યાદિ સાથે	૧૬૮	૧-૦
વિચારસાગર—૨જી આવૃત્તિ, શ્રીનિશ્ચળદાસજીકૃત વેદાંતનો મહાન ગ્રંથ મૂળ દોહા, અર્થ તથા વિવરણ સાથે	૪૦૦	૩-૦
સૂર્યકાંત—મુમુક્ષુઓ માટે અત્યંત ઉપયોગી ગ્રંથ	૨૭૨	૨-૦
બાળસદ્બોધ—વાર્તાઓરૂપે ધાર્મિક શિક્ષણ	૧૨૮	૦-૮
બાલભારત—(સચિત્ર) સંક્ષિપ્ત મહાભારત	૨૮૮	૧-૮
ઓખાહરણ—(મહાકવિશ્રી પ્રેમાનંદકૃત) મોટા અક્ષરોમાં અઘરા શબ્દોના અર્થ સાથે ..	૧૧૨	૦-૮
નળાખ્યાન—(મહાકવિ પ્રેમાનંદકૃત) મોટા અક્ષરોમાં	૧૩૬	૧-૦

ભજનસંગ્રહ–જુદાજુદા સંતોનાં ૩૩૬ ભજનોનો સંગ્રહ	૨૪૦	૧–૦
શ્રી રમણ મહર્ષિ–સુધારાવધારા સાથેની ૨ જી આવૃત્તિ	૨૧૬	૨–૦
હંસ મહારાજ–વેદાંત જેવા ગહન વિષયને વિવિધ દૃષ્ટાંતો દ્વારા સરળ રીતે સમજાવતું પુસ્તક	૨૮૦	૨–૮
શ્રીશારદામણિદેવી–(ચરિત્ર) લે. આનંદચૈતન્ય	૧૦૪	૦–૮
	૩૫,૯૪૦	૨૧૨–૭

નોંધ: ઉપર પ્રમાણે છયાસી પુસ્તકોનો સેટ, જેનું છાપેલું મૂલ્ય રૂા. ૨૧૨–૭–૦ છે તે, માત્ર રૂા. ૧૪૦–૦–૦માં મળશે. સેલ-ટેક્સ સાથે રૂા. ૧૪૪–૬–૦માં રૂબરૂમાં મળશે. બહારગામથી રેલવેરસ્તે મંગાવનારે રૂા. ૧–૧૦–૦ પેકિંગ–રવાનગી સાથે રૂા. ૧૪૬–૦–૦ મોકલવા. આ યોજનામાં છૂટક પુસ્તકો લેનારને પોણા મૂલ્યે (પચીસ ટકા વળતરથી) પણ મળશે.

યોજના નં. ૨

આમ સાહિત્યશ્રેણી

જ્ઞાન–ચારિત્ર્ય–વર્ધક અને નિર્દોષ આનંદ મેળવી શકાય તેવું સાહિત્ય જૂજ કિંમતથી પૂરું પાડવાના ઉદ્દેશથી, નાની પુસ્તિકાઓ પ્રસિદ્ધ કરવાનું શરૂ કર્યું છે. ગરીબ પણ સંસ્કારી વર્ગ પોતાની ગુંજાશ પ્રમાણે નાની શી લાયબ્રેરી બનાવી શકે એવો આશય છે.

આ શ્રેણીનાં નીચે જણાવેલાં ૭૭ પુસ્તકોની કિંમત રૂા. ૧૯–૫–૬ થાય છે. તે આખો સેટ લેનારને માત્ર રૂા. ૧૫–૮–૦ અપાશે. રૂબરૂમાં સેલટેક્સ સાથે રૂા. ૧૬–૦–૦માં મળશે.

ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન

તૈત્તિરીય ઉપનિષદ–સરળ અર્થ સાથે	૦–૩
શ્રીવિષ્ણુસહસ્રનામ–સરળ અર્થ સાથે	૦–૪
સો મૂર્ખાઓનાં લક્ષણો–અર્થ અને સમજૂતી સાથે	૦–૩
દૃગ્-દૃશ્ય વિવેક–સરળ અનુવાદ સાથે	૦–૨
યક્ષ અને યુધિષ્ઠિર–યક્ષ અને યુધિષ્ઠિરનો સંવાદ મૂળ શ્લોકો સાથે સરળ ભાષામાં	૦–૩
દત્તાત્રેય–(અવધૂત) દત્તાત્રેયના ૨૪ ગુરુઓનું વર્ણન	૦–૩
નીતિશતક–(શ્રીભર્તૃહરિકૃત) સરળ અનુવાદ સાથે	૦–૩
વૈરાગ્યશતક–(શ્રીભર્તૃહરિકૃત) સરળ અનુવાદ સાથે	૦–૪
પ્રેમપન્થ (૧) ગાંધીજીના પોતાના શબ્દોમાં	૦–૩
,, –(૨) સં૦ : શ્રી. વાલજી દેસાઈ	૦–૪
શિવમહિમ્નઃસ્તોત્રમ્–મૂળ સાથે ભાષાંતર	૦–૬
કંઠાભરણમ્–પ્રાર્થનામંત્રો–અર્થ સાથે	૦–૩
તંત્રની સાધના–લે૦ આચાર્ય ક્ષિતિમોહન સેન : ...	૦–૪

ગીતાસાર—કાકા કાલેલકર ગીતાનું સંક્ષિપ્ત દોહન	૦—૪
ગીતાપોથી—ભગવદ્ગીતાની બાળપોથી—કર્મયોગના ૧૨૫ શ્લોકો અર્થ તથા વિસ્તૃત સમજૂતી સાથે	૦—૬
ગીતાસંકલન—સં૦ શ્રી રમણ મહર્ષિ બીજાં ત્રણ સંકલનો સરળ અર્થ સાથે	૦—૩
શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા—(૧૨ ને ૧૫ અધ્યાય) અર્થ સાથે	૦—૩
ઉત્તરગીતા—તત્ત્વબોધનો સરળ અનુવાદ, મૂળ શ્લોકો સાથે	૦—૬
મણિરત્નમાળા—શ્રીશંકરાચાર્યકૃત સરળ અર્થ શ્લોકો સાથે	૦—૧॥
પરમપુરુષાર્થ—લે૦ સ્વામી અદ્વૈતાનંદ, માનવજીવનનો ઉદ્દેશ દર્શાવતું પુસ્તક	૦—૬
આર્ય, બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મના મૂળ સિદ્ધાંતોનો સમન્વય—લે૦ પંડિત બહેચરદાસ દોશી	૦—૩
નારદના ભક્તિસૂત્રો—શ્લોકો, અર્થ તથા વિવેચન સાથે	૦—૩
જ્ઞાનના ઝરણાં—(આવૃત્તિ ત્રીજી)	૦—૩
શ્રીરામકૃષ્ણ ઉપદેશ—બોધદાયક ઉપદેશો	૦—૫
વિચારસૂર્યોદય—સ્વામી માધવતીર્થકૃત	૦—૩
ઉચ્ચ જીવન—વિદ્યાર્થીઓ માટે ઉપયોગી	૦—૩
ધ્યાન અને જ્ઞાન—લે૦ સ્વામીશ્રી માધવતીર્થજી	૦—૩
એંસીમા ભગવાને શું ગાયું ?	૦—૩

જીવનચરિત્રો

રામાયણની રહસ્યકથા	૦—૧
ભક્ત જલારામ—મહાન પ્રભુભક્તના જીવનપ્રસંગો	૦—૩
ચંદ્રહાસ—ભક્ત ચંદ્રહાસની કથા સારરૂપે	૦—૩
ભક્તરાજ હનુમાન—ટૂંકું જીવનચરિત્ર	૦—૬
સતી સાવિત્રી—સત્યવાન ને સાવિત્રીની રોચક કથા	૦—૩
બાળકોના વિવેકાનંદ—લે૦ શ્રી પ્રફુલ્લ ઠાકોર	૦—૪
ભક્ત અંબરીશ—ચરિત્ર	૦—૩
શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ—કિશોરો માટે	૦—૬
નાનભટ્ટ બાપા—એક આદર્શ વૈદ્ય	૦—૪
નાનક—ટૂંકું પ્રેરણાદાયી ચરિત્ર	૦—૬
સુદામાચરિત્ર—(કાવ્ય) પ્રેમાનંદકૃત	૦—૩
ભક્ત રોહીદાસ—ભાવનાશીલ ચરિત્ર	૦—૩
મેનાવતી ને ગોપીચંદ તથા ભર્તૃહરિ ને વિક્રમ—લે૦ સ્વ૦ કલાપી	૦—૩
જેસલ ને તોરલ તથા જાલંધર ને ગોપીચંદ—લે૦—સ્વ૦ કલાપી	૦—૩
શ્રીતૈલંગ સ્વામી—વિશુદ્ધાનંદ તથા પૌહારીબાબાના ચરિત્રો	૦—૪

સંતવાણી

ગીતાંજલિ—ગુરુદેવ ટાગોરની વિશ્વવિખ્યાત કૃતિ	૦—૬
સો ભજનો—ચૂંટેલા ભજનો	૦—૬
દોહારત્નાવલી—અર્થ સાથે	૦—૩
હરિપાઠ—શ્રી જ્ઞાનદેવ રચિત ૨૮ અભંગો, સરળ ભાષાંતર સાથે	૦—૨
ભક્ત સૂરદાસના પદો—ટૂંકા જીવનચરિત્ર સાથે	૦—૪
ધીરા ભગતના પદો—સં૦ ડુંગરશી સંપટ	૦—૪
ભોજાભગતના ચાબખા—સં૦ ,, ,,	૦—૬
છોટમની વાણી—મહાત્મા છોટમના પસંદ કરી ચૂંટેલા ૯૬ પદોનો સંગ્રહ	૦—૪
કબીરની સાખીઓ—ગુજરાતી અર્થ સાથે	૦—૪

વાર્તાઓ—નાટકો

બે ડોસાની જાત્રા—મ૦ ટોલ્સ્ટોયકૃત	૦—૩
દયાળુ માતા—ભાવનાસ્પર્શી વાર્તા	૦—૪
સદ્ગુણી પુત્રી—પ્રેરક અને બોધક વાર્તા	૦—૪

મદાલસા અને અલર્ક–ચરિત્ર સાથે તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપદેશ ...	૦–૫
દુષ્યંત ને શકુંતલા અને બીજી વાતો	૦–૬
ધાવણની ધાર ને બીજી વાતો– માનવસ્વભાવ અને લાગણી પ્રગટ કરતી ૪ વાતો ...	૦–૩
શ્રમણ નારદ ને પાંડુ ઝવેરી–પદ્માવતી દેસાઈ કૃત	૦–૩
સમ્રાટ શ્રેણિક અને દેવી નંદા–જૈન સંસ્કૃતિઓની બે નાટિકાઓ	૦–૩
કેરીની મોસમ ને બીજી વાતો– માનવહૃદયની સારી–નરસી લાગણીઓ વ્યક્ત કરતી શ્રી. શયદાની કસાયેલી કલમે લખાયેલી ૭ વાતો	૦–૫
બોજો અને નવું રેલવે સ્ટેશન– શ્રી. ચુનીલાલ વ૦ શાહ ...	૦–૪
વૃદ્ધ પુરુષ !–લેખક સોપાન	૦–૪

કાવ્યો

સન્તને–(આવૃત્તિ ૨જી)	૦–૩
શ્રીસંતોનો સરોદ(આ. બીજી) લે૦ શ્રી. ઈશ્વર ધોળકિયા : ...	૦–૪

બાળકોને ઉપયોગી

બાળકોની રીતભાત–લે૦ સોમાભાઈ ભાવસાર : બાળકોને સદ્‌વર્તન શીખવતા પાઠો ...	૦–૩
બાળકોનો આનંદ–બોધક પાઠો	૦–૬

આરોગ્ય ને વૈદક

જીવનચર્યા–દિનચર્યા, રાત્રિચર્યા, ઋતુચર્યા વગેરે	૦–૬
માંદગીનાં કારણો	૦–૬
માંદગીમાં ઉપવાસ–આયુર્વેદ પદ્ધતિએ માર્ગદર્શન	૦–૬
માંદાનો આહારવિહાર–આયુર્વેદ પદ્ધતિએ માર્ગદર્શન ...	૦–૩
સોનેરી સૂચનો–લે૦ ડૉ. રસિકલાલ	૦–૬
ક્વાથ–ઔષધિ–સો ઉપયોગી ક્વાથો	૦–૬
ચૂર્ણ ઔષધિ–સો ઉપયોગી ચૂર્ણો બનાવવાની રીત તથા ઉપયોગ	૦–૩
પાક–ઔષધિ–શિયાળામાં ખાવા લાયક ૮૦ પાકો	૦–૬
વૈદકના અકસીર ઉપાયો– (બાલબોધોદય સટીક) ...	૦–૬
ખોરાકમાં ઝેર–ખોરાકમાં થતા ભેળસેળ વિષે માહિતી	૦–૪

કુલ પૃષ્ઠ સંખ્યા ૫૭૦૪, રૂ. ૧૯–૫–૬

નોંધ : ઉપર પ્રમાણે ૭૮ પુસ્તકોનો સેટ જેનું છાપેલું મૂલ્ય રૂ. ૧૯–૫–૬ થાય છે, તે માત્ર રૂ. ૧૫–૮–૦ માં મળશે. ટપાલરસ્તે મંગાવનારે સેલટેક્સ, પોસ્ટેજ–પેકિંગ ઇત્યાદિ ખર્ચના રૂ. ૨–૧૨–૦ મળી કુલ રૂ. ૧૮–૪–૦ મોકલવા. રેલવેરસ્તે મંગાવનારે સેલટેક્સ, પેકિંગ, રવાનગી વગેરે ખર્ચના રૂ. ૧–૮–૦ મળી રૂ. ૧૭–૦–૦ મોકલવા.

યોજના નં. ૩

સર્વોપયોગી સાહિત્યશ્રેણી

સર્વોપયોગી સાહિત્યશ્રેણી દ્વારા આજસુધીમા ૨૩ પુસ્તકો પ્રગટ થયા છે આમાંથી ત્રીજા ભાગના પુસ્તકો થોડા સમયમાજ નવી આવૃત્તિ પામ્યા છે ગુજરાતના ઘરો ને પુસ્તકાલયોમા હજારો નકલો પહોચી ગઈ છે

આ શ્રેણીના નીચે જણાવેલા ૨૩ પુસ્તકોની કિંમત રૂા ૧૬–૦–૦ થાય છે તે આખો સેટ એકસાથે લેનારને માત્ર રૂા ૧૨–૮–૦મા અપાશે સેલટેકસ સાથે રૂા ૧૨–૧૪–૦મા રૂબરૂમા મળશે

૧ **પ્રકાશના પગલા**–(સચિત્ર) આવૃત્તિ બીજી, લે૦ શ્રી કરસનદાસ માણેક જગતના ભિન્નભિન્ન ધર્મોની પ્રેરક કથાઓ	૧૨૮	–૧૦
૨ **રાખની ઢગલી**–(સચિત્ર) આવૃત્તિ બીજી, લે૦ શ્રી. 'સૌજન્ય' વાર્તાના સ્વરૂપમા સંસારની સળગતી સમસ્યાઓ	૧૨૮	૦–૧૦
૩ **હાસ્યતરંગ**–(સચિત્ર) લે૦ જ્યોતીન્દ્ર દવે જીવનમાં દેખાતા - પ્રસંગો ઉપરના કટાક્ષ–લેખો	૧૫૨	૦–૧૦
૪ **જીવનની કલા**–લે૦ શ્રી રવિશંકર વિ. મહેતા જીવનની સફળતા માટેનું વ્યવહારુ માર્ગદર્શન	૧૪૦	૦–૧૦
૫ **જગતમા જાણવા જેવુ**–(સચિત્ર) લે૦ શ્રી છોટાલાલ કામદાર જગતની અદ્દભુતતા ને ઉપયોગિતાનો સરળ પરિચય	૧૨૮	૦–૧૦
૬ **જીવન પરિવર્તન**–(સચિત્ર) લે૦ શ્રી સોપાન જીવન–પલટાની એક કરુણ–મંગળ વાર્તા	૧૪૦	૦–૧૦
૭ **ઇતિહાસને અજવાળે**–(સચિત્ર) લે૦ શ્રી ઇંદ્ર વસાવડા ઇતિહાસની પરાક્રમી વ્યક્તિઓની જીવનરેખા	૧૩૬	૦–૧૦
૮ **ગામડું બોલે છે**–(સચિત્ર) લે૦ શ્રી ચૂનીલાલ મડિયા હિંદના નમૂનારૂપ એક ગામડાનું જીવન	૧૪૪	૦–૧૦
૯ **ગૃહજીવનની કલા**–(સચિત્ર) આવૃત્તિ બીજી લે૦ શ્રી 'સમાજશાસ્ત્રી' ઘરમાં સુખ ને સંપથી કેમ રહી શકાય તેના સૂચનો	૧૨૮	૦–૧૦
૧૦ **ગૃહજીવનના દશ્યો**–(સચિત્ર) શ્રી. કુમુદ રોડ આપણા ગૃહ–કુટુંબના સાચા શબ્દચિત્રો	૧૩૨	૦–૧૦
૧૧ **મારો ભારત દેશ**–(સચિત્ર) લે૦ શ્રી. કાંતિલાલ પરીખ ભારતવર્ષના સૌંદર્ય અને વૈવિધ્યનો પરિચય	૧૩૬	૦–૧૦

૧૨ **આરોગ્ય સાધના**–લે૦ શ્રી. ડુંગરશી ધરમશી સંપટ : આરોગ્યના સંરક્ષણ અંગે માર્ગદર્શન	૧૫૮	૦–૧૦
૧૩ **ભગવાનનાં છોરું**–(સચિત્ર) શ્રી. પુરાતન બુચ : હરિજનોના જીવન–પ્રસંગોનો રૂબહૂ ચિતાર	૧૩૬	૦–૧૦
૧૪ **સાહસકથાઓ**–લે૦ શ્રી. રમણીક અરાલવાળા : લોકકલ્યાણઅર્થે સાહસ કરનાર વીરોની કથાઓ	૧૪૪	૦–૧૦
૧૫ **ગુજરાતના સેવકો**–લે૦ શ્રી. ચંદ્રકાંત શાહ : ગુજરાતના ૪ મૂક સેવકોનાં જીવનચરિત્રો	૧૧૬	૦–૧૦
૧૬ **પટલાઈના પેચ ભાગ ૧ લો**–લે૦ ઈશ્વર પેટલીકર : સામાજિક કુરૂઢિઓ પર વેધક દૃષ્ટિપાત	૧૫૨	૦–૧૦
૧૭ **પટલાઈના પેચ ભાગ ૨ જો**–લે૦ ઈશ્વર પેટલીકર : સામાજિક કુરૂઢિઓ પર વેધક દૃષ્ટિપાત	૧૭૬	૦–૧૦
૧૮ **ગીતહોરી ને બીજાં નાટકો**–લે૦ સુરેશ ગાંધી : તખ્તાલાયકીવાળાં પાંચ ગીત–નાટકોનો સંગ્રહ	૧૬૦	૦–૧૦
૧૯ **ગ્રામરચના**–(સચિત્ર) લે૦ શ્રી. રવિશંકર મહારાજ	૨૮૦	૧–૪
૨૦ **કંકુ ને કન્યા**–લે૦ શ્રી. ઈશ્વર પેટલીકર	૧૯૨	૧–૪
૨૧ **પરમ પૂજ્ય બાપુ**–લે૦ શ્રી. સોપાન તથા શ્રી. જી. રામચંદ્રન્	૧૪૪	૧–૦
૨૨ **બાળકોની માવજત**–લે૦ શ્રીમતી જી. કે. ઉપાધ્યાય	૯૬	૦–૧૦
૨૩ **ખોળાનો ખૂંદનાર**–લે૦ શ્રી. પીતાંબર પટેલ	૧૩૮	૦–૧૦
	૩૩૭૪	૧૬–૦

નોંધ: ઉપર પ્રમાણે ૨૩ પુસ્તકોનો સેટ, જેનું છાપેલું મૂલ્ય રૂ. ૧૬–૦–૦ થાય છે તે, માત્ર રૂ. ૧૨–૮–૦માં મળશે. **ટપાલરસ્તે** મંગાવનારે સેલટેક્સ, **પોસ્ટેજ**–પેકિંગ ઇત્યાદિ ખર્ચ સાથે રૂ. ૨–૪–૦ મળી રૂ. ૧૪–૧૨–૦ મોકલવા. **રેલવેરસ્તે** મંગાવનારે પેકિંગ, મુકાદમી, સેલટેક્સ વગેરેનો રૂ. ૧) સાથે રૂ. ૧૩–૮–૦ મોકલવા.

યોજના નં. ૪

આરોગ્ય અને વૈદકના ગ્રંથો

નીચેના ૧૭ પુસ્તકોનું છાપેલુ મૂલ્ય રૂા ૨૩-૬-૦ થાય છે આખો સેટ લેનારને માત્ર રૂા. ૧૭-૮-૦મા અપાશે સેલટેકસ સાથે રૂા ૧૮-૦-૦મા રૂબરૂ મળશે.

સુશ્રુત-આયુર્વેદ-આ ગ્રંથમાં, મનુષ્ય-શરીરના ભાગો અને હાડકાંનું જ્ઞાન, જુદાજુદા દરદોના નિદાનની સમજ, દરદોના ઉપચારો અને જરૂર પડે શસ્ત્રક્રિયાનો વિધિ દર્શાવ્યો છે	૧૩૭૨	૧૫-૦
ઘરઘરનો વૈદ્ય-રાજવૈદ્ય પ્રભાશંકર ગડડાવાળા પ્રેરિત આ ગ્રંથમાં દરદો અંગેની માહીતિ, લક્ષણો અને ઉપચાર આપ્યા છે	૧૯૨	૧-૮
વૈદક સંબંધી વિચારો-ભાગ ૨ જો ૧૨૮ ઉપયોગી લેખોનો સંગ્રહ	૪૩૨	૧-૧૨
ઝેર ઉતારવાના તાત્કાલિક ઉપાયો-સ્થાવર તથા જંગમ ઝેરના અક્સીર ઉપાયો	૯૬	૦-૧૦
આરોગ્ય વિષે સામાન્ય જ્ઞાન-લે૦ મ ગાંધીજી શરીરરચના, હવા, પાણી, ખોરાક, કસરત, કપડા, પાણીના તથા માટીના ઉપચાર, ગર્ભ વેળા સ્ત્રીપુરુષનું કર્તવ્ય વગેરે	૧૨૮	૦-૧૦
ખોરાકના ગુણદોષ-લે૦ ડો રસિકલાલ જે પરીખ આપણા રોજના ખોરાક માટે આયુર્વેદિક પદ્ધતિએ માગદર્શન આપતું પુસ્તક	૧૦૦	૦-૧૦
ખોરાકમા ઝેર-ખોરાકમા થતી ભેળસેળ વિષે ઉપયોગી માહિતી	૮૦	૦-૪
માંદગીમા ઉપવાસ-આયુર્વેદ પદ્ધતિએ માર્ગદર્શન	૧૧૬	૦-૬
પાક-ઓષધિ-શિયાળામા ખાવા લાયક ૮૦ પાકો	૮૦	૦-૬
વૈદકના અકસીર ઉપાયો-(બાલબોધોપ્ય) સટીક	૧૧૨	૦-૬
જીવનચર્યા-દિનચર્યા, રાત્રિચર્યા, ઋતુચર્યા ને સદ્વર્તનના નિયમો	૮૦	૦-૬
સોનેરી સૂચનો-(આયુર્વેદના) લે ડો રસિકલાલ પરીખ	૧૧૨	૦-૬
ક્વાથ-ઓષધિ-સો ઉપયોગી ક્વાથો બનાવવાની રીત ઉપયોગ સાથે	૬૪	૦-૬
ચૂર્ણ-ઓષધિ-સો ચૂર્ણો બનાવવાની રીત તથા ઉપયોગ	૭૨	૦-૩
માંદાનો આહારવિહાર-આયુર્વેદ પદ્ધતિએ માર્ગદર્શન	૬૪	૦-૩
માંદગીના કારણો-રોગથી બચવા માટે ઉપયોગી	૯૬	૦-૬
	૩૧૯૬	૨૩-૬

નોંધ. ઉપર પ્રમાણે ૧૭ પુસ્તકોનો સેટ, જેનું છાપેલું મૂલ્ય રૂા ૨૩-૬-૦ થાય છે તે, માત્ર રૂા ૧૭-૮-૦મા મળશે. બહારગામથી રેલવેરસ્તે મંગાવનારે સેલટેકસ, પેકિંગ-રવાનગી, મુકાદમી વગેરે ખર્ચના રૂા. ૧-૮-૦ વધુ ગણી રૂા. ૧૯-૦-૦ મોકલવા

યોજના નં. ૫ (ચારે યોજનાનાં પુસ્તકો એકસાથે)

આગળ જણાવેલી ચારે યોજનાઓનાં ૨૦૪ પુસ્તકોના સેટની કિંમત નીચે પ્રમાણે રૂ. ૨૭૧–૨–૬ થાય છે. તે એકસાથે ખરીદનારને રૂ. ૧૯૦–૦–૦માં અપાશે.

યોજના નં.	પુસ્તક સંખ્યા	છાપેલું મૂલ્ય	ઘટાડેલું મૂલ્ય
૧	૮૬	૨૧૨–૭–૦	૧૪૪–૬–૦
૨	૭૮	૧૯–૫–૬	૧૬–૦–૦
૩	૨૩	૧૬–૦–૦	૧૨–૧૪–૦
૪	૧૭	૨૩–૬–૦	૧૮–૦–૦
	૨૦૪	૨૭૧–૨–૬	૧૯૧–૪–૦

ઉપર પ્રમાણે ચારે યોજનાનાં પુસ્તકો એકસાથે લેનારને રૂ. ૧૯૧–૪–૦ ને બદલે રૂ. ૧૯૦–૦–૦માં અપાશે. ઉપરાંત પેકિંગ–રવાનગીખર્ચ રૂ. ૩–૦–૦ જેટલું થાય છે તે લેવાશે નહિ.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

ઠે. ભદ્ર, સેશન્સ કોર્ટ પાસે, પો. બો. નં. ૫૦, અમદાવાદ
અને કાળબાદેવી રોડ, હાથી બીલ્ડીંગ, ત્રીજે માળે, મુંબઈ–૨

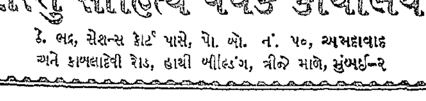

હેડ ઓફિસ મુંબઈ અને ૪૭ શાખાઓ

સત્તાવાર થાપણ	રૂ. ૧,૦૦,૦૦,૦૦૦
ભરાયેલી અને પગાર થયેલી	,, ૫૦,૦૦,૦૦૦
રીઝર્વ ફંડ	,, ૧૬,૦૦,૦૦૦
કુલ ડીપોઝીટ ૩૧–૧૨–૪૮	,, ૯,૩૪,૫૩,૦૦૦
કુલ વર્કિંગ ફંડ્ઝ ,,	,, ૧૦,૫૮,૨૪,૮૦૦
ખાતાંઓની સંખ્યા ,,	૬૬,૧૭૨

અમારા સેફ ડીપોઝીટ વૉલ્ટસમાં ખાનાંઓ ભાડેથી મળી શકશે.

અખંડ
આનંદ

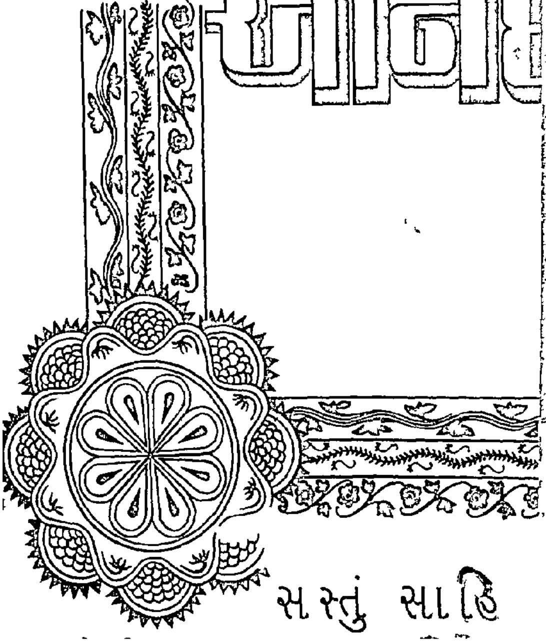

સસ્તું સાહિ

CROWN BRAND GUARANTEED PURE

CROWN BRAND GUARANTEED PURE

એલ્યુમિનિયમ
અને
પિત્તળનાં વાસણો

વાસણોનો વિચાર આવતાંજ ક્રાઉન માર્કાની યાદ તાજી થાય છે. બનાવટની ઉત્તમતા, ઉપયોગિતા માટેનું સંશોધન, ભાવોનું વ્યાજબીપણું અને વ્યવહારની નિયમિતતાનું એ સાચું પરિણામ છે.

એલ્યુમિનિયમના વાસણો વજનમાં હલકા, જલ્દી ગરમ થાય તેવા અને કીંમતમાં કીફાયત હોય છે કલાઇ કરવાની જરૂરજ નથી પડતી.

દુધના હાન્ડા, ટીફીન કેરીયર, કીટલી, થાળી ગ્લાસ, પ્લેટો, બદના, લોટા, ટોપ, હાન્ડી, વિગેરે કરોડો માણસો સંતોષથી વાપરે છે.

તમારી જરૂરિયાતો
માટે
લખો અથવા મળો :

જીવનલાલ (૧૯૨૯) લિમિટેડ

કલકત્તા. મુંબઇ. મદ્રાસ. રાજમહેન્દ્રી. દિલ્હી. એડન. રંગુન.

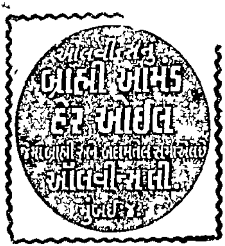

આખરાના મૂળનો અર્ક

ફાયદા તથા આજવાની રીત–આ અર્કની એક શીશી વાપરવાથી અને રોગ વધુ હોય કે જૂનો હોય તો ૨થી ૧ શીશી વાપરવાથી આખની ઝાખ, છારી, ખીલ, પડળ, ફૂલ, મોતિયો, ઝામરવા રતાંધળાપણું, પાણી વહેવુ વગેરે દરદો મટે છે તથા સારી આખમા આંજવાથી આખનું તેજ વધી ઘણાના ચશ્મા ઊતરી જાય છે

મૂલ્ય ઇત્યાદી–એક ઘાટની અઢી તોલા અર્કવાળી શીશીના રૂા ૦-૬ અને ચાર શીશીના રૂા ૧-૬ છે, અને બહારગામથી મંગાવનારે પેકિંગ તથા ટપાલખર્ચ સાથે રૂા ૨-૦ મોકલવા રજિસ્ટરથી મંગાવવા ઈચ્છનારે ૦-૪ વધુ મોકલવા

વધુ વિગત માટે વિસ્તૃત સૂચિપત્ર મંગાવો.

સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય
પો બો ન ૫૦, અમદાવાદ અને મુંબઈ-૨

રામાયણ, મહાભારત, વિષ્ણુપુરાણ, શ્રીમદ્ભાગવત જેવા પ્રાચીન ધર્મગ્રંથોમાથી જ્ઞાન-ભક્તિપ્રેરક કથાપ્રસંગો આખ્યાનોના રૂપમા, શ્રી અનંતપ્રસાદજીએ અનોખી શૈલીમા તૈયાર કરેલા હોઈ ઘણા લોકપ્રિય છે બન્ને ગ્રંથોમા એકંદરે ૪૩ આખ્યાનો આપેલા છે

આખ્યાનમાળા

(બે ગ્રંથોમા) કિ રૂા. ૬-૦-૦

લેખક અનંતપ્રસાદજી

બીજા ધાર્મિક ગ્રંથો માટે વિસ્તૃત સૂચિપત્ર મંગાવો

પાન ૭૦૮+૭૨૦ ટપાલખર્ચ ૦-૧૨-૦

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય} ઠે ભદ્ર પાસે અમદાવાદ અને
કાલબાદેવી રોડ, મુંબઈ-૨

ગ્રાહકોને

- ★ 'અખંડ આનંદ' દર અંગ્રેજી મહિનાની પહેલી તારીખે પ્રસિદ્ધ થાય છે.
- ★ વાર્ષિક લવાજમ રૂા. ૬-૮ છે. બ્રહ્મદેશ માટે રૂા. ૭) પરદેશ માટે રૂા. ૧૦) છે.
- ★ લવાજમ મનીઑર્ડરથી મોકલતાં મનીઑર્ડરની કુપન પર પોતાનું પૂરું ઠેકાણું અને 'અખંડ આનંદ' માટે એમ સ્પષ્ટ લખવું.
- ★ સરનામાનો ફેરફાર તરત લખી જણાવવો. મહિના બે મહિના માટે સરનામું બદલાવવું હોય, તો પોતાના પોસ્ટમાસ્તરને લખવું.
- ★ માસિક સાથે પુસ્તકો વી.પી.થી મોકલાતાં નથી.
- ★ વ્યવસ્થા અંગેનો પત્રવ્યવહાર **અમદાવાદના કાર્યાલય** સાથે કરવો.
- ★ નમૂનાના અંક માટે રૂા. ૧) મોકલી આપવો.
- ★ ચાલુ ગ્રાહકોએ લવાજમ રૂબરૂમાં ભરતી વખતે અને પત્રવ્યવહારમાં પોતાનો **ગ્રાહક નંબર** અવશ્ય જણાવવો.

(૧) સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, ઠે. ભદ્ર, **અમદાવાદ** અથવા (૨) કાલબાદેવી રોડ, હાથી બીલ્ડિંગ, ત્રીજે માળે, **મુંબઈ-૨** એ ઠેકાણે ભરી ગ્રાહકો થઈ શકાય છે.

છેલ્લાં ૩૮ વર્ષથી ચાલતી ગુજરાતની સૌથી જૂની, સસ્તી ને લોકપ્રિય

વિવિધ ગ્રંથમાળા

દેશમાં રૂા. ૧૧)] **વાર્ષિક લવાજમ** [પરદેશમાં રૂા. ૧૭)

આજે જ ગ્રાહક બનીને વરસે દિવસે ૧૬૦૦ પાનાંનું વિવિધ વિષયોનું વાંચન ૬ થી ૮ પુસ્તકો દ્વારા ઘેરબેઠાં મેળવો.

*

'અખંડ આનંદ' જેવો લોકાદર પામેલી

સર્વોપયોગી સાહિત્યશ્રેણી

સંપાદક : **સોપાન**

આ શ્રેણીમાં અત્યાર સુધીમાં મોટા સુવાચ્ય અક્ષરોમાં ઉપયોગી ૨૫ પુસ્તકો પ્રગટ થયાં છે. ગુજરાતનાં ઘરોમાં ને પુસ્તકાલયોમાં હજારો નકલો પહોંચી ગઈ છે.

૨૫ પુસ્તકોના સેટની કિંમત:

રૂા. ૧૬-૦-૦ : ટ. ખ. રૂા. ૧-૮-૦

*

આમ સાહિત્યશ્રેણી

જ્ઞાન-ચારિત્ર્ય-વર્ધક ઉપયોગી સાહિત્યની આ નાની પુસ્તિકાઓ દ્વારા ગરીબ પણ સંસ્કારી વર્ગ પોતાની ગુંજાશ પ્રમાણે નાનીશી લાયબ્રેરી વસાવી શકે છે. જુદાજુદા વિષયોનાં ૮૭ પુસ્તકો મળે છે. તે બધાંની કિંમત:

રૂા. ૨૦-૧૫-૬ : ટ. ખ. ૨-૭-૬ જુદું છે.

વધુ વિગતવાર સૂચિપત્ર માટે લખો:

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

ભદ્ર, પો. બૉ. નં. ૫૦, અમદાવાદ ને હાથી બીલ્ડિંગ, કાલબાદેવી રોડ, મુંબઈ-૨

લેખકોને

★ 'અખડ આનદ'ની લેખ-પસદગીનું ધોરણ પાછલા બે વર્ષમા લગભગ નિશ્ચિત થઈ ચૂક્યુ છે 'અખડ આનદ' કોઈ ચોક્કસ વિષય કે વર્ગનુ માસિક નથી, એ સર્વદેશીય અને સર્વોપયોગી થાય એવા અમારા પ્રયત્નો છે

★ સાહિત્યના કોઈ પણ પ્રકારને-વાર્તા, નાટક, જીવનચરિત્ર, ધર્મકથા, પ્રસંગકથા, રેખાચિત્ર, પત્ર, નિબધ, પરિચય, પ્રવાસ-વર્ણન વગેરે કોઈ પણ રૂપમા માનવજીવનને ઊચે લાવનારા, પ્રેરણા આપનારા ઉપયોગી વિચારો ગૂથાયા હોય તેવા તમામ પ્રકારનાં લખાણો 'અખડ આનદ' માટે સ્વીકારવામા આવે છે એ સાદી ભાષામા ને સરળ શૈલીમા આલેખાયેલાં હોવાં જોઈએ ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, વિજ્ઞાન, સમાજશાસ્ત્ર, માનસશાસ્ત્ર, શિક્ષણ-શાસ્ત્ર, રાજકારણ, અર્થકારણ, સાસારિક પ્રશ્ન, નિર્દોષ આનદ કે જ્ઞાન આપતા પરિચયો વગેરેને સ્થાન છે

★ 'અખડ આનદ' પ્રત્યે ગુજરાતના લેખકો, વિદ્વાનો, વિજ્ઞાનીઓ, કેળવણીકારો, અભ્યાસીઓ, લોકસેવકો, સાધકો અને ધર્મજ્ઞો મમતા રાખે છે અને તેથી લેખો પુષ્કળ પ્રમાણમા આવે છે તત્રી તરફથી સામાન્ય રીતે લેખના સ્વીકાર-અસ્વીકારનો જવાબ એક અઠવાડિયામા આપવામા આવે છે, પરતુ લેખ ચોક્કસ કયા માસમા પ્રસિદ્ધ થશે તે કહેવાનું મુશ્કેલ હોય છે લખાણોની પસંદગીમા મૌલિક કૃતિને પ્રથમ સ્થાન આપવામાં આવે છે, પરતુ સારી વસ્તુના સારા અનુવાદો પણ સ્વીકારાય છે કોઈ પણ કૃતિની જવાબદારી તો લેખકની જ રહે છે

★ લખાણ પ્રસિદ્ધ થતા જ લેખકને અક, યોગ્ય પુરસ્કાર અને લખાણની છૂટી પાચ પ્રતો મોકલી આપવામા આવે છે આ બાબતમા 'અખડ આનદ' ખૂબ નિયમિત છે

★ અસ્વીકાર પામેલા લેખની સાથે તેનાં કારણો આપવાનું અતિ મુશ્કેલ છે એથી ચર્ચામા ઊતરવુ પડે છે કેટલાક લેખકોને માઠુ પણ લાગે છે એટલે બે વર્ષના અનુભવ પછી 'અસ્વીકાર્ય' એવી નોધ સાથે લખાણ પાછુ મોકલવાનું નક્કી કરવુ પડ્યુ છે લેખકો આ બાબતમાં ગેરસમજ ન કરે એવી વિનંતિ છે લખાણના અસ્વીકારના અનેક કારણો હોઈ શકે છે

★ લેખકની કૃતિ શાહીથી, કાગળની એક જ બાજુએ, સારા અક્ષરે લખેલી હોવી જરૂરી છે અંગ્રેજી, સંસ્કૃત કે બીજી કોઈ ભાષાનાં અવતરણો મૂકવાં હોય તો તેનું ગુજરાતી ભાષાતર આવશ્યક છે સ્વીકાર-અસ્વીકારના જવાબ માટે અને અસ્વીકાર પામેલું લખાણ પાછું મેળવવા માટે ટપાલખર્ચ મોકલવુ આવશ્યક છે જેનું ટપાલખર્ચ ન મળ્યુ હોય તે લખાણને એકાદ માસ પછી રદ કરવામા આવે છે

★ તત્રી સાથેનો તમામ પત્રવ્યવહાર કરવાનું, લખાણો મોકલવાનું, બદલાના પત્રો માટેનું સરનામુ નીચે પ્રમાણે છે

તત્રી 'અખડ આનદ'
ગુલબહાર, મેટ્રો પાછળ,
બેરેક રોડ, મુબઈ-૧

: અનુક્રમ :

	વિષય	લેખક	પૃષ્ઠ
૧	લાગણીનું મોજું	શ્રી	૧
૨	ભગવાન	શ્રી રવીંદ્રનાથ ટાગોર	૩
૩	દીવો (કાવ્ય)	શ્રી વેણીભાઈ પુરોહિત	૪
૪	ત્રણ વિવેક	શ્રી કિશોરલાલ મશરૂવાળા	૫
૫	સંતકવિ રવિદાસ	આચાર્યશ્રી ક્ષિતિમોહન સેન	૯
૬	ઉપવાસની સાંકળ	શ્રી ચંદ્રશંકર પ્રા. શુકલ	૧૯
૭	મોટા થવાનો કીમિયો	શ્રી જ્યોતીંદ્ર દવે	૨૩
૮	ગજબ છે! (નાટિકા)	શ્રી ગુલાબદાસ બ્રોકર	૨૯
૯	પ્રજાસત્તાક રાજ્યો	શ્રી દેવેંદ્રરાય પુ. મજમૂદાર બી. એ.	૩૮
૧૦	આગ્રાથી કાશ્મીર (કલ્પના–પ્રવાસ)	અધ્યા. મનસુખલાલ ઝવેરી એમ. એ.	૪૪
૧૧	આયુર્વેદનું ઔષધિશાસ્ત્ર	શ્રી વલ્લભરામ વૈદ્ય આયુર્વેદાચાર્ય	૫૦
૧૨	પરમ હિતૈષી પરમાત્મા (ધર્મકથા)	શ્રી રામનારાયણ ના. પાઠક	૫૯
૧૩	શ્રદ્ધા	શ્રી જનાર્દન પ્રભાસ્કર	૬૪
૧૪	નૃત્ય	શ્રી શાંતિલાલ ઠાકર એમ. એ.	૭૨
૧૫	હિંદમાં કાપડઉદ્યોગ	અધ્યા. એમ. પી. ગાંધી એમ. એ.; એફ. આર. ઈ. એસ.; એફ. એલ. એલ. જે. પી.	૭૬
૧૬	મજૂરો માટે આદર્શ ઘર	શ્રી ગજાનન વિ. પાઠક સ્થપતિ	૮૦
૧૭	બાળકની કુતૂહલવૃત્તિ	શ્રી પુરુષોત્તમ છગનલાલ શાહ એમ. એ. બી. ટી.	૮૫
૧૮	શ્રીમંતાઈની શોધમાં (વાર્તા)	શ્રી છગનલાલ પરમાર	૮૮
૧૯	ગંગાવતરણનું રહસ્ય	શ્રી બિહારીલાલ લલ્લુભાઈ પરીખ	૯૬
૨૦	આરોગ્યસાધના (આરોગ્ય)	ડો. સૌભાગ્યચંદ લ. બાવીશી	૧૦૦
૨૧	મૃત્યુ સમયના ઉપચાર	વૈદ્ય ડાહ્યાભાઈ મનસુખરામ પુરોહિત	૧૦૭
૨૨	ચંદ્રનું પર્યટન	શ્રી કૃષ્ણદાસ કોટડાવાળા બી. એલ. સી.	૧૦૯
૨૩	રુદ્રમહાલય (સંશોધન)	શ્રી કનૈયાલાલ ભાઈશંકર દવે	૧૧૪
૨૪	વધુ અનાજ ઉગાડો	શ્રી પ્રદ્યુમ્ન દેસાઈ એમ. એસસી. (એગ્રોનીમા)	૧૧૯
૨૫	યુગપ્રવાહ	શ્રી સોપાન	૧૨૩
૨૬	સંસ્થા–સમાચાર	કાર્યાલય	૧૨૭

***

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય તરફથી તંત્રી : સોપાન

મુદ્રક અને પ્રકાશક : ત્રિભુવનદાસ ક૦ ઠક્કર

મુદ્રણ અને પ્રકાશન સ્થાન : સસ્તું સાહિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ–અમદાવાદ

અખંડ આનંદ

વર્ષ ૩, અંક ૪]　　તંત્રી : સોપાન　　[ફેબ્રુઆરી ૧૯૫૦

લાગણીનું મોજું

તમને પોતાને અનુભવ હશે કે ક્રોધની લાગણી તો અનેકવેળા થઈ આવે છે, પરતુ એનુ પ્રગટીકરણ દરેક વખતે થતુ નથી પિતા ઉપર પુત્રને ક્રોધ આવે કે શેઠ પ્રત્યે નોકરને રોષ ઊપજે, ત્યારે પણ ઘણાખરા દાખલાઓમા એ સમસમી બેસી રહે છે જ્યા ક્રોધ પ્રગટ કરવામા વિશેષ ક્રોધના ભોગ બની જવાનો ભય છે, ત્યા માણસ ક્રોધ ગળી જાય છે અથવા તો છાની રીતે નિંદાના રૂપમા વ્યક્ત કરે છે જે ક્રોધ સમજપૂર્વક દબાવાતો નથી તે અનેક વિકૃતિઓ ઊભી કરે છે સસારના ઘણાખરા વેરઝેર દબાયેલા ક્રોધના પરિણામો છે એમ કહેવામા અતિશયોક્તિ નથી વિપરીત સયોગોમા આપણા રોષ કે અન્યાયની સામે માણસ બોલી શકે નહી તો એમ ન માની લેવુ કે આપણે એના પ્રત્યાઘાતમાથી બચી ગયા છીએ આપણે કરેલો અન્યાય વિપરીત સયોગોવાળા માણસની છાતીમા સઘરાઈ જાય છે અને સમય આવે અનેકરૂપે એ બહાર આવે છે આવી સ્થિતિ કરતા તો ક્રોધ પ્રગટ થઈ જાય એ વધુ સારુ છે

સબળની પાસે નિર્બળનો ક્રોધ વ્યક્ત થતો નથી પણ પોતાથી નિર્બળની પાસે તો તરત જ વ્યક્ત થઈ જાય છે એવો સૌ કોઈનો અનુભવ હશે નાનાં બાળક ઉપર ક્રોધ ન કરનાર માતાપિતા મળવા મુશ્કેલ છે જ્યા પોતાને ગરજ ન હોય ત્યા નોકર ઉપર ક્રોધ ન કરનાર કેટલા માલિકો હશે? આપણા ઘરમા પણ એ જ જોવા મળે છે જેના હાથમા અધિકાર છે તે પુત્ર હોય તો તે લાચાર પિતા ઉપર અને વહુ હોય તો એ નિરાધાર સાસુ ઉપર ક્રોધ કરી શકે છે સબળ પાસે જેમ ક્રોધ દબાય છે તેમ નિર્બળ પાસે સહજમા અને વધુ જોરપૂર્વક વ્યક્ત થાય છે

આપણે સૌ ક્યાક નાના છીએ અને ક્યાક મોટા છીએ, કોઈક સબધોમા સબળ છીએ અને કોઈક સબધોમા નિર્બળ છીએ જ્યા નિર્બળ હોઈએ ત્યા ક્રોધ સહન કરવો પડતો હોય તો સમજપૂર્વક એ લાગણીની તીવ્રતા ઓછી કરીએ, જેથી આપણા અતરમા ક્રોધ કરનાર પ્રત્યે વૈરવૃત્તિ ઘર કરી ન બેસે એવી વૈરવૃત્તિ આપણા વિકાસને રૂધે છે આપણી બુદ્ધિ સ્વચ્છ રાખવા ને માણસાઈનો વિકાસ સાધવા માટે લાગણીની શુદ્ધિ અત્યત આવ-

શ્યક છે. ક્રોધની લાગણીને આપણે પુરુષાર્થમાં પલટાવી નાખીએ. ક્રોધની વરાળથી આપણાં કર્તવ્ય–કર્મોનું એંજિન વધુ જોરથી ચલાવીએ. આમ કરવું કઠિન છે પણ જેને વિકાસ સાધવો છે તેને એમ કર્યા વિના છૂટકો નથી.

બીજાનો દોષ લાગતો હોય તો યે ઘડીભર ગમ ખાઈ જઈએ. સબળની સામે ભયથી દબાઈએ છીએ, એવા સંયમમાં આપણી શોભા નહીં, શરમ છે; નિર્બળની સામે ઊપજેલો ક્રોધ જો દબાવી દઈએ તો એ સંયમ છે. એવા સંયમથી આપણું બળ વધશે ને માનવતાનો ગુણ વિકાસ પામશે. એટલું યાદ રાખીએ કે આપણા ક્રોધના ભોગ બનનાર એ ક્રોધનો પડઘો પાડશે તો તરત જ આપણે સંઘર્ષમાં ઊતરવું પડશે અને પડઘો નહીં પાડે તો એના દિલમાં એ વેરના રૂપમાં સંઘરાઈ જશે. બંને રીતે આપણને નુકસાન જ છે.

આ સ્થિતિમાં સારો માર્ગ એ છે કે ક્રોધ ઊપજતાં જ એને રોકીએ અને પછી શાંતચિત્તે વસ્તુસ્થિતિનો વિચાર કરીએ. જેના ઉપર ક્રોધ ઊપજ્યો હોય તેને શાંત સ્વરે પૂછીએ તો ખરા કે કયા સંજોગોમાં એણે ભૂલ કરી છે? તમારા સંપર્કમાં આવતા નબળા માણસો ઉપર એકવાર.આ પ્રકારે વર્તશો તો તમને ખાતરી થશે કે સોમાંથી નેવું દાખલાઓમાં ભૂલ કરનારની બદ્દાનત કે બેદરકારી નહીં પણ લાચારી જ જવાબદાર હતી. આવા લાચાર ઉપર તમે ક્રોધ કરશો? નબળાં ને નાનાંની સંભાળ રાખવાનો આપણો સ્વભાવ નથી એટલે એના શરીર–મનની અસ્વસ્થતાની આપણને ખબર નથી પડતી. એના ઘરની ચિંતાઓ વિશે તો આપણું ઘોર અજ્ઞાન હોય છે. એનાં ભૂખ–થાક તરફ પણ ભાગ્યે જ આપણું લક્ષ જાય છે. માણસની નબળાઈઓ આપણે સમજી શકતા નથી, માટે ધીરજ રાખીએ. ક્રોધને કાબૂમાં રાખીએ ને નિર્ણય કરતાં પહેલાં પરિસ્થિતિનો પૂરો અભ્યાસ કરીએ.

ક્રોધ સર્વ સંયોગોમાં ખરાબ છે પણ નિર્બળ ઉપર સહજમાં થયેલો ક્રોધ તો ઘોર અન્યાયની સાથે વેરવૃત્તિનો જનક બને છે. ક્રોધને લાગણીનું એક મોજું સમજવું જોઈએ. એ મોજું પસાર થઈ જવા દઈએ તો આપણી સલામતી છે. જેવું ક્રોધનું તેવું બીજી લાગણીઓનું પણ સમજવું. લાગણીનું મોજું ઊઠે ત્યારે સાવધ બની જઈએ. અંતરમાં એક ડૂબકી મારી લઈએ અને મોજું પસાર થાય એટલે ફરી પગ ઉપર ઊભા રહી પરિસ્થિતિનું અવલોકન કરીએ. લાગણીનાં મોજાંઓમાં જે તણાય છે તે કાં તો કિનારે ફેંકાઈ જાય છે ને કાં તો મધદરિયામાં ખેંચાઈ જાય છે. સંસારસાગર તરવા ઇચ્છનારે આ વિષે ખબરદાર રહેવું જોઈએ.

શ્રી

ભગવાન

શ્રી રવીંદ્રનાથ ટાગોર

આ દુનિયા પરના અનેક ધર્મો, એ ધર્મોમાં માનનારાઓની અગણિત સંખ્યા, ને એ સૌની પ્રભુ પાસે ઘડીઘડી બદલાતા તડકાછાંયડા જેવી ભિન્નભિન્ન માગણીઓ, કેટલીક પરસ્પર વિરોધી, કેટલીક કેવળ સ્વાર્થમય ને કેટલીક અનુદાર ને અઘટિત! માનવ સ્વભાવના આ એક અત્યંત વિચિત્ર લક્ષણ ઉપર ગુરુદેવ ટાગોરે એક નાનકડા પ્રસંગમાં જબરો ને વેધક કટાક્ષ પૂર્યો છે પ્રભુ પાસે પોતાની માગ મૂકનાર દરેક ભક્તે આ પ્રસંગ વારવાર યાદ રાખવો ઘટે.

વાઘનો ભારે ત્રાસ છે માણસ અકળાઈ ઊઠ્યો છે ગાય, વાછરડાં ને છેવટ માણસ સુદ્ધાં વાઘનો કોળિયો થવા લાગ્યાં છે આખરે બધા લાઠી, ભાલા, બંદૂક લઈને બહાર નીકળી પડ્યા ને વાઘને મારી નાખ્યો એક વાઘ ગયો, પણ બીજો એક આવ્યો આખરે માણસે ભગવાનને પ્રાર્થના કરી

'ભગવાન, વાઘના પંજામાંથી અમને બચાવો'

ભગવાને કહ્યું 'ઠીક!'

પણ એ પછી તરત જ વાઘે આવીને ભગવાનના દરબારમાં ફરિયાદ કરી

'અમે માણસના ત્રાસથી અકળાઈ ઊઠ્યા છીએ એક વનમાંથી બીજા વનમાં નાસતા ફરીએ છીએ, પણ શિકારી અમને કોઈ રીતે શાંતિથી રહેવા દેતો નથી. આ સંબંધમાં તમે કાંઈ બંદોબસ્ત કરો ને!'

ભગવાને કહ્યું 'વારુ!'

એ જ વખતે નથુની માએ ભગવાન આગળ નિવેદન કર્યું

'ઠાકોરજી બાપા, મારા નાથુને એક ગોરી ગોરી ને નાજુક વહુ મળે એવું કરો તમારા સમ ઠાકોરજી, હું તમને પાંચ પૈસાની સાકર ધરીશ'

ભગવાને કહ્યું 'સારુ!'

હરિહર ભટ્ટાચાર્ય અદાલતમાં કેસ લડવા જતા હતા એમણે ભગવાનને સંબોધી કહ્યું:

'આખી જિંદગી તમારી પૂજા કરી છે ઉપવાસ કરીકરીને કાયા ગાળી નાખી છે નાલાયક ભત્રીજાને હવે મારે બતાવી આપવું છે કે હું કોણ છું તમે મને સહાય થાઓ'

ભગવાને કહ્યું 'ભલે!'

સુશીલ પરીક્ષા આપવાનો છે એ રોજ ભગવાનને કહે છે

'હે પરમ કૃપાળુ, મને પાસ કરાવી દો'

આજે એણે કહ્યું 'હે ભગવાન, જો મને સ્કૉલરશિપ અપાવી શકો તો હું પાંચ રૂપિયા ખરચીને મંદિરમાં પ્રસાદ વહેંચાવીશ'

ભગવાને કહ્યું 'સારુ!'

હરેન પુરકાયસ્થ ડિસ્ટ્રિક્ટ બોર્ડનો ચેરમેન થવા ઇચ્છે છે કાલિચરણ પુરોહિતની મારફત એણે ભગવાનને કહેવડાવી દીધું છે

'મારે અગિયાર વોટ જોઈએ છે'

કાલિચરણ પુરોહિતે સારી સરખી દક્ષિણા પામીને ખોટા સંસ્કૃતવાળા મંત્રના આઘાતથી ભગવાનને અકળાવી મૂક્યા 'वोट देहि वोट देहि।'

ભગવાને કહ્યું 'ઠીક ભાઈ, ઠીક!'

ખેડૂતે ખોળો ધરીને કહ્યું 'ભગવાન, વરસાદ લાવો'

ભગવાને કહ્યું 'સારુ!'

માંદા બાળકની માતાએ ભગવાનને પ્રાર્થના કરી

'ભગવાન, આ મારો એકનો એક દીકરો

છે. એને મારા ખોળામાંથી ઊંચકી લેશો નહીં.'

ભગવાને કહ્યું: 'ભલે!'

પાસેના જ ઘરનાં મંછામાસીએ આ માતાને વિશે જ ભગવાનને કહ્યું:

'ભગવાન, એ કમળામાં ખુમારી ઘણી છે. દરરોજ નવાંનવાં ઘરેણાં પહેરીને જાણે દુનિયામાં એના જેવું બીજું કોઈ છે જ નહીં એમ માનતી હતી. તમે એના છોકરાનું ગળું દૂંપી નાખ્યું તે તો સારું જ થયું છે. દયામય! એ કમળાને સારી સરખી શિક્ષા કરજો.'

ભગવાને કહ્યું: 'ઠીક!'

ફિલસૂફે કહ્યું: 'ભગવાન, હું તમને સમજવા ચાહું છું.'

ભગવાને કહ્યું: 'સારું!'

ચીન દેશમાંથી ચિત્કાર ઊઠ્યો:

'જાપાનીઓના પંજામાંથી અમને બચાવો, પ્રભુ!'

ભગવાને કહ્યું: 'વારુ!'

બંગાળનો એક તરુણ ભગવાનનાં ચરણકમળ પકડી બેઠો. એ કહે:

'કોઈ પણ સંપાદક મારો લેખ છાપતો નથી. 'પ્રવાસી'માં મારો લેખ છપાય એવું ઇચ્છું છું. રામાનંદબાબુને જરા સહૃદય થવાનું કહો ને!'

ભગવાને કહ્યું: 'ઠીક!'

વચમાં સહેજ વખત મળ્યો કે તરત જ ભગવાને પાસે બેઠેલા બ્રહ્માને પૂછ્યું: 'તમારે ત્યાં થોડુંક સરસવનું તેલ તો હશે ને?'

બ્રહ્માએ કહ્યું: 'હા, છે. એની શી જરૂર પડી?'

ભગવાને કહ્યું, 'મારે સહેજ કામ છે. આપશો ને?'

બ્રહ્માએ ચારે મુખથી કહ્યું: 'જરૂર, જરૂર.'

બ્રહ્માને ઘેરથી સારી જાતનું સરસવનું તેલ આવ્યું. તરત જ ભગવાને એનો નાસ લીધો ને નિદ્રાધીન થઈ ગયા. હજુ સુધી એમની ઊંઘ પૂરી થઈ નથી!

'વનફૂલ'માંથી અનુવાદક : **અધ્યા. સુરેશ હ. જોષી**

દીવો

મારા ઘટમાં ઘીનો દીવો, રામ!
મારા ઘરમાં ઘીનો દીવો...જી
એજી મારા તનના અંતરપટમાં
રામ! મારા મનના સચરાચરમાં રે...
ઝગમગ ઘીનો દીવો . જી

ઘટમંદરમાં...
ઘરમંદરમાં...
ઝગમગ ઘીનો દીવો...જી૦

ટમટમતો ડોલે છે હસમુખ,
હું જીવું એ અજવાળે, રામ!
હું જીવું એ અજવાળે.....જી૦
ખબર નથી એ ઝગમગિયાને
કેવા પવને પીધો, રામ!
મારા ઘટમાં ઘીનો દીવો.....જી૦

ઘટમંદરમાં...
ઘરમંદરમાં...
ઝગમગ ઘીનો દીવો . જી૦
આ પણ તેં પેટાવ્યો રામા!
એ પણ તેં ચેતાવ્યો રામ!
એ પણ તેં ચેતાવ્યો..........જી૦
દુનિયા અંધારાંનો દરિયો...
એ દરિયાનો મરજીવો, રામ!
એ દરિયાનો મરજીવો.....જી૦
મારા ઘટમાં
રામ! મારા ઘરમાં
ઘીનો દીવો.....જી૦

વેણીભાઈ પુરોહિત

ત્રણ વિવેક

શ્રી કિશોરલાલ મશરૂવાળા

કોઈ પણ રાષ્ટ્રના ભૂતકાલીન વારસા જેવા લેખાતા ધર્મગ્રંથોના અર્થો તારવવામા મોટામોટા વિદ્વાનો પણ પરસ્પર વિરોધી મંતવ્યો રજૂ કરે, ત્યારે અનુવાદો દ્વારા જ તે ગ્રંથનુ પાન કરી શકનાર સામાન્ય માનવીએ કોનુ માનવુ ? ધર્મશાસ્ત્રનો મૂળ ઉદ્દેશ કયો હોય છે ને તેમા દોષો કઈ રીતે પ્રવેશી જાય છે તે દાખવવા સાથે વર્ણવીને નિજવિવેક, તજ્જ્ઞવિવેક તથા શાસ્ત્રવિવેકમા લેખકે નિજવિવેકને જ આખરી કસોટીરૂપ અહી ગણાવ્યો છે ગુજરાતીમા આ લેખ શ્રી રમણીકલાલ મોદી દ્વારા પ્રાપ્ત થયો છે

પાછલા અંકનો મારો લેખ વાચીને એક ભાઈએ પૂછ્યુ છે કે જ્યારે સર્વમાન્ય ધર્મગ્રંથોના પણ અર્થોમા મોટા મોટા વિદ્વાનોમા તીવ્ર મતભેદ રહે છે, ત્યારે સાધારણ માણસ, જે કેવળ અનુવાદ દ્વારા મૂળ ગ્રંથ વાચી શકે છે તે, કોણ ઠીક કહે છે અને કોણ ઠીક નથી કહેતુ એની કેવી રીતે તપાસ કરે અને નિર્ણય કરે ? અને પછી કેવી રીતે ધર્મગ્રંથોનો લાભ ઉઠાવે ?

કયારે પણ નિર્ણય કરવામા ભૂલ ન થાય એવો બિલકુલ સરળ નિયમ બતાવવો કઠણ છે, તોપણ કંઈક તો પોતાની સમજથી અને કંઈક કેટલીક બાબતો ધ્યાનમા રાખવાથી ધર્મગ્રંથો અને મહાપુરુષોના વચનોનુ વાચન-મનન આપણી બુદ્ધિ સ્પષ્ટ કરવામા અને સંસ્કાર સુધારવામા ઘણુ લાભદાયક થઈ શકે છે

સત્પુરુષોએ કહ્યુ છે કે કઠણ પ્રશ્નોમા આપણે ત્રણ અનુભવો મેળવીને જોવુ જોઈએ જે પ્રમાણે બે મોટી સંખ્યાઓનો (ધારો કે ૬૪૮૭૯ અને ૩૯૬૫૮ નો) ગુણાકાર કરવો હોય અને તેની લઘુપદ્ધતિને આપણે ન જાણતા હોઈએ તો પહેલા આપણે ૬૪૮૭૯×૩૯૬૫૮ નો ગુણાકાર કરીને જોઈશુ પછી ૩૯૬૫૮×૬૪૮૭૯નો ગુણાકાર કરીને જોઈશુ અને ત્યારપછી જવાબોને મેળવીશુ કદાચ જવાબને એક ગુણકથી ભાગીને તપાસીશુ છતા યે ભૂલ ન રહી જાય તેની ખાતરી કરી લેવા માટે બીજા કોઈ પાસે તે હિસાબ કરાવીશુ અને છેવટે જો કોઈ પુસ્તકમા એવા હિસાબો તૈયાર આપ્યા હોય તો તે સાથે મેળવીશુ અને પછી જ પોતાને બિલકુલ નિશ્ચિત માનીશુ બીજા પાસે જ્યારે હિસાબ કરાવીએ ત્યારે કોઈ નવા શિખાઉને આપણે પ્રમાણ નહી માનીએ પણ આપણાથી વધારે ભૂલવગરના ગણિતશાસ્ત્રીનો આશરો લઈશુ અને જેની છપાઈમા ભૂલો ન હોય એવા પુસ્તકને જોઈશુ, કારણ કે આપણે જાણીએ છીએ કે આ આકડાઓનુ કામ છે અને થોડી ભૂલથી ઘણો ફરક પડી જાય છે

એ જ પ્રમાણે જીવનના અને ધર્મઅધર્મના ઝીણા પ્રશ્નોમા ત્રણ પ્રકારે વિવેક કરવો પડે છે પહેલા તો પોતાની બુદ્ધિ અને ભાવનાને જેટલી શુદ્ધ અને નિર્મળ ભૂમિકા પર લાવી શકાય તેટલી ભૂમિકા પર લાવીને વિચાર કરવો જોઈએ વિચાર કરવામા આપણે અનુભવની તરફ જોવુ જોઈએ, કલ્પના અને તરંગો કે તર્ક અને અનુમાનોની તરફ નહી અને વિવેક કરવામા યથાસંભવ આપણને શુ રુચિકર અને શુ અરુચિકર છે એ તરફ ન જોતા પોતાને અને બીજાઓને માટે શુ હિતકર છે અને શુ અહિતકર, શુ સત્ય છે અને શુ અસત્ય એનો ખ્યાલ કરવો જોઈએ એ પરથી જે પરિણામ પર આપણે આવી પહો-

ચીએ તે થશે નિજવિવેક.

પરંતુ સંભવ છે કે આપણી બુદ્ધિ, ભાવનાઓ, સંસાર અને જીવનનું આપણું અશુદ્ધું કે અધૂરું જ્ઞાન આપણને ભૂલ ખવડાવે અને આપણે સત્યને જૂઠું સમજીએ અને જૂઠાને સત્ય; તેથી જે પ્રમાણે પેલા મોટા ગુણાકારનો હિસાબ બીજા સારા ગણિતશાસ્ત્રી પાસે કરાવીએ છીએ તે જ પ્રમાણે આપણે પોતાના જમાનાના બીજા તજજ્ઞોનો અનુભવયુક્ત અભિપ્રાય જોવો જોઈએ. આપણાં પરિણામ અને એમનો અભિપ્રાય જ્યારે એક જ હોય, ત્યારે તે વાત વધારે પાકી થાય છે. આ થયો તજજ્ઞવિવેક.

પરંતુ આ તજજ્ઞવિવેક કરવો પણ સહેલો નથી, બલકે તે વધારે ગૂંચવણમાં નાખનારો પણ થઈ શકે છે; કારણકે કોને તજજ્ઞ કહેવા એ ઠરાવવું મુશ્કેલીભર્યું થાય છે. કેવળ તે વિષયનો જ નહીં, પણ સર્વસાધારણ રીતે જે સારો પંડિત છે, ઘણો સૂક્ષ્મ તાર્કિક છે, જેણે ઘણો પુરુષાર્થ પણ કર્યો છે, મોટાં કામો શરૂ કર્યાં છે–સંગઠિત કર્યાં છે અને સફળતાથી ચલાવ્યાં છે, જે વૃદ્ધ છે, દુનિયાનો અનુભવી છે, જેણે દેશવિદેશ જોયા છે, જે સારો ચારિત્રવાન પુરુષ પણ છે અર્થાત્ ત્યાગી છે, બ્રહ્મચારી છે, ઘણી મુશ્કેલીઓ સહન કરી શકે છે, સેવાભાવી છે, પોતાના શિષ્યો અને મિત્રો પર ઘણું વાત્સલ્ય અને પ્રેમ રાખે છે, જેણે ઘણા જપ–તપ–યોગ કર્યા છે, અને જેનામાં બીજા પણ અનેક સદ્‌ગુણો છે, જે જીવ–ઈશ્વર, માયા–બ્રહ્મ, સગુણ–નિર્ગુણ, આસક્તિ–અનાસક્તિ, લેપ–નિર્લેપ–સાક્ષીત્વ, જ્ઞાન–ભક્તિ–કર્મ આદિ, વેદાન્તમાં નિપુણ છે, ઘણા શિષ્યોનો સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ છે એવા પુરુષને તજજ્ઞ સમજવો એ સ્વાભાવિક છે. એવા પુરુષોનો આ બાબતમાં શો અભિપ્રાય છે એ જોવું તે તજજ્ઞવિવેકમાં તદ્દન યોગ્ય માનવામાં આવશે. પરંતુ એવા બે તજજ્ઞોનો અભિપ્રાય એકબીજાથી ઊલટો પડે છે, ત્યારે જ ગૂંચવણ પેદા થાય છે, તે વખતે શાસ્ત્રોમાંથી ત્રીજી સાબિતી મેળવવી એવો રસ્તો બતાવવામાં આવ્યો છે; અર્થાત્ પ્રાચીન મહાપુરુષો અને અનુભવીઓનું શું કહેવું છે? તેઓ શું શિખવાડે છે? પરંતુ તે પણ એક જાતનું તજજ્ઞ–પ્રમાણ છે. એક અર્વાચીન છે, બીજું પ્રાચીન છે. શાસ્ત્રો પણ જુદીજુદી જાતનાં હોય છે અને તેનો અર્થ કરનારા પણ જુદાજુદા હોય છે. અને ઘણીવાર તો તેમને જોઈને પણ ગૂંચવણ તો જેમની તેમ ઊભી રહે છે. ત્યારે શું કરવું? જેનાથી આપણે બે મોટા તજજ્ઞોને માપીએ તે કઈ વસ્તુ છે? આ પ્રમાણે તજજ્ઞવિવેક અને શાસ્ત્રવિવેક કરવામાં પણ નિજવિવેક કરવો પડે છે.

અહીં આપણે પ્રાણી, માનવ અને ઈશ્વર–ત્રણેમાં રહેલા પ્રત્યક્ષ ફરકને સમજવાની જરૂર ઊભી થાય છે. માણસ પ્રાણી તો છે, પરંતુ તે પ્રાણી જ નહીં, તેનાથી આગળ વધેલો છે. તે પ્રાણીસ્વભાવને બિલકુલ છોડી શકતો નથી, પરંતુ તેમાં તે મર્યાદિત પણ રહી શકતો નથી. પ્રાણીભાવથી માનવસ્વભાવ તરફ વધતા રહેવું એ વિકાસ છે. માનવભાવથી પ્રાણીભાવ તરફ વળવું એ હ્રાસ છે. બીજી બાજુથી માનવ ઈશ્વરત્વ તરફ પ્રયાણ કરવાની સદા ચેષ્ટા કરતો રહે છે, પરંતુ ક્યારે યે ઈશ્વરની પૂર્ણતા કે નિર્ગુણતા પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. તે ભલે પોતાની પૂર્ણતા, નિર્ગુણતા, સાક્ષીત્વ, વ્યાપકત્વ વગેરેની કલ્પનાઓ કરતો રહે, પણ જીવે છે ત્યાંસુધી તેને માનવભાવ અને પ્રાણીભાવમાં કંઈ ને કંઈ ચોંટી રહેવું પડે છે. ત્યારે માનવીના ધર્માધર્મ ઠરાવવામાં પ્રાણીસ્વભાવનું કે ઈશ્વરના તર્કસિદ્ધ નિર્ગુણભાવ અથવા પશુમાનવ–સમભાવ કે જડ–ચેતન સમભાવનું અનુકરણ કરી શકાતું નથી.

માનવીનો ધર્મ પોતાની માનવતાની વૃદ્ધિ અને તેની પૂર્ણતા કરતા જવાનો છે, તેના પ્રાણીભાવનુ સમર્થન કે તેને નિર્ગુણ કરવાનો પ્રયત્ન કરવાનો નથી તેને ભલે માયાવેષ્ટિત બુદ્ધિ કહો, મિથ્યાવાદી દૃષ્ટિ કહો, અજ્ઞાનદૃષ્ટિ કહો, કોઈ નીચેની ભૂમિકાની દૃષ્ટિ કહો, માનવનો ઉત્કર્ષ આ ધર્મને શોધવામા અને પાળવામા જ છે નિજવિવેકનો આ આપણે એક પાયો પાકો સમજવો જોઈએ તેમા કલ્પનાગમ્ય ઊંચી ભૂમિકાઓ બતાવનારાઓની વાતો આપણે માટે નથી, એમ સમજીને તેને દૂરથી છોડી દેવી જોઈએ

અજ્ઞાનથી જ્ઞાન, સ્વાર્થથી પરાર્થ, અલ્પાર્થથી પરમાર્થ, ભોગથી સંયમ, રાગદ્વેષથી વૈરાગ્ય (વીતરાગદ્વેષ), હિંસા–ક્રોધ–વેર–કઠોરતા વગેરેથી અહિંસા–ક્ષમા–મૈત્રી–મૃદુતા વગેરે, પરિગ્રહના સુખથી દાનનુ સુખ, અસત્ય કે અલ્પ સત્યથી ઊંડુ સત્ય, સ્થૂળ આનંદથી સૂક્ષ્મ સમાધાન, ઇન્દ્રિયોની તૃપ્તિથી હૃદયની શાંતિ તરફ પ્રગતિ કરતા રહેવામા મનુષ્યનુ મનુષ્યત્વ છે આ સિદ્ધાંત તર્ક અને વિચાર ઘડીને બનાવેલો કૃત્રિમ સંસ્કાર નથી, પણ તેના વિકાસના ક્રમમા બનેલો તેનો સ્વભાવ જ છે પરંતુ સાથે જ તેને માટે ગમે તેટલા પ્રયત્નશીલ રહેવામા આવે, તોપણ તે પ્રાણી તો રહેશે જ માટે જ્ઞાન, પરાર્થવૃત્તિ પરમાર્થબુદ્ધિ, સંયમ, વૈરાગ્ય, અહિંસા–ક્ષમા–મૈત્રી–મૃદુતા વગેરે કોમળ ભાવનાઓ, દાન-સુખ, સત્ય, સમાધાન, શાંતિની શોધ વગેરેમા તે એટલો વધી જશે કે તેનો પ્રાણીભાવ નાશ પામશે અને સંસારમા રહેવાને અયોગ્ય થઈ જશે એવો ડર રાખવાની જરૂર નથી

પક્ષી કે વિમાન આકાશમા ગમે તેટલું ઊંચુ ચડી જાય, તો યે તે પૃથ્વી પર આવવાનુ ભૂલી જશે કે પૃથ્વીથી દૂર ચાલ્યુ જશે એ ડર જેવો નકામો છે, તે પ્રમાણે જ મનુષ્યનુ મનુષ્યત્વ ઘણું વધી જવાથી તેનો પ્રાણીભાવ નાશ પામશે એ ડર ખોટો છે પક્ષી કે વિમાનને જીવતા કે મરીને પણ જમીન પર આવવુ પડે છે, તે પ્રમાણે મનુષ્યનો પ્રાણીભાવ નાશ પામવાનો નથી. મનુષ્યમા રહેલા પશુભાવ અને પ્રાણીભાવ ઉત્તેજિત કરનારા નિમિત્તો જગતમા હમેશા છે અને રહેશે

ક્યારેક એવો સમય થોડા વખત માટે આવવાનો સંભવ છે કે મનુષ્યના મનુષ્યત્વનો બધી બાજુએથી વિચાર કરવામા ન આવ્યો હોય અને કોઈ એકજ બાજુ પર જોર મૂકવામા આવ્યું હોય અને તેથી કેટલાક દોષો પેદા થયા હોય નામદેવની રોટી જ્યારે કૂતરો લઈ ગયો ત્યારે તે તેની પાછળ ઘીની વાટકી લઈને દોડ્યા અને કૂતરાને પોકારીને કહેવા લાગ્યા કે ઘી ચોપડ્યા વગરની રોટી ન ખા એક બીજો ભક્ત પોતે એકાદશી કરતો અને પોતાની સાથે બળદને પણ ઉપવાસી રાખતો આ તો ક્યારેક એકાદ વ્યક્તિની ધૂન (મ એક્સેન્ટ્રિસિટી) હોઈ શકે છે, અથવા ક્યારેક કેવળ વિકાસની એક ભૂમિકા યે હોય છે જો પાછળથી વાત હોય તો થોડા દિવસો પછી પોતાની મેળે તે યોગ્ય માત્રા પર આવી જાય છે થોડુંક ધ્યાન આપવાથી સુધરી શકે છે અને વ્યવહારકુશળ મનાયેલા એવા લોકોનો જગતમા કદી તોટો નથી કે જેઓ એમ વિચારે છે કે મનુષ્ય ઘણો સારો મનુષ્ય ન બની જાય, યોગ્ય માત્રામા પશુપણુ પણ રાખે, અક્કલ–હોશિયારી અને ધર્મબુદ્ધિથી હિંસા, યુદ્ધ, માતા–પિતા–ગુરુનો વધ કરવાની હિંમત રાખે કે વામમાર્ગોનું અવલંબન વગેરે લે એવા ઉદ્દેશથી એક ધર્મગ્રંથની રચના થઈ શકે છે

આ બધી વસ્તુઓ તો આપણા હૃદયમા પડી જ છે 'ઘન વરસે વન પાંગરે,' વરસાદ આવતા જ અનેક જાતના ઘાસ અને

કીડાઓથી જંગલ પોતાની મેળે જ ભરાઈ જાય છે. તે માટે જમીનને હળથી ખેડવી પડતી નથી કે તેમાં બી વાવવું પડતું નથી. એનાં મૂળિયાં ઉખાડવા માટે હળથી ખેડવી પડે છે. અનાજ માટે બી વાવવું પડે છે અને નકામી વનસ્પતિઓ નીંદવી પડે છે. એ પ્રમાણે આપણા મનમાં રહેલા પ્રાણીભાવોનો નાશ થવાના ડરથી ધર્મશાસ્ત્રની રચના નથી થઈ શકતી. જ્યારે કોઈ ગ્રંથનો એવો અર્થ કાઢવામાં આવે છે ત્યારે માનવું જોઈએ કે કાં તો તે ધર્મગ્રંથ નથી અથવા તેને સમજવામાં ભૂલ થઈ રહી છે.'

ઔરંગઝેબ મોટો ચુસ્ત કુરાનભક્ત મનાતો હતો. કહે છે કે પોતાના ખાનગી જીવનમાં ઘણી સાદાઈથી તે રહેતો હતો, ઈસ્લામના લોકોએ માનેલાં બાહ્ય ચિહ્નો—દાઢી અને રોજો બંને બરાબર રાખતો હતો. નમાજ પણ બરાબર પઢતો હશે અને કુરાન પણ. પરંતુ પોતાના વડીલને કેદ કરીને અને પોતાના ભાઈઓ સાથે દગો કરી તેમને મારી નાખીને રાજગાદી ઝૂંટવી લેવામાં અને અનેક પ્રકારની કુટિલ નીતિ આચરવામાં તેને કશી આનાકાની થઈ ન હતી. જો એમ કહીએ કે આ બધી કુટિલતા તે કુરાનમાંથી શીખ્યો તો કુરાન ધર્મગ્રંથ નથી; પરંતુ જેમ બીજા ભલા મુસલમાનો બતાવે છે કે કુરાનમાં આવી વાતો માટે આધાર નથી અને મહંમદ પેગંબરના જીવનમાં યે નથી, તો સમજવું જોઈએ કે કુરાનને નિયમથી વાંચવા અને નમાજ, રોજો અને દાઢી રાખવા છતાં યે ઔરંગઝેબના પોતાના પ્રાણીભાવો એટલા બળવાન રહ્યા હતા કે તે કુરાનની કેદમાં રહી શકતો ન હતો. અને કુરાનથી ડરતો હતો એટલા માટે પોતાની બુરાઈઓ માટે પણ તેનો આધાર લેવાની કોશિશ કરતો હતો.

આ વાત બીજાઓની પણ છે. જ્યારે મગધના રાજા બિંબિસારના પુત્ર અજાતશત્રુને રાજ્યલોભ થયો ત્યારે દેવદત્તે ગુરુ બનીને શિખવાડ્યું: "જુઓ ભાઈ, દુનિયા બે દિવસની છે. જિંદગીનો કશો ભરોસો નથી. તમે પહેલાં મરશો કે બાપ એ કોણ જાણે છે? તેથી ધર્મનું વચન છે કે 'જે કંઈ કરો તે આજે કરી લો.' રાજ્ય પ્રાપ્ત કરવું હોય તો આજે જ પ્રાપ્ત કરો." આમાં પહેલાંનાં બધાં વાક્યો ધર્મોપદેશનાં છે. પરંતુ પરિણામવાળું છેવટનું વાક્ય? શું એમ કહીશું કે આ ઉપદેશ એક ધર્મવાણી છે? પછી દેવદત્તને લાગ્યું કે બુદ્ધ દ્વારા ધર્મનો પ્રચાર ઠીક થતો નથી. તેઓ વૃદ્ધ થયા છે અને સંઘને ઠીક ચલાવી શકતા નથી. તેમની આજુબાજુ નકામા માણસો ભેગા થયા છે; તેઓ નિવૃત્ત પણ થતા નથી; માટે ધર્મની વૃદ્ધિ માટે ગુરુને મારી નાખવા જોઈએ, અને તે જાતના તેણે પ્રયત્નો કર્યાં. દેવદત્તની કામના બુદ્ધના સમયમાં સફળ ન થઈ એ બીજી વાત છે. પરંતુ શું તેને ધર્માચાર કહીશું? યાદ રાખવું જોઈએ કે દેવદત્તને પણ એક ત્યાગી પુરુષ બતાવવામાં આવેલ છે.

ત્યારે, તજ્જ્ઞવિવેક અને શાસ્ત્રવિવેક કરવામાં પણ આપણે નિજવિવેકની મૂળ બેઠકને હમેશાં ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. જો ગ્રંથમાંથી માનવતાના ગુણોને જ પ્રોત્સાહન મળે એવો અર્થ આપણે કાઢી શકતા ન હોઈએ અને જો તે આપણા રાગદ્વેષ અને પશુભાવોનું જ સમર્થન કરનારો અર્થ બતાવતો હોય તો તેને આપણે ધર્મગ્રંથ તરીકે છોડી દેવો જોઈએ, ભલે પછી તે ગમે તેટલો બહુમાન્ય હોય. પણ જો તેમાંથી આપણે સારો અર્થ પણ કાઢી શકતા હોઈએ તો તેને સાચો માનીએ અને બીજા અર્થો કાઢવાવાળાઓને ખોટા સમજીએ, ભલે તેઓ ગમે તેટલા બહુમાન્ય હોય.

૧૧-૯-૪૯, વર્ધા (સપ્ટેમ્બર-હિંદી 'સર્વોદય')

★

સંતકવિ રવિદાસ

•

આચાર્યશ્રી ક્ષિતિમોહન સેન

પ્રભુભક્તિ ક્યારેય ધન, યૌવન જાતિ કે ઊંચ-નીચ ભાવ સાથે સબંધ રાખતી નથી, ઊલટું સાચા હૃદયની ઈશ્વરપ્રીતિ તો સમાજે બાંધેલી વર્ણવ્યવસ્થામા નીચી ગણાતી જાતિઓમા જ વિશેષ જણાઈ છે મોચી, ચમાર, વણકર, પિંજારા, કસાઈ, ઘાંચી વગેરે જાતિઓએ સમાજના કોઈ પણ ઘરના પ્રભુભક્તોની તોલે આવી શકે એવી મહત્ત્વની ગૌરવયુક્ત ભક્તિ બતાવી છે શી એમની નમ્રતા, દુઃખ સહન કરવાની શી અદ્ભુત શક્તિ અને જીવનની અનુભવશાળામાથી ઘડાયેલુ શું સરળ છતા ગહન એમનુ મૌલિક તત્ત્વજ્ઞાન ! એવા એક ભક્ત રવિદાસના જીવન ને કવનનો અહી આછો પરિચય મળે છે

•

[૧]

આજે ભારતવર્ષમા હરિજનોનો પ્રશ્ન ચર્ચાય છે આપણે તેમના તરફ દયા રાખવી જોઈએ એમ કહેવાય છે સંભળાય છે કે 'હરિજનો પતિત છે, તેમનો ઉદ્ધાર કરવો જોઈએ જો આપણે દયા કરીને તેમને ઊંચા નહિ આણીએ તો તેમનુ દૈન્ય એટલુ બધુ છે કે બીજો કોઈ આરો નથી તેમના મનનુ દળદર એટલુ બધુ છે કે તેમને તેમાથી બચાવી ન શકાય તો તેમનુ રક્ષણ થનાર નથી, માટે આપણે તેમને આપણા ધર્મનો હિસ્સો આપવો જોઈએ, આપણા મંદિરના બારણા તેમને માટે ખોલવા જોઈએ, આપણા શાસ્ત્રો અને સાધનામા તેમને અધિકાર આપવો જોઈએ ' આવા અર્થની લોકોની વાતો સાભળવા મળે છે કેમ જાણે–આપણે તો કોઈ ઊંચા આસન પર બેઠા હોઈએ અને એ બધા અધમતાના કોઈ રસાતળમા ડૂબી ગયા ન હોય !

આવા તુમુલ ધ્વનિની સાથે મને મારો સૂર મેળવતા સંકોચ થાય છે તેનુ કારણ એ નથી કે હુ હરિજનોને એટલા બધા હીન ધારુ છુ કે તેમનો ઉદ્ધાર કરવો આપણા જેવા માટે અનુચિત કે અસંભવિત છે આપણા મંદિરોને પણ હુ એવા મહાન સ્થાનો નથી માનતો કે જ્યા ગયાથી હરિજનોની પેઢીઓ તરી જશે ઊલટુ, મને તો એમ જણાય છે કે હરિજનોમા જે સાધુ અને સંત પુરુષો થઈ ગયા છે તેમનુ જો આપણે યોગ્ય અનુકરણ કરી શકીએ તો આપણે ધન્ય થઈશુ !

ભારતના ઉત્તર અને દક્ષિણ એમ બન્ને ભાગમાં કેટલાય સંતો અને ભક્તો નીચ કુળમા જન્મ્યા હતા મધ્યયુગની ભારતીય સાધનાના મંદિરમાં તો તેઓ એકછત્ર સમ્રાટના ગૌરવે વિરાજી રહ્યા છે તેમનુ આધ્યાત્મિક ઐશ્વર્ય અપ્રતિમ હતુ એમનુ આ ઐશ્વર્ય મેળવવા માટે બ્રાહ્મણોત્તમ મહાગુરુ રામાનંદે પોતાના જાતિગૌરવને તિલાંજલિ આપી હતી અત્યારે આપણે દક્ષિણની વાત પડતી મૂકીએ ઉત્તર ભારતના વણકર કબીર, મોચી રવિદાસ, કસાઈ સદના, જાટ ધન્ના, નાપિત સેના, ડોમ નાભાજી, પિંજારા દાદૂ, રજ્જબ વગેરે સાધકોના નામથી કોણ અજાણ્યુ છે ? આમાના દરેક કોઈ પણ દેશના ગુરુ તરીકે વંદનીય છે; એટલે હરિજનોનો ઉદ્ધાર કરવા જેવો દંભ કરવો કે તેવુ સાહસ કરવુ મારે માટે શક્ય નથી !

કબીરનુ નામ તો ભારતમા સર્વત્ર સુપરિચિત છે ભારતનો મધ્યયુગ તેમનુ જ સર્જન હતુ એમ આપણે સ્વાભાવિકભાવે કહી શકીએ કહેવાતા હીન વંશમા જન્મેલા

મહાપુરુષોની વાણી પૃથ્વીના સર્વે યુગોમાં અને દેશોમાં નવોનવો આધ્યાત્મિક પ્રકાશ પાડવાને સમર્થ છે.

[૨]

જે મહાપુરુષ રામાનંદના શિષ્ય કબીર હતા તેમના જ શિષ્ય રવિદાસ પણ હતા. કદાચ રવિદાસનું નામ કેટલાક લોકો જાણતા હશે પરંતુ તેમનો ખરો પરિચય ઘણા થોડાને જ હશે. આપણે જેને તે વખતનો ઇતિહાસ કહીએ છીએ તેવું કંઈ એ સાધુસંતોને મન હતું નહીં. એકવાર પૂર્વ બંગાળના એક બાઉલને મારું આ દુઃખ જણાવી રહ્યો હતો. મેં તેને કહ્યું: 'મોટામોટા પદરચયિતાઓ અને સાધક ગુરુઓનાં જીવનવૃત્તાંત શાથી મળતાં નથી?' તેણે તે વખતે નમશૂદ્ર જાતિના એક મહાસાધક ગંગારામની વાણી ટાંકીને મને ઉત્તર દીધો. વાણી આ હતી:

ખાલેર ઐંકે ઠેલે જખન નાઓ,
પિછેર દિકે જે ચિન્ થાકે,
તાતેઈ મેલે ભાઓ.
(જખન) ગહીન જલે પાલ તુઈલ્યા
નાઓ જાય.
પથેર જે ચિન્ કઈ વા મિલાય,
કેમને બા ભાઓ પાય?

'જ્યારે નૌકાને વહેળાના કાદવમાં લઈ જઈએ છીએ ત્યારે તેની પાછળ જે ચિહ્ન રહે છે તે પરથી તેની ભાળ મળી શકે છે; પરંતુ જ્યારે ઊંડાં પાણીમાં એ સઢ ચઢાવીને હંકારાય છે, ત્યારે તેના માર્ગનાં નિશાન ક્યાંય ચાલ્યાં જાય છે! તેનું સંધાન કેમ કરીને મળે?'

રવિદાસની સાધનાની નૌકા જો કોઈ કાદવવાળા માર્ગે ગઈ હોત તો તેમની સાધનાનાં ચિહ્ન, જેને આપણે ઇતિહાસ કહીએ છીએ તે, આપણને મળી શકત; પરંતુ જે ઊંડા જળમાં તેમની તે સાધનનૌકા સહેજ સઢ ચડાવીને ગઈ હતી તેનાં કોઈ ચિહ્ન મળતાં નથી. આપણને જે ઇતિહાસ મળે છે એ તો મોટામોટા ખૂનીઓનો, મોટામોટા લૂંટારાઓનો! જેમણે ખરેખર માનવસંસ્કૃતિનું ઘડતર કર્યું હતું એવા કેટલાકનો પરિચય કહેવાતા ઇતિહાસમાં આપણને ક્યાં મળે છે?

આ કારણે કબીર, રવિદાસ જેવા મોટા સાધકોનાં વૃત્તાંત આપણને મળતાં નથી. તેમ છતાં કબીરની વાતો ઘણે ભાગે જાણીતી છે, પણ રવિદાસના અધ્યાત્મ–ઐશ્વર્યની ઘણી થોડી વાતો આપણે જાણીએ છીએ.

કબીર સ્વભાવ–સાધક હતા. જેઓ નીતિથી રહેવાવાળા કે કર્મપરાયણ હોય છે તેમને આગળ ધપવા માટે કોઈ એક સુનિશ્ચિત કર્મમાર્ગ જરૂરી જણાય છે. પરંતુ જેઓ અધ્યાત્મ ભાવના ભાવુક હોય છે, જેઓ મરમી (અં. મિસ્ટક) હોય છે તેમને માટે કોઈ ચોક્કસ માર્ગની જરૂર જણાતી નથી હોતી. કબીર આ પ્રકારના હતા. તેમને માટે બધું જ સહજ હતું. તેથી જ્યારે કોઈને માર્ગ બતાવવાની વાત આવતી ત્યારે તેઓ મુંઝાતા. એકવાર કોઈ જિજ્ઞાસુએ કબીરની પાસે જઈને પૂછ્યું: 'ભગવાનની પાસે જવાનો માર્ગ કયો?' કબીરે કહ્યું: 'ભાઈ, માર્ગ એ શબ્દમાં જ દૂરત્વને માની લેવું પડે છે. શું તેમનામાં અને મારામાં કોઈ દૂરત્વ સંભવે છે? તેઓ છે પ્રાણ, હું છું પ્રાણી, ક્યાં રહી શકે એ દૂરત્વ?'

દૂર અહે તો પંથ ભી આહી,
દૂર નહી તો પંથ ભી નાહી.

'દૂર હોય તો માર્ગ હોય, દૂર ન હોય તો માર્ગ કેવો!'

અને તેથી જ તેમણે ગાયું છે:

પાની બીચ મીન પિયાસી!
મોહીઁ સુન સુન આવત હાઁસી!

કહેવાય છે કે જ્યારે કોઈ તેમને સાધનાના માર્ગની વાત પૂછતું ત્યારે તેઓ તેને

શ્રદ્ધાપૂર્વક સાધક રવિદાસને મળવાનુ જણાવતા

સંતનમેં રવિદાસ સંત હૈ,
પંથ-ખબર સોઈ જાને

[૩]

રવિદાસ ધીરેધીરે યથાક્રમે માર્ગમા આવતા કાંટાઓ દૂર કરીને પોતાને જવાને સ્થાને આગળ ધપતા હતા નૈતિક માર્ગના ઘણા દુઃખ-દ્વંદ્વોની તેમને ખબર હતી. માનવની સેવા અને કર્મ કરતા તેઓ કદાપિ થાકતા નહિ તેથી ઘણ લોકોના સાધનમાર્ગનુ દુઃખ દૂર કરીને તેમને તેઓ ઉત્સાહ આપી શકતા

રવિદાસની સાધનાની સૌથી મહત્ત્વની વાત માનવસેવા હતી તે વખતે ઘણે ઠેકાણે સાધક સંતોના સંમેલન ભરાતા તેવે ઠેકાણે તેમ જ મોટામોટા મેળાઓમા ઘરડા, રોગી, અપંગ વગેરેની સેવા કરતા તેઓ થાકતા નહી તેમનુ હૃદય હમેશા તરુણ રહેતુ, એટલે તરુણો પર તેમનો મોટો પ્રભાવ પડતો કેટલાક માનતા કે તેઓ યુવકોનુ માથુ નકામુ ખાઈ ગયા છે, પરંતુ આ યુવકોની સાથે રહીને માનવસેવાનુ જે માધુર્ય તેમણે અનુભવ્યુ હતુ તેનો રસાસ્વાદ આપણને તેમની અનુપમ 'સેવાની પંચપ્રણુતિ' વાળી વાણીમા મળે છે

એટલા યુવકોમા તો શુ, રાજપૂતાનાની મહારાણીઓમા પણ તેમની સાધનાની શક્તિનો પ્રભાવ પડ્યો હતો કદાચ ઇતિહાસનો તાળો મેળવતા મુશ્કેલી નડે, તેમ છતા ભક્તોમા આ વાત ખૂબ પ્રસિદ્ધ છે કે મીરાબાઈ રવિદાસની શિષ્યા હતા જેમ શંકરાચાર્યની પાછળના આચાર્યો શંકરાચાર્ય કહેવાય છે, નાનક પછીના ગુરુઓ નાનક ગણાય છે, મીરાના અનુયાયીઓ પણ પોતાને મીરાને નામે ઓળખાવે છે, તેમ શુ રવિદાસના અનુયાયીઓ પણ રવિદાસ ન હોય? વાત એમ છે કે તેમની સાધના દ્વારા નવજીવન પ્રાપ્ત થયેલુ હોવાથી મીરાએ વારંવાર ગાયુ છે કે

'રવિદાસને મેં ગુરુ તરીકે મેળવ્યા છે'

રવિદાસને ગુરુ કર્યા પહેલા મીરાની સાધના જો કે સમાજમા પ્રચલિત શાસ્ત્રસંગત ગિરધરલાલથી શરૂ થઈ હતી, તો ય પાછળથી તેમણે એવા એક પુરુષની સાધના સ્વીકારી જેઓ જાતે મોચી હતા અને જેમની સાધના શાસ્ત્રસંમત 'વ્યક્ત લિંગાચારી' નહિ પણ 'અવ્યક્ત લિંગાચારી' હતી જો તેઓ ગિરધરલાલને ઠેઠ સુધી માનતા હોત તો તેમણે પોતાના કુલગુરુ અને બ્રાહ્મણગુરુ વગેરેને છોડીને વ્યક્ત લિંગાચારના વિરોધી એક મોચીના ચરણમા પોતાને અર્પણ કર્યા ન હોત ખાસ કરીને આ કારણને લઈને જ તેમને સાસરાનો અને પિયરનો ત્યાગ કરવો પડ્યો હશે

ચિતોડના મહારાણી ઝાલી પણ રવિદાસના શિષ્યા હતા ભક્તમાલની ટીકા 'ભક્તિરસબોધિની'મા પ્રિયાદાસજી જણાવે છે

ખસત ચિતોર માઁઝ રાણી એક ઝાલી નામ,
નામ બિન કામ આલી આસિનિ શિષ્ય ભઈ હૈ

આ ટીકામા પાછળથી એક વાત આવે છે, જેનો સાર એ છે કે રાણીને એક મોચીભક્તના ચરણમા પડેલી જોઈને રાણીના સાથીદાર બ્રાહ્મણોએ જઈને આ હકીકત રાજાને જણાવી રાજસભામા બ્રાહ્મણોની સાથે રવિદાસને પણ બોલાવવામા આવ્યા હરિહર રામાનુજદાસ કૃત 'હરિભક્તિપ્રકાશિકા'મા જણાવ્યુ છે કે રવિદાસે આવી પડેલી વિપત્તિમા ગાયુ હતુ

દેવાધિદેવ આયે તુમ શરણા,
કૃપા કીજિયે જાન અપને જના

દેવતા પ્રસન્ન થયા. ત્યારપછી એવું બન્યુ કે એકવાર રાણી ઝાલીએ મોટો ઉત્સવ યોજ્યો અને તેમાં બ્રાહ્મણોને નિમંત્ર્યા. પરંતુ જેના ગુરુ મોચી હોય તેવી રાણીને ત્યાં ખાય કોણ? એટલે બ્રાહ્મણોએ પોતાનાં સીધાં માગી લીધાં અને રસોઈ કરીને જ્યારે જમવા બેઠા ત્યારે બે બ્રાહ્મણોની વચ્ચે એક રવિદાસ દેખાયા.

કરિ કૈ રસોઈ દ્વિજ ભોજન કરત બૈઠે,
દૈકૈ મધિ એક રૈદાસકો નિહારિયે.

આથી બ્રાહ્મણોનો ગર્વ હણાયો અને ઘણા તેમના શિષ્ય થઈ ગયા; અને રવિદાસે પણ કહેવાય છે કે એમ બતાવ્યું કે પોતાના ચામડાની નીચે ભક્તિનું સુવર્ણ–ઉપવીત પ્રકાશતું હતું.

દેખિ લૈઈ આઁખે દીન ભાવે શિષ્ય લાખો ભયે,
સ્વર્ણકી જનેઉ કાઢયો ત્વચા કીની ન્યારિયે.

અહીં મનમાં રાખવું જરૂરી છે કે ભક્તિ, શ્રદ્ધા અને માનવતાનું આ સુવર્ણ–ઉપવીત હતું.

પ્રિયાદાસ અને હરિહર રામાનુજદાસ જણાવે છે: ‘પૂર્વજન્મે રવિદાસ બ્રાહ્મણ હતા. અજાણતાં તેમણે એક વાણિયાની ભિક્ષા સ્વીકારી. મોચીના વંશમાં જન્મેલો નહીં હોવા છતાં તે ભાવે અને આચારવિચારે મોચી જેવો હતો. તેથી તે દિવસે બીજે બધેથી લાવેલો ભોગ દેવતાને માટે સ્વીકાર્ય થયો નહીં. ગુરુના શાપથી તેઓ મોચીના ઘરમાં કાશીમાં જન્મ્યા. જન્મીને માનું ધાવણ તેમણે લીધું નહીં; કારણકે બ્રાહ્મણ હોવાથી મોચીના ઘરનું કેવી રીતે લેવાય? આની ખબર પડતાં ગુરુ આવ્યા અને તેમણે રવિદાસને દૂધ પીવાની આજ્ઞા કરી. એટલે રવિદાસ માનુ ધાવણ ચાવવા લાગ્યા.’ આ બધી વાતો જાણીતી છે.

‘મોટા થયા પછી પણ રવિદાસ સાધુ-સંતોના ભક્ત હતા. ભક્તિ અને સાધના જ તેમના જીવનનું સર્વસ્વ હતાં. તેથી પિતાએ તેમનો ત્યાગ કર્યો. તેઓ પોતાની સ્ત્રી સાથે રહીને જોડા સીવીને નિર્વાહ કરતા. એકવાર એક સાધુએ તેમની ગરીબાઈ જોઈને તેમને સ્પર્શમણિ આપવા જણાવ્યું. રવિદાસને તે મણિને માળિયામાં મૂકી રાખવાનું કહ્યુ. પછી સાધુ જ્યારે તેર માસ પછી પાછા ફર્યા ત્યારે તેમણે જોયું તો રવિદાસ એના એ જ ઘરમાં એ જ ધંધો કરતા હતા. કોઈવાર થોડું દૈવધન મળી આવવાથી તેમણે એક ધર્મશાળા બંધાવી હતી. તેમાં જઈને તેઓ સાધુસંતોની સેવાચાકરી કરતા. ત્યારપછી તેમણે એક મંદિર પણ ચણાવ્યું હતુ. આ સાંભળીને બ્રાહ્મણોએ રાજાની પાસે ફરિયાદ નોંધાવી કે મોચી થઈને રવિદાસે મંદિર ચણાવ્યું છે અને તેમાં દેવની સ્થાપના કરી છે. રાજાએ રોષે ભરાઈને તેમને બોલાવડાવ્યા, પરંતુ તેમને જોઈને તેમના તરફ ભક્તિપૂર્ણભાવે તે જોવા લાગ્યા; અને રવિદાસને સન્માન સાથે વિદાય દીધી.’

પ્રિયાદાસના ‘ભક્તિરસબોધિની’માં જે વાતો આવે છે તે બધી રવિદાસ પછી આશરે ત્રણસો વર્ષે લખાઈ છે. તે વખતે રવિદાસનું સહજ જીવનવૃત્તાંત અનેક અતિપ્રાકૃત કથાઓથી ઢંકાઈ ગયુ હતું. આ આધારને જોરે મેકોલિફે તેમના શીખ ધર્મના ઇતિહાસના છઠ્ઠા ખંડમાં ભક્ત રવિદાસનું ચરિત લખ્યું છે.

કેટલાકના મત પ્રમાણે તેઓ ઈ. સ. ૧૪૦૦થી ૧૫૦૦ સુધીમાં હયાત હતા. પ્રિયાદાસની ટીકા ઈ. સ. ૧૭૧૩માં સમાપ્ત થઈ હતી.

સંવત પ્રસિદ્ધ દશ સાત સત ઉનહત્તર,
ફાલ્ગુણ માસ વદી સપ્તમી બિતાયકે.

અર્થાત્ સં. ૧૭૬૯(ઈ. સ. ૧૭૧૩)ના ફાગણ માસની વદ સાતમેથી આ ગ્રંથની રચના શરૂ થઈ.

[૪]

રવિદાસી સંપ્રદાયના મત પ્રમાણે જે ચરિત છે તે વધુ સહજ અને સ્વાભાવિક છે રવિદાસની પોતાની વાણીમાંથી પણ તેમના જીવનને વિષે કેટલોક આભાસ મળી આવે છે તેમની વાણીમા જણાય છે કે સાધનામાં પ્રવીણ હોવા છતાય તેઓ જોડા' સીવીને પોતાનો નિર્વાહ ચલાવતા હતા આ બાબતમા તેમનો મત કબીરના જેવો જ હતો જ્યારે કબીર સાધુઓમાં શ્રેષ્ઠ હતા ત્યારે પણ તેઓ કપડા વણતા કોઈ તેમને પૂછે તો કહેતા 'આ શરીર અને શક્તિ ભગવાનનુ દાન છે એ દ્વારા જો અન્ન ઉપાર્જન કરીએ તો તે દ્વારા ભગવાનનુ અન્ન જ ખવાય છે માત્ર ભિક્ષાનુ અન્ન જ તેમનુ દાન છે એ સાચી વાત નથી.' 'એવો શ્રમ કરો કે જેથી પોતે જીવો અને બીજાને પણ જિવાડો'

કહૈ કબીર અસ ઉદ્યમ કીજૈ,
આપ જીઐ ઔરનકો દીજૈ

આ પરથી સમજી શકાય છે કે જે દેવધનનો પટારો મેળવીને તેમણે ધર્મશાળા બનાવી હતી તે તેમની શક્તિ અને પરિશ્રમ હતા દરરોજ તેમને મળતી પાચ સુવર્ણમુદ્રાઓ એટલે તેમની પાચ ઇન્દ્રિયો

આથી તેઓ જોડા સીવતા અને લોકો તેમની પાસે ફાટ્યુતૂટ્યુ સંધાવવા પણ આવતા આવી વાતો દ્વારા તેઓ પોતાની સાધનાનુ રહસ્ય સમજાવતા

ચમરટા ગાંઠિ ન જનઈ,
લોગુ ગાઠાવૈ પનહી (ગ્ર સા રાગ-સોરઠ)

'ચામડાની ગાઠનુ તત્ત્વ હું જાણતો નથી તોય લોકો કોણ જાણે જોડા મોકલાવે છે'

જે સ્પર્શમણિ માટે તેમણે મંદિર બનાવ્યુ તે હતો ભગવાનનો પ્રેમસ્પર્શ આ વાત તેમણે પોતે જ જણાવી છે

લોહા કંચન હિરનુ હોઈ કૈસે,
જઉ પારસ નહિ પરસૈ (ગ્ર સા રાગ-રામકલી):

'જો લોઢાને સ્પર્શમણિનો સ્પર્શ ન થાય તો તે કેવી રીતે કાંચન થઈ શકે?'

બ્રાહ્મણોની ફરિયાદથી કાશીના રાજાએ તેમને બોલાવડાવ્યા તેમણે મોચી થઈને મંદિરમા દેવની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી તે વિષે લોકોએ વાંધો ઉઠાવ્યો હતો રાજાએ પૂછ્યું 'આ વાત ખરી છે કે નહી?' ત્યારે રવિદાસે કહ્યુ 'ખરી નહી તો શું હોઈ શકે? મારુ મંદિર ઊંચું અને વિશાળ છે, નીલ તેનો ગુંબજ છે દેવતા મારા ચર્મમાંથી નિર્માયા છે, તેઓ જીવંત છે, પરમ પારપૂર્ણ છે'

નીલા ગુમ્મટ ઉચ્ચ વિશાલ,
ચરમી દેવ જીવત કમાલ

તેમણે નીલ આકાશરૂપી ગુંબજની તળે માનવ દેવતાની વાત જણાવી છે પોતે મોચી થઈને ચામડાના દેવતાની વાત બરાબર કહી હતી રવિદાસ ઠેઠ સુધી માનવદેવતાના ભક્ત-સેવક હતા તેમ છતા તેમના આવા સહજ ઇંગિતને તેમની પાછળના લોકો બરાબર સમજી શક્યા નથી મેકસ આર્થર મેકોલિફ પણ સમજ્યા નથી તેમણે લખ્યુ છે

'પાછળથી એમણે એક ઝૂંપડી બાંધી, સંતાડી રાખેલી વસ્તુમાથી મૂર્તિ બનાવીને મૂકી ને એની પૂજા કરવા માંડી'×

કેવી વિચિત્ર ભૂલ!

એક મોચીના ઘરમા જન્મ્યા છતા જ્યારે તેમને માનવના મહિમાની ઉપલબ્ધિ થઈ ત્યારે તેમણે ગાયું કે—

× He afterward built hut, set up in it an idol which he made from a hide and applied *himself* to his worship (ભાગ ૬, પૃ ૩૧૬-૧૭)

દુલભ જનમુ પૂંનફલ પાઈઓ,
બિરથા જાત અવિવેકૈ. (ગ્રં. સા. રાગ–સોરઠ)

'પુણ્યના ફળે આ દુર્લભ માનવજન્મ મળ્યો છે. અવિવેકને લઈને તે વૃથા ચાલ્યો જાય છે.'

કયા મોહને વશ થઈને મનુષ્ય પોતાને દુઃખી, દીન અને શક્તિહીન માને છે? એ તો છે દિવ્ય, અધ્યાત્મભાવી અને કમાલ. તેની દૈન્ય અને ક્લૈબ્યની ભાવના માત્ર એક મિથ્યા દુઃસ્વપ્ન છે! તેથી તેઓ કહે છે:

નરપતિ એકુ સિંઘાસનિ સોઈયા
સુપને ભઈયા ભિખારી.
આછત રાજ બિછુરત દુઃખુ પાઈયા
સો ગતિ ભઈ હમારી. (ગ્રં. સા. રાગ–સોરઠ)

'માનવ છે એક નરપતિ. સિંહાસન પર સૂતાંસૂતાં તેણે સ્વપ્ન જોયું કે તે ભિખારી છે! રાજ્ય હોવા છતાં ય તેણે મનથી દુઃખ માની લીધું. એવી જ મારી સ્થિતિ થઈ છે.'

જ્યારે તેને પોતાનો મહિમા સમજાય છે ત્યારે વિશ્વપ્રકૃતિની પાસે જઈને તે માગણી કરે છે:

દેહુ કલાલી પૂરણ પિયાલા,
ચંદ સૂર દોઉ સનમુખ હોઈ,
પીયૈ પ્યાલા મરૈ ન કોઈ.

'હે રસદાત્રી, મારો પ્યાલો ભરી દે...જે માનવ પ્રકાશના રસનો ભરપૂર ચન્દ્ર–સૂર્યરૂપી પ્યાલો સામે રાખીને પીએ છે તે મૃત્યુને ઓળંગી જાય છે.'–

કૃત્રિમ સમાજનાં બંધનોથી જકડાયેલો માનવી પોતાનું સહજ મહત્ત્વ ભૂલી ગયો છે. તેથી રવિદાસે એવા એક સહજ ધામની અર્થાત્ આદર્શ લોકની વાત જણાવી છે, જ્યાં કોઈ મિથ્યા વાત, ભેદભાવ કે કૃત્રિમ હીનતા દ્વારા માનવ ક્ષુદ્ર બને નહિ.

બેગમપુરા સહરકો નાઉ,
દુખુ અંદોહુ નહીં તિહિ ઠાઉ.
ના તસવીસ ખિરાજુ ન માલુ,
ખઉફુ ન ખતા ન તરસુ જખાલુ.
અબ મોહિ ખૂબ બતન ગહ પાઈ,
ઊહાં ખૈરિ સદા મેરે ભાઈ.

× ×

કહુ રવિદાસ ખલાસ ચમારા,
જો હમ-સહરી સો મિતુ હમારા.
(ગ્રં. સા. રાગ–ગૌરી)

'એ શહેરનું નામ છે બેગમપુર, જ્યાં નથી દુઃખ, નથી ઉદ્વેગ. ત્યાં નથી દુર્ગાત, નથી કરભાર, નથી વૈભવનો વ્યર્થ સંચય, નથી ભય, ત્રાસ કે દાહ. હે ભાઈ, હવે તો હું એક એવા ઠેકાણે પહોંચ્યો છું જ્યાં સદાય કલ્યાણ જ કલ્યાણ છે. ભક્ત ચમાર રવિદાસ કહે છે કે જે માણસ આ નગરમાં વસે છે તે ખરેખર મારો મિત્ર છે.'

આ ગાન દ્વારા રવિદાસે, કહેવાય છે કે, રાજકર ભરવાનો અસ્વીકાર કરીને; ધનિક અને દરિદ્રના ભેદનો લોપ કરવાની ઘોષણા કરીને અને ઊંચ તેમજ નીચના બનાવટી ભેદો તોડી નાખવાની સૂચના કરીને રાજશક્તિનો ઉચ્છેદ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો હતો. કેટલાક જણે આ પ્રકારની વાત રાજાને કાને પહોંચાડી હતી. આને કારણે તેમને કેટલુંક સહન પણ કરવું પડ્યું હતું. ગમે તેમ હોય પણ આ ગાન દ્વારા આપણને રવિદાસના અંતરમાં રહેલા એક આદર્શ લોકની વાતનો આભાસ મળે છે, જેને આપણે અત્યારની સામ્યવાદી ચળવળની મુખ્ય વાતની સાથે કંઈક અંશે સરખાવી શકીએ.

આપણે તેમની વાણીમાં જોઈએ છીએ કે તેમણે માનવમાં રહેલા દેવની, તેના મહત્ત્વની વિજયઘોષણા કરી છે. આથી તેમની વાણીના સ્વર્ગમાં આપણે સુધા, અપ્સરા કે કિન્નરોની વાતો સાંભળતા નથી, પરંતુ તેમાં સર્વ બંધનમુક્ત માનવસત્યની પ્રતિષ્ઠા જોવામાં આવે છે. આથી તેમનો તે વખતના તરુણોની સાથે ગાઢ સંબંધ હતો અને રાજસ્થાનની રાજરાણીઓ પણ બધું દુઃખ સહીને તેમની સાધનાના જીવનનું મહત્ત્વ આંકી શકી હતી.

[૫]

તેમના શિષ્યો ખાસ નહોતા પણ અનુરાગી ઘણા હતા. તેમાંના એકનું નામ ઉદ્ધવદાસ હતું. ઉદ્ધવદાસના શિષ્ય વીરભાણે ઈ. સ. ૧૫૮૩માં એક સંપ્રદાય સ્થાપ્યો, જેનું નામ હતું 'સાધ સંપ્રદાય'. તે સંપ્રદાયનાં મુખ્ય સ્થાનકો પંજાબના દક્ષિણ પૂર્વ ખૂણામાં અને રાજપૂતાનાના ઉત્તરપૂર્વમાં આવેલા નારનૌલ જિલ્લાના બીજેશ્વર સ્થાનમાં હતાં. નારનૌલ, રોહતક, ભીરાણી વગેરે પ્રદેશો અનેક ભક્તસાધકોનાં સ્થાનો છે.

આ સાધ સંપ્રદાયીઓ ભગવાનને 'સત્યનામ' કહીને સંબોધવાને કારણે કેટલાક તેમને 'સતનામી' તરીકે પણ ઓળખાવે છે. અસલ સતનામીઓ જગજીવનના શિષ્યો છે. આ વાતનો ઉલ્લેખ કરીને જ અહીં રહેવા દઈશું. આ સાધ સતનામીઓ, એટલે કે જેઓ રવિદાસની ધારામાં આવે છે તેઓ એકેશ્વરવાદી છે. બહારના આડંબર, મદ્ય, ગાંજો, અફીણ, ભાંગ, પાન, તમાકુ વગેરેનો તેમનામાં કેવળ નિષેધ છે. તેઓ ધોળાં કપડાં અને ફેંટો ધારણ કરે છે. નકામી વાતો અને સોગંદ લેવાને તેઓ હલકટ ગણે છે. કોઈ જીવની હિંસા કરતા નથી, મૂર્તિને માનતા નથી અને કોઈની પાસે માથું નમાવતા નથી. પોતાની સાધનાની વાત કોઈની આગળ જણાવતા નથી. તેમના ધર્મગ્રંથ અથવા 'પોથી'ની વાણી 'ભાષા'માં લખાયેલી છે. સંધ્યા ટાણે સ્ત્રી-પુરુષો જુલગા ગૃહ અર્થાત્ ચોકી નામે ધર્મસ્થાનકે એકઠાં થઈને ઉપાસના કરે છે. તેમની સાધનાનાં મુખ્ય અંગો છે ઈશ્વરમાં વિશ્વાસ, સત્યનિષ્ઠા, નમ્રતા, સરળતા, ભગવાન પર નિર્ભરતા, અહિંસા વગેરે અને પરનિંદા, લોભ, ચોરી, કટુ વાણી એ વર્જનીય ગણાય છે. એક ઉપરાંત સ્ત્રી પરણવી નહિ, ગૃહસ્થ જીવન ગુજારવું, પોતામાં ઊંચનીચ ભેદ રાખવો નહિ એ કર્તવ્ય છે. એ લોકો શુભાશુભ, નક્ષત્ર, તિથિ માનતા નથી. તેમના મુખ્ય ગ્રંથનું નામ 'નિર્વાણવાણી' છે.

એમની સાધના ખૂબ શૌર્ય અને વીરતાવાળી છે. તેમના મત પ્રમાણે માનવ એ જ મોટામાં મોટું તત્ત્વ છે. માનવમહિમાની આ વાત તેમણે તેમના આદિ ગુરુ રવિદાસની પાસેથી મેળવી છે. પાછળથી આ સંપ્રદાય નારનૌલથી બીજે પ્રસર્યો. ગંગા-જમુનાના મધ્ય પ્રદેશથી માંડીને અલ્લાહાબાદ, મિરજાપુર વગેરે સ્થળો તેમના ઘણા સાધકો જણાય છે.

તે વખતના દિવસોમાં જ્યારે સામાજિક બહિષ્કાર થતો હતો, ત્યારે મોચીના ઘરમાં જન્મ્યા છતાં રવિદાસે કેવી રીતે માનવગાનનો મહિમા પ્રાપ્ત કર્યો હતો તે વિચારતાં વિસ્મય પમાય છે અને તેમ છતાં તેમણે જીવન તો ગાળ્યું ગૃહસ્થનું, આજીવિકાનું સાધન ગણ્યું પોતાનો ધંધો અને કોણ જાણે ક્યાંય ક્યારેય માનવમહિમાને આંચ આવવા દીધી નહીં!

એક બાજુથી તેમનો નિર્ભયભાવે સરળ સાચો મત અને બીજી બાજુથી મોચીના ઘરમાં જન્મ, એ બંને હકીકતોએ તેમનો માર્ગ કાંટાળો કરી મૂક્યો હતો એ નિર્વિવાદ વાત છે. પાછળથી ભલે કે કેટલાક લોકોએ બંધબેસાડ્યું કે તેઓ પૂર્વજન્મે બ્રાહ્મણ હતા અને આ જન્મમાં તેમના ચામડાની નીચે સુવર્ણનું ઉપવીત હતું, તોય તેમણે પોતે તો સહજ સત્ય વાત જોરપૂર્વક જણાવી છે, ઊલટું તે વખતની ભ્રમમાં પડેલી સમાજબુદ્ધિને આઘાત કરવા તેમણે વારંવાર જણાવ્યું હતું :

'ભાઈ, હું છું જાતે નીચ, મારી પંક્તિ પણ છે નીચની અને મારો જન્મ પણ નીચ કુળમાં છે.'

જાતી ઓછા પાતી ઓછા
ઓછા જનમુ હમારા (મ સા રામ-આયા)

વળી જણાવે છે:

નાગરજના, મેરી જાતિ બિખિયાત ચમારમ,

× ×

મેરી જાતિ કુટુંબા ઢલા ઢોર ઢોવંતા.
નિતહિ બાનારસી આસપાસા,

(ગ્રં. સા. રાગ–મલાર)

‘હે નગરજનો, મારી જાતિ ચમારની છે. મારી જાતિ, કુટુંબ સર્વે હલકાં છે. તેઓ દરરોજ કાશીની આસપાસ મરેલાં ઢોરને લઈને ફરે છે.’

કેવી સ્પષ્ટ વાત! તેમને કેટલું સહન કરવું પડ્યું હશે! જેટલા આઘાત થયા હશે તેટલી જોરપૂર્વક આ વાત તેમણે જણાવી હશે! તેમની જણાવવાની રીત કેવી કે આટઆટલી હીનતા હોવા છતાં ય માનવનો મહિમા કેવો મોટો છે! લોકો અશુચિ અને નીચ કોને કહે છે? તેઓ જેટલા દીન અને હીન છે તેટલી જ તેમની ભગવાનની પાસે વિશેષ ગણના છે.

પારસ જોહે લોહકૂઁ કૃપા જોહે દીનાહીન,
હોઁસઇઁ દીનહીન નહિ રાખુ ચરણિ નિસદિન.

‘સ્પર્શમણિ ખોળે છે લોઢાને, કૃપા ખોળે છે દીનહીનને. હે પ્રભુ! મારા જેવો દીનહીન કોઈ નથી. મને તમારા ચરણમાં રાતદિવસ રાખો.’

ભગવાનની પૂજા માટે વપરાતાં બધાં જ દ્રવ્યો અશુદ્ધ હોય છે, તેમના ચરણના સ્પર્શે તે શુદ્ધ થાય છે.

દૂધુ તો બછરૈ અનહુ બિટારિઓ,
ફુલુ ભૅરી જલુ મીનિ બિગારિઓ.
માઈ ગોવિંદ પૂજા કહા લૈ ચરાવઉ,
આબરુ ફુલુ અનૂહુ ન પાવઉ
મૈલા ઓહે હે ભુઈઅંગા,
બિખુ અંમૃતુ બસહિ ઇકસંગા.

(ગ્રં. સા. રાગ–ગુજરી)

‘વાછરડાએ દૂધને સ્તનમાં જ અપવિત્ર કરી દીધું. ભ્રમરે ફૂલને અને માછલાએ જળને અપવિત્ર કર્યું. હે મા! ગોવિંદ માટે પૂજામાં શું લઈ જઈશ? અને કોઈ અનુપમ ફૂલ તો મળતું નથી. મલયચંદનના વૃક્ષને ભુજંગો વીંટળાઈ રહ્યા છે. વિષ અને અમૃત બન્ને એક જ સાથે રહ્યાં છે!’

[૬]

ઉપર પ્રમાણે વિષ અને અમૃતને તેમણે એકસાથે જોયાં એ રવિદાસનું દિવ્યદર્શન હતું. તેમણે જોયું કે આ જીવનમાં પણ રક્તમાંસની કામના અને દિવ્યભાવ, હીનતા અને ઉચ્ચતા એકસાથે જ રહ્યાં છે. તેમનો જન્મ થયો હતો નીચ ચમારના કુળમાં પણ તેમના અંતરમાં ચિન્મય બ્રહ્મધ્યાન હતુ. જીવનમાં આપણને આ પ્રકારનો ‘ચંડાલવિપ્ર’ યોગ જ્યાંત્યાં જણાય છે. પ્રત્યેક માનવમાં રહેલી રક્તમાંસની કામના એ ચંડાલ છે અને ભાગવત ભાવના એ બ્રાહ્મણ છે. આવો ‘વિપ્રચંડાલી’ યોગ ક્યાં નથી? તેથી તેમણે જણાવ્યું છે કે:

તનુ મનુ અરપઉ પૂજ ચરાવઉ,
ગુરુ પરસાદિ નિરંજનુ પાવઉ.

‘તનમન મારાં અર્પીશ પૂજાના અર્ઘ્યરૂપે અને ગુરુની કૃપાથી પામીશ નિરંજનને.’

પૂજાનાં દ્રવ્ય અશુદ્ધ હોય તોપણ ભગવત્-કૃપાથી તે પવિત્ર બને છે. તેવી રીતે શરીર પણ તેમના સ્પર્શે પવિત્ર થશે.

હઉ બલિ બલિ જાઉ રમાઈયા કારણે
કારણુ કરણુ અબોલ. (ગ્રં. સા. રાગ–ધનાશરી)

‘પ્રિયતમ માટે હું મારી જાતને વારંવાર અર્પીશ. કયે કારણે એ તો વાણીની બહારની વાત છે.’

જે પ્રેમને લઈને મનુષ્ય પોતાને સહજ-ભાવે સમર્પે છે એ વાત મુખે કોણ ઉચ્ચારી શકે? એ તો સર્વદા રહેવાની છે ‘અબોલ.’

રવિદાસે ક્યાંય પોતાનો ગર્વ જણાવ્યો નથી. તેમનાં કુળશીલ હીન હતાં, માત્ર પ્રિયતમના સ્પર્શથી જ તેમની જે કંઈ સાર્થકતા હતી.

તુમ ચંદન હમ ઇરંડ બાપુરે
સંગિ તુમારે બાસા.
નીચ રુખતે ઊચ ભયે હૈ
ગંધ સુગંધ નિવાસા.

(ગ્રં. સા. રાગ–આશા)

‘તમે છો ચંદન, હું છું એરંડો, તો ય તમારી

સાથે મારો વાસ છે તેથી જ નીચ વૃક્ષમાંથી ઉન્નત થયો છું, જ્યાં ગંધ અને સુગંધનો નિવાસ છે

દારિદુ દેખિ સભકો હસૈ ઐસી દસા હમારી,
અસ્‌ટદસા સિધિ કરતલૈ સભ કિપા તુમારી
(ગ્ર સા રાગ–બિલાવલ)

'મારું દારિદ્ર જોઈને બધા હસે છે એવી છે મારી દુર્દશા ! તો યે અઢારે સિદ્ધિ મારા હાથમાં છે, એ છે તમારી કૃપા !'

ભગવાનના ગૌરવમાં જ તેમનું ગૌરવ તેઓ માને છે ભગવાનની સાથેના પ્રેમમાં તેઓ અભિન્ન થઈ ગયા હતા તેમનામાં જે બ્રહ્મમય સત્તાની જાગૃતિ થઈ હતી, ત્યાં તેઓ અને ભગવાન એક જ હતા

તોહિ મોહિ મોહિ તોહિ અંતરુ કૈસા ?
(ગ્ર સા શ્રીરાગ)

'તમારામાં ને મારામાં કે મારામાં ને તમારામાં ક્યાં અંતર છે ?'

આ બ્રહ્મમય સ્થિતિ થયા પછી સંસારમાં ભય કે ચિંતાની કોને પડી હોય ? તેથી રવિદાસે કોઈ મુશ્કેલીને ગણકારેલી નહિ

કહા ભઇઓ જઉ તનુ ભઇઓ છિનુ છિનુ
પ્રેમુ જાઈ તઉ ભર પૈ તેરો જનુ
(ગ્ર સા રાગ–આશા)

'આ શરીર છિન્નવિચ્છિન્ન થઈ જાય તો ય કોણ ડરે છે ? જો પ્રેમ ચાલ્યો જાય તો જ તમારો જન ડરે તેમ છે

આ પ્રેમમાં પોતે હોમાઈ ગયા છે, બે હવે એક થઈ ગયા છે

જબ હમ હોતે તબ તૂ નાહિ,
અબ તૂ હી મૈં નાહી (ગ્ર સા રાગ–સોરઠ)

'જ્યારે હું હતો ત્યારે તમે નહોતા હવે તમે જ રહ્યા છો અને હું નથી'

આ પ્રેમસાધના માટે રવિદાસે શી શી સાધના કરી હતી !

ધરૌ ધ્યાન અસ સભ લયકારી,
મન પવન સભ જાય હારી
× ×

કહુ રૈદાસ નિરંજન ધ્યાઔં,
અપાર ઘર સૌં બહુરિ ન આઔં

'ધ્યાન એવું ધરીશ કે તે સર્વલયકારી હશે, જેની પાસે મન પવન બધા હારી જશે રવિદાસ કહે છે કે નિરંજનનું ધ્યાન ધરીશ અને એ અપાર ઘરથી પાછો નહિ ફરું'

કઠોર સાધના દ્વારા પોતે સર્વ પાશમાંથી મુક્ત થઈને પછી તેમણે ભગવાનને પ્રેમના પાશમાં બાંધ્યા

જઉ હમ બાંધિ મોહ ફાસ હમ
પ્રેમબંધનિ તુમ બાંધે,
અપને છૂટનકો જતન કરહુ
હમ છૂટે તુમ આરાધે (ગ્ર સા રાગ–સોરઠ)

જ્યારે હું મોહપાશમાં બંધાયો હતો, ત્યારે મેં તમને પ્રેમના બંધનમાં બાંધ્યા હતા હવે હે પ્રેમમય ! પોતે મુક્ત થવા માટે પ્રયત્ન કરો હું તો તમારું આરાધન કરીને છૂટી ગયો છું'

તેમનાં ઘણાં ગાનો આજે પણ બધા ભક્તોને કંઠે લલકારાય છે

તુમન તોરહુ તઉ હમ નહી તોરહિ,
તુમ સિઉ તોરિ કવન સિઉ જોરહિ
જઉ તુમ ગિરિવર તઉ હમ મોરા,
જઉ તુમ ચંદ તઉ હમ ભયે હૈં ચકોરા
જઉ તુમ દીવરા તઉ હમ બાતી,
જઉ તુમ તીરથ તઉ હમ જાતી
સાચી પ્રીતિ હમ તુમ સિઉ જોરી,
તુમ સિઉ જોરિ અવર સંગિ તોરી
જહ જહ જાઉ તહા તેરી સેવા,
તુમ સો ઠાકુર અઉરુ ન દેવા
તુમરે ભજન કટહિ જમ ફાંસા,
ભગતિ હેત ગાવૈ રવિદાસા
(ગ્ર સા રાગ–સોરઠ)

'તમે મને ન છોડો તો હું તમને કેવી રીતે છોડું ? તમને ત્યજીને કોની સાથે યુક્ત થઈ શકું ? જો તમે ગિરિવર હો તો હું છું મોર; તમે ચંદ્ર હો તો હું છું ચકોર તમે દીપશિખા હો તો હું છું બત્તી, તમે તીર્થ હો તો હું છું યાત્રી મારી સાચી પ્રીતિ તમારામાં જોડી છે તમારી સાથે યુક્ત થવાને લીધે

મારાં બધાં બંધન તૂટી ગયાં છે. જ્યાં જોઉં છું ત્યાં તમારી જ સેવા છે. તમારા જેવા ઠાકોર અને દેવ કોણ હોઈ શકે? તમારા ભજનથી જમનો પાશ તૂટી જાય છે. તમારી પ્રેમભક્તિનાં ગાન રવિદાસ ગાય છે.'

તેમના અંતરમાં પ્રેમની જે વ્યાકુળતા હતી તે જ તેમનાં બધાં ગાનોમાં એક અપૂર્વ રસનો સંચાર કરતી જણાય છે.

પિઉ પ્રેમ સંગ કબહુઁ નહિ પાયો,
બિથા કૈસે બિસારી.

'પ્રિયતમનો પ્રેમસંગ કદાપિ ન મળ્યો, એ વ્યથા કેવી રીતે વીસરીશ?'

કાસનિ વેદનિ આખૂઁ,
હરિ બિન જીવ ન રહૈ કસ રાખૂઁ.

× × × ×

કહ રૈદાસ અંદેસા યેહી,
બિન દરસન ક્યોઁ જિવહી સનેહી.

'કોની પાસે આ વેદના જણાવું? હરિ વિના જીવન તો ટકે નહીં, તેને કેમ કરીને રાખું? રવિદાસ કહે છે કે મુશ્કેલી એ છે કે તેમના દર્શન વિના આ પ્રેમાધીન કેવી રીતે ટકે?'

તેથી જ તેઓ પોકારે છે–

દરસન દીજૈ દરસન દીજૈ,
દીજૈ દરસન બિલબન કીજૈ.
દરસન તોરા જીવન મોરા,
બિન દરસન ક્યોઁ જીયૈ ચકોરા.

*

તુમ બિન અબ સબ ઝૂટી આસા,
સત સત ભાષૈ જન રૈદાસા.

રવિદાસે જોયું હતું કે યુગેયુગે સઘળા ભક્ત સાધકોમાં આ એક જ પ્રેમની વ્યાકુળતા જોવામાં આવે છે. પોતાના પ્રેમની વ્યાકુળતા દ્વારા તેઓ પોતાનો સર્વની સાથે સંબંધ અનુભવે છે. આ નિમિત્તે યોગેશ્વર મહાદેવની રુદ્ર તપસ્યામાં જે પ્રેમવ્યાકુળતાનુ સંધાન મળે છે તે તેમણે એક અપૂર્વ વિશ્વછંદના ગીતમાં ગાયુ છે.

સાઁઈ, તેરી પ્રીતસમાધિ લાગી,
દહિ અનંગ ભસમ અંગ સંતત બરાગી.
અનલ નૈન, દીસ વૈન, સંમ જટાધારી,
કોટિ કલ્પ, ધ્યાન અલ્પ, મદન અંતકારી.
પરમ તત્ત ધ્યાન મત્ત, કોટિ સૂરજ માલા,
પ્રેમ મગન, નૃત્ય ગગન ઘેરિ બહ્નિજવાલા.
અસ મહેસ રુદ્ર ભેસ અજહુઁ દરસ આસા,
કૈસે સાઁઈ મિલૌ તોહિઁ ગાવૈ રૈદાસા.

'હે સ્વામી! તમારી પ્રેમસમાધિમાં યુક્ત થઈને જ યોગેશ્વર મહેશે અનંગને ભસ્મ કરીને અને અંગે ભસ્મ ચોળીને શાશ્વત વૈરાગ્ય ધારણ કર્યો છે. એ મદન–ભસ્મકારીની આંખોમાં અગ્નિ છે, તેમનું વદન ઝળહળતું છે અને માથે છે જટાનો ભાર. કોટિકલ્પ ધ્યાન પણ તેમની આગળ અલ્પમાત્ર છે. તેઓ પરમ તત્ત્વના ધ્યાનમાં મસ્ત છે. કોટિ સૂર્યોની માળા તેમને કંઠે શોભી રહી છે, તેમનું પ્રેમનિમગ્ન નૃત્ય નિરંતર ગગનમાં થઈ રહ્યું છે. એ નૃત્યની આસપાસ વહ્નિની જ્વાળાઓ ગગનપર જળી રહી છે. જેમનો આવો રુદ્રવેશ છે એવા તમારા દર્શનની આશાએ આજે વ્યાકુળ છું. રવિદાસ ગાય છે કે હે સ્વામી! ક્યારે તમારી સાથે મિલન થશે?'

દિવ્યદષ્ટિસંપન્ન રવિદાસે જોયુ કે તેમની નિરંતર આરતી કોટિ સૂર્ય–તારામાં સચરાચર થઈ રહી છે. આ મહાન આરતી અસીમ દેવતાના મંદિરને યોગ્ય જ છે.

આરતી કહાઁ લૌં જોવૈ,
દેખિ મહારતી અચંડ હોવૈ.
અનંત કંચન દીપ જ્વલાવૈ,
જડ વૈરાગ દષ્ટિ ન આવૈ.
કોટ ભાન આવત સોહાવૈ,
કુઁહ નિત આરતિ અગિન પાવૈ.
અપાર અંધેર અનંત ભાન,
નૃત્ત ચલે નિત આરતિ ગાન.
રૈદાસ આરતિ દેખૈ માહીઁ,
જનમ મરણ ભય કછુ અબ નાહીં.

'ક્યાં લગી જોઈ રહું તેમની આરતી? વિશ્વમાં તેમની મહાન આરતી જોઈને વિસ્મય જાગે છે! કરોડો કાંચનદીપ ઝગઝગી રહ્યા છે! જડ વૈરાગ્યની દષ્ટિ ત્યાં પહોંચી શકતી નથી. એ આરતી કરોડો સૂર્યોથી ઝળહળે છે! ક્યાંથી તેમના દીવાની શિખા તેઓ

ગાંધીજીના અપ્રસિદ્ધ વાર્તાલાપો

ઉપવાસની સાંકળ

શ્રી ચંદ્રશંકર પ્રા. શુક્લ

૧૯૨૩

હિંદુ જૈન અને મુસ્લિમ ધર્મોમાં ઉપવાસનું વિશિષ્ટ સ્થાન છે. યુગોયુગથી પૂર્વ સર્વ ઉપવાસ સમજાતો આવ્યો છે. પણ તે તો વ્યક્તિગત રીતે. ઉપવાસનું સામુદાયિક મહત્ત્વ કોઈએ સમજ્યું હોય તો તે ગાંધીજીએ. જેમ અખંડ રામધૂન ચાલુ રખાય છે, સમરભૂમિ પર મરતો પાયદળનો એક વીર જેમ વિજયધ્વજ એના અનુગામીના હાથમાં સોંપતો જાય છે તેમ શુદ્ધ તપનો જનતામાં વિકાસ સાધવા માટે પવિત્ર જનોના ઉપવાસની સાંકળ જરૂરી છે. સામુદાયિક પ્રાયશ્ચિત માટે પણ આ જરૂરનું ગણ્યું છે. તા. ૧૪-૧૦-૧૯૩૩ના રોજ વર્ધા મુકામે શ્રી કિશોરલાલભાઈ, કાકાસાહેબ કાલેલકર તથા અન્ય આશ્રમવાસીઓ સાથે પૂ. બાપુએ કરેલી આ વાતચીતમાં ઉપવાસની સાંકળનું વર્ણન કરેલું છે.

એમ ઉપવાસની અતૂટ સાંકળ ચાલે. ૨૧ દિવસના તેમના ઉપવાસ થયા તે પછી તા. ૧લી ઑગસ્ટે તેમણે ફરી જેલવાસ સ્વીકાર્યો ને ફરી આઠ દિવસના ઉપવાસને અંતે તેમને બિનશરતે કારાવાસમાંથી છોડવામાં આવ્યા; ત્યાંસુધી સાંકળના આ પ્રશ્નની ચર્ચા થઈ શકી નહોતી પણ એ વિચાર તેમના મનમાંથી ખસ્યો નહોતો; એટલે તેઓ પૂનાથી વર્ધા ગયા. ત્યાં એ વિષે તેમણે આ ચર્ચા મુખ્ય આશ્રમવાસીઓ સાથે ઉપાડી. એ વાર્તાલાપ આગળ આપ્યો છે.

આ સાથે એટલું કહેવું જોઈએ કે તા. ૭મી નવેંબર ૧૯૩૩થી તેમની જે હરિજનયાત્રા શરૂ થઈ તેમાં સવર્ણ હિંદુઓના ઉત્સાહનો જે જુવાળ તેમણે ઠેરઠેર જોયો તેથી તેઓ ઘણા જ રાજી થયા. હિંદુ માનસના આ અજબ પરિવર્તનનો ખરો ખ્યાલ તેમને જેલની દીવાલો પાછળ બેઠે આવી શક્યો નહોતો તે આવ્યો; અને અસ્પૃશ્યતાનો ઝપાટાભેર નાશ થઈ રહ્યો છે એવી પ્રતીતિ તેમને થઈ. એ યાત્રાના ઘણા મોટાભાગમાં તેમની સાથે ફરવાનુ સદ્‌ભાગ્ય મને મળ્યું હતું. એ યાત્રા દરમ્યાન કે પછી તેમણે ઉપવાસની સાંકળ વિષે કદી એક શબ્દ પણ ઉચ્ચાર્યો નહીં. એ સાંકળ વડે જે જાગૃતિ આણવાની ધારણા હતી તે જાગૃતિનાં તો જનતામાં પૂર ઊલટેલાં હતાં. અસ્પૃશ્યતાનિવારણનુ આ કાર્ય છે એમ સમજીને જ ઠેરઠેર હજારો લોકો ગાંધીજીનો સંદેશો સાંભળવા આવતા ને પૈસા આપતા. ગાંધીજીનો જે વિષાદ જેલમાં હતો તે ઊડી ગયો ને તેમને પ્રતીતિ થઈ, એને હુ એ ઐતિહાસિક યાત્રાનો એક વધારાનો લાભ ગણું છુ. સાંકળ વિષેની આ ચર્ચા તો એટલા સારુ અગત્યની છે કે હિંદુ ધર્મની વિશુદ્ધિ ને અસ્પૃશ્યતાના નાશ વિશે તેમને કેવી તાલાવેલી હતી એનો કંઈક ખ્યાલ આ પરથી આવશે. આશ્રમવાસી મંડળમાં મોખરે શ્રી કિશોરલાલભાઈ હતા; એટલે તેમને ઉદ્દેશીને ગાંધીજીએ સંવાદની શરૂઆત કરી.

ગાંધીજી (કિશોરલાલભાઈને): આજે છે એવી સ્થિતિમાં પ્રાયશ્ચિત્ત કરવુ જોઈએ એમ તમે માનો છો ? ઉપવાસ પ્રાયશ્ચિત્તનો એક ઉપાય છે એમ માનો છો ને ?

કિશોરલાલભાઈ: હા

ગાંધીજી: હિંદુ ધર્મના સિદ્ધાંતો તે હિંદુ ધર્મના છે માટે તમે સ્વીકારો એવું નથી. તમારી બુદ્ધિ સ્વીકારે તો તમે એનો સ્વીકાર કરો. તપશ્ચર્યાનો એક પ્રકાર ઉપવાસ હોઈ શકે એમ માનો છો ? તમારી બુદ્ધિ એ સ્વીકારે છે?

કિશોરલાલભાઈ: હા.

ગાંધીજી: તો સાંકળની વાત એમાંથી ફલિત થનારી વસ્તુ છે. એને માટે કોણ લાયક ગણાય એ સવાલ છે. જેને હરિજનસેવા કરવી હોય, જેના મનમાં તાલાવેલી હોય પણ જેને એ સેવા કરવાનો યોગ ન મળ્યો હોય, શરીરથી સેવા ન થઈ શકે એવું તે નબળું હોય છતાં મનમાં લાગતુ હોય કે આ પાપ ચાલે છે તે નાબૂદ થવું જોઈએ, તો તેણે તપસ્યારૂપે ઉપવાસ કરવા કે નહીં ?

કિશોરલાલભાઈ: તપસ્યાની માત્રાનો આધાર શક્તિ કે હોંશ પર છે. એટલે એમાં તારતમ્ય રહે છે. ઉપવાસ ૨૧ દિવસના જ હોઈ શકે એવું નથી.

ગાંધીજી: ૭ હોય કે ૨૧ હોય, જેમ ભૌતિક પદાર્થમાં તેમ આમાં પણ છે. ૭, ૧૪, ૨૧ એમ ગમે તે સંખ્યા જુદાજુદા માણસ માટે હોય તો તેમાં બળ ન રહે, એટલે સાંકળ તૂટી જાય; કેમકે એના અંકોડા સરખા ન હોય; તેમ ૭, ૧૪ કે ૨૧ જે સંખ્યા હોય તે સહુને માટે સરખી હોય, ૪૨ કેમ

ન હોય ? એ નિશ્ચય તો વાતાવરણ જોઈને કરવાનો રહે, એમા શક્તિનુ માપ પણ આવી જાય. આ તો એક સાકળ થઈ કરવા જેવી લાગે તો આવી પચાસ સાકળ થાય બીજે ઠેકાણે પણ એવી અનેક સાકળો ચાલે, તે નિરંતર ચાલે મારા જેવો માણસ એકવાર ઉપવાસ કરીને બે મહિનામા પાછો તૈયાર થઈ જાય એમ કરતા માણસો મરી જાય તેની શી પરવા છે ? કોઈ ગાડા બને, કોઈને પક્ષાઘાત થાય, કોઈ નબળા પડી જાય, કોઈ મરી પણ જાય કોઈ ટીકાકારે મારે વિષે કહ્યુ કે 'એ ઉપવાસ કરીને મૂઢ બની જાય, એના કરતા મરી કેમ નથી જતો ?' તો હુ કહુ કે જો મારી એવી સ્થિતિ આવે તો જે ન્યાય પેલા વાછડાને લાગ્યો તે મને પણ લાગુ પડે હુ જો આવા ઉપવાસ કરનારને પટો આપી દઉ કે 'તમે એનાથી મરવાના નથી,' તો એ ઉપવાસ પણ લાજે મારા ૨૧ ઉપવાસ વખતે મહેરબાબાએ મને કહેવડાવ્યુ, કે 'તમે ઉપવાસ પૂરા કરી શકશો ' તો મે કહ્યુ 'તમે શુ પરમેશ્વર છો તે એવુ કહી શકો ?' ઉપવાસને અંતે મરવાનુ નથી ને સ્વરાજ મળવાનુ છે એ ખબર મળે તે માણસ દુખ માન્યા વિના ૪૨ ઉપવાસ પણ કરે, પણ આપણી આ સાકળના પવાસમાં તો મરણનુ જોખમ વહોરવાનુ જ છે અત્યારે ભયકર વાતાવરણ છે, અનેક રોગો થાય છે ને હજારો માણસો મરે છે એક જગાને માટે અગ્રેજોએ ૨૯ હજાર માણસના ભોગ ચડાવ્યા, પણ આખરે યુનિયન જેક ત્યા સ્થાપ્યો એવાએવા સાહસને સારુ આટલા ભોગ અપાય છે, તો આ પાપને માટે જેટલુ પ્રાયશ્ચિત્ત કરીએ તેટલુ ઓછુ છે

કિશોરલાલભાઈ. ખ્યાતિ મેળવવા માટે ઉપવાસ કરવાનો રિવાજ થઈ જાય તો એમાથી ધાર્મિકતા ચાલી જાય

ગાંધીજી વસ્તુ જેટલી સારી તેટલો તેનો દુરુપયોગ થવાનો સંભવ વધારે, પણ તેથી કંઈ આપણે ધર્મની ને સત્યની કિંમત ઓછી નથી આંકવા ઇચ્છતા આડંબર થાય, દુરુપયોગ પણ થાય પણ બહુ દુરુપયોગ ન થાય એવી આ વસ્તુ છે એમ બને કે કેટલાક માણસો છાનાછાના ખાય ને ઉપવાસ કરે છે એમ કહેવડાવે આવુ જેલમા થતુ હોય, પણ બહાર આપણા જેવાથી થોડુ થાય છે ? જેલના દાખલા હુ ભૂલી જાઉ છું પણ બહારના દાખલા જોઉ છુ ને ! સાચા ઉપવાસ કરનારા પણ કેટલાયે તૂટી જાય છે, તેમના ભૂકા થઈ જાય છે અમલાનુ ત્રણ ઉપવાસ પછી એવુ થયુ, કેમકે એની પાછળ કોઈ જાતનુ બળ નહોતુ મારી પાસે ઉપવાસ છોડાવવા એણે ઉપવાસ કર્યા હતા મે એને કહ્યુ 'તારા જેવા પચાસને મરવા દઈશ, પણ મારા ઉપવાસ તો ચાલવાના છે ' એ પર્ણકુટીમા આવી ત્યારે મે સરોજિનીદેવીને કહ્યુ કે 'એ ભલે ઉપવાસ કરે ' એમણે કહ્યુ 'પણ એને દૂધ પાઈ શકુ તો ?' મે કહ્યુ 'તો તમને ધન્યવાદ ' એ તરત જ પી ગઈ એમ ઉપવાસ નથી થઈ શકતા એ ભય મને ઓછામાં ઓછો છે; કેમકે આ ભારે તપસ્યા આડંબરને ખાતર ઘણાથી ન થઈ શકે મેકસ્વિનીના ઉપવાસ કરતા જતીનના વધારે હતા જતીનને વિષે મને માન ઘણુ છે પણ હુ માનુ છુ કે એના ઉપવાસની પાછળ ઘોર અજ્ઞાન હતુ એને લીધે જેલમા જે નિયમો થયા તે ભયકર છે સરકાર ચેતી ગઈ તેણે અ, બ, ક વર્ગ કાઢ્યા એણે ઘાણ કાઢ્યો છે બાપટ ને અવારીના ઉપવાસમા ઘોર અજ્ઞાન હતુ. ઘોર અજ્ઞાનને વશ થઈ ઉપવાસ કરશે એ, ગીતામા કહ્યુ છે તેમ, તામસી, કે રાજસી તપ હશે સાકળ શરૂ કરી શકાય તો કરવી જોઈએ. એ ઉપવાસ જેલ જનારથી ન થઈ શકે.

જેલમાં તો ન જ કરાય. બહાર રહેનારથી જ કરાય. પાત્ર મળે નહીં ત્યાંસુધી શરૂઆત ન કરીએ. ૨૧ વધારે લાગે તો ૭ કરીએ. પછી તો એમાં વ્યવહારકુશળતા ભળે છે. આ જાતના ઉપવાસ આવશ્યક છે એમ એક વાર સાબિત થવું જોઈએ. પછી બીજા એમાં ભળશે. જેને ઉપવાસની આવશ્યકતા વિશે ને પોતાની યોગ્યતા વિશે શ્રદ્ધા હશે તે ભળશે. હું જોઉં છું કે એ વસ્તુ કર્યા વિના આ કામનો પાર જ નહીં આવે. આ વિષયમાં બુદ્ધિ થોડે સુધી જ ચાલશે. માણસોનાં કઠોર હૃદય પર આઘાત બીજી રીતે ન થઈ શકે. આવું તપ થાય તો તે કરોડો માણસોને આઘાત પહોંચાડશે જ.

કિશોરલાલભાઈ : પહેલા ઉપવાસનો જેટલો આઘાત થાય છે તેટલો બીજાનો નથી થતો.

કાકાસાહેબ : માણસો પહેલાં રીઢા થશે ને પછી પીગળશે. ક્યાંસુધી રીઢા રહી શકશે?

ગાંધીજી (કિશોરલાલભાઈને)**:** કાકાએ કહી એ વાત પણ છે. તમે કહ્યું એ બુદ્ધિનો ઉપયોગ કાકાએ કર્યો. એમાં આપણી તપસ્યા વિશેની શ્રદ્ધા મોળી દેખાય છે, નિષ્કામતા મોળી દેખાય છે. આઘાત એ તો પ્રત્યક્ષપણે આવનારું પરિણામ છે. આમાં તો અપ્રત્યક્ષપણે પરિણામ આવે. અપ્રત્યક્ષ પરિણામ પ્રત્યક્ષ કરતાં ઘણાં મોટાં હોય છે. લોકોને આઘાત પહોંચે ને તેથી કંઈ કરી નાખે, એ રાજસી પરિણામ કહેવાય. ખરી તપસ્યાથી હૃદય હાલી જાય છે. અનેક ઠેકાણે તપસ્યા ચાલતી હોય તેનાથી લોકોનાં હૃદયમાં પરિવર્તનો થયાં કરતાં હોય છે, જેનાં દેખીતાં કારણો નથી આપી શકાતાં. રૂઢ લૌકિક ભાષામાં કહીએ, તો એ પરિવર્તનો કોકના પુણ્યને લીધે થાય છે એમ કહેવાય. આપણને આ કામમાં જે કંઈ સફળતા મળી છે તે મારા નહીં પણ વડીલોના તપને લીધે, હિંદુ ધર્મના તપસ્વીઓના તપને લીધે. પ્રત્યક્ષ પારણામ થોડા પર પડે છે. કરોડોનાં હૃદય પર જે અસર થાય તેની આપણને શી ખબર પડે? કરોડોનાં હૃદય પર અહીં બેઠે સચોટ અસર પાડવાનો ભારેમાં ભારે ઉપાય આપણને વડવાઓએ બતાવ્યો છે.

કાકાસાહેબ: આપે અગાઉ સાંકળ સૂચવી હતી, તે કઈ રીતે રચવી એની યોજના સૂચવી નહોતી. યોજના શા માટે જોઈએ?

ગાંધીજી: સાંકળ એક માણસ થોડા જ રચી શકે? શરૂઆત કોક તો કરે ને. યજ્ઞની શરૂઆત સામગ્રી મળે તો જ કરી શકાય. આપણે સામગ્રી તો મેળવવી જ પડશે; કેમકે **સાંકળ** રચવી છે. ધારો કે હું યાજ્ઞિક છું ને સાંકળ રચું છું, તો હું જાહેર કરું કે 'હું આ યજ્ઞ શરૂ કરું છું, એમાં સામેલ થવા જેને આવવું હોય તે આવે.' અનેક જણની જોડે આ વિષે વાત કરી છે. એ કામ સહેજે થશે તો નભશે.

કાકાસાહેબ : ખેડા જિલ્લામાં બન્યું એવું બને, તો સાંકળની રાહ જોવા બેસાય?

ગાંધીજી: આવા તો અનેક ઉપવાસ ચાલે. કોઈ સાંકળ ૧ દિવસની હોય, તો કોઈ ૩૦ દિવસની. મારા મનમાં વિચાર તો થયા જ કરે છે કે ધોળકામાં બન્યું એવી વસ્તુને કેમ કરીને પહોંચી વળાય? એક મોટો અનશન-યજ્ઞ થતો હોય એને મદદ કરનારા નાનાનાના યજ્ઞ તો દેશમાં થયા જ કરશે; મેં આ વિષયની શરૂઆત તો કરી દીધી જ છે. પરીક્ષિતલાલને લખ્યું છે કે સારાસારા માણસોને આ બનાવવાળે ઠેકાણે લઈ જાય ને ત્યાં લોકોને મનાવે. લોકો ન માને તો કહેવાનું કે 'અમે પ્રાણપથારી કરીશું.'

★

મોટા થવાનો કીમિયો

શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવે

મહાન થવાનુ કે ઊચે આવવાનુ તો કોને ન ગમે ? પણ માનવીનો સ્વભાવ એવો વિચિત્ર છે કે એ પોતે માત્ર મહાન થવા જ નથી ઇચ્છતો, એટલાથી એને પૂરો સતોષ નથી થતો, એ તો ઇચ્છે છે, પોતે મહાન થાય અને પોતાને જે વસ્તુઓ પ્રાપ્ત થાય તે બીજા કોઈને ન મળે—અને આ બીજા તે પોતાના જ સગાં, વહાલા, મિત્રો ને પરિચિતો ! દૂરદૂરના સબધીઓ મહત્તા પ્રાપ્ત કરે તેમા વાંધો નહી, મારી આસપાસના વર્તુલમા હું જ દસ આગળ સૌથી 'ઊચો રહું—એવી મનુષ્યની ઊડેઊડેની ઇચ્છાનુ લેખકે અહી હૂબહૂ પૃથક્કરણ કર્યું છે

'ભાઈ, તમને મૂકીને ખાવા બેસી ગયો ચ' મારો નાનો બાળક જમવા માટે મારા પહેલા પાટલે બેસી જાય છે, ત્યારે મને સબોધીને આ પ્રમાણે કહે છે બાળકને ભોજનના વાતમા જેટલો રસ પડે છે તેટલો બીજી વાતમા ભાગ્યે જ પડે છે એટલે જમવા બેસતી વેળા એના આનદની મઝા વધી જાય એ તદ્દન કુદરતી છે પણ મને મૂકીને ખાવા બેસી જવામા એને કોઈ ઓર આનદ આવે છે 'તમને મૂકીને ખાવા બેસી ગયો ચ' એમ કહેતી વેળા એના મુખ પર વિજેતાનો ભાવ હોય છે

નાનુ બાળક આમ કરે તે સ્વાભાવિક લાગે, પણ કોઈ મોટી ઉમરનો મનુષ્ય જમવા બેઠો હોય ને હુ ત્યા જઈ ચડુ ત્યારે મને જોઈને એ કહે કે 'તમને મૂકીને જમવા બેસી ગયો છુ,' તો એ કેવુ લાગે ? કોઈ પણ કેળવાયેલો ને સસ્કારી મનુષ્ય એવે વખતે બીજાને પોતાની સાથે જમવા બેસી જવાનો આગ્રહ કરે અથવા તો 'આપ જરા બેસો, હુ જમી લઉ' એમ કહીને આગતુકને બીજા ઓરડામા બેસાડી પોતે જમવાનુ કાર્ય પતાવી લે જમવા જેવી ક્ષુદ્ર વસ્તુમા આપણે આ બાલવૃત્તિ પર કાબૂ મેળવી લીધો છે, છતા જીવનની બીજી ઘણી બાબતોમા આ જાતની બાલોચિત ને સહજ વૃત્તિ પર કાબૂ મેળવી શક્યા નથી

આનદ પ્રાપ્ત કરવા માટે દરેક મનુષ્ય મહેનત કરે છે 'પોતપોતાના સ્વભાવ અનુસાર માણસ જુદીજુદી રીતે આનદ મેળવી લે છે દુનિયાની કે બહારની કોઈ પણ વસ્તુ પર આધાર ન રાખતા કેવળ પોતાનામાથી જ આનદ મેળવી લેવો એ ઊંચામાં ઊંચા પ્રકારનો આનદ છે એમ ફિલસૂફો ને વિચારકો કહે છે પણ એ પ્રકારનો આનદ કોઈકને જ મળી શકે છે

બહુ જ વિરલ અપવાદ બાદ કરતા મોટાભાગના મનુષ્યોને તો આનદ પ્રાપ્ત કરવા માટે બહારની વસ્તુઓ પર આધાર રાખવો પડે છે જે વસ્તુની ઇચ્છા રાખી હોય તે પ્રાપ્ત થાય ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે સૌને આનદ થાય છે એ આનદ સામાન્ય પ્રકારનો હોય છે એમાં ક્લેશ રહેલો હોય છે ને એ ટકે છે પણ થોડો વખત પરતુ આપણા જેવા સામાન્ય માણસોના નસીબમાં એવા ક્ષણજીવી ને દુખમિશ્રિત આનદનો જ અનુભવ લેવાનુ લખ્યુ હોય છે

લોકોત્તર પુરુષ કોઈ પણ પ્રકારની બાહ્ય ઉપાધિ ઉપર આધાર રાખ્યા વિના પોતાનામાથી જ આનદ મેળવી લે છે સામાન્ય મનુષ્યો આનદ માટે બાહ્ય વસ્તુ પર આધાર રાખે છે; પરતુ એ વસ્તુ સાથે એમનો યોગ થતા, માગ્યુ મળી જતાં, એમને આનદ પ્રાપ્ત થાય છે તે સિવાયની કોઈક ત્રીજી જ વસ્તુ

પર એમનો આનંદ નિર્ભર રહેતો નથી.

પરંતુ કેટલાક માણસ એવા પણ હોય છે, જેમને પોતે ઇષ્ટ માનેલી વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય તેટલાથી જ સંતોષ થતો નથી. મોટી ઉંમર સુધી કુંવારા રહેલા એક સર્જન રોજ ભગવાનને પ્રાર્થના કરતા કે 'હે ભગવાન, તું મને ઝટપટ કન્યા મળે ને મારા આ ત્રણે પાડોશીઓની વહુઓ મરી જાય એવું કર.'

'અલ્યા, આવું તે ભગવાન પાસેથી મંગાતું હશે? તારે વહુ જોઈતી હોય તો બેશક તે માટે ઈશ્વરની પ્રાર્થના કર. પણ તારા પાડોશીઓની પત્નીઓને મારી નાખવાનું શા માટે એને કહે છે?' એમના એક મિત્રે એક વખત એમની પ્રાર્થના સાંભળીને નવાઈ પામી પ્રશ્ન કર્યો.

'હું બાયડીવાળો થાઉં તેમાં મને આનંદ તો જરૂર મળે, પણ મારા આ પાડોશીઓ બાયડીવિનાના થાય તો મારો આનંદ કંઈક ઓર વધી જાય.' એમણે જવાબ દીધો.

'તું તો ગાંડો થઈ ગયો છે ગાંડો.' એમના મિત્રે કહ્યું.

મારી સાથે હાઈસ્કૂલમાં ભણતા એક ભાઈ કોલેજમાં જવાનું આપણું કામ નહિ' એમ કહીને વેપારમાં પડેલા. ગઈ લડાઈ પહેલાં એ અચાનક મને મળી ગયા, ત્યારે મેં એમને ધંધાપાણી કેમ ચાલે છે?' એમ પૂછ્યું ત્યારે એમણે જવાબ દીધો:

'ધૂળ ને ઢેફાં. જેમતેમ દાળરોટલો કૂટી કાઢું છું. હું તો ધારતો'તો કે આ ધંધામાં બહુ સારો કસ હશે. પાંચસાત વરસમાં કંઈ નહીં તો ઘરઆંગણે એક મોટર તો આવી જ જશે એમ શરૂઆતમાં માનતો હતો, પણ બસનો ખરચો નીકળી રહે છે એટલાથી જ ગનીમત માનવી પડે છે.'

એમને મોટર વસાવવાનું બહુ જ મન હતું. ઘેર મોટર આવે એ સુખની પરાકાષ્ઠા છે એમ એ માનતા હતા. ત્યારપછી લડાઈ આવી અને એમના ધંધામાં એકદમ રસકસ ઊભરાઈ ગયા. લડાઈ પૂરી થયા પહેલાં જ એમને ઘેર, એક ઓફિસની ને એક અંગત કામ માટેની, એમ બે મોટરો પણ આવી ગઈ. મેં ધાર્યું કે હવે એમને પૂરેપૂરો સંતોષ થયો હશે.

ત્યારપછી એ મને મળ્યા ત્યારે વાતચીત દરમ્યાન મેં એમને કહ્યું: 'હવે તો તમને પૂરેપૂરો સંતોષ થઈ ગયો હશે. એકને બદલે બે મળી ગઈ.'

'બે? શું કહો છો? બેને મારે શું કરવી'તી?' એમણે કંઈક નવાઈ પામીને પૂછ્યું.

'કેમ? તમે સ્કૂલમાં હતા ત્યારથી તમને મોટર વસાવવાના કોડ હતા. હવે એકને બદલે બે મોટર ઘેર આવી ગઈ.' મેં કહ્યું.

'હા. તમે મોટરની વાત કરો છો?' એમણે કહ્યું.

'ત્યારે તમે શું સમજ્યા?' મેં પૂછ્યું.

'હું તો સમજ્યો કે તમે કન્યાની વાત કરતા હશો.' એમણે કહ્યું.

'કન્યાની? કેમ તમે પરણેલા છો ને ભાભી પણ ઈશ્વરકૃપાથી હેમખેમ ઘેર બેઠાં છે. પછી કન્યાની વાત ક્યાંથી આવી?' મેં નવાઈ પામીને પૂછ્યું.

'હું મારા ભત્રીજા માટે કન્યા શોધતો હતો. આ પરમ દહાડે જ એનું વેવિશાળ થઈ ગયું. મેં જાણ્યું કે તમે એની વાત કરતા હશો.' એમણે જવાબ દીધો.

'એ વાતની તો મને કંઈ ખબર નહોતી. હું તો મોટરની વાત કરતો'તો.' મેં કહ્યું.

'હા, મોટર તો આવી ગઈ.' એમણે જરાય ઉત્સાહ વિના કહ્યું.

'આમ ઢીલે અવાજે કેમ બોલો છો? નાનપણથી 'મોટર મોટર' કરતા હતા તે

અબ્બે મોટર મળી ધાર્યા કરતા પણ બેવડી સિદ્ધિ મળી પરતુ કઈ ખાસ આનદ તમને થયો હોય એમ દેખાતુ નથી ' મે કહ્યુ

'બે મોટર ઘેર આવી એ ખરુ પણ કે—'

'પણ શું?' એમને અચકાતા જોઈને મે પૂછ્યુ

'ના, ખાસ તો કઈ નહી શરૂઆતમા ઘેર મોટર આવી ત્યારે મને બહુ આનદ થયો'તો પણ એ પછી પેલા રમણને ત્યા પણ મોટર આવી એટલે મારો આનદ અડધો ઓછો થઈ ગયો ' એમણે કહ્યુ

'એ રમણ વળી કોણ છે?' મે પૂછ્યુ

-'અમારી બાજુમાં જ એની પણ દુકાન છે ધધાપાણીમા મદી હતી ત્યારે અમે સાથે બેસીને રોદણા રડતા હતા મારે ત્યા પહેલી મોટર આવી ત્યારે એ બિચારો બસની વાટ જોતો હારમા ઊભો રહ્યો હોય ને હું ત્યાથી મોટરમા પસાર થતો હોઉ તો એને બોલાવીને મોટરમા બેસાડી દેતો મને એમા બહુ આનદ આવતો પણ હવે તો એને ત્યા પણ મોટર આવી ગઈ' એમણે કાઈક ખિન્નતાથી કહ્યુ

'એટલે તમે એને મોટરમા બેસાડવા પૂરતો એના પર ઉપકાર કરી શકતા હતા તે તક હવે જતી રહી તેનો તમને શોક થાય છે એમ જ ને?' મે પૂછ્યું

'ના, ઉપકાર-અપકારની વાત નથી પણ એને ત્યા મોટર આવી તે જ મને ગમતુ નથી,' એમણે જવાબ દીધો

'તમને એ રમણ પર કઈક ઊડેઊડે દ્વેષભાવ હશે કદાચ એણે તમારુ કઈક બગાડ્યુ હશે ' મે કહ્યુ

'ના, એવુ પણ નથી. એણે મારુ કઈ પણ બગાડ્યુ નથી, તેમ જ એના પર મને દ્વેષભાવ પણ નથી. પરતુ એને ત્યા પણ મોટર આવી પછી મારે ત્યા મોટર આવી તેની મોટાઈ કયા રહી એમ મને લાગ્યા કરે છે ' એમણે જવાબ દીધો

આ જાતની વૃત્તિ આપણા બધામા હોય છે આપણે મોટેભાગે એને દબાવી રાખીએ છીએ એ વૃત્તિને બને તેટલી નરમ બનાવી દઈએ છીએ, પરતુ કેટલાક મનુષ્યો એ વૃત્તિનુ શમન કરી શકતા નથી પોતાનુ ભલુ થાય, પોતાને કોઈ ઉતમ વસ્તુની પ્રાપ્તિ થાય એટલાથી જ એમને આનદ મળી શકતો નથી એમનો આનદ પોતાના પૂરતો જ મર્યાદિત રહેતો નથી, પણ બીજાના ઉપર પણ એ આધાર રાખે છે પોતાનુ સારુ થાય ને બીજાનુ ન થાય તો જ એમને આનદ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે

આપબળે ધધો કરીને પૈસાદાર ને વગદાર બનેલા એક ગૃહસ્થના સગાવહાલાઓ ફરિયાદ કરે છે "એ તો બહુ સારુ કમાયા પણ અમે એમના ધધામા પડવાની સલાહ લેવા જઈએ છીએ તો એ ઘસીને ના પાડે છે એ કહે છે 'એ તમારુ કામ નહી ' એમને થાય છે કે રખેને કોઈ બીજો મારા જેટલો પૈસાદાર થઈ જાય આથી એમના ધધામા પડતા એ અમને અટકાવે છે " આ વાત સાચી હોય કે નહીં, પણ કદાચ એ ધધામા રહેલા જોખમના અનુભવ પરથી જ બીજાઓને એ ધધામા પડવાની એ સલાહ આપતા નહી હોય પણ 'હુ ખૂબ પૈસાદાર થાઉ ને બીજા પૈસાદાર ન થાય ' એવી ઇચ્છા અજાણ્યે ઊડેઊડે એમના મનમા રહેલી હોય તો નવાઈ નહી

એક ખૂબીની વાત એ છે કે આ જાતની વૃત્તિ બહુધા નિકટનાઓ, સગાસબધીઓ ને પડોશીઓ વચ્ચે જ સેવાતી હોય છે બહુ દૂરની કે અપરિચિત વ્યક્તિઓ પરત્વે આ પ્રકારની વૃત્તિ થતી નથી.

હિદુસ્તાન ને પાકિસ્તાન એ બે પાડોશી રાજ્યો છે એટલુ જ નહીં, પણ સામાજિક, રાજકીય, ઐતિહાસિક, ભૌગોલિક, સાસ્કૃતિક એમ અનેક દૃષ્ટિએ જોતા એક જ અગના

પછી આપણી મોટાઈ ક્યાં રહી? બીજાના કરતાં આપણે મોટા છીએ એમ શી રીતે કહી શકાય? બીજાને ભોગે, કોઈકને નાના બનાવીને જ મોટા થઈ શકાય છે અને તેથી મોટાઈ માટેની અતૃપ્ત રહેલી વાંછના બીજાને પોતાના જેવા જ સ્થાને પહોંચતો જોઈને અકળાઈ ઊઠે છે. આથી 'તને મૂકીને હું ભોગવું, હું મોટો થાઉં ને તુ નાનો થા.’’ એમ માણસ બીજાને ઉદ્દેશીને પ્રગટ રીતે નહી તો પોતાના મનમાં કહે છે. સરખામણી હમેશાં જે પાસે-પાસે હોય તેની જ થઈ શકે છે. એટલે આ વૃત્તિ નિકટના મનુષ્યો તરફ જ વધારે સેવાતી હોય છે. પાડોશી કરતાં પોતાના મકાનનુ છાપરું ઊંચું કરાવવામાં અથવા તો પરિચિત ને સગાંસંબંધીઓના વચલા વર્ગ કરતાં પોતાની સ્ત્રી કપડાંલત્તાં 'હમેશ વધારે સારાં પહેરે' એવી કાળજી રાખવામાં આ જ વૃત્તિ પ્રધાનપણે કામ કરી રહી હોય છે. સમાનતાની બૂમો પાડવા છતાં આપણને બીજાની સમાન થવું રુચતુ નથી. આપણા સિવાય બીજાઓ વચ્ચે ભલે સમાનતા રહે, આપણે તો સૌથી ઊંચા—अत्यतिष्ठद्दशांगुलम्—દસ આંગળ સૌથી ઊંચા રહીએ એમ ઇચ્છીએ છીએ.

★

ગેસ્ટાપોના સફળ એજન્ટ બનવા માટે કાન તીવ્ર જોઈએ. આવા સફળ ગેસ્ટાપોને નોર્વે મોકલવામાં આવતા હતા. ત્યાં તેઓ નોર્વેની પ્રજાની બધી ચાંપતી હિલચાલ રાખતા. એક દિવસ આવા એક ગેસ્ટાપોએ કોઈ એક અજાણ્યા સાથે વાત કરતા એક વૃદ્ધને સાંભળ્યો.

વૃદ્ધ બોલતો હતો:

'નાઝીઓની વિરુદ્ધ તમારે કહેવું હોય તે કહો, પણ વ્યક્તિગત રીતે તો હું એક નોર્વેવાસીનું કામ ન કરું, પણ દસ જર્મનોનું કરું.'

નવા આવેલા ગેસ્ટાપોને પોતે કરેલી શોધ માટે આનંદ થયો. તેને થયું કે નક્કી આ ભાઈ મારી જમાતના રાજદ્રોહી જ છે. આનંદથી એણે પેલા વૃદ્ધને અભિનંદન આપતાં પૂછ્યું:

'પણ તમે એવું કયું કામ કરો?'

'ઘોર ખોદવાનું!' જવાબ મળ્યો.

×

ભાગવત પરની ટીકાના રચયિતા એકનાથ મહારાષ્ટ્રના વિખ્યાત સંત થઈ ગયા. એમના ગુરુ જનાર્દન સ્વામી હતા. એકનાથ ગુરુને વારંવાર પૂછે

'ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કઈ રીતે થઈ શકે?'

ગુરુ દરેક વખતે એમને ચોખ્ખો ઉત્તર આપતા નહીં.

એક વખત ગુરુનો હિસાબ રાખતા હતા, તેમાં આવેલી એક પાઈની ભૂલ શોધવાનું એકનાથને એમને કહેવામાં આવ્યું. રાત્રે આઠ વાગ્યે એ બેઠા. જમાઉધારનાં પાસાં વારંવાર ઉથલાવ્યાં. ભૂલ જડે જ નહીં. છેવટે ત્રણના ટકોરા પડ્યા. એકનાથને થયું:

'એક વખત પણ મારે ગુરુની લાગણી દુખાય એવું શા માટે કરવું? ફરજમાંથી ચલિત કેમ થવાય?'

પંદર મિનિટનો વિશ્રામ લઈને પુનઃ બેઠા. મહામહેનતે ભૂલ શોધાઈ, ત્યારે એમના ઉત્સાહનો પાર નહોતો. આનંદમાં આવી જઈ એ ગાવા લાગ્યા. પાછું જુએ છે તો ગુરુ ઊભેલા હતા. એકનાથ એમને પગે પડ્યા. ગુરુએ કહ્યું:

'વત્સ, સાક્ષાત્કાર શું છે તે હવે તું જાણી શક્યો છે. આટલી જ એકાગ્રતાથી આંતરિક દૃષ્ટિ કર. હૃદયમાં બેઠેલા સચરાચરનાં તને અચૂક દર્શન થશે.'

તે પછીથી કહેવાય છે કે એકનાથને સાચી આંતરદૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ.

×

ગજબ છે!

શ્રી ગુલાબદાસ બ્રોકર

સયુક્ત કુટુબજીવનની મીઠાશ આજે જાણે અદૃશ્ય થતી જણાય છે પિતાપુત્ર અને ભાઈભાઈ વચ્ચેના સબધોમા અમી નથી, સુવાસ નથી કેટલાક કિસ્સાઓમા લોહીસબધે સકળાયેલી બે વ્યક્તિઓ અન્યોન્યને દુશ્મન પેઠે નીરખે છે જાણી જોઈને અન્યના માર્ગમા વિટબણા ઊભી કરાય છે પણ એ રાહ શુ સાચો છે? પેટને માટે બીજાને પાટુ મારવાની વૃત્તિ યોગ્ય છે? સજોગોના માર્યા બેકાર બનેલ બે ભાઈઓ ને એક નોકરી—આ પરિસ્થિતિનુ કલાત્મક ચિત્રણ લેખકે આ નાટિકા દ્વારા રજૂ કર્યું છે

• **પાત્રો**

પન્નાલાલ: મધ્યમ વર્ગનો માણસ
ચંપા: પન્નાલાલની સ્ત્રી
મોહન પન્નાલાલનો પુત્ર
ધસુ પન્નાલાલનો ભાઈ

સ્થળ કાઠિયાવાડમા હોય છે એવુ એક, ઘણા સામાન્ય સ્થિતિના માણસના ઘરનુ દીવાનખાનુ ઓરડામા રાચરચીલુ એ સ્થિતિને યોગ્ય હોય છે એ ઓરડામા અદરના રસોડામા જવાના ઓરડાનુ બારણુ પડે છે

સમય: સાજના સાડા ૭

[પડદો ઊપડે છે ત્યારે પન્નાલાલ હાથમા તારનુ પતાકડુ લઈને આનદમા એ વારવાર વાચતો હોય છે તેની ઉમર પાત્રીસેક વર્ષની છે મો બેસી ગયુ છે શરીર નબળુ છે સ્થિતિની સામાન્યતા સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે]

પન્નાલાલ (અવાજમા ઉત્સાહ અને આનદ પૂર્વક) ચાલો, જલદી ભાતુબાતુ કરવા મડી જાવ મારે આજે ને આજેજ જવાનુ છે હો!

'[તેની પત્ની ચપા ત્રીશેક વર્ષની, નબળી કહી શકાય એવી પણ તવાઈ ગયેલી દેહસ્થિતિવાળી રસોડામાથી ઉતાવળી આવે છે]

ચપા (દોડી આવતા) શેઠનો તાર આવ્યો?

પન્નાલાલ નહીં ત્યારે? આ હમણા તારવાળો ગ્યો ઈ ન જોયો?

ચપા ન જોયો ઈ જ સારુ થ્યુ નહીં તો મારી છાતી એવી ધડકત!

પન્નાલાલ એમા છાતી શેની ધડકે? ખબર હતી તોય?

ચપા રખેને ના આવી તો?

પન્નાલાલ ના શેની આવે? એમ ના કહેવા કઈ શેઠિયાઓ તારના પૈસા ખરચે?

ચપા મને એવી બધી શી ખબર પડે? (વહાલથી) ઈ બધુ તમે હુશિયાર માણસો જાણો સારુ થ્યુ લો મારી માનતા ફળી. તારમા શુ લખ્યુ છે?

પન્નાલાલ (હર્ષથી) દીવા જેવુ ચોખ્ખુ છે જોઈન સર્વિસ ઈમિડિયેટલી લે વાચ

ચપા (હસતી–હસતી) હુ તી મૂઈ શુ વાચુ? મે કઈ કાળા અક્ષર કૂટી માર્યા છે તી ઈ વાચુ, કે તમે આમ ગોટપીટ ગોટપીટ કરી ગ્યા એમા સમજુ? ફોડ પાડીને કહો તો ખબર પડે?

પન્નાલાલ. (હસતા) તી આહી મને ય ક્યા ઝાઝુ આવડે છે? આ તો મહાવરાથી માડ આટલુ સમજાય (સમજાવતા) ઈ તો એમ કહે છે કે જલદી નોકરીમા જોડાઈ જાઓ

ચપા (હરખથી) તી જોડાઈ જ જઈશુ. અહી કોની ના છે? એની જ વાટ જોતા બેઠા'તા

પન્નાલાલ ચાલી, આજ આટલો પોરસ ને સફાઈ કરે છે પણ આઠ દી પહેલા 'વિચાર કરીએ છીએ' એવો શેઠનો કાગળ આવ્યો ત્યારે તો તારુ ડાચુ જોવા જેવુ થઈ ગ્યુ'તુ

ચંપા : ન થાય તંયે? કે આપણો યે વાંક છે? આ દોઢ સાલમાં બિચારા મોહનાને કેટલી ય વાર બે ટંક ખાવાનું ય...... (ગળગળી થઈ જાય છે.)

પન્નાલાલ : (વહાલથી) લે, રહેવા દે હવે, ઘેલડી, આવા સારા સમાચારને ટાણે અપશુકન ન થાય.

ચંપા : (વિષાદયુક્ત) ઈ તો હું ય જાણું છું, પણ મૂવું મન છે ના? કેવાકેવા દા કાઢ્યા...... (ફરી ગળગળી થઈ જાય છે.)

પન્નાલાલ : ફરી ગાંડી થઈ ના? જા, જરી મીઠું મોઢું કરાવ જોઉં.

ચંપા : (ઉત્સાહથી) રસોઈ તો બધી તૈયાર છે. જમવા બેસો એટલી જ વાર છે. હમણાં જરા લોટ શેકી નાખું એટલે શીરો તૈયાર.

પન્નાલાલ : જા તો જલદી કર જોઉં.

ચંપા : આ ચાલી.... હાં, પણ ટપ્પાવાળાને કહેવડાવ્યું?

પન્નાલાલ : ઠીક યાદ દેવડાવ્યું. ઈ તો આનંદમાં ને આનંદમાં રહી જૅ જાત.

ચંપા : હું કંઈ ન ભૂલું ના પણ!

પન્નાલાલ : (હેતથી) બહુ જ ડાહી છે તો, ડાહ્યલી....પણ ઓલ્યો મોહનો ક્યાં યો? (બૂમ પાડતાં) મોહના, ઓ મોહન, ખલ્યા મોહનિયા? (જવાબ ન આવતાં) ક્યાં રી ગ્યો ઈ મૂરખો? ખબર સાંભળીને રાજીાજી થઈ જશે

ચંપા : તમારો દીકરો છે તી રાજી તો થાય જ ના? આંહીં શેરીમાં જ ક્યાંક રમતો હશે. (બૂમ પાડતાં) મોહન...

પન્નાલાલ : (મોટેથી) મોહન...

[ચૌદેક વર્ષનો મોહન આવે છે. એ ગમી જાય એવો તરવરતો ને સોહામણો છોકરો છે.]

મોહન : (દૂરથી દોડતો આવતો હોય તેમ) મને બોલાવ્યો બા? (શ્વાસ લેતાં) શું કામ છે? કેવી રમત જામી'તી!

પન્નાલાલ : રાખ હવે રમતવાળા, જા જલદી ટપ્પાવાળાને કહી આવ કે રાતના ગાડીએ જવા સાટે મને બોલાવી લ્યે. ભૂલે નહીં, હોં!

મોહન : (આતુરતાથી) બાપુ, હુકમ આવી ગ્યો?

પન્નાલાલ : આ હમણાં જ તાર આવ્યો ના? વાંચ જોઉં, કેવુંક શીખ્યો છે તું?

મોહન : (ધીમેધીમે અક્ષર બેસાડતાં) પન્નાલાલ દલીચંદ, મહુવા જં.... જો-ઈન સરવિસ...ઈમિ...ઈમિ...બાપુ, આ ઊકલતુ નથી.

પન્નાલાલ : કંઈ નહીં ન ઊકલે તો. જા ભાઈ, જલદી ટપ્પાવાળાને કહી આવ હોં!

મોહન : આ હમણાં પહોંચું, જરા ટોપી ઘાલી લઉં.

ચંપા : ને જરા મોં પણ ધોઈ લેજે હોં, ભાઈ, કેવો રગળીરગળીને કાળો પડી ગ્યો છે!

મોહન : આ આવ્યો. (અંદર જાય છે.)

પન્નાલાલ : અહીં માળું આ રેલવેનું ભારી દુઃખ. રાતે બે વાગ્યે જ ઊપડે. આખી રાત બગડે.

ચંપા : (આનંદથી) પણ જિંદગી તો સુધરી ગઈ ના?

પન્નાલાલ : તો હું જરા બજારમાં જઈ આવું? જોઈતી કારવતી ચીજ તો લેવી જોશે ના?

ચંપા : હજી ય જાણે કંઈ બાકી રહ્યું હશે, કાં? આ ચાર દીથી તો એની ને એની જ તૈયારી કરો છો... કે હરખ નહિ માતો હોય, કાં? જાવ, જરા આંટો મારી આવો મન થયું હોય તો.

પન્નાલાલ : હમણાં જ આવીશ.

ચંપા : તી જાવને તમતમારે કોણ ના કહેય છે?

મોહન : (આવીને) બા, હુ હમણાં જ ટપ્પાવાળાને કહી આવું હોં. (દોડ્યો જાય છે.)

ચંપા માય છે એનો હરખ ક્યાય? કેવો રાજીરાજી થઈ ગ્યો છે?

પન્નાલાલ થાય જ ના? ઠીક, તો લાવ મારી ટોપી પણ

ચંપા ત્યા હુ પણ શીરો હલાવી નાખુ, (એક પળ શાંતિ પછી) લો આ ટોપી પણ (ઓચિંતુ યાદ આવ્યુ હોય તેમ ધીમા અવાજે) જોજો, પણ ધમુભાઈને કઈ ખબર ન પડે હો નહીતર ખરાબ લાગશે

પન્નાલાલ (ચિંતાયુક્ત સ્વરે) હા, ઈ વાત સાચી હો (બળતરાથી) ને ઓલ્યા મે હનિયાને કહેતા ભૂલી ગ્યો કે ગામમા ગોકીરો ન કરે

ચંપા (આશ્વાસન આપતી હોય તેમ) કઈ ગોકીરો નહીં કરે, ઇ તો ડાહ્યો છે

પન્નાલાલ (એ ને એ જ ચિંતામા) જો ધમુને ખબર પડી ના, તો મરી ગ્યા

ચંપા એમા શેના મરી ગ્યા? કઈ ચોરી-લબાડી થોડી જ કરી છે?

પન્નાલાલ (ધીમેથી) પણ તો ય

ચંપા એમા તો ય શુ? માણસને નોકરી મળે તો નોકરી ય ન લ્યે? એમ તી કઈ બળજબરી ચાલતી હશે?

પન્નાલાલ બળજબરી તો શુ, પણ એને દુ:ખ થશે ને ઇ છે ય મગજનો આકરો

ચંપા પણ એમા આપણે શુ કરીએ? (પછી હિંમત આપતા અને મેળવતા) ધમુભાઈને કઈ કરતા કઈ ખબર નથી પડવાની, તમતમારે ધીરજ રાખોની આ સાડા છ તો થઈ ગ્યા ને હમણા થશે અધારુ ને સવાર પડશે ત્યા તો તમે એ લીલા લહેર કરતા ક્યાના ક્યા નીકળી ગ્યા હશો

પન્નાલાલ (આશ્વાસન મેળવતા) હા રે હા ઈ તો કોઈને કઈ ખબર નથી પડવાની મગરો ટાણે સહુ જોઈ લેવાશે પણ   હા, યાદ આવ્યુ આમ બહાર જવાનુ કહુ એના કરતા બાધવા—સીવવાનુ ન કરુ? મારે આમે ય શુ કામ છે બજારમા?

ચંપા તી એમ જ કરોની! મને પણ બે ઘડી તમારુ મોઢુ તો જોઈ લેવા મળે પછી તો ક્યારે છેક કોણ જાણે (અવાજ ધીમો પડી જાય છે)

પન્નાલાલ (હસીને ઉડાવતા) આ મોઢામા જોવા જેવુ ય શુ રહ્યુ છે? તને તો મૂરખીને કઈ શોખ કે આવડત પણ ન મળે આવુ જોવુ ગમે છે?

ચંપા રાખો રાખો હવે, સારા નથી લાગતા

પન્નાલાલ ઈ તો હુ ય કહુ છુ કે હુ સારો નથી લાગતો, તો ય ઈને મોઢુ જોવાનુ મન થાય છે!

ચંપા હવે ધીમે બોલો હમણા છોકરો આવી પહોચશે, લો, આ આવ્યો (મોહન આવે છે)

પન્નાલાલ આવ્યો દીકરા? કહી દીધુ ના ટપ્પાવાળાને?

મોહન હોવે બજારમા નહોતો, તી છેક ટેસને જઈને ગોતી આવ્યો કહી દીધુ બરોબર ટેમમા ફેર નો પડે

ચંપા થાક્યો નહીં, ભાઇ, આટલી વારમા ટેસને જઈ આવ્યો તી!

મોહન એટલામા થાક શુ લાગે? બા, બાપુ, રસ્તામા ધમુકાકા મળ્યા'તા

પન્નાલાલ } (એકીસાથે) હે !
ચંપા } હાય હાય !

મોહન (વાતમા રસ પૂરતા) મને ઊભો પણ રાખ્યો

પન્નાલાલ (નિરાશાથી) બફાઇ ગ્યુ નક્કી નસીબ બે ડગલા આગળ ને આગળ જ છે

ચંપા (સ્વસ્થતાથી) તને ઊભો રાખીને શુ પૂછ્યુ, મોહન?

મોહન મને કહે કે 'ક્યા જાય છે

છોરા, આવો ઉતાવળો–ઉતાવળો ?' મેં કહ્યું : 'કંઈ નહિ, અમથો' તો કહે કે 'તો ય ?' મેં કહ્યું : 'મારા દોસ્તારની ઇંડિપેન મારા ખીસામાં રહી ગઈ છે, તી એને પાછી આપવા જાઉં છું.'

ચંપા : બીજું કંઈ ન પૂછયું ?

મોહન : ના, બીજું શું પૂછે ?

પન્નાલાલ : (ઉત્સુકતાથી) પણ તને આવો જવાબ આપવાનું કેમ સૂઝયું, મોહન ?

મોહન : કાં, એમાં શું સૂઝવાનું હતું ? ધમુકાકાને હમણાં કહેવાય કંઈ ?

પન્નાલાલ : શાબાશ, મોહના, તુ યે હુંશિયાર નીકળ્યો.

ચંપા : (ગર્વપૂર્વક) હુંશિયાર જ હોય ના ? તમારો દીકરો થ્યો છે ઈ કાંઈ અમથો થ્યો છે ?

મોહન : બા, કંઈક બતાવું ?

ચંપા : (વહાલથી) શું છે, બેટા ?

મોહન : આ જો.

ચંપા : આ શું ? પીપરમીટ ! કયાંથી કાઢી ? ને સાથે આ બે પૈસા ? લઈ ગ્યો'તો ઘેરથી ?

મોહન : કયાંથી કાઢ્યા હશે, કહે જોઉં ?

ચંપા : કયાંથી કાઢે, તી સાચવી રાખ્યા હશે કયાંક ઘરમાં; તારા બાપુને નોકરી મળી એના માનમાં ઉજાણી કરી દીકરા ?

મોહન : બાપુ, તમે કહો, કયાંથી કાઢ્યા હશે ?

પન્નાલાલ : મને શી ખબર પડે, ભાઈ! મેં કંઈ તને આપ્યા નથી.

મોહન : કહું ?

ચંપા : કહે ને.

મોહન : (આનંદથી) ધમુકાકાએ એક આનો આપ્યો.

ચંપા : શા સારુ ?

મોહન : મેં કહ્યું ના કે ઇંડિપેન આપવા જાઉં છુ તી મારે માથે હાથ ફેરવીને કહે: 'શાબાશ દીકરા, આવો ને આવો પ્રામાણિક રહેજે હોં. તારા બાપદાદાની આબરુ વધારજે. ને લે, આની પીપરમીટ ખાજે.' કહીને તરત એક આનો આપ્યો.

ચંપા : (પતિને) ધમુભાઈને વહાલ બહુ છે હોં મોહનિયા ઉપર.

પન્નાલાલ : એને તો બધાં ઉપર વહાલ છે. ઈ તો બિચારો આજે......

ચંપા : લ્યો ત્યારે, તમે બાપેદીકરો વાતું કરો, ત્યાં હું જલદીજલદી શીરો કરી નાખું. (જાય છે.)

મોહન : હેં બાપુ, તમે યાં કયારે પહોંચશો ?

પન્નાલાલ : ચોથે દીએ.

મોહન : એટલું બધું ?

પન્નાલાલ : છેક બંગાલ જવું છે, કંઈ નજીક થોડું છે ?

મોહન : રજા ઉપર પાછા કયારે આવવાના, બાપુ ?

પન્નાલાલ : ઈ તો કેમ કહેવાય, બેટા ? બે વરસ તો ઓછામાં ઓછાં ખરાં જ.

મોહન : એટલું બધું ?

પન્નાલાલ : ત્યારે ? નોકરી કરીને પેટ ભરવું સહેલું છે, ભાઈ ?

મોહન : બાપુ, પાછા આવશો ત્યારે મારે માટે શું લાવશો ?

પન્નાલાલ : તું કહે ઈ, મોહન. જે તું કહે ઈ લઈ આવીશ, બોલ. તું તો મારો ડાહ્યો દીકરો છે. તારી બાનું ધ્યાન રાખજે હોં, એને ઓછું ન આવે જરી ય. બોલ, શું લઈ આવું તારે માટે ?

મોહન : કહું ? (જરા વાર રહીને) જરા વિચાર કરી લઉં.

પન્નાલાલ : બરાબર વિચાર કરી લે. આજે મારે આનંદનો દિવસ છે. તું કહીશ

એનું તને વચન આપીશ ને ગમે ઈ કરીને પાળીશ

મોહન (ઉત્સાહથી) તો ખપું, એક સરસ બેટ મારે માટે લઈ આવજો સરસ હો, એલા મેચમાં ગમે છે ના, એવું

પન્નાલાલ બેટ ને બેટનો બાપ ! તું કહીશ તેવું બેટ લઈ આપીશ હો, તું આનંદમાં રહેજે

મોહન ખપું, ચોક્કસ હો

પન્નાલાલ ચોક્કસ ચોક્કસ, એમાં ફેર ન પડે

ચંપા (આવીને) ચલો હવે, થાળી પીરસું છું, પછી સામાન બાંધીસાંધીને થોડી વાર સૂઈ જાઓ રસ્તામાં પછી ઉજાગરા તો છે જ—ગાડીમાં

પન્નાલાલ આટલી વારમાં તૈયાર ?

ચંપા એમાં વાર શી લાગે ? ચાલો

પન્નાલાલ ચલો ચાલ મોહન

[બધા રસોડામાં જાય છે એક પળ શાંતિ. પછી ખડકીની બારી ખખડતી હોય એવો અવાજ]

ચંપા (ઉતાવળી બહાર આવી, ફાળ પડી હોય તેવા સાદે) કોણ ?

ધમુ (બહારથી) ઈ તો હું, ભાભી કાં પન્નભાઈ, શું કરો છો ?

[મોહન તથા પન્નાલાલ પણ દીવાનખાનામાં આવી જાય છે પન્નાલાલથી જરા ભરેલો પણ એવી જ સામાન્ય સ્થિતિનો લાગતો એનો નાનોભાઈ ધમુ પ્રવેશે છે]

પન્નાલાલ (પડી ગયેલા અવાજે) કોણ ધમુ ? આવની ભઈ

ધમુ જમતા'તા ને બહુ ? શું કરવા આવ્યા ? હું અહીં બેઠા છું તમે જમી લો ત્યારે

પન્નાલાલ ઈ તો હજી થાળી પિરસતી'તી એની કંઈ ઉતાવળ છે ? ચાલ તું પણ જમવા

ધમુ તમે જમ્યા એટલે હું તો જમ્યો જ છું મેટભઈ ! જમી લો તમતમારે

ચંપા જમી લોને હમણાં ધમુભાઈ પણ આવશે ચલો ધમુભઈ

ધમુ હું તો જમેલો જ છું હવે, ભાભી કાં પન્નભાઈ, ક્યાં જવાની તૈયારી કરી ?

પન્નાલાલ (ઢીલા અવાજે) શેની તૈયારી ? ઈ તો ઠીક, ભઈ

ધમુ (ટાઢાશથી) મને ખબર પણ ન આપી ? શેઠને કંઈક સંપેતરું તો મેકલત

[કોઈ કંઈ બોલતું નથી થોડી પળ પછી]

ધમુ (એ જ ટાઢાશથી) સારું કામ કર્યું, લો તમને નોકરી મળી તેથી અમે રાજી

પન્નાલાલ (દુઃખી અવાજે) શું કરીએ ભાઈ ? પેટને ખાડો પૂર્યા વિના કંઈ છૂટકો છે ?

ધમુ હ ભાઈ, હા એનું તો જતન કરવું જોઈએ ન ? (જરા ગરમી આવે છે અવાજમાં) પછી ભલેની ઈ ખાડો પૂરતાં સગા ભઈનું પેટ ફોડી નાખવું પડે

ચંપા (જરા ઊંચે સાદે) આવા ટાઢા શીદ મારે છે, ધમુભઈ ? બિચારાને જવા ટાણું હેરાન કરવા આવ્યા તા !

ધમુ (ઊંચે સાદે) પણ ભાભી, એને શરમ ન આવી આ નાનાભઈનું પેટ ફોડી નાખતાં ?

પન્નાલાલ (બૂમ મારતો) ધીમા પડો, બેય ધીમા પડો (જરા ધીમો પડી) બાકી ધમુ, તને કંઈ મેં નોકરી છોડી રુઆબ કરવાનું કહ્યું નહોતું

ધમુ છોડે નહિ તો શું કરે ? સોના પોણોસો કર્યા ને પેણું સોના આઠ એ સાઠ આપવા પણ શેઠને વધુપડતા લાગ્યા અહીં છેક કાઠિયાવાડથી ત્યાં બંગાળ સુધી કાયા ઘસી પચાસ રૂપરડીમાં નોકરી કોણ કરે ?

મને કહે કે 'હવે પચાસમાં જ રહેજો.' મેં ના પાડી. પચાસમાં મારું પૂરું કેમ થાય? સાત વરસની નોકરી મારી. મારા જેવું માણસ એને યાં છેટ મળે પણ કોણ? મારા મનમાં કે જરૂર મહિને–બેમહિને મને બોલાવશે. મને શી ખબર કે મા'નો જણ્યો સગો ભાઈ જ મને દગો આપશે?

પન્નાલાલ : તી ભાઈને પેટ નહિ હોય કાં? આજ દોઢ વરસથી આમ નવરો બેઠો છું ઈ જોતા નથી? દાગીના પણ વેચાતા વેચાતા ખલાસ થવા આવ્યા. શેઠે માણસ કમી કરવા ખાતર મને રજા આપી ત્યારે તને એમ ન થયું કે મારો પગાર જરા ઓછો કરો. પણ મારા ભાઈનો જાન લ્યો મા.

ધમુ : લ્યો, ભાઈ બોલ્યા! જરાય જશ વસે છે કે આગલી નોકરી છૂટી ગઈ ને ખાલી પડ્યા ત્યારે શેઠને કેટલાં–કેટલાં વાનાં કરીને તમને નોકરીએ રખાવ્યાં 'તા! બાકી માણસ કમી કરે-ત્યારે તો નવા માણસને પહેલાં છૂટા કરે એમાં હું એને કહું ય શું?

ચંપા : ઈ તો ઘણું ય, દાનત હોય તો, કહેવાય કે મારો ભાઈ છે, એને છૂટો નહીં થાય ને એને છૂટો કરવો હોય તો આ હું ય છૂટો.

પન્નાલાલ : આ તો શેઠે કહ્યું કે પંન્નાલાલને છૂટો કરો ને ભાઇએ આંખમાં પાણી આણીને કહ્યું કે ભાઈ, શેઠ કામકાજ ઓછું કરે છે ને તમને છૂટા કરે છે. બસ, થઈ રહ્યું. આંખમાં પાણી આવ્યાં એટલે બધું ય આવી ગ્યું.

ચંપા : ઈ તો આંહી આ રુદિયામાં ભડકો લાગવો જોયે ભડકો, તયેં થાય.

ધમુ : (ચિડાઈને) મને કંઈ યે નહોતું લાગતું, હાઉં! મને કંઈ યે નહોતું થાતું ને આંખમાં પાણી ય અમથાં આવતાં 'તાં. (ગુસ્સાપૂર્વક) જખ મારી એટલા કાલાવાલા કરીને તમને નોકરી અપાવી ઈ, બસ?

પન્નાલાલ : એમ કોણ કહે છે તી આટલો ગુસ્સો કરે છે? નોકરી અપાવી ઇ તારો ઉપકાર, કહે તો તારે પગે પડું.

ધમુ : મોટાભાઈ, મને નાહકનો ચીડવો મા. શેઠ સાલ્લો સટ્ટે ચડી ગ્યો ને બે પૈસા કમાણો એમાં જીનમાં કામ ઓછું કરી નાખ્યું, એમાં હું શું કરું? તમારે ઘેર બેસવું પડયું એમ અંતે તો મારે ય ઈ જ વારો આવ્યો ના? મને મારું જાણે છે કેમ દહાડા જાય છે ઈ.

પન્નાલાલ : મને એનો અનુભવ ક્યાં નથી? પૂછ તારી ભાભીને, આ દોઢ વરસમાં પેટ ભરીને ખાધું છે કોઈ દી?

ચંપા : ખાવાની તો વાત બળી, પણ હમેશાં ને હમેશાં લોહી બાળ્યા કરે. એમ લોહી બાળ્યે કંઈ નોકરી મળતી હશે? છોલટાના સુકાઈને પોતે ઠીઠું થઈ ગ્યા.

પન્નાલાલ : સુકાય-નહીં તો શું થાય? છતી શક્તિએ કામધંધો ન મળે ને ઘરના દાગીના ખાવા પડે એ કોળિયો ગળે કેમ ઊતરે?

ધમુ : એટલે તો હું કહું છું ના કે મારો કોળિયો તમારે નો 'તો ઝૂંટવવો!

પન્નાલાલ : તારે એમ જ બોલવું હોય તો એમ જ બોલ, જા મારે જવાબ નથી દેવો.

ધમુ : કયાંથી જવાબ દો તમે પન્નાભાઈ, મારી વાત સાવ સાચી હોય ત્યાં?

ચંપા : કપાળ તમારી વાત સાચી છે, ધમુભાઇ.

ધમુ : ત્યારે?

પન્નાલાલ : ત્યારે શું? ક્યાં યે નોકરી ન મળતી હોય ને ઘરમાં ખાવાને ફૂટી બદામે ન હોય તો તારા વટને ખાતર માણસ સૂખે

મરે? હું ન લેત તો મારે બાપ બીજો નોકરી લઈ લેત શેઠ ઓછા માણસોને કમી ક્યાં છે?

ચંપા ને છે બીજી ક્યાય નોકરી? તમે જ બતાવો, ધમુભાઈ તમે તો આટલા અનુભવી ને એક જ જગ્યાએ કામ કરેલા જૂના માણસ છો તો ય તમને ય ક્યાય નોકરી મળે છે?

ધમુ. ક્યાંથી મળે આવે ટાણે? છે એની ય છૂટી જાય છે

ચંપા. તો પછી આને બિચારાને દોષ દો છો પણ કંઈ વિચાર કરો છો?

ધમુ વિચાર તો બધો થાય પણ શું થાય? ઈ આડા ન પડ્યા હોત તો જીન ભલે શેઠ ન ચલાવે પણ એનું ધ્યાન રાખવા માણસ રાખ્યા વગર એને છૂટકો નહોતો એની મેળે મને બોલાવત.

પન્નાલાલ બોલાવવો હત તો તો ન બોલાવત આટલા મહિનામાં? ઈ કંઈ આપણો વટ સાખીને બેસી ન રહેય, ઈ શેઠિયાઓ એને ય માણસ મળી રહે

ધમુ (હસીને) મળી જ રીયો ના એને માણસ? ખાસ્સો તાર મૂકીને બોલાવ્યો

પન્નાલાલ. કોણે કીધું તને તાર મૂકીને બોલાવ્યો ઈ?

ધમુ એમાં કહે તી કોણ? આખું ગામ જાણે છે (કડવાશથી) તમને એટલી પણ બુદ્ધિ ન સૂઝી કે આવડા નાના ગામમાં મને તાર આવશે ઈ વાત છાની નહીં રહે, તી ચોરની જેમ નાસી જવા તૈયારી કરી?

પન્નાલાલ નાસી શેના જાય? ચોરી-બોરી થોડી કરી'તી?

ધમુ તો તો આમ શિયાવિયા ન થઈ જાત મને જોઈને! પણ મેં તો બધી તપાસ કરી જોઈ ટપ્પાવાળાને પણ પૂછી જોયું પછી અહીં આવ્યો છું ય કંઈ કાચો નથી. તમારો ભાઈ છું

ચંપા (ધીમેથી) એટલે જ આમ કસાઈ જેમ વર્તો છો ના?

ધમુ. (ગુસ્સાથી) કસાઈ જેમ હું વર્ત્યો કે મારા ભાઈ? એક તો મારી ગરદન કાપી ને પાછી સફાઈ કરો છો?

પન્નાલાલ ઝાઝી વાતે ગાડા ભરાય, ધમુ તારે શું કરવું છે? બોલ તકરાર જ કરવી છે? તો કરી લે તારે મન પડે એટલી, હું એક અક્ષર નહીં બોલું

ધમુ: મારે તકરાર કરીને શું કરવું છે? પણ આ મારી ભાભી કેવું બોલે છે? એને તો કંઈ કહેતા નથી

પન્નાલાલ. ઈ પણ કંઈ નહીં બોલે, બસ? (પત્નીને) તારે કંઈ જ નથી બોલવાનું હો, આપણે તકરાર નથી કરવી

ચંપા: (ધીમે સાદે) મારે શા સારુ કંઈ યે બોલવું જોઈએ? બળ્યું જીવ બળે છે તી બોલી જવાય છે બાકી ધમુભાઈને કંઈ કહેતા મને ય શું થતું હશે ઈ તો હું એકલી જ જાણું છું (ગળગળી થઈ જતા) કેટલો સંપ હતો આપણા ઘરમાં, ને તમને ભાઈઓને તો કેટલું બનતું? ને આજે (રોઈ પડે છે)

પન્નાલાલ ઈ તો એમ જ ચાલે માણસ છે, ગુસ્સો પણ આવી જાય

ચંપા. (દુઃખથી) મારી મૂઈની જીભ જ એવી છે એવું કહેતાં ઈ ઊપડી કેમ કોણ જાણે! બાકી આ મારે સગે હાથે રોટલા ઘડીને મારા મોહનાને જેટલા હેતથી મેં જમાડ્યો છે એટલા હેતથી મેં ધમુભાઈને ન જમાડ્યા હોય તો મને (રોતાંરોતાં) અંગે અંગે

ધમુ (ગળગળો) ખબરદાર છે ભાભી, વધુ કશું બોલ્યા તો, ઘર હોય ત્યાં એમ જ ચાલે બાકી કંઈ થયું ઓછું થવાનું છે?

ચંપા : આજે જ મોહનાએ કહ્યું કે કાકાએ મને આનો આપ્યો ત્યારે મેં શું કહ્યું'તું ઈ પૂછી જોવ તમારા ભાઈને.

ધમુ : (હસવાનો પ્રયત્ન કરતો) મારે કંઈ નથી પૂછવું, બાપા ! હવે તમે શાંત રહેશો ?

ચંપા : મારા સમ છે ન પૂછો તો આ મોહનાને જ પૂછોની ? મોહન, તું જ કહે જોઉં, ભાઈ !

મોહન : મેં કહ્યું કે કાકાએ મને એક આનો આપ્યો એટલે બા બાપુને કહે કે 'ધમુભાઈને વહાલ બહુ છે હાં મોહનિયા ઉપર' એટલે બાપુએ કહ્યું કે એને તો બધાં ઉપર વહાલ છે ઈ તો બિચારો આજે–'

ચંપા : (વચ્ચેથી) હાંઉં ?

ધમુ : (સ્નેહપૂર્વક) પણ મેં એની ક્યાં ના પાડી ભાભી ?

(બે પળ શાંતિ છવાય છે., પછી વાતાવરણ હળવું લાગતાં–)

મોહન : તી બાપુ, શેઠ પણ આમ માણસોને નોકરીમાંથી રજા આપે છે ને પગારો ઘટાડે છે; તી ઈ પણ બિચારા ગરીબ થયા હશે ત્યારે જ ના ?

[પન્નાલાલ તથા ધમુ હસી પડે છે.]

ધમુ : (હસતાંહસતાં) ગાંડો છે કંઈ ? શેઠ તો હમણાં બે મહિના પહેલાં જ બે નવી મોટરો લીધી.

ચંપા : (આશ્ચર્યથી) પણ તમારા પગાર ન પોસાય ને મોટરના ખરચા કેમ પોસાશે ?

ધમુ : ઈ તમે એમાં ન સમજો, ભાભી. ઈ તો ભરશિયાળે પણ મિલની ગરમીમાં મજૂરના શરીરમાંથી પરસેવો વહ્યો જાય ને હજારો તાકા કાપડના ઈ પેદા કરે. ઘેરે જાય ત્યારે મજૂરને થરથરતાં અંગોને ઢાંકવા એક ચીથરું પણ ન મળે ને બીજા અમનચમન કરે.

મોહન : પણ એમ કેમ, કાકા ?

ચંપા : ઈ તો જેવાં જેનાં કરમ ભાઈ. આજે સવારે જ વ્યાખ્યાનમાં મા'રા જ શું કહેતા'તા ?

મોહન : ઈ તો ઓલા બાજુવાળા છોકરાઓ મીઠાઈયું ઉડાવતા'તા ને તું મને સૂકો રોટલો આપતી'તી ત્યારેય તું એમ જ કહેતી'તી, બા જેવાં જેનાં કરમ !

ચંપા : તી ઈ જ. સાચું છે ના ? બધા ધરમમાં ઈ જ એક વાત કહી છે.

મોહન : (હજી એનું આશ્ચર્ય ગયું નથી. ધીમેધીમે વિચારતો જતો હોય તેમ) પણ તોય શેઠે બે નવી મોટર લીધી ઈ પોસાણી તો તમને સાઠના પંચાસ ન કીધા હોત તો...

ધમુ : (અધવચ્ચેથી) ઈ તો તું મોટો થઈશ ને અમારી જેમ કમાવા નીકળીશ ત્યારે ખબર પડશે કે કેટલી વીસે સો થાય છે. શેઠિયાઓ સો રૂપિયા બીડીમાં ખરચી નાખે પણ આપણા પાંચ રૂપિયા એમને ભારે પડે. એમ વાત છે, બેટા.

પન્નાલાલ : (ઓચિંતા જ ધમુ પાસે જઈ ગંભીર અવાજે) ધમુ......

ધમુ : (આશ્ચર્યથી) શું થયું પન્નાભાઈ ? કેમ આવો અવાજ......

પન્નાલાલ : (તેને પગે પડવા જતાં, ગળગળા સાદે) માફ કરજે. ભાઈ, તારો રોટલો મેં ઝૂંટવી લીધો છે. પણ હું ન હોત તો કો'ક બીજો ઈ લઈ લેત.

ધમુ : (તેને ઉઠાડતાં, કંપતા અવાજે) અરે અરે, મોટાભાઈ, આ શું કરો છો ? મારે પગે તમારે પડાય ? મને પાતક લાગે.

પન્નાલાલ : (ઊઠીને, આંસુભર્યા અવાજે) મારે જાત વેચીને તને નભાવવો જોઈએ એને બદલે તારા પેટમાં પાટુ મારી અનાજ પેદા કરવાનો વખત આવ્યો. હે પ્રભુ ! શી દુનિયા છે !

[ચંપા અને મોહન હૂસકાં ખાય છે.]

પન્નાલાલ : (એ જ અવાજે) મારે ય બાયડી–છોકરાં છે ભાઈ, એને ભૂખે કેમ

મગર્થ? હું એકલો હોઉં તો તો દરિયો ય મને અવરી લ્યે

ધમુ (ગળગળે સાદે) એવુંએવું બોલો મા, ભાઈ ભૂખના દુઃખે હું પણ આકરો થઈ ગયો બાકી બીજા ખાય એના કરતાં તમે શું ખોટા છો?

[બંને ભેટીને રુએ છે પળ પછી)

ધમુ. (લાગણીપૂર્વક) તમારે જવાને દિવસે આવો કજિયો કીધો તો તમે જ મને માફ કરો (પછી ઉત્સાહથી) ભાભી, ચાલો જલદી કરો થાળીઓ પીરસો. અમે બંને ભાઈઓ ભેળા મળીને આજે તો જમી લઈએ, પછી ક્યારે ભેળા થઈશું કોણ જાણે!

ચંપા (હર્ષથી) ચાલો ચાલો તૈયાર જ છે

પન્નાલાલ
ધમુ } (સાથે જ) ચાલો

(ત્રણે જાય છે મોહન એકલો રહે છે)

મોહન (લમણે આંગળી મૂકી–) માળું આ યે ગજબ છે ઓલા શેઠને બે નવી મોટર પોસાય છે ને દસ રૂપિયા પગારના ભારે પડે છે ને આ લોકો આટલું લડે, ઝઘડે છે પણ તો ય ઈ વતનો તો જરી ય અચંબો પણ એમને નથી થતો ઈ જ મોટો અચંબો નથી? ગજબ છે, ગજબ છે, ગજબ છે! (કરતોકરતો તે રસોડામાં ચાલ્યો જાય છે)

પડદો પડે છે.×

× આ નાટિકા ભજવતા પહેલા લેખકની પરવાનગી લેવી જરૂરી છે

★

મકસૂદ યકી બાશદ અઝ કાબાઓ બુતખાના
મઅબૂદ યકી દાનદ હમ મુસ્લિમો હમ હિન્દૂ

કાબા અને દેવમંદિરથી લોકો એક જ વસ્તુ ઇચ્છે છે, હિંદુ અને મુસલમાન એક જ તત્ત્વને પ્રભુ માને છે!

×

નઝદે આરિફ સફરે કાબાઓ બુતખાના યકીસ્ત
ઝાંકિ ઈંજા ખિશ્તો સંગો બુતોઝુન્નાર આંજાઅસ્ત

સત્યશોધકને કાબા અને દેવમંદિર દર્શનની યાત્રા સરખી જ છે, કેમકે અહીં માટી અને પથ્થર છે અને ત્યાં પ્રતિમા અને જનોઈ.

×

ગર મુસલમા વ નસારા'વ ગર અઝ ઝરતુશ્તીમ
હમે અઝ યક નસબ વ યક પિદર વ યક પુશ્તીમ

કદાચ અમે મુસલમાન વા ખ્રિસ્તી વા જરથોસ્તી ભલે હોઈએ છતાં સર્વ એક મૂળના, એક કુળના અને એક જ પિતાના છીએ.

×

બુતખાના વ કાબા ખાનએ બંદગીસ્ત
નાકૂસ ઝદન તરાનએ બંદગીસ્ત
ઝુન્નારો કલીસા તસ્બીહો સલીબ
હક્કન કે હમે નિશાનએ બંદગીસ્ત

મંદિર કે મસ્જિદ એ ભક્તિના જ સ્થાન છે શંખ ફૂંકવો કે સંગીતનો આલાપ કરવો એ ભક્તિનો જ અવાજ છે જનોઈ, માળા, યહૂદીનું દેવળ અને ઈશુખ્રિસ્તનો ક્રોસ–એ સર્વ ખરેખર ભક્તિના જ નિશાન છે

—સંગ્રાહક રતિલાલ ભાવસાર

પ્રાચીન હિંદનાં

પ્રજાસત્તાક રાજ્યો

*

શ્રી દેવેંદ્રરાય પુ. મજમૂદાર

બી. એ.

ભૂતકાળની કળાકારીગીરી ને બીજી સમૃદ્ધિની ગૌરવગાથા સામાન્ય જને અનેકાનેકવાર સાંભળી હશે, પણ જૂના કાળમાં ભારતમાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યતંત્રો પણ હશે એમ બહુ ઓછા જાણતા હશે. એ સમયે પણ 'સંઘો' (રાજકીય ને ધાર્મિક સંસ્થાઓ), 'ગણો' (પ્રજાકીય ધારાસભાઓ), 'રાજ' (પ્રજાસત્તાકનો પ્રમુખ), 'વિનિશ્ચય મહામત્તો' (ન્યાયકચેરીઓ), 'વોહારિકો' (ધારાશાસ્ત્રીઓ), 'સૂત્રધારો' (હાઈકોર્ટના ન્યાયાધીશો) હતા. ત્યારે નત્તિ (દરખાસ્તો) મુકાતી, પ્રતિજ્ઞા (ઠરાવ) મુકાતી; 'છંદ'(મત)નો અધિકાર હતો, 'બહુતર' (બહુમતિ) દ્વારા સભાના ઠરાવો નક્કી થતા; ત્યારે 'શલાકા'(મતપત્રિકા)ઓ હતી, 'ગણકચેરીઓ' (લોકસભાઓ) પણ હતી, સ્વરાજ્ય, વૈરાજ્ય, દ્વૈરાજ્ય, અરાજક વગેરે પ્રકારનાં ત્યારે યે પ્રજાસત્તાક રાજ્યોના અખતરા કરવામાં આવ્યા હતા: ગઈ તા. ૨૬મી જાન્યુઆરીથી ભારતવર્ષ પ્રજાસત્તાક જાહેર થયું છે ત્યારે, પ્રાચીન તેમજ અર્વાચીન પદ્ધતિનો તુલનાત્મક અભ્યાસ રસદાયક થઈ પડશે. લેખકે શ્રમપૂર્વક માહિતી એકઠી કરીને એની સામગ્રી અહીં પૂરી પાડી છે.

એ તો સુપ્રસિદ્ધ છે કે વેદો દુનિયાભરની સાહિત્યકૃતિઓમાં પ્રાચીનમાં પ્રાચીન છે. તેનો સમય સામાન્ય રીતે ઈ. પૂ. ૫,૦૦૦ વરસ ઉપરનો આંકવામાં આવે છે. તે સમયથી ભારતવર્ષમાં વસતી આર્યપ્રજાએ અદ્વિતીય સંસ્કૃતિ વિકસાવી હતી (જે હજી સુધી ટકી રહી છે.) એ પણ જાણીતું છે. અનેક પ્રકારનાં જ્ઞાનવિજ્ઞાન, હુન્નરકળાના ધામ સમા આવા ભારતવર્ષમાં આધુનિક જમાના જેવી અદ્યતન અને પ્રગતિશીલ સંસ્થાઓનું અસ્તિત્વ હતું એવું પૂર્વ અને પશ્ચિમના વિદ્વાન સંશોધકોએ પુરવાર પણ કર્યું છે. આ સંસ્થાઓ પૈકી રાજકીય ક્ષેત્રની પ્રજાસત્તાક રાજતંત્રની અદ્યતન સંસ્થા પ્રાચીનભારતમાં અસ્તિત્વ ધરાવતી હતી તે પણ સિદ્ધ થયું છે. શિલાલેખો, સિક્કાઓ, તાડપત્રો, પ્રાચીન સાહિત્ય, ગ્રીકો—ચીનાઓ જેવા સુધરેલા પરદેશીઓનાં લખાણો વગેરેમાં આ બાબતના દીવા જેવા પુરાવા છે. આ પ્રજાસત્તાક રાજ્યપદ્ધતિ થોડાંઘણાં વર્ષો નહીં પણ ઈ. સ. પૂ. ૧,૦૦૦થી ઈ. સ. ૬૦૦સુધીના ૧,૬૦૦ વરસના એક યુગ પર્યન્ત રૂઢ શાસનપ્રણાલિ તરીકે હયાતી ભોગવતી હતી. દરેક સંસ્કૃત પ્રજાની સુધારણાનો પ્રથમ દર્શનીય પુરાવો તેની રાજ્યતંત્રની પદ્ધતિ છે, એ એક ઐતિહાસિક સત્ય છે; કારણકે તેના વગર દેશના સમગ્ર જીવનનું અસ્તિત્વ અને વિકાસ સંભવી શકે નહીં; તેથી જ પ્રાચીન ભારતના આર્યોએ રાજકારણના મહત્ત્વના વિષયોમાં મોટા પાયા ઉપરના બંધારણીય અખતરા કર્યાનું માલૂમ પડી આવે છે. આવો સૌથી મોટો અખતરો પ્રજાતંત્રની રાજ્યપદ્ધતિનો કર્યો હતો. યુરોપના દેશોમાં પણ આવી અજમાયશ બહુ સમય પછી થઈ હતી. હિંદની પ્રજાસત્તાક પદ્ધતિના મોટામાં મોટા સાક્ષી પ્રાચીન ગ્રીકો છે. સિકંદરના સમયના ડિયોડોરસ, એરન અને ત્યારપછીના મેગેસ્થિનિસ ઇત્યાદિનાં લખાણોમાં હિંદના પ્રાચીન પ્રજાસત્તાકોની ભરપૂર નોંધો પડી છે. વેદોમાં પણ પ્રજાસત્તાક તંત્રોના અસ્તિત્વનાં બીજ છે. આશ્વલાયન ગૃહ્યસૂત્રો, ઐતરેય બ્રાહ્મણ વગેરેમાં સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો છે. મહાભારતમાં તો તેની સારી રીતે ચર્ચા કરેલી છે. બુદ્ધપૂર્વેની જાતકકથાઓ, પાલિધર્મસૂત્રો, કૌટિલ્યનું 'અર્થશાસ્ત્ર' વગેરેમાં તો તેનાં

વર્ણનો પણ છે 'અર્થશાસ્ત્ર'ની રચના વખતે તો પ્રજાસત્તાક રાજ્યો અત્યંત પ્રાચીન બન્યાં હશે, કારણ કે તેમાં સદીઓજૂની પ્રજાસત્તાક સંસ્થાની રચના થયેલી લાગે છે તેથી એ પુરવાર થાય છે, કે તે પદ્ધતિની બીજા ઘણા પુરોગામી ગ્રંથોની કૃતિઓ હોવી જોઈએ

વેદસાહિત્યના પ્રાચીન વિભાગમાં વિશાળ પ્રતિનિધિત્વવાળી 'સમિતિ' નામની સભાઓ ભરાયાના ઉલ્લેખો છે 'સમિતિ'ની 'સભા' બની. તેના પછી 'વિદથ' બની તેમાં વક્તા કુશળતાથી જોરદાર વક્તૃત્વ કરવાની અભિલાષા રાખતો (बृहद्वदम विदये सुवीरा) તેમાં ન ફરે એવો સમૂહનિર્ણય ('नरिष्ठा'—सायण) લેવાતો સભાનો પ્રમુખ સભાપતિ બનતો તેમાં પિતરો (મોટેરા) બેસતા સભાના ન્યાયાધીશના નિર્ણયથી મુક્ત થયેલી વ્યક્તિ આનંદ પામતી. 'विदथ' સભામાં તો ધાર્મિક ઉપરાંત મૂટકી અને લશ્કરી બાબતો પણ ચર્ચાતી 'परिषद्'માં જ્ઞાનચર્ચા થતી. આ બધામાં લોકશાહી ઢબ રહેતી આમ છતાં વ્યાખ્યા મુજબના પ્રજાસત્તાક તંત્રનું અસ્તિત્વ વેદના પાછળના યુગથી અસ્તિત્વમાં આવવા લાગ્યું હતું ઐતરેય બ્રાહ્મણ (ઈ સ પૂ ૧૦૦૦)ના સમયથી પ્રજાસત્તાક તંત્ર સ્પષ્ટ રીતે આકાર લેવા લાગ્યું હતું બુદ્ધપૂર્વે રચાયેલા 'જાતકો'માં તેના સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો છે

જૈન આચારાંગ સૂત્રમાં दोरज्जाणि गणरज्जाणि-નો ઉલ્લેખ છે; તેમાંનો गण શબ્દ પ્રજાસત્તાકને પર્યાય શબ્દ છે 'गण'નો અર્થ પ્રજાકીય ધારાસભા—પાર્લામેન્ટ પણ થતો, પણ પ્રજાસત્તાક રાષ્ટ્રનું બંધારણ નામ 'સંઘ' બુદ્ધ સમયમાં જાણીતું હતું જાતકો, પાલિ ધર્મસૂત્રો, પાણિનિ ને પતંજલિની કૃતિએ તેમ જ મહાભારતમાં પણ આવા 'ગણો', 'સંઘો'ના વર્ણન વિપુલ પ્રમાણમાં છે આ લોકશાહી પ્રજાસત્તાક તંત્રની રાજકીય સંસ્થાઓ ઉપરથી જ બુદ્ધે પોતાના ધાર્મિક સંઘની રચના કરી હતી શાક્યોના પ્રજાસત્તાકમાંથી ઉદ્ભવેલા પોતાના રાજકીય વારસાનો ઉપયોગ કરી રાજકીય સંઘના ધોરણે મહાન ધાર્મિક સંઘનું બુદ્ધે લોકશાહી ધર્મચક્ર રચ્યું અને તેના પોતે બેતાજ રાજપ્રમુખ બન્યા આ 'સંઘ'માં ભિખ્ખુઓને શિસ્ત પાળવી પડતી હતી, કાયદા પાળવા પડતા હતા, ચૂંટણીઓ થતી, ગુનેગારોને શિક્ષા થતી; સંઘની મિલકતનો વહીવટ થતો આમ 'સંઘ' એક ધાર્મિક લોકશાહી બની ગયા; તેથી બુદ્ધધર્મની આવરદા લાંબી ચાલી

રાજકીય પ્રજાસત્તાક તંત્રોની શાસનપ્રણાલિના ગ્રંથો ઉપલબ્ધ નહીં હોવાથી તેના ધોરણે રચાયેલા ધાર્મિક સંઘોમાં ચાલતા વહીવટ ઉપરથી આપણને રાજકીય તંત્રનો વહીવટ જાણવા મળી શકે છે

ઉપરકથિત 'સંઘો', 'ગણો' પાણિનિ પતંજલિની વ્યાખ્યા પ્રમાણે રાજકીય એકમો હતા પાણિનિએ वाहिक (પંજાબ)ના શસ્ત્રોપજીવી (લશ્કરી) પ્રજાસત્તાકોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, જેમાં 'છ ત્રિગર્તો,' 'નવ યૌધેયો,' ઈ આવે છે 'ક્ષુદ્રકો' અને 'માલવો' સહિત તેમનાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યો, કાશ્મીર, પંજાબ, સરહદ (ગાંધાર, કંબોજ) અને સિંધ સુધી પથરાયેલાં હતાં આ લડાયક સંઘો સિવાય બીજા મદ્ર, વૃજિ, રાજન્ય, અંધક–વૃષ્ણિ, ભર્ગ વ. પ્રજાસત્તાકો અર્ધ–લશ્કરી હતા ઇતિહાસ-પુરાણમાં અંધક વૃષ્ણિઓ રાજા વગરના કહેવાયા છે, કારણ કે તેમની રાજ્યપદ્ધતિ રાજાવાદી નહોતી આ ઉપરાંત પૂર્વભારતમાં વજ્જીઓ, લિચ્છવિઓ, શાક્યો ઇ.નાં વિશાળ અને શક્તિશાળી પ્રજાસત્તાકો ગોરખપુરથી ભાગલપુર અને મગધની ઉત્તરે હિમાલયની તળેટી સુધી ફેલાયેલાં હતાં તેમાં ઉત્તરમાં શાક્યોની ગોરખપુર પ્રાન્તમાં કપિલવસ્તુ–રાજધાની હતી.

લિચ્છવિઓની રાજ્યધાની વૈશાલી (હાલ મુજફ્ફરપુર જિલ્લાનું બશાઢ) હતી. દરભંગા જિલ્લામાં વિદેહોની રાજધાની મિથિલા હતી. આ લિચ્છવિઓ અને વિદેહોથી સંયુક્ત રાજદ્વારી પ્રજાસત્તાક સંસ્થા (અં. લીગ) 'વજ્જીઓ'ના નામથી ઓળખાતી. આ 'વજ્જીઓ'ના પ્રદેશોથી દક્ષિણમાં વિસ્તરેલાં 'મલ્લો'નાં બે પ્રજાસત્તાક રાજ્યો હતાં. કોશાંબીના 'વત્સો'નું પડોશી રાજ્ય ભર્ગોનું હતુ. આ બધાંમાં વજ્જીઓ (લિચ્છવિઓ–વિદેહો) બહુ મહત્ત્વનાં હતાં. ભર્ગોનો ઉલ્લેખ મહાભારતમાં અને પાલિસાહિત્યમાં આવે છે. પશ્ચિમહિંદના 'યૌધેયો' માફક પૂર્વ હિંદનું તે પ્રધાન રાષ્ટ્ર (**जनपद**) હતું. પાછલા વખતમાં 'વત્સો' સાથે, સ્વત્વ રાખીને પણ ભર્ગોને ભળી જવું પડ્યું હતું.

બુદ્ધના શાકયોના પ્રજાસત્તાકની ધારાસભામાં સભ્યોની સંખ્યા ૫૦૦ની હતી. તે રાષ્ટ્રમાં એક પત્નીવ્રતનો કાયદો થયેલો હતો. ભારતની શ્રેષ્ઠતા જેમનાથી ખમાતી નથી એવા કેટલાક પશ્ચિમના વિદ્વાનો કહે છે તેમ આ બધાં રાષ્ટ્રો પછાત દેશો પેઠે જાતીય (અં ટ્રાઇબલ) નહોતાં, પણ રાજયની છત્રછાયા તળે આવેલાં રાજકીય એકમો હતાં. તેમાં ગમે તે બહારનો વસીને તેનું પ્રજાજન થઈ શકતો; એટલે જાતીય રાજયનો પ્રશ્ન જ કયાં રહ્યો ? આ વાતના અનેક પુરાવા મોજુદ પડ્યા છે.

ઉપર જણાવેલા પ્રજાસત્તાકોમાં મહત્ત્વનાં શાકયો, લિચ્છવિઓ ઇત્યાદિનો રાજ્યવહીવટ આદર્શ લોહશાહી ઢબે ચાલતો. તેમની ધારાસભા (પાર્લામેંટ) 'સંથાગાર' કહેવાતી. આમાં અનેક મહત્ત્વની દરખાસ્તો ચર્ચાયાના દાખલા છે. કોશલરાજની જીત પછી શાકયોએ દરવાજા ખુલ્લા કરવા સભાનો મત લીધો હતો. આવી સભાનો ચુંટાયેલો પ્રમુખ 'રાજ' ગ્રીકોના 'આર્કોન' અને રોમન 'કોંસલ' બરોબર હતો. બુદ્ધના પિતા શુદ્ધોદન આવા પ્રમુખ હતા. તેઓ ચૂંટાયા પૂર્વે સાધારણ શહેરી પેઠે 'શુદ્ધોદન' નામથી ઓળખાતા હતા. લિચ્છવિઓના પ્રજાસત્તાકમાં ત્રણ મુખ્ય શાસકો ચૂંટાતા–રાજ (પ્રમુખ), 'ઉપરાજ' (ઉપપ્રમુખ) અને સેનાપતિ. કોઈવાર 'ભંડાગારિક' (અં. ચેન્સલર ઑફ એક્સ્ચેકર) પણ ચૂંટાતો. લિચ્છવિઓની સરકાર ફરતા ત્રણ દુર્ગોથી રક્ષિત એવી વિશાળ ને સમૃદ્ધ વૈશાલીનગરીમાં કામ કરતી. સભ્યો સભામાં આવે ત્યારે શંખનાદ થતા. સભામાં રાજકીય, ખેતીવિષયક, વ્યાપારી, લશ્કરી વગેરે પ્રશ્નો ચર્ચાતા. સૌને મતસ્વાતંત્ર્ય અને વાણીસ્વાતંત્ર્ય હતાં. રાજાવાદી ગ્રંથોએ આની વિરુદ્ધ ટીકાઓ પણ કરી છે, તે તેનો પુરાવો છે.

આ પ્રજાસત્તાકનો પ્રમુખ 'રાજ' ન્યાયનો વડો પણ ગણાતો. ઘણીવાર બહારનો પણ ન્યાયનો વડો નીમાતો. નાગરિક સ્વાતંત્ર્યનું ચુસ્ત પાલન થતું. રાજ, ઉપરાજ અને સેનાપતિની સંમતિ સિવાય કોઈને ગુનેગાર ઠરાવાતો નહીં. દફતરોમાં પ્રમુખના ચુકાદાઓ, ગુનાઓ અને શિક્ષાઓની નોંધવહી રખાતી. **विनिच्च महमातो** (ન્યાયકચેરીઓ)માં ગુનાઓ, મુલકી દાવાઓ વગેરેના મુકદમા ચાલતા. **वोहारिको**—ધારાશાસ્ત્રીઓ અને ન્યાયાધીશો પાસે અપીલનાં કામ ચાલતાં. હાઇકોર્ટ જજો 'સૂત્રધારો' કહેવાતા. છેવટની અપીલ આઠ સભ્યોની કારોબારી સમિતિ (અં. કાઉન્સિલ) પાસે ચાલતી.

સંરક્ષણ અને વહીવટી અનુકૂળતા માટે પ્રજાસત્તાકો ઐચ્છિક જોડાણો (અં.લીગ) કરતા. આવી જ લીગ ઇંગ્લેન્ડે, જર્મની સાથે ૧૯૪૦માં સંધી કરતાં, ફ્રાન્સ સાથે કરવાની દરખાસ્ત કરી હતી. એવી જ રીતે સામ્રાજ્યવાદી આક્રમણ સામે લિચ્છવિઓ અને વિદેહોએ જોડાણ

કરી સામાન્ય નામ ‘ વજ્જીઓ ’ ધારણ કર્યું હતું આવી જોડાણસંસ્થા (અ ફેડરલ કાઉન્સિલ)માં દરેક સભ્યને સમાન મતાધિકાર રહેતો

સિકંદરની ચઢાઈ અને કૌટિલ્યના વખતમાં થયેલો મૌર્ય સામ્રાજ્યનો ઉદય, એમ બે જબરદસ્ત ફટકા સહન કર્યા છતાં ‘ વજ્જીઓ’ જેવાં શક્તિશાળી પ્રજાસત્તાકો ટકી રહ્યાં હતાં એમ ‘ અર્થશાસ્ત્ર ’ ઉપરથી જણાય છે આ પ્રજાસત્તાકો ‘ રાજ ’ (કૉન્સલ)વાળાં અને ‘રાજ’ વગરનાં હતાં, એમ સિક્કાઓ ઉપરથી જણાય છે પહેલા વર્ગનાં લિચ્છવિકો, વજ્જીઓ વગેરે હતાં બીજા ‘ રાજ ’ વગરનાં પશ્ચિમ હિંદનાં ‘ કામ્બોજો ’, ‘ સુરાષ્ટ્રો ’, ‘ ક્ષત્રિયો ’ વગેરે પ્રજાસત્તાકો લડાયક હતાં તેનો દરેક લડાયક નાગરિક યુદ્ધ ઉપરાંત ખાનગી ધંધાઓ, જેવા કે વેપાર, ઉદ્યોગ, ખેતી વગેરે કરતો બધાં જ પ્રજાસત્તાકો મજબૂત, સમૃદ્ધ અને સાધનવંત હતાં, કારણ કે તેમણે અદ્યતન રાષ્ટ્રો પેઠે જીવનનો સાર્વત્રિક વિકાસ સાધ્યો હતો

સિકંદર વખતના ગ્રીક તવારીખનવીસો સંખ્યાબંધ સ્વાયત્ત પ્રજાસત્તાકોનો ઉલ્લેખ કરે છે મેગેસ્થિનિસ પણ ભારતવર્ષની રાજ્યવ્યવસ્થા પ્રજાસત્તાક અને રાજસત્તાક એમ બે ભાગમાં વહેંચાયેલી નોંધે છે પંજાબમાં રાવિની પૂર્વે આવેલા કાથીઅનો (કઠો)નાં પ્રબળ પ્રજાસત્તાકમાં સ્ત્રીપુરુષો ઇચ્છાલગ્ન કરતાં સૌંદર્ય એ પ્રજાનું ખાસ લક્ષણ હતું સૌથી વધારે રૂપાળા મનુષ્યને ‘ રાજ ’ પ્રમુખ ચૂંટાવાની તક વધારે મળતી, એમ ગ્રીકો નોંધે છે સંધિ માટે આવેલા ક્ષુદ્રકો-માલવોનાં ૧૦૦ જેટલા પ્રતિનિધિઓનું સિકંદરે બાદશાહી સ્વાગત કર્યું હતું તેઓ રૂપાળા, કદાવર, ઊંચા અને ગૌરવવંત હતા કસબી પાલવવાળાં વસ્ત્રોમાં શોભતા, રથમાં બેસીને તેઓ જ્યારે આવ્યા ત્યારે ગ્રીકો તેમને જોઈ છક થઈ ગયા હતા આ બધાં પ્રજાસત્તાકોનાં વીરત્વ, સ્વતંત્રતાપ્રેમ, યુદ્ધકૌશલ્ય ઇત્યાદિએ ગ્રીકોની ઉપર ઊંડી છાપ પાડી હતી. આ રાજ્યો ખૂબ માતબર હતાં લોકો એક રસોડે જમતા ગુલામીની પ્રથાને તો તેઓએ નાબૂદ જ કરી હતી લડાયક હોવા છતાં તેઓ યુદ્ધખોરીને નાપસંદ કરતા

બીજી વિગતો સાથે ગ્રીકો આ પ્રજાસત્તાકોનાં રાજ્યબંધારણનું વર્ણન આપવાનું ભૂલ્યા નથી. તેઓના કહેવા મુજબ પ્રજાસત્તાકો ચૂંટણીની પ્રથા અનુસાર ધારાસભાના પ્રતિનિધિઓ ચૂંટતા સંતાનોની માલિકી લગભગ રાજ્યની જ ગણાતી ભાવિ નાગરિકના ઉછેર માટે, રાજ્ય કાળજી લેતું વ્યક્તિનું જીવન રાજ્ય માટે જ હતું રાજ્ય માટે વ્યક્તિએ ફના થઈ જવાનું હતું રાજસભાનાં બે ગૃહ હતાં વડેરાઓની બનેલી કારોબારી સમિતિ હતી અને બીજી સામાન્ય સભા હતી. કેટલાંકમાં સામાન્ય સભા જ સર્વ કાર્યોમાં સત્તાધીશ રહે એવી પ્રથા હતી.

પ્રજાસત્તાકોના ગણરાજ્ય, દ્વૈરાજ્ય, અરાજક વગેરે પદ્ધતિઓના અખતરાઓ વિષે ઐતરેય બ્રાહ્મણો જેવા પ્રાચીન સાધનોમાંથી માહિતી મળી આવે છે અરાજકોમાં નામ પ્રમાણે નામનો પણ ‘ રાજ ’ કે શાસક હતો જ નહીં આનો અર્થ અંગ્રેજીમાં જેને એનાર્કી કહીએ છીએ તે નહોતો, પણ તે એક વિશિષ્ટ પ્રકારના બંધારણપૂર્વકનું રાજ્ય જ હતું, જેમાં માત્ર કાયદો શાસક હતો *

પ્રજાસત્તાકોની રાજસભાઓમાં કામકાજ શી રીતે ચાલતું હતું તેની માહિતી સ્વતંત્ર ગ્રંથોમાંથી મળી શકતી નથી સંભવ છે, કે તેના ગ્રંથો નષ્ટ થઈ ગયા હોય પણ તે

---

* મહાભારત–શાંતિપર્વ

પ્રજાસત્તાક સંઘો ઉપરથી રચાયેલા ધાર્મિક સંઘોના કામકાજ ઉપરથી તેમના કામકાજનો પણ ચોક્કસ ખ્યાલ આવી શકે એમ ઉપર કહેવાઈ ગયું જ છે; તેથી આ કામકાજની પ્રણાલિનું ઊડતું અવલોકન કરવાનુ શકય છે.

પ્રજાસત્તાક સંઘોનું કામકાજ ઉત્તમ વ્યવસ્થાથી થતું. સભાગૃહમાં સભ્યોની બેઠકોની ગોઠવણી કરવા 'પ્રજ્ઞાપક' સંજ્ઞાવાળો ખાસ અમલદાર નીમાતો. ચૂંટાયેલા સભ્યો અધિવેશન દરમિયાન આ બેઠકો ઉપર સ્થાન લેતા. મંત્રણાની દરખાસ્ત (णत्ति=ज्ञप्ति, अं. મોશન) એક સભ્ય મૂકતો. આ પછી ઠરાવ (પ્રતિજ્ઞા) મુકાતો. ઠરાવની તરફેણ કરનારા મૌન રહેતા. વિરુદ્ધના દલીલો સહિત ભાષણ કરતા. ઠરાવ ત્રણ વાર બોલાતો. સભામાં 'કોરમ'નો નિયમ ચુસ્તતાથી પળાતો. નિશ્ચિત સંખ્યાની હાજરી વગર ઠરાવ ગેરકાયદે ગણાતો. 'કોરમ'ની ગણતરી કરવા ખાસ જવાબદારીવાળો અધિકારી '**गणपुरक**' નીમાતો. વોટ–મત માટે 'છંદ' શબ્દ વપરાતો. છંદનો અર્થ જ 'સ્વતંત્રતા'–'સ્વતંત્ર' એવો થાય છે. મંદવાડ ઈત્યાદિ અનિવાર્ય કારણોથી ગેરહાજર રહેલા સભ્યોના મત કાળજીપૂર્વક ભેગા કરાતા. બેલટ વોટિંગ–મત પત્રિકા દ્વારા બહુમતિ નક્કી કરવાની પ્રથા હતી.

"બહુતર" (બહુમતિ માટે પર્યાય શબ્દ) પ્રમાણે ઠરાવ પસાર થતો. મતપત્રિકા–વોટિંગ ટિકિટોનું નામ 'શલાકા' હતું. 'શલાકા' એટલે લાકડાની અણીદાર જુદાજુદા રંગની વપરાતી નાનકડી સોટીઓ. 'શલાકાગ્રાહક' નામનો ચૂંટાયેલો સભ્ય મત લેતો. જાહેર રીતે યા ખાનગીમાં મતદાન થતું. 'શલાકાગ્રાહક' જુદાજુદા અભિપ્રાયવાળા સભ્યની જુદાજુદા રંગની શલાકાઓમાંથી લેવા મત આપનારને સુચવતો. આ પછી ઠરાવ અફર ગણાતો. અસંબદ્ધ ભાષણો ઠપકાપાત્ર ગણાતાં. સભાગૃહમાં પોતાની બેઠકોમાં સતત બેસી રહી સભાના કામકાજની નોંધ લેનાર નોંધણી અધિકારીઓ પણ નીમાતા. 'જાતકો' મુજબ સામાન્ય મતગણતરીથી રાજપ્રમુખ વગેરે ચૂંટાતા.

આમ ઈ. પૂ. ૧૦૦૦થી ઈ. સ. ૬૦૦ સુધીના અત્યંત પ્રાચીન સમયમાં પ્રજાસત્તાક રાષ્ટ્રોવાળો હિંદદેશ રાજ્યબંધારણમાં કેટલો પ્રગતિશીલ હશે, તેનો કંઈક ખ્યાલ આવી શકે છે. કાયદા અને બંધારણના પારિભાષિક શબ્દો મત=છંદ, બહુતર=બહુમતિ, શલાકા=વોટિંગ ટિકિટ, સામાન્ય ગણછંદ=રેફરેન્ડમ વગેરે બતાવે છે, કે તે સમય અગાઉ સદીઓથી આ રૂઢ શબ્દરચના પ્રચલિત બની હશે અને પ્રજાના રાજદ્વારી ડહાપણનું ધોરણ ખૂબ ઊંચુ રહ્યું હશે.

હવે આ લોકશાહી પ્રજાસત્તાકોની ન્યાયપદ્ધતિનું ઝડપી અવલોકન અસ્થાને નહીં ગણાય. તે રાષ્ટ્રોમાં ન્યાય અને કારોબારીખાતાં અલગ હતાં. તેના રાજકુલોના ન્યાયાલયોમાં ૮ કુલિકો ફોજદારી ગુનાઓ તપાસતા: તેની અપીલ ત્રણ કચેરીઓ(લોકસભાની)માં થતી. ગણાધીશોથી આગળ ઉપરાજ અને રાજ સુધીની અપીલો થતી. ઔદ્યોગિક મહાજનો (अं. ગીલ્ડ્ઝ)ને પણ મુકદ્દમાઓ ચલાવવાની સત્તા હતી. તેની અપીલ ગણકચેરીમાં થઈ શકતી. ગ્રીક લેખકો પ્રજાસત્તાકોની ન્યાયપદ્ધતિનાં ભારોભાર વખાણ કરે છે. લિચ્છવિઓ તો મુકદ્દમાઓની નોંધવહીઓ પણ રાખતા. તેનો પારિભાષિક શબ્દ 'સમય' છે. સમય એટલે પસાર થયેલો ઠરાવ.

પ્રજાસત્તાકોમાંથી કેટલાક વેપારીઓ રાજકીય ઊથલપાથલ દરમ્યાન દક્ષિણમાં પહોંચ્યા ત્યારે ત્યાંના રાજાએ ઉત્તર હિંદની રાજ્યપદ્ધતિ વિષે પ્રશ્ન કર્યો હતો. ત્યારે તેઓએ કહ્યું હતું: 'કેટલાંક રાજ્યો રાજાવાદી છે, કેટલાંક પ્રજા-

સત્તાક છે' એ પ્રજાસત્તાકનું નિશ્ચિત સૂચન બહુ જ મહત્ત્વનું મનાય છે. એ પ્રજાસત્તાક પદ્ધતિના એક યુગપર્યંતના અમલે પ્રાચીન હિંદની અદ્યતન ટબ જેવી અનોખી સંસ્કૃતિ પુરવાર કરી છે. એ પ્રજાસત્તાકોમાં રાજબંધારણ, કાયદા, ન્યાય, શિસ્ત, સ્વાતંત્ર્યપ્રેમ, નાણાંવહીવટ, ઉદ્યોગ, ખેતીવાડી, લશ્કરીપ્રથા, શૌર્ય, સૌંદર્યપ્રેમ, કલાપ્રેમ, જ્ઞાન, સંસ્કાર વગેરે અનેક ગુણ પૂરબહારમાં ખીલેલા હતા. આના પ્રાચીન ગ્રીક જેવી નિપક્ષણ મજાના લેખકો આપી છે.

એમ છતાં લિચ્છવિઓ, યૌધેયો, માલવો ઇત્યાદિ સિવાયનાં પ્રજાસત્તાકોના વિસ્તાર બહુ નાના રહેવાથી અને હરીફાઈ, ઈર્ષા, કુસંપ વગેરેને લીધે આંતરિક કલહ થવાથી તેમનું અસ્તિત્વ સામ્રાજ્યો નાબૂદ કરી શક્યાં. શકો વગેરેના આક્રમણના દબાણથી પંજાબ બાજુનાં કેટલાંક સ્વતંત્રતાપ્રિય અને લડાયક પ્રજાસત્તાકોએ રાજપૂતાનાની શુષ્ક ભૂમિમાં જઈને પણ પોતાની સ્વતંત્રતા નભાવી રાખી હતી. તેવામાં 'પુષ્યમિત્રો'ના પ્રજાસત્તાકે ગુપ્તવંશનું સામ્રાજ્ય સ્થાપવામાં સંગીન મદદ કરેલી. વળી તે વંશ સાથે તેમનો અથડામણ પણ થયેલી. કુમારગુપ્તને યુદ્ધમાં હરાવ્યો હતો. તેના પુત્ર સ્કંદગુપ્તને હાથે પરાજિત થતાં પહેલાં તેને તેણે બહુ [illegible] હતી. જો સ્કંદગુપ્તે જરા પીછેહઠ કરી હોત તો 'પુષ્યમિત્રો' છેક પાટલિપુત્ર પહોંચી જાત. તેમ થયું હોત તો હિંદનો ઇતિહાસ જુદો જ લખાયો હોત; કદાચ આખું હિંદ એક મહાપ્રજાસત્તાક તરીકે ફેરવાયું હોત. પણ 'જનગણમન અધિનાયક' ભારતના ભાગ્યવિધાતાની ઇચ્છા જુદી જ હશે. યુગોથી સ્વતંત્ર રાજ્યબંધારણીય અખતરાઓ કરનાર અને કૌટિલ્ય જેવા મુત્સદ્દીઓ પેદા કરનાર હિંદ ભલે ત્યારબાદ થોડી સદીઓ સુધી પ્રગતિ કરતું અટકી ગયું અને અંધકારમાં રહી ગયું, પણ યોગ્ય દેશકાળ પ્રાપ્ત થતાં જ પાછું એક વિશાળ રાષ્ટ્રનું લોકશાહી ઢબે શાસન કરવા સમર્થ બની તેણે એક મહાપ્રજાસત્તાકનો નવો અવતાર ધારણ કર્યો અને જગતને આશ્ચર્યચકિત કર્યું. આ અત્યંત પ્રાચીન સંસ્કૃતિવાળી પીઢ પ્રજા વળી પશ્ચિમ મલિન ટબની 'ભેરીઘોષ'ને બદલે 'ધર્મઘોષ' કરનારી, જગતમાં અદ્વિતીય અને વિશ્વશાંતિની સર્જક એવી સર્વોદયી લોકશાહી સિદ્ધ કરશે એવી આશા રાખવાનો દરેક ભારતવાસીને હક છે. આપણા અશોકસ્તંભના સિંહોની મુદ્રા, ચક્રનો ધ્વજ, તાજેતરનો 'સત્યમેવ જયતે'નો રાજકીય મુદ્રાલેખ અને છેલ્લે અર્વાચીન બુદ્ધ–ગાંધીજીની સંસ્કૃતિ જેનામાં સાક્ષાત થઈ છે તેવા પંડિતજી આવા પ્રજાસત્તાકના સ્વપ્નના પ્રતીક છે. પ્રભુ એ સ્વપ્ન જલદી સિદ્ધ કરો! ×

× 1 'Ancient Hindu Polity' by Narendranath Law 2 Hindu Polity' by Jayaswal Kautilya's 'Artha shastra' મહાભારત (શાંતિપર્વ ૬૦) વગેરે અભ્યાસગ્રંથોને આધારે

★

બે મિત્રો વચ્ચે સ્ત્રી-પુરુષની જરૂરિયાતો વિષે વાતચીત થતી હતી. એકે પૂછ્યું:

'સ્ત્રી અને પુરુષની જરૂરિયાતોમાં ઘણો મોટો તફાવત હોય એમ હું માનતો નથી. તમે?'

'છે જ. ઘણો તફાવત છે. પોતે મેળવી શકે એટલું પુરુષ મેળવવા માગે છે.'

'અને સ્ત્રી?'

'અને સ્ત્રી' પેલાએ જવાબ દીધો, 'પોતે ન મેળવી શકે એમ હોય તે બધું.'

×

એક કાલ્પનિક પ્રવાસ

આગ્રાથી કાશ્મીર

*

અધ્યા. મનસુખલાલ ઝવેરી

એમ. એ.

કોઈ પણ પ્રવાસનો ઉદ્દેશ તે સ્થળના સૃષ્ટિસૌંદર્ય ઉપરાંત ઐતિહાસિક, ભૌગોલિક તથા સાંસ્કૃતિક દર્શનનો હોય છે. પ્રવાસી જો કવિ હોય, તત્ત્વજ્ઞ હોય ને ઇતિહાસપ્રેમી હોય તો એના સહપંથી બનવામાં આપણને ય કોઈ ઓર આનંદ પડે છે. સુંદર ગુલાબના પુષ્પ જેવું મનોહર કાશ્મીર ગઈ કાલની યુદ્ધની તોપોના બળબળતા ગોળાનું ભોગ બન્યાથી આજે તો થોડીક સુંદરતા કદાચ ખોઈ બેઠું હશે. આગ્રાથી કાશ્મીર સુધીના મોગલ બાદશાહતની જાહોજલાલીના અવશેષ સમા માર્ગનું ને હિંદના નંદનવન કાશ્મીરનું લેખકે ખૂબ જ રોચક રીતે અહીં દર્શન કરાવ્યું છે. આ પ્રવાસવર્ણનની ખાસ ખૂબી તો એની કાલ્પનિકતામાં છે.

તે વખતે હું હતો તો બાર જ વરસનો, પણ તે દિવસની વિગત મને રજેરજ યાદ છે. બપોરે દરબારમાંથી બાબા આવ્યા. મેશાં મને જોઈને હસુહસું થતી એમની આંખો તે દિવસે જરા વધારે હસી રહી. મારા ગાલ પર લાડની ટપલી મારી એ સીધા ગયા જનાનામાં. મને ય એટલું તો સમજાઈ ગયું હતું કે બાબા આજ આનંદમાં છે; એટલે હું ય તેમની પાછળપાછળ ગયો.

પાઘડી અમ્મીના હાથમાં મૂકતાં બાબાએ કહ્યું: ''આજ ત્રીજ થઈ, સાતમે દિવસે આપણે નીકળવાનું.'

'સાતમે દિવસે...દશેરાને દિવસે—' અમ્મી બોલી ત્યાં વચમાં જ 'બાબા બોલી ઊઠ્યા, 'આજે સવારે જ જહાંપનાહે મને ફરમાવ્યુ કે બાલુંદખાન, કાશ્મીરની તૈયારી કરો. દશેરાને રોજ આપણે ઊપડીએ છીએ.'

મારા બાબા આલંપનાહ બાદશાહ જહાંગીરના અંગત મંત્રી હતા ને લહિયા યે હતા. એટલે જ્યાં બાદશાહ સલામત ત્યાં મારા બાબા. બાબાની સાથે અમારે ય કાશ્મીર જવાનું નક્કી થયું, ને મારું મન તો કાશ્મીરના ખ્વાબોથી જ ઊભરાઈ ગયુ.

દિવસે હું અમ્મી પાસેથી કાશ્મીરની વાતો સાંભળતાં ધરાતો જ પછ્ય. મારું બાળક મન અખૂટ રસથી ને કુઠપકથી કાશ્મીરની ઊંચી ને ભૂરી ગિરિમાળાઓ, ઊંડી ને હરિયાળી ખીણો, એનાં સરોવરો ને નદીઓ, એનાં ઝાડ, પાન ને ફૂલના ગાલીચાઓની વાતો સાંભળી રહેતું ને રાત્રે સ્વપ્નમાં હું શિકારામાં બેસી જેલમના જળમાં સહેલગાહે પહોંચી જતો.

રવાના થવાની આગલી રાત્રે મેં મટકું યે માર્યું નહિ. ક્યારે સવાર પડે, ક્યારે તૈયાર થાઉં, ક્યારે સૌ બહાર નીકળીએ એના વિચારમાં મારી આંખો જ મળી નહિ.

ને સવારે, અનારનાં ફૂલ જેવી મારી આંખો જોતાંવેંત જ અમ્મી સાચી વાત જાણી ગઈ. મને કહે: 'તને મૂકીને તો અમે ચાલ્યાં ન જાતને બાબા!'

દશેરાનો દિવસ એટલે સવારે હાથીઓ ને ઘોડાઓની પૂજા કરવામાં આવી. ગરીબગુરબાંઓને ખેરાત કરવામાં આવી. અમારા ઉત્સાહનો પાર નહોતો.

અમે રવાના થયા. હાથી, ઊંટ ને ઘોડા; ખચ્ચર ને ગધેડાં; પાલખીઓ ને ગાડાંની કતારનો છેડો જ દેખાતો નહોતો. શાહાનશાહ જહાંગીરનો રસાલો એટલે માણસોની યે કમીના શી હોય? શાહી જનાનો ને અમીરો ને ઉમરાવો, ખાનસામા, ભિસ્તી ને બબરચી, બાંદીઓ ને ગુલામો, સેંકડોની સંખ્યામાં સામેલ હતાં. સાથે ઉસ્તાદો હતા ને નાજની-

ઓ હતી, શાયરો હતા ને ફોજના આદમીઓ યે હતા રસાલામાં અત્તર વેચનાર અત્તરિયા હતા, હલવાઈઓ ને મોદી હતા, ધોબી હતા ને દરજી હતા, હજામ ને કુંભાર હતા, મોચી ને વણકર હતા—જાણે સારું યે આગ્રા શહેર કાશ્મીર જવા ન ઊપડ્યું હોય!

સવારનો પવન ને જમનાનો કાંઠો, શાહી મહેલાતોનો દમામ ને વિશાળ રસ્તાની બંને બાજુએ ઝૂકી પડતાં ઝાડોની ઘટાઓ, વિશાળ હરિયાળાં મેદાનો ને ઊંડું ભૂરું આકાશ, રંગરંગનાં પંખીઓ ને તેમનું સુરીલું સંગીત સાચે જ, સ્વર્ગ આનાથી જુદું મઠરનું ન હોઈ શકે!

આગ્રાથી થોડે દૂર સિકંદરા પાસે અમે જરા થોભ્યા સિકંદરમાં બાદશાહ સલામતના બાબાજાન અકબરશાહની કબર બાદશાહ સલામતે કબર પર ફૂલ ચડાવ્યાં, દુવા ગુજારી, ગરીબગુરબાંઓને દાન આપ્યાં અને અમે આગળ ચાલ્યા

આખો રસ્તો ઘણો સુંદર ને મોટો હતો રસ્તાની બન્ને બાજુએ ઘટાદાર ઝાડો ઝૂકી રહ્યાં હતાં પાંચપાંચ છછ માઈલે મુસાફરોને ઊતરવા માટે ધર્મશાળાઓ આવતી, ને તરસ્યાની તરસ છિપાવવા કૂવા આવતા મારા બાબાએ કહ્યું કે આગ્રાથી છેક લાહોર સુધી આ જાતની સડક તૈયાર થઈ રહી છે

પાંચેક કોસ ચાલ્યા પછી અમારા કાફલાએ બપોરનો મુકામ કર્યો બધા જમ્યા બધા જરા આડે પડખે થયા અમે છોકરાઓ તો સૂઈએ જ શાના? બાબા જાગી ન જાય તેવી રીતે હળવે પગલે અમે બહાર નીકળી ગયા, ને નદીના કિનારા પર પથરાયેલ અમારા કાફલામાં ઘૂમી આવ્યા નદીનું પાણી ધીમેધીમે વહેતું હતું ને કિનારાપરનાં ઝાડ ધીમેધીમે ડોલી રહ્યાં હતાં

ત્યાં 'પરવીઝબબા, ચલો તો', અમ્મા બુલાતી' કહી બાંદી મને બોલાવવા આવી હું અમ્મા પાસે ગયો

'આટલા તાપમાં બહાર જવાય, બેટા?' અમ્મીએ મીઠાશથી મને પૂછ્યું

'અમે તો છાંયડામાં રમતા'તા, અમ્મી!' મેં કહ્યું

'પણ જરા આરામ તો કર, બેટા! રાતઆખીનો ઉજાગરો છે, થાક લાગ્યો હશે!'

'થાક? થાક તો ઓ પેલો પવન લઈ ગયો, અમ્મી!'

—અને અમ્મી મારી સામે જોઈ રહી. એની આંખોમાં એ હાસ્ય-હતું, જે મારી અમ્મી સિવાય બીજી કોઈ ઓરતની આંખમાં મેં જોયું નથી

સૂર્ય નમવા લાગ્યો. કાફલામાં ફરી સળવળાટ શરૂ થયો ડેરા ઊપડ્યા અમે રવાના થયા હિંદુસ્તાનના વિશાળ મેદાનોમાં થઈને આવતો પવન ખુશનુમ લાગતો હતો બપોરના તાપથી બચવા ગાડાઓમાં ભરાઈને બેસી ગયેલાં પંખીઓ ઊડવા ને ગાવા લાગ્યાં હતાં. અમારો કાફલો તાજોમાજો થઈને ચાલતો હતો

અમે મથુરા-વૃંદાવન પહોંચ્યા ત્યારે સાંજના રંગોની રોનક આસમાનમાં ફેલાઈ ગઈ હતી, ને પંખીઓની રંગબેરંગી પાંખ પર આથમતા સૂરજનાં કિરણો રમતાં હતાં

કાફલાએ ત્યાં મુકામ કર્યો. રાવટીઓ નંખાઈ, તંબૂ તણાયા જાણે કે નાનું એવું નગર જ રચાઈ ગયું એમાં શેરીઓ હતી ગલીકૂંચીઓ હતી, રસ્તા હતા એમાં બજાર પણ હતી ને દવાખાનાં યે હતાં

મુકામ નંખાયો કે રાવટીઓની બહાર ઓરતોએ રસોઈ કરવા માટે ચૂલા સળગાવ્યા સાઈસો ઘોડાઓને માલિસ કરવા માટે નદી કાંઠે લઈ ગયા મહાવતો હાથીઓને નીરણ-

પૂરો કરવામાં પડ્યા. બાબા હાથ-મોં ધોઈ જહાંપનાહ પાસે ગયા.

'અમ્મી, આગ્રામાં તો ઠીક પણ મુસાફરીમાં યે બાબા બાદશાહ સલામત પાસે આખો દિવસ કેમ રહે છે?' મેં પૂછ્યું.

અમ્મીએ જવાબ આપ્યો, 'બાદશાહ સલામતને કેટલું કામ રહે છે તે તું જાણે છે, બાબા? મુસાફરીમાં યે જહાંપનાહને આરામ ક્યાં છે? તારા બાબા કહેતા હતા કે આજે ઇરાનથી કોઈ એલચી આવવાનો છે. એને સૂચનાઓ આપીને અલાહાબાદ મોકલવાનો છે. દખ્ખણમાં પેલો મલીકંબર છે તે તોફાન કર્યા જ કરે છે. એના સમાચાર જાસૂસે જહાંપનાહને રસ્તામાં આપ્યા, એટલે એનો બંદોબસ્ત પાછો કરવાનો...'

'તે આ બધું જહાંપનાહ કરે?' મેં પૂછ્યું.

'ત્યારે કોણ કરે? બાબા! રાજા કંઈ અમથું થવાય છે? તારા બાબા કહેતા હતા કે આપણો મુકામ અહીં છ-સાત દિવસનો છે. તેમાં કેટલા બધા માણસો જહાંપનાહને મળવા આવશે! કાબુલથી ને બંગાલથી, અમદાવાદથી ને સિંધથી ખાતમીદારો આવ્યા કરે છે. એ સૌને મળવું, એમની પાસેથી વાત જાણવી, હુકમો ફરમાવવા-આ બધું કંઈ બચ્ચાંના ખેલ છે, બેટા? અને આટલું ઓછું હોય તેમ જહાંપનાહ વળી સાધુઓ, ફકીરો, મૌલવીઓ વગેરેને મળે. તેમની સાથે ચર્ચા કરે. એટલે કામ તો રહે ને?'

અને અમ્મીની વાત ખોટી નહોતી. અમે સાત રોજ મથુરા રહ્યા તે દરમ્યાન રોજ સાંજે જહાંપનાહ એક હિંદુ ગોસાઈને ત્યાં જતા. બાદશાહ સલામત જાતે ઊઠીને કોઈને ઘેર જાય એ જોઈને અમારી નવાઈનો પાર રહેતો નહિ. પણ મારા બાબા કહેતા કે 'એ જગદ્રૂપ ગોસાઈ પર બાદશાહ સલામતની ભારે મહેરબાની છે.'

મથુરાથી અમે દિલ્હી ગયાં. અમારો રોજનો શિરસ્તો એવો કે સવારે રવાના થવું, બપોરે મુકામ કરવો; ખાઇપરવારી, આરામ લઈ, બપોર નમ્યે ફરી મજલ શરૂ કરવી. સાંજ પડચે ફરી કોઈ સરસ જગ્યાએ મુકામ કરવો. પુરુષો કામ કરે, ઓરતો રસોઈ કરે, છોકરાંઓ રમે ને ભમે.

રસ્તામાં ટેકરીઓની ધાર આવે. નદીઓ ને નાળાં આવે. લીલાંછમ ખેતરો આવે. નાનાંનાનાં ગામડાં આવે. મોટાંમોટાં શહેરો યે આવે.

અમારો કાફલો ટેકરીઓ હોય તો વટી જાય, નદીનાળાં આવે તેને તરી જાય, ખેતરો ને મેદાનોને વટાવતો જાય, ગામડાંના લોકો એને જોવા માટે ટોળે મળે. શહેરની આસપાસમાં મુકામ હોય તો કેટલા ય વળી શહેરની બજારોમાં લટાર મારી આવે.

હંમેશાં અમારું આમ ચાલતું. રોજ નવું-નવું જોવા મળે એમાં દિવસો ક્યાં ઊડી જતા એની ખબર જ ન પડતી. એવામાં એક દિવસ એવું બન્યું કે દિલ્હી પછી અમારા કાફલાએ રાતવાસો કરવા મુકામ કર્યો.

હમેશની જેમ રાવટીઓ નંખાઈ. રસોઈ શરૂ થઇ. હું લટાર મારવા નીકળ્યો. અંધારું થતું જતુ હતુ. ચૂલામાંથી નીકળતા ધુમાડાને લીધે કશું સૂઝતું નહોતું. ધુમાડો મારી આંખોમાં ભરાયો ને આંખો બળવા લાગી. આંખો ચોળતો હું અમારા તંબૂ તરફ જવા લાગ્યો. ત્યાં ઓચિંતો મને કોઈ તંબૂનો ખીલો વાગ્યો. 'અમ્મી' કરતો કને હું ગોથું ખાઈ ગયો. મારો ઘૂંટણ ભાગ્યો ને મારાં કપડાં લોહીથી ખરડાઈ ગયાં.

અમારા તંબૂ તરફ જવા મેં ફાંફાં માર્યાં;

પણ તબૂ શો? ને વાત શી? હુ ભૂલો પડી ગયો થોડીવાર તો મે હિમત ટકાવી રાખી, પણ અંતે મારાથી 'અમ્મી' કહીને બૂમ પડાઈ ગઈ 'અમ્મી' સામેથી અવાજ આવ્યો મે ફરી બૂમ મારી 'અમ્મી, અમ્મી, અમ્મી' સામેથી ફરી અવાજ આવ્યો 'અમ્મી, અમ્મી, અમ્મી' હુ ચમક્યો, મે ફરી બૂમ મારી 'અમ્મી ઇઇઇ' સામેથી ફરી અવાજ આવ્યો 'અમ્મી ઇઇઇ.' 'કોણ છે?' હુ ચિડાયો.

'કોણ છે? અમ્મી ઇઇઇઇ' સામેથી કોઈએ મારા ચાળા પાડ્યા હુ વધારે ચિડાયો. ક્રોધમા ને ક્રોધમાં મારાથી રડી દેવાયુ 'એ એ એ એ' 'એ એ એ એ . હા! હા! હા! હા!'—એમ મારા ચાળા પાડીને ખડખડાટ હસતી એક છોકરી મારી પાસે આવી 'કેમ રડે છે?' એણે મને પૂછ્યુ

'મારી અમ્મી મારો તબૂ' મારાથી વધારે બોલાયું નહિ. 'ભૂલો પડી ગયો છે કે?' એણે પૂછ્યુ ત્યા તો પાસેના તાપણાના અજવાળામા એનુ ધ્યાન મારા ઘૂટણ પર પડ્યુ 'અરે! અરે! આ શુ? આટલુ બધુ વાગ્યુ ક્યાંથી? આટલું બધું? ચાલ' એણે કહ્યુ

અને અમે તેના તબૂમા ગયા એની આએ મારો પગ ધોયો પાટો બાંધ્યો મારી વેદના જરા ઓછી થઇ 'રોશન, બેટા, હમણા તારા બાબા આવશે એટલે પરવીઝને મૂકી આવશે ત્યાસુધી તમે વાતો કરો પરવીઝને દ્રાક્ષ ને જરદાલુ આપ'

'પરવીઝને દ્રાક્ષ અને જરદાલુ, તો મને શુ?' રૂપાની રણકતી ઘટડી જેવા સૂરે હસતાંહસતાં એણે પૂછ્યુ

'તુ ય લેજે જરદાલુ, થયુ?'

'એ તો મારા ભાગના, પણ ઇનામનું શું?'

'ઇનામમા ધપ્પો ખાઈશ હવે?'

અને માદીકરીના હાસ્યથી આખો તબૂ ભરાઈ ગયો

અમે—રોશન અને હુ—ખાતાખાતા વાતે વળગ્યાં મે એને વાતવાતમા પૂછ્યુ

'તે આગ્રા જોયુ છે, રોશન?'

'નહી ત્યારે? અમે ત્યા જ રહીએ છીએ ને?'

'આગ્રા તને ગમે છે?'

'જરા ય નહિ'

'કેમ? આગ્રાના બગીચા, જમનાનો કિનારો, શહેરના બજારો'

'એમા તે શું જોવા જેવુ છે, ધૂળ? મને તો આગ્રા દીઠે ય ગમતુ નથી આખો દિવસ તાપમા બફાઇ મરીએ ને શિયાળો હોય તો ટાઢમા થીજી જઈએ. એના કરતા તો અમારુ કાબુલ સાત સારુ' એ વચમા જ બોલી

'પણ બાદશાહ સલામતનો મહેલ તે જોયો છે, રોશન?'

'ના'

'ત્યારે આગ્રા તે જોયુ જ નથી.'

'એમ કેમ, પરવીઝ?'

'નહિ ત્યારે? બાદશાહ સલામતનો મહેલ કેવો છે તે જાણુ છે? મોટામોટા દીવાનખાના ઊંચીઊંચી અગાશી ને રૂપાળા-રૂપાળા ઝરૂખા નાહવાના હોજમા જમનાનુ પાણી સીધેસીધુ આવે ને પાણીયે અત્તરની વાસથી મહેકમહેક થઈ રહેતુ હોય સુખડના બારીબારણા'

'સાચેજ, પરવીઝ'—રોશન નવાઈ પામતી હતી.

'ત્યારે? હીરા ને મોતી અને માણેક ને પાનાથી જડેલી ભીંતો—સંગેમરમરની ફરસબંદી ને શિયાળામા હૂફ અને ઉનાળામાં ટાઢક'

'પરવીઝ!'

'હા, હું તને એની શી વાત કહું, રોશન ? એની કરામત તું જુએ તો મોંમાં આંગળી નાખી જાય. એનાં ચિત્રોના રંગ પાસે આસમાનના રંગો રદ છે. ને એની કારીગરીનો જોટો દુનિયામાં યે નહિ મળે.'

રોશન આશ્ચર્યથી આંખો ફાડીને આ બધું સાંભળી રહી હતી. હું ખીલ્યો હતો. મેં આગળ ચલાવ્યુ:

'બાદશાહ સલામત પાસે એવા વણકરો છે, રોશન ! જેણે વણેલી એક આખી સાડી એક નાનકડી ડબ્બીમાં સમાઈ જાય. ને એક ઊભેલો હાથી આખેઆખો ઢંકાઈ જાય એટલું કાપડ માત્ર મૂઠીમાં જ સમાઈ જાય.'

'સાચી વાત, પરવીઝ ?'

'જુઠ્ઠી ત્યારે ? તેમાં વળી હમણાં એક પરદેશી આવ્યો છે. એણે બાદશાહ સલામતને કંઈ ભેટસોગાદ ધરી છે, કંઈ ભેટસોગાદ ! જરી કિનખાબનાં થાન ને બંદૂક ને ગાડી... એનું નામ ફિરંગી.'

'ફિરંગી ?' રોશને પૂછ્યું.

'હા. એ દૂરદૂરના દરિયા ઊતરીને આવ્યો છે.'

'દરિયા ? દરિયો કેવો હોય ?'

'મેંય જોયો નથી, પણ મારા બાબા કહેતા હતા કે દરિયામાં તો પાણી જ પાણી હોય; ને એ પાછું ખારુંખારું ઉસ જેવું હોય. એ એટલો મોટો ને ઊંડો હોય છે કે તેમાં આખી દુનિયા ગાયબ થઈ જાય.'

'બાપ રે ! તેં એ ફિરંગીને જોયો છે ?'

'હા એકવાર, દરબારમાં.'

'એ કેવો હોય ?'

'આપણા જેવો જ. માત્ર આપણા કરતાં એનો રંગ કંઈક જુદો.'

'મેં એને જોયો નથી.'

'મારા બાબાને કહીશ; એ આપણને બતાવશે.' મેં કહ્યું.

'પણ અમે કાબુલ ચાલ્યાં ગયાં હોઈશું તો ?' એણે પૂછ્યું.

'કાબુલ ? કેમ ?'

'મારા બાબા કહેતા હતા કે ઘણાં વરસ થયાં ઘેર ગયાં નથી તે જઈ આવીએ.'

'કાબુલ ક્યાં આવ્યું, રોશન ?'

'ડુંગરોની પેલી પાર, પરવીઝ ! તું અમારી સાથે આવશે ? હું મારા બાબાને કહું.'

'પણ મારી અમ્મી ને બાબા મને રજા ન આપે ને ?'

'આપશે, આપશે, મારી અમ્મી તારી અમ્મીને કહેશે...ને પરવીઝ ! કાબૂલમાં એવી મઝા પડશે, એવી મઝા પડશે ! મોટામોટા બગીચા...ફૂલના ઢગલા...તડબૂચના વેલા... દ્રાક્ષના માંડવા...એક જુઓ ને બીજું ભૂલો ! ને મોટામોટા ડુંગરો...આપણે એના પર ચડીશું ને એની ખીણોને ખૂંદીશું, પરવીઝ ! ને રસ્તામાં યે એવી મઝા આવશે ! આપણે ડુંગરાઓમાં થઈને જઈશું...બરફનાં શિખરવાળા ડુંગરાઓમાં થઈને...'

'બરફનાં શિખર ?'—મારી નવાઈનો પાર ન હતો. રોશન ફૂલની માફક ખીલી ઊઠી હતી.

'હા, અમે જ્યારે અહીં આવ્યાં ત્યારે અમારા રસ્તાની બન્ને બાજુએ ઊંચીઊંચી ધારો હતી. ને દૂર...દૂર...દૂર બરફનાં શિખરો હતાં. સૂરજના તેજમાં એ એવાં તો ઝળહળી રહ્યાં હતાં ! ને સાંજને વખતે તો એ એવાં શોભી ઊઠતાં હતાં...પરવીઝ ! તું જરૂર આવ; આવશે ને ?'

'મારી અમ્મી ને મારા બાબા'—

'માલી અમ્મી ને માલા બાબા'—મને પૂરું બોલવા દીધા જ સિવાય રોશને ચિડાઈને મારા ચાળા પાડ્યા. ને 'અમ્મી ! આ પરવીઝ જોને, અમ્મી અમ્મી કર્યા કરે છે ?' કહીને

મારી ફરિયાદ કરતી એની બાને કહેવા લાગી એના બાબા આવી ગયા હતા એ મને મારે તબૂએ મૂકી ગયા

ને તબૂએ પહોચતા વેત હુ મારી અમ્મીના ખોળામા લપાઈ ગયો

પછી તો રોશનની સોબત મારે રોજની થઈ પડી આખો દી. અમે સાથે રમીએ, ફરીએ ને લડીએ એ મને કાબુલની વાતો કર્યા કરતી હોય, હુ આગ્રાની ને એમ કરતાંકરતા અમે લાહોર પહોચ્યા

લાહોર પહોચ્યા પછી બીજે કે ત્રીજે દિવસે સાજે બાદશાહ સલામત શાલીમાર બાગમા બેઠા હતા થોડા અમીર ઉમરાવો ય હતા ને શાયરો યે હતા ત્યા કુર્નિશ બજાવી દરવાન ઊભો રહ્યો

'કેમ ?' મારા બાબાએ પૂછ્યુ

'એક અજબ જેવી લડકી આવી છે જહાપનાહની ફરમાયેશ હોય તો '

બાદશાહ સલામતે આખવતી હા પાડી ને થોડીવારમા દરવાન પાછો હાજર થયો પણ એની સાથે આ કોણ ? ખુદા ! ખુદા ! આ તે લડકી ? કે કે કાઈ સાઈ મૈલા ? લડકીના મોઢા પર દાઢીમૂછ ઊગ્યા હતા દરબાર આખો સ્તબ્ધ થઈ ગયો જહાપનાહ અને શાહાનશાહબાનુ પણ આશ્ચર્યમા ડૂબી ગયા હું તો આભો જ બની ગયો—એવો આભો કે લડકી જ્યારે પાછી ગઈ ત્યારે તેની પાછળપાછળ હુ ગયો

'અરે ! લડકી ! જરા ખડી રહે તો !' એ અટકી 'કયો ?' એણે પૂછ્યુ

'અરે ! વાહ ! શી ફાકડી દાઢી ઉગાડી છે ?' કહીને એની દાઢીને પસવારવા ગયો, ત્યા તો ફડાક કરતો મારા ગાલ પર તમાચો પડ્યો હુ ગાલ પપાળવા લાગ્યો ને લડકી ચાલી ગઈ

તે દિવસે રોશનને મે લડકીની વાત કરી લપડાકની નહિ

લાહોર છોડ્યુ ને કુદરત આખી બદલાઈ જ ગઈ વસત બેસી રહી હતી ને કાશ્મીર દૂર નહોતુ બારામુલા ગયા ને અમે કાશ્મીરને આગણે આવી પહોચ્યા જાતજાતનાં ફૂલો ને જાતજાતની માછલીઓ, જાતજાતના પખી ને જાતજાતના પશુઓ, એના ડુગરો ને નદીઓ, અરીસા જેવા સરોવરો ને ઊડુ ઘેરુ આસમાન કાશ્મીરની શોભાની તોલે કોણ આવી શકે ? બારામુલામા તો મોર ને વાદરાનુ જ જાણે કે રાજ્ય હતુ ત્યા બેત્રણ દિવસ રૈ કાઈને અમે શ્રીનગર ગયા અને ત્યા દલ સરોવર પર બાદશાહ સલામતનો મુકામ પડ્યો

આમ અમારો કાફલો કાશ્મીર પહોચ્યો ઘર છોડ્યે કેટલા દિવસ થયા ? આજે ગુરુવાર છે દશેરાને દિવસે આગ્રા છોડ્યુ ત્યારે યે ગુરુવાર હતો પણ તે દિવસે શહરિયાર મહિનાની તેરમી તારીખ હતી. આજે ફરવરદીનની અગિયારમી કાશ્મીર પહોચતા અમને બરાબર સાડાપાચ મહિના થયા

કાશ્મીરની હવા મારા ગાલને અડી કે એ ગુલાબીગુલાબી થઈ ગયા ને જરા ફાટી ગયા એ જોઈ કોઈએ મારા બાબાને કહ્યુ કે 'કાશ્મીરની હવા એવી જોરદાર છે કે નાસ્તા માટેની મરઘીને એનો જરા હાથ અડે તો એ યે, રકાબીમાથી જીવતી થઈ પાખો ફફડાવતી ઊડી જાય !'

અને બન્યું યે, સાચે તેમ જ મને ને રોશનને ય પાખો ફૂટી ને અમે ઊપડી જતા દૂરદૂર દાલ સરોવરને કોઈક ખૂણે ને ત્યા ઝાડોની ઘટા નીચે કલાકોના કલાકો સુધી બેસી રહી, સરોવરના જળમા'પડતુ અમારુ પ્રતિબિબ જોઈ રહેતા *

---

* ઑલ ઈન્ડિયા રેડિયોના સૌજન્યથી ૧૪-૯-૪૯

★

આયુર્વેદનું ઔષધિશાસ્ત્ર

શ્રી વલ્લભરામ વૈદ્ય

આયુર્વેદાચાર્ય

ભોજનમાં લેવાતા દ્રવ્યનો સ્વાદ જાણીતા છ રસમાંથી એક હોય, પણ ઉદરમાં ગયા પછી તેના પર ક્રિયાઓ થવાથી તેનો વિપાક–પરિણામ ભિન્ન આવે છે. કેટલીક વખત રસ, વીર્ય અને વિપાક સરખાં હોવા છતાં પણ તે દ્રવ્ય જુદું ગુણકાર્ય કરે છે. આ સર્વની ઊંડી અને ચોક્કસ શોધ, સેંકડો વર્ષો પૂર્વે થયેલા આપણા પ્રાચીન આયુર્વેદાચાર્યોએ કરી છે. આ શાસ્ત્રની મૂળભૂત બાબતો અહીં ચર્ચવામાં આવી છે.

દ્રવ્યોના ગુણદોષ જાણવા માટે અગાઉના આચાર્યોએ રસ, વીર્ય, વિપાક અને પ્રભાવ–સાધનો નક્કી કરેલાં છે. આયુર્વેદની લગભગ ૬૦૦ ઔષધિઓનાં ગુણદોષોની પરીક્ષા ઉપરની પદ્ધતિથી કરી છે, એ જ તેનું ઔષધિશાસ્ત્ર છે. અનુમાન ઉપર રચાયેલ આ પદ્ધતિ આજની વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ સાથે હજુ હરીફાઈ કરે તેવી છે. +આયુર્વેદના આ પ્રયોગો જનાવરો ઉપર કરવાની જરૂર પડતી નથી, તેથી તેમાં હિંસાનો લેશ પણ અંશ નથી.* આ પ્રયોગો સીધા માણસો ઉપર તથા ઋષિવૈદ્યોએ પોતાની જાત ઉપર જ કરેલા છે અને હજુ પણ તે મુજબ વધારે શોધખોળ ચાલી શકે છે. જીભને કોઈ ચીજનો સ્પર્શ થાય અને સ્વાદ ઉત્પન્ન થાય તે વખતે × મીઠો, ખાટો, ખારો, તીખો, કડવો અને તૂરો એ છ રસમાંથી જે સ્વાદ આવે તે રસ કહેવાય છે. તેવી જ રીતે દ્રવ્ય ગરમ છે કે ઠંડું એ બધાં જ દ્રવ્યોમાં જોવાનું રહે છે. મરી અને ચિત્રક ગરમ છે. ચંદન ને ગોખરું ઠંડું છે; એ વીર્ય કહેવાય છે. મોટે ભાગે ગરમ અને ઠંડું એ બે જાતનાં વીર્ય છે. કેટલાક તેને આઠ જાતનાં કહે છે.

વિપાક એટલે શરીરમાં દ્રવ્ય ગયા પછી તેના ઉપરની ક્રિયા થઈને તેની સમાપ્તિ થાય અને તેનુ જે પરિણામ આવે તે, જેમકે ગોળ મીઠો છે. તે શરીરમાં પચ્યા પછી તેનો **વિપાક** પણ મીઠો ગણાય છે. કુલ વિપાક ત્રણ જાતના છે: મીઠો, ખાટો, અને તીખો.

મીઠા અને ખારા રસનો **વિપાક** મીઠો થાય છે. ખાટા રસનો **વિપાક** ખાટો જ થાય છે. તીખા, કડવા અને તૂરા રસનો **વિપાક** તીખો થાય છે. આમ **રસ**, **વીર્ય** અને **વિપાક**ની સામાન્ય વ્યાખ્યા થઈ.

હવે પ્રભાવ એટલે શું ? એ આપણે જોઈએ:

કોઈ પણ દ્રવ્યનાં રસ, વીર્ય અને વિપાક સરખાં હોવા છતાં જે ગુણકાર્ય તેમનાથી (રસ, વીર્ય અને વિપાકથી) જુદું જ કરે તેને **પ્રભાવ**÷ કહે છે:

(૧) જેમકે ફણસ ખાટું છે અને આંબળાં પણ ખાટાં છે. આમ છતાં આંબળાં ત્રણે દોષને મારે છે, જ્યારે ફણસ તેમ કરતુ નથી, પણ માત્ર આમરસનો ગુણ વાયુ જીતવાનો છે, તે જ તેમાં છે.

+ योगमासां तु यो विद्यात् देशकालोपपादितम् ।
पुरुषं पुरुषं वीक्ष्य स ज्ञेयो भिषगुत्तमः ॥
च. सू. १–१२३

* रसो विपाके द्रव्याणां विपाकः कर्मनिष्ठया ।
वीर्यं यावदधीवासात् निवाताच्चोपलभ्यते ॥
च. सू. २६–६६

× स्वादुरम्लोऽथ लवणः कटुकस्तिक्त एव च ।
कषायश्चेति षट्कोऽयं रसानां संग्रहः स्मृतः ॥
च. सू. १–६६

÷ रसवीर्यविपाकानां समानं यत्र विद्यते ।
विशेषः कर्मणां चैव प्रभावस्तस्य स स्मृतः ॥
च. सू. २६–६७

(૨) એવી જ રીતે चित्रक* તીખો છે અને તેનો विपाक પણ તીખો છે વળી તે ગરમ એટલે उष्णवीर्य છે એના જ સમાન ગુણવાળો नेपाळो હોવા છતા તે પોતાના (प्रभावजन्यગુણ)થી વિરેચન કરે છે, જ્યારે चित्रकमા વિરેચન કરવાનો ગુણ નથી.

(૩) ઘી અને દૂધ બન્ને મધુરરસવાળા છે ને विपाकमા પણ મધુર છે, તથા શીતવીર્ય છે આમ છતા દૂધ દીપન ગુણવાળુ નથી, જ્યારે ઘી दीपन છે એ પણ प्रभावथी જ

(૪) દ્રાક્ષ અને જેઠીમધ मधुररस विपाक અને शीतवीर्य છે આમ છતા દ્રાક્ષથી ઝાડો સાફ થઈ વિરેચન પણ થાય છે, જ્યારે જેઠીમધથી તેમ થતુ નથી

આ રીતે દ્રવ્યોના ગુણ જાણવામા रस, विपाक, वीर्य અને प्रभाव એ ચારે વસ્તુઓ ઉત્તરોત્તર બળવાન છે એટલે કે रसथी विपाक, विपाकथी वीर्य બળવાન છે અને सहुथी प्रभाव બળવાન છે એથી કોઈ દ્રવ્ય રસમા ખારુ હોવા છતા તેનો विपाक મીઠો થવાથી તે તેવા ફળ આપે છે વળી તે ચીજ ગરમ હોય તો તેના उष्णवीर्यनु ફળ આપે છે અને તેનો કોઈ હરડેની જેમ જુદો જ प्रभाव હોય તો તે रस, वीर्य અને विपाक ત્રણેને દૂર કરીને પોતાના प्रभावनो જ ગુણ બતાવે છે×

આમ હોવા છતા એ બધામા એટલુ તો જોવાનુ જ રહે છે કે એમા બળવાન કોણ છે? અર્થાત્ દ્રવ્યમા રસનુ બળ વધારે હોય તો વિપાક થતા પહેલા જ તે પોતાનો ગુણ બતાવે છે તેમ જ वीर्य અને विपाकनु પણ જાણવુ પરંતુ प्रभावने કોઈ અપવાદ નથી આમ સામાન્ય નિયમ હોવા છતા કેટલાક આચાર્યો विचित्र-प्रत्ययारब्ध — દ્રવ્યોના દાખલાઓ ટાંકે છે, જેમકે ઘઉ અને જવ બન્ને મીઠા રસવાળા અને શીતવીર્ય અથવા તો ગુરુવીર્ય છે, છતા મધુર રસનુ વાયુ હરવાનુ કાર્ય ઘઉ કરે છે, જ્યારે જવ ઊલટો વાયુકર્તા છે

તેવી જ રીતે માછલા સ્વાદુ રસવાળા અને ભારે હોવા છતા उष्णवीर्य છે જ્યારે દૂધ મીઠા રસવાળુ અને ભારે એટલે ગુરુ ગુણવાળુ છે છતા शीतवीर्य છે

આમ હોવાથી કોઈ જગ્યાએ रस ક્યાંક वीर्य તો ક્યાંક विपाक અથવા એ ત્રણેમાંથી એક બે અથવા ત્રણેના ગુણો સાથે પણ મળતા હોય છે, તે અનુભવે જોવાનુ છે એ રીતે જ प्रभावथी દ્રવ્ય એક કામ કરે છે, છતા રસ વગેરેની જેમ દ્રવ્ય પણ ગુણ કરતુ હોય છે પરંતુ સામાન્ય નિયમ તો આપણે અગાઉ જોઈ ગયા તેવો જ છે મધનો રસ કષાય હોવાથી તે પિત્તનુ શમન પણ કરે છે જ્યારે તેનો વિપાક તીખો હોવાથી તે कफने પણ મારે છે આ બધા અપવાદજનક દ્રવ્યોમાં આચાર્યોએ ઘણુ વિચાર્યુ છે અને આપણે પણ દ્રવ્યના પ્રયોગો કરતા હંમેશ અજમાવવાનુ રહે જ છે, કેમકે વિજ્ઞાનનો કોઈ અંત નથી દરરોજ નવુ જ્ઞાન અનુભવથી ઉત્પન્ન થાય છે

હવે रस, वीर्य અને विपाक વિષે જરા વધુ ઊંડી નજર નાખીએ

આયુર્વેદશાસ્ત્ર પંચમહાભૂત ઉપરથી જ રચાયુ છે, એથી છએ રસ પ્રથમ તો પંચમહાભૂતમાંથી કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયા તે

---

* दती रसाद्यैस्तुल्याऽपि चित्रकस्य विरेचनी ।
मधुकस्य च मृद्वीका घृतं क्षीरस्य दीपनम् ॥
अ. हृ. सू. ९-२५

× रसो विपाकस्तौ वीर्यं प्रभावस्तान् व्यपोहति ॥
अ. हृ. ९-२५

— स्वादुर्गुरुश्च गोधूमा वातजित् वातकृद्यवः ।
उष्णा मत्स्या पयः शीतं कटु सिंहो न शूकरः ॥
अ. हृ. सू. ९-२९

જાણવું જોઈએ.

* પૃથ્વી—પાણી પૃથ્વી—અગ્નિ
| |
મીઠો ખાટો
પાણી—અગ્નિ આકાશ—વાયુ
| |
ખારો તીખો
વાયુ—અગ્નિ પૃથ્વી—વાયુ
| |
કડવો તૂરો

ઉપર મુજબ બબ્બે તત્ત્વોના સમ-વિષમ મિશ્રણથી છ રસો થયા છે; જેમકે પૃથ્વી અને પાણીના મિશ્રણથી મીઠો, પૃથ્વી અને અગ્નિતત્ત્વના મિશ્રણથી ખાટો વગેરે.

રસોનું દોષો-ઉપર વર્ચસ્વ+

वात **पित्त**
| |
મીઠો, ખાટો, ખારો તૂરો, મીઠો, કડવો
વાયુને જીતે પિત્તને જીતે

कफः
|
તૂરો, તીખો, કડવો
કફને જીતે

એ જ રીતે તીખો, કડવો અને તૂરો વાયુનો પ્રકોપ કરે છે. તીખો, ખાટો અને ખારો પિત્તનો પ્રકોપ કરે છે અને મીઠો, ખાટો તથા ખારો કફનો પ્રકોપ કરે છે.×

રસો માટેનો આ સામાન્ય નિયમ થયો, પરંતુ આમાં અપવાદો તો છે જ. જે ઔષધિઓ કે દ્રવ્યોમાં જે રસો વાતશામક હોય તોપણ તે દ્રવ્યોમાં જો **રૌક્ષ્ય**, **लघु** અને **शीत** ગુણો હોય તો તે વાયુનો નાશ કરી શકતા નથી.

એવી જ રીતે જે રસો પિત્તશામક હોય છતાં તે દ્રવ્યમાં **तीक्ष्ण**, **उष्ण** અને **लघु** ગુણો હોય તો તે પિત્તને જીતી શકતા નથી. એવી જ રીતે જે દ્રવ્યમાં જે રસો **कफ**ને મારનાર હોય છતાં જો તે દ્રવ્યમાં **स्निग्धता**, **गुरुता** અને **शीतलता** હોય તો તે કફને મારી શકતા નથી.÷

આપણે જે ગુણોનું વર્ણન કરી ગયા તે તે દોષોને વધારનારા ગુણો દ્રવ્યોમાં હોય તો તે દ્રવ્યોમાં રહેલા રસો તે તે દોષોને હરવાવાળા હોવા છતાં ગુણો તેઓને તે કાર્ય કરવામાં નિષ્ફળ બનાવે છે, તે ખાસ યાદ રાખવા જેવી વાત છે.

વળી ઘણાં દ્રવ્યો એવાં છે કે જે રસમાં પરસ્પર બરોબર હોય, છતાં ગુણમાં ભિન્ન-ભિન્ન હોય છે. તેઓને **विचित्रप्रत्ययारब्ध** દ્રવ્યો જાણવાં. જેમકે—

(૧) કોઠું અને આંબળું બંને ખાટાં છે, છતાં કોઠું કબજિયાત કરે છે એટલે **संग्राही** છે, જ્યારે આંબળું દસ્તને સાફ કરતું હોવાથી **भेदी** છે.

(૨) તીખા રસવાળું દ્રવ્ય પુષ્ટિકર્તા હોતું નથી એવો નિયમ હોવા છતાં પીપર અને સૂંઠ બંને **वृष्य** છે

(૩) **कषाय** એટલે તૂરા રસવાળું દ્રવ્ય સામાન્ય નિયમ મુજબ **स्तंभक** અને **शीत**ગુણ ધરાવે છે. આમ છતાં હરડે તૂરી હોઈને **रेचक** તથા **उष्ण** ગુણ પણ ધરાવે છે.

આમાં **प्रभाव**નો દાખલો લાગુ પડી શકે તેમ નથી. તેનાથી આમાં ફેર એટલો છે કે **रस**, **वीर्य** અને **विपाक** એ ત્રણે જે જે દ્રવ્યોનાં

---

* જુઓ વાગ્ભટ્ટ अ. हृ. सू. अ. १०—१

+ स्वाद्वम्ललवणा वायुं कषायस्वादुतिक्तकाः ।
जयन्ति पित्तं श्लेष्माणं कषायकटुतिक्तकाः ॥
च. सू. १—६६

× कट्वम्ललवणाः पित्तं स्वाद्वम्ललवणाः कफम् ।
कटुतिक्तकषायाश्च कोपयन्ति समीरणम् ॥
च. सू. अ. १ श्लो. ६६ (क्षेपक)

÷ જુઓ સુશ્રુત सू. अ. ४० श्लो. ६,७,८

એક જ હોય છતા પણ ગુણમા ફરક હોય તો તે प्रभावથી જ પોતાનુ જુદુ કાર્ય કરે છે એમ કહેવાય આ દાખલાઓમા માત્ર રસમા જે દ્રવ્યો મળતા છે, છતા ગુણમા પરસ્પર વિરુદ્ધ છે, તેને विचित्रप्रत्ययारब्ध દ્રવ્યો કહ્યા છે

વિપાક

'રસના બળનો નાશ કરીને વિપાક પોતાનુ બળ કે શક્તિ શરીરમા બતાવે છે એમ આપણે આગળ કહી ગયા જેમકે મધમા મધુર રસ છે તેમ છતા એનો विपाक તીખો (कटु) થાય છે આથી મધુર રસનુ વાયુનાશ કરવાનુ કાર્ય થતુ નથી, ઊલટુ વાયુકોપના કારણભૂત कटु विपाक થાય છે મધનો એ प्रभाव છે કે मधुर રસનુ કાર્ય નહી કરતા તેમા રહેલા તૂરા રસથી તે कटु-विपाक આપે છે એથી જ તે कफनाशक દ્રવ્ય મનાય છે

છ યે રસોના ત્રણ જાતના વિપાક માન્યા છે, પણ સુશ્રુતાચાર્ય બે જ વિપાક માને છે મધુર અને કટુ, જ્યારે ચરક અને વાગ્ભટે મધુર, અમ્લ અને કટુ એમ ત્રણ× વિપાકનો સ્વીકાર કર્યો છે ત્યારપછીના આયુર્વેદના વ્યાખ્યાનકારો અને સંગ્રહકારોએ પણ ત્રણ વિપાક સ્વીકાર્યા છે ચરકના વ્યાખ્યાનકાર ચક્રદત્ત જોરપૂર્વક સુશ્રુતના બે વિપાકનુ ખંડન કરે છે,— જ્યારે સુશ્રુત તો કહે છે કે છ એ રસના છ જુદા વિપાકો પણ બને અને તેના દૃષ્ટાંતો આપતા આખરે બે વિપાક છે એમ પોતાનો મત જણાવે છે એથી એ કાળમા विपाकनी બાબતમા ઘણા મતમતાંતરો હતા એ સ્પષ્ટ સમજાય છે આમ છતા विपाक ત્રણ જાતના માનવા એ વધુ અનુભવગમ્ય લાગે છે, કારણકે ખાટા પદાર્થોનો विपाक ખાટો થાય છે, એમ આપણે તેની શરીર પરની અસરથી જાણી શકીએ છીએ એટલે ત્રીજા अम्लविपाकને માન્ય રાખવો જ જોઈએ श्रीचरकाचार्ये એટલા માટે કહ્યુ છે કે

તૂરો, તીખો અને કડવો એ રસોનો વિપાક મોટેભાગે તીખો જ થાય છે — એનો અર્થ એમ પણ ખરો કે કોઈ વખત દ્રવ્યમા રસ બળવાન હોય ત્યારે પોતાના જેવો એટલે તૂરો અને કડવો विपाक પણ કરે ખરો આ વાત આજે प्रतिद्रव्यमा અનુભવ કરીને કહી શકાય

मधुर रसनो विपाक મધુર જ કહ્યો છે જ્યારે लवण(ખારા રસનો विपाक પણ મધુર જ માન્યો છે જ્યારે अम्ल=(ખાટા) રસનો ખાટો જ विपाक માન્યો છે

આમ રસો ને વિપાકમા જ્યારે ફરક પડે છે, ત્યારે કડવા અને તૂરા રસનુ પરિણામ તીખુ જ આવે એટલે રસનો ગુણ એક બાજુ રહેતા વિપાકનો ગુણ લાગુ પડે છે આચાર્યોએ વિપાકના ગુણો વિચાર્યા છે *

— મધુર વિપાક થાય તો તે મળમૂત્ર સાફ રાખે, શરીરમા કફ એટલે બળ વધારે અને વીર્ય પણ વધારે છે ખાટો વિપાક થાય તો મળમૂત્ર તો સાફ રાખે જ, પણ વીર્ય એટલે શક્તિ કે ધાતુનો નાશ કરે એટલે હ્રાસ કરે-ઘટાડે એના અર્થમા नाशन કહ્યુ છે ઉપરાંત તે पित्त વધારે છે પરંતુ જ્યારે પરિણામ તીખુ એટલે विपाक તીખો થાય તો તે મળમૂત્રની કબજિયત કરે, તેમજ વીર્ય ઘટાડે અને વાયુ ઉત્પન્ન કરે, કેમકે મધુર વિપાક ભારે હોય છે, જ્યારે તીખો અને ખાટો વિપાક હલકો હોય છે *

× જુઓ ચરક સૂ અ ૨૬ શ્લો ૬૧-૬૨

— જુઓ સુશ્રુત સૂ અ ૪૦ ગદ્ય ૧૦

— कषायकटुतिक्तानां विपाकः प्रायशः कटु ।
अम्लोऽम्ल पच्यते स्वादुर्मधुर लवणस्तथा ॥
च सू अ २६-५८

* शुक्रहा बद्धविण्मूत्रो विपाको वातलः कटुः ।
मधुरः सृष्टविण्मूत्रो विपाकः कफशुक्रलः ॥

દરેક ઔષધિ કે દ્રવ્યના ગુણો જાણવામાં रस, विपाक, वीर्य, प्रभाव બધું જ વિચારવાનું રહે છે. સૂંઠ તીખી છે પણ તેનો विपाक મધુર થાય છે, એટલે તે વાયુનો નાશ કરે છે. એ એક જ વસ્તુ જોતાં ઔષધિગુણદોષ પ્રસંગે આપણે કેટલી બાજુઓ વિચારવાની છે, તે જણાઈ આવશે.

वीर्य

વીર્ય એટલે કુદરતી શક્તિ. એની વ્યાખ્યા તો આપણે પ્રથમથી જ કરી ગયા છીએ. મરી, સરસવ અને રાઇ, એ ત્રણ ચીજો પૈકી કોઇ ચીજનું ચૂર્ણ કરો અને પછી સૂંઘો—એ બધાં જ તીખાં છે; અને એમાં એક પ્રકારની ઉગ્ર ગંધ પણ છે. એ બતાવે છે કે રસમાં એ તીખાં છે, જ્યારે वीर्यમાં उष्ण છે.

પૂર્વકાળથી वीर्यના વિષયમાં પણ મતાંતરો છે જ. ઘણા આચાર્યો* વીર્યને આઠ જાતનુ અને ઘણા બે જાતનું એટલે उष्ण અને शीत એમ માને છે. चरक, सुश्रुत અને वाग्भट, સરલતાની ખાતર તેમ જ વધુ અનુભવગમ્ય હોવાથી उष्ण અને शीत એમ બે જાતનાં વીર્યોનો સ્વીકાર કરે છે; પણ તે પહેલાંના આચાર્યો આઠ જાતનાં માનતા હતા એમ તેમના લખાણથી સમજાય છે; આમ છતાં સુશ્રુત આચાર્યે જે દાખલાઓ લખ્યા છે તેમાં જાણે કે આઠે જાતનાં वीर्य પણ પોતાને ઇષ્ટ હોય તેમ માનીને લખ્યાં છે. દ્રવ્યોના વીસમાંથી આઠ વીર્યને આચાર્યોએ લીધાં છે. તેમાંય જ્યારે બેથી કામ ચાલે એમ લાગ્યું એટલે મુખ્ય બેને સ્વીકાર્યાં છે. અને બીજાઓનો ઉપયોગ પણ યથાસમય કર્યો છે. તે ઔષધિ ગુણવર્ણન વખતે જણાશે. સુશ્રુતના વીર્ય વિષેના દાખલાઓ નીચે મુજબ છે :

(૧) મહાપંચમૂળનો ક્વાથ રસમાં કડવો છે, આમ છતાં उष्णवीर्य હોવાથી તે વાયુને શમાવે છે. રસમાં કડવો એટલે विपाक તીખો જ થાય. બન્ને વાયુકર્તા હોવાં છતાં બન્નેની શક્તિની ઉપરવટ થઇને वीर्य પોતાનુ કામ સાધે છે. આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ કે वीर्य રસ અને વિપાક બન્ને ઉપર કાબૂ ધરાવે છે.

(૨) કળથી (कुलत्थ) રસમાં કષાય છે અને ડુંગળી (पलाण्डु) રસમાં તીખી છે છતાં આ આ બન્ને ચીજો વાયુનો નાશ કરે છે; કારણકે તે બન્ને स्निग्धवीर्य છે. બન્નેનો विपाक પણ તીખો છે. આમ છતાં વાયુનો નાશ અને દસ્તને સાફ કરે છે એ પ્રતાપ वीर्यનો છે.

(૩) શેરડીનો રસ પોતાના शीतवीर्यથી વાયુનો પ્રકોપ કરે છે, નહિ તો રસમાં મધુર હોવાથી તે વાતશામક હોવો જોઈએ.

(૪) લીંડીપીપર તીખી હોવાં છતાં मृदु અને शीतवीर्य હોવાથી पित्तને શાન્ત કરે છે.

(૫) મૂળો स्निग्धवीर्य હોવાથી कफ વધારે છે. જો કે રસમાં તે તીખો છે.

(૬) કોઠું ખાટું છે અને મધ મધુર છે. આમ છતાં બન્ને रूक्षवीर्य હોવાથી કફ શાંત કરે છે.

આ રીતે वीर्य વિષેના અનેક દાખલાઓ છે, જે દ્રવ્યના વધારે પ્રયોગથી માણસને ખબર પડે છે, અને પુસ્તકોમાં પણ તે જણાવેલા છે. છતાં તે ઉપરની પદ્ધતિથી શોધખોળ કરી ફરી અનુભવથી જાણવા જોઈએ.

पित्तकृत् सृष्टविण्मूत्रः पाकोऽम्ल शुक्रनाशनः ॥
तेषां गुरुः स्यात् मधुरः कटुकाम्लौ अतोऽन्यथा ॥
च. सू. २६–६२

* शीतम् उष्णम् स्निग्धम् रूक्षम् विशदम् पिच्छिलम्
मृदुं चेति केचित् अष्टविधम् आहुः ॥
सुश्रुत सू. अ. ४०

તેમા કંઈ નવુ હોય તે શોધી કાઢવુ જોઈએ અનુભવમા ન આવે તે કાઢી પણ નાખવુ જોઈએ આયુર્વેદ પાસે પણ સુંદર પદ્ધતિ છે માત્ર વૈદ્યોને મહેનત કરવી જરૂરી છે, તો વિજ્ઞાન સાથે આયુર્વેદ ચાલી શકે અને એથી યે આગળ વધી જાય તેમ છે

પ્રભાવ

પ્રભાવ+નો સ્વીકાર કરવાની જરૂર શ્રીચરકાચાર્યને લાગી એટલે એમણે એની સરસ વ્યાખ્યાં કરી છે જ્યારે તુલ્યરસવાળા દ્રવ્યો—ઘઉ અને જવની માફક પરસ્પર વિરુદ્ધ ગુણ કરતા અનુભવ્યા ત્યારે તેને विचित्रप्रत्ययारब्ध દ્રવ્યો કહ્યા. તેમજ એવા બીજા દ્રવ્યોના પણ દાખલાઓ આપ્યા છે કે જે તુલ્યરસવાળા હોવા છતા પણ ગુણમા વિરુદ્ધ હોય,× પણ જેમ આગળ કહ્યુ છે તેમ रस, वीर्य અને विपाक ત્રણે સમાન હોય છતા ગુણમા ઘણી ઉત્તમતા કે અધિકતા જોવામા આવે ત્યારે તેને प्रभाव માન્યો શ્રીવાગ્ભટ પણ ચરકના વાક્યને અક્ષરશ અનુસરે છે તેના દાખલાઓ છે ફણસ અને આંબળા—रस, वीर्य વિપાકમા સમાન હોવા છતા ફણસ, અમ્બરસ, वीर्य વિપાકનુ કાર્ય કરે છે, જ્યારે આંબળા ત્રણે દોષોને હરે છે, એ તેનો प्रभाव છે

પ્રભાવના આવા દાખલાઓ તેની વ્યાખ્યા આપતી વખતે આપણે જોઈ ગયા છીએ. એ પણ કહેવાઈ ગયુ છે કે रस, वीर्य અને विपाक એ ત્રણેના કાર્યને આવરી લઈ प्रभाव પોતાનુ કાર્ય કરી જાય છે

આયુર્વેદનુ द्रव्यगुणशास्त्र આ રીતે અનુમાન ઉપર રચાયેલુ હોવા છતા તેમા માણસ ઉપરના પ્રત્યક્ષ પ્રયોગો કરીને ચોક્કસ અનુભવ મેળવવાની ક્રિયા હોવાથી આજના વિજ્ઞાન કરતાં પણ તે વિશિષ્ટ ગુણવાળુ છે આજના વિજ્ઞાન મુજબ ઘણી યે વખત—ઉંટ, સિંહ, બકરુ એ બધાને એક લાકડીએ હાંકવાનો ન્યાય દેખાય છે જેમકે તેલ, ઘી, બન્નેને ચરબી માનીને એક ઔંસ તેલ, કે ઘી કેટલીકેટલી ગરમી આપી શકે એ રીતે જ બન્નેના ગુણદોષોનુ સમાન માપ કાઢવામા આવ્યુ છે આયુર્વેદમા અનુભવજન્ય ગુણોનો જ સ્વીકાર હોવાથી જ્યારે ઘીને પિત્તશામક જોવામા આવ્યુ અને તેલને વાયુશામક ગુણ કરતુ જોવામાં આવ્યું ત્યારે તરત જ પ્રભાવથી અને વિરુદ્ધ ગુણોના પ્રાબલ્યથી તેમ નક્કી કરવામાં આવ્યુ એવી જ રીતે મધને વિજ્ઞાનમા તેમા વધારે રહેલ સાકરથી કેવળ ઉષ્ણતા આપનારુ ગણ્યુ છે; પરન્તુ આયુર્વેદમા મધને કફદોષનાશક જણાવ્યુ છે આ રીતે પૃથક્કરણથી વસ્તુના તત્ત્વો આપણને પ્રત્યક્ષ જણાયા હોય છતા મનુષ્યના શરીરમા ગયા પછી તે બધાનુ પરિણામ કેવુ આવે છે તે જોવાની પદ્ધતિ તો હજુ વિજ્ઞાનને આયુર્વેદ પાસેથી સ્વીકારવી પડશે જ્યારે આયુર્વેદમા प्रभाव અને विचित्रप्रत्ययारब्ध શબ્દોથી મનુષ્યના [illegible] ઉપર ગયા પછીના દ્રવ્યોના ગુણદોષની કિંમત અનુભવથી સહેલાઈથી જાણી શકાય છે તેની પદ્ધતિની આ એક વિશિષ્ટતા છે

આયુર્વેદના નિયમો મુજબ આ રહ્યા તેલ, ઘી, અને મધના દાખલાઓ—

+ रसादिसाम्ये यत्कर्म विशिष्टं तत् प्रभावजम् ।
अ हृ. १–२५

× दृष्टं तुल्यरसेऽप्येवं द्रव्ये द्रव्ये गुणान्तरम् ।
च सू अ २६

— तैलसर्पिर्मधूनि वातपित्तश्लेष्मप्रशमनानि भवन्ति । तैलम्—स्नेह औष्ण्यगौरवोपपन्नत्वात् वातं जयति सतत अभ्यस्यमानम् । वातो हि रौक्ष्यशैत्यलाघवोपपन्नो विरुद्धगुणो भवति ।

सर्पि—खलु एवमेव पित्त जयति माधुर्यात् शैत्यात् मन्दवीर्यत्वात् । पित्त हि अमधुरम् तीक्ष्णम् च ॥

मधु—च श्लेष्माणं जयति । रौक्ष्यात् तैक्ष्ण्यात्

દ્રવ્યોના રસ, ગુણ, વીર્ય અને વિપાક બતાવનારું કોષ્ટક

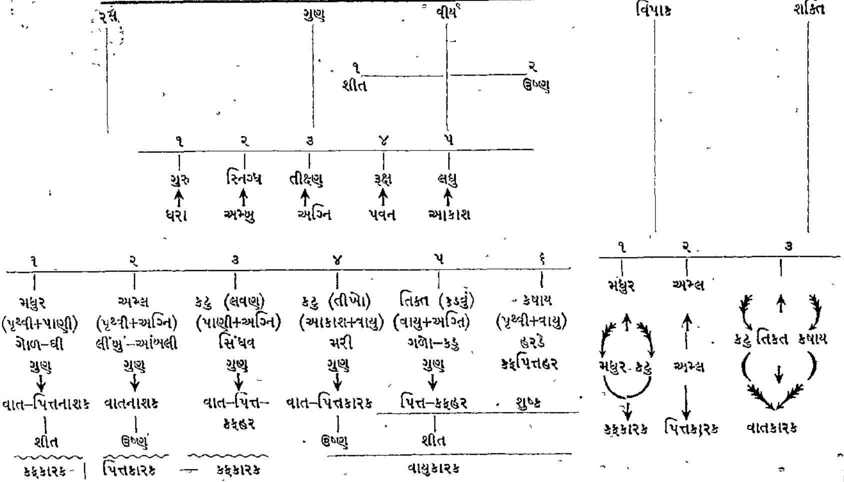
રસ
ગુણ
વીર્ય
વિપાક
શક્તિ
૧ શીત
૨ ઉષ્ણ
૧ ગુરુ ↑ ધરા
૨ સ્નિગ્ધ ↑ અમ્બુ
૩ તીક્ષ્ણ ↑ અગ્નિ
૪ રૂક્ષ ↑ પવન
૫ લઘુ ↑ આકાશ
૧ મધુર (પૃથ્વી+પાણી) ગોળ–ઘી ગુણ વાત–પિત્તનાશક શીત કફકારક
૨ અમ્લ (પૃથ્વી+અગ્નિ) લીંબુ–આંબલી ગુણ વાતનાશક ઉષ્ણ પિત્તકારક
૩ કટુ (લવણ) (પાણી+અગ્નિ) સિંધવ ગુણ વાત–પિત્ત–કફહર કફકારક
૪ કટુ (તીખો) (આકાશ+વાયુ) મરી ગુણ વાત–પિત્તકારક ઉષ્ણ
૫ તિક્ત (કડવું) (વાયુ+અગ્નિ) ગળો–કડુ ગુણ પિત્ત–કફહર શીત
૬ કષાય (પૃથ્વી+વાયુ) હરડે કફપિત્તહર શુષ્ક
વાયુકારક
૧ મધુર મધુર-કટુ કફકારક
૨ અમ્લ અમ્લ પિત્તકારક
૩ કટુ તિક્ત કષાય વાતકારક

પરમ હિતૈષી પરમાત્મા

શ્રી રામનારાયણ ના પાઠક

કડવુ ઓસડ પાનાર માતાની જેમ ઈશ્વર પણ ભક્તોના હૃદયનુ આરોગ્ય સાચવે છે મનની નિબળતાથી કે ક્ષણિક અભિમાનને વશ થવાથી ભક્ત ભલે ગમે તેવી વાછના કરે, પણ પ્રભુ તો ભક્ત કાજે જે પથ્ય ને હિતકર હોય તેજ કરે છે ઈશ્વરના ભક્ત નારદ પણ કેવી રીતે પંથ ભૂલ્યા ને અંતે એમણે કેવી રીતે સાચો રાહ મેળવ્યો તે, માનસ શાસ્ત્રના મર્મજ્ઞોને બોધપ્રદ ને ભક્તોને વધુ નમ્ર બનાવનાર તુલસીકૃત રામાયણ ઉપરથી તૈયાર થયેલુ આ ઉપાખ્યાન બતાવે છે

असिद्धार्था नैव• क्वचिदपि सदेवासुरनरे
निवर्तन्ते नित्य जगति जयिनो यस्य विशिखा ।
स पश्यन्नीश त्वामितरसुरसाधारणमभूत
स्मर स्मर्तव्यात्मा नहि वशिषु पथ्य परिभव ॥

દેવ, દાનવ કે મનુષ્ય કોઈની ઉપર જેના બાણ નિષ્ફળ જતા નથી, એવો જગદ્વિજેતા કામદેવ આપને સામાન્ય દેવતા જાણીને હરાવવા આવ્યો, તો તે સ્મૃતિનો વિષય બની ગયો ઇદ્રિયો ઉપર વિજય મેળવનારની ઉપર આક્રમણ કરવું એ સહેલુ નથી.

ઉપર કહ્યુ તેમ મહાદેવના તપમા ભંગ કરાવવા જતા કામદેવ ભસ્મસાત્ બની ગયો હતો તેવી જ રીતે એકવાર નારદમુનિના તપનો ભંગ કરાવવા જતા એ પરાજય પામ્યો હતો

સુદર ઝરણાને કાઠે નારદમુનિ તપ કરતા હતા વસંત પૂરબહારમા ખીલી રહી હતી. આશ્રમના ઉપવનમા કોયલ કૂજી રહી હતી. મીઠા કઠે યુવાન ભીલ સ્ત્રીઓ ગાન કરતી હતી. નારદમુનિ ધ્યાનમા બેઠા હતા પદ્માસન વાળ્યુ હતુ શરીર ટટ્ટાર હતુ દૃષ્ટિ નાક ઉપર ઠરી હતી મન અને ઇદ્રિયોને લોભાવનારી કામદેવની સેન નારદ મુનિનુ ધ્યાન ચલિત ન કરી શકી ધ્યાનમાંથી ઊઠીને નારદમુનિ પાછલે પહોરે પડોશના આશ્રમોમા પર્યટન કરવા નીકળ્યા આશ્રમવાસી વિદ્યાર્થીઓ, ઋષિપત્નીએ, ઋષિકુમારો—સૌએ મુનિવરનુ સ્વાગત કર્યુ આશ્રમને આગણે વટવૃક્ષની છાયામા સૌ બે ઘડી બેઠા

નારદમુનિએ ઋષિને ઉદ્દેશીને કહ્યુ

'બહુ વિચાર કરતા મને લાગે છે કે આશ્રમવાસ સ્વીકારનારે એકાકી વસવુ જોઈએ'

'અમારો અનુભવ જુદો છે' ઋષિ બોલ્યા 'અમને તો કુમારો અને માતા સૌ ઉપયોગી નીવડે છે ગોશાળા, હોમશાળા, અતિથિ-સત્કાર, સર્વકાર્યમા તેમની સહાય ઉપયુક્ત નીવડે છે'

'એ મોહ છે, ભ્રમ છે' નારદમુનિ જરા ઉચ્ચ સ્વરે બોલ્યા 'એને લીધે આશ્રમના કાર્યનો વિસ્તાર વધતો હશે પણ તેજ વધતુ નથી'

'આપ તો મહામુનિ છો આપના આદર્શથી અમે બહુ દૂર છીએ' ઋષિ હાથ જોડી બોલ્યા

નારદે કેટલોક સમય સુધી ઇદ્રિયદમન, મનોનિગ્રહ, બ્રહ્મચર્ય વગેરે બાબતો ઉપર પ્રવચન કર્યું ત્યાથી વિદાય લઈ બીજે આશ્રમે ગયા ત્યા પણ એ જ પ્રમાણે ચર્ચા અને પ્રવચન ચાલ્યા મોડી રાતે નારદમુનિ પોતાને આશ્રમે પાછા ફરતા હતા, તે વખતે રસ્તામા ભગવાન સામા મળ્યા

અચાનક પ્રભુના દર્શન થતા નારદજી સ્તબ્ધ બન્યા, પણ સાથે લક્ષ્મીજીને જોતા પ્રભુને પ્રણામ ન કર્યા, માત્ર ઔપચારિક રીતે કુશળ સમાચાર પૂછ્યા ભગવાનને ભારે આશ્ચર્ય થયું મને મળતા જ સ્નેહ-ગદ્ગદ બની ભક્તિભાવથી સાષ્ટાગ નમસ્કાર કરનાર

ભક્તરાજ નારદ આજે આમ અક્કડ શાથી બન્યા હશે? પ્રભુ વિસ્મિત છે એટલામાં નારદ બોલ્યા:

'આ જ તો કામદેવનું સૈન્ય ચઢી આવ્યું હતું મહારાજ!'

'કોની ઉપર?'

'આપના આ સેવક ઉપર.' નારદ હસીને બોલ્યા: 'પણ જેમ મહાદેવે એને પાઠ ભણાવ્યો તેમ આજે ય બન્યું. ધ્યાનમાં બેઠો હતો ત્યાં કોયલ ટહૂકી, કુસુમની સુગંધ પસરી, અપ્સરાઓનાં નૃત્યગાન સંભળાવા લાગ્યાં.'

'હા, પછી?' ભગવાને વાતમાં રસ દેખાડ્યો.

'પછી શું? કામદેવનો બાપ આવે તો ય આપનો આ ભક્ત હારે?'

'કામદેવના બાપથી તો હારે.' ભગવાન હસીને બોલ્યા.

'તમે પૂરી વાત તો સાંભળો.'

'કહો.'

'બસ પછી આપણું તો ધ્યાન અખંડપણે ચાલ્યું. બે ઘડીને બદલે ચાર ઘડી ચાલ્યું.'

'ધન્યવાદ, તમારા જેવા જિતેંદ્રિય ભક્તોથી હું શોભું છું. વળી તમને બિચારો કામદેવ શું કરી શકે? તમારા જેવા ભક્તના સ્મરણથી મૃત્યુલોકનાં માનવીઓના મોહમદ નાશ પામે છે:

तुम्हरे सुमिरन तें मिटहि मोह मार मद मान ॥

એટલું જ નહીં પણ–

सुनु मुनि मोह होई मन ताके ।
ज्ञान बिराग हृदय नहि जाके ॥
ब्रह्मचरज ब्रतरत मति धीरा ।
तुम्हरि कि करई मनोभव पीरा ॥

હે મુનિ સાંભળો, જેના હૃદયમાં જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય ન હોય એને મોહ ઉત્પન્ન થાય છે. આપના જેવા બ્રહ્મચર્યવ્રતમાં રત રહેનારા ધૈર્યવાન મુનિવરને કામદેવ બિચારો કેમ પીડા કરી શકે?'

વિષ્ણુભગવાને આમ કહ્યું એટલે–

नारद कहेउ सहित अभिमाना ।
कृपा तुम्हार सकल भगवाना ॥

નારદજીએ અભિમાનપૂર્વક કહ્યું કે 'મહારાજ! એ બધું આપની કૃપાનું ફળ છે.'

આમ કહી પ્રણામ કરીને નારદજી બીજા આશ્રમ તરફ વળ્યા. નારદજીને તો આશ્રમો અને નગરો, જંગલ અને વસ્તી સર્વ સમાન હતુ. મનુષ્યલોક, દેવલોક, અસુરલોક, સર્વ સ્થળે એમનો પ્રવેશ હતો. સર્વ સ્થળે તેઓ પરિભ્રમણ કરતા હતા. આશ્રમો અને ઉપવનો છોડીને નારદજી નગરો તરફ ભ્રમણ કરવા નીકળ્યા.

આ બાજુ ભગવાને વિચાર કર્યો કે નારદજીનું અભિમાન ઉતારવું જોઈએ. બાળકને તાવ અને આંચકી આવે ત્યારે માતાને ચિંતા થાય તેવી ચિંતા પ્રભુને પોતાના પરમ ભક્ત વિષે થવા લાગી. સદા નીરોગી અંતઃકરણવાળા નારદજીના હૃદયમાં અભિમાનનું જોર વધેલું જોઈ તેનો ઉપચાર કરવા ભક્તહિતૈષી ભગવાન તત્પર બન્યા.

*

નારદમુનિ ચાલ્યા જાય છે. 'નારાયણ, નારાયણ'નો જાપ જપતા જાય છે. મનમાં પોતાના તપનો ગર્વ ક્યાંય માતો નથી. જે કોઈ માણસ સામો મળે તેની સામે તુચ્છકારભરી તીરછી નજર કરતા જાય છે.

એવામાં એકાએક તેમની નજર સામે એક વિશાળ નગરી દેખાઈ. નગરના કોટકાંગરા દેખાયા. મોટાં મહાલયો દેખાયાં. નગરમાં દૂધિયો સાગર ઊલટ્યો હોય તેમ રાવટીઓ અને તંબૂઓ પથરાયા છે. નજીક ગયા, ત્યાં તો ઢોલ, ત્રાંસાં અને શરણાઈઓના

સુર સંભળાયા નગરના રસ્તા સ્વચ્છ અને પહોળા હતા રસ્તા ઉપર પાણી છટાયા હતા સ્ત્રી–પુરુષ, બાળકો, સૌ સુદર વસ્ત્રાભૂષણો પહેરી ફરતા હતા ઘોડા, હાથી, રથ, સુખપાલમા શણગાર સજીને શ્રીમતો, સરદારો, રાજ્યગુરુઓ ફરતા હતા એ ઉપરથી નગરની સમૃદ્ધિનો ખ્યાલ આવતો હતો યોદ્ધાઓ હથિયાર સજીને ચોરે–ચૌટે, દરવાજે–દોઢીએ ઊભા હતા અમરાપુરી ઝાખી પડે એવી શોભા ને સપત્તિ નગરમા નજરે પડતી હતી

જોતાવેત નારદમુનિ આભા બની ગયા એમણે ઇદ્રપુરી, બ્રહ્માપુરી અને વૈકુઠપુરી દીઠી હતી, પણ આવી શોભા જોઈ ન હતી સામે મળતા માણસોને પૂછવાનો વિચાર થાય, પણ પૂછવાની હિમત ચાલતી નથી આખરે એક જણને પૂછયુ

‘આ કઈ નગરી ભાઈ?’

‘માયાપુરી મહારાજ’

‘આજે કોઈ ઉત્સવ છે?’

‘રાજકુમારી માયાવતીનો સ્વયવર થવાનો છે’

‘માયાકુવરી?’ નારદજીથી અચકાતા બોલી જવાયુ

‘જી હા, મહારાજ માયાકુમારી, જુઓ, આ સામે સુખપાલમા બેસીને જાય છે’

‘કયે રસ્તેથી જશે? મડપમા કયારે આવશે?’

‘સ્વયવરના મડપમા તો પાછલે પહોરે પધારશે સાજનુ મૂરત છે, પણ કુવરીજી ઓઝલ નથી રાખતા તમે પેલી તરફ જઈને ઊભા રહો તો જોવા મળશે’

‘એમ કે?’ કહેતાં નારદજી ઉતાવળા આગળ ચાર રસ્તા એકઠા થતા હતા ત્યા જઈ પહોચ્યા

કુમારી માયાવતીને જોયા તેવા જ નારદજી મુગ્ધ બની ગયા જાણે દેહની સુધબુધ ન રહી મનની દૃઢતા, વર્ષોનો સંયમ, જાણે એક દિવસમા ગળી ગયા સ્વયવરમા માયાવતીને પરણું તો હુ જ પરણું, એમ મનથી નક્કી કરીને સામે એક મદિર હતુ તેમા પહોચ્યા મદિરને ઓટલે આસન લગાવીને ભગવાનનુ ધ્યાન ધર્યું થોડીવારમા ભગવાન પ્રસન્ન થયા ‘માગો મુનિરાજ, જે માગવુ હોય તે માગો’

નારદજીએ આખો બધ રાખીને માગ્યુ ‘મહારાજ, મને એવુ રૂપ આપો કે સ્વયવરમા કુવરી મને વરમાળા પહેરાવે મારે બીજુ કઈ નથી જોઈતુ. આપના જેવુ રૂપ મને આપો’

વિષ્ણુ ભગવાન બોલ્યા

जेहि विधि होइहि परमहित नारद सुनहु तुम्हार
सोई हम करव न आन कछु बचन न मृषा हमार।
कुपथ मां रुज व्याकुल रोगी।
वैद न देउ सुनहु मुनि जोगी॥
एहि बिधि हित तुम्हार मैं ठयउ।
कहि अस अंतरहित प्रभु भयऊ॥

હે નારદ! જે રીતે તમારુ કલ્યાણ થાય તેમ હું કરીશ માંદો માણસ અધીરો થઈને મનમાન્યુ ઓસડ માગે છે, પણ ખરો હિતૈષી વૈદ તે આપતો નથી, પણ જે ઔષધિથી રોગ મટી જાય તે આપે છે, તે જ પ્રમાણે તમારુ પરમ હિત થશે એમ હું કરીશ.

આટલુ કહીને પ્રભુ અતર્ધાન થઈ ગયા.

ભગવાને એવી માયા રચી કે નારદનું મો વાદરા જેવુ બની ગયુ, પણ એમા ખૂબી એવી કરી કે એ રૂપ પેલી કુંવરી સિવાય કોઈને ન દેખાય

નારદજી તો રાજી થતાથતા, સ્વયવર-મડપમા આવ્યા બપોરના બાર નહોતા વાગ્યા ત્યા આવીને એક મોટા સિહાસન ઉપર ઝૂકી પડ્યા. આગળ છાતી કાઢીને બેઠ મોટામોટા રાજાઓ આવ્યા –માયા-

વતીના પિતા આવ્યા, પણ પોતે ઊભા ન થયા. આખો મંડપ ચિક્કાર ભરાઈ ગયો.

સમય થતાં ડંકા–નિશાન, ઢોલ–ત્રાંસાં, શરણાઈઓના નાદ ગાજી ઊઠ્યા અને રાજકુમારી માયાવતી સોળ શણગાર સજીને સ્વયંવર–મંડપમાં દાખલ થઈ. સાથે બે દાસીઓ બન્ને બાજુ ચાલી આવે છે. દરેક રાજાનાં વખાણ કરતી એક સખી આગળ ચાલે છે. નારદમુનિ ડોક લંબાવીને બેઠા છે. પોતાના જ કંઠમાં વરમાળા આરોપવાની છે એની તેમને ખાતરી હતી. સાક્ષાત્ વિષ્ણુ ભગવાનનું રૂપ ધારણ કરેલ વરને મૂકીને બીજે રાજકુમારી નહિ જ જાય એવી એમને ખાતરી હતી.

પણ ત્યાં તો રાજકુંવરી પસાર થઈ ગઈ. અને છેક છેડે બેઠેલા રાજાના ગળામાં વરમાળા પહેરાવી. નારદજી પોતે આગળની હારમાં પ્રથમ બેઠા હતા એટલે ચહેરો ઓળખાયો નહીં, પણ કોઈ સાધારણ રાજાને કુંવરીએ પસંદ કર્યો અને બીજા સુંદર અને મોટા રાજાઓ રહી ગયા એવી હવા ફેલાઈ ગઈ. ફરી નોબતો ગાજી અને મંડપ ઊભો થયો.

નારદજી તો રીસભર્યા સિંહાસનેથી ઊઠ્યા. રાજાઓની ભીડમાંથી માર્ગ કરતા બહાર નીકળવાના દરવાજેથી નીકળી સીધો વૈકુંઠપુરીનો ઉગમણો માર્ગ પકડ્યો.

રાસભર્યા દોડ્યા જાય છે ત્યાં એક વાવ આવી. તરસ ખૂબ લાગેલી પણ પાણી સીંચવાનું કશું સાધન ન હતું. પગથિયાં ઘણાં હતાં. ઊતરવા જેટલી ધીરજ કે શાંતિ ન હતી. એમાં ભગવાનને કરવું તે પાણીમાં ડોકાયા. નજર કરતાં તો પ્રતિબિંબ પડ્યું. અરીસામાં દેખાય એવું ચોખ્ખું રૂપ દેખાયું. અસલ વાંદરા જેવું જ મોઢું ! જોતાંવેંત નારદજીને પગથી માથા સુધી રીસ ચડી ગઈ. મારું અપમાન કર્યું. વિષ્ણુએ ભગવાન થઈને મારી મશ્કરી કરી, બસ એનો બદલો લઉં. ધૂંવાંપૂવાં થતા ઊભે રસ્તે જાય ચાલ્યા.

એમાં સામેથી વિષ્ણુ ભગવાનને આવતા દીઠા. એક બાજુ લક્ષ્મીજી અને બીજી બાજુ પેલી રાજકુમારી માયાવતી ચાલી આવે છે. જોતાં તો નારદનો મિજાજ હાથ ન રહ્યો. એમનો ક્રોધ સાતમે આસમાને ચઢી ગયો. આમ તો નારદજી પ્રભુના મોટા ભક્ત હતા, પણ મનમાં ઊંડેઊંડે ક્યાંક ઈર્ષા છુપાઈ રહી હશે તે તક મળતાં બહાર નીકળી પડી. નારદ, વિષ્ણુ ભગવાનને જેમ ફાવે તેમ કહેવા લાગ્યા:

पर संपदा सकहू नहीं देखी ।
तुम्हरे ईरिषा कपट विशेखी ॥
मथन सिंधु रुद्रहि बौरायहू ।
सुरन्ह प्रेरी विषपान करायहू ॥
असुर सुरा, विष संकरहि, आपु रमा मनि चारु ।
स्वारथ साधक कुटिल तुम्ह सदा कपट व्यवहारु ॥
परम स्वतंत्र न सिरपर कोई ।
भावइ मनहि करहु तुम्ह सोई ॥
भलेहि मंद मंदेहि भल करहू ।
बिसमय हरष न हिय कछु धरहू ॥

બીજાનું સારું તમે જોઈ શકતા નથી. તમારા મનમાં ઈર્ષા અને કપટ ભર્યાં છે. કોઈની ચડતી જોઈને તમારી આંખમાં ઝેર આવે છે.

સમુદ્રમંથન વખતે તમે શંકરને ચડાવ્યા, દેવતાઓની મારફત મહાદેવને ઝેર પિવડાવ્યું. સમુદ્રમાંથી નીકળેલી ચીજોની વહેંચણી તમે મનમાની રીતે કરી. દૈત્યોને ફોસલાવી એમને મદિરા આપી, શંકરને ઝેર આપ્યું અને લક્ષ્મીજી જેવી સ્વરૂપવાન સ્ત્રી અને કૌસ્તુભમણિ પોતે રાખી લીધાં. તમે સ્વાર્થસાધુ, કુટિલ અને મહાકપટી છો. તમારો વહેવાર સદાય છળથી ભરેલો હોય છે.

તમે સ્વચ્છંદી થઈ ગયા છો. તમને કોઈ કહેનાર નથી. તમારા મનમાં જે ઠીક લાગે તે કરો છો. સારાને ખરાબ અને ખરાબને સારું કરો છો. છતાં તમારા મનમાં એથી આંચકો લાગતો નથી.

उहँकि उहँकि परिचेहु सब काहू ।
अति असक मन सदा उछाहू ॥
करम सुभासुभ तुम्हहि न बाधा ।
अबलगि तुम्हहि न काहू साधा ॥

તમે ઠગવિદ્યા કરીને આખી દુનિયાને છેતરી છે સૌના મન પેટમા પેસીને તાગી લીધા છે અને પોતે જાણે કશું જાણતા ન હોય એમ અલિપ્ત અને આનદમા રહો છો તમારે મન સારૂ-ખરાબ બધુ સરખુ જ છે આજ સુધી તમને સીધા કરનારૂ કોઈ મળ્યુ નથી

भरे भवन अब बायन दीन्हा ।
पावहुगे फल आपन कीन्हा ॥
बचेहि मोहि जवनिधरि देहा ।
सो तन धरहु साप मम एहा ॥

આજ તમે સાચે ઘેર આવ્યા છો તમને ખરો ગુરુ ભેટ્યો છે એમ જાણજો આજ તમને તમારી કરણીનુ પૂરુ ફળ મળશે જે મનુષ્યદેહથી મને છેતરીને આ કન્યાને પડાવી લીધી છે, એવુ શરીર તમે પૃથ્વી ઉપર જઈને ધારણ કરો એવો મારો શાપ છે

कपि आकृति तुम्ह कीन्ह हमारी ।
करिहहि कीस सहाय तुम्हारी ॥
मम अपकार कीन्ह तुम्ह भारी ।
नारि विरह तुम्ह होव दुखारी ॥

તમે મારુ મોઢુ વાદરા જેવુ બનાવી દીધુ માટે તમારે હમેશા એ મો જોવા પડે માટે તમારી આસપાસ સહાયક વાદરા જ મળશે. મને સ્વયવરમા આ સ્વરૂપવાન સ્ત્રી મેળવવાની તીવ્ર ઇચ્છા હતી તમે મારી એ ઇચ્છાઆડે આવ્યા અને મને માનભગ કર્યો, તેથી તમને પણ પત્નીનો વિયોગ થશે અને સ્ત્રીની પાછળ વનવન રડતા ફરશો એવો મારો શાપ છે

साप सीसधरि हरषि हिय
प्रभु बहु विनति कीन्ह ।
निज माया के प्रबलता
करषि कृपानिधि लीन्हि ॥

વિષ્ણુભગવાને નારદજી સામે હાથ જોડ્યા નમ્રતાપૂર્વક બોલ્યા કે 'મુનિરાજ! માફ કરો તમારો શાપ હું માથે ચડાવુ છુ ' આ કહેતાની સાથે જ પોતાની માયા સંકેલી લીધી

નારદજી જુએ તો લક્ષ્મી કે પેલી રાજકન્યા કાઈ ન મળે એકદમ નારદજીની આખ ઉઘડી ગઈ ભગવાનના પગ પકડી લીધા અભિમાન ઊતરતા મોહ ટળ્યો અને હૃદયમા પશ્ચાત્તાપની લાગણી ઊલટી આવી આખોમા આસુ ઊભરાયા 'મહારાજ! ક્ષમા કરો ભક્તની લાજ આપને હાથ હોય છે મારી દીનજનની રક્ષા કરો '

પ્રભુએ નારદમુનિના મસ્તક ઉપર હાથ મૂક્યો અને પોતે અંતર્ધાન થયા

*

બીજા યુગમા ભગવાનને મનુષ્ય અવતાર લઈને પૃથ્વી ઉપર આવવુ પડ્યુ પંચવટીથી પંપા સરોવર સુધી સીતાના વિયોગદુઃખથી રડતા રામ વનવન ફરતા હતા ત્યારે નારદજી સામે મળ્યા

એ વખતે મમતાપૂર્વક નારદજીએ પ્રશ્ન પૂછ્યો 'પ્રભુ! આપે મારુ વાદરા જેવુ મુખ શા માટે બનાવેલુ એ મને હજી સમજાતુ નથી ' ભગવાન રામચન્દ્રજીએ ઉત્તર આપ્યો 'મુનિવર તમે જ વિચાર કરો, કોઈ અજ્ઞાન બાળક આગમા હાથ નાખવા જાય તો મા તેમ કરવા દેશે? બાળકનો હાથ પકડી તેને ગોદમા ઉઠાવી દૂર મૂકી દેશે બાળક રડવા લાગશે, માને લાતો મારશે, માતાના વાળ ખેચશે, તોપણ એ બાળકને આગમા પડતુ બચાવશે હુ પણ ભક્તોની રક્ષા માતાની પેઠે જ કરું છુ મને ખબર હતી કે તમે રીસ ચઢાવીને ભારે શાપ આપશો તમારા કલ્યાણ અર્થે એ શાપ વહોરી લઈને મે તમને બચાવ્યા આજે આ વિરહદુઃખમા યે ભક્તોનુ હિત કર્યાનો સંતોષ હુ ભોગવી રહ્યો છુ,'

નારદજીએ પ્રણામ કર્યા અને તેઓ પ્રભુ-ગુણગાન ગાતા વિદાય થયા

★

બતાવે, તે જો કેવળ ભ્રમ હોય તો વાત જુદી. પરંતુ યોગમાર્ગથી પ્રાચીન અને અર્વાચીન શાસ્ત્રકારોએ તેમ જ સત્પુરુષોએ જે વાતો પ્રત્યક્ષ દીઠી છે, તેનો, આપણામાં પ્રત્યક્ષ જોવાનું સામર્થ્ય આવે ત્યાંસુધી શ્રદ્ધાના સાધનથી અનુભવ લેવો એમાં કશું અજુગતું નથી. સારું તરતાં આવડે ત્યાંસુધી તુંબડાં પર બેસીને તરવામાં શું અયોગ્ય છે? જ્યારે તરતાં આવડી જાય ત્યારે દેખીતી રીતે જ સહુ કોઈ તુંબડાંનો ત્યાગ કરે છે. તેવી જ રીતે પારલૌકિક પ્રત્યક્ષના અનુભવ થવા લાગે, ત્યારપછી શ્રદ્ધાનું મહત્ત્વ રહેતું નથી, પણ ત્યાંસુધી તો તે આવશ્યક છે.

જ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં શ્રદ્ધા એ એક ગરીબાઈનું–પણ પ્રમાણિકતાનું–લક્ષણ છે. જે સર્વજ્ઞ પરમેશ્વર છે, અગર તો જેઓ તેની જ કૃપાથી સર્વજ્ઞ મહાત્માઓ થયેલા છે, અને જેનાથી તેમને બધી વાતો પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, તેમને–જ્ઞાનના ક્ષેત્રમાંના તે ધનાઢયોને–તે લક્ષાધીશોને–તે કોટ્યાધીશોને શ્રદ્ધાની કશી પણ કિંમત નથી. જેની પાસે રોકડા પૈસા છે, તેને ઉધારીનું શું કામ છે? આંટ, ક્રેડિટ, પ્રોમિસરી નોટ ઇત્યાદિ સાધનો જેમની પાસે રોકડા પૈસા નથી, તેમને માટે છે. પારલૌકિક જ્ઞાનના રોકડા પૈસા જેમની પાસે જોઈએ તેટલા છે, તેમને શ્રદ્ધાની ઉધારીની કદી પણ જરૂર પડતી નથી. પરંતુ આપણે માનવપ્રાણી તો જ્ઞાનના આ ક્ષેત્રમાં કેવળ ભિખારી જ જન્મ્યા છીએ. આપણા જ્ઞાનધનનું ભંડોળ બહુ થોડું છે. આપણાં સત્કર્મોને પરિણામે જેમજેમ આપણી ઉત્ક્રાંતિ થતી જશે તેમતેમ આપણું જ્ઞાનધન વિપુલ થશે એમાં શંકા નથી. પરંતુ એવી પાત્રતા આપણામાં લાવવા માટે, અને ત્યાંસુધી આપણો વ્યવહાર ચલાવવા માટે શ્રદ્ધાની આંટ પર આપણી ગરીબ દુકાન ચલાવવી જોઈએ. પરમેશ્વરે મનુષ્યને ફક્ત પાંચ જ જ્ઞાનેંદ્રિયો આપેલી છે. પરંતુ અતીન્દ્રિય જ્ઞાનાર્જનમાં સાધનભૂત એવી એક છઠ્ઠી ઇદ્રિય મનુષ્યપ્રાણી પોતાને માટે નિર્માણ કરી લે છે, અને આ છઠ્ઠી ઇંદ્રિય તે શ્રદ્ધા છે. જ્યાં પાંચ ઇંદ્રિયોનું જ્ઞાન અટકે છે, ત્યાં શ્રદ્ધાથી મળનાર જ્ઞાનની શરૂઆત થાય છે.

આવા પ્રકારનું જ્ઞાનેંદ્રિયનું શ્રદ્ધારૂપી છઠ્ઠું દ્વાર જેમના અંતઃકરણમાં ઊઘડ્યું છે, તેમને આગળનો આધ્યાત્મિક માર્ગ બહુ જ સુગમ થાય છે. મનને એકવાર શ્રદ્ધાની ટેવ પડે, પછી તેને કોઈ પણ વાત સહેજે સાધ્ય થઈ શકે છે. આ શ્રદ્ધાની યોગ્યતા ભગવદ્ગીતામાં એક ઠેકાણે વર્ણવેલી છે. 'यो यच्छ्रद्धः स एव सः' આ ચરણમાં એવું કહેવામાં આવ્યું છે, કે જે જેવી શ્રદ્ધા રાખશે, તેવો તે થશે. ઈશ્વરે આપણને આપેલું આ મહત્ત્વનું સાધન કંઈ જેવું તેવું નથી. અંધશ્રદ્ધા અહિતકારક છે, એમાં શંકા નથી. પરંતુ ભગવદ્ગીતાના સત્તરમા અધ્યાયમાં સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ, એવી જે ત્રણ પ્રકારની શ્રદ્ધા કહેલી છે, તે પૈકી જેને સાત્ત્વિક શ્રદ્ધા કહી શકાય તેવા પ્રકારની શ્રદ્ધાથી મનુષ્યના મન પર–અને તેનાથી તેવી ઉત્ક્રાંતિ પર–અત્યંત સારાં પરિણામ થાય છે. સામાન્ય લૌકિક વ્યવહારમાં સંશયથી કેવા ફાયદા થાય છે, એ વાત ઉપર કહેવામાં આવી છે. પરંતુ જો કે લૌકિક વ્યવહારમાં એવા ફાયદા થાય તોપણ એકંદર રીતે સંશય એ મનની અત્યંત ક્ષુદ્ર વૃત્તિ જ છે. સંશય અને શ્રદ્ધા એ બન્ને મનોવૃત્તિઓની અધ્યાત્મ વ્યવહારમાં તુલના કરીએ, તો એવું દેખાઇ આવે છે, કે સંશય એ મનની અત્યંત નીચ વૃત્તિ છે અને શ્રદ્ધા એ મનની અત્યંત ઉચ્ચ અને ઉદાત્ત વૃત્તિ છે. સંશય તો કોઈ પણ અધમ વૃત્તિનો

મનુષ્ય કરી શકે, પરંતુ શ્રદ્ધા રાખવી એ વાત એક પણ અનુરાગ અને જાણે પ્રગતિ ન કરી હોય એવાને હાથે થવી શક્ય નથી. સંશય એટલે જ્ઞાનનો અભાવ અને શ્રદ્ધા એટલે ભાવિ જ્ઞાનની અગાઉથી ખાતરી. જેવી રીતે કોઈ પણ મનુષ્ય સંશય ઉઠાવી શકે, તેવી જ રીતે કોઈ વાત પ્રત્યક્ષ જોયા પછી તેના પર વિશ્વાસ રાખવાનું કામ કોઈ પણ કરી શકે. પ્રત્યક્ષ પર વિશ્વાસ રાખવો એમાં મોટો પુરુષાર્થ નથી. એ બિલકુલ સીધી સાદી વાત છે. પરંતુ જે વાત પ્રત્યક્ષ નથી, તેને વિષે સંશય ન રાખતાં, તેને વિશે દઢ વિશ્વાસ રાખવો, એ માટે મનના એક પ્રકારના ધૈર્યની જરૂર પડે છે. બીકણ, ટૂંકા મનનો કે સંશયી વૃત્તિનો મનુષ્ય કોઈ પણ અપ્રત્યક્ષ અજ્ઞાત વાત પર એકદમ વિશ્વાસ રાખતો નથી. પરંતુ ધીર, ગંભીર, સાત્ત્વિક અને ઉદાત્ત મનોવૃત્તિનો માણસ સંકોચ વિના અપ્રત્યક્ષ અને અજ્ઞાત વસ્તુઓ પર પણ વિશ્વાસ રાખે છે.

આ વિશ્વાસ—આ શ્રદ્ધા—જેમનામાં કુદરતી છે, તે ખરેખર પુણ્યશાળી અને ભાગ્યશાળી છે. પરંતુ સ્વભાવતઃ જેમનું મન શ્રદ્ધાયુક્ત નથી, તેઓ પોતાના મનમાં અન્ય સાધનો દ્વારા ઉત્પન્ન કરી જ ન શકે એવું નથી. પરમેશ્વર, પુનર્જન્મ, સત્કર્મના સત્પરિણામ, શાસ્ત્રગ્રંથ ઇત્યાદિ વાતો પર વિશ્વાસ રાખવો તેમને માટે કઠિન નથી. 'જેણે કદી કોઈને છેતર્યા નથી, પોતાને છેતરવાનું જેમને વિશેષ કારણ નથી અને જેઓ સદા એક ધર્મથી અને નિયમો પ્રમાણે વર્તે છે, તેમના પર અને તેમના શબ્દો પર શ્રદ્ધા રાખવામાં શો વાંધો છે?' આ જાતનો વિવેક કરવાથી આપણી શ્રદ્ધા આપણે વધારી શકીએ છીએ. આપણે સંશય વધારતા બેસીએ તો સંશય વધે છે, અને શ્રદ્ધા વધારીએ, તો શ્રદ્ધા વધે છે. આપણે જેવું વાવીએ તેવું ઊગે, એ સૃષ્ટિનો નિયમ જો ડગલે ને પગલે આપણને સાચો જણાઈ આવે છે, તો આપણા અંતઃકરણરૂપી ક્ષેત્રમાં સંશય અને શ્રદ્ધાની વાવણી કરવાથી શો ફાયદો? જેવી શ્રદ્ધા રાખીએ તેવું થવાનો ધર્મ જો સૃષ્ટિમાં છે; તે સૃષ્ટિમાં આપણે શ્રદ્ધાને બદલે સંશયનો આગ્રહ રાખીએ, તો કલ્પવૃક્ષના ઝાડ નીચે ઉપવાસી મરનાર ને આપણી વચ્ચે શો ફરક છે?

अज्ञश्चाश्रद्दधानश्च संशयात्मा विनश्यति ।
नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ॥
अश्रद्दधानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परंतप ।
अप्राप्य मां निवर्तन्ते मृत्युसंसारवर्त्मनि ॥
अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ।
असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह ॥

આ ભગવદ્-ઉક્તિમાં સંશયવૃત્તિના અને અશ્રદ્ધાના અતિ ભયંકર પરિણામો વર્ણવેલાં છે. અધ્યાત્મ વિષયક પ્રશ્નની બાબતમાં અશ્રદ્ધા રાખવાને લીધે તે પારલૌકિક ફળો તો ગુમાવે છે જ, પરંતુ ઐહિક સુખનો પણ તેથી નાશ થાય છે. 'नायं लोकोऽस्ति न परः', 'निवर्तन्ते मृत्युसंसारवर्त्मनि' 'न च तत्प्रेत्य नो इह' આ વચનોમાં પૃથ્વી અને સ્વર્ગ બન્ને ઠેકાણેના સુખનો નાશ થતો હોવાનો ઉલ્લેખ છે. તેથી આવાં ભયંકર પરિણામો જેમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, તે સંશયી વૃત્તિનો ત્યાગ કરીને શાસ્ત્રવચનો પર અને સૃષ્ટિધર્મો પર વિશ્વાસ રાખવો એ જ શ્રેયસ્કર છે.

પરંતુ સંશય છોડીને શ્રદ્ધા રાખો, એવું કોઈ અનેકવાર કહે તોપણ મનની વૃત્તિ એકદમ બદલાઈ જતી નથી. મન હંમેશ ઉત્ક્રાંતિ-તત્ત્વ પર ચાલે છે. તે મન મૂળમાં જ સંશયી વૃત્તિનું હોય તો જગતમાંના સર્વ સિદ્ધાંતો વિષે મનમાં જ્યારે જ્યારે સંશય ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે ત્યારે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેના

શ્રદ્ધા ન રાખું ?' એવો પ્રશ્ન પોતાના જ મનને પૂછવો. આવો પ્રસંગે તમે પરમેશ્વરપર શ્રદ્ધા ન રાખો, એવું કોઈ પણ મન કહેશે નહીં. 'પરમેશ્વરની અનંત સૃષ્ટિ, સૃષ્ટિનો અનંત વિસ્તાર, પાપપુણ્યના બિનચૂક આવતાં પરિણામો, આ પ્રચંડ શક્તિબળના એ ન્યાયીપણા પર અને નિયમિતપણા પર હું શ્રદ્ધા ન રાખું ?' એવુ આપણા મનને પૂછીએ. આવા તુલનાત્મક પ્રસંગે 'તું એ જુઠ્ઠાઓ પર વિશ્વાસ રાખીશ નહીં' એવી સલાહ કોઈ પણ મન આપશે નહીં.

આ પ્રમાણે આપણે આપણા મનને શ્રદ્ધાના પાઠ આપતા રહેવું. આપણા મનમાંની શ્રદ્ધા વધારવા માટે કેટલીક પરિસ્થિતિ પણ ભારે અનુકૂળ થઈ પડે છે. આપણે મોટા શ્રીમંત હોઈએ. ચેનબાજીમાં દિવસો પસાર થાય, અધિકારપ્રમત્ત થયા હોઈએ, એવે વખતે આપણી શ્રદ્ધા કદી પણ વધશે નહીં. શ્રદ્ધાની વૃદ્ધિ માટેનો અનુકૂળ સમય તો સંકટ જ છે.

આપણે વિપત્તિમાં હોઈએ, આપણા હાલહવાલ થઈ રહ્યા હોય, પાસે પૈસા ન હોય, બપોરે કોળિયો અનાજ મળવાનાં ફાંફાં હોય, છોકરાંઓ માંદાં હોય અને આપણા મિત્રો જ જ્યારે વેરીની ગરજ સારે એવા બની ગયા હોય, એવી અવસ્થામાં—જ્યારે આશાનું એક પણ કિરણ જણાતું ન હોય ત્યારે—આપણી શ્રદ્ધામાં વધારો કરી લેવાની સુંદર તક હોય છે. સારે નસીબે જેમને એ તક પ્રાપ્ત થાય તેમણે તે કદી પણ ગુમાવવી ન જોઈએ. એવે વખતે પરમેશ્વર, પરલોક, પાપપુણ્ય ઇત્યાદિ સર્વ આપણા મનની તદ્દન નજીક આવેલાં હોય છે. તેઓ પોતાના હાથ આપણા પ્રત્યે લંબાવે છે અને આપણું મન તેમના તરફ આશાની નજરે જોતું હોય છે. આવે વખતે જ તેમની સાથે આપણા સ્નેહભાવનો સમન્વય સાધી લેવો જોઈએ.

આવી રીતે એકવાર શ્રદ્ધા વધારવાની ટેવ પાડી લઈએ તો જ્યારે અનુકૂળ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે મનનો કાંટો સંશયી વૃત્તિ તરફ બિલકુલ ન ઝૂકતાં તે સંદેહાદિત શ્રદ્ધાની બાજુએ જ વળશે. આપણે ટેવ પાડીએ, તે જ વાતો મન વારંવાર કરે છે. તેથી તેને એકવાર સારી વાતો તરફ જ 'વાળી' લેવું જોઈએ. અને એકવાર સારી ટેવ પડે તો તે માત્ર આ જંન્મ પૂરતી જ રહે એમ નહીં બને, બીજે જન્મે પણ તેનો ક્રમ ચાલુ જ રહેશે. જેઓ પુનર્જન્મવાદી છે, તેમના મત પ્રમાણે મન ઉત્ક્રાંતિતત્ત્વના અનુરોધથી આગલા અનેક જન્મોના સંસ્કારોનો નિષ્કર્ષ સાથે લઈને નવીન જન્મમાં દેહ ધારણ કરે છે. આપણે ઘણાયે લોકો એવા જોઈએ છીએ, કે શ્રદ્ધાની વાત નીકળે, તો તુરત જ વાત પર તેમની શ્રદ્ધા બેસી જાય છે. તેઓ કદી તેનાં કારણો પૂછતા નથી. અથવા આ એમ કેમ થયું અને પેલું એમ કેમ થયું, વગેરે બાબતની કશી પણ ખણખોદ તેઓ કરતા નથી. આનો અર્થ એવો નથી, કે જિજ્ઞાસુએ કોઈ જાતની પૃચ્છા કરવી જ નહીં. દરેક માણસે એકવાર તો શંકાસમાધાનની દશામાંથી પસાર થવુ જ પડે છે. પરંતુ આવી પ્રશ્નોત્તરી માટે ન થોભતાં જેઓ અત્યંત શ્રદ્ધાળુ હોય છે, તે લોકો માટે એટલું જ કહેવું પડે છે, કે તેમનાં મન અમુક જન્મમાં કોઈક વાર પણ પૂર્વજન્મમાં આવી આ સંશયી વૃત્તિની પ્રાથમિક પરિસ્થિતિનો અનુભવ લઈને આવેલાં હોવાં જોઈએ.

જેને આપણે પ્રારબ્ધ કહીએ છીએ તે બીજું કંઈ જ નથી પણ જન્માંતરે કરેલા અનેક પ્રયત્નોનો જ તે સમુચ્ચય છે. પૂર્વજન્મમાં આપણે આપણાં પાપોથી અને પુણ્યથી આપણા મનને જેટલી ઉત્ક્રાંતિ સુધી

લાવી છોડી દીધુ હશે, તેટલી ઉત્ક્રાતિથી આપણે આપણા નવીન જન્મના વ્યવહારની શરૂઆત કરીએ છીએ અગાઉ આપણે જે સચિત કર્યું હતો, તે સર્વ આ જન્મમા આપણને ફરીથી પ્રાપ્ત થાય છે

अयति श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानस ।
अप्राप्य योगससिद्धि का गति कृष्ण गच्छति ॥

ગીતા, અધ્યાય ૬-૩૭

આ શ્લોકમા અર્જુને શ્રીકૃષ્ણને જે પ્રશ્ન પૂછયો છે, તેનો જવાબ આપતા શ્રીકૃષ્ણ એવુ જ કહે છે, કે 'બુદ્ધિમા જે શ્રદ્ધા એકવાર દૃઢ થઈ, તે નાશ ન પામતા મનુષ્ય જ્યારે ફરી જન્મ લે છે તે વખતે, તેણે પૂર્વજન્મમા જે દરજ્જા પર પોતાની બુદ્ધિને આણી રાખી હશે તે દરજ્જાની બુદ્ધિ તેને ફરીથી પ્રાપ્ત થાય છે અને ત્યાસુધીમા ઉત્ક્રાત થયેલી બુદ્ધિને તે અધિક ઉત્ક્રાત કરવાના પ્રયત્નનો આરભ કરે છે'

तत्र त बुद्धिसयोग लभते पौर्वदेहिकम् ।
यतते च ततो भूय ससिद्धौ कुरुनन्दन ॥

ગીતા, અધ્યાય ૬-૪૩

આ શ્લોકમા ભગવાને જે તત્ત્વ કહેલુ છે, તે તત્ત્વના અનુરોધથી મનુષ્યના મનની ઉત્ક્રાતિ જન્મોજન્મ ચાલુ જ રહેલી હોય છે અદૃશ્ય સૃષ્ટિમાનો આ સૂક્ષ્મ ક્રમ જો આપણે લક્ષમા લઈએ તો સશયી વૃત્તિનો ત્યાગ કરીને શ્રદ્ધાયુક્ત મન રાખવાની ટેવ પાડવાથી આપણે કેટલા આગળ વધી શકીએ તેની પૂરતી કલ્પના થશે સશયી વૃત્તિમા ખરુ સુખ નથી 'મે કેવી શકા ઉઠાવી, મને જે સશય સ્ફુર્યો, તે અગાઉ કોઈને પણ સૂઝયો નહોતો, મારી બુદ્ધિમા આટલી કુશાગ્રતા હોવાથી જ મને આ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો, મારા આ પૂર્વપક્ષનુ કોઈ પણ સમાધાન કરી શકે એમ નથી,' એવા પ્રકારનો કદાચ ઐહિક આનદ મનને ક્ષણ માટે થશે પણ એવા આનદની શી કિમત છે? તે અહકારમૂલક આનદ અને તે અજ્ઞાનમૂલક ગર્વ કરતા જેનામા આ શકાઓનુ સમાધાન થયેલુ છે, તેનો આનદ અને ગર્વ અનેક પ્રકારે ઊચો અને અધિક છે! આપણે અમુક શકાઓ ઉઠાવીએ, કે આપણા જેવી જ અલ્પબુદ્ધિના લોકો તેનુ સમાધાન ન કરી શકે, એનાથી આપણા મનની ક્ષુદ્રતા અને સકુચિતતા વિના બીજુ શું સિદ્ધ થઈ શકે એમ છે? આપણને કોઈ વાત ન સમજાઈ, તેથી તેમનુ અસ્તિત્વ જ નથી, એવુ તો કહેવાય જ નહી! પરમેશ્વર છે, તેની ભાગફોડ રોજ ચાલુ જ છે, સૃષ્ટિનો વ્યવહાર અવિરતપણે સર્વત્ર પ્રસરેલો છે, પાપપુણ્યના પરિણામ સૂક્ષ્મપણે ભોગવાઈ રહ્યા છે, આ બધી વાતો જો નિશ્ચિત રીતે ચાલી રહેલી છે, તો તે કેવી રીતે ચાલી રહી છે એ એકાદ ક્ષુદ્ર બુદ્ધિને ન સમજાય, અથવા બીજો કોઈ તેનુ સમાધાન ન કરી શકે, તેથી શું થયુ? આવી સ્થિતિમાં આપણી બુદ્ધિની સકુચિતતા લક્ષમા આણીને તેને શ્રદ્ધાનો સહારો આપવો ઉચિત અને શ્રેયસ્કર નથી શું? આજે આપણને પરમેશ્વર દેખાતો ન હોય, તોપણ તે છે એવી શ્રદ્ધા રાખીને આપણે ચાલીએ તો આપણુ મન ઉત્ક્રાત અને ઉદાત્ત થશે આપણે જેમજેમ ઉત્ક્રાતિના વાતાવરણમા ઊચે ઊચે ચઢીશુ અને અધિકાધિક પાત્રતા સપાદન કરીશુ, તેમતેમ આ ત્રિલોકની રચના પાછળ શું રહસ્ય છે, તેનુ જ્ઞાન આપણને પ્રત્યક્ષ થશે પ્રભુ પર અટલ શ્રદ્ધા રાખવાથી આવો સુવર્ણદિન જરૂર ઊગ્યા વિના રહેશે નહી

* * *

નૃત્ય

શ્રી શાંતિલાલ ઠાકર એમ. એ.

છેક પ્રાચીન સમયથી આદિ માનવે નૃત્યને થોડેઘણે અંશે અપનાવ્યું તો છે જ. ગ્રીસ, તિબેટ, અરબસ્તાન, ઇજિપ્ત, ફીજી ટાપુઓ, જાવા, આફ્રિકા, વગેરે દેશોમાં પ્રાચીન નૃત્યકળા આજે પણ જીવે છે. વાણી નથી કહી શકતી તે મુખભાવની એકાદી લહર કે મુદ્રાનું નજીવું હલનચલન કહી આપે છે. નૃત્ય એ કળા છે. ધર્મ જેટલી જ સામાજિક ઉત્સવો સાથે એ કળા સંકળાયેલી છે. વિવિધ રસ–ભાવના પ્રગટીકરણનું એ અણમોલ સાધન છે. એ વિશેની માહિતીપ્રદ વિચારણા અહીં રજૂ થાય છે.

પ્રાચીન યુગથી માનવી પોતાના હૃદયના પ્રબળ ભાવોને વ્યક્ત કરવા માટે નૃત્યના અભિનયનો આશ્રય લેતો આવ્યો છે. અમુક પ્રકારની અંગભંગી દ્વારા અને મુદ્રાઓ તથા હાથ, પગ, અંગુલિ, આંખ, પાંપણો, મુખ, કમ્મર વગેરે અવયવોનાં હલનચલન દ્વારા માનવી પોતાના હૃદયના મધુર, શૃંગારમય, ભયાનક, વીર, હાસ્યજનક, કરુણ એમ અનેક ભાવો પ્રદર્શિત કરતો આવ્યો છે; અને પરિણામે નૃત્ય એક સંપૂર્ણ, જટિલ, અટપટી કલા બની ગયું છે અને શાસ્ત્ર પણ બની ગયું છે.

માનવસંસ્કૃતિની પ્રાથમિક દશામાં માનવી પોતાનો આનંદ જરાક સ્થૂલ અને ગ્રામ્ય નૃત્યપ્રકાર દ્વારા વ્યક્ત કરતો, જેમજેમ માનવસંસ્કૃતિ વિકાસ પામતી ગઈ, વધારે સૂક્ષ્મ, રસિક, ઉચ્ચ અને માર્મિક બનતી ગઈ, તેમતેમ નૃત્યના અનેક સૂક્ષ્મ, ભાવગમ્ય અને ભાવદર્શક પ્રકારો ખીલતા ગયા. હિંદમાં તેમ જ બીજા દેશોમાં નૃત્યને ધર્મ સાથે સંકલિત કરવામાં આવ્યું હતું તેમ જાણવા મળે છે. પછી ધીમેધીમે નૃત્યને અને ધર્મને જુદાં પાડવામાં આવ્યાં અને બાદશાહો, શ્રીમંત લોકો, ધનિક શેઠિયાઓ અને વેપારીસોદાગરો પોતાની રસવૃત્તિ છિપાવવા અને કેટલીકવાર તો પોતાની હલકી જાતીયવૃત્તિ સંતોષવા માટે પણ નૃત્યાંગનાઓને આશ્રય આપવા લાગ્યા.

હિંદમાં દક્ષિણનાં મંદિરોમાં અત્યારસુધી ચાલતી આવેલી દેવદાસીની પ્રથાનુ મૂળ નૃત્ય અને ધર્મને સંકલિત કરવામાં રહેલું છે. નૃત્ય દ્વારા પ્રભુ પ્રત્યેના ભાવને પોતામાં જાગૃત કરવો, તે ભાવને અનેક રસિક, કલામય તથા આનંદની રસવર્ષા વરસાવતાં આવિષ્કરણો આપવાં; અંગનાં મૃદુલલિત મરોડો દ્વારા એ સમર્પણભાવને સ્થૂલ ભૂમિકા પર પ્રગટ કરવો; તેનાં દર્શન દ્વારા પ્રેક્ષકોના ચિત્તમાં પણ પ્રભુ પ્રત્યે સમર્પણની ભાવના જાગે તેવી પ્રબળ અસર ઉત્પન્ન કરવી; અને આ દુષ્કર કલાને સિદ્ધ કરવા, જીવન પર્યંત તે કલાનું પરિશીલન કરવું, અભ્યાસ કરવો, અને તો વંશપરંપરાગત રીતે તેનો તંતુ આગળ જઈ ચલાવવો; અને તે કલામાં અધિકાધિક પ્રગતિ, સૂક્ષ્મતા અને ભાવવાહિતા પ્રાપ્ત કરવાં, અને ઉત્તરોત્તર ઉત્કર્ષ સાધવો; આ દેવદાસીની પ્રથાની પાછળ રહેલો હેતુ હોય તેમ જણાય છે.

હિંદમાં **गीतं वाद्यं च नृत्यं च त्रयं संगीतमुच्यते ।** ગીત, વાદ્ય અને નૃત્ય–આ ત્રણે મળીને સંગીત કહેવાય છે. તે ઉક્તિ અનુસાર નૃત્યની આ વ્યાપક અસર વધારે ઊંડી, ગાઢ અને દૃઢ બને તેટલા માટે તેની સાથેસાથે ગીત અને વાદિત્રોનો પણ ઉપયોગ કરવામાં આવતો. આને પરિણામે સ્વર, અંગભંગીનું

હલનચલન અને વાદિત્રોના સહાયક સૂરથી એક એવુ ભયકારક, શાતિપ્રેરક, નિસ્પદજનક વાતાવરણ રચવામા આવતુ કે તેને પરિણામે ઘણાક દેવદાસીઓ નૃત્ય કરતાકરતા, અને ઘણા પ્રેક્ષકો તે નૃત્ય તથા સગીતને જોતા ને શ્રવણ કરતાકરતા ભાવસમાધિમા આવી જતા, અને અતે નિર્વિકલ્પ સમાધિદશા સુધી પહોચી જતા ખ્રિસ્તી દેવળોમા ઑર્કેસ્ટ્રા રાખવાનો હેતુ પણ એવો જ છે

ગ્રીસમા પણ નૃત્ય અને ધર્મનો સબધ તેની પ્રાથમિક દશામાં ઘણે ગાઢ હોય તેમ દેખાય છે માદગના દેવ ડાયોનિસસની અર્ચન નિમિત્તે નૃત્યોત્સવ રચવામા આવતો રાત્રિના નીરવ વાતાવરણમા, ટેકરીઓના શૃગ પર આ ઉત્સવ થતો કરતાલ અને મૃદગના અવાજો પર ખમરીનો ધ્વાન તરી આવતો માણસો આનદની કિકિયારીઓ કરતાકરતા નૃત્યમડળમા ઘૂમતા આને પરિણામે બધી જ ઇંદ્રિયવૃત્તિઓ બહેર મારી જતી અને એક પ્રકારના આનદ-ઉન્માદની તીવ્ર માત્રામા ડૂબી જતી. આ ઉન્માદની પરાકાષ્ઠામા તેઓ પસદ કરાયેલા બલિપશુ પર તૂટી પડતા અને તેના અવયવે અવયવને છિન્નભિન્ન કરી નાખતા પછી લોહીનીગળતા તે પશુદેહમાથી માસના ટુકડાઓને પોતાના દાતવતી કાચા ને કાચા કરડી ખાતા તે પ્રસગે જાણે તેમનામા કઈક 'આવેશ' થયો હોય તેવા તે ઉન્મત્ત જેવા દેખાતા સામાન્ય જીવનની મર્યાદાઓ જાણે સરી ગઈ હોય અને તેમના ભગવાન જાણે તેમની મધ્યમા પ્રત્યક્ષ હાજર હોય તેવો ભાવ તેઓ અનુભવતા

ડાયોનિસસની આ નૃત્યચર્યા પશુબલિના સમયની અને માનવસસ્કૃતિની પ્રાથમિક અવસ્થાની યાદ અપાવે છે હિંદમા પણ ભૈરવીચક્ર, તાન્ત્રિક વિધિ પ્રમાણે કેટલાક બીભત્સ રાસવર્તુલો અને નૃત્યમડળોની યાદ આની સાથે સહેજે આવે છે સસ્કૃત સાહિત્યના મધ્ય યુગમા—બાણભટ્ટના 'કાદબરી'મા અને દડી કવિના 'દશકુમારચરિત'મા ચોરલૂટારાઓની ટોળીઓ કાલીના મદિરમા કોઈ બાળકનો ભોગ આપવા—તેનુ નૈવેદ્ય ધરાવવા તેને ઊચકી જતા અને તે રાતે પોતાની લૂટમા મળેલી સફળતાની માનતા—બાધા પૂરી કરતા અથવા ભવિષ્યમા લૂટમા મહાન સિદ્ધિ મળે તેને માટે જ જગલી નૃત્ય સમેત, સુરાપાનથી મત્ત બનીને તે નરબાળકનો બલિ કરવામા આવતો એ જ જગલી સસ્કૃતિનો અવશેષ આ ગ્રીક નૃત્યની સધ મયે એક જ હરોળમા બેસી શકે તેમ લાગે છે!

તિગ્રેમા એબિસિનિયન લોકોનો એક નૃત્યપ્રકાર છે તેમા ભાગ લેનારા માણસો એક વર્તુલ રચી, પોતાના ખભા હલાવે છે અને કોણીઓને આગળ અને પાછળ તાલબદ્ધ રીતે ગતિ આપી નૃત્ય કરે છે વચ્ચેવચ્ચે નૃત્ય કરનારાઓ ભૂમિ પર બેસી પણ જાય છે જો કે તે વખતે પણ તેમના ખભા અને કોણીઓની ગતિ તો ચાલુ જ હોય છે! પોતાના નીચા છાપરાવાળી ઝૂપડીઓમા બુશમેનો જ્યારે નૃત્ય કરે છે, ત્યારે તેઓ પોતાનો એક પગ સ્થિર રાખે છે અને લાકડીને ટેકે તેમને બીજો પગ એક પ્રકારની જગલી તાલબદ્ધતામા ગતિ કરે છે! તેમનો નૃત્યપ્રકાર આ જાતનો હોય છે

મગ્યર જાતિના પુરુષોનો નૃત્યપ્રકાર વળી જુદો જ હોય છે તેમા પુરુષો નૃત્ય શરૂ કરે છે અને સ્ત્રીઓ એક બાજુએ ઊભેલી હોય છે જ્યારે તે નૃત્ય બરાબર જામે છે ત્યારે તેના આવેગમા—આવેશમા તપુઈ દરેક સ્ત્રી પોતાનો ભાગીદાર શોધી લે છે

અને તે નૃત્યમાં જોડાય છે. આરબલોકોમાં દરવિશોનો (ધર્મગુરુઓનો) અને મિસરમાં પણ ધર્મગુરુઓનો કંઈક ઝનૂની, ઘૂમરડી લેતો નૃત્યપ્રકાર હોય છે. ન્યૂ કેલેડોનિયામાં નૃત્ય કરનારાઓ એક જ સ્થળે ઊભા રહે છે, એક પછી બીજો—એમ પગ ઉપાડી તાલ આપે છે અને સમગ્ર શરીરને ઝુકાવીઝુકાવી નૃત્ય કરે છે, દેહને અનેક પ્રકારના મરોડ આપે છે. ફિજીના લોકો આમથી તેમ બંને બાજુએ કૂદકા લે છે, બંને હાથને પૂંઠ પર રાખે છે, અને નૃત્ય કરે છે. જાવાના લોકો નૃત્ય સમયે બહુ જ સુંદર અને મોહક રાતે હાથ અને અંગુલિઓની ગતિ કરે છે. આંદામાનના લોકો નૃત્ય કરતી વખતે એક પગ પર કૂદે છે અને હાથને આગળ અને પાછળ બહુ જ બળપૂર્વક ઘુમાવે છે. વેદ્દા લોકો બંને પગથી કૂદે છે, હાથ વડે કાં તો તાલી વગાડે છે અથવા પોતાનાં શરીરના અમુક ભાગને જોરથી થાબડે છે; અને પોતાના લાંબા સુંદર વાળથી પોતાના મુખને ઢાંકી દેવામાં ગૌરવ માને છે.

ઝુલુઓનાં નૃત્ય મોટેભાગે યુદ્ધનાં સહકારી અંગ જેવાં વા શિકારમાં વીરતા પ્રેરે તે હેતુવાળાં હોય છે. તેમાં સ્ત્રીઓ અમુક પ્રશ્નો પૂછે છે, જેના ઉત્તર પુરુષોએ આપવાના હોય છે. નિગ્રો—હબસી લોકોનાં શોકનૃત્યો ખૂબ અસરકારક હોય છે. અમેરિકાની એક અગત્યની ટોળીનું નામ ‘નહાવો ઇન્ડિયન્સ’ છે. તેઓ વર્ષમાં અમુક વખતે સમિતિ ભરે છે અને નૃત્ય તેનું મુખ્ય અંગ હોય છે. તેમનામાં ‘નૃત્ય’ અને ‘વિધિ’ પર્યાય શબ્દો ગણાય છે.

ઘણાંખરાં નૃત્યોનો ઉદ્‌ગમ એવો હતો, જ્યારે તે તે ટોળીઓ જંગલમાં ભટકતી, શિકાર કરતી, ‘હોય તેની વહાય’ ને ન્યાયે વિરોધી ટોળીઓની સ્ત્રીઓને અને વસ્તુઓને (હાથીદાંત, શંખલાંનાં ઘરેણાં, અનેક પશુઓનાં ચર્મવસ્ત્રો, ફરસી તથા હાડકાંનાં બનાવેલાં હથિયારો, મણકાની માળાઓ વગેરે) ઉપાડી જતી. તે સમયમાં દરિયાપારથી બીજી સંસ્કૃતિવાળી જાતિઓ હજી તેમના દેશમાં ઊતરી ન હતી.

હિંદમાં ભરતનાટ્યશાસ્ત્રનો અભ્યાસ બતાવી આપે છે કે નૃત્યનો વિકાસ બહુ પ્રાચીન સમયમાં થયો હતો અને તેના અનેક પ્રકારો પણ શાસ્ત્રીય રીતે ગ્રથિત કરવામાં આવ્યા છે. ભગવાન પશુપતિનાથનું પ્રલયકાળનું તાંડવનૃત્ય ભીષણતાનો અપ્રતિમ નમૂનો છે. પાર્વતી જ્યારે મહાદેવનું દિલ જીતી લેવા જાય છે, ત્યારે વસંતઋ પુષ્પોનાં આભરણો પહેરી, લલિતકોમળ અંગભંગીઓથી યુક્ત, મૃદુ અભિનયોવાળું રમણીય મોહક નૃત્ય કરે છે, તેને ‘લાસ્ય’ કહેવામાં આવે છે. સ્વર્ગમાં ઇંદ્રસભામાં ઉર્વશીનું, તિલોત્તમાનું, રંભાનું, મેનકાનું એમ અનેક અપ્સરાઓનાં નૃત્યો પુરાણપ્રસિદ્ધ છે.

શ્રીકૃષ્ણની બંસીના મોહક ધ્વનિ સાથેની રાસલીલા તે ગોપનૃત્યનો એક અપ્રતિમ પ્રકાર છે, જેમાં મુક્ત પ્રણયની ઉદ્દંડતા અને મધુર ભાવની કોમળતાનું કોઈ અનેરું સંમિશ્રણ રચાય છે. ‘મેરે તો ગિરિધર ગોપાલ, દુસરા ન કોઈ’ કહીને મંજિરા સાથે ગાનારી અને નાચનારી, ભક્ત કવયિત્રી, સિસોદયા વંશની ક્ષત્રીવધૂ, રાધાના પુનર્‌અવતાર સમી, ગિરધરલાલની લાડિલી મીરાંનો ભક્તિપ્રવાહમાં તરતો—વસડાતો નૃત્યપ્રકાર કોઈ અજબ હતો. તેમાં ભગવાનના હૃદયકપાટને બળપૂર્વક પ્રેમની ઋજુતાથી ઉઘાડવાનો કીમિયો હતો. બંગાળમાં ભગવન્નામની પતિતપાવની ગંગા જેમણે વહાવી હતી, જેમાં જગાઈ અને માધાઈ જેવા દારૂડિયાઓનો પણ ઉદ્ધાર થઈ ગયો હતો, તે ભગવાન ચૈતન્ય જ્યારે ‘હરિ’ બોલની ધૂન જમાવતા, મંજિરા વગાડતા અથવા કરતાલ બજાવતા, ત્યારે તે સુરની સાથે તાલબદ્ધ થઈ, લયલીન થઈ કોઈ દિવ્યમધુર નૃત્ય કરવા મંડી જતા!

આધુનિક કાળમા પણ શ્રી ઉદયશ કર, શ્રી રુક્મિણીદેવી, મેનકા જાણીતા છે કથકલી નૃત્ય,કથક નૃત્ય,ગુજરાતી રાસનૃત્ય,મહારાષ્ટ્રી પવાડાસાથેનુ મર્દાનગીભર્યું નૃત્ય વગેરે બિનધાર્મિક, દુન્યવી ભૂમિકા પરના, વ્યાવહારિક નૃત્યોના પ્રકાર છે. તેમા કેટલાક નૃત્યપ્રકારો તો તદ્દન નવીન, આધુનિક ભાવનાને વ્યક્ત કરતા પ્રકારો છે દાખલા તરીકે ય ત્રનૃત્ય, મૂડીવાદ નૃત્ય વગેરે આમાના કેટલાક નૃત્યકારોએ તો હિ દની શાન જગતમા વધારી છે અને કલાના ક્ષેત્રમા ગણનાપાત્ર સેવા કરી છે

પશ્ચિમમા પણ પાવ્લોવ થી માડીને અનેક નૃત્યરમણીઓએ નૃત્યના અનેક મૃદુરમ્ય પ્રકારોને તે સ સ્કૃતિની ખાસિયત સાથે વિકસાવ્યા છે અને જગતની કલા–સ સ્કૃતિની સેવા કરી છે

પણ મૂળ મુદ્દે વિચારીએ તો એમ કહી શકાય, કે ભારતના શિલ્પ પેઠે અથવા ભારતની ચિત્રકલા પેઠે, ભારતની નૃત્યકલા ધર્મતત્ત્વથી ગુંથાયેલ કોઈ પરભેમકાના સત્વો સાથે વ્યવહારની સાકળ સ્થાપવા મથતી, કોઈ ઉચ્ચતર ચેતનાના સ્તર પર જીવાત્માને તથા આડકતરી રીતે સર્વ સહૃદયી પ્રેક્ષકોને લઈ જવા મથતી, પ્રભુ પ્રત્યે ઝાઝરના ઝણકાર સાથે તાલબદ્ધ પગલા માડતી, દિવ્ય કળા હતી તેથી ઊલટું પશ્ચિમની બીજી કલાઓની પેઠે તેની નૃત્યકલા પણ વધારે પ્રાણમય ભૂમિકા પર વિલસતી, ર ગબેર ગી ચિત્રોને ઉઠાવ આપતી, ઉલ્લાસમય, આશાની વીણાના સૂરની રમઝટ મચાવતી, આહ્લાદમય, થનગનાટવાળી, તરલ, તેજસ્વી, બાહ્યાગ સુ દર, સપ્રમાણ અને ચર્મચક્ષુને તથા વાસના-કલેવરને તૃપ્તિની પરમ કક્ષાએ પહોચાડનારી એક ઉત્તમ કલા હતી એક દિવ્યલક્ષ્મી હતી, બીજી આન દલક્ષ્મી હતી એકના હાથમા પરમતત્ત્વની પૂજામાળ હતી, બીજીની આખમા વિલાસના ઘેન અને હાથના મરોડમા આલિ ગનની માદક મોહકતા હતી. પણ ઘણા કિસ્સાઓમા પૂર્વની નૃત્યકલાનુ લક્ષણ કોઈ પશ્ચિમી નૃત્યકારની અદામા ઊતરી પડ્યુ જોવાનુ મળતુ હતુ અને કોઈક વાર પશ્ચિમની પ્રાણોલ્લાસમય નૃત્યકલાની ખાસિયતના દર્શન કોઈ પૂર્વના નૃત્યકારની યાદમા, મુદ્રામા કે અ ગભ ગીમા જોવા મળતા હતા

આમ નૃત્યકલાનો ઇતિહાસ માનવસ સ્કૃતિના વિકાસમા બહુ અગત્યનો ફાળો નોધાવે છે, કારણકે તેથી માનવહૃદયના ભાવો અગમ્ય રીતે પણ અચૂકપણે શિષ્ટ, સૂક્ષ્મ, સ સ્કૃત અને ઉચ્ચ બને છે અને તે રીતે જોતા તે હૃદયની પ્રબળ કેળવણીરૂપ બની જાય છે નૃત્ય લલિત વ્યાયામ આપે છે, તેથી દેહસૌષ્ઠવ અને તેજસ્વી કાતિછટા તેની સહોદરીઓ છે તેમા અભિનયનુ પાટવ હોવાથી તે માનસશાસ્ત્રની ઔરસ પુત્રી છે, તેમા ભાવનુ–રસનુ નિરૂપણ હોવાથી તે રસશાસ્ત્રની પરમપાવની ભાગીરથી છે તેમા નવ રસોની વિવિધ સેરોનુ પ્રગટીકરણ હોવાથી તે કલાઓનો પ્રયાગરાજ છે, પુનિત તીર્થરાજ છે તે ગીત–વાદ્ય–નૃત્યની ત્રિવેણી છે માનવીઉરના ભાવોને સૂક્ષ્મ, રસિક તથા ઊર્ધ્વગામી બનાવીદિવ્યતાના વ્યોમમા લઈ જાય છે આવી અજબ નૃત્યકલાને શાસ્ત્રરૂપે અને કલારૂપે સ્વીકારી માનવજાતિના દિવ્યીકરણ માટે અને આન દ–શુદ્ધ આન દ રસલહાણ કરવા માટે તેનો યથાર્થ વિનિયોગ કરવામા આવે, તો નૃત્ય એક દિવ્ય અમોઘ સાધન છે

★

હિંદમાં કાપડઉદ્યોગ

અધ્યા. એમ. પી. ગાંધી
એમ. એ.; એફ. આર. ઈ. એસ; એફ. એલ. એલ. જે. પી.

પોશાક પછીનો મહત્ત્વનો પ્રશ્ન કાપડનો છે. દુનિયાના અન્ય દેશોની સરખામણીમાં હિંદના રહેવાસીને માથાદીઠ ઘણું જ ઓછું કાપડ પહેરવા મળી શકે છે. ભાગલાએ હિંદને પારાવાર નુકસાન કર્યું છે, તેમાં કાપડનો પ્રશ્ન યે આવી ગયો છે. રૂ પેદા કરતા ક્ષેત્રનો વધારે ભાગ પાકિસ્તાનને ફાળે જવાથી તથા હુંડિયામણના દરોની મુશ્કેલીને લીધે ભારતવર્ષ આ પ્રશ્નમાં સ્વાવલંબી બનતું જ રહ્યું. રોજ ને રોજ સાંભળીએ છીએ કે કાપડભરાવાને લીધે અમુક મિલ બંધ થઈ—હજી વધારે સાવચેત નહીં બનીએ તો આવતા થોડાક મહિનામાં કાપડઉદ્યોગ પર ગંભીર ભય તોળાઈ રહ્યો છે. વિદ્વાન લેખકે આજના આપણા આ ઉદ્યોગની અહીં તલસ્પર્શી સમીક્ષા કરી છે અને કાપડઉત્પાદન, વહેંચણી તથા તેના નિકાસ માટે યોગ્ય બંદોબસ્ત કરવાનું સરકારને સૂચન પણ કર્યું છે.

હિંદમાં કાપડઉદ્યોગનો જન્મ અને વિકાસ છેલ્લાં સો વર્ષથી છે. ચાલુ વર્ષે આ ઉદ્યોગ ગૌરવપૂર્વક પોતાની શતાબ્દી ઊજવનાર છે. ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રમાં રાષ્ટ્રે કેટલી સાધના મેળવી છે તેનું આ ઉદ્યોગ ઉત્તમોત્તમ દૃષ્ટાંત છે. ઔદ્યોગિક રાષ્ટ્ર તરીકે ભારતવર્ષ કેટલું શક્તિશાળી છે તેનું પણ એ પ્રતીક છે. વિકાસના પ્રારંભમાં આ ઉદ્યોગના જ્યોતિર્ધરોને ઘણીઘણી મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડ્યો હતો; પરંતુ તેમના અવિરત પારશ્રમ અને બલિદાનોને લીધે આ ઉદ્યોગ આજે આપણા દેશના આર્થિક તંત્રમાં ઘણું ઊંચું સ્થાન ભોગવે છે.

આ ઉદ્યોગને જ પરિણામે આજે ૭૦૦,૦૦૦ મજદૂરોને રોટી મળે છે. ૧૦,૦૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ રૂા. ઉપરની મૂડીનું એમાં રોકાણ થયેલું છે. ૧૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ ત્રાકો અને ૨,૦૦,૦૦૦ સાળો દ્વારા ૧૬૦૦૦ લાખ રતલ તાર કાઢવામાં આવે છે અને ૪૮૦૦૦ લાખ વાર કાપડ આ ઉદ્યોગની મિલો વણે છે. દર વર્ષે રાષ્ટ્રમાં બનેલા મોટાભાગના રૂની લગભગ પચાસ લાખ ગાંસડીઓ આ ઉદ્યોગમાં વપરાય છે. આ ઉપરાંત આ ઉદ્યોગનો એક બીજો વિભાગ હાથવણાટના ઉદ્યોગનો છે. એમાં પણ લગભગ ૨૫ લાખ માણસોને કામ મળે છે અને એમાંથી વાર્ષિક સો કરોડ રૂપિયાની કિંમતનું ૧૩૦૦૦ લાખ વાર કાપડ બને છે. જ્યારે મિલમાં બનતા કાપડની કિંમત આશરે ૫૦૦ કરોડ રૂપિયા થાય છે.÷

આપણે બધા સારી રીતે જાણીએ છીએ તેમ આપણા દેશમાં આજે કાપડનું ઉત્પાદન જીવનનિર્વાહના આંતરરાષ્ટ્રીય ધોરણો પ્રમાણે પ્રજાની મૂળભૂત ને યોગ્ય જરૂરિયાત કરતાં ઘણું જ ઓછું છે. એટલા માટે આ ઉદ્યોગના વધુ વિકાસ માટેની ઘણી મોટી શકયતા છે. આજે હિંદુસ્તાનમાં માથા દીઠ માત્ર ૧૩ જ વાર કાપડ વાપરી શકાય છે. દુનિયાના આગળ વધેલા અન્ય દેશમાંની માથા દીઠ વપરાશ કરતાં આપણે ઘણા જ પાછળ છીએ. રાષ્ટ્રીય નિયોજન સમિતિએ સૂચના કરેલી કે નજીકના ભવિષ્યમાં જ રાષ્ટ્રની અંદરનું ઉત્પાદન-ધોરણ ઊંચું લાવવું જોઈએ અને જણ દીઠ લગભગ ૩૦ વાર કાપડ મળી શકે એટલી શકયતા ઊભી કરવી જોઈએ. અમેરિકામાં કાપડની માથા દીઠ વપરાશ ૫૫ વારની છે, બ્રિટનમાં તે ૪૫ વારની છે, પશ્ચિમ યુરોપમાં

÷ લેખકના ધી હેન્ડલૂમ વિવિંગ ઇંડસ્ટ્રી એન્યુઅલ ૧૯૪૯ને આધારે.

તે ૭૫ વરસની છે, પૂર્વ યુરોપમા ૨૦–૨૫ વરસની છે, અને જાપાનમા છે ૨૦ વરસની. દેશની અદરના અને આસપાસના બદલાયેલા સજોગો જોતા, નજીકના ભવિષ્યમા આજના કરતા નોધ લેવા જેટલા વધારે કાપડના જથ્થાનુ હિદુસ્તાન ઉત્પાદન કરી શકે એવુ આજની ઘડીએ તો શક્ય લાગતુ નથી. ૧૯૪૫મા સરકારે યુદ્ધોત્તર યોજના સમિતિની નિમણૂક કરી. આ સમિતિએ હિદમા કાપડ-ઉદ્યોગના વિકાસ માટે એક યોજના તૈયાર કરવાની હતી. યત્રોની આયાત કરવામા નડેલી મુશ્કેલીઓને ધ્યાનમા લઈ, દેશમા લગભગ ૧૭૦૦૦ લાખ વાર કાપડનુ જ વધારેનુ ઉત્પાદન થઈ શકે એવુ આ સમિતિનુ મતવ્ય હતુ. એમ કરવા માટે ૧૦૦ લાખ ત્રાકોને બદલે ૧૨૦ ૭૫ લાખ ત્રાકો યોજીને રાષ્ટ્રમા શક્તિનો વધારો કરવાની સમિતિએ સૂચના આપી હતી.

વિકાસની આ નાની અમસ્તી યોજના પણ તત્કાલિક તો અમલમા આવી શકે એમ નથી, અને એના ઘણા કારણો પણ છે. પહેલુ તો એ કે તાજેતરમા રાષ્ટ્રમા ખરીદ-શક્તિ ઘટી ગઈ છે અને યુદ્ધના વર્ષો દરમિયાન લોકો કાપડ માટે જે 'લાવે લાવે'ની માગ કર્યા કરતા હતા તે હાલમા નથી. બીજુ, આજે આર્થિક સકડામણ ઘણી જ ભારે છે અને યુદ્ધ પહેલાની યત્રસામગ્રી કરતા લગભગ ચારથી પાચગણા આજના ભાવોમા નવા યત્રો નાખવા એ ખર્ચાળ બની જાય. ત્રીજુ, હિદુસ્તાનના ભાગલા પડવાથી, હિદી સઘમા કપાસ મળતો ઘણો ઓછો થયો છે. ૧૯૪૬–૪૭ના વર્ષો દરમિયાન અવિભાજિત હિદમા રૂની પેદાશનુ ક્ષેત્ર ૧૫,૦૩૮,૦૦૦ એકર હતું, ત્યારે હવે તેમાથી હિદી સઘને ભાગે ૧૧,૬૭૧,૦૦૦ એકર તથા પાકિસ્તાનને ફાળે ૩,૩૬૭,૦૦૦ એકર જમીનો વહેચાઈ ગઈ છે. આ જ વર્ષોમા અવિભાજિત હિદમા નહેરો-વાટે કપાસ ઉત્પન્ન કરતી લગભગ ૪,૧૦૦,૦૦૦ એકર જમીન હતી. ભાગલા થતા જ એમાની લગભગ તેત્રીસ લાખ એકર જમીન તો પાકિસ્તાનને ફાળે ગઈ.* બીજા શબ્દોમા કહીએ તો ભાગલાને પરિણામે અવિભાજિત હિદના કુલ ક્ષેત્રના ચોથા ભાગથી થોડોક ઓછો વિસ્તાર અને નહેરો દ્વારા પકવવામા આવતા રૂ-વિસ્તારનો ૪/૫મો ભાગ પાકિસ્તાનને ફાળે ગયો છે. ૧૯૪૭–૪૮મા હિદુસ્તાનની અદર રૂનુ ઉત્પાદન લગભગ ૨૬ લાખ ગાસડીનુ હતુ, જ્યારે મિલના દરેક જાતના રૂની કુલ વપરાશ ૪૨ લાખ ગાસડીની માનવામા આવી હતી. આ વધારાનો માલ પાકિસ્તાન, ઈજિપ્ત, અમેરિકા અને અન્ય રાષ્ટ્રોમાથી આયાત કરવો પડ્યો હતો.

૧૯૪૯ના ઑગસ્ટના અતમા રૂની બાર લાખ ગાસડીઓનો અનામત જથ્થો પડી રહ્યો હતો. નજીકના મહિનાઓમા હિદી સરકાર આઠ લાખ ગાસડીએ આયાત કરવાનુ ધારે છે. સામાન્ય રીતે દર વર્ષે છ લાખ ગાસડીઓ બહારથી આપણે મગાવીએ છીએ, તેમા આ બે લાખ ગાસડીનો વધારો થશે, એ બાબત નાનેસૂનો નથી. ૧૯૪૭ના વર્ષમા ઉત્પન્ન થયેલી ૨૬ લાખ ગાસડીઓમાથી, નિકાસના પરવાનાઓવાળી ટૂકા તારની બે લાખ ગાસડીઓ બહાર જશે અને દેશમા બીજા કારખાનાઓને બે લાખ ગાસડીઓ જોઈશે એટલે આ ઉદ્યોગ માટે તો ૨૨ લાખ ગાસડીઓ જ મળી શકશે.

વિદેશી હૂડિયામણના દર આપણને અનુકૂળ આવે તો ડૉલર વિસ્તારો સમેત જુદા-જુદા રાષ્ટ્રોમાથી ભારત સરકાર આઠ લાખ ગાસડીઓની આયાત કરશે અને આ

---

* લેખકના 'ધી ઇન્ડિયા કોટન ટેક્સટાઈલ ઇન્ડસ્ટ્રી એન્યુઅલ (૧૯૪૯)'માથી

કિંમત સરકારને લગભગ ૬૦ કરોડ રૂપિયાની ચૂકવવી પડશે. આપણે જો ૮૦૦૦ લાખ વાર કાપડ હિંદ બહાર મોકલી શકીએ તો કદાચ પરદેશી હુંડિયામણના પ્રશ્નને પહોંચી વળાય.

તેમ છતાં યે દેશની અંદર કાપડની કિંમતનો પ્રશ્ન તો આપણી પાસે રહેશે જ; કારણકે વિદેશથી આવતું રૂ હિંદી રૂ કરતાં ઘણું જ મોંઘું હોય છે. મિલ–કારખાનાંઓને કાપડ બનાવવું સસ્તું પડે તેટલા માટે કાપડના ભાવમાં વધારો કરવાની ફરજ પડશે. આજને તબક્કે તો કાપડ, ખોરાક વગેરે જીવનની જરૂરિયાતોની ચીજોના ભાવમાં બિલકુલ વધારો ન થવા દેવો એવું હિંદી સરકારનું ચોક્કસ માનવું છે. એટલે હવે પછીના મહિનાઓમાં બહારથી જે રૂનો મોટો જથ્થો આવનાર છે તેને પરિણામે ઘરાકને પડનારા મોંઘા કાપડની કિંમતની સમતુલા જાળવી રાખે એવાં યોગ્ય પગલાં સરકારે ભરવાં જ પડશે. થોડા વખતમાં રૂની આઠલાખ ગાંસડીઓની આયાત નક્કી કરવાનું સરકારથી શક્ય ન બને તો થોડાક જ મહિનામાં પરિસ્થિતિ અતિ ગંભીર સ્વરૂપ પકડશે; કારણકે મિલોમાં થયેલા કાપડના ભરાવાને લીધે તે જથ્થો ખાલી કરવો મુશ્કેલ બનશે અને પરિણામે કેટલીક મિલોને બંધ થવાનો વખત આવશે. એમ માનવામાં આવે છે કે તાજેતરમાં જ પૂર્વ આફ્રિકામાં મોકલાવાયેલું રૂ–પ્રતિનિધિ મંડળ તે દેશમાંથી લાંબા તારના રૂની લગભગ બે લાખ ગાંસડીઓ હિંદમાં આયાત કરવાની જોગવાઈ કરીને આવ્યું છે અને બાકીની ગાંસડીઓ અમેરિકા, બ્રાઝીલ વગેરે જુદાજુદા દેશોમાંથી મેળવવાની ગોઠવણો થઈ રહી છે.

હિંદે એના રૂપિયાની કિંમતમાં ઘટાડો કર્યો અને પાકિસ્તાને તેમ નથી કર્યું એટલે આ બન્ને દેશો વચ્ચે હુંડિયામણને લગતી મુશ્કેલીઓ ઊભી થઈ છે તેથી તથા પાકિસ્તાન સાથેના મિત્રતાના સંબંધો બગડતા જતા હોવાથી, એ તો સ્પષ્ટ જ છે કે પાકિસ્તાન સાથેનો રૂને લગતો વેપાર સ્થગિત થઈ જશે. એટલે આપણી જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવા માટે પાકિસ્તાન સિવાયના દેશો સાથે આપણે ગોઠવણ કરવી પડશે અગર તો આપણા હિંદના પ્રદેશમાં કપાસનું ઉત્પન્ન વધારવું પડશે. પણ આપણે આગળ જોઈ ગયા તે પ્રમાણે પોતાના જ વિસ્તારમાંથી તો હિંદને રૂના વિષયમાં ઘણી જ મોટી અછત વેઠવી પડે તેમ છે, અને ભાગલાને લઈ રૂના આર્થિકતંત્ર પર જે માઠી અસરો થઈ છે તેને પહોંચી વળતાં થોડાંક વર્ષો નીકળી જ જશે. મધ્યમ અને લાંબા તારના રૂના ઉત્પાદનમાં મુશ્કેલીઓ–વૈતરાનો પાર નથી. કપાસના લાંબા પાયા પરનાં ઉત્પાદનમાં ખોરાકની બાબતમાં સ્વાવલંબી થવાની ગુંબેશને લીધે કપાસના પાકને મુશ્કેલી નડશે એ તો વળી જુદી. દેશમાં મોટા પાયા ઉપર કપાસ ઉત્પન્ન કરવા માટે નિશ્ચિતરૂપે પ્રયાસો થાય છે અને એમાં ઉત્તરોત્તર વધારો કરાતો જશે. તેમ છતાં એને યે અમુક કેટલીક હદ હોય છે. મોટા પ્રમાણમાં ખાતર આપીને તથા નહેર યોજનાને વિસ્તૃત કરીને આજના વિસ્તારોના પાકનું પ્રમાણ થોડુંક ઊંચું લાવી શકાય; પરંતુ જરૂરી જથ્થો પૂરતા પ્રમાણમાં મળી શકતો નથી; એટલે આપણી પાસે બીજો એક જ ઉપાય રહ્યો–કપાસ પકવતા ક્ષેત્રનો વિસ્તાર કરવાનો. અત્યારે જે તાત્કાલિક જરૂર ઊભી થઈ છે તેને લક્ષમાં રાખીને આ યોજના સરકારનું ખાસ ધ્યાન ખેંચી રહી છે.

કપાસ મેળવવામાં આ પ્રમાણેની પરિસ્થિતિ હોવાથી, સરકારે તાજેતરમાં જ ધ્યેય તરીકે રાખેલા ૪૫૦૦૦ લાખ વાર કાપડના ઉત્પન્ને પહોંચતાં–પહોંચતાં ઘણી મુશ્કેલી પડવાની. આમ થવાનું એક કારણ બીજું

પણ છે. ખાસ કરીને રૂની તંગીને લીધે બંધ પડેલી કેટલીક મિલોને પરિણામે ઉત્પાદનના ક્ષેત્રમાં નુકસાન આવવાનો જે સંભવ છે તે સામે પણ આંખમીંચામણાં કરી શકાય તેમ નથી.

આ બધા ઉપરાંત આવતાં વર્ષો દરમિયાન કાપડઉદ્યોગનું મોંઘી કિંમતનું માળખું એની જાતે જ પોતાને માટે એક મોટી આડખીલીરૂપ બનવાનું છે અને એનો પ્રશ્ન નાનોસૂનો નથી. મિલઉદ્યોગની કાર્યશક્તિના પૂર હમણાં ઓસરતાં જણાય છે, કારણકે સસ્તી કિંમતે યંત્રોનો જોઈતો સામાન મેળવવામાં ઘણી મુશ્કેલી પડે છે. કાપડઉદ્યોગોને લગતો સરસામાન યોગ્ય દરે મળે અને જોઈએ તેટલો મળે એવી સ્થિતિએ આપણે પહોંચી જઈએ, તોપણ આવી પરિસ્થિતિનો મિલઉદ્યોગ લાભ લઈ શકે કે કેમ એ એક શંકાસ્પદ બાબત છે. જરૂરી યંત્રની ફેરબદલી માટે મિલો પાસે આજે પૂરતા નાણાંની જોગવાઈ નથી, અને આજે પ્રવર્તે છે તે પરિસ્થિતિમાં બજારોમાં રોકેલી મૂડીનો આશ્રય લેવાનો સવાલ જ ઊભો થતો નથી.

એટલે નજીકના ભવિષ્યમાં કાપડઉદ્યોગના ઉત્પાદનમાં વધારો કરવા માટેનું ભાવિ ચિત્ર બહુ સુખમય નથી. આ બધા ઉપરાંત વિદેશી કાચા રૂની મોંઘી કિંમતને ધ્યાનમાં લઈને કાપડના ભાવોમાં વધારો કરીને કાપડઉદ્યોગની જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવું સરકાર માટે અતિ કપરું છે. આમ થશે તો અત્યારે જ જે લગભગ ગળે આવી ગયો છે તે ગ્રાહક એનો સખત પ્રતીકાર કરશે. ખુદ સરકારની પોતાની જ આર્થિક સ્થિતિ સારી નથી, તેમ છતાં પણ ગ્રાહકને સંતોષ આપવા માટે રૂની આયાતજકાત, દાણ કે વેચાણવેરા કાઢી નાખવો અથવા તો ઓછો કરવાની જરૂર જણાય ખરી. જ્યાંસુધી આ થાય નહીં ત્યાંસુધી ગ્રાહકની કાપડની ખરીદીનું પ્રમાણ ઘણું જ ઓછું હોવાનું અને પોતાના ગોડાઉનોમાં કાપડની ગાંસડીઓનો જથ્થો જમા થવાથી કેટલીક મિલો પણ બંધ પડવાની.

આપણું સદ્‌ભાગ્ય છે કે હિંદી સરકાર આ જાતની પરિસ્થિતિથી આજે સંપૂર્ણ વાકેફ છે. દર વર્ષે લગભગ ૪૫૦૦૦ લાખ વાર કાપડનું ઉત્પન્ન થાય તેટલું રૂ પૂરું પાડવા માટે સરકારે જરૂરી અને જલદી પગલાં ભરવાં જોઈએ. કાપડઉદ્યોગના લાગતાવળગતાઓ સાથે વાટાઘાટો કરીને કાપડના ઉત્પાદન, વહેંચણી અને નિકાસ માટે સરકારે એક યોગ્ય યોજના ઘડી કાઢવી જોઈએ.

★

માતાએ પોતાના બધા ઘરેણાં વેચીસાટીને જગદીશચંદ્ર બોઝને ઇંગ્લેંડ મોકલ્યા એટલા એ ગરીબ હતા. ઇંગ્લંડથી ડિગ્રીઓ સાથે હિંદ આવ્યા બાદ કલકત્તાની પ્રેસીડેન્સી કૉલેજમાં ભૌતિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના અધ્યાપક તરીકે રહ્યા. આ કૉલેજમાં ત્યારે એવો નિયમ હતો કે સરખી ડિગ્રી ને લાયકાતવાળા છતાં હિંદી અધ્યાપકોને અંગ્રેજ અધ્યાપકો કરતાં બેતૃતીયાંશ જ પગાર મળી શકે. અને જગદીશચંદ્રના કિસ્સામાં તો આ બેતૃતીયાંશનું પણ અડધું જ વેતન આપવાનું નક્કી થયું! ગરીબ છતાં સ્વમાની બોઝે આનો સખત પ્રતિકાર કર્યો. વિરોધરૂપે લાગલાગટ ત્રણ વર્ષ સુધી પોતાના પગારનો ચેક પાછો કાઢતા રહ્યા.

અંતે કેળવણી વિભાગે એમની નિમણૂક સ્થાયી કરી અને પાછલા ત્રણ વર્ષની પૂરી રકમ પણ મોકલાવી આપી!

મજૂરો માટે આદર્શ ઘર

◆

શ્રી ગજાનન વિ. પાઠક

સ્થપતિ

અંધકાર, ભેજ, ઘોંઘાટ ને પૂરતાં હવાઉજાસ વિનાના સ્થળમાં કલાકો સુધી તનતોડ જહેમત ઉઠાવનાર મજૂરો ઘેર જાય ત્યાં પણ એવું જ વાતાવરણ હોય, તો જિંદગીનો બોજ કેટલો ભારે પડી જાય? જેમના ઉપર દેશના ઉદ્યોગધંધાનો મુખ્ય આધાર છે તેમના કાંડાંમાં જોર નહીં હોય તો દેશની ખિલવણી ક્યાંથી થઈ શકશે? અનાજ ને વસ્ત્ર જેટલો જ રહેણુંકનો પ્રશ્ન મહત્ત્વનો છે. મજૂર ભાઈબહેનો માટેનાં આદર્શ ગૃહો કેવાં હોવાં જોઈએ, એમાં કઈકઈ પ્રારંભિક જરૂરતો પોષાવી જોઈએ તેનો રાષ્ટ્રહિતની દૃષ્ટિથી અહીં વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. લેખકે સ્થપતિ તરીકેની પ્રાપ્ત કરેલી ખ્યાતિ આ વિષય પર બોલવાને તેમને અધિકારી બનાવે છે.

છેલ્લાં પચીસેક વર્ષથી એટલે કે મહાત્માજીના હિંદમાંના આગમન પછી દેશોદ્ધારમાં મજૂરોનું સ્થાન આપણા રાષ્ટ્રીય નેતાઓને સમજાવા લાગ્યું છે એમ કહેવાય.

બ્રિટિશ સરકારે પણ મજૂરીના કાયદાઓ ઘડ્યા, મજૂરોનો ઉત્કર્ષ કેમ સધાય તેનાં પગલાં લેવા માંડ્યાં. તમારે માટેના કામ કરવાના કલાકો, તમારા પગારો, તમારું શારીરિક સ્વાસ્થ્ય વગેરે માટે પગલાં લેવાયાં. તમારે માટે મિલોમાં દવાખાનાં, ભોજનાલયો અને ઘોડિયાઘરો રખાયાં. ઇંગ્લાંડમાં તો મજૂર પક્ષ એટલો બધો આગળ વધ્યો કે ત્યાં તો અત્યારે એ પક્ષ જ બહુમતિ ભોગવી રાજ ચલાવે છે. એ હિસાબે તો આપણે હજુ બહુ પાછળ છીએ. બ્રિટિશોએ હિંદુસ્તાન આપણને સોંપી દીધું ને તેઓ ચાલ્યા ગયા. આપણે સ્વતંત્ર થયા છીએ અને હવે આપણી સરકાર દેશની આબાદી માટે જે વિચારો કરી રહી છે તેમાં અત્યારે તો ખાસ અનાજનું અને યંત્રઉદ્યોગ વિકસાવી આપણું ઉત્પન્ન વધારવાનું કામ ખાસ મહત્વનું સમજે છે. તેને માટે જે પગલાં લેવાઈ રહ્યાં છે તેમાં અત્યારે મજૂરોના જીવનવિકાસના કાર્યક્રમમાં તેમની કેળવણી અને સ્વાસ્થ્ય એ બે અગત્યના સ્થાને છે. સ્વાસ્થ્યની સંરક્ષા માટે જીવનની મુખ્ય જરૂરિયાતો અન્ન, વસ્ત્ર અને રહેઠાણ. રહેઠાણની બાબતમાં તમારે કેવાં ઘરો જોઈએ, કેવાં ઘરો આદર્શ કહેવાય તે વિષે વિચારીએ.

તમે જાણો છો કે શારીરિક સ્વાસ્થ્ય માટે મજૂરોને શું કે મોટા શેઠિયાઓને શું-બધા માટે એકસરખી રીતે જ સારાં ઘરોની ઘણી જરૂર છે. આપણા અમદાવાદમાં કિલ્લાની અંદરની ગલીઓનાં પુરાણાં ઘરો જ્યારે થયાં હશે; ત્યારે તે સમય માટે તે યોગ્ય જ હશે, પરંતુ શહેરની વસ્તી વધી જતાં અને હવે આધુનિક જમાનાની આપણી જરૂરિયાતો પણ એટલી બધી વધી ગઈ છે ને જુદા પ્રકારની થઈ ગઈ છે કે આપણને આ ઘરો આપણાં સ્વાસ્થ્ય માટે અનુકૂળ નથી રહ્યાં. અને તેમાં પણ તમે અત્યારે જેવાં ઘરોમાં અને જેવી રીતે રહો છો તે તો મનુષ્યને રહેવા માટે જરા પણ લાયક નથી. માટે આપણી મ્યુનિસિપાલિટી શહેર સુધારવાના પ્રયત્નો કર્યા જ કરે છે. એ નવાનવા રસ્તાઓ કરે છે, સાંકડા રસ્તાઓ પહોળા કરે છે, તેણે ડામરની સડકો કરી અમદાવાદમાંથી ધૂળ કાઢી નાખી, ગટરો કરી, છતાં પણ શહેરનો ઘણો મોટો ભાગ એવો છે કે તેને સાવ તોડી પાડો ત્યારે જ તે સુધારી શકાય. આ મુશ્કેલીનો ઉકેલ તેણે એમ કર્યો કે શહેર બહાર નવા વસવાટના વિસ્તારો કર્યા, જે ' ટાઉન પ્લૅનિંગ સ્કીમ '-

(નગરવિકાસયોજના) નામથી ઓળખાય છે ને તે વિસ્તારો માટે બાધક ગણાતા કાયદા એ હટ્યા લોકોને પણ શહેર બહાર વસવાની કિંમત સમજાઈ; વસવાટ માટેના નવા મકાનો આ નવા શહેરવિસ્તારમાં થવા લાગવાથી શહેરની ગીચ વસ્તી ઓછી થવા લાગી. વેપાર-ઉદ્યોગ વધવાથી સર્વ બાજુના ગામની વસ્તી આવવા જ લાગી અને તેમાં વળી હિંદ લડાઈ દરમિયાન અને હવે પાકિસ્તાન થવાથી નિરાશ્રિતોનો ધસારો ય હિંદમાં ફેલાતાં અમદાવાદને ભાગે પણ ઘણી મોટી સંખ્યા વસવાની થઈ છે. આ વધતી જતી વસ્તીને સમાવવા માટે મ્યુનિસિપાલિટી શહેર બહાર ટાઉન પ્લેનિંગ સ્કીમ વધારતી જ જાય છે. તે બધી જગામાં વસ્તી જ્યારે ફેલાઈ જશે ત્યારે એ પુરાણા ઘરોમાં કંઈક મોકળાશ દેખાવા માંડશે ને પછી ધીમેધીમે એ રહેવાલાયક પણ થતા જશે એમ માની શકાય.

તમારે માટેના ઘરો આ નવા વિસ્તારમાં હોવાં જોઈએ. એ કેવાં હોવાં જોઈએ તેનો તમને ખ્યાલ હોવો જોઈએ, જેથી તમે જ તેવા ઘરોની માગણી કરી શકો.

પહેલું તો એ કે તમે બધા સમૂહમાં કામ કરવાવાળા છો, એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ તમને સમૂહમાં રહેવું વધારે ફાવે, માટે તમારા મકાનો પોળોના મકાનોની જેમ સાથે જોડાયેલાં 'હારેહાર' હોવાં જોઈએ. પોળોમાં જેમ એક ઢગલે ઘર એકબીજાથી આડાં-અવળાં, આવાંપાછાં, ઊંચાંનીચાં થયેલાં છે એમ નહિ પણ ક્રમ કે બરાબરના જથ્થામાં (બ્લૉક રૂપમાં) હોવાં જોઈએ, જેથી કરીને તમે નવરાશની વેળાએ ખૂબ સાથે હળીમળી—ગમ્મત કરો અને એકબીજાને ભીડ વખતે કામ લાગો. છૂટાંછૂટાં નાનાંનાનાં ઘરો કે તેવાં જોડકાં ઘરો જુદાંજુદાં કમ્પાઉન્ડવાળાં તમને ન ફાવે. હું તો કહું છું કે મધ્યમવર્ગવાળાઓને પણ જુદાંજુદાં કમ્પાઉન્ડવાળાં મકાનો ન ફાવે—એ તો પૈસાદારો અને સાધનસંપન્ન લોકોને જ ફાવે. હવે આવા ઘરોના સમૂહો તમારે કામ કરવા જવાના કારખાનાઓ કે જગાઓ પર તમે સહેલાઈથી પહોંચી શકો તેવા મગિયામ રસ્તાથી બહુ દૂર ન હોવા જોઈએ. વળી તે રસ્તે તમારા કારખાનાં પર પહોંચવા માટે વાહનોની સગવડ પણ હોવી જોઈએ. આ થઈ તમારાં ઘરો કેવી જગાએ હોવાં જોઈએ તેની વાત.

હવે આ સમૂહમાં તમારાં ઘરો કેવાં હોવાં જોઈએ તે વિચારીએ. તમારે માટેના ઘરોની ત્રણ જાત (ત્રણ ટાઇપ) કલ્પી શકાય. પહેલી જાતમાં માત્ર કુટુંબવિનાના છડેછડા જ રહે, બીજીમાં એક દંપતી અને એકાદ બાળક રહે અને ત્રીજીમાં એક દંપતી અને બેત્રણ બાળકો રહે. તે પછી તમારો કુટુંબ-વિસ્તાર વધે ત્યારે એમ માનવાનું કે મોટાં છોકરાંઓ સ્વતંત્ર કમાણી કરતાં જુદાં રહે ને એ રીતે ઘરમાં રહેનારાઓની સંખ્યા વધારે પડતી ન થઈ જતાં ઘરની મોકળાશ આરોગ્યને અનુકૂળ જ રહ્યા કરે.

આ ત્રણેય જાતનાં ઘરોમાં આપણા શરીર-સ્વાસ્થ્યને જોઈતી નીચેની બધી જરૂરિયાતો હોવી જોઈએ.

પહેલી જરૂરિયાત હવાની છે. ઠંડીના વખતમાં જો તમે તમારા ઘરનાં બધાંય બારી-બારણાં બંધ કરો, તોપણ તમે ગૂંગળાઓ નહીં તેટલો પૂરતો પ્રાણવાયુ તમને મળી રહે, એવી રીતનાં 'વા-બારાં' મકાનમાં જોઈએ. અંગ્રેજીમાં એને વેન્ટિલેટર્સ કહે છે. આપણાં રસોડાં ઇંગ્લાંડ કે અમેરિકાની જેમ જ્યાંસુધી વીજળીથી ચાલતાં ન થાય ત્યાંસુધી ધુમાડાને જવા માટે અને બળતણ સળગાવવા માટે તેને હવા (અં. ડ્રાફ્ટ) મળે

તેવી યોજનાવાળાં હોવાં જોઈએ. વળી આપણને પવનની જરૂર રહે છે. ઠંડા મુલકમાં પવનની જરૂર નથી રહેતી, એટલે આપણે ત્યાં બારીબારણાં એવી રીતે મુકાવાં જોઈએ કે તેમાંથી સોંસરવો પવન ફર ફર વહી શકે. તે જ પ્રમાણે ગરમીના દિવસોમાં બહાર આકાશ તળે ખુલ્લામાં સૂવાનું આપણને ખૂબ ગમે છે. તે માટે આપણા મકાનને ખુલ્લી ઓસરીઓ, અગાશીઓ કે રવેશો જોઈએ અથવા તો ઘરની આગળપાછળ આંગણું કે વાડાઓ જોઇએ; જ્યાં તમે ખુલ્લા આકાશ તળે નિર્ભયતાથી સૂઈ રહી શકો.

વળી તમે લોકો તો કારખાનાની બંધિયાર હવામાં આખો દહાડો કામ કરીને કંટાળી ગયા હો, ત્યારે તો આમ ખુલ્લી હવા અને જગાની તમારે તો ઘણી જ જરૂર ગણાય; એટલે તમારાં ઘરોના જથ્થાઓ એવી રીતે ગોઠવાવા જોઈએ કે તે બધાની વચ્ચે મોટી ખુલ્લી જગા હોવી જોઈએ. જ્યાં છોકરાંઓ રમેકરે અને તમારા દરેક ઘરને આગળપાછળ તમારે કબજે એવી જગા હોય કે જેમાં તમે કંઈ બગીચા જેવું પણ કરી શકો.

બીજી જરૂરિયાત અજવાળાની છે. સામાન્ય રીતે હિંદુસ્તાન ગરમ–સૂર્યાતપ દેશ છે એટલે ઠંડા મુલકના કરતાં આપણે ત્યાં અજવાળું નાના માપની બારીઓથી પણ મળી રહે છે. આપણે ઠંડા મુલકની ડિઝાઇનોની આંધળી નકલો કરી મોટીમોટી બારીઓ મૂકીએ છીએ તે ખોટું કરીએ છીએ: એવી બારીઓ મૂકીને તેને પછી બંધ જ રાખવી પડે છે. ઠંડા મુલકવાળા લોકોને સૂર્યને ઘરમાં પ્રવેશ કરાવવાનો છે. આપણે સૂર્યને પ્રવેશતાં અટકાવવાનો છે ને પાછું હવા, પવન અને અજવાળું લેવું છે. આ કારણે આપણાં જૂનાં મકાનો જોશો તો તેમાં નાનાંનાનાં જાળિયાં મૂકેલાં જણાશે ને તેવાં ઘરોમાં ઠંડક બહુ સારી રહે છે. ગરમીના દિવસોમાં શહેર બહારના બંગલાઓ કરતાં પોળનાં મકાનો સરખાવશો તો તમને આ હકીકત તરત સમજાશે. બીજું તમને અજવાળાં આપતી બારીઓ બારણાંની જેમ રૂમના તળ સુધીની હોવી જોઈએ; કેમકે તમે કાંઈ ખુરશીસોફા પર બેસનારાં નથી, એટલે બારી નીચી હોય તો જ રૂમની ફરસ પર અજવાળું પૂરતુ પડે. આપણે ત્યાં આ તળથી ૨॥–૩ ફૂટ પર બારીઓ ઊંચી ચડી ગઈ છે તે અંગ્રેજોના સમાગમ અને તેમની જેમ આપણે ઊંચે બેસણે બેસતા થયા પછી થયું છે. આપણાં જૂનાં મકાનોમાં બારીઓ ઓરડાઓની તળેથી જ મુકાતી.

ત્રીજી જરૂરિયાતમાં આપણે રસોડાં લઈએ. રસોડામાં પણ પૂરતું અજવાળું અને પૂરતી હવા જોઈએ. એ બાબતમાં આપણે બહુ બેદરકાર રહ્યા છીએ. ત્યારબાદ પાણીની વ્યવસ્થા જોઈએ. હવાથી બીજે જ નંબરે જરૂરી વસ્તુ પાણી છે, ને તેમાં પણ આપણા જેવા ગરમ દેશમાં તો તેની ઘણી જ અગત્ય છે. તેને માટે આપણે પાણિયારાં રાખતા જ આવ્યા છીએ. આ પાણિયારાંની અગત્ય હું ઠંડા મુલકમાં રખાતી તાપવાની ભીંતસગડીઓ જેટલી જ સમજું છું. આ સગડીઓનો ઉપયોગ ત્યાંના લોકોએ સુશોભિત કરવાને અને ઘરને શોભા આપનાર એક મુખ્ય વિભાગ (અં. ફિચર) તરીકે કર્યો છે; તેવી જ રીતે આપણા પાણિયારાનું મૂલ્ય બરાબર સમજીને તેને વધારે ને વધારે વિકસાવી સુંદર કરવાં જોઈએ. તમારાં રહેઠાણો ને પાણીના પૂરવઠાનો વિચાર પણ થવો જોઈએ. નળોવાળા શહેરોમાં તમોને નળ દ્વારા પૂરતુ પાણી મળવું જોઈએ. નળ ન હોય ત્યાં સારા મોટા કૂવાઓની સગવડ હોવી જોઈએ.

હવે પછીની જરૂરિયાતોમા હુ શારીરિક સ્વચ્છતા અને શૌચની સગવડોને મહત્ત્વના ગણુ છુ તમારે માટે સારા જાજરૂઓ જોઈએ અને નાહવા માટે બાથરૂમો પણ જોઈએ આપણે ત્યા બાથરૂમોનુ મહત્ત્વ હજુ પણ સમજાયુ નથી, એ શોચનીય છે અમેની મ્યુનિસિપાલિટીના બાધકામના કાયદાઓમા જાજરૂ ફરજિયાત ગણ્યા છે, પણ દરેક રહેઠાણના મકાનમા બાથરૂમ ફરજિયાત નથી ઠર્યો બધબારણે નાહવાની સગવડ વિના પુરુષો તો નાનુ પોતિયુ પહેરીને બાકીનુ શરીર બરાબર સાફ કરી શકે, ત્યારે સ્ત્રીઓ તો ખુલ્લે શરીરે નાહી જ ન શકવાથી મોટેભાગે અસ્વચ્છ જ રહે અને પરિણામે દર–ખસ જેવા ચામડીના રોગો થાય છે અરધી તદુરસ્તી તો સ્વચ્છતા પર જ આધાર રાખે છે

આવી રીતે હવા, અજવાળુ, રસોડા, પાણી, જાજરૂ અને બાથરૂમ; એમ પાચ વસ્તુઓ એવી છે કે જે ગરીબ અને તવગરને ભેદભાવ વગર સરખી રીતે જ જરૂરની છે એમાની કોઈ પણ વસ્તુ ન હોય કે અપૂરતી હોય તો મકાન અધૂરુ જ ગણાય આટલી વસ્તુઓ મેળવ્યા પછી વ્યક્તિઓની આર્થિક સ્થિતિ પ્રમાણે તેના પોતાના આનદ, વૈભવ, રસિકતા, તેનો સમાજમા જે હોદ્દો હોય તે પ્રમાણે ઘર મોટુમોટુ થતા નાનકડા બગલાથી અમલદારો અને રાજાઓ માટેના રાજમહેલો જેવડા અનેક ઓરડાઓને સમાવતા મકાનો આપણે ત્યા વિકસ્યા છે ને થયા છે

પણ તમારી સ્થિતિ અને મોભા પ્રમાણે તો હુ આગળ સૂચવી ગયો તે પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારના મકાનો પૂરતા છે પહેલા પ્રકારમા છડેછડા આદમીઓને રહેવા માટે છૂટી ઓસરીઓ, એકેક રૂમમા બબ્બે જણા રહી શકે તેવડા રૂમ અને તેને લગાડેલો એક બાથરૂમ હોવો જોઈએ તેમના જાજરૂઓનો બ્લોક જુદો રહી શકે આવા દસદસ રૂમના બ્લોકો જમીન પર એવી રીતે ગોઠવાયેલા હોવા જોઈએ કે જેથી આખો સમૂહ સુદર લાગે તેની મધ્યમા બગીચા જેવુ પણ તેમને આપવુ જોઈએ કુટુબવિનાના આ ભાઈઓ માટે રસોડુ અને એક સયુક્ત ભોજનાલય પણ રહેણાકના સમૂહથી સગવડ પડતી જગાએ મૂકી શકાય આ ભોજનલય તેઓ સહકારથી ચલાવે તે ઠરકમરથી જોઈતુ ભોજન તેઓ મેળવી શકે

બીજા પ્રકારના મકાનોમા એક નાના દપતી માટે એક (રૂમ) 'ઓરડો,' એક રસોડુ અને એક બાથરૂમ હોવા જોઈએ તેમા જાજરૂ પણ–દરેકને આપી શકાય અગર તો તેનો સ્વતત્ર બ્લોક મૂકી શકાય

ત્રીજા પ્રકારના ઘરમા બે (રૂમ) 'ઓરડા' રસોડુ ને બાથરૂમ તો હોવા જોઈએ તે સાથે સગવડ હોય તો જાજરૂ પણ હોય, નહી તો તેમને માટે પણ જાજરૂનો બ્લોક અલગ રખાય

હવે આ પ્રમાણેના મકાનોમા રૂમોના માપ કેવડા હોવા જોઈએ તેનો જરા વિચાર કરીએ આ મકાનોનો ખ્યાલ તમને હુ ફૂટની ગણતરીથી આપીશ તો તમને બરાબર ખ્યાલ નહી આવે પણ એમ સમજો કે રૂમ એવડો હોવો જોઈએ કે તમે બે પથારીઓ કરો, તમારો સામાન એક તરફ મૂકો અને ત્યાર બાદ તમારે હરવાફરવા માટે–એક રૂમમાથી બીજામા જવા માટે કે ઓસરીમા જવા માટે ચાર ફૂટની તો ઓછામા ઓછી જગા રહેવી જોઈએ વળી તમારી પથારી અને ભીત વચ્ચે બે ફૂટ જગા રહેવી જોઈએ તમારી ઓસરી એટલી પહોળી હોવી જોઈએ કે તમારો ખાટલો તેમા આડો રહી શકે ને તમે ઓસરીમા આટા મારી શકો પાછી આ ઓસરી દરેકને સ્વતત્ર મળવી જોઈએ, જેથી

તેનો ઉપયોગ તમે તમારો મલાજો સાચવીને કરી શકો.

તમારો બાથરૂમ એવડો હોવો જોઈએ કે તમે તેમાં બેસીને તમારા હાથ લાંબા-પહોળા કરીને તમારું શરીર ચોળી શકો, તે ઉપરાંત તેમાં પાણીની ડોલ અને પીપ રહી શકે.

તમારું રસોડું પણ મોકળાશથી બેસીને રસોઈ કરી શકો, રસોઈનાં વાસણો, મસાલાઓ ને બીજી ચીજો ગોઠવી રાખી શકો ને પાછું તમારું કુટુંબ તેમાં જમવા બેસી શકે તેવડું હોવું જોઈએ. તમારું બળતણ તમારે તમોને મળેલા પછવાડેના વાડામાં રાખવાનું.

આ પ્રમાણે તમને એક મકાન તો મળ્યું, પણ પાછું તેને સાચવવાનું ને તેને ચોખ્ખું રાખવાનું કામ તમારું પોતાનું છે. તમે તેના માલિક ન હો અને ભાડે રહેતા હો તોપણ તેને ચોખ્ખું રાખવાની ફરજ તમારીજ છે. મકાન એ તો આપણા શરીરને રક્ષણ આપનાર એક બીજા શરીર જેવું જ છે. જો શરીર ચોખ્ખું ન રાખો તો જેમ ચેપી રોગો થાય તેમ મકાન સ્વચ્છ ન રાખો તો તેમાં જાળાંઓ થાય, ઊધઈઓ થાય, જીવાત થાય, માંકડ થાય અને એ જ તમને કરડી ખાય ને પરિણામે તમે માંદા પડો. બાથરૂમ પણ પૂરો સ્વચ્છ રાખવો, તેની નીકોમાંથી પાણી ચાલ્યાં જાય તેમ સ્વચ્છ રાખવી જોઈએ. એ નીકમાં એવી ચીજો ન જવા દેવી જોઈએ કે જે મેલાં પાણીને વહેતાં અટકાવી દે. તેમાં બિલકુલ પેસાબની વાસ ન આવે તેવી નીકો રાખો. તમારાં જાજરૂઓ પણ સ્વચ્છ રાખો. તે ન બગડે તેવી કાળજી રાખો. પૂ. મહાત્માજીની પાયખાનાં સ્વચ્છ રાખવાની પ્રકૃતિ તદ્દન વ્યવહારુ છે. ઘણી જગાએ પાયખાનામાં અપશબ્દો લખાય છે. રેલવેનાં પાયખાનાં, મ્યુનિસિપાલિટીનાં પાયખાનાં જ્યાં જુઓ ત્યાં મેલાંથી ને અપશબ્દોથી ભરેલાં હોય છે. આ તમારી તમારા મનમાં રહેલી મેલી મુરાદોનું પ્રતિબિંબ છે. તમે ખ્યાલ કરો કે જે જગામાં તમે તમારું શરીર અંદરથી સ્વચ્છ કરવા બેઠા છો તેને જ તમે અપશબ્દો લખીને ખરાબ કરો છો ! પાયખાનાં, બાથરૂમ, પેસાબખાનાં-એ બધાં શૌચનાં સ્થાનો આપણી સભ્યતાનું પ્રતિબિંબ પાડે છે

આવી રીતે આ બધાં જુદીજુદી જાતના બ્લોકોનાં મકાનો પાછાં સુંદર હોવાં જોઈએ તેમ જ તેના સમૂહની ગોઠવણી પણ સુંદર હોવી જોઈએ. સુંદર વસ્તુઓ આપણી નજર આગળ રહેવાથી આપણું મન બહુ પ્રફુલ્લ રહે છે. આ ઉપરાંત આવા સમૂહો વચ્ચે અમેરિકા અને જાપાનની જેમ છોકરાંઓને રમવાનું મેદાન, તેમને ભણવા માટેનાં બાલમંદિરો અને શિક્ષણસ્થાનો તથા એક નાનકડી લાયબ્રેરી અને રેડિયો પણ હોય તો તમારા શરીરસ્વાસ્થ્ય સચવાવા સાથે તમારો માનસિક વિકાસ થઈ તમારી સર્વાંગી ઉન્નતિ થતી રહે અને પરિણામે આપણા દેશનું ઉત્પન્ન વધે અને આપણો દેશ સમૃદ્ધ થાય.*

---

* ઑલ ઈન્ડિયા રેડિયો—અમદાવાદના સૌજન્યથી.

◆

ઇંગ્લૅંડમાં ઘણો વખત રહી તાજા જ દેશમાં પાછા ફરેલા એક ભાઈ **હેરકટિંગ** સલુનમાં ગયા. ત્યાં પૂછવામાં આવ્યું :

'બોલો સાહેબ, દાઢી બનાવું કે વાળ કાપવા છે?'

'અલબત્ત વાળ જ કાપવાના છે.'

'તો મહેરબાની કરી તમારી હેટ ઉપાડશો?'

'માફ કરજો, મને ખબર નહિ કે અહીં સન્નારીઓ હશે!' ફેશનથી ટેવાયેલા ભાઈના મુખમાંથી શબ્દો સરી પડ્યા!

×

બાળકની કુતૂહલવૃત્તિ

શ્રી પુરુષોત્તમ છગનલાલ શાહ
એમ એ બી ટી

કુતૂહલવૃત્તિ બાળકનો સ્પષ્ટ સ્વાભાવિક ગુણ છે. આપણને કોઈ તદન અપરિચિત—નવા વાતાવરણમાં મૂક્યા હોય ત્યારે જિજ્ઞાસાના પ્રશ્નો કેવા થનગની ઊઠે છે ! પણ બાળક તો રહ્યુ પરોપજીવી માબાપ એની દરેક જિજ્ઞાસા સંતોષવા દેતા નથી ક્યારેક પોતાના અજ્ઞાનથી પણ તેઓ આમ કરે છે, એથી બાળકની પાગરવા મથતી કેટલી બધી વૃત્તિઓ દબાઈ જાય છે તેનો ખ્યાલ તેમને આવી શકતો નથી બાળકની કુતૂહલવૃત્તિનુ નવું જોવાજાણવાની એની ઇચ્છાઓનુ ઊર્ધ્વીકરણ કેવી રીતે થઈ શકે તેનો આછો ચિતાર અહી અપાયો છે

માનસશાસ્ત્રીઓ કહે છે કે દરેક બાળકમા કુતૂહલ ભારોભાર ભરેલુ હોય છે જેમ બાળક નાનુ તેમ તેનામા કુતૂહલ વધારે, અને આ પ્રકારના કુતૂહલને લીધે જ બાળક જિંદગીભરમા શીખી ન શકે તેટલુ બધુ તેના બાળપણના વર્ષોમા શીખી જાય છે બાળકમા રહેલ આ કુતૂહલને દરેક માબાપે તેમ જ શિક્ષકે સમજી લેવુ જોઈએ બહાર જરા ઢોલ વાગે કે વરઘોડો જતો હોય ત્યારે બાળકનુ કુતૂહલ જાગી ઊઠે છે અને તે શુ છે, શાથી છે, વગેરે અનેક બાબતો જાણવા બારીએ, અટારીએ કે અગાસીએ પહોચી જાય છે પોલીસ કોઈને પકડીને લઈ જતો હોય, મદારી કે જાદુગર પોતાના ખેલ બતાવતો હોય, ત્યારે ટોળે વળેલા માણસોમા મોટાભાગના બાળકો જ હોય છે અને તે તેમનામા રહેલી કુતૂહલવૃત્તિને આભારી છે

આ કુતૂહલવૃત્તિને લીધે તેમને નવુનવુ જોવાનુ ગમે છે નવીનવી પ્રવૃત્તિ કરવાનુ ગમે છે જ્યા ન સમજાય ત્યા વિવિધ પ્રકારના પ્રશ્નો પૂછે છે તેમના પ્રશ્નો પણ કુતૂહલવૃત્તિથી ભરેલા હોય છે સમજુ માબાપો આ પ્રશ્નોના ઘણા જ સંતોષકારક ખુલાસા આપે છે બાળમાનસને ન સમજનાર માબાપો પોતાના અજ્ઞાનને છુપાવવા કે બાળક તેમા શુ સમજે, એમ માની ધમકાવીને તેને બોલતુ બંધ કરી દે છે આમ કરવાની બાળકની ઇચ્છાઓ, અનિચ્છાઓ વગેરે અજ્ઞાત માનસમા ખડકાય છે પ્રશ્નો પૂછવાની તેની વૃત્તિ કુંઠિત થઈ જાય છે તેની કુતૂહલવૃત્તિ પીછેહઠ કરે છે આખે જુએ ખરુ, કાને સાભળે ખરુ, છતા વિચારોના આદોલન તેના મગજમા જાગતા નથી

ધીરેધીરે આવુ બાળક ઓછાબોલુ પણ વધારે સમજનારુ, જેને આપણે મંદ કહીએ છીએ તેવુ થાય છે માબાપોએ પોતાના બાળકો આ પ્રકારના હોય તો શા માટે છે તેનું માનસશાસ્ત્રીય કારણ સમજી લેવુ જોઈએ

કેટલાક બાળકોમા કુતૂહલ ઘણા મોટા પ્રમાણમા હોય છે એટલા બધા પ્રમાણમાં કે તેને લીધે તેમનામા કોઈપણ પ્રકારની શારીરિક કે માનસિક સ્થિરતા હોતી નથી. જ્યાં જ્યા કઈ નવીનતા જોવા મળે, નવીન સાભળવા મળે ત્યા ત્યા તેમની કુતૂહલવૃત્તિ તેમને દોરી જાય છે, તેમને રમતિયાળ બનાવી દે છે સમયનુ ભાન રહેતુ નથી, જેને લીધે માબાપો બાળકને ભાનવગરનુ, જડ ને બાયડ કહે છે સાદી ભાષામા કહીએ તો ઘણો રમતિયાળ કહે છે માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ કુતૂહલના અતિરેકથી બાળક આ જાતના અસ્થિર માનસવાળુ બની જાય છે ધીમેધીમે કુતૂહલ ઓછુ થતા તેનુ માનસ સ્થિર બનતુ જાય છે

આ પ્રકારનુ એક બાળક મારા જોવામા આવ્યુ હતુ તેને લીધે તે જગાએ જ પીને બેસા

શકતું ન હતું. આ બાળકને એકડો ભણાવવાનું કામ એક શિક્ષકને સોંપવામાં આવ્યું, પણ શિક્ષક જરા જૂના જમાનાના હતા, બાલમાનસનો તેમને લાંબો પરિચય નહોતો એટલે બાળકને ઘણું યે કહેવામાં આવે પણ તે એકડો–બગડો ઘૂંટવા બેસતું જ નહીં. મહાપરાણે બેસાડવામાં આવતું તો રડારોળ કરી મૂકતું કે થાકતું ત્યારે લાગ જોઈ માસ્તરની ટોપી લઈને જતું રહેતું. છેવટે માસ્તર કંટાળ્યા અને ઉવમાતિઓ છોકરો નહીં જ ભણી શકે તેવો અભિપ્રાય આપી ચાલતા થયા.

આ બાળકના પિતા મારા સ્નેહી હતા. તેમણે એક વખત આ બાબત મારી આગળ રજૂ કરી. મને આ બાળકમાં તોફાનવૃત્તિ કરતાં વધારેપડતી કુતૂહલવૃત્તિ અને વધારેપડતો રમતિયાળ સ્વભાવ, બે મુખ્યત્વે જણાયાં. જો આ બન્ને વૃત્તિઓનો વિનિયોગ કરી શિક્ષણ આપવામાં આવે તો બાળક અવશ્ય ભણે એમ મને લાગ્યું. તે માટે બાળમાનસથી પરિચિત એક શિક્ષકની મેં પસંદગી કરી, અને તે વૃત્તિ પાછળ કામ કરી રહેલ બીજી વૃત્તિઓ પણ સમજાવી. શરૂઆતના પંદર દિવસ સુધી તો આ શિક્ષકે બાળકને ભણાવવાનું નામ સરખું પણ લીધું નહીં; પરંતુ બાળકને જે જે રમકડાં વધારે ગમતાં હતાં તે રમકડાં વડે રમવાનું–રમાડવાનું શરૂ કર્યું. વળી આ શિક્ષક દરરોજ કોઈ ને કોઈ નવાઈની ચીજ લેતા આવે અને તે બાળકને બતાવે ને સમજાવે. આમ કરવાથી પ્રથમ તો બાળક શિક્ષક સાથે હળીમળી ગયું એટલે નાસી જવાની, રડવાની કે ટોપી લઈને ભાગી જવાની બધી મુશ્કેલી ઓછી થઈ ગઈ. ત્યારપછી પેલા કુશળ શિક્ષકે રંગબેરંગી ચાક મંગાવ્યા અને ઘરની લાદી પર રંગબેરંગી ચિતરામણ કાઢવા માંડ્યાં. બાળકને આ વસ્તુ તદ્દન નવી લાગી અને તેણે ખૂબ જ રસ લેવા માંડ્યો. બાળક ચિતરામણ કાઢે, ભૂંસી નાખે, વળી પાછું કાઢે એમ કરતાં તેનું ચિત્ત સ્થિર થવા લાગ્યું. આ પ્રમાણે કરવામાં શિક્ષકે લગભગ વીસેક દિવસ ગાળ્યા.

ત્યારપછી આ જાતનાં ચિતરામણ–લીટા વગેરે સ્લેટ પર પેન વડે ચાલુ થયાં. હવે બાળક ઠીકઠીક સમય સુધી બેસતું હતું. શિક્ષકમાં તેને વિશ્વાસ ચોંટ્યો હતો. કામમાં તેને મજા પડતી હતી. હવે એકડો–બગડો ઘૂંટવાનું શિક્ષકે શરૂ કર્યું. બાળકને આ પણ નવાઈની બાબત લાગી. ગમેતેમ લીટા દોરવા તેના કરતાં સારા આકારના અક્ષરો સારા લાગે એમ બાળકને લાગ્યુ હોય કે ગમે તેમ પણ હવે તેનું ધ્યાન એકડા–બગડા તરફ દોરાયું ને તે હોંશેહોંશે શીખવા લાગ્યું. લગભગ એકાદ મહિનામાં તો એકથી પંદર સુધી બહુ સારી રીતે લખતાં આ બાળકને આવડી ગયું.

બધાં બાળકો આટલી બધી હદે રમતિયાળ નથી હોતાં તેમ જ બધાં માબાપો માટે મોટા પ્રમાણમાં દરકાર લેવી સંભવિત નથી હોતી; પણ માબાપોને એટલું તો જરૂર કહી શકાય કે તમારાં બાળકો આગળ કુતૂહલપોષક નવીનવી ચીજો મૂકતાં જાઓ: તેમને સમજાવો, તમારાથી બની શકે તેટલા સ્થળો બતાવો, ચિત્રો બતાવો, સમજાવવા જેવું હોય ત્યાં સમજાવો અને તેમણે પૂછેલા પ્રશ્નોના સંતોષકારક ખુલાસા કરો. આમ કરતાં બાળક ઘણા થોડા સમયમાં ઘણી બાબતો સમજી લેશે અને તેની સમજણ–મર્યાદા વિસ્તરતી જશે.

માબાપો ન કરી શકે તે કામ બાલમંદિરોને કરવાનું હોય છે. દરેક બાલમંદિરમાં ઓછામાં ઓછી બે શિક્ષિકાઓ કે શિક્ષકો તો બાલમાનસથી પરિચિત હોવાં જ જોઈએ. ઇન્દ્રિય કેળવણીને લગતાં મોન્ટેસોરીનાં સાધનો હોવાં જોઈએ. બાલમંદિર જો બાળકને નિશાળ જેવું લાગે તો બાલમંદિરનું ધ્યેય માર્યું

જાય નિશાળને બદલે ફ્રોબેલના કીન્ડરગાર્ડનની માફક બગીચા જેવુ લાગવુ જોઈએ, જ્યા નાના બાળકો પુષ્પોને સ્થાને હોય અને બાલમંદિરના સંચાલકો કુશળ માળીને સ્થાને હોય માટીના બનાવેલા રંગબેરંગી પક્ષીઓ, રંગબેરંગી અને સાદા ચિત્રો, રમતપેટીઓ, મણકાપેટીઓ વગેરે પુષ્કળ પ્રમાણમા હોવુ જોઈએ અને બાળકો તેમનો છૂટથી ઉપયોગ કરી શકે તેવી સુંદર વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ

બાલમંદિરને વટાવી બાળક પ્રાથમિક શાળામા જાય ત્યારે તો તેની કુતૂહલવૃત્તિને મહત્ત્વનુ સ્થાન આપી તેને શિક્ષણ આપવુ જોઈએ તેની તે કુતૂહલવૃત્તિનો શિક્ષણ સાથે સુંદર સુમેળ સધાય તેમ કરવુ જોઈએ ચિત્રકામ, હસ્તકર્મ, વિજ્ઞાન, ઈતિહાસ, ભૂગોળ, બગીચાકામ વગેરે વિષયોમાં ઘણી સરસ રીતે કુતૂહલવૃત્તિ જગાડી શકાય, બાળકોને વિવિધ પ્રકારના પ્રશ્નો પૂછતા કરી શકાય, પરંતુ તે માટે શિક્ષક અહોનિશ જાગૃત હોવો જોઈએ નવાનવા નમૂના, નવાનવા ચિત્રો, નવીનવી પૂર્વવિચારિત બાબતો બાળકો સમક્ષ મૂકવા પ્રયત્નશીલ અને ચિંતનશીલ હોવો જોઈએ આ રીતે શિક્ષણ આપવાથી એક તો બાળકની સમજણ-મર્યાદા અને વિચારમર્યાદાના વર્તુલો વધે અને બીજી રીતે પોતે ઓછા શ્રમે કામ કરી શકે એક વખત કુતૂહલવૃત્તિ જાગ્યા પછી ધ્યાન આપોઆપ આવે છે ધ્યાન આવે એટલે રસ આપોઆપ આવે છે ધ્યાન ને રસ બંને આવતા શિક્ષણ સજીવન—જીવંત બની જાય છે

પ્રાથમિક શાળાઓમા પણ નાના પર્યટનો યોજી શકાય આજુબાજુના બગીચા જોવા, નદીઓ જોવી, ડુંગરો ચઢવા અને ઊતરવા, ત્યાની વનસ્પતિનુ અવલોકન કરવુ, પક્ષીઓને જોવા અને તેમના અવાજ પારખવા, આવા કાર્ય માટે વધારે નહી તો અઠવાડિયામા બેત્રણ કલાક દરમિયાન શાળામા રહી બાળક જેટલુ ભણી શકે તેના કરતા કુદરતની વચ્ચે રહી જે શીખે તેનુ મૂલ્ય અનેકગણુ વધારે છે અહી એક સૂચના જરૂરી છે કે આવા પર્યટનોમા સાથે રહેનાર શિક્ષક ઘણી વસ્તુઓ તરફ અંગુલીનિર્દેશ કરી શકે—સમજાવી શકે તેવો હોવો જોઈએ જે શિક્ષકો ઘરમાથી કદી બહાર નીકળ્યા ન હોય કે જેને કુદરતના સ્વાદની કશી ખબર ન હોય તેવા શિક્ષકો આ બાળકો સાથે જાય તો બાળકોને કશુયે નવુ માર્ગદર્શન ન આપી શકે, કે બાળકના પ્રશ્નોના ખુલાસા પણ ન કરી શકે માત્ર પગ ઘસડતા જાય અને પગ ઘસડતા આવે અને જે કઈ જુએ તે મગજના બારણા બંધ રાખીને—તો તેથી બાળકોની કુતૂહલવૃત્તિને પોષણ ન મળે અને લીધેલો શ્રમ નકામો જાય

કુતૂહલવૃત્તિ સંબંધમા પ્રાથમિક શાળાના બાળકની બહુ સાવચેતી રાખવાની જરૂર છે ઘર આગળ તેમજ શાળામા તેના કુતૂહલને યોગ્ય માર્ગે વાળવામા ન આવે તો તે અવળે માર્ગે જરૂર વળે કુતૂહલવૃત્તિ એ શક્તિનો પ્રવાહ છે, જો તેને સન્માર્ગે વાળવામા ન આવે, હિતકારક કાર્યો તરફ યોજવામા ન આવે તો ખરાબ માર્ગે વળ્યા સિવાય તે રહે જ નહી કુતૂહલ ન પોષાય તો બાળકો ગંદી ચેષ્ટાઓ જોવા તરફ વળે છે, શૃંગારિક ચિત્રો તરફ વળે છે, ગંદી વાતો તરફ અને અશ્લીલ સાહિત્ય તરફ વળે છે અને આમા ખરાબ મિત્રોની સોબત તેમને મદદરૂપ થાય છે આ રીતે તેમની કુતૂહલવૃત્તિ ખરાબ માર્ગે વળે છે છેતરવા માટે નવીનવી યુક્તિઓ શોધી કાઢવી, નવાનવા તુક્કા યોજવા, આ બધા ઉબરે ચડેલી કુતૂહલવૃત્તિનો અનિષ્ટ પરિણામો છે

કહ્યું: 'આજની સ્ત્રી પતંગિયા જેવી બનતી જાય છે. એ જો રંગોમાં જ રાચનારી ને અહીંતહીં સ્વૈરવિહાર કરનારી બની જશે તો પછી આર્યસંસ્કૃતિનું આવી જ બન્યું.'

ઉદાત્ત વિચારસરણી ને પ્રભાવશાળી શૈલીવાળું આ પ્રવચન કૉલેજ આખીમાં એટલી તો પ્રશંસા પામ્યું કે કેટલા યે વિદ્યાર્થીઓ ને વિદ્યાર્થિનીઓ રેણુકાન્ત સાથે મૈત્રી બાંધવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યાં. પણ એકલવિહારી ને અભ્યાસપરાયણ રેણુકાન્તે આવા પ્રયત્નોને જરા યે પ્રોત્સાહન ન આપ્યું.

ચારુએ પણ આવો એક પ્રયત્ન કરી જોયો. રેણુકાન્તના સાંજના ફરવાને માર્ગે તે તેને સામી મળી અને મોં પર મધુર સ્મિત મૂકીને તથા આંખમાં અનેરી ચમક પૂરીને બોલી:

'તમે તે દિવસે સભામાં ઘણું જ સરસ બોલ્યા. આવું સરસ પ્રવચન કદી સાંભળ્યું નહોતું. સાંભળીને હું તો મુગ્ધ થઈ ગઈ'તી. તમને મારાં અભિનંદન!'

પણ આવી પ્રશંસાથી છલકાઈ ઊઠે એવો છીછરો તો તે હતો જ નહીં. વિદ્યાર્થિનીઓનો સંસર્ગ સાધવા વિદ્યાર્થીઓ કંઈકંઈ યુક્તિ–પ્રયુક્તિઓ અજમાવતા હોય છે, ત્યારે આણે તો, કોઈ વિદ્યાર્થિની સામે ચાલીને આવે તો યે તેનો સંસર્ગ ટાળવો, એવું માનસ કેળવ્યું હતું. છતાં આ તદ્દન અજાણી છોકરી એકલી આવીને બેધડક વાતોએ વળગી, એથી તેને જરા આશ્ચર્ય તો થયું. પણ કેટલીક છોકરીઓની આવી પ્રગલ્ભતાનો અનુભવ પણ તેને થઈ ચૂક્યો હતો. આ બધી ભણેલી છોકરીઓ તેને ખરેખર પતંગિયાં જેવી જ લાગી હતી. મોટીમોટી વાતો પણ કેવળ પોતાનાં મનની મોજ ખાતર કે પછી સભામાં પોતા વિશે આકર્ષણ ને આદર જગાવવા માટે જ કરતી ન હોય જાણે! બાકી તો ખાવુંપીવું, પહેરવુંઓઢવું ને હરવું–ફરવું એ જ તેમની લગની! અને એ લગનીને સંતોષી શકે એવાં ઘરવર મેળવી લેવાં એ જ તેમની ઝંખના!

ચારુ પણ એક રીતે તો આવી જ હતી ને? રેણુ સાથે બોલવાના શબ્દો પણ તે ગોખીને જ આવી હતી. રેણુ કોણ જાણે કેમ આ બધું કળી ગયો ને તેથી જ તો 'તમારાં અભિનંદન બદલ આભાર' એટલું જ કહીને તરત ચાલી નીકળ્યો.

ચારુ ગજબ ભોંઠી પડી. તેના ગુલાબી ઝાંય મારતા ગાલ લાલલાલ થઈ ગયા. અણિયાળી આંખોને ખૂણે એકેક આંસુ પાણીદાર મોતી જેવું બાઝી રહ્યું. આવો જુવાન તેણે કદી જોયો નહોતો. બીજા જુવાનો તો પોતાની પાસેથી પસાર થતાંથતાં યે કેવા તાકીતાકીને તેને નિહાળી રહેતા! ત્યારે આ તો કોઈ અનોખી જ માટીનો ઘડેલો લાગ્યો. તે વિમાસણમાં પડી ગઈ, પણ એમ એ હારી જાય એવી નહોતી. પોતાની આકર્ષણ–શક્તિમાં તેને અજબ વિશ્વાસ હતો. એટલે તો તેને ઊલટી વધુ ચાનક ચડી પોતાની શક્તિને કસોટીએ ચડાવવાની ને વિજયી બનાવવાની.

આઠેક દિવસ પછી વળી ચારુ રેણુને સામી મળી. બિલકુલ સાદાં વસ્ત્રો કળામય પણ મર્યાદાશીલ ઢબછબથી તેણે પહેર્યાં હતાં. સામેથી ચાલ્યા આવતા રેણુ સામે તે જોઈ રહી હતી, પણ રેણુ તો બોલવાનું ટાળવા ખાતર નીચી નજર કરીને ચાલ્યો જતો હતો. પણ ચારુ તેને એમ ક્યાં જવા દે એવી હતી? તે તો તેના મોંમાં આંગળી નાખીને યે બોલાવે એવી હતી. રેણુની તદ્દન નજીક આવીને પોતાના હાથમાં રાખેલું લાંબું કવર બતાવતાં બોલી:

'મેં એક લેખ લખ્યો છે. તમે જરા તપાસી આપશો? એક માસિકમાં મોકલવો છે.'

અને ' ઠીક નમસ્તે ' કહીને તે ધીમે શોકભર્યે પગલે ચાલતો થયો.

તે ભલે ચાલતો થયો પણ ચારુએ જોઈ લીધું કે પોતે તેને વિચાર કરતો, લાગણી અનુભવતો કરી મૂક્યો હતો, છતાં તે અસન્ન મટીને એકાએક ખિન્ન કેમ થઈ ગયો? ચાલી કેમ નીકળ્યો?...જરા ઊંડાં ઊતરીને વિચાર કરતાં ચારુએ શોધી કાઢ્યું કે અમુક હૈયાં સીધી મીઠી નજરથી જ વીંધાય છે. અભિસારિકાની પોતે ભજવવા માંડેલી ભૂમિકામાં જરાક યોગ્ય ફેરફાર કરી લે તો નિશાન આબાદ વીંધાઈ જાય એમ લાગ્યું.

અને ખરેખર એમ જ હતું. રેણુ ચારુ વિષે વિચાર કરતો, લાગણી અનુભવતો, કલ્પનાઓ સેવતો થઈ ગયો હતો. ચારુ શા માટે મારામાં આટલો બધો રસ લઈ રહી છે? સ્ત્રીસ્વભાવનું મૂળભૂત સ્વરૂપ સમજાવવાને બહાને હૃદયનું કોઈ ગુપ્ત સંવેદન તેને પ્રેરતું હશે તો?...તો?...તો શું ખોટું છે?... ચારુ કેટલી રમણીય છે! કેવી ચબરાક છે! ...એ તો ઠીક જાણે, પણ એ કેટલી બધી ભાવનાશાળી લાગી!...તેનાં ભાવનાશીલ વચનો હૃદય કરતાં બુદ્ધિમાંથી વધુ સ્ફુરતાં હતાં એ ખરું, પણ મારા સંસર્ગથી તેનામાં વધુ સચ્ચાઈ નહીં આવે? પતંગિયા સમી મોહક ચારુ મધમાખી સમી ઉદ્યમી પણ ન બની શકે?...એવી બનવાની શક્યતા તેણે પોતે જ સ્વીકારી છે અને એવી ઇચ્છા પણ આડકતરી રીતે નથી વ્યક્ત કરી?...આ બધું બને તો પોતાનાં સ્વપ્નની સિદ્ધિ સારુ કેવી સરસ સહચારિણી મળી જાય! અભ્યાસ પૂરો થયે પોતે જે સેવાક્ષેત્રમાં જવા માગતો હતો ત્યાં સફળતા મેળવવા માટે આવી ઉત્તમ અનુકૂળ સહચારિણીની કેટલી બધી જરૂર હતી! કાર્યકર્તા ગમે તેટલો સાચો ને સમર્થ હોય તો યે એકલે હાથે કેટલુંક કરી શકે. આજનાં ઘણાખરાં રચનાત્મક સેવાકાર્યો સફળ થવા માટે સ્ત્રીનો સહકાર માગી લે છે અને એ સ્ત્રી જો પોતાની જ પત્ની હોય તો એ કાર્ય કેટલું સરળ થઈ જાય!

અને ચારુને ચકાસી જોવાનો રેણુએ વિચાર કર્યો. પછી તો તેઓ જ્યારે ત્યારે મળવા લાગ્યાં. ચારુની ભૂમિકા સફળ થતી ચાલી—એટલી હદ સુધી કે રેણુ તેની સાથે ફરવા જવા લાગ્યો એટલું જ નહિ, તેને પોતાને ઘેર પણ તેડી જતો થયો.

હવે ચારુને રેણુના સ્વભાવનો, તેના ઘરના વાતાવરણનો વધુ સાચો, વધુ ગાઢ પરિચય થયો. ચારુની જેમ રેણુ માટે પણ માગાંઓની પડાપડી થઈ હતી. આવું અત્યંત વૈભવશાળી બહોળું કુટુંબ અને આવો અત્યંત સોહામણો, સંસ્કારી, સુશિક્ષિત સુરતિયો પછી શી મણા રહે? પણ વિચિત્ર રેણુકાન્તે આમાંથી એક પણ માગાનો સ્વીકાર કરવાનો લહાવો તેનાં માબાપને લેવા દીધો નહીં. એ માટેનાં કારણો પણ તે વિચિત્ર-વિચિત્ર આપતો. દ્રવ્યોપાર્જન અને આનંદ-ઉપભોગને જ સર્વસ્વ લેખનારાં તેનાં માબાપ આ બધી વિચિત્ર વાતો પૂરી સમજી શકતાં નહીં, પૂરી સમજવાની જરૂર પણ નહોતાં લેખતાં; છતાં એક વાત તો બરાબર સમજી ગયાં હતાં કે રેણુ કોઈથી સમજાવ્યો સમજે એમ નથી, રોક્યો રોકાય એમ નથી. દબાણ કરવા બેસશું તો ક્યાંક હાથથી જશે; એ તો જ્યારે ભણીગણીને વ્યવહારમાં પડશે ત્યારે જ અનુભવે ડાહ્યોડમરો બની જશે, સીધો દોર ચાલ્યો આવશે. એટલે તેમણે પણ રેણુના વિવાહનો પ્રશ્ન ન ચર્ચવાની સૌ કોઈને કડક સૂચના આપી દીધી હતી.

ત્યાં રેણુમાં આટલો બધો રસ લેનારી અને તેને પોતામાં રસ લેતો કરી મૂકનારી આ ખૂબસૂરત ને ખુશનુમા છોકરીને જોઈને

તેના માબાપ, બહેનો, મોટાભાઈઓ, ભાભીઓ, સૌના મનમા આનંદઆનંદ વ્યાપી ગયો તારુણ્ય અને લાવણ્ય સાથે વિચારશીલતા અને વિવેકમર્યાદાનો યોગ આજના જમાનામા અતિ વિરલ થતો જાય છે, ત્યા આ છોકરીમા એ બધુ જોતા તેમના આનંદમા શી કમીના રહે? આવી છોકરી પોતાના રેણુની વહુ બને તો તો જાણે દૂધમા સાકર ભળી!

ચારુ સૌને એટલી બધી ગમી ગઈ, સૌ સાથે એટલી બધી હળીમળી ગઈ કે રેણુના કુટુંબીજનો તેને મોટરમા હરવા-ફરવા અને સગાસ્નેહીઓના સંમેલનોમા પણ તેડી જવા લાગ્યા પરંતુ તેને ખરુ ફરવા જવાનુ તો રેણુ સાથે જ થતુ અને રેણુને તો મોટરના મહેલ, સ્નેહસંમારંભ, નાટકસિનેમા વગેરે રંજન-કાર્યક્રમો સામે એક જાતનો અણગમો હતો તેને તો 'દાડીકૂચ' જ કરવી ગમતી સાદાઈ ને સ્વાશ્રયભર્યુ જીવન જ તેને પ્રિય ને સ્વાભાવિક થઈ પડ્યુ હતુ દે મદોમત સાહ્યબી ને અવનવા રંગરાગની ભોમમાથી આ સાદાઈ ને સ્વાશ્રયનો છોડ શી રીતે ઊગી નીકળ્યો, એનુ સૌને આશ્ચર્ય થતુ પણ કુદરતની ગતિ તો અકળ છે ને? અફાટ રણની મરુભૂમિ વચ્ચે યે ક્યાક ક્યાક હરિયાળી ભૂમિનો ટુકડો નથી ઊપસી આવતો?

એક વખત રવિવારે સાંજે રેણુ અને ચારુ ઘેરથી ફરવા જવા ઊપડ્યા, ત્યારે રેણુની બાએ હેતના ઉમળકામા આવી જઈ કહી દીધુ

'રેણુ, આજ તો ચારુને લઈને તમે બેય મોટરમા ફરવા જાઓ તો?'

'કેમ બા, આજ એવો આગ્રહ કરવો પડ્યો?' રેણુએ આશ્ચર્ય વ્યક્ત કર્યું

માતાએ વાત્સલ્યનુ વહેણ વહાવ્યુ 'બેટા, તને ગમે નહીં તો આ ચારુ માટે પણ તારે કોઈક દિવસ તો સહેલ કરવી જોઈએ ને?'

'ચારુને મારી દોસ્તી રાખવી હશે તો મારી જેમ રહેવુ પડશે' રેણુએ જવાબ વાળ્યો ને સહેજ હસીને ઉમેર્યું 'ચારુ તો બા, સેવા ને સાદાઈની મૂર્તિ બનવા માગે છે'

પણ ચારુને તો રેણુની બાની જ વાત ગમી ગઈ હતી રેણુની નજરે પોતે સહેલ-શોખીન તરીકે ઉઘાડી પડી ન જાય એવી રીતે ચારુએ જવાબ વાળ્યો

'એ તો ખરુ જ, પણ બાને સારુ લગાડવા આજે તો મોટરમા જ જઈએ'

'ચારુ, બીજાઓને સારુ લગાડવુ મને બહુ જ ગમે છે, પણ સિદ્ધાંતને ભોગે હુ કોઈને સારુ નથી લગાડી શકતો જરૂર વગર માત્ર મનની મોજ ખાતર, કોઈ ચીજ હુ વાપરતો નથી' કહીને રેણુ હસી પડ્યો પણ એ હાસ્યમા યે એટલુ ગાંભીર્ય ભર્યું હતું કે ઘડીભર તો ચારુના મો પર ગમગીની છવાઈ ગઈ

* *

અને તેઓ બન્ને પગપાળા જ ફરવા ગયા તે દિવસે ફરવા દરમિયાન રેણુએ ઘણીઘણી વાતો કરી એ બધાનો સાર હતો કે આ ગરીબ દેશને સમૃદ્ધ ને સમર્થ બનાવવો હશે તો હજારો સંસ્કારી જુવાનોએ ગરીબીનુ વ્રત ધારણ કરીને દરિદ્રનારાયણની સેવામા લાગી જવુ પડશે, તો જ ગાંધીજીની કલ્પનાના રામરાજ્યની સ્થાપના થઈ શકશે

આ બધી વાતોને અંતે રેણુએ પોતાના ભાવિ જીવન વિષેનો ધ્રુવ સંકલ્પ પણ કહી નાખ્યો

'હુ પણ પિતાનુ ઘર, સંપત્તિ-બધુ છોડીને દરિદ્રનારાયણની સેવામા જ મારુ આખુ યે જીવન સમર્પી દેવાનો છુ'

અને તેણે ચારુ સામે એવી નજરે જોયુ કે ચારુ ચમકી ઊઠી એ નજર એવી આતુર પૃચ્છા પ્રગટ કરતી હતી કે 'તુ મારા આ સેવામય જીવનની સહચારિણી બનીશ ને?'

અને ઘડી પછી તો બન્નેની મુખમુદ્રા પર એવાએવા ભાવો રેલાઈ આવ્યા ને બન્ને એકબીજા સામું એવી રીતે જોઈ રહ્યાં, જાણે અગાઉ એકમેકને કદી જોયાં જ ન હોય! આંખો જ બોલી રહી હતી ને જાણે આંખો જ સાંભળી રહી હતી.

ચારુ ત્યારે ને ત્યારે કશો ચોક્કસ જવાબ ન વાળી શકી, પણ દિલમાં એક તુમુલ મંથન ઊપડી ચૂક્યું. આટલા દિવસો દરમિયાન તેનામાં રેણુ માટે વધુ ને વધુ લાગણી જાગતી જતી હતી, વધુ ને વધુ માન પેદા થતું જતું હતું; પણ આજની વાતો સાંભળીને રેણુમાં રહેલી નિર્મળતા ને નિખાલસતા, માનવતા ને મહત્તા જોઈને—ખાસ કરીને તો તેની આંખોમાં આજે તરી આવેલી કોઈ દૈવી ઝલક નિહાળીને—તે પોતાનું હૈયું હારવા લાગી, અથવા કહો કે તેના હૈયામાં પ્રેમની જ્યોત જળી ઊઠી. આવી હતી તો રેણુને જીતવા, પણ પોતે જ પૂરેપૂરી જિતાતી જતી હતી; અને પરિચય તથા પ્રેમને પંથે આટલી લાંબી મજલ કાપ્યા પછી તેનાથી હવે પાછું વળી શકાય તેમ નહોતું.

જેમજેમ વખત જતો ગયો તેમતેમ રેણુના વિચારોનો ને વ્યક્તિત્વનો વિકાસ થતો ગયો અને તેમતેમ ચારુ રેણુના રંગે વધુ ને વધુ રંગાતી ચાલી. તેની રહેણીકરણી એકદમ સાદાઈ, સ્વાશ્રય ને સાત્ત્વિકતા તરફ ઢળવા લાગી.

પરિસ્થિતિ આવું અણધાર્યું, અનિચ્છિત રૂપ પકડતી જતી હતી એ ચારુનાં માબાપની ધ્યાન બહાર ન રહ્યું.

આ બધી વસ્તુસ્થિતિ માબાપને જણાવવાનો ચારુ થોડા દિવસથી વિચાર કર્યા કરતી હતી, પણ વાત કેમ મૂકવી એ તેને સૂઝતું નહોતું. માબાપે તેને કૉલેજમાં મોકલવા પાછળ, રેણુ સાથે સંબંધ બાંધવાની સંમતિ આપવા પાછળ જે આશા સેવી હતી, તે તેને બરાબર યાદ હતી. તે આશા જરાયે ફળે એવી સ્થિતિ હવે રહી નહોતી. આ સ્થિતિ માબાપને પોતે જણાવશે ત્યારે તેમના દિલને કેવો પ્રચંડ આઘાત લાગશે, એની કલ્પનાથી તે ધ્રૂજી ઊઠતી. પણ તેણે ધીમેધીમે દિલને દૃઢ કર્યું, અને એક દિવસ એકાંત જોઈને માબાપ પાસે વાત મૂકવા જાય છે, ત્યાં તો તેની બાએ જ પોતાના મનમાં ઘોળાઈ રહેલી આ વાત છેડી:

'બેટા, રેણુ તો વધુ ને વધુ ઘૂની થતો જાય છે. એમાં કશું વળે એમ નથી. એ પોતે તો બાવો બનશે, પણ બીજાનેય બાવા બનાવશે.'

જે પોતે કહેવા જતી હતી, એ જ વાત બાને મોંએથી જુદી દૃષ્ટિથી, જુદી ઢબે રજૂ થઈ. ચારુ ઘડીભર તો મૂઢ જેવી થઈ ગઈ. તેનું અંગેઅંગ કંપી ઊઠ્યું, પણ થોડી જ વારમાં તેણે સ્વસ્થતા મેળવી લીધી ને બોલી:

'એ તો મને ખબર નથી, પણ એમ હોય તો યે હવે એનો કશો ઉપાય રહ્યો નથી.'

ચારુના શબ્દોમાંથી નીકળતાં, અર્થ કરતાં યે તેના ચહેરાને આવરી રહેલા ઉત્કટ ભાવો જોઈને માબાપ ચમકી ઊઠ્યાં. વર્ષોથી બાંધેલી આશાઓની આલીશાન ઇમારત એકાએક એક સામટી તૂટી પડે ને માણસ જેમ બેબાકળો થઈ ચીસ પાડી ઊઠે તેમ ચારુની બાથી બૂમ પડાઈ ગઈ:

'શું કહ્યું?'

આવી જ પરિસ્થિતિની ચારુએ અપેક્ષા રાખી હતી. એટલે તે ગભરાઈ તો ન ગઈ, પણ અત્યારે ને અત્યારે ચોખ્ખે ચોખ્ખી વાત કહી નાખવાનું સ્વાસ્થ્ય ગુમાવી બેઠી. તે હળવેથી ઊભી થઈ અને 'પછી વાત કરીશ' એમ કહીને તેની ધૂંધવાઇ ઊઠેલી બાને અને વિષાદપૂર્ણ ચિંતનમાં ડૂબી ગયેલા

બાપને ત્યા ને ત્યા મૂકી બાજુના ખડમા ચાલી ગઈ

તે દિવસે તો ઘરમા કારમી નિસ્તબ્ધતા છવાઈ ગઈ જાણે કોઈ કોમવાદીઓનુ પાગલ બનેલુ ટોળુ પરાક્રમન ઘર પર એકાએક હુમલો લઈ આવે, ને એ ઘરને તોડી, ફોડી, માલમિલકત લૂટી ચાટ્યુ જાય અને પછી એ ઘરમા જેવી નિસ્તબ્ધતા રેલાઈ જાય તેવી ફેલાઈ રહી સૌ ચૂપ થઈ ગયા

પણ ગમે તેમ તોય ચારુ તેના માબાપની લાડકી ને વહાલસોઈ દીકરી હતી મોટા શ્રીમતઘેર પુત્રીને વરાવીને સામાજિક પ્રતિષ્ઠા કમાઈ લેવાનો પ્રબળ લોભ તેમને હતો એ ખરુ, પણ પોતાના એ લોભ ખાતર પુત્રીનુ હૈયુ ભાગી નાખવાની હદ સુધી જાય એટલા અધમ નહોતા રાત્રિભરના કરમા મથન પછી તેમના હૈયા હળવા પડ્યા અને સવારે ચા પીતી વખતે ચારુની બાએ જ શાતિથી પૂછ્યુ

'બેટા, તુ કહેતી 'તી ના કે પછી કહીશ; તે તે શું નક્કી કર્યું?'

'શેનુ બા?' જાણે ન સમજી હોય તેમ ચારુ બોલી તેનો અવાજ આટલુ બોલતા યે જરા ધ્રૂજી ઊઠ્યો

'શેનુ તે? રેણુનુ'

ચારુ ફિક્કુ હસી—ભયથી ભરેલુ, છતા મોહક, કોઈ અનેરી દીપ્તિથી ઝળકી રહેલુ 'એનુ શુ નક્કી કરવાનુ છે, બા! એ તો નક્કી થઈ જ ગયેલુ છે ને?'

'પણ ચારુ, દીકરી, એ તો ધૂની છે બાવો થઈ જશે એની ધૂનમા ને ધૂનમા, ને તને શોખ જોઈએ છે એ આપણુને કેમ પોસાશે?'

'એ શોખ કરવાની ય મારી ધૂન જ હતી ના?' હસીને 'એની આ બાવા થવાની ધૂનમાં, મોજશોખ કરવાની મારી ધૂન તણાઈ ગઈ ને બા, આપણે સાદાઈથી જ રહ્યા છીએ ના? મને એની સાદાઈમા યે વાધો નહીં આવે'

'પણ અમારા મનમા તો, બેટા, તુ શ્રીમત થા, સુખી થા, એવી ઇચ્છા હતી એટલે તો તારા બાપુને પોસાતુ નહોતુ તોય આટલે ખર્ચ કરી તને '

'બા, બાપુજી, એ તમારો ઉપકાર તો જિદગીમા નહીં ભૂલુ ને એનો બદલો તો વાળી જ શી રીતે શકુ? તમારા પ્રતાપે આટલુ ભણવા ન પામી હોત તો મને જે મળ્યુ છે એની કિમત હુ શી રીતે સમજત? એને પ્રતાપે તો આજે હુ સૌથી શ્રીમત બની ગઈ ને તુ સમજે ના બા, તો મારા જેવુ કોઈ શ્રીમત્ જ નથી—આ દુનિયામા'

બા એની સામે તાકી રહી ચારુ તેની પાસે ગઈ પોતાના હાથમા બાને હાથ લેતા બોલી

'મને માફ કરીશ ને, બા? તારી આશાઓ ને સ્વપ્નો મે આમ તોડી નાખ્યા પણ મારો કશો ઉપાય જ નથી રહ્યો નહિતર કોઈ વાતે તારુ મન મે દૂભવ્યુ છે?' અને એટલુ બોલતા ચારુની આખમા ઝળઝળિયા તગતગી રહ્યા

ત્યા તો માતાનુ વત્સલ હૈયુ પણ આખો વટે પીગળી પડ્યુ તેણે ચારુને પોતાની સોડમા લઈ લીધી ને પોતાનો વહાલભર્યો હાથ તેના મો પર, માથા પર, વાસા પર પસવારવા લાગી

આ મૃદુ દૃશ્ય જોઈને ચારુના પિતા સ્નેહભર્યા અવાજે બોલ્યા

'કાઈ હરકત નહીં, બેટા! એ તો તારી બા પણ સમજશે   તને મોકલી હતી તો ભૌતિક સપત્તિ મેળવવા, પણ લઈ આવી આધ્યાત્મિક સપત્તિ અને આ સાટુ પણ ખોટમા તો નથી જ ગયુ, લાભમા જ થયુ છે'

અને સૌ હસી પડ્યા—ચારુની બા પણ

★

ગંગાવતરણનું રહસ્ય

◆

શ્રી બિહારીલાલ લલ્લુભાઈ પરીખ

ગંગાનું સ્વર્ગમાંથી ઊતરી શિવજીની જટામાં ઝિલાવાનું ને ત્યાંથી પાછું પૃથ્વી પર વહી અંતે ખારા સમુદ્રને મળવાનું, એ કથાથી આજે કોણ અજાણ્યુ છે? ભર્તૃહરિએ આ પ્રસંગને 'विवेकभ्रष्टानां भवति विनिपातः शतमुखः—વિવેકભ્રષ્ટ થયેલાનો બધીયે દિશામાંથી વિનિપાત થાય છે' કહી કહેવતરૂપ બનાવ્યો છે, પણ ગંગાવતરણ સંબંધે આજની વિવેકબુદ્ધિ સહેજે પૂછે છે: 'સગરરાજાને ૬૦,૦૦૦ પુત્રો હોઈ શકે? ગંગાજીને શિવજીએ જટામાં સમાવી એ તે કેવું કહેવાય? જહ્નુરાજા ગંગાને પી ગયા એ શું શક્ય છે?' ખરી વાત તો એ છે કે આ એક રૂપક–કથા છે. લેખકે આ પ્રસંગો વ્યવહારુ અર્થો સાથે અહીં સુંદર રીતે રજૂ કર્યા છે.

વેદના જમાનામાં ગંગાનદીનું નામ નથી. આ નદી ભગીરથરાજા લાવ્યા તેવી કથા શ્રીમદ્ ભાગવતના નવમા સ્કંધના અધ્યાય આઠ–નવમાં છે. ટૂંકમાં એ કથા નીચે પ્રમાણે છે:

'અયોધ્યાના રાજા સગરને સાઠ હજાર પુત્રો હતા. રાજા સગરે અશ્વમેધ યજ્ઞ આરંભ્યો. તેમાં ઇંદ્ર અશ્વને ચોરી ગયો. આની શોધમાં રાજાના સાઠ હજાર પુત્રોએ, પૃથ્વીને ઠેકાણે-ઠેકાણે ખણી કાઢી, અને મોટા સાગરો બનાવ્યા; છતાં પૃથ્વીમાંથી ઘોડો જડ્યો નહીં. આમ ઘોડાને શોધતાં તેઓ (બંગાળના ઉપસાગર આગળ) ગંગાસાગરે આગળ (કે જ્યાં ગંગાજી સાગરને મળે છે ત્યાં) આવ્યા ને ત્યાં ઘોડાને બાંધેલો જોયો. પાસે જ કપિલમુનિ તપ કરતા બેઠા હતા. ઘોડાનો આ જ ચોર છે એમ ધારીને, સઘળા હથિયાર ઉઠાવી કપિલમુનિને મારવા દોડ્યા, પણ કપિલમુનિએ નેત્ર ખોલી તેમને બાળી મૂક્યા.

સગરરાજાને આ ખબર પડી. તેણે પોતાના પૌત્ર અંશુમાનને અશ્વ ખોળવા માટે મોકલ્યો; એણે આવી કપિલમુનિની અનેકવિધ સ્તુતિ કરી. આથી કપિલમુનિએ કહ્યું: 'આ તારા બળી ગયેલા કાકાઓને ગંગાનું જળ મળશે તો જ મુક્તિ પામશે, બીજા કશાથી તેઓને મુક્તિ મળશે નહીં.' (અ. ૮, શ્લોક ૨૯)

અંશુમાન ઘોડાને લઈને પાછો ગયો ને સગરરાજા અંશુમાનને રાજ્ય સોંપી વનમાં ગયા.

રાજા અંશુમાને ઘણા કાળ સુધી ગંગાજી લાવવા તપ કર્યું અને તેમાં જ મરણ પામ્યા.

અંશુમાનના પુત્ર દિલીપે આ પ્રયત્ન ચાલુ રાખ્યો, ને તે પણ તેમ કરતાં મરણ પામ્યો.

દિલીપના પુત્ર ભગીરથે પણ દાદા તથા બાપના પ્રયત્નને ચાલુ રાખ્યો, ને તેને ગંગાજી પ્રસન્ન થયાં.

ગંગાજીએ કહ્યું, કે 'મારા વેગને કોઈ ધારણ કરનાર જોઈએ, નહીં તો પૃથ્વી ફાડીને પાતાળમાં જતી રહીશ.'(અ.૯, શ્લો. ૪)

ભગીરથે કહ્યું: 'સદાશિવ તમારા વેગને ધારણ કરશે.' ને તેણે સદાશિવનું આરાધન કર્યું.

સદાશિવે ગંગાજીના વેગને ધારણ કર્યો ને ગંગાજી શિવજીની જટામાં સમાઈ ગયાં. ભગીરથે સદાશિવની સ્તુતિ કરી, જેથી જટામાંના થોડા વાળને આઘા કરી ગંગાજીને જવા દીધાં.

આગળ સારા વેગવાળા રથમાં બેસીને જતા ભગીરથ ને પછવાડે દોડતાં ને દેશોને પવિત્ર કરતાં ગંગાજી ચાલ્યાં આવે છે.

વચ્ચેમાં જહ્નુરાજા તપ કરતા હતા તેમણે આવતા ગંગાજીને એક અંજલિમા પી લીધા ભગીરથે ઘણી પ્રાર્થના કરી ત્યારે જહ્નુરાજાએ પોતાની જંઘા ચીરીને ગંગાજીને જવા દીધા

આ ગંગાજીએ બળી ગયેલા સગરરાજાના પુત્રોને નવદ્રવ્ય ને ગંગાજળના સ્પર્શ માત્રથી બધા સ્વર્ગલોક પામ્યા '

*

ઉપર મુજબની કથામા કેટલીક શંકાઓ થાય છે

(૧) સાઠ હજાર પુત્ર હોતા હશે ?

(૨) અશ્વમેધના ઘોડાને શોધવા સાઠ હજાર વીરોએ પૃથ્વી કેમ ખોદી ?

(૩) ઘોડો કઈ પૃથ્વીના ગર્ભમા તે સંતાડેલો હોય ?

(૪) ગંગાજીને ને અશ્વને શો સંબંધ ?

(૫) સદાશિવે જટામા ગંગાજીને સમાવી દીધા ને જટાના થોડા વાળ અંઘ કરી ગંગાજીને જવા દીધા, એ તે કેવું ?

(૬) જહ્નુરાજા ગંગાજીને પી ગયા, ને જવા ચીરીને ગંગાજીને બહાર જવા દીધા એ વાત માન્યામા આવે ?

ઉપર મુજબની શંકાનું સમાધાન, આ કથાને આધુનિક રૂપમા સમજીએ તો આમા અશ્વને વૃષ્ટિ (જળ) સમજવી અને તપને મહેનત કે પ્રયત્ન સમજવો શકય છે ?

વેદના જમાનામા ઉત્તરે હિમાલય અને દક્ષિણે વિંધ્યાચળ, એ બેની વચ્ચે આવેલ સંયુક્ત પ્રાંત, બિહાર ને બંગાળની જગ્યાએ સમુદ્ર હતો કાળે કરી એ જમીન ઊંચી આવી ને હાલ છે તેવો હિંદુસ્થાન થયો

નદીઓ સિંધુ ને સરસ્વતી હતી. અનેક નાની નદીઓ હિમાલયમાંથી નીકળી દક્ષિણ તરફ વહેતી, પણ આ નદીઓને કોઈ મોટી નદીનો આધાર ન હતો કે જે તેમના પાણીને સમુદ્ર સુધી પહોંચાડે આથી આ નદીઓના વહેણ સુકાઈ જતા હતા દુષ્કાળ તે જમાનામા મોટામોટા પડતા જળ વિના જમીન વેરાન બનતી

અયોધ્યામા તે વખતે સગરરાજા હતા પ્રજાને પુત્રવત્ ગણી રાજ્ય કરતા હતા વૃષ્ટિ થાય તે માટે તેમણે અશ્વમેધ યજ્ઞ આરંભ્યો, (અશ્વ કહેતા પાણી) પણ વૃષ્ટિને મેઘરાજાએ (ઇન્દ્રે) અટકાવી દીધી

કુદરત આગળ બીજો શો ઉપાય ચાલે ? પોતાની પ્રજા જે સાઠ હજારની હતી, તેમને સગરરાજાએ અશ્વ(પાણી)ની શોધ કરવા કહ્યું ·

પાણી પૃથ્વીના ગર્ભમા હોય છે, જાણી આ સાઠ હજાર વીરોએ પૃથ્વીને યોગ્ય સ્થળે ખોદી ને મોટા સાગર જેવા તળાવ બાંધ્યા, કે જેથી કદાચ વૃષ્ટિ થાય તો આ તળાવમા સંગ્રહાયેલા પાણીથી નહેરો દ્વારા ખેતી થાય ને જમીન લીલી થાય ·–

કહે છે કે આ વીરોએ સાત સાગર જેવા મોટા તળાવો ખરુયા ને તે ખોદતા, બાંધતા, તેઓ ગંગાસાગર કે જ્યાં ગંગાજી સમુદ્રને મળે છે તે જગ્યાએ કપિલમુનિનો આશ્રમ હતો ત્યાં આવ્યા ત્યાં તેમણે સમુદ્ર જોયો–પાણી જોયું–પણ તે ખારું હતું મીઠું જળ ન મળ્યું શું મો લઈ પાછા જવું ? એ વિચારે હતાશ થયેલા તે બધાય વીરો ત્યાં બળી મૂઆ

આ વાતને ભાગવતનો ટેકો છે તેમા લખ્યું છે (ન ૮, શ્લોક ૧૧–૧૨) કે 'જેઓની બુદ્ધિ ઇંદ્રે હરી લીધી હતી, તેવા એ સઘળા પુત્રો પોતાના શરીરમાંથી નીકળેલા અગ્નિથી ક્ષણ માત્રમા ભસ્મ થઈ ગયા '

તે પછીના શ્લોક ૧૪મામા લખ્યું છે કે 'આ રાજકુમારો કપિલમુનિના ક્રોધથી મૂઆ નથી, કેમકે 'સાંખ્યજ્ઞાનના પ્રણેતા, બ્રહ્મભૂત થયેલા કપિલદેવજીને શત્રુ ને મિત્રની ભેદદૃષ્ટિ થવી શી રીતે સંભવે ?' વગેરે

કપિલદેવજીએ આ હકીકત સગરરાજાને પહોંચાડી. સગરરાજાનો પૌત્ર અંશુમાન આ હકીકતથી માહીતગાર થવા ગંગાસાગર આગળ આવ્યો. ત્યાં કપિલદેવજીએ સલાહ આપી કે તારા કાકાઓ જે પ્રયત્ન કરતાં મૂઆ, તે પ્રયત્ન તું ચાલુ રાખ ને તેમાં ફળીભૂત થતાં તારા કાકાઓની સદ્‌ગતિ થશે.

આ પ્રયત્ન તે જળથી તેમના દેશને સીંચવાનો હતો તે. જળનું સ્થાન પૃથ્વીમાં છે ને પૃથ્વીને તો ખણી જોઈ, ને તેમાં નિષ્ફળતા મળી. તો હવે તમો હિમ(બરફ, જળ)નું સ્થાન હિમાલય છે, ત્યાંથી કોઈ જળપ્રવાહ (ગંગાજી) તમારા પ્રદેશમાં થઈ સમુદ્ર સુધી લાવો તો જ મરનારને શાંતિ થશે.

મુનિનું વચન માથે ચઢાવી પ્રજાવત્સલ રાજા અંશુમાને હિમાલયમાંથી વહેતા હિમપ્રવાહને (અં. ગ્લેસિયર) કોઈ અનુકૂળ રસ્તે વાળી લાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

આ પ્રયત્ન કરતાંકરતાં રાજા અંશુમાન દેવલોક પામ્યા. તેમના પુત્ર દિલીપે અધૂરો રહેલો પ્રયત્ન જારી રાખ્યો ને તેમનો પણ આ કાર્ય કરતાં દેહ પડ્યો.

આમ બબ્બે પેઢીઓ જેટલો કાળ હિમાલયના હિમપ્રવાહોનું નિરીક્ષણ કરવામાં જતો રહ્યો.

રાજા દિલીપનો પુત્ર ભગીરથ રાજગાદીએ આવ્યો. બાપદાદાનાં અધૂરાં રહેલાં કાર્ય પૂરાં કરે તે જ સુપુત્ર ગણાય, એ ન્યાયે, બબ્બે પેઢીઓના અનુભવોથી માહીતગાર થયેલો રાજા કૈલાસ આગળના હિમપ્રવાહને નીચે લાવવા કટીબદ્ધ થયો.

'ભગીરથને ગંગાજી પ્રસન્ન થયાં ને દર્શન દીધાં' એમ (ભાગવત અ. ૯, શ્લોક ૩જામાં) કહ્યું છે, તે એ જ કે ભગીરથે દ્રઢ નિશ્ચય કરી લીધો કે આ જ હિમપ્રવાહ મારે લઈ જવાનો છે બીજો નહીં.

રાજાએ વિચાર કર્યો કે હિમાલયથી ઠેઠ ગંગાસાગર સુધી પાણીનો અખંડ અતૂટ પ્રવાહ વહે, એ માટે મોટામાં મોટો હિમપ્રવાહ વળાય તો જ નદી વહેતી રહેશે, નહીં તો અધવચમાં જ નદી બંધ થઈ જશે, ને બબ્બે ત્રણત્રણ પેઢીની કરાયેલી મહેનત-તપશ્ચર્યા નિષ્ફળ જશે.

આથી જ મોટો હિમપ્રવાહ રાજાએ કૈલાસ બાજુ વાળ્યો, પણ કૈલાસ આગળની પર્વતની ઊંડી કરાડમાં આ પ્રવાહ પૂરો સમાઈ ગયો. અર્થાત્ મહાદેવજીની જટામાં સમાઈ ગયો. ×

રાજા ભગીરથ આથી નિરુત્સાહ ન થતાં આ જળ ઊંડી કરાડમાંથી ઊભરાઈને પણ આવશે એ ઇંતેજારીએ થોડો કાળ વિતાવે છે, ત્યાં તો ઊભરાતા પાણીનો પ્રવાહ શરૂ થાય છે; અર્થાત્ શિવજી જટામાંથી ગંગાજીને જવા દે છે.

વર્ષોની શોધે નિશ્ચિત કરેલા માર્ગે આ પ્રવાહને વાળવામાં આવે છે. આગળ ભગીરથરાજા રથમાં બેસી પવનવેગે ચાલી રહ્યા છે ને પાછળ ગંગાજી વેગભર્યાં આવી રહ્યાં છે. રસ્તે જહ્નુરાજા મોટો બંધ બાંધી રહ્યો હતો, કે જેથી ચોમાસાનું પાણી રોકાઈ મોટું તળાવ થઈ શકે. કર્મસંજોગે ગંગાજી આ જ રસ્તે આવ્યાં ને આડો બંધ બાંધેલો હોવાથી, બધું પાણી ત્યાંથી પાછું ઠેલાયું, અર્થાત્ જહ્નુરાજા ગંગાજી પી ગયા.

ભગીરથરાજાએ જહ્નુને સમજાવ્યા. આથી જહ્નુરાજાએ પોતાના બાંધેલા બંધમાંનું એક

× આ સ્થાન ગંગોત્રીથી ઉત્તરે છે. જ્યાં બરફ સહિત પાણીનો મોટો પ્રવાહ એક મોટી કરાડમાં પડે છે. અને તેના ઊડતા જળકણથી આ જગ્યાએ પુષ્કળ ધુમ્મસ જેવું રહે છે, અને ત્યાં સૂર્યકિરણ પડવાથી યાત્રીના મનની જેવી ભાવના હોય તેવા આકાર આ ઊડતા ધુમ્મસમાં દેખાય છે.

પરનાળું ઉઘાડી (ગાં ચીરી) પાણી જવા દીધું. આ જગ્યાએ જ ગંગાજી જાહ્નવી કહેવાય છે.

ત્યાંથી ગંગાજી આગળ ચાલ્યાં ને ગંગાસાગર આગળ સાગરને મળ્યાં. સફળ થયેલા પરિશ્રમથી પિતૃઓ સંતોષ પામ્યા ને સ્વર્ગે ગયા.

ભગીરથ રાજાએ ગંગાજી લાવી આર્યાવર્તને દુષ્કાળરહિત કર્યો અને ગંગાજીના વહેણને રસ્તો પણ એવો યોજેલો કે અનેક જાતના ખનીજ ને ઔષધોથી ભરેલા માર્ગમાંથી વહેતા ગંગાજળમાં કાટને મારવાનો ગુણ ને મેલને દૂર કરવાનો ગુણ થયો. ઔષધની ગરજ સારે એટલા ગુણો ગંગાજળમાં સંગ્રહાય.

આ મહાન પ્રયત્ન ભગીરથ રાજાએ કર્યો તેને અમર કરવા એટલે મોટા પ્રયત્નને 'ભગીરથ પ્રયત્ન', 'ભગીરથ કામ' કહેવામાં આવ્યું–આવે છે.

હિમાલયમાં અનેક નદીઓ ગંડકી, ગોમતી, ગેગા, કુસી વગેરે ગંગાનદીને મળી સનાથ થઈ.

યમુનાનદી પણ આ જ અરસામાં વહેતી થઈ અને એ પણ રાજા દિલીપ ને તેમના પિતા અંશુમાનની વર્ષોની મહેનતનું કદાચ પરિણામ હોય, ને પરિણામ જોતાં પહેલાં તેઓ ગુજરી ગયા હોય.

પહેલાં સરસ્વતીનદી હિમાલયમાંથી નીકળી પ્રભાસપાટણ આગળ સમુદ્રને મળતી. હાલ આ નદી વહે છે પણ અધવચમાં પ્રવાહનું જોર ન રહેવાથી સુકાઈ જાય છે.

હાલ હિંદ સરકાર તે આ નદીના (સરસ્વતી) મૂળની તપાસ કરાવે અને કોઈ મોટો જબરો હિમપ્રવાહ નંદાદેવી શિખરમાંથી વાળી આપે, અગર તે સતલજનદીને આ નદીમાં વાળી દે તો આ નદી પહેલાંની જેમ ચાલુ થાય ને પતિયાળા, બીકાનેર, જોધપુર અગળના થરપારકર–રજપૂતાનાના રણને લીલાં કરી કચ્છના રણને એક જબરું તળાવ બનાવી, આગળ વધી, કાઠિયાવાડને ચીરી પ્રભાસપાટણ (સોમનાથ પાટણ) આગળ સમુદ્રને મળે, તો હિંદની અનાજપાણીની પડતી તાણને પહોંચી વળાય.

પતિયાળાથી માંડીને છેક દક્ષિણે સોમનાથ પાટણ સુધીનો પ્રદેશ સપાટ મેદાન જેવો છે ને સમુદ્રની સપાટીથી ૬૦૦ ફૂટ જ ઊંચે છે. તેને ઢાળ દક્ષિણનો છે અને નદીએના પ્રવાહને એકવાર વાળ્યા કે પછી પોતાની મેળે પાણી ઢાળવાળી જગ્યાએ વહેતું થઈ જાય છે ને વહેણ પોતાની વાટ પાડી દે છે.

સુએઝની નહેર, પનામાની નહેર વગેરે નહેરો જમીન ખોદીને સમુદ્રને જોડી દીધેલી છે. એ પણ મહાન પ્રયત્ન જ છે.

હિંદ સરકાર હાલમાં હિમાલયના બરફનું 'સરવે' કરાવવા ઇચ્છા રાખે છે. જો આ 'સરવે' કરનાર સમિતિને સરસ્વતીનદીને ફરીથી સજીવન કરવાનું કામ સોંપાય તો એક અમર ને મહાન લોકોપયોગી કામ થાય.

*

એક નાની સભામાં એક વક્તા પોતાની જ વાત બધી કહેવા લાગ્યો.

'હું હારમોનિયમ વગાડી જાણું છું. સિતાર પર મારો હાથ સરસ બેઠો છે. હું નવલકથાઓ લખું છું. હું રમૂજી વાર્તાઓ કહી શકું છું. હું મોટર હાંકી શકું છું. હું બાગવાનનું પણ કામ કરું છું. એક સ્થળે હું શિક્ષક તરીકે પણ કામ કરું છું.'

એક શ્રોતા વચ્ચે બોલી ઊઠ્યો 'રે દૈવ! તમે કેટલા બધા છો ને સાંભળનારા કેટલા ઓછા છે!'

×

અજાતું પ્રથમ કર્તવ્ય

આરોગ્ય-સાધના

ડૉ. સૌભાગ્યચંદ લ. બાવીશી

એમ કહેવાય છે, કે આ દુનિયામાં એક માત્ર માતપિતા ખરીદી શકાતાં નથી, તે સિવાય બધી ચીજો માનવી મેળવી શકે છે, પણ પરંપરાપ્રાપ્ત આ કહેવતમાં સુધારો થવો જરૂરી છે. કોઈની બક્ષિસથી, દ્રવ્યથી, નોકરચાકરથી, વાડી ને વજીફાથી, કે આલીશાન મહેલોથી પણ આરોગ્ય પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી; અને છતાં માનવી સભાન રીતે પ્રયત્ન આદરે, કૃતનિશ્ચયી બને અને પોતાના આહારવિહારમાં નિયમિત રહે ને ઇંદ્રિયોનો અયોગ, અતિયોગ કે મિથ્યાયોગ ન કરે તો શરીરસ્વાસ્થ્ય પ્રાપ્ત કરવું એ કેટલી સહેલી વસ્તુ છે! શરીરના દરેકેદરેક અવયવની તંદુરસ્તી કેવી રીતે સાચવી શકાય તેની અહીં વિચારણા થઈ છે.

આ જગતમાં દરેકે દરેક મનુષ્યમાં કોઈ પણ પ્રકારની કર્તવ્યભાવના હોય છે. કોઈ ખૂબ પૈસો કમાવો અને તેનો સંગ્રહ કરવો એને પરમ કર્તવ્ય માને છે; કોઈ રૂઢિગત ધર્મપ્રણાલિકાઓ પ્રમાણે જીવન વિતાવવું. એને કર્તવ્ય માને છે; કોઈ મનુષ્યસેવા કરવામાં, કોઈ દેશસેવા કરવામાં તો કોઈ જ્ઞાતિસેવા કરવામાં કર્તવ્ય માને છે.

આ રીતે દરેક વ્યક્તિમાં કર્તવ્યભાવના હોય છે. ભલે તેના પ્રકારો જુદાજુદા હોય; પરંતુ આ બધા પ્રકારનાં કર્તવ્યોથી સંપૂર્ણપણે ભિન્ન અને છતાં ય બધા મનુષ્યોએ બજાવવા જેવું એક મુખ્ય કર્તવ્ય છે; અને તે છે, તંદુરસ્તી ટકાવી રાખવાની સતત કાળજી.

આપણા કમભાગ્યે આજે આપણે પૈસાને જ મહત્ત્વ આપ્યુ છે. આપણી તંદુરસ્તી ટકાવી રાખવા માટે પણ પૈસા વડે આવતી દવાઓ ઉપર જ આધાર રાખતા થયા છીએ. સેંકડે નેવું ટકા મનુષ્યોને પોતાની તંદુરસ્તીની પડી નથી અને છતાં ય જો આ વાત તેમને કહેવામાં આવે તો કહેશે કે 'અમે દર વર્ષે આટલા બધા રૂપિયા ખર્ચીને 'વિટામિન્સ લીવર'ની બનાવટો, 'કેલસિયમ' વગેરે વાપરીએ છીએ; અને ડોકટરોનાં બિલ ભરીએ છીએ તો તમે કેવી રીતે અમારા ઉપર આવો અયોગ્ય આક્ષેપ કરો છો?'

ખરેખર તેમની વાત પણ ખરી છે. તેઓ પોતાની કમાણીમાંથી સારો ભાગ દવાઓ પાછળ ખર્ચે છે. કલાકોના કલાકો તે પીવા પાછળ બગાડે છે. પોતાના શરીરમાં ઇંજેક્શનની સોયો ઘોચાવે છે; અને એ ઉપરાંત ઘણુંઘણું કરે છે.

પરંતુ આ બધી પ્રવૃત્તિ તો માંદા થયા પછી સાજા થવા માટેની છે; અને તે તો દરેકે કર્યે જ છૂટકો; કારણકે કોઈને માંદા રહેવું ગમતું જ નથી. એટલે આ બધી પ્રવૃત્તિને સાજા થવાની કાળજી કહી શકાય.

પરંતુ આપણે જો સાજા થવાની કાળજીમાં થતા વખતનો, પૈસાનો અને મહેનતનો વ્યય બચાવવો હોય અને માદગીમાં ભોગવવી પડતી પીડામાંથી બચવું હોય તો સાજા રહેવાનું જ્ઞાન મેળવવું જ જોઈએ. અને તે અનુસાર જીવન જીવતાં શીખવું જોઈએ. એકવાર જો આપણે તંદુરસ્ત રહેવાનો નિશ્ચય કરીએ તો ખરેખર એ કાર્ય બહુ અઘરું નથી.

દરેક ઇંદ્રિયનો સમયોગ કેળવવો: દરેક ઇંદ્રિયના અન્ય વસ્તુઓ સાથેના સંબંધોના ચાર પ્રકાર છે: **अयोग, अतियोग, मिथ्यायोग** અને **समयोग.**

અયોગ એટલે પથ્ય+ વસ્તુઓનું પણ

+ પથ્ય એટલે અનુકૂળ વસ્તુ–માફક આવે એવી વસ્તુ. અપથ્ય એટલે પ્રતિકૂળ વસ્તુ–માફક ન આવે એવી વસ્તુ.

પૂરતુ સેવન ન કરવુ તે આ પ્રમાણે જરૂરી વસ્તુઓનુ પૂરતુ સેવન ન કરવાથી ઇદ્રિયોનો વિકાસ અટકી જાય છે અને પરિણામે ઇદ્રિયો નિર્બળ બને છે

અતિયોગ એટલે પથ્ય વસ્તુઓનુ અતિ સેવન કરવુ આ પ્રમાણે કરવાથી ઇદ્રિયોને પોતાની શક્તિ કરતા વધારે કામ કરવુ પડે છે; અને તેથી તેને ઘસારો પહોચે છે અને છેવટે તે નિર્બળ થાય છે

મિથ્યાયોગ એટલે અપથ્યનુ સેવન આ પ્રમાણે કરવાથી–ઇદ્રિયો પાસે પોતાની શક્તિ બહારના અને અયોગ્ય કર્મો કરાવવાથી ઇદ્રિયો વિકૃતિ પામે છે

સમયોગ એટલે પથ્યનું સપ્રમાણ (શક્તિપૂર્વક) સેવન આ પ્રમાણે ઇદ્રિયો પાસેથી યોગ્ય કામ લેવાથી અને શક્તિની મર્યાદા સાચવવાથી ઇદ્રિયો વિકાસ પામે છે—ધીમેધીમે તેમની શક્તિ વધે છે અને નારોગી રહે છે.

ઉપર શરૂઆતમા બતાવેલા ઇદ્રિયોના ત્રણ પ્રકારના યોગથી ઇદ્રિયો નિર્બળ, રોગી અને વિકૃત થાય છે, જ્યારે છેલ્લા ચોથા યોગથી ઇદ્રિયોનો વિકાસ–બળવૃદ્ધિ અને નીરોગિતા પ્રાપ્ત થાય છે

પાચે ય જ્ઞાનેદ્રિયોના અયોગ, અતિયોગ અને મિથ્યાયોગ ટૂકમા મૂકવા હોય તો આ પ્રમાણે આવે

ઇદ્રિયો	અયોગ	અતિયોગ	મિથ્યાયોગ
ચક્ષુ	આખ બધ કરીને બેસી રહેવુ આખો ઉપર પાટા બાધી રાખવા અંધારી કોટડીમા પુરાઈ રહેવુ બહુ વાચ્યા કરવુ અને બહાર ખુલ્લામા જઈ દૂરની વસ્તુઓ જોવાની ટેવ ન રાખવાથી, દૂર જોવાનો અયોગ થાય–પરિણામે દૂર જોવાની શક્તિ ધીરેધીરે નાશ પામે	આખો થાકે છતાય તેને આરામ આપ્યા વિના વાચ્યા કરવુ, ગૂથ્યા કરવુ વગેરે, સિનેમા જોતી વખતે બહુ ઝડપથી ચિત્રો પસાર થતા હોવાથી આખોને મટમટાવવા પૂરતો પણ આરામ મળતો નથી, તેથી અતિયોગ થાય છે	સૂર્ય સામે જોવુ બહુ જોરદાર વીજળી–દીવા સામે જોવુ, બહુ તેજદાર વીજળી–દીવાના અજવાળામા એવી રીતે વાચવુ કે જેથી તેનો પ્રકાશ ચોપડી સાથે અથડાઈને આખોમા પડે, જેથી દીવા સામે જોયા બરાબર મિથ્યાયોગ થાય.
કાન	જ્યા અવાજ ન હોય તેવી જગ્યાનો બહુ સભવ નથી, પરતુ કોઈ માણસ પૂમડા રાખે તો તેનાથી અવાજનો અયોગ થાય	જ્યા દિવસ–રાત્રિનો મોટો ભાગ અવાજ થયા કરતો હોય તેવી જગ્યામા વસવાથી અવાજનો અતિયોગ થાય.	તોપોના અવાજ સાભળવા, દીવાસળીથી ખોતરવુ, નહાતી વખતે કાનમા પાણી ભરાવા દેવુ
નાક	સુગધ અને દુર્ગંધનુ અસ્તિત્વ દરેક જગાએ હોય છે, માટે તેનો અયોગ સભવે નહી છતા સુગધ અને દુર્ગંધ પારખવા પ્રત્યે બેદરકાર રહેવાથી અલ્પયોગ થાય.	દુર્ગંધ અને સુગધના અતિ સહવાસમા રહેવુ	અતિ ઉગ્ર વસ્તુઓ સૂઘવી, ઝેરમિશ્રિત હવા સૂઘવી

જીભ	જીભને બહુ લાંબો સમય એક જ રસવાળો ખોરાક આપવાથી બીજા રસોનો અયોગ થાય.	એક જ રસ (મધુર, અમ્લ, લવણ વગેરે) લાંબો વખત લેવાથી તેનો અતિયોગ થાય.	દાહક વસ્તુઓ ખાવી; અતિ ગરમ–અતિ ઠંડી વસ્તુઓ ખાવીપીવી.
ચામડી	ચામડી હમેશાં હવા સાથે સંબંધમાં આવવી જોઈએ. કાચનું કાપડ પહેરવાથી તેમાં છિદ્રો ન હોવાથી હવાનો અયોગ થાય; ટાઢ, તડકો અને પવનનું જરા ય સેવન ન કરવું.	તદ્દન ખુલ્લા શરીરે ફર્યા કરવું; ટાઢ, તડકો તથા હવામાં ખુલ્લા શરીરે લાંબો વખત ફર્યા કરવું.	બહુ ગરમ પાણીથી દાઝવું; બરફથી ઠરી જવું.

હવે આપણે આપણું લક્ષ્ય સમયોગ વિસ્તારથી જોઈએ. સમયોગ એટલે બરાબર યોગ્ય ઉપયોગ–એટલું જ નહીં; એ ઉપરાંત ઇંદ્રિયોને પોતાની શક્તિ સાચવવામાં અને વધારવામાં ઉપયોગી હોય તેવી વસ્તુઓનો યથાનિયમ ઉપયોગ કરવો તે. અને તે બધું પણ દરેક મનુષ્યની દરેક ઇંદ્રિયની શક્તિ અનુસારે થવું જોઈએ; એટલે ટૂંકમાં આપણે આપણી ઇદ્રિયોને સાચી રીતે અને શક્તિ અનુસાર વાપરીએ; તેની શક્તિ સાચવી રાખવામાં મદદકર્તા વસ્તુઓનું યથાનિયમ સેવન કરીએ તો તે સમયોગ કહેવાય.

ચક્ષુ : આંખનુ કામ દર્શનનું છે. એટલે આંખો વડે કુદરતે રચેલી દૂરની તેમ જ નજીકની વસ્તુઓ જોવી જોઈએ. પરંતુ તેમ કરતાં આંખ જરા પણ ખેંચાવી ન ન જોઇએ. અને જ્યારેજ્યારે થાક જેવું જણાય ત્યારેત્યારે એકાદ મિનિટ સંપૂર્ણ બંધ કરીને આરામ આપવો જોઈએ. આંખ કુદરતી રીતે જ તેની કીકી ચારેબાજુ ફરી શકે તેવી ગોઠવણવાળી છે. તો આંખને એકી નજરે એક જ વસ્તુ ઉપર તાકી રહીને સ્થિર ન કરવી. આજુબાજુની તેમ જ ઉપર નીચેની વસ્તુઓ જોવા માટે આંખને બહુ ન ખેંચતાં સાથોસાથ ડોકીને પણ વાળવી–જેથી આંખને અતિશ્રમ પડે નહી. ભરતાં–ગૂંથતાં આંખને ભરાતી અથવા ગુંથાતી વસ્તુ ઉપર સ્થિર ન રાખતાં સોયની સાથેસાથે ફેરવવી. તેવી જ રીતે રેંટિયો કાંતતાં આંખને ત્રાક ઉપર સ્થિર ન કરતાં પૂણીની સાથેસાથે ફેરવવી. ચાલતી વખતે જમીન આપણી સામી દિશામાં ચાલી જાય છે અને વાંચતી વખતે લીંટીઓ ડાબી બાજુએ ચાલી જાય છે તેવી લાગણી–કલ્પના–રાખવાથી આંખની તંદુરસ્તી વધે છે.

દૃષ્ટિ શીત–સાત્મ્ય છે એટલે કે એને ઠંડા ગુણવાળી વસ્તુઓ અનુકૂળ છે અને ગરમ ગુણવાળી વસ્તુઓ પ્રતિકૂળ છે. માટે તેની તંદુરસ્તી ટકાવી રાખવા માટે ઠંડા ગુણવાળી વસ્તુઓ સેવવી: જેમકે ઠંડું પાણી છાંટવુ, આંખોને ઠંડક આપનાર લીલા રંગની વનસ્પતિનું નિરીક્ષણ કરવું વગેરે.

કાન : કાનનું કામ સાંભળવાનું છે. નાનપણમાં કાનની શક્તિ બહુ ખીલી હોતી નથી. તેથી બાળકો બહુ મોટા અવાજ સાંભળવાથી બીએ છે. માટે કાનને ધીરેધીરે અવાજ સાંભળવાની ટેવ પાડવી જોઈએ. વળી દર અઠવાડિયે કાનમાં મીઠા તેલનાં ટીપાં પાડવાં; કારણકે તેના પડદાને સ્નેહન થવાથી તે મજબૂત થાય છે અને સાંભળવાની શક્તિ વધે છે. તેમ જ વધારાનો મેલ છૂટો પડીને ઉપર આવી જાય છે.

નાક: નાકનું કામ જુદાજુદા પ્રકારની ગંધો

પારખવાનુ છે સારુ નાક હોય તો બધા જ પ્રકારની સુગંધો અને દુર્ગંધો પારખી શકે અને તેનું વિવરણ કરી શકે માટે હમેશા આપણા સંસર્ગમા આવતી વસ્તુઓની ગંધથી આપણે પરિચિત રહેવુ જોઈએ, પરંતુ તેમ કરતા બહુ ઉગ્ર ગંધ હોય અથવા અતિ દુર્ગંધ હોય તો તેમાથી બચવું જોઈએ

જીભ જીભનુ કામ જુદાજુદા સ્વાદોને પારખવાનુ છે તેને અવારનવાર છયે રસો—મધુર, અમ્લ, લવણ, કટુ, તિક્ત અને કષાય—નુ આસ્વાદન કરાવવુ જોઈએ અને તેના ઉપર જામતો મેલ દરરોજ સાફ કરીને સારીરીતે કોગળા કરવા જોઈએ, કારણકે તેમ કરવાથી જ્ઞાનતંતુઓના મુખ ખુલ્લા રહે છે અને તેનુ કાર્ય બરાબર થાય છે

ચામડી ચામડીનુ મુખ્ય કામ સ્પર્શ પારખવાનુ છે, તે ઠંડાપણુ, ઊનાપણુ, ખડબચડાપણું, સુંવાળાપણું, તીક્ષ્ણતા, બૂઠાપણુ વગેરે સ્પર્શ માત્રથી જાણી શકે છે ચામડીને તંદુરસ્ત રાખવા માટે હમેશાં તેલનુ મર્દન અને તે પછી ચણાનો લોટ, હળદર વગેરેના મિશ્રણથી ઉદ્વર્તન કરવુ જોઈએ

આ રીતે આપણે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોના અયોગ, અતિયોગ મિથ્યયોગ અને સમયોગ જોયા હવે આપણા અવયવો વિષે પણ એ દૃષ્ટિએ કાંઈક વિચારીએ

હોજરી હોજરીનુ કામ સારી રીતે ચવાઈને આવેલા ખોરાકને પચાવવા માટે પાચકરસને સ્રાવ કરવાનુ છે અને પછી તે સ્રાવ સાથે ખોરાકને બરાબર મિશ્રિત કરીને ધીરેધીરે આગળ ધકેલવાનુ છે જો આપણે આપણી હોજરીને નિયમિત રીતે અને પ્રમાણસર ખોરાક આપીએ તો ધીમેધીમે તેની શક્તિ ખીલે અને તે વધુ ખોરાક સંગ્રહવા માટે તેમ જ પચાવવા માટે શક્તિવાન થાય

પરંતુ જો આપણે હોજરીની માત્રા કરતા પણ ઓછો ખોરાક લઈએ અથવા તો હોજરી સંપૂર્ણ તંદુરસ્ત હોવા છતા ઉપવાસ કરીએ તો ધીમેધીમે હોજરીમા થતા સ્રાવો ઘટતા જાય અને તેની સંગ્રહશક્તિ વધારવારૂપી અને સ્રાવનુ પ્રમાણ વધારવારૂપી શક્તિનો વિકાસ અટકે

એથી ઊલટી રીતે જો આપણે હોજરીની શક્તિ કરતાં વધારે પ્રમાણમાં ખોરાક લઈએ તો હોજરીમા થતા સ્રાવો ઓછા પ્રમાણમા ખોરાક સાથે ભળે, વળી હોજરીની મિશ્રણ કરવાની ક્રિયા પણ બરાબર ન થાય, તેથી હોજરીમાથી ખોરાક વખતસર આગળ ન વધે અને ધીમેધીમે હોજરીને બગાડે અને તેની શક્તિ ઘટાડે, વળી જો આપણે મનુષ્યની હોજરીને પ્રતિકૂળ એવી વસ્તુઓ—વાળ, કાંટા, જવના ફોતરા, ડાંગરના ફોતરા, દાહક ઍસિડ, વગેરે ભૂલથી હોજરીમા જવા દઈએ તો તેનાથી પણ હોજરીની દીવાલમા સોજો, ચાંદી વગેરે થાય

ગર્ભાશય ગર્ભાશયનુ મુખ્ય કામ ગર્ભ ધારણ કરવાનુ છે ગર્ભાશયનો વિકાસ પ્રથમ રજસ્રાવથી શરૂ થાય છે અને છત્રીસ રજસ્રાવ થતા સુધી તે સારા પ્રમાણમા વિકસે છે અને ત્યારપછી તે ગર્ભ ધારણ કરવા માટે પૂરતુ શક્તિવાન થાય છે

હવે જો તે પછી પાંચ વર્ષમાં તેને ગર્ભ ધારણ કરવાનો યોગ ન થાય તો તેનો વિકાસ અટકે છે અને ધીરેધીરે ગર્ભ ધારણ કરવાની શક્તિ પણ ઘટે છે, પરંતુ જો એ અરસામા ગર્ભાધાન થાય તો તેની દીવાલો ખેંચાઈને તેની ધારણશક્તિ (કેપેસિટી) વધે છે અને યોગ્ય સમયે ગર્ભને સલામત રીતે જન્મ આપે છે અને પોતે સંકોચાઈને પૂર્વવત્ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે આ ક્રિયાને અંતે ગર્ભાશય ત્રણથી પાંચ વર્ષનો આરામ

માગે છે; પરંતુ જો તે આપવામાં ન આવે તો તે કાર્ય તો કરે જ; પરંતુ ધીમેધીમે તેની સંકોચાવાની શક્તિ ઘટે છે અને પરિણામે પેડુ વધે, ગર્ભાશય નીચું ઊતરી આવે વગેરે થાય.

હવે જો ગર્ભાશયમાં તીવ્ર ઔષધો, ગર્ભપાત કરાવનાર દવાઓ વગેરે દાખલ કરવામાં આવે તો તે મિથ્યાયોગ થાય અને તેનાથી ગર્ભાશયમાં ચાંદી, સોજો વગેરે થાય. આ રીતે આપણે દરેક અવયવ વિષે સમજી શકીએ.

હવે આ બધાથી, પ્રત્યેક અવયવ અને ઇન્દ્રિયને સમયોગ દ્વારા ફાયદો થાય એટલે કે વિકાસ થાય, બળ વધે અને તે નીરોગી થાય; પરંતુ એટલેથી જ અટકવાનું નથી. આવા પ્રકારના સમયોગથી આપણા સમસ્ત શરીરની તંદુરસ્તીને જ આપણે વિકસાવીએ છીએ; કારણકે આપણા શરીરમાં મન નામે એક દ્રવ્ય રહેલું છે અને તેના અસ્તિત્વથી જ દરેક પ્રકારના સુખદુઃખનો અનુભવ થાય છે અને આવા સમયોગથી મન હમેશાં સુખપૂર્વકના આ બધા યોગ હોવાથી સંપૂર્ણ પ્રસન્ન રહે છે અને મનની પ્રસન્નતા એ જ આરોગ્યકર અને આયુષ્યકર વસ્તુઓમાં શ્રેષ્ઠ વસ્તુ હોવાથી સમયોગ તે તે ઇંદ્રિયોનો તેમ જ સમસ્ત શરીરનો વિકાસ કરનાર, બળ આપનાર, નીરોગી બનાવનાર અને આયુષ્ય વધારનાર છે.

યુક્તિપૂર્વક આહારવિહારની યોજના: આહારના વિષયમાં જેટલું શિક્ષણ પ્રજાને આપીએ એટલું ઓછું છે. સરકાર પણ આ દિશામાં ઠીક પ્રયત્ન કરે છે અને દરેક માણસને દરરોજ કેટલાં દૂધ, ચરબી, કઠોળ, તાજી શાકભાજી ઇત્યાદિ મળવાં જોઈએ તેની નોંધો બહાર પાડે છે. પરંતુ સરકાર ધીરેધીરે બીજી ઘણી વધારે ઉપયોગી દૃષ્ટિઓ સ્વીકારી તેમાં સુધારા કરશે એવી આશા રાખીએ.

બાળપણમાં દરેક બાળકને જેટલું પચી શકે તેટલું દૂધ આપવું જોઈએ. શરૂઆતમાં તો ઈશ્વર માતાનું ધાવણ આપે છે જ; પરંતુ આજની સુધરેલી માતાઓને સ્તન્યવર્ધક ખોરાકની ખબર ન હોવાથી તેમનું ધાવણ બહુ જલદીથી ઘટી જાય છે અને બાળકને બહુ જલદીથી ખોરાક ઉપર ચડાવવું પડે છે. ખરું જોતાં આવા બાળકને જેમ વધુ દૂધ આપીએ અને જેમ ઓછો ખોરાક આપીએ તેમ બાળકનો વિકાસ જલદીથી થાય અને બાળકની તંદુરસ્તી પણ સારી રહે; કારણકે દૂધમાં ખોરાકનાં બધાં જ તત્ત્વો અને પ્રજીવકો (અં. વિટામીન્સ) સમાવેલાં છે. બાળક પાંચ વર્ષનું થયા પછી પણ ઓછામાં ઓછું બાર વર્ષનું થાય ત્યાંસુધી દરરોજનું એક શેર દૂધ આપવું જ જોઈએ.

બાર વર્ષની ઉંમર થયા પછી બાળકોના વિભાગ છોકરાઓ અને છોકરીઓમાં પાડવા જોઈએ. છોકરાઓને દૂધ, ઘી, સાકર, ભાત, ઘઉં, શાકભાજી વિશેષ પ્રમાણમાં આપવાં જોઈએ. છોકરીઓને થોડો ફેરફાર જરૂરી છે; કારણકે સ્ત્રીત્વના વિકાસાર્થે ઉષ્ણવીર્ય ખોરાકની જરૂર પડે છે. એટલે ધીમેધીમે દૂધ, ઘી, સાકરનું પ્રમાણ ઘટાડી તેની જગ્યાએ છાશ, દહીં, તેલ, તલ, ગોળ, વગેરે આપવાં જોઈએ. અને અનાજમાં ભાત ઓછો કરી બાજરી, કોદરી વગેરે આપવાં જોઈએ. આ ખોરાક સ્ત્રીઓને પોતાની તંદુરસ્તી જાળવી રાખવા માટે બહુ જ ઉપયોગી છે. રજસ્રાવના દિવસોમાં તેલ, ગોળ, બાજરી, અડદ, છાશ, દહીં વગેરે ઉષ્ણવીર્ય વસ્તુઓ લેવાથી માસિક ખુલાસાથી આવે છે અને તંદુરસ્તી વધે છે.

ત્યારબાદ જ્યારે ગર્ભાવસ્થા હોય ત્યારે સ્ત્રીઓએ દૂધ–ઘી પુનઃ વધારવાં જોઈએ અને ઉષ્ણવીર્ય ખોરાક ઘટાડવો જોઈએ;

કારણકે તે સમયે ગર્ભના પોષણાર્થે તે ખોરાક જરૂરી છે

પ્રસૂતિ થયા બાદ દોઢ મહિનામા સ્ત્રીઓએ પોતાની પ્રકૃતિ અને શક્તિ અનુસાર ઘી અથવા તેલ મોટા પ્રમાણમા વાપરવુ જોઈએ અને વાયુ કરનાર ખોરાક સદતર બધ કરવો જોઈએ

છોકરુ ધાવતુ હોય તે સમયમા પણ સ્ત્રીઓએ દૂધ-ઘી મધ્યમ પ્રમાણમા લેવા જરૂરી છે, પણ સાથેસાથે સ્ત્રીઓને સદાય હિતકારી તેલ, ગોળ, તલ, છાશ વગેરેનો ઉપયોગ પણ સારી રીતે કરવો જોઈએ

પુરુષોએ હમેશ માટે દૂધ, ઘી, ભાત, ઘઉ, સાકર સારી રીતે વાપરવા જ જોઈએ, કારણકે એ બધી વસ્તુઓ વીર્યની વૃદ્ધિ કરી પુરુષને સામર્થ્ય આપે છે

ઘડપણમા ફરી પાછા પુરુષ અને સ્ત્રી એક જ કક્ષામા આવે છે, કારણકે સ્ત્રીત્વના અવયવો પોતાની ફરજો બજાવ્યા પછી પુન નિવૃત્તિ લે છે ઘડપણમા શરીરની નસો કડક થાય છે ને સંકોચ-વિકાસ શક્તિ ઘટે છે તેમ જ પાચનશક્તિ પણ ઓછી થતી જાય છે માટે પાચનશક્તિ ટકી રહે તે દૃષ્ટિએ પચવામા હલકો અને છતાય શરીરમા શક્તિ અને મૃદુતા વધારી શકે તેટલા ખાતર સ્નેહયુક્ત ખોરાક—રાબડી, શીરો વગેરે લેવા જોઈએ ઘડપણમા દૂધ કરતાય ઘી-તેલની વિશેષ જરૂર છે

આ બધુ વય અને જાતિની દૃષ્ટિથી જોયુ હવે પ્રકૃતિની દૃષ્ટિથી જોઈએ

પ્રકૃતિ એટલે સ્વભાવ શરીરની પ્રકૃતિ એટલે શરીરને સ્વભાવ—જાતિ જેમ એન્જિનના પ્રકાર હોય છે—પેટ્રોલથી ચાલનાર, વરાળથી ચાલનાર અને કોલગેસથી ચાલનાર, તેમ શરીરના પણ ભિનભિન સ્વભાવ હોય છે આ રીતે જન્મથી કેટલાક માણસો વાતપ્રધાન, કેટલાક માણસો પિત્તપ્રધાન અને કેટલાક માણસો કફપ્રધાન હોય છે, અને તેથી દરેક મનુષ્યે પોતાની પ્રકૃતિ-સ્વભાવને અનુકૂળ આહારવિહાર સેવવા જોઈએ; જેથી પોતાની તદુરસ્તી ટકી રહે

વાતપ્રધાન માણસોએ ઘી, તેલ, ગોળ, દૂધ, દહી, અડદ વગેરે વિશેષ પ્રમાણમા વાપરવાં જોઇએ, અને સારી રીતે ઊઘવુ જોઈએ પિત્તપ્રધાન માણસોએ દૂધ, ઘી, સાકર, દ્રાક્ષ, ભાત, વગેરે વિશેષ પ્રમાણમાં વાપરવા જોઈએ અને તાપથી રક્ષણ કરવુ અને ચાદનીનુ સેવન કરવુ જોઈએ કફપ્રધાન માણસોએ જવ, બાજરી, મગ, મધ, ચણા, છાશ વગેરે વિશેષ પ્રમાણમા વાપરવા જોઇએ અને વ્યાયામ કરવો જોઈએ

ઋતુની દૃષ્ટિએ પણ ખોરાકમા ફેરફાર કરવા જોઈએ આપણા પૂર્વજોએ આપણા ઘણા તહેવારો એ દૃષ્ટિએ ગોઠવ્યા છે ખરેખર તે બદલ આપણે તેમના ઋણી છીએ પરતુ આપણા અજ્ઞાનથી આપણે તે પણ ગુમાવતા જઈએ છીએ

શરદઋતુમા પિત્તની શાતિ અર્થે દૂધ સારા પ્રમાણમા લેવુ જોઈએ. શ્રાદ્ધપક્ષ ખરેખર શરદઋતુમા છે તો તે નિમિત્તે અથવા આરોગ્યની દૃષ્ટિએ સાકરવાળા દૂધનો છૂટથી ઉપયોગ કરવો જોઈએ, અને બહુ ખાટા, તીખા ને પિત્તકર પદાર્થોનો ઉપયોગ ઓછો કરવો જોઈએ

હેમત અને શિશિરઋતુઓમા પાચનશક્તિ બહુ જ સારી થાય છે માટે તે સમયે અડદની દાળ, ગોળ, ઘી વગેરેથી બનાવેલ મિષ્ટાન્ન સારી પેઠે વાપરવા જોઈએ લગ્નગાળો તે ઋતુમા જ આવે છે શરીરને હૃષ્ટપુષ્ટ કરવા માટે આ ઋતુઓ જ બહુ અનુકૂળ છે

વસંતઋતુમા વાયુનો પ્રકોપ થાય છે

એટલે કફના રોગો થવાનો વિશેષ સંભવ હોય છે. એટલે હોળાષ્ટક આ અરસામાં આવે છે અને તે સમયે ધાણી, ચણા વગેરે કફને સૂકવી નાખનાર પદાર્થો ખાવાનો રિવાજ છે. છેવટે હોળિકાના દર્શન વખતે શરીર શેકાઈને રહ્યોસહ્યો કફ પણ નાસી જાય છે.

ગ્રીષ્મઋતુમાં વાયુનો પ્રકોપ થાય છે અને તેથી કેરીનો રસ, શીખંડ વગેરે બહુ અનુકૂળ આવે છે. આપણા દેશમાં ઈશ્વરે કેરી ઉત્પન્ન કરી હોવાથી આપણને બહુ અનુકૂળતા રહે છે.

વર્ષાઋતુમાં પાચનશક્તિ મંદ થઈ જાય છે અને અજીર્ણના રોગો થાય છે; માટે તે સમયે હલકો–સહેલાઈથી પચે તેવો–ખોરાક લેવો જોઈએ. આદું–લીંબુ વગેરે પાચન કરનાર વસ્તુઓનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. અને થોડા ભૂખ્યાં રહેવું જોઈએ. આ દૃષ્ટિએ એકાસણાં કરવાનો શ્રાવણમાસ વર્ષાઋતુમાં જ આવી જાય છે.

આપણે દેખાદેખીથી શરીરનો જે આહાર નથી એવી અનેક વસ્તુઓ શરીરમાં દાખલ કરીએ છીએ અને તે મિથ્યાયોગ હોવાથી તેનાથી અનેક વિકૃતિઓ પામીએ છીએ, તેનો ઉલ્લેખ ટૂંકમાં કરવો યોગ્ય થશે.

(૧) તમાકુ: તમાકુમાં કોઈ જાતના ખોરાકનાં તત્ત્વો–શરીરને પોષનાર, શરીરને ફાયદાકારક તત્ત્વો નથી–છતાં તેનો ધુમાડો પીએ છીએ. ચૂના સાથે મેળવીને મોંમાં ભરી રાખીએ છીએ. પાન સાથે ખાઈએ છીએ અને નાક વાટે સૂંઘીએ છીએ. પરિણામે દાંત પીળા પડે છે, જીભ વારંવાર આવી જાય છે, મોં દુર્ગંધ મારે છે, નાક ગંધાય છે અને લાંબા ગાળે હૃદય પણ નબળું થાય છે.

(૨) અફીણ: અફીણમાં કોઈ જાતના ખોરાકનાં તત્ત્વો નથી અને કડવું ઝેર જેવું હોવા છતાં લોકો તેને હોશે હોશે ખાય છે. પરિણામે સ્નાયુઓ શિથિલ થાય છે.

(૩) ચા: ચામાં કોઈ જાતના ખોરાકનાં તત્ત્વો નથી. અતિ ગરમ અને તેમાં રહેલા યુનિક નામનાં તત્ત્વોને કારણે કબજિયાત કરનાર છે અને વીર્ય પાતળું કરનાર છે.

બુદ્ધિશાળીઓએ તેના આ અવગુણો દૂર કરવા માટે તેમાં દૂધ અને ખાંડનું મિશ્રણ કર્યું છે, તોપણ એનાં દુષ્ટ તત્ત્વો પૂરેપૂરાં નાશ પામતાં નથી; કારણકે દૂધ અને પાણીનું મિશ્રણ શરીરનું ધોવાણ કરે છે. એટલે કે શરીરમાં કચરો હોય તો તે કાઢે અને કચરો ન હોય તો ધાતુઓને ધીરેધીરે કાઢે. દૂધ શરીરને બાંધે છે. દૂધ અને પાણીનું મિશ્રણ શરીરને તોડે છે અને રહેલ દોષને કાઢે છે. આપણે અથવા આપણાં બાળકો કાંઈ હમેશાં શરીરમાં દોષોવાળા હોતા નથી તેથી ચા આપણા બાંધાને તોડે છે. એટલે જો ચાને પીવામાં ન વાપરીએ પણ ખોરાકની સાથે વાપરીએ તો જ તે અનાજ સાથે પાણી મળી જવાથી શરીરને તોડવાની ક્રિયામાંથી અટકે. માટે ચા પીવો જ હોય તો સારી પેઠે દૂધવાળો ચા ખોરાકની સાથે લેવો.

(૪) દારૂ: દારૂમાં ખોરાકનાં તત્ત્વો છે; કારણકે દારૂ શરીરને પોષક એવા મધુર રસવાળા દ્રવ્યોમાંથી બનાવવામાં આવે છે. પરંતુ એમાં મદ લાવવાની શક્તિ હોવાથી તે મર્યાદિત પ્રમાણમાં અને ગાળ્યા વિના (એટલે અંગ્રેજીમાં જેને ડિસ્ટિલ કરવાનું કહે છે તેમ કરીને તેજ બનાવ્યા વિના) વાપરવામાં આવે તો શરીરને મજબૂત અને હૃષ્ટપુષ્ટ બનાવે પણ ખરો.

પરંતુ કમભાગ્યે આપણે ત્યાં પરદેશીઓએ તેને માત્ર નશા માટે ઉપયોગ કરતાં શીખવાડેલ હોવાથી તેણે આપણી પ્રજાને ઘણું જ નુકસાન કર્યું છે અને આપણામાં બૂરી ટેવો પડી છે. એટલે જાહેરમાંથી તે જાય

મૃત્યુ સમયના ઉપચાર

વૈદ્ય ડાહ્યાભાઈ મનસુખરામ પુરોહિત

માનવજીવનની વધારેમા વધારે કરુણતા એ છે કે અનેકને મૃત્યુ પામતા જોવા છતા હૃદયને ઊડે-ઊડેથી એ પોતાની જાતને અમર માની બેસે છે। અવશ્યભાવિ એવા નિશ્ચિત મૃત્યુની આસપાસ અંધશ્રદ્ધાયુક્ત ધર્મની સાથે કેટલેક સ્થળે અવૈજ્ઞાનિક વહેમો પણ દેખા દે છે દહીં કે બીમાર જીવને એથી અત સમયની નીરવ શાતિ મળી શકતી નથી એવા રૂઢિગત ખોટા ઉપચારો પાછળ ન ઘસડાતા સાચા બુદ્ધિયુક્ત ને વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિ શી હોવી જોઈએ તે અહી બતાવાયુ છે

હિદુ સમાજમા મનુષ્યના મરણ સમયે ઘરવાળા–સબધીએ પરલોક સુધારવાના રિવાજ નિમિત્તે કેટલાક કામ એવા કરે છે કે એમા મરનાર મનુષ્યને બહુ પીડા–દુખ થાય છે, તેથી નીચે લખેલી વાતો ઉપર વિશેષ ધ્યાન આપવુ જોઈએ

(૧) કદાચ રોગી બેત્રણ મજલ વાળા મકાનમા ઉપરના ભાગમા હોય તો એવી હાલતમા એને નીચે લાવવાની જરૂર ન રાખવી

(૨) ખાટલા ઉપર સૂઈ રહેલાને એમ જ રહેવા દેવો જોઈએ

(૩) ક્યારે પણ ખાટલા ઉપરના મરણમા કઈ વહેમ હોય અને નીચે ઉતારવાની આવશ્યકતા જણાય તો અનુમાનથી મૃત્યુકાલ પહેલા બેચાર દિવસ પહેલાથી દરદીને ખાટલાથી નીચે ઉતારી જમીન ઉપર રેતી પાથરી તેમા પથારી કરી સુવાડવો રેતી એવી નરમ હોવી જોઈએ કે દરદીને કઈ નડે નહી બેચાર દિવસ અગર બેચાર પહોર પહેલા વૈદ્યને પૂછી રોગીના લક્ષણ જોઈ અગર મોટા તેમ જ અનુભવી પુરુષોની સલાહથી અદાજ કરી લેવો ખરેખર આમ કરવાથી રોગીને નીચે ઉતારી સુવાડવામા જે કષ્ટ થાય છે તેમાથી એ બચી શકે રોગીને પોતાને બેચાર દિવસ પહેલાથી વધારે જણાતુ હોય તો કહી દેવુ જોઈએ કે મને નીચે સુવાડો રોગી સારો થઈ જાય તે પાછો ખાટલામા લેવામા કોઈ અડચણ નથી અને કદાચ ધારણ પહેલા

અને ઔષધ તરીકે જ રહે એ જરૂરી છે

(૫) બરફ, આઈસ્ક્રીમ, ગુલ્ફી, કોલ્ડ ડ્રિન્ક વગેરે ઉનાળામા ઠડકની જરૂર બહારના વાતાવરણમા છે, પેટમા નહીં પેટમા તો શરીરમાથી પરસેવા વાટે ગરમી બહાર નીકળી જતી હોવાથી વાયુનુ જોર વધે છે એટલે પૂરતા સ્રાવો ઉનાળામા થતા નથી, તેમા વળી આવા અતિ ઠડાં પીણા વિશેષ સંકોચ કરીને સ્રાવોને વધુ અટકાવે છે એટલે કે પરિણામે પાચનને વધુ બગાડે છે દૂધિયુ સાકરનુ સામાન્ય ઠડુ પાણી ઉનાળામા પીવા લાયક છે

આ રીતે દરેક માણસે પોતાનુ આરોગ્ય સાચવવુ હોય તો આવા આરોગ્યશાસ્ત્રનુ સપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવી લેવુ જોઈએ અને તે પ્રમાણે વર્તાવ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ કારણ કે આરોગ્ય એવી વસ્તુ નથી કે જે કોઈ બક્ષિસ આપી શકે આરોગ્ય દરેક માણસે પોતાની જાતે કમાવાની વસ્તુ છે પૈસાથી, નોકરચાકરથી, ઘોડાગાડી અને મોટરોથી, હવેલીબગલા અને એરોપ્લેનોથી તે મળી શકે તેવી વસ્તુ નથી એટલુ દરેક જણ સમજી લે

*

દરદીનું મૃત્યુ થઈ જાય તોપણ કંઈ અડચણ આવે નહીં.

(૪) આવી અવસ્થામાં મૃત્યુ પહેલાં દરદીને સ્નાન કરાવવાની જરૂર નથી; કારણકે એથી એને વધારે કષ્ટ પડે છે. મળ વગેરે સાફ કરવો હોય તો ભીના કપડાથી ધીરેધીરે ઘસીને સાફ કરવો જોઈએ.

(૫) આવી અવસ્થામાં ગંગાજળમાં તુલસીપત્ર ઘૂંટીને આપવું. એકવાર એક તોલા જળથી વધારે ન આપવું. પાંચ–દસ મિનિટ પછી ફરીવાર એ પ્રમાણે આપી શકાય. ગંગાજળ બહુ જૂનું બેસ્વાદ ન હોવું જોઈએ; એથી જેમાં ગંધ આવી ગયેલી હોય અગર કડવાશ આવી ગઈ હોય તેનું ગંગાજળ આપવું નહિ. ગંગાજળમાં શુદ્ધિ–અશુદ્ધિ કે સ્પર્શાસ્પર્શનું કંઈ વિધાન નથી. રોગી મોઢું બંધ કરી લે તો એને કંઈ પણ ન આપવું જોઈએ.

(૬) દરદીની પાસે બેસી ઘરના માણસોએ રડવું ન જોઈએ તેમજ સંસારની વાતોની યાદ આપવી જોઈએ. માતા, સ્ત્રી, પતિ, પુત્ર, કે બીજાં સ્નેહીઓએ પણ પાસે બેસી પોતાનું દુઃખ સંભળાવવું નહીં અને રડવું નહીં. એના મનને અનુકૂળ એવી હરેક પ્રકારથી કલ્યાણમયી સેવા કરવી જોઈએ.

(૭) ડૉક્ટરી કે જેમાં અપવિત્ર પદાર્થોનો સંયોગ હોય એવી દવા ન આપવી જોઈએ.

(૮) જ્યાંસુધી ચેતન રહે ત્યાંસુધી ગીતાજીનો પાઠ અને એના અર્થ સંભળાવવા જોઈએ. ચેતન ન રહે તો પછી ભગવાનનું નામ સંભળાવવું એ ઉચિત છે. ગીતા વાંચનાર માણસ ન હોય તો પહેલેથી ભગવાનનું નામ સંભળાવવું.

(૯) દરદી ભગવાનના સાકાર, નિરાકાર કોઈ પણ રૂપનો પ્રેમી હોય તો સાકારવાળાને ભગવાનની છબી કે મૂર્તિ બતાવવી જોઈએ અને એના રૂપ તથા પ્રભાવનું વર્ણન સંભળાવવું જોઈએ. નિરાકારના પ્રેમીને નિરાકાર બ્રહ્મનાં શુદ્ધ, બોધસ્વરૂપ, જ્ઞાનસ્વરૂપ, સત્, ચિત્, ઘન, નિત્ય, અજ, અવિનાશી આદિ વિશેષણોની સાથે આનંદ શબ્દ જોડી તે સંભળાવવું જોઈએ.

(૧૦) કદાચ કાશી આદિ તીર્થોમાં દરદીને લઈ જવા ઇચ્છા હોય તો તે દરદીને પૂછવું. એની ઇચ્છા હોય, ત્યાંસુધી જીવિત અવસ્થામાં પહોંચવાની શંકા ન હોય, વૈદ્યોની સંમતિ મળે અને એટલા રૂપિયા ખરચ કરવાની શક્તિ હોય તો ત્યાં લઈ જવામાં કશો બાધ ન ગણવો.

(૧૧) પ્રાણ નીકળ્યા પછી ઓછામાં ઓછી પંદરવીસ મિનિટ સુધી કોઈને ખબર ન આપવી. ભગવાનના નામનું કીર્તન કરતા રહેવું કે જેથી ત્યાંનું વાયુમંડલ સાત્ત્વિક રહે. રડવાનો હલ્લો ન કરવો; કારણકે એ વખતનું રડવું મરનાર પ્રાણી માટે સારું નથી.

(૧૨) ઘરવાળાં સમજવાળાં હોય તો એમણે રડવું ન જોઈએ. બીજાં માણસોએ પણ એમની પાસે આવી સહાનુભૂતિના શબ્દો જ કહેવા પણ રડાવવાનો પ્રયત્ન ન કરવો.

(૧૩) શોકચિહ્ન બાર દિવસથી વધારે ન રાખવું જોઈએ.

(૧૪) નાની ઉમ્મરનાં બાળ–બચ્ચાંઓના મૃત્યુનો શોક ન માનવો.

(૧૫) મરનાર માટે શોકસભા ન કરતાં પોતાની સાવધાનતા માટે સભા કરવી જોઈએ. એ વાત યાદ રાખવી જોઈએ કે એ પ્રકારે એક દિવસ આપણું પણ મૃત્યુ થવાનું છે.

(૧૬) જીવન્મુક્ત પુરુષના મૃત્યુ ઉપર શોક ન કરવો. એમ કરવું એ એનું અપમાન કરવા જેવું છે.×

× 'तत्त्वचिंतामणि'માંથી ઉદ્ધૃત

★

ચંદ્રનું પર્યટન

શ્રી કૃષ્ણદાસ કોટડાવાળા

બી એસસી

માનવીને કોઈ એના પોતાના જ નિવાસસ્થાનમાં બંદીવાન રાખે તો તેની કેવી હાલત થાય? આજે મનુષ્યને પોતાના પૃથ્વી–ઘરમાં ગોંધાઈ રહેવું ગમતું નથી, તે પાડોશીઓ–ચંદ્ર, મંગળ, શુક્ર, ગુરુ શનિ વગેરે–ની પાસે જવા તલસી રહ્યો છે પૃથ્વીરૂપી ઘર એને નાનું પડ્યું છે આખાયે વિશ્વરૂપી જગતમાં ભ્રમણ કરવા એના અશ્વો થનગની રહ્યા છે અપરિમિત અવકાશમાં કલાકના ૨૫૦૦૦ કે તેથી વધુ માઈલની ઝડપે વિશ્વપ્રદેશની મુસાફરીએ માનવી નીકળશે ત્યારે કેવો ધન્ય અવસર આવી પહોંચ્યો હશે। અત્યારે જો ચંદ્રમાં પર્યટન લઈ જવું હોય તો તેની શક્યાશક્યતા વિશે ઘણી રસિક વાતો અહીં કહેવામાં આવી છે

પૃથ્વીની પાસેની દુનિયા તો ચંદ્રની જ છે અને તેથી પોતાની જાતની ઉત્પત્તિ થઈ ત્યારથી માનવી ચંદ્રને નીરખતો આવ્યો છે અને તેના વિષે જુદાજુદા અનુમાનો બાંધતો આવ્યો છે આપણા પુરાણોમાં ચંદ્રને દેવ તરીકે સ્થાન અપવા સાથે ચિત્રવિચિત્ર વાતો રજૂ કરાયેલી છે હજારો વર્ષ પહેલાં ઈરાનના ખગોળશાસ્ત્રીઓ એવું ધારતા કે ચંદ્ર એક મોટા ગલસી કદના તરતા અરીસા જેવો છે અને તેમાં જે પડછાયા દેખાય છે તે આપણા પોતાના ભૂમિખંડ તથા સમુદ્રોના પ્રતિબિંબો છે

એ પછીના સૈકાઓમાં ઑસ્ટ્રેલિયાના મૂળ રહેવાસીઓ ખંતપૂર્વક એમ માનતા હતા કે ચંદ્રની અંદર એક મોટી બિલાડીની આંખ છે દક્ષિણ ગોળાર્ધના સમુદ્રના દ્વીપવાસીઓ ચોક્કસ રીતે એવી માન્યતા રાખતા હતા કે ચંદ્ર ઉપર ચળકાટવાળાં ફળોથી ભરેલાં વૃક્ષો ટેકો દઈને રહેલાં હતાં સામેન નામની પ્રજા તો વળી એવો વિચિત્ર ખ્યાલ સેવતી કે ચંદ્રમાં એક સ્ત્રી બેઠીબેઠી સતત રીતે કપડું વણતી હતી અને તે કાપડમાંથી પાછળથી આપણી પૃથ્વી ઉપર વાદળાં બની જતાં હતાં। આ સિવાય પણ વિવિધ પ્રજાઓ ચંદ્ર વિષે જાતજાતના ભ્રમ સેવતી હતી

પરંતુ આજે આપણને ચંદ્ર વિષે કલ્પિત વિચારો કરવાની જરા પણ જરૂર નથી. આ ઉપગ્રહનું પૃથ્વીથી સરેરાશ અંતર ૨,૩૮,૦૦૦ માઈલનું છે; પરંતુ અમેરિકામાં આવેલી માઉન્ટ વિલ્સન ઉપરની વેધશાળાના દૂરદર્શક-યંત્રમાંથી જ્યારે આપણે ચંદ્રને જોઈએ ત્યારે તે જાણે કે બસો જ માઈલ દૂર હોય એવો જણાય છે તાજેતરમાં ૧૯૪૮માં કેલીફોર્નિયામાં પેલોમર ગિરિશૃંગ ઉપર ૨૦૦ ઇંચનું અતિશય તીવ્ર વેધક દૂરદર્શક યંત્ર તૈયાર થયું છે, જેમાંથી ચંદ્રને જોઈએ તો તે ૨૮ માઈલ જ દૂર હોય એવો જણાય છે રેલવે ગાડી જેવા નાનાનાના પદાર્થો પણ આ દૂરદર્શક યંત્રથી દેખાય છે

પરંતુ માનવીને માત્ર જોવાથી જ સંતોષ થતો નથી તેને તો ત્યાં જઈને નજરોનજર, સ્પર્શોસ્પર્શ ચંદ્રલોકનો અનુભવ કરવો છે આ હકીકતમાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી. અમેરિકાના વેસ્ટિંગ હાઉસના સંશોધન-ખાતાના ડાયરેક્ટર ડૉ. જે એ હચેનસન જેવા સર્વોચ્ચ કક્ષાના વૈજ્ઞાનિકો એવું જણાવે છે, કે આ સિદ્ધિ અપ્રાપ્ય નથી તેમણે તો એવું પણ કહ્યું છે કે લશ્કરી દૃષ્ટિએ ચંદ્ર ઉપર રૉકેટ મોકલવાની યોજના ઘડાઈ રહી છે આવું પહેલી વખત મોકલેલું રૉકેટ ૮ માણસોને નહીં લઈ જાય, પરંતુ [illegible] બીજી દુનિયાઓને જીતવાની સદૈવ અતૃપ્ત

આકાંક્ષાઓ ફળીભૂત કરવા માટે તે પ્રથમ પગથિયા સમાન હશે.

રોકેટને પૃથ્વી ઉપરથી ચંદ્ર ઉપર લઈ જવા માટે અનેક મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડે એમ છે. તેમાંની એક તો પૃથ્વીના ગુરુત્વાકર્ષણની છે. અવકાશમાં નાસી છૂટવા માગતા કોઈ પણ પદાર્થની સામે નીચે ખેંચતું પૃથ્વીનું પ્રબળ આકર્ષણ થાય છે, અને જ્યાંસુધી તે પદાર્થ કલાકના ૨૫,૦૦૦ માઈલની ગતિ મેળવતો નથી, ત્યાંસુધી તે ગુરુત્વાકર્ષણ બળની સામે થઈને નાસી શકતો નથી. પૃથ્વીની સપાટીની ઉપર લગભગ સાડા ચારસો માઈલની ઊંચાઈએ આ ગુરુત્વાકર્ષણ બળનો અંત આવે છે. આ ઊંચાઈએ હવા, પ્રકાશ કે અવાજ, કંઈ પણ નથી; ત્યાં આગળ સંપૂર્ણ અવકાશ છે. જો કોઈ રોકેટ આ ઊંચાઈ સુધી આવી ચડે, તો તેને 'ગતિ'નો પ્રશ્ન રહેતો નથી. એ ઊંચાઈ પ્રાપ્ત કર્યા પછી ગમે તે ગતિથી રોકેટ પૃથ્વીની બહારની આકાશી દુનિયાઓમાં જઈ શકે.

ઈ. સ. ૧૯૧૨માં એક અમેરિકન વિમાને કલાકની ૧૦૫ માઈલની ગતિ મેળવી હતી. ૩૫ વર્ષ પછી ઈ. સ. ૧૯૪૭માં કેપ્ટન ચાર્લ્સે અવાજના કરતાં પણ વધારે ઝડપથી કલાકના ૮૩૬ માઈલની ગતિથી મુસાફરી કરી હતી. ૩૫ વર્ષના ગાળામાં જ જો ગતિમાં કલાકનો ૭૩૧ માઈલનો વધારાનો વેગ મેળવી શકાયો છે, તો હવે પછીના થોડાક વર્ષમાં જ કલાકના ૨૫,૦૦૦ માઈલની ગતિ અશક્ય નહીં બને.

દુનિયાભરના શ્રેષ્ઠ ઇજનેરો અને વૈજ્ઞાનિકોના કહેવા પ્રમાણે આ ગતિ મેળવવાનો અવસર દૂર નથી. પડદા પાછળ, કલાકના ૩૫૦૦ માઈલના ગતિથી ઊડી શકે એવું 'ટર્બો–જેટ' ઉડ્ડયનકાર તૈયાર છે. 'રેમ જેટ' કલાકની ૫,૦૦૦ માઈલની ગતિવાળું અને કલાકની ૮;૫૦૦ માઈલની ગતિવાળું રોકેટ–વિમાન અને એ ઉપરાંતનું કલાકની ૧૦,૦૦૦ માઈલની ગતિવાળું હેરવાતું રોકેટ તૈયારીમાં છે.

કલાકની ૨૫,૦૦૦ માઈલની ગતિવાળા વિમાનથી જરા પણ ડરવાનું નથી. ઉડ્ડયન નિષ્ણાતી ઈજનેરો તો એ પણ જણાવે છે કે આપણે કલાકના ૫૦,૦૦૦ માઈલની ગતિએ જઈએ તોપણ તેમાં ભય રાખવાનો નથી. આપણી પૃથ્વી પોતે જ અવકાશની અંદર મિનિટના એક હજાર માઈલની ગતિથી સૂર્યની આસપાસ પરિક્રમણ કરી રહી છે. જ્યારે ગતિમાં ફેરફાર થાય ત્યારે જ આપણને ઊલટી થવાની સ્થિતિ, મૂંઝવણ, બેચેની કે એવું કંઈ પેદા થાય છે. ચગડોળ નીચે આવે અને ગતિ એકદમ ઓછી થઈ જાય; ત્યારે જ તેની અંદર બેઠેલાને બેચેની થાય છે. તેથી આવી રાક્ષસી ગતિથી મુસાફરી કરતાં ધ્યાનમાં લેવાની હકીકત તો ગતિના ફેરફારની છે; મોટી ગતિથી ડરવાની લેશ પણ જરૂર નથી.

ચંદ્ર ઉપર જવાની બીજી મુશ્કેલી બળતણની છે. પૃથ્વીની સપાટીથી ૬૦ માઈલથી ૧૧૪ માઈલ અધ્ધર ઊડેલાં V–૨ રોકેટો ૯૦ સેકંડથી વધારે ઊડી શક્યાં ન હતાં. કલાકના ૩,૦૦૦ માઈલની ગતિ આટલા સમયમાં જ રાખવા માટે ટનના ટન બળતણની જરૂર પડે. ચંદ્ર સુધી જવાની ૨,૩૮,૦૦૦ માઈલની મુસાફરી માટે ૭૨ કલાક લાગે. સૈદ્ધાંતિક દૃષ્ટિએ આ કોયડો ઉકેલાઈ ગયો છે. બહુ જ ઓછી જગા રોકે અને અત્યંત પ્રબળ હોય એવા બળતણની આ મુસાફરીમાં જરૂર પડે. આજે વૈજ્ઞાનિકો પાસે આવું પરમાણુ–બળતણ તૈયાર છે. સામાન્ય રીતે એમ કહી શકાય કે આપણી પાસેનાં વપરાશી બળતણો જે કાર્યશક્તિ

-આપે તેટલા જ વપરાશી બળતણના લાખમા ભાગનુ પરમાણુ-બળતણ તેટલી જ કાર્ય-શક્તિ આપી શકે

રોકેટમાથી નીકળતા ખૂબ જ ગરમ વાયુઓ સામે કોઈ પણ ચીજ ગરમ બનીને વાયુરૂપ બની જાય પરતુ તે અગે પણ વૈજ્ઞાનિકોએ યુક્તિઓ શોધી કાઢી છે રસ્તામા પુષ્કળ ખરતા તારાઓનો પણ સામનો કરવો પડે

કલાકના ૨૫,૦૦૦ માઈલની ગતિવાળુ રોકેટ ઊડવા શક્તિશાળી થાય, તોપણ તેની અદર બેઠેલા માણસો પણ ઉત્તમ પ્રકારની તદુરસ્તી ભોગવતા હોવા જોઈએ આવી રાક્ષસી જાતિના આચકા ખાવા માટે તેમણે તૈયાર રહેવુ જોઈએ રોકટ ઠડી, ગરમી, ને હવા વગેરેથી આતરિક રીતે રક્ષિત હોવુ જોઈએ પૃથ્વીની સપાટીની લગભગ ૩૦૦ માઈલ ઊચે જ્યારે રોકટ આવે ત્યારે તે પૃથ્વીની કક્ષાની સમાતર ઊડતુ બનશે ગોળ-ગોળ ચકરાવા ખાતુ એ રોકેટ સાડા ચારસો માઈલના અતરે ગયા પછી પૃથ્વીના ગુરુત્વાકર્ષણની તાબેદારીને હડસેલી દેશે અને ત્યાથી પછી તે ગમે તે રીતે ઇચ્છામા આવે તેમ મુસાફરી કરવા માટે સ્વતત્ર બનશે પછી તે અવકાશી વહાણ ચન્દ્ર તરફ પ્રયાણ માડશે ચન્દ્રની નજીક આવતા રોકેટને ધીમેધીમે ચકરાવા લઈને ચન્દ્ર ઉપર ઊતરવાની સલામત જગા શોધવી પડશે

• દરેક વિમાનની અદર હવાની ગોઠવણ કરવી પડે અમુક વિભાગ સતત રીતે પ્રાણવાયુ આપ્યા કરે, અને બીજો વિભાગ કાર્બન મોનોક્સાઈડ અને કાર્બન ડાયોક્સાઈડને દૂર કરવાનુ કામ કરે

ચન્દ્રલોક ઉપરના પર્યટનમા વૈજ્ઞાનિકોને ભારે રસ છે ત્યાના હવામાન વિષે વેધશાળામાથી અવારનવાર વર્તારા બહાર પડે છે પરતુ વાયુશાસ્ત્રીઓ હમેશા સાચા પડતા નથી. આજે વાયુશાસ્ત્રીઓ અનિમેષ નયનોએ ચન્દ્ર સામુ મીટ માડીને જોઈ રહ્યા છે ચન્દ્ર ઉપર હવામાનનુ મથક બનાવ્યુ હોય, તો ત્યાથી પણ અમુક પ્રકારની ગણતરીઓ મળી શકે જેવી રીતે ભરતી અને ઓટ ઉપર ચન્દ્રનો અકુશ છે, તેવી જ રીતે હવામાન ઉપર પણ તેનો અકુશ છે કે કેમ તે વાયુશાસ્ત્રીઓ નક્કી કરવા માગે છે ચન્દ્ર ઉપરના પર્યટનથી આ સિદ્ધિ મળી શકે

ખગોળશાસ્ત્રીઓને મન તો આ પ્રાપ્તિ કોઈ અલૌકિક આનદની બક્ષિશ છે પૃથ્વીની ઉપર જે વાતાવરણ રહેલુ છે, તેનાથી દૂરદર્શક યંત્રોમા કેટલાયે અવરોધો આવે છે ચન્દ્ર ઉપર બિલકુલ વાતાવરણ જ નથી. ખગોળશાસ્ત્રીઓ એવુ માને છે કે જો તેઓ ચન્દ્ર ઉપર દૂરબીનો માડે તો તેમાથી તેઓ વિશ્વના ઊંડાણમા ખૂબ જ વધારે જોઈ શકે, અને બ્રહ્માડના ભેદો કળી શકવા સમર્થ થાય આજે મોટામા મોટો ખગોળનો કોયડો આ છે 'ખરે જ શુ વિશ્વ ફાટતુ જાય છે?' આજના આલ્બર્ટ આઇનસ્ટાઈન અને હબલ જેવા મોટા વૈજ્ઞાનિકો અને ખગોળશાસ્ત્રીઓ આ પ્રશ્નની પાછળ જ પડેલા રહ્યા છે

ચન્દ્ર ઉપરની બીજી અગત્યની શક્યતા વિવિધ ખનિજસપત્તિની છે, ખાસ કરીને આજના પરમાણુ યુગના અદ્વિતીય અગ જેવા યુરેનિયમ વિષેની છે જ્યારે જ્યારે આ શક્યતા વિષેની ચર્ચા થાય છે, ત્યારે ત્યારે વૈજ્ઞાનિકો હેરત પમાડે એવી રજૂઆતો ખડી કરે છે

આપણી પૃથ્વી એક મોટો ખાડો છે, જે ખગોળશાસ્ત્રીઓના કહેવા પ્રમાણે મોટી ગડમથલ થવાથી ઉપસ્થિત થયો હતો આ ખાડો બીજો કોઈ નહી, પરતુ પેસિફિક મહાસાગરનો છે, અને તે ગડમથલ પૃથ્વી-

માંથી ચંદ્રના છૂટા પડી જવાની હતી.

જ્યોર્જ ડારવીન જેવા વૈજ્ઞાનિકો કંઈક જુદી જ માન્યતા સેવતા આવ્યા છે. કેટલાક અબજ વર્ષ પહેલાં પૃથ્વી આજના કરતાં વધારે જોરથી ફરતી હતી. આ ત્વરિત બળ તથા સૂર્યમાંનું કોઈ અસાધારણ ખેંચાણ ભેગાં થતાં પૃથ્વીમાંથી એક મોટો કકડો છૂટો પડયો. આ કકડો અવકાશમાં ફરવા લાગ્યો, અને પૃથ્વીના ગુરુત્વાકર્ષી ખેંચાણને લીધે તેની હીલચાલ બિલકુલ બંધ થઈ ત્યાંસુધી એ કકડાએ અવકાશમાં ઘૂમવાનું ચાલુ રાખ્યું. આ રીતે અવકાશના પર્યટનમાં અંત આવી ગયો, એટલે એ કકડો પૃથ્વીને લગતા કેન્દ્રને ત્યાગી અને કેન્દ્રગામી બળોને વશ થઈને તેની આસપાસ પરિક્રમણ કરવા લાગ્યો. આ પ્રમાણે જો હોય તો તો પૃથ્વીની અંદર જે જે ખનિજો હોય તે લગભગ બધાં જ ચંદ્રમાં હોવાં જોઈએ. તેથી જો આપણી પાસે ચંદ્ર ઉપર જવાય એવાં રોકેટો હોય, તો ત્યાંથી ખાનજો ખેંચી લાવી શકીએ.

આ કરતાંયે વધારે અગત્યની વાત તો વળી બીજી જ છે. લશ્કરી દૃષ્ટિએ જે રાષ્ટ્ર ચંદ્ર ઉપર અંકુશ ધરાવે છે તે રાષ્ટ્ર દુનિયા ઉપર અંકુશ મેળવે છે.

આ મંતવ્ય કોઈ વાર્તા લખનાર લેખકની તરંગી માન્યતા નથી. ચંદ્ર ઉપર જે રાજ્ય કરે તે પૃથ્વી ઉપરના શાસનકર્તાઓ કરતાં વધારે ફાયદા પ્રાપ્ત કરશે. આનું કારણ 'ગુરુત્વાકર્ષણ' છે. ચંદ્રનું ગુરુત્વાકર્ષણ બળ ઘણું ઓછું—આપણા છઠ્ઠા ભાગનું જ—હોવાથી ચંદ્ર ઉપરથી પૃથ્વી ઉપર છૂટી આવવું સહેલું છે, પરંતુ પૃથ્વી ઉપરથી ચંદ્ર ઉપર જવું અઘરું છે. આહીંથી ત્યાં જવા માટેના રોકેટને કલાકના ૨૫,૦૦૦ માઇલની ગતિ જોઈએ; જ્યારે ત્યાંથી અહીં આવવા માટેના રોકેટને કલાકના ફક્ત ૫,૩૦૦ માઈલની જ ગતિ જોઈએ.

લશ્કરના આગળ જવા માટેના પ્રયાસોની જાણ થતાં જ સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘમાં એક વખત એવું પણ ગંભીર સૂચન થયું હતું કે ચંદ્રની માલિકી માટે અગાઉથી ચર્ચાઓ થવી જોઈએ! અત્યારે તો ત્યાં જવા માટેના પ્રયાસો ચાલી રહ્યા છે. પહેલો અગત્યનો પ્રશ્ન તો એ છે કે ધારો કે ચંદ્ર ઉપર માનવી જઈ શક્યો તો ત્યાં તે જીવતો રહી શકે કે કેમ? ત્યાં કોઈ જીવનની હયાતિ હશે ખરી?

છેવટના પ્રશ્ન અંગે તો બધા જ ખગોળશાસ્ત્રીઓ સંમત છે કે ચંદ્ર ઉપર અત્યારે કોઈ પણ પ્રકારનું જીવન નથી. ચોક્કસ અવલોકનો દર્શાવે છે કે આ ઉપગ્રહ ઉપર પાણી કે વાતાવરણ નથી. તેથી 'રજની-વલ્લભ' રોકેટો તૈયાર કરતા વૈજ્ઞાનિકોએ મુખ્યત્વે તો પર્યટનકારોને જ જીવતા રાખવાના કોયડા ઉકેલવાના છે. મોટા આશ્ચર્ય પમાડે એવા ધાતુઓના બનેલા હવાના સંગ્રહવાળા મરજીવિયા સૂટ માટે તેઓ સૂચન કરે છે. પૃથ્વી ઉપરથી જુદાંજુદાં પડ ઓળંગતાં પણ અમાપ ગરમી અને અમાપ ઠંડીનો સામનો કરવાનો છે. વૈજ્ઞાનિકો આ સામે બચાવની ખાતરી આપે છે કે તેમણે એ સામે રક્ષણ આપે એવી ગોઠવણ કરી દીધી છે.

જે કોઈને રોકેટ દ્વારા પર્યટન કરવાનું હોય તેને વૈજ્ઞાનિકોનો સૂચવેલો સૂટ પ્રથમ તો વિચિત્ર લાગશે, પણ ચંદ્ર ઉપર પહોંચ્યા પછી આવો વજનદાર ૫૦૦ રતલી સૂટ ઘણો હલકો જણાશે. ખગોળભૌતિકો (અં. એસ્ટ્રોફિઝિસિસ્ટ) પ્રમાણે ચંદ્રનું ગુરુત્વાકર્ષણ બળ પૃથ્વીના ગુરુત્વાકર્ષણ બળ કરતાં છઠ્ઠા ભાગનું જ લાગે. ત્યાંના મોટામોટા વજનદાર ખડકોને આપણે સ્નાયુની જરા પણ ખેંચ વગર ઊંચકી શકીએ. ખગોળશાસ્ત્રીઓ એવું જણાવે છે કે સાધારણ માણસ ચંદ્ર ઉપર ૧૫૦૦

ફૂટ સુધી દડો એક ઘાથી ફેંકી શકે.

ચંદ્ર ઉપર માઉન્ટ એવરેસ્ટ જેવા શિખરો કરતાં પણ વધારે ઊંચા પર્વતો રહેલા છે, અને જ્યાં ત્યાં ચંદ્રની ભૂમિમાં મોટા રાક્ષસી ખાડાઓ પડેલા છે.

અમેરિકાની વિખ્યાત કાર્નેજી સંસ્થાના નિષ્ણાતો એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યા છે કે ચંદ્ર ઉપર જે ચકચકિત પરિવર્તનો થાય છે, તે ત્યાંના જ્વાળામુખીઓમાંથી નીકળતી 'પ્યુમાઈસ' નામની માટીને આભારી છે. ચંદ્ર ઉપર જનારને સૂર્ય તો આકાશમાં સ્થિર જ લાગશે. ચંદ્ર ઉપરનો દિવસ આપણી પૃથ્વીના દિવસ કરતાં ચૌદગણો મોટો છે. આ કારણથી ચંદ્રની ભૂમિ ઉપર બળબળતી ગરમી ચૌદ દિવસ રહે છે, અને બાકીના ચૌદ દિવસો શૂન્ય નીચે કેટલાયે અંશ નીચે માન્યામાં ન આવે એટલી ઠંડી રતમાં જાય છે.

વિલ્સન વેધશાળાના ખગોળશાસ્ત્રીઓ એવું જણાવે છે કે ચંદ્ર ઉપર બપોરે સૂર્યને લઈને થતું ઉષ્ણતામાન ઓછામાં ઓછું ઊકળતા પાણી કરતાં ૩૮° વધ રેનું રહે છે. જ્યારે સૂર્યપ્રકાશ જતો રહે છે, ત્યારે ચાંદ્રરાત શરૂ થાય છે. એ વખતે શૂન્યની નીચે ઓછામાં ઓછી ૨૦૦ ઠંડી પડે છે.

ચંદ્ર ઉપર જો આપણે જઈએ તો રેડિયોથી વાત કરવી પડે, કારણકે ચાંદ્ર-દુનિયા સંપૂર્ણ રીતે અવાજહીન છે, કારણકે અવાજના મોજાં લઈ જવા ત્યાં હવા જ નથી.

પૃથ્વી ઉપરથી ચંદ્રના વેરાન પ્રદેશ ઉપર નજર કરતાં સહેજે પ્રશ્ન થશે 'ત્યાં કદાપિ વસવાટ થઈ શકશે ખરો?' એક વૈજ્ઞાનિક જણાવે છે કે ત્યાં યુરેનિયમ ધાતુ હોય તો જરૂર થઈ શકે. તે એવું માને છે કે ચાંદ્ર સૂટો પહેરીને માણસ ત્યાં એક અગર વધારે પરમાણુ કારખાનાં બાંધી શકશે અને ત્યાંથી બીજી પ્રગતિઓ કરી શકશે.

કારખાનાંઓમાંની ગરમીથી તેઓ ત્યાંની રેતીમાંથી મોટી કાચની બારીઓ બનાવીને એકાદ સપાટી ઉપરના મુખ ઉપર છાપરું બનાવશે. પછી તેઓ ઠંડકિયા ઓરડાની ગોઠવણ કરશે, અને પૃથ્વીમાંથી પ્રાણવાયુ દાખલ કરશે. તે પછી તેઓ કદાચ ત્યાંથી ખનિજો કાઢશે અને તેમાંથી ઓક્સિજન, હાઈડ્રોજન અને પ્રાણવાયુ કાઢીને કૃત્રિમ વાતાવરણ બનાવશે.

એક મોટા પર્વતના છાયડે બનાવેલા કાચના છાપરામાંથી બળબળતા સૂર્યનાં કિરણો કદાપિ પસાર થઈ શકશે નહીં. રાત્રિ દરમિયાન થીજી નાખે એવી ઠંડીમાંથી બચવા માટે પરમાણુ કારખાનાંઓમાંથી ગરમી આપવામાં આવશે. આ રીતે પૃથ્વી ઉપર રહેતા હોઈએ એમ ત્યાં રહી શકીશું.

એક વખત ચંદ્ર ઉપર પહોંચી ગયા એટલે આવું પ્રસ્થાન શક્ય છે. વૈજ્ઞાનિકો એવું માને છે કે પચીસ વર્ષ સુધીમાં આપણે ચંદ્રલોકની પ્રાપ્તિ કરી હશે.

વૈજ્ઞાનિકો અને ખાસ કરીને ખગોળ-વૈજ્ઞાનિકો ચંદ્રલોકની સિદ્ધિ પછી આગળ જવાનાં સ્વપ્ન સેવે છે. પહેલો હલ્લો મંગળના ગ્રહ ઉપર લઈ જવાની વિચારણા ચાલી રહી છે. ચંદ્ર ઉપર જવાની મુસાફરી ત્રણ દિવસની લાગે, પરંતુ મંગળ અથવા તો શુક્રના ગ્રહ ઉપર જતાં એક મહિનો કે તેથી પણ વધારે સમય લાગે. મંગળ ઉપર માનવીઓ છે, એવું તો ઘણા ખગોળશાસ્ત્રીઓ માને છે. બહારની દુનિયાના જીવો સાથે [illegible] સંપર્કમાં આવીએ, એ દિવસ ક્યારે આ

★

રુદ્રમહાલય

શ્રી કનૈયાલાલ ભાઈશંકર દવે

પ્રાચીનકાળના સ્થાપત્યની જે થોડીઘણી કૃતિઓ ગુજરાતમાં જળવાઈ રહી છે તેમાંનો એક, લોકજીભે ચઢેલો શબ્દ વાપરીએ તો, સિદ્ધપુરનો 'રુદ્રમાળ' છે. માતૃશ્રાદ્ધ માટે માતૃતીર્થનો સિદ્ધપુરનો મહિમા જગજૂનો છે. ને એ રુદ્રમાળ ! સામાન્ય માનવીને માત્ર પથ્થરની શિલાઓ તરીકે જડ લાગતો આપણો આ પ્રાચીન વારસો ! એની પાછળ કેટકેટલાં યુદ્ધો, રાજવીઓની મહત્ત્વાકાંક્ષાઓ ને વિજયોત્સવો, બલિદાનો ને દંતકથાઓનો ઇતિહાસ પોતાના સંદર્ભમાં રાખીને બેઠો છે ! પુરાણી સંસ્કૃતિ પ્રત્યે અભિમુખ થવા માટે એમાંથી પ્રેરણા મેળવવા માટે, આવી કૃતિઓની પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ દર્શનની અવારનવાર ઇચ્છા માનવીને રહે છે. લેખકે સારીરીતે એ ઇચ્છા અહીં સંતોષી છે.

ગુજરાતનાં પ્રાચીન કલાધામોમાં 'રુદ્રમહાલય'નું નામ સૌથી આગળ તરી આવે છે. તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે તેની ખ્યાતિ સમસ્ત ગુજરાત અને બહારના પ્રાંતોમાં વિસ્તાર પામી હતી. એટલું જ નહીં પણ તેનાં દર્શન કરવાં તે જીવનનું એક લક્ષ્ય ગણાતું. દૂરદૂરના પ્રાંતવાસીઓ રુદ્રમહાલયની અલૌકિક રચના–કલા જોવા માટે નિત્ય ઝંખતા હતા. આજે જેમ આગ્રાનો તાજમહાલ, આબુ ઉપરનાં દહેરાં, ઇલોરા અને અજંતાનાં ગુફા–મંદિરો જોવા માટે સંસ્કારી સમાજ ભારતભરમાંથી ત્યાં જાય છે, તેમ પાટણનું સહસ્રાલિંગ સરોવર અને સિદ્ધપુરના રુદ્રમહાલય પ્રાસાદનાં દર્શન માટે, હજારો કલાયાત્રિકો પવિત્ર શ્રીસ્થળના પુનિત તીર્થમાં પાવન થવા અને કલા–સૌન્દર્યનું પાન કરવા ત્યાં આવતા હતા. આમ રુદ્રામહાલયે ફક્ત ગુજરાતમાં જ નહીં, પણ આંતરપ્રાંતીય રીતે સારા યે હિંદમાં ઉત્તમ કીર્તિ સંપાદન કરી હતી. તેની અપૂર્વતા માટે બેત્રણ બીજાં કારણો પણ તેમાં સમાયેલાં હોવાથી, ઉત્તરોત્તર તેની પ્રશંસા વધતી જ ચાલી.

સૌથી મુખ્ય કારણ તો એ હતું કે ભારતનાં શ્રાદ્ધ–તીર્થોમાં જેમ પિતા માટે પિતૃતીર્થ ગયા ગણાય છે, તેમ માતા માટે શ્રીસ્થળ–સિદ્ધપુર એ માતૃતીર્થ મનાય છે. તેથી માતૃતીર્થમાં માતૃઋણ અદા કરવા, શ્રદ્ધાળુ યાત્રિકો અહીં હજારોની સંખ્યામાં ભારતભરમાંથી આવતા હતા અને આજે પણ આવે છે. આ લોકો તીર્થયાત્રાના પુણ્યની સાથે રુદ્રમહાલયની કલાસૌરભ પણ પોતાની સાથે લઈ જતા અને પોતાના પ્રાંતોમાં તે સૌરભને ફેલાવી રુદ્રમહાલયનાં પણ યશોગાન ગાતા. આ સિવાય આ મહાપ્રાસાદનું સર્જન અવંતીના મહાકાલની હરીફાઈમાં સર્જાયું હોવાથી, અહીં શિલ્પ-સ્થાપત્ય, કલા અને ભગવતી સરસ્વતીને ત્રણે સ્વરૂપે અવતારવામાં, તેના સર્જક સિદ્ધચક્રવર્તી સિદ્ધરાજે કોઈ પણ પ્રકારની ન્યૂનતા રાખી ન હતી. આવાં અનેક કારણોને લઈ સિદ્ધપુરનો રુદ્રમહાલય ધર્મ અને કલાના મહાધામ તરીકે અતિ પ્રસિદ્ધ થયો હતો. ગુજરાતનું તો આ મહામૂલું શિલ્પસૌષ્ઠવ પ્રદર્શિત કરતું અમર કલાધામ ગણાતું હતું.

આ મહાપ્રાસાદનાં સ્થાપત્ય, ભવ્યતા, રચના અને કલા વગેરેની સામાન્ય ઝાંખી રજૂ કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ.

રુદ્રમહાલયની સ્થાપના મૂળરાજે સૌથી પ્રથમ કરી હતી એમ ભાટોની ખ્યાતો ઉપરથી કહેવામાં આવે છે. વળી મૂળરાજે ગાદીના લોભથી મામાનું ખૂન કરેલું, તે પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા તેણે સિદ્ધપુરમાં ઉત્તરમાંથી

હજારો વિદ્વાન બ્રાહ્મણોને આમની ગામોના દાન આપ્યા હતા એમ પણ જણાવવામાં આવે છે વધુમાં તે શિવનો અનન્ય ભક્ત હોવાથી તેણે રુદ્રમહાલય બંધાવી, જીવનના શેષ વર્ષો અહીં વિતાવ્યા હતા અને આ પ્રાચી-સરસ્વતીના તટ ઉપર જ પોતાના દેહનું વિસર્જન કરેલું આ સિવાય એમ પણ કહેવામાં આવે છે, કે મૂળરાજ એક વખત ઈલોરા ગયો હતો, ત્યાંથી તેને ત્યાંના જેવું જ ભવ્ય શિવમંદિર શ્રીસ્થળમાં યોજવાની ઇચ્છા થઈ અને રુદ્રમહાલય પ્રાસાદ તેના જેવો જ બંધાવ્યો આ બધી ભાટ-ચારણોની વાતોમાં સંગ્રહાયેલી હકીકતો છે, તે માટે કોઈ ઐતિહાસિક પુરાવાઓ, તેને પુષ્ટિ આપે તેવા મળી શકતા નથી.

ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ એટલું તો ચોક્કસ જ છે, કે મૂળરાજના રાજ્યકાળમાં રુદ્રમહાલય વિદ્યમાન હતો, કારણ કે વિ. સં. ૧૦૪૩માં મૂળરાજે વઢીઆર પ્રદેશમાં આવેલ મંડળીના મૂળનાથ (મહાદેવ)ને કંબોઈ ગામ દાનમાં આપ્યું હતું, એમ તેનું દાનપત્ર જણાવે છે તેમાં તેણે સરસ્વતીમાં સ્નાન કરી, રુદ્રમહાલય દેવને અર્ચી, આ દાન આપ્યાનું સ્પષ્ટ લખ્યું છે આથી સંવત ૧૦૪૩ પહેલાં રુદ્રમહાલયની સ્થાપના થઈ ચૂકી હતી એમ જરૂર લાગે છે, પણ તે કોણે બંધાવ્યો, ક્યારે બંધાવ્યો તેની સ્પષ્ટતા આને આધારે થઈ શકતી નથી. એક કવિતમાં રુદ્રમહાલયની સ્થાપના માટે જણાવ્યું છે કે

સંવત નવનવાણુંએ મૂળદેવ મહારાજ,
સંવત બાર બીજોતરે મધરે સધાર્યો કાજ '

અર્થાત્ રુદ્રમહાલયનો પાયો મૂળરાજે સંવત ૯૯૯માં નાખ્યો આ કથન ઉપર પણ વધુ વિશ્વાસ તો મૂકી શકાય તેમ નથી; કારણ કે મહારાજ મૂળરાજ સંવત ૯૯૮માં ગાદી ઉપર આવ્યા અને બીજા જ વર્ષે તેમણે આ મહાપ્રાસાદ બંધાવ્યો હોય એમ અશક્ય છે

મૂળરાજે ચાવડાઓ પાસેથી રાજ લઈ લીધા પછી, તેના માટે રાજ્યની સુવ્યવસ્થા કરવાનું કાર્ય સૌથી અગત્યનું હતું, એટલે આટલા ટૂંકા ગાળામાં તેણે તે કામ શરૂ કર્યું હોય તેમ માની શકાતું નથી તોપણ એટલું તો છે જ કે પરંપરાથી રુદ્રમહાલય મૂળરાજે બંધાવ્યાનું લોકજીભે રમી રહ્યું હોવાના કારણે તેમ જ દાનપત્રમાં પણ રુદ્રમહાલયને પૂજ્યાનો ઉલ્લેખ વિશેષ રીતે કર્યો હોવાથી તેણે ભગવાન શિવનો રુદ્રપ્રાસાદ શ્રીસ્થળમાં બંધાવ્યો હતો એમ જરૂર લાગે છે આ બધાં કારણો વિચારતાં રુદ્રમહાલયની સ્થાપના મૂળરાજે કરી હતી અને વિ. સં. ૧૦૪૩ પહેલાં તે મંદિર તૈયાર થયું ને તેમાં ભગવાન શિવની પ્રતિષ્ઠા પણ થઈ ગઈ હતી

રુદ્રમહાલયની સ્થાપના થયા બાદ દોઢસો વર્ષ પછી, સિદ્ધરાજના રાજ્યકાળમાં તેને બર્બરકે તોડી નાખ્યું હતું એમ દ્વયાશ્રય કાવ્યના છઠ્ઠા શ્લોકમાં જણાવ્યું છે બર્બરક એક જંગલી જાતિનો સરદાર હતો, તે લૂંટફાટ કરી લોકોને ખૂબ સતાવતો હતો તે સિદ્ધપુરથી થોડે દૂર આરાસુર અને તારંગાની પર્વતમાળાઓમાં રહી ત્યાંથી સિદ્ધપુરના નગરજનોને, તેમ જ ત્યાં આવતાજતા યાત્રિકોને હેરાન કરતો હોવાથી શ્રીસ્થળના બ્રાહ્મણો તેનાથી રક્ષણ મેળવવા સિદ્ધરાજ પાસે આવી કહેવા લાગ્યા, કે 'હે રાજન, અમને રાક્ષસ જેવા ભયંકર બર્બરકથી બચાવો તેણે શ્રીસ્થળનું રુદ્રમહાલયમંદિર તોડી નાખ્યું છે અને તીર્થને પણ નુકસાન કર્યું છે તેટલું જ નહીં પણ ત્યાં અમારાથી કોઈ ધર્મકાર્ય થઈ શકતું નથી, માટે તેનો નાશ કરી અમારું રક્ષણ કરો ' આ હકીકત સિદ્ધરાજના સમકાલીન આચાર્ય હેમચંદ્રે દ્વયાશ્રય કાવ્યના છઠ્ઠા શ્લોકમાં જણાવી છે આથી સિદ્ધરાજના રાજ્યઅમલ દરમિયાન

તે શિવમંદિરનો નાશ કરવામાં આવ્યો હોવાનું ઇતિહાસ કહે છે. પછી તો સિદ્ધરાજે બર્બરક ઉપર ચઢાઈ કરી, તેને હરાવી વશવર્તી બનાવ્યો હતો અને આજે બાબરા ભૂતની કેટલીયે લોકકથાઓ, સિદ્ધરાજ સાથે સંબંધ ધરાવતી સમાજમાં પ્રચલિત છે. બાબરા ભૂતે તોડેલ ભગવાન શિવના પ્રાસાદનો પણ જીર્ણોદ્ધાર, શિવના પરમભક્ત અને પોતાને પરમ માહેશ્વર તરીકે ઓળખાવનાર સિદ્ધચક્રવર્તિ, બર્બરકજિષ્ણુ, સિદ્ધરાજે કરાવ્યો હતો.

દ્વયાશ્રય કાવ્યમાં માળવાના વિજય બાદ સિદ્ધરાજે કૈતવાયન, તૈકાયન વગેરેને વાસ કરવા યોગ્ય એવા સિદ્ધપુરમાં પ્રાચી-સરસ્વતીના કાંઠા ઉપર ભગવાન શિવનો રુદ્રમહાલય પ્રાસાદ બંધાવ્યો હતો, એમ પંદરમા સર્ગના પંદરમા શ્લોકમાં જણાવ્યુ છે. માળવાનો વિજય લગભગ ૧૧૯૨-૯૩માં સમાપ્ત થયો હતો અને ત્યાર બાદ એટલે સંવત ૧૧૯૪-૯૫માં રુદ્રમહાલયનો જીર્ણોદ્ધાર સિદ્ધરાજે કરાવ્યો હશે, એમ આથી માલૂમ પડે છે.

આ રુદ્રમહાલયનો જીર્ણોદ્ધાર કરવામાં તેના બે મુખ્ય આશયો હતા. એક તો સોલંકી કુળના પૂર્વજોએ બંધાવેલ આ મહાસ્થાનનો પુનરુદ્ધાર કરી સોલંકીઓ શિવના અનન્ય ભક્તો હતા તે જણાવવાનું અને બીજું અવંતિના જેવું જ રુદ્રમહાકાળનું ભવ્ય ધામ ગુર્જરાતમાં અવતારવાનું. સિદ્ધરાજે માળવાનો વિજય કર્યો પછી ત્યાંના મુખ્ય આદર્શોને ગુજરાતના ગૌરવમાં વૃદ્ધિ કરવા માટે અપનાવ્યા હતા. આવા આદર્શોમાં ગુજરાતને અવંતિના ભોજવ્યાકરણ જેવા સ્વતંત્ર વ્યાકરણની તેમ જ મહાકાલ જેવા ભવ્ય અને ભારતભરમાં પ્રશંસા મેળવે તેવા કલાધામની ખાસ જરૂરત સિદ્ધરાજને લાગી હતી. તેથી આચાર્ય હેમચંદ્ર પાસે સિદ્ધહૈમ વ્યાકરણની રચના કરાવી, ગુજરાતનુ સ્વતંત્ર વ્યાકરણ સર્જાવ્યુ; તેવી જ રીતે રુદ્રમહાલયનો પણ જીર્ણોદ્ધાર કરતાં, તેમાં શિલ્પ, કલા, વૈવિધ્ય અને વિદ્યાવિનોદનાં મહાસ્થાનોથી યુક્ત એક દેવનગર જેવું રમ્ય કલાધામ બંધાવી, પોતાના અંતરમાં છુપાયેલી મહત્ત્વાકાંક્ષાઓને પૂર્ણ કરતાં, આત્મસંતોષ અનુભવ્યો. આ મહાપ્રાસાદ કેવો હતો, તેનું અભિધાન શાથી પડ્યું, કલાની દૃષ્ટિએ તેમાં કેવું વૈવિધ્ય હતું તે હવે વિચારીએ.

આ મહાપ્રાસાદ જગતમાં રુદ્રમહાલય નામથી આજે પણ સુપ્રસિદ્ધ છે, પણ તેનું સાચું નામ તે જ હતું કે કેમ, તે વિચારવાનું રહે છે. પ્રાસાદ, મંદિર, મહાલય વગેરે નામો શિલ્પશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે બનાવેલાં મોટાં મંદિરો કે રાજમહેલો માટે વપરાય છે. અને તે જ ધોરણે શિવના આ મહાપ્રાસાદને રુદ્રમહાલય એવું નામ આપ્યુ હોય તે વાસ્તવિક છે. દ્વયાશ્રય કાવ્યમાં પણ સિદ્ધરાજે સરસ્વતીના તીર ઉપર ‘રુદ્રમહાલય’ બંધાવ્યો, જણાવી તેનું એ જ નામ હતું એમ સૂચવ્યુ છે. દ્વયાશ્રયનો વૃત્તિકાર અભયતિલક ગણિ આ જ ગ્રંથના બારમા સર્ગમાં, છઠ્ઠા શ્લોકનું વિવેચન આપતાં જણાવે છે, કે સુંદર અદ્યતન સ્વયંભૂ રુદ્રમહાકાલ દેવનું મંદિર, હાલમાં રુદ્રમહાલયથી પ્રસિદ્ધ, તે રાક્ષસોએ ભાંગી નાખ્યુ છે. દ્વયાશ્રય કાવ્ય ઉપર અભયતિલકે સંવત ૧૩૧૨માં અર્થાત્ આ મહાકાવ્ય પછી સો વર્ષે ટીકા લખી હતી. આ માણસે શ્રુતપરંપરામાં પણ તેનું રુદ્રમહાલય નામ સાંભળ્યું હોવું જોઈએ. આથી એવો પણ તર્ક થાય, કે અવંતિના રુદ્રમહાકાલને ગુજરાતમાં અવતારવાનું સિદ્ધરાજનું મહાસ્વપ્ન સિદ્ધ થતાં, તેણે રુદ્રમહાકાલ નામ અહીંના ભગવાન પિનાકપાણિ માટે રાખ્યું હશે, એ અનુમાન સયુક્તિક લાગે છે. છતાં તેનું લોકમાન્ય નામ તો ‘રુદ્રમહાલય’ અને પાછળથી રુદ્રમાળ જ સમાજની જીભ ઉપર ચડી ગયું. અવંતિના રુદ્રમહાકાલની હરીફાઈમાં જ, ગુજરાતમાં જ તેણે રુદ્રમહાકાલને સિદ્ધપુરમાં

અવતાર્યાં હતા, તે વસ્તુને પ્રમાણિત કરાવતા બીજા પણ પ્રમાણો મળે છે અવંતિમાં મહાકાલની ધ્વજા ફરકતી હોય, ત્યારે કોઈ પણ જૈનમંદિર ઉપર ધજા ચડતી ન હતી, તે જ નિયમ સિદ્ધરાજે ગુજરાતમા કર્યો હતો એમ પ્રબંધચિંતામણિ, તથા પુરાતન પ્રબંધસંગ્રહ વગેરેમા જૈન ગ્રંથકારોએ જણાવ્યુ છે એટલુ જ નહીં પણ આ મંદિરના પ્રતિષ્ઠા-વિધાન વખતે, બધા જૈનમંદિરોની ધજાઓ નીચે ઉતરાવવામાં આવી હતી પ્રબંધચિંતામણિકાર આ મંદિરને રુદ્રમહાકાલ પ્રાસાદ તરીકે જ ઓળખાવે છે આ બધા પ્રમાણો જોતા તેનુ રાજમાન્ય નામ રુદ્રમહાકાલ પણ હોય એવુ જણાય છે આ સિવાય મહાલય માટે બીજો પણ તર્ક છે મહાલય એટલે મંદિર અને બીજા વિધાન પ્રમાણે અહીં પ્રાચી સરસ્વતીના કિનારા ઉપર મહાલય તીર્થ હતુ, તેનો સમન્વય સાધતા આ ભવ્ય પ્રાસાદનુ રુદ્રમહાલય નામ પણ, વિદ્વાનોની સૂચનાથી લોકોએ તેમજ રાજશાસકોએ નિયત કર્યું હોય ગમે તેમ હો પરંતુ રુદ્રમહાલય કે રુદ્રમાળ નામ ગુજરાતમા વધારે વિખ્યાત હતુ છતા તેનુ રાજમાન્ય નામ રુદ્ર-મહાકાલ હતુ એ વસ્તુને ભૂલી શકાય તેમ નથી

આ ભવ્ય પ્રાસાદ ગુજરાત અને બહારના પ્રાંતોમા જ્યારે આવી મોટી પ્રસિદ્ધિ મેળવી શક્યો હતો, ત્યારે તે કેવો હશે તેની વિચારણા પણ જરૂરી તો છે જ પરંતુ તેનુ યથાસ્થિત વર્ણન આપતુ કોઈ પણ પ્રાચીન અને પ્રામાણિક પુસ્તક હજુ સુધી પ્રાપ્ત થયુ નથી તેના વર્ણન માટે બેચાર કાવતો આજે પણ ત્યાના બ્રાહ્મણો સંભળાવે છે કર્નલ ટોડે પણ ઇ સ ૧૮૨૨મા શંકર જીવસુખરામ પાધ્યા નામના માણસ પાસેથી તે સાંભળ્યુ હતુ એમ ડો. બર્જેસ કહે છે એટલે આજથી સવાસો વર્ષ પહેલા આ સંબંધી જે કવિત સાંભળ્યું હતુ તેમાં રુદ્રમહાલયનુ વર્ણન કરતા, તેમા ૧૬૦૦ સ્તંભ, અઢાર હજાર પૂતળીઓ, ત્રીસ હજાર ધ્વજદંડ, સત્તરસો સુવર્ણ કલશ, છપ્પન લાખ હાથીઘોડા, સવાલાખ વિવિધ પ્રસંગોના કોરેલા ચિત્રો, આ મહાપ્રસાદમા હતા એવી નોંધ આપેલી છે એમા કેટલીક અતિશયોક્તિ તો છે જ છતા તેમા ૧૬૦૦ સ્થંભ હતા તે વાત સત્ય લાગે છે આ સંબંધી એક પ્રાચીન કવિત આશરે તેરમા સૈકાનુ મળ્યુ છે તેમા તેની અંદર ૧૪૪૪ સ્થર, ૧૭૦૦ સ્થંભ, ૧૮૦૦ પૂતળીઓ, ૩૦હજાર નાનામોટા ધ્વજદંડ અને ૧૭૦૦૦ હાથીઘોડાના આકારો કોતરેલા હોવાનુ જણાવ્યુ છે આવુ બીજુ કવિત–ઉપદેશ તરંગિણીમા પણ છે આ કવિત ભારતીય વિદ્યાના સિંઘી–સ્મૃતિ ગ્રંથમા પુરાતત્ત્વવિદ્ શ્રી જિનવિજયજીએ પ્રકટ કર્યું છે આથી તેને ૧૭૦૦ સ્થંભ હતા એમ ચોક્કસ લાગે છે આજે તો આવા સેંકડો સ્થંભો ધરાવતા મંદિરો ગુજરાતમા નથી, પરંતુ મારવાડમાં આવેલ રાણકપુરનુ ‘ધરણવિહાર’ નામનુ ચતુર્મુખ જૈનમંદિર ૧૪૪૪ સ્તંભો ધરાવે છે આ મંદિર સિદ્ધપુરના રાજવિહાર જેવુ બનાવવામા આવ્યુ હતુ એમ આ મંદિરના પ્રધાનદેવની પ્રતિષ્ઠા કરાવનાર, સોમસુંદરસૂરીના પંડિત શિષ્ય પ્રતિષ્ઠસોમે, સંવત ૧૫૫૪મા રચેલ ‘સોમ-સૌભાગ્ય’ કાવ્યમા જણાવ્યુ છે સિદ્ધપુરના વાદિદેવસૂરીના ઉપદેશથી સિદ્ધરાજે ચતુર્મુખ જૈન પ્રાસાદ કરાવ્યો હતો એમ પુરાતન પ્રબંધસંગ્રહમા જણાવ્યુ છે દ્વયાશ્રયમા પણ તેણે મહાવીરનો ચૈત્ય કરાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે આવા રાજા–પ્રસ્થાપિત મંદિરોને રાજ-વિહારથી જ લોકો ઓળખતા હતા એ તો ચોક્કસ જણાય છે અને રાણકપુરનુ મંદિર તેના જેવુ જ બનાવ્યું હતુ, એટલે તેમા પણ ચૌદસે–પંદરસો સ્તંભ હશે જ

એટલે રુદ્રમહાલયમાં સત્તરસો સ્તંભો હતા, એ વસ્તુ સત્ય અને ઐતિહાસિક ઠરે છે. કર્નલ ટોડ તે પાંચ મજલાવાળું અને ચતુર્મુખ ચાર મહાદ્વારોથી યુક્ત હોવાનું અનુમાન કરે છે. પાટણના એક વિદ્વાન શિલ્પીએ તેનો કાલ્પનિક નકશો દોર્યો હતો. તેના આધારે જણાય છે, કે આ મંદિરમાં એકાદશ રુદ્રનાં મંદિરો હતાં, વળી તેની મધ્યમાં એક ગોળાકાર કુંડ પણ બનાવેલો, ગર્ભગૃહની આગળ ગૂઢ મંડપ અને ભવ્ય રંગમંડપ પણ કલાસૌષ્ઠવથી તૈયાર કરેલો હતો. તેની ચારે બાજુ મુખ્ય દ્વારો અને દ્વાર પાસે પણ સુંદર મંડપો બનાવવામાં આવ્યા હતા. આ સિવાય મંદિરની આજુબાજુ નંદીનું મંદિર તેમ જ બીજા પરિવાર દેવોના પણ મંદિર બનાવેલાં હતાં. મંદિરના પૂર્વ દ્વારે ભવ્ય કીર્તિસ્તંભ ઊભો કરેલો, ત્યાંથી નદી સુધીમાં ઊતરવાનાં પગથિયાંળા, આકર્ષક ઘાટો, જનસમાજને સ્નાન, પાન અને અવગાહન માટે બનાવ્યા હતા. રુદ્રમાળના મંદિરનો સામાન્ય ખ્યાલ આજે અખંડિત સ્વરૂપમાં વિધમાન રાણકપુરના 'ધરણવિહાર' ઉપરથી આવી શકે તેમ છે. ફક્ત તેમાં સાંપ્રદાયિક દૃષ્ટિએ એકાદશ રુદ્રોનાં મંદિર, નંદિનું મંદિર વગેરે માટે પૂરતો ફેરફાર કરીએ તો રુદ્રમહાલયના ભવ્ય પ્રાસાદની યત્કિંચિત્ ઝાંખી કરી શકાય તેમ છે.

રુદ્રમાળ અને રાજવિહાર એક જ રાજેન્દ્રે સમકાલમાં બંધાવ્યા હોવાથી તેનું સ્થાપત્ય લગભગ સરખું હોઈ તેમાં કેટલાક જરૂરપડતા સાંપ્રદાયિક ફેરફારો કર્યા હશે એમ જરૂર લાગે છે. વધુમાં તેમાં ૨૫૦ સ્તંભો વધુ હતા એટલે તેના કરતાં પણ ભવ્ય, આકર્ષક અને ભગવાન શિવના ભવ્ય કૈલાસ જેવો દિવ્ય પ્રાસાદ હશે તેમાં તો શક નથી.

આ ઉપરાંત તે નદીના તટ ઉપર આવેલ હોવાથી તેની રમ્યતા અને આહ્લાદકતા સ્વર્ગીય વાતાવરણ સર્જાવતી હોવી જોઈએ એમ તો જરૂર લાગે છે. આ મંદિરમાં સિદ્ધરાજે અશ્વપતિ, ગજપતિ અને નરપતિ એવા ઉતમ રાજાઓની મૂર્તિઓ કરાવી, તેની આગળ પ્રણામ કરતી પોતાની પ્રતિમા પણ મુકાવી હતી, અને દેશનો નાશ થાય પણ આ મંદિરનો કદાપિ નાશ ન થાય, એવી ઇચ્છા વ્યક્ત કરી હતી એમ મેરુતુંગ પ્રબંધચિંતામણિમાં લખે છે. આ મંદરની આજુબાજુ વેદશાળાઓ, સત્રશાળાઓ, દાનશાળાઓ અને અનેક મંદિરો, મહાલયો વગેરે બંધાવી તેની આજુબાજુનો પ્રદેશ કુબેરની અલકાપુરી જેવો રમ્ય બનાવ્યો હતો; અર્થાત્ સિદ્ધપુરનો રુદ્રમહાલય પશ્ચિમ ભારતમાં પવિત્ર અને સર્વશ્રેષ્ઠ દૈવી કલાધામ જેવો ગણાતો હતો. તેના સંબંધી અનેક દંતકથાઓ ચરિતાર્થ થઈ છે.

આ મંદિરનો સૌથી પ્રથમ વિનાશ સં. ૧૩૫૪–૫૫માં અલાઉદ્દીનના સરદાર અલરૂખાને કર્યો હતો, છતાં તેનો ઘણોખરો ભાગ બચ્યો હતો. ત્યારપછી સં. ૧૪૭૧માં અમદાવાદ વસાવનાર અહમદશાહે તેનો સર્વનાશ કર્યો અને પરાસ્ત બનાવી પાછળના ભાગમાં મસ્જિદ બનાવી. આજે પણ મસ્જિદમાં પેસતાં જ તેના અવશેષરૂપે બેત્રણ દહેરીઓ ઊભી છે અને રુદ્રમાળના ખંડેર સાચવતા એકબે મંડપોના સ્તંભો અને તેના ઉપરના પાટડાઓમાં તેની ઉત્કૃષ્ટ કલાકૃતિઓની સામાન્ય ઝાંખી થાય છે. આ સર્વશ્રેષ્ઠ મંદિરનો ધર્માંધ મુસ્લિમ શાસકોએ જો વિનાશ ન કર્યો હોત, તો આગ્રામા તાજમહાલની માફક, સારા યે ભારતવર્ષમાં એક અમર કલાધામ તરીકે તે સુપ્રસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરત.

★

ગતાકથી સપૂર્ણ

વધુ અનાજ ઉગાડો

શ્રી પ્રદ્યુમ્ન દેસાઈ
એમ એસસી (એગ્રોનોમી)

રાષ્ટ્રપર સામુદાયિક કોઈ વિપત્તિ આવે ત્યારે તેના નાનામોટાં પ્રત્યેક અગે એકતાથી, એકરાગે સંપીને કામ કરવુ જોઈએ. નાણાંનો મહત્વનો ભાગ અનાજ આયાત કરવામા ભારતની સરકારને ખરચી નાખવો પડે છે એટલે આ જ સ્થિતિ પ્રવર્તતી રહે તો સ્વતંત્ર હિંદનુ પુનર્વિધાન કે નવરચના ક્યારે ને કેવી રીતે શક્ય બને? ગરીબી કેમ ફેડી શકાય ને અજ્ઞાન કેમ દૂર કરી શકાય? સંરક્ષણની બાબત પરાવલબી છે પરિસ્થિતિ બદલાય નહી ત્યાંસુધી એની પાછળ મોટો ખર્ચ થવાનો જ પણ આજે આપણે સહુ કૃતનિશ્ચયી બનીએ તો અનાજની બાબતમા જરૂર સ્વાવલબી બની શકીએ રાષ્ટ્રની ઇજ્જતના આ સવાલમા સહુકોઈનો સહકાર પ્રાપ્ત થાય એ ઇષ્ટ છે

૧૬ દરેક જિલ્લા અને તાલુકામા વૈજ્ઞાનિક રીતે હવા દાખલ ન થઈ શકે તેવા અનાજના કોઠાઓ ઊભા કરવા જોઈએ ઉંદર નુકસાન ન કરે તેવા અત્યારના કોઠાઓથી બહુ ફાયદો નહી થાય આથી અનાજને દર મહિને ધુમાડો આપી સારી સ્થિતિમા સંઘરી શકાશે અનાજ સડવાથી થતુ નુકસાન અટકી જશે અમેરિકા જેવા દેશોએ આવા કોઠાઓ અદ્યતન પદ્ધતિએ ઘણાં વર્ષો પહેલા બાંધ્યા છે ત્યા અનાજ ભરવાનુ વગેરે યંત્રની મદદથી થાય છે, જ્યારે હજુ હિંદમા આવો એક કોઠો જોવા પણ મળતો નથી

૧૭ ગામેગામ ઉત્સાહી ખેડૂતોની અનાજ-ઉત્પાદન માટે સમિતિઓ સ્થાપવી; કારણકે એકલી શહેરીઓની કમિટિઓથી ખાસ ફાયદો નહી થાય આ સમિતિઓ અનાજ ઉત્પાદનમા બેદરકાર ખેડૂતોનુ ધ્યાન દોરશે સરકાર તરફથી અપાતી મદદોનો ગેરઉપયોગ થાય છે કે નહી તેની તપાસ રાખશે અને નૈતિક દબાણ પણ આવા ખેડૂતો ઉપર લાવશે આ સિવાય છાણિયા ખાતરનો દુરુપયોગ, નહેરના પાણીનો બગાડ વગેરે આવી સમિતિઓ જ અટકાવી શકે

ખેડૂતોએ શુ કરવુ જોઈએ?

હિંદમા લડાઈથી આવેલ નફાખોરીથી જનતાનુ નૈતિક અધઃપતન થયુ છે, તેમા ખેડૂત અપવાદરૂપ નથી આ બધો ભૂતકાળ ભૂલી જઈ ખેડૂતે પોતાનુ વિશાળ માનસ પાછું લાવી, ટૂંકા અને તુરતના લાભ જતા કરી લાંબી દૃષ્ટિએ વિચાર કરી સરકારને અનાજ-મોરચામા સહકાર આપવો જોઈએ; કારણકે આ મોરચાનો સોએ સો ટકા આધાર આ વર્ગ ઉપર છે આ માટે તેણે—

૧ જમીનની ફળદ્રુપતા સચવાઈ રહે તે પ્રમાણે પાકની ફેરબદલી, જોઈતુ ખાતર અને ખેડ આપી સાથે પાણીનો સુમેળ યોજી બને તેટલી વધારે જમીનમા અનાજ વાવી, તે વધારે ઉત્પન્ન કરવા પ્રયત્ન કરશે આમ કરતા અનાજ મોડુ પડે અથવા બીજી મુશ્કેલીઓ આવે તો સંગઠન કરી સરકારનુ ધ્યાન દોરી અનાજનો મોરચો વ્યવસ્થિત થાય તેવા પ્રયત્નો કરવા લેવી માટે આપવુ પડતુ અનાજ જો તે પકવી બેસી રહેશે અથવા અનાજના કાયદાને માન આપવા ખાતર ઠરાવેલ ક્ષેત્રફળમા અનાજ વાવી પાછો ખેતરો તરફ આંટો મારવા પણ નહી જાય, તો દેશને એકદરે નુકસાન જ છે અને હિંદ એટલે ૮૦ ટકા ખેતી ઉપર નભનારો

દેશ; એટલે ખેડૂતને જ આ નુકસાન છે. આ માટે તરત જ દરેક ગામે અનાજ-ઉત્પાદનસમિતિઓ સ્થાપી અનાજઉત્પાદનમાં બેદરકાર ખેડૂતને આ તેની વલણ માટે નૈતિક દબાણ લાવી યોગ્ય કરવું.

સરકાર તરફથી અપાતી મદદોનો સદુપયોગ થાય છે કે નહીં તેની તપાસ રાખતા રહેવું. અનાજ માટે આપેલ ખાતર અનાજના પાકમાં નાખવા તે (ખેડૂત) નૈતિક રીતે બંધાયેલો છે.

છાણિયા ખાતરનો જથ્થો કેમ વધે અને તે વધારે સત્ત્વવાળું કેમ થાય તે તરફ દરેક ખેડૂતે પ્રયત્ન કરવો. એટલે છાણાં થાપવાની પ્રથા બંધ કરી પોતાને ત્યાં ઉત્પન્ન થતા કચરાનું કમ્પોસ્ટ ખાતર બનાવી જમીનને તે પાછું આપવું. કચરો બાળી દેવો એના જેવું નુકસાન ખેડૂતને બીજું કોઈ નથી. આ ખાતરનો બગાડો અટકાવવાથી ખાતરનો જથ્થો સહેલાઇથી બમણો થઈ શકશે અને મૂત્રનો ખાતર બનાવવામાં ઉપયોગ કરવાથી તે સત્ત્વવાળું બનશે. એટલે ગુજરાતમાં ઢોરોની સંખ્યા ૨૮ લાખ ગણતાં, દરેક ઢોરનું વાર્ષિક છ ગાડી ખાતરનું ઉત્પન્ન ગણતાં, ૧૬૮ લાખ ગાડી ખાતર આ ઢોરો આપશે. અનાજ, કઠોળ વગેરેનું વાવેતર ૨૦ લાખ એકરમાં થતું હોવાથી તેમાંથી ઢોરોના ખોરાકમાંથી નીકળતો ઓગાટ, જુવાર–બાજરીના ખૂંપરાં, સૂકાં પાંદડાં વગેરેમાંથી ૫ લાખ ગાડી કમ્પોસ્ટ ખાતર સહેલાઈથી બનાવી શકાશે; એટલે કુલ ૧૭૩ લાખ ગાડી ખાતર કુલ ખેડાણ જમીનના ત્રીજા ભાગને પૂરતું થઈ પડશે.

પાણીના કૂવા વગેરેનો પૂરતો ઉપયોગ કરી જેમ બને તેમ વધારે પિયતના પાક ઉગાડવા પ્રયત્ન કરવો; કારણકે વગરપિયતના ઘઉં ફક્ત એકરે ૫ બંગાળી મણ ઊતરે છે, જ્યારે પિયતના ઘઉંનો ઉતારો ૨૫ બંગાળી મણ સુધી જાય છે.

૫. સરકારી તળાવોનાં પાણીનો સદુપયોગ કરવો, એટલે તેમાંથી જરૂરિયાત પ્રમાણે પાણી લેવું. આથી જમીનની ભૌતિક સ્થિતિ પણ બગડશે નહીં. નહેરોના દરવાજા, પાળીઓ વગેરેમાંથી નકામું પાણી ચાલ્યું ન જાય તેની ખાસ સંભાળ રાખી યોગ્ય અધિકારીઓનું ધ્યાન, આ ભંગાણ જો પોતાનાથી ન સમારી શકાય તેમ હોય તો દોરવું.

૬. ખેતરમાં જાતે કામ કરવામાં અથવા પોતાની સ્ત્રી, છોકરાં વગેરેને ખેતરમાં કામ કરવા દેવામાં જો ખેડૂતો નાનમ ગણતા હોય, તો આવી ખોટી મોટાઈનો હોળ છોડવાનો હવે વખત આવી પહોંચ્યો છે. હિંદના હાકેમ રાજાજી જેવાને હળ પકડતાં જો શરમ ન આવે તો જે ખેડૂતો ખેતીને પોતાનો ધંધો ગણે છે; છતાં કામ કરવામાં નાનમ અનુભવે તેનાથી બેસૂરું અને અક્કલહીન માનસ કયું ગણાય? હાલ તુરત તો દેશને અનાજના કપરા સંજોગોમાંથી બચાવવા માટે ખેડૂતના કુટુંબની દરેક વ્યક્તિએ પોતાથી બની શકતું કામ કરવા મંડી પડવું જરૂરી છે. ખેતીનું કામ એવું છે કે જેમાં બાળકથી માંડી વૃદ્ધને પોતાની શક્તિ પ્રમાણેનું કામ મળી રહે છે; માટે જો અનાજનું ઉત્પાદન વધારવું હોય તો એકલા સાથી, દુબળા, સાથી વગેરે ઉપર આધાર રાખી બેસી રહેવું નહીં પરવડે.

૭. શેરડીનાં કારખાનાંવાળાઓ ધારે તો આ મોરચાં પર ઘણું કામ કરી શકે તેમ છે. શેરડીનો એકરે ઉતારો કેમ વધારે ઊતરે તેવી રીતો, જે રીતો તેમણે

શોધી છે અને તેમા ખેડ, ખાતર અને પાણીનો સુમેળ મેળવી લીધો છે તે રીતો, તેમણે અનાજના ઉત્પાદન માટે શોધી, તેનો અમલ કરી બીજા ખેડૂતોને તેનુ અનુકરણ કરવા સમજણ આપવી

પ્રજાએ શુ કરવુ ?

ખેડૂત સિવાયની પ્રજા પણ અનાજ ઉગાડવામા ઘણી મદદરૂપ થઈ શકે તેમ છે આ વર્ગે અત્યાર સુધી આ તરફ પોતાનુ લક્ષ આપ્યુ નથી, સિવાય કે ખેડૂતોની સંગ્રહ-નીતિ, મરક રીત ની અણઆવડત વગેરે ઉપર ટીકા ભરપટ્ટે કરી છે એમ થી પહેલુ તો પોતાના મકાનની આજુબાજુ જમીન હોય તો તેમા શાકભાજી અને બહોળી જમીન હોય તો અનાજ ઉગાડી શકાય—આ સિવાય

૧ પોતને ત્યા જે કચરો પડતો હોય તેને એકઠા કરી મ્યુનિસિપાલિટીએ રાખેલ કચરાની પેટીઓમા નાખી આવવો આ કચરામા કાચના ટુકડા, ઈંટ અને પથ્થર, નળિયા, લોઢા અને પતરાના ટુકડા ન જાય તેની ખાસ દરકાર રાખવી; કારણ કે મ્યુનિસિપાલિટીઓને કચરામાથી કમ્પોસ્ટ બનાવતા પહેલા આ ટુકડાઓ છૂટા પાડવા માટે પુષ્કળ ખર્ચ કરવો પડે છે અને પરિણામે ઉત્પન્ન થતુ ખાતર મોઘુ પડે છે, તેથી તે ખેડૂતને પરવડી શકતુ નથી

૨ અનાજમા થતો બગાડ તરત જ અટકાવવો સરકારી કાયદાનુ ઉલ્લંઘન કરી ચોરી–છૂપીથી જમણવાર વગેરે કરવાના પ્રયત્નો બંધ કરવા ઘર–વપરાશમા અનાજના દરેક કણનો ઉપયોગ કરવો ખોરાકનુ સત્ત્વ જળવાઈ રહે તે પ્રમાણે રાંધવો, એટલે કે ચોખા ઓસાવવાની પ્રથા બંધ કરવી સરકાર તરફથી આપવામા આવતા અનાજની જુદીજુદી વાનીઓ બનાવી સ્વાદિષ્ટ જમણ કેમ કરવુ તે તરફ પ્રયત્ન કરવા અને આ વાનીઓ બીજાને શીખવવી

૩ રજાઓના દિવસોમા આજુબાજુના ગામોમા પોતાના ખાવાનો ખોરાક લઈ સમૂહમા જઈ અનાજના ખેતરોમાથી કચરો સાફ કરવો, ખેડૂતોને કાપણીમા મદદ કરવી આવી રીતે ટુકડીઓ ગામડામા જવા માટે ગોઠવવામા આવે તો શહેરની આજુબાજુના અનાજના ખેતરો, ખાસ કરીને ઘાસ કચરાથી ભરેલા હોય છે તે, ચોખ્ખા થતા ઉત્પન્ન વધશે; કારણ કે શહેરની આસપાસના ગામોમા મજૂરીના ભાવો વધારે હોય છે એટલે અનાજના ખેતરની ઉપલી સ્થિતિ રહેવા પામે છે વરસાદની ઋતુમા ઉઘાડ વખતે નીંદવા માટે અને કાપણી વખતે લણવા માટે મજૂરોની ખૂબ તાણ હોય, તો તેવે વખતે આવો વ્યવસ્થિત પ્રયત્ન અનાજના મોરચાને ઘણો જ પ્રોત્સાહનરૂપ થશે ઇંગ્લાંડ વગેરે પશ્ચિમના દેશોમા શહેરી જનતા અનાજના મોરચા માટે ખેતરમા કામ કરવા ગામડામા ગયેલ હોવાનુ જાણવામા આવ્યુ છે, પણ આપણા ખેતીપ્રધાન હિંદમા હજુ સુધી તો આવો એક દાખલો બન્યો નથી

૪ ગ્રામ્ય પ્રદેશમાં બિનખેડૂત પ્રજા ખાસ કરીને પાકને નીંદવાને વખતે અને લણણી વખતે ખેતરમા કામ કરવા આજથી ૫૦ વર્ષ પહેલા જતી હતી, તે કહેવાતી મોટપને લીધે હમણા બંધ થયુ છે આ જૂની પ્રથાને જો પાછી સજીવન કરવામા આવે તો દરેક ગામના મજૂરોનો પ્રશ્ન હળવો થઈ જાય

વિદ્યાર્થીઓ શુ કરી શકે ?

દેશની સ્વતંત્રતાની લડાઈઓમા વિદ્યાર્થી આલમે આપેલ ફાળો અદ્વિતીય છે આવો

જ ફાળો જો આ અનાજના મોરચા ઉપર આપવા તેઓ નિશ્ચય કરે તો કામ ઘણું જ સુગમ થાય; કારણકે વિદ્યાર્થીઓને ખોટી મોટપ હોતી નથી. સઘળા સંજોગોને તેઓ જલદી અનુકૂળ થઈ જાય છે, તો કાપણી વખતે વિદ્યાર્થીઓ ગામડાંમાં જઈ શકે. માટે સરકારે આ વખતે રજાની વ્યવસ્થા કરી આપવી જોઈએ. વેકેશન સિવાયના કોલેજના અભ્યાસ સમયે પણ રજાઓમાં આજુબાજુનાં ગામડાંઓમાં તેઓ જઈ ઉપર જણાવેલ રીતે ખેડૂતોને મદદ કરી શકે તેમ છે.

જાહેર કાર્યકર્તાઓએ શું કરવું જોઈએ?

પોતાને–સંસ્થાને ખેડૂત આલમમાં પ્રિય થવાનો જાહેર કાર્યકર્તાઓ માટે આ સારો મોકો છે. તેઓ જિલ્લા અને તાલુકા અનાજ મોરચા–સમિતિઓ સ્થાપી ખેતીમાં મદદ કરવા માટે શહેરીજનો અને વિદ્યાર્થીઓની ટુકડીઓ ગોઠવી શકે તેમ છે. આવી રીતે ગામડાંમાં કામ કરવા જવાથી જે ખેડૂત અનાજની ખેતી માટે બેદરકાર હશે તેને તે સમજાવી શકશે. સરકારી મદદોનો ગેરઉપયોગ થતો અટકાવી શકશે અને આર્થિક અથવા બીજી રીતે ખેડૂતને જે મુશ્કેલીઓ હશે તેની તેમને માહિતી મળવાથી આ કાર્યકર્તાઓ સહેલાઈથી દૂર કરાવી શકશે; કારણકે સરકારી અમલદારો પોતાના ખાતા ઉપર આવી મુશ્કેલીઓ મૂકતાં ઘણી વખત ડરે છે. આ સિવાય ગામડામાં તેઓ પ્રિય થતાં રાષ્ટ્રપિતાનાં બીજાં રચનાત્મક કાર્યો તેઓ સહેલાઈથી કરી શકશે. મારા માનવા પ્રમાણે સર્વોદય સંસ્થાએ આ પહેલ કરી દેવી જોઈએ. જો કે હોમગાર્ડોએ આ પ્રશ્ન હાથમાં લીધો છે. હવે બીજાએ તેનું અનુકરણ કરવાની જરૂર છે.

બિનખેડૂત પ્રજા આવી રીતે ખેતીમાં મદદ કરવા જતાં તેમને ખર્ચાળ સાધનોની આમાં જરૂર પડવાની નથી; કારણકે બેથી અઢી રૂપિયાનાં ખૂરપી અને દાતરડું ઉપલાં કામ માટે પૂરતાં થઈ પડશે.

★

સુધારો

'અખંડ આનંદ'ના ગયા મહિનાના અંકમાં શ્રી ભોગીલાલ સાંડેસરાનો 'રાષ્ટ્રમુદ્રા' નામનો પ્રસિદ્ધ થયેલો લેખ તા. ૧૭મી ઓક્ટોબરે સાંજે અમદાવાદ–વડોદરા રેડિયોપરથી એમણે કરેલો વાયુ-વાર્તાલાપ હતો. ઓલ ઇંડિયા રેડિયોના સૌજન્યથી એ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો હતો.

×

ઓ મહાનતાના માલિક!

જગતના અનેક જ્ઞાની મનુષ્યોના મુખેથી મેં સાંભળ્યું છે, કે નીચથી હંમેશ દૂર રહેવું.

મારા અહંકારનું પડ ચિરાઈ જાય છે અને હું જોઉં છું કે હું જ નીચમાં નીચ છું.

હું નીચ છું, છતાં તારી દયાની નિરંતર આશા સેવું છું; કારણકે ખાતરની સડેલ રજકણોમાંથી ફૂલોના સુવાસિત પરાગ સર્જવા તું શક્તિમાન છે અને જ્યારે તારી કૃપા થાય છે ત્યારે ઉનાળાની અળખામણી ગરમીમાંથી પણ, ચોમાસાની આહ્‌લાદક અને મધુર શીતળતાનું સર્જન થાય છે.

હું તો ક્ષુદ્રથી પણ ક્ષુદ્ર છું, પરંતુ ક્ષુદ્રતાના શીશ પર મહાનતાનો મુગટ પહેરાવવા તું સમર્થ છે.

એક લોઢાના નકામા તારમાં સંગીતના મિષ્ટ સૂરો તેં ગુપ્ત રીતે મૂકેલા છે, એટલે કે તુચ્છમાં તુચ્છ ચીજને તારી કૃપાનો સ્પર્શ થતાં જ તે શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ બને છે.

હું ઇચ્છું છું કે મારું શિર અહર્નિશ, તારી કૃપાપ્રાપ્તિ માટે, તારા આગળ નમો અને મારું હૃદય તારી આજ્ઞાને આધીન થઈ દોરાઓ.

મોહમ્મદ માંકડ

યુગપ્રવાહ

શ્રી સોપાન

આ અંક પ્રસિદ્ધ થશે ત્યારે આપણા દેશે સ્વતંત્ર સાર્વભૌમ પ્રજાસત્તાકનો દરજ્જો પ્રાપ્ત કરી લીધો હશે અઢી વર્ષ પહેલા આપણે બ્રિટિશ ગુલામીમાથી મુક્ત થયા અને એ મુક્તિ સંપૂર્ણ હતી, છતા ઔપચારિક રીતે ગુલામીનુ એક નિશાન કાયમ રહેતુ હતુ. આપણે 'સંસ્થાન' ગણાતા હતા આપણા ઉપર બ્રિટિશ તાજનુ વર્ચસ્ હતુ આપણા રાજ્યના વડા તાજના પ્રતિનિધિ ગણાતા હતા આપણી સરકાર તાજને નામે કામ કરતી હતી આ ઔપચારિકતા શા માટે રાખવી ? બ્રિટનના આપણે ગુલામ હતા ત્યારે તો લાચાર હતા, હવે શા માટે આપણા મહાન અને પ્રાચીન દેશને બ્રિટન કરતા દેખાવપૂરતો પણ નાનો ગણવો ?

આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે પણ આ બાબત મહત્ત્વની છે આપણે સંસ્થાન કે ડોમિનિયન ગણાઈએ એટલે દુનિયામા કેટલાક એમ માને કે આપણે બ્રિટનને પૂછડે બંધાયેલ છીએ, આપણી ને બ્રિટનની વિદેશનીતિ એક રહેશે, વિશ્વયુદ્ધ જાગશે તો આપણે બ્રિટનને પડખે ચાલ્યા જઈશુ, આ વાતાવરણ સ્પષ્ટ કરવા પણ પ્રજાસત્તાકને દરજ્જો ખૂબ ઉપયોગી થશે હા, પ્રજાસત્તાક થવા છતા રાષ્ટ્રસમૂહમા આપણે રહીએ છીએ, પણ ત્યા કોઈ મોટુનાનુ નથી હવે તો સ્વતંત્ર એશિયાઈ દેશોનો અવાજ બળવાન બન્યો છે રાષ્ટ્રસમૂહનુ કશુ બંધારણ નથી તેઓ મિત્રભાવે આખી દુનિયાના પ્રશ્નો ચર્ચે છે ને એકબીજાના મંતવ્યોથી માહિતગાર બને છે ભારત પ્રજાસત્તાક હોવા છતા એમા રહી શકતુ હોય તો શા માટે ન રહે ? ગુમાવવાનુ તો કશુ છે જ નહીં અને મેળવવામા એક આશા છે એ દ્વારા વિશ્વશાંતિનુ કાર્ય સહેલુ બને, અથડામણો કંઈક ઓછી થાય, રાષ્ટ્રસમૂહમા રહેવાથી આપણી સ્વતંત્રતામા કશી જ ખામી રહેતી નથી

આપણુ નવુ બંધારણ અમલમા આવી ગયુ વિરોધીઓ પણ કહે છે કે બંધારણમા આપણા વિકાસ માટેની પૂરતી સગવડો છે આ બંધારણ અનુસાર ચાલુ વર્ષમા કે ૧૯૫૧ના પ્રારંભમા સામાન્ય ચૂંટણીઓ થશે આપણી—૨૬મી એ ઉત્સવ ઉજવનારાઓની—ત્યારે ખરી કસોટી થશે, પ્રજાસત્તાકનો અર્થ જ પ્રજાની સત્તા એટલે કે પ્રજા જેના હાથમા રાજ્યધુરા સોંપે તેની સત્તા આપણા દેશના પુખ્ત વયના ૧૭ કરોડ માણસો પોતાના ભાગ્યનો ત્યારે ફેસલો નોંધાવશે આ જવાબદારી ઓછી નથી. વિવિધ પક્ષો ને નેતાઓ પોતાના કાર્યક્રમો લઈને પ્રજા પાસે મતોની માગણી કરશે પ્રજાએ આ વિષે આજથી જ વિચારવા માંડવુ જોઈએ સમજયા વિના અપાયેલા મતની પણ અસર છે માટે પ્રથમથી સમજી લેવુ જોઈએ કે કોના હાથમા આપણી આઝાદી સલામત રહેશે ને કોણ આપણને આબાદીને માર્ગે દોરી જશે

સ્વતંત્રતાની સાથ જ જવાબદારીનો ભાર આવે છે તે ન ભૂલીએ

લાલ ચીન

આંતરરાષ્ટ્રીય જગતમા ગયે મહિને આપણે એક મોટુ પગલુ ભર્યુ ચીનના આંતરવિગ્રહમા સામ્યવાદી સેના વિજયી

થઈ અને તેનું રાજ્ય સ્થપાયું. ચીનની મુખ્ય ભૂમિ પર લાલ ઝંડો લહેરાઈ ગયો. ચાંગ-કાઈ-શેકની જૂની સરકાર ફોર્મોસાના ટાપુ ઉપર નાસી ગઈ. એના હાથમાં હવે ફોર્મોસા અને હૈનાન નામના બે જ ટાપુઓ રહ્યા છે. એ હજી યે આખર સુધી લડવાની વાત કરે છે, પણ તેનો કશો અર્થ નથી. ચીન ઉપર સામ્યવાદી સરકારનું રાજ્ય સ્થપાઈ ગયું છે તે નક્કર હકીકતનો ઇનકાર કેમ થઈ શકે?

લાલ ચીનને સ્વીકૃતિ આપવામાં સોવિયેટ રશિયા અને તેના સાથીઓ મુખ્ય હતા. એ પછી બ્રહ્મદેશે સ્વીકૃતિ આપી; પરંતુ ભારતની સ્વીકૃતિએ આખી સ્થિતિ પલટી નાખી. રશિયા વગેરેની સ્વીકૃતિ સ્વાભાવિક ગણાય. બ્રહ્મદેશની સ્વીકૃતિ પોતાની આંતરિક પરિસ્થિતિને કારણે હતી, જ્યારે ભારતે તો જોઈ-વિચારી પોતાની તટસ્થ અને વાસ્તવિક વિદેશનીતિ અનુસાર સ્વીકૃતિ આપી. સામ્યવાદીઓ તરફથી ઘણી યે વાર એવા આક્ષેપો થાય છે કે ભારત અમેરિકાના જૂથમાં સામેલ થયેલું છે. આ આક્ષેપો કેટલા જૂઠા છે તેનો પુરાવો લાલ ચીનને સ્વીકૃતિ આપતાં મળી ગયેલો ગણાય. ભારત પછી પાકિસ્તાન, સિલોન, બ્રિટન અને નોર્વેએ પણ પોતાની સ્વીકૃતિ આપી દીધી છે. સૌનું ધ્યાન હવે અમેરિકા ઉપર કેંદ્રિત થયેલું છે. એ સ્વીકૃતિ આપતાં પહેલાં માઓ ત્સે તુંગની સરકાર પાસે કેટલીક ખાતરીઓ માગે છે, પણ ખાતરીઓ મળે, કે ન મળે લાલ ચીન થોડા સમયમાં જ પોતાનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી લેશે એમાં શંકા નથી.

લાલ ચીનના સ્વીકારનો અર્થ સામ્યવાદનો સ્વીકાર એવો થતો નથી. એમ તો રશિયા, પોલાંડ, યુગોસ્લાવીઆ વગેરેનો સ્વીકાર થયેલો જ છે. દુનિયાના જે જે દેશોમાં સરકારો બદલાય છે તેનો સ્વીકાર થાય જ છે. ચીનની અસર તો ઘણી મોટી છે. વસ્તીવિસ્તાર અને ભૌગોલિક સ્થાનને કારણે ત્યાંનું પરિવર્તન આખા જગત ઉપર અસર ઉપજાવશે. નવી સરકાર કેટલે અંશે સોવિયેટની સાથે રહે છે તે હવે જોવાનું રહે છે. ચીન અને રશિયાની નીતિ એક જ રહે તો શું થાય તેની અગાઉ કલ્પના શા માટે કરવી? પરિસ્થિતિનાં બળો પોતાનું કામ કર્યે જાય છે. આપણે વાસ્તવિક દૃષ્ટિએ જ વિચારવું જોઈએ.

ભારતનું મિત્રરાજ્ય

ગયા મહિનામાં એશિયાના આકાશમાં એક નવા તારાનાં દર્શન થયાં. આ તારો આજ સુધી ડચ શાહીવાદના ધાબા નીચે દબાયેલો હતો. અંતે એ ધાબું ભૂંસી નાખી સ્વતંત્ર રીતે પ્રકાશવા મથતો હતો. છેલ્લા વિશ્વયુદ્ધ પછી એશિયામાં ક્રાંતિનો જુવાળ ચડ્યો, તેમાં ઇન્ડોનેશિયાનું મોખરાનું સ્થાન હતું. અમેરિકા, બ્રિટન અને યુરોપના બીજા શાહીવાદ દેશોની મૂંગી સહાનુભૂતિથી ડચ લોકોએ ફરી ત્યાં કબજો જમાવ્યો હતો; પરંતુ ઇન્ડોનેશિયાની પ્રજાનો મિજાજ બદલાઈ ગયો હતો. બ્રિટને ભારત, પાકિસ્તાન, સિલોન અને બ્રહ્મદેશની બાબતમાં જે ડહાપણ બતાવ્યું તે ડહાપણ હોલેન્ડની સરકાર બતાવી શકી નહિ, એણે તલવારને જોરે સાત કરોડ ઇન્ડોનેશિયાના પ્રજાજનોને, જાવા-સુમાત્રાની સુંદર ધરતીને ગુલામ રાખવાનો નિશ્ચય કર્યો. આમાંથી ભડકો પેદા થયો. એ પછી ડચ શાહીવાદીઓએ ઇન્ડોનેશિયામાં ભંગાણ પડાવવાના પણ પ્રયત્નો કર્યા; પણ એમાં યે સફળતા ન મળી. દુનિયાનો પ્રજામત પણ બદલાવા લાગ્યો. ભારતે આ બાબતમાં ઘણો જ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો. સંયુક્ત રાષ્ટ્ર સંસ્થા અને સલામતી સમિતિ જ્યારે પાણીમાં બેસી ગયાં, ત્યારે ભારતે આગેવાની લઈ

સમગ્ર એશિયાના દેશોને પોતાને આંગણે નોતર્યા અને ઈન્ડોનેશિયાના મુક્તિઆંદોલનમાં ઉઘાડી તથા સક્રિય સહાનુભૂતિ નોંધાવી આની અસર બહુ સારી થઈ ડચ શાહીવાદીઓનું જોર નરમ પડ્યું સલામતી સમિતિએ ઘણું સારું વલણ લીધું એમાંથી વાટાઘાટો દ્વારા ઈન્ડોનેશિયાની મુક્તિનું સ્વપ્ન સિદ્ધ થયું

ઈન્ડોનેશિયાનું અનેક રીતે મહત્ત્વ છે પ્રશાંત સાગરમાં એ અગત્યનું ભૌગોલિક સ્થાન ધરાવે છે સાત ક્રોડની વસ્તી ધરાવતો એ દેશ છે પ્રજા મોટેભાગે મુસ્લિમ ધર્મ પાળે છે, પણ કોમવાદને ત્યાં સ્થાન નથી. પાકિસ્તાન અકળાય છે અને પ્રયત્ન પણ કરે છે કે ઈન્ડોનેશિયા પોતાને મુસ્લિમ રાષ્ટ્ર તરીકે જાહેર કરે, પરંતુ ઈન્ડોનેશિયાના નેતાએ કરાંચીમાં જ જાહેર કર્યું છે, કે તેઓ મુસ્લિમ નહીં, એશિયાઈ પ્રજા છે ઈન્ડોનેશિયામાં ધર્મનો ઝઘડો નથી. ઈન્ડોનેશિયા ભારતનું પરમ મિત્ર છે ભારતની અને તેની વિદેશનીતિ એકસરખી છે

ઈન્ડોનેશિયા મુક્ત થયું તેથી તેનાં દુઃખોનો અંત આવી ગયો છે એમ નથી આખું જગત જે આર્થિક મુસીબતો ભોગવે છે તેમાં તો તે પણ ઘેરાયેલું છે જ, પણ ત્યાં આંતરકલહની અને લોહિયાળ સામ્યવાદની ભીતિ વિશેષ છે આપણે એવી આશા રાખીએ કે ઈન્ડોનેશિયાને કોઈ સરદાર વલ્લભભાઈ પ્રાપ્ત થાય અને આંતરિક એકતા વજ્રલેપ સમી બને

કોલંબો-પરિષદ

રાષ્ટ્રસમૂહના દેશોના વિદેશ પ્રધાનોની પરિષદ કોલંબોમાં મળી હતી. આ પરિષદનું ધ્યાન મુખ્યત્વે એશિયાના પ્રશ્નો ઉપર કેન્દ્રિત થયેલું હતું આપણા વડાપ્રધાન પરદેશ ખાતાનું દફતર સંભાળતા હોવાથી તેઓ જાતે જ ત્યાં ગયા હતા ભારતનું દૃષ્ટિબિંદુ એમણે સબળ અને સુંદર રીતે રજૂ કર્યું હતું સિલોનની પ્રજાએ એમનો અદ્ભુત સત્કાર કર્યો હતો ભારતે હંમેશાં એમ માન્યું છે કે જો એશિયાના આર્થિક પ્રશ્નો સાચી રીતે ઉકેલાય નહિ અને યુરોપ-અમેરિકાના સ્વાર્થો ત્યાંથી દૂર થાય નહીં, તો સામ્યવાદને અટકાવવાનું મુશ્કેલ છે. લાલ ચીન અંગે ભારતની નીતિ કેટલી વાસ્તવિક છે તેનો ખ્યાલ એમણે આપ્યો હતો

રાષ્ટ્રસમૂહની કાર્યપદ્ધતિમાં ઠરાવો કે નિર્ણયોને ઓછો અવકાશ છે તેઓ સાથે બેસી એકબીજાનાં મંતવ્યો સમજે છે વિશ્વશાંતિની દૃષ્ટિએ મૂંઝવતા સવાલોની વિચારણા કરે છે આમ જોઈએ તો કોલંબો-પરિષદ સફળ થયેલી ગણાય, પણ જ્યાંસુધી બધા દેશોની વિદેશનીતિ અને પરસ્પરના સંબંધોમાં એકવાક્યતા ન આવે ત્યાંસુધી કાયમી સફળતા માટે ઓછી આશા રહે છે. દક્ષિણ આફ્રિકાની રંગભેદની નીતિ, ઓસ્ટ્રેલિયાનો અલગતાવાદ, પાકિસ્તાનની દાંડાઈ, બ્રિટનની મલાયા અંગેની નીતિ, આ બધું રાષ્ટ્રસમૂહના વિકાસ માટે અંતરાયરૂપ છે

પાકિસ્તાન સાથેનાં ઘર્ષણો

પાકિસ્તાન સાથેનાં આપણાં ઘર્ષણો છેલ્લા મહિનામાં ઘટવાને બદલે વધ્યાં છે કાશ્મીરનો સવાલ સલામતી સમિતિ સમક્ષ છે પંચનો અહેવાલ એકપક્ષી પુરવાર થયો છે એ પછી કેનેડાના પ્રતિનિધિ જનરલ મેકનોટને ભારત-પાકિસ્તાનની સમજૂતિ માટે એક દરખાસ્ત રજૂ કરી હતી આ દરખાસ્તમાં શુભાશયનો ભાસ થાય એવું છે, કારણકે એમાં લશ્કરો ખસેડવાની, શસ્ત્રો હેઠાં મૂકવાની અને લોકમત લેવાની વાતો છે,

પરંતુ દરખાસ્તોમાં મૂળભૂત દષ્ટિ એ છે કે ભારત અને પાકિસ્તાનને તથા કાશ્મીર રાજ્ય તથા પાકિસ્તાનના પ્યાદારૂપ કહેવાતી આઝાદ સરકારને સમાન સ્થાન આપવામાં આવેલું છે. જ્યાંસુધી આ દષ્ટિબિંદુ કાયમ રહે ત્યાંસુધી સમાધાન માટે આશા જણાતી નથી. કાશ્મીરની પ્રજા અને તેના રાજા કાયદેસર પદ્ધતિએ ભારત સાથે જોડાયેલા છે. અથડામણ નિવારવા માટે ભારતે સામે ચાલીને લોકમત માટે તૈયારી બતાવી છે. બીજી બાજુ પાકિસ્તાન આક્રમણખોર છે અને આઝાદ દળો તેનું જ સર્જન છે. એમને સમાન સ્થાને મૂકવાની પાછળ રાજદ્વારી રમત છે. સલામતી સમિતિમાં બિરાજતા દેશો જ્યાં સુધી કાશ્મીરનો પ્રશ્ન આ દષ્ટિએ વિચારશે ત્યાં સુધી સમાધાન માટે આશા જણાતી નથી. સલામતિ સમિતિએ સર્વ પ્રથમ એ નક્કી કરવુ જોઈએ કે ગુનેગાર છે કોણ ?

નિર્વાસિતોની મિલકતનો ઝઘડો એમનો એમ ઊભો છે. પાકિસ્તાને જૂના કરાંચી–કરારને વળગી રહેવાની અને એ રીતે અમુક મર્યાદામાં મિલકતની ફેરબદલી અંગે જાહેરાત કરી છે; પણ એમાં પાકિસ્તાનની બૂરી દાનતનાં જ દર્શન થાય છે. ભારતમાંથી પાકિસ્તાન ગયેલા કેટલાક મુસલમાનોની મિલકતો મેળવવાની આ બાજી છે. નિર્વાસિતોની મિલકતનો ફેંસલો હવે સહકારી ધોરણે જ થઈ શકે. જગતના કોઈ પણ તટસ્થ પંચ પાસે બંને મિલકતોની કિંમત કરાવવી જોઈએ અને જે રકમ નક્કી થાય તે બંને સરકારોએ પરસ્પર ચૂકવી દેવી જોઈએ. પાકિસ્તાન આ માટે તૈયાર નથી, પણ એણે વહેલે મોડે તૈયાર થવું જ પડશે એમાં શંકા નથી. નહેરનાં પાણીનો ઝઘડો નિષ્ણાતોનો અભિપ્રાય લઈ નિવારી શકાય એમ છે, પણ તે બાબત પર પાકિસ્તાન કશી ચોખવટ કરતુ નથી.

પાકિસ્તાન અને ભારત વચ્ચેનું આર્થિક યુદ્ધ ગયા મહિનામાં વધુ ઉગ્ર બન્યું છે. પાકિસ્તાને પોતાનો રૂપિયો હજી સુધી ટકાવી રાખ્યો છે; પણ તેનાં સ્વાભાવિક પરિણામોમાંથી તે બચી શક્યુ નથી. પૂર્વ બંગાળના કરોડો ખેડૂતો કાચા શણના ભરાવાથી અને ભાવો તૂટી જવાથી ત્રાસમાં સપડાયા છે. ભારતને મૂંઝવવા માટે પાકિસ્તાને અગાઉ ખરીદાયેલું ભારતનું શણ રોક્યું છે, આસામથી આવતો માલ પૂર્વ બંગાળમાં અટકાવ્યો છે અને છેલ્લે નાકાબંધી જેવું પગલું લીધું છે. ભારત સરકાર આનો યોગ્ય જવાબ આપી રહી છે એટલે એવી આશા ઊપજે છે કે પાકિસ્તાનને આ પ્રશ્નમાં દાંડાઈ ભારે પડી જવાની છે.

વિશ્વશાંતિનો આદર્શ રાખનારે તેનો અમલ ઘરઆંગણેથી અને પાડોશીઓ સાથેના સંબંધોથી કરવો જોઈએ. ભારત સરકારે આ માન્યતાથી પ્રેરાઈને પાકિસ્તાન સરકારને જણાવ્યું છે કે આપણી વચ્ચેના તમામ ઝઘડાઓનો નિકાલ શાંતિમય સાધનો દ્વારા જ આપણે કરીશું અને યુદ્ધનો માર્ગ કદી જ ગ્રહણ નહીં કરીએ એવી સંયુક્ત જાહેરાત આપણે કરવી જોઈએ. પાકિસ્તાન સરકારે પ્રથમ તો આ માગણીનો જવાબ આપ્યો જ નહીં અને આપ્યો ત્યારે એવી શરત મૂકી કે પહેલાં ઝઘડા પતાવવાની પદ્ધતિ નક્કી કરવી જોઈએ. યુદ્ધના ભય નીચે, એ તલવાર તોળાયેલી હોય ત્યારે જે વાટાઘાટો થાય તેમાં સફળતા મળે જ નહીં, એટલે પદ્ધતિ નક્કી કરવાની માગણી યુદ્ધ બંધ કરવાની જાહેરાત ન કરવા માટેનું બહાનું જ છે. આમ પાકિસ્તાન અને ભારતના સંબંધો બગડતા જ જાય છે. તા. ૧૯–૧–'૫૦

* * *

સંસ્થા-સમાચાર

વિવિધ ગ્રંથમાળા

આ માળાના ચાલુ વરસના બીજા હપ્તાનું પુસ્તક 'દેશ અને કાળ' (સ્વામી માધવતીર્થજી કૃત) ગ્રાહકોને મોકલી અપાયુ છે, અને હવે પછી 'વનરાજ ચાવડો,' 'પાકશાસ્ત્ર,' 'આરોગ્યની કૂંચી' ઇત્યાદિમાંથી પસંદ કરીને મોકલી અપાશે

નવાં પ્રકાશનો

બૂકર ટી વૉશિંગ્ટન અનુવાદક પ્રફુલ્લ પ્રા ઠાકોર એમ એ અમેરિકન હબસી વીરની પ્રેરક ને બોધક આત્મકથા
પાન ૨૧૬ કિ ૧-૮

તુજ ચરણે: સંપાદકો નંદલાલ ભોગીલાલ શાહ, હેમન્તકુમાર નીલકંઠ ભાવવાહી ને હૃદયપુલકિત કરનારી પ્રાર્થના
પાન ૪૦ કિ ૦-૨

છેલ્લા ત્રણ માસનાં પ્રકાશનો

ત્રિશલાનંદન મહાવીર: (આમશ્રેણી) લે૦ રતિલાલ મ૦ શાહ ઉપદેશ દ્વારા શ્રમણ ભગવાન મહાવીરની આ કથા અનેકોના જીવન અજવાળે છે
પાન ૧૨૮ કિ ૦-૬

ગોસ્વામી તુલસીદાસ (આમશ્રેણી) તુલસી રામાયણના રચયિતાનુ સદ્ગત ભિક્ષુ અખંડાનંદજીએ તૈયાર કરેલુ આ ચરિત્ર પ્રેરક ને બોધક છે
પાન ૧૨૮ કિ ૦-૬

દેશ અને કાળ: (ગુજરાતીમા જ્ઞાનના પ્રમાણનુ પ્રથમ પુસ્તક) લે૦ સ્વામી માધવતીર્થજી વેદાંતના વિવર્તવાદ-સાથે પ્રૉ આઇન્સ્ટાઇનના સાપેક્ષવાદનુ સામ્ય ધરાવતી તથા દેશ અને કાળ સંબંધી જે હકીકતો પ્રાચીન ગ્રંથોમા જોવામા આવતી નથી, તે સર્વના વિસ્તૃત વર્ણન અને સમજૂતી આ પુસ્તકમા આપવામા આવ્યા છે (વિવિધ ગ્રંથમાળા)
પાન ૪૪૮ કિ ૪-૦

પાકશાસ્ત્ર : (સુધારેલી નવી આવૃત્તિ) લે૦ શ્રીમતી કાશીબહેન મં૦ દેસાઈ: ઉચ્ચ શિક્ષણ લેતી કન્યાઓને તથા સાધારણ અભ્યાસવાળી બહેનોને પણ વાંચવા–સમજવામાં સરળ પડે એવી સાદી ભાષામાં જુદીજુદી વાનીઓ બનાવવાની રીત, પ્રમાણ, સમજ વગેરે આ પુસ્તકમાં અપાયાં છે. પાન ૨૦૦ : કિં. ૧–૮ : પાકાં પૂઠાં ૨–૦

બાળકોના આચાર : (સચિત્ર, આમશ્રેણી) લે૦ સોમાભાઈ ભાવસાર: બાળકોને સદ્‌વર્તન શીખવતા પાઠો. આવૃત્તિ ૨જી. પાન ૪૮ : કિં. ૦–૩

તુલસીકૃત રામાયણ : (આવૃત્તિ દસમી, બે ગ્રંથોમાં–સચિત્ર) દોહા–ચોપાઈ ગુજરાતી લિપિમાં આપ્યાં છે. મૂળ રામાયણ ઉપરાંત ક્ષેપકકથાઓ, લવકુશકાંડ, હનુમાનચાલીસા, અષ્ટક, તિથિપત્ર, શલાકા-પ્રશ્ન, માહાત્મ્ય, પારાયણવિધિ તથા બીજી પણ ઉપયોગી બાબતો અપાઈ છે. ચિત્રો ૩૪, પાકાં પૂઠાં, પાન ૧૨૧૬ : કિં. ૧૦–૦

મારો ભારત દેશ : (આવૃત્તિ ૨જી, સચિત્ર) લે. કાંતિલાલ પરીખ: ભારતવર્ષનાં સૌંદર્ય અને વૈવિધ્યનો પરિચય. પાન ૧૨૮ : કિં. ૦–૧૦

શ્રીશાંકર ભાષ્ય સહિત ભગવદ્‌ગીતા : અનુ૦ શ્રી વામનરાવ પ્રા. પટેલ બી. એ., એલએલ. બી. : ભગવાન શંકરાચાર્યે કરેલા ભાષ્યના સરળ ગુજરાતી અનુવાદ સાથેનો કેટલાંય વર્ષોથી અપ્રાપ્ય ગ્રંથ. પાન ૪૪૮ : કિં. ૪–૦

નીચેનાં પુસ્તકો તુરતમાં છપાશે

સુખ, સામર્થ્ય ને સમૃદ્ધિ : નવી આવૃત્તિ.

વીર હનુમાન : (સચિત્ર) લે૦ સોમાભાઈ ભાવસાર.

સંત-ગુરુનો પરિચય : લે૦ સ્વામી પ્રકાશાનંદજી.

હરડે : નવી આવૃત્તિ.

સદાચાર ને સુખ : લે૦ શ્રી. સિદ્ધિમુનિકૃત.

વિશ્વામિત્ર ને હરિશ્ચંદ્ર : લે૦ રામનારાયણ ના૦ પાઠક.

આધુનિક સમયમા હરહમેશ પળેપળે
ઉપયોગમા આવતુ તત્ત્વ

વીજળિક શક્તિ !

એ ટ લે

- ★ ઉદ્યમ અને સૌખ્ય માટે જરૂરી
- ★ દેશના ગૃહઉદ્યોગોને પોષણુ આપનારી
- ★ વ્યક્તિગત પ્રયાસને સાથ આપતી
- ★ વિશ્વના કૃષિપ્રશ્નમા સહાયકારી
- ★ નાણુા રોકનારને ઉત્તમ લાભ અને સગવડ આપનારી

છેલ્લા ત્રણ વર્ષના અમારી નવ શાખાઓમાની

ધી. જળગાંવ ઈલેક્ટ્રિક સપ્લાઇ કું લિ૦ના આંકડાઓ

	૧૯૪૬-૪૭	૧૯૪૭-૪૮	૧૯૪૮-૪૯
ગ્રાહકો	૧,૭૭૧	૨,૨૧૯	૨,૭૦૧
યુનિટ્સ (વેચાણ)	૯,૩૦,૩૮૮	૧૦,૨૦૦૮૭	૧૨,૦૭૪૦૬
આવક	૨,૨૫,૧૦૦	૨,૯૬,૧૨૧	૩,૮૦,૪૪૮
ડીવિડન્ડ ટકા			
ઓર્ડિનરી	૬¼%	૬¼%	૬¼%
પ્રેફરન્સ	૫¾%	૫¾%	૫¾%

મેનેજિંગ એજન્ટ્સ–ધી કોન્સોલીડેટેડ ઈલેક્ટ્રિક એજંન્સીઝ–લિ૦

મેનજિગ ડિરેક્ટર

ટેલિફોન ન ૩૨૮૮૦-૮૯ } **એન. સી. ઝવેરી, જે પી** { ટેલિગ્રામ કોનેલેક્ટ્રા

વરલકર

★ નકલી માલથી સાવધ રહો.

★ ખરી પડતા વાળ અટકાવે છે.

★ વાળ વધારે છે.

★ મગજને ઠંડક આપે છે.

★ આંખોનું તેજ વધારે છે.

રજિસ્ટર્ડ
નં. ૬૫૬

બ્રાહ્મી તેલ

જે. કે. વરલકર

વર્ષોથી વપરાય છે.
બધે મળે છે.

જૂની હનુમાન ગલી, મુંબઈ-૨

રાણી-સિંહ છાપ મહાસુગંધી

દિલ અને દિમાગને તાઝગી આપનારી

અપૂર્વ ઔષધિ તપકીર:—

એકલો સુગંધનો જ શોખ પૂરો પાડે છે એમ નથી; પરંતુ માથાના તથા દાંતના તમામ દરદો મટાડવા માટે તેની ખરેખરી કરી શકે એવી બીજી એક પણ તપકીર નથી.

સૂંઘવાથી

મગજનો થાક ઉતારે છે, આંખોનું તેજ વધારી ચશ્મા ઉતારે છે.

૫-૧૦ અને ૪૦ તોલાના સુંદર ડબ્બાઓમાં મળે છે.

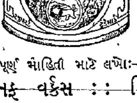

ઘસવાથી

પાયોરિયા મટાડે છે, દાંત ચકચકિત અને મજબૂત બનાવે છે.

રતલના ૧ના રૂ. ૬-૮-૦
પોસ્ટેજ જુદું

★ ★ ★ ★ ★ ★

સંપૂર્ણ માહિતી માટે લખો:—

મહાસુગંધી સ્નફ વર્કસ : : સિહોર-સૌરાષ્ટ્ર

રાયાંડ
રાણાંક

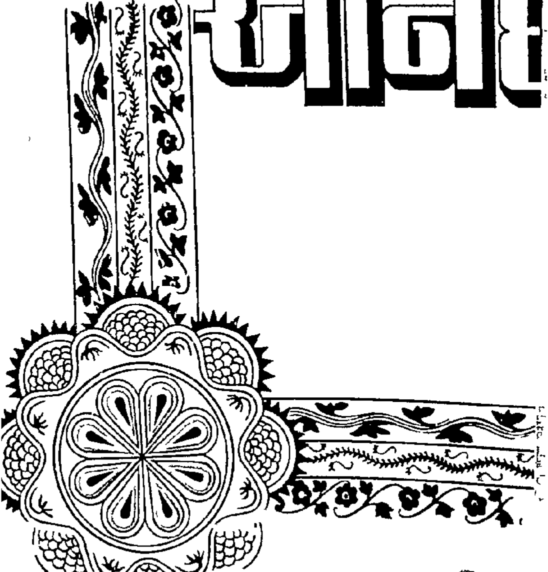

સસ્તુ સાહિ

CROWN BRAND GUARANTEED PURE

CROWN BRAND GUARANTEED PURE

એલ્યુમિનિયમ
અને
પિત્તળનાં વાસણો

વાસણોનો વિચાર આવતાંજ ક્રાઉન માર્કાની યાદ તાજી થાય છે. બનાવટની ઉત્તમતા, ઉપયોગિતા માટેનું સંશોધન, ભાવોનું વ્યાજબીપણું અને વ્યવહારની નિયમિતતાનું એ સાચું પરિણામ છે.

એલ્યુમિનિયમના વાસણો વજનમાં હલકા, જલ્દી ગરમ થાય તેવા અને કીંમતમાં કીફાયત હોય છે કલાઇ કરવાની જરૂરજ નથી પડતી.

દુધના હાન્ડા, ટીફીન કેરીયર, કીટલી, થાળી ગ્લાસ, પ્લેટો, બદના, લોટા, ટોપ, હાન્ડી, વિગેરે કરોડો માણસો સંતોષથી વાપરે છે.

તમારી જરૂરિયાતો
માટે
લખો અથવા **મળો :**

જીવનલાલ (૧૯૨૯) લિમિટેડ
કલકત્તા, મુંબઇ, મદ્રાસ, રાજમહેન્દ્રી, દિલ્હી, એડન, રંગુન

ગ્રાહકોને

- ★ 'અખંડ આનંદ' દર અંગ્રેજી મહિનાની પહેલી તારીખે પ્રસિદ્ધ થાય છે
- ★ વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૬–૮ છે બ્રહ્મદેશ માટે રૂ. ૭) અને પરદેશ માટે રૂ. ૧૦) ગ્રાહક થનારે તે અગાઉથી ભરવાનુ હોય છે
- ★ લવાજમ મનીઓર્ડરથી મોકલતા મનીઓર્ડર[illegible] કૂપન પર પોતાનુ પૂરુ નામ તથા [illegible] અને 'અખંડ આનંદ' માટે એમ સ્પષ્ટ લખવુ
- ★ સરનામાનો ફેરફાર તરત લખી જણાવવો મહિ-બે મહિના માટે, સરનામુ બદલાવવુ હોય, તો પોતાના પોસ્ટમાસ્તરને લખવુ
- ★ માસિક સાથે પુસ્તકો વી.પી.થી મોકલાતા નથી
- ★ વ્યવસ્થા અંગેનો પત્રવ્યવહાર અમદાવાદના કાર્યાલય સાથે કરવો
- [illegible]ના અંક માટે રૂ ૧) મોકલી [illegible]પવો
- ★ ગ્રાહકોએ પત્રવ્યવહારમા અથવા લવાજમ મોકલતાં પોતાનો ગ્રાહક નંબર અવશ્ય જણાવવો
- ★ ચાલુ વર્ષના પાછલા અંકો ખલાસ થયા હોવાથી માર્ચ માસથી નવા ગ્રાહકો નોંધાય છે
- ★ લવાજમ (૧) સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, ઠે ભદ્ર અમદાવાદ અથવા (૨) કાલબાદેવી રોડ, હાથી બિલ્ડિંગ, ત્રીજે માળે, મુંબઈ-૨ એ ઠેકાણે ભરી ગ્રાહકો થઈ શકાય છે

સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય
ભદ્ર પાસે અમદાવાદ અને મુંબઈ-૨

લેખો અંગે નિયમો

'અખંડ આનંદ' કોઈ ચોક્કસ વિષય કે વર્ગનું માસિક નથી એ સર્વદેશીય અને સર્વોપયોગી થાય એવા અમારા પ્રયત્નો છે સાહિત્યના કોઈ પણ પ્રકારને-વાર્તા નાટક જીવનચરિત્ર ધર્મકથા, પ્રસંગકથા રેખાચિત્ર પત્ર નિબંધ પરિચય, પ્રવાસ-વર્ણન વગેરે કોઈ પણ રૂપમા માનવજીવનને ઊંચે લાવનારા પ્રેરણા આપનારા ઉપયોગી વિચારો ગૂંથાયા હોય તેવા તમામ પ્રકારના લખાણો 'અખંડ આનંદ' માટે સ્વીકારવામા આવે છે એ અભ્યાસયુક્ત અને કલામય છતા સાદી ભાષામા ને સરળ શૈલીમા આલેખાયેલા હોવા જોઈએ

તંત્રી તરફથી સામાન્ય રીતે લેખના સ્વીકાર-અસ્વીકારનો જવાબ એક પખવાડિયામા આવે છે, પરંતુ લેખ ચોક્કસ કયા માસમા પ્રસિદ્ધ થશે તે કહેવાનુ મુશ્કેલ હોય છે આમ છતા સ્વીકાર પામેલો લેખ ચારેક માસની અંદર પ્રગટ થઈ જાય તે વિષે કાળજી રાખવામા આવે છે માસિકમા વૈવિધ્ય દરેક વિષયનુ પ્રમાણ અને પ્રાસંગિક લેખોનુ મહત્ત્વ જળવાય એ દૃષ્ટિએ સંપાદન થાય છે કોઈ પણ કૃતિની જવાબદારી તો લેખકની જ રહે છે

લખાણ પ્રસિદ્ધ થતા લેખકને અંક, યોગ્ય પુરસ્કાર અને લખાણની છૂટી પાંચ પ્રતો મોકલી આપવામા આવે છે

અસ્વીકાર પામેલા લેખની સાથે તેનાં કારણો આપવાનું અતિ મુશ્કેલ છે એથી ચર્ચામા ઊતરવું પડે છે કેટલાક લખનારને માઠું પણ લાગે છે, એટલે અનુભવ પછી 'અસ્વીકાર્ય' એવી નોંધ સાથે લખાણ પાછુ મોકલવાનુ નક્કી કરવુ પડયુ છે લેખકો આ બાબતમા ગેરસમજ ન કરે એવી વિનંતિ છે સ્વીકાર-અસ્વીકારના જવાબ માટે અને અસ્વીકાર પામેલુ લખાણ પાછું મેળવવા માટે ટપાલખર્ચ મોકલવુ આવશ્યક છે જેનુ ટપાલખર્ચ ન મળ્યુ હોય તે લખાણને એકાદ માસ પછી રદ કરવામા આવે છે

લેખકની કૃતિ શાહીથી, કાગળની એક જ બાજુએ, સારા અક્ષરે લખેલી હોવી જરૂરી છે અંગ્રેજી સંસ્કૃત કે બીજી કોઈ ભાષાનાં અવતરણો મૂક્યા હોય તો તેનુ ગુજરાતી ભાષાંતર આવશ્યક છે,

તંત્રી સાથેનો તમામ પત્રવ્યવહાર કરવાનું અને લખાણો મોકલવાનુ સરનામું આ પ્રમાણે છે

તંત્રી 'અખંડ આનંદ'
ગુલબહાર, બેરેક રોડ, મુંબઈ-૧

: અનુક્રમ :

	વિષય	લેખક	પૃષ્ઠ
૧	ઋતુઓના રંગપલટા	શ્રી	૧
૨	બંદર છો દૂર છે!	શ્રી સુંદરજી ગો. બેટાઈ	૨
૩	સ્નાનસમાપન	શ્રી રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર	૩
૪	કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓને	શ્રી રવિશંકર મહારાજ	૪
૫	ઈશ્વર, સત્ય અને ધર્મ	શ્રી ચંદ્રશંકર પ્રા. શુક્લ	૮
૬	ફુરસદના ઉદ્યોગો	શ્રી રવિશંકર મ. રાવળ	૧૩
૭	સ્પષ્ટવક્તા સુખી ભવેત્?	શ્રી જ્યોતીંદ્ર દવે	૧૭
૮	...દરવાજે ત્રિમૂર્તિ! (વાર્તા)	શ્રી પન્નાલાલ પટેલ	૨૨
૯	વિશિષ્ટ સૂચનો	સ્વામીશ્રી શિવાનંદજી	૨૬
૧૦	ગુજરાતનો મિલઉદ્યોગ	ડૉ. એ. બી. ત્રિવેદી એમ. એ. પીએચ. ડી.	૨૯
૧૧	જાતિવાદનું મૂળ	પં. બહેચરદાસ દોશી	૩૪
૧૨	વિરાટ અને વામન	શ્રી છોટુભાઈ સુથાર	૪૧
૧૩	જોષી મહારાજ (નાટિકા)	શ્રી નિરંજન ત્રિપાઠી બી. એ.	૪૯
૧૪	જગતના પ્રશ્નો (વાર્તાલાપ)	શ્રી દિલખુશ દીવાનજી	૫૯
૧૫	ઋગ્વેદકાળમાં આંતરલગ્ન	ડૉ. બિપિનચંદ્ર હી. કાપડિયા એમ. એ. પીએચ. ડી.	૬૨
૧૬	કવિ બનવાના ફાયદા	શ્રી સતીશચંદ્ર પ્ર. દેસાઈ એમ. એસસી., (લંડન) બાર-એટ-લૉ	૬૪
૧૭	ઉચ્ચનીચભાવ	અધ્યા. જિતેંદ્ર જેટલી એમ. એ. ન્યાયાચાર્ય	૬૮
૧૮	બિહારનાં લગ્નગીતો	અધ્યા. ચંદ્રકાંત મહેતા એમ. એ.	૭૪
૧૯	ઉપનિષદની વાતો	શ્રી રતિલાલ સાં. નાયક	૭૯
૨૦	વનસ્પતિમાં વિચિત્રતા	શ્રી કૃષ્ણકાંત લંગાલીઆ	૮૭
૨૧	દુર્જળ ખેતી	શ્રી ઉમેદભાઈ મથુરદાસ ડામોર	૮૯
૨૨	સ્વાતિબિંદુ	શ્રી મોહિનીચંદ્ર	૯૧
૨૩	હિસ્ટિરિયા (આરોગ્ય)	ડૉ. નાથાલાલ જે. દવે	૯૨
૨૪	જશની ઝંખના (વાર્તા)	શ્રી મોહમ્મદ માંકડ	૯૬
૨૫	રમત દ્વારા બાળકેળવણી	શ્રીમતી રંભાબહેન ગાંધી	૧૦૨
૨૬	પ્રભુ–નામસ્મરણ	શ્રી રેવાશંકર બરડવાળા	૧૦૭
૨૭	વિચાર ચંક્રમણ	શ્રી નરહરિ ભટ્ટ	૧૧૦
૨૮	સારી ઊંઘ લેવી છે? (આરોગ્ય)	શ્રી રમેશચંદ્ર હ. શેઠ	૧૧૨
૨૯	અંતઃકરણ	શ્રી જુગલરાય મજમૂદાર	૧૧૫
૩૦	સાંઈ મહંમદશાહ	શ્રી માણેકલાલ રાણા	૧૧૯
૩૧	યુગપ્રવાહ	શ્રી સોપાન	૧૨૪
૩૨	સંસ્થા–સમાચાર	કાર્યાલય	૧૨૮

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય તરફથી તંત્રી : સોપાન
મુદ્રક અને પ્રકાશક : ત્રિભુવનદાસ કo ઠક્કર
મુદ્રણ અને પ્રકાશન સ્થાન : સસ્તું સાહિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ–અમદાવાદ

અખંડ આનંદ

વર્ષ ૩, અંક ૫] તંત્રી : સોપાન [માર્ચ ૧૯૫૧

ઋતુઓના રંગપલટા

ઋતુઓના રંગની પેઠે જીવનમા પણ પલટાઓ આવે જ છે ઋતુઓ જે નિયમ પ્રમાણે બદલાય છે તે આપણે જાણીએ છીએ, ત્યારે જીવનના રંગ શી રીતે બદલાય છે તેની આપણને ખબર નથી પડતી, પણ આપણા અજ્ઞાનનો અર્થ એ નથી કે જીવનના પલટાઓ કશા યે નિયમ વિના આવે છે આ સચરાચર સૃષ્ટિ અને આખું બ્રહ્માંડ ચોક્કસ નિયમોને વશ વર્તે છે, માનવીનું જીવન એમા અપવાદરૂપ નથી જીવનના આ નિયમને જાણવા ઋષિમુનિઓએ ભારે પ્રયત્નો કર્યા છે અને આપણને માર્ગદર્શન આપ્યું છે સુખ અને દુ:ખ અકસ્માત્ આવતા નથી તેમ જતા પણ નથી. સુખદુ:ખના કારણો જાણવા અને સુખદુ:ખની ભાવનાથી અલિપ્ત રહેવું એ આપણા જીવનનો એક પુરુષાર્થ છે

પણ બીજી એક અત્યંત મહત્ત્વની વાત આપણા નિત્ય જીવનમા ધ્યાનમા રાખવા જેવી છે ઋતુઓના પલટ વખતે આપણે શું કરીએ છીએ? શિયાળાનો ઠંડો પવન ફુંકાતો હોય અને કાયા થરથર કંપતી હોય ત્યારે આપણે શિયાળાને વિનતિ કરીએ છીએ કે તું ચાલ્યે જા? ઉનાળાનો તાપ અસહ્ય બન્યો હોય ત્યારે તેમાંથી બચવા આપણે કયા ઉપાયો લઈએ છીએ? ચોમાસાની ઝડી વરસતી હોય ત્યારે આસમાન પાસે યાચના કરવાનો કંઈ અર્થ છે ખરે? ઋતુઓ તો નિયમ પ્રમાણે આવે છે અને પોતાનો ધર્મ બજાવે છે

ઠંડીમાથી બચવા આપણે ઘરમા રહીએ ને કામળો ઓઢીએ, તાપમાથી બચવા શીતળતા શોધીએ, વરસાદમાથી બચવા છાપરું કે છત્રીનો ઉપયોગ કરીએ, તો ઋતુઓના જેવા જ પલટા જીવનમા આવે ત્યારે એવા ઉપાયો કેમ ન લઈએ? ત્યારે ભાગ્યને, ઈશ્વરને કે બીજા કોઈને દોષ દેવાને બદલે કે કોઈની લાચારી કરવાને બદલે આપણા મનને જ રક્ષણ કાબૂ છે ને? તોતો શિયાળો, ઉનાળો કે ચોમાસું-ઠંડી, ગરમી કે વર્ષા ઉપર આપણો કાબૂ કેમ ન આપીએ? સુખ ઊપજે ત્યારે અનુકૂળ ઋતુની પેઠે તે શાંતિપૂર્વક ભોગવીએ અને દુ:ખનું વાવાઝોડું આવે ત્યારે મનને સ્થિર રાખીએ એ જ ઉપાય ઉત્તમ નથી? બાહ્ય પરિસ્થિતિ ને સંયોગો આપણા હાથમા નથી, પણ તેની અસર મન ઉપર થવા દેવી કે નહીં તે તો આપણા જ હાથમા છે સુખ અને દુ:ખ અંતે તો મનનો જ એક ભાવ છે આ મનની રક્ષા આપણે કરીએ તો ઘોર દુ:ખના ઝંઝાવાતો પણ આપણને દુ:ખી કરી શકે નહિ મન ઉપર કબજો મેળવવાનું શક્ય છે, બાહ્ય પરિસ્થિતિ ઉપર કાબૂ મેળવવાનું અશક્ય છે, તે સતત ધ્યાનમા રાખીએ

શ્રી

બંદર છો દૂર છે!

ગુજરાતનો ને કાઠિયાવાડનો ઘણો કિનારો સાગર ને નદીકાંઠાનો હોવા છતાં આપણે ત્યાં એ જીવનને સ્પર્શતી, પ્રમાણમાં ઓછી કૃતિઓ ઊતરી છે. સંસારસાગરના નાવિકને પ્રેરણા, ઉત્સાહ અને ચેતન આપતાં રચાયેલાં ગુજરાતી કાવ્યોમાં અહીં રજૂ થતું, જોમ પ્રેરતું કાવ્ય મહત્ત્વનો ઉમેરો કરે છે. ભયંકર આંધી ઊમટી હોય, વીજના કડાકા થતા હોય, અંધારી રાતે મધદરિયે તોફાનમાં વહાણ હિલોળા લેતું હોય—જીવનસાગરની આવી વિષમ પરિસ્થિતિમાં હૈયે હામ ને હિંમત હોય તે જ પોતાના દૂર-દૂરના આદર્શને પહોંચવાનો પંથ કાપી શકે. આવે વખતે નાવિકનો બેલી કોણ? આતમરામ જ!

અલ્લા બેલી, અલ્લા બેલી,
જાવું જરૂર છે,
બંદર છો દૂર છે!

બેલી તારો, બેલી તારો,
બેલી તારો તું જ છે,
બંદર છો દૂર છે!

ફંગોળે તોફાની તીખાતા વાયરા,
મુંઝાયે અંતરના હોય જે કાયરા,
તારા હૈયામાં જો સાચી સબૂર છે,
છો ને એ દૂર છે!

આકાશી નૌકાને વીજ દેતી કાટકા,
તારી નૌકાને યે દેતી એ ઝાટકા;
મધદરિયો મસ્તીમાં છોને ચકચૂર છે,
બંદર છો દૂર છે!

આંખોના દીવા બુઝાવે આ રાતડી,
ધડકે ને થડકે જે છોટેરી છાતડી;
તારી છાતીમાં જુદેરું કો શૂર છે,
છોને એ દૂર છે!

અલ્લા બેલી, અલ્લા બેલી,
જાવું જરૂર છે;
બંદર છો દૂર છે!

બેલી તારો, બેલી તારો,
બેલી તારો તું જ છે.
બંદર છો દૂર છે!

સુંદરજી ગો. બેટાઈ

સ્નાનસમાપન

રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર

ગુરુ રામાનન્દ સ્તબ્ધ ઊભા છે,
ગંગાના જળમા પૂર્વમુખે
ત્યારે જળને થઈ ચૂક્યો છે
'સોનાની લાકડી'નો સ્પર્શ,
પ્રભાતની વાયુલહરીએ
સ્રોત થઈ ઊઠ્યો છે છલછલ
રામાનન્દ મીટ માડીને જોઈ રહ્યા છે
જાસુદીના ફૂલ જેવા સૂર્યોદયને
મનમા મનમા બોલે છે :
'હે દેવ તમારુ જે કલ્યાણતમ રૂપ
તે તો મારા અન્તરે પ્રકટ થયુ નહી,
અળગુ કરો તમારુ આવરણ'
સૂર્ય આવ્યો, શાલવનના માથા ઉપર
માછીઓએ નૌકાના શઢ છોડ્યા,
બગલાની હાર ઊડી નીકળી
સોનાના આકાશને છાઈ દઈને
સામે કાઠિની કાદવિયા જમીન ભણી
હજુ ય સ્નાન પૂરુ થયુ નથી
શિષ્યે પૂછ્યુ : વિલમ્બ શાને, પ્રભો!
પૂજાનો સમય વહી જાય છે'
રામાનન્દે ઉત્તર દીધો :
'પવિત્ર થયુ નથી શરીર,
ગંગા વહી ગઈ મારા હૃદયથી દૂર'
શિષ્ય બેઠોબેઠો વિચારે
આ તે શી વાત!

સરસવના ખેતરમાં તડકો વિખેરાઈ ગયો છે
માલણે ખોલી છે ફૂલની દૂકાન રસ્તાની બાજુએ,
ગોવાલણ ચાલી નીકળી છે
માથે દૂધની મટકી મૂકીને.
ત્યાં ગુરુને મનમા એકાએક,
કોણ જાણે શુ થયુ?
ચાલી નીકળ્યા વનઝાઉ× ભાગીને
સૂડાના કોલાહલ વચ્ચે થઈને

શિષ્યે પૂછ્યુ 'ક્યા જશો, પ્રભો!
એ બાજુએ તો નથી ભદ્રલોકનો વાસ'
ગુરુ બોલ્યા: જાઉ છુ,
સ્નાનસમાપનને પથે'

રેતાળ કાઠાની એક બાજુએ ગામ
ગલીમા પ્રવેશ કર્યો ગુરુએ
ત્યા આબલીની ઘેરી ઘટા,
એની ડાળીએ વાદરાઓની કૂદાકૂદ
એ ગલી જાય છે ભાજન મોચીના ઘરે
પશુના ચામડાની દુર્ગન્ધ આવે છે દૂરથી,
આકાશમા ચક્રાવા લેતુ ગીધ, ઊડે છે
રોગી કૂતરુ હાડકુ ચાવે છે રસ્તાની બાજુએ,
શિષ્ય બોલી ઊઠ્યો: 'રામ, રામ'
ભમર ચઢાવીને એ ઊભો રહ્યો ગામની બહાર
ભાજન લેટી પડ્યો ગુરુને પ્રણામ કરીને
સાવધાનતાપૂર્વક
ગુરુએ એને છાતી સરસો ચાપ્યો
ભાજન ગભરાઈ ગયો
'આ શુ કર્યું, પ્રભો?
અધમને ઘરે મલિનની ગ્લાનિ લાગી પુણ્યદેહે'
રામાનન્દ બોલ્યા

'હુ સ્નાન કરવા ગયો તારી ગલીને ટાળીને
તેથી જ 'જે મૌને ધોઈને શુદ્ધ કરે,
તેની સાથે મનનો મેળ થયો નહી
આટલા લાબા સમય પછી,
આજે તારા અને મારા દેહમા થઈને
વહી નીકળી એ વિશ્વપાવનધારા
ભગવાન સૂર્યને આજે પ્રણામ કરવા
જતા પ્રણામ પાછા વળ્યા,
મે કહ્યુ હે દેવ, તમારામાં
જે જ્યોતિ તે જ મારામા,
તો ય આજે દર્શન શાને નહી થયા?'
આજે હવે પામ્યો એમના દર્શન,
તારા લલાટે અને મારા લલાટે—
મદિરે હવે જવાનુ રહ્યુ નહી'

અનુ આપા. સુરેશ હ. જોશી

× નદીકાઠે થતી વનસ્પતિ કચ્છમા લઈને નામે ઓળખાય છે

કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓને

*

શ્રી રવિશંકર મહારાજ

રાષ્ટ્રની ઇજ્જત એના યૌવનધન ઉપર મુખ્યત્વે અવલંબે છે. ચારેકોર આજે જ્યારે અંધકારભર્યું વાતાવરણ દેખાય છે ત્યારે આશાની જ્યોત જેવા વિદ્યાર્થીઓના વિશાળ સમૂહને સાચે માર્ગે વાળવા પડશે, સાચી ફરજ તરફ એમને માર્ગદર્શન કરવું પડશે. નિસ્તેજ ને હતપ્રાણ બની રહેલાં ગામડાં આનંદથી પુનઃ પુલકિત થઈ ઊઠે એવા પ્રયત્ન માટે વિદ્યાર્થીઓએ ગ્રામજનોનો વધુ ને વધુ સંપર્ક સાધવો પડશે. મજૂરવર્ગ પાસે ધડ છે—પરિશ્રમ છે, ત્યારે ભણેલાઓ પાસે માથું છે—બુદ્ધિ છે. એ બંનેનો સમન્વય થાય તો જ ભારતની સૂરત બદલાય. રવિશંકર 'દાદા'એ આ વિષય પર ચેતનવંતી અમૃતવાણી અહીં રેલાવી છે.

આજે તો તમે વાંચો અને લખો તેમાંથી સાહિત્ય ભેગું કરવાનું રહ્યું છે, પણ જનતાનું પણ સાહિત્ય છે. એ તમને કૉલેજોમાં બેસીને નહીં સમજાય. સાહિત્ય તો ઢગલાબંધ પડ્યું છે. ક્યારેક મને એના પાઠ મળ્યા કરે છે. ઊંચા પ્રકારનું એ સાહિત્ય છે. એ સાહિત્ય ક્યાં કૉલેજોમાં જઈ ને લખાયું છે? રાધનપુરના રેતાળ પ્રદેશમાં બેસીને સ્ટીમરનો અભ્યાસ કેવી રીતે કરી શકાય? લોકો આજે સાહિત્ય પાછળ પડે છે તેને બદલે તમારી પાછળ સાહિત્ય પડવું જોઈએ. જમ્યા પછી આપણને ઓડકાર આવે છે. તે રીતનું એકઠું કર્યો કરવાથી શું વળશે? ચોપડીઓમાંથી એકઠું કરવાથી શો દા'ડો ઊઘડશે? આપણા નવજુવાનો શું એટલા જ માટે ફરશે? વાક્યરચનાની ભૂલો શોધવી, ઢગલાબંધ પુસ્તકોમાંથી મેળવીને લખવું એ શું સાહિત્ય છે?

૧૯૩૫ની સાલની વાત છે. ઉત્તર ગુજરાતમાં અનાજને માટે હું એક ઘાંચીને ઘેર ગયેલો. પૂછ્યું: 'તમે ઘાંચી છો?'

'હા.'

'તેલની દુકાન કરી છે, પણ ઘાણી કેમ ફેરવતા નથી?'

એણે કહ્યું: 'દસ-પંદર વર્ષ પહેલાં અહીં સોએક ઘાણીઓ હતી, હવે તો માત્ર પાંચ જ રહી છે. વળી ઘાણી એ તો પાપનો ધંધો છે. એમાં જીવડાં પિલાઈ જાય છે.”

'ધંધો-રોજગાર ચાલે છે?'

'ના.'

બરાબર અમદાવાદની મિલોના જેવી જ દશા એ ગામની થયેલી. વહેલામોડા એ પાંચ જણા યે પણ ધંધો છોડ્યો હશે. આમ આપણા ગામડાના ધંધાઓ તૂટતા જાય છે. આ લોકોનું સાહિત્ય પ્રજા આગળ મુકાવું જોઈએ.

એક ગામ હું ગયેલો. ત્યાં ગાડી મોડી હતી એટલે એક મિત્રે મને પ્રેમપૂર્વક રાખ્યો. સવારે બધા ભેગા થયા. એક વાત કહી:

'અમારે ત્યાં પહેલાં સો સાળો મશરૂની ચાલતી હતી. મુંબઈથી એક જણ હવે મશીન લાવ્યો છે. પંદર જણ જેટલું એ કામ આપે છે.' અમે એ ભાઈને મનાવવા ગયા ત્યારે કહે: 'તમેય લાવીને મૂકો!' કેવો વિચિત્ર જવાબ! પેલાને ન્યાતબહાર મૂકવામાં આવ્યો. તે દિવસોમાં ગાયકવાડીમાં એ ગુનો હતો. સજા થઈ. તેની અપીલ થઈ. સમજાવટ કરવા માટે મને ખોળતા આવ્યા. ત્યારે એને મેં પૂછેલું:

'તમે આ મિલનાં ધોતિયાં લો છો તેમાં કેટલાનો ધંધો તૂટે છે તેનો કંઈક ખ્યાલ આવે છે?'

ઉત્સાહ ને અભિમાનમાં પહેલાં બોલાયેલાં એનાં વાક્યોની ત્યારે એને ખબર પડી.

આજે ઉદ્યોગો તૂટવાની હદ આવી ગઈ છે કામ કામને વક્કો મારે છે બહુ વખત પહેલા ૧૯૧૫-૧૭મા એક સન્યાસી આવ્યા બોધ આપ્યો કે ચાર વાગે ઊઠવુ જોઈએ પણ શું કરવુ તે કહેલુ નહી હુ તે પ્રમાણે ઊઠ્યો પછી શુ કરવુ? લોટે જઈ આવી નાહી લીધા પછી શુ કરવુ? એટલે ગામમા ફરીને ઘેર આવી પછી સૂઈ ગયો, કારણકે કામ નહોતુ એવી જ રીતે, ગામડાના લોકોને આજે કામ નથી તેજ, શક્તિ, બળ બધુ ચાલી ગયું છે મુખ પર દીનતા દેખાય છે તેઓ નિસ્તેજ અને ઉદ્યોગહીન થઈ ગયા છે તેવે વખતે સાચા સાહિત્યકારો હોય તો શુ લખે? હિંદુસ્તાનમા તેજ શી રીતે લવાય? ગામડામા લોકોને કયો ધંધો આપુ? ધધો હોય તો પણ તે ધધો કરનારની, તે ધધાની આજે પ્રતિષ્ઠા નથી આ ધધો કરનારને કદાચ આવક પણ ઘણી ઓછી છે

ગામડામા હોટલો ઘણી સારી ચાલે છે આખો દાડો એ હોટેલમાં લોકો ભરેલા અને ભરેલા જ રહેવાના ચા ન આવી હોત તો ગામડામા શુ ખૂટી જવાનુ હતુ? બેઠા-બેઠા એ લોકો કહે છે 'અલ્યા બે કોપ ભર, 'ત્રણ કપ ભર, સ્પેસિયલ કોપ ભર' ગામડાના ઉદ્યોગોને બદલે આજે આ 'બે કોપ ભર'ની સ્થિતિ આવી ગઈ છે એક જ નાનકડા ગામમા આજે ચાની પાચ સાત દુકાનો કેમ થઈ ગઈ તેનુ સાહિત્ય શોધો

૧૯૨૯ની સાલની વાત છે ગરીબ ઠાકરડા માલિકીનુ ગામ ત્યાની આવક વાર્ષિક ૧૦,૦૦૦ રૂપિયની ખાટલામા ગધાતી નાની ગોદડીઓ પર લોકો પડ્યા રહે મારુ સ્વાગત કરવા માટે વિદ્યાર્થીઓ જીજરની ખાટલી લઈને મારી પાસે આવ્યા કહે

'મહારાજ! આ જ જરની બાટલી લાવ્યા છીએ શરીર તો આમ એવુ કડ થઈ જાય!'

'હા થઈ જતુ હશે'

'તાવ આવે તો યે મટી જાય'

'પણ, મને તાવ આવતો નથી.'

આ દલીલો ન ચાલી એટલે નવી શોધી કાઢી

'અમે પીએ છીએ માટે તમે પીઓ!' મારો મીજાજ ગયો કહ્યુ

'તમારી આવી ખરાબ સ્થિતિ છે છતા જીજર પીધ કરવી છે?'

પણ મારુ કહ્યુ ન માન્યુ શીશી ફોડી, પછી ધીમે રહીને કહે

'શીશીના પૈસા?'

'હુ કઈ બોલ્યો નહી મે ઉલટાવીને કહ્યુ 'ઢોળી નાખો શીશી' પણ તેમ પણ તેમણે ન કર્યું, એટલે બાટલી બીજાને આપીને કહ્યુ 'લે અલા, હવેથી લાવીશ નહી પી જજે'

આ બધુ આ લોકોને શીખવાડ્યુ વેચનારે-દુકાનદારોએ પોતાને ધધો કરવો છે અને બુદ્ધિ છે એટલે એણે નવા ને નવ નુસ્કા કાઢ્યા કર્યા

આ બનાવે રાત્રે મને ખૂબ વિચાર કરતો કરી મૂક્યો

બીજે દિવસે સવારે મે જોયુ તો ભગડીની છોકરી જીજર લઈને જાય મે તપાસ કરી તો માલૂમ પડ્યુ કે રોજ બાટલીએમા બે ખોખા આવે છે આ કોણ લાવ્યુ? ભણેલાએ સાચા ધધા તૂટી પડ્યા અને આ ધધ વધ્યા આ આવ્યુ ક્યાથી?

દુષ્કાળ વખતે નહેર, તળાવો ખોદવા હજારો કોદાળી-પાવડા આવ્યા, પણ તેમાની એક પણ કોદાળી કે પાવડો ગામડાનો બનાવેલો નહોતો તેમા હાથા પણ તૈયાર મળતા હતા મુબઈના વેગને ત્યાથી બધુ આવ્યુ હતુ!

ગામડામાં મોચી છે. કોમનો જાડો જોડો સીવે છે. આ તો દુકાને ગયા ને પૈસા આપી આપણે તૈયાર જોડા ખરીદીએ પણ એ પહેરવા જતી વખતે ધંધો તૂટચો તેનું શું?

પ્રજાપતિનું નામ યથાર્થ જ છે. કુદરતની નદીઓનાં પાણી વહેતાં હશે. પણ એ પાણી ઘેર કઈ રીતે વાળવા? એટલા માટે જ કદાચ કુદરતે એને ઘડચો હશે. આજે એને ભૂખે મરવા વારો આવ્યો છે. એને બદલે આપણે ચીનાઈ માટી અને કાચનાં વાસણો વાપરતા થઈ ગયા છીએ—ન વટલાવાય કે ન અભડાવાય; કારણકે પરદેશથી આવે છે! આપણા ઘરમાંથી કોઠીઓ ને નાળો પણ જતી રહી. ભાર લઈ જવા–લાવવા માટે ગધેડાં પહેલાં હતાં તે પણ હવે તો મોટરોને લીધે ઊડી ગયાં!

સમાજ એટલે તો સરખા સ્વભાવવાળું, સરખી ગતે મળેલું ટોળું. એ સમાજમાં નોખાનોખા સહુ હોવા છતાં ખેડૂત, કઠિયારો, સુથાર, વેપારી, લુહાર, બાવો, ઢેડ, ભંગી દરેક પોતપોતાનો ધંધો જુદોજુદો કરે; છતાં એક બીજાના આધાર પર જીવે. એ રચનામાંથી એક ખસે કે ખાડો પડે. આજે એ ધંધાઓ છિન્નભિન્ન થઈ ગયા છે, ઘસાઈ ગયા છે. એને ભૂખ લાગે ત્યારે એ ભૂખે પડી રહે છે. ભૂખ્યો માનવી કયું કામ નથી કરતો? એની પાસે આપણાથી જવાય કેમ? રહેવાય કેમ? ભાષા અશુદ્ધ થઈ જાય!

એક મિત્રને ત્યાં જમવા ગયેલો. બીજી વખતે કંસાર મૂકવા આવ્યો ત્યારે મેં ના કહી એટલે કહે: 'આટલામાં શું ધૂળ ખાધી તમે?'

કોઈ વિદ્વાન આને અપમાન ગણી કાઢે, પણ એમાં તો નર્યો પ્રેમ નીતરતો હતો. એ ગંધાતી ગોદડી, નાના ખાટલામાં પગ ટુંકાવી ને હું સૂઈ રહું છું, ત્યારે એમનો કુટુંબી બની જાઉં છું. એ લોકો સાથે પાપછૂટી વાતો કરી શકું છું.

એક મિત્રનું કપાસિયાનો તેલનું યંત્ર મેં જોયેલું. ૨૮ લાખ મણ કપાસિયા દર વર્ષે પિલાય. એની સંપૂર્ણ ક્રિયા મને બતાવી. પહેલાં તેલ કાળું નીકળતુ હતું, પછી ગળાઈ-ગળાઇને શુદ્ધ થતું. યંત્ર અમેરિકાથી બનાવડાવી મંગાવેલું. એ તો ખુશ થતો હતો. ત્યારે મેં કહ્યું: 'આટલા બધા કપાસિયાને લીધે તું ખુશ થતો હશે, પણ અમારે ત્યાં કપાસિયામાંથી ઘી નીકળે છે ઘી! એ ઘી મશિનથી નીકળતું નથી. ગાયને ને ભેંસને ખવડાવેલા કપાસિયાના દૂધનું દહીં થાય, દહીંનું માખણ થાય, માખણની છાસ ને પછી એનું ઘી બને છે!'

એ ભાઈ પોતાનું યંત્ર બતાવતા હતા ત્યારે મારો તો જીવ બળી ગયો. આ ભેંસો ને ગાય કેટલાને રોજી આપે! ત્યારે આ યંત્રથી શેરહોલ્ડરોને જરાક વધુ રોજી મળે પણ મોટાભાગના લોકોનો તો નાશ જ થઈ ગયો છે ને? આજનુ ભણતર એને બચાવી શકશે?

આ આપણું સાહિત્ય! આપણો સમાજ ચેતે! જ્ઞાન એવું મેળવો કે હિંદુસ્તાનના લોકો કેમ જીવે છે, એમના રોજિંદા જીવનમાં સુધારો થઈ શકે એમ છે કે નહીં તેને માટે પ્રયત્ન કરો. ઝાડનાં પાન ખાઈને એ લોકો જીવે છે, પણ એ લોકો શું માણસ નથી? આજે લોકો બી. એ. અને એમ. એ. થાય છે છતાં તેમનામાં કોઈ જાતનું જ્ઞાન નથી.

ગામડાંમાં મેળા વખતે લોકો જોતાજોતા જાય છે, પણ બે માઈલ સુધી ગયા પછી કોઈ ભૂલો પડે તો તે ધીમેધીમે પાછો આવે છે; પહેલેથી જ સીધે રસ્તે ચડનાર આગળ નીકળી જાય છે, એ આપણે થોડા જ વખતમાં જોઈશું. શહેરો આજે જે માર્ગે જઈ રહ્યાં છે એ ભૂલેલો માર્ગ છે.

ચામડાં આપણે ત્યાથી પરદેશ જાય છે ત્યાથી સારા જોડા થઈને આવે છે, એ કેટલા મોઘા પડી જાય છે? આ ઉદ્યોગો આપણે શીખવા પડશે ભણેલાઓએ બ્રાહ્મણ થવુ પડશે દોરડુ ભાગવાનો ઉદ્યોગ લો. નેતર માટે આજે વોરાને ત્યા જવુ પડે છે અરેરે, છેક નજીવા ધધા માટે પણ આપણે બીજા ઉપર આધાર રાખવો પડે છે! હુ જેલમા ગયો ત્યારે દોરડા વણવાનો સંચો ત્યા હતો એમા કાણાં હતા અને ગોળગોળ ફેરવવાનો હતો જેલમાથી શીખેલી આવી સહેલી ક્રિયા પણ કોઈ ગામડામા લાવતુ નથી. ખેડૂત કહે છે ‘બળ્યુ જીવન!’ એનામા આ નિરાશા શા માટે હોવી જોઈએ? રંટિયા તોડીને મિલો થઈ, ઘેટાઓના ઉદ્યોગો તૂટી ચામડાના કારખાના થયા છતા ઉદ્યોગપતિઓ ‘ઉદ્યોગ ભાગે છે’ એમ કહે છે ત્યારે દુઃખ થાય છે હાથના ઉદ્યોગો તોડીને તેઓ ઉદ્યોગપતિ થયા છે ધંધા તૂટ્યા છે ને પેદા કરવાનુ છે નહી ગામડામા ક્યાકક્યાક તેજ પડેલુ છે તેને સીધે જ કદાચ હિદ ફરીથી બેઠુ થઈ શકશે શ્રમજીવીઓના જીવનનુ સાહિત્ય શોધજો એ રડતુ નહી હોય, માદલુ નહી હોય, તેજસ્વી હશે છે કોઈ ગુજરાતમા એવુ પ્રસિદ્ધ કરનાર? હિદમા છે એવા સાહિત્યકારો?

વિદ્યાર્થીઓ ચેતો, અમે જન્મ્યા તો ગુલામ દેશમા અને ખબર નહોતી, એટલે ‘અંગ્રેજ અમર તપો’ એમ કહેતા પણ તમે તો સ્વતંત્ર રહેવાના છો હિદને જિવાડજો ગઈ કાલનો નાનો છોકરો ય ‘ક્વીટ ઇડિયા’ કહેતો થઈ ગયો છે આજે તો હિદના તમે રાહુ અને કેતુ છો એકની પાસે ધડ છે, પરિશ્રમ છે; બીજા પાસે માથુ છે, મગજ છે બંને આજે જુદાજુદા છે એ બંનેને એક કરવાના છે

ભણેલા લોકોને જોઈને મને જબ્બર નિરાશા થાય છે જ્યારે શક્તિનો સુંદર ઉપયોગ કરવાનો છે ત્યારે બધુ વેચીસાટીને નકામુ બનાવી દેવાય છે સાચા જ્ઞાનને બદલે ભાષાનુ ઉપલકિયુ જ્ઞાન મેળવાય છે લોકો દાક્તર ને વકીલનુ ભણે છે શાથી? ધન ઉસેડી લેવા સમજ પડતી નથી કે સમાજ કયે માર્ગે જઈ રહ્યો છે

બાળકની કેળવણી ગર્ભાધાનથી શરૂ થાય છે ત્યાથી તે અંત્યેષ્ટી સંસ્કાર સુધી એની કેળવણી જારી રહે છે આ આખાયે સમય દરમિયાન બુનિયાદી તાલીમ મળવી જોઈએ

હુ ૪૦-૫૦ માઈલ થાક્યા વિના ચાલી શકુ છુ પણ ચાલવાની કળા તો જેલમા ગયા પછી ૬૦ વર્ષે શીખ્યો ચાલતી વખતે પગલા સીધા પડવા જોઈએ જેલમાં ચાલવાની ક્રિયા મે ચાલુ રાખેલી તે વખતે અમુક એક ચોક્કસ સ્થળેથી બીજે જતાં ૮૯ પગલાં થતા હતા કળા શીખ્યા પછી તે પાચ ઓછા થયા કેમ બોલાય, કેમ વર્તાય, કેમ ઉઠાય, કેમ બેસાય, કેમ ખવાય એ બધાની સમજપૂર્વકની તાલીમ આપણુને અપાતી નથી એમા સ્વચ્છતા ને પ્રામાણિકતા આવવા જોઈએ તેનુ આપણને જ્ઞાન નથી સદાચાર, નીતિ, વ્યવહાર, અક્ષરજ્ઞાન એ સાચી કેળવણી છે

અમદાવાદમા કોઈ અશુદ્ધ ભાષા બોલે તો કહેવાય છે ‘ભાષાનો શિરચ્છેદ ન કરો’ ને પછી સામો માણસ માથુ ધરીને કહે છે - ‘મારો કરવો હોય તો કરો, ભાષાનો નહી’ સહુએ આ શબ્દબ્રહ્મની ઉપાસના કરવી પડશે એ શબ્દોને ગાળમા ન વાપરશો, કોઈને છેતરવા માટે એનો ઉપયોગ ન કરશો તમારા ભણતરનો શો ઉપયોગ છે તે વિચારજો તમે રાષ્ટ્રને કેટલા ખપ આવશો? જો નહી આવો તો જન્મવુ અને મરવુ બરાબર છે

* * *

ગાંધીજી સાથેનો અપ્રસિદ્ધ વાર્તાલાપ

ઈશ્વર, સત્ય અને ધર્મ

*

શ્રી ચંદ્રશંકર પ્રા. શુક્લ

આપણા જમાનામાં દુનિયાના પ્રસિદ્ધ મહાપુરુષોમાંથી કદાચ ગાંધીજીએ જ ઈશ્વર, સત્ય અને ધર્મ પર વધારેમાં વધારે વિચારો કર્યા હશે. જિજ્ઞાસુએ લખેલા પત્રના ઉત્તરમાં શું, આશ્રમવાસીઓને 'મંગળ પ્રભાતે' અપાતા સંદેશામાં શું, પ્રાર્થનામાં શું, નાનકડા વાર્તાલાપો કે મંડળોમાં શું—આ વિશેની પોતાની માન્યતા વધુ ને વધુ સ્પષ્ટ કરવા એ સદા તત્પર રહ્યા છે; જાણે એ વિશે કહેતાં એ ધરાતા જ નથી. અહીં નોંધાયેલા બે વાર્તાલાપોમાં ગાંધીજીએ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં પોતાની માન્યતાનું પુનઃ સમર્થન કર્યું છે.

[૧]

[તા. ૬–૧૧–૧૯૩૩. સ્થળ : વર્ધા. ડૉ. ફૉજર જોડે ત્રીજો વાર્તાલાપ.]

ફૉજર : હું પાછો આવ્યો, કેમકે મારાથી રહેવાયું નહીં; હું બીજું કંઈ કરી જ શક્યો નહીં. હવે ઈશ્વર અને સત્ય વિષે મને કંઈક વધારે કહો.

ગાંધીજી : સત્ય એ પરમેશ્વર છે એથી ઈતર કંઈ નહીં, એથી ઓછું પણ જરા યે નહીં.

ફૉજર : આપ સત્યની વ્યાખ્યા શી આપો છો ?

ગાંધીજી : એટલે કે ઈશ્વરની શી વ્યાખ્યા આપું છું; એમ ? અંગ્રેજીમાં જે 'ટ્રુથ' શબ્દ છે તેને વધારેમાં વધારે મળતો આવે એવો સંસ્કૃત શબ્દ છે: 'સત્.' સત્ એટલે હસ્તી ધરાવનાર. ઈશ્વર એકલો સત્ છે. તે એકલો જ છે; બીજું કશું ને બીજું કોઈ છે જ નહીં. એના સિવાયનું બધું ભ્રાન્તિરૂપ છે. સત્ય એટલે સત્. જગતમાં સત્ય એકલું જ હસ્તી ધરાવે છે; બીજું કશું હસ્તી ધરાવતુ નથી. આ વસ્તુ સમજવી સહેલી છે. હવે સવાલ એ ઊઠે છે, કે સત્ય કોને કહેવાય ? આપણે માટે એ સાપેક્ષ શબ્દ છે. નિરપેક્ષ સત્ય તે ઈશ્વર. આપણે ઈશ્વરને વિષે જે કંઈ ખ્યાલ ધરાવીએ છીએ તે 'સત્ય'માં સમાયેલો છે. પણ આપણે માટે સાપેક્ષ સત્ય એ સુરક્ષિત સ્થળ છે. આપણને જે વેળાએ જે સત્ય દેખાય તેને આપણે વળગી રહેવું જોઈએ.

ફૉજર : આપ એને વાસ્તવિકતા (રિયાલિટી) કહો ખરા ?

ગાંધીજી : હું એને માટે 'વાસ્તવિકતા' (રિયાલિટી) શબ્દ પણ ન વાપરું. ચોરને માટે ચોરી એ એની વાસ્તવિકતા છે; કેમકે તે કહે છે, કે 'ચોરી કરવી ખોટી છે એમ હું માનતો નથી.' એ ભલે વાસ્તવિકતા (રિયાલિટી) હોય, પણ એ સત્ય (ટ્રુથ) નથી. મને જે સત્ય ભાસે તેને મારે અનુસરવું રહ્યું; કેમકે હું એના વિના જીવી શકું એમ નથી. તમને જે સત્ય ભાસે તે તમારે માટે સત્ય હોય, પણ બીજાને માટે ન હોય.

ફૉજર : સત્ય જુદાજુદા માણસો પરત્વે જુદુંજુદું છે ?

ગાંધીજી : તર્કદૃષ્ટિએ તો નથી. સત્ય જગતમાં સર્વત્ર વ્યાપી રહેલું છે; તેથી માણસો ધીરેધીરે એકસરખી રીતે વિચાર કરતા થશે. અનાવશ્યક વસ્તુઓમાં આપણે ભિન્ન મતો ધરાવીએ છીએ; આવશ્યક, ધરમૂળની વસ્તુઓ પરત્વે આપણો એકમત છે. આજે જુદાજુદા પ્રવાહ ચાલતા હોય ને આપણે જુદીજુદી રીતે વિચાર કરતા હોઈએ, તો યે

એક સમય એવો આવશે જ્યારે સહુ એકસરખી રીતે વિચાર કરતા થશે

કોંજર ' શ્રદ્ધા જરૂરની કે આચરણ જરૂરનું ?

ગાંધીજી ' માણસમાં શ્રદ્ધા કે આચરણ બેમાંથી એક હોય એ જરૂરનું છે, તે શ્રદ્ધાથી શરૂઆત કરે ને એને અંતે સાક્ષાત્કાર થવા પામે, એ બનવાજોગ છે પ્રયોગ કેવી રીતે ચલાવવો એની ખબર એને ન હોય ત્યારે તે શ્રદ્ધાથી શરૂઆત કરે છે, પણ એને માટે તેના પહેલા થઈ ગયેલા માણસોનો અગાઉનો અનુભવ જોઈએ તે વગર શ્રદ્ધા રાખવાનું બની શકે નહી

કોંજર સત્યનું બીજું કંઈ લક્ષણ છે ખરું ?

ગાંધીજી ' સત્ય એકલું આપણને ટકાવી રાખે છે થોડા વખત સુધી તો કદાચ બીજી ઘણી વસ્તુઓ આપણને ટકાવી રાખે, પણ સત્ય એકલું જ આપણને સદાકાળ ટકાવી શકે છે

કોંજર એ ઉપરાંત કંઈ ?

ગાંધીજી . સત્ય નિત્ય નિરંતર આનંદ આપે છે સંસ્કૃતમાં શબ્દો છે સત્, ચિત્, આનંદ એ સુંદર ત્રિપુટી છે એ ત્રણ મળીને એક સમાસ થાય છે 'સચ્ચિદાનંદ' સત્ય તે જ્ઞાન પણ છે તે ચૈતન્ય છે સમારભી જ્યારે સત્ય હોય ત્યારે તમને અંતરમાં ચેતન લાગે છે. વળી સત્ય આનંદ પણ આપે છે એ શાશ્વત વસ્તુ છે ને તે કોઈ તમારી પાસેથી હરી શકતું નથી. તમને ભલે ફાંસીએ ચડાવવામાં આવે કે ભલે રિબાવવામાં આવે, પણ જો તમારામાં સત્ય હશે તો તમે અંતરનો આનંદ અનુભવશો

કોંજર ' આપ ઈશ્વરને સગુણ ને સાકાર માનો છો ?

ગાંધીજી ' નથી માનતો આપણે પોતે જે અર્થમાં સગુણ ને સાકાર છીએ તે અર્થમાં હું ઈશ્વરને સગુણ ને સાકાર નથી માનતો હું ઈશ્વરને સર્વવ્યાપી નિયમ માનું છું, પણ ઈશ્વરનું સંપૂર્ણ વર્ણન આપી શકાતું જ નથી આપણે મનુષ્યો ઈશ્વરનું વર્ણન આપણી પોતાની ભાષામાં કરીએ છીએ ઈશ્વર નિત્ય છે તેમ જ નિયમકર્તા પણ છે એ બે એક છે બૌદ્ધ દર્શનમાં ઈશ્વરને નિયમ, અથવા 'ધર્મ' કહેવામાં આવ્યો છે ઘણા કહે છે, કે બૌદ્ધદર્શન નિરીશ્વરવાદી છે મેં પોતે એવું કદી માન્યું નથી

કોંજર : વિજ્ઞાન (અં. સાયન્સ) પણ નિયમને માને છે, ખરું કે નહી ?

ગાંધીજી ' વિજ્ઞાન (અં. સાયન્સ) ઘણીવાર ખોટે રસ્તે જાય છે તે આ વિશ્વનિયમને ચૈતન્ય નથી માનતું, પણ જડ-અચેતન શક્તિ માને છે હું આ નિયમને જડ-અચેતન શક્તિ માનતો નથી માણસ જ્યારે 'અંતરનાદ'ની વાત કરે છે, ત્યારે વૈજ્ઞાનિક કહે છે, કે તે 'સ્વસૂચન' (અં. ઓટો-સજેશન) છે એ 'સ્વસૂચન' (અં. ઓટો-સજેશન) તો ખસૂસ છે, કેમકે ઈશ્વર અંતરમાં બેઠેલો છે પણ વૈજ્ઞાનિક જ્યારે અંતરનાદને 'સ્વસૂચન' (અં. ઓટો-સજેશન) કહે છે, ત્યારે તેને એ વસ્તુ તિરસ્કારને પાત્ર ને દબાવી દેવા જેવી લાગે છે, પણ હું એને વિષે 'સ્વસૂચન' (અં. ઓટો-સજેશન) શબ્દ વાપરું છું તે મારા પોતાના અર્થમાં આપણે જ્યારે ઉપરથી ઊતરીને વ્યાવહારિક અવસ્થા પર આવીએ છીએ, ત્યારે આપણે દ્વૈતવાળા જગતમાં ઊતરીએ છીએ વસ્તુત ઈશ્વરમાં દ્વૈત નથી પણ આપણે ઊતરીને વ્યાવહારિક અવસ્થા પર આવીએ કે તરત આપણને બે શક્તિઓ મળે છે—એને ખ્રિસ્તી ધર્મે 'ગોડ' અને

'શેતાન' એવાં નામ આપ્યાં છે. હિંદુ ધર્મ, જરથોસ્તી ધર્મ અને ઇસ્લામમાં એ બેને માટે બીજા શબ્દો વપરાય છે. વૈજ્ઞાનિક જ્યારે અંતરનાદને સ્વસૂચન (અં. ઑટો-સજેશન) કહે છે ત્યારે તે એમ કહેવા માગે છે કે એ શેતાનનો અવાજ છે; સંભવ છે, કે એ શેતાનનો અવાજ હોય. કેટલાક પ્રસંગો એવા આવે છે જ્યારે શેતાનનો અવાજ ઈશ્વરના અવાજ તરીકે બોલે છે. ઈશ્વરનો અવાજ દરેક માણસના હૃદયમાં નથી સંભળાતો. એ માણસના જન્મસિદ્ધ હક્કની વાત નથી. ઈશ્વરનો અવાજ સાંભળવો હોય તો તમારે તે માટેની તાલીમ લેવી જોઈએ. એને માટે કેટલાક નિયમો ઠરાવેલા છે; એનું પાલન તમે કરો, તો એનું પરિણામ અચૂક આવે.

કોંજર: આપ બુરાઈની શી વ્યાખ્યા આપો ?

ગાંધીજી: બુરાઈ એ અસ્થાને પડેલી ભલાઈ અથવા સચ્ચાઈ છે. બુરાઈને સ્વતંત્ર હસ્તી બિલકુલ નથી; તે કેવળ અસ્થાને મુકાયેલી ભલાઈ અથવા સચ્ચાઈ જ છે.

મિસ મેરી બાર: બુરાઈને પણ ઈશ્વરે બનાવી છે ?

ગાંધીજી: ઈશ્વરની રજા વિના તો કોઈ પણ વસ્તુ હસ્તી ધરાવી શકે જ નહીં. ઈશ્વર ઘણી વસ્તુઓને ઊંધી વાળીને મૂકે છે; તેને આપણે છતી કરવી પડે છે. આપણે એ ક્રિયાને સવળી ફેરવી નાખવી જોઈએ. ઈશ્વરે આપણને અંતરાત્મા આપ્યો છે, તેણે આપણને સત્કર્મ કરવાની શક્તિ આપી છે. હું તમારી ચીજ તમારી રજાથી લઉં, તો તે સત્કર્મ છે. એ હું તમારી રજા વિના લઉં, તો તે ચોરી થઈ; એટલે મારે એ ચીજ તેની મૂળ જગાએ પાછી મૂકી દેવી જોઈએ.

[૨]

[તા. ૧૮-૨-૧૯૩૪ સ્થળ: તિરૂપત્તુર (તામિલનાડ). આ ગામમાં આવેલા ખ્રિસ્તકુલ આશ્રમને ગાંધીજીએ આપેલી મુલાકાત દરમ્યાન ત્યાંના હિંદી ખ્રિસ્તી નિવાસીઓ જોડે નીચેનો વાર્તાલાપ થયો હતો.]

સવાલ: આપે કહ્યું છે તેમ ગીતા જો અહિંસાનો ઉપદેશ આપતી હોય, તો કૃષ્ણે અર્જુનને યુદ્ધ કરીને માણસોની હત્યા કરવાનું કેમ કહ્યું ?

જવાબ: અર્જુને લડવાની ના પાડેલી તે કંઈ અહિંસાની ખાતર નહીં. તે હત્યા કરવા નહોતો માગતો તે એટલા માટે કે કૌરવો એના સ્વજનો હતા. ત્યારે કૃષ્ણે કહ્યું: 'તુ એમને હણવા તો માગે છે. તું બધો વખત એમને મનથી તો હણી પણ રહ્યો છે. હવે તારાથી યુદ્ધમાંથી નીકળી ન શકાય.' ગીતાકારે રજૂ કરેલી દલીલ સચોટ હતી ને તેનો રદિયો આપી શકાય એવો નહોતો. એ દલીલ અર્જુનને અહિંસા તરફ દોરી ગઈ. સત્યને જાણવા મથનાર માણસ તરીકે મારે કહેવું જોઈએ, કે ગીતાના પહેલા અધ્યાયે મને કદી મૂંઝવણમાં નાખ્યો નથી. મારે માટે એ ગ્રંથ લાભદાયક નીવડ્યો. તે મને સન્માર્ગે દોરી ગયો.

સવાલ: સર્વ ધર્મોને સાચા માનવાની વાત આપનું મન શી રીતે કબૂલ કરી શક્યું ?

જવાબ: એ વસ્તુ વરસો થયાં મારો ઘરમૂળનો સિદ્ધાંત બની ગઈ છે. એના મૂળમાં વિચાર એ રહેલો છે કે આપણે દુનિયાના કાજી બનવા નથી માગતા. જગતમાં ભેદો તો ચાલ્યા આવે છે ને હજુ ચાલુ રહેશે. ઈશ્વર સર્વશક્તિમાન છે. તે અનેક આકારો ને મુખમુદ્રાઓ ધારણ કરીને દેખા દે છે. આપણે જો શોધ કરવા બેસીએ, તો જેટલાં માણસ છે તેટલા ધર્મો આપણને જોવા મળે. સેંકડો માણસો પરમ સત્યને જાણવાનો કેવળ

પ્રયાસ કરી રહ્યા છે તેઓ એ સત્યનું વર્ણન પોતપોતાની ઢબે કરશે કોઈ બે માણસ તેને એકસરખા શબ્દોથી વર્ણવશે નહીં આ આશ્રમમાં જ કોઈ બે માણસ એ સત્યને એકસરખા શબ્દોમા રજૂ કરશે નહીં હું એ સત્યને જે શબ્દોમા રજૂ કરું છું તે શબ્દોમા બીજા માણસો એને રજૂ નહીં કરે હું જાણું છું કે સર્વશક્તિમાન ઈશ્વર આપણા દરેકના અંતરમા વસે છે; છતાં આપણે અપૂર્ણ વાહન છીએ આપણે સહુ જુદાજુદા છીએ કોઈ પણ બે શરીર સંપૂર્ણપણે એકસરખાં નથી ઝાડનાં કોઈ પણ બે પાંદડાં સંપૂર્ણપણે એકસરખાં નથી હોતાં, તેમની વચ્ચે કંઈક ને કંઈક ભેદ અચૂક હોવાનો જ દરેક માણસ પોતાની મતિ પ્રમાણે ઈશ્વરની ઉપાસના કરે છે તમારો કાજી થનાર અને 'તમારા કરતાં હું સારી રીતે પ્રાર્થના કરું છું' એમ કહેનાર, હું કોણ? હું મુસ્લિમો, પારસીઓ, ખ્રિસ્તી અને યહૂદીઓનો કાજી નથી બનતો હું સત્યનો શોધક હોઉં તો એટલી વસ્તુ મારે માટે સાવ પૂરતી છે મને એમ કહેવાનો કશો અધિકાર નથી, કે મેં ઈશ્વરને આ રીતે જોયો એટલા માટે આખા જગતે એને એ જ રીતે જોવો જોઈએ સર્વ ધર્મો સાચા ને સમાન છે પણ એમ કહેવાનો અર્થ એવો નથી કે એ સહુ ધાર્મિક દૃષ્ટિએ સરખા સાચા છે અથવા તો સંપૂર્ણપણે સાચા છે મારો ધર્મ જેમ મારે માટે સાચો છે, તેમ બીજા માણસનો ધર્મ એને માટે સાચો છે મારાથી એના ધર્મના કાજી ન બની શકાય આ મારી ધરમૂળની વિચારસરણી છે

સવાલ આપના જીવનમા ઈસુએ શો ભાગ ભજવ્યો છે?

જવાબ ઈસુએ મારા જીવનમાં મોટો ભાગ ભજવ્યો છે મારી અજાણમા કેટલો ભાગ ભજવ્યો એ હું કહી શકું એમ નથી, મારી જાણમા કેટલો ભજવ્યો તે હું ખસૂસ જાણું છું મેં ઈસુનું ગિરિપ્રવચન વાંચવા માંડ્યું ત્યાં મને એની ખૂબી દેખાઈ; જો કે હું એમ નથી કહી શકતો કે એ પ્રવચનના વિચારો ત્યાં અજોડ છે ને એવા વિચારો બીજા ધર્મમા નથી પણ એની રજૂઆત અજોડ છે ખરી, ને એવી રજૂઆત બીજા કોઈ ધર્મમા જોવા મળતી નથી દક્ષિણ આફ્રિકામા મિત્રોના કહેવાથી, મારે ઘણાં ખ્રિસ્તી ગ્રંથો વાંચવા પડેલા ખ્રિસ્તી ધર્મની ખૂબીઓ મેં જોઈ મારા કેટલાયે (અંગ્રેજી) શબ્દો બાઈબલમાંથી લીધેલા હોય છે મારી (અંગ્રેજી) વાતચીતમા હું બાઈબલનો ઉલ્લેખ ટાળી શકતો નથી એનો ઉલ્લેખ કર્યા વિના મારાથી (અંગ્રેજીમા) વાત કરી જ નહીં શકાય

સવાલ ઈસુનું વ્યક્તિત્વ આપના જીવન પર કેવી રીતે અસર કરે છે?

જવાબ કોઈ ખાસ અર્થમા અસર નથી કરતું ઈસુને હું ઈશ્વરના એકમાત્ર પુત્ર ગણતો નથી. 'પુત્ર' શબ્દનો અક્ષરાર્થ લઈએ તો એ કલ્પના મને અળખામણી લાગે છે અર્થમા (એટલે કે માણસ જે રીતે પુત્રને જન્મ આપે છે એ શારીરિક રીતે). ઈશ્વર કોઈ પુત્રને જન્મ આપતો નથી, અથવા તે જો જરાયે જન્મ આપતો જ હોય, તો તે કંઈ એક જ પુત્રને જન્મ આપતો નથી આધ્યાત્મિક અર્થમા તમે ઈશ્વરને 'જન્મદાતા' કહી શકો છો, પણ એ અર્થમા તો આપણે બધા ઈશ્વરના પુત્રો છીએ, જો આપણે એ દાવો કરવો હોય તો ઈસુ માનવજાતિએ જોયેલા અનેક પેગંબરોમાના એક હતા તેઓ અનેકમાના એક જગદ્ગુરુ છે હું એમને બીજા જગદ્ગુરુઓથી નિરાળું કે બીજાઓથી ઊંચું સ્થાન આપતો નથી ઈસુ ઈશ્વરના ખાસ માનીતા હતા એમ હું માનતો નથી.

વ્યક્તિત્વ એ જીવંત સત્ય (કે વાસ્તવિકતા) છે, તે આ અર્થમાં. પણ જો ઈસુ આ અર્થમાં જીવતા હોય; તો એ અર્થમાં જગતનાં બીજા મહાન આત્માઓ પણ જીવતા છે. તેમનો પ્રભાવ આપણા પર પડે છે; કેમકે તેઓ હજુ જીવે છે. આમ બીજાઓથી ભિન્ન એવા કોઈ જુદા અર્થમાં ઈસુ ' જીવતા ' છે એમ ન કહી શકાય.

સવાલ: આપ સામાન્ય રીતે જ્યારે કૃષ્ણની વાત કરો છો ત્યારે ઐતિહાસિક કૃષ્ણની વાત કરો છો ?

જવાબ: હું ઐતિહાસિક કૃષ્ણની વાત નથી કરતો. હું કૃષ્ણને ઐતિહાસિક વ્યક્તિરૂપે નહીં, પણ સંપૂર્ણતાની મૂર્તિરૂપે ઓળખું છું. આ કલ્પનાએ હિંદુ ધર્મમાં ક્રાંતિ કરાવી છે. એનો પ્રભાવ કેવી રીતે કામ કરે છે એ હું કહી નથી શકતો, ને કોઈ એ સમજાવી શકે એમ નથી. હિંદુ ધર્મની અંતર્ગત ભાવનાએ પૂર્ણતાની મૂર્તિરૂપ કૃષ્ણની કલ્પના ખીલવેલી છે. હિંદુ ધર્મ હજુ વિકાસ પામી રહ્યો છે. વસ્તુતાએ બધા ધર્મો વિકાસ પામી રહ્યા છે. જો જરથોસ્તી ધર્મ નહીં તો હિંદુ ધર્મ જગતના સર્વ જીવતા ધર્મોમાં જૂનામાં જૂનો છે. એ સર્વ ધર્મો વિકાસની ક્રિયામાંથી પસાર થઈ રહ્યા છે. ઈશ્વરના અવતારરૂપ કૃષ્ણે લાખો માણસોનો જીવનપલટો કરાવ્યો છે; એ દેખીતી–ઐતિહાસિક હકીકત છે. એ જીવનપલટો આજે પણ ચાલી રહ્યો છે. તે જ પ્રમાણે, તમે ઐતિહાસિક ઈસુને ઓળખતા નથી. ઐતિહાસિક ઈસુ તો ઇતિહાસનાં પાનાંમાં વસે છે. એને વિષે ગિબને અને ફેરારે પોતપોતાની જુદીજુદી તવારીખો આપેલી છે. એમાંથી કઈ તવારીખ મારે સાચી માનવી ? ખ્રિસ્તીઓનાં જીવન પર ખરેખરું રાજ્ય ચલાવનાર તે ઐતિહાસિક ઈસુ નથી; એ રાજ્ય ચલાવનાર તો ખ્રિસ્તીઓની પોતાની કલ્પનાનો ઈસુ છે. મારા જીવન પર મારી કલ્પનાનો ઈશ્વર રાજ્ય ચલાવે છે, તમારી કલ્પનાનો ઈશ્વર નહીં. હજારો માણસ મારી કલ્પનાના કૃષ્ણને નહીં પણ તેમની પોતાની કલ્પનાના કૃષ્ણને માને છે. એક સમય એવો આવે છે, જ્યારે આ આખી વસ્તુ બુદ્ધિથી પર બની જાય છે. કૃષ્ણે હજારો માણસોનાં જીવનનું પરિવર્તન કર્યું છે અને આ પરિવર્તનમાં ઘણાં દૃષ્ટાંતો આપી શકાય એમ છે. એ જ વાત માનવજાતિના બીજા ગુરુઓને વિષે પણ સાચી છે.

સવાલ: અમને આપની વહેવારુ શિખામણ શી છે?

જવાબ: મેં તમને જે વાતો કહી તેમાંથી એ શિખામણ તમે વણી લો.

*

બહારથી પોતાની નવલકથાની અધૂરી રહેલી વાતને લિફ્ટની અંદર આગળ ચલાવતાં લેખકે પોતાના મિત્રને કહ્યુ:

'એટલે પછી મેં ચપ્પુ લીધો. અને એને મારી નાખી. હા, હું એટલું કહી દઉં કે પોલીસને ખબર ન પડે એટલા માટે રૂમાલથી મારા હાથપગનાં આંગળાની બધીયે નિશાનીઓ મેં લૂંસી નાખેલી.'

એટલામાં ત્રીજે માળે લિફ્ટ ઊભી રહી. અને આ બંને બહાર નીકળી ગયા. આવી પરિસ્થિતિમાં શું કરવું જોઈએ તેની કલ્પના લિફ્ટમા એક બીજા માનવહિતમતવાદી માણસને આવી ગઈ. તુરત જ ઉપર જઈ, બીજા બે એક માણસનો સાથ લઈ લેખકને અને તેના મિત્રને એ લોકોએ પોલીસને હવાલે કરી દીધા. અંતે સાચી વાત બહાર આવી ત્યારે માનવહિતમતવાદીના મોઢાનો તો જે દેખાવ થયો હશે તે; પણ લેખકે તો જાહેરમાં પોતાનાં લખાણની ચર્ચા નહિ કરવાના ત્યારથી સોગંદ લીધા!

*

ફુરસદના ઉદ્યોગો

શ્રી રવિશંકર મ. રાવળ

ફુરસદની પળનો માણસ કેવી રીતે ઉપયોગ કરે છે તેના પરથી તેની સંસ્કારિતાનું માપ નીકળવું જોઈએ સામાન્ય રીતે ખોટા આરામ, ફુરસદ ને સુખચેનમાં આપણે કેટલો બધો વખત નકામો બગાડીએ છીએ! એ સમયમાં કોઈ ઉત્પાદક કાર્ય કર્યું હોય તો? રજાના દિવસોમાં પતંગો ને તેની સાથે સંકળાયેલી વસ્તુઓ તૈયાર થાય, ફેંકી દેવાયેલા કાગળના ટુકડાઓમાંથી ત્રાસકો બની શકે, ને માટીના કે કાગળના રમકડાં બનાવી શકાય, ઘરની વ્યવસ્થા ઉપરાંત સીવણ, ભરત, ગૂંથણ, કાગળોના તોરણો, ટેબલક્લોથ, ચાકળા બનાવવાનું, ડાબડબ્બા રંગવાનું કાર્ય વાસણ, બિસ્તરા, ટ્રંક ને છત્રી પર નામ લખવાનું કે ચોપડીઓ બાંધવાનું કે પુસ્તકો તથા કાર્ડ વેચવાનું કાર્ય થઈ શકે, માનવી મનથી નિશ્ચય કરે તો કયું કાર્ય ન કરી શકે? રાષ્ટ્રના આર્થિક તંત્રમાં એથી કેટલો મોટો ફાયદો થાય? મધ્યમવર્ગના દરેક ભાઈબહેને આ લેખ વાંચી એનો અમલ કરવો જોઈએ

જીવનનિર્વાહ મેળવવા દરેક જણને ઉદ્યોગ કરવો પડે છે એટલે એને માટે ફુરસદ, આરામ અથવા રાહતનો સમય મળે તે વખતે તે મનને કે તનને થાક લાગે એવું કામ કરવા અશક્ત અથવા નારાજ હોય છે પણ કેટલાક માણસોની જીવનપરિસ્થિતિ એવી હોય છે કે તેમને ભાગે થોડુંક જ કામ આવે છે અથવા થોડુંક જ કામ મળે છે અને તેમની પાસે સમયની ઘણી બચત રહે છે એવાઓ એ સમય નકામો જવા દે છે અને મન તથા શરીરને આળસથી બગાડે છે, એટલું જ નહીં પણ તે સમયનો મળતો લાભ પણ ગુમાવે છે એમાં પણ બે જાતના માણસો છે એક તો એએ કે જેમની સ્થિતિ એવી ઠીક હોય કે પોતે થોડું કામ કરે અને પોતાના જીવનનિર્વાહમાં વાંધો ન આવે અને સુખચેનમાં બાકીનો વખત ગુજારે બીજો વર્ગ એવો છે કે જેને જીવનનિર્વાહ પૂરતું કામ મળતું ન હોય અને વધેલા વખતમાં શું કરવું તે સૂઝે નહીં તેમ જ નિર્વાહ પૂરો કરવા ફાંફાં મારવા પડે આ બંને પ્રકારના માનવીઓ જો પોતપોતાની બનતા અને ગમતા કામો મેળવી શકે તો દેશના અર્થતંત્રમાં મોટો ફાળો આપી શકે એટલું જ નહીં પણ પોતાની અને પોતાના કુટુંબની વધુ સારી સેવા કરી શકે અને તેથી સમાજનું વાતાવરણ, વધુ સુખી અને તંદુરસ્ત બની શકે

પૂજ્ય ગાંધીજીએ તેમના વર્ષોના અખતરા અને અનુભવથી જગતને બતાવી આપ્યું છે, કે જેમને વખત બચે છે અને કંઈક કમાવા શક્તિવાન છે તેમણે યજ્ઞરૂપે તે વખતમાં કંઈક ઉદ્યોગ કરવો જોઈએ અને તેથી સમાજના નીચા વર્ગના લોકો તેમને આળસુ, એશઆરામી ન ગણતાં સમાજઉપકારક વડીલો તરીકે પિછાનશે અને પોતપોતાના ધંધાથી સંતુષ્ટ રહી શકશે; એટલું જ નહીં પણ કામ કરવાથી કે ઉદ્યમ કરવાથી જ માણસની સાચી પ્રતિષ્ઠા અને કિંમત ગણાશે આવા હેતુથી તેમણે કોંગ્રેસ દ્વારા કાંતવાની ક્રિયાને પ્રત્યેક દેશસેવકની લાયકાતમાં અગત્યની ઠરાવી બીજી તરફ દેશમાં હજારો લોકોના વસ્ત્રોનો સવાલ હતો, તેમાં પણ 'ફુરસદે કાંતતા રહો' ના સૂત્રથી ઘણા ગરીબ માણસો પોતાનાં વસ્ત્રો પૂરતું સૂતર ઉત્પન્ન કરી શક્યા અને ગામડાંઓમાં કે, જ્યાં ખેતીની મોસમ પછી ઘણા ગામડિયો [illegible] ખાતાં જીવન ગુજારતાં અને બીજું વિશેષ ઉત્પન્ન કરી શકતાં નહોતાં તેમની આ ક

નાની નાની ચીજો, ડબાઓ અને સામાન બજાર સુધી લઈ ગયા વિના ઘર આગળ રંગાવી નાખવાનું સહેલું અને સસ્તું પડે; તે સાથે નાના કારીગરોને રોજી પણ ઠીક મળી જાય છે. ગરીબ વિદ્યાર્થીઓ રજાના દિવસોમાં મોટા બુકસેલરો પાસેથી લોકોને ગમી જાય તેવાં પુસ્તકો વગેરે કે કાર્ડ લઈ નીકળી પડે તો સારી એવી માસિક આવક કરી શકે. ઘણા આ રીતે પોતાનો ભણવાનો ખર્ચ કાઢી શકે છે એવો અનુભવ છે.

પાકા રંગથી અક્ષરો લખવાની કળા બહુ અઘરી નથી. કોઈ પણ ધારે તો તે થોડા વખતમાં નમૂનાઓ પરથી શીખી શકે. રંગ અને પીંછી લઈ તેઓ જો નીકળી પડે તો ઘણાને મુસાફરીની ટ્રંકો ને બિસ્તરા પર અને છત્રીઓ ઉપર કે ઘરનાં વાસણો પર નામો લખાવવાની જરૂર હોય છે, તેઓ તેમને એ સગવડતા પ્રમાણે કામ અને રોજી આપી શકે.

ચોપડીઓ બાંધવાનો ઉદ્યોગ શીખી લેવો બહુ અઘરો નથી. ગરીબ વિદ્યાર્થીઓ બાઈન્ડરની દુકાને છૂટક કામ કરી શકે. ઉપરાંત મોટી લાઇબ્રેરીઓ કે ગૃહસ્થો કે જેઓ પોતાનાં પુસ્તકો બહાર મોકલવા નારાજ હોય ત્યાં તેમના સ્થાન પર તેમનાં પુસ્તકોનું સમારકામ કરી આપવા નીકળે તો જરૂર સારી ઘરાકી મળી રહે અને તે પણ કોઈ જાતના મૂડીના રોકાણ વગર. વીજળીનાં કેટલાંક મૂળ સાધનો શોધનાર ફેરાડે રાત્રે એક બાઈન્ડરની દુકાનમાં કામ કરતો હતો અને તેની પાસે બંધાવા આવતી ચોપડીઓ તે ફુરસદે વાંચી લેતો. ચિવટપૂર્વકના તેના આ અભ્યાસથી તે એક મોટો સંશોધક બની શક્યો. ભરવાડો અને રબારીઓ ઢોર ચારતાં ઊન કાંતે છે અને તેમાંથી વણાવેલા ધાબળાઓની સુંદર કિનારો બાંધે છે. તેમના પરથી ઉપરના વર્ગના ધંધાદારી અને ભણેલા માણસોએ ધડો લેવો જોઈએ કે માણસના હાથપગ નવરા પડે તે એક જાતનો જીવનનો શાપ છે. વધારે પૈસા કે આવકના જરૂર ન હોય તોપણ મન અને ક્રિયાના વિકાસ અને જાગૃતિ માટે તેને કોઈ ને કોઈ કામમાં રોકી રાખવું જોઈએ એ માણસ માટે અતિશય ઉપયોગી બાબત છે.

શહેનશાહ ઔરંગઝેબ પોતાની ફુરસદે સુંદર ટોપીઓ બનાવતો અને કહેતો કે પ્રામાણિક ઉદ્યમ કર્યા વિના ખાધેલી રોટી હરામ છે. સુખ અને સગવડ પામેલા માણસો કળા અને સંશોધનનાં કાર્યો પાછળ વખત આપીને જગતના અને માનવજાતના કલ્યાણમાં ઘણો કિંમતી ફાળો આપી શકે છે. ફુરસદની પળોનો કેવીકેવી રીતે લાભ ઉઠાવવો તે દરેક જણ પોતાને મળતી સગવડ, સ્થાન અને સાધનો પ્રમાણે નક્કી કરી શકે છે. જગત ને વીજળીની રોશની અને ફોનોગ્રાફની શોધો આપનાર ‘ જાદુગર ’એડીસન ચાલતી ટ્રેને બીબાં ગોઠવી, છાપી સમાચારોનુ ચોપાનિયું ગાડી પહોંચતાં શહેરમાં વેચી નાખતો. આજે ઘણા ધગશવાળા દેશનેતાઓ સભાની ચર્ચા વેળા કાંતણ ચાલુ રાખી પોતાનાં વસ્ત્રો જેટલું સૂતર ઉત્પાદન કરી લે છે. મુંબઈના એક સ્થપતિ લોકલ ટ્રેનમાં સાંજ-સવારના પ્રવાસ દરમિયાન નાનુ પાટિયું કાઢી કેટલાંક આલેખનો કરી નાખે છે.

વૃદ્ધાવસ્થાએ પહોંચેલા ગૃહસ્થો ઘણી ઉપયોગી બાબતો ધીમા ઉદ્યોગથી સિદ્ધ કરી શકે છે. વિજ્ઞાનના પ્રયોગો, સ્ટેંપો કે સિક્કાઓના સંગ્રહ કે અજબ ચીજોના સંગ્રહ પાછળ નિયમિત ધ્યાન આપી કામ કરનારા જગતને કંઈ ને કંઈ રીતે સમૃદ્ધ બનાવી શકે છે.

ફુરસદનો ઉપયોગ કરવા જો ઇચ્છા પ્રબળ હોય તો ઉદ્યોગો મેળવવામાં મુશ્કેલી પડતી

સ્પષ્ટવક્તા સુખી ભવેત્?

✿

શ્રી જ્યોતીંદ્ર દવે

સમાજમા, સમય પલટાતો જાય છે તેમતેમ મૂલ્યપરિવર્તનો થતા રહ્યા છે કળા સાહિત્ય ધર્મ, જીવન—દરેક પ્રત્યે જોવાની જનતાની દૃષ્ટિમા ફેરફાર થયા કરે છે આથી ક્યારેક તો ડહાપણના સનાતન ભંડાર સમી મનાતી કેટલી યે કહેવતો તદ્દન નવા જ સ્વાંગમા, મૂળ કરતા સાવ ઊલટા પરિણામ વાળી આજે જણાય છે એમાની એક તે રૂઢિપરંપરાગત ચાલી આવેલી સંસ્કૃત ઉક્તિ स्पष्टवक्ता सुखी भवेत्। આ સલાહ પ્રમાણે ચાલનાર આજે જીવનમા કેવા પછડાટ અનુભવે છે તેનુ દૃષ્ટાંતો સહિતનુ બયાન અહી મળે છે

જમાને—જમાને મૂલ્યો બદલાય છે પેઢીએ પેઢીએ ફેરફાર થતા રહે છે, દાયકે દાયકે પ્રણાલિકાઓ બદલાય છે સાહિત્ય, કલા, વિજ્ઞાન, વ્યવહાર, નીતિ આદિ દરેક વિષયમા પૂર્વ કાળમા જે સત્યરૂપ માનવામાં આવતુ તે આધુનિક જમાનામા મિથ્યા તરીકે લાગે છે કહેવતો પણ આમા અપવાદરૂપ નથી અનેક મનુષ્યોના જ્ઞાનનો અર્ક કહેવતમા સમાવવામા આવ્યો હોય છે બહુ જ ટુંકાણમા ઘણુ કહેવાની કલા એમા રહેલી હોય છે અને એ બધા ઉપરાંત, જેને માટે કોઈ પુરાવાની જરૂર નથી એવા સ્વયસિદ્ધ સત્ય તરીકે, પ્રમાણભૂત વચન તરીકે એની પ્રતિષ્ઠા લોકોમા થઈ ગઈ હોય છે આપણા બાપદાદાના જમાનાથી ચાલી આવતી આ કહેવત ખોટી છે, અથવા એમના જમાનામા ભલે એ સાચી હશે, આપણા જમાના માટે તો એ ખોટી જ છે એમ કોઈ કહેવા નીકળે ત્યારે ઘણાને નવાઈ લાગે છે પણ મને લાગે છે કે જેમ બધી બાબતોમા સુધારણા થઈ રહી છે તેમ આપણી કહેવતોમા પણ ફરવાનો વખત આવી પહોંચ્યો છે

પહેલા જે વસ્તુનુ બહુ ઊંચુ મૂલ્ય આંકવામા આવતુ હતુ તેનુ આજે કંઈ પણ મૂલ્ય રહ્યુ નથી પ્રાચીનકાળમાં જેનુ મૂલ્ય નહીં જેવુ ગણવામા આવતુ હતુ તેનુ આજે બહુ ભારે મૂલ્ય આંકવામા આવે છે બૈરી એ તો પગના જૂતા બરાબર છે, એમ જૂના જમાનાના લોકો કહેતા, એમના અભિપ્રાય મુજબ પગના જોડાની ને સ્ત્રીની—બન્નેની કિંમત નજીવી જ છે પણ આજે? આજે એ બન્નેની કિંમત કેટલી વધી ગઈ છે તે દરેક જોડા પહેરનાર ને અબળાની ઓથે સજોડે રહેવા માગનાર જાણે છે આમ વસ્તુઓના મૂલ્યાંકનમા ફેરફાર થઈ જવાથી, તેમ જ પ્રાચીન પ્રણાલિકાઓ બદલાઈ જવાથી આપણી જૂના જમાનાની કહેવતો પણ ખોટી પડવા લાગી છે

નથી ફુરસદના ઉદ્યોગોમા રસ લેતા માણસો પોતાનુ એક મંડળ રચી શકે અને બીજા લોકોને પોતાના નમૂના બતાવી તેમનામા એવી રીતે વખતનો ઉપયોગ કરવાની પ્રેરણા આપી શકે ફુરસદના ઉદ્યોગો કરનારા પોતાના કામોનુ વખતોવખત પ્રદર્શન પણ ભરી શકે અને એ રીતે ઘણા ઉદ્યોગોના પ્રયોગો અને પરિણામો જનતા આગળ મૂકી દેશમા ઉદ્યોગ અને પરિશ્રમનુ માહાત્મ્ય જગાડી શકે

સંસ્કૃત વાક્ય સાચુ જ ભાખે છે કે—

उद्योगिन पुरुषसिहमुपैति लक्ष्मी ।
'ઉદ્યોગી માણસ લક્ષ્મી પામે છે'

★

'દીકરી ને ગાય દોરે ત્યાં જાય.' એ એક પ્રાચીન કહેવત છે. પણ આજે રસ્તામાં યથેચ્છ રીતે સ્વૈરવિહાર કરતી ને આપણને એકાએક માર્ગ બદલવાની ફરજ પાડતી ગાયો તેમ જ માબાપને જરા ય ખબર ન પડે એ રીતે લગ્ન કરી આવીને પછી પતિ સાથે આશીર્વાદ માગતી કન્યાઓના દાખલા જોઈને એ કહેવતમાં હવે સત્ય જેવું કંઈ પણ રહ્યું નથી એમ નથી લાગતું? આ કહેવત હવે કાઢી નાખવાની થઈ છે અથવા એને રાખવી જ હોય તો એને બદલે 'દીકરી ને ગાય ફાવે ત્યાં જાય' એમ કહેવું જોઈએ.

'દરજીનો દીકરો જીવે ત્યાં સુધી સીવે.' એવી બીજી કહેવત જૂના સમયથી ચાલી આવે છે. અસલ જ્યારે **स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः** (આપણો પોતાનો ધર્મ અને ધંધો પણ કલ્યાણકારી છે, પારકો ધર્મ કે ધંધો હમેશ જોખમકારક છે) એમ બહુ ચીવટપૂર્વક મનાતું; ત્યારે કદાચ દરજીનો દીકરો આખી જિંદગી સુધી સીવવાનો ધંધો કર્યા કરતો હશે. પણ આજે તો દરજીનો દીકરો દરજી જ નથી રહેતો: એ ઘાંચી, મોચી, હજામ, માસ્તર, પ્રોફેસર, અમલદાર, ધારાસભા ને મ્યુનિસિપાલિટીનો સભ્ય-ફાવે તે બની શકે છે. દરજી સીવવાં સિવાયના બીજા બધા ધંધા કરે છે.

હું શાળામાં ભણતો હતો ત્યારે અમારા શિક્ષક 'સોટી વાગે ચમચમ ને વિદ્યા આવે ઘમઘમ'ની કહેવતનો વારંવાર ઉચ્ચાર કરતા ને એને અમલમાં મૂકવા પણ હમેશાં તત્પર રહેતા. આજે શિક્ષણશાસ્ત્રના જાણકારો કહે છે કે વિદ્યાર્થીઓને શારીરિક શિક્ષા કરવી એ કોઈ રીતે યોગ્ય નથી. શિક્ષક વિદ્યાર્થીને શિક્ષા કરે એ કોઈ રીતે ચલાવી લેવાય નહીં. કદાચ વિદ્યાર્થી શિક્ષકને શિક્ષા કરે તો પરવડે પણ શિક્ષક વિદ્યાર્થીને પ્રહાર કરે એ બિલકુલ ચાલી શકે નહીં.' સોટી વાગવાથી વિદ્યાર્થીના શરીરને અસર થાય છે પણ તેથી તેના મગજમાં એકદમ વિદ્યાનો સંચાર થઈ જતો નથી. આજે આ કહેવત નકામી બની ગઇ છે. એને બદલે કહેવું હોય તો એમ કહી શકાય કે 'સોટી વાગે થમચમ ને વિદ્યા આવે કમમાં કમ.' સોટી વાગવાથી વિદ્યા ઓછામાં ઓછી આવે છે.

'બૂધે જારબાજરી, બૂધે નાર પાંસરી' એવી પણ એક જૂની કહેવત છે. આ કહેવત આજના જમાનામાં ચાલી શકે ખરી? ખાવા માટે પણ જે સહેલાઈથી મેળવી શકાતી નથી તે જાર કે બાજરી બૂધા માટે એમ સસ્તી નથી પડી. અને નાર શબ્દ સાથે બૂધાનો ઉચ્ચાર પણ કેમ થઈ શકે? એ કહેવત ફેરવીને એમ કહીએ તો કદાચ ચાલે કે 'દૂધે જારબાજરી, દૂધે નાર પાંસરી.' એટલે કે જારબાજરી જોડે દૂધ હોય તો તે ખાવાથી તબિયત ઠીક રહે અને સ્ત્રીને રાજી રાખવી હોય તો એને ભરપટ્ટે ઘીદૂધ આપવાં અર્થાત્ એની બધી માગણી પૂરી પાડવી. એ પાણી માગે ત્યાં દૂધ આપવું.

આમ જે અનેક લોકોક્તિઓ અથવા કહેવતોમાં ફેરફાર કરવાનો સમય આવ્યો છે તેમાંની એક ઉક્તિ તે છે: **स्पष्टवक्ता सुखी भवेत्**–સ્પષ્ટ રીતે બોલનારા સુખી થાય છે.

પ્રાચીનકાળમાં પોતાને જે કહેવું હોય તે સ્પષ્ટ રીતે કહી નાખનારા સુખી થતા હતા કે નહીં તે જાણવાનું કોઈ સાધન નથી. છતાં આ લોકોક્તિને સાચી માનીને એમ ધારી લઈએ કે તે જમાનામાં સુખનો આધાર સ્પષ્ટવક્તૃત્વ પર રહેતો હતો–જો કે માત્ર આટલા એક વાક્ય પરથી એમ માની લેવું એ તર્કશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ યોગ્ય નથી, છતાં તર્કશાસ્ત્ર ઘડીભર બાજુએ મૂકીને એમ માની લઈએ કે એ જમાનામાં માણસના સુખી

થવાનો આધાર એ કેટલું સ્પષ્ટ બોલે છે તેના પર રહેતો હતો, તોપણ આપણા યુગ માટે આ સાચું છે એમ ભાગ્યે જ કહી શકાય

‘ આપણે તો તડ ને ફડ કહી નાખીએ એક ઘા ને બે કટકા આપણી લપ્પન છપ્પન નહીં એ ગોળગોળ બોલવાનું તમને સોંપ્યું અમે તો જે હોય તે કહી દેનારા ’ આમ પોતાના સ્પષ્ટવકર્તૃત્વનો ગર્વપૂર્વક ઉલ્લેખ કરનારા મારા એક મિત્ર પરણ્યા પછી થોડા વખત પર મને મળ્યા ત્યારે હિમ પડ્યા પછી ઝાડની જેવી સ્થિતિ થઈ જાય છે તેવો એમનો દેખાવ લાગવાથી મેં પૂછ્યું

‘ કેમ આમ કેમ થઈ ગયા છો ? ભાભી જમાડતા નથી કે શું ? ’

‘ અરે ! જવા દોની વાત પરણીને હું હેરાનહેરાન થઈ ગયો ’ એમણે જવાબ દીધો

‘ પણ થયું છે શું ? ’ મેં પૂછ્યું

એમણે લંબાણથી ખુલાસો કર્યો તે પરથી મને જણાઈ આવ્યું કે એમના સ્પષ્ટવકર્તૃત્વને લીધે એમના દામ્પત્યજીવનની નૌકા ભરદરિયે ડૂબી જાય એવો સંભવ ઉપસ્થિત થયો હતો પરણ્યા પહેલાં એ જેના ખૂબ વખાણ કરતા હતા, જેનામાં એને એકે ખામી કે નબળાઈ જણાતી નહોતી તે જ કન્યામાં પરણ્યા પછી એમને અનેક નબળાઈઓ દેખાવા માંડી મોટેભાગે બધા જ પરણેલા માણસોને—સ્ત્રી અને પુરુષ બંનેને આવો અનુભવ થાય છે પણ ઘણાખરા મનુષ્યો આ બાબતમાં શાણા હોવાથી—એ વાત મનમાં રાખે છે આ ભાઈ સ્પષ્ટવક્તા હોવાને લીધે એમણે તો પોતાને જે લાગે તે કહી નાખવા માંડ્યું કોડભરી પત્નીએ રસોઈ કરી પતિદેવને પ્રસન્ન કરી નાખવાના ઈરાદાથી પૂછ્યું ‘ કેમ મારી રસોઈ કેવી લાગી ? ’

‘ સાચું કહું ? ’ પતિએ સામો પ્રશ્ન પૂછ્યો

‘ હાસ્તો વળી જે તમને લાગ્યું હોય તે કહો ’

‘ કોઈ રસોઈયાએ આવી રસોઈ રાંધી હોત તો એને રજા આપત ’ એમણે કહ્યું

‘ એટલે ? શું મારી રસોઈ એટલી બધી ખરાબ છે ? ’ એમનાં પત્નીએ નિરાશ થઈને પૂછ્યું

‘ હા, ખરાબ છે ઘણી ખરાબ પણ કહી શકાય ’ એમણે જવાબ દીધો ‘ પણ એમાં નિરાશ થઈ જવાની જરૂર નથી. ટેવ પડશે એટલે એની મેળે આવડશે ’

એમના આ આશ્વાસન–વચનની એમની પત્નીના મન પર કંઈ અસર થઈ નહીં પતિ પ્રત્યે એને કંઈક રોષ ચડ્યો એક દિવસ લાડમાં ને લાડમાં એણે પૂછ્યું

‘ હું પિયર જાઉં છું, ત્યારે તમને સાંભરું છું કે નહીં ? ’

‘ હા, કોઈક વાર સાંભરે પણ ખરી ’ એમણે જવાબ દીધો

‘ દિવસમાં કેટલી વાર ? ’ પત્નીએ પૂછ્યું

‘ એ કંઈ કહેવાય નહીં કોઈક દિવસ બિલકુલ યાદ નહોતી આવતી તો કોઈક વાર દહાડામાં બેત્રણ વાર પણ યાદ આવતી ’ એમણે જવાબ દીધો

‘ મારા વગર તમને ગમતું’તું ખરું ? ’ પત્નીએ ફરી સવાલ કર્યો

‘ હા, પહેલાં જરાક એકલું લાગ્યું પણ પછી કામકાજ ને દોસ્તોને મળવા-મૂકવામાં વખત ક્યાં જતો તે પણ જણાતું નહીં ’ એમણે જવાબ દીધો અને માત્ર એમના સ્પષ્ટવકર્તૃત્વને પરિણામે પતિ–પત્ની વચ્ચે અંતર વધવા લાગ્યું

કોલેજમાં મારી સાથે ભણતા મારા એક મિત્રના પુત્રના મનમાં ‘ કલાપીનો કેકારવ ’

ગુજરાતી ૭૧૨૩

પાંચેક વાર વાંચી ગયા પછી કવિ થવાના કોડ જાગ્યા. આપણા કાવ્યસાહિત્યને સમૃદ્ધ કરી નાખવા ખાતર કેડ કસીને એમણે પ્રવૃત્તિ આદરી. દશેક મોટી નોટો ભરીને એમણે કાવ્યો લખી કાઢ્યાં. પોતાના પિતાની ચિઠ્ઠી લઈ એ મારી પાસે આવ્યા. ચિઠ્ઠીમાં એમણે મને પોતાના પુત્રનાં કાવ્યો વાંચી જઈ યોગ્ય સલાહસૂચના આપવા જણાવ્યું હતું. ઉપરઉપરથી થોડાંક કાવ્યો જોઈ જઈ મેં એમને કહ્યું: ‘મને જે સાચું લાગે છે તે કહું? તમારે મારી પાસેથી સ્પષ્ટ માર્ગદર્શન જોઈએ છે?’

એણે જવાબ દીધો: ‘તમને જે યોગ્ય લાગે તે સ્પષ્ટ રીતે કહો. મને ખોટું નહીં લાગે.’

‘તમે કવિતા લખવાનો યત્ન છોડી દો. કંઈ નહીં તો થોડાં વર્ષ માટે તો માત્ર વાચન કરવાનું જ રાખો. પછી અભ્યાસથી કદાચ કંઈક લખી શકાય તો ના નહીં. પણ તમે જે આ લખ્યું છે તેને તો જોડકણાં પણ ન કહી શકાય.’’ મેં કહ્યું.

‘એટલે મારે કવિતા ન લખવી એમ તમે કહેવા માગો છો?’ એણે નિરાશવદને પૂછ્યું.

‘હા, એમાં તમારું ને કવિતાનું બંનેનું ભલું છે.’ મેં જવાબ દીધો.

‘પણ ‘કેકારવ’ મેં પાંચ વાર વાંચ્યો છે.’ એણે કહ્યું.

‘સારું કર્યું. હજી રસ પડતો હોય તો છઠ્ઠી વાર વાંચો, સાતમી વાર વાંચો, દસ-પંદર-પચીસ વાર વાંચો. તમે કાવતા વાંચો તેનો વાંધો નથી, લખો તેનો છે.’ મેં કહ્યું.

આ પછી એમણે મારી વિદાય લીધી પણ મારી શિખામણની કંઈ અસર એમના પર થઈ હોય એમ લાગતું નથી. એઓ હજી કવિતા લખ્યે જાય છે. અસર માત્ર એટલી થઈ છે કે એમના પિતાને મારા પર ‘ખોટું’ લાગ્યું છે મારે એના પુત્રની કવિતા જોઈ જવી પડે, કદાચ સુધારવી પડે માટે મેં એને કવિતા લખવાનું જ બંધ કરવાનું કહ્યું–કેવળ સ્વાર્થબુદ્ધિથી એમ એમને લાગ્યું છે.

ઘણા જૂના વખતના મહેતાજીને શેઠાણીએ પોતાની બહેનનું નાનું બાળક બતાવીને પૂછ્યું: ‘મણિલાલ, આ છોકરો કેવો લાગે છે?’

‘નર્યો વાંદરાના બચ્ચા જેવો.’ મણિલાલે જવાબ દીધો ને બીજા દિવસથી એની નોકરી ગઈ.

આવા તો અનેક દાખલા આપી શકાય. આ દુનિયામાં માણસ–માણસ વચ્ચે કડવાશ, કલહ ને કંકાસ થવાના જે અનેક બનાવો બને છે, તેમાં મુખ્યત્વે બે કારણો હોય છે: એક ગેરસમજ ને બીજું સ્પષ્ટવક્તૃત્વ. મને તો કોઈકવાર એમ પણ લાગે છે કે ‘સ્પષ્ટવક્તા સુખી ભવેત્’ એ સૂત્રનો પ્રચારક કદાચ માનવજાતનો શત્રુ હશે, લોકોને લડાવવામાં એને આનંદ આવતો હશે!

જીવનના એકેએક ક્ષેત્રમાં, વિચાર, વાણી ને વ્યવહારના પ્રત્યેક પ્રદેશમાં મહત્ત્વ અસ્પષ્ટતાનું છે–સ્પષ્ટતાનું નહીં; કારણકે સ્પષ્ટતા કુદરતવિરોધી છે. આ દુનિયામાં જે કાંઈ મોટું છે તે બધું અસ્પષ્ટ છે. ભવભૂતિએ કહ્યું છે: लोकोत्तराणां हि चेतांसि को नु विज्ञातुमर्हति(મોટા માણસોનાં હૃદયો કોણ સમજી શકે છે?) મોટા માણસનાં હૃદયો સમજાય એવાં હોતાં નથી તો પછી એમનાં કાર્યો ને વાક્યો પણ સમજાય એવાં ક્યાંથી હોય? અસ્પષ્ટ જ હોય.

બધા જ સમજી શકે એવું ને જેનો એક જ અર્થ થઈ શકે એવું બોલનાર ચતુર મુત્સદ્દી કદાપિ થઈ શકતો નથી. મોટામોટા રાજકીય નેતાઓની વાણી એવી સંદિગ્ધ ને અસ્પષ્ટ હોય છે કે એમાંથી જેને જે અર્થ કાઢવો હોય તે કાઢી શકાય. ઘણીવાર તો કંઈ અર્થ જ ન નીકળે. આ જ પ્રમાણે સર્વ-

શ્રેષ્ઠ કવિઓની વાણી પણ બહુધા અગમ્ય ને અસ્પષ્ટ જ હોય છે ખરું પૂછો તો કવિતા જેમ વધુ અસ્પષ્ટ તેમતેમ એ વધારે ઊંચા પ્રકારની એમ મનાય છે આપણા ઉત્તમોત્તમ અને પવિત્ર ગ્રંથો પણ કયા ગણાય છે? જેને સમજવા મુશ્કેલ, જેના અનેક અર્થો થઈ શકે અને જેના પર ભાષ્યો ને તે ભાષ્યો પર વાર્તિક ને વાર્તિક પર ટીકા એમ લખાયા જ કરે તે આપણાં મહાન ને પવિત્ર પુસ્તકો ગણાય છે

મહત્તાની પેઠે પૂજ્યતા પણ અસ્પષ્ટતા પર અવલંબે છે ઈશ્વરને આપણે શા માટે પૂજીએ છીએ? દયાળુ છે માટે? સર્વગુણસંપન્ન છે માટે? ભક્તાધીન છે માટે? નહીં, એ કશા ખાતર નહીં એની કૃતિ જેવો જ એ ગહન, અગમ્ય ને અકળ છે માટે 'નેતિ નેતિ' 'આ નહીં, આ નહીં' એવું એનું વર્ણન કરવું પડયું છે એ કેવો છે તે કોઈ કહી શકતું નથી. અસ્પષ્ટમાં અસ્પષ્ટ સ્વરૂપ એનું છે માટે એ પૂજ્યતમ ગણાય છે

સૌંદર્ય ને લાલિત્યનો આધાર પણ અસ્પષ્ટતા પર છે સ્પષ્ટ પ્રકાશવાળા મધ્યાહ્નના સૂર્યને સુંદર ન ગણતાં, ઉષા ને સંધ્યાના આછા ને અસ્પષ્ટ તેજ પર આપણે મોહી પડીએ છીએ રાગ ને તાલમાં ગાનારા ગવૈયાના કરતાં કોયલનો દૂરદૂરથી આવતો અસ્પષ્ટ અવાજ આપણા હૃદયમાં અનેરો ભાવ જગવે છે વાઘ અને સિંહની સ્પષ્ટ ને [illegible]-સૂચક ગર્જના કરતાં સાગરનાં અસ્પષ્ટ ગર્જન વધુ આહ્લાદજનક લાગે છે ને સગી બહેનના કરતાં કોઈક દૂર વસતી કન્યા વધારે સુંદર લાગે છે તેનું કારણ પણ એ જ છે લોકસૃષ્ટિ કરતાં કલ્પનાસૃષ્ટિ વધારે સુંદર છે, કારણકે કલ્પનાસૃષ્ટિ વધારે અસ્પષ્ટ છે

કવિ, લેખક, વિચારક જેટલો વધારે અસ્પષ્ટ તેટલી તેના લખાણની કિંમત વધારે અંકાય છે ઉપદેશક, આચાર્ય, [illegible] અને રાજકારણના ધુરંધરોનાં વર્તન જેટલાં જટિલ ને ન સમજાય તેવાં તેટલું તેમનું મહત્વ વધુ અંકાય છે આ શું કહે છે એમ જેનાં લખાણ વાંચીને સમજાતું નથી તે મોટો ગૂઢ વિચારક કે સાહિત્યકાર ગણાય છે ને આ શું કરે છે એ જેનું વર્તન જોઈ સમજાતું નથી તે ધુરંધર રાજકીય નેતા, સંત કે યોગી ગણાય છે આમ વિચાર ને આચારની અસ્પષ્ટતા માણસને મહત્તા અપાવે છે તો વાણીની અસ્પષ્ટતા પણ કેમ ન અપાવે? સ્પષ્ટવક્તા કદી મોટો માણસ થઈ શકતો નથી અને મોટાઈ મેળવ્યા વિના સુખ શી રીતે મળે? ભૂમા અર્થાત્ મોટાઈમાં જ સુખ રહેલું છે એમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે

પોતાને જે લાગે તે તડ ને ફડ કરીને સ્પષ્ટ રીતે કહી દેનાર મનુષ્ય કદાચ 'મેં કેવું સ્પષ્ટ રીતે કહી દીધું' એમ માનીને સંતોષ મેળવી શકે, પણ સુખ એ ભાગ્યે જ પ્રાપ્ત કરી શકે વિનય, વિવેક, શિષ્ટતા આદિ સુધરેલ જમાનાના આવશ્યક ગણાયેલા ગુણોનું પાલન કરવું હોય તો તેનાથી સ્પષ્ટવક્તા થઈ શકાય જ નહીં સામા મનુષ્યની લાગણીનો વિચાર કરનાર હંમેશા જાળવીને જ બોલે છે

આમ દરેક રીતે જોતાં 'સ્પષ્ટવક્તા સુખી ભવેત્' એ ઉક્તિ ખોટી લાગે છે આજે પણ આપણે એમ કહી શકીએ, અને સાચી રીતે કે, 'સ્પષ્ટવક્તા સુખી ભવેત્' પણ ત્યાં ઉચ્ચારમાં સમાન હોવા છતાં અર્થમાં ફેર છે અહીં 'સુખી' ની આગળનો 'અકાર' આગલા 'ક્તા'માં ભળી ગયો છે અને સંધિ છૂટી પાડતાં એનું રૂપ 'સ્પષ્ટવક્તા અસુખી ભવેત્' એમ સમજવાનું છે એટલું યાદ રાખવું જોઈએ

★

…દરવાજે ત્રિમૂર્તિ!

*

શ્રી પન્નાલાલ પટેલ

હવાઉજાસવાળી પૂરતી જગ્યા, યોગ્ય સારવાર, તાત્કાલિક દવાદારૂ અને જરૂર વખતની અન્ય મદદ મળી શકે તેટલા માટે આપણે દરદીને ઘરમાં ન રાખતાં ખાનગી કે સાર્વજનિક ઇસ્પિતાલમાં લઈ જઈએ છીએ. આપણે ઇસ્પિતાલમાં લઈ જઈએ છીએ તો એક જ દરદીને, પણ ત્યાંના જે લોકોને રોજના ઘણા બીમારો પર દેખરેખ રાખવાની આવતી હોય તેમની લાગણી કેવી થઈ જતી હશે? તેમના સ્વભાવમાં કેવું પરિવર્તન આવતું હશે? ધર્માદા ખાનગી દવાખાનાના સાચા અંતરંગનો કટાક્ષમય પરિચય આ વાર્તા આપે છે.

ઉપરનું શિર્ષક જોઈને રખે માની બેસતા કે કોઈ પુરાતત્ત્વ વિષેની મહાન વાર્તા હશે, કે નથી ટપાલટિકિટ ઉપર આવતી ત્રિમૂર્તિની છાપ વિષે ય. છતાંય એટલું તો કહેવું જ પડશે કે ટપાલટિકિટની ત્રિમૂર્તિ જોઈને જ–કોણ જાણે કે કેવી રીતે ને કયા સંબંધે પણ–થોડાક વખત ઉપર મારા પરિચયમાં બલકે અનુભવમાં આવેલી પેલી ત્રણ વ્યક્તિઓ નજર સામે એકાએક ખડી થાય છે.

વળી, એ ભ્રમ પણ ભાંગી નાખું, કે એ ત્રણેમાં ન તો કોઈ પ્રકારનું–શરીરનું કે સ્વભાવનું–સૌંદર્ય હતુ કે ન હતું ઉલ્લેખપાત્ર, આ જમાનાને નવાઈ પમાડે એવું અસૌંદર્ય પણ.

નોંધપાત્ર હોય તો એટલું જ હતું–

પણ તમને હું બનેલી વાત જ કહુ:

બાબત એમ હતી કે મારી ગંભીર બીમારી જોઈને મારા મિત્રડોક્ટરે મને એક ખાનગી દવાખાનામાં આગવી ઓરડી રાખીને દાખલ કર્યો.

હું તો, મારા મિત્રડોક્ટરની સલાહ પ્રમાણે અત્યારે જાણે યોગસાધનામાં જ લીન હતો. આ આવડું મોટું દવાખાનુ ધરાવનાર ડોક્ટર કોણ છે, ક્યાંક્યાં સર્ટિફિકેટ ધરાવે છે, કેટલી ફી લે છે વગેરે કંઈ જ જાણવાની મારે જરૂર ન હતી. હા, મિત્રોની વાતોમાંથી થોડુંકથોડુંક જાણ્યું હતું. બે–ત્રણ હોસ્પિટલોમાં ઓનરરી કામ કરે છે… ચારવાર દરિયો ખેડી આવ્યા છે… દેશભક્ત છે… પણ હું તમને મારા અનુભવની જ વાત કહું.

પણ હું તમને એ પ્રસંગ જ કહું:

દવાખાનામાં દાખલ થયા પછી ખાસ્સા ચાર–છ કલાકના ગાળા પછી ડોક્ટર તપાસ ઉપર આવ્યા. મારા મિત્રડોક્ટર પણ સાથે જ હતા. મને ઊંધેચત્તો કરીને તપાસ્યા પછી–મારી વાત તો પડતી રહી ને ચઢ્યા એ તો એમની જ વાતો કરવા. હુ પડ્યોપડ્યો સાંભળતો હતો. મારા મિત્ર ઊભાઊભા હુંકારો ભણતા હતા.

મેં જોયું તો એમની વાતોમાં આપણા આરોગ્યખાતાના પ્રધાનથી માંડીને છેક ગૃહપ્રધાન સુધીના બધા જ પ્રધાનો વણાયેલા હતા. વડા પ્રધાનની મુલાકાત પણ એ વાતવાતમાં લઈ નાંખતા. આવા મોટા લોકોની ને એમના કુટુંબીજનોની દવા, કેવા વિચિત્ર પ્રકારથી અને ડાબા હાથના ખેલ માફક કરી હતી એ પણ આમાં આવતું હતું.

'…ની છોકરીને ગાજર ખવરાવ્યાં ને સાજી થઈ ગઈ….ને ઊઠબેસ કરાવીને જ ખાટલામાંથી બહાર કાઢ્યા.'

મને થયું: કૂવામાંથી પાણી કાઢનાર બે ઇંચનો પંપ પણ આમની વાણીના પ્રવાહ આગળ પાછો પડે!

‘એને તો ચૂસીને જ ખાવી.’

કહો જોઉં મારે શું કહેવું? છતાં ય મેં કહ્યું: ‘વીશીના ખાવામાં મરચું આવે છે એટલે મારાથી બહુ ખવાતુ નથી. એટલે મને થયું કે બે–ત્રણ ચૂસીશ ને ત્રણેકનો રસ…’

‘ના…મરચું તો ખાવું જ. સાહેબ કે’ છે કે આપણા ખોરાકમાં મરચું પરગેટિવ છે. એનાથી દસ્ત સાફ આવે માટે.’

અને હું બોલી ઊઠ્યો: ‘અહીં ભણવા મળતા નવા પાઠ માટે હું તમારો ને સાહેબનો સાચે જ આભારી છું.’ ને એ સાથે જ પાસું ફેરવી ગયો.

પણ ત્રીજી મૂર્તિ–પેલા રૂંડછૂંડ નોકરે તો હદ જ કરી. મેં કહ્યું: ‘અરે ભાઈ, ભાઉ, આ તું દૂધ લાવે છે પણ એમાં તો નર્યું પાણી આવે છે.’

અને ભાઉએ, એનું પોટલા જેવડું મોઢું વધારે ભારે કરતાં ને આંખો સંકોચતાં જે ખૂબીભર્યો જવાબ આપ્યો એ તો પેલા ડોક્ટર કે નર્સને ય ટપી જાય એવો હતો. બોલ્યો: ‘એ જ દુઃખ છે ને? મને સાહેબ કે’છે, કે ભાઉ, તુ અડધોઅડધો શેર દૂધ પીતો રે, પણ–’ અને એના થોથાભર્યા મોં પર કરચલીઓ પાડી વધારે વિકૃત બનાવી ડોકું ધુણાવતાં ઉમેર્યું–‘ઉંહું! આવા પાણીમાં તે શું પીએ?’

હુ તો એની શોકપૂર્ણ સુરત તરફ તાકી જ રહ્યો…ક્ષણભર તો થયું, હુ પેલા ઠગોના મુલકમાં તો નથી ઊતરી પડ્યો?

પણ એ ભ્રમ તો ડોક્ટર તથા નર્સે મારી ઓરડીમાં દાખલ થઈ ભાંગી જ નાખ્યો. મારી સામે ઊભા રહી, ક્યાંક કમિટિમાં બહારગામ જતાં ડોક્ટરે નર્સને સૂચના આપી:

‘આ ભાઈ જો જાય, તો રોજના સાડાસત્તર રૂપિયા લેખે બિલ બનાવી આપી પૈસા લઈ લેજો.’

આ સાંભળતાં હું તો સાવ ઠંડો જ પડી ગયો!…(ઠંડો પડી ગયો–તાવ ઊતરી ગયો. મારે હવે અહીં રહેવાની જરૂરે ય શી હતી?)

અને બોલવાની બંધી છતાં ય બોલી નાખ્યું–પૂછી નાખ્યું: ‘ખાલી ખાટલાના ય સાડાસત્તર?’

કોણ જાણે ડોકટરે શો અર્થ ઘટાવ્યો, પણ એમની આંખો એવી તો તંગ થઈ ઊઠી કે હમણાં કાં તો ફોન કરીને મને જેલભેગો કરી દે! ડાબા–જમણી આંખો તરફ ઊભેલા નર્સ–નોકર પણ કંઈ કમ તંગ ન હતાં, પણ એ લોક તો માત્ર પડઘો પાડવા પૂરતાં જ; સાહેબ રૂઠ્યા હતા માટે જ.

ને હું પણ આ ત્રિમૂર્તિ તરફ એટલો જ તંગ બનીને જોઈ રહ્યો, તાકી રહ્યો, મીટ શું મીટ માંડી રહ્યો…

સારું થયું કે ડોકટર પાછળ પેલી બે મૂર્તિઓ પણ ચૂપચાપ જ ચાલતી થઈ. નહીં તો મને ખાતરી હતી, કે બોલવાની બંધીનો પેલો મંત્ર અત્યારે તો જરા ય કામયાબ ન નીવડત…!

પરંતુ સાંજના જ્યારે મારા ડોકટરમિત્ર નીચેથી આ વાત જાણીને ઉપર આવ્યા ત્યારે એમના પડેલા મોંએ અને શબ્દોએ સાચે જ મને મૌન બનાવી દીધો! નિસાસો નાખતાં એમણે ઉમેર્યું: ‘હોસ્પિટલમાં (ધર્માદા દવાખાનામાં) દાખલ કરે ને સારી સગવડ મળે માટે તો કેટલીક માથાકૂટ કરીને તમને અહીં દાખલ કરાવ્યા હતા!’

હુ સમજી ગયો. પેલા રોજના સાડાસત્તર રૂપિયા કરતાં ય ડોક્ટરે, કેટલીક માથાકૂટ કરીને, એમાં લાગવગ અને ઉપકાર વગેરેની કિંમત વધારે ચૂકવી હતી…! અને આ બધું મને ધર્માદા દવાખાનામાં દાખલ થવા

મળે, સારી કંઈક સગવડતા આપડે માટે! મારાથી બોલી જવાયું

'બિચારા કોઈ પુણ્યશાળી માણસે કાઢેલા ધર્માદા દવાખાનાને દૂષિત કરવામાં આપણે પણ એટલો જ સાથ દઈ રહ્યા હોઈએ એમ નથી લાગતું ડૉક્ટર?'

પણ ડૉક્ટરને જીવ અત્યારે આ ફિલસૂફીમાં ન હતો. એ તો આ બગડેલી બાજી કેમ સુધરે એના જ વિચારમાં હતા. ઊભા થતા–'હું નર્સને સમજાવી જોઉં, જો ડૉક્ટર આવે ત્યાં સુધી તમને ડિસચાર્જ ન કરે તો?' બબડતા ધીમે–ખચ્ચરને ડગલે ચાલતા થયા.

હું તો, પોતાનો હક્ક હોય એ રીતે–અરે એથીય ખરાબ રીતે, 'ધર્માદો વસૂલ કરતી' આ ત્રિમૂર્તિની ખુમારીનો–અદાભર્યા જવાબોનો ખ્યાલ કરતો ને મારે બદલે ગુનેગાર બનીને જતા હોય તેમ જઈ રહેલા ડૉક્ટરની પીઠ જોતો, માત્ર આટલું જ બબડી શક્યો

'અરે ભગવાન! મને શી ખબર કે કોઈક ધર્માત્માએ કાઢેલા મફત દવાખાનાનો ભેદ આવો હશે? ખરેખર! ધર્માદા દવાખાનાને, બલ્કે, આ જમાનાના ધર્માદા દવાખાનાને શોભે એવી જ આ ત્રિમૂર્તિ દરવાજા ઉપર બેઠા છે. ઓ ત્રિમૂર્તિ! તને નમસ્કાર હો. ટૂંકા નહીં પણ ખાસ્સા નવ ગજના!'

આ સિવાય બીજું કહું પણ શું?

★

'આવતી કાલે સવારે તને ફાંસીની સજા થશે' કહીને જેલ સુપરિન્ટેન્ડન્ટે કહેવા માંડ્યું, 'કાયદા પ્રમાણે મારી ફરજ છે કે તારી અંતિમ ઇચ્છા પૂરી કરવી. આજે તારા છેલ્લા ભોજન તરીકે તારી ઇચ્છામાં આવે તે તું માગી શકે છે. શી ઇચ્છા છે બોલ?'

ફાંસીની સજા પામેલ કેદીએ પળવાર વિચાર કર્યો ને પછી કહ્યું:

'સાહેબ મારે બીજું કંઈ જ ન જોઈએ. માત્ર તડબૂચ ખાવાની ઇચ્છા છે.'

'પણ ભલા માણસ તડબૂચની મોસમ તો છ મહિના પછી આવશે!'

'કંઈ નહીં સાહેબ, એટલો સમય થોભી જવા હું તૈયાર છું!'

•

વાદી: સાહેબ, મારી પાસે અહીં ચાર સાક્ષીઓ ઊભા છે, મારી દુકાનમાંથી પ્રતિવાદીએ કાપડના બે તાકા ચોરી લીધા છે તેની તેઓ સાક્ષી આપી શકે એમ છે.

પ્રતિવાદી: નામદાર કોર્ટને માલૂમ થાય કે એ તાકા મેં લીધા નથી તેવી પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક જુબાની આપનાર મારી પાસે બાર સાક્ષીઓ છે.

ન્યાયાધીશ: કેસ કાઢી નાખવામાં આવે છે. બાર માણસની સાક્ષીને ચારના કરતાં હું વધારે વજનદાર ગણું છું!

•

એક વર્તમાનપત્ર સામાન્ય સમાચારને પણ પહેલા પાના પર મોટામોટા ટાઈપમાં ચોંકાવનારી રીતે સાથે આપવા માટે અત્યંત પ્રખ્યાત હતું. એણે પોતાના એક વૃત્તાંતનિવેદકને ઈટાલીઅનો સાથેના ગ્રીસના ઝઘડાના સમાચાર મેળવવા માટે ગ્રીસ મોકલ્યો. થોડા દિવસ પછી ખબરપત્રીનો તાર આવ્યો:

'પરિસ્થિતિ અસહ્ય, તીવ્ર દુઃખો, અતિશયોક્તિ કરવાનું લગભગ અસંભવિત છે, છતાં શક્ય તે તે સર્વ પ્રયત્ન કરીશ.'

•

વિશિષ્ટ સૂચનો

*

સ્વામીશ્રી શિવાનંદજી

સાધેસીધો બોધ આપણને ગમતો નથી એ સાચું, પણ અન્યથા ન મળતું માર્ગદર્શન ને નવી દિશાનો ઉઘાડ ક્યારેક એમાંથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. ગુરુ વિના આધ્યાત્મિક જ્ઞાન તો કોઈ બુદ્ધ કે ગાંધીજી જ પ્રાપ્ત કરી શકે. સંસારમાં શ્વાસ લેતા સામાન્ય જીવને જરૂર રહે છે માર્ગસૂચનની. સાત્ત્વિક ગુણો માટે, સુખશાંતિ માટે અમુક પ્રકારનું આચરણ જરૂરી છે. સલાહસૂચન આપવા માટે યોગ્ય એવી એક વ્યક્તિએ અહીં કરાવેલું જીવનનિદર્શન જિજ્ઞાસુઓને ઘણું ઉપયોગી થઈ પડશે.

બીજાંઓ સાથે ખૂબ ભળશો નહિ. અનિચ્છનીય માણસો સાથે ભળવાથી મનમાં ઈર્ષ્યા ઉત્પન્ન થાય છે. અન્ય લોકોએ તમને પહોંચાડેલ હાન ઝટ ભૂલી જાઓ. વારંવાર આ સૂત્ર યાદ રાખો. 'ભૂલી જાઓ અને ક્ષમા કરો.' બીજાઓએ કરેલા અપમાન અને આપેલા ઠપકાઓને ભૂલવાની કોશિશ કરો; આથી તમારી ઇચ્છાશક્તિ મજબૂત થશે. અધ્યાત્મમાર્ગના સાધક માટે પ્રશંસા અને આદરમાન વિષ સમાન છે, ત્યારે નિંદા અને અનાદર જિજ્ઞાસુ માટે આભૂષણ અને અમૃતરૂપ છે. તમારી જરૂરિયાતોને ઓછી કરો. પ્રતિદિન બે કલાક મૌન પાળો. દરરોજ બે કલાક સુધી એકાંત ઓરડામાં રહો અને પ્રભુનામના અથવા કોઈ પણ મંત્રના જપ કરો. બીજાઓ સાથે દલીલો કરશો નહીં. નામના અને કીર્તિની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરો. જો તમે આ પ્રમાણે છ મહિના સુધી કરશો, તો હું ખાતરીપૂર્વક કહું છું, કે તમને મનની શાંતિ અવશ્ય પ્રાપ્ત થશે. જો તમને કંઈ પણ દૈવી તત્ત્વ પ્રાપ્ત ન થાય, જો તમારો હીન સ્વભાવ અમુક અંશે ન બદલાય, તો તમે મારા શબ્દોને હસી કાઢજો, પણ પ્રથમ મારા શબ્દોને આચરણમાં મૂકી જુઓ.

વચન આપવામાં ધીમા બનો, પણ તેનું પાલન કરવામાં ઝડપ રાખો. કોઈ પણ ભોગે તમારાં વચનો પાળો. થોડાંને ચાહો પણ લાંબો વખત એ પ્રીતિ ટકાવી રાખો. એક જ પ્રકારના સાધનને વળગી રહો. અનિશ્ચિત ન બનો. તમારા અભ્યાસમાં સ્થિર બનો. એક જ ગુરુને, એક જ સ્થળને અને એક જ પ્રથાને વળગી રહો. યાદ રાખો કે અહીંથી તહીં અને તહીંથી અહીં ભટક્યા કરવાથી કશું જ પ્રાપ્ત થતું નથી. તમારે મક્કમ નિશ્ચયવાળા માનવી બનવું જ જોઈએ. કોઈ પણ વસ્તુની આગળપાછળની સંપૂર્ણ માહિતી મેળવીને તેના પર એક, બે કે ત્રણ વાર સારી રીતે વિચાર કરવો જોઈએ. પછી જે નિશ્ચય કર્યો હોય તેને બદલવો ન જ જોઈએ. તેનો કોઈ પણ ભોગે અમલ કરવો જોઈએ; તેથી તમે તમારી ઇચ્છાશક્તિ અને આત્મશક્તિ ખીલવી શકશો. તમારે તમારા પોતાના આદર્શ, ધ્યેય અને સિદ્ધાંતો હોવા જોઈએ અને તેને તમારે મક્કમતાથી અને સ્થિરતાથી વળગી રહેવું જોઈએ.

જો તમે સંતોનુ તથા સ્મૃતિઓ અને વેદોનાં વચનોનું સુસ્તપણે પાલન કરો તો તમે દુઃખો અને મુસીબતોમાંથી જરૂર મુક્ત થશો અને અંધકારમાં અથડાવું નહીં પડે. બીજાઓના સ્વભાવ, લાગણીઓ, નિશ્ચયો અને વિચારોને માન આપો. ઝઘડો કરશો નહીં. સાધક માટે સહિષ્ણુતા એ અગત્યનો ગુણ છે. જો તમે અસહિષ્ણુ હશો તો તમને

મનની શાતિ નહી મળે તમારા મિત્રને વધારશો નહી ખરી રીતે દુનિયામા સાચો મિત્ર કોઈ જ નથી લોકો પોતાના સ્વાર્થી હેતુ પૂરતા ભેગા થાય છે તમારા હૃદયમા રહેલો આત્મા જ તમારો સાચો મિત્ર છે તમે તેને ભૂલી જાઓ તોપણ તે તેના હૃદયમા તમારુ ભલુ ચાહતો હોય છે

હે સાધકો ! આ ત્રણ બાબતો હમેશ જ યાદ કરજો (૧) જેમણે અતિમ લક્ષ્ય પ્રાપ્ત કર્યું હતુ તે દત્તાત્રેય, શકર જ્ઞાનદેવ, રામદાસ, તુલસીદાસ અને બીજા ઓને હમેશ જ યાદ કરો આથી તમને તમારી સાધનામા મોટી પ્રેરણા અને ખૂબ ઉત્સાહ મળશે (૨) આ દુનિયાના મૃત્યુ, રોગ, ઘડપણ, અને એવા બીજા દુખો યાદ કરો (૩) યાદ રાખો કે આ જગત તો આકાશના વાદળી રગ જેવો ભ્રમ–દેખાવ માત્ર છે આવા વિચારો તમારામા મહાન વૈરાગ્યના બીજ રોપશે કોઈની પણ સાથે ખૂબ ભળી જશો નહી, ખાસ કરીને સ્ત્રીઓ સાથે ખૂબ જ પરિચયથી તિરસ્કાર જન્મે છે તમારે માનસશાસ્ત્રને સારી રીતે અભ્યાસ કરવો જોઇએ, ત્યારે જ તમે જુદા જુદા મગજવાળા માણસો સાથે કુનેહથી ફરી શકો અને ભળી શકો ખૂબ જ પરિચયમાથી મૈત્રીભગ અને દુશ્મનાવટ પેદા થાય છે ધાર્મિક બાબતોમા અને નિયમોના પાલનમા તમારે બિલકુલ ઢીલાશ ન રાખવી જોઈએ તમારે દૈવી વિષયો પર ઠઠ્ઠામશ્કરી ન કરવી જોઈએ તમારે ઘણા જ ગભીર રહેવુ જોઈએ નહી તો તમે નહી સુધરી શકો, નહી તો તમારી જૂનીપૂરાણી ખરાબ આદતો અને રીતો બદલી શકશો નહી ; તેમ જ તમે તમારી નાનીનાની કુટેવોરૂપ ગલીકૂચીઓમાથી પણ બહાર નહીં નીકળી શકો સર્વ તરફ માયાળુ વર્તન રાખો ઇન્દ્રિયોનો વિશ્વાસ ન રાખશો

આ બે સાધનો તમને મુક્તિ અપાવવા માટે પૂરતા છે सत्यं वद । સત્ય બોલો धर्मं चर । ધર્મનુ આચરણ કરો—સાચા કાર્ય કરો આ કાર્યો સાસારિક બધનોમાથી મુક્તિ અપાવશે.

જાણી લેજો કે વેદોનો સાર છે ઇન્દ્રિય પર કાબૂ તમારી એક અગત્યની ફરજ એ છે, કે તમારી ઇન્દ્રિયોને અકુશમા રાખવી જોઈએ આ મુખ્ય ફરજ છે, કુટુબનુ ભરણ-પોષણ કરવુ એ ગૌણ ફરજ છે તમારામા ગુપ્ત રહેલી દિવ્યતાને પ્રકાશમા લાવવા માટે તમે જન્મ્યા છો सर्वभूतेषु गूढ—તે સર્વ પ્રાણીઓમા છુપાયેલો છે सर्वभूतान्तरात्मा—તે સર્વ પ્રાણીઓને અતરાત્મા છે सर्वभूताधिवास અને સર્વ પ્રાણીઓમા તે નિવાસ કરે છે

એક આધ્યાત્મિક રોજનીશી રાખો તમારી રોજની પ્રગતિ, રોજનો કાર્યક્રમ અને બીજી બાબતોને તેમા નોધી લો પડિતો, માતપિતા, સાધુસન્યાસીઓ વગેરેને ભાવપૂર્વક અને નિખાલસપણે માન આપો ઈશ્વર પણ કૈવલ્ય અથવા મોક્ષ કોઈને આપી શકતો નથી માણસે પોતે જ પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ. પુરુષાર્થ જ ઈશ્વરનુ સ્વરૂપ છે આથી તમને અસગ જ્ઞાન મળશે, એટલે કે તમે શરીર, મન અને ઇન્દ્રિયોથી અસગ છો એવુ જ્ઞાન તમને પ્રાપ્ત થશે

મનની સઘળી નબળાઈઓ અને સર્વ વહેમો, મિથ્યા અને ખોટી કલ્પનાઓ, ખોટા ભય અને અનુચિત સસ્કારોને તમારે નાબૂદ કરવા પડશે જ્યારે તમે રસ્તામા ચાલતા હો, ત્યારે આમતેમ ડાફોળિયા ન મારશો તેનાથી તમે બેધ્યાન બનશો નાકને ટેરવે દૃષ્ટિ એકાગ્ર કરો રોજ આવો અભ્યાસ કરો પછી તમને ટેવ પડી જશે તમારા પોતાના ખર્ચ પાછળ ૧૦ કે ૧૫ રૂપિયાથી વધુ ખરચશો નહી સાદુ જીવન અને ઉચ્ચ વિચાર એ તમારો મુદ્રા-

લેખ, હોવો જોઈએ. જો તમે સાચી પદ્ધતિ જાણી લો તો મનને વશ કરવું સહેલું બની જાય. તમારામાં ધ્યેય પ્રત્યે નિખાલસતા અને પ્રભુમાં શ્રદ્ધા હોવી જોઈએ. ભલે સૂર્ય પશ્ચિમમાં ઊગે, પણ તમારા નિશ્ચયમાં ફેરફાર ન થવો જોઈએ. વજ્રના ખડક જેવી અચલ અડગ શ્રદ્ધા તમારામાં હોવી જોઈએ. સાંસારિક માનસવાળા મનુષ્યોનો સંગ એક સ્ત્રીના સંગ જેટલો ખરાબ છે. સાવધ રહો.

તમને રોગ શા માટે થાય છે? એ તો તમારાં પાપોના પરિણામનો નિકાલ કરવા માટે પ્રભુએ વરસાવેલ આશીર્વાદ છે. તે તમારામાં સત્ત્વગુણ પ્રેરશે અને તે ઉપરાંત સહનશક્તિ, દયા, મનુષ્યો પ્રત્યે પ્રેમ, ભગવાનનુ સ્મરણ કરવું વગેરે સદ્‌ગુણોનો તમારામાં ઉદય થાય એ માટે એ રોગે તમારામાં સ્થાન લીધું છે. આ દુનિયામાં દુઃખ જ સારામાં સારી વસ્તુ છે. તમારાં આંતરચક્ષુ ખોલો. તત્ત્વજ્ઞાન દુઃખના મૂળને પકડે છે. દુઃખ અને અજ્ઞાનનું કારણ શોધી કાઢે છે અને અજ્ઞાનનો નાશ કરી તેને ઓછું કરવા પ્રયત્ન કરે છે. દુઃખ અને સંકટથી બધા માણસો લાભ નથી ઊઠાવી શકતા. પીડા દરમ્યાન અહંકાર કંઈક પાતળો થાય છે. પોતાની મૂળ સારી અવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં બમણા જોરથી તે ઊભો થઈ જાય છે. ફરી પાછો પડદો આવે છે. એક વિવેકી જ સારા રીતે ફાયદો ઊઠાવે છે. તે તેનાં દુઃખોને સ્મરણમાં રાખે છે.

વખત નકામો ગુમાવશો નહીં. એક મિનિટ પણ નકામી ગુમાવશો નહીં. સાધકો માટે વખત એ બહુ કિંમતી ચીજ છે. ધ્યાન ધરો. અમરતારૂપ આધ્યાત્મિક અમૃતનું પાન કરો. કોણ હુકમ કરી શકે? જે આજ્ઞાનું બરાબર પાલન કરી શકે તે જ. આજ્ઞાંકિતપણું એ ત્યાગ કરતાં સારું છે. સુખી અને સંતોષી બનો. સંતોષી મનવાળો માણસ હમેશાં સુખી હોય છે. બ્રહ્મા અને ઇન્દ્ર પણ તમારી ઈર્ષા કરશે. બીજાઓને હલકા ન પાડશો. બીજાઓ સાથે તિરસ્કારથી ન વર્તશો. બીજાઓનાં વખાણ કરો અને બીજાઓ આગળ તમારી ભૂલો ખુલ્લી કરો. તમારી જાતને સંતાડી દો. તમારી ચતુરાઈ અને આવડત બીજાઓને બતાવશો નહી.

નામના અને આદર માટે પરવા ન કરશો. નામના અને આદરને તણખલા, છાણ અને ધૂળ તથા ઝેર જેવાં સમજો; કારણકે તે ખોટાં અને નકામાં છે; ત્યારે જ તમને શાંતિ મળશે. તમારા આશયો-હેતુઓનું વગીકરણ કરો. એકલા બેસો. તમારો સ્વભાવ અને તમારા મનનું પૃથક્કરણ કરો. તમારી વૃત્તિઓ પર ધ્યાન આપો. પ્રાર્થના કરો. તમારો સ્વભાવ અને તમારા ત્રુટિઓને તપાસો અને યોગ્ય ઉપાયો વડે તેમને દૂર કરવા પ્રયત્ન કરો. જગત જેવી કોઈ વસ્તુ જ નથી એમ માનો. તેમ કરવાથી તમે તમારા અહંકાર અને મદનો નાશ કરી શકશો. હમેશાં જમીન પર બેસો. નોકરને લગતાં કામ કરો. બીજાઓની સેવા કરો. બીજાઓની ભૂલો ખુલ્લી ન પાડશો. જો કોઈ તમારી નિંદા કરે તો તેને ક્ષમા આપો; અને તેના પર દયા રાખો, તેને માટે પ્રાર્થના કરો, તેને ચાહો. તમને ધિક્કારનારને આશીર્વાદ આપો, અપમાન અને હાનિ સહન કરો. આનાથી તમારી ઇચ્છાશક્તિ પ્રબળ બનશે.

★

પુરુષાર્થને પ્રારબ્ધની છાતી પર ખડો કરનારને જ જગત સન્માને છે.

×

ગુજંરાતનો મિલઉદ્યોગ

ડૉ. એ. બી. ત્રિવેદી

બી. એ., બી. કૉમ., એમ. એ., પીએચ. ડી.

મુંબઈ ઈલાકાના કે હિંદના મિલઉદ્યોગનો નકશો બનાવવામાં આવે તો તેનો ઘણો મોટો ભાગ ગુજરાત રોકે ગુજરાતમાં મિલઉદ્યોગનો મંગલ પ્રારંભ ઠેઠ ૧૮૫૬માં—આજથી લગભગ સો વર્ષ પહેલાં—એક યુરોપિયનને હાથે ભરૂચમાં થયો હતો એ જેમ ઘણા નહીં જાણતા હોય તેમ અમદાવાદ ખાતેની પ્રથમ કાપડમિલ ૧૮૫૯માં એક ગુજરાતીએ—શ્રી રણછોડલાલ 'રેંટિયા'એ—સ્થાપી એ પણ ઘણા ઓછાને માલૂમ હશે અમદાવાદ ખેડા ભરૂચ સુરત વીરમગામ વડોદરા ખંભાત, ભાવનગર, જામનગર એમ અનેક સ્થળોએ આજે મિલો ચાલુ છે ગુજરાતના મિલઉદ્યોગની આસપાસ મજૂરસંગઠન અને રાષ્ટ્રીય લડતનો ઇતિહાસ પણ સંકળાયેલો છે આવા ઉદ્યોગનો ભૂતકાળ, એની વર્તમાન પરિસ્થિતિ તથા એના વિકાસ માટે શું કરવા જેવું છે તેની વિદ્વાન લેખકે અહીં ઝાંખી કરાવી છે

હિંદુસ્તાનમા ગુજરાત વેપારપ્રધાન પ્રાંત ગણાય છે. કદાચ વેપારીકુનેહ હિંદના આ ભાગમા વિશેષતઃ માલૂમ પડે છે ગુજરાતના ઉદ્યોગોમા કાપડની મિલોનુ સ્થાન મહત્ત્વનુ છે આ પ્રાંતમા ઉદ્યોગોમા રોકાયેલ સાડાત્રણ લાખ માણસોમાથી સવા લાખ માણસો કાપડના ઉદ્યોગોમા જ કામ કરે છે અને આ સવા લાખમાથી એક લાખ કરતા વધુ માણસો કાપડની મિલમા જ કામ કરે છે। આખા યે મુંબઈ ઇલાકાની કાપડની સાળોમાથી ૫૦ ટકા સાળો ગુજરાતમા છે, જ્યારે અખિલ હિંદની સાળોને ખ્યાલમા લઈએ તો તેની ૨૫ ટકા સાળો ગુજરાતમા છે

હિંદના કપાસના વાવેતર માટેના પ્રાંતોમા પણ ગુજરાતનુ સ્થાન અગત્યનુ છે કેટલીક જાતોના કાપડ માટે ગુજરાત અસલના જમાનાથી મશહૂર છે ગુજરાતમા મિલઉદ્યોગની શરૂઆત મિ. લેન્ડને સને ૧૮૫૬મા ભરૂચમા એક નાની કાપડની મિલ સ્થાપીને કરી, અને આ મિલ અત્યારે 'ભરૂચ કૉટન મિલ'ના નામે ઓળખાય છે હિંદમાં મુંબઈ અને ભરૂચ ખાતે યુરોપિયનોએ પહેલવહેલી મિલો સ્થાપી છે, જ્યારે અમદાવાદ ખાતે તો કાપડની મિલની પ્રથમ સ્થાપના એક હિંદીએ કરી છે સને ૧૮૫૯મા રાવબહાદુર રણછોડલાલ છોટાલાલે અમદાવાદ સ્પીનિંગ ઍન્ડ વીવિંગ મિલની સ્થાપના અમદાવાદ ખાતે કરી અને ત્યારબાદ તે આ મિલના વિકાસથી આકર્ષાઈને ધીમેધીમે આ ઉદ્યોગ અમદાવાદમા ખૂબ જ વિકસ્યો ગયા સૈકાના ઉત્તરાર્ધથી અત્યાર સુધીના અમદાવાદના મિલઉદ્યોગના વિકાસનો ખ્યાલ નીચેના કોઠામાથી મળી આવે છે

વર્ષ	મિલોની સંખ્યા	ફેરકણાની સંખ્યા	સાળોની સંખ્યા	કુલ માણસો
૧૯૧૮	૪૯	૯,૭૫,૬૧૬	૨૦,૦૬૩	૩૫,૪૧૫
૧૯૧૯	૫૧	૧૦,૬૫,૨૫૮	૨૨,૩૨૨	૩૯,૪૪૦
૧૯૨૨	૫૬	૧૧,૩૨,૯૧૮	૨૬,૦૯૪	૫૨,૫૭૧
૧૯૨૬	૬૦	૧૪,૯૮,૨૮૮	૩૦,૨૨૪	૫૫,૧૫૯
૧૯૩૨	૬૭	૧૬,૪૯,૬૮૩	૩૮,૮૧૩	૭૨,૦૮૪
૧૯૩૩	૬૭	૧૭,૩૫,૮૬૨	૪૦,૮૬૨	૭૭,૭૪૩
૧૯૩૪	૬૨	૧૭,૫૮,૫૫૮	૪૩,૧૬૫	૭૮,૫૯૩

અમદાવાદના મિલઉદ્યોગના વિકાસમાં ખાસ કરીને આ કારણોએ સારો ફાળો આપ્યો છે: એક તો ૧૮૫૮ પછીની શાંતિ અને સુલેહની પ્રવર્તેલી સ્થિતિ. બીજું, ૧૮૩૩ની સાલ પછી ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની જેવી કોઈ હરીફ સંસ્થા અસ્તિત્વમાં નહોતી રહી. ત્રીજું રાણી વિક્ટોરિયાનો ઢંઢેરો કે 'હિંદના શાંતિ સમયના ઉદ્યોગોને ઉત્તેજન આપવાની અમારી ખાસ મરજી છે' અને સૌથી વિશેષ અગત્યનું ચોથું કારણ તો એ કે રેલવે લાઈનો નખાવાથી કાપડના માલ માટે અમદાવાદની મિલોને હિંદના જુદાજુદા ભાગોની બજારો સહેજે સાધ્ય બની ગઈ.

છતાં એ ખાસ યાદ રાખવું જોઈએ, કે ઓગણીસમા સૈકાની આખર સુધી હિંદ સરકારે માંચેસ્ટરના માલની આયાતને ઉત્તેજન આપવાની નીતિ જ અખત્યાર કરેલી; આથી લાંબા તાંતણાવાળું રૂ જે હિંદના રૂમાં ભેળવવા માટે આયાત થતું હતું તે પર પાંચ ટકા આયાતજકાત નાખેલ, જેથી ઈજિપ્તનું અથવા અમેરિકાનું રૂ જે ઝીણા કાપડના ઉત્પાદન માટે જરૂરનું હતું તે હિંદની મિલો આયાત કરી શકે નહીં. આથી કરીને હિંદની મિલો વીસમીસદીના પહેલા બે દાયકાઓ સુધીમાં તેણે સાધવો જોઈતો વિકાસ સાધી શકી નહીં.

અમદાવાદમાં સને ૧૮૯૪માં ૧૨ મિલો હતી, જે વધીને સને ૧૯૦૦માં ૨૭ થઈ અને સને ૧૯૧૪માં ૪૯ થઈ. આ વિકાસનું મુખ્ય કારણ ૧૯૦૫ની સ્વદેશી ચળવળ ગણાય. આથી કાપડના ઉદ્યોગના વિકાસને ઘણું જ ઉત્તેજન મળ્યું, અને લડાઈ દરમ્યાન આ ઉદ્યોગમાં પહેલાં કોઈ વખત નહીં અનુભવેલ તેજી આવી હતી. પરંતુ વિદેશમાંથી નવી મશિનરી આવવાના અભાવે મિલોની સંખ્યા વધી શકેલી નહીં.

પહેલા વિશ્વવિગ્રહ પછી હિંદ સરકારે જાહેર પ્રજાના દબાણને વશ થઈ જાપાનની હરીફાઈથી આ ઉદ્યોગને બચાવવાના ઉપાયો યોજ્યા. જાપાનની હરીફાઈ થવાનાં મુખ્ય કારણોમાં જાપાનના ચલણનો ઘટાડાયેલો ભાવ, જાપાનમાં રાતપાળી અને દિનપાળીમાં બંને વખત થતું કામ, ત્યાંના કારખાનામાં રાતના સ્ત્રીઓને કામ કરવા રાખવાની પ્રથા, રાજ્ય તરફથી આ ઉદ્યોગને નાણાંકીય મદદ અને જાપાનની વહાણવટી કંપનીઓનો ઓછો દર વગેરે હતાં. હિંદ સરકારે જાપાનની હરીફાઈથી હિંદના મિલઉદ્યોગને બચાવવા યોગ્ય પગલાં લીધાં, છતાં તેણે હિંદની બજારોમાં લૅંકેશાયરના મિલઉદ્યોગના હિતનું રક્ષણ કરવા માટે પણ તેટલી જ ચીવટ દાખવી. લૅંકેશાયરના મિલઉદ્યોગનાં હિતોની રક્ષા માટે તેણે ફક્ત જાપાનના કાપડ પર જ જકાત નાખી, જ્યારે ટૅરીફ બોર્ડે ૧૯૩૨માં કલકત્તાની બજારમાં મધ્યમ જાતનું બ્રિટિશ કાપડ જાપાનના કાપડ જેટલે જ સસ્તે ભાવે વેચાતું હોવાનું જણાવેલ, છતાં તેની વિરુદ્ધ કંઈપણ પગલાં લીધાં નહોતાં. ત્યારબાદ હિંદ સરકારે હિંદ-જાપાન વેપારી કરારો' કરીને હિંદમાં કાપડની–નિકાસનો જથ્થો જાપાન જોડે મુકરર કરી હિંદના મિલઉદ્યોગનું જાપાનની હરીફાઈથી રક્ષણ કર્યું. પરંતુ ૧૯૩૩માં મોદી–લીના કરારથી હિંદમાં માંચેસ્ટરના માલની આયાત માટે 'શાહીપસંદગી' (અં. ઈમ્પિરિયલ પ્રેફરન્સ) કાયમ રાખી. હિંદની ધારાસભાએ આ 'શાહી–પસંદગી'ની કલમને બે વખત ઉડાડી મૂકયા છતાં ૧૯૩૯ના હિંદ–બ્રિટિશ વેપારી કરારમાં પણ આ 'શાહી પસંદગી'ની કલમ કાયમ રાખવામાં આવી હતી.

ગુજરાતના મિલઉદ્યોગની આધુનિક સ્થિતિનો ખ્યાલ નીચેના કોઠા પરથી મળી રહે છે:

હિંદની કાપડની મુખ્ય બજારોથી અમદાવાદ કરતાં દૂર પડે છે. ગયા બે દાયકાઓમાં મહાત્મા ગાંધીજી વચ્ચે પડવાથી અમદાવાદમાં ઘણીખરી મજૂર ચળવળ ખોરંભે નખાઈ હતી અને હડતાળનો પવન ત્યાં મુંબઈ જેટલો જોરમાં ન હતો. મુંબઈ કરતાં અમદાવાદના મજૂરો ચળવળની દૃષ્ટિએ વધુ શાંત છે. આથી રાષ્ટ્રીય સંપત્તિને ખૂબ જ હાનિકર્તા હડતાળો મુંબઈ માફક અમદાવાદમાં અવારનવાર પડી નહોતી. વિશેષમાં બળતણ, સ્થાનિક કર અને પાણીનો ખર્ચ અમદાવાદની સરખામણીમાં મુંબઈમાં વધુ થાય છે.

બીજા વિશ્વવિગ્રહે આ ઉદ્યોગોમાં તેજી આણી અને કાપડની માગને ખૂબ જ વધારી દીધી. આથી હિંદની બધી જ કાપડની મિલોએ રાતપાળી અને દિવસપાળી તેમ જ બે હપ્તે (અં. ડબલ શિફ્ટ) કામકાજ લીધું અને ખૂબ જ નફો કર્યો; પરંતુ હિંદ સરકાર આ મિલોને તેમનો લડાઈ સમયનો બધો નફો ખાવા દઈ શકી નહીં; કારણકે સરકારી તિજોરીને પણ લડાઈ ખર્ચના બોજાએ સારો ઘસારો આપ્યો. આથી હિંદસરકારને કર નાખવાનાં નવાં સાધનો હાથ ધરવાં પડયાં. સરકારે (૧) મિલો ઉપર ૧લી એપ્રિલ ૧૯૪૦થી તેમના મૂળ ચોક્કસ નફા ઉપર ૫૦ ટકા વધુ નફાનો કર (અં. એક્સેસ પ્રોફિટ ટેક્સ) નાખ્યો. પરંતુ બીજા જ વર્ષથી એટલે ૧૯૪૧–૪૨થી આ પચાસ ટકાનો કર વધારીને ૬૬$\frac{૨}{૩}$ ટકા લેવો શરૂ કર્યો. (૨) ૧લી એપ્રિલ ૧૯૪૨થી મિલો પાસેથી મરજિયાત ડિપોઝીટ લેવાની પ્રથા શરૂ કરી, જેથી જો વધારાના નફાના કરની ૨૦ ટકા રકમ જો મિલો સરકાર પાસે જમા કરે તો દસ ટકા તેમાં સરકાર ઉમેરે.

(૩) મે ૧૯૪૩થી આ મરજિયાત અનામત રાખવાની પ્રથાને ફરજિયાત અનામતની પ્રથામાં ફેરવી નાખવામાં આવી. (૪) છેવટે વીસ ટકા વધારાનો જકાતનો કર, ફરજિયાત અનામત લેવાની પ્રથા, જે ૧૩$\frac{૧}{૩}$ ટકા વધારાનો જથ્થો ગણાય તેને વધારીને ૧૯૪૪–૪૫માં નફાનો ૧૯/૬૪ મો ભાગ ફરજિયાત અનામત રકમ પેટે લેવો શરૂ કર્યો. આ પ્રથા ૩૧ માર્ચ, ૧૯૪૬ સુધી ચલણમાં રહી અને ત્યારબાદ તેને નાબૂદ કરવામાં આવી.

હિંદ સરકારે ફરજિયાત અનામતની પ્રથા (૧) ફુગાવાનાં ખરાબ તત્ત્વોને પ્રસરતા રોકવામાં મદદરૂપ બનાવવા માટે તથા (૨) લડાઈ પછી મિલઉદ્યોગનાં હિતોનું રક્ષણ કરવા માટે દાખલ કરેલી; કારણ કે જ્યારે હિંદ સરકાર આ રકમ મિલોને પાછી સુપ્રત કરે ત્યારે મિલોએ ફરજિયાત તે રકમ મિલઉદ્યોગની નવેસરથી પુનઃસ્થાપના માટે ખર્ચવાની છે.

આ બાબતમાં એ જાણવું વધુ અગત્યનું છે, કે અમદાવાદની કાપડની મિલોએ તેમની અત્યારની જૂની યંત્રસામગ્રી અને યોજનાઓને બદલી નવી દાખલ કરવા માટે અનામત ફંડ તરીકે ઘણી મોટી રકમ બચાવી છે. લડાઈ અંગે આ મિલો રાતદિવસ સતત ચાલુ રહેલી હોવાથી તેમનાં યંત્રોને ઘણો જ વધુ પડતો ઘસારો લાગ્યો છે. અત્યારનાં ઘસાઈ ગયેલાં યંત્રોને બદલી નાખવા તેમ જ આ મિલોના કેટલાંક ખાતાંઓ ચાલુ વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ પર મૂકવા માટે; એટલે કે આ ઉદ્યોગના પુનરુદ્ધાર માટે અમદાવાદની મિલોને લગભગ ૪૦ કરોડ રૂપિયાની જરૂર છે. જ્યારે તેમનાં અનામત ફંડો (ભંડોળો) વધારાનાં નફાના અનામતની રકમ ખ્યાલમાં લઈએ તો અત્યારસુધીમાં લગભગ ૧૬ કરોડ રૂપિયાનું ભંડોળ અમદાવાદની મિલો પાસે છે. વધુમાં આ મિલોની અત્યારનાં ઘસાઈ ગયેલ યંત્રોની કુલ કિંમત ૧૪ કરોડ રૂપિયા

જેટલી અ કાય છે આ પ્રમાણે અમદાવાદની મિલો પાસે લગભગ ૩૦ કરોડ રૂપિયાની અસ્ક્યામત છે, જ્યારે તેમને યુદ્ધોત્તર યોજના અને પુનરુદ્ધાર માટે ૪૦ કરોડ રૂપિયાની જરૂર છે, તો જ તેઓ (અ) વિદેશી હરીફાઈ અને (બ) યુદ્ધોત્તર મ દીના વમળ વગેરેની ટક્કર ઝીલી શકે

આ પ્રમાણે લડાઇએ આ મિલઉદ્યોગના પૂરેપૂરા પુનરુદ્ધાર માટે અને તેને ખૂબ જ સ ગીન પાયા પર મૂકવા માટે ઘણી જ સારી તક ઉપસ્થિત કરી છે મિલમાલિકોના થ ડા વધુ પ્રયાસ અને આત્મભોગથી આ ઉદ્યોગનું ભાવિ ઘણુ જ ઉજ્જવળ બનાવી શકાય તેમ છે;

લડાઈ બ ધ થયા પછી ધીમેધીમે ઇગ્લે ડ અને યુરોપની માગ પૂરી પાડવા અમેરિકા સમર્થ થયું છે તેણે શાતિ સમયની માગ માટેની ઔદ્યોગિક યોજનાને ક્યારનુ યે મૂર્ત સ્વરૂપ આપી દીધું છે વધુમા ધીમેધીમે ઇગ્લે ડ અને યુરોપમા પણ ઉદ્યોગોની સ્થાપના ચાલુ થઈ છે, જ્યારે આ બાબતમા હિ દ ખાતે જોઈતી ય ત્રસામગ્રી વિદેશથી નહી મળવાથી હજી પણ આ ઉદ્યોગને સોસવુ પડે છે ઘસાયેલ ય ત્રસામગ્રી અ ગે એકધારુ એકજાતનુ કાપડ ઉત્પન્ન કરવામા પણ માલનો ખરાબો વિશેષ નીકળે છે ફુગાવાને લીધે આપવી પડતી રૂની વધુ કિ મત તથા મજૂરોની રોજીને અ ગે દેશી કાપડના ભાવ વિદેશી કાપડની હરોળમા રાખવાનુ પરવડે તેમ નથી, તેમ જ આ કાપડની વિદેશની માગ ઘટતી ચાલી છે જ્યારે આપણાં આતરિક બજારોમાં કાપડ ખરીદવાની જોઈતી ખરીદશક્તિનો જનતામાં અભાવ હોવાથી વધુપડતા ભાવોનું કાપડ જ્યાત્યા એકઠું થયુ છે વળી વિદેશની સ્પર્ધામા કાપડ ખપી શકે તેવુ સસ્તુ બનાવવા માટે સસ્તી મજૂરી, સસ્તુ રૂ વગેરે મળવા હજી પણ મુશ્કેલ છે આ સ ક્રાતિકાળમા ‘ અતો ભ્રષ્ટ, તતો ભ્રષ્ટ ’ જેવી આ ઉદ્યોગની દશા થઈ છે વધતી જતી પ્રજા અને સરકારની નાણાભીડને લીધે નવા ઉદ્યોગો સ્થાપવાની અશક્તિને અ ગે વધતી જતી બેકારીના આ સમયમાં મિલો બ ધ પડતી અટકે અને જનતાની હાડમારીમા વધારો ન થાય તે જોવાની અને આ ઉદ્યોમને રક્ષણ આપવાની સરકારની પ્રથમ ફરજ છે કાપડના ભાવમા વધારો થાય તો ઘટતી જતી ખરીદશક્તિના આ સમયમાં જનતાને વધુ સોસવુ પડે તેમ છે, જ્ય રે આ ભાવે કાપડ વિદેશમાં ખપી શકે તેમ નથી આ ઉદ્યોગે અત્યારે આપણા માટે ત્રિશ કુ જેવી સ્થિતિ ઊભી કરી છે તેમ કહીએ તો જરા પણ ખોટુ નથી આ દશામાથી માર્ગ કાઢવા કદાચ સરકારે વાજબી અ કુશ લાવી દેશમાં કાપડ મળતુ કરી વધારાના ઉત્પાદનને અત્યારે ઘટાડેલા હૂંડિયામણ દ્વારા વધુમા વધુ મદદ આપીને પણ પરદેશના બજારમાં કાપડની નિકાસ માટે પ્રયત્નો કરવા જોઈએ ઘટાડેલ હૂંડિયામણના દરથી વિદેશની બજાર હાથ કરવી, અગર તો નાણાકીય મદદ આપાને પણ નિકાસ કરવી એ ટૂ કા સમય માટેના જ ઉપાયો ગણાય જ્યારે છેવટે તો આ ઉદ્યોગને સ ગીન પાયા પર મૂકવા માટે (૧) દેશમાં ફુગાવાને અ કુશમા લઈ, (૨) વધુ ને વધુ જરૂરિયાતની ચીજો ઉત્પાદન કરી, (૩) જરૂરિયાતની ચીજોના ભાવ ઘટ્યા બાદ મજૂરીના દર વાજબી રીતે ઓછા કરી (૪) ઉદ્યોગના ઉત્પાદનને કિફાયત ભાવે વેચી શકાય તેવી સ્થિતિ ઉપસ્થિત કરવી એ જ સાચો માર્ગ ગણાય

★

જાતિવાદનું મૂળ

*

પંડિત બહેચરદાસ દોશી

સમાજની રક્ષા માટે પ્રજાનાં વિવિધ અંગોને ભિન્નભિન્ન કાર્ય સોંપીને વર્ણાશ્રમની રચના કરવામાં સાચે જ આપણા પ્રાચીન સમાજધુરીણોએ ડહાપણ વાપર્યું હતું. પરંતુ કાળક્રમે એ વિકૃતિએ ભયંકર સ્વરૂપ લીધું અને બ્રાહ્મણોની એક પ્રકારની જોહુકમીને પરિણામે જાતિવાદ ઉગ્ર બન્યો. આ બ્રાહ્મણ સંસ્કૃતિને પડકારતી—સૌને 'સમાન ગણતી ને અહિંસાના પાયા પર રચાયેલી જૈન ને બુદ્ધ સંસ્કૃતિ પ્રત્યે તે કળા માનવીઓને આકર્ષણ થયું તે પણ આ જ કારણે. પુરાણોમાંથી જાતિવાદનું મૂળ બતાવી, વેદ જેટલું જ પ્રમાણ ધરાવતા 'મજ્જિમ નિકાય' નામના ગ્રંથના 'માધુરિય સુત્ત'માંથી વિદ્વાન લેખકે અહીં જાતિવાદની ચર્ચાનો ટૂંકો સાર આપ્યો છે. પૂ. ગાંધીજીના આગમન પછી જાતિવાદને ગંભીર ફટકો લાગ્યો. પ્રજાસત્તાક ભારતના બંધારણમાં અસ્પૃશ્યતાનો નાશ પોકારાયો છે અને સમાનતાનો સ્વીકાર થયો છે; પરંતુ સમાજના વ્યવહારમાંથી ઊચનીચનો ભાવ હજી ગયો નથી. આવો ભાવ દૂર કરવા માનવચિત્તને સ્પર્શે એવું જ્ઞાન જ ઉપયોગી છે. એ લેખને અંતે અપાયેલા સંવાદમાં એવા જ્ઞાનનો આછો પ્રકાર છે. જાતિવાદને આપણે મૂળથી ઉખેડી નાખવાની જરૂર છે.

આજથી પચીસસો વરસ પહેલાંના આપણા હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ સમજવો હોય, તે દેશની ખરી તસવીર નીરખવી હોય તો ઉપનિષદો, મહાભારત, બૌદ્ધ સાહિત્ય અને જૈન સાહિત્ય બરાબર સાવધપણે જોવાં જોઈએ—સમજવાં જોઈએ. આજે વર્તમાનમાં આપણા આ દેશની જે તસવીર આપણે જોઈએ છીએ તેનાં સાચાં કારણો જોવાં હોય તો આપણા લોકોએ ભૂતકાળ તરફ નજર ફેરવવી જ પડશે. વર્તમાન પરિસ્થિતિ કાંઈ એકાએક ટપકી નથી પડતી, તે તો ક્રમેક્રમે ભૂતકાળના પરિણામરૂપે જ આવેલી હોય છે. આપણો સંન્યાસમાર્ગ, આપણા ધાર્મિકવાદવિવાદો, આપણી વર્ણોનો વ્યવહાર—ન્યાતજાતો, માણસ સાથેનો આભડછેટ આ બધું આપણી ભૂતકાળની જ—પાકી ગયેલી કહો કે સડી ગયેલી કહો—પરિસ્થિતિનું પરિણામ છે.

ઘણીવાર એમ બને છે, કે જે વ્યવસ્થા જે કાળે ઉચિત હોય તે જ વ્યવસ્થા બીજે કાળે ઉચિત નથી હોતી; એટલું જ નહીં પણ હાનિકારક નીવડે છે, છતાં લોકોને જેમ ભૂત વળગે છે તેમ આપણને ભૂતકાળ એવો સજ્જડ વળગેલો છે કે તેનાં તમામ ઝોડને આપણે એકદમ દૂર કરી શકતા જ નથી. જાણીએ છીએ, કે અન્યાય કરીએ છીએ, અહિંસાધર્મનો પણ લોપ આપણે હાથે થાય છે છતાં 'आगुसे चली आती है' એ એક જ સૂત્રથી આપણે ભૂતકાળના વળગાડથી છૂટી શકતા નથી.

આપણને ભૂતકાળના એવા ઘણાયે વળગાડો વળગ્યા છે. તેમાંના એક 'જાતિવાદ'ને[×] વિશે જ અહીં વિચારીએ.

જાતિવાદની ઉત્પત્તિનું મૂળ મારી સમજ પ્રમાણે ઋગ્વેદમાં આવેલા એક પુરુષસૂક્તના મંત્રમાં માલૂમ પડે છે. એ સૂક્ત જાતિવાદનું સમર્થક નથી જ, છતાં આપણા લોકોના સ્વચ્છંદે તે સૂક્તનો એવો દુરુપયોગ થયો છે.

જે સૂક્તમાંથી આપણા વડવાઓએ માણસ-માણસ વચ્ચેના આભડછેટની સમાજઘાતક

[×] જન્મને કારણે માણસને ઉત્તમ કલ્પવો કે અધમ કલ્પવો એવા મતનું નામ જાતિવાદ. બ્રાહ્મણને ઘેર જેણે જન્મ ધર્યો તે ઉત્તમ અને મોચીને ઘેર જન્મ ધર્યો તે અધમ એવો વાદ.

વાત ઉપજાવી કાઢી છે તે સૂક્તનો પાઠ આ પ્રમાણે છે

१ सहस्रशीर्षा पुरुष सहस्राक्ष सहस्रपात् ।–
(આદિ ભાગ)
२ पुरुष एवेद सर्वं यद् भूत यच्च भव्यम् ।
३ मुख किमस्य किम्बाहू मूरू पादा उच्येत ?
४ ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद् बाहू राजन्य कृत ।
ऊरू तदस्य यद् वैश्य पद्भ्या शूद्रो ,
अजायत ॥

(સૂક્ત ઋગ્વેદ મંડળ ૧૦, સૂક્ત ૯૦, મંત્ર ૧૧, ૧૧–૧૨ કડી) આ મંત્રનો સીધો અર્થ આ પ્રમાણે છે

૧ પુરુષ હજારમાથાવાળો છે, હજાર આખવાળો છે, હજાર પગવાળો છે

૨ જે હતુ અને જે હોવાનુ છે (તે) આ બધુ પુરુષ જ છે

૩ એનુ મુખ શુ છે? હાથ કોણ છે? ઉરુ–સાથળ કોણ છે? પાદા–પાયા–પગ કોણ કહેવાય છે?

૪ એનુ મુખ બ્રાહ્મણ હતો, હાથ રાજન્યને કરવામા આવેલ છે, એનો સાથળ વશ્ય અને બે પગ વાટે શૂદ્ર થયેલ છે

આ સૂક્ત એક કવિની અદ્ભુતવાણીમય છે અને તે જગતમા સર્વત્ર ફેલાયેલા ચેતનની સ્તુતિરૂપ છે

કવિ કહે છે, કે બ્રહ્માડમા સર્વત્ર પસરેલો ચેતન હજાર માથાવાળો છે અને હજાર–હજાર આખ અને પગવાળો છે અહી કવિએ હજારને બદલે લાખ કે કરોડ વા અબજ સંખ્યા બતાવી હોત તોપણ બરાબર ચાલત

જ્યારે કવિએ સચરાચર વ્યાપક ચેતનને સમસ્ત બ્રહ્માડમય કહ્યો અને જે હતુ તથા જે હોવાનુ તે બધુ પુરુષમય જ કહ્યુ ત્યારે એના પુરુષનુ મુખ, હાથ, સાથળ અને પગ પણ કલ્પવા પડે જ એટલે કવિએ પોતે જ પ્રશ્ન કર્યો કે એનુ મુખ, હાથ, સાથળ અને પગ કોણ છે? એનો જવાબ પણ કવિએ પોતાની કાવ્યભાષામા જ આપ્યો, કે બ્રાહ્મણ મુખ છે, હાથ રાજપુત્ર–રાજન્ય–ક્ષત્રિય છે, સાથળ વૈશ્ય છે અને પગ શૂદ્ર છે

સૂક્તના આવા અભેદસૂચક સ્પષ્ટ અર્થમાથી પણ કમનસીબે આપણા વડવાઓએ 'મુખમાથી થયો એટલે બ્રાહ્મણ જ ઊચો, અથવા પગમાથી થયો એટલે શૂદ્ર જ નીચો જ' આવો અત્યત ભ્રષ્ટ અર્થ તારવ્યો અને આજ હજારો વરસથી આપણા વારસા પેટે આભડછેટની આ મૂડી આવી

જગતનો વિચાર કે તમામ વસ્તુઓનો વિચાર અનેક દૃષ્ટિએ કરી શકાય છે ભેદદૃષ્ટિ રાખીને પણ વસ્તુનો વિચાર થઈ શકે છે અને અભેદદૃષ્ટિ રાખીને પણ વસ્તુ તરફ જોઈ શકાય છે

આપણા એક નાના કુટુબમા પાચ સાત માણસો હોય માતપિતા, ભાઈ, બહેન, ભાભી, ફોઈ અને માસી આ સાતે માણસો તરફ અભેદદૃષ્ટિએ વર્તન કરી શકાય છે અને ભેદદૃષ્ટિએ પણ કુટુબનો વડિલ કે બીજો સ્વજન જે અંગત સ્વાર્થ વગરનો છે તે મર્યાદાભંગ ન થાય એ રીતે ખાવામા, પીવામા, ફરવાહરવામા, લેવાદેવામા અને એવા બીજા તમામ વ્યવહારોમા તે બધા વચ્ચે અભેદ કલ્પીને જ સમભાવે વર્તે છે અને સાથે જ તે દરેકની મર્યાદા જુદીજુદી છે, દરેકની ખાસિયત જુદીજુદી છે અને દરેકના આદરસત્કાર, સ્નેહપ્રીતિના ભાવો પણ જુદાજુદા છે એ ભેદદૃષ્ટિને પણ તે સ્વજન કે વડિલ પોતાના ધ્યાન બહાર રાખતો નથી આ રીતે વ્યવહારમા અભેદદૃષ્ટિ અને ભેદદૃષ્ટિ બને સાધક છે, પણ જે માણસ કેવળ સ્વાર્થી વ સ્વચ્છદે પ્રેરાયેલો હોય છે તે તો પોતાના જ સ્વાર્થ કે સ્વચ્છદને પોષવા જ અભેદદૃષ્ટિનો અને ભેદદૃષ્ટિનો દુરુપયોગ કરે છે; અને પોતે પડે છે તથા અન્યને

– સાતવળેકરજીની આવૃત્તિ પૃ૦ ૭૨૬–૭૨૭

માં ચાર વર્ણ છે: ક્ષત્રિય,* બ્રાહ્મણ, વૈશ્ય અને શૂદ્ર.

હવે તમે એમ કલ્પો કે કોઈ ક્ષત્રિય મોટો ધનકુબેર હોય, તેની પાસે અનાજ અને સોનુંચાંદી પણ અઢળક હોય અને તે ચાર વર્ણમાંના કોઈને પોતાને ત્યાં નોકર રાખવા ઇચ્છતો હોય અને નોકરીના બદલામાં તે ખૂબ ધન, અનાજ અને સોનુંચાંદી આપતો હોય તો શું બ્રાહ્મણ એને ત્યાં નોકર નહીં રહે? ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર પણ એની ચાકરી નહીં સ્વીકારે? ચાકરી તો સ્વીકારે જ પણ ધન, અનાજ અને સોનાચાંદીથી બંધાયેલો એ નોકર પોતાના શેઠની પહેલાં જ ઊઠશે અને શેઠ ઊંઘી જશે પછી જ ઊંઘી જશે. 'શેઠ સાહેબ! શું કામ છે? કામ ફરમાવો.' એ રીતે શેઠનો કિંકર બની જશે; અરે! શેઠની હાએ હા અને શેઠની નાએ ના પાડનારો અને શેઠની મનોવૃત્તિને બરાબર અનુકૂળ જ રહેશે.

જો બ્રાહ્મણની અને બીજી ત્રણે વર્ણની પણ આવી જ દશા છે તો હે રાજા! પછી એ ચારે વર્ણમાં વિશેષતા શી રહી? એ તો ચારે સરખા જ બની ગયા. આમાં બ્રાહ્મણ ઉત્તમ છે અને બીજા હીણા છે એવું ક્યાં રહ્યું?

એ જ રીતે હે મહારાજ! કોઈ ધનકુબેર બ્રાહ્મણ કોઈ બીજા બ્રાહ્મણને કે બીજા ત્રણમાંના ગમે તે વર્ણના માણસને પોતાના ધન, ધાન્ય અને સોનાચાંદીના જોરે પોતાનો ગુલામ બનાવી શકે છે, એ જ પ્રમાણે વૈશ્ય પણ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય કે વૈશ્ય વા શૂદ્રને મનમાન્યો પગાર આપી અથવા અનાજ કે સોનાચાંદી-ઝવેરાત આપી પોતાનો દાસ બનાવી શકે છે; અને એ જ પ્રકારે કાશીના સ્મશાનાધિપતિ ચાંડાળની પેઠે કોઈ શૂદ્ર પણ પોતાના અગણિત ધન, અઢળક અનાજ અને અમાપ સોનાચાંદી-ઝવેરાતના જોરે બ્રાહ્મણને, ક્ષત્રિયને, વૈશ્યને અને શૂદ્રને પોતાના મુનીમ, ખાસદાર, હમાલ કે બીજી કોઈ રીતે આજ્ઞાંકિત નોકર બનાવી શકે છે. તો પછી મહારાજ! 'એ ચારે વર્ણમાં બ્રાહ્મણ ઉત્તમ છે, બીજા હીણા છે. બ્રાહ્મણ જ ગોરા વર્ણનો છે, બાકીના બધા વરણ કાળા છે; બ્રાહ્મણ જ શુદ્ધ છે, બાકીના વરણ અશુદ્ધ છે; બ્રાહ્મણ જ બ્રહ્માનો વારસ છે, બીજી વર્ણ બ્રહ્માની વારસ નથી.' એવું ક્યાં રહ્યું? આમાં તો ઉપર કહેલાં ધન, ધાન્ય અને સોનાચાંદી પાસે બધી વરણો સરખી જ ઊતરી. તે બધા એકસરખા ગુલામ જ રહ્યા. એમાં કોણ ઊંચો અને કોણ નીચો? કોને ઉત્તમ કહેવો અને કોને હીણો કહેવો?

અવંતિપુત્ર: મહર્ષિ! આપ કહો છો એ તો તદ્દન બરાબર છે. મારી મથુરાનગરીમાં પણ હાલ આવું જ બની રહેલ છે. હું જાતે ક્ષત્રિય છું, મેં મારે જ ત્યાં ધન, ધાન્ય અને સોનાચાંદી-ઝવેરાતના બદલામાં કેટલા ય બ્રાહ્મણોને કિંકર બનાવેલા છે-નોકરીમાં રાખેલા છે. તે બ્રાહ્મણો મારું કહ્યું બરાબર કરે છે. મારે કોઈ મુહૂર્ત જોઈતુ હોય તો તેઓ તત્કાળ શોધી કાઢે છે. મારી રાણીને કાંઈ સ્વપ્નું આવે તો તેઓ તેનું સારું ફળ બતાવવા મારી પાસે તેમનાં પુસ્તકો લઈને દોડી આવે છે. મારે શિકારે જવું હોય ત્યારે પણ તેઓ સાથે જ રહે છે. મારું એક પણ એવું કામ નથી જેને આ બ્રાહ્મણોનો ટેકો ન હોય. મારે બેપાંચ સ્ત્રીઓ વધારે કરવી હોય તો તે કામ બ્રાહ્મણો જ સાધી આપે છે. આ જ પ્રકારે મેં ક્ષત્રિયોને, વૈશ્યોને અને શૂદ્રોને પણ મારી નોકરીમાં રાખેલા છે અને તેઓ

---

* બુદ્ધભગવાનના સમયમાં લોકોમાં ક્ષત્રિય ઉત્તમ ગણાતો માટે ચાર વર્ણમાં અહીં ક્ષત્રિયને પ્રથમ મૂકેલ છે. જૈન ગ્રંથો પણ આવો જ મત ધરાવે છે.

બધા મારા કિંકર છે કદાચ હું અન્યાયને માર્ગે જતો હોઉં તોપણ તેઓ તેમા સંમતિ આપનારા છે—ટેકો આપનારા છે આ મારો પોતાનો જાતઅનુભવ છે જેમ મે મારો દાખલો આપ્યો તેમ મથુરાના તમામ શ્રીમંતોના ઘરોમાં બધા વર્ણના લોકો કિંકર છે અને આવી દશા આખા ભારતમા છે

મહાકાત્યાયન મહારાજ! તમે તમારો પોતાનો અનુભવ કહ્યો, આખી મથુરા તેમ જ આખા ભારતની પરિસ્થિતિ પણ કહી સંભળાવી આવી પરિસ્થિતિમા જ્યારે આ ચારે વર્ણના લોકો કિંકર છે ત્યારે એમા કોણ ઉત્તમ અને કોણ હીણો એમ કહી શકાય? હા, કદાચ એમ કહી શકાય, કે બ્રાહ્મણ પોતાના પગાર કરતા કોઈ વધારે પૈસા ગમેતેમ કરીને પાડે છે અથવા ક્ષત્રિય, વૈશ્ય કે શૂદ્ર કરતા ગમેતેમ કરીને પોતાના પગારના વધુ પૈસા પાડે છે પણ આથી એમ તો ન જ કહી શકાય, કે બ્રાહ્મણ જ ઉત્તમ છે અને બીજા હીણા છે વળી બીજુ, મહારાજ! ક્ષત્રિય વર્ણનો માનવી ધાડ પાડે, ચોરી કરે, દુરાચાર કરે, ખૂન કરે તો તમે એને કાંઈ સજા કરો ખરા કે કેમ?

અવંતિપુત્ર મહર્ષિ! એવા ધાડપાડુ, ચોર, દુરાચારી અને ખૂન કરનાર ક્ષત્રિય વર્ણના લોકને હું કડક સજા કરુ, હેડમા નાખુ, હદબહાર કરુ, શૂળીની કે ફાંસીની પણ સજા આપુ એ તો જેવુ તેના ગુનાનુ માપ-પ્રમાણ

મહાકાત્યાયન મહારાજ! એ જ પ્રમાણે કોઈ બ્રાહ્મણ જે પોતાને જ બ્રહ્માનો વારસદાર કહે છે તે ખાતર પાડે, ગામ લૂંટે, વ્યભિચાર કરે, ખૂન કરે, અને તેવા ચોર, ખૂની બ્રાહ્મણને પકડીને તમારો રાજપુરુષ તમારી કચેરીમા ન્યાય માટે ઊભો કરે તો તમે તેને શી સજા કરો?

અવંતિપુત્ર ક્ષત્રિયની માફક જ તેને સજા કરુ મહર્ષિ! મારે તો રાજધર્મ પાળવાનો છે અને પ્રજાનુ હિત જોવાનુ છે, એટલે દુષ્ટતાનો નિગ્રહ કર્યા વિના હું બીજુ કશું કરુ નહી પછી ક્ષત્રિય પોતાને અંધ પુરુષ ભરતનો વારસદાર કહેતો હોય કે બ્રાહ્મણ પોતાને બ્રહ્માનો વારસદાર કહેતો હોય મારા ન્યાયના ત્રાજવાં પાસે તો એવી કોઈની ખોટી સિફારશ ચાલી નથી અને ચાલવાની નથી ગુનેગારોને સીધા કરવા અને બિનગુનેગારોનુ રક્ષણ કરવુ એ મારો ક્ષત્રિયધર્મ છે હે મહર્ષિ! એ જ પ્રમાણે કોઈ વૈશ્ય કે શૂદ્રને સજા થાય ટૂંકમા કોઈ પણ ગુનેગાર જેનો ગુનો સાબિત થયો હોય તે મારા ન્યાયમાથી કદી છટકી શકે જ નહી

મહાકાત્યાયન મહારાજ! તમે પોતે જ એવુ આચરી બતાવો છો કે ક્ષત્રિય, બ્રાહ્મણ, વૈશ્ય કે શૂદ્ર ગમે તે વર્ણનો હોય અને ગુનેગાર સાબિત થાય તો તેને ગુના પ્રમાણે સજા થાય જ, એટલે પછી બ્રાહ્મણ જ ઉત્તમ અને બીજા હીણા એવુ ક્યા રહ્યુ? આ તો ચારે વર્ણ એકસરખા થયા વળી બીજી વાત, મહારાજ! ધારો કે કોઈ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય કે શૂદ્ર અહિંસાધર્મી હોય, સતવાદી હોય, સદાચારી હોય, સુશીલ હોય, પ્રામાણિક અને નીતિવંત હોય તો મહારાજ! તમે તેને શું કરો?

અવંતિપુત્ર મહર્ષિ! ગમે તે વર્ણના તેવાને હું રાજા તરીકે ન્યાયની અને સદાચારની પ્રતિષ્ઠા વધારવા માટે આદર આપુ, તે દરેકનુ એકસરખુ સન્માન કરુ, તેમની દરેકની સર્વ પ્રકારે સહાયતા કરુ, તેમની યશગાથા ગવરાવુ

મહાકાત્યાયન મહારાજ! તમારા કહેવા પ્રમાણે આવા પુરુષને તમે એકસરખુ સન્માન

નથી એનો હવે એક જ અર્થ કરી શકાય, કે તારાઓ સૂર્ય, ચંદ્ર અને ગ્રહોના હિસાબે અતિઘણા દૂર છે અને તેથી જ એ મોટા થયેલા દેખાતા નથી.

પણ વિજ્ઞાનીઓ એમ હાર ખાય એવા નથી. એમણે તારાઓના વ્યાસ માપવા માટે ' ઈન્ટર ફેરોમીટર ' નામનું સાધન બનાવ્યું છે. એને દૂરબીન સાથે લગાડી એના વડે પાસેના કેટલાક તારાઓના વ્યાસ માપી શકાયા છે. અમેરિકાની બીજી મોટી વેધશાળા-માઉન્ટ વિલ્સન વેધશાળાના ૧૦૦ ઇંચવાળા હૂકર દૂરબીન સાથે જોડેલું ઈન્ટર ફેરોમીટર ૨૦ ફૂટ લાંબું છે અને એ વડે જે તારાઓના વ્યાસ માપી શકાયા છે એમની સંખ્યા બહુ જ થોડી–આંગળીને વેઢે ગણી શકાય એટલી–બાર જેટલી જ છે.

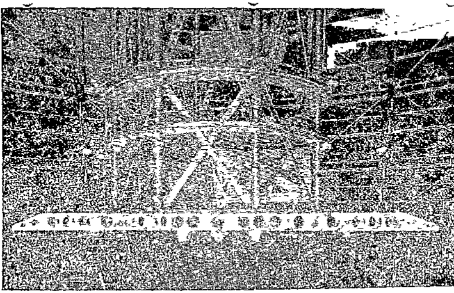

ઈન્ટર ફેરોમીટર
(તારાઓના વ્યાસ માપે છે.)

ઇન્ટર ફેરોમીટરથી પણ કામ ન બન્યું ત્યારે ખગોળશાસ્ત્રીઓએ વળી નવી જ તરકીબો શોધી કાઢી, અનેક તારાઓનાં વ્યાસ અને કદ શોધી કાઢ્યાં છે. આવી એક રીત વર્ણપટની છે.

આકાશના તારાઓના રંગ જુદાજુદા છે. રંગમાં તફાવત હોવાનું કારણ તારાઓના ઉષ્ણુતામાનનુ છે. જે તારા ખૂબખૂબ ગરમ છે એમના રંગ નીલા અને જે તારા ઓછામાં ઓછા ગરમ છે એમના રંગ લાલ છે. ઉષ્ણુતામાનના ચડતા અનુક્રમે તારાઓના રંગ લાલ, નારંગી; પીળો, સફેદ નીલશ્વેત અને નીલો છે. લાલ તારાનું ઉષ્ણુતામાન ૩૨૦૦° (સે.) અને નીલા તારાનું ૧૫,૦૦૦° (સે.) હોય છે. આપણો સૂર્ય એક પીળો તારો છે. એનું ઉષ્ણુતામાન ૬,૦૦૦° (સે.)નું છે.

આ પ્રમાણે રંગપટની મદદથી અનેક તારાઓનાં ઉષ્ણુતામાન (અલબત્ત તારાની બહારની સપાટીનાં જ) માપી શકાયાં છે. તારાઓની તેજસ્વિતા અને એમનાં પૃથ્વીથી અંતર સહેલાઈથી જાણી શકાયેલી બાબતો છે; એટલે એમની અને ઉષ્ણુતામાનની મદદથી તારાઓનાં કદ અને વ્યાસ શોધી શકાયાં છે.

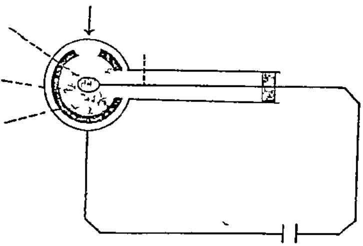

ફોટો ઇલેક્ટ્રિક સેલ
(તારાઓનું ઉષ્ણતામાન માપે છે)

કદ, ઘટત્વ, રંગ, દળ, ઉષ્ણતામાન અને એવી બીજી અનેક બાબતોમા તારા એકબીજાથી જુદા પડે છે અનેક તારાઓનુ વર્ગીકરણ કરવુ હોય તો આ બધી બાબતોને સાંકળી લે એવી કોઈ પદ્ધતિ યોજવી જોઈએ આપણે જોયુ, કે તારાના રંગ અને તેજના આધારે એના કદ અને વ્યાસ શોધી શકાયા છે બરાબર એ જ રીતે બીજી બાબતો પણ મળી શકી છે, એટલે તારાના વર્ગીકરણમા રંગ અને તેજને મહત્ત્વનુ સ્થાન મળી ગયુ છે

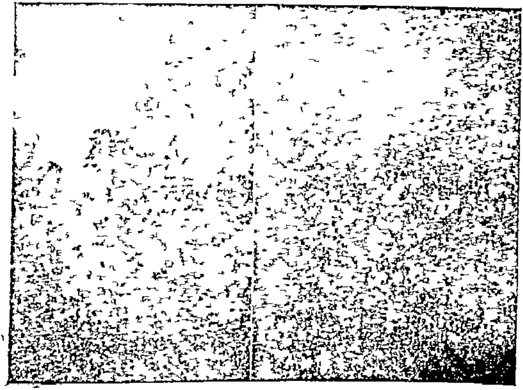

ફોટોગ્રાફમા તારા નાનામોટા દેખાય છે વાદળ જેવુ છે તે નિહારિકા છે

તારાઓના રંગ પરથી ઉષ્ણતામાન જાણી શકાય છે, તારાઓના તેજના આધારે એનુ કદ સમજી શકાય છે એ આપણે જોયું, પણ બધા તારા આપણાથી એકસરખા અંતરે

આવેલા નથી તેમ જ એ બધા એકસરખા તેજસ્વી પણ નથી. બધા તારાનાં તેજ એકસરખાં હોય તો અંતરના હિસાબે એમનાં કદ જાણી શકાય અથવા બધાનાં અંતર સરખાં હોય તો તેજના આધારે પણ કદ જાણી શકાય, પણ તારાનાં તેજ અને અંતર સાવ નિરનિરાળાં છે. તેજ અને અંતરનો મેળ મેળવવા તારાઓને અમુક ચોક્કસ અંતરે (૩૨.૬ પ્રકાશવર્ષ)* રાખી જોતાં એ કેટલા તેજસ્વી દેખાય છે એનો પ્રકાશઆંક (નિરપેક્ષ વર્ગ) શોધવામાં આવે છે. સૂર્ય પૃથ્વીથી સવાનવ કરોડ માઈલ દૂર છે. પ્રકાશની ગતિના હિસાબે આ અંતર સવાઆઠ પ્રકાશમિનિટનું ગણાય. સૂર્યને ૩૨.૬ પ્રકાશવર્ષ દૂર મૂકી જોવામાં આવે તો તે એક સામાન્ય તારા જેવો દેખાશે. આકાશમાં નરી આંખે જોતાં જે ખૂબ ચળકતા તારા દેખાય છે એ બધા પહેલા વર્ગના તારા છે અને સાવ ઝાંખા દેખાય છે તે છઠ્ઠા વર્ગના છે. સૂર્યને ૩૨.૬ પ્રકાશવર્ષ દૂર રાખી જોઈએ તો તે ચોથા અને પાંચમા વર્ગની વચ્ચેના તારા જેવો દેખાશે. આનો અર્થ એ થયો, કે આપણને ખૂબ તાપ આપતો અને ખૂબ તેજસ્વી દેખાતો સૂરજ વાસ્તવમાં એક સામાન્ય તારો જ છે.

આમ તારાઓના રંગ, તેજ વગેરેની સરખામણી પરથી માલૂમ પડ્યું છે કે આકાશના મોટાભાગના તારાઓનાં તેજ અને રંગમાં એકસરખો નિયમ પ્રવર્તે છે. તારાનું ઉષ્ણતામાન જેમ વધુ તેમ એનો રંગ લાલથી આગળ વધી પીળો અને છેવટે નીલો થતો જાય છે એમ આપણે જોઈ ગયા. વળી રંગના હિસાબે જણાયું છે કે લાલ રંગના તારા સૂર્ય કરતાં ૧૦૦મા યા એથી ઓછા તેજસ્વી છે; જ્યારે નીલા તારા ૧૦૦ ગણા યા એથી વધુ તેજસ્વી છે.

પણ આ થઈ આકાશના મોટાભાગના તારાઓની વાત. કેટલાક તારા એવા પણ છે કે જેમનો રંગ લાલ હોવા છતાં ય એ સૂર્યથી ૧૦૦ગણા યા એથી વધુ તેજસ્વી જણાયા છે. આનો અર્થ એ થયો કે ઓછા ઉષ્ણતામાનવાળા આ તારા સૂર્યના જેટલા જ કદવાળા હોત તો ઓછા તેજસ્વી દેખાત, પણ વધુ તેજસ્વી દેખાય છે માટે એમનું કદ સૂર્ય કરતાં મોટું હોવું જોઈએ. કદ મોટું હોય તો જ એ વધુ પ્રકાશિત દેખાઈ શકે. આ પ્રકારના તારા કે જેમના કદ સૂર્ય કરતાં ઘણાંઘણાં મોટાં છે એમને વિરાટ તારા કહેવામાં આવે છે; એથી ઊલટું જે તારાઓનોનાં તેજ સૂર્યના હિસાબે ૧૦૦માં ભાગના યા એથી યે વધુ ગણાં ઓછાં છે તેમને વામન તારા કહેવામાં આવે છે. આકાશના લગભગ ૮૦ ટકા તારા વામન વર્ગના* તારા છે. એ બધા તારાનું એક સામાન્ય નામ સમરૂપ તારા પણ છે; કારણકે એમાંના ઘણાખરા તારા વજનની દૃષ્ટિએ સૂર્યથી વધુમાં વધુ પાંચગણા યા ઓછામાં ઓછા પાંચમા ભાગના વજનદાર હોય છે.

વિરાટ તારા તેજસ્વી તારા છે. એ માત્ર લાલ રંગના તારા છે એવું નથી. વિરાટ તારા જુદાજુદા રંગના પણ છે. આકાશના જાણીતા વિરાટ તારાઓમાં બ્રહ્મહૃદય, સ્વાતિ, રોહિણી, પારિજાત, મિરા અને આર્દ્રા મુખ્ય છે. આ

---

* સેકંડે ૧,૮૬,૦૦૦ માઈલના વેગથી ચાલતાં એક વર્ષમાં પ્રકાશ જેટલું અંતર કાપે એને પ્રકાશવર્ષ કહે છે. આ અંતર ૫,૮૮,૦૦,૦૦,૦૦૦૦૦ માઈલનું છે.

* ૩૨.૬ પ્રકાશવર્ષ છેટે રાખતાં જે તારા પહેલા વર્ગના યા એથી ઓછા ચળકતા દેખાય છે એ બધા વામન તારા છે; જ્યારે અતિ ચળકતા દેખાતા તારા વિરાટ તારા છે.

પૈકી પારિજાત, મિરા અને આર્દ્રા ઘણાઘણા મોટા વિરાટ તારાઓ છે એ એટલા મોટા છે, કે એમને અતિવિરાટ તારા કહેવામા આવે છે આ સાથે આપેલી આકૃતિ અને નીચેના કોઠા પરથી આ અતિવિરાટ તારાઓની ભવ્યતાનો કંઈક ખ્યાલ આવી શકશે

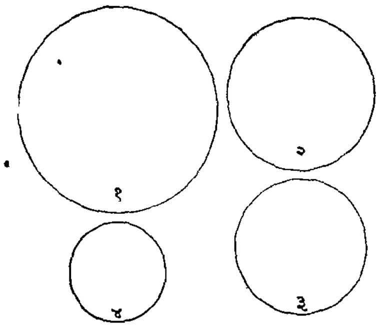

અતિવિરાટ તારાના વ્યાસ

૧ આર્દ્રા, ૨ પારિજાત, ૩ છ બ્રહ્મમંડળ, ૪ પૃથ્વીની કક્ષા (=૧૮ કરોડ માઈલ વ્યાસ)

નામ	પૃથ્વીથી અંતર	કદ (સૂર્યના હિસાબે)	તેજ ક (સૂર્યના હિસાબે)
૧ પારિજાત	૨૫૦ પ્રકાશવર્ષ	૩૫૯,૩૭,૦૦૦	૧૯૦૦
૨ મિરા	૨૫૦ ”	૯,૭૩,૩૬,૦૦૦	૧૮૦
૩ આર્દ્રા	૩૦૦ ”	૩,૫૯,૩૭,૦૦૦થી ૯,૭૩,૩૬,૦૦૦	૩૬૦૦
૪ क શૌરી	૮૦૦ ”	૫૧,૨૦,૦૦,૦૦૦	૧૯૦૦

જાણીતા તારાઓ પૈકી क શૌરીનુ (શૌરી મંડળના મુખ્ય તારાનુ) કદ ૫૧ કરોડ સૂર્યકદ જેવડુ છે। મતલબ કે એ તારાના દ્રવ્યમાંથી સૂર્ય જેવડા (પૃથ્વી કરતાં ૧૩ લાખગણા મોટા) ગોળા બનાવવામાં આવે તો તેમની સંખ્યા ૫૧ કરોડની થાય

પણ આ થઈ અતિવિરાટ તારાઓની વાત એના જેવી જ મહત્તાવાળો એક ખૂબ નાનો પણ અતિ મહત્ત્વનો એવો અતિવામન તારાનો વર્ગ છે આ વર્ગના તારા નાના હોવા છતા ય રંગે રાતા નથી, એ બધા સફેદ રંગના છે આનો અર્થ એ થયો, કે એ [illegible] એઓનુ સપાટીનુ ઉષ્ણતામાન ખૂબ જ ઊંચુ હોવુ જોઈએ વાસ્તવમા આ ઠીંગુજીઓનુ ઉષ્ણતામાન લાલ તારા કરતાં ઊંચુ છે ઊંચા ઉષ્ણતામાનવાળા આ ઠીંગુજીઓને

શ્વેતવામન કહેવામાં આવે છે. અતિવિરાટ તારા જેમ કદની દૃષ્ટિએ આશ્ચર્ય ઉપજાવનાર છે તેમ શ્વેતવામન ઘટત્વની દૃષ્ટિએ નવાઈ પમાડનારા છે. પદાર્થના વજનને એના પોતાના કદ વડે ભાગતાં જે આંકડો આવે છે તે તે પદાર્થના ઘટત્વનો આંક છે. વિજ્ઞાનની પદ્ધતિમાં પાણીના ઘટત્વને એકમ માની બીજા પદાર્થોના ઘટત્વને એની સાથે સરખાવવામાં આવે છે અને આ રીતની સરખામણીના ઘટત્વને સાપેક્ષ ઘટત્વ કહેવામાં આવે છે.

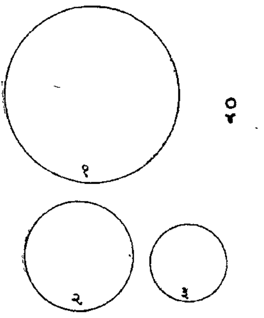

વિરાટ તારાના વ્યાસ
૧. રોહિણી, ૨. સ્વાતિ, ૩. બ્રહ્મહૃદય, ૪. સૂર્ય.

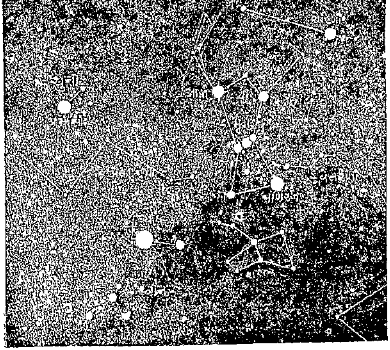

આર્દ્રા અને વ્યાધ વગેરે

ભારે સાપેક્ષ ઘટત્વવાળો જાણીતો તારો વ્યાધનો સાથીતારો છે વ્યાધ આકાશનો સૌથી ચળકતો તારો છે પહેલા એ તારો એકલ તારો છે એવુ માનવામા આવતુ હતુ, પણ પાછળથી માલૂમ પડ્યુ કે એ બે તારા મળીને બનેલો યુગ્મ–જોડીઓ તારો છે વ્યાધનો આ જોડીદાર ખૂબ જ ઝાખો નવમા વર્ગનો (વ્યાધના હિસાબે ૧૬,૦૦૦મા ભાગનો ઝાખો) તારો છે વ્યાધના પ્રખર તેજમા એને સામાન્યદૂરબીન વડે જોઈ શકાતો નથી વ્યાધ અને એનો આ સાથીદાર એક મધ્યસ્થ કેન્દ્રની આજુબાજુ ફેરફૂદડી ફરે છે બને તારા વચ્ચેના અતર અને ફેરફૂદડીના કાળના આધારે એ બનેનુ એકત્ર વજન સૂર્યવજન કરતા ૩ગણુ હોવાનુ જણાયુ છે કેન્દ્રથી દૂરત્વના હિસાબે વ્યાધનુ પોતાનુ વજન સૂર્ય કરતા ૨ગણુ અને સાથીનુ વજન સૂર્ય જેટલુ માલૂમ પડ્યુ છે

વ્યાધના સાથીદારનુ વજન સૂર્ય જેટલુ છે, પણ એ સૂર્ય કરતા ૨૭,૦૦૦ ગણો નાનો (યુરેનસ ગ્રહ જેવડો) છે આનો અર્થ એ થયો, કે કદની દૃષ્ટિએ આ તારો સૂર્ય કરતા ૨૭,૦૦૦ ગણો ભારે છે સૂર્યનુ સાપેક્ષ ઘટત્વ દોઢ છે આ હિસાબે વ્યાધના સાથીદારનુ સાપેક્ષ ઘટત્વ ૪૦,૦૦૦ ગણુ થાય છે મતલબ કે વ્યાધના સાથીદારનુ દ્રવ્ય સરખા કદના હિસાબે પાણી કરતા ૪૦,૦૦૦ ગણુ ભારે છે ૧૦ શેર પાણી માય એવડી ડોલમાં આ વામન તારાનુ દ્રવ્ય ભરવામા આવે તો એનુ વજન ૧૦,૦૦૦ મણ થશે! કેટલુ ઓછુ દ્રવ્ય અને છતાય કેટલુ ભારે વજન! કદમા વામન છતા વજનની દૃષ્ટિએ કેવો વિરાટ તારો !

વ્યાધના સાથી તારાને પણ મહાત કરે એવા બીજા વામનજીઓ જડ્યા છે એ પૈકીનો એક તારો કે જેની વૈજ્ઞાનિક સજ્ઞા એ સી+૭૦° ૮૨૪૭ છે, તે ૨૮ ૦૦૦° (સે)ના ભારે ઊંચા ઉષ્ણતામાનવાળો પ્રચડ તેજસ્વી તારો છે એનુ કદ પૃથ્વીકદના માત્ર આઠમા ભાગનુ છે, જ્યારે વજન સૂર્યવજનથી અઢીગણુ છે આ હિસાબે આ ઠીગુજીનુ ઘટત્વ પાણીના હિસાબે ૩૬ કરોડ ગણુ છે! મતલબ કે એક ઘન ઇચ જેટલા એ તારાના પદાર્થનુ વજન ૬૨૦ ટન જેટલુ થશે! મગજ અને બુદ્ધિ પણ બહેર મારી જાય એવી અજાયબ આ વાત છે ને ?

પણ આ થઈ વામનજીઓની વાત અતિવિરાટ તારા પણ અદ્ભુતતામા ઊતરે એવા નથી. કદમા તો એ અદ્ભુત છે જ પણ ઘટત્વમાય અદ્ભુત છે! આપણે જેનો ઉલ્લેખ કરી ગયા છીએ એ પારિજાત તારાની વાત લઈએ પારિજાત વૃશ્ચિક મડળમા

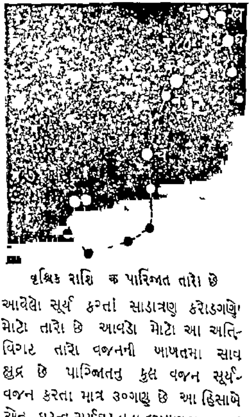

વૃશ્ચિક રાશિ ક પારિજાત તારો છે

આવેલો સૂર્ય કરતા સાડાત્રણ કરોડગણો મોટો તારો છે આવડો મોટો આ અતિવિરાટ તારો વજનની બાબતમા સાવ ક્ષુદ્ર છે પારિજાતનુ કુલ વજન સૂર્યવજન કરતા માત્ર ૩૦ગણુ છે આ હિસાબે એનુ ઘટત્વ સૂર્યઘટત્વના દસલાખમા ભાગનુ થાય છે મતલબ કે પારિજાત ખૂબ જ

આંછા દ્રવ્યનો બનેલો તારો છે. એનું દ્રવ્ય એટલું બધું આછું છે, કે આપણા વાતાવરણમાં એક ઘનફૂટ જેટલી જગામાં જેટલું વાયુદ્રવ્ય સમાયેલું છે, તેટલું વાયુદ્રવ્ય પારિજાતના ૧૫૦૦ ઘન માઈલ જેટલા વિસ્તારમાંથી માંડ મળશે. કદમાં અતિવિરાટ છતાં દ્રવ્યસંભારમાં કેવો કંગાળ તારો!

વિશ્વરચના પણ કેવી અદ્ભુત છે! એક બાજુ વિરાટ તારા એમના કદથી આપણને આંજી નાખે છે તો બીજી બાજુ વામનતારા વજનના નવા જ પાઠ શીખવે છે. કેટલાક તારા અતિ ઊંચા ઉષ્ણતામાન ધરાવે છે તો કેટલાક વળી અતિ નીચા. સૂર્ય આ બધા તારાઓમાં એક સામાન્ય તારાનું પદ ભોગવે છે. એ સામાન્ય તારાના પણ એક સામાન્ય ગ્રહ–પૃથ્વી પર આપણે એક સામાન્ય જીવ–માણસ તરીકે જીવીએ છીએ. બીજાં પ્રાણીઓની સરખામણીમાં આપણે વધુ બુદ્ધિશાળી છીએ અને એ કારણે જ વિશ્વની આ અલૌકિકતા સમજી શકીએ છીએ 'એ પણ ઈશ્વરના અનુગ્રહની એક અદ્ભુત વાત નથી?

★

શું આપ મહાન છો કે……?

મહાન વ્યક્તિ 'ઉચિત શું છે'– એટલું જાણે છે, જ્યારે ક્ષુદ્રવ્યક્તિ 'શાનાથી લાભ થશે' એ જ જુએ છે!

મહત્તાને 'આત્મા' સાથે પ્રેમ હોય છે જ્યારે ક્ષુદ્રતાને 'સંપત્તિ' સાથે પ્રેમ હોય છે!

મહાન વ્યક્તિ 'કઈ ભૂલથી શું નુકસાન થયું'–તેનું સ્મરણ રાખે છે, જ્યારે ક્ષુદ્ર 'કઈ અનૈતિકતાથી કેટલો ફાયદો મેળવ્યો'-તે યાદ રાખે છે!

મહાન વ્યક્તિત્વમાં બીજાઓના મત પ્રત્યે ઉદારતા અને સહિષ્ણુતા હોય છે, પણ સામા મતમાં ભળી જતી નથી; જ્યારે ક્ષુદ્ર વ્યક્તિ બીજાઓની વાતમાં ટાપસી પૂરે છે તેમ જ પૂરેપૂરો સહમત થયેલી પણ જણાય છે; આમ છતાં તેનામાં ઉદારતા કે સહિષ્ણુતાનું નામનિશાન નથી હોતું!

મહાન વ્યક્તિ પોતાના વિચારોમાં દૃઢ હોય છે પણ લડાઈખોર હોતી નથી. તે મળતાવડી હોય છે પણ બીજાઓ સાથે મળી જઈને પક્ષ ઊભો કરતી નથી, તે પોતાને જ દોષ આપે છે, જ્યારે ક્ષુદ્ર બીજાઓને દોષ આપે છે!

મહાન વ્યક્તિની સેવા સહેલાઈથી થઈ શકે છે પણ તેને પ્રસન્ન કરવી કઠિન હોય છે; કેમકે તે યોગ્ય કાર્યથી જ પ્રસન્ન થઈ શકે છે. વળી વ્યક્તિની યોગ્યતા મુજબ જ તે દરેક પાસેથી કામ લે છે.

પણ…ક્ષુદ્ર વ્યક્તિની સેવા કરવી કઠિન છે, પણ તેને ખુશ કરવાનું સહેલું હોય છે! યોગ્યાયોગ્યને બાજુએ મૂકી તેની દુર્બળતાઓનું સમર્થન કરી તેને સહેલાઈથી ખુશ કરી શકાય છે. વળી તે માણસો પાસે કામ લેતી વખતે તેઓ કંઈ જ ભૂલ ન કરે એવું ઇચ્છતી હોય છે!

[હિંદી ઉપરથી]

×

જોષી મહારાજ

શ્રી નિરજન ત્રિપાઠી

બી એ

‘વૈદના મરે નહી ને જોષીડાના રડે નહી !’ની કહેવતમા વૈદક તથા જ્યોતિષશાસ્ત્ર બને ઉપર આપણે અવિશ્વાસ વ્યક્ત કર્યો છે તેમ છતા ઢગલા બધ લોકો ભાતભાતના મુહૂર્તો ને શુભ શુકનના દિવસો કઢાવવા માટે જોષીઓ પાસે જાય છે હમેશા એના શબ્દો બ્રહ્મવાક્યરૂપ સાચા જ નીવડે છે? જો ન નીવડતા હોય તો? ભૂલેચૂકે અમુક દિવસે મરવાનું કહી દેવાયુ હોય પણ ત્યારે એવુ મૃત્યુ ન થાય તો? જે જે લોકો માટે આવા ખોટા વર્તારાઓ કહ્યા હોય તે બધા ય ભેગા મળી અમુક કોઈ દઢ નિશ્ચય કરી આપણા ઘરમા આવે તો? બચવાનો ઉપાય પ્રથમ મનથી વિચારજો ને પછી નાટિકાના જોષી મહારાજની ,તરકીબ અજમાવજો. લેખકે રોનેલ્ડ એલ્વેના એક નાટક પરથી આનુ આયોજન કર્યું છે

[પાચથી દસ હજારની વસ્તીવાળા કોઈ એક ગામમા જોષી મહારાજના મકાનનો ઓરડો એક તરફ અદર આવવાનુ મુખ્ય બારણુ છે અને બીજી તરફ ઘરની અદર જવાનો રસ્તો છે રગભૂમિની બરાબર મધ્યમા એક ઉઘાડી બારી છે જોષી મહારાજ એક પાટ ઉપર તકિયે અઢેલીને અને પગે ઓઢીને બેઠેલા છે એમની આખે દાડીતૂટેલા તથા વારવાર લટકી પડતા ચશ્મા ભરાવ્યા છે

જોષી મહારાજની પાટની પાસે જ નીચે મીઠી રબારણ પોતાનુ ભવિષ્ય જાણવા ઉત્સુકતાથી બેઠી છે એનાથી સહેજ દૂર લગભગ બારણા પાસે જ મથુર ગામી બેઠેલો છે જોષીની પાટ ઉપર એકબે પચાગ એક સ્લેટ બે પાસા, એક ચાક તથા ખડિયોહોલ્ડર પડેલા છે, અને ખાસ તો ધ્યાન ખેચે એવુ ખૂબ લાબુ ટીપણુ પણ છે ઓરડાનુ વાતાવરણ સામા માણસને આજી નાખે એવુ છે ભીત ઉપર કુડળી ચીતરેલો નકશો લટકાવેલો છે

પડદો ઊપડતા જોષી લાબુ ટીપણુ ઉખેળી મીઠીનુ ભવિષ્ય જોતા જણાય છે]

જોષી (ટીપણામા જોતા) એ એ રાહુ, મગળ ને ગુરુ હુ જો મીઠી! એમ લાગે છે કે તુ ગામના કો'ક જોડે પ્રેમમા પડી છે

મીઠી સાચુ કીધુ મા'રાજ, તે જોઈ આલોને એ કાનો જ છે ને?

જોષી (તિરસ્કારથી) હુ, એમ કઈનુ નામ ન દેવાય

મીઠી ભૂલ થઈ બાપા

જોષી સારુ હવે, સાભળ જો એ ઊચો ને વઉવર્ણો છે ને (વિચારતા) ને ઉમર લગભગ પચીસેકની આસપાસ હશે (મીઠી સંમતિસૂચક ડોકુ હલાવે છે) અને આ ટીપણુ કે'છે એમ કે એ સ્ટેશન પાસે એટલે ઊગમણી દિશામા રે'તો હશે

મીઠી. હુ અ રબારીવાડમા

જોષી સાભળ સાભળ; ટીપણુ તે શુ જુએ છે કે શુ?

મીઠી (પડેલા સાદે) તમે મા'રાજ, પણ એ છે તો કાનો જ ને?

જોષી અને હુ, એના નસીબમા સિહ રાશીની વહુ છે

મીઠી પણ હે મા'રાજ, અમારા લગન થશે ખરા?

જોષી લગન? એ તો તારે નક્કી કરવાનું છે પરણવુ હોય તો કઈ હાથ જોડી બેસી રહેવાય?

મીઠી એમ તો નૈ બાપા, પણ કઈ રસ્તો દેખાડોને?

જોષી લ્યો, તારે તો બધુ જાણી જવુ હોય એમ લાગે છે એમ જોશ ભણવા, જાણવા એ કઈ સહેલી વાત છે? આ

ટીપણું તને દેખાય છે ને, એમ મને તારું આખું ય ભવિષ્ય દેખાય છે. તારું શેનું, આખા ગામનું, બંધાયનું, ને હું હમણાં કમાવા ધારું તો જોતજોતમાં લાખો રૂપિયા ભેગા કરી શકું, પણ હુ એવું કરતો નથી. મારે તો અહીં બાપીકા ગામમાં રહીને જે બેચાર જણનું કંઈ ભલું થાય એવું કરવું છે. પૈસાને શું કરવા છે? હં...પૈસા તો આજ છે ને કાલ નથી. બાકી હુ તો આખા ગામનું ભવિષ્ય જાણું છુ, પણ હુ કહેતો નથી. જોષી તો સહદેવ જેવો કહેવાય, સમજીને? (ટીપણું મૂકી ચશ્માં ઉતારતાં) સવા બે આના આ ટીપણા પર મૂકજે, મીઠી.

મીઠી: સવા બે આના?

જોષી: સવા બે આના તો તારા, બીજાના નહીં. તુ તો પડોશની દીકરી કે'વાય; અને મારા પગ જ્યારે ચાલતા ત્યારે તો હુ તારે ઘેર વારતહેવારે સીધું લેવા આવતો. હવે તો આ પગ જ ખોટા પડી ગયાને.

[મીઠી ટીપણા પર પૈસા મૂકે છે.]

મીઠી: તે મા'રાજ, હવે તમારા પગને કેમ છે?

જોષી: (જરા બેફિકરાઈથી) ઠીક છે. છે એમનું એમ છે. બાકી હુ તો પહેલેથી જાણતો'તો કે ચંદ્રની દશાને કારણે પગની પીડા થવાની જ હતી.

મીઠી: લ્યો બેસો ત્યારે...(ઊઠીને જાય છે.)

જોષી: અલ્યા કોણ બેઠું છે? (ચશ્માં ચડાવી) મથુર છે કે? મથુર, એ મથુરિયા! (મથુર હજી ઊંઘતો હોય છે. એટલે જોષી મોટેથી બૂમ પાડે છે.) મથુરિયા—આ...આ!

મથુર: (ઝબકીને): એ હોં મા'રાજ, આયો બાપલા. (પાસે આવી બેસે છે.)

જોષી: કેમ બરાબર ચાલે છે ને?

મથુર: કુણ જાણે? એ પૂછતો આંય આયો છું.

જોષી: તે પછી મેં ગયા બુધવારે કહ્યું હતુ એમ કર્યું'તુ તેં?

મથુર: હા મા'રાજ. કર્યું'તું ને! (લહેકાથી) જુઓને પહેલાં તો ઘરનાં બારણાં વાખી દીધાં, પછે દેવતામાં મરચાં નાખીને ધુંવાડો કર્યો ને પછે એની આસપાસ પાણીનું કુંડાળું કર્યું ને શગડીની મહીં તેણ અડદના દાણા નાખ્યા.

જોષી: ત્રણ દાણા?

મથુર: ચમ, તમે તેણ કીધા'તાને?

જોષી: ઠીક, ઠીક પછી?

મથુર: પછે તડ્તડ્ અવાજ થયો કે તરત જ મેં એનું નામ બોલવા માંડ્યું.

જોષી: પછી?

મથુર: પછે એ તો કે, કે તમને તે આ થયું છે શું? કરતીક એકદમ આવીને શગડી લઈ ગઈ.

જોષી: કુંડાળામાં પગ દીધો'તોને?

મથુર: હા મા'રાજ, મેં બરોબર ભાળ્યું'તું.

જોષી: બસ, થયું ત્યારે. (આંગળીના વેઢા ગણતાં) તુ તે દા'ડે રાત્રે ચોરે બેસવા ગયો હોત તો શું થયુ હોત, ખબર છે?

મથુર: (ઉત્સુકતાથી) ના!

જોષી: તે દા'ડે ગામમાં એક કૂતરું હડકાયું થયું હતું.

મથુર: હેં?

જોષી: હા, અને તે તને કરડત એવો યોગાનુયોગ હતો. (અવાજ બદલીને) અને એમાંથી તને ઝેર ચડત અને કર્ણપીડા થાત અર્થાત્ તુ બહેરો બની જાત.

મથુર: (અજાણતાં જ કાને હાથ મૂકાઈ જાય છે) રામ, રામ, રામ, તમે જ બચાવ્યો બાપલા, અરેરે નઈ તો મારું શુ થાત? હું કેટલા મૂકું મા'રાજ?

જોષી: સવા બે આના. ને હવે તને

સાચેસાચ એવું કહ્યું'તું ખરું ?

હીરા : કેમ તમને યાદ નથી આવતુ ?

જોષી : ના, આજે કયો વાર થયો ?

હીરા : મંગળવાર.

જોષી : હેં ?

હીરા : ને તો ય એ મરી નથી ગયો ?

જોષી : તે ક્યાંથી મરે ? મારા જોષ સાચા પાડવા એ કંઈ આપઘાત તો ન જ કરે ને ? (આશાથી) પણ તને ખબર ક્યાંથી પડી કે એ નથી મરી ગયો ?

હીરા : મેં એને બજારમાં દીઠો હતો.

જોષી : તો પછી તેં મને વહેલાં કેમ ન કહ્યું ?

હીરા : મારા મનમાં કે કાલ ન મર્યો તો આજ મરશે !

જોષી : મર્યા હવે, એમ મરનારા બીજા, માનભા નહીં. પણ ઊભી રહે. અરે હા મને યાદ આવે છે...એની સાથે રૂખી ડોશી હતી ?

હીરા : હા.

જોષી : (એક જગ્યા દર્શાવતાં) એ અહીં બેઠેલી ?

હીરા : હા, અહીં જ.

જોષી : અને મૂળચંદ મોદી અને પશી પટલાણી ?

હીરા : હા ને બીજાં ય હતાં.

જોષી : બરોબર, હવે યાદ આવ્યું. એમની જોડે સદાશિવ ટપાલી ને મોહન ઠક્કર પણ હતાં-ને ? અને સંધ્યાકાળ થઈ હતી.

હીરા : બરોબર.

જોષી : (ધીમેધીમે જાણે બધું યાદ આવતું હોય એ રીતે) એમ ત્યારે ? મને એ વખતે ભાંગને લીધે ઊંઘ આવતી'તી એટલે મેં એ બધાને ગભરાવવા એવું કહેલું...અને મારા કહ્યા પછી બધાં જતાં રહેલાં ને ?

હીરા : હા, બધાં ય. અને માનભા તો સાવ ફિક્કોફ્સ થઈ ગયેલો. અને પછી બધાં જતાં'તાં ત્યારે તમે મૂળચંદને બોલાવેલો.

જોષી : એને મેં કંઈ કહ્યું'તું ખરું કે ?

હીરા : ના, એ સાંભળવા ઊભો જ નહીં રહ્યો ને.

જોષી : હં...હવે બધું યાદ આવ્યું. (આશાથી) હીરૂ ! તને લાગે છે કે એ બધાં આ વાત ભૂલી ગયાં હોય ?

હીરા : તમને કોઈએ એવું કહ્યું હોય તો તમે ભૂલી જાવ ખરા ?

જોષી : પણ હું ઘેનમાં હતો એ તો એ જાણતાતાને ?

હીરા : તો ય શું ? તમારો દેખાવ જ ત્યારે કેવો હતો ? લાલઘૂમ આંખો ને તૂટક, તૂટક શબ્દો. બાપ રે, હું તો એવી બીનેલી !

[બહાર લોકોનો અવાજ સંભળાય છે.]

જોષી : આ શેનો અવાજ છે ?

હીરા : (બારી તરફ જઈને જોતા) ઓ રે, એ તો એ બધાં છે. માનભા ગરાસિયો પણ હસતોહસતો આવે છે.

જોષી : (ગભરાઈને) હેં ! હુ શું કરું ? ઉંહ આ પગે ય...ઓ રે ક્યાં જઉં ? હવે શું થશે હીરૂ બેટા ?

હીરા : બારણું વાસી દઉં, બાપુ ?

જોષી : ના ભઈ ના, બારણું વાસી દઈશ તો એ લોકો તોડીને પણ આવશે.

હીરા : પણ એ લોકો ખિજાયા નથી. ઊલટાના હસે છે.

જોષી : શુ ? હસે છે એ લોકો ?

હીરા : હા. અને પેલો મૂળચંદ તો તાળીઓ દે છે.

જોષી : એમ ? એમણે શું ધાર્યું હશે ત્યારે ?

હીરા : અને મોહન પાસે તો વાંસડા ને કાથી છે !

જોષી : વાંસડા ને કાથી ? શું કરવા

લાવ્યા હશે? હીરા! બેટા! હવે શું થશે?

હીરા (બારીએથી પાછી આવીને) બોલશો નહીં હવે એ લોકો આવ્યા

જોષી (સ્વસ્થ બનતા) હું જો હીરા આપણે તો કંઈ બન્યુ નથી એમ જ વર્તવાનુ છે, સમજીને!

હીરા સારુ મામાના ચશ્મા રાખવા છે કે કાઢી નાખવા છે?

જોષી લઈ લે ને, વખતે કોઈ મારે તો નકામા ફૂટી જાય અને લે આ પૈસા બધુ લઈ જાય તો ય એ તો બચે!

[હીરા પૈસા લઈ લે છે ત્યાં બારણું ઉઘાડી માનભા ગરાસિયો, પશી પટલાણી, મૂળચંદ મોદી, મોહન ઠક્કર અને સદાશિવ ટપાલી પ્રવેશે છે મોહનના હાથમા વાસ અને કાથી છે સદાશિવે દોણી અને છાણા હાથમા રાખ્યા છે જોષી અને હીરા તેમને કુતૂહલથી જોઈ રહે છે પણ બધા એમની દરકાર કર્યા વિના પૂર્ણ સ્વસ્થતાથી પ્રવેશે છે સૌએ ડાઘુનો પોષાક પહેર્યો છે અને એમ જ વર્તે છે]

મૂળચંદ કો'ન કો' પણ માણસ બહુ વિદ્વાન

માનભા અરે વિદ્વાન તે કેવો? પોતાના જોષ જોઈને પોતાનુ મોત પણ એ કેવો આબાદ જાણી ગયેલો!

પશી એ તો બિચારા તરી ગયા પણ એની છોડી હીરા બચારી નોધારી થઈ ગઈ

મોહન પણ પ્રભુની લીલા તો જુઓ; હજી ગયા શનિવારે તે એ આપણી સામે અહીં બેસીને વાતો કરતા હતા ને આજે?

[હીરા અને જોષી વિસ્મયથી એકબીજા સામુ જુએ છે]

સદાશિવ હજી તો એ વાતને બે દિવસ જ થયા ત્યાં તો!

માનભા ખોટુ તો થયું, પણ એ તો સુખી થઈ ગયે

જોષી (આ બધુ ન સમજાયાથી) તમે બધા શું કહો છો?

હીરા ચૂપ, બાપુ!

મોહન સુખી તે કેવા પાછા? ભગવાનના દૂતો એમને સોનાના વિમાનમા બેસાડીને સ્વર્ગમાં લઈ જતા હશે અહાહા, શો પુણ્યશાળી આત્મા!

માનભા પુણ્યશાળી તે કંઈ જેવા તેવા હતા? અરે, અપ્સરાઓ મળી એમને તો અપ્સરાઓ

સદાશિવ (પોતે રહી ગયો હોય એમ) ને એ એમને વીંઝણો ઢોળતી હશે ને જાતજાતના ગીત ગાતી હશે!

માનભા અલ્યા સાંભળો, એ ગીતે ય અહીં સંભળાય છે (બધા શાંત થઈ ગીત સાંભળતા હોય એમ સ્થિર થઈ જાય છે)

હીરા (ગૂંચવણમા પડતા) આમણે આપણને જોયા નથી કે પછી એવો દેખાવ કરે છે?

જોષી (ન સમજાયાથી ઢીલો પડી જઈ(આ લોકો કોની વાત કરે છે?

હીરા કોણ જાણે? મને લાગે છે કે કદાચ એ તમારી જ વાત કરતા હશે.

જોષી મારી?

હીરા હા એટલુ ય સમજતા નથી?

માનભા અલ્યા આ હીરા કોની જોડે વાતો કરે છે?

મોહન મા'રાજના ભૂત જોડે કરતી હશે કદાચ

જોષી (ધીમો પડી જઈ) હીરા, જાને જરા જઈને એમની જોડે કંઈ વાત તો કર

હીરા હમણા સાંભળો ને

પશી હે માનભા, મા'રાજની પાછળ કંઈ રોવા કૂટવાનુ નહીં?

મૂળચંદ હે, હે, રોવાનુ શેનુ હોય? પશીબહેન, એ તો મરીને સુખી થઈ ગ્યા. એમનુ રોવાનુ હોય?

જોષી હીરૂ મને આ નથી ગમતુ હું

જા ને કંઈ સમજાવ તો ખરી.

હીરા : (આગળ જઈ માનભાને) આવો માનભા બાપુ, પાણી પીશો કે ?

પશી : અરેરે, બેટા હીરુ તું તો સાવ નોધારી થઈ ગઈ. (આંખમાં પાણી લાવે છે)

સદાશિવ : કંઈ નહીં. હું યે બ્રાહ્મણ છું ને.

હીરા : પણ આ બધું શું છે ?

મૂળચંદ : ખરી છોડી ખરી. શું હિંમતવાળી છે ! બીજી કોઈ હોય તો અત્યારે વીલીવીલી થઈ જાય.

હીરા : બહુ થયું હવે, મશ્કરી રહેવા દો.

મૂળચંદ : મશ્કરી ? મશ્કરી શેની ? મડું પડ્યું હોય ત્યાં મશ્કરી હોય બહેન ?

જોષી : (એકદમ) અરે એય, હું તો કંઈ નથી મરી ગયો. આ બેઠો જીવતો ને જાગતો.

માનભા : તે દિવસે એમણે કેટલી શાંતિથી કહેલું ?

હીરા : શું કહેલું ?

મોહન : કેમ એમણે હાથ ઊંચો કરીને કહેલું, કે હું મંગળવારની સાંજ સુધીમાં મૃત્યુ પામીશ ?

જોષી : (માનભાને ક્રોધથી દર્શાવતાં) અરે એ તો મેં આ માનભા ડોઘલા માટે કહેલું, મારે માટે નહીં.

હીરા : બસ બાપુ, તમે બોલશો તોપણ એ તમને સાંભળશે નહીં.

માનભા : અહાહા, શો એમનો અવાજ ! મારા કાનમાં તો હજુ ય એના પડઘા પડે છે.

સદાશિવ : મને તો એમણે પોતાને માટે જે જોશ ભાખ્યો એ જ જિંદગીભર યાદ રહી જશે.

જોષી : (ઊંચાનીચા થઈ જતાં) અરે, પણ હું નથી મરી ગયો.

પશી : હવે તો રૂપાળી અપ્સરાઓ પાસે હશે.

જોષી : એ ડોકરી, તું શું અપ્સરા વિષે જાણે ?

મૂળચંદ : હીરાબહેન, તું ગભરાઈશ નહીં. આ સદાશિવ બામણ એમને અગ્નિદાહ દેશે.

જોષી : અગ્નિદાહ ? મને ?

હીરા : મૂળચંદકાકા, બસ હવે બહુ થયું. મશ્કરીની ય હદ હોય છે ?

સદાશિવ : મશ્કરી શેની ?

મૂળચંદ : મડાને કંઈ બાંધ્યા વિના રખાય ?

માનભા : અલ્યા, નનામી બાંધી કે ?

મોહન : એ બાંધીએ છીએ. કાથી પલાળ સદાશિવ.

માનભા : પશીબહેન, તમે ચોકો કરી નાખો. અરે હા, પણ છાણ નહીં હોય. કંઈ વાંધો નહીં. એ તો પુણ્યશાળી આત્મા હતા; એટલે ચોકાની ય જરૂર નહીં.

[માનભા તથા મૂળચંદ ઊઠીને અંદર પાટ પાસે જાય છે.]

જોષી : બસ હવે. આજે બહુ ગમ્મત કરી. બેસો હવે બધા. હીરુ બેટા, ચા મૂક. જોઈએ.

માનભા : (જોષીને બરાબર તાકીને જોઈને) કંઈ બહુ ભાર હોય એમ નથી લાગતું.

મૂળચંદ : ના રે ના; અને એવું હશે તો ગામમાંથી બેચારને બોલાવી લઈશું. લ્યો ઉપાડો. અરે મોહન, સદાશિવ અહીં આવજો.

[મૂળચંદ ચાદર વીંટાળવા માંડે છે.]

જોષી : (બધા ઉપાડે એ પહેલાં જ) અરે હીરૂ બેટા ! મારું ટીપણું લાવ જોઈએ ?

[બધા એકદમ ચમકી જાય છે; અને અટકી જાય છે. હીરા ધમાલમાં નીચે પડી ગયેલું ટીપણું ઉઠાવીને આપે છે.]

માનભા : હીરા, તું ચા મૂકતી'તીને, જાને

જગ બનાવી લાવતો–

જોષી (હીરાનું વાક્ય પૂરું થાય છે કે તરત જ) શ્રવણ કરો, ઓ ગ્રામજનો! શ્રવણ કરો મહાપંડિત જોષી મહારાજનો આત્મા સ્વર્ગના સુવર્ણવિમાનમાંથી બોલી રહ્યો છે તે શ્રવણ કરો

[બધા પાત્ર આસનથી ખસી ફટાફટ ઊઠી જાય છે માનભા હજુ અસ્વસ્થ છે]

માનભા (નરમાશથી) હીરુ, તું ચા બનાવવા જાય છે કે? પશીબહેન તમે ય જાવ ને

જોષી (હીરાને બદલાયેલા સાદે) ઓ મારી પ્રિય પુત્રી, તને આજ્ઞા છે કે તારે લાગ ગૃહના દ્વાર બંધ કરી, એને તાળું મારી કૂંચી મૃતદેહના દક્ષિણ હસ્તમાં અદા કરવી

[હીરા તાળું લે છે]

મૂળચંદ અરે તું શું કરવા દે છે?

માનભા પશીબહેન, પકડો ને એને

પશી (હીરાને પકડતાં) હીરા, બહેન મને જવા દે ને, મારે ઠેરા પર જવું છે હજી તો

માનભા ન જવા દઈશ હીરા, બધા સાથે જવાનું છે, ને સાથે રહેવાનું છે

મોહન એમ તે જવાય? બધું પતે પછી જ જવાય કેમ ખરું ને મૂળચંદ મામા?

મૂળચંદ ખરું છે (આ વખતે હીરા તાળું મારી કૂંચી લેપીને ગોપી દે છે અને પોતે રસોડામાં જાય છે બધા મૂંગા બની જાય છે)

હીરા માનભા બાપુ, બેસજો હો, હું હમણાં ચા લાવું છું

માનભા બેઠો છું, પણ ઉતાવળ કરજે હો દીકરી

[હીરા જાય છે]

મૂળચંદ (વિષય બદલતાં જતાં) અલ્યા સદાશિવ, કહે છે કે શહેરમાં હવે કંટ્રોલ જતું રહેવાનું છે, ખરી વાત?

સદાશિવ હા કંઈક, કહે છે તો ખરા. પછી ખરું ખોટું પ્રધાન જાણે

જોષી જોષી પૃથ્વી પર હતો ત્યારે તો વિદ્વાન હતો જ, પણ હવે સ્વર્ગમાં તો એના કરતાં ય વધુ વિદ્વાન બન્યો છે પૃથ્વી પર એ જે જાણતો હતો તેનાથી એ ગ્રામજનોની યથાશક્તિ સેવા કરતો હતો, પણ હવે તે એ સૌના ભવિષ્ય જ નહીં પણ હૃદય પણ વાંચી શકે છે—સૌના હૃદયના વિચારો પણ વાંચી શકે છે, અને એ જોઈને વિચારો કહેતો અટકાવવા માટે તમે આકાશ-પાતાળ એક કરો તે ય બની શકે એમ નથી.

[ટીપણું ઉપાડી વાંચવા માંડે છે]

પશી (અંદર ગયેલી હીરાને ઉદ્દેશીને) હું તને ય કરવા લાગું કે હીરા?

સદાશિવ હું ય આવું છું (એ ઊઠે છે ત્યાં જોષી ફરી બોલે છે)

જોષી (સત્તાવાહી અવાજે) બેસો બધાય (પશી ને સદાશિવ જતાં અટકી જાય છે) સાંભળો મૂળચંદ, તમારી દુકાનમાંથી તે દહાડે ઘી અને રૂપિયા ચોરાયા હતા તે કોણ ચોરી ગયું હતું ખબર છે? એ રૂપિયા ચોરનાર મોહન હતો એ રૂપિયાનું એણે કાપડ ખરીદેલું અને ઘી તો હજી એને ઘેર પડ્યું છે.

મોહન (ઊઠી જતાં ક્રોધથી) સાવ જૂઠું સદંતર જૂઠું, હળાહળ જૂઠું! હું ચોર નથી

[મૂળચંદ એનું ન માનતા મોહન તરફ વહેમથી જુએ છે]

સદાશિવ આ શું કરો છો મોહનભાઈ? આપણે શું કરવા આવ્યા હતા એ ભૂલી ગયા?

મોહન ઊડી ગયું એ બધું ય, પણ જો તો, મને ચોર કહે છે

પશી બેસો હવે, સાંભળો તો ખરા

મોહન સાંભળ્યા હવે આ મૂળચંદની

મૂળચંદ : આ નીકળ્યા (સાચવીને બહાર જતાં) તું નીકળને, મોટી ડંફાશ મારે છે તે.

મોહન : લે આ આવ્યો તું શું કરવાની છે ? (પાછળ જાય છે. એમની ટપાટપીનો અવાજ થોડીવારે શમી જાય છે. હીરા થોડી ક્ષણ તેમને જોઈ રહીને)

હીરા : (હર્ષથી) ઓ બાપુ, તમે આ શું કર્યું ?

જોષી : કંઈ નહીં બેટાં, પેલાં ચા લાવ જોઈએ. ખાવાનું તો નહીં થયું હોય. (હીરુ ચા લાવે છે) સાલાં ગામડિયાં જાણે કંઈ નહીં, ને મને બનાવવા આવ્યાં'તાં !

હીરા : પણ તમે તો એમને કેટલાં ય વર્ષોથી આમ બનાવી જાવ છો ને !

જોષી : ભગવાનની લીલા છે, હીરા. [બારણાંમાંથી સદાશિવ ડરતોડરતો આવે છે.] કોણ ભાઈ સદાશિવ, આવ ભાઈ કેમ આવ્યો' તો ?

સદાશિવ : એટલું કહેવા આવ્યો છું કે મા 'રાજ હું તો એ લોકોની જોડે નો'તો આવવાનો, પણ મને એ ઘસડી લાવેલા.. મારી ભૂલ થઈ છે.

જોષી : (હસી પડતાં) ઓહોહો ! એમાં શી મોટી વાત છે. શાસ્ત્રમાં એનો પણ ઉકેલ છે. (ટીપણું ઉઘાડી) સાંભળ.

गुरुर् ब्रह्मा गुरुर् विष्णु गुरुर् देवो महेश्वरः

અર્થાત્ ગુરુ અને તેમાંય બ્રાહ્મણ હોય તેને માન આપવું અને જો કંઈ દોષ થઈ ગયો હોય તો પ્રાયશ્ચિત્ત કરી લેવું. બોલ કરાવું પ્રાયશ્ચિત્ત !

સદાશિવ : હા. બાપજી.

જોષી : લે મૂક સવા રૂપિયો ને લે હાથમાં જળ.

कायेन वाचा, मनसेद्रियैर्वा……

(પડદો પડે છે.)

★

મધરાતે ઘરમાં પેઠેલો લૂટારુ: ખબરદાર, એક પણ ડગલું આગળ ભર્યું છે તો. હોય તે બધા રૂપિયા અહીંઆં ધરી દો.

મકાનમાલિક: ભાઈ, આપણે એ અદલોબદલો કરીએ. તારા હાથમાંની પિસ્તોલ જો તું મને આપે તો હું તને બધા રૂપિયા આપી દઉં.

લૂટારુ: અચ્છા.

મકાનમાલિક: (પિસ્તોલ હાથમાં આવતાં) ચાલ, મેં આપેલા બધા રૂપિયા પાછા મૂકી દે છે કે યમરાજને ઘેર પહોંચતા થવું છે ?

લૂટારુ: મહેરબાન, તે પહેલાં તમારે ખાલી પિસ્તોલમાં કારતૂસ ભરવી પડશે, સમજ્યા ?

*

દાંતના દાક્તરની પત્ની: અરે સાંભળો છો કે, પેલા મણિલાલ પાસે ઘણા વખત પહેલાંના પૈસા બાકી છે; ઉઘરાણી કરો છો કે નહીં ?

દાંતનો દાક્તર: (પડેલા અવાજે) જવા દેને એનું નામ. ગઈ કાલે બજારમાં જ મને મણિલાલ મળેલો અને મારા બનાવેલા દાંતના ચોકઠાથી જ મારા પર દાંતિયા કરવા ગયો ત્યાં ચોકઠું જ નીકળી ગયું !

*

જગતના પ્રશ્નો

શ્રી દિલખુશ દીવાનજી

ગાધીજીના અનુયાયીઓમા લાખો ભારતવાસીઓ ઉપરાત વિદેશના પણ સંકડો માનવો છે એમાના એક અમેરિકાવાસી શ્રી રિચર્ડ ગ્રેગ છે 'અહિંસાની શક્તિ', 'અહિંસામા શિસ્તની સાધના તથા 'ખાદીનુ વ્યાપક અર્થશાસ્ત્ર' નામના પુસ્તકોથી તથા ગાધીજીના ચુસ્ત અનુયાયી તરીકે ભારત એમને ઓળખે છે વિશ્વશાતિ પરિષદ માટે હિંદ આવ્યા પછી જલાલપુર તાલુકામા આવેલા કરાડી આશ્રમની એમણે મુલાકાત લીધેલી તે વખતે અમેરિકાની લગ્નવ્યવસ્થા ધર્મભાવના કેળવણી તથા ગાધીજીની વિચારસરણીનો અમેરિકામા પ્રત્યાઘાત અને સામ્યવાદ વગેરે ઉપર દર્શાવેલા મનનીય વિચારો અહી સંગ્રહાયા છે

વિશ્વશાતિ પરિષદ શાતિનિકેતન તેમ જ સેવાગ્રામમા મળી તે અંગે વિશ્વના શાતિવાદીઓ આપણે ત્યા પધાર્યા હતા એ પ્રતિનિધિઓમાથી રિચર્ડ ગ્રેગ કરાડી આવ્યા હતા અને એમના સત્સંગનો લાભ મળ્યો હતો સવારે ૧૧ વાગે આવી રાત્રે ૭ વાગે તો એઓ ચાલ્યા ગયા હતા, છતા એટલા ટૂંક સમયમા એમની સાથે અમે ખૂબ વાતો કરી શક્યા જ્યા નઈ તાલીમનો પ્રયોગ ચાલી રહ્યો છે તે ભારતવિદ્યાલયમા એમનુ જાહેર વ્યાખ્યાન રાખેલુ રિચર્ડ ગ્રેગની આ મુલાકાત પ્રસંગે જે કંઈ અમને જાણવા મળ્યુ તેની કેટલીક વિગતો અહી આપી છે

કેટલાક સામયિકોમા રિચર્ડ ગ્રેગ વિષે ઠીક વિગતો આવી છે એઓ હિંદમા અગાઉ બે વખત આવેલા પહેલી વખત આવ્યા ત્યારે સાબરમતી આશ્રમમા રહી તેમણે ખાદીનો અભ્યાસ કર્યો ત્યારપછી તેઓ હિંદુસ્તાનના ખાદીકેન્દ્રોનો અભ્યાસ કરવા બધે ફરેલા એ અભ્યાસને પરિણામે ખાદી અને રેંટિયા પ્રતિ અનન્ય નિષ્ઠા એમના અંતરમા પ્રકટી 'ખાદીનુ વ્યાપક અર્થશાસ્ત્ર' (ધ ઇકોનોમિક્સ ઑફ ખદ્દર)ના પુસ્તકમા એમણે એમની ભક્તિ અને વિદ્વત્તા ભરેલા અભ્યાસની પ્રસાદી આપણને આપી ત્યારપછી એ અમેરિકા ગયા અને ત્યા લગ્નજીવન શરૂ કર્યુ વળી પાછા ૧૯૨૯–૩૦મા એઓ એમના પત્ની સાથે હિંદ આવેલા દાંડીકૂચનો આરંભ થવાનો હતો તે પહેલા જ એઓ અમેરિકા પાછા ગયા હતા ત્યા જઈ એમણે બાપુની અહિંસાનો ખૂબ જ સુંદર અભ્યાસ કરી એનુ વિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાન 'અહિંસાની શક્તિ' (ધ પાવર ઑફ નોનવાયોલન્સ) નામના પુસ્તકમા સમજાવ્યુ અહિંસાની શિસ્ત કેવી રીતે જીવનમા કેળવવી એ વિષે પણ એમણે એક પુસ્તિકા લખી છે 'અહિંસામા શિસ્તની સાધના' (ધ ડિસીપ્લીન ઇન નોનવાયોલન્સ) નવજીવન સંસ્થાએ પ્રગટ કરી છે ત્રીજીવાર એઓ આ પ્રસંગે હિંદ આવ્યા હતા

આજે એઓ અમેરિકામા જમૈકા પ્રદેશમા ખેતીનુ કાર્ય કરે છે કાયદાનો અભ્યાસ કરી વકીલ થયા પછી એંજિનિયરિંગ વિદ્યાનો ખૂબ અભ્યાસ કર્યો બાપુના ભક્ત રહ્યા, એટલે હવે ખેડૂત થઈને જીવન ગાળે છે યંત્રમય અમેરિકામા પણ યાત્રિક સાધનોનો બની શકે તેટલો ઓછો ઉપયોગ કરે છે ખેતીના વ્યવસાય સાથે થોડુ કેળવણીનુ કામ પણ કરે છે અભ્યાસી લેખક તરીકેની એમની પ્રવૃત્તિ પણ ચાલુ છે કરાડીમા જ્યારે એઓ આવ્યા ત્યારે સંપૂર્ણ ખાદી પહેરી હતી. ટફની, ધોતિયુ

તેમ જ ખાદી ટોપીમાં સજ્જ થયેલા રિચર્ડ ગ્રેગના પગમાં પણ ગામઠી જોડા હતા. અત્યંત સાદાઈ અને નમ્રતા એમના જીવનમાં વણાઈ ગયાં દેખાતાં હતાં. કરાડીમાં બાપુને ધોરણે ચાલતી ભારત વિદ્યાલય તેમ જ ગાંધીકુટીર સંસ્થાની વિધવિધ પ્રવૃત્તિઓના પરિચયથી એમને સંતોષ થયો. એમની અતિશય ટૂંકી મુલાકાતમાં અમે તો એમને અનેક પ્રશ્નો પૂછી ખૂબખૂબ મેળવી લેવાનો જ મુખ્ય કાર્યક્રમ રાખ્યો હતો. વિધવિધ વિષયો અંગે જે કંઈ એમની પાસે અમે સાંભળ્યું તેનો સાર અહીં આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે :

અમેરિકાની સંસ્કૃતિ

અમેરિકા વિષે—અમારે એમના જેવા બાપુભક્ત વિષે ખૂબ જાણવું હતું, એટલે કેટલાક પ્રશ્નો તો અમેરિકાની પ્રજા અને ત્યાંની સંસ્કૃતિ વિષે હતા.

(૧) અમેરિકામાં લગ્નવ્યવસ્થામાં શારીરિક આકર્ષણ ઠીક ભાગ ભજવે છે; આથી લગ્નજીવનમાં ક્લેશ ઠીકઠીક પ્રમાણમાં દેખાય છે. પરિણામ એ આવે છે. કે ત્યાં છૂટાછેડા છૂટથી થતા રહે છે. પસંદગીના લગ્નનુ એ અનિવાર્ય પરિણામ છે.

(૨) સરકાર હસ્તક ચાલતી બધી જ વિદ્યાપીઠો અને શાળાઓમાં સહશિક્ષણ છે. ખાનગી વિદ્યાપીઠોમાં એનું પ્રમાણ ઓછુ છે. સહશિક્ષણ બધી જ રીતે નીતિનાશ કરનારું એમને નથી લાગતું.

(૩) 'કુદરતી ઉપચાર' વિષે સુંદર પુસ્તકો અમેરિકામાં લખાયાં છે, પરંતુ ડોક્ટરોનાં મંડળો એને ગૂંગળાવી નાખે છે.

(૪) 'ધર્મ'નો પ્રચાર ત્યાં દેવળ–પ્રાર્થનામાં જ લગભગ સમાપ્ત થાય છે. ખ્રિસ્તીધર્મ આજે જે રીતે દુનિયામાં પ્રવર્તી રહ્યો છે તેમાં ઉદારતા ઓછી છે. બીજા ધર્મ પ્રતિ આદરભાવ ઘણો ઓછો છે; આથી રમણ મહર્ષિ કે અરવિંદ ઘોષ વિષે ત્યાંની પ્રજાને બહુ ઓછું જ્ઞાન છે. દેવળમાં ઈશુ યાદ આવે છે, પણ જીવન અને સમાજના વ્યવહારોમાં તેનું લગભગ સંપૂર્ણ વિસ્મરણ જ થતુ રહે છે.

(૫) ઈશુનું રાજ્ય કેવળ રવિવારે દેવળમાં કંઈક પ્રાર્થના પ્રસંગે ચાલે છે. બાકી તો અમેરિકામાં ઉદ્યોગપતિઓ જ રાજ્ય ચલાવે છે. રાજ્યતંત્રમાં પણ એમનો જ દોરીસંચાર વિશેષ રહે છે. યંત્ર–સંસ્કૃતિએ મુઠ્ઠીભર શ્રીમંતોમાં અઢળક મૂડી ખડકી દીધી છે. વધારાની મૂડીનો હવે શો ઉપયોગ કરવો એ જ એમની મોટી ચિંતા થઈ પડી છે. વધુ ઉત્પન્નમાં જ એનો ઉપયોગ થાય તો વધતી જતી ઉત્પત્તિ ભાવો ઘટાડી દે છે, આથી પૂંજીપતિઓ માલ ઉત્પન્ન કરી, તેનો નાશ કરી ભાવ ઊંચા રાખે છે. યંત્રઉદ્યોગનુ આ ભયંકર અનિષ્ટ છે. યુદ્ધ દરમ્યાન યુદ્ધ સરંજામ ઉત્પાદનમાં કરોડોની કમાણી થઈ હતી અને ઘણાને રોજી મળી હતી; આથી મૂડીપતિઓ કેવળ સ્વાર્થને કારણે શસ્ત્ર–સરંજામનુ ઉત્પાદન ચાલુ રાખવા માગે છે. આ 'યુદ્ધની તૈયારી' લેખાય છે, પરંતુ એ પાછળ વધુ નફાની જ ચિંતા છે. પરંતુ શસ્ત્ર–સરંજામનું વધુ ઉત્પન્ન બીજાં રાષ્ટ્રોમાં ભય, ઈર્ષા અને અણવિશ્વાસનું યુદ્ધપોષક મલિન વાતાવરણ ચાલુ જ રાખે છે. યંત્રસંસ્કૃતિનો આ ભયાનક શ્રાપ છે.

(૬) અમેરિકાની કેળવણીમાં ઉદ્યોગ–કેળવણી છે; પરંતુ તેમાં નઈ તાલીમનું તત્ત્વ નથી. ત્યાંની વિદ્યાપીઠોમાં બૌદ્ધિક કેળવણી સાથે ઉદ્યોગની કેળવણીમાં યંત્રઉદ્યોગનું સ્થાન ઘણું મોટું છે; આથી ત્યાં બૌદ્ધિક પરાવલંબન છે. વિદ્યાર્થીઓની સર્જનશક્તિ ત્યાં ખીલતી નથી. તેઓ સંશોધન જેવા વિષયોમાં પણ વધુપડતો આધાર પ્રોફેસરો અને પુસ્તકો પર રાખે છે.

ગાંધીજીની અહિંસા

(૧) અમેરિકાની આમજનતામાં તેમ જ વિદ્યાર્થીઓમાં બાપુની વિચારસરણી વિષે ઝાંખી ભક્તિ છે જે સમાચારો અને માહિતી તેમને મળે છે, તેમાં સાચી હકીકત ઓછી હોય છે

(૨) શરીરસુખકારી અને યંત્રવાદે પ્રગટાવેલી આળસ-નિષ્ક્રિયતાથી ત્યાંના લોકો એટલા બધા ટેવાયેલા હોય છે કે પરિશ્રમ અને સાદાઈના બાપુના આગ્રહો એમને રુચિકર નીવડતા નથી આ કારણને લીધે ત્યાં બાપૂની અહિંસા માટે વાતાવરણ બહુ અનુકૂળ નથી

(૩) સંઘ કે સંસ્થા વિશ્વશાંતિ ન સ્થાપી શકે; કારણકે એમાં આખરે કેન્દ્રીભૂત સત્તાનું અવલંબન છે અહિંસાનું વાતાવરણ એ રીતે ખીલે નહીં હૃદયપરિવર્તનનું વાતાવરણ પ્રકટ થાય તો જ અહિંસા વ્યાપક બને

(૪) આ વસ્તુ નહીં સમજાય તો દુનિયામાં ભયંકર જાદવસ્થળી પ્રગટતી જ રહેશે માનવસંહારક એ વિનાશક યુદ્ધો પછી પણ ઠંડક પણ નહીં આવે તો વિનાશની પરંપરાઓ જ પ્રકટતી જશે દુનિયાના વ્યવહારોમાંથી સાચો ધર્મ ખોવાઈ ગયો છે અહિંસા માટે એની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા થવી જોઈએ

(૫) આ માટે ગાંધીજીએ બતાવેલો માર્ગ જ એક માત્ર સાચો માર્ગ છે પરિશ્રમ, જાતમહેનત અને અપરિગ્રહના વધતા જતા આગ્રહોમાં જ યુગયુગના ભયાનક અનિષ્ટોનું સાચું નિવારણ છે નીતિમાન જીવનની સાચી ધાર્મિકતા જીવનના એ સંસ્કારોમાં જ ખીલે છે વિશ્વના બધા યે ધર્મોના પેગંબરો આથી જ શ્રમપ્રધાન સંસ્કૃતિના સર્જક હતા

સામ્યવાદ

(૧) રશિયાનો સામ્યવાદ મૂડીવાદના અનિષ્ટોનું નિવારણ કરવાનો દાવો કરે છે, પરંતુ હિંસા અને યંત્રસંસ્કૃતિના વિષચક્રમાં સામ્યવાદના આદર્શો ફસાઈ પડ્યા છે સત્તાનું કેન્દ્રીકરણ ત્યાં પ્રવર્તે છે, પછી ભલે તે સત્તા કિસાન-મજૂરોએ સ્થાપી છે એવો આભાસ પ્રવર્તે સત્તાનો કોરડો જ્યાં વિજયી છે ત્યાં પ્રજાનો સ્વયંવિકાસ રુંધાય છે

ગરીબોના હિત અને કલ્યાણની ઝાક-ઝમાળ પાછળ રુંધાતી માનવતાના અનિષ્ટો આખરે ભયાનક નીવડે છે વિશ્વશાંતિ એ માર્ગે તો નથી જ ચીનમાં પણ જો રશિયાના સામ્યવાદનું અનુવર્તન માત્ર હશે તો ચીનની પ્રાચીન સંસ્કૃતિના રહી ગયેલા તેજ પણ ઓસરતા જશે પરંતુ જો ચીનની પ્રજા સામ્યવાદના પ્રયોગમાં પોતાની ધર્મપ્રધાન સંસ્કૃતિના કલ્યાણકારી તત્ત્વો ભૂલી નહીં જાય તો સંભવ છે કે સામ્યવાદના ભયાનક તત્ત્વોનો રોગ ચીનના સામ્યવાદમાં નહીં ફેલાય

રિચર્ડ ગ્રેગ સાથે કરાડીમાં જે વાર્તાલાપ થયો તેમાં આવા વિચારો એમણે પ્રગટ કરેલા અમેરિકા તેમ જ ગાંધીજીના ભારતના એ અનુભવી છે, એટલે એમણે દર્શાવેલા વિચારો સમજવા જેવા છે માનવકલ્યાણના એ મહાન ચિંતકના આ વિચારો આપણને આપણી સમસ્યાઓ સમજવામાં મદદરૂપ થઈ પડે એ જ પ્રાર્થના

★

સ્વર્ગના બારણા આગળ ઊભેલો દૂત 'હે નવા આગંતુક આત્મા, અહીં તો અનેક વસ્તુઓ એટલા મોટા વિશાળ પાયા પર થાય છે કે વાત જ ન પૂછો અમારી નજરમાં હજારો વર્ષો કેવળ મિનિટ જેટલા છે અને લાખો રૂપિયા પાઈ જેટલા છે'

'કૃપા કરી મને એક પાઈની લોન આપશો ?'

'જરૂર, એક મિનિટ થોભોને !'

×

ઋગ્વેદકાળમાં આંતરલગ્ન

*

ડૉ. બિપિનચંદ્ર હી. કાપડિયા
એમ. એ. પીએચ. ડી

પૂર્વજોએ પ્રતિષ્ઠિત કરેલી વર્ણવ્યવસ્થાનું જ્યારે ચુસ્ત પાલન કરવામાં આવતું હતુ, ત્યારે—આર્યોની સંસ્કૃતિના મધ્યાહ્નસમયે આંતરવર્ણ લગ્ન થતા એમ કોઈ કહે, તો મનમાં એ વિશે સંશય ઊપજે. એ કાળે ઋગ્વેદના અમુક મંત્રોની દ્રષ્ટા બનવા જેટલો ઉચ્ચ દરજ્જો સ્ત્રીઓ ભોગવતી હતી. ઋગ્વેદના મંત્રોની જ મદદથી વિદ્વાન અધ્યાપકે ત્યારની નારીની પ્રતિષ્ઠા તથા ત્યારે થતાં આંતરજ્ઞાતીય લગ્નો વિશે અહીં કહ્યુ છે.

ઋગ્વેદના સમયમાં સ્ત્રીનુ સ્થાન ઊંચું અને પ્રશંસનીય હતું. તેમને પુરુષના જેટલી સ્વતંત્રતા હતી. ઋગ્વેદના અમુક મંત્રોની દ્રષ્ટા પણ સ્ત્રીઓ હતી. દાખલા તરીકે ઘોષા (ઋ. ૧૦. ૩૯ અને ૪૦), લોપામુદ્રા (ઋ. ૧. ૧૭૯. ૧. ૨), અપાલા (ઋ. ૮. ૯૧) સૂર્યા (ઋ. ૧૦. ૧૪૫), શચી (ઋ. ૧૦. ૧૫૯), સાર્પરાજ્ઞી (ઋ. ૧૦. ૧૮૯), વિશ્વવારા (ઋ. ૫. ૨૮. ૩) વગેરે. જુદીજુદી જ્ઞાતિઓ વચ્ચે આંતરલગ્નની પ્રથા ત્યારે પ્રચલિત હતી, એટલું જ નહીં પરંતુ લગભગ તે સામાન્ય બની ગઈ હતી અને એનો વિરોધ ઓછો થતો હતો.

સામાન્ય રીતે બાળલગ્નો આ સમયમાં શૂન્યવત્ જેવાં હતાં. કન્યા જ્યારે પુખ્ય વય પ્રાપ્ત કરતી ત્યારે તેનાં લગ્ન થતાં અથવા જ્યારે પરિપૂર્ણ સ્ત્રીકક્ષા પ્રાપ્ત કરતી ત્યારે થતાં (ઋ. ૧૦, ૮૫, ૨૧, ૨૨). વરવા આવેલા વિવિધ જનોમાંથી વરની પસંદગી કરવાની તેને સ્વતંત્રતા હતી. (ઋ. ૧૦. ૨૭ ૧૨). સ્ત્રીસુલભ ચેષ્ટાથી અને સૌન્દર્યથી તેઓ પુરુષને આકર્ષતી (ઋ. ૮. ૩૫. ૫; ૬૨. ૯) અને તરુણવર્ગમાં પ્રણયવિધિ બહોળા પ્રમાણમાં થતો (૮. ૬૨. ૯; ૯. ૫૬. ૩; ૧૦. ૩૦. ૬). આમ હોવા છતાં પણ સ્ત્રીનાં હૃદય સાલાવૃક્ષ જેવાં ચલાયમાન અને મૈત્રી કરવા અયોગ્ય દર્શાવાયાં છે (ઋ. ૧૦. ૯૫. ૧૫). ઋગ્વેદના નવમા મંડળના ૬૭મા સૂક્તની ત્રણ ક્રમિક ઋચા ૧૦, ૧૧ અને ૧૨માં સ્ત્રીહૃદયની પ્રાપ્તિ કરવા પ્રાર્થના કરાયેલી છે.

ઋગ્વેદના પાંચમા મંડળના ૬૧મા સૂક્તમાં સાયણાચાર્યે પોતાના ભાષ્યમાં એક પ્રણયવાર્તા કહી છે, જે વિશદ રીતે નીચે પ્રમાણે છે:

પાંચમા મંડળના ઋષિ શ્યાવાશ્વ એક સમયે દર્ભના પુત્ર રથવીતિએ કરેલા યજ્ઞમાં હાજર હતા આ યજ્ઞમાં અત્રિગોત્રના તેના પિતા અર્ચનાનને રાજાએ યજ્ઞના ઋત્વિજ તરીકે નિયુક્ત કર્યા હતા. રાજાની પાસે તેની સ્વરૂપવતી પુત્રી બેઠી હતી. અર્ચનાને શ્યાવાશ્વનુ પ્રણયવિહ્વલ હૃદય પારખી તે રાજકન્યા પોતાના પુત્ર માટે યાચી. રાજાએ પણ સ્વપુત્રીને પ્રણયપીડિત જોઈ અને ઋષિપુત્રની સાથે પરણાવવા ઉત્સુકતા દર્શાવી. રાજાએ પત્નીને પૂછ્યું: ‘ શું આને આપીશું ? ’, ફરી તેણે પૂછ્યું: ‘ શું આની સાથે પાણિગ્રહણ કરાવીશું ? ’ આ પૂર્વે રાજા સિવાયના બીજા કોઈને પુત્રી લગ્નમાં અપાઈ ન હતી, તેથી તેની માગણીનો અસ્વીકાર થયો. ઋષિપુત્રની દરિદ્રતાને લીધે જ કદાચ રાણીએ વિરોધાત્મક સૂર કાઢ્યો હોય. ભગ્નહૃદયી શ્યાવાશ્વે યજ્ઞની પૂર્ણાહુતિ થતાં રાજકન્યા માટે હૃદયમાં આશા સાથે એક અતિ દારુણ તપ કર્યું. આ સમય દરમ્યાન

તે બ્રહ્મચર્યમા રત હતો, શાત હતો ભિક્ષાર્થે પર્યટન ફરતાફરતા તરત નામના રાજા, અને શશીયશી નામે રાણી હતી તેની પાસે ભિક્ષા લેવા ગયો સમીપમા ઊભેલા પતિને રાણીએ કહ્યુ 'કોઈ ઋષિ આવ્યા છે' રાજાએ પત્નીને કહ્યુ 'તેની પૂજા કર' મહ સકટવશાત્, ઉદ્વિગ્નચિત્તવાળા, આ બ્રાહ્મણ યુવકને રાણીએ નીરખ્યો ભવ્ય લલાટ અને ઝળહળતી પ્રતિભાવાળુ મુખ રવિદ જોયુ આ આગતુકની આકર્ષક પ્રતિભાથી પ્રેરાઈ રાણીએ પોતાની પાસે તેને બોલાવ્યો, તેનુ નામ પૂછ્યુ અને આગમનનુ રહસ્ય પૂછ્યુ રાણીના મમતા, સહૃદયતા અને માયાળુપણાથી ધૈર્ય પ્રાપ્ત કરી સ્વપ્રણયકથાનુ હતાશ હૃદયે નિરૂપણ કર્યુ અને કેમ અને કેવી રીતે રાજપુત્રીની માતાએ સ્વપિતા મહર્ષિ અર્ચનાનની પુત્રવધૂ માટેની યાચના તરછોડી તે પણ કહ્યુ

રાણી શશીયશીએ સહાનુભૂતિથી પ્રેરાઈ ઘોડા, ગાય, મો ઘેટા અને ઘરેણા આપ્યા અને રાજા તરત પાસે તેને લઈ ગઈ (ઋ ૫ ૬૧ ૫) રાજાએ શશીયશીની દાનશીલતાની યોગ્ય કદર કર્યા પછી સોનાચાદીની યોગ્ય બક્ષિસ આપી રાજાએ પછી પોતાના ભાઈ પુરુમિળ્હ પાસે જવા સૂચવ્યુ શ્યવાશ્વને શશીયશી માર્ગ બતાવતી હતી રાણીના આવા ઉત્સાહપ્રેરક વર્તાવથી ઉત્સાહિત બની વારાફરતી બે લાલ ઘોડાવાળા રથમા બેસી વિદદશ્વના પુત્ર પુરુમિળ્હ તરફ તેમણે પ્રયાણ કર્યુ (ઋ ૫ ૬૧ ૯) રાજા તરતની જેમ વિદદશ્વના પુત્રે પણ સોનાચાદીની બક્ષિસ આપી અને વધારેમા સો ગાય આપી (ઋ ૫ ૬૧ ૧૦) એણે અર્ધમાર્ગમા સમાન રૂપધારી મરુતોને જોઈ ભયભ્રાત થઈ પ્રણામ કર્યા ઘણા હર્ષમા આવી જઈ છ ઋચામા તેણે સ્તુતિ કરી મરુતો ઘણા ખુશ થઈ તેને ઋષિ તથા મન્ત્રદ્રષ્ટાનુ બિરુદ આપ્યુ સ્વમનોરથની આટલી ઝડપી સિદ્ધિ થતી જોઈ અત્યત આનદ પામી જ્યારે શ્યાવાશ્વ બક્ષિસ સહિત સ્વગૃહે જવા તૈયાર થયો, ત્યારે બીજી સો ગાય પણ મળી પછી શ્યાવાશ્વે રાત્રિદેવીની પ્રાર્થના કરી (ઋ ૫ ૬૧ ૧૭) મરુતને સબોધેલા મત્રો વિષે તથા અન્ય પ્રસ્તાવ દાર્ભ્યને જણાવવાનુ સૂચવ્યુ કેમકે હજુ પણ શ્યાવાશ્વ રાજપુત્રીને પૂર્વવત્ ચાહી રહ્યો હતો રાજરાણીએ શ્યાવાશ્વની અનન્ય એકાગ્રતા અને સુદૃઢ ભક્તિથી આકર્ષાઈ માનપૂર્વક તેને પોતાના મહેલમા બોલાવ્યો વિવાહ સમયે રાજાએ તેને સો ઘોડા, હજાર ગાય, પુષ્કળ ધન તથા આભૂષણોથી વિભૂષિત થયેલી પુત્રીને પણ આપી પછીથી તે રાજા તપ કરવા વનમા ગયા આર્ષચક્ષુથી શ્યાવાશ્વે જોયુ કે રથવીતિ ગોમતીનદીને તીરે રહે છે (ઋ ૫ ૬૧ ૧૯)

ઉપરની વાર્તા આન્તરલગ્નના સમર્થન માટે પુરાવો આપે છે અને આવા દૃષ્ટાત ઋગ્વેદમા મળી શકે તેમ છે ઉપલી વાર્તામા બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયના લગ્ન થયા છે

પુરુમિત્રની પુત્રી શુન્દ્યુ વિમદઋષિને અપાઈ હતી અને જ્યારે માર્ગમા અન્ય પરણવા આવેલા જનોએ અવરોધ કર્યો ત્યારે અશ્વિનોએ તેને રથમા બેસાડી પતિગૃહે પહોચાડી હતી (ઋ ૧૦ ૩૯ ૭) સાયણાચાર્ય પહેલા મડળના ૧૧૬મા સૂક્તની પ્રથમ ઋચામા આ વસ્તુ વિસ્તારથી સમજાવે છે

ઘોષા જે લબ્ધપ્રતિષ્ઠ સ્ત્રીઋષિ હતી તે રાજપુત્રી હતી અસાધ્ય રોગથી પીડાતી હોવાથી મધ્યમ વય થતા પણ કોઈ તેને પરણતુ ન હતુ અશ્વિનકુમારોની કૃપાદૃષ્ટિથી તે રોગરહિત થઈ અને તેણે યુવતીપદ પ્રાપ્ત કર્યુ તુરત જ ઋષિ તરીકે પ્રતિષ્ઠા મેળવી અને એક ઋષિએ તેનુ પાણિગ્રહણ કર્યુ (ઋ ૧૦

કવિ બનવાના ફાયદા

*

શ્રી સતીશચંદ્ર પ્ર. દેસાઈ

એમ. એસસી. (લંડન); બાર-એટ-લૉ

આદિકાળથી માનવી કવિતા કરતો આવ્યો છે. દુનિયાના તમામ દેશોના સાહિત્યનો પ્રારંભ પદ્યથી થયો છે. આજે ય કાવ્યો થોકબંધ લખાય છે. બહુ ઓછા સાહિત્યકારો એવા જોવા મળશે, જેમણે કારકિર્દીની શરૂઆત કાવ્યથી ન કરી હોય; છતાં પોતે શા માટે કવિતા કરે છે, એથી તેને શા ફાયદા છે એમ કોઈ કવિને પૂછીએ તો જે સંતોષકારક જવાબ નહીં મળે તે અહીં આપવામાં આવ્યો છે. કવિને કેટલાક અબાધિત અધિકારો આપોઆપ મળી જાય છે, તે તમે કવિ હો તો કદાચ થોડાક જાણતા હશો, ન હો તો આ લેખના વાચનથી વિગતવાર જાણી શકશો.

જ્યારે હું નાનો હતો ત્યારે મને 'કવિરાજ' કહેવડાવવાનું બહુ મન હતું. મારા મામાએ સૂચના કરી કે 'વ'ને બદલે 'પ' રાખીએ તો ચાલશે ને? આટલા નાના ફેરફારમાં શો વાંધો? એમ માનીને મેં એ સૂચના સ્વીકારી લીધી હતી અને 'કપિરાજ' કહેવડાવવામાં હું ગર્વ માનતો હતો. પછી ગુજરાતી પાઠ્યપુસ્તકમાં બાળાશંકર ઉલ્લાસરામની કવિતામાં વાંચ્યું: 'કવિરાજા થયો શી છે પછી પીડા તને કાંઈ?' ત્યારથી કવિ થવામાં ઘણા ફાયદા છે એમ મને ખાતરી થઈ.

કવિ થઈએ એટલે આપણે સત્યને વળગી રહેવાના બંધનમાંથી મુક્ત થઈએ છીએ. આ મુક્તિને અતિશયોક્તિનુ સુંદર નામ આપવામાં આવ્યું છે. દુનિયામાં કેટલા યે દુર્ગુણો એવા છે કે જેને સુંદર નામ આપવાથી સદ્‌ગુણ જેવા લાગે છે. 'અકરાંતિયાપણા' ને 'અન્ન પ્રત્યેની રુચિ' કહો કે 'જિદ્દીપણા' ને 'દૃઢતા' કહો એટલે એ કેટલા જુદાં લાગે છે! તે જ પ્રમાણે 'અસ-

---

૩૯. અને ૪૦). તેના પુત્રો સુહસ્ત અને ભૃગુ પણ ઋષિપદ પામ્યાં. (ઋ. ૧. ૧૨૦. ૫.). શુક્રાચાર્યની પુત્રી દેવયાનીને રાજા યયાતિ (ઋ. ૧૦. ૬૩. ૧) પરણ્યા હતા એ વાત પ્રસિદ્ધ છે પણ ઋગ્વેદમાં તેનો ઉલ્લેખ નથી. ઋષિ અંગિરસની પુત્રી શશ્વતી રાજા આસંગની રાણી હતી (ઋ. ૮. ૧. ૩૪). ઋષિ ઉક્ષીવાનનો ઋગ્વેદમાં ઘણી વખત ઉલ્લેખ છે (ઋ. ૧. ૧૮. ૧; ૫૧. ૧૩; ૧૧૨. ૧૧; ૪. ૨૬. ૧; ૮. ૦. ૧૦; ૯. ૭૪. ૮; ૧૦. ૨૫. ૬૦; ૬૧. ૧૬ વગેરે). તે ઉશિજ નામની દાસીના વંશજનો પુત્ર છે અને તેથી ઔશિજ તરીકે ઓળખાય છે (ઋ. ૧. ૧૮. ૧.). સિંધુ દેશમાં રહેતા રાજા સ્વનયભાવ્યે તેને અદ્વિતીય બક્ષિસો અર્પી હતી. (ઋ. ૧. ૧૨૬. ૧-૪) વૃદ્ધાવસ્થામાં તેણે વૃચયાનુ પાણિગ્રહણ કર્યું હતું (ઋ. ૧. ૫૧. ૧૩) અને સો વર્ષ જીવ્યા હતા. (ઋ. ૯. ૭૪. ૮).

ઉપરનાં આટલાં દૃષ્ટાંતથી એટલું નિઃસંદેહપણે તારવી શકીએ કે ઉપલી જાતિમાં આંતરલગ્ન ઋગ્વેદના સમયમાં સાધારણ હતા. ઋગ્વેદના સમયમાં ધન અને જ્ઞાનનો ઘમંડ હતો તેવા ઘરમાં આંતરલગ્નો વિશેષ થતાં. ઉચ્ચ કુળનો યુવાન નીચ કુળની સ્ત્રી પરણી શકતો. આવાં લગ્નો સામાન્ય રીતે આવકાર ન પામતાં. પરંતુ ઉચ્ચ કુળની સ્ત્રી નીચ કુળના યુવાન સાથે કદાપિ પરણતી નહીં અને પાછળના સમયમાં આવાં લગ્નોની ઝાટકણી કઢાતી.

*

ત્ય'ને 'અતિશયોક્તિ' કહીએ એટલે એ 'અલકાર' કહેવાય। એક સજ્જન કવિતા લખતા હતા અને વાર્તાલાપમા જ્યારે એ 'સત્યથી વેગળી' હકીકત કહે ત્યારે એમના ભાઈ કહેતા હતા 'હવે એમણે કવિ થવા માડ્યુ છે।'

ડેફોડિલ નામના પુષ્પ પર વર્ડ્ઝવર્થે સુદર કવિતા લખી છે તેમા એણે લખ્યુ છે 'એકસામટા મે દસહજાર ડેફોડિલ જોયા' આ સખ્યા શુ એણે ગણી હતી? કોર્ટમા સાક્ષી આપવાના સોગદ ઉપર આ જ સખ્યા હતી એમ એ કહી શકે?

આજકાલ માપબધીના જમાનામા સરકાર અનેક જાતના લાયસન્સ (પરવાના) આપે છે અનાજના, ઘાસતેલના, પેટ્રોલના વગેરે, પણ કોઈને કાળા બજાર કરવાનુ લાયસન્સ નથી આપ્યુ પણ સત્યને આલેખવામા કાળા બજાર કરવાનુ કવિઓને લાયસન્સ મળ્યુ છે ખરેખર અગ્રેજીમા તો 'અતિશયોક્તિ'ને Poetic licence (પોએટિક લાઇસિન્સ) કહેવામા આવે છે।

વિજ્ઞાનવિરોધી કલ્પનાઓ કરવાની પણ કવિઓને છૂટ મળી છે ગદ્યમા આપણે લખીએ કે સર્પ ઉપર મણિ છે તો હોફકિન ઇન્સ્ટિટ્યૂટવાળા આપણને પૂછવા આવે કે એ સર્પ કયા હોય છે અને કયા પ્રકારને હોય છે? પણ શેક્સ્પિયર મણિવાળા ફણીનો ઉલ્લેખ કરે અથવા ભર્તૃહરિ લખે કે 'મણિથી શોભતો સર્પ શુ નથી એ ભયકર?' તે કશી ધાધલ થાય નહી, કારણકે બધા જ સમજી લે કે આ કવિની કલ્પના છે। મોતીનો ચારો ચરતા અથવા દૂધ ને પાણીના મિશ્રણમાથી દૂધ પીનારા હસનુ અથવા ગળામા કાણુ હોય એવા ચાતકનુ ગદ્યમા વર્ણન હોય તો લડનના પ્રાણીસગ્રહસ્થાન તરફથી તે માટે શોધખોળ શરૂ થઈ જાય, પણ સસ્કૃત શ્લોકોમા આવા ઉલ્લેખો ઠેર-ઠેર નજરે પડે છે—જાણે કવિતા કરનારાઓ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓને ચેલેન્જ ન આપતા હોય 'ભલે ને જગત છે એવુ તમે જોતા, પણ અને તો અમારી સૃષ્ટિ રચીશુ,' અને 'તો યે સર્વે ઘટિત જ થયુ એમ ગણશે।'

એક દાખલો લઈએ પ્રખ્યાત અગ્રેજ પ્રાણીશાસ્ત્રી ડાર્વિને સોળ વર્ષના અથાગ શ્રમ પછી 'ઑરિજિન ઑફ સ્પિશિઝ' નામનો ક્રાતિકારી ગ્રથ રચ્યો અને એમા તેણે એનો પ્રખ્યાત 'ઉત્ક્રાતિનો સિદ્ધાત' સાબિત કર્યો પશુપક્ષીઓના રગ અમુક જાતના હોય છે તે માટે કારણો આપ્યા આ પુરવાર કરવા એને કેટલી મહેનત કરવી પડી? પણ કોકિલાનો રગ કાળો છે તેનુ કારણ આપવા પ્રેમાનદે માત્ર પોતાની કલ્પના દોડાવી 'એ કામિની(દમયતી)નો કઠ સાભળી કોકિલા થઈ કાળી' જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો આ કેટલો સરળ રસ્તો છે।

બીજો દાખલો લો મોતી કેમ ઉત્પન્ન થાય છે તે માટે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓને ખૂબ શોધખોળ કરવી પડી, પણ આપણા સસ્કૃત કવિએ તે કેટલાયે વખતથી જાણતા હતા સ્વાતિ નક્ષત્રમા સૂર્ય હોય ત્યારે જે વરસાદના ટીપા માછલીના પેટમા જાય તેના મોતી બને છે એમ તેમની કલ્પના હતી ભર્તૃહરિ લખે છે, 'સ્વાતિને દિન સિધુ મધ્યે પડી તે (પાણીનુ બિદુ) સાચુ ય મોતી બને' આવુ અનેકવિધ કલ્પન-જગત કવિઓ સર્જી શકે છે

સાહિત્યમા વધારેમા વધારે ઉપમાઓ પદ્યમા જ મળે છે ગદ્યમા બાલિકાની મુખાકૃતિ વર્ણવતા કોઈ લખે 'એના નાકના ટેરવાને મધ્યબિદુ ગણીને અને ત્યાથી દાઢી સુધીની ત્રિજ્યા ગણીને જો વર્તુલ દોરવામા આવે તો બરાબર એની મુખાકૃતિ આવે'

તો આવું વર્ણન કોઈ માને પણ નહીં અને બિચારો ગદ્યલેખક હાંસીને પાત્ર બને. પણ કવિતામાં 'ચંદ્રમુખી', 'શશીમુખી' વગેરે વિશેષણો બંધબેસતાં ગણાય છે. ઉપમા આપીને કોઈ ગદ્યલેખક કંઈ સાબિત કરવા માગતો હોય તો ન્યાયશાસ્ત્રી એને તરત રોકે છે ને કહે છે: 'ઉપમાથી કશું સાબિત કરી શકાય નહીં,' પણ કવિને આવાં કશાંય બંધન હોતાં નથી.

ગદ્યમાં કોઈના શરીરનાં અંગોનું વર્ણન કરવું અઘરું પડે છે. પણ પદ્યમાં ઘણાં અંગોને–હાથ, પગ મુખ વગેરેને–કમળ સાથે સરખાવી શકાય છે. બાળક કૃષ્ણ એમના પગનો અંગૂઠો હાથમાં લઈને મોંમાં મૂકતા હોય એ દૃશ્યનું વર્ણન ગદ્યમાં કરતાં મુશ્કેલ થાય, પણ સંસ્કૃતમાં માત્ર ચાર શબ્દોમાં તે કર્યું છે: 'करारविन्देन पदारविन्दं मुखारविन्दे विनिवेशयन्तम् ।' આવી સુગમતા કવિ સિવાય કોને મળે?

વળી, કવિ જ્યારે કોઈના સૌંદર્યનાં વખાણ કરવા બેસે ત્યારે એ બધાં બંધનમાંથી–શક્યતાના બંધનમાંથી પણ મુક્તિ મેળવે છે. એક આધુનિક કવિ રાધાનુ વર્ણન કરતાં લખે છે:

ચાંદલિયો ઘડતાંઘડતાં, બ્રહ્માએ કીધી ચોરી,
ઘડી કાઢી ગોરી એક છોરી.

અને પ્રેમાનંદ દમયંતીના વર્ણનમાં આનાથી પણ આગળ વધી જાય છે. કહે છે, કે 'દમયંતીને બનાવ્યા પછી જે કાંતિ વધી તેમાંથી ચંદ્ર બનાવ્યો!' ગદ્યમાં આવું લખ્યું હોય તો?

સાધારણ રીતે એવી પ્રથા છે કે અઘરા ને સંસ્કૃતમય શબ્દો ગદ્યમાં ન લખવા. 'પૂર્ણ પરિપક્વ પોલિકાનું પ્રદાન કરો' કહેનાર માણસ 'ભદ્રંભદ્ર'ના જેવો ગણાય છે ને તેનો ઉપહાસ થાય છે. પણ પદ્યમાં તેથી પણ ભારે શબ્દો વાપરી શકાય છે. જેમ કોઈ સ્ત્રી મોંઘી સાડી કે સેલું ઘરમાં પહેરે તો તેની મશ્કરી થાય પણ લગ્નમાં જતાં પહેરે તો તે પહેરવું અસ્થાને નથી ગણાતું, તેમ ભારેભારે શબ્દો પદ્યમાં અસ્થાને નથી ગણાતા. 'પુષ્પે–પુષ્પે વિટપ–વિટપે નૂતનશ્રી ભરે છે' એ કાંતના શબ્દો કવિ વાપરે તો જ શોભી શકે.

ગદ્યલેખકને ખૂબ જ સંભાળ રાખવી પડે છે કે પોતે લખેલા એકે એક શબ્દનો સ્પષ્ટ અર્થ થવો જોઈએ. 'दृष्टिपूतं न्यसेत् पादम्' ધ્યાનમાં રાખીને એકે એક શબ્દ તોળીને એને લખવો પડે છે. પણ કવિ કંઈ ન સમજાય એવું લખે તો એના પદલાલિત્યમાં એની અસ્પષ્ટતા ઢંકાઈ જાય છે અને કેટલીકવાર તો એ અસ્પષ્ટતાથી કવિતાની ખૂબી વધે છે એમ ગણાય છે. ઉમર ખય્યામની 'રૂબાયત' વાંચનારામાંથી કેટલા પોતાના અંતઃકરણ પર હાથ રાખીને કહી શકે કે અમે એનો શબ્દે શબ્દ સમજ્યા છીએ? અને છતાં માત્ર એનું જ ભાષાંતર કરવાથી ફિટ્ઝ જેરલ્ડને કવિઓમાં અગ્રસ્થાન મળ્યું છે!

સામાન્ય રીતે આપણાથી આપણાં વખાણ ન થાય એ નમ્રતાનો નિયમ ગણાય છે. અથાગ મહેનત પછી સર આઈઝેક ન્યૂટને વિજ્ઞાનનો યુગ નિર્માણ કરતી શોધો કરી, પણ આખરે એને કહેવું પડ્યું: 'સત્યના મહાન સમુદ્ર પાસે કેટલાક લીસા કાંકરા વીણતા બાળક જેવો હું છું.' તત્ત્વજ્ઞાની માટે પણ કહેવાયુ છે કે 'અસ્તિત્વ ન ધરાવતી એવી કાળી બિલાડીને અંધારા ઓરડામાં શોધતા આંધળા માણસ' જેવો એ છે. પણ કવિઓ પોતાનાં વખાણ મુક્તકંઠે કરી શકે છે. ભર્તૃહરિ કહે છે:

રસજ્ઞ ને સુભાગી એ કવિનો જય હો સદા,
નથી જેની સુકીર્તિને જરા કે મૃત્યુનો ભયઃ

બાઈબલમાં ધનના લોભને બધાય અનિષ્ટનું મૂળ કહ્યું છે અને લખ્યું છે, કે સોયના નાકામાંથી ઊંટને પસાર થવા કરતાં ધનવાનને સ્વર્ગના દરવાજામાં દાખલ થવું વધારે અઘરું છે. ધનને કારણે સ્વર્ગમાં નહીં જવાય એ ભયથી કવિ બચી જાય છે. ઓલિવર ગોલ્ડસ્મિથે કવિતાદેવીની ઉપાસનાને પોતાની ગરીબાઈના કારણ તરીકે ગણાવી છે. જ્યારે કોઈ કવિ લખે 'अर्थमनर्थं भावय नित्यं नास्ति ततः सुखलेशः सत्यम्।' ત્યારે શિયાળ પોતે પહોંચી શકતું નથી એ દ્રાક્ષને માટે 'દ્રાક્ષ ખાટી છે' એમ કહે છે, એ વાત કદાચ યાદ આવે, પણ વાસ્તવિક રીતે એમ નથી. કવિઓ પ્રામાણિક રીતે ધનપ્રાપ્તિના પ્રલોભનમાંથી મુક્તિ મેળવે છે. तृणमिव लघुलक्ष्मीर्नैव तान् संरुणद्धि । (તૃણ સમ ધન કો દી ના ગતિ તેની રોકે)

આ બધા ફાયદા જોઈને ઘણાયે કવિ થયા છે. જે કેટલાકથી સંપૂર્ણ ફાવટ એ નથી લસઈ તેમણે અપદ્યાગદ્ય (બ્લેન્ક વર્સ) લખીને સંતોષ માન્યો છે, પણ એ ગદ્યને પણ 'પદ્ય'નું નામ મળ્યું ત્યારે જ તે પ્રતિષ્ઠિત ગણાયું!

જે કવિ આ લખાણ વાંચશે તેને પોતે ભોગવી રહેલા ફાયદાએનું પૃથક્કરણ થયેલું જણાશે અને જે કવિ નહીં હોય તે તે પદ પ્રાપ્ત કરવા માટે આકર્ષાશે. કોઈ એમ ન માને કે કવિ થવું અઘરું છે. અલબત્ત કવિઓ માટે નિશ્ચિત કરેલા થોડા વિષયો ઉપર કવિ થવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા રાખનારે વિચાર કરવો જરૂરી છે. પણ એવા વિષયો થોડા છે 'કોકિલા,' 'પુષ્પ' 'ચાંદની,' 'ઉષઃકાલ', 'સંધ્યાકાલ,' 'સમુદ્રને તીરે,' 'પ્રેમ' અને બીજા થોડા વિષયો પર વિચાર કર્યો હોય તો તે પૂરતું થશે. થોડાં વિશેષણો શીખી લેવાની જરૂર છે, જેવાં કે 'દિવ્ય', 'અમર' 'અપ્રતિમ', '[illegible]' વગેરે. તે ઉપરાંત 'જ' 'ય,' 'વળી,' 'નકી,' '[illegible]' એવા કેટલાક નિરુપયોગી શબ્દોનો ઉપયોગ પણ જાણવો જોઈએ. આટલી સામગ્રી સાથે થોડું પિંગળનું જ્ઞાન હોય તો પછી કવિ થવામાં કશી મુશ્કેલી નથી; અને એ વાંચ્યા પછી સમજશે કે કવિ બનવાના ફાયદા અનેક છે.

★

કોર્ટમાં પાછળની પાટલીઓ પર ગરબડ મચી રહી. ન્યાયાધીશ ઘણો જ ગુસ્સે થઈ ગયો. ટેબલ પર એણે હાથ પછાડ્યો અને શી બીના છે તે જાણવા માટે એક જણને ખાસ તે બાજુ મોકલ્યો ને તેટલો સમય કોર્ટનું કામકાજ બંધ રાખવામાં આવ્યું. તપાસ કરનારે આવીને કહ્યું, કે એ તો એક ભાઈએ પોતાનો કોટ ખુરશી ઉપર મૂકેલો હતો તે ખોવાઈ ગયો છે. એની શોધાશોધને લીધે આ ધમાલ મચી રહી છે.

જજે કહ્યું 'જાઓ જઈને એ ભાઈને કહો કે કોટ જેવી એક માનૂલી ચીજ માટે બહુ ખટપટ ન કરે. અહીં કોર્ટમાં તો ઘણા લોકો કેસના કેસ હારી જાય છે, પણ આટલી બધી ધમાલ કરતા નથી.'

×

ખ્રિસ્તી લોકોના સ્મશાનની આસપાસ વાડ બનાવવા માટે ફંડ એકઠું કરવા માટે આવેલા ભાઈને થોમસે ઉત્તર આપ્યો.

'એ તો પૈસાનો દુરુપયોગ જ છે,' થોમસ બોલ્યો. 'પહેલી વાત તો એ, કે એ પ્રદેશમાં અંદર દાખલ થવાની ઉતાવળ કોઈ નહીં બતાવે અને બીજું જો અંદર સૂતેલા માણસો જમીનમાંથી બેઠા થાય તો તમે જે બનાવવા માગો છો તે લોખંડની વાડ પણ આપોઆપ પીગળી જશે!'

×

ઉચ્ચનીચભાવ

*

અધ્યા૦ જિતેંદ્ર જેટલી

એમ. એ.; ન્યાયાચાર્ય

પરસ્પર ભેદભાવની વ્યક્તિગત માત્રા જેટલી નિંધ છે તેટલી જ, બલ્કે તેથી યે વધુ નિકૃષ્ટ છે આવી કોઈ સામુદાયિક લાગણી. સમાજમાં ક્યાય પણ અંધકારયુગની યાદ આપતા આવા દુર્ગ દેખાતા હોય ત્યાં મનમા નિરાશા વ્યાપે છે ને થાય છે, માનવી સમાન ભાવે ક્યારે જોતો થશે ? જ્ઞાતિભેદ, શિક્ષણભેદ, આર્થિક અસમાનતા ને પ્રાંતીયતાને પરિણામે પ્રવર્તી રહેલા ભેદોની દીવાલો ક્યારે દૂર થશે ?

દુનિયાના ઘણા યે દેશોમાં વ્યક્તિગત રૂપમાં તથા સામૂહિક રૂપમાં ઉચ્ચનીચભાવ જોવામાં આવે છે. પરંતુ વ્યક્તિગત રીતે જો કોઈ વ્યક્તિ પોતાને બીજા કરતાં ઉચ્ચ માને તથા બીજાઓને પોતાના કરતાં નીચાં માની કાંઈક તિરસ્કારની દૃષ્ટિ તેઓ તરફ દર્શાવે તો એવી વ્યક્તિને સામાન્ય રીતે લોકો અભિમાની, અહંકારી કે ગર્વિષ્ઠ એવાં વિશેષણોથી નવાજે છે. આ પ્રમાણે પોતાને બીજા કરતાં ઉચ્ચ માનવું અને બીજાને નીચા માનવા એ જાતની ભાવના કોઈ પણ દેશમાં સારા માણસનું લક્ષણ નથી ગણાતી. ઊલટાનુ બધા દેશોના લોકોમાં એ ભાવનાને દુર્જનતાની જ નિશાની ગણવામાં આવે છે. આમ વ્યક્તિગત રૂપમાંના ઉચ્ચનીચભાવની ખરાબીને બધા સારી રીતે સમજે છે. તથા એ જ કારણે દૈવી અને આસુરી સંપત્તિનો વિવેક સમજાવતાં ગીતાના ૧૬મા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવ્યુ છે, કે

ईश्वरोऽहमहं भोगी, सिद्धोऽहं बलवान् सुखी ॥
आढ्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया ।
यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्ये, इत्यज्ञानविमोहिताः ॥
अनेकचित्तसंभ्रान्ताः, शोकजालसमन्विताः ।
प्रसक्ताः कामभोगेषु, पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥

આ પ્રમાણે આવી આસુરીવૃત્તિ સેવનારાઓ નરકમાં જાય છે એમ ગીતા વાચનાર તથા સમજનાર પ્રત્યેક વ્યક્તિ સમજે છે. આમ છતાં આપણી આ સમજને સામૂહિકરૂપે રહેલ ઉચ્ચનીચ ભાવને દૂર કરવામાં આપણે કામે નથી લગાડતાં અને ઊલટાં એવા આસુરીવૃત્તિવાળા લોકોના સમૂહમાં ભળી જઈ વધારો કરીએ છીએ એ પણ એક વિચિત્રતા જ છે. ઉપર જણાવેલ વ્યક્તિગતરૂપના ઉચ્ચનીચભાવના ઉદાહરણથી એટલું સહેજે સમજી શકાય છે કે દુનિયાના દેશોમાં કોઈ પણ એક સમૂહ કે વર્ગ પણ આવી આસુરીભાવના રાખે તો તે સમૂહ કે વર્ગને સંસ્કૃત ન કહી શકાય. આ કારણે જ યુરોપના, અમેરિકાના અને દક્ષિણ આફ્રિકાના તથા ઓસ્ટ્રેલિયા વગેરે દેશોમાં જ્યાં રંગના આધારે કાળા અને ગોરાઓનો ભેદ રાખવામાં આવે છે તથા તે ઉપરાન્ત જન્મના આધારે પણ હબસી તથા હબસીથી ઇતર ગોરાઓનો ભેદ રાખવામાં આવે છે અને કાળા રંગના માનવીઓને તથા હબસીઓને નીચા ગણવામાં આવે છે તે દેશોએ વૈજ્ઞાનિક પ્રગતિ કરી છે તથા તેઓ સુધરેલા છે છતાં પણ આપણે હિંદીઓ એમને દોષ આપીએ છીએ, કે 'તમે ખરેખર સુધરેલા નથી જ.' સાથે જ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં સલાહ પણ આપીએ છીએ કે 'જ્યાંસુધી રંગભેદ કે બીજા જન્મભેદ વગેરે કારણોસર ભેદ રાખવામાં આવતા ઉચ્ચનીચભાવને પ્રજાના મનમાંથી દૂર કરવામાં નહીં આવે તથા પ્રત્યેક વ્યક્તિને સમાન ગણવામાં નહીં આવે ત્યાંસુધી તમને સુધરેલા કે સંસ્કૃત ગણી

શકાય એમ નથી ' આ પ્રમાણે પ્રત્યેક વ્યક્તિનો કે પ્રત્યેક સમૂહનો બીજી વ્યક્તિ કે બીજા સમૂહ તરફનો સમભાવ એ જ સુસસ્કૃત વ્યક્તિનુ કે સમાજનુ કે રાષ્ટ્રનુ લક્ષણ છે

પરન્તુ આશ્ચર્ય તો એ છે કે ઉચ્ચનીચભાવ કાઢી નાખી સુસસ્કૃત બનવાની સલાહ આપણે હિન્દીઓ—અને તેમા પણ ખાસ કરીને આપણા દેશમા બહુમતી ધરાવનાર આપણે હિન્દુઓ—બીજા દેશોને આપવા નીકળીએ છીએ, ત્યારે એ જ સુફીયાણી સલાહનો અર્થાત ઉચ્ચનીચભાવ કાઢી નાખી સુસસ્કૃત બનવાનો અમલ આપણે કરવા માગતા નથી અને તેમ છતા પણ દુનિયામા સુસસ્કૃત ગણાવા ઇચ્છીએ છીએ!

દુનિયાના સુધરેલા ગણાતા દેશોમા રગભેદના આધારે તથા જન્મભેદના આધારે અત્યારે પણ ઉચ્ચનીચભાવ છે ઉપરના મૂડીવાદી વર્ચસ્વવાળા દેશોમા થોડોએક વર્ગીય ઉચ્ચનીચભાવ પણ આર્થિક અસમાનતાને કારણે હશે છતા આપણે ત્યા તો એ પ્રકારના ઉચ્ચનીચભાવો કરતા યે ચડી જાય એવા અને વધારે રૂઢ થઈ ગયેલા એવા અનેક પ્રકારના ઉચ્ચનીચભાવો છે આપણે સહેજ ઊડા ઊતરી તપાસીશુ તો આ વાત આપણને સમજાશે

(૧) પહેલા પ્રકારના ઉચ્ચનીચભાવમા આપણે ત્યા ખાસ કરીને આપણા હિન્દુઓમા જે સૌથી વધારે વ્યાપક અને રૂઢ ઉચ્ચનીચભાવ છે તે જ્ઞાતિના ભેદ ઉપર રચાયેલો ઉચ્ચનીચભાવ છે આ ઉચ્ચનીચભાવના સમર્થનમા સામાન્ય રીતે તે ભેદ ઈશ્વરકૃત છે એમ દર્શાવવા **चातुर्वर्ण्य मया सृष्ट गुणकर्मविभागश ।** એ ગીતાની ઉક્તિને વારવાર ટાકવામા આવે છે। પરન્તુ ગુણ અને કર્મના આધારે આવુ ચાતુર્વર્ણ્ય તે શુ પણ અનેક પ્રકારના વર્ણવિભાગ દુનિયાના ઘણા યે દેશોમા હોવા છતા એમા આપણે ત્યા રૂઢ થયેલો છે એવો ઉચ્ચનીચભાવ નથી તથા એના આધારે રૂઢ એવી જ્ઞાતિસસ્થા પણ રચાયેલી નથી આપણે ત્યા પણ આ ઉચ્ચનીચભાવ ચાતુર્વર્ણ્યમા જ અટકી નથી જતો પરન્તુ ઉચ્ચનીચભાવરૂપી વટવૃક્ષની અનેક શાખાપ્રશાખાઓ છે જેમકે આપણે ત્યા ગુજરાતમા જેઓ આ ઉચ્ચનીચ ભાવના અગ્રતમ પુરસ્કર્તા છે એવા બ્રાહ્મણોમા, વધારે ઉચ્ચ ગણાતા નાગર બ્રાહ્મણોમા વડનગરા નાગરો પોતાને સૌથી ઉચ્ચ ગણે છે પોતાના જ જૂથમાના વિસનગરા નાગર, પ્રશ્નોરા નાગર કે સાઠોદરા નાગર વગેરે ઇતર પ્રકારના નાગરોને પોતાનાથી નીચા માને છે આ પ્રમાણે નાગર સમસ્ત પોતાને ઇતર બ્રાહ્મણો કરતા ઉચ્ચ ગણે છે આવુ જ હિન્દુસ્તાનના બીજા બધા પ્રકારના બ્રાહ્મણોમા છે આને કારણે તો કનોજના બ્રાહ્મણો માટે એક કહેવત છે કે बारी **कनोजी और** तेरी **चौका** ॥ અર્થાત્ બાર કનોજી બ્રાહ્મણ હોય તો એમને રાધવાના ચોકા તેર જોઈએ, કારણકે પ્રત્યેક પોતપોતાને એક બીજા કરતા ઉચ્ચ માને છે

ગીતાની ભાષામા કહીએ તો આ આસુરી ભાવનાને આ દેશના શિક્ષક બ્રાહ્મણો પોતાના જ વર્ણમા રૂઢ કરીને બેસી નથી ગયા પણ આ આસુરી ભાવનાને એમણે ઇતર ત્રણે વર્ણોમા પણ એવી મજબૂત રીતે રૂઢ કરી દીધી છે કે આજે જેને આપણે સૌથી નીચા ગણીએ છીએ તે હરિજનોમા પણ ભગી કરતા ઢેડ ઉચ્ચ તથા એના કરતા વળી બીજી જાતના હરિજનો ઉચ્ચ એવી ભાવના છે એટલે જો જ્ઞાતિગત ભેદના આધાર ઉપર રહેલ આસુરી ભાવનાને દૂર કરવી હોય તો તેને મૂળ ચાતુર્વર્ણ્યમાથી જ દૂર કરવી રહી, અર્થાત્ ચાતુર્વર્ણ્ય કે બીજા ગમે તે પ્રકારનો વર્ણવિભાગ

અન્ય સુધરેલા દેશોમાં ચાલે છે તે મુજબ ગુણકર્માનુસાર કદાચ ચાલવા દઇએ; પરંતુ જન્મભેદના આધારે રચાયેલ ચાતુર્વર્ણ્યે જવું જોઈએ. એ જતાં એની સાથે રૂઢ થયેલા ઉચ્ચનીચભાવ પણ જશે.

જ્ઞાતિભેદને આધારે રહેલ ઉચ્ચનીચભાવ-અભાવ તો આપણામાં એટલો બધો ઓતપ્રોત થઈ ગયો છે, કે જેઓ અસ્પૃશ્યતામાં નથી માનતા એવા માણસો પણ પોતાના સંતાન જ જરાક અસ્વચ્છ જોતાં ઘણી યે વખત એમ કહેતા જોવામાં આવે છે કે ‘અલ્યા તું વાઘરો છે.’ અથવા તો ‘અલ્યા તું ભંગી છે’ વગેરે. આ ઉપરાંત ઘાંચી, મોચી વગેરે જ્ઞાતિઓનો પણ તિરસ્કારસૂચક વિશેષણ તરીકે પોતાને ઉચ્ચ ગણાતા માણસો પ્રયોગ કરે છે. નિરર્થક કામ કરતી કોઈ વ્યક્તિને જોઈને ઘણા લોકો ‘આ શું હજામત માંડી છે?’ એવા પ્રયોગો કરે છે. આ બધા વ્યવહારોનુ માનસશાસ્ત્રીય વિશ્લેષણ કરતાં સહેજે સમજી શકાય છે કે આપણામાં તે તે જ્ઞાતિઓ પ્રત્યે તિરસ્કાર છે તથા આપણે એમને આપણા કરતાં અસંસ્કૃત અને નીચા ગણીએ છીએ. આપણામાંના ઘણા જાણે છે કે રાજકીય કારણો ઉપરની આ ઉચ્ચનીચભાવરૂપ આસુરી ભાવનાએ પણ આ દેશમાં મુસલમાનોની તથા ખ્રિસ્તીઓની સંખ્યાનો વધારો કરવામાં ઓછો મહત્ત્વનો ભાગ નથી ભજવ્યો. પાકિસ્તાન જેવા અલગ રાષ્ટ્રની ઉત્પત્તિનાં અનેક કારણોમાં આ ઉચ્ચનીચભાવ પણ એક મહત્ત્વનું કારણ છે. આમ છતાં વ્યવહારમાંથી એ આસુરીવૃત્તિને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન બહુ જ ઓછો જોવામાં આવે છે. ઊલટું આઝાદી આવતાં એ ભાવના વધતી ચાલી છે.

આજે પણ ઘણી હિંદુ હોટેલો, જેને આપણે નીચા ગણીએ છીએ એ વર્ગને બહારથી પણ કોઈ પણ પ્રકારનું ખાવાનું કે પીવાનું આપતી નથી. જ્યારે મુસ્લિમ હોટેલો તેમને ચા, પાંઉં વગેરે ઘણી ખુશીથી આપે છે. હિંદુ હોટેલોમાં કેટલી સ્વચ્છતા રાખવામાં આવે છે તે તો જેઓ ત્યાં જતા હશે તેઓને ખબર જ હશે; એટલે સ્વચ્છતાની કોઈ પણ દલીલ જ આ બાબતમાં લાવી શકાય એમ નથી.

આ જ્ઞાતિગત ઉચ્ચનીચભાવની વ્યાપક અસર આપણે એટલે સુધી પહોંચાડી છે, કે જે સંપ્રદાયો ચાતુવર્ણ્યમાં માનતા જ ન હતા અને અત્યારે પણ નથી માનતા તે સંપ્રદાયના અનુયાયીઓ પણ આજે હારજનોના મંદિરપ્રવેશનો વિરોધ કરે છે અને એ રીતે ઉચ્ચનીચભાવને પોષી રહ્યા છે. જેમકે જૈનોનાં પૂજાસ્થાનો. જૈનસંપ્રદાયમાં ચાતુર્વર્ણ્યને સ્થાન નથી. સાથે જ હિંદુઓમાં ઉપર જણાવવામાં આવ્યો છે, એવા ઉચ્ચનીચભાવનું પણ સ્થાન નથી; આમ છતાં એમણે જે હરિજનોના મંદિરપ્રવેશ સામે વિરોધ ઉઠાવ્યો છે તે હિંદુઓના ઉચ્ચનીચભાવના છાંટા એમને ઊડયા છે એ કારણે જ છે. બાકી જૈનો આવો ઉચ્ચનીચભાવ સ્વીકારે તો તેઓ એમના તીર્થંકરોનો અને ધર્મનો દ્રોહ કરે છે એમ કહેવામાં જરા યે અતિશયોક્તિ કે અસત્ય નથી. જૈનધર્મના સિદ્ધાન્તોના અભ્યાસીઓ આ સારી રીતે સમજી શકે છે.

જૈનસંપ્રદાય કરતાં પણ વધારે આશ્ચર્ય તો સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયે વિરોધ કરી ફેલાવ્યું છે. જે જમાનામાં નીચલા ગણાતા વર્ગને બહિષ્કૃત ગણવામાં આવતો હતો તથા ઉપલા ગણાતા વર્ગો આ નીચલા થરની તદ્દન ઉપેક્ષા કરી રહ્યા હતા, એ જમાનામાં નીચલા વર્ગનો ઉદ્ધાર કરવાના ઉદ્દેશથી રામાનંદના શિષ્ય સ્વામીશ્રી સહજાનંદે આ

સ્વામીનારાયણ સપ્રદાયની સ્થાપના કરી હતી. અલબત્ત તે જમાનાના વાતાવરણને અનુસરી એમણે પણ ઉચ્ચ વર્ણને તુલસી ની માળાનો અધિકાર આપી તથા નીચલા વર્ગોને કાષ્ટની માળા પર્યત જ સીમિત રાખી ઉચ્ચનીચભાવ રહેવા દીધો હતો, પરતુ એમા સમયનુ બળ વધારે કારણભૂત હતુ જો સહજાનદસ્વામી આ જમાનામા થયા હોત તો ઉચ્ચનીચભાવને આટલુ પણ સ્થાન ન આપત એ નિર્વિવાદ છે સ્વામીનારાયણ સપ્રદાયમા જે વર્ગને હિદુઓના ઇતર સપ્રદાયમા સન્યાસ નથી આપી શકાતો તેને પણ સન્યસ્ત આપી શકાય છે આ કારણે કેટલાક રૂઢિચુસ્ત બ્રાહ્મણોએ એને અવૈદિક પણ ગણ્યો છે

પરતુ આપણે આશ્ચર્ય સાથે આજે જોઈ શકીએ છીએ કે જે નીચલા વર્ગને ઉદ્ધાર કરવાને કારણે રૂઢિચુસ્ત બ્રાહ્મણોએ એને અવૈદિક ગણ્યો એ સ્વામીનારાયણ સપ્રદાયના અનુયાયીઓ નીચલો વર્ગ એમના મદિરમા પ્રવેશ કરે એનો વિરોધ કરી રહ્યા છે એમના જમાનાને અનુસરીને જ શ્રી સહજાનદજીએ જો કાઈક ભેદ રાખ્યો હોય તોપણ આ સપ્રદાયની સ્થાપનાનો ઉદ્દેશ નીચલા ગણાતા વર્ગનો ખાસ ઉદ્ધાર કરવાનો હોવાથી, હવેના જમાના અનુસાર જ ઉચ્ચનીચભાવના આધારે રહેલ ભેદને અત્યારે કાઢી નાખવો જોઈએ, એ આ સપ્રદાયના અનુયાયીઓની પહેલી ફરજ છે પરતુ એમ કરવાને બદલે વિરોધ કરી તેઓ કયા ધર્મનુ રક્ષણ કરતા હશે તે એક દુર્ગમ્ય બાબત છે છતાં આ પ્રવૃત્તિ પણ હિદુસમાજમા રહેલ ઉચ્ચનીચભાવ સાવ આસુરીભાવનાનુ જ સીધુ પરિણામ છે એમ કોઈ પણ સમજુ વ્યક્તિ સહેલાઈથી જાણી શકે છે

આ તો હિદુસમાજમા વ્યાપક જ્ઞાતિના ભેદના આધારે ટકી રહેલ ઉચ્ચનીચભાવની વાત થઈ પરતુ આ ઉચ્ચનીચભાવના વટવૃક્ષે પણ બીજી કેટલા યે પ્રકારની વડવાઈઓને જન્મ આપ્યો છે અને તે આજે નવીન વટવૃક્ષની માફક આપણી સામે છે હવે આ જે બીજો પ્રકાર વર્ણવવામા આવશે ત્યા કેવળ હિદુસમાજના નહી પરતુ ઇતર સમાજના અનુયાયીઓનો પણ સમાવેશ થાય છે આ બીજો પ્રકાર તે વર્ગીય ઉચ્ચનીચભાવનો છે આ વર્ગીય ઉચ્ચનીચભાવ ઉત્પન્ન કરવામા પહેલો પ્રકાર પણ કારણભૂત છે એ સહેજ ઊડેથી તપાસીશુ તો જણાશે

આ બીજા પ્રકારના વર્ગીય ઉચ્ચનીચભાવના ઘણા ભેદો છે, છતાં એના બે મુખ્ય પ્રકાર ગણી શકાય (૧) શિક્ષણની અસમાનતા ઉપર રચાયેલો તથા (૨) આર્થિક અસમાનતા ઉપર રચાયેલો આ બેમાથી શરૂઆતમા આપણે પહેલાને તપાસીએ

આપણે ત્યા જો કે શિક્ષિતવર્ગ ઘણો જ નાનો છે, છતાં પણ તે વર્ગ આજે જેઓ તદ્દન અશિક્ષિત છે તેમને પોતાના કરતા નીચા માને છે આ ઉચ્ચનીચભાવ ઘણી યે વખત શિક્ષિત સતાનોનો પોતાના અશિક્ષિત માબાપોની કે અન્ય સબધીઓ કે મિત્રોની તરફ ઉપેક્ષાવૃત્તિ કે ભેદકારી સુધી જાય છે આશ્ચર્ય તો એ છે, કે શિક્ષિતોના વધારે સપર્કમા આવેલા અશિક્ષિતો પણ બીજા શિક્ષિતોના સપર્કમા નહી આવેલા અશિક્ષિત બધુઓને પોતાનાથી નીચા માને છે પૂ ગાધીજીના જીવન પર્યન્તના પ્રયાસો છતા તથા પૂ રવિશકર મહારાજ જેવા અને મુનિ સતબાલજી જેવા સતોના તનતોડ પ્રયાસો છતા આ પ્રકારના ઉચ્ચનીચભાવને કારણે આજે પણ ગામડાના અશિક્ષિત બધુઓ જોડે સપર્ક કે પરિચય શિક્ષિત એવા આપણે કેળવી નથી શકતા

વસ્તુતઃ શિક્ષિતવર્ગમાંથી અલ્પ સંખ્યામાં જ એવા માણસો મળી શકે, કે જેમને ગામડાંમાં રહેવું ગમે. શિક્ષિત વ્યક્તિ અન્ય અશિક્ષિત ગ્રામ્યજનો સામે અતડી પડી જાય છે. એની વિદ્યા એને ગ્રામ્યજનો સાથે ઓતપ્રોત થવાને બદલે એનામાં રહેલ ઉચ્ચનીચભાવને કારણે એને એ લોકો સાથે પરિચય કેળવતાં રોકે છે. આ પ્રમાણે શિક્ષિત માણસોના સંપર્કમાં આવેલા શહેરના મજૂરો તથા બીજા અશિક્ષિતો પણ ગામડાંમાંના પોતાના બંધુઓને મૂર્ખ તથા પોતાનાથી કાંઈક પાછળ એવા નીચા સમજે છે.

આ ઉપરાંત આ ઉચ્ચનીચભાવને કારણે ખુદ શિક્ષિતોમાં પણ અંદરોઅંદર એક વિચિત્ર પ્રકારનો ઉચ્ચનીચભાવ ઉત્પન્ન થયો છેઃ જેમકે શિક્ષિતોમાં જ સૌને શિક્ષણ આપનાર કોલેજના અધ્યાપક માધ્યમિક શાળાના અધ્યાપકને નીચા ગણે છે. અલબત્ત આને માટે કાંઈક અંશે આર્થિક અસમાનતા પણ કારણભૂત છે, છતાં વિદ્યાના આધારે રહેલો ઉચ્ચનીચભાવ પણ ગૌણ ભાગ નથી ભજવતો. આ પ્રમાણે બીજા શિક્ષિતવર્ગોમાં પણ પોતાનાથી ઓછું ભણેલાને કાંઈક નીચા માનવામાં આવે છે. આમ વિદ્યાને આધારે ઉત્પન્ન થયેલ વર્ગીય ઉચ્ચનીચભાવનાં મૂળ પણ ઊંડાં છે.

વર્ગીય ઉચ્ચનીચભાવના પ્રકારમાં બીજો પ્રકાર જે સર્વવ્યાપક છે તે આર્થિક અસમાનતાને કારણે ઉત્પન્ન થયેલો ઉચ્ચનીચભાવ છે. આ કેવળ કરોડાધિપતિઓમાં કે લક્ષાધિપતિઓમાં વ્યાપક છે એમ માનવાની ભૂલ આપણે ન જ કરી શકીએ. આ પ્રકારનો ઉચ્ચનીચભાવ રાખતી આસુરીભાવનાની અસર દરેક પ્રકારના ધંધામાં તથા નોકરીમાં નજરે પડે છે. અમુક હદ સુધી કમાતો વર્ગ તેનાથી ઓછું કમાનાર વર્ગને નીચો માને છે. જેમકે કરોડાધિપતિને મન સામાન્ય દસબાર હજાર કમાનારનો કાંઈ હિસાબ જ નથી. પરંતુ એ જ દસબાર હજાર કમાનારને સોબસો કમાનારનો પણ કાંઈ હિસાબ નથી. આ જ પ્રમાણે અધિકારીઓમાં પણ આવા ઉચ્ચનીચભાવ વ્યાપક પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે, જેને લીધે અનેક વર્ગભેદો થયા છે. આપણા દેશની પ્રત્યેક ઑફિસમાં ઑફિસર વર્ગને કારકુન વર્ગ સાથે અંગત મૈત્રી જવલ્લે જ સંભવે છે. સાધારણ રીતે ઑફિસરો કારકુનોને પોતાનાથી નીચા માને છે. જો કે ઘણી યે ઑફિસોમાં બુદ્ધિમાન ગણાતા અધિકારીઓની આંખનું કામ આ કારકુનો જ કરતા હોય છે, છતાં આર્થિક અસમાનતાના આધારે ઉત્પન્ન થયેલ આ ઉચ્ચનીચભાવ બે વચ્ચે મૈત્રીનું જોડાણ અપવાદરૂપ પ્રસંગો સિવાય નથી થવા દેતો. આ જ પ્રમાણે કારકુનોનો વર્ગ પટાવાળાઓને પોતાનાથી નીચો માને છે. આ ઉચ્ચનીચભાવનાં અસંખ્ય ઉદાહરણો મળે તેમ છે.

ઉપર જણાવેલ ત્રણ પ્રકારના ઉચ્ચનીચભાવ ઉપરાંત શૈક્ષણિક તથા આર્થિક એમ બેઉ પ્રકારની અસમાનતાના કારણે ઉત્પન્ન થયેલ એક ચોથો પ્રકાર કે જે વર્ગીય ઉચ્ચનીચભાવનો જ એક ભેદ છે, તે પ્રાંતીય ઉચ્ચનીચભાવ છે. એનું જ બીજું નામ 'પ્રાંતવાદ' પણ કહી શકાય. તે પણ આપણામાં ધીરેધીરે ફેલાતો જાય છે. આ પ્રકારના ઉચ્ચનીચભાવમાં ઉપર જણાવ્યું તેમ વિદ્યા અને ધન બેઉ કારણભૂત છે. જે પ્રાંતોએ વિદ્યા અને કળાના વિકાસમાં ખૂબ જ પ્રગતિ સાધી છે, પરંતુ એ પ્રાંતોમાં વ્યાપાર ગુજરાતી, મારવાડી કે બીજા પ્રાંતોના રહેવાસીઓના હાથમાં તેમની વ્યાપારીકુનેહને કારણે હોવાને લીધે તથા એ રીતે એ પ્રાંતમાં રહીને જ વિદ્વાનો કરતાં પણ વધુ ધન કમાય છે

અને એવા વ્યાપારીઓને ત્યા પોતાને વિદ્વાન હોવા છતા નોકરી કરવી પડે છે એ કારણે તે પ્રાતમા ઉચ્ચનીચભાવની આસુરીવૃત્તિએ પોતાનો પ્રભાવ ઠીકઠીક પ્રમાણમા જમાવ્યો છે એવા, વિદ્યા અને કળામા પ્રગતિ સાધેલ પ્રાતના રહેવાસીએ પેલા ઇતર પ્રાતના વ્યાપારીઓને શિક્ષણ બાબતમા નીચા માની તિરસ્કાર દર્શાવતા વિશેષણો વાપરે છે, જેમકે બગાળીઓ એમના પ્રાતમા વ્યાપાર કરતા મારવાડી, ગુજરાતી કે દક્ષિણ હિદુસ્તાનના રહેવાસીઓને માટે અનુક્રમે 'મેડા, ગુજુ' કે 'કિષ્કિન્ધારવાસી' (કિષ્કિન્ધાના રહેનારા અર્થાત્ વાદરા) એવા પ્રયોગો કરે છે એ જ પ્રમાણે મહારાષ્ટ્રના નિવાસીઓ પણ એવા વ્યાપારીઓ તરફ 'વાણીલોક,' 'શેટજી,' 'મારવાડી' વગેરે વિશેષણોના પ્રયોગો કરે છે

આ જ પ્રમાણે બીજી તરફ ગુજરાતી તથા બીજો વ્યાપારી વર્ગ પોતે બહુ શિક્ષિત ન હોવા છતા પોતાની વ્યાપારીકુનેહથી વધુ કમાતો હોવાથી આર્થિક અસમાનતાને કારણે ઉત્પન્ન થયેલ ઉચ્ચનીચભાવને કારણે વિદ્યામા આગળ વધેલ પ્રાતના રહેવાસીઓ પ્રત્યે તિરસ્કાર દર્શાવવા આવા જ પ્રયોગો કરે છે જેમકે મહારાષ્ટ્રના નિવાસીઓ માટે ગુજરાતીઓ 'ઘાટા,' 'ચટણા,' 'મરાઠા' એવા વિશેષણોનો ઉપયોગ કરી તથા સયુક્ત પ્રાતના નિવાસીઓ માટે કે ઉત્તર હિદુસ્તાનના રહેવાસીઓ માટે 'ભૈયા' શબ્દનો પ્રયોગ તિરસ્કારદર્શી ભાવમાં કરે છે આ પ્રમાણે પજાબો, મદ્રાસો વગેરે પ્રયોગો પણ આ વ્યાપારી વર્ગ કરે છે આ પ્રમાણે લગભગ દરેક પ્રાતમા ક્યાક આર્થિક અસમાનતાને કારણે તો ક્યાક અશૈક્ષણિક અસમાનતાને કારણે પોતાને ઉચ્ચ તથા બીજા પ્રાતના રહેવાસીઓને નીચા દર્શાવે એવા શબ્દપ્રયોગો યોજવામાં આવે છે

આવી રીતે (૧) જ્ઞાતિના આધારે ઉત્પન્ન થયેલ ઉચ્ચનીચભાવ, (૨) સમાજમા વિદ્યાને કારણે ઉત્પન્ન થયેલ ઉચ્ચનીચભાવ તથા (૩) આર્થિક અસમાનતાને કારણે ઉત્પન્ન થયેલ ઉચ્ચનીચભાવ તથા (૪) આર્થિક તથા શૈક્ષણિક બેઉ પ્રકારની અસમાનતાને કારણે ઉત્પન્ન થયેલ પરસ્પર પ્રાન્તોના રહેવાસીઓમા ઉત્પન્ન થયેલો ઉચ્ચનીચભાવ એમ આ ચારે પ્રકારના ઉચ્ચનીચભાવરૂપી આસુરીવૃત્તિ આપણા દેશમા વિશેષ કરી હિદુઓમા વધારે વ્યાપક પ્રમાણમા જોવામા આવે છે

આ ચારે પ્રકારના ઉચ્ચનીચભાવો રૂપી આસુરીવૃત્તિને દૂર કર્યા વિના, રાષ્ટ્રીય એકતાની, એક કે તેથી વધારે કોમોની કોમી એકતાની, કે અસ્પૃશ્યતા દૂર થવાની આશા આપણે રાખીએ, તો આપણી એ આશા આકાશકુસુમ જેવી જ ગણાય

આ આસુરીવૃત્તિ સામૂહિક રીતે આપણામાથી દૂર કરવા સ્વામી દયાનદ તથા પૂ ગાધીજી જેવા મહાન પુરુષોએ તનતોડ પ્રયત્ન કર્યો છે આપણે પણ આપણા દેશમા આવા અનેક મહાન પુરુષો તથા સતો થયા છે તેનુ અભિમાન લઈએ છીએ, પરતુ જે મનુષ્યસ્વભાવ પ્રત્યેક [illegible] પ્રકટે તથા ઉચ્ચનીચભાવ દૂર થાય એ માટે તેમણે પોતાનુ સમસ્ત જીવન આપ્યુ એવા એ મહાપુરુષોનો આપણે હજી સુધી તો દ્રોહ જ કર્યો છે અને કરીએ છીએ જો આપણે ખરેખર આપણા આવા અનેક મહાપુરુષોનુ ઋણ અદા કરવા ઇચ્છતા હોઈએ, સાથે જ દુનિયાના દેશોમા આપણા દેશને સુસસ્કૃત ગણાવવા માગતા હોઈએ તથા આપણે પણ સુસસ્કૃત થવા ઇચ્છતા હોઈએ તો વ્યક્તિગત તથા સામૂહિક ઉન્નતિ માટે અને દુનિયાના દેશોની સાથે એકતા સ્થપવા

બિહારનાં લગ્નગીતો

*

અધ્યા. ચંદ્રકાંત મહેતા

એમ. એ.

લગ્ન જેવા હર્ષના પ્રસંગે માનવી ગીતો દ્વારા આનંદ વ્યક્ત ન કરે તો ક્યારે કરે? કોઈ પણ સ્થળનાં લગ્નગીતોમાં સનાતન યુગલના સ્થાયી ભાવો આલેખાયા હોય છે. ભલે ભાષા જુદી હોય, ન્યાતજાત ભલે જુદાં હોય, પણ હૃદયની ભાષા તો એક જ છે એમ કહ્યા વિના ચાલે તેમ નથી. પરણવા જનાર વર ને કન્યા તો હરફમાત્ર યે ઉચ્ચારતાં નથી, પરંતુ તેમના અંતરમાં સંતાઈ રહેલા ભાવોને આ લગ્નગીતો દ્વારા વાચા મળે છે. અહીં રજૂ થતાં બિહારનાં ગીતો સાથે આપણાં ય કેટલાંક ગીતો સરખાવવા જેવાં છે. અધ્યાપક ચંદ્રકાંત મહેતા બંગાળીમાંથી સારા અનુવાદો કરે છે અને વિવેચક પણ છે.

હિંદભરમાં લગ્નની મુખ્ય વિધિઓ સર્વસાધારણ જ હોય છે એથી અને વિશેષ કરીને તો, આપણા બધા ય પ્રાંતનાં લોકગીતોમાં પ્રસંગ કરતાં, એ પ્રસંગે ઊપજતી લાગણીઓ ને ભાવોદ્રેકોને જ મહત્ત્વ અપાયું હોય છે. અને ગમે તે પ્રાંતનો પિતા હોય કે માતા હોય પણ પુત્રીને સાસરે વળાવતી વખતની એની લાગણી, પુત્રી ઉંમરલાયક થતાં એને પરણાવવાની ચિંતા, સાસરામાં પુત્રીને સાસરિયાંનો ત્રાસ—એ બધું ગીતની વસ્તુમાં સામાન્ય હોય છે અને તેથી જ ગુજરાતવાસીને બિહારનાં લગ્નગીતો કે વિરહગીતો પરાયાં નથી લાગતાં; કારણકે મોઢાની ભાષા ભલે જુદી હોય, પણ હૃદયની ભાષા તો બધે એક જ હોય છે.

બિહારમાં વિવાહનો આરંભ ત્યાંની ભાષામાં જેને 'છેંકા' કહે છે તેનાથી થાય છે. 'છેંકા' એ આશીર્વાદવિધિ છે. 'છેંકા' પછી તિલકનો વિધિ થાય છે. તિલકમાં કન્યાનો પિતા વરના પિતાને ત્યાં રૂપિયા, કપડાં, ઘરેણાં, વાસણો વગેરે આપી આવે છે. ત્યારબાદ લગ્નબંધનનો વિધિ થાય છે; તેમાં વરનો પિતા કન્યાને ત્યાં આવીને વિધિસર કન્યાનું માગું સ્વીકારે છે. લગ્નબંધનના વિધિથી લગ્નની ધમાલ શરૂ થાય છે. તેમાં રોજ સુગંધી તેલ અને પીઠી ચોળીને સ્નાન, વડની પૂજા, ઉપવાસ, મંડપ બાંધવાની શરૂઆત, ઘડાને હળદરથી રંગવો, માટીનો હાથી બનાવવો, કેળવાંસનાં ઝાડ રોપવાં વગેરે ક્રિયાઓ લગ્ન પૂરું થાય ત્યાંસુધી ચાલુ રહે છે.

વિવાહની વિધિમાં વર પાલખીમાં કે મોટરમાં વરઘોડો કાઢીને પરણવા જાય છે. ત્યારબાદ વરના આસનનો કન્યાના વસ્ત્ર સાથે સ્પર્શ કરાવવા કન્યાને સાસરે લઈ

માટે, ઉચ્ચનીચભાવ રાખી રહેલી આસુરીવૃત્તિ આપણે બની શકે એટલી વહેલામાં વહેલી તકે દૂર કરવી જ રહી. જો કે વ્યક્તિગત રૂપમાંની આ આસુરીવૃત્તિ દૂર થવી એકદમ શક્ય નથી, છતાં પણ સામાજિક રીતે રહેલ આ વૃત્તિને સમાજના દરેક વર્ગમાં મનુષ્યે સમભાવની દૈવી વૃત્તિને જગાડી એ ભાવનાને પોષપી અને કેળવવી જોઈએ. જ્યાંસુધી આપણે સામૂહિક રીતે એમ ન કરી શકીએ ત્યાંસુધી ઉચ્ચનીચભાવ રાખી આવી ભાવના રાખનાર દુનિયાના બીજા કોઈ પણ દેશને દોષ આપવાનો કે ઉપદેશ આપવાનો અધિકાર આપણને નથી; માટે આપણી પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિમાં ને વ્યવહારમાં પણ બની શકે એટલો પ્રયત્ન આ આસુરી ભાવનાને દૂર કરવા આપણે કરવો જ રહ્યો.

★

જવામાં આવે છે લગ્નની વિધિ ચાલુ હોય ત્યારે કન્યાને લઈ જવા માટે વરને જવાબ આપતા ગીતો પણ ગવાય છે

વિવાહવિધિ વખતે ગવાતા ગીતોમાં, ગુજરાતના લગ્નગીતોમાં હોય છે તેમ, સામાન્ય દંપતીની કહાણી રાધાકૃષ્ણને નામે આલેખાઈ હોય છે નીચેના ગીતમાં પતિ બીજી વાર લગ્ન કરવા જાય છે બીજા લગ્ન તે ત્યાં એટલાં સહજ છે, કે પહેલીવરની પત્ની એને વારી તો ન જ શકે તેથી આંસુ છલકતાં નયને એ કહે છે કે 'હું દાસી બનીને તારા લગ્નમાં આવું'

જબે કૃષ્ણ ચલલો બિઆહન

જ્યારે કૃષ્ણ એટલે પતિ લગ્ન કરવા ચાલ્યો ત્યારે રાધા (એની પ્રથમ પત્ની) કહે છે

હમહુ લૌન્ડિની બની જૈબે

હું લૌન્ડિની—દાસી બનીને તમારી જોડે આવું

ત્યારે વર કહે છે

સબે તુહુ લૌન્ડિયા બની જૈબ,
તબે સબ આભરણ ખૂલ ધર લે

ત્યારે દાસી બનીને આવવું હોય તો આ તારાં આભરણ ઉતારી નાખ

દાસી કંઈ ઘરેણાંગાંઠાં પહેરે? રાધા કબૂલ થઈ પછી તે જાનમાં ગઈ બગીચામાં કૃષ્ણે ઉતારો કર્યો છે ને દાસી બનેલી રાધા એને વીંજણો ઢોળે છે, પણ વીંજણો ઢોળનારી દાસીનું રૂપ ઢાંક્યું રહેતું નથી લોકો જોઈજોઈ કહે છે 'દાસી કેવી સુંદર છે!'

જબ કૃષ્ણ ચલલો બગીચા બીચે,
લૌન્ડિની બિન્ડિયા ડોલા રે,
લૌન્ડિની હોઈ બડી સુન્દરી!

પછી તો પેલી રાધા પતિની અનેક રીતે સેવા કરે છે એ ક્યારેક સ્વામીની પાલખી તૈયાર કરે છે, ક્યારેક એની આંખમાં કાજળ આંજે છે, ક્યારેક એના માથાને મુગટ શણગારે છે, એ બધું જોઈને લોકો દાસીનાં ખૂબ વખાણ કરે છે

જબ કૃષ્ણ આઇલો પોખારી બીચે,
લૌન્ડિની પાલખી સજ્જા રે,
લૌન્ડિની હોઇ બડી સુન્દરી
જબ કૃષ્ણ આઉલો દુવારી,
લૌન્ડિની નયના સજાવ રે,
જબ કૃષ્ણ આઇલો માડોયા બીચે
લૌન્ડિની મઉર સવાર,
લૌન્ડિની હોઇ બડી સુન્દરી!

લગ્નક્રિયા પૂરી થાય છે કન્યાને વિદાય આપવાનો અવસર આવે છે વર કન્યાને લઈને પોતાને ઉતારે આવવા નીકળે છે; ત્યાં કઠણ હૃદય રાખીને પતિસેવા કરતી રાધાનું હૃદય કાબૂમાં રહેતું નથી ને એનાં આંસુએ રોક્યાં રોકાતાં નથી, ત્યારે કન્યાના પિયરિયાં કહે છે

જબ કૃષ્ણ ચલલો ડોલબર બૈઠે,
લૌન્ડિના કે નયના ઝરઝર,
લૌન્ડિનીયા હોઇ બડી અમહરન

આ દાસી તો બડી ઈર્ષાળુ ને અસહિષ્ણુ છે

આ સાંભળીને પતિને પત્નીએ કરેલી સેવાનું સ્મરણ થાય છે ને પોતાની પત્નીને બધા દાસી તરીકે જાણે એ એનાથી સહ્યું જતું નથી એ પોતાની સાસુને કહે છે 'એને એવું ન કહેશો એ કંઈ મારી દાસી નથી એ તો મારી પહેલીવરની પરણેતર છે એની જોડે માનથી વર્તવું જોઈએ' પેલીનાં આંસુ જોઈને પતિનું હૃદય પણ પીગળ્યું હશે

જતો સાસુ બોલી રે કુબોલિયા,
એ હિ હૈ નહિરે બિઆહન

આ સાંભળી સાસુના હૃદયમાં જે માતૃત્વ રહેલું છે તે આંસુ સારતી પોતાની પુત્રીની શોક્ય પ્રત્યે જાગી ઊઠે છે એ સ્નેહાર્દ્ર બને છે ને નિર્મિજન્ય વાણી ઉચ્ચારે છે

એ તે જો જાનતુ રાધિકા પિયાસ મોર આવતો,
તો ચંદનસે અંગન લિપતૂ રાધિકા પૈરે પરતેઉ

જો મને પહેલેથી ખબર હોત કે મારી નોકરી રાધા આવે છે, તો એનાં પગલાં ચંદનમાં પડે તેથી મારું આંગણું ચંદનથી લીંપાવી રાખત.

અહીં આ લાગણી પાછળ પોતે પોતાની દીકરી આના પતિને પરણાવી એનું જીવન દુ:ખી કર્યું એવી ભાવના પણ કારણભૂત હોય એ સંભવિત છે. નહીં તો યે પોતાની પુત્રીની શોક પ્રત્યે પણ અત્યંત કોમળ લાગણી હોય એવી સ્ત્રીઓ અનેક મળવાની.

નીચેના બીજા એક ગીતમાં સ્ત્રીના જીવનમાં લગ્ન કેવાં અનિવાર્ય છે તે પિતા-પુત્રીના સંવાદ દ્વારા નિરૂપાયું છે. પુત્રીને લગ્ન જરા ય ગમતાં નથી. એ લગ્નની ખૂબ ધામધૂમ જોઈને આશ્ચર્યમુગ્ધ બની પિતાને પૂછે છે:

બાબા કાહેલો લૈલા ઇન્દર શોભા?
કાહે લૈલા માનિક દિયારા?

બાપુ! આ કોને માટે ઇન્દ્રસભા જેવી શોભા કરી છે, ને કોને માટે છે આ માણેકની ઝળહળતી રોશની?

પિતા ઉત્તર આપે છે:

તોહાર લાગી બેટી ઇન્દર શોભા,
ઉજિયા, માનિક દિયારા.

આ ઇન્દ્રસભા જેવી શોભા ને આ ઊજળાં માણેકના દીવા એ બધું તારે માટે જ છે, બેટી!

કન્યાને તો પરણવું નથી. એથી એ પિતાને હાથ જોડી વિનતિ કરે છે:

બાબા હાથ જોરી ઉઠહો એ ઇન્દર શોભા,
પટકશે નિવાહો માનિક દિયારા.

આ બધી ઇન્દ્રસભા જેવી શોભાને ઉઠાવી નાખો ને આ માણેકની ઝળહળતી રોશની બુઝાવી દો.

પણ પિતા પુત્રીનું કહ્યું કરે તો પોતાનું નાક જાય. એ બધાંને પોતાનું મોઢું શી રીતે બતાવી શકે? એટલે એ નિરૂપાય બની ઉત્તર આપે છે:

કૈસે બેટી રાખું અબ તોહારી બાતીયાં,
બિહા ન હોય જબ દૂષે જાતિયાં.

તારી વાત તે શી રીતે મનાય? મારા જાતભાઈઓ મને ગુનેગાર ગણે, જો તારાં લગ્ન ન કરું તો.

પિતાપુત્રીના કોમળભાવને વ્યક્ત કરતા ત્રીજા એક ગીતમાં પિતા ઊંઘે છે, ત્યાં જમાઈ આવે છે. એ ઘરના બાગ સુધી તો આવી પહોંચ્યો છે, એટલે પુત્રી આવીને પિતાને વહેલીવહેલા જગાડે છે:

લાલ હે ફૂટકકે રાજાજી;
ઉપર માનિક દિયા બરે,
બેટી બૈસે જગાઇલો હે.
બાબા કતો નિન્દે શોયલો?
ભૈયા કતો નિન્દેં શોયલો?
બાગીચામેં ઉતરલો સસુર કે પૂત.
કુછ દેવે ચાહે વાકે.

માણેકના દીવા જ્યાં બળે છે, ત્યાં આગળના લાલ ફૂટકના રાજાજીને એની પુત્રી જગાડે છે: 'બાબા! ક્યાંસુધી સૂશો? ભાઈ ક્યાંસુધી સૂશો? બાગમાં તો સસરાજીનો દીકરો આવી લાગ્યો છે. એને કંઈ આપવું પડશે ને? ઊઠો, ઊઠો!'

પિતા જાગે છે. અહીં એ પુત્રીને પોતાથી અળગી કરવા ઇચ્છતો નથી; એટલે એ પુત્રીને ઉત્તર આપે છે:

સોનાવા દેવું બેટી રૂપાવા દેવું;
નહિ દેબૈ બિટીયાં-ન દેબૈ,
મોર મન્દિર સૂના હોએ.

બેટી! એને જોઈએ તો સોનું આપું, રૂપું જોઈએ તો એને રૂપું પણ આપું; પણ મારી દીકરી તો એને નહીં જ આપી શકું. દીકરી આપું તો મારું ઘર સૂનું બની જાય.

અહીં દીકરો છે છતાં બાપને દીકરીને સાસરે વળાવવી ગમતી નથી. છોકરી એ ઘરમાં શોભારૂપ છે, એના બદલામાં બાપ જોઈએ તેટલું સોનુરૂપું આપી દેવા તૈયાર છે. આમ સોનુરૂપું ઘરનો શણગાર નથી, પણ પુત્રી છે, તે અહીં અસરકારક રીતે દર્શાવાયું છે.

એક બીજા ગીતમાં કન્યા મોટી થઈ છે, માતપિતા એને માટે યોગ્ય વરની શોધાશોધ કરે છે પણ વર મળતો નથી. માતાપિતા ચિંતામાં પડ્યાં છે એટલે કન્યા પોતે જ પ્રગલ્ભ બનીને પોતાને કેવો વર જોઈએ છે તે પિતાને કહે છે. અનેક લોકગીતોમાં

બને છે તેમ અહી પણ રામસીતાને નામેજ આ વૃત્તાત કહેવાયુ છે

કૌન બન બોલે કારી કોયલીયા,
કૌન બન બોલે મયૂર
દરબારે બોલે રાજા જનક,
ધિયા ભેલે બિઆહન જોગ
બીજુબન બોલે આખાડારે કોયલીયા,
આપન મહેલે બોલે બાની,
પિયા ભેલે બિઆહન જોગ,
ચારબન ખોજલુ હે બેટી,
કિહા ન મિલે જમાઇયા
જાઇઓ હે રાની અયોધ્યા નગરીયા,
વહા હૈ સુંદર રઘુનાથ
સાબર બાબા મત જનૂ બોલિહે,
સામલ હૈ રઘુનાથ

વનમા કોયલડી બોલવા લાગી ક્યાક મોરના ટહુકાર સભળાવા લાગ્યા રાજા જનકને (કન્યાના પિતાને) લાગ્યુ કે કન્યાનુ વય હવે વિવાહને યોગ્ય થયુ રાજાના ઉપવનમા આખાડાળે કોયલ ટહુકવા લાગી ને આખા મહેલમા જાણે પડઘા પાડવા લાગી કે કન્યાનુ યૌવન પાગર્યું છે એ વિવાહને યોગ્ય થઈ છે રાજાએ યોગ્ય વરની શોધ કરવા માડી પણ યોગ્ય વર જ જડતો નથી. એટલે પોતાની મૂઝવણ એણે પોતાની બેટીને બોલાવી એની સમક્ષ વ્યક્ત કરી એણે કહ્યુ ‘બેટી ! ચારે બાજુએ વરની શોધ કરી પણ તારે લાયક કોઈ વર ન મળ્યો’ બાપે જ વાત ઉપાડી એટલે દીકરીના હૃદયમા હિંમત આવી ને એણે પિતાની મૂઝવણ ટાળવા કહ્યુ ‘હે પિતા ! તમે અયોધ્યાનગરીમા જાઓ ત્યા સુંદર રઘુનાથ છે ,આટલુ કહી તરત જ એ પિતાને ચેતવી દે છે કે ‘પિતા ! પછી એમ ન કહેતા કે વર તો શ્યામળો છે, કારણકે રઘુનાથ તો શ્યામળા જ હોય !’

પુત્રીની પ્રગલ્ભતા આશ્ચર્ય ઉપજાવે એવી છે, પણ પિતાએ જ પુત્રી સમક્ષ જ્યા પોતની મૂઝવણ રજૂ કરી ત્યા પુત્રીને પ્રગલ્ભ થવુ જ પડે ને ?

એક બીજા ગીતમાં મહાદેવને વર તરીકે ઉલ્લેખ આવે છે વર હતો મહાદેવન જેવો દૂરથી જોતા જ અણગમો ઉત્પન્ન થાય એવો દૂરથી વરને જોઈને વરનુ વર્ણન કરતા કન્યા કહે છે

બૈસોયા ચઢલ આયે મહાદેવ વર,
વાઘછાલ પિધલ હે

પાડાપર ચડીને વાઘનુ ચામડુ ઓઢીને ભસ્મ ચોળીને મહાદેવવર આવ્યા

વરને જોતા જ કન્યાના હૃદયમાથી હાય નીકળી ગઈ એને જોઈને કન્યા બળબળતા હૈયે કહે છે

જિનિ વર ખોજલે બાબા, જન્મ ભિખારી;
સેહ મોર વૈરી હે
કૌન નિરબુદ્ધિ ભરલો હુકાર હે

જેણે આવો જ મથી જ ભિખારી વર મારે માટે શોધ્યો તે સાચેસાચ મારો વેરી હોવો જોઈએ. કયા મૂર્ખાએ આ વિવાહમા સમતિ આપી ?

કન્યાની વાત સાભળી એને આશ્વાસન આપતા મા કહે છે, કે ‘બેટી ! તારે માટે તો મે કેટકેટલા વ્રત કર્યા, કેટકેટલા કષ્ટ વેઠ્યા, કે જેથી મારી દીકરીને કચન જેવો વર મળે ’

તોર લાગી બેટી માઘ નાહાઇલુ,
તોર લાગી કરલુ એતવાર રે-
તોરે મિલે જય ગોવિન્દ હે,
જનમન દેલુ બેટી કરમ આપન,
કો વિધિ લિખલો લિલાર હે
સોનાબા આનિયે ભીખ દેતે જો બેટી,
મિલિ મેતો રાજકુઆર હે
સુમહ જારકે ભીખ દેલા હે બેટી,
મિલિ ગેલો જનમ ભિખારી હે

બેટા ! તને ગોવિદ જેવો સારો વર મળે તેથી મે મહા મહિનાની કકડતી ઠડીમા સ્નાન કર્યુ , રવિવારનુ વ્રત કર્યું પણ બેટી ! જ મની જોરે જ તુ આની સાથે લલાટે કર્મ ફળ લખાવી લાવી છે એટલે શુ થાય ? તે જો સુવર્ણનું દાન આપ્યુ હોત તો તને રાજકુવર મળત પણ તે તો સૂપડુ ઝાડીને દાન આપ્યુ તો તો તને ભિખારી જ વર મળે ને !

કર્મફળમાં આપણી શ્રદ્ધા આ પક્તિઓમા સારી રીતે વ્યક્ત થઈ છે વર તો આવી પહોચ્યે કન્યાને ચોરીમા પધરાવી.

પછી કન્યાએ જ્યારે પોતાનો ઘુંઘટ જરા ખસેડીને વરનુ મોઢું જોયું તો તો વર કંચન જેવો. એ કંઈ ઘરડો નહોતો. એણે વરને શોધનારને મનમાં ને મનમાં ધન્યવાદ આપ્યા:

આંચલ આડત દેખૈ દુલહિન સોનર વરકે.

તે પછી પિતાનો ચરણસ્પર્શ કરીને પિતાને કહે છે:

લહસે ચરણ છુંયે જનક હે,
બ્રાહ્મણે દેઇ રતનભાર.

જે બ્રાહ્મણે આ વરને શોધી આપ્યો તેને રત્નોનું દાન આપજો.

વર સુસજ્જિત ન હોય, પણ કૂબડો કે ઘરડો નથી, એ જાણીને કન્યાને કેટલો આનંદ થયો હશે! અહીં બહારથી પ્રથમ દર્શને અસુંદર લાગતી વસ્તુના અંતરમાં સૌંદર્ય રહેલું છે, પણ એનું દર્શન ધીરજ હોય તો જ થાય એ વક્તવ્ય છે.

પછી આવે છે કન્યાવિદાયનાં કરુણગીતો. કન્યાની વિદાયની પળના ચિત્રાત્મક કે હૃદયદ્રાવક વર્ણનથી ગીતની શરૂઆત થાય છે:

શીરિ રે કમલ દાહ, ઊઠિયે ગેલો રે ચાંદ
સમધી વિદાય માગે પહલિયે સાંઝ.
સાંહકર અંગન રે બહુત પરિવાર,
જામાઈ અંગને રહે ઠાઢ,
જલ દસે ધિયા સાંપર.

દિવસ પૂરો થતાની સાથે કમળ સુકાયું. આકાશમાં ચાંદો ઊગ્યો, વેવાઈઓ સાંજ પહેલાં જ વહુને લઈ જવા માટે ઉત્સુક બન્યા છે. વિદાય આપવા ભેગાં થયેલાં સગાંસંબંધીઓથી નાનું આંગણું ભરાઈ ગયું છે, કન્યાને જમાઈને સોંપવાનો અવસર આવી પહોંચ્યો.

પછી—

દાન દાહેજ બાબા, બહુત દેલો રે,
ધિયા સાંપરિયા સભે ભૂલાયે.

જમાઈને ખૂબ પૈસાટકા આપ્યા ને કન્યાને સોંપી. પછી કન્યા પાલખીમાં બેસીને ચાલી. સાથેસાથે ઘરની ગાય આવવા લાગી. એટલે કન્યાએ પિતાને બોલાવીને કહ્યું: 'બાપાજી! આ મારી ગાયને બોલાવીને એને ખૂંટે બાંધો, નહીં તો એ મારો કેડો નહીં છોડે!' અહીં શાકુંતલમાં શકુંતલાની પાછળ-પાછળ જતી હરિણીનું દૃશ્ય આપણાં મનઃચક્ષુ સમીપ ખડું થાય છે. પ્રસંગ સરખો જ છે. પછી પાલખી આગળ ચાલી.

એક કોશ જાય બેટી દુયે કોશ જાય,
ડાંડીયા ઉઘારિ ચિતારે નૈહરે પરિવાર.
સાહુરે ભાઇયા ઘર ઘરિ હે,
રોયત હય ઘર બેસી માય.
તોહાર લિખલો ભાઇઆ બાબાકે હે રાજ,
હમર લિખલો એ હે પરદેશ.

પાલખી ચાલી એક કોશ, બે કોશ, પણ વળાવવા ગયેલાં પિયેરિયાંનો પાછાં વળવાનો જીવ ન ચાલે. ભાઈ પડદો ઉઘાડે ને વારંવાર પાલખીમાં બહેનને જોયા કરે. એટલે કન્યા બોલી: 'હવે ભાઈ ઘેર જાઓ, ઘેર બેઠીબેઠી મા રડે છે. ભાઈ! તમારા નસીબમાં બાપાના રાજ્યમાં રહેવાનું લખ્યું છે, પણ નસીબમાં હું પરદેશ લખાવી લાવી છું.'

છોકરીના નસીબમાં તો પરદેશ જ હોય ને?

એક બાજુ આમ કન્યાનુ ચિત્ર છે, તો બીજી બાજુ કન્યાની રડતી માનુ ચિત્ર છે. મા પૂછે છે:

કાહા તોહે છાડલો હે ભિયારા આમાર.

ઓ મારી બેટી! તને કોને ત્યાં લઈ ગયા?

એટલે દીકરીને વળાવવા આવેલા આડોશીપાડોશી આશ્વાસન આપે છે:

જેહ કર બાંધાલિ બાછોયા સેહ લેલે જાય,
ભાંડાસા બૈઠલ રોયે રુકુમણિ માય,
કાહુ ન સુણીયે બેટી તોહે નૂપૂરઝંકાર.

પાડોશણ કહે છે: 'જેની જોડે જવાનું એ નસીબમાં લખાવી લાવેલી તેની જોડે એ ગઈ.' પણ એવા શબ્દોથી માતૃહૃદયને શાંતિ થાય ખરી! એ તો રડ્યા જ કરે છે ને દીકરીને પોકારીને પૂછે છે: 'બેટા! તારા નૂપુરનો ઝંકાર કેમ સંભળાતો નથી? તું ક્યાં ગઈ?'

★

ઉપનિષદની વાતો

શ્રી રતિલાલ મા નાયક

આત્મા, પરમાત્મા જગત સત્ય ધર્મ–તત્ત્વજ્ઞાનનો એકે ય વિષય ઉપનિષદકારે વણસ્પર્શ્યો રાખ્યો નથી આ ગૂઢ પ્રશ્નો કેટલા ઊડાણથી કેટલી વિગતથી ને ભારે તાત્ત્વિકતાથી ચર્ચવામા આવ્યા છે છતા ક્યાય શુષ્કતા પ્રવેશતી નથી ક્યાય આપણને કટાળો ઊપજતો નથી એનુ કારણ ઉપનિષદકારની શૈલી છે સવાદમા વાર્તાતત્ત્વ ભળવીને એણે આ વાત મૂકી છે ઉપનિષદની વાર્તાઓ સનાતન તત્ત્વોથી રસેલી અર્થભરપૂર અને જીવનસ્પર્શી બની રહે છે તેમાની થોડીક અહી અપાઈ છે

સૌમા શ્રેષ્ઠ કોણ?

જીભ, આખ, કાન, મન અને પ્રાણ વચ્ચે એક વખત ચડસાચડસી થઈ કે સૌમા શ્રેષ્ઠ કોણ?

એક કહે હુ શ્રેષ્ઠ ને બીજુ કહે હુ શ્રેષ્ઠ વાતવાતમા ઝઘડો વધી ગયો કાન કહેવા જાય કે હુ શ્રેષ્ઠ, તો જીભ આગળ આવીને બોલી ઊઠે 'જો ખોટી રીતે શ્રેષ્ઠ થવા જઈશ તો કાનમા આગળી જ દબાવી દઈશ' એટલે આખો ડોળા કાઢીને બગડી ઊઠે 'ખબરદાર જીભ, જો ખોટી શ્રેષ્ઠ થવા જઈશ ને, તો જબાન જ ખેચી લઈશ' આમ નિકાલ કઈ ન આવ્યો, એટલે પ્રાણે કહ્યુ 'આ બધો ઝઘડો રહેવા દઈ ચાલો આપણે પિતા પ્રજાપતિ પાસે જઈએ અને એમની પાસેથી જ ચુકાદો મેળવીએ'

સૌને એ સલાહ ગમી ગઈ એ પ્રજાપતિ પાસે આવ્યા અને એમનો અભિપ્રાય માગ્યો

એમણે મનમા વિચાર કર્યો, કે 'જો હુ કોણ શ્રેષ્ઠ છે એ એકદમ કહી દઈશ તો એની શ્રેષ્ઠતા આ લોકોને બરાબર નહી સમજાય, માટે એવી યુક્તિ બતાવવા દે કે જેથી કોણ શ્રેષ્ઠ છે એ આપોઆપ જ સાબિત થઈ જાય'

તેમણે કહ્યુ 'તમારામાથી જેના ચાલ્યા જવાથી શરીર તેજવગરનુ થઈ જાય અને બધુ કાર્ય અટકી જાય એને જ સર્વશ્રેષ્ઠ માની લેજો'

આ યુક્તિ સૌને ગમી ગઈ દરેકના મનમા એમ હતુ કે મારા વિના શરીરનુ કામ જરા ય નહી ચાલે

હોશિયારી બતાવવા જીભ જ પહેલા આગળ આવી આમે ય લડાઈ લડીએ છીએ ત્યારે જીભ જ પહેલા કડવા વેણથી શરૂઆત કરે છે ને? આગમા ઘી હોમવાનુ કામ જ જીભનુ, એટલે પ્રથમ શરૂઆત કરીને જીભ શરીરમાથી એક વર્ષ માટે છૂટી પડી ગઈ—બહાર બીજી બાજુએ વાગ્યુદ્ધ કરીકરીને કેટલા ય પ્રમાણપત્ર લઈ મોટા ઘમડથી તે એક વર્ષ બાદ પાછી ફરી એના મનમા તો એમ કે બધી ઇદ્રિયો મારા વિના સૂની પડી હશે ને ચાતકની પેઠે મારી વાટ જોયા કરતી હશે જઈશ એ જ ઘડીએ હર્ષથી મારો જયજયકાર કરશે

આમ મનમા ફુલાતી જીભ પાછી તો ફરી પણ એણે કલ્પ્યુ હતુ એમાનુ કઈ ન બન્યુ, ઊલટુ એણે જોયુ, કે એની ગેરહાજરીમા પણ બધી ઇદ્રિયોનુ કામ સરસ રીતે ચાલતુ હતુ એનુ અભિમાન ક્યા ય ઓગળી ગયુ એણે ઇદ્રિયોને પૂછ્યુ 'મારા વિના તમારુ કામ કેવી રીતે ચાલી શક્યુ?'

ઇદ્રિયોએ જવાબ આપ્યો 'એક બોબડાનુ કામ જેમ ચાલ્યા જ કરે છે એમ તારા

વિના પણ અમારું કોઈ વિશેષ કામ રોકાયું નથી.'

જીભની તો જીભ જ સિવાઈ ગઈ. મૂંગી થઈને પોતાની હાર સ્વીકારીને એ તો દૂર જઈને બેસી ગઈ.

હવે આંખોને વિચાર થયો, કે 'જીભ તો જડ છે; અમે ઓછી જ કંઈ એવી છીએ. અમારા વગર આંધળું શરીર કરી જ શું શકે?' અને એમ વિચારી એ પણ એક વર્ષ માટે શરીરથી અલગ થઈ ગઈ અને દુનિયામાં સુંદર સુંદર દેખાવો જોવામાં લાગી ગઈ. વર્ષ પૂરું થતાં જ એ પાછી ફરી અને આંખ આગળ પોતાના વિજયનાં સ્વપ્ન જોતીજોતી આંખો મલકાતી બધી ઇંદ્રિયોને પૂછવા લાગી: 'કેમ, અમારા વિના બધું સૂનુ પડી ગયુ ને?'

તરત ઇંદ્રિયો બોલી ઊઠી: 'જરા યે નહીં'. એક આંધળાનું કોઈ કામ નથી અટકી પડતું એમ અમારું પણ કોઈ કામ નથી અટક્યુ.'

સાંભળતાં જ આંખોની આંખો આશ્ચર્યથી પહોળી થઈ ગઈ. એનાં સ્વપ્ન ક્યાં ય ઊડી ગયાં. પડી ગયેલ મોંએ એ બાજુએ બેસી ગઈ.

હવે કાનનો વારો આવ્યો. એ પણ શરીર છોડીને એક વર્ષ માટે બહાર નીકળી પડ્યા. દુનિયાની મધુરમધુર વાતો સાંભળવા લાગી ગયા. એક વર્ષમાં એમને કેટલા ય બહેરા માણસો ભેટી ગયા. એ બધા કાનની શક્તિ વગર પોતાનો બધો જ વ્યવહાર ચલાવતા હતા. એટલે એમને લાગ્યું, કે કદાચ શરીર પણ અમારા વિના આ બહેરાઓની પેઠે પોતાનુ કામ તો કરતું જ હશે. છતાં એ જોવા તેઓ વર્ષ કરતાં વહેલા આવ્યા અને જોયું કે એમના જવાથી શરીરને કશી જ રૂકાવટ નથી થઈ એટલે ચૂપચૂપ બાજુએ બેસી ગયા.

જીભની જીભ સિવાઈ ગઈ, આંખોની આંખો પહોળી થઈ ગઈ, કાનના કાન ખૂલી ગયા તો ય મનને હજુ પોતાની હોશિયારી બતાવવી હતી; એટલે એ પણ એક વર્ષ માટે શરીર છોડીને પૃથ્વી ઉપર પવનવેગે ઊડીને ચકરાવા લેવા લાગ્યું. જો કે આ ચકરાવાઓ લેતી વખતે અનેક નવાં જન્મેલાં બાળકો એને જોવા મળ્યાં. એ બધાં બાળકો મનને ઓળખતાં ય નહોતાં અને તો ય એમનો વ્યવહાર સરસ રીતે ચાલતો હતો. મનના મને સમજી લીધું, કે આ બાળકો પોતાના વ્યવહારમાં 'સારાનરસા, કાળાગોરા કે ઉચ્ચનીચ કોઈનો ભેદ નથી રાખતાં. મનને તો અભિમાન હતું કે એ શક્તિ જ એની વિશેષતા હતી અને છતાં ય એ લક્ષણ બાળકોમાં ક્યાં ય દેખાતાં પણ નહીં ને કામકાજ બધું ચાલ્યા કરતું. રાતદિવસ તેઓ વધતાં. પણ ખરાં અને માબાપને સ્વર્ગીય સુખનો લહાવો લેવડાવતાં પણ ખરાં. મને એના મનમાં આ વસ્તુનો ખૂબ વિચાર કર્યો અને આખરે પાકેલું ફળ ડાળી ઉપરથી પડી જાય એમ એમનુ અભિમાન છૂટી પડ્યુ. ચૂપચાપ પાછા ફરી મને પોતાની હાર કબૂલી લીધી.

હવે પ્રાણનો વારો આવ્યો. એને હરીફાઈ કરવાની ખાસ ઇચ્છા જ નહોતી, છતાં દરેકે જ્યારે પોતપોતાની શક્તિ બતાવી હતી તો એણે પણ પોતાની શક્તિ બતાવવી એ એનો ધર્મ હતો. જો કે એનું મન તો કોઈ વેળા વિશ્વાસ ગુમાવી પણ બેસતું કે ન હું શરીરની ભાષા છું, ન હું શરીરની સાંભળવાની શક્તિ છું, ન હું શરીરની જોવાની શક્તિ છું, કે ન તો હું મન છું, એટલે મારા વગર જીભ, કાન, આંખ કે મન સાથેના શરીરનું કાર્ય ન પણ રોકાય; નાહક વર્ષ ભટકવાનું ને આખરે પરાજય જ જોવાનો. છતાં વારો હતો એટલે એ શરીરમાંથી નીકળી પડચો.

આ બાજુ પ્રાણ જતાં જ બાકીની ઇંદ્રિયો–

ને જાણે વીજળીનો આચકો લાગ્યો જાણે ઇન્દ્રિયોના પ્રાણ ગૂગળાઈ ગયા જીભ મૂગી બની ગઈ આખો સફેદ થઈ ગઈ કાન બહેરા પડી ગયા મન બેમન થઈ ગયુ આમ આ ઇન્દ્રિયોની બધી શક્તિ ચાલી ગઈ શરીરનુ તેજ ચાલ્યુ ગયુ શરીરનુ કામ અટકી પડ્યુ ઇન્દ્રિયોના મગજ હવે સમજ્યા જીભ હવે સમજી કે એનામા બોલવાની જે શક્તિ હતી તે પ્રાણની જ શક્તિ હતી કાન હવે સમજ્યા કે એમનામા રહેલી સાભળવાની શક્તિ તે પ્રાણની જ શક્તિ હતી આખો હવે સમજી કે એમનામા રહેલી જોવાની શક્તિ તે પ્રાણની જ શક્તિ હતી મન પણ સમજી ગયુ કે એનામા પ્રાણની જ શક્તિ હતી

પ્રાણ તો જ્યારે વર્ષ પૂરુ થાય ને ત્યારે આવે? એના વિના એમની દશા શી થાય? ઇન્દ્રિયો તો બેચેન બનીને ઊપડી પ્રજાપતિ પાસે, અને કહ્યુ 'પિતાજી! પ્રાણ જ અમારામા શ્રેષ્ઠ છે એ અમે સ્વીકારીએ છીએ પ્રાણની શક્તિ અમે ઓળખી છે અમારો અહંકાર ક્યારનો ય ઓગળી ગયા છે, માટે પ્રાણને જલદીથી પાછો બોલાવો, એના વિના અમે નહી જીવી શકીએ'

ખરેખર, પ્રાણ શ્રેષ્ઠ હતો, કારણ કે એ નમ્ર હતો એને એની શક્તિનો અહંકાર નહોતો નમ્રતા હમેશા શ્રેષ્ઠ જ છે પોતાની જાતને ગૌણ ગણનાર જ સાચી મોટાઈ મેળવી શકે છે

પ્રજાપતિએ આજ્ઞા કરી અને પ્રાણ પાછો આવ્યો જીભની વાણી ખૂલી આખોએ કીકીઓ પાછી મળી કાનની બહેરાશ ટળી અને મન પાછુ પ્રફુલ્લ બન્યુ પ્રાણના નમ્ર હૈયે એ તે આવા વિજયની કલ્પના સુધ્ધા નહોતી કરી અને વિજય મળ્યા પછી ય એ ફુલાઈ ન ગયો એણે તો એમા ઇન્દ્રિયોની સજ્જનતા જ જોઈ એણે કહ્યુ પણ ખરુ, 'તમારી સૌની ભલી લાગણીને લઈને જ મને મોટાઈ આપી રહ્યા છો તમે બધા છો અને મોટાઈ આપો છો તેથી જ હુ મોટો બન્યો છુ'

શરીરનુ તેજ પણ આવી ગયુ અને એનુ કામકાજ પણ ચાલુ થઈ ગયુ

પ્રાણ—એટલે કે શક્તિ—ઉપર જ બધા કાર્યોનો આધાર છે શક્તિનો જ વિજય છે એટલે શક્તિને પ્રસન્ન કરી પ્રાપ્ત કરી લેવી જોઈએ અને અભિમાનથી અક્કડ ન થતા નમ્રતાથી એને નિભાવતા શીખવુ જોઈએ જ્યા શક્તિ છે ને જ્યા નમ્રતા છે ત્યા સુખ, શાતિ ને કલ્યાણ છે

વિદ્યા શાથી મળે?

ભૃગુ વરુણીના પુત્ર હતા

ભૃગુને બ્રહ્મ એટલે શું એ જાણવાનુ મન થયુ એટલે તે પોતાના પિતાની પાસે આવ્યા અને પૂછ્યુ 'પિતાજી! બ્રહ્મ એ શુ છે?'

પુત્રને આટલી નાની વયમા બ્રહ્મ વિષે જાણવાનુ મન થયુ છે એ જોઈ પિતા ખૂબ ખુશ થયા, પણ એમણે વિચાર કર્યો જો હુ જ એને બ્રહ્મ એટલે શુ એ કહી દઈશ તો એની સમજમા બરાબર નહી ઊતરે માટે એ એની મેળે જ બ્રહ્મને ઓળખી લે એવો રસ્તો જ એને બતાવુ અને એ માટે બ્રહ્મનુ એક લક્ષણ એને આપી દઉ કે જેથી અખતરા કરીને એની મેળે જ એ બ્રહ્મનો પૂરો પરિચય મેળવે

પિતાએ કહ્યુ 'વત્સ! હુ તને બ્રહ્મનુ લક્ષણ બતાવુ છુ એના ઉપરથી તુ બ્રહ્મને ખોળી કાઢજે આ આખુ જગત જેનાથી ઉત્પન્ન થયુ છે અને ઉત્પન્ન થઈને જેના આધારે રહી રહ્યુ છે અને અતમા જેનામા ભળી જાય છે એ મૂળ તત્ત્વ તે બ્રહ્મ, માટે એનો તુ વિચાર કર, મનન કર, શોધ કર અને પછી એને સમજી લે'

ભૃગુ પિતાનો આજ્ઞાધારક પુત્ર હતો પિતાના વચનોમા એને શ્રદ્ધા હતી, એટલે શ્રમ

અને સેવાથી બ્રહ્મનુ જ્ઞાન મેળવવા એ તત્પર થયો. જગતનુ એણે અવલોકન કરવા માંડ્યુ. જાણે એ સંબંધી ઊંડા વિચારો અને ખૂબ મનન એ કરવા લાગ્યો. એક જાતનું, માનો કે એણે તપ જ કર્યા કર્યું.

આ કઠણ પરિશ્રમના પરિણામે અને ઊંડા મનનને હિસાબે એણે જોયું તો આખું જગત અન્નના આધારે ટકી રહ્યું હોય એમ એને જણાયું; કેમકે પ્રાણીમાત્રનું શરીર અન્નથી જ બન્યું હોય એમ એને જણાયું. વળી એ શરીર અન્નથી જ મોટું થતુ હોય અને આખરે પણ પંચમહાભૂતોરૂપી અન્નમાં જ એ ભળી જતુ હોય એમ એણે અનુભવ્યુ.

એ સ્વાભાવિક જ હતુ કે પ્રથમ તો જડ શરીર જ નજરમાં આવે અને શરીર અન્ન ઉપર આધાર રાખે એ તો દેખીતું છે જ. જગતમાં સર્વત્ર એ જ જોવા મળે છે કે આ શરીરને ટકાવી રાખવા માટે એક પ્રાણી બીજા પ્રાણીને ખાઈને જ જીવ્યા કરે છે. સાપ દેડકાને ખાશે ને દેડકો માખીને ખાવાનો પ્રયત્ન કરશે.

એટલે અન્ન એ જ બ્રહ્મ છે એમ ભૃગુને લાગ્યુ: તોપણ પિતાજી પાસે જઈ પોતાનુ જ્ઞાન સાચું છે કે નહીં એ તપાસવું તો જોઈએ જ એવા વિચારથી તે વરુણી પાસે ગયો અને કહ્યુ: 'પિતાજી! અભ્યાસપૂર્વક વિચાર કરતાંકરતાં મારી સમજમાં તો એમ આવ્યું કે અન્ન જ બ્રહ્મ છે. મને બતાવો કે મારી સમજ ઠીક છે કે નહી?'

વરુણીએ જવાબ આપ્યો: 'તપસ્યાથી બ્રહ્મ મેળવ. તપ જ બ્રહ્મ છે.'

એમણે એમ ન કહ્યુ કે તારી સમજ બરાબર છે, ન એમ કહ્યું કે એ ખોટી છે. એમણે કેવળ એટલું જ કહ્યું, કે હજુ વધારે અભ્યાસ કર; તપ જ બ્રહ્મ છે.

જ્ઞાન મેળવવું, વિદ્યા મેળવવી એ એક જાતનુ કઠણ તપ જ છે અને વધુ કંઈ પણ પૂછપરછ ન કરતાં પોતાનામાં અપૂર્ણતા હશે એમ માની લઈને ભૃગુ ફરી પાછો બ્રહ્મની શોધમાં લાગી ગયો. એણે વિચાર કર્યો: 'અન્ન સિવાય કોઈને ચાલતુ નથી એ ખરું, પણ અન્ન કરતાં ય કોઈ મોટું હોવું જોઈએ. કદાચ પ્રાણ જ અન્ન કરતાં મોટો હશે.' અને પ્રાણ વિષે પાછો એ વધુ અવલોકન અને મનનમાં પડ્યો. એણે જોયુ, કે અન્ન તો જીવતા પ્રાણીને જ જિવાડી શકે છે, મરેલાને એ જિવાડી શકે તેમ નથી. જગતની સૌ કોઈ ચીજના અસ્તિત્વ માટે પ્રાણ જ જરૂરી છે. પિતાએ બ્રહ્મની ઓળખનું જે લક્ષણ બતાવેલુ તે પ્રાણને બિલકુલ બંધબેસતું જણાયુ. એણે માની લીધું કે પ્રાણ જ બ્રહ્મ છે.

કેટલાક સમય સુધી બરાબર નિર્ણય કરીને એ ફરી પાછો પિતા પાસે ગયો ને બોલ્યો: 'પિતાજી! મેં તપસ્યાથી ફરી બરાબર વિચાર કર્યો છે અને મને લાગ્યુ છે કે પ્રાણ બ્રહ્મ છે તો એ બરાબર છે કે કેમ?'

વરુણીએ જવાબ આપ્યો: 'તપસ્યાથી બ્રહ્મને સમજવાનો પ્રયત્ન કર; કેમકે તપ જ બ્રહ્મ છે.'

આ વખતે પણ વરુણીએ એ તો ન જ કહ્યું કે એની સમજ સાચી હતી કે ખોટી. ભૃગુએ તો મનથી જ માની લીધું, કે હજુ મારી તારવણી અધૂરી છે, માટે જ પિતાજી વધારે અભ્યાસ કરવા કહી રહ્યા છે.

ફરી પાછો ભૃગુ વિચારોના ચકાવે ચડ્યો. બહુ વિચાર કરતાં એને લાગ્યું, કે મનુષ્યનું અસ્તિત્વ પ્રાણ ઉપર આધાર રાખે છે તોપણ એનું બધું કાર્ય તો મનના આધારે જ રહેલું છે. હાલીચાલી શકનાર પ્રાણીઓમાં જો મન જ ન હોય તો એ જીવતાં છતાં માટીના લોંદા સમાન જ છે. મનુષ્યનું મન

એક ખૂબ સૂક્ષ્મ શક્તિ છે મનથી જ આખા જગતની ઉત્પત્તિ થાય છે એ એટલુ સૂક્ષ્મ છે કે એની ગતિ સર્વત્ર છે અને જો એ સમજાય કે મન પ્રાણીઓને જ હોય છે તો એ પણ ખોટુ છે પ્રાણીઓની પેઠે વનસ્પતિ વગેરે સ્થાવર પદાર્થોને પણ મન હોય છે એટલા માટે પ્રાણથી પણ મન શ્રેષ્ઠ છે એનાથી જગત ઉત્પન પણ થાય છે અને એનામા લય પણ પામે છે શરૂઆતમા આત્મા એકલો હતો, પરન્તુ એકલતા એને ન ફાવી એની ઇચ્છા થઈ, કે હુ એકમાથી અનેક બનુ અને પોતની મનશક્તિથી એણે આખા જગતની ઉત્પત્તિ કરી

આથી ભૃગુએ વિચાર્યું કે મન જ બ્રહ્મ છે તે પિતાની પાસે ગયા અને જણાવ્યુ 'પિતાજી! હવે સમજાયુ કે મન જ બ્રહ્મ છે કેમ બરાબર ને?'

પિતાએ પહેલાની પેઠે જ કહ્યુ 'વત્સ! તપસ્યાથી બ્રહ્મ મેળવ તપ જ બ્રહ્મ છે'

ભૃગુ ધીરજ ન ગુમાવતા ફરી પાછો વિચારે ચડ્યો મનની ગતિ વાયુના જેવી છે વાયુ જેમ કોઈનો તાબેદાર નથી તેમ મન પણ કોઈનુ તાબેદાર નથી, એટલે મનની આ સ્થિતિ બરાબર નથી મનને પણ પોતાને ઠેકાણે લાવનાર એક શક્તિ છે અને તે બુદ્ધિ છે મન ઉપર બુદ્ધિનો અકુશ વારંવાર અનુભવાય છે, માટે મન કરતા બુદ્ધિ શ્રેષ્ઠ છે બુદ્ધિ મન કરતા સૂક્ષ્મ પણ વધારે છે અને બ્રહ્મનુ લક્ષણ બુદ્ધિને મળતુ આવે છે માટે બુદ્ધિ જ બ્રહ્મ હોવી જોઈએ

ભૃગુએ બરાબર નિર્ણય કરીને પિતાને કહ્યુ 'પિતાજી! અભ્યાસને અતે મને સમજાયુ, કે બુદ્ધિ જ બ્રહ્મ છે તો શુ એ બરાબર છે?'

પણ પિતાએ તો આટલુજ કહ્યુ 'વત્સ! તપસ્યાથી બ્રહ્મ મેળવ તપ જ બ્રહ્મ છે'

બીજુ કોઈ હોત તો કટાળીને બ્રહ્મની શોધ જ મૂકી દેત, પણ ભૃગુ એવો ન હતો નાસીપાસ થઈને પણ ફરીફરી પ્રયત્ન કરવામા એ આનદ માણતો હતો એટલે ફરી પાછો એ વિચારે ચડ્યો અન્નની જરૂરિયાત, પ્રાણનુ અસ્તિત્વ મનનુ કાર્ય અને બુદ્ધિનુ જ્ઞાન છે કોના માટે? વિચાર કરતા જવાબ મળ્યો આનદને માટે આનદ એ જ પ્રાણીમાત્રનુ ધ્યેય છે, એટલુ જ નહી એમનુ મૂળ સ્વરૂપ પણ એ આનદમાથી જ ઊપજેલુ છે દરેકને 'હુ છુ અને રહુ' એ ભાવનાથી નિર્મળ આનદ મળે જ છે દુખ દૂર કરનારી શક્તિ પણ એ જ આનદને મળે છે દુખ છતા ય કોઈ 'હુ ન રહુ' એવો વિચાર તો લાવતુ જ નથી કઈ આતરિક શુદ્ધ આનદ સૌને જીવવા પ્રેરી રહ્યો છે એ આતરિક આનદ જ સ્થિર એટલે કે કાયમી છે અને માટે જ એ બ્રહ્મ છે આત્મા શુદ્ધ આનદ એટલે કે પ્રેમસ્વરૂપ છે એ આત્માનુ જેમ વધારે જ્ઞાન થતુ જાય છે તેમ હૃદય પણ વધારે પ્રેમમય ને વધારે આનદમય બનતુ જાય છે એ પ્રેમ અથવા આનદ જ બીજા પ્રાણીઓ સાથેની આપણી એકતા અનુભવાવે છે અને અતે એક એવો સમય જીવનમા આવે છે કે વિશ્વમય બની જગતને ચદ્રની પેઠે પ્રેમામૃત પિવરાવાય છે સ્વાર્થ જતો રહે છે અને બધામા પોતની જાત દેખતા શુદ્ધ આનદ લઈ શકાય છે જેમ પાણીમા પાણી ભળી એકરૂપ થાય તેમ બહારને અને અદરને આનદ ત્યારે એકરૂપ બને છે ભોગવિલાસ, મનન વિચારો કે બુદ્ધિની કલ્પનાઓમા જ કેવળ આનદ રહે તો ત્યા સુધી આત્મા અને જગતનો વિરોધ જ રહે, અને વિરોધ હોય ત્યા ઘર્ષણ આવે જ, અને ઘર્ષણથી અશાતિ પણ જન્મે છતા એ બધાથી આગળ વધી જગત સાથે એક-

રૂપ બનીએ ત્યારે તો આનંદમય–બ્રહ્મમય જ થવાય. આત્માનું શુદ્ધ આનંદમય સ્વરૂપ સમજાતાં મનુષ્યને જે આનંદ મળે છે એનું જ નામ શુદ્ધ આનંદબ્રહ્મ. એકવાર એ મળી જાય પછી બુદ્ધિ ભોગવિલાસની સામે ય ન જુએ. એ તો આ બ્રહ્મના આનંદમાં જ લીન બને. એ બુદ્ધિનું નામ જ આત્મનિષ્ઠ બુદ્ધિ.

ભૃગુની બુદ્ધિ દીર્ઘ તપ અને અભ્યાસ–પૂર્વકના ચિંતનને લઈ આત્મનિષ્ઠ બની ગઈ અને તેને બ્રહ્મ ઓળખાઈ ગયો.

રસ્તે જતાં ઠેકાણું આવી જાય ને માર્ગ પૂરો થઈ જાય એમ ભૃગુની શોધ પણ પૂરી થઈ ગઈ. પિતાએ હવે સંમતિ આપી દીધી કે એણે જે મેળવ્યું હતું તે બરાબર હતુ.

ભૃગુ બ્રહ્મને સમજી પણ ગયો અને બ્રહ્મમય બની પણ ગયો.

શ્રમ, શ્રદ્ધા, તપ અને ધીરજથી શું સાધ્ય ન બને ?

×

જનસેવા એ જ પ્રભુસેવા

જાનશ્રુતિ નામે એક મોટો દાનવીર હતો. ઠેરઠેર એણે ધર્મશાળાઓ અને સદાવ્રતો ખોલાવેલાં.

એક વખત રાતના બે હંસ તેના છાપરા ઉપર થઈને જતા હતા, ત્યારે મોભારે બેસીને વાતો કરવા લાગ્યા.

જાનશ્રુતિ જાગતો હતો. તેને તેમની વાતોમાં રસ પડ્યો. એક હંસે બીજા હંસને કહ્યું : 'તુ જાણે છે કે આપણે કોના ઘરના મોભારે બેઠા છીએ ? પેલા ગાડા કને રૈક્વ મળ્યો હતો ને તેના જ જેવો આ પણ એક કીર્તિવાન પુરુષ છે. આની કીર્તિ આકાશ કરતાંય અપાર છે.'

'રૈક્વમાં એવું શું હતુ ?' બીજા હંસે પૂછ્યું.

'રૈક્વ જેવો બુદ્ધિશાળી જગતમાં કોઈ નથી. એના જેવો જ્ઞાની તો ભાગ્યેજ કોઈ હશે. એના જેવાં સદ્કાર્યો એક આ જાનશ્રુતિએ જ કર્યાં છે.' પહેલા હંસે જવાબ આપ્યો.

પછી થોડીવાર રહીને બંને હંસ તો ઊડી ગયા, પણ જાનશ્રુતિને સારી રાત ઊંઘ આવી નહીં. એના મનમાં થયું, કે ક્યારે સવાર પડે ને હું એ રૈક્વને શોધી કાઢું ને એની પાસે જઈ વિદ્યા મેળવી હું, પણ એના જેવો જ્ઞાની બનું કે જેથી આવાં પંખી પણ મારી કીર્તિ ગાય.

આખરે સવાર પડ્યું અને તરત જ એણે ઘરના નોકરને ગાડાવાળા રૈક્વની તપાસ માટે મોકલી આપ્યો.

બહુ શોધને અંતે રૈક્વ મળી આવ્યો. નોકરે ઘેર આવીને ભાળ આપી.

તરત જ જાનશ્રુતિ એની પાસે પહોંચી ગયો. વિદ્યા શીખવા કંઈ ખાલી હાથે જવાય ?' એટલે એણે સાથે છસો ગાયો, એક સુવર્ણ–હાર અને રથ એટલુ લીધું.

પણ રૈક્વને આ ભેટ ઓછી લાગી એટલે એણે વિદ્યા ભણાવવાની ના પાડી.

હવે શું થાય ? જાનશ્રુતિને તો કોઈ પણ હિસાબે એ વિદ્યા ભણવી હતી. એણે ઊંડો વિચાર કર્યો. વિદ્યા શીખવા એવી કઈ મોંઘી ચીજ એ આપે કે જેથી રૈક્વ પ્રસન્ન થાય. છેવટે એ ચીજ એને જડી ગઈ. પોતાને પ્રિયમાં પ્રિય એવી પુત્રી એણે રૈક્વને આપવાનો વિચાર કર્યો.

ફરી પાછી એક હજાર ગાયો, સુવર્ણહાર, રથ અને પોતાની પ્રિય પુત્રીને લઈ એણે રૈક્વને વિદ્યા શીખવવા વિનંતિ કરી. વિશેષમાં રૈક્વ રહેતો હતો તે ગામ પણ તેને આપવા જણાવ્યું.

પોતાની પ્રિયમાં પ્રિય ચીજ વિદ્યાની ખાતર સમર્પનાર જાનશ્રુતિ ઉપર રૈક્વ પ્રસન્ન થયા વિના રહી જ કેમ શકે?

એણે તરત એને વિદ્યા શીખવી દીધી એણે કહ્યુ 'અગ્નિ, સૂર્ય, ચંદ્ર અને પાણી એ બધા વાયુના સ્વરૂપ છે અને જીભ, આખ, કાન, મન એ બધા પ્રાણના સ્વરૂપ છે પ્રથમ ચાર જેમ વાયુમાં ભળી જાય છે એમ બાકીના ચાર પ્રાણમા ભળી જાય છે દેવોમા વાયુ મુખ્ય છે અને ઇંદ્રિયોમા પ્રાણ મુખ્ય છે આને સંવર્ગ વિદ્યા કહે છે વાયુ અને પ્રાણ એક જ છે શરીરમા વસેલ આત્મારૂપી પ્રાણ અને જગતમા પ્રચલિત વાયુરૂપી ઈશ્વર એક જ છે સૌને સરખા માની, એમને જ ઈશ્વર માની એમની જ સેવા કરવી જોઈએ'

અને પછી સાચી સેવા કોને કહેવાય, એ સંબંધી એણે એક ઉદાહરણ કહી બતાવ્યુ તે આ પ્રમાણે હતુ

શૌનક અને અભિપ્રતારી નામે બે ઋષિઓ હતા તેઓ વાયુદેવના પૂજનાર હતા એક વખતે તેઓ જમવાના ભાણા ઉપર બેસવાની તૈયારીમા હતા, એવામા એક બ્રહ્મચારી એમના આશ્રમના બારણે આવી ઊભો રહ્યો અને ભોજનની ભિક્ષા માગી

ઋષિઓએ કહ્યુ 'હવે તને અહીથી ભિક્ષા નહી મળી શકે'

ઋષિએ તો પોતાના જેવા જ સૌને માનવા જોઈએ ને આગણે આવેલાને પાછો ન કાઢવો જોઈએ, એમ છતા આ ઋષિઓએ આવો જવાબ આપ્યો એટલે બ્રહ્મચારીએ ત્યાથી ન ખસતા સામો પ્રશ્ન કર્યો 'તમે કયા દેવતાને પૂજો છો?'

'વાયુદેવને' જવાબ મળ્યો

'તમને એ ખબર છે કે એ વાયુ સર્વવ્યાપી છે?'

'હા'

'તો આ ભોજન તમે કયા દેવતાને અર્પણ કરીને જમવા બેઠા છો?' એણે આગળ પૂછ્યુ

'કયા દેવતા? તે વળી અમારા વાયુદેવતાને!'

'ત્યારે એ વાયુ કે જે સર્વવ્યાપી છે એ મારામા પણ વ્યાપેલો છે ખરો કે નહી? તો પછી મને વાયુદેવતાનુ જ એક સ્વરૂપ ગણી શું તમારે ભોજન ન આપવુ જોઈએ?'

ઋષિએ તરત સમજી ગયા કે વાયુ એટલે કે ઈશ્વર બધામા વસેલો છે અને તેથી જનસેવા એ જ વાયુ અથવા ઈશ્વરની સાચી પૂજા છે એમણે બ્રહ્મચારીને તરત ભોજન માટે બેસાડી દીધો અને એમની આખ ઉઘાડવા બદલ એનો આભાર માન્યો

અતિથિનુ સન્માન, ભૂખ્યાને ભોજન, હરેક પ્રાણી પ્રત્યે આત્મભાવ અને પ્રેમ એ જ મનુષ્યનુ સાચુ કર્તવ્ય છે અને એમા જ ઈશ્વરની ખરી ભક્તિ છે

×

વિશ્વનો આધાર શો?

યાજ્ઞવલ્ક્યઋષિની આ વાત છે

તેઓ જનકરાજાની સભામા જ્ઞાની તરીકે બિરાજ્યા હતા સભામા ગાર્ગી નામે એક વિદુષી સ્ત્રી પણ હતી દરેક જ્ઞાનીએ કઈનુ કઈ કહ્યા પછી ગાર્ગીને એક પ્રશ્ન પૂછવાનું મન થયુ એટલે ફરી બોલવા માટે સભાપતિની આજ્ઞા લઈને એ બોલી 'આપ સૌની આજ્ઞાથી હવે યાજ્ઞવલ્ક્યજીને બે પ્રશ્ન પૂછવા માગુ છું જો એ બને પ્રશ્નોના જવાબ બરાબર આપશે તો આપણામાથી કોઈ પણ એ બ્રહ્મચારી ઋષિને જીતી નહી શકે'

અને પછી યાજ્ઞવલ્ક્ય સામે જોઈને એણે કહ્યુ 'એક યોદ્ધાની માફક આજે હુ તમારા ઉપર આક્રમણ કરવા માગુ છુ'

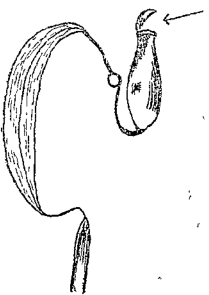

આકૃતિ ૧

સામાન્ય ફૂલોની માફક આ લોટી જેવા ભાગના મુખદ્વાર આગળ મધચોંટેલાં કેટલાંક અંગ (અં. હની ગ્લેન્ડસ) રહેલાં હોય છે. આથી નાનાં ફૂદાં આદિ જીવજંતુઓ આકર્ષાય છે. આ જીવજંતુ લોટી જેવા ભાગના ખુલ્લા દ્વારથી પ્રવેશ કરે છે. અંદર ઉંદરના પાંજરામાં જે પ્રકારની રચના હોય છે એ પ્રકારની રચના આવેલી હોય છે. એની અંદર લાંબા, સુંવાળા અને અણિયાળા વાળ હોય છે. આ પ્રકારના વાળ લોટીના તળિયાના ભાગ તરફ જવામાં સગવડ કરી આપે એમ ગોઠવેલા હોય છે; પરંતુ તળિયે ગયા પછી ઉપર આવતાં અટકાવે છે. છેક તળિયે પાણી જેવું પ્રવાહી હોય છે. એકવાર અંદર પ્રવેશેલું જંતુ અંતે આ પ્રવાહીમાં પડે છે અને મરણને શરણ થાય છે. આ પ્રવાહીમાં કેટલાંક પાચક રાસાયણિક તત્ત્વો આવેલાં હોય છે; જે શિકાર બનેલા જંતુના શરીરમાંથી પોષક તત્ત્વો ચૂસી લે છે અને પરિણામે છોડને પોષણ આપે છે. સનડ્યુ (Sundew), વિનસની ફ્લાય ટ્રેપ (Venus's fly trap) અને બ્લેડરવર્ટ (Bladderwort) એ નામના ત્રણ છોડો પણ જુદીજુદી રીતે જીવજંતુ પકડે છે અને તે ઉપર પોતાનો જીવનનિર્વાહ કરે છે.

એક એવો પણ છોડ છે કે જે સ્વયંવિહાર કરી શકે છે! મન ફાવે ત્યાં ફરી શકે છે! એ વનસ્પતિને કોઈ પણ પ્રકારનાં સ્થાયી મૂળ જ નથી. જે જમીનમાં જાય છે ત્યાંથી તે પોષણ પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

સૂરજમુખીનું ફૂલ સૂર્યની સાથેસાથે દિશા બદલે છે એ તો સૌ કોઈ જાણે છે. લગભગ બધાં જ વૃક્ષનાં પાંદડાં રાત્રિના સમય દરમિયાન સુષુપ્ત દશા પ્રાપ્ત કરે છે.

આ સર્વ દૃષ્ટાંતો વનસ્પતિ જીવંત છે, ચેતનમય છે, એમ પુરવાર કરે છે.

અત્રે વનસ્પતિ વિષે કેટલીક પ્રચલિત ગેરસમજૂતો છે તે સ્પષ્ટ કરવાની પણ જરૂર છે. સામાન્ય રીતે ઘણી વસ્તુઓને મૂળ નથી, પણ એ મૂળ તરીકે ગણાતી જણાય છે. આદું, હળદર, બટાકા, સૂરણ, અળવી, ડુંગળી અને લસણ; આ સવ મૂળ નથી. વાસ્તવિક રીતે એ છોડનું થડ કે શાખા છે. આ થડ કે શાખા પોષક તત્ત્વનો સંગ્રહ કરે છે. આથી તે ફૂલી ગયેલી અને મૂળિયા જેવી બને છે. ઉપરની સર્વ વસ્તુ જમીનની અંદર થતી હોવાથી આ ગેરસમજ થાય છે.

સૂરજમુખીના છોડની ટોચે દેખાતુ મોટું આકર્ષક ફૂલ એ સાચે જ એક ફૂલ નથી પરંતુ બે પ્રકારનાં અનેક ફૂલોનો એક સમૂહ (Indlorescence) છે. તેની ગોળ ફરતી દેખાતી એકએક પાંખડી એ એકએક ફૂલ (Ray florets) છે. વચ્ચે ગોળ ચકરડી જેવા ભાગમાં દેખાતા મોટા તંતુઓ પણ એકએક ફૂલ (Wise florets) છે. આ વચ્ચે ગોળ ચકરડી જેવા ભાગમાં દેખાતા

દુર્જળ ખેતી

શ્રી ઉમેદભાઈ મથુરદાસ ડામોર

વરસાદ પ્રકાશ ખાતર ને કુશળ મહેનત, સફળ ખેતી માટેના આ ઉપયોગી અંગો છે તેમાં વરસાદ તો છે ખેતી ને ખેડૂતનો પ્રાણ ગુજરાતમાં એવા કેટલાક પ્રદેશો છે જ્યાં બહુ જ થોડા ઇંચ પાણી પડતું હોય તેવા સ્થળોએ પાણીનો દુર્વ્યય અટકાવી વધારેમાં વધારે ઉત્પન્ન કેવી રીતે થઈ શકે તે અહીં ટૂંકમાં બતાવાયું છે

જે પ્રદેશમાં પંદરથી વીસ જ ઇંચ વરસાદ પડવાથી થોડા સમય માટે જ પાણી મળે છે, તેવા પ્રદેશો માટે પડેલા વરસાદનું પાણી સંઘરી રાખી ઓછા વરસાદે સારી ખેતી કરવાની ક્રિયાને દુર્જળ ખેતી કહેવામાં આવે છે

આવા વરસાદવાળા પ્રદેશો આપણા મુંબઈ ઇલાકામાં પણ છે અહમદનગર, પૂના, સતારા

અસંખ્ય મોટા તંતુઓને સ્ત્રીકેસર, પુંકેસર, વજ્ર અને અંડાશય વગેરે ફૂલના અગત્યના અંગો હોય છે બારીકાઈથી જોતાં આ તંતુઓ અતિ બારીક ફૂલ જેવા જ દેખાશે (આકૃતિ ૨)

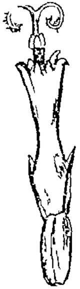

આકૃતિ ૨

બંધાયેલા પાણી ઉપર દેખાતી લીલ તેમ જ લાંબા સમય સુધી સાચવી રાખેલ રોટલી કે મુરબ્બા ઉપર બાઝી જતી સફેદ ફૂગ પણ એક પ્રકારની વનસ્પતિ છે, એ ઘણાથી અજાણ છે

હથેળિયા થોર (આકૃતિ ૩)નો લીલો અને જાડો પાંદડા જેવો દેખાતો ભાગ એ પાંદડું નથી, પરંતુ પાંદડા જેવું રૂપ ધારણ કરેલું થડ જ છે તેના ઉપર રહેલા ઝીણા કાંટા જેવા ભાગ એ તેના પાંદડાં છે

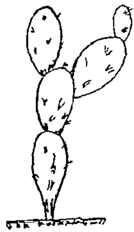

આકૃતિ ૩

નિર્જીવ, જડ ને મામૂલી લાગતી વનસ્પતિસૃષ્ટિમાં પણ કુદરતે કેવી ચેતના મૂકી છે!

★

અને શોલાપુર જિલ્લાના પ્રદેશો એવા છે, કે ત્યાં દસથી પંદર ઇંચ જ વરસાદ પડે છે. આપણા ગુજરાતમાં પણ અમદાવાદ અને ખેડા જિલ્લામાં ઘણોખરો પ્રદેશ એ પ્રકારનો છે. જો આવા પ્રદેશોમાં ખેતી કરવી હોય તો, વરસાદના પાણીનો વ્યય થતો અટકાવવો જોઈએ. અને એ માટે પાણીનો વ્યય કેવી રીતે થાય છે તે પ્રથમ જાણી લઈએ.

(૧) જમીન ઉપરથી વહી જતુ પાણી.

(૨) જમીનમાંથી વરાળરૂપે ઊડી જતું પાણી.

(૩) નીંદામણના છોડ મારફત ચુસાઈ જતું પાણી.

(૪) જમીનમાં નીચે ઊતરી જતુ પાણી.

(૫) પાંદડાં મારફત ઊડી જતું પાણી.

આ ક્રિયા કેવી રીતે અટકાવી શકાય તે હવે ક્રમવાર જોઈએ.

(૧) જે વરસાદનું પાણી જમીન ઉપરથી વહી જાય છે તે જમીનની જાત તથા સ્થિતિ પર આધાર રાખે છે. જમીન પરથી પાણી વહી જવાથી ફક્ત પાણીનો જ વ્યય થતો નથી, પરંતુ તે સાથે જમીનનું ધોવાણ પણ થાય છે. એટલે જમીનમાંનાં પોષકતત્ત્વો તથા કાંપ પણ પાણી સાથે તણાઈ જાય છે. આ પ્રમાણે પાણીના વ્યય દ્વારા જમીનમાં નુકસાન વધારે થાય છે. આવાથી બચવા માટે યોગ્ય જગ્યાએ બંધ બાંધવા જોઈએ અને બની શકે તો ઊનાળામાં ઊંડી ખેડ કરી રાખી મૂકવી જોઈએ. આ ખેડ ઢાળ(જમીન)ની ઊલટી બાજુએ કરવી. દાખલા તરીકે કોઈક ખેતરનો ઢાળ ઉત્તર-દક્ષિણ છે તો તેની ખેડ પૂર્વ-પશ્ચિમની કરવી જોઈએ.

(૨) દુર્જળ પ્રદેશમાં ખેતી કરવા માટે જમીનમાંથી વરાળરૂપે જે પાણી વહી જતું હોય તેને અટકાવવા તરફ જેમ બને તેમ વધુ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે. જ્યારે વરસાદ ખેંચાય ત્યારે તુલમાં વારંવાર પાછલી ખેડ કરવાથી વરાળરૂપે ઊડી જતું પાણી ઓછું ઊડી જાય છે; કારણકે કેશાકર્ષણનો સંબંધ ઉપલા ભાગ ઉપરથી તૂટી જાય છે અને તૂટેલો સંબંધ વારંવાર જળવાય માટે વારંવાર ખેડ કરવાથી જમીનમાં ભેજ સારો ટકી શકે છે. દુર્જળ ખેતી કરવા માટે આ કાર્ય અગત્યનું છે.

(૩) દુર્જળ ખેતી કરવામાં નીંદામણનો નાશ કરવો જોઈએ; કારણકે નીંદામણનો છોડ પાણીનો જેટલો ઉપયોગ કરે છે તેટલી જ પાણીની ખોટ તુલને પડે છે; માટે જેમ બને તેમ પાછલી ખેડ કર્યા પછી ચાલીમાં અથવા છોડની આજુબાજુ જેટલા નીંદામણના છોડ હોય તેટલા નીંદી કાઢવા અને ખેતર સાફ કરવું. નીંદામણને બાળી ન દેતાં કમ્પોસ્ટ કરવાથી તેનું ખાતર બની શકે.

(૪) જમીનમાં ખાતરપૂંજો જેટલા પ્રમાણમાં નાખ્યો હોય, તેટલા પ્રમાણમાં સેંદ્રિય પદાર્થનો ઉમેરો કરવાથી પાણી ધારણ કરવાની શક્તિ વધે છે.

(૫) દુર્જળ ખેતી કરવા માટે આપણે જે તુલ કરીએ અને તે તુલ ચાસમાં વધારે હોય તો બે છોડ વચ્ચે અંતર રાખી વચલા છોડો ઊખેડી નાખવા; આથી ખેતરમાં છોડવાનું પ્રમાણ ઓછું થાય છે અને બીજા છોડવા પાણીનો ઉપયોગ કરી લે છે.

આ પ્રમાણે દુર્જળ ખેતી કરવાથી ઓછા વરસાદના પાણીએ ખેડૂતો તુલ સારી રીતે પકવી શકશે.

★

સ્વાતિબિંદુ

શ્રી મોહિનીચંદ્ર

જિંદગી સરિતા છે સાગર પ્રતિ સરિતાની ગતિ સ્વાભાવિક છે વ્યક્તિગત જીવન ક્ષણજીવી છે આત્મા સરિતા છે, પરમાત્મા સાગર છે સરિતા સાગરમાં ભળી જાય એને લોકો શા માટે મૃત્યુ કહેતા હશે? એ તો પ્રકૃતિપુરુષનો એક મિલનોત્સવ છે લોકો શા માટે એ મંગલ મહોત્સવના પ્રેરક પ્રસંગ ઉપર આંસુ ઢાળતા હશે?

*

સમસ્ત જગતના અસ્તિત્વ પાછળ અવિરત ઉદ્યમ અને કર્મનો ગુપ્ત સંદેશ રહેલો છે તો આ પૃથ્વી ઉપરનો માનવી બે હાથ જોડી બેસી રહે એ કેમ પાલવે? પહેલા નંબરનો પાપી તથા ખૂની જે બીજાના જીવનું ખૂન કરે છે એ નથી, પરંતુ આખા જગતના સર્જન પાછળ રહેલ અવિશ્રાંત અને એ-ધર કર્મ અને ઉદ્યમના સૂક્ષ્મ સંદેશાનું ખૂન કરી આળસમાં જિંદગી પૂરી કરે છે તે છે

*

પ્રાણનાથ! તું સરોવર છે, મને તારું કમળ બનાવ

તું સરિતા છે, મને તારું જળબિંદુ બનાવ
તું માળી છે, મને તારું ફૂલ બનાવ
તું સાગર છે, મને તારું મોતી બનાવ

*

આયુષ્ય એ પોલી વાંસળી જેવું છે તેમાંથી જેવો સૂર કાઢીએ તેવો નીકળે

*

સિદ્ધિ કોઈ વિરલને જ વરેલી હોય છે બાકી પુરુષાર્થ તો સૌ કોઈ કરી શકે છે પુરુષાર્થ એ સાચો પારસમણિ છે, જ્યારે સિદ્ધિ સોને મઢેલી સ્ત્રી છે

*

પ્રભાતના બાલસૂરજના આછા શ્વેતરંગ કિરણો મારા જીવનક્ષેત્રમાં પ્રસરવા માંડે છે, ત્યારે મને ખબર પડે છે કે મારો ઉદયકાલ હવે શરૂ થઈ ચૂક્યો છે

*

રાત્રિ પડી અને હું ઊંઘી ગયો, સવાર પડી અને હું જાગ્યો, વેળા થઈ ને મેં કામ શરૂ કર્યું

આ ત્રણે વખત ઈશ્વરી દરબાર—આકાશમાંથી એકનો એક જ ચેતન્યધ્વનિ નીકળતો હતો, તેના સૂક્ષ્મ સમન્વયત્રમાંથી એક જ સૂરના ટકોરા બજી રહ્યા હતા

*

નાથ! એ પુણ્યઘડીએ—જ્યારે આકાશમાંથી તારો પૃથ્વી પર ખરી પડે છે, ત્યારે એ મહાન તપસ્વી સંતનું જીવનતેજ ઘડીક ઝબકી પૃથ્વીમાં લીન થઈ જાય છે

શું અમારું પાપ એ તારા મોકલેલ સત્પુરુષનાં પુણ્યતેજ કરતાં વધી પડે છે કે જેથી ડરીને અમારા પાપપુંજમાં તેનું સનાતન તેજ હંમેશ માટે લય પામી જાય છે?

*

પ્રકૃતિના બસૂરા સૂરની સારંગી વગાડતાં મારી અંગુલિઓ કંપે છે, પગ ધ્રૂજે છે અંતર ધડકે છે અને મારો આત્મા પોકારીપોકારી રડી રહ્યો છે

'આજ મારો આત્મા નાશ પામ્યો છે, મારું અસ્તિત્વ લય પામ્યું છે'

*

હિસ્ટિરિયા

*

ડૉ. નાથાલાલ જે. દવે

હિસ્ટિરિયાનો માનસિક વ્યાધિ અનેક કુટુંબોને કષ્ટ આપી રહ્યો છે. પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓ આનો વિશેષ પ્રમાણમાં ભોગ બનેલી હોય છે. અતૃપ્ત ઇચ્છાઓ, ચિંતા, ઘરના ઝઘડાઓ, તીવ્ર પુત્રૈષણા, કબજિયાત, ફરજિયાત દમન: જનસમાજમાં 'ફીટ' તરીકે ઓળખાતા વ્યાધિનાં આ છે મુખ્ય કારણો. આનો ભોગ બનેલ વ્યક્તિ પર ભૂત, ડાકણ, ઝોડ વગેરે વળગ્યાં હોવાનો ભ્રમ રાખવાથી તેનો ઉપાય તો ક્યાંથી થાય, ઊલટું આ વૃત્તિ તો પરિસ્થિતિને બેકાબૂ બનાવી દે છે. દરદીની યોગ્ય માવજત થવી જોઈએ. સહાનુભૂતિપૂર્વકની દવા થવી જોઈએ. આ વ્યાધિને લગતા કેટલાક મુદ્દાઓની લેખકે અહીં છણાવટ કરી છે.

આપણા આધુનિક સમાજમાં આ રોગ એટલો સામાન્ય થઈ પડ્યો છે, કે ગામડાંની આપણી સ્ત્રીઓ પણ આ રોગનું નામ જાણે છે; એ ઉપરથી આ રોગની વ્યાપકતાનો સહેજે ખ્યાલ આવી જાય છે. આ રોગ સ્ત્રીઓ તેમ જ પુરુષો બંનેને લાગુ પડી આવે છે, તોપણ ખાસ કરીને સ્ત્રીઓમાં આ રોગનું પ્રમાણ વધારે જોવામાં આવે છે.

હિસ્ટિરિયા એ એક માનસિક વ્યાધિ છે અને તે અમુક જ કારણોથી થાય છે એવું નથી. એનું કંઈ ચોક્કસ કારણ હજુ સુધી સમજાયું નથી, પણ અનુભવ પ્રમાણે નીચે દર્શાવેલ કારણોથી આ વ્યાધિ લાગુ પડે છે: આ વ્યાધિ સ્ત્રીઓમાં વિશેષ જોવામાં આવે છે. તેમાં ખાસ કરીને યુવાન સ્ત્રીઓ, બાળવિધવાઓ તથા મોટી ઉંમર સુધી અભ્યાસ કરનારી સ્ત્રીઓ મુખ્ય હોય છે. જેમની ઈચ્છાઓ તથા આકાંક્ષાઓ આપણા સમાજની રૂઢિઓના પાપે દબાયેલી-કચડાયેલી રહેતી હોય તેવી સ્ત્રીઓ આ રોગની ભોગ વધારે બને છે. કેટલીક સ્ત્રીઓને પતિ તરફથી અગર તો સાસરિયા પક્ષ તરફથી વધારે માનસિક ત્રાસ સહન કરવો પડતો હોય, તેવી સ્ત્રીઓ તથા વંધ્યા સ્ત્રીઓને-ખાસ કરીને પુત્રની ઇચ્છાવાળી સ્ત્રીઓને આ રોગ વધારે થતો જોવામાં આવે છે. બાળવિધવાઓ જેમને સમાજના રિવાજ મુજબ ફરજિયાત વૈધવ્ય પાળવું પડતું હોય અને બધી ઇચ્છાઓને પરાણે અંકુશમાં રાખવી પડતી હોય તેવી સ્ત્રીઓને પણ આ રોગ વધારે જોવામાં આવે છે.

એકવાર વ્યાધિ શરૂ થયા પછી ઉત્તરોત્તર તે વધતો જ જાય છે. ક્યારેક સગાંવહાલાંઓની ઉપચાર કરવાની ખોટી પદ્ધતિઓથી વ્યાધિ મટવાને બદલે વધતો જાય છે. અણસમજુ માણસો આને ભૂતનો તથા ઝોડઝપટનો વળગાડ માની બેસે છે અને ખોટી રીતે જંતરમંતર કરનારાઓ તથા ભૂવાભામા વગેરેનો આશરો લે છે, જેને લીધે દરદી બિચારો હેરાનપરેશાન થઈ જાય છે અને ઇચ્છે છે કે આના કરતાં મોત આવે તો વધારે સારું. આપણા સમાજમાં હજુ પણ દોરા, ધાગા અને ભૂવા વગેરેમાં માનનારો વર્ગ છે; તે પણ પાછા દરદીના કુટુંબના વડીલો હોય છે. ઇચ્છા-અનિચ્છાએ પણ દરદીએ એમને માન આપવું પડે છે. પરિણામે દરદીનો ભોગ લેવાય છે. આવા દાખલાઓ આપણા સમાજમાં રોજના સેંકડોની સંખ્યામાં થતા જોવામાં આવે છે. આને માટે હાલના સમાજના શિક્ષિત યુવાનવર્ગે પગલાં લેવાની ખાસ જરૂર છે.

શરીરના અવયવોની ખેચતાણ આ રોગનુ મુખ્ય લક્ષણ છે આપણા લોકોમા આને ‘ફીટ આવી’ એમ કહેવાય છે ફીટ એ અગ્રેજી નામ છે, છતા પણ આપણા લોકોમા તે શબ્દ ઘણો બધો પ્રચલિત થયો છે આ ફીટ બીજા માણસો આસપાસ હોય ત્યારે વધારે આવે છે હાથ, પગ ને આખુ શરીર ખૂબ જ તગ થઈ જાય છે કેટલાક દર્દીઓ બૂમો પાડે છે, તો કેટલાક રડવા માડે છે આવે વખતે શરીરની ખેચતાણનુ એટલુ તો સખત જોર હોય છે કે બીજા માણસોથી તે કાબૂમા રાખવુ મુશ્કેલ થઈ પડે છે દેખાવમા દર્દીસ્ત્રીઓ સાવ સામાન્ય બાધાવાળા લાગે છે, પણ જ્યારે વ્યાધિ પૂર્ણ સ્વરૂપ પકડે છે ત્યારે તાણમા સખત જોર આવી જાય છે કેટલાક દર્દીઓને દાત દાઢે પડી જાય છે અને મોઢુ ખોલતા જ નથી, અને તેઓ એટલા ફૂફાડા મારે છે કે સાધારણ માણસ તો ડરી જ જાય એવે વખતે એવો તો ભયકર દેખાવ થઈ જાય છે, કે અજ્ઞાન માણસો તો સાચે જ અને વળગાડ જ કહે એમા જરાયે શકા નહી જ્યારે વાસ્તવિક રીતે તો આ હિસ્ટિરિયાનુ દર્દ જ હોય છે

આની ફીટ અવારનવાર આવ્યા કરે છે કેટલાકને મહિનામા બેત્રણ વખત નિયમિત આવી જાય છે તો કેટલાકને ઉપરાઉપરી આવે છે તાણ આવી ગયા પછી દર્દી સાવ બેહોશ થઈ જાય છે અને ખૂબ જ રડે છે, કારણ કે તાણથી જે પરિશ્રમ પડ્યો હોય છે તેથી શરીરે બહુ જ કળતર થાય છે અને અગેઅગ દુખવા આવે છે કેટલાક દર્દીઓને તાણ આવતા પહેલા અગર તો પછી છાતીમા ડચૂરો ચડ્યો હોય એવુ ભારેભારે લાગે છે પેડુમા દુખાવો થઈ આવે છે આ બધા ચિહ્નો થઈ ગયા પછી દરદીને કઈક રાહત જેવુ લાગે છે પોતાની વ્યથા જે દબાયેલી રહે છે તે આ ફીટ દ્વારા બહાર લાવે છે જેમ આપણુ કઈ શોકથી મન વ્યગ્ર રહેતુ હોય અને જેમ બીજા માણસ પાસે જ્યારે દિલ ખોલીને રડી લઈએ છીએ ત્યારે આપણને મનમા શાતિ વળે છે તેવો જ આ પ્રકાર છે આપણે અમુક પ્રસગ માટે રડી જ લેવુ પડે છે જ્યારે આવા દર્દીઓને જિદગીમા કાયમનુ દુખ હોય છે એટલે આ રોગરૂપે થઈ જાય છે અને જિદગી સુધી શોષવુ પડે છે

કેટલાક દર્દીઓ શરૂઆતમા જ રડવા માડે છે અને પછી તાણ શરૂ થાય છે અને કેટલાક તો હસે તો હસવા જ માડે છે!

આ વ્યાધિ થવાના અમુક સામાન્ય કારણો તો અગાઉ આપણે જોઈ ગયા છીએ, છતા પણ આ વ્યાધિ થવામા કેટલાક ખાસ કારણો સહાયભૂત બને છે જેમનુ જીવન મોજશોખવાળુ હોય અને કઈ પણ કામકાજ વગરનુ બેઠાડુ હોય તે પણ વ્યાધિ થવામા મદદ કરે છે કેટલીક યુવાન સ્ત્રીઓ અગર કન્યાઓ જેમને ફરજિયાત બ્રહ્મચર્ય પાળવુ પડતુ હોય અને તે પણ આવા જમાનામા જ્યા ડગલે ને પગલે શૃગારયુક્ત વાતાવરણ છે-તેમને આ રોગ લાગુ પડે છે નાટક, સિનેમા તથા શૃગારિક નવલકથાઓ પણ આ વ્યાધિ થવામા અગ્રભાગ ભજવે છે કેટલીક યુવાન સ્ત્રીઓ ફરજિયાત બ્રહ્મચર્યને પરિણામે હસ્તદોષની ખરાબ કુટેવોની ભોગ થઈ પડેલી હોય છે; અને તેથી પરિણામે પાડુરોગ થઈ આવે છે લોહી ફિક્કુ પડી જાય છે ભૂખ લાગતી નથી. અન્ન પાચન થતુ નથી. પરિણામે શરીર સાવ નબળુ પડી જાય છે આવી સ્ત્રીદર્દીઓ અત્યારે ઘણી જોવામા આવે છે કેટલીક સ્ત્રીદરદીઓને અટકાવ સાફ આવતો નથી અગર અનિયમિત આવતો હોય છે અથવા તો બધ

જશની ઝંખના

*

શ્રી મોહમ્મદ માંકડ

મધ્યમવર્ગના કુટુંબનો નવપરણિત વડીલ પુત્ર! જૂનવાણી અને નવા તંત્ર વચ્ચે મેળ ખવડાવવાના સહૃદયી તનતોડ પ્રયત્નો પાછળ એની કાયા ભલે ઘસાઈ જાય, પણ માતપિતા કે પત્ની બંનેમાથી કોઈને ય એ રાજી રાખી શકવાનો નહીં. જશ મેળવવાની મૃગતૃષ્ણા પાછળ ઘસડાયેલા અતોભ્રષ્ટ તતોભ્રષ્ટ એક યુવાનની કથા અહીં રજૂ થાય છે.

'મુંબઈની કમાણી મુંબઈમાં સમાણી, ઈ કાંઈ ખોટી વાત નથી.' ગંગાએ પાણી પીને પાણિયારે પ્યાલો મૂકતાં કહ્યું.

'ભઈ, હુ બધું જાણું સું. આખ્યું વનાનું બધું નકામું. નઇ તો–' લાકડી ઉપર તાલ દઈને ભજન ગાતો છગન દરજી, ભજન ગાવાનું મૂકી પત્ની સાથે દલીલમાં ઊતરી પડયો.

આ બન્ને ધણીધણિયાણી એકબીજાને માથે પછાડે તો ગોબો ન પડે એવાં હતાં. છગન-સ્થાનકપુરની દરજીની નાતમાંથી પહેલ-વહેલો મુંબઈ રળવા જનાર હતો. જો કે એ વાતને આજે કેટલાં યે વર્ષો વીતી ગયાં હતાં છતાં મુંબઈ વિષે પોતે બધું જાણે છે એમ ઘણીવાર તે ગર્વથી કહેતો. એનો મોટો દાકરો રામજી મુંબઈ રળવા ગયો હતો. હમણાં જ તે દેશમાં આવ્યો હતો અને નાનો તો હજુ ગામડાની એક 'હોલ'ની નિશાળમાં ત્રીજી ગુજરાતી ફાડતો હતો. છગનના કમનસીબે જતી જિંદગીએ ઝામરવામાં એની આંખો ગઈ અને એની જિંદગીને લાકડીનો ટેકો લેવો પડ્યો. બાળપણથી જ એને સો ગળણે ગાળીને પછી જ પાણી પીવાની ટેવ હતી. અંધાપાએ એના એ અવિશ્વાસમાં અનેકગણો વધારો કર્યો. પોતે નથી ભાળતો એ એના મનની સૌથી મોટી અબળખા હતી.

'તમે તો કોઈ દી કોઈનું સાચું જ નો માનો.' ગંગાએ ઓસરીની કોરે જમાવ્યું.

'આખી દુનિયામાં એક તને નથી પોંચાતુ. કાંઈક વાત કરું કે બસ છોકરાના પૂછડામાંથી ઊભી થઈ! જાણતી તો નથી...'

'પણ કાંઈ હોય તો આપડાથી થોડું છાનું રે? તમને તો કોઈનો વશવા જ નઈ. વઉ ભલે ગમે એવી હોય પણ રામજી તો આપડો દીકરો...'

'હા, ઈ આપડો દીકરો આપડા જ સોઢામાં...હવે નકામો મને બોલાવ્ય માં. મેં ય મુંબઈ જોઈ સે.' છગનનો પિત્તો ઠેકાણે ન રહ્યો.

'પણ તો આપડે શું કરી ઈ?' ગંગાએ છીંકણીની ચપટી નાકમાં ઘુસાડતાં કહ્યું.

'આપડે તો બધું ય કરી ઈ. મારે આંખ્યું નઈ ને? નઈ તો–'

'પણ મારે તો આંખ્યું સે ને?'

'શું ધૂડ આંખ્યું સે? આંખ્યું હોય ઈ તો તલેતલભારની ખબર નો રાખે? તારા કરતાં તો હું આંધળો શું ભૂંડો?'

ગંગાએ બોલ્યા વિના જ છીંકણીની ડાબલી ઉઘાડીને બીજી ચપટી ભરી.

'હું ઈ દીકરાને ને વઉને તારા કરતાં વધુ ઓળખું સું સમજી? ઈ નો અવાજ કઈ દે સે કે ઈ કોઈ કાળે ખાલી નો હોય! મેં તો આંખ્યું ખોઈ એટલે આખી આલમ ખોઈ, નઇ તો હમણાં ઈ રાણીસા'બની બેકમાં તપાસ–'

'વઉની બેકમાં હોય તો નઈ, પછે

ભગવન ' ગગાથી વચ્ચે બોલ્યા વિના રહેવાયું નહી

'તારા ઉપર તો મને એવી દાઝ ચડે સે! હુ કઉં સુ ઈ આખ્યુ ફોડીને કરતી નથી ને આડીઆડી વાતુ કરે સે!'

'સુ કરુ ?'

'સુ કરુ ?', છગને ક્રોધમા મોઢુ મરડ્યુ એનો આધળો ચહેરો બિહામણો બન્યો 'મારે તો ભગવને લઈ લીધી, પણ તારે તો સેને? જઈને એક ઉઘાડ ને જોઈ જોને કે તારી ડાગીએ કેટલા સઘર્યા સે?'

ગગાને રામજી ઉપર તો વિશ્વાસ હતો પણ 'ઢકી નળિપુવાળી' શાતાવહુને તો એ પરણીને આવી ત્યારથી જ શકાની નજરે જોતી જોકે એને પોતાની દેખરેખ અને સત્તા ઉપર પૂરતો ભરોસો હતો કે પોતાની રજા સિવાય કે પોતાને કહ્યા સિવાય વહુ કશું કામ કરી શકે જ નહી છતા હમણા મુબઈ જઈને આવ્યા પછી વહુના પગમા એને પણ કાઈક ફેર લાગવા માડ્યો હતો પોતાની સત્તાના ચણતરમા ક્યાયે કચાશ ન હોય એ સાબિત કરવા માટે જ એ છગન સાથે દલીલ કરતી, બાકી આજકાલની વહુઆરુ ઉપર એને તો મુદ્દલ વિશ્વાસ નહોતો

'ઈમનુ કેવનુ વખતે સાચુ હોય!' એણે વિચાર કર્યો 'અને નો હોય તોય એક જોવામા આપડુ સુ જાય સે?' તે ઊભી થઈ શાતા નદીએ લૂગડા ધોવા ગઈ હોવાથી હમણા નિરાત હતી

'કા ?' છગને અવાજ ઉપરથી, તે ઊભી થઈ હતી તે જાણ્યુ

'જોઈ જોઉ બીજુ સુ ?'

'હા, મારુ કે'વુ માન ઈ ગરાસિયાની દીકરી ખાલી નો હોય '

ગગા કૂચીઓનો ઝૂડો હાથમા લેતાલેતા બબડી 'ગમે ઈમ હોય, પણ આ વખતે બેકને તાળુ તો બધ જ રાખે સે '

'ઈમા ખૂબકો હોય ને સુ કામ ઉઘાડી રાખે? હુ તો કઉ સુ કે રામજીડાય હવે તો પેક થઈ ગ્યો સે '

ગગએ ખડકીની સાકળ બધ કરી અને બેગ ઉઘાડવ રામજીના સૂવાના ઓરડાનુ કમાડ ખોલ્યુ

મકાન બેઠા ઘાટના હતા ખડકી પાસેના ડેલડામા આખો દી લાકડીના તાલે ધીમા ભજન ગાતો છગન બેઠો જ હોય પોતે બાપદાદાના જૂના મકાન પાડવી મુબઈની કમાણીમાથી આ મકાન કરાવ્યા હતા, એ વાત ઘણીવાર એણે રામજીને ગર્વપૂર્વક કહી હતી રામજી ઘરની હાલત સારી પેઠે જાણતો હતો પિતાના અધાપા પછી એણે નિશાળ છોડી ધધો હાથ કર્યો સ્થાનકપુર ખાસ મોટુ નહી એટલે નવા દરજીને પેટપૂરતુ પણ ન મળે આખરે એક ઓળખીતા કાકાની લાગવગે એણે મુબઈ ખેડવાનુ નક્કી કર્યું કરજ વધી ગયુ હોવાથી છગને પણ, આખે અધાપો હોવા છતા, મુબઈ જવાની રજા આપી

રામજીને માતપિતા પ્રત્યે અપાર માન હતુ પોતે દસ વર્ષનો હતો અને અખાગર મ'રાજની કથા સાભળવા જતો ત્યારે સાભળેલ 'શ્રવણ'ની વાતે એને માતપિતાનો અનન્ય ભક્ત બનાવી દીધો હતો પડે ભૂખ્યા રહીને પણ આધળા બાપને રોટલાની ખોટ ન પડવા દેવી એવો એનો નિશ્ચય હતો ધીમેધીમે હિમતથી એણે કરજ ઓછુ કરવા માડ્યુ, અને ત્રણચાર વર્ષમા તો તરતા થઈ ગયા એની વધારેપડતી મહેનત એના શરીર ઉપર મદવાડ ખેચી લાવી અને એક વર્ષ એણે સ્થાનકપુરમા કાઢ્યુ એ દરમ્યાન બાપ તરફથી એને અનેક સારાનરસા વેણ સાભળવા પડ્યા પણ–

'હશે, બાપ છે. બોલે, એનો ઓરતો નો હોય!' આમ એણે મનને મનાવ્યા કર્યું. અને પાછો માબાપને ખુશ કરવા મુંબઈ ભેગો થઈ ગયો.

લડાઈ, મોંઘવારી અને દુકાળિયાં વરસ એકસાથે જાગી ઊઠ્યાં. જે વર્ષે નાનો દીકરો કાનજી, બાળપોથી પસાર કરી પહેલી ગુજરાતીમાં આવ્યો તે જ વર્ષે રામજીનાં લગ્ન થયાં. રામજીની વહુ શાંતા ઘેર આવી અને થોડા દિવસે જ ઘરમાંથી શાંતિએ વિદાય લીધી. રામજીના મનમાં એક જ ઝંખના હતી: 'બાપુના મોઢેથી જશનાં બે વેણ સાંભળું તો બસ.' અને એ ઝંખના માટે એણે ખપી જવા સુધીની તૈયારી કરી રાખી હતી. પોતાની નવોઢાને એણે કદી નવી બે બંગડી પણ લાવી દીધી નહોતી, છતાં આખું ઘર જાણે એના તરફ શંકાની નજરે જોઈ રહ્યું હોય એમ એને લાગ્યા કરતું. છગન તો એના લગ્ન બાદ ઘણીવાર બોલી પણ જતો: 'આ દીકરો નો કે'વાય, આ તો દી'ફર્યો કે'વાય!' અને—

રામજીના સાંધેસાંધા કળી પડતા. એની આંખો નિરાશામાં ક્યારેક છાનીછાની થોડું રડી લેતી. પરંતુ બીજી જ પળે તે મોટા મને કહેતો: 'માબાપ નો કે' તો બીજું કોણ કે? અને હું ઈમનું નઈ સાંભળું તો બીજું કોણ સાંભળશે?'

મુંબઈમાં ખોલીની સગવડતા હોવા છતાં માબાપને કામની અગવડતા ન રહે એ માટે એણે શાંતાને મુંબઈ ન લઈ જતાં સ્થાનકપુરમાં જ રાખી.

એક વર્ષ પછી એ પાછો આવ્યો. આવતાંવેંત જ એણે જોઈ લીધું કે ઘરમાં એનું સ્થાન બહુ જ વિચિત્ર હતું. વિજયી સમ્રાટના દરબારમાં કેદીરાજાની જે હાલત હોય છે એવી એની હાલત હતી. શાંતાને ગંગા તરફથી છાશવારે 'માર'ની મહેફીલ મળતી. પરંતુ, એ ઘરરખ્ખુ બાઈ બધું જ સહન કરતી. 'કાલ સારા દી આવશે' એ એક જ આશા એના પડી જતાં જીવનમિનારાને ટકાવી રાખતી.

રામજી ઘેર આવ્યો ત્યારે શાંતાએ ફક્ત એટલું જ કહ્યું: 'આ વખતે મને મુંબઈ તેડતા જાવ.' અને એણે જવાબ પણ ટૂંકો જ દીધો: 'જોઈશું.' પણ આડોશીપાડોશી તરફથી એને, જુવાન વહુને અહી નહી રાખવાની, અસંખ્ય શિખામણો મળી. છેવટ, જતી વખતે શાંતાને સાથે લઈ જવાનો વિચાર એણે માબાપ સમક્ષ રજૂ કર્યો.

'લઈ જાને બાપુ. તુ હારે લઈ જાતો હો તો અમે પાપમાંથી છૂટી ઈ,' એને જવાબ મળ્યો. આજ દિવસ સુધી પત્નીને અહીં મૂકી જવામાં એણે માબાપ ઉપર બોજો મૂક્યો હતો એમ એ અવાજનો રણકાર કહેતો હતો.

'ગામના થોડાક પૈસા ચૂકવતો જાજે.' મુંબઈ જવા અગાઉ બે દિવસે એને ઓર્ડર મળ્યો. પાસે ભાડા પૂરતા પૈસા પણ નહોતા. દેશમાં આવીને બધા બાપના હાથમાં મૂકી દીધા હતા. 'જાશું ત્યારે બાપુ પાસે માગી લેશું' એ ખ્યાલે એણે એક પાઈ પણ રાખી નહોતી.

અર્ધીરાત સુધી વિચારોના ઘોડા દોડાવ્યા. બેંકવાળા સામેથી વ્યાજ માંગે એવી એની સ્થિતિ થઈ ગઈ હતી. અર્ધીરાતે એક વિચારે એના મનને ઠંડું પાડ્યુ. શાંતાને ઉઠાડી એણે વાત કરી અને તુરત જ એની બેગમાંથી 'જાંજરી' લઈ એણે કોટમાં મૂકી. બીજે દિવસે થોડુંઘણું કરજ હતું તે ચૂકવી સંતોષભર્યે હૈયે એ મુંબઈ ગયો. પણ માબાપના મનમાં તો સંતોષને બદલે શક જ મૂકતો ગયો. 'જોયું? આ પૈસા ક્યાંથી કાઢ્યા? હવે સંતાડવા શીખ્યો ખરો!'' છગને ગંગાને સમજાવ્યું.

મુંબઈની મોંઘવારીમા બે જણાનુ માડમાડ પૂરુ થતુ, એમા પૈસા માટે દેશમાથી કાગળ આવ્યા જ કરતા જો કે નિયમિત મોકલતા પૈસા તે રામજી દર મહિને રવાના કરતો જ પણ રખે એની પાસે મૂડી થઈ જાય એ બીકે છગન એક અઠવાડિયુ પણ કાગળ વગર ખાલી જવા દેતો નહી રામજીને લાગ્યુ કે આ મોંઘવારીમા કદાચ ઘરે પૂરુ નહી થતુ હોય અને થાય પણ ક્યાથી? ત્યા બાપુ કાઈ રળવાવાળુ હતુ? પોતે આખો ખાતા અડધો ખાઈને પણ ઘેર પૈસા મોકલવા એકપગે ખડે રહેતો જેમજેમ એના પૈસા આવતા ગયા તેમતેમ છગનની ભૂખ અને શંકા વધતા ગયા 'એ વહુ ત્યા ગઈ સે, તે બધુ એના બાપના ઘર ભેગુ કરશે!' ગંગાને છગન તરફથી દરરોજ એકાદવાર તો આવુ સાભળવુ જ પડતુ

દસ મહિના બાદ જ્યારે રામજીએ ઘરે આવવાની તૈયારી કરી ત્યારે એના ખિસ્સામા ફક્ત દેશના ભાડાના પૈસા પડયા હતા ઘેર પિતા પૈસા માગશે તો—?

વિચારમા ને વિચારમા ઘેર આવવાનુ એણે બે દિવસ મોડુ કર્યું જવુ કે ન જવુ એ બે પ્રવાહો વચ્ચે એણે ઝોલા ખાવા માડ્યા આખરે પહેલા અજમાવેલ ઉપાય એણે અજમાવ્યો શાતાની ડોકમા લટકતો એના પિયરનો 'દોરો' એણે મુંબઈની બજારમા વેચ્યો, અને માબાપને રાજી કરવા કાઠિયાવાડનો રસ્તો લીધો આ વખતે એનુ મોઢુ પ્રમાણમા વધારે ફિક્કુ પડી ગયુ હતુ છતા માબાપના એકેએક બોલને પાળ્યાનો સતોષ એના ચહેરા ઉપર તરવરતો હતો

ઘેર આવીને એણે પિતાના હાથમા 'નોટુની ખડકલી' મૂકી પણ એના બે દિવસના રોકાણે અને એણે આપેલ પૈસાએ એના ઉપરના વહેમમા વધારો કર્યો

'કાગળ તો હતો શનિવારે આવવાનો ને સોમવારે આવ્યો તે નક્કી એની સાસુને મળતો આવ્યો હશે' છગને ગંગાને ધીરેથી વાત કરી

'ઈ તો કાઈ કે'તો નથી કે'સે કે કામ આવી ગ્યુ એમા મોડુ થ્યુ'

'કામ એનુ આવી ગ્યુ હોય? થોડાઘણા વધારાના ઘરેણાગાઠ વેચીને પિ'રે ભળાવતો આવે ને'

ગંગાને ગળે પણ વહુ વિષેની એ વાત ઊતરી, અને જો મોકો આવે તો વહુની ખબર લઈ નાખવાનો એણે પાકો નિશ્ચય કર્યો

ચાર દિવસ બાદ આજે વહુની ખબર લેવા એણે વહુની બેગ ખોલી લૂગડાનો ગાભેગાભો વીખી નાખ્યો, પણ એ કપડામા એને એક પૈસો પણ નજરે ન ચડયો—ફક્ત એક રૂપાની ઝીણી બેઆની સિવાય

'આમા તો કાઈ એ નઈ!' એણે છગનને કહ્યુ ડેલકુ છોડી છગન પણ ઘરના ઉંબરમા આવી ગયો હતો

'કાઈ ?'

'ના, આમા તો કાઈ નથી.'

છગનને લાગ્યુ કે પોતે ખોટે પડયો છે એ ભોંઠામણમા એનુ મોઢુ નરમ પડી ગયુ છતા એનુ મગજ કોઈ પણ રીતે સાચા થવા મથી રહ્યુ શરમથી શ્યામ પડી ગયેલ એના ચહેરામા વીજળી જેવી બેત્રણ રેખાઓ ચમકી ગઈ એણે રસ્તો ખોળી કાઢયો 'તો મે કીધુ'તુ ઈમ જ ઈ બધુ વેવાણના ઘરભેગુ થઈ ગ્યુ'

ગંગાને થયુ કે નક્કી એમ જ હશે પણ એનો કાઈ ઉપાય નહોતો કે નહોતી સાબિતી. હારેલ હૈયે એણે બહાર કાઢેલ વસ્તુઓ અદર ભરવા માડી વિચારમા ડૂબી ગયેલ બન્નેમાથી કોઈ કશુ બોલતુ નહોતુ ઓચિતા ગંગાના હાથ અદર ભરાતી વસ્તુઓ બહાર

કાઢી બીજીવાર ફંફોસવા લાગ્યા અને ધ્રૂજતાં હાથે જોયુ ન જોયું ને એની જીભ મોઢા બહાર નીકળી ગઈ: 'હાય, હાય !!!'

'કાં ?' છગનને આંખોની ખોટ સાલી રહી. 'નભ્ભાઈ, કે'તી કે જાંજરી ને દોરો તો બેકમાં સે, ને આંઈ તો નથી ઈની મા જાંજરી, કે નથી દોરો. વાલા મૂઈ–'

'હું તો પે'લેથી જ કે'તો કે ઈના બાપને ત્યાં પોંચી ગ્યું, પણ...'

'અરે, વાલા મૂઈ આ તો ઘરખોદાણ નીકળી !'

–અને ગંગાનું આખું યે શરીર ક્રોધમાં કંપી રહ્યું. શાંતા જો આવે તો એને કાચી ને કાચી ખાઈ જવા જેટલી પશુવૃત્તિ એનામાં જાગી ઊઠી.

'હવે, તો રામજીડોય...' છગનનો ક્રોધ બહાર નીકળતો હતો પરંતુ એને એટલેથી જ અટકાવી દેતી ખડકીની સાંકળ ખખડી રહી.

'કોણ સે ?' એનું આંધળું મોઢું ખડકી તરફ તાકી, રહ્યું.

'બીજું કોણ હોય–' ગંગા તિરસ્કારમાં બોલી અને નદીએથી ધોઈને પાછી ફરેલ શાંતા ખડકી ખૂલી એટલે અંદર દાખલ થઈ.

'તારી જાંજરી ને દોરો ક્યાં સે ?' ભીનાં કપડાં, ખાટલા ઉપર સૂકવતી શાંતાને ગંગાએ આવતાંવેંત જ ઊધડી લીધી.

શાંતાને લાગ્યું કે હવે નહીં બોલવામાં જ સાર છે. તે મૂગી રહી.

'કાં, મોઢામાંથી ફાટતી કીમ નથી? ક્યાં મૂકી આવી, તારું નખ્ખોદ જાય...' ગંગાની જીભ છૂટી થઈ, પછી તો કેટલીયે ગાળો એ છૂટી થયેલ જીભે પીરસી. જ્યારે સહન ન થયું ત્યારે શાંતા ફક્ત એટલુ જ બોલી:

'બધી તમારા દીકરાને ખબર છે. ઈમને પૂછી જોજે...મારું તો તમે સાચું નહીં...'

'હેં! મારા સામે લબલબાટી કરસ, ઈમ ?' ગંગા ઊઠી. શાંતા લૂગડાં સૂકવી રસોડામાં ગઈ હતી.

'ગામઆખાની ઉતાર! મારા દીકરાને સું પૂસું? તારા કાળા કામાની ઈને શી ખબર...?' અને બોલવાના બધા નિયમોનો ભંગ કરી જેમ આવે તેમ બાફતી એ રસોડામાં પહોંચી. શિકાર ઉપર જતી બિલાડી જેવી એની ચાલ ભયંકર–અતિ ભયંકર લાગતી હતી. અને એ શાંતાને પૂરેપૂરી ટીપી લે તે પહેલાં બહાર ગયેલ રામજીએ ઘરમાં પગ મૂકયો. એની પાછળ નિશાળેથી છૂટેલ કાનજી હાથમાં 'દફતર' લઈ દાખલ થયો. પૂરા ઝેરથી દંશ દઈ રહેલ નાગણીને જોઈ બન્ને જણા ઘડીક તો થીજી જ ગયા.

'આ તારો સણુજો આવ્યો.' રામજીને જોઈ ગંગા ગર્જી ઊઠી. 'આ કાળાકામની કરનારીએ દોરો ને જાંજરી ક્યાં મૂક્યાં એની તને ખબર છે અલ્યા ?' એક પગ રસોડાના ઉંબર બહાર અને એક અંદર રાખી તે રામજી સામે તાકી. રામજી શુ બોલે ?

'હા, હવે ઈ કે'શે તો...કે'શે તો–તમે...સાચું......' શાંતાનાં ડૂસકાં એને સ્પષ્ટ થતી અટકાવી રહ્યાં.

'મૂગી મર.' ગંગાએ પાટુ ઉગામી.

'પૂછોને ખોટું હોય તો...તમે...' પણ શાંતા બોલી રહે તે પહેલાં તો એના પડખામાં પડેલ પાટુએ એને બેવડ વાળી દીધી.

'તું કીમ મૂગો ઊભો રયો ? બોલ–તને ખબર હોય તો.'

છગનને વધુ મૂગા રહેવું ન ગમ્યું.

જશ માટે ઝંખી રહેલ રામજીની આંખો, આજ સુધી સાચવી રાખેલ આંસુએ છલકાઈ ગઈ. ઘરમાં 'દફતર' મૂકી પાછા ફરતાં

કાનજીએ મોટાભાઈનાં આંસુ જોયાં અને એનાથી બોલાઈ ગયું 'તમે કેમ રોવો છો? એ બા–' એ ગંગા સામે તાકી રહ્યો

છગનનો પિત્તો હાથથી ગયો એને રામજીડાના આ ઢોંગ ન ગમ્યા 'તું શું કામ રે'મ ઈમાં? બાયડીના ગુલામ!'

'હવે તને નહીં ગમે તો અમે તારી ગાળી સા'બને બોલાવશું ય નઈ, આ તો બેય ઢોંગીલા નીકળ્યા ફાવ્યું' ગંગાએ રાગ પુરાવ્યો

'બાયલા! બ'રો નીકળ મારા ઘરમાંથી, તારી ડોશી બધું ક્યાંક મૂકી આવી ત્યાં કેમ કેમ કાંઈ ફાટતો નથી?'

'મારું તો ઘર મેદન કર્યું! આના કરતાં તો પેટ પાણો પડ્યો હોત તો ય બળતરા ને 'તી' ગંગાએ કળપૂર્વક આંખમાં આંસુ આણ્યાં

રામજીથી આ સહન કરવાનું અશક્ય બન્યું જૂઠી ઝંખનાનાં મૃગજળ પાછળ દોડીને વિતાવેલ જિંદગી એની આંખો સામે આવીને ખડી થઈ અપજશના આઘાતથી એનું મગજ ભમી ગયું અને તોફાને ચડેલ આંસુના પૂરે કિનારાના બંધનો તજી દીધા ટેકા માટે તલસતું એનું હૃદય વ્યર્થ ફાંફાં મારી રહ્યું પરંતુ—

ગંગાને કે છગનને એની કશી પડી નહોતી એમના ચહેરા ઉપરનો તિરસ્કાર તો વધારે ને વધારે ઘેરો બનતો ગયો અને 'પરને કાજે રે પડે, દુખડામાં ડૂબજો' એ ભજન દરરોજ ગાનાર છગનના મોઢામાંથી નીકળેલ સળગતા તિરસ્કારે રામજીને દાઝયા ઉપર ડામ દીધા

'બાયલા હોય જ એવા તારે મોઢું જોય ફેર ચયે હશે મડદાલ'

★

બે મિત્રોને શરત લાગી સામે કેળાની મોટી લૂમ પડેલી હતી મનુએ રજનીને કહ્યું 'આટલાં બધાં ય કેળાં તેની છાલ સાથે ખાય તો ૨૫ રૂપિયા આપું નહીં તો તારે આપવા'

રજની કબૂલ થયો, પણ કેળું ને તેની છાલ સાથેસાથે ખાય તો બંનેનો સ્વાદ બગડે પાછળથી કેળાનો વચલો ગર્ભ જ રહ્યો હશે તો આસાનીથી પૂરો કરી જવાશે માની એણે પહેલાં માત્ર છાલ જ ખાવા માંડી પણ બધાં કેળાંની છાલ ખાતાંખાતાં તો નાકે દમ આવી ગયો પોતાની હાર એણે કબૂલી ત્યારે મનુએ જણાવ્યું

'મૂરખ આમાં તને બેવડું નુકસાન ઇનામ નહીં મળે ને હવે બાકી રહેલો કેળાંનો ગલ હું ખાવાનો! એને બદલે પહેલાં ગલ ખાધો હોત તો ભલે શરત હારી જાત પણ કેળાં તો મળત ને!'

×

'તમે જે લશ્કરી મોરચો ઊભો કરવાના છો તેની યોજના મને સમજાવશો?' કમાન્ડર જનરલને એક ખબરપત્રીએ પ્રશ્ન કર્યો

પણ તમે એ વાત ખાનગી રાખી એમ?'

'અલબત્ત!'

'તે જ રીતે હું પણ રાખી શકું છું!' કમાન્ડરનો જવાબ મળ્યો

×

રમત દ્વારા બાળકેળવણી

⁂

શ્રીમતી રંભાબહેન ગાંધી

બાળકો વિશેના આપણા ખ્યાલો કેટલા ભ્રામક હતા તે મેડમ મોંટેસોરી, સ્વ. ગિજુભાઈ અને આધુનિક કેળવણીશાસ્ત્રે આપણને બતાવી આપ્યું છે. બાળક પણ સંજોગોનું પ્રાણી છે, પ્રારંભનાં પાંચસાત વર્ષોમાં એ આસપાસની દુનિયામાંથી ઘણું શીખી લે છે. એના સાર્વત્રિક વિકાસ અર્થે આપણે માર્ગ મોકળો કરી આપવો જોઈએ. રમત દ્વારા, રમકડાં ને ચિત્રો દ્વારા અપાયેલી કેળવણી, કેવળ 'ક, ખ, ગ, ઘ'ની કેળવણી કરતાં અનેકગણી ઉત્કૃષ્ટ છે. વિકાસ પ્રમાણે જ બાળકનાં રમકડાંની પણ પસંદગી થવી જોઈએ. બાળક, રમત ને રમકડાંનો પ્રશ્ન લેખિકાએ અહીં ચર્ચ્યો છે.

ઘણી જગ્યાએ બાલમંદિરો ચાલે છે અને ઘણી જગ્યાએ નવાં પણ ખોલાતાં જાય છે. માતાઓ પોતાનાં બાળકોને બાલમંદિરમાં મોકલે છે, પણ સામાજિક કાર્ય કરતાંકરતાં, મેં ઘણીવાર જોયું છે, કે અમુક માતાઓને એમ થાય છે કે બાળક બાલમંદિરમાં જાય છે, આપણે ફી ભરીએ છીએ, છતાં બાળક શીખતુ તો કશું જ નથી; તો પછી મોકલવાથી ફાયદો શો? બાળકને જો એકડો લખતાં આવડે કે ક–ખ–ગ વાંચતાં આવડે તો જ માને સંતોષ થાય છે, કે હા...શ. છોકરાને મોકલ્યા અને પૈસા ખર્ચ્યા એ લેખે લાગ્યા. તેમને મન બાળકોની રમતો તથા બાલમંદિરમાં બીજી યોજાતી પ્રવૃત્તિઓનું બહુ મહત્ત્વ નથી હોતું. બાળવિકાસમાં રમકડાં, રમતો, સંગીત, ચિત્રકામ, માટીકામ વગેરે શું ભાગ ભજવે છે તે જાણવું જોઈએ. ફક્ત ક, ખ, ગ, ઘ, જ અગત્યના છે એવું નથી. આ રમકડાંઓ પણ બાળજીવનમાં અગત્યનો ભાગ ભજવે છે.

નાના બાળકને રમકડે રમવું ગમે છે તે તો આપણે જાણીએ છીએ પણ રમકડાં એમનાં જીવનમાં–જીવનવિકાસમાં કેટલો ભાગ ભજવે છે તે કદાચ બહુ ઓછા જાણતા હશે, અને તેથી જ રમકડાંની પસંદગીમાં જોઈએ તેવો ખ્યાલ પણ રખાતો નથી; અર્થાત્ વિકાસની દૃષ્ટિએ ને ઉંમરની દૃષ્ટિએ રમકડાં પસંદ કરતાં નથી.

રમકડાંથી બાળક રમે છે; અને રમતનો મુખ્ય હેતુ બાળકની શારીરિક, માનસિક અને બૌદ્ધિક ખીલવણી કરવાનો હોય છે. રમવાનાં રમકડાંથી બાળક સ્પર્શ દ્વારા તેની આસપાસની દુનિયાનો અનુભવ મેળવે છે. બજારનાં તૈયાર રમકડાં કરતાં બાળકને માટે માટી, રેતી, પાણી વગેરે સાધનોથી રમકડાં બનાવવા દેવાનું વધારે સારું છે; કારણકે તેમાં તેની રચનાત્મક શક્તિ પણ ખીલે છે.

આવાં સાધનોથી બાળકની ઉત્પાદક શક્તિ ખીલે છે. સાથેસાથે બાળકને બાલદી, ઝાડુ, બ્રશ, કાતર વગેરે ઘણાં જ ગમે છે; કારણકે મોટા જેટલું કરે છે તેટલું જ બાળક કરવા માગે છે અને તેની એ વૃત્તિ સંતોષવા માટે તેને માટે આવાં નાનાં કદનાં સાધનો વસાવવાં જરૂરી બની રહે છે.

આપણે એટલું ખાસ ધ્યાનમાં રાખીએ કે બાળકને ગમે તે ઉંમરે ગમે તે રમકડાં તો ન જ આપવાં. તેની ઉંમર પ્રમાણે રમકડાંમાં ફેરફાર થવો જોઈએ. કઈ ઉંમરે કેવાં રમકડાં આપવાં તેનો સાધારણ વિચાર કરીએ.

પહેલા ત્રણ મહિનામાં બાળક ઊંઘે જ છે અને જાગે ત્યારે પેટ ભરે છે. જો કે આ

માણસના સ્વભાવમાં કંઈક નવું સર્જન કરવાની ને કંઈક નાશ કરવાની વૃત્તિ હોય છે તેવી જ વૃત્તિ બાળકમાં પણ હોય છે. રમકડાં બનાવીને બાળક સર્જનશક્તિ તો ખીલવે છે જ, પણ રમકડાં બનાવીને ભાંગે છે, ત્યારે તો પેલી સંહારકવૃત્તિ કામ કરે છે; પણ તે વૃત્તિને શિક્ષકો દબાવી નથી દેતા બલકે તેનું જોશ વપરાઈ જવા દે છે; કારણકે દબાવવાથી આ જ વૃત્તિ મોટી ઉંમરે કોઈ વાર વિકૃત સ્વરૂપમાં દેખાય છે. પરંતુ સાથેસાથે શિક્ષક એ પણ ખાસ ધ્યાન રાખે છે, કે બાળકની શક્તિ વધારે રચનાત્મક કાર્ય તરફ જ ખીલે.

આપણે જાણીએ છીએ કે છોકરા–છોકરીઓને ઢીંગલીથી રમવું ઘણું જ ગમે છે. એની પાછળ જોઈશું તો દેખાશે કે બાળક પોતાથી નાની દુનિયા વસાવે છે. જેટલું માતા બાળકને કહેશે, ધમકાવશે કે નવરાવશે તે બધું જ બાળક તેની ઢીંગલી પર કરશે. તે ઢીંગલીને મારશે, ગુસ્સો કરશે, પાછો વહાલ કરશે, સુવાડશે, નવડાવશે બધું જ કરશે અને એવી રીતે કરશે કે જાણે માતા જ હોય. આ વૃત્તિ છોકરા કરતાં છોકરીમાં વધારે હોય છે. ઢીંગલી પાસે પોતે મોટી છે અને ફાવે તેમ તેને કરી શકે છે, તે ભાવના આમાં ભરેલી છે. બાળકને મોટાના દુનિયા ખાસ ગમતી જ નથી; કારણકે પોતે નાનું છે અને મોટા કરે છે તેટલું તે નથી કરી શકતુ તે ખ્યાલ જ તેને પીડે છે ને તેથી જ આ ઢીંગલીથી ને રમકડાંની દુનિયામા બાળક પોતાનો અહંભાવ સંતોષે છે.

મોટા જેટલું કરે તેટલું બધું જ કરવાની ઇચ્છા આ ઉંમરે બાળકમા હોય છે. દા. ત. કપડાં ધોવાં, ઝાડુ કાઢવું, ડાઘો ઝાટકવો, રૂમ લૂછવા વગેરે. ઘેર તો માતા તરછોડી નાખે છે, જ્યારે આ વૃત્તિને બાલમંદિરમાં પૂરું ઉત્તેજન આપવામાં આવે છે. તેમને માટે ત્યાં નાના ઝાડુ હોય છે, નાની સુપડીઓ હોય છે. ત્યાં બાળક પોતાનો નાસ્તો બનાવવામાં પોતે જ મદદ કરે છે, પોતે જ પીરસે છે. આ કાર્યમાં બાળકો એવા તો હોંશથી લાગી જાય છે કે તેમને થાક જેવું તો કશું લાગતું જ નથી. બાળક જ્યારે મોટા જેવું કામ કરે છે ત્યારે જાણે કહે છે, કે 'જુઓ, હું પણ તમારા જેવડો જ છું ને? ન જાણતા કે હું નથી કરી શકતો, હું પણ તમારા જેટલું જ કરી શકું છું હો!' આ આત્મસંતોષ બાલવિકાસમાં ઘણો જ મદદરૂપ થઈ પડે છે.

આ ઉંમરે બાળકને રમકડાં, સંગીત ઉપરાંત અક્ષરજ્ઞાન પણ આપવામાં આવે છે. પરંતુ તે શુષ્ક રીતે તો નહીં જ. રમત રમતાં જ બાળક 'કને કાનો કા' કરતાં શીખી જાય છે. મણકા સાથે રમતાંરમતાં જ બાળકો સો ગણતાં શીખી જાય છે. લાકડીઓ દ્વારા જ ટૂંકું, લાંબું, વધારે લાંબું, વધારે ટૂંકું ઇત્યાદિનું ભાન કરાવવામાં આવે છે. ચોકઠા ને મોતીના મણકા દ્વારા જ રમતાંરમતાં ગણિત શીખવું પણ બાળક શરૂ કરી દે છે. આ બધા ઉપરથી દેખાય છે તો રમકડાં, છતાં બાળકનો વિકાસ તે દ્વારા કેટલો સરસ રીતે સધાય છે તે આપણે જોઈ શકીએ છીએ.

ચાર વર્ષ પછી બાળકને સમૂહ–રમતનો કંઈક ખ્યાલ આવે છે, પરંતુ હજી જોઈએ તેવો તો નહીં જ. પાંચ વર્ષનું બાળક તો દરેકને દેખાડવા આતુર હોય છે કે 'જુઓ મેં આ કર્યું, જુઓ હું આ કરી શકું છુ.' આ ઉંમરે બાળકને વાર્તાઓ સાંભળવી ઘણી ગમે છે. જેમ રમતમાં, સંગીતમાં બાળક એકધ્યાન, એકચિત્ત થઈ જાય છે તેવી જ રીતે આ ઉંમરે વાર્તામાં પણ બાળક ખૂબ જ

એકધ્યાન થાય છે આ જ ઉમરે કઈક ચિત્રકળા પણ કરવા લાગે છે ને વાચવાની વૃત્તિ પણ જાગે છે

આપણે ઉપર જોઈ ગયા કે બાળવિકાસમા રમકડા, માટી, રેતી, પાણી વગેરે કેટલો ભાગ ભજવે છે, તેમ જ બાળકની રચનાત્મક શક્તિ ખીલવવા, તેમ જ તેના માનસિક, શારીરિક અને બૌદ્ધિક વિકાસ માટે કેટકેટલા સાધનો અને રમકડાની જરૂર પડે છે

બાળકને દરેક ઘરમા આ રીતે કેળવવુ સભવિત નથી જ, કારણકે ન તો આપણે એટલા સાધનો વસાવી શકીએ, કે ન તો બાળક પ્રતિ આખો વખત ધ્યાન પણ રાખી શકીએ મા બાળક તરફ આખો દિવસ થોડુ જ ધ્યાન આપી શકે છે? તેને પણ બીજુ કામ હોય જ ને? જ્યારે શિક્ષક તો એને માટે જ છે ને એ કેળવણી આપવા માટે જ ઘડાયેલો છે બીજુ, બાલમદિરો બાળવિકાસ માટે જ યોજેલા હોઈ, ત્યા બાળવિકાસ અગે જોઈતુ દરેક સાધન હોય છે ને બાળકની ઉમર ને તેની વૃત્તિ જોઈને જ તેને તે પ્રમાણે સાધનો પૂરા પાડવામા આવે છે

આ ઉપરાત ઘરમા બાળક એકલુ રમે તો આ દરેક રમકડુ મારુ જ છે તેવી માલિકીની ભાવના પણ તેનામા જાગે છે, જ્યારે બાલમદિરમા તો દરેક વસ્તુથી પોતે રમી શકે છે, છતા એ વસ્તુઓ સૌની છે, એની એકલાની જ નથી તે સમજી જાય છે પરિણામે એનામા સામાજિક ભાવના પણ ત્યા ખીલવી શકાય છે

બાલમદિરમા બાળકને માટીમાથી રમકડા બનાવવા દેવા માટે, ચિત્રકામ માટે પણ ખાસ ઉત્તેજના અપાય છે, જ્યારે ઘેર તો કદાચ માતા કહેશે, કે 'અરેરે લૂગડાનો ઘાણ કાઢી નાખ્યો, બસ આખો દહાડો માટી માટી ને માટી જ કોણ જાણે માટી ચૂથવી કે'દી મૂકશે ને કે'દી ભણતો થશે? લે આ પાટી, લખ જોઈ એકડા' બિચારુ બાળક કમને પાટી લઈને ખૂણામા બેસી જશે ને પરિણામે તેનામા રહીસહી રચનાત્મક શક્તિ કે આનદ પણ મૃત્યુ પામશે

બાળકને કાતરકામ કરવુ ઘણુ જ ગમે છે તેનો બાલમદિરમા ખાસ પ્રબધ હોય છે બાળકો ચિત્રો, ફૂલ ઇત્યાદિ કાપે છે ને પડીમા ચોડે છે, જ્યારે ઘેર તો ભૂલેચૂકેય બાળકના હાથમા કાતર આવી જાય ને બાળક તેના સ્વભાવ અનુસાર ક્યાક કાતર ફેરવી દે, તે આવી જ બને! ઘરમા ઘરનુ વાતાવરણ બાળવિકાસ માટે પૂરતુ અનુકૂળ નથી એમ લાગે છે અને તેથી સાબિત પણ થાય છે જ કે બાલમદિરમા જતા બાળકો એકડો ભલે જરા મોડા શીખે, પરતુ તે જે કઈ શીખે છે, સમજે છે અને તેમના હૃદય પર જે ચિત્રો અકિત થાય છે તેની કિમત ગોખણિયા ક, ખ, ગ, ઘ કે એકડા કરતા તો વધારે છે જ

બાળકને ઘણીવાર ઘરમા તિરસ્કાર પણ ખમવો પડે છે, જ્યારે શાળામા તો શિક્ષકનો સ્નેહ જ મેળવે છે અને એ તો ચોક્કસ છે જ કે જે બાળકને સ્નેહ મળે છે તે સુખી હોય છે ને સુખી બાળક જ માનસિક દૃષ્ટિએ તદુરસ્ત હોય છે બાળકને સ્વતત્રતા ખૂબ જ ગમે છે અને જે સ્વતત્રતા બાલમદિરમા મળે છે તે બીજે ક્યા મળે? જો બાળકનો વિકાસ રૂધી ન નાખવો હોય તો, બાળકની સ્વતત્રતા કદી પણ રૂધશો નહી

કદાચ કોઈ એમ પણ કહે કે આગળ બાલમદિર નહોતા તો શુ છોકરા નહોતા મોટા થતા? નહોતા ભણતા? આનો જવાબ એટલો જ છે કે આપણે આગળ નહોતા

સમજતાં તેથી ચલાવ્યુ, પણ જ્યારે માનસશાસ્ત્રનાં વિજ્ઞાને આપણી આંખો ખોલી જ છે તો શા માટે આપણે આપણા બાળકોને-ભવિષ્યના નાગરિકોને સુંદર રીતે ન કેળવવા ?

ટૂંકમાં બાળક દરેક ક્ષણે નવા અનુભવોની તપાસમાં જ રહે છે, દરેક વસ્તુને ઓળખવા માગે છે, દરેક વસ્તુ સાથે પરિચય કરવા ઇચ્છે છે. તે ચીજને ઓળખે છે ને આનંદ મેળવે છે. જેમાં આનંદ મળે તે ફરીફરી પણ કરે છે ને નવો અનુભવ મેળવતું જ જાય છે.

બાળકની અને મોટાની દુનિયા જ જુદી છે ને દુનિયા જોવાની દૃષ્ટિ પણ નીરાળી જ છે; માટે જ બાળકને બાળકની દુનિયામાં વિકસવા દેવું ને આપણા માપકયંત્રે તેના વિકાસની આંકણી ન આંકવી; કારણકે બાળક જે દૃષ્ટિએ જુએ છે તે દૃષ્ટિએ મોટા જોઈ શકતા જ નથી: દાખલા તરીકે એક લાલટેન લઈએ. લાલટેન બળતું હોય તો મોટા જોશે કે તેની દીવેટ બરાબર છે કે નહીં, જ્યારે બાળક તો ફક્ત પ્રકાશ જોઈને જ રાચશે. જો લાલટેન બુઝાઈ જશે તો મોટા તુરત તેને પ્રગટાવવાની ધમાલ કરશે, જ્યારે બાળકને પ્રકાશમાંથી અંધકારમાં કંઈ નવો જ આનંદ મળી રહેશે. આવી જ રીતે ગંદા-ઘેલાનુ માપ પણ બાળકનું અને મોટાનુ એક નથી. બાળકને જ્યારે માટી પ્રિય લાગે છે, માટીથી રમવુ ઘણું જ ગમે છે, ત્યારે તેમાં મોટાને ગંદાપણું લાગે છે. બાળક માટીમાંથી જે મેળવે છે તે મોટા સમજી શકતાં નથી.

માટીનાં રમકડાં ને તેના આકારોથી બાળકનો વિકાસ સુંદર થાય છે; કારણકે બાળકની દુનિયા શબ્દો કરતાં આકારોની જ ભરેલી હોય છે. એની વાર્તામાં પહાડ શબ્દ આવે તો તેની સામે શાબ્દિક આકાર ઉપસ્થિત થતો નથી; પરંતુ ચિત્રના રૂપમાં જ પહાડ તેની આંખ સામે દેખાય છે, એટલે વાર્તા પણ ચિત્ર દ્વારા કે રમકડા દ્વારા જ બાળક સમજે છે ને મનમાં ઉતારે છે.

બાળક કલ્પન શીલ ખૂબ જ હોય છે. તે તેની દુનિયામાં જ વિચરતું હોય છે. બાળક રમકડા સાથે રમે છે ત્યારે આપણે તેનામાં રહેલી આ વૃત્તિ જોઈ પણ શકીએ છીએ.

ઉપરની વાતથી આપણે જોઈ શક્યા કે બાળકના જીવનમાં રમત, રમત માટેનાં રમકડાં, વાર્તાઓ અને સંગીત ખૂબ જ ભાગ ભજવે છે; અને દરેક બાલમંદિરમાં અપાય છે. આશા છે, કે માતાઓ હવેથી ક, ખ, ગ, ઘ, કે એકડાની ઉતાવળ નહીં કરે અને સમજી શકશે કે રમત દ્વારા પણ બાળકોનો વિકાસ બાલમંદિરમાં સધાઈ રહ્યો છે. એટલું જ નહીં પણ જો બાલમંદિરની પદ્ધતિ પર જ, ઘેર પણ બાળવિકાસ માટે જોઈતો પ્રબંધ કરવામાં માતપિતા મદદ કરે તો બાલમંદિર અને ગૃહનું વાતાવરણ એક જ બની જતાં બાળકની પ્રગતિ સુંદર રીતે સાધી શકાશે તે નિર્વિવાદ વાત છે. માતાઓ એમ કરશે ?

☆

વર્તમાનપત્રના એક ખબરપત્રીને ઓચિંતા જ પૈસા મળી ગયા અને એણે પોતાના જીવનની મહત્ત્વાકાંક્ષા પૂરવાના નિશ્ચયથી એક અઠવાડિક ખરીદી લીધું. એ દ્વારા ગ્રામસુધારણા કરવાનો ઇરાદો હતો. એના પત્રનો મુદ્રાલેખ હતો :

'અપ્રિય લાગે એવું હોય તોપણ સાચું જ કહેનાર અઠવાડિક.' પણ એના આ અવ્યવહારુ ને ધૂની સ્વભાવથી જાહેરખબર આપનારાઓ સાથે ખટરાગમાં ઊતરવું પડ્યું. જાહેરખબરો ઓછી થવા લાગી. એણે મુદ્રાલેખ બદલ્યો :

'છાપવા માટે જરૂરી હોય તેટલું સાચું કહેનાર સાપ્તાહિક'

×

રતી–કરગરતી કહેવા લાગી: 'હે બ્રહ્મન્, આપનાં દર્શન થયાં તેથી મારાં ધનભાગ્ય સમજું છું, પરંતુ આપ પધાર્યા છો તો કૃપા કરી મારા દુઃખના નાશનો કંઈ માર્ગ દર્શાવતા જાઓ.'

મેં પૂછ્યું: 'હે સ્ત્રી, તુ કોણ છે? આ તારી આજુબાજુ જે સ્ત્રીઓનુ જૂથ છે તે કોણ છે અને આ બે વૃદ્ધા કોણ છે તથા તારે શુ દુઃખ છે તે કહે તો હુ મારાથી બનશે તેટલું દુઃખ નિવારણ કરીશ.'

તે સ્ત્રી બોલી: 'મહારાજ, મારું નામ ભક્તિ છે. આ સ્ત્રીઓ તે સરિતાઓ છે. તે મારી સેવા માટે આવી છે. આ પડયા છે તે બે મારા પુત્રો જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય છે. તેઓ કાળના યોગથી જર્જરિત થઈ ગયા છે તેથી મને જરા યે સુખ મળતું નથી. મારી વાર્તા લાંબી છે છતાં તમે તે સાંભળી મને સુખી કરો. હું પુત્રો સાથે ઘણા દહાડા થયાં દુર્બળ થઈ ગઈ છું. હું વૃંદાવનમાં આવીને હમણાં નવી જેવી ઉત્તમ સ્વરૂપવાળી તરુણ તથા સારી રીતે સ્વરૂપવાળી થઈ છું; પરંતુ મારા પુત્રો, જેઓ અહીં સૂતા છે તેઓ પરિશ્રમને લીધે દુઃખ પામે છે અને મારા પુત્રો વૃદ્ધ થઈ ગયા છે તેથી હું ખિન્ન છું. હુ કયા કારણથી તરૂણ થઈ ગઈ અને મારા પુત્રો કયા કારણથી વૃદ્ધ રહ્યા? તેઓ પણ મારી માફક તરુણ કેમ ન થયા? અમે ત્રણે સાથે ફરીએ છીએ છતાં આ રીતે વિપરીતપણું શા કારણથી રહ્યુ? માતા ઘરડી હોવી જોઈએ અને પુત્રો યુવાન હોવા જોઈએ, પણ અહીં તો જુદું જ થયું છે. માટે જ હુ મનમાં આશ્ચર્ય પામીને શોક કરું છું. માટે હે નારદજી! આમાં શુ કારણ હશે તે સમજાવો.'

તેની વાત સાંભળી મેં કહ્યું: 'હે સુંદરી, તું સાવધ થઈને સાંભળ. આ કલિયુગ ભયંકર છે. તેણે સદાચારનો, યોગમાર્ગનો અને તપશ્ચર્યાનો નાશ કર્યો છે. આ યુગમાં સારા માણસો દુઃખી થાય છે અને શઠ માણસો સુખ ભોગવે છે. આવા સમયમાં જે બુદ્ધિશાળી મનુષ્ય ધીરજ ધરે છે તેને વીર અથવા પંડિત જાણવો. હમણાં તારી સામે તથા તારા પુત્રોની સામે કોઈ જોતું નથી. વિષયોથી આંધળા થયેલા લોકોએ ઉપેક્ષા કરવાથી જ તું ઘણી ખળભળી ગઈ છે. છતાં તુ વૃંદાવન આવવાથી તરુણ તથા નવી થયેલી છો. અહીંઆં તારા પુત્રોના કોઈ ગ્રાહક ન હોવાથી તેમને કંઈક આત્મસુખ મળવાથી નિદ્રા આવી હોય એમ માની શકાય છે. મનુષ્યે દરેક વસ્તુમાંથી ભ્રમરની માફક સાર ગ્રહણ કરતાં શીખવું જોઈએ. જે ફળ તપથી, યોગથી અથવા સમાધિથી મળતું નથી તે ફળ, કળિયુગમાં ભગવાનના ગુણાનુવાદથી અથવા નામકીર્તનથી કે નામસ્મરણથી મળે છે. માટે કલિયુગમાં અવગુણો ઘણા છે તે તજી દઈ તેના ગુણ સામું જોવું જોઈએ. પરંતુ આજે તો સર્વત્ર પાખંડ વધી ગયાં છે. કુકર્મ વધી જવાથી સર્વમાંથી સારપણું નીકળી ગયુ છે. બ્રાહ્મણો દાણાના લોભથી ઘેરઘેર અને પ્રત્યેક મનુષ્યની પાસે ભાગવતની કથા કરે છે તેથી કથાનો સાર પણ જતો રહ્યો છે. અત્યંત ભયંકર અને નિંધ કામ કરનારા નાસ્તિકો અને ભયંકર સ્વભાવવાળા લોકો તીર્થોમાં રહે છે તેથી તીર્થનો સાર જતો રહ્યો છે. કામ, ક્રોધ, મહાલોભ અને તૃષ્ણાથી વ્યાકુળ મનના લોકો પણ તપશ્ચર્યા કરવા લાગ્યા છે, તેથી તપનો સાર પણ ગયો છે. મનનો વિજય નહીં કરવાથી, લોભથી, દંભથી, પાખંડનો આશ્રય કરવાથી તથા શાસ્ત્રનો અભ્યાસ નહીં કરવાથી ધ્યાન તથા યોગનું ફળ પણ ગયું છે. સંપ્રદાયપૂર્વક વૈષ્ણવપણું કોઈ પણ ઠેકાણે રહ્યું નથી. આ રીતે સ્થળેસ્થળે વસ્તુઓમાંથી

સાર જેતો રહ્યો છે માટે હે બાલે! હે ભક્તિ! તુ ખેદ ન કર અને શ્રીભગવાનના નામનુ સ્મરણ કર એટલે તારા દુઃખનો નાશ થશે ભગવાનના નામસ્મરણના જેવુ બીજુ કોઈ સાધન નથી'

*

ઉપલો નારદ, ભક્તિ તથા સનત્કુમારનો વાર્તાલાપ એ તો એક રૂપક છે છતા તેની અદર ગ્રથકારે ઘણી વાત સમજાવી દીધી છે તેમા મુખ્ય મુદ્દા બે છે

(૧) ભક્તિ જ્ઞાનવૈરાગ્યયુક્ત હોય તે જ મનને શાતિ અને સુખ મળે છે

(૨) આજના યુગમા પ્રભુનામસ્મરણ એ જ સમગ્ર તત્ત્વનુ સર્વોત્તમ સાધન છે ધર્મપથ કે વાડાના ડખમા કે વેદાતના ગભીર વિષયમા પડવાની શક્તિ ન હોય તેણે શુદ્ધ અતઃકરણથી પ્રભુસ્મરણ કરવુ અને આ બન્ને વસ્તુ દીવા જેવી સ્પષ્ટ અને સચોટ નથી?

(૧) જ્ઞાન અને વૈરાગ્યવિનાની ભક્તિ એ પાખવિનાના પખી જેવી છે એમ તો આપણો ગુજરાતી વેદાતી કવિ અખો પણ કહી ગયો છે

ભક્તિરૂપી એક પખણી રે,
જ્ઞાન-વૈરાગ્ય એને પાખજી !

જ્ઞાન થાય એટલે વૈરાગ્ય આપોઆપ આવે જ જ્ઞાનવિનાનો વૈરાગ્ય નકામો છે અથવા ક્ષણભગુર છે અને તેથી જ તેવા વૈરાગ્ય માટે સ્મશાનવૈરાગ્ય એવુ નામ પડ્યુ છે એવો ક્ષણિક વૈરાગ્ય તો માણસને દિવસમા એકાદવાર આવી જાય છે કોઈના મરણ પછી પણ ક્ષણિક વૈરાગ્ય ઉત્પન થાય છે, પરતુ જ્ઞાનમાર્ગથી જે વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે તે જ ખરો વૈરાગ્ય છે અને એ વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થાય ત્યારે આ સસાર અસાર ભાસે છે અને ભગવાનમા દૃઢ ભક્તિ બધાય છે એ ભક્તિ અતરના દ્વાર ખોલી નાખે છે મીરા-નરસિહ એ ભક્તિના ઉત્તમ દૃષ્ટાતો છે એ ભક્તિ હૃદયને ચિરશાતિ આપે છે અને સુખ પણ તેમા જ છે મીરા-નરસિહના ભક્તિપૂર્ણ પદો વાચવથી સમજાય છે કે જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય કેવા ભક્તિમા ઓતપ્રોત હોય છે

(૨) કલિયુગમા પ્રભુનામકીર્તન મુખ્ય છે જો શ્રદ્ધાપૂર્વક રામનામ ઉચ્ચારવામા આવે તો તે યજ્ઞ કર્યા બરોબર જ છે અને તેથી જ તુલસીદાસજી કહી ગયા છે

રામ રામ તો સબ કહે
દિલ સહુ કહે ન કોય,
એકવાર દિલ સહુ કહે
કોટી યજ્ઞફળ હોય

વળી આ દૃષ્ટાત માટે આપણે દૂર શા માટે જવુ? પૂજ્ય પ્રાતઃસ્મરણીય મહાત્માજી ક્યા ઓછુ કહી ગયા છે? રામનામ-મહિમ કોણે આજના યુગમા મહાત્માજીથી વધારે ગાયે છે? સર્વ રોગના શમન માટે રામનામનો મત્ર મહાત્માજીએ ક્યા નથી આપ્યો?

જો મનુષ્યથી બીજુ કઈ ન બને તો કેવળ અતઃકરણપૂર્વક પ્રભુસ્મરણ કરે, તોપણ આ જીવનમા સાચી શાતિ અને સુખ માટે તે પૂરતુ જ છે એ બે વાત ઉપરોક્ત રૂપક પરથી પુરવાર થાય છે અને તે સત્ય છે એમ આપણને એ પર વિચાર કરતા સહેજે સમજાય તેમ છે આજના સતપ્ત વિશ્વને શાતિ અને સુખ આપવા માટે પ્રભુનામસ્મરણનો પ્રચાર કરવો જરૂરી નથી?

★

વિચાર-સંક્રમણ

*

શ્રી નરહરિ ભટ્ટ

માનવીને યુદ્ધ સાથે છેક આદિકાળથી સંબંધ છે. દરેક સંઘર્ષ સમાજના જીવનને પલટી નાખે છે. એમ કહી શકાય, કે પ્રગતિની કસોટી માણસ કેટલે અંશે સ્વાતંત્ર્ય મેળવે છે તે પર નથી, પરંતુ સંઘર્ષનો–યુદ્ધનો સમાધાનકારક ઉકેલ કેટલે અંશે તે લાવી શકે છે તે પર નિર્ભર છે. જો મતભેદોનો ઉકેલ યુદ્ધ વિના લાવવાનો રસ્તો આપણને સૂઝે જ નહીં તો દરેક યુદ્ધ માનવજાતને પાછળ જ ધકેલતું જશે. કોઈ પણ પ્રકારનું પરિવર્તન યુદ્ધ વિના શી રીતે આવી શકે તેની લેખકે અહીં સાદી વિચારણા કરી છે.

વ્યક્તિ કેટલે અંશે સ્વવિકાસ માટેની સ્વતંત્રતા મેળવે છે તેના પર સંસ્કારિતાનો આધાર છે, એવો એક સિદ્ધાંત છે. બ્રિટનના સુવિખ્યાત લેખક શ્રી હેરલ્ડ લાસ્કીએ વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય અને સમાજના વિશાળ હિતમાં તે પરની મર્યાદા-પર એક મનનીય ગ્રંથ લખ્યો છે.

ઉદારમતવાદીઓનો વિચારશ્રેણીનો પાયો આ સિદ્ધાંત પર રચાયેલો છે. તેમનુ કહેવું છે, કે માણસે સ્વવિકાસ રૂંધતી મર્યાદાઓની સામે લડીઝઘડીને તેમાંથી મુક્તિ મેળવી વિકાસ સાધ્યો છે. પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતી સંસ્થાઓ, મતાધિકાર અને તે પર રચાયેલું લોકરાજ આ વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યના વિકાસનાં પ્રતીકો ગણાય છે.

પણ માનવસમાજના વિકાસને સમજવાની આ કસોટી અધૂરી છે. માણસ સમાજ બાંધીને રહે છે અને સમાજમાં રહેવાથી તેને લડવાના અને લડાઈઓ પતાવવાના પ્રસંગો પ્રાપ્ત થાય છે. એક પરિસ્થિતિમાં તેની વિરોધી પરિસ્થિતિ ઉપસ્થિત થાય અને તેના સંઘર્ષમાંથી ત્રીજી, બન્નેના સમન્વયથી પરિસ્થિતિ જન્મે; વળી તેનો વિરોધ અને સંઘર્ષ જાગે અને ઉત્તરોત્તર આવા સંઘર્ષોમાંથી માનવસમાજ પ્રગતિ કરે છે. એ માર્ક્સવાદનો સિદ્ધાંત થયો. આ સંઘર્ષ અને સમન્વય એ સમાજનું અનિવાર્ય અંગ છે પણ સંઘર્ષમાંથી સમન્વય કેવી રીતે સાધવો અને તેમાંથી પ્રગતિનું નિર્માણ કરવું એ અગત્યની બાબત છે.

આદિ માનવીએ હિંસા દ્વારા આનો ઉકેલ આણ્યો, પણ જેમજેમ માનવી પ્રગતિ કરતો ગયો તેમતેમ તેણે આ સંઘર્ષમાંથી સમન્વય સાધવા માટે અહિંસાનાં સાધનોનો આશરો લેવા માંડ્યો. ઝઘડો અને ઝઘડાના સમાધાનનો સમજાવટ દ્વારા નિકાલ લાવવા તેણે પ્રયત્નો કર્યા. આ માટે તેણે પ્રણાલિકાઓ પાડી અને સંસ્થાઓ સ્થાપી.

આજે હવે માનવપ્રગતિની કસોટી કેટલે અંશે માનવી વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય મેળવે છે તેના પર નિર્ભર નથી રહેતી, પણ કેટલે અંશે માનવી તેના ઝઘડાનો નિકાલ લાવવામાં સમાધાનના સાધનનો સફળતાપૂર્વક ઉકેલ કરી શકે છે તેના પર રહે છે. પોતાના દૃષ્ટિબિંદુ પર સુદૃઢ રહેવું, સામાના દૃષ્ટિબિંદુ પ્રત્યે માન કેળવી, તેની તે પ્રત્યેની નિષ્ઠા અને પ્રામાણિકતામાં શ્રદ્ધા કેળવી તેને પોતાનું દૃષ્ટિબિંદુ સમજાવી પરસ્પરને સમજવાનો પ્રયત્ન કરવો અને આ રીતે ઝઘડાનો નિકાલ લાવવો એ કસોટી ચોક્કસ રીતે પ્રગતિકારક છે.

આ સદીમાં બે મહાવિશ્વવિગ્રહો અનુભવનાર દુનિયાની પ્રજાઓ યુદ્ધના માર્ગે જવાને તૈયાર નથી. આ વૃત્તિમાંથી પ્રથમ વિશ્વવિગ્રહ બાદ ‘પ્રજાસંઘ’ અને બીજા

વિશ્વવિગ્રહ બાદ 'સાથી રાષ્ટ્રસંસ્થા' જેવી સંસ્થાઓનો જન્મ થયો ભાવનાની ભૂમિકા તરીકે એ એક પ્રગતિ ગણી શકાય બે રાષ્ટ્રો—બે પ્રજાઓ પોતાના ઝઘડાનો ફેંસલો શસ્ત્રોના મુકાબલાથી ન કરતાં, તટસ્થ રાષ્ટ્રો પણ જ્યાં હોય ત્યાં ગોળ ટેબલની આસપાસ બેસીને તેનો મિત્રાચારીથી નીવેડો લાવે એ ખરેખર આવકારપાત્ર પરિણામ છે પરંતુ આ આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓમાં પણ હજુ વધારે શસ્ત્રબળવાળા દેશોની ભાગીદારીનું વર્ચસ્વ છે અને શસ્ત્રના પ્રચ્છન્ન ભયની છાયા હેઠળ સમાધાનની ભૂમિકા રચવામાં આવે છે

આપણે હજુ સમાધાનની પ્રાથમિક અવસ્થામાં છીએ, પણ આપણી વાત એ તરફ છે એ ભૂમિમાં હિંમત અને વિશ્વાસ પૂર્વક વિચરતા આપણે હજુ કેટલાં વિશ્વ યુદ્ધોનું રક્તસ્નાન કરવું પડશે એ કોઈ કહી શકે તેમ નથી, પણ આ ઉત્કૃષ્ટ ભૂમિકા પર થયેલા પ્રયત્નોના ઇતિહાસમાંથી એક જ્વલંત ઉદાહરણ રજૂ કરવું અસ્થાને નહીં ગણાય

આ ઉદાહરણ આદ્ય શંકરાચાર્યનું છે કેવળ બાળપણમાં પરમ જ્ઞાન સંપાદન કરી સંસારની માયાને બાજુ પર મૂકી સંન્યાસીની કંથા અને દંડ ગ્રહણ કરી તેમણે ભારતવર્ષમાં પ્રયાણ આદરી રાજદરબારમાં ભરાયેલી ધર્મચર્ચા દ્વારા બૌદ્ધધર્મના પાછલા સમયમાં દેશમાં વ્યાપેલી અધોગતિ સામે સંગ્રામ શરૂ કર્યો ખરું જોતાં તેમનો સંગ્રામ બજારો માટે લડતા મૂડીવાદી શસ્ત્રસજ્જ બે પ્રજાજનો અને રાષ્ટ્રો વચ્ચેના યુદ્ધો કરતાં ય વધારે ભીષણ હતો આ સંગ્રામ હતો બે સંસ્કૃતિ—બ્રાહ્મણ અને બૌદ્ધ—બે વિચારસરણીઓ વચ્ચેનો હિંદના ભાગલા પડ્યા પછી આપણે આવી વિચારસરણી અને સંસ્કૃતિના સંગ્રામનો સ્વાદ ચાખી લીધો છે અને મહાયુદ્ધ કે મહારોગમાં જેટલા માનવીએ પ્રાણ ત્યાગ્યા નહીં તેટલા માનવીઓનો લોહીથી હિસાબ ચૂકવ્યો છે, એટલે આવા સંગ્રામની ગંભીરતા આપણે સહેજે સમજી શકીએ

શંકરાચાર્ય કેવળ સંન્યાસીના દંડ અને પોતાની શ્રદ્ધા અને જ્ઞાનથી સજ્જ હતા, અને કોઈ પણ સંસ્કૃતિ—પ્રણાલિકાને ગૌરવ આપે તેવા આ બે આયુધોથી સજ્જ બની તેમણે બૌદ્ધમાર્ગી મહાપંડિત મંડનમિશ્ર સાથે, મંડનમિશ્રનાં વિદુષી પત્ની સરસ્વતીના મધ્યસ્થ હેઠળ એનો ફેંસલો આણ્યો અઠવાડિયાના વિવાદમાં મંડનમિશ્રે શંકરાચાર્યના મતનો અંગીકાર કર્યો બીજા અઠવાડિયા બાદ મધ્યસ્થ બનેલાં સરસ્વતીએ પણ એ મતનો સ્વીકાર કર્યો, અને એ પરિષદના નિર્ણયના પરિણામે, ભારતવર્ષમાંથી બૌદ્ધ ધર્મ સમૂળગો ભુંસાઈ ગયો, બ્રાહ્મણ ધર્મની પુનઃ સ્થાપના થઈ અને સંન્યાસી શંકરાચાર્ય પુનઃ સ્થાપિત બ્રાહ્મણ ધર્મની રક્ષા માટે ભારતની ચાર દિશામાં ચાર શિષ્યોને મૂકીને જીવનની લીલા કેવળ બત્રીસ વર્ષમાં સંકેલીને ચાલી નીકળ્યા

કેવળ સમાધાનની ભૂમિકા પર આવો જ્વલંત વિજય નોંધાયાનું ઇતિહાસમાં બીજું કોઈ ઉદાહરણ નથી હજુ આપણે સંસ્થાઓ રચીએ છીએ, શસ્ત્રો અને અણુબોંબની તથા હાઈડ્રોજન બોંબની છાયા હેઠળ ગોળ મેજની આસપાસ બેસીએ છીએ, શંકા અને અવિશ્વાસના ધુમ્મસમાં શેતરંજના દાવ ખેલીએ છીએ, ત્યારે એક હજાર વર્ષ પહેલાં આ પ્રશ્નનો નિવેડો એક નિઃશસ્ત્ર બ્રાહ્મણ સંન્યાસીએ સદાકાળ માટે આણ્યો હતો આમાં શંકરાચાર્યની પ્રતિભાનો જેટલો વિજય છે તેટલો જ તે સમયના સુસંસ્કૃત અને ઉત્કૃષ્ટ સમાજનો પણ વિજય છે અક્ષરજ્ઞાનની તકલાદી કસોટીથી ત્યારના સમયના

સારી ઊંઘ લેવી છે?

*

શ્રી રમેશચંદ્ર હ. શેઠ

'દાળ બગડી એનો દહાડો બગડ્યો' એ કહેવત કરતાં વધુ યોગ્ય કહેવત તો છે, 'ઊંઘ બગડી એનો દિવસ બગડ્યો.' રાત્રે ઊંઘ ન આવી હોય ત્યારે માનવીની સ્થિતિ બીજે દિવસે કેવી દયાજનક થઈ જાય છે! જન્મે છે ત્યારથી માનવીને જેની સાથે ગાઢ સંબંધ છે તે નિદ્રા—ગાઢ નિદ્રા લેવાની કળા આપણને હસ્તગત નથી. ઊલટા ઊંઘ વિશે કેટલાક ભ્રામક ખ્યાલો આપણામાં પ્રવર્તે છે. એનું નિરસન તથા સારી ઊંઘ લેવા માટેનું યોગ્ય માર્ગદર્શન અહીં મળે છે.

બધી વસ્તુઓ માગી કદાચ મળી શકે, પણ ઊંઘ કદી માગી મળતી નથી એવું આપણા એક મોટા લેખકે કહ્યું છે, ને તે ઘણે અંશે સાચું છે. સો માણસોએ પાંચેક એવા નસીબદાર નીકળે, જે પથારીમાં પડ્યા પછી થોડી મિનિટોમાં જ ઘસઘસાટ ઊંઘી જઈ શકતા હોય. ખાસ કરીને મોટી ઉંમરનાં સ્ત્રી–પુરુષો અજંપાથી બહુ હેરાન થતાં હોય છે.

પ્રોફેસર નેથેનીલ ક્લીટમને અમેરિકાની શીકાગો યુનિવર્સિટીની 'સ્લીપ લેબોરેટરી' માં છેલ્લાં ૨૬ વર્ષથી ઊંઘ વિષે અભ્યાસ કર્યો છે, ને આ વિષય પરત્વે એના જેટલું જ્ઞાન દુનિયામાં અત્યારે કદાચ કોઈને નહીં હોય. એમણે યુનિવર્સિટીના સેંકડો વિદ્યાર્થીઓ પર જાતજાતના પ્રયોગો કરીને ઊંઘ વિષે ઘણું એવું સંશોધન કર્યું છે. ઊંઘ વિષે આપણી ઘણી યે જુદીજુદી માન્યતાઓ છે; પરંતુ એમાંની ઘણીખરી ખોટી ને ગેરસમજ ભરેલી છે એમ એ પ્રોફેસર ઠરાવે છે.

આપણે એવી કેટલીક માન્યતાઓ લઈએ ને પ્રોફેસર એ વિષે શું કહે છે એ જોઈએ:

૧. માણસે રાત્રે ઓછામાં ઓછી આઠ કલાકની ઊંઘ લેવી જોઈએ. આ વિધાન ખોટું છે. પ્રોફેસરે પોતાના પ્રયોગો પરથી જોયું છે, કે દરેક માણસને એનાં કાર્ય, સ્વભાવ ને તંદુરસ્તી પ્રમાણે ઊંઘ જોઈએ. એક માણસ નવ કલાકની ઊંઘ લે છે જ્યારે બીજા માટે પાંચ કલાક પૂરતા હોય છે.

૨. રાત્રે ઊંઘમાં વારંવાર પાસાં બદલવાથી ઊંઘમાં ખલેલ પડે છે ને ઘસઘસાટ ઉંઘાતું નથી. આ પણ એક ખોટી માન્યતા છે. પ્રોફેસરનો અનુભવ કહે છે, કે ઊંઘમાં પાસાં બદલવાથી ઊંઘમાં હરકત આવવાને બદલે ઊલટો ફાયદો રહે છે. આ વિષે એમણે આ મુજબ કહ્યું છે: 'આખી રાત તમે સૂવાની સ્થિતિ બદલ્યા વગર એમ ને એમ સૂઈ રહો, તો સવારે ઊઠતાં તમને તમારું શરીર એકદમ અક્કડ જણાશે ને તમે બેચેની અનુભવશો...'

જ્ઞાનનું માપ નીકળવું મુશ્કેલ છે, પણ મંડનમિશ્રની શોધમાં નીકળેલા શંકરાચાર્યને પુરજનો નિશાની આપે કે શુકસારિકા જ્યાં વેદોચ્ચાર કરતાં હોય તે આંગણું મંડનમિત્રનું હશે. એવા સમાજની સંસ્કારિતા, પુસ્તકો અને અક્ષરજ્ઞાનના ભારણવાળા આજના સમાજ કરતાં જરૂર ઉચ્ચ પ્રકારની હશે જ.

આપણા પ્રાચીન ઇતિહાસ પરની ધૂળ ખંખેરી આપણે શ્રદ્ધાપૂર્વક સંશોધન કરીશું તો આપણને ઘણું લાધશે.

★

૩ ઊંઘને બે ભાગમાં વહેંચી નાખવાથી સારી ઊંઘ લઈ શકાય છે ને વચ્ચેના સમયમાં કામ પણ સારું થઈ શકે છે ઘણા લોકો, ખાસ કરીને હાઈસ્કૂલ કે કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ આવી માન્યતામાં રાત્રે વહેલા આઠનવ વાગે સૂઈ જાય છે ને રાત્રે બે વાગે ઊઠી, ત્રણ કલાક વાંચી ને પાછા પાંચ વાગે સૂઈ જાય છે પરંતુ ક્લીટમનના માનવા મુજબ આખી રાત એકસાથે સૂવાની ટેવવાળા માણસો મધ્યરાત્રિ ને વહેલી પરોઢની વચ્ચેના સમયે ઓછામાં ઓછું કામ કરી શકે છે એને બદલે આખી રાત એકસાથે સૂઈને સવારે વહેલા ઊઠવાથી વધુ કામ થઈ શકે છે

૪ એક દિવસ આખી રાતનો ઉજાગરો કર્યો હોય તો બીજે દિવસે દરરોજ કરતાં બમણો સમય સૂવું જોઈએ આ પણ તદ્દન ખોટી માન્યતા છે પ્રોફેસર ક્લીટમને ઘણા માણસોની બાબતમાં જોયું છે, કે એકસાથે ચારથી પાંચ રાતના ઉજાગરા કરીને કોઈ માણસ બાર-ચૌદ કલાકથી વધુ નથી સૂઈ શકતો પાંચ રાત એટલે સાધારણ રીતે ચાલીસેક કલાક ઊંઘમાં ગુમાવ્યા હોય તો એકીસાથે ચાલીસ કલાક ઊંઘીને ભરી આપવા એવી માન્યતા સાવ ખોટી જ છે ને અશક્ય છે

૫ ઘણી માતાઓ એમના બાળકને સૂચના આપતી દેખાય છે, કે 'ડાબે પડખે ન સૂઓ' એમ કહેવા પાછળ એમની એવી માન્યતા હોય છે કે ડાબે પડખે સૂવાથી હૃદયને નુકસાન પહોંચે છે આ પણ એક તરંગ જ છે રાત્રિ દરમ્યાન ડઝનેક વાર આપણે આપણી સૂવાની સ્થિતિ બદલીએ છીએ અને ગમે તે પડખે સૂઈએ તેનો વાંધો નથી

૬ સૂતા પહેલાં કંઈ ખાવું કે પીવું ન જોઈએ એ ખોટું છે, ખાઈને સૂવાથી ઊંઘને કંઈ હરકત નથી આવતી પણ આ માન્યતા લોકોમાં બહુ જડ ઘાલી બેઠેલી છે જ્યાંસુધી માત્ર ઊંઘ સાથે જ સંબંધ છે ત્યાંસુધી તો 'સૂતા પહેલાં ખાવા કે પીવામાં કંઈ હરકત નથી' એમ ભારપૂર્વક કહી શકાય એમ છે ખાઈને સૂવાથી પાચનક્રિયામાં ફેર પડતો હશે, કફ વધીને જડતા વધતી હશે; પરંતુ ઊંઘની બાબતમાં કંઈ ફેર નથી પડતો પછી તો ઘણે અંશે એ વાત માણસની પ્રકૃતિ ઉપર આધાર રાખે છે કોઈને રાત્રે ચા પીવાથી મોડે સુધી ઊંઘ નથી આવતી, જ્યારે એવા પણ લોકો છે જેમને રાત્રે ઊંઘ આવે એ ખાતર ચા પીવો જ પડે છે

આપણામાંના ઘણાનો—લગભગ આપણા બધાનો જ સૂવા અને ઊઠવાના સમયનો નિયમ બંધાઈ ગયેલો હોય છે (અંગ્રેજીમાં એને 'રેગ્યુલર સાઈકલ ઓફ સ્લીપ' કહે છે) જાગ્રતાવસ્થા અને નિદ્રાવસ્થા વખતે આપણા શરીરમાં ઉષ્ણતામાનનું પ્રમાણ વધતુંઓછું હોય છે સવારે આપણે ઊઠીએ ત્યારે એ ઉષ્ણતામાન સહેજ ઓછું હોય છે ને આપણે જેમ જેમ વિચારો ને ચિંતા કરતા થતા જઈએ છીએ તેમ એનું પ્રમાણ વધતું જાય છે રાત્રે આખા દિવસની મહેનતથી આપણે થાકી ગયેલા હોઈએ છીએ ને તેથી ઉષ્ણતામાનનું પ્રમાણ ઘટવા લાગે છે, ઠેઠ નીચે પહોંચે છે આપણે આ નિયમ પ્રમાણે જ ઊંઘ લઈએ છીએ એક દાખલો લઈએ શનિવારે સૂતી વખતે તમે વિચાર કરો કે આવતી કાલે રવિવાર છે, રજાનો દિવસ છે, વહેલા ઊઠીને ઓફિસે જવાની તૈયારી કરવાની નથી; માટે નિરાંતે 'મોડા મોડા દસ-અગિયાર વાગે ઊઠીશું' પરંતુ દરરોજના ઊઠવાના સમય કરતાં તમે બહુ તો એકાદ કલાક વધુ સૂઈ શકશો આમ

દરરોજ એક જ સમયે ઊઠવાનો આપણો એવો નિયમ બંધાઈ ગયેલો હોય છે, કે તેથી બહુ મોડે સુધી નથી સૂઈ રહી શકાતું.

રાતે કોઈ ભેદભરમ ને ખૂનલૂટથી ભરપૂર સિનેમા જોઈ આવ્યા પછી પણ તમને મોડે સુધી ઊંઘ નહીં આવે; કારણકે તમારું મન ઉશ્કેરાટ અનુભવે છે ને તમારા શરીરમાં ઉષ્ણતામાનનું પ્રમાણ વધી ગયું છે. ઘણીવાર એવું પણ બને છે કે બપોરે પુસ્તક વાંચતાંવાંચતાં તમારી આંખો ઘેરાવા લાગી હોય ત્યાં જ કોઈ વસ્તુ એકાએક યાદ આવતાં જ તમારી ઊંઘ ક્યાંય અલોપ થઈ જાય છે; [illegible]રણકે મનમાં એક પ્રકારનો જુસ્સો ને ચિંતા [illegible]દા થાય છે ને ઉષ્ણતામાનનું પ્રમાણ વધી જાય છે. આથી આપણી ઊંઘ ઊડી જાય છે.

પ્રોફેસર ક્લીટમનને અજંપાથી હેરાન થતાં ઘણાં યે સ્ત્રી–પુરુષો તરફથી વિનતિઓ ને આગ્રહ થયા, કે એણે બધાંને લાગુ પડે એવી એકાદ ઊંઘની ચમત્કારિક દવા બનાવવી. પણ પ્રોફેસરે કહ્યું, કે એ અશક્ય છે. દરેક જણે પોતાની મેળે વિવિધ ઉપાયો અજમાવી જોવાં જોઈએ ને જે સફળ ને સચોટ લાગે એનો આશ્રય લેવો જોઈએ.

આમાં સૌથી પહેલો ને સાદો ઉપાય તો એ છે, કે થોડોથોડો પરિશ્રમ કરવો. કંઈ પણ પરિશ્રમ વગરની ને સાવ બેઠાડુ જિંદગી ગાળનારને સવામણ રૂની તળાઈમાં પણ ઊંઘ ન આવે એ દેખીતું જ છે. જ્યારે આખો દિવસ પરિશ્રમ કરીને સાંજે થાકીને લોથ થઈ જતાં શ્રમજીવીઓને ઊંઘ માટે છત્રીપલંગ કે ગાદલાંની જરૂર પડતી નથી.

ગ્રામોફોન રેકોર્ડો કે રેડિયો સાંભળતાં ઊંઘ આવી જતી હોય તો એ અજમાવો.

ચોપડી વાંચતાંવાંચતાં ઊંઘ આવી જતી હોય તો ચોપડી વાંચો.

રાત્રે ગરમ પાણીએ નહાવાથી ઊંઘ આવી જતી હોય તો એમ કરી જુઓ; નહાવું ન હોય તો સૂતાંસૂતાં ગરમ પાણીમાં પગ બોળી રાખો.

ચા કે કોફી પીવાથી ઊંઘ આવી શકે એમ હોય તો એ ટેવ પણ પાડી જુઓ.

પ્રાર્થના કરવાથી મન શાંત થતુ હોય ને ઊંઘ આવતી હોય તો તેમ કરવું ઉત્તમ છે.

‘પરંતુ ડોક્ટરની સલાહ લીધા વગર કે ન જ ચાલી શકે એવું હોય તો ઊંઘની દવાઓ ને ગોળીઓ ન લો.’ ક્લીટમન આ પ્રમાણે ચેતવે છે. ‘આ વસ્તુઓ જોખમકારક છે. એ થોડીવારને માટે કેફ ચડાવીને આપણને ઘેનમાં નાખી દે છે. પરંતુ અજંપાનું ખરું કારણ એથી દૂર નથી થતું.’

વર્ષોના અભ્યાસ પછી પ્રોફેસર ક્લીટમન નીચે પ્રમાણેના સાદા ને સસ્તા ઈલાજ સૂચવે છે:

૧. નિયમિત રહો. દરરોજ એક જ સમયે સૂવા ને ઊઠવાની ટેવ પાડો. આમ કરવાથી રાત દરમિયાન સારી ઊંઘ લઈ શકાય છે.

૨. સૂવાના સમય પહેલાં એકદમ નિવૃત્ત થઈને આનંદિત બનવાનો પ્રયત્ન કરો. ચિંતાભર્યા ને વ્યગ્રતાપૂર્ણ મને પથારીમાં પડીએ છીએ તો ઊંઘ મોડેથી આવે છે.

૩. પથારીમાં એકલા જ સૂવું સારું. બે કે ત્રણ પથારીમાં ચાર પાંચજણે સાથે સાથે સૂવું હાનિકારક છે.

૪. દરરોજ એક જ સમયે સૂવા છતાં ઊંઘ ન આવે તો સૂવાનો સમય થોડો વહેલોમોડો કરી જુઓ.

તમે સંપૂર્ણ નિદ્રા લો છો કે નહીં એ તમારે નક્કી કરી જોવું જોઈએ. સવારે ઊઠતાં તમને સ્ફૂર્તિ રહે તો સમજવું કે તમે પૂરતી નિદ્રા લીધી છે; પણ થાક ને આળસ જણાય તો તમે પૂરતી ઊંઘ નથી લીધી એમ સાબિત થાય છે.

★

અંતઃકરણ

શ્રી જુગલરાય મજમૂદાર

છેક નાનામા નાની તકરારથી માંડી જગત પર ચાલતા મહાન યુદ્ધો થવામા મૂળકારણભૂત જો કોઈ પણ ચીજ હોય તો તે કદાચ સામાના હૃદય સાગરના ઊંડાણ ન માપી શકવાની માનવીની અશક્તિ જ હશે પ્રબળ પ્રયત્ન વિના એ શક્ય નથી. સામાન્ય જનને તો, બુદ્ધિ, મન ને હૃદય—અંતઃકરણમા કશો જ તફાવત લાગતો નથી પણ સાચી રીતે શું એમ છે? એ માટે પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞો શું કહે છે? આપણી ભારતીય સંસ્કૃતિની એ વિષયમા શોધ કેવીક છે? સામાન્ય માનવીને લાગતી અંધકારભરી આ દુનિયામા લેખકે પ્રકાશના ચોટદાર આવકારદાયી કિરણો પાથર્યા છે

પશ્ચિમના સુપ્રસિદ્ધ તત્ત્વવેત્તા કાટ કહે છે, કે 'મને ઈશ્વરનુ મહાનપણુ સમજાયુ તે વ્યોમમંડળ ને તારામંડળથી આચ્છાદિત આકાશની કૃતિથી અને તેથી જ હું કંઈક નિશ્ચય ઉપર આવી શક્યો અંતઃકરણની નીતિમય વૃત્તિઓથી પણ ઈશ્વરના મહાનપણાની મને પ્રતીતિ અને ખાતરી થઈ' આ ઉપરથી જણાય છે, કે ઈશ્વર—સૃષ્ટ થી રચાયેલી બાહ્યાકાશ—સૃષ્ટિ અને મનુષ્યના શરીરમા સ્થિત અંતરાકાશમા રહેલ અંતઃકરણની રચનાથી કાટ મુગ્ધ થયેલા છે ઈશ્વરને સર્વશક્તિશાળી તરીકે એમણે દર્શાવ્યો છે

ત્યારે પશ્ચિમના બીજા એક તત્ત્વવેત્તા ફ્રયુડ કહે છે, કે 'કાટના કહેવા પ્રમાણે આકાશ—વ્યોમ કાશમા રહેલુ તારામંડળ ઘણુ જ મહાન છે, ઉચ્ચ પ્રકારનુ છે, પણ અંતઃકરણ માટે તેટલી ખાતરીથી કંઈ જ કહી શકાય નહીં હા, વધુમા વધુ એટલે સુધી કહી શકાય કે ઈશ્વર ઉપર અંતઃકરણને ખડબચડ બનવાનો દોષારોપ મૂકી શકાય તેમ છે!'

ઈશ્વરે ઘડેલી આ ચીજ—અંતઃકરણનુ સંચાલન નીતિના ઉત્તમ માર્ગ ઉપર થાય છે, છતાં તે જ ચીજ—અંતઃકરણ—ગુલામેના નિયામકના સ્વભાવ પ્રમાણે ખરાબ ને નાતિ-વિરુદ્ધ પણ ક્યારેક કામ કરે છે ઉપરાંત તે પોતાના સ્વભાવ પર અસર નિપજાવે છે દાખલા તરીકે પોતાની જાત ઉપર ગુસ્સો ઊભો કરે છે, અને નીતિથી વિરુદ્ધ એવી ગુનહિત બાબતો માટે વિષયને મન સાથે સબધ થતો નથી, એટલે કે પરિણામ આવતુ નથી, પરંતુ જ્યારે ચિત્તનુ બળપૂર્વકનુ આંદોલન હોય છે, ત્યારે જ મન ઉપર તે આંદોલનથી આકાર પડે છે જ્યારે આકાર મન ઉપર પડે છે ત્યારે તે શુ છે તે જાણવાની મનની શક્તિ હોતી નથી તેથી તુરત જ તેને બુદ્ધિની મદદ લેવી પડે છે બુદ્ધિની મદદ વગર મન નિર્ણયાત્મક નિશ્ચય કરી શકતું નથી, પરંતુ બુદ્ધિ જે નિર્ણય કરે છે તેની છબી—છાપ મન ઉપર પડે છે મન ઉપર છાપ જેવી પડે છે તેવો જ છૂપી સ્થિતિમાં રહેલ અહંકાર જાગૃત થઈ તેમા જોડાઈ ક્રિયા શરૂ કરે છે, અને અહંકાર તે વિષયને, ક્રિયાને અંતઃકરણમા શક્તિપ્રેરક ચૈતન્ય પુરુષ આગળ મૂકે છે તેમાથી તે વિષયમા શક્તિ પ્રેરિત થઈ કાર્યની શરૂઆત થાય છે અંતઃકરણ પછવાડે જે શક્તિ કામ કરે છે તે શક્તિશીલ અંતઃકરણ નિર્લેપ અને નિર્ગુણ માનીએ તો ખોટુ એમ કહી શકાય; અંતઃકરણના જે ચાર વિભાગ એટલે પ્રકાર છે તેને સાકાર અને સગુણ અને ક્રિયાત્મક કહી શકાય ચોથો પ્રકાર તે અંતઃકરણમા જે શક્તિચૈતન્ય રહેલુ છે તે છે આને સાક્ષી આત્મા કહે છે

ઇન્દ્રિયોને એટલે કે પાચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો

કાઢી શકાતું જ નથી. આ આંદોલનોને વૃત્તિઓ કહે છે. સ્થિર જળાશયમાં, એક પથરો નાખવાથી ઘણાં કુંડાળાં એક પછી એક થયાં જ કરે છે અને પાણી સ્થિર થતાં સુધી તે ચાલુ જ રહે છે. તેવી જ રીતે વૃત્તિઓની અથડામણ ચિત્ત સાથે થયા જ કરે છે. ચિતની સાથે જ વિચારનો સંબંધ છે. વિચાર માટે કહેવાય છે કે તે એક પ્રકારનું બળ છે. ગુરુત્વાકર્ષણની પેઠે તે ખેંચાય છે અથવા તો એનો પ્રત્યાઘાત થાય છે, તે બળ પાછું ધકેલાય છે. કુદરતની અંદર રહેલા અખૂટ અને અમાપ બળના ભંડારમાંથી, ચિત્ત તેમાંથી પોતાનામાં ખેંચે છે અને તે બળને ફરીથી પાછુ ફેંકે છે. તે ક્રિયાને વિચાર કહેવામાં આવે છે.

ચિત્તનો—ચિત્તવૃત્તિઓનો સંબંધ મન સાથે સીધો છે. મનની હાલત હમેશાં ત્રણ પ્રકારમાંથી એક પ્રકારની હોય છે અથવા તો મિશ્રિત હોય છે. ત્રણ અવસ્થા પૈકી એક તમસ હોય છે, એટલે કે તે અવસ્થા અંધકારમય હોય છે. આવી મનની હાલત ખાસ કરીને કેવળ મૂર્ખાઓમાં તથા મોટેભાગે કેટલાંક જનાવરોમાં માલૂમ પડી આવે છે. આ અવસ્થામાં વિચાર જ ઉદ્ભવતા નથી, એમ કહી શકાય. મનની બીજી અવસ્થા રજસપૂર્ણ હોય છે. એ અવસ્થા કેવળ ક્રિયાત્મક એટલે માનસિક અને શારીરિક શક્તિઓ મારફત થતી હોય છે અને તેનું ધ્યેય વ્યવહારુ જગતમાં સત્તાશીલ થવાનું અને જીવનમાં મોજ અને આનંદ ભોગવવાનું હોય છે. મનની ત્રીજી અવસ્થા તે સત્ત્વમય એટલે સાત્વિક પ્રકારની હોય છે. અને એ સ્થિતિ શાંતિ, સરળતા, અને આનંદસ્વરૂપની હોય છે. મનની આ સાત્ત્વિક અવસ્થામાં તેના ઉપર ચિત્તવૃત્તિનાં આંદોલન બળ સહિત અથડાઈ શકતાં નથી. તેથી કરીને મનની સાત્ત્વિક સ્થિતિ શાંત સરોવરમાં સ્થિર પાણીના જેવી હોય છે. પાણીમાં જરા પણ હલનચલન હોતું નથી, તેવે વખતે તે પાણી પારદર્શક હોય છે, જેથી નીચેનું તળિયું પણ જોઈ શકાય છે. આયનામાં જેમ પોતાનું મુખ દેખી શકાય છે, તેવી જ રીતે સ્થિર પાણીમાં પણ દર્પણ પેઠે પોતાનું મુખ દેખાય છે, નજીકના વૃક્ષ વગેરેનાં પ્રતિબિંબ પડે છે, તે વૃક્ષ પાણીમાં ઊગેલાં હોય તેમ દેખાય છે. મનની એવી પૂર્ણ સાત્ત્વિક સ્થિતિને હૃદયાકાશ એટલે કે અંતઃકરણ કહી શકાય. અંતઃકરણની આ સ્થિતિ ક્રિયાત્મક હોતી નથી. પરંતુ જ્યારે ક્રિયાત્મક થાય છે ત્યારે રાજસિક મન દ્વારા, રાજસિક બુદ્ધિ દ્વારા અને રાજસિક ચિત્ત અને ચિત્તવૃત્તિ દ્વારા તે ક્રિયાત્મક રહે છે. મનની તામસી અવસ્થા પણ નિષ્ક્રિય હોય છે; પરંતુ તે સાત્ત્વિક ધોરણે નહીં, પણ આમાં પ્રમાદ, આળસ, વિચારહીનપણું વગેરે રહેલાં હોય છે.

'મનને વિચારમય બનાવવું', ચિત્ત અને ચિત્તવૃત્તિઓને ક્રિયાત્મક બનાવવાં એ સહેલ છે, ઘણું સહેલું છે. પરંતુ તેમને તેમ કરવા ન દેવું' કે જેથી મનની સ્થિતિ સાત્ત્વિક સ્થિતિમાં રહે તે ઘણું જ કઠણ છે. તોફાને ચડેલા ઘોડાઓને છૂટા મૂકી દેવા એ સહેલું અને સરળ છે: પણ તેમને કાબૂમાં રાખવા, તોફાન ન કરવા દેવું એ ઘણું જ કઠણ છે. યોગશાસ્ત્રનાં એ માટેનાં સૂત્રોમાં પહેલું જ સુત્ર એ છે કે 'યોગશ્ચિત્તવૃત્તિનિરોધઃ'

આપણે એ સૂત્રને અનુસરીશુ ?

★

મનની જુવાની જાળવવી હોય તો જીવનભર વિદ્યાર્થી જ હો એમ વર્તો. જે નવું શીખે છ તે જ જીવે છે ને વિકાસ પામે છે.

×

સાંઈ મહમદશાહ

શ્રી માણેકલાલ શંકરલાલ રાણા

ભક્ત હોવુ ને સાથોસાથ કવિ પણ હોવું એ સદ્ભાગ્યની નિશાની છે સુવર્ણમા ભળેલી સુગધના આવા દૃષ્ટાંતો જગતના તમામ ધર્મના મહાત્માઓમાથી મળે છે આવા મહાત્માઓનો જ્યારે પણ સ્થૂળ કે સૂક્ષ્મ પરિચય થાય છે ત્યારે એક છાપ તો પડે જ છે કે ખરેખર હૃદયની વિશાળતા માનવતા ને માયા મમતા, મોહ વગેરેની ક્ષણભગુરતા સમજવા માટે કોઈ કેળવણીની કે કોઈ મોટી પદવીની જરૂર રહેતી નથી વ્યક્તિમા રહેલો માનવી'જ જાગ્રત હોય તો બસ છે 'સાઈ મહમદ' આવા 'માનવી થી વ્યાપ્ત હતા, તે રેખાચિત્ર પરથી સહેજે જણાઈ આવે છે

મતવાલા મુરસદ મિલે, અવધૂત દીન દરવેશ;
મહમદ છૂક બખાનતે, મિટ બચો કઠિન કલેશ

મહાત્મા દીનદર્વેશનુ નામ ગુજરાતમા નહી પરન્તુ ઉત્તરે મારવાડ અને રાજસ્થાનમા ખાસ જાણીતુ છે એ મસ્ત ફકીરનુ નામ સાભળતા જ લોકો અધીરા બની જતા અને દર્શન માટે હૃદયમા અનુરાગ પ્રગટ થતો; ત્યારે કેટલાક દ્વેષી-દુરીજનોના હૃદયમા ગ્લાનિ ઉત્પન્ન થતી સતનો એ મહિમા તેમના હૃદયમાં શૂળની જેમ ખટકતો, એટલે તે મદમતિઓને સુખે નિદ્રા પણ આવતી નહી કોઈ પણ પ્રકારે તેમનો મહિમા ઘટે અને સસારમા અવગણના થાય એવુ જોવાના એ પાપીઓના કોડ હતા

એવા અલ્પમતિઓમા મહમદ નામના કાજી સાહેબ હતા સાઈ દીનદર્વેશની ખ્યાતિ શ્રવણ કરતા તેમના હૃદયમા સખત આઘાત થતો અને તેમને ઢોંગી-ધુતારા કહી ઠેરઠેર નિંદા અને પ્રપચનુ પ્રાબલ્ય જમાવતા કાજીસાહેબે તેમને વિષે ખૂબ ઊલટો પ્રચાર કર્યો

જ્યારે એ મસ્તફકીરને કાજીના કરતૂકની ખબર પડી, ત્યારે સતના હૃદયમા એની પામર મનોવૃત્તિ ઉપર દયા ઊપજી અને કોઈ પણ પ્રકારે એ અભાગીનો ઉદ્ધાર કરી સભાગી બનાવવાનો સાઈએ સકલ્પ કરી લીધો

એક દિવસ સદ્ગુરુ દીનદર્વેશ કેટલાક પ્રેમીજનોના વૃંદમા બેસી જ્ઞાનોપદેશ આપતા નરદેહીની સાર્થકતા સાધી લેવા સમજાવતા હતા

બદા યહ તન આજ હૈ, કલ નહી રહાવત પાસ,
ઝૂઠા સ્વપ્ન બિલાઈયા, હો ગયે જગલ બાસ
હો ગયે જગલ બાસ, અધૂરી મનકી આશા;
મેરા બખાનત મૂઢ, અત કોઈ રહા ન પાસા
કહેત દીન દર્વેશ, બાવરે બદગી કરદા;
કલ નહી રહાવત પાસ, આજ હૈ યહ તન બદા

જે શરીરનુ તમો મિથ્યા ગુમાન કરો છો એ સુંદર કાયા કાલે માટીમા મળી જશે માટે શાણા થઈ હરિસ્મરણમા લાગો કે જેથી આ નરદેહીનો અવસર સફળ થાય

સાઈની એ જ્ઞાનચેતવણી સાભળતા જ કાજીસાહેબ સભામા ઊભા થઈ ગયા અને મતભેદ વ્યક્ત કરવા, પોતે પણ કવિ હતા, એટલે કાવ્યમાં પ્રત્યુત્તર આપ્યો

આજનો લ્હાવો લીજીયે, કાલ કોણે દીઠી રે ?
તેડા આવ્યા શ્રીરામના, એના જોર ન ચાલે રે. ટેક
ડુંગર ઉપર ડુંગરી, ત્યાં નોબત વાગે રે;
કંઈ સોહાગણે ભોળવો, મ્હારા મ્હોલે ન આવે રે. ૧
સાત સાહેરાની માછલી, આવી નદીએ ન્હાવા રે;
જાળવાળાએ જાળ નાખી, દોરી ખેંચકે લીના રે. ૨
કૂવે પાણી મેં ગઈ, તૂટી મારી હીરની દોરી રે;
નૈના આંસુ પોછતા, મ્હારી ગાગર ફૂટી રે. ૩
ઢૂંઢત ઢૂંઢત મેં ફીરૂં, મેરા પિવ બતાવો રે;
પિવ બસે પિવ પાસમેં, પિવ જીવ કહાવે રે. ૪
કાજી મહંમદશાહની વિનતિ, તમે સુણજો સૈંયા રે;
જબ પડે જબ બેદના, તબ દોડકે આના રે. ૫

સંતે ખૂબ વચનામૃતો રચ્યાં. જેમાં રેખતા, ઝૂલણા, કવિત, કુંડલિયા, દોહા આદિ છંદોનો સમાવેશ થાય છે. એ દુર્લભ સંતવાણી કાળના વહન સાથે ક્યાંય વિલીન થઈ ગઈ. આજે તો કેવળ થોડાં જ વચનામૃતો ભજનિક મહાનુભાવો પાસેથી પ્રાપ્ત થાય છે.

એ અપ્રસિદ્ધ વચનામૃતોમાંથી થોડાંક બોધમય કાવ્યો અત્રે નોંધી લઈએ તો અસ્થાને નહીં ગણાય:

જીકે બખાના સાંઈયા, હરદમ રહે ચકચૂર;
પલછીન ન્યારા ના રહે, હરદમ હાલ હજૂર.
હરદમ હાલ હજૂર, હરિસે રહ્યો મંન લાગી;
બિરહા સતાવત અંગ, નૈના દરશ અનુરાગી.
મહંમદ સાંઈ તહકીક કર, ઠીક કીયા થાના;
હરદમ રહે ચકચૂર, સાંઈયા જીકે બખાના.

×

બંદા બિલખત કયોં ફીરે, પામર અજહુ ચેત;
બાલમ અંખીયાં ખોલ કે, કીય લે હરિસે હેત.
કીય લે હરિસે હેત, યાર યેહી શીખ માનો;
દો દિનકા મિજમાન, અંત યહાંસે ચલી જાનો.
મહંમદ સાંઈ સાંચી કહે, અબમત ફસેહો ફંદા;
ચાતુર અજહુ ચેત, બિલખત ફીરે કયોં બંદા.

×

જગ સપના દેખ કે કાહી રાચે, નાદાન તુ ઈશ્કમેં ભૂલતા હે;
સુખ સોડ સેરા કહે ફૂલ ગયો, વિષયકી ખાટપે ઝૂલતા હે.
રંગ ફાની તન જોબના કો, મિટ્ટીકા ઘાટ રહી સ્થૂલકા હે;
મહંમદ ફકીરને સાદ કીયા, અજહુ નહીં આંખીયા ખૂલતા હે.

×

પરવરકી જીકેમેં લાગહી કે, ભરભરકે પ્યાલા પીજીયે જી;
નરતનકા લ્હાવા મત ચૂકો, યહાં નેક કમાઈ કીજીયે જી.

છિનછિનમેં આયુ છીજત યારો, કુછ બંદગી બનાઈ લીજીયે જી;
મહમદ ફકીર સમજાય કહે, યારો કુફ્રકી રાહમેં બીજીયે જી

×

હક્ક ખોજે બીના હરિ કૈસે મિલે, કાયમ કુફ્રમેં રહત રાજી;
જીવ જમેહ કર પાક રોજા રખે, સાંઈયા ઉસીમેં નહી રાજી
દિલ સફાસે હરદમ યાદ કીજે, શિર ચોટ ખડા હૈ કાલપાજી;
વોહી રામ રહીમા નામ ન્યારા, દિલ ખોજ દેખા મહમદ કાજી

×

મત ભૂલ પ્રપંચમેં યાર મેરા, યહા તેરા કહોજી કોન હૈ જી;
માદર પિદર ફરજંદ દારા, મતલબ કે આદા લોન હૈ જી
કાલ ચહા જબ નાતા નહી રખે, દેખત ખડે સબ મૌન હૈ જી;
મહમદ ફકીર મંજધાર બહે, યારો આખિર આવા ગૌન હૈ જી

સદ્ગુરુની જેમ કાજી મહમદશાહે જીવનનો શેષકાળ હરિસ્મરણ અને લોકકલ્યાણમા જ વ્યતીત કર્યો પરતુ છેલ્લા દિવસોમા તેમણે ક્યા પ્રયાણ કર્યુ તે કાઈ સમજાયુ નહી.

કેટલાકોનું એવુ અનુમાન છે, કે તેઓ કોઈ નિર્જન સ્થાનમા ધ્યાનમગ્ન બનવા માટે ગયા એ ઘટના કદાચ સત્ય જ હશે, ઉપદેશક થઈ અન્યને પ્રબોધતા પોતે કાળ વ્યતીત કર્યો આશાભર્યા અનેકો આવતા અને દીનતાથી તેમના ચરણોમા ઢળતા તે સમયે પોતે પ્રભુતામા સદ્ગુરુ બની સૌને સદ્બોધ આપતા જ્યાસુધી પોતે હરિસ્મરણ કરી હરિમય ન થયા ત્યાસુધી સર્વે મિથ્યા છે

સૈયા અબ હમ જાયગે, હરિ બીન ચહુ ન ચૈન;
પિવ બિરહા, ઝૂરત ફીરું, બહત નાસિકા નૈન
બહત નાસિકા નૈન, કંઠમેં કફ ભરોરી;
તુમ બિન કોન હવાલ, બાલમા પતરખો મોરી
મહંમદ સાઈ બનખંડમે, બિલખત બાસ કરૈયા;
અબ યહા રહા ન જાય જાયગે જહા હૈ સૈયા

કોઈ અગોચર સ્થાનમા સ્થિત થઈ હરિસ્મરણમા ગચતા સાઇએ જીવનના અંતિમ દિવસો વ્યતીત કર્યા

મહમદ માયા જૂઠ હૈ, સદ્ગુરુ દીયા સમજાઈ;
શ્યાના હુઈ મત શચિયા, હો ગયે મહમદ સાઈ

જેણે અસાર સસારની મૃગજળ માયાનો ત્યાગ કર્યો છે, એવા સતો સદાય વદનીય છે.

*

'ભગવાન તમારુ ભલુ કરે'ના આશીર્વાદ ભિખારીના મુખમાથી બહાર નીકળ્યા કે ન નીકળ્યા. ત્યાં જ એક લહેરી લાલાએ પનોતી જેવી વળગવા આવતી આ લપને જલદી કાઢી મૂકવા માટે એક રૂપિયો કાઢીને ભિખારી તરફ ફેંક્યો પણ વાતવાતમા પૂછ્યુ

'અલ્યા તુ ભિખારી કેવી રીતે થયો?'

પેલાએ સાચી વાત કરી

'સાંઈ, હું પણ તમારી માફક જ આંખ મીંચીને પૈસા વેરતો હતો!'

×

અને બાઓદાઈને બ્રિટન–અમેરિકા સ્વીકારે છે. હવે ત્યાં સામ્યવાદીઓનુ પૂર ખાળવાનું અતિ મુશ્કેલ બનશે. સિયામ અને બ્રહ્મદેશ પણ તેની અસરમાંથી મુક્ત રહી શકશે નહીં.

અમેરિકા આટલેથી ડરી જાય એમ નથી; કારણકે જાપાન્, ફીલીપીન્સ, દક્ષિણ કોરીઆ, ફોર્મોસા અને બીજા આજે તટસ્થ દેખાતા પ્રદેશોના મથકો અને હાઈડ્રોજનબોંબ જેવાં પ્રલયંકર સાધન ઉપર તે મુસ્તાક છે.

સલામતી સમિતિ

સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંસ્થાની સલામતી સમિતિમાં કાશ્મીરના પ્રશ્નની ચર્ચા શરૂ થઈ છે. જનરલ મેકનોટનની દરખાસ્તો ઉપરે ભારતના પ્રતિનિધિ શ્રી રાવ્ અને પાકિસ્તાનના પ્રતિનિધિ શ્રી ઝફરૂલ્લાએ ભાષણો કર્યાં છે. વાતાવરણ ઉપરથી એમ લાગે છે કે નજીકના ભવિષ્યમાં કાશ્મીરનો સંવાલ ઉકેલાય એવો સંભવ નથી. અમેરિકા અને બ્રિટન સલામતી સમિતિમાં અને સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંસ્થામાં ભારે મોટી લાગવગ ધરાવે છે. તેઓ પાકિસ્તાનને રાજી રાખવા ઈચ્છે છે. તેઓ ન્યાયની દૃષ્ટિએ વિચારતા હોય એમ જણાતું નથી. આખું કાશ્મીર પાકિસ્તાનને ન મળે તો છેવટ ઉત્તરનો તમામ પ્રદેશ પાકિસ્તાનને અને જમ્મુ વિભાગ ભારતને મળે એવી તેમની મુરાદ જણાય છે. તેઓ સતત સીધી કે આડકતરી રીતે ભારત ઉપર દબાણ લાવી રહ્યા છે. તેઓ જાણે છે કે જો કાશ્મીર ભારતને મળે તો ત્યાં તેમની છાયા પણ રહી શકશે નહીં; પણ જો એ પાકિસ્તાનને મળે તો રશિયા, અફઘાનિસ્તાન, તિબેટ, નેપાળ વગેરેની પાસે પોતાનાં મથકો અમેરિકા સ્થાપી શકે. અમેરિકા આજે ત્રીજા વિશ્વયુદ્ધની દૃષ્ટિએ જ તમામ પ્રશ્નો વિચારે છે.

ભારત આ બાબતમાં દિવસેદિવસે વધુ મક્કમ બનતું જાય છે. કાશ્મીરનો ફેંસલો કાશ્મીરી પ્રજા જ કરે અને પાકિસ્તાનના સીધા કે આડકતરા અંકુશ નીચેનાં તમામ દળો કાશ્મીરની ભૂમિ ઉપરથી ખસી જાય તે પછી જ લોકમત લેવાય, એ બાબતમાં ભારતનો નિરધાર અટલ છે. કાશ્મીરની પ્રજાના નેતા શેખ અબ્દુલ્લા પણ આ બાબતમાં દૃઢ છે.

પૂર્વની સરહદ આસામ

ભારતની પૂર્વ સરહદ જોખમી બની રહી છે. એશિયામાં સામ્યવાદ ફેલાતો જાય છે ત્યારે ભારતે એ બાજુની સરહદો ઉપર વિશેષ ધ્યાન આપવું જોઈએ. આસામનો સવાલ તો બીજી રીતે પણ નાજુક છે. પાકિસ્તાનના નેતાઓની પ્રથમથી જ આસામ ઉપર નજર છે. પૂર્વ બંગાળમાંથી વ્યવસ્થિત રીતે આસામમાં પાકિસ્તાની મુસ્લિમો પ્રવેશી રહ્યા છે. આજસુધીમાં લગભગ પાંચ લાખ મુસ્લિમો ઘૂસી આવ્યાનો અંદાજ છે. આ લોકો સ્થાનિક મુસ્લિમોનો સંપર્ક સાધે છે અને પહાડી જાતિઓમાં પણ પ્રવેશ કરે છે. પરિસ્થિતિ હજી ગંભીર બની નથી; પણ અચાનક અથડામણ કે યુદ્ધ જાગે તો નાહક મુશ્કેલીમાં મુકાવું પડે. આ સ્થિતિ નિવારવા માટે ભારત સરકારે રીતસર કાયદો કરી આવાં અનિચ્છનીય તત્ત્વોને આસામમાંથી હાંકી કાઢવાનાં પગલાં લીધાં છે. આ બાબતમાં આપણે ત્યાં વધુ ભડકામણાં ચિત્રો દોરાય છે તે યોગ્ય નથી. ભારત સરકાર સંરક્ષણ અને આંતરિક સલામતીની બાબતમાં પ્રશસ્ય જાગૃતિ બતાવે છે એમાં સંદેહ નથી.

પાકિસ્તાન સાથેના સંબંધો

પાકિસ્તાન સાથેના સંબંધો દિવસેદિવસે વધુ બગડતા જાય છે. પાકિસ્તાને પોતાનું હુંડિયામણ ટકાવતી વખતે જે અપેક્ષાઓ રાખી હતી તે પૂરી ન થતાં તે છંછેડાયુ છે. પૂર્વ પાકિસ્તાનની હાલત ઘણી ખરાબ થઈ

છે પાકિસ્તાની ખેડૂતો પાસે શણ છે, અનાજ નથી, પૈસા નથી પ્રતિદિન સ્થિતિ ખરાબ થતી જાય છે લોકોનો અસતોષ માઝા મૂકે એવો ભય ઉપસ્થિત થયો છે પાકિસ્તાનના નેતાઓએ આ અસતોષને બીજે માર્ગે વાળવાના પ્રયાસો શરૂ કર્યા છે અને તેને પરિણામે પૂર્વ બગાળમા હિંદુઓ ઉપર ઘોર દમન શરૂ થયુ છે હજારો હિંદુઓ પાકિસ્તાનમાથી હિજરત કરી રહ્યા છે પૂર્વ પાકિસ્તાનમા લગભગ ૧ કરોડ ૧૦ લાખ હિંદુઓ છે જો આજની સ્થિતિ કાયમ રહે તો બને રાજ્યો સમક્ષ વિકટ સમસ્યાઓ આવી પડે એમ છે પૂર્વ બગાળના દમનનો પડઘો કલકત્તામા અને તે પછી વળતો પડઘો ઢાકામા પડ્યો છે ભારત સરકાર અને પશ્ચિમ બગાળની સરકારની સાવધાનીથી કલકત્તાનો મામલો તો કાબૂમા આવી ગયો છે, પણ ચિતા હજી દૂર થઈ નથી આપણે ભારતવાસીઓએ એટલુ સમજી લેવાની જરૂર છે કે ભારતના કોઈ પણ ભાગમા અશાતિ થાય તે આપણને પોતાને જ નુકસાન કરનારી અને નિર્બળ બનાવનારી છે પાકિસ્તાનના તમામ અન્યાયોનો જવાબ માગનારી સમર્થ સરકાર આપણી પાસે છે આ સરકારે જૂનાગઢ અને હૈદ્રાબાદમા જે સિદ્ધિ મેળવી છે અને કાશ્મીરમા જે દૃઢતા દાખવી છે તે આપણે સતત લક્ષમા રાખીએ

કોંગ્રેસની કાયાપલટ

કોંગ્રેસમા જે નબળાઈએ પેઠી છે તે દૂર કરવા આપણા નેતાઓ અને સાચા કોંગ્રેસીઓ પ્રયત્નશીલ બન્યા છે તે શુભ ચિહ્ન છે મહાસમિતિ અને કારોબારીની ચર્ચાઓ તથા ઠરાવો એમ બતાવે છે કે કોંગ્રેસ તાકાતવાન સસ્થા છે કોંગ્રેસના ત્રણ કરોડ સભ્યો નવી ચૂટણી કરી કોંગ્રેસમા નવો પ્રાણ પૂરશે એવી આશા જરૂર રાખી શકાય કોંગ્રેસના બધારણમા જે ફેરફાર સૂચવાયો છે તેનુ અર્થગૌરવ પણ સમજવા જેવુ છે

કોંગ્રેસ દ્વારા જ દેશના વહીવટ ઉપર અસર ઉપજાવી શકાય એવુ 'સક્રિય' સભ્યો ખોટા નોંધાવવાની નબળાઈમાથી પણ ફલિત થાય છે કોંગ્રેસના દેહમા વ્યાપેલો મહારોગ સત્તાલોભ છે એ જો દૂર કરી શકાય તો બીજા દોષો આપોઆપ કે અલ્પ પ્રયત્ને દૂર થશે પ્રત્યેક કોંગ્રેસીએ સત્તાને સ્થાને, સેવાનુ વાતાવરણ ઊભુ કરવામા હિસ્સો આપવો જોઈએ

તા ૧૯–૨–'૫૦

નવલિકાકાર કવિ અને પ્રધાનના પુત્રો પોતપોતાના પિતાની દ્રવ્ય મેળવવાની અદ્ભુત શક્તિ વિશે ચર્ચા કરી રહ્યા હતા

કવિપુત્રે કહ્યુ

'મારા પિતા બહારથી ઘેર આવે, આમતેમ લટાર મારે અને તુરત જ રચી નાખેલી કવિતા કોઈ માસિકમા મોકલે કે તુરત જ પાંચ રૂપિયા મેળવી શકે છે '

'બસ એટલું જ ને ? એક વાર્તાના મારા પિતા પચ્ચીસ રૂપિયા મેળવે છે '

ત્યારે પ્રધાનપુત્ર બોલ્યો

'એમાં શું ? મારા પિતા માત્ર અડધો જ કલાક કોઈ સ્થળે ભાષણ આપવા જાય છે અને જે રૂપિયા મળે છે, તે ઊચકી આણવા માટે બે માણસોની જરૂર પડે છે '

સુધારો

'અખડ આનદ'ના ગયા અકમા પ્રસિદ્ધ થયેલ 'ભગવાન' નામની કૃતિના મૂળ લેખક રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર નથી પરતુ 'બનફૂલ'ના તખલ્લુસથી લખતા બગાળના પ્રસિદ્ધ નવલિકાકાર શ્રી બલાઈ [illegible] મુખોપાધ્યાય છે

સંસ્થા-સમાચાર

નવાં પ્રકાશનો

બૂકર ટી. વૉશિંગ્ટન : અનુવાદક : પ્રફુલ્લ પ્રા. ઠાકોર એમ. એ. : અમેરિકન હબસી વીરની પ્રેરક ને બોધક આત્મકથા. પાન ૨૧૬ : કિં. ૧-૮

વીર હનુમાન : (આમશ્રેણી) લે૦ સોમાભાઈ ભાવસાર : શ્રી રામભક્ત હનુમાનજીનું ટૂંકું અને સરળ જીવનચરિત્ર. (બાળપયોગી-સચિત્ર)
પાન ૪૮ : કિં. ૦-૩

વિશ્વામિત્ર ને હરિશ્ચંદ્ર : (આમશ્રેણી) લે૦ રામનારાયણ ના૦ પાઠક : પ્રેરક જીવનપ્રસંગો. (સચિત્ર) પાન ૬૪ : કિં. ૦-૪

હરડે : ત્રીજી આવૃત્તિ. પાન ૮૦ : કિં. ૦-૬

છેલ્લા ત્રણ માસનાં પ્રકાશનો

તુજ ચરણે : સંપાદકો : નંદલાલ શાહ, હેમન્તકુમાર નીલકંઠ : ભાવવાહી ને હૃદયપુલકિત કરનારી પ્રાર્થના. પાન ૪૦ : કિં. ૦-૨

ત્રિશલાનંદન મહાવીર : (આમશ્રેણી) લે૦ રતિલાલ મ૦ શાહ : શ્રમણ ભગવાન મહાવીરની જીવનકથા. પાન ૧૨૮ : કિં. ૦-૬

ગોસ્વામી તુલસીદાસ : (આમશ્રેણી) લે૦ ભિક્ષુ અખંડાનંદજી : તુલસી રામાયણની રચના કરનાર મહાકવિનું પ્રેરક ને બોધક ચરિત્ર.
પાન ૧૨૮ : કિં. ૦-૬

દેશ અને કાળ : લે૦ સ્વામી માધવતીર્થજી : (ગુજરાતીમાં જ્ઞાનના પ્રમાણનું પ્રથમ પુસ્તક) વેદાંતના વિવર્તવાદ સાથે પ્રૉ. આઇન્સ્ટાઈનના સાપેક્ષવાદનું સામ્ય ધરાવતી તથા દેશ અને કાળ સંબંધી જે હકીકતો પ્રાચીન ગ્રંથોમાં જોવામાં આવતી નથી, તે સર્વનાં વિસ્તૃત વર્ણન અને સમજૂતી આ પુસ્તકમાં આપવામાં આવ્યાં છે. પાન ૪૪૮ : કિં. ૪-૦

શ્રીમદ્ ભગવદ્‌ગીતા : (શાંકરભાષ્યના ગુજરાતી અનુવાદ સહિત) અનુ૦ વામનરાવ પ્રા. પટેલ બી. એ., એલએલ. બી. : આ ગ્રંથમાં શ્રીમદ્ ભગવદ્‌ગીતાના શ્લોક અને તેના અર્થ ઉપરાંત આદ્ય શંકરાચાર્યના ભાષ્યનો સરળ ગુજરાતી અનુવાદ છે. આ ગ્રંથ કેટલાંય વર્ષોથી અપ્રાપ્ય હતો તે આજે જ વસાવી લેવા ભલામણ છે.
પાન ૪૪૮ : કિં. ૪-૦

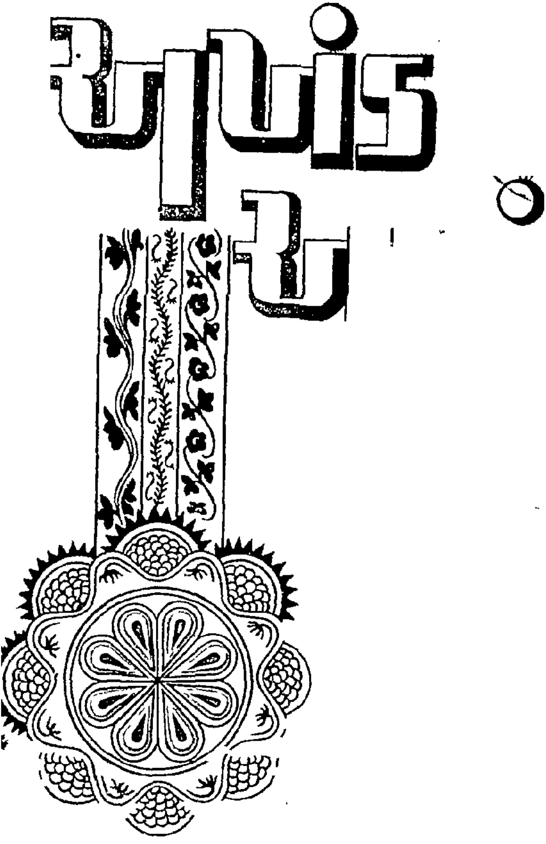

એક રૂપિયો

CROWN BRAND
GUARANTEED PURE

એલ્યુમિનિયમ
અને
પિત્તળનાં વાસણો

વાસણોનો વિચાર આવતાંજ ક્રાઉન માર્કાની યાદ તાજી થાય છે. બનાવટની ઉત્તમતા, ઉપયોગિતા માટેનું સંશોધન, ભાવોનું વ્યાજબીપણું અને વ્યવહારની નિયમિતતાનું એ સાચું પરિણામ છે.

એલ્યુમિનિયમના વાસણો વજનમાં હલકા, જલ્દી ગરમ થાય તેવા અને કીંમતમાં કીફાયત હોય છે કલાઇ કરવાની જરૂરજ નથી પડતી.

દુધના હાન્ડા, ટીફીન કેરીયર, કીટલી, થાળી ગ્લાસ, પ્લેટો, બદના, લોટા, ટોપ, હાન્ડી, વિગેરે કરોડો માણસો સંતોષથી વાપરે છે.

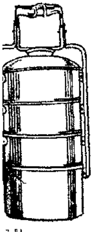

તમારી જરૂરિયાતો
માટે
લખો અથવા મળો :

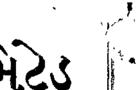

જીવનલાલ (૧૯૨૯) લિમિટેડ
કલકત્તા, મુંબઇ, મદ્રાસ, રાજમહેન્દ્રી, દિલ્હી, એડન, રંગુન

ગ્રાહકોને

૧ 'અખંડ આનંદ' દર અંગ્રેજી મહિનાની પહેલી તારીખે પ્રસિદ્ધ થાય છે

૨ વાર્ષિક લવાજમ રૂા. ૬ાા છે બ્રહ્મદેશ માટે રૂા ૭) અને પરદેશ માટે રૂા ૧૦) છે

૩ 'અખંડ આનંદ'નું નવું વર્ષ નવેમ્બર માસથી શરૂ થઈ ઑક્ટોબર માસમા પૂરું થાય છે વર્ષમા ગમે તે માસથી ગ્રાહક થઈ શકાય છે છ અથવા ત્રણ માસના ગ્રાહકો નોંધાતા નથી

૪ પૂરી તપાસ કર્યા બાદ ગ્રાહકોને અંક રવાના કરવામા આવે છે, છતા કોઈને અંક સમયસર ન મળે તો વિભાગની પોસ્ટ ઑફિસે ફરિયાદ કરવી, અને ત્યાંથી જે જવાબ મળે તે અમને મોકલવો

૫ સરનામું બદલાયાની ખબર ઓછામા ઓછા પંદર દિવસ પહેલા આપવી, અને તે સાફ અક્ષરોમા ગ્રાહક નંબર, નવા કે જૂના ગ્રાહક તથા નામ અને ઠેકાણું બરાબર જણાવવુ મહિના બે મહિના માટે સરનામુ બદલવું હોય તો પોતાના પોસ્ટ માસ્તરને જણાવી વ્યવસ્થા કરી લેવી. સરનામુ ફેરવ્યાની જાણ થતા પહેલા અંક જૂના સરનામે રવાના થઈ જશે તો ફરી અંક મફત મોકલવામા આવશે નહિ

૬ એક રૂપિયો મોકલવાથી નમૂનાનો અંક મોકલવામા આવે છે ગ્રાહક થયા બાદ એ અંક પાછો મોકલવામા આવે તો એક રૂપિયો પરત કરવામા આવશે

૭ ગ્રાહકોએ પોતાનુ નામ-સરનામુ સ્પષ્ટ લખવા, સાથે ગ્રાહક નંબર અવશ્ય લખવો જોઈએ.

૮ લવાજમ મનીઑર્ડરથી મોકલવુ વી. પી થી મોકલાતા અંકો મોડા મળે છે

૯ મની ઑર્ડરની કુપન પર રૂપિયાની રકમ, રૂપિયા મોકલવાનો ઉદ્દેશ ગ્રાહક નંબર (નવા ગ્રાહક હોય તો નવા ગ્રાહક લખવુ) પૂરું સરનામુ વગેરે સર્વ બાબતો સ્પષ્ટ દર્શાવવી

૧૦ વ્યવસ્થા અંગેનો સર્વ પત્રવ્યવહાર **અમદાવાદના કાર્યાલય** સાથે કરવો

૧૧ 'અખંડ આનંદ' સાથે પુસ્તકો મોકલાતા નથી.

૧૨ રૂબરૂ આવી-અંક-લઈ જનાર તથા એકથી વધારે અંકો રજિસ્ટરથી યા રેલવેથી મંગાવનાર માટે લવાજમમા કંઈ ફેરફાર નથી

સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય
ભદ્ર, **અમદાવાદ** ને કાલબાદેવી મુંબઈ-૨

લેખો અંગે નિયમો

'અખંડ આનંદ' કોઈ ચોક્કસ વિષય કે વર્ગનું માસિક નથી એ સર્વદેશીય અને સર્વોપયોગી થાય એવા અમારા પ્રયત્નો છે સાહિત્યના કોઈ પણ પ્રકારને—વાર્તા નાટક જીવનચરિત્ર, ધર્મકથા, પ્રસંગ કથા, રેખાચિત્ર, પત્ર નિબંધ પરિચય, પ્રવાસ-વર્ણન વગેરે કોઈ પણ રૂપમા માનવજીવનને ઉચ્ચ લાવનારા, પ્રેરણા આપનારા, ઉપયોગી વિચારો ગૂંથ્યા હોય તેવા તમામ પ્રકારના લખાણો 'અખંડ આનંદ' માટે સ્વીકારવામા આવે છે એ અભ્યાસયુક્ત અને કલામય છતા સાદી ભાષામા ને સરળ શૈલીમા આલેખાયેલા હોવા જોઈએ

તંત્રી તરફથી સામાન્ય રીતે લેખના સ્વીકાર-અસ્વીકારનો જવાબ એક પખવાડિયામા આવે છે પરંતુ લેખ ચોક્કસ કયા માસમા પ્રસિદ્ધ થશે તે કહેવાનુ મુશ્કેલ હોય છે આમ છતાં સ્વીકાર પામેલા લેખ ચારેક માસની અંદર પ્રગટ થઈ જ જાય તે વિષે કાળજી રાખવામા આવે છે માસિકમા વૈવિધ્ય દરેક વિષયનુ પ્રમાણ અને પ્રાસંગિક લેખોનુ મહત્ત્વ જળવાય એ દૃષ્ટિએ સંપાદન થાય છે કોઈ પણ કૃતિની જવાબદારી તો લેખકની જ રહે છે

લખાણ પ્રસિદ્ધ થતા લેખકને અંક, યોગ્ય પુરસ્કાર અને લખાણની છૂટી પાંચ પ્રતો મોકલી આપવામા આવે છે

અસ્વીકાર પામેલા લેખની સાથે તેના કારણો આપવાનુ અતિ મુશ્કેલ છે એથી ચર્ચામા ઊતરવુ પડે છે કેટલાક લેખકોને માઠું પણ લાગે છે એટલે અનુભવ પછી 'અસ્વીકાર્ય' એવી નોંધ સાથે લખાણ પાછું મોકલવાનું નક્કી કરવું પડયુ છે લેખકો આ બાબતમા ગેરસમજ ન કરે એવી વિનતિ છે સ્વીકાર-અસ્વીકારના જવાબ માટે અને અસ્વીકાર પામેલુ લખાણ પાછું મેળવવા માટે ટપાલખર્ચ મોકલવું આવશ્યક છે જેનુ ટપાલખર્ચ ન મળ્યુ હોય તે લખાણને એકાદ માસ પછી રદ કરવામા આવે છે

લેખકની કૃતિ શાહીથી કાગળની એક જ બાજુએ સારા અક્ષરે લખેલી હોવી જરૂરી છે અંગ્રેજી, સંસ્કૃત કે બીજી કોઈ ભાષાના અવતરણો મૂકવા હોય તો તેનું ગુજરાતી ભાષાંતર આવશ્યક છે

તંત્રી સાથેનો તમામ પત્રવ્યવહાર કરવાનુ અને લખાણો મોકલવાનું સરનામું આ પ્રમાણે છે

તંત્રી - 'અખંડ આનંદ'
ગુલબહાર, બેરેક રોડ, મુંબઈ-૧

જ્યાં ઝેર છુપાઈને પડ્યું હતુ ત્યાંથી તેને બહાર ખેંચી આણ્યુઃ પણ આપણા સ્થૂળ જીવન માટે તો એનો બોધપાઠ એટલો જ કે રાગદ્વેષ વિના ઉચ્ચારાયેલી વાણી પણ જો ઝેર પ્રગટાવી દે છે તો આપણી રાગદ્વેષયુક્ત વાણી કેટલો અનર્થ મચાવતી હશે!

બહુ વ્યાપક કે ઊંડા ધોરણે ન વિચારીએ ને માત્ર દૈનિક જીવન ઉપર જ નજર નાખીએ તો યે વાણી દ્વારા 'શુભાશુભનો પ્રચાર કેટલો થાય છે તે આપણે સમજી શકીએ એમ છીએ. જો પૃથક્કરણ કરીએ તો જાણી શકીએ કે આપણાં મીઠાં વચનો જે 'આપણાં' છે તેમને જ સાંભળવા મળે છે ને કડવાં વચનો અનેક જગ્યાએ વરસી જઈ કડવાં ફળો નિપજાવે છે. સત્યને ભોગે મીઠાશ લાવવાનું યોગ્ય નથી, પણ સત્ય હમેશાં કડવુ જ થવું જોઈએ એમ પણ નથી. આપણને જે સાચું લાગે છે તે નરમાશથી પણ કહી શકાય જેને કહેવાનું છે તેની મુશ્કેલીઓનો ખ્યાલ કરી તેની મર્યાદા પણ નક્કી કરી શકાય.

પણ સત્ય માટે જ માણસ કડવુ બોલે છે એમ નથી. એવા દાખલા બહુ જૂજ મળે છે. માણસ તો અમસ્થો અમસ્થો જ, કેટલીક વાર તો કશા યે સ્વાર્થ વિના પણ કડવી વાણી ઉચ્ચારે છે, બીજાનું મન બાળે છે અથવા તેને ઉશ્કેરે છે.

અન્યને ત્રાસ આપવામાં અથવા પાછો પાડવામાં અમુક માણસોને રસ આવે છે. તેઓ આવા પ્રસંગે અભિમાનથી હસી શકે છે, પણ ભૂલી જાય છે કે વિના કારણે એણે આ દુનિયામાં એક દુશ્મનનો વધારો કરી દીધો છે! સત્ય કટુ હોય તો તેની કટુતા સત્ય સમજાતાં દૂર થઈ શકે છે, પરંતુ કેવળ મોજ કે અભિમાન ખાતર જ્યારે કટુ વાણી ઉચ્ચારવામાં આવે છે ત્યારે તે સાંભળનારના દિલમાં ઘર કરી જાય છે ને એમાંથી દુશ્મનાવટનાં ઝેરી ફળો પ્રગટે જ છે.

આપણે જો બોલતાં પહેલાં સાંભળનારના મનની હાલતનો સહેજ વિચાર કરીએ અને જીભે આવી ગયેલા શબ્દોનાં પરિણામોની લગીરે પણ કલ્પના કરીએ તો આપણી વાણીમાં અમૃત દાખલ થશે ને ઝેરનુ પ્રમાણ ઘટવા માંડશે. આ કાર્ય અઘરું નથી જ. જરૂર છે માત્ર મનની જાગૃતિની. માણસ જો આ બાબતમાં નિશ્ચય કરે અને થોડાક દિવસ સજાગ રહી પ્રયત્નો કરે તો તેની અસર તરત જ જોઈ શકે. બોલતાં પહેલાં પળવાર થોભી જઈ વિચાર કરવાની સૂચના સારી છે, પણ અનુભવ એવો છે કે બોલવાની લાલચ પ્રગટ્યા પછી થોભવાનું મુશ્કેલ બની જાય છે. પળવાર થોભવાથી તો મોટામાં મોટા દુર્ગુણોને હઠાવી દેવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. પણ દરેક પ્રસંગે આવી પળ માટે મનોબળ ક્યાંથી મેળવવું એ જ મુખ્ય સવાલ છે.

આ બાબતમાં અનુભવ એમ કહે છે કે દરેક પ્રસંગે આવી જાગૃતિ કે મનોબળની જરૂર નથી. માણસ મોટે ભાગે ટેવથી જ વર્તે છે. ગમે તેમ બોલવાની આપણને ટેવ પડી ગઈ છે. એ ટેવ છૂટતાં સુધી જાગૃતિનો શ્રમ ઉઠાવવો પડશે, પણ પછી તો વિચારીને બોલવાની, ઓછામાં ઓછું અને મધુર બોલવાની ટેવ જ પડી જશે. એ પછી મનોબળની જરૂર જ નહિ રહે. માત્ર એક જ દિવસ સવારથી સાંજ સુધી આ પ્રયોગ કરી જુઓ. એટલે તમને આપને જ આ વસ્તુની ખાતરી થશે.

શ્રી.

સ્તવનનું સામર્થ્ય

શ્રી કેદારનાથજી

મનમા ચાલતી પરસ્પર વિરોધી તત્ત્વોની ખેંચતાણ વખતે સંકલ્પબળના જોરે જ આપણને સિદ્ધિ મળી શકે અને એ સંકલ્પબળને જરૂર છે ઈશ્વરનિષ્ઠાની ને એનુ સાધન છે પ્રાર્થના–સ્તવન સંપૂર્ણ તાદાત્મ્ય, નમ્રતા તથા પ્રસન્નતાથી કરાતી પ્રાર્થના દ્વારા દૈવી ગુણોનો મનુષ્યમા કઈ રીતે પ્રાદુર્ભાવ પામે છે તેની અહીં ઝાંખી કરાઈ છે

મનુષ્યની ઉન્નતિ માટે કોઈ પણ ધાર્મિક બાહ્ય આડંબર કે કર્મકાંડની જરૂર નથી, પણ તે માટે કેવળ અંતરની વ્યાકુળતા હોવી જરૂરી છે જેનામા અંતરની વ્યાકુળતા હોય તેને પોતાની ઉન્નતિનો માર્ગ મળે છે અને તેનામા દૃઢતા અને નિગ્રહશક્તિ હોય તો તે માર્ગ પર ચાલવાનુ સામર્થ્ય પણ તેને પ્રાપ્ત થાય છે ઉન્નતિના માર્ગમા પહેલા જે કઠણતા લાગે છે તે પોતાના જ અયોગ્ય સંસ્કારો અને ટેવોને બદલવાની તે સંસ્કારો અને ટેવો બદલ્યા વગર આપણે આગળ જઈ શકતા નથી પોતાની ઇન્દ્રિયોને પડેલી ટેવો દ્વારા મનને લાગેલા સંસ્કારોથી આપણે બદ્ધ છીએ, તેનો કાબૂ આપણા પર ચાલતો હોય છે

શ્રેયાર્થી માણસે અયોગ્ય ટેવો અને સંસ્કારોમાથી પોતાનો છુટકારો કરી લેવો જોઈએ તે માટે પોતામા સામર્થ્ય પેદા કરવુ જોઈએ તે સામર્થ્ય ધ્યેય વિષેની પોતાની વ્યાકુળતા અને નિગ્રહવૃત્તિથી પ્રાપ્ત થાય છે આ પ્રયત્નમા પોતાની જૂની અને નવી મનોવૃત્તિઓનો કેટલોક વખત ઝઘડો ચાલ્યા કરે છે પોતાની પહેલી મનોવૃત્તિઓ લાંબા વખતના તે જ સંસ્કારોથી–ટેવોથી અને કૃતિથી પોતાનો સ્વભાવ બની ગયેલી હોય છે નવી મનોવૃત્તિથી વિશેષત પોતાના નિગ્રહથી આપણે તેમનો નાશ કરવાનો હોય છે પડેલી અયોગ્ય વૃત્તિઓમા ટેવને લીધે બળ આવેલુ હોય છે, તો બીજી શુભ વૃત્તિઓમા નિશ્ચયનુ બળ હોય છે, પવિત્ર સંકલ્પની અને તેને લીધે નિર્માણ થયેલા આત્મવિશ્વાસની મદદ હોય છે આવી જાતની પરસ્પર વિરોધી વૃત્તિઓની પોતાના ચિત્તમા ચાલતી ખેંચતાણ આપણે સહન કરવી પડે છે આપણો નિશ્ચય–આપણો સંકલ્પ દૃઢ હોય, પ્રતી નિગ્રહશક્તિ આપણામા હોય તો આપણી શુભ વૃત્તિઓનો છેવટે વિજય થાય છે, અને આપણે પોતાના માર્ગમા આગળ જઈએ છીએ આપણા ચિત્તમા ઉન્નતિની વ્યાકુળતા હોય તો આપણને અનેક વખત આવી જાતના પોતાના જ ચિત્તના ઝઘડાઓ સહન કરવા પડશે, પરંતુ તેથી ન કંટાળતા કે કદી નિરાશ ન થતા આપણે પોતાની ઉન્નતિના રસ્તે ચાલ્યા કરવુ જોઈએ

અંતરની ઉત્કટ ઇચ્છા આપણને આ માર્ગમા સદૈવ સહાય કરતી રહેશે તે ઇચ્છા અને તે સંકલ્પને આપણે કદી મંદ થવા દેવા ન જોઈએ વાચન, મનન, સજ્જનની સોબત, ઉચિત અને ધર્મ્ય વ્યવસાય વગેરેની મદદથી આપણે પોતાના સંકલ્પને સદૈવ જાગત અને દૃઢ રાખવો જોઈએ તે સંકલ્પના બળ પર આપણને તે માર્ગમા સિદ્ધિ મળવાની છે તે સંકલ્પમા બળ આવવા માટે ઈશ્વરનિષ્ઠાની જરૂર છે એ નિષ્ઠામા અપાર સામર્થ્ય છે, સાધન વગર નિષ્ઠા વૃદ્ધિગત થતી નથી. નિષ્ઠા વગર સંકલ્પમાં બળ આવતુ નથી માટે કોઈ સાધનનુ આલંબન લેવુ પડે છે તે સાધન એવુ હોવુ

તે બાબતમાં સજ્જન અને સાચા દિલના મિત્રોમાં પણ ઘણીવાર તીવ્ર મતભેદ ઊભો થાય છે અને ક્લેશનું કારણ બને છે. એટલું જ નહીં પણ આ કારણે પોતાના હૃદયમાં પણ પરસ્પર ઝઘડા ઊઠે છે, અને પાકો નિશ્ચય કરવામાં અંતરાયરૂપ બને છે. ઉદાહરણ તરીકે, બધા જીવો યા બધા મનુષ્યો સમાન છે. ઊંચ–નીચ, ધનિક–ગરીબના ભેદો ન હોવા જોઈએ. એ સિદ્ધાંત તો માનવામાં આવ્યો. પરંતુ તે અનુસાર ચાલુ સંજોગોમાં કેવી રીતે વ્યવહાર કરવામાં આવે? પગલે-પગલે ધનક–ગરીબ, ઊંચ–નીચ, ભણેલા–અભણ વગેરે ભેદો જોઈએ છીએ. અ ભેદોને માનીને જ આખી રાજવ્યવસ્થા, ધાર્મિક અને સામાજિક રૂઢિઓ, આર્થિક રચના, ભૌતિક સગવડો વગેરેનો વ્યવહાર ચાલે છે. એના મજબૂત સંસ્કારો દરેકના ઉપર પડેલા છે. આપણા પોતાના પર પણ તેમનો પ્રભાવ છે. અર્થાત્ હક્ક એક છે, હકીકત જુદી અને ભિન્નભિન્ન પ્રકારની છે. क નાનો માણસ છે પણ વૃદ્ધ છે. ख જુવાન છે, પરંતુ મોટો અધિકારી છે અથવા ધનિક છે. ग ઘરડો છે પણ ગરીબ છે. घ વિદ્વાન છે. च સાધુ–સંન્યાસી છે. छ ગુરુ છે. ज સારા ઘરની સ્ત્રી છે. झ મજૂરવર્ગની સ્ત્રી છે. ट ધનિકનો છોકરો છે. ठ નોકરનો છે. તો વ્યવહારમાં આ બધી હકીકતોને ખ્યાલમાં રાખવી, ન રાખવી અથવા કેટલી રાખવી?

કોઈ કહેશે કે આ બધા માયાના ઝઘડા છે. માયાને છોડો એટલે આ બધા નાશ પામશે. પરંતુ આટલું સમજી લીધાથી માયા છૂટી જાય તો એ માયા ન કહેવાય, છાયા કહેવાય. ઊંટનાં અઢાર વાંકાં અંગોની પેઠે માયા ખરી રીતે આપણી સાથે ચોંટેલી છે.

ઉપર તો એક જ ઉદાહરણ આપ્યું છે. પરંતુ જીવનના દરેક ગૂંચવાયેલા સવાલની પાછળ આ પ્રમાણે હક્ક યા સિદ્ધાંત અને હકીકત યા વાસ્તાવક સ્થિતિના ફરકનો પ્રશ્ન ઊઠે છે. કેંદ્ર મજબૂત હોય કે ક્ષેત્ર? યંત્રીકરણ, રાષ્ટ્રીયકરણ, જમીનની માલિકીને અધિકાર, ખાનગી સંપત્તિની મર્યાદા, શહેર અને ગામડાંનુ મહત્ત્વ, કાયદા દ્વારા સુધારણાનું ક્ષેત્ર અને વિચાર–પ્રચાર દ્વારા સુધારણાનું ક્ષેત્ર, હિંદી–હિંદુસ્તાની–અંગ્રેજી, નાગરી, ઉર્દૂ–રોમનના ભાષા કે લિપિવાદ વગેરે કોઈ પણ પ્રશ્નને લો. એમાં જે મતભેદો ઊભા થાય છે તે જુદીજુદી જાતની હકીકતોને લઈને જ થાય છે. એક માણસ હકીકતની એક બાજુ પર ઘણું જોર આપે છે, તો બીજો બીજી પર, અને એમાંથી પક્ષ–ઉપપક્ષ ઊભા થાય છે. બાપ–દીકરો, ભાઈ–ભાઈ, પતિપત્ની, મિત્રમિત્ર અને ગત ક્ષણનો હું અને વર્તમાન ક્ષણનો હું–એ બધાની વચ્ચે પણ બુદ્ધિભેદ અને ઊંચાદિલી થાય છે. જે માણસ આમાંથી સફળતાપૂર્વક માર્ગ કાઢી શકે છે તે વ્યવહારકુશળ કહેવાય છે. આ વ્યવહારકુશળતા કોઈવાર સિદ્ધાંતથી ઘણે દૂર લઈ જનારી થાય છે તો કોઈવાર નિયંત્રિત માર્ગે અને ધીરે પગલે તેની તરફ લઈ જનારી થાય છે.

આ વિવેકની સૂઝ લગભગ જન્મથી જ ઉત્પન્ન થતી હોય એમ જણાય છે. તેમાં સંસારનો વિશાળ અનુભવ, અનુભવના પ્રસંગે સાવધાનતા અને ચાતુર્ય તથા પુરુષાર્થ જે પ્રમાણમાં હોય તેને અનુસાર ફરક પડે છે. એ ઉપરાંત સહૃદયતા યા અહિંસાવૃત્તિ અને રાગદ્વેષના પ્રમાણમાં યે તેમાં ફેર પડે છે. આમ મનુષ્યના વિકાસમાં આ ચોથો વિવેક–તારતમ્ય દૃષ્ટિ ઘણી મહત્ત્વની સંપત્તિ છે.

★

કથાસાહિત્ય

પ સુખલાલજી

વાચક કે શ્રોતાની જિજ્ઞાસાવૃત્તિમા ઉત્તરોત્તર વધારો કરતી ધાર્મિક, સામાજિક ઐતિહાસિક કે રાજકીય ઘટનાનુ પ્રતિબિબ ઝીલતી વાર્તાના મૂળ માનવસ્વભાવમા ખૂબ ઊડા છે વૈદિક કે પૌરાણિક તથા બૌદ્ધ અને જૈન એવા ત્રણ મુખ્ય પ્રવાહોમા વહેંચાઈ જતું ભારતીય કથાસાહિત્ય એનો અનેરો દાખલો પૂરો પાડે છે એવું દૈનિક, સાપ્તાહિક, પખવાડિક કે માસિક ભાગ્યે જ હશે જેમા વાર્તાસાહિત્ય નહિ પિરસાતું હોય. વાર્તાકળા વિશે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી આપણે ત્યા ઠીક લખાયુ છે, પણ પંડિત સુખલાલજીએ 'મત્સ્ય ગલાગલ'ના પ્રવેશકમા આપણા એ કથા-વારસાને નવા જ દૃષ્ટિકોણથી નિહાળ્યો છે એમણે વાર્તા, નાટક, નવલકથાને વિશાળ અર્થમા વાર્તા તરીકે ઘટાવ્યા છે

મનુષ્યજાતિના વ્યાવર્તક કે વિશિષ્ટ લક્ષણો અનેક છે તેમાથી એક સબળ અને ધ્યાન ખેચે એવુ લક્ષણ તે—તેનો કથા-વાર્તાનો વારસો છે નાનામોટા માનવસમાજની વાતો દૂર રહી, પણ એક ક્યાક અલગ પડેલ કુટુબ લઈ તે વિષે વિચાર કરીએ તો ય જણાઈ આવશે, કે કુટુબના બાળકો અને વડીલો વચ્ચેનુ અનુસધાનકારી તત્ત્વ એ વાર્તાઓ છે માતા કે દાદી, બાપ કે દાદો, નાના-મોટા પોતાના બાળકોને વાતો ન કહે, તેમનુ મન નવાનવા વિષયોમા ન કળવે તો એ બાળકો ભાષાવિનાના અને વિચારવિનાના પશુ જ રહે વડીલોને પોતે જાણેલી વાતો કે હકીકતો કહ્યા વિના ચેન નથી પડતુ, અને ઊછરતા બાળકોને એ સાભળ્યા વિના બેચેની રહે છે આ પરસ્પરને આકર્ષનાર અને જોડનાર જિજ્ઞાસા-તત્ત્વને લીધે જ માનવજાતિએ જ્ઞાનવારસો મેળવ્યો અને કેળવ્યો છે ઈશ્વરની વ્યાપકતા સમજવા માટે પ્રબળ શ્રદ્ધા જોઈએ, કથા કે વાર્તાની વ્યાપકતા સ્વયસિદ્ધ છે

જ્ઞાનની શાખાઓ અપરિમિત છે એના વિષયો પણ તેટલા જ છે જ્ઞાનવિનિમયના સાધનો પણ કાઈ ઓછા નથી અને તે નવા-નવા શોધાતા તેમજ ઉમેરાતાં જાય છે એ બધામા સરલ અને સર્વગમ્ય જ્ઞાનવિનિમયનુ સાધન તે વાર્તા છે લગભગ અઢીત્રણ વર્ષનુ બાળક થાય ત્યારથી માડી જીવનની છેલ્લી ક્ષણ સુધીની જુદીજુદી ઉમર, સમજણ અને શક્તિની પાયરીઓમા એકસરખી રીતે ઉપયોગી થાય, કટાળા વિના વધારે ને વધારે જિજ્ઞાસા પોષે જાય અને જ્ઞાન લેનાર ને દેનાર બન્નેને શાતિ-સ્વસ્થતાનો અનુભવ કરાવે એવુ સાધન એકમાત્ર કથા-વાર્તા છે તેથી જ દુનિયાના આખા પટમા વિસ્તારેલી બધી જ માનવજાતિઓમા એવુ સાહિત્ય એક અથવા બીજી રીતે ખેડાયેલુ મળી આવે છે જે સમાજ જેટલો જૂનો અને જેટલો વિશાળ તેટલુ કથાસાહિત્ય વિવિધ ને વિશાળ એની મારફત ભાષા, વિચાર અને સસ્કાર ઘડાય છે તેમજ વિસ્તરે છે જેમ વાયુ એ સદાગતિ છે તેમ વાર્તાસાહિત્ય એ સદાગતિ છે

સામાજિક, આર્થિક, રાજકીય કે ધાર્મિક કાઈ પણ બનાવ કે ઘટના હોય તો તેનુ પ્રતિબિબ વાર્તા ઝીલે છે જે ઘટના જેવી બની હોય તેનુ તેવુ ચિત્રણ એ ઇતિહાસ છે, પણ ઇતિહાસ સુદ્ધા એક વાર્તા જ છે ભૂતકાળના દૂરદૂરના સબધો અને દૂરદૂર દેશના સબધો વર્તમાન જીવનમાં કેવી રીતે કામ કરી રહ્યા છે, એના ઉપર આપણે વિચાર કરીએ તો સ્પષ્ટ સમજાશે કે આ ભૂત અને વર્તમાનની સાકળ મોટે ભાગે કથા-વાર્તાના

જ છે; તેથી એની ઉપેક્ષા કોઈએ કરી નથી, કોઇથી થઈ શકી પણ નથી.

કથા-વાર્તા શ્રવ્ય તો છે જ, પણ એની લોકપ્રિયતાએ એને અનેક રીતે દશ્ય પણ બનાવી છે. જ્યારે ચિત્રપટ ન હતો, ત્યારે પણ 'મુંબઈ દેખો, કાશી દેખો, દેખો મથુરાકા ઘાટ' એમ કહી માથે ફલકોની પેટી લઈ ઘેરઘેર ફરનાર મંખલીપુત્રો-ચિત્રપ્રદર્શકો હતા જ. નાટક-ભવાઈ તો હજી પણ ચાલે જ છે. હજારો વર્ષ પહેલાંનાં શિલ્પ-સ્થાપત્યમાં વાર્તાઓ ઉત્કીર્ણ મળી આવે છે. એ બધું તેની લોકપ્રિયતા જ સૂચવે છે.

જ્યાં આવી લોકપ્રિયતા હોય, ત્યાં તેનો વાહક એક વિશિષ્ટ વર્ગ હોવાનો જ. વ્યાસો માત્ર કથા જ ન કરતા, કે પુરાણો જ ન સંભળાવતા; પણ તેમાંથી કેટલાક પ્રતિભાશાળી નવનવ પ્રકારે વાર્તાઓ રચતા અને તેનો પ્રચાર પણ કરતા. ચારણ, ગઢવી, અને ભાટોની કોમનું તો એ જ કામ! ભોજક, તરગાળાઓમાં પણ કેટલાક એ જ કામને વરેલા. જેઓ અગાર (ઘર) છોડી અનગાર-ભિક્ષાજીવી થયેલા તેવા અનેક પ્રકારના શ્રમણો પણ પોતાની સમગ્ર પ્રવૃત્તિ અને લોકસંગ્રહકારી વૃત્તિ કથા-વાર્તા દ્વારા પોષતા. તેમાંથી અનેક પ્રતિભાશાળી નવસર્જન કરતા, તો બીજા કથક કે કથિક તરીકે જ જીવનયાપન કરતા તેથી જ સંસ્કૃતિના ચઢતા-ઊતરતા બધા જ સ્તરોવાળા સમાજમાં અને જુદી-જુદી ભાષા બોલનારા બધા જ વર્ગોમાં તે તે ભાષામાં ખેડાયેલું અને સચવાયેલું કથાસાહિત્ય મળી આવે છે. આપણે જ્યારે ધ્યાનપૂર્વક આ કથાસાહિત્ય વાંચીએ છીએ ત્યારે આપણી સામે જાણે આખો ભૂતકાળ વર્તમાન થતો હોય એમ ભાસે છે.

વાર્તાનો સર્જન અને પ્રચાર-પ્રવાહ તો નદીના અખંડ સ્રોતની પેઠે વહેતો જ આવ્યો છે. કોઈ અસાધારણ પ્રતિભાવાળો વાર્તાકાર જન્મે ત્યારે એ ભૂતકાળના પાયા ઉપર નવીનવી ઘટનાઓ અને કલ્પનાઓને આધારે નવો આકર્ષક વાર્તા-મહેલ ઊભો કરે છે. પછી લોકરુચિ કંઈક નવી દિશાએ વળે છે નવી દિશાએ વળેલી લોકરુચિ નવા વાર્તાકારોને નવી રીતે લખવા પ્રેરે છે. એમ નવસર્જનથી લોકરુચિ અને લોકરુચિથી પુનર્નવસર્જન ઘડાતાં જ ચાલ્યાં આવ્યાં છે; તેથી જ આપણે વાર્તાસાહિત્યની જુદીજુદી કક્ષાઓ અને ભૂમિકાઓ જોવા પામીએ છીએ. આજે તો વાર્તાકળાની એટલી બધી કદર થઈ છે, અને તે એટલી બધી વિકસી છે, કે તેનાં જ્યોર્જ બનાર્ડ શૉ, પર્લ બર્ક, ગાલ્સવર્ધી, આનાતોલ ફ્રાન્સ, જેવા સર્જકોને નોબેલ પ્રાઈઝ સુદ્ધાં મળ્યું છે. અને પ્રાચીન કાળમાં જેમ બાણાવળી તરફ સહુની નજર જતી અને સ્વયંવરમંડપમાં કન્યા તેને પસંદ કરતી, તેમ આજે આપણાં બધાંની દૃષ્ટિ એવા કુશળ વાર્તાકાર ભણી જાય છે, અને સ્વયંવર તો આપોઆપ જ સર્જાય છે.

લગભગ છેલ્લી શતાબ્દીમાં બંગાળી, હિંદી અને મરાઠી જેવી પ્રાન્તીય ભાષાઓમાં પાશ્ચાત્ય સંસ્કારનું પ્રતિબિંબ ઝીલતી અને આર્ય સંસ્કૃતિનો પડઘો પાડતી અનેક નવલ-નવલિકાઓ અસ્તિત્વમાં આવી. ગુજરાતે પણ એ દિશામાં મંગળ પ્રયાણ કર્યું. નવો યુગ બેસી ગયો અને પછી તો અનેક લેખકો વાર્તાની રંગભૂમિ પર ઉપસ્થિત થયા. મુદ્રણ અને પ્રકાશનયુગે લખનાર-વાંચનારને એટલી બધી સગવડ કરી આપી કે બે વર્ગ વચ્ચેનું દેશ કે કાળનું અંતર જ લુપ્ત થઈ ગયું. અને રેડિયોએ તો કાન બંધ કરીને બેસીએ તો ય, પરાણે તેનાં દ્વાર ખોલવા માંડ્યાં. આજે વર્તમાનપત્રોમાં, માસિકોમાં અને

પુસ્તકામા જ્યાં દેખો ત્યા નાની-મોટી વાર્તાનુ દર્શન થવાનુ હવે વ્યાસો કે ચારણ-ભાટો કોઈ કોમપૂરતા ન રહ્યા જેમ બીજી બાબતોમા તેમ વાર્તા-લેખન અને વાર્તા-પ્રચારની બાબતમા પણ જાતિબધન લુપ્ત થયુ એ સૂચવે છે, કે વાર્તાતત્ત્વ મૂળે જ વ્યાપક છે, એ કૃત્રિમ બધનોથી પર છે

ભારતને પોતાનુ કથાસાહિત્ય છે, અને તે જેવુ તેવુ નહિ-પણ અસાધારણ કોટિનુ છે, કદાચ પ્રાચીનતાની દૃષ્ટિએ એ બધામા ય બુઝર્ગ પણ હોય ભારતે એટલા બધા દાનવીરો, રણવીરો અને ધર્મવીરો પેદા કર્યા છે, કે તેની આસપાસ ગૂથાયેલુ અને ગૂથાતુ જતુ સાહિત્ય એક અજબ ખુમારી પેદા કરે છે એમ તો ભારતીય સાહિત્યના કોઈ ચોકા પાડી ન શકાય; ભાષા ને સસ્કારની દૃષ્ટિએ બધી પરપરાઓમા ઘણુ સામ્ય છે, છતા કાઈકકાઈક જુદી પડતી માન્યતાઓ અને જીવનગત જુદાજુદા વલણોને લીધે ભારતીય કથાસાહિત્યને મુખ્યપણે ત્રણ પ્રવાહમા વહેચી શકાય ૧ વૈદિક અને પૌરાણિક ૨ બૌદ્ધ ૩ જૈન

વૈદિક અને પૌરાણિક ગણાતા કથાસાહિત્યમા એક તરત નજરે ચઢે એવી કલ્પના તેને બીજા બે પ્રવાહોથી જુદુ પાડે છે એ કલ્પના તે દેવાસુર-સગ્રામની દેવો અને અસુરો મૂળે કોણ હતા, તેમનો સગ્રામ ક્યારે અને કયે નિમિત્તે તેમ જ ક્યા થયેલો-એ બધુ આજે તદ્દન સ્પષ્ટ નથી; પણ એ સગ્રામની કલ્પના ક્યારેક વાર્તામા દાખલ થઈ પછી તો એ કલ્પના વ્યાસો અને પૌરાણિકો માટે કામદુઘા ધેનુ બની ગઈ એ કલ્પનાની ભૂમિકા ઉપર એટલુ બધુ વૈદિક અને પૌરાણિક સાહિત્ય રચાયુ છે, કે તે જોતા આશ્ચર્યમા ગરક થઈ જવાય છે ઐતરેય અને શતપથ બ્રાહ્મણમા દેવાસુર-સગ્રામનો સકેત એક રીતે છે, જ્યારે છાદોગ્ય અને બૃહદારણ્યક જેવા ઉપનિષદોમા તેનો ઉપયોગ કથારૂપે તત્ત્વજ્ઞાનના વિકાસમા થયો છે અને મહાભારત જેવા મહાકાવ્યો અને પુરાણોમા તો એ કલ્પના વિના જાણે વ્યાસો આગળ જ વધી શકતા નથી. મહાદેવને ઉમા સાથે પરણાવવા હોય કે કસ જેવાનો વધ કરાવવો હોય કે લેખકે પોતે માની લીધેલા બૌદ્ધ-જૈન જેવા નાસ્તિક અસુરોને નરકે મોકલી વૈદિક-આસ્તિક દેવોનુ રાજ્ય સ્થાપવુ હોય કે ભાર્ગવ જેવા વશને અસુર કોટીમા મૂકવો હોય તો તેને પ્રાચીન કાળથી ચાલી આવતી દેવાસુર-સગ્રામની કલ્પના ભારે મદદગાર થાય છે એક માત્ર દેવાસુર-સગ્રામની કલ્પનાનો આશ્રય કરી તેને આધારે નાના-મોટા કેટલા વાર્તાઓ-આખ્યાનો ને આખ્યાયિકા રચાયા છે, એ જો કોઈ સર્વાગીણ શોધપૂર્વક લખે તો તે ખાતરીથી પીએચ ડી ની ડિગ્રી મેળવે અને તેમા રસ પણ જેવો તેવો નથી દેવાસુર-સગ્રામની કલ્પનાની સાથે જ અવતારવાદ સકળાયેલો છે; એટલે વૈદિક કે પૌરાણિક કથાસાહિત્યમા તે કોઈ ને કોઈ રૂપે ભાગ ભજવ્યા વિના રહેતો જ નથી

બૌદ્ધ કથાસાહિત્ય એના વિશિષ્ટ લક્ષણોથી નોખુ તરી આવે છે એમા ખાસ ધ્યાન ખેચે એવુ લક્ષણ તે બોધિસત્ત્વની પારમિતાઓ છે બુદ્ધત્વની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્ન કરનાર ઉમેદવાર તે બોધિસત્ત્વ બૌદ્ધ પરપરા અવતારવાદ કે દેવ-અસુર વર્ગના વિગ્રહને આધારે વિચાર નથી કરતી પણ તે સત-અસત વૃત્તિના અથવા દૈવી-આસુરી વૃત્તિના દ્વદ્વને અવલબી જડતા, પ્રમાદ, ક્રોધ જેવી આસુરી વૃત્તિઓનો પ્રજ્ઞા, પુરુષાર્થ અને ક્ષમા જેવી દૈવી વૃત્તિઓ દ્વારા પરાભવ કથાઓમા ચિત્રિત કરે છે

અને દર્શાવે છે, કે જે વ્યક્તિ દૈવી વૃત્તિઓના વિકાસની પરાકાષ્ઠા–પારમિતા સાધે છે તે જ બોધિસત્ત્વ; અને તે જ ક્રમે બુદ્ધત્વ પ્રાપ્ત કરે છે. અન્ય પરંપરાઓની પેઠે બૌદ્ધ પરંપરા પણ પુનર્જન્મવાદનો આશ્રય લઈ પારમિતાની સિદ્ધિ જન્મજન્માંતરના પુરુષાર્થ દ્વારા વર્ણવે છે. આ માટે બૌદ્ધ પરંપરાએ તથાગત બુદ્ધના પૂર્વજન્મોને લગતી પારમિતાની સાધના સુચવતી સેંકડો મનોરંજક કથાઓ રચી છે, જે જાતકકથા નામથી વિશ્વવિખ્યાત છે. જાતકકથાઓ સિવાય પણ બૌદ્ધ–પાલિ વાઙ્મયમાં કથાઓ આવે છે, પણ વિશેષ ધ્યાન તો જાતકકથાઓ જ ખેંચે છે.

જૈન પરંપરાનુ કથા–વાઙ્મય જેટલું પ્રાચીન છે તેટલું જ વિશાળ પણ છે. એની વિશેષતા કર્મવાદના ખુલાસાને કારણે છે. જીવનમાં જે સુખદુઃખના તડકા–છાયાનું પરિવર્તનશીલ ચક્ર અનુભવાય છે, તે નથી ઈશ્વર–નિર્મિત કે નથી દૈવપ્રેરિત, નથી સ્વભાવસિદ્ધ કે નથી નિયતિતંત્ર; તેનો આધાર જીવની પોતાની સદ્–અસદ્ વૃત્તિ એ જ છે. જેવી વૃત્તિ–એટલે બુદ્ધિ અને પુરુષાર્થ–તેવી જ કર્મચેતના, અને તેવી જ ફળચેતના. માણસ પોતે જેવો છે તે તેના પૂર્વ–સંચિત સંસ્કાર અને વર્તમાન સંસ્કારનું પ્રતિબિંબ છે. તે જેવો થવા માગે તેવો સ્વપુરુષાર્થથી બની શકે. આખું ભાવિ એના પોતાના જ હાથમાં છે. આ રીતે જીવનમાં ચારિત્ર્ય ને પુરુષાર્થને પૂર્ણ અવકાશ આપવાની દૃષ્ટિએ જ જૈન કથા–સાહિત્ય મુખ્યપણે લખાયેલું છે.

લોકોને મોઢેમોઢે અને ઘરેઘરે રમતું લોકકથાસાહિત્ય અજ્ઞાત કાળથી ચાલ્યું જ આવે છે, અને તેમાં નવાનવા ઉમેરાઓ પણ થતા રહ્યા છે. એની સદા વહેતી ગંગામાંથી ઉપર દર્શાવેલી ત્રણે પરંપરાઓએ પોતપોતાની માન્યતાને પોષવા અને સંપ્રદાયને પુષ્ટ કરવા પોતપોતાને ફાવે તે તે કથાઓને લઈ, તેને નવાનવા ઘાટો ને આકારો આપ્યા છે. કથા મૂળ એક જ હોય પણ તે વ્યાસોના હાથે એક રૂપ પામી, બૌદ્ધ ભિક્ષુકો અને જૈન નિર્ગ્રંથોને હાથે વળી તેથી જુદા આકાર પામી. જેઓ ઉક્ત ત્રણે પરંપરાઓના-કથાસાહિત્યના તુલનાત્મક અભ્યાસી છે, તેઓથી આ વસ્તુ અછાની નથી. રામ–રાવણ, કંસ–કૃષ્ણ, અને કૌરવ–પાંડવની લોકકથા પુરાણોમાં એક રૂપે હોય તો જૈન પરંપરામાં તે સહેજ બીજે રૂપે હોય અને બૌદ્ધ પરંપરામાં વળી ત્રીજી જ રીતે હોય. કોઈ એક જ પરંપરાના જુદાજુદા લેખકો પણ ઘણીવાર એક જ કથાને જુદીજુદી રીતે ચીતરે છે. પુરાણમાં તો નાભિ–મરુદેવીના નંદન ઋષભદેવની વાત જૈન પરંપરાથી કાંઈક જુદી હોય એ સમજી શકાય તેવું છે, પણ જૈન પરંપરાના દિગંબર–શ્વેતાંબર જેવા બે કવિલેખકો પણ ઋષભદેવની કથા વિષે સર્વથા એકરૂપ નથી રહી શકતા. મૂળે બધા કથા–વાર્તાના લેખકો કે પ્રચારકોનો ઉદ્દેશ પોતપોતાની કથાને વધારેમાં વધારે લોકપ્રિય બનાવવાનો હોય છે. એ ઉદ્દેશ તેમને તત્કાલીન આકર્ષક બળોને કથામાં સમાવવા પ્રેરે છે ને તેથી જ મૂળ માન્યતા એક હોય તો ય કથાના સ્વરૂપમાં થોડો ઘણો ફેર પડી જ જાય છે. શિબિએ બાજથી પારેવાનું રક્ષણ કરવા પોતાનું શરીર અર્પ્યાની કથા મહાભારતના વનપર્વમાં છે. બોધિસત્ત્વે પણ પ્રાણીરક્ષણ માટે હિંસ્ર પશુને પોતાનો દેહ અર્પ્યો એવી વાત વ્યાઘ્રીજાતકમાં છે. સોળમા તીર્થંકર શાંતિનાથે મેઘરથ રાજાના ભવમાં બાજના પંજામાંથી પારેવાને બચાવવા પોતાનો દેહ

-અર્પણની વાત છે સિહના પજામાથી સુરભીનુ રક્ષણ કરવા દિલીપના દેહાર્પણની વાત પણ કાવ્યમા આવી છે આ બધી વાર્તાઓમા પાત્રો અને પ્રસગો ભલે જુદા હોય પણ તેમા પ્રાણીરક્ષણની ધર્મોચિત કે ક્ષત્રિયોચિત જવાબદારી અદા કરવાનો પ્રાણ તો એક જ ધબકી રહ્યો છે મહાભારતમા મિથિલાના અનાસક્ત કર્મયોગી વિદેહ જનકની વાત છે બૌદ્ધજાતકોમા મહાજનક એક જાતક છે, તેમા મિથિલાનરેશ તરીકે મહાજનક નામનુ બોધિસત્વ પાત્ર આવે છે, તે પણ અનાસક્તપણે ત્યાગની દિશામા આગળ વધે છે જૈન પરપરામા ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમા નમિરાજ ઋષીશ્વરની કથા છે તે પણ અમુક પ્રસગે વૈરાગ્યવૃત્તિથી પ્રેરાઈ, પોતાની નગરી મિથિલાના દાહ અને બીજા ઉપદ્રવોની કશી જ ચિતા સેવ્યા વિના, આધ્યાત્મિક સાધનાની દિશામા આગળ વધે છે આ જુદાજુદા દેખાતા કથા-ઉદ્ગમો મૂળમા કોઈ એક જ બીજના પરિણામ છે, અગર તો એકના બીજા સુધારેલા અનુકરણો છે ઉદયન વત્સરાજ જેવી ઐતિહાસિક વ્યક્તિનુ આલેખન કરતી કથાઓ પણ ઉપર સૂચવેલ બ્રાહ્મણ-શ્રમણ પરપરાઓમા કોઈક ને કોઈક જુદોજુદો આકાર ધારણ કરે છે આટલી ચર્ચા એટલુ જાણવા પૂરતી કરી છે કે પ્રાચીનકાળમા અને મધ્યકાળમા પણ એક સામાન્ય કથાના ખોખા પરથી જુદાજુદા સપ્રદાયવાળા અને જુદીજુદી શક્તિ ધરાવનારા લેખકો કેવી રીતે ભિન્નભિન્ન આલેખન કરતા

આપણે ઉપર જોયુ તેમ, એક સર્વસામાન્ય કથાસાહિત્યના પ્રભવસ્થાનમાથી ઉદ્ભવેલી સપ્રદાય-ભેદની છાયાવાળી કથા-ત્રિવેણી ભારતીય વાઙ્મયના પટ પર તો વહે જ છે, પણ એના પ્રચારની બાબતમા ધ્યાન આપવા લાયક મહત્ત્વનો ભેદ છે બૌદ્ધ ભિક્ષુકોને ન નડતુ જાતિબધન કે ન નડતો વિહારનો સખત પ્રતિબધ, તેથી તેઓ ભારતની ભૂમિ ઓળગી તે સમયમા જાણીતી એવી સમગ્ર દુનિયાના ખૂણેખૂણે પહોચવા મથ્યા સાથે પોતાનુ અણમોલુ કથાસાહિત્ય પણ લેતા ગયા અને પરિણામે બૌદ્ધ કથાસાહિત્ય, ખાસ કરીને જાતકસાહિત્ય, અનેક ભાષાઓમા અનુવાદિત થયુ અને ભારત બહારની જનતાનુ ધ્યાન તેણે બુદ્ધભૂમિ પ્રત્યે આકર્ષ્યુ વૈદિક અને પૌરાણિક કથાસાહિત્યને એવી તક મળવા સામે મુશ્કેલી હતી વ્યાસો ને પૌરાણિકો વાક્શૂર ને વાક્પટુ કાઈ ઓછા નહિ, પ્રચાર ઉત્સાહ પણ જેવોતેવો નહિ, પણ તેમને નડતુ મુખ્યપણે જાતિનુ ચોકાબધન તેથી બૌદ્ધ કથાસાહિત્ય જેટલુ પૌરાણિક કથાસાહિત્ય તે કાળમા ભારત બહાર પ્રચાર ન પામ્યુ એ ખરુ, પણ ભારતમા તો એ દરેક રીતે ફૂલ્યુ-ફાલ્યુ અને ઘેરઘેર આવકાર પામ્યુ એક તો બ્રાહ્મણ વર્ગ જ વિશાળ, બીજુ તે બુદ્ધિપ્રધાન અને માત્ર બુદ્ધિજીવી, ત્રીજુ એ લોક અને શાસ્ત્રમા ગુરુસ્થાને એટલે પૌરાણિક કથાઓએ જનતામા એવા સસ્કાર સીચ્યા, કે જે વૈદિક કે પૌરાણિક પરપરાના અનુયાયી ન હોય તેના કાન ઉપર પણ પૌરાણિક કથાઓના પડઘા પડતા જ રહ્યા છે

જૈન કથાસાહિત્યનો પ્રશ્ન સાવ નિરાળો છે જો કે જૈન ભિક્ષુકોને યથેચ્છ વિહારમા જાતિબધનનુ ડામણુ નડે તેમ ન હતુ, પણ તેમને જીવનચર્યાના ઉગ્ર નિયમો મુક્ત વિહારમા આડે આવતા, તેથી ભારત બહાર જૈન કથાસાહિત્યના પ્રચારનો સભવ જ લગભગ ન હતો અલબત્ત, ભારતમા એ પ્રચાર માટે પૂર્ણ અવકાશ હતો, છતા એમ સિદ્ધ ન થવાના અનેક કારણો પૈકી

મુખ્ય કારણ—જૈન ભિક્ષુકોની પોતાના ધર્મસ્થાન પૂરતી મર્યાદા એ જ હતું. જે જૈનો પોતાના ધર્મસ્થાનમાં જતા રહે અને કથા શ્રવણ કરે તે તો ઓછેવત્તે અંશે જૈન કથાથી પરિચિત રહેતા, પણ જેઓ એ રીતે ટેવાયેલા ન હોય તેવા જૈનો પણ જૈન કથા વિષે ભાગ્યે જ જાણતા; તેથી જૈન કથાઓ જેટલા પ્રમાણમાં ગ્રંથોમાં આલેખાયેલી છે ને સંગૃહીત છે તેટલા પ્રમાણમાં તેનું પ્રચારક્ષેત્ર વધ્યું નથી, એ નક્કર હકીકત છે. જે વસ્તુ સાર્વજનિક ક્ષેત્રમાં પ્રચારમાં આવે છે તેમાં હમેશાં લોકરુચિ પ્રમાણે અનેક આકર્ષક સુધારા–વધારા પણ થતા રહે છે. જેનો પ્રચાર નહિ અથવા ઓછો તેમાં કોઈ સારું તત્ત્વ હોય તો ય તે આંખે વળગે અને કાનને પકડે એવી રીતે ઉઠાવ પામતું નથી; અને કોઈ તત્ત્વ ખટકે એવું હોય તો તે તેમાંથી દૂર થવા પામતું પણ નથી. કેટલીક જૈન કથાઓની બાબતમાં કાંઈક આવું જ બન્યું હોય તેમ મને લાગે છે. જૈન સાહિત્યમાં કેટલીક કથાઓ એવી આકર્ષક અને માનવતાના ઉત્કર્ષની દૃષ્ટિએ ઉપયોગી તત્ત્વ ધરાવતી છે કે જો તે સુયોગ્ય લેખકની કળાના નવનવ સંસ્કાર પામતી રહે તો, ક્યારે પણ વાસી ન થાય અને સદા ય પ્રજાને દીપિકાની ગરજ સારતી રહે.

કુશળ લેખક પોતાના અનુભવના નાનાવિધ પાસાઓને પૌરાણિક, ઐતિહાસિક કે કલ્પિત–અકલ્પિત મિશ્ર પાત્રોના આલેખન દ્વારા એવી ઉઠાવદાર કળાથી તેમ જ રસસંભૃત છટાથી રજૂ કરે કે જેથી વાંચનાર-સાંભળનાર વર્ગની જિજ્ઞાસા કુંઠિત થવાને બદલે ઉત્તરોત્તર વધતી ચાલે અને જેના રસાસ્વાદ દ્વારા વાચક કે શ્રોતાને ન થાય શ્રમનો અનુભવ કે ન રહે સમય વીત્યાનું ભાન! વાર્તા–સામાન્યનું મારી દૃષ્ટિએ આ લક્ષણ છે. જે નાની કે મોટી બધી નવલ કે નવલિકાઓને આવરે છે. હું પોતે તો એ લક્ષણમાં એટલું પણ ગર્ભિત રીતે સમાયેલું માની જ લઉં છું, કે લેખકની કળા વાચક અને શ્રોતામાં વિવેક તેમ જ સાહસ પ્રગટાવે તેવી જ હોય. એવી કળાવિનાનાં લખાણો છેવટે વાચક કે શ્રોતાને ઊર્ધ્વગામી ન બનાવતાં નીચે જ પાડે છે—એ કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર રહે છે.

*

ઈંગ્લેંડમાં સાચી બનેલી આ વાત છે

૧૯૪૫ની નાતાલ પહેલાં લીવરપુલ શિપિંગ કંપનીના મેનેજરના સેક્રેટરીએ એક મેમો એના ટેબલ ઉપર મૂક્યો. એમાં લખ્યું હતું: 'આપણી સંસ્થાનો દરેક નોકર આશરે ૧૯ શિલિંગ અને બે પેન્સ જેટલી રકમ નાતાલનાં અભિનંદન કાર્ડો લગભગ વીસ સંબંધીઓ તથા મિત્રોને મોકલવા પાછળ ખર્ચે છે. આપણી કંપનીના ચાલીસ નોકરોમાંનો દરેક જણ એ રકમ બચાવે તો યુદ્ધમાં ઘવાયેલાંઓને આપણે ઘણી જ મદદ કરી શકીએ.'

આખી યે સંસ્થાના માણસોને આ વિચાર ખૂબ ગમી ગયો અને કુલ્લે ૩૮ પાઉંડ, ૬ શિલિંગ અને ૮ પેન્સ જેટલી રકમ જમા થઈ. યુદ્ધ દરમિયાન જેમણે મા તથા બાપ બંને ગુમાવ્યાં હતાં એવાં ત્રણ બાળકોની એ વૃદ્ધ પુરુષો દેખરેખ રાખતા માલૂમ પડ્યા. આ રકમમાંથી એ કુટુંબને કપડાં, બળતણ અને બીજી જરૂરિયાતની ચીજો ઉપરાંત રમકડાં તથા ગરમ પાણી માટે ગેસની વ્યવસ્થા થઈ શકી.

બીજે વર્ષે આ ફંડમાંથી ચાર છોકરાઓને આગળ ભણવા માટે શિષ્યવૃત્તિઓ અપાઈ.

આ જાતની પ્રથા પ્રતિવર્ષ ત્યાં વેગવાન બનતી જાય છે. આપણે આવું ન કરી શકીએ?

×

ગાંધીજી સાથે અપ્રસિદ્ધ વાર્તાલાપ

અહિંસા

•

શ્રી ચંદ્રશંકર પ્રા શુક્લ

(ઈ સ ૧૯૩૩ના પાછલા ભાગમાં ગાંધીજી પૂને અને વર્ધા રહ્યા તે દરમિયાન, તેમ જ તે વરસે નવેમ્બરથી ૧૯૩૪ના જુલાઈની આખર સુધી ચાલેલી હરિજનયાત્રા દરમિયાન જે અનેક વિદેશીઓને અને તેમને વાર્તાલાપો થયા તેમાં કેટલાક અહિંસા વિષે હતા નીચે આપેલા પાંચ વાર્તાલાપોમાં અહિંસાને પાંચ જુદાજુદા ક્ષેત્ર પરત્વે ચર્ચી છે પહેલા સંવાદમાં પરદેશી ચઢાઈ સામે તેનો કેવો ઉપયોગ થઈ શકે તે કહ્યું છે બીજામાં સત્યાગ્રહ અને છૂપીછવાઈ ખૂનામરકી(એ ટેરરિઝમ)નો ભેદ બતાવ્યો છે ત્રીજામાં ધર્મને નામે થતી પ્રાણીહિંસાનો નિષેધ છે ચોથામાં 'ટેરરિઝમ' સામે પરદેશી સરકારે કરેલા જુલમો સામેનો પુણ્યપ્રકોપ અને સત્યાગ્રહ વિશેની અડગશ્રદ્ધા દેખાય છે પાંચમામાં રાજકાજ સિવાયના ક્ષેત્રમાં તેમ જ મનુષ્યેતર પ્રાણીઓ પ્રત્યે અહિંસાના પ્રયોગની વાત છે નં ૧ વાળો સંવાદ હિંદીમાં થયેલો; બાકીના સંવાદો અંગ્રેજીમાં થયેલા છે ચ૦)

૧ : અહિંસક પ્રતિકાર

[તા ૪-૧૧-૧૯૩૩, સ્થળ વર્ધા હેર બ્યુટો નામનો એક જર્મન જુવાન ગાંધીજીને વર્ધામાં મળ્યો અને પછી હરિજનયાત્રાના પણ ઘણા ભાગમાં સાથે ફર્યો હતો તે નાઝી વિચારનો હતો પહેલો વર્ધામાં મળ્યો ત્યારે તેની સાથે થયેલો વાર્તાલાપ નીચે આપ્યો છે]

બ્યુટો ધારો કે જર્મનો હિંદ આવે, તો તે વખતે અહિંસાનો પ્રયોગ કેવી રીતે થાય ?

ગાંધીજી ધારો કે એ દરમિયાન હિંદે બ્રિટન જોડે પતાવટ કરી લીધી છે, અને બ્રિટન તથા હિંદ વચ્ચે શાંતિ સ્થપાઈ છે, તો જર્મનોની સામે બ્રિટન તથા હિંદનું અહિંસક જૂથ ઊભું થાય તમે હિંદ શા માટે આવો ?

બ્યુટો હિંદને જીતવા માટે

ગાંધીજી બ્રિટને હિંદ જીત્યું ને લોકો પાસેથી કર લીધા હિંદ અત્યારે બ્રિટિશ અમલ સામે અહિંસક રીતે લડી રહ્યું છે રશિયા કે બીજી કોઈ પરદેશી સત્તા હિંદ આવે, તો તે લોકોનો સહકાર નહિ મેળવી શકે

બ્યુટોએ એક બીજા પ્રયોગની વાત કરી તેને વિષે ગાંધીજીએ કહ્યું એ તો અહિંસામાં બિલકુલ ન ગણાય એમાં તો લોકો નિષ્ક્રિય-પણે તાબે થાય છે તાબે થવું એ નામર્દાઈ છે; અને નામર્દાઈ એ અહિંસા નથી.

બ્યુટો પણ અમે જર્મનોએ તો અહિંસાનો પ્રયોગ કર્યો જ હતો

ગાંધીજી તમે તો શસ્ત્રયુદ્ધ કર્યું અને જ્યારે હાર્યા ત્યારે નિષ્ક્રિય પ્રતિકાર (એ પૅસિવ રૅઝિસ્ટન્સ) કર્યો એ અહિંસા નથી.

બ્યુટો અમે હ્રાઈનલૅંડમાં ફ્રાન્સની સામે અહિંસક પ્રતિકાર કર્યો, પણ છેવટે અમારે તાબે થવું પડ્યું

ગાંધીજી તમારી વાત સાવ ખોટી છે તમે અહિંસક નહોતા અહિંસક માણસ તો કદી તાબે થાય જ નહિ તને કહ્યું કે તમારે તાબે થવું પડ્યું એનો અર્થ એ કે તમારો નિષ્ક્રિય પ્રતિકાર (એ પૅસિવ રૅઝિસ્ટન્સ) ખૂટી ગયો નહિ તો એ લોકો એ પ્રદેશમાં એકેએક જર્મનને મારી નાખત; એથી ફ્રાન્સ-

સ્વચ્છતાના નિયમો પાળવા જોઈએ—આંતર તેમ જ બાહ્ય સ્નાન કરવું જોઈએ; મડદાલ માંસ ખાવાનું છોડવું જોઈએ; ગોમાંસનો ત્યાગ કરવો જોઈએ; બીજા લોકો શું કરે છે યા નથી કરતા તે તરફ જોયા વિના કેફી પીણાં ને બીજા કેફી પદાર્થો તજવા જોઈએ. મેં સાંભળ્યું કે અહીં તમે કાલિને પાડાનો ભોગ ધરાવો છો. તમારે એક પળવાર પણ એમ ન માનવું જોઈએ કે પ્રાણીઓનો ભોગ ધરાવવાથી ભગવાન રીઝે છે આ અનાચાર કરનારા સવર્ણ હિંદુઓ પણ પડ્યા છે; પણ હવે આખી દુનિયામાં એમ મનાવા લાગ્યું છે કે કોઈ પ્રાણીનું કે કોઈ પણ જીવનું બલિદાન આપવામાં ધર્મ રહેલો નથી. કાલિમાતાને કે બીજાં કોઈ પણ દેવદેવીને રીઝવવા માટે પ્રાણીઓનું બલિદાન આપવામાં પુણ્ય હોઈ શકે જ નહિ. આખરે ઈશ્વર તો એક જ છે; અને જ આપણે કાલિ, વિષ્ણુ, કૃષ્ણ, શિવ, બ્રહ્મા વગેરે જુદેજુદે નામે પૂજીએ છીએ, ઈશ્વર એક જ છે, અનેક નથી. એ વેરની મૂર્તિ નથી, પણ સત્ય અને પ્રેમની પ્રતિમા છે; તેથી હું આશા રાખું છું કે હવે પછી તમારામાં પક્ષાપક્ષી નહિ રહે; અને તમે ઈશ્વરને પ્રાણીઓનો ભોગ ધરાવવાનું બંધ કરવામાં બધા એક થશો.

૪ : ટેરરિઝમ અને અહિંસા

[તા. ૬–૨–૧૯૩૪; સ્થળ : તિરપુર. શ્રી રાજગોપાલાચાર્ય સાથેનો વાર્તાલાપ. રાજાજી તે દિવસે સવારે જ કોઈમ્બતૂર જેલમાંથી છ માસની સજા ભોગવીને છૂટ્યા હતા અને ત્યાંથી મોટરમાં આવીને તિરપુરમા ગાંધીજીને ભેગા થયા. આ અરસામાં સરકારે બંગાળના કેટલાક ભાગોમાં, ટેરરિઝમને દબાવી દેવાને નિમિત્તે, ઘણા જ કડક પ્રતિબંધો મૂક્યા હતા. તેના હેવાલો વાંચીને ગાંધીજી તે વેળા છેલ્લા પંદરેક દિવસથી ઘણા જ વ્યગ્ર રહેતા હતા. રાજાજી જોડે એ વિષે વાત થઈ, તેમાં ગાંધીજીએ પોતાના વિચારો દર્શાવતાં નીચે પ્રમાણે કહ્યું :]

ગાંધીજી : (બંગાળમાં સરકારે કાઢેલા હુકમો વિષે) 'આ તો આખી પ્રજાને કચડવાનો સીધો પ્રયાસ છે; જેથી એ પ્રજા પોતાનો અવાજ કે માથું ઊંચું કરી ન શકે, એ ટેરરિઝમની શાસ્ત્રશુદ્ધ આવૃત્તિ છે, અને તેનો હેતુ પ્રજાના આત્માને હણવાનો છે.

'હિંદુમાં હિંસાને પ્રેરણે કશી હિલચાલ થતા પહેલાં એક સૈકો કે એથી યે વધારે વખત વીતી જશે. વળી મારી તો એવી આશા પણ છે જ કે આપણામાં અહિંસા હજુ પૂરતી સક્રિય રહેશે. મેં પૂનામાં જે વલણ લીધું તેની સચ્ચાઈ વિષે મારી વધારે ને વધારે ખાતરી થતી જાય છે—બંને રીતે (૧) સવિનય ભંગ ચાલુ રાખવો જોઈએ; અને (૨) જે માણસોને અહિંસા વિષે અડગ શ્રદ્ધા હોય તેમના પૂરતો જ એ સવિનય ભંગ મર્યાદિત રહેવો જોઈએ. મેં કેટલાક માણસોને જેલ જતાં વાર્યા, ને તેમને કહ્યું: 'તમે જો મારે ખાતર જતા હો, અથવા તમારી શ્રદ્ધા અરધીપરધી હોય, તો તમે ન જ જશો, જેમને પૂરેપૂરી શ્રદ્ધા હોય, તે જ જાય.' મેં જોયું કે સવિનય ભંગ સામુદાયિક હિલચાલ તરીકે તો હાર્યા વિના રહેવાનો નહોતો. મારા મનમાં મૂળથી ઊંડે-ઊંડે એમ લાગ્યા કરતું હતું, કે 'સામુદાયિક હિલચાલ માટે આપણી તૈયારી નથી. એ તૈયારીનો અભાવ આપણને દેખાઈ આવ્યો, તેથી આ પ્રકારનો વ્યક્તિગત સવિનય ભંગ કાઢ્યો. એ વ્યવહારનીતિ તરીકે નહિ પણ ધર્મશ્રદ્ધા તરીકે ચલાવવાનો હતો.'

જે માણસોને સવિનયભંગ વિષે આસ્થા હોવા છતાં જેઓ જેલ જઈ શકતા નહોતા તેમને વિષે ગાંધીજીએ કહ્યું : 'પછી એવા માણસ રહ્યા જેમને સવિનય ભંગ વિષે પાકી શ્રદ્ધા તો છે, પણ જેઓ જેલ જઈ શકતા નથી, એવાની સંખ્યા મોટી છે.

—ના દાખલા લો એ સહુને મનમાં ખાતરી તો છે કે રસ્તો તો આ જ ખરો છે, છતા તેઓ આજે જેલ જઈ શકતા નથી. મારી તો દૃઢ પ્રતીતિ છે કે જ્યારે એમનો વારો આવશે ત્યારે તેઓ ફાસીને માચડે ચડતા પાછી પાની નહિ કરે આજે એમને શરીરની નિર્બળતા આડે આવે છે જેમ સેટ પોલે કહ્યુ હતુ ને કે 'આત્મા તો તત્પર છે, પણ દેહ નિર્બળ છે' આવા પ્રામાણિક માણસોની શ્રદ્ધા ફળ્યા વિના ન જ રહે'

૫: હિંસા કિં અહિંસા

[તા ૧૦-૭-'૧૯૩૪ સ્થળ કરાચી. એક સાથી જોડેનો વાર્તાલાપ]

ગાધીજીએ મન, વચન, કર્મની અહિંસાની જરૂર આ સાથીને સમજાવતા કહ્યુ 'તમે જ્યારે ક્રોધ કરો ત્યારે એ પણ હિસા કરી જ કહેવાય'

અમુક એક પ્રસગ પેલા સાથીએ વર્ણવ્યો એ વિષે ગાધીજીએ કહ્યુ 'પેલા માણસને શરીરે ઈજા કરવાનો તમારો ઇરાદો નહોતો, અને તમે એને ઈજા કરવાના નથી એની એને ખબર હતી જ્યારે લોકોના ટોળાને અકુશમા રાખવામા આવે છે, ત્યારે લોકો જાણતા હોય છે કે કશુ થવાનુ નથી; એમ ન હોય તો તો રોજ મારામારી થાય'

સાથી મે જોયુ કે મુબઈમા રેલવેના પ્લેટફોર્મ પર ટોળાને કાબૂમાં રાખવાનુ મુશ્કેલ હતુ એવે પ્રસગે અમારે ધમકાવીને બોલવુ પડે છે એને હિસા ન કહી શકાય ખરુ કેની?

ગાધીજી તમે સોટી પણ વાપરી શકો લોકોને ખબર હોય છે કે એ સોટી કોઈને મારવા માટે નથી. એવુ તો પોલીસોએ પણ કર્યુ છે તેમણે લોકોના ટોળા સામે સોટીઓ વીંઝી છે આ યાત્રામા પોલીસોએ અપણુને સહકાર આપ્યો છે, તેઓ લોકો જોડે એકાકાર થઈ ગયા છે તેઓ 'મહાત્મા ગાધીકી જય'ના પોકારોમા સામેલ થયા છે, અને છૂપી રીતે પણ તેમણે હરિજન ફાળામા પૈસા આપ્યા છે

વાત આગળ ચાલતા, દક્ષિણ આફ્રિકાના ગાધીજીના મત્રી હતા તે મિસ સોનિયા શ્લેસીનનુ નામ આવ્યુ તેમની વાત કરતાં ગાધીજીએ કહ્યુ 'એ તો શુદ્ધ કુદન હતી. એ જવામર્દ બાઈ હતી કોઈ પણ પુરુષ કે સ્ત્રીએ મારે માટે એના કરતા વધારે વૈતરુ કર્યું નથી'

સાથી પરમ દિવસે એક સાપ દેખાયો, એને મે તો મારી નાખ્યો

ગાધીજી એ હિસા છે, છતા એ કામને માટે હુ તમને ઠપકો આપવા નથી માગતો, જેમ મ ને એમના એવા જ કામને માટે ઠપકો નહોતો આપ્યો એમણે આશ્રમમા એક સાપને માર્યો પોતે હિસા કરે છે એની એમને ખબર હતી, પણ એમને તો પોતાની સભાળ નીચે રહેલા માણસોના જીવ બચાવવના હતા પણ એમણે સર્પના ભલા માટે સર્પને માર્યો એમ તો ન જ કહી શકાય તેઓ એમ કહી શક્યા હોત કે 'સર્પ મરે એના કરતા તો હુ મરવુ પસદ કરુ' મને એમ કહેવુ ગમે ખરુ મે કહ્યુ છે કે હુ તો માત્ર એટલા જ ગુણનો દાવો કરુ છુ કે હુ મારી જાતને છેતરતો નથી હુ એમ નથી કહેતો કે હુ હિસાથી મુક્ત હતો, પણ થવાનો પ્રયત્ન કરુ છુ હુ હિસાથી મુક્ત હોત, તો ગયા પદર વરસનો ઈતિહાસ જુદી રીતે લખાયો હોત

★

ગુજરાતી ૭૨૨૩

કહેવું બહુ મુશ્કેલ છે. સ્થૂલદૃષ્ટિને પોતાનું શરીર એ જ એ પોતે છે એમ લાગે છે. એથી જરા વધારે ઊંડા ઊતરી વિચાર કરનાર મનને પોતારૂપ માને છે. કેટલાક બુદ્ધિ તો કેટલાક અંતઃકરણ અથવા કોઈક અગોચર આત્મતત્ત્વ—એની સાથે પોતાની જાતને એકાર્થ ગણે છે; પણ આપણે આ ઊંડા પાણીમાં ઊતર્યા વિના, શરીર, મન, બુદ્ધિ, આત્મા આ સર્વનો સંઘાત એટલે આપણે પોતે એમ અહીં માની લઈએ તો ખોટું નહિ.

આપણું શરીર એ આપણું પોતાનું છે એટલું જ નહિ, પણ એ આપણે પોતે જ છીએ એમ ઘણીવાર આપણને લાગે છે. આપણે આપણા શરીરથી જુદા છીએ એવો અનુભવ જીવતા હોઈએ ત્યાંસુધી ભાગ્યે જ થાય છે અને શરીરને છોડ્યા પછી એ અનુભવનો સાક્ષાત્કાર કરવાની સ્થિતિમાં આપણે હોતા નથી. આપણાં સર્વ કાર્યો આપણા શરીર દ્વારા જ સાધી શકાય છે. એની સાથે જેવો ને જેટલો સંબંધ આપણે રાખતા હોઈએ તેવો ને તેટલો સંબંધ દુનિયાની બીજી કોઈ વસ્તુ સાથે રાખતા નથી; અને આ આત્મસ્વરૂપ સમા આપણા આ શરીરનો ત્રાસ કંઈ ઓછો છે? એ વજનદાર હોય તો એનો ભાર ઊંચકતાં ઊંચકતાં આપણા પ્રાણ કંઠે આવે છે, એનો ભાર ઓછો હોય તો તે વધારવા માટે મહેનત કરતાં આપણો દમ નીકળી જાય છે. રોજ એ મેલું થાય ને રોજ એને સારું રાખવાનું, દરરોજ એને ઘસારો પહોંચે ને રોજ એને ભરપાઈ કરવાનો. એ મહેનત કરે અને થાક આપણને લાગે. એ આળસુ થઈને પડ્યું રહે ને કટાઈ જઈએ આપણે. રોજ એ ભૂખ્યું થાય, તરસ્યું થાય ને એની ક્ષુધા ને તૃષા સંતોષવા હેરાનગતિ વેઠવી પડે આપણને. આપણે એને કોઈ ખાસ મહત્ત્વનુ કામ સોંપવાનું હોય ત્યારે 'મારાથી હવે કંઈ નહિ બને' એમ કહીને શય્યાનો આશ્રય શોધીએ તો આપણને ભારે ત્રાસ પહોંચાડે છે. ટ્રેનમાં ઊભા રહેવા પૂરતો અવકાશ ન હોય ત્યારે એને લાંબા થઈને સૂવા માટે જગા જોઈએ છે.

આ શરીરના સમગ્ર ત્રાસ ઉપરાંત એના જુદાજુદા અવયવોનો પોતાનો વ્યક્તિગત ત્રાસ પણ ઓછો નથી. માણસને આટઆટલા અવયવો આપીને ઈશ્વરે એને લાચાર બનાવી મૂક્યો છે એમ મને લાગે છે. આંખ, કાન, નાક, માથું, મોઢું, હાથ, પગ ઇત્યાદિ જાતજાતનાં અંગોપાંગો શરીરયંત્રને ચાલુ રાખવામાં બહુ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે એ સાચું, પણ એકાદ બે અવયવોથી એ કાર્ય ન જ સાધી શકાત, એમ મને નથી લાગતું.

શરીરના પ્રત્યેક અવયવ તરફથી એના પોતાના વિશિષ્ટ ત્રાસ ઉપરાંત એ બધા મળીને સામટો ત્રાસ પહોંચાડી આપણા શરીરે જાણે જથાબંધ ને છૂટક એમ બંને પ્રકારે ત્રાસનો માલ વેચવાની નહિ, પણ વહેંચવાની દુકાન ખોલી હોય એમ લાગે છે.

આટઆટલાં અવયવોનું રક્ષણ કરવામાં કંઈ ઓછો ત્રાસ વેઠવો પડે છે? હવામાં ફેરફાર થાય, ખોરાકમાં ફેરફાર થાય, રહેણીકરણીમાં જરા ફેરફાર થાય એટલે નાક, કાન, પેટ આદિ જુદાજુદા અવયવોનો ત્રાસ શરૂ થઈ જ જાય. 'આ સાડા ત્રણ મણની કાયામાંથી ચણીપુર નાક ગયું તો પછી રહ્યું શું?' એમ કહીને જેનાં ગુણગાન ગાવામાં આવ્યાં છે તે નાક આપણા અંતરની ઉષ્માને ભૂલી બહારની ઠંડીને આવકારે છે ને શરદી ને સળેખમને નિમંત્રણ આપી શરદોત્સવ ઊજવે છે ત્યારે આપણા ગૌરવ ને ટેકના આધાર સમી એ નાસિકા કેવળ ત્રાસનું જ કારણ થઈ પડે છે અને આપણે એનું રક્ષણ કરવા જઈએ

છીએ અને એને વિવિધ લાડ લડાવવા લાગીએ છીએ, એટલે જઠરના દિલમા અદેખાઈની આગ ભભૂકી ઊઠે છે 'જાણે મારી હયાતિ તો છે જ નહિ એમ તને લાગે છે તે આ ઠડા સ્નેહની ઉષ્મા પ્રગટાવવા તુ ગરમ દવાઓ દ્વારે જઈને મારામા રેડયે જાય છે તે જોઈ લે હવે મારો તાપ!' એમ કહીને એ એવો દાહ પ્રસારે છે કે એના ત્રાસથી હેરાનહેરાન થઈને નાકને આપણે ભૂલી જઈએ છીએ ને જઠરદેવતાને ઠડા પાડવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ 'આમ તો તુ મને ટટ્ટાર રાખીને રોફથી ચાલે છે પણ આજે તો મારા તરફ ધ્યાન આપવાની પણ તને ફુરસદ નથી, કેમ? પૃથ્વીથી હમેશ ઊંચા રહેવાનો, મારો સ્વભાવ ભૂલી જઈને તે મને જમીન સરસુ રાખી પથારીમા સુવાડી રાખ્યુ છે તો જો હવે મારો પ્રભાવ' એમ કહીને આપણું માથુ હજાર હથોડાને નિમંત્રણ આપી તેના પ્રહાર પોતાના પર ઝીલવા મંડી પડે છે, ત્યારે આપણે એટલા નાસી જઈએ છીએ કે 'આ માથુ થોડીવાર ધડથી છૂટુ પાડી શકાતુ હોત તો સારુ' એમ આપણને લાગી આવે છે

અને આપણું પેટ! એનો ત્રાસ તો અસહ્ય થઈ પડે છે ન્યાય ને જાતિના સિદ્ધાતોને નેવે મૂકીને એનો ખાડો પૂરવા આપણે કમાવા જવુ પડે છે પણ ભરાય છતાં એ અધૂરો ને અધૂરો જ રહે છે જિદ્દે ચડેલા બાળકની પેઠે એની માગણી કદી સતોષાઈ નથી એ સંકોચાય છે ત્યારે ત્રાસ આપે છે, વિકાસ કરે છે ત્યારે પણ ત્રાસ આપે છે એ સઘરાખોર બનીને પોતાને મળેલા દ્રવ્યનો જથ્થો સતાડી રાખે છે ત્યારે આપણે હેરાનહેરાન થઈ જઈએ છીએ ને કજૂસ પિતાના ઉડાઉ દીકરાની પેઠે છૂટે હાથે ખર્ચ કરવા મડી પડે છે ત્યારે પણ આપણા ત્રાસની સીમા રહેતી નથી કલહાન્તરિતા નાયિકા પેઠે 'ઊંહૂ!' કરીને એ મો ફેરવીને બેસે છે ત્યારે એને મનાવતા આપણો દમ નીકળી જાય છે અને નવોઢા પેઠે પ્રસન્નચિત્ત બની એ લાડ કરવા લાગે છે અને એક પછી એક નવી ચીજની માગણી કરવા માડે છે ત્યારે એના લાડ આપણને વસમા પડી જાય છે

પણ મન મજબૂત હોય, તિતિક્ષાની વૃત્તિ કેળવી હોય તો શરીરના ત્રાસ વેઠવા સહેલા થઈ પડે, એ ત્રાસ ત્રાસરૂપ જ ન લાગે એમ ફિલસૂફો કહે છે વાત સાચી છે, પણ મનને મજબૂત કરવુ શી રીતે? પોતાનો કાબૂ, શેઠ તરફથી પોતાને સોપાયા પછી કેટલીક વાર મુનીમ શેઠનો પણ શેઠ થઈ બેસે છે તેમ આપણા શરીરયત્ર પરનો કાબૂ મનને આપણે સોપી દઈએ છીએ, પણ એ મનડા મહારાજ માત્ર આપણા શરીર પર જ સામ્રાજ્ય ચલાવીને સતોષ માનતા નથી, પણ એ તો ખુદ આપણો પોતાનો પણ કબજો લઈ લે છે; અને આપણા પર પોતાનો પ્રભાવ દર્શાવવા જાતજાતના, અચિત્ય ને અકલ્પ્ય ત્રાસ ગુજારવા મડી પડે છે આપણે કોઈક કામને પતાવવામા ગૂથાઈ ગયા હોઈયે તે વેળા કોઈ આવી ચડે ત્યારે જે ખલેલ પહોચે છે, તેનાથી કેવા નાસી જઈએ છીએ એ જાણીતી વાત છે પણ આપણી એકાગ્રતામા સૌથી વધારે ખલેલ પહોચાડનાર કોઈ બહારની વ્યક્તિ નથી, પણ આપણી અદરનુ આ મન જ છે ગાડા સાથે જોડવામાં આવે તો અણનાથ્યો આખલો હાંકનાર એક દિશામા જવા મ ગતો હોય ત્યારે ગાડાને જુદી જ દિશામા લઈ જાય છે, જ્યા જ્યા ગાય કે રાતો રગ દેખાય છે ત્યા ત્યાં ઘસડી જાય છે, તેમ આપણું આ મન આપણે એક કાર્યમા વ્યાપૃત થયા હોઈએ

છીએ ત્યારે જુદે જ સ્થળે ભટકવા નીકળી પડે છે. હું લખવા બેસું છું ત્યારે એને ઊંઘવાની વૃત્તિ થઈ આવે છે, હું જમવા બેસું છું ત્યારે એ ઘર બાંધવા મંડી પડે છે. ઘણીવાર કેવળ વિરોધ ખાતર જ એ વિરોધ કરે છે. આપણી જેની 'ના' તેની એને 'હા' હોય છે અને આપણી જેની 'હા' હોય છે તેને માટે એની 'ના' હોય છે. વરસ દિવસ સુધી ભજિયાં–પાતરાં ખાશો નહિ એમ ડૉક્ટરે બહુ ભારપૂર્વક આપણને કહ્યુ હોય છે ત્યારે 'ભજિયાં વિના હુ મરી ચાલ્યો–મરી ચાલ્યો–પાતરાં વિના મારી અવગતિ થશે, હું ભૂત થઈશ, પલિત થઈશ' એમ પોકાર પાડીપાડીને એ આપણને હેરાન-પરેશાન કરી મૂકે છે. જે હોય છે તે એને જોઈતું નથી, જે મળે એમ નથી તેની ઝંખના એ છોડતું નથી. સૂકી મરુભૂમિમાં, જ્યાં તણખલું પણ ઊગી શકતુ નથી ત્યાં એને વૃક્ષરાજિ ઉગાડીને ડાળેડાળે કૂદવુ છે અને ચિત્તને પ્રસન્ન કરે એવી નાનકડી વાડી ઘર આંગણે જ હોય છે તેના તરફ ઢૂંકીને પણ જોતુ નથી. તનના ત્રાસ તો વેઠી શકાય, પથારીમાં પડ્યાપડ્યા આરામથી એનો સામનો થઈ શકે, પણ મનના ત્રાસ તો માણસને ઉન્મત્ત બનાવી ગલીએગલીએ એને ભટકાવે છે.

અને મનથી યે વધારે શકિતશાળી એવાં આપણાં બુદ્ધિ ને અંતઃકરણને આપણી વિશિષ્ટ શકિત તરીકે ગણવામાં આવ્યાં છે. એના ત્રાસ તો વળી ઓર હોય છે. 'કાજી દૂબળે ક્યું' તો કે 'સારે શહરકી ફિકર' એ ન્યાયે આપણી બુદ્ધિ જગતકાજી બનીને આખી દુનિયાનો ન્યાય તોળવા નીકળી પડે છે. જે દેખાય–ન દેખાય તે બધું જ પોતાને સમજાવું જોઈએ એવો એ આગ્રહ સેવે છે. શક્તિ પંગુ જેટલી હોય છે ને એને કોડ જાગે છે હિમાલય ઓળંગવાના. આપણા અંતઃકરણને તો કેટલાકે દેવતા સમું માન્યું છે. પણ એ દેવતાસ્વરૂપ અંતઃકરણના ઘોંચપરોણા વેઠવા, જરા યે સહેલા નથી. કામ કરતા પહેલાં ને કામ કર્યા પછી પણ એના ઘોંચપરોણા ચાલુ જ રહે છે. બીજો કોઈ ઠપકો આપે તો આપણે તે વેઠી શકીએ છીએ, સામો જવાબ પણ આપી શકીએ, પરંતુ એ જ્યારે ઠપકા આપવા બેસે છે ત્યારે તો આપણે ત્રાસથી હેરાનહેરાન થઈએ છીએ. બીજો કોઈ આમ કરતો હોય તો તેનું કદાચ આપણે ગળું દબાવી દઈએ, પણ આને શું કરી શકાય? એ ત્રાસ તો ખમ્યે જ છૂટકો.

અને આપણો આત્મા–એ તો છે કે નહિ, હોય તો કોણ છે, કેવો છે, એની સમજ પણ પડી શકતી નથી. આપણી બધી ઊર્મિઓને પોતાના તરફ વાળીને કે–એની પોતાની ખોળમાં એ આપણી બુદ્ધિને જગતના આદિકાળથી ભમાવી રહ્યો છે, છતાં હજી એનો પત્તો ખાતો નથી. એ આપણા સર્વ ભ્રમણ-રમણનુ મધ્યબિન્દુ થઈ બેઠો છે–સર્વ ત્રાસના મોટામાં મોટા કારણરૂપ થઈ પડ્યો છે તે છતા ય એ હાથ આવતો નથી.

કોણ બોલે છે ને કોણ સાંભળે છે–સાંભળનાર ને બોલનાર એક જ છે એમ ઉપનિષદમાં કહ્યું છે તેમ કહી શકાય કે કોણ ત્રાસ આપે છે ને કોણ વેઠે છે–આપનાર ને વેઠનાર એક જ છે ત્યાં? બ્રહ્મનું तत्त्वमसि–તે તું જ છે–એ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ સમજાવનારું ઉપનિષદનું મહાવાક્ય છે તે ત્રાસને પણ લાગુ પડે છે. મને ત્રાસરૂપ થનાર આ કોણ છે? એ પ્રશ્નના જવાબમાં કહી શકાય तत्त्वमसि–એ ત્રાસ તે તું જ છે.

★

આવતી કાલ

•

અધ્યા મનસુખલાલ ઝવેરી
એમ એ

સ્ત્રી અને પુરુષ અનંતકાળથી માની આવેલી એમની સમસ્યાઓનો કોઈ ઉકેલ હજી સુધી માનવી આણી શક્યો નથી ચક્રના પૈડા પર બેઠેલી માખીની જેમ સમાજમા બન્નેનું સ્થાનપરિવર્તન થયા કરે છે પુરુષ સમોવડી થવા મથતી નારી અને સ્ત્રૈણભાવ અપનાવવાની ખ્વાયેશ રાખતો પુરુષ ઇચ્છિત વસ્તુ પ્રાપ્ત કરી લે—ઘરની તથા બાળકોની સભાળ પુરુષ રાખે, બહારનુ સર્વ કાર્ય સ્ત્રી પતાવે એ જાતનુ સમાજતંત્ર આવતી કાલે સ્થાઈ જાય, તો પરસ્પરનુ કેવુ સ્થાન હશે તેનુ હળવુ અને કટાક્ષમય ચિત્ર કવિએ આ નાટિકામા દોર્યું છે આ સર્જન દ્વારા ગુજરાતી સાહિત્યના અલ્પધન નાટકોમા એક મહત્ત્વનો ઉમેરો થશે. આ નાટક બે અંકમા પૂરુ કરવાની ધારણા છે

પાત્રો

વિદ્યુલ્લતા
મન્દાકિની
સુહાસિની

વિમળ
રમણભાઈ
સરોજ

નયનકિશોર
નન્દન
નાટકનો સર્જક

સૂચિત

વિધુબહેન
નયનકિશોરની પત્ની

અંક પહેલો

[પ્રવેશ ૧]

[નયનકિશોર હાથમા ઝોળી લઈને દાખલ થાય છે પચાસેક વરસની એની ઉમર છે એણે ધોતિયુ અને કફની પહેર્યાં છે હાથમા સોનાની રીસ્ટ વૉચ ડોકમા મોતીની કંઠી કેડ પર કંદોરો—માથાના વાળ સહેજ ઝૂલતા, રિબનવાળા બૉબ્ડ કરાવ્યા હોય તેમ ખભા પર પડે છે એક બારી પાસે ઊભા રહીને તે બૂમ પાડે છે]

નયન નન્દન! નન્દન! નન્દુ ભ ભા !

[બારીમાથી નન્દન ડોકાય છે એણે બાંડિયુ અને ચડ્ડી પહેર્યાં છે વાળ બરાબર વ્યવસ્થિત રીતે ઓળેલા નથી એની ઉંમર પણ લગભગ પચાસેકની લાગે છે એના એક હાથમા દૂધી અને બીજા હાથમા છરી છે]

નન્દન કેમ અત્યારમા, નીનુ?

નયન ' અત્યાર છે, ઊંઘણશી? ચાર તો થવા આવ્યા બજારમા નથી આવવુ?

નન્દન ના, મારે તો હજી વાર છે હજી ચા પણ નથી પીધી

નયન કેમ? બપોરે ઊંઘી રહ્યો'તો કે શું? અત્યાર લગી?

નન્દન ઊંઘવાનુ નસીબમાં હોય તો જોઈએ શું? (અળગો થઈ જાય છે) સવારથી જ પગ વાળીને બેઠુ છે કોણ?

નયન ' કેમ, ગમી નથી આવી આજે?

નન્દન ના રે એ મહારાણીનો ત્રણ દિવસ-થી ક્યા પત્તો છે? કામવાળા ય માળા એના ફાટી ગયા છે! કંઈ કહીએ, તો તરત કહેશે ભાઈ, લ્યો તમારી નોકરી! ને ઘરમા કોઈને કંઈ ફરિયાદ કરાય નહિ કરીએ તો કહેશે તારો જ વાક હશે તુ કંઈક બોલ્યો હશે!—પણ જવાય છે, નીનુ ઘડીક ઉપર તો આવ

નયન અત્યારે નહિ કોઈ બીજી વાર મારે મોડુ થશે

નન્દન હવે થયુ મોડુ તારે ક્યાં અમારા જેવુ છે? (આંસુ લૂછે છે)

નયન એ તો એમ જ હોય, નન્દુ! ઘેરઘેર માટીના ચૂલા બાકી તુ ને વિધુબેન

નન્દન હું તને હાથ જોડુ, ભાઈસાબ

(પાડોશની બારી તરફ જોઈ, નાક પર આંગળી મૂકે છે.) પંદર મિનિટમાં શું મોડું થાય છે? ચા પીને જજે.

નયન : (ઘડિયાળ સામે જોઈ) પંદર તો નહિ, પણ દસ મિનિટ રોકાઉં. પણ તું નીચે આવ ને, નન્દુ! મારે ચા નથી પીવી. હું પીને જ નીકળ્યો છું.

[નન્દન નીચે આવે છે. બન્ને જણા બારણાં પાસેના ઓટલા પર બેસે છે. નન્દન પોતાની સાથે ચોખાની થાળી લાવ્યો છે. તેમાંથી એ ચોખા વીણવા લાગે છે.]

નન્દન : તું ક્યાંક નકામું કોકનું મોત શીખું કરીશ, ભઈલા!

નયન : કેમ?

નન્દન : (ઉપરની પાડોશીની બારી સામે જોઈને) અમારા રમણલાઈને તું નથી ઓળખતો? એના તો હાથમાં આવવી જોઈએ કંઈક વાત. આપણે ભોળે ભાવે કંઈક વાત કરતા હોઈએ, ને એ જઈને સળગાવે કંઈક બીજું. બાકી સાચું કહેજે, નીનુ! આપણા માણસનું જેટલું આપણને દાઝે તેટલું કોઈ બીજાને દાઝવાનું હતું? (ગળગળો થઈ જાય છે) આ રિબન તને સારી લાગે છે હો, નીનુ!

નયન : (મલકીને) તને ગમી? હમણાં જ લીધી. આ કફની યે હમણાં સિવડાવી.

નન્દન : (નિસાસો નાખીને) તારા ભાગ્યનો પાર નથી, ભઈલા! (ગળગળો થતાં) મારે તે. પેલો રમણલાઈ...તું એને નથી ઓળખતો? એની મન્દાકિની કેવી છે? ચાડિયા જેવી! ને બન્ને આખો દી બાઝયા જ કરતાં હોય, જાણે કૂતરાં ને બિલાડાં ને મરઘાં ને બતકાં ને કાગડાં ને કાબર ને ચકલી ને આમાચીડિયાં!

નયન : સાચે જ, એ બન્ને તો ભણેલાં છે ને?

નન્દન : ભણતરને શું કરવું છે, ભઈલા! એનામાં માણસાઈ ક્યાં છે માણસાઈ? સવારના ઊઠે ત્યારથી શરૂ થાય ટકટકારો તે છેક મન્દાકિની કામે જાય ત્યાંસુધી. ને પાછો શરૂ થાય મન્દાકિની રાત્રે પાછી આવે ત્યારથી ને ચાલે અધરાત સુધી.

નયન : મન્દાકિની તો કૉલેજની પ્રિન્સિપાલ છે, ખરું?

નન્દન : હવે જોઈ ન હોય તો મોટી પ્રિન્સિપાલ! આખું ગામ જાણે છે એ પ્રિન્સિપાલ કેમ બની તે!

નયન : એ શું વળી?

નન્દન : કંઈ નહિ, ભઈલા! જવા દેને એ બધી વાતો. પારકી પંચાત કરવા આપણે ક્યાં બેસીએ? બાકી ગામ તો, ભઈલા, જાતજાતની વાતો કરે છે.

નયન : મારા સમ. શી વાતો? કહે તો ખરો, નન્દુ!

નન્દન : હવે જવા દેને, નીનુ! આપણે ક્યાં એની સાથે...

નયન : પણ તો ય?

નન્દન : તો ય ને બો ય, ભઈલા! હું કે તું ક્યાં જોવા ગયા છીએ? પણ લોકો તો કહે છે...

નયન : કે...

નન્દન : એનો મોટો ભાઈ પ્રભાકર નહિ?

નયન : હા, હા, તે એનું શું?

નન્દન : એની પેલી એજ્યુકેશનલ સેક્રેટરીને ત્યાં...સમજ્યો કે, ભઈલા!

નયન : (ડોકું હલાવી, આંખો ઝીણી કરી) એમ કે? મને ય વહેમ તો હતો જ, પણ હું તો પ્રભાકરને બહુ સારો માણસ માનતો હતો.

નન્દન : (નયનનો હાથ દબાવી) સારો હતો એટલે તો પેલીને પ્રિન્સિપાલ બનાવીને! નહિ તો ક્યાંક માસ્તર કે કારકુન કે...

(બંને ખડખડાટ હસે છે.) હેં...હેં...

હે..હે કેમ બોલતો નથી, ભઈલા! હે હે હે હે (આંખમાં આંસુ આવી જાય છે) પણ જવા દેને, ભાઈ! આપણે ક્યાં આ બધું નજરોનજર જોવા ગયા છીએ? આ તો કાનને દોષ

નયન હાસ્તો લાકડું ભાગે લાકડાને ભારે આપણે શું તેમાં?

નન્દન એમ જ આ તો બધા જાણે નાનકડા ગીગલા હોય તેમ માનીને પેલો રમણિયો ફુલાતો ફરતો હોય એટલે આપણને લાગી આવે બાકી

નયન હા, નન્દુ, હા એ તે કંઈ જ કહેવાની વાત નથી રહી દુનિયાનું કોણ જાણે શું થવા બેઠું છે! અમારી જોડેનો પેલો સરોજ નહિ?

નન્દન હા, પેલો ઊંચો ને ગોરો સરખો ને?

નયન હા, પેલો ઊંચોઊંચો ઊંટ જેવો. એ ય તે લોકો કહે છે કે હવે પચાવન વરસે માંડ ઘર ઝાલીને બેઠો છે બાકી એનો ય ઉવમાત કંઈ ઓછો નહોતો

નન્દન (આંખો ઝીણી કરીને) ને એનો વિમળ?

નયન (હસીને) તને ય એની ખબર છે ને શું? એ ય તે મક્યો છે ફાટેલા સાઢડાની જેમ બધે રખડવા ક્લબ ને કૉન્સર્ટ

નન્દન મને બધી ખબર છે, ભઈલા! વિધુબહેને એક દા રાત્રે દસ વાગે એને યંગ વિમેન્સ ક્લબમાં જોયો'તો વિધુબહેન તો કહે કે નફટની માફક એ કાંઈ હસે, કાંઈ હસે! પડખે ત્રણ ચાર-જુવાન છોકરીઓ ને ભાયડાની જાત પણ શરમનું નામ નહિ! પણ, જવા દે ને ભાઈ, આ તો બળતે જીવે બોલાઈ જાય; બાકી આપણે શું? ભેંશના શિંગડાં ભેંશને ભારે સગરે સમજવું જોઈએ ને?

નયન સરોજ શું સમજવાનો હતો એ તો હાથના કર્યા હૈયે વાગ્યા છે, ભાઈ નાનપણથી ફટાડવામાં કાંઈ બાકી ન રાખી! મારી વિમુ દીકરી આમ, ને મારી વિમુ દીકરી તેમ તે એમ દીકરીદીકરી કર્યે કંઈ છોકરાઓ છોકરી બનતા હો? છોકરાં કોઈને દવલાં ન હોય, પણ કંઈક માણસની રીતે રહેવું જોઈએ ને!

નન્દન નહિ વળી? અમે ય કંઈ અમારી માને પાચમાત વહી જતા'તા? છતાં એક વખત ના થઈ, પછી હા શાની થાય? મારો બાપ તો ચોખ્ખું કહેતો કે છોકરાંને ભણાવવા સોનાનો કોળિયો, પણ રાખવા ખાડાની ધાર ઉપર એનો એક હાકોટો પડે ને અમે બધા ચૂપચાપ સિયાભાઈની મીંદડી બની બેસી જઈએ એ તો એણે અમને આમ કેળવ્યા તો આજે (આંખમાં ઝળઝળિયાં ભરાઈ આવે છે) કેમ બોલતો નથી, ભઈલા?

નયન હાસ્તો એ તો બાપમાં જોઈએ સાચી આવડત મા બિચારી શું કરે? એ તો જનમ આપીને આઘી ખસી જાય પછી એને ય એનો કામધંધો કે વેપાર-રોજગાર હોય કે નહિ? કમાઈ લાવવું એ માનું કામ ઘર ચલાવવું ને છોકરાંને ઉછેરવા એ બાપનું કામ

નન્દન લાખ વાતની એક વાત કરી મારા ભઈના! કોઈને કહીશ મા, ભઈલા પણ કહે છે કે રમણ ને મન્દાકિની બન્ને વચ્ચેના કંકાસનું મૂળ કારણ એ જ છે

નયન એમ કે? મને તો એમ કે રમણભાઈને નોકરી કરવા જવું છે

નન્દન અરે, રામરામ કરને, ભઈલા! પહેલાં ઘર તો બરાબર ચલાવે!

નયન સાચું, સાવ સાચું, નંદુ! બાપરે

ઊઠીને કમાવા નીકળી પડશે તે દી સૂરજ અવળો ઊગવાનો. પણ સરોજ તો કહેશે, મારી વિમુ-દીકરી ભણશે, ને ભણીગણીને મોટી બાલિસ્ટર થશે! તે થઈ મોટી બાલિસ્ટર! (નીચલો હોઠ લંબાવીને અંગૂઠો બતાવે છે.) ઘરઘરના ઉંબરા ભાટકે છે; ને ગામની છોકરીઓનો...પણ જવા દે, ભાઈ, આપણું શું જાય એમાં?

નન્દન: હાસ્તો. આ તો મોટો થતાં વેઠવાનું એણે જ ને? આપણો જીવ બળે એટલે કહેવાઈ જાય. નહિ તો સરોજ ક્યાં નાનો છે? વિમુડાને તમાચો મારીને બેસાડી ન દે ઘરમાં, ભઈલા?

નયન: એમ જ વળી.

નન્દન: નહિ ત્યારે, ભઈલા! માણસની જાત એટલે એકવાર સિક્કો પડ્યો એ પડ્યો. આ અમે નથી? પણ વિધુબહેનની આંખ જરા ફરી કે બસ. મજાલ નથી મારી કે કોઈ છોકરાંવની કે એના આડા ઊતરીએ. ને રમણિયો તો મૂઓ તડતડ–તડતડ બોલ્યે જ જાય–બોલ્યે જ જાય! બાપરે! ભાયડા માણસના મોઢામાં આવડી મોટી જીભ! પણ આપણે શું કરીએ, ભઈલા! મન્દાકિનીએ એને પહેલેથી ફટાવવામાં બાકી ન રાખી. કોઈને કહીશ મા, ભઈલા! પણ કહે છે કે એનાં પ્રેમલગ્ન છે.

નયન: પ્રેમલગ્ન!

નન્દન: કાનને દોષ છે, ભઈલા! બાકી પ્રેમ શું ને લગન શું? રામરામ કરને! પણ મન્દાકિની ભણેલી; એટલે એને એમ કે ભાયડાને સુધારી દઉં. તે એણે એને ખૂબ લાડ લડાવ્યાં. મારો રમુ! મારો રમણ! મારો રમણિયો! મારી રમી! મારી રમુડી! બાપ રે! કાંઈ લાડ લડાવે, કાંઈ લડાવે! મૂઆં શરમાય પણ નહિ. (ગળગળો થઈને) આ અમે તો પરણ્યાં ને રીધાં રસોડામાં... એ તો એવું છે, ભઈલા! કોઈ કાંઈ નવાઈનું થોડું જ પરણે છે? કેમ બોલતો નથી, નીનુ?

નયન: હાસ્તો. નન્દુ, એ તો ભાયડાની જાત. રહે તો જાતથી; ને જાય તો સગી માતથી! પણ આપણાથી શું થાય તેમાં? આપણે આપણો ધરમ સંભાળીને બેસીએ એટલે બસ. પણ, હું જઉં હવે ભાઈ. (ઘડિયાળ જોઈને) ઓહહો! પાંચ થઈ ગયા!

નન્દન: પાંચ થઈ ગયા! બાપરે! મારે સાડાપાંચે રસોઈ તૈયાર રાખવાની છે!

નયન: કેમ, એટલી બધી વહેલી?

નન્દન: એમને રાત્રે નાટકમાં જવાનું છે.

નયન: તું ય જવાનો કે?

નન્દન: (ગળગળો થઈને) છોકરાંવ સૂઈ ગયાં હોય ને!

નયન: વિધુબહેન–

નન્દન: (નાકપર આંગળી મૂકી) નીનુ, તને પગે લાગું, ભઈલા! તને ક્યાં ખબર નથી?

નયન: એ તો એમ જ હોય, નન્દુ. કચવાઈએ નહિ. લે, બેસ ત્યારે, ભાઈ. મારે ય જરા ઉતાવળ છે.

નન્દન: જશે ત્યારે? રમણિયાની વાતે કેટલું બધું મોડું કર્યું? મૂઓ અહીંયે નડયા વિના ન રહ્યો. સાડાપાંચ તો હમણાં થશે. આવજે, નીનુ! આ...વજે!

નયન: ટા...ટો! ટા...ટા!

(જાય છે.)

પડદો

[પ્રવેશ ૨]

[દરિયાકિનારો. સૂર્યાસ્તના રંગો સાગરના જળ પર ઢળતા આવે છે. ધીમાંધીમાં મોજાં કિનારા પર રંગબેરંગી ઝાંશો પાથરતાં આવે છે. વિમળ અને વિદ્યુલ્લતા કિનારા પર બેઠાં છે. વિમુ વીસેક વરસનો ફાંકડો જુવાન છે. એણે ગરમ પાટલૂન ને રેશમી બુશશર્ટ પહેર્યાં છે. હાથે ઘડિયાળ: ડોકમાં રંગીન મફલર: આંખોમાં સુરમો: વાળ ટાપટીપથી

ઓળી ફૂગા ફુલાવ્યા છે

[વિદ્યુલ્લતા સોળેક વર્ષની દમામદાર છોકરી છે એણે ગુલાબી રંગનાં પાતળાં વસ્ત્રો પહેર્યાં છે, ઢળતા સૂર્યપ્રકાશમાં એનું રૂપ ખરેખર ખીલી નીકળ્યું છે]

વિદ્યુત આમ નીચું જોઈને ક્યાંસુધી બેસીશ, વિમળ! (વિમળ બોલતો નથી) રાત પડતી આવે છે મોડું થતું આવે છે ઘર હજી દૂર છે, ને તું આમ મૂંગોમંતર થઈ ગયો છે! જરા ઊંચે તો જો!

[વિમળનું મોઢું પોતાના હાથ વડે ઊંચકે છે]

આમ કેટલો મઝાનો લાગે છે! વિમળ, તું સાચે જ સુંદર છે મારી સામે જો મારી આંખોમાં તારી આંખોને પરોવ

હાં, એમ એકવાર એક જ ઘડી. વિમળ વિમુ (વિમળ જમીન ખોતરવા લાગે છે) નીચે જમીન છે ને સામે સમુદ્ર છે એમાં તે શું બળ્યું છે, વિમળ! દરિયામાં ભરતી-ઓટ રોજના થયા! ને સૂરજ પણ ઊગે કે આથમે નહિ તો જાય ક્યાં? એમાં તે રોજરોજ શું જોવાનું હોય! બસ, મારી સામે જો, વિમુ, મારી સામે નજર માંડ તું ખૂબ રૂપાળો છે તું મને ખૂબ ગમે છે ચોકલેટ, વિમુ!

[વિમુને ચોકલેટ આપવા હાથ લંબાવે છે વિમુ નીચું જોઈને બેસી રહે છે વિદ્યુત અર્ધો કકડો પોતાના મોઢામાં મૂકે છે]

મોઢું પાન છે, વિમુ નથી ખાવી? ખાને! સરસ છે

(વિમુના મોંમાં પોતાને હાથે મૂકે છે) ફુત્તા! ખાઈ ગયા! ને પાછો બેસી ગયો ચૂપચૂપ, નીચું જોઈને! કંઈક બોલ તો ખરો વિમળ! વિમુ! મને આજ તારી સાથે બોલવાનું એવું મન છે! મારી સામે તો જો!

[વિમળ ઊંચું જુએ છે]

હાં, એમ તારી આંખોમાં આજે શું ભર્યું છે, વિમળ! દ્રાક્ષાસવ? કે ચુકો-કોલા? આજે તું આમ નવો નવો કેમ લાગે છે? વિમુ!

[એનું મોં ઝાલી રાખીને]

વિમુ! એક સ્મિત! એક જ સ્મિત! બસ, એક જ એક જ

[વિમળ સહેજ મોં મલકાવે છે એની ઝીણી દંતપંક્તિઓ ચમકારા મારે છે]

માડી રે! આ જિગર હવે હાથમાં નથી રહેતું, વિમુ! વિમુડા! તું જાણે છે? કે કે તને ચીટિયો ભરું? (ખડખડાટ હસે છે વિમળ પણ હસી પડે છે)

પેલો નિરંજનાબહેનનો ધનુ નહિ, વિમળ! એ ય એક દી આમ જ મૂંગોમંતર થઈ બેસી ગયો હતો ઘણું કહ્યું, ઘણો મનાવ્યો, ઘણો સમજાવ્યો, પણ બોલે જ નહિ! પછી મેં તો એના ખભા પકડીને એને હલમલાવ્યો કહ્યું બોલ છે કે નાખી દઉં દરિયામાં! ને જીભ તરત ખૂલી કહે મારાં કપડાં બગડશે! હા હા હા હા (ખડખડાટ હસે છે) છોકરાઓની જાત! માળી શરમાયા જ કરે પણ એક વખત જીભ ખૂલી પછી અટકે જ નહિ! જાણે નોન સ્ટોપ સીરિયલ કે તારની ડેમી! બદામ, વિમુ!

[બદામ ધરે છે વિમળ શરમાતા-શરમાતા એક બદામ લે છે]

એક બદામથી પેટ ભરાશે કે? લે વધારે આઠ, દસ, પંદર, વીસ ચાલ, લે છે કે? એટેન્શન! હા હા હા હા! (ખડખડાટ હસે છે વિમુ થોડી વધારે બદામ લે છે ને મોંમાં મૂકે છે)

તું ખાતો હોય છે ત્યારે કેટલો સુંદર લાગે છે, વિમુડા! તને આખો ને આખો ખાઈ જવાનું મન થઈ આવે છે ખાઈ જઉં?

(વિમુ ચાવતોચાવતો આંખો નચાવે છે) સૂરજ આથમી ગયો, વિમુ ઝલકમાં હોડી ખેંચ

સંભાળો : મને મારું સંભાળવા દો.

મન્દાકિની : વિદ્યુત્–

રમણ : ફોડી લેશે પોતાનું પોતાની મેળે.

[રમણ ચાની ટ્રે લઈને અંદર ચાલ્યો જાય છે. મન્દાકિની વિચારમાં પડે છે. ઓરડામાં બે-ચાર આંટા મારે છે. ઘડીક બારી પાસે જઈને, બંધનમાંથી મુક્તિ મેળવવાને મથતી હોય તેમ, બહાર આકાશ સામે નજર નાખે છે. ઘડીકમાં પાછી કબાટ પાસે આવે છે. કબાટ ખોલે છે. એક પુસ્તક કાઢે છે. પાનાં ખોલે છે. અંદરથી એક ચિમળાયેલું ફૂલ નીકળે છે. તેને જોતીજોતી તે ઊંડા વિચારમાં ડૂબી જાય છે. ત્યાં નીચેથી બૂમ સંભળાય છે.]

રમણ : નાવાનું પાણી તૈયાર છે.

[મન્દાકિની પેલા ચિમળાઈ ગયેલા ફૂલની ગોળી કરીને બારીમાંથી બહાર ફેંકી દે છે. ચોપડી ટેબલ પર પછાડે છે.]

પડદો

[પ્રવેશ ૪]

[વિમળનું ઘર : સવારનો સમય. સરોજ ચા બનાવતો હોય છે. ટેબલ ઉપર સુહાસિની અને વિમળ બેઠાં હોય છે સરોજ એક પ્યાલો સુહાસિનીને આપે છે. બીજો વિમળને આપે છે.]

સુહાસ : આંખો જરા લાલ કેમ લાગે છે, વિમળ!

સરોજ : (મલકીને) ભાઈ, રાત્રે જરા મોડો આવ્યો 'તો.

સુહાસ : મોડો કેમ?

સરોજ : હશે. છોકરાં છે. થઈ જાય કોઈ દી મોડુંવહેલું.

સુહાસ : (વિમલને) કેમ મોડું થયું હતું, વિમલ?

સરોજ : (વચમાંથી જ) વહેલું ન અવાયું એટલે!

સુહાસ : હું વિમળને પૂછું છું, સરોજ!

સરોજ : ભલે પૂછ્યા કરે, વિમળ! તું તારે જવાબ જ ન આપતો, દીકરી! લાવ, જરા ચા આપું.

[વિમળના પ્યાલામાં ચા રેડે છે. સુહાસ પોતાનો પ્યાલો ધરે છે. એટલે એના તરફ ચાની ટ્રેને ધકેલે છે. સુહાસિની પોતાને માટે ચા બનાવે છે.]

સરોજ : (વિમળને વાંસે હાથ ફેરવતાં) કેવી દૂબળી પડી ગઈ છે, મારી દીકરી! મોઢા પરથી સાવ નૂર જ ઊડી ગયું છે. ભણવાની વ્યાધિમાંથી ઊંચે જ આવતી નથી બાપડી. બળ્યું, આવું તે કંઈ હોય!

સુહાસ : (આંખ અર્ધી ઝીણી કરીને) તો ભણવાનું આપણે બંધ કરાવી દઈએ.

સરોજ : થયું? બોલ્યાં બાઈ : બંધ કરાવી દઈએ. ભણશે નહિ તો કરશે શું દીકરો? તમારું ભઠિયારું? આ અમારો અવતાર તો એળે ગયો ધુમાડો ફૂંકીફૂંકીને. દીકરાનો તો સધરવા દો. આપણે ક્યાં સાત-પાંચ છે? મારે તો દીકરી–દીકરો જે ગણું તે આવડી એક વિમુડી જ છે ને?

સુહાસ : ભણવાની ના મેં ક્યારે પાડી? ભલેને ભણીભણીને એનો અવતાર સધારે! આ તો તેં કહ્યુંને કે વિમુ દૂબળો પડી ગયો છે...

સરોજ : તે મેં ખોટું કહ્યું છે?

સુહાસ : નહિ જ તો! એટલે મેં કહ્યું કે આપણે એને ભણવાનું મુકાવી દઈએ.

સરોજ : પછી શું કરે મારો વિમુ?

સુહાસ : ઘરકામ શીખે.

સરોજ : ઘરકામ શીખે નહિ મારો જનમોજનમનો વેરી? મારી વિમુડી ઘરકામ નહિ શીખે. કામ કરવું પડે એવે ઘરે હું એને દઈશ જ નહિ તો? લ્યો, બોલ્યાં ઘરકામ શીખે, ભણવાનું મૂકી દે! એમ કહેવું સૂઝ્યું કે દૂબળો પડી ગયો છે તો એને દૂધ આપીએ; માખણ ને મિસરી આપીએ, મલાઈ ને મધ આપીએ; કેળાં, ચીકુ, દ્રાક્ષ નારંગી, ને મોસંબી આપીએ; મરઘીનાં તાજાંતાજાં ઈંડાં આપીએ; ચિકનનો સૂપ આપીએ, બકરીનું કલેજું આપીએ; કૉડ-

લિવર ઓઇલ આપીએ, ચીઝ ને બીફ આપીએ

સુહાસ (ખડખડાટ હસતાંહસતાં) આટલું બધું ખાય તો સાજો માણસ પણ માંદો પડી જાય; તો તારો વિમુ સાજો કેમ થશે?

સરોજ. થશે, થશે, મારો વિમુ જરૂર સાજો થશે! તમતમારે બેઠાબેઠા જોયા કરો ને! મારો વિમુ ભણશે, ને ભણી ગણીને કોઈ સારે ઘરે જઈને બેસી જશે (વિમુને) તું તારે ભણ્યે રાખ, દીકરા! એ તો જો, ભાઈ, હું બા મારો બાપો, દીધે રાખવું જોઈએ ભણવું જોઈએ, ગાવું જોઈએ, મેળા-મેળાવડામાં ભાગ લેતા રહેવું જોઈએ, માણસોને મળતાહળતા રહેવું જોઈએ એ તો એમ આગળ પડીએ તો જ કોઈ દહાડો કોઈ-નસીબદારનું ભાગ્ય ઊઘડે! (સુહાસને) મારા વિમુને તમે શું ધારો છો? એ તો જ્યાં જશે ત્યાં ભાગ્ય અજવાળશે એનાં પગલાં તો કંકુનાં છે કંકુનાં

વિમળ કંકુનાં એટલે કેવાં, પપ્પા?

સરોજ લિપસ્ટિકનો જેવો રંગ આવે છે ને, ભાઈ, એવા રંગનાં

[સુહાસિની જરા મલકે છે સરોજ એના સામે જુએ છે એટલે તે ગંભીર થઈ જાય છે]

વિમળ તે એવાં પગલાં સારાં ગણાય?

સરોજ જૂનાં માણસો એમ કહે છે, બેટા!

વિમળ. જૂનાં માણસો એટલે કોણ?

સરોજ (સુહાસિનીને) લ્યો, દો જવાબ તમે કહો છો ને કે વિમળ જરા માંદો છે? કેવા સવાલ પૂછે છે મારો હીરો?

સુહાસ વિમળે સવાલ તને પૂછ્યો છે, સરોજ!

સરોજ તે હું જવાબ દઈશ એમાં શું? તે શું પૂછ્યું ભાઈ?

વિમળ મેં શું પૂછ્યું, મમ્મી?

સુહાસ જૂનાં માણસો એટલે કોણ?

વિમળ (સરોજને) હા, જૂનાં માણસો એટલે કોણ?

સરોજ જૂના જમાનાનાં માણસો

વિમળ એટલે?

[સુહાસ સહેજ મલકે છે]

સરોજ જૂના જમાનામાં થયેલાં માણસો

વિમળ આગળનો જમાનો એટલે?

સરોજ ઘણાંઘણાં ઘણાં વર્ષ પહેલાંનો જમાનો

વિમળ એવો જમાનો કાંઈ હતો ખરો?

સરોજ (સુહાસ સામે આંખો નચાવીને) હતો સ્તો!

વિમળ કોણે કહ્યું?

સરોજ (હસતાંહસતાં) માણસોએ

વિમળ કોણ જોવા ગયું 'તું?

સરોજ જૂનાં માણસો

વિમળ એ જમાનો આજે નથી?

સરોજ ના

વિમળ કેમ?

સરોજ એ તો ગયો

વિમળ ક્યારે ગયો?

સરોજ ઘણાંઘણાં વર્ષો પહેલાં

વિમળ તો પછી આજે તેની વાત શી?

સરોજ (સુહાસને) જોયું ને, સુહાસ! હું નહોતો કહેતો કે મારો દીકરો તો મોટો બાલિસ્ટર થાય એવો છે? હું એને ભણાવ્યા વિના રહેવાનો જ નથી

સુહાસ પણ એના સવાલનો જવાબ?

સરોજ એ તો હું આપીશ એને નિરાંતે (વિમળને) અત્યારે તો ભાઈલા, મારે કામ છે તારી મમ્મીને પાછું બહાર જવું છે પછી આપણે વાતો કરીશું હોં! દીકરા રે! તું દીકરી જન્મ્યો હોત તો?

પડદો

(ચાલુ)

દત્તક પિતા

શ્રી પીતાંબર પટેલ

એમ. એ.

ભારતના ભાગલાને પરિણામે લાખો નિર્દોષ માનવીઓને—નિર્વાસિતોને વેઠવી પડેલી વિટંબણાઓ હજી આપણી નજર સામે છે. અપહૃત નારીઓ પાછી મેળવવામાં પારાવાર મુશ્કેલી પડી છે, તેમના મળી ગયા પછી પણ ફૂટ સામાજિક સમસ્યાઓ ઊભી થાય છે. આ ઉકેલ શોધવાનો એક પ્રયત્ન વાર્તાકારે અહીં કર્યો છે.

એ વખતે મારી પત્ની સુવિધા પ્રસૂતિગૃહમાં હતી. હું સવારસાંજ રોજ તેની ખબર કાઢવા જતો. ત્યાં મારા જેવા બીજા અધીરિયા પતિઓ પણ આવતા હશે, પણ મારું ધ્યાન એક ડોસાએ ખેંચ્યું. તેમની ઉંમર સાઠ ઉપરની હશે, પણ તેમની તંદુરસ્તી એવી તો સુંદર હતી કે તેમની ઉંમર દેખાવા દેતી ન હતી. હું દવાખાનામાં પગ મૂકું એટલે બહાર બાંકડા પર એ બેઠેલા જ જણાય. અમને સવારે આઠ વાગ્યા પછી અંદર જવા દેતા; એથી હું રોજ આઠ વાગ્યા પહેલાં પહોંચી જતો, પણ મારા આશ્ચર્ય વચ્ચે હું એ ડોસાને મારા પહેલાં આવેલા જોતો. તે બહાર બાંકડા પર બેઠાબેઠા મરાઠી દૈનિક ‘ લોકમાન્ય ’ વાંચતા જ હોય. તેમના મોં પરની પ્રસન્નતા, નિર્મળતા તેમની સાથે પરિચય કરવા પ્રેરે એવી હતી.

હું તેમને વહેલાવહેલા આવેલા જોતો એથી મને મનમાં થતું:

‘ આ ડોસા કોની ખબર કરવા આવતા હશે ? આ ઉંમરે તેમને ઘેર ઘોડિયું તો નહિ બંધાયું હોય ! ઘરમાં મારી પેઠે એકલા હશે તે રોજ ખબર કાઢવા આવતા હશે ! ’

સમજો કે આ ઉંમરે પણ એ પિતા બનતા હોય તો ય મારે શું ? અને તે કોને મળવા આવે છે, કોને નહિ એવા ઊંડા પાણીમાં ઊતરવાની મારે શી જરૂર ? છતાં મન કેડો છોડતુ ન હતું. વારંવાર મનમાં થયા કરતું કે આ ડોસા કોને મળવા આવે છે ?

પાંચ દિવસ પછી સુવિધાનો ખાટલો બીજી જગ્યાએ બદલ્યો ત્યારે થોડો ભેદ ખૂલ્યો. સુવિધાની બાજુના ખાટલાવાળી બાઈને એ ડોસા મળવા આવતા હતા, પણ એને જોતાં તો ઊલટા મનના તરંગો વધી પડયા. એ બાઈની ઉંમર માંડ વીસેક વર્ષની હશે. તેની ભાષા પરથી લાગતું હતુ કે એ ઉત્તર હિંદુસ્તાનની છે અને આ ડોસા તો મહારાષ્ટ્રી છે. એ બંને વચ્ચે કયુ સગપણ હશે! આ બાઈ ન તો તેમની દીકરી હોઈ શકે કે ન તો તેમની સગી હોઈ શકે; અને તેમની તેની સાથે વાતચીત કરવાની રીતભાત પણ કહી આપતી હતી કે એની સાથે દીકરી જેવો સંબંધ છે, આથી તો આ વૃદ્ધમાં મને રસ પડયો. એમના વ્યક્તિત્વમાંથી નીતરતી નિખાલસતા જો મેં ન જોઈ હોત તો હું એમને ભેદી માણસ જ ધારી બેસત. એમને આ બાઈ સાથે કંઈ આડો સંબંધ હોય એની કલ્પના પણ કરવી એ પણ પાપ હતું.

માનવીનું મન કેવું વિચિત્ર છે ! મારે અને એ ડોસાને કંઈ લેવાદેવા ન હતી, બોલવાચાલવાનો પણ સંબંધ ન હતો; છતાં મન એની એ વાતની ખણખોતર કર્યા કરતું હતું, ઑફિસમાં પણ એકાએક એ વાત યાદ આવી જાય. મેં સુવિધાને પણ પૂછી જોયેલું, તે પણ એ બાબતમાં કંઈ પણ જાણતી ન હતી. પણ બે દિવસ પછી તેણે કહ્યું, કે એ તો એના પિતાજી છે. આ ડોસા એના પિતા છે! એમ કેવી રીતે બંધ બેસે ? મરાઠી

છોકરી હોત તો તો તાળો ય મળી જાત, પણ પંજાબી જેવી લાગતી બાઈના પિતા મરાઠી હોય એ વાત તો ગળામા ઊતરતી ન હતી સુવિધા આમે સીધીસાદી સ્ત્રી છે, તે કદી મારી પેઠે ખોટી લપ્પનછપ્પનમા પડતી નથી તેમા ય મુંબઈમા રહ્યા પછી તો 'એમા આપણે શું!' કહી પડોશીની વાતમા ય કદી કૌતુક દેખાડતી નથી એ આ બાઈને શાની પૂછે કે એ મરાઠી ડોસો તેનો પિતા કેવી રીતે બની ગયા"

મે એને કહ્યુ

'પણ તુ એને પૂછી તો જો એમાથી જાણવા જેવુ રહસ્ય નીકળશે'

'તમે તો એવા ને એવા રહ્યા કોઈની વાતમા આપણે શા માટે માથુ મારવુ?'

'પણ આ તો શકા આવે એવો મામલો છે'

'એમા આપણે શુ? હુ તો કોઈને કઈ ન પુછુ' સુવિધાએ મને ઠપકો આપી ચૂપ કરી દીધો

એ પછી એ બાબતમા મે કઈ ન પૂછ્યુ, પણ એ ડોસાને હુ ફાટી આખે તાકી રહેતો એ હિંદીમા પેલી બાઈ સાથે વાત કરતા ઘડીકમા નાના બાળક પાસે જોઈને હસે ઘડીકમા એ બાઈને હસાવે પોતે તો નિરંતર બાળકની પેઠે હસતા જ હોય! આ પ્રમાણે પાએક કલાક હસીહસાવીને ચાલ્યા જાય એ બાઈ પણ ડોસા સાથે હસે ડોસા જાય ત્યારે તેમને હસીને વિદાય આપે આ તે કેવા પિતાપુત્રી! પુત્રીની સુવાવડ વખતે પિતા તેની ખબર પૂછવા ગાછવા આવે તેવુ મે જોયુ તો નથી, પણ સાંભળ્યુ ય નથી આ બાઈની મા નહિ હોય તે પિતા ખબર કાઢવા આવતા હશે? હુ આ પ્રશ્નમા જેમજેમ ઊંડો ઊતરતો જતો હતો તેમતેમ ગૂંચવાતો જતો હતો

અને વિશેષ કૌતુક તો એ બાઈને જોયા પછી થયુ એની તંદુરસ્તી સુવાવડમાથી ઊઠ્યા પછી ય એવી ને એવી હતી તેના ગાલના ગુલાબની સુરખી એવી ને એવી તાજી રહી હતી તેના મો પર વિધાતાએ રૂપનુ લીપણ કર્યુ હતુ એકવાર આખ પડે તો ખસેડવાનુ મન ન થાય તેવી તે રૂપાળી હતી એ એટલી બધી સુંદર હતી કે એને વિશે હુ સુવિધાને કઈ પૂછુ તો તે મનમા બીજુ જ ધારી બેસે, એટલે મારે પરાણે ચૂપ રહેવુ પડ્યુ હતુ

પણ આખર તેનો પરિચય થયો ખુદ સુવિધા એ રૂપાળી બાઈને ત્યા લઈ ગઈ અને ત્યારે મને એક મહાનુભાવનો પરિચય થયો

સુવિધા 'એમા આપણે શુ?' કહેતી હતી ખરી, પણ આખરે તો તે સ્ત્રી હતી તે કેવી રીતે તેનુ કૌતુક શમાવી શકે? અને બનેના ખાટલા બાજુબાજુમા હોય પછી પરિચય ન થાય એ જ નવાઈ! પણ એ દવાખાનામા હતી ત્યા તેણે મને કઈ કહેલુ નહિ સુવાવડમાથી ઊઠ્યા પછી બેત્રણ મહિના પછી તેણે કહ્યુ

'આ રવિવારે ક્યા જવાનુ છે?'

'ક્યા ય નહિ, કેમ પૂછવુ પડ્યુ?'

'મારે એક બેનપણીને ત્યા જવુ છે' અને મારી સામે જોઈને બોલી 'તમારે પણ સાથે આવવાનુ છે'

'એવી તે વળી કઈ બેનપણી હતી?'

'છે એક નવી'

'નવી?'

'હા, હમણા જ બેનપણી બનાવી છે' અને ટીખળ કરતી હોય તે રીતે તેણે કહ્યુ 'તમે એને જોઈ પણ છે'

'મે જોઈ છે!' પેલી રૂપાળી બાઈની વાત હવે મનમા દબાઈ ગઈ હતી, એટલે એ તો યાદ ન આવી 'શુ નામ?'

'મનોરમા'

'મનોરમા એવી તો તારી કોઈ બેન-

પણી નથી!'

'મેં કહ્યું નહિ કે નવી બેનપણી છે?' અને હસીને મને ચીડવવા બોલી: 'તમે તમારે રવિવારે મારી સાથે આવજોને! રૂપાળી છોકરી દેખાડીશ.'

'રૂપાળી છોકરી'...આ શબ્દો કાને પડતાં જ હું બોલી ઊઠ્યો:

'પેલી દવાખાનામાં હતી તે?'

'હા...હા...એ જ. આ રવિવારે એને ઘેર જવાનું છે. ત્યાં ગયા પછી એની બધી યે વાત કહીશ. ત્યાંસુધી તમારે એ બાબતમાં પ્રશ્નો પૂછીને મારું માથું ખાવું નહિ.'

અને મારી નવાઈ વચ્ચે સુવિધા મને દાદર લઈ ગઈ. બીજે માળે બ્લૉક હતો. તેના પર નામ લખ્યું હતું: વાસુદેવ નારાયણ જોષી. મેં ઘંટડી મારી અને પેલા ડોસા દેખાયા. તેમણે અમારો પ્રેમથી સત્કાર કર્યો. ઘરમાં પગ મૂકતાં જ એમ લાગે કે સંસ્કારી વાતાવરણમાં પ્રવેશ કરીએ છીએ. એમાં સાદાઈ હતી, મન હરી લે તેવી પ્રસન્નતા હતી. ઘરની ગોઠવણીમાં, તેના રાચરચીલામાં એવું કંઇક હતું કે મન હળવું બની જાય અને શાંતિ અનુભવે. એ ડોસાના વ્યક્તિત્વમાં એવું કંઇક હતું કે થોડી જ વારમાં આપણને તેમના બનાવી દે. આપણને એ ઘર પણ પરાયું ન લાગે. આવું આભિજાત્ય પણ ભાગ્યે જ જોવા મળે છે.

વાતમાં ને વાતમાં મનોરમાની વાત નીકળી. ડોસાએ ટૂંકમાં મને તેની કથની કહી. મનોરમાએ ડોસાની વાત કરી. એ વાત હૈયામાં એવી તો કોતરાઈ ગઈ છે કે ભૂંસી ભુંસાય તેમ નથી. એ વાત માંડીને તો ક્યાં કહેવા બેસું? પણ આ પિતાપુત્રીનું મિલન આ પ્રમાણે થયેલું:

વાસુદેવ જોષી તો નિવૃત્ત છે. સવારસાંજ વાંચવામાં વખત પસાર કરે છે. ખાસ કરીને તે ગીતા પરનાં જુદાંજુદાં ભાષ્યો વાંચે છે. અમે ગયા એ વખતે પણ તેમના ટેબલ પર સાતવલેકરનું ગીતાપરનું પુસ્તક પડયું હતું. ઘરમાં તેમની જ ઉંમરનાં તેમનાં વૃદ્ધ પત્ની છે, પણ તેમનું શરીર વધુ કૃશ દેખાય છે. તે હવે ઝાઝું હરીફરી શકતાં પણ નથી. ઘરમાં વૃદ્ધ દંપતી સિવાય કોઈ નથી. છતાં વાસુદેવદાદાના વ્યક્તિત્વથી ઘર ભર્યુંભર્યું લાગે છે માણસના વ્યક્તિત્વની, તેના ચારિત્ર્યની અને આત્માના તેજની અસર વાતાવરણને કેવું ભરી દે છે તેની પહેલવહેલી પ્રતીતિ આ ઘરમાં જ થઈ.

વાસુદેવદાદાનો પુત્ર ગોપાલકૃષ્ણ દિલ્હીમાં ભારત સરકારની મધ્યસ્થ કચેરીમાં સારા હોદ્દા પર છે. તેનો આગ્રહ પણ છે કે આ વૃદ્ધાવસ્થામાં માબાપ તેની સાથે રહે તો સારું, તો તે તેમની સેવાચાકરી પણ કરી શકે; પણ વાસુદેવદાદાને મુંબઈ છોડી દિલ્હી જવું ગમતું નથી. આખી જિંદગી મુંબઈમાં કાઢ્યા પછી ક્યાં નવા વાતાવરણમાં જવું? અગાઉ બેએક મહિના ડોસાડોસી દિલ્હીમાં રહેલાં પણ બંનેને ગમેલું નહિ. તેમાં ય ડોસીની તબિયત ત્યાં સારી રહેતી પણ ન હતી, ત્યારથી તે મુંબઈ છોડીને ક્યાં ય ગયાં જ નથી.

પણ છએક મહિના પહેલાં વાસુદેવદાદાને દિલ્હી જવું પડેલું. ખાસ કારણ તો ન હતું, પણ દાદાનો પૌત્ર જરા બીમાર હતો. બીજું ઘણા વખતથી ક્યાં ય નીકળ્યા ય ન હતા, એટલે બાળકોને જોવા, તેમની સાથે રમવા અને હવાફેર કરવા તે દિલ્હી ગયા હતા. ડોસીની તબિયત સારી રહેતી ન હતી; એટલે તે પૂનામાં તેમની બહેનને ત્યાં ગયાં હતાં. દિલ્હીથી પરત આવતાં દાદાને વિચિત્ર સંજોગોમાં મનોરમાનો ભેટો થઈ ગયો.

તે દિલ્હીથી ગાડીમાં બેઠા હતા, ત્યાં-

સુધી તો તેમણે મનોરમાને જોયેલી પણ નહિ પરંતુ બેએક કલાક પછી ટિકિટચેકર આવ્યો એમા મનોરમા પકડાઈ ગઈ તે દાદાની પાછળ જ બેઠી હતી. ટિકિટચેકર તડૂકવા માડ્યો, એટલે દાદાનુ એ તરફ ધ્યાન ગયુ ડબામા બેઠેલાઓને તો તમાશો જોવા મળ્યો હોય તેમ ઊભા થઈને મનોરમાને જોઈ રહ્યા હતા ટિકિટચેકર ભાષણ કરતો હોય તેમ બોલે જતો હતો

'બાપની ગાડી હશે! ટિકિટ વગર ગાડીમા બેસતા શરમ નથી આવતી? કપડાનો ભભકો કરવા જોઈએ છે ને ટિકિટ લેવાતી નથી! આવા પેસેન્જરો જ કંપનીને દેવાળુ કઢાવશે '

મનોરમાની સ્થિતિ વિચિત્ર બની હતી તે શુ બોલે? અને લોકો તેની સામે ફાટી આખે તાકી રહ્યા હતા એટલે તે મો પણ ઊંચુ કરી શકતી ન હતી

'ચાલો પૈસા કાઢો એમ મફત મુસાફરી નહિ થાય ' અને ટિકિટચેકરે ચોપડી કાઢી લખવા માડ્યુ

'મારી પાસે પૈસા નથી ' મહામહેનતે મનોરમા બોલી

'પૈસા ન હોય તો ચાલો ઊતરો નીચે '

એકલીઅટૂલી અબળા ક્યા જાય? વાસુદેવદાદાએ ડોકી ફેરવીને જોયુ તો મનોરમા રડી રહી હતી અસહાયતા અને મો પરની કરુણતા જોઈ દાદા ઊભા થઈ ગયા મનોરમાને રડતી જોઈ કેટલાક કહેવા લાગ્યા

'જાને દો, જાને દો માસ્તર નિરાશ્રિત હોગા '

કોઈ કહેવા લાગ્યા

'બિચારી કહા જાયેગી અકેલી તો હૈ '

'હમ કુછ નહિ જાનતા, બીનાટિકિટ વો મુસાફરી નહિ કર શકતી ચલો બાઈ, પૈસા નિકાલો, નહિ તો પડી દો જાઓ '

અને સૌના આશ્ચર્ય વચ્ચે વાસુદેવદાદાએ કહ્યુ

'માસ્તર, એ રહા પૈસા ઉનકો પરેશાન ક્યુ કરતે હો?'

માસ્તરની, લોકોની અને મનોરમાની, સૌની નજર દાદા ઉપર પડી

'કીધર જાના હૈ બેટી?' દાદાએ મનોરમાને પૂછ્યુ

મનોરમા શું કહે? એને ક્યા જવુ હતુ તેની તેને ય ખબર ન હતી તેના મો પરની મૂઝવણ પામી જઈ દાદાએ જ કહી દીધુ

'અચ્છા, બમ્બઈકી ટિકિટકા ચાર્જ કરો '

અને ઘડી પહેલાનુ ટાખળનુ વાતાવરણ પલટાઈ ગયુ ટિકિટચેકર પૈસા લઈ ચાલ્યો ગયો દાદાએ મનોરમાને પોતાની બાજુમા બેસાડી એને આશ્વાસન આપ્યુ વનવગડામા મીઠી વીરડી મળી હોય તેમ મનોરમા દાદાના માયાળુ શબ્દો સાભળી રડી પડી—જેમ દુ ખી પુત્રી પિતા આગળ રડે તેમ

અને વાસુદેવદાદાએ મનોરમાને હિંમત આપી શાત કરી વાતમા ને વાતમા તેની દીનદશા જાણી લીધી

મૂળ તે રાવલપિંડીની પિતા તો મરી ચૂક્યા હતા, પણ મોટાભાઈ અને મા હતા ઘરની સ્થિતિ સામાન્ય હતી. મોટાભાઈ નોકરી કરે તેમાથી ઘર ચાલતુ, પણ દેશના ભાગલા પડ્યા રમખાણો થયા તેમા સૌને ભાગવુ પડ્યુ મનોરમા તેના ભાઈ અને મા સાથે દિલ્હી આવી લાખો માણસો દિલ્હીમા આવ્યા હતા કોઈને રહેવા ઘર ન હતુ ખાવાનુ પણ ઠેકાણુ ન હતુ જ્યા જગ્યા જોઈ ત્યા લોકો પડ્યા રહેતા હતા નિરાશ્રિતોના કેમ્પમા પણ જગ્યા ન હતી. કીડિયારાની પેઠે નિરાશ્રિતો ઊભરાયા હતા દિલ્હીના રસ્તાઓ ઉપર ચાલવાની ય જગ્યા ન હતી. સૌ લાચાર હતા અસહાય હતા

આટલાં બધાંનું ઠેકાણું પાડવું સરકાર માટે પણ મહામુશ્કેલ હતું.

એ વખતે મનોરમા ગુલાબની છડી જેવી મનોહર હતી. જોતાં જ આંખમાં વસી જાય એવી હતી. તેના પર કેટલી ય આંખો ચકળવકળ થતી હતી અને એક જણે તેની અસહાયતાનો લાભ પણ લીધો. બધાંને આશરો આપવાના બહાને તે તેના ઘેર લઈ ગયો. થોડા દિવસ બધાંને રાખી મનોરમાના ભાઈને અને તેની બાને નિરાશ્રિત કેમ્પમાં મોકલી દીધાં. મનોરમા પણ જવા માગતી હતી પણ તેણે કહ્યું:

'મનોરમા ભલે અહીં રહેતી. હું તમારા માટે ઘરની તપાસ કરું છું. મળશે એટલે બધી વ્યવસ્થા થઈ જશે. મનોરમાને ત્યાં કેમ્પમાં રાખવી ઠીક નહિ. ત્યાં કોણ કેવું હોય કેવું નહિ! એ બધા વચ્ચે આમ ઉંમરલાયક છોકરીને મૂકવી તે ઠીક નહિ. અહીં મારે ત્યાં મારાં છોકરાં સાથે રહેશે.'

જ્યાં આકાશપાતાળ એક થઈ જાય એવી દશા થઈ હોય, માથાપર દુઃખની ઝડીઓ વરસતી હોય ત્યાં માને કે ભાઈને બીજું સૂઝે ય શું? તેમને આ ભલા માણસના શબ્દોમાં વિશ્વાસ આવ્યો. ગૃહસ્થી છે, બૈરાછોકરાંવાળો છે, હમદર્દી છે, પંજાબી–તેમની જાતવાળો છે. એ તેમના ભલા માટે તો મનોરમાનો ભાર ઉપાડે છે. તો ભલે બહેન સુખી થતી. કેમ્પમાં હેરાન થાય તેના કરતાં અહીં રહે તે શું ખોટું છે!

અને મનોરમા મા અને ભાઈથી જુદી પડી. પેલાએ ભલાઈ દેખાડી તેની ચાલ શરૂ કરી. મનોરમાને ફસાવી. મનોરમાએ તેનું સર્વસ્વ ગુમાવ્યું. તેનું જીવતરથી ય મોંઘું શિયળ પણ ગુમાવ્યું. તે ત્યાંથી ભાગી કેમ્પમાં ગઈ. ત્યાં ય પુરુષોએ તેનો ખોટો લાભ લાધો. તેનું રૂપ તેના દુશ્મનની ગરજ સારતું હતું. જેની નજરે પડતી તે તેનો ઘાટ ઘડવાનો પેંતરો રચતો. પુરુષજાતે આ રૂપાળી સ્ત્રીની દશા ખરાબ કરવામાં કંઈ બાકી ન રાખ્યું. તે તેની માને મળી ત્યારે તો તે બેજીવી હતી. મા કયા ઉમળકાથી દીકરીને આવકારે?

મનોરમા માટે હવે મરવા સિવાય બીજો કંઈ રસ્તો ન હતો. 'હું તારી સાથે શાદી કરીશ' એમ કહેનાર પણ હાથતાલી આપી ચાલ્યો ગયો હતો. જે આવતા તે મીઠીમીઠી વાતો કરતા. હવે મનોરમાને પોતાની જાત માટે તિરસ્કાર આવ્યો હતો. તેણે પુરુષજાત પર વિશ્વાસ મૂકયો. એ ભોળપણ પર તિરસ્કાર છૂટયો હતો. આવી અપમાનજનક દશામાં જીવવું તેના કરતાં મરી જવું એ જ સારું છે; અને મનોરમાએ આપઘાત કરવાનું નક્કી કર્યું. તે કેમ્પમાંથી ભાગી છૂટી, નીકળી હતી આપઘાત કરવા અને આવી પહોંચી સ્ટેશન પર. એ વખતે આ ગાડી ઊભી હતી. તે કશી ય ગણતરી વગર ડબ્બામાં બેસી ગઈ. ક્યાં જવું છે તેની ય ખબર ન હતી. શું કરવું છે તેની ય ખબર ન હતી. તે ગાડીમાં કેવી રીતે બેસી ગઈ તેની ય ખબર ન હતી. તેની બુદ્ધિ ચાલતી ન હતી. હૃદયને મૂર્છા આવી ગઈ હતી. મરવા નીકળેલી મનોરમાને જ્યારે ટિકિટચેકરે પકડી ત્યારે તેને ય થયું કે તે શા માટે ગાડીમાં બેઠી?

એ મનોરમા દાદાની હૂંફમાં મુંબઈ આવી દાદાએ કહ્યું:

'કોણ જાણે કેમ પણ એને જોતાં જ મને મારી દીકરી સુશીલા યાદ આવી. તેને મરી ગયે ત્રણ વર્ષ થયાં. પહેલી સુવાવડમાં જ તે મરી ગયેલી. એ હોત તો આવડી જ હોત. મને થયું પ્રભુએ સુશીલાને નવારૂપે મોકલી છે. સુશીલાની માને પણ મનોરમા ગમી ગઈ અને અમે તેને દીકરી ગણીને રાખી.'

બેજીવી બાઈને, કશી ય ઓળખાણપિછાન

વગર દીકરા તરીકે ગણવી એ કેવી મોટી વાત હતી !

મનોરમા બાબાને ધવડાવવા બીજા ખંડમાં ગઈ એટલે દાદા બોલ્યા

'પ્રભુની માયા અકળ છે મનોરમા મને મળી એમાં હું તો એનો જ હાથ જોઉં છું અમે બન્ને વૃદ્ધ થયાં છીએ દીકરો તેનું ઘર કરીને રહ્યો છે અમને આ ઘર છોડીને બીજે ક્યાંય જવું ગમતું ન હતું એવામાં જ પ્રભુએ મનોરમાને મોકલી આપી અમે એના બાબાને રમાડીશું અને મજા કરીશું દીકરી છે તે અમારી સેવાચાકરી તો કરશે' અને ડોસી તરફ હાથ કરીને દાદા બોલ્યા 'મારે તો ઠીક, પણ એને તો ઘડપણમાં શાન્તિ રહેશે ને ! હવે દીકરી મળી છે એટલે માને શું દુઃખ ?'

દાદાની વાણીનો રણકો એવો મધુર હતો કે કાનમાં ગુંજ્યા કરે એ વાણી માનવતાથી રસેલી હતી તેમની જીવન જોવાની નવી સૃષ્ટિમાં પણ માણસાઈ આગળ તરી આવતી હતી તેમણે નિરાશ્રિતોની, સ્ત્રીઓની કરુણ દશાની, અપહૃતાઓની વાત કરી એ બધામાં તેમની સ્વસ્થ દૃષ્ટિનું દર્શન થતું હતું માણસાઈની ઇજ્જત કરવી, માનવતાને પ્રગટ કરવી એ તેમની પ્રવૃત્તિનું લક્ષ્ય હતું તેમની સાથેની વાતચીત પરથી લાગ્યું કે તેમણે માત્ર ધર્મનાં પુસ્તકો વાંચ્યાં ન હતાં, પણ એના વિચારોનું પરિશીલન કર્યું હતું એ વિચારો પચાવ્યા હતા અને જીવનમાં પણ ઉતાર્યા હતા

મનોરમાની બાબતમાં તેમણે કહ્યું

'તેની આ દશા થઈ તેમાં તેનો શો દોષ ? પુરુષો સ્ત્રીઓને ભોગ્ય વસ્તુ ગણે છે તેને લીધે જ સ્ત્રીઓની આ દશા થઈ છે બધાએ ભેગા થઈને એક કુમારીની જિંદગી રોળી નાખીને પુરુષ જ્યાંસુધી સ્ત્રીની ઇજ્જત નહિ કરે ત્યાંસુધી સંસાર કદી ય સુખી નહિ થાય મનોરમાની લાચાર દશાનો બધાએ લાભ લીધો કોઈએ તેનો હાથ પકડ્યો નહિ તેને બધાએ મોતના મોંમાં મૂકી દીધી આ છે આપણું પૌરુષ !'

દાદાની ટીકાથી મેં નીચે જોયું વર્ષોથી પુરુષજાતે સ્ત્રીઓની અવદશા કરવામાં કંઈ બાકી રાખ્યું નથી દાદા જેવા મહાનુભાવો પુરુષોના પાપ આ રીતે ધોઈ રહ્યા હતા મેં અંતરથી તેમને વંદન કર્યાં

હું મનમાં દાદાની પ્રશંસા કરી રહ્યો હતો ત્યાં મનોરમા ચા અને નાસ્તો લઈને આવી તેનું પોતાનું ઘર હોય એવી આત્માનીથી તેણે બધું કામ ઉપાડી લીધું હતું સુવિધા તેને મળવા રસોડામાં ગઈ હતી તે ય બહાર આવી મારા બાબાને દાદાએ ખોળામાં લીધો અને લાડ કરવા લાગ્યા એ વખતે દાદા મને બાળક જેવા નિર્દોષ લાગ્યા મને થયું મનોરમાનો બાબો દાદાને જરૂર બાળક બનાવી દેશે

અમે નાસ્તો કરી ચા પીવા લાગ્યા દાદા બધાને હસાવતા હતા અમે પહેલી જ વાર આ ઘરમાં પગ મૂકતા હતા, છતાં કેટલીય જૂની ઓળખાણ હોય તે રીતે દાદા વાતો કરતા હતા અમે પણ વાતોમાં ચડયા હતા મનોરમા જીવતરનું ઝેર ભૂલી જઈને હસતી હતી જાણે તેણે નવો અવતાર પ્રાપ્ત કર્યો હતો તેણે હસતાંહસતાં અમને કહ્યું

'સામાન્ય રીતે લોકો પુત્રને દત્તક લે છે, પણ મેં તો દાદાને દત્તક પિતા બનાવ્યા છે આમ હું નાની હતી ને મારા પિતા ગુજરી ગયા હતા એ પિતા મને મારા કટોકટીના સમયે મળી આવ્યા અને મને નવી જિંદગી આપી !'

'એમ કહે કે આ બાબાએ આપણા

માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ

સ્વભાવ, ટેવ ને બાળક

અધ્યા. શશિન્ ઓઝા એમ. એ.

માનસશાસ્ત્ર ! માનવીના મનને માપનારું, તેની અંદરની ગુપ્ત શક્તિઓ પર પ્રકાશ પાથરનારું શાસ્ત્ર. આપણે ત્યાં યોગદર્શનમાં મનુષ્યના સ્વભાવ ને મન પર ઊંડાણથી વિચારવામાં આવ્યું છે. આજના માનસશાસ્ત્રે એ બધાંને નવાં નામ આપ્યાં છે ને સંશોધન કર્યું છે. મનોવિજ્ઞાનને સ્પર્શતી લેખમાળાના આ અંતિમ હપ્તામાં આપણી ટેવો, રીતભાત, આનુવંશિક સંસ્કારો, એક જ કુટુંબમાં ઊછરેલા બે બાળકોના વિરોધાભાસી વર્તન વિષે અને અતિશય લાડને કારણે વણસી જતાં બાળકો વિષે તથા માતાપિતાની સંતાન પ્રત્યેની સાચી ફરજો વિષે અનેક દાખલાઓ સાથે જણાવવામાં આવ્યું છે. દરેક માતપિતાએ આ લેખનું વાંચન કરવું જોઈએ.

ખાસ કરીને ઊગતી બાલવયની અંદર બાળકને જે જે સારા કે માઠા સંસ્કાર મળે છે, એ તેના ભાવિ જીવનને કેવો ઓપ આપે છે એ હવે આપણે જોઈએ. અલબત્ત, આ પ્રકારનુ ઘડતર માત્ર શૈશવદશામાં જ થાય છે એવું નથી, આ સંસ્કારઘડતર તો માનવજીવનમાં અવિરત ચાલ્યા કરે છે. પણ ઉતર વયની અંદર ટેવો બંધાઈ ગયા પછી તેમાં ફેરફાર થવાનો બહુ ઓછો અવકાશ રહે છે

માનવસ્વભાવ સમજવાની મૂળભૂત ચાવી આ રહી. ફક્ત આપણે આ એક જ ગુરુચાવી હસ્તગત કરી લીધી કે પછી પ્રત્યેક વ્યક્તિ આપણા પોતાનાથી માંડી ઇતર આબાલ-વૃદ્ધ સર્વનાં હૃદયરહસ્યો ઉઘાડવા માટે આ ચાવી આપણને ખૂબ જ સહાયભૂત થવાની. એ ચાવી તે આ :

પ્રત્યેક વ્યક્તિ જેથી પોતાને લાભ થાય, આનંદ મળે, તૃપ્તિ લાધે એ દિશામાં પ્રયાણ કરે છે. પણ આથી ગેરસમજ ન થાય એ માટે જરા સ્પષ્ટતા કરીને કહું કે આ 'લાભ થવા'ની વાત હું ખૂબ જ વિશાળતમ અર્થમાં કહું છું. લાભ થવો એટલે મઝા પડવી, આનંદ થવો, સંતોષ થવો. પછી તે ગમે તે જાતનો હોય. લાભ કે આનંદ એટલે માત્ર 'આર્થિક લાભ જ' એમ અહીં વિવક્ષિત છે એમ નથી, પણ જેને સામાન્ય અર્થમાં માનસિક આનંદ આપણે કહીએ છીએ તેને અનુલક્ષીને કહેવામાં આવે છે.

ફરીવાર સ્પષ્ટતા કરવી હોય તો કહેવાય,

બધાંને નવી જિંદગી આપી.' કહી દાદા મનોરમાના બાબાને વહાલથી બચીઓ કરવા લાગ્યા અને પોતાની પ્રશંસા ટાળવા તેમણે વાતોનું વહેણ બદલી નાખ્યું.

એ વાસુદેવદાદાને નમન કરી અમે છૂટાં પડ્યાં. મનોરમા અને સુવિધા બેનપણીઓ બની ગયાં છે એટલે દાદાને અવારનવાર મળું છું. દરેક વખતે મને પાસાદાર હીરાની પેઠે તેમની ઝળહળતી માનવતાનું એકાદ નવું પાસું જોવા મળે છે. એમને જોઉં છું ને મનમાં થાય છે :

'આવા મહાનુભાવોની માનવતા જ આ દુનિયાને ટકાવી રાખે છે. સંસારમાં અસત્ય છે, અનીતિ છે તો આવી માનવતા પણ છે. માનવજાત જીવતી રહેશે તો તે આવા ભદ્ર પુરુષોના પ્રેમને લીધે જ.'

અને એ દિવસથી મનોરમાની પેઠે અમે ય દાદાને દત્તક પિતા માનીએ છીએ.

★

કે જે કોઈ પણ જાતની લાગણી, માન્યતા કે વર્તનને પરિણામે વ્યક્તિને કોઈ પણ પ્રકારનો સતોષ કે આનદ મળે, કોઈ પણ પ્રાથમિક વૃત્તિને તૃપ્તિ મળે, તો તેનો અર્થ એ થયો કે તેથી વ્યક્તિને લાભ થયો છે વ્યક્તિ કંઈક ખાટી ગઈ છે'

વળી એ લાભ સતત ટકે જ એમ કહેવુ પણ અભિપ્રેત નથી, પણ મૂળમા એનાથી વ્યક્તિને જ્યારે તેની ટેવો બીજ-દશામાથી પાગરતીપાગરતી વિકસતી હોય ને બધાતી આવતી હોય ત્યારે તેનાથી તેને અવશ્ય લાભ થયો હોવો જોઈએ

જેથી આપણને લાભ થયો હોય, આંપણી વૃત્તિને સતોષ મળ્યો હોય તેને લીધે જ આપણી ટેવ, રીતભાત વગેરેનો મોટો ભાગ બધાયો હોય છે પણ આપણી અત્યારની બધી જ લાગણી અને ક્રિયાનો ખુલાસો કદાચ આપણે આ રીતે ન કરી શકીએ, કારણ કે કેટલીકવાર આપણુ વર્તન એવી જાતનુ હોય છે, આપણી ટેવો ને માન્યતાઓ એવી જાતની હોય છે કે 'લાભ'નો ગમે તેટલો વિશાળ અર્થ કરીએ છતા લાગે જ' આપણને એથી કશો લાભ મળે' ત્યારે આવા વર્તન વિષે આપણે શો ખુલાસો કરી શકીએ?

આને માટે કદાચ કોઈ સહેલામા સહેલો અને ઉત્તમમા ઉત્તમ જવાબ એ રીતે આપે, કે 'ભાઈ, એ તો જેવો જેનો સ્વભાવ' 'પડી ટેવ તે તો ટળે કેમ ટાળી?' 'પ્રકૃતિમ્ યાન્તિ ભૂતાનિ' વગેરે વગેરે પણ આપણો સ્વભાવ એવો શા માટે છે? આવા સ્વભાવ પાછળ પણ કંઈક કારણ તો હશે ને? ને જવાબમા આપણે આપણા જૂના સિદ્ધાત તરફ દૃષ્ટિક્ષેપ કરીએ છીએ તે એ કે અત્યારે આપણને અમુક ટેવથી કશો લાભ ન થતો હોય, કશી તૃપ્તિ ન મળતી હોય પણ બહુ વહેલા—જ્યારે લક્ષણો ઘડાતા હતા, ટેવો બધાતી હતી અને આપણુ વ્યક્તિત્વ બીબામા તૈયાર થતુ હતુ, ત્યારે એ ક્રિયાથી આપણને અવશ્ય લાભ થયો હોવો જ જોઈએ અત્યારે અમુક ટેવ આપણને લાભપ્રદ ન હોય, પણ ભૂતકાળમા 'કોઈ વખતે' તો એ લાભપ્રદ નીવડી જ હશે!

ગમે તે ટેવ—અમુક રીતે વિચારવાની ને વર્તવાની પડયા પછી એની પુનરુક્તિ થયા કરે છે પછી એ સ્વભાવનુ સ્વરૂપ ધારણ કરે છે ને એક વાર લક્ષણ બધાઈ ગયા પછી એથી આપણને ફાયદો થાય કે ન થાય, પણ આપણુ એ પ્રમાણે જ વિચારીએ અને વર્તીએ છીએ અરે! કદાચ એથી આપણને દુઃખ કે ઉદ્વેગ થતો હોય કે ખોટ જતી હોય છતા ય!

આમ સમાજસેવા, પ્રેમ અને નિષ્ઠા, દેશાભિમાન, સત્ય, નીતિ, સ્પષ્ટ વક્તૃત્વ વગેરે નૈતિક ટેવો, મદ કે ત્વરિતપણે કાર્ય કરવાની ટેવ, આત્મસયમ કે સ્વચ્છદાચાર—આ બધી જ ટેવો એ ટેવ બની એ પહેલા આપણને લાભપ્રદ નીવડી હોવી જ જોઈએ ને એકવાર એ દૃઢ થયા પછી અનિશ્ચિતપણે પુનરુક્ત થયા જ કરે છે ને આમાથી જ બાળક 'આ જાતનુ બનશે' કે 'તે જાતનુ બનશે' એ આપણે નક્કી કરી શકીએ છીએ

પ્રામાણિકતા અને સત્યવાદિત્વને લઈને જો શરૂઆતમા જ બાળકને કટુ અનુભવ થવા માડે તો પ્રામાણિક ને સત્યવાદી સ્વભાવ ન બધાય જો પ્રારભમા એ લાભપ્રદ નીવડે ને અમુક કાળ સુધી એનુ સાતત્ય જળવાય તો જ એ ટેવ સ્થિર બની વ્યક્તિના અગત લક્ષણ તરીકે નિશ્ચિત થાય ને પછી એ બાળક—યુવાન—માનવ—પોતાના શેષ જીવનમા પણ પ્રામાણિક અને સત્યવક્તા રહે ભલે પાછળથી એ ક્રિયાથી એને લાભ ન મળે તો—

પણ, ભલે એ ટેવને લીધે એની આજીવિકાને વાંધો આવે, એનો પ્રાણ ભયમાં આવી પડે છતાંય એ ગુણ–સ્વભાવમાં પછી ભાગ્યે જ ફેર પડવાનો ! ને આવું જ અન્ય નૈતિક ને સમાજ–ઉપયોગી ટેવોનું કે સમાજ અને નીતિવિરોધી ટેવો બાબત સમજવાનું !

માબાપો અને શિક્ષકોએ ધડો લેવા જેવી આ વાત છે. આ સિદ્ધાંતનો તેઓ પણ સમજણપૂર્વક ઉપયોગ કરી બાળકોમાં ઉન્નત સંસ્કાર–ગુણો ખીલવી શકે. શુભ કર્મ શુભ ફળ આપે છે, એવી પ્રતીતિ તેઓએ બાળકોનાં અંતઃકરણમાં કરાવવી જોઈએ–એ પ્રતીતિ પછી પારિતોષિક, શાબ્દિક ઉત્તેજન કે સાબાશીના સ્વરૂપમાં પણ હોય. અને ખરાબ વર્તણૂક ને ખરાબ કામ નુકસાન કરે છે એમ પણ પ્રત્યક્ષ કરવું જોઈએ. આપણાં બાળકોમાં શુભ સંસ્કાર ને ઉચ્ચ ગુણો ખીલવવા માટે, આ એક માર્ગ છે. તેમને પ્રામાણિક, સત્યપ્રિય, બહાદુર વીર, સાહસિક, આત્મશ્રદ્ધાવાળા, સ્વાશ્રયી, ખંતીલા અને વિચારશીલ બનાવવા માટે આ જ એક રસ્તો છે. આ રસ્તા સિવાય नान्यः पंथा विद्यते ।

*

બે બાળક : આ જુઓ પારણું. પારણામાં દેવનું આ પુષ્પ મધુરી નિદ્રા લઈ રહ્યું છે. તેના હાથની બંને મૂઠી બંધ છે. પગ ગોઠણથી સહેજ વાળ્યા છે. મુખમુદ્રા જાણે હસુંહસું થાય છે.

આપણને એમ થશે કે આ અજ્ઞાન બાળકને વળી શી વૃત્તિઓ હશે ? એ વૃત્તિ પ્રગટ કરતાં એને શી રીતે આવડે ? પણ આ બાળક પણ ચતુર છે. એને પણ થોડીઘણી બહુ સાદી જરૂરતો હોય છે. જેમકે ખાવાની, પીવાની તેમ જ શારીરિક સુખચેનની અને પાછળથી તેમાં કોઈ પોતાના પ્રત્યે ધ્યાન આપે એવી વૃત્તિ પણ ઉમેરાય છે.

ધીમેધીમે એ પોતાની વૃત્તિ કઈ રીતે સંતોષાય છે, કોણ કોણ એ વૃત્તિ સંતોષે છે વગેરે વળગણો (અં. એસોસિએશન્સ) યાદ રાખે છે. ને તત્કાળ પૂરતું તો એ પોતાના કયા વર્તનથી, પોતાની કઈ વૃત્તિ સંતોષાય છે તે પણ જુએ છે; ને આમ બાળક ધીમેધીમે (અલબત્ત એને પોતાને એ વસ્તુનું ભાન નથી) શોધી કાઢે છે કે અમુક પ્રકારના પોતાના વર્તનથી અમુક પ્રકારનું સુખ મળે છે. તેથી જે જે વર્તનથી તેને આનંદ અને તૃપ્તિ મળ્યાં હોય તે તે વર્તન ભવિષ્યમાં કરવા પ્રેરાય છે.

હવે એક વાત ખાસ યાદ રાખવા જેવી છે, કે શિશુદશાના આ અનુભવો ભાવિ જીવનમાં ખૂબ જ મહત્ત્વના બની રહે છે. કારણ સ્પષ્ટ છે, કે આ અનુભવો જ તેના સમગ્ર ભાવિ વિકાસમાર્ગનું સંચાલન કરે છે.

બે બાળકો વચ્ચે શરૂઆતમાં બહુ મોટો તફાવત આપણને ન લાગે. કદાચ એ એટલો સૂક્ષ્મ હોય કે બહુ સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણને અંતે જ આપણે એ જોઈ શકીએ. પણ આ સૂક્ષ્મ લાગતા અનુભવ–ભેદો વિકાસની બે જુદીજુદી ભૂમિકા ઉપર બંને બાળકને લઈ જાય છે. એક મોટા રસ્તે જતાં, આગળ ઉપર તેના બે ફાંટા પડતા હોય તેના જેવો આ ભેદ છે. જુદા પડવાના બિંદુ આગળ તો પ્રવાસીઓ વચ્ચે બહુ જ ઓછા વારનું અંતર હોય છે. કદાચ જુદા પડતા જ નથી, એવું પણ લાગે. માત્ર સાથે નીકળેલા પ્રવાસીઓએ જુદીજુદી દિશામાં મુખ પરિવર્તન કર્યું એટલું જ લાગે. પણ એ ભેદરેખા જ બંનેને જુદેજુદે રસ્તે લાવી મૂકે છે. જેમજેમ તેઓ આગળ વધે છે તેમતેમ બંને વચ્ચેનું અંતર વધારે...ને વધારે...

ને વધારે વધુ જાય છે ને વર્ષોને અંતે આપણે બોલી ઊઠીએ છીએ 'અરે! બંને એક જ માને પેટ આળોટેલા, એક જ ઘરમા મોટા થયેલા પણ બે વચ્ચે જમીન આસમાનનો ભેદ છે.'

હવે બે બાળકો વચ્ચે સ્વભાવ, લક્ષણ, ગુણ વગેરેમા કઈ રીતે આ પ્રકારના ભેદ ઉત્પન્ન થાય છે એ આપણે જોઈએ.

ધારો કે એક બાળક છે એ રુએ છે કે તરત ઘરનુ ગમે તે માણસ તેને ઊચકી લે છે, બચ્ચી ભરે છે, થાબડે છે, તેને લાડ લડાવે છે. બીજુ બાળક રુએ છે તો કોઈ એને અડકતુ નથી, કોઈ તેની સામુ જોતુ નથી, એ રોયા જ કરે છે. ને આમ પહેલા બાળકના દૃષ્ટાંતમા રોવાથી લાભ થાય છે, બીજામા એવો કશો લાભ થતો નથી. આવી સામાન્ય અવલોકનની વાત છે, કે પહેલુ બાળક બીજા બાળક કરતા વધારે વાતાવરણમા રહેશે પ્રસંગોપાત્ત રડશે, વગરકારણે પણ રડશે.

પણ આથી બીજા બાળક કરતા પહેલુ બાળક વધારે રડશે, એ વાત ઉપર બહુ ભાર મૂકવાની જરૂર નથી. ઊગમકાળના અનુભવો બાળકને તેના વિકાસની વિવિધ દિશામા કેવી રીતે લઈ જાય છે એ વસ્તુસ્થિતિ તરફ જ ધ્યાન ખેચવુ જરૂરી છે.

બીજુ બાળક સહેજ મોટુ થાય છે. ધીમે ધીમે તેને પ્રતીતિ થવા માંડે છે કે રોવાથી પોતાના માતપિતા આગળ તેનુ કશુ શુભ પરિણામ આવતુ નથી પણ એ કેમ કદાચ અભાનપણે, એ જાણી જાય છે કે માત્ર હાસ્ય, આનંદ અને કલ્લોલથી જ તેમનુ ધ્યાન અને માન એ વધારે સારી રીતે પામી શકે છે.

આમ એક બાળક રુદન કરવુ એ પોતાને હિતકર છે, એ હકીકત સાથે મોટુ થાય છે. બીજુ બાળક રુદન નહિ, પણ હાસ્ય અને કલ્લોલ પોતાને આનંદકર છે, એ હકીકત સાથે મોટુ થાય છે ને આ રીતે તેમની સમાનતાની જોડી કુદરતની ખંડિત થઈ ચૂકી છે. પંથ જુદા પડી જ ગયા છે ને બંને બાળક વિવિધ ચારિત્ર્યઘડતરને માર્ગે કૂચ કરે છે.

તેઓ હજી મોટા થાય છે.

પહેલુ બાળક પોતાને જે જોઈએ છે તે—શબ્દમા કે અલંકારમા—રોઈને માગે છે. એમા કકળાટ અને આજીજી પણ હોય. રસ્તામા રખડતા, પાઈપૈસા માટે કરગરતા ભિખારીઓ કોણે નહિ જોયા હોય? એ કેવા આર્ત સ્વરે [illegible] મનાવે છે! આ બાળક પણ નમૂનો જ એ પ્રકાર બની રહે છે. કેવુ દયાજનક! આબેહૂબ એવુ એ ન બને તો એ સંકુચિત સ્વભાવનુ, ચીડિયુ, વાતવાતમા પગ પછાડી પોતાનો રોષ, ગુસ્સો ને વિરોધ પ્રગટ કરતુ ને અધીરિયુ તો અવશ્ય બને છે.

પણ બીજુ બાળક મોટુ થતા જીવનમા પણ પોતાને જે વસ્તુ જોઈતી હોય તે વસ્તુ તે આનંદી અને પ્રસન્નતાભરી મુખમુદ્રાથી પ્રાપ્ત કરે છે. એ જ ભૂમિકા ઉપર તે આગળ વધે છે. એ આનંદી, સદા આશાવાદી અને ગુલાબી સ્વભાવનુ બને છે. હસો, અને જગત તમારી સાથે હસશે એ તેનો જીવનમંત્ર હોય છે. આમ બાળક આશંકિત, નમ્ર, શાંત ઉતાવળિયુ, અધીરિયુ, આશાવાદી કે નિરાશાવાદી, આનંદી કે સોગિયુ બને તેનો પાયો તો બાલ્યજીવનના અનુભવોમા જ નંખાઈ ગયો હોય છે.

આ રીતે આપણા જ કોઈ પ્રૌઢ સગા કે વડીલ અથવા બાળમિત્ર કે ભાઈના સ્વભાવલક્ષણોમા એના બાલવયના અનુભવોએ કેવો ભાગ ભજવ્યો છે એ જો જોતા જાણીએ તો એ એક મઝાનો નિરીક્ષણનો રસદાયક વિષય થઈ પડે.

×

બાળક અને માબાપ 'અરે જુઓ તો ખરા, આ આપણી ફઈને સાસુ

મેટ્રિકમાં આવ્યો પણ હજુ બા વગર નથી ચાલતુ. બા બે કલાક ગામમાં જાય ત્યાં તો એનો જીવ તાળવે આવી જાય. હવે તે કાંઈ નાનો છે? બા કાંઈ બેચાર દી ગામ હવાફેરે જાય તો ય લાભુ તો સાથે જ. કહે છે કે એને એની બા વગર એક મિનિટ પણ ન ચાલે.'

×

'આવડો મોટો થયો તો ય હજી ખમીસ હાથે પહેરતાં નથી આવડતું? જા, તારા બાપાને કહે પહેરાવશે, મારા હાથ એઠા છે.' મા પોતાના જરા મોટા થયેલ છોકરાને કહેતી હોય છે.

×

'આ બાબાને માથું તો જરા સરખું ઓળી ઘો. બિચારાને પરીક્ષા આપવા જવાનુ છે આજ. તમને તો તમારા છોકરાની ય કાંઈ નથી પડી!'

'હવે નાનો છે પણ? કાલે પહેલી અંગ્રેજીમાં આવશે, ને હજી માથું ઓળતાં ન આવડે?'

'લે, બિચારાને એમ પાછો શુ પાડો છો? આટલા છોકરાને ક્યાંથી આવડે? રોજ તો ઓળી ઘો છો. જુઓ એણે એની મેળે ઓળ્યુ છે તો ખરું, પણ સેંથો જ સરખો નથી આવ્યો. લ્યો. લ્યો, હવે ઈ છાપુ હેઠ મૂકો, હમણાં એનો ઘંટ વાગશે ..'

×

આ સંવાદો ઘણીવાર આપણા સાંભળવામાં આવ્યા હોય છે, પણ બાળકની આ પ્રકારની અણઆવડત માટે તેનાં માબાપો જ કારણભૂત હોય છે.

આપણે એક ઘરનો દાખલો લઈએ. એ ઘરમાં બાળકનાં માતા અને પિતા બંને આગળપડતા વિચારવાળા છે. સંસ્કારી ને વિદ્યાપ્રેમી છે. બાલમાનસનાં અભ્યાસી છે, ને તેથી બાળક પોતાની મેળે પોતાની વસ્તુ બાબત વિચાર કરે, પોતાનું કામ પોતે કરે, પોતાની મેળે પોતાના હાથ વડે જ પોતે જમે, હાથે જ લૂગડાં પહેરે ને પોતાને આનંદ પડે તેવું કાર્ય આપમેળે જ શોધીને કરે એમ તેઓ ઇચ્છે છે. તેમને હાથે જ તેમને બધું કરવા દે છે ને તેમના કાર્યને ઉત્તેજન આપે છે. આ રીતે સ્વાવલંબી ચારિત્ર્યનાં લક્ષણો બાળકમાં બંધાય છે. સ્વાશ્રયની ભૂમિકા ઉપર તેનો મનોવિકાસ થાય છે, ને પરિણામે બાળક ભવિષ્યમાં પણ મુશ્કેલીનો સામનો કરવાની તાકાતવાળું, જવાબદારી સમજનારું ને અદા કરનારું, અને સર્વત્ર સ્વતંત્ર બુદ્ધિથી નિર્ણય કરનારું અને આત્મશ્રદ્ધાથી દીપતુ બને છે.

હવે આપણે બીજા ઘરનો દાખલો લઈએ. અહીં મા કે બાપ કેળવાયેલાં નથી. તેઓ બાળકનું બધું જ કામ પોતે કરી આપી તેને પરવશ બનાવી મૂકે છે. ખવડાવવું, કપડાં પહેરાવવાં, રમાડવુ, આનંદ કરાવવો બધું જ એ બાળક માટે કરે છે. તેની અતિશય કાળજી રાખે છે. માતા અને પિતા એમ સમજે છે; કે પોતાને બાળક માટે અતિશય પ્રેમ છે અને પ્રેમને લઈને તેને ખૂબ જ લાડ લડાવે છે; પણ બાળકના પોતાના ભાવિજીવનનો પણ ખરાં હિતચિતક માબાપોએ વિચાર કરવો જોઈએ. બાળકના પોતાના શ્રેય ખાતર મુશ્કેલીઓનો સામનો કરતાં ને સ્વતંત્ર રીતે નિર્ણય કરતાં તેમને આપણે શીખવવું જોઈએ. અગર તેમને એવી તક આપ્યા કરવી જોઈએ. પુષ્પોને જેટલી જલવૃષ્ટિની જરૂર છે એટલી જ જરૂર સૂર્યના તડકાની પણ હોય છે, પણ આપણે લાડરૂપી જલવૃષ્ટિ જ કર્યા કરશું તો એ હાનિકર જ નીવડવાની; અને પરિણામે માત્ર લાડકોડમાં માબાપોના જ

આશ્રયે મોટું થયેલ બાળક યુવાન બનતાં કેવું બને છે? એ યુવાન કશી કોઈ જાતની પહેલ કરી શકે નહિ એવો, આત્મશ્રદ્ધાવિનાનો, પરાવલંબી, કંઈક કામ માટે બીજાની મદદની રાહ જોનાર, લાજુલાડી, જવાબદારી અને કામથી દૂરદૂર ભાગતો અને કોઈ પણ જાતના ગંભીર કાર્ય માટે સદાને માટે નાલાયક! આવું બન્યા કરે તો આપણા દેશની યૌવનસંપત્તિમાં કેવી ભયાનક ખોટ આવે!

ઘણીવાર આપણે સુશિક્ષિત અને દૃઢ મનોબળવાળા માબાપોના પુત્રોને જોતાં નિરાશ થઈએ છીએ. પિતાઓ નિશ્ચિત વિચાર અને અભિપ્રાયવાળા હોય છે, જ્યારે પુત્રો કશી જ સ્વતંત્ર વિચારશક્તિ વિનાના અને અસ્થિર ચિત્તવાળા હોય છે. કારણ માબાપોને પોતાના નિર્ણયો અને સિદ્ધાંતો હોય છે, પણ મનોવિજ્ઞાનનું જ્ઞાન તેમને નથી હોતું તેથી પોતાના સિદ્ધાંતો બાળક ઉપર લાદવા માંડે છે. સ્વતંત્ર રીતે નિર્ણય કરવાના બાળકના મંદ પ્રયાસોને ઘણીવાર માબાપો પોતાની પ્રબળ દલીલો અને વાગ્વૈભવથી ભાંગી નાખે છે, અને આમ તેમની સ્વતંત્ર વિચારશક્તિને હણી નાખે છે. કોઈવાર તેમની ગમેતેવી ગંભીર અને ચિંતનીય વાતને પણ હસી નાખી મજાકમાં ઉડાવી દે છે.

દૃઢ અને ઉચ્ચ વિચારવંત માબાપોના બાળકો પણ એમના જેવા જ નીવડશે એવી આશાને સ્થાને કશી જ આત્મનિર્ણયશક્તિવિનાના, બીજાના દોર્યા દોરાતા બાળકો આપણને મળે છે. આથી એટલું જ કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે કે બાળકો એકદમ પોતાના વિચાર પ્રમાણે જ અનુસરે એવું કરતાં પહેલાં બાળકોની વિચારશક્તિ કુંઠિત ન થઈ જાય તેની માબાપોએ ખાસ કાળજી રાખવાની જરૂર છે. ઘણીવાર માબાપો પોતાના બાળકો માટેનો કોઈ ઉચ્ચ ખ્યાલ મગજમાં રાખીને ફર્યા કરતા હોય છે. તેઓ એમ જ માનતા હોય છે કે પોતે સાહિત્યના શોખીન છે એટલે બાળક પણ સાહિત્યનું શોખીન હોવું જ જોઈએ. પોતે બી. એ. અને એમ. એ. માં ફર્સ્ટક્લાસ અને સેકન્ડ કલાસ લીધા, જાહેર ઇનામો અને સ્કૉલરશીપો મેળવી, વિવિધ કલામાં નૈપુણ્ય પ્રાપ્ત કર્યું—એટલે પછી પોતાના પુત્રમાં પણ એ બધું ચરિતાર્થ થવું જ જોઈએ એવી કલ્પનાના ઇન્દ્રધનુ રચનારા માબાપો ઘણીવાર નિરાશ પણ થાય છે. ને પછી બધા દોષનો ટોપલો પોતાના બાળકો ઉપર ઓઢાડે છે. આ માટે વીલિયમ મેક્ડુગલ કહે છે કે 'તમારા બાળકો પાસેથી વધારેપડતી આશા ન રાખો. તમારું કામ તેમનો વિકાસ કરવાનું છે, તેમના વિકાસને પોષક સર્વ શક્ય વાતાવરણ રચવાનું છે. તેમના શોખ અને રસ ઘડવાના પ્રયત્નમાં બહુ ઉતાવળે ન મંડી પડતા.'

આ વાતના અનુસંધાનમાં એક પિતાનો દાખલો અહીં યાદ આવે છે. મેટ્રિક પાસ થયા પછી તેમણે તેના પુત્રને પુત્રની મરજી વિરુદ્ધ સાયન્સ લેવડાવ્યું. તેના મનમાં એક જ મહેચ્છા હતી કે પુત્ર ડૉક્ટર થાય. પણ પુત્ર કલા અને સાહિત્યનો શોખીન હતો. ને પિતાની ઇચ્છાને વશ થઈ નાખુશીથી 'સાયન્સ' લીધું. ને પછી બબ્બે વર્ષ બધે કરતા કરતા છેવટ બી. એસસી. (મેડિકલ લાઈનમાં દાખલ થવા ઉચ્ચ ગુણ-માર્ક્સ જોઈએ, એ માર્ક્સના અભાવે સાયન્સના ગ્રેજ્યુએટ) થવું પડ્યું. એવી રીતે એક કુટુંબમાં મોટો છોકરો આર્ટ્સ લઈ એમ. એ. થયેલ. તેણે તેના નાનાભાઈને આર્ટ્સ લેવડાવ્યું. નાનાભાઈની વૃત્તિ સાયન્સ તરફ હતી, પણ નાખુશીથી આર્ટ્સ લીધું. પરિણામે ઇન્ટરઆર્ટ્સમાં ત્રણ વર્ષ સુધી પાસ જ ન થયો. પછી 'સાયન્સ'માં ફેરવ્યું. ઇન્ટર

સાયન્સમાં બે વર્ષે પાસ થયો ને બી. એસ-સી. ની એક ટર્મ ભરી પડતું મૂક્યું. કારણ જે વખતે તેનામાં અભ્યાસનો ખરો ઉત્સાહ અને પ્રાણ હતા એ સમય ને શક્તિ બધાં નકામે સ્થાને ખરચાયાં. ને પછી આગળ ચાલવાનો તેને ઉત્સાહ જ ન રહ્યો.

આમ ઘણીવાર માબાપો પોતાને કાટલે પોતાના પુત્રને જોખવા જતાં તેમની સમગ્ર કારકીર્દિ ઉપર છીણી મારી દે છે.

*

આગળ ઉપર આપણે એકબે ઘરના દાખલા જોયા. તેમના ઘરનાં વડીલ માતપિતાના ને બાળકોના પ્રકાર જોયા. હવે એક બીજો પ્રકાર જોઈએ-ઉગ્ર દુર્વાસા જેવા ક્રોધી અને ખિજાળ માતાપિતાનો. આવાં માબાપોનાં બાળકો જાણી જાય છે કે શાંત રહેવામાં જ મઝા છે. મોઢું સંતાડવામાં જ સલામતી છે ને મોટપણે પણ તેમનામાં આ પ્રકારના વર્તનની અસર ચિરસ્થાયી નીવડે છે. ને તેથી મોટા થતાં તેઓ ગાભરા, શરમાળ, બીકણ, માંદલા બને છે. કોઈની પણ નજર તેમના પર પડે કે તેઓ શરમાઈ જાય છે. લાજુલાડી, શરમાળ, કોઈ પણ અજાણ્યા માણસ પાસે જઈ વાતચીત કરતાં ડરતા, હમેશાં લઘુતાવૃત્તિનો અંચળો ધારણ કરીને ફરતાં–આવાં બાળકો એ માતાપિતાના ઉપર દર્શાવેલા વર્તાવના પરિણામરૂપ હોય છે.

હવે ત્રીજો દાખલો લઈએ. આ બાળકોને એમ લાગે છે, કે જરા ગપાટા મારીએ, મીઠું-મીઠું બોલીએ, સૌ સાથે હળીએ મળીએ તો જ ફાયદો થાય એમ છે. તેથી તેઓ ગમે તેનું ધ્યાન પોતાના પ્રત્યે ખેંચવા પ્રયાસ કરે છે ને પોતાનાં માતાપિતા પાસે આવનારા માણસો પણ આવા છોકરાનાં તેના માબાપના દેખતાં વખાણ કરે છે: 'તમારો છોકરો તો બહુ ચાલાક, ચપળ ને હોંશિયાર છે.' ને માબાપ પણ ફુલાઈને કહે છે: 'હા અમારા બચુ જેવો તો છોકરો કોઈને નહિ હોય...'

ને આજ બાળક મોટું થતાં કેવું બડાઈખોર, ગપ્પા મારનારું ને અતિશયોક્તિમાં રાચનારું બને છે, એ આપણે જાણીએ છીએ.

આ તો માત્ર થોડાં સૂચનો જ કર્યાં. આપણે નિત્ય વ્યવહારમાં જોઈએ છીએ તેનાં થોડાં પાસાંઓનું જ દર્શન કરાવવાનો પ્રયાસ હતો. બાલવયમાં બાળક ઉપર પડેલ સારા કે માઠા સંસ્કાર આગળ ઉપર તેના સમગ્ર જીવન ઉપર કેવી ચિરસ્થાયી અસર કરે છે એ આપણે જોયું, પણ એ સાથે જ જિજ્ઞાસુના અંતઃકરણમાં થોડાક પ્રશ્નો સ્ફુરી રહે છે:

(૧) ઘણીવાર બાળકના લક્ષણના બંધારણમાં સાધંત સાતત્ય જળવાતું નથી. ધારો કે પહેલાં બે વરસ બાળક સ્વતંત્રપણે વર્તી શકે છે ને એ રીતે એનું ચારિત્ર્ય હજી ઘડાયું ન ઘડાયું ત્યાં પરિસ્થિતિ પલટો લે ને બાળક ઉપર નિયંત્રણો આવી પડે તો શું પરિણામ આવે? અથવા ધારો કે શરૂઆતમાં બાળકને સ્વતંત્રતા આપવામાં આવે ને પાછળથી એના ઉપર દાબ મૂકવામાં આવે, તેને હસી કાઢવામાં આવે તો શું સ્વાભાવિક પરિણામ આવે?

(૨) બીજા બાળકના આવવાથી પહેલા બાળક ઉપર શી અસર થાય?

(૩) સંયુક્ત કુટુંબના બાળકમાં અને માત્ર મા ને બાપ બે જણ જ હોય એવા ઘરમાં ઊછરેલ બાળક એ બેના સંસ્કાર–ઘડતરમાં શો ફેર પડે?

આ બધા પ્રશ્નો વિચારવા જેવા છે. તેના ભૂતકાલીન વર્તનોમાં કયા વર્તનથી તેને સૌથી વધારે લાભ થયો છે, તેને તૃપ્તિ મળી છે એ વાતમાં જ એ પ્રશ્નના ઉત્તરો નથી

આવી જતા ? એકવાર એક સ્વભાવલક્ષણ બધાઈ ગયુ, પછી બાળક એ રીતે જ વર્તવા પ્રેરાય છે

ધારો કે એક બાળક અમુક સમય ઘેર ગાળે છે ત્યા અમુક જાતનાં લક્ષણોને પોષણ મળે છે અમુક કલાક શાળામા ગાળે છે ત્યા વળી જુદુ જ ઘડતર થાય છે તે બાળક દ્વિવિધ લક્ષણવાળુ બનશે આવા દષ્ટાતો વિરલ નથી હોતા આપણે સૌ આવા સઘર્ષમય વાતાવરણમા જ ઉછરતા હોઈએ છીએ ને પરિણામે આપણે સુશ્લિષ્ટ અને સુસવાદી લક્ષણો નથી ગ્રહી શકતા, ને તેથી પરસ્પર વિરોધી ને વિસવાદી લક્ષણોના શભુમેળા સમા આપણે બનીએ છીએ સરળ વ્યક્તિત્વને બદલે આપણામાના ઘણા એક બીજા સાથે ઝઘડતા લક્ષણોના સમૂહથી ભરેલા હોઈએ છીએ

*

‘ આ ચીમનિયો તો સાવ પાજી છે કીધુ કામ જ કરતો નથી ’

‘આ બચુ સાવ બદમાસ ને હરામખોર છે ’

‘ આ રમુ સાલો જૂઠો બહુ ખરાબ છે ’

આ વાકયો ઘણીવાર પોતાના પુત્રના સબધમાં મા કે બાપના મુખેથી બોલાતા આપણે સાભળીએ છીએ આપણે માનીએ છીએ, કે આવા વાકયો બાળકો ઉપર શી અસર કરવાના છે? પણ આવા વચનો એની માઠી અસર ઉપજાવે જ છે આ વાકયો બાળકના કુમળા હૃદય ઉપર અસર કરી પોતાનાં ઊંડા મૂળ નાખે છે ને પોતે બદમાસ છે, તોફાની છે, ખરાબ છે, એ ખ્યાલ સાથે બાળક મોટુ થાય છે એનુ આગળ ઉપર શુ પરિણામ આવે છે એ ઇતર સજોગો ઉપર આધાર રાખે છે

આ માત્ર ધારણા કે અનુમાનનો પ્રશ્ન નથી, પણ માનસશાસ્ત્રીઓ ઘણા દોષોનુ મૂળ આ વાતમા જુએ છે ને બાળપણમાં ‘ તુ મૂરખ છો, સાવ ઢ છો, તારામાં મીઠુ જ નથી,’ એવાએવા પ્રહારો સાથે ઊછરેલુ બાળક મોટું થતા આત્મશ્રદ્ધાવિહોણુ, પરાવલબી, બૌદ્ધિક લઘુતાગ્રથિવાળુ બને છે ને તેનામાં આજીવન આ લક્ષણો રહે છે

બીજી એ વસ્તુ પણ સાથોસાથ ધ્યાનમા રાખવા જેવી છે, કે આપણે એકદમ સામે પાટલે પણ જઈ બેસવુ ન જોઈએ; ને તેથી ‘ ઓહો, અમારા બચુ જેવો તો છોકરો કોઈને નહિ હોય બચુ બહુ હોશિયાર ને ચાલાક છે ’ એમ પુન પુન તેની પ્રશસ્તિ પણ કર્યા કરવી ન જોઈએ, કારણકે બધી જ વખતે બાળક સારુ ને સાચુ જ કામ કરે, છે, એવુ નથી હોતુ ઘણીવાર એ ભૂલભર્યું ને મૂર્ખાઈભર્યું કામ પણ કરે છે; તેથી એ બને બાબતની તેને પ્રતીતિ કરાવવી જોઈએ ‘ તુ મૂર્ખ છે, તુ ખરાબ છે ’ એમ કહેવા કરતા ‘ અમુક કાર્ય કરવુ એ ઠીક ન ગણાય, અમુક કામ કરવુ એમા ડહાપણ નથી.’ વગેરે વચનો દ્વારા બાળકને યોગ્ય માર્ગે વાળવુ જોઈએ

આ વિષયની આટલી ચર્ચા કર્યા પછી એક પ્રશ્ન લગભગ બધા જ કરે છે તે પ્રશ્ન તે આ

‘ ધારો કે એક જ ઘરમા, એક જ મા-બાપની છત્રછાયા તળે, એક જ પ્રકારની સારસભાળ નીચે બે બાળકો ઉછરતા હોય તો એ બને બાળકોમા સમાન લક્ષણોનો જ વિકાસ થશે એમ તમે કહી શકો ? ’

આ પ્રશ્નના ઉત્તરમા પ્રથમ તો એ કહી શકાય કે ઉપર જે સ્થિતિ કલ્પી છે એ લગભગ અશક્ય જ છે, કારણકે બે બાળકો એક જ પરિસ્થિતિમા ઊછરે, એક જ જાતના જીવનસસ્કારો પામે ને તે ય એ જ ક્રમમા– એ વસ્તુ જ બનવી અશક્ય છે કોઈ માબાપ

બે બાળકને ખરેખર સરખી જ રીતે ભાગ્યે જ ઉછેરી શકે; કારણકે એક બાલઉછેરના અનુભવ પછી બીજા બાળકને ઉછેરવામાં કંઈ ને કંઈ ફેર તો પડે જ. માબાપોના સ્થિતિસંજોગો બદલાયા હોય, તેમની તંદુરસ્તીમાં ફેરફાર થયો હોય, પરસ્પરના સંબંધોમાં ફેર પડ્યો હોય, તેમની વય થઈ હોય, ને છેવટ બાળક પ્રત્યેના તેમના વર્તાવ ને સંભાળમાં ફેર પાડી દે તેવી હજારો નાનીમોટી વસ્તુઓ તેમના જીવનમાં પ્રસંગોપાત્ત બન્યા કરી હોય; ને તેથી બાળકો પ્રત્યેના વર્તાવનું સમાન ધોરણ તેઓ ભાગ્યે જ સાચવી શકે.

વળી અમુક ફેર તો સ્વયંભૂ રીતે જ પડતો આવે છે. દાખલા તરીકે એક બાળક મોટું હોય છે, જ્યારે બીજું નાનુ હોય છે. એકના સંજોગોમાં મોટો ભાઈ કે બહેન હોય છે. બીજાને નાનો ભાઈ કે બહેન હોય છે; ને તેથી બંનેના જીવનાનુભવોમાં સાહજિક રીતે જ ફેર પડી જાય છે.

બીજું એ કે કોઈ પણ બે બાળકને સરખા ગોઠિયા કે સોબતી હોવા સંભવિત નથી. કદાચ હોય તો પણ તેમના એ સોબતી સાથેના સંબંધો બરાબર સરખા ભાગ્યે જ હોય. વળી જુદીજુદી વયના બે બાળકોની શારીરિક સંપત્તિ પણ બરોબર સરખી ન હોય. એટલું જ નહિ, પણ બંને બાળકના જન્મસમયના ફેરને લીધે પણ ઘણો શારીરિક તફાવત પડી જાય. જેમકે એક ઉનાળામાં જન્મ્યુ હોય, બીજું શિયાળામાં. ઉપરાંત બે બાળકોની ડોક્ટરી તપાસની વિગત પણ ભાગ્યે જ મળતી આવે.

આ બધી બાબત પછી એક જ વસ્તુ ભારપૂર્વક કહેવાય કે સામાન્યમાંથી સામાન્ય અને નજીવામાંથી નજીવો તફાવત પણ માનવજીવનના ઉષઃકાળને વિવિધ રંગે રંગી નાખે છે ને અમુક રંગ લાગ્યા પછી આગળ ઉપર બહુ ઓછા રંગ તેને સ્પર્શી શકે છે. આ વાત બે જોડિયા બાળકોના સંબંધમાં પણ એટલી જ સત્ય નીવડે છે, પણ જોડકાંના સંબંધમાં તેઓ શારીરિક દૃષ્ટિએ તેમનામાં કેવી સમાનતા છે તેના ઉપર ઘણો આધાર રહે છે. તંદુરસ્તી, દેખાવ, શારીરિક સંપત્તિ વગેરે બાબતમાં જેમ વધારે સામ્ય તેમ તેમને લગભગ સમાન વર્તાવ ને સારસંભાળ મળવાનો વધારે સંભવ!

વળી આપણે એ વાત વીસરવી ન જોઈએ કે તફાવત માત્ર જન્મ પછી જ શરૂ થાય છે. વ્યક્તિનું જીવનપૃષ્ઠ કંઈ માત્ર જન્મ સાથે જ શરૂ થતું નથી. માતાની સગર્ભાવસ્થામાં માતાને જે જાતનું પોષણ મળ્યું હોય, બાળકના જન્મ પહેલાંના માતાના ચિત્રવિચિત્ર સંજોગો વગેરે બાબતો પણ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવી જાય છે ને બાળકના જન્મ પછી એની આસપાસના સંજોગ, પારણામાંથી માંડીને મળતા જતા જીવનાનુભવો—આ બધા જ પોતાનો ભાગ ભજવવા લાગે છે.

*

આનુવંશિક સંસ્કારો: મનોવિજ્ઞાનમાં રસ લેનારાઓ સમક્ષ હવે એક બીજો પ્રશ્ન આવીને ઊભો રહે છે ને તે આનુવંશિકતા પરત્વેનો. જ્યાંસુધી પોતાનો પુત્ર મૂર્ખશિરોમણિ નથી નીવડતો, ત્યાંસુધી પ્રત્યેક પિતા આ વાતમાં માને છે. પણ એથી ઊલટું સિદ્ધ થતાં એ પોતાનો અભિપ્રાય બદલે છે. અર્વાચીન માનસશાસ્ત્રીઓનું વલણ આ બાબતમાં ઘણું અભિનવ કોટિનું છે. પ્રો. જેમ્સના મતાનુસાર ૯૯ ટકા માણસો પોતાના સંજોગો ને અનુભવો પ્રમાણે વિચારે ને વર્તે છે. જેમ્સની પછી તો માનસશાસ્ત્રીઓએ એની પ્રતીતિમાં અસંખ્ય તાજાં સંશોધનો કરી આ વસ્તુ સિદ્ધ કરી છે; છતાં આ બાબતમાં હજી એકમત જેવું જણાતું નથી.

એક પક્ષ કહે છે ‘વ્યક્તિની પ્રત્યેક ક્રિયા ને વિકાસ આનુવશિક હોય છે’ બીજો પક્ષ પણ સામે જ પાટલે બેસીને કહે, છે ‘માનવપ્રક્રિયાઓ સજોગો ને પરિસ્થિતિના સતાનો છે’ ખરુ જોતા આ બને વિધાનો અર્ધસત્ય છે વસ્તુત પ્રો હકસ્લી બનેનો સમન્વય કરતા કહે છે, કે ‘કોઈ પણ માનવની લક્ષણસમૃદ્ધિ કેવળ સજોગનુ ફળ નથી હોતી, તેમ કેવળ વારસાનુ ફળ નથી હોતી આનુવશિક બધારણ શકયતાઓની મર્યાદા આકે છે ને સજોગો એમાથી શુ શુ પરિણામ આવશે તેની સભવિતતા નક્કી કરે છે’

પ્રો જેનિગ્ઝ કહે છે, કે પ્રત્યેક બાળકમા અસખ્ય અપ્રગટ સસ્કારો પડેલા હોય છે, પણ તેમાથી કેટલા પ્રગટ સ્વરૂપ ધારણ કરશે એ તત્કાલીન સ્થિતિસજોગો ઉપર મદાર રાખે છે વધારે સ્પષ્ટતાથી કહીએ તો માબાપો જે મૂકી જાય છે તે તો રસાયણના પડીકા છે ને જુદાજુદા સજોગો નીચે જુદાજુદા પરિણામો એ ઉત્પન્ન કરે છે

કેટલાક એમ માને છે કે માત્ર શારીરિક લક્ષણો જ વારસામા ઊતરે છે જેમકે આખનો રગ, ચામડીનો રગ, શારીરિક ખોડ, વિકૃતિઓ, વિશિષ્ટતાઓ વગેરે જ્યારે માનસિક ગુણો કેવળ વ્યક્તિના સજોગો ઉપર આધાર રાખે છે કેટલીકવાર માબાપ અને બાળકોની માનસિક ગુણસપત્તિ વચ્ચે આપણને સામ્ય જણાય છે તેનુ કારણ બને સમાન સજોગો વચ્ચે ઊછર્યા હોય છે, એ જ હોય છે બાકી ઉચ્ચ ગુણસપન્ન માબાપોના બાળકો દારૂડિયા, વ્યસની ને લપટ નીવડ્યા હોય એવુ આપણે કયા નથી જોતા? આમ ઘણીવાર દીવા પાછળ અધારુ જોઈએ છીએ, તો ઘણીવાર અધારા પાછળ ઝળહળતા તેજપુજ પણ નિહાળીએ છીએ એના ગુણ કે દોષનુ આરોપણ આપણે ઐકાન્તિક સજોગ કે ઐકાન્તિક આનુવશિકતા ઉપર નહિ ઢોળી શકીએ

*

કેટલીક અપનાવવા જેવી ટેવો પ્રત્યેક માનવ સ્વભાવમા કેટલીક સ્વાભાવિક વૃત્તિઓ હોય છે જેમકે ખોરાકની, ઉષ્માની, પાણીની, નિદ્રાની, આનદની વધુપડતી શક્તિને બહાર કાઢવાની વગેરે આ સાથે કેટલીક જેને ‘અધવૃત્તિ’, (બ્લાઈન્ડ ઇન્સ્ટીક્ટ) કહેવાય છે તેવી વૃત્તિઓ પણ હોય છે જેમકે ચોકી જઈએ ત્યારે સ્તબ્ધ થઈ જવુ ને ભયથી નાસી જવુ; રોષવશાત આક્રમણ કરવુ, પ્રણય-સવનન કરવુ તથા જિજ્ઞાસા, કુતૂહલ વગેરે વૃત્તિઓ બેશક સહજ છે અથવા તેને કેળવવાની વૃત્તિ સહજ હોય છે પરતુ તે કેટલા અશ સુધી વિકસશે એ વસ્તુ વ્યક્તિના ખોરાક, સજોગ ને જીવનાનુભવ ઉપર આધાર રાખે છે

પણ આપણે એવી વૃત્તિઓને કેવળ સહજ અથવા કેવળ જીવનાનુભવના ફળ તરીકે ન માની લઈએ દાખલા તરીકે ભયનો દાખલો લઈએ દરેક માણસ અમુક સ્થિતિમા ભયભીત થવાની વૃત્તિ સહિત જન્મે છે પણ સજોગો એવા હોય કે બાળકને અમુક વર્ષ સુધી, પાચ કે છ વર્ષ સુધી તેની આ ભયવૃત્તિને પોષણ ન મળ્યુ હોય, તો એની આ વૃત્તિ આગળ જતા એટલી બધી તીવ્ર કે બળવાન નહિ બને પણ બાલવયમાથી જ જો કોઈ અણસમજુ માતા ‘જો પોલીસ આવ્યો, જો બાવો આવ્યો, લઈ જશે, જો મીની આવી, સૂઈ જા નહિ તો ખાઈ જશે’ વગેરે વચનો દ્વારા તેની ભયવૃત્તિને સતેજ કર્યા કરતી હશે તો બાળકના આખા સ્વભાવતત્ર ઉપર આ ભયવૃત્તિનુ સામ્રાજ્ય જામતુ જશે આ સ્વાભાવિક વૃત્તિને ઉત્તેજવાની વૃત્તિ પ્રત્યેકમા

સહજ હોય છે. પણ ખરેખર તેનો કેટલો વિકાસ થશે એ વ્યક્તિના જીવનના સ્થિતિસંજોગ ઉપર આધાર રાખે છે. કેટલે અંશે એ વિકસે એ ખાસ કરીને બાલવયમાં એ વૃત્તિને કેવું ને કેટલું પોષણ મળ્યું છે એ પર અવલંબે છે.

દાખલા તરીકે બાળક પહેલું એકવાર રડે છે. ને તરત એને પંપાળવામાં આવે છે. બસ જોઈ લ્યો, કુદરતનું કેવું સુખદ પરિણામ ! તેથી બાળકની એ વૃત્તિ ઉતેજાય છે. બાળક એના સ્વભાવની પહેલી પાંખડી ખોલે છે. એને જે જોઈએ છે તે મળે છે. ને આમ સ્વાભાવિક વૃત્તિ ઉતેજાય છે. તેની પુનરુક્તિ થાય છે. ને તે ટેવનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે.

અને એકવાર કોઈ આદિ વૃત્તિના સંતોષના કારણરૂપે કોઈ ટેવ દૃઢ થઈ ગયા પછી એ ચાલુ જ રહે છે ને આપણું એક અંગ બની જાય છે.

જોડા પહેરતી વખતે કે ચંપલ પહેરતી વખતે તમે કયો પગ પહેલો ઉપયોગમાં લો છો ? જમણો કે ડાબો ? પાટલૂન કે લેંઘામાં કયો પગ પહેલો નાખો છો ?

ઉપર્યુક્ત બધી જ ટેવો માણસ ઉંમરલાયક થાય એ પહેલાં જ ઘડાઈ ગઈ હોય ને પછી અભાનતાથી આપણું શરીર એ રીતે જ વર્તે છે. અત્યારે આપણે એની વિગત વાસરી ગયા હોઈએ છીએ ને એક કાર્ય આમ પ્રસંગોપાત થયા પછી એ કાર્ય ક્રમેક્રમે સાવ યાંત્રિક ને લગભગ સ્વાભાવિક જેવું બની જાય છે અને એકવાર ટેવ પડી ગયા પછી તેને દૂર કરવું મુશ્કેલ થઈ પડે છે. છતાં નવી ને સુંદર ટેવ ન જ પડી શકે એનુ કંઈ નથી. નવી ટેવ નિર્માણ મરવા માટે વીલિયમ જૈમ્સ કેટલાંક ઉપયોગી સૂચનો કરે છે:

(૧) દૃઢ નિર્ણય કરો કે અમુક ટેવ મારે પાડવી જ છે. બીજાઓ પાસે શ્રદ્ધા અને ગૌરવપૂર્વક આ વાત ઉચ્ચારો.

(૨) કોઈ પણ અપવાદને વચ્ચે આવવા ન દેશો. અપવાદ મૂકવાથી આપણી દૃઢતામાં શિથિલતા આવી જાય છે.

(૩) તમારા નિર્ણયાનુસાર વર્તવાની એકેએક ટેવ ઝડપી લો.

(૪) પ્રયત્નશીલતાને સજીવ રાખો. નજીવી બાબતમાં પણ ક્રમ અને પદ્ધતિ આણો. અમુક વસ્તુ મુશ્કેલ છે એટલે જ એવીએવી થોડી વસ્તુ પાછળ લાગો. ને તેને પરિણામે ખરે વખતે તમે પાછા નહિ પડો. કારણ જે માણસ ધ્યાનની એકાગ્રતા, ઇચ્છાશક્તિ ને નાનીનાની વસ્તુમાં મક્કમતા કેળવે છે એ ખરી કસોટીને વખતે પણ ઉન્નતશિર ઊભો રહી શકે છે.

જીવન ગુલાબોની પથારી સમું નથી હોતું. તેમાં પારવિનાના કંટકો પથરાયેલા હોય છે, માનવને અનેક વિપત્તિનો સામનો કરવો પડે છે. જીવનસાગરમાં નૈયાને ઝુકાવ્યા પછી અનેક ઉચ્ચ ગુણસમૃદ્ધિની માણસને જરૂર, રહે છે. અને તે ન હોય તો એ આત્મશ્રદ્ધા ખોઈ બેસે છે અને નાહિંમત બની જાય છે. તેથી પ્રારંભથી જ જો અમુક અમુક ઉત્કૃષ્ટ ટેવો આપણે કેળવી હોય તો એ જીવનસફરમાં ભાથાની ગરજ સારે છે. આપણે અહીં એવી કેટલીક ઉત્કૃષ્ટ ટેવોનો વિચાર કરીએ ને તેને અપનાવવા પ્રયત્ન કરીએ.

મુલતવી રાખવાની ટેવનો આપણે ત્યાગ કરવો જોઈએ. દાખલા તરીકે 'ગણિતનો વિષય સાવ નીરસ ને અઘરો છે. સંસ્કૃતમાં કંટાળો આવે છે. ચાલો હવે કાલ કરશું.' ઘણામાં આ જાતની ટેવ બહુ જડ ઘાલી ગયેલી આપણે જોઈએ છીએ. નાનાંનાનાં કાર્યો

પણ જલદી ને ત્વરાથી પતાવી દેવાની આપણે ટેવ પાડવી જોઈએ

બીજુ આપણને સોપવામા આવેલ, અથવા આપણે સ્વેચ્છાથી કરતા હોઈએ, કે કરવુ પડતુ હોય એવુ પ્રત્યેક કાર્ય આપણે તેમા આપણુ હૃદય મૂકીને, જાગૃતિપૂર્વક ને જેમ બને તેમ સુદરમા સુદર કરવાના હેતુથી જ કરવુ જોઈએ કાઈ પણ કામ આવ્યુ એટલે વેઠ ઉતારવી કે તેનો ઉલાળિયો કરવો ઉચિત નથી જિદગીમા સફળ ને અસફળ માણસો વચ્ચે ઘણીવાર આ જ ફેર હોય છે એકે આ ટેવ વિકસાવી હોય છે એ પ્રત્યેક કાર્ય પોતાનુ દિલ રેડીને, રસ લઈને અને કર્તવ્યનિષ્ઠાથી કરે છે તેથી તેને આ કાર્યનો ભાર લાગતો નથી કે કટાળો આવતો નથી જ્યારે બીજો નીરસતાથી, વેઠ ઉતારે છે ને તેના કાર્ય માટે હમેશ બીજાના મનમા અસતોષ ને કચવાટ જ હોય છે

માત્ર આ બે જ ટેવો કેળવો અને બીજી ઘણી ટેવો આપમેળે ઉમેરાશે આ ઉપરાત પણ કેટલીક ટેવો કેળવવા જેવી છે જેમકે કોઈને છેહ દેવા પ્રત્યે તિરસ્કાર, કોઈનો ગેરલાભ ન લેવાની વૃત્તિ, બીજાઓ માટે આદરવૃત્તિ, આપણી ધારણા વિરુદ્ધ વસ્તુ જાય છે છતા મિજાજ ન ગુમાવવાની ટેવ, સુશીલ સ્વભાવ, આનદ ને રમૂજની વૃત્તિ, સમયસૂચકતા, આત્મનિર્ણય, કર્તવ્ય ને જવાબદારી પ્રત્યે ઉચ્ચ આદરવૃત્તિ, ખત, સકટોની વચ્ચે પણ મડયા રહેવાની ટેવ, પોતાથી બનતુ કરવાની ટેવ, ધ્યેયનિષ્ઠા, તટસ્થતા, અગતાનુગતિકતા વગેરે

આ ઉપરાત અભ્યાસની સુદર ક્રમબદ્ધ પદ્ધતિ, વ્યવસ્થિત રહેવાની ટેવ દીર્ઘદૃષ્ટિ, આગળ વિચાર કરવાની ને પરિણામો વિચારવાની ટેવ પ્રત્યેક પ્રશ્નની બને બાજુ તપાસવાની ટેવ, એકદમ નિરાકરણ પર આવતા પહેલા સમતોલપણે પ્રશ્નનો વિચાર ને ખુલાસો કરવાની તથા તેને વિશે પૂછવાની ટેવ, નવા વિચારોને આવકારવાની ઉદારતા, હાસ્ય, કામ કરવામા માનસિક તત્પરતા ને સ્ફૂર્તિ વગેરે ગુણસમૃદ્ધિ વધારવા પ્રત્યેક માણસે નેકદિલ પ્રયત્ન કરવો ઘટે

*

રુચિ અને અરુચિ કવિ કાલિદાસે કહ્યુ છે કે 'भिन्नरुचिर्हि लोक ।'

પ્રત્યેક માનવને અમુક વિષય પરત્વે રુચિ અને અમુક વિષય પરત્વે અરુચિ હોય છે અને આ રુચિ–અરુચિ વ્યક્તિના વર્તન ઉપર અસર કરે છે પણ તેના કારણ માટે આપણે વ્યક્તિના ભૂતકાલીન અનુભવો તરફ જ દૃષ્ટિ દોડાવવી પડશે આનુ હુ શાસ્ત્રીય અન્વેષણ કરવા નથી માગતો, પણ તેનો સિદ્ધાત તદ્દન સરળ છે કોઈ વ્યક્તિને અમુક વ્યક્તિ કે અમુક વસ્તુ આપેઆપ ગમવા માડે છે જો તે વ્યક્તિ કે વસ્તુ સાથે કોઈ સુખદ સ્મૃતિ–સહચર્ય જોડાયુ હોય તો ને જો તેની સાથે દુખદ સ્મૃતિ જોડાયેલી હોય તો એ વસ્તુ–વ્યક્તિ પ્રત્યે તેને અણગમો અને અરુચિ થવા લાગે છે

આપણે થોડાક ઉદાહરણો જોઈએ એક યુવક અને યુવતી ખૂબ જ પ્રેમમાં છે કોઈ ધન્ય દિવસે અતરની ઊર્મિમત્ત દશામા બનેનો પ્રેમ ફળ્યો, ને એ વખત જો યુવકની પ્રિયતમાએ આસમાની રગનુ વસ્ત્ર પરિધાન કર્યું હોય તો પ્રેમનો સાક્ષાત્કાર એ સુખદ અનુભવની સ્મૃતિ બની ને એ પછી એ 'અનુભવ સાથેની બધી જ સહચારી વસ્તુઓ સુખદ સ્મૃતિ જગાડનારી બની રહે છે ને એ આસમાની રગ જિદગીભર તેનો માનીતો રગ બની જવાનો મૂળ અનુભવ ભુલાઈ ગયા પછી પણ આ રગ પ્રત્યેની તેની અભિરુચિ તો શાશ્વત જ રહેવાની ઘણીવાર માણસે અમુક રગવાળા મકાનમા પોતાના

મધુરતમ દિવસો ગાળ્યા હોય છે. ને એ રંગ પછી તેનો પ્રિયતમ રંગ બની જાય છે. આવું જ પોતાના પ્રિય પુષ્પ, પ્રિય સંગીત કે મધુર ગીત માટે કહી શકાય.

ઘણીવાર આપણે માણસોને પોતાનાં રસરુચિ વિષે ચર્ચા કરતા સાંભળીએ છીએ. કેટલીકવાર ચર્ચામાં તેઓ ઉગ્ર પણ બની જાય છે. કાઠિયાવાડના બે માણસો મુંબઈ વિષે ચર્ચા કરવા માંડે તો તેમાં એક માણસ મુંબઈ, તેની હવા, તેના રસ્તા, તેનાં મકાન, ત્યાંના માણસો વગેરે બધાની પ્રશંસા કરે છે. જ્યારે બીજો મુંબઈની પ્રત્યેક વસ્તુને રાતોપીળો બની વખોડવા માંડે છે. પણ કોઈ મુંબઈને વખાણે કે વખોડે તેમાં દસમાંથી નવનુ કારણ તેને ત્યાં સુખદ કે દુઃખદ જે અનુભવ થયો હોય છે તે જ હોય છે.

આપણામા ઘણા આવા તર્કરહિત ગ્રહો કે પૂર્વગ્રહોથી ભરેલા હોય છે તેનું કારણ પણ આ સુખદુઃખની સ્મૃતિ કે અનુભવ જ હોય છે. ને તેથી ઘણીવાર આપણે અમુક વ્યક્તિના અનુભવ ઉપરથી આખી સમષ્ટિનું મૂલ્યાંકન કરવા બેસી જઈએ છીએ. દેશની એકાદ વ્યક્તિના અમુક પ્રકારના અનુભવથી સમગ્ર દેશને આપણે ગાળ દઈ બેસીએ છીએ. એક જ વ્યક્તિના કટુ અનુભવથી આખી દુનિયા ઉપર આપણે શાપ વરસાવવા લાગીએ છીએ. આમ આપણું સમગ્ર માનસતંત્ર ગ્રહો ને પૂર્વગ્રહોથી ભરેલુ હોય છે. ને આ ગ્રહો ને પૂર્વગ્રહો પાછળ વ્યક્તિની ભૂતકાલીન સુખદુઃખની સ્મૃતિ સંગ્રહાયેલ પડી હોય છે.

આપણા પ્રાચીન ઋષિ-મુનિઓએ ‘મન’ને ખૂબ જ મહત્ત્વનું સ્થાન આપ્યુ છે. કારણ

‘मन एव मनुष्याणां कारणं बंधमोक्षयो:’

મન જ માનવનાં બંધન અને મુક્તિનુ કારણ છે. અંગ્રેજીમાં પણ કહ્યું છે કે મન જ સ્વર્ગનું નરક બનાવે છે, અને નરકનુ સ્વર્ગ બનાવે છે. ગીતામાં પણ શ્રીકૃષ્ણે ‘वायोरिवसुदुष्करम्’ એવા આ મનનો જ નિગ્રહ કરવાનો સદુપદેશ અર્જુનને આપ્યો છે.

આધુનિક વિજ્ઞાન પણ ધીમેધીમે આ જટિલ પ્રશ્નની પાછળ મંડ્યું છે અને મનોવિજ્ઞાનવિષયક આશ્ચર્યકારક પ્રગતિ સાધી છે એમ સાનંદ નોંધી શકાય. માનવની પ્રત્યેક પ્રક્રિયા પાછળ, તેના બહારથી ગૂઢ લાગતા વર્તન અને કાર્ય પાછળ પણ આ મનની જ સુકૃતિ કે વિકૃતિ હોય છે. તેથી જો આ એક મનને જ જાણ્યું હોય તો ‘ ‘तेन ज्ञातेन सर्वं विज्ञातं भवति ’ એકને જાણવાથી બધું જ જાણી શકાય એમ આધુનિક મનોવૈજ્ઞાનિકોને પ્રતીત થયું છે.

આપણે અહીં મર્યાદિત ક્ષેત્રમર્યાદામાં મનોવિજ્ઞાનનું આછુંઆછું અવલોકન કરી લીધું. ને એ અવલોકનને પરિણામે આપણે પણ આપણા આ મનની અતુલ શક્તિઓ પારખી લઈએ, તેના પેટાળમાંના કિંમતી ઉચ્ચ ગુણરત્નો પ્રકાશમાં લાવીએ, અને માનસિક ઉન્નતિ સાધી સમાજમાં સંપ, સહકાર, પ્રેમ અને સંવાદિતાનું વાતાવરણ રચવામાં સહાયક બનીએ.*

★

---

* સંદર્ભ ગ્રંથો: મુખ્ય આધાર: Psychology for every Man (and Woman) by A. E. Mander.

ઈતર: Character and conduct of life: by William Mc. Dougall; Psychology of Every Day life: by James Drever; Practical Psychology: by Karl S. Bernhardt; Heredity in mental traits: by Senguqta.

આંખડી અમૃતભરી

શ્રી જગદીશ પરમાર

સંસ્કારી અને સમજુ સ્ત્રીપુરુષના લગ્નજીવનમાં પણ ક્યારેક વિસંવાદ જન્મે છે પતિ–પત્ની બંનેની દિશા પૂર્વ–પશ્ચિમની કે ઉત્તર–દક્ષિણની જણાય છે એક રાગે એક તાલે બંને જીવન ધબકતું જણાતું નથી સીધી રીતે મૂકાયેલા કૅમેરાથી ગૃહજીવનનું દૃશ્ય જ્યારે અસ્પષ્ટ કે ઝાંખું લાગે છે ત્યારે એનો દૃષ્ટિકોણ બદલવાની જરૂર રહે છે કોણ એ બદલે છે એ મહત્ત્વનું નથી, પણ તે પછી ઝડપાયેલો ગૃહસંસારનો રંગ કેટલો પ્રેરક મધુર અને મોહક લાગે છે તે આ વાર્તા ખૂબીથી બતાવે છે

રાસ પૂરો થયો અને હાજર રહેલ સૌ સ્ત્રી-પુરુષો ચારુલતાના કંઠ અને હલક ઉપર આફરીન થઈ ગયા એક તો પૂર્ણિમાની રાત, ઘટ્ટ વૃક્ષોથી ઘેરાયેલો વિશાળ બાગ, ફૂલે ફૂલ અને પાને પાનમાંથી વહી આવતી સુગંધ અને [illegible] ગાવા મન થાય એવો સંસ્કારી સમુદાય ! ચારુએ તૃપ્તિ થાય ત્યાંસુધી ગાયું તેમાંય ‘આંખડી અમૃતભરી’ વાળો રાસ પૂરો થયો ત્યારે ચારુના કંઠની જાદુભરી અસર નીચે હાજર રહેલા સૌ એકબીજાના નયનોમાં અમૃત શોધવા લાગ્યા હતા

થાકેલી ચારુ પ્રશંસકો વચ્ચેથી માંડમાંડ રસ્તો કરી શકી તેના પતિ કૈલાસનાથ પાસે આવી ત્યારે ચારુના શ્રમિત ચહેરા ઉપર આત્મસંતોષની ઝલક હતી મળેલા બહુમાનનું ગૌરવ પણ હતું અને કૈલાસનાથના બે મીઠા શબ્દો તેના આનંદમાં વિશેષ વધારો કરશે એ આશા હતી ચારુએ જોયું કે કૈલાસનાથ તો કોઈ ગૃહસ્થ સાથે ગંભીર ચર્ચામાં પડ્યા હતા ચારુનું સાન્નિધ્ય સમજવા પૂરતી જ એક નજર તેના તરફ નાખી અને વિશેષ કે ઉત્સાહ બતાવ્યા વગર એ એમની ચર્ચામાં ઊંડા ઊતરી ગયા

પતિના નિસ્પૃહી વર્તાવથી ચારુના પ્રશંસ-ભૂખ્યા હૃદયને આઘાત થયો તેનું ગૌરવ ઘવાયું તેને હવે ત્યાં ઊભું રહેવું, પતિની માત્ર છાયા બનીને, અયોગ્ય લાગ્યું

‘ત્યારે હું જાઉં ? ઘર સુધીનો સંગાથ છે ’ ચારુએ પૂછ્યું

‘હં, જાઓ પણ સુધીર ક્યાં ?’

સુધીર–તે બેઉનો નાનો કુમાર–નજીકમાં જ પુષ્પો એકઠાં કરી ગુલછડી બનાવતો હતો ચારુ સુધીરને લઈ ઉતાવળમાં રોષભરી ચાલી ગઈ કૈલાસનાથની કઠોરતા એ જાણતી હતી છતાં તેનો રાસ જ્યારે સૌએ વખાણ્યો ત્યારે કૈલાસનાથ પણ ધન્યવાદનો–પ્રશંસાનો એકાદ શબ્દ કહેશે એ આશા ચારુના હૃદયમાં ઊંડેઊંડે હતી, જે ફળી નહીં તેને કૈલાસનાથ સાવ ઠંડા અને શુષ્ક લાગ્યા સ્ત્રી પોતાની કલાનું એકાદ સ્વરૂપ જનતા સમક્ષ મૂકે છે અને તેની વાણી અસર ઉપજાવવામાં નિષ્ફળ જાય છે, ત્યારે તે વધુ પ્રયત્નશીલ થવાને બદલે ઘણીવાર રોષિત બને છે એ નબળાઈ ચારુમાં હતી કૈલાસનાથ પ્રત્યે તેને તિરસ્કાર છૂટ્યો આખે રસ્તે એ સુધીર સાથે એક શબ્દ પણ બોલી નહીં

નાના સુધીરને માતાનું મૌન અસહ્ય થઈ પડ્યું તેણે રસ્તામાં બેત્રણવાર પૂછ્યું

‘બા ! તું કેમ બોલતી નથી ?’

પણ ચારુ એના પોતાના રોષની અસર નીચે હતી

કૈલાસનાથ સ્વભાવથી જ નિસ્પૃહી હતો તેને તેની પોતાની સ્વતંત્ર ધૂન હતી. એ એક કામમાં ઊંડા ઊતરે પછી એ કંઈને

રહેતો નહીં. તેનું જીવન એવી પાકી ભૂમિકા ઉપર રચાયું હતું કે ક્ષણિક આંદોલન તેને સ્પર્શી શકતું નહીં. એ બધાને એકલોઅટૂલો લાગતો. કોઈ તેની અંદર પડેલા સાચા માલની પ્રતીતિ પામતું નહીં. ઉપરથી ઉજ્જડ અને રસહીન લાગતા તેના જીવનથી ચારુ કંટાળી હતી, થાકી હતી. તેનો સહવાસ ચારુને હવે બોજારૂપ લાગતો હતો. સહિયારા જીવનમાંથી મળવી જોઈતી હૂંફ ચારુને મળતી નહોતી. દસ વર્ષનું સંસારી જીવન જીવ્યા બાદ ચારુને ખાતરી થવા લાગી હતી કે એ પોતે પછી હમણાંહમણાં સમયસર નહીં ચેતે તો પોતાનામાં રહેલી ઉષ્મા પણ ગુમાવી બેસશે.

ઘર આવતાં માદીકરો અંદર ગયાં.

ચારુના સ્વમાની સ્વભાવને આઘાત લાગ્યો હતો. સુધીર સાથમાં ન હોત તો રોષને હળવો કરવા એ રડત પણ ખરી. તેણે મૂગામૂગા પથારી કરી અને સુધીરને સાથમાં લઈ સૂતી.

'બા !' સુધીર ભારેખમ વાતાવરણમાં ગભરાતો હતો.

ચારુએ સુધીર તરફ જોયું.

'તમે સરસ ગાયું.' સુધીરે સ્વાભાવિક રીતે વાત કરી.

તેના હૃદયમાં ઘોળાતી વાતનો પડઘો સુધીરના પ્રશ્નમાંથી ઊઠતો હતો એટલે એ જરા સ્વસ્થ થઈ અને કહ્યું :

'એમ ?'

'તમે ગાતાં'તાં ત્યારે હું મારા બાપુજી પાસે બેસી સાંભળતો હતો. તમે એવું સરસ ગાયું....'

'પણ તને ગમ્યું ?' કૈલાસનાથને ગમ્યું કે નહીં એ ચારુ પૂછી ન શકી.

'હા, કેમ ન ગમે ? સૌને ગમે એવું મજાનું તમે ગાયું.'

સૌમાં કૈલાસનાથનો સમાવેશ હતો ? ચારુ નક્કી ન કરી શકી. તેણે સ્નેહથી સુધીરને પડખામાં લીધો અને તેના શરીર ઉપર હાથ ફેરવવા લાગી. ઘડી પહેલાંની સ્ત્રી મા બની. માના હૈયા નીચે સૂતેલા વાત્સલ્યનાં ઝરણ વહેવાં લાગ્યાં. સુધીર એનું પાન કરતો ચારુના હૃદય સાથે જડાઈ ગયો. માદીકરો આ સાચા સુખનાં અમી પીતાં એમ ને એમ સૂતાં રહ્યાં.

મોડી રાતે કૈલાસનાથ આવ્યો. ચારુને જાગતી જોઈ તેણે કહ્યું :

'હું કાલે દુષ્કાળગ્રસ્ત ભાગમાં જવાનો છું. કયારે આવીશ તે નક્કી નથી. ત્યાં પરિસ્થિતિ ભયંકર છે.'

અને એ ભયંકર પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ કરતોકરતો ઊંઘી ગયો. ચારુ કંઈ બોલી નહીં.

સવારે કૈલાસનાથ જાગ્યો ત્યારે ચારુ ઊંઘતી હતી. નિત્યક્રમ પતાવી તેણે દૂધ ગરમ કર્યું અને ચારુને જગાડી. મૂગામૂગા ચારુએ તેને જવાના કાર્યમાં મદદ કરી. દુષ્કાળની વિષમતાના ખ્યાલમાં ડૂબેલો કૈલાસનાથ જતાં જતાં પણ કંઈ રસભર્યું બોલ્યો નહીં કે જેના સ્મરણે ચારુની એકલતા સહ્ય બને. કોઈ મીઠું અડપલું પણ કર્યું નહીં કે જેની યાદ એકલતામાં મીઠાશ પૂરે. ઊંઘતા સુધીર તરફ તેણે જરાક જોયું અને એ ઝડપથી જતો રહ્યો. ચારુએ ભારે શ્વાસ નીચો મૂક્યો.

દુષ્કાળગ્રસ્ત વિસ્તારમાં કૈલાસનાથ બને એટલી ઝડપે પહોંચ્યો. ત્યાંની પરિસ્થિતિ કલ્પી હતી તેથી પણ વિશેષ ભયંકર હતી. એક ટીપું પાણી આ વર્ષે ધરતીને મળ્યું નહોતું. ભેંકાર લાગે એવી જમીન કયાંય સુધી ખાઉંખાઉં કરતી પડી હતી. વૃક્ષો ઉપર સમ ખાવા ય એકાદ લીલું પાન નહોતું. મીઠા નિર્મળાં જળને બદલે માત્ર કાંકરા ખોળામાં લઈ નદી નિરાધાર પડી હતી. ચારે કોર

હૈયા કપાવી મૂકે એવી ભયંકર ભીષણતા ગરજી રહી હતી

એક પછી એક ગામો વટાવતો કૈલાસનાથ આગળ વધ્યો વસ્તીવાળા પ્રદેશમા મનુષ્ય કરતા ગીધ, સમડી અને કાગડા વધુ હતાં જ્યાત્યા, મરેલ ઢોરના હાડપિંજર પડ્યાં હતા સડેલ માસની દુર્ગંધથી માથુ ફાટી જતુ હતુ અંગ ચીતરડીને ઊભા હોય તેવા સામેના ડુંગર પિશાચ રૂપ ધરી રહ્યા હતા

એ રાહતકેન્દ્રમા પહોચ્યો ત્યારે ત્યાની સ્થિતિ વિચિત્ર હતી દુકાળિયાનો કોઈ પાર નહોતો ઢોર અર્ધ મરેલ હાલતમા ક્યાય ક્યાયથી ખેંચાઈ ત્યા આવ્યા હતા પાણીની પૂરી સગવડ નહોતી કૂવાના જળ ઊંડા ઊતરી ગયા હતાં ઘાસનો સંગ્રહ પૂરતો નહોતો અનાજ ઓછુ હતુ અને વધારે જલ્દી તુરતમા આવે તેની શક્યતા નહોતી દુકાળિયાને કામ આપવાની યોજના અધૂરી હતી માનવ અને પશુનો પ્રવાહ અવિરત હતો કાર્યકર્તાઓ મુઝાઈ ગયા હતા

કૈલાસનાથે પ્રથમ તો અહીની રજેરજ સાચી માહિતી સરકારને આપી ઘાસ અને અનાજની તાત્કાલિક વધુ મદદ માગી, પાણી માટે યોજના ઘડી, દુકાળિયા માટે કામ નક્કી કર્યું, અને સાથીદારોમાં ઉત્સાહ રેડ્યો પોતે હૃદય મજબૂત કર્યું અને પ્રકૃતિના કારમા કોપમાથી જીવમાત્રને બચાવવા તેણે મરણિયો પ્રયાસ આદર્યો રાત અને દિવસના ભેદ જોયા સિવાય કૈલાસનાથે કામ કરવા માડ્યુ આરામની ક્ષણ વિચારી નહી ક્રૂરહાથ પ્રસારી સૌને ભરખી જવા તૈયાર થયેલ દુષ્કાળની ડાકિની સામે મનુષ્યયત્નની શ્રદ્ધાજ્યોત જલાવી એ કામે લાગ્યો તેમાં એ એકરસ થયો, એકાગ્ર થયો, સ્વજાતને ભૂલી ગયો, ચારુને ભૂલી ગયો, સુધીરને ય ભૂલી ગયો

કૈલાસનાથના જવાથી ચારુને ખાસ દુઃખ ન થયુ તેને લાગ્યુ કે એ હવે પોતાના પ્રિય વિષયો—ગાન, ગરબા વગેરેમા વધુ પ્રગતિ કરી શકશે ચારુ ઘેર રહી કૈલાસનાથને નિયમિત પત્ર લખતી કૈલાસનાથ ત્યાં કઈ રીતે જીવન વિતાવે છે એ જાણવાની તેના પત્રમા ક્વચિત જ ઇચ્છા વ્યક્ત થતી તેની પોતાની પ્રવૃત્તિના અહેવાલથી ભરપૂર કાગળ લખતી કેટલા સમારંભોમા તેણે હાજરી આપી, તેનો કયો કાર્યક્રમ વધુ વખણાયો, તેના કેટલા ગીતોની રેકર્ડ ઊતરી અને કયા કયા સામયિકમા તેના વિષે નોંધ થઈ એ બધુ તે લખતી અલબત્ત, એ પોતાની ઊજળી બાજુ જ પત્રમા લખતી પણ એક પ્રસંગ એવો બન્યો કે તેના વિષે કેમ લખવુ તેની તેને ખરેખર મૂંઝવણ થઈ

શ્રીવિકાસગૃહના આશ્રયે યોજાયેલ સમારંભમા તેણે પણ ગાયુ હતુ હમેશની રીતે, છટાથી, મુક્તકંઠે, લાલિત્યની સરિતા વહાવીને!

સાભળનારાઓના હૈયાં ડોલી ઊઠ્યા હતા

'આ ગાય છે એ બહેન કોણ?' એક ખૂણામા બેસીને સાભળતા કોઈએ પૂછ્યુ

પૂછનાર તરફ કેટલાક આશ્ચર્ય અને તિરસ્કારથી જોઈ રહ્યા

'તમે કઈ દુનિયામા વસો છો?' એકે વ્યંગ કર્યો

'કેમ ભાઈ! ગુજરાતમા રહું છુ' નવી વ્યક્તિએ નમ્રતાથી કહ્યુ

'તો ચારુલતાને ઓળખતા નથી? એનો કંઠસ્વર તો દરેક ગુજરાતીના ઘરમા ગુંજે છે'

'એમ!' એટલુ કહી પૂછનાર ચૂપ રહ્યો

સમારંભના અંતે ચારુલતાના ગીતોના એક ભક્તે ચારુને જઈને કહ્યુ પણ ખરુ

'પેલા દૂર ઊભા છે તે ગૃહસ્થ જોયા? ટૂકી પોતડી પહેરેલા અને ભિક્ષુક જેવા?'

ચારુએ ત્યાં નજર કરીને વાક્યને અંતે ઉમેર્યું :

'ગાનાર કોણ છે, એ મહાશયને ખબર નથી.'

ટૂંકી ધોતી પહેરેલા એ ગૃહસ્થે આ શબ્દો સાંભળ્યા અને નજીક આવ્યા. ચારુ તરફ જોઈ કહ્યું:

'બહેન! તમે સરસ ગાયું. સાંભળીને મારો બધો થાક શમી ગયો.'

ચારુ સંતોષથી જોઈ રહી.

'તમને બહેનની વધુ ઓળખાણ આપું. રવિભાઈ?' કહેતાક એક બીજા ભાઈ ત્યાં આવી ચડ્યા. 'એ કૈલાસનાથનાં પત્ની.'

ચારુને આ વધુ પરિચય જરાય ન ગમ્યો. પ્રશંસાથી ફુલાયેલું તેનું મુખ ઝાંખું પડી ગયું. ઘડી પહેલાંની ચમક ઊડી ગઈ.

'હેં?' રવિભાઈના મોંમાંથી ઉદ્‌ગાર સરી પડ્યો. તેણે એકદમ બન્ને હાથ ઠેઠ કપાળ સુધી ઊંચા લઈ ચારુને પ્રણામ કર્યા. રવિભાઈનો સરલ ભાવ ભક્તિમાં ફેરવાઈ ગયો.

'કૈલાસનાથનાં પત્ની? મા! ધન્ય છો!'

ચારુ અવાક્ બની જોઈ રહી. રવિભાઈ તો હજી યે કૈલાસનાથના અર્ધા અંગને નમી રહ્યા હતા.

'આપ તેમને ઓળખો છો?' ચારુએ પૂછ્યું. તેનું ગુમાન સરી પડતું હતું. નમ્રતા તેના ચહેરા ઉપર આવી વસી હતી.

'એ મહાભાગને કોણ નહીં ઓળખે? સાક્ષાત્ યમના મુખમાંથી માનવ અને પશુને એ રક્ષી રહ્યા છે. જીવના જોખમે, શ્રદ્ધાથી, કંડી તાકાતથી.'

'આપ તેમની સાથે હતા?'

'હા! પણ હું ટકી ન શક્યો. માંદો પડી હું આવતો રહ્યો.'

તે પછી ચારુ ઘેર આવી. તેના કાનમાં હજી રવિભાઈના શબ્દો સંભળાતા હતા.

એ સમજી ન શકી કે કૈલાસનાથમાં એવું શું છે કે રવિભાઈ આટલા ભક્તિભીના બની શકે છે? તેને તો કૈલાસનાથ રુક્ષ અને કઠોર લાગ્યા હતા.

'બા! બા!' સુધીર નિશાળેથી દોડતો આવી ચારુને બાઝી પડ્યો.

'કેમ બેટા! આવી ગયો નિશાળેથી?'

સુધીરે આજુબાજુ જોઈ કહ્યું: 'બા! તને કહું? અમારા માસ્તર બાપુજીનાં બહુ વખાણ કરતા હતા.'

'એમ?'

'તેમણે કહ્યું, કે એ જેવી સેવા કરે છે તેવી સૌએ કરવી જોઈએ!'

'પછી?'

'પછી માસ્તરે દુકાળ માટે ફાળો માગ્યો. મેં મારો આનો આપી દીધો.'

બપોરના નાસ્તા માટે ચારુ રોજ એક આનો સુધીરને આપતી. એ આનો સુધીરે ભૂખ્યા રહી ફાળામાં આપ્યો હતો.

છોકરો બપોરે ભૂખ્યો રહ્યો હશે એ વિચાર ચારુને આવ્યો.

'મેં ઠીક કર્યું ને બા?'

'ભલે આપ્યો, પણ તું ભૂખ્યો રહ્યો. તેનું શું?'

'મને ભૂખ નહોતી લાગી. હવે હું રોજ એક આનો આપીશ.' સુધીર તેની બા તરફ વહાલથી જોઈ રહ્યો હતો.

ચારુ ઊંડા મંથનમાં પડી હતી. કૈલાસનાથના નામોચ્ચારે રવિભાઈ મસ્તક નમાવે છે. સુધીરના શિક્ષક કૈલાસનાથની સેવાને અંજલિ આપે છે. નાનો સુધીર બપોરના નાસ્તા માટે મળેલો આનો જતો કરે છે, ભૂખ્યો રહે છે. દૂર દુકાળના પ્રદેશમાં પડેલા કૈલાસનાથની સુવાસ અહીં ફેલાઈ રહી છે. સૌ એના કાર્યને વંદી રહ્યાં છે, બને એટલો

સહકાર આપી રહ્યા છે, ત્યારે અજવાળી અને અધારી રાતે રાસ રમતા શોભી ઊઠે તેવા વસ્ત્રો તેણે હમણા જ ખરીદ્યા હતા તે તેને યાદ આવ્યુ હૃદયને આચકો લાગ્યો. એ શરમથી ધ્રૂજી ઊઠી કૈલાસનાથ પ્રત્યે સમભાવ અને સ્નેહની લાગણી જન્મી રોષ ઊતરી ગયો રસહીન નિષ્ઠુર લાગતા પતિમા તેને કૈક વિશેષ દર્શન થયા આજ દિવસ સુધી પોતાના ગજથી કૈલાસનાથને માપતી ચારુને પોતાના માપ જૂઠા લાગ્યા એ અસ્વસ્થ બની ગઈ પશ્ચાત્તાપ તેની આખમા જળ બની ઝળક્યો

'બા! તુ રડે છે? હુ દરરોજ આના ન આપુ?'

ચારુએ ઝડપથી સુધીરને છાતી સરસો ચાપી લીધો

'આપજે, બેટા! જરૂર આપજે'

આ પ્રસગની વાત કૈલાસને કેમ લખવી એ ચારુને મોટી મૂઝવણનો વિષય થઈ પડ્યો હતો

એક દિવસ કૈલાસનાથ પાઠ ફર્યા મનુ કાર્ય પૂરુ થયુ હતુ હમણા ઢાલો પઠ ઢળી પડશે એવુ ભાગેલુ શરીર લઈ કૈલાસનાથ ઘેર આવ્યા, ત્યારે અર્ધી રાત વીતી ગઈ હતી, સુધીર ઊઘી ગયો હતો અર્ધજાગ્રત અવસ્થામા ચારુએ કૈલાસનાથને ઘરમા લીધો ઓળખાય નહી તેવો કૃશ ચહેરો અને ઊડી ઊતરી ગયેલી આખો સામે ચારુ મીટ માડી શકી નહી ઉતાવળે પથારી કરી, કૈલાસનાથ ચારુના ટેકાથી સૂતે

'તમે તો સાવ લેવાઈ ગયા છો!' હેબત ખાઈ ગયેલી ચારુ વધુ ન બોલી શકી આખી રાત એ કૈલાસનાથની પથારી પાસે બેઠી રહી કૈલાસનાથને ઘણે વખતે શાતિ મળી હતી એટલે એ મૂગોમૂગો પડ્યો રહ્યો ચારુની નજરમા અનેક પ્રશ્નો હતા પણ કૈલાસનાથની ટળેલી આખો સપૂર્ણ આરામ માગતી હતી.

સવાર પડતા સુધીર જાગ્યો એ દોડતો આવી કૈલાસનાથને વળગી પડ્યો

'બાપુજી! બાપુજી! તમે આવી ગયા?'

કૈલાસનાથ પથારીમા બેઠા થયા સુધીરને ખોળામા લીધો સુધીર તો પિતાને જોતા ધરાતો ન હોય, બધી લાગણી એક જ વાક્યરૂપે પ્રકટતી હોય એમ ફરીફરી પૂછવા લાગ્યો

'તમે આવી ગયાને, બાપુજી?'

'હા દીકરા!'

'હુ તમને બહુ યાદ કરતો'

'એમ!' કૈલાસનાથે તેને છાતી સરસો લીધો અને કહ્યુ

'તોફાન કરતો નહોતોને?'

'ના'

'તારી બાને પજવતો નહોતોને?'

'હે બા! હુ તને પજવતો?' સુધીરે ચારુને સીધુ પૂછ્યુ

દીકરાના મેરુવત્ તોફાન માને હવે ઠરી વળ્યા છે? ચારુ માત્ર સ્નેહથી હસી

દૂધવાળીએ બૂમ પાડવાથી ચારુ ઊઠી

'બાપુજી! અમારા માસ્તર તમને રોજ યાદ કરતા'

'તારા માસ્તર?'

'હા એ કહેતા કે તમે ઘણા માણસો અને ઢોરને બચાવ્યા'

'મે નહી બેટા! ઈશ્વરે' કૈલાસનાથે સુધાર્યું

રસોડામા દૂધ ગરમ કરતી ચારુ પિતા-પુત્રની વાત સાભળતી હતી. પોતાનુ બધુ કાર્ય ઈશ્વરચરણે સોપી દેતા પતિનુ નિરભિમાનીપણુ ચારુને ગમી ગયુ તેમનુ મૂલ્ય સમજાયુ તેમની સાધના જુદી લાગી નિર્મળ સ્વાર્થની ગધથી પર, આત્મગૌરવની લાલસારહિત સૂર અને તાલની સાધના પાછળ

ચારુએ આજ સુધી જે અહંભાવની આરાધના કરી હતી તે સમજાયું.

'બાપુજી! તમારું શરીર તપે છે, તાવ આવ્યો છે?' સુધીરનો પ્રશ્ન સંભળાયો.

દૂધ લઈ ચારુ કૈલાસનાથ તરફ દોડી.

'શું કહ્યુ સુધીર, તાવ છે?'

દૂધ બાજુમાં મૂકી ચારુએ કૈલાસનાથનો હાથ પકડી લીધો. સંકોચી લીધેલા સ્નેહનાં બંધનો ઢીલાં પડ્યાં હતા. સ્નેહની ચેતનવંતી ચમક ચારુના અંગેઅંગમાં ચમકી ઊઠી હતી.

કૈલાસનાથ આ પરિવર્તન પ્રેમથી જોઈ રહ્યો. ચારુની આંખમાં શાંતિદાયક અમૃત ચમકતું હતું.

'ચારુ! હું ગયો ત્યારે તેં પેલો કયો રાસ ગાયો હતો?'

'આંખડી અમૃતભરી.' સુધીર વચ્ચે બોલી ઊઠ્યો.

પતિએ પત્નીની આંખો તરફ એકાગ્ર રીતે જોઈ કહ્યું: 'એ સાચું છે.'

ચારુ શરમિંદી બની. આવી મીઠી વાત તેણે તેના સહજીવનમાં કદી સાંભળી નહોતી.

★

સાબરમતી જેલની આ વાત છે.

૧૯૪૨ની લડત વખતે ब વર્ગના ઘણા રાજદ્વારી કેદીઓમાંના એ એક હતા. क વર્ગ કરતાં ब વર્ગના કેદીઓને બીજી સુખ–સગવડો ઉપરાત સારો અને વધારે પ્રમાણમાં ખોરાક અપાતો. એમને એવી ટેવ કે પોતે જમી રહે પછી વધેલુંઘટેલું તહેનાતમાં રહેલા વોર્ડરને સોંપી દે.

એક દિવસ વોર્ડર બદલાયો. નવા આવેલા વોર્ડરને આ પ્રમાણે આપવામાં આવ્યું, ત્યારે પહેલે દિવસે એ બોલ્યો નહિ, મૂંગોમૂંગો કામ કરી ચાલ્યો ગયો.

બેત્રણ દિવસ પછી પેલા ભાઈએ કરડાકીથી પૂછ્યું:

'કેમ્ અલ્યા, અહીં તને મળે છે તો યે કરડાકી રાખવી છે?'

'શું સાહેબ? શેની?' નમ્રતાથી વોર્ડરે પ્રશ્ન પૂછ્યો.

'આ ફ્રૂટ, આ કેક, બિસ્કીટ ને આ કેળાં કેમ રહેવા દે છે; નથી ભાવતાં?

'હું એને તમારા જૂઠણને લઈને શું કરું? મારા હિસ્સાનો રોટલો મને આથી વધુ વહાલો છે?'

'શાથી?'

'તમે આ વસ્તુઓ અમને સમાન ગણી નથી આપતા, ઉપકાર કરવા માટે આપો છો? અમે તમારું કામ સારું કરીએ માટે દો છો!'

અર્થપૂર્ણ દૃષ્ટિથી જોઈ રહેતા એ ब વર્ગના કેદી તરફ જોઈને પછી ઉમેર્યું: 'તમે અમને સમાન ગણતા હો તો આવું એંઠું આપો? તમારાથી કેટલું ખવાશે અને નહિ ખવાય તેની તમને ખબર શું ન પડી શકે? અમારે માટ જુદું જ કાઢી રાખી પછી જોઈએ તેટલું ન લો? માફ કરજો, સાહેબ, કાલથી હું એ જૂંઠણ માટે આવવાનો નથી.'

તે વોર્ડર–કેદી તો ગયો, પણ એના 'સાહેબ' માટે નવું તત્ત્વજ્ઞાન મૂકતો ગયો.

×

મધ્યમ વર્ગ મધ્યમ વર્ગની જે બૂમ ચાલી રહી છે એ મધ્યમ વર્ગ છે શું? મારી સાદી સમજ પ્રમાણે એની સીધી વ્યાખ્યા આ છે: જાતમહેનતને આધારે નહિ, પરંતુ રૂપિયાને આધારે જીવવાનો જે પ્રયત્ન કરે એનું નામ મધ્યમવર્ગ. હાથ–પગ હલાવ્યાં વિના જીવવાની વ્યવસ્થા કરે તે મધ્યમ વર્ગ; પગ ગરીબાઈમાં અને મોઢું પૈસાદારને ત્યાં એનું નામ મધ્યમ વર્ગ; આવક ગરીબની અને નકલ શ્રીમંતની એનું નામ મધ્યમ વર્ગ; એક કમાય અને ઘરનાં બીજાં બધાં એના પર આધાર રાખીને જીવે એનું નામ મધ્યમ વર્ગ!

આમ શી રીતે ચાલશે?

રવિશંકર મહારાજ

• આધુનિક ગૃહજીવનમા

ઝાંઝવાનાં જળ

ડૉ અમૃતલાલ હ પટેલ

ડી પીએચ, ડી ટી એમ એન્ડ એચ. વાય (ઇગ્લેંડ)

ગૃહ તો મદિર છે એ ઉચ્ચ મનોભાવ મદિરમા પ્રવેશતા હિંદુને મસ્જિદમા નમાજ પઢતા મુસ્લિમને, કે દેવળમા ઈશુસ્તવન કરતા ખ્રિસ્તીને થવો જોઈએ, હૃદયની તેજ શાંતિના દર્શન માનવીને પોતાના ઘરના ઉંબરમા દાખલ થતા થવા જોઈએ પણ ક્યા છે આજે એ? ગૃહસ્થાશ્રમના પોતાના જ જીવનસાથીથી અસતોષ શાને? શા માટે આપણા જુવાન પતિપત્નીના જીવન આજે સુખી નથી? કૌટુંબિક જીવનના જળમા ગગા કે યમુનાની પવિત્રતા મળવી જોઈએ તેને બદલે એ ઝાંઝવાના જળ શાથી બની રહ્યા છે? એ રોગ ને તેનુ નિદાન લેખકે અહી રજૂ કર્યાં છે

સામાજિક પ્રશ્નોના અભ્યાસીઓ અત્યારે એક મોટા કોયડાની વિમાસણમા પડી ગયા છે આ કોયડો તે હિંદુ સમાજમા ગૃહજીવનની દિન પર દિન થતી અવદશાનો છે આપણા દેશમા અત્યારે આદર્શ ગૃહજીવન જેવુ કાઈ જ દેખાતુ નથી અત્યાર સુધી આપણુ ગૃહજીવન જે સ્નેહ, અને જવાબદારીના બધનોથી ટકી રહ્યુ હતુ તે હવે ઘણી અધોગતિએ પહોચ્યુ છે અત્યારે આપણા દેશના યુવક યુવતીઓ, સિનેમા ને નાટકોની સૃષ્ટિમા બતાવાતા અશક્ય આદર્શોની તથા આધુનિક કલબજીવન અને જાહેરખબરોમા છપાતા રોમાચક ચિત્રોની અસરથી, કોઈ અશક્ય, ઝાંઝવાના જળ જેવુ જીવન જીવવા યત્ન કરી રહ્યા છે ઉપર જણાવેલા આકર્ષક પણ અશક્ય વાતાવરણમા ઊછરતી યુવાન પ્રજા, કૃત્રિમ જીવન અને કૃત્રિમ સુદરતા પાછળ ગાડી બની છે, કહેવાતા પ્રેમના આકર્ષક પણ વિનાશકારક વાતાવરણમાં ઝપલાઈ ગઈ છે સિનેમા અને નાટકોની સૃષ્ટિમા ચિતરાતા અશક્ય ગૃહજીવનની શોધ આધુનિક યુવક પોતાના ખાનગી અને સાદા ગૃહમાં કરી રહ્યો છે અને સિનેમાની સૃષ્ટિના પ્રેમનો આદર્શ પોતાના ગૃહજીવનમા મેળવવા ફોગટનાં ફાંફાં મારી રહ્યો છે સિનેમામા જોયેલી, મેઈક-અપ કરેલી, મૂલ્યવાન સુદર વસ્ત્રો પહેરેલી ને છેલ્લી ફેશન મુજબ વાળ ઓળેલી નાયિકાની સાથે જ્યારે તે પોતાની સાદી અને ઘરરખ્ખુ પત્નીની સરખામણી કરે છે ત્યારે તેને નિરાશા ઉત્પન્ન થાય છે એ પોતાની પત્ની સિનેમાની નટી જેવા સૌન્દર્યવાળી અને હાવભાવવાળી હોય તેના સ્વપ્ન સેવે છે અત્યાર સુધી પરતત્રતામા સબડતા અને આર્થિક તેમ જ સામાજિક અધોગતિએ પહોચેલા દેશની ગૃહજીવનની કઠણાઈઓ અને ફરજની ગભીરતાનુ આપણી યુવાન પ્રજાને ભાન નથી વાસ્તવિક ગૃહજીવનના અનુભવથી તેને નિરાશા સાપડે છે

પરિણીત જીવનમા તેને સિનેમામા દેખાતા પ્રેમ, સુદરતા અને સુખ મળતા નથી આમજનતાના ગૃહજીવનમા તો કુટુબના અટપટા પ્રશ્નો, સયુક્ત કુટુબની પરતત્રતા અને હાડમારી, કુટુબનુ પાલનપોષણ કરવાની જવાબદારી, સખત કામ અને સ્વાર્થત્યાગનુ વાતાવરણ હોય છે આવા વાતાવરણમા જ્યારે તેને રહેવુ પડે છે, ત્યારે તે ગભરાય છે, નિરાશ બને છે અને લગ્નના પવિત્ર બધનો તોડી, પવિત્ર અને ભાવનામય ગૃહજીવનને ઠોકર મારી, તે બહારની દુનિયામા સુખ શોધવા નીકળી પડે છે અને એ જાતના જીવન જીવે છે યમ કુટુબમાં રહેતી,

સવારમાં વહેલી ઊઠી, જલદી સ્નાન કરી રસોઈ અને ઘરકામ કરતી, બાળબચ્ચાંને સંભાળનાર સ્ત્રીને પોતે કહે છે તેને કામનો ત્યાગ કરી સુંદર કપડાં અને આભૂષણો પહેરવા માટે તથા મેઈક–અપ કરવા માટેનો સમય મળતો નથી, કદાચ સમય મળે તો પણ તેવા કામ કરવાને તે ટેવાયલી નથી. અને આમ કરવામાં જ જીવનનું સાર્થક્ય છે તેમ તે માનતી પણ નથી. વળી જે વાતાવરણમાં તે રહે છે ત્યાં આવી જાતનુ જીવન ગાળવું તેને માટે તદ્દન અશક્ય છે. આવા સંયોગોમાં તે દરરોજ સવારે ચાના ટેબલ ઉપર પોતાના પતિને સિનેમાની નટીના જેવું દર્શન દઈ શકતી નથી.

પશ્ચિમના વાતાવરણમાં ઊછરેલી અને સિનેમાની સૃષ્ટિમાં વિચરતી કેટલીક આધુનિક યુવતીઓ પણ પોતાના ભાવિ પતિ માટે રોમાંચક અને અશક્ય સ્વપ્નાં સેવે છે. તેની દૃષ્ટિએ પતિ એટલે ટાપટીપથી વાળ ઓળેલો, બડમૂછો, અપટુડેઈટ કપડાં પહેરેલો, મોઢામાં ચાલુ સળગતી સિગારેટવાળો, ચાવીચાવીને અડધી અંગ્રેજી અને અડધી માતૃભાષા બોલનારો, મોટરમાં ટહેલનારો, બંગલામાં રહેનારો, દરરોજ કલબમાં જનારો, ત્યાં જઈ મોટી રકમથી બ્રીજ કે રમી રમનારો, ને વગર સંકોચે દારૂ પીનારો પુરુષ. હા, એટલું ખરું કે આ જાતની મનોદશા બધાં જ યુવક–યુવતીઓની નથી હોતી, પણ કેળવાયેલ ગણાતા મોટા ભાગની તો છે જ.

આપણા દેશમાં સ્ત્રી અને પુરુષ વચ્ચેની કેળવણીની અસમાનતા પણ આપણા ગૃહજીવનમાં અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. વધારે ભણેલા યુવાન સાથે સંયોગવશાત્ અથવા નિરુપાયે પરણનાર ઓછું ભણેલી યુવતી પોતાના પતિને સંતોષ આપી શકતી નથી, તેમ જ પુરુષ આવી પત્નીથી સંતોષ પામી શકતો નથી.

ઝાંઝવાનાં જળ સમાન રોમાંચક પરિણીત જીવન ભોગવવાની ઇચ્છા રાખનાર પતિને જીવનમાં નિરાશા ઉત્પન્ન થાય છે, તેના મનમાં ઉદ્વેગ ઉત્પન્ન થાય છે, તેને પોતાનું ગૃહજીવન શાપ સમાન લાગે છે. તે પોતાના મનને પ્રશ્ન પૂછે છે :

'મારી પત્ની, સિનેમાની અમુક નટી જેવી સુંદર કેમ નથી? મેઈકઅપ કેમ કરતી નથી? સાદાં કપડાં કેમ પહેરે છે? તેનામાં સિનેમાની નાયિકાના હાવભાવ કેમ નથી? તેની જેમ છટાથી કેમ વાતચીત કરતી નથી?' આવો યુવક, ધીરજ અને વિવેકશક્તિ વાપરી, આવેશને ત્યાગી વિચાર કરે કે સિનેમાની સૃષ્ટિ તે ખરી દુનિયા છે કે ઝાંઝવાનાં જળ સમાન છે. તો તેને સાચો ખ્યાલ આવે. સિનેમાની સૃષ્ટિ તો જનસમાજને આકર્ષવા અને તે બહાને પૈસા કમાવા ખાતર જ રચાયેલી હોય છે. સિનેમાની સૃષ્ટિ જો ઘેરઘેર વસતી હોય તો પછી સિનેમા જોવા કોણ જશે? જાહેરખબર માટે ચીતરેલી રૂપસુંદરી જો ઘેરઘેર વસતી હોય તો તે જાહેરખબર કોણ જોશે? સિનેમામાં બતાવાતાં નાયક અને નાયિકા ચિત્રમાં દેખાય છે તેટલાં સુંદર હોતાં નથી. ચલચિત્રોમાં સુંદર દેખાય તેટલા ખાતર સિનેમામાં ભાગ લેનાર પાત્રોનાં મોઢાં અને શરીર ઉપર અનેક જાતનાં કૃત્રિમ સાધનોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

સિનેમાના નાયકના જેવો પતિ મેળવવાનાં સ્વપ્નાં સેવતી યુવતીને એટલો ખ્યાલ નથી આવતો કે સિનેમાનો નાયક તે જગતમાં ઘેરઘેર હસ્તી ધરાવતો ન હોય તેવો પુરુષ છે. તેનું ખરા સંસારમાં અસ્તિત્વ જ નથી. દરેક દેશનું ખરું જીવન તેના મધ્યમ અને ગરીબ વર્ગમાં જ દેખાય છે, રાજાઓ અને

લક્ષાધિપતિઓના ઘરમા નહિ મધ્યમ વર્ગનુ ઘર ચલાવનાર યુવક આખો દિવસ ઓફિસ, દુકાન કે મિલમા કામ કરી થાકીને ઘેર આવે છે ત્યારે તેના મો ઉપર સિનેમાના નાયકની રોમાચકતા હોતી નથી તે તો ઘર અને નોકરીધધાની અનેક ઉપાધિઓમા અટવાયેલો હોય છે તેને અક્કડ ઇસ્ત્રીદાર કિમતી કપડા પહેરવાની, ટાપટીપ કરી વાળ ઓળવાની અને કાળજીપૂર્વક દરરોજ હજામત કરવાની હોશ હોતી નથી હોય તો તેની પાસે તેટલો સમય અને સાધનો હોતા નથી આવો યુવક જ્યારે સાજે થાકીને ઘેર આવે છે ત્યારે તે પત્ની તરફથી ભાવભર્યો આવકાર માગે છે અને પત્નીએ હોશથી બનાવેલી ચા કે કોફીના પ્યાલાની તે આશા રાખે છે તેના વ્યવસ્થિત કપડા અને વીખરાયેલા વાળ અને મોઢા ઉપરની મ્લાનતા જોઈને પત્નીને તેના પ્રત્યે ઘૃણા નહિ પણ પ્રેમની લાગણીઓ ઉત્પન્ન થવી જોઈએ ઘેર આવ્યા પછી આવા મધ્યમ વર્ગના પુરુષને ઘરની પણ અનેક ઉપાધિઓ વળગેલી હોય છે આ કારણસર આવા પુરુષને સિનેમાના નાયકના જેવુ જીવન ગાળવાનુ અથવા તેના જેવુ વર્તન રાખવાનુ ભાન પણ હોઈ શકે નહિ પુરુષનો કપડાનો આડબર અને ટાપટીપ ખરો પ્રેમ અને લાગણી ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી ખરા પ્રેમનો અનુભવ તો મનુષ્યનુ વર્તન, મીઠી ભાષા અને તેની લાગણીમા જ વસે છે ગૃહજીવન એટલે સામાન્યતા, કુદરતી વર્તન, ખરો પ્રેમ, સ્વાર્થત્યાગ અને સહનશીલતા તેમા અશક્ય કલ્પનાઓ, રોમાચ અને સ્વપ્નાને સ્થાન નથી

યુરોપ અને અમેરિકામા કેટલીક સ્ત્રીઓ મોઢા ઉપરની કરચલીઓનો નાશ કરવા, મોઢા ઉપરની કુદરતી ખામીઓ દૂર કરવા અને સુદરતા વધારવા માટે રાત્રે સૂતા અગાઉ મોઢા ઉપર અનેક જાતના મલમપટા લગાડે છે, વાળમા ગૂચળા ઉત્પન્ન કરવા માટે તેમને દવાઓમા ભીજવી કચકડા અને લોખડના સળિયા સાથે વીટાળે છે આવા પ્રયોગો કરનાર સ્ત્રીઓને તેમના ચહેરા પર લાગેલી ક્રીમ, રગ અને મલમપટા તથા તેમના માથામા ખોસાયેલા અનેક સળિયા સહિત કોઈ જુએ તો તેને માટે જરૂર ઘૃણા ઉત્પન્ન થાય

જગતનુ સર્વ સુખ પતિ અથવા પત્નીના સુદર ચહેરામા જ આવી જાય છે તેવી માન્યતા રાખનાર સ્ત્રીપુરુષોના જીવનના ઇતિહાસનો અને તેમની અતરની લાગણીને અનુભવનો કોઈ અભ્યાસ કરે તો તેને જરૂર ખબર પડે કે જીવનનુ સુખ નરી સુદરતામા જ સમાયેલુ નથી સુખ એવી વસ્તુ નથી કે જે એક જ ચીજ પ્રાપ્ત કરવાથી મળી શકે જગતમા દુખીમા દુખી જીવન ગાળનાર અને જિદગીમા કડવો અનુભવ ભોગવનાર કાતો સુદર સ્ત્રીના પતિઓ અથવા સુંદર પતિની સ્ત્રીઓ જ હોય છે તેવો સમાજશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓનો મત છે સુદરતાના અભિમાને આ જગતમા હજારો દપતીઓના જીવન પાયમાલ અને દુખી કર્યા છે જે દેશોમા છૂટાછેડા લેવાની સારી સગવડો છે ત્યા તો સુદરતાએ છૂટાછેડાની સખ્યામા ઘણો મોટો વધારો કર્યો છે અમેરિકાની સિનેમાની નટીઓ કે જેઓ તેમની સુદરતા માટે પ્રખ્યાત છે, તેમના અનેકવાર થયેલા છૂટાછેડા જગજાહેર છે

જગતમા ખરી સુદરતા શુ છે તે સમજવાનો દરેક મનુષ્યે યત્ન કરવો જોઈએ કુદરતે બક્ષેલી ખરી સુદરતામા અને કૃત્રિમ ઉપાયોની મદદથી મેળવાતી અકુદરતી ને અસ્થિર સુદરતામા ઘણો જ તફાવત છે મેઈક અપ કર્યા વગરના સ્ત્રી અને પુરુષના સાદા ચહેરામા સુદરતા પારખવાનો કોઈ યત્ન કરે તો તેને ખરી સુદરતા શુ છે તે જરૂર

જણાશે. વળી સૌંદર્ય સાથે સાચો પ્રેમ, લાગણી, સ્વાર્થત્યાગ, માણસાઇ, ક્ષમાવૃત્તિ અને સહનશીલતા ન હોય તો તે સૌંદર્ય ઝેર સમાન બને છે.

પણ આનો અર્થ એવો થતો નથી કે ગૃહજીવનમાં સુંદરતા, મોહકતા અને મોજશોખને સ્થાન નથી; પરંતુ મનુષ્યે સાદાઈમાં સુંદરતા નિહાળવાની શક્તિ કેળવવી જોઈએ. વળી ગૃહજીવનનું ખરું સુખ અને સંતોષ શાથી મળે છે તે શોધી કાઢવા યત્ન કરવો જોઈએ.

જે કુટુંબમાં પતિ-પત્નીનો અરસપરસ નિઃસ્વાર્થ પ્રેમ અને એકબીજા પ્રત્યે લાગણી, ભાવ અને માન હોય છે; જે ઘરમાં આત્મત્યાગ, સહનશીલતા અને કુટુંબવાત્સલ્ય હોય છે અને એકબીજાને ખાતર મરી ફીટવાની ભાવના હોય છે ત્યાં ખરું સૌંદર્ય, સાચું સુખ, સાચી શાંતિ અને અનુપમ સંતોષ અનુભવાય છે.

દક્ષિણ હિંદના એક વિદ્વાન લેખકે આપણા દેશના ગૃહજીવન માટે નીચેના શબ્દો ઉચ્ચાર્યા છે તે સદંતર ખરા છે:

'આપણા દેશમાં ગૃહ નથી પણ ઇંટ-ચૂનાનાં માળખાં છે. આપણા દેશમાં ગૃહિણી નથી પરંતુ ઘરનું કામ કરવાવાળી સ્ત્રીઓ છે!'× આ તો થઈ ગૃહ અને ગૃહિણીની વાત. પણ આ દેશના પતિદેવો કેવા છે તે બાબત પણ આપણે વિચાર કરવો જોઇએ. કોઈ ખરી રીતે કેળવાયેલ અને સંસ્કારી સ્ત્રીને પૂછીએ કે આ દેશમાં પતિ કેવા છે તો તે જરૂર એવો જવાબ આપશે કે:

'અમારે પતિ નથી પણ પાલક છે!'*

તટસ્થ અને નિષ્પક્ષપાત રીતે પુરુષ વર્ગ, આ બાબત પર વિચાર કરશે તો તેને એમ જરૂર લાગશે કે હિંદી પુરુષોમાંના ઘણા, પ્રાચીન અનાર્ય પ્રજાના પુરુષોના સ્વભાવને થોડા મળતા સ્વભાવવાળા પતિઓ છે. પત્ની પોતાની માલિકીની વસ્તુ છે અને તે દરેક બાબતમાં પતિ કહે તેમ જ કરવાં અને વર્તવા બંધાયેલી છે તે ખ્યાલ હવે પુરુષોએ કાઢી નાખવો જોઈએ.

નિઃસ્વાર્થ પ્રેમ અને આત્મત્યાગ વિષે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં એક ટૂંકી કથા છે તે દરેક દંપતીએ વિચારવા જેવી છે:

'રેતીના એક વેરાન રણમાં હરણ અને હરણીનું એક જોડું ખરા મધ્યાહ્ને દોડાદોડ કરી પાણીની શોધ કરતું હતું. મહામહેનતે તેમને એક જગાએ પાણીનું એક નાનું ખાબોચિયું જડ્યું પરંતુ તેમના કમનસીબે તેમાં પાણી ફક્ત એક જ જણથી પિવાય તેટલું હતું. હરણીએ વિચાર કર્યો કે જો તે પોતે બધું પાણી પી જશે તો પોતાનો વહાલો હરણ પાણી વગર મરી જશે. હરણે પણ મનમાં એવું જ વિચાર્યું કે જો તે પોતે બધું પાણી પી જશે તો પોતાની પ્રિય હરણી મરી જશે. આવા સંયોગોમાં બન્નેએ પોતપોતાના પ્રિયજનને બચાવવા રસ્તો લીધો. બન્નેએ પાણીમાં પોતપોતાનાં મોં પાણી પીવાનો દેખાવ કરવા નાખ્યાં: પરંતુ, બેમાંથી એકેયે પાણી પીધું નહિ. આખરે બન્ને તરસથી મરણ પામ્યાં!

આવી હોવી જોઈએ પરસ્પરની ઉદાત્ત ભાવના. છે આપણી પાસે?

આપણા દેશમાં અત્યારે, પતિના બીજા જીવનમાં પણ તેની જ પત્ની થવાની ઇચ્છા રાખનારી કેટલી સ્ત્રીઓ અને પત્નીના બીજા જીવનમાં પણ તેનો જ પતિ થવાની ઇચ્છા રાખનારા કેટલા પુરુષો હશે?

★

× We have no homes but houses,
We have no wives but women.

* We have no husbands but masters.

નિષ્કુળાનંદની

વૈરાગ્ય-કવિતા

શ્રી અનામી

ભક્તિ જ્ઞાન ને વૈરાગ્ય–ઈશ્વરોપાસનાના આ ત્રણ રાજમાર્ગ પ્રાચીન ગુજરાતી કવિઓમા આ ત્રણેયની આરાધના અનુક્રમે નરસિંહ મીરા અખો અને નિષ્કુળાનંદે કરી છે 'ત્યાગ ન ટકે રે વૈરાગ્ય વિના'નું નિષ્કુળાનંદનું પદ, નરસિંહના 'વૈષ્ણવ જન' જેટલુ જ લોકપ્રિય બની ગયુ છે ભક્તિ કરતા જ્ઞાન ને વૈરાગ્ય દોહ્યલા છે આના વૈરાગ્ય વિષેની સાચી શિખામણ આમતા નિષ્કુળાનંદે અનેક ટુચકા કે દૃષ્ટાંતોનો પોતાના કાવ્યપ્રવાહમાં બહોળે હાથે ઉપયોગ કર્યો છે ને કવિતાને સ-રસ બનાવી છે ઉપરાત, આજના માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પણ એમની વૈરાગ્યભાવના ટકી શકે એવી છે જગન્મિથ્યાના શ્રીમત્ શંકરાચાર્યના માયાવાદનું જાણે એમા આબેહૂબ પ્રતિબિંબ પડે છે મુમુક્ષુઓને આ કવિતાનો રસાસ્વાદ સન્માર્ગે વાળવા ઉપયોગી નીવડશે લેખક એમ. એ છે ને કોલેજમા અધ્યાપક છે ગુજરાત મુખ્યત્વે તેમને કવિ તરીકે પિછાને છે

'વૈરાગ્ય' શબ્દ ઉચ્ચારતા વેંત જ, ભર્તૃહરિ, ગોપીચંદ, ધ્રુવ, જડભરત, શુકદેવ વગેરે નામો આપણા સ્મરણપટ પર અંકિત થાય છે એમા યે મધ્યકાલીન ભર્તૃહરિની વૈરાગ્ય-કવિતાનો વારસો તો સંસ્કૃત કવિતાનુ આગવુ આભૂષણ છે એનો એક-એક શ્લોક એક સ્વતંત્ર, સુરેખ ને સંપૂર્ણ ઊર્મિકાવ્ય જેવો છે

ભર્તૃહરિને બાદ કરતા, વૈરાગ્ય-કવિતાના પ્રદેશમા નિષ્કુળાનંદનુ સ્થાન વિશિષ્ટ પ્રકારનુ છે નરસિંહના પુરોગામી ને સમકાલીન કવિઓએ વૈરાગ્ય ગાયો છે વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના ને સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના અનેક ભક્તકવિઓએ એને અત્યલ્પ અંશે બહેલાવ્યો છે અખો, નરહરિ, ગોપાળ, બુટિયો જેવા બીજા ઘણા જ્ઞાની વેદાન્તી કવિઓએ પણ એનુ માહાત્મ્ય ગાવામા કંઈ મણા રાખી નથી ભક્તિવૈરાગ્યવિમુખ જીવાત્માઓને નરભેરામ જેવો ઉદ્દામ વૃત્તિવાળો કવિ તો 'હરાયા સાંઢ' જેવા કે 'કહે નરભો ફટ ગધેડીના શિદ વપુ સાચ્યુ ધાન રે'–એમ કહી શિષ્ટતાની સીમાનુ ઉલ્લંઘન કરવાનુ પણ નથી ચૂક્યો અખો વળી 'વૈરાગ્ય' જેવી સંકુલ વૃત્તિ સ્થિતિની વ્યાખ્યાબંધીથી માંડીને વૈરાગ્યના પ્રકાર, પ્રયોજન ને તેની લાઘવી તાત્ત્વિક પર્યેષણા સુધી પહોંચી જાય છે અખાનુ વૈરાગ્યદર્શન સમનતાના સમર્થ છાપ ન શક પાડે છે, છતા યે એ દર્શનની સમગ્ર છબિને ગેય કાવ્યો દ્વારા વધુ રંગદર્શી ને અતિપ્રચલિત તો કરી છે નિષ્કુળાનંદે

અર્વાચીન માનસશાસ્ત્ર, વૈરાગ્યનુ પૃથક્કરણ કરવામા એને 'હારણવૃત્તિ' કે 'વાસ્તવિક પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિના અશક્ય પ્રતિકારમાથી જન્મેલી ભાગેડુવૃત્તિ' કે એવુ ઘણુ બધુ કહેશે સ્થૂલદૃષ્ટિએ દુ:ખનો અંત મૃત્યુ પછી એ મૃત્યુ હોય કુદરતી કે કૃત્રિમ વિષમ જીવનસંગ્રામમા જીવાત્મા હારતો 'ઉન્માદથી ચેતન્યહીન' બને અથવા નિરાશાના અસીમ ને અતાગ સમુદ્રમા 'મન મનાવે' 'મંથે પડી શિવાય નમ '-એ સૂત્ર કચવાટથી કે ઊંડી સાદી સમજથી સ્વીકારી જીવન જીવે-ભોગવે

પણ સાચા વૈરાગ્યમા 'બળાત્કાર' કે 'કચવાટ'ને સ્થાન જ નથી અખો કહે છે તેમ

'આપોપાનો થાયે ત્યાગ,
ત્યારે અખા સાચો વૈરાગ'

આત્મત્વમ્–આપોપુ, સહજ કુદરતી રીતે ત્યાગ થાય તે સાચો વૈરાગ્ય નિષ્કુળાનંદ

પણ એવું જ કહે છે:

(૧) ઉપરથી અભાવથી,
ટકે નહિ કદી ટેકજી.
(૨) તપાસ વિના જે ત્યાગિયું,
હોડે કરી હૈયાજોરજી.
તે કોઈ દહાડે કચવાઈને,
કંઈક ભાગશે ભૂરજી.
(૩) સાચે કારજ સર્વે સરે,
કાચે સરે નહિ રાગજી,
નિષ્કુળાનંદ કહે નક્કી જીવ,
અણસમજુ એફાગજી...વગેરે.

નિષ્કુળાનંદની વૈરાગ્ય-કવિતામાં આત્માનુભૂતિનો નક્કર રણકો છે. એ કેવળ શ્મશાન-વૈરાગ્ય નથી. જગતક્લેશથી થાકેલ આત્માનો એ ક્ષણિક છુટકારો નથી. કોઈ 'ભૂખડી બારશ'નો પણ એ વૈરાગ્ય નથી. કવિતા-સ્વરૂપે કહેલી પોતાના 'સાચી વાર્તા'માં એ સંતોને કહે છે:

'સંતો સાંભળો સાચી વારતા,
નથી લીધો આ ભૂખ્યે ભેખ રે.'

ત્યારે એમની સ્થાવરજંગમ જાગીર કેટલી? એનો આછો ખ્યાલ પણ આપવાનો તે ચૂકતા નથી:

'ગાડું બળદ ગાય ને ઘોડી,
ઢોબાં હતાં દશબાર રે;
પાંચ મળીને પૂછતાં મુને,
કરતો હું કારભાર રે.
અન્ન ધન ધામ ને ધરણી,
પરણી હતી ઘેર રે;
છોટાં છોટાં છોકરાં હતાં,
હતી માતાજીની મ્હેર રે.
ખાવાપીવાનું ખૂબ જડતું,
વસ્ત્રનો નહિ પાર રે;
જોઈએ તેવા જોડા જડતા,
તકે તકે તૈયાર રે.'

–આપણા જેવો એ રેશનિંગનો જમાનો કંઈ ઓછો જ હતો! 'માયાની આવી લીલી વાડી હતી તો ભલા! તને આ શું સૂઝયું?' ભવિષ્યનો કોઈ અળવીતરો જિજ્ઞાસુ જીવ કે માનસશાસ્ત્રી, કદાચ આવો પ્રશ્ન પૂછશે ને 'નિષ્કુળાનંદ કહે નહીં કહું તો જોડશે મારું ગીત રે,' એવી આશંકાથી તે પોતે જ એમના વૈરાગ્યનું સાચું કારણ કહી દે છે, તે આ:

'જ્ઞાન-વૈરાગ્યે ગળે ઝાલ્યો,
કાંઈ ન ચોંટયું ચિત્ત રે.'

જ્ઞાન અને વૈરાગ્યે અથવા જ્ઞાનજનિત વૈરાગ્યે એની ગળચી પકડી અને એનું 'ફરેલું મન' સંસારમાંથી ઊઠી ગયું. સંસાર તો મનનો વિસ્તાર છે. 'મન ઊભે ઊભો સંસાર' માટે જ 'અખો કહે, ફેરવવું મન.' સંસારવાસનામાં ખૂંપેલા જીવો માટે એ 'મન ફેરવવાનો' વિધિ-પ્રયોગ લોઢાના ચણા ચાવવા જેવો છે. સાધનાની મધ્યમાં પણ સાધકને લાગે કે 'ખાંડ ખાઈએ છીએ' પણ વાસ્તવમાં 'ચાવતા હોય રેત.'

જ્ઞાન એટલે 'આતમસૂઝ' અને 'સર્વે સુખની સીમા જ્ઞાન'-એવું જ્ઞાન નિષ્કુળાનંદને સાચે જ થયું છે.

એમની કવિતામાંથી વૈરાગ્યસરણીનાં ક્રમિક પગથિયાં વાચકોને જડી રહે છે. પ્રભુસાધનાનાં ત્રણ સાધન-મૂળે પદાર્થ એક પણ આ ત્રણ નામવિભાગ-ભક્તિ, જ્ઞાન કે વૈરાગ્ય કંઈ સહજ બધા જીવાત્માઓનાં 'ગળાં ઝાલતાં' નથી. એવા જીવો માટે એ સાધનાનો અમુક ક્રમ નક્કી કરે છે, જે શક્ય ને કુદરતી છે.

(૧) પ્રથમ પગથિયું:

પ્રથમ વૈરાગ્ય જેને પ્રગટે,
તજે સકળ સંસારજી;
રાજસાજ સુખસંપત્તિ,
મેલે માલ ભંડારજી.
આસન વસન ભૂષણ સજ્યાં,
એથી ઉતારે મનજી...વગેરે.

–આમ પ્રથમ પગથિયે વૈરાગ્ય-પથનો જીવડો રાજસાજ, સુખસપત્તિ, માલભડાર, આસન, વસન, ભૂષણ વગેરે બાહ્ય ચળકાટ-આ બધી ઉપરછલ્લી ઉપાધિઓ ત્યજે અખો આને 'ઉપલો જજાળ' કહે છે સ્વામી રામકૃષ્ણ પરમહસ કહે છે કે જેને મોટી નક્કર સાધના કરવી હોય તેણે પ્રથમ આવી નાની વાસનાઓ માંણી લેવી એ માણ્યા પછી જ પાકો વૈરાગ્ય થાય

(૨) બીજુ પગથિયુ

અતર વૈરાગ્ય જ્યા ઊપજે,
તજે ભુવન ઇચ્છે વનજી

પણ આ 'અતર વૈરાગ્ય'ની ખાતરી શી ? તો કહે છે

ગામભોગ તે ગમે નહિ
ઇચ્છે અરણ્યમા આસનજી,
માત તાત સુત સબધી,
તજે ભગિની ભાઈજી;
નારી ન ગમે દીઠે નેણે,
તોડે સૌ શુ સગાઈજી,
એટલા તજી નર નીસરે,
વળતો લિયે વેરાગજી

–બીજે પગથિયે 'અતર વૈરાગ્ય' ઊપજવાની વાત છે બાહ્ય ઉપાધિઓ કરતાં સબધોની ઉપાધિ વનિષ્ઠ ને દુખદ, એટલે જ માતતાત, ભગિનીભાઈ, સુતસબધી–સૌ શુ સગાઈ તોડવી–એ બીજા ક્રમમા આવે 'સગાઈ તોડવી' એટલે સ્નેહશૂન્ય થવુ એમ નહીં એ સ્નેહઝરણુ તો અભગ વહે પણ સબધ-દૃષ્ટિ બદલાય એટલું જ વૈરાગ્યપથમા નારીમહત્તાને ઉતારી પાડી નથી પણ 'ત્રિલોકને ઘૂઘટમા ઘાલનાર' એ માયાશક્તિનો વાસ્તવિક સ્વીકાર કર્યો છે, બાકી 'પાચે ઇન્દ્રિયોને વશ કરી પછી છોગા મેલી ફરવાની વાત' તો, વૈરાગ્યવૃત્તિમા ભર્તૃહરિ ને નિષ્કુળાનદની જમાતમાનો અખો પણ કરે છે

મતલબ કે પહેલામા કચનત્યાગ, બીજામા કામિનીત્યાગ

(૩) ત્રીજુ પગથિયુ કચનકામિની ત્યાગ પાકો થાય ત્યારપછી 'વેશ લે' ને ભલે પછી 'દેશ દૂર ચલી જાય' શરીરે સુખદુખ સહે, દેશવિદેશ દેખે, પછી 'બેસે કોઈ થાનક જોઈ સુન્દર જાગજી,' અતે

'નિષ્કુળાનદ કહે એ નરનો,
વળતો ન રહે વૈરાગજી'

અખો કહે છે તેમ 'બાડુ તોડુ જોડુ વાળ' એના બધા બાહ્ય વિધિવિવેક પછી, ફળ આવતા ફૂલ ખરી પડે તેમ ખરી પડે છે ને પછી તો–

'સાધો ! સહજ સમાધ ભલી' જેવી સ્થિતિ વૈરાગ્યમા પણ થાય છે

આ ક્રમ નક્કી કર્યો એટલો વૈરાગ્ય સરળ નથી કવિ પોતે જ કહે છે 'વૈરાગને વિઘન ઘણા તાકી રહ્યા તૈયારજી'–જેમ મૃત્યુ જીવનને તાકી બેસી રહ્યુ છે તેમ વૈરાગને અનેક 'વિઘન' તાકી રહ્યા છે

कामिनीकायकान्तारे कुचपर्वतदुर्गमे ।
मा सचर मन पान्थ तत्रास्ते स्मरतस्कर ॥

હે મન-મુસાફર ! કામિનીકાયારૂપી વનમા કુચરૂપી દુર્ગમ પર્વત આવેલા છે (જો તારું શ્રેય ઇચ્છતો હોય તો) ભૂલો થઈને એ વનમાથી ન જા, કેમકે તેમા કામરૂપી ચોરટો લપાઈને બેઠો છે

જે આ વાત ભર્તૃહરિએ કરી છે તે જ વાત વિભિન્ન રીતે નિષ્કુળાનદ કહે છે

(૧) પાચ વેરી પ્રચડ છે,
અધિક એકથી એકજી
(૨) ખાતાપીતા સૂતાજાગતા,
વસ્તુ વેરીને વાસજી
(૩) વિષયને વિષ કરી જાણિયે,
રાખિયે નહિ રાગજી'
(૪) તુ ને વિષય-મોહિક કેમ ભાવે રે ?
થાવા હડકાયાની હોશ કેમ આવે રે ?
તારુ ધન-દારા દેખી દિલ ડોલે રે,
થૈ બાવરો ને હડબક બોલે રે

(૫) તારું મન મોહ્યું દામ:વામ ધામ રે,
(૬) ભફ્યો ભોયંગ ને,
લાગે લિબ મીઠો રે.
(૭) જગત પદારથ જીવને,
રુચે નહિ જેમ રોગજી.
(૮) ઇંદ્રિય મનની ઉપરે,
રહે શત્રુ સદાયજી,
વિકળ ન થાયે વિષયમાં,
રહે પરવતમાંયજી...વગેરે.

પર્વત જેવા શુષ્ક, અચલ ને છતાં અંતરમાં કરુણાનાં છલકાતાં જલ! 'બહાર દીસે નગ કોરડા અંદર ભર્યો જલ ઓરડા' એવી સ્થિતિ એમને અભિપ્રેત છે. પર્વતમાંથી પાર્વતીઓ ને ગિરિમાંથી જ ગિરિજાઓ વહેને!

આમ તનસુખત્યાગને એ મહત્વનુ ગણે છે, કેમકે કવિ દેહને 'અનરથનુ આગાર' સમજે છે, એટલે બેળેબેળે, જાણીબૂઝીને એનુ જતન કરવું નહીં. ઊલટું દેહદુઃખ દેખી ડઘાઈ જવું નહીં, પણ મનમાં મલકાવું. વિશ્વની વાતોથી–સંસારિક રસથી આઠે પહોર ઉદાસીનતા કેળવવી. એ નિર્વેદ નિરાશાજન્ય નહીં પણ જ્ઞાનજન્ય હોવો જોઈએ. હરિને જાણવાની સત્ય જિજ્ઞાસામાંથી જન્મેલી એ વૃત્તિ હોવી ઘટે. મુક્તિ પામવા માટે એની ઘણી બધી આવશ્યકતા છે. સત્ય વસ્તુનુ હાર્દ પામ્યા બાદ આ સ્થિતિ સહજ આપ્ત થાય છે. એ થતાં હર્ષશોક છૂટી જાય છે. અરે, જીવનનો મોહ ને મૃત્યુની બીક–ઉભય ચાલ્યાં જાય છે. આવા વૈરાગીને મન સેજ-પલંગ કે તૃણ-સાથરો, મંદિર–ઝરૂખા કે તરુતળછાંય, શાલદુશાલા, ઝીણા જરકશી જામા કે કંથાગોદડી, ભાવતાં ભોજન કે ભિક્ષાનો ટુકડો, માન કે અપમાન, શીત કે ઉષ્ણ, પુરાણાં પટ, નવાં ચીર કે કંથા કૌર્પીન–બધું જ સમાન છે.

જયારે વૈરાગ્યની આવી સાત્વિક સમતાયુક્ત ખુમારી પ્રગટે ત્યારે :

'નિષ્કુળાનંદ નિઃશંક થઈ સોજે તારે સંસારજી'

એવા આત્માઓ અહોરાત્ર અંતરના રિપુઓ સામે યુદ્ધ મચાવે. શા માટે? તો કહે છે: 'માન મોટાઈ છે મારવા, ઢોળાવવા ધન નારજી' માનવીના જીવનમાં 'અહંભાવ મોટું અંધેર છે.' એને તો ટાળવું જ રહ્યું; પણ ઊલટપક્ષે સાત્વિક ગુણની આસક્તિ પણ ખંખેરી નાખવી જોઈએ. મૃગબાલને બચાવનાર ભરતનો દાખલો આપી કહે છે:

'દયામાંથી દુઃખ ઊપનું,
થયો મૃગશું સનેહજી,
તેથી કરી તન ધારિયું,
રહ્યું જ્ઞાન અભંગજી.'

ગુણનુ પણ અભિમાન પાડે, બંધનમાં નાખે. સાચો વૈરાગી તો 'ધરમ ધીરજ મૂકે નહિ.' અને 'હરિઇચ્છાએ હરેફરે કરે જીવના ઉદ્ધારજી'–સ્વનો ને, પરનો ઉદ્ધાર–એવા સંતપારસમણિઓ જ જગતને તારે, ઉદ્ધારે.

હૃદયથી જગત–ભાવ ટળતાં સાચો વૈરાગ્ય થાય, જગતમાં જ્યાંત્યાં જગન્નાથ દૃષ્ટિએ પડતાં સાચી ભક્તિ સરાણે ચઢે, તેમ જ દ્વૈતભાવ જતાં જીવને ત્રિવિધ જ્ઞાન થાય. દ્વૈતભાવ જેમનામાંથી ગળી ગયો છે તેવા જોગી 'સગા સૌના સોહાયજી.' જગતમાં શત્રુ શોધે તો તેમને કોઈ જડે જ નહીં. આત્મા જ આત્માનો શત્રુ, ને આત્મા જ આત્માનો મિત્ર. એમને કોઈના ઉપર ક્રોધ કરવાનો હોય તો પોતાનામાં રહેલા કામ-ક્રોધ ઉપર. એટલે જ જગતમાં શત્રુ શોધે તો તેમને કોઈ જડે જ નહીં, અને–

'સ્થાવર જંગમ સ્થૂળ સૂક્ષ્મ,
અગોચર ને જંનજી;
મન કર્મ વચને દૂભે નહિ,
દયા દિલે અનંતજી'

સચરાચર વિશ્વનાં સ્થાવરજંગમ તત્વોને

મન વચન કે કર્મથી દૂભવે નહી, પોતે પણ ન, દુભાય—એટલી હૃદયસભર અનંત દયાબુદ્ધિની કરુણા–દાખવતા વૈરાગીઓ દેહદર્શી ન હોય, કેમકે

'દેહદર્શી દુ:ખ ભોગવે,
કરે સુખને ઉપાયજી,
આત્મદર્શી આનદમા,
રહે સુખમા સદાયજી '

દેહદર્શીઓ તો ઓગણા જેવા સમજવા ધાખ ને વાવેતર—બનેમાંથી એ ટળે 'ત્યજીને ભોગવ' એ સૂત્રને તેઓ વિકૃત કરે છે 'ઉપર ત્યાગ ને અતર પ્યાર'—એના જેવી એમની અર્ધદગ્ધ સ્થિતિ હોય છે સુખ પામવા માટેના એમના વલખા–ફાફા અતે દુ:ખમા પરિણમે છે આવા દેહદર્શીઓ 'વસ્તીએ વસે છે,' મો સાથ આશ બાધે છે, તુબડા [illegible] છે, ગામેગામ વસ્ત્ર માગતા ફરે છે, રસગ્રકિત ભોજનને બદલે–

'તેને રે જોઈએ તીખા તમતમા,
ખાવા ખીર ને ખડજી '

અને પ્રથમ–

'જેને રે જગ્યા આગ લાગતી,
ગમતુ નહિ સજયા ને ઘરજી,
તેને રે આમનથી ઉઠાડતા,
જગાડવો મણિધરજી '

કાચા વૈરાગ્યવાળા આવા દેહદર્શીઓને પ્રથમ જે જગ્યાએ આગ લાગતી, સેજ ને ઘર ગમતા નહી તેને ઠેકાણે, તેમને તે વાસપ્રીતિમાથી વાળતા પણ જાણે મણિધરને જગાડવા જેવી ભયકર પ્રવૃત્તિ થઈ પડે છે વહેતુ જળ નિર્મળ રહે તેમ સાધુ ચાલતો ભલો, પણ આવા દેહદર્શીઓ તો–

'પોતાનો પરિવાર પરહરી,
ચાલ્યા એકલા આપજી,
તેને રે સ્નેહ બાધ્યો શિષ્ય શુ,
લીધો પરનો સતાપજી '

કાચા વૈરાગ્યવાળા 'ઘરનીને ત્યજે ને રવડતીને ઉપાડી લાવે' તેના જેવી આ વાત થઈ પોતાનો ઉદ્ધાર પોતાની જાતે જ કરવાનો છે જેના ગળામા શિલા હોય તે બીજાને શી રીત પાર ઉતારે? સાચો જ્ઞાની તો ગુરુપણાનો માથે ભાર ન રાખે

પણ સાચા આત્મદર્શીઓના માર્ગ 'ઉફરા' હોય છે તેઓ તો સરવરમા સરોજ ખીલે–હસે–ઝૂલે તેમ સદાય બ્રહ્માનદ–સરોવરમા વિકસે–વિલસે છે

આવા આત્મદર્શીઓ અહોરાત્ર 'હુ કોણ?' 'ક્યાથી આવ્યો?' 'ક્યા જઈશ?' એનુ વિચારી કાળથી ઊગરવાની કળા સિદ્ધ કરે છે આવી આત્મદર્શી દૃષ્ટિ કેળવ્યા સિવાય સાચો ત્યાગ–વૈરાગ્ય અસભવિત દેહદર્શીનો વૈરાગ્ય તો 'ઉપરથી લાગે રે લજામણો, વગોણા સરખો વૈરાગજી ' એવો વૈરાગ્ય તો માયાના રગની માફક, પરિસ્થિતિ બદલાતા પોતાના ઢગ બદલે સૂરજની માફક, આત્મદર્શીનો વૈરાગ્ય ઊગતા જ અધારામા અજવાળુ કરે

એ દેહદર્શી ને આત્મદર્શીના દ્વિવિધ વૈરાગનુ કવિતારૂપે ભાષ્ય, ઉભયનુ કરેલુ વિવેકી મૂલ્યાકન, તેમના વૈરાગ્યવિષયક અનેક પ્રસિદ્ધ ભજનોમા થયેલુ છે 'જનની જીવો રે ગોપીચદની,' 'જગલ વસાવ્યુ રે જોગીએ,' 'અમે રે જડભરતી જોગિયા,' 'જડ રે ભરતની જાતના,' 'હુ બલિહારી એ વૈરાગને' 'જોગી જીવો રે એવા જગતમા' 'વૈરાગને વિઘન ઘણા,' 'જેનુ રે મન પવન શુ વર્તતુ,' 'વાય વાય જો કુમતિ મતિ તારી રે મેલી મોહનવદન જોઈ નારી રે,' 'ધિક્ ધિક્ તારો જો અવતાર રે, તે તો ન કર્યો નરનો વિચાર રે,' 'બળોબળો કુમતિ મતિ તારી રે, તે તો વાત કાય ન જોઈ વિચારી રે,' 'એક મૂરખને હાથ મણિ મળી રે, જોઈ ચાખી સૂઘી ન લાગી ગળી રે' વગેરે

પંક્તિઓથી શરૂ થતાં તેમનાં કાવ્યો ખૂબ જ પ્રચલિત છે.

જેમ નરસિંહ મહેતાનું, સાચા વૈષ્ણવનાં લક્ષણો વ્યક્ત કરતું–ખાસ કરીને પૂ. ગાંધીજી–જે કાવ્યને જીવીને ચિરંજીવી બનાવેલું 'વૈષ્ણવ જન તો તેને કહીએ'–તે ઉત્તમ કાવ્ય છે; તે જ રીતે વૈરાગ્યગીતાના એકાદ અધ્યાય જેવું શ્રી નિષ્કુળાનંદનું ઉત્તમ કાવ્ય તો છે:

'ત્યાગ ન ટકે રે વૈરાગ્ય વિના.'

એ પંક્તિનો પૂર્વાર્ધ આખું સૂત્ર બની રહે છે ને પછી તો એ સૂત્ર પર દાખલા-દલીલોનું ભાષ્ય રચાય છે. ગમે તે દેશકાળમાં ગમે તેવો ને ગમે તેનો ત્યાગ, વૈરાગ્ય વિના ન જ ટકે–કોટિ ઉપાયે પણ. અંતરતલની ઊંડી ઇચ્છા કેમે ય ત્યજાતી નથી. ઉપરનો અચ્છો વૈરાગ્યવેશ લેતાં દેશ દૂર રહી જાય છે, પણ અંદરનો મોહ દૂર થતો નથી. કામ, ક્રોધ, લોભ,, મોહ સમૂળા જાય નહીં ત્યાંસુધી એ સંગ પ્રસંગે પાંગરે છે તે જોગનો ભોગ થતાં વાર લાગતી નથી. અંતરના ઊંડા ખૂણે પડેલો ઇચ્છાનો એકાદ નાનો તણખો દાવાનળ પ્રગટાવે.

પ્રસંગ મળતાં એ ષડ્રિપુઓ કેવી રીતે પાંગરે છે? તો કહે છે:

'ઉષ્ણરતે અવનિ વિષે,
બીજ નવ દીસે બહારજી.
ઘન વરસે, વન પાંગરે,
ઇંદ્રિવિષય આકારજી.'

–ઉનાળાના ધખતા ધોમમાં પૃથ્વીમાં બીજ બહાર દેખાતાં નથી, પણ વર્ષાઋતુ આવતાં મોટાં વન પાંગરે છે, તેવી જ રીતે ઇંદ્રિય-વિષયો પણ મર્યા નથી હોતા; પણ બીજની માફક ગુપ્ત ને સુપ્ત અવસ્થામાં પડ્યા હોય છે, જે પ્રસંગ મળતાં વનની માફક પાંગરે છે.

પ્રથમ પંક્તિમાં યોજેલ દૃષ્ટાંતની સાર્થકતા, સચોટતા ને વિશાળતા જુઓ; ને બીજી પંક્તિના પૂર્વાર્ધમાં 'ઘન વરસે, વન પાંગરે' એ કેવળ ચાર જ શબ્દોથી કલ્પનાચક્ષુથી વરસતા ઘનનું ને પાંગરતા વનનું જે ચિત્રાત્મક દશ્ય ખડું કર્યું તે કેટલું આબેહૂબ, ઇંદ્રિયગમ્ય ને કલાના લાઘવ અંશે અંકિત છે!

એ ઇંદ્રિયવિષયનો સંયોગ કેવો છે? તો કહે છે કે 'ચમક દેખીને લોહ ચળે' તેના જેવો. વિજ્ઞાનના નિયમને કવિતાની મદદે લાવ્યા પછી કવિ આગળ કહે છે કે 'અણભેટે રે અભાવ છે, ભેટે ભોગવશે ભોગજી.' વિષયની પ્રબળતા ને માનવમનની નિર્બળતા યયાતિ–વૃત્તિનો સચોટ ખ્યાલ એક જ પંક્તિમાં એમણે આપી દીધો છે. અને માનસશાસ્ત્રીઓ માનવનાં બે મનનું પૃથક્કરણ કરે છે એનો ખ્યાલ દ્વિધા જીવનનો ખ્યાલ પણ એક જ પંક્તિમાં આપે છે:

'ઉપર તજે ને અંતર ભજે,
એમ ન સરે અરથજી.'

'ઉપર ત્યાગ ને અંતર પ્યાર' વૃત્તિવાળા તો વર્ણાશ્રમ થકી વણસે એટલું જ નહીં પણ અંતે 'અનર્થ સર્જે'. કેવી રીતે?

'ભ્રષ્ટ થયો જોગ ભોગથી,
જેમ બગડ્યું દૂધજી.
ગયું ઘૃત મહિ માંખણ થકી,
આપે થયું રે અશુદ્ધજી.'

પળમાં જોગી ને પળમાં ભોગી, ઘડીમાં રાગી ને ઘડીમાં વિરાગી બનતા ઝાંખરા જેવા અજ્ઞાની જીવો તો જોગભોગથી ભ્રષ્ટ થતાં, આપે અશુદ્ધ થયેલ–બગડેલ–ફાટી ગયેલા દૂધ જેવા ઘી–માખણમાંથી પણ ટળે. ધોબીનો કૂતરો નહીં ઘરનો કે ઘાટનો! તલમાં કોદરા ભળતાં તેની 'ન થાય ધેંશ કે ન થાય ઘાણી.' તેમાં આવા કાચા વૈરાગીના તો બંને સંસાર વણસે.

બીજી બાજુ, સાચા વૈરાગ્યનુ બહુમાન કરવા, તેને દઢાવવા તે ગોપીચંદની માતા, ધ્રુવની માતા, ભર્તૃહરિ વગેરેને બિરદાવે છે ને સાંસારિક સાહ્યબીની ક્ષણભંગુરતા બતાવવા તે રાવણનુ કુળ, સાઠહજાર સગરસુત, નંદનુ અઢળક નાણું વગેરેને સ્વપ્નાનો વ્યવહાર કહે છે. ભર્તૃહરિની માફક નિષ્કુળાનંદ પણ ટુચકા, દૃષ્ટાંત કે વાર્તાને અનુકૂળ ને અસરકારક રીતે કાવ્યમા વણી લે છે રાગ સારંગ-દીપચંદી તાલના ગવાયેલા વૈરાગ્ય કંમ પ્રલંબ ગંભીર સ્વરનુ સંમેલન રચે છે, તેમ જ તેમના વૈરાગ્યના સીધા બોધક પદોમા પણ એ પ્રકારનો સાત્ત્વિક ઉદ્બોધનનો પ્રેરણાત્મક જુસ્સો છે થોડી છૂટક પંક્તિઓ જોઈએ તો

(૧) તે તો વાઘણીશુ વાલપ કીધી રે
(૨) આંબ તજીને આકફળ ખાધુ રે.
(૩) સૂતા સિંહને ઉઠાડી વિખ માગ્યુ રે
(૪) તજી મહીને વલોવ્યુ જઈ વારિ રે
(૫) કેમ ધંતૂરાના ડીંડા ભૂંડા ભાવે રે
(૬) ભૂખ્યો ભોયંગ ને લાગે લિંબ મીઠો રે
(૭) તેણે સંત સંગ રંગ અંગ ત્યાગો રે
કાળા કામળાને કસુંબો ન લાગ્યો રે
(૮) રહે પથ્થર કોરો જો પાણી માંઈ રે
જેમ જળ મળે જવાસો સુકાઈ રે
મળી મરકટને રાજસાજ સિદ્ધિ રે
દેખી ટોપરુ ને તરત ટેકે દીધી રે
(૯) દેખે દિનમા અંધારુ ખાતે ખોળી રે
એવા અંધ નર ઉલૂકની ટોળી રે
(૧૦) મળ્યુ કલ્પવૃક્ષ માગ્યો છે કુઠારો રે
(૧૧) પડ્યુ અવળુ ન સૂઝે બીજુ સાજ રે,
દીધા રાજપાટ માગી છે પિયાજ રે
(૧૨) અંડ ઉદ્‌ભિજ ને સ્વેદ જરાયુ રે,
વાર અનેક તુ ઊપજ્યો મરાયુ રે,
એકએકને ઉદર નર આવ્યો રે,
તુ તો સરવે તણો સુત કહાવ્યો રે
વગેરે વગેરે

'જડભરત'ની વૈરાગ્યકથા, ભર્તૃહરિની પદ્ધતિએ બે પદમા કહી છે તો તેની માફક જનવાર્તાઓને પણ કવિતામા એમણે ગૂંથી છે જનસમાજના મોટા ભાગને કથનનો આ પ્રકાર રોચક ને અસરકારક નીવડે છે એ વાત છે આ પ્રમાણે

'એક બાવરો બેસાર્યો વળી વહાણે રે,
માન્યુ મૂરખ હુ પડ્યો બંદીખાને રે
ચઢ્યો ફેર ને દીઠુ છે સર્વે ફરતુ રે,
માન્યુ મનમા જે પાર્યો હવે મરવુ રે
થયો આકરો અભાગી લાગી લેરી રે,
ખરા ખારવા વિશેષ જાણ્યા વેરી રે
ચડી રોષ ને દીઠુ છે દુખદાઈ રે,
મારી ઠેક છેક પડ્યો પાણી માંઈ રે'

સંસાર તે સમુદ્ર, બાવરો તે મંદમતિ જીવ, વહાણ તે સંતજનબોધ, ખારવા-સંતજનો પોતે-આવો મઝાનો યોગ સાંપડ્યો, સંસારસમુદ્રને સુખે પાર કરવાની અનુકૂળતા સાંપડી, તોપણ મૂઢ જીવ તેનો યોગ્ય લાભ ઉઠાવતો નથી અને

તજી સુખ પડ્યો દધિ દુખ માંઈ રે,
એ પ્રકારમા ન જાય કહ્યાઈ રે
સર્વે સુખદુખ વહાણનુ જો સહિયે રે
કહે નિષ્કુળાનંદ પાર થઈયે રે'

મૂરખાને હાથ મણિ ચડતા, ચાખી-સૂંઘી ગળ્યો ન લાગતા ફેંકી દે છે તે પદના દૃષ્ટાંતો પણ વિવિધ ને સચોટ છે

અને પ્રાચીન કે મધ્યકાલીન કવિઓની પૌરાણિક અનેક ઉદાહરણ આપવાની દૃષ્ટાંતપદ્ધતિ પણ નિષ્કુળાનંદની જોશીલી, ઓજ-ઓપયુક્ત, સરળ, પ્રાસાદિક વાણી-શૈલીમા કેવી ધારી અસર ઉપજાવે છે!

માયાની પ્રબળતા બતાવતા કહે છે

'બ્રહ્મા સરખાને જેણે જો ભોળાવ્યા રે,
શિવ સરખાને જેણે જો ડોલાવ્યા રે
જેણે એકલશૃંગીને અંધ કીધો રે,
જેણે પરાશર પાડીને લીધો રે.

આચાર્યશ્રી હેમચંદ્ર

*

કુ. સરોજ ન. પરીખ

'સિદ્ધહેમ,' 'લિંગાનુશાસન,' 'ધાતુપારાયણ,' 'કાવ્યાનુશાસન,' 'છંદાનુશાસન,' 'અભિધાનચિંતામણિ,' 'નિઘંટુકોશ,' 'દેશીનામમાળા,' 'પ્રમાણમીમાંસા' અને 'યોગશાસ્ત્ર' જેવા એક-એકથી ચઢિયાતા એવા શાસ્ત્રીય ગ્રંથો; તથા 'મહાદેવસ્તોત્ર' સમા પરધર્મ પર સ્તોત્ર રચનાર, કલિકાળસર્વજ્ઞ આચાર્યશ્રી હેમચંદ્રને કયો શિક્ષિત ગુજરાતી નહીં પિછાનતો હોય? અગાધ બુદ્ધિમત્તા, પ્રતિભા ને ઊંડા જ્ઞાનથી વિભૂષિત આ પ્રખર પંડિતે વિક્રમની ૧૨–૧૩મી સદીમાં કેવળ ગુજરાતમાં જ નહીં, હિંદભરમાં અપૂર્વ વિદ્વત્તાને પ્રતાપે નામના પ્રાપ્ત કરી છે. ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઘડતરમાં એમનો હિસ્સો નાનોસૂનો નથી જ. એમની સર્વતોમુખી પ્રતિભાનું અહીં આછું દર્શન કરાવવામાં આવ્યું છે.

વિક્રમના ૧૨–૧૩મા સૈકામાં થયેલા હેમચંદ્રાચાર્યનો સમય ગુજરાતના રાજકીય તેમ જ સાહિત્યકીય ઇતિહાસમાં તેજસ્વી પ્રકરણો સરજી જાય છે. રાજનીતિજ્ઞતા, વ્યવહારકુશળતા અને બહુશ્રુતતાથી સંપન્ન એવી આચાર્ય હેમચંદ્રની અગાધ વિદ્વત્તા જોઈને આ એક પ્રાચીન ભારતીય સાહિત્યાચાર્યને 'જ્ઞાનનો મહાસાગર' અથવા કલિકાલસર્વજ્ઞનુ બિરુદ આશ્ચર્યથી ઊભરાતી લાગણી સાથે જૈનોએ આપેલું તે ડૉ. પીટર્સન જેવા એક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાને પણ સ્વીકાર્યું છે.

ધંધુકાના પાહિની (કેટલાકના મતે ચાહિની નામ છે) અને ચાચીગ નામનાં મોઢ વણિક માતાપિતાને ત્યાં કાર્તિક સુદ પૂર્ણિમા ને સંવત ૧૧૪૫ના દિવસે જન્મેલો બાળક ચાંગદેવ ૮ વર્ષની વયે પ્રસિદ્ધ જૈન સૂરિ દેવચંદ્ર પાસે ખંભાતમાં સાધુત્વની દીક્ષા લે છે. ૨૧ વર્ષની યુવાનવયે નાગોરમાં

કીધું નારદતણું તે મુખ કાળું રે,
ઋષિ સૌભરિ તણું તે તપ ટાળ્યું રે.
જેણે અંધ તે અસુરકુળ કીધું રે,
કહી અમૃત જો વિખ દીધું રે.
જેણે રાવણ તણું કુળ ખોયું રે,
ત્યાં તારું તે મન કેમ મોહ્યું રે?
લીધું દુઃખ ને અલ્પ સુખ સાટે રે.
કહે નિષ્કુળાનંદ તે માટે રે.'

જેમ પ્રભાતિયાં નરસિંહનાં, પ્રેમપદ મીરાંનાં, આખ્યાનો પ્રેમાનંદનાં, છપ્પા અખાના, સાંસારિક વાર્તાઓ શામળની, ગરબીઓ દયારામની, ગરબા વલ્લભભટ્ટના, કક્કો પ્રીતમનો, મહિના રત્નાના, રાસ ન્હાનાલાલના, ગૃહભાવની કવિતા બોટાદકરની, પ્રકૃતિ-કવિતા નરસિંહરાવની, ખંડકાવ્યો 'કાન્ત'નાં, સ્નેહકવિતા કલાપીની, અર્થઘનકવિતા ઠાકોરની તે જ રીતે વૈરાગ્ય કવિતા નિષ્કુળાનંદની.

સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયની દીક્ષા, જેમ બીજા કવિઓની બાબતમાં કેટલેક અંશે મર્યાદા બની છે તેમ નિષ્કુળાનંદની બાબતમાં ખરેખર એક વિશેષતા બની રહી છે. એવી સાંપ્રદાયિક મર્યાદાઓનાં કવચ ભેદી વિશાળ સમભાવ ને વેધક કલ્પનાથી, શિવ, સુંદર ને સત્યનું ગાન ગાવામાં કવિપ્રતિભાનો વિજય ગણાવો જોઈએ. આજે તો, વૈરાગ્ય-કવિતા ને કુળ ત્યજી નિષ્કુળાનંદ થયેલ આ કવિ–બંને જાણે પર્યાયવાચી શબ્દ ન હોય!

★

હેમચન્દ્ર નામ ધારણ કરીને આચાર્યપદ પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારપછી અણહિલપુર પાટણના મહત્ત્વાકાંક્ષી રાજા સિદ્ધરાજ જયસિંહના મિત્ર બને છે આચાર્ય હેમચન્દ્ર અણહિલપુર પાટણમા ક્યારે આવ્યા અને સિદ્ધરાજની મિત્રતા કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી તે વિષે કોઈ પણ જાતનો વિશ્વસનીય ઉલ્લેખ મળતો નથી પરન્તુ ઉદા મહેતાના પુત્ર બાહડે રાજા કુમારપાલ સાથે આચાર્ય હેમચન્દ્રનો પરિચય કરાવ્યો હતો, તેવી વિગત 'કુમારપાલ પ્રતિબોધ'મા મળે છે તે ઉપરથી એમ અનુમાન થઈ શકે કે કદાચ અધ્યયનકાલ દરમિયાન જ ઉદા મહેતાને કારણે હેમચન્દ્ર અણહિલપુરમા આવ્યા હશે આ મિત્રતાનો દોર આચાર્ય હેમચન્દ્ર છેક મરણ પર્યન્ત અણહિલપુર પાટણના રાજસિંહાસન સાથે જોડાયેલો રાખે છે, આથી સમસ્ત ગુજરાતને અનેક રીતે લાભ થાય છે

આચાર્ય હેમચન્દ્રનો સમય એક રીતે કહીએ તો ગુજરાતની ભૂમિ ઉપર સિદ્ધરાજ કુમારપાલ જેવા સોલંકી યુગના અસાધારણ તેજસ્વી રાજાઓના શાસનકાળનો હતો ગુજરાતનુ સામ્રાજ્ય આ કાળ દરમિયાન અભૂતપૂર્વ વિસ્તાર પામે છે વિદ્યાકલા, વાણિજ્ય, મુત્સદ્દીગીરી, શિલ્પ-સ્થાપત્ય વગેરે સર્વ ક્ષેત્રોમા ગુજરાતીઓની સાર્વત્રિક પ્રગતિ થયેલી જણાય છે આજે પણ એ કાળના શિલ્પ અને સ્થાપત્ય-કલાના અવશેષો સિદ્ધપુરના રુદ્રમહાલય તથા પાટણના સહસ્રલિંગ તળાવના અવશેષોમા જોવા મળે છે એની વાણિજ્ય સંબંધી જાહોજલાલીની માહિતી પણ પરદેશી મુસાફરોના વર્ણનોમાથી મળે છે અને આજે પણ વેપાર-ઉદ્યોગની બાબતમા ગુજરાતીઓએ જે સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે તે તેના પુરાવા તરીકે ગણાવી શકાય એમ છે પરન્તુ આ બધા ઉપરાંત ગુજરાત પ્રજાના સંસ્કારક્ષેત્ર ઉપર આચાર્ય હેમચન્દ્રના પ્રતિભાવન્ત પ્રભાવની અસર પડવાની શરૂઆત થઈ ચૂકી હતી તે લક્ષમા રાખવા જેવી હકીકત છે

હેમચન્દ્રાચાર્ય એક વીતરાગી જૈન સાધુ હોવા છતા પ્રવૃત્તિવિમુખ નહોતા તેમ જ એમની પ્રવૃત્તિઓ જૈન ધર્મમા જ રમી રહેનારી નહોતી તે તો સર્વતોમુખી રહી હતી એમ તેમની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ જોતા જણાય છે તેમની ધર્મભાવના પણ મર્યાદિત નહોતી. તેમની દૃષ્ટિ હમેશ સર્વધર્મ તરફ-ખાસ કરીને તે વખતે પ્રવર્તમાન શૈવધર્મ તરફ-સન્માન-ભરેલી જ જણાય છે તેમના આવા વ્યક્તિત્વની છાપ તે વખતના સામાજિક, રાજકીય આર્થિક અને ધાર્મિક જીવન ઉપર પડેલી જણાય તો તેમા કંઈ આશ્ચર્ય પામવા જેવુ નથી. જોકે આ અસર મુખ્યત્વે સામાજિક, ધાર્મિક અને રાજકીય ક્ષેત્ર ઉપર અને તેમાયે ખાસ કરીને સિદ્ધરાજ કુમારપાલના ઉપર વિશેષ કરીને પડે છે પરિણામે સિદ્ધરાજ ભગવાન સોમનાથનો પૂજક હોવા છતા અને રાજાવર્ગ શૈવવર્ગ હોવા છતા જૈનધર્મ તરફ સમભાવ રાખે છે કુમારપાલના સમયમા તો જૈનધર્મ ખૂબ મહત્ત્વનુ સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે

ગુજરાતીના પ્રકૃતિથી જ પરધર્મીને પોતાનો કરી લેવાની વૃત્તિ દાખવે છે આચાર્ય હેમચન્દ્ર સર્વ તરફ સમાન દૃષ્ટિની જ પ્રેરણા પ્રજાજીવનમા મૂકે છે તેને લીધે એ વૃત્તિ તે સમયે વધુ પ્રબળ બને છે પરિણામે ગુજરાતીઓનુ સામાજિક જીવન પરિવર્તન પામે છે અને એ રીતે ગુજરાતીઓની વિચારભૂમિકામા પણ ક્રાન્તિ આવે છે પૂ બાપુજીની સર્વધર્મસમભાવની વિચારસરણીથી શુ આજના સામાજિક, રાજકીય, આર્થિક કે ધાર્મિક જીવન ઉપર અસર થયેલી નથી જણાતી? તે જ પ્રમાણે તે સમયે બન્યુ પરન્તુ તે ગુજરાત પૂરતુ જ મર્યાદિત હતુ અને પૂ

પેટ્રોલિયમ

શ્રી ગોવિંદ એસ. મેવાડા

બી. એસસી.

ભૂમિના પેટાળમાંથી જે ખનીજ દ્રવ્યો આપણે મેળવ્યાં છે તેમાંનું એક છે પેટ્રોલિયમ. રોજિંદા જીવનમાં સહજ રીતે એ વાપરીએ છીએ, એ ખનીજ તેલની અનેક બનાવટોનો ઉપયોગ કરીએ છીએ, ત્યારે એની પાછળના બોલતા ઇતિહાસ વિશે વીસરી જઈએ છીએ. ઈ. સ. પૂર્વે બસો વર્ષથી ચીન દ્વારા જે તેલની જગતને જાણ થઈ છે તેના ભુલાયેલા ભૂતકાળ અને રસિક વર્તમાનકાળની થોડીક ઝાંખી આ લેખ કરાવી જાય છે.

જૂના વખતમાં લાકડાં અને કોલસામાંથી શક્તિ ઉત્પન્ન કરવામાં આવતી હતી. અત્યારના જમાનામાં આપણે તેલ અને વાયુનો પણ બળતણ તરીકે ઉપયોગ કરી તેમાંથી શક્તિ મેળવીએ છીએ. તે એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ સહેલાઈથી નળીઓ દ્વારા મોકલી શકાય છે અને બાળવાથી રાખ કે મેશ નજીવા પ્રમાણમાં રહેતી હોવાથી તેનો ઉપયોગ ઘણો જ વધી ગયો છે. તેને શુદ્ધ કરતાં ઘણા કિંમતી પદાર્થો મળે છે.

રાસાયણિક દૃષ્ટિએ પેટ્રોલિયમ એ કાર્બન અને હાઈડ્રોજનમાંથી બનેલા સંયુક્ત પદાર્થો-(અં. હાઈડ્રોકાર્બન્સ)નું મિશ્રણ છે. તેને સળગાવવાથી તેના અણુઓમાં સંચત થયેલી શક્તિ કેટલા પ્રમાણમાં બહાર આવે છે તે ઉપરથી તેની બળતણ તરીકેની કિંમત આંકી શકાય છે. જમીનમાં રહેલી અત્યંત ગરમી અને ઉપરના દબાણથી કાર્બન અને હાઇડ્રોજનના પરમાણુઓ (અં. એટમ્સ) ચોક્કસ પ્રમાણમાં મળી પેટ્રોલિયમ અને કુદરતી વાયુ (અં. નેચરલ ગેસ) બન્યાં હશે એમ પહેલાંના વખતમાં માનવામાં આવતું હતું. પરંતુ હવે એ ચોક્કસ થયું છે કે હજારો વર્ષ પહેલાં જમીનમાં દટાયેલા દરિયાઈ છોડવાઓ તથા પ્રાણીઓનું ગરમી અને દબાણથી વિઘટન (અં. ડિકંપોઝીશન) થઈ તેમાંથી પેટ્રોલિયમ બન્યું છે. તેના કારણમાં નીચેનાં પ્રમાણો મળી શકે છે:

આ સજીવ સૃષ્ટિએ પોતાના જીવન અને વૃદ્ધિ માટેની શક્તિ સૂર્યપ્રકાશમાંથી મેળવેલી; અને એ સ્પષ્ટ છે કે તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું પેટ્રોલિયમ બાળીને તેમાં આપણે હજારો વર્ષ પહેલાં સંઘરાઇ રહેલી શક્તિ છૂટી પાડીએ છીએ. બીજું, જ્યારે હાઈડ્રોકાર્બન્સ પૂરેપૂરા બળે છે ત્યારે કાર્બન ડાયોક્સાઈડ અને પાણી બનાવે છે—જેમાંથી વનસ્પતિ સૂર્યપ્રકાશમાં પોતાનો ખોરાક તૈયાર કરે છે. વળી દરિયાને તળિયે ભેગા થયેલાં મૃત પ્રાણીઓના દેહો તથા દરિયાઈ છોડવાઓમાંથી કૃત્રિમ રીતે પ્રયોગશાળામાં પણ પેટ્રોલિયમ મેળવી શકાય છે.

ઘણાં વર્ષોથી દુનિયા પેટ્રોલિયમને જાણે છે. ઘણી જગ્યાએ પૃથ્વીની સપાટી ઉપર તે ધસી આવે છે. ઈ. સ. પૂર્વે ૨૦૦ વર્ષ પહેલાં ચીનના લોકોએ ૩૫૦૦ ફૂટની ઊંડાઈએથી પેટ્રોલિયમ મેળવેલું. બેબીલોનના લોકો પણ તેને જાણતા હતા, અને તેમાંથી મળી આવતા આસ્ફાલ્ટનો જમીન ઉપર પથ્થર જડવાના કામમાં સીમેન્ટની જગ્યાએ ઉપયોગ કરતા હતા. ઈજીપ્તના લોકો રાજાઓના મૃત દેહો સંઘરી રાખવા માટે આસ્ફાલ્ટ વાપરતા. તેરમી સદીનો દુનિયાનો મહાન મુસાફર માર્કો પોલો બાકુના તેલના

કૂવાઓની માહિતી આપે છે અત્યારે બાકુના પ્રદેશમા તેલના લાખો કૂવાઓ છે સાતમા સૈકામા ન્યૂયોર્ક અને પેન્સિલ્વેનિયામા તેલના કૂવા હોવાનુ જાણવા મળે છે

ઓગણીસમી સદીમા કમ્બરલેન્ડ(અમેરિકા)મા પાણી માટે ખોદકામ કરતાકરતા ભૂગર્ભમા પડેલા તેલના આ અગણિત ભંડારો હાથ લાગેલા શરૂઆતમા તે ‘અમેરિકન મેડિકલ ઑઈલ’ તરીકે વેચાતુ, પરંતુ એક વખત કમ્બરલેન્ડની એક નદીમા આવુ કેટલુક તેલ તરતુ હતુ તેને અચાનક આગ લાગતા આખી નદીમા આગ લાગી, ત્યારબાદ તેનો બળતણ તરીકેનો ઉપયોગ જાણવામા આવ્યો આ પ્રમાણે જોકે પેટ્રોલિયમ ઘણા વર્ષોથી જાણીતુ હતુ છતા તેનો બળતણ તરીકેનો ઉપયોગ આજથી સો વર્ષ પહેલા જ અસ્તિત્વમા આવ્યો ૧૮૫૯મા કર્નલ ડ્રેઈકે જમીનમા ૬૯ ફૂટ ઊંડો પાઈપ ઉતાર્યો કે તરત જ તેલ ઉપર ધસી આવ્યુ ત્યારબાદ ઘણી જગ્યાએ શોધ થઈ અને પુષ્કળ પ્રમાણમા તેલના કૂવાઓ મળી આવ્યા કર્નલ ડ્રેઈકના કૂવામાથી હમેશનુ ૨૫ પીપ પ્રમાણે એક વર્ષ સુધી તેલ મળ્યું; ત્યારબાદ તેનુ પ્રમાણ ઘટતુ ચાલ્યુ હવે તો બબ્બે માઈલ પણ ઊંડા તેલના કૂવાઓ હોય છે ઇ સ ૧૯૪૪મા ૧૬૦૦૦ ફૂટ (ત્રણ માઈલ) ઊંડો કૂવો ખોદવામા આવેલો મેક્સીકોમા આવેલા સૌથી મોટા તેલના કૂવાઓ જ્યારે ૧૯૧૬મા બંધ કર્યા ત્યારે હમેશના ૨૬૦૦૦ પીપ તેલ આપતા હતા

આજે દુનિયાના ઘણા ભાગો (અમેરિકા, મેક્સીકો, આર્જેન્ટિના, પેરુ, કોલબીઆ, રશિયા, રુમાનીઆ, ઈરાન, બ્રહ્મદેશ વગેરે)માથી તેલ નીકળે છે ૧૯૪૪મા દુનિયામા તેલનુ કુલ ઉત્પાદન ૨૬૨૧૭૩૪૦૦૦ પીપ હતુ તે પૈકી ૬૭ ટકા એકલા અમેરિકામાથી મળી આવેલુ, જ્યારે હિંદમાથી ફક્ત ૦ ૧૨ ટકા (૩૦૦૦,૦૦૦ પીપ) મળી આવેલુ

ભૂસ્તરશાસ્ત્રીઓએ શોધી કાઢ્યુ છે કે જમીનમા જ્યાં બે સખત થરોની વચ્ચે છિદ્રાળુ (ચૂનો અને રેતીના પથ્થરવાળા) થર આવેલા હોય છે, ત્યા વરસાદનુ પાણી જમીનમા જઈ પેટ્રોલિયમ એકઠુ કરે છે આવા થરો ઊંધી પાડેલી રકાબી જેવા ઘુમટ આકારે જમીનમા ગોઠવાયેલા હોય છે તેના ઉપરના ભાગમા પેટ્રોલિયમમા ઓગળેલા હલકા વાયુઓ ભેગા થાય છે છેક નીચે ક્ષારવાળુ તથા કેટલીક વખત ગંધકવાળુ પાણી હોય છે જ્યારે વચ્ચે પેટ્રોલિયમ હોય છે તેથી જ્યારે કૂવો ખોદતા પહેલા કુદરતી વાયુ મળી આવે તો તેલ માટે વધુ ખોદાણ બાકી છે અને ક્ષારવાળુ પાણી મળી આવે તો તેલ બાજુમા રહી ગયુ છે એમ અનુમાન કરી શકાય ભૂસ્તરશાસ્ત્રીઓ જમીનમા સુરંગ ફોડી જમીનમાથી પરાવર્તન પામતા અવાજના આંદોલનોનો અભ્યાસ કરી તથા બીજા કેટલાક સાધનોનો ઉપયોગ કરી કઈ જગ્યાએ કેટલુ ખોદવાથી કેટલા પ્રમાણમા તેલ મળી આવશે એ જાણી શકે છે

જમીનમા છથી આઠ ઇંચના વ્યાસનો પાઈપ ઉતારવામા આવે છે અને જ્યારે તેનો નીચેનો છેડો તેલની સપાટીમા પહોંચી જાય છે ત્યારે ઉપર રહેલા કુદરતી વાયુના દબાણથી પાઈપ વાટે તેલ જમીન ઉપર આવે છે વાયુનુ દબાણ અપૂરતુ હોય તો પંપની મદદથી તેલ ઉપર ખેંચી લાવવામા આવે છે કેટલીક વખત ફક્ત કુદરતી વાયુ જ મળી આવે છે તેને પાઈપ દ્વારા ઔદ્યોગિક ક્ષેત્ર તથા ઘર વપરાશ માટે નજીકના શહેરમા પહોંચાડી ઉપયોગમા લેવામા આવે છે ઘણી વખત કૂવાઓમાથી તેલ કે વાયુ કશુ જ નીકળતુ નથી. તેવા કૂવાઓને ‘ડસ્ટર’

(Duster) કહે છે. દર ત્રણ કૂવે એક ' ડસ્ટર ' નીકળે છે.

ઉપર જણાવ્યુ તે ઉપરાંત માટીના દાણાદર રજકણોના બનેલા ખડકોમાં રજકણો વચ્ચે તેલ રહેલુ હોય છે. તેને ' ઓઈલ શેલ્સ (oil Shales) ' કહે છે. દુનિયાના ઘણા ભાગોમાં તે પુષ્કળ પ્રમાણમાં આવેલાં છે. કૂવાની માફક તેમાંથી તેલ નીકળતું નથી પરંતુ ખડકોની માટીને મોટા બકપાત્રમાં ભરી તેને તપાવી તેલ મેળવી શકાય છે. આ પ્રમાણે આપણને લાગશે કે વિજ્ઞાનીઓ આવી રેતીમાંથી પણ તેલ મેળવતા થઈ ગયા છે. કોલોરેડો નદીના પ્રદેશમાં લગભગ ૧૫૦૦ ચોરસ માઈલના વિસ્તારમાં આવાં ઘણાં શેલ્સ આવેલાં છે અને એવી ગણતરી કરવામાં આવે છે કે તેના દર ચોરસ માઈલે ૨૪૦ લાખ પીપ તેલ મળી રહેશે. શેલ્સમાંથી તેલ મેળવવાની રીત બહુ ખર્ચાળ હોવાથી હાલમાં તેમાંથી બહુ ઓછા પ્રમાણમાં તેલ મેળવવામાં આવે છે; પરંતુ જ્યારે કૂવાઓના તેલનું પ્રમાણ ઓછું થશે ત્યારે શેલ્સનો ઉપયોગ વધશે. વળી તે સમય દરમિયાન વિજ્ઞાન બીજી કોઈ ઓછી ખર્ચાળ પદ્ધતિ શોધી કાઢે તે પણ બનવાજોગ છે.

પેટ્રોલિયમ ઘટ પ્રવાહી છે. ડચ ઈસ્ટ ઇન્ડિઝમાંથી નીકળતા પેટ્રોલિયમમાં ઓછા ઉત્કલન બિંદુ(અં. બોઈલિંગ પોઈન્ટ)વાળા પ્રવાહીઓ હોવાથી તેને શુદ્ધ કર્યા વિના પણ પેટ્રોલની જગ્યાએ વાપરી શકાય. સાધારણ ઉષ્ણતામાને પેટ્રોલિયમમાં લગભગ બધી જ જાતના હાઈડ્રોકાર્બન્સ ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં હોય છે.

પેટ્રોલિયમ ૧૮૫૯માં મળ્યું ત્યારપછી તેનો ઉપયોગ તેને નિસ્પંદ (અં. ડિસ્ટીલ) કરી તેમાંથી ઘાસતેલ મેળવવા પૂરતો મર્યાદિત હતો. ઘાસતેલ કાઢી લીધા પછી જે રહેતું તે ફેંકી દેવામાં આવતું. કેટલીક જગ્યાએથી નીકળતા પેટ્રોલિયમમાં ગંધક ઓગળેલો હોવાથી તેમાંથી મેળવેલું ઘાસતેલ બળતું ત્યારે સલ્ફર ડાયોક્સાઈડ અને મર્કેપ્ટનનો ઝેરી વાયુ નીકળતો હોવાથી તેનો વપરાશ બંધ થયો. તેમાંથી ગંધક છૂટો પાડવાની રીતે બહુ જ મહેનત બાદ હર્મન ફ્રેશ(સ્ટાન્ડર્ડ ઓઈલ કંપનીના મુખ્ય રસાયણશાસ્ત્રી)એ શોધી કાઢી. કેલિફોર્નિયા અને ટેકસાસમાંથી મળી આવેલા પેટ્રોલિયમમાં બહુ ઓછા પ્રમાણમાં નાઈટ્રોજન રહેલો છે; તે તેમાં રહેલા ક્વીનોલીન, પીરીડીન અને ટર્શરી એમાઈન્સને લીધે હોય છે. તે કંઈ હાનિકર્તા નથી. વળી ઓકિસજન પણ ફીનોલ્સ, એસીટાલ્ડેહાઈડ અને નેપ્થેલીક ઍસિડરૂપે રહેલો હોય છે. તે ઉપરાંત સીલીકા, લોખંડ, કેલશ્યમ, એલ્યુમીનિયમ, ટીટેનિયમ, નીકલ અને વેનેડિયમ ધાતુઓના ઓક્સાઈડ (ભસ્મ) હોય છે. વેનેડિયમ ઓક્સાઈડ પેટ્રોલિયમમાંથી મેળવવામાં આવે છે.

પેટ્રોલિયમ ભિન્નભિન્ન છતાં ચોક્કસ ઉત્કલનબિંદુઓવાળા હાઈડ્રોકાર્બન્સનું મિશ્રણ હોવાથી તેને અમુક જ ઉષ્ણતામાને ગરમ કરવાથી ચોક્કસ પ્રમાણનો એક જ પદાર્થ છૂટો પાડી શકાય છે. આ પ્રમાણે જુદાજુદા ઉષ્ણતામાને તેમાંથી લગભગ બધા જ પદાર્થો છૂટા કરી શકાય. આ ક્રિયાને ' અંશતઃ નિસ્પંદીકરણ ' કહે છે.

ક્રૂડ ઓઈલમાં રહેલાં પેરાફીન વેક્સ અને ગંધકને દૂર કર્યા પછી તેને બકપાત્રમાં ઉકાળી તેની વરાળને મોટા ઊભા ' ફ્રેકશનેટિંગ ટાવર 'ના નીચેના છેડાથી દાખલ કરવામાં આવે છે. જેમજેમ વરાળ ઊંચે ચઢતી જાય છે તેમતેમ સ્વાભાવિક રીતે તે ઠંડી પડતી જાય છે. નીચે તેનું ઉષ્ણતામાન ૫૦૦° સેં. ઉપરાંત હોય છે; છેક મથાળે તે ઘટીને ૪૦°

સે થઈ જાય છે ‘ફ્રેકશનેટિંગ ટાવર’મા ગણતરી કરેલા અમુક અંતરે ખાસ પ્રકારની છાજલીઓ ગોઠવેલી હોય છે તેમા અમુક ચોક્કસ ઉષ્ણતામાને ખાસ પ્રકારનો એક જ પદાર્થ વરાળમાથી પ્રવાહીરૂપે બદલાઈ તેને જોડેલી બહારની નળી વાટે એક જુદા પાત્રમા ભેગો થાય છે આ પ્રમાણે ૪૦° સે થી ૨૧૦° સે સુધી છેક ઉપરના ભાગમાથી પેટ્રોલ, ૧૭૫° સે થી ૩૦૦° સે સુધીમા ઘાસતેલ, ૨૨૫ સે થી ૩૭૫° સે સુધીમા વચ્ચેના ભાગમાથી બળતણ માટેનુ તેલ (ક્રૂડ ઓઈલ અથવા ડીઝલ ઓઈલ) અને ૩૫૦ સે ઉપરાત નીચેના ભાગમાથી લુબ્રિકેટિંગ ઓઈલ, વેસેલીન અને મીણ છૂટુ પડે છે છેક તળિયેથી ડામર નીકળે છે આ દરેકને પાછળથી શુદ્ધ કરવાના તો રહે છે જ

અમુક પ્રમાણભૂત એંજિનના લઠ્ઠા (પિસ્ટન)ને સારામા સારો પ્રતિરોધ આપે તે પેટ્રોલ ઉત્તમ કહેવાય સારા એંજિનમાં પણ હલકા પ્રતિરોધવાળુ પેટ્રોલ વાપરવાથી એંજિન વધુ અવાજ કરે છે અને ઓછી કાર્યશક્તિ આપે છે પેટ્રોલમા (ટેટ્રાઈથાઈલ લેડ) અને થોડા પ્રમાણમા (ઇથીલીન ડાયબ્રોમાઇડ) ઉમેરવાથી તે સારો પ્રતિરોધ આપે છે પ્રતિરોધ પેટ્રોલની ‘ઓક્ટેન રેટિંગ’ સંખ્યા પરથી જાણી શકાય છે જેમ તે સંખ્યા મોટી તેમ પેટ્રોલ સારુ મોટર માટે ઓ રે સંખ્યા ૮૦નુ પેટ્રોલ સારુ ગણાય છે જ્યારે વિમાન માટે ૧૦૦ કે તેથી ઊંચી સંખ્યાનુ સારુ ગણાય છે

નિસ્યંદ થઈને સીધુ ગળેલુ પેટ્રોલ ૧૫ થી ૭૫ ઓ રે નુ હોય છે જે મોટર કે વિમાન માટે નકામુ હોવાથી તેને દબાણ સાથે ૫૦૦° સે સુધી ગરમ કરી તેની ઓ રે સંખ્યા વધારી શકાય છે આ ક્રિયા દરમિયાન મોટા અણુઓ (C/12 H/22) નાના મધ્યમ આકારના (C/6 H/14 Hexane) બને છે તથા પ્રાન્ચ-ચેઇનવાળા અને પૂરા નહીં ભળેલા હાઈડ્રોકાર્બન્સનુ પ્રમાણ પણ વધે છે, જે ઓ રે માટે અગત્યના છે આ ક્રિયા દરમિયાન જો સીલીકા અથવા એલ્યુમિનાને ઉદ્દીપક (કેટાલીસ્ટ) તરીકે વાપર્યુ હોય તો આથી ઉત્તમ પેટ્રોલ મેળવી શકાય આ ક્રિયામા બેન્ઝીન અને ટોલ્યુઇન નામના પદાર્થો મળે છે તે પેટ્રોલમા રહે તો તેની ઓ રે સંખ્યા ઊંચી રહે છે, અથવા તેને છૂટા પાડી બીજી અગત્યની બનાવટોમા ઉપયોગમા લઈ શકાય છે દાખલા તરીકે ટોલ્યુઈનમાંથી ટ્રાઈનાઈટ્રો ટોલ્યુઈન (T N T) નામનો અત્યંત સ્ફોટક [illegible] બનાવી શકાય છે

ઉડ્ડયનને લાયક ૧૦૦ ઓ રે-નુ પેટ્રોલ ‘આલ્કીલેશન પદ્ધતિ’થી બનાવી શકાય છે આ પદ્ધતિમા જેના અણુઓમા કાર્બનના પરમાણુઓ સીધી સાકળરૂપે જોડાયેલા હોય છે તેવા હાઇડ્રોકાર્બન્સને ઉદ્દીપકની હાજરીમા નહિ ભળેલા હાઇડ્રોકાર્બન્સ સાથે દબાણ નીચે ગરમ કરવામા આવે છે એટલે ઉત્તમ ઓ-રે-વાળા હાઈડ્રોકાર્બન્સ બને છે આના પેટ્રોલને ઓછા ઓ-રે-ના પેટ્રોલ સાથે ગણતરી કરેલા પ્રમાણમા મેળવી જુદા જુદા ખાસ ઉપયોગો માટેનુ પેટ્રોલ બનાવી શકાય છે ઓ રે ઉપરાત નીચે પ્રમાણેની બીજી કેટલીક બાબતો છે, જેના ઉપર પણ પેટ્રોલ બહુ આધાર રાખે છે

૧ પેટ્રોલ બળવાથી ગુંદર જેવો ચીકણો પદાર્થ ન રહેવો જોઈએ કારણ કે તે યંત્રની ગરમીમાથી બળી જઈ યંત્રના ભાગોમા [illegible] ચોંટી જાય છે

૨ યંત્રની ધાતુને કાટ ચડાવે તેવા પદાર્થો તેમા ન હોવા જોઈએ

૩. તેમાં રહેલા હાઈડ્રોકાર્બન્સ નીચા ઉત્કલન બિંદુવાળા હોવા જોઈએ, જેથી સખત ઠંડીમાં પણ યંત્ર ચલાવી શકાય. તે બહુ જ ઓછા ઉત્કલન બિંદુવાળા પણ ન હોવા જોઈએ, કારણકે ગરમીમાં તે ટાંકીની અંદર વાયુરૂપે બદલાઈ જઈ પેટ્રોલ સાથે યંત્રના કાર્બ્યુરેટરમાં જાય છે ને તેથી ઓછા પ્રમાણમાં પેટ્રોલ જતુ હોવાથી યંત્ર કાંતો બંધ પડે છે અથવા તેની ગતિ ઓછી ગઈ જાય છે. આ સ્થિતિને ' વેપર લૉક ' (Vapour lock) કહે છે.

પેટ્રોલમાંથી લગભગ ૪૫ ટકા જેટલું પેટ્રોલ છૂટું પાડી લીધા બાદ ઘાસતેલ મળે છે. તેનું પ્રમાણ પાંચ ટકા જેટલું હોય છે. ઘાસતેલ એ પેરાફીન, નેપ્થેન અને એરોમેટિક હાઈડ્રોકાર્બન્સનું મિશ્રણ છે, શુદ્ધ ઘાસતેલ રંગવિનાનું હોય છે; તેનું ઉત્કલન બિંદુ ૧૪૫°–૨૩૦° સેં. વચ્ચે હોય છે. ઘાસતેલ પછી ૪૨ ટકા ક્રૂડ ઑઈલ મળે છે. ઘણાં વર્ષો સુધી તેને ફેંકી દેવામાં આવતુ હતુ, પરંતુ તેને યંત્રમાં ફુવારાની માફક ઉડાડી સળગાવવાની શોધ થઈ ત્યારબાદ તેનો ઉપયોગ અસ્તિત્વમાં આવ્યો. હાલમાં ડિઝલ એંજિનોમાં તે વપરાય છે.

જર્મનીમાંથી પેટ્રોલિયમ બહુ જ ઓછા પ્રમાણમાં મળી આવતુ હોવાથી બર્જીઅસ (Bergius) નામના એક જર્મન રસાયણશાસ્ત્રીએ કૃત્રિમ (Synthetic) પેટ્રોલની શોધ કરી. તેમાં કોલસાના ભૂકાને થોડા ઘટ્ટ પેટ્રોલિયમ અને હાઈડ્રોજન સાથે ઉદ્દીપકની હાજરીમાં દર ચો. ઇંચે ૩૦૦૦° રતલનુ દબાણ કરી ૫૦૦° સેં. સુધી ગરમ કરવામાં આવે છે; તેથી હાઈડ્રોજન અને કોલસાનો કાર્બન બંને રાસાયણિક રીતે સંયોજાઈ જુદાંજુદા ઘણી જાતના હાઈડ્રોકાર્બન્સ બનાવે છે. ત્યારબાદ ઇંગ્લૅન્ડે પણ તે પ્રમાણે પેટ્રોલ બનાવવું શરૂ કરેલું. પરંતુ જ્યારથી ઉદ્દીપકની મદદથી ' વૉટર ગૅસ '(કાર્બન મોનોકસાઈડ અને હાઈડ્રોજનના મિશ્રણવાળા સળગી શકે તેવા વાયુ)માંથી પેટ્રોલ બનાવવાની ' ફીશર–ટ્રૉશ ' પદ્ધતિ હયાતીમાં આવી ત્યારથી બર્જીઅસની પદ્ધતિ પડતી મુકાઈ. આ નવી પદ્ધતિ જોકે મોંઘી પડે છે પણ તેમાં સાધારણ મજૂરો હોય તો પણ નભાવી શકાય.

ફક્ત કાર્બન (C) અને હાઈડ્રોજન (H) નામનાં બે જ તત્ત્વોમાંથી આવાં ભિન્નભિન્ન રસાયણો બનેલાં છે તે પણ એક આશ્ચર્યકારક બીના છે. આનું કારણ એ છે કે કાર્બન-હાઈડ્રોજન સાથે નાનામાં નાની(CH_4 મીથેઇન)થી મોટામાં મોટી ($C_{60}H_{122}$) સાંકળોવાળાં રસાયણો બનાવે છે. ઘણી વખતે આવી સાંકળોમાં શાખાઓ પણ હોય છે. વળી કાર્બનના પરમાણુઓ ષટ્કોણાકૃતિમાં પણ ગોઠવાઈ જાય છે. કેટલીક વખત અપૂરતા પ્રમાણમાં હાઈડ્રોજનના પરમાણુઓ કાર્બનના પરમાણુઓ સાથે જોડાયેલા હોય છે. એટલે આ પ્રમાણે અસંખ્ય રીતે કાર્બન અને હાઈડ્રોજનના પરમાણુઓ જોડાઈ શકે છે, અને તેવી દરેક રીતે ચોક્કસ પ્રમાણનું એક રસાયણ દર્શાવે છે, તેથી આવાં ભિન્નભિન્ન અસંખ્ય રસાયણો બની શકે તેમ છે. આવા નાના લેખમાં પેટ્રોલિયમમાંથી બનતા રસાયણોનો ઉલ્લેખ કરવો અસ્થાને છે. કોલસામાંથી લગભગ પાંચ લાખ જુદાંજુદાં રસાયણો મેળવવામાં આવ્યાં છે; અને બનવાજોગ છે કે પેટ્રોલિયમમાંથી તે કરતાં પણ વધારે રસાયણો વિકસતું વિજ્ઞાન મેળવી આપશે.

*

સંહિતા અને વિધિનિર્માણ

શ્રી પ્રબોધચંદ્ર માધવલાલ વૈદ્ય

સૈકાઓ પહેલા તાડપત્રો પર લખાયેલી સંહિતાઓ એવા તે કયા વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંતને અનુસરી લખાઈ હશે કે આજે ય એ તાડપત્ર એવા ને એવા જ રહ્યા છે? એની રચના એવા તે કયા મહાન ભાવોએ કરી હશે કે એમાનુ વક્તવ્ય આજે—આટલા વર્ષો પછી પણ આપણા સબધમા લાગુ પડે છે? કઈ વિરલ સિદ્ધિનો એ પ્રતાપ હશે કે એક નહીં અનેકોને સત્ય કહી એણે મંત્રમુગ્ધ કર્યાં છે? અને જો એ રીતે સદીઓ અગાઉ એ આચાર્યો આપણું સાચુ ભવિષ્ય ભાખી ગયા હોય તો પછી વિધિના નિર્માણનો ગીતાના કર્મફળના કાનૂનનો અર્થ ક્યા રહ્યો? આજ પર્યંત અણસ્પર્શ્યા રહેલા આ વિષય પર તત્ત્વજ્ઞોએ પ્રકાશ પાડવો જોઈએ.

આ દુનિયાની શરૂઆત થઈ ત્યારથી અમુક ચર્ચાસ્પદ મુદ્દાઓ વિષે ભારે ગજગ્રાહ ચાલ્યા કરે છે પ્રારબ્ધ અને પુરુષાર્થ વચ્ચેનો ઝઘડો પણ કંઈક આવા જ પ્રકારનો છે આ ઝઘડાનો અંત આવે એવા કોઈ ચિહ્નો અત્યારસુધી દેખાતા નહોતા, પરન્તુ તાડપત્રનાં પાના ઉપર સેંકડો વર્ષો ઉપર લખાયેલા સંહિતાગ્રંથો જ્યારથી બહાર આવવા માંડ્યા છે ત્યારથી એ પરિસ્થિતિમા ઝડપી પરિવર્તન થતુ જણાય છે

આ સંહિતાગ્રંથો વિષે કાંઈ પણ વિચારીએ તે પહેલા તેની સામાન્ય માહિતી જાણવી જરૂરી છે આજથી બસો, પાંચસો કે હજાર વર્ષો ઉપર તાડપત્ર ઉપર લખાયેલા આ ગ્રંથો હિંદુસ્તાનમા એક બે નહિ પણ લગભગ ૨૩ની સંખ્યામા છે એમ સાંભળ્યુ છે આ ગ્રંથો જ્યોતિષ વિદ્યાને આધારે લખાયેલા હોય તેમ પ્રથમ દૃષ્ટિએ જોતા લાગે છે આ સંહિતાઓમા જુદીજુદી હજારો કુંડળીઓ અને તેના જાતક આપેલા છે વ્યક્તિગત જાતક—જો કે એમા સમૂહગત ભાવિ પણ આવી જાય છે એ વસ્તુ આગળ ઉપર સ્પષ્ટ થશે—એટલા તો સચોટ અને સર્વગ્રાહી હોય છે કે એક વખત તેનો જેને યોગ્ય અનુભવ થયો હોય તે માણસ વિચારમા પડી ગયા સિવાય રહે નહિ થોડાક દાખલાઓ આપણે જોઈએ

ગ રા કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશીએ 'સત્યસંહિતા'મા પોતાનુ જાતક ૧૯૩૧ની સાલમા બનાવેલું, તેનો ઉલ્લેખ તેમણે પોતાની આત્મકથામા નીચે મુજબ કર્યો છે

'પણ ઈ સ ૧૯૩૧મા સત્યસંહિતા નામના પુરાણા તાડપત્રના ગ્રંથમા મારુ જાતક વાચ્યુ ત્યારે હુ જન્મ્યો તેની મને નવાઈ હતી તે ચાલી ગઈ સેંકડો વર્ષ ઉપર સત્યાચાર્યે એ વાત જાણી લીધી હતી.

सुरासुरेज्यौ यदि कोणयातौ,
धराधिपे सोमसुते धनुःस्थे ।
वणिग्धराजे मिथुने शशांके
मंदे कुलिरे शुभलग्नजात ॥
गृहस्ववसुशशांके यति शाके च वर्षे
दिनकृति गजचापे पूर्णिमायां तिथौ च ।
भृगुसुतदिवसे वै मीनलग्ने प्रजातो
बहुधन बहुभागी न्यायदर्शी समय ॥

અંગ્રેજી સરકારની માફક હું પણ કહી શકું તોબા છે હિંદના આ બ્રાહ્મણોથી! મને જન્મવાનુ સ્વાતંત્ર્ય પણ ન રહેવા દીધુ! આ રીતે હું—હું નથી, પણ હું માત્ર ગણિતશાસ્ત્ર ને જ્યોતિષનો નાનો નિર્જીવ બુદબુદ છું ગમ ગમ!'

'ટેકરાના મુનશીઓ માથી

આ થયો શ્રીયુત મુનશીનો ઉલ્લેખ બીજા પણ પુષ્કળ દાખલાઓ છે માત્ર એક સબધી ડૉક્ટર છે તેઓ પહેલા લગભગ નાસ્તિક

જેવા હતા અને જ્યોતિષ અને તેવી વાતોમાં બિલકુલ માનતા નહિ. તેમના કેટલાક મિત્રોના આગ્રહથી તેમણે એક સંહિતામાં પોતાનું જાતક કઢાવ્યું. પહેલે જ વાક્યે તેઓ છક થઈ ગયા. પહેલું વાક્ય આ પ્રમાણે હતું:

'આ પુરુષ તેની ૪૦ વર્ષની ઉંમરે માત્ર કુતૂહલને વશ થઈ પોતાનું જાતક જોવડાવવા આવશે. ૪૦ વર્ષ એટલા માટે કે તેનો જન્મ અમુક દેશમાં, અમુક વર્ષમાં અમુક મહિનામાં ને અમુક તિથિએ થયો છે.' આ પહેલા જ વાક્યે તેઓ દંગ થઈ ગયા; અને પછી તો એક પછી એક તેમના જીવનની એવી વિગતો આવવા માંડી જે તેમનો નજીકનો મિત્ર કે કુટુંબી પણ જે વાત જાણતો ન હોય. મારો અંગત અનુભવ પણ એટલો જ ચમત્કારિક છે. મારા અને મારા એકબે મિત્રોના અનુભવની એક ખાસ બાબત નોંધવા જેવી છે અને તે એ છે કે તેમાં કેટલીકવાર સમષ્ટિના ભવિષ્યની વાતો પણ આવી જાય છે. દાખલા તરીકે મારા જાતકમાં એક વાક્ય નીચે પ્રમાણે છે: 'આ પુરુષ છેલ્લી વિદ્યા ભણીને આવ્યો ત્યારે દુનિયામાં મહાન ક્રાંતિકાળ હતો, ત્યારપછી દુનિયામાં મહાન યુદ્ધ થયું અને ત્યારપછીથી રાજા, યવન–મ્લેચ્છ બધામાં ક્રાંતિ થતી આવી છે.' હું છેલ્લી વિદ્યા ભણીને ૧૯૩૭માં આવ્યો, એટલે કે આ ઉલ્લેખ ૧૯૩૯ના યુદ્ધનો છે. આ જ પ્રમાણે મારા એક મિત્રના જાતકમાં ૧૯૧૪–૧૮ના યુદ્ધનો ઉલ્લેખ આવે છે.

હવે આ લખાણ અમુક સો વર્ષો પહેલાં લખાયેલું છે એ વિષે બે મત છે જ નહિ. એટલે હવે આપણે એ જોવાનું રહે છે કે એના ઉપરથી શું ફલિત થાય છે? શું એના ઉપરથી એમ નથી લાગતું કે દુનિયાના મુત્સદ્દીઓ ભલે શાંતિપરિષદો ભરે અગર ગમે તેવી યોજનાઓ ઘડે, છતાં ૧૯૧૪–૧૮નું યુદ્ધ અને ૧૯૩૯નું યુદ્ધ એ પહેલાંથી નિર્મિત થયેલી વસ્તુ હતી! આ તો આપણે દુનિયાના સમૂહગત નિર્માણની વાત કરી, પણ વ્યક્તિગત નિર્માણનું પણ એવું જ દેખાય છે. અમુક માણસ ક્યાં જન્મ્યો છે, ક્યારે જન્મ્યો છે, કઈ જ્ઞાતિ અને ધર્મમાં જન્મ્યો છે ત્યાંથી માંડીને તેની પત્ની, છોકરાં, ધંધો અને આગળ વધીને કહું તો તેના મનના વિચારો પણ આ સંહિતાનાં પાનાંઓમાં સચોટ રીતે આલેખાયેલા પડ્યા છે! આ બધી વસ્તુઓ શાના તરફ આંગળી ચીંધે છે? જો વ્યક્તિ અને સમાજનું ભાવિ નિર્મિત ન હોય તો આવું અગાઉથી લખી શકાય ખરું? સ્વ. કલાપી એક જગ્યાએ લખે છે:

જે ચાવીનું જડ રમકડું, નાચનારું જ છે તું,
તે ચાવીને તુજ કર લઈ, ફેરવી ના શકે તું.

તો પછી શું મનુષ્યજીવન, કલાપી કહે છે તેમ, ચાવીના જડ રમકડા જેવું છે? કોઈ પણ તત્ત્વજ્ઞાનના પાયામાં વિજ્ઞાન તો હોવાનું જ અને એ રીતે હકીકતો ઉપર તત્ત્વજ્ઞાન રચાય છે. હવે જ્યારે એ હકીકતો જ મૂળમાંથી જ ફરી જતી લાગે ત્યારે તત્ત્વજ્ઞો માટે એ વાત વિચારવા જેવી ગણાવી જોઈએ. એક અંગ્રેજ વિદ્વાન લખે છે:

'સત્યની આગળ નાના બચ્ચાની જેમ બેસી જાઓ અને તમારા ગમે તેવા પૂર્વગ્રહો હોય તેને ફગાવી દો અને કુદરતનાં સત્ત્વો ગમે ત્યાં લઈ જાય ત્યાં નમ્રતાથી આગળ વધો.'

પણ ખરેખર જો આ રીતે હોય તો મહાપુરુષોનાં જીવનની શું કશી જ કિંમત નથી? માનવસમાજે જબ્બર પુરુષાર્થ કરી અત્યારનાં જબરજસ્ત વિજ્ઞાનો ઊભાં કર્યાં એ શું? કે પછી માણસ જ્યારે સ્વતંત્ર રીતે વર્તતો દેખાય છે ત્યારે એ ખરેખર સ્વતંત્ર નથી હોતો? શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા તરફ આપણે દૃષ્ટિ કરીશું તો એ પણ કંઈક

આવો જ ધ્વનિ કાઢે છે એમ દેખાય છે ત્રીજા અધ્યાયના ૨૭મા શ્લોકમાં ભગવાન કહે છે

'अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताऽहमिति मन्यते ।

'અહંકારથી વિમૂઢ થયેલો એવો આત્મા આ હું કરું છું એમ માને છે' આગળ જતાં અગિયારમા અધ્યાયમાં 'कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्प्रवृद्धो । હું કાળ છું અને લોકક્ષય કરવા પ્રવૃત્ત થયો છું' એમ કહીને અર્જુનને નિમિત્તરૂપ બનવાનું કહે છે निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन् । છેલ્લે અઢારમા અધ્યાયમાં ૬૦ અને ૬૧ એ શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે

स्वभावजेन कौंतेय निबद्धः स्वेन कर्मणा ।
कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात् करिष्यस्यवशोऽपि तत् ॥६०॥
ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।
भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥६१॥

શ્રીયુત કાકાસાહેબ કાલેલકર તેમના 'ગીતાસાર'માં ઉપરના બે શ્લોકોનો અર્થ નીચે પ્રમાણે કરે છે

'ઈશ્વરની યોજનાને અનુકૂળ ન થવાનો પ્રયત્ન માણસ કરે તો યે અંતે તેનું કશું ચાલતું નથી એનો સ્વભાવ જ એને તેના સ્વકર્મ તરફ ઘસડી લઈ જાય છે માણસ જિદને લીધે કે મોહને લીધે જે કરવાની ના પાડે છે, તે સ્વભાવને કારણે લાચાર થઈને કરે જ છે ઈશ્વર બધાના હૃદયમાં વસીને લોકો પાસેથી તેમનાં કાર્યો કરાવે છે જેમ કળસૂત્રના પૈડા ઉપર બેસાડેલી મૂર્તિઓ એની મેળે ચકરચકર ફરે છે, તેવી જ રીતે માણસ સ્વભાવથી બંધાયેલો, પોતાનાં કામો મન હોય કે ન હોય (તોપણ) કરે જ છે'

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા એ કર્મગ્રંથ કહેવાય છે અને ગીતામાં કર્મયોગ ઉપર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે એમ પણ કહેવાય છે; પણ સાથે-સાથે કર્મનાં ફળોનો ત્યાગ કરવાની ગીતામાં ભલામણ કરવામાં આવી છે હવે આ બાબતમાં આપણે નિર્માણના દૃષ્ટિકોણથી જોઈએ તો જણાશે કે કર્મ કરવા છતાં તેનાં ફળોનો ત્યાગ કરવામાં અંતર્ગત નિર્માણ તો નહિ છુપાયું હોય? કેમકે અમુક કર્મ કરવાથી અમુક પરિણામ આવશે જ એમ આપણે નિશ્ચિતપણે કહી શકતા નથી આગલા શ્લોકમાં निबद्धः स्वेन कर्मणा । એ શબ્દો વિચારવા જેવા છે પોતાના કર્મ અગર સ્વભાવથી બંધાયેલો એવો મનુષ્ય, એવો એનો અર્થ છે કર્મથી બંધાયેલો ખરો, પણ એ કર્મ એણે સ્વતંત્ર રીતે કરેલાં કે બીજી જીવસૃષ્ટિઓમાં બને છે તેમ પ્રેરણા (અ ઇન્ટ્યુઈશન) દ્વારા થયેલાં—આ પ્રશ્ન અત્યંત મહત્ત્વનો છે; કેમકે કાર્યકારણનો નિયમ તો પ્રચલિત અને સર્વમાન્ય છે, પણ કાર્ય સ્વતંત્ર બુદ્ધિથી થયેલું છે કે પ્રેરણાનું પરિણામ છે એ મુદ્દો મહત્ત્વનો છે

કર્મ ઉપર હિંદુદર્શનોમાં ઘણું જ લખાયું છે અને ખાસ કરીને જૈનદર્શનમાં તેના ઉપર વિગતવાર અને ખૂબ જ ઊંડાણથી તલસ્પર્શી ચર્ચા કરવામાં આવી છે પણ જો મનુષ્ય કર્મ કરવામાં સ્વતંત્ર ન હોય તો એ બધા જ્ઞાનની ઉપયોગિતાની દૃષ્ટિએ કેટલી કિંમત ગણાય? ગીતામાં છેવટે ભગવાન અર્જુનને બધાનો પરિત્યાગ કરી શરણે આવવાનું કહે છે શું એમ નથી લાગતું કે માણસ માટે માત્ર આ જ એક માર્ગ ખુલ્લો છે અને બાકીના બધા માર્ગો ઉપર તો સીલ લગાવી મૂકેલાં છે? *

---

* આ લેખનો હેતુ આ મહત્ત્વના મુદ્દા ઉપર તજ્જ્ઞો પોતપોતાનો અભિપ્રાય વ્યક્ત કરે અને એ વિષયને વધુ સ્પષ્ટ કરે એ જોવાનો છે કોઈ પણ જાતનો અભિપ્રાય આપતા પહેલાં જે સંહિતાઓના આધાર ઉપર આ લેખ લખાયો છે તેમનો પરિચય હોવો જરૂરી છે એમ હું માનું છું, કેમકે તેમાં કેટલી વિગતથી વ્યક્તિ અને સમષ્ટિનું ભાવિ આલેખેલું હોય છે તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ વગર ખ્યાલ આવવો મુશ્કેલ છે લે.

★

ઇંદ્રિયજિત

શ્રી ધનશંકર હી. ત્રિપાઠી

ચક્રવર્તી પદ પામવામાં ગૌરવ ગણાયું છે, પણ એથી યે વધુ ગૌરવ તો અસંખ્ય પ્રલોભનો સામે મન-હૃદયની અશુભ વૃત્તિઓ સામે ઝઝૂમી યોગીની દશા પ્રાપ્ત કરવામાં રહ્યું છે તેની કોણ ના પાડશે? પ્રાચીન કથાઓમાંથી મળી આવતા આવા અનેક દાખલાઓમાંનો એક અષ્ટાવક્રનો છે. અષ્ટાવક્રના પાંડિત્યભરપૂર અને ધીર જીવનને વાર્તાસ્વરૂપે આલેખવાનો અહીં પ્રયાસ થયો છે. શ્રી ત્રિપાઠી લેખક તરીકે સારી પેઠે જાણીતા છે.

અંગદેશની રાજધાની ચમ્પાનગરથી દસ કોષ દૂર અને વર્તમાન ભાગલપુરથી આઠ કોષ દૂર આવેલી ભાગીરથી મૈયાના પૂર્વ કિનારા ઉપર કહલગામ નામે એક નાનુ શું ગામ આવેલું છે. 'ઈ. આઈ. આર.'ની 'લૂપ લાઈન'નુ તે એક સ્ટેશન છે. રેલવેથી પૂર્વ દિશા તરફ એક મોટો પર્વત છે અને તેનાથી થોડેક દૂર એક નાનો પર્વત આવેલો છે.

પ્રાચીન સમયમાં એને કહોલગામ કહેવામાં આવતું. મહર્ષિ કહોલનો એ આશ્રમ હતો. મૂળ નામ પલટીને ધીમેધીમે કહલગામ નામે હાલમાં તે ઓળખાય છે.

મુનિશ્રી ઉદ્દાલકનો આશ્રમ ત્યાં આવેલો હતો તે આશ્રમમાં રહીને કહોલમુનિ વિદ્યાધ્યયન કરતા હતા. તે તીક્ષ્ણ બુદ્ધિશાળી હતા. ગુરુકુળના તમામ નિયમોનુ તે પરિપાલન કરતા, તેથી તેઓ અધ્યયનમાં ઝટ આગળ વધ્યા. જ્યારે તેમનો અધ્યયન-ક્રમ પૂરો થયો ત્યારે ઉદ્દાલકમુનિ તેમના ઉપર એટલા બધા પ્રસન્ન થઈ ગયા, કે તેમણે પોતાની પુત્રી સુજાતા સાથે તેમનું લગ્ન કર્યું. ગુરુને ત્યાં અભ્યાસ કરતાં ગુરુની કૃપા પ્રાપ્ત કરીને તેમની પુત્રીને વરવા ભાગ્યશાળી થનાર આ પ્રથમ શિષ્ય કહોલમુનિ જ હતા.

કાલક્રમે સુજાતાની કૂખે અષ્ટાવક્રનો જન્મ થયો. મહાભારતમાં લખ્યું છે કે જ્યારે તે તેમની માતાના ઉદરમાં હતા ત્યારે તેમના પિતા કહોલને અતિશય વેદાધ્યયન કરતા જોઈને ઉદરમાંથી જ તેમનાથી પ્રશ્ન કરવાની લાલચ થોભાવી શકાઈ નહિ.

'આપ કાંઈ ખૂબ જ વાંચ્યા કરો છો ને શું?'

પિતા કહોલને આથી ઘણો જ ક્રોધ ઊપજ્યો. તેમણે શાપ દીધો: 'તારાં આઠ અંગ વાંકાં થશે!'

અને જ્યારે એ જન્મ્યા ત્યારે તેમનાં આઠ અંગ પિતૃશાપથી વાંકાં હતાં, તેથી તેમનું નામ પાડવામાં આવ્યુ અષ્ટાવક્ર.

એમના જન્મ અગાઉ થોડાક વખત ઉપર મુનિરાજ કહોલ જનક વિદેહીના રાજયજ્ઞમાં ગયા હતા. એ પ્રસંગે રાજ્યના પ્રધાન આચાર્ય, જેમનુ નામ બન્દી હતું તેમની સાથે ઋષિ-મુનિઓનો શાસ્ત્રાર્થ થતો હતો. બન્દી જેમની સાથેના શાસ્ત્રાર્થમાં જીતતો તેમને જળમાં ડુબાડીને વરુણલોકમાં મોકલી દેતો. આવી રીતે મુનિ કહોલની પૂર્વે જેટલા ઋષિમુનિઓ શાસ્ત્રાર્થમાં હાર્યા હતા તેઓની એવી જ સ્થિતિ થઈ હતી. મુનિ કહોલ પણ હારી ગયા અને તેમને વરુણલોકમાં મોકલી દેવામાં આવ્યા.

અષ્ટાવક્ર ઉદ્દાલકમુનિના આશ્રમમાં તેમના પુત્ર શ્વેતકેતુ સાથે વેદાધ્યયન કરવા લાગ્યા. એમણે પોતાના પિતાને તો જોયા

ન હતા એટલે ઉદ્દાલકમુનિને તે પિતા કહેતા એક દિવસ અષ્ટાવક્રના જાણવામા આવ્યુ, કે ઉદ્દાલકમુનિ તેમના સાચા પિતા નથી પણ તેમના પિતાનુ શુ થયુ છે એ વિષે તેમને કાંઈ ખબર મળી નહિ

અષ્ટાવક્રે માતા પાસે જઈ વિનતિ કરી એટલે માતાએ બધી વાત તેમને કહી અષ્ટાવક્ર તરત જ મિથિલાનગરી જવા ઊપડ્યા જનક વિદેહીની સભાના પ્રધાન આચાર્ય સાથે તેમણે શાસ્ત્રાર્થ કર્યો બન્દીના કઠણ પ્રશ્નોના એમણે એવા તો સચોટ ઉત્તર દીધા, કે જનક વિદેહી પ્રસન્ન થઈ ગયા, અને તેમણે પોતાના પ્રધાન આચાર્ય બન્દીને અષ્ટાવક્રથી પરાસ્ત થયેલો જાહેર કર્યા પરિણામ એ આવ્યુ, કે બન્દીને વરુણલોકમા જવુ પડ્યુ અને જે તમામ ઋષિમુનિઓને તેણે ત્યા મોકલ્યા હતા તેઓને પાછા ભૂલોકમા લાવવામા આવ્યા અષ્ટાવક્રના પિતા કહોલમુનિ પણ તેમા હતા

કહોલમુનિએ જ્યારે પુત્રના વિજયકાર્યની હકીકત જાણી ત્યારે પ્રસન્ન થઈને પોતે બોલ્યા

इयर्थमिच्छति सुतान् जना जनकक्षमणा ।
यदह नाशक कर्तु तत्पुत्र कृतवान् मम ॥

ભાવાર્થ લોકો પુત્રની વાંછના એટલા માટે રાખે છે, કે જે કાર્ય પિતાથી થઈ શકે નહિ તે પુત્ર પૂરુ કરે મારા પુત્રે એવુ કાર્ય કર્યુ છે

પુત્રને પિતાએ સપ્રેમ અપનાવ્યો અને તેઓ જનકરાજાની સભામાથી પોતાના આશ્રમમા જવા ઊપડ્યા માર્ગમા ગંગા–સમંગના સંગમમા અષ્ટાવક્રે સ્નાન કર્યું, ત્યા આશ્ચર્યજનક ચમત્કાર થયો તેમની તમામ વક્રતા મટી ગઈ પિતૃઉદ્ધાર અને પિતૃતૃપ્તિનુ આ પરિણામ હતુ, એમ કહીએ તોપણ ચાલે

અષ્ટાવક્રે તેના તમામ અંગો સુંદર બની ગયા હોવા છતા પણ પોતાનુ નામ બદલ્યુ નહિ

હવે બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાથી અષ્ટાવક્રને ગૃહસ્થાશ્રમમા પ્રવેશ કરાવવા પિતાએ વિચાર કર્યો પુત્રને તેમણે વાત કરી અને મહર્ષિ વદાન્યની કન્યા સુયોગ્ય હોવાનુ સૂચવ્યુ અષ્ટાવક્ર મહર્ષિ વદાન્યને ત્યા ગયા અને તેમની કન્યાનુ માગુ કર્યું મહર્ષિએ કહ્યુ

'તમારી સાથે મારી કન્યાના પાણિગ્રહણમા મને કાઈ વાધો નથી પરન્તુ તે પહેલા તમે કુબેરને ત્યાં જઈ અપ્સરાઓના નૃત્ય જુઓ અને ગાન સાભળો તે પછી ઉત્તરદિશામા એક સ્થળે એક વૃદ્ધા રહે છે તેને ત્યા થોડાક દિવસ રહી આવો એ પછી હુ તમારુ લગ્ન કરીશ '

આ શરતોનુ ચાહે તે કારણ હોય પણ તે પ્રશ્ન કર્યા વિના પૂરી કરવી જ જોઈએ એવો નિર્ણય કરીને અષ્ટાવક્રે તદનુસાર વર્તવા કબૂલ કર્યું

તે હિમાલય પર્વત પર જઈ ત્યાથી કૈલાસમા ગયા અને ભગવાન શિવની પૂજા કરીને કુબેરની અલકાનગરીમા પહોચ્યા કુબેરે તેમનો સત્કાર કર્યો અને પોતાના અતિથિગૃહમા નિવાસ આપ્યો

કુબેરને ત્યા નૃત્ય–ગાન વાદ્યાદિ સહિત થતા રહ્યા અને અષ્ટાવક્ર તે બહુ જ શાતિપૂર્વક જોતા–સાભળતા રહ્યા એક સપ્તાહ વીત્યુ પણ અષ્ટાવક્રના મનમા એને લીધે લવલેશ વિકાર ઉત્પન્ન થયા નહિ જેવા તેઓ પ્રથમ હતા તેવા જ અતમા પણ શાત રહ્યા –નિર્વિકારી રહ્યા કુબેર પોતાના હૃદયમાં પ્રસન્ન થયા

આ યુવકને કસોટી માટે અહી મોકલવામા આવ્યા હતો અને તેમા તે સફળ નીવડ્યો, એ માટે મનોગત જ તેમણે તેને ધન્યવાદ આપ્યા, પણ તેને મોઢે કઈ કહ્યુ નહિ યક્ષરાજ કુબેરે તેને પ્રસન્નતાપૂર્વક વિદાય આપી અષ્ટાવક્ર ત્યાથી હેમકૂટ પર્વતની શુ૰ ભૂમિમા થઈને ઉત્તરદિશામા એક

આશ્રમમાં ગયા. એ આશ્રમ અત્યંત રમણીય હતો. તેની વાટિકામાં અનેક સુંદર ફળફૂલનાં વૃક્ષ હતાં. ત્યાંની શોભા અવર્ણનીય હતી. સૃષ્ટિસૌંદર્ય મોહક હતું. સુગંધી ચોમેર મહેકી રહી હતી. એમાં એક મહૂલી હતી. તેનાં બંધ દ્વાર આગળ ઊભા રહીને અષ્ટાવક્રે હાંક મારી: ' અંદર કોઈ છે કે ? હોય તો કૃપા કરીને બહાર આવો અને મને અતિથિને આશ્રય આપો.'

તરત જ દ્વાર ઊઘડયાં અને એમાંથી સુંદર વસ્ત્રાલંકાર–સુસજ્જ સાત સ્વરૂપવતી કન્યાઓ બહાર આવી. તે સ્મિત વેરતી, નેત્ર નચાવતી કન્યાઓએ અતિથિને આવકાર આપ્યો. અષ્ટાવક્ર તે મહૂલીમાં ગયા. તેમને સોનાના સિંહાસન ઉપર બેસાડીને સુંદરીઓએ તેમના પાય અર્ધ્ય–મધુપર્કથી ધોઈ, ગંધાક્ષત, કુંકુમ, પુષ્પાદિથી તેમનું પૂજન કર્યું. એ પછી તેમણે તેમને ફલ અર્પી ભોજન કરાવ્યું અને જલપાન કરાવીને વિવિધ પ્રકારની વનસ્પતિઓથી ભરપૂર પાનનું બીડું આપ્યું. અષ્ટાવક્રે તે સર્વ ગ્રહણ કર્યું અને પોતાની પ્રસન્નતા વ્યક્ત કરી.

સંધ્યાકાળ થતાં અષ્ટાવક્રે સંધ્યોપાસના કરી. પુનઃ રાત્રિનું ભોજન કર્યા પછી જ્યારે શયનનો સમય થયો ત્યારે તેમને માટે એક પુષ્પાચ્છાદિત પલંગ તૈયાર કરીને કન્યાઓએ કહ્યું :

' આપ આના ઉપર સૂઈ જાઓ. અમે આપનાં પાદારવિંદ ચાંપીને આપને ઊંઘાડી દઈશું.'

' બહેનો !' અષ્ટાવક્રે કહ્યું. ' હું તો ભૂમિતલ ઉપર કેવળ મૃગચર્મ પાથરીને જ સૂઈશ. તમારે બીજો કોઈ શ્રમ ઉઠાવવાની જરૂર નથી. તમે જઈ શકો છો.'

કન્યાઓ ચકિત થતી વિદાય થઈ. પણ એ પછી ત્યાં એક વૃદ્ધા આવી. પ્રથમ તો તે એક બાજુએ સૂઈ રહી પણ રાત્રિ વ્યતીત થતાં તે ઊઠીને ગમેતેમ બોલવા માંડી.

અષ્ટાવક્રે તેને કહ્યું: ' માતાજી ! આપ વીસરી જાઓ છો કે હું આપનો પુત્ર છું.'

તે વૃદ્ધાએ એવો તો નફટ જવાબ દીધો કે તે સાંભળીને અષ્ટાવક્રે પોતાને કાને હાથ દીધા, આંખો મીંચી દીધી અને **शिवोऽहम् शिवोऽहम्** એવું ભગવન્નામસ્મરણ કરવા લાગ્યા. એ પછી એનાથી દૂર જઈને ઊભા રહેલા અષ્ટાવક્રે કહ્યું:

' જે સાત કન્યાઓ મારા મનમાં વિકાર ઉત્પન્ન કરવા આવી હતી તેમને મેં ' બહેનો ' કહી હતી. આપે એ જ ઉદ્દેશથી મને ગમે તેમ કહ્યું, પરંતુ મેં આપને ' માતાજી ' કહ્યાં છે. આપ મારાં માતા છો. હું આપનો પુત્ર છું. સંસારમાં જો કોઈ પણ સૌથી વધુ પાપ હોય તો તે પરસ્ત્રી તરફ કુદૃષ્ટિનું જ છે. ધર્મશાસ્ત્રમાં પારંગત થઈને જે મનુષ્ય એવા પાપમાં પડે છે તેને કોટિકોટિ ધિક્કાર છે !'

તે સ્ત્રી બોલી : ' હું આજસુધી અવિવાહિતા રહેલી છું. હું કોઈની સ્ત્રી નથી.' એ પછી એક અત્યંત રમણીય યુવતીનું સ્વરૂપ ધારણ કરીને તેણે કહ્યું:

' વસ્તુતઃ હું વૃદ્ધા નથી. હું દિવ્યાંગના છું. મને અનેરી દિવ્ય શક્તિઓ વરેલી છે. એના યોગે મને જે વરશે તે તેવી જ શક્તિઓ મેળવશે. તમે મારી સાથે લગ્ન કરો અને એ શક્તિઓ મેળવો.'

અષ્ટાવક્રે તેને નમસ્કાર કરીને કહ્યું: ' માતાજી ! મારું વાગ્દાન મહર્ષિ વદાન્યની પુત્રી સાથે થઈ ચૂકેલું છે. એ વાગ્દત્તા સિવાયની તમામ સ્ત્રીઓને હું પરસ્ત્રી ગણું છું. પરસ્ત્રી શબ્દનો અર્થ હું **'परा च असौ स्त्री'** એવો કરું છું, મને ક્ષમા કરો. તમે જે બધું

રસરાજ

•

શ્રી છોટાલાલ કહાનદાસ પટેલ

શૃગારની જેમ રોજિંદા વપરાશના પારા માટે પણ પહેલી જ વાર રસરાજ શબ્દ વાપરનારે બરાબર વસ્તુના હાર્દને પિછાણ્યુ છે એમ કહેવુ જોઈએ ધાતુના મિશ્રણને છૂટુ પાડવામા, સડતા અનાજને અટકાવવામા, થરમોમિટર ને બેરોમિટરમા આર સીમા, વૈદકીય દવામા માત્રા તરીકેના ઉપયોગમા, કુમરકનોગોમા આપણે પારા પાસે ઘણ કામ લઈએ છીએ પણ પારાના ઘ ણા બની શકે છે ને એનુ અતિ સેવન હળાહળ ઝેર જેવું છે એની માહિતી ઓછાને હશે પારાની વિશિષ્ટતાઓનો અહી ખ્યાલ અપાયો છે

•

'કાચો પારો ખાવો અન્ન,
તેવુ છે ચોરીનુ ધન '

કવિ શામળે પારાના સ્વભાવનુ ચીતરેલુ ચિત્ર વૈદ્યકીય દૃષ્ટિએ જાણીતુ છે પારો પ્રવાહી હોવાથી સંસ્કૃતમા એને રસ કહે છે એના મિશ્રણથી બનેલી દવાઓ રસાયન તરીકે ઓળખાય છે જ્યારે કાવ્યશાસ્ત્રના રસોમા શૃંગારરસને સંસ્કૃત આલંકારિકોએ રસરાજ કહ્યો છે, ત્યારે પારો દવામા ઘણો ઉપયોગી હોવાથી વૈદકશાસ્ત્રમા વૈદ્યરાજોએ તેને પણ રસરાજ અને રસેશ્વર કહ્યો એના ગુણ અને ઉપયોગ ઉપર રચાયેલા આપણા દેશી વૈદકગ્રંથો રસરાજસુંદર અને રસેશ્વર મહિમાને નામે મશહૂર છે

પ્રાચીન સમયથી પારો લોકોના જાણવામાં છે પહેલા કિમિયાગરો એમ સમજતા હતા કે પારો પ્રવાહી રૂપુ છે અને તેથી તેઓ એવી આશા રાખતા કે તેને કોઈ પણ પ્રકારે ઘન સ્થિતિમા લાવીએ તો પારાનુ રૂપું થાય આવી લાલચથી તેઓ એ ધાતુને ગરમ કરી તેની વરાળ એકઠી કરી ઠંડી પાડતા, પણ તેથી એ ધાતુ કંઈ પોતાનુ પ્રવાહીરૂપ બદલતી નહિ હાલના કિમિયાગરો પણ પારાનુ રૂપુ બનાવી આપવાનુ કહી ભોળા લોકોને ઠગવાની ઇચ્છા રાખે છે; પરંતુ તેઓ કોઈ પણ સુરાજ્યમા પકડાઈને શિક્ષા પામે છે, તેથી એવા ગુના હાલમા ક્વચિત જ બને છે રૂપુ બનાવવાની ખોટી આશાના પ્રયોગોથી પણ લાભ એ થયો કે પારાની જુદીજુદી ધાતુ સાથેની મેળવણીથી જુદાજુદાં રૂપો ઉત્પન્ન થયા, અને વૈદકશાસ્ત્રીઓને અજમાયેશથી માલૂમ પડ્યુ કે પારાનુ બીજી ધાતુઓની સાથે રસાયણ કરવાથી કેટલાક રોગોને

હતું તેથી મને ઘણું દુઃખ થયું છે હું તમારી પાસે મારી પોતાની ઇચ્છાથી આવ્યો ન હતો પણ મારા ભાવિ શ્વસુરની આજ્ઞાથી આવ્યો હતો જો મારો સંયમ વિચલિત થયો હોત, તો હું તેમનો ભાવિ જામાત્ર મટી ગયો હોત એ સ્થિતિ કરતા હું મૃત્યુ શ્રેષ્ઠ ગણું છું '

તરત જ તે સ્ત્રી અલોપ થઈ ગઈ અને પછી સ્વર સંભળાયો

'ધન્ય છે પુત્ર ! તુ માનવ–મણિ સિદ્ધ થયો છે કઠણ પરીક્ષામાથી તુ ઉત્તીર્ણ થયો છે તુ હવેથી 'મહર્ષિ' કહેવાઈશ હુ કોઈ યુવતી નથી, વૃદ્ધા નથી પણ ઉત્તરદિશાની દેવતા છુ હુ તને આશિષ આપુ છુ, કે તુ ધર્માનુકૂલ સુખી ગૃહસ્થાશ્રમ ભોગવજે '

આ પછી જ્યારે અષ્ટાવક્ર પાછા આવ્યા ત્યારે 'ધન્ય ઇન્દ્રિયજિત !' એવા સૌના અભિનંદન તેમને મળ્યા અને મહર્ષિ વદાન્યે પોતાની કન્યા સાથે તેમનુ લગ્ન કર્યું !

★

નાબૂદ કરવાનું તે સામર્થ્ય ધરાવે છે.

આ પ્રવાહી ધાતુતત્ત્વ કુદરતમાં નર્યું જડતું નથી. કેટલીક વખતે ખાણોના પોલાણમાં ગોળીઓના રૂપમાં એ શુદ્ધરૂપે મળી આવે છે ખરો, તોપણ ઘણેભાગે તો ગંધક સાથે મળેલી સ્થિતિમાં જ તે જડે છે. આ સ્થિતિમાં તેને હિંગળોક કે પારાનો સલ્ફાઈડ કહેવામાં આવે છે. હિંગળોક રંગે લાલ હોય છે. ખનિજ તરીકે એને 'સિનેબાર' કહે છે. આ પારાની કાચી ધાતુ છે. એની બીજી જાત કાળાશ પર હોય છે, અને દેશી આયુર્વેદિક દવામાં રસસિંદૂરને નામે ઘણી વપરાય છે. હિંગળોકનો ઉપયોગ 'વરમીલિયન' નામનો લાલ રંગ બનાવવામાં થાય છે.

હિંગળોકની મુખ્ય ખાણો કેલિફોર્નિયામાં, ન્યુ આલ્માડન અને ન્યુ આઇડ્રિયામાં તેમજ સ્પેનમાં, મન્ચામાં અને ઓસ્ટ્રિયામાં આવેલા આઇડ્રિયામાં છે.

પારાની ખાણોમાં કામ કરનાર મજૂરોનો રોજ ઘણો ભારે હોય છે; કારણકે મજૂરોના શરીરમાં પારો ધીમેધીમે પ્રવેશ છે અને તેમને કંપવા થઈ હાથ, પગ, મોં ખેંચાઈ જઈ તેમનું આયુષ્ય ધીમેધીમે ટૂંકું થાય છે.

હિંગળોકના પથ્થરોને ખાણમાંથી કાઢ્યા પછી એક વાસણમાં ખૂબ ગરમ કરવાથી પારો વરાળ થઈને ઊડી જાય છે. તેને નળી વાટે બીજા વાસણમાં લઈ જઈ ઠંડો પાડવામાં છે, એટલે તે જુદો પડી પોતાનું પ્રવાહી રૂપ ધારણ કરે છે. શુદ્ધ પારો દેખાવમાં ઓપેલા રૂપા જેવો ધોળો ને ચકચકિત હોય છે. તેમાં વાસ નથી તેમજ તેના પર હવા કે પાણી કંઈજ અસર કરી શકતાં નથી; પણ જો ભેગવાળો પારો હોય તો હવામાંનો ઑક્સિજન તેની સાથે મળવાથી ધીમેધીમે તે કટાતો જાય છે. આથી કરીને ખુલ્લા મૂકેલા પારા ઉપર જો આછું પડ બાઝે તો જાણવું કે તે પારો શુદ્ધ નથી. ચોખ્ખો પારો જમીન ઉપર ઢોળાય તો તે ગોળ ગાંગડીઓનું રૂપ ધારણ કરે છે; પણ જો કોઈ ધાતુના ભેગવાળો હોય તો ઢોળાવાથી થતી ગાંગડીઓ ગોળ નહોતાં છેડેથી પાતળી થતી લંબગોળ આકારમાં હોય છે. જો તેને કાચ કે ચિનાઈ માટીના વાસણ ઉપર મૂકીએ તો તે પર આસમાની રંગનો ડાઘ પડે છે. પારો ચંચળ હોવાથી ઢોળાઈ ગયા પછી પાછો ભેગો કરવાની બહુ અડચણ પડે છે; પણ સોની લોકો એને ઝાલવા માટે છેડેથી વાંકી વળેલી ભૂંગળી રાખે છે, તે વડે શોષી લઈ બહુ સહેલાઈથી તે ભેગો કરી શકાય છે.

અત્યાર સુધીમાં જણાયેલા પ્રવાહી પદાર્થોમાં એ સૌથી ભારે છે. એનું વિશિષ્ટ ગુરુત્વ ૧૩-૬ છે. અર્થાત્ એ સરખે કદે પાણીથી એ પ્રમાણ-જેટલો ભારે છે. પારો જલદ નાઈટ્રિક ઍસિડમાં ઓગળે છે પણ બીજા ઍસિડોની એના પર અસર થતી નથી. સાધારણ ઉષ્ણતામાનથી એટલે કે આપણા દેશની ગરમ હવામાં તેમજ યુરોપખંડની ઠંડી હવામાં પણ પારો પ્રવાહીરૂપે જ રહે છે; પરંતુ ધ્રુવ પ્રદેશની નજીક એ ઘનસ્થિતિમાં આવે છે. સાધારણ રીતે એમ જણાયેલું છે કે શૂન્યથી ઓછા ૩૯ અંશ સેન્ટીગ્રેડ ઉષ્ણતામાને તે ઘનરૂપ ધારણ કરે છે. અને ૩૫૭ અંશ સેન્ટીગ્રેડ ઉષ્ણતામાને વરાળ થઈ ઊડી જાય છે. પારાની વરાળ ઝેરી છે, તેથી અનાજમાં પારો ભેળવવાથી અનાજમાં જંતુઓ અને ઇલ્લાં પડતાં નથી. જ્યારે પારો ઘન સ્થિતિમાં હોય છે, ત્યારે બીજી ધાતુઓની પેઠે એનામાં પણ ચીકાશ આવવાથી ટીપીને અને ખેંચીને તેનાં પતરાં અને તાર બનાવી શકાય છે. આખી પૃથ્વીમાં અતિશય ઠંડીવાળા

ભાગ તરીકે રશિયાનો વર્કોયાન્સ્ક પ્રદેશ જાણીતો છે ત્યાંના લોકોને જો શોખ હોય તો તેઓ ઘનપારાના દાગીના સુખેથી બનાવીને પહેરી શકે, પણ પોતાનો પ્રદેશ છોડી જરા દક્ષિણ તરફ રશિયામાં-પ્રમાણમાં ઓછી ઠંડી હવાવાળા ભાગમાં-મુસાફરી કરવા નીકળે તો દાગીના અજબ રીતે ગુમ થઈ જાય, ત્યારે તેમનો આશ્ચર્યકારક ચહેરો જોવાની જોનારને રમૂજ પડ્યા વિના રહે નહિ

કેટલીક ઔષધિમાં પારાનો ઉપયોગ ખાસ થાય છે લોખંડ સિવાય બીજી બધી ધાતુઓ સાથે પારાનું મિશ્રણ થાય છે બીજા પદાર્થો જોડે એને મેળવવાથી રસકપૂર, રસપુષ્પ વગેરે પારાની રેચક ગોળીઓ બને છે રસકપૂર કે પારાના ફૂલનો દવામાં ઉપયોગ થાય છે, પણ તે એક જાતનું હળહળતું ઝેર છે ઓક્સિજન સાથે પારો મળ્યાથી ચોખ્ખો હિંગળોક અથવા રાતી પારદ ભસ્મ કે સીપીજન બને છે તે દવાના કામમાં આવે છે સીપીજનને તેલ સાથે મેળવી માથામાં નાખવાથી જૂ મરી જાય છે આ સીપીજનને ગરમ કરવાના પ્રયોગ દ્વારા જ વૈજ્ઞાનિકોને ઓક્સિજન મળી આવ્યો હતો પારાનું ક્લોરાઈન સાથેનું મિશ્રણ અતિશય ઝેરી હોવાથી થોડા પ્રમાણમાં પણ ખાવાથી મૃત્યુ નીપજે છે તે સડાનો નાશ કરનાર હોવાથી શરીરમાં વાગેલી જગ્યાએ લગાડવામાં અને વાઢકાપના ઘા ધોવામાં વપરાય છે; અને તે જ પ્રમાણે દોરડા, લાકડા ને કેનવાસના નમૂના સાચવવાને તેના પર લગાડવાથી તે સડી જતા નથી

પારાનો મલમ ગડગૂમડ ઉપર બહુ એકસીર ઇલાજ તરીકે મનાય છે ઘણાખરા દરદો ઉપર-મુખ્યત્વે કરીને તો આંતરડામાં ગાંઠ પડવી, સોજો અને ચાંદી ઉપર પારાની ઔષધિ વપરાય છે પણ જો તે પ્રમાણમાં વધારે લેવાય તો મોઢું નીતરવું, જીભ ઉપર સોજો, દાંતનું હાલવું, દાંતના પારાનું સૂજી આવવું, ઝાડો, ચામડીના દરદો, હાડકામાં સડો વગેરે ચિહ્નો જણાય છે વખતે વધારે ઝેર ચડી જાય તો મરણ પણ નીપજે છે પારાનું મારણ પણ જો અપરિપક્વ હોય તો તે ખાધાથી ફૂટી નીકળે છે અને ફાયદા કરતા ગેરફાયદો વધારે થાય છે

દવા સિવાય યંત્રો અને હુનરોમાં પણ તેનો ઉપયોગ વધારે થાય છે કલાઈ અને પારાનું મિશ્રણ કાચ પર ચડાવવાથી આરસી કે ચાટલું બને છે એ બનાવવા માટે પ્રથમ કલાઈના વરખ જેવા પતરા ઉપર સંભાળથી પારો પીંછી વડે પાથરીને તેની ઉપર એક નરમ કાગળ પાથરે છે પછી તેના પર કાચ મૂકી દબાણ કરી કાગળ ખેંચી લે છે એટલે વધારાનો પારો હોય છે તે બહારની હવાના પરપોટા સાથે મળી બહાર નીકળી જાય છે પછી થોડા દિવસ કાચ ઉપર વજન રાખી મૂકે છે એટલે કલાઈ અને પારાનું મિશ્રણ કાચની સાથે ચોંટી જઈ આરસી તૈયાર થાય છે

સોનું અને પારાનું મિશ્રણ દાંતમાં પૂરવામાં આવે છે, જેથી દાંતનો સડો નરમ પડે છે

બીજી ધાતુ પર સોના કે રૂપાનો ઢાળ ચડાવવો હોય ત્યારે સોના કે રૂપા સાથે પારાના મિશ્રણનું પાણી કરી તે રસવાની ધાતુને લગાડે છે એટલે પારો વહેવાથી મિશ્રણ બીજી ધાતુ ઉપર ચડી જાય છે; પછી તેને તાપમાં મૂકવાથી પારો ઊડી જઈ સોના કે રૂપાનો ઢાળ વળગી રહે છે

પારો પ્રવાહી છે છતાં બીજી ધાતુ સાથે મળવાથી તેનો પ્રવાહી ગુણ નાશ પામે છે અને બીજી ધાતુને પણ તે નરમ બનાવી દે છે તેના બીજી ધાતુઓ સાથેના આવા આકર્ષણના ગુણને લીધે અન્ય પદાર્થોના ભેળવાળી ધાતુનો ભેગ દૂર કરી શુદ્ધ બનાવવામાં તે ઉપયોગી છે ભેગને દૂર કર્યા પછી ધાતુ સાથે

મધુબિંદુ!

શ્રી તારાચંદ્ર પોપટલાલ અડાલજા

ઉપરનીચે, ચારે ય દિશામાંથી અને બધી ય બાજુએથી માનવી ઘેરાયેલો હોય, જીવનમૃત્યુનો પ્રસંગ હોય છતાં ય પોતાની સાચી પરિસ્થિતિનું એને ઈષ ભાન ન થાય અને તદ્દન નજીવા ક્ષણજીવી લોભ માટે મહામૂલી મળતી આ જિંદગાનીને ફના કરવા માટે એ તૈયાર થાય એ કેવું આશ્ચર્ય ગણાય! જાણી-બૂઝીને, સભાન સ્થિતિમાં પણ એ ક્ષણજીવી મોહ એને વિનાશ–મૃત્યુ તરફ લઈ જાય છે અને માનવી સ્વેચ્છાએ આ સર્વનાશ આવકારે છે! આ રૂપકકથા માનવીને સાચા માર્ગનું ભાન કરાવે છે.

'આ અટવીમાં આવીને તો ઊલટા આપણે અટવાઈ ગયા! એક બાજુ ચોર-લૂંટારાનો ત્રાસ, બીજી બાજુ હિંસક પ્રાણીઓનો ભય અને જ્યાં જુઓ ત્યાં ધસમસ જતી નદીઓનો વેગવંતો જળપ્રવાહ. આમાં ઘડીભર પણ વિસામો ક્યાં મળે તેવો છે?'

યાત્રાર્થે નીકળેલા ને અવળા માર્ગે ચડેલા સંઘને આ જ વિચાર આવતો હતો. સૌને પોતાના જાનમાલની ફિકર થઈ પડી હતી. 'સબ સબકી સમાલિયો, મેં મેરી ફોડતા હું' ના ન્યાયે દરેક વ્યક્તિ પોતપોતાની સલામતી શોધી રહી હતી.

એવામાં છાતીનાં પાટિયાં બેસાડી દે એવી ભયંકર ચીસ સંભળાઈ અને સૌ કોઈએ જેને જ્યાં ફાવ્યું તે દિશામાં દોટ મૂકી, માત્ર એક અભાગી જીવ પાછળ રહી ગયો.

એણે જોયું કે એક મદોન્મત્ત હાથી પોતાની ભયંકર ત્રાડથી એ જંગલને ધમધમાવી રહ્યો છે. પર્વતમાંથી ઝરણાં ઝરે તેમ એ હાથીનો મદ ઝરે છે. આકાશના વાદળને વિદારી નાખવા માગતો હોય તેમ તે વારંવાર પોતાની સૂંઢ ઉલાળી રહ્યો છે. પૃથ્વીને ખોદી નાખવા માગતો હોય તેમ તે પગ પછાડી રહ્યો છે. અને ફૂંફાડા મારતો તે મેઘગર્જના કરી રહ્યો છે.

એને લાગ્યું કે આ હાથીના સ્વરૂપમાં પોતાનો કાળ સાક્ષાત્ યમદૂત જ આવી પહોંચ્યો છે!

સૂંઢના સિત્કાર કરતો એ હાથી એની પાછળ ધસ્યો અને એ યુવાન બેફામ બનીને નાસવા જતાં દડાની પેઠે પડતોઆખડતો એક કૂવા પાસે આવી લાગ્યો. કૂવાની કિનારી આગળ ઊંચું ઘાસ ઊગી ગયુ હોવાથી દોડતાં-દોડતાં એ કૂવામાં પડ્યો, પણ સદ્ભાગ્યે પડતાંપડતાં કૂવાકાંઠે આવેલા એક વટવૃક્ષ-વડની વડવાઈ કૂવામાં લટકતી હતી તે એના હાથમાં આવી ગઈ, અને દોરડાથી લટકાવેલા ઘડાની પેઠે તે કૂવામાં ટિંગાઈ રહ્યો.

પારો મળેલો હોય, તે તપાવવાથી ઊડી જઈ મેલવાળી ધાતુ તદ્દન શુદ્ધ થઈ જાય છે.

પારો ગરમીથી ઝટ ફૂલે છે અને ઠંડીથી સંકોચાય છે તેથી તેમ જ તે પ્રવાહી અને ભારે હોવાથી કાચને વળગી જતો નથી અને હવામાં કટાતો નથી, નક્કર થતો કે ઊડી જતો નથી, તેથી બેરોમિટર અને થરમૉમિટર બનાવવામાં તે વધારે ઉપયોગી છે.

★

હાથીનુ લક્ષ એ યુવાન પર જ હતુ કૂવામા લટકતા પોતાના શિકાર ઉપર વારવાર તે પોતાની સૂંઢ લંબાવવા માંડ્યો, પરંતુ સૂંઢ અને શિકાર વચ્ચે અંતર હતુ, એટલે નિરાશાથી ધમપછાડા કરવા સિવાય હાથી માટે બીજો ઇલાજ નહોતો

હાથીથી બચવા માટે કૂવામા ઊતરી પડવાના વિચારથી યુવાને નીચે નજર કરી તો નીચે અજગર મો ફાડીને પોતાનો કોળિયો કરી જવા તત્પર બની બેઠેલો તેની નજરે પડ્યો કૂવાની કોઈ બખોલમા ભરાઈ પેસવાનો વિચાર કર્યો તો બખોલોમા પણ સર્પો તેને ડંખ દેવા માટે ફેણ પ્રસારીને બેઠેલા તેણે જોયા!

પરંતુ આટલાથી જ તેની મુસીબતનો અંત આવતો નહોતો કરવતથી લાકડુ વેરાતુ હોય એવો અવાજ કાને પડતા તેણે ઊંચે જોયુ તો એક સફેદ અને એક કાળો ઉંદર વડની ડાળીને કોરી ખાતા હતા અધૂરામા પૂરુ હતાશ બનેલો હાથી વડની એ ડાળીને સૂંઢમા ભેરવીને જોરથી હલાવવા લાગ્યો

'હવે તો ભોગ લાગ્યા' એમ માનીને એ યુવાન પોતાના બંને પગની આંટી વાળીને વડવાઈને જળોની માફક વળગી રહ્યો

પરંતુ આફત આવે ત્યારે એકલી નથી આવતી, એક પછી એક એનો શંભુમેળો જામે છે હાથીએ ડાળી હલાવી અને એ ડાળી ઉપર જામેલા મધપૂડાને વળગેલી મધમાખો ઊંડી ઊંડી સોયા ભોંકાતા હોય એવા મધમાખોના ડંખથી એ યુવાનનુ શરીર રુધાણુ એ તોબાહ પોકારવા લાગ્યો

એ જ ક્ષણે એના હોઠને કંઈ મધુર સ્વાદનો આભાસ થયો ડાળી ઉપરના મધપૂડામાંથી મધના ટીપા એ યુવાનના કપાળ ઉપર પડતા હતા અને ત્યાથી ઢળીને તેના હોઠ આગળ આવતા હતા સ્વાદલોલુપ જીભ હોઠનો સ્પર્શ કરીને મધની એ મધુરપ ચાખવા લાગી યુવાનને એ સ્વાદમાં પરમ સુખ લાગવા માંડ્યુ

*

'અરે સ્વામી! જુઓ તો ખરા! આ તે કેવુ કૌતુક!'

આકાશમાર્ગે વિહાર કરતી એક કિન્નરીએ વિદ્યાધરનુ ધ્યાન ખેંચ્યુ

'સંસારની મોહજાળમા ફસાયેલા આવા તો અનેક અવિચારી આદમી આપણી નજરે પડશે એમની ચિંતા કરવી નકામી છે'

'એમ ન કહો નાથ! એવા દુર્ભાગી જીવો ઉપર આપણે દયા કરવી જોઈએ જુઓ તો ખરા—'ઉપર આભ અને નીચે ધરતી' જેવી દશાને આપણે દુ:ખની પરિસીમા ગણીએ છીએ, પરંતુ આને બિચારાને તો ઉપર-નીચે-આસપાસ ક્યાંય ઠરીઠામ થવાનુ ઠેકાણું નથી આવી વિપરીત દશામાથી એને મુક્ત કરવાની કૃપા કરો'

'ભલે તારી એવી જ ઇચ્છા હોય તો થોડો સમય વૃથા બગાડીએ બાકી હું તો કહું છું કે આ દશામાથી મુક્ત થવાની એની ઇચ્છા જ નથી.'

'અરે એવુ તે હોય? આટઆટલાં સંકટોથી ઘેરાયેલા હોવા છતાં'

'હા, છતાં ય આ મધુબિંદુનો એને જે ચટાકો લાગ્યો છે તે તજવાની એની મનોવૃત્તિ નહિ જ થાય હજી તારા માનવામાં એ વાત ન આવતી હોય તો ચાલ ખાતરી કરી લે'

વિદ્યાધરે પોતાનું વિમાન એ યુવાન પાસે લઈ જઈ તેને ઉદ્દેશીને કહ્યું 'ઓ અભાગી જીવ! ચાલ પકડી લે મારો આ હાથ અને બેસી જા આ વિમાનમા, એટલે તારાં આ બધાં સંકટો ટળી જાય અને તું દુઃખમુક્ત બને'

યુવાન ક્ષણભર તો વિમાન તરફ—એ વિમાનમાં બેઠેલા વિદ્યાધર તરફ ટગરટગર

જોઈ રહ્યો. ક્ષણભર એણે વિચાર કર્યો અને ક્ષણમાત્રમાં જ નિર્ણય કરી લીધો હોય તેમ મસ્તક ધુણાવીને તેણે ઉત્તર આપ્યો :

'તમારી વણમાગી સલાહ કે સહાનુભૂતિની મને જરૂર નથી. આ અમૃત જેવું મધુરું મીઠું મધ–એનો સ્વાદ છોડીને હું અહીંથી શા માટે આવું? મને મધુબિંદુના સ્વાદથી વંચિત ન કરતા. તમે તમારે માર્ગે જાઓ, મને મારી મોજ ભોગવવા દો.'

'અવિચારી યુવાન! ફરીથી કહું છુ કે આ સંકટોરૂપી જાળમાંથી મુક્ત થવું હોય તો પકડી લે મારો હાથ અને આવી જા મારા વિમાનમાં.' વિદ્યાધરે પુનઃ તેને ચેતવણી આપી.

બોલવા જતાં રખેને મધુબિંદુ મોઢામાં પડવાને બદલે બીજે ઢળી પડે, એટલા થોડાક સ્વાદથી પણ પોતે વંચિત બની જાય એ વિચારથી મોંથી જવાબ આપવાને બદલે તેણે નકારમાં પોતાનુ મસ્તક ધુણાવ્યું.

અને એની ઉદ્ધતાઈથી અપ્રસન્ન થયેલા વિદ્યાધરે વિમાન ઊંચે ચડાવતાં કિન્નરીને ઉદ્દેશીને કહ્યું: 'જોઈ લીધી મોહવશ માનવીની લોલુપતા?'

'ક્ષમા કરો દેવ! મને તો એ કોઈ મૂર્ખ લાગે છે.'

'માત્ર મૂર્ખ નહિ પણ મૂર્ખશિરોમણિ. પરંતુ આ રચનાનું રહસ્ય કંઈ સમજાયું?'

'એની મૂર્ખતા સિવાય બીજું રહસ્ય વળી શું હોય?'

'એમાં તો ગહન રહસ્ય છે. જુઓ, સાંભળો. આ અવિચારી યુવાન એટલે સંસારી જીવ. આ અટવા એટલે સંસાર. હાથી એટલે મૃત્યુ. કૂવો એટલે મનુષ્યજન્મ. અજગર એટલે નર્ક. ચાર સર્પો એટલે કામ, ક્રોધ, લોભ અને મત્સર. વડની ડાળી એટલે માનવીનુ આયુષ્ય. ધોળો અને કાળો ઉંદર તે શુક્લ અને કૃષ્ણ બે પક્ષ. મધમાખો એટલે વ્યાધિ અને મધુબિંદુ એટલે વિષયસુખ. અર્થાત્ એમ જ કહોને કે મહામોંઘો મનુષ્યજન્મ પામવા છતાં અને આયુષ્ય દિવસે દિવસે ક્ષીણ થતું જવાનું છે એવો ધર્મના સિદ્ધાંતો સમજાવીને સદ્દગુરુઓ વારંવાર ઉપદેશ આપે છે, તોપણ એ તરફ લક્ષ ન આપતાં પામર પ્રાણીઓ આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિ–અરે, મૃત્યુની પણ તમા ન કરતાં વિષયસુખમાં રચ્યાપચ્યા રહે છે! અજ્ઞાન જીવ એ વિષયભોગને મધુબિંદુ સમજી એની પાછળ પોતાનો પ્રાણ પાથરે છે; પરંતુ તે એટલું સમજી શકતો નથી કે એ ખરેખર મધુબિંદુ નહિ પરંતુ ઠગારી ઇંદ્રજાળ છે.

એટલું સમજી જઈને વેળાસર ચેતીને જે એ ઇંદ્રજાળમાં ન ફસાય તે જરૂર જીવમાંથી શિવ બની જાય!'

અને એ મૂર્ખશિરોમણિના અજ્ઞાન ઉપર અટ્ટહાસ્ય કરતા વિદ્યાધરે પોતાના વિમાનને આકાશમાર્ગે ઉડાડી મૂકયુ.

★

દોષિત ગણી શકાય એવા એક ગુનેગારને ન્યાયાધીશે નિર્દોષ છોડી મૂકયો, એ સાંભળીને નરોત્તમને ખૂબ જ નવાઈ લાગી.

'પણ એ બની જ કેમ શકે?' વકીલમિત્રને એણે પૂછ્યું.

'કારણકે એ બહેરો હતો.'

'પણ તેથી શું?' નરોત્તમને સમજ ન પડી.

'કોર્ટની પ્રથાની તને ખબર નથી' વકીલમિત્રે જવાબ દીધો–'કે કેદી ચુકાદો સાંભળે નહિ ત્યાંસુધી એને જેલમા મોકલી શકાય નહિ!'

×

શરણાગતિ

શ્રી ભોગીલાલ હિંમતલાલ શાહ

કેવી અકળ આ વિશ્વની લીલા છે! પૂર્વે એક મહાન તેજબિંબ(અ નેબ્યુલા)માંથી છૂટાં પડેલા પૃથ્વી, મંગળ વગેરે ગ્રહો ને અનેક ઉપગ્રહોની માફક પરમેશ્વરના મહદ્ અંશમાંથી આપણે સૌ જીવો છુટા તો પડ્યા, પરંતુ માયાના બંધનમાં લપેટાયેલા આપણે એમને ભૂલી ગયા. હવે શો ઉપાય? આત્મપ્રભાવે આ કઠિન બંધન તોડવાની તો જીવની શક્તિ નથી ત્યારે એક માત્ર ઉપાય રહે છે, શરણાગતિનો–સંપૂર્ણ સ્વાર્પણનો.

सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।
अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥
गीता १८–६६

અર્થ–સર્વ ધર્મોનો પરિત્યાગ કરી મને એકલાને જ શરણે આવ. હું તારો સર્વ પાપમાંથી મોક્ષ કરીશ. શોક કરીશ નહિ.

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।
मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥
गीता ७–१४

અર્થ–આ મારી ગુણમયી દૈવી માયા દુસ્તર છે. જેઓ મારો જ આશ્રય કરે છે તેઓ આ માયા તરે છે.

न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः ।
माययाऽपहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ॥
गीता ७–१५

અર્થ–દુષ્ટ કર્મવાળા મૂઢ, માયાથી હરાયેલા જ્ઞાનવાળા અને આસુર ભાવનો આશ્રય લીધેલા અધમ લોકો મારો આશ્રય કરતા નથી.

હે સચ્ચિદાનંદ પ્રભો! હું (જીવ) આપનો સનાતન અંશ છું[1]. હું જ્યારે આપનાથી છૂટો પડ્યો ત્યારે પણ આપનો અંશ હોવાથી મારામાં આનંદ કાયમ હતો. ઐશ્વર્ય, વીર્ય, યશ, શ્રી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એ છ ભગ (તેજ, ઐશ્વર્ય) આપની જેમ મારામાં પણ હતા. મને મારા અને આપના સ્વરૂપનું જ્ઞાન હતું.

પરંતુ હે, રમેશ! રમણ અર્થે સૃષ્ટિ સર્જવાની ઇચ્છા થવાથી, એક હોવા છતાં આપ બહુ રૂપે[2] થયા. સૃષ્ટિને રમણીય બનાવવા અને પ્રતિપળે તેમાં નૂતનતા સર્જાય-વિવિધતા આવે તે માટે જીવમાંથી આનંદાંશ[3] ગુપ્ત કર્યો. આનંદાંશ જતાં ભગવત્પણું ન રહ્યું. એટલે ભગ કહેતાં ઐશ્વર્ય, વીર્ય, યશ, શ્રી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એ છયે ધર્મો લુપ્ત થયા. ઐશ્વર્ય જતાં હું દીન બન્યો. વીર્ય જતાં મારે વિવિધ દુઃખ સહન કરવાનું થયું. યશ જતાં હીનતા પ્રાપ્ત થઈ. શ્રી જતાં જન્મ-મરણાદિ દુઃખનો ભોક્તા બન્યો. જ્ઞાન જતાં દેહ વગેરેમાં અહંબુદ્ધિ અને વિપરીત જ્ઞાન થયું, તેમ જ વૈરાગ્યનો લોપ થતાં વિષયોમાં આસક્તિ થઈ અને પરિણામે મને બંધન પ્રાપ્ત થયું, અને મારામાં બ્રહ્મભાવ મટીને જીવભાવ પ્રાપ્ત થયો. જ્ઞાન-વિદ્યાનો લોપ થવાથી પાંચ પર્વા અવિદ્યાએ મને ઘેરી લીધો, અને તેથી મને ૧ દેહાધ્યાસ, ૨ ઇંદ્રિયાધ્યાસ, ૩ પ્રાણાધ્યાસ, ૪ અંતઃકરણાધ્યાસ અને ૫ સ્વરૂપ-વિસ્મૃતિ થયાં. આ રીતે મારો અહંતા-મમતાત્મક સંસાર શરૂ થયો. આપના વિભૂતિસ્વરૂપ અંતર્યામી[4]એ મારા

---

[1] ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ॥
गीता १५–७

[2] एकोऽहं बहु स्याम् । श्रुति ।

[3] पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ । ब्रह्मसूत्रम् ।

[4] ईश्वरः सर्वभूतानां वि० गीता १८–६१

હૃદયમાં બિરાજી યંત્રારૂઢ પૂતળા માફક મને માયા વડે નચાવ્યો. માયાને આધીન થઈ 'દોરી સર્વની એના હાથમાં ભરાવ્યું ડગલું ભરે[૫]' એ પ્રમાણે અત્યાર લગી અનેક જન્મોથી સ્વરૂપને ભૂલી અજ્ઞાનરૂપી અંધકારમાં ભટકાયો, અને આપની ઇચ્છા મુજબ નાચ્યો. 'જે જેનો અંશ તે તેને ભજે.[૬]' એમ આપનો અંશ હોવા છતાં આપનું ભજન ભૂલ્યો.

લોખંડી દીવાલોવાળી કોટડીમાં પૂરવામાં આવ્યો હોય તે મનુષ્ય પોતાના સાધનબળથી તે કોટડીમાંથી નીકળવા પ્રયત્ન કરે તો તેને અત્યંત ક્લેશનો અનુભવ કરવો પડે; પરંતુ કોટડીમાં પૂરનારને દીનભાવે શરણે જઈ વિનવે તો તેને દયા આવતાં કોટડી ખોલે તો તરત જ છુટકારો થાય. જેની ઇચ્છાથી બંધન, તેના શરણથી મુક્તિ; માટે હે પ્રભો! હું તો કષ્ટમય સાધનમાર્ગ છોડી હવે આપને શરણે આવ્યો છું.

'આપ પ્રવચનથી, બહુ બુદ્ધિથી કે બહુ શ્રવણથી પ્રાપ્ત થતા નથી; પરંતુ જેનું વરણ કરો છો તેને જ પ્રાપ્ત થાઓ છો[૭]' હે દયાળુ! આપ દયા કરી મારું વરણ કરો તો જ આપને હું પ્રાપ્ત થઈ શકું. આ શરણાગતિની બુદ્ધિ મારામાં ઉત્પન્ન થઈ તેને જ હું આપનુ વરણ માનું છું; કારણ કે સર્વના હૃદયમાં રહેલા અંતર્યામી દ્વારા સ્મૃતિ, જ્ઞાન અને વિસ્મૃતિ આપ જ કરાવો છો.[૮]'

દિવસે ઘરકામમાં મગ્ન અને રાત્રે નિદ્રાવશ થતાં વ્રજવાસીઓમાં અવિદ્યા દૂર કરવાનું સામર્થ્ય ન હતું; માટે જ આપે 'અવિદ્યારૂપ પૂતનાનો નાશ કરી'[૯] સમસ્ત વ્રજવાસીઓની અવિદ્યા દૂર કરી, અને વિવિધ લીલાઓ દ્વારા તેમની પંચપર્વા અવિદ્યાનો નાશ કરી, અન્યાશ્રય છોડાવી, તેમનો નિરોધ સિદ્ધ કરી, સ્વરૂપાનંદનું દાન કર્યું. આવો અનુગ્રહ (કૃપા) આપ મારા ઉપર ક્યારે કરશો? 'દેશત્યાગ, મહાનવ્યાધિ, બાંધવો સાથે વિરોધ, ધનહાનિ અને અપમાન–એ આપના અનુગ્રહનાં લક્ષણો છે,[૧૦] તેનો મને ક્યારે અનુભવ કરાવશો? અને આ ક્ષુદ્ર જીવનની સંસારાસક્તિ ક્યારે દૂર કરાવશો? જ્યાં જ્યાં અને જેમાં મારી આસક્તિ હોય, ત્યાં ત્યાં અને તેમાંતેમાં દુઃખનો અનુભવ કરાવી, હે મુરારે! તેમાંથી મને છોડાવો.

હજારો વર્ષ થયાં હું આપનાથી છૂટો પડ્યો છું. લૌકિક અહંતા–મમતાને લઈને મારામાંથી આપને મળવાનો તાપક્લેશ દૂર થયો છે, અને આનંદનું તિરોધાન થયું છે. દેહ, ઇન્દ્રિયો, પ્રાણ અને અંતઃકરણના અધ્યાસને લઈને મારામાં અહંતા આવેલી છે, તેમ જ સ્વરૂપવિસ્મૃતિને લઈને આપના સ્વરૂપમાં મમતા કરવાને બદલે સ્ત્રી, ઘર, ધન, પુત્ર, પરિવાર, આલોક, પરલોક તથા આત્મામાં મમતા બંધાઈ રહી છે; માટે ઉપરનાં અહંતા–મમતા ઉત્પન્ન કરનારાં દેહાદિ અને સ્ત્રી આદિને હું આપનાં ચરણકમળમાં નિવેદિત કરું છું. હું તો આપનો દાસ થઈ અભય થવા માગું છું. હે પ્રભો! હું આપને શરણે છું.

'સર્વ ધર્મોનો પરિત્યાગ કરી મારે એકલાને શરણે આવ' એ આપની આજ્ઞાનુસારે, હે શરણાગતવત્સલ! હું આપને

---

[૫] ભક્તકવિ દયારામભાઈ

[૬] यो यदंशः सः तं भजेत् श्रुतिः ।

[૭] नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यः वि० श्रुतिः ।

[૮] सर्वस्य चाहं वि० गीता १५–१५

[૯] 'अविद्यापूतना नष्टा'। सुबोधिनीजी ॥

[૧૦] देशत्यागो, महान्व्याधिर्विरोधो बन्धुभिः सह ।
धनहान्यपमानश्च मदनुग्रहलक्षणम् ॥

શરણે આવ્યો છું તો હે કરુણાસાગર! કરુણા કરી શરણવિરોધી સર્વ ધર્મો છોડાવી કેવળ આપને જ શરણે રાખો, અને અભય આપો, જેથી દુઃખરૂપી સંસાર સુખરૂપી થાય. 'હું હરિનો, હરિ મારા નાથ'[11] એ કથન મુજબ મારામાં ભગવદીય અહંતા-મમતા ક્યારે ઉત્પન્ન થશે?

હે દયાનિધે! ભવાટવીમાં અટવાતા મને કૃપા કરી શરણભાવ સ્ફુરાયમાન કરાવ્યો છે, તે પ્રમાણે વિશેષ કૃપા કરી સ્નેહ સહિત કાયાથી સેવા, વાણીથી ગુણગાન અને મનથી સ્વરૂપ અને લીલાનું ભાવન—એમ ત્રિવિધ શરણ ક્યારે સિદ્ધ કરાવશો? સાધનબળથી એકે રસ્તો સૂઝતો નથી. કૃપા કરો, કરુણાનિધે! કૃપા કરો. શરણ રાખો, ગિરિધારી.

આપનું સ્વરૂપ, ગુણ અને લીલા અલૌકિક છે, જ્યારે મારી કાયા, વાણી અને મન લૌકિક છે, તો સહજ કરુણા કરી કાયા, વાણી અને મનને અલૌકિકતા પ્રાપ્ત કરાવો તો જ ત્રિવિધ શરણ સિદ્ધ થાય. આનો જીવ પાસે કોઈ ઉપાય નથી. છેવટે હે નાથ! હું આપને શરણ છું, એ સિવાય બીજું શું કરું? 'બુદ્ધિપ્રેરક'[12] એવા આપના ચરણકમળમાં નમન કરી વિરમું છું અને 'तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च।
मय्यर्पितमनोबुद्धिर्मामेवैष्यस्यसंशयम् ॥ गीता ८।७

અર્થાત્ તેથી સર્વ કાળમાં મારું સ્મરણ કર અને યુદ્ધ કર. મારામાં મન અને બુદ્ધિનું અર્પણ કરીશ તો મને જ પામીશ, તેમાં સંશય નથી.

એ આપની આજ્ઞા પ્રમાણે મારો તમામ જીવનવ્યવહાર આપના સ્મરણપૂર્વક હો.

---

[11] ભક્તકવિ દયારામભાઈ

[12] 'बुद्धिप्रेरककृष्णस्य पादपद्मं प्रसीदतु।' गायत्रीभाष्य

★

માર્ક ટ્વેન નામે એક અતિ પ્રખ્યાત અમેરિકન હાસ્યકાર થઈ ગયો.

એક જણે એક વખત એને પૂછ્યું: 'ટૂંકાં ભાષણ કરતાં લાંબાં ભાષણની કિંમત શું વધારે નહિ?'

'જુઓ,' માર્ક ટ્વેને જવાબ વાળ્યો: 'આ વિષે મારો શો અભિપ્રાય છે તે તમે જાણી શકો એટલા માટે એક પ્રસંગ હું તમને કહું. એક રવિવારે હું દેવળમાં ગયો. આફ્રિકામાં મિશનરીઓને જે મુશ્કેલીઓ વેઠવી પડે છે તેનું હૃદયદ્રાવક બયાન ધર્મોપદેશકે આપ્યું. પાંચ મિનિટ એ બોલ્યા ત્યારે મેં આ કાર્ય માટે પચાસ ડૉલર આપવાનો વિચાર કર્યો. દસ મિનિટ પછી આપવાનો હતો એ રકમ ઘટાડીને મેં ૨૫ ડૉલરની કરી નાખી. વળી અડધા કલાકનું પ્રવચન અને એ રકમ પાંચ ડૉલર પર આવી. બીજી પૂરેપૂરા કલાક સુધી એણે સજ્જનોને અપીલ કરી ત્યારે ઉઘરાણા માટે ફરતા પાત્રને મેં એમને એમ ખાલી પસાર થવા દીધું, એટલું જ નહિ પણ અંદરથી બે ડૉલર ચોરી પણ લીધા!'

*

મૅનેજર: અરે, મિ. પંડ્યા! તમે આજે સવારે ઑફિસમાં મોડા આવેલા કેમ?
પંડ્યા: જી, જી, હા, ભૂલ થઈ ગઈ. જરા વધારે ઊંઘી જવાયું.
મૅનેજર: અરે, તમે ઘેર પણ ઊંઘો છો શું?

*

ગળો

●

શ્રી માધવ મો. ચૌધરી

આયુર્વેદ એટલે હિંદની જ ભૂમિ પર પેદા થતી અનેક પ્રકારની વનસ્પતિથી આયુષ્ય વધારવાનું કે ટકાવી રાખવાનું ઉપચારશાસ્ત્ર. વિદેશી દવાઓના મોહમાં આંગણે ઊગેલી સસ્તી ઔષધિને આજે ભૂલી ગયા છીએ એ મોટું દુર્ભાગ્ય છે. શરીરમાં પ્રવેશતી અનેક પ્રકારની વ્યાધિઓનો નાશ કરનાર કે અટકાવી રાખનાર અવી એક ઔષધિ તે ગળો છે. આ લેખમાં ગળોના અનેક ગુણો વિશે કહેવાયું છે. દરેક ઘરમાં 'ગળોસત્વ' શા માટે હોવું જોઈએ તેનો ખ્યાલ એના પરથી આવશે.

ગળો ખૂબ મહત્ત્વની ઔષધિ છે. ઘણું કરીને એ સર્વ રોગમાં કામ લાગે છે. આયુર્વેદમાં—આર્યવૈદકમાં એને મહત્ત્વનુ સ્થાન આપવામાં આવેલુ છે. હિંદના સર્વ ભાગોમાં એના વેલા થાય છે. એની ઉત્પત્તિ સંબંધમાં એવી એક પૌરાણિક કથા છે કે રામ–રાવણના યુદ્ધમાં અસુરોના હાથથી જે વાનરસેના મરાયેલી હતી તેને ઇંદ્રે અમૃતવૃષ્ટિ કરી ફરી સજીવન કરી, એ વખતે વાનરોનાં મૃત શરીર ઉપરથી અમૃતના છાંટા ઊડીને જે જે ઠેકાણે પડયા તે તે ઠેકાણે એ ઉત્પન્ન થઈ. આથી એનુ 'અમૃતા' એવું નામ પડ્યુ કહેવાય છે. એ ગમે તેમ હોય; પરંતુ તેની ઉપયોગિતા જોતાં તેને અપાયેલ અમૃતા નામ સાર્થક છે એમ આપણને લાગે છે. સંસ્કૃતમાં ઘણુંખરું એ નામથી જ ઓળખાય છે. ગુડૂચી, કુંડલી, છિન્ના, વયસ્થા, અમૃતવલ્લરી, છિન્નોદ્ભવા, છિન્નરુહા, જ્વરવિનાશિની, વત્સાદની, ચંદ્રહાસા, ચક્રલક્ષણા એવાં બીજાં પણ ગળોનાં સંસ્કૃત વિશેષ નામો છે.

ગળોના વેલા બીજાં ઝાડો ઉપર તેમ જ ખેતરોની વાડ ઉપર ચઢે છે. કેટલેક ઠેકાણે એ ખડકના આધારે પણ થાય છે. એના કુમળા વેલાની છાલ કોમળ હોય છે. એ ત્રણચાર વર્ષની થાય એટલે ખડબચડી થાય છે. કુમળા વેલાની છાલનો રંગ લીલો હોય છે. જૂની ગળોની છાલનો રંગ મેલો ધોળો હોય છે અને છાલ કાઢી લઈએ તો અંદરનો રંગ લીલો હોય છે. વરસાદ આવવાનો થાય છે ત્યારે એના વેલામાંથી કુમળા અંકુરો એકદમ ફૂટી નીકળે છે અને તે દરરોજ ખૂબ પ્રમાણમાં વધવા માંડે છે. ખેડૂતો તેને વર્ષાના આગમનની નિશાની તરીકે ગણે છે. ગળોનો વેલો એકસરખો હોતો નથી. એને કાતરીઓ જેવી એક બાજુએ ગાંઠો હોય છે. ગામડાના કેટલાક લોકો એના વેલા લાવી કકડા કરી દૂઝણા ઢોરને ખાણ તરીકે ખવડાવે છે. ગામડાના લોકો ગળોને સહેલાઈથી ઓળખી શકે છે.

લીમડા, બાવળ કે આંબા ઉપર ચઢેલી ગળો વધારે ગુણકારી મનાય છે. લીમડા ઉપરની ગળો સર્વશ્રેષ્ઠ–ઉત્તમ ગણાય છે; તેથી ઔષધિ તરીકે લીમડા ઉપરની ગળો ખાસ વપરાય છે. ગળોના વેલા જેમ જૂના અને પાકટ હોય તેમ તે વધારે ગુણ કરે છે. જૂની ગળોના વેલાનાં મૂળ તરફનો ભાગ લગભગ હાથના કાંડા જેવો જાડો થાય છે. ગળોનો કાચા તાંતણા જેવો વેલો દવા તરીકે કંઈ ગુણ કરતો નથી. ગળો મળે ત્યાંસુધી લીલી જ ઉપયોગમાં લેવી.

ગળો કડવી, તીખી, લઘુ–હલકી, પાકમાં સ્વાદિષ્ટ, રસાયની–જરા તથા વ્યાધિને ટાળનાર, મળને બાંધનાર, તૂરી, ઉષ્ણવીર્ય, બળને

●

વધારનાર, અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનાર તથા કમળો, કોઢ, વાતરક્ત, તાવ, પિત્ત અને કૃમિરોગનો નાશ કરનાર છે

ગળોના મુખ્ય ગુણ વાત, પિત્ત અને કફના દોષોને શાત પાડવાનો શમન ગુણ છે બીજો ખાસ ગુણ જ્વરઘ્ન છે ગળો મૂત્રલ, રક્તપિત્તહર તેમ જ કડુ અને પૌષ્ટિક છે દાહ, તૃષા, રક્તદોષ, વમી, વાત, ભ્રમ, પાડુરોગ, પ્રમેહ, ત્રિદોષ, આમ, ઉધરસ, રક્તાર્શ, વાતરક્ત, ખરજ, મેદ, વિસર્પ, પિત્ત અને કફનો નાશ કરે છે

ગળો ઘી ગોળ વગેરે જુદીજુદી વસ્તુઓ સાથે વાપરવાથી જુદોજુદો પ્રભાવ દાખવે છે ઘી સાથે વાપરેલી ગળો વાયુનુ, ગોળ સાથે વાપરેલી ગળો બધકોશનુ સાકર સાથે વાપરેલી ગળો પિત્તનુ, મધ સાથે વાપરેલી ગળો કફનુ, એરંડિના તેલ સાથે વાપરેલી ગળો વાતરક્ત(પિત્ત)નુ, અને સૂઠ સાથે વાપરેલી ગળો આમવાયુનુ શમન કરે છે

ગળોમા છ રસો પૈકી ચાર રસ છે કડવો, તૂરો, તીખો અને મધુર કડવો અને તૂરો રસ પિત્તદોષને શાત કરે છે, તીખો, કડવો અને તૂરો રસ કફદોષને મટાડે છે અને મધુર રસ વાયુનુ પણ શમન કરે છે ગળોમા મધુર, કડવો, તૂરો અને તીખો એ ચાર રસ હોવાથી એ ત્રણે દોષનો–ત્રિદોષનો નાશ કરે છે, અને ઘણા રોગોનો નાશ કરવાનુ સામર્થ્ય ધરાવે છે ગળો ઉત્તમ રસાયન છે

ગળોમાથી સારરૂપ ઉત્તમ ઔષધિ ' ગળોસત્ત્વ ' કાઢવામા આવે છે અને તે જુદાજુદા અનુપાન સાથે વાપરવાથી અનેક રોગોનો નાશ કરે છે ગળોસત્ત્વ કાઢવાની રીત સહેલી ને સર્વ કોઈ કાઢી શકે તેવી છે લીમડા કે આબા ઉપરની સારી જાડી ગળો લાવી તેના ત્રણથી ચાર આગળ જેવડા કકડા કરી પાણી વડે ધોઈ નાખવા, પછી તેને થોડાક કચરી કલાઈ કે માટીના વાસણમા ચાર પહોર સુધી પલાળી રાખવા અને ત્યારપછી તેને હાથ વડે ખૂબ મસળી અથવા ગોળીમા નાખી રવૈયાથી વલોવી સર્વ કૂચા કાઢી ફેંકી દેવા; અને ગળોવાળુ પાણી ગાળી લઈ જુદુ રાખવુ કેટલીકવારે તેની અંદરનુ સત્ત્વ નીચે ઠરવા માડશે સત્ત્વ તળિયે ઠરી રહે એટલે ઉપર ઉપરનુ પાણી નિતારી કાઢી નાખવુ ફરીથી બીજુ પાણી ઉમેરવુ અને સત્ત્વ ઠરે એટલે ઉપરઉપરનુ નીતર્યુ પાણી કાઢી નાખવુ ફરીફરીને એમ છ સાત વાર નીતર્યુ પાણી કાઢી નાખવુ અને સત્ત્વને સૂર્યના તાપથી સૂકવી બાટલીમા ભરી રાખવુ એટલે એ સત્ત્વશુદ્ધ અને સફેદ થાય છે, તેમાથી ગળોની કડવાશ નાશ પામે છે કેટલાક કૂચા કાઢી લીધેલા પાણીને દેવતા પર ઉકાળી બાળીને ગળોનુ ઘન બનાવે છે તે જીર્ણજ્વર માટે તેમ જ બાળકોના તાવ માટે ઉપયોગી છે

ગળોસત્ત્વ લેવાનુ પ્રમાણ અધા માસાથી બે માસા સુધી છે એ ઘણા રોગો ઉપર સારો ફાયદો કરે છે જુદાજુદા રોગ ઉપર જુદાજુદા અનુપાન સાથે અપાય છે પ્રમેહ ઉપર ગાયના પાશેર દૂધમા બે માસા નાખી પાવુ, અથવા ત્રિફળા અને સાકરમા આપવુ જીર્ણજ્વર ઉપર ઘી તથા સાકર અગર મધ અને લીડીપીપર સાથે; પાડુરોગ ઉપર ઘી અને મધમા અથવા દૂધ સાથે; વાયુ ઉપર ઘી સાથે, પિત્તજ્વર અને પિત્ત ઉપર સાકર સાથે, કફરોગ ઉપર મધ સાથે; રક્તપિત્ત ઉપર એરંડિયા તેલ સાથે, આમવાયુ ઉપર સૂઠ સાથે, સવ નેત્ર રોગ ઉપર ભેસના ઘી સાથે, ક્ષય ઉપર ઘી, સાકર અને મધ સાથે અને સર્વ રોગ ઉપર ઠડા પાણી સાથે આપવુ અને શક્તિ આવવા માટે ગાયના ધારોષ્ણ પાશેર દૂધમા બે માસા રૂપિયા ભર

સાકર સાથે આપવું.*

ગળો, આંબળા અને ગોખરું એ ત્રણે સમાન ભાગે લઈ ઘી અને સાકર મેળવી ખાવાથી ધાતુસ્થાનની ઉષ્ણતા દૂર થઈ ધાતુપુષ્ટિ થાય છે. તે મૂત્રમાર્ગના સર્વ દોષોનો નાશ કરે છે. વૃદ્ધાવસ્થાની નબળાઈ મટાડે છે. ધોળા વાળ કાળા કરે છે. અપાર વીર્યશાળી કરે છે. આ ત્રણ ચીજોના ચૂર્ણને 'રસાયનચૂર્ણ' કહે છે. ×

ગળોનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ સોભાગ; ગોળ સોળ ભાગ; મધ સોળ ભાગ અને ઘી વીસ ભાગ લઈ એકત્ર કરવું. આને 'અમૃતરસ' કહે છે. ઉંમર અને પાચનશક્તિનો વિચાર કરી અમૃતરસનું સેવન કરવાથી; પથ્ય અને પરિમિત ભોજન લેવાથી કોઈ પણ વ્યાધિ થતો નથી, તેમ જ વાળની ધોળાશ, વૃદ્ધપણું, તાવ, વિષમજ્વર, પ્રમેહ, વાતરક્ત અને નેત્રરોગ થતા નથી. આ ઉત્તમ રસાયન વૃદ્ધાવસ્થા દૂર કરનાર, બુદ્ધિ વધારનાર અને ત્રિદોષ નાશક હોઈ એના સેવનથી મનુષ્ય દીર્ઘજીવી બને છે. આની સરખામણીમાં અન્ય રસાયન તુચ્છ ગણાય છે.

ગળો જેવી સામાન્ય લાગતી ઔષધિમાં કેવો ચમત્કારી ગુણ છે અને આર્યવૈદકનું તલસ્પર્શી જ્ઞાન કેટલું પ્રભાવશાળી હોય છે તેનો એક દાખલો અહીં રજૂ કરું છું. જૂનાગઢમાં એક દર્દીને પત્ત(લેપ્રસી)નો રોગ થયો હતો. લોહી તપાસતાં પત્તનાં જંતુઓ જણાયેલાં અને ટાંકણીઓ ઘોચતાં કંઈ ખબર ન પડે એટલી ચામડી બહેર મારી ગયેલી. જૂનાગઢના એક મુખ્ય વૈદકીય અમલદાર ડૉકટરના અનેક ઉપચાર અને ઘણીઘણી મહેનત બાદ પણ કંઈ ન વળવાથી દર્દીએ એક વિખ્યાત દેશી વૈદ્યનો આશરો લીધો અને તેમના બતાવ્યા મુજબ ગળો, દિવેલ અને મીઠાવિનાની ખીચડીનું નવ વર્ષ સેવન કરવાથી પત્ત સંપૂર્ણ મટી ગયું હતું.

ગળોના સ્વરસમાં મધ મેળવી પીવાથી સર્વ પ્રકારના પ્રમેહ મટે છે.

ગળોનો રસ સાકર મેળવી પીવાથી તત્કાળ પિત્ત દૂર થાય છે.

ગળો, અરડૂસી અને એરંડાના મૂળના ઉકાળામાં એરંડિયું નાખી પીવાથી વાતરક્તનો નાશ થાય છે.

ગળો અને ત્રિફળાનો ઉકાળો મધ અને પીપર નાખી નિત્ય પાવાથી સર્વ પ્રકારના નેત્રરોગનો નાશ થાય છે.

ગળોનો ઉકાળો મધ નાખી પીવાથી ત્રિદોષજન્ય ઊલટી બંધ થાય છે.

ગળો, ધાણા, કડવા લીમડાની છાલ અને રતાંજળી(રક્તચંદન)નો ઉકાળો પીવાથી જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થઈ સર્વ પ્રકારના તાવને દૂર કરે છે,

ગળો, પીપળીમૂળ અને સૂંઠ એ ત્રણેનો ઉકાળો વાત જ્વર પૂરા રૂપમાં આવ્યા પછી સાતમે દિવસે પીવાથી વાતજ્વર (વાયુના તાવનો) નાશ કરે છે.

★

---

* જુઓ—घृतेन वातं सगुडा विबन्ध ।
पित्तं सिताढ्या मधुना कफं च ॥
वातास्रमुग्रं रुबुतैलमिश्रा ।
शुण्ठ्यामवात शमयेद्गुडूची ॥
(મદનપાલનિઘંટુ શ્લોક ૪૧)

× સરખાવો—अमृतामलकी त्रिकटुकानां
हविषा शर्करया निषेवणेन ।
अजरा अमरा अपारवीर्या
अलिकेशा अदितः सुता अभूवन् ॥
(વૈદ્યજીવનમ્ ઉ. ૪, શ્લોક ૪)

ભૂત

શ્રી છગનલાલ નેરતી

'ભૂત ને કોઈએ જોયુ નથી' સાભળ્યુ નથી, કોઈ પણ પ્રકારે એ જીવયોનિનો આપણને અનુભવ થયો નથી છતા આબાળવૃદ્ધ એનાથી સપૂર્ણ વાકેફ છે! એ કેવુ વિચિત્ર કહેવાય! ભૂતમા તમે માનતા ન હો પણ એના કોઈ સાધક તરફથી પડકાર ફેંકાય ઘોર અધારી કાળરાત્રીએ તમે શ્મશાનમા જાઓ ત્યા ભયકર ચિચિયારી સાભળો પથ્થર પડે, બળતી સગડી સામે કોઈની અવરજવર થતી જણાય. તો? ઉકેલ આ પ્રસગચિત્રમા મળે છે

અમારી પાચ-સાત લગોટિયા ભાઈબધોની નામચીન ટોળી હતી ખરેખરી રખડુ ટોળી! મસ્તી-તોફાનમા અમારો નબર પહેલો નદી તરી જવામા, કોઈની સાથે ઝપાઝપી કરવામા કે ધીગામસ્તીમા અમે કદી યે પાછા ન પડીએ! એકાદ બે વખત તો અમે સપ કરીને ગામના બે-ત્રણ ગુડાઓને એવો તો મેથીપાક ચખાડેલો કે બચ્ચાઓ ફરીથી કોઈનુ નામ લેવાનુ કે કોઈ અબળાની છેડતી કરવાનુ ભૂલી જ ગયેલા! પણ આ બધી ખાસિયતોમા અમારી એક વિશિષ્ટતા ખાસ તરી આવતી અમે ભૂતપ્રેત કે ડાકણ-શાકણને બિલકુલ માનતા નહિ કાળીચૌદશની કાળરાત્રિએ ભૂતને ભેટવા અથવા વીર વેતાલ મળે તો તેને વશ કરવા અમે ખાસ ભયકર શ્મશાનમા ભટકતા, છતા અમારે સારે નસીબે કે કમનસીબે ભૂતભાઈનો કદી યે ભેટો થયો ન હતો અને જો કદાચ થયો હોત તો? જે ક્યારે ય નથી બન્યુ તેનો વિચાર શા માટે કરવો?

ભલે ભૂત અમારાથી ડરીને દૂર ભાગે પણ અમે ભડવીરો ભૂતને છોડીએ એવા ક્યાં હતા? ગમે ત્યાથી ગમે તે પ્રકારે અમારે ભૂતને ભેટવુ હતુ અને અમારી એ ખરા દિલની તમન્ના એક વખતે વિધાતાએ પાર પાડી પણ ખરી!

વાત એમ બની કે એક ભૂવા જેવા ગણાતા ભૂતોના સાધકે અમને આહ્‌વાન આપ્યુ, કે તમે ભૂતને માનતા નથી તો ચાલો તમને ભૂત બતાવુ અમને તો ભાવતુ'તુ ને વૈદે કહ્યુ! પડકાર અમે ઝીલ્યો અને ભૂતના દર્શન કરવા અધીરા બની રહ્યા

શ્રાવણ માસની મેઘલી રાત હતી આકાશમા ઘનઘોર મેઘાડબર જામ્યો હતો બધુ વાતાવરણ ગભીર, ભયપ્રેરક અને શૂન્યતાથી સભર હતુ અમે ભૂતોના સાધકને ઘેર ગયા એમનુ ઘર જ ભૂતપ્રેતના વાસ જેવુ બિહામણુ, દુર્ગંધમય અને ઘૃણા ઉપજાવે એવુ હતુ એ મહાશયે એમની વિશિષ્ટ રીતે અમારો સત્કાર કર્યો ભૂતસાધનાના સાધનો ગર્વભેર બતાવ્યા થોડાક ડાકલા પણ વગાડ્યા અને ભૂત કેવા કેવા રૂપે દેખા દઈને બિવડાવે છે તેનુ રસભરી બાનીમા બરાબર વર્ણન કર્યુ એ બધુ સાભળીને અમારા દિલમા પણ ઊડેઊડે કઈક થડકાટ પેઠો પછી ભૂતસાધકે અમને કહ્યુ

'તમે મારા આ સાગરીત સાથે જાઓ એ તમને નદીકિનારે શ્મશાનમા લઈ જશે જોજો, હિમત રાખજો, જરા યે ગભરાશો નહિ શ્મશાનમા જતા જ તમને બધા ચેનચાળા જણાશે તમારે છાનામાના જોયા કરવુ જા, તો અલ્યા આ લોકોને લઈ જા સભાળીને લઈ જજે જો જે, આ લોકોમાથી કોઈનો વાકો વાળ સરખો યે થાય નહિ જાઓ, ફતેહ કરો '

આ વચનો સાભળી અમને લાગ્યુ, કે આ

અમને ક્યાં મોકલે છે? અમારું બલિદાન તો આપવાનું નથી ને? ગમે તેમ હોય છતાં ગભરાવાની જરૂર નથી, જવું તો ખરું જ. અમે ક્યાં ડરપોક હતા?

અમે પેલા સાધકના સાગરીત સાથે ચાલ્યા. સાગરીતે પોતાની સાથે એક ગંદી કોથળીમાં કંઈક માંસ જેવું લીધું હતું. ગજવામાં એકાદ ચળકતો છરો ઘાલેલો હતો. અમે નીકળ્યા—શહેર બહાર નિર્જન જગ્યાએ ચાલવા લાગ્યા. બધે શૂન્ય અને ભયાનક હતું. રાત્રિ સૂમ . સૂમ...કરતી વીતતી હતી. તમરાંઓનો વિચિત્ર અવાજ રાત્રિનું સૂરીલું સંગીત રેલાવતો હતો. ઠેકઠેકાણે દેડકાઓના ડ્રૉઉં...ડ્રૉઉં...ના નાદ પણ તમરાંઓના સૂરોમાં નરઘાંના અવાજની માફક થાપ મારતા હતા. આકાશમાં વાદળાં માથે ઝઝૂમતાં હતાં. નિશાદેવી અંધારપિછોડીમાં ચુપચુપ લપાઈને બેઠી હતી. આવી મેઘલી રાતે એકની પાછળ એક અમે ભૂતના ભાઈ જેવા ભૂતોની ભાઈબંધી સાધવા આગળ ધપ્યે જતા હતા. મધરાતનો અમલ હતો. પવન પણ ક્યાંય લપાઈને બેસી ગયો હતો. વાતાવરણમાં બધે જાણે ભૂતના જ ભણકારા વાગી રહ્યા હતા. વચ્ચેવચ્ચે પેલો સાગરીત અમને ભૂતના ચમત્કાર સંબંધી કંઈ અજબ ટુચકા કહી અમારા ભયત્રસ્ત હૃદયમાં ભયનાં વર્તુલો વિશેષ વિસ્તૃત કરતો હતો. આખરે એ અમને નગરથી દૂરદૂર નિર્જન નદીતટે એક ભયંકર ગણાતી જગ્યાએ લઈ આવ્યો. એ સ્થાન તદન હલકી ગણાતી વર્ણોનું ખાસ શ્મશાન ગણાતું. એ જગ્યાના નામથી જ મનમાં ભયંકર ભૂતાવળ જાગતી લોકોમાં એવી માન્યતા હતી કે એ શ્મશાનમાં પથ્થરની છાતીવાળો માણસ પણ પાણી જેવો પોચો બની જઈ ગભરાઈને નાસી જાય! અમે મધરાતે એ જ શ્મશાનમાં ભૂતદર્શને આવી પહોંચ્યા હતા.

પેલા સાગરીતે અમને એક શીમળાના નાના ઝાડ નીચે બેસાડ્યા. આસપાસ નજર ફેંકતાં જણાયું, કે આ જગ્યા દિવસે જેટલી ભયાનક લાગતી તેના કરતાં અત્યારે મધરાતે સાક્ષાત્ ભયંકરતા શાંત બેઠી હોય એવી સ્તબ્ધ અને ઘોર લાગતી હતી. આજુબાજુની ટેકરીઓ કાળા બુરખાધારી મોટી આકૃતિઓ બેઠી હોય તેવી ભયાનક જણાતી હતી. સામે નદીનો પ્રચંડ જળપ્રવાહ વહેતો હતો. ક્વચિત્ કોઈ ચીબરીના કારમા ચિત્કાર કે ગીધનાં બચ્ચાંઓનાં કરુણ આક્રંદધ્વનિ કાનમાં સોંસરા પેસી જઈ હૈયામાં ધ્રૂજારી ઉત્પન્ન કરતાં હતાં. અમે આ ભયાનકતાનું ફાટી આંખે પાન કરતા બેઠા. ખાસ વાતચીત કરવાનું પણ મન થતું ન હતું.

આમ અડધોક કલાક વીતી ગયો. એ અરસામાં કંઈ જ બન્યું નહિ. પેલો માણસ અમને વારંવાર કહેતો: 'જુઓ, સાવધ રહેજો. જરા ચેતીને રહો તો સારું. વખત થયો છે. હમણા જ બધું તમને નજરોનજર દેખાશે. હવે કઈ ઘડીએ શું થાય તે કહેવાય નહિ! પણ આપણે ચેતીને જ રહેવું. તમે ગભરાશો નહિ. હું છું એટલે મારા ગુરુની મહેરબાનીથી તમારો વાંકો વાળ પણ થનાર નથી.' અમારો ભય વધતો જતો હતો, પણ કંઈ દેખાતું ન હતું.

એવામાં એક ચમત્કાર બન્યા જેવું થયું. અમે જે શીમળાના ઝાડની નીચે બેઠા હતા તેના પરથી એક મોટું માટીનું ઢેફું ખર .. ર...ર... અવાજ કરતું નીચે પડ્યું. અમે ચમક્યા. અચાનક આ શું? અમારા શરીરે રૂંવાડાં ખડાં થયાં. પેલો માણસ બોલ્યો: 'હં, હવે તૈયારી થઈ છે. ગભરાશો નહિ. કંઈ થવાનું નથી. મારી પાસે બધો સરંજામ તૈયાર છે. ભલેને બધાં સામટાં કેમ નથી આવતાં? પણ તમે જરા આ ઝાડ

નીચેથી ઊઠી જાઓ એ એમનો ખાસ વાસ છે, અહી આવો આ બાજુ બેસો ' અમે એની ભાષા સમજી ગયા એ જાણે ભૂતોના રહસ્યમત્રનો ઉચ્ચાર કરતો હતો અમે જગ્યા બદલી ત્યારપછી એક પછી એક ઢેફા પેલા શીમળાના વૃક્ષ પર પડયે જ જાય એ ક્યાથી આવતા હતા તેની અમને સમજણ પડતી ન હતી ભયાનક નિસ્તબ્ધતામા એ પાદડા ખખડવાનો અવાજ ભયકર અને સૂચક લાગતો જાણે કોઈ અદષ્ટ સત્ત્વ આડ પર અદ્ધર ભૂસકો મારી નીચે પડતુ હોય તેવુ લાગતુ હતુ પેલો સાગરીત મનમા ને મનમા કઈ ગણગણતો હોય તેમ ભાસ થતો હતો અમે સફાળા ઊભા ધડકતે હૈયે આ જોઈ રહ્યા એટલામા વળી બીજો ચમત્કાર બન્યો દૂર દૂરથી સી સી સી એમ સિસકારા સભળાવા લાગ્યા, અને એ ક્યાથી આવે છે તે જોવા અને આમતેમ દષ્ટિ દોડાવી, એટલામા સામેની ટેકરી પર છાયાચિત્ર જેવા ઓળા જાણે ઊભા થતા હોય, બેસી જતા હોય અને નાચતા હોય એવો ભાસ થયો અમને ચોક્કસ ખાતરી થઈ કે ભૂતાવળનુ સામ્રાજ્ય વ્યાપી ગયુ છે અને એ લોકો અમને ડરાવી રહ્યા છે આ ખાતરી થતા જ અમારા હૃદયમા જે થોડીઘણી હિમત હતી તે પણ ઓસરી ગઈ ભૂતાવળો અહી અમને હેરાન કરશે તો શુ થશે એમ ભીતિ લાગવા માડી અમને થવા લાગ્યુ કે અહી ન આવ્યા હોત તો સારુ થાત! હવે અહીથી સહીસલામત છૂટીએ તો પ્રભુનો પાડ આ વિચારથી અમારામાથી એક ભાઈ જે હનુમાનજીના ચુસ્ત ભક્ત હતા તે હનુમાનચાલીસા બોલવા મડી પડ્યા હુ ગાયત્રીનો જાપ જપવા બેસી ગયો અને એક ભાઈ 'રામ રામ, રામ' કરવા લાગ્યા અમે સાભળ્યુ હતુ અને વાચ્યુ પણ હતુ કે ગાયત્રીમત્રથી ને હનુમાનચાલીસાથી ભૂતયોનિ પાસે આવી શક્તી નથી. અમે એ અખતરો અજમાવ્યો પેલો સાગરીત અમને હિમત આપતો હતો સિસકારા વધતા જતા હતા અને ટેકરીઓ પર ઓળાઓ દેખાઈને અદશ્ય થઈ જતા હતા આ જોઈ પેલા સાગરીતે કહ્યુ 'તમે ગભરાઓ છો શુ કામ? આ તો પાશેરામા પહેલી પૂણી છે એટલુ કહોને કે હુ છુ એટલે એ લોકો (ભૂત) તમારી પાસે આવી શકતા નથી. નહિ તો તમને ખબર પડે કે આવી જગ્યાએ કેવી રીતે રહી શકાય છે?'

એટલામા દૂરથી કઈ વિચિત્ર ખડખડાટ-હસવાનો અવાજ આવ્યો શાત વાતાવરણમા એના ભયકર પડઘા પડ્યા અને અમને લાગ્યુ કે જાણે બધા જ ભૂતો એકસામટા અમને બિવડાવવા અટ્ટહાસ્ય કરી રહ્યા છે અમારા હાજા જ ગગડી ગયા અમે ભયભીત બની આખો ફાડીને જોવા લાગ્યા સામે જ આગના ભડકા જેવા અગ્નિના કુડાળા નાચતા હતા જાણે કોઈ કાળી આકૃતિ માથે સળગતી સગડી લઈને તાડવ કરતી હતી આ જોઈને અમારુ લોહી જાણે ઠરી જ ગયુ એક જણ તો ચિત્કાર પાડી મને બાઝી પડ્યો 'હનુમાનચાલીસા' બોલનારની જીભ તાળવે ચોટી ગઈ મારા મુખમાથી ગાયત્રીમત્ર ગાયબ થઈ ગયો અમે બધા એકમેકની સોડમા લપાઈને ફાટી આખે જોવા લાગ્યા અમારા અગેઅગમા ભયની ધ્રુજારી વછૂટી અમને અમારા અસ્તિત્વનુ પણ ભાન ન રહ્યુ આમ પાચેક મિનિટ સુધી બધુ સ્તબ્ધ બની રહ્યુ

એટલામા પેલો અગ્નિનો ભડકો અલોપ થઈ ગયો અને એ દિશામાથી કોઈની કારમી ચીસ સભળાઈ અમારામાથી પેલો સાગરીત ગભરાઈને ઊઠ્યો અને સામે એ દિશા

તરફ દોડી ગયો. અમે દિઙ્મૂઢ જેવા બનીને ઊભા હતા એટલામાં સામે જ થોડેક દૂર વાતચીતના તૂટકતૂટક શબ્દો અમારા કાને અથડાયા. અમારામાં જીવ આવ્યો. થીજેલું લોહી જાણે ફરીથી ફરવા લાગ્યું. મેં જરા ખોંખારો ખાધો. બીજા બધા પણ સાવધ થયા. અમારામાં પાછી હિંમત આવી છેવટે અમારામાંથી એક જણે કહ્યું: 'અરે યાર! આપણે તો ખરેખરા બની ગયા. ભૂતને જોવા તો આવ્યા, પણ હિંમત હારી બેઠા. ખરેખર આપણે ડરપોક જ છીએ. ચાલો, આપણે જોઈએ તો ખરા કે સાધકનો પેલો સાગરીત ક્યાં ગૂમ થઈ ગયો? અને આ વાતચીત કોણ કરે છે? આ તો ભૂત પણ નથી અને ભૂતનો બાપ પણ નથી. આપણને બિવડાવવાનું આ ધતિંગ જ લાગે છે.'

આ સાંભળી બધા પાછા બહાદુર બની ગયા. અમે ધીમેધીમે ડગલાં ભરતાં સામેની ટેકરી તરફ જવા લાગ્યા. થોડેક જતાં અમે જોયું તો માલૂમ પડ્યું કે પેલો ભૂતનો સાધક અને સાગરીત બેઠાબેઠા કંઈક મંત્રણા કરે છે. અમે તેમને પકડ્યા. તેઓ કરગરી પડ્યા. પેલા ધૂર્ત સાધકે કબૂલ કર્યું કે અમને ભૂતડાકણનો પરચો બતાવવાને ખાતર જ તેણે આ બધું ધતિંગ કરી અમને બિવડાવેલા. અમે શ્મશાનમાં આવવા નીકળ્યા ત્યારે સાધક અમારી પાછળપાછળ આવેલો અને બધી ભૂતલીલા ભજવેલી. શીમળાના ઝાડ પર ઢેફાં પણ એણે જ ફેંકેલાં, કાળા ઓળા પણ એના જ હતા. અને સળગતી સગડીનો દેખાવ પણ એ ભાઈસાહેબે જ કરેલો! પણ અચાનક સગડી માથે લઈને ફરતાં એક જબરા પથ્થરની ઠોકર વાગવાથી એ ગબડી પડ્યો અને ચીસ પાડી ઊઠ્યો; તેથી કંઈક બન્યું એમ ધારી પેલો એનો સાગરીત ત્યાં દોડી ગયો. આ પ્રમાણે બધું ભૂતનાટક ભજવાયું અને અમારી ભ્રમણા ભાંગી. અમે ખરેખર ઠગાયા. ત્યારથી અમને ચોક્કસ ખાતરી થઈ કે ભૂતડાકણ જેવું કંઈ છે જ નહિ. એ માત્ર મનની ભ્રમણા જ છે. અને પાકા ઉઠાવગીરો, ભૂવા ગણાતા ભામટાઓ, મંત્રજંત્ર જાણવાની ડંફાશ હાંકનારાઓ ભોળા અને કાચા મનના માનવીઓને ભૂતડાકણને નામે ફસાવીને ખોટા હેરાન–પરેશાન કરી મૂકે છે.

★

મારું જીવન સૂર્યમુખીના પુષ્પ જેવું છે; રાત્રિએ એ સમેટાય છે અને પ્રભાત થતાં પાછું ખીલી ઊઠે છે.

જીવનપંથમાં દરેકને અડચણોના અનેક ડુંગરો આવે છે, પણ તે ડુંગરોની ટોચ પર જઈ તેની બીજી બાજુ દૃષ્ટિપાત કરશો તો ત્યાં આશા, શ્રદ્ધા ને પ્રેમની નદી વહી રહેલી દેખાશે. આ નદીમાં સ્નાન કરવાથી ચઢવાનો થાક હળવો થાય છે અને હૃદય સાંત્વન અનુભવે છે.

પર્વત ઉપર ચઢ્યા પછી જ તળેટી ને ખીણની ભયંકરતા સમજાય છે, દુઃખના ડુંગરોમાં ભટક્યા પછી જ સુખની કિંમત આંકી શકાય છે.

માનવીને જન્મથી મૃત્યુના પંથ તરફ દોરી જતા સીમિયાને લોકો 'વર્ષગાંઠ' કહે છે. ક્રૂર હોવા છતાં એ પૂજાય છે.

મારો આત્મા મારા મૃત્યુ માટે અને તેની મુક્તિ માટે ઝંખે છે, જ્યારે મારું મન લાંબા આયુષ્ય માટે ઝંખે છે. જીવનસાગરના આ બન્ને કિનારા શું સમન્વય સાધી શકશે ખરા?

મોગરાની કળી જોઈ મને મારું બાળપણ યાદ આવે છે. ખીલેલા ગુલાબનું પુષ્પ જોઈ મને મારી કુમાર અવસ્થાની યાદ તાજી થાય છે. કોઈ ભ્રમરને કુસુમોના ઝુંડ પાસે ઘૂમતો જોઈ મને મારી યુવાનીનું ભાન થાય છે જ્યારે ધરતી ઉપર પડેલાં, કરમાયેલાં ફૂલો જોઈ મને મારી વૃદ્ધાવસ્થાના ભય રૂપું ભૂત ભમતું ભાસે છે. દેવપૂજન કરી રહ્યા પછી નદીમાં પધરાવેલાં, તણાતાં પુષ્પો નીરખી મને મારા જીવનની છેલ્લી ઘડીઓનો અંત જ સમજાય છે.

ગિરીશ ઈશ્વરલાલ દેસાઈ

ભારતીય સંસ્કૃતિ

શ્રી સુરેન્દ્ર સી પરીખ

જે ભારતનું સાંસ્કૃતિક દર્શન સમજવા માટે જવાહરલાલજીને 'ડિસ્કવરી ઑફ ઇન્ડિયા' જેવો વિદ્વત્તાપૂર્ણ ને હિંદી સંસ્કૃતિના અરીસા સમો ગ્રંથ રચવો પડ્યો જે સંસ્કૃતિસૂર્યનાં કિરણો સમા વિવેકાનંદ રામતીર્થ દયાનંદ સરસ્વતી, ટાગોર શ્રી અરવિંદ રમણ મહર્ષિ ને ગાંધીજીએ પોતાના જીવન દ્વારા પ્રકાશ પાથર્યો, તેનો પાર આટલા નાના લઘુ લેખમાં કેમ કરી પામી શકાય? તથાપિ એ સંસ્કૃતિનો આછો ઇતિહાસ આપતાં લેખકે તેની કંઈક ઝાંખી તો કરાવી છે

ભારતીય સંસ્કૃતિ એ તો આલમની અતિ પ્રાચીન સંસ્કૃતિ છે તેના ભૂગર્ભમાં દુનિયાને શીખવા જેવાં ઘણાંયે તત્ત્વો પડેલાં છે ભારતીય સંસ્કૃતિ વિશ્વમાં દીવાદાંડીરૂપ અને હિમાલય જેવી અચળ રહી છે દુનિયાભરની સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં તે અનેરી ભાત પાડે છે ભારતીય સંસ્કૃતિ માનવસંસ્કૃતિ પર અવલંબેલી છે માનવતા અને આત્મસાક્ષાત્કાર એ જ છે ભારતીય સંસ્કૃતિની ખાસ વિશિષ્ટતાઓ પ્રાચીન સાહિત્ય, સંગીત અને કળા—ત્રણેય ભારતીય સંસ્કૃતિનાં પ્રતિબિંબો છે ભારતમાં અનેક પરદેશીઓ વસ્યા, અનેક સંસ્કૃતિએ ભારતીય સંસ્કૃતિ ઉપર આક્રમણ કર્યું, પણ ભારતીય સંસ્કૃતિ વધારે ને વધારે સમૃદ્ધ બનતી ગઈ અને તેણે એક અજોડ સંસ્કૃતિ તરીકે આલમભરમાં ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું

આર્યો ભારતખંડમાં આવીને વસ્યા પછી તેમણે વર્ણાશ્રમધર્મના સ્વરૂપમાં પોતાની સંસ્કૃતિ નિર્માણ કરી ઋષિવર્ગ માનવજાતિનો આદર્શ ગણાયો ઋષિત્વ, બ્રહ્મતેજ અને આત્મબળ એ જ એ સમયના આદર્શો હતા વિદ્યા જ્ઞાન માટે તથા અન્યને દાન કરવા માટે હતી, શક્તિ નબળા અને આધારહીન માનવીઓના રક્ષણ માટે જ વપરાતી અને ધન માનવસમુદાયના ઉત્કર્ષ અર્થે જ ખર્ચાતું સંયમ અને ઉચ્ચ આદર્શો એ પ્રાચીન આર્યોનાં જીવનતત્ત્વો હતાં પછી હૂણ, શક અને બેક્ટ્રીઅનોએ હિંદ ઉપર હલ્લા કર્યા પણ હિંદે તેમને જીતી લીધા જ્યારે આવાં આક્રમણો થતાં ત્યારે હિંદી સંસ્કૃતિ સામે ટકવાનું કોઈમાં સામર્થ્ય ન હતું તે સમયની સંસ્કૃતિનું સાચું પ્રતીક એ આપણું તે સમયનું સાહિત્ય દુનિયામાં આપણું વૈદિક પ્રાચીન સાહિત્ય ઘણું છે વેદ સાથે ઉચ્ચારશાસ્ત્ર, યજ્ઞવિધિશાસ્ત્ર શબ્દસિદ્ધિશાસ્ત્ર, ભાષાશાસ્ત્ર, કાલગણનાશાસ્ત્ર અને છંદશાસ્ત્ર એવાં છ શાસ્ત્રો હતાં આ ઉપરથી જ તે વખતમાં આર્યોની સંસ્કારિતા પ્રતિબિંબિત થાય છે ઉપનિષદો, સ્મૃતિઓ, મહાભારત, રામાયણ, ગીતા અને ભાગવત વગેરે અમૂલ્ય ગ્રંથો આગળ હાલનું સાહિત્ય પણ ઝાંખું પડે છે

ગુપ્ત રાજાઓના સમયમાં હિંદુત્વની સમન્વયશક્તિ પૂરજોશમાં ખીલી ઊઠી વિવિધ સંસ્કૃતિ અને ધર્મોવાળા પરદેશીઓને તેણે પોતાનામાં સમાવી દીધા હવે બૌદ્ધધર્મનો હિંદમાં ઉદય થયો પરંતુ ગુપ્ત રાજાઓએ હિંદુ ધર્મને ચેતનવંતો બનાવ્યો અને નિષ્ક્રિયતા અને જડતા દૂર કરી એટલે બૌદ્ધધર્મની અગત્ય ઓછી થઈ હિંદુ સંસ્કૃતિને વધુ વેગ મળ્યો આ ગાળા દરમિયાન પાણિનિ જેવા વૈયાકરણ અને ભાષાશાસ્ત્રી; ચરક, સુશ્રુત અને ધન્વંતરિ જેવા વૈદકશાસ્ત્રીઓ; અશ્વઘોષ અને નાગાર્જુન સમા કવિઓ; તથા

રઘુવંશ, મેઘદૂત અને ઋતુસંહારના કર્તા કવિ સમ્રાટ કાલિદાસ વગેરેએ ભારતીય સંસ્કૃતિના પાયા વધુ મજબૂત બનાવ્યા અને ઉચ્ચ આદર્શો લોકો સમક્ષ રજૂ કર્યા. લોકો પણ સાહિત્ય, સંગીત અને વૈદકમાં રસ લેતા થયા. હર્ષના સમયમાં કવિ બાણભટ્ટ અને ભવભૂતિ આગળ પડયા. જ્યોતિષશાસ્ત્રમાં આર્યો પહેલેથી જ રસ લેતા. આર્યભટ્ટ, વરાહમિહિર અને ભાસ્કરાચાર્ય યુરોપના કોઈ પણ ગણિતશાસ્ત્રીઓથી ઊતરે એવા નહોતા. ચાણક્ય એ સમયનો મહાન અર્થશાસ્ત્રી ને રાજનીતિજ્ઞ હતો. તેણે લખેલા પુસ્તકમાંથી સાચા રાજકારણનું સ્પષ્ટ સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ થાય છે. આ ઉપરથી તે લોકોના ઉચ્ચ સંસ્કારો અને અપૂર્વ વિદ્વત્તાનો ખ્યાલ આવી જાય છે. સર્વત્ર શાંતિ અને ભ્રાતૃભાવનો ફેલાવો કરવો એના ઉપર જ સાચી સંસ્કૃતિનું મૂલ્ય અંકાતું.

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં આત્મપરીક્ષણ શક્તિ રહેલી છે. શંકરાચાર્યના સમય દરમ્યાન ભક્તિમાર્ગ વધુ ગાઢ થયો. વળી આર્યસંગીત એ પણ ભારતીય સંસ્કૃતિનું એક પાસું છે. ઋચાઓ સંગીતના સ્વર સાથે જ ગવાતી. રામાયણના સમયમાં સંગીતની પ્રગતિ વધી ગઈ. મહાભારતમાં સંગીતનો ઉલ્લેખ હરેક જગાએ આવે છે. ગુપ્ત રાજાઓના સમય દરમ્યાન સંગીત, વાદન, વર્તન અને હાવભાવ એ બધાંનો સમન્વય થયો. પ્રખ્યાત ચીની પ્રવાસી હ્યુ–એન–સંગે લખેલા ગ્રંથો ઉપરથી ભારતીય સંસ્કૃતિ કેટલી ઉચ્ચ કક્ષાએ હતી તેવો ખ્યાલ આવે છે. હિંદની સંસ્કૃતિ આગળ મિસર, રોમ અને ગ્રીસની સંસ્કૃતિનો કોઈ જ હિસાબ નથી. મિસરના લોકો તેમનાં 'મમ્મી'ને ઢાંકવા માટે હિંદમાંથી મલમલ લઈ જતા. મોહન–જો–ડેરો અને હરપ્પા આગળથી મળી આવેલા અવશેષો ઉપરથી ભારતીય સંસ્કૃતિનો સુવર્ણકાળ આંખ સમક્ષ ખડો થાય છે. અજંતાની ગુફામાં રહેલી ચિત્રકળા હજુ યે અજોડ ગણાય છે. શિલ્પશાસ્ત્ર એ આર્યોની સંસ્કૃતિનું પ્રતીક છે. સારનાથ પાસે અશોકનો શિલાસ્તંભ હજુ યે મોજૂદ છે.

હિંદુ સંસ્કૃતિએ બૌદ્ધ સંસ્કૃતિ ઉપર વિજય મેળવ્યો તેનું કારણ તેનામાં રહેલી વ્યવહારુ બુદ્ધિ છે. બૌદ્ધધર્મે હિંદુધર્મ ઉપર ભારે અસર કરી હતી. હિંદુધર્મની કેટલીયે વિધિઓ બૌદ્ધધર્મની જ હતી. જૈનધર્મ અને હિંદુધર્મમાં ખાસ ફેર નહોતો. જૈનધર્મે હિંદી સંસ્કૃતિ ઉપર સચોટ અસર કરી છે. જૈનધર્મ હિંદી સંસ્કૃતિમાં સમાઈ ગયો છે તે હજુ પણ પ્રત્યક્ષ જણાયા વિના રહેતું નથી.

પણ પછી ભારતીય સંસ્કૃતિને માથે ઘોર આફત આવી. મુસલમાનોએ હિંદ ઉપર આક્રમણો કર્યાં અને પાછળથી કાયમનો વસવાટ કર્યો; ત્યારે તેમણે મંદિરોનો નાશ કર્યો અને દેવમૂર્તિઓનું ખંડન કર્યું. સ્ત્રીઓને ભ્રષ્ટ કરી અને સાધુ–સંતોને કનડગત કરી. હિંદુધર્મમાં માનતા માનવીઓને વટલાવવા માંડયા અને સર્વત્ર લોહીની નદીઓ વહેતી કરી; પરંતુ હિંદે બધાં યે પરદેશી તત્ત્વોને આસાનીથી પચાવી લીધાં અને મુસ્લીમ સંસ્કૃતિનાં શુભ તત્ત્વો પણ હિંદી સંસ્કૃતિ સાથે ભળી ગયાં. એ પછી અંગ્રેજી સામ્રાજ્ય આવ્યું. ભારતમાં શાંતિ સ્થપાઈ પણ લોકોને ફોસલાવી અને સ્વાર્થભરી લાલચ આપીને એમણે ભારતીય સંસ્કૃતિ ઉપર કારી ઘા કરવાનું છોડ્યું નહીં. ઈ. સ. ૧૮૫૭નો બળવો એ ભારતીય સંસ્કૃતિ ઉપર થયેલા એકસામટા આક્રમણનો જ પડઘો હતો. ઈ. સ. ૧૮૭૫ થી ૧૮૯૫ સુધીના કાળ દરમ્યાન હિંદીઓને પાછું પોતાની સંસ્કૃતિની શ્રેષ્ઠતાનું

ભાન થયું ભારતીય સંસ્કૃતિનો પાયો પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ કરતાં વધારે ઉચ્ચ સિદ્ધાંતો પર રચાયેલો છે એમ લોકો સમજવા લાગ્યા ભારતીય સંસ્કૃતિને ફરી ઉન્નત સ્થિતિએ લઈ જવા માટે ત્યાગવૃત્તિના ક્ષત્રિયો અને બ્રાહ્મણો પેદા થયા વિના સ્વતંત્ર્ય સ્થાપના થઈ શકતી નથી, એ વાત ભારતજનોના દિલમાં ખૂંપી ગઈ રામકૃષ્ણ પરમહંસ, વિવેકાનંદ અને સ્વામી રામતીર્થ જેવાઓએ ભારતીય સંસ્કૃતિમાં ઉજ્જવળ રંગો પૂર્યા અને પરદેશમાં પણ ભારતીય સંસ્કૃતિના અજોડ આદર્શનો ડંકો બજાવ્યો સર્વધર્મ પરિષદમાં સ્વામીશ્રી વિવેકાનંદજીએ ભારતીય સંસ્કૃતિને ઝળકથી સર્વોપરીપણું સાબિત કરી બતાવ્યું અને જગત આ વાત જાણી ચકિત થઈ ગયું

કવિવર રવિબાબુએ શાંતિનિકેતનની સ્થાપના કરી પહેલાંના ગુરુકુળોની ભાવનાનું પુનરુત્થાન કર્યું અને ભારતીય સંસ્કૃતિનું પાન કરાવવા માટે જગતભરના વિદ્યાર્થીઓને આમંત્રણ આપ્યું મહાત્મા ગાંધીએ લોકોને સાચી સંસ્કૃતિનું ભાન કરાવ્યું સત્ય અને અહિંસાનો આદર્શ લોકો સમક્ષ મૂકી સિદ્ધ કરી બતાવ્યો 'મનુષ્યસેવા એ પ્રભુસેવા' એમ ઉચ્ચારી હડધૂત હરિજન બંધુઓમાં આશાનું નવું કિરણ પ્રકટાવ્યું આત્મસાક્ષાત્કાર માટે આત્મસંયમ અને આત્મવિશ્વાસ—એ બે સુંદર સૂત્રો આપ્યાં સત્યાગ્રહી તત્ત્વજ્ઞાનમાં ભાગવતધર્મ, બૌદ્ધધર્મ તથા જૈનધર્મ એ બધાયે તત્ત્વોનો સુંદર સમન્વય થયેલો છે જાતે સહન કરીને અન્યના હૃદયપલટા કરવાની એમની નીતિ ખરેખર સચોટ નીવડી મહાત્માજીએ સત્યાગ્રહરૂપે આત્મબળ સંગઠિત કરવાના તથા તેની વૃદ્ધિ કરવાના જ પ્રયોગો કર્યા, તે આત્મબળની પરંપરા ભારતખંડમાં મહાન છે મહાત્મા ગાંધીમાં અતિ પ્રાચીન સમયના સાક્ષાત્કાર પામેલા ઋષિમુનિઓનું બ્રહ્મતેજ આવી વસ્યું હતું તે ઉપરાંત બાપુએ પરંપરાગત પ્રાચીન આત્મબળનું સંગઠન કરી તેને રાજકીય અને સામાજિક ક્રાંતિકારક સ્વરૂપ આપ્યું માનવસંસ્કૃતિની ઉન્નતિ વિશ્વબંધુત્વની ભાવના ઉપર અવલંબિત રહેશે એવી એમણે ઘોષણા કરી મહાત્માજીએ સાદાઈ, સાધુત્વ અને જ્ઞાનના તેજ વડે ભારતીય સંસ્કૃતિને દેદીપ્યમાન બનાવવા મહાભારત પ્રયાસ કર્યો માનવના અંતઃકરણમાં રહેલી ન્યાયબુદ્ધિ અને પ્રેમબુદ્ધિ અથવા સત્ય અને અહિંસાથી પરમેશ્વરનું શ્રેષ્ઠ સ્વરૂપ બીજું નથી એવી દૃઢ માન્યતા ભારતજનોમાં રમતી કરી

સ્વતંત્ર ભારતની સંસ્કૃતિ જ્યારે સોળે કળાએ ખીલશે, ત્યારે અખિલ માનવજાતિની ભૌતિક અને આધ્યાત્મિક આકાંક્ષાઓ સંતોષવાને તે સમર્થ થશે ભારતીય સંસ્કૃતિ માનવસંસ્કૃતિરૂપે આલમભરમાં ફેલાશે અને સર્વત્ર એનો જયજયકાર થશે ભારતીય સંસ્કૃતિ સમસ્ત વિશ્વમાં બંધુત્વ કેળવી સ્વર્ગનું સુખ રેલાવશે, મનુષ્યમાંથી દેવ બનવાનો સરળ માર્ગ કાયમ માટે ચીંધશે અને શાંતિનો અમૂલ્ય સંદેશ આપી ધ્રુવ માફક અચળ રહેશે

આવી ભવ્ય સંસ્કૃતિના રક્ષકો તરીકે આપણે આપણા ધર્મ બજાવીએ અને જે માર્ગ આપણા મહાપુરુષોએ ખેડ્યો છે તે કદી ન છોડીએ

*

પ્રાચીનોની દૃષ્ટિએ

પૃથ્વી

*

શ્રી 'મલ્લિક'

આજની કેળવણીએ આપણને એ શીખવ્યું કે પૃથ્વી ગોળ છે, પોતાની ધરી પર એ ફર્યા કરે છે ગુરુત્વાકર્ષણનો નિયમ એને લાગુ પડે છે અને આ વાત પશ્ચિમના અમુકઅમુક વૈજ્ઞાનિકોએ શોધી કાઢી હતી. પણ હિંદના પ્રાચીન કાળમાં ય એવી શોધો કરનારા, બહારથી સામાન્ય દેખાતી પૃથ્વી વિષે અત્યારે સાચી સિદ્ધ થયેલી કલ્પના કરનારાઓ હતા, એ આપણને માલૂમ નથી. પૃથ્વી વિષેની પ્રાચીન હિંદની શોધ વિષે જાણવાની ઇંતેજારી સ્વાભાવિક રીતે જ વધી જાય છે. આ લેખ અલ્પાંશે એને સંતોષે છે.

આપણા દેશમાં પહેલાં કોઈ ખગોળશાસ્ત્રીઓ થયા જ નથી અથવા તો તેમણે કરેલી શોધો બહુ જ અલ્પ હતી, એમ માનવાને કશું જ કારણ નથી. પરંતુ તેમનાં લખેલાં પુસ્તકો અને તેમણે કરેલી શોધો ભૂતકાળના પડ નીચે લુપ્ત થઈ છે.

પૃથ્વી ગોળ છે અને ફરે છે, એ શોધ તો હિંદુસ્તાનમાં ઘણી જ જૂની છે. —જો કે પૃથ્વી ફરે છે, તે વિષે બે મત હતા. પહેલા મતના સમર્થનમાં આર્યભટ્ટે 'બૃહદાર્યસિદ્ધાંત'માં લખ્યુ છે કે પૃથ્વી જ વારંવાર ભ્રમણ કરીને ઉદય અને અસ્ત ઉત્પન્ન કરે છે. આ જ લેખકે 'આર્યસિદ્ધાંત'માં લખ્યું છે કે જેમ વહાણમાં બેઠેલો માણસ કિનારા પરનાં વૃક્ષો, પર્વતો આદિ દૂર જતાં દેખે છે તેમ પૃથ્વીની પૂર્વ તરફથી નક્ષત્રો પશ્ચિમ બાજુ તરફ સરતાં દેખાતાં લાગે. છે.

ત્યારે, આર્યભટ્ટનો સિદ્ધાંત ખોટો છે, એમ માનતા બ્રહ્મગુપ્તે લખ્યું છે કે જો પૃથ્વી ફરતી હોય તો ઊંચા પદાર્થો કેમ પડી જતા નથી? લલ્લ પણ આજ મતનો હતો. તેણે પણ કહ્યું જ હતું કે પૃથ્વી ફરતી જ હોય તો પક્ષીઓ પોતાના માળા તરફ કેમ આવી શકે છે? અને જો પૃથ્વી પૂર્વ તરફ ફરતી હોય તો ઊંચે ફેંકેલું બાણ પશ્ચિમ દિશામાં પડવું જોઈએ. જો કે અત્યારે તો સહુ કોઈ કહી શકે કે આર્યભટ્ટ જ સાચો છે.

લલ્લની ભૂલ ફક્ત આમાં જ થયેલી દેખાય છે. બાકી એની બીજી શોધો ઘણી જ મહાન અને સુંદર છે. લલ્લસિદ્ધાંતમાં તેણે લખ્યું છે કે જો પૃથ્વી સપાટ હોય તો ઘણે જ દૂરનાં ઊંચાં વૃક્ષો મનુષ્યને નજરે કેમ નથી પડતાં? ભાસ્કરાચાર્ય પણ આ જ મતના હતા. તેમણે પણ 'સિદ્ધાંતશિરોમણિ'માં અનેક દાખલા–દલીલો આપીને સાબિત કર્યું છે કે પૃથ્વી ગોળ છે. એક જગ્યાએ તેમણે પૃથ્વી ગોળ છે એ વાત સાબિત કરતાં તેમના એક ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે જો પૃથ્વી અરીસા જેવી સપાટ હોય તો સૂર્ય બધી જ જગ્યાએ એક જ સમયે શા માટે ન દેખાય? આ દલીલને આગળ લંબાવતાં 'સૂર્યસિદ્ધાંત'માં લેખકે લખ્યું છે કે 'પૃથ્વી ગોળ છે, પણ માણસના શરીરનું કદ બહુ જ નાનું હોવાથી તે પૃથ્વીને ચક્રાકારે દેખે છે.'

આ પ્રમાણે પૃથ્વી ગોળ છે ખરી, પણ તે ઉપર પર્વત, ખાડા, ટેકરા, તથા ખીણો હોવાથી ઊંચીનીચી છે. પૃથ્વી ઉત્તર તથા દક્ષિણ ટોચ આગળ ચપટી છે અને મધ્યે ઊપસેલી છે. પર્વત, ખાડા, ટેકરા તથા ખીણો થવાના કારણમાં વિદ્વાનો એમ અનુમાન કરે છે, કે પૃથ્વીના પેટમાં ગંધક તથા સુરોખાર વગેરે જ્વાળાગ્રાહી પદાર્થો છે. તેમની સાથે કોઈ યોગથી ઉષ્ણતાનો સબંધ થતાં તે વરાળરૂપ થઈ અથવા તો જલના

પ્રમાણે પણ પૃથ્વીના પડોને ભેદીને તેના પેટમાંના ઉષ્ણરસ સાથે સંયોગ પામવાથી વરાળરૂપ થઈ પોતાની પ્રસરણ શક્તિ વડે પૃથ્વીના પૃષ્ઠને કંપાવીને એટલે કે ભૂકંપ કરીને જ્યાંત્યાં ભૂપૃષ્ઠને ઊંચુંનીચું કરી નાખે છે, એથી પર્વતાદિ થાય છે કોઈ ઠેકાણે તે વરાળ સંકોચાયાથી પૃથ્વીના પૃષ્ઠને ભેદી નાખે છે, અને તોપ ફૂટવા જેવો અવાજ થઈ તે વરાળ સાથે પૃથ્વીમાંનો ગરમ રસ બહાર આવે છે, જે ઠરી જતાં ગોળ પથ્થરરૂપ ટેકરા બની જાય છે ફાટી ગયેલ ભૂપૃષ્ઠને જ્વાલામુખી કહેવામાં આવે છે આ પ્રમાણે કાળે કરીને, ખાણો, પર્વતો વગેરે થયેલ છે વળી પર્વત અને ઊંચી જગ્યાઓ ઉપર દર વર્ષે વરસાદ થવાથી અને નીચે વહેવાના સ્વભાવથી જલની નદીઓ બની જાય છે, અને વર્ષા પછી તે વધી જઈ સમુદ્રને મળી જાય છે તેના પ્રવાહના આઘાત વડે તથા મનુષ્યોના નાનામોટા પ્રકારના આઘાતો વડે પૃથ્વી ખાડાવાળી થયેલી જોવામાં આવે છે પૃથ્વી ઉત્તર તથા દક્ષિણ ટોચ આગળ ચપટી અને વચ્ચેથી ઊપસેલી થવાનું કારણ એ છે, કે જેમ કોઈ નરમ પદાર્થને ચક્કર ફેરવ્યો હોય તો તે બાજુએથી ચપટો થઈ વચ્ચેથી ઉપસી આવે છે, તેમ પૃથ્વી પણ જ્યારે નરમ હશે, ત્યારે તેને સૂર્યના આકર્ષણથી પોતાના અંગ ઉપર ફરવાની ગતિ પ્રાપ્ત થવાથી મધ્યમાં ઊપસેલી અને બાજુએથી ચપટી થઈ હશે

ઉપરની બાબત લખનાર શ્રી આર્યભટ્ટ એ જ ગ્રંથ 'આર્યસિદ્ધાન્ત'માં ગરમ ઝરા થવાનું કારણ લખે છે કે પૃથ્વીના પૃષ્ઠથી આશરે ૧૦થી ૧૫ કોશ નીચે એટલી તો ગરમી છે કે પૃથ્વીની સપાટી ઉપરની કોઈ પણ ચીજ તે ઠેકાણે ઓગળી શકે છે માટે પૃથ્વીના ગર્ભમાં ઉષ્ણરસ છે, જે કારણથી ગંધકાદિ જ્વાલાગ્રાહી પદાર્થના સંયોગોને લીધે ભૂકંપ તથા પાણીના ઉષ્ણ ઝરા ઉત્પન્ન થયા છે, અને થયા કરે છે

• 'સિદ્ધાંતશિરોમણિ'ના ગોલાધ્યાયમાં ગુરુત્વાકર્ષણ વિષે ચર્ચા કરતાં ભાસ્કરાચાર્યે લખ્યું છે કે 'ઉપર ફેંકેલ વસ્તુને પૃથ્વી પોતાની આકર્ષણ શક્તિને લીધે પોતાના તરફ ખેંચે છે'

વળી એક જગ્યાએ આ જ લેખકે લખ્યું છે કે, નક્ષત્રપંજરનું ભ્રમણ દેખાવાથી પૃથ્વી આધારવિનાની હોય તેમ લાગે છે જો આધારવાળી હોય તો તે વિષે શંકા લેતાં ભાસ્કરાચાર્ય લખે છે કે પૃથ્વીને ધારણ કરનાર કોઈ પદાર્થ હોય તો તે પદાર્થને ધારણ કરનાર વળી કોઈ બીજો હોવો જોઈએ અને તેને ધારણ કરનાર વળી કોઈ ત્રીજો, એમ પરંપરા બને અને છેલ્લા પદાર્થને સ્વશક્તિએ રહેનાર કલ્પવો પડે, તો પછી પૃથ્વીને જ શા માટે સ્વશક્તિએ હવામાં રહેલી ન કલ્પવી? વળી પૃથ્વી તો ઈશ્વરની આઠ મૂર્તિઓમાંની એક મૂર્તિ છે!

જો કે આની અનેક શોધો સાબિત કરવા જતાં ખગોળશાસ્ત્રીઓથી જુદી દલીલો થઈ હશે, પરંતુ પૃથ્વી ગોળ છે, તે ફરે છે, તેનામાં આકર્ષણ શક્તિ છે, વગેરે શોધો તે સાધનવિનાના જમાનામાં આપણા પૂર્વજોએ કેમ કરી હશે એ વાત અત્યારના સાધનવાળા જમાનાના વૈજ્ઞાનિકોને વિચારવાની રહી.

* * *

માનસિક શક્તિ

*

શ્રી ચંચળબહેન માણેકલાલ પાઠક

મુખ્યત્વે મનની શક્તિઓ દ્વારા આપણો સર્વ વ્યાપાર ચાલે છે. મસ્તિષ્કની અંદર કોઈ મોટી ટેલિફોન ઑફિસ જેવા અસંખ્ય સ્નાયુઓનાં દોરડાંઓ ઉપર હકૂમત ચલાવતુ મન જુદીજુદી લગભગ ચુંમાળીસ પ્રકારની અવસ્થાઓ ભોગવે છે. એ દરેકનું શું કાર્ય છે, તેના ઉપયોગથી શી પરિસ્થિતિ સર્જાય છે તે વિષે કંઈક ચમત્કારિક લખો છતાં સન્માર્ગે પ્રેરે એવું વિધાન લેખિકાએ અહીં કર્યું છે.

માનવ મંદિરનું સંચાલન કરનાર આત્મદેવનું–મનુષ્યમાત્રના સંસ્કાર, સંચિત અને કર્તવ્યનું ક્ષેત્ર મસ્તિષ્ક છે; કારણ કે માણસ જીવનની સઘળી હિલચાલ–પ્રવૃત્તિઓ મગજ દ્વારા કરે છે; અને જુદીજુદી પ્રવૃત્તિઓ મગજના જુદાજુદા અવયવ દ્વારા કરે છે.

મગજના અમુકઅમુક પ્રદેશો જ અમુક શક્તિના ભાવ અને તેના કર્મને બતલાવનાર અને ગ્રહણ કરનાર છે; અને 'તેમ હોવું એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે. દરેક વિચારવંત માનવી સહેજે સમજી શકશે કે સાંભળવાનું, જોવાનું, સૂંઘવાનું તેમ જ શ્વાસ–ઉશ્વાસ અને રુધિરાભિસરણનું કે પાચનક્રિયા આદિ ક્રિયાઓનું કાર્ય આખું શરીર એકત્ર થઈ એકરૂપે કદી પણ કરતુ નથી એ આપણે પ્રતિદિનના પ્રત્યક્ષ અનુભવથી જાણીએ છીએ.

શરીરની અંદર સાંભળવા માટે કાન, જોવા માટે આંખ, સુગંધ મેળવવા માટે નાક, સ્વાદગ્રહણ માટે જીભ, સ્પર્શજ્ઞાન માટે ત્વચા અને પાચનક્રિયા માટે પચનેન્દ્રિયના અલગઅલગ અવયવો: જેવા કે આમાશય, યકૃત, પ્લીહા, આન્ત્ર આદિ છે. તેમ જ રૂધિરાભિસરણ માટે હૃદય, ફેફસાં, નાડી, નસ વગેરે છે. શરીરના પ્રત્યેક અવયવની અલગઅલગ રચના, સ્થિતિ અને કાર્ય છે; તે જ પ્રમાણે માનસિક કાર્યના વિભાગાનુસાર મસ્તિષ્ક શક્તિઓના વિભાગ અને અલગઅલગ અવયવોની પણ જરૂર છે.

ઇંદ્રિયાદિ અલગઅલગ કાર્ય આખું શરીર કરતું નથી; તે જ પ્રમાણે માનસિક શક્તિઓનાં જુદાંજુદાં કાર્ય જેવાં કે વિચારવાનું, તુલના કરવાનું, યાદ રાખવાનું, પ્રતિષ્ઠા જાળવવાનું, દયા–પરોપકારનું, સ્નેહ–સદ્‌ભાવનું, ખાવાનું, ગાવાનું, ગણનાનું, રાજ્યકારણનું કે પ્રભુ પ્રત્યેના ભક્તિભાવનું વગેરે જુદાંજુદાં કાર્ય આખું મગજ કરે એ સંભવિત નથી. મનની જુદીજુદી શક્તિઓના જુદાજુદા ધર્મ, કર્મ અને ભાવોને પ્રગટ કરવાને તથા ગ્રહણ કરવાને દરેકનાં જુદાંજુદાં સ્થાન મગજની અંદર છે. એ બાબત મસ્તિષ્કશાસ્ત્ર પ્રમાણે સિદ્ધ થયેલ છે. અત્યારે ઘણા જ ઓછા માનસશાસ્ત્રને તેના સાચા સ્વરૂપમાં જાણતા હશે.

કેળવણીનો સંબંધ મનુષ્યના મસ્તક સાથે છે એનો તો સૌ કોઈ સામાન્ય રીતે સ્વીકાર કરે જ છે. એટલા માટે કેળવણીકારને માણસના મનોવ્યાપાર, માનસિક પ્રવૃત્તિઓ એટલે કે મનોવિજ્ઞાનને સમજવાની ખાસ જરૂર છે. માનસિક વૃત્તિઓને સમજી તેને અનુરૂપ શિક્ષણ આપવાની વ્યવસ્થા થશે, ત્યારે જ કેળવણી અને સર્વાંગી કેળવણીનું ધ્યેય સચવાઈ સમાજ સંસ્કારી અને કર્તવ્યનિષ્ઠ બનશે.

કેળવણીકારને અનેકનાં મગજના ઘડતરનું કાર્ય કરવાનું હોવાથી તેને માટે

-માનસિક શક્તિઓ અને તેના ધર્મોનુ જ્ઞાન મેળવવુ અતિ આવશ્યક છે

માનસશાસ્ત્ર પ્રમાણે મુખ્ય માનસિક શક્તિઓના નામ અને તેના ધર્મો નીચે જણાવ્યા છે મગજની અંદરના તેનાં સ્થાન ચિત્રોમાથી બતાવ્યા છે

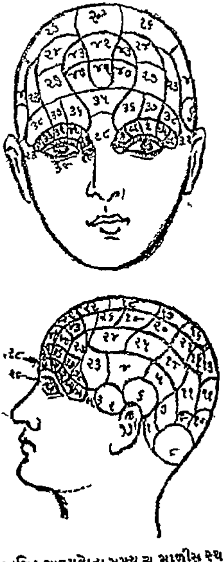

માનસિક અવયવોના મુખ્ય ચુંમાળીસ સ્થાનો

૧ જિજીવિષા પ્રાણની એષણા, લાંબુ જીવવાની ઇચ્છા, જીવન કાયમ રાખવાની લાલસા, દુઃખનો પ્રતિકાર કરી શરીરનુ રક્ષણ કરવુ આદિ ભાવોનો આ પ્રાણૈષણા શક્તિની અંદર સમાવેશ થાય છે આ શક્તિનુ કાર્ય દુઃખ અથવા અનેક પ્રકારના રોગોની સામે થઇ પોતાની જિંદગી ટકાવી રાખવાનુ છે શરીરનુ રક્ષણ કરવુ તે જિજીવિષાનુ—જીવન લંબાવવાની ઇચ્છાનુ મહત્ત્વનુ કાર્ય છે

૨ ક્ષુધાવૃત્તિ ખાદ્યાભિરુચિ, સુસ્વાદ, અન્નાભિલાષ, પાચનશક્તિ આદિ ક્ષુધાપરક ભાવોને આ વૃત્તિ ગ્રહણ કરે છે ક્ષુધાવૃત્તિનો સદુપયોગ શરીરને સશક્ત બનાવે છે, જ્યારે તેનો અતિયોગ સ્વાસ્થ્યને બગાડે છે

૩ પિપાસા જલાભિલાષ, નાહવુ, ધોવુ, તરવુ, વહાણ હંકારવુ, અનેક પ્રકારના પીણા પીવા, દુગ્ધપાન, છાશપાન, ફળ-ફૂલના રસાદિ પીવાની વૃત્તિ થવી વગેરે પ્રવાહી પદાર્થોની કોઈ પણ પ્રકારની ઇચ્છાનો ઉદ્ભવ તે આ પિપાસાવૃત્તિનું કર્તવ્ય છે એના અતિ કે મિથ્યા ઉપયોગથી અતિ પિપાસા, મદ્યપાન, ધૂમ્રપાન, ચા, કોફી, સોડા, લેમન, શરબતોના અતિ પાન થવાથી શારીરિક, માનસિક રોગ, વ્યસન અને દુઃખો ઉત્પન્ન થાય છે

૪ વૈશ્યવૃત્તિ હુન્નરઉદ્યોગ, વ્યાપાર-રોજગાર, ખેતીવાડી, યોગ(પ્રાપ્તિ)ક્ષેમ, પ્રાપ્ત કરેલા પદાર્થોની સંવૃદ્ધિ, ધનૈષણા, વ્યાજવટુ, લેણુદેણુ, શરાફી આદિ સર્વ પ્રકારના અર્થ સંબંધી વ્યાપારોના સમગ્ર રૂપોનો વર્તાવ તે વૈશ્યવૃત્તિ કે વિત્તૈષણાના ધર્મને બતાવે છે, અને પ્રાણૈષણા, ક્ષુધા-પિપાસાને પોષવા તથા જીવનની બીજી જરૂરિયાતો પૂરી પાડવા તેની પ્રાપ્તિ માટે કમાવાની આવશ્યકતા છે પણ તે કોઈના હકને નુકસાન કર્યા સિવાય પોતાને જોઈતા સાધન-સામગ્રી ન્યાય, નીતિસર મેળવવા તે ધર્મયુક્ત ગણાય છે

૫ નિગ્રહ—ગુપ્ત રાખવાની વૃત્તિ બહેકતી

કોઈ પણ વૃત્તિને કાબૂમાં રાખવા આ સંયમશક્તિની જરૂર છે. નિગ્રહના અતિયોગથી જૂઠ, છળ, કપટ, ચોરી, મનમાં કંઈ ને બતાવે કંઈ આદિ ભાવો ઉત્પન્ન થઈ અધર્મના માર્ગે વળે છે. જીવનને સમતોલ રાખવા સંયમનો ઉપયોગ યોગ્ય માર્ગે લઈ જવામાં સહાયભૂત બને છે.

૬. ઉદ્યોગ : કામ કરવાની, કાર્ય બર લાવવાની વૃત્તિ, પ્રતિકાર શક્તિ, ખાનપાનના અને બીજા જીવનને જરૂરી પદાર્થો મેળવવાની, સુરક્ષિતપણે રાખવાની અને બધી જ ક્રિયા તે ઉદ્યોગશક્તિના ધર્મને બતાવે છે.

૭. શૌર્યશક્તિ : બળ, પરાક્રમ, સાહસ, હિમ્મત, બહાદુરી, મક્કમપણે કાર્ય કરવાની શક્તિ, બચાવ, સંરક્ષણ શક્તિ, નિર્ભયતા આદિ ભાવો એ શૌર્યશક્તિનો પ્રતાપ છે.

જીવાત્માનો આ ગુણ બધા જ પ્રકારના વિરોધો સામે થઈ પોતાને અને સમાગમમાં આવનાર સર્વને સલામત રાખવાનો છે. જાતિ અને દેશનુ સંરક્ષણ કરવાનો છે. આની ખામીને લીધે માન-આબરૂ ગુમાવી બીજી અસંખ્ય આપદાઓ વેઠી રહ્યા છીએ.

૮. પ્રજોત્પત્તિ-પ્રેમ : સ્નેહ, કામવાસના, સ્ત્રીત્વ, પુરુષત્વ, પ્રજનનભાવ, સ્નિગ્ધતા, સ્ત્રીપુરુષનું પરસ્પરનુ સ્નેહાકર્ષણ, પ્રણયની અભિલાષા, રતિરાગ આદિ સ્ત્રીપુરુષોની યુવાવસ્થાની શરૂઆતથી ખીલતા પ્રેમભાવોની પૂર્તિ અને પુષ્ટિ કરનાર સાધનોનો આ વૃત્તિમાં સમાવેશ થાય છે. આ પ્રેમભાવનાનો નિગ્રહપૂર્વક ડહાપણથી ઉપયોગ કરવામાં જ ખરું મહત્ત્વ સમાયેલું છે.

૯. દામ્પત્યધર્મ : પતિવ્રત કે પત્નીવ્રત, એકાન્તિક સ્નેહ, અનન્યાકાંક્ષા, સહવાસપ્રિયતા, પતિપત્નીનો અવિચળ સ્નેહ-સંબંધ આદિ શબ્દો દામ્પત્યવૃત્તિના ભાવો દર્શાવે છે. જેનામાં આ વૃત્તિ સારી હોય છે તે પવિત્રપણે પોતાના દામ્પત્યધર્મને જાળવી રાખે છે. મન, વચન અને કર્મ એક જ રીતનાં રાખી પતિપત્ની બંને એક જ શરીર બની જાય છે. દૂધ-સાકર જેમ મળેલાં જ રહી જીવનની મીઠાશનો આનંદપૂર્વક આસ્વાદ લે છે. આવાં પ્રેમી યુગ્મોનો સંસાર તે સાચું સ્વર્ગ છે. પ્રેમી દંપતી એકબીજાનો વિયોગ સહી શકતાં નથી. અત્યંત વ્યાકુળ બની જાય છે.

આવા પરમ પુનિત અને મહત્ત્વના દામ્પત્યગુણની જેનામાં ખામી છે તેવા મનુષ્યો લગ્નસંબંધની સત્યતા-પવિત્રતાને ખ્યાલમાં લેતા નથી ને રખડુ બની જાય છે.

૧૦. વાત્સલ્યસ્નેહ : સ્વસંતાન અને બાળક માત્ર પ્રત્યેની પ્રીતિ, લાલનપાલન વૃત્તિ, બાળકને જન્મ આપવો, તેનું રક્ષણ અને પોષણ કરવું, બાળકને સંભાળપૂર્વક ઉછેરવું અને તેને જીવનમાં સ્વતંત્રતાથી કામ કરવાને લાયક બનાવવું, અન્ય પ્રાણીઓને પાળવાની વૃત્તિ વગેરે બધા જ ધર્મોનો આ વાત્સલ્યસ્નેહની શક્તિમાં સમાવેશ થાય છે. સ્ત્રીઓની અંદર આ વૃત્તિ ખાસ અધિક પ્રમાણમાં ખીલેલી હોય છે; કારણકે બાળબચ્ચાંની સ્નેહપૂર્વક સંભાળ લેવાનુ, લાલનપાલન અને પોષણ કરવાનુ કાર્ય કુદરતે સ્ત્રીજાતિને સ્વાધીન કરેલ છે.

૧૧. ગૃહનિવાસેચ્છા અને સ્વદેશાનુરાગ: ઠંડી, ગરમી અને વર્ષાથી બચવા બીજા અનેક પ્રકારના ભયો-આક્રમણોથી રક્ષણ મેળવવા તથા જીવનને જરૂરી વસ્તુઓને, સંઘરવા સુખચેનથી રહેવા ઘરરૂપ સ્થિર સ્થાનની મનુષ્ય તેમ જ પ્રાણી માત્રને જરૂર છે, જે જરૂરિયાત જીવાત્માના ગૃહનિવાસેચ્છાના ગુણથી પૂરી પડે છે. ગૃહપ્રેમ, માતૃભૂમિ પ્રત્યેનું મમત્વ એ ગૃહનિવાસેચ્છાનાં લક્ષણો છે. માણસનું વિશ્રામસ્થાન તે ઘર છે.

૧૨ મૈત્રીભાવ સ્નેહસંબંધ, સહાય કરવાની લાગણી, સહવાસ, શલત્વ, સમાજ, સંસ્થા કે સભાના રૂપમાં એકત્રિત થવાની અભિલાષા, સંયુક્ત થઈ કર્મ કરવાની વૃત્તિ, ઐક્ય, વૃદ્ધિ, વ્યાપાર, રોજગાર અને દુનિયાના સમગ્ર કાર્યાલયોનો આધાર પરસ્પર સહાય અને ઉપયોગિતાના સિદ્ધાંત ઉપર જ ટકી રહેલ છે એકબીજાએ સાથે વસવું, સાથે મળીને કામ કરવું તે જીવાત્માનો મૈત્રીભાવનો ધર્મ છે

૧૩ તત્પરાયણતા અથવા સ્થૈર્ય એકાગ્રતા, કાર્ય પાછળ લાગ્યા રહેવું, હાથમાં લીધેલ કામને પૂરું જ કરવું, ગમે તેવી અડચણો કે એવા કારણોને લીધે છોડી ન દેવું, શાંત અને ગંભીર પણે નિરંતર વિચાર ચલાવે જ રાખવો, વાતચીત કે વ્યાખ્યાનમાં વિષયાન્તર ન થવું બીજી શક્તિઓના કાર્યમાં પણ એક સરખુ વલણ રખાવવા સ્થૈર્ય ગુણ પોતાનો ધર્મ બજાવે છે

૧૪ સાવધતા સાવચેતી, સચેતનતા, અગમચેતી, સાવધાનપણું, સંભાળ, ડહાપણ, ચોકસાઈ, બારીક તપાસ ઇત્યાદિ ભાવોને દર્શાવનાર ગુણના આચરણે માણસ પોતાના કામમાં સફળતા પ્રાપ્ત કરે છે, જ્યારે અસાવધ ને ગાફેલ માણસ અનેક અડચણોમાં મુકાય છે

૧૫ યશાભિલાષ કામનાઓ આકાંક્ષા, ઉત્કર્ષાભિલાષ, પ્રશંસા, કીર્તિ, લોકાપવાદનો ભય, આગળ વધવાની, પ્રસિદ્ધ થવાની, જ્ઞાતિ, સમાજ કે સંસ્થામાં આગળ આવવાની કે પૂજ્ય ગણાવાની આકાંક્ષા ઇત્યાદિ ઇચ્છાઓનો આ વૃત્તિમાં સમાસ થાય છે ઉજ્જ્વલ નામને યોગ્ય બનાવવામાં આ વૃત્તિ પોતાનો સારો ફાળો આપે છે

ઘણા સાર્વજનિક કાર્ય માણસ યશની અભિલાષાથી જ કરે છે અને એ રીતે પોતાના થતા પતનમાંથી બચી જાય છે

યશની અભિલાષાની પ્રબળતાવાળા મનુષ્યોની સઘળી પ્રવૃત્તિમાં યશની આકાંક્ષા હોય છે કોઈ પણ રીતે પોતાને સારા કહેવડાવવા માટે મથન કરે છે તેમાં સત્યનિષ્ઠાની ખામી હોય તો જૂઠ, છળ, પ્રપંચ કરતા કે નિર્દોષને દોષિત ઠરાવતા પણ ડરતા નથી જ્યારે યશની વૃત્તિ ધાર્મિક વૃત્તિઓ સાથે મળેલી હોય ત્યારે તે સત્ય માર્ગે જ યશને ઇચ્છે છે અને તે જ ધર્મયુક્ત ગણાય છે

૧૬ સ્વમાન અથવા અહંભાવ આત્મવિશ્વાસ, આત્મબળ, સ્વતંત્રતા, સ્વાતંત્ર્યપ્રિયતા, આત્મરાજ્ય કે સ્વરાજ્યની ઇચ્છા, અધિકારેચ્છા અને નેતૃત્વ આદિ ભાવોનો આ સ્વમાનની લાગણીમાં સમાવેશ થાય છે

મનુષ્યને ઉન્નત અને ઉત્કૃષ્ટ દશાએ પહોંચાડવામાં આ વૃત્તિ ખાસ જરૂરની છે તેના વિના કોઈ પણ મહાન કાર્ય થઈ શકતું નથી મનુષ્યસમાજમાં પોતાનું માન જાળવવા અને સ્વતંત્રતાયુક્ત સુખમય જીવન જીવવા ‘સ્વમાન’ ગુણની દરેક મનુષ્યને જરૂર છે

૧૭ દૃઢતા અથવા ધૈર્યવૃત્તિ સુનિશ્ચિતતા, મક્કમતા, અડગતા ખંત, આગ્રહ આદિ ભાવો ધૈર્યવૃત્તિના ગુણ બતાવે છે કુદરતના સર્વ પદાર્થો અડગ ધૈર્યથી પોતપોતાના નિયત કાર્ય કરે જ જાય છે

આપણા પ્રત્યેક કાર્યને મુસીબતો સામે ટકી રહી પાર પાડવા અને ધર્મપરાયણ રહેવાને ધૈર્યની જરૂર છે धैर्यधना हि साधव – સાધુઓ ધીરજરૂપી ધનવાળા હોય છે

૧૮ ભક્તિભાવ અથવા પૂજ્યવૃત્તિ ઈશ્વરઆરાધના, પૂજા, વડીલો તેમ જ પવિત્ર વસ્તુઓ તરફ પૂજનભાવ, શ્રદ્ધા, પ્રભુપરાયણતા, શારીરિક કે માનસિક તપ, પ્રત્યા,

ઉપાસના, પ્રાણાયામ, યોગાભ્યાસ, નમ્રતા, વિનીતભાવ, માનવૃત્તિ, આભારની લાગણી, આત્મનિષ્ઠા, સત્યપરાયણતા, ઈશ્વર પર વિશ્વાસ, કર્મફળ અને પુનર્જન્મ આદિ ભાવોનું આ ભક્તિભાવની વૃત્તિ દ્વારા ગ્રહણ કરવામાં આવે છે.

આ વૃત્તિના અતિયોગ કે મિથ્યાયોગથી જડપૂજા, ધર્માન્ધતા, મતાગ્રહ અને ધાર્મિક વહેમ વધે છે. ન્યૂનતાને લીધે નાસ્તિકતા અને નિરીશ્વરવાદી ભાવો દેખાય છે.

૧૯ અધ્યાત્મરતિ કે અધ્યાંત્મયોગ: આધ્યાત્મિક વિષયો તરફ મનનું વલણ આત્મા, પરમાત્મા અને તેની દિવ્ય શક્તિઓને અનુભવવાની, જોવાની કે જાણવાની ઇચ્છા; આત્મદૃષ્ટિ, દિવ્યદૃષ્ટિ કે દૈવી વિષયો તરફની પ્રીતિ, અંતરધ્યાનવૃત્તિ, તાંત્રિકવિદ્યા, હીપ્નોટિઝમ, માનસવિદ્યુતના આશ્ચર્યકારક પ્રયોગો, યોગાભ્યાસ અને યોગની અદ્‌ભુત સિદ્ધિઓના ચમત્કારો તથા દિવ્ય આત્મશક્તિઓની શોધ અને જ્ઞાન વગેરેનો બધો આધાર આ અધ્યાત્મરતિની વૃત્તિ ઉપર જ છે.

આ વૃત્તિના અતિયોગ કે મિથ્યાયોગથી અંધશ્રદ્ધા, અતિ વિશ્વાસ અને અનેક પ્રકારના વહેમોને જન્મ મળે છે. જ્યારે ન્યૂનતાને લીધે આધ્યાત્મિક વિષયો તરફ પ્રીતિ થતી નથી.

૨૦. આશા: ભાવિ શુભની અભિલાષા, ઉત્સાહ, વસ્તુસ્થિતિની ભલી બાજુ જોવી, મનુષ્યની પ્રત્યેક અવસ્થાને સુખી બનાવવા માટે આશા એ ઘણી જ અગત્યની વૃત્તિ છે. જીવાત્માના બીજા ગુણોની જે કંઈ ઇચ્છા હોય તે પૂર્ણ જ થશે એમ આશા વિશ્વાસ આપે છે. મનુષ્ય આલોક અને પરલોક સંબંધી આશાઓ બાંધે છે. આત્માનું અમરત્વ સ્વીકારે છે.

જેમ યાદશક્તિનો બધો સંબંધ ભૂતકાળના બનાવો સાથે છે તેમ આશાવૃત્તિનો સંબંધ ખાસ કરી ભવિષ્યકાળ સાથે જોડાયેલો છે. ભવિષ્યની કોઈ પણ જાતની આશાના અભાવના વર્તમાનકાળમાં અગાઉથી તૈયારી કરવાનું કદી પણ બની શકે જ નહિ. આપણે હમેશાં ભવિષ્યને માટે આશાવંત હોઈએ છીએ.

૨૧. આત્મનિષ્ઠા: આત્મબળ, આત્મવિશ્વાસ, સત્યનિષ્ઠા, ન્યાયપ્રિયતા, નીતિપરાયણતા, કર્તવ્યનિષ્ઠા, વચનપાલન, પાપનો ડર ઇત્યાદિ હૃદયવિશુદ્ધિદર્શક ભાવોને આત્મનિષ્ઠા દ્વારા ગ્રહણ કરવામાં આવે છે.

મનુષ્યને નીતિ, ધર્મ અને સદાચારના સિદ્ધાંત પ્રમાણે ચાલવા તથા ઈશ્વરી ન્યાયયુક્ત નિયમ પ્રમાણે વર્તવા આત્મનિષ્ઠા અતિ ઉપયોગી છે. કુદરતના નિયમાનુકૂળ જે કાંઈ હોય તે સત્ય અને તેથી વિરુદ્ધ તે અસત્ય એમ માનવામાં આ વૃત્તિ ખાસ કારણભૂત છે. આત્મનિષ્ઠાની ખામીવાળા મનુષ્યો અસત્યને માર્ગે વળી જાય છે.

૨૨. દયા કે પરોપકારવૃત્તિ: કરુણા, સહાનુભૂતિ, સુખદુઃખ માટેની સમાન લાગણી, ભલાઈ, માણસાઈ, આત્મબલિદાન આપવાની વૃત્તિ, સહૃદયતા, કલ્યાણકારકવૃત્તિ આદિ ભાવોનો આ વૃત્તિની અંદર સમાવેશ થાય છે.

માણસમાં જો દયાની લાગણી ન હોય તો દુઃખમાં કોઈ કોઈને મદદ આપે નહિ. સંકટસમયમાં બીજાના તરફથી સહાય મળવામાં દયાદેવીનો જ પ્રતાપ છે.

૨૩ કળાકૌશલ્ય અથવા શિલ્પવૃત્તિ: શોધકબુદ્ધિ, હસ્તકૌશલ્ય, કાર્યજ્ઞતા, યાંત્રિક શક્તિ, બાંધકામ, ચિત્રકામ, સીવણ, ગૂંથણ વગેરે કળાનાં કામ છે.

પ્રાણીમાત્રના શરીરની રચના અને સૃષ્ટિમાં પરમાત્માએ પાથરેલી અપાર લીલા પ્રભુની કળા-શિલ્પવૃત્તિનું જ દર્શન આપે છે. મનુષ્યો પણ પોતાને જોઈતા સાધન કળાકૌશલ્ય વડે જ બનાવે છે. (ચાલુ)

રિક્ષાવાળો

શ્રી હરીશ નાયક

ઘોડો, બળદ ઊંટ કે હાથી જેવા પ્રાણી પાસે મનુષ્ય સેવા લે ત્યાંસુધી સહન થઈ શકે, સહજ પણ લાગે પણ માનવી જ માનવીને ખેચે ત્યારે? પેલા રિક્ષાવાળાને કોણે નહી જોયો હોય? એના જીવનની દુનિયાના ભીતરમા ડોકિયુ કરવાની આપણને ફુરસદ મળી છે? વાર્તાના અતમા જણાતી વિષાદમિશ્રિત ભવ્યતા આપણો શ્વાસ પળભર થભાવી દે એટલી પ્રબળ ચિતરાઈ છે, તે આ વાર્તાની વિશેષતા છે આ કરુણ કથા આપણા હૃદયને સ્પર્શી જશે

'રખડેલ!' મારા મિત્રો અને સગાવહાલાં મારે માટે આ પ્યારભર્યા શબ્દનો કોઈ-કોઈ વાર પ્રયોગ કરી બેસે છે હુ ખોટુ લગાડતો નથી એમની સાથે હુ પણ હસી પડુ છુ, જવા દઉ છુ મારી એક દૂરની ભાભી છે તે કહે છે

'જે માણસને રહેવા માટે ઘર નથી, ઘરવાળી નથી, તેને રખડેલ નહિ તો બીજુ શું કહેવાય?' હુ એમને કઈજ જવાબ આપતો નથી મને વિચાર આવે છે, કે આ વિસ્તૃત દુનિયા શું સીમાઓમા ઘેરાઈને રહેવાની જગા છે? નહિ, સીમાઓ મને બાધી શકતી નથી એ બધા ઘરગથ્થુ આકર્ષણો મને ખેચી શકતા નથી વિસ્તૃત જગમા વિશાળ પરિઘની વચમાં જીવનની સરસતાઓને છોડીને એક કુટુબની નાની સરખી સીમામા બધાઈ જઈ, સકોચાઈને રહેવુ મને તો પસદ નથી એવી રીતે હુ તો નહિ જીવી શકુ મારા જીવનની એ પરિભાષા નથી

મારો એક જ્યોતિષી મિત્ર છે તે કહે છે, કે મારા પગમા શનિશ્ચર છે હુ એક સ્થાન પર ટકીને રહી જ શકતો નથી આજ અહીં તો કાલે ત્યા મારા જીવનમા ગતિ છે, પ્રગતિ છે અને એ જ તો ખરુ જીવન છે!

ક્ષણભરનો પરિચય, ઘડી-બેઘડીની મુલાકાત વધારે આકર્ષણ રાખે છે જીવનસાથીઓ અને ચિરપરિચિતોના ચહેરા મારે માટે એક ભયનુ કારણ બની જાય છે જીવનનો કટાળો દૂર કરવા હુ તાજગી શોધુ છુ જીવનને નવીનવી ધારાઓથી નવડાવવા માગુ છુ

તો આ દિલ્હી છે મારુ દિલ્હી બીજાના દિલ્હી કરતા જુદુ જ છે મારે માટે દિલ્હી એક ખાસ મહત્ત્વ રાખે છે જ્યારેજ્યારે હુ અહી આવુ છુ ત્યારે મને એક ઠોકર વાગ્યા વગર નથી રહેતી. કોઈ રુઝાયલા ઘા પૂરીને લીલા થઈ જાય છે પહેલીવાર જ્યારે દિલ્હી આવ્યો હતો ત્યારે કોરોનેશન હોટલમાં ઊતર્યો હતો પરિચિત આત્મીય જનોથી દૂર એક અજ્ઞાત સ્થળ–જ્યા ન હતી મને કોઈની પરવા, કે ન હતુ મારી ચિતા કરનારુ કોઈ મને વધારે પ્રિય છે અહી જ મારા જીવનની સુખમય પળો વ્યતીત થાય છે

ન્યુ દિલ્હી–કૅનોટ સરકસ–આલીશાન ઇમારતોની હારની હાર, સડકો જાણે ધોઈ નાખ્યા હોય તેવી સાફ સડકની એક ફૂટપાથપર એકલોઅટૂલો હુ ચાલી રહ્યો હતો કોઈ વિચારગ્રથિઓ સાધી રહ્યો હતો, જે પ્રયત્ન કરતા જતા વધારે ને વધારે ગૂચવાતી જતી હતી

'બાબુજી!'

આખો ઊચી કરી જોયુ સામે એક રિક્ષાવાળો ઊભો હતો.

'ક્યાં જવું છે?'

'ક્યાં ય નહીં.' કહીને હું આગળ વધ્યો. રિક્ષાવાળો પણ સાથેસાથે આવવા લાગ્યો.

'ક્યાંક તો ચાલો, બાબુજી!'

'મારે ક્યાં ય નથી જવું.' એમ હું કહેવા જ જતો હતો અને એકાએક અટકી ગયો. ધ્યાનથી જોયુ. ફાટેલા ખમીસમાંથી ગોરું બદન ડોકિયાં કરી રહ્યુ હતુ. શરીરનાં હાડકાં ગણી શકાતાં હતાં, આંખો ઊંડી પેસી ગઈ હતી, ચહેરો સુકાયલી નારંગી જેવો હતો. તે યુવાન હતો પણ તેનામાં યુવાનીનાં ચિહ્નોનો અભાવ હતો. ઉંમર પચીસેક હશે, પણ પચાસના વૃદ્ધ જેવી તેની રૂપરેખા હતી. જોતાં જ જણાઈ આવતુ હતુ, કે એક વખત તે ખૂબ જ સુંદર હશે! આંખોના ખૂણામાં આંસુઓ બહાર નીકળી આવવા તલપી રહ્યાં હતાં. જાણે કરુણાની પ્રતિછાયા, ને પીડાની આભા! એનો ચહેરો એક કરુણ કહાણી કહી રહ્યો હતો. મારી સહાનુભૂતિ ઊભરાઈ આવી.

'શું જોઈએ છે ભાઈ?'

'ચાલો બાબુજી, કુતુબ લઈ જાઉં?.'

'ચાલ.' હુ રિક્ષામાં બેઠો. તે દોડવા લાગ્યો. ઇચ્છા થઈ કંઈક પૂછું, પણ ચૂપ રહ્યો. થોડીવાર પછી એણે જ કહ્યું:

'તમે દિલ્હીના નથી લાગતા?'

'હા, હું દિલ્હીનો નથી.'

'ભગવાનની મોટી મહેરબાની, તમે દિલ્હીના નથી.'

'ભગવાનની મહેરબાની કેમ? દિલ્હીવાળાએ તારું શું બગાડ્યુ?'

રિક્ષાવાળો ઊભો રહ્યો. રિક્ષા છોડીને સડકની એક બાજુ પર બેસી પડ્યો અને હાંફવા લાગ્યો. ઉધરસ પણ આવવા માંડી. છાતીપર હાથ મૂકીને બોલ્યો: 'એક બે મિનિટ બાબુજી, જરા શ્વાસ લઈ લઉં.'

'ભાઈ, નકામો શા માટે તકલીફ વેઠે છે? પૈસા જોઈતા હોય તો લે આ.' કહીને મેં ગજવામાં હાથ નાખ્યો.

'નહિ બાબુજી નહિ, એ નહિ બને. સાંજનો વખત છે, જરા કુતુબ સુધી ફરી આવો.' કહીને તેણે પાછી રિક્ષા ઉઠાવી અને ઘોડાની જેમ દોડવા લાગ્યો. હું વિચારવા લાગ્યો 'એ કઈ રેખા છે જ્યાં માનવતા પશુતાથી છૂટી પડી જાય છે!'

રિક્ષાવાળો બોલ્યો: 'તમે પૈસાની બિલકુલ ફિકર ના કરશો. તમારી જેમ મને પણ પૈસાની કંઈ જ પડી નથી. રિક્ષાવાળા પૈસા માટે જ માણસમાંથી જાનવર બને છે પણ જાનવર બનવા છતાં મારામાં થોડીઘણી માણસાઈ રહી ગઈ છે. બાબુજી, એમ તો અમે પણ માણસો પારખી જઈએ છીએ. પણ આજે સવારે .....'

'શુ થયું આજે સવારે?'

'કંઈ નહીં એક વિચિત્ર માણસ સાથે ભેટો થઈ ગયો. સવારથી સાંજ સુધી દોડતો રહ્યો. ભાડાના પૈસા આપતી વખતે કંજૂસાઇ કરવા લાગ્યો. હુ મારા લોહીની કિંમત કરતાં એક પૈસો પણ ઓછો લેવા માગતો ન હતો. એ તો બસ ગાળો જ દેવા મંડી પડ્યો. મેં પણ કહી દીધું: 'જીભ સંભાળીને વાત કરો, મિસ્ટર!' જવાબમાં એણે બેચાર તમાચા ખેંચી કાઢ્યા. એટલો માર્યો, એટલો માર્યો, બાબુજી, વાત ના પૂછો. આજુબાજુ ભેગા થયેલા લોકો બોલી ઊઠ્યા: 'રિક્ષાવાળા હોય છે જ બદમાશ. લે સા... ને સારી સજા મળી ગઈ! હુ વિચારી રહ્યો હતો કે...'

'ભાડાના પૈસા તો આપ્યા કે નહિ?' મેં પૂછયું.

'ના બાબુજી, એક પૈસો ય ના આપ્યો. લોહીનો ઘૂંટડો પીને હું રહી ગયો. મને મારે માટે ફિકર ન હતી, પણ શું ગરીબો પાસે

પોતાની ઇજ્જતને માટે, પોતાના સન્માનના રક્ષણ માટે કોઈ જ હથિયાર નથી? વિવશતા અને ગમ ખાઈને રહી જવા સિવાય બીજી કોઈ જ દવા નથી? હે ભગવાન !'

એકાએક રિક્ષાવાળાને ઠોકર લાગી તે પડી ગયો હું પણ રિક્ષામાંથી પડતોપડતો બચ્યો રિક્ષાવાળો બેભાન થઈ પડ્યો હતો, એનો શ્વાસ ધમણની જેમ જોરથી ચાલતો હતો મે એને ધીરે રહીને બેઠો કર્યો થોડીવારે ભાનમાં આવ્યો, ત્યારે એણે કૃતજ્ઞતા પ્રગટ કરતા મારી સામે જોયુ એકાએક એને ઉધરસ આવી, અને સાથે જ એક લોહીની ઊલટી પણ થઈ હુ જોઈને ગભરાઈ ગયો મે આખો પર હાથ મૂકી દીધા વિચારવા લાગ્યો 'મનુષ્યની હત્યા મનુષ્યના હાથે? મનુષ્ય આટલો નિષ્ઠુર ક્યારથી બની ગયો? માનવતા માનવના પગ નીચે જ કચડાઈ રહી છે '

આખો ઉઘાડી જોયુ-રિક્ષાવાળો મારી સામે જોઈ રહ્યો હતો શ્વાસ મુશ્કેલીથી લેતો હતો એની આખના ખૂણામાથી બે આસુઓ ટપકી પડ્યા હું પતળી ગયો

'બાબુજી?'

હું ન બોલી શક્યો એણે ફરી કહ્યુ

'હું તમને કુતુબ સુધી ના લઈ જઈ શક્યો '

'મારે કુતુબ જવું પણ ક્યા હતુ?'

'પણ '

'પણ બસ કઈ નહિ ઊભો રહે તને હૉસ્પિટલ લઈ જવાનો બદોબસ્ત '

'બાબુજી! નકામી તકલીફ ઉઠાવો છો મારી બીમારી જડ પકડી ચૂકી છે છેલ્લી વાર તમારી સાથે ફરવાનુ લખ્યુ હો. આભાર!'

'અરે, નિરાશ શા માટે થાય છે? હમણા જ હૉસ્પિટલ '

'બાબુજી!' રિક્ષાવાળાના હોઠપર એક ફીકુ હાસ્ય ફરકી રહ્યુ

'તારુ નામ શુ છે?'

'મારુ નામ?'

'હા'

'મહમદ અને '

'અને '

'હુ પંજાબ યુનિવર્સિટીનો ગ્રેજ્યુએટ '

'શું કહ્યુ?'

'હા, બાબુજી! હુ ગ્રેજ્યુએટ '

'ઊ ફ!' હું કલ્પના કરતા કંપી ઊઠ્યો બેકારીનો અભિશાપ આટલો ભીષણ!

'બીજુ કોણ કોણ છે?'

'ઘેર એક બીબી મીના '

'ઘર ક્યા છે?'

'ગલી ગુલિયાન ન ૧૩૦ '

'ચાલ ઊભો થા, તને લઈ જઉ '

'એક અરજ '

'શી ?'

'વચન આપો કે તમે એને મારી બાબતમા કઈ જ નહિ કહો હુ શુ કરુ છુ તે એ હજી નથી જાણતી.'

'ઓ હ! સમજ્યો વારુ'

રિક્ષાવાળો જાતે જ ખેંચીને થોડે સુધી લાવ્યો એક પોલીસની મદદથી સવારી મગાવી એને હૉસ્પિટલ મોકલી દીધો પછી વિચાર કર્યો હોટલમા જાઉ, પણ સવારી લઈને ગલી ગુલિયાન તરફ ચાલ્યો બહુ જ રખડ્યા પછી ગલી મળી મકાન પણ શોધી કાઢ્યુ એક સરસ મકાન, અંદરથી કોઈએ પૂછ્યુ 'કોનુ કામ છે?'

'મહમદનુ ઘર આ જ કે?'

'જી હા'

'મીનાબહેનને મળવુ છે મારે '

'અંદર આવો.'

મે અંદર જઈને જોયુ એક સ્વચ્છ

ઓરડામાં, સુશિક્ષિત અને સુસંસ્કૃત રુચિની એક ઝલક પથરાયેલી હતી. અવાજમાં નમ્રતા અને મીઠાશ જોઈને મેં બુરખામાં ઢંકાયલી સ્ત્રીની કોમળતાનું અનુમાન કરી લીધું.

'તમારા ખાવિંદ આજે ઘેર નહિ આવી શકે... એક જરૂરી કામમાં રોકાઈ ગયા છે. લો આ ચિઠ્ઠી તમારી પર મોકલી છે.'

'ચિઠ્ઠી સાથે મેં એક દશની નોટ પણ મૂકી દીધી.

'ધન્યવાદ!' એણે બુરખામાંથી હાથ કાઢી ચિઠ્ઠી લઈ લીધી અને અંદર ચાલી ગઈ. હું બેઠો. પાછી આવી તો એક કલાત્મક ડીશમાં બે પાન હતાં. મેં તેમાંનુ એક પાન લીધું

'તો હું હવે જાઉં......'

તેણે ઝૂકીને સલામ કરી. હું મીનાની એક મીઠી સ્મૃતિ લઈને હોટલમાં આવ્યો!

બીજે દિવસે હૉસ્પિટલમાં જઈને મહંમદની હાલત જોઈ. તબિયત કંઈ સારી ન હતી. ડૉકટરે કહ્યું: 'બચવાની કોઈ આશા નથી.'

મહંમદ વસ્તુસ્થિતિ સમજી ગયો. એણે દર્દભરી આંખોએ મારી તરફ જોયું.

'મારી મીના?'

'એની ફિકર તું ના કરીશ, મહંમદ, હું બેઠો છું ને!'

મહંમદને શાંતિ મળી. આખરે એ જ થયું. મહંમદ બચ્યો નહી. બિચારા રૂમાલ લોહીથી તરબતર કરીને તે ચાલ્યો ગયો. રહી ગઈ બિચારી મીના. એને કહી દીધું કે મહંમદ નોકરી કરવા કલકત્તા ગયો છે. ક્યારે આવશે એ પણ નક્કી નથી. એને વાપરવા થોડાક રૂપિયા આપી દીધા. આજે કેટલા ય મહિનાથી તે એમ જ માને છે કે મહંમદ કલકત્તા નોકરી માટે ગયો છે. ક્યાંસુધી એને એ ભ્રમમાં રાખી શકીશ? હું ખુદ પણ તે જાણતો નથી!×

× સૂચિત

★

એક ન્યાયાધીશ હતા. નિવૃત્ત જીવન ગાળવા માટે તે એક ગામડામાં ગયા ગામડામાં પણ આખો દિવસ શું કરવું? અંતે એક ખેડૂત પાસેથી રાજીખુશીથી જમીન ખોદવાનું કામ લીધું. ખેડૂતે સાંજે જોયું કે બીજા બધા નોકરો કરતા ઘણી વધારે જમીન આ ન્યાયાધીશે ખોદી હતી. એ તો ખુશખુશ થઈ ગયો કહ્યું: 'સાહેબ, કાલે આવો તો આથી પણ સરસ કામ તમને સોંપું'

બીજે દિવસે ખેડૂતે એમને ખરાબ વેંગણમાંથી સારાં વેંગણ જુદાં પાડવાની કામગીરી આપી. સાંજે આવીને એ જુએ તો માત્ર એક જ વેંગણ એમણે નોખું પાડયું હતું કારણ પૂછતાં જણાવ્યું:

'તને તો શી ખબર પડે ભાઈ, પણ આખી જિંદગી નિર્ણયો કરી કરીને મારી બુદ્ધિ એવી ઘસાઈ ગઈ છે કે હવે વૃદ્ધાવસ્થામા સારા માઠાનો યોગ્ય નિર્ણય થઈ શકતો નથી! વેંગણનો ન્યાય તોળવાને બદલે જાતમહેનતનું કામ હું વધુ સારી રીતે કરી શકીશ.'

×

દરેક રાજ્યમાં વિદેશી રાજ્યની સંસ્કૃતિના પ્રચાર અર્થે મોટી ઑફિસો હોય છે. મુંબઈમાં અમેરિકાના એવા એક કેંદ્રને 'એડેલ્ફી' નામે ઓળખવામાં આવે છે. ત્યાં પુસ્તક લેવા માટે, ઘેર વાંચવા લઈ જવા માટે કોઈ પણ જાતની ફી લેવામાં આવતી નથી. નથી અનામત યા ઓળખાણની જરૂર પડતી.

હમણાં જ સાંભળવા મળ્યું કે કેટલાક લોકો ખોટાં સરનામા લખાવી પુસ્તકો પાછાં આપતા નથી. પુસ્તકની કિંમત તો જે હોય તે પણ ભારતના નવયુવાન વર્ગ માટે, એની સંસ્કૃતિ માટે વિદેશીઓ કેવો ખ્યાલ બાંધતા હશે? વિશ્વાસ એમણે મૂક્યો, તો આપણે એનો ભંગ કરતાં શરમાવું જોઈએ.

×

યુગપ્રવાહ

શ્રી સોપાન

આખો મહિનો આપણા દેશે ભારે ચિતામા પસાર કર્યો છે આ ચિતા દૂર થઈ નથી, ક્યારે દૂર થશે તે કોઈ કહી શકે એમ નથી હિંદના ભાગલા પડ્યા ત્યારે તો આપણુ રાજતત્ર વ્યવસ્થિત નહોતુ, આપણા ભાગે આવેલા પ્રદેશમા પણ એકતાનો અભાવ હતો આજે સ્થિતિ જુદી છે આપણો દેશ સગઠિત છે, આતરિક એકતા સિદ્ધ થઈ છે, લશ્કરી દૃષ્ટિએ પણ આપણે સારી પ્રગતિ કરી છે આતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે આપણે વિશેષ પ્રતિષ્ઠા મેળવી શક્યા છીએ, એશિયા ખડમા આપણુ સ્થાન ઊચુ આવ્યુ છે, આ બધુ છે છતાં આજે પૂર્વ બગાળે ઉપસ્થિત કરેલી સમસ્યા સામે આપણે લાચાર છીએ પૂર્વ બગાળના ૧ કરોડ ૨૦ લાખ હિંદુઓને ઉગારવાનો કોઈ માર્ગ આપણે શોધી શકતા નથી

ભાગલા પડ્યા પહેલા જે નીતિ મુસ્લિમ લીગે અખત્યાર કરી હતી તે જ નીતિ ભાગલા પછી પાકિસ્તાનના નેતાઓએ સ્વીકારી છે આજના યુગમાં ન શોભે એવુ વર્તન દાખવવામા પાકિસ્તાનને મુદ્દલ શરમ નથી જગતના સભ્ય રાષ્ટ્રોમા પાકિસ્તાન સ્થાન તો પામ્યુ છે, પણ તેનો વ્યવહાર અસભ્ય છે ક્રૂરતાથી ભરેલો છે પાકિસ્તાને મઝહબી રાજ્યનો આદર્શ સ્વીકાર્યો છે એનો અર્થ એ થયો, કે જેણે ઇસ્લામ ધર્મ સ્વીકાર્યો નથી તે કઈક નીચો છે, કઈક નિગાળો છે લોકતત્ર તો એને કહેવાય, જ્યાં સર્વને સમાન તક અને સમાન અધિકાર પ્રાપ્ત થતા હોય ભારતે એ આદર્શ રાખ્યો છે, ભારતના નાગરિકો વચ્ચે જેમ સ્ત્રીપુરુષનો ભેદ નથી, તેમ નાતજાત કે ધર્મનો પણ ભેદ નથી ભારતના તમામ નાગરિકો એક જ પ્રકારના અધિકારો ધરાવે છે

પણ પાકિસ્તાન મઝહબી રાજ્ય બનીને જ થોભ્યુ નથી ઇસ્લામના ઉચ્ચ આદર્શોને એણે તિલાજલિ આપી છે પાકિસ્તાનના રાજકર્તાઓ, મૂડીદારો, જમીનદારો, નવાબો ને સરદારો આમપ્રજાને તો ચૂસી જ રહ્યા છે ઉપરાત, પ્રજાના સામાન્ય સુખદુખ ભુલાવવા અને ઇસ્લામી સામ્રાજ્યની મહત્ત્વાકાક્ષા પાર પાડવા એમણે હિંદુવિરોધી અને ભારતવિરોધી માનસ ઊભુ કર્યું છે નાઝીઓને ઝાખા પાડે એવો જૂઠો અને અતિશયોક્તિથી ભરેલો પ્રચાર તેઓ રાતદિવસ કરે છે પાકિસ્તાનના મોટા ભાગના અખબારો, ખાસ કરીને ત્યાનુ અગ્રણી અખબાર 'ડૉન' તો અસખ્ય ને ઉશ્કેરાટભરી અફવાઓ ફેલાવવામા અજોડ છે પાકિસ્તાનના જવાબદાર નેતાઓ અને સરકારી રેડિયો પણ આ બાબતમા પોતાથી થઈ શકે તેટલુ કરે છે

ચારે બાજુ હિંદુઓ ને ભારત સામે ઝેર ફેલાવવામા આવતુ હોય ત્યા આતરિક શાતિ શી રીતે જળવાય? કાશ્મીરનો સવાલ તો સળગતો ઊભો જ છે નિર્વાસિતોની મિલકતનો પ્રશ્ન ઊકલ્યો નથી નહેરના પાણીનો ઝઘડો પણ હજી પત્યો નથી તેમા હૂડિયામણના ફેરફાર પછી આર્થિક યુદ્ધ ઉમેરાતા બને બાજુએ તગદિલી તો ઊભી થઈ જ છે ભારતને નુકસાન કરી લાભ મેળવવાના હેતુથી પાકિસ્તાને પોતાના રૂપિયાને ભારતની સરખા-

મણીમાં ઊંચો રાખ્યો, ભારત જો તેનો સ્વીકાર કરે તો આ દેશમાંથી વિનાકારણ કરોડો રૂપિયાની સમૃદ્ધિ આપોઆપ પાકિસ્તાનમાં ખેંચાઈ જાય ભારત સરકારે જાગૃતિ અને દઢતા બતાવી પાકિસ્તાનની મેલી મુરાદ ધૂળમાં મેળવી છે, પણ પાકિસ્તાન તેથી નમ્યું નથી. પાકિસ્તાનની અવળી નીતિને કારણે સૌથી વિશેષ પૂર્વ બંગાળના શણ ઉગાડનારા ખેડૂતોને સહન કરવું પડ્યું છે, તેમનામાં તીવ્ર અસંતોષ પેદા થયો છે. પાકિસ્તાને આ અસંતોષ મિટાવવાના વાજબી માર્ગો લેવાને બદલે તેમનામાં કોમી ઝેર રેડ્યું છે ને તેને પરિણામે ત્યાં હેવાનિયત પેદા થઈ છે.

પૂર્વ બંગાળના અત્યાચારોની વિગતો શરૂઆતમાં તો મળતી નહોતી, પણ તે પછી હકીકતો આવવા લાગી છે. પાકિસ્તાને સાચી માહિતી ઉપર પડદો નાખવાના પ્રયાસો કર્યા છે, પણ તે વ્યર્થ ગયા છે અને જગતે જાણ્યું છે કે પૂર્વ પાકિસ્તાનમાં ખૂન. લૂંટ, આગ, અપહરણના ભયંકર તથા વિશાળ પાયા ઉપર બનાવો બન્યા છે. પાકિસ્તાનનાં અખબારો, રેડિયો અને નેતાઓ દરરોજ પાકિસ્તાનના મુસ્લિમોને કહે છે કે ભારતમાં વસતા ચાર કરોડ મુસ્લિમો ગુલામોનું જીવન જીવે છે અને ભયંકર અત્યાચારોના ભોગ બન્યા છે. કલકત્તામાં અશાંતિ થઈ અને ૨૦ મુસ્લિમો તથા ૧૧ હિંદુઓ મૃત્યુ પામ્યા તે સંબંધમાં પાકિસ્તાને ચારે બાજુએથી ચલાવ્યું કે દશ હજાર મુસ્લિમોની કતલ થઈ છે! ભારતના વડા પ્રધાને સાચું જ કહ્યું છે, કે વીસ અને દશ હજાર વચ્ચે જેટલો તફાવત છે તેટલો તફાવત સત્ય અને પાકિસ્તાનના પ્રચાર વચ્ચે છે. આવી તો અનેક વાતો પાકિસ્તાન વહેતી મૂકે છે.

પૂર્વ બંગાળમાં છેલ્લા પંદરે'ક દિવસથી શાંતિ લાગે છે, પણ એ શાંતિ સાચી છે એમ ભાગ્યે જ કહી શકાય. કોમી રાક્ષસોની ચાલ આ પ્રકારની જ હોય છે. પાકિસ્તાનમાં જે બન્યું છે તે ત્યાંના ઉચ્ચ અધિકારીઓની નજર સામે જ બન્યું છે અને એટલી વ્યવસ્થાપૂર્વક ખૂન, લૂંટ, આગ અને અપહરણ ચલાવ્યાં છે કે તે પૂર્વયોજીત હતાં તે બાબતમાં ભાગ્યે જ શંકાને સ્થાન રહે. ભારત સરકાર તો શાંતિ ચાહે જ છે અને તેના વડા પ્રધાન આજના યુગના શાંતિના એક ફિરસ્તા છે. એમણે પૂર્વ બંગાળના ભીષણ અત્યાચારો જાણ્યા પછી પાકિસ્તાનના વડા પ્રધાનને વિનંતિ કરી કે સાચી માહિતી માટે બંને સરકારોના પ્રતિનિધિઓનું પંચ નીમીએ, પણ પાકિસ્તાને તેનો અસ્વીકાર કર્યો એ પછી આપણા પ્રધાને કહ્યું કે બંને બાજુના ઘવાયેલા બંગાળમાં આપણે સંયુક્ત પ્રવાસ ગોઠવીએ તો તે માગણી પણ પાકિસ્તાને ઠોકરે ઉડાવી. જો બંને વડા પ્રધાનો સાથે ફર્યા હોત તો બંને દેશમાં અને બંને કોમમાં શાંતિની ભાવના પેદા થાત, પરંતુ પાકિસ્તાનના રાજકર્તાઓનો ઇરાદો જ કંઈક જુદો હોય ત્યાં શું થાય?

હવે સવાલ એ ઊભો થયો છે કે કરવું શું? પૂર્વ બંગાળમાં અત્યારે શાંતિ છે પણ તે સાચી શાંતિ નથી. પાકિસ્તાનના ગવર્નર જનરલ અને વડા પ્રધાન પાકિસ્તાનની પ્રજાને શાંતિનો ઉપદેશ આપે છે, પણ તે ઉપર વિશ્વાસ મૂકી શકાય એમ નથી. પાકિસ્તાનની પ્રજાને કહેવાની એમની પદ્ધતિ પણ શાંતિ માટે જોખમકારક છે. તેઓ એમ માનતા જ નથી, કે પૂર્વ બંગાળમાં વિશેષ અત્યાચારો થયા છે અને ભારતમાં થયેલાં છમકલાંઓ તેને જ આભારી છે. ભારતનાં છમકલાંઓમાં મુસ્લિમોની સાથે હિંદુઓ પણ મરે છે ને ઘવાય છે તે હકી-

ફક્ત પણ દાબી દેવામા આવે છે તેઓના ઉપદેશનુ મુખ્ય સૂત્ર હોય છે ભારતના બનાવોથી ઉશ્કેરાશો નહિ વેરવૃત્તિ કેળવશો નહિ આમ આડકતરી રીતે ભારતને જ બદનામ કરવામા આવે છે પાકિસ્તાન સાથેના વ્યવહારમા આપણે જોયુ છે કે તેના વચનમા વિશ્વાસ મૂકી શકાય એવુ નથી તેમના નિવેદનો આ દૃષ્ટિએ અર્થહીન છે

ત્યારે કરવુ શુ ? ત્રણ માર્ગો સૂચવાય છે ૧ રાષ્ટ્રસઘમા ફરિયાદ કરવાનો, ૨ વસ્તીની ફેરબદલીનો, ૩ યુદ્ધનો આ ત્રણ ઉપાયોમા વિશેષ જોર અનુક્રમે ત્રીજા અને બીજાને આપવામા આવે છે કાશ્મિરપ્રશ્નના અનુભવે રાષ્ટ્રસઘમા જવાનો કોઈને ઉત્સાહ નથી બાકી રહે છે વસ્તીની ફેરબદલી અને યુદ્ધ જો આપણે શાતિથી વિચાર કરીએ તો આ ઉપાયોની નિરર્થકતા આપણને તરત જ સમજાઈ જાય વસ્તીની ફેરબદલીનો પહેલા વિચાર કરીએ

૧ વસ્તીની ફેરબદલી શાતિથી થાય એ શક્ય નથી પકિસ્તાન એવી કબૂલાત આપે તોપણ તેના ઉપર વિશ્વાસ મૂકી શકાય નહિ

૨ બને બાજુએ ખૂન, લૂટ અને અત્યાચારના બનાવો બને જ અને તેની અસર આખા દેશ ઉપર થાય

૩ વસ્તીની ફેરબદલી પ્રદેશ કે સખ્યા પૂરતી મર્યાદિત બનાવી શકાય નહિ

૪ જે અહીથી જવા ઇચ્છતા હોય તેમને પણ ધકેલી દેવા એ અમાનુષી કૃત્ય ગણાય

૫ જો હિદુ અને મુસ્લિમ એ દૃષ્ટિએ જ રાષ્ટ્રની પસદગી થાય તો ભારતે કાશ્મિર ગુમાવ્યુ જ છે એમ માની લેવુ જોઈએ

૬ પાકિસ્તાનમા હિદુઓ સવા કરોડ, જ્યારે ભારતમા મુસ્લિમો ચાર કરોડ છે, એટલે જો વસ્તીની ફેરબદલીનો સિદ્ધાત સ્વીકારાય તો પાકિસ્તાન વધુ પ્રદેશ માગે અને એની માગણીને અમેરિકા-બ્રિટનનો ટેકો મળી જ રહે

૭ ભારતમાથી મુસ્લિમોને કાઢવાની વાત આવે તેની અસર અન્ય લઘુમતિઓ ઉપર, ખાસ કરીને શીખ કોમ ઉપર થયા વિના રહે જ નહિ તેઓ અવશ્ય અલગ રાજ્ય માગે માસ્તર તારાસિંગનુ જોર ઘણું વધી જાય

૮ વસ્તીની ફેરબદલી શક્ય જ નથી, પણ જો થાય તો યે શાતિ થઈ જશે એમ માનવુ નહિ પાકિસ્તાની મુસ્લિમોની સખ્યા વધતા તેમનુ ઝનૂન વધે, પોતાના આર્થિક પ્રશ્નો તે ઉકેલી શક નહિ, એટલે ઉશ્કેરાટ બીજી બાજુ ફેલાય અને ભારત તથા પાકિસ્તાનની સરહદો સદા ય સળગતી જ રહે

૯ આ સ્થિતિમા યુદ્ધ અનિવાર્ય બને હવે યુદ્ધનો વિચાર કરીએ

૧. ભારત અને પાકિસ્તાન વચ્ચે સર્વાંગી યુદ્ધ થાય તો પાકિસ્તાનનો નાશ થાય એમા શકા નથી ભારત જેટલી પાકિસ્તાનની તાકાત નથી અને એ રાજ્ય પૂર્વ અને ઉત્તર-પશ્ચિમમા વહેચાયેલુ છે તે પણ તેની નિર્બળતા છે

૨ પણ યાદ રાખવુ જોઈએ, કે આજના યુગમા આવુ યુદ્ધ એ દેશો પૂરતુ મર્યાદિત રહે જ નહિ, એટલે એમાથી ત્રીજા વિશ્વયુદ્ધનો દાવાનળ અવશ્ય પેદા થાય અમેરિકા અને રશિયાના બળો પોતાનો ભાગ ભજવે જ

૩ આવા વિશ્વયુદ્ધનુ શું પરિણામ આવે તે કહેવાની કોઈની શક્તિ નથી, કોઈ કહે તો તે મૂર્ખ છે એમ સમજવુ

૪ યુદ્ધ થાય તો પાકિસ્તાનમા રહેલા હિદુઓની સ્થિતિ કેવી કરુણ બની જાય તે કલ્પી શકાય એમ છે આજના કરતાં એ સ્થિતિ હજારોગણી ભયાનક હોય એમા શકા જ નહિ

૫. ભારતમાં તેનો પડઘો પડે જ. ભારત સરકારે આંતરિક શાંતિ માટે મોટી સેના ભારતમાં જ રોકવી પડે તો યે શાંતિ જળવાય કે કેમ તે તો પ્રશ્ન જ રહે.

૬. યુદ્ધમાં ગમે તે પક્ષ વિજયી થાય. લઘુમતી કોમને બચાવવા માટે યુદ્ધ ખેલાયું હોય તો તેનું નિકંદન જ નીકળી જાય.

આનો અર્થ એ થયો કે યુદ્ધથી આ પ્રશ્નનો ઉકેલ આવે નહિ. ત્યારે શું મૂંગા બનીને બેસી રહેવું? નિર્દોષ ઉપરના અત્યાચારો જોયા કરવા? આ સવાલોના જવાબ આપવાનું કઠણ છે. ભારત કે પાકિસ્તાનમાં જો સત્યાગ્રહી વીરો જાગે તો યુદ્ધ અને વસ્તીની ફેરબદલી-બને આફતોમાંથી બચી શકાય. ભારતના હિંદુ–મુસ્લિમ વીરો પાકિસ્તાનમાં જાય અને જે આપત્તિઓ આવે તે સહન કરે. એ જ રીતે પાકિસ્તાનમાં પણ આજની સ્થિતિ સામે સત્યાગ્રહનો માર્ગ લેવાય...પણ આ માટે આજે વાતાવરણ છે? કોઈ દોરનાર છે? જનતામાં એવી ભાવના છે?

આજે તો સર્વત્ર નિરાશાનો અંધકાર છવાયેલો છે, પણ હમણાં જ એક ચિંતકે કહ્યું તેમ અંધકારમાં અટવાઈએ નહિ તો ધીમેધીમે માર્ગ દેખાઈ આવે છે. જરૂર છે ધૈર્યની અને પ્રકાશ શોધવાના પુરુષાર્થની. બધી બાજુનો વિચાર કરતાં એમ લાગે છે કે આ પ્રશ્નની બે બાજુઓ છે, બે મોરચાઓ છે: એક આંતરિક શાંતિનો અને બીજો પાકિસ્તાનમાં વસતા હિંદુઓને રક્ષણ આપવાનો. પહેલો મોરચો આપણા હાથમાં છે, ત્યાં જો આપણે સફળ થઈશું તો બીજે મોરચે લડવાનુ કામ લેવાનું ઘણું સહેલું બનશે. ભારતીય પ્રજા પહેલા મોરચા ઉપર મજબૂત રહે અને પાકિસ્તાનના જંગલીપણાનું અનુકરણ ન કરે તો ભારત સરકારના હાથ મજબૂત થાય. ઉપર કહ્યું તેવી સત્યાગ્રહની ભાવના પણ કદાચ પેદા થાય. યુદ્ધ અને વસ્તીની ફેરબદલી એ ઉપાય નથી, એ તો અંધારામાં ભૂસકો જ છે.

તા. ૨૧–૩–'૫૦

* * *

ગુજરાતને આજે જોઈએ છે સેવાવીરો

હિંમત રેડી કામ કરવાવાળા સેવાભાવી અને ઉત્સાહી કાર્યકરોની જરૂર છે જેઓ જનતા માટે 'કાંઈક' કરી છૂટવાની ધગશ અને તમન્ના રાખતા હોય તેમણે નીચેની શરતો વિચારવી.

નહિ મળે :	મળશે :	આનો સામનો કરવો પડશે :		આથી દૂર રહેવું પડશે :	
મોભ્પ	મહેનત	ટીકા	ઠપકા	અસત્ય	જડતા
ખુશામત	ઉજાગરા	નિંદા	નિરાશા	ખોટો ભય	દંભ
ફૂલના હાર	રપરપટી	દુઃખ	અપમાન	દુરાચરણ	ખટપટ
કોઈ જાતનો બદલો	ગરીબનાં આંસુ	ત્રાસ	નિષ્ઠુરતા	દુરાગ્રહ	મિથ્યાભિમાન

આના વિના નહિ ચાલે :

પ્રેમ
ખંત
સેવા
સાહસ
ધીરજ
ઉત્સાહ
સચ્ચાઈ
નમ્રતા
કર્તવ્યશીલતા
સ્વદેશાભિમાન
કાર્યદક્ષતા
સહૃદયતા

*

લોટસ ટ્રસ્ટની સાહિત્ય-સર્જનની યોજના

ગુજરાતી ભાષામા સામાન્ય જનોને ઉપયોગી થાય તેવા ગ્રથોના સર્જન અને પ્રકાશનના હેતુથી લોટસ ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટીઓએ એક યોજના તૈયાર કરી છે વિવિધ વ્યવસાયમા રોકાયેલા ગુજરાતના અભ્યાસી લેખકો આ યોજના દ્વારા ગુજરાતી પ્રજાને પોતાના અભ્યાસના ફળો આપી શકે એમ છે યોજના નીચે પ્રમાણે છે

૧ લોટસ ટ્રસ્ટ તરફથી આ યોજના માટે રૂા ૨૫૦૦૦) આપવામા આવ્યા છે

૨ આ યોજના ઓછામા ઓછા સાત વર્ષ સુધી ચાલુ રાખવાની ધારણા છે

૩ વિદ્વાન અને અભ્યાસી લેખકો દ્વારા દર વર્ષ ઓછામાં ઓછા બે મૌલિક પુસ્તકો લખાવવાની આશા રાખવામા આવી છે પુસ્તકો ક્રાઉન સોળપેજી માપના લગભગ ૨૫૦ પાનાના હશે

૪ આ યોજના પાર પાડવા માટે નીચે જણાવેલા પાચ સભ્યોની સાહિત્ય-સમિતિ નીમવામા આવે છે

દી બ કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી **શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવે**
શ્રી મનુ સૂબેદાર **શ્રી વીરેન્દ્ર જીવણલાલ શાહ**
શ્રી મોહનલાલ મહેતા-સોપાન [મત્રી]

આ યોજના અગે સર્વ પત્રવ્યવહાર નીચેના સરનામે મત્રી સાથે કરવો -

મોહનલાલ મહેતા
ગુલઝાર, એરેઝ રોડ મુબઈ-૧

૫ આ સમિતિ ગ્રથનો વિષય નક્કી કરી લેખકો સાથે સપર્ક સાધશે અને યોગ્ય જણાશે તે રીતે લેખકને ગ્રથ તૈયાર કરવા સૂચવશે

૬ લેખક તરફથી હસ્તપ્રત મળ્યા પછી સમિતિ એ અગે નિર્ણય કરશે અને ગ્રથ સ્વીકાર્ય હશે તો પ્રથમથી નક્કી કર્યા પ્રમાણે અથવા સમિતિને યોગ્ય જણાશે તો નક્કી કર્યાથી પણ વિશેષ રકમ પુરસ્કાર તરીકે આપશે

૭ પુરસ્કાર અગે સામાન્ય રીતે પાચસોથી ઓછા નહિ અને એક હજારથી વિશેષ નહિ, એવુ ધોરણ નક્કી કરવામાં આવ્યું છે

૮ જે ગ્રથ સ્વીકાર્ય થશે તે ગ્રથની પ્રથમ આવૃત્તિના પ્રકાશનના હક્કો સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલયને અર્પણ થશે પુનર્મુદ્રણ, અનુવાદ, ફિલ્મ, નાટક વગેરે બીજા તમામ હક્કો લેખકના પોતાના જ રહેશે

૯ સમિતિએ લેખકને નિશ્ચિત કાર્ય સોપ્યું હશે અને લેખકે તે પૂરુ કર્યું હશે, છતાં સમિતિ કોઈ કારણસર એ અસ્વીકાર્ય ગણશે, તો એના અસ્વીકાર છતાં લેખકને મહેનતાણાની નક્કી કરેલી રકમનો ત્રીજો ભાગ આપવામા આવશે અને તેના પ્રકાશનના 'સર્વ હક્ક' લેખકના પોતાના રહેશે

લોટસ ટ્રસ્ટ વતી
૧૫-૩-'૫૦ **મનુ સૂબેદાર (પ્રમુખ)**

શ્રી રામ મિલ્સ લિ૦

બારીક સુતરમાંથી ફેન્સી મર્સરાઇઝડ

કાપડ

જેવાં કેઃ—

ધોતિયાં, સાડીઓ (પ્લેન, ડૉબી તથા જેકાર્ડ બોર્ડર),
વોયલ્સ (પ્લેન તથા ચેક)
જાતજાતની કલર શર્ટિંગ્સ, પોપલીન,
મલમલ તથા લૉંગકલોથ વગેરે
બનાવનાર

મીલ તથા ઓફિસઃ—ફરગ્યુસન રોડ, પરેલ
મુંબઈ

CROWN BRAND GUARANTEED PURE

એલ્યુમિનિયમ
અને
પિત્તળનાં વાસણો

વાસણોનો વિચાર આવતાંજ ક્રાઉન માર્કાની યાદ તાજી થાય છે. બનાવટની ઉત્તમતા, ઉપયોગિતા માટેનું સંશોધન, ભાવોનું વ્યાજબીપણું અને વ્યવહારની નિયમિતતાનું એ સાચું પરિણામ છે.

એલ્યુમિનિયમના વાસણો વજનમાં હલકા, જલ્દી ગરમ થાય તેવા અને કીંમતમાં કીફાયત હોય છે કલાઇ કરવાની જરૂરજ નથી પડતી.

દુધના હાન્ડા, ટીફીન કેરીયર, કીટલી, થાળી ગ્લાસ, પ્લેટો, બદના, લોટા, ટોપ, હાન્ડી, વિગેરે કરોડો માણસો સંતોષથી વાપરે છે.

તમારી જરૂરિયાતો
માટે
લખો અથવા મળો :

જીવનલાલ (૧૯૨૯) લિમિટેડ
કલકત્તા, મુંબાઇ, મદ્રાસ, રાજમહેન્દ્રી, દિલ્હી, એડન, રંગુન

ગ્રાહકોને

1. 'અખંડ આનંદ' દર અંગ્રેજી મહિનાની પહેલી તારીખે પ્રસિદ્ધ થાય છે
2. વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૭ાા છે આફ્રિકા માટે રૂ. ૮) અને પરદેશ માટે રૂ. ૧૧) છે
3. 'અખંડ આનંદ'નું નવું વર્ષ નવેમ્બર માસથી શરૂ થઈ ઓક્ટોબર માસમાં પૂરું થાય છે વર્ષમાં ગમે તે માસથી ગ્રાહક થઈ શકાય છે છ અથવા ત્રણ માસના ગ્રાહકો નોંધાતા નથી.
4. પૂરતી તપાસ કર્યા બાદ ગ્રાહકોને અંક રવાના કરવામાં આવે છે, છતાં કોઈને અંક સમયસર ન મળે તો વિભાગની પોસ્ટ ઑફિસે ફરિયાદ કરવી, અને ત્યાંથી જે જવાબ મળે તે અમને મોકલવો
5. સરનામું બદલવાની ખબર ઓછામાં ઓછા પંદર દિવસ પહેલાં આપવી, અને તે સાફ અક્ષરોમાં ગ્રાહક નંબર, નવા કે જૂના ગ્રાહક તથા નામ અને ઠેકાણું બરાબર જણાવવું મહિના બે મહિના માટે સરનામું બદલવું હોય તો પોતાના પોસ્ટ માસ્તરને જણાવી વ્યવસ્થા કરી લેવી સરનામું ફેરવ્યાની જાણ થતા પહેલાં અંક જૂના સરનામે રવાના થઈ જશે, તો ફરી અંક મફત મોકલવામાં આવશે નહિ.
6. એક રૂપિયો મોકલવાથી નમૂનાનો અંક મોકલવામાં આવે છે, ગ્રાહક થયા બાદ એ અંક પાછો મોકલવામાં આવે તો એક રૂપિયો પરત કરવામાં આવશે
7. ગ્રાહકોએ પોતાનું નામ-સરનામું સ્પષ્ટ લખવા, સાથે ગ્રાહક નંબર અવશ્ય લખવો જોઈએ.
8. લવાજમ મનીઑર્ડરથી મોકલવું વી. પી. થી મોકલાતા અંકો મોડા મળે છે
9. મનીઑર્ડરની કુપન પર રૂપિયાની રકમ, રૂપિયા મોકલવાનો હેતુ, ગ્રાહક નંબર (નવા ગ્રાહક હોય તો નવા ગ્રાહક લખવું), પૂરું સરનામું વગેરે સર્વ બાબતો સ્પષ્ટ દર્શાવવી.
10. વ્યવસ્થા અંગેનો સર્વ પત્રવ્યવહાર અમદાવાદના કાર્યાલય સાથે કરવો
11. 'અખંડ આનંદ' સાથે પુસ્તકો મોકલાતા નથી
12. રૂબરૂ આવી અંક લઈ જનાર તથા એથી વધારે અંકો રજિસ્ટરથી યા રેલવેથી મંગાવનાર માટે લવાજમમાં કંઈ ફેરફાર નથી

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય
ભદ્ર, અમદાવાદ ને કાલબાદેવી મુંબઈ-૨

લેખો અંગે નિયમો

'અખંડ આનંદ' કોઈ ચોક્કસ વિષય કે વર્ગનું માસિક નથી, એ સર્વદેશીય અને સર્વોપયોગી થાય એવા અમારા પ્રયત્નો છે સાહિત્યના કોઈ પણ પ્રકારને—વાર્તા, નાટક, જીવનચરિત્ર, ધર્મકથા, પ્રસંગકથા રેખાચિત્ર, પત્ર, નિબંધ, પરિચય પ્રવાસવર્ણન વગેરે કોઈ પણ રૂપમાં માનવજીવનને ઊંચે લાવનારા, પ્રેરણા આપનારા, ઉપયોગી વિચારો સૂચવતા હોય તેવા તમામ પ્રકારના લખાણો 'અખંડ આનંદ' માટે સ્વીકારવામાં આવે છે એ અભ્યાસયુક્ત અને કલામય છતાં સાદી ભાષામાં ને સરળ શૈલીમાં આલેખાયેલા હોવા જોઈએ.

તંત્રી તરફથી સામાન્ય રીતે લેખના સ્વીકાર-અસ્વીકારનો જવાબ એક પખવાડિયામાં આવે છે; પરંતુ લેખ ચોક્કસ કયા માસમાં પ્રસિદ્ધ થશે તે કહેવાનું મુશ્કેલ હોય છે આમ છતાં સ્વીકાર પામેલો લેખ ચારેક માસની અંદર પ્રગટ થઈ જાય તે વિષે કાળજી રાખવામાં આવે છે માસિકમાં વૈવિધ્ય, દરેક વિષયનું પ્રમાણ અને પ્રાસંગિક લેખોનું મહત્ત્વ જળવાય એ દૃષ્ટિએ સંપાદન થાય છે કોઈ પણ કૃતિની જવાબદારી તો લેખકની જ રહે છે

લખાણ પ્રસિદ્ધ થતાં લેખકને અંક, યોગ્ય પુરસ્કાર અને લખાણની છૂટી પાંચ પ્રતો મોકલી આપવામાં આવે છે

અસ્વીકાર પામેલા લેખની સાથે તેનાં કારણો આપવાનું અતિ મુશ્કેલ છે એથી ચર્ચામાં ઊતરવું પડે છે કેટલાક લેખકોને માઠું પણ લાગે છે; એટલે અનુભવ પછી 'અસ્વીકાર્ય' એવી નોંધ સાથે લખાણ પાછું મોકલવાનું નક્કી કરવું પડ્યું છે લેખકો આ બાબતમાં ગેરસમજ ન કરે એવી વિનંતિ છે સ્વીકાર-અસ્વીકારના જવાબ માટે અને અસ્વીકાર પામેલું લખાણ પાછું મેળવવા માટે ટપાલખર્ચ મોકલવું આવશ્યક છે જેનું ટપાલખર્ચ ન મળ્યું હોય તે લખાણને એકાદ માસ પછી રદ કરવામાં આવે છે

લેખકની કૃતિ શાહીથી, કાગળની એક જ બાજુએ સારા અક્ષરે લખેલી હોવી જરૂરી છે અંગ્રેજી સંસ્કૃત કે બીજી કોઈ ભાષાના અવતરણો મૂકતા હોય તો તેનું ગુજરાતી ભાષાંતર આવશ્યક છે

તંત્રી સાથેનો તમામ પત્રવ્યવહાર કરવાનું અને લખાણો મોકલવાનું સરનામું આ પ્રમાણે છે

—તંત્રી : 'અખંડ આનંદ'
ગુલબહાર, મેરેક રોડ, મુંબઈ-૧

: અનુક્રમ :

	વિષય	લેખક	પૃષ્ઠ
૧	નિંદારસ	શ્રી	૩
૨	શાશ્વતની ખોજ	સ્વામી આનંદ	૫
૩	એનું નામ તે રાજા	દેસાઇ વાલજી ગોવિંદજી	૯
૪	આજ મર્યું મન મારું (કાવ્ય)	શ્રી અનામી	૧૦
૫	જનતાની કેળવણી	શ્રી ઠક્કર બાપા	૧૧
૬	એકસૂત્રિત શિક્ષણયોજના	અધ્યા. ડોલરરાય ર. માંકડ	૧૬
૭	વાતચીતની કલા (હાસ્યલેખ)	શ્રી જ્યોતીંદ્ર દવે	૨૪
૮	પુનિત સંસ્મરણો	શ્રી પુરાતન બુચ	૨૯
૯	આવતી કાલ (નાટક)	અધ્યા. મનસુખલાલ ઝવેરી એમ. એ.	૩૭
૧૦	આથો ચડેલો ખોરાક (આરોગ્ય)	શ્રી હરરાય અ. દેસાઈ બી. એ. એસ. ટી. સી.	૫૦
૧૧	તપસ્વિની રાબિયા (રેખાચિત્ર)	શ્રી રામનારાયણ ના. પાઠક	૫૫
૧૨	બગદાદી (વાર્તા)	શ્રી ચિન્મયાનંદ	૬૧
૧૩	પ્રાસગંગા મેશરી	શ્રી શિવપ્રસાદ પ્રા. શુક્લ	૬૮
૧૪	ઉનાઈની યાત્રા (લોકસાહિત્ય)	શ્રી મધુભાઈ પટેલ	૭૧
૧૫	પંચાયત (વાર્તા)	સ્વ. પ્રેમચંદજી	૭૬
૧૬	સ્વરોદયજ્ઞાન (વિજ્ઞાન)	શ્રી રતિલાલ મફાભાઈ શાહ	૮૧
૧૭	ધનનો લોભ (ધર્મકથા)	શ્રી નટવરલાલ જાની	૮૬
૧૮	અધ્યાત્મવાદ	શ્રી ડાહ્યાલાલ હી. દેસાઈ બી એ. એલએલ. બી.	૮૮
૧૯	તરણાનું મૂલ્ય	શ્રી ચંદ્રકાંત આનંદપરા	૯૩
૨૦	શ્રીમદ્ ભાગવત પર દૃષ્ટિપાત	શ્રી મૂળજીભાઈ હ. શાહ	૯૭
૨૧	સસ્તો ભગવાન!	શ્રી ગોવિંદજી પુ. પટેલ	૧૦૦
૨૨	માનસિક શક્તિ	ચંચળબહેન માણેકલાલ પાઠક	૧૦૩
૨૩	ગુરુપ્રસાદી	સ્વામીશ્રી પ્રકાશાનંદજી	૧૦૯
૨૪	યુગપ્રવાહ	શ્રી સોપાન	૧૧૪
૨૫	અ. આ. નું લવાજમ શા માટે વધારવું પડે છે?	મનુ સૂબેદાર	૧૧૭
૨૬	સંસ્થા–સમાચાર	કાર્યાલય	૧૧૯

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય તરફથી તંત્રી : સોપાન
મુદ્રક અને પ્રકાશક : ત્રિભુવનદાસ ર૦ ઠક્કર
મુદ્રણ અને પ્રકાશન સ્થાન : સસ્તું સાહિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ–અમદાવાદ

અખંડ આનંદ

વર્ષ ૩, અંક ૭] તંત્રી : સોપાન [મે ૧૯૫૦

નિંદારસ

પોતાના જીવનમાં શું કે જાહેર જીવનમાં શું, કુટુંબમાં શું કે સમાજમાં શું, અનેક વિખવાદો અને રાગદ્વેષોને જન્મ આપનાર પ્રબળ તત્ત્વ હોય તો તે નિંદા છે માણસની સ્વાર્થલાલસા પણ નિંદાના પ્રમાણમાં રાગદ્વેષની ભરતી નથી ચડાવી શકતી. નિંદાનું જોર નજરે દેખાતું નથી, પરંતુ જે ઉખેડવાને પ્રચંડ વાવાઝોડાં જેવી અથડામણ નિષ્ફળ નીવડે છે તે ઉખેડવાનું કાર્ય નિંદાના ગુપ્ત પ્રવાહથી આબાદ રીતે પાર પડી શકે છે નિંદા છાનું અને ધીમું ઝેર છે

બીજી બાજુ જોઈએ તો મગતરાં જેવા માનવીઓથી માંડીને ઉન્નત સ્થાન ઉપર બેઠેલા ને 'મહાપુરુષ' તરીકે ઓળખાતા માણસોને પણ આકર્ષે એવો રસ પણ આ નિંદા છે સાહિત્યસૃષ્ટિમાં કે સ્વાદની સૃષ્ટિમાં જેટલા રસોનું વર્ણન છે તે બધા રસો નિંદારસ પાસે તુચ્છ છે તમે વીર, શૃંગાર, કરુણ, કોઈ પણ રસથી અમુક માણસને ન આકર્ષી શકો પરંતુ તેની પાસે સહજ ભાવે કોઈની છાની વાતો જાહેર કરો કે સાંભળનાર અભિમુખ બન્યો જ છે। બીજાની વાત સાંભળવાનો રસ છોડી શકે એવી તો કોઈ વિરલ વ્યક્તિ જ આપણને મળશે

સામાન્ય વાત અને નિંદા બંને એક જ વસ્તુ નથી, પરંતુ એ બંનેની ભેદરેખા અતિ પાતળી છે અને તે આપણા અંતરમાં જ દોરાયેલી હોય છે આપણે જાગ્રત અને મંથનશીલ ન હોઈએ તો ઘોર નિંદા પણ આપણને 'સામાન્ય' વાત લાગે એવો સંભવ છે આપણી પ્રકૃતિ બીજાઓની વાતમાં નિરર્થક પણ રસ લેવાની હોય અને એ દ્વારા આપણે માની લીધેલું હિત સધાતું હોય તો આપણાથી સહજ ભાવે બીજાની નિંદા થયા કરે છે એવી નિંદા કરતાં આપણને કોઈ રોકે અથવા એવું ભાન કરાવે કે આપણે નિંદા કરીએ છીએ તો એ સાંભળીને આપણને રોષ પણ ઉપજે

સામાન્ય તથા ખાનગી વાતચીતમાં બીજાની પ્રશંસા સાંભળવાના અને નિંદા સાંભળવાના પ્રસંગો આપણને કેટકેટલા પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત થાય છે એનો જો અંદાજ કાઢીશું તો સ્પષ્ટ રીતે સમજાશે કે નિંદા પાસે બિચારી પ્રશંસા તો હિમાલય પાસે રજકણના પ્રમાણમાં જ હસ્તી ધરાવે છે આ સ્થિતિમાં દેખાતી 'સામાન્ય' વાત નિંદા હોવાનો સંભવ કેટલો વિશેષ છે!

છતાં યે આપણે પરીક્ષા કરીએ કોઈની જાણેથી કે સામેથી વાત બીજાને કહેવાનું

આપણને મન થાય છે ખરું? જો થતું હોય તો મનને પૂછીએ કે આટલી ઉત્સુકતા શા માટે? એ વાત કહીને કોનું ને કેવા પ્રકારનું હિત સાધવું છે? મનનું પૃથક્કરણ કરતાં જણાશે કે એ વાત આપણા મનમાં જ પડી રહે તેથી કોઈને નુકસાન થવાનું નથી અને કોઈનું ભલું થતું અટકી જવાનું નથી.

આમ છતાં આપણે એ વાત કોઈ ને કોઈ પાસે પ્રગટ કર્યા સિવાય રહી શકતા જ નથી. મનમાં પડેલી એ વાત જ્યાંસુધી બહાર ન નીકળે ત્યાંસુધી આપણને જાણે શાંતિ જ થતી નથી! આપણે જ્યારે એ વાત સાંભળી હોય, ત્યારે તેની સચ્ચાઈ વિષે આપણા મનની પ્રતીતિ ન થઈ હોય તો યે બીજાની પાસે તો એને સંપૂર્ણ સત્યના રૂપમાં જ રજૂ કરીએ છીએ અને જાણતાં-અજાણતાં એ રજૂઆતમાં ખૂટતી કડીઓ આપણી પોતાની કલ્પનાથી આપણે જોડી દઈએ છીએ. કોઈ પણ છાની વાત એકથી બીજા કાને જતાં ઘેરો રંગ પકડે છે અને જ્યારે અનેક મુખેથી એ સમાજમાં પ્રસરે છે, ત્યારે તેનો મૂળરંગ લગભગ નાશ પામી ગયો હોય છે; અને સમાજના માનસના પ્રતિબિંબરૂપ અતિ કાળો રંગ એ છાની વાતે ધારણ કરી લીધો હોય છે.

શા માટે આમ બને છે? શા માટે માણસ નિંદા કરવા અને સાંભળવા લલચાય છે? શા માટે નિંદાને અટકાવનારું કોઈ બળ ઊભું થતું નથી?

નિંદા કરનાર અને સાંભળનાર એક જ પ્રકારની વૃત્તિના ગુલામ હોય છે. કોઈ હોશિયાર માણસ નિંદા કરવા કરતાં સાંભળે છે વિશેષ અને પોતે કહે છે ત્યારે બહુ સંભાળપૂર્વક બોલે છે. માણસમાં નિંદાની વૃત્તિ ન હોય અને તેમાં જે પાપ માનતો હોય તે તો નિંદા કરે નહિ, તેમ સાંભળે પણ નહિ. જો સૂક્ષ્મ રીતે જોઈએ તો આ બાબતમાં કરનાર અને સાંભળનાર સરખા જ ગુનેગાર છે. અમુક દાખલામાં ઇચ્છા ન હોય છતાં કોઈની નિંદા સાંભળી લેવાની સ્થિતિમાં માણસ મુકાઈ જાય છે, પરંતુ મોટે ભાગે તો નિંદા સાંભળનારો બોલનારને પોતાના મુખભાવથી, કે અમુક શબ્દોથી ટેકો આપી ઉત્તેજે છે. આવા દાખલામાં કહેનાર કરતાં યે સાંભળનાર વધુ દુષ્ટ અને વધુ નિંદાપ્રિય હોવાનો સંભવ છે.

કોઈવાર નિંદા આપણાં પાપ આડેનો પડદો બને છે. જે ખામી આપણામાં હોય તે સતત બીજામાં બતાવ્યા જ કરીએ અને તેની સાબિતીઓ પણ આપીએ તો લોકોનું ધ્યાન બીજી બાજુ દોરવાય છે અને આપણે સલામત બની જઈએ છીએ. આ સલામતી કેટલો કાળ ટકે છે એ પ્રશ્ન જુદો છે, પણ બીજાની નિંદા કરવાનું જોર તો એમાંથી જ પેદા થાય છે.

નિંદારસમાંથી મુક્ત થવાના સ્થૂળ નિયમોમાં સૌથી અગત્યનું સ્થાન ઓછું બોલવાને મળી શકે. જો આપણે બહુ ઓછું બોલવાની ટેવ પાડીએ તો આપણાથી આપોઆપ બીજાની નિંદા થતી અટકી જશે. બીજા પાસેથી કોઈની નિંદા સાંભળવા મળે, ત્યારે જો ઉત્તેજન આપવાનું આપણે બંધ કરીશું તો તેનો ઉત્સાહ ઓછો થઈ જશે. જો હિંમત હોય તો નિંદકને બોલતો રોકીએ. એવી હિંમત ન હોય અથવા એમ કરવું યોગ્ય ન લાગતું હોય તો. એ વિશે નિર્લેપ રહીએ ને આપણા દોષો સંભારીએ તો નિંદકનો રસ માર્યો જશે. વ્યક્તિ અને સમાજનું મૂળ કોરી ખાતા નિંદાના પાપમાંથી આપણે ઉગરવું જ જોઈએ.

શ્રી

શાશ્વતની ખોજ

લેખક
સ્વામી આનંદ

ચોપાટી, મુબઈ
૧૨-૧-૫૦

બાઈશ્રી,

જે નિખાલસ ભાવે તમે તમારી જિજ્ઞાસા રજૂ કરી છે તે બદલ તમને ધન્યવાદ આપીને તમારા પ્રશ્નોના યથાશક્તિ ઉત્તર આ પત્રમા આપવા માગુ છું તમે લખ્યુ છે, 'વહેવારિક દૃષ્ટિએ સલાહ ન આપતાં મને મુમુક્ષુ–જિજ્ઞાસુ ગણીને જવાબ આપો તો સારુ ' આ તમારી કસોટીમાં હુ કેટલે દરજ્જે પાર ઊતરુ એ તો નથી જાણતો, પણ હુ એટલુ જ કહીશ કે જેવી નિર્વ્યાજવૃત્તિથી તમે તમારા અંતરમા ઊઠતા ભાવો પૂછ્યા છે તેવી જ નિર્વ્યાજવૃત્તિથી તેનો ઉત્તર ન આપુ તો તમને ને મને પોતાને બેઉને અન્યાય કરુ બાકી તો વહેવાર અને અધ્યાત્મ એ બે વચ્ચે કશી તીખી અદાવત છે એવુ મે કદી માન્યુ નથી, એટલે તેટલે દરજ્જે મારા લખાણમાં કદી ક્યાક તમને વહેવારિક સલાહની બૂ આવે તો હુ લાચાર છુ એ કે આ નીચે હુ શું લખીશ તેની હજુ મને ખબર નથી

હવે તમારા પ્રશ્નો

(૧) જીવનની વ્યાપકતા, એકતા, આનંદ-સ્વરૂપતા માનવદેહે અનુભવી શકાય છે?

ઉ –હા, એટલુ તો ખરુ કે એ અનુભવ બધાનો એક જ પ્રકારનો હમેશાં હોય એવુ નથી

(૨) જીવન દેહથી જુદુ છે એવો પ્રત્યક્ષ અનુભવ લઈ શકાય છે?

ઉ –જીવન દેહથી જુદુ નથી જીવન એ દેહ, આત્મા, મન, બુદ્ધિ, વિચારો, સંસ્કારો, સંકલ્પો, વિકારો, ઝંખનાઓ, એવી કેટલી યે સારીનરસી સામગ્રીનો સંભાર છે એ બધી વસ્તુઓ ચિંતનથી પૃથક્કરણ કરવા પૂરતી કદાચ જુદી પાડી શકાય, પણ એથી વધુ અર્થમા એને નોખી પાડવી મુશ્કેલ હોય છે વિચારવંત અને ચિંતનશીલ માણસમાત્રને આવો અનુભવ થયા જ કરે છે

આમ છતા દેહની જ વસ્તુઓથી જીવન બધો વખત તૃપ્તિ અનુભવી નથી શકતુ એવો માણસને વહેલોમોડો અનુભવ થવા માંડે છે ને તેથી તે શાશ્વતની ખોજમાં પડે છે તે ઘડીથી તેનુ નૈતિક અગર આધ્યાત્મિક જીવન શરૂ થયુ ગણાય

(૩) આ જગત તમને કેવા રૂપે દેખાય છે? તેને અનુભવનાર ચેતનનુ કેંદ્રસ્થાન ક્યાં હશે? વિશાળ આકાશ પર્યંત ક્ષણમાં ફેલાઈ જતી દૃષ્ટિ એ આભાસ કે ચેતન? એ શું આખમાથી જ નીકળતી હશે? જગત વારેવારે બદલાય છે?

ઉ –જગત મને પરમેશ્વરની લીલારૂપે દેખાય છે સુતાર લોક જોડે રહ્યુ છુ એટલે એમની ભાષામાં કહુ તો જગત મને સુતારની કોઢ જેવુ લાગે છે પરમેશ્વર એનો મિસ્ત્રી, કારીગર કે વિશ્વકર્મા છે એમા જ્યાંત્યાં નાના–મોટા લાકડા, ગંડેરી, બીમ, અછોલાં, એવુએવુ વેરણછેરણ પડ્યુ છે એમાં આવીને ઊભતાવેંત માણસને તાલાવેલી લાગે છે કે આ બધી અવ્યવસ્થામાથી વ્યવસ્થા ઊભી કરીને હુ આનુ એક સુંદર દીવાને-ખાસ

બનાવી દઉં. માલિકે મારે માટે આ જ કામ નીર્મ્યું હોવું જોઈએ.

આમ વિચારીને તે પૃથ્વી ઉપર સ્વર્ગ-રામરાજ્ય આણુવાનો ઉદ્યમ કરવા મંડી પડે છે. ઉદ્યમ કરતોકરતો પોતે મિસ્ત્રી થઈને, અગર તો નિષ્ણાત, કારીગર કે કલાધર બનીને બેસી જાય છે. સત્યને અંતરમાં અનુભવનારો માણુસ બકવાદ છોડી મૌનનો રસિયો બને છે ને સૌજન્ય તથા કરુણાની મૂર્તિ બનીને અનાસુરતે જનસેવા કરે છે. ભાગવતમાં આવા સંતપુરુષોનું વર્ણન આવે છેઃ—

शान्ता महन्तो निवसन्ति सन्तो
वसन्तवल्लोकहितं चरन्तः ।
तीर्णाः स्वयं भीमभवार्णवं जना
न हेतु नान्यानपि तारयन्तः ॥

સુતારની કોઢ (વર્કશૉપ) એવી ને એવી વેરણુછેરણુ રહે છે. ઈશ્વરનો હેતુ જ કદાચ એને એવી ને એવી-પુરુષાર્થીઓની ને આત્માર્થીઓની-કર્મભૂમિ બનેલી રાખવાનો છે; તેથી તે તેની દીવાને-ખાસ બનવા દેતો નથી એટલે જ મને લાગે છે. Kingdom of Heaven આટઆટલા કાળ વીત્યા ને આટઆટલા અવતાર, પીર, પેગમ્બર, ઓલિયા, સાધુસંત, સજ્જનો તૂટી મૂઆ પણુ હજુ પૃથ્વી પર આવતું નથી.

ચેતનનું કેંદ્ર માણુસના અંતરમાં છે. કબીરનું એક ભજન છે:

યા ઘટ ભીતર સાત સમન્દર,
યા હી મેં નદી નારા.
યા ઘટ ભીતર કાસી દ્વારકા,
યા હી મેં ઠાકુરદ્વારા.
યા ઘટ ભીતર ચંદ્ર-સૂર હૈ,
યા હી મેં નૌ લખ તારા.
કહત કબીર સુનો ભાઈ સાધો!
યા હી મેં સત કિરતારા.

વિશાળ આકાશ પર્યંત ક્ષણુમાં ફેલાઈ જતી દૃષ્ટિ એ અંતર-દૃષ્ટિ છે. જેના અંતરનાં કપાટ ઈશ્વરકૃપાથી ખૂલી જાય છે એ અંતર્મુખ બને છે:

કે અંતર દૃષ્ટિ કરી ખોળ્યું.
કે ડહાપણુ કાંઈ નવ ડોળ્યું.

પછી તેને 'યા ઘટ ભીતર' જ ભજનમાં વર્ણવ્યું છે તે, ને નથી વર્ણવ્યું તે બધું દેખાવા લાગે છે. વેદના પુરુષસૂક્તમાં, નાસદીય સૂક્તની સૃષ્ટિ આરંભની કલ્પનામાં, ગીતાના વિરાટ રૂપ-દર્શનમાં ને ઉપનિષદોના 'ન તત્ર સૂર્યો ભાતિ' કે 'યતો વાચો નિવર્તન્તે' વગેરે વર્ણનોમાં વિશ્વભરમાં વ્યાપેલ ચેતનતત્ત્વને હજારો આંખમાથા ને હજારો પગવાળું, સૂર્ય, ચંદ્ર કે અગ્નિની મદદ વિના પ્રકાશતું, સ્વયંભુ સ્ફુરણાથી 'શ્વાસ લેતું' ને અનંત લોકને વીંટી-વ્યાપીને પણુ દસ આંગળ બાકી રહેતું-એવીએવી અનેકવિધ રીતે વર્ણવ્યું છે. સ્વામી રામતીર્થે એવા જ ભાવો એક ઉર્દૂ ભજનમાં ઉતારીને કશી મુસાફરીની તકલીફ ઉઠાવ્યા વગર ઘર બેઠે માત્ર દિલનું દ્વાર ખખડાવીને જ તેનું દર્શન કરવા મુમુક્ષુને નોતર્યો છે:

હૈ મંદિરો-મસ્જિદ મેં બૈઠા વહી,
પર અપના તો રખતા વો ઘર હી નહીં.
મૈં દેખું હું સબ કે હૈ સર પે વહી,
પર અપના તો રખતા વો સર હી નહીં.
યે ગજબ હૈ કિ ઉસ કે ન ચશ્મ કહીં,
પર ઐસી કિસી કી નજર હી નહીં.
હૈ નૂર સે ઉસકે યે રોશન સભી,
પર હૈ વો કહાં યે ખબર હી નહીં.
કોઈ લાખ તરહ સે ભી મારે મુઝે,
પર મેરા તો કટતા યે સર હી નહીં.
વો મકાં હૈ મેરા તનહાઈ[1] મેં યાં,
જહાં ચાંદો-સૂરજ કા ગુજર હી નહીં.
ન તો આબો હવા ન હૈ આતિશ યાં
કોઈ મેરે સિવા તો બશર[2] હી નહીં.
દરે-દિલ કો ખિલા કર દરસન આ,
કહીં કરના તો પડતા સફર હી નહીં.

---

[1] એકાકીપણું [2] માણુસ

જગત ચંચળ છે પ્રકૃતિનુ નૃત્ય એમાં સર્વકાળ ચાલ્યા કરે છે ક્ષણેક્ષણે એમાં પરિવર્તન થયા જ કરે છે, તેથી એને સંસાર, લીલા વગેરે નામો મળ્યાં એ પ્રકૃતિ તત્ત્વ-પ્રભુની લીલા—કિરતારની કારીગરી કેવી અજબ વિવિધતાએ વિલસી રહી છે। માણુસને વિસ્મયમા ગરકાવ કરી મૂકે ને બાળકની જેમ એને નાચવા ઉત્તેજે એવુ અજબ વર્ણન એક મસ્ત સાધુને મોએથી (ચીપિયાના તાલ જોડે ગાતાં) મે સાભળેલુ

રંગબિરંગી ફૂલે બાદલ,
રંગ કી ડેલી[1] કહીં નહીં
નગ-વનકો ચોલા[2] સીમ દિયા[3],
સુઈ ધાગા હાથમે કહીં નહીં
પતે પતે કી કતરન ન્યારી,
હાથ કતરની કહીં નહીં.
બરસે તબ પાર હૈ જગ જ મગ,
આકાશ મેં સાગર કહીં નહીં
હૈ ભોજન કીડી કુંજર કો,
તેરા બડા ભંડારા[4] કહીં નહીં
દિન રાત આદલમે[5] ફરક પડે નહિ,
(તેરી) સચ્ચી કચેરી કહીં નહીં
અખંડ મહિમા અપાર લીલા,
કિસીને ન પાયા તેરા પાર
ધન ! ધન ! તેરી કારીગરી કિરતાર !

હજુ આગળ સાંભળો

કોઈ પૈસે પૈસે કો મોહતાજ,
કોઈ કોઠી ખોલ રહા ધનકી
કોઇ પતિ સંગ કામિનિ કેલિ કરે,
કોઇ રો રો ખાક કરે તનકી
કહીં પર્વત ભૂમિ નદ ટીલે[6],
કહીં છા રહી હરિયાલી વનકી
કહીં સર્દ ઋતુ કી ઝોલ વડક,
કહીં ધૂપ ગરદ ગરમી ઘન[7] કી.
ચાર વેદ છહ શાસ્ત્ર પુકારે,
કિસી કામ મેં તૂ લાચાર નહીં
સબ ઋષિમુનિ અરુ જોગી થકે,
તેરા પાયા કિસીને પાર નહીં

કિરતારની આ અપાર કળામાં પ્રકૃતિની અનંત નૃત્ય લીલામા, માણુસ સૂર પુરાવનાર વાજુ છે પ્રકૃતિ એને વજાડનાર જંત્રી છે જેમ વજાડે તેમ તેણે વાજવાનુ છે વાજીગાજીને પ્રકૃતિના નાચ જોડે એણે તાલ પુરાવવો રહ્યો છે ક્ષણુક્ષણે બદલાતાં પ્રકૃતિના રંગરૂપમા માણુસે સતત અંજાયેલા રહેવુ એવો ઈશ્વરી સંકેત સંસારની યોજનાના પાયામાં હોવો જોઈએ કોઈએ સમજીને તો કોઈએ અવશ કે મૂર્છાવશ થઈને, પણ સૌએ નાચવુ રહ્યુ છે સતત નાચવુ, સતત મથવુ, સતત જાગવુ—એ એની શિસ્ત ને એની ડ્રિલ છે આળસ, પ્રમાદ ને ઊંઘ મૃત્યુ છે.

જો સોવત હૈ સો ખોવત હૈ,
જો જાગત હૈ સો પાવત હૈ

(૪) તમારુ ને મારુ ચેતન એક કે જુદાં? એક હોય તો એકતાની ગાંઠ કઈ જગ્યાએ છે? વિચાર, જ્ઞાન, સ્મૃતિનો ઉગમ ક્યાં છે ને તે ક્યાં જાય છે?

ઉ મારુ ને તમારુ ચેતન એક જ છે એમ તો જડ પણ અંતે ચેતન છે; કારણ એ ચેતનથી રહિત કે એના વિનાનુ કશું છે જ નહિ

ईशावास्यमिदं सर्वं
यत्किं च जगत्यां जगत्।

એ એકતા અંતરમા છે અંતર્મુખ થવાથી એને અનુભવી શકાય છે, પણ તેને સારુ અંતર સ્વચ્છ આરસી જેવુ કરવું જોઈએ તો જ એમાં ચેતન આત્માનુ પ્રતિબિંબ પડે ઉપર મેલનાં પડ વળ્યાં હોય તો ન પડે આરસી ઉપર ગૂણિયુ વીંટીને મો જોવા બેસીએ તો કશું ન દેખાય ગૂણિયાનુ પડ કાઢી નાખીએ ત્યારે જ દેખાય; તેથી અંતરશુદ્ધિ-આત્મશુદ્ધિ પ્રથમ થવી જોઈએ.

---

[1] ટીકડી [2] જામો, ઓઢણુ [3] સીવી દિધો
[4] રસોડુ [5] ન્યાય [6] ટેકરા [7] વાદળાં

આત્માર્થીના તમામ પુરુષાર્થ આવી આત્મશુદ્ધિને અર્થે જ હોય.

વિચાર, જ્ઞાન, સ્મૃતિ–બધું માનવીના અંતરમાંથી જ ઊઠે છે ને અંતરમાં જ શમે છે. આત્મશુદ્ધિ જેટલે દરજ્જે થાય તેટલે દરજ્જે વિચાર, જ્ઞાન અને સ્મૃતિ બધું પરિષ્કાર એટલે સ્વચ્છ થાય ને આત્માનું પ્રતિબિંબ એમાં પડવાનું સહેલું થાય.

(૫) લાચારીથી, ઇચ્છાને વશ થઈને, જીવનાર માણસ વિષયોમાં રસ લે છે. તેની પ્રતિક્રિયા તેને વિકૃત કરે છે. વિકાર જીવનને ચૂસે છે. આ બંધ કરવું હોય તો ઈશ્વરદર્શન જરૂરી છે એ સાચું?

ઉ: લાચારીથી, ઇચ્છાઓને વશ થઈને માનવી જીવે છે, વિષયોમાં રાચે છે, એ બધું ખરા આધ્યાત્મિક વિકાસને ક્ષીણ કરનારું છે જ. મદદરૂપ જવલ્લે જ કોઈને થતું હોય. ઈશ્વરદર્શનથી એ બધું આપોઆપ શમી જાય છે, પણ ઈશ્વરદર્શનમાં કહો કે આત્મદર્શનમાં કહો, વિષયોના એ રસો જ વધુમાં વધુ અંતરાયરૂપ હોય છે; તેથી વિષયોમાં રાચવાનું ક્ષીણ કરી જાતપરિશ્રમમાં, જનસેવામાં ને ભક્તિમાં રાચવાને ટેવાવું એ જ માનવીમનને આત્મિક વિકાસને રસ્તે ચડાવવાની કૂંચી છે.

વિષયોના રસની પ્રતિક્રિયા માણસને વિકૃત કરે છે ને વિકાર જીવનને ચૂસે છે, એનું અકસીર ઓસડ ખચિત ઈશ્વરદર્શન છે. પણ ઈશ્વરદર્શન કંઈ થિયેટરમાંનો સિલ્વર સ્ક્રીન (રૂપેરી પડદો) નથી. ઈશ્વર સાક્ષાત્કાર એક અનુભૂતિ છે. 'યા ઘટ ભીતર' જ તેનો સાક્ષાત્કાર જન્મજન્માન્તરને અંતે થાય છે, ને જેને તે થાય છે તેની વાચા વિરમે છે. એ અનુભવ કહી વર્ણવી શકાતો નથી, તેથી તેને અનિર્વચનીય કહ્યો છે. સાધુસંતોએ એ જ વસ્તુ વારંવાર કહી છે. ગુરુ નાનકે ગાયું:

ઐસા લો તત્ત્ અસા લો
મૈં કેહિ બિધ કહું?–ગંભીરા લો.

પરમ તત્ત્વ આવું છે ને તેવું છે એમ હું તમને કઈ રીતે કહું? એ તો પરમ ગહન છે.

આ અનુભવ હમેશાં યત્નસાધ્ય જ છે એવું પણ નથી. યત્નસાધ્ય છે ને નથી પણ. ઈશ્વરી અનુગ્રહથી ઉકરડે ઊભેલા પર હાથણી કળશ ઢોળે તેમ પણ તે ઊતરે છે એટલે યત્નની પતરાજ ત્યાં હરહંમેશ ચાલતી નથી.

અને એ બધું છતાં જીવ એ ઈશ્વરી તત્ત્વનો તણખો છે, તેથી એનામાં આત્મસાક્ષાત્કારની ઝંખના પડેલી છે. એ ઝંખના એને જંપવા દેતી નથી ને સદાકાળ સતત પ્રયત્નશીલ રાખે છે. માણસના અંતરમાં કાળેકાળે દુર્દમ્યપણે ઊઠતી જિજ્ઞાસા ને અજંપો એ અનાદિ ઝંખનાનો પડઘો હોય છે.

હવે બસ. આટલું ચિતરામણ કર્યું તેને વહેવારિક ગણતરીએ મોકલેલું વિવેચન ન ગણતાં મારી અંતરગત આસ્થાનો એકરાર ગણજો.

લિ. સ્વામી આનંદ

★

સૌરાષ્ટ્રના તપસ્વી ફૂલચંદભાઈના જાહેરજીવનની શરૂઆતમાં એમનાં એક બહેનનું અવસાન થયું. એ હતા ઝાલાવાડી. ઝાલાવાડીઓમાં એવો એક રિવાજ કે મરણ પછી કાણ કરવા આવનારાઓને ઘીભરેલાં તપેલામાં રોટલીઓ બોળીબોળીને ખવડાવવાની. આખાબોલા ફૂલચંદભાઈએ તો લૌકિકે આવનારાઓને ચોખ્ખેચોખ્ખું જણાવી દીધું:

'મારા ઘરમાં લગ્ન નથી માંડ્યાં કે ઘીમાં બોળીબોળીને રોટલીઓ પીરસું. બહેન મરી ગઈ હોય ત્યારે કયે મોઢે એ પિરસાય? જોઈએ તે પ્રમાણે દરેક જણ લઈ લે.'

*

એનું નામ તે રાજા

લેખક
દેસાઈ વાલજી ગોવિંદજી

વારાણસીમાં બ્રહ્મદત્ત રાજા રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે ૮૦,૦૦૦ વાનરના પરિવારવાળો વાનરરાજા હિમવંત પ્રદેશમાં વસતો હતો ત્યાં ગંગાતીરે ગિરિશિખરનાં જેવો ઘેરગંભીર આંબો હતો, એને દિવ્ય સુવાસવાળી ગાગર ગાગર જેવડી મધુર કેરી આવતી આંબાની એક ડાળી ગંગાજળ ઉપર ગઈ હતી કપિરાજા એના પરિવાર સહિત આ આંબાની કેરી ખાતો, અને 'કોઈક દી પાણીમાં પડેલી કેરીને લીધે આપણને ભય ઊપજશે' એમ કરીને પાણી ઉપર ગયેલી ડાળી ઉપર એક ફળ પણ રહેવા ન દેતો, પણ દૈવયોગે એક કેરી પાણીમાં પડી, અને ઉપરવાસ તથા હેઠવાસ જાળ બંધાવી વચ્ચે જળક્રીડા કરતા બ્રહ્મદત્ત રાજાની ઉપલી જાળમાં અટવાઈ ગઈ રાજાએ પૂછ્યું, 'આ તે શું ફળ હશે?' માણસો કહે, 'દેવ, અમે નથી જાણતા, પણ વનચરને પૂછો' એટલે કોઈ વનચરને પૂછ્યું તો કહે કેરી છે રાજાએ એની ચીર કરી એક ચીર વનચરને ખવરાવી બીજી પોતે ખાધી, અને રાણી તથા અમાત્યને આપી કેરીનો રસ રાજાના સકલ શરીરમાં ફરી વળ્યો, એટલે એને રસનો લોભ લાગ્યો એણે વનચરને આંબાનું ઠેકાણું પૂછ્યું, અને નાવમાં બેસી તેણે બતાવેલ માર્ગે ઉપરવાસ ગયો તથા આંબા આગળ પહોંચ્યો આંબાના મૂળ આગળ શયન પથરાવી એની કેરી સહિત બત્રીશ જાતનાં ભોજન અને, તેત્રીશ જાતનાં શાક જમી સૂતો; સર્વ દિશામાં રખવાળ મૂકી દેવતા કર્યા રાજાના માણસ નિદ્રાધીન થયા એટલે અર્ધી રાતે કપિરાજા પરિષદ સાથે આવ્યો એક શાખાથી બીજી શાખા ઉપર કૂદતા વાંદરા કેરી ખાવા મંડ્યા ત્યાં રાજા જાગ્યો, રાજપુરુષોને ઉઠાડ્યા અને ધનુર્ધારીને બોલાવીને કહ્યું, 'આ કેરી ખાનારા વાનરોને ઘેરી લ્યો જોજો, એમાંથી એક પણ ભાગવા ન પામે' આંબાને ઘેરીને ઊભેલા ધનુર્ધારીને જોઈ મરણભયભીત વાંદરા કપિરાજાને કહે, 'દેવ, જેવા ભાગે એવા વીંધી નાખશું એમ કરીને આ ધનુર્ધારી ફરતા ઊભા છે હવે કેમ કરવું?' કપિરાજા કહે 'બીઓ મા, હું તમને જીવિતદાન દઈશ'

આમ આશ્વાસન આપી ગંગા ઉપર ગયેલી ડાળીને છેડે જઈ ત્યાંથી કપિરાજાએ એક સો ધનુષ (૪૦૦ હાથ) જેટલે અંતરે કૂદકો માર્યો તથા સામે કાંઠે એક ઝાડ ઉપર ઊતર્યો ત્યાંથી એક લાંબી વેલ મૂળથી ઉખેડી એનો એક છેડો ઝાડ હારે બાંધી બીજો છેડો પોતાની કેડે બાંધ્યો, ને ધડાધડ આ કાંઠે આવ્યો, પણ વેલ નાની પડી અને પોતે આંબા ઉપર પાછો પહોંચી ન શક્યો, એટલે બે હાથે આંબાની ડાળી કઠણ ઝાલી વાનરોને સાન કરી, 'મારી પીઠ ઉપર પગ દઈ વેલ ઉપર થઈને ઝટપટ ભાગો' ૮૦,૦૦૦ વાનર આમ હેમખેમ ભાગી છૂટ્યા

પણ એક વાંદરો કપિરાજાનો વેરી હતો એ ઊંચી ડાળીએ ચડી વેગ ઊપજાવી કપિરાજા ઉપર તાટક્યો તેથી કપિરાજાનું હૃદય ફાટી ગયું ને બહુ વેદના થઈ

આ સર્વ લીલા બ્રહ્મદત્ત રાજા જાગતો જાગતો જોતો હતો; 'પોતાના જીવને જોખમે પરિવારની રક્ષા કરવાવાળા આ વાનરને મારવો નહિ પણ એની સંભાળ લેવી' આમ વિચાર કરીને એ સૂઈ રહ્યો

પ્રભાતે બ્રહ્મદત્તે ગંગા ઉપર અટ્ટક (પ્લેટફૉર્મ) બંધાવી કપિરાજાને ઊતાર્યો, ગંગોદકથી ન્હવરાવ્યો, ગોળનું પાણી પાયું, સહસ્રપાક તેલ એને શરીરે ચોળી તેલચર્મ ઉપર સૂવરાવી પછી નીચે આસને બેસી આ ગાથા કહી:

'દેહનો પૂલ બાંધીને ઓલે પાર ઊતારિયા।
તું એને શું તને એ શુ થાય બોલ મહાકપિ' ॥૮૩॥

મહાકપિ બોલ્યો:

'રાજા હું પ્રભુ હું તેનો યૂથનો પરિહારક ॥૮૪॥
વધબંધતણી ચિન્તા શી પ્રજાસુખ સાધતાં' ॥૮૮॥

મહાકપિને બહુ ઉપચાર કર્યાં, પણ સુવાણ ન થઈ ને એણે કાળ કર્યો. એટલે બ્રહ્મદત્ત કહે, 'આ કપિરાજનું રાજાના જેવું શરીરકૃત્ય કરો.' અમાત્યોએ લાકડાંનાં સો ગાડાંની ચિતા કરી, ને દેન દાધા પછી કપિરાજનું શીષકપાલ (ખોપરી) રાજા આગળ લઈ આવ્યા. રાજાએ નગર આખું શણગારાવી ભાલાની અણી ઉપર સ્થાપેલા શીષકપાલની એક સપ્તાહ પૂજા કરાવી ને પછી એના ઉપર ચૈત્ય *ચણાવ્યું.

---

* સત્તનિપાત, ૨ ગન્ધર્વવગ્ગ, ૨. મહાકપિ-જાતક (૪૦૭) ઉપરથી.

☆

આજ મર્યું મન મારું

આજ મર્યું મન મારું, માધવ!
આજ મર્યું મન મારું;
દૂર થયું ભ્રમ-જાળું, માધવ!
આજ મર્યું મન મારું.
દુઃખના ભાવ ટળ્યા તનમનના, સ્વપ્ના સુખનાં ટળિયાં;
છેદ ઊડ્યા સુખદુઃખના, અંતર અશેષ ભાવે ભરિયાં,
માધવ! આજ મર્યું મન મારું.
રાગદ્વેષના દરિયા સૂક્યા, ફેરા તૂટ્યા અરસ-નાઃ
અનંત ગગન તૃષ્ણાના તૂટ્યાં, બંધ છૂટ્યા યુગભરના,
માધવ! આજ મર્યું મન મારું.
શોક ઓટ ત્યાં આનંદ ભરતી, નંદનવન વેરાને;
ઘોર નિશામાં પગલી ઉષાની, મૌન તૂટે મહાગાને,
માધવ! આજ મર્યું મન મારું.
રવ વિણ ધૂમ મચી આ રહેલી લખ-ઓચ્છવ ચિત્ર ન્યારું;
અનહદ વાગે મૃદંગ આનંદનાં, જગતડું થયું પ્યારું,
માધવ! આજ મર્યું મન મારું.
ગયું અંધારું, થયું અજવાળું દેવનું દૈવત ભાળ્યું;
આત્મકૃપા, ઈશ્વર-કરુણા થી, જગ માયાથી બાળ્યું,
માધવ! આજ મર્યું મન મારું.
આજ મર્યું મન મારું, માધવ!
આજ મર્યું મન મારું;
દૂર થયું દિલ-જાળું માધવ!
આજ મર્યું મન મારું.

અનાસી

જનતાની કેળવણી

લેખક
શ્રી ઠક્કર બાપા

ભારત સરકાર મોટામોટા સંશોધનો માટે, વિદ્યાપીઠોની કેળવણી માટે, ધંધાદારી શિક્ષણ માટે દરવર્ષે લાખો રૂપિયા ખર્ચે છે એટલે કે શિક્ષિત સમાજને વધુ શિક્ષિત બનાવવા પ્રયાસ કરે છે, પણ પ્રાથમિક કેળવણીનું શું? જે લોકોને લખતાં વાંચતાં નથી આવડતું તેમની દશા, સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ બાદ પણ આવી ને આવી ક્યાંસુધી રહેશે? શા માટે પ્રાથમિક કેળવણી પ્રત્યે મધ્યસ્થ સરકાર જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં ધ્યાન આપતી નથી? પૂ. ઠક્કર બાપાનો આ લેખ એમના અને એમના જેવા અનેક લોકસેવકોના અંતરની વેદનાનું પ્રતિબિંબ અહીં રજૂ કરે છે

તા. ૧૫મી માર્ચના રોજ હિંદુસ્તાનની પાર્લામેંટમાં બેત્રણ મોટા ખાતાઓના ૧૯૫૦-૫૧ના અંદાજપત્ર સંબંધી ચર્ચા અને ઊહાપોહ થયાં તેમાં એક મોટો વિષય કેળવણીખાતાનો હતો પાર્લામેંટમાં ચાલતી આવી ચર્ચાઓમાં થાય છે તેમ કાપણીની ચાલીસેક દરખાસ્તો સભાસદોએ મૂકી, તે ઉપર પાંચદશ મિનિટનાં ભાષણો થયાં, અને છેવટે કેળવણીખાતાના મંત્રી મૌલાના અબ્દુલકલામ આઝાદે રદિયો આપ્યો અંતે મત લેવાતાં કાપની આ બધી દરખાસ્તો ઊડી ગઈ અને સરકારી અંદાજપત્રમાં મૂકેલી રકમો એક રૂપિયાના વધારા કે ઘટાડા સિવાય પાસ થઈ ગઈ આવી રીતે આશરે ત્રણ કરોડ રૂપિયાનું કેળવણીનું અંદાજપત્ર બેએક કલાકમાં પસાર થઈ ગયું જેમને ફાંફાં ખાંડવા હતા તેમણે ખાંડ્યા, પણ સરવાળે તો હતું તેને તે જ રહ્યું

મારે હાલની પાર્લામેંટમાં આ બીજી વખતે અંદાજપત્રની ચર્ચા સાંભળવાની હતી, પણ આ વખતે હું કેળવણીના અંદાજપત્રના દિવસે માંદગીના કારણે હાજર રહી શક્યો નહીં મેં એ અંદાજપત્રનો અભ્યાસ તો પૂરેપૂરો કરી રાખ્યો હતો અને મારે કરવા ધારેલા ભાષણને માટે આંકડા એકઠા કરી રાખ્યા હતા પણ તેનો કાંઈ ઉપયોગ કરી શક્યો નહીં, તેથી તેનો થોડો ઉપયોગ આ લેખમાં કરું છું

બધી કાપની દરખાસ્તોનો જવાબ આપતાં કેળવણી-પ્રધાને એ ખુલ્લા દિલે કબૂલ કર્યું કે આ અંદાજપત્ર રજૂ કરતાં મને ઘણું દુઃખ થાય છે વળી તે ભાષણની આખરે તેમણે કહ્યું, કે કેળવણીની કોઈ પણ મહત્ત્વની યોજના મોટા ફંડ સિવાય અમલમાં મૂકી શકાતી નથી અને આવું ફંડ મને મળતું નથી એ મારા માર્ગમાં મોટો અંતરાય છે આ સંબંધી થોડી વિગતો આપવાની હું જરૂર જોઉં છું પ્રજાની ઉન્નતિનાં ખાતાંઓ પૈસા વિના ચાલી શકતાં નથી એ તો દેખીતી વાત છે, એના પુરાવાની જરૂર ન હોય

કેળવણીના ચાર વિભાગ કરી શકાય (૧) ઊંચી શાસ્ત્રીય અને ખાસ હુન્નરી કેળવણી, (૨) સાધારણ કૉલેજની કેળવણી, (૩) માધ્યમિક અથવા મેટ્રિક સુધીની કેળવણી અને (૪) પાયાની અથવા પ્રાથમિક કેળવણી

આ બધી કેળવણીનું કામ કાયદાથી પ્રાંતો-(અથવા રાજ્યો)ને માથે નાખવામાં આવ્યું છે મધ્યસ્થ સરકારને માથે એ ફરજ નથી આમ હોવા છતાં પ્રથમ બે વર્ગની કેળવણીને માટે મધ્યસ્થ સરકાર પ્રાંતોને ઘણાં વર્ષોથી મદદ આપ્યા કરે છે અને આપ્યે જશે ત્રીજા પ્રકારની કેળવણી માટે પણ ક્યાંકક્યાંક

આપે છે, પણ ચોથા પ્રકાર માટે તો એક પાઈ પણ અપાતી નથી અને ન આપવાની જાણે બાધા લીધી હોય તેમ વર્તવામાં આવે છે. જે કામ જનસમાજના કલ્યાણનું છે, સેંકડે ૮૦ ટકાના કલ્યાણનું છે તે માટે કંઈ નહીં અને ઉપરના ૧૫–૨૦ ટકાના શિક્ષિત લોકોને માટે ઠીકઠીક મદદ, ફરજિયાત ન હોવા છતાં પણ અપાય છે. બનારસનુ હિંદુ વિશ્વવિદ્યાલય, અલિગઢનું મુસ્લિમ વિશ્વવિદ્યાલય, બેંગલોરનું સાયન્સ ઇન્સ્ટિટયુટ, અનેક ટેકનિકલ ઇન્સ્ટિટયુટો વગેરે માટે દર સાલ લાખો રૂપિયા વહેંચાય છે. કોલેજોની કેળવણીમાં પણ ઉદાર હાથે સરકાર દર સાલ ધન વહેંચે છે. કહેવાતી ‘પબ્લીક’ સ્કૂલો માટે–જેમાં શ્રીમંતોનાં બાળકો માસિક રૂા. ૧૦૦)–૧૫૦) ખર્ચીને મેટ્રિક સુધીની કેળવણી પામે છે તેને પણ લાખો રૂપિયા અપાય છે. પરંતુ પ્રાથમિક અથવા પાયાની કેળવણી માટે પછાતમાં પછાત–ઓરીસા કે રાજસ્થાન જેવા રાજ્યને કશું જ આપવામાં આવતું નથી. આનો અર્થ એ થાય છે કે શ્રીમંતોને મદદ કરવી અને ગરીબોને મદદ ન કરવી. ભણેલાને વધારે ભણાવવા અને અજ્ઞાનમાં સબડતાઓને તેમાં ને તેમાં જ રહેવા દેવા.

અંદાજપત્રમાં સને ૧૯૫૦–૫૧ના કેળવણી ખાતાના અંદાજપત્રમાં ખર્ચવાને કુલ રકમ બે કરોડ અને અઠાણું લાખની જ મૂકવામાં આવી છે, એમ મૌલાના આઝાદ સાહેબે કહ્યું. તે ખાતાની સામે કુલ રકમ ચાર કરોડ છોંતેર લાખની બતાવવામાં આવી છે, પરંતુ તેનું કારણ તો એ છે કે કેટલાંએક નાનકડાં ખાતાંઓ જેનો કેળવણી સાથે કાંઈ સંબંધ નથી, તેનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. આ ખાતાંઓના ખર્ચની રકમ બાદ કરતાં ચોખ્ખી કેળવણી માટે તો ફક્ત બે કરોડ અને અઠાણું લાખની રકમ રાખવામાં આવી છે, એટલે કે લગભગ ત્રણ કરોડની રકમ છે. આ રકમની થોડી પેટા રકમો નીચે પ્રમાણે આપું છું. આની દરેક રકમ રૂપિયા પાંચ લાખ ઉપરની છે.

૧	સેક્રેટરીએટમાંના અમલદારો અને કારકુનો વગેરેનો પગાર	૧૯,૭૮,૦૦૦
૨	અમેરિકામાં કેળવવા માટે અમલદારો રાખવામાં આવ્યા છે તેનો ખર્ચ	૬.૦૧,૦૦૦
૩	દિલ્હીની યુનિવર્સિટી, આર્ટ્સ કોલેજો, અને સરકારી કોલેજોને મદદ	૨૦,૩૮,૦૦૦
૪	હરિજન, આદિવાસીઓ અને બીજી પછાત કોમોને કોલેજની કેળવણીની સ્કોલરશીપ	૧૦,૦૦,૦૦૦
૫	દિલ્હી શહેરમાં પોલીટેકનિક (ઊંચા પ્રકારની હુન્નરી) શાળા	૧૨,૪૨,૦૦૦
૬	સાયંટીફિક મેનપાવર કમિટિની ભલામણો મુજબ	૨૨,૬૪,૦૦૦
૭	ઇન્જિનિયરિંગ અને ટેકનોલોજિકલ કોલેજોને મદદ	૪૫,૦૦,૦૦-
૮	બેંગલોરના સાયન્સ ઇન્સ્ટિટયુટને મદદ	૫૨,૦૦,૦૦૦
૯	મદ્રાસમાં નીલગીરી ઉપર લોરેન્સ સ્કૂલ, તથા તામીલ એકેડેમી	૭,૦૪,૦૦૦
૧૦	વિશ્વભારતી, બોલપુર બંગાળ	૪,૦૦,૦૦૦
૧૧	બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટી	૧૮,૦૩૦૦૦
૧૨	અલિગઢ મુસ્લિમ યુનિવર્સિટી	૬,૦૦,૦૦૦
૧૩	પંજાબમાં લોરેન્સ સ્કૂલ, સનાવર (સીમલા પાસે)	૫,૯૯,૦૦૦
૧૪	યુનેસ્કો (યુનાઇટેડ નેશન્સ એજ્યુકેશનલ સોશિયલ અને કલ્ચરલ ઓરગેનિઝેશન)માટે	૧૪.૦૦,૦૦૦

૧૫ ઇસ્ટર્ન હાયર ટેકનિકલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ-કલકત્તા	૨૫,૦૦,૦૦૦
૧૬ દિલ્હી અને અજમેર, મેરવારામા માધ્યમિક શાળાઓને મદદ	૨૬,૧૫,૦૦૦
૧૭ દિલ્હી પ્રાતમા કેળવણીના વિકાસ માટે	૧૭,૮૮,૦૦૦
૧૮ મોટી ઉમ્મરનાઓ માટે કેળવણીની યોજના (સોશિયલ એજ્યુકેશન)	૨૫,૦૦,૦૦૦

આમાથી કઈ રકમ આપણા પછાત વર્ગના લોકોના માધ્યમિક શિક્ષણ માટે ઉપયોગી નીવડવાની હતી? એમ જરૂર કહી શકાય કે સાથી છેલ્લી ગણાવેલી એક જ પચીસ લાખરૂપિયાની રકમ પ્રૌઢ અભણ લોકો માટે રાખવામા આવી છે

આખા દેશમા જનસમાજનું અજ્ઞાન કેટલું બધું છે? તેને માટે બે જ આકડા બસ થઈ પડશે? સને ૧૯૪૧ના વસ્તીપત્રકની ગણતરી પ્રમાણે દરેક એકસો પુરુષે મા ઇઠોતેર પુરુષો પોતાની માતૃભાષામા પણ લખીવાચી શકતા નહોતા અને એકસો સ્ત્રીઓની અંદર ચોરાણું સ્ત્રીઓ પોતાની માતૃભાષામા પણ કક્કો ઘૂટી શકતી નહોતી. આ આકડા કેટલા શરમાવનારા છે? જે પ્રજાના સેકડે ૭૮ પુરુષો અને સેકડે ૯૪ સ્ત્રીઓ ક ખ, ગ પણ ન જાણતા હોય તે પ્રજા શું કયું મોઢું કરીને પોતાની ગણના સુધરેલી પ્રજામા ગણાવી શકે? ૧૯૪૧ પછી આપણે કાઈ કેળવણીના વધારામા વાઘ મારી નાખ્યો નથી. ઘણામાં ઘણો વધારો કર્યો હોય તો ૭૮ ને બદલે ૭૦ પુરુષો અજ્ઞાન રહ્યા હશે અને ૯૪ને બદલે ૯૦ સ્ત્રીઓ અભણ રહી હશે, પણ તેથી શું?

જ્યાસુધી અંગ્રેજી રાજ્ય હતું ત્યાસુધી અંગ્રેજોને આપણે દોષ દેતા હતા તેમને ગયાને પણ આજે અઢી વર્ષ થઈ ગયાં છતાં સ્થિતિમા બિલકુલ સુધારો નથી અને મૌલાના આઝાદના પોતાના કહેવા પ્રમાણે હજી બે કે ત્રણ વર્ષ સુધી સુધારો થવા સંભવ નથી એટલે કે સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિ પછીના પાચ વર્ષોમા તો ગામડાની ભોળી જનતા માટે જ્ઞાનનો માર્ગ ખુલ્લો થવાની જરા પણ નિશાની દેખાતી નથી

સને ૧૯૧૦ અને ૧૯૧૧ માં સ્વ ગોપાળકૃષ્ણ ગોખલેએ તે વખતની હિંદની ધારાસભામાં મફત અને ફરજિયાત કેળવણી માટે જીવતોડ મહેનત કરી હતી, અને તેમાં તેમને સફળતા મળી નહોતી સને ૧૮૯૫મા વડોદરામા મહારાજા સર સયાજીરાવે કાઠિયાવાડમા અમરેલી તાલુકાથી મફત અને ફરજિયાત પ્રાથમિક કેળવણીની શરૂઆત કરી હતી ત્યારપછી તેમણે એક એક કદમ આગળ વધીને તેમના સારાયે રાજ્યમાં પ્રાથમિક કેળવણી આખી પ્રજા માટે ફરજિયાત કરી નાખી હતી આ બધી વાતો આજના જમાનાના યુવકોને તો ક્યાથી જ યાદ હોય? ત્યારપછી ૧૯૧૮મા સ્વ૦ વિઠ્ઠલભાઈ પટેલે મુંબઈ પ્રાંત માટે ફરજિયાત કેળવણીનો કાયદો પસાર કરાવ્યો બીજી પ્રાતીય સરકારોએ પણ પોતાના પ્રાતના શહેરોની વસ્તી માટે ફરજિયાત કેળવણીના કાયદા ઓછેવત્તે દરજ્જે પસાર કર્યા હતા છતા યે કાયદાઓનો પૂરેપૂરો અમલ મુંબઈ જેવી સમૃદ્ધ સરકારે પણ મુંબઈ જેવા અગ્રગણ્ય શહેરની વસ્તી માટે હજી સુધી સોએ સો ટકા અમલમાં મૂકેલ નથી, તો પછી બીજા શહેરોનું તો શું પૂછવું? આવી રીતે એક પ્રકારે બધી પ્રાતીય સરકારોએ તેમ જ મધ્યસ્થ સરકારે હાસી ઉડાવી છે

ત્યારપછી ૧૯૪૪માં જે મધ્યસ્થ સરકારના કેળવણી ખાતાના સલાહકાર

સર જહોન સાર્જન્ટે એક મહામોટી યોજના બહાર પાડી. તેમાં ૬થી ૧૪ વર્ષનાં બાળક-બાળકીઓને મફત અને ફરજિયાત કેળવણી આપવી, તેને અમલમાં મૂકતાં ચાલીસ વર્ષો લાગશે એમ ગણતરી કરી, તે મુદતને અંતે એટલે ૧૯૮૫ને અંતે તેનો વાર્ષિક ખર્ચ રૂપિયા ચારસો કરોડ (ચાર અબજ) લાગશે એવો અંદાજ કાઢીને યોજના દેશની આગળ રજૂ કરી. ત્યારપછી ૧૯૪૭માં સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત થઈ. નવાનવા આવેશના જુસ્સામાં એમ કહેવાયું કે કેળવણી સાર્વજનિક કરવાને માટે ચાલીસ વર્ષ સુધી કેમ થોભી શકાય? લાવો, આપણે તો ચાલીસ વર્ષને બદલે સોળ વર્ષમાં જ આ કાર્ય આટોપી શકીએ એવી યોજના ઘડો. પણ ૧૯૪૯ના માર્ચ માસમાં તો એમ વાત બહાર આવી કે પ્રાથમિક કેળવણીના ફેલાવા માટે મૌલાના આઝાદે નવા અંદાજપત્ર માટે દશ કરોડની રકમ માગી હતી તેને અમારી સ્વતંત્ર સરકારના પ્રધાનમંડળે બહુમતે નામંજૂર કરી, એમ કહીને કે અમારી પાસે તે માટે પૈસા નથી. આટલેથી જ સંતોષ ન પામતાં, જ્યારે ૧૯૪૯ના જુલાઈ માસમાં તમામ ખર્ચમાં કાપકૂપ કરવાના હુકમો બહાર પડ્યા (કારણકે આવક ઘટી ગઈ) ત્યારે કેળવણી માટે મંજૂર થયેલી જૂજ રકમ ઉપર પણ વીસ ટકાનો કાપ મુકાયો. આમ ૧૯૪૯ની સાલમાં તો દુકાળમાં અધિક માસ જેવું થયું.

૧૯૫૦-૫૧ના અંદાજપત્રના ભાષણમાં મૌલાના આઝાદે એમ પણ કહી નાખ્યું કે હજી આવતાં બેત્રણ વર્ષ સુધી કેળવણીના ફેલાવા માટે કંઈ પણ સારી રકમ મળવાની આશા રાખી શકાતી નથી, એટલે કે ભવિષ્ય પણ અંધકારમય દેખાય છે. ગરીબનાં નસીબ ગરીબ જ હોય છે તેમ જનતામાં કેળવણીના વધારા માટે ભવિષ્ય પણ જરાયે ઊજળું નથી. આમ ૧૯૧૦થી તે ૧૯૫૨-૫૩ સુધીના એટલે કે ૪૨-૪૩ વર્ષો આ કામ માટે એમ કહી શકાય કે એળે જ ગયાં છે. રાષ્ટ્રનો પાંઢરપેશા ભાગ આગળ વધ્યા કરે અને પછાત વર્ગ તો ત્યાંનો ત્યાં જ રહે એથી બન્ને વચ્ચેનું અંતર વધતું જાય એ તો સહજે સમજી શકાય.

આ પ્રસંગે હિંદુસ્તાનના અર્થમંત્રી ડૉ. મથાઈને બે વેણ સંભળાવવાની ઇચ્છા થાય છે. તેઓ ઘણાં વર્ષો સરકારી નોકરીમાં રહીને પછી મૂડીવાદીઓના સહકારી બન્યા હતા; હવે તેઓ નિષ્ણાત અર્થશાસ્ત્રી કહેવાય છે અને દેશની ઉન્નતિ માટે અનેક ઉધોગો અને ધનઉત્પાદન કરવાની યોજનાઓ માટે કરોડો રૂપિયા ખર્ચવાનાં સાધનો એકઠાં કરી શકે છે. રાષ્ટ્રના ખર્ચે અનેક અનેક નવીનવી યોજનાઓ માટે અમેરિકાની સમસ્ત વિશ્વ બેંક (અં. વર્લ્ડ બેંક) પાસેથી વ્યાજ આપીને કરજે નાણાં મેળવી શકે છે તો પછી સમસ્ત જનતાની પ્રગતિને અર્થે વાર્ષિક સાડાત્રણસો કરોડના અંદાજપત્રમાંથી (રેલવેનું અંદાજપત્ર આમાં ન ગણતાં) ફક્ત પાંચ કે દશ કરોડ રૂપિયા પણ ખરચવાની વેતરણ તેઓ કરી શકતા નથી? મન હોય તો માળવે જવાય અને દિલ્હી પણ પહોંચાય. પણ જે બાબતનો વિચાર જ ન થતો હોય અને બિનજરૂરી બાબત સમજીને જેને અળગી કરવામાં આવતી હોય એવી બાબત માટે એમને પૈસા મળી શકતા નથી. જો દામોદર ખીણયોજના કે મહાનદીના હીરાકુંડ બંધની યોજના માટે વ્યાજે રૂ. ૬ કરોડની લોન મેળવી શકાય તો કેળવણીની પ્રગતિ માટે થોડા કરોડની લોન મેળવીને ખરચવી શું અયોગ્ય ગણાય? નદીઓના બંધની યોજનાઓમાંથી ત્રણચાર ટકાનું વ્યાજ છૂટશે, એવી ગણતરી કાઢી શકાય તો જનતા-

ની આ વિશેષ કેળવણી તથા ખિલવણી અને તેથી થતા દેશના અર્થલાભની પણ ગણતરી કાઢી શકાય

આપણા અર્થમત્રી કેરલ પ્રાતના રહેવાસી છે ધર્મે ખ્રિસ્તી છે કેરલ પ્રાતમા પુરુષો તેમ જ સ્ત્રીઓમા કેળવણીની પ્રગતિ ખૂબ થયેલી છે સ્ત્રીઓને ત્યા વારસાહક્ક મળે છે, પૈસાનો સ્વતત્ર વહીવટ તે કરી શકે છે અને તેથી કદાચ તે પ્રાત કેળવણીમા આગળ વધ્યો હશે, છતા સરખામણીના આકડાઓ ઘણા જ ચોકાવનારા છે, તે ઉતાર્યા વિના ચલણુ નથી તે પ્રાતમા પુરુષોની કેળવણીનુ પ્રમાણ સેકડે ૬૮ ટકા છે પણ સમસ્ત હિદુસ્તાનમા તો તે પ્રમાણ કેવળ ૨૨ ટકાનુ જ આવે છે સ્ત્રીઓ સબધી આકડા તો આથીયે વધુ ચોકાવનારા છે જ્યારે કેરલમા સ્ત્રીઓ સેકડે ૪૪ ટકા ભણેલી અને વહેવારકુશળ છે, ત્યારે સમસ્ત હિદમા ફક્ત સોએ ૬ ટકા જ સ્ત્રીઓ લખીવાચી જાણે છે અને તે પણ પોતાની માતૃભાષામા! આ આકડા ૧૯૪૧ની વસ્તીગણતરી પત્રક ઉપરથી લીધેલા છે

અને ૧૯૪૧ થી ૫૦ સુધીમા એટલે ૯ વર્ષમા સહેજ વધારો થયો હશે, પણ તે કેટલો? પુરુષો સેકડે ૨૨ ટકાથી વધીને ૨૫ કે ૨૬ ટકા થયા હશે તથા સ્ત્રીઓ સેકડે ૬ ટકાથી વધીને ૯ કે ૧૦ ટકા થઈ હશે પણ તોયે આટલા નીચા આકડા સમસ્ત પ્રજાને શરમાવનારા નથી? અને તે શરમ ઢાકવાને છેલ્લા ત્રણ વર્ષમા હિદી સરકાર તરફથી શા પ્રયત્નો થયા છે? કશા જ નહી, એમ નિ:શક કહી શકાય

હિદમા પછાત ગણાતી કોમોનો કોઈ તોટો નથી દેશનાં તથા અનેક પ્રાતોના (હવે રાજ્યોના) કેળવણીખાતાઓએ પછાત વર્ગોના ત્રણ મોટા વિભાગો પાડ્યા છે

(૧) અસ્પૃશ્ય અથવા હરિજન ગણાતી કોમો

(૨) આદિવાસી અથવા પહાડી ગણાતી કોમો

(૩) હિદુ તથા મુસ્લિમ સમાજમા ઠેઠ નીચે ગણાતી અનેક જ્ઞાતિઓ દા ત ગુજરાતમા કોળી, રબારી, ભરવાડ, ધારાળા, ઠાકરડા, વાઘરી, આહીર, ભોઈ, ધોબી, દરજી, સુતાર પિજારા–ઘાચી વગેરે

આ ત્રણે વિભાગોની શિક્ષણસ્થિતિ લગભગ સરખી છે વળી આ ત્રણે વર્ગોની સખ્યા કાંઈ નાનીસૂની નથી ત્રણે વર્ગ મળીને કુલ વસ્તીના આશરે ૪૦ ટકા આ પછાત વર્ગોમા સ્ત્રીપુરુષો છે આ લોકોની કેળવણી માટે જ્યાસુધી ખાસ પ્રયત્ન કરવામા ન આવે ત્યાસુધી તેઓ કદી ઊંચે આવવાના નહી અને તેઓ પછાતના પછાત જ રહેવાના આ ૪૦ ટકા વસ્તીની પ્રગતિ માટે ઉપાયો સૂચવવા નવા બધારણમા ૩૪૦મી કલમ મૂકવામા આવી છે તેનો અમલ કરીને એક કમિશન યોજાય તે પાર્લામેટ (સસદ)ને રિપોર્ટ આપે તે ઉપર હિદ સરકાર અમલ કરે અને બધી પ્રાતીય સરકારોને મદદ આપે, તેવી ગોઠવણ રાખેલી છે, પણ એ બધુ થાય ક્યારે? હરિજન સિવાય બીજી પછાત કોમોને તો હજુ વાચા આવી નથી તેમના પ્રતિનિધિઓ દિલ્હીની સસદમા તથા રાજ્યોની ધારાસભાઓમા જઈને ધમપછાડા કરે અને તેમનો અવાજ સાભળવામા આવે તો જ કઈક થાય આ બધી વાતને આશરે પાચ વર્ષ તો લાગે જ લાગે, પણ ત્યાસુધીમા અબોલ પ્રજાની ધા આપણી સરકાર નહી સાભળે?

*

એકસૂત્રિત શિક્ષણયોજના

લેખક:
અધ્યા. ડોલરરાય ર. માંકડ

પરદેશી રાષ્ટ્રે પોતાના લાભાલાભ દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખીને યોજેલી કેળવણીપ્રથા હાલને તબક્કે આપણને અને આપણી સંસ્કૃતિને બિલકુલ અનુરૂપ નથી એ તો સર્વ કોઈ સ્વીકારે છે. આ માટે આપણા દેશના ચિંતકોએ કેટલીક યોજનાઓ રજૂ કરી છે. અધ્યાપક માંકડ શિક્ષણશાસ્ત્રના અભ્યાસી અને ચિંતક છે. એમની આ યોજના જીવનના વિવિધ પાસાઓને એકરૂપે જુએ છે અને તેના વિકાસ અંગે માર્ગસૂચન કરે છે. આપણા આધ્યાત્મિક વારસો અને આજના યુગપ્રશ્નોને અનુરૂપ થાય એવું આ યોજનામાં ઘણું છે અને તેથી વિચારણીય છે.

સમાજમાં કેળવણી લેનારા વર્ગના, અત્યારે ત્રણ પ્રકારો ગણી શકાય: (૧) પ્રાથમિક કેળવણી લઈ પોતાના બાપીકા અથવા બીજા ધંધામાં પડનારા, (૨) થોડી કેળવણી લઈ કોઈ પણ વિષયમાં કે ધંધામાં મધ્યમ નિપુણતા મેળવનારા, અને (૩) કોઈ પણ વિષયમાં પારંગત કે નિષ્ણાત સંશોધક બનવાની હોંશવાળા.

આ ત્રણ પ્રકારોને લક્ષમાં રાખીને કેળવણીના ત્રણ તબક્કાઓ રચવા જોઈએ: (૧) પ્રાથમિક, (૨) માધ્યમિક અને (૩) ઉચ્ચ. પ્રાથમિક તબક્કામાં સાત વર્ષનો અભ્યાસક્રમ, માધ્યમિકમાં ચાર વર્ષનો અને ઉચ્ચમાં ચાર વર્ષનો અભ્યાસક્રમ રાખી શકાય સાત વર્ષે વિદ્યાર્થી કેળપણી શરૂ કરે તો ચૌદ વર્ષે પ્રાથમિકનો તબક્કો પૂરો થાય, અઢાર વર્ષે માધ્યમિકનો અને બાવીશ વર્ષે ઉચ્ચનો તબક્કો પૂરો થાય.

અભ્યાસક્રમને ગોઠવવામાં આ દૃષ્ટિને ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ, જેથી આ ત્રણ તબક્કામાંથી દરેક તબક્કે અમુક દૃષ્ટિએ અભ્યાસક્રમનો એક પૂરો એકમ રચી શકાય.

વિદ્યાપ્રાપ્તિના મુખ્યત્વે બે હેતુ ગણી શકાય: (૧) આજીવિકાનું સાધન મેળવવું તે, (૨) આત્માના અથવા માનવતાના વિકાસનું સાધન મેળવવું તે. આ દૃષ્ટિએ હું કેળવણીનાં ચાર આવશ્યક અંગો ગણું છું: (૧) જ્ઞાનપ્રાપ્તિ, (૨) જનસેવાકાર્ય, (૩) હાથમહેનત અને (૪) આત્મવિકાસ.

જ્ઞાનની કોઈ પણ શાખાનાં, કોઈ પણ વિષયના જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ એવી રીતે કરાવવી જોઈએ, જેથી આગળ લખ્યાં છે તેમાંથી કોઈ પણ એક તબક્કે આજીવિકા જેટલું જ્ઞાન વિદ્યાર્થીને મળી રહે. આજની કેળવણીમાં આ એક અંગ ઉપર જ કામ થાય છે અને તે પણ અધકચરું. પણ ખરી કેળવણીમાં દરેક તબક્કે ઉપર લખેલાં ચારે અંગોની કેળવણી ઉપર યોગ્ય ભાર મુકાવો જોઈએ. આ ચારે અંગોની કેળવણી તે જ પૂર્ણ કેળવણી છે. એમાંથી એક પણ અંગની ઊણપ હોય તેટલી ઊણપ કેળવણીમાં રહેવાની. આ દૃષ્ટિએ અમુક વિષયો ભણાવવા એટલું જ કેળવણીનું કામ નથી. એટલે અભ્યાસક્રમમાં કયા વિષયો છે તે એટલું મહત્ત્વનું નથી, પણ એ વિષયો શીખવવાની પદ્ધતિ અને એની પાછળ રહેલી દૃષ્ટિ કેવી છે તે મહત્ત્વનું છે અને એનાથી પણ વધુ મહત્ત્વનું તો આ વિષયોની પૂરવણી ઉપર લખેલાં બીજાં ત્રણ અંગોની ખિલવણીથી થાય તે છે.

માણસને આજીવિકાનાં સાધનની જરૂર છે, પણ એ મળ્યા પછી યે એનામાં રહેલી માનવતાનો યોગ્ય વિકાસ થાય તે વધુ

જરૂરનુ છે માનવ તરીકે માણસના બે ધર્મો છે (૧) સમાજધર્મ અને (૨) આત્મધર્મ બીજી રીતે કહીએ તો માણસ જેમ સામાજિક પ્રાણી છે તેમ એક વ્યક્તિ પણ છે એટલે એક બાજુથી જેમ એણે પોતાના સમાજ સાથેના સંબંધોમા યોગ્ય દૃષ્ટિ કેળવવી જરૂરી છે તેમ બીજી તરફથી વ્યક્તિ તરીકે પોતાના આત્માનો વિકાસ યોગ્ય રીતે થાય તે જોવુ તે પણ જરૂરી છે વિદ્યાપ્રાપ્તિ ઉપરાંત, સમાજધર્મ અને આત્મધર્મની યોગ્ય ખિલવણી થાય તો જ માણસનુ ચારિત્ર્ય યોગ્ય રીતે ઘડાય એટલે ચારિત્ર્યવિકાસ માટે, હું (૧) જનસેવાકાર્ય [સમાજધર્મ], (૨) હાથમહેનત [સમાજધર્મ તેમ જ આત્મધર્મ] અને (૩) આત્મધર્મ એમ ત્રણેને સરખી રીતે આવશ્યક ગણું છું એટલે કેળવણીમા આ ત્રણેને પૂરુ સ્થાન મળવુ જોઈએ એમ કહું છું

આ વિચારસરણીને માન્ય રાખીએ તો એમ કહી શકાય કે વિદ્યાપ્રાપ્તિના અમુક વિષયોનો અભ્યાસક્રમ ઘડવો સહેલો છે, પણ ચારિત્ર્યવિકાસના ઉપર કહ્યા અંગોનો અભ્યાસક્રમ ગોઠવવો અઘરો છે એ અંગો તો વિદ્યાર્થીની જીવનચર્યામા એવી રીતે ગોઠવાઈ જવાં જોઈએ, કે એને ખબર ન પડે છતાં અમુક સમયાન્તરે એનામા જીવનનો ભદ્ર દૃષ્ટિકોણ બંધાઈ જાય જીવનનો દૃષ્ટિકોણ આપવાનુ કાર્ય આ ત્રણ અંગોનુ છે શિક્ષક પોતાની દિનપ્રતિદિનની જીવનચર્યાથી તેમ જ વિદ્યાર્થી પાસે એ પ્રકારની દિનચર્યા પળાવે તેથી, એક પ્રકારનુ વાતાવરણ ઉપજાવી શકે, માટે કેળવણીની પુનર્ઘટનામા નીચેના બે મુદ્દાઓ ઉપર ધ્યાન રાખવુ જોઈએ

(૧) જ્ઞાનના અમુક વિષયોનો અભ્યાસક્રમ તથા (૨) જીવનચર્યાનો ક્રમ, જેને પરિણામે જીવનને જોવાની અને જીવનની ભદ્ર દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય

વિદ્યાપ્રાપ્તિ ઉપરાંત સમાજધર્મ અને આત્મધર્મ એમ કેળવણીના ત્રણ આવશ્યક અંગો આપણે ગણ્યા છે તાત્ત્વિક મૂલ્યની દૃષ્ટિએ વિદ્યાપ્રાપ્તિ કરતાં સમાજધર્મ અને સમાજધર્મ કરતાં આત્મધર્મને વધારે મહત્ત્વ આપવુ જોઈએ આજના આપણાં શહેરોમાં વિદ્યાના કોઈ પણ વિષયો શીખી શકાય, પણ ઇષ્ટ સમાજધર્મનો કે ઇષ્ટ આત્મધર્મનો વિકાસ આજના આપણા શહેરી વાતાવરણમા થઈ શકવાનુ મને તો અત્યંત કઠિન લાગે છે સમાજધર્મની દૃષ્ટિએ આજની શહેરી સંસ્કૃતિમા ઉપરછલ્લો આચાર કૃત્રિમતા, સ્વાર્થાદિ તત્ત્વો દેખાય છે તે ઇષ્ટ નથી સાહજિકતા, પરમાર્થતા, સ્વયંભૂ વિનયવિવેક અને હૃદયની ઉદારતા વગેરે તત્ત્વો સમાજધર્મના ખરાં ભૂષણો છે એમ હું સમજું છું આને કેળવવા માટે આજના શહેરી વાતાવરણ કરતા જુદા પ્રકારનુ વાતાવરણ જોઈએ

વળી આત્મધર્મનો ક્રમ હું આમ સમજું છું પ્રત્યેક મનુષ્યે પોતાની જે ઇંદ્રિયો છે તેનો નિગ્રહ કરતા શીખવુ જોઈએ. આ સંદર્ભમા હું આપણામા ગણાવેલી અગિયારે ઇંદ્રિયોનો (મન સહિત) સમાવેશ કરુ છું ઇંદ્રિયનિગ્રહની કેળવણી તે આત્મવિકાસની કેળવણીનુ મહત્ત્વનુ અંગ છે ઇંદ્રિયનિગ્રહથી શરૂ કરીને ઇંદ્રિયજયની સિદ્ધિ કરવી તેને હું માનવજીવનનો પરમ હેતુ સમજું છું સંપૂર્ણ ઇંદ્રિયજય તો મહાત્માઓથી પણ માંડ શક્ય છે, પણ ઇંદ્રિયનિગ્રહથી એ માર્ગે પગલા માંડી શકાય તોપણ ઘણું આમ ઇંદ્રિયનિગ્રહની કેળવણીને શિક્ષણક્રમમા હું અત્યંત મહત્ત્વનુ સ્થાન આપુ છું ઇંદ્રિયનિગ્રહની આ કેળવણી આપતાં વિદ્યાર્થી જડ, નીરસ અને જીવનથી પર ન

મુખ ન બની જાય તેનું શિક્ષકે બરાબર ધ્યાન રાખવું જોઈએ.

વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં વિદ્યાર્થીનું મન ચંચળ હોય છે. એને સ્થિર કરવું જોઈએ. એમાં વિવેકદૃષ્ટિ કેળવવી જોઈએ. આ હેતુની સિદ્ધિ માટે વિદ્યાસંસ્થામાં કૃત્રિમતા, સ્વાર્થપરાયણતા અને ઇંદ્રિયોત્તેજના થાય એવું વાતાવરણ ન હોવું જોઈએ. આજનાં શહેરોમાં આવું જ વાતાવરણ હોય છે. ડગલે ને પગલે કૃત્રિમતા, સ્વાર્થ અને ઇંદ્રિયને ઉત્તેજના મળે એવાં પ્રલોભનો શહેરમાં આખો દહાડો મળ્યા કરે છે. આવાં ઉત્તેજક અને પ્રલોભક વાતાવરણમાં વિદ્યાર્થીને રાખીએ અને પછી ઇંદ્રિયનિગ્રહની વાત કરીએ એ તો એને સામે પૂર તરવાનું કહેવા જેવું છે; માટે ઇંદ્રિયનિગ્રહની જે વાત મેં ઉપર કરી છે તે જો માન્ય હોય તો એની સિદ્ધિ અર્થે વિદ્યાસંસ્થાનુ સ્થાન પવિત્ર અને કલ્યાણમય વાતાવરણમાં, ઇંદ્રિયાદિની ઉત્તેજના કરતાં નગરોથી સારી પેઠે દૂર એવાં સ્થળમાં હોવું જોઈએ. આવાં સ્થળોમાં પ્રકૃતિની રમણીયતા અને વિવિધતા હોય તે આવશ્યક છે. ઇંદ્રિયનિગ્રહાદિની કેળવણીથી જડતા ન આવી જાય તેનું ધ્યાન રાખવું હોય તો જેમ વિદ્યાર્થીની જીવનચર્યામાં સાત્ત્વિક આનંદપ્રમોદનો કાર્યક્રમ ગોઠવવો જોઈએ તેમ વિદ્યાસંસ્થા માટે સુંદર, આનંદપ્રદ, ચિત્તને શામક, મુદાપ્રેરક અને ભદ્રરમણીય સ્થળ પસંદ કરવું જોઈએ.

આમ પસંદ કરેલા સ્થળે જે શિક્ષણસંસ્થા સ્થપાય તેમાં ઉપરની દૃષ્ટિએ, (૧) પ્રાથમિકથી માંડીને ઉચ્ચ સુધીનું શિક્ષણ એક જ સંસ્થા દ્વારા અપાય, (૨) દરેક તબક્કે ઉપર કહ્યાં ચારે અંગોની કેળવણી અપાય, (૩) તેમ વળી દરેક તબક્કાના શિક્ષક બીજા તબક્કાના વિદ્યાર્થીઓ સાથે અમુક પ્રકારનો સંપર્ક રાખે–આમ શિક્ષણ તેમ જ શિક્ષક બન્નેની દૃષ્ટિએ આ અભ્યાસક્રમ એકસૂત્રિત બને. અને આ શિક્ષણક્રમ પ્રમાણે તૈયાર થયેલો વિદ્યાર્થી, પૂર્ણ માનવ બનવાના પ્રવાસક્રમના પ્રથમ પગથિયે પોતાના પગ સ્થિરતાથી અને મક્કમતાથી મૂકી શકે એવો બને એમ મારું માનવું છે.

શિક્ષણક્રમની આ યોજનામાં વિદ્યાર્થીમાં અમુક પ્રકારનો ભદ્ર દૃષ્ટિકોણ બંધાય તેને અત્યંત મહત્ત્વનું ગણ્યું છે; માટે સમગ્ર સમાજના આદર્શની દૃષ્ટિએ કયો દૃષ્ટિકોણ ઇષ્ટ છે તે આપણે વિચારી લેવું જોઈએ. પૂર્વની અને પશ્ચિમની જીવનદૃષ્ટિ વચ્ચે અમુક અંતર છે. આપણે આપણા સમાજને માટે કયો આદર્શ સ્થાપવો છે?

મને તો એમ લાગે છે, કે શિક્ષણની દૃષ્ટિએ સમગ્ર સમાજની કેળવણીની વાત કરતા હોઈએ ત્યારે જુદાજુદા દૃષ્ટિકોણને એમાં સ્થાન હોઈ શકે, છતાં દરેકમાં પ્રધાનત્વ અમુક તત્ત્વનું રહે એમ થવું જોઈએ. આખા સમાજના, આપણી પ્રાચીન પ્રણાલિકા મુજબ આપણે ચાર ભાગ પાડી શકીએ : (૧) ત્યાગની પ્રધાન ભાવના ઉપર જીવનારા અથવા બ્રાહ્મણો, (૨) શરીરબળથી આજીવિકા મેળવનારા અથવા ક્ષત્રિયો, (૩) પોતાની બુદ્ધિથી વેપાર કરી આજીવિકા મેળવનારા અથવા વૈશ્યો અને (૪) પોતાની હાથમહેનતથી આજીવિકા મેળવનારા અથવા કારીગરો. આમ સમગ્ર સમાજમાં ચતુર્વિધ સંસ્કૃતિ હોય છે, બ્રાહ્મણસંસ્કૃતિ, ક્ષત્રિયસંસ્કૃતિ, વૈશ્યસંસ્કૃતિ અને કારીગરસંસ્કૃતિ. અને મારે એમ કહેવું છે કે જુદાંજુદાં વિદ્યાકેન્દ્રોમાં જુદીજુદી સંસ્કૃતિનું પ્રધાનત્વ હોય. સંસ્કૃતિનું આ પ્રધાનત્વ કેળવણીના તબક્કામાં જેમજેમ ઊંચે ચઢતા જઈએ તેમતેમ વધુ સ્પષ્ટ બનતું જાય.

૧૧૨૩

છેક નીચેના તબક્કામા આવા ભેદો બહુ ઓછા હોય, એટલે સસ્કૃતિપ્રધાનત્વની આ દૃષ્ટિએ જુદાજુદા વિદ્યાકેન્દ્રોની વિશિષ્ટતા માધ્યમિક અને ઉચ્ચ તબક્કાઓમા ખાસ સ્પષ્ટ થાય

આમ વિદ્યાકેન્દ્રોમા સસ્કૃતિપ્રધાનત્વની દૃષ્ટિએ ભેદ રહે છતા જીવનના દૃષ્ટિકોણની તો સળગસૂત્રતા જ રહેવી જોઈએ અને મને લાગે છે કે આપણા દેશમા તેમ જ જગતભરમા, નોખાનોખા વિદ્યાકેન્દ્રોને શાળાસૂત્રિત કરનારુ તત્ત્વ તો સર્વોદયની ભાવના જ હોઈ શકે બ્રાહ્મણનુ તો સમગ્ર જીવન બીજાના ઉદય માટે સમર્પિત કરેલુ હોવુ જોઈએ ક્ષત્રિય શરીરબળથી પૈસા કમાય, પણ એનો મુખ્ય હેતુ સર્વનુ હિત થાય તેમ શરીરબળ વાપરવાનો હોવો જોઈએ એ જ રીતે વૈશ્ય અને કારીગરે પણ સર્વ જનોનુ હિત મુખ્ય ગણવુ જોઈએ આ સર્વોદયની ભાવના માટે આજીવિકાની દૃષ્ટિએ વિદ્યાર્થી ગમે તે વિદ્યાશાખાની ઉપાસના કરે, ગમે તે સસ્કૃતિમા પ્રધાનત્વ કેળવે, પણ દરેક તબક્કામા અને દરેક પ્રકારમા સર્વોદયની ભાવનાને કેન્દ્રમા રાખીને એની આજુબાજુ ગોઠવાયેલુ અનેક વિશિષ્ટતાઓવાળુ શિક્ષણતત્ર પ્રજાનુ અને રાષ્ટ્રનુ અવ્યય અને શાશ્વત ધન છે

વિદ્યાર્થીએ કરેલી જ્ઞાનપ્રાપ્તિ યોગ્ય છે કે નહિ તેનો નિર્ણય કરવાને આજે વર્ષને અતે એક પરીક્ષા લેવાય છે આ પરીક્ષાપદ્ધતિ વિદ્યાર્થીને અન્યાય કરનારી છે તેમ જ એનાથી સાચો નિર્ણય લઈ શકાય તેવી નથી. આવી પદ્ધતિથી વિદ્યાર્થી દિનપ્રતિદિનના શિક્ષણ તેમ જ અભ્યાસ ઉપર ધ્યાન આપતો નથી, પણ વર્ષને અતે એકબે મહિના કામ કરવા ઉપર ભાર મૂકતો થાય છે આથી વિદ્યાર્થી તેમ જ સમાજ અપૂર્ણ મૂલ્યને પૂર્ણ મૂલ્ય તરીકે સમજે છે અને પરિણામે આ પદ્ધતિ અસત્યની પોષક નીવડે છે, માટે આ પદ્ધતિ ત્યાજ્ય છે

વિદ્યા આપવાની પદ્ધતિ એવી હોવી જોઈએ, કે રોજરોજનુ શિક્ષણ વિદ્યાર્થીએ ગ્રહણ કર્યું છે કે નહિ તેની પરીક્ષા રોજરોજ થતી રહે સમયાન્તરે પુનરાવર્તનો પણ થાય આદર્શ શિક્ષણમા ઘરકામને અવકાશ ન હોય વિદ્યાર્થી ઘેર અભ્યાસ કરે તો ખરો, પણ વર્ગમા મળેલા જ્ઞાનની પૂર્તિ અને સમૃદ્ધિ માટે જ ઘેર વધુ અભ્યાસ હોઈ શકે આમ જ્યા અભ્યાસ થાય ત્યા રોજરોજ વિદ્યાર્થીનુ માપ નીકળતુ હોય એની નિયમિત નોધ રાખવી જોઈએ તો વર્ષને અતે એ નોધ ઉપરથી તેમ જ શિક્ષકના સામાન્ય અભિપ્રાય ઉપરથી પરિણામ આપી શકાય પરીક્ષા લેવી હોય તોપણ અભ્યાસ (સ પ્રેક્ટીસ) ખાતર લેવી, એના ઉપરથી જ પરિણામ આપવા માટે નહિ

આવી પદ્ધતિથી વિદ્યાર્થી નિયમિત બનશે, શિક્ષક તરફ આદરવૃત્તિ કેળવશે અને જીવનમા સત્ય શું છે તે સમજવા પ્રયત્ન કરે

વર્ષને અતે અથવા દરેક તબક્કાને અતે વિદ્યાર્થીને એક પ્રમાણપત્ર અપાય, જેમાં એણે દરેક વિષયમા પૂરી હાજરી આપી છે કે નહિ તેની વિગતો નોધેલી હોય વિદ્યાપીઠ નક્કી કરેલા બધા જ વિષયોમા નહિ પણ અમુક એક કે વધુ વિષયમા જ કોઈ વિદ્યાર્થીને એક, બે કે ત્રણ તબક્કા સુધી ભણવુ હોય તો, એને એમ કરતા અટકાવવાને બદલે માત્ર એટલી હકીકત પૂરતુ જ પ્રમાણપત્ર આપી શકાય આવા સ્પષ્ટ પ્રમાણપત્રો ઉપરથી સમાજને વિદ્યાર્થીની કયા વિષયમા કેટલી લાયકાત છે તે જણાઈ રહે; અને મારા મતે હાલની અમુક પરીક્ષામા પાસનાપાસના પ્રમાણપત્ર આપવાની પદ્ધતિ

કલ્પના મુજબ આવાં વિદ્યાપીઠોમાં કામ કરતા શિક્ષકોને જ ખાસ કરીને ઉચ્ચ શિક્ષણનું કામ કરતા શિક્ષકોને, પઠનપાઠન ઉપરાંત તંત્રચાલનનું ઘણુંખરું કામ સોંપી શકાય. વળી પરીક્ષાઓ તો મારા મતે રહે જ નહીં; એટલે એ ખર્ચ વિદ્યાપીઠને રહે નહી. આવાં વિદ્યાપીઠોના નભાવ માટે, પ્રાચીન પ્રણાલી મુજબ અમુક જમીન કે ગામોની ઊપજ જુદી મૂકવાનો પ્રશ્ન પણ વિચારવો ઘટે.

આવાં વિદ્યાપીઠના અંગભૂત એવા શિક્ષકોના (પ્રાથમિક, માધ્યમિક કે ઉચ્ચ શિક્ષણ આપતા બધા જ શિક્ષકોના) સંપૂર્ણ યોગક્ષેમની જવાબદારી સમાજ કે રાજ્ય લઈ લે. શિક્ષકો, જેને ખરો શિક્ષકધર્મ–બ્રાહ્મણધર્મ–બજાવવો હોય તેવા જ આવાં વિદ્યાપીઠોમાં હોય એ તો સ્પષ્ટ જ છે. આવાં વિદ્યાપીઠોમાં કામ કરનારા શિક્ષકો રાજકીય બાબતમાં, સીધી રીતે કશો જ ભાગ ન લે. છતાં દેશભરમાં અને જગતભરમાં પ્રવર્તમાન રાજકીય બળોનો સાંગોપાંગ અભ્યાસ તો કરે જ. વાતાવરણ ગમે તેવું રહે, આવાં વિદ્યાપીઠો તો પ્રજાનું સત્વ નભાવવાના, એટલે કે પ્રજાને તેમ જ રાજકર્મચારીઓને પણ યોગ્ય દોરવણી આપવાના પોતાના ધર્મકાર્યમાં નિર્બાધ રહી શકે તે સ્થિતિ જ ઇષ્ટ છે. આથી શિક્ષકોને પોતાના કાર્યમાં ખરો રસ જાગે. પરિણામે શિક્ષકધર્મની ભાવના તેમને સ્પષ્ટ થતી જાય; આમ બને તો આખા દેશનો સંસ્કારવારસો સતત રહે અને તેનાં આવશ્યક પુનઃસંસ્કરણ અને વિકાસ થતાં રહે. અને એટલે જ, આવાં વિદ્યાપીઠોની સ્થાપનાથી કાળે કરીને પ્રાચીન ઋષિમુનિના વખતનો, પ્રજાનાં સંસ્કૃતિ અને અધ્યાત્મની થાપણને જાળવતો, સત્ય, અહિંસા અને ત્યાગની ભાવનાને પ્રચારમાં મૂકતો અને જીવનમાં ઉતારતો અને રાજા તથા પ્રજા બન્નેને ઉદ્બોધતો ખરો બ્રાહ્મણવર્ગ ઊપજે એમ આશા રાખી શકાય. વિદ્યાપીઠની ખરી ભાવના તે આ ફલપ્રાપ્તિ જ છે ને?

સૂચિત અભ્યાસક્રમ: શિક્ષણના ત્રણ તબક્કા આપણે ગણ્યા છે: (૧) પ્રાથમિક, (૨) માધ્યમિક અને (૩) ઉચ્ચ. આ દરેક તબક્કાની કેળવણીના અભ્યાસક્રમમાં નીચેની ચારે બાબતો જોઈએ: (क) જ્ઞાનના અમુક વિષયોનો અભ્યાસ, (ख) હાથમહેનત, (ग) જનસેવાકાર્ય (घ) આત્મવિકાસ.

પ્રાથમિક (માધ્યમ–ગુજરાતી)

આ તબક્કો સાત વરસનો છે. એના બે પેટાવિભાગ પાડી શકાય: (૧) પહેલાં ત્રણ વર્ષનો એક વિભાગ અને (૨) છેલ્લાં ચાર વર્ષનો બીજો વિભાગ. પણ આ બન્ને વિભાગને અન્તે જ આખો તબક્કો પૂરો થયો ગણાય.

પહેલાં ત્રણ વર્ષ [વય ૭, ૮, ૯]

क ભાષા–સાહિત્ય (ગુજરાતી), ગણિત, ઇતિહાસ, ભૂગોળ, સંગીત, ચિત્રકામ, સામાન્ય જ્ઞાન, વ્યાયામ. [સૂર્યનમસ્કારાદિ સાદી યોગ–પ્રક્રિયા].

ख કાંતણ, ઉદ્યાનરચના, વર્ગ અને રહેવાના ઓરડાની સફાઈ, પોતાપૂરતું બધું કામ હાથે કરવું (કપડાં ધોવાં, પથારી કરવી, વાસણ માંજવાં વગેરે) રસોઈમાં થોડી મદદ.

ग વડીલ, અતિથિ, ગુરુ અને મિત્ર તરફનો વર્તાવ [પીરસવું, પાણી આપવું. આસન આપવું–સામાન્ય આચાર, વિનયાદિ].

घ પ્રાર્થના–મંત્ર, ભજન, ધૂન.

નોંધ: ગુજરાતી સિવાય બીજા એકે વિષયમાં પાઠ્યપુસ્તક ન હોય પણ છોકરાંને રસ લેતાં કરવાં.

ચાર, પાંચ, છ અને સાત વર્ષ [વય ૧૦, ૧૧, ૧૨, ૧૩].

क [૧] ભાષા-સાહિત્ય [ગુજરાતી, હિંદી, સંસ્કૃત], ગણિત, ઇતિહાસ, ભૂગોળ, પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિ [સામાન્ય], રાજતંત્ર-વ્યવહારતંત્ર [પ્રત્યક્ષ પદ્ધતિથી] વિજ્ઞાન સામાન્ય, જ્ઞાન અને વ્યાયામ [૨] કૃષિ, સુતાર, લુહાર, દરજી, કડિયા, યંત્ર, વેપાર, શિક્ષણ વૈદક, વાઙ્મયાદિ માંથી કોઈ પણ બે વિષયનુ વિશિષ્ટ જ્ઞાન

ख કૃષિકામ [બે ઋતુ પૂરતુ], સુતાર, લુહાર, દરજી, કડિયાકામ તેમ જ ચર્મકામ અને પશુચિકિત્સા [એક મહિનો], વ્યાપાર, યંત્ર, વૈદક, શિક્ષણ, કાંતણ, પિંજણ [બે મહિના] વર્ગ અને પોતાના ઓરડાની સફાઈ પોતાપૂરતુ બધુ કામ હાથે કરવુ રસોઈમા મદદ

ग પ્રૌઢશિક્ષણ, રોગીની પરિચર્યા, સભામા વ્યવસ્થા વગેરે

घ પ્રાર્થના, ધર્મ એટલે શુ?

નોંધ ભાષા-સાહિત્ય સિવાય પાઠ્યપુસ્તકો ન હોય, પણ ગ્રંથાલયનો છૂટથી ઉપયોગ કરાવવો

ઉપરાંત તહેવારોની ઉજવણી આનંદોલ્લાસના કાર્યક્રમો ગોઠવવા

માધ્યમિક (માધ્યમ-ગુજરાતી)

[વય ૧૪, ૧૫, ૧૬ ૧૭]

क ભાષા-સાહિત્ય (ગુજરાતી) ઉપરાંત હિંદી, અંગ્રેજી, સંસ્કૃતાદિ વાઙ્મયના, કે વિજ્ઞાનના કોઈ પણ એક (કે પારસ્પરિક સંબંધવાળા બે) વિષયનુ વિશિષ્ટેતર જ્ઞાન

ख સંસ્થાના કૃષિકાર્યમા કે કારખાનામાં મદદ, પોતાપૂરતુ બધુ કામ હાથે કરવુ, રસોઈમાં મદદ

ग વર્ષમા એક મહિનો સ્વયંસેવક તરીકે કાર્ય, ઉપરાંત પ્રૌઢશિક્ષણાદિ-અનુકૂળતા મુજબ

घ પ્રાર્થના, ધર્મચિંતન

ઉચ્ચ [માધ્યમ-હિંદી]

[વય, ૧૮, ૧૯, ૨૦ ૨૧]

क કોઈ પણ એક વિષય કે ધંધાનુ પારંગત જ્ઞાન

ख ઉપર મુજબ

ग ઉપર મુજબ

घ પ્રાર્થના, ધર્મચિંતન, તત્ત્વચિંતન

દરેક તબક્કે આનંદોલ્લાસના ક્રમો, ગ્રામજીવનમાં વ્રત, તહેવારની ઉજવણી તેમ જ પર્યટણો આદિ આવશ્યક ગણવા જોઈએ

*

આજે રશિયા અને અમેરિકા વચ્ચેના સંબંધો બગડ્યા છે, પરંતુ પહેલા જ્યારે બંને દેશો વચ્ચે ખૂબ મૈત્રી હતી, ત્યારે અમેરિકાના આમંત્રણથી પ્રમુખ રુઝવેલ્ટને મોલોટોવ રશિયા તરફથી મળવા માટે આવ્યા હતા. એમની પાસે એક હેન્ડબેગ હતી. હેન્ડબેગ બહારના ખંડમાં મૂકી મોલોટોવ પ્રમુખને મળવા ગયા. આ દરમિયાન પ્રમુખ રુઝવેલ્ટના અંગરક્ષણ માટે ખાસ ખબરદારી રાખતા છૂપી પોલીસના માણસોએ બેગ તપાસી તો અંદરથી મળી આવી કાળી રોટીની 'સેન્ડવીચ', એક સોસેજ (આ બંને ખાદ્ય પદાર્થો હતા) તથા એક રિવોલ્વર!

પ્રમુખ રુઝવેલ્ટને મળવા આવનાર પાસે રિવોલ્વર! છૂપી પોલીસના આ માણસોએ પ્રમુખને વાત કરી, ત્યારે હસતાંહસતાં રુઝવેલ્ટ બોલ્યા:

'અરે! એમાં શું? મોલોટોવને દહેશત હશે કે માર્ગમાં કોઈ વ્યક્તિ પોતાના પર હુમલો કરે ત્યારે શું કરવું, એટલે રિવોલ્વર તો રાખે જ ને? અને દુનિયામાં ભૂખ કોને નથી લાગતી? પોતાની ભૂખ સંતોષવા માટે મોલોટોવને ખાવાનું રાખવું પડે કે નહિ?'

x

વાતચીતની કલા

લેખક:

શ્રી જ્યોતીંદ્ર દવે

જિંદગીમાં માણસ સૌથી વધારે કામ બોલવાનું કરે છે. મૌનના ગુણ મોટામાં મોટા વિચારકોએ ગાયા છે, પરંતુ એ લોકો પણ સામાન્ય જીવનમાં ઘણા બોલકણા હતા એમ એમના અંતેવાસીઓએ એમના વિષે કરેલા ઉલ્લેખો પરથી જણાય છે. મૌનની પ્રશસ્તિ કરવા માટે પણ એમણે વાણીનો પ્રવાહ વહેવડાવ્યો. મહાત્મા ગાંધીજી અઠવાડિયે એક દિવસ મૌન પાળતા. પરંતુ એમનાં ભાષણોના સંગ્રહ પરથી જણાઈ આવ્યા વિના રહેતું નથી, કે આપણા જેવા બોલકણા માણસો કરતાં પણ દશગણું એમને બોલવું પડ્યું છે. બીજી બધી ઇંદ્રિયો કરતાં માણસની જીભ વધારેમાં વધારે કામગરી હોય છે. મનુષ્યના જન્મકાળથી એ પોતાનું કાર્ય શરૂ કરે છે તે લગભગ મૃત્યુ સુધી ચાલુ રાખે છે. અનેક પ્રકારની અશક્તિનો ભોગ થઈ પડેલો માણસ પણ બોલવાની બાબતમાં ક્વચિત જ અશક્તિનો અનુભવ કરે છે.

આમ છતાં વાર્તાલાપની પણ કલા છે. બોલવામાં પણ સફાઈ હોવી જોઈએ એનું ભાન ઘણા ઓછાને હોય છે. લલિત અને એવી બીજી અનેક કલાઓમાં માણસે પ્રગતિ સાધી છે, પણ વિસર્જન અને સર્જન બંને પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ માટે આવશ્યક એવી આ બોલવાની કલામાં ઘણા ઓછા માણસોએ નિપુણતા મેળવી હોય છે.

થોડા વખત પર કાપડ વેચનાર ફેરિયો મારે ત્યાં આવ્યો હતો. એની પાસે ઊંચી જાતનું ને ઓછી કિંમતનું કાપડ હતું. મારે એ જાતના કાપડનો ખપ ન હતો. કદાચ ખપ હોય, તોપણ એ ખરીદવા માટે જેટલા પૈસા ખરચવા પડે એટલા પ્રમાણમાં એની જરૂરિયાત તો નહોતી જ. 'મારે નથી જોઈતું' એમ મેં એને કહ્યું.

'જુઓ તો ખરા, જોવામાં શું જાય છે?' એણે કહ્યું ને ઘરનાં બધાં માટે એણે માલ ખુલ્લો કર્યો. એ પછી જુદાજુદા પ્રકારનું કાપડ કાઢી અમારા હાથમાં એ આપીને તેના ગુણનું વર્ણન કરવા માંડ્યું. એના શબ્દે પથ્થર જેવાં અમારાં દિલ ધીરેધીરે પીગળવા લાગ્યાં અને એ જ્યારે બે કલાક પછી ગયો ત્યારે 'એક પૈસાનું પણ કાપડ નથી લેવું' એમ એના આગમન કાળે કૃતનિશ્ચયી બનેલ મારી કને રૂપિયા સોનું કાપડ મૂકી ગયો! ખરો માણસ! શી એની બોલવાની સફાઈ! સો રૂપિયાનું કાપડ મને પધરાવીને ગયો!

મારા એક મિત્ર છે. એમને ફારસી જરા પણ આવડતું નથી, પણ દિલ્હી જતાં ટ્રેનમાં એમને એક ફારસી પુસ્તકો વેચનાર મળ્યો હતો; તેણે ફક્ત બોલવાની કલા વડે એમને પાંચ મોટાંમોટાં ફારસી પુસ્તકો વેચ્યાં હતાં. હવે આ પુસ્તકો વાંચવા માટે ફારસીનો અભ્યાસ કરવો કે કોઈ લાઈબ્રેરીમાં એ ભેટ તરીકે આપી દેવાં એવા તર્કવિતર્કમાં એ મિત્ર પડ્યા છે.

હું ઈન્ટર આર્ટ્સની પરીક્ષા પાસ કરીને બી. એ.માં ગયો, ત્યારે ઐચ્છિક વિષય શો લેવો તેની ગૂંચવણ ઊભી થઈ. ફિલોસોફી લઉં તો ઠીક એમ કોઈ વાર થતું તો કોઈ વાર સંસ્કૃત–ગુજરાતી લઉં એમ થતું. આનો

તરત નિર્ણય કરી શક્યો નહિ, એટલે હું મારા એક મુરબ્બીને, યુનિવર્સિટીના અભ્યાસના સારા જાણકારને મળવા ગયો થોડીક આડીઅવળી વાત કરી, મે મુખ્ય વિષય રજૂ કરી એમની સલાહ માગી 'મને બન્ને લેવાનુ મન થાય છે આપની શી સલાહ છે? ફિલોસોફી લઉ કે સંસ્કૃત-ગુજરાતી?'

'હું' એમણે જવાબ દીધો

ફરી પાછુ બને વિષયો મને કેમ ગમે છે ને બને શીખવાની સગવડ તથા અગવડ કેવી રીતની છે તે લેવાનુ પારાયણ કરી મે એમને કહ્યુ 'અમારી કોલેજમા ફિલોસોફી શીખવા માટે જોઈએ તેટલી સગવડ નથી, પણ એ માટે મારે બહારગામ જવુ પડે એમ છે. સંસ્કૃત-ગુજરાતી માટે અહી સારી સગવડ છે, પણ સંસ્કૃત ને ગુજરાતી બી એ મા ન લઉ તોપણ ચાલે એમ છે એનુ જ્ઞાન સાધારણ તો મને છે જ, પણ ફિલોસોફી લઉ તો એક નવો વિષય જ શીખવા મળે એમ છે એટલા માટે આપની સલાહ લેવા આવ્યો છું'

જવાબમાં એમણે પાછો 'હું' એટલો જ શબ્દોચ્ચાર કર્યો સામાન્ય રીતે એ એકાદ વાક્ય કરતા વધારે ભાગ્યે જ બોલે છે એમને મળવા જનારને જ આખો વખત બોલવાનુ રહે છે એ તો ફક્ત શ્રોતા તરીકે 'હું' એટલો શબ્દોચ્ચાર કરીને જ સંતોષ માને છે એવી એમની ખ્યાતિ મને યાદ આવી, ને પછી થોડી ઘણી આડીઅવળી વાતચીત કરી મે એમની રજા લીધી 'ચાલો ત્યારે જાઉ હવે!'

'હું' એમણે કહ્યુ છેવટનો પ્રયત્ન કરી જોતા ઊઠતાઊઠતા મે પૂછ્યુ 'ત્યારે આપને હું ફિલોસોફી લઉ તો ઠીક એમ લાગે છે?'

'હું' એમનો જવાબ મળ્યો

'કે પછી સંસ્કૃત-ગુજરાતી ઠીક પડશે?' મે પૂછ્યુ

'હું' એમણે કહ્યુ!

એ પછી મુબઈની ચારપાચ કોલેજોનો અનુભવ લઈને કોલેજજીવનમા આઠેક વર્ષ ગાળી એ સૌ બાબતમા નિષ્ણાત બનેલા પ્રૌઢ ગૃહસ્થને હું મળ્યો મે વાત શરૂ કરી ને તરત એમણે પૂછ્યુ 'તમારે શું લેવુ ફિલોસોફી કે સંસ્કૃત-ગુજરાતી એ મને પૂછવા તમે આવ્યા છો ને?'

'હાજી,' મે જવાબ દીધો

'તો જુઓ, હું તમને સમજાવુ, આપણા મુબઈમા અત્યારે નવ કોલેજો છે એમાથી ગમે તે પાચ કોલેજોમા તમે જઈ શકો એમ છો આપણે હવે એ દરેક કોલેજમા ફિલોસોફી તથા સંસ્કૃત-ગુજરાતી શીખવાની સગવડ કેવી રીતની છે તે જોઈએ' એમ કહીને જુદીજુદી કોલેજો, તેમના પ્રોફેસરો અને પ્રિન્સિપાલો, ત્યાના શિક્ષણપદ્ધતિ અને વાતાવરણ, જે શહેરમા એ કોલેજ આવેલી હતી ત્યાના હવાપાણી, ને રહેવાની સગવડ એ બધા ઉપર એમણે સવિસ્તર ભાષણ આપવાનુ શરૂ કર્યું પોણા કલાક રહીને એ અટક્યા પછી મને પૂછ્યુ 'ચા લેશો?'

'નાજી, હમણા જ પીને આવ્યો છું'

'બહુ મોડુ કર્યું' એમણે કહ્યુ

'કેમ શાથી?' મે નવાઈ પામી પૂછ્યુ

'તમે મને મળવા આવવાના હતા એ તો તમે જાણતા હતા મારે ત્યા તમે આવો ત્યારે તમારો સત્કાર મારે કરવો જોઈએ આપણે ત્યા મહેમાનોનો સત્કાર કરવા માટે ચાના પ્યાલા સિવાય બીજુ કયુ સાધન છે? એટલે તમે મારે ત્યા આવો ત્યારે તમને ચા મળશે, એમ તમને પહેલેથી જ લાગવુ જોઈતુ હતુ. તેને બદલે તમે ચા પીને આવ્યા હવે તમારો સત્કાર મારે શી રીતે કરવો?' એમણે ખુલાસો કરતા કહ્યુ

'પાણી આપો તો ચાલશે' મે જરા ક્ષોભ પામી કહ્યુ

‘ તો તે મળશે જ. પાણીથી કોઈ પાતળું થતુ નથી, પણ પાણી આપ્યાથી કોઈનો સત્કાર કર્યો એમ કહેનાર ને માનનાર બંને મૂર્ખ છે. પાણી તો કોઈ ભિખારી કે કોઈ અધમ કે ગમે તેવો અજાણ્યો માગે તો તેને પણ આપણે આપીએ છીએ, પણ ચા બધાને આપતા નથી. જેના જોડે સારો સંબંધ હોય અથવા જેની જોડે સંબંધ કેળવવા ઇચ્છતા હોઈએ તેની સામે જ ચાનો પ્યાલો ધરીએ છીએ,’ એમણે કહ્યું.

‘ તો કંઈ નહિં, હું ચા લઈશ, થોડા વખત પર જ ઘેરથી પીને નીકળ્યો છું, પણ અત્યારે બીજો કપ લઈશ તો ખાસ વાંધો નહિં આવે,’ એમને રાજી કરવાના હેતુથી મેં કહ્યું.

‘ તો, તો બહુ જ ખોટું. તમે હમણાં જ એટલે કે પા–અર્ધા કલાક પર ચા પીને ઘેરથી નીકળ્યા છો, તો પછી ફરીથી ચા પીઓ તેમાં નુકસાન થવાનો સંભવ છે. તમે જાણો છો કે ચામાં ટેનિન એસિડ નામનો પદાર્થ આવે છે? એ ચામડાંને સાફ કરવામાં વપરાય છે. એનામાં ચામડાંને લીસાં બનાવવાનો ગુણ છે. તમે આમ વારંવાર ચા પીઓ તો તેથી તમારાં આંતરડાંમાં જે ખાંચાઓ હોય છે, તે ઘસાઈને લીસા થઈ જાય છે. ને આમ તમારી પાચનશક્તિ મંદ પડી જાય છે,’ એમણે કહ્યું.

‘ પણ હું કાંઈ રોજ બહુ ચા પીતો નથી. આ તો કોઈક પ્રસંગે જરૂર પડે એમ કરવું પડે તો ખાસ વાંધો પણ રાખતો નથી,’ મેં કહ્યું.

‘ તમે વચ્ચે ન બોલ્યા હોત તો હું આગળ કહેવાનો હતો. રસવૃત્તિની દૃષ્ટિએ પણ તરત ને તરત બીજીવાર ચા પીવી એ ખોટી છે. ચા આપણે પીએ છીએ તે મઝા આવે તેટલા માટે. શોખની ને વિનોદની વસ્તુઓનો વારંવાર ઉપયોગ કરવાથી તેની આનંદ આપવાની શક્તિ ઓછી થઈ જાય છે અર્ધા કલાક પહેલાં ચા પીધી હોય અને અત્યારે ફરી હું તમને ચા આપું તો તેમાં તમને મઝા નહીં આવે. એટલે તમે જાણે મારા પર ઉપકાર કરતા હો એમ ચા પી જાઓ, ને એ રીતે હું તમને પરાણે ચા પાઉં એમાં કદાચ તમારો સત્કાર કર્યો મને લાગે; પણ તમને તો એ સત્કાર જેવું ભાગ્યે જ લાગે. એટલે તમારો સત્કાર કરવાનો મારો હેતુ માર્યો જાય.’ એમણે લંબાણથી વિવેચન કરતાં જણાવ્યું. થોડીવાર મૂંગા રહીને મેં કહ્યું, ‘ હાજી, પણ પછી મારે શું કરવું? ફિલોસોફી લેવી કે સંસ્કૃત-ગુજરાતી?’

‘ તમારા જુવાનિયાઓમાં એક બહુ મોટી નબળાઈ મેં જોઈ છે; જે તે વાતમાં અધીરાઈ ભારે–તમે એટલા માટે મને મળવા આવ્યા છો, મને તમે એ વાત કરી પણ ખરી; ને એ વિષય વિષે મેં થોડું કહ્યું પણ ખરું; એ બધું હું ભૂલી ગયો હોઈશ એમ કેમ ધારી લીધું?’

‘ જી, મેં એ ધારી નથી લીધું પણ આ તો—’

‘ કંઈ નહિ, ધારી નહિ લીધું હોય તોપણ તમારા કહેવાનો અર્થ એ જ જાતનો થાય છે. એનો કદાચ ખ્યાલ તમને નહિ હોય. ઠીક, હવે મૂળ વાત પર આવીએ,’ એમ કહી એમણે ફિલોસોફી શું તે વિષે પ્રવચન શરૂ કર્યું. પોણા કલાક સુધી સતત વાગ્ધારા ચલાવીને એ જરા થાક ખાવા થોભ્યા એટલે મેં કહ્યું.

‘ અત્યારે મારે જરા કામ છે. બીજે જવાનું છે, કહો તો કાલે મળું.’

‘ એમ? તમે જો આવા મહત્ત્વના વિષય પર મારી સલાહ લેવા આવવાના હતા તો પછી એ જ દિવસે બીજું કામ શા માટે રાખ્યું? હાલના જુવાનિયાઓને સમયની કાંઈ કિંમત જ નથી હોતી?’ એ સમયની કિંમત વિષે લાંબું વ્યાખ્યાન આપવા માંડે

તે પહેલા સમય વિચારી, હુ ઊભો થઈ ગયો તે જોઈ એમણે કહ્યુ

‘ ઠીક, ત્યારે કાલે આ જ વખતે મળજો હુ બરાબર વિચાર કરી રાખીશ ’ એમની સાથે મારે એવી ચાર મુલાકાત થઈ એ બધીને અંતે ટાઈફોઇડના જતુ પાણીમા વધારે હોય છે કે દૂધમા, ભીંડાનુ શાક સરસ રીતે બનાવવુ હોય તો તાપ એક સરખો ન રાખતા અવારનવાર વધતોઓછો કરવો જોઈએ, કોલેજ–હોસ્ટેલમા રહેવાનુ રાખ્યુ હોય તો વાળ ઓછા રાખવા કે લાબા, એના, અલબત્ત વહેવારુ જીવન માટે ઘણા જરૂરના કહી શકાય એવા, વિષય પરત્વે મારા જ્ઞાનમા વધારો થયો, પરતુ મારે જે બાબતનુ માર્ગદર્શન એમની પાસેથી જોઈતુ હતુ તે મારા મનનુ સમાધાન થાય એવી રીતે મળી શક્યુ નહિ

સામાન્ય પ્રકારની વાતચીતમાં કોઈ પ્રસ્તુત વિષય હોતો નથી, છતા પણ એ જાતના વાતાલાપમા પણ જે મુદા પર કોઈ બોલતો હોય તે મુદ્દો તદ્દન આઘો રહી જાય અને વાદરો એક ઝાડ પરથી બીજા ઝાડ પર કૂદકા મારે, તેમ વાત એક વિષય પરથી બીજા, બીજા પરથી ત્રીજા, ત્રીજા પરથી ચોથા, એમ જુદાજુદા વિષયો પર ઠેકડા મારવા માડે ત્યારે એ મનુષ્યને વાતચીતની કળાનુ જરા પણ ભાન નથી એમ નિઃસંકોચે કહી શકાય

કેટલાક મનુષ્યોએ વાતચીત માટે એક જ વિષય નક્કી કરી રાખ્યો હોય તો કોઈ પણ વિષય પર વાત કરવા માડે ત્યારે તેમાં ‘ હુ ’નુ જ પ્રાધાન્ય હોય છે એમના વાર્તાલાપનુ મધ્યબિદુ હમેશા ‘ હુ ’ જ હોય છે વિષયોની આવી દુનિયા એ જ ધરી પર ફરતી હોય છે એ ગમે તેવી રસિક રીતે વાત કરી શકતા હોય, તોપણ જ્યાત્યા પોતાના ડહાપણને આગળ કરીને પોતાની બડાઈની સાથે જૂઠી, મોટે ભાગે બનાવટી વાતો કરીને એ સાભળનારને કંટાળો આપે છે

એના કરતાં પણ ચઢી જાય એવા કેટલાક હોય છે એઓ હમેશા એમ માનતા હોય છે કે પોતે બુદ્ધિમાન છે, પણ એટલાથી એમને સતોષ થતો નથી અક્કલનો જથ્થો તો દુનિયામાં અમુક પ્રમાણમા જ હોય છે તેમાથી મોટા ભાગનો જથ્થો એમના મગજમા જ આવી ગયો હોય એટલે બાકીના મનુષ્યોને ભાગે બહુ થોડા જ પ્રમાણમા અક્કલ આવે એ દેખીતુ છે એટલે ‘હુ બહુ અક્કલવાળો છુ અને તમારામા અક્કલ નથી’ એમ સૂચવતા હોય એ રીતે એ હમેશા બીજા જોડે વાત કરે છે

એકવાર એવા એક ભાઈએ લાંબો વખત મારી સાથે વાત કર્યા પછી મને કહ્યું મારા બોલવામા કઈ ભૂલ જેવુ હોય તો બેલાશક કહી દો ’

‘ બતાવુ ? ’ મે પૂછ્યુ

‘ હા, હા બેલાશક, મને જરા યે માઠુ નહિ લાગે ’ એમણે જવાબ દીધો

‘ તમારી બે જાતની ભૂલ થાય છે ’ મે કહ્યુ

‘ શી ? ’ એમણે પૂછ્યુ

‘ એક તો તમારી બધી વાતચીત પરથી જાણે તમે સામા મનુષ્યને એમ જ પૂછતા હો એમ લાગે છે કે છે કોઈ મારા જેવો હોશિયાર ? એ એક ભૂલ પણ એથી યે મોટી ભૂલ તમે એ કરો છો કે તમે સામા માણસને અક્કલવિનાનો માનતા હો એવી વાત કરો છો, ’ મે જવાબ દીધો ત્યારપછી મારી અક્કલ માટે જ થોડોઘણો પણ અભિપ્રાય એમના મનમા હશે તે તદ્દન ઊતરી ગયો ને વાત કરવાનો તો શુ પણ

વાત સાંભળવાને પણ હું લાયક નથી એવો એમનો દૃઢ અભિપ્રાય બંધાઈ ગયો.

વાક્યેવાક્યે અમુક શબ્દો બોલવાની ટેવ ઘણાને હોય છે એ તો જાણીતી વાત છે. ‘શું સમજ્યા ?’ ‘મેં કહ્યું,’ ‘ઠીક ને ?’ ‘શું,’ ‘બોલો રાજા,’ ‘હા ભાઈ’–આવાઆવા શબ્દો દરેક વાક્યને અંતે તેમના મુખમાંથી નીકળે છે અને ખરી રીતે જોતાં તદ્દન નકામા એવા એ શબ્દો ખરેખર કામની એવી વાતોને બાજુએ હઠાવી પોતે પ્રધાન સ્થાન લે છે. એથી કેટલીક વાર સામા મનુષ્યનું અજાણતાં અપમાન પણ થઈ જાય છે, કે બોલનારે ન ધાર્યો હોય એવો અર્થ નીકળે છે, પણ તેનું એમને ભાન રહેતું નથી. એક ભાઈને થોડીથોડી વારે ‘કપાળ તમારું’ બોલવાની ટેવ હતી. એકવાર એ પોતાના માંદા સસરાને જોવા ગયા હતા. ખબરઅંતર પૂછ્યા પછી એમણે કહ્યું : ‘દવા કરો છો ?’

‘હા ડૉક્ટરની દવા ચાલે છે,’ સસરાજીએ જવાબ દીધો.

‘ખાવાપીવામાં ચરી પાળો છો ?’ એમણે પૂછ્યું.

‘હાસ્તો,’ સસરાએ કહ્યું.

‘કપાળ તમારું’ એ બોલી ઉઠ્યા !

‘શું કહ્યું, શું કહ્યું ?’ સસરાએ જરા નવાઈ પામી પૂછ્યું.

‘કંઈ નહિ. એ તો હું અમથો મનમાં બોલ્યો,’ એમણે વાત ઉડાવી. એ પછી એમણે પાણી ઉકાળીને પીવાની સલાહ આપી ને પૂછ્યું : ‘તમે સમજ્યા ?’ પાણી ઉકાળીને કેમ પીવું તે ?’

‘હા સમજ્યો,’ સસરાએ કહ્યું.

‘કપાળ તમારું !’ તરત એ ગૃહસ્થ બોલી ઉઠ્યા.

આવા ઝઘડા એમને હાથે ઘણીવાર થતા, કોઈક વાર સામો મનુષ્ય ઉશ્કેરાઈ પણ જતો.

કેટલાકને વાતચીત કરતાં અમુક જાતના ચાળા કરવાની ટેવ હોય છે. બહુ મોટી ઉંમરના ને પ્રતિષ્ઠિત એક ગૃહસ્થને થોડાં વાક્યો બોલ્યા પછી સાંભળનાર આગળ જઈને હાથ ધરીને ઊભા રહીને તાળી માગવાની ટેવ છે. મારે એકવાર એમને કામપ્રસંગે મળવા જવું પડ્યું હતું. પાંચસાત ગૃહસ્થો નીચે જાજમ પર બેઠા હતા અને એઓ પાન ચાવતાંચાવતાં હીંચકા પર બેસીને વાત કરી રહ્યા હતા. હું એમને શા માટે મળવા ગયો હતો તે મેં એમને જણાવ્યું. એમણે મારી વાત સાંભળીને પછી પોતે બોલવા માંડ્યું. પાંચસાત વાક્યો બોલીને હીંચકા પરથી ઊઠીને મારી આગળ આવીને હાથ ધરીને ઊભા રહ્યા ! મારા આગળ આમ હાથ ધરીને આ શા માટે ઊભા રહ્યા હશે તે હું સમજી શક્યો નહિ, પણ મારી બાજુમાં બેઠેલા ગૃહસ્થે એમના લંબાવેલા હાથ પર તાળી આપી ત્યારે મને સમજ પડી. એ પછી તો વારંવાર ઊઠીને એ મારી પાસે આવતા ને હું એમને તાળી આપતો, પણ મને કોણ જાણે કેમ મારા કરતાં બહુ મોટી ઉંમરના એ પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થને વારંવાર તાળી આપતાં સંકોચ ને શરમનો અનુભવ થતો !

એક સુશિક્ષિત, પ્રતિષ્ઠિત સાહિત્યકાર બહુ જ રમૂજી બોલનાર ગણાય છે. એઓ આવે એટલે બસ બધે આનંદ–આનંદ ફેલાઈ રહે છે. કોઈની મજાક કરવી, શરમજનક પ્રસંગો બનાવીને કહેવા, કાંઈ નહિ તો ઘાંટાઘાંટ ને ખોટાં તોફાન કરીને પણ રંગ જમાવવો, એ કલા એમને સારા પ્રમાણમાં આવડે છે. પણ એ આવે ત્યારે બીજા ગમે તેટલા બેઠા હોય એ બધાએ

પુનિત સંસ્મરણો

લેખક
શ્રી પુરાતન બુચ

ગાધીજી પાસે એક દિવસ અરે એક જ કલાક રહેવાનો મળતા ધન્ય જીવન બની જતુ, એ પારસમણિનો સ્પર્શ અસરકારક નીવડતો તો જેને બાળપણથી જ ગાધીજીના અતેવાસી બનવાનો લહાવો પ્રાપ્ત થયો હોય તેનુ કેવડુ મોટુ સૌભાગ્ય ગણાય ! બાપુને સૌમા બાળકો અત્યત પ્રિય હતા પળેપળ ઉત્તમ કાર્યમા ગાળનાર બાપુ બાળકો સાથે, આશ્રમના દુખી કે પીડિતો સાથે અને સમાસ્નેહીઓ સાથે ગાળવાનો વખત કાઢતા એ દરમિયાન સહુ કોઈને જીવનની વ્યાપક કેળવણી મળી રહેતી આશ્રમમા જ બાપુની છાયાતળે ઉછરેલી એક બાળાના સસ્મરણોની આ લેખમાળા ત્રણ કે ચાર અક સુધી ચાલશે વાચકોને એમાથી ઘણુઘણુ જાણવાનુ મળશે આ સસ્મરણોની સાહજિકતા, ઊડાણ, સરળતા ને સત્યશોધક તત્ત્વો આપણને આકર્ષી રહે છે

સત્યાગ્રહ આશ્રમમા સન ૧૯૨૨મા કેટલાક નવા કાર્યકરો આવી રહેલા હતા મલબાર તરફના એક વ્યાપારી પોતાના કુટુંબને લઈને ગાધીજીના આશ્રમમા આવીને રહ્યા તેમને એક નાની બાળા હતી ઘરમા નાની બાળાનુ તોફાન ન પેસયુ, તેથી ગાધીજીએ પોતે એ બાળાની સભાળ રાખવાનુ માથે લીધુ

ગાધીજી હૃદયકુજમા બેસીને રેટિયા પર સૂતર કાતી રહેલા હતા, ત્યારે પેલી બાળા તેમની પાસે આવીને બેસી ગઈ રેટિયા પર કતાઈ રહેલા સૂતર સામે જોઈને પછી કઈક મજાકમા બાળાએ હસીને ગાધીજીને કહ્યુ

'બાપુજી ! રેટિયા પર તો ડોસી હોય તે કાતે, તમે કેમ કાતો છો ? આમ કાતવાનુ તે તમને કેમ ગમે છે ?'

બાળાના પ્રશ્નો સાભળીને ગાધીજી કાતતા-કાતતા હસી પડ્યા ને પછી બોલ્યા

'જો, આ રેટિયો ડોસીનો ખરો, પણ આપણે આશ્રમમા રહેનાર બધાએ કાતવાનો છે, શુ સમજી ?'

'મારે પણ કાતવુ પડશે ?'

મૂગા થઈ જવુ જોઈએ જે એ બોલતા હોય ત્યારે ટાપસી પૂરવા માટે પણ વચ્ચે ન બોલાય એ એક કલાક-બે કલાક-ગમે તેટલો વખત બોલે, બીજાએ તો બસ સાભળ્યા જ કરવુ જોઈએ કદાચ બીજાઓ કઈ વાત કરવા જાય તો તેમનુ આવી બને એ ઉશ્કેરાઈને ઊભા થઈ જાય, અથવા રિસાઈને મૂગા બની જાય બધા સાથે મળીને વાત કરે ને આનદ કરે એ તો એમની હાજરીમા કદી બને જ નહિ

વાતચીત કરવાની પણ કલા છે એમા બોલનાર ને સાભળનાર હમેશા એક પક્ષે જ નથી રહેતા, પણ બનેના ભાગે બોલવાનુ તેમ જ સાભળવાનુ આવે છે, અને બનેને બોલવાનો અવકાશ મળે એ રીતે વાતનો પ્રવાહ વહેતો રહેવો જોઈએ એનો ખ્યાલ ઘણા થોડાને હોય છે

મોઢુ ને જીભ છે એટલે બોલતા તો સૌને જ આવડે એમ આપણે માનીએ છીએ, પણ ખરી રીતે જોતા બોલવાની કલા કદાચ સૌથી અઘરી કલા છે એમા નિપુણતા મેળવવી બહુ જ મુશ્કેલ છે

★

'હા, કેમ તું યે સરસ કાંતી શકીશ.'

'પણ, હજી તો મને છ જ વરસ થયાં છે!'

'છ વરસની છોકરી તો કાંતવા ઉપરાંત ધારે તો બીજાં પણ ઘણાં કામ કરે.'

'બાપુ! બીજાં કામ તો કહેશો તે કરીશ, પણ કાંતવામાં તમને કંટાળો નથી આવતો?'

બાપુ બોલ્યા: "મને તો કાંતવામાં બહુ મજા પડે છે. જોને, આ સૂતરના તાર કેવા સરસ છે! તેને શાળ ઉપર ચઢાવીને પછી તેમાંથી સરસ ખાદી બનાવીશું, તેમાંથી તેં પહેર્યું છે એવું ફરાક પણ બનશે.'

'મારું ફરાક આ સૂતરમાંથી બનશે?' બાળાએ સૂતરના તાર સામે જોઈને ઉત્સુકતાથી પૂછયું.

'હા, તારું ફરાક પણ બનાવશું. તું રેંટિયા પર કાંતીશ?'

'હા, બાપુજી, જરૂર કાંતું, પણ તમે મને તમારા રેંટિયા પર કાંતતાં શીખવા દો ત્યારે કાંતું ને?'

ગાંધીજીએ રેંટિયો બાળાની પાસે તરત ખસેડ્યો. મોટો બારડોલી રેંટિયો બાળા પાસે ગોઠવાયો. તેનું ચક્ર ફેરવવા માંડ્યું.

બાળાએ પોતાના બીજા નાનકડા હાથમાં પૂણી પકડી, પણ તેના હાથ ચક્ર ફેરવવા ને પૂણીમાંથી સૂતર ખેંચવા માટે નાના પડ્યા એટલે હસતીહસતી બાળા રેંટિયો બંધ રાખીને બોલી:

'બાપુજી! મારા તો હાથ જ પૂરા નથી પહોંચતા. લો, તમે જ કાંતો. હું તો પછી કાંતીશ. મોટી થાઉં ત્યાંસુધી તમે તમારું થોડું સૂતર મને ફરાક સિવડાવવા પૂરતું આપશો ને?'

ગાંધીજી: 'તારે બદલે કાલથી હું જમી લઉં તોપણ તને ચાલશે ને?'

વિચારમાં પડી ગયેલી બાળાએ હસીને જવાબ દીધો:

'ના, તો તો હું ભૂખી જ રહું ને?'

'તો પછી તારા ફરાક માટે હું સૂતર કાંતું એ શી રીતે બને?'

બાળાએ કહ્યું: 'તો પછી મારે માટે એક નાનો રેંટિયો ખાસ કરાવી આપો. પછી હું પણ તમારી માફક રોજ કાંતીશ.'

ગાંધીજીએ સત્યાગ્રહ આશ્રમના રેંટિયાના કારખાનામાં એક ખાસ નાનો રેંટિયો તૈયાર કરાવ્યો અને એ બાળાને આપ્યો. પછી કાંતવાને વખતે બાળાએ ગાંધીજીની પાસે આવીને નિયમિત કાંતવાનું શરૂ કર્યું.

એ બાળાને શાળામાં જવાની પણ માફી હતી, તેથી ગાંધીજી પાસેથી રોજ નિત્યનવી વાતો સાંભળીને નવું જ્ઞાન મેળવતી.

*

સત્યાગ્રહ આશ્રમમાં અવારનવાર ઘણા મહેમાનો આવે. એક વખત એક હિંદુસ્તાની બોલનારા નવજુવાન મહેમાન આશ્રમમાં આવ્યા. પ્રાર્થના થઈ ગયા પછી ઘણાં બાળકો એ નવા મહેમાંનને જોવા તેમની પાસે પહોંચ્યાં. મહેમાન પોતાની ઓરડી તરફ ગયા; એટલે બધાં બાળકો પોતપોતાના નિવાસસ્થાન તરફ ચાલ્યાં ગયાં; પણ પેલી બાળા તો મહેમાનનો હાથ પકડીને તેમની સાથે તેમની ઓરડીએ પહોંચી.

મહેમાન ઓરડીમાં પહોંચ્યા પછી પોતાના બિસ્તરમાં વસ્તુ સરખી કરતા હતા, ત્યારે બાળાએ તેમના ખભા પર હાથ મૂકીને હિંદી ભાષામાં વાત શરૂ કરી:

'તમે બાપુજીને મળવા માટે આવ્યા છો?'

'હા, બાપુજીની સાથે મુલાકાત કરવી છે.' એમ કહીને હસીને એ અજાણ્યા મહેમાને નાની બાળાને તેડી લીધી ત્યારે બાળાએ પૂછયું:

'તમારું નામ શું?'

મહેમાન બાળાની હિંમત ઉપર ખુશ થઈ ગયા ને સ્મિત કરીને બોલ્યા:

'મારુ નામ જવાહરલાલ '

'તે તમે અમારા બાપુજી પાસે શા માટે આવ્યા છો ?'

જવાહરલાલે બાળાનું ફરાક સરખુ કરતાકરતા હસીને સામો પ્રશ્ન પૂછ્યો

'પણ, તારુ નામ તો મને બતાવ ?'

'મારુ નામ તમને નહી બતાવુ '

'કેમ નહી બતાવે ?'

'મારી બા જાણે કે હુ તમને અહી હેરાન કરુ છુ તો મને વઢે તેથી પણ મારુ નામ બાપુજી તમને કહેશે પણ હવે તમે બોલો કે તમે બાપુજી પાસે કેમ આવ્યા છો ?'

બાળા જવાહરલાલ સાથે વાતોમાં પડી હતી, ત્યા ચાખડીનો અવાજ સાભળીને બાળા બોલી ઊઠી 'હવે બાપુજી અહી જ આવે છે તમારે તેમને મળવુ છે ને ?'

ત્યા તો ગાધીજી આવી પહોચ્યા ને બાળાને જોતા જ હસીને બોલી ઊઠ્યા

'અરે આનદ! તુ જવાહરલાલને હેરાન કરવા માટે પણ અહી આવી પહોચી છે ને શુ ?'

ઉત્તરમા બાળા સહેજ ગભીર બની ગઈ જાણે પોતે તોફાન કરતા પકડાઈ ગઈ હોય એમ તેને લાગ્યુ, પણ તરત જ જવાહરલાલે કહ્યુ

'એ તો મારી સભાળ લેવા માટે જ મારી સાથે અહી સુધી આવી પહોચી છે એ મને પરેશાન કરવાને બદલે મારા કામમા મદદ કરવા અહી આવી છે ખરુ ને આનદ ?'

બાળા, જવાહર ને ગાધીજી એકીસાથે હસી પડ્યાં

*

ગાધીજીએ બાળાને એકવાર કહ્યુ 'આનદ! તુ હવે વિનયમદિરમા ભણવા નિયમિત જઈશ ?'

'તમારી પાસે ભણુ છુ તે શુ ખોટુ છે ?'

'મારી પાસે ભણવામા તારો અભ્યાસ વારવાર અધૂરો રહે છે, માટે તુ શાળામાં જઈશ ?'

'હા બાપુજી, જરૂર જઈશ, પણ એક શરતે જાઉ ?'

'કબૂલ, બોલ શી શરત છે ?'

'મને ત્યા નહી ગમે તો તરત, તમારી પાસે પાછી આવતી રહીશ '

આશ્રમના વિનયમદિરમા શિક્ષકો તરીકે શ્રી કિશોરલાલભાઈ, શ્રી નરહરિભાઈ, શ્રી કાકાસાહેબ, શ્રી છગનભાઈ જોષી એ બધાય કામ કરતા

બાળા શાળામા ભણવા માડી પછી એક દિવસે ઓચિતી જ ગાધીજી પાસે જઈને ઊભી રહી બાળાને પાટીપેન સાથે પોતાની પાસે આવેલી જોઈને પૂછ્યુ

'કેમ શુ થયુ ?'

'બાપુજી મને આજે છગનભાઈએ મારી મારે વિદ્યાલયમા નથી ભણવુ તમારી પાસે ભણીશ, પણ મારે હવે ત્યા નથી જવુ '

'પણ તને શાથી મારી ?'

'મને દાખલા ન આવડયા તેથી '

'એટલા સારુ તે કોઈ મારતુ હશે ? તે કઈક જરૂર તોફાન કર્યુ હશે '

'ના બાપુજી, હુ તોફાન કરુ એવી છુ જ ક્યા ?'

'એ તો હુ તને ક્યા નથી ઓળખતો ?' એમ કહીને બાપુ હસી પડ્યા

'ચાલ, તને હુ છગનભાઈ ઉપર હમણાં તો ચિઠ્ઠી લખી આપુ છુ પછી તારી ફરિયાદ વિષે તપાસ કરીને ન્યાય કરીશ '

ગાધીજીએ ચિઠ્ઠી લખવાનો આરભ કર્યો ત્યા બાળાની આખમાથી આસુ ટપકવા લાગ્યા તે રડતારડતા બોલી

'બાપુજી! મારે હવે એમની પાસે ભણવું જ નથી...'

ગાંધીજીએ ચિઠ્ઠી લખવાનું માંડી વાળ્યું ને બાળાને તેડી લઈને તેનાં આંસુ લૂછી નાખીને કહ્યું:

'બહાદુર થઈને રડાય નહીં, ચાલ શાળામાં ન જવું હોય તો કાંઈ નહીં પણ ભણવા નહીં જાય તો પછી કરીશ શું?'

હાજરજવાબી બાળાએ તરત હસીને જવાબ દીધો:

'બાપુજી! તમે જ મને ભણાવો. તમે લેસન આપો. હું ખરોખર લખી લાવીશ.'

'હું તને ભણાવું ખરો, પણ હું તો બહુ આકરો શિક્ષક છું તેનું શું?'

'બાપુજી, મને કબૂલ છે. તમે ગમે તેટલા આકરા થશો તોપણ મને ભણતાં નહીં આવડે તો મારશો તો નહીં જ ને?'

એમ કહીને બાળા બાપુજીને ગળે વળગી પડી.

નક્કી થયા પ્રમાણે હવે બાળાએ ગાંધીજી પાસે બેસીને ભણવાનું શરૂ કરી દીધું.

ગાંધીજી પાસે બાળા પોતાની સ્લેટ ને પેન લઈને પહોંચી ગઈ.

'બાપુજી! આજે શું લખું?' બાળાએ રેંટિયા પર સૂતર કાંતી રહેલા ગાંધીજીને નિર્દોષભાવે પાસે બેસીને પૂછ્યું. 'બાપુજી! આજે તો કંઈક સરસ લખાવજો.'

'લે, ચાલ ત્યારે લખ. રેંટિયો, પૂણી... સૂતર...માળ...ઢામણ...ચમરખાં...'

ગાંધીજી શબ્દો લખાવતા ગયા તેમ તે બાળા ઝડપથી પોતાની સ્લેટમાં લખતી ગઈ.

'બસ, હવે તેં જે લખ્યું છે તે વાંચી જા જોઈએ?'

બાળાએ પોતાની સ્લેટમાં લખેલા શબ્દો એક પછી એક ધીમેથી વાંચવા માંડ્યા. તેમાં એક શબ્દ પોતે ઉકેલી ન શકી તેથી ગાંધીજીએ કહ્યું:

'લાવ જોઈએ તારી સ્લેટ, કેવુંક લખ્યું છે?'

'હા બાપુજી! બધા જ શબ્દો બરોબર તો લખ્યા છે, પણ આ એક ઊકલતો જ નથી.'

ગાંધીજી સ્લેટ હાથમાં લઈ શબ્દો જોઈને બોલી ઊઠ્યા:

'આનંદ! તું તોફાન કરવામાં પહેલી હોય છે, પણ સારા અક્ષર કાઢવામાં પહેલી નથી. તારે અક્ષર ખૂબ સરસ, મોતીના દાણા જેવા લખવા જોઈએ. નાનપણમાં અક્ષર સારા લખીશ તો મોટી થઈશ ત્યારે સરસ લખી શકીશ. શું સમજી? સારા અક્ષર લખીએ એ સંસ્કારિતાની નિશાની છે, માટે તારે હમેશાં ધીમેથી સરસ અક્ષર લખવા. ઉતાવળથી લખીને અક્ષર કદી બગાડવા નહીં.'

*

ગાંધીજી સત્યાગ્રહ આશ્રમના રસોડા તરફ જઈ રહેલા હતા, ત્યાં દૂરથી દોડી આવતી આનંદે બૂમ પાડીને કહ્યું:

'બાપુજી, ઊભા રહેજો. હું પણ તમારી સાથે આવું છું.'

ગાંધીજી પોતાની સાથે બેત્રણ મહેમાનો લઈને રસોડે જઈ રહેલા હતા તે ઊભા રહ્યા. ગાંધીજીએ હસીને પાસે આવી પહોંચેલી બાળાને કહ્યું:

'તું કેવી લુચ્ચી છે! તારે સારુ અમને બધાંને ખોટી કરે છે ને?'

'પણ બાપુજી! આજે તો સેવાનિવાસમાં જોવા જેવું ચાલે છે એ જોવા આવશો?'

ગાંધીજીએ પોતાની પાસેની ઘડિયાળ સામે નજર કરી ને પછી હસીને કહ્યું:

'ચાલ, ત્યાં શું બતાવે છે?'

ગાંધીજી મહેમાનો સાથે સેવાનિવાસ તરફ જવા વળ્યા ને બોલ્યા:

'બહુવાર તો નહીં કરે ને?'

'ના બાપુજી, ત્યા તો જોવા જેવુ ચાલે છે'

'પણ છે શુ?'

સેવાનિવાસ પાસે પહોંચીને બાળાએ કહ્યુ

'જુઓ તો ખરા, બધા ઘટીએ બેસીને દળે છે! કેવા જોરજોરથી ઘટી ફેરવે છે!'

બાળા, ગાધીજી ને મહેમાનો ઘટીઓ ઉપર ઘઉ દળાઈ રહેલા હતા તે જોઈ રહ્યા

થોડીવાર પછી ગાધીજીએ કહ્યુ 'હવે બસ, આનદી! રસોડે જવાનો વખત થાય છે, ત્યા જશુ ને?'

'ત્યા જઈને શુ કરવાનુ છે?' બાળાએ નિર્દોષભાવે ગાધીજીની સાથે જવા માટે આગળી પકડી લીધી ને પછી સાથે ચાલતાચાલતા પૂછ્યુ તેનો ઉત્તર ગાધીજીએ આપ્યો

'જો, આજે મારો રસોડનો વારો છે ને મારે શાક સમારવાનુ છે'

'ને આ મહેમનોને પણ શુ શાક સમારવા માથે લીધા છે?' બાળાએ ચબરાકીથી પૂછેલો પ્રશ્ન સાભળીને ગાધીજી ને મહેમાનો યે હસી પડ્યા

થોડીવાર ચાલ્યા પછી ફરીથી બાળાને ઘટીનુ દળણુ યાદ આવ્યુ તેથી બોલી ઊઠી

'બાપુજી! આપણે હાથે દળવાને બદલે પેલી મિલની ઘટીએ કેમ નથી દળાવતા? ત્યા ન દળાવાય?'

'ના, આપણાથી ત્યા ન દળાવાય'

'શાથી ન દળાવાય?'

'કારણકે આપણે બધા યે આ આશ્રમમા મહેનત-મજૂરીનુ કામ કરીને રોટલો ખાવાનુ નક્કી કર્યુ છે'

'પણ બાપુજી! કોઈ બીજા સારા કામમા મહેનત ન થાય? આ પાણી ભરવામા, પાયખાના સાફ કરવામા ને ઘટીએ દળવામા મહેનત કરવાને બદલે બીજી મહેનત કરીએ તો?'

'બીજી કઈ મહેનત? તારી માફક વાતો કરવાની ને?' એમ કહીને ગાધીજી હસી પડ્યા

'પણ, મિલની ઘટીએ ઘઉ દળાવીએ તો ન ચાલે?' બાળાએ ફરીથી ઉત્સુકતાથી ગાધીજીની આગળીઓ સાથે રમત કરતા સામે જોઈને પૂછ્યુ

'ના, હાથે દળીએ તો એક તો કસરત થાય ને બીજુ આપણા કામનો બોજો બીજાને માથે ન પડે આપણુ કામ તો જાતે થાય એટલા કરીએ તો સારુ તુ તો હજી નાની છે, પણ મોટી થાય એટલે તુ પણ રોજ તારા પિતાજી દળે છે તેમને મદદ કરીશ ને?'

'ના બાપુજી, હુ તો તમારો દળવાનો વારો આવશે ત્યારે સામે બેસીને દળવા લાગીશ'

બાળા વાત કરતાકરતા કઈક વિચારમા પડી ગઈ ત્યા બધા રસોડે પહોંચ્યા રસોડાના પગથિયા ચડતાચડતા બાળાએ ગાધીજીને કહ્યુ

'બાપુજી! તમે આ શાક સમારવાનુ કામ કરો તેને બદલે હુ જ કરીશ તમે આ મહેમનો સાથેની વાત પહેલા પતાવી લો તો?'

'ને તુ મારી વતી જમી પણ લઈશ ને?'

*

સમી સાજનો વખત થયો હતો ગાધીજી પોતે નાની પૃછપીજણુ ઉપર રૂ પીજી રહેલા હતા, ત્યા દૂરથી કઈક ઝૂમાઝૂમ કરતી એ બાળા આવી પહોંચી થોડીવાર મૂગી થઈને તેણે બધુ જોયા કર્યુ પીજણનો પટપટ અવાજ સાભળીને તેને આનદ આવતો હોય તેવુ તેના વદન પરની હર્ષની રેખાઓ પરથી જણાતુ પીજણની તાત ઉપર રૂ ચોટી જતુ જોઈને બાળા તરત બોલી ઊઠી

'બાપુજી, આમ તે પીજાય?'

ગાંધીજીએ પીંજવાનું ચાલુ રાખીને બાળા સામે જોઈને સામો પ્રશ્ન પૂછયો:

'ત્યારે કેમ પીંજાય?'

'આ બીજા બધા પીંજે છે ત્યારે તો તેમની તાંત ઉપર રૂ ચોંટી જતું નથી ને તમારું રૂ તો જુઓ ચોંટતું જ જાય છે.'

'તેનો ઉપાય પણ તું જાણતી હોઈશ ને?' બાપુએ હસીને પૂછયું ને તરત જ બાળા ઊભી થઈ ગઈ.

ઇશારામાં જ જાણે એ સમજી ગઈ હોય તેમ તેણે દોટ મૂકી ને ગાંધીજીના નિવાસસ્થાન નજીકમાં જ આવેલા એક બાવળના ઝાડની નીચી નમેલી ડાળીને સંભાળીને પકડી તેમાંથી કૂંણી બાવળની પત્તી થોડી તોડી લીધી.

દોડીને બાળા ગાંધીજી પાસે પાછી આવીને કહે:

'લો, આ પત્તી તાંત ઉપર બરાબર ઘસો તો પછી તાંત ઉપર રૂ નહિ ચોંટે ને તાંતને જરા ખેંચી લો.'

બાપુજીએ પત્તી હાથમાં લીધી ત્યારે સાંજ પડી ગઈ હતી. તેમણે બાવળની પત્તી લઈને તાંત ઉપર લગાડી તો ખરી, પણ પાસે બેઠેલી બાળાને શાંતભાવે કહ્યું:

'આનંદ, સૂર્યાસ્ત થાય ત્યારે સહુ પશુપંખીને આરામ લેવાનો વખત થાય છે, ખરું ને?'

'હા, કેમ બાપુજી?'

'સાંજ પડી ગયા પછી આપણે કોઈ પણ ઝાડને અડકવું ન જોઈએ. તેમનામાં પણ આપણા જેવો જ જીવ હોય છે. એટલે, સાંજે તેનાં પાંદડાં ન તોડાય. સાંજ પડી જાય તે પછી ઝાડનાં પાંદડાં તોડીએ એ સારું નથી'

બાળા ગાંધીજીનાં વેણ સાંભળીને કંઈક ગંભીર બની ગઈ, તોપણ પછી સામે જ પથરાયેલા સાબરમતી નદીના વિશાળ પટ ઉપર થોડીવાર નજર ફેરવીને બાળાએ ગાંધીજીને પૂછયું:

'સાંજ પડે છે એટલે બધાં આરામ કરવા જાય છે, તો આપણે કેમ પ્રાર્થનાની ધમાલમાં પડી જઈએ છીએ?'

આ પ્રશ્ન પુછાતો હતો ત્યાં આશ્રમનો ભોજનનો ઘંટ વાગ્યો એટલે બાપુએ પીંજણ સમેટી લીધી ને બાળાને સાથે લઈને રસોડા તરફ પ્રયાણ કર્યું.

*

રસોડા તરફ જતાંજતાં બાળાએ ગાંધીજીને પૂછયું: 'બાપુજી, તમે આ પ્રાર્થના ક્યારથી કરો છો?'

'કેમ એમ પૂછે છે?'

'એટલા માટે કે તમે મને રોજ સવારે ચાર વાગે ખૂબ ઊંઘમાંથી જગાડો છો ત્યારે ક્યારેક એવો વિચાર આવે છે કે બાપુએ આ પ્રાર્થના કરવાનું ક્યાંથી શોધી કાઢયું હશે?'

વાતો ચાલતી હતી ત્યાં રસોડા તરફ જઈ રહેલા અન્ય આશ્રમવાસીઓ પણ ગાંધીજીની આસપાસ એકત્ર થઈને સાથે ચાલવા માંડે છે, ત્યારે ગાંધીજી બાળાને જવાબ દે છે: 'જો, હું તારા જેવડો નાનો હતો ત્યારે મારાં વડીલો પ્રાર્થના કરતાં. તેમની પાસેથી હું પણ પ્રાર્થના કરતાં શીખી ગયો છું.'

'પણ બાપુજી, ભગવાન આપણી પ્રાર્થના સાંભળતા હશે ખરા?'

'સાંભળે તો ખરા જ, પણ આપણે સાચા હોઈએ તો આપણી પ્રાર્થનાનો ઉત્તર મળે.'

ગાંધીજીનો આ ઉત્તર સાંભળીને બાળા થોડીવાર ગાંધીજીનો હાથ પકડીને મૂંગી મૂંગી સાથે ચાલવા લાગી, પછી એકાએક જ બોલી ઊઠી: 'પણ, આપણે રોજ પ્રાર્થના

કરવી જ જોઈએ એમ કોણે કહ્યુ ?'

'ભગવાને જ એમ કહ્યુ છે પ્રાર્થનામા આપણે ગીતાજીના બીજા અધ્યાયના શ્લોકો બોલીએ છીએ તેમા એ વાત આવે છે,' બાપુ બોલ્યા

'બાપુજી, તો પછી એવી વાર્તા આજે પ્રાર્થના પછી મને કહેશો ? હુ પ્રાર્થના પછી આવુ ?' બાળા બોલી ઊઠી

ગાધીજીએ હસીને બાળાને હા પાડી ને બધાએ રસોડામા પ્રવેશ કર્યો રસોડામા નિયમ હતો કે ભાણા પર બેઠા પછી ભોજન લેતી વખતે કોઈએ કઈ જ બોલવાનુ નહિ જો કાઈ જોઈતુ હોય તો તે પણ નિયમ પ્રમાણે ચીજો બે કે ત્રણવાર પિરસાય ત્યારે તે જરૂરજોગી લઈ લેવાની કદી કોઈથી કઈ પણ ખાવાની ચીજ છડાય તો નહિ જ ને જમીને પણ થાળીની બહાર જો જરા પણ એઠવાડ પડ્યો હોય તો તે ઊઠતા પહેલા થાળીમા લઈ લેવાનો ને પાણીથી અબોટ પણ દઈને જ ઊઠવાનુ

બાપુજીની બાજુમા બેસવાનો ઇજારો રાખનારી બાળાને બાપુએ ઇશારાથી કહ્યુ 'તારી થાળીની પાસે જો તો ખરી કેટલુ, નીચે વેરે છે ?'

બાળા ઇશારાથી જ 'હા' પાડીને સમજી ગયાની નિશાની કરતી ગઈ તે ન વેરાય એ રીતે ટોકને સરખુ કરતાકરતા જમવા માડી

આશ્રમના રસોડામા જમનારાઓ ગાધીજી અને બાળાની સાથેની મૂક વાતચીત જોઈ સાભળીને મનમા આનદ પામતા એ તેમના ચહેરા ઉપરથી જોઈ શકાતુ

બધા જમી રહે પછી સાથે જ ઉઠાય, તેથી બાળા 'પોતાની થાળી-વાડકો ઝટ હાથમા લઈને ઊઠવા માટે તૈયાર થઈ ગઈ ગાધીજી જમી રહ્યા કે તરત એ તેઓની સાથે ઊભી થઈ ગઈ

*

ગાધીજી પોતાના ભોજનની તૈયારીમા જ હતા તેઓ પોતાના આસનેથી ઊઠીને હાથ-મોઢુ ધોઈને પાછા આસન પર આવીને બેઠા તેમની ભોજનની થાળી લાવવામા આવી, ત્યારે બાજુમા પાતિથી બેસી રહેલી બાળાએ ગાધીજીને કઈક આશ્ચર્યથી પૂછ્યુ

'બાપુજી, તમે રોજ બકરીનુ દૂધ જ કેમ પીઓ છો ?'

'તુ ગાયનુ દૂધ પીએ છે એમ,' બાપુએ હસીને જવાબ દીધો ને પાસે ઊભેલા અતેવાસીઓ ખડખડાટ હસી પડ્યા

'ના, પણ બાપુ, હુ જેમ આપણી ગૌશાળાની ગાયનુ દૂધ પીઉ છુ એમ તમે પણ ગાયનુ દૂધ પીઓ ખરા ?'

બાળાનો પ્રશ્ન સાભળીને ગાધીજીએ કહ્યુ 'ના, એ રીતે હુ ગાયનુ દૂધ ન પીઉ એ તારી વાત ખરી છે'

'તો પછી કહો કે તમે બકરીનુ જ દૂધ કેમ પીઓ છો ?' બાળા બોલી

'ગાયનુ દૂધ પીવા માટે આપણે વાપરીએ છીએ તેથી તેના વાછડાને દૂધ નથી મળતુ ને કેટલેક સ્થળે તો ગાયનુ દૂધ લેવા માટે ગાય ઉપર બહુ જુલમ ગુજારવામા આવે છે, તેથી પછી મે ગાયનુ દૂધ પીવાનુ છોડ્યુ,' ગાધીજીએ ભોજન લેતા સમજાવવા માડ્યુ

'તો પછી બકરીનુ દૂધ લેવાનુ શી રીતે શરૂ કર્યુ ?' બાળાએ ટોળ કરતાંકરતા પૂછ્યુ

'દૂધ પીવાનુ જ બધ કરેલુ પછી હુ માદો પડી ગયો ત્યારે દાક્તરો કહેવા માડ્યા કે તમે ફરીથી દૂધ લેવા માડો તો જ તમારુ શરીર સશક્ત રહેશે દૂધ નહિ લો તો તમારુ શરીર સારુ થશે જ નહીં,' બાપુએ કહ્યુ

'તે તમે જરાયે દૂધ નહોતા પીતા તે વખતે તમને બહુ નબળાઈ લાગતી નહોતી ?' બાળા બોલી ઊઠી

'હા, એટલે જ દાક્તરોએ આગ્રહ રાખ્યો કે મારે દૂધ લેવું. દૂધ ન લેતો ત્યારે પણ બદામને પલાળીને તેને વાટીને તેનું દૂધ રોજ પીતો. એથી પણ કંઈક શક્તિ રહેતી. પણ મંદવાડમાં સપડાયો ત્યારે દાક્તરોએ ખૂબ આગ્રહ કરેલો, તેને આધારે બાએ એકવાર મને કહ્યું: 'તમે દૂધ ન પીવાનો નિશ્ચય કર્યો છે તે તો ગાયભેંશના દૂધને વિષે છે. બકરીનું દૂધ પીઓ તો?' બાના આ સુચનથી હું વિચારમાં પડ્યો ને પછી બાના આગ્રહથી મેં બકરીના દૂધને અપવાદ તરીકે લેવા માંડ્યું. ત્યારથી બકરીનું દૂધ નિયમિત પીઉં છું. કહે, 'હવે તારે તારી વાત જ કર્યે રાખવી છે કે મારું કામ પણ કરવું છે?' બાપુએ સહેજ હસીને ટકોર કરી.

'બાપુજી, તમારું કામ તો પહેલું પછી મારી વાત, કહો શું કરું?' બાળા ટટ્ટાર થઈને ઊભી થઈ ગઈ.

'જા, અંદર રસોડામાંથી મારે માટે એક ચમચો લઈ આવ.'

બાપુની આજ્ઞા માથે ઉપાડવા તત્પર ઊભેલી બાળા તરત રસોડામાં ગઈ ને એક ચમચો લાવી. તે બાપુના નાના બાજઠની પાસે નીચે ચટાઇ પર મૂકયો ને બોલી: 'લો બાપુજી, આ તમારો ચમચો બસ ને? બીજું કાંઈ લાવી આપું?'

'પણ આ ચમચો તો મને નહિ ચાલે.'

'કેમ શો વાંધો પડી ગયો?'

'તેં એને ચટાઈ પર મૂક્યો, પણ ત્યાં ન મુકાય. જા, ;ફરીથી આ ચમચો ધોઈ, સ્વચ્છ કપડાથી લૂછીને પછી લઈ આવ.'

બાળા તરત સમજી ગઈ કે ભોજન માટે જે ચમચાનો ઉપયોગ થવાનો હતો તે ચટાઈ પર કદી ન મુકાય. તેથી એ ફરીથી ચમચો લઈને દોડી ને ધોવા મંડી પડી. ત્યાં રહ્યેરહ્યે બાળાએ બૂમ પાડી: 'બાપુજી, હમણાં જ ચમચાને બરોબર સાફ કરીને લાવું છું. ત્યાંસુધી રાહ જોજો.' એમ કહેતાંકહેતાં દોડીને બાળા પાછી ગાંધીજી પાસે આવીને અદબથી ઊભી રહી ને પછી પૂછયું: 'બાપુ ચમચો તમારી થાળીમાં મૂકું?'

'હા, અહીં મૂક,' બાપુજીએ હસીને કહ્યું.

★

કસ્તૂરબાનું અવસાન ૨૨મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૪ને દિને સાંજે ૭-૩૫ વાગે થયું. આખી યે રાત રામધૂન ચાલી. બીજે દિવસે સાડાદસ વાગે દેવદાસભાઈને હાથે બાની ચિતા પ્રજ્વલિત કરાઈ. બાપુ તો એક લાકડીને ટેકે નજદીકમાં જ ઊભા રહ્યા હતા. બે કલાક સુધી એ ચિતા આગળ બેસી રહ્યા ત્યારે એમને કહેવામાં આવ્યું કે પોતે જાય, બાકીની ક્રિયા પૂરી કરીને બીજા લોકો આવશે, પણ બાપુ થોડા જ ઊઠે! એ બોલ્યા:

'૬૨ વર્ષ સુધી સાથે રહીને હવે છેલ્લે દિવસે મને ઉતાવળે ય શી છે? બા પણ શું કહેશે?'

ઘણા લોકો ચાલ્યા ગયા, ઘણા બેસી રહ્યા, પણ બાપુ તે સ્થળેથી ન જ ઊઠ્યા. છેક સાડાચાર વાગ્યે ઉપર ગયા.

×

ગતાંકથી સંપૂર્ણ

આંવતી કાલ

લેખક
અદયા મનસુખલાલ ઝવેરી
એમ. એ.

માનવ મહાનદના છે બે આરા એક પુરુષ ને બીજો આરો તે સ્ત્રી પ્રવાહને લીધે બને પરસ્પર સંકળાયેલા અને છતા સ્થાનભેદવાળા, એકમેક સાથે સહચાર રાખતા છતા નિરાળા આજે બનેમાથી કોઈ પ્રકૃતિના નિયમ પ્રમાણે વર્તતુ નથી સ્ત્રી સવારથી સાંજ સુધી તરફડિયા મારે છે, ઝાંઝવાના જળ પાછળ દોડે છે, શાની અકળામણ છે, હૈયે શેની વેદના છે, કઈ ઇચ્છિત વસ્તુ મેળવવી છે, તેની એને સ્પષ્ટ કલ્પના નથી એવી જ સ્થિતિ છે પુરુષની સ્ત્રીથી આકર્ષાઈ એ જાણ્યે-અજાણ્યે તેના જેવો થવા પ્રયત્ન કરે છે સમાજમા વર્ચસ્વ પુરુષનું હોય કે સ્ત્રીનુ, પણ બંનેના પ્રશ્નો એના એ જ રહ્યા છે એ જ વૃત્તિઓ જોવા મળે છે ને જીવનના આ સઘળા ગુણાકાર ને ભાગાકારને અંતે શેષ રહે છે કડુવા આ નાટક વર્તમાન યુવક-યુવતીઓના માનસને સ્પર્શતા પ્રશ્નો-આકર્ષણો ને અનાકર્ષણોની સુંદર અને કલાત્મક સમીક્ષા કરે છે

અંક બીજો

[પ્રવેશ ૧]

[દરિયાકિનારો સૂર્યાસ્તનો સમય વિમુ અને વિદ્યુત વિમુએ પાટલુન ને કફની પહેર્યાં છે, વિદ્યુતે બંગાળી ઢબની સાડી વિદ્યુત ગંભીર ભાવ ધારણ કરીને બેઠી છે]

વિમળ આમ નીચુ જોઈને કયાસુધી બેસીશ, વિદ્યુત ? (**વિદ્યુત બોલતી નથી**) ગત પડતી આવે છે, મોડુ થતુ આવે છે; ઘર ઘણુ દૂર છે, ને તુ મૂંગીમસ થઈ ગઈ છે ! જરા ઊંચે તો જો ! (**વિદ્યુત મોઢુ ઊંચું કરે છે**)

વિદ્યુત શુ ઊંચે જોઉ, વિમળ ? મને એક વિચાર આવ્યા કરે છે

વિમળ વિચારનુ કામ જ આવવાનુ જરૂર વિચાર કર, વિદ્યુત ! તુ વિચાર કરતી હોય છે ત્યારે ખૂબ સુંદર લાગતી હોય છે, ખૂબ સુંદર !

વિદ્યુત મારો જીવ મુઝાય છે ને તને મશ્કરી સૂઝે છે, વિમળ ?

વિમળ જીવને શા માટે મુઝાવા દેવો પડે છે તારે, વિદ્યુત ? ખા, પી ને મઝા કરને ! આવી રૂપાળી તુ ! આવો મઝાનો હુ ! આપણે શી ચિંતા છે ? શા માટે તારે વિચાર કરવો પડે ?

વિદ્યુત તને કંઈ વિચાર જ નથી આવતો ?

વિમળ શા માટે આવે ? હુ આવવા જ ન દઉંને ? મને તો એ જ નથી સમજાતુ, કે તનેય વિચાર શા માટે આવવો જોઈએ ?

વિદ્યુત ખરુ છે પણ વિચાર કંઈ હુ કરવા નથી બેસતી, એ તો એની મેળે આવે છે

વિમળ આવે તો આવવા દે, પણ તેમા આમ સૂનમૂન જેવી કેમ થઈ જાય છે ? મનેય તેનો ચેપ લગાડે છે ?

વિદ્યુત તને માત્ર તારો જ વિચાર આવે છે, વિમળ ?

વિમળ ત્યારે કોનો આવે ?

વિદ્યુત મારો

વિમળ તને મારો વિચાર આવે છે ?

વિદ્યુત નથી આવતો ?

વિમળ નથી જ આવતો કોણ કોનો વિચાર કરે છે આ દુનિયામા ? અને વિચાર ન કરે તેમા ખોટ શું છે ? શા માટે કોઈએ વિચાર કરવો જોઈએ કોઈ બીજાનો ? સૌ પોતપોતાનો વિચાર કરે તે જ બસ નથી ?

વિદ્યુત વિમળ !

વિમળ હા વિદ્યુત ! અને સાચુ કહુ ?

પોતપોતાનો યે વિચાર કરવાની શી જરૂર છે સૌને ? વિચાર કરીકરીને વર્તવાથી કોણ સુખી થયું છે? સુખ માત્ર એક જ રીતે મળે: જે ઘડીએ જે જાતના સંજોગ ઊભા થાય તે ઘડીએ તે જાતનું જીવન જીવવાથી.

વિદ્યુત : તેમ છતાં મને લાગે છે, વિમળ, કે આપણે વિચાર કરીએ...

વિમળ : કરીએ તો પછી. ચાલો...

વિદ્યુત : મશ્કરી નહિ. હું ગંભીરતાથી કહું છું.

વિમળ : મશ્કરી નહિ. હું ગંભીરતાથી સાંભળું છું. કહો, શો વિચાર કરીએ ?

વિદ્યુત : લગ્નનો.

વિમળ : કોનાં ?

વિદ્યુત : આપણાં સ્તો !

વિમળ : કોની સાથે ?

વિદ્યુત : એકબીજાની વળી !

વિમળ : આપણાં લગ્નનો વિચાર ?

વિદ્યુત : હા, આપણાં લગ્નનો વિચાર.

વિમળ : શા માટે ?

વિદ્યુત : મને એમ લાગે છે એટલા માટે.

વિમળ : મને નથી લાગતું. મેં તો ઇન્દુ, બિન્દુ, માધવી, પલ્લવી, શહેરાં, મહેરાં, રોશન, કિસ્મત, લ્યુસી, ફેની, મેબલ, વિભૂતિ, કેટલી યે છોકરીઓ જોઈ; પણ કોઈને લગ્નનો વિચાર આવ્યો જાણ્યો નથી.

વિદ્યુત : મને આવે છે.

વિમળ : કેમ ?

વિદ્યુત : મારું હૃદય ઊંડેઊંડેથી પોકારી રહ્યું છે.

વિમળ : (ખડખડાટ હસીને) હવે જોયું તારું હૃદય ! ને જોયો તેનો પોકાર ! લગ્નમાં તે શું બળ્યું છે ?

વિદ્યુત : કેમ ?

વિમળ : લગ્ન એટલે બહારનો આચાર ને ગુલામીની સાંકળ. તું સ્ત્રી થઈને એ ધતિંગને—

વિદ્યુત : મને લાગે છે, વિમળ ! કે તું મારે માટે નિર્માયો છે !

વિમળ : કેમ જાણ્યું ?

વિદ્યુત : તને જોઈને મારું હૃદય નાચી ઊઠે છે.

વિમળ : કંઈ ગાંડી થઈ કે શું ? હૃદય કોને જોઈને નાચી ઊઠે ને કોને જોઈને નહિ, એનું ઠેકાણું નથી. આજે મને જોઇને તારું હૃદય નાચે, કાલ કોઈ બીજાને જોઈને. એમ તો મારું હૃદયે કેટલી યે વાર નાચી ઊઠ્યું છે ! ને એ બધીવાર હું લગ્ન કરવા બેઠો હોત તો અત્યાર સુધી હું પરણ્યા જ કરતો હોત ! આજે ચૉકલેટ નથી લાવી ?

[વિદ્યુત ચૉકલેટ આપે છે, તે ખાતાંખાતાં]

વિમળ : હવે મઝા આવી.

વિદ્યુત : વિમળ ! આપણે બે આવાં સુંદર, આવાં સમર્થ, આવાં તેજસ્વી, એકબીજાને આવાં અનુરૂપ ! હું કમાઉં, તું મારું ઘર સંભાળ : હું બહારનું સંભાળું, તું અંદરની વ્યવસ્થા રાખ. હું તને સુંદર સશક્ત બાળકો આપું, તું તેને સમર્થ ને તેજસ્વી બનાવ. હું અને તું મળીને, ચાલ, આપણે સંસાર રચીએ.

વિમળ : મને આ બધાં ટાયલાંમાં ખબર નથી પડતી, વિદ્યુત ! રચીશું સંસાર, રચવો જ પડશે તો ક્યારેક ને કોઈક વાર. અત્યારે તો મઝા માણી લો. અત્યારે એ બધી ઉપાધિ શી ? અત્યારમાં હજી એ ગુલામીના વિચાર શા ? ચીયર અપ, ડિયર, બી એ સ્પૉર્ટ !

વિદ્યુત : એ વાત તો ખરી, વિમળ ! ભલે આપણે લગ્ન ન કરીએ; પણ આપણે સાથે ને સાથે ન રહી શકીએ ? તું સાથે હોય છે ત્યારે મને એવું ગમે છે, એવું ગમે છે, વિમુ ! તું સાચે જ લવ્લી કંપની છે. તારાથી જુદું પડવું મને ઘડીયે ગમતું નથી.

સિગારેટ, વિમળ!

[વિમળ સિગારેટ લે છે સળગાવીને વિદ્યુતના મોમાં મૂકે છે બીજી સળગાવીને પોતે પીએ છે થોડી વાર બન્ને મૂંગા બેસી રહે છે દરિયામાં ભરતી આવતી હોય છે ફીણફીણ બનીને મોજાં કિનારા પર વિખેરાઈ પડતાં હોય છે સૂર્ય લગભગ આથમી જવા આવ્યો હોય છે પશ્ચિમની ક્ષિતિજે રંગબેરંગી શોભા ખીલી નીકળી હોય છે વિદ્યુત સિગારેટના ધુમાડાના વર્તુલો સામે શૂન્યમનસ્ક જેવી જોઈ રહે છે વિમળ સિસોટી વગાડતો-વગાડતો વિદ્યુતને જોયા કરે છે]

વિદ્યુત (થોડીવારે) કોણ જાણે કેમ, પણ આજે મને એમ થયા કરે છે, વિમળ, કે આવે વખતે હું ઘેર પાછી આવતી હોઉં હસતે મોઢે મારો સત્કાર કરવાને તું આંગણામાં જ ઊભો હો હું ઘેર આવું હાથમોં ધોઈ સ્વસ્થ થઉં તું ચા બનાવી લાવે આપણે પીતાં હોઈએ, આથમતી બારીમાંથી આવતા સૂર્યાસ્તના રંગો ફૂલદાનીના ફૂલને અલૌકિક છાયાથી રસી દેતા હોય ને વાયુની લહરી મીઠુંમીઠું અડપલું કરીને એને ડોલાવતી હોય, રેડિયોમાંથી ધીમું ધીમું સંગીત આવતું હોય ને ગલગોટા જેવાં નાનકડાં વિદ્યુત ને વિમળના ખડખડાટ હાસ્યે આખા ઘરને જીવનથી છલકાવી દેતાં હોય!

વિમળ (ખડખડાટ હસીને) ગાંડી થઈ, વિદ્યુત કે શું? આ કવિ બનવા ક્યારથી લાગી? મેં તો આવાં ઘર કોઈ દી જોયાં નથી! અમારે તો રાત પડયે સુહાસિની બહેન ઘેર આવે સરોજભાઈ સામે ઘૂરકે મને કોઈવાર ધમકાવે, કોઈવાર લાડ લડાવે સરોજભાઈની બે જીભ આખો દી સળવળ્યા કરતી હોય તો એને મેદાન મળે, ને બન્ને મંડે એકબીજાની પેઢીઓ ગોતવા કોઈવાર રસોઈ થઈ જ ન હોય, તો કોઈ વાર થયેલી રસોઈ પડી રહેતી હોય! ને તારે ત્યાં પે—

વિદ્યુત (ફિક્કું હસીને) તું ક્યાંથી જાણતો, વિમળ? મન્દાકિની બહેન ને રમણભાઈ પણ બીજું શું કરે છે, આખો દિવસ? આખું ગામ ક્યાં નથી જાણતું કે મન્દાકિની બહેન કદી ઘેર હોતાં જ નથી! ને હોતાં નથી તેનું કારણ રમણભાઈ છે! એ તો બે મળ્યાં કે તરત મારી વાત શરૂ થાય, ને બીજી મિનિટે રમણભાઈની ગાળો ને ગર્જનાઓ—

વિમળ તો પછી નકામાં ગાંડાં શાનાં કાઢવા બેઠી'તી, વિદ્યુત! આ મઝા તે એવી શી ખટકે છે કે હાથે કરીને તું બંધનો ઊભાં કરવા માગે છે? આજે તે માણસ ઘેર હોય તે શોભે કે કલબમાં? રાત્રે એકાદ પારી હોટેલમાં ડિનર, એકાદ પિક્ચર, ગેમ્સ જોલી ગુડ ટાઇમ! ડિયર ડિયર! લાઈફ'સ સિમ્પલી એ ફન! ને નાનાં નાનાં વિદ્યુત ને વિમળ? અનાથાશ્રમમાંથી જોઈએ ત્યારે નહિ મળે? કે આપણે એ જ જાળ ઊભી કરીએ? આ તો તું પેલા જૂના જમાનાનાં બાચિયાઓ જેવું બોલવા લાગી! જાણે પ્રેમમાં પડી હોય તેમ!

વિદ્યુત છટ! નૉન્સેન્સ! પ્રેમમાં તે શું પડવા જેવું હતું! પ્રેમ જેવું છે જ શું આ દુનિયામાં?

વિમળ ધેઅર યુ આર, ડિયર! આ તો બધાં બાયોલૉજિકલ આકર્ષણો છે, વિદ્યુત!

વિદ્યુત એ હું નથી જાણતી, વિમળ?

વિમળ ત્યારે પેલાં ચીંથરાં શા પાડતી'તી ડિયર?

વિદ્યુત ચીંથરાં નહિ, વિમુ! પણ આજે તને હું જોઉં છું ને કોણ જાણે કેમ પણ મને તને મારો જ બનાવી દેવાનું મન થઈ જાય છે!

વિમળ અરે પણ, લગ્ન કરવાની ઉતાવળ હોય તો મને હોય કે તને, મૂરખ?

તને તારા રોટલાની ક્યાં ચિંતા છે?

વિદ્યુત : ને તો યે....

વિમળ : લે, ચાલ, ચાલ, આવી વાતોનો કશો અર્થ નથી. કલબમાં જઈએ. ત્યાં મઝા આવશે.

(જાય છે.)

પડદો

[પ્રવેશ ૨]

[નયનકિશોરનું ઘર. બપોરનો વખત. નન્દન હાથમાં ઝોળી લઈને આવે છે. નન્દને ખૂલતો પાયજામો ને ખમીસ પર જાકીટ પહેર્યાં છે. માથે રિબન, મોંમાં પાન, આંખે સુરમો.]

નન્દન : કેમ ! આવું કે નીનુ ?

નયન : કોણ નન્દુ ? આવ, ભાઈ, આવ. આજે તો કંઈ તું ભૂલો પડ્યો !

નન્દન : આ બાજુ નીકળ્યો, તે થયું, લાવ, નીનુને મળતો આવું. ઘણા દિવસ થયાં મળ્યો નથી !

નયન : 'સારું' થયું, ભાઈ. મારું હૈયું ઠર્યું. હું યે તને કેટલા દિવસ થયાં યાદ કરતો હતો !

નન્દન : યાદ તો હું યે તને કેટલાક દિવસ થયાં કરતો 'તો, ભઈલા ! પણ (ગળગળો થઈને) વખત જ મૂઓ મળતો નથી !

નયન : કેમ ? કામવાળી હજી નથી આવી ?

નન્દન : ના રે (ઝળઝળિયાં ભરાઈ આવે છે.) કામવાળાં સારાં મળે છે જ ક્યાં ? એક આવી'તી. ત્રણ દિવસ ટકી ને ચોથે દિવસે આવી જ નહિ !

નયન : કામવાળાંની ટેવ જ એવી હોય છે, અગાઉથી કહેવા-કરવાની વાત જ નહિ ! તમે રાહ જોઈને બેસી જ રહો. સવારે દેખાય એ બીજા !

નન્દન : હાસ્તો, પેટમાં શું દુખે છે એની વાત કરતાં હોય તો ખબર તો પડે ! આ તો રાત સુધી મૂંગે મોઢે કામ કર્યાં કરતાં હોય ને સવારના પહોરમાં અલોપ !

નયન : તે બીજું કોઈ માણસ...

નન્દન : (ગળગળો થઈને) ક્યાં મળે છે, નીનુ !

નયન : વિદ્યુબહેન–

નન્દન : (આંખમાં આંસુ સાથે) હું તને પગે લાગું, ભઈલા. મારું ક્યાંક મોત ઊભું કરીશ તું.

નયન : કેમ ? અહીં કોણ છે એવું ? શા માટે...

નન્દન : મેં તને એકવાર કહ્યું ને, ભઈલા કે એ વાત જવા દે. તને ખબર નથી બાપુ, કે ભીંતને ય કાન હોય છે. ને પેલો મારો આગલા ભવનો વેરી રમણિયો મારી પાછળ પડ્યો છે. (આંસુ ભરાઈ આવે છે.)

નયન : કચવાઈએ નહિ, ભાઈ ! બધા દિવસ કંઈ એક સરખા જતા નથી. ખાડો ખોદે તે પડે.

નન્દન : ખરું, ભઈલા, પણ દુનિયા કેવી છે તે તું ક્યાં નથી જાણતો ! આપણે આસુંથાડું કરીએ છીએ તે કોના માટે ? આપણા માણસ માટે આપણને લાગણી ન હોય તો કોને પરાયાને હોય ? (ગળગળો થઈ જાય છે) પણ નીનુ ભઈલા, આજ તો પરાયાં પોતીકાં જેવાં લાગે ને પોતાનાં હોય તે આંખના કણાની જેમ ખટકે છે. (આંખો લૂછે છે.)

નયન : તેમ છતાં સતનો બેલી ઈશ્વર કાંઈ મટી ગયો છે નન્દુ ! સત કાંઈ વહેલું-મોડું બહાર આવ્યા વિના થોડું જ રહેવાનું છે ? કેમ બોલતો નથી ?

નન્દન : ખરી વાત છે. એ તો અહીંનું અહીં જ છે. નીનુ કોઈને કહેતો નહિ, પણ સાંભળ્યું છે કે રમણિયાની વિદ્યુતની ડાગળી જરા...

નયન ચસ્કી ગઈ છે? શું કહે છે, નન્દુ?

નન્દન કાનને દોષ છે, ભઈલા! પહેલા કહેતી'તી મારે પરણવું છે હવે કહ્યા કરે છે મારે એ જંજાળ નથી જોઈતી બહુ રખડવા પર ચડી'તી માબાપે ધ્યાન ન રાખ્યું ફાવે તેમ ફરવા દીધી ને હવે પસ્તાય છે કહે છે કે સરોજના વિમુડાએ એને કંઈક ખવડાવી દીધું છે!

નયન સરોજનો વિમુડો ને? મેં તને નહોતું કહ્યું કે એ છોકરાના લક્ષણ સારા નથી? સરોજડો એને ફટવ્યા કરે છે હું તને શું કહું નન્દુ, પપુ કહે છે કે વિમુડો હવે એટલો તો ફાટ્યો છે કે સુહાસિનીને ય ગણકારતો નથી! ને સરોજડાને રાતે પાણીએ રોવડાવે છે!

નન્દન એ તો હાથનાં કર્યાં હૈયે વાગે, ભઈના! કોઈ નિર્દોષનું ઘર ભંગાવવા નીકળે તો (ગળગળા થઈ જાય છે) ભગવાન કેમ સાંખે? સરોજનો વિમુડો આમ વંઠ્યો, ને રમણિયાનું છતી દીકરીએ નસતાન નીકળ્યું! કોઈને કહેતો નહિ, ભઈલા, પણ કહે છે કે વિમુડાએ વિદ્યુતને કીધું આપણે લગ્ન કરીએ વિધુએ ઘરમાં વાત કરી મન્દાકિનીએ રજા આપી કહ્યું કર માડી! ઘરસંસાર તારે એની સાથે ચલાવવાનો છે એટલે તારું મન માનતું હોય તો ખુશીથી પરણ વિમુડાને પણ રમણિયાએ ના પાડી એણે કહ્યું મારી દીકરી પરણીપરણીને વિમુડાને પરણે? અમારે તો અમારું ઘર શોભાવે એવું માણસ જોઈએ બાકી છોકરાઓની ક્યાં ખોટ છે અમારે? ભલભલા ધનેતરોના માગાં અમારા ગજવામાં પડ્યા છે!

નયન પડ્યા યે હોય નન્દુ! વિદ્યુત છોકરી સારી છે ને એની મા મોટી પ્રિન્સિપાલ છે

નન્દન અરે! શું પડ્યા હોય, ધૂળ ને પથ્થર! રમણિયાને તો મોટીમોટી વાતો કરવાની ટેવ છે! ને પ્રિન્સિપાલ એટલે (નયનનો હાથ દાબી આંખો મચકાવી) તો જાણે સમજ્યા! બહુ બાંધી મૂઠીમાં રાખવા જેવું છે એ તો (ખડખડાટ હસે છે) હા, છોકરી સારી ખરી; પણ એ ય હવે તો થઈ ગઈ ને ગાડી? (હસે છે) હવે ભલે રમણિયો ગજવાં તપાસ્યા કરે! ને ધનેતરોના માગાં ફંફોળ્યા કરે! (ખડખડાટ હસતાંહસતાં આંખમાં આંસુ આવી જાય છે)

નયન પણ આ બધાં કરતૂક વિમુડાનાં, ખરું?

નન્દન વિમુડો શું કરતો'તો? રમણિયાને એનાં પાપ નડ્યાં એણે નિર્દોષોના ઓછા નિસાસા લીધા છે? અદેખો નહિ તો!

નયન અદેખાઈ તો સરોજમાં ય ઓછી નથી, નન્દુ! ને વિમુડાના યે કોણ જાણે શા હાલ થશે!

નન્દન ભગવાન સૌનું ભલું કરે, ભઈલા! આપણે શું તેમાં? સૌ સૌનું કર્યું ભોગવશે પણ, બેસ ત્યારે, નીનુ, હું જઉં

નયન જવાય છે હવે એટલી બધી શી ઉતાવળ છે? સિનેમા-બિનેમામાં જવું છે કે શું?

નન્દન (ગળગળો થઈ જઈ) અમારા એવાં ભાગ્ય ક્યાંથી હોય, ભઈલા! આ તો છોકરા ય પાછા નિશાળેથી ઘેર આવશે સૌના ચોટલા ને ચાંદલા ને મોઢાં ને માથાં કરવામાંથી જ હું ઊંચો આવતો નથી! કોઈ વાર તો (આંખમાં આંસુ) એવો કંટાળો આવે છે, નીનુ, કે મને થાય છે કે ક્યાંક ચાલ્યો જઉં પણ-પણ જવું કોને ત્યાં? વિધુબહેનને કહીએ તો કહેશે ક્યાંય જવું નથી ઘર ઝાલીને બેસી રહો (ગળગળો થઈને) નહિ તો, ભઈલા, મને ય મન નહિ થતું!

હોય સૌની જેમ હરવાફરવાનું ?

નયન : હાસ્તો. ને તારી હજી ઉંમર પણ એવડી ક્યાં થઈ છે ? આ તો છોકરાંવની જંજાળ આવી પડી એટલે એમ. નહિ તો તું ને વિધુબહેન તો હજી હરવાફરવા જેવડાં કહેવાઓ.

નન્દન : મારો ભઈલો !

નયન : હરવાફરવાથી મન પણ કેટલું મોકળું થાય ? અમે ગયે વરસે માથેરાન ગયાં હતાં તે કેવી મઝા આવી હતી !

નન્દન : તું તો નસીબદાર છે, ભાઈ !

નયન : ને અમે તો તે દિવસનું નક્કી કર્યું છે, નન્દુ ! કે ગમે તે થાય પણ વરસે એકવાર બહાર નીકળી જવું.

નન્દન : તેં તો પાંચે આંગળીએ પૂરાં પૂજ્યાં હશે, ભઈલા !

નયન : ને આમ પણ મન જરાક મુઝાય કે અમે તો જઈને બેસી જઈએ સિનેમામાં ...સરોજ અમારી કરડાકી કરે છે તે જાણું છું; પણ એની આંખમાં ધૂળ.

નન્દન : પાડોશી ઊઠીને કરડાકી નહિ કરે તો કોણ કરશે, ભઈલા ! અમારે પણ પેલો રમણિયો......

નયન : તને કહેવામાં વાંધો નહિ, નન્દુ. પણ તારી બહેનનો સ્વભાવ બહુ હોંશીલો. મારો જીવ જરાક ટૂંકો. પણ એ તો કહેશે કે એવો અભાગિયો જીવ ન રાખીએ. કોણ કોના નસીબનું ખાય છે એની કોને ખબર છે ?

નન્દન : (આશ્ચર્યથી) નીનુ !

નયન : હા, નન્દુ ! હમણાં એક દી એણે વિમુડાને જોયો. એની કફનીનુ લૂગડું એમને ગમી ગયું. મને કહે : તારે માટે ય એવું લાવીએ. મેં કહ્યું : મારે એવા ભપકા તે હોય હવે આ ઉંમરે ? એમણે કહ્યું : કેમ નહિ ? મારે મન તો તું વિમડા જેવડો જ છે– હેં...હેં...હેં...હેં... નન્દુ, એ તો એવું એવું બોલે કે આપણે મૂઆ શરમાઈ જ મરીએ ! (હસે છે.)

નન્દન : પછી લાવ્યા તમે એવું કપડું ?

નયન : કફનીનું જ નહિ, ખમીસ, પાયજામા, ઝભ્ભા, પહેરણ ને સૂરવાલનું પણ ખરું.

નન્દન : ભાગ્યશાળી, ભાઈ !

નયન : ને હવે કહે છે કે તારું દાંતનું ચોકઠું નવું કરાવીએ. હું કહું છું : શી જરૂર છે ? છે તે ચોકઠું શું ખોટું છે ? દસ વરસથી સારું કામ આપે છે. તો એ કહે છે, ના, હવે નવી ઢબનાં ચોકઠાં બને છે. આપણે એક બનાવડાવીએ. એને હોંશ આવે ને આપણાથી મૂઈ ના પણ કેમ પડાય ? આપણે કંઈ પેલા નખોદિયા સરોજ જેવા છીએ ? ખોટું કહેતો હોઉં તો કહેજે, નન્દુ !

નન્દન : તારાં પુણ્યનો કોઈ પાર નથી, નીતુ ! અમારે તો પેલો રમણ...(આંખમાં ઝળઝળિયાં ભરાઈ આવે છે.)

નયન : મરશે સૌ પોતપોતાનાં પાપે. પણ તને શી વાત કહું, નન્દુ ! હમણાં તો એ સેન્ટ ને અત્તરની બાટલીઓ પણ ખૂબ લાવ્યાં છે. કહે છે કે માણ્યુ તેણે જાણ્યું !

નન્દન : એ તો એ રતો !

નયન : પણ આ બધાંનુ કારણ તું જાણે છે, નન્દુ ? તારાં બહેનનો સ્વભાવ બહુ સારો. સવારે હું રસોઈ કરતો હોઉં ત્યારે મારી સામે એ શાકભાજી સુધારવા બેસી જાય.

નન્દન : એમ કે ?

નયન : ને અમારા પાડોશમાં તો સુહાસિનીબહેન પોતાના ઓરડામાં ભરાઈ રહ્યાં હોય, સૌભાગ્યવાન સરોજકુમાર રાગડા તાણતાતાણતા રસોડામાં રસોઈ કરતા હોય ને લાડકવાઈ વિમુદીકરી જાગતી હોય તો અરીસા સામે બેઠીબેઠી પાન ચાવતી હોય ને ચેનચાળા કર્યા કરતી હોય !

નન્દન એ તો એવુ જ હોય ને? પણ બેસ, નીતુ, મારે હવે જવુ જ જોઈએ

નયન સાચે જ? ઘણા દિવસે મળ્યો છે, બૂડા, ઘડીક બેસ તો ખરો!

નન્દન હવે વળી કોઈ બીજીવાર વાત (ગળગળો થતા) અત્યારે તો–

નયન પણ ચા મૂકુ હમણા થઈ જશે

નન્દન હું પીને જ નીકળ્યો છુ

નયન ત્યારે?

નન્દન ટા ટા! ટા ટા!

નયન ટા!

[નન્દન જાય છે]

પડદો

[પ્રવેશ ૩]

[વિમળનુ ઘર સવારનો વખત. ચાના ટેબલ પર સુહાસિની સરોજ ને વિમળ બેઠા છે]

સુહાસ આખો આટલી બધી લાલ કેમ લાગે છે, વિમળ!

સરોજ આખો લાલ ન હોય? ગાતે કેટલો મોડો આવે છે?

સુહાસ મોડો કેમ?

સરોજ મને શી ખબર? આ રહ્યા તમારા કુવર એને જ સીધુ પૂછો ને!

[સુહાસ ચા પીવા લાગે છે વિમળ જરા મોઢુ મલકાવીને સરોજ સામે જુએ છે]

સરોજ એમા હસે છે શુ? તારી મમ્મી પૂછે છે એને જવાબ દે ને?

વિમળ એ મારો અગત પ્રશ્ન છે, પપ્પા! તમે એમા ન સમજો

[સરોજનુ મોઢુ પડી જાય છે એ સુહાસ સામે જુએ છે સુહાસ મૂગીમૂગી ચાનો ઘૂટડો પીએ છે]

સરોજ તે આટલુ યે પૂછવાનો અમને હક્ક નહિ વિમળ?

વિમળ કોઈને કોઈની અગત બાબતમા માથુ મારવાનો હક્ક ન હોઈ શકે, પપ્પા!

સરોજ એટલે?

વિમળ એટલે શુ? અમે હવે મોટા થયા; અને મોટા છોકરાઓને થોડી સ્વતન્ત્રતા હોવી જોઈએ

[વિમળ અને સરોજ બન્ને સુહાસ સામે જુએ છે સુહાસ ચા પીધે રાખે છે]

સરોજ (સુહાસને) સાભળો છો ને? આ બેશરમ કેવો ફાટે મોએ બોલ્યા કરે છે?

[સુહાસ કશો જવાબ નથી આપતી]

સરોજ (વિમળને) હશે ભાઈ! એમ બોલવામા તારી શોભા વધતી હોય તો એમ બોલ અમે ય અમારા માબાપને ઓછા લાડકા નહોતાં પણ અમારી જીભ તો કોઈ દી આમ ઊપડતી નહોતી!

વિમળ એમા મારો શો વાક, પપ્પા! હું ક્યા તમારી જીભને પકડી રાખવા આવ્યો'તો?

સરોજ લે, લાજ લાજ. હવે આ મારી તો ઠીક, પણ તારા મમ્મી બેઠા છે તેની તો જરા શરમ રાખ, નફ્ફટ! ગમે તેમ વેતરવા મડ્યો છે તે!

વિમળ સાચી વાત કહીએ એમા વેતરવુ શુ? પપ્પા! તમે રોજરોજ કહ્યા કરો છો આમ કેમ કર્યું ને તેમ કેમ ન કર્યું? આ શા માટે પહેર્યું ને તે શા માટે ઉતાર્યું? આમ શા માટે ગયો ને તેમ શા માટે ન ગયો? તે હુ તમને પૂછુ છુ, પપ્પા! ઉમરલાયક છોકરાઓને કઈ સ્વતન્ત્રતા હોય કે નહિ?

સરોજ મોટો ઉમરલાયક ન જોયો હોય તો! અમે તો કઈ એવી સ્વતન્ત્રતા નહોતા માગતા!

વિમળ તમે તમારી જાતને આટલી બધી આદર્શ શા માટે ગણો છો, પપ્પા?

[ફરી બન્ને સુહાસ સામે જુએ છે સુહાસ મૂગે

મોઢે આ પીધા કરે છે.]

સરોજ: ભલે, તને અમે જન્મ આપ્યો ને ઉછેર્યો ને ભણાવીગણાવીને મોટો કર્યો, ભાઈ!

વિમળ: આમાંની કઈ વસ્તુ તમે મારા કહેવાથી ને મારી ખાતર કરી હતી પપ્પા?

સરોજ: માડી રે! આને જરાય લાજ આવે છે? નફટની માફક કેવો લવલવાટ કર્યા કરે છે? એની મમ્મીને ય...

વિમળ: શટ અપ, પપ્પા! મમ્મીને વાતવાતમાં વચમાં ન લાવો. પોતાનું ચાલતું અટકે એટલે ઉશ્કેરે મમ્મીને! એમ મમ્મીની સાથે હું બાઝી નહિ પડું!

સરોજ: (ત્રાડ પાડીને) તે હું તને તારી મમ્મી સામે ઉશ્કેરી રહ્યો છું, એમ ને? લે ભાઈ, તને ન ગમતું હોય તો આ હું મૂગો બેસું. મારે શું. તું જાણે ને, તારી મમ્મી જાણે! આવડો અંગૂઠા જેવડો છોકરો બડબડ બડબડ બોલી રહ્યો છે ને પોતે ટગર ટગર જોયા કરે છે! ને ઘૂંટડેઘૂંટડે ચા પીધા કરે છે! **(આંસુ આવી જાય છે)** મને ખબર છે. તમને માદીકરામાંથી કોઈને ય હું ગમતો નથી. તમને બેયને હું આંખના કણાની જેમ ખટકી રહ્યો છું એ ઘણુંય સમજું છું. પણ શું કરું? ક્યાં જઉં? આ ઉંમરે મને કોણ સંઘરે? ભાઈ, બાપ, મા, બહેન. કોઈ ન રહ્યું; ને પિયરની દિશા બંધ થઈ ત્યારે મારે આ દિવસ જોવાનો વારો આવ્યો ને? આવડો ટિનબણુડિયો છોકરો ગમે તેમ બોલ્યા કરે ને મમ્મી એને...

[બોલતાંબોલતાં રડી પડે છે, સુહાસ અને વિમળ એને જોયા કરે છે. થોડીવારે]

વિમળ: એમ રડવાનો કશો અર્થ નથી, પપ્પા! આડીઅવળી વાતો કર્યે શું વળશે? મૂળ વાત એ છે કે તમને છોકરું ઉછેરતાં આવડ્યું નહિ! એક તરફથી તમે લાડ લડાવી-લડાવીને મારો ઓટલો વાળ્યો ને બીજી તરફ કડકાઈ ન રાખવી જોઈએ ત્યાં કડકાઈ રાખી! લાંબા ગાળાનાં પરિણામનો તમે વિચાર કર્યો નહિ; ને માત્ર કામચલાઉ થીંગડાં દઈદઈને તમે ચલાવ્યે રાખ્યું! આ થીંગડિયાનીતિ ક્યાંસુધી નભે? અમે તો માટીના લોંદા જેવા તમારા હાથમાં આવ્યા હતા. તેમાંથી તમે જેવો અમારો ઘાટ ઘડ્યો તેવા અમે ઘડાયા! હવે તમે અકળાઓ કે ભડકીને ભાગો એ કેમ ચાલે?

સરોજ: માડી રે! આ ટાબરિયો મને છોકરાં કેમ ઉછેરવાં તે શીખવવા બેઠો છે! હું પંચાવન વરસનો બુઢ્ઢો તે મૂરખ! ને આજકાલનો આ વિમુડો મને ડહાપણ શીખવે? (રડે છે) મારા ઘરનું માણસ જ મારું નહિ, ત્યારે મારે આ વખત જોવાનો વારો આવ્યો ને?

[ઠૂઠવો મૂકે છે ને ઊભા થાય છે.]

તમે જાણો ને તમારું કામ જાણે! છોકરો આવો ફાટીને સાંઢડા જેવો થયો છે, પણ આંખ નહિ ઊઘડે તો તમે પસ્તાશો! એમાં મારે શું?

[સરોજ ચાલ્યો જાય છે વિમળ સુહાસ સામે હસે છે.]

સુહાસ: વિમળ!

વિમળ: પપ્પાને એવી જ ટેવ છે, મમ્મી! ખોટે ખોટું બસ દબડાવ્યા જ કરે.

સુહાસ: એ તો ઠીક વિમળ! પણ તારા પપ્પાની વાત આમ શી ખોટી હતી?

વિમળ: ખોટી કેમ નહિ, મમ્મી! અમને બસ કંઈ જ સ્વતંત્રતા ન હોય!

સુહાસ: **(શાંતિથી)** સ્વતંત્રતા એટલે?

વિમળ: ત્યારે અમારે ફરવા યે ન જવું એમ?

સુહાસ: ફરવા જવાની ના નથી, વિમળ! પણ તું હવે મોટો થયો ને મોડી રાત સુધી ઘેર ન આવે તે સારું કહેવાય? દીકરાની જાત. તને હરવાફરવાની સ્વતંત્રતા હોવી

જોઈએ એ કબૂલ, પણ માબાપ! તરીકે અમારી યે કંઈ ફરજ હોય ખરી કે નહિ?

વિમળ એટલે અમારે તમે કહો તેમ કરવાનું?

સુહાસ કર એમાં ખોટું શું છે વિમુ? માબાપના કહેવા પ્રમાણે કરીએ તો સ્વતંત્રતા હણાઈ જાય એવું તું શા માટે ધારે છે?

વિમળ એવું હું ક્યાં કહું છું મમ્મી! પણ અમને ય કંઈ સ્વતંત્રતા તો હોવી જોઈએ ને!

સુહાસ મૂરખ છે કે શું? વાતેય સમજતો નથી ને પોપટની માફક વગરસમજ્યે પઢ્યા કરે છે સ્વતંત્રતા, સ્વતંત્રતા, સ્વતંત્રતા! તે તારી સ્વતંત્રતા એટલે શું ફાવે તેમ ફરવાની ને વર્તવાની છૂટ, એમ?

વિમળ ના, પણ સ્વતંત્રતા એટલે અમને અમારો વિકાસ અમારી મેળે સાધવા દેવાની છૂટ

સુહાસ તમારો વિકાસ! તમે પાંચ-પંદર જુવાનડાં

વિમળ અમારી જુવાનીની અદેખાઈ શા માટે કરો છો, મમ્મી! હે હે હે હે હી હી હી હી (હસે છે)

સુહાસ (આંખ લાલ કરીને) તું તારા પપ્પાની સાથે વાત નથી કરી રહ્યો, વિમળ!

વિમળ (મૂંગો થઈ જાય છે)

સુહાસ તમે પાંચપંદર જુવાનિયા ભેગા થાઓ, મોડી રાત સુધી કલબમાં પાનાં ટીંચ્યા કરો, નાચ્યા કરો કે ઢીંચ્યા કરો, કે કૉન્સર્ટોને બહાને હાહાહીહી કર્યા કરો, ને માતેલા આખલાઓની માફક ફાવે ત્યાં ભમ્યા કરો આ તમારો વિકાસ ને આ તમારી સ્વતંત્રતા!

વિમળ ગાળ શા માટે દો છો, મમ્મી?

સુહાસ શટ અપ! નથી ભણવું, નથી પરણવું, નથી કોઈ જવાબદારી ઉપાડવી ને જાનવરની માફક ભટક્યા કરવું છે! મોટી સ્વતંત્રતા ન જોઈ હોય તો! આ તને કહી દીધું, વિમળ! કાલથી સાંજે સાત વાગ્યામાં ઘેર આવી જજે!

વિમળ નહિ તો?

સુહાસ નહિ તો? (તમાચો ચોડે છે) લે, આ એક નહિ તો, આ બીજો નહિ તો, આ ત્રીજો નહિ તો, આ ચોથો, આ પાંચમો

[ઉપરાઉપરી તમાચા ચોડવા માંડે છે વિમળ ગાલ પંપાળતો બૂમાબૂમ કરે છે]

વિમળ એ પપ્પા મરી ગયો મમ્મી ભૂલી ગયાં, ભાઈસાબ ભૂલી ગયો મરી ગયો એ પપ્પા પપ્પા

[સરોજ દોડતોદોડતો આવે છે]

સરોજ શું છે? શું છે? અરે! જરા વિચાર તો કરો! આટલો બધો મરાય?

[વચમાં પડે છે]

સુહાસ (સરોજને બેચાર તમાચા ચોડી કાઢતાં) તું યે લેતો જા, હરામખોર! દીકરો દીકરો કહીને છોકરાનો ઓટલો વાળી નાખ્યો ને પાછો અત્યારે બચાવ કરવા આવ્યો છે?

[સરોજ રોતોરોતો વિમળને પોતાના પડખામાં લે છે ને પંપાળે છે]

સુહાસ તમને કોઈ કહેવાવાળું છે કે નહિ? બોલતા નથી, એટલે તમે શું એમ સમજી ગયા છો કે તમને ફાવે તેમ વર્તવાની છૂટ મળી ગઈ છે?

સરોજ (રડતાંરડતાં) મને તમે ભલે માર્યા, ધણી છો; પણ વિમુડાને મારતાં તમારે વિચાર તો કરવો'તો! આટલો બધો જાનવરની માફક તે મરાય?

સુહાસ શટ અપ! વિમુડામાં માણસનું એકેય લક્ષણ રહેવા દીધું છે તે? જાનવરની સાથે જાનવરની રીતે ન વર્તે તો શું એને પૂજે? (વિમળને) વિમુડા!

વિમળ (ડુસકાં ભરતોભરતો) હું

સુહાસ : સરખો જવાબ દેતાં નથી આવડતો? આમ આવ...આમ ઊભો રહે. ચલાવ...

[ધ્રૂજતોધ્રૂજતો સુહાસની સામે ઊભો રહે છે.]

સુહાસ : આ ઘરમાં રહેવું હોય તો અમે કહીએ તેમ કરવું પડશે, છે કબૂલ ?

[વિમળ જવાબ દેતો નથી. આડી આંખે સરોજ સામે જુએ છે. સરોજ રૂમાલથી આંખો ઢાંકી દે છે.]

સરોજ : (જરા ઊંચે સાદે) ચાલ બોલ, જવાબ દે...છે કબૂલ ?

વિમળ : (હીબકાં ભરતાંભરતાં) હા.

સુહાસ : હા નહિ. બદમાશ કહે, કે કબૂલ.

વિમળ : કબૂલ.

સુહાસ : જા ત્યારે... ચૂપચાપ બેસી જા તારા ઓરડામાં. ખબરદાર જો જરા ય અવાજ આવ્યો છે તો !

[વિમળ જાય છે.]

સુહાસ : આ બધા તારા પાપનાં ફળ, સરોજ !

સરોજ : (રડતાંરડતાં) મારા પાપનાં શાનાં ?

સુહાસ : છોકરાને તેં લાડ લડાવ્યાં ને એની જિંદગી બગાડી !

સરોજ : એમાં હું શું કરું ? છોકરાને સુધારવાની ફરજ મારા એકલાની જ છે કે તમારી યે ખરી ?

સુહાસ : (થોડીવાર વિચારમાં પડી ને) મારી યે ખરી, સરોજ ! તારી વાત સાચી છે. મારી ફરજ વધારે. મેં તો એને મારી કૂખેથી જન્મ આપ્યો છે ને ? મને એનું લાગે એટલું તને ક્યાંયઃ લાગે ?

સરોજ : તમને એનું વધારે લાગતું'તું તો તમારે એને ઉછેરવો'તો ને ? ઘર સાચવીને તમારે બેસવું'તું.

સુહાસ : તારી વાત સાચી લાગે છે, સરોજ ! જૂના વખતમાં એમ થતું ને એ લોકો સુખી હતા !

પડદો

[પ્રવેશ ૪]

[વિદ્યુતનું ઘર. માંદી વિદ્યુત પલંગ પર સૂતી છે. એની પાસે સચિંત વદને મન્દાકિની બેઠી છે ને માથે હાથ ફેરવી રહી છે. રમણ પણ ગંભીર વદને વિદ્યુતને જોઈ રહ્યો છે.

પડદો ઊપડે છે ત્યારે સાંજનો અંધકાર ઘેરો બનતો હોય છે. ઓરડામાં આછો પ્રકાશ. બારી પાસે ધૂપદાનીમાંથી ધૂપનાં ગૂંચળાં ઊંચે ચડે છે.]

વિદ્યુત : ...ખરી વાત છે. એ બંધન શા માટે ? એ જંજાળ શા માટે ? આ મઝા શી ખોટી છે કે હા...હા...હા...હા...

[હસી પડે છે. રમણ અને મન્દાકિની એકબીજાની સામે સચિંત નયને જુએ છે. ત્યાં વિદ્યુત ચમકે છે. બારી સામે જુએ છે. બારી પાસે ધૂપના ધુમાડાનાં ગૂંચળાંઓમાં ધુમ્મસથી લપેટાયેલ હોય તેવી એક આકૃતિ ખડી થાય છે. એનું મોઢું સ્પષ્ટ રીતે દેખાતું નથી. ઊંચી, દૂબળી ને શામળી આકૃતિમાં સૌથી વધારે ધ્યાન ખેંચતી હોય તો તેની સ્થિર, કડક, અંગારાની જાણે બનાવેલ હોય તેવી આંખો.]

વિદ્યુત : (એની સામે તાકીને જોઈ) કોણ છો તમે ? શા માટે અહીં આવ્યા છો, મારા ઘરમાં ?

[રમણ અને મન્દાકિની ચારે તરફ જુએ છે. નિસાસો મૂકી]

રમણ : ફરી વાજું વચકયું લાગે છે. ટેમ્પરેચર કેટલું છે?

મન્દાકિની : બહુ નથી. પણ ડૉક્ટર ક્યારે આવશે, રમણ ?

રમણ : હમણાં આવવા જોઈએ. ક્યારના ખબર તો મોકલ્યા છે.

વિદ્યુત : શા માટે આમ તાકીતાકીને મારા સામે જોયા કરો છો ? કોણ છો તમે ? બોલો ! બોલો ! કોણ છો તમે ?

આકૃતિ : (દૂરદૂરથી ઘુંટાઈને આવતો હોય તેવા અવાજે) હું આ નાટકનો લેખક છું.

વિદ્યુત કોણ? નાટકના લેખક? આ તમને નાટક લાગે છે? ગાંડા થયા છો! ચાલ્યા જાઓ અહીં તમારુ શું કામ છે?

આકૃતિ કામ છે, એટલે જ આવ્યો છું અહીં હું તારો સર્જક છું

વિદ્યુત (ખડખડાટ હસતા) મારો સર્જક! મારો સર્જક! હા હા હા હા હા મારો કોઈ સર્જક નથી હું જ મારી સર્જક છું મન્દાબહેન! મન્દાબહેન!

મન્દાકિની (બહારથી) આ રહી, બેટા! શું છે, વિદ્યુત?

વિદ્યુત આ કહે છે કે હું તારો સર્જક છું હા હા હા હા હા આ બધુ જાણે નાટક હોય ને હું એનુ પાત્ર હોઉં હા હા હા હા સર્જક! મોટા સર્જક ન જોયા હોય તો! જાઓ, ચાલ્યા જાઓ! હું કોઈ સર્જકને ઓળખતી નથી જાઓ જાઓ છો કે નહીં? મન્દાબહેન! મન્દાબહેન (હિબકા ભરતા ઢળી પડે છે)

મન્દાકિની (ખેદથી) વિદ્યુત, બેટા, કંઈ નથી સૂઈ જા, બેટા!

વિદ્યુત (આવેશથી) એમ ડોળા શાના કાઢો છો? મે તમને કહ્યુ નહિ કે હું તમને ઓળખતી નથી? જાઓ, ચાલ્યા જાઓ, હું તમને નથી ઓળખતી

આકૃતિ પણ હું તને ઓળખુ છું ને? તુ મારા ચૈતન્યનુ સ્ફુરણ છો તુ બીજરૂપે મારી ચિત્તસૃષ્ટિમા હતી ત્યારથી મે તને પિછાની છે, અનુભવથી મે તને પોષી છે ને કલ્પનાથી તને અનુપ્રાણિત કરી છે!

વિદ્યુત શી વાતો કરી રહ્યા છો, આ બધી? મે તમને કદી જોયા નથી હું તમને ઓળખતી નથી મારે ને તમારે કશો જ સબધ નથી તમે જાઓ મને તમારી બીક લાગે છે તમે મારી સામે એ રીતે ન જુઓ તમે જાઓ જાઓ મન્દાબહેન! રમણભાઈ! મન્દાબહેન!

મન્દાકિની (વિદ્યુતને પંપાળીને) બેટા, દીકરી, વિદ્યુત

વિદ્યુત તમે જાઓ તમારી આંખો બંધ કરો બંધ કરી દો એ આંખો બંધ કરો છો કે નહિ? તમે મારી સામે જુઓ છો ને મારુ હૃદય વલોવાઈ જાય છે! હું ક્યાંક ગાંડી થઈ જઈશ, તમે આમ ને આમ મારા તરફ જોયા કરશો તો!

આકૃતિ હુ તને ગાંડી મટાડવા આવ્યો છું, નારી!

વિદ્યુત નામ લઈને બોલાવતા નથી આવડતુ? મોટા સર્જક થયા છે ને! હું એક સ્વતંત્ર વ્યક્તિ છું મારુ મારુ સ્વકીય એવુ વ્યક્તિત્વ છે હું વિદ્યુલ્લતા મન્દાકિની દવે

આકૃતિ જૂદી વાત તુ માત્ર નારી જ છો

વિદ્યુત એટલે?

આકૃતિ તુ પ્રિયતમા અને માતા બનવા

વિદ્યુત જૂઠુ જૂઠુ તદ્દન જૂઠુ તમોને એવુ કોણે કહ્યુ? પ્રેમમા હું માનતી નથી સંતાનો જંજાળ છે

આકૃતિ આ તારી બૌદ્ધિક માન્યતાનો પ્રશ્ન નથી, નારી! હૃદયની ઊંડામા ઊંડી લાગણીથી પ્રેરિત થતા વર્તનનો પ્રશ્ન છે વિમળને તુ તારો બનાવવા શા માટે ઝંખી રહી છે? શા માટે તેં નાની વિદ્યુતો અને નાનકડા વિમળોને ઝંખ્યા?

વિદ્યુત શા માટે? અમથા જ મને ગમે છે તે માટે

આકૃતિ તને ગમે છે એટલે તારામા ઊંડે ઊંડે રહેલા નારીભાવને એ ગમે છે એટલા માટે.

વિદ્યુત એ હું કાંઈ ન સમજુ મારે તો–

આકૃતિ આપણે ન સમજીએ કે ન

સ્વીકારીએ એટલે પ્રકૃતિના નિયમો કંઈ કામ કરતા અટકી જાય, ગાંડી? વાતાવરણ અને શિક્ષણ કરતાં પણ સંસ્કાર વધારે બળવાન છે.

વિદ્યુત : અમને ખબર છે. પ્રકૃતિના નિયમો પ્રમાણે જ...

આકૃતિ : ના. એ પણ જૂઠી વાત છે. પશુની માફક જીવવું એટલે પ્રકૃતિના નિયમ પ્રમાણે જીવવું એમ નથી. પ્રકૃતિના નિયમ પ્રમાણે વર્તનાર માનવીના ચિત્તમાં સ્વસ્થતા [illegible] શાંતિ હોય, સાત્ત્વિક આનંદ અને પરમ પ્રસન્નતા હોય. તમારા ચિત્તમાં એ છે? તમે [illegible] સવારથી સાંજ સુધી ને સાજથી સવાર સુધી તરફડિયાં મારતાં હો છો ઝાંઝવાનાં નીર પાછળ. ઘડી અધઘડીની મઝા તમે મેળવો છો; પણ સાચો ને સ્થાયી આનંદ તમે ગુમાવી બેઠાં છો.

તમને શાની અકળામણ છે એની તમને ખબર નથી તમારે શું જોઈએ છે તે તમે જાણતાં નથી. કઈ વસ્તુ મળે તો તમે સુખી થાઓ તેની તમને કલ્પના નથી. જીવનની ગંભીરતા ને ગહનતા, લાગણીની ઔચિત્યભરી મધુરતા અને વિચારની સૂક્ષ્મતા તમે જોઈ નથી. પરમ ચૈતન્યના સૌંદર્યસ્વપ્ન જેવી પ્રકૃતિ તમારા હૃદયમાં કશાં જ સંવેદનો જગાડી શકતી નથી. ને પ્રેમ જેવો પ્રેમ પણ તમને તમારી નાનકડી જાતની બહાર છલકાઈ જવા પ્રેરતો નથી. કોઈ બીજાના સુખનો વિચાર કરવામાંથી મળતો આનંદ તમે જાણ્યો નથી.

જીવનમાં એવી એક પણ ભાવના નથી, જેને તમે પવિત્ર ગણતાં હો; એવી એક પણ વસ્તુ નથી, જેને માટે તમને તમારી જાત ન્યોછાવર કરી દેવા જેવી લાગતી હોય. જીવન એટલે તમારી દૃષ્ટિએ, કેવળ સ્થૂલ ને કેવળ ગ્રામ્ય મઝા મેળવવા માટેનાં અહોરાત્ર વલખાં. અને એટલે જ તમારા જીવનમાં તમે સત્, ચિત્, આનંદની અનુભૂતિ નથી કરી શકતાં. તમારો સંસાર એટલે વિવિધ પ્રયોગોને અંતે, હરીફરીને એકાવધ અસારતાનો અનુભવ. તમારે ત્યાં પહેલાં પુરુષનું વર્ચસ્વ હતું: આજે સ્ત્રીનું છે. પણ સ્ત્રીનું વર્ચસ્વ હોય કે પુરુષનુ, તમારા પ્રશ્નો એના એ રહ્યા છે. સ્ત્રીપુરુષના એના એ ઝઘડા, પાડોશી પાડોશીની એની એ અદેખાઈ ને નિંદા, વૃત્તિઓની એની એ હલકાઈ અને એ બધાંને પરિણામે જીવનની એની એ કટુતા!

વિદ્યુત : બસ કરો! બસ કરો! મારે કાંઈ નથી સાંભળવું! મારે કાંઈ નથી સાંભળવું!

આકૃતિ : પોતાની જાતને ઓળખવી એ અઘરું છે એ ખરું; પણ તમે એને ઓળખવાનો પ્રયત્ન પણ કર્યો છે કદીયે? અરે! એ પ્રયત્ન કરવા જેવો છે એટલું યે તમને સૂઝ્યું કે સમજાયું છે કોઈ દિવસ?

તમારી જાતથી તમે એટલાં ડરો છો કે એને ભૂલવા માટે તમે રાત ને દિવસ નિરર્થક પ્રવૃત્તિની ઘટમાળમાં ઘૂમ્યા કરો છો ને એમાં પણ તમારું મન એક ઘડી પણ ક્યાં ય સ્થિર રહેતું નથી.

ભમરાની ચંચલતા છે તમારામાં, પણ કમળરસમાં લીન બનીને સૂર્યાસ્તસમયે એની દળપાંદડીમાં પુરાઈ જવાની સમાધિ તમે માણી છે ખરી?

વિદ્યુત : શટ અપ! આઈ સે, શટ અપ! આ બધું તમે શું બોલી રહ્યા છો? બધું જૂઠું છે, જૂઠું છે. તમે ચાલ્યા જાઓ. મને તમારી બીક લાગે છે! મન્દાબહેન! મન્દાબહેન!

મન્દાકિની : કંઈ નથી, બેટા વિદ્યુત! કંઈ નથી. બહેન, સૂઈ જા. (રમણને) ડૉક્ટર ન આવ્યા હજી?

[રમણ હળવે પગલે બહાર જાય છે.]

વિદ્યુત : તમે જાઓ! તમારી આંખો મારા જીવમાં કંઈની કંઈ ઊથલપાથલ કરી

નાખે છે તમે જાઓ! મને તમારી બીક લાગે છે।

આકૃતિ એ ઊથલપાથલ તારા લાભની છે, નારી! વાસ્તવિકતા પ્રત્યે આખ આડા કાન કરવાથી એ ટળવાની નથી અજપો દૂર કરવાનો ઉપાય અકળામણમા ને અકળામણમા આમથી તેમ અથડાયા કરવુ એ નથી

તારામાની સનાતન નારી તને પ્રેરી રહી છે સ્થાવર થઈને ભૂમિમા તારા મૂળ ઊંડા ઉતારવાને ને આકાશમા તારી શાખાઓ ને પ્રશાખાઓ પ્રસારવાને તે ગોખેલા અતિસૂત્રો તને ધકેરે છે એનાથી દૂર જવાને તારુ સનાતનત્વ તને પ્રેરે છે બીજમાથી અંકુરિત થઈને ફળમા બીજરૂપે વિલીન થઈ જવાને તારુ અર્વાચીનત્વ તને પ્રેરે છે તારી પુષ્પદશાને અખંડ જાળવી રાખવાને! બુદ્ધિથી તને વર્તમાનની ક્ષણ જ દેખાય છે ને છતા ભૂત અને ભવિષ્ય સાથેના તારા અંકોડા તૂટતા નથી! તારો અજપો જન્મ્યો છે આ સનાતનત્વ અને અને અર્વાચીનત્વ વચ્ચેના ઘર્ષણમાથી

પ્રકૃતિનુ ઋત કોઈની યે ખાતર થભતુ નથી, ગાડી! એનુ ચક્ર ચાલે છે ધીમેધીમે, પણ ચાલે છે અવિરત રીતે ને અચૂક

વિદ્યુત તમે આ બધુ શુ કહી રહ્યા છો? મને કશી જ સમજ પડતી નથી હું ગભરાઉં છુ તમે થોભો મને ઘડીક શ્વાસ લેવા દો મારા મનમાં કંઈનુ કંઈ થઈ જાય છે મને જાતજાતના વિચારો આવે છે તમે થોભો ઘડીક

આકૃતિ તારામા વિચાર જગાડવા જ હુ આવ્યો હતો, માનવી! તારો માર્ગ હવે તને સહેલાઈથી મળી જશે.

[આકૃતિ અદૃશ્ય થઈ જાય છે]

વિદ્યુત અરે! અરે! પણ ક્યા ચાલ્યા તમે? ક્યાં ચાલ્યા? જરા થોભો! ઊભા રહો! મારે તમારુ કામ છે! મારે તમને પૂછવુ છે! અરે! અરે! ચાલ્યા ગયા!

[થાકી ગઈ હોય તેમ નિસાસો મૂકી]

મન્દાબહેન!

મન્દાકિની બેટા!

વિદ્યુત ચાલ્યા ગયા!

મન્દાકિની કોણ, બેટા?

વિદ્યુત હુ નથી ઓળખતી. મને કહે, હુ તારો સર્જક છુ

મન્દાકિની સર્જક?

વિદ્યુત હા, મને કહે, તુ મારા નાટકનુ પાત્ર છો તમે એને ન જોયા?

મન્દા ના બેટા, અહી તો કોઈ જ આવ્યુ નહોતુ તુ સૂતી 'તી, ને હુ તારી પાસેથી ખસી જ નથી

વિદ્યુત (ફિક્કુ હસીને) તો પછી મને સ્વપ્નુ આવ્યુ હશે, પણ એની વાત ખોટી નહોતી, મન્દાબહેન! આપણે સૌ નાટકનાં પાત્રો જ છીએ ને!

મન્દાકિની બહેન! વિદ્યુત!

વિદ્યુત મને કહે, હુ તારામા વિચારો જગાડવા આવ્યો છુ ને વિચારો જગાડી પણ ગયા મને કંઈ કંઈ વિચારો આવે છે, મન્દાબહેન! હુ અકળાઈ જઉં છુ

મન્દાકિની હમણા જ ડૉક્ટર આવવા જોઈએ (અવાજ થાય છે) આવ્યા જ લાગે છે એ

[ઉત્સુકતાથી બારણા તરફ જુએ છે રમણ, સુહાસિની સરોજ અને વિમળ દાખલ થાય છે વિદ્યુતનુ મોઢુ પ્રફુલ્લિત થાય છે]

વિદ્યુત વિમળ!

[વિમળ વિદ્યુતના પલગ પાસે જાય છે વિદ્યુતના કપાળ પર એ હાથ મૂકે છે વિદ્યુતની આંખો આર્દ્ર બને છે ને મોઢા પર પ્રસન્નતાની શાંતિ છવાય છે વિમળ શરમાઈને નીચુ જુએ છે બન્ને સ્ત્રીઓ અને બન્ને પુરુષો પ્રફુલ્લવદને આ જોઈ રહે છે]

પડદો

★

રાબિયાની ઉચ્ચ કોટિની ભક્તિભાવના ખૂબ ગમતી અને તેને લીધે તેઓ એમને બહુ માન આપતા. એકવાર હુસેનસાહેબે રાબિયાને પૂછ્યું: ' તમને કોઈ દિવસ પરણવાની ઇચ્છા થાય છે ખરી કે ? '

રાબિયાએ અત્યંત સ્વાભાવિક રીતે જવાબ આપ્યો: ' લગ્નનું મુખ્ય કારણ શારીરિક સંબંધ છે. અને આ શરીર તો મેં ખુદાને ક્યારનું અર્પણ કરી દીધું છે; એટલે એવો વિચાર મને ક્યાંથી આવે ? '

એકવાર હુસેન બસરાઈએ પૂછ્યું: ' ખુદા સાથે આટલી એકરૂપતા તમે શી રીતે પ્રાપ્ત કરી ? '

રાબિયાએ જવાબ આપ્યો : ' મારી પાસે મારું કહેવાય એવું કશું ન રહ્યું, ત્યારે ખુદાને હું ઓળખી શકી !'

તપસ્વિની રાબિયા ખુદાની સાથે કેવાં તદ્રુપ બન્યાં હતાં તેનાં અનેક ઉદાહરણ ઇસ્લામ ધર્મના ઇતિહાસને પાને લખાયાં છે. તેમાંથી થોડાક નમૂના અહીં ઉતારીએ.

એકવાર વસંતઋતુ પૂરબહારમાં ખીલી હતી. વૃક્ષવેલીઓ નવપલ્લવિત બની તેજઃપુંજ પ્રસરાવી રહ્યાં હતાં. પક્ષીઓ મીઠો કલરવ કરી રહ્યા હતાં. અરબસ્તાનના શુષ્ક પ્રદેશમાં ભાગ્યે જ જોવા મળે તેવી નિસર્ગની શોભા ચોમેર પ્રસરી રહી હતી. તપસ્વિની રાબિયા પર્ણકુટિમાં બેઠાં હતાં. એ વખતે એમની એક સહચરીએ જઈને કહ્યું: ' માતાજી ! તમે ઝૂંપડીમાં શું બેઠાં છો ? જરા બહાર આવીને જુઓ, તો ખરાં, કુદરત કેવી ખીલી છે ? '

રાબિયાએ સહેજ હસીને સ્વસ્થપણે જવાબ આપ્યો: ' બહાર કુદરત ખીલી હશે પણ તું જરા અંદર આવીને તેના સરજનહારની શોભા તો નીરખ !'

ખરેખર સૃષ્ટિ અને સ્રષ્ટા બન્નેની શોભા એકસાથે નીરખનાર ભક્તો સમસ્ત જગતમાં એકસરખા સ્વભાવના અને વિરલ હોય છે.

કોઈ ભકતે રાબિયાને આવીને પૂછ્યું: ' તમે ખુદાની ભક્તિ કરો છો તે શું તમે તેમને નજરે જોયા છે ? '

રાબિયાએ હસીને જવાબ આપ્યો: ' ભલા માણસ ! જોયાં ન હોય તો એની ભક્તિ શી રીતે થઈ શકે ? '

અંતઃકરણમાં રહેલા કામક્રોધાદિ શત્રુઓ સાથે સતત લડી રહેલા એક મુમુક્ષુ સાધકે એકવાર રાબિયાને પૂછ્યું: ' તમારો સૌથી મોટો દુશ્મન તો શયતાન જ છે ને ? એની સાથે તમારું સતત યુદ્ધ ચાલતું હશે કેમ ? '

રાબિયાએ ગંભીરતાથી ઉત્તર આપ્યો: ' હું તો ખુદાની બંદગીમાં રચીપચી રહું છું અને આખી આલમમાં સર્વત્ર ખુદાઈ પ્રેમ જ દેખું છું, એટલે મને શયતાન સાથે દુશ્મનાવટ કરવાની કે લડવાની જરૂર જ પડતી નથી.'

તપસ્વિની રાબિયા સાવ નિરક્ષર હતાં. તેમને વાંચતાં–લખતાં કે ઉપદેશ દેતાં આવડતું ન હતું. છતાં તેમને અંતઃકરણમાંથી જ્ઞાનની જે સ્ફુરણા થતી, એમના ભક્તિમય હાર્દમાંથી જે સત્યજ્ઞાનનો ઉદય થતો તે ભલભલા વિદ્વાનોને આંજી દેતો. તેમની ભક્તિ સકામ ન હતી. સ્વર્ગ અને નર્ક વિષેના તેમના ખ્યાલો ઘણા જ સ્પષ્ટ હતા એ બાબતની. એમની સમજણ કોઈ પણ તત્ત્વવેત્તા જેટલી જ ચોખ્ખી હતી. ઘરગથ્થુ ભાષામાં તેઓ બીજાને એ સમજણ આપી શકતાં હતાં.

એકવાર કેટલાક જણ રાબિયાને મળવા આવ્યા. તેમને પોતાની ઝૂંપડીને ઓટલે બેસાડી રાબિયાએ પાણી આપ્યું અને ફળ મૂક્યાં. પછી જ્ઞાનવાર્તા ચાલી. આગંતુકમાંથી એકે કહ્યું : " માતાજી ! અમે દિવસમાં પાંચવાર ખુદાની બંદગી ગુજારીએ છીએ

અને કુરાને શરીફનો પાઠ કરીએ છીએ '

રાબિયાએ તેને સામો સવાલ પૂછ્યો 'ખુદાની બંદગી કરવા પાછળ તમારો હેતુ શો હોય છે તે મને કહો '

એક જણે ધીમે રહીને કહ્યું 'હેતુ બીજો શું? ખુદાનું નામ લીધું હોય તેને નરકના દુઃખ ન ભોગવવાં પડે '

રાબિયાએ કહ્યું 'એ કારણ બરાબર નથી' બીજા તરફ આંગળી ચીંધી તેમણે પૂછ્યું 'તમે?'

'હું તો ખુદાની બંદગી સ્વર્ગસુખ મેળવવા માટે જ કરું છું મને નરકનો ડર નથી, પણ ખુદાની બંદગી કરનારને જન્નત અને સ્વર્ગના મનોરમ સુખ મળે છે, માટે નમાજ પઢું છું'

આવા જવાબો સાંભળીને રાબિયાએ સૌની સામે એક નજર કરી સૌ રાબિયા પાસેથી ખરો જવાબ સાંભળવા આતુર જણાયા તેઓ બોલ્યા 'હું નાનપણમાં એક શેઠને ઘેર ગુલામ તરીકે કામ કરતી હતી, ત્યાં બીજા ગુલામો પણ હતા તેમાં કેટલાક માલિકના ક્રોધ અને મારની બીકથી કામ કરતા અને કેટલાક લાલચથી કરતા હું પોતે તો હમેશાં ફરજ સમજીને કરતી જેઓ ભય અને લાલચથી કામ કરતા તેઓ માલિકની ગેરહાજરીમાં દિલદગાઈ કરતા ખુદા પણ આપણો માલિક છે એ નરકમાં નાખશે એવા ભયથી કે સ્વર્ગસુખ આપશે એવી લાલચથી તેની પ્રાર્થના કરવી ન જોઈએ આખા જગતમાં વ્યાપી રહેલા ખુદાનું સ્મરણ કરતાં આપણા અંતરમાં પ્રેમની ભરતી આવવી જોઈએ, આપણાથી ખુદાનું સ્મરણ કર્યા વિના રહી શકાય નહિ એટલી વિહ્વળતા પ્રગટવી જોઈએ, એનું નામ સાચી ભક્તિ કહેવાય '

સમર્થ ગુરુ રામદાસે પોતાના સુપ્રસિદ્ધ 'મનાચે શ્લોક'માં કહ્યું છે 'દેહી દુઃખ તે સુખ માનીત જાવે' એ પ્રમાણે રાબિયા પણ દેહના રોગ કે દુઃખને સુખરૂપ ગણતા. એકવાર એક જણ માથે પાટો બાંધીને બેઠો હતો તેને જોઈ રાબિયાએ પૂછ્યું 'આ માથે પાટો શા માટે બાંધ્યો છે?'

પેલાએ જવાબ આપ્યો 'મારું માથું દુખે છે' રાબિયાએ સામો સવાલ કર્યો 'તમને કેટલાં વરસ થયાં?'

'ત્રીસ'

રાબિયાએ કહ્યું 'તો પછી ત્રીસ વરસ સુધી તમને ખુદાએ નીરોગી રાખ્યા તેની કૃતજ્ઞતા બતાવવા કોઈ નિશાની તમે રાખી નહિ ને આ એક દિવસ જરાક માથું દુખ્યું એમાં દુઃખની દાંડી પીટો છો એ કંઈ સારું ન કહેવાય '

જગતના સર્વધર્મની એક જ શિખામણ છે અને તે સૌએ સમજી રહેવાની કરોડો માણસો સાથે અનુસંધાન કરવા માટે કરોડોના જેવું જ સાદું સરળ જીવન જીવવું જોઈએ એ કુરાનની શીખ રાબિયાએ પોતાના જીવનમાં અક્ષરશઃ ઉતારી હતી તેમનો ખોરાક રોટી અને કોઈ વાર દાળનો હતો તેમનો પોશાક રસ્તે ચાલતા ગરીબો જેવો હતો તેમની ઝૂંપડી કરોડો રંકજનો જેવી જ હતી. એકવાર એક યુવાન ફકીરે રાબિયાને પૂછ્યું 'તમે એક ઇશારો કરો તો તમારા પગ આગળ લાખો દીનારનો ઢગલો થાય તેમ છે છતાં તમે આવાં ફાટ્યાંતૂટ્યાં, સાંધેલાં ને થીગડાંવાળાં કપડાં શા સારુ પહેરો છો?'

રાબિયાએ તેને કહ્યું 'મારું આ શરીર ખુદાનું છે એને જેમ રાખવું હોય તેમ રાખે, એને ઢાંકે કે ટાઢે ઠારે, મને એની પરવા નથી શરીરની આળપંપાળ માટે કોઈ તવંગર પાસે હાથ લંબાવવો એમાં ખુદાનું અપમાન છે '

રાબિયાની ઝૂંપડીમાં પાણીના ગોળા ઉપર માટીનો એક નાનો લોટો રહેતો અને પથારી માટે સાદડી, માથું મૂકીને સૂવા માટે ઈંટનું ઓશિકું અને રોટી ખાવા માટે હથેળી–આટલી વસ્તુઓ હતી, એ જોઈને એક જણે કહ્યું: ‘આપ મને કહો તો શહેરમાં જઈને સારી પથારી, સારાં વાસણો અને ઘરવખરી લઈ આવું. એને માટે જે ખર્ચ થશે તેની આપ ચિંતા ન કરશો.’ હસીને રાબિયાએ જવાબ આપ્યો: ‘ભલા ભાઈ, ખુદા શું સારાં મકાનો, સારી પથારી અને સારાં કપડાંવાળાના જ સામું જુએ છે? એમ હોત તો તો બધા રાજાઓ અને શેઠ–શાહુકારો ઈશ્વરીસુખ ભોગવતા હોત. ખુદા માટે તો ગરીબ–તવંગર સરખા જ છે.’

ભલભલા સાંઈ ફકીરો રાબિયાની મુલાકાતે આવતા અને ધર્મચર્ચા કરતા. એકવાર એક જાણીતા ફકીરે આવતાંવેંત રાબિયા સાથે દુન્યવી દુઃખોની રામકહાણી શરૂ કરી. આ સાંભળી રાબિયા જરા ઉદાસ બન્યાં. ખુદાને નામે ફકીરી ધારણ કરનાર માણસ પોતાને પડતી ખાનપાન અને બીજી સાંસારિક અગવડો વર્ણવવા બેસે એ જોઈ તેમને ઘણું દુઃખ થયું. તેઓ કરુણ અવાજે બોલ્યાં, “સાંઇમોલા સંસાર આટલો બધો વહાલો હતો તો પછી એ છોડ્યો શા માટે? દુનિયામાં રહીને દુન્યવી સુખો ભોગવવાં હતાં. તમારી નજર ખુદા તરફ વળી નથી એનું મને દુઃખ થાય છે. માફ કરજો.”

રાબિયાનાં વાક્યો ફકીરને હૈયાસોસરા ઊતરી ગયાં.

મારવાડ અને અરબસ્તાન ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ સેંકડો માઈલ દૂર હોવા છતાં માનવહૃદયમાં રહેલી ઈશ્વરદર્શનની તાલાવેલી એકસરખી જ હોય છે એ મીરાંબાઈ અને રાબિયાબાઈના દૃષ્ટાંત ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. મીરાંએ ભક્તિભીની વિહ્વળતામાં ગાયું:

‘હરિ હું તો પ્રેમ દીવાની–દીવાની,
મેરા દરદ ન જાને કોઈ—હરિ૰’

એ જ શબ્દો રાબિયાના અંતરમાં હતા. કોઈવાર તેઓ ઊંડી રાડ નાખતાં ત્યારે તેમને ભક્તો પૂછતા કે ‘તમને શું થાય છે? કહો તો હકીમને બોલાવીએ!’

ત્યારે રાબિયા માથું ધુણાવીને કહેતાં: ‘મારો રોગ શરીરનો નથી. એ દરદ દિલનું છે. કોઈ વૈદ–હકીમ એનો ઇલાજ કરી શકે તેમ નથી. એની એક જ દવા છે અને તે ખુદાનો મેળાપ.’

રાબિયા રોજબરોજ ખુદાની કેવી બંદગી કરતાં હશે એ આપણને તેમની નીચેની પ્રાર્થનામાંથી જણાઈ આવે છે: ઈશ્વરસાક્ષાત્કાર માટેની તમન્નાવાળું હૃદય ખુદાને કેવો પોકાર કરતું હશે તે એમાંથી જાણવાં મળે છે. રાબિયા કહે છે: ‘હે ખુદા, તેં આ દુનિયામાં મારે માટે જે રાખ્યું હોય તે તું સંસારી જીવોને આપી દેજે. પરલોકમાં મારે માટે રાખ્યું હોય તે તારા ભક્તોને આપજે, મારે માટે તો તું પોતે પૂરતો છે. તારા સિવાય મને બીજાની જરૂર નથી. હે ખુદા! જો નરકના ભયથી હું તારી બંદગી કરતી હોઉં તો મને નરકનાં દુઃખો ભલે ભસ્મ કરી દે, સ્વર્ગના લોભથી તારી પૂજા કરતી હોઉં તો સ્વર્ગ મારે હરામ છે; પણ જો તારે ખાતર જ હું તારી ભક્તિ કરતી હોઉં તો મને તારા સૌંદર્યનું ઉજ્જવળ કલ્યાણકારી દર્શન થજો અને મારી એ અભિલાષા તું પૂરી કરજે.’

ઇસ્લામ ધર્મનાં સ્ત્રી–સંતોમાં તપસ્વિની રાબિયા અદ્વિતીય છે.

★

બગદાદી

લેખક
શ્રી ચિન્મયાનદ

નાની પણ અમૂક વ્યક્તિઓ કેટલીક વખત ખૂબ આકર્ષક જ લાગે છે સુખદુઃખ વિષેના એમના જ્ઞાનમા વિશાળતા નહિ હોય પણ એનુ ઊંડાણ અને સાહજિક રીતે વ્યવહારમા ઉતારવાની એમની શક્તિ અદ્ભુત હોય છે આ વાર્તામા એવા એક સામાન્ય માનવીની અસામાન્યતાનો પરિચય મળી રહે છે

કેટલાક માણસોમાં એવુ કૈક હોય છે, કે જ્યાં જાય ત્યા સૌનું એકદમ ધ્યાન ખેચે ને વાતોનો વિષય બની રહે ચાર-પાચ વર્ષથી અમારા લત્તામાં એક મોચી રહેવા આવ્યો છે એ એવો માણસ છે તેનો દેખાવ, રીતભાત, રહેણીકરણી, વાતચીત, બધુ એવુ કે એકવાર જોયુ હોય તો ભૂલ્યુ ભુલાય નહિ

સવારના પહોરમાં વહેલો ઊઠે, નાહી-ધોઈ કપડા બદલે ને પોતાના કામ પર બેસી જાય કપડામાં તો તેનુ ટૂકુ ધોતિયુ ને ખાદીનું ખમીસ ઊંચુ, પાતળુ, નીરોગી શરીર ને માથે મોટી બધી તાલ અને એ તાલ જાણે ગૌરવનુ પ્રતીક હોય તેમ ખુલી જ રાખે બહારગામ જાય ત્યારે જ માથે ખાદીની ટોપી મૂકે બાકી તો ઉઘાડે માથે જ

તેની દુકાન અને ઘર બેય સાથે અંદરનો ઓરડો એ ઘર, ને બહારની ઓસરી એ દુકાન ઓસરી બારણાવાળી, એટલે રાતે બધ કરી શકાતી. દુકાનના આંગણામા ગાઢ શીતળ છાયાવાળુ પીપરનુ ઝાડ ઊભુ છે અહી તે રહેવા આવ્યો, એ સમયમાં જ મ્યુનિસિપાલિટીએ આ રસ્તા પર વૃક્ષારોપણની શરૂઆત કરેલી રસ્તા પર બીજે ક્યાંય આવુ ઘટાદાર વૃક્ષ જામ્યુ નથી. કારણ પૂછતા તે કહેતો, ‘હુ ચામડા બોળેલુ પાણી પીપરને પાઉ છુ પીપરને એવું પાણી બહુ ભાવે, એટલે જ એ આટલી બધી ફાલી છે’ પીપરની નીચલી ડાળે બે કૂડાં ટાંગેલા રહેતા એકમા પખીઓ માટે ચણ નખાતી, બીજામા પાણી ભરાતુ સવાર-સાજ મોચીનુ આગણું નાનાનાના પખીઓના કિલકિલાટથી ગુજી ઊઠતુ

પીપર નીચે એક સીંદરીવાળો ખાટલો ઢાળેલો રહેતો તેના પર કોઈ ને કોઈ માણસ મોચીની વાતો સાંભળતુ બેઠું જ હોય મોચી ભારે વાતોડિયો મૂળ હતો તો આ બાજુનો, પણ તેના શબ્દોમા કહીએ તો, ‘દુનિયાઆખી’ ફરી આવેલો એ બધી વાતો કરવાનો તે ગજબનો શોખીન મોટા માણસ તો કોણ નવરુ હોય તે એની વાત સાંભળવા વધારે વાર બેસે? પણ હાઈસ્કૂલના એક બે છોકરા, નિશાળ ન હોય ત્યારે તો ખાસ, ત્યા બેઠા જ હોય—વાતો સાંભળતા ને ગપ્પાં મારતા મોચી વાત પણ ભારે લડાવી લડાવીને કરે વચ્ચેવચ્ચે હસતો જાય પાણીની કૂંડીમા ચામડુ બોળતો હોય, છીપર પર ગોયો ઘસતો હોય, ટાંકા લેતો હોય, દોરા ખેચતો હોય, પીછી મારતો હોય કે રાંપી વાપરતો હોય, પણ એની વાત તો ચાલુ જ વાત સાંભળવાનો પણ એવો જ રસિયો કોઈ અજાણીતુ માણસ આવ્યુ કે પૂછ્યુ જ છે, ‘કા, શું છે નવીન?’

*

લત્તામાં મોચી રહેવા આવ્યો છે તો

ચાલ, સ્વદેશી ધર્મને અનુસરીને તેને જ ચંપલની વરધી આપું, એવો વિચાર કરીને હું તેની દુકાને પહેલી જ વાર ગયો, ત્યાં તો જાણે મને સારી પેઠે ઓળખતો હોય એવા ભાવભર્યા અવાજે બોલી ઊઠ્યો :

'પધારો છબીલભાઈ, પધારો.'

'તમે મને ક્યાંથી ઓળખો ?' આશ્ચર્યથી મેં પૂછ્યુ.

'હાઈસ્કૂલના છોકરાઓ અહીં બેસે છે ને, એ જ્યારે ત્યારે તમારી જ વાત કરતા હોય. તમારે માટે સૌને ખૂબ લાગણી છે, ખોટું નહિ.' અને થોડીવાર રહીને ઉમેર્યું, 'ભાઈ, એક વાત કહું ? મને શિક્ષકો સાથે સારી લેણાદેણી છે. જ્યાં જાઉં ત્યાં કોઈ શિક્ષક સાથે તો નાતો બંધાય જ. હું તો 'દુનિયાઆખી' ફર્યો છું, એટલે બહોળા અનુભવથી કહું છું કે લાયકાતમાં શિક્ષકોને કોઈ ન લગે.'

'એ તો જેવો જેનો અનુભવ,' મેં હસીને કહ્યું ને કુતૂહલ દર્શાવ્યું. 'ક્યાં ક્યાં ફર્યા છો ?'

અને જાણે 'રેકર્ડ' ઊપડી! મને જરા ફખત હતો એટલે સાંભળ્યે રાખ્યું. બાળપણથી માંડીને તે અત્યારની પ્રૌઢાવસ્થા સુધીની પોતાની કથની તેણે સંક્ષેપમાં કહી નાખી.

એમાંની એક કરુણ ઘટના મારા દિલને હલાવી ગઈ. મેં હમદર્દી બતાવી. જ્ઞાનભર્યું સાંત્વન આપ્યું. તે ગળગળો થઈ ગયો. મારે માટે તેને આકર્ષણ થયુ–એટલી હદ સુધી કે અમે ત્રણચાર હાઈસ્કૂલ-શિક્ષકો રોજ રાતે જમીને આઠ બજે ફરવા નીકળતા, ત્યારે તે પણ અમારી સાથે આવવા લાગ્યો.

ફરવા દરમ્યાન અનેક વાતોની ચર્ચા ચાલે. એ દરેક વાતમાં તો તે ક્યાંથી સમજે ? છતાં દરેકમાં રસપૂર્વક હોંકારો પુરાવે, અહોભાવ પ્રગટ કરે, વચ્ચેવચ્ચે પોતાની વાત માંડીને ય ઊભો હોય. તેના જુદાજુદા અનુભવ સાંભળવામાં, અને ખાસ તો વાત કરતી વખતના તેના લાગણીભર્યા હાવભાવ નિહાળવામાં અમને મઝા પડતી. આમ, થોડા વખતમાં અમે સૌ તેની જીવન-કથનીથી, તેની શક્તિ–અશક્તિથી સારી પેઠે પરિચિત થઈ ગયા.

ઊગતી જુવાનીમાં જ તે કોઈ સગા સાથે કામધંધા અંગે કરાંચી ગયેલો. ૧૯૩૧માં રાષ્ટ્રીય મહાસભાનું અધિવેશન કરાંચીમાં ભરાયું ત્યાંસુધી તે ત્યાં જ હતો. એ અધિવેશનમાં કોણકોણ નેતા આવેલા, વાતાવરણ કેવું ગરમાગરમ થયેલું, સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્યના ખરડા વિષે પિતાપુત્ર મોતીલાલજી ને જવાહરલાલજી કેવા સામસામા પક્ષે ઊભા રહ્યા હતા, ગાંધીજીએ આખરે જવાહરલાલજીને કેવા સમજાવી લીધા, ભગતસિંહને તે જ અરસામાં ફાંસી મળતાં ક્રાંતિવાદી જુવાનિયાઓ ઉશ્કેરાઈ ગયેલા, ગાંધીજી સામે કાળા વાવટા ધરેલા, પણ એ સૌને ય ગાંધીજીએ ખુલ્લા અધિવેશનમાં કેવા વશ કરી લીધા, એ બધા પ્રસંગો વિષે તે અનેરા ઉલ્લાસથી, અભિમાનથી વાતો કરે. અમુક વસ્તુ ભુલાઈ ગઈ હોય કે સમજાઈ ન હોય તે વણીને પૂરી કરી દે. ગાંધીજી પર એને અનન્ય આસ્થા. વાતવાતમાં તેનું આ વાક્ય તો ઊભું જ હોય: 'ગાંધીજી ક્યાં ય થાવા નથી, હો! એમને ઘડીને તો ભગવાને ય હાથ ધોઈ નાખ્યા હશે!' કહીને ખડખડાટ હસી પડે. ભલો ને ભાવિક માણસ!

એની નાતમાં તો તે ગાંગજી ગાંધીને નામે ઓળખાતો. 'ગાંગજી કયો ?' કોઈ પૂછતું. જવાબ મળતો, 'ઓલ્યો ગાંગજી ગાંધી!' અને સૌ સમજી જતા.

કરાચીથી તે કંદહાર ગયેલો વચ્ચેના વર્ષોમાં ઉત્તર હિંદુસ્તાન ઘૂમી આવેલો ઠેઠ બદરીકેદારની જાત્રાએ ગયેલો દિલ્હી, આગ્રા, લખનૌ, લાહોર વગેરે સ્થળોએ પણ ફરેલો આ બધા સ્થળોના વધારીવધારીને વર્ણન કરે અમને કેટલીક વાર કહે, 'તમે લોકો ભણેલા ખરા, પણ હું તો દુનિયા ફરેલો કહેવત છે ને કે 'જીવ્યા કરતા જોયું ભલું!' દેશાટન ન કરીએ ત્યાંસુધી જિંદગી જીવ્યા ન જીવ્યા બરાબર' અને એવી રીતે હસી પડે, જાણે અમારી દયા ન ખાતો હોય!

કંદહારમાં કોઈ 'બગદાદી શુઝ કંપની'માં નોકરી કરતો ત્યાં માત્ર ચંપલ બનાવવાનું કામ તેને કરવુ પડતુ અહીં 'દેશ'માં આવીનેય તે ચંપલ જ બનાવતો, પણ એવા જાતજાતના ને ભાતભાતના બનાવતો કે તેના જ ચંપલ પહેરવાની ગામમા એક ફેશન ચાલી ચંપલ આપે પણ વખતસર, વાયદા પ્રમાણે અને સૌ માટે એક જ ભાવ

એ બગદાદી કંપનીની જ્યારે ત્યારે વાતો કરતો, એટલે છોકરાઓએ તેનુ નામ જ 'બગદાદી' ઠરાવી દીધુ પૂર્વજીવનના સંસ્મરણવાળા એ નામે સંબોધવામાં તે પણ આનંદ ને અભિમાન અનુભવતો એટલે ગામઆખુ તેને બગદાદીને નામે જ બોલાવતુ, એ નામે જ ઓળખતુ તેની નાતમા, આગળ કહ્યુ તેમ, ગાંગજી ગાંધીને નામે પણ ઓળખાતો

*

એક વખત ફરવા દરમિયાન કંદહારની વાત નીકળી બગદાદીએ કહ્યુ, 'છબીલભાઈ, કંદહારમાં કમાણી ઘણી સરસ રહેવાની ય ભારે લહેર નહિ મચ્છર, નહિ માકડ, નહિ કીડી! અરે, કાગડો ય નહિ! પણ ઠંડી સખત! એટલી ઠંડી ક્યાંય જોઈ નથી' ઠંડીને સંભારતા તે કંઈક લાગણીવિવશ થઈ ગયો થોડીવારે રહીને ઉમેર્યું, 'એટલે તો મારે દેશમા આવવુ રહેવુ પડ્યુ ને!'

પોતાના કુટુંબજીવનની પેલી કરુણ કથનીનો ઉલ્લેખ બગદાદી કરી રહ્યો હતો, એ હુ સમજી ગયો પણ એ વિષે કશુ નહિ જાણનાર એક શિક્ષકમિત્રે આશ્ચર્ય દર્શાવ્યુ, 'પણ તમારુ શરીર તો કસાયેલુ લાગે છે ને! એકવડિયુ રહ્યુ, એથી શુ થયુ?'

'લ્યો, તમને ખબર નથી?' બગદાદીએ સામુ આશ્ચર્ય દર્શાવ્યુ ભોળો માણસ ભાવાવેશમાં આવી ગયો, ને પેલી કથની કહેવી શરૂ કરી દીધી

'ભાઈને શુ વાત કરુ? બધી ઈશ્વરની માયા છે, પણ એની લીલા તો જુઓ! અટણ લગણમા મારે ઘેર દસ બચ્ચા થયા ત્રણ બચ્ચા કરાચીમા થયા છ કંદહારમા, પણ એકે ય ઊગર્યું નહિ ચારછ મહિનાનું થાય ત્યા કોલ્યુ જાય પછી તો ભાઈ, પરદેશ પરથી મન ઊઠી ગયુ અમને બેય માણસને એમ પણ થયુ, કે કંદહારમા ઠંડી સખત પડે છે, એટલે છોકરા નહિ ઊગરતા હોય, માટે હાલો, દેશ ભેગા થઈ જઈએ આ દુખના માર્યા આવતા રહ્યા આહીં આવ્યા કેડે એક બાળક થયું, પણ એ ય ન ઊગર્યું ગુજરી ગયે હજી એક મહિનો નહિ થયો હોય' બગદાદીની આંખ આંસુથી ભરાઈ આવી

મે હૈયારી આપી 'તમે તો બગદાદી, ગાંધીજીના ભક્ત છો એટલે સમજતા હશો કે જન્મમરણનો હરખશોક જ્ઞાનીઓ કરતા નથી એકબીજાના ઋણાનુબંધે સૌ ભેગા મળીએ છીએ ઋણાનુબંધ પૂરો થયે છૂટા પડીએ છીએ સાચી સગાઈ જીવ માત્રને એક પરમાત્મા સાથે જ' હુ તત્ત્વજ્ઞાનમાં ઊતરી ગયો, માસ્તર ખરો ને!

પણ બગદાદી મારો શબ્દે શબ્દ ધ્યાન દઈને સાંભળતો હતો. એના અર્થને હૈયામાં ઉતારવા મથતો હતો. થોડીવારમાં જ તે સ્વસ્થ થઈ ગયો: 'હું તો ભાઈ, બધું સમજું છું. પહેલેથી જ તમ જેવા ભણેલા સાથે સંબંધ, એમાં વળી એક ખાદીધારી જુવાન કરાંચીમાં મારી પાસે આવતો. કહે કે 'ચંપલ સીવતાં શીખવો.'

'હશે કોઈ છબીલભાઈ જેવો ગાંધીઘેલડો!' એક ટીખળી શિક્ષકમિત્રે મજાક કરી.

પણ ભોળો ને ભાવિક બગદાદી એ મજાકને સારા અર્થમાં જ સમજ્યો. 'હા, એવો જ! હતો પણ શિક્ષક. વળી બ્રાહ્મણનો દીકરો. મને તો રોનક થઈ. મેં કહ્યું, 'ભલે.' બરાબર બે મહિના સવારસાંજ આવ્યો, ને ચંપલ સીવતાં આબાદ શીખી ગયો...એ મારી પાસે ગાંધીજીની ને ધર્મની ઘણીઘણી વાતો કરે. આ ત્યારથી મારામાં નવા સંસ્કાર આવી ગયા. વ્યસન બધાં છોડી દીધાં. નહિ ચા, નહિ પાન, નહિ બીડી, કોઈ જાતનું વ્યસન નહિ ને!'

થોડીવાર મૌન સેવીને વળી મૂળ વાત પર આવી ગયો: 'એટલે હું તો સમજું કે બધી ભગવાનની લીલા છે. લેણાદેવી હોય એટલી જ લેવાય, પણ ઘરમાંથી કાંઈ સમજે નહિ. આમ જુઓ તો લાખેણું માણસ. એવી હેતાળ, ચતુર ને કામઢી કે ન પૂછો વાત! પણ આ એક બાબતમાં ભારે અણસમજુ! છોકરું ગુજરી જાય એટલે રડારોળ કરી મૂકે. રાતદી કલ્પાંત કરે. હું ઘણું સમજાવું પણ મુદ્દલ સમજે નહિ!'

'માનો જીવ છે ને!' મેં કહ્યું. 'બાપના કરતાં એ વધુ કોમળ હોય, એનો જખમ વધુ દૂઝે, રુઝાતાં ય વાર લાગે.'

'ઈ સાચું હો, ભાઈ!' તેનો અવાજ વળી ગદ્ગદ થઈ ગયો. તે દિવસે અમે કોઈ કંઈ વધુ ન બોલી શક્યા.

પણ બીજે દિવસે મધુભાઈ, જે વિજ્ઞાન-શિક્ષક હતા તેમણે આ જ વાત ઉપાડી.

'બગદાદી, એક સલાહ આપું?'

'હા ભાઈ, બોલો ને' બગદાદીનો જિજ્ઞાસાભર્યો અવાજ આવ્યો.

'તમે એક વરસ બરાબર બ્રહ્મચર્ય પાળો.'

કાપો તો લોહી ન નીકળે એવો ફિક્કો એનો ચહેરો થઈ ગયો. એણે કશો જવાબ વાળ્યો નહિ, પણ મધુભાઈની સલાહનો મર્મ પામી ગયો હોય તેમ તે મૂંગો રહ્યો ને ઊંડા વિચારમાં ઊતરી ગયો. મધુભાઈની વૈજ્ઞાનિક સલાહ સાંભળીને અમે જરા હસી પડ્યા, પણ બગદાદીને માઠું ન લાગે એ ખાતર મેં વાતનું વિષયાંતર કરી નાખ્યું.

પછી તો ફરવા દરમ્યાન બગદાદી એ કરુણ કથની ભાગ્યે જ ઉખેળતો. અમે પણ એ વાત સંભારતા નહિ. ઘણો વખત એમ ને એમ વીતી ગયો ત્યાં બગદાદીને ઘેર સુવાવડ આવી. આ વખતે બે સુવાવડ વચ્ચેનો ગાળો ઠીકઠીક લંબાયો હતો. બાળક પણ આગળના કરતાં વધારે નરવું હતું અને પ્રભુને કરવું છે તે એ બેઅઢી વર્ષનું થયું ત્યાંસુધી ઊની આંચ ન આવી.

રાતે અમે ફરીને ઘેર આવીએ ત્યારે બગદાદી ઘણીવાર બાળકને તેડીને લત્તામાં જરા લટાર મારવા નીકળતો. એકવાર ઉનાળાની રાતે હું મારા ઘરના બહારના ઓટલા પર હવા ખાતો બેઠો હતો. બગદાદી તેના દીકરાને તેડીને મારી પાસે આવી ચડ્યો. અમે આ છોકરા વિષે જ વાતો કરવા લાગ્યા. છોકરો વચ્ચે કાલુંકાલું બોલતો હતો. આ સાંભળીને બગદાદી તો ઓછોઓછો થઈ જતો. પિતૃપ્રેમથી છલકાતું તેનું પ્રસન્ન મોં નીરખીનીરખીને જોવામાં મને કોઈ ઓર મજા આવી.

બગદાદી કંઈક ખાસ વાત કરવા માગતો હોય તેમ થોડીવાર મારા સામુ જોઈ રહીને બોલ્યો

‘ તમને છબીલભાઈ, યાદ છે, એકવાર મધુભાઈએ મને સલાહ આપી હતી તે ?’ મને તો એ વાત બરાબર યાદ હતી. બગદાદીની ગેરહાજરીમા એ વાત સભારીને અમે ઘણીવાર હસતા એ પર ચર્ચા પણ ચલાવતા મેં હકારમા માથુ હલાવ્યું

‘ એ ભલા, શેના શિક્ષક છે ?’ તેણે પૂછ્યું

‘ એ વિજ્ઞાન-શિક્ષક છે ’ મે કહ્યુ

‘ એમ કે ? માળાની વાત સાચી, હો ! આજ તમને કહુ છુ, છબીલભાઈ ! મને પણ એ સલાહ સાચી લાગી, ગમે તેમ તો ય મારી નસોમાં પઠાણીસ્તાનનું પાણી, એટલે વરસ આખુ તો ન પાળી શક્યો, પણ આઠ મહિના તો બરાબર પાળી હો !’ અને બગદાદી હસી પડ્યો થોડીવાર રહીને ઉમેર્યું

‘ મને તો લાગે છે, એ સલાહ પાળવાને પ્રતાપે જ આ છોકરો આટલો નરવો આવ્યો ને જીવતો રહ્યો ’

કુતૂહલભર્યા આનદથી હું સાભળી રહ્યો વિવેકથી બોલ્યો

‘ સુખનો યોગ નીકળી આવવાનો હોય ત્યારે આવી સાચી સલાહ દેનારો કોઈ મળી આવે, ને ત્યારે જ એ પાળી શકાય ’

‘ હા, સાચી વાત તો નસીબની જ ’ અને કૈંક સભારતો હોય તેમ બોલ્યો, ‘ તમે તે દિવસે સસ્કૃત શબ્દ વાપર્યો હતો ને— લેણાદેણી માટે ?’

નવાનવા શિષ્ટ શબ્દો યાદ રાખવાનો ને વાપરવાનો બગદાદીને શોખ હતો અમને એમા રમૂજ પડતી. મે કહ્યુ ‘ ઋણાનુબધ ’

‘ હા આ, ઋણાનુબધ ! એ ઋણાનુબધની જ વાત સાચી આ છોકરા સાથે ઋણાનુબધ નીકળ્યો બીજુ શું !’

અને થોડીક આડીઅવળી આનદભરી વાતચીત કરીને છોકરાને રમાડતોરમાડતો તે ચાલ્યો ગયો તેની પીઠ પરથી યે તેની પ્રસન્ન મુખમુદ્રાની કલ્પના હું કરી શકતો હતો એ પીઠ દેખાતી બધ થઈ ત્યારે પણ એ કલ્પનાના આનદમા મારુ મન રમણ કરતુ રહ્યુ

ત્રણચાર દિવસ પછી હું એ જ રીતે, હવા ખાતો, ઓટલા પર બેઠો હતો, ત્યારે બગદાદી આવ્યો મને કહે, ‘ છબીલભાઈ, તમારી સલાહ લેવી છે ’

‘ બોલો,’ મે કહ્યુ

‘ છોકરાનું નામ શુ પાડવુ ?’ તેણે પૂછ્યુ ને મારા સામે આતુર નયને તાકી રહ્યો

‘ શી રાશિ આવે છે ?’

‘ રાશિબાશિમાં હું માનતો નથી ’ હાસ્યની છોળો ઉછાળતો તેનો જવાબ આવ્યો

‘ ત્યારે તો વાત સાવ સહેલી બની જાય છે ’ અને થોડીવાર વિચાર કરીને જે સૂઝ્યુ તે કહી નાખ્યુ

‘ તમે ગાંધીજીના ભક્ત છો તો—એમનુ જ નામ—મોહનદાસ—રાખો ને છોકરાને બોલાવતી વખતે બાપુજીનુ સ્મરણ થાય એથી આપણું જીવન પણ પવિત્ર રહે, પ્રતાપી બને ’

‘ એ સાચુ, પણ ગાંધીજી તો આપણા રાષ્ટ્રપિતા કહેવાય એમનું નામ આપણાથી કેમ રખાય ?’ તેણે વાધો ઉઠાવ્યો

તેની આ માન્યતાએ મને ચકિત કરી મુકયો તેનું મન રાખવા મે બીજુ નામ સૂચવ્યુ, ‘ ત્યારે આપણા વડા પ્રધાનનુ નામ રાખો—જવાહરલાલ ’

બગદાદીએ વળી વાધો ઉઠાવ્યો ‘ એવડુ બધુ મોટું નામ ન રખાય અમારી નાતમા મશ્કરી થાય છોકરાની માને પણ બરાબર

બોલતાં ન આવડે.

'ત્યારે તો બગદાદી, તમે જ નામ પાડો.' મેં જરા મજાક કરી.

પણ તે વિચાર કરીને જ આવ્યો હોય તેમ લાગ્યું. તરત જ બોલી ઊઠ્યો : 'વલ્લભ નામ રાખીએ તો કેમ? અત્યારે આપણા દેશને સરદાર વલ્લભભાઈ જેવા લોખંડી પુરુષોની ખાસ જરૂર છે. એટલે એ નામ જ આપણને પ્રેરણા આપનારું બની રહેશે.'

'હા, એ સરસ.' બગદાદીની ઇચ્છાને મેં તરત જ વધાવી લીધી. તેનું મોં મરકમરક મલકી રહ્યું હતું. પોતાના પુત્રના ભાવિ વિષે તે કેવીકેવી મહાન આશાઓ રાખી રહ્યો હશે!

અને ખરેખર બગદાદીએ છોકરાનું નામ વલ્લભ પાડ્યું. એ નામકરણવિધિના માનમાં લત્તાનાં છોકરાંઓને લહાણ પણ વહેંચી.

બગદાદીના જીવનમાં અપૂર્વ આનંદ પુરાતો જતો હતો. જીવન તેને ધન્યધન્ય લાગતું. છોકરો પણ વધારે નરવો, હસમુખો ને રમતિયાળ થતો જતો હતો. ત્યારપછી બીજું બાળક નહોતું થયું. એટલે આ છોકરો ધણીધણિયાણીને પ્રાણથી યે પ્યારો થઈ પડ્યો.

અમે પણ ફરવા દરમ્યાન એકાદ વાર તો અચૂક પૂછીએ :

'કેમ બગદાદી, વલ્લભભાઈ લહેરમાં છે ને?'

હાસ્યનાં મોજાં ઉછાળતો બગદાદીનો જવાબ મળે :

'હો...,તમ જેવાને પ્રતાપે લહેરમાં છે.' અને ઘણીવાર ઉમેરે : 'ભગવાને રહીરહીને, જાતી જિંદગીએ છોકરો જિવાડ્યો, પણ બધાનું સાટું વાળી દીધું. ભલે મોડેમોડે, પણ ભક્તની ભીડ ભાંગ્યા વિના ભગવાન રહેતો નથી. ભગવાન પ્રસન્ન થઈને આપવા બેસે ત્યારે શી કમીના રહે? છોકરો રતન જેવો આપ્યો, હો! મોટો થતાં નામ કાઢશે?'

અમે પૂછીએ ત્યારે જ વાત કરે; એવી મર્યાદા પણ નહોતી રહી. જ્યારેત્યારે વાતવાતમાં છોકરાને સંભારે ને આનંદ પામે. અને કેમ ન પામે? વલ્લભ જ તેની આખરી અવસ્થાની એક માત્ર આશા ને આનંદનું ધામ હતો ને?

પરંતુ કેટલાક માણસોના નસીબમાં અમુક સુખ નિર્માયેલું જ નથી હોતું! ઈશ્વરને ઘેર ન્યાય તો હશે જ, પણ તેની ન્યાય આપવાની પદ્ધતિ અગમ્ય ને અગતાનુગતિક છે. કયા જન્મનું ફળ માણસ કોણ જાણે ક્યારે ભોગવતો હશે?

વેકેશનમાં હું બહારગામ ગયો હતો. ત્યાં મને અણધાર્યા સમાચાર મળ્યા કે બગદાદીનો દીકરો બે દિવસના ઝેરી તાવમાં ગુજરી ગયો. મને પારાવાર શોક થયો. ગરીબ બિચારાં મોચીમોચણનો મનોરથ, આલીશાન આશામહેલ એકાએક કડડડભૂસ તૂટી પડ્યો! એની નીચે ચંપાઈને એમનાં હૈયાં ચૂરેચૂરા થઈ ગયાં હશે? મનમાં થયું, વિધાતા પણ કેવી આળવીતરી છે? માણસને ઘડીભર આશાને હેમહિંડોળે હીંચોળીને નિરાશાના ભીષણ ગર્તમાં ફેંકી દે છે! ત્યાંથી જ મેં બગદાદી પર ખરખરાનો, ખૂબ સાંત્વન આપતો, તત્ત્વજ્ઞાનથી ભરપૂર, લાંબો પત્ર લખ્યો. પ્રવાસનો કાર્યક્રમ ટૂંકાવીને હું ઘેર આવ્યો કે તરત જ બગદાદી પાસે પહોંચ્યો.

મને જોતાંવેંત બગદાદી ધ્રુસકેધ્રુસકે રડી પડ્યો. ઘરના ઉંબરમાં બેઠેલી મોચણે પણ કારમી રડારોળ કરી મૂકી. પીપરનાં ઝૂંડાં પરનાં ચકલાંએ પણ ચીંચીં કરી મૂકી, જાણે પોતાની સંવેદના વ્યક્ત ન કરતાં હોય! મારું હૈયું ભરાઈ આવ્યું. કશું બોલી ન શક્યો. થોડીવારમાં હું તો સ્વસ્થ થઈ ગયો, પણ બગદાદીનું રુદન અટક્યું નહોતું.

મોં થયું તેનું હૈયું રડવાથી જ હળવું પડશે; એટલે તેને રડવા દીધો રડીરડીને થાકયો ત્યારે ડીબકા ભરતોભરતો તે બોલ્યો

'છબીલભાઈ, મેં એવા શા પાપ કર્યા હશે કે ભગવાન બાળક આપીઆપીને પાછા લઈ લે છે? ભગવાનને ઘેર ન્યાય જ નથી લાગતો, નહિ તો આવું હોય? જ્ઞાનની મોટીમોટી વાતો તમારા જેવા ડાહ્યા માણસોએ વાળી જ કાઢી લાગે છે મારી તો હવે કેડ ભાગી ગઈ મારાથી, હવે નહિ જિવાય' એટલું કહીને વળી ધ્રુસકધ્રુસકે રડી પડયો કેમેય છાનો ન રહ્યો

મેં ઘણુંઘણું સાંત્વન આપ્યું, પણ કશી અસર ન થઈ, છતાં હવે તો તેને રડતો અટકાવવો જ જોઈએ એટલું જોરજોરથી તે રડી રહ્યો હતો કે ક્યાંક હૃદય બંધ થઈ જશે, એવી ભીતિ મને લાગી, પણ કઈ રીતે તેને રોકવો? સૂઝ નહોતી પડતી એટલામાં જાણે એક કૌતુક થયું

મોચીને આટલો પોકેપોક મૂકીને રડતો મોચણે પણ કદી નહિ જોયો હોય તે એકાએક રડતી અટકી ગઈ લાંબા ઘૂમટામાંથી તેનું આંસુ-ખરડાયેલું, નમણું ને હેતાળ મુખ બહાર દેખાયું ને પતિ સામે જોઈ રહ્યું વેદનાના અગ્નિને જાણે હૃદયમાં ભંડારી દેવા મથી રહી હોય તેમ ઘડીવાર મૂક રહીને તે ધીરગંભીર અવાજે બોલી

'તમે ભાયડા માણસ ઊઠીને આટલા બધા પોચા થઈ જાવ? તમારા જેવા ગનાની આમ સાવ હારી બેસે, ઈ ઠીક કહેવાય? છબીલભાઈ જેવા સમજાવવા આવ્યા છે તો ય સમજતા નથી! જેવી ભગવાનની મરજી! આવતે ભવ ભલું કરવાના હશે બીજું શું?'

અજ્ઞાની ને પોચાં હૈયાની ગણાતી પત્નીના આ શબ્દોએ બગદાદીને આશ્ચર્યમાં ડુબાડી દીધો તેનું રુદન એકદમ રુંધાઈ ગયું જાણે કંઈક વધુ સમજણ માગતો હોય તેમ તે પત્ની તરફ જોઈ રહ્યો હું ય આ સ્ત્રીની સમયવર્તી બુદ્ધિ ને સ્વસ્થતાને પ્રશંસી રહ્યો મને થયું, આ અભણ, અબુધ લાગતી સ્ત્રી જ બગદાદીના શૂન્ય બનતા હૃદયને પાછું સભર કરી શકશે મારા આશ્વાસનની હવે જરૂર નથી, જરૂર એમને એકાંત આપવાની છે

એટલે કશું બોલ્યા વિના, હળવે પગલે હું બહાર નીકળી ગયો.

*

હવે એ પળો આવી લાગી છે કે જૂના કાળમાં જેમ વાંઝિયાપણું એ દુર્ભાગ્યનું ચિહ્ન ગણાતું, તેમ હવે નિઃસંતાનને સૌભાગ્ય ચિહ્ન ગણવું જોઈએ જે સ્ત્રીપુરુષો પરણ્યા પછી પણ બ્રહ્મચર્ય પાળે તેમની પ્રતિષ્ઠા વધવી જોઈએ કૃત્રિમ સંતતિનિયમન વાપરનારની કે એવાં સાધનોની હિમાયત કરનારની પ્રતિષ્ઠા, માન્ય લેખાતી સંસ્થાઓએ ઘટાડવી જોઈએ મૂડીવાદના વિરોધ ઉપર આજે જેટલું જોર અપાય છે તે કરતાં સંતાનવાદના વિરોધ ઉપર વધુ જોર અપાવું જોઈએ. જેઓ અવિવાહિતપણે બ્રહ્મચર્ય પાળે છે તેમની કીર્તિ ઉપર કળશ ચડવો જોઈએ. વિવાહિતપણે મર્યાદિત બ્રહ્મચર્ય પાળી એક કે બે જ સંતાનોથી સંતોષ વાળે છે તેમની જાહેર કદર થવી જોઈએ છેલ્લા યુગમાં મહર્ષિ દયાનંદ સરસ્વતીએ પોતાના કાળમાં વીર્યસંચય પર-બ્રહ્મચર્ય પર જે ઝોક આપ્યો, રામકૃષ્ણ પરમહંસ જેવા મહાયોગીએ ગૃહસ્થપણે જે આદર્શ પૂરો પાડ્યો અને મહાત્માજીએ સેવાક્ષેત્રમાં ઝુકાવીને બ્રહ્મચર્ય દ્વારા જે પૂર્ણ પ્રગતિ સાધી બતાવી તેનો ખ્યાલ ભારતીય સ્ત્રીપુરુષોને જાગૃત રીતે આપવાની વેળા આવી લાગી છે

સંતબાલ

×

ગ્રામગંગા મેશરી

લેખક :
શ્રી શિવપ્રસાદ પ્રા. શુક્લ

સિંધુ, ગંગા, યમુના, બ્રહ્મપુત્રા, નર્મદા વગેરે મોટીમોટી નદીઓ તો હિંદમાં છે જ, તે ઉપરાંત પણ ‘ઘરદીવડાં’ જેવી ગામડાંઓને ને શહેરોને થોડુંક જીવન દેનારી, માર્ગમાં સુકાઈ જનારી અનેક નદીઓ પણ ઘણી હશે, એમાંની એક ગોધરાના પાદરમાંથી વહેતી મેશરી છે. નાની નદી જેવી નિર્મળ, રસળતી અને સરળ પ્રવાહી શૈલીમાં લેખકે એક જીવંત વ્યક્તિ જાણે આપણી સમક્ષ ઊભી કરી દીધી હોય એવું આનું વાંચન જણાશે.

મારા ગામ ગોધરાને પાદર થઈને વહી જતી નદીમાતા મેશરી નાની, છીછરી ને ઉનાળામાં ક્ષીણકાય થઈ જતી હોવા છતાં મારે મન તો એ જ સર્વોત્તમ પાવનકારી નદી છે.

એ બહુ મોટા પહાડમાંથી યે નથી નીકળતી. એનું પિયર બહુ ગરીબ છે. એ ભોળી ગામડિયણ છે. એ કંઈ છેક સમુદ્ર સુધી યે જતી નથી. કાળિયા કૂવા પાસેથી નીકળી નમણી આંખે ચાલતીચાલતી એ સુંદર વળાંક લઈને ગોધરા આગળ આવી પહોંચે છે. અહીં ને તેથી યે ઉપલાણમાં નદી વચ્ચે મંચ, ગાદી ને તકિયારૂપે ગોઠવાયેલા પથ્થરો પર બેસી એણે ઘણા દિવસો સુધી વિદ્યાભ્યાસ કર્યો છે ને રમતો રમી છે. કુદરતના સુંદર ઉદ્યાનમાંથી નીકળી જરાક મોકળાશમાં પ્રવેશે ત્યાં જ એને દૂરથી શહેરનાં મકાનો દેખાય છે. થોડા વખત પહેલાંના તાલુકદારો ને રાજાઓના કુમારોના ઉડાઉ ભણતર ને ઠાઠને જોઈ હસે છે. વળી ત્યાં નળ માટે એ કૂવા ખોદવા દેતી જ નથી. ચિડાયેલી ગાય ગમે એટલા આંચળ મરડો તો યે પાસો ન મૂકે ને દૂધ ન જ આપે, તેમ એ ચિડાઈ જઈ પૂરતું પાણી ફૂટવા દેતી જ નથી!

જ્યાં પરભા નામની એક નાનકડી નદી મેશરીને મળે છે, ત્યાં મેં મારા પિતા, કાકા, દાદી, બહેનો ને અનેક સગાંસંબંધીઓને ચિતા પર ચડાવી આ ભવની છેલ્લી વિદાય આપી છે. ત્યાં સ્મશાન પાસે મેશરીને સામેથી આવતી જોઈ પરભા ખુશખુશ થઈ જાય છે. આ સ્થાને પહેલાં તો અમે દર બળેવે જનોઈ પહેરવા આવતા. ઉપાકર્મ ને ઉત્સર્ગનો એ પવિત્ર વિધિ ત્યાં થતો. મારા કાકા મધુરમધુર સ્વરે વેદના મંત્રો ભણતા ને દેહશુદ્ધિ કરતી વખતે આખા યે ભારતવર્ષની નદીઓનું સ્મરણ કરતા. અને મેશરીનાં પાણીમાં અત્રે એ બધી નદીમાતાઓને પ્રગટ કરતા. આજે પણ સાંજે એ તરફ ઘણીવાર ફરવા જઈએ ત્યારે પૂર્વમાંથી ‘स्वराज म्हणजे काय?’ એ લોકમાન્ય ટિળકે ઉચ્ચારેલા શબ્દો હવામાંથી ચાલ્યા આવી કાને અથડાયા જ કરે છે. પ્રથમ ગુજરાત રાજકીય પરિષદ આ સંગમની પડોશમાં જ ભરાઈ હતી, ત્યારે કાઠિયાવાડી વેશ પહેરેલા ગાંધીજી, દક્ષિણી વેશમાં લોકમાન્ય, ફેઈઝ કેપવાળા વિઠ્ઠલભાઈ ને ઝીણા વગેરેવગેરે અનેક લોકનેતાઓને આ નદીઓએ જોયેલા. ગુજરાતના રાજકારણનાં પગરણ—ગાંધીજીનું હિંદમાં રાજકીય જીવન અહીંથી જ શરૂ થયેલું. પણ બિચારી મુગ્ધ ગામડિયણને એ જમાનામાં એ બધાંની શી ગતાગમ? વળી વિઠ્ઠલ–વલ્લભે પોતાનો ધંધો આ જ ગામમાં શરૂ કરેલો, એવું પણ પરભા કહે છે અને પછી એ મેશરીનાં પાણીમાં ભળી જાય છે.

પછી તો બન્ને જરા આગળ ચાલતાં ટેકરા ઉપર હરિજનવાસ આવે છે ત્યાં

અટકે છે એ તટે એક નાનકડી ઝૂંપડી આવેલી છે ૧૯૨૦માં ગાંધીજીએ હરિજન-કાર્યની ચાડી આ હરિજનવાસથી જ શરૂઆત કરી લોકોના પ્રચંડ વિરોધને હાસ્યની અમીવર્ષાથી શીતળ કરી દેતા ને અસ્પૃશ્યતા-નિવારણ દ્વારા હિંદુ ધર્મ ને સમાજમાં એક પ્રચંડ ક્રાંતિની પાવકજ્વાળા સળગાવતા ગાંધીજીને મારી બાલ્યાવસ્થામાં સ્મશાન પાસે ભંગીવાસની સભામાં ભાષણ આપતા જોઉં છું; સાથે વિઠ્ઠલભાઈ છે એ જ કાળે ગોધરાના શુષ્ક જીવનમાં એક છાયાવૃક્ષ રોપાઈ જાય છે—મામા સાહેબ ફડકે ૧૯૨૦થી ૧૯૫૦ સુધીના એ અખંડ ત્રીસ વર્ષોના ગાળામાં એક જ સ્થાને બેસી કેવળ અસ્પૃશ્યતા-નિવારણની સાધના કરતે કરતે યુવક ફડકે મેશરી ને પરભાને કિનારે બેઠાબેઠા તપોનિષ્ઠ ઋષિ જેવા વૃદ્ધકાય થઈ ગયા છે હરિજનોના એ અનન્ય સેવક છે

જમણા કિનારાના ટીંબા ઉપર આ ઝૂંપડી જોઈ ત્રીસ વર્ષનો ઇતિહાસ આંખ સામે તરવરે છે અહીં જ ડાબે કિનારે આંખ ફરતા મારા પિતાનું સ્મરણ થઈ આવે છે સામેની કચેરીમાં એ નોકરી કરતા હતા, અને વર્ષો સુધી અમે ત્યાં જતા-આવતા એટલે આજે પણ સહેજે ત્યાં ખેંચાઈ જવાય કે તે બારી પાસે જઈ 'કાકા!' એમ હાક મારવાનું મન થઈ આવે છે ને ત્યાં જ ભવભૂતિના પેલા વાક્યની પ્રતીતિ થાય છે

न खलु स उपरतो यस्य वल्लभो जनः स्मरति ।×

કોઈ નગરમાં આવતાં ગ્રામજનોને હર્ષ થાય કે બાગ જોઈશું, બગીચા જોઈશું, રૂડીરૂડી નાગરણો જોઈશું, સ્વચ્છ ને સુંદર રસ્તા જોઈશું, અચ્છોદ કે પંપા જેવા રમ્ય તળાવો જોઈશું, તેમ એ કલ્પનાને બળે તો એ શહેર તરફ ધસી રહી હોય છે, પણ રુગ્ણાલય ને પાઠશાળા—સિવિલ હોસ્પિટલ ને તેલંગ હાઈસ્કૂલ આવી એટલે નદી પૂછે છે 'છે કંઈ આવું આવું આ નગરમાં? છે કંઈ જોવા જેવું?' કોણ ઉત્તર આપે? નદીની ભાષા કોણ સમજે? શાળાએ જતો કોઈ ગભરુ વિદ્યાર્થી એ વાણી કળી જાય છે ને ખિન્ન થઈ ઉત્તર આપે છે 'ના, મા ના, અહીં તો એવું કંઈ જ નથી' અને ગોધરાના ઘાંચી, ગોધરાની ડાકણો ને 'છે નથી' કહેનારા ગોધરાના લોટિયા વોરાની વાતો એ વિદ્યાર્થી કરે છે તે સાંભળી નદીનો ઉત્સાહ તૂટી જાય છે એ ગામમાં પેસતી જ નથી.

પણ ત્યાં જ નદીના પટમાં વચ્ચોવચ થઈને પાણીની બે પાતળી સેરો વહી રહી છે. ત્યાં બેઠેબેઠે હું ભૂતકાળનાં સંસ્મરણો તાજાં કરું છું મારા ભાઈ, પાંડુરંગ વળામે, ચંદુ, છગન, નારાયણ, સતિયો, મંગુ, રુસ્તમ બધા અહીં જ રમેલા આજ મારું ચોપાટી હતું એમાંથી કોઈ યોગી થયા છે, કોઈ લેખક, કોઈક ઇજનેર, કોઈ વેપારી' પાણીના વહેણ પેઠે જીવનવહેણ પણ કેવા-કેવા અકલ્પ્ય કિનારાઓએ ઘસાતુંઘસાતું ચાલ્યું જાય છે!

મહીતટાખ્ય દેશમાં ગોધરા ગામનું જૂના કાળથી મહત્ત્વનું સ્થાન હશે; પરંતુ ત્યાંનો ઇતિહાસ મળતો નથી

इतश्च महीतटाख्यदेशे गोध्रा नाम नगरम्। यत्र तत्तत्कार्येषु संग्रामे मृतानां राजपुत्राणां एकोत्तर शतसंख्यानि स्वयंभूलिंगानि उद्भवन्। तत्र घूघुलो नाम मण्डलिक ।

'મહીતટાખ્ય દેશ(મેવાસ)માં ગોધરા નામનું નગર છે ત્યાં અમુકઅમુક કારણે ધારાતીર્થે મરણ પામેલા રાજપુત્રોના એકસો એક સ્વયંભૂલિંગ ઉત્પન્ન થયેલાં છે, ત્યાં ઘૂઘુલ નામનો મંડલિક છે'

અહીં ઉલ્લેખાયેલા એકસો એક સ્વયંભૂ

× 'જેને કોઈ પ્રિય જન સંભારતું હોય તે ખરેખર મર્યો જ નથી

આજે તો ક્યાંય જડતાં નથી. ગોધરા સુધી પણ મેવાસ ગણાતો એમ લાગે છે. ઘૂઘુલનાં પરાક્રમો ને પતન તો વસ્તુપાળ–તેજપાળના જીવન સાથે જોડાયેલાં છે. ઘૂઘુલે વીરધવળને કાજળની ડાબલી ને સાડી મોકલી. વીરધવળે તેજપાળને લશ્કર લઈ લડવા મોકલ્યો. ગોધરાની હદમાં સંગ્રામ થયો. ઘૂઘુલ હાર્યો, પિંજરામાં પુરાયો. સાડી પહેરવી પડી, કાજળ આંજવું પડ્યું, ચૂડીઓ ચડાવવી પડી અને બીજાં સામંતો ધડો લે તે માટે તેજપાળે તેને પાંજરામાં પૂરી હાથી પર ચડાવી ગામેગામ ફેરવ્યો ને છેવટે એ લજવાઈ જીભ કચડી મરણ પામ્યો. રાજકીય દૃષ્ટિએ જેમ એ એક મંડલનું મુખ્ય મથક હતું તેમ પૂર્વે માળવા જવા માટેનું મથક પણ તે જ હતું. મરાઠાઓના સમયમાં પણ તે લશ્કરી થાણું હતું. સિંધિયાએ ૧૮૬૫માં અંગ્રેજોને સોંપી દીધું તે અરસામાં જ ભયંકર આગ લાગી ને ગામ ખાખ થઈ ગયું, અને આજે પણ કોમી વેરઝેરના અગ્નિની જ્વાળાએ એને ભરખી ખાધું છે.

ગોધરાના વાતાવરણમાં પેસતાં જ એ ગૂંગળાતી હોય એમ લાગે છે; તેથી એ ગામમાં જવાનું માંડી વાળી પાંદરથી જ વંકાઈ જાય છે. તેલંગ હાઈસ્કૂલ છોડ્યા પછી એને કિનારે વોરાઓની ગગનચુંબી મહોલાતો ખડી થયેલી તે જુએ છે. એ જોઈ એ મુઝાય છે. આ બધું ધન ક્યાં ક્યાંથી આણ્યું હશે! એ હવેલીઓમાં વોરીઓ બિચારી ‘અ’ વર્ગનું કેદખાનું જ ભોગવી રહી છે! એવામાં એની ઓઢણી પર કચરો નાખવામાં આવે છે એટલે એ ઝપાટાબંધ પગ ઉપાડે છે. ગામ બાજુએ ઓઢણું રાખી, આંખો દક્ષિણમાં જ ગોઠવી એ પશ્ચિમ તરફ ચાલી જાય છે; અને જ્યારે ગોધરાનું એક ખોરડું સરખું યે દેખાતું બંધ થાય છે, ત્યારે પાછી એને શાતા વળે છે.

સપ્તપુત્ર આવતાં તો એ આનંદમગ્ન થઈ જાય છે. ત્યાં પોતાને કિનારે ઊગેલાં સીતાફળ, બોર, રાયણ, કંથારો, કરમદાં, ગૂલર ને કેરીના મરવા એણે ઘણીવાર અમને આપ્યા છે. એ ગાતાં પક્ષીઓને બોલાવે છે; ગાય, ભેંસો ને બકરાંને પાણી પાય છે. પાછી એ હસતી થઈ જાય છે. સપ્તપુત્ર વટાવ્યા પછી રેલવેના પૂલ ઉપર થઈ દોડતી આગગાડીઓ એ રાતદિવસ જોયા કરે છે. ઢોર કે ઘેટાં–બકરાં ચરાવતો રાયકો કે રાયકી જંગલમાં થઈને ચાલ્યા જતા રેલવેના પાટા પરથી પસાર થતી ગાડીઓને જે ઉત્સુકતાથી જુએ, તેવી લાગણીથી બારખાનાંથી માંડીને તે ફ્રંટિયર મેઈલ સુધીની ગાડીઓને એ જુએ છે. એને કિનારે સુંદર બગીચો જામતો જાય છે; એમાં પછી તાડની ઓળો કે ઝુંડ કંઈક નવી જ ભાત પાડવા માંડે છે. ફરી પાછી એ રમતી, કૂદતી, નાચતી, બંને કિનારાઓને પાકથી લચી પડતા જોતી પાંડુમેવાસમાં પેસે છે. એના પાણીનો ખરો લાભ તો છાલિયેર અને શિહોરા જ લે છે.

પોતાની પાસે જે કંઈ આપવા જેવું છે તે લોકોને, પશુપંખીઓને, કીડીથી કુંજર સુધીનાં પ્રાણીઓને આપી દઈ કાળિયા કૂવાથી ચાલી આવેલી મારી ગ્રામગંગા મેશરી શિહોરા આગળ મહીમાં ડૂબકી મારી દે છે.

મિરા ને એહમદીએ અમારી આ નદીને મેશરી નહીં પણ નવલી તરીકે ઓળખાવી છે. કેવું સુંદર નામ! આ નામથી એને સંબોધવાનું મન તો થઈ આવે છે; પણ પછી તો એ ડૂબકી મારે છે તે મારે જ છે. કશું યે નામ કાયમ રાખવા તે ફરી ઉપર આવતી જ નથી.

★

ઉનાઈની યાત્રા

શ્રી મધુભાઈ પટેલ

દર વર્ષે ગોકુળ-મથુરા ને વૃંદાવનની યાત્રા માટે રેલવેમા બેસીને દૂરદૂરથી વૈષ્ણવ ભાવુકો જાય છે, જૈનો પાલિતાણા ગિરનાર ને કેસરિયાજી જાય છે, મુસ્લિમો મક્કા ને શીખો ગુરુદ્વારા જાય છે, પણ વીસપચીસ ગાઉ દૂરના ગામડાંમાં આવેલા મંદિરના દર્શને વારતહેવારે જતા ગ્રામજનોના ઉલ્લાસ આગળ મધ્યભવનો સેંકડો માઈલનો યાત્રાપ્રવાસ જાણે કશા જ હિસાબમા નથી ચાલ્યા આવતા માનવસંઘોનું વિવિધતાભર્યું યાત્રાગાન ને ગરબાઓ; છટા ભરેલા મધુરકંઠની હલક નથી એમા ઠાઠ કે ઠઠારો જનતાના એક અમોઘ આનંદરસપાનની યાત્રાની અણખૂટ પુનિત ધારાએ આપણને પણ સ્પર્શી જાય એટલી જીવંતતાથી અહીં ચિતરાઈ છે

જીવનનુ સમગ્ર ઘડતર ધાર્મિકતાના મૂળભૂત પાયા પર રચાયેલુ છે રોજિંદા જીવનના હરકોઈ વ્યવસાયમા માનવીએ ધર્મનું માધ્યમ સ્વીકાર્યું છે અને તેથી જ જીવનમાં, સાહિત્યમાં કે કળામા સર્વત્ર ધર્મ વર્ણવ્યો છે માનવસંસારમા ધર્મનુ સ્થાન અનોખુ ને અલૌકિક છે આ ધર્મભાવનામાથી પ્રગટ્યા પ્રભુમાર્ગનો, દેવદર્શન, તપસાધના ને તીર્થયાત્રા જ્ઞાનીઓ અંતરના અંતર્યામીને ભજે છે, શ્રદ્ધાળુઓ દેવદર્શન કરે છે, સાધુઓ તપોવનમા તપ આદરે છે અને સંસારીઓનો એક મોટો સમૂહ ધર્મના નેજા હેઠળ તીર્થમા ટોળે વળે છે.

તીર્થ એટલે માનવસંમેલન, તીર્થ એટલે પાપ ધોવાનુ પવિત્ર ધામ શ્રમજીવી ગામવાસીઓ પણ વર્ષમા ક્યારેક પોતાની ભોળી ધર્મભાવના સંતોષવા આવી તીર્થયાત્રાઓ કરે છે એમના તીર્થધામોમા કોઈ શાંત નદીકિનારે ગંગેશ્વર મહાદેવનું મંદિર હોય; કોઈ ગામના મોટા તળાવ ખોદતા નીકળેલા આશાપૂરી જેવી માતાનું પ્રખ્યાત દહેરુ હોય; હનુમાનજી, મહાકાળી, ખોડિયાર માતા વગેરેના કોઈ ઊંચીઊંચી ટેકરીઓની ટોચે ધજા ઉડાડતા દેવસ્થાનો હોય; કુદરતની અકળ લીલા દાખવતા ઉનાઈમાના ઊના પાણીના કુંડ હોય કે ખલાસીઓને હેમખેમ ઘર લાવતો રત્નાકર સાગર હોય

આ પવિત્ર જગ્યાઓએ જાત્રાએ જવાના વર્ષમા જુદાજુદા વારતહેવારો હોય છે ગોકુળઅષ્ટમી એટલે અશ્વિનીકુમારની જાત્રા, કાળીચૌદશ એટલે હનુમાનજીની જાત્રા, દેવદિવાળી એટલે અપેશ્વર મહાદેવની જાત્રા, ચૈત્રી પૂર્ણિમા એટલે ગોદાવરી, ઉનાઈ અને મહાલક્ષ્મીની જાત્રા અને સોમવતી અમાવાસ્યા એટલે દરિયાના જાત્રા

જાત્રાના આગલા દિવસથી ચાંદની રાતે ગામેગામથી યાત્રાસંઘો પગપાળા નીકળી પડે છે વીસપચીસ ગાઉનો પંથ પગે કાપવો એ તો એમને મન નાનીસૂની વાત સંઘમા સ્ત્રીપુરુષ, મોટેરાં ને બાળકો હોય છે જુવાન સ્ત્રીઓની ખાંધે બાળકો ડોલતડોલતા ચાલ્યા જાય છે એમની ત્યા બાધાઆખડી કે બાબરી (કેશ) ઉતારવાની હોય છે

ચારેકોરથી યાત્રાના કેન્દ્ર તરફ ઊલટતા ને ઊમટતા આ માનવસંઘો નિર્જનમાર્ગોને પોતાના યાત્રાગીતોની ગર્જનાથી જીવંત બનાવી દે છે શાંત ચાંદની રાતમા ઊભેલા પડખેના ઊંચા ગંભીર પહાડો આ ગીતોને જાણે ઝીલતા હોય તેવો પ્રતિઘોષ આપે છે ચાલનારની ગતિમા પ્રાણને જોર પૂરનારા

પથિકના પ્રવાસ-પરિશ્રમને વિદારનારાં આ યાત્રાગીતો હોય છે:

જીવણભાઈ તો કહે રે હું તો જાતરા જાઉં,
ભોરી[1] ભમર ઘેરી[2] !
ગંગા વહુ તો કહે રે હું તો સાથે આવું,
ભોરી ભમર-ઘેરી !
સાથે આવો તો ગોરી તડકેલાં લાગે-ભો૦
તડકેલાં લાગે સામી[3] સાથે છતરી લેશું-ભો૦
સાથે આવે તો ગોરી તરસેલી લાગે-ભો૦
તરસેલા લાગે ગોરી દોરી-લોટો લેશું-ભો૦
સાથે આવે તો ગોરી ભૂખડી લાગે-ભો૦
ભૂખડી લાગે સામી સાથે સુખડી લેશું-ભો૦

'ભૂખડી લાગે તો સાથે સુખડી લેશું અને તરસડી લાગે તો સાથે દોરીલોટો લેશું!' ગમેતેમ કહો પણ જીવણભાઈની ભોળી ગોરી આ જાત્રાને પર્વે ઘરે બેસી ન રહે! જાત્રા કરવાની એને ઘણેરી હોંશ છે.

ગોપીની વિનતિ પર જીવણભાઈ ધ્યાન દેતા નથી એટલે યાત્રાસ્થળની શોભાનાં આકર્ષક વર્ણનો તે સ્વામીને સંભળાવે છે:

ચાલો ચાલો જશોદા કા'ન જાતરા જઈએ રે![4]
મારી ઉનાઈ માયનો સંઘ[5] જાતરા જઈએ રે!
ત્યાં ઊનાં પાણીનાં કૂંડ નાવણ કરશું રે![6]
ત્યાં વડલા સરખી છાંય, રાંધી જમશું રે!
ત્યાં સરિતા સરખાં નીર, પાણી પીશું રે!
ત્યાં આસોપાલવનાં ઝાડ, પોઢણ પોઢશું રે!
ત્યાં ઉનાઈ માયનો સંઘ, દર્શન કરશું રે![7]
ત્યાં માતાનાં મંદિર, પાયે પડશું રે!

જ્યાં વટેમાર્ગુઓને માટે કુદરતે આવી સર્વવિધ સુવિધા રચી છે એવા સુંદર તીર્થધામ તરફ જવા કઈ રાધાનો કઠોર કહાન ના પાડે?

વનની પગદંડી પર કુંજનિકુંજોને પ્રાણ દેતાં 'કાન-ગોપી'ઓનાં ટોળાં જોબનવંતાં, કદમ ભરતાં ને ગીતો લલકારતાં આગળ વધી રહ્યાં છે:

ફૂલ ફૂઈડું ને ચાઈલા,
જોબન-જાતરા હો મારુજી.
ફૂલડું તે કોણે ચૂંઈડું રે!
મારા જીણાભાઈ તો ચાઈલા,
જોબન જાતરા હો મારુજી.
ફૂલડું તો તેણે ચૂંઈડું રે.
ફૂલ ફૂઈડું ને ચાઈલા,
જોબન-જાતરા હો મારુજી.
ઝૂમણું તે કોણે વસાઈવું રે!
મારાં નંદીવહુ તો ચાઈલાં,
જોબન જાતરા હો મારુજી.
ઝુમણું તે તેણે વસાઈવું રે![1]

'ફૂલ ફૂટયું ને ચાલ્યા જાતરા!' જાણે દેવને અર્પવાનાં ખીલતા ફૂલે સુંદર-જાત્રાની યાદ ન આપી હોય!

ઝીણી ઝગમગતી રાતમાં ધોળા માર્ગો પર ઓળા ખાડતો સંઘ ગીતો ઝીલતો ચાલ્યા રહ્યો છે. કવિયણ કવી રહી છે:

ચાંદો સુરમે રે[2] ઝીણી ઝગમગે રે રાત.[3]
સૌ સંઘ ચાલી ગયો રે.
માતા ઉનાઈને દરબાર!
સાસુ રૂઠશે રે,
ભોળાં નણંદલ દેશે ગાળ!

---

[1] ભોળી [2] ભમરથી ઘેરાયેલી [3] સ્વામી

[4] ગોપીઓનો કા'ન જાત્રામાં પણ ખરો!

[5] યાત્રાળુઓનો સમૂહ ગામેગામથી પચાસ સો સંઘ પગે ચાલતા ને ગાતા નીકળે છે.

[6] ધરમપુર સ્ટેટના જંગલમાં આવેલું ઉનાઈ ગામ-આજે તો બીલીમોરાથી કાલા આંબા સુધીની મોટરગેજની ગાડી દોડે છે; પણ તે પહેલાં યાત્રાળુઓ ત્રીસચાળીસ ગાઉ પગે ચાલીને જતા. પગે ચાલીને યાત્રા કરવાથી પુન્ય વધારે મળે એવી માન્યતા આજે પણ સેવાય છે.

[7] સુંદર વર્ણનાત્મક ગરબો.

[1] ચરણુ-ગીત: ચરણુ એટલે કવિતાની કડી, પણ અહીં 'चर' ચાલવું પરથી ચાલતાં, ચાલવામાં જેમ ગતિને લય મળે એવી રચનાવાળું ઊર્મિગીત. અર્થાત્ ચરણ-પગ માટે રચાયેલું ગીત તે ચરણુ.

[2] આંખમાં સુરમો આંજે છે, એવી ચાંદાની શીતલતા.

[3] કાવ્યમય પંક્તિ.

નણદલ મોરી શું કરે રે!
લાગી મને લાલાજીની લે'ર!
વળી કંઈ વીસર્યાં રે,
પાણીલોટો લેજો રે સંગાથ!
તરસેલી લાગશે રે,
નહિ કોઈ પાણીનો પાનાર!
વળી કંઈ વીસર્યાં રે,
મોજડી લેજો રે સંગાથ!
પગ મોરા દાઝશે રે,
નહિ કોઈ મોજડીનો દેનાર!
વળી કંઈ વીસર્યાં રે,
છતરી લેજો રે સંગાથ!
તડકેલા લાગશે રે,
નહિ કોઈ છાહેડો દેનાર!
વળી કંઈ વીસર્યાં રે,
આટો લેજો રે સંગાથ!
ભૂખડી લાગશે રે
નહિ કોઈ સુખડીનો દેનાર![1]

સાસુનો રોષ ને અદેખી નણદલની ગાળ વહોરીને પણ સરખી સાહેલી યાત્રાને પંથે નીસરી ચૂકી છે ઉતાવળે નીસરતાં મોજડી, છત્રી, દોરીલોટો ને સુખડી–પ્રવાસનાં સાધનો સંગે લેવા વીસરી ગઈ છે; પણ તેની એને ચિંતા નથી, કેમકે માનવી તો દર્શનનાં ભૂખ્યાં!

સંઘ તે ચાલ્યો સંઘ ઉનાઈડો,
જઈને ઉનાઈમા વસિયો રે,
ચાલો સખી જાતરા જઈએ!
ઉનાઈ માને પાયે તે પડીએ,
ઘી તેલ અવરી કેશ હોમીએ રે!
ચાલો સખી જાતરા જઈએ!
પાયે પડી માનવી શું એક માગે,
માનવી દર્શનના[2] ભૂખ્યા રે!
ચાલો સખી જાતરા જઈએ!
માતા માથને શું એક ચડશે!
માતા માથને સિંદૂર-ફૂલડાં ચડશે રે!
ચાલો સખી જાતરા જઈએ!
પાયે પડી માનવી શું એક માગે?
માતા સુખેરા રાખો રે!
ચાલો સખી જાતરા જઈએ!

યાત્રાપ્રેમીઓના જૂજવા જુડ માર્ગમાં વિસામો ખાતા યાત્રાના પંથ કાપી રહ્યાં છે બહુ ચાલ્યા પણ હજી માતાના મંદિરના કળશવાવટા દેખાતા નથી ઉનાઈ માનાં દે'રાં તે કેટલાં વેગળાં!

ઉનાઈમાનાં દેરાં તે કેટલે[1] હજી?
આહેર[2] ને દેખીએ રે આહે ને આવે!
હનુભાઈ પૂજારા રે પૂજા કરવા જાય
ભજા વહુ ઠકરાણી રે દીવડો ભરવા જાય!
દીવડો ભરતી આવું રે પાયે પડતી જાઉં,
આહે ને દેખીએ રે આહે ને આવે!

માતાને દીવડો ભરી પાયે પડવાના કોડ છે, પણ 'આ દેખાય'–'આ આવ્યું' કહેતાં ક્યારના ઘરથી ઊપડેલા પગોને હવે તો અધિક થાક ચડ્યો છે સાતપાંચ સખીઓના પ્રોત્સાહનથી પ્રેરાઈને નીકળી ચૂકેલાં રાણી રખોમણીથી હવે એક ડગલું ય આગળ વધાતું નથી એટલે રાણી રુદન કરી રહ્યાં છે (!)

સાતપાંચ સખીઓ ટોળે વળી,
ચાલો તે જાતરા જઈએ!
ચાલતાં ચાલતાં થાકી ગયાં રે,
રખોમણી રડવા લાગ્યાં જી રે![3]
લાડકા દિયરિયા રથ મંગાવો રે,
તેમાં રખોમણીને બેસાડો જી રે!
ચાલતાં રે ચાલતાં તરસ્યાં થયાં રે,
રખોમણી રડવા લાગ્યાં જી રે!
લાડકા દિયરિયા લખમણ જી રે,
જળ કૈયા[4] નિપજાવો જી રે!

---

[1] 'વળી કંઈ વીસર્યાં રે' માનસ સ્વભાવનું ચિત્રચિત્રણ યાત્રાળુએ સાથે લેવાની સામગ્રી પણ વતો રાસગરબો આખાય રાસમાં સાથે 'નહિ કોઈ પાણીનો પાનાર કે છાહેડો દેનાર'–પતિ નથી એવો મધ્યમસૂર છે

[2] દર્શનનાં ભક્તિભાવનાં

[1] દેરાં દૂર [2] આ રહ્યું, કદાચ 'यह है' હિન્દી પરથી રૂપાંતર થયું હોય!

[3] શ્રી પ્રતિની કોમળ લાગણી [4] ક્યાંયથી પણ

હથેળીમાં અન્ન નિપજાવ્યાં,
ને રખોમણીએ તે ખાધાં જી રે!

લોકજીવનને ઉચ્ચ આદર્શોનાં સિંચણ દેતો રામસીતાના વનવાસનો પ્રસંગ અરણ્યની વાટે પગ ભરતા આ માનવસંઘને સ્ફૂરે છે. રામ રખોમણીના (લોકસાહિત્યે સીતા રખોમણી બેઉ સરખાં) કેટલાં ય જોડાંઓના બંધુપ્રેમી વીર લખમણ[1] આજે સાથે આવ્યા હશે. અંગુઠામાંથી જળ અને હથેળીમાં અન્ન નિપજાવતા એ સેવાનિષ્ઠ દિયરિયાનાં પ્રશંસાગીત અહીં ન ગવાય તો ક્યાં ગાવાં?

શ્રદ્ધાના પરિબળે સરી જતી માનવસરિતાને પછી સાગરમિલન, શો–આનંદ દેતાં માતાનાં દહેરાં દષ્ટિએ પડે છે. એક ઝીણો દીવડો દૂરથી બળતો દેખાય છે, ત્યાં દર્શનભૂખ્યાં અને આખી રાતના પ્રવાસથી થાક્યાં યાત્રાળુ નરનારીઓ 'ઉનાઈ માતકી જે!' ના પોકારો કરી મૂકે છે. દેવલોકો એટલે દેવલોકો! માનવી કેટલાં ય કષ્ટો વેઠે તો એમનાં દર્શન થાય–એ વસ્તુનું સાચું ભાન આ અણબુધ ગણાતા યાત્રાળુઓને અત્રે થાય છે:

ધનધન ઉનાઇ માયનાં દે'રાં,
કે નાગર લોધણી[2] રે લોલ!
માતા તને દીવડા ભરું જોડાજોડ,
કે નાગર લોધણી રે લોલ!
માતા તને નાળિયેર ચડાવું જોડાજોડ,
કે નાગર લોધણી રે લોલ!
માતા તને ચૂંદડી ચડાવું જોડાજોડ,
કે નાગર લોધણી રે લોલ!
માતા તને ગજરા ચડાવું જોડાજોડ,
કે નાગર લોધણી રે લોલ!

દેવને દરબારે ઉતારો કરતાં માનવીઓ આ પતિતપાવની ભૂમિ પર પગ મૂકતાં પોતાને પુણ્યશાળી માને છે. અને ઊના પાણીમાં શરીર બોળી થાક ઉતારી, પવિત્ર બની દેવનાં દર્શન કરવા નીસરે છે.

લીલાં ઝાડેસર[1]ની વાડી રે,
વાડીમાં ક્યાં દેવ આવી ઊતર્યાં?
ઊતર્યો રે મારી ઉનાઇ માયનો સંઘ રે,
દેવ તો રમે છે રે સોગઠાં!
કેડે કંટારી[2] નવ–ધાર રે,
હાથે બાજુબંધ[3] બેરખા![4]
માથે સોનાનો સરીમેખ[5] રે,
હાથે ઝગમગ દીવડા!
પગે ઝાંઝરનો ઝમકાર રે,
હાથે વેલડિયારો[6] પાલવ!
વાડીમાં વાજે ઘંટ–ઘૂઘર રે,
વાડીમાં ક્યાં દેવ આવી ઊતર્યાં?

સોગઠે રમતાં ઉનાઈ માએ શું શું પહેર્યું છે? કેડે નવધાર કટારી, હાથે બાજુબંધ ને બેરખા, માથે સુવર્ણ મુગટ, (શ્રીમેખ) ઠમકતાં ઝાંઝર અને વેલચીતર્યો પાલવ, બેઉ હાથે ઝગમગતા દીવડા ધર્યા છે. ઘંટઘૂઘરના નાદ થઈ રહ્યા છે. મોટેરાં દેવ! તમારાં દર્શનથી અમે સુખિયાં થયાં!

પછી માતાને પગે પડી સિંદૂરફૂલડાં ચડાવે છે ને બાધા–માનતા ઉતારે છે.[7] લાડકડા પુત્રને લઈ આવેલી માડી દીકરાના બેઉ હાથ જોડાવી 'જે' કરાવે છે ને 'માતા માડી સુખી રાખજે' ના કાલાકાલા શબ્દો બોલાવે છે. માતા માડીના પ્રતાપથી જ એ દીકરા સરખું રતન પામી છે. એટલે આજે

---

[1] દિયરિયો લોકગીતમાં ભાભીનો લાડકો મનાયો છે. દુઃખમાં સહાય દેનાર અને ભાઈ–ભાભીની સેવા કરનાર લક્ષ્મણ જ હોય શકે.

[2] કદાવર સ્ત્રી

[1] ઝાડોની હાર, [2] કટારી, [3]–[4] કોણી ઉપરનાં હાથનાં ઘરેણાં, [5] મુગટ, [6] વેલચીતર્યો.

[7] જાત્રા કરવા આવેલાંમાંથી ઘણાંખરાંએ કંઈ ને કંઈ બાધાઓ માની હોય છે. એ બાધા અહીં છોડે છે અને જે ટેક રાખી હોય તે પણ અહીં છોડી દે છે. (બાધા–માનતા, આખડી)

પુત્ર સાથે દેવી સમક્ષ ઊભતાં એને અનેરો આનંદ થાય છે માતાને ખોળે ધરી બાળકને વેંચાતો લેવાની બારબાર વરસથી લીધેલ એની બાધા આજ ઊતરે છે

બાર બાર વરસની બાધાનો,
નમો નારાયણ રૂડા રામને!
મે તો ફૂલડા ચઢાવી બાધા મેલી જો,
નમો નારાયણ રૂડા રામને!

પછી માતાની અગાશીએ અને ચોકમા દર્શનાર્થીઓના અણજાણ્યા સમૂહો ભેળા મળી સરખી તાળીઓ દેતા ગરબો ખેલે છે માતાના માહાત્મ્યના, દેવદેવીઓના ને ઋતુઓના સર્વ રાસ માતાના ચોકમા એને રીઝવવા બુલંદ કંઠે ગવાય છે ગરબારસિયો ને ધર્મઘેલો જનસમુદાય એમના પ્રવાસના થાકને ય ગણકારતો નથી ઠેકડાઓના ચૈચૈકારમાં નાચતા એને તો શક્તિની દેવી અણખૂટ જેમ બક્ષી રહી હોય એમ લાગે છે મંદિરનો ગોળ ઘુમ્મટ આ રાસરમણીના પગલાથી ઘમઘમ ગાજી રહે છે

ઊડી રે ઉનાઈ માય ઘમઘમ બાજે,
ચીરને ચારવા મારી ઉનાઈ માયને કાજે
ડમલાને રાટી[1] મારા ડાહ્યાભાઈને જોઈએ,
ચોળી ને ચણિયો મારી ધનીવહુને જોઈએ

પછી માતાની માટલીનો ગરબો ગવાય છે

ગામના કુંભારી વીરા વીનવું રે,
મોહન મારા હો રંગરસિયા!
માતાની માટલી લાવો રે,
મોહન મારા હો રંગરસિયા!
લાઈવો હોય તો મેલ પેલી ચોકમા રે,
મોહન મારા હો રંગરસિયા!
રમશે સઘળા દેવો રે,
મોહન મારા હો રંગરસિયા!
ગામના દરજીડા વીરા વીનવું રે,
મોહન મારા હો રંગરસિયા!
માતાની ચૂંદડી લાવો રે,
મોહન મારા હો રંગરસિયા!

અને એવી જ એક દેવને ધરવાની શ્રીફળની ગરબી

મારા વાડામા બે નાળિયેરી બે નાળિયેરી![1]
નાળિયેરી તો ઘેરગંભીર[2] બે નાળિયેરી!
ધોળો ઘોડો તે મારા જશુભાઈનો, બે નાળિયેરી!
તેથી સવાયા[3] મારા લખુભાઈને જોઈએ! બે ના૦
પીળી સાડી તે મારી પાલીવહુને, બે નાળિયેરી!
તેથી સવાય મારી લખમી વહુને જોઈએ બે ના૦

દેવસ્થાનના બહોળા ચોગાનમા વિશાળ મેળો ભરાય છે દૂરદૂરના દુકાનદારો મેવા-મીઠાઈ ને રમકડાની[4] હાટ માંડી બેસે છે દૂરનાં સગાસ્નેહીના અહીં લાંબે ગાળે મિલન થાય છે સાસરેથી સ્વામી જોડે જાત્રાએ આવેલી બેનીને તેનો ભાઈ અને સાહેલીઓ મળે છે, મામા મળે છે ને માસી મળે છે વિવાહિત–અવિવાહિત યુવકયુવતીઓ અહીં પરસ્પરને પ્રેમના પાનબીડા ને મીઠી રેવડી ખવડાવે છે–રેશમી રૂમાલ ને બંગડી લઈ આપે છે નાના બાલુડાં 'આ પેલુ જોઈએ' ની હઠ ધરે છે અને વૃદ્ધ શ્રદ્ધાળુઓ તીર્થસલીલમા કાયા બોળી પાવન થઈ દેવના દર્શન કરી જીવન ધન્ય માને છે યાત્રાળુઓ ને દુકાનદારોના વિધવિધ અવાજો અને મંદિરમા ગાજતા ઘંટનાદથી મેળાનુ અલૌકિક ને અવર્ણનીય વાતાવરણ નાદધ્વનિથી ચારેકોર ગુંજી રહે છે

*

---

[1] જાડું કાપડ

[1] 'બે નાળિયેરી' જેવો ટેક લોકગીત જ ઉચ્ચારી શકે ત્રણ તાળીમા હલાવજો ગવાતુ સૌરિયુ ગરબી.

[2] 'ઘેરગંભીર નાળિયેરી' જેવી કાવ્યકલ્પના કુદરતમાંથી મળી રહે છે

[3] સવાયો

[4] રમકડાં વેચનારા ઘણુંખરું મુસલમાનો હોય છે એ ધર્મસહિષ્ણુતાનું એક અજોડ દૃષ્ટાન્ત છે

પંચાયત

લેખક:
સ્વ. પ્રેમચંદજી

પટેલને કાને અલીમિયાં અને એની ડોકરીની તકરારની વાત આવી ત્યારથી જ પટેલ વિચારમાં પડી ગયા હતા. એમાં પણ એ ડોકરી પંચ બોલાવી ન્યાય માગવાની છે એ વાત સાંભળી ત્યારે તો તેમના મનમાં ફાળ જ પડી કે ક્યાંક ન્યાય કરવાનું એમને જ ન સોંપાઈ જાય! પંચમાં મોટેભાગે મુખી બનવાનું પટેલને ભાગે જ આવતું. પોતે અલીમિયાંનો દોસ્ત છે એટલે ડોકરી પોતા પર વિશ્વાસ ન રાખતાં બીજા કોઈને જ મુખી બનાવશે એવું આશ્વાસનભર્યું અનુમાન તો કર્યું, પણ છતાં ય 'જો ક્યાંક ડોકરી ગળે પડશે તો ભારે થશે' એવી બીક પણ મનમાં પૂરેપૂરી પ્રસરી ગઈ.

કોઈને થશે કે 'લે, એમાં બીવાનું શું કામ? ન્યાય એટલે ન્યાય! અને ભાઈબંધ હોય તો એનો પક્ષ ખેંચીને ભલે ન્યાય કરે, પણ એમાં ડરવું શું કામ?' પણ પટેલ જેવા ભગત માણસ ખોટો ન્યાય કરે એ બને જ નહીં અને સાચો ન્યાય તો કરી જ ક્યાંથી શકે? તેમની અને મિયાંની ભાઈબંધી કંઈ જેવીતેવી હતી? રાત પડે કે પટેલને ત્યાં તડાકા મારવા અલીભાઈ આવ્યા જ છે. સવારે ખેતરે તો કે' સાથે જ. સાંજે પાછા પણ સાથે જ ફરે. બેમાંથી એકેને એકલા ખેતરે જતાં કે ખેતરેથી આવતાં ભાગ્યે જ ગામના લોકોએ જોયા હશે. બંને જ્યારે જુએ ત્યારે વાતો જ કરતા હોય. ગામનાં લોકોને ક્યારેક તો આશ્ચર્ય થતું, કે આ બન્નેની એટલી તે કેવી વાતો હશે કે, કોઈ દી ખૂટતી જ નથી! અને દોસ્તી તો ઘણી ભાળી; પણ ક્યારેક તો તકરાર થાય ને! ...અરે, બે ભાઈઓમાં પણ ફાટફૂટ પડે છે ત્યારે આ તો એક પટેલ અને બીજો મુસલમાન!

પટેલને અને મિયાંને એકબીજા માટે વિશ્વાસ પણ પૂરો. પટેલને ક્યાંક નજીકના ગામતરે જવાનું થાય તો ડૂંડાથી લચેલું ખેતર અલીભાઈની જ રખેવાળીએ મેલતા જાય. અને મિયાંને ક્યાંય જવાનું થાય તો તેમની ખેતી પટેલ જ સંભાળવાના!

*

મિયાંની જમીન પટેલ જેટલી 'તો નહોતી જ અને આવક સારી હોવા છતાં સ્વભાવે ખર્ચાળ હોવાથી ખાસ બચત પણ ન રહેતી. વળી ઉપરાંત એ રહ્યા બચરવાળ. નજીકના ગામમાં તેમની એક દૂરની સગી માસી રહેતી હતી એને પુષ્કળ જમીન અને ખેતરો હતાં. ડોશી પાસે બીજી મિલકત પણ સારી કહી શકાય.

ખર્ચાળ અલીમિયાંને સહેજમાં તવંગર બનવાની એક યુક્તિ સૂઝી. એકવાર માસીને ગામ જઈ માસીને પોતાને ત્યાં તેડી લાવ્યા. માસીની આગતા–સ્વાગતા એવી કરી કે ન પૂછો વાત! રોજરોજ બિરિયાની અને અન્ય મિષ્ટાન્ન જમાડે એટલે ઘરડી માસી તો પોતાના આ વહાલા અલી માટે પાણીપાણી થઈ જતી; અને એ ઉપરાંત દરેક વાતમાં 'વાણીની લાપસી 'તો પીરસવાના જ! રાતે સૂતા ટાણે મોંમાં સાકર રાખીને ન બોલતા હોય તેમ મીઠાશથી પૂછે: 'પગ દબાવી દઉં અમ્મા?'

'નહિ, નહિ બેટા!' ડોશી 'નાના' કહેતી જ રહે અને મિયાં પગ દબાવવા મંડી પડે.

ડોશી અલીભાઈનું હેત જોઈ પલળી ગઈ. મિયાંએ ભવિષ્યની આશાનો લીલો બગીચો બતાવ્યો. 'જીવનભર આવી રીતે જ પાળીશ.

અને મૂઆ પછી પણ ફકીરોમાં ખેરાત કરીશ ' એવુંએવું કહી ડોશીને લોભાવી નાખી અને ડોશીએ બધું એના નામ પર ફેરવી નાખ્યું મિલકત અલીમિયાંની પોતાની બની ગઈ

થોડાક દી તો આ ગાડું ઠીકઠીક ચાલ્યું પણ ડોશી અને વંઠ્યો બન્યું કોઈ દી સાંભળ્યું છે? અલીમિયાંની પત્ની મરિયમ ધીમેધીમે ડોશીને હડધૂત કરવા લાગી કામ સોંપી ડોશીનો પૂરેપૂરો કસ કાઢતી અલીમિયાં પણ ડોશીને વાતવાતમાં દબડાવી નાખવા લાગ્યા બિચારી ડોશીની સ્થિતિ તદ્દન ઓશિયાળી બની ગઈ

પણ એકવાર જ્યારે અલીમિયાંનો આઠેક વર્ષનો છોકરો ડોશી પર થૂંક્યો, ત્યારે તો હદ આવી ગઈ; અને જોવા છતાં મરિયમ કંઈ બોલી નહિ એટલે તો ડોશીનો ગુસ્સો ઓર વધી ગયો ગુસ્સામાં જેટલી હાથમાં આવી એટલી બધી યે ગાળો ભાંડવાનું ડોશીએ શરૂ કર્યું ત્યારે મરિયમ પણ ક્યાં એમ ઊતરે એવી હતી? એણે એના તીણા અવાજે એથી યે વધુ ગાળો સંભળાવી દીધી ડોશી થાકીને રડી પડી મરિયમે છાતી કૂટવા માંડી

અને અલીભાઈ ઘેર આવ્યા ત્યારે તો ઘરનું વાતાવરણ ખૂબ જ તંગ હતું મરિયમે વધારીને અલીભાઈને વાત કરી ડોશીનું કકળવું વ્યર્થ જ નીવડ્યું સ્વાર્થનો કીડો અલીમિયાંના મગજમાં ઘર કરી ગયો હતો ડોશીનો ઉપકાર ભુલાઈ ગયો, અને તેમણે પણ ડોશીને ખૂબ દબડાવી ડોશીનો કકળાટ વધતો જોઈ અલીમિયાં બોલી ઊઠ્યા

'જો ડોશી, તારે ને અમારે બનવાનું નથી. તું તારે રસ્તે ને અમે અમારે ભલી થઈને તારે ગામ વહી જા! નકામી હેરાન કરછ?' અને અલીભાઈ હાથ પકડી ડોશીને ડેલા બહાર મૂકી આવ્યા

અને પછી કાંઈ સો ડોશીનું ભાષણ! બિચારી રોતી જાય, હાથ ઉલાળતી જાય અને ગાળોનો વરસાદ વરસાવતી જાય

મિયાં ચિડાયા 'હવે ટળેછ કે નહિ?'

ડોશીની લૂલી યે હવે તો મોકળી બની બોલવા મંડી 'લે કે અરે, હું બધુંય આ કાફરને દઈ દીધું ને હવે આ ઘરડી ડોશીને કાઢી મેલે છે તો એમ બીવાની નથી પંચ બોલાવી નીયાય માગીશ હા વળી! લે કે!' ને ડોશી રોતી-કકળતી ઘેરઘેર પંચના મુખી બનવા માટે બધાને વિનવવા લાગી, પણ ગામના માણસ આવી પારકી તકરારમાં પડવા ક્યાં નવરા હતા? બધાએ હાથ જોડયા

છેવટે હતાશ ડોશી પટેલને ત્યાં આવી પટેલની બીક ખરી પડી

પટેલ જો મુખી બને તો તો વગ્મસકટ જેવું જ થાય ના! એમણે પણ મુખી બનવાની ના પાડી દીધી

'તમે ય હાથ નહિ ઝાલો, પટેલ?'

'આ એકવાર કહી દીધું ને? અમારી ભાઈબંધીમાં વળી આ મુખી બનું તો નાચણામાં ખૂંદણું જ થઈ જાય ને? ઈ વાત કાંઈ કાળે બને જ નહિ!'

'તો તમે એક બુઢ્ઢીનો ન્યાય પણ નહિ કરો? ભાઈબંધીમાં આમ સાચો ન્યાય ન કરી મને મારી નાખશો? થઈ રહ્યું, પટેલ, થઈ રહ્યું! તમારો ધરમ બળી ગ્યો, કાં' ને! ઈન્સાનનું સાચું કામ પણ નહિ કરી શકો?'

'પણ '

'પણ શું? સાચો નીયાય કરવામાં વાંધો શેનો! તમારા રામે તો નીયાય માટે સીતાને વહેતી કરેલી અને તમે તમે આમ એક બુઢ્ઢીને એની જર-જમીન હોવા છતાં ભૂખે મરવા દેશો? લાનત છે એવી દોસ્તીને!' ડોશી કકળી ઊઠી

ડોશીના બોલ કરતાં એનો દેખાવ, એ !

ચહેરાના ભાવો અને એ શબ્દોની આર્જવતા પિગળાવી નાખે તેવાં હતા. પટેલ વિચારમાં પડી ગયા. થોડીવારે બોલ્યા: 'ભલે, કાલે પંચ ભેગું કરીએ. હું મુખી બનીશ.' અને પછી તેમણે ડોશીની વાત શાંત ચિત્તે સાંભળી લીધી.

અલીમિયાંએ આ જાણ્યું ત્યારે મનમાં પહેલાં તો એમને રંજ થયો કે છેવટે દોસ્તી ભૂલ્યો જ ને? પણ વળી થયું: 'ના, ના એ પટેલ સાવ એવું ન કરે. મને જ એ તો જિતાડશે મારો જ હાથ પકડશે. આખરે તો ભાઈબંધ છે ને ભાઈ!'

પણ જ્યારે પંચમાં રામા પટેલે એને પ્રશ્નો પર પ્રશ્નો પૂછવા માંડ્યા ત્યારે તો એને પટેલના એકે એક શબ્દ ખળખળતા અંગારા જેવા લાગ્યા. એક એક પ્રશ્ન એને ઘણના ઘા કરતાં ય ભયંકર લાગ્યો.

અને જ્યારે પટેલે ચુકાદો આપતાં કહ્યું: 'અલીમિયાંની આવી ખોટી ચાલાકી બદલ તેમણે શરમાવું જોઈએ. તેમની છેલ્લી હાલત તો આપણે જાણીએ જ છીએ. તેમની આટલી મિલકત વધે જ ક્યાંથી? અને આ ડોશીને ય ઘરડે ઘડપણ એવું ખોટું બોલવાનું શું કામ? પંચ નક્કી કરે છે કે દર મહિને ડોશીને પચાસ રૂપિયા પંચ મારફત અલીભાઈએ મોકલવા પડશે.' ત્યારે તો અલીમિયાને થયું કે આ તે રામા પટેલ કે સેતાનનો બાપ? દોસ્તી નો'તી રાખવી તો ઘેર જાય, પણ સાવ આમ કર્યું! મારી આબરૂ પર ભાઈબંધે જ પાણી ફેરવ્યું ને? પટેલને પળમાં પીસી નાખવાની પિશાચી વૃત્તિ થઈ આવી. 'મોકો મળે વાત' એવું વિચારતા નીચે મોઢે મિયાં ઘરભેગા થયા. ભાઈબંધી ચાલુ રાખવાના પટેલના પ્રયત્નો નિષ્ફળ નીવડયા. મિયાં તો વાતવાતમાં ટોણા મારી પટેલની રેવડી જ કરતા રહ્યા.

અને પછી તો પટેલ પણ 'જેવાની સાથે તેવા'નો સિદ્ધાંત ધ્યાનમાં રાખી કતરાતી આંખે મિયાં પર નજર ફેંકતા. આમ જિગરજાન ભાઈબંધોની મૈત્રી તૂટી ને ગામને કહેવાનું મળ્યું.

પ્રભુનું કરવું તે પટેલના બે બળદ એકાએક મરી ગયા. અલીમિયાંએ મોકો જોઈ વાત ફેલાવી કે 'મને 'અન્યાય કર્યો'તો તી જુઓ એનો બદલો...અને ડોશીને ઈ પટેલ પચ્ચાસે પચાસ થોડા જ આપતા હશે?... અરે, અલ્લા અલ્લા કરો! અને ભાઈબંધનું બગાડનારના બળદ તો શું બૈરાં ય મરે! હાહાહા...'

પટેલ આવુંઆવું સાંભળી સળગી ઊઠતા. કણબી પટલાણીને તો મરિયમબીબી પર જ શંકા આવી 'કૈંક કરી નાખ્યું છે.' એવી માન્યતા દૃઢ થઈ ગઈ.

અને એકવાર તો એ વાતમાં જ બીબી અને પટલાણી લડી પડયાં. પટલાણીએ કોઈને મોટા સાદે આ કૈંક કર્યાની વાતો કરી. મરિયમે એ સાંભળી. ડેલા બહાર નીકળતાં એ બરાડી: 'એ...ચુડેલ! બીજા માથે આળ શેની ચડાવે છે ડાકણ!...તારા મરદે પાપ કર્યું'તી હવે બળદ તો શું, તું ય મરે, સમજી?...'

'હેં...ઈમ કે?...તને રાંડ કરું...મને ગાળો આપ છ કાં?...મરે નહિ તારો ભાયડો!' કહેતી પટલાણી મરિયમ પાસે જઈ ઢીંકે ને ઢીંકે તેને મારવા લાગી. મરિયમે દાંત પીસીને પટલાણીના વાળ ખેંચવા માંડ્યા. પટલાણીએ પોતાનાં કાંબી–કડલાથી મરિયમનું માથું ભાંગી નાખ્યું. મામલો ખૂબ તંગ બની ગયો; અને જો નજીકમાંથી કોઈએ આ બેને છોડવ્યાં ન હોત તો કોણ જાણે શું ય થાત.

પટેલ બિચારા બે નવા બળદ મેળામાંથી

ખરીદી લાવ્યા એમાંથી એક ચોરાઈ ગયો આ વખતે તો પટેલને ય શંકા આવી પણ પટેલ એમ બોલીને બગાડે એવો ન હતો

બાકીનો બળદ હવે જોડવાનુ પટેલને ગમ્યુ નહિ આ બળદ વેચી બે નવા બળદ લાવવાનુ તેણે વિચાર્યુ

પટેલે પોતાનો બળદ વેચવા ધાર્યો છે એવુ સાંભળતા જ સમજુ શેઠ પટેલની ડેલીએ આવીને ઊભા આખા ય ગામનો ઉતાર કહો તો આ સમજુ શેઠ! કમાવામાં તેમના જેવુ ચાલાક કોઈ નહિ લડાવી માગવાનુ કામ તેમના જેવુ બીજા કોઈને આવડે જ નહિ ને!

પટેલનો બળદ તેમણે ખરીદી લીધો કિંમત પાછળથી આપવાનુ નક્કી કરી મદકુસી માણતા સમજુ શેઠ ઘર તરફ ઊપડયા

સમજુ શેઠના લોભનો પણ પાર નહિ બિચારા બળદને પૂરો ઘાસ-ચારો પણ નીરે નહિ પહેલા રોજ એક કે બે ચક્કર કરતા એને બદલે હવે દહાડામા ચાર ચાર વાર શહેરમાં આટો મારવાનુ શરૂ કર્યું પટેલને ત્યાં સુખે રહેલો બળદ અહી ત્રાસી ગયો સુખમાં રહેલો મનુષ્ય જેમ દુ:ખથી ત્રાસે તેમ પશુઓ પણ ત્રાસે એની પ્રતીતિ આ બળદને જોતા થઈ આવે એમ હતી બળદ સાવ અધમૂઓ થઈ ગયો

એકવાર શહેરથી પાછા આવતી વખતે સમજુશેઠે ખૂબ માલ ભરી નાખ્યો અર્ધે રસ્તે બળદ થાકી ગયો સવારનો ભૂખ્યો બળદ એક ડગલું પણ વધુ ન ચાલવાની દયા ભેર એવી ધમકી આપતો હોય તેમ ઊભો રહી ગયો સમજુ શેઠે લાકડીના ગોદા મારવા માંડ્યા બળદથી આ ન સહી શકાયું ત્યાં તો જોરથી એક વધુ ફટકો પડ્યો અને બળદના પગ લથડયા એકી બેસી ગયો શેઠનો સામાન ધૂળમાં જઈ ભળ્યો શેઠના હાડકા પણ ખોખરાં થયા બળદ નિશ્ચેતન ઢળી પડયો

શેઠ ગામમા આવી બીજો એક્કો લઈ જઈ બધો સામાન લાવ્યા ગામમા તેમણે આ વાત અનેકગણી વધારીને કહેવા માંડી બળદ મરી ગયો એટલે ત્યા જ બેસી રહેવુ પડ્યુ અને એ મોકો જોઈ ચોરો આવ્યા અને શેઠને ખૂબ લૂટી લીધા આ બધાનું મૂળ પટેલનો મડદાલ જેવો બળદ એ તેમની વાતનુ મુખ્ય કેન્દ્ર હતું

પટેલ તો આ ખબર મળતા વેંત ભડકયા બીજે જ દિવસે શેઠને ત્યા ગયા અને પૈસાની માગણી કરી સમજુ શેઠે સામેથી ગુસ્સો કરતાં કહ્યુ 'પૈસા શેના વળી! તારા મરેલ ઢો જેવા બળદને લઈને તો આટલી ઈજા થઈ, કેટલો લૂંટાઈ ગયો ? એ બધુ તો બાજુએ રહ્યુ અને ઉપરથી પૈસા માગે છે ? હે હે હે આ સમજુ શેઠ એમ કઈ સાવ ગાલાવેલો નથી, હા કે પટેલ ?'

'તો તમે દી'મા ઝાઝા ફેરા શુ કામ કરતા' તા! ઝાઝું કમાઈ તાગડધિન્ના કરવા છે અને પછી પૈસા આપતા પાંચ-સાત થાય છે ? આ તમને એકવાર કહી દીધુ નહિ તો પછી પંચે વાત પહોંચશે' પટેલ બરાડી ઊઠ્યા

'ભલે ને પંચે જાય સાચા માણસને ભો કેવો ?'

'ઠીક, જોશું!' કહી પટેલ ઘેર આવ્યા

પણ સમજુ શેઠની ચાલાકીનો પાર ન હતો તરત એ તો ગામમા બેચાર જણાને મળ્યા અને પોતા તરફનો જ ન્યાય માટે પંચ બોલાવવા પ્રયત્ન કરવા મંડયા મુખી તરીકે તેમણે અલીમિયાને સાધી લીધા મિયાને પણ થયુ આ ઠીક મોકો છે બિચારા પટેલ પોતે પંચ બોલાવે એ પહેલા જ મિયાંના મુખીપણા હેઠળ સમજુ શેઠના ન્યાય માટે પંચ બોલાવવામા આવ્યુ

પટેલને ખાતરી થઈ ગઈ કે પોતે ભૂલ કરી છે બળદ ગ્યો'તો ગ્યો પણ આ તો ઉપરથી

મારી સામે જ ફરિયાદ થઈ; અને એ તો બધું મૂઉં, પણ આ મિયો તો જૂનું ખોટેખોટું વેર યાદ રાખી ઘાણ કાઢી નાખશે.

અલીભાઈ પંચના મુખી બન્યા. વેર લેવા તલસતી આંખો ક્રૂર હાસ્ય કરતી હતી. હૃદયમાં કોઈ સેતાની આનંદનાં મોજાં ઊછળતાં હતાં.

પટેલનું આજે આવી જ બનત. સમજુ શેઠનું ખોટું ઊભું કરેલું નુકસાન ભરવું પડત અને ફજેત થાત એ જુદા...પણ—પણ જવાબદારીના ભાને મિયાંની સાન ઠેકાણે આવી. જુમ્મેદારીનો એહસાસ—જવાબદારીની પ્રતીતિ થઈ. આવી નાનકડી વાત માટે, એક જરીક જેવા સ્વાર્થ માટે, ખોટા દ્વેષ માટે ન્યાયથી ચલિત થવું? તેમને ભાન થયું; કે આમ મુખીની બેઠકે બેઠા પછી ખોટો ન્યાય કરવો અશક્ય છે. ખુદાનો ભય તો રાખવો જોઈએ ને? સાથે એ પણ સમજાયું કે પટેલે કરેલો તે દિવસનો ન્યાય ખરો જ હતો. અને આમ ખરો ન્યાય કરવાનો મોકો મળે ત્યારે આવી લુચ્ચાઈ કરવી? અને તેય સમજુ શેઠ જેવા ડામીસ માટે! જવાબદારીનું ભાન મનુષ્યમાં ઘણું આત્મજ્ઞાન ઝળકાવી દે છે. અલીભાઈને પોતાના દ્વેષ માટે, પોતાની વેર લેવાની વૃત્તિ માટે અને પોતાના ખરાબ વિચારો માટે શરમ આવવા લાગી.

પંચમાં ભાગ લેવા બધા માણસો આવી ગયા, એટલે અલીભાઈએ પંચ સાથે ચર્ચા ચલાવી. પટેલને બળદ વિષે પૂછ્યું. બળદની સારી હાલત વિષે પંચ સાથે ચર્ચા કરી. સમજુ શેઠને પ્રશ્નો પર પ્રશ્નો પૂછવા માંડ્યા. શેઠને તો નવાઈ જ લાગી કે આ મિયો સાવ આમ ફરી કેમ ગયો! છેવટે પંચનો ચુકાદો આપતાં અલીમિયાં બોલ્યા: 'ગામના શેઠ હોવા છતાં એક પટેલને ખોટા હેરાન કરવા પંચ બોલાવ્યું છે એ તેમનો મોટો ગુનો. ચોર કોટવાળને દંડે એવું જ આ શેઠે કર્યું છે. બધા જાણે છે, કે પટેલનો બળદ ખરીધા પછી શેઠ કેટલા વધારાના ફેરા કરતા. બળદની કિંમત પટેલને બે દીમાં જ આપી દેવી પડશે અને આમ ખોટી બનાવટ કરી પંચ બોલાવવાના ગુના માટે વીસ રૂપિયાનો દંડ કરવામાં આવે છે.'

સમજુ શેઠ તો ઢગલો જ થઈ ગયા. પટેલની ગંભીર થઈ ગયેલી આંખો આશ્ચર્યથી, મિત્રપ્રેમથી અને આભારથી ઊભરાઈ ગઈ.

અલીભાઈ પંચમાંથી બહાર નીકળતાં જ આ બંને ભાઈબંધો એકબીજાને ભેટી પડ્યા. આંખોમાંથી વહેતો જળપ્રવાહ જમીન પર એક થતો હતો.

'અલીભાઈ!' પટેલથી વધુ ન બોલાયું.

'પટેલ, જુમ્મેદારીનો એહસાસ શું એ મને આજે જ સમજાયું. મારી જ ભૂલ હતી.'

અને પછી તો એ મિત્રોએ પટેલને ઓટલે બેસી કેટલી યે વાતો કરી. એ બે જિગરજાન ભાઈબંધોની મૈત્રી, સુકાયેલી વાડી વસંતના આગમને જેમ પ્રફુલ્લિત બની ચમકી ઊઠે, એમ લહેરી ઊઠી અને ફરી ભાઈબંધી માટે આ બે મિત્રો ગામમાં જાણીતા થઈ ગયા.

અને હજી યે ગામલોકો પટેલને અને અલીભાઈને ખેતરે સાથે જતા કે ખેતરેથી સાથે આવતા જોઈ એ ભાઈબંધી માટે આશ્ચર્ય પામે છે. ×

× અનુ. **લલિત પરીખ**

★

સ્વરોદય જ્ઞાન

લેખક
શ્રી રતિલાલ મફાભાઈ શાહ

પશ્ચિમની દૃષ્ટિએ જોવા ટેવાયેલી આપણી આંખોને ઉપલક દૃષ્ટિએ ભારતીય ધર્મ, વનસ્પતિશાસ્ત્ર, આયુર્વેદ, જ્યોતિષશાસ્ત્ર વગેરેમા વિજ્ઞાનનો અભાવ જણાય, પણ સાચી પરિસ્થિતિ જુદી છે સમભાવે તપાસવાથી જણાય છે કે એનાં ઊંડાણુ અમાપ છે મનુષ્યના શ્વાસોચ્છ્વાસ-સ્વરોદય જ્ઞાન-ઉપર પણ શાસ્ત્રની રચના તો કદાચ પ્રાચીન ભારતે જ કરી હશે એનાથી ભવિષ્યકથન કહી શકાય છે, મૃત્યુસમયની ખબર પડી જાય છે, મુહૂર્તો જોવાય છે, કેટલાક રોગોના નિવારણ માટે પણ આ શાસ્ત્રને ઉપયોગમાં લઈ શકાય છે એના અંતરંગ વિષે ચમત્કારિક છતા વિજ્ઞાનયુક્ત કેટલીક વાતો આ લેખ કહી જાય છે

વિજ્ઞાન અને ધર્મ ભાઈબહેનની જોડી છે એ એકબીજાના વિરોધી નહિ પણ સહાયક અંગો છે યા પૂર્તિ અંગો છે એથી ધર્મવિનાનું વિજ્ઞાન કઠોર અને પ્રસંગે ક્રૂર પણ બની જાય છે, તેમ વિજ્ઞાનવિનાનો ધર્મ પણ બહુધા જડ અને અંધ બની જાય છે ભારતનો અધ્યાત્મવાદ વિજ્ઞાનનો વિરોધી નહોતો, બલ્કે એ વિજ્ઞાનના જ પાયા પર ખડો થઈ વિકસ્યો હતો આ જ કારણે એની પ્રગતિ પરાકાષ્ઠાએ પહોંચેલી હતી; તેમ જ પાછળથી થયેલો એનો અવરોધ પણ એ બન્નેના જુદા પડવાને અંગે જ ઊભો થયો હતો

વિશ્વના અંતિમ રહસ્યો ઉકેલતા જેમ 'તત્ત્વ'દ્વાર સુધી પહોંચી જવાય છે તેમ તત્ત્વશોધન કરનારને ય ભૌતિક રહસ્યોમાંથી જ પસાર થવું પડે છે જો કે એની પ્રધાનદૃષ્ટિ તત્ત્વશોધનની હોઈ એ એમાં અટવાઈ રહેતો નથી ક્યારેક જીવનમા એનો પૂરો લાભ પણ ઉઠાવે છે; કારણ કે એના દ્વારા એ પ્રગતિ સાધવા ઇચ્છે છે, નહિ કે એને સાધ્ય માની એમા પડી રહેવા

આમ ધર્મ સાથે વિજ્ઞાનનો અન્યોન્યાશ્રયી સંબંધ હોઈ ભારતવર્ષે જેમ આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમા પ્રગતિ કરી છે તેમ વૈજ્ઞાનિક ક્ષેત્રમાં પણ પ્રગતિ સાધી છે જંતુશાસ્ત્ર, વનસ્પતિશાસ્ત્ર, ખગોળ, ભૂગોળ, વૈદક, ગણિત, જ્યોતિષ, ન્યાય, નાટક, સાહિત્ય, શિલ્પ, કળા, ચિત્ર, રાજકારણ, યુદ્ધ, વ્યાપારાદિ ઉપરાંત પશુપક્ષીઓના લક્ષણ, બોલી, સ્વપ્ન, શકુન, અષ્ટાંગનિમિત્ત વગેરે જીવન સાથે સંબંધ રાખનારી વસ્તુને એણે વણસ્પર્શી રાખી નથી છતાં ભારતવર્ષ વૈજ્ઞાનિક નહિ પણ આધ્યાત્મિક દેશ ગણાયો છે એનું કારણ એ છે, કે એની વૈજ્ઞાનિક શોધખોળ અધ્યાત્મમુખી હતી અને એથી વિજ્ઞાન અને ધર્મ ઓતપ્રોત વણાઈ ગયા હતા આ કારણે એમાંથી જેટલો આધ્યાત્મિક લાભ ઉઠાવી શકાતો તેટલો જ એનો વ્યાવહારિક લાભ પણ ઉઠાવી શકાતો સંસારી અને ત્યાગી બન્ને પોતાના કર્તવ્ય મુજબ એનો ઉપયોગ કરી શકતા અધ્યાત્મની પ્રગતિ માટે મનનો સંયમ કેળવવા શ્વાસોચ્છ્વાસની પ્રક્રિયા ઉપર રચાયેલી પ્રાણાયામની વિધિ અસ્તિત્વમાં આવી હતી, જે ચોખ્ખી આધ્યાત્મિક ક્રિયા હતી છતાં એનો પણ વ્યવહારમાં ઉપયોગ કરી એમાંથી કેવી રીતે લાભહાનિ ઉઠાવી શકાય, એના નિયમો શોધી આર્ય ઋષિઓએ

આપણને ઉત્તમ વારસો આપ્યો છે. વિજ્ઞાનની બીજી શાખાઓમાં ત્યારપછી ભારે પ્રગતિ થવા છતાં ય આ વિષય તરફ હજુ કોઈનું ધ્યાન દોરાતું ન હોઈ આપણે તે સંબંધી વિચાર કરીએ.

મનુષ્ય પાણી વિના દિવસો સુધી જીવી શકે છે, અન્ન વિના પણ મહિનાઓ કાઢી શકે છે; પણ શ્વાસોશ્વાસ વિના ક્ષણભર જીવવું મુશ્કેલ થઈ પડે છે. શ્વાસોશ્વાસ એ જ જીવન છે. આ શ્વાસોચ્છ્વાસની ક્રિયાના શાસ્ત્રને સ્વરોદય-જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. યોગની દસ ભૂમિકામાં આ પ્રથમની ભૂમિકા છે. યોગની પરિભાષામાં આપણાં શરીરમાં ઘણી નાડીઓ છે. એમાં ૨૪ મુખ્ય છે; એમાં પણ નવ અને નવમાં પણ ત્રણ અતિ મહત્ત્વની છે જે ઈંગલા, પિંગલા અને સુષુમણા તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. ભ્રૂકુટિચક્રમાંથી શ્વાસ પ્રગટ થઈ બંકનાલને રસ્તે એ નાભિમાં જઈ સ્થિર થાય છે, ત્યાંથી ફરી એ વહેતો થઈ નાકના જમણા નસકોરા દ્વારા ચાલે છે. ત્યારે તે 'પિંગલા', ડાબા નસકોરા તરફ ચાલે છે ત્યારે 'ઈંગલા' અને જ્યારે બન્ને નસકોરા દ્વારા ચાલે છે ત્યારે તે 'સુષુમણા' કહેવાય છે. 'ઈંગલા' ચંદ્રસ્વર અને 'પિંગલા' સૂર્યસ્વર પણ કહેવાય છે. આ ત્રણ સ્વરો પરથી આપણાં સુખ–દુઃખ, જીવન–મરણ, લાભહાનિ તથા ભવિષ્યકથન પણ કરી શકાય છે.

સામાન્ય રીતે તંદુરસ્ત આદમીનો સ્વર લગભગ કલાકે બદલાતો રહે છે બીમારી યા બદલાતા ભાવિને અંગે એમાં ઓછુંવધતું થયા કરે છે; પણ સામાન્ય રીતે સ્વરો ચોક્કસ સમય પછી બદલાતા રહે છે. દરેક સ્વર પાંચ તત્ત્વોમાંથી પસાર થઈ ગતિ બદલે છે. તત્ત્વો પાંચ છે: પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, વાયુ અને આકાશ. એ તત્ત્વોનાં નામ, રંગ, આકૃતિઓ, સ્થાન, ઇંદ્રિયો, ગુણ તથા સ્વામી કોણકોણ છે તે નીચેના કોઠામાં બતાવવામાં આવ્યું છે:

સંખ્યા	નામ	આકૃતિ	જ્ઞાનેંદ્રિય	કર્મેંદ્રિય	ગુણ	સ્થાન	ચક્ર	રોગ	સિદ્ધિ
૧	પૃથ્વી	ચતુષ્કોણ	નાસિકા	ગુદા	ગંધ	યોનિ, ગુદાની પાસે સીવનીમાં	મૂલાધાર	પાંડુ કમળો	પદ્માસનયુક્ત મૂલાધાર ચક્રમાં ધ્યાન ધરવાથી રોગ મટે.
૨	જળ	અર્ધચંદ્ર	જીભ	લિંગ	રસ	લિંગના મૂળમાં	સ્વાધિષ્ઠાન	મોહાદિ વિકાર	પોતાના ચક્રમાં ધ્યાન ધરવાથી ભૂખ–તરસ મટે, સહનશક્તિ પેદા થાય.
૩	અગ્નિ	ત્રિકોણ	આંખ	પગ	રૂપ	નાભ	મણિપુર ચક્ર	ક્રોધાદિ વિકાર	અપચો મટે, કુંડાલની જાગે, તડકો–અગ્નિ સહન થાય.
૪	વાયુ	ષટ્કોણ	ત્વચા	હાથ	સ્પર્શ	હૃદયપ્રદેશ	અનાહત ચક્ર	વાયુ દમ	આકાશગમન સિદ્ધ થાય.
૫	આકાશ	નિરાકાર	કાન	વાણી	શબ્દ	કંઠ, ગળું	વિશુદ્ધચક્ર		અણિમાદિ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય

પૃથ્વીતત્ત્વનો રંગ પીળો છે: જળનો શ્વેત, અગ્નિનો લાલ, વાયુનો લીલો અને આકાશનો નીલો રંગ છે. એમાં પૃથ્વી અને જળતત્ત્વનો સ્વામી ચંદ્ર છે. જ્યારે અગ્નિ, વાયુ અને

આકાશતત્ત્વનો સ્વામી સૂર્ય છે પૃથ્વીતત્ત્વ સમયે શ્વાસ સંમુખ અને નાસિકાથી બાર આગળ સુધી દૂર વહે છે જલતત્ત્વ નીચેની તરફ અને નાસિકાથી સોળ આગળ સુધી દૂર વહે છે અગ્નિતત્ત્વ ઉપરની તરફ અને નાસિકાથી ચાર આગળ સુધી જ ચાલે છે; જ્યારે વાયુતત્ત્વ વાંકુ અને આઠ આગળ સુધી જઈ શકે છે આકાશતત્ત્વ નાસિકાની અંદર જ ચાલે છે, એને આકાર નથી

પૃથ્વીતત્ત્વ ૫૦, જળતત્ત્વ ૪૦, અગ્નિતત્ત્વ ૩૦, વાયુતત્ત્વ ૨૦ અને આકાશતત્ત્વ ૧૦ પળ સુધી વહે છે અઢી પળ એટલે એક મિનિટ, એ એનું માપ છે

તત્ત્વની પિછાણ પદ્માસન લગાવીને સ્થિરચિત્ત બની બન્ને હાથના અંગૂઠાથી કાને અને બન્ને હાથની મધ્યમા આગળીઓથી નસકોરા દબાવવાથી અને તર્જની આગળીઓથી આંખના પડદા ઢાંકી ભૃકુટિ ચક્રમાં ઊંચી નજરે (બંને ભમરો વચ્ચેની જગ્યા પર) જોવાથી કયો રંગ દેખાય છે એ જણાશે પીળા રંગનું બિંદુ જણાય તો પૃથ્વી, સફેદથી જળ, લાલથી અગ્નિ, નીલાથી વાયુ અને ધૂમ્રવર્ણથી આકાશતત્ત્વ સમજાય છે પૃથ્વી અને જળતત્ત્વ શ્રેષ્ઠ, અગ્નિ અને વાયુ સાધારણ અને આકાશતત્ત્વ અશુભ છે એથી પૃથ્વી અને જળતત્ત્વ ઉતમ ફળ આપે છે, અગ્નિ–વાયુ સાધારણ આપે છે અને આકાશ અશુભ ફળ ઉત્પન્ન કરે છે

ચંદ્રસ્વરમા કરવાના કાર્યો: સૌમ્ય અને સ્થિર કાર્યો ચંદ્રસ્વરમા કરવા લાભદાયી મનાય છે; જેથી નવું મંદિર બંધાવવું, મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરવી, પ્રતિમાની અનાવરણ વિધિ કરવી સંસ્થાનું ઉદ્ઘાટન કરવું, ઘર, હાટ, મહેલ, કોટ, કિલ્લો, ખાઈ, નહેર, મિલ, યંત્ર તથા કારખાનું સ્થાપવું; દાન-ધર્મ તથા દીક્ષા દેવી-લેવી, નવા ઘરમા રહેવા જવું, ગામ–નગરમાં પ્રવેશ કરવો; વસ્ત્રાભૂષણ ધારણ કરવાં, કરાર કરવો, યોગાભ્યાસની શરૂઆત કરવી, બીમારીને કારણે દવા વાપરવી, ખેતી–બાગબગીચા સ્થાપવા, મોટા માણસોની મુલાકાતે જવું તથા સોનાચાંદીના અલંકારો ઘડાવવા વગેરે કાર્યો ચંદ્રસ્વરમાં કરવાથી લાભ થાય છે

સૂર્યસ્વરમા કરવાના કાર્યો: વિદ્યાભ્યાસ શરૂ કરવો, ધ્યાનસમાધિ લગાવવી, અરજીઓ કરવી, જવાબદારીનું કામ ઉપાડવું, ભૂતપિશાચ, મંત્રતંત્રાદિ કાર્યો કરવાં, દર્દીઓને દવા ખવડાવવી (રોગીએ તો ચંદ્રસ્વરમા જ દવા લેવી), શસ્ત્રાસ્ત્રો ખરીદવા, ભોજન લેવું, સ્નાન કરવું, સંસારસુખ ભોગવવું, નવો ચોપડો લખવો, વેપાર કરવો, લશ્કરની કૂચ તથા જલયાન વહેતું મૂકવું, નૌકાસફરે ઊપડવું, દુશ્મનની સામે જવું, ગાય, ભેંસ, ઊંટ જેવાં પ્રાણી ખરીદવા, સટ્ટો કરવો, નદી ઊતરવી તેમ જ લેણદેણ કરવી વગેરે કાર્યો સૂર્યસ્વરમાં કરવાથી લાભ થાય છે ખાસ કરીને ક્રૂર અને અસ્થિર કાર્યો સૂર્યસ્વરમા કરવાથી તે જલદી ફળદાયી થાય છે

સુષુમણાસ્વરમા કરવાના કાર્યો. સુષુમણાસ્વરમા કોઈ પણ કાર્ય કરવું લાભદાયક નથી એ સ્વર સમયે શરૂ કરેલું કાર્ય કાં તો બગડી જાય છે, કાં તો નિષ્ફળ જાય છે જેની મદદ માગવામાં આવે છે એ વ્યક્તિ મળતી નથી તેમ જ મળે છે તો મદદમા વિઘ્ન પડે છે એથી આ સમયમાં ઈશ્વરભજન–આત્મધ્યાન જેવા કેવળ પવિત્ર ભાવોનો વિચાર જ લાભદાયી છે

શારીરિક–માનસિક તંદુરસ્તી બગાડવાના કારણો સૂર્યસ્વરમાં ભોજન કરવું, ચંદ્રસ્વરમા ચા, દૂધ, સોડા, શરબત

આદિ પીણાં પીવાં; ડાબા પડખે સૂઈ રહેવું અને પવિત્ર મન રાખવું એ તંદુરસ્તીનો ઉત્તમ ઉપાય છે. જે એથી ઊલટી રીતે વર્તે છે એટલે કે સૂર્યસ્વરમાં પાણી જેવા પ્રવાહી પદાર્થો લે છે અને ચંદ્રસ્વરમાં ભોજન કરે છે, તેમ જ સંસારસુખ માણે છે એનું શરીર વ્યાધિઓનું ઘર બની જાય છે.

તિથિનું ફળ : દરેક મહિનાની વદ એકમના રોજ સૂર્યોદય સમયે જો સૂર્યસ્વર ચાલે તો ૧૫ દિવસ સુખચેન મળે; તેમ દરેક મહિનાની સુદ એકમના રોજ સૂર્યોદય સમયે જો ચંદ્રસ્વર ચાલે તો પણ ૧૫ દિવસ આનંદ-મોજમાં વીતે; એથી જો ઊલટો સ્વર ચાલે તો ફિકર-ચિંતા આવી પડે. ઉપરા-ઉપરી ત્રણ પખવાડિયાં સુધી અનુકૂળ સ્વર ચાલે તો બધી જ રીતે લાભ થાય; પણ જો પ્રતિકૂળ સ્વર ચાલે તો દોસ્ત પણ દુશ્મન બની જાય; આફત-ઉપાધિઓ ભોગવવી પડે.

ચૈત્ર માસનું ખાસ ફળ : ચૈત્ર સુદ એકમના રોજ સૂર્યોદય સમયે જો ચંદ્રસ્વર ચાલે તો સુખચેન મળે, તેમાં પણ જો પૃથ્વી-જળ તત્ત્વ હોય તો ફળ ઉત્તમ આવે. મેષ રાશિ પર જે દિવસે સૂર્ય આવે તે દિવસે ચંદ્રસ્વર ચાલે તો વર્ષભર સુખચેન પ્રાપ્ત થાય. અક્ષયતૃતીયાને દિવસે પણ જો ચંદ્રસ્વર હોય તો વર્ષ સુખકર નીવડે.

ચૈત્ર સુદ ૧ આખા દિવસમાં કલાક પણ ચંદ્રસ્વર ન ચાલે તો ત્રણ મહિનામાં બીમારી આવે.
,, ,, ૨ ,, ,, ,, ,, ,, ,, ,, ,, પરદેશમાં જવું પડે.
,, ,, ૩ ,, ,, ,, ,, ,, ,, ,, ,, પિત્તજ્વરની બીમારી થાય.
,, ,, ૪ ,, ,, ,, ,, ,, ,, ,, ,, મૃત્યુ આવે.
,, ,, ૫ ,, ,, ,, ,, ,, ,, ,, ,, રાજ્ય તરફથી આફત આવે.
,, ,, ૬ ,, ,, ,, ,, ,, ,, ,, ,, ભાઈનું મૃત્યુ થાય.
,, ,, ૭ ,, ,, ,, ,, ,, ,, ,, ,, સ્ત્રીનું મૃત્યુ થાય.
,, ,, ૮ ,, ,, ,, ,, ,, ,, ,, ,, આવક ઘટી જાય.

ભાવિફળકથન : પ્રશ્નકર્તા ઉત્તરદાતાના પૂર્ણ સ્વરની દિશામાં બેસીને યા ઊભીને જો પ્રશ્ન મૂકે છે તો તેનું કામ સફળ થાય છે. ખાલી સ્વરની દિશામાં જો પ્રશ્ન પુછાય છે તો તે નિષ્ફળ જાય છે. ચંદ્રસ્વરની પૂર્ણ દિશા ઊંચી, ડાબી તેમ જ સન્મુખ છે; જ્યારે સૂર્ય-સ્વરની પૂર્ણ દિશા જમણી, પાછળની તેમ જ નીચેની જગ્યા છે.

ચંદ્રસ્વર તેમ જ સૂર્યસ્વર કલાક સુધી ચાલે છે અને એમાં પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, વાયુ અને આકાશ એ પાંચ તત્ત્વો અનુક્રમે ચાલે છે. પૂર્ણ દિશાથી આવી જવાબ દેનારની ખાલી દિશા તરફથી જો પ્રશ્નકર્તા પ્રશ્ન મૂકે છે તો કાર્ય નિષ્ફળ જાય છે, પણ ખાલી દિશા તરફથી આવવા છતાં જો પૂર્ણદિશા તરફથી પ્રશ્ન મૂકે છે તો તે ફતેહમંદ થાય છે.

તેમાં ય ચંદ્રસ્વર વખતે જો પૃથ્વી તેમ જ જળતત્ત્વ હોય છે તો કાર્ય ફતેહ થાય છે; પણ જો અગ્નિ, વાયુ કે આકાશતત્ત્વ ચાલતું હોય છે, તો પૂર્ણ દિશામાંથી પુછાયેલો પ્રશ્ન પણ નિષ્ફળ જાય છે; એથી ઊલટું જો સૂર્ય-સ્વર ચાલતો હોય ત્યારે પૂર્ણ દિશામાંથી પુછાયેલો પ્રશ્ન અગ્નિ, વાયુ કે આકાશ-તત્ત્વમાં સફળ થાય છે, જ્યારે પૃથ્વી કે જળ-તત્ત્વમાં નિષ્ફળ જાય છે. આ સ્વર ઉત્તરદાતા સાથે સંબંધ રાખે છે નહિ કે પ્રશ્નકર્તા સાથે એ ન ભુલાવું જોઈએ.

સ્વરદૃષ્ટિએ મુહૂર્ત : સવારમાં જાગતાં

જ જે બાજુનો સ્વર ચાલતો હોય તે બાજુનો પગ પ્રથમ પથારી નીચે મૂકવો, તેમ જ પહેલું પગલું પણ તે જ પગથી ભરવું મુસાફરી, યાત્રા યા વિદેશગમન સમયે ઘરથી નીકળતાં જે બાજુનો સ્વર ચાલતો હોય એ પગ પ્રથમ ઉપાડવો; એથી બધા જ અનિષ્ટો નષ્ટ થઈ જાય છે એવો સ્વરોદયશાસ્ત્રનો કોલ છે

સૂર્યસ્વરનું ભવિષ્ય ત્રણ દિવસથી દિનગત સૂર્યસ્વર જ ચાલે તો એક વર્ષમા મૃત્યુ થાય; અથવા ૧૬ દિવસ સુધી એકધારો સૂર્યસ્વર ચાલે તો એક માસમા મૃત્યુ થાય આખો મહિનો તેમ ચાલે તો ફક્ત બે જ દિવસનો એ મહેમાન ગણાય; પણ જો ૪–૮–૧૨–૧૬ કે ૨૦ દિવસ સુધી એકધારો ચંદ્રસ્વર ચાલે તો લાંબી આવરદા પ્રાપ્ત થાય

આયુષ્ય પર થતી અસર આપણી આયુમર્યાદા માસ–મહિનાઓ પર નહિ પણ શ્વાસોશ્વાસ પર અંકાયેલી છે યોગીઓ પ્રાણાયામ યા સમાધિ દ્વારા શ્વાસોશ્વાસની પ્રક્રિયાને બંધ કરી આજ કારણે 'વહેતા આયુષ્યને તેટલો સમય લંબાવી દે છે સમાધિમા ગાળેલો સમય એમની આયુમર્યાદામાથી કપાતો નથી, આથી એમનું આયુષ્ય લાંબુ જણાય છે શ્વાસોશ્વાસ પર આયુષ્ય ખર્ચાતું હોઈ દોડધામ, ક્રોધ, અધીરાઈ, નિદ્રા તેમ જ ભોગવિલાસમા શાસ્ત્રકારોએ સંયમ બતાવ્યો છે એ કાર્યોમા શ્વાસોશ્વાસ ખૂબ જ વપરાતો હોઈ આયુષ્ય જલદી ખર્ચાઈ જાય છે

દુન્યવી લાભોની પ્રાપ્તિ જેને સ્વરોનું તથા તેના તત્ત્વોનું જ્ઞાન થયું છે એ અનેક લાભો મેળવી શકે છે જેની સાથે કામ હોય તેને જે બાજુ આપણો શ્વાસ ચાલતો હોય તે બાજુ બેસાડી વાતચીત કરવાથી એને આપણો બનાવી શકાય છે એની પાસેથી ધાર્યું કામ પણ લઈ શકાય છે કોઈ સમયે આકસ્મિક આગ ફેલાઈ રહી હોય ત્યારે જે બાજુ આગ વધતી દેખાય તે બાજુ પાણીનું પાત્ર લઈ ઊભા રહેવું અને જે બાજુનો શ્વાસ ચાલતો હોય તે નસકોરેથી થોડું જળ પી પછી જળપાત્રમાંથી ૭ રતી પાણીની અંજલિ ભરી આગ પર છાંટવાથી આગ વધતી અટકી જાય છે

રોગના ઉપાયો તાવમા અશુભ સ્વર ચાલતો હોય તો નસકોરામા નરમ રૂ મૂકી શ્વાસ બંધ રાખો, આરામ થશે

શિરદર્દ હોય તો સીધા સૂઈ જવું બંને હાથ નીચે લંબાવી ફેલાવવા પછી બંને હાથની કોણીઓ દોરડાથી જોરથી બંધાવો દર્દ મટે બંધ છૂટા કરાવો

આધાશીશી હોય એક બાજુનો હાથ (રોગ તરફનો) બંધાવો તેમ જ પહેલે દિવસે જે બાજુનો સ્વર હતો તે આ જ પણ હોય તો તે બંધ કરો, આરામ થશે

અજીર્ણ સૂર્યસ્વરમાં જ ભોજન કરો તે ભોજન બાદ ડાબા પડખે ૧૫–૨૦ મિનિટ સૂઈ જાઓ, અથવા પદ્માસને ૧૦–૧૫ મિનિટ બેસી નાભિ પર દૃષ્ટિ સ્થિર રાખો એક સપ્તાહમા આરામ થશે

દાંત હાલતા કે દૂખતા હોય તો ઝાડા-પેશાબ સમયે દાંતો જોરથી દબાવી રાખો

અન્ય દર્દ જો એકદમ ઊઠે તો જે સ્વર હોય તે બંધ કરો જે બાજુનો સ્વર હોય તે બાજુને પડખે સૂવાથી શ્વાસ બદલાય છે

દમ એક મહિના સુધી ચાલતો શ્વાસ બંધ કરી બીજો શ્વાસ ચલાવો, જેમ જેમ અભ્યાસ થશે તેમતેમ દર્દ શાંત પડતું જશે

વાટ અને તડકાની ગરમી જમણી બાજુ સૂવાથી શાંતિ થાય; જમ્યા બાદ કાંસકાથી માથું ઓળો માથાના રોગ, વાયુરોગ, શ્વેતબાલરોગ મટશે

ધનનો લોભ

અનુવાદક :

શ્રી નટવરલાલ જાની

પ્રાચીન કાળમાં એક ગામમાં કોઈ બ્રાહ્મણ વૈદર્ભ નામનો મંત્ર જાણતો હતો. તે મંત્ર ઘણો જ કિંમતી હતો. જ્યારે નક્ષત્રનો યોગ થાય, ત્યારે તે મંત્રનો જપ કરીને આકાશ તરફ જોવાથી આકાશમાંથી સાત રત્નોનો વરસાદ પડતો હતો. તે સમયે બોધિસત્વ તે બ્રાહ્મણ પાસે વિદ્યા ભણતો હતા. એક દિવસ તે બ્રાહ્મણ બોધિસત્વને સાથે લઈને પોતાના ગામથી નીકળ્યો. બંનેએ ચેદિ રાજ્યમાં પ્રવેશ કર્યો. રસ્તામાં એક નિર્જન વનમાં ચોરોનો ભય હતો. ચોરોએ તે બ્રાહ્મણને અને બોધિસત્વને પકડ્યા. આ ચોરો બે માણસોને પકડતા હતા અને તેમાંથી એકને પૈસા લાવવા માટે પાછો મોકલતા હતા. આ કારણે લોકો તેમને ‘પ્રેષણક’ ચોરો કહેતા. તેમના પંજામાં બાપ અને દીકરો ઝડપાતા, તો તેઓ બાપને કહેતા, ‘તમે અમારે માટે ધન લાવશો તો અમે તમારા પુત્રને છોડી મૂકીશું.’ તેવી જ રીતે મા અને દીકરીને પકડીને માને પૈસા લાવવા મોકલતા. મોટા ભાઈ અને નાના ભાઈને પકડીને મોટા ભાઈને પૈસા માટે મોકલતા. ગુરુ અને શિષ્યને પકડીને શિષ્યને મોકલતા. આ વખતે પણ તેમણે વૈદર્ભ બ્રાહ્મણને પકડીને બોધિસત્વને મોકલ્યા. બોધિસત્વે આચાર્યને નમસ્કાર કરી કહ્યું : ‘હું એક–બે દિવસમાં પાછો આવીશ. તમે ડરશો નહિ. તમે મારું કહેવું ધ્યાનમાં રાખજો. આજે ધન વરસાવનાર નક્ષત્રનો યોગ છે. દુઃખથી ભય પામી હતાશ બનીને પણ મંત્રનો જપ કરી ધન વરસાવશો નહિ. જો વરસાવશો, તો તમારો અને આ પાંચસો ચોરોનો પણ નાશ થશે.’

આ રીતે ગુરુને ઉપદેશ આપીને તે ધન માટે, ચાલ્યા ગયા.

ચોરોએ બ્રાહ્મણને બાંધી દીધો. રાત્રિ પડી એટલે બ્રાહ્મણે વિચાર્યું :

‘ધન વરસાવવાના નક્ષત્રનો યોગ તો થઈ ગયો છે. આ બધું દુઃખ વેઠવાથી શો ફાયદો? મંત્રનો જપ કરી રત્નો કેમ ન વરસાવું? લાવને ચોરોને ધન આપી આનંદથી ચાલ્યો જાઉં.’

આમ વિચાર કરી તેણે ચોરોને કહ્યું :

જૂના જમાનામાં ‘સ્વરોદય’ જ્ઞાનનું મહત્ત્વ ઘણું હતું. મુહૂર્ત, ભવિષ્યકથન, લાભહાનિ તથા રોગના ઉપાય માટે એ ચમત્કારિક શાસ્ત્ર મનાતું. આજના નવયુગમાં એ શાસ્ત્ર ભુલાતું જાય છે. એના જાણકાર અનુભવીઓ પણ ઘટતા જાય છે. છતાં આજે પણ ક્યારેક એના અનુભવી જાણકારો મળી આવે છે. આ શાસ્ત્ર એક પ્રકારનો વહેમ નહિ પણ વિજ્ઞાન છે એમ માની જો એના તરફ લક્ષ્ય દોડાવવામાં આવે–એનો અનુભવ કરવામાં આવે તો એમાંથી અનેક રહસ્યો શોધી શકાય. સ્વરોદયશાસ્ત્ર માટે પ્રાચીન ગ્રંથોમાં વિપુલ સાહિત્ય ભર્યું પડ્યું છે, જેનું સંશોધન કરી તે પ્રકાશમાં લાવવું જોઈએ તેમ જ એના પર પ્રયોગો પણ થવા જોઈએ. એની શાસ્ત્રીયતા સિદ્ધ થવાથી એ એક પ્રકારનું માનવ–ઉપયોગી વિજ્ઞાન જો બની શકે તો આપણે આપણા જીવનમાં એનો ઉપયોગ કરી લાભ ઉઠાવી શકીએ અને જગતને પણ તે આપી શકીએ.

* * *

'તમે બધાએ અમને શા માટે પકડયા છે?' તેમણે કહ્યુ 'પૈસા માટે'

બ્રાહ્મણ બોલ્યો 'જો તમારે પૈસાથી જ કામ હોય,-તો મને આ બંધનથી તરત જ મુક્ત કરો, સ્નાન કરાવો, કોરા વસ્ત્રો પહેરાવો, ચંદન લગાડો અને ફૂલોની માળા પહેરાવો'

ચોરોએ તેણે કહ્યુ તે પ્રમાણે બધુ કર્યું બ્રાહ્મણે નક્ષત્રયોગ જોઈને મંત્ર જપવાનુ ચાલુ કરી આકાશ તરફ જોયુ તે જ સમયે આકાશમાથી રત્નો ખરવા લાગ્યા ચોરોએ આ ધનને એકઠુ કરી તેની પોટલી બાધી દીધી પોટલી ઉપાડીને તેમણે ચાલવા માડ્યુ બ્રાહ્મણ પણ તેમની પાછળપાછળ ચાલ્યો

રસ્તામા એ ચોરોને બીજા પાંચસો ચોરોએ પકડ્યા આ ચોરોએ પૂછયું 'અમને શા માટે પકડો છો?'

બીજા ચોરોએ કહ્યુ 'પૈસા માટે'

'જો તમારે પૈસાની જ જરૂર હોય, તો આ બ્રાહ્મણને પકડો અમને પણ એણે જ ધન આપ્યુ'

આથી પેલા ચોરોએ તેમને છોડી દઈ બ્રાહ્મણને પકડયો અને કહ્યુ 'અમને પણ ધન આપો'

બ્રાહ્મણે કહ્યુ 'હુ તમને ધન તો આપીશ, પરંતુ ધન વરસાવનાર નક્ષત્રયોગ એક વર્ષ પછી આવશે જો તમારે ધન જોઈતુ હોય, તો ત્યાસુધી ગહ જુઓ'

ચોરોએ ગુસ્સે થઈને કહ્યુ, 'અરે, દુષ્ટ બ્રાહ્મણ! બીજા માટે જ્યારે જોઈએ ત્યારે ધન વરસાવે છે, અને અમને એક વરસનો વાયદો કરે છે!' એમ કહી તેમણે ધારદાર તલવાર કાઢી બ્રાહ્મણના બે ટુકડા કરી દીધા તેને રસ્તામા જ નાખીને તેમણે પેલા ચોરોનો પીછો પકડયો તેમની સાથે લડાઈ જામી, અને બધાને મારીને ધન પડાવી લેવામા આવ્યું પછી ચોરની મોટી ટોળીમા બે તડા થયા, અને તેઓ અંદરઅંદર લડવા લાગ્યા લડતાલડતા છેવટે બે જણા બચ્યા આ રીતે એક હજાર માણસો માર્યા ગયા તે બે ચોરો ધન લઈને એક ગામને સીમાડે પહોચ્યા, અને તેને એક ગુપ્ત સ્થાનમા સંતાડી દીધુ તેમનામાથી એક તલવાર લઈને રખેવાળુ કરવા બેઠો અને બીજો ભાત રાધવા માટે ચોખા લાવવા ગામમા ગયો

ખરેખર, લોભ જ વિનાશનુ મૂળ છે! ધનને સાચવવા બેઠેલો ચોર વિચારવા લાગ્યો 'પેલો આવશે, એટલે આ ધન બે ભાગમાં વહેચાઈ જશે, માટે તે આવે કે તરત જ તેને હુ આ તલવારથી મારી નાખીશ' આમ વિચારી તલવાર લઈને તે સાગરીતની આવવાની રાહ જોતો બેસી રહ્યો

બીજો પણ વિચારવા લાગ્યો, 'ધનના બે ભાગ થઈ જશે હુ તેને ભાતમા ઝેર નાખીને ખવડાવીશ તે મરી જશે, એટલે બધુ ધન મને એકલાને મળશે'

ભાત તૈયાર થઈ ગયો એટલે તેણે ખાઈ લીધુ વધેલા ભાતમાં ઝેર નાખી તે તેને બીજા ચોર પાસે લઈ ગયો

તેણે ભાત ઉતારીને નીચે મૂકયો કે તરત જ બીજાએ તલવારથી કાપીને તેના બે ટુકડા કરી દીધા, અને તેમને ગુપ્ત સ્થાનમાં ફેંકી દીધા

પછી તે પોતે પણ પેલો ભાત ખાઈને મરણ પામ્યો આ રીતે ધનને લીધે બધાયનો વિનાશ થયો

આ સમયે વાણારસીમા બ્રહ્મદત્ત રાજા રાજ્ય કરતા હતા

★

અધ્યાત્મવાદ

લેખક:
શ્રી ડાહ્યાલાલ હીરાલાલ દેસાઈ
બી. એ. એલએલ. બી.

આજના જગતમાં પ્રવર્તેલા ગમે તે વાદ કે સિદ્ધાંતની પાછળ જો આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિ નહિ હોય તો એનું સર્જન ભલે મહાન હોય પણ તે ભયંકર જ નીવડવાનું. કેવળ દુઃખ, ક્લેશ, ભય, ત્રાસ ને યુદ્ધનું જ એ નિમિત્ત બનવાનું. આ અધ્યાત્મવાદ શું છે તે ઉપર આ લેખ દ્વારા આછો પ્રકાશ ફેંકાયો છે.

આરું ય જગત આજે કોઈ અગમ્ય, અસહ્ય વેદનામાંથી પસાર થઈ રહ્યું છે. જૂની સંસ્થાઓ, જૂની પ્રણાલિકાઓ, જૂના સિદ્ધાંતો ને જૂના વાદો સામે બળવો કરી તેને તોડીફોડી છિન્નભિન્ન કરતાં બળો ગતિમાન બન્યાં છે. રાજા સામે પ્રજા, મૂડીવાદ સામે મજૂરવાદ, સામ્રાજ્યવાદ સામે સામ્યવાદ, વ્યક્તિવાદને નામે પિતા સામે પુત્ર, પતિ સામે પત્ની, શેઠ સામે નોકર, શિક્ષક સામે શિષ્ય અને જ્ઞાતિના બંધારણ સામે તેની પ્રત્યેક વ્યક્તિ બળવો જગાવી બેઠી છે. અર્વાચીન યુગની આ અનોખી વિશિષ્ટતા છે.

પણ આ બધું અંધાધૂંધી ભર્યું લાગતું વાતાવરણ અકારણ નથી. વિશ્વમાં એક તણખલું પણ નિષ્પ્રયોજન ફરકતું નથી, તો આવી યુગજૂની સંસ્થાઓ ને પ્રણાલિકાઓ સામે ઊઠતા પોકારો નિષ્પ્રયોજક ક્યાંથી હોય? અધ્યાત્મજ્ઞાનનાં ગુઢ રહસ્ય ઉકેલી શકનાર તો જાણે છે કે એક જ ચિત્તશક્તિ આખું વિશ્વયંત્ર ચલાવી રહી છે. ને તે પોતાનું નિશ્ચિત ધ્યેય સાધવા સમયેસમયે જેનો જેવો ઉપયોગ કરવો ઘટે તેનો તેવો ઉપયોગ કરી આખા વિશ્વને ઉત્ક્રાંતિને માર્ગે દોરી રહી છે. અને તેથી જ આજનો ટ્રુમેન કે સ્ટેલીન પણ એ અગમ્ય શક્તિનાં માત્ર પ્યાદાં છે. પોતાનું કાર્ય સાધવા એ શક્તિને કોઈક વખત સૌમ્ય ઉપાયો લેવા પડે છે, તો કોઈક વખત ભયંકરમાં ભયંકર ઉપાયોથી પણ જગતની ગતિને વેગ આપવા નિષ્ઠુર બનવું પડે છે. રામાયણ અને મહાભારતના હત્યાકાંડો એ આ સિદ્ધાંતનાં દૃષ્ટાંતો છે, એટલે જ આજના વિનાશક લાગતા વાદો, સિદ્ધાંતો ને બળો પણ તેમની દેખીતી રુદ્રતા પાછળ કોઈક અગમ્ય હેતુ સાધવા બુદ્ધિપૂર્વક ગતિમાં મુકાયેલ પ્રવેશમાત્ર છે, નિષ્પ્રયોજન અંધાધૂંધીનું પરિણામ માત્ર નથી. સર્જન માટે વિનાશ આવશ્યક છે. જીર્ણ બનેલ ઇમારતને તોડી પાડી જમીનદોસ્ત કર્યા પછી જ તેના ઉપર નવી ઇમારત બાંધી શકાય છે; એટલે આજનાં વિનાશક બળો તે મૂળમાં ભવ્ય પણ આજ નિષ્પ્રાણ બનેલ સંસ્થાઓને, સિદ્ધાંતોને તોડી પાડવા અને તે પ્રમાણે તોડી પાડી તેના ઉપર નવી ભવ્ય ઇમારત ચણવાના ગૂઢ ઉદ્દેશથી જ અસ્તિત્વમાં આવ્યાં છે.

પણ આ સત્ય સમજવા કુદરતનો એક અચળ નિયમ સમજી લેવાની જરૂર છે, જેથી જે સિદ્ધાંતોને આજ આપણે તોડીફોડી છિન્નભિન્ન કરવા તૈયાર થયા છીએ તેની ભવ્યતા સમજાશે; અને તે પ્રમાણે બધું છિન્નભિન્ન કર્યા પછી તે ઉપર કેવી ઇમારત ચણવાની છે તે પણ સમજાશે અને વિનાશ કરતી વખતે પણ આપણે તે પ્રમાણે સર્જનનાં બીજ વાવી શકીશું. તે સિવાય વિનાશ એટલે અઘોર પાપ.

સારા ય જગતની હયાતી તે પ્રાણીમાત્રનો વિકાસ સાધવા માટે છે, ઉત્ક્રાંતિ માટે છે, જડતામાંથી ચેતનના ફુવાર તરફની એક અદમ્ય ગતિ છે વિજ્ઞાન સાક્ષી પૂરે છે કે જડ જગતમાંથી વનસ્પતિ યોનિનો વિકાસ થયો છે વનસ્પતિમાંથી પ્રાણીઓનો વિકાસ થયો છે ને પ્રાણીઓમાં પણ ઉત્તરોત્તર ક્રમપૂર્વક અંતે મનુષ્ય-યોનિની ઉત્ક્રાંતિ થઈ છે આમ ઉત્તરોત્તર વિકાસ પામતો, જડતાના અંધકારમાંથી ચેતનના પ્રકાશ તરફ વધવું, મર્ત્ય જીવનમાંથી કોઈક અમર્ત્ય તત્ત્વ તરફ વધવું, અસત્યની ઊંડી ખાઈમાંથી સત્યના ગગનચુંબી શિખરે ચઢવું તેનું નામ અધ્યાત્મવાદ અને આ અધ્યાત્મવાદને અમલમાં મૂકનાર બળ એટલે ઈશ્વર, ચિતશક્તિ, કુદરત, અલ્લા, 'ગૉડ.' અથવા આત્મા

અધ્યાત્મજ્ઞાનનું આ રહસ્ય જાણનાર મુનિઓએ સમાજની વ્યવસ્થા કરતાં આ દૃષ્ટિને જ પ્રાધાન્ય આપ્યું હતું સમાજવ્યવસ્થા કરતી વખતે દરેક માણસને જગતની તમામ વસ્તુઓ સરખા પ્રમાણમાં શી રીતે મળે, બધા એકાકાર શી રીતે બને, બધા સરખું સુખ શી રીતે ભોગવે તે દૃષ્ટિ ન રાખતાં બધા ઊંચે શી રીતે ચઢે, આત્મતત્ત્વ તરફ શી રીતે વળે, પશુજીવનના જડવાદમાંથી દેવજીવનના ચેતનવાદને શી રીતે અનુસરે ને એમ અનુસરતા બધા ઊંચામાં ઊંચી ભૂમિકા ઉપર એકસરખું સુખ શી રીતે ભોગવે, બધા ચરાચર વિશ્વની તમામ વસ્તુઓના સરખા હકદાર શી રીતે બને, બધા આત્મસ્વરૂપે એકાકાર શી રીતે બને તે જ ધ્યાનમાં રાખી ચાર વર્ણો, ચાર આશ્રમો, ચાર વર્ણાશ્રમ ધર્મો, રાજા તેમ જ પ્રજાના ધર્મો ને આખી પ્રજાના શિસ્તપાલનના નિયમો ઘડ્યા હતા

ઉત્ક્રાંતિવાદનો નિયમ સ્વીકાર્યા પછી એટલું તો સહજ સમજાય તેમ છે કે દરેકનો અંદરનો વિકાસ સરખો ન જ હોય અને વિકાસ સરખો ન હોય તો તેમને માટે નિયમો પણ એક ન જ હોય, તેમ તેમને માટેનાં બંધનો ને સ્વતંત્રતાનાં માપ પણ એક ન હોય એટલે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રના શિસ્તપાલનના નિયમો જુદા-જુદા રાખવા પડ્યા અને છતાં તે નિયમો અધ્યાત્મજ્ઞાનના ઊંડા રહસ્યથી એવા અમોઘ ઘડાયા હતા કે તેનું પ્રામાણિકપણે પાલન કરનાર હમેશ ઊંચે ને ઊંચે જ ચઢતો, પ્રભુના પ્રકાશ તરફ જ વળતો હતો स्वे स्वे कर्मण्यभिरत संसिद्धि लभते नर ॥ પોતપોતાના નિયત કર્મમાં અભિરત રહેનાર અંતે પરમ સિદ્ધિને જ પામે છે આપણે થોડાક દાખલા લઈ આ સત્ય સમજવા પ્રયત્ન કરીએ

રાજા અને પ્રજા આજની જેમ રાજાને તે કાળમાં પ્રજાનો જુમ્મેદાર, ટ્રસ્ટી કે પ્રજાનો સેવક નહોતા ગણતા તે તો આસુરી દૃષ્ટિ છે રાજા એટલે તો રાજ્=પ્રકાશવું—એટલે જ્યાં પ્રજાની દૃષ્ટિ કુંઠિત બની જતી, જ્યાં અજ્ઞાન અને અવ્યવસ્થાના ગાઢ અંધકારમાં આગળ વધવાનો માર્ગ નહોતો સૂઝતો, ત્યાં પ્રકાશનાં કિરણો રેડતો, ને વ્યવસ્થાપૂર્વક પ્રજાને આગળ દોરતો વીર, દેવ અને તેથી જ તે પ્રજાનો સેવક નહિ પણ પિતા હતો, પૂજ્ય હતો, દેવ હતો તે જ રીતે રાજાને મન પ્રજા એટલે પોતાના સુખનું સાધન માત્ર નહિ, પોતાની પિશાચી વૃત્તિઓને પોષનાર કેવળ જડ પદાર્થ નહીં, પણ પોતાના જ અંગમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ પોતાનો જ આત્મા (પ્ર+જા પ્રકૃષ્ટપણે જન્મેલી) આમ રાજા અને પ્રજા વચ્ચે પિતા અને પુત્રનો મીઠો સંબંધ બંધાયો હતો રાજા પ્રજાના કલ્યાણમાં જ મગ્ન રહેતો પ્રજા રાજાના સુખે સુખી ને દુઃખે દુઃખી બનતી ને

સ્વેચ્છાથી બન્નેનો આધ્યાત્મિક વિકાસ થતો. સ્વીકારાયેલા સમર્પણથી જેણે અંદરની પશુવૃત્તિઓ ઉપર જય મેળવ્યો છે; ઇંદ્રિયોનાં બંડને સમાવી જે ખરો સ્વતંત્ર બન્યો છે; માન, માયા, લોભ, મોહ કે મત્સર જેનો કશો જ પરાભવ કરી શકતો નથી તેવો ભવ્ય આત્મા એટલે બ્રાહ્મણ. આવા અસાધારણ સંસ્કારી આત્મામાં તિરસ્કાર કેળવાય તે માટે નહિ પણ સંસ્કારભ્રષ્ટતા ન થાય તે માટે પંક્તિભોજનના નિયમો ઘડાયા ને તેના ઉપર અનેક બંધનો નંખાયાં. શૂદ્રને ગમે તેવા આચારવિચાર કરવાની છૂટ અપાઈ હતી. તે ગમે ત્યાં, ગમે તેવી રીતે, ગમે તેનું જમી શકે કે ગમે તેવો વ્યવહાર કરી શકે.

આ જ રીતે મૂડીવાદ(વર્ગ–વૈશ્યો)નું હતું. આ વર્ગ લાખો, કરોડો, અબજો રૂપિયા મેળવતો, પણ તેની પાછળ તેની ભાવના સંગ્રહવૃત્તિની, પરિગ્રહની ન હતી. તેને પણ વ્યક્તિજીવન છોડી વિશ્વજીવન જીવવાનો જ આદેશ અપાયો હતો. એટલે જ પોતાના ધનનો તે પોતે માલિક ન હતો. સમાજ તેનો માલિક છે, સમાજનાં સુખ માટે જ તે વાપરી શકાય ને તેમ વાપરવામાં જ પોતાના આત્માનું કલ્યાણ છે એ ભાવનાથી ભરેલો કરોડપતિ પોતાની મિલકતનો સમાજ માટે ઉપયોગ કર્યા કરતો. અને તે સાથે તે પોતાનામાં દિવ્ય ગુણો કેળવવા તત્પર રહેતો અથવા ઉપરની ભાવનાથી જીવન જીવવા મથતાં તેનામાં સહજ રીતે દિવ્ય ગુણો ઉદય પામતા. તે સત્ય અને ટેક માટે મરી ફીટતો. તે ગરીબમાં પણ નારાયણનાં દર્શન કરતો હતો અને તેથી તેમના સુખ માટેના પ્રયત્નમાં અભિમાનને પોષણ નહોતું મળતું. લોકોની સુખસગવડ માટે પોતાનું સુખ જતું કરવા તે હમેશ તૈયાર રહેતો. આમ તે સમાજમાં વિશેષ પદવી મેળવી શક્યો હતો–તે જનમાંથી મહાજન બન્યો હતો.

અને પિતાપુત્ર કે પતિપત્નીના સંબંધમાં પણ આજ નિયમ લાગુ પડતો હતો. ઇંદ્રિયોની સ્વચ્છંદતાને નહિ પણ આત્માની સ્વતંત્રતા આપવા તરફ જ લક્ષ રાખી નિયમો ઘડાયા હતા. પતિને પ્રભુ માનતી પત્ની સમર્પણના દિવ્યપાઠથી માત્ર પોતાનું નહીં પણ સાથેસાથે પતિનું પણ કલ્યાણ સાધી શકતી. પત્નીને દેવી માનતો પતિ પણ બંનેના કલ્યાણમાં નિમિત્ત બનતો. આજે ઇંદ્રિયલોલુપ સમાજને કદાચ આ વાત ગળે નહિ ઊતરે, પણ આજના ઇંદ્રિયલોલુપતાનાં પરિણામ જોતાં આજે નહિ તો કાલે પણ સમાજને ખાતરી થશે કે સુખ સંયમમાં જ છે, સ્વચ્છંદતામાં નથી. ને સંયમ એટલે સ્વેચ્છાએ સ્વીકારાયેલ આત્માનો વિકાસ સાધતા પોતાના કરતાં ઉચ્ચ તત્ત્વને પોતાની જાતનું સમર્પણ.

પણ ભૂતકાળની આ ભવ્ય ભાવના આજે નામાવશેષ બની છે. આજે બ્રાહ્મણ બ્રહ્મત્વવિનાનો બન્યો છે, રાજા રાજધર્મવિમુખ, શાહુકાર મૂડીલોભી ને સમાજ ધનલોભી બન્યો છે. ભૂતકાળની ભવ્ય સંસ્થાઓની પ્રણાલિકાઓમાંથી આત્મા ઊડી ગયો છે ને માત્ર શરીરનાં શબ જ રહ્યાં છે. વિચારવિનાના આચારે સમાજમાં માત્ર બદબો ફેલાવી છે. એટલે જ આત્માવિનાનાં એ શબોનો હવે વિનાશ કરવાનો જ રહ્યો અને તેથી જ આજ શરીરનાં એ શબોનો નાશ કરતાં બળોને ય અમે સત્કારીએ છીએ, નિષેધાત્મક રીતે તે પણ પ્રગતિસાધક જ છે.

પણ ભૂતકાળના ઇતિહાસની આ મીમાંસા પછી હવે શું? એક વાત આપણે સ્વીકારી કે 'ભૂતકાળના ભવ્ય સિદ્ધાંતોમાંથી આત્મા

જતો રહ્યો છે ને માત્ર આચાર જ રહ્યા છે એટલે તેનો નાશ જ ઘટે છે પણ તે નાશ પછીનુ સર્જન કેવુ હશે?

ગમે તેવો વાદ, ગમે તેવી પ્રણાલિકા ને ગમે તેવા સિદ્ધાંતની પાછળ જો અધ્યાત્મદૃષ્ટિ નહિ હોય, પ્રજાના ભૌતિક સુખનો નહિ પણ અધ્યાત્મ સુખનો વિચાર નહિ હોય તો તે પ્રણાલિકા ને સિદ્ધાંત જે સર્જન કરશે તે વધારે ભયંકર હશે સમાજના સુખનુ સાધન બનવાને બદલે માત્ર દુઃખ, ક્લેશ, ભય, ત્રાસ ને યુદ્ધનુ જ નિમિત્ત બનશે, કારણકે અધ્યાત્મવાદવિમુખ સિદ્ધાંતમા દરેકને પોતાના જ સુખનો અને તે પણ બાહ્ય સુખનો—ઇન્દ્રિયોના સુખનો જ વિચાર હશે અને તેવા સુખમા તો વ્યક્તિ-વ્યક્તિ વચ્ચે ઘર્ષણ જ હશે. જ્યાંલગી દરેક વ્યક્તિ પોતાનુ સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ ટકાવી રાખી પોતાને જ એકમ બનાવવા મથશે, ત્યાંલગી બીજી વ્યક્તિઓ તેના ઉપર આક્રમણ કર્યા જ કરશે ને લાગ મળતાં તેનો નાશ કરવાના ઉપાય શોધ્યા જ કરશે વિશ્વશાંતિ સ્થાપના માટે સ્થપાયેલી સંસ્થાના ભગીરથ પ્રયત્નો છતા આજે યુરોપમા શુ પરિણામ આવ્યુ છે? દરેક દેશને પોતાને જ જીવવુ છે, પોતાને જ સુખી થવુ છે; પોતાનુ જ સાર્વભૌમત્વ ટકાવી રાખવુ છે એટલે સ્વાર્થની આ ખેંચતાણમાથી, માત્ર રાગ, દ્વેષ ને ઇર્ષાના અગ્નિમાથી જન્મતા ભયંકર યુદ્ધો જ જોવાના રહ્યા

બીજે પક્ષે જડવાદમાથી અધ્યાત્મવાદ તરફ વળતા દૃષ્ટિ નિર્મળ બનશે आत्मवत् सर्वभूतेषुનો મંત્ર આપવામા આવશે દ્વૈતને બદલે અદ્વૈત તરફ તેનુ મુખ ફેરવવામા આવશે સુખી તો થવુ જ છે, પણ તે સુખ અદ્વૈતમાથી જન્મતુ હશે 'બધા મારા બાંધવો છે, મારા જ આત્માના સ્વરૂપો છે' એ ભાન જ તેને અખંડ, અનંત સુખ આપશે બીજાના સુખમા જ તે સુખ માનતો થશે પોતાની પાસે પાઈ પણ નહિ હોવા છતા બીજાની સમૃદ્ધિમા જ પોતે પોતાને સમૃદ્ધ માનશે ને તેના આત્મા પ્રત્યે મૂડીવાદી પણ પૂજ્યબુદ્ધિથી જોઈ પોતાનુ સર્વસ્વ તેને ચરણે ધરશે આવા સમાજમા તેની તમામ સંસ્થાઓનુ એક જ ધ્યેય હશે, સમાજની આધ્યાત્મિક ઉન્નતિનુ અને આપણે ઉપર જોઈ ગયા તેમ આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ એટલે પશુજીવનમાથી મનુષ્યજીવનમા ને તેમાથી દેવજીવન તરફ આગળ વધવુ તે—રાગદ્વેષભર્યા અંધકારમય જીવનમાથી અદ્વૈતજીવનના પ્રકાશમા આગળ વધવુ તે, અજ્ઞાનમય જીવનના અસત્યમાથી જ્ઞાનના સત્યમા આગળ વધવુ તે, અને મર્ત્યજીવનમાથી અમરત્વ પ્રાપ્ત કરવુ તે આ માટે જ તમામ ક્રમો ગોઠવાશે તેની રાજવ્યવસ્થા, સમાજવ્યવસ્થા, આશ્રમવ્યવસ્થા, અર્થશાસ્ત્ર અને સાહિત્યના પણ આ જ એક નિયમને લક્ષમા રાખવામા આવશે સત્ય તેનુ ધ્યેય હશે ને તે ધ્યેય પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ પ્રેમનો હશે આમ આખી યે સમાજરચના સત્ય અને પ્રેમના પાયા ઉપર ચણાઈ હશે અને આવી સમાજરચના જ નવો યુગ શરૂ કરશે

ત્યારે આ નવા યુગમા આપણે શુ કરીશુ? આજે આપણે જે જીવીએ છીએ તે કલુષિત, કીચડભર્યું ને બિહામણુ જીવન તો વહેલામા વહેલી તકે નાશ કરવા જેવુ જ છે પણ આપણે તેનો નાશ કરવાની જરૂર નહિ રહે, તેને નાશ કરવાના ચક્રો કુદરતે જ ગતિમા મૂક્યા છે આજ આપણે તેથી ભડકીએ છીએ, પણ એક રીતે તે ઇષ્ટ જ છે અસત્યનો નાશ જ ઘટે આજે આપણે જોઈશુ તો આપણામા ખરી દયા નથી, વિશ્વપ્રેમ નથી, આપણી દૃષ્ટિ મિથ્યાભિમાનની—અસત્યની બની ગઈ છે આજે આપણે બીજા બધાની જેમ માત્ર પોતાને માટે જ જીવીએ છીએ બધાના ભોગે

આપણે જીવવું છે ને આપણે એકલાયે જ જીવવું છે. શું વિશ્વમાં માત્ર આપણે જ છીએ? આપણા સુખ માટે જ વિશ્વનું અસ્તિત્વ છે?

આપણી આ વક્રદષ્ટિને, જડવાદને મિથ્યાભિમાનની દષ્ટિને જેટલી વહેલી ત્યાગીશું તેટલા જ વહેલાં સુખી થઈશું. આપણે જીવવું છે, પણ બીજાના માટે: આપણે સુખી થવું છે, પણ બીજાને–આખી દુનિયાને સુખી જોઈને સુખી થવું છે. આપણે આપણા માટે કશાની જરૂર નથી; કારણકે બધું આપણું જ છે. આખા જગતમાં માત્ર આપણે જ વિલસી રહ્યા છીએ. ચરાચર વિશ્વમાં આપણો જ આત્મા રમી રહ્યો છે. પ્રત્યેક આત્માને તેના વિકાસમાં મદદ કરવામાં જ આપણું શ્રેય છે. તે વિકાસ દ્રવ્યથી થતો હોય તો દ્રવ્ય આપીને, જાત અર્પણ કરવાથી થતો હોય તો જાત અર્પણ કરીને અને આત્માનું બલિદાન આપવાથી થતો હોય તો આત્માનું બલિદાન આપીને ય આપણે આખા સમાજનો વિકાસ સાધવાનો છે. આપણે કરોડો રૂપિયા મેળવીશું પણ તે સમાજ માટે. આજે તો આપણે ધનના માલિક નથી પણ ધન આપણું માલિક બન્યું છે. હવે પછી આપણે ધનની આ ગુલામી ફગાવી દઈ આપણે ધનના માલિક બનીશું ને પછી તે ધન સમાજને ચરણે ધરીશું. આવા સમર્પણથી કેવો દિવ્ય આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે તે તો અનુભવ થયે જ સમજાય. વિશ્વજીવનમાં પોતાના વ્યક્તિગત જીવનને સમર્પણ કરવાથી શો આનંદ પડે છે તે ત્યારે જ સમજાય. આપણે હવે રાગ અને દ્વેષને બદલે આત્મામાં વિશ્વપ્રેમ પ્રગટાવીએ. બધા મારા ભાઈઓ છે ને તેમને સુખી કરવા છે અને તે સુખી થાય ત્યાંસગી હું સુખની સ્પૃહા પણ નહિ કરું એવો નિશ્ચય કરી આપણો આખો વ્યવહાર તેને અનુરૂપ બનાવી દઈએ. આજે સમાજમાં વ્યાપેલી અંધાધૂંધીનો આ જ એક ઉકેલ છે.

નવા યુગના આપણે છડીદારી બનીએ; નવા યુગની ઉષાનાં આપણે જ પાન કરીએ. તો જ આપણું જીવન સાર્થક થશે.

★

અબ્રાહમ લિંકન કોઈ પણ ખોટા કેસને લેતો નહોતો. એક દિવસ એક સ્ત્રીએ પોતાના મુકદ્દમાની ફી રૂપે સો ડૉલરની રકમ આપી. કેસ જોઈ ગયા પછી લિંકને કહ્યું:

'તમારો કેસ ટકી શકે તેવો નથી. આ રકમ પાછી લઈ જાઓ.'

'આ તો કેસ જોવાની તમારી ફી છે.' સ્ત્રી બોલી. લિંકને જવાબ દીધો:

'નહિ, એ વાત બરાબર નથી. મારા કર્તવ્યપાલનની ફી હું લઈ શકતો નથી.'

*

એક કારખાનામાં મશીન ખોરવાઈ પડ્યું. ગામગામથી, દેશપરદેશથી કારીગરો આવ્યા, પણ કોઈથી યે સુધર્યું નહિ. અંતે એક કારીગર આવ્યો. યંત્ર બારીકાઈથી તપાસ્યું. રૂપિયા દસ હજાર માગ્યા. કબૂલાત થઈ. પેલાએ એક હથોડો લીધો અને મશીનને અમુક સ્થળે જઈ જોરથી અફાળતાંની સાથે જ ખટ્ખટ્ ખટ્ મશિન ચાલુ થઈ ગયું. કારખાનાના માલિકે કહ્યું:

'ભાઈ, તમારી મ્હેનત પ્રમાણે એક હથોડો મારવાના આ રૂપિયા તો ઘણા વધારે છે.'

પેલાએ ઉત્તર દીધો:

'શેઠ! હથોડો મારવાનો તો મેં માત્ર એક જ રૂપિયો લીધો છે, પણ હથોડો ક્યાં મારવાનો હતો તેના નવહજાર નવસો ને નવ્વાણું રૂપિયા છે!'

*

તરણાનું મૂલ્ય

લેખક
શ્રી ચંદ્રકાન્ત આનંદપરા

'તરણા ઓથે ડુંગર રે, ડુંગર કોઈ દેખે નહિ.' પ્રભુની ગેબી સૃષ્ટિને અનુલક્ષીને લખાયેલી કવિ પ્રીતમની આ પંક્તિઓ આજે યે સંભારવા જેવી છે; કારણકે રોજિંદા જીવનમાંના અતિ નાના કે સામાન્ય બનાવનું મહત્ત્વ આપણે ભૂલી બેઠા છીએ, એને પગલેપગલે ભવિષ્યમાં ચાલી આવનારા ને જીવન પર ગંભીર અસર મૂકી જનારા બનાવો જોઈ શકવા જેટલી દૃષ્ટિ આપણે કેળવી નથી. એક નજીવો સિગારેટનો તણખો ને આગથી ભયંકર પાયમાલી ખમવી પડે. આપણો એક નાનકડો બોલ પણ સામાને મરણતોલ ઘા કરનારો નીવડે. વહાણનું એક નાનું અમસ્તું કાણું—બેદરકારીને અભાવે, મુસાફરો સાથેના આખા યે વહાણને દરિયાના પેટાળમાં સમાવે. જીવનમાં નજીવી દેખાતી ચીજ વસ્તુનું મૂલ્ય નજીવું નથી જ. પાઈની કિંમત પિછાનીએ તો રૂપિયો આપોઆપ જ એની પાછળ ઘસડાઈને આવવાનો. લેખકે તરણા ઓથે છુપાયેલા ડુંગરને દર્શાવવાનો અહીં પ્રયત્ન કર્યો છે.

'તમે તે કેવા છો? આવી નજીવી વસ્તુની તે કંઈ ગણતરી થાય? જવા દોને પછી જોયું જશે.' આમ એક મિત્રને કહેતા સાંભળી મને થયું, કોણ જાણે કંઈ મોટી અપ્રાપ્ય વસ્તુ હાથ લાગવાની હોય કે નાની ને નજીવી વાતની આપણે જરા પણ દરકાર સેવતા નથી?

માનવીનું મન કેવું છે! એ નજીવી લાગતી વસ્તુઓની પરવા જ કરતું નથી. એ એમ માને છે કે એમાં શું? એનું ધ્યાન પણ રાખે નહિ પણ નિરાંતે બેસીને એ નજીવી ને નાની વસ્તુઓની દરકાર ન રાખવા માટે કેવા ભોગ આપવા પડ્યા છે એ માનવી વિચારે છે ખરો?

જરા ચારેબાજુ નજર નાખો. બરાબર નીરખો. બસ સૌને મોટો લાડવો મોઢામાં નાખવો છે. પણ જરા વિચારો તો ખરા કે લાડવો બનાવવા નાનીનાની વસ્તુઓની કેટલી ગણતરી કરવી પડે છે? ઘઉંના લોટથી માંડી અનેક વસ્તુઓ એમાં જોઈએ. આનો ખ્યાલ આપણે કદી નથી કરતા ને મોટો લાડવો આપણને પચશે તો નહિ, પણ એનો ખ્યાલ પણ આપણે છોડી દેવો પડશે.

રોજિંદા જીવનમાં આવા અસંખ્ય દાખલા નજરે પડે છે. બીડી પીતાં ધ્યાન ન રાખીએ તો ખમીસમાં કાણું પડે, પણ કાણાંવાળું ખમીસ પહેરવું કોને ગમે? એ શિષ્ટાચાર નહિ, એટલે આખું ખમીસ નકામું. નાનો સરખો કાપો આંગળી પર પડ્યો હોય, પણ કોણ પરવા કરે! પણ એ કાપો જ્યારે કોહવાય ને શરીરમાં ઝેર પ્રસરે, ત્યારે સર્જન-ડાક્ટરની જ જરૂર પડે પછી પસ્તાઈએ. હાથખર્ચીમાં રોજ રૂપિયો ખરચતાં આપણને થાય કે એમાં શું? પણ મહિના પછી બિલો આવતા જાય ત્યારે ખબર પડે કે ત્રીસ રૂપિયા વડે તો ઓરડીનું ભાડું ને છાપાનો ખર્ચ નીકળત; ને જો અર્ધોઅર્ધ બચાવ્યા હોત તો માંદગી કે અચાનક કારણ પડે ત્યારે ઉપયોગમાં આવત! મોટા શહેરમાં રસ્તે ચાલતાં જરા જેટલી સંભાળ ન રાખીએ તો જાનના જોખમમાં તો સહેજે આવી જવાય. વાતચીત કરતી વખતે આપણે કોઈના વિષે જરા જેટલી ખોટી ટીકા કે શબ્દો બોલતાં ખ્યાલ રાખતા નથી, પણ આવી ટીકા કેટલીકવાર જિંદગીભર માટે ગેરસમજ તેમ જ દુશ્મનાવટ પ્રેરે છે. આમ રોજ કેટલી વસ્તુઓ આંખ આગળ બને છે? કોઈને એમાં નવી-

નતા લાગતી જ નથી. છતાં આ સત્ય હકીકત છે એનો કોઈ ઇન્કાર કરી શકે નહિ.

અલબત્ત ચોખલિયાવૃત્તિ ન રાખીએ. બહારનું કે હોટલનું ન ખાવું એ નિયમ રાખીએ; પણ એ અલ્પ નિયમ પાળવા જેવા વેદિયા ન બનીએ કે પ્રવાસે ગયા હોઈએ ત્યારે ભૂખે રહેવું પડે. આપણે નજીવી વસ્તુઓની દરકાર રાખતાં શીખીએ એ વસ્તુ જરૂરી છે, પણ સમગ્ર ધ્યાન ત્યાં કેન્દ્રિત રાખી મહત્ત્વનાં કાર્યો વીસરી જવાનાં નથી.

નજીવી વસ્તુઓ તરફની બેદરકારી જ ખતરનાક છે. ઘણીવાર આવી નાની બેદરકારી પ્રાપ્ત કરેલી સિદ્ધિઓ પર પણ પાણી ફેરવી દે છે ને માનવીને વિચારતો કરી દે છે. માણસ પોતે ઘણીવાર એને માટે સહન કરે છે, એ બીજાને પણ એવા કડવા અનુભવો મેળવતા જુએ છે. એ સહેજ ઊંડી દૃષ્ટિ દોડાવે તો એ ઘણું શીખી શકે.

આવી નજીવી વસ્તુઓની બેદરકારી રાખતાં કેવાં ફળ મળે છે, એની સરસ વાત યાદ આવે છે:

એક વેપારી હતો. માલ વેચી પૈસા કોથળીમાં ભરી ઘોડા પર બેસી પોતાના ગામ ભણી જવા નીકળ્યો. ઘોડાના પગની જડેલી નાળમાંથી એક ખીલી નીકળી ગઈ હતી. રસ્તામાં એ ધર્મશાળા પાસે થોભ્યો. રખેવાળે કહ્યું કે 'નાળમાં ખીલી જડાવી લો.' પેલાએ કહ્યું કે 'એમાં શું છે? મારો ઘોડો ચાલી શકશે.' આગળ ચાલતાં ઘોડાના પગમાંથી નાળ પણ નીકળી ગઈ. રસ્તામાં મળેલા કોઈ ડાહ્યા માણસે એને નાળ નખાવી લેવા કહ્યું. એણે એનું કહેવું ગણકાર્યું જ નહિ. રસ્તામાં ઘોડાના ખુલ્લા પગમાં કાંટો વાગ્યો ને એ લંગડાવા માંડ્યો. પછી તો લોહી વહેવા માંડ્યું, એટલે આગળ ચાલી પણ ન શક્યો. વેપારી તો ત્યાં જ અટકી ગયો. આગળ જવાય નહિ અને ભરજંગલમાં એકાંતમાં મળે પણ કોણ? એવામાં લૂંટારા આવ્યા, તે વેપારીનો સામાન અને ઘોડો બધું લૂંટી ગયા. વેપારી અફસોસ કરતો રહ્યો. 'અરે, મેં ઘોડાના પગની નાળની ખીલી નંખાવી હોત તો આ ઘડી જોવાની આવત નહિ.' કેટલી નાનકડી ખીલીએ વેપારીને પાયમાલ કરી નાખ્યો!

આપણાં પુરાણો અને શાસ્ત્રોમાં પણ આવી નજીવી બેદરકારીને લીધે આવતા પરિણામને લગતી રસિક તેમ જ બોધદાયક વાતો કહેવાઈ છે. ભોળા શંકર ભગવાને નજીવાં લાગતાં વરદાનો રાક્ષસોને આપી, દેવોને કેવા ત્રાસમાં નાખી દીધા હતા! યુધિષ્ઠિરની નજીવી બેદરકારીએ પાંડવોને કેવા કષ્ટમાં મૂકી દીધા હતા! બિચારા બલિરાજાને નાના વામનનું મહત્ત્વ જરા પણ ન લાગ્યું, એટલે એણે ત્રણ પગલાં ચાલે એટલી જમીન આપવા કહ્યું; પણ વામને જ્યારે ત્રીજું પગલું એના માથામાં મૂકી એને ભોંયભેગો કરી દીધો, ત્યારે જ બલિને વામન કોણ છે, એની ખબર પડી!

આપણો ઇતિહાસ તો જાણે આવી નજીવી ને નાની વસ્તુઓની બેદરકારીઓની તવારીખ સરખો છે. જહાંગીરને સર ટોમસ રો એક સામાન્ય પરદેશી વેપારી લાગતો હતો એટલે એણે એની પરવા ન કરી. પણ એ પરદેશી વેપારીને લીધે તો અનેક બીજા પરદેશીઓ આવ્યા, ને પછી તો દેશ જ પરદેશીઓએ લઈ લીધો. સાવ નજીવી વાત–પણ એને લીધે સમસ્ત દેશનો આરસો વર્ષનો ઇતિહાસ જુદી રીતે લખાયો.

હિતોપદેશની પેલી જાણીતી વાર્તા લો: સિંહ પાંજરામાં પુરાયો હતો. ઉંદરે એને છોડાવવાની વાત કરી, ત્યારે સિંહ તો

હસતો હતો 'આટલો' નાના ઉંદર એને શુ મદદ કરી શકવાનો! નાનુ મગતરુ, આવડી મોટી જાળમાથી એ મને ક્યાથી કાઢી શકવાનો?' પણ જ્યારે ઉંદરે એના દાત વતી જાળને ધીમેધીમે છોડી ને સિહ છૂટો થયો, ત્યારે એ અજાયબી પામ્યો આટલા નાના ઉંદરની આ તાકાત!

આપણે આ બધુ જાણીએ છીએ દુનિયામાથી પણ ઘણુ શીખીએ છીએ; પણ આ બેપગા પ્રાણીમા દોષ જ એ છે કે એ જેટલુ શીખે છે, તેટલુ ભૂલવા માટે જ શીખે છે! કેટલાક દાખલા યાદ આવે છે

મેટ્રિકમા એક વિદ્યાર્થી હતો સ્થિતિ સાવ સાધારણ માડ મેટ્રિકમા આવ્યો હતો એ રોજ નિશ્ચય કરે કે આજ થોડુ વાચીશ, પણ વળી વિચાર કરે 'એમા શુ? કાલે એટલુ વધુ વાચીશુ આમ થોડુ વાચીને શુ કરુ?' એમ વિચારતા એની છમાસિક પરીક્ષા આવી એમા એ નાપાસ થયો છતા ન સુધર્યો 'હવે રજા પછી બધુ સાથે વાચીશુ' વળી પાછી પહેલાની આદત શરૂ થઈ ને યુનિવર્સિટીની પરીક્ષા આવે ત્યાસુધી આમ ને આમ એણે અભ્યાસ ઠેલે રાખ્યો પછી તો રાત ને દિવસ વાચે પણ શું થાય! અભ્યાસક્રમ ખૂબ લાબો ને સમય ઓછો ને એ નાપાસ થયો તે પછી એને ભણવાનો મોકો જ ન મળ્યો ને પરાણે અભ્યાસ છોડી દેવો પડ્યો આજ હજી પણ એ કહે છે કે 'જો મે રોજ થોડુ થોડુ નિયમિત વાચ્યુ હોત તો હુ નાપાસ ન થાત ને આગળ વધી શકત'

એક બીજો દાખલો જમણવારનો પ્રસગ હતો પાચ-પચીસ મહેમાનોને નોતરવામા આવ્યા હતા દૂધપાક-પૂરીનુ જમણ હતુ જમવાનુ તૈયાર થયુ ને પ્રથમ પાચ મહેમાનો જમવા બેઠા જમીને ઊઠ્યા ને આરામ કરવા ગયા દસ મિનિટ પછી ખબર આવી કે મહેમાનો રામશરણ થઈ ગયા હતા તપાસ કરતા ખબર પડી કે દૂધપાક ચૂલમા ઉઘાડો રહી ગયો હતો, એમા નાની ગરોળી પડી હતી ત્રણ-ચાર કલાક સુધી ઠડો થવા મૂકેલ દૂધપાકમા મરેલી ગરોળીનુ ઝેર પ્રસરી ગયુ ને મહેમાનોએ આ દૂધપાક ખાધો એક નજીવી ભૂલને લીધે પાચના જાન ગયા!

સુખી ગૃહસસાર પણ નજીવી ગેરસમજને લીધે સળગી ઊઠે છે મારા એક મિત્ર દપતી હતા પતિપત્નીમા મનમેળ સારો હતો એક દિવસ પતિએ ઓફિસમાથી છૂટી ઘેર જવાને બદલે ફરવા જવાનુ વિચાર્યું અજાયબીમા એણે જોયુ કે પોતાની પત્ની પણ એક પરપુરુષ સાથે ફરવા આવી છે! એને તો ખૂબ લાગી આવ્યુ હશે પણ વિચાર્યા વગર થોડીવાર આમતેમ લટાર મારી એ ઘેર ગયો પત્ની ઘેર આવી ગઈ હતી તે રાત્રે એ જમ્યા નહિ પત્ની સાથે વાતવાતમા ઝઘડવા માડ્યા, પણ કારણ બતાવે નહિ પત્ની તો મુઝાઈ દિવસો સુધી એ કકાસ ચાલુ રહ્યા આખરે પત્ની કટાળી 'પણ તમને છે શુ? વાતવાતમા ગુસ્સે કેમ થઈ જાવ છો?' પતિએ કહી દીધુ 'તને મારી ગેરહાજરીમા બીજા સાથે ફરવાનુ ઠીક લાગે છે!' ને આમ કહી આખી વાત સભળાવી પ્રથમ તો પત્ની ખૂબ હસી એણે કહ્યુ 'એ તો મારી બહેનપણી સુધાનો વર હતો, સુધા તે દિવસે પરાણે મને ફરવા લઈ ગઈ હતી બાજુમા બેઠેલા ફેરિયા પાસેથી એ કશુ લેવામા રોકાઈ હતી, એટલે હુ એના વર સાથે વાતો કરતી હતી' પછી પતિના મનનુ સમાધાન થયુ

હુ મારા વતનમા ત્રીજી કે ચોથી ગુજરાતીમા અભ્યાસ કરતો હતો મારા છગનકાકાને ત્યા તાર આવ્યો નાનુ ગામ

તાર તો વાંચે કોણ? આખરે ચાર અંગ્રેજી ભણીને હાટે બેસતા વાણિયાના છોકરા પાસે તાર વંચાવ્યો. તારમાં લખ્યું હતું: '**Maganlal Fail.**' મગનલાલ છગનકાકાનો દીકરો હતો ને એની એક શહેરમાં કાપડની દુકાન હતી. વાણિયાના છોકરાએ અર્થ કર્યો: 'મગનલાલ ગયો.' ને છગનકાકાએ રોકકળ શરૂ કરી દીધી. 'મારા મગનિયા' કરીને એણે તો ઘેર સાદડી બેસાડી. બીજે દિવસે બીજો તાર આવ્યો: '**Coming next train–Maganlal**' (વળતી ગાડીએ આવું છું–મગનલાલ) છગનકાકાએ તાર વંચાવ્યો, ને એ તો અજાયબીમાં પડી ગયા. પછી એક ડાહ્યા માણસ આગળ એ ગયા. બધી તપાસ કરતાં ખબર પડી કે મગનલાલે વેપારમાં દેવાળું કાઢયું હતું. એની ખબર એણે છગનકાકાને કરી હતી. છગનકાકાએ કોઈ બીજા માણસને પૂછવાની દરકાર ન કરી, કે તાર વંચાવ્યો નહિ. આવી રીતે નાની ગેરસમજને લીધે છગનકાકાએ વગર મૂએલા છોકરાનું નાહી નાખ્યું હતું!

નાની ખીલી કે સ્ક્રૂઓ વડે જ મોટાં મકાનો, પુલો કે સ્ટીમરો બની શકે છે. સિગારેટનો એક તણખો કે બળતી દીવાસળી બહુ નજીવી વસ્તુ છે; પણ ઘણીવાર ભયંકર આગ એને જ આભારી હોય છે. એક નાનો બોલ પણ સામાની લાગણીને ભયંકર આંચકો આપે છે. વહાણમાં પડેલું એક કાણું આખા વહાણને મોતના મુખમાં ધકેલી દે છે. જીવન-સંગ્રામ જીતવો હોય તો નાની વસ્તુઓને પ્રથમ પરાજિત કરવી પડશે.

મહાન પુરુષોનાં જીવન તપાસો. એમણે પ્રાપ્ત કરેલી મહત્તા વિચારો. ડગલે ને પગલે એમની જીવન–કિતાબનાં પાનેપાનામાંથી એમણે નાની બાબતો માટે ખૂબ દરકાર સેવી છે, એ જણાઈ આવશે. મહત્તા પ્રાપ્ત કરવી સહેલી નથી. અનેક નાના વિજયો પછી જ ધાર્યું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.

નજીવી બાબતો પર ધ્યાન આપો. એનો નિકાલ લાવો. તમારી નિરીક્ષણ શક્તિનો આપોઆપ વિકાસ થશે. તમે દિવસેદિવસે સચેત ને જાગૃત બનશો. તમારી જાત ને જીભ બન્ને પર કાબૂ આવશે. નાની વસ્તુઓની સંભાળ તમને અનોખું એવું માનસિક શિક્ષણ આપશે. પ્રથમ નાના વિજયો પ્રાપ્ત કરીએ, કાંટાઓ દૂર કરીએ. મહત્તા આળોટતી આવશે. ધાર્યાં નિશાન પડશે. નજીવી બાબતોની ઝીણવટભરી માવજત મોટી ને ગૂંચવણભરી બાબતોને સહજ બનાવી દેશે.

★

સૌરાષ્ટ્રના એક મહાન સાધક ને સેવક શ્રી. ચમનલાલ વૈષ્ણવને માંદગીને કારણે પંચગની રહેવાનું થયું. એ દરમિયાન થયેલું હજાર દોઢ હજારનું ખર્ચ એમના મિત્રોએ ભોગવ્યું. ચમનભાઈએ એ સર્વેનો પાઈએ પાઈનો હિસાબ ગણ્યો અને એટલી મોટી રકમમાં પાંચ, દસ કે પંદર રૂપિયા ભરનારને પણ પાઈએ પાઈનો હિસાબ પહોંચાડ્યો ત્યારે એકે પ્રશ્ન કર્યો: 'પણ આ તો અમે તમને અંગત રીતે આપ્યા હતા, તેનો તે હિસાબ હોય?'

સામેથી જવાબ મળ્યો:

'પણ મેં તો સમાજના એક માણસ પાસેથી પૈસા લીધા છે ને? એ લેવાનો મારો શો અધિકાર હતો? પૈસા તો પાછા આપી શકું એમ નથી, ત્યારે તેના હિસાબ તો ચોખ્ખો આપવો જોઈએ ને?'

×

શ્રીમદ્ ભાગવત પર દૃષ્ટિપાત

લેખક
શ્રી મૂળજીભાઈ હ શાહ

શ્રીકૃષ્ણનું જીવનકમળ સોળે કળાએ નિહાળવું હોય તો તે ગીતામા નહિ, મહાભારતમા નહિ, પણ ભાગવતમા જ શક્ય બનવાનું આ મહાગ્રંથનો સાર ટૂંકમા કહેવાનું અશક્ય છે જે ગ્રંથ પાછળ આટઆટલા ભાષ્યો રચાયા છે, જેણે પોતાના જન્મકાળથી અત્યાર સુધી કેટલા યે સંતપ્ત હૈયાઓને સાંત્વન આપ્યુ છે, જેના એકેએક શબ્દ ઉપર ગ્રંથ રચી શકાય એવી શક્યતા છે તે મહાગ્રંથ ઉપર વિહંગદૃષ્ટિ નાખવી એ એક સાહસ જ કહેવાય. છતાં ય પાવકના એક તણખામા પણ પાવકના ગુણધર્મો ક્યાં અંકિત થતા નથી? લેખકનો આ આવકારદાયક પ્રયત્ન સહુને ગમશે

શ્રીમદ્ ભાગવત સર્વ સંદેહ દૂર કરનાર છે ભક્તિ તથા જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનાર છે ભગવાનની દશવિધ લીલાનુ નિરૂપણ કરે છે ભગવતરૂપ છે–'પ્રભુ બાર અંગવાળા છે' એવુ શ્રુતિ પ્રતિપાદન કરે છે

શ્રીમદ્ ભાગવતના પણ બાર સ્કન્ધ એ બાર અંગ છે બે સાથળ, બે બાહુ, બે હાથ, બે સ્તન, હૃદય, શિર તથા બે ચરણ એ બાર અંગ છે 'द्वादशाङ्गो वै पुरुष'

અંગના નામ	**સ્કન્ધ**	**લીલા**
બે ચરણ	૧–૨	અધિકાર–જ્ઞાન
બે બાહુ	૩–૪	સર્ગ–વિસર્ગ
બે હાથ	૫–૬	સ્થાન–પોષણ
જમણો હસ્ત	૭	ઊતિ=વાસના
બે સ્તન	૮–૯	મન્વન્તર–ઈશાનુકથા
હૃદય	૧૦	નિરોધ
શિર	૧૧	મુક્તિ
વામહસ્ત	૧૨	આશ્રય

આ પ્રમાણે અર્થપૂર્વક જો દ્વાદશાંગ પુરુષને જાણીએ તો હૃદયમા સાક્ષાત્ પ્રભુ પધારે

આ ભાગવતમાં ત્રણ ભાષા છે (૧) લોકભાષા, (૨) અન્યભાષા (૩) સમાધિભાષા શ્રીવ્યાસજીએ સમાધિમાં અનુભવ કરી જે કહ્યુ તે સમાધિભાષા કહેવાય છે યોગના જ્ઞાનથી સમાધિમા સાક્ષાત્ અનુભવ થાય છે આવી રીતે સાક્ષાત્ અનુભવ કરી, કહેલુ વ્યાખ્યાન વધારે પ્રમાણભૂત ગણાય સમાધિમા શ્રીવ્યાસજીએ પોતે જે અનુભવ સ્પષ્ટ દર્શાવ્યો હોય તે સમાધિભાષા છે

(૨) અન્ય ભાષાને મતાંતર ભાષા કહે છે, જે ભાષામાં સમાધિભાષાથી વિભિન્ન અર્થ હોય તેને મતાંતર ભાષા કહેવાય છે જ્યાં શ્રીશુકદેવજી બીજાના કથાનો અનુવાદ કરે એટલે બીજાનુ કહેલુ કહે છે તે પરમતભાષા ઓળખવાની નિશાની છે

(૩) લૌકિકભાષામાં લોકને અનુસરી વર્ણન આવે છે

જો કે શ્રીવ્યાસજીએ સમગ્ર શ્રીમદ્ ભાગવતનો અનુભવ કર્યો હતો, તેથી સમગ્ર ભાગવતને સમાધિપણું છે, પરંતુ તે સમાધિમાં ત્રણ પ્રકારે અનુભવ કર્યો માટે ત્રણ ભાષા થઈ. લૌકિકભાષા તથા પરમતભાષા સમાધિભાષાને મદદ કરનારી છે.

શ્રીમદ્ ભાગવત સર્વ સંદેહને દૂર કરનાર છે. વેદમાં સંદેહ થાય તો તે સંદેહને ગીતાજી દૂર કરે છે. ગીતાજીમાં સંદેહ રહે તો બ્રહ્મસૂત્રનો આશ્રય લેવો, તે સંદેહ દૂર કરશે; તેમાં સંદેહ થાય તો છેવટે શ્રીમદ્ ભાગવત જરૂર તે સંદેહ દૂર કરે છે.

પામરથી પંડિત પર્યંત, કીડીથી પરમેશ્વર પર્યંત, કીરથી કેશવ પર્યંત જીવનના ત્રણ ખૂણા છે; જે ત્રિકોણયંત્ર જીવનનું ગતિચક્ર છે. પ્રત્યેક કાર્યના મૂળમાં છળ, ફળ અને સહાય રહે છે. આપણા ફળની મનમાનતી પૂર્તિ માટે અપેક્ષાથી અધિક સાધનોને એકઠાં કરવાં એ જ છળ છે. ચેતન એક સહાયક છે, આનંદ તેનું ફળ છે.

વેદવૃક્ષને બાર શાખાઓ છે: (છ શાસ્ત્ર, ચાર વિદ્યા અને લોક–પરલોક). છ શાસ્ત્રમાંથી ન્યાય, વૈશેષિક વગેરેમાં ચોવીસ અવતારોનું વર્ણન છે (સ્કન્ધ ૨–૩). યજ્ઞ, યાગ, દાન, તપ, વ્રત આદિનુ વર્ણન મુખ્યત્વે કરીને સ્કંધ ૪ અને ૬માં આવે છે. વેદાન્તદર્શન એકાદશ સ્કન્ધમાં, આન્વિક્ષિકી (આત્મવિદ્યા) સ્કન્ધ છ અને સાત, શિબિ અને પ્રહ્લાદની કથા, ત્રયી સ્કન્ધ ૮–૯ તથા યાદવસંહાર. દશમ સ્કન્ધમાં રાજયોગ તથા સર્વનો સમન્વય અને બારમા સ્કન્ધમાં વાર્તા.

ચાર વિદ્યા :–

आन्विक्षिकी त्रयि वार्ता दंडनीतिश्च शाश्वती ।
एता विद्याश्च चतस्त्रस्तु लोकसंस्थितिहेतवे ॥
आन्विक्षिक्यान्तु विज्ञानं धर्माधर्मौ त्रयिस्थितौ ।
ऊहापोहोऽथ वार्तायां दंडनीत्यां नयानयौ ॥

લોક અને પરલોકનું વર્ણન સ્કન્ધ પાંચમામાં આવે છે.

આ વૃક્ષ શ્રીશુકદેવજીએ પ્રયત્નપૂર્વક સિંચ્યું અને આનંદમય ફળ પ્રાપ્ત કર્યું. આ પ્રકારે બાર સ્કન્ધોનું આ એક વિશાળ નિગમવૃક્ષ છે, જેનુ પરમ મધુર ફળ શ્રીમદ્ ભાગવત છે.

આપણા જીવનમાં જે કર્મભાગ છે તે આપણો સત્કોણ (ખૂણો) છે. સત્ જ કર્મ કરે છે, અસતને જડ, શૂન્ય અને અવસ્તુ કહીને દૂર ફેંકી દેવામાં આવે છે (અર્થાત્ તેનો તિરસ્કાર કરવામાં આવે છે). સત્તાને ઊંચી બનાવવી એ કર્મ છે. વાસુદેવ કૃષ્ણના બીજા રૂપમાં દ્વૈપાયન કૃષ્ણ થયા, એમણે જ વાસુદેવ કૃષ્ણના ત્રિકોણ જીવનને મૂર્તિમાન બનાવીને ચિત્રિત કર્યું. એમના મુખ્ય ત્રણ ગ્રન્થ છે: મહાભારત, ગીતા અને ભાગવત. ગીતા મહાભારતના અંતર્ગત હોવા છતાં, પોતાની રીતનો એક નિરાળો ગ્રન્થ છે, ત્રણ તાપનું રસાયન છે. મહાભારતના પરમેશ્વરે સદ્ભાવનું સાંગોપાંગ વર્ણન કર્યું છે.

આપણા જીવનનો બીજો ખૂણો (કોણ) ચિત્ત છે, જે આપણા આત્માને ચૈતન્યનું ચૂર્ણ ખવડાવીને ક્લૈબ્યથી સવ્યસાચી બનાવી શકે છે. એક નપુંસક, નિર્બળ નિરુત્સાહી જો કદાચિત્ પોતાના ડાબા હાથની આંગળી પર, અગ્નિબાણ, તથા પાશુપતાસ્ત્ર આદિ કઠિન પ્રયોગોમાં સમર્થ થાય તો તેમાં આથી અધિક કયું બળદાયક રસાયન હોય? એનો એક જ ઉત્તર હોઈ શકે, તે એ જ કે જ્ઞાનનું ઇન્જેકશન કર્મવીરના લોહીમાં રગેરગમાં પ્રસરે છે. સર્વ કંઈ હોવા છતાં સત્તા અને ચૈતન્યનું કોઈ કેન્દ્ર પણ હોવું જોઈએ ને? એવી તે કઈ કસોટી છે કે જેના પર આપણા નિર્દ્વંદ્વ વિજ્ઞાનરૂપી કુંદનને વિશુદ્ધ કરવામાં આવે? એ કયુ સંકટ છે જે

આપણા નિષ્કામ કર્મને પારંગત બનાવી શકે છે? કહેવું પડશે કે તે આપણાં જીવનનો આનંદ કોણ છે, રાસલીલા જ નિષ્કામ વિજ્ઞાનની એક કસોટી છે શ્રીકૃષ્ણ ગોપીઓના એકાન્ત અણુયસહવાસમાં પણ અટલ બ્રહ્મચારી હતા. शिरनेव आत्मन्यवरुद्ध सौरत ॥

•(ભા સ્ક ૧૦-૩૩)

દૃષ્ટાન્ત એકવાર રતિચોર વ્રજનાથની વિભૂતિને જોઈને રતિપતિના હૃદયમાં ક્ષોભ થયો હતો તેણે કહ્યું 'હે ગોપકુમાર! તમે નિર્બળ પુરુષની માફક સ્ત્રીસમાજમાં નિરંકુશ ફરો છો, તમને મહાયોદ્ધા કામદેવની ખબર નથી? જે કામના પ્રકોપમાત્રથી મહામુનિવૃન્દ જપ, તપ, સમાધિને ભૂલી જાય છે, કીટ-પતંગ પણ કામવેદનાથી વ્યાકુળ થાય છે પછી તો તમે એક સાધારણ બાળક હોઈને પોતાના કુળની લાજ શા માટે છોડી દો છો?' આ સાંભળીને શ્રીકૃષ્ણે તેને કહ્યું 'હે નિર્લજ્જ, મિથ્યાભિમાની, તું ભસ્મ (દગ્ધ) થઈને પણ સ્પર્ધા કરે છે? મારી માયાની તને ખબર નથી? તારા જેવા કરોડો કામદેવ આવે તોપણ હું વ્રતથી વિચલિત થઈ શકું તેમ નથી' આ સાંભળીને કામદેવનો ક્રોધ વધ્યો અને તેણે રોષપૂર્વક કહ્યું 'ચરાચર જગતમાં મારી સામે ટક્કર લેનાર કોણ છે? હે કૃષ્ણ! યા તો મારા સદુપયોગને માનીને સ્ત્રીઓથી સંયમ કરો, નહિ તો મારી સાથે યુદ્ધ કરો' શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા 'જો હું વિશ્વની કોઈ પણ જાતિથી સંયમ કરું તો મારા સમદર્શી અને વિશ્વંભર નામો પર કલંક લાગે સર્વસાથે પ્રેમ કરવાથી તો સર્વગત કહેવાઉં છું જો તારી યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા હોય તો નિઃશંકપણે સુસજ્જિત થઈને મારી સામે આવ' શ્રીકૃષ્ણનો એવો ઘોર અને નિઃશંક વીરશબ્દ સાંભળીને કામદેવ બોલ્યા 'મારી સાથે યુદ્ધ કરવાના બે પ્રકાર છે (૧) કિલ્લામાં, (૨) મેદાનમાં પૂર્વકાળમાં મારી સાથે મહાદેવજીનું યુદ્ધ થયું હતું, તેમાં મહાદેવજીએ સમાધિરૂપી કિલ્લામાં બેસીને યુદ્ધ કર્યું હતું, ત્યારે હું પરાજિત થઈ ભસ્મશેષ થઈ ગયો આટલું થયા છતાં પણ મારી પતિવ્રતા સ્ત્રીએ વિલાપ અને પ્રાર્થના કરી મારું શરીરહીન (अनङ्ग) જીવન માગ્યું હે કૃષ્ણ! જો તમે વીર હો તો મારી સાથે મેદાનમાં યુદ્ધ કરો, જે સમયે શરદઋતુની (અ ૮ર) ચાંદની પૂરબહારમાં ખીલી હોય, એકાન્ત દેશ હોય, સોળે શૃંગાર સજેલી સ્ત્રીઓની સાથે હાસ્યવિલાસ, વિહાર આદિ ચેષ્ટાઓ તમે કરતા હો, ત્યારે તમારું વ્રત જો દૃઢ રહે તો તમને હું વિશ્વવિજયી પોતાના પિતા માનું' આ પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણ અને કામદેવનું યુદ્ધ થયું હતું શ્રીકૃષ્ણે પાંચ પ્રકારે લીલા કરી

ततो स्वप्रपंचस्य पंचधा रमणं मतम् ।
आत्मना प्रथमा लीला मनसा तु ततः परा ॥
वाक्प्राणैस्तु तृतीया स्यात् इन्द्रियैस्तु ततः परा ।
शारीरी पंचमी ज्ञेया ततोऽस्य प्रतिष्ठितम् ॥

અર્થાત્ (૧) આત્મા, (૨) મન, (૩) વાણી અને પ્રાણ (૪) ઇન્દ્રિયો અને (૫) શરીરથી લીલા કરી

તેમના નિષ્કામ કર્મની પરીક્ષા, દાવાગ્નિભક્ષણ, કાલીયનૃત્ય તથા પૂતના વિષગ્રાસથી કરી શકાય છે આપણને આપણી કામનાઓ જ શિર પટકીપટકીને મારે છે વિષ હો યા સુધા, સર્પ હો યા કુસુમ, ફળ તો પ્રિય અપ્રિયથી જ અધિક મળવાનું છે શ્રીકૃષ્ણને યશોદા તથા પૂતનાનું દૂધ એકસરખું હતું, તેમને અમૃત અને વિષ બન્ને જ સરખા હતાઃ કારણકે તે સદા आनन्दस्वरूप અને અમર છે

અવતારની દૃષ્ટિથી આપણે તેને પૂર્ણ-

સસ્તો ભગવાન!

લેખક :
શ્રી ગોવિંદજી પુ. પટેલ

દુઃખમાં લગભગ દરેક માનવી ઈશ્વરને સંભારે છે, મરણપ્રસંગે દિલાસો દેવામાં, કોઈ કાર્યમાં નિષ્ફળતા મળે ત્યારે, પરીક્ષામાં પાસ થવા માટે, કશું ખોવાઈ ગયું હોય કે કોઈ કાર્યમા સફળતા મેળવવી હોય ત્યારે ભગવાનને, દેવદેવીઓને આપણે યાદ કરીએ છીએ-પણ શી છે આ સર્વ પાછળની ભાવના? ભગવાનને આપણે ક્યા ક્યા સંજોગોમાં ને કેવી રીતે સસ્તો બનાવી દીધો છે તેનું હળવી વાણીમાં અહીં બયાન થયું છે.

એકવાર ટ્રેનમાં હું મુંબઈથી સુરત આવતો હતો. ગીરદી એટલી બધી હતી, કે જાજરૂ પાસે પણ માણસો ઊભા હતા. પાલઘરથી ગીરદી થોડી ઓછી થઈ. ટ્રેનમાં હમેશાં બને છે તેમ 'ક્યાંથી આવો છો, ક્યાં જવાના'ની પ્રશ્નોત્તરી ચાલતી હતી. તેમાં મારી બાજુમાં બેઠેલા બે ભાઈની વાતચીતથી મારું ધ્યાન ખેંચાયું, વાત નીચે મુજબ થતી હતી :

'ક્યાંથી આવો છો?'

'પાલઘરથી'

'ક્યાં જવાના?'

'ભાવનગર.'

'અહોહો, બહુ દૂર. પાલઘર શા માટે આવવું થયું હતું?'

'અમે અહીં જ ધંધો કરીએ છીએ.'

'બહુ દૂર આવવું પડ્યું શો ધંધો કરો છો?'

'મજૂરી કરીએ છીએ. પેટને ખાતર પરદેશ પણ જવું પડે. કંઈ છૂટકો છે? એક ઠેકાણે ન મળે તો બીજે પણ રોટલો મળે તો ખરો ને! ભગવાને દાંત આપ્યા છે તે કંઈ ચાવવાનું નહિ આપે?'

છેલ્લા વાક્યથી મને નવાઈ લાગી, મેં ઉલટાવીને પૂછતાં તે ભાઈએ એમ જ કહ્યું કે ભગવાન દાંત આપે એટલે ખાવા પણ આપે જ; એટલે મેં તરત પૂછયું : 'તે ભાઈ દાંત પડી જાય ત્યારે ભગવાન શીરો પણ આપે ખરો કે?' તે ભાઈ ચિઢાઈ ગયા. 'તમે તે કેવા છો? ભગવાનની પણ મશ્કરી કરો છો?' હું ચૂપ રહ્યો પણ મને સમજ ન પડી કે એમાં મેં ભગવાનની શી મશ્કરી કરી. મને તો ઊલટું એમ લાગ્યું કે એ ભાઈ જ ભગવાનની મશ્કરી કરતા હતા; કારણકે દાંત આપ્યા તેથી ચાવવાનું આપવું જ જોઈએ એવો નિયમ ભગવાન માટે કોણે ઘડ્યો? એવી તો ઘણી ચીજો

પુરુષ કહી શકીએ છીએ. તેમણે આ ત્રિકોણ જીવનનું અચ્યુત વ્રત પાલન કર્યું. આ ભાવથી તે સચ્ચિદાનંદ છે. શ્રીકૃષ્ણદ્વૈપાયને ઉપર્યુક્ત બે ગ્રંથોનો પણ ઘણો જ ભાવ મેળવીને શ્રીમદ્ ભાગવત જેવા અમર ફળની રચના કરી છે—જે, વૃક્ષની કલમથી યોગસૂત્ર તથા પંચરાત્રસૂત્રી, અન્યાન્ય ધર્મસંહિતાઓ તથા શેષ પુરાણોને પણ રસ વ્યાપ્યો. સચ્ચિદાનંદની પૂર્ણતા આપણા જીવનમાં પણ ત્યારે જ પ્રાપ્ત કરી શકાય, જ્યારે સત્ ભાવથી કર્મ, ચિદ્ ભાવથી જ્ઞાન અને આનન્દ ભાવથી ઉપાસનાને ગ્રહણ કરાય.

*

ભગવાને આપી છે તેથી શુ આવા જ નિયમો તે માટે પણ ઘડવા જોઈએ?

પણ વાત જ જુદી લાગે છે આપણને વાતવાતમા ભગવાનને દોષ દેવાની કે અમુક કાર્ય માટે તેને જવાબદાર ગણવાની આદત પડી છે કોઈને ત્યા મરણ થાય ત્યારે દિલાસો આપનાર વ્યક્તિ મોટે ભાગે એમ જ કહે છે કે ‘ભગવાનને ગમ્યુ એ ખરુ’ અગર કોઈ કામમાં નિષ્ફળ જતા એમ જ કહે છે કે ‘નસીબમાં જ એમ લખ્યુ હશે’ નસીબ પણ ભગવાન જ ઘડે ને! એટલે કે આવી બાબતોમાં પણ ભગવાન જ જવાબદાર ગણાય છે આપણે આંગણે આવનાર ભિખારી પણ એવુ જ કંઈક કરે છે કોઈ ભિખારી બોલે છે ‘ભગવાનને ખાતર દયા કરો’ અગર ‘ખુદા કે નામ પર એક મુઠ્ઠી ચાવલ દેદો’ દયા કરો તે પણ ભગવાનને ખાતર, નહિ કે માગનારના પેટને ખાતર! અગર ખુદાના નામ પર મુઠ્ઠી ચોખા કે પૈસો આપો! કેમ જાણે ખુદ ભગવાન જ એવા પ્રતિનિધિ મારફત ભીખ મગાવતા ન હોય! કોઈ ભિખારી વળી એમ કહે છે કે ‘એક મુઠ્ઠી આટો આપો’ અગર ‘એક પૈસો આપો—ભગવાન તમારુ ભલુ કરે તમને ખુદા ઘણું આપશે’ શા માટે ભાઈ, ભગવાન જ સીધો એ લોકોને ન આપતા આપણને વચમા કમિશન એજન્ટ બનાવે? પણ પેઠી ટેવ કે સ્વાર્થને ખાતર ભગવાનને વચ્ચે બોલાવવો પડે તો વાંધો નહિ અને આવુ કંઈ એક જગ્યાએ નથી હોતુ, ડગલે ને પગલે આપણા સ્વાર્થને ખાતર આપણે ભગવાનના નામનો ઉપયોગ કરીએ છીએ દાખલા તરીકે કેટલીક હોટલ કે વીશી કે બીજી દુકાનો પરનાં પાટિયા વાચતા શું નજરે પડે છે? ‘રામભરોસે હિંદુ હોટલ’ ‘શ્રીકૃષ્ણનિવાસ લૉજિંગ ઍન્ડ બૉર્ડિંગ હાઉસ,’ ‘વિષ્ણુભુવન હિંદુ લૉજ,’ ‘શંકરવિજય પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ,’ શું ખરેખર એ હોટલો કે વીશીઓ રામને ભરોસે ચાલતી હોય છે અગર એમા ભગવાનનો વાસ હોય છે? પણ પડેલી ટેવ મુજબ ભગવાનને આગળ કરવાની વૃત્તિ! બાકી એવા નામ આપવાથી વધુ આવક થતી હોય એ માની શકાય નહિ

એવી જ રીતે સ્ત્રીઓ અને કેટલાક પુરુષોને પણ ભગવાનની માનતા માનવાની ટેવ હોય છે કોઈ બીમાર હોય, ઝટ સારુ ન થતુ હોય અગર એવા જ કંઈ કારણ માટે તે માનતા માને છે કે ‘ભગવાન જો બીમાર વ્યક્તિને ઝટ સારુ કરી દે તો મંદિરમાં નાળિયેર ચઢાવી ઘીનો દીવો કરીશ’ અગર ‘બીમારને ફલાણા ગામના મંદિરમા પગે લગાડીશ,’ વગેરે અગર કોઈ કાર્યની સફળતા માટે પણ એવી જ માનતા લેવાય છે, કે ‘અમુક કામમા સફળતા મળે તો આટલા બ્રાહ્મણ જમાડીશ કે આટલુ તેલ હનુમાનને ચઢાવીશ,’ વગેરે મતલબ કે આપણું અમુક કામ કે ઇચ્છા ભગવાન પૂર્ણ કરે તો આપણે બદલામાં મંદિરમા કંઈક મૂકીએ અગર બ્રાહ્મણને મોદક ખવડાવીએ એટલે કે આ એકશરતી વેપાર થયો, કારણ કે જો માગણી પૂર્ણ ન થાય તો મંદિરમા માનેલુ ચઢાવવાની કે જે કંઈ માન્યુ હોય તેમ કરવાની જરૂર રહેતી નથી જો એમ માનતા લેવાથી જ માગણી પૂર્ણ થતી હોય તો તો (કદાચ બધા જ) લોકો એમ જ માગે કે ‘હે ભગવાન, મને જો લાખ રૂપિયા મળે તો હુ સો બ્રાહ્મણો જમાડુ અગર એક મંદિર બંધાવુ’ મેળવવા કરતાં ગુમાવવાનુ ઓછું એટલે સરવાળે લાભ જ થાય, તો પછી દુનિયાનું તંત્ર કેમ ચાલે? કોઈ કદાચ દલીલ કરે કે આમા ત્યાગભાવના છે પ્રભુપ્રીત્યર્થે

કરવાનું હોય છે, તો પછી પોતાની પ્રિય ચીજનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. જો કે તોપણ લાભ કોને થાય? ખુદ પોતાને જ! અને છતાં એ પ્રિય ચીજનો ત્યાગ કરવામાં ય મન સાફ નથી હોતુ; કારણકે આજના જમાનામાં પ્રિય ચીજ કોને કહેવી? સોપારી કે પાન ન ખાવાની કે ચા ન પીવાની માનતા લે તો શું આ ચીજો પ્રિય છે ખરી? એનાથી વધુ પ્રિય અઠવાડિયાના રેશનમાં મળતા કોલમના ચોખા કે ખંડવા ઘઉં મળે તો તે નથી? કેટલાકને તો જવ કે મકાઈ પણ પ્રિયમાં પ્રિય આજે તો હોય છે. અરે, ઘરમાં વીજળીની ખતી ન હોય અને આગળના મહિનાનું ઘાસતેલ પણ ન મળ્યું હોય, માંડ એક કે બે પીન્ટ માસિક મળતુ હોય તો તે વધુ પ્રિય નથી શું? તો પછી એ ચીજો કેમ મંદિરમાં ન ચઢાવવી?

લડાઈના જમાનામાં મને એકવાર આવો જ વિચાર આવેલો કે હું ય માનતા લઉં કે મારું અમુક કામ થશે તો હે ભગવાન તારી મૂર્તિ આગળ એક ઘાસતેલનો શીશો અને એક વાઘછાપ કે ઘોડાછાપ દીવાસળીની પેટી ચઢાવીશ! દીવાસળી એટલા માટે કે ત્યારે એક પેટી માટે પણ 'જપ તપ, સાધન સબકુછ લાગત' જેવી સ્થિતિ સૂરતમાં હતી. પણ રખેને મંદિરનો પૂજારી આરતી લઈને મને મારવા દોડે એ બીકે મેં એવી માનતા હજી લીધી નથી. કોઈને સિમેંટ અગર પતરાંની જરૂર હોય, પરમીટ માટે અરજી કરી હોય અને તે માનતા લે કે ગને જો જલદી પરમીટ મળે તો હે ભગવાન તારા મંદિરમાં એક ગુણ સિમેન્ટ કે એક છ ફૂટિયું પતરું ચઢાવીશ તો કેવું લાગે? પણ આમાંય માનવીના સ્વાર્થ સિવાય શું છે? ભગવાને કામ કરવાનું અને ફળ પામે માણસ. મંદિરે ચઢાવે કે બ્રહ્મભોજન કરાવે તેમાંય માણસ જ ખાટે છે! તેવી જ રીતે અનાજ કે કાપડ માટે લાઈનમાં ઊભા રહેનાર કેટલાયને મેં બોલતા સાંભળ્યા છે કે 'હે ભગવાન, હવે તો આ લપમાંથી છૂટીએ તો સારું.' પણ માણસની ઉત્પન્ન કરેલી લપમાંથી છૂટવા માટે એ જ ભગવાનને કહેવાનું?

આ બધાંની મતલબ એક જ કે આપણે વાતવાતમાં ભગવાનને અલ્પવિરામ કે પૂર્ણવિરામની જેમ વાપરીને કે આપણા સ્વાર્થ માટે એના નામનો ઉપયોગ કરીને કે આપણી નિષ્ફળતા માટે એને દોષિત ગણીને ખૂબ જ સસ્તો બનાવી મૂક્યો છે. આવી વૃત્તિથી ખાસ ચેતવાની જરૂર ઊભી થઈ છે.

★

જે માનવી પોતાના હાથથી કામ કરે છે એ મજૂર છે. બુદ્ધિથી કામ કરે છે તે કારીગર છે; પણ જે પોતાના હાથ, બુદ્ધિ અને દિલથી કામ કરે છે તે કલાકાર છે,

લુઈ નાઈજર

જે પોતાનો ઉત્સાહ ખોઈ બેસે છે તે આ જગતમાં સહુથી નાદાર માનવી છે. માનવી પોતાની પાસેનું સર્વસ્વ ભલે ખોઈ નાખે પણ જો એ ઉત્સાહહીન થતો નથી તો આખર ઉપર એ જરૂર સફળ થવાનો.

એચ. ડબલ્યુ. આર્નોલ્ડ

સુધારો

'અખંડ આનંદ'ના વર્ષ ત્રીજાના અંક ૩ (જાન્યુઆરી ૧૯૫૦)માં ૨૩મે પાને 'મહાવધ'ને ઠેકાણે 'મહાવથ' વાંચવું.

×

ગતાંકથી સંપૂર્ણ

માનસિક શક્તિ

લેખક
ચંચળબહેન માણેકલાલ પાઠક

૨૪ સૌદર્યપ્રેમ ઉચ્ચપ્રકારના પસંદગી, ઉત્તમ ચાલ, સંસ્કારીપણું, સ્વચ્છતા, પવિત્રતા, ગૃહસ્થાઈ, વિનય, સૂક્ષ્મ કલ્પનાશક્તિ, માધુર્ય, સૌદર્યનો શોખ, કવિત્વશક્તિ, ઉચ્ચપ્રકારની નીતિ, રીતિ કે પ્રીતિ તરફ મનનુ વલણ, લાવણ્ય, પુષ્પ અને અત્તર આદિ સુગંધી પદાર્થોનો શોખ વગેરે ભાવોનો સમાવેશ આ સૌદર્યપ્રેમની અંદર થયેલો છે

સૌદર્ય એ વસ્તુમાત્રનો ગુણ છે તેને અનુભવમા લાવવા માટે આ વૃત્તિની જરૂર છે સૃષ્ટિમા જે કઈ છે તે બધુ જ સુંદર છે કોઈને કઈ તો કોઈને કઈ સુદર જણાય છે; અને તે તેમના ન્યૂનાધિક ગુણને લઈને છે આખી કુદરતની શાળા સૌદર્ય તથા ભવ્યતાનો મહાન સાગર છે

૨૫ ઔદાર્ય અથવા મહાનુભાવવૃત્તિ આત્માના ઔદાર્ય ગુણથી કુદરતની અનંતતા, અપારત્વ, અનાદિત્વ, મહત્ત્વ, ગાંભીર્ય, વ્યાપકતા, અપરિમિતતા, સર્વશક્તિમત્તા આદિ મહત્ત્વપૂર્ણ વિચારોનુ ગ્રહણ થાય છે

ઔદાર્યશક્તિનો ઉપયોગ કુદરતની અંદર પ્રસરી રહેલ પરમાત્માની અનંત શક્તિ અને સામર્થ્યનો, અનંત આકાશ અને કાળનો, પ્રકૃતિના અનંત સ્વરૂપનો, અસંખ્ય પ્રાણી, પદાર્થો, વનસ્પતિ આદિ કુદરતના મહાન ખજાનાના અસંખ્ય ગુણ, ધર્મ ને સ્વભાવનો ભવ્ય ખ્યાલ આ શક્તિથી મનુષ્યો મેળવી અને અનુભવી શકે છે કુદરતની અપરિમિત અને અનંત શક્તિના નાભાયોને સમજવાથી જીવાત્મા અલૌકિક આનંદ અનુભવે છે આ મહાનુભાવવૃત્તિની ખામીવાળા મનુષ્યોને આત્માપરમાત્માની અદ્ભુત શક્તિ અને કુદરતના અમાપ તત્ત્વોનો કઈ પણ ખ્યાલ આવતો નથી

૨૬ અનુકરણશક્તિ બીજાનુ જોઈને તે પ્રમાણે કરવુ, નકલ કરવી, ભજવી બતાવવુ, નાટ્યકૌશલ્ય, ચાળા કરવા ઇત્યાદિ અનુકરણશક્તિના લક્ષણો છે

માણસ અનુકરણશક્તિ દ્વારા કુદરત તથા બીજાઓ પાસેથી જ્ઞાન મેળવે છે બાળકો જેવુ દેખે તેવુ જ કરે છે માબાપના અને સમાગમમા આવનારના આચાર, વિચાર અને વર્તનની નકલ કરી તેવા બને છે એટલા માટે માબાપોએ પોતાના ઉત્તમ ચારિત્ર્યનો નમૂનો બાળકો સામે મૂકવો જોઈએ

૨૭ હાસ્ય, વિનોદ અને ખુશમિજાજની વૃત્તિ આનંદ, મશ્કરી, અન્યોક્તિ, કરખતના અને અયોગ્ય હોય તેવા વર્તનનો સભ્યભાષામા પ્રતિકાર ઇત્યાદિ ભાવોને દર્શાવનાર આ વૃત્તિ છે

દરેક સ્વાભાવિક શક્તિના વલણનો દુરુપયોગ કે અતિયોગ કરવાથી હાસ્યને પાત્ર થવાય છે અયોગ્ય વર્તણૂક અને ભૂલભરેલા ભાવોને સુધારવામા આ હાસ્યવૃત્તિની જરૂર છે હસતારમતા ખામી બતાવી સાચી વસ્તુસ્થિતિ પ્રાપ્ત કરાવવામા હાસ્યવૃત્તિ અજબ કામ કરે છે

૨૮ અવલોકનશક્તિ પ્રત્યેક વસ્તુનુ સ્વરૂપ જોવુ-જાણવુ, બારીક પરીક્ષણ કરવુ તે આ વૃત્તિનુ ખાસ કાર્ય છે

૨૯ આકૃતિજ્ઞાન આ શક્તિનો ઉપયોગ કુદરતની અંદરના ભિન્નભિન્ન સ્વરૂપ ઓળખી કાઢવાનો છે આકૃતિ વિના કોઈ પણ પ્રાકૃતિક પદાર્થનુ અસ્તિત્વ હોઈ શકે નહિ.

કુદરત અનેક સ્વરૂપો ધારણ કરતી હોવા છતાં જો મનુષ્યોની અંદર પદાર્થોનાં-પૃથક્ પૃથક્ સ્વરૂપ અને સ્થિતિને જાણવાના મૂળ સાધનરૂપ ‘આકૃતિજ્ઞાન’નું અવયવ હોત નહિ તો તેની બધી રચના ફોગટ જ ગણાત. પોતાના જાતભાઈઓને દિવસમાં હજારવાર જોવા છતાં એકેવાર યાદ ન રાખી શકત; અને પરિણામે ઓળખાણ સંબંધી વ્યવહાર જ બંધ પડત. પણ આપણે પ્રત્યેક વસ્તુ તથા પ્રાણી અને મનુષ્યોને તેના મૂળ સ્વરૂપથી ઓળખી શકીએ છીએ તે આકૃતિજ્ઞાનનું જ પરિણામ છે.

૩૦. કદ અથવા પ્રમાણજ્ઞાન: આંખથી જોઈને માપ કાઢવું, કુદરતની અંદર કદ, માપ કે પ્રમાણવિનાનો કોઈ પદાર્થ નથી. જળબિંદુ અને મહાસાગર તથા રાઈ અને પર્વત વચ્ચેના અંતરનું જ્ઞાન પ્રમાણજ્ઞાન આપે છે.

૩૧. તોલ અથવા વજન: વજન કરવું, સમતોલ રાખવું, ગુરુત્વાકર્ષણ શક્તિના નિયમાધીન વર્તવું, ચાલવું, અશ્વારોહણ કે સાઈકલીંગ આદિ સમતોલપણું એ ગુરુત્વજ્ઞાનને આભારી છે.

પડી જવું, ફેર ચડવા, ચકરી આવવી વગેરે ક્રિયા આ શક્તિની નિર્બળ હાલતનું પરિણામ છે.

૩૨. રંગજ્ઞાન: પ્રાકૃતિક પદાર્થોની અંદરના અનેક પ્રકારના રંગોને અને તેના મિશ્ર ભાવોને યથાવત્ જાણવા એ આ શક્તિનું કામ છે.

૩૩. વ્યવસ્થાશક્તિ અથવા ગોઠવણ: વ્યવસ્થા, ક્રમ અને પદ્ધતિ એ કુદરતનો વિશ્વવ્યાપી સિદ્ધાંત છે. તેની છાપ કુદરતના પ્રત્યેક કાર્ય ઉપર હમેશાં લાગેલી પ્રત્યેક સ્થળે જોવામાં આવે છે. સૂર્યમંડળમાં, ભૂમંડળની સપાટી, સમુદ્રમાં પણ ઉપરોક્ત વ્યવસ્થા, ક્રમ અને પદ્ધતિપુરઃસરતાનું સંપૂર્ણ સામ્રાજ્ય સર્વત્ર પ્રસરી રહેલું છે.

પ્રત્યેક વસ્તુ માટે પૃથક્પૃથક્ યોગ્ય સ્થાન અને તેવા જ સ્થાનમાં તે તે પદાર્થની દેશકાળ, સમય અને ઋતુ અનુસાર કુદરતી રીતે જ યોગ્ય ગોઠવણ કરવામાં આવેલી છે. ગ્રહ, ઉપગ્રહો પોતપોતાની નિયમિત કક્ષામાં નિયમિત રીતે જ ફરે છે. પશુ, પ્રાણી કે વૃક્ષ–વનસ્પતિ અને આપણા શરીરનો દરેક અવયવ તેના નિયત સ્થાનમાં જ સ્થિત કરવામાં આવેલા છે; અને તે દરેક પોતપોતાના ધર્મને વ્યવસ્થિત રીતે બજાવે છે. તે જ નિયમને આધીન મનુષ્યને પોતાનું વર્તન રાખવા પોતાની અંદરની વ્યવસ્થાશક્તિનો ઉપયોગ કરવાનો છે. ઘરમાં યોગ્ય ગોઠવણ અને જીવનનાં દરેક કાર્ય વ્યવસ્થિત, નિયમિત અને પદ્ધતિસર થવાં જોઈએ.

૩૪. ગણિતજ્ઞાન કે ગણનાશક્તિ: અંકજ્ઞાન, મોઢેથી ગણના, હિસાબ કરવા કે તપાસવા, નામુંઠામું આદિ અનેક પ્રકારની વસ્તુઓની ગણના કે સંખ્યા મુકરર કરવા માટે છે. સંખ્યા અને વસ્તુઓનો સમવાય સંબંધ છે. એ સંબંધને જાણ્યા વિના મનુષ્યનું એક પણ કાર્ય આગળ ચાલી શકતું નથી. અનેક પ્રકારની લેવડદેવડ કરવામાં ગણિતજ્ઞાનની જરૂર પડે છે.

૩૫. સ્થળજ્ઞાન અથવા ભૂગોળ: મુસાફરી દરમ્યાનનું અવલોકન, વસ્તુસ્થિતિનું જ્ઞાન જેવાં કે મકાન, રસ્તા, જંગલ, ઝાડી, નદી, સરોવર, વાડી વગેરે. મુસાફરી કરવાની પ્રીતિ, સ્થાન શોધી કાઢવાની શક્તિ, હોકાયંત્રનું જ્ઞાન, પ્રત્યેક વસ્તુની સ્થિતિ અને સ્થાન યાદ રાખવાં, શોધી કાઢવાં તે આ શક્તિનું કાર્ય છે.

यस्तु संचरति देशान् यस्तु सेवेत पण्डितान् ।
तस्य विस्तरिता बुद्धिस्तैलबिन्दुरिवाम्भसि ॥

જે દેશાટન કરે છે, અથવા જે પંડિતોના સાન્નિધ્યમા રહે છે તેની બુદ્ધિ પાણીમાના તેલબિંદુ જેવી વિસ્તરે છે

૩૬ ઇતિહાસશક્તિ અથવા સ્મૃતિ જોવામા, જાણવામા કે સાંભળવામા આવતા બનાવ, પ્રસંગ કે વૃત્તાંતોની સ્મૃતિ, ઇતિહાસનો શોખ, ભૂત તથા વર્તમાનકાળના ચાલતા પ્રસંગો પર ધ્યાન આપવુ તે આવૃત્તિને આભારી છે

આ શક્તિ બીજી શક્તિઓના અનુભવોને સંઘરે છે શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ આદિને ગ્રહણ કરે છે જીવાત્માના બધા જ ગુણો પોતાના અનુભવની એક છબી સ્મૃતિના ખંડમા મૂકે છે, અને જરૂર પડે ત્યારે એ જ સંગ્રહસ્થાનમાથી પાછી મેળવે છે

મનનશકિત અને તર્કશકિત પણ સ્મૃતિશક્તિના અભાવમા સંપૂર્ણ સત્યને શોધી કાઢવા સમર્થ થતી નથી, એટલે તેનુ કાર્યક્ષેત્ર ઘણું જ વિશાળ છે

૩૭ સમયજ્ઞાન અને તાલ કાળજ્ઞાન, સમયસૂચકતા, ઐતિહાસિક તારીખનુ જ્ઞાન, સમયસમયના ફેરફાર, સંગીત અને મૃદંગના તાલ, જ્યોતિષશાસ્ત્રના અભ્યાસનો શોખ વગેરે સમયજ્ઞાન સાથે સંબંધ ધરાવે છે

જિંદગી અંકિત કાર્યોનો સમુદાય છે આ કાર્યો અને બનાવો બનવા માટે અમુક સમયની તો જરૂર જ છે બાલ્યાવસ્થા, યુવાવસ્થા વૃદ્ધત્વ અને મરણ પર્યંતની દશાઓ અમુક કાલને જ સૂચવે છે સર્વવ્યાપી અનંત કાલના એકરસ અને નિત્યકાળના મનુષ્યને સમજતા વ્યવહાર માટે કરવામા આવેલા પળ, ઘડી, મિનિટ, કલાક, દિવસ, રાત, પક્ષ, માસ, ઋતુ, વર્ષ, યુગ, યુગાન્તર આદિ સ્થૂલ કે સૂક્ષ્મ વિભાગો જ છે તેના વિના કોઈ પણ વ્યવહાર કે બનાવની યથાર્થ સ્મૃતિ અથાત્ અમુક વખતે અમુક બનાવ બન્યો એમ યાદ રહેવાન સંભવિત નથી પણ મનુષ્યની [illegible] કાલજ્ઞાનની શક્તિએ સમયની સુવ્યવસ્થા દ્વારા પોતાના વ્યવહારો સુગમ બનાવ્યો છે

૩૮ સ્વર અથવા સંગીતશક્તિ ગાવુ, બજાવવુ, ગાવાનો અથવા ગાયન સાંભળવાનો શોખ, સાંભળીને આલાપ કરવાની વૃત્તિ થવી એ સંગીતશક્તિનુ કાર્ય છે

વિવિધ પ્રકારના વાજિંત્રોની યોજના સંગીતશક્તિના શોખની પૂરતી માટે જ રચેલી છે રાજકાજ અને રાજ્યારોહણ તથા લગ્નપ્રસંગ જેવા ઉત્તમ પ્રસંગોમાં ઉત્સાહ અને આનંદ પ્રેરવામા, મહાન યુદ્ધોના પ્રસંગોમા લડવૈયાઓને દેશ, જાતિ અને ધર્મના રક્ષણ માટે સ્વમાન, શૌર્ય અને વીરતાનો પાણી ચઢાવવા સંગીત અને નાદશક્તિનો ઉચ્ચ પ્રકારે ઉપયોગ કરવામા આવે છે

મનુષ્યો પોતપોતાના ગુણ પ્રમાણે સંગીત અથવા કવિત્વશક્તિનો ઉપયોગ કરે છે કોઈ પ્રભુભક્તિમા, કોઈ દેશદાઝમાં, કોઈ નીતિ રીતિ કે પ્રીતિમા, કોઈ સામાજિક કે રાજ્યકીય વ્યવહારમા, કોઈ શૃંગારમા તો કોઈ હલકા પ્રકારના વિષયોમા સંગીતનો ઉપયોગ કરે છે જેવો જેનો સ્વભાવ તે પ્રમાણે સંગીતરસનુ પાન કરે છે

૩૯ સુલાલિત કે વક્તૃત્વશક્તિ વાતચીત કરવાની, ધારાપ્રવાહ વહેવડાવવાની, હાવભાવ અને નેત્ર તથા મુખાદિના ફેરફારથી મનના ભાવ પ્રગટ કરવાની યોગ્યતા, જુદી જુદી ભાષાઓ બોલવાની શક્તિ, વ્યાકરણની શુદ્ધિ, શબ્દસામર્થ્ય, શબ્દને ધારણ કરવાની શક્તિ વગેરેનો વક્તૃત્વશક્તિમા સમાવેશ થાય છે

કુદરતની અંદર સર્વ વસ્તુઓ અને પ્રાણીઓ પોતાના અંતર્ગત ભાવો, આકાર, ઇંગિત, ચેષ્ટા અથવા ભાષા દ્વારા પ્રગટ કરે છે. ભાષાને લેખિત શબ્દો અને અક્ષરોનું રૂપ આપી તેનો અનેક રીતે ઉપયોગ કરવાનું આ વક્તૃત્વશક્તિનું કાર્ય અતિ મહત્ત્વનું છે.

૪૦. પ્રજ્ઞા, તર્કશક્તિ અથવા મનનશક્તિ: આ વિશ્વની અંદરના નાનામોટા સમગ્ર બનાવોના અને પદાર્થોના એકબીજા સાથે કાર્યકારણાત્મક સંબંધો છે. તેને સમજવા તે આ શક્તિનું મહત્ત્વનું કાર્ય છે. कारणाभावात् कार्याभावः । પ્રત્યેક કાર્યનું કારણ છે જ અને તે કારણના પ્રમાણમાં બળવાન અથવા નિર્બળ, સારું કે નરસું હોય છે. કાર્યકારણાત્મક સંબંધને લીધે જ કુદરતમાં સર્વત્ર વ્યવસ્થા જણાય છે.

સૃષ્ટિક્રમ–કુદરતના કાનૂનોને યથાર્થ રૂપમાં સમજવામાં જ મનુષ્યનું ખરું મહત્ત્વ સમાયેલું છે.

કુદરતનાં ગૂઢ રહસ્યો ઉકેલવામાં અને પ્રાકૃતિક પંચ મહાભૂતો પાસેથી વિવિધ પ્રકારનાં કામ, વિજ્ઞાન દ્વારા લેવામાં આવે છે તે મનુષ્યની અંદરની આ શોધકશક્તિ કે મનનશક્તિને લીધે છે.

જળ, સ્થળ અને અન્તરિક્ષમાં પોતાની સત્તા જમાવનાર આ પ્રજ્ઞાશક્તિ અથવા બુદ્ધિશક્તિનાં કાર્યો અજાયબી ભરેલાં છે.

૪૧. તુલના અથવા સમાલોચક શક્તિ: વિવેચના, પૃથક્કરણ, ડહાપણ, વર્ગીકરણશક્તિ, સમીક્ષક શક્તિ, દાખલા સહિત વર્ણન કરવાની શક્તિ, સાર તારવી કાઢવાની શક્તિ, હંસવૃત્તિ. નીરક્ષીરન્યાયથી સત્ય શોધી કાઢવાની શક્તિ, સત્યાસત્યની વિવેચક શક્તિ ઇત્યાદિ કર્તવ્યોનું ગ્રહણ આ તુલના અથવા સમાલોચક શક્તિથી કરવામાં આવે છે.

કુદરતમાં પ્રત્યેક વસ્તુનું ડહાપણપૂર્વક વર્ગીકરણ કરવામાં આવેલું છે. આ વર્ગીકરણને યથાવત્ જાણી, દરેક વિષયના સામાન્ય, વિશેષ અને સમવાય સંબંધોને અનુભવી વસ્તુસ્વરૂપનો નિર્ણય કરવો એ આ શક્તિનું મહત્ત્વપૂર્ણ કાર્ય છે.

મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી, વનસ્પતિ, જીવજંતુઓ અને બીજા પ્રાકૃતિક પદાર્થોનાં ગુણ, કર્મ, સ્વભાવ અને તેના સાધર્મ્ય–વૈધર્મ્યની તુલના–સમાલોચના કરી તેના સત્ય સ્વરૂપને તથા કુદરતના સામાન્ય સિદ્ધાંતોને તારવી કાઢવા તે આ તુલના–સમાલોચક શક્તિનું મહાન કર્તવ્ય છે.

૪૨. અંતર્જ્ઞાન અથવા પ્રેરણા: જનસ્વભાવની પરીક્ષા, મનુષ્યોના ઉદ્દેશોનું આકાર, ઇંગિત, ચેષ્ટા દ્વારા જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવું.

આ શક્તિ સત્યનું ગ્રહણ સ્વાભાવિક રીતે જ કરી શકે છે. પ્રાણી, પદાર્થ અને સ્થિતિનું અંતર્ગત દર્શન પ્રેરણાશક્તિના પ્રતાપે તેના યથાર્થ રૂપમાં સહજ વિદિત થઈ જાય છે.

આકૃતિ અને રૂપ દ્વારા જેમ આપણે અક્ષરો અને શબ્દો વાંચીએ છીએ તેના કરતાં પણ વધુ સ્પષ્ટ આખો બનાવ કે જે અમુક વખત પછી બનવાનો છે તે પ્રેરણાશક્તિ દ્વારા જણાઈ જાય છે. જેના દર્શન માટે કોઈ ધારણા કે કોઈ આધાર અથવા પ્રેરણાના પોતાના સિવાય કોઈ બીજા સાધનની જરૂર પડતી નથી.

આપણા આત્માની અંદર આ આંતરજ્ઞાનની શક્તિ અતિ અદ્‌ભુત અને ચમત્કારી છે. કોઈ પણ વિષય કે કોઈ પણ બાબતનું ભાવિ અથવા કોઈ પણ કાર્યનું પરિણામ કેવું આવશે અને ક્યારે આવશે તે અગાઉથી તુરત કહી શકાય છે. અમુક કાર્યનું પરિણામ અમુક વખતે આવું આવશે તે ટૂંકમાં અથવા વિસ્તારપૂર્વક અને ચોક્કસ શબ્દોમાં જણાવી દે છે. પછી તે શુભ હોય કે અશુભ ગમે તેવું

હોય, અને તે ઘડી પછી, અમુક દિવસ પછી કે મહિના અથવા વર્ષ કે દસ વર્ષ પછી આવશે તે પણ કહી દે છે અરે, આ ભાવિપ્રજ્ઞાવાળા તો પોતાના મરણની ઘડી, પળ પણ કહે છે, અને તે જ પ્રમાણે બરાબર દેહ મૂકે છે જડ વસ્તુનું ભાવિ પણ અગાઉથી જણાવી દે છે

આ અંતર્દષ્ટિ ઘણા જ ઓછા મનુષ્યોના હોય છે, એટલે એની ખામીવાળાઓને તો આ શક્તિના હૈવતનો જરા પણ ખ્યાલ આવી શકશે નહિ

ઋષિઓ મંત્રના દ્રષ્ટા હતા તે અંતર્જ્ઞાનના પ્રતાપે જ, અને અત્યારની જ્ઞાનની શોધ કરનાર શોધકોની અંદર આ અગમ દૃષ્ટિ સારા પ્રમાણમાં ખીલેલી હશે

આપણે વાતચીતમાં સામાન્ય રીતે પ્રેરણા શબ્દ વાપરીએ છીએ 'મને અમુકે પ્રેરણા આપીને મેં આ કામ કર્યું' 'અમને આગળ વધવા તમે પ્રેરણા આપો એમ ઇચ્છીએ છીએ,' એવો પ્રયોગ ઘણીવાર કરીએ છીએ આ જગ્યાએ પ્રેરણા એટલે બીજા તરફથી મળતા બળપ્રદ અને બોધપ્રદ સૂચના કોઈ કહે કે 'હું મારા આત્માની પ્રેરણા પ્રમાણે ચાલીશ,' તેમાં તેના આત્માના સ્વસૂરનો હોય છે તેમાં વખતે પ્રેરણાશક્તિનો ફાળો હોય પણ ખરો પરંતુ દૈવીશક્તિ પ્રેરણા અથવા અંતરજ્ઞાન એ શક્તિના પરાક્રમ તો અતિ અદ્ભુત અને આશ્ચર્યજનક છે તેણે આપેલો અભિપ્રાય, બતાવેલું દર્શન કદી ખોટું પડે જ નહિ હંમેશા સોએ સો ટકા તેની વાણી, સ્ફુરણાઓ સત્ય જ હોય છે તેના કહેવા પ્રમાણે જ બને તેનું નામ પ્રેરણા

૪૩ સૌજન્ય અથવા સ્વભાવમાધુર્ય

વિનય, વિવેક, નમ્રતા, સભ્યતા, મિલનસારપણું, સમજાવટ કે પતાવણી કરવાનો સ્વભાવ અને સર્વ પ્રકારની સારી રીતભાત વગેરેનો આ સ્વભાવમાધુર્યની અંદર સમાવેશ થાય છે

સંપીને રહેવા, સાથે મળીને ખાનપાન અને રમત કરવા, એકબીજાની સહાયથી શારીરિક અને માનસિક શક્તિઓ ખીલવવા તથા મનુષ્યસમાજનો સર્વ વ્યવહાર સરળતાથી ચલાવવા, દુનિયાના પ્રત્યેક કાર્યની પ્રગતિ અને સુધારણા માટે સૌજન્યશક્તિ શસ્ત્ર સમાન છે

૪૪ આરામપ્રિયતા અને નિદ્રાવૃત્તિ

આરામ, શાંતિ, વિશ્રાંતિ, નિદ્રા આદિ શબ્દોથી દર્શાવવામાં આવતા ભાવોનું પહેલું, આરામ અને અભાવપ્રત્યયાલંબન વૃત્તિરૂપ નિદ્રાથી કરવામાં આવે છે

આખા દિવસના અનેકવિધ કર્મો સતત પ્રવાહથી શરીર અને મગજને લાગેલા થાકને નિદ્રા અજાયબ પ્રકારની તુષ્ટિ અને પુષ્ટિ આપે છે

નિદ્રા એક કુદરતી અદ્ભુત સત્તા આકર્ષણ કે સર્વને થોડા સમય માટે પરાધીન કરનાર આકર્ષણશસ્ત્ર છે તેના વિના કોઈ પણ પ્રાણી સુખથી જીવન વ્યતીત કરી શકે તેમ નથી

*

જીવાત્માના ઉપર જણાવેલા ગુણો અથવા માનસિક શક્તિઓનો યોગ્ય રીતે ઉપયોગ કરવામાં આવે, તેમના ધર્મોને મર્યાદિત કક્ષામાં માર્ગ આપવામાં આવે તો માણસનું જીવન સંપૂર્ણ ધર્મમય બની જાય પણ જો એ ગુણોનો દુરુપયોગ કરે, તેને ગમે તેમ બે-લગામ નિરંકુશ વર્તવા દે તો માણસ અવમાર્ગી અને અધોગામી બને છે દાખલા તરીકે-જીવનના રક્ષણપોષણ માટે જીવનની જરૂરિયાત પૂરી પાડનાર વસ્તુઓને ન્યાય અને નીતિના માર્ગે મેળવવી અને તેને સંઘરવી એ વૈશ્યવૃત્તિ અથવા ધનૈષણાનો ધર્મ છે પણ એ જ 'વૈશ્યવૃત્તિનો ચોરી, લબાડી

અને બીજી ગમે તે રીતે બીજાને નુકસાન પહોંચાડીને ધન મેળવવામાં ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તે અધર્મયુક્ત જ ગણાય છે.

સત્તાધીશો અને મૂડીવાદીઓની શોષણ નીતિ અને કાળા બજારીઆઓનાં કાળાં કામ એનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો છે; અને તેના મૂળમાં તેમની વૈશ્યવૃત્તિનો અતિયોગ અને દુરુપયોગ જ છે.

ખોરાક એ મનુષ્યને પોષણ આપનાર અને જીવનને ટકાવી રાખનાર અતિ જરૂરની વસ્તુ છે, પણ ક્ષુધા અથવા બુભુક્ષાવૃત્તિનો દુરુપયોગ થવાથી એકે વિશેષ પ્રમાણમાં અથવા અપથ્ય ખોરાક ખાવાથી સ્વાસ્થ્ય બગડે છે.

માનસિક શક્તિઓનો અતિયોગ કે હીનયોગ કરવો તે અધર્મનું કારણ બને છે. જ્યારે તેનો સદુપયોગ કરવો તે ધર્મ છે.

માનસિક ગુણો એકબીજાના સમાગમમાં આવી કેવા ભાવ અને વર્તનને બતાવે છે તથા સંગઠનના રૂપમાં કેવું કામ કરે છે તે બધું જાણવું જરૂરી છે. વળી મનુષ્યના મન કે આત્માની અંદર જેટલી ભિન્નભિન્ન પ્રકારની શક્તિઓ કે વૃત્તિઓ અથવા ગુણો છે તેટલા જ અલગઅલગ અવયવોની મનુષ્યના મસ્તિષ્કની અંદર રચના કરવામાં આવી છે.

મારફાડ, ચોરી, લૂંટ, વ્યભિચાર, ખૂનામરકી એ પાશવી વૃત્તિનું કામ છે. દયા, પરોપકાર, સહાનુભૂતિ એ દૈવી શક્તિનાં કામ છે. આમ દુનિયામાં જોવામાં આવતાં સારાં–નરસાં કામ, મનુષ્યકૃત દશ્યમાન થતી સઘળી કૃતિઓ અને વિવિધ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ, ભોગવિલાસ, આનંદ, ઉત્સવો, સુખ મેળવવા માટે દોડધામ, ધમાધમી એ બધો માનસિક ગુણોનો જ પ્રભાવ છે.

માનસિક ગુણોની સદ્‌ભાવના યુક્ત નિયમાધીન પ્રવૃત્તિ તે ધર્મ, અને અનિયમિત નિરંકુશ વિષમ ભાવયુક્ત પ્રવૃત્તિ તે અધર્મ.

માણસના પૂર્વસંચિત પ્રમાણે વિશ્વકર્માએ મસ્તિષ્કભૂમિમાં જીવન સંચાલન કરનાર શક્તિઓનાં બીજ વાવ્યાં છે. તેને યથાઘટિત સંસ્કારનાં જળ સિંચીને પોષણ આપી, ખીલવવાનું અને વ્યવહાર યોગ્ય રીતે ચલાવવા જેટલી માનસિક શક્તિઓને સામર્થ્યવાન બનાવવાનું કામ કેળવણીનું છે.

★

એક નવ વરવધૂ પરગામ જતાં હતાં. માર્ગમાં લૂંટાયાં. અંગ ઉપર વસ્ત્રો અને પાંચ રૂપિયા સિવાય પાસે કશું ય રહ્યું નહિ. રાત્રિ જામી હતી. પંથ લાંબો હતો, વચમાં એક મકાન આવ્યું. સાવ અજાણ્યાં છતાં ઘરમાલિકને એમના પર દયા આવી. સૂવાની સુંદર સગવડ કરી આપી. વહેલી સવારે તો પાછા માર્ગે પડવાનું હતું એટલે બંને વહેલાં ઊઠી ગયાં, અને રાતની મહેમાનગીરીના બદલામાં રૂપિયા પાંચની નોટ મૂકી બારણામાંથી બહાર નીકળવા ગયાં ત્યાં જ પત્નીએ જોયું.

તો ઘરનો માલિક ફાટીતૂટી, કોથળાની રજાઈ ઉપર સૂતો છે અને એની પત્ની દીવાલને અઢેલીને ઊંઘે છે!

મહેમાનનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું. પાંચ રૂપિયાની સાથે પતિએ પોતાનો કોટ ઉતારી મૂકી દીધો અને દૂરથી આ દંપતીને નમન કરી બંને ચૂપચાપ ચાલી નીકળ્યાં!

×

ઑફિસમાં કામ કરતા એક કારકુનનો સ્વભાવ ઘણો જ ભૂલકણો હતો. એક દિવસ પરગામ તે ઉઘરાણીએ ગયો. તરત જ ઑફિસે તાર આવ્યો: 'દેણુદારનું નામ ભૂલ્યો છું. જલદીથી લખી મોકલો.'

ઑફિસે જવાબ તુરત જ મોકલ્યો:

'દેણુદારનું નામ જશવંતસિંહ અને તમારું નામ નૌતમલાલ. જલદી પાછા આવો!"

×

ગુરુપ્રસાદી

લેખક

સ્વામીશ્રી પ્રકાશાનંદજી

ગુરુને જ્ઞાનપિતાનુ બિરુદ શાથી અપાયુ હશે એમ કોઈ પૂછે તો તેના ઉત્તરમા સ્વામીશ્રી પ્રકાશાનંદજી અને એમના ગુરુશ્રી શ્રી બલ્લુભાઈ ગોર્ધનદાસનો દાખલો આપી શકાય શો વિપુલ જ્ઞાનભંડાર! અહીં તો થોડાંક જ રસબિંદુઓ ઝિલાયાં છે

એક દિવસ ગુરુશ્રીએ કહ્યુ 'શ્રીમદ ભાગવતમા કળિયુગ વર્ણનમા કહ્યુ છે કે

अनाढ्यतैवासाधुत्वे, साधुत्वे दम एव तु।

અર્થ: નિર્ધનતા દુર્જનતા મનાશે, દંભ સજ્જનતા મનાશે

આ કળિયુગમા આમ સ્થિતિ ચાલે છે આના પર દૃષ્ટાંત છે, કે એક વખતે કેટલાક માણસો કબીર સાહેબની ખ્યાતિ સાંભળી પરદેશથી તેમના દર્શન કરવા કાશીમા ગયા કબીરજી મોર ઢગાવી માથે તેલ ચોળી ઉઘાડે માથે ભાગોળે સ્નાન કરવા જતા હતા દર્શન કરવા આવેલા માણસો ભાગોળે આવતા કબીરજી ઉઘાડે માથે સામા મળ્યા, તેથી તેમને વહેમ પડ્યો કે ઉઘાડે માથે તેલ ચોળી આવનારાના અપશુકન થયા; તેથી કબીર સાહેબના દર્શન થશે નહિ એમ માની તેમાનું કોઈ બોલી ઊઠ્યુ કે 'જો એકએક ખાસડું તેના માથામા મારીએ તો અપશુકન ટળી જાય અને સાહેબના દર્શન થાય;' તેથી તે સઘળા એકએક ખાસડું કબીરજીના માથામા મારી ગામમા આવ્યા કબીરજી શાંતિથી સઘળુ સહન કરી ગંગાજી ગયા તે લોકો પૂછતા પૂછતા કબીરજીને ઘેર જઈ પહોંચ્યા તો સાધારણ ઝૂંપડું દીઠું, તેથી મનમાં વળી શંકાઓ થઈ કે કબીરજીનું આવું ઝૂંપડું હોય નહિ, પરંતુ મોટો મહેલ હોવો જોઈએ એટલામા ઘરમાથી તેમના પત્નીએ બહાર આવી બેસવાની સગવડ કરી આપી કહ્યુ 'ગંગાજી સ્નાન કરવા ગયા છે તે હમણા આવશે, બેસો.'

પછી એ લોકોએ પૂછ્યુ 'કબીરસાહેબ એકલા સ્નાન કરવા ગયા છે કે સાથે કોઈને લઈને ગયા છે?' ત્યારે તેમના પત્નીશ્રીએ કહ્યુ 'એ તો એકલા જ ગયા છે' પછી આ લોકોને શંકા થઈ કે આપણે સમજતા હતા, કે કબીરસાહેબની મોટીમોટી હવેલી હશે અને ઘરમા પણ પુષ્કળ ધનદોલત હશે અને જ્યારે બહાર નીકળે ત્યારે પાંચપચાસ માણસોની સાથે પાલખી વગેરે ઠાઠમાઠથી નીકળતા હશે, પરંતુ આપણે નજરે જોઈએ છીએ તો તદ્દન ગરીબ સ્થિતિના છે એમ માલૂમ પડે છે આવી રીતે અરસપરસ શંકા-સમાધાન કરતા હતા એટલામાં કબીરજી આવ્યા તેમને જોઈને આવેલાના હૃદયમા પોતે કરેલા કૃત્યનો સખત આઘાત થયો તરત જ તેઓ બધા કબીરસાહેબના ચરણમા પડી તે બદલ ક્ષમા માગવા લાગ્યા અને બોલ્યા 'કબીરસાહેબના દર્શન કરવા જતા થયેલા અપશુકન ટાળવા માટે અમોએ આપને ખાસડાનો માર માર્યો' તે સાંભળીને કબીરજી કહેવા લાગ્યા કે, 'ઘણું સારુ કર્યુ; એમ કરવાથી અપશુકન મટ્યાને?' આમ કહી તેમને આશ્વાસન આપીને વિદાય કર્યા

*

ગુરુશ્રીએ કહ્યુ 'જેના અંતઃકરણમા રાગ નથી તેને સારુંનરસું સર્વ સમાન છે' અને પછી એ ઉપર એક વાત કહી

દાદુ મહારાજ બ્રાહ્મણના બાળક હતા અને બચપણથી જ સંસારથી વિરક્ત હતા. એક ફકીર જેમને પોતે ગુરુ માન્યા હતા તેમની પાસે જઈ સમાગમ કરવાની એમને ટેવ હતી. પરણવા લાયક ઉંમર થઈ, ત્યારે તેમનાં લગ્ન વખતે તેમનો વરઘોડો જતો હતો. સ્ત્રીઓ તે વખતે ગીત ગાતી હતી તેમાં એક ગીત એવી મતલબનું હતું કે 'વર પોતે તર્યો અને કુટુંબને તાર્યું.' આવું સ્ત્રીઓનું ગીત રસ્તામાં એક બાજુ દાદુ મહારાજના ગુરુ એક ઓટલા ઉપર દોણી લઈ માત્ર લંગોટી વાળી અવધૂત દશામાં બેઠા હતા તેમણે સાંભળ્યું; અને મોટેથી બોલી ઊઠ્યા: 'અરે ડૂબવા તો જાય છે અને તરવા–તારવાનાં ગીત ગાઓ છો?' આ વાત દાદુ મહારાજને કાને પડી, એટલે ઘોડા ઉપરથી ઊતરી ગુરુ પાસે ગયા અને પાસે પડેલી દોણીમાંથી પાણી પી કહેવા લાગ્યા: 'હવે મેં ફકીરનું પાણી પીધું તેથી વટલાયો છું, માટે કન્યા બીજે પરણાવજો.' એમ કહી ગુરુ સાથે જ ગયા. પછી ગુરુને કહ્યું: 'તમારાં કપડાંનું કંઈ ઠેકાણું નથી તો મારે કેવાં કપડાં રાખવાં?' ગુરુ કહે: 'તારો વૈરાગ્ય એવો છે કે લગ્ન કરવા જતો હતો તે ને તે જ કપડે ત્યાગી થયો; તો તારાં કપડાં તીવ્ર વૈરાગ્યમાં શી વધઘટ કરી શકવાનાં છે? માટે વરરાજાનાં લૂગડાંમાં જ રહેજે.' દાદુ મહારાજે ગુરુની આજ્ઞા પ્રમાણે કપડાં તો તે જ રાખ્યાં; જો કે અન્ય સર્વ રીતે તેઓ પૂર્ણ ત્યાગી હતા. સારાંશ કે અંતરમાં વૈરાગ્ય છે તેને વધુઓછાં કપડાં કંઈ બાધ કરતાં નથી.

*

એક દિવસ રવિવારે સાંજે કથાના પ્રારંભમાં એક સંન્યાસી આવી બેઠા. તેઓ પૂર્ણ ત્યાગવૃત્તિમાં વિચરતા હતા. ગુરુશ્રીએ તેમને આદરસત્કાર કરી બેસાડ્યા, અને કંઈ પણ શ્રવણ કરાવવા તેમને વિનતિ કરી. સ્વામીશ્રીએ કહ્યું: 'મારી બોલી શ્રોતાઓને બરાબર સમજાશે નહિ, માટે આપ જે પ્રસંગ ઉપર વિવેચન કરો છો તે ચાલુ રાખો.' આગ્રહ કરવા છતાં તેમણે બોલવા ના પાડવાથી ગુરુશ્રીએ વિવેચન ચલાવ્યું અને તે પૂરું થયું ત્યારે શ્રોતા પૈકી બે–ત્રણ જણે આવેલા સ્વામી પાસે ચાર–પાંચ રૂપિયા ભેટ મૂક્યા. તે ઉપરથી સ્વામીશ્રી શાસ્ત્રનું પ્રમાણ આપી બોલ્યા: 'સંન્યાસીને દ્રવ્ય આપવું તે આપનાર તથા લેનાર માટે નિષેધ છે; અને સંન્યાસીની સમક્ષ દ્રવ્ય મૂકવું તે તેનું અપમાન કરવા બરાબર છે.' તે સાંભળી હસીને ગુરુશ્રીએ એક દૃષ્ટાંત આપ્યું:

એક શહેરની બહાર જંગલમાં એક મહાત્મા રહેતા હતા. ત્યાં તેમની પાસે સાંજે એક ગૃહસ્થ દર્શન કરવા આવ્યા અને જતી વખતે મહાત્માની ના છતાં એક સોનામહોર ભેટ મૂકીને ચાલ્યા ગયા. પછી સવારે મહાત્માએ પોતાના શિષ્યને કહ્યું: 'આ મહોર કોઈ ભિખારીને આપી દો.' શિષ્ય મહોર લઈ આપવા ગયો. એટલામાં એક રાજાની સવારી લશ્કર સાથે જતી તેણે જોઈ. મધ્યમાં રાજાની પાલખી હતી. પૂછવાથી માલુમ પડ્યું, કે રાજા કોઈ બીજો દેશ જીતવાની ઇચ્છાથી સવારી લઈ જાય છે. શિષ્યે જાણ્યું કે આ ભિખારી છે; તેથી પાલખી પાસે જઈ તેમાં મહોર નાખી. એટલામાં સિપાઈઓએ તેને પકડી લીધો. રાજાએ પાલખી ઊભી રખાવી પૂછ્યું: 'તેં શા માટે પાલખીમાં મહોર નાખી?' શિષ્યે જવાબ આપ્યો: 'મારા ગુરુશ્રીએ કોઈ ભિખારીને સોનામહોર આપવાનું કહ્યું છે. તમને ભિખારી જાણી પાલખીમાં મહોર નાખી.' રાજાએ ગુસ્સે થઈને કહ્યું: 'કોણ તારો ગુરુ છે? ચાલ બતાવ મને.' રાજા મહાત્માની પાસે આવ્યા અને નમસ્કાર

કરીને કહ્યુ 'મહારાજ! આવા મૂર્ખને તમે શિષ્ય કરી શા માટે રાખ્યો છે? એણે ભિખારી જાણીને મારી પાલખીમા સોનામહોર નાખી' મહાત્માએ કહ્યુ 'આપ ક્યા જાઓ છો?' રાજાએ ઉત્તર આપ્યો 'હુ બીજા દેશો જીતવા જાઉ છુ' મહાત્માએ પૂછ્યુ 'તમારી ઊપજ કેટલી છે?' રાજાએ જવાબ આપ્યો 'સાત કરોડ રૂપિયાની' ત્યારે મહાત્માએ કહ્યુ 'સાત કરોડ રૂપિયાની ઊપજ છે, તોપણ તમારી તૃષ્ણા ન મટી, ત્યારે આપ ભિખારી નહિ તો બીજુ શુ? શાસ્ત્રમા કહ્યુ છે કે

को वा दरिद्रो हि विशालतृष्ण ।

દરિદ્ર કોણ કહેવાય? જે ઘણી તૃષ્ણાવાળો હોય તે

માટે મારા શિષ્યે તો સમજીને સોનામહોર પાલખીમા નાખી છે એ કઈ મૂર્ખ નથી' આ સાભળી રાજાએ મહાત્માની પાસે માફી માગી લશ્કરને પોતાના દેશમા મોકલીને થોડા દિવસ મહાત્માના સમાગમમા રહીને જ્ઞાન સપાદન કર્યુ

*

વાસુદેવરાવ તથા હુ ગુરુશ્રી સાથે બેઠકની ઓરડીમા બેઠા હતા વાસના સબધી વાત નીકળતા મે પૂછ્યુ 'વાસનાનુ સ્વરૂપ શુ છે?' ગુરુશ્રીએ જવાબ આપ્યો 'કોઈ કાર્ય વારવાર અનેક પ્રકારે કરવામા આવ્યુ હોય અને એના સસ્કારો પડ્યા હોય, જેઓ પૂર્વાપરના વિચાર વિના પદાર્થોનુ ગ્રહણ કરાવવામા હેતુરૂપ થાય છે, તે સસ્કારો વાસના કહેવાય અત કરણમા વાસનારૂપી પડેલા પ્રતિબિબો જીવને જુદા જુદા જન્મ ધારણ કરવાનુ કારણ થાય છે દરેક કર્મની અત કરણમા છાપ પડે છે, તે જ બધમોક્ષનુ કારણ થાય છે એ ઉપર આપણે કૅમેરાનુ દૃષ્ટાત લઈએ કૅમેરા એ સ્થૂલ શરીર છે, લેન્સ ઇન્દ્રિયો છે અને અદર મૂકેલી પ્લેટ અત કરણ છે લેન્સ દ્વારા પદાર્થોનુ પ્રતિબિબ પ્લેટ પર પડે છે, તેમ સારાનરસા કર્મોનુ પ્રતિબિબ ઇન્દ્રિયો દ્વારા અત કરણમા પડે છે પ્લેટ પર પડેલા પ્રતિબિબો પ્લેટને ખીલવવાથી તેમના તેમ રહે છે અને તેના પરથી જેટલી પ્રત કાઢવી હોય તેટલી નીકળી શકે છે, તેમ વાસનારૂપ પ્રતિબિબ જુદાજુદા જન્મ ધરવામા કારણરૂપ છે

વાસના બે પ્રકારની છે શુદ્ધ વાસના તથા મલિન વાસના જે વાસના જન્મના મૂળનો નાશ કરી બળી ગયેલ બીજની પેઠ દેહની સ્થિતિ માટે રહે છે અને જે વાસનાથી બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થાય તે શુદ્ધ વાસના છે બ્રહ્મના સ્વરૂપના ઢાકણરૂપ અજ્ઞાન વડે વૃદ્ધ થયેલા આકારવાળી, ઘાટા અહકારવાળી અને જન્મમૃત્યુ દેવાવાળી વાસના મલિન વાસના કહેવાય છે શાસ્ત્રમા તેના ત્રણ વિભાગ કરેલા છે લોકવાસના, શાસ્ત્રવાસના તથા દેહવાસના જે આચરણ ધારણ કરવાથી સર્વ લોક મારી સ્તુતિ કરે, કોઈ પણ મનુષ્ય મારી નિદા ન કરે, સર્વ લોકોને હુ ખુશ કરુ, આવા આચરણને હુ ધારણ કરુ એવી રીતનો જે અભિનિવેશ તે લોકવાસના કહેવાય છે શાસ્ત્રના તાત્પર્યને ગ્રહણ ન કરતા એટલે જ્ઞાનસપાદન માટે યત્ન ન કરતા શાસ્ત્રના અધ્યયનની વાસના તે શાસ્ત્રવાસના કહેવાય છે શાસ્ત્રવાસના ત્રણ પ્રકારની છે પાઠવાસના, અર્થવાસના તથા અનુષ્ઠાનવાસના સ્થૂલ શરીરમા અભિનિવેશ તે દેહવાસના કહેવાય છે દેહવાસના ત્રણ પ્રકારની છે દેહાત્મત્વ, ગુણાધાન અને દોષાપનયન દેહમા હુપણાની બુદ્ધિ તે દેહાત્મત્વ છે પોતાના શરીરમા જે ગુણ ન હોય તે પ્રાપ્ત કરવો તે ગુણાધાન કહેવાય

છે. ગુણાધાન શાસ્ત્રીય તથા લૌકિક એમ બે પ્રકારનું છે. શાસ્ત્રીય ગુણને પ્રાપ્ત કરવા સારુ ગંગાસ્નાન અને શાલિગ્રામના ચરણામૃતાદિકનું સેવન કરવું તે શાસ્ત્રીય ગુણાધાન છે; અને શરીરને સુકોમળ સ્પર્શવાળું કરવા માટે તૈલાભ્યંગ, શરીરને પુષ્ટ કરવા માટે પુષ્ટિકારક ઔષધિ તથા આહારનું સેવન; શરીરને સુંદર રૂપવાળું જણાવવા માટે સુંદર વસ્ત્રો તથા 'અલંકારોનું' ધારણ, શરીરને સુગંધવાળું કરવા માટે ચંદન તથા પુષ્પમાળાનું ધારણ કરવું તે સઘળું લૌકિક ગુણાધાન કહેવાય છે. શરીરસ્થ દોષોને દૂર કરવા તે દોષાપનયન કહેવાય છે. તે પણ લૌકિક તથા શાસ્ત્રીય એમ બે પ્રકારનું છે. ઔષધોનું સેવન તથા મુખપ્રક્ષાલનાદિ કરવું તે લૌકિક દોષાપનયન કહેવાય છે. શૌચ–આચમન શાસ્ત્રીય દોષાપનયન કહેવાય છે. દેહાત્મત્વ, ગુણાધાન તથા દોષાપનયનરૂપ દેહવાસના ભ્રાંતિથી ઉત્પન્ન થાય છે. સર્વ વાસનાઓનું કારણ અવિદ્યા છે. અવિદ્યાથી દેહમાં હુંપણાની બુદ્ધિ થાય છે; દેહમાં હુંપણાની બુદ્ધિ થવાથી વિષયોની ઇચ્છા તથા બાહ્ય વિષયોપભોગરૂપ ક્રિયા થાય છે અને તેથી વાસના વધવાથી બંધન થાય છે.

*

ગામમાં પ્લેગ ચાલતો હતો અને તે વખતે તે અટકાવવા માટે નિયમો ઘડયા હતા. તેનો અમલ કરવામાં કોઈ કોઈ નોકર તરફથી રૈયતને ઘણી કનડગત થતી. તેમાંના કેટલાક 'કથામાં હાજર હતા. પ્રસંગ જોઈને ગુરુશ્રી એક રવિવારની સાંજે એ સંબંધી થોડુંક બોલ્યા :

'દયા એ તો માણસનું પ્રથમ ભૂષણ છે, એટલે જો આપણે દયા છોડીએ અને અન્ય તરફ ક્રૂરતા વાપરીએ, તો હિંસક પ્રાણીમાં અને આપણામાં શો ફેર? તેમને તો આપણા જેટલી બુદ્ધિ નથી એટલો બચાવ પણ છે, આપણે બુદ્ધિમાન છીએ અને ધારીએ કે આપણાં જુલમી કામ અન્ય જાણતા નથી, પણ તેથી સજામાંથી બચાય? અંતર્યામી પ્રભુ તો જુએ છે. જે કરે તેને તે ભોગવવાં પડે છે.' એમ કહી એક દૃષ્ટાંત કહ્યું:

'વાલ્મીકિઋષિનો બ્રાહ્મણકુળમાં જન્મ થયો હતો, પણ પારધીના સંસર્ગમાં રહ્યાથી બાળપણથી બ્રાહ્મણધર્મ છોડી વનમાં રહ્યા અને ત્યાં લગ્ન કરતાં છોકરાં થયાં. તેના પોષણ માટે ભીલની માફક વટેમાર્ગુને લૂંટતા. તે રસ્તો ભયવાળો જાણી કોઈ તે રસ્તે જતું નહિ, પણ દૈવેચ્છાથી સપ્તઋષિ તે રસ્તે આવ્યા. તેમની પાસે વાલ્મીકિએ લૂગડાં માગ્યાં અને 'નહિ આપો તો મારી નાખીશ' એમ કહ્યું. ઋષિ બોલ્યા કે 'મરવાનો કે વસ્ત્ર જવાનો ભય નથી; કેમકે અમને અહંતામમતા નથી; તેથી તમે મારશો એને અમે મરણ માનતા નથી; કેમકે—

मरणं प्रकृतिः शरीरिणाम् ।

મરવું એ શરીરનો સ્વભાવ છે, પણ તમે આટલા દહાડા પાપ કર્યું તેનો બોજો કોને માથે? તમે પાપ કુટુંબ માટે કર્યું છે; માટે કુટુંબના માણસોને જઈને પૂછો કે તે પાપના બોજાનો ભાગ લેશે?' વાલ્મીકિ કહે: 'મરવાના ભયથી તમે આ યુક્તિ કાઢો છો.' ઋષિ બોલ્યા: 'મરવાનો ભય હોત તો કરગરત નહિ? અમે તો તારાં પાપના બોજાની દયા ખાતર બોલ્યા; માટે ઘેર જઈ પૂછી આવ. અમે ઊભા રહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરીએ છીએ.' વાલ્મીકિને પૂર્વનાં સંસ્કાર સ્ફૂર્યા અને વાત ગળે ઊતરી. ઘેર જઈ બધાંને પાપનો હિસ્સો લેવા પૂછ્યું, ત્યારે સ્ત્રી કહે: 'મારે તો તમારી સેવા કરવાની ફરજ છે અને તમારે મારું પોષણ કરવાની ફરજ છે. પછી ગમે તે રસ્તે કમાઈ લાવો

તેમા પાપનો હિસ્સો હુ તે શાનો લઉ ?' છોકરા કહે 'અમારે તમારી સેવા કરવાની ફરજ છે અને તમે જન્મ આપ્યો તેથી અમને પાળવાની તમારી ફરજ છે' આમ ઘરના સર્વેએ પાપ લેવાની ના પાડી, તેથી વાલ્મીકિને વૈરાગ્ય થયો ઋષિ પાસે આવી ઉપદેશ લીધો અને તેને પ્રતાપે મહારામાયણના કર્તા આદિકવિ બન્યા

*

હુ ઋષિકેશ ગયો ત્યારે 'લઘુકૌમુદી' શીખતો હતો અને તે પૂરી થવા આવી હતી, તે જાણી સ્વામીઓએ મને 'બૃહત્કૌમુદી' શીખવા કહ્યુ, મે કહ્યુ 'બૃહત્કૌમુદી' શીખતાશીખતા શરીર પડી જાય તો 'બૃહત્કૌમુદી' જન્મમરણમાથી બચાવશે ?' સ્વામીઓએ કહ્યુ, કે 'લઘુ તદ્દન નાની છે; બૃહત્ નહિ તો મધ્યકૌમુદી શીખશો તો સસ્કૃત ભાષામા ઠીક પ્રવેશ થશે' એમ કરી મને ઘણુ સમજાવ્યુ, એટલે મે 'મધ્યકૌમુદી' શરૂ કરી દોઢ મહિના પછી મને સખત મદવાડ આવ્યો અને હુ મરતામરતા બચ્યો તેથી મનમા આવ્યુ કે પરમાત્મા તરફથી મને આ સૂચના મળી એટલે વધુ અભ્યાસ કરવાની બિલકુલ ઇચ્છા રહી નહિ તે સાભળી ગુરુશ્રીએ કહ્યુ 'પરમાત્મા જે કરે છે તે સારા માટે જ કરે છે એક વખત એક ભક્ત હતા, તેમને સમુદ્રમાર્ગે પરદેશ જવુ હતુ તેઓ જવાના હતા તે દિવસે વહાણ મળસકે ઊપડવાનુ હોવાથી તે દિવસે તે વહેલા ઊઠી બદરે જવા લાગ્યા જતાજતા અધારુ હોવાથી રસ્તામા ખાડો આવતા પડી ગયા અને તેમના એક પગે વાગ્યુ; તેટલામા મોડુ થઈ જવાથી વહાણ પણ ઊપડી ગયુ એટલે ભક્ત પાછા ફર્યા રસ્તામા લોકોએ પાછા ફરવાનુ કારણ પૂછયુ એટલે તેમણે સર્વ હકીકત કહી અને કહ્યુ 'પરમાત્મા જે કરે છે તે સારા માટે કરે છે' લોકો આ સાભળી હસવા લાગ્યા અને કહેવા લાગ્યા 'પરમાત્માએ શુ સારુ કર્યુ ? પગે વાગ્યુ અને વહાણ પણ ઊપડી ગયુ ! ભક્ત તો મૂર્ખ છે !' પણ થોડા જ દિવસમા ખબર આવ્યા, કે વહાણ ડૂબી ગયુ ! તે સાભળી લોકો વાતો કરવા લાગ્યા, કે 'ભક્ત કહેતા હતા તે ખરુ પડ્યુ ભક્ત સાચા ખરા'×

× 'સસ્તુ સાહિત્ય' તરફથી તુરતમા પ્રગટ થનાર 'સત-ગુરુના પરિચય'માથી.

★

માધ્યમિક શાળાના બે વિદ્યાર્થીઓ વાતચીત કરતા હતા પરીક્ષાનુ પરિણામ હમણા જ આવ્યુ હતુ 'આ પરિણામનુ કાર્ડ જોઈ કોઈ ભવિષ્ય કહી શકતુ હશે ?' એકે સ્વાભાવિક પ્રશ્ન કર્યો

બીજાએ જવાબ દીધો

'હા મારી બા કહી શકે છે ગઈ કાલે નિશાળનો રીપોર્ટ આવેલો જોઈ, મારા બાપુ સાજે ઘેર આવશે ત્યારે શુ પરિણામ આવશે તેનુ ભવિષ્ય એણે બરાબર કહી બતાવ્યુ !'

×

ચાની ઉત્પત્તિ વિશે એક દતકથા પ્રચલિત છે

કહે છે કે બોધીધર્મ નામે એક મહાન ઋષિ થઈ ગયા એમણે ઘોર જગલમા નવનવ વર્ષ સુધી ઉજાગરા કર્યા મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે, પણ શરીર તે કેટલો પરિશ્રમ વેઠી શકે ? અંતે છેલ્લા વર્ષમા એમને ખૂબખૂબ ઊઘ આવવા માડી કોઈ પણ પ્રકારે જાગી ન શકાયુ ત્યારે પોતે બેઠા હતા તે સ્થળની પાસે ઊગેલા છોડના પાન ચાવવા માડ્યા કહે છે કે આ પાન ચાવવાથી તેમની ઊઘ ઊડી ગઈ અને ઋષિ જ્ઞાન પામ્યા !

ઉપદેશ માટે એ ઋષિ હિંદમાથી ચીન ગયા, ત્યારે ત્યા બેઠા છોડ પોતાની સાથે જ લેતા ગયા આ છોડ ચાનો હતો અને આમ ભારતમાથી ચા ચીનમા ગઈ

×

ઉકેલ માટેનું વાતાવરણ ઊભું થાય છે એમાં શંકા જ નથી. આટલા દિવસમાં એ માટેની આશાઓ બળવત્તર બની હોય એમ દેખાય છે.

બે વસ્તુ આપણે સમજી લેવાની જરૂર છે. ભારત અને પાકિસ્તાન વચ્ચે જ્યાંસુધી અથડામણ થાય છે ત્યાંસુધી આપણને શાંતિ નથી અને આપણી પ્રગતિમાં બાધ આવે છે. ભારત–પાકિસ્તાન વચ્ચે સંઘર્ષ ચાલ્યા કરે તો સત્તાલોભી મહાસત્તાઓને મેદાન મળી જાય છે. પાકિસ્તાન સાથે જો આપણે કરાર કરી લઈ શકીએ તો આપણો પ્રગતિમાર્ગ ચોખ્ખો થાય અને આપણે થોડા સમયમાં પણ બળવાન બની જઈએ. બીજું, આ કરારોનું પાલન પાકિસ્તાન ન જ કરે તો યે આપણને કશું નુકસાન નથી. આપણને સ્વતંત્ર રીતે પણ જે કરવામાં વાંધો નથી તે જ આપણે સ્વીકાર્યું છે. આ કરારો નિષ્ફળ જશે તો બીજા કોઈ પણ ઉપાયો લેવાનો આપણો અધિકાર વધશે. આ કરારથી આપણને લાભ જ છે.

સુધરતા સંબંધો

ભારત અને પાકિસ્તાન વચ્ચે કાશ્મીરનો ઝઘડો મુખ્ય છે. છેલ્લા સમાચારો પ્રમાણે બંને પક્ષે કાશ્મીર પંચની જગ્યાએ, વિશેષ અધિકારો સાથે, એક મધ્યસ્થની નિમણૂકનો સ્વીકાર કર્યો છે. હવે બાકી મુદ્દો રહે છે સૈન્યવિસર્જનનો. જો બંને બાજુએ વિશ્વાસનું વાતાવરણ પેદા થાય તો આગ્રહો મોળા પડે અને સૈન્યવિસર્જનનું કામ સરળ થાય. આ બાબતમાં અમને પ્રથમથી એમ લાગ્યું છે, કે અમેરિકા અને બ્રિટન પોતાની રમત રમ્યા કરે છે. લઘુમતીકરારોની પેઠે આમાં પણ ભારત–પાકિસ્તાન ત્રીજા કોઈ તત્ત્વની મદદ વિના આગળ વધી શકે તો સફળતાના સંયોગો વધે જ. બંને પક્ષ એટલું તો સ્વીકારે જ છે કે કાશ્મીરની પ્રજાનો મુક્ત નિર્ણય બંનેને માન્ય રહેશે. કાશ્મીર બાબતમાં થોડીક પણ પ્રગતિ થઈ છે એમ સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે.

નદીનાં પાણી અંગે ઘણાં સમયથી મંત્રણાઓ ચાલે છે ને આશાજનક સમાચારો આવ્યા કરે છે. હુંડિયામણ અને વેપારી સંબંધો અંગે વાટાઘાટો શરૂ થઈ છે. અમારો એવો મત છે, કે પાકિસ્તાન આ બાબતમાં હવે પૂરેપૂરું થાક્યું છે. પૂર્વ બંગાળ અને બીજા પ્રશ્નોના ઉકેલ માટેની તત્પરતા પાછળ પણ આર્થિક સમસ્યા ઉકેલવાનો ઉદ્દેશ હોવા સંભવ છે. પાકિસ્તાન સાથેના વ્યાપારી ને આર્થિક સંબંધો સુધરે તો તે ભારતના પણ લાભમાં જ છે તે આપણે લક્ષમાં રાખવાનું છે. આ દેશમાં એક એવી મનોવૃત્તિ પ્રવર્તે છે કે ભારત વધુ પડતું ઉદાર છે અને પાકિસ્તાન તેનો લાભ ઉઠાવે છે. આ માન્યતા સાચી નથી. ભારત ઉદાર છે જ, પણ પોતાનાં હિતો માટે મુદ્દલ ગાફેલ નથી. લઘુમતીકરારો અને બીજાં પગલાંઓ તે માટે પુરાવારૂપ છે.

દારૂબંધી

ગયે મહિને મુંબઈ પ્રાંતમાં સંપૂર્ણ દારૂબંધીનો અમલ શરૂ થયો તે પ્રાંતના જ નહિ, આખા દેશના ઇતિહાસમાં મહત્ત્વનો પ્રસંગ છે. હજારો–લાખો કુટુંબોને પાયમાલ કરતો અને કુટુંબજીવનમાં ઝેર રેડતો દારૂ આપણી સરકારને ગમે તેટલી આવક આપતો હોય તો યે એવાં લોહી, નિઃશ્વાસ અને આંસુનાં નાણાંથી દૂર રહેવું જોઈએ. મુંબઈ સરકારે આ બાબતમાં જે હિંમતભર્યું પગલું લીધું છે તે માટે તેને અભિનંદન ઘટે છે. આપણી–પ્રજાની ફરજ છે, કે આ મહાન પ્રતિજ્ઞા પાર પાડવામાં સરકારને પૂરી સહાય આપીએ.

તા. ૧૯–૪–૫૦

'અખંડ આનંદ'નું લવાજમ શા માટે વધારવું પડે છે ?

આ સસ્થાના સ્થાપક સદ્ગત ભિક્ષુ અખડાનદજીની તીવ્ર ઇચ્છા ગુજરાતને એક સસ્તું અને સમૃદ્ધ માસિક આપવાની હતી એમની એ ઇચ્છાને માન આપીને, તેને લગતો ઘણો વિચાર કર્યા પછી, સસ્થાના ટ્રસ્ટીઓએ સને ૧૯૪૭ના નવેબરમા શ્રી સોપાનનો સહકાર મળતા 'અખડ આનદ' માસિક શરૂ કર્યું માસિકનુ કદ, કાગળો, છપાઈ, બધામણી ને કવર વગેરેનું ચોક્કસ ધોરણ નક્કી કરીને માસિકનુ વાર્ષિક લવાજમ રૂા ૬-૮-૦નુ નક્કી કર્યું હતું, ત્યારે એમ તો લાગ્યુ હતું કે કામ ઘણુ જોખમનુ થશે.

ત્રણ વર્ષ સુધી આ કાર્યને ઘણી ખત અને ઘણી મહેનત લઈને ટકાવ્યુ છે માસિકનુ ધોરણ જાળવી શકાયુ છે આજ સુધી લવાજમ પણ એ જ રાખવામાં આવ્યુ હતુ

પરતુ હવે એ જ લવાજમ ચાલુ રાખવાનુ શક્ય જણાતું નથી 'અખડ આનદ' સ્થાયી પાયા પર રહે તો ગુજરાતી ભાષાના વાચકોની હમેશને માટે એક મોટી જરૂરત પૂરી પડે માસિક શરૂ કર્યું તે વખતના કરતા કાગળોના ભાવ વધ્યા છે, છપામણીના ખર્ચમા પણ વધારો થયો છે જાહેરખબરની આવક ન ગણીએ તો રૂા. ૬-૮-૦મા અપાતું આ માસિક સસ્થાને શુમારે રૂા ૯-૦-૦નો ખર્ચ કરાવે છે જેમ ફેલાવો વધે છે તેમ ખાડો વધે છે અને તેની વચ્ચે રહેલો ગાળો જાહેરાતમાથી પૂરવાના પ્રયાસો અધિક ને અધિક મુશ્કેલીઓ ઊભી કરે છે

જ્યારે લવાજમ રૂા ૬-૮-૦ ઠરાવ્યુ હતું ત્યારે ગ્રાહકો છથી આઠ હજાર થશે એવી ધારણા હતી એ વખતે જાહેરખબરના એક પાનાનું ખર્ચ સસ્થાને લગભગ રૂા ૨૦ જેટલુ આવતું હતુ આજે હવે ૧૬,૫૦૦ નકલ છપાય છે તેથી એક પાનાના કાગળ, કપોઝ, છપાઈ વગેરેનુ ખર્ચ લગભગ રૂા ૪૫ જેટલો થવા જાય છે ફેલાવો વધી જતા જાહેરખબરનો ખર્ચ એટલો બધો વધે છે કે તેમાથી રહેતી બચત ઘણી ઓછી થાય છે જાહેરાતની બચતમાથી અમુક ખાડો પુરાશે એવી ધારણા હતી એ સાચી હોવા છતા પણ માસિકમા જાહેરખબર આપવાની ઉપયોગિતા વેપારી બધુઓને હજી સમજાઈ નથી ઘણી મહેનતથી ઘણી જાહેરાતો મળી છે જાહેરખબરના ભાવો વધારવાનો નિર્ણય કર્યો છે, પરતુ અત્યારની વધતી જતી મદી અને ભાવવધારાથી જાહેરખબર ઘટવા સભવ છે માટે એ આવક ઉપર વધુ ભરોસો રાખી શકાય નહિ આ સ્થિતિમા મદી આવે, જાહેરખબરની આવક ઘટે, બીજી કોઈ પણ મુશ્કેલીઓ આવે છતા 'અખડ-આનદ'ની પ્રગતિ જળવાઈ રહે એવી પાકી વ્યવસ્થાની જરૂર લાગતા મે-૧૯૫૦થી લવાજમમા એક રૂપિયાનો વધારો કરવાનુ નક્કી કર્યું છે

ઉપર જણાવેલી પરિસ્થિતિમાં લવાજમ વધારવા સિવાય બીજા માર્ગો પણ હતાઃ દાખલા તરીકે દર અંકે ૨૮ કે ૩૨ પાનાં ઓછાં આપવાં અને દીપોત્સવી અંક મોટો અપાય છે તે ન આપવો. લખાણની વચ્ચે જાહેરખબરો લઈ વધુ ભાવો મેળવવા, જાહેરખ. લેવામાં કેટલીક મર્યાદાઓ રાખી છે તે છોડી દઈ વધુ જાહેરખ. લેવી, કાગળ–પૂઠાં હલકાં વાપરવાં, ગ્રાહકોની સંખ્યા ઘટાડી નાખવી અથવા અમુક મર્યાદાએ અટકી જવું. આવા માર્ગે આવક વધારી શકાત અથવા ખર્ચ ઘટાડી શકાત, પણ 'અખંડ આનંદ'ની પ્રસિદ્ધિ પાછળ જે હેતુ છે, તેને તો નુકસાન જ પહોંચત.

'અખંડ આનંદ'માં ઘણાંખરાં માસિકો કરતાં બમણું તથા કેટલાંક કરતાં ત્રણગણું વાંચન અપાય છે; અને માસિક ઉચ્ચ કોટીનું પુરવાર થયું છે. કુટુંબમાં દરેક જણને એમાંથી કંઈક ને કંઈક ગમી જાય એવું મળી રહે છે. તેનો પુરાવો એ જ છે કે કોઈ પણ માસિકનો કોઈ પણ વખત ન થયેલો એટલો ફેલાવો 'અખંડ આનંદ'નો છે.

'અખંડ આનંદ'ના ગ્રાહકોની સંખ્યા પહેલા વર્ષને અંતે ૧૧૦૯૫ હતી. બીજા વર્ષને અંતે તે ૧૪૨૯૩ હતી અને એપ્રિલ ૧૯૫૦નો આ અંક ગ્રાહકોના હાથમાં પહોંચે છે ત્યારે ગ્રાહકસંખ્યા ૧૬૫૦૦ છે. તેમાં લવાજમ આપી લેનારા ગ્રાહકોની સંખ્યા ૧૫૨૫૦ છે: ઉપરાંત છૂટક વેચાણ થાય છે અને લેખકો, જાહેરખબર આપનારાઓ, ટ્રસ્ટીઓ, સંસ્થાના સેવકો, અગ્રગણ્ય જાહેર પુરુષો, બદલાનાં પત્રો વગેરેમાં લગભગ ૫૦૦ ઉપરાંત નકલો જાય છે.

'અખંડ આનંદ' એટલું લોકપ્રિય થયું છે કે તેને કોઈ પણ રીતે નબળું પાડવાનું યોગ્ય ન જ ગણાય એમ અમે માન્યું છે. આવા સંજોગોમાં ઘણો વિચાર કરી ત્રણ વર્ષના અનુભવે ટ્રસ્ટીઓ એવા નિર્ણય પર આવ્યા છે કે **૧લી મેથી લવાજમ વધારીને રૂ. ૭–૮–૦ કરવું.** જૂના ગ્રાહકોને તેમનું વર્ષ પૂરું થાય ત્યાંસુધી જૂના દરે 'અખંડ આનંદ' મળશે અને હવે પછી લવાજમ મ. ઑ.થી મોકલનારે કે રૂબરૂમાં ભરનારે રૂ. ૭–૮–૦ મોકલવાના રહેશે. અને વી. પી. મંગાવનારને રજિસ્ટર–ખર્ચ સાથે ૭–૧૨–૦નું વી. પી. થશે.

લવાજમમાં આ રૂપિયા એકનો વધારો અમારે દુઃખપૂર્વક કરવો પડ્યો છે. અમને વિશ્વાસ છે કે 'અખંડ આનંદ'ના પ્રેમી વાચકો એટલો બોજો ઉઠાવી લેશે.

સંસ્થાના કાર્ય પ્રતિ પ્રજાના બધા વર્ગોની સહાનુભૂતિ છે, એટલું જ નહિ પણ અનુમતિ પણ છે. એટલે આ માસિકને અપનાવીને ચિરંજીવી અને સ્થાયી પાયા પર મૂકવાના અમારા પ્રયાસને સુજ્ઞ વાચકો પરિસ્થિતિની વિકટતા સમજી અનુમોદન આપશે એવી આશા છે.

મુંબઈ
તા. ૩૦–૪–'૫૦

સસ્તું સાહિત્ય મુદ્રણાલય ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટીઓ વતી
મનુ સૂબેદાર (પ્રમુખ)

સંસ્થા-સમાચાર

'અખંડ આનંદ' વાંચ્યા પછી

'અખંડ આનંદ'નો આ અંક આપે વાંચ્યો. એમાંના કેટલાક લેખો અને કેટલાક લેખકો પ્રત્યે આકર્ષણ જરૂર થયું હશે. 'એનું નામ તે રાણ'ના લેખક છે શ્રી વાલજી ગોવિંદજી દેસાઈ. સંસ્કૃતમાંથી ખૂબ ચીવટપૂર્વક ગુજરાતી ભાષાંતર એ કરે છે. લખતી વખતે પોતાના વાચકની મર્યાદા ને વિશિષ્ટતાઓ એ સદા ય ધ્યાનમાં રાખે છે. એમણે **'તંત્રકથા'** નામનું એક પુસ્તક સંપાદિત કર્યું છે. આથી યે વધુ બોધક અને પ્રેરક પ્રસંગો દ્વારા આપણા સંસ્કારવારસા જેવા 'પંચતંત્ર'ની કથાઓને સરળ શૈલીમાં એમણે ગુજરાતીમાં ઉતારી છે. પુસ્તક સચિત્ર (કિં. ૧-૮-૦) તેમ જ અચિત્ર (કિં. ૧-૪-૦) પણ છે. 'સસ્તું સાહિત્ય'નું એ પ્રકાશન છે.

સંસ્થાનું એવું જ બીજું પ્રકાશન છે, **'પરમ પૂજ્ય બાપુ'** (લેખક શ્રી સોપાન અને શ્રી જી. રામચન્દ્રન્. કિંમત રૂ. ૧-૦-૦). બાપુનાં 'પુનિત સંસ્મરણો'નું શ્રી પુરાતન બુચે આ અંકમાં જે આલેખન કર્યું છે, નાનકડા પ્રસંગોમાંયે બાપુની જે મહત્તા દર્શાવી છે તે મહત્તા, તે લૌકિક છતાં અલૌકિક તત્ત્વ 'પરમ પૂજ્ય બાપુ'ને પાનેપાને છતું થાય છે. જીવનમાં પરિવર્તન લાવનારી સામગ્રી આ પુસ્તક જરૂર પૂરી પાડશે.

જન્મ બાદ બાર મહિના પછી માનવીનો ખોરાક સાથે સંબંધ બંધાય છે તે ઠેઠ મૃત્યુ સુધી સંકળાયેલો રહે છે. આજના ગુજરાતીઓના બગડતા જતા સ્વાસ્થ્ય અંગે જરાક ધ્યાન રાખીએ, જરાક દૃષ્ટિ બદલીએ, તો કેવી રીતે આપણે ઓછી કડાકૂટે શરીરના પોષકતત્ત્વો મેળવી શકીએ તેનું બયાન તમે આ અંકના 'આથો ચડેલો ખોરાક'માં વાંચ્યું. આ લેખે આપણા રોજિંદા વ્યવહારના ભોજન તરફ પરિવર્તન લાવવાની સમયસરની ચેતવણી આપી છે. ખોરાકની ઘણીઘણી જાણવા જેવી બાબતો આપણે જાણતા નથી એની પ્રતીતિ આ લેખથી થઈ હશે. ત્યારે પ્રશ્ન થાય છે, કરવું શું? પ્રથમ તો ખોરાકના ગુણદોષ વિષે પદ્ધતિસરનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લેવું જોઈએ. એ માહિતી તમને આ જ સંસ્થાપ્રકાશિત ડૉ. રસિકલાલ પરીખ કૃત **'ખોરાકના ગુણદોષ'**માંથી સારી રીતે મળી રહેશે. કિંમત પણ ઝાઝી નથી—માત્ર દસ જ આના!

'તપસ્વિની રાબિયા'ના ચરિત્રાત્મક લેખે તમને આકર્ષ્યા હોય તો મુસ્લિમ તપસ્વીઓના, ઓલિયાઓના જીવનચરિત્રો પણ તમને સંસ્થાના 'ભારતની દેવીઓ,' 'ભક્તચરિત' અને 'ભક્તમાળ'માંથી મળી શકશે.

અને છે ને એક વાત. 'ભાગવત પર દૃષ્ટિપાત' કરતાં મૂળ ભાગવત વાંચવાની સહજ ઇચ્છા તમને થઈ જ હશે. સંસ્થાના **'એકનાથી ભાગવત'**માં કુલ્લે ૬૦૦ પાન આપવામાં આવ્યાં છે, છતાં કિંમત છે માત્ર પાંચ રૂપિયા. આપણા ધર્મગ્રંથો પર મનન ને વળી મનન જેટલું કરી શકીએ તેટલું ઓછું.

નવાં પ્રકાશનો

શિક્ષાપત્રી (આમ્રશ્રેણી) કિશોરલાલ ઘ. મશરૂવાળાના આમુખ સાથે. સ્વામી સહજાનંદનો અમૂલ્ય ઉપદેશ ગ્રંથ. પાન ૧૦૪ મૂલ્ય ૦-૬

પ્રકૃતિનાં લાડકવાયાં પંખીઓ : (સર્વોપયોગી શ્રેણી પુ. નં. ૨૬–૨૭) લે૦ વિજયગુપ્ત મૌર્ય : મહાગુજરાતનાં ૧૨૫ જેટલાં સામાન્ય-અસામાન્ય પક્ષીઓનો રસભર્યો પરિચય આપતું પુસ્તક–જેમાં કેટલાંક પક્ષીઓનો સચિત્ર પરિચય અપાયો છે:
પાન ૨૭૨ : મૂલ્ય ૧–૪

મહાત્મા ટૉલસ્ટૉય : (સર્વોપયોગી શ્રેણી પુ. નં. ૨૮–૨૯) લે૦ રામનારાયણ ના. પાઠક : મહાત્મા ગાંધીજીએ જેમને પોતાના ગુરુ સ્વીકારેલા એવા મહાત્મા ટૉલસ્ટૉયનું જીવનચરિત્ર મુમુક્ષુ સમાજસેવક અને દેશસેવકને માર્ગદર્શક થઈ પડે તેવું છે.
પાન ૧૭૨ : મૂલ્ય ૧–૪

ગૃહ, ગૃહિણી અને ગૃહસ્થ : (સર્વોપયોગી શ્રેણી પુ. નં. ૩૦–૩૧) લે૦ લાલભાઈ કહાનભાઈ દેસાઈ: આ પુસ્તકમાં આપણાં ગૃહ અને કુટુમ્બ-જીવનનું અવલોકન કરી માબાપ–પતિ–પત્ની–ભાઈબહેન વગેરેમાં અરસપરસ પ્રેમની સુવાસ કેમ મહેકી રહે એની વિસ્તૃત છણાવટ સાથે વિચારણા કરવામાં આવી છે.
પાન ૨૭૨ : મૂલ્ય ૧–૪

સત્સંગમાળા : (આમશ્રેણી) લે૦ મગનલાલ હરિભાઈ વ્યાસ : ગૃહસ્થાશ્રમીએ તેમ જ દરેકે વાંચીને અમલમાં મુકવા જેવાં ઉપયોગી ૧૦૮ સૂચનોનો સંગ્રહ
પાન ૯૬ : મૂલ્ય ૦–૬

સદાચાર ને સુખ : લે૦ ઉ. સિદ્ધિમુનિજી : ગૃહસ્થનો સામાન્ય ધર્મ દર્શાવતું તેમ જ જૈનધર્મની ઉપયોગી ૨૩ કથાઓથી ભરપૂર પુસ્તક.
પાન ૨૦૦ : મૂલ્ય ૧–૮

કુણાલ : (આમશ્રેણી 'શ્રેયસ્' પ્રકાશન નં. ૧) લે૦ છોટુભાઈ જોઈતારામ ભટ્ટ : બાળકોને તથા પ્રૌઢોને માટે શિક્ષણ સાથે સંસ્કાર પ્રેરતું બાળોપયોગી પુસ્તક, મોટા અક્ષરોમાં.
પાન ૭૨ : મૂલ્ય ૦–૮

પુનરાવૃત્તિ

મનુસ્મૃતિ: પંડિતશ્રી કુલ્લૂક ભટ્ટની ટીકા સાથે કદ ૫"×૭॥" પાન ૮૦૮ : મૂલ્ય ૪–૮
ધીરાભગતનાં પદો : (આમશ્રેણી) પાન ૮૦ : મૂલ્ય ૦–૬
ગીતાંજલિ : (આમશ્રેણી) સ્વ૦ રવીન્દ્રનાથ ટાગોરકૃત પાન ૯૬ : મૂલ્ય ૦–૬
હરરે : (આમશ્રેણી) સુધારાવધારા સાથેની છેલ્લી આવૃત્તિ પાન ૮૦ : મૂલ્ય ૦–૬

નીચેનાં પુસ્તકો છપાય છે:

અખાની વાણી : નવી આવૃત્તિ
પરદુઃખભંજન વિક્રમની વાતો : પ્રયોજક : કેશવપ્રસાદ છોટાલાલ દેસાઈ
બાળક : બાળકના ઘડતર માટેનું ઉપયોગી પુસ્તક
કેશવકૃતિ : લે૦ કેશવલાલ હરિરામ ભટ્ટ
મહાયોગી શ્રીઅરવિંદ : લે૦ શ્રી સુંદરમ

અધિક સુંદર
અધિક આકર્ષક
...પૉન્ડસની બે ક્રિમોથી

તમારો ચહેરો સુંદર અને સુંવાળો રાખવાને રાત્રે અને સવારે તમારે બે પ્રકારની સૌન્દર્ય સાધનાની જરૂર છે રાત્રે વાપરવાને તમને જરૂર છે બીજા દિવસ માટે તમારો ચહેરો સ્વચ્છ અને મુલાયમ રાખવા માટે તૈલી ક્રિમ—પોન્ડસ કોલ્ડ ક્રિમ સવારે વાપરવાને તમને જરૂર છે ત્વચાને ઝાંખી પાડતાં સૂર્યના કિરણોથી તમારૂ રક્ષણ કરવા માટે ચિકાશ વગરની મૃદુ ક્રિમ—પોન્ડસ વેનીશીંગ ક્રિમ

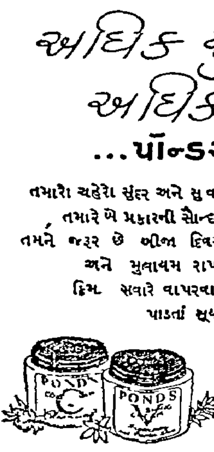

પૉન્ડસ

વેપારની પૂછપરછ માટે લખો :
ચીઝ. બ્રો સેમોર એન્ડ કો. (ઈન્ડીઆ) લી.
મુંબઈ કલકત્તા. દીલ્હી. મદ્રાસ નોપ.રે.ન

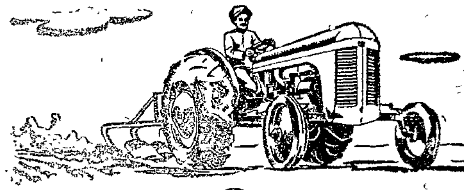

ફર્ગ્યુસન

[૨૪ હોર્સ પાવરના વેપરાઈઝીંગ ઓઈલથી ચાલતા] ટ્રેક્ટર

વિશ્વના કૃષિક્ષેત્રને ઉકેલી શકે તેવું, અનુકૂળ અને ચલાવવામાં સરળ, અડિખમ અને ખડતલ, એક અને અજોડ ———— ફર્ગ્યુસન ટ્રેક્ટર!

FERGUSON SYSTEM

આધુનિક કૃષિક્ષેત્ર માટે ફર્ગ્યુસન ટ્રેક્ટર અને ઓજારો

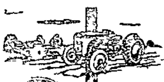

કિંમત

ટ્રેક્ટર રૂ. ૬૫૦૦

અમારા રેલ્વે સ્ટેશને માલગાડીથી પહોંચતા વેચાણ અને અન્ય વેરા જુદા

ઉત્તર મુંબઈ અને મુંબઈપ્રાંત, વિન્ધ્ય પ્રદેશ, સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છ, રાજસ્થાન અને મધ્યભારતના એકજ વિક્રેતા:—

કમાણી એન્જીનીયરિંગ કોરપોરેશન લી.

કમાણી ચેમ્બર્સ, નીકલ રોડ, બેલાર્ડ ઈસ્ટેટ, મુંબઈ

૧. મે. પ્રીમેરા કોર્પોરેશન, રાજબહાદુર બંસીલાલ બીલ્ડિંગ હમામ સ્ટ્રીટ, કોટ, મુંબઈ.
૨. મે. ભારત મશીનરી હાઉસ, ગેન્ડી ગેઈટ રોડ. વડોદરા.
૩. મે. એશીઆ કોર્પોરેશન લિ. દેહલાવી મન્ઝીલ, કીર્તિસ્થંભ પાલનપુર.
૪. મે. ચંપકલાલ જી. મહેતા એન્ડ કું. જેઈલ રોડ, અમરેલી.
૫. મે. વિકાસ કોર્પોરેશન, ૩૧, પટેલ બીલ્ડિંગ, પાવરહાઉસ પાસે, રાજકોટ.

ચાપાંડ
ચાણાં

સસ્તું સાહિત્ય

[illegible] [illegible]

CROWN BRAND
GUARANTEED PURE

CROWN BRAND
GUARANTEED PURE

એલ્યુમિનિયમ
અને
પિત્તળનાં વાસણો

વાસણોનો વિચાર આવતાંજ ક્રાઉન માર્કાની યાદ તાજી થાય છે. બનાવટની ઉત્તમતા, ઉપયોગિતા માટેનું સંશોધન, ભાવોનું વ્યાજબીપણું અને વ્યવહારની નિયમિતતાનું એ સાચું પરિણામ છે.

એલ્યુમિનિયમના વાસણો વજનમાં હલકા, જલ્દી ગરમ થાય તેવા અને કીંમતમાં કીફાયત હોય છે કલાઇ કરવાની જરૂરજ નથી પડતી.

દુધના હાન્ડા, ટીફીન કેરીયર, કીટલી, થાળી ગ્લાસ, પ્લેટો, બદના, લોટા, ટોપ, હાન્ડી, વિગેરે કરોડો માણસો સંતોષથી વાપરે છે.

તમારી જરૂરિયાતો
માટે
લખો અથવા મળો :

જીવનલાલ (૧૯૨૯) લિમિટેડ

કલકત્તા, મુંબઇ, મદ્રાસ, રાજમહેન્દ્રી, દિલ્હી, એડન, રંગુન

ગ્રાહકોને

૧ 'અખંડ આનંદ' દર અંગ્રેજી મહિનાની પહેલી તારીખે પ્રસિદ્ધ થાય છે

૨ વાર્ષિક લવાજમ રૂા. ૭॥ છે બ્રહ્મદેશ માટે રૂા. ૮) અને પરદેશ માટે રૂા. ૧૧) છે

૩ 'અખંડ આનંદ'નુ નવુ વર્ષ નવેમ્બર માસથી શરૂ થઈ ઑક્ટોબર માસમા પૂરુ થાય છે વર્ષમા ગમે તે માસથી ગ્રાહક થઈ શકાય છે છ અથવા ત્રણ માસના ગ્રાહકો નોંધાતા નથી.

૪ પૂરતી તપાસ કર્યા બાદ ગ્રાહકોને અંક રવાના કરવામા આવે છે, છતા કોઈને અંક સમયસર ન મળે તો વિભાગની પોસ્ટ ઑફિસે ફરિયાદ કરવી, અને ત્યાથી જે જવાબ મળે તે અમને મોકલવો

૫ સરનામુ બદલાયાની ખબર ઓછામા ઓછા પંદર દિવસ પહેલા આપવી, અને તે સાફ અક્ષરોમા ગ્રાહક નંબર, નવા કે જૂના ગ્રાહક તથા નામ અને ઠેકાણુ બરાબર જણાવવું મહિના બે મહિના માટે સરનામુ બદલવું હોય તો પોતાના પોસ્ટ માસ્તરને જણાવી વ્યવસ્થા કરી લેવી. સરનામુ ફેરવ્યાની જાણ થતા પહેલા અંક જૂના સરનામે રવાના થઈ જશે તો ફરી અંક મફત મોકલવામા આવશે નહિ

૬ એક રૂપિયો મોકલવાથી નમૂનાનો અંક મોકલવામા આવે છે ગ્રાહક થવા બાદ એ અંક પાછો મોકલવામા આવે તો એક રૂપિયો પરત કરવામા આવે છે

૭ ગ્રાહકોએ પોતાનુ નામ-સરનામુ સ્પષ્ટ લખવા, સાથે ગ્રાહક નંબર અવશ્ય લખવો જોઈએ.

૮ લવાજમ મનીઑર્ડરથી મોકલવુ વી. પી થી મોકલાતા અંકો મોડા મળે છે

૯ મનીઑર્ડરની કૂપન પર રૂપિયાની રકમ રૂપિયા મોકલવાનો ઉદ્દેશ ગ્રાહક નંબર (નવા ગ્રાહક હોય તો નવા ગ્રાહક લખવુ) પૂરુ સરનામુ વગેરે સર્વ બાબતો સ્પષ્ટ દર્શાવવી.

૧૦ વ્યવસ્થા અંગેનો સર્વ પત્રવ્યવહાર અમદાવાદના કાર્યાલય સાથે કરવો

૧૧ 'અખંડ આનંદ' સાથે પુસ્તકો મોકલાતા નથી

૧૨ રૂબરૂ આવી અંક લઈ જનાર તથા એકથી વધારે અંકો રજિસ્ટરથી યા રેલવેથી મંગાવનાર માટે લવાજમમા કઈ ફેરફાર નથી

સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય
ભદ્ર, અમદાવાદ ને કાલબાદેવી, મુંબઈ-૨

લેખો અંગે નિયમો

'અખંડ આનંદ' કોઈ ચોક્કસ વિષય કે વર્ગનું માસિક નથી એ સર્વદેશીય અને સર્વોપયોગી થાય એવા અમારા પ્રયત્નો છે સાહિત્યના કોઈ પણ પ્રકારને—વાર્તા, નાટક, જીવનચરિત્ર, ધર્મકથા પ્રસંગકથા, રેખાચિત્ર, પત્ર નિબંધ પરિચય, પ્રવાસ-વર્ણન વગેરે કોઈ પણ રૂપમા માનવજીવનને ઊંચે લાવનારા, પ્રેરણા આપનારા ઉપયોગી વિચારો ગૂંથાયા હોય તેવા તમામ પ્રકારના લખાણો 'અખંડ આનંદ' માટે સ્વીકારવામા આવે છે એ અભ્યાસયુક્ત અને કલામય છતા સાદી ભાષામા ને સરળ શૈલીમાં આલેખાયેલાં હોવા જોઈએ.

તંત્રી તરફથી સામાન્ય રીતે લેખના સ્વીકાર-અસ્વીકારનો જવાબ એક પખવાડિયામા આવે છે; પરંતુ લેખ ચોક્કસ કયા માસમા પ્રસિદ્ધ થશે તે કહેવાનુ મુશ્કેલ હોય છે આમ છતા સ્વીકાર પામેલો લેખ ચારેક માસની અંદર પ્રગટ થઈ જ જાય તે વિષે કાળજી રાખવામા આવે છે માસિકમા વૈવિધ્ય, દરેક વિષયનુ પ્રમાણ અને પ્રાસંગિક લેખોનુ મહત્ત્વ જળવાય એ દૃષ્ટિએ સંપાદન થાય છે કોઈ પણ કૃતિની જવાબદારી તો લેખકની જ રહે છે

લખાણ પ્રસિદ્ધ થતા લેખકને અંક, યોગ્ય પુરસ્કાર અને લખાણની છૂટી પાંચ પ્રતો મોકલી આપવામા આવે છે

અસ્વીકાર પામેલા લેખની સાથે તેના કારણો આપવાનુ અતિ મુશ્કેલ છે એથી ચર્ચામા ઊતરવુ પડે છે કેટલાક લેખકોને માઠું પણ લાગે છે એટલે અનુભવ પછી અસ્વીકાર્ય' એવી નોંધ સાથે લખાણ પાછું મોકલવાનું નક્કી કરવું પડ્યુ છે લેખકો આ બાબતમા ગેરસમજ ન કરે એવી વિનંતિ છે સ્વીકાર-અસ્વીકારના જવાબ માટે અને અસ્વીકાર પામેલું લખાણ પાછું મેળવવા માટે ટપાલખર્ચ મોકલવુ આવશ્યક છે જેનું ટપાલખર્ચ ન મળ્યુ હોય તે લખાણને એકાદ માસ પછી રદ કરવામા આવે છે

લેખકની કૃતિ શાહીથી કાગળની એક જ બાજુએ, સારા અક્ષરે લખેલી હોવી જરૂરી છે અંગ્રેજી સંસ્કૃત કે બીજી કોઈ ભાષાના અવતરણો મૂકવા હોય તો તેનું ગુજરાતી ભાષાંતર આવશ્યક છે

તંત્રી સાથેનો તમામ પત્રવ્યવહાર કરવાનું અને લખાણો મોકલવાનું સરનામું આ પ્રમાણે છે

તંત્રી: 'અખંડ આનંદ'
ગુલબહાર, બેરેક રોડ, મુંબઈ-૧

: અનુક્રમ :

	વિષય	લેખક	પૃષ્ઠ
૧	વિકાસનો અર્થ	શ્રી	૩
૨	સંસ્કૃતિ કે સભ્યતા?	શ્રી કિશોરલાલ મશરૂવાળા	૫
૩	સહિયારું જીવન	પૂજ્ય રવિશંકર મહારાજ	૬
૪	ગુજરાતની આનંદકળા	દી. બ. હીરાલાલ લલ્લુભાઈ કાજી	૧૧
૫	યુગધર્મ	સ્વામીશ્રી અદ્વૈતાનંદજી	૧૮
૬	વર્ણ અને જાતિ	શ્રી ચંદ્રશંકર પ્રા. શુક્લ	૨૩
૭	ગુંદરિયો	શ્રી જ્યોતીંદ્ર દવે	૨૫
૮	દાદાનો વારસો (વાર્તા)	શ્રી. પ્ર. હ. મહેતા બી. એ.	૩૧
૯	વલભીપુર (સંશોધન)	અધ્યા. કેશવલાલ હિં. કામદાર એમ. એ.	૪૩
૧૦	આકડો (આરોગ્ય)	શ્રી વલ્લભરામ વૈદ્ય આયુર્વેદાચાર્ય	૫૧
૧૧	સુખપ્રાપ્તિના માર્ગો	શ્રી સતીશચંદ્ર પ્ર. દેસાઈ એમ. એસસી. (લંડન) બાર-એટ-લૉ	૫૬
૧૨	પુનિત સંસ્મરણો	શ્રી પુરાતન બુચ	૬૧
૧૩	ઊંઘનો આદર્શ	શ્રી અનંત કાણેકર	૬૬
૧૪	સત્ય મિથ્યા (વાર્તા)	શ્રી શૈલજાનંદ મુખોપાધ્યાય	૬૮
૧૫	ગૃહસંસ્કાર	શ્રી પદ્મકાંત ચુ. મહેતા બી એ. બી. ટી., પી. ટી.	૭૬
૧૬	સાકાર નિરાકાર આરાધના	શ્રી હરિકેશ હ. ભટ્ટ	૮૦
૧૭	લોકસંપર્ક (વાર્તા)	શ્રી જગદીશ પરમાર	૮૫
૧૮	દેવપૂજાનું રહસ્ય	શ્રી કેદારનાથ રાવળ	૯૦
૧૯	જીવનપરાગ (પ્રસંગકથા)	શ્રી ભીખાલાલ ગિ. શાહ	૯૪
૨૦	શેવંતી (રૂપક)	અધ્યા. ભૂપેંદ્ર ઉપાધ્યાય એમ. એ.	૯૯
૨૧	નાળિયેરી	શ્રી માર્તંડરાય શિવભદ્ર પંડ્યા બી. એસ સી, બી. એજી.	૧૦૩
૨૨	યુગપ્રવાહ	સોપાન	૧૧૪
૨૩	સંસ્થા-સમાચાર	કાર્યાલય	૧૧૮

⁂

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય તરફથી તંત્રી : સોપાન
મુદ્રક અને પ્રકાશક : ત્રિભુવનદાસ ક૦ ઠક્કર
મુદ્રણ અને પ્રકાશન સ્થાન : સસ્તું સાહિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ-અમદાવાદ

અખંડ આનંદ

વર્ષ ૩, અંક ૮]		તંત્રી : સોપાન		[જૂન ૧૯૫૦

વિકાસનો અર્થ

માણસ માત્ર આગળ વધવા, પ્રગતિ કરવા, વિકાસ સાધવા ઇચ્છે જ છે આ બાબતમાં માણસને પ્રેરણા આપવાની જરૂર નથી આપણે ઘણીવાર સાંભળીએ છીએ 'આગળ ધપો' 'સ્થિર ન રહો' 'કદમ ઉઠાવો' ત્યારે ઘડીભર જોશ ચડે છે, પણ પછી મૂંઝવણ થાય છે અને શું કરવું તે સ્પષ્ટ રીતે સૂઝતું નથી

આગળ વધવું, પ્રગતિ કરવી, વિકાસ સાધવો એ બધું જરૂરી છે, પણ કઈ દિશામાં આ બધું કરવું તે જાણવું સર્વ પ્રથમ ને સવિશેષ જરૂરી છે માણસ સ્થિર રહી શકતો નથી, કુદરતનાં બળો પોતાનું કામ કરે જ છે, આ વિશ્વમાં તેઓ કશું જ સ્થિર રહેવા દેતાં નથી આગળ ન વધે તે પાછળ હઠે કે બાજુએ ખસે, પણ ગતિ કર્યા વિના તો રહી શકે જ નહિ સ્થિતિ આ પ્રકારની છે એટલે જગતભરના ઉપદેશકોએ કહ્યું છે 'આગળ વધો!'

પણ ક્યાં? સવાલ મહત્ત્વનો છે આપણે ક્યાંક ધસી તો રહ્યા જ છીએ, શું એ જ માર્ગે આગળ વધવું? પૈસાની પાછળ હોઈએ તો ત્યાં જ પ્રગતિ સાધવી? વિલાસમાં પડ્યા હોઈએ તો તેમાં જ વિકાસ કરવો? સમજ વિના કાળી મજૂરી કરતા હોઈએ તો શું તેમાં જ વેગ લાવવો? કોઈપણ માણસ કહેશે કે આગળ વધવાનો આ અર્થ નથી જ છતાં ચારે બાજુ જોતાં તો એ જ મળશે માણસ ગમે ત્યાં ધસ્યે જતો અથવા તો એટલા પ્રમાણમાં શક્ય હોય તેટલા પ્રમાણમાં પથ્થરની પેઠે પડ્યો રહેતો જ દેખાશે

દરેક માણસે સૌથી પહેલાં પ્રગતિ અને વિકાસની વ્યાખ્યા પોતા માટે નક્કી કરી લેવી જોઈએ એકવાર એ વ્યાખ્યા નક્કી થઈ એટલે એ પ્રાપ્ત કરવાની ઝંખના પણ જાગશે આ કામ અઘરું છે સામાન્ય માણસને સમજ નથી પડતી કે ક્યાં જવું કલ્યાણકર છે, પરંતુ માણસ મોટી ફાળ નહિ ભરે ને વિચારના પ્રદેશમાં પણ ધીમે પગલે ચાલશે તો જે અતિ અઘરું છે તે ઘણું સહેલું બની જશે બહુ દૂરનું નિશાન નક્કી કરવાની જરૂર જ નથી જે વસ્તુ બીજાની જ નજરે જોઈ શકાય તે વસ્તુ ઉપર લક્ષ કેન્દ્રિત કરવામાં ડહાપણ નથી. જેવી હોય તેવી આપણી આંખો જ આપણને માર્ગ બતાવવાની છે એટલે મનની નજર પહોંચતી હોય તેટલું જ નિશાન રાખવું

પણ શાનું નિશાન? થોડા જ શબ્દોમાં કહીએ તો 'માનવ્યના વિકાસનું, અન્ય કોઈને દુઃખરૂપ ન થાય ને ચિરકાળ ટકી શકે તેવા આનંદનું–તેવા સુખનું. આ અઘરું લાગતું હોય તો તેનુ સહેલું આ પ્રમાણે છે: 'નિશાન રાખવું વધુ ને વધુ સારા થવાનું, સર્જન બનવાનુ, બીજાને માટે કંઈક કરવાની ભાવનાનું, આપણામાં જે કંઈ સદ્‌ગુણ હોય તેના બની શકે તેટલા વિકાસનું અને દુર્ગુણ હોય તેનું જોર ઓછું કરવાનું.'

આ સમજવું અઘરું નથી, સહેજ પરિશ્રમ લઈએ તો આપણે જાણી શકીએ કે આપણામાં કયા સદ્‌ગુણોનુ બળ છે ને કયા દુર્ગુણો જોર કરે છે. આ બંને આપણામાં હશે જ. આનંદ અને સુખની જે વાત કરી તે તો આમાંથી આપોઆપ પ્રગટ થશે. દીવો થાય ને જેમ પ્રકાશ ફેલાય તેમ માનવીની માનવતાનો વિકાસ થાય, તેમ ચિરંજીવ આનંદ અને સુખની પ્રાપ્તિ થાય.

આગળ ધપો, પ્રગતિ કરો, વિકાસ સાધો તેનો આ જ અર્થ છે: જે સારું છે તે વિકસાવો. માણસ માત્રમાં કંઈ ને કંઈ સારી ભાવના હોય છે. કોઈ દુર્ભાગી જન્મથી દુષ્ટ હોય ને છેવટ સુધી દુષ્ટ રહે, પરંતુ તેના અંતરની ગુહામાં પણ આત્માનો પુણ્યદીપ તો બળતો જ હોય છે. આપણા પોતાના અને બીજાના જીવનનું અવલોકન કરીશું તો જણાશે કે મૂળમાં સદ્‌ગુણો અને દુર્ગુણો બંને હતા, પરંતુ બેદરકારી અને પ્રલોભનોમાં ખેંચાવાને પરિણામે જ આપણે સાચી દિશામાં વિકાસ કરી શકયા નથી અને જીવનજહાજ ગમે તે દિશામાં ઘસડાયું છે.

સાદો દાખલો લઈએ. કામ કરવાની–પરિશ્રમ કરવાની આપણી શક્તિ પ્રતિદિન ને પ્રતિવર્ષ વધી છે કે ઘટી છે? આરોગ્યનું શું છે? જ્ઞાન અને માહિતીની મૂડીમાં કેટલી વૃદ્ધિ થઈ? સમાજ અને દેશ માટે 'કંઈક' કરવાની ભાવના જાગેલી તે વિકસી છે કે સૂઈ ગઈ છે? નિર્દોષ આનંદ તરફનું વલણ વધ્યું છે કે ઘટયું છે? કોઈને અસત્ય ને દંભ આચરતા જોઈ પુણ્યપ્રકોપ જાગતો તે જાગે છે કે આપણું હૃદય રીઢું બની ગયું છે? આવા હજાર સવાલો પૂછી સાચી સ્થિતિ જાણી શકાય એમ છે.

આટલું થતાં આગળ વધવાનો માર્ગ આપણે નક્કી કરી શકીશું. કોઈ સંત, મહાત્મા, મહાકવિ, સેનાપતિ, રાજપુરુષ, મહાન કલાકાર વગેરે થવાના આદર્શો પૂરા ન પડી શકે ને માર્ગમાં મૂંઝાઈ જવાય, પણ સારા માણસ થવાનો અને એ રીતે જે ક્ષેત્રમાં આપણી શક્તિ ખીલી શકે તે ક્ષેત્રમાં થોડાંક ડગલાં આગળ જવાના આદર્શમાં તો વાંધો આવે જ નહિ. આપણી દૃષ્ટિ ને શક્તિની મર્યાદામાં આગળ વધીશું તો તે પછીનું નિશાન આપણને આપોઆપ પ્રાપ્ત થશે. પહેલું કામ પંથ નક્કી કરવાનું અને બીજું કામ ચોક્કસ દિશામાં પગ ઉપાડવાનું છે.

આટલું થશે તો કુદરત આપણને વધુ આગળ લઈ જ જશે.

શ્રી

સંસ્કૃતિ કે સભ્યતા?

લેખક

શ્રી કિશોરલાલ મશરૂવાળા

મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે બે જ જાતની માનવસંસ્કૃતિઓ (ત્ર કલ્ચર્સ) છે એકને હું ભદ્રસંસ્કૃતિ કહું છું અને બીજીને સંતસંસ્કૃતિ

ભદ્રસંસ્કૃતિ વિભૂતિ અને ઐશ્વર્યપ્રધાન છે તે દુન્યવી જ્ઞાન-વિજ્ઞાન, અધિકાર, પરાક્રમ, વૈભવ વગેરેમાં શ્રદ્ધા રાખે છે એમાં માનનાર પોતાને અને પોતાના લોકોને બીજાઓથી ઊંચા, આગળ વધેલા, બળવાન અને બધા પર પોતાની ધાક બેસાડનાર જોવા ઇચ્છે છે એ બધા માણસોનો એકસરખો અધિકાર સ્વીકારતી નથી એમાં ઊંચનીચ, અધિકારી–અનધિકારી વગેરે ભેદો માટે અવકાશ છે; એ આડંબર-પ્રિય છે

સંતસંસ્કૃતિ ગુણપ્રધાન છે એમાં સદ્ગુણો પર, માનવતા પર જોર આપવામાં આવેલું છે એની જ્ઞાનમાં શ્રદ્ધા છે, કોરી પંડિતાઈમાં નહીં, પણ જ્ઞાન કરતાં યે વધારે એનો વિશ્વાસ ઊંચા ચારિત્રમાં અને ભલાઈમાં તથા બધાની સમાનતાના સિદ્ધાન્તમાં છે તે એશઆરામ અને સંપત્તિમાં કંઈક મર્યાદા હોવાની અને ભોગોમાં સંયમની જરૂર માને છે એનો ઝોક ઊંચનીચભાવને તથા વિષમતાઓને મટાડવા તરફ છે એને આડંબર પસંદ નથી.

સંસ્કૃતિની આ બે ધારાઓ શરૂથી ચાલી આવેલી છે તે આખી દુનિયામાં છે છતાં તે તદ્દન જુદી દિશાઓમાં એકબીજાથી અલગ વહેતી નથી કોઈ કોઈવાર એકબીજાની સીમાને ઓળખવી મુશ્કેલ થાય છે પરંતુ સારા યે જગતમાં આ બે સિવાય કોઈ ત્રીજી સંસ્કૃતિ નથી.

ભારતીય સંસ્કૃતિ, પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ, ઇસ્લામ સંસ્કૃતિ એટલું જ નહીં પણ વૈદિક સંસ્કૃતિ, જૈન સંસ્કૃતિ, ગુજરાતી સંસ્કૃતિ, આંધ્ર સંસ્કૃતિ વગેરે અનેક સંસ્કૃતિઓનાં નામ આજકાલ લેવામાં આવે છે એ સૌને સભ્યતાઓ (સિવિલિઝેશન્સ) કહીએ તો વધારે ઠીક થાય

મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે આ બધી સભ્યતાઓમાં કોઈ સ્થાયી તત્ત્વ નથી. દેશ, કાળ, શિક્ષણ, અભ્યાસ વગેરેને લીધે ઉત્પન્ન થયેલા આચાર, વિચાર અને વલણના ભેદો છે દેશ, કાળ, શિક્ષણ વગેરે બદલાઈ જવાથી આ સભ્યતાઓ બદલાઈ જાય છે કોઈ કોઈ વાર એ આનુવંશિક જેવી દેખાય છે, પણ ખરેખર એ આનુવંશિક નથી દેશ, કાળ, કેળવણી અભ્યાસ, વગેરે જ્યાંસુધી એક જેવાં રહે છે, ત્યાંસુધી તે કાયમ રહે છે અને એક દેશ કે પરિવારમાં પેઢીઓ સુધી એમનું એક જેવું રહેવું સંભવિત છે આથી તે આનુવંશિક જેવી માલૂમ પડે છે

આ સભ્યતાઓ કે કહેવાતી સંસ્કૃતિઓના આચાર, વિચાર અને સ્વભાવ સારા ખરાબ અને અગુણ (ન સારા, ન ખરાબ) એમ ત્રણ પ્રકારના હોય છે એનો કટ્ટર આગ્રહ કે ગર્વ રાખવો એ હું ઠીક સમજતો નથી આવી જુદીજુદી સભ્યતાઓ અને વિશેષતાઓ ટકવી જ જોઈએ એવું હું નથી માનતો એમની દરેક વિગતને આપણે વિવેકથી તટસ્થ રહીને તપાસવી જોઈએ અને માનવહિતને માટે જેટલા અંશો છોડી દેવાની જરૂર હોય તેમને હિંમતથી છોડી

સહિયારું જીવન

લેખક :
પૂ. રવિશંકર મહારાજ

એક ગૃહસ્થ કુટુંબને ઘેર પહેલવહેલો હું ગયેલો. ઓળખાણ નીકળી. એની પત્ની ને છોકરાં સંસ્કારી હતાં. ઉત્તમ રીતે ઘરની વ્યવસ્થા ચાલતી હતી. આ ભાઈ પણ ભારે બુદ્ધિશાળી હતા. વાત કરતાંકરતાં તે ભાઈ ઊઠી ગયા ને એમનાં પત્ની બેસી રહ્યાં. એમાં છોકરી આવી ઘાસની ટોપલી લઈને. બાઈ મને કહે : 'મહારાજ, મારી આ છોકરી સાસરામાં દેવી તરીકે પૂજાય છે.'

—ને પછી માંડીને વાત કરી:

એ છોકરી નાની હતી ત્યારે વિવાહ થયેલા. છોકરાનાં માબાપ મરી ગયેલાં ને એ કાકાને ત્યાં ઊછરીને મોટો થયો. છોકરો સામાન્ય હતો. મેટ્રિકમાં એક વર્ષ, બે વર્ષ, ત્રણ વર્ષ ને ચાર વર્ષ કાઢયાં. ત્યારે છોકરી તો દર વર્ષે પાસ થતી જ ગઈ. ચિત્રકામ, સંસ્કૃત, સંગીત, ઘરકામ–બધાયમાં હોશિયાર. છોકરીની બાને ચિંતા થઈ એટલે પ્રિવિયસ કે ઇંટરમાંથી છોકરીને ઉઠાડી મૂકી. માતાની ઇચ્છા એમ કે વિવાહ તોડીએ. ભલે નાતજાતનો રિવાજ તોડવો પડે. પેલા ભાઈ પણ મક્કમ વિચારના હતા. એમણે તો વિલાયત જઈને આઈ. સી. એસ. થઈ આવેલો એક છોકરો મન સાથે નક્કી પણ કરી દીધો. છોકરી મોટી થઈ હતી. આઈ. સી. એસ. થયેલા ભાઈ આ છોકરીને જોવા માટે આવ્યા. ભાઈને આ છોકરી પાસ પડી. પણ છોકરીએ વિલાયત જઈ આવેલા એ ભાઈને નાપાસ કર્યો. વિવાહ તોડવા તૈયાર થયેલાં માતાપિતાને એ છોકરીએ કહ્યું:

'તમે મારું વાગ્દાન અગાઉ દઈ દીધું છે. એકવાર તમે વચન આપી ચૂક્યાં છો. હવે તમે એ તોડીને પાપમાં ન પડશો. જે થશે તે હું નભાવી લઈશ. મારે માટે આટલું કરો. બસ હું એ જ માગું છું.'

માબાપ શો જવાબ આપે?

પછી તો લગ્ન થયાં. છોકરીનાં પગલાં એવાં કે તે પછીથી છોકરો દરેક વર્ષે પાસ થતો ગયો. ચાર વર્ષે બી. એ. થઈ ગયો. સો રૂપિયાની નોકરી મળી. બાઈ તો ખૂબ પવિત્ર જીવન ગાળે. બહાર કોઈનું મકાન બંધાતું હતું ત્યાં બૈરાંઓ બેસીને ગપાટા હાંકતાં હતાં, પણ આ તો એક મિનિટ પણ નવરી ન રહે. આપણે ત્યાં એક કમાય છે અને બીજાં બધાં ખાય છે એ કેટલા દહાડા નભે? કેવી રીતે પહોંચી વળીએ? આ બહેન તો ગપાટા મારતી એ બહેનો વચ્ચે જઈને બેસે, તેમને સીવતાં શીખવે, ઓછા ખર્ચે વિવિધતાવાળી વાનીઓ બનાવવાની કળા દેખાડે, અને આમ એ પ્રીતિમાન થઈ.

દેવા જોઈએ. આપણે બીજાઓથી અલગ ઢંગના દેખાઈ આવીએ એ મને જરૂરનું લાગતું નથી.

કોઈ વિશેષતા માનવહિત માટે જરૂરી હોય તો તો તે નિભાવવા લાયક સમજવી જોઈએ. પણ આપણું બીજાઓથી નિરાળાપણું દેખાવું એવો સિદ્ધાંત ન કરવો જોઈએ.

સંતસંસ્કૃતિ આખી દુનિયામાં એકશી છે, ભદ્રસંસ્કૃતિઓમાં જ ઘણી જાતનાં રૂપરંગ અને ઝઘડા છે.*

---

* ('હિંદીપ્રેમી અભિનંદન' ગ્રંથમાંથી, ૧૦'–૪૯; ફરી તપાસેલું)

★

પતિ તો શરમાળ હતો પણ બાઈને લીધે આ લોકોની ઓળખાણ વધી વધી જે મિલમા પતિ કામ કરતો હતો તેનો મેનેજર પારસી હતો એની છોકરીને ડ્રોઇંગની પરીક્ષા આપવાની હતી નવા મેનેજરે પોતાની છોકરી માટે આ બહેનને ઘેર બોલાવી મહેનત કરવાથી છોકરી ડ્રોઇંગની પરીક્ષામા પાસ થઈ પારસીએ પૂછ્યુ

'શુ ઇનામ આપીએ તમને ?'

'મારે કશુ ય નહી જોઈએ' છોકરીએ કહ્યુ

'પણ બહેન, મારી છોકરી પાસ થઈ એટલે મારે તમને રાજી તો કરવા જ જોઈએ' અને પછી ખૂબ રકઝક થઈ, ત્યારે છોકરીએ જવાબ દીધો

'કાકા, મારા પિતાએ જ્ઞાન વેચવા માટે નથી ભણાવી જ્ઞાન વૃદ્ધિ કરવા માટે ભણાવી હતી. મારી ફરજ છે કે મારે જ્ઞાન મફત આપવુ જોઈએ'

પારસી તો આ જવાબથી ખુશખુશ થઈ ગયો છોકરાનો પગાર વધાર્યો છોકરો અંગ્રેજી નામાનુ કામ ઘેર લાવે તેને પણ આ બાઈ મદદ કરતી

'સ્ત્રી ક્યા ને કેવો સ્વતંત્રતાનો હક માગે છે ? એનો અધિકાર તો ઘરમા જ છે આજે આપણે મધ્યમ વર્ગના ઘરોમા શુ જોઈએ છીએ ? ઘણીવાર પતિ જ્ઞાની હોય તો યે બાઘા જેવો ઊભો રહી કહે છે 'પૈસા વાપરવા માટે આપજોને લગાર!' ત્યારે સ્ત્રી એને ધમકાવે છે

'જરાક તો ઘરમા બેસો! આ વખતે વધારે પૈસા વાપર્યા છે, હવે નહિ મળે જાઓ!'

અને પતિ બિચારો હાથ જોડી બેસી જાય છે!

આ છે આપણા મધ્યમવર્ગની સ્થિતિ!

પતિપત્નીનો પવિત્ર ધર્મ આપણામાથી ભુસાતો જાય છે ગાંધીજીએ એ ધર્મ સાચવ્યો હતો કસ્તૂરબા રોટલી વણે તો બાપુ તે શેકવા બેસી જતા ઘરમા સ્ત્રીને અનેક કામ કરવાના હોય, છોકરુ ટટ્ટી ગયુ હોય છે તો સ્ત્રી પોતાની છોકરીને કહે છે, પતિને નહિ—અને પુરુષ પોતાની જગ્યાએથી ખસકતો નથી પણ પુરુષે ય બાળઉછેરમા માથુ મારવુ જ જોઈએ ગાંધીજીએ તો એટલે સુધી કહ્યુ છે કે સુવાવડનુ કાર્ય પણ પુરુષે કરવુ જોઈએ બાળઉછેરનુ પવિત્ર કાર્ય મેળવી લેવુ, એમા શ્રમનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ એક કમાય ને બીજા ખાય એ તો હિંસા છે, હડહડતી હિંસા છે હવે સાચા જ્ઞાન તરફ આપણે જવુ જોઈએ

આજે ગામડાની નિશાળના માસ્તરનો પગાર દસ રૂપિયા છે ૬૦ વર્ષે એની હરરાજી બોલાય છે આમ કેળવણી પણ વેચાય છે સરકાર ગામડામા પ્રવૃત્તિઓ તો કરે છે, પણ તેનો હિસાબ કોણ ગણે ? એને ક્યાથી બોલાવવો ? એટલે નિશાળનો માસ્તર ઉપયોગમા આવે છે પશ્ચિમની દેખાદેખીએ માણસ વધુ ને વધુ ભણતો જાય છે તેમતેમ તેનુ ખર્ચ વધતુ જાય છે જેને સેવા કરવાની છે તેને તો રોટલો ને મરચુ પણ બસ છે એને બદલે આજે સેવકને પાન, બીડી અને કપડાનો ભપકો વગેરે જોઈએ છે જેથી સેવકો મોંઘા પડે છે રામકૃષ્ણ પરમહંસ કહે છે કે સેવક કરકસરીઓ, મજબૂત અને કુશાગ્રબુદ્ધિનો જોઈએ કોઈ પણ દેશની ચડતીપડતીનુ માપ કાઢવુ હોય તો હુ તો તેના સેવકોના પ્રમાણ પરથી કાઢુ

હુ તો ગામડાનો માણસ છુ, ગામડાના લોકો સાથે વસુ છુ, પૂછવા આવે તો તેમને સલાહ-સૂચન આપુ છુ આજે તો શહેરો ગામડાથી જુદા પડી ગયા છે; અને જ્યારે-

ત્યારે રચનાત્મક કામ માટે કહેવામાં આવે છે. પણ મુંબઈને માટે રચનાત્મક કામ શું કહેવું? સવારમાં ઊઠી સ્ટવ પેટાવી ચા પીવાનું કહું? સહુ એમ માનતા કે પરરાજ્યનો બોજો જશે તો સુખી થવાશે. રાજાઓ અગાઉના સમયમાં હતા ત્યારે સારા રાજાની ઇચ્છા લોકો કરતા અને સારાની વ્યાખ્યામાં 'રામ'નું નામ લેતા. આમ રામરાજ્યની કલ્પના આવી, પણ સ્વરાજ્યની કલ્પના આપણા માટે નવી હતી. સ્વરાજ્ય શબ્દ તો વેદાંતમાં પણ લખેલો છે પણ જુદા અર્થમાં. આજે લોકો થોડુંઘણું સમજે છે, પણ આપણે ટેવાયા નથી એટલે દુઃખી થયા છીએ. બુદ્ધિજીવી વર્ગ વધારે અકળાયો છે; અર્ધદગ્ધ વર્ગને પણ મૂંઝવણ ખૂબ થાય છે. પણ પરિસ્થિતિને કેમ અનુકૂળ થવું તે કોઈ વિચારતું નથી. તિલક મહારાજ કહેતા, 'સ્વરાજ્ય મારો જન્મસિદ્ધ હક્ક છે.' લેવાનું કામ તો ગાંધીજીએ કર્યું પણ એ અનાયાસે પ્રાપ્ત થયું. ૧૯૨૦માં નાગપુર કોંગ્રેસમાં ઠરાવોના શબ્દોને [illegible]જાએ જોરશોરથી વધાવ્યા; ક્રિયામાં મૂક્યા નહિ.

બાપુએ કહ્યું: 'સ્વાવલંબી બનો, તમારું કાપડ જાતે ઉત્પન્ન કરો. બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય કપાસનાં જીંડવાં ઉપર હીંચે છે તે સમજો.' પણ ભણેલો વર્ગ એની પ્રતિજ્ઞા સમજ્યો નહિ. શિક્ષણ બદલવાની વાતો થઈ, રાષ્ટ્રિય શાળાઓ પણ સ્થપાઈ. પણ એ શાળા એટલે એમ નક્કી થયું કે સરકારી ગ્રાન્ટ ન લેવી. બહુબહુ તો બાપુનો ફોટો ટાંગવો. પણ રાષ્ટ્રને ઉપયોગી કેમ થવાય તે ભણતર ક્યાંય મળ્યું નહિ. આ ઊભરા અલ્પજીવી નીવડ્યા. અસ્પૃશ્યતા કાઢવા જતાંજતાં તે ગળે વળગી પડી. હિંદુ–મુસ્લિમ ઐક્ય કેવું સધાયું તે આપણે અનુભવ્યું, અને તે એવું કે સંસ્કારની દૃષ્ટિએ આપણે હજાર બેહજાર વર્ષ પાછા હઠી ગયા.

ગામડાની દૃષ્ટિ શહેર તરફ રહી છે: ગામડિયો શહેરનું અનુકરણ કરે છે: ગામડે જઈ ચા બનાવી પીએ છે, બાવળે બેસી બ્રશ ઘસે છે, જૂતાં ન મળે તો એકલાં મોજાં પહેરી ફરે છે અને 'સારો' મનાવે છે. આમાં શહેરને ખોવાનું નથી, પણ એ ગામડાંનું સત્યાનાશ ગયું.

શહેરના યુવાને સહન નથી કર્યું એમ નહિ, પણ એ બધું ખંડનાત્મક રીતે હતું.

જેમ ઘર બાંધવા–માંડવા એકલા સિક્કા–રૂપિયા ન ચાલે, હજાર વસ્તુઓ જોઈએ; એમ રચનાત્મક કામમાં અનેક વસ્તુ આવે. ૯૦ ટકા રચનાત્મકમાં ૧૦ ટકા ખંડનાત્મક ચાલે, પણ આપણને શિક્ષણ મળ્યું ખંડનાત્મક; એટલે આપણે ટીકાઓ કરીએ છીએ. મૂડી વગર ટકી શકાય નહિ એમ ૯૦ ટકા બળની મૂડી આપણી પાસે રહી નથી. અત્યારે તો કંઈ હશે તો કહે સરકાર કરી આપશે. આપણે શિસ્ત સમજ્યા નહિ એનું પરિણામ આજે ભોગવીએ છીએ.

જાપાનનું યુદ્ધ શરૂ થયું અને હિન્દ ઉપર ત્રાટકી પડે તેવી શક્યતાઓ થઈ ત્યારે બાપુને ચિન્તા પેઠી. વિનોબાજીને બોલાવી કહે, 'રખેને મિલો તૂટી પડે તો લોકો માટે કાપડનું શું થશે?'

સરદારે ત્યારે કહ્યું: 'એ તો નાગા ફરશે ને ઠાં આપોઆપ શોધી લેશે. તમે શું કામ ચિન્તા કરો છો?' પણ બંનેનો ભય ખોટો નીવડ્યો. લૂગડાં વગર લોકો ન રહ્યા. શહેરને વધારે મળ્યું, ગામડાને બાર વાર હતું. કોને ખબર એ 'લોકોને ઓછું પહેરવું ચાલતું હશે–ગમે તેમ પણ એ લોકો અર્ધનગ્ન જીવ્યા. મિલોવાળાએ લાભ લીધો અને સરકારે ફાયદો ઉઠાવ્યો, તો ય આપણે કાપડ

ન જ બનાવ્યું બાપુનો સંકલ્પ તો પૂરો થયો, પણ કુપામતે જેમ ભૂત પણ ઊઠે તેમ બધા ભૂત જાગ્યા અસ્પૃશ્યતા, હિન્દુ–મુસ્લિમ ઝઘડા, વહીવટી ક્ષેત્રની લગામ હાથ પકડવાની વૃત્તિ વગેરે આપણે ઓછા ભોગે વધુ પ્રાપ્ત કર્યું સ્વરાજ્યનું ફળ પૂરા પુરુષાર્થનું નથી મારી ભાષામાં કહું તો ઉચ્છિદિયું સ્વરાજ સાંપડ્યું છે અંગ્રેજો નાઠા અને ગળે વળગેલો બોજો ફેંકતા ગયા અને એ નાઠા તે પણ અવળચંડાઈથી કોઈ પણ સભાને માત્ર પાંચદસ અવળચંડા છોકરા ધારે તો વિખેરી નાખે એમ આપણા ખંડનાત્મક કામે એ હાર્યા અને નાઠા વારંવાર બંદૂકથી શાન્તિ જાળવી શકાય નહિ કાયદો અને વ્યવસ્થા સાચવ્યા વગર રાજ્ય થાય નહિ

એ જવાબદારી ઉઠાવવામાં એકેએક વિચારવાની જરૂર છે થોડાના હાથમાં વહીવટ આવે તોપણ શાન્તિથી ચલાવતાં શીખીએ નહિ તો શાન્તિ મળશે ક્યાંથી? લોકશાસનમાં સુખ હોય, દુઃખ હોય ઘરની રસોઈ દરેકની ઇચ્છાનુસાર થતી નથી, એમ કરવા જાય તો સહુ ભૂખ્યા રહે! તેનું જ લોકશાસનનું છે હમણાં સુધી સરકાર (અંગ્રેજ) લૂંટતી હતી આપણે એની પાસેથી વિદ્યા શીખ્યા એટલે આપણે ય અજમાવ્યું લૂંટનો કોઈને પણ ખ્યાલ નથી સૌને એમ છે કે ખર્ચ છે માટે ખર્ચ નભાવવા કમાવું જોઈએ પણ આટલો વૈભવ શા માટે જોઈએ તે કેમ કોઈ નથી વિચારતું? રાષ્ટ્ર માટે શક્તિ, જ્ઞાન વગેરે બધું સહિયારું હોય, સહુનું ભેગું શ્રમપૂર્વકનું સમજી આચરીએ તો જ સ્વરાજ્ય ભોગવનારો, નહિતર રાજાશાહી તો હવે નથી. પણ સરમુખત્યારી આવે તો નવાઈ નહિ।

હિંદમાં આજે બે વર્ગો છે મજૂરોનો અને ભણેલાનો મિલમાં જાય તે મજૂર નહિ પણ આપણે પરિશ્રમ છોડી કોઈક ઉપર જીવવા માંડ્યું તે જેમ શેઠને મુનીમ, મુનીમને ચપરાસી, ચપરાસીને ઘાટી એમ નોકરનેય વળી નોકર અને એ બીજા વર્ગે ઊભું કરેલું છે એમ હું હિમ્મતભેર કહીશ ખરું રાજ્ય તો મજૂરીનું આપણે શ્રમ છોડ્યા અને દુખી થયા સ્વરાજ્યમાં આ શોભે નહિ હું ખાતરીપૂર્વક કહું છું કે આપણે શ્રમ નહિ કરીએ તો હવે પછી જીવી શકીશું નહિ મેં જોયું છે કે ગ્રેજ્યુએટ દંપતી પોતાના બાળકને ભણાવવા માસ્તર રાખે છે! આ તે કેવી વાત! આપણી જરૂરિયાત વધી એટલે પાપ વધ્યું, એટલે પહોંચી વળવા પૈસા મેળવવા જ જોઈએ પૈસા કાંઈ ઉત્પન્ન તો થતા નથી! ઉત્પાદન તો તે કે કળશી બાજરી વાવો અને ખળામાં ઢગલા કરો ઝાડ વાવો અને ફળ ઉતારો આ તો જેમ કૂવો ખોદીને ઢગલો માટીનો કર્યો તેમ ક્યાંઈકથી ઢસડી લાવી ભેગું કર્યું આ લૂંટ નહિ તો બીજું શું?

આપણે સ્વરાજ્યનું સુખ નથી માણતા, કારણ કે ભૂખવગરના ભોજન જેવી વાત છે ભણેલા વર્ગે આ સમજવું જોઈશે પરિશ્રમ કરનારા તો નિસાસા નાખતા જાય છે કહે છે અમે તૂટી મરીએ છીએ અને આ લોકો મઝા કરે છે પણ એ શ્રમજીવીઓ સમજ્યા વગર શ્રમ કરે છે માટે ઉપલો વર્ગ એ સમજીને કરશે તો કંઈક બચાવશે અને બચત એટલે પેદાશ લોકો આજે સિક્કાને ધન કહે છે, સંપત્તિ કહે છે પણ એ ખોટું છે સંપત્તિ એટલે અર્થ જેનાથી કામના તૃપ્ત થાય તે અર્થ રૂપિયાથી કામના તૃપ્ત થતી નથી, ઊલટી વધે છે પૈસાદાર તો ઊલટો વધુ ગરીબ બનતો જાય છે વધુ ખરચતો જાય છે તેમ વધુ લાલસા જાગે છે તૃષા લાગે તો કૂવેથી પાણી ભરી લાવી તરસ મટાડવી જોઈએ

પણ પૈસા ખર્ચી સોડાલેમન, આઇસવૉટર પીવાથી એ તૃપ્ત થતી નથી. હાથે રાંધેલું હશે તો મીઠું લાગશે પણ રસોઇયો બનાવતો હશે અને એક ચીજની ત્રૂટી હશે તો ‘ નહિ ચાલે ’ કહી દઈએ છીએ ! કારણ એ પારકાના શ્રમનું છે. એટલે બાપુએ કહેલું ‘ પુરુષાર્થથી, શ્રમથી જ બધું જાતે ઉત્પન્ન કરો. ’

વિદ્યાર્થીઓને કહીશ : તમારે શું થવું છે, કેવા થવું છે તે વિચારો. અને જીવનમાં ફેરફાર કરો. મોટેરાંને કહીશ : તમારું ધન ક્યાંથી આવે છે એ વિચારો. અમારા સંતબાલ જમવા અગાઉ પ્રાર્થના કરે છે : ‘ પ્રારંભે પ્રભુ તને નમીએ છીએ, પછી કૃષિકને નમીએ અમે, જેણે અન્ન પેદા કરી શરીર ‘પોષ્યું તે સત્ત્વપોષક બનો, એમાંથી વિશ્વ સમસ્તનું, સર્વ આત્માનું શ્રેય વધો. ’

કેવી ઉજ્જવળ આ ભાવના છે! વિશ્વ-વત્સલતાની આ મનોહર ભાવના સૌનાં અસહકાર અને પ્રેમ–ઔદાર્યના વિકાસ માટેની છે.

આપણે બધા યે ભેગા થઈને જીવવાનું છે. અને એ સહિયારું જીવન પ્રેમમય અહિંસા વગર કંઈ નભે નહિ; એટલે સાચું રચનાત્મક કાર્ય એ કે સહકાર, પરિશ્રમ અને પ્રેમમય અહિંસા દ્વારા આપણે સ્વરાજ્ય પચાવેલું સિદ્ધ કરી બતાવીએ. સહિયારા જીવન વિના એ શકય નથી.

★

એ વૃદ્ધની ઉંમર હતી ૬૬ વર્ષની., એનું વ્યક્તિત્વ પ્રતિભાશાળી હતું. થેમ્સ નદીને કિનારે આવેલી કીંગ્સ્ટનની કચેરીમાં ગુનેગારના પિંજરામાં એને ખરો કરવામાં આવ્યો હતો. ઘર ફાડવાનો ગુનો એણે પોતે કબૂલ કર્યો હતો.

ન્યાયાધીશે કહ્યું :

‘ આજસુધી તેં કરેલા ગુનાઓની નોંધ મારા ટેબલ ઉપર પડી છે. આટલા મારા અનુભવમાં આટલા બધા ગુના કોઈએ કર્યા નથી. જેલમાં જઈને બહાર નીકળવું ને વળી પાછું જવું એમ કરવામાં તેં જિંદગીનાં ૫૦ વર્ષ ગુજાર્યાં છે. ગુનાની નોંધ ઉપરથી હું જોઈ શકું છું કે તારી દસ વર્ષની યે ઉંમર નહોતી, ત્યારે એક નજીવા ગુના માટે તને બાલસુધારણા માટે રાખવામાં આવેલી સંસ્થામાં મોકલી દેવામાં આવ્યો હતો.’

‘ એથી તો હું ઘણો જ નાસીપાસ થઈ ગયો ’ ગુનેગારે એકરાર કરતાં વચ્ચે જ કહ્યું : ‘ હું સમાજદ્વેષી બન્યો. સમાજ ઉપર વેર લેવાની મૂર્ખામી મેં અખત્યાર કરી. આખી જિંદગી હું એ કરતો રહ્યો છું.’ આટલું બોલતાંબોલતાંમાં તો એ વૃદ્ધની આંખમાં આંસુ ઊભરાઈ આવ્યાં. એ બોલ્યો : ‘ સાહેબ, સુધરવાની તમારી પાસે હવે તક માગવી એ તો ઘણું જ મોડું થઈ ગયું ગણાય, નહિ ?’

ન્યાયમૂર્તિએ ખૂબ ઊંડો વિચાર કર્યો ને પછી કહ્યું : ‘ તેં અને આ કોર્ટમાં બેઠેલા સર્વ કોઈએ કદી કલ્પ્યું ન હોય એવું પગલું હું ભરવા માગું છું.’

એ ન્યાયમૂર્તિએ દેખરેખઅધિકારીને એ ગુનેગારની સોંપણી કરી. એવો પણ નિર્ણય જાહેર કર્યો કે જ્યાંસુધી આ વૃદ્ધ માણસને કોઈ નોકરી ન મળે, ત્યાંસુધી એની દેખરેખ માટે, એના રહેવા-કરવાની સગવડ માટે તથા એની પ્રાથમિક જરૂરતો પોષવા માટે અધિકારીને પાંચ પાઉન્ડ આપવા.

આ બનાવ આજથી લગભગ સાત વર્ષ પહેલાં ઈંગ્લેંડમાં બની ગયો. એ વૃદ્ધ નોકરીએ રહ્યો તે દરમિયાન ઘણો જ નિયમિત, માયાળુ અને મહેનતુ રહ્યો. ગુનો કરવાની વૃત્તિ કદી યે થઈ નહિ. થોડા જ માસ પર એનું મૃત્યુ થયું છે.

*

ગુજરાતની આનંદકળા

લેખક
દી બ હીરાલાલ લલ્લુભાઈ કાજી

વ્યક્તિગત અને સામુદાયિક આનંદ માણવો એ માનવજીવનનો મહામૂલો અધિકાર છે ગુજરાતે એ આનંદ માણ્યો છે કથાવાર્તા સાંભળીને, સંધ્યાવિહાર કરીને, રાસ ને ગરબે ઘૂમીને, નૃત્ય દ્વારા તથા નાટક અને ચલચિત્રો દ્વારા ગઈ અડધી સદીમા આ આનંદકળાના રંગ પલટાયા છે વિદ્વાન લેખક એના પર આછો દૃષ્ટિપાત અહીં કર્યો છે

ગુજરાતમા નિવૃત્તિના સમયમા પ્રવર્તતી સામાજિક આનંદ-કળાકૃતિઓમા છેલ્લા પચાસ વર્ષ દરમિયાન ઘણુ પરિવર્તન થયું છે જાગરીઆ ભટો ગયા, ભવાઈઓ ગઈ, ઘરઘરના ગરબા ગયા, સ્ત્રીઓના મોટા મંદિરમા દર્શનને બહાને થતા ગામગપાટાના સંમેલનો ગયા દેવસ્થાનને બદલે વિહારસ્થાનો ઉપર સ્ત્રીપુરુષના સંમેલનો જામ્યા નાટક આવ્યા, નિસ્તેજ થયાં બોલતા ચિત્રપટો ઘૂસ્યા અને કઢંગાં દશ્યોથી મોઢા ઉપર આવી જતી શરમની લાલાશ ન દેખાય એવા અંધકારે આકર્ષ્યાં ગરબા-સમૂહો આવ્યા; સ્વરમીઠાશે હાવભાવ તથા હલનચલનને સ્થાન આપ્યુ, વિનામૂલ્યની મજાને બદલે ફાળ પડે એવા ફાળઓ આવ્યા; 'ફ્રી'ને બદલે 'ફી' આવી; નૃત્ય આવ્યું, નાનીમોટી, જાડી પાતળી, કાળીગોરી, ઊંચીનીચી, સર્વ બાળાઓ ઘૂઘરા બાંધી આમતેમ ઘૂમવા લાગી ધંધાધારીને બદલે શોખીનો નાટક કરવાનુ લઈ બેઠા નહી ભણેલાને બદલે ભણેલાઓ કળાધરો થયા, નિવૃત્તિના આનંદ પ્રવૃત્તિનાં સાધન બની ગયા શાળાઓ અને વિદ્યાપીઠોમાં વાર્ષિક પારિતોષક સંમેલનો પ્રસંગે રસમય ચૂંટણીનુ લાકડું ઘૂસ્યું

આવુ પરિવર્તન થયું છે—થઈ રહ્યુ છે એ પલટાતા રંગ ઉપર જૂની આંખે પણ નવી દૃષ્ટિથી કાંઈક બે બોલ લખવામાં અયોગ્ય નહી લેખાય એમ હું માનુ છુ સ્વાદ અને ગુણ અનુભવવામાં દોષ તરફ આખ-અખાડા કરવા કાંઈ ઇષ્ટ નથી.

માણભટો ગયા એ વાત તો સત્ય છે, પરંતુ જે સમાજસેવા માણભટો કરતા તે હવે કોણ કરે છે? પ્રૌઢશિક્ષણનુ માણભટો એક અગત્યનુ અંગ હતા વાચનથી નહી તો સાંભળવાથી જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો એક માર્ગ હતો રામાયણ કે મહાભારતની કથા સંભળાવતા, કાંઈકાંઈ સામાજિક પ્રશ્નોની ચર્ચા પણ થતી, અને તેથી રસમય ધર્મ, બોધ, આનંદ અને જ્ઞાન મળતા હવે ધર્મબોધને માટે પંડિતો અને શાસ્ત્રીઓ પ્રાસંગિક પ્રવચનો કરે છે, પ્રૌઢશિક્ષણ માટે પગારદાર માણસો દિવસના કામથી થાકેલા માણસોને ક, ખ, ગ શીખવે છે, અને હરિકથા અને સપ્તાહોમાં હારમોનિયમ, તબલાં ને મંજીરા સાથે ભજનો આનંદ આપે છે ઠીક છે! કાંઈ ખોટુ નથી! ઉપદેશો અને પ્રવચનો શુષ્ક ન રહે અને રસ ઉપજાવી જ્ઞાન આપે તો સારુ! ભજનો મોઘા ન પડે તો સારુ! અને પ્રૌઢશિક્ષણમા ક, ખ, ગ શીખવવા કરતાં, ચાલુ યુગની માહિતી આપી અશિક્ષિતોનાં મગજ કેળવવા વધુ જરૂરનુ છે એ સમજાય તો સારુ!

સંધ્યાકાળનો સ્ત્રીપુરુષ સમાગમ દેવસ્થાનને બદલે વિહારસ્થાને થવા લાગ્યો છે સ્ત્રીનો હક્ક-સમાનતાનો દાવો સર્વ-

સ્વીકાર્ય છે, એટલે સંધ્યાસમયે ફરવા-હરવાનો તેનો હક્ક છે. મુંબઈમાં મરીન ડ્રાઈવ કે હેંગિંગ ગાર્ડન; અમદાવાદમાં એલિસબ્રિજ, ગાંધી પૂલ કે આસપાસ; સુરતમાં તાપીકિનારો કે રાંદેર જવાનો હોપપૂલ, એવા કોઈક સ્થળે દિવસના કામકાજથી થાકેલો પુરુષ સાંજે ફરવા જાય; તેની સાથે બપોરનો વખત મુશ્કેલીથી કાઢતી કંટાળેલી સ્ત્રી સાંજે આનંદ માટે કેમ ન જાય? પુરુષ ધોતિયું, ખમીસ કે લેંઘો–કફની પહેરી, પઠાણી ચંપલ સાથે બોડે માથે આંટો મારે અને ઓફિસમાં હેડ ક્લાર્ક કે ગોરાકાળા સાહેબના ઠપકા–ટપલાથી બાળી થઈ ગયેલી ચામડી ઉપર શીતળ વાયુની લહેરોના ઉપચારથી કે પૂરી–પકોડીના આહારથી સ્વમાન જાગૃત કરવા મથે તે વાસ્તવિક છે. તેમ જ સ્ત્રીઓ સાફસૂફ થઈ ગુજરાતી ઢબને બદલે બંગાળી રીતથી સાડી પહેરી, માથે અંબોડામાં સોનાનો ચાક કે ફૂલનો ગજરો તો નહીં, પણ લટકતી સેરોમાં બબ્બે ચચ્ચાર આનાની વેણી લટકાવી બે ઘડી મોજ માણવા લટાર મારે તેમાં પણ ખોટું શું? સ્ત્રીઓએ સાંજે રસોડામાં ભરાઈ રહેવું કે છૈયાંછોકરાં સાચવ્યા કરવાં એ કાંઈ આ યુગમાં ચાલે? ફક્ત મનમાં કોઈક વાર એટલો જ સંદેહ ઊઠે છે કે હરીફરીને પાછાં ઘેર જાય ત્યારે જમવાનું શું થતુ હશે? અડધે પેટે મંગળવાર કરતાં હશે અથવા પૂરી–પકોડી અને ભેળથી ચલાવી લેતાં હશે! કે કોઈ ક્ષુધાશાંતિગૃહમાંથી બે જણવચ્ચે એક ભાણું મંગાવી લેતા હશે? છોકરાઓનું શું? મા કે મોટી બહેન ઘેર હોય તેને સોંપી આવવાં, અને જેણે નાની ઉંમરમાં પણ એવાં કામો કરેલાં અને જેને મોટી ઉંમરે લથડતી તબિયતને લીધે ખુલ્લી હવાની વધારે જરૂર માની શકાય, તેને ઘરમાં રહેવા દેવાં એ કાંઈ બહુ સારું લાગતું નથી. કોલેજમાં ભણતી બાળાઓ માટે આવી પ્રથા ગૃહજીવનના પાયા નિર્બળ નહીં કરતી હોય? હશે. સૌ પોતપોતાને ફાવે તે ગોઠવણ કરતાં જ હશે; કાંઈ ભૂખ્યાં તો નહીં જ રહેતા હોયને? પચાસ વર્ષ પૂર્વે મા–સાસુના દિવસો હતા; હવે વહુ–દીકરીના દિવસ છે; તેઓ હરેફરે છે અને મા–સાસુઓ ઘર સંભાળે છે. સમય સમયની બલિહારી છે!

ગરબા તો ગુજરાતણના. ભાદરવા સુદ જાણે ગરબાની મોસમ. અને ભાદરવા સુદ ચૌદશ ગરબાચૌદશના નામથી સુરતમાં તો ઓળખાતી. દરેક મહોલ્લા કે શેરીમાં કોઈ શ્રીમંત કે શોખીન ઘરવાળાને ત્યાં ગરબાનો પ્રબંધ થતો. રસ્તામાં જ એકાદ કિટસન લાઈટ (પેટ્રોમેક્સ) ગોઠવી દઈ, આસપાસ સગાંવહાલાં પડોશની સ્ત્રીઓ અને બાળાઓ ગોળફરી વળતી અને સાદાસહેલા ગરબા ગાતી. પુરુષ વર્ગ ઓટલે સાદડી પાથરી કે શેતરંજી બિછાવી ગોઠવાઈ જતો. જતાઆવતા લોકો જરા આઘે ઊભા રહેતા; ઠીક લાગે તો વધારે વખત ઊભા રહેતા અને આસપાસને ઓટલે બેસી જતા. ગરબા ગવડાવનાર તરફથી મોડી રાત્રે, જરા સારી અને તેના સગાસ્નેહીઓ તરફથી જરા ઠીકઠીક લહાણીઓ વહેંચાતી. બધાંને આનંદ મળતો. કોઈ કોઈ વાર ખાસ ગરબા ગવડાવનારીને બોલાવવામાં આવતી અને એ બાબતની વગર દાંડી પીટ્યે શહેરમાં કોણ જાણે કેમ ખબર પડી જતી; અને રાત્રે દશેક વાગ્યા પછી યુવાન કે આધેડ શોખીનોની ઠઠ, તે ગરબા આગળ જામતી. સુરતમાં હંસારીઓનો ગરબો વખણાતો. પણ રાધા નામની એક બાઈએ ગરબા ગવડાવવામાં ઘણું નામ મેળવ્યું: 'આજે રાધાના ગરબા છે' એવી

ખબર શોખીનોમા અજબ ઉત્સાહ પ્રેરતી, પ્રથમ યુગમા–

'મહોલે પધારો મહારાજ,
મણિધર મહોલે પધારો
કે 'વહેલા ઉઘાડોને દ્વાર, સદેવંત,
વહેલા ઉઘાડો '
કે 'હાંરે પ્યારી રાધે, જો પેલો નંદકુમાર '
કે 'શીખ દે છે સાસુજી રે '
કે 'ગરબે રમવાને ગોરી નીસર્યાં રે લોલ'
કે 'રાણી વિક્ટોરિયાનો બાગ,
ત્યા તો જોવાનો છે લાગ '
કે 'સારુ સારુ રે સુરતશહેર, મુબઈ અલબેલી '

જેવા ગરબા ગવાતા રાધાયુગમા તેમા ફેરફાર થયો નાટક કપનીઓએ ગરબાની પ્રથા શરૂ કરી દરેક નાટકમા એકએક ગરબો આવવા જ માંડ્યો તે ગરબાઓ હવે ગવાવા લાગ્યા

'પૂનમ ચાદની પૂરી ખીલી રહી છે '
કે 'વટસાવિત્રી વ્રત આજ, પુરણ કરીએ રે '
કે 'નટવર વસંત થૈથૈ નાચી રહ્યો '
કે 'ઊગ્યો સખી સૃષ્ટિનો શૃગાર હાર'

એવા ગરબા પ્રિય થયા પણ રાધાએ કૃષ્ણને લગતા ગરબા પણ ઉતેજીત ગણ્યા

'જગાવે જશોદા મૈયા, નંદના કુંવર જાગો '

એ ગરબાના મધુર ધ્વનિ હજી યાદ આવે છે રાધાની સાસુ ઇચ્છા વડોદરામા ઘણી પંકાયેલી હતી તેને પણ ખાસ સુરત બોલાવવામા આવતી ઇચ્છાનો ગરબો એ એક અનેરો લહાવો ગણાતો એ પછી મહાકવિ ન્હાનાલાલના 'નાનાનાના રાસ' ચાલ્યા વાકાનેર નાટક કપનીના 'જગતસિંહ'ના ગરબામા જરાતરા ફેરફાર કરેલ–

કે 'ઝીણું ઝરમર વરસે મેહ, ભીંજે મારી ચૂંદલડી '

અને 'ઉમાદેવડી'ના–

'રૂડી રઢિયાળી રાત, હા ચાલો ને ચતુરા
રમવા ચોકમા '

નુ રૂપાતર 'રૂપલા રાતલડીમા' વગેરે પ્રિય થઈ પડ્યાં રાધા–ઇચ્છા પછી રાધાની પુત્રી સોનાનો વારો આવ્યો પણ તે કાઈ ઝાઝો ટક્યો નહી અને લગ્નમા વિરમ્યો.

આવા ઘેરઘેર, મહોલ્લેમહોલ્લે, પોળેપોળે અને મુબઈમા ચાલીએચાલીએ ગવાતા ગરબાઓ નિસ્તેજ થયા–નીકળી ગયા છે તેનુ સ્થાન કન્યાશાળાઓના વ્યવસ્થિત ગરબાઓએ લીધુ શાળાઓમાં અને વિદ્યાપીઠોમા જેમ ક્રિકેટ ઇલેવનો કેળવવામા આવે છે તેમ કન્યાશાળાઓમા ગરબા મંડળીઓ ગોઠવાવા માડી અને છ માસિક કે વાર્ષિક સંમેલનોમા વ્યવસ્થિત ગરબાઓ ગવાવા માડ્યા મહોલ્લાના ગરબામા ગવડાવનારી ગવડાવે, પણ ઝીલનારીઓ બરાબર ઝીલે નહી અને હસાહસ થઈ રહે આ તો પહેલેથી તૈયાર કરેલા ગરબા, એ જ ગવડાવનારી અને એ જ ઝીલનારીઓ બધી જ રીતસર કામ કરે અને રસ્તામા નહી પણ શાળાના હોલમા કે ચોગાનમા પ્રેક્ષકો ખુશખુશ થઈ જતા, ગરબાની વાહવાહ બોલાવી કન્યાશાળાની ગરબાપાર્ટીઓ કોઈકોઈ ગૃહસ્થોને ઘેર પણ લગ્ન-વિવાહ પ્રસંગે જવા લાગી, તેની શોભામા વૃદ્ધિ કરતી, શાળાના ફંડમા કાઈ ભરતી કરાવતી; સારી લહાણી અને ચાપાણી પામતી પહેલા તો ગરબામા મીઠુ મીઠુ ગાવાનુ, ગોળગોળ ફરવાનુ અને તાળીઓથી તાલ આપવાનુ હતુ–પણ પછી ગાવાની સાથે હાવભાવની પ્રથા શરૂ થઈ કોઈકોઈ વખતે તાળીને બદલે દાંડિયા લેવાતા, દોરડા ગૂથવાનુ–ગોફ થતુ અને ગરબે રમવાને બદલે, ગરબે ઘૂમવાનુ શરૂ થયુ ગરબાને બદલે ગરબાનૃત્ય આવ્યું છેલ્લા પંદર–વીસ વર્ષોમા અનેક સંસ્થાઓમા ગરબાનૃત્ય એ એક વાર્ષિક કાર્યક્રમ મનાયો છે જ્ઞાતિમંડળો, હાઉસિંગ સોસાયટીઓ,

સ્ત્રીમંડળો, મહોલ્લા–સમાજો, ભગિનીમંદિરો વગેરે સંસ્થાઓમાં નવરાત્રિ ગરબાની મોસમ તરીકે સ્વકારાઈ અને નવરાત્રમાં અને એની આગળપાછળના દિવસોમાં ગવાયું.

'તાળીઓના તાલે, ગોરી ગરબે ઘૂમી જાય રે,
આવી પૂનમની રાત.'

પૂનમની રાત તો કોણ જાણે! વીજળિક રોશનીના જમાનામાં અમાસ પણ પૂનમ બની શકે છે; અને વળી લાલ, લીલાં, પીળાં, ભૂરાં પ્રકાશકિરણો નાખવાની ધૂનમાં બિચારા ચાંદામામા ગરબાના શબ્દ–માર્ગમાં જ દેખાવ દઈ શકે છે. હવેના ગરબામાં મીરાંબાઈના, નાટકોના, કવિઓના ગરબા અદશ્ય થયા જણાય છે. મંડળેમંડળે કવિઓ પાકે છે અને નવાનવા ગરબાના રાગ ઉપજાવાય છે. તેના શબ્દો કોઈને યાદ રહેતા નથી; મધુર રાગના ભણકારા શ્રોતાજનો ઉપર પડતા નથી; અને પ્રેક્ષકોને પણ એકસરખા પણ ચિત્રવિચિત્ર પહેરવેશ, હાવભાવ, ઘૂમાઘૂમ અને ધમાધમ; લાલ, લીલા પ્રકાશના ફેરફાર એ સઘળું વધારે આકર્ષક નીવડવાથી સંગીતનું માધુર્ય લુપ્ત થઈ ગયું છે. સમાજમાં બેત્રણ નવા સુંદર ગરબાઓ દર વર્ષે સર્જાય અને લોકપ્રિય થાય એ ભાવના જ દેખાતી નથી.

કેટલાક ગરબામાં તો ગાવાનું કામ એક ખૂણામાં હારમોનિયમ, સારંગી કે દીલરુબા-તબલાવાળાઓ સાથે બેઠેલી બે ત્રણ કોકિલસ્વરી બાળાઓ કરે છે અને ગરબે ઘૂમનારીઓ ગાવાનું જ માંડી વાળે છે. આપણા ગુજરાતના ગરબા સુધર્યા કે કેમ તે મને તો સમજ પડતી નથી!

સરકાર તરફથી કે કોઈ શ્રીમંત તરફથી ફોડાતી આતશબાજી જોવાથી આનંદ મળે તો ખરો, પરંતુ દિવાળીના તહેવારોમાં આપણા પોતાના અને પાડોશના છોકરાઓ લવિંગિયાની લૂમ અને છૂટાછૂટા ફટાકા ફોડે, હવાઈઓ છોડે, કોઠી, કોડિયાં કે લાલલીલી કનકતારા સળગાવે તેનો આનંદ નિરાળો જ છે. તેવી જ રીતે ગરબામાં કેળવાયેલી બાળાઓના વ્યવસ્થિત ગરબા બેત્રણ કલાક જોવા તો મીઠા તો લાગે; પરંતુ ઘરના અને આડોશપડોશના સ્ત્રીમંડળના ગરબા ઘેરઘેર, મહોલ્લેમહોલ્લે ગવડાવવાનો આનંદ અનેરો જ છે. કોઈ પણ બાબતમાં કળાકૌશલ્ય અને નિષ્ણાતપણું ઘણું સન્માનનીય છે; પરંતુ તેથી સામાન્ય જનતાના સામુદાયિક મજા–આનંદ વિસારવા કે વિદારવા ઉચિત નથી લાગતું. હાલ તો સમાજના મજા–આનંદ ગયાં; ભલે કળા વધી હોય!

કેટલાંક વર્ષો થયાં, બાળાઓના ગરબાને સ્થાને કે તે ઉપરાંત યુવક–યુવતીના મિશ્ર રાસ રમવાની પ્રથા શરૂ થઈ છે. રાસ કાંઈ અંગ્રેજી બૉલ ડેન્સ નથી, તેની માફક પારકા સ્ત્રી–પુરુષોનાં યુગલો લીસી પાટિયાની જમીન ઉપર તાલબદ્ધ સરતાં નથી. યુવક–યુવતીઓ દાંડિયે રમે, ગોળગોળ ફરે અને ગીત ગાતાં જાય.

'ગામડાની ગોરી,
તું આવ ઓરી ઓરી, રાસે રમીએ રે.'

કોઈ એક નાનો છોકરો કૃષ્ણ બની જાય; અને પગને આંટી ભેરવી બંસી મોઢે લગાડી વગાડવાનો ઢોંગ કરી, ટોળીની વચમાં એક ઓટલી ઉપર ઊભો રહે, એટલે શ્રીકૃષ્ણ–ગોપીના વૃંદાવનના રાસનો ભાસ થાય. આ રીતે થતા યુવકયુવતીઓના સમાગમ કેટલાક વડીલોને ઠીક ન લાગવાથી કેટલાક રાસોમાં બધી જ બાળાઓ હોય, પણ દેખાવ સ્ત્રી–પુરુષનો. આવા કૃત્રિમ રાસમાં શું આનંદ આવતો હશે? રાસમાં ભાઈઓ ને બહેનોની વચમાં–પારકાની બહેનોની વચમાં એકાંતરે ઘૂસી જઈ જાહેરમાં ધમાધમ કરવામાં શું આનંદ મળતો હશે? યુવકોને કૃષ્ણરૂપ બનવાનું તો

જાણે સમજ્યા, પણ ગોપી બનવામાં બાળાઓને કે ગોપી બનવા દેવામા તેના વડીલોને શી મજા મળતી હશે તે કાઈ સમજાતુ નથી પરતુ આ સ્ત્રી-સમાનતાના–સ્ત્રી-આઝાદીના યુગમા કોણ બોલી શકે?

પચાસ વર્ષ પૂર્વે નૃત્યકળા ધધાદારી બાઈઓમા જ સમાઈ જતી કોઈ શ્રીમત પોતાના પુત્રપુત્રીના લગ્નપ્રસગે 'નાચ-મિજલસ' કરતા અને તે માટે કોઈ જાણીતી ગાનારી, નાચનારીને બોલાવવામા આવતી. આમત્રિત ગૃહસ્થો આવે ત્યારે બહાર રાખેલુ 'રજાક'નુ કે 'મિયા'નુ બેન્ડ આવકાર આપતુ અને શેઠ કે તેના પુત્ર-પુત્રાદિ તેમનુ સ્વાગત કરી મડપમા તેડી જઈ આસન આપતા જગ્યા ઓછી અને લોકો વધારે એટલે બધા બેસી રહે અને સગીત કે નૃત્યનો આનદ લે તે કાઈ બને નહી દસબાર મિનિટ થાય એટલે ઘરનો માણસ આવી કલગી આપે પાનના વરખવાળા બીડા આપે, ગુલાબજળ છાટે એટલે તે ગૃહસ્થો ઊઠવા માડે અને વિદાય થાય. એમ આવજા થતી થોડાક ખાસ સગા સ્નેહીઓ અથવા ખાસ શોખીનો ચિટકાઈને બેસી રહેતા અને મોડી રાત્રે જ્યારે સગીત અને નૃત્ય જામે ત્યારે તેનો લાભ મેળવતા સગીત-નિષ્ણાતોના ખાસ ફરમાનથી અમુક રાગ ગવાતા અને કોઈ ગાયન બહુ મીઠુ લાગવાથી બહુ લોકપ્રિય થઈ જતુ એવી એક મિજલસમાં મિસ અચ્છનનુ–

'બલિહારી રસિયા ગિરધારી,
સુદરશ્યામ હો તજી અમને,
મથુરાના વાસી અમને રે'

–ભજન તો શહેરમા બહુ જાણીતુ થઈ પડેલુ નાચ-મિજલસ જરા બીભત્સ જણાવા લાગ્યા અને તેને બદલે હરિકથાની અજમાયશ થઈ; પરતુ તે આકર્ષણ તરીકે નિષ્ફળ નીવડી હવે છેલ્લા વીસ-પચીસ વર્ષ થયા ગુજરાતીઓએ નૃત્યકળાને આવકારી છે સારેસારે ઘેર, નાનીનાની બાળાઓ નાચતા શીખે છે અને અનેક સમેલનોના પ્રસગે પોતાનુ કળાકૌશલ્ય દાખવે છે ઉદયશકરથી નૃત્યકળાનો ઉદય થયો અને નૃત્યપ્રવાહ ચાલ્યો શિવભીલડી સવાદ કે 'મે તો દિલ્હી સે દુલહન લાયા રે, બાબુજી!' એવાં કંઈક નાચ-ગીતો ચાલવા લાગ્યા પતગ-નૃત્ય, મછવર નૃત્ય, એવા કઈક જુદાજુદા અભિનય દાખવતા નાચો વખણાયા

એનો પ્રથમ તો કઢગો પહેરવેશ જુઓ કોઈ દિવસ તેવો પહેરવેશ પહેરીને ઘરની બહાર ફરવા કે સગાસ્નેહીઓને મળવા તો જવાય જ નહી ઘણુખરુ બાળાની સાથે નૃત્યની જમાવટ કરવા કોઈ પુરુષની જરૂરિયાત મનાય છે પુરુષ પણ કઢગાં કપડા પહેરે ઘણાખરા શિવ બની જઈ જાણે તાડવ નૃત્ય કરવા ઇચ્છતા હોય તેમ કઢગો–બાવા, સાધુ, ઋષિ જેવો ડ્રેસ પહેરે નૃત્ય તાલબદ્ધ રાખવા માટે એક ખૂણામાંથી સગીતના ઝરણા છૂટ્યા કરે એ સગીતમાં કોઈ રાગરાગણીની જમાવટ ન હોય; પરતુ એક ને એક, એક બે લીટીઓ જ ફરીફરીને વાગ્યા કરે નૃત્ય હાથ પગનાં હલનચલનથી શરૂ થઈ, પાછળથી જોશ પકડી ધમાધમ પર ચડે છે અને ઊચા સ્વરધ્વનિએ એકદમ વિરમે છે; એટલે પ્રેક્ષકવર્ગ મોહમુગ્ધ થઈ ગયો હોય તે હવે મોહમુક્ત થઈ તાળીઓના અવાજે પોતાની પ્રશસા પ્રદર્શિત કરે છે નૃત્ય સારી કળા છે, એમાં તો બે મત હોઈ શકે જ નહી નૃત્યકારને અગકસરત ઘણી જ સારી મળે છે અને શરીરના દરેક ભાગ બરાબર કેળવાય છે પ્રેક્ષકોને એક અનુપમ દૃશ્ય જોવાનો આનદ મળે છે ફક્ત સદેહ ઊઠે છે એટલો, કે બધી લલિત કળાઓ સીવવાનુ, ભરવાનું, સાથિયા-

રંગોળી પૂરવાનું, ચિત્રકામ કરવાનુ, ગાવાનુ-સ્ત્રીઓને મોટી ઉંમરે પણ કામમાં આવે છે. નૃત્ય તો કુમારી બાળાઓ માટે જ જણાય છે. લગ્ન થયાં કે નાચવાનું બંધ. કોઈ ધણી પોતાની વહુને જાહેરમાં નૃત્ય કરવા દેતો હોય એવું ખાસ જોયું કે સાંભળ્યું નથી. તો પછી જે કળાનો લોપ લગ્ન થતાં જ થવાનો છે, જે કળા પતિને ગમતી નથી, તે કળાને પિતા શું કામ ઉત્તેજન આપતો હશે?

ગઈ સદીની આખરમાં ભવાઈઓ માલવગરની અને બીભત્સ જણાઈ; એની જગ્યા નાટકોએ લીધી. નાટક મંડળીઓ જન્મી. ગાજી-ગજાવી બોલતાં ચિત્રપટો આવતાં તે ઠંડી પડી ગઈ એટલે નાટકનો ઇતિહાસ લગભગ પચાસ વર્ષમાં જ સમાઈ જાય છે. અમદાવાદની ઉત્તરે મહેસાણા બાજુના નાયકડા, ભવૈયા, તરગાળામાં તેમ જ કાઠિયાવાડમાં નાટ્યકળા વધારે જોવામાં આવે છે. ગુજરાતની પહેલી મંડળીઓમાં 'મોરબી' અને 'વાંકાનેર' મંડળીઓ જામી. હમણાં-હમણાં 'પાલીતાણા મંડળો' પણ ચાલે છે. આ મંડળીઓ અમદાવાદ, વડોદરા, ભરૂચ, સુરત વગેરે શહેરોમાં ફરતી અને મુંબઈમાં પણ દેખા દેતી. પરંતુ મુંબઈની ખાસ મંડળી તો 'મુંબઈ ગુજરાતી' અને તે 'ગેયટી થિયેટર' (હાલનું કેપિટોલ)માં કામ કરતી. અઠવાડિયાના કામકાજથી પરવારી લોકો ખેલ જોવા જઈ શકે માટે શનિવારે રાત્રે ખેલ થતા. પણ મુંબઈની પ્રજાને આવા ખેલો જોવા માટે ઉજાગરા કરવા પડે (બીજી બાબતમાં હરકત નહીં!) તે ગમ્યું નહીં, અને રવિવારે બપોરે પણ નાટકો થવા લાગ્યાં! સુરતના લોકો જરા મોજીલા, એટલે ત્યાંના રણછોડ આમલીખાઉએ પણ નાટક મંડળી કાઢેલી, તે પણ ઠીકઠીક જામી. અમદાવાદમાં એક શાળાશિક્ષક-ડાહ્યાભાઈ ધોળશાએ 'દેશી નાટક સમાજ' કાઢી. એ મંડળી ઘણી સારી ચાલી અને હજી પણ મુંબઈમાં ભાંગવાડીમાં તે ચલાવે રાખે છે. પારસીઓએ પણ ઠીક ફાળો આપ્યો. બાલીવાળા અને કાઉ-ખટાઉએ કંપનીઓ કાઢી અને ગ્રાન્ટ રોડ બાજુ 'પીલ હાઉસ' (પ્લેહાઉસ) આગળ ઉર્દૂમાં ખેલ ભજવતા. પાછળથી 'દેશી'ના બેએક ફાંટા રૂપે નકુભાઈની 'આર્યનૈતિક' અને વાડીલાલની 'લક્ષ્મીકાંત' સારી પ્રખ્યાતિ પામી. આ બધી મંડળીઓ હાલ નિસ્તેજ થઈ ગઈ છે.

શરૂઆતમાં નાટક સસ્તાં હતાં, હવે મોંઘાં થયાં છે. ચારઆનાની પીટ કલાસ ગઈ, દોઢ રૂપિયાની ઓરચેસ્ટ્રા પાંચ રૂપિયાની થઈ ગઈ પહેલાં બારતેર વર્ષના છોકરા સ્ત્રી-પાર્ટ લેતા અને એવું સરસ ગાતા કે હજી તેના ભણકારા કાનમાં રમે છે. હવે ઘણેભાગે મુખ્ય સ્ત્રી-પાત્રો સ્ત્રીઓ જ હોય છે, અને ચાળીશ પચાસ વર્ષની બૈરીઓ મેક-અપ-ટાપટીપ કરી વીસ વર્ષની હોય એવો દેખાવ કરવાનાં ફાંફાં મારે છે. પહેલાં રાતના સાડા નવથી તે ત્રણેક વાગ્યા સુધી નાટક ચાલે. જો કે અપવાદ રૂપે રણછોડ આમલીખાઉનો 'ગુલબંકાવલી' છેક સવારના સાડા છ વાગ્યા સુધી ચાલેલો મને યાદ છે. નાટક જોઈ પાછા ફર્યા, ત્યારે મહોલ્લામાં લોકો ઓટલે બેસી દાતણ કરતા હતા. જાણે અમે સવારે ફરવા જઈ આવી વેર પાછા આવતા હોઈએ એવો અમારે ઢોંગ કરવો પડેલો. હવેનાં નાટક એક વાગ્યે ખલાસ અને એ પણ જાણે લાંબુ લાગતુ હોય તેમ દ્વિ-અંકી નાટકો પણ આવવા માંડયાં છે.

જૂના વખતનાં નાટક જેવાં હાલનાં નથી; જો કે કોઈકોઈ ખેલો સારા હોય છે. હરિશ્ચન્દ્ર, ભરથરી, ચંદ્રહાસ તથા વીણાવેલી, જનતામાં બહુ જ પ્રિય થયેલાં. કોઈકોઈ અભિનયકારો સારા હોય છે, પણ જૂના વખત-

ના એક્ટરો ઘણી સારી છાપ પાડી ગયા છે રાજાના પાર્ટમા મૂળજી આશારામ ઓઝાએ નામ મેળવેલુ અને 'ભરથરી' તરીકે બહુ જ પકાયલા મૌટાના પાત્રમા જેડિંગ, માસ્તર લલ્લુ, માસ્તર ત્રિકમની વાહવાહ પોકારાતી મીઠા મધુર કંઠે ગાનાર નાયિક તરીકે મોરબીના ચીમનિયા અને લાલો, અને દેશીનો હિમત ખૂબ જ વખણાયેલા નાયક-નાયિકાની અપ્રતિમ જોડી તો મુબઈ ગુજરાતીના 'બાપુડીઓ' અને 'સુદરી'ની જ સુપાત્ર તરીક શનિ માસ્તરે, દુષ્પાત્ર તરીકે મોહન લાલાએ અને મોજિલા દારૂડિના રાજા તરીકે અશરફખાને ઘણી પ્રસિદ્ધિ મેળવી ભક્તિરસમા 'નરસિહ મહેતા' તરીકે 'વાંકાનેર'નો નાનો ત્રબક અજોડ ગણાયો કૉમિક પાત્રોમા બાલીવાળો, મૂળચદ મામો, વિઠ્ઠલદાસ અને 'જીવેલા' (શિવલાલ) બહુ હસાવતા અને 'દેશી'ના 'કપાતર' અને 'કાઠિયાવાડી કબૂતર'ની જોડી 'ભારી બેડા ને હુ તો નાજુકડી નાર' વખતે સારી જામતી

હાલ નાટકમા નથી જોશ કે દમ પાડુરોગથી જાણે પીડાતા હોય તેવા નિર્જીવ થઈ ગયેલા લાગે છે

હવે નાટકનું સ્થાન સિનેમાએ લીધુ છે નાટક અઠવાડિયામા ત્રણચાર વાર જ, સિનેમા દરરોજ ત્રણ વાર નાટક મોઘુ, સિનેમા સસ્તુ નાટક લાબુ, સિનેમા ટુકુ નાટકના દશ્યો માત્ર ભાસ કરાવનારા, માત્ર પડદા સાઈડિંગ ઉપર ચીતરેલા, સિનેમાના દશ્યો ભવ્ય અને ખરા નાટક જીવતા-જાગતા પાત્રોનુ કામ, સિનેમા માત્ર ચિત્રોનુ કામ નાટકના તખતા ઉપર નાયિકા આપણી સામે જ આવી ને ગાય, સિનેમામા ગાતી દેખાય, ખરેખરી તો કોઈ બીજી જ ગાતી હોય નાટકમા અજવાળુ, સિનેમામા અધારુ અધારામા ત્રણેક કલાક બેસીને બે ચોખે ચોને આખે ટગરટગર જોયા કરતો પ્રેક્ષક જરા થાકેલો, કટાળેલો, નિસ્તેજ, જરા નાઘા જેવો બહાર નીકળે, નાટકમા તેમ નહિ નાટક જીવત પાત્રોની રમત સિનેમા છાયાચિત્રની ગમ્મત છે

સિનેમા હાલ તો ઘર ઘાલી બેઠુ છે નાટક જોવુ બહુ સારુ ગણાતુ નહિ મહિને બે મહિને વડીલો નાટક જોવાની છૂટ આપતા નાટકનુ ચેટક લાગવા દેતા નહિ, પણ સિનેમા તો અઠવાડિયામા એક બે તો જોવા જ જોઈએ એમ માનનારાની સખ્યા વધતી જ જાય છે વડીલો પોતે જ એ મોહમા તણાતા હોય તો સતાનને વારે જ શાના? અને વારે, તોપણ આજના યુવાનો ગાઠે શેના?

અમારી જૂની આખે એટલુ જણાય છે કે નાટક-સિનેમા ઠીક છે જરા થોડાથોડા ઠીક વધારેમા સાર નહિ નિવૃત્તિના આનદ સાધન ને પ્રગતિના બાધક બનવા દેવામા શાણપણ શુ? રસના ટુચકા જ હોય, કાંઈ હાડા ભરીને પિવાય?

★

સર વૉલ્ટર રૅલેને કોઈ પૂછ્યુ
'તમે આટલુ બધુ કામ આટલા થોડા જ વખતમા કેવી રીતે કરી નાખો છો?'
ઉત્તર મળ્યો
'મારે જે કઈ કરવાનુ આવે છે તે હુ તે જ સમયે કરી નાખુ છુ'

×

માનસ આંતરજીવન અને ધ્યાનયોગ તરફ વધારે વળે છે. પૂર્વમાં ધર્મનો અર્થ આત્માનું અપરોક્ષ જ્ઞાન અને આત્મનિષ્ઠ જીવન થાય છે. સત્ય, શિવ, સુંદર, એવો જે પરમાત્મા સર્વત્ર વ્યાપી રહેલો છે તેની સાથે વાસ્તવિક અભેદ છે. આ અભેદનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરવો એ જ સર્વ પ્રવૃત્તિઓનું લક્ષ્ય છે. તાર્કિક યુક્તિઓને આ વિષયમાં ગૌણ સ્થાન આપવામાં આવે છે. બુદ્ધિની આવશ્યકતા સત્યનું સ્વરૂપ સમજવા અને સાધનપદ્ધતિ મુકરર કરવા પૂરતી જ છે. ત્યારપછી તેને શાંત કરી સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરવાનો છે. બ્રહ્મ અનંત છે તેથી તેની પ્રાપ્તિના માર્ગો પણ અગણિત છે. પોતાનું જીવન નિદિધ્યાસન, ધ્યાન, ઉપાસનામાં ગાળવાની તમન્ના પૂર્વના મનુષ્યોમાં વધારે પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે. જોમ, સાહસ, તરવરાટવાળું જીવન તથા સક્રિય સેવાવૃત્તિ, પશ્ચિમના માનસને વધારે રુચે છે. પશ્ચિમમાં ધર્મના સામાજિક સ્વરૂપ ઉપર વધારે ધ્યાન આપવામાં આવે છે. નાગરિક તરીકે પોતાની ફરજ સારી રીતે અદા કરી શકે તેવાઓ વધારે ધર્મનિષ્ઠ ગણાય છે. મનુષ્યનું વ્યક્તિત્વ ખીલે, રાષ્ટ્રની કાર્યદક્ષતામાં વૃદ્ધિ થાય, આર્થિકદૃષ્ટિએ સર્વ સંતૃપ્ત રહે, એમાં જ જીવનસાફલ્ય રહેલું છે એમ મનાય છે. બુદ્ધિને જ ઉચ્ચતમ સ્થાન આપવાની વૃત્તિ, માનવસેવાના આદર્શો, સામાજિક સંગઠન, રાષ્ટ્રીય કાર્યશક્તિ, સતત નૂતન સર્જન કરવાની અભિલાષા—આ પશ્ચિમના જીવનદર્શનનાં ખાસ લક્ષણો છે. ગ્રીકયુગ, રોમન સામ્રાજ્યનો સમય, યુરોપની સંસ્કૃતિના પુનરુત્થાનનો સમય, અને અર્વાચીન કાળ—આ પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિની અભિવૃદ્ધિનાં સીમાચિહ્નો છે. પશ્ચિમની મહાન પ્રણાલિકાઓનો પ્રવાહ આપણે આમાં રહેતો જોઈએ છીએ.

આ બંને આદર્શો એકબીજાના પૂરક છે. ઉપલક રીતે જોતાં તેમાં વિરોધ જણાય છે પણ સમ્યગ્દૃષ્ટિથી જોવામાં આવે તો તે અદૃશ્ય થઈ જાય છે. આધ્યાત્મિક અને ઐહિક વિકાસનો સહવાસ શક્ય છે એટલું જ નહિ, પણ માનવજાતિ માટે સર્વદેશીય ઉન્નતિનો આશય જ સર્વોત્તમ છે એવું અદ્યતન માનસનું મંતવ્ય છે. જેથી નિઃશ્રેયસ અભ્યુદયની પ્રાપ્તિ થાય તે જ ધર્મ, એવો અર્થશાસ્ત્રોના પ્રણેતાઓનો મત છે. ભાવિના સર્વતોમુખી જીવનદર્શનમાં આ બન્ને ભાવનાઓને અંતર્ગત કરી તેમની વચ્ચે સુમેળ સ્થાપવા તરફ જ હાલના સર્વ વિચારપ્રવાહોનો ઝોક છે.

માનવજાતિનો વિકાસ અહર્નિશ થયા જ કરે છે. વિકાસ એટલે જીવનની અંદર રહેલી ચેતનાની વ્યક્તિગત અને સામૂહિક ક્ષેત્રોની અભિવ્યક્તિ. મનુષ્ય પોતાની અંદર રહેલી ગુપ્ત ભાવનાની સિદ્ધિ માટે સતત પ્રયત્ન જાણ્યે–અજાણ્યે કર્યા જ કરે છે. માનવજાતિનો ઉત્કર્ષ વર્તુલાકાર ગતિમાં થાય છે. જેને આપણે સામાન્ય રીતે ઉન્નતિ અને અધોગતિનાં નામો આપીએ છીએ તે આ ક્રિયાનાં જ બે અંગો છે. હાલના ઐતિહાસિક યુગમાં માનવજાતિની વૃદ્ધિ યુરોપ અને એશિયાના ખંડોમાં જ કેન્દ્રિત થયેલી જોવામાં આવે છે. જ્યારે એક ખંડ અંધકારમાં ડૂબેલો જણાય છે ત્યારે બીજામાં પ્રકાશનો અને ક્રિયાશીલ જીવનનો આપણને અનુભવ થાય છે. દુનિયાના આ બે મહાન ખંડોની પ્રવૃત્તિઓમાં એક ખાસિયત સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે છે. એશિયાનું જીવન પ્રધાનપણે અંતર્મુખી રહેલું જણાય છે અને યુરોપનું બહિર્મુખી.

આ બન્ને ભાગોમાં પરસ્પર વિચારોની

આપણે હજારો વર્ષોથી થતી આવે છે, અને આવા સમાગમથી બન્નેને લાભ થયેલો છે સૌથી પ્રથમ પૂર્વના જ્ઞાનની અસર પાયથેગોરસ અને પ્લેટો જેવા સુપ્રસિદ્ધ પાશ્ચાત્ય તત્ત્વચિંતકો ઉપર પડી હતી અને પરિણામે ગ્રીસ અને રોમમાં જ્વલંત બુદ્ધિપ્રધાન સંસ્કૃતિનો વિકાસ થયો તે પછી બીજું મિલન બૌદ્ધ અને વૈષ્ણવ વિચારોનો યુરોપમાં પ્રવેશ થવાથી થયું એની અસરે યુરોપમાં ખ્રિસ્તી ધર્મનું રૂપ લીધું અને આ ધર્મ યુરોપના ચિત્તને વૈરાગ્ય, ત્યાગ ને આધ્યાત્મિકતાની ભાવનાઓથી સંપૂર્ણપણે રંગી દેવાની તૈયારીમાં હતો. પણ આ ધર્મમાંથી એક નવીન સંપ્રદાય સ્થાપનાર ગ્રીકફાધરોએ અને યુરોપ ઉપર ફરી વળેલી જર્મન બર્બરતાએ આના વિશુદ્ધ સ્વરૂપને હાનિ પહોંચાડી ઇસ્લામના અનુયાયીઓએ સ્પેન અને ભૂમધ્ય સમુદ્રના દક્ષિણ કાંઠા ઉપર ચડાઈ કરી તેને સમાગમનો ત્રીજો તબક્કો ગણી શકાય આ આક્રમણના ફળરૂપે યુરોપમાં અર્વાચીન વિચારદૃષ્ટિના અને ભૌતિક વિજ્ઞાનના બીજ નખાયાં હતાં હાલના સમયમાં જર્મન તત્ત્વચિંતકો દ્વારા પૂર્વની અને ખાસ કરીને હિંદની આધ્યાત્મિક ભાવનાઓના થયેલા યુરોપના પ્રવેશને આવા મિલનની ચોથી ભૂમિકા કહી શકાય આની અસર હજી ચાલુ જ છે બૌદ્ધ ધર્મ, થિયોસોફી, શાંકર વેદાંત, બહાઈ ધર્મ, સૂફી સંપ્રદાયના મંતવ્યો, રામકૃષ્ણ પરમહંસ, સ્વામી વિવેકાનંદ, સ્વામી રામતીર્થ અને વર્તમાનકાળમાં શ્રીરમણ મહર્ષિ, તથા તત્ત્વદ્રષ્ટા અને મહાન સમર્થ તત્ત્વચિંતક શ્રી અરવિંદ, આ બધાના વિચારોનો પ્રવાહ ફેલાતો જ જાય છે

પૂર્વ તથા પશ્ચિમ વિચારના તેમ જ આચારના ક્ષેત્રમાં હવે પછી એકબીજાથી અલગ રહી શકે તેમ નથી, અત્યાર સુધી જે સમાગમ થયા છે તે થોડા સમય માટે જ, પણ હવે આ મિલન સ્થાયી બન્યું છે એવું સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે છે આધુનિક સંમિશ્રણનું એક ખાસ લક્ષણ એ છે કે આમાં આપણને પ્રત્યેક સંસ્કૃતિની વિશિષ્ટતાનો અતિરેક જોવામાં આવે છે યુરોપમાં જડવાદના પ્રભાવથી ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, ગૂઢવાદ, ચિત્તશાસ્ત્રની અવહેલના કરવામાં આવી છે અને કેવળ ભૌતિક વિકાસને જ મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે આધ્યાત્મિક અનુભવોને ચિત્તની ભ્રમણા તરીકે ગણવામાં આવે છે ને તત્ત્વજ્ઞાનને નિષ્પ્રયોજન વિચારગૂંથણી કહેવામાં આવે છે બીજી બાજુએ પૂર્વની અંદર આધ્યાત્મિક દર્શનને જ ઉચ્ચતમ ગણીને બાહ્ય જીવનની અવગણના કરવામાં આવી છે વ્યવહાર અને પરમાર્થ વચ્ચે અભેદ્ય દીવાલ ઊભી કરવામાં આવી છે; ચતુર્વિધ પુરુષાર્થમાંથી અર્થ અને કામને સદંતર તિલાંજલિ આપવાનો પ્રયત્ન ઘણા સૈકાઓથી કરવામાં આવ્યો છે આનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે સાધારણ જનસમાજ તમસમાં ડૂબી ગયો છે સ્વતંત્ર વિચાર કરવાની શક્તિ તથા હાલના જીવનસંગ્રામમાં અગ્રપદ ધારણ કરવાને જે સદ્ગુણોની આવશ્યકતા છે તે ખીલવવાની ધગશ સમાજે ખોઈ બેઠો છે શુભ ફળ એટલું જ છે કે પૂર્વમાં આધ્યાત્મિક જ્ઞાનનો ઝરો છેક સુકાઈ ગયો નથી અને ગણ્યાગાંઠ્યા સંત મહાત્માઓ હરહંમેશ સમુદાયમાંથી ઉત્પન્ન થતા આવ્યા છે

યુરોપ અને એશિયા બન્નેના પ્રયાસો પૂરક છે, એક જ સત્યની બે બાજુઓના મૂર્ત પ્રતીકો છે આ સંગમના ફળરૂપે એક નવીન અને પ્રભાવશાળી માનવજીવનનો ઉદય થશે એવાં આશાસ્પદ ચિહ્નો સ્પષ્ટ દેખાય છે બાહ્ય જીવનમાં એકતા ઉપરાંત આંતર-

ઐક્ય પણ અવશ્ય સ્થપાશે એમ લાગે છે.

માનવજીવનનું લક્ષ્ય આધ્યાત્મિક ધ્યેયની પ્રાપ્તિ જ હોઈ શકે–પ્રકૃતિ ઉપર પૂર્ણ આધિપત્ય, સ્વરાજ્ય અને સામ્રાજ્ય–આ સત્યનો સ્વીકાર યુરોપે કરવો જ પડશે. આની અવગણના કરવાથી યુરોપ પોતાના પ્રકાશહીન જ્ઞાનભંડોળના બોજા નીચે ચગદાઈ જશે અને તેની સંસ્કૃતિનો વિનાશ થશે. યુરોપના પ્રૌઢ, અગ્રગણ્ય ચિંતકો આ વિચાર તરફ વધવા માંડ્યા છે એ પ્રોત્સાહનાત્મક લક્ષણ છે. પૂર્વમાં પણ એ સત્યનો સ્વીકાર કરવો પડશે કે નરી એકતરફી આધ્યાત્મિકતા જેમાં સમગ્ર જીવનનો સમાવેશ કરવામાં આવતો નથી, જેમાં જગત તરફ ઉદાસીનતા દાખવવામાં આવે છે; જેમાં વિચાર સ્વાતંત્ર્યને, ભિન્ન ભિન્ન ક્ષેત્રોમાં નૂતન સર્જનને, પ્રતિકૂળ પ્રણાલિકાઓ ને આચારોનો પરિત્યાગ કરવાની વૃત્તિને ઉત્તેજન અપાતું નથી, તે દૃષ્ટિ ધારણ કરનાર પ્રજામાં ઝડપથી બદલાતી પરિસ્થિતિના આઘાતોને સંતોષકારક રીતે પહોંચી વળવાની શક્તિ આવતી નથી. તેમનું મન અને શરીર નક્કર વાસ્તવિકતાઓ સાથે કામ લેવાને અસમર્થ નીવડે છે અને તે પ્રજા નિરાશા, નિષ્ક્રિયતા અને અંધકારના કૂપમાં ડૂબતી જાય છે, અને છેવટે તેનો વિનાશ થાય છે.

આ શક્યતાનો સામનો કરવા માટે માનવજાતિને અત્યારે યથાર્થ સમન્વયાત્મક જીવનદર્શનની જરૂર છે. આત્મતત્ત્વના પ્રાચીન સત્યને સમાજ આગળ હાલના માનસને અનુકૂળ આવે તેવા રૂપમાં મૂકવું જોઈએ, તેમ આ આત્માના સાક્ષાત્કાર માટે યોગ્ય સાધનપદ્ધતિઓની ખિલવણી કરી તેનો પ્રચાર થવો જોઈએ, તેની સાથે બાહ્ય જીવન (રાજકીય, સામાજિક, અને આર્થિક જીવન)–ના સંપૂર્ણ ઉત્કર્ષ ઉપર પણ ખાસ ભાર મૂકવો જોઈએ. આમ કરવાથી જનસમાજના વૈયક્તિક અને સામૂહિક વિકાસને વેગ મળી શકે, અને બાહ્યાંતર ક્ષેત્રોમાં સુમેળ સ્થાપી શકાય.

સમાજનું માનસપરિવર્તન વ્યક્તિઓ દ્વારા થાય છે; તેથી પ્રત્યેક વ્યક્તિ–જેનું લક્ષ્ય ક્ષુદ્ર નથી; પણ લોકસંગ્રહાર્થ પ્રકૃતિ દ્વારા મુક્તિનું છે તેણે આત્માનુભવનું જ લક્ષ રાખી જ્ઞાન, ભક્તિ અને કર્મના સમન્વય દ્વારા દિવ્ય જીવન પ્રાપ્ત કરવાનો સતત પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, મન અને શરીરમાંથી સર્વ પ્રકારની અપૂર્ણતાઓ કાઢી નાખીને તેમને આત્માના જ્ઞાનનાં, આનંદનાં, શક્તિનાં કેન્દ્રો બનાવવાનો પ્રયાસ કરવો જોઈએ. આધ્યાત્મિક અને વ્યાવહારિક જીવન વચ્ચે એકરાગતા સ્થાપનાર આદર્શનો સ્વમુખે અને વિશેષ કરીને આચરણ દ્વારા પ્રચાર કરવો જોઈએ, અને એકત્વની ભાવના ઉપર રચાયેલી સમાજ રચના: જેમાં સ્પર્ધાને બદલે સહકાર–ની વૃત્તિનુ અસ્તિત્વ હોય, જેમાં ઉચ્ચનીચની ભાવનાઓને સ્થાન ન હોય, જેમાં દ્રવ્યની (હાલની અક્ષમ્ય અસમાનતાને બદલે) ન્યાયી વહેંચણી હોય, જેમાં સત્તા કે ધનને નહિ પણ ચારિત્ર્યયુક્ત જ્ઞાનને પ્રથમ સ્થાન આપવાનુ હોય, જેમાં સર્વને માટે ઉત્કર્ષનાં દ્વારો ખુલ્લાં હોય, તથા સર્વને માટે આમોદ-પ્રમોદનાં સાધનો હોય, એવી આદર્શ સામાજિક વ્યવસ્થાની આવશ્યકતાનો પણ સ્પષ્ટ ખ્યાલ જનતાને આપવો જોઈએ.

★

કેવડી મોટી જીવનસાધના !

અવસાનના થોડા જ સમય અગાઉ સ્વ. ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈએ સ્વજનોને કહેલું: 'મારી પાસે ધન નથી. એને બદલે વારસામાં સંસ્કાર અને ચારિત્રમય જીવનનો બોધપાઠ મૂકી જાઉં છું!'

×

ગાધીજીના અપ્રસિદ્ધ વાર્તાલાપ

વર્ણ અને જાતિ

નોંધનાર

શ્રી ચદ્રશકર પ્રા શુક્લ

[તા ૨-૧-૧૯૩૪ ગયા કડપ્પા (આધ્ર) હરિજનસેવકો જોડેનો વાર્તાલાપ]

સવાલ આજની, ઊચનીચના ભેદવાળી, જાતિવ્યવસ્થાથી અમે અકળાયેલા છીએ આપ એ જાતિઓને રાખવા માગો છો કે નાબૂદ કરવા માગો છો ?

ગાધીજી અસ્પૃશ્યતાનિવારણની હિલચાલ છેક આ પાપના મૂળ સુધી પહોચે છે અસ્પૃશ્યતા જશે તો આજની નાતજાતો જશે જ

સવાલ કેમ કરીને જશે ?

ગાધીજી હુ અત્યારે તો અસ્પૃશ્યતાના અતિમ રૂપ સામે, ભૂડામા ભૂડા રૂપ સામે, લડી રહ્યો છુ પણ એ પાપ એક યા બીજા રૂપે આખા હિદુ સમાજમા વ્યાપેલુ છે ને તેને કોરી રહ્યુ છે અસ્પૃશ્યતાના મૂળમા ઊચનીચભાવ રહેલો છે જો આ અતિમ રૂપ જશે તો બીજી અસ્પૃશ્યતા ગયા વિના નહિ જ રહે જ્યાસુધી ઊચનીચભાવ ગયો નથી ત્યાસુધી અસ્પૃશ્યતા ગઈ ન ગણાય

સવાલ ત્યારે આપ જે વર્ણનો બચાવ કરો છો તેનુ શુ ?

ગાધીજી વર્ણનો બચાવ હુ જરૂર કરુ છુ, પણ તમારે વર્ણની મારી વ્યાખ્યા જાણવી જોઈએ વર્ણ અને આજની જાતિઓ એની વચ્ચે આભજમીનનુ અતર છે મારી સમજ પ્રમાણે વર્ણ એ આર્થિક નિયમ છે, અને આપણને એનુ ભાન હોય કે ન હોય તોપણ એનો અમલ થયા જ કરે છે એ નિયમને મનુષ્યજાતિ અનુસરે તો સુખી થાય આજે એ નિયમની અવગણના થઈ રહી છે, તેથી આખા જગતમા સમાજ છિન્નભિન્ન થઈ ગયો છે વર્ણ ઊચનીચભાવનો વિરોધી છે વર્ણમા ઊચનીચભાવનો છેદ ઊડી જાય છે

સવાલ પણ વર્ણનો અર્થ આપ આપો છો એવો તો કોઈ આપતુ નથી !

ગાધીજી એમ હશે, મનુષ્યના વિચારમા વિકાસ થતો જાય તેમ શબ્દોના અર્થનો પણ વિકાસ થતો જાય છે વર્ણવ્યવસ્થાનો સિદ્ધાત જે વેદમત્રમાથી ઉદ્ભવેલો છે તે મત્રમા કે વર્ણ વિષેના ગીતાના શ્લોકોમા પણ મારો અર્થ જોતા મને મુશ્કેલી નથી આવતી ભોજન અને વિવાહના નિયમોને વર્ણની સાથે કશો સીધો સબધ નથી. વર્ણનુ મુખ્ય અગ ધધો છે

સવાલ તો 'આપ દરેક માણસને બાપનો ધધો કરવાની ફરજ પાડશો ?

ગાધીજી એવો અકુશ મારાથી કે કોઈથી ન મૂકી શકાય વર્ણધર્મ એ કઈ મનુષ્યકૃત નિયમ નથી કે મનુષ્યની ઇચ્છા પ્રમાણે એનો અમલ થાય કે ન થાય મનુષ્યની સુસસ્કૃત અવસ્થામા એ નિયમ એને માટે સ્વભાવસિદ્ધ છે એની તે અવગણના કરે છે તો તેને હાનિ થાય છે એનુ પાલન કરવુ ન કરવુ એ દરેક માણસના હાથની વાત છે એ નિયમની શોધ હિદુસ્તાનમા થઈ છે, અને સૈકાઓ સુધી ઓછાવત્તા પ્રમાણમા નિષ્ઠાપૂર્વક અને જ્ઞાનપૂર્વક એનુ પાલન થયુ છે આજે પણ સમાજનો મોટો ભાગ અજ્ઞાનમા ને લાચારીથી એનુ પાલન કરે છે એ નિયમની નજરે બ્રાહ્મણ અને ભગી સર્વથા સમાન છે જે ભગી પોતાનુ નિયત કર્મ પ્રસન્ન ચિત્તે ને નિષ્ઠાપૂર્વક કરતો હોય તેના પર ભગવાન રાજી થશે, પણ કોઈ બ્રાહ્મણ ગમે તેવો વિદ્વાન હોય છતા, પોતાના ધર્મને નહિ અનુસરતો હોય તો

તારી વાતમાં મારે નહિ બોલવું ને મારી વાતમાં તારે નહિ બોલવું !'

કાળની અવગણના એ બધા ગુંદરિયાઓનો સામાન્ય ગુણ છે. એવો જ બીજો સામાન્ય ગુણ તે માનાપમાન વિષેની ઉપેક્ષાવૃત્તિનો છે. આપણે કોઈને મળવા જઈએ ત્યારે, જેને મળવા જતા હોઈએ, તે ગૃહસ્થ આપણો આદરસત્કાર કરશે કે નહિ એ બહુ કામમાં તો નહિ હોય ઇત્યાદિનો વિચાર આપણે પહેલો કરીએ છીએ; અને મળવા ગયા પછી સામો મનુષ્ય આપણી હાજરીથી કંટાળી ગયો છે એમ લાગે તો તરત આપણે ત્યાંથી ઊઠી જઈએ છીએ; પણ ગુંદરિયાઓને આવો કશો વિચાર આવતો નથી. બ્રહ્મજ્ઞાની પેઠે એઓ ખરેખરા આત્માનષ્ઠ હોય છે. સામા મનુષ્યની ફક્ત હાજરી જ એમને જોઈતી હોય છે–બીજું કંઈ નહિ. જેમને એ મળવા ગયા હોય છે તેને શી લાગણી થાય છે, તેનું વર્તન પોતાની પ્રત્યે કેવું છે, એવી કોઈ નકામી વાતનો એ વિચાર કરતા નથી. સામો મનુષ્ય કંટાળી જાય, બગાસાં ખાવા માંડે, 'મારે અત્યારે ઘણું કામ છે, મારે બીજે જવાનું છે' એવાં બહાનાં બતાવે, 'તું જલદી તૈયાર થા, સિનેમાનો વખત થવા આવ્યો' એમ શ્રીમતીને સંબોધીને મોટેથી બોલે પણ એ બધાંની અસર ગુંદરિયા પર જરા પણ થતી નથી. તપાવેલા લોખંડના કકડા પર પાણીનું ટીપું પડીને અદૃશ્ય થઈ જાય છે તેમ આવી ચેતવણીઓ ને આવાં સૂચનો એમના કાન પર પડે છે તેવાં તરત જ ઊડી જાય છે.

હું કૉલેજમાં હતો ત્યારે એ જ કૉલેજમાં ભણતા એક વિદ્યાર્થીને એકાએક મારા પ્રત્યે આકર્ષણ થયું. એ આકર્ષણ થવાનું કશું કારણ નહોતું. હું બી. એ. માં હતો, એ ભાઈનું કૉલેજમાં પહેલું વર્ષ હતું. પાછલું બધું હું ભૂલી ગયો હતો એટલે અભ્યાસની બાબતમાં હું એમને કંઈ પણ મદદ કરી શકું એમ હતું નહિ અને એવી મદદ એમને જોઈતી પણ નહોતી. અમારા શોખના વિષયો પણ ભિન્ન હતા. આમ છતાં કોણ જાણે કેમ એમનું ધ્યાન મારા તરફ ખેંચાયું. મારે ત્યાં એમણે આવવા માંડ્યું. પહેલવહેલા તો લાંબે ગાળે એ આવતા ને બેસતા પણ ઓછું. પણ પછી મુલાકાતો વધવા માંડી અને મુલાકાતો વચ્ચેનો ગાળો જેમજેમ ટૂંકો થતો ગયો તેમતેમ થોભવાનો સમય લાંબો બનતો ચાલ્યો, અંતે એમણે દરરોજ આવવા માંડ્યું. કૉલેજનો સમય પૂરો થાય એટલે સીધા એ મારે ત્યાં આવતા ને અમારો સૂવાનો સમય થાય ત્યારે માંડ પાછા ફરતા. હું અને ઘરનાં બધાં એનાથી કંટાળી ગયાં. એમને ખેરવવા માટે જાતજાતની યુક્તિઓ અમલમાં મૂકી જોઈ. એ આવતા દેખાય કે હું કોટટોપી પહેરી લઉં ને બારણા આગળ આવી ઊભો રહું. એ બારણામાં દાખલ થાય એટલે કહું : 'ઓહો ! તમે ? જરા અત્યારે મારે બહાર જવું છે. અગત્યનું કામ છે. પાછા ફરતાં કદાચ કલાક–દોઢ કલાક પણ થાય. તમારે કંઈ ખાસ કામ હતું ?'

'ના, કામ તે શું હોય ? તમે જઈ આવો. હું બેઠો છું !' એ જવાબ દેતા. કંઈ પણ કામ ન હોવા છતાં હું કલાકેક બહાર રખડીને, હવે તો એ ભાઈ ગયા હશે એમ ધારી, પાછો ફરતો ને ઘરમાં દાખલ થતાં જ એમનો અવાજ સંભળાતો. 'બહુ મોડું થયું નહિ ? તમારે જવું હશે.' હું એમને પૂછતો.

'ના રે ! મારે કશી ઉતાવળ નથી, બેઠો છું હું નિરાંતે.' એ જવાબ દેતા. આ યુક્તિથી તો મારે જ વેઠવું પડતું. હીંચકે પડ્યાપડ્યા આરામથી કોઈ પુસ્તક વાંચવાને બદલે વગર કારણે

ટોટિયાની ઠઢી કરવા છતા આ ઉપાધિઓ જેમની તેમ જ રહે છે એવુ જોઈને આખરે મે એ પ્રયોગ બધ કર્યો અને એ આવે ત્યારે મૌનવ્રત ધારણ કરી બેસવાનુ નક્કી કર્યું પણ એ પ્રયોગ પણ નિષ્ફળ ગયો બે દિવસ એમ એમની સાથે એક અક્ષર પણ બોલ્યા વિના મૂગો બેસી રહ્યો ત્રીજે દિવસે એ આવ્યા ત્યારે મે એમને કહ્યુ 'આ બે દિવસથી હુ તમારી સાથે વાત કરી શકતો નથી ને મૂગો રહુ છુ તેથી મનમા કઈ ન આણશો મારા ગળાના કાકડા ફૂલ્યા છે ને અવાજ બેસી ગયો છે એટલે હુ બનતા સુધી બોલવાનુ બધ રાખુ છુ'

'એમ! તમે બે દિવસથી કઈ બોલતા નથી? મને તો એનો કશો ખ્યાલ પણ ન આવ્યો પણ કઈ નહિ તમારે બોલવાની જરૂર શી છે?' એમણે જવાબ દીધો

અમારી પાડોશમા એક વૃદ્ધ સુનારી રહેતાં હતા એમને પચીસત્રીસ વર્ષથી ખરજવુ થયુ હતુ અનેક ઉપચારો કરવા છતા એ મટતુ નહોતુ એક દિવસ એમને ઘવડતા જોઈને મે પૂછ્યુ 'માજી! આ તમારુ ખરજવુ ક્યારે મટશે?'

'એ કોઈ દહાડો મટવાનુ નથી એ તો મારી જોડે ચિતામા બળશે' માજીએ જવાબ દીધો મને એ ભાઈ માજીના ખરજવા જેવા જ લાગ્યા મને થયુ આ ખરજવુ પણ મારી સાથે ઠેઠ શ્મશાન સુધીનો સાથ કરશે પણ સદ્ભાગ્યે નોકરી અગે મારે બીજે ગામ જવાનુ થયુ અને સીદબાદના ખભા પર ચડી બેઠેલા ઉરાગઉટાગની પેઠ કેવળ આકસ્મિક કારણને લીધે એ મારાથી દૂર થયા

એક સુવિખ્યાત ડૉક્ટરના પુત્રે ડૉક્ટરી વિદ્યાની તાલીમ લઈને ઉપાધિ મેળવ્યા પછી કોઈક રોગના નિષ્ણાત તરીકે અભ્યાસ આગળ જારી રાખવાની ઇચ્છાથી પિતાને પૂછ્યુ મે પરીક્ષા તો પાસ કરી આગળ હવે મારે કોક રોગના નિષ્ણાત બનવુ છે તો કયા રોગની પસદગી કરવી?'

એના પિતાએ જવાબ દીધો 'મારી સલાહ માનતો હોય તો ચામડીના રોગનો નિષ્ણાત થા' 'ચામડીના દર્દ? એ તો ગદુ કામ' પુત્રે જરા સુગાઈને કહ્યુ

'પણ એના જેવી સહેલી ને વધારેમા વધારે કમાણી આપનાર બીજી એકે વસ્તુ નથી જો, ચામડીના રોગ બહુ મોટા ભાગના માણસોને થાય છે, થયા પછી એ ઘણા લાબા વખત સુધી મરતા નથી અને એવા રોગ ભાગ્યે જ જીવલેણ નીવડે છે એટલે ચામડીના દર્દોના નિષ્ણાતને ત્યા દરદીઓની હમેશ ભીડ રહે છે જે આવ્યા હોય છે તે ઘણા લાબા વખત સુધી ચાલુ રહે છે અને એમાથી ભાગ્યે જ કોઈ મરી જાય છે એટલે ડૉક્ટરને અપજશ મળતો નથી' આપણા સમાજજીવનમાં ગુદરિયા આવા ચામડીના રોગ જેવા છે. સમાજની મોટાભાગની વ્યક્તિઓને એ લાગુ પડે છે એકવાર પધાર્યા પછી એ જવા માટે જરાય ઉતાવળ કરતા નથી અને જે એના પાશમા પકડાય છે તેને એ અત્યત કટાળો આપીને હેરાન-પરેશાન કરી મૂકે છે, પણ સમાજજીવનને એ કોઈ ગભીર પ્રકારનુ નુકસાન પહોચાડતા નથી.

ચામડીના રોગો પેઠે ગુદરિયાઓના પણ અનેક પ્રકાર હોય છે પણ એના મુખ્ય પ્રકાર બે છે એક આગતુક એટલે કોઈક બહારના કારણને લીધે આવીને હેરાનગતી પહોચાડે છે અને એ કારણ દૂર થતાં એનો ઉપદ્રવ ઓછો થઈ જાય છે, અથવા તો બિલકુલ ટળી જાય છે બીજા આતરિક કારણને લીધે બહારના કોઈ પણ કારણની અપેક્ષા રાખ્યા વિના, કુદરતની જ બક્ષિસ હોય, એમ આવી પડે છે પહેલા ઉગ્ર રોગ

(અં. એક્યૂટ ડિસીઝ) જેવા હોય છે. જલદ ઉપચારો કર્યાથી એનું શમન થાય છે. બીજા કષ્ટસાધ્ય કે અસાધ્ય (અં. ક્રોનિક ડિસીઝ) હોય છે. જલદ કે સૌમ્ય કોઈ પણ ઉપચારની એના પર અસર થતી નથી. એને દૂર કરવા માટે તો વાઢકાપની ક્રિયાનો આશ્રય લેવો પડે. પણ એ જોખમભર્યું પગલું લેવાની ઘણાની હિંમત ચાલતી નથી.

જિહ્‌વાલૌલ્ય એ ગુંદરિયાઓનું મુખ્ય પ્રેરકબળ હોય છે. જીભનો રસ–બન્ને અર્થમાં–એમના જીવનનો મુખ્યરસ હોય છે. કોઈક ખાવાનું ખોળતા હોય છે તો કોઈક બોલવા માટે અવસર ઢૂંઢતા હોય છે. પ્રથમ પ્રકારના ગુંદરિયા આપણા ચા પીવાને સમયે આવે છે અને જમવાનો વખત થાય ત્યાંસુધી બેસે છે. 'આજે અહીં જ જમી લો' એમ આપણે વિવેક કરીએ છીએ ને 'એમ ! ઠીક ત્યારે, આજે અહીં જ જમી લઈશ' કહીને જમતી વેળા એ આપણને પોતાના સત્સંગનો લાભ આપે છે. જમ્યા પછી કલાક–દોઢ કલાક આડા પડે છે અને બપોરની ચાને વખતે મોં ધોઈને ચા–લક્ષ્મી ચાંલ્લો કરવા આવે તે માટે તૈયાર થઈ રહે છે.

સામાન્ય રીતે ભોજન માટે પહેલેથી નિમંત્રણ મળ્યું ન હોય તો આપણે કોઈને ત્યાં જમવા બેસી જતા નથી. બહુ નિકટનો પરિચય હોય ને જમવાને અવસરે જઈ ચડ્યા હોઈએ અથવા કોઈ ખાસ વાનગી બનાવી હોય અને એમનો બહુ આગ્રહ હોય તો કદાચ આપણે ભોજનના પાટલાને અલંકૃત કરીએ છીએ, પણ આ જાતના ગુંદરિયાને પોતાના ઉદ્દેશની સિદ્ધિ ખાતર ગાઢ કે નિકટના પરિચયની જરૂર રહેતી નથી.

થોડા વખત પર બહારગામથી છગનભાઈ નામના મારા એક પરિચિત ગૃહસ્થ મુંબઈ કામપ્રસંગે આવ્યા હતા, તે મને મળવા આવ્યા. 'કાલે તમે જમવાનું અહીં જ રાખજો;' જતી વેળા મેં એમને આગ્રહપૂર્વક કહ્યું અને મારા નિમંત્રણનો સ્વીકાર કરી બીજે દહાડે બરાબર સમયસર આવી પહોંચવાનું એમણે કબૂલ કર્યું. બીજે દિવસે રજા હોવાથી હું જરા મોડો–અથવા વધારે મોડો ઊઠ્યો. સામાન્ય રીતે હું રોજ મોડો ઊઠું છું–પણ રજાને દહાડે વધારે મોડો ઊઠું છું. 'જાગીને જોઉં તો જગત દીસે નહિ, ઊંઘમાં અટપટા ભાસ ભાસે' એવો અનુભવ નરસિંહ મહેતાને થયો હતો તેનાથી વિપરીત અનુભવ મને થયો. 'જાગીને જોઉં તો જગત દીસે અહીં, નવલ–નવલી કંઈ સકલ ભાસે' એમ મને જણાયું. જમવાને વખતે નહિ, પણ મારા ઊઠતા પહેલાં જ છગનલાલ આવી પહોંચ્યા હતા. પણ એ એકલા નહોતા. એમની સાથે કોઈક એમના મિત્ર હતા અને મિત્રની જોડે એમનાં ત્રણ સંતાનો હતાં. 'કંઈ બહુ વહેલા આવી પહોંચ્યા ?' મેં પૂછ્યું.

'કંઈ કામ નહોતું. એટલે સવારમાં જ આવી ચડ્યો.' એમણે કહ્યું અને પછી પોતાના મિત્રને બતાવી કહ્યું:

'આ મારા મિત્ર–છોટુભાઈ, એ પણ બહારગામથી આવ્યા છે. આઠેક દહાડા રહેવાના છે. તમારે માટે એમને બહુ માન છે.'

'એ સાંભળી મને પણ એમને માટે માન થાય છે' મેં કહ્યું. મેં એ ગૃહસ્થ સામું ફરી નમસ્કાર કર્યા. મારા નમસ્કાર ઝીલી એમણે પોતાનાં છોકરાંઓને કહ્યું: 'જોઈ શું રહ્યા છો ? પગે લાગો કાકાને, એ તમારા મુરબ્બી થાય.'

'કેમ પધાર્યા છો ?' મેં એમને પૂછ્યું.

'અમથા જ, આપનાં દર્શન કરવા.' એમણે નમ્રતાથી કહ્યું. હમેશના પ્રાતર્વિધિ

મોકૂફ રાખી મે એમની સાથે કલાક ગાળ્યો પણ મને મળવાનુ–માર્ગદર્શન કરવાનુ–કાર્ય સમાપ્ત થઈ ગયા પછી પણ મને છોડી જવા જેટલી હૃદયહીનતા એમનામા દેખાઈ નહિ આખરે રસોડામાં જઈ શ્રીમતી સાથે મસલત ચલાવી મે બહાર આવીને એમને કહ્યુ ‘છગનભાઈ તો અહીં જમવાના છે તમે પણ અહી જ જમવાનુ રાખજો ’

છોકરાઓ તરફ જોઈ એમણે કહ્યુ ‘આજે આપણે અહી જ જમીશુ ’ જમી પરવાર્યા પછી છગનભાઈને કોઈને મળવા જવુ હતુ, એટલે એમણે એમના મિત્રને સબોધી કહ્યુ ‘ચાલો, મારે જવાનો વખત થઈ ગયો, આવો છો ને તમે ?’

‘તમે જઈ આવો હુ તો અહી જ બેઠો છુ નકામા દાદરા ચડઊતર કરવાની શી જરૂર ? તમે કામ પતાવીને પાછા અહી આવી પહોચો ’ જાણે પોતાનુ જ ઘર હોય એવી રીતે એમણે કહ્યુ

‘હુ તો કદાચ આવુ કે ન પણ આવુ મોડુ થઈ જશે તો સીધો ઘેર જઈશ,’ છગનભાઈએ કહ્યુ

‘તેની કઈ ફિકર નહિ,’ છોટુભાઈએ જવાબ દેતા કહ્યુ ‘તમારાથી અવાય તો આવજો, નહિ તો કઈ નહિ મારી ચિતા ન કરશો ’ સાજ પડી પણ છગનભાઈ આવ્યા નહિ અને છોટુભાઈએ મારે ત્યાથી ખસવાની જરા ય ઇચ્છા દર્શાવી નહિ બપોરની ચા ને રાતનુ જમવાનુ પતાવ્યા પછી એ બોલ્યા, ‘હવે સૂવાની તૈયારી કરીએ.’

‘પણ તમારે ઘેર નથી જવુ ?’

‘આ પણ ઘર જ છે ને! આપણે ક્યા પારકુ છે ? હવે મોડુ થઈ ગયુ છે એટલે કાલે જમીકરીને જ જઈશુ, કેમ છોકરાઓ, અહી રહીએ તો તમને કઈ વાધો છે ?’

છોકરાઓ પણ બાપના જેવા જ હતા એટલે બહુ ખુશીથી રહી જવાનુ એમણે કબૂલ કર્યું બીજે દહાડે સવારે છગનભાઈ આવી પહોચ્યા તે વેળા છોટુભાઈ છોકરાઓને ચાખુ ચોળીને નવડાવ્યા પછી પોતે નાહવા જવાની તૈયારી કરી રહ્યા હતા, તેને જોઈને છગનભાઈએ પૂછ્યુ ‘તમે હજી અહી જ છો ?’

‘હા, અહી રહી પડ્યો ભાઈએ બહુ આગ્રહ કર્યો એટલે મને થયુ કે આટલો બધો આગ્રહ કરે છે તો ના કેમ કહેવાય ? હવે જમીકરીને જઈશુ તમે પણ જમવાનુ આજ અહી જ રાખો તો શુ ?’

વિવેકને ખાતર મારે પણ કહેવુ પડ્યુ ‘છગનભાઈ! તમે પણ જમીને જ જજો ’ પણ છગનભાઈ શાણા હતા એમણે જવાબ દીધો ‘ઘેરથી કહ્યા વગર આવ્યો છુ એ લોકો મારી વાટ જોશે ’

જમ્યા પછી પણ છોટુભાઈએ જવા માટે જરા ય ઉત્સુકતા ન બતાવી એટલે મારી પત્નીએ રસોડામા બોલાવી મને કહ્યુ ‘આ છોટુભાઈ નથી પણ ચોટુભાઈ છે એ ઉપાધિ આઠ દહાડા સુધી ટળે એમ લાગતુ નથી; કઈક ઉપાય કરવો પડશે ’

અમે બનેએ મસલત ચલાવીને એક ઉપાય શોધી કાઢ્યો જમીપરવારીને અર્ધોએક કલાક આરામ લીધા પછી એકાએક મને કઈ યાદ આવ્યુ હોય તેમ મે મારી પત્નીને સબોધીને કહ્યુ ‘અરે! આપણે બને ભૂલી ગયા! આજે તો અધેરી જવાનુ છે પછી વખત નહિ મળે ’

‘અરે! હા, હુ મે ભૂલી ગઈ ચાલો હુ તૈયાર થઈ જાઉ છુ તમે પણ તૈયાર થાઓ ’ મારી પત્નીએ કહ્યુ

‘ક્યા જાઓ છો ?’ છોટુભાઈએ પૂછ્યુ

‘અધેરી, અમારા એક સગાને ત્યાં ’ મે કહ્યુ

‘ચાલો અમે પણ આવીએ ’ એમણે કહ્યુ

‘ ક્યાં ? ’ નવાઈ પામીને મેં પૂછ્યું.

‘ તમારી જોડે.’ એમણે જવાબ દીધો.

‘ પણ અમે તો અમારા એક સગા ઘણા માંદા છે ત્યાં જઈએ છીએ, એમનો સ્વભાવ વિચિત્ર છે. બહારના કોઈ મળવા આવે તે એમને પસંદ નથી.’ મેં કહ્યું.

‘ પણ હું ક્યાં બહારનો છું ? ’

‘ અત્યારે તો તમે અંદરના જેવા જ લાગો છો, પણ એમને મન તો અંદરના પણ બહારના જેવા જ હોય છે ! ’ એમ કહીને મેં વાત પતાવી અને આખરે એમને વિદાય કર્યા. પાછળથી ખબર મળી હતી કે છગનભાઈ પોતાના કોક સગાને ત્યાં ગયા હતા, તેમની સાથે એ પણ સપરિવાર ગયા હતા, અને ત્યાં જ આઠ દહાડા ધામા નાખીને રહી પડ્યા હતા !

ગીતામાં જે ચાર પ્રકારના ભક્તો ગણાવ્યા છે–આર્ત, જિજ્ઞાસુ, અર્થાર્થી ને જ્ઞાની–તેવા જ ચાર પ્રકાર પણ ગુંદરિયાના પાડી શકાય. એમાંના પહેલા ત્રણ કોઈ ને કોઈ સ્વાર્થ સાધવા ખાતર આપણને મળવા આવતા હોય છે. આર્ત પોતાનાં રોદણાં રડવા, જિજ્ઞાસુ આપણા વિષેની, આપણા કુટુંબીઓ, પાડોશીઓ ને મિત્રાદિ વિષેની હકીકતો ભેગી કરવા ને અર્થાર્થી કોઈક જાતની મદદ મેળવવા માટે આવે છે. પરંતુ જ્ઞાની પોતાના સ્વાર્થ ખાતર નહિ પણ આપણા પર ઉપકાર કરવા આવે છે. એમણે જે જ્ઞાન મેળવ્યુ હોય છે તે રખેને એમના મરણ બાદ વેડફાઈ જાય એવા ભયથી એનો બધો વારસો આપણને આપી દેવાની ઉત્સુકતાથી એ આપણે ત્યાં પધારે છે અને વગર પૈસા ખરચ્યે ને વગર મહેનતે ભાગવતની સપ્તાહ બેસાડવાનું પુણ્ય આપણને પ્રાપ્ત કરાવી આપે છે. બધા જ જ્ઞાનીઓ બોલકણા હોતા નથી. **गुरोस्तु मौनं व्याख्यानम्** । મૂંગા રહીને જ ગુરુ બધું સમજાવે છે એમ ‘બહુ ઉત્તમ પ્રકારના ગુરુ માટે કહ્યું છે તેમ, આ જ્ઞાની ગુંદરિયાઓ મૌનનું મહત્ત્વ બરાબર સમજે છે ને આપણા મગજમાં પણ બરાબર ઠસાવે છે.

આવા એક મૌનપરાયણ ગુંદરિયાનો ભેટો મને કેટલાક વખત પર થયો હતો. બેત્રણ કલાક એ બેઠા પણ તેમાં ત્રણથી વધારે વાક્ય બોલ્યા નહિ એટલે મેં કહ્યું : ‘ તમારે કંઈ કામ હતું ? જે કહેવું હોય તે કહી નાંખો.’

‘ ના કાલે રવિવાર છે, એટલે આજે અહીં આવ્યો; કામ કંઈ નથી.’ એ બોલ્યા. બીજો અર્ધો કલાક મેં એમની સાથે વાત કર્યા કીધી. એ હુંકારો ભણવા સિવાય બીજું કંઈ બોલ્યા નહિ. આખરે મેં પૂછ્યુ :

‘ મારું કંઈ તમારે કામ હતુ કે અમથા જ આવ્યા છો ? ’

‘ કાલે રવિવાર છે.’ એમણે કહ્યું.

‘ કાલે રવિવાર છે એટલું જ કહેવા ખાતર તમે અહીં સુધી ફેરો ખાધો ! હું કદાચ કાલે રવિવાર છે તે ભૂલી જઈશ એમ તમને લાગ્યું હશે.’ મેં કાંઈક કટાક્ષમાં કહ્યું.

‘ ના, ના. એમ તો શું ? પણ કાલે રવિવાર છે—’

‘ હા, ને પરમદહાડે સોમવાર, પેલે દહાડે મંગળવાર ને પાંચમે દહાડે બુધવાર છે પણ તેનું છે શું ? ’ મેં એમને અધવચ અટકાવીને કહ્યું.

‘ તેનું છે તો કંઈ નહિ. આરામનો દિવસ છે એટલે આજે અહીં આવ્યો.’ એટલા શબ્દો સિવાય એ ગયા ત્યાંસુધી બીજું કંઈ બોલ્યા નહિ.

આ લેખ તૈયાર કરતો હતો ત્યાં જ એક ગૃહસ્થ આવી પહોંચ્યા. હું સુરત જતો હતો ત્યારે એ ટ્રેનમાં મળ્યા હતા. એટલે ઓળખાણ યાદ રાખીને એ મળવા આવ્યા. ‘ કાં ! શું ચાલે છે ? ’ એમણે પૂછ્યું.

‘ ગુંદરિયા પર એક લેખ આપવાનો છે. તે લખવાની તૈયારી કરું છું.’ મેં કહ્યું.

દાદાનો વારસો

લેખક
શ્રી પ્ર હ મહેતા બી એ

રાજપુર નાનુ ગામ હતુ પણ ગામની અંદર જૂના મકાનો પર હસ્તલિખિત પાટિયાઓ—'ગુજરાતી નિશાળ,' 'વિલેજ ડિસ્પેન્સરી,' 'સરકારી કન્યાશાળા'—વગેરે મહામુસીબતે વાંચી શકાય એમ લટકતાં જોઈ—ગામના પ્રમાણમાં તેને ઠીકઠીક સગવડ મળતી હશે એમ ખ્યાલ આવ્યા વગર રહે નહિ ઉપરાંત એક ખંડિયેર જેવા મકાનમા 'ગ્રામસંકટવિદારક' મંડળીની બેઠક પણ મળતી અને નિકાલ ન થઈ શકે એવા પ્રશ્નો પર ઉગ્ર ચર્ચા કરવામા આવતી, અને ઉકેલ ન થઈ શકે એવા પ્રશ્નોને બીજી બેઠક સુધી મુલતવી રાખવામાં આવતા

નિશાળમાં ત્રિભુવન નામે એકજ માસ્તર હતા તેમનુ પ્રામાણિકપણે એવુ માનવુ હતુ કે પોતે સાત તો શુ પણ કદાચ ચૌદ ધોરણ હોય તોપણ એકલા જ પહોંચી શકે નિશાળનો વખત તેમના પર જ નિર્ભર રહેતો અને ક્યારેક 'દ્વિતીયાક્ષય' જેવુ કંઈક કહીને છુટ્ટી કરી દેતા પણ આથી કોઈએ એમ માની લેવાનુ નથી કે તેઓ બહુ અનિયમિત હશે છોકરાઓ પાસેથી પોતાના ઘરનુ કામ કરાવવામા તેઓ ખૂબ નિયમિત જ નહિ, કુશળ પણ હતા !

માસ્તર કરતાં પોતે જરા ય ઊતરતા નથી પણ બે ડગલાં આગળ છે એ સાબિત કરવા ગામના દાક્તર નરોત્તમદાસ પણ આગળ આવતા. પણ આ વખતે વિદ્યાર્થીઓને સ્થાને આવતા કંપાઉન્ડર અને એકબે નોકરો દવા બાબતમાં 'હુ આપુ છુ એવી દવા મોટાં શહેરોમા પણ કોઈ આપતુ નથી પણ ગામડાના ભૂતને કદર જ નથી' આ વાક્ય દરેક દવા લેવા જનારને સાંભળવુ જ પડતુ કોઈ દર્દીએ પોતાના દર્દ વિષે બીજાની પાસે દવા બાબત સલાહ લીધી છે એવુ કાન પર આવતાં એ દર્દીને દવાખાનામાંથી દવા મળતી નહિ, મળતી તો એકથી દવા ન મળતી—સાથે દાક્તરે અનેકવિધ રીતે કરેલી હાંસી, ઠપકો, હલકી એવી ગાળ વગેરેનો બોજો પણ સાથે તેને લેતો જવો પડતો 'તમે તો સાક્ષાત્ ભગવાન છો, દયાળુ છો, મોટા માણસ છો' આવુ કહેનારને પ્રસન્ન થઈ સારી દવા આપવામાં આવતી અને સાથે દાક્તર કહેતા, કે 'ઘેર જઈ એને નાખી દેતા નહિ, દવા કિંમતી છે અને તમે ભૂત છો !'

એટલે દાક્તરને ક્યારેક દવા દેવા સિવાય અને માસ્તરને ક્યારેક ભણાવવા સિવાય બીજી ખાસ કંઈ ઉપાધિ હતી નહિ હા, દાક્તર કરતાં માસ્તરને એક કામ વિશેષ હતુ વિદ્યાર્થીની સંખ્યા વધારવા માટે માબાપો પાસે તેમને આટલું કહેવું પડતુ

'મારી નિશાળમા જે કંઈ થોડુઘણુ

'ગુદરિયા પર ? હું કહું તમને' કહીને એમણે પોતાના અનુભવનુ વર્ણન શરૂ કર્યું 'આપણને ગમે તેટલું કામ હોય પણ ગુદરિયો ચોંટ્યો તે ઊખડે જ નહી' એમણે કહ્યુ

'મારે પણ અત્યારે ખૂબ કામ છે આ લેખ અત્યારે જ તૈયાર કરવાનો છે' મેં કહ્યુ

'અરે ! ગુદરિયા તો જેને ભેટ્યા હોય તે જાણે ! તમે શું જાણો ?' કહીને ખાસા સાડાત્રણ કલા૦ સુધી એમણે પ્રવચન કર્યું અને પ્રત્યક્ષ ગુદરિયાના સાન્નિધ્યનો લાભ મળ્યા પછી એમના વિષે લખવાનુ મારે મોકૂફ રાખવુ પડ્યુ

★

ભણીને છોકરો બહાર આવે છે તેને દુનિયાભરમાં ક્યાંય કોઈ જાતની મુશ્કેલી નડતી નથી.'

છતાં ગામ જો ખરેખર ભાગ્યશાળી હોય તો આવા મહાનુભાવોને લઈને નહિ પણ જેનાથી આ બંને પણ ડરીને ચાલતા એવી એક વ્યક્તિથી. તે હતા શિવશંકર ત્રિપાઠી. અવિવેક, જડતા, અન્યાય વગેરેને ડારતી, દેવની દીધેલી ગામની એ બક્ષિસ હતી. શિવશંકર વૃદ્ધ હતા અને નાતજાતમાં માનતા નહિ. નેવું વરસની ઉંમરે પણ એમના શરીરની સ્ફૂર્તિ અજબ હતી. આંખની વેધકતા અને બુદ્ધિમત્તા પણ કંઈ કમ ન હતી. ગામલોકો 'દાદા' કહીને તેમનું બહુમાન કરતા અને સારેનરસે પ્રસંગે ગમે ત્યારે તેઓ દાદા પાસે દોડ્યા જતા.

માસ્તર અને દાકતરનાં કર્તવ્યો જો કે જુદાંજુદાં હતાં, પણ જ્યારથી દાદાએ એ બંનેને પોતપોતાનાં કર્તવ્યનું ચોખ્ખું ભાન કરાવવાની કોશિષ કરી, ત્યારથી દાદાની વિરુદ્ધ પ્રચાર કરવામાં બંનેનાં કર્તવ્યો એક થઈ જતાં. દાકતરને દાદા તરફ ખીજનું ચોખ્ખું એક કારણ નીચે પ્રમાણે હતું:

મોતી લુહારની મા બીમાર હતી. મોતી લાગલો જ દાદા પાસે આવ્યો. દાદાએ કહ્યું: 'તું દવાખાનેથી દાકતરને તેડી ઘેર આવ મોતી, હું તારે ઘેર જઉં છું.' થોડીવાર પછી મોતી ઘેર આવી દાદા પાસે રડી પડ્યો.

'દાદા, દાક્તર આવવાની ના પાડે છે!'

'ના પાડે છે? શું કહ્યું એણે?'

મોતી બોલ્યો: 'એણે પૂછ્યું, સીધો જ મારી પાસે આવ્યો છે કે?'

'તેં શું કહ્યું?'

'મેં તમારું નામ લીધું, એટલે એણે ખિજાઈને આવવાની ચોખ્ખી ના પાડી. ઉપરથી કહ્યું: 'બીમાર તો ડોસી છે ને? જુવાન તો નથી ને? જશે તો તું ય છૂટશે અને એ ય છૂટશે.'

દાદાએ આ વખતે ઘડીભર વિચાર કર્યો, પછી કહ્યું: 'કાગળનો ટુકડો હશે ઘરમાં?'

મોતી દોડતો કાગળ અને કલમ–ખડિયો લાવ્યો. દાદાએ કંઈક બેચાર લીટી લખી અને મોતીને કહ્યું: 'આ લે, દાક્તરને આપજે.'

કોણ જાણે શું ય બેચાર લીટી લખી હશે પણ મોતીના આશ્ચર્ય સાથે દાકતર તરત જ તેની સાથે ચાલી નીકળ્યાં. અલબત્ત ખીજનું પ્રમાણ કંઈક વધ્યું હતું, પણ મોતીની મા તે વખતે દવાવગરની રહી નહિ.

આ બધી વાત અને ડોસાની 'તુમાખી' વિષે દાક્તરે માસ્તરને કહ્યું ત્યારે તેણે કહ્યું:

'બુઢ્ઢો ભારે ખેપાની છે દાકતરસાબ, જેમ તમે એક સાધારણ કંપાઉન્ડરમાંથી દાકતર થયા છો એ વાત એ જાણે છે એમ મારું પણ શું ય નહિ જાણતો હોય! મને એક દિવસે શું કહે છો ખબર છે? કહે: 'માસ્તર, છોકરાઓ પાસેથી ઘણું કામ લીધું, હવે બેચાર અક્ષરો માંડતાં શિખવાડો.'

દાકતર બધું કામ પડતું મૂકી, આંખેથી ચશ્માં ઉતારી, માસ્તર સામું બહુ રસપૂર્વક જોઈ બોલ્યા: 'એમ? પછી?'

મેં કહ્યું: 'છોકરાંઓની જવાબદારીનું માસ્તરને પૂરેપૂરું ભાન છે, એ ભાન કરાવવાની કોઈએ ખોટી તકલીફ લેવાની નથી. હેં દાક્તર! કામ કરાવ્યું છે તે ક્યાં પારકા ઘરનું કરાવ્યું છે? મેં તો ચોખ્ખું કહ્યું કે એ પણ એક જાતનું શિક્ષણ જ કહેવાય.

ત્યારે દાદા કહે: શિક્ષણ ખરું, પણ તમે જે અહીં આપવા બેઠા છો એ સિવાયનું. છોકરાઓ મોટા થશે ત્યારે તેમને માત્ર નાનાં છોકરાં સાફ કરવાં, ઘર સાફ કરવું. ગાદલાંગોદડાં તડકે નાખી અને માંકડ વીણવા એ કામ નહિ હોય. એ કેમ ભૂલી જાઓ છો?

આવો બુઢ્ઢો છે સા'બ, પાજી, કહે છે કોઈથી બીતો નથી. તમે શું માનો છો?'

દાક્તરે કહ્યું 'હું શું કહું? તમે જ તો બધું કહો છો બધી વાત જાણો છો પણ કંઈ ઉપાય જાણતા નથી. આખરે માસ્તર જ ને?'

માસ્તરે લમણે હાથ દઈ થોડીવાર પછી કહ્યું 'બ્રાહ્મણ થઈ હલકા વર્ણના છોકરાઓને તેડે–રમાડે અને પાછો એમ ને એમ મંદિરમાં આવે એ શું નથી જાણતો?'

'હલકી કોમના?'

'હા, મુસલમાન સુધ્ધાં'

દાક્તરે ધીમેથી માસ્તરના કાનમાં કહ્યું 'તો નાત બોલાવી એનો જવાબ માગો–નાત બહાર મૂકો'

'મારો વિચાર જ તમે મને કહ્યો, દાક્તર-સા'બ, પણ શિવશંકરને કહે કોણ બીજું? કહે છે કે નાતજાતમાં તે માનતો નથી'

'એ તો કહેવાનું!'

'હા, કહેવાનું જ વળી ઠીક તો એમ જ થશે. ત્રિભુવન કોઈની શરમ રાખે એવો માણસ નથી' તે પછી ઊઠતાંઊઠતાં કહ્યું 'બેબલીની બાને તાવ ઊતરતો જ નથી તે એમ કહ્યા કરે છે કે પોતે પીએ છે એ ચોખ્ખું ક્વિનાઈન નથી'

'ચોખ્ખું ક્વિનાઈન નથી? કોઈ આવે તો સામે'

'ના–ના–સાહેબ, એમ તે હોય? તમે તો ક્વિનાઈન જ આપો છો–આપણે એવો ક્યાં સંબંધ'

'તો પછી?'

'તો પછી શું? મેં તો એને ચોખ્ખું કહ્યું 'તું જે દવા પીએ છે એ ક્વિનાઈન નથી એવી શંકા તું કરી શકે છે, પણ દાક્તર સાહેબ ક્વિનાઈન સિવાય બીજું આપે એવી શંકા કદી કરીશ નહિ. આપણા સંબંધની એને શું ખબર? અને ક્વિનાઈન અત્યારે બીજે કોણ આપે છે?'

નરોત્તમદાસ બોલ્યા 'હું તો ક્વિનાઈન જ આપું, પણ ગામલોકોને મારી કદર જ ક્યાં છે?'

તે જ સાંજે ત્રિભુવન માસ્તરે બેચાર માણસોની વચ્ચે જ દાદાને કહ્યું 'બ્રાહ્મણ થઈને હલકી વર્ણનાં છોકરાઓને રમાડી એના ઘરમાં જઈ આવી, મંદિરમાં આવો છો. બીજા લોકો તો ઠીક, બ્રાહ્મણોની નાત આ વિષે વિચાર કરે છે. નાતને શું ભૂલી ગયા છો?'

દાદાએ ગંભીર થઈ ત્રિભુવનની સામે જોયું પછી એકદમ ખડખડાટ હસી પડ્યા 'નાત છે એ કેમ ભૂલી શકું ત્રિભુવન? બરાબર યાદ છે. નાતની બીક તો ત્રિભુવન, તારા કરતાં મને ઘણી છે'

માસ્તરે આશ્ચર્યથી કહ્યું 'તો દાદા, તમને નાત બહાર મૂકવાની કોશિશ ચાલે છે!'

દાદાએ કહ્યું 'ખોટી વાત!'

'ખોટી વાત? પૂછો મહાશંકર, જટા '

દાદાએ વચ્ચે તેને રોકી કંઈક અલૌકિક હસીને બોલ્યા 'મારે એ નાત નથી ભાઈ, મારે તો એથી ય બહુ મોટી નાત છે. એ નાતમાં બધા માણસો–આખું ગામ આવી જાય છે. હું તો એટલી જ ફીકર રાખું છું કે એ નાતમાંથી હું છૂટો પડી ન જાઉં. હું તો માણસોને હલકા અને ઉચ્ચ વર્ણના જોવા નથી બેસતો ભાઈ, હું તો માણસ તરીકે જોઉં છું'

ત્યારપછી ત્રિભુવન માસ્તરે સામા પક્ષના મહારથીઓને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહી દીધું, કે 'એને તમારી નાતબાતની પડી નથી. એની પાછળ પડો મા. એની ઊંચાઈએ તો નહિ પહોંચી શકો, પણ પડશો તો કોઈ બાવડું પકડનાર નહિ મળે'

'બડો જાદુગર છો!' ત્રિભુવનની વાત સાંભળી દાક્તરે અને ગામલોકોએ એકી અવાજે પોતપોતાના અભિપ્રાયો જાહેર કર્યા.

દાદાના પરિવારમાં એક પુત્ર છે. નામ છે નરેન્દ્ર. સારી એવી કેળવણી લઈ શહેરમાં મોટા પગારથી નોકરી કરે છે. પત્ની છે અને ચાર વરસનો વાસુ પણ છે. નરેન્દ્રની સાથોસાથ

લોકો પણ કહેતા કે 'દીકરાને ત્યાં જઈ આરામથી રહો.' પણ શિવશંકર તો જવાબ દેતાં: 'અમારે બન્નેને અહીં આરામ છે, હવે થોડાં વરસ માટે બીજે ક્યાં ય જવું નથી. નીલકંઠને ખોળે અમને શી ઉપાધિ છે ?'

પણ થોડા દિવસ પછી દાદાને પોતાનો ઉપલો અભિપ્રાય ફેરવવો પડ્યો. એક બપોરે જ્યારે તેઓ બહારથી ઘેર આવ્યા અને રસોડામાં નજર કરી તો વૃદ્ધ પત્ની માંડમાંડ લોટ મસળી રોટલા ઘડતી હતી. રોટલો ઘડીને તાવડીમાં નાખવા જતાં રોટલો તેમાં ન પડતાં બહાર પડ્યો. દાદા સમજ્યા કે વૃદ્ધાવસ્થાને લઈને આમ થાય છે. પોતે જમીને પોતાનાં પુસ્તકો લઈ બીજા ખંડમાં ચાલ્યા ગયા. ચારેક વાગ્યે આવીને જોયુ, તો ઘરમાં પત્ની સૂતી હતી અને ધીમે અવાજે પાણી માગી રહી હતી. શિવશંકરે એકદમ પાણી આપી શરીર ઉપર હાથ અડાડ્યો. શરીર ભઠ્ઠીની જેમ તપતું હતું. તાવ તો સવારથી જ આવેલો, પણ પોતે નહિ રાંધે તો વૃદ્ધ પતિને તકલીફ પડશે એમ ધારી પત્નીએ જણાવા દીધું નહોતું.

દાદાનુ મોં ગંભીર થઈ ગયું. એમ ને એમ ઘણી ય વાર સુધી વિચાર કરતા ત્યાં જ બેસી રહ્યા. ઘરમાં માત્ર બે જ જણાં—એકલાં, અટૂલાં, નિઃસહાય. માંદગીનો પણ કંઈ એવો નિયમ નથી કે બંનેને સાથે ન આવે. બંનેના મંદવાડમાં શી દશા થાય ? દાદાએ નરેન્દ્રને લખ્યુ: 'એવું ન બને કે તમે બધાં અહીં આવીને રહો ?' જવાબમાં નરેન્દ્રે ખૂબ દિલગીરી સાથે લખ્યુ: 'એ વાત કેમ બની શકે ? હું આટલો ભણેલ માણસ. ગામડા ગામમાં આવીને કરું યે શું ?' છેવટે એમ પણ લખ્યું કે 'અમને ય તમારાથી જુદાં રહેવુ ગમતું નથી પણ શું થાય ? મન કઠણ રાખી અમે દિવસો પાર કર્યે જઈએ છીએ, વગેરે વગેરે.'

કાગળ વાંચી દાદાએ નિસાસો નાખ્યો.

કાદ માસ પછી નરેન્દ્ર પોતે માતાપિતાની ખબર કાઢવા આવ્યો. માએ કહ્યું: 'વહુને અને વાસુને ન તેડતો આવ્યો ભાઈ ?'

નરેન્દ્ર કહે: 'થોડા દિવસ રહેવું એમાં ક્યાં તેડતો આવું ?'

'હેં ભાઈ, તને અહીં નોકરી ન મળે ?'

'કઈ નોકરી મા ?'

'આ કંઈક માસ્તરગીરી કે એવી કંઈક !'

કંઈક પરિહાસપૂર્વક હસીને નરેન્દ્ર બોલ્યો: 'એવી તો સત્તરસો નોકરી મળે મા. પણ એમાં મારા ભણતરના કાંકરા થઈ જાય. આટલું ભણ્યા પછી એવી નોકરી કરવી ? છી.'

અભણ માએ આશ્ચર્ય પામી કહ્યું: 'ભણતરના કાંકરા થઈ જાય ? તો તો ભણતર સાવ નકામું થઈ જાય !'

'એ તો હું કહું છું મા.' નરેન્દ્ર હસીને બોલ્યો.

બીજે દિવસે જમતાંજમતાં નરેન્દ્રે વાત કાઢી: 'દાદા, ચાલો આપણે બધાં શહેરમાં રહીએ. અહીંની તકલીફમાંથી તો બચી જવાય.' પણ દાદા જમતા જ રહ્યા. કંઈ ઉત્તર દીધો નહિ.

'તો આપણે કાલ નહિ અને પરમ દિવસે જ ઊપડીએ. શું કહો છો દાદા ?' આ વખતે દાદાએ જમતાં અટકીને કહ્યું: 'ના.'

'ના ? ના કેમ દાદા ? હા કેમ નહિ ? તમને બંનેને કશી અગવડ નહિ નડે. ચોપડીઓ તો ત્યાં પણ જેવી જોઈએ એવી મળી રહેશે. મોટા શહેરમાં વિદ્વાન લોકોનો સમાગમ પણ થઈ શકશે. કશી ક્યાં ય કોઈ વાતની ઉપાધિ નહિ રહે, દાદા. ઉપરાંત અમને પણ આપની સેવાનો લાભ મળશે.'

દાદાનો કોળિયો એમ ને એમ રહી ગયો. બોલ્યા: 'અહીંથી હવે બીજે ક્યાં ય મારાથી ન જવાય, ભાઈ. અગવડની વાત નથી નરેન્દ્ર, પણ તેનું કારણ તો છે આ ગામનાં ભોળાં, અબુધ ગામડિયાં. સાંજ પડ્યે તેઓ મારી પાસેથી કંઈક ને કંઈક જાણવાની ઇચ્છા રાખીને બેસે છે. કોઈને કંઈ સલાહ જોઈએ છે,

દોરવણી જોઈએ છે, દુખ-દર્દમાં સહાનુભૂતિના બે'ક શબ્દો જોઈએ છે એ સિવાય મારુ શિવમદિર પણ છે પાછલી અવસ્થામા આવુ છોડી અમને તુ બીજે ક્યાય લઈ જવાનુ કહીશ નહિ એવુ હું માનતો નથી અને તુ ય એવુ સમજતો નહિ કે અમુક વ્યક્તિ વિના આ ગામના લોકો આબાદ ભાભીત થઈ જશે, પણ એક વાત એવી છે કે એક વખત પાળ ભાગી એટલે પછી તેના બેફામ પાણીને પકડીને બાધી નહિ શકાય!'

ગૃહિણીએ રસોડામાથી ઠપકો દેતા કહ્યુ 'જમવુ પણ નહિ, કોઈને જમવા ય ન દેવુ!'

નરેન્દ્ર શાત ચિત્તથી સાભળી રહ્યો હતો માના કહેવાથી તેણે જમવામા ધ્યાન પરોવ્યું દાદાએ આગળ કહ્યુ 'જમાનો જેટલો બહારથી સારો લાગે છે એટલો જ અદરથી સડેલો છે, ભાઈ માણસાઈને બદલે નીચતા અને અધમતા સિવાય બીજુ કઈ નહિ મળે એવા નીચ તત્ત્વો આ ગામમાં પણ આવે, ન આવે એમ નહિ'

આ વખતે બનેએ હાથ ધોઈ નાખ્યા નરેન્દ્ર બોલ્યો 'તો એમાં આપણે શું કરીએ દાદા? જે થવાનુ હશે તે તો થશે જ લાખ પ્રયત્નો પણ કામ નહિ લાગે!'

'કામ નહિ લાગે એ પહેલા માત્ર પ્રયત્ન કરી લેવાની જ હું વાત કરુ છુ કામ નહિ લાગે તો થયુ, પણ પરિણામનો ગુણાકાર પહેલેથી શા માટે કરી રાખવો?'

જમ્યા પછી બીજા ઓરડામા થોડીવાર આરામ કરવા નરેન્દ્ર પથારી પર આડો પડ્યો આખો મીચી અને નિદ્રા લાવવા માટે ઘણી ય કોશિશ કરી પણ વ્યર્થ! એમ ને એમ લગભગ કલાક એક પોતે પથારીમા પડી આખરે કટાળીને પરસાળમાં આવ્યો જોયુ તો મા સામે અનાજનો ઢગલો કરી સમુ કરી રહી છે નરેન્દ્ર મા પાસે બેસી પડ્યો; કહ્યુ 'મા, તમે હા પાડો આવવાની!'

'મારી એકલીની 'હા'થી શુ વળે ભાઈ? ઉપરાત મને પોતાને પણ ફાવવુ જોઈએ ને?'

'તમે ન ફાવે, ન ફાવે, કર્યા કરો છો પણ એકવાર આવીને જુઓ તો ખરા કે ફાવે છે કે નહિ—' પછી જરા શરમાઈને બોલ્યો 'એણે પણ આગ્રહ કરવામા ન્યાશ રાખી નથી, મા!'

'હુ જાણું છુ ભાઈ, વહુ તો મારી લક્ષ્મી છે પણ નરેન, હજી ય મારા હાથ તો ચાલે છે ત્યા આવવાથી વૃદ્ધ બ્રાહ્મણની સેવામાથી સુરમા મને બાકાત રાખી દેશે એ તુ જાણે છે? લોક કહેશે કે ડોસી હાથપગ ચાલતા છતા ય ધણીનુ ભાણું સાચવતી ન હતી, એવે વખતે, મારે જીવવુ કેવી રીતે?'

જતી વખતે નિયમાનુસાર નરેન્દ્રે માતપિતાને તેમની તબિયત બરાબર સાચવવાની અને વધારેપડતો શ્રમ ન લેવાની ખાસ વિનતિ કરી અને એને માટે જરૂરપડતા સોગદ પણ દેવાનુ તે ભૂલ્યો નહિ

નરેન્દ્રની વહુનુ નામ હતુ સુરમા. બાપને ઘેર બેચાર ચોપડી ભણેલી હતી, પણ પોતાની અતિશય નમ્રતાને લીધે અને અપૂર્વ સમજણશક્તિને લીધે તેણે પોતાનુ અનોખુ સ્થાન પ્રાપ્ત કરી લીધુ હતુ સ્વામી આવ્યા કે તરત જ પાસે જઈને પૂછ્યુ 'બા અને દાદાને તેડતા ન આવ્યા?'

નરેન્દ્રે કોટ ઉતારતા કઈક લાપરવાઈથી જવાબ આપ્યો 'બન્નેને તેડી લાવવાની મારામા તાકાત ક્યા હતી?' કહી પોતે હસી પડ્યો

અમુક માણસો એવા હોય છે કે તેમના વર્તન, વાતચીત, ઢગ, વિચાર વગેરે જુદે-જુદે ઠેકાણે જુદાજુદા હોય છે આમા એમનો કોઈ વાક હોતો નથી વાક હોય છે કુદરતે દીધેલા એમના સ્વભાવનો એટલે સૌ આગળ

એ બાબત ચિંતા કરીને મને ચિંતામાં ન નાખો તો સારું. તમે પત્ર લખતા રહેજો. કામકાજ આડે મારાથી પત્ર ન યે લખાય. આજે આ અવસર મળ્યો છે તો મારા શરીરની હિંમત કરવા બેસું એવું મને શિક્ષણ મળ્યું નથી આટલું યાદ રાખજો.'

જે કામ માત્ર નિયંત્રણપૂર્વક થતું તે કામમાં સુરમાના આવવાથી રસ પુરાયો અને જીવ આવ્યો. સુરમા પોતે પણ કામમાં એવી તો તલ્લીન થઈ ગઈ હતી કે આત્મભાન જેવું પણ બહુ ઓછું રહ્યું. સવારમાં દાદાથી ય વહેલી ઊઠી, 'બેટા રહેવા દો—એ કામ મૂકી દો.' વગેરે સાંભળવાની ટેવ પડી ગઈ. વૃદ્ધના સ્નેહનીતરતા એકએક શબ્દથી સુરમામાં નવું જોમ ઉમેરાતું. ઘરની સફાઈ, રાંધવું અને છોડવાને પાણી પાવા સુદ્ધાંનું કામ તેણે ઉપાડી લીધું. માના હાથમાંથી કામ છોડાવી તેમને મીઠો ઠપકો આપ્યો: 'શરીર પાસેથી મા ઘણું ય કામ લીધું; હવે જરા વાસુને વાતો નહિ કહો?'

માત્ર સાસુ-સસરા જ નહિ પણ આખા ગામે એકી અવાજે કબૂલ કર્યું કે વહુએ બુઢ્ઢાંની પાછલી જિંદગી સુધારી અને ભગવાન પાસે પ્રાર્થના કરી કે જો કદી ય ઈશ્વર પોતાના ઉપર કૃપા કરવાની ઇચ્છા કરી બેસે, તો સુરમા જેવી ઘરમાં વહુ આવે, નહિતર છોકરાને વાંઢો રાખે, અગર પ્રસન્ન થવાની જ તકલીફ ન ઉઠાવે.

દેવસેવાનો સામાન તૈયાર કરવાથી માંડી ફૂલ ઉતારવા સુધીનું કામ સુરમા વહેલી કરી નાખતી. પિતા તુલ્ય સસરા હોવા છતાં અને 'તમે તો મારાં દીકરી છો બહેન!' એ ખુદ દાદાએ કહેવા છતાં ય પોતે જાણી જોઈને દાદાની આડે ઊતરતી નહિ. સસરાની માન-મર્યાદા એને મન ખૂબ કિંમતી વસ્તુ હતી.

પણ દાદાને ફાવ્યું વાસુ સાથે. અને વાસુને ફાવ્યું તેનાં 'દાદા' સાથે. દાદા પૂજા કરતા હોય ત્યારે મંદિરના ઉંબર પર બેસી વાસુ તે કામ બહુ જ બારીકીથી જોતો. ઠાકોરજીને નવડાવવા, લૂછવા, આસન પર બેસાડવા, ચંદન કરીને શણગારવા એ જોઈજોઈને એ બધી ક્રિયાઓ એવી તો મોંએ થઈ ગઈ હતી કે હવે પછી કઈ ક્રિયાઓ આવશે અને એ કેવી રીતે કરવાની છે એ દાદાને આગળથી કહેતો. વચ્ચેવચ્ચે પ્રશ્ન પણ પૂછતો:

'દાદા, કહું?'

'હં.'

'ભગવાનને રોજ નવડાવવા પડે?'

'હાસ્તો.'

'તમે તો દાદા ઊને પાણીએ નહાવ છો, ભગવાનને ટાઢું કેમ?'

દાદા હસીને જવાબ દેતા: 'ભગવાનને યે ટાઢ વાતી હશે વાસુ?'

'કેમ ન વાય, દાદા?'

'તો એ ભગવાન ન કહેવાય.'

'દાદા કહું? ઉંદરને ગણપતિ સૂંઢથી મારતા કેમ નથી?'

'ઉંદર ગણપતિનુ વાહન છે; વાહન એટલે શું એ સમજે છે વાસુ? ગાડી...'

'દાદા મારું વાહન શું?'

'હું!'

બાળક આ વખતે ખિલખિલાટ હસી પડતો અને વારેવારે પૂછીને ખાતરી કરતો કે પોતાનું વાહન ખરેખર દાદા જ છે ને? પછી પૂજાનો આખો ય વખત વાસુ પોતાને પૂજા કરવા દેવાની માગણી દાદાની હજૂરમાં કર્યાં જ કરતો અને કહેતો, કે પોતાને જો એક વખત તક આપવામાં આવે તો દાદાના કામને પણ ટક્કર મારે એવું કામ પોતે કરી બતાવવામાં પાછી પાની કરશે નહિ!

દાદા કહેતા: 'તને ન આવડે ભાઈ!'

'ન આવડે કેમ દાદા ? તમને તો આવડે છે!'

'હું તો તારાથી મોટો છું, તું નાનો છે'

'ઠીક,' કહી બાળક એકદમ ચૂપ થઈ બેસી જતો ઠેઠ આરતી વખતે દાદાને વાસુ સાથે ફરજિયાત સંધિ કરવી પડતી, કે વાસુએ પોતાની નજર ચુકાવીને જે મૂર્તિઓ લઈ લીધી છે તે જો પાછી સુપ્રત કરશે તો તેને આજે તો નહિ પણ આવતી કાલે જરૂર પૂજા કરવા દેવામાં આવશે

વાસુ પણ રાજી થઈને ખિસ્સામાં નાખેલી બેચાર મૂર્તિઓનો ઉંબર પર ઢગલો કરી દેતો!

સાંજને વખતે વાસુ દાદાની આંગળી પકડીને તેમની સાથે મંદિરે જતો દાદા જે ઓટલા પર બેસતા એ ઓટલા પાસે જ પોતે ચૂપચાપ બેસતો આ વખતે પણ તેના બાલ મગજમાં તર્કો ન ઊઠતા એમ નહિ પણ દાદાને પૂછવાની તક ન મળતી પરિણામે તેના પ્રશ્નો માર્યા જતા આથી શાંતચિત્તે દાદા જ્યાંસુધી બેસે ત્યાંસુધી બેસી રહેતો લોકોને પણ આ શાંત અને મંગલમય બાલસ્વરૂપ એકદમ ચિત્તમાં વસી જતું.

*

દોઢેક વરસના ટૂંકા ગાળામાં પછી જે થઈ બન્યું તે માણસની નજરે વિધાતાનું ક્રૂર અને અસ્વાભાવિક કૃત્ય લાગે, પણ આપણે બીકના માર્યા અસ્વાભાવિક વસ્તુને સ્વાભાવિક ઠરી બનાવવાનું કુદરતનું જ એક કામ છે એ જાણતા હોવા છતાં એને માટે બીજાને દોષ દઈ બેસીએ છીએ કિનારો જોઈને થનગનતી નાવને કોણ જાણે ક્યાંથી પ્રચંડ આંધી ચડીને પાછી ખેંચીને પછી ક્યાં ય સમાવી દે છે કે તેનો પત્તો ન મળે પછી અલ્પબુદ્ધિ જીવો કહે છે કે 'જો આમ થયું હોત તો જે વસ્તુ બની તે ન બની હોત' કોઈક જ એમ કહે છે કે 'તેમ બનવાનું હતું એટલે આમ થયું છે' દુઃખમાં દુનિયામાં કોઈ વસ્તુ આમ જ બનવી જોઈએ એ હંમેશાં એમ બનવા ન યે પામે એટલે' વની આંધીમાં સૂકાં, પીળાં ફૂલોની સાથે જીવનનું પ્રભાત જ ઊગ્યું તો ખીલતું હોય એવાં ય ફૂલોને કચરઘાણ વળી જાય છે એવી જ એક આંધીમાં ગબડતું અને સુવાસથી લગભગ પુષ્પ ઝપાટામાં આવી ગયું તે પુષ્પ હતું સુરમા સાસુ-સસરાને ખૂબ સુખ આપી સુખનું તેમને સારી પેઠે ભાથું બાંધી આપી તેમને છાના કર્યા પછી-મોં પર પોતાની ફરજ બજાવ્યાના આત્મસંતોષનું નિર્મળ અને નિરભિમાની હાસ્ય લઈને સુરમાએ પોતે પણ તેમની પાછળ ચાલી નીકળી

આંધી પછીના એ ભયાનક અને સૂમસામ વાતાવરણમાં નરેન્દ્ર નિસ્તેજ મોં લઈ, તોફાને કરેલા નુકસાનનું સરવૈયું કાઢતો એકલો બેઠો છે વાસુ પડખેના મંદિરમાં એકલોએકલો પથ્થરની મૂર્તિઓ સાથે કોણ જાણે શું ય લમણાઝીક કરતો હતો નરેન્દ્રનું મોં કાળું પડી ગયું હતું અને મોં પર તિતિક્ષાના ભાવ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવતા હતા વાસુ અને માની સ્નેહમૂર્તિઓ તો નજર સમક્ષ ન હતી, છતાં ય સુરમાના વિચારોથી તેના હૃદય પર જાણે, કોઈ હથોડાના ઘા મારતું હોય એમ લાગતું હતું

સુરમાએ એક વખત કહેલા શબ્દો યાદ આવ્યા

'ઠીક, તો પાછી હું ન આવું તો મારા વાદ તો નહિ કાઢો ને?'

પોતે કહ્યું હતું 'ના રે તારો વાદ જરાય નહિ!'

સુરમાએ કહ્યું હતું 'વારુ ત્યારે એમ જ ને' વળી મારું સુરમાએ એક પત્રમાં લખ્યું હતું 'એટલું કેમે ય બની જાય કે

માતાપિતાની ગોદમાં જ હસતી, રમતી અને સેવા કરતી...'

આ વખતે પોતે એકદમ ઊભો થઈને લટાર મારવા લાગ્યો. એમ તો પોતેય ઘણી વખત ઘેર આવી ગયો હતો; પણ સુરમા આમ ચાલી નીકળશે, એનો તો કેમે ય ખ્યાલ નહોતો આવ્યો. નરેંદ્ર બબડ્યો: 'હું મૂરખ છું!'

લટાર મારતોમારતો દાદાના નાના સરખા બગીચામાં એ આવીને ઊભો. મગજ કંઈક શાંત થયું. ઠંડી હવાથી મન કંઈક પ્રફુલ્લિત થયું અને પોતે વિચાર કર્યો, કે મારામાં કેવી નિર્બળતા છે! પ્રિયજનોનાં મૃત્યુથી ગભરાયે કેમ કામ ચાલે? મૃત્યુ મને પણ કંઈ છોડવાનું નથી તો મારે ય તો બધાંયને રસ્તે જ જવું છે ને–દાદા–મા–સુરમા. એકાએક પાછું કોણ જાણે શું ય થઈ ગયું, તે જોરથી રાડ પાડી ઊઠ્યો: 'વાસુ!'

વાસુએ દોડતા આવીને કહ્યું: 'બાપુજી.'

'કાલે આપણે જવું છે. ચાલો તૈયારી કરીએ. વાસુ, મારે ય તો નોકરી છે. છોકરો છે.' આમ કામ ન ચાલે વાસુ–આમ કોઈ દિવસ ન ચાલે!'

બાળક વાસુ પિતાની આ ઉન્માદ-અવસ્થાને કંઈ સમજી શક્યો કે નહિ એ કોણ જાણે! તે માત્ર મોં ફાડીને જોઈ જ રહ્યો.

બપોરને સમયે મા બેસીને અનાજ વગેરે ઠીકઠાક કરતી હતી, તે જગ્યાએ આરામખુરશી પર માથે હાથ દઈને બેઠો-બેઠો એકાદ ચોપડીનાં પાનાં ફેરવતો હતો. પાછળથી અચાનક અવાજ આવ્યો: 'મારી બા ક્યાં છે?'

નરેન્દ્ર ચોંકી ઊઠ્યો. પાછળ જોયું તો વાસુ કંઈક ખિજાયેલા અવાજે ફરી બોલ્યો: 'મારી બા ક્યાં છે?'

નરેન્દ્રે સામે એવા જ અવાજે કહ્યું: 'દાદા–બાપુની સેવા કરવા ગઈ છે.'

'દાદા–બાપુ ક્યાં ગયા છે?'

'દાદાને ઘેર!' કહી પોતે જૂના પુરાણા મંદિર તરફ આંગળી ચીંધી.

'દાદા ત્યાં ગયા છે? મારે જવું છે.'

નરેન્દ્ર રાડ પાડી ઊઠ્યો: 'વાસુ, ચૂપ રહે.' પછી પોતે જ કંઈક મોંઠો પડી છોકરાને છાતી સરસો ચાંપી દીધો અને કેટલી ય વાર સુધી તેના માથા પર હાથ ફેરવતો રહ્યો.

સાંજને હજુ ઠીકઠીક વાર હતી. ગાયોનું ધણ પણ હજી આવ્યું ન હતું. નરેન્દ્ર અહીંની શું વ્યવસ્થા કરવી એના વિચારમાં પડ્યો હતો. કાલે ન જવાય તો પરમ દિવસે તો જવું જ જોઈએ. જેમજેમ દિવસો જતા જાય છે તેમતેમ આ જગ્યા તેને માટે અસહ્ય થતી જાય છે. શહેરમાં જઈને જીવ પરોવાય તો કંઈક શાંતિ મળે એવો દૃઢ અભિપ્રાય નરેન્દ્રનો બંધાઈ ગયો હતો. જવાની તૈયારી પણ કરવાની હતી જ. સાથે છોકરો છે. મુસાફરીમાં એને ક્યારે શી વસ્તુ જોઈશે એ બધી ગણતરી પણ કરવાની હતી. વાસુએ આવીને કહ્યું: 'બાપુજી, મંદિરે ચાલો, દાદા રોજ જતા!'

'તું એકલો જા વાસુ, કાલે આપણે જવું છે. તૈયારી તો કરવી પડશે ને?' કહી તેણે વાસુ સામે જોયું. વાસુનું મોં ખિન્ન થઈ ગયું એ નરેન્દ્રે જોયું. શરીર પર ઝભ્ભો પહેરી બોલ્યો: 'ચાલ, જઈએ.'

મંદિર કંઈ બહુ મોટું ન હતું, પણ મંદિરની પાસે જ એક મજાનો ચોક હતો. નરેન્દ્ર મંદિરમાં દાખલ થયો. તેણે આસઃપાસ નજર કરી. આ મંદિર, આ જ પેલા લોકો–દાદાના પ્રિય શ્રોતાજનો, એ જ પેલો ઓટલો રહ્યો, જેના ઉપર દાદા બેસતા. એ જ હતું સંસ્કારઝરણાનું મૂળ, જ્યાંથી નાની એવી સરિતા ધીરગંભીર નાદે થોડા કાળ પહેલાં ખળખળ કરતી વહેતી હતી. જન-

સમુદાય તેમાથી ખોબો ભરીભરી પીને સંતોષ અનુભવતો આ જ એ મૂળ સુકાઈને રસવિનાનુ થઈ ગયુ છે છતા ય માણસો પોતાનાં તરસ્યા ગળાં લઈને હજી ય જાણે કંઈક આશામા મો ફાડીને બેઠા છે

ચોકમા થઈને ધીમે પગલે તે ઓટલા પાસે આવ્યો ફાટી આખે તેણે ઓટલો, માણસો વગેરે જોયુ પછી ઓટલાને ખૂબ પ્રેમથી લૂછીને પછી આખમા આવેલા થોડા આસુઓને કોઈ ન દેખે તેમ લૂછી, ઓટલાને એક ખૂણે તે બેસી પડ્યો

તેને જાણે કોઈ બોલતુ હોય એમ લાગ્યુ દાદાનો જ એ અવાજ ‘ના નરેન, શહેરમા મારાથી નહિ અવાય આ લોકો પોતાના દુઃખદર્દો લઈને તેનો ઉકેલ માગવા મારી પાસે દોડ્યા આવે છે અને હુ મો સંતાડુ ને એમને જાકારો દઉ એ મારાથી નહિ બને ગામડાનો જુવાનવર્ગ કંઈક તાલીમ લઈને ગામ છોડી શહેરમા જઈ વસે છે તેમની અવેજીમા કોઈ કે તે તેમનુ કામ કરવુ જ પડશે અજ્ઞાની ગ્રામજનો નહિતર ટકશે ક્યા આધારે ?’

એકદમ તેણે ચોકમા બેઠેલા માણસો તરફ જોયુ દીનવદને તેઓ પોતાની તરફ શા માટે જોઈ રહ્યા છે ?

ઘેર ગયો ત્યારે ભાર ઘટવાને બદલે વધ્યો વાસુને ખવડાવીને સુવડાવી દીધો, કહ્યુ ‘વહેલો સૂઈ જા કાલે વહેલુ ઊઠવુ પડશે કાલે આપણે જવુ છે ’ ત્યારપછી પોતે દાદાના પુસ્તકો ખોલીને જોવા લાગ્યો બધા પુસ્તકો સામાજિક અને ધાર્મિક હતા અને દરેક પુસ્તક દાદાની આખ નીચે ફરી ગયુ હતુ એની સાબિતી દાદાએ કરેલી નોધો આપતી હતી નરેન્દ્રે બહુ સાવચેતીથી બધા પુસ્તકોને જતનપૂર્વક કપડામા વીંટીને મૂકી દીધા શિયાળો હજી હમણા જ બેઠો હતો કંઈક ઠંડી પણ પડવી શરૂ થઈ હતી, છતાં ય આ વખતે એને પરસેવો વળી ગયો ત્યાથી ઊઠી ફાનસ લઈને પરસાળમાં આવીને ઊભો

પરસાળની સામે મોટું ફળિયુ હતું અને ફળિયાને એક ખૂણે ગાય બંધાતી નરેન્દ્રને જોઈ ગાય બેઠી થઈ ગઈ અને તેના સામું જોઈને ભાભરી એ જ માની માનીતી ગાય ! પાસે જઈ હાથ ફેરવતા-ફેરવતા બોલ્યો ‘તને તો હજી ખાવા મળ્યુ નથી, ખરુ ને ?’ કહી પાસેના ઓરડામાથી ખડ લાવીને નાખ્યુ ગાયે ઘડીભર નરેન્દ્રની સામે ભાવવિહોણી આંખે જોયુ અને પછી પોતે ખાવા લાગી ગઈ નરેન્દ્ર તેને ઘડીભર હાથ ફેરવતો ઊભો રહ્યો

પાસે જ આવેલા-દાદાએ વાવેલા વનસ્પતિ અને ફૂલઝાડના છોડ કેવા મોટા થઈ ગયા છે ? પેલી જૂઈ, ડોલર, બારમાસી તો ફૂલથી રૂમાઝૂમા છે નરેન્દ્રના મોમાથી એક નિઃશ્વાસ નીકળી પડ્યો પછી આવ્યુ દાદાનુ મંદિર સુરમાના અહી આવ્યા પછી દાદા કલાકો સુધી અહી બેઠા રહેતા ધીમેથી તેણે શિવમંદિરનુ બારણુ ખોલ્યુ ખૂણામા બેઠેલા ઇષ્ટદેવને જોઈ એને એક નાનપણનો પ્રસંગ યાદ આવી ગયો દાદા કંઈક કામે બહારગામ ગયેલા અને તે દિવસે સવારની નિશાળ હતી. નિશાળથી આવતાં ખબર પડી કે પૂજા કરવાનુ ‘ધન્ય ભાગ્ય’ આજ પોતાનું છે દેવોને ફૂલ ચડાવવા સિવાયનુ બધુ કામ પોતાને કંટાળાભરેલુ અને નકામુ લાગતુ, પણ પ્રથા તો જાળવાવી જ જોઈએ, એટલે ખૂણેખાચરેથી પ્રયત્નપૂર્વક બધા દેવોને બહાર એક છાબડીમા આણી સમાનતાના ધોરણે ભેગા કરી તેના પર પાણીની એક ગાગર રેડી દીધી નરેન્દ્ર તે વખતે ખખડયો હતો ‘સંખ્યા પણ શું કંઈ કમ છે?

આટલાં બધાને લૂછવા બેસું તો તો આરો ન આવે.' એટલે પોતે એમ ને એમ દેવોનાં આસનોનો સર્વ હક્ક પોતાને સ્વાધીન રાખીને પોતાની મરજી અનુસાર બેસાડી દીધા હતા. પછી ફૂલ ચડાવવાનું અને આરતીનુ કામ ઝપાટાભેર અને આનંદપૂર્વક થયું. માત્ર એક ભૂલ રહી ગઈ હતી. પ્રસાદી મંદિરના ઉંબરે જ પડી રહી અને દીવો સળગાવવાનું યાદ જ નહોતું આવ્યું !

માને કહ્યું હતું : 'મા, જા, જઈને હમણાં ને હમણાં દર્શન કરી આવ. પૂજા એટલી તો સરસ થઈ છે કે જો હમણાં જવામાં નહિ આવે તો પછી તેની બધી મજા મારી જશે.'

આજે આ પ્રસંગ યાદ કરી નરેંદ્ર ખૂબ ગ્લાનિ અનુભવવા લાગ્યો. શિવની મૂર્તિ સામે નજર ગઈ. એની કલ્પના સામે શાંત, પ્રશાંત અને સૌમ્ય શિવની મુખમુદ્રા ખડી થઈ ગઈ. અરે, આ મૂર્તિમાં શો ફેરફાર થતો જાય છે ? દાદાનો જ જાણે એ ચહેરો—ભવ્ય અને ભરાવદાર. એ દાદાનું જ મોં. મોં પર શાંત રસ છલકી રહ્યો છે અને મોટી આંખો બિડાયેલી જ છે. નરેંદ્રે આંખો ચોળી જોઈ. ફાનસવાળો હાથ ધ્રૂજી ઊઠ્યો. એ ઊભો રહી શક્યો નહિ. મંદિરના ઉંબરા ઉપર માથું નાખી દઈ બેભાન જેવી અવસ્થામાં ઢગલો થઈને પડી ગયો.

પછી કેટલો વખત વીતી ગયો એનું નરેન્દ્રને ભાન રહ્યું નહિ. અકાળે જાગેલ કોઈ પક્ષીની પાંખના ફફડાટે એ જાગી ઊઠ્યો. ફાનસ હજી ય ઝાંખુંઝાંખું બળતું હતું અને આસંપાસ બધે ય ગાઢ અંધકાર છવાયેલો હતો. રાત પણ કંઈ થોડી ગઈ ન હતી. આવી અંધારી રાત : લૂખાસૂકા વાળવાળો અને લાલઘૂમ આંખોવાળો નરેન્દ્ર : દૃશ્ય બહુ ડરામણું હતું. તે મંદિરનાં બારણાં બંધ કરીને ધીમે પગલે ઘરમાં આવ્યો. કાગળનો ટુકડો ગોતીને તે વખતે તેણે પોતાના ઉપરીને એક પત્ર લખ્યો, જેમાં લખ્યું કે 'હું મારી નોકરીનું રાજીનામું આપું છું.'

ગામની ટપાલ વહેલી સવારે નીકળી જતી. પત્રને પરબીડિયામાં બીડી, અને વાસુને બરાબર ઓઢાડી નરેન્દ્ર રસ્તા પર આવ્યો.

પત્ર પેટીમાં નાખીને ઘેર આવ્યો ત્યારે જાણે અસહ્ય બોજો એકાએક દૂર થઈ ગયો. એક ઘડી પહેલાંનું વાદળાંથી ખીચોખીચ ભરેલું આકાશ ક્ષણમાત્રમાં ચોખ્ખું થઈ જાય એમ નરેન્દ્રના મોં પરથી તમામ ઉદ્વેગ, પરિશ્રમ વગેરે ક્યાં ય અદૃશ્ય થઈ ગયાં કે એનો પત્તો જ ન મળે.

વાસુ ઊંઘમાં ઝંખતો હતો: 'દાદા હનુમાનજીને વઢો. જામફળીનાં કાચાં જામફળ તોડી નાખે છે. મારે નથી જવું, હું નહિ આવું બાપુજી...હું...તમે...'

નરેન્દ્ર ખૂબ હેતથી તેને માથે હાથ ફેરવી બોલ્યો:

'હવે જવાનું કેવું ભાઈ? અહીંનું કામ કંઈ ઓછું નથી. કેટલો વખત થયાં સંસ્કારઝરણું સુકાઈ ગયું છે તેને પાછું રસવાળું કરવું જોઈશે—નીલકંઠના શરૂઆતની કરેલી પજવણીની પણ માફી માગવી છે; અને એથી ય વધીને ગામમાં જ્ઞાનનો દીવો પણ પ્રગટાવવો છે અને એના હાથમાંથી જે લાકડી ઝૂંટવાઈ ગઈ છે તે પણ પાછી અપાવવી છે. સુરમાના ઠપકામાંથી પણ બચવું છે. દાદાનો આ અમૂલ્ય વારસો છે અને હું દાદાનો જ દીકરો છું ને ?'

ઝાંખા ફાનસના પ્રકાશમાં નરેન્દ્રનું મોં કોઈ અનેરી દીપ્તિથી ઝળહળી ઊઠ્યું.

*

વલભીપુર

લેખક
અધ્યા કેશવલાલ હિં કામદાર
એમ એ

વલભીપુરનો નાશ કરાવનાર ને તે માટે વિદેશી આક્રમણનો ભોગ બનાવનાર પેલા મારવાડી રંક કાકુની વાતથી આપણે પરિચિત છીએ વલભીપુરની સમૃદ્ધિની કથાઓ પણ આપણે સાંભળી છે સૌરાષ્ટ્રના કેટલાક નગરોની આસપાસ પ્રાચીનતાની સુગંધ ફેલાઈ રહી છે તેમા વલભીપુરનું આગવું સ્થાન છે આજના નાનકડા વળાના ભૌગોલિક, ઐતિહાસિક ને સાંસ્કૃતિક સ્થાન અંગે મહત્ત્વનો ઇતિહાસ વિદ્વાન લેખકે અહીં રજૂ કર્યો છે

પુરાતન વલભી એટલે હાલનુ વળાગામ, આ ગામ સૌરાષ્ટ્રની રેલવેમા મુસાફરી કરીએ તો વઢવાણથી ભાવનગર જતાં આવતા ધોળા જંકશનથી ઈશાન કોણમા છ ગાઉ ગાડામાર્ગે આવે છે રસ્તામા ઉમરાળુ ગામ આવે છે, જેને પાદર રમણીય કાળુભાર નદી વહે છે આ ઉમરાળુ ગામ હમણા સુધી ભાવનગર રાજ્યનુ વહીવટદારની કચેરીનુ મુખ્ય મહાલ ગામ હતુ વળાને પાદર ઘેલો નામે નદી વહે છે આ નદીનો પટ રેતાળ છે, એટલે તેનુ પાણી એકદમ રેતીની નીચે જતુ રહે છે, જેથી લોકો વીરડા કરી તેનુ પાણી વાપરે છે વળાની આસપાસનો સૌરાષ્ટ્રનો પ્રદેશ ભાલ પ્રદેશ કહેવાય છે આ પ્રદેશની જમીન ખૂબ પોચી હોય છે, એટલે સુધી કે ચોમાસામા પગ ખૂંચે તો ઘૂંટણ સુધી ભોયમા ચાલ્યો જાય! ભાલનો ઘઉ કાઠો ઘઉ કહેવાય છે ખાવામા આ ઘઉ ઘણા સ્વાદિષ્ટ હોય છે, અને તેના કંસારમાં ઘી ખૂબ સમાઈ શકે છે લોકગીત છે કે

'કાઠા તે ઘઉની રોટલી, અને ઘીગળતો કંસાર,
ભેગા બેસી આરોગીએ, જો પૂન્યા હોય મુરાર'

અત્યારના વળાગામથી પશ્ચિમે લગભગ બે ગાઉ દૂર લોલીઆણુ ગામ આવેલુ છે, જ્યાં દમાજીરાવ ગાયકવાડે ઈ સ ૧૭૩૮-મા સૈયદોનો પરાભવ કરેલો, અને જ્યા એમણે બ્રહ્મભોજ કરાવેલો લોલીઆણામાં અત્યારે પણ આ વિજયના સ્મારકરૂપ એક શિલાલેખ છે લોલીઆણાની ઇમારત ૧૮૦ ફૂટ ઊંચી હતી એ ઇમારત હજુ પણ દૂરથી દેખા દે છે

અત્યારનુ વળા નાનુ ગામ છે વલભીના પ્રાચીન અવશેષોનુ ત્યા કોઈ ખાસ સ્મારક નથી રહ્યુ—એક શિવાલય છે, જેનો નન્દી (પોઠિયો) ઘણો મોટો છે સેન્ટ ઝેવીઅર્સ કોલેજના પ્રોફેસર ફાધર હેરાસે વળા પાસે પુરાતન અવશેષો મળશે એવી આશાએ, થોડાં વર્ષો અગાઉ કાંઈક ખોદકામ કરાવેલુ, પણ તેમને કોઈ સ્મારકો ખાસ મળ્યા નહોતા

વળાની બજાર વચ્ચોવચ કચેરી છે જેની ઉપર થોડાએક તામ્રપત્રો, કોઈ મૂર્તિઓ અને સિક્કાઓ કાચના બેઠા ઘાટના કબાટોમાં ગોઠવાયેલા જોઈ શકાય છે હું ગયો ત્યારે ચીની મુસાફર યુવાન સ્વાંગનુ વલભીપુરનુ અંગ્રેજીમા ટાઈપ કરેલુ વર્ણન મે વાંચેલુ વળાગામના ઘરો માટે પાયા ખોદતા મોટી ઈંટો મળી આવે છે, જે ઈંટો વલભીપુરનો ભંગ થયો તે સમયની હોય એવુ અનુમાન કદ ઉપરથી ચોક્કસપણે આપણે બાંધી શકીએ વળાને પાદર એક

તળાવ છે. એની પાળે ચોતરફ મરહૂમ ઠાકોર સાહેબે જૂના પાળિયાઓને હારબંધ ગોઠવી દીધા છે, જે કાર્ય ઘણું સ્તુત્ય અને અનુકરણીય કહેવાય. વળાથી પૂર્વે એકવારનો વડોદરા રાજ્યનો રતનપુર મહાલ આવે છે. આ પ્રદેશમાં નવેંબરની ટાઢ પોષ માસની ટાઢ જેટલી કડક હોય છે, અને તાપ ચૈત્ર માસ જેટલો તીવ્ર હોય છે. પ્રાચીન સમયમાં ખંભાતના અખાતનાં પાણી અહીંથી બહુ દૂર નહોતાં.

વલભીરાજ્યનાં લગભગ નેવું જેટલાં તામ્રપત્રો હાથ લાગ્યાં છે, અને તેમાં બેચાર સ્થળે વલભીનો વળા તરીકે નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. ઘણાંખરાં તામ્રપત્રો તળ વલભીથી આપવામાં આવ્યાં છે. એક ભરૂચથી કાઢવામાં આવ્યું છે, જ્યારે કેટલાંક ખેટકપુર એટલે ખેડાથી દેવામાં આવ્યાં છે. તામ્રપત્રોના દેનારા દૂતકોમાં રાજપુત્રોનાં નામો વંચાય છે; બે તામ્રપત્રોમાં રાજપુત્રી ભૂપા દૂતકના અધિકાર ઉપર હતી એમ કહેવામાં આવ્યું છે. કેટલાંક તામ્રપત્રો નીચે વલભીના રાજાઓના સ્વહસ્તો છે. વલભી રાજ્યનું રાજ્યચિહ્ન નંદી હતું. તામ્રપત્રો ઉપર નંદી સ્પષ્ટ દેખી શકાય છે. એક તામ્રપત્રનો નંદી બાજઠ ઉપર જમણે મુખે બેઠેલો આલેખવામાં આવ્યો છે. વલભીનાં કેટલાંક તામ્રપત્રોની લિપિ બ્રાહ્મી અને દેવનાગરી લિપિઓના યુગના વચગાળાની લિપિ છે; જેમાંથી, થોડા સમય બાદ અત્યારની દેવનાગરી અથવા બાળબોધ લિપિ ઊતરી આવી છે. એક લેખ ઘડા ઉપરનો મળ્યો છે. આ તામ્રપત્રો ફાર્બસ સભાએ શ્રીયુત ગિરજાશંકર આચાર્ય પાસે ગુજરાતીમાં સંપાદિત કરાવ્યાં છે. કોઈ નવીન તામ્રપત્રો હમણાં પ્રસિદ્ધ થયાં છે તે જુદાં.

બૌદ્ધ અને જૈન સાહિત્યમાં વલભીના ઉલ્લેખો મળી આવે છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પણ વલભીના ઉલ્લેખો ત્રણેક ઠેકાણે મળી શક્યા છે. ઈસવીસનના આઠમા સૈકાની છેવટે બૌદ્ધ ગ્રંથ 'આર્યમંજૂ શ્રીકલ્પ' લખાયેલો, જેમાં ભારતનો ઇતિહાસ અશુદ્ધ સંસ્કૃતમાં પદ્યબદ્ધ આપવામાં આવ્યો છે; તેમાં વલભીના રામવંશનું અને તેની સત્તાનું ઠીક વર્ણન મળી શકે છે. ઈસવીસનના સાતમા સૈકાની અધવચમાં ચીની મુસાફર યુવાન શ્વાંગ હિંદ આવ્યો ત્યારે તે વલભીમાં ગયો હતો; તેણે વલભીરાજ્યના બે રાજાઓનું, તેના પ્રદેશનું, અને સૌરાષ્ટ્રના તથા લાટના લોકોનું વર્ણન આપ્યું છે, જે વર્ણન ચીનીમાંથી ઇંગ્રેજીમાં મળી શકે છે. વલભી વિષે હમણાં શ્રીયુત સાંકળિયાએ 'ગુજરાતના પ્રાચીન વસ્તુવિજ્ઞાન (અં. આર્કયોલૉજી ઑફ ગુજરાત) નામક પુસ્તકમાં વલભીનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. મુંબઈ ગૅઝેટિયર વગેરેમાં વલભી ઉપર લેખો મળે છે. હમણાં શ્રી હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ વલભીનો અભ્યાસ કર્યો છે, અને એક ગુજરાતી સ્નાતિકા બહેને વલભી ઉપર અંગ્રેજીમાં નિબંધ લખ્યો છે. થોડાંએક વર્ષો ઉપર એક બંગાળી લેખકે વલભી વિષે થોડુંક લખેલું, છતાં આ વિષય ઉપર એકધારી હકીકત હજુ સાંપડતી નથી, અને જે હકીકતો સાંપડેલી છે તે હકીકતો બહુધા ત્યાંના પ્રદેશના અંગત પરિચય વિનાની હોવાથી, વલભી વિષે આપણને પૂરો ખ્યાલ આવી શક્યો નથી.

હર્ષરાજાના વખતમાં, ગુર્જર રાજાઓના વખતમાં અને ચાલુક્ય સમયનાં દક્ષિણ ગુજરાતનાં તામ્રપત્રોમાં વલભીના ઉલ્લેખો મળી આવે છે.

આ તમામ સાહિત્યનું એકીકરણ હજુ થયું નથી, અને કાંઈ થયું છે તે જનસમાજને મળી શક્યું નથી.

વલભીના દાનપત્રોમા લગભગ સોળ રાજાઓની વંશાવલિ આવે છે, તેમા આવતા દાનનાં ગામો બસોથી પણ વધારે થઈ જાય દાન લેનારા બ્રાહ્મણોના અને બૌદ્ધવિહારોના નામો પણ એટલા ખુશીથી થઈ જાય એક દાનપત્રમાં તો કુલ ચાલીસ જેટલા બ્રાહ્મણોને એકસામટું દાન, આપ્યાનો ઉલ્લેખ છે ઘણાખરાં ગામો સૌરાષ્ટ્રના એટલે કાઠિયાવાડનાં છે, કેટલાક ગામો ગુજરાતનાં છે, એકાદ બે દાનપત્રોના ગામો પશ્ચિમ માળવામા એટલે રતલામ પાસે આવેલા છે

કોઈ દાનપત્રોમાં સહ્યાદ્રિ અને વિન્ધ્ય પર્વતોની ભૂમિ ઉપર રાજ્ય કરતા વલભી રાજપુત્રોનું વર્ણન આવે છે વલભી રાજાઓ બીજા રાજવંશોના તામ્રપત્રો પ્રમાણે શ્રીહર્ષ સામે, આરબો સામે, ચાલુક્યો સામે અને ગુર્જરો સામે લડતા માલુમ પડે છે બે વલભી રાજાઓ, ચોથો ધરસેન અને ત્રીજો ધ્રુવસેન પોતાને પરમભટ્ટારક, મહારાજાધિરાજ, પરમેશ્વર, ચક્રવર્તી કહેવડાવે છે બધા રાજાઓ મૈત્રકવંશના હતા બધા પરમ માહેશ્વર એટલે શિવભક્ત હતા એકાદ બે રાજાઓ ભાગવત હોવાનું કહે છે, એકાદ બે ઉપાસક એટલે બૌદ્ધ તરીકે જાહેર થાય છે

વલભી સંસ્કૃત શબ્દ છે જે લેખકો વલભીને બદલે વલ્લભી લખે છે તે ખોટો પ્રયોગ કરે છે સંસ્કૃત શબ્દકોશ પ્રમાણે વલભી એટલે છાપરાના લાકડાના વળી, છાપરાની ટોચ, છાપરાના ટાળ, છજું, વગેરે છે વલભીનું પ્રાકૃત વલહી થયું, તેનો અપભ્રંશ વલઈ થયો, તેનું ગુજરાતી વળા થયું

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં વલભીના આ અર્થમા અનેક ઉલ્લેખો આવે છે નગરીઓનાં વર્ણનો કરતી વખતે પ્રાચીન કવિઓએ ઊંચા મહાલયોનાં રસોડાની બહાર વળીઓમાંથી નીકળતા ધુમાડાના ગોટાઓને ભાગવત-પારેવા અથવા કપોત-કબૂતર સાથે સરખાવ્યા છે અને તે વળીની માળમાં બેસતાં પારેવાનાં અને કબૂતરોના સુંદર વર્ણનો આપ્યાં છે સૌરાષ્ટ્રમાં અત્યારે પણ ઘરકામમા વપરાતા લાકડાને લોકો વળા કહે છે લાકડું નાનું હોય તો વળી કહેવાય, લાકડું મોટું હોય તો વળો કહેવાય

એમ હોવું શક્ય છે, કે પૂર્વે વળા પાસે મોટું બંદર હોય, ત્યાથી દરિયામાર્ગે લાકડું ખૂબ આવતું હોય, એ લાકડાનો, વળી-વળાનો વેપાર આસપાસ ખૂબ જામેલો હોય, અને ગામને વલભી-વલભીપુર કહેવામાં આવ્યું હોય અને પછી તો તે બની રહી અટારીઓ વાળી, છજાથી, જાળીઓથી, માળથી, અટારીઓથી, બારીઓથી વિમાનોની સાથે હરીફાઇ કરતા, વિમાનોની સાથે તોલ થાય તેવા, મહાલયોવાળી, મેઘદૂતની અભ્રલિહાગ્ર (અં સ્કાય-સ્કેપર્સ)પ્રાસાદોવાળી, મૈત્રકોની, સુરાષ્ટ્રાની, લાટદેશની ભારતમાં પ્રસિદ્ધિ પામેલી વલભી-વલભીનગરી

વલભી ક્યારે વસી તેનો સમય નક્કી કરવો મુશ્કેલ છે મૈત્રકોના તામ્રપત્રો ઈ સ ૫૦૦થી લગભગ ઈ સ ૭૮૯ સુધી ચાલુ છે, પણ ક્યાંય તેની સ્થાપનાનો નિર્ણય થઈ શકે તેવી વ્યાખ્યા કરવામાં આવી નથી

જૈનપરંપરા પ્રમાણે જૈન આગમોને પુસ્તકરૂપે વલભી મુકામે આરૂઢ કરવામા આવ્યા હતા, અને તે માટે આચાર્ય શ્રી દેવર્ધિક્ષમાશ્રવણમુનિ હતા તે આરૂઢ થવાનો સમય મહાવીરના નિર્વાણ બાદ ૯૮૦ વર્ષ, વિક્રમ સંવત ૫૧૦ અને ઈસવીસન ૪૫૮ હતો એક બીજી જૈનપરંપરા પ્રમાણે જૈન આચાર્ય ધનેશ્વરસૂરિએ વલભીરાજ શીલાદિત્યને જૈનધર્મનો પ્રતિબોધ આપ્યો હતો, અને બૌદ્ધોને તીર્થસ્થાનોમાંથી કાઢી ત્યાં જૈનવ્યવસ્થા સ્થાપી હતી તેનો સમય

ઈસવીસન ૪૨૧નો માનવામાં આવે છે. હમણાં એક નવીન પુરાવો મળી આવ્યો છે. વડોદરાના પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિરના જૈન પંડિત શ્રી લાલચંદ્ર ગાંધી, ઈસવીસન ૧૧૦૦ લગભગ થઈ ગયેલા ભદ્રેશ્વરસૂરિએ કરેલા માગધી કથાસંગ્રહનું સંપાદન કરી રહ્યા છે. તેમાં પ્રસિદ્ધ જૈન નૈય્યાયિક મલ્લવાદીસૂરિની કથા આવે છે કે—મલ્લવાદી, તેમના બે ભાઈઓ, યક્ષ અને અજિતયશસ્, તેમની મા દુર્લભદેવી, અને તેમના મામા જિનાનન્દસૂરિ ભરૂચમાં હતા, ત્યારે જિનાનંદસૂરિનો એક બૌદ્ધ નૈયાયિકથી પરાભવ થતાં તેઓ વલભીમાં આવ્યાં, ત્યાં મામા જિનાનન્દસૂરિએ ત્રણેય ભાઈઓને આચાર્યપદ આપ્યું, અને દુર્લભદેવીએ પુસ્તકનો ભંડાર સાચવી રાખ્યો, જેમાંથી મલ્લમુનિએ ન્યાયનો અભ્યાસ કર્યો; અને તેમણે ન્યાયનો સુંદર ગ્રંથ તૈયાર કર્યો, અને પછી ભરૂચ જઈ અગાઉના બૌદ્ધ નૈયાયિકનો, સાતસાત દિવસ સુધી પૂર્વપક્ષ કરી પરાભવ કર્યો, તેથી વલભીના સંઘે બધાંને ભરૂચથી ગાજતેવાજતે વલભીનગરીમાં લાવી ભવ્ય સ્વાગત કર્યું. આ વૃત્તાંત ઈસવીસન ૩૫૮માં બન્યો હતો એવી લોકવાયકા છે.

બૌદ્ધ ઇતિહાસ-ગ્રંથ આર્યમંજુ શ્રીકલ્પમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે દ્વારામતી—દ્વારકાના યાદવોએ વલભીમાં વાસ કર્યો અને સૌરાષ્ટ્રને સ્વતંત્ર કર્યો. ઈરાનના પાઈકુલીના લેખમાં સૌરાષ્ટ્રના મિત્રસેન રાજા વિષેનો ઈ. સ. ૨૯૪નો ઉલ્લેખ છે.

ગમેતેમ, પણ વલભી ઈસવીસનના ચોથા-પાંચમા સૈકાથી સૌરાષ્ટ્રની ગિરિનગર—ગિરનાર—જૂનાગઢથી ઊતરતી બીજી પંક્તિની નગરી બની હશે.

સાહિત્ય વિમર્શકાર દંડીએ દશકુમાર ચરિત્ર નામે સંસ્કૃત કથા લખી છે. તેનો સમય ઈસવીસનની સાતમી સદીનો ગણાય છે. તેમાં છઠ્ઠા ઉચ્છવાસમાં વલભી વિષે એક વાર્તા આવે છે; તે ટૂંકમાં નીચે પ્રમાણે છે:

સૌરાષ્ટ્રમાં વલભી નામે નગરી છે. ત્યાં એક ધનાઢ્ય નાવિકપતિ રહેતો હતો. તેનું નામ ગૃહગુપ્ત હતું. તેને બિમ્બવતી નામે પુત્રી હતી. તેનું લગ્ન મધુમતીમાં રહેતા એક ધનાઢ્ય સાર્થવાહના પુત્ર બલભદ્ર સાથે થયું. બલભદ્ર વલભીમાં રહેવા આવ્યો, પણ પ્રથમ મેળાપમાં જ વરવધૂને અણબનાવ થયો; એટલે સુધી, કે બલભદ્ર સાસરાના ઘર સામું પણ કદી ન જુએ. નગરીના લોકો બિંબવતીને મહેણું મારવા લાગ્યા, કે તે બિંબવતી નહિ, પણ નિંબવતી—કડવા લીંબડાના રસ જેવી કટુતા ધરાવતી કન્યા છે. બિંબવતીથી આવા ઉપાલંભો સહી શકાયા નહિ. તેથી તે એક પરિવ્રાજિકા—બૌદ્ધ ભિખ્ખુણી પાસે ગઈ. પરિવ્રાજિકાએ તેને આશ્વાસન આપ્યું અને ધર્મધ્યાન કરવા આદેશ દીધો. પછી બિંબવતીએ પરિવ્રાજિકાને કહ્યું: 'તમે બલભદ્રને અહીંના નિધિપતિ નામના શેઠના આવાસ પાસે ગમે તે પ્રકારે લઈ આવો. હું નિધિપતિની પુત્રી તરીકે અને મારી સહચરી કનકવતીને વેશે ત્યાં રહીશ અને બલભદ્ર ઘેર આવશે ત્યારે ભોંયતળિયે ફૂલદડે રમતાં, એવી રીતે દડો ફેંકીશ કે બલભદ્રે દડાને પાછો આપવો જ પડે. આ સમયે તમારે (પરિવ્રાજિકાએ) તેને કહેવું કે કંદુકે—ફૂલદડે રમતી કન્યા નિધિપતિ શેઠની પુત્રી કનકવતી છે અને તે તમારી સાથે પ્રેમ—લગ્ન કરવા ઇચ્છે છે. બલભદ્ર આ સાંભળશે ત્યારે તે મને કનકવતી ધારી ઊપાડી જશે; ત્યારપછી અમે બંને લગ્ન કરીશું અને વલભી બહારચાલ્યાં જઈશું.' આ પ્રયોગ ખરેખર સફળ થયો. બલભદ્ર અને બિંબવતી (કનકવતી) વલભીથી ખેટકપુર—ખેડા રહેવા ગયાં. ખેટકપુરમાં બલ-

ભદ્રે વેપાર કર્યો અને ઘણું દ્રવ્ય ભેગુ કર્યું એકવાર બલભદ્રે દાસીને ચિડાઈને કાઢી મૂકી, તેથી દાસીએ બધુ તર્કટ ખેટક ગામની પ્રજા સમક્ષ ફોડી દીધુ ખેટક ગામના લોકો ઘણા ક્રોધે ભરાયા, અને તેમણે બનેને ગામમાથી ચાલ્યા જવાનુ ફરમાવ્યુ એ વખતે નિંબવતીએ ખરી વસ્તુ કહી દીધી એટલે ગ્રામ અધિપતિએ વલભી મુકામે સદેશ મોકલ્યો નિધિપતિ, કનકવતી, ગૃહગુપ્ત, સાર્થવાહ વગેરે ખેટકપુર આવ્યા અને ધામધૂમથી બનેને વલભી લઈ ગયા વલભીમા બલભદ્ર અને નિંબવતી આદર્શ ગૃહસ્થાશ્રમ સેવતા થયા

દંડીલિખિત દશકુમારચરિતના હાલના અભ્યાસીઓ એમ માને છે, કે તેના વર્ણનો એ વખતના રાજકારણને અવનવા નામો દ્વારા સૂચવે છે આપણે એટલુ તો સમજી શકીએ કે વલભી, ખેટકપુર અને મધુમતી એ સમયે સમૃદ્ધ નગરો હતાં ત્યાં કુબેરભડારી, સાર્થવાહો (સથવારાઓ) અને નાવિકપતિઓ રહેતા હતા, તથા ત્યા બૌદ્ધ પરિવ્રાજકો અને પરિવ્રાજિકાઓ નિવાસ કરતાં હતા દશકુમારચરિતની આ વાર્તામા આવતી મધુમતી નગરી એ ભાવનગર પાસે આવેલુ મહુવા સમજવાનુ છે, મદુરા કે મથુરા નહિ વલભીના એક દાનપત્રમા મધુમતીદ્વાર એટલે મહુવા બદરનો નિર્દેશ છે દ્વાર એટલે પ્રાચીન સમયનુ બદર, એ આ દાનપત્રથી સિદ્ધ થાય છે

એક રીતે રામકથાને આલેખતુ તો બીજી રીતે સંસ્કૃત વ્યાકરણના જુદાજુદા પ્રયોગોના દૃષ્ટાંતો આપતુ મહાબ્રાહ્મણ સ્વામીપુત્ર ભટ્ટીએ વલભીરાજ ધરસેનના સમયમા ભટ્ટીકાવ્ય—રામાયણ—રાવણવધ—લખ્યુ હતુ એ પોતે કહે છે, કે આ કાવ્ય પોતે ધરસેન રાજાથી રક્ષવામા આવતી વલભીનગરીમાં લખ્યુ છે વલભી રાજવંશમાં ચાર ધરસેન રાજાઓ થઈ ગયા, કેટલાક દાનપત્રોમા ભટ્ટી નામના બ્રાહ્મણોને દાન આપ્યાનુ પણ કહેવામા આવ્યું છે, અને એક રાજા વ્યાકરણમાં પ્રવીણ હતો એમ પણ લખવામા આવ્યુ છે આ બનાવ સાતમી સદીનો હોવો જોઈએ

કથાસરિતસાગરમા વલભીના બે નિર્દેશો છે એક જીમૂતવાહનની કથાનો; અને બીજો અંતર્વેદીના બ્રાહ્મણ વિષ્ણુગુપ્તનો જે વિષ્ણુગુપ્ત નામે બ્રાહ્મણપુત્ર વલભીમાં અભ્યાસ કરવા જાય છે તે અંતર્વેદીનો એટલે ગંગા—જમના પ્રદેશમાં રહેતો હતો વલભી વિદ્યાપીઠનુ સ્થળ હતુ તે યુવાન સ્વાગ પછી તુરત આપણે ત્યા આવી ગયેલા ઈત્સિંગ નામના ચીની મુસાફરના લખાણથી પણ પુરવાર થાય છે, કારણકે ઈત્સિંગ લખે છે કે 'આખા ભારતવર્ષમા બે મુખ્ય વિદ્યાકેન્દ્રો છે વલભી અને નાલન્દ (ઈ સન ૬૭૫-૬૮૫)'

વલભીવંશના રાજાઓ મૈત્રકો કહેવાતા હતા એ મૈત્રકો વલભી-દાનપત્રોમા પરમમાહેશ્વરો તરીકે પ્રસિદ્ધ થાય છે મૈત્રકો પ્રથમ વ્રાત્યો હતા, કોઈવાર તેઓ સૂર્યપૂજકો હતા કેટલાક આ મૈત્રકસેનાઓના રાજાઓને મહેરલોકોના સેનાપતિઓ સાથે સરખાવે છે, જે મહેરલોકો અત્યારે પોરબદર આસપાસના સોરઠી પ્રદેશમા વસે છે મિત્રપૂજા અથવા સૂર્યપૂજા આ સમયમા, આખા સૌરાષ્ટ્રમા અને ગુજરાતમા પ્રચલિત હતી અને આ સપ્રદાય પશ્ચિમ એશિયામા પણ તે વખતે સારી રીતે પ્રચલિત હતો પશ્ચિમ એશિયાના ઇતિહાસવિદોના મત પ્રમાણે મિત્રપૂજા તો તે વખતે જરથુસ્તના પારસીક અને ઇસુખ્રિસ્તી સપ્રદાયો સાથે મોટી હરીફાઈ કરતો પથ હતો આ મૈત્રકો ગુપ્ત રાજાઓના અમલ દરમિયાન સિપાઈઓ હતા તેમણે ભટાર્કની આગેવાની નીચે કોઈ ચક્રવર્તીપદ સેવતી ગુપ્ત કે કુશાન સત્તા સામે બંડ કર્યું હોય અને અનુકૂળતા

સાંપડતાં, સુરાષ્ટ્રમાં વલભી મુકામે સ્વતંત્ર સત્તા સ્થાપી હોય. વલભીનગર ગિરિનગરથી દૂર હતું, એટલે એની અનુકૂળતા વધારે હતી; તે નગર તે વખતે ભૃગુકચ્છથી સોમનાથ જવાના ધોરી માર્ગ ઉપર આવેલું હતું.

મૈત્રક રાજવંશ પરમ માહેશ્વર હતો; તે સાથે તે બૌદ્ધનો ઉપાસક પણ હતો. પ્રથમ મૈત્રક રાજવી ભટ્ટાર્કે વલભી પાસે જ એક બૌદ્ધવિહાર કરાવેલો. એ વિહારનું દાન તેણે શૂર નામના રાજસ્થાનીયને આપેલું હતું. વલભી પાસે એક બીજો બૌદ્ધવિહાર હતો, તે મીમ્માદેવીનો અભ્યંતરિક વિહાર કહેવાતો હતો. એનું સમર્પણ બૌદ્ધના હીનયાન પંથના ભિખ્ખુઓને થયેલું હતું. વલભી પાસે એક ત્રીજો દુદ્દારાણીનો મોટો વિહાર આવેલો હતો. એ વિહારમાં બીજા અન્તર્ગત વિહારો હતા. વલભીરાજા બીજા ધરસેનની એ બહેન થતી હતી. આ વિહાર માટે વલભીરાજાઓ ખૂબ દાનો આપતા હતા. ભાગ્યે જ કોઈ રાજા થઈ ગયો હશે, જેણે આ વિહારને દાન નહીં આપ્યું હોય. એ દાન ગામોનાં હતા અને તેના ઉત્પન્નમાંથી બુદ્ધપ્રતિમાને ધૂપ–દીપ–તૈલ–સુગન્ધ ધરવામાં આવતાં. અને જૂના વિહારોની મરામત થતી. બૌદ્ધગ્રન્થ મંજૂશ્રીકલ્પ પ્રમાણે આ રાજાઓએ વિહારોમાં પ્રતિમાઓ વસાવેલી; તેની દીવાલો ઉપર ચિત્રો કરાવેલાં, તેમાં પુસ્તકોના ભંડારો રાખવામાં આવતા હતા. દાનપત્રોમાં બુદ્ધદાસ, આર્યભિક્ષુ વગેરે બૌદ્ધ આચાર્યોનાં નામો વાંચી શકાય છે. વલભી નામક એક વિહાર હતો, જેનું નામ પક્ષસૂરવિહાર હતું. વલભી આસપાસ પુષ્પવાટિકાઓ–ફૂલવાડીઓ હતી, જેનાં દાન બ્રાહ્મણોને આપવામાં આવ્યાં હતાં. સ્થિરમતિ અને ગુણમતિ એ બે વિદ્વાન બૌદ્ધ આચાર્યોના એક ગુરુભાઈએ અભિધાનકોશ ગ્રન્થ લખ્યો હતો. ચીની મુસાફર યુવાન ચ્વાંગ અહીં આવી ગયેલો તે કહે છે કે:

‘વલભી નગરીનો ઘેરાવો ૩૦ લી(લગભગ ૭ માઈલ)નો છે. વસતી ઘણી ગીચ છે. નગરમાં દેશાવરનો કીંમતી માલ ખૂબ પ્રમાણમાં આવે છે. અહીં એકસો સંઘારામો છે અને એમા ૭ હજાર ભિખ્ખુઓ રહે છે. અહીં એકસો દેવમંદિરો છે. અહીંનો રાજા ધ્રુવસેન (ધ્રુવભટ્ટ) કનોજના મહારાજા શ્રીહર્ષનો જમાઈ થાય છે, તે બૌદ્ધ મત ધરાવે છે. સ્વભાવે તે ચપળ અને ઉતાવળિયો છે અને તેનામાં બહુ અક્કલ નથી આ રાજા દર વરસે સાધુઓનો મોટો મેળો કરે છે, જ્યારે તે ખૂબ દાન આપે છે, અને દાનમાં આપેલી વસ્તુઓને તે બમણું મૂલ્ય આપી ખરીદી લે છે.

સાઠ વરસ અગાઉ અહીં શીલાદિત્ય રાજા થઈ ગયો. તે માળવામાં કામગીરી ઉપર હતો. તેણે રાજમહેલ પાસે મોટો વિહાર બંધાવેલો ત્યા શીલાદિત્યે બુદ્ધ ભગવાનની સાત પ્રતિમાઓ સ્થાપી હતી. આ રાજાના દેશમાં હાથીઓ અને ઘોડાઓ ગાળેલું પાણી પીતા અને હિંસક જાનવરો અહિંસક વર્તન બતાવતાં હતાં. શીલાદિત્ય દર વર્ષે મોક્ષધર્મ પરિષદ ભરતો હતો.’

વલભી સમયના બૌદ્ધવિહારોના અવશેષો સૌરાષ્ટ્રમાં હજુ મોજૂદ છે, જૂનાગઢમાં ગિરનાં જંગલોમાં, સાણાના ડુંગર ઉપર, ઓસમના ડુંગર ઉપર, ઢાંક પાસે, જામનગર નજીક ગોપ પાસે, ભાણવદ પાસે, પાસગાંવ નજીક, તથા તળાજા પાસે અનેક અવશેષો છે, જે પ્રાચીન બૌદ્ધવિહારો હતા. પાસગામ પાસેનું ધિગેશ્વર એક સમયનો બૌધ સ્તૂપ છે. સાણાના ડુંગરોમાં તો પચાસથી વધારે ગુફાઓ છે. અત્યારે અહી રબારીઓ છાણાં થાપે છે અને કવચિત્ ત્યાં બહારવટિયાઓ રહે છે. સાણાના ડુંગરની ટોચ ઉપરથી એક બાજુ ઊના દેલવાડા નજરે પડે છે, તો બીજી બાજુ જાફરાબાદનો દરિયો નજીકમાં જ નજરે ચડે છે. ધારીથી ખાંભા, ખાંભાથી ડેડાણ, ડેડાણથી અથવા ખાંભાથી સીધું સાણાના ડુંગરે

ગાડામાર્ગે જવાય છે, ડુગરની અડોઅડ એક નાનો વોકળો વહે છે, જ્યાથી જાફરાબાદની હદ શરૂ થતી હતી

મૈત્રક રાજાઓ માનવધર્મશાસ્ત્રમા, વ્યાકરણમા લોકકથામા પ્રવીણ હતા મજૂ શ્રીકલ્પ પ્રમાણે એક ધરસેન રાજા સો વરસથી વધુ જીવ્યો હતો। એ રાજવશમા બે રાજાઓ, ચોથો ધરસેન અને ત્રીજો ધ્રુવસેન દાનપત્રમા, પોતાને પરમ માહેશ્વર પરમ ભટ્ટાર્ક, મહારાજાધિરાજ, પરમેશ્વર, ચક્રવર્તી તરીકે ઓળખાવે છે અને ઇતિહાસ તે દાવાને સાચો ઠરાવે છે આ રાજાઓ શીલાદિત્ય, બાળાદિત્ય, ધર્માદિત્ય, ધર્મરાજ વગેરે ઉપનામો ધરાવતા હતા આર્યમજૂ શ્રીકલ્પ કહે છે કે તેમની પાસે જબરા હસ્તીદળો, અશ્વદળો અને નૌકાદળો હતાં નૌકાદળ ધરાવવાનો આ દાવો ખરો છે, કારણકે તેમણે ચાલુક્યો અને ગુર્જરો સાથે રહીને અરબોને સમુદ્ર ઉપર હફાવવા પ્રયત્નો કરેલા એક વલભી રાજપુત્ર ડેરભટ (હેરભટ) વિધ્ય અને સહ્યાદ્રિ ઉપર વલભીનો ઝડો ફેરવી આવ્યો હતો

વલભીદાનપત્રોમા રાજ્ય–વ્યવહાર કોશના અનેક જૂના પ્રયોગો મળે છે, તો કોઈ નવા પ્રયોગો પણ જડી આવે છે એક અધિકારીને દિવિર અને દિવિરપતિ કહેવામાં આવ્યો છે, એનો અર્થ હજુ સુધી બરાબર સમજી શકાતો નથી ગુજરાત–કાઠિયાવાડમા જાણીતી અટક ધ્રુવ આ દાનપત્રોમા મળી આવે છે આ અટક અત્યારે નાગરો, વણિકો અને કાયસ્થો વાપરે છે, તે વલભી સમયથી ચાલુ હોવી જોઈએ ગામનો મુખ્ય અધિકારી ગ્રામકૂટ–ગ્રામનો ઉત્તમ પુરુષ કહેવાતો, જે નામ હાલારમાં હાલ ગામોટ શબ્દમા હજુ ચાલુ છે કોઈકોઈ ગામ વિભાગસ્થળી કહેવાતુ વનસ્થળી, રાજસ્થળી, એવા વિભાગો દાનપત્રોમા મળી આવે છે જામનગર પાસેનુ વાણિયાનુ વથળી અને જૂનાગઢ પાસેનુ નાઘેરીનુ વથળી બન્ને વિભાગસૂચક નામ હજુ ચાલુ રાખે છે અને તે બને સ્થળી નામ હજુ પણ લોકવાયકામા વપરાય છે જેમકે નાઘેરીની વથળી, વાણિયાની વથળી વગેરે ધારી પાસેનુ ગિરમા વસેલુ ઝાર ગામ અત્યારે તો નાનુ છે, પણ તે વલભી સમયનુ વિભાગીય કેન્દ્ર હોવાનુ દાનપત્રોથી સાબિત થાય છે વઢવાણ (વર્ધમાન) ભુક્તિ એટલે મોટા વિભાગનુ કેન્દ્ર હતુ એક ગોમૂત્રિકા નામનુ સ્થળ આવે છે, જે અત્યારનુ ગોમટા હોઈ શકે

વલભીના ભગની વાત દરેક ગુજરાતી બાળક જાણે છે બારોટોએ તે પ્રસિદ્ધ કરી છે, અને રાસમાળામાં તે અપાઈ ગઈ છે મૂળ વાત प्रबन्धचिन्तामणि નામક સસ્કૃત ગ્રથમાં છે તે સમયના ગુજરાતમા એટલે જોધપુર પાસે આવેલા પલ્લીગામનો એક રક વણિક ભાઈની સાથે તકરાર થતાં વલભીમા રહેવા ગયો, ત્યા તે સિદ્ધરસ પ્રાપ્ત થતા ખૂબ ધનસચય કરી શક્યો અને તેણે વલભી બહાર મહાલયો કરાવી ત્યા રહેવા માડ્યુ એકવાર તેની પુત્રીની રત્નજડિત કાસકી દેખી શીલાદિત્ય રાજાની કુવરીને ઈર્ષ્યા થઈ, તેથી વણિક હેરાન થયો અને મ્લેચ્છ મડળ ભાગી ગયો, જ્યાથી મ્લેચ્છોને તે વલભી ઉપર લાવ્યો મ્લેચ્છોએ વલભીનો નાશ કર્યો રાજા માર્યો ગયો

આ કથા છે, ઇતિહાસ સાથે તે વાર્તાને ઘટાવીએ તો મ્લેચ્છ મડળ એટલે સિન્ધ દેશ, જે બાગ–એ–દાદ (બગદાદ)ના ખલીફની સલ્તનતનો એક પ્રાન્ત હતો, મ્લેચ્છ રાજા એટલે ખલીફ અલમનસૂર, અને મ્લેચ્છ સરદાર એટલે ઇબ્ન જમાદ એ

સમયના અરબો પશ્ચિમ અને મધ્ય એશિયાના ચક્રવર્તીઓ હતા; તેમનામાં ઇસ્લામનું જયિષ્ણુસ્વભાવનું ઝનૂન હતું; અને ઈરાનનો સંસ્કાર હતો, એ અરબો રોમની પાદશાહી સાથે લડાઈઓ કરતા હતા; ભૂમધ્ય અને અરબી સમુદ્રોનું આધિપત્ય તો તેમણે સિદ્ધ કર્યું હતું. વલભી, લાટ, ગૂર્જર, અને ચાલુક્ય રાજાઓ તેમના જેટલા નૌકાબળે બળવાન નહોતા. આપણા નાવિકપતિઓ પાસે તેમના જેવું યુદ્ધકૌશલ્ય નહોતું. એટલે આપણા ગૂર્જરો, સોરઠીઓ અને ચાલુક્યો અરબોથી હાર પામ્યા—વલભીનો ભંગ થયો. તેના સંઘારામો ભાંગી પડ્યા; તેની જૈન પ્રતિમાઓને સોમનાથમાં અને શ્રીમાળમાં ખસેડવામાં આવી. તેના (વાલમ) બ્રાહ્મણો ધંધુકા ભાગી ગયા, તેનો રાજવંશ પાછો આવ્યો, પણ તેનામાં વલભીની પુનઃસ્થાપનાનું બળ નહોતું. કહેવાય છે કે વલભીના એક રાજવંશીએ ચિતોડ જઈ ગાદી સ્થાપી, જે વંશનાં પરાક્રમો પાસે કોઈ પણ રાજવંશનાં પરાક્રમો ઝાંખાં પડે છે.

વલભીભંગ ઈ. સ. ૭૮૯માં બનવાનું જિન પ્રભસૂરિનો ‘તીર્થકલ્પ’ ગ્રંથ કહે છે. પ્રબંધચિન્તામણિકાર આ વૃત્તાંતને લોકકથાનું રૂપ આપતાં જણાવે છે કે વલભીના ભંગ અગાઉ નગરદેવતા વર્ધમાનસૂરિને સ્વપ્નમાં આવીને રુદન કરવા માંડી, તેથી મુનિએ સવાલ કર્યો કે ‘રુદન કેમ કરે છે, તું કોણ છે?’ ત્યારે નગર દેવતાએ ઉત્તર આપ્યો કે ‘હે ભગવન્, હું વલભીની નગરદેવી છું અને ભંગને જોઈ રહી છું; તમે અહીંથી ચાલ્યા જાઓ. અહીં રહેશો તો ભિક્ષામાં મળેલું દૂધ લોહી થઈ જશે, ભાગો, એવે સ્થળે જઈ રહો, જ્યાં લોહી હોય તે પણ દૂધ થઈ જાય.’

ભાંગ્યું તો ય ભરૂચ, એવું વલભી માટે આપણે કહી શકીએ નહીં, વલભી ગયું તે ગયું જ. એની પુરાણી ભૂમિકા ઉપર દસવીસ ફૂટ ‘કાળી ધૂળ ચડી ગઈ. વલભીનો રહીશ એટલું તો અલબત્ત જાણે છે કે જે ધરતી ઉપર તે પગ મૂકી ચાલી રહ્યો છે તે ધરતી પ્રાચીન વલભીની છે, પણ તેને અથવા તો કોઈ પણ ગુજરાતીને કે સૌરાષ્ટ્રવાસીને ભાગ્યે જ ખબર છે કે એ ધરતીને ખૂંદનારાં હસ્તીદળો, અશ્વદળો અને પાયદળો એકવાર ગુજરાતની ધરતીને અને આખા સૌરાષ્ટ્રની ધરતીને રાજકીય, સાંસ્કારિક અને વહીવટી એકત્વનો અનુભવ કરાવી ગયાં હતાં, અને ભારતના ઇતિહાસમાં ગુજરાતે કે સૌરાષ્ટ્રે કદી નહીં અનુભવેલું ચક્રવર્તીપદ થોડાં વરસો માટે તો અપાવી રહ્યાં હતાં.

★

એક ચિત્રશાળામા કોઈ પ્રેક્ષકે પ્રવેશ કર્યો. એને ઘણાં યે ચિત્રો બતાવવામાં આવ્યાં. એક ચિત્રમાં ચહેરો વાળથી ઢંકાયેલો બતાવવામાં આવ્યો હતો અને એ આકૃતિના પગમાં પાંખો લગાડવામાં આવી હતી. પ્રેક્ષકે પૂછ્યું:

‘આ કોનું ચિત્ર છે?’

‘સમયનું’ ચિત્રકારે સમજાવ્યું.

‘એનું મુખ કેમ ઢંકાયેલું છે?’

‘કારણ એ મનુષ્યની સામે આવે છે, ત્યારે માનવી એને ઓળખી નથી શકતો.’

‘એના પગમાં પાંખો કેમ છે?’

જવાબ મળ્યો:

‘કારણકે એ જલદી ચાલ્યો જાય છે. અને એકવાર ગયા પછી કોઈ એને પાછો મેળવી શકતું નથી.’

x

આકડો

લેખક

શ્રી વલ્લભરામ વૈદ્ય

આયુર્વેદાચાર્ય

દર શનિવારે પરમ ભક્ત વીર હનુમાનને આકડાના ફૂલ શા માટે ચડતા હશે? આ લેખનું વાચન કરતા જણાય છે કે નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્યની આદર્શ વિભૂતિના ચરણમા શરીરરક્ષામાં ખૂબખૂબ મદદગાર નીવડે એવી વનસ્પતિ અર્પણ કરવામા પ્રાચીન આચાર્યોએ ભારે ઔચિત્ય બતાવ્યુ છે આકડાની ભસ્મ, એના પાનથી થતો શેક, કાનના મટતાં દરદો, વ્રણ–ઘા ઉપર મલમ તરીકે એનો ઉપયોગ વગેરે વૈદરાજે સ્વયં કરેલા પ્રયોગો અનુભવે સિદ્ધ થયેલા છે તે એની વિશેષતા છે વિવિધ પ્રકારના ગુણ ને તેના પ્રયોગોની માહિતી આપી છે

(૧) આકડો આકડા માટે જુદીજુદી ભાષાએમા જુદાજુદા નામો મળે છે

સંસ્કૃત—અર્ક
હિંદી—આક
મરાઠી—અકાણ્ડ, રુ
ગુજરાતી—આકડો

એનું વનસ્પતિશાસ્ત્રનુ નામકરણ નીચે પ્રમાણે છે

પ્રાકૃતિક વર્ગ-Natural Order
તારાકૃતિ વર્ગ અથવા દ્રૌપદીવર્ગ-Esebpeadia
કુટુંબ—Genus-Calotropis
જાતિ—Species-Procira
નામકર્તા—R Br

(૨) સામાન્ય ઓળખાણ આકડો હિંદભરમાં આડે વગડે થાય છે તેના પાન વડના પાનના આકારના હોય છે અને તે સામસામાં આવે છે તેનાં ફૂલ હનુમાનને ચડે છે એ પ્રસિદ્ધ છે તેનાં ફૂલની રચના વનસ્પતિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી અભ્યાસ કરનારાઓને મન કુદરતની એક અદ્ભુત કૃતિ છે આપણે ફૂલ તોડીને નજર કરીએ તો બહારની તથા અંદરની પાંચપાંચ પાંખડીઓ સ્પષ્ટ દેખાય છે અંદરની દરેક પાખડીમા વાદળી રંગના સુંદર પટ્ટા છે અંદરની પાખડીઓમાં નજર કરો તો તારાના જેવો આકાર દેખાય છે સ્ત્રીકેસર ને પાંચ પુંકેસરો વીંટાઈને અને જોડાઈને તે બનેલો છે વચ્ચે જે લીલી ટપકી દેખાય છે તે સ્ત્રીકેસરનુ મુખ છે, જાણે દ્રૌપદીને પાંચ પાંડવો મળ્યા હોય તેવુ સુંદર દૃશ્ય! ઘડિયાળ જોવાના કાચને આંખે લગાડીને જોવાથી આ દૃશ્ય મનોહર અને સ્પષ્ટ દેખાય છે આથી જ મેં તો આ વર્ગનુ નામ તારાકૃતિ અથવા દ્રૌપદીવર્ગ રાખેલ છે તારાકૃતિ એ આખા યે વર્ગને ઓળખવાની ચાવી છે પછી તે વેલ, છોડ કે મોટું ઝાડ હોય, તોપણ તારાકૃતિ જોઈને આ વર્ગનું છે એમ જ કહેવાય તેને બબ્બે ફળો સાથે આવે છે, કેમકે સ્ત્રીકેસરમાં રહેલા ગર્ભાશયને બબ્બે ખાના હોય છે આખા વર્ગમા બધા જ છોડોને બબ્બે ફળો જ આવવાના તેનું ફળ પોપટના જેવા આકારનુ અને લીલુ હોવાથી તેને शुकफलम् કહે છે અને તેની અંદર રૂ (કપાસ) હોવાથી તેને तूलफलम् કહે છે રૂ તેજદાર અને સુંવાળુ હોય છે આ વર્ગનાં બધા જ ફળોમાં રૂ તો ઓછુંવત્તુ હોય છે અને તેમાં તેનાં બીજ છુપાયેલાં હોય છે

તેની જાંબલી ફૂલવાળી અને ધોળા ફૂલવાળી એમ બે જાતો છે વળી દરેકની નાનો અને મોટો એમ બે જાત છે અહી જાંબલી

ફૂલવાળી નાની જાતિ (Procera) વિષે લખ્યું છે. પણ બધાના ગુણો સરખા જ હોય છે. ધોળા આકડા થોડા થાય છે તે હિંદમાં બનારસ બાજુ વધુ થાય છે. તેના ગુણો વધુ સારા પુસ્તકોમાં વાંચવામાં આવ્યા છે પણ અનુભવમાં તો બધા સરખા લાગ્યા છે. ધોળાં ફૂલ મોગરા જેવાં સુગંધીદાર હોય છે. ધોળો આકડો તેથી દેવપૂજામાં વપરાય છે, અને ગણપતિનું તે ખાસ વૃક્ષ ગણાય છે. એટલે સુધી કે તેની નીચે કુદરતી ગણપતિની મૂર્તિ થાય છે એમ કહેવાય છે. ધોળા આકડાના ગણપતિ બનાવી લોકો તેની ઉપાસના કરે છે.

દરિયાકિનારે આકડા ઓછા થાય છે. સમુદ્રની સપાટીથી ૩૦૦૦ ફૂટની સપાટી સુધી તે ઊગે છે.

(૩) ઔષધિમાં ઉપયોગી અંગો–ફૂલ અને પાન : આમ તો તેનાં મૂળની છાલ, પાન, ફૂલ અને તેની ડાળીઓમાં રહેલું દૂધ, એ બધાંનો દવા તરીકે ઉપયોગ થાય છે–અહીં તો માત્ર ફૂલ અને પાનના અનુભવમાં આવેલા પ્રયોગો આપ્યા છે.

(૪) ગુણકર્મ (Actions): આકડાનો રસ તીખો (कटु) છે. મતલબ કે તે સ્વાદે તીખો છે.

એમાં નીચેના ગુણો છે :

૧	સમત્વકારી	(અં. ઓલ્ટરેટિવ)	વાતહર–Vathar
૨	કફઘ્ન	(અં. એક્સપીટોરન્ટ)	
૩	સ્નિગ્ધતાનિવારક (ચીકાશ તોડનાર)	(અં. એન્ટિસ્પેસ્મોડીક)	કૃમિઘ્ન (Anthel ?)
૪	સારક	(અં. માઈલ્ડ લેક્સેટીવ)	ઉષ્ણ (Irritant ?)
૫	મૂત્રલ	(અં. ડાયુરેટીક)	
૬	દીપક, પાચક	(અં. સ્ટોમેકીક)	

(૫) રોગો ઉપર અસર: ઉપરના ગુણો તેનાં બધાં જ અંગોમાં રહેલા છે–તેના મૂળની છાલ અંગ્રેજી દવા (Ipicac)-ઈપીકેકના મૂળના જેવી જ કફઘ્ન અને દીપન–પાચન કરનાર છે, ઉપરાંત–તે વાયુના દોષનો નાશ કરનાર છે. સારક એટલે મળને નીચે ખસેડે છે જેથી દસ્ત તથા મૂત્રાદિ મળ સાફ થાય છે. તેનો રસ તીખો (कटु) છે. એથી તે કફને અને તેની ચીકાશને તોડે છે–વળી તે ગરમ (उष्ण) છે તેથી કફઘ્ન હોવા છતાં કેટલીક વખત નબળી પ્રકૃતિવાળા માણસને અથવા વધુ પ્રમાણમાં ઉપયોગ થાય તો સાજા માણસને પણ તેની ગરમ (उष्ण=Irritant) અસર જણાય છે, જે ગળામાં અને શ્વાસનળીમાં તરત જણાઈ આવે છે. તેથી તે उष्ण–कफघ्न છે અને પિત્ત પ્રકૃતિવાળા માણસને કોઈ કારણથી કફનાં દરદો–શ્વાસ અને ખાંસી–વગેરે થયાં હોય ત્યારે તેને એકલો જ તેનો પ્રયોગ માફક આવતો નથી, પણ તેની સાથે (શામક=અં. સેડેટીવ) દવા મેળવીને આપવાથી માફક આવે છે. તેનામાં સમત્વકારી ગુણ હોવાથી માણસને મૂળ સ્વસ્થ પ્રકૃતિ ઉપર લાવી મૂકે છે. કફઘ્ન તથા ચીકાશને તોડવાના ગુણથી તે જૂની ખાંસી અને દમને દૂર કરે છે. ક્ષયની કફજન્ય ખાંસીમાં તેના ઉષ્ણ ગુણને લઈ ચીકાશ તોડવાપૂરતો ઉપયોગી છે. પણ વધુ પ્રમાણમાં ન અપાય અને શામક કફઘ્ન સાથે જેવી કે, જેઠીમધ અને સિતોપલાદિ સાથે અપાય તો ફાયદો કરે છે. તેમાં કૃમિઘ્ન ગુણ પણ છે. અહીં કૃમિઘ્ન શબ્દથી બહારના રોગોત્પાદક જંતુઓ (અં.

પેચોજેનીક) બેક્ટેરિયા, પણ ગણવાના છે સામાન્ય રીતે કૃમિ શબ્દથી પેટના કરમ આપણે લઈએ છીએ આયુર્વેદના વખતમાં આજની માફક કૃમિઓનુ પૃથક્કરણ થયેલું નહિ હોવાથી પેટના અને બહારના અનેક રોગોત્પાદક કૃમિઓનો ઉલ્લેખ પૂર્વાચાર્યોએ કરેલો છે આકડાના મૂળની છાલમાં પેટના કૃમિને મારવાનો ગુણ વાચ્યો છે પણ પ્રત્યક્ષ અનુભવ્યો નથી તેના પાનની રાખને ઘીમા ચોપડવાથી પરુવાળા ઘાગ (व्रण) રુઝાય છે અને ચળ તથા કુષ્ટ એટલે-ખસ, દાદર, વગેરે ચામડીનાં દરદોને પણ સારાં કરે છે એથી બહારના રોગોત્પાદક અણુઓ (stiptococcus અને stiphylococcus)-નો પણ તે નાશ કરતો હશે એમ-જાણી શકાય છે વળી આકડાના દૂધના પુટો અભ્રકની ભસ્મને આપવામાં આવે છે તે ભસ્મ ક્ષયના દરદમાં ઉત્તમ કામ આપે છે; એથી તેના દૂધમા ટી બી ના અણુઓને નાશ કરવાનો ગુણ હોવો જોઈએ. આને માટે વધુ શોધખોળની જરૂર છે વળી આકડામાં સોજાઓ વરમ દૂર કરવાનો ગુણ પણ છે આથી તે પાંડુ અને યકૃત-(piver) તેમજ (Ascitis) જલોદર, બરોલ(spleen)ના સોજાઓ (ઇન્ફ્લેમેશનને) દૂર કરે છે તે તેના સારક અને મૂત્રલ તથા ઉષ્ણ વાતહર ગુણને આભારી છે તે વાતહર છે એટલે કે પેટના વાયુનો તે નાશ કરીને પાચનશક્તિ વધારે જ છે, પણ એ સિવાયના વાત એટલે જ્ઞાનતંતુઓના કાર્યોમા દોષ થઈ જ્યા વાયુનાં ચિહ્નો-દુખાવા વગેરે જણાતા હોય તેને પણ તે મટાડે છે આકડાના પાનનો શેક આંતરડાંના માર્ગને સાફ કરે છે, અને તેમાં થયેલા સોજાઓને તેમ જ હોજરી અને પેઢુ ઉપરના શેકથી ત્યાંના સોજાઓને પણ દૂર કરે છે અને અપાનવાયુ નીચે સારે છે એવી જ રીતે કોઈ પણ અંગ જકડાઈ જાય ત્યાં તેના પાનનો શેક કરવાથી તરત આરામ થાય છે આ રીતે ચહેરાના અર્દિત વાયુ (શ ફેસિયાલપેરેલીસીસ) અને બીજા અર્ધાંગ વાયુમાં પણ તેના શેકથી અંગો છૂટાં પડી જાય છે તેના પાનના રસના ગરમ ટીપા કાનમા નાખવાથી ઠંડી લાગવાથી થયેલો કાનનો દુખાવો મટે છે અને રસી સુકાય છે ભાવમિશ્ર પંડિતે નીચેના એક જ શ્લોકમાં આપણે ઉપર કહી ગયા તે લગભગ સર્વ ગુણોનુ વર્ણન કરેલ છે

अर्कस्तु कटुरुष्णश्च वातहृद् दीपन सर ।
शोथव्रणहर कण्डू कुष्ठकृमिविनाशन ॥

(भा प्र नि)

પ્રયોગ-વિધિ નં. ૧ અર્કભસ્મ. આકડાનાં ફૂલ શેર ૧ અને સિંધાલૂણ વાટેલું શેર ૦ાા લેવાં, પછી ત્રણથી ચાર શેર સમાઈ શકે તેવી માટીની હાંડલી લઈ તેમા પ્રથમ થોડાં ફૂલ, પછી તેના ઉપર સિંધાલૂણ-એમ ઉપરાઉપરી થર દેવાં પછી તેના ઉપર ઢાંકણી ઢાંકીને માટી અને કપડાવતી ત્રણચાર વખત લીંપવું અને તડકે બેચાર કલાક સુકાવા મૂકવું સુકાઈ રહ્યા બાદ ચૂલા ઉપર મૂકીને ત્રણ કલાક નીચે અગ્નિનો તાપ દેવો અંદરથી ફટફટ એવા અવાજો થશે તાપ અપાઈ ગયા બાદ તદ્દન ઠંડુ થઈ જવા દેવું પછી ધીમેથી ઉપરનું કપડું વગેરે ઉખેડીને અંદરથી કાળા રંગની બની ગયેલી ભસ્મ કાઢવી તેને અંતર્ધૂમ વિધિથી કરેલી ભસ્મ કહેવાય છે આ ભસ્મને ખરલમા વાટીને કપડાથી ચાળીને બારીક બનાવવી; અને તેનો ઉપયોગ મધ સાથે ચાટવામા કરવો દમ ખાંસી, પેટની બદહજમી લીવર તેમ જ બરોલના સોજા વગેરે ઉપર કહ્યા તે દરદોમાં ઉપયોગ કરવો જેથી તે મટે છે પ્રમાણ ૩થી ૬ રતી દિવસમા ત્રણથી ચાર

વખત લેવાની છે. ૧૦થી ૧૨ વર્ષનાને ૨થી ૩ રતી તથા નાના બચ્ચાંને ાાથી ૧.રતી આપવું. બચ્ચાંઓથી કેવળ મધ સાથે ચાટી ન શકાય તો મધ અને પાણી સાથે મેળવીને પાઈ દેવું.

પ્રયોગ ૨–પાનથી શેક કરવાની રીત : આકડાનાં પીળાં પાન લેવાં. તે ન મળે તો લીલાં ચાલે. તેની સપાટ બાજુએ સરસિયું અથવા એરંડિયું કે તલનું તેલ ચોપડીને તેને અગ્નિ ઉપર ગરમ કરીને જે ભાગ ઉપર શેક કરવાનો હોય ત્યાં મૂકતા જવું. પેટ ઉપર મૂકવાનાં હોય તો ડૂંટી ખૂલ્લી રાખવી, પછી પાટો બાંધીને એ ભાગ ઉપર ગરમ પાણીની થેલી અથવા શીશો કે ગરમ ઇંટથી શેક કરવો. એકથી બે કલાક શેક બસ છે. ત્યારબાદ પાન ઠંડાં થઈ ગયેથી કાઢી લેવાં.

પ્રયોગ ૩–કાનમાં નાખવાનાં ટીપાંની રીત : એમાં પણ પીળાં પાન લેવાં. તે ન મળે તો લીલાં ચાલે. ઉપર મુજબ કોઈ પણ તેલ ચોપડી ગરમ કરવાં. પછી મૂઠીમાં ચોળીને બે હથેળી વતી દાબીને તેનો સહેવાય તેવો ગરમ રસ સીધો જ ૧૫થી ૨૦ ટીપાં સુધી કાનમાં નાખવો; અને ઉપર રૂ મૂકી દેવું. દરદીને પાંચેક મિનિટ સુવડાવી રાખવો.

પ્રયોગ ૪–વ્રણરોપણ મલમ : આકડાનાં સૂકાં પાનને બાળીને ભસ્મ કરવી. ૧ તોલો ભસ્મ અને ગાયનું ઘી તોલા ૨ાા મેળવી ખરલમાં ઘૂંટવું. મલમ જેવું એકરસ બની જાય એટલે બાટલીમાં ભરી રાખવું. તેનાથી પરુવાળાં ઘારાં રુઝાય છે, તેમ જ ખસ, ખૂજલી અને દાદર ઉપર ફાયદો થાય છે.

પ્રતિનિધિ દવાઓ : આકડો હિંદભરમાં બધે થાય છે, છતાં કફઘ્ન ગુણ તરીકે તેની પ્રતિનિધિ દવાઓ, અઘેડો અને બંને ભોરિંગણી છે, તેની પણ ભસ્મ (પચાંગની) કરીને આપવાની હોય છે. અઘેડા વિષે લેખકનું સ્વતંત્ર પુસ્તક છપાયું છે તે વાંચવાથી પૂરી માહિતી મળશે.

આકડાથી મટતા વ્યાધિઓ

મટતા રોગોની સંખ્યા નીચે પ્રમાણે છે :

૧. શ્વાસ–કફજન્ય.
૨. ખાંસી અને મોટી ઉધરસ.
૩. ક્ષયની ખાંસી.
૪. સોજાઓ.
૫. બરોળ અને લીવરના સોજા.
૬. પાંડુના સોજા.
૭. કૃમિ (કેટલાક રોગોત્પાદક અણુઓ).
૮. વ્રણરોપણ.
૯. કુષ્ટ એટલે ખસ, દાદર વગેરે નાના કુષ્ટો.
૧૦. ખૂજલી.
૧૧. અર્દિત
૧૨. કાનની પીડા.
૧૩. પેટના વાયુ.
૧૪. વાતહર–વાયુના એટલે જ્ઞાનતંતુઓના.

Paralysis વગેરે વ્યાધિવિકારને દૂર કરે છે.

દરદ ઉપરના અનુભવો–દમ : ભસ્મનો જે પ્રયોગ અહીં આપ્યો છે તે મેં અનેક દમના દરદીઓ ઉપર અજમાવ્યો છે. છેક ૧૯૨૧થી આકડાનો પ્રયોગ હું કરી રહ્યો છું, અને તેમાં સફળતા મેળવી રહ્યો છું. જે દરદીઓને એફીડ્રીન જેવી ઝેરી દવા લેવાની ટેવ પડી ગઈ છે એવા લાંબા કાળના દમના દરદીઓ પણ આ આકડાની ભસ્મથી સારા થયા છે અને એફીડ્રીન છોડી દીધી છે.

ક્ષયમાં કફની ખાંસી—ન્યુમોનિયા વગેરે : ક્ષયરોગ ભયંકર છે જ, પણ તેની અંદર કફ થઈ જ્યારે ખાંસી થાય છે તે ઘણી પીડાકારક હોય છે; કેમકે તેના શ્રમથી

તાવ પણ આવી જાય છે આવી ખાંસી ઉપર અનેક કેસોમા આ ભસ્મ અજમાવીને સફળતા મેળવી છે પંચગનીના મારા છેલ્લા અનુભવો પરથી મને લાગ્યુ છે કે ક્ષયના કફથી થયેલી ખાસીમા પણ આ ભસ્મ અકસીર છે એ રીતે કફના દરદો હોવાથી તે મોટી ઉધરસ, તેમ જ ન્યુમોનિયા અને બ્રોંકો ન્યુમોનિયામાં પણ આબાદ કામ કરી જાય છે મે આવા કેસોમા પણ તે વાપરીને યશ મેળવ્યો છે, અને મારા સાથીઓ પણ તેવોજ યશ મેળવી ગયા છે મારા સાથીઓમા એક ક્વોલીફાઈડ ડોકટર પણ છે

બ્રોંકો ન્યુમોનિયાના એક તાજેતરના કેસમાં બધી જ પશ્ચિમી સારવાર અપાયા છતા દરદી ખૂબ જ હેરાન હતો અનેકવિધ ઇજેકશનોથી એટલો વીંધાઈ ગયેલો કે ઇજેકશન જોતા જ ડરે, એ દરદી પણ હવે સારો થયાના સમાચાર મળ્યા છે, જેમા મે આ જ આકડાની ભસ્મ વાપરી છે

લીવર અને બરોળના સોજાઓ તથા સામાન્ય સોજાઓ વગેરે પ્રયોગ બીજા મુજબ આકડાના પાનના બંધાણથી દરેક પ્રકારના ઉપર કહ્યા તે સોજાઓ મટે છે પેટના દુખાવાનુ કારણ આતરડામા સોજાઓ હોય છે, ત્યારે પણ આ બંધાણથી તે સોજાઓ દૂર થાય છે લીવર એક્સ્ટ્રેકટના અનેક પ્રયોગોથી નહિ સારા થયેલા કેસો આ શેકના પ્રયોગથી સારા થયા છે આ રીતે પાંડુ જેવા ભયંકર દરદોમાં આવાં બંધાણ અને અર્ક-ભસ્મનુ સેવન ખૂબ ઉપયોગી થયુ છે જો કે પાંડુરોગમાં આ સાથે બીજી જરૂરી સારવાર અવશ્ય લેવી પડે છે અર્દિત એટલે ચહેરાના લકવાથી પીડાતા દરદીઓને બધી દવા ચોપડવાની નકામી જતા આકડાના પાન તે જગ્યાએ મુકાવીને શેક કરવાથી અંગ તરત છૂટ્ટુ પડી જાય છે જલોદરના સોજાઓને આ શેક અમૃતરૂપ નીવડ્યો છે; એથી જલોદર દૂર થતુ નથી પણ દરદીને રાહત તો મળે જ છે

કૃમિઓ રોગોત્પાદક જંતુઓને પણ આ લેખમા દર્શાવ્યા મુજબ આકડો મારે છે અલબત્ત, આ બાબતમા વધુ અનુભવની જરૂર છે

ખસ, દાદર અને ખૂજલી-પ્રયોગ નં ૪ માં બતાવ્યા મુજબનો લેપ આ બધા માટે ભારે અકસીર નીવડ્યો છે અનેક કેસોમાં તેણે સફળતા પ્રાપ્ત કરી છે આ લેપ અળસીના તેલમા પણ થઈ શકે છે ઘીને બદલે તેટલુ તેલ લેવુ પરુવાળાં ઘારાને પણ આ લેપ રુઝાવે છે

કાનની પીડા પ્રયોગ નં ૩માં બતાવ્યા મુજબ તેલ તૈયાર કરીને રાખવુ તે કાનની પીડાને એકદમ મટાડે છે ખાસ કરીને શરદીને અંગે હોય તો તરત આરામ કરે છે વાયુથી થયેલી પીડાને મટતા થોડા દિવસો લાગે છે અને લાબા વખતની પીડાને પણ થોડા દિવસો લાગે છે

પેટનો વાયુ પેટમાં બદહજમી રહેતી હોય તેવા દરદીને અર્કભસ્મ સવારસાંજ ૧૦ ગ્રેન જેટલી આપવાથી લાબા વખતની બદહજમી દૂર થાય છે જો કે આ બાબતના વિશેષ અનુભવો હજુ અધૂરા છે

વાતજ્વર લકવો વગેરે જ્ઞાનતંતુજન્ય વાતના દરદોમા આકડો ખાવામા કામ તો કરે છે, પણ તે વિષેના ચોક્કસ અનુભવો દરદી ઉપરથી ધ્યાન ખેંચે તેવા યશસ્વી મળ્યા નથી

★

સુખપ્રાપ્તિના માર્ગો

લેખક :
શ્રી સતીશચંદ્ર પ્રતાપરાય દેસાઈ
એમ. એસ. સી. (લંડન) બાર-એટ-લો

જગતમાં જન્મીને કયો માનવી સુખની શોધ પાછળ નથી મંડ્યો રહેતો ? તથાપિ સાચું સુખ શું છે, શું હોઈ શકે તેનો એને કશો જ ખ્યાલ નથી હોતો. માનવીના મનમાં ઊઠતી આ સુખની વૃત્તિની ચાર ગતિ હોય શકે : સંતોષ, બુદ્ધિમાન્ય સમાધાન, ઊર્ધ્વીકરણ અને દમન આપણી સુખની લાગણીને ઘણા જ મોટા વિશાળ દૃષ્ટિકોણથી ચકાસીને તેના સ્વરૂપવિધાન માટે વિદ્વાન લેખકે એક ઘણો જ પ્રશસ્ય પ્રયત્ન અહીં કર્યો છે. આ લેખમાળા 'અખંડ આનંદ'ના વાચકોને ઉપયોગી થશે એવો અમારો વિશ્વાસ છે.

એક રાત્રે મેં એક સ્વપ્નું જોયું. એમાં અલાઉદ્દીનના ફાનસ માટે તપ આદર્યું. તપ ફળ્યું. મને અલાઉદ્દીનના ફાનસ જેવું ફાનસ પ્રાપ્ત થયું. તે ઘસવાથી મારી કોઈ પણ ઇચ્છા હોય તે હું ફળીભૂત કરી શકું.

ફાનસ તો હાથ આવ્યું, પણ તેનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો તેની સૂઝ પડી નહિ.

ફાનસ ઘસ્યું. ગુલામ હાજર થયો. પણ તેને કહેવું શું ? મારી પાસે પહેરવાનાં વસ્ત્રો હતાં, ખાવા માટે ભૂખ નહોતી, ટાઢતડકો લાગતાં ન હતાં, ચિત્ત શાંત હતું.

પણ ગુલામને કંઈક કામ દેખાડવું જોઈએ ને ? એક વિશાળ જગ્યા પર ભવ્ય મકાન બાંધવાનો મેં હુકમ આપ્યો. એક સેકંડમાં તે તૈયાર થઈ ગયું.

પણ આટલા બધા ઓરડાઓ અને આટલી બધી જગ્યાને હું શું કરવાનો હતો ? એક વિચાર આવ્યો કે એ બધું અદૃશ્ય કરી દઉં, પણ પછી એ વિચાર માંડી વાળ્યો.

થોડા વખત પછી ચિંતા થઈ, કે આ ભવ્ય મકાન આગથી બળી જશે તો શું કરીશ ? આ ભયને લીધે દુઃખ થયું. પછી જાદુઈ ફાનસ યાદ આવ્યું ને ભય ચાલ્યો ગયો.

પછી મેં મનમાં વિચાર્યું કે આવા મોટા મકાનમાં મારું રક્ષણ કોણ કરશે ? ફાનસ યાદ આવ્યું ને ચિંતા ટળી. પણ મને વધારે ને વધારે સ્પષ્ટ જણાવા લાગ્યું કે દુનિયામાં દુઃખના મુખ્ય કારણમાં ભય અને ચિંતા છે.

પછી કીર્તિ પ્રસારવાની ઇચ્છા થઈ. જાદુઈ ફાનસ ઘસ્યું ને ગુલામ હાજર થયો. જે જે સંસ્થાઓમાં પૈસા આપવાથી કીર્તિ વધે તે તે સંસ્થાઓમાં મારો સારામાં સારો ફાળો અપાવવો જોઈએ એમ મેં હુકમ કર્યો. તરત તેમ થઈ ગયું. બીજે જ દિવસે મારી કીર્તિ આખા જગતમાં પ્રસરી ગઈ, અને એકેએક વર્તમાનપત્રે મારી ખૂબ પ્રશંસા કરી. આથી મારો અહંભાવ સંતોષાયો ને મને માનસિક સુખ પ્રાપ્ત થયું.

ત્યારપછી દુનિયામાંના દુઃખી લોકોને મદદ કરવાની ઇચ્છા થઈ. મારી જાદુઈ શક્તિથી જે જે મદદ કરવા લાયક સ્ત્રી–પુરુષો હતાં તેમને મેં મદદ કરી. આથી મને આધ્યાત્મિક સુખ પ્રાપ્ત થયું.

આ પ્રમાણે શારીરિક, માનસિક ને આધ્યોત્મિક સુખ પ્રાપ્ત કર્યાં પછી મારે કંઈ જ કરવાનું રહ્યું નહિ. એટલીવારમાં મારી આંખ ઊઘડી ગઈ ને સ્વપ્ન ચાલ્યું ગયું.

આ કાલ્પનિક દૃષ્ટાંતથી સમજાશે કે સુખ ત્રણ પ્રકારનાં છે : શારીરિક, માનસિક ને આધ્યાત્મિક.

શિયાળામા ટાઢ વાતી હોય ને કામળો ઓઢવાથી ગરમી રહે, અથવા ભૂખ લાગી હોય ત્યારે ખાવાનુ મળે તે શારીરિક સુખ કહેવાય આંખ, કાન, નાક, ત્વચા, જીભ વગેરે ઇદ્રિયો જે સુખ આપે તે શારીરિક સુખ માનસિક સુખમાં પુષ્કળ પ્રકારોનો સમાવેશ થાય છે કોઈ•આપણા વખાણ કરે તો આપણો અહભાવ પોષાવાથી આપણને સુખ મળે છે. કોઈ પરમ પ્રિય મિત્રને ઘણે વર્ષે મળીએ ને પ્રેમની લાગણીઓ ઉદ્‌ભવે તે માનસિક સુખ આપે છે પ્રેમ, જાતીય આકર્ષણ, પુત્રાદિની ઇચ્છા, સહીસલામતીપણું, ને અહનુ પોષણ એ માનસિક સુખના પ્રધાન પ્રકાર છે મનુષ્યની મુખ્ય ઇચ્છાઓમા ધનેષણા, લોકેષણા ને પુત્રૈષણા ગણાય છે ને તેથી જ ઘણી ખરી લડાઈઓ જર, જોરુ કે જમીન માટે થયેલી માલૂમ પડે છે

કોઈ સારુ કામ કરવાથી આત્માને આનદ થાય તે આધ્યાત્મિક સુખ છે કોઈ આંધળા માણસને રસ્તો ઓળગવામાં મદદ કરીએ, અથવા દેશના સ્વાતત્ર્ય માટે જેલનાં દુખો સહન કરીએ તો તેથી આધ્યાત્મિક સુખ પ્રાપ્ત થાય છે

માનવનું સર્જન થયું ત્યારથી અત્યારસુધી માનવજાતિએ સુખ મેળવવા પ્રયત્નો કર્યા છે સુખ માટે અત્યારસુધી શા શા ખ્યાલો રખાયા છે તે તપાસીએ

મહિમ્ન સ્તોત્રમા એના માહાત્મ્ય વિષે એક ઠેકાણે કહ્યુ છે કે એનો ભક્તિપૂર્વક પાઠ કરવાથી प्रचुरतरधनायु पुत्रवाम् कीतिमाश्च થવાય છે તે પરથી સુખના મુખ્ય અગોમા પુષ્કળ દ્રવ્ય, લાબુ આયુષ્ય, પુત્ર ને કીર્તિ ગણાવ્યા છે તેજ સ્તોત્રમા બીજે ઠેકાણે मुच्यत सवपापेभ्य शिवलोक च गच्छति । કહ્યુ છે એટલે કે એમાં આધ્યાત્મિક સુખનો સમાવેશ થાય છે

આ જ પ્રમાણે બીજા સ્તોત્રોમાં પણ જે મહાત્મ્ય વર્ણવ્યાં છે તે પરથી તે તે સ્તોત્રકારોના સુખની કલ્પના કેવી છે તે જણાય છે

ગુજરાતીમા જાણીતી કહેવત છે કે

પહેલુ સુખ તે જાતે નર્યા
બીજુ સુખ ગુજરતી નાર
ત્રીજુ સુખ તે ઘેર દીકરા
ચોથુ સુખ ભર્યો ભડાર

આમા તદુરસ્તી, પુત્રૈષણા ને ધનેષણાનો સમાવેશ થાય છે

એક વખત એક આંધળા માણસે ખૂબ તપશ્ચર્યા કરી; અને પછી જ્યારે એને પ્રભુ પ્રસન્ન થયા ત્યારે પ્રભુએ એને માત્ર એક વરદાન માગવાનુ કહ્યુ એણે માગ્યું કે 'મારી હવેલીના સાતમા માળ પર મારા છોકરાના છોકરાની વહુને સોનાના બેડામા પાણી ભરતી જોઉ ' આમ એક વરદાનમાં લાબુ આયુષ્ય, પુત્ર, વૈભવ અને પોતાનો અધાપો જાય એમ બધુ એણે માગી લીધુ

ગીતારહસ્યમા લોકમાન્ય તિલકે સુખદુખવિવેક પર ખૂબ લખ્યુ છે, ને સુખ કોને કહેવુ તે વિષે લાંબી ચર્ચા કરી છે એક મત પ્રમાણે સુખનુ માપ કાઢવા માટે એક અપૂર્ણાક માડી શકાય તેમાં છેદમાં પ્રાપ્ત' કરવાની ઇચ્છા હોય તે વસ્તુ, અને ઉપરના આંકડામાં (અશમા) પ્રાપ્ત કરેલી વસ્તુ મૂકી શકાય જેટલી ઇચ્છા હોય છે તેટલુ આપણે કદી પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી, એટલે આ અપૂર્ણાક $\frac{\text{પ્રાપ્ત કરેલુ}}{\text{પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા હોય તેટલુ}}$ હમેશ એકથી ઓછો રહેવાનો, ને તેથી મનુષ્ય કદી પણ પૂર્ણ સુખી થવાને સરજાયેલો નથી એમ અનુમાન કરવામાં આવે છે

અગ્રેજીમાં 'સુખના અગ' નામના નિબધના પાચ મુદ્દાઓ એક લેખકે આ

પ્રમાણે આપ્યા છે : 'તંદુરસ્તી, પૈસા, સારાં સગાં સંબંધીઓ, મનપસંદ પ્રવૃત્તિઓ અને નિશ્ચિંત અંતઃકરણ.'

બીજા એક કર્તાએ લખ્યું છે કે સુખ એ એવી સ્થિતિ છે કે જેમાંથી ફેરફાર કરવો કોઈને પસંદ નથી.

અંગ્રેજ કવિ પોપ તંદુરસ્તી, મનની શાંતિ અને સંતોષને સુખનાં મુખ્ય અંગ ગણે છે. એ અંગ્રેજી કવિતાઓમાં સુખનાં લક્ષણોનું એણે સવિસ્તર વર્ણન કર્યું છે.

આ બધા ઉપરથી સુખની સામાન્ય કલ્પના શીશી છે તે સમજાશે. પરંતુ તે બધાનો સમાવેશ શારીરિક, માનસિક ને આધ્યાત્મિક સુખ વિષે શરૂઆતમાં કહ્યું છે તેમાં થાય છે.

કોઈ કહેશે કે ઠંડો પવન ઉનાળામાં સુખ આપે છે ને શિયાળામાં દુઃખ આપે છે, માટે સુખદુઃખ કોઈ બાહ્ય વસ્તુ પર આધાર રાખતાં નથી. मन एवं मनुष्याणां कारणं बंधमोक्षयोः ! વળી, મિલ્ટને પેરેડાઈઝ લોસ્ટમાં આ ભાવાર્થનું કહ્યું છે : મન પોતાનું સ્થાન બનાવે છે–તે સ્વર્ગને નરક કે નરકને સ્વર્ગ બનાવી શકે છે.* અને જ્હોન્સન કહે છે : આપણે જ આપણું સુખ ઉત્પન્ન કરી શકીએ છીએ કે શોધી શકીએ છીએ.×

આ બધા ઉપરથી સુખ મેળવવામાં મનનો કેટલો હિસ્સો છે તે સમજી શકાય છે. પણ તે પરથી એમ સિદ્ધ નથી થતું કે સુખપ્રાપ્તિમાં બહારના સંજોગો બિલકુલ અગત્યના નથી. એક પરિણામ લાવવા માટે અમુક વસ્તુ અગત્યની છે એમ સાબિત કરવાથી બીજી બધી વસ્તુ બીન અગત્યની છે એમ સાબિત થતું નથી.

વળી કોઈ એમ પણ દલીલ કરે કે સુખ એ મનની સ્થિતિ હોઈને કોઈ બાહ્ય સંજોગો પર આધાર રાખતું નથી; કારણકે જો તંદુરસ્તીથી સુખ મળતું હોય તો દુનિયાના મોટામોટા કુસ્તીબાજો સુખીમાં સુખી માણસો હોવા જોઇએ. જો પૈસાથી સુખ મળતું હોય તો દુનિયાના પૈસાદારમાં પૈસાદારની યાદી તે સુખીમાં સુખી માણસોની યાદી હોવી જોઈએ. કીર્તિથી સુખ મળતું હોય તો દરેક દેશના નેતાઓ સૌથી સુખી માણસો હોવા જોઈએ. જો ચિંતાના અભાવથી સુખ પ્રાપ્ત થતું હોય, તો કહ્યું છે કે 'ખર, ઘુવડ ને મૂરખ નર સુખે સૂએ નિજ વાસ' માટે તે સૌથી વધારે સુખી હોવા જોઈએ.

હવે આપણે જાણીએ છીએ કે આ બધા વધારેમાં વધારે સુખી માણસો હોવાનો સંભવ નથી. પણ તે પરથી તંદુરસ્તી, ધન, કીર્તિ કે ચિંતાનો અભાવ એ બધાં સુખનાં અંગો નથી એમ પણ સિદ્ધ થતું નથી. એક જ વિષયમાં ઉત્કૃષ્ટ થવાથી મેટ્રિકની પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થવાતું નથી, તે જ પ્રમાણે એક જ બાબતમાં શ્રેષ્ઠ થવાથી સુખ પ્રાપ્ત થતું નથી. તે માટે ઘણી જુદીજુદી વસ્તુઓની જરૂર રહે છે.

સુખ શું છે તે પર વિચાર કર્યાથી, આપણે કોને સુખ માનીએ છીએ તેનું ચિત્ર આપણી સમક્ષ ખડું થાય છે. પણ આ બધી જાતનાં સુખો એક કોટિનાં નથી. આમાંથી ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ પકારનાં જે સુખ છે તે પ્રાપ્ત કરવા માટે આપણે સતત પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

સુખપ્રાપ્તિમાં લક્ષ્મી કેટલો ભાગ ભજવે છે તે માટે પુષ્કળ મતભેદ છે. એક બાજુ

---

* The mind is its own place, and in itself can make a heaven of hell, a hell of heaven.

× 'Our own felicity we make or find.'

સંન્યાસી કહે છે કે પૈસા એ અનિષ્ટોનુ મૂળ છે ને બીજી બાજુ એવા લોકો છે કે જેમને મન નીતિ–વિદ્યા–કશાની કિંમત નથી ને **अर्थोऽस्तु म केवलम्** નો જ સતત જાપ જપ્યા કરે છે

દુનિયામા લક્ષ્મી કેટલી લોકપ્રિય છે તેને વિષે એક વાત છે૰ એકવાર લક્ષ્મી ને સરસ્વતી વચ્ચે તકરાર થઈ બને કહે કે જનસમાજમાં હું વધારે લોકપ્રિય છુ આખરે તેમણે એવુ નક્કી કર્યું કે પહેલા એકે લોકોમા જવુ ને ખ્યાતિ મેળવવી પછી બીજી વ્યક્તિએ જવુ, ને પછી બેમાથી કોણ વધારે લોકપ્રિયતા પ્રાપ્ત કરે છે તે જોવુ સરસ્વતી પહેલા ગયાં બહુ જ સાદા લૂગડા ને કશી જાતનો ભપકો ન હોવાથી પ્રથમ તો માત્ર દેખાવથી કોઈને એ આકર્ષી ન શક્યા, પણ જ્યા એમણે વાતચીત કરવા માડી ત્યા લોકો એમની વિદ્વત્તાથી મુગ્ધ થઈ ગયા, અને ઠેકઠેકાણેથી એમને ઘેર આવવા માટે આમંત્રણ મળવા માડયાં પછી લક્ષ્મીજીનો વારો આવ્યો એમનામાં વાક્ચાતુર્ય ન હતુ તેથી એમની સાથે વાત કરવાની કોઈને મજા ન આવતી. પછી એક ઘરમા જઈને એમણે પીવાનુ પાણી માગ્યુ લક્ષ્મીજીએ પોતાની ઓળીમાથી સોનાનો લોટો કાઢયો ને તેમા ભરીને પાણી પીને તે ઘરમા ફેકી દીધો ને કહ્યુ કે એકના એક પાત્રમા હું ફરી પાણી પીતી નથી, પણ જેણે પાણી આપ્યુ હોય તેને હુ તે ભેટ આપી દઉં છુ જ્યારે લોકોને ખબર પડી કે લક્ષ્મીજીને પોતાને ત્યા નોતરવાથી સોનાનુ પાત્ર ભેટ મળશે ત્યારે બધાએ એમને આમંત્રણ આપવા માડ્યા ને સરસ્વતી વિસરાઈ ગયાં !

વિદ્યાર્થીઓને પૂછીએ કે 'તમે શું વધારે પસંદ કરશો, લક્ષ્મી કે વિદ્યા?' તો તેઓ ઘણુંખરુ એમ જવાબ આપશે કે 'વિદ્યા વધારે પસંદ કરીએ' પણ પછી પૂછશો કે 'તમે વિદ્યા શા માટે પ્રાપ્ત કરો છો?' તો જવાબ આપશે 'સારી નોકરી મળે તે માટે' ને, 'સારી નોકરી કોને કહેવાય?' એ પ્રશ્નનો ઉત્તર મળશે 'જેમા વધારે પૈસા મળે તે' એટલે 'અંતે તે હેમનુ હેમ હોયે!'

દરેક વ્યક્તિને રોજના ચોવીસ કલાકનો સમય મળે છે તેમાથી આઠ કલાક ઊંઘના ને આઠ કલાક આરામ વગેરેમાં જાય છે તે બાદ કરીએ તો બાકીનો સમય શામા જાય છે? વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવામા? સેવા કરવામાં? આધ્યાત્મિક કાર્યોમા? વિદ્યાર્થીઓ બાદ કરતા નવ્વાણું ટકાના લોકોનો ૯૫ ટકા ઉપરાંત કામનો વખત ધનોપાર્જનમા જ જાય છે

પૈસામા પ્રચંડ શક્તિ છે એ નિર્વિવાદ છે પૈસાથી તંદુરસ્તી વધારે સારી રહે છે આ રેશનિંગના જમાનામા પૈસાદાર વર્ગને ઓછામા ઓછી તકલીફ પડી છે સૌથી વધારે મુશ્કેલીને પ્રસંગે પણ શાકભાજી, ફળ, દૂધ, માખણ, ઘી, તેલ વગેરે પર અંકુશ હતા જ નહિ, અને પરદેશથી આવતી ઘઉંની બનેલી વસ્તુઓ પણ સારા પ્રમાણમાં મળી શકતી હતી. એટલે જેમની પાસે પૈસા હોય તે પુષ્ટિકારક ખોરાક ખાઈ શકે ને તંદુરસ્તી જાળવી શકે

વળી પૈસાથી બુદ્ધિવિકાસમા પણ મદદ થાય છે ધનવાન સારામાં સારી કેળવણી પ્રાપ્ત કરી શકે છે, ઉત્તમ પુસ્તકો વાચી શકે છે, દેશપરદેશ ફરીને પોતાના જ્ઞાનમા વૃદ્ધિ કરી શકે છે ને પોતાની દૃષ્ટિ વિશાળ કરી શકે છે

જીવનમા પૈસાની એક મોટી હૂંફ છે. જેની પાસે પૈસા છે તે એક જાતની સ્વતંત્રતા ભોગવી શકે છે ને જગતને તૃણવત્ ગણી શકે છે વળી એને ભવિષ્યની ચિંતા નથી ગરીબ

માણસોને 'મારી નોકરી જશે તો શું થશે?' અથવા 'કાલ મરી જઈશ તો મારા કુટુંબનું શું થશે?' એ ચિંતા રહે છે. તેમાંથી પૈસાદારને મુક્તિ મળે છે.

વળી સુખપ્રાપ્તિની દૃષ્ટિએ તો દરેકને પોતાને અગત્ય મળવાથી આનંદ થાય છે, અને જગતમાં તો આપણે જોઈએ છીએ કે 'લક્ષ્મી ને કીર્તિ જ્યાં જ્યાં જાય ત્યાં ત્યાં છાયા જેવા મિત્રો પૂંઠે ધાય.'

જાણીતો શ્લોક છે કે:–

यस्यास्ति वित्तं स नर कुलीनः
स पण्डितः स श्रुतिमान् गुणज्ञः।
स एव वक्ता स च दर्शनीयः
सर्वे गुणाः कांचनमाश्रयन्ते।।

ઘણા લોકોની નજરે તો લક્ષ્મી એ જ મોટો ગુણ છે ને દારિદ્રય મોટો દુર્ગુણ છે. તેથી જ કહ્યું છે ને **दारिद्र्यदोषो गुणराशिनाशी।** સામાન્ય માણસ બહુ ખાય તો એને અકરાંતિયો કહેવાય, પણ પૈસાદાર બહુ ખાય તો એમ કહેવાય કે એની કેવી સરસ અન્ન પ્રત્યે રુચિ છે! ભર્તૃહરિએ એક શ્લોકમાં કહ્યું છે કે કોઈ માણસ ધનાઢ્ય હોય તે ગરીબ થાય પછી લોકોની તેના પ્રત્યેની દૃષ્ટિ કેટલી બદલાય છે! એની બુદ્ધિ એટલી જ સતેજ રહે છે, એનાં કાર્ય પણ એવાં જ, એની વાણી પણ એ જ, તોપણ એની ગરીબાઈને લીધે લોકો એની તરફ તુચ્છ દૃષ્ટિએ જુએ છે. એક વાત છે કે એક સંમેલનમાં એક લાંબી સ્ત્રી જોઈને એક માણસે પાસે બેઠેલા પોતાના મિત્રને કહ્યું: 'આ કેવી તાડ જેવી છે!' પેલાએ જવાબ આપ્યો: 'એ પહેલાં તાડ જેવી કહેવાતી હતી પણ હવે ભવ્ય દેખાવની કહેવાય છે; કારણકે એને બે લાખ રૂપિયાનો વારસો મળ્યો છે!'

ધનની શક્તિ નીચેના શ્લોકમાં વર્ણવી છે:

धनैर्निष्कुलिना कुलीना भवन्ति
धनैरापद मानवा निस्तरन्ति।
धनेभ्यः परो बान्धवो नास्ति लोके
धनान्यजयध्वम् धनान्यर्जयध्वम् ॥

કેટલાક લોકો તુચ્છકારમાં કહે છે કે 'પૈસાને તો કૂતરું પણ ન સૂંઘે' તેના જવાબમાં કહી શકાય, કે 'કારણ કે એ કૂતરું છે!' પૈસાના ખણખણાટમાં કેટલું આકર્ષણ છે? 'સોનુ દેખી મુનિવર ચળે.' તો પછી સામાન્ય માણસ પર તો સોનું પોતાનો કેટલો પ્રભાવ પાડી શકે?

આ બધા કથનમાં સારા પ્રમાણમાં તથ્ય છે, પણ તે પરથી એમ સિદ્ધ નથી થતું કે ધનપ્રાપ્તિ એ સુખપ્રાપ્તિનું બહુ જ મહત્ત્વનું અંગ છે. અલબત્ત, મનુષ્યની પ્રાથમિક જરૂરિયાતો 'રોટલો, ઓટલો ને વસ્ત્ર' એ ત્રણ છે. જ્યાંસુધી એ ત્રણ પોષાય નહિ, ત્યાંસુધી સુખ મળી શકે નહિ. પણ એ પોષાયા પછી લક્ષ્મી કેટલું સુખ આપે તે તપાસીએ.

ક્રમશઃ

પોતાની બધી જ માલમિલકત પુત્રના હાથમાં સોંપી દીધા પછી, જેને દીન અને દયાપાત્ર બનવાનો વારો આવે છે એ માનવી ખરેખર મૂર્ખ છે; કારણકે પિતાપુત્રના સ્વાભાવિક સ્નેહમાં ધન–સંપત્તિ વિખવાદ ઉત્પન્ન કર્યા વગર રહેતી નથી. પુત્ર પોતાની આજ્ઞાપાલનવૃત્તિ ભૂલી જઈને માતપિતાને ઓસિયાળો રોટલો ખવડાવે છે; તેથી હાથે કરીને આમ ઓશિયાળાં બનનાર મૂર્ખ નહિ તો બીજું શું?

ગતાકથી આગળ

પુનિત સંસ્મરણો

લેખક
શ્રી પુરાતન બુચ

આશ્રમની સાય પ્રાર્થનાનો ઘ ટ વાગવાની બાળકો રાહ જોઈ રહેલા હતા, ત્યારે આશ્રમના બાળકો પ્રાર્થનાભૂમિ પાસે રમતારમતા અ દરઅ દર વાતો કરતાહતાં

'આજે તો હુ બાપુજી પાસે બેસીશ '

'ના, આજે તો મારો વારો તેઓની પાસે બેસવાનો છે, એટલે હુ જ બેસવાની છુ '

ત્રીજા બાળકે કહ્યુ 'મારે તો બાપુજી જ્યા કહેશે ત્યાં જ બેસવુ છે

બાપુની ખાસ દોસ્તી હોવાનો દાવો રાખનારી પેલી બાળા કઈક આત્મવિશ્વાસથી બોલી ઊઠી 'હુ તો બાપુજીની બરોબર સામે બેસવાની છુ, જોજો તો ખરા '

એટલામા તો પ્રાર્થનાનો ઘ ટ વાગ્યો ને બાપુજી તેઓના ઓરડાના ઓટલા પરથી ચાખડીઓ પહેરીને પગથિયા ઊતરતા દેખાયા એ જોઈને પેલી બાળા બોલી ઊઠી 'એ આવે બાપુજી, હું તેમની સામે જ બેસી જવાની છુ '

બાપુજી પ્રાર્થનાભૂમિ સુધી આવી પહોચે તે પહેલા તો બાળાએ સામી દોટ મૂકી ને બાપુજીનો હાથ પકડી લીધો ને બોલી 'બાપુજી, આજે પણ હુ તમારી સામે જ પ્રાર્થના કરવા બેસુને ?'

બાપુજીએ હસીને જવાબ દીધો 'હા, બેસજે ખરી પણ શાતિ રાખજે '

બીજા બાળકો પણ બાપુજીને તરત વી ટળાઈ વળ્યા

પ્રાર્થનાભૂમિ ઉપર આશ્રમના અ તેવાસીઓ આવીને શાતિથી બેસી ગયા હતા પ ડિત ખરેજી પોતાનો ત બૂરો વગાડી રહેલા હતા આખુ વાતાવરણ તદન શાત બની ગયેલુ હતુ

દૂરના આકાશમા છેલ્લાં રહી ગયેલાં પ ખીઓ હજુ યે ઊડીને પોતાના માળા તરફ જઈ રહેલા હતાં; અને ચારે તરફ સ પૂર્ણ શાતિ છવાયેલી હતી, ત્યારે સાબરમતી નદીના વિશાળ પટના એક કિનારા પરના નાના બાવળના વૃક્ષની ઝાખી છાયા નીચે બાપુજી શાતભાવે બેસી ગયા

પ્રાર્થનાનો આર ભ થવાની તૈયારી હતી, ત્યા બાપુજીએ પોતાની સામે તથા નજીકમા બેઠેલી બાળાઓને ધીમેથી કહ્યુ 'ચાલો શાતિ, આખો બ ધ ટટ્ટાર બેસી જાઓ !'

બધાં બાળકોના ચહેરા ઉપર સરલ નિર્મળ ભાવ છવાઈ ગયો નાના બાળકો આખો મીચીને ટટ્ટાર બેસી ગયા, ત્યારે પ ડિતજીએ પ્રાર્થનાનો આર ભ કર્યો

પ્રાર્થના ચાલી તેટલો વખત બધાં બાળકો શાત ચૂપચાપ બેસી રહ્યા પણ પ્રાર્થના સમાપ્ત થતા જ બાપુજીની સાથે બધા ઊઠ્યા, ત્યારે પેલી બાળા પણ તેઓની સાથે ચાલવા લાગી ને બાપુજીની સાથે છેક તેઓના બેસવાના ઓટલા સુધી ગઈ અને ચાલતાચાલતાં જ તેણે નિર્દોષભાવે પૂછ્યુ

'બાપુજી આપણી પ્રાર્થનાની તમે વાર્તા કહેવાના હતા ને ?'

'હા, પણ પછી તો તને કાકાસાહેબ વાર્તા કહેશે એમ નક્કી ઠરેલુ ને? ભૂલી ગઈ કે શું ?'

બાળાએ તરત જ નજીકમાં ઊભેલા કાકાસાહેબનો હાથ પકડીને હસીને પૂછ્યુ

'કાકા સાહેબ, તમે મને વાર્તા કહેશો ?'

ઉત્તરમા કાકાસાહેબે એ બાળાને

હમેશાં નવીનવી વાર્તા કહેવાનો ઇજારો રાખ્યો, તેથી બાળાના હર્ષનો પાર જ ન હતો.

*

આશ્રમના પ્રવેશદ્વાર પાસે એક મોટી આંબલીનું વૃક્ષ છે, ત્યાં પેલી બાળા એકવાર બેઠી હતી. એટલામાં એ આશ્રમમાં આવેલાં એક મહેમાન બહેન ત્યાં આવી પહોંચ્યાં. તેઓને ગુજરાતી આવડતું ન હતું, તેથી બાળાએ તેમને હિંમતથી પૂછયું :

'આપ બાપુજી કો મિલને કો આઈ હૈં ?'

નાની બાળાનો હિંદી ભાષામાં પ્રશ્ન સાંભળીને આવેલાં મહેમાન ખુશ થઈ ગયાં ને હસીને તેને તેડી લઈને બોલ્યાં :

'હાં, મૈં બાપુજી સે મુલાકાત કરને આઈ હું, તેરા નામ ક્યા ?'

'પહલે આપકા નામ બતાઈએ, પિછે મૈં મેરા નામ બતાઉંગી.'

'અચ્છા તો લે, મેરા નામ સ્વરૂપરાણી.'

'સ્વરૂપરાણી ?'

'હાં, ક્યોં, તુજે મેરા નામ પસંદ હૈ ?'

'હાં, પસંદ તો હૈ, લેકિન આપકી પહેચાન કરાઓ ન ?'

બાળાએ નવાં મહેમાન બહેનની સાથે વાત કરતાંકરતાં તેઓની ઓળખાણ પણ પૂછવા માંડી.

મહેમાને હસીને કહ્યું : 'તુ જવાહરલાલકો પહેચાનતી હૈ ક્યાં ?'

'હાં, હાં, જરૂર. વો એક દિન બાપુજી સે મિલને યહાં આયે થે. આપ ઉનસે ક્યા લગતી હૈં ?' બાળા બોલી ઊઠી.

'મૈં જવાહરલાલ કી છોટી બહેન હું.'

'અચ્છા, આપ ઉનકી બહેન હૈં ?'

આશ્ચર્યથી બાળા સ્વરૂપરાણી સામે જોતી જ રહી.

પછી ઓચિંતી જ બોલી ઊઠી : 'તો આપ બાપુજી સે ક્યા બાત કરને આઈ હૈં ?'

'વો તો મૈં તુઝે ક્યા બતાઉં ?'

એટલામાં બાપુજી ફરવા જવા માટે બહાર નીકળતા દેખાયા ને થોડી જ વારમાં રસ્તા પર આવ્યા, ત્યારે સ્વરૂપરાણી ને બાળા તેઓની પાસે પહોંચી ગયાં. બાળાને સ્વરૂપરાણી પાસે જોઈને બાપુજીએ હસીને ટકોર કરી : 'આનંદ, તું આ નવા મહેમાનને પણ પજવવા માંડી છે ના ?'

ઉત્તરમાં વિજયાલક્ષ્મી ને બાળા એકબીજાની સામે જોઈને હસી પડ્યાં ને બાપુજીની સાથે જ ચાલવા મંડી ગયાં.

બાપુજી ફરવા માટે આગળ ચાલવા માંડ્યા. તે પહેલાં તેઓએ બીજા આશ્રમવાસીઓને જરા પાછળ ચાલવા ઇશારો કર્યો ત્યાં બધા વીખરાયા.

બાપુજી, વિજયાલક્ષ્મી ને બાળા સાથેસાથે ચાલવા માંડ્યાં.

વિજયાલક્ષ્મીને બાપુજી સાથે ખૂબ વાતો થતી રહી, તે બધી જ નિર્દોષભાવે બાળાએ બાપુનો હાથ પકડીને ચાલતાંચાલતાં સાંભળી. છેવટે છેક સાબરમતી જેલનો બગીચાનો દરવાજો આવતાં જ બાળા બોલી :

'બાપુજી, આજે તો હું તમારા કરતાં વહેલી દરવાજા પાસે જઈને હાથ અડકાડી આવું છું, જો જો હોં કે !' એમ કહીને બાળાએ દોટ મૂકી ને દરવાજા પાસે પહોંચીને ઊભી રહી.

બાપુજી તથા વિજયાલક્ષ્મી બાળાની દોડાદોડી જોઈને ઘડીક ગંભીર વાતો કરતાં હસી પડ્યાં ને બાપુજીએ કહ્યું : 'આજે, તું જીતી ગઈ ને હું હારી ગયો !'

નિયમ એવો હતો, કે ફરવા જતાં જે પહેલો જઈને સાબરમતી જેલના બગીચાના દરવાજાને હાથ અડકાડી આવે તે જીતે. એ

રીતે બાળાએ કહ્યુ ‘હા, બાપુજી આજે તમે હારી ગયા, તમે હારી ગયા !’ એમ બોલતીબોલતી તે રાજી થવા માડી

*

બાપુજીની પાસે સ્લેટ-પેન લઈને લખવા બેઠેલી આનંદે એકાએક જ બાપુજીની સામે ગંભીરતાથી જોઈને કહ્યુ ‘બાપુજી, આ દાખલો નથી આવડતો શીખવશો ?’

‘તે ગણી જોયો ?’

‘હા, મે ગણ્યો તો ખરો, પણ કઈ સમજ પડતી નથી ’

‘લાવ જોઉ ’ બાપુજીએ એમ કહીને બાળાના હાથમાથી પાટીપેન લીધા ને દાખલો તપાસવા માડ્યો એટલામા બાળાની નજર બાપુજી પાસે પડેલી એક નવી જેવી દેખાતી ચોપડી ઉપર પડી તે જોઈને બાળાએ તરત પૂછ્યુ

‘બાપુજી આ નવી ચોપડી ક્યાથી આવી ? એમા ચિત્રો હશે ?’

બાપુજી ‘પેલા નવા મહેમાન બહેનને તુ પજવતી હતી ને, એમણે આ ચોપડી મને આપી છે ’

‘કોણ પેલા સ્વરૂપરાણી ?’

‘એમના નામની તને વળી ક્યાથી ખબર પડી ? તુ પણ આશ્રમના બધા મહેમાનોની પૂરી ખબર લઈ નાખતી જણાય છે ને શું ?’

બાળા કંઈક આશ્ચર્યથી બોલી ઊઠી

‘બાપુજી, એમનુ નામ છે તેવું જ રૂપ પણ છે નહિ ? એ કેટલા બધા રૂપાળા લાગે છે ખરુ ને ? રૂપરૂપનો તો જાણે અવતાર જ છે ! કેવા સરસ સોનેરી વાળ છે, કેવી સરસ મઝાની આખો છે, ને હસે છે ત્યારે તેમના ગાલમા કેવા ખાડા પડે છે, કેવા મોતીના દાણા જેવા તો એમના દાત છે !’

‘તને એ ગમે છે ?’

‘હા, બાપુજી એમનુ નામ એવુ કેમ પડ્યુ હશે ?’

‘તારુ નામ આનદી પડ્યુ છે એમ જ સ્તો પણ જો એ સ્વરૂપના માતાનુ નામ પણ સ્વરૂપરાણી જ છે એમનુ બીજુ નામ વિજયાલક્ષ્મી છે એમને તુ હવે ઓળખે છે તો ખરી ને ?’

‘હા, બાપુજી એ તો પહેલા પેલા જવાહરલાલ આવેલા તેમના નાના બહેન થાય છે એમ કહેતા હતા ’

વાત આગળ ચાલી એટલે બાળાએ બાપુજીના હાથમાથી પાટીપેન લઈ લીધા ને કહ્યુ

‘બાપુજી, આ વિજયાલક્ષ્મી બહેન તે દિવસે ફરવા માટે તમારી સાથે ચાલતા હતા, ત્યારે તમે એમને પરણવાની ના કેમ પાડતા હતા ?’

‘એ પરણે તો તને ગમે ખરુ ?’

‘હાસ્તો, એમણે પરણવુ તો જોઈએ જ ને ?’

‘તો પછી હવે એમને હુ કહીશ કે અમારી આનદ કહે છે કે જે વર હુ શોધી આપુ તેને તુ પરણજે એમ કહુ ને ?’

‘હા, બાપુજી જરૂર એમને સમજાવજો કે એ પરણે કેવા મઝાના લાગે છે; એ લ્યો એ જ અહી તમને મળવા આવે છે’

*

‘બાપુજી, હવે હુ મોટી થઈ ગણાઉ કે નહી ?’

‘હા, મોટી તો થઈ છે, પણ હજી એટલી ડાહી નથી થઈ એનુ કેમ ?’ બાપુજીએ હસીને સામો પ્રશ્ન પૂછ્યો

બાપુજીના નિવાસસ્થાને રેંટિયા પર સૂતર કાંતવામાં બાપુજી મગ્ન હતા ત્યારે પેલી બાળા સાથે તેઓ વાત કરવા લાગ્યા

‘પણ બાપુજી, હુ તો એક બીજી જ

જતના કામ માટે તમને પૂછતી હતી કે હવે હું મોટી થઈ છું કે નહિ ?'

'કેવા કામ માટે પૂછે છે એ તો કહે' બાપુજીએ કહ્યું.

'મેં માને કહ્યું કે મને નદીમાં તરવા શીખવા જવા દે, તો મા મને કહે છે કે હજુ તો તું નાની છે!' બાળાએ કંઈક ફરિયાદના રૂપમાં કહ્યું ને પછી ઉમેર્યું:

'બાપુજી, તમને તરતાં આવડે છે કે નહિ ?'

'હા, મને તરતાં આવડે છે ને તારે પણ તરતાં તો શીખવું જ જોઈએ.'

'પણ મા મને ના પાડે છે તેનું કેમ કરું ?' બાળા બોલી.

'ઠીક ત્યારે એક કામ કર.'

'શું, બાપુજી ?' ઉત્સાહથી બાળા બેઠી હતી ત્યાંથી ઊભી થઈ ગઈ.

'તું બાઈ પાસે જા, ને તેમને કહેજે કે બાપુજી મને તરવા જવાની રજા આપે તો તમે પણ રજા આપશો ?'

બાળા તો ખુશ થઈ ગઈ ને તરત દોટ મૂકીને ઘર તરફ મા પાસે પહોંચી ગઈ. માને કહ્યું:

'બાઈ, એક પરવાનગી લેવા આવી છું.' ડાહીડમરી જેવી ઊભી રહેલી બાળાએ પોતાની માને કહ્યું.

'શેની પરવાનગી ? નદીમાં નાહવાની જ ને ?'

'હા, પણ બાપુજીએ પુછાવ્યું છે કે તેઓ રજા આપે છે, પણ તમારી મંજૂરીની પણ જરૂર છે. જાઉં ?'

બાળા ઘણુંખરું માતાને પણ પજવનારી તરીકે પ્રખ્યાત હતી, તેથી હસીને માએ કહ્યું: 'ઠીક જા, પણ જો...'

પછી તો સાંભળવા રોકાય એ જ બીજા ! બાળાએ તો મૂઠી વાળીને દોટ મૂકી ને બાપુજી પાસે આવીને બોલી:

'બાપુજી, મારી બાઈએ મને નદીમાં તરવા જવાની હા પાડી છે.'

'નાહવાની કે તરવાની ?' બાપુજીનો પ્રશ્ન સાંભળતાં જ બાળા વિચારમાં પડી ગઈ પછી પાછી બોલી: 'મને યાદ નથી રહ્યું. હું દોડીને પાછી આવતી રહી એટલે બાઈ શું કહેતાં હતાં એ યાદ નથી રહ્યું, પણ નાહવાનું કહેલું એમાં તરવાની છૂટ પણ આવી જ જાય ને ?'

બાળાની દલીલ સાંભળીને બાપુજી હસ્યા ને પછી કહ્યું: 'બધા જાય તેમની સાથે જ જજે. એકલી ન જઈશ.'

'બાપુજી તમે પણ આજે તો તરવા ચાલોને.' બાળા બોલી.

'આજે તો મારે હજુ ઘણું કામ છે ને તારી સાથેની વાતમાંથી હું પરવારું ત્યારે તરવા આવું ને ? જા આજે તો તું કોઈની સાથે જા.'

બાળા બીજા આશ્રમવાસીઓ સાથે નાહવા ગઈ. થોડું તરતાં પણ શીખી. પછી બધા સાથે કલાકો સુધી તરવાની રમત રાખી.

સાંજ પડી ને બાળાને સખત તાવ ચડ્યો.

બાપુજીએ પ્રાર્થનાનો સમય થતાં જ પોતાની બાળાને ન જોઈ એટલે તરત તપાસ કરવા કોઈને પૂછ્યું: 'આનંદ, ક્યાં છે ? એ કેમ દેખાતી નથી ?'

'બાપુજી, એને તો સખત તાવ ચડ્યો છે. બાઈએ ના પાડેલી, તોપણ પાણીમાં ખૂબ રમત રમી તેથી હવે પટકાઈ છે.'

પ્રાર્થના પછી બાપુજી બાળાને ઘેર પહોંચ્યા. બાળાના કપાળ ઉપર હાથ મૂક્યો તો તાવ તો ધખતો હતો.

બાળા લગભગ બેહોશ જેવી બકી રહેલી હતી: 'હું તરું છું, હું તરું છું, હઠી જાવ, તરું છું.'

બાપુજી કહે 'તાવ વધારે ચઢયો છે એને માથે ને પેટ ઉપર માટી મૂકીએ માથે વાળ ઓછા કરવા કાતર લાવો '

એમ કહીને બાળાના સુન્દર લાંબા વાળ બાપુજીએ કપાવી નાખ્યા પછી બાળા સાજી થઈ, ત્યારે તેના વાળ કાપી નાખ્યા બદલ બાપુજી સાથે ખૂબ જ તકરાર કરી

'બાપુજી, તાવ આવે ત્યારે માથે ને પેટ ઉપર તમે બધાને માટીની લોપરી કેમ મૂકો છો ?' બાળાએ પૂછયુ

'માટી મૂકીએ તો શરીરમા વધારાની ગરમી હોય તે બધી માટીમાં ખેચાઈ આવે છે ને એ તાવ ઉતારવાની સૌથી સારી ને સાદી રીત છે '

'પણ બાપુજી માટીમા તે એવું શું હશે કે જેથી આપણો તાવ ઉતારી દેતી હશે ?'

માંદી પડેલી બાળા કંઈક સાજી થઈ પછી પાછી બાપુજી પાસે આવીને ભણવા બેસવા લાગી ત્યારે તેણે આવી વાતો શરૂ કરી 'માટીમા એવો ગુણ છે કે તેને પલાળીને શરીર ઉપર જે કઈ રોગ થયો હોય તેની ઉપર બાંધીએ તો રોગ મટી જાય ' બાપુજીએ બાળાને સમજાવવા માડી.

'તો પછી બાપુજી, આ ઘણા લોકો માંદા પડે છે ત્યારે તેઓ માટીનો આવો ઉપયોગ કેમ નહિ કરતા હોય ?'

'કારણકે તુ એમને આ વાત સમજાવવા જતી નથી. મોટી થા ત્યારે લોકોની સેવા કરીશ ને ?'

'હા બાપુજી, હુ તો હમેશા સેવા જ કરીશ '

'પરણવાની જ નથી ?' બાપુએ સહેજ સ્મિત સહિત પૂછયું

'મા, પણ એવુ શુ પૂછતા હશો ?' બાળા શરમાઈને બોલી

'કેમ બહાદુર બાળાએ કોઈ જ બાબતમા શરમાવાનુ ન હોય, જેમાં અસત્ય, પાપ કે જૂઠ હોય તે કરતા શરમાવુ, સારા સેવાના કામ તો હોંશેહોંશે કરવા તૈયાર થવુ જોઈએ તુ પણ સેવા કરવા તૈયાર થઈશ ને ?'

'હા, બાપુજી એટલે તો હુ પણ હમણાં અખાડે જાઉં છુ '

'કસરત કરે તેણે દૂધ ને કાચાં શાકફળ ખાવાં જોઈએ એ તુ પૂરતાં લે છે ખરી ?'

'હમણા તો હું જરા માંદી પડી પછી બાઈએ બધાને ઘેર કહી દીધુ છે કે મને કોઈ જ ખાવાનુ ન આપે !' બાળાએ કહ્યુ

'ત્યારે તો તારે ઘેર નાસ્તો મળતો તે હમણા બધ થયો હશે ખરુ ને ?'

'હા બાપુજી, પણ બાઈએ કહ્યુ છે કે મને તમારી પાસેથી જે કંઈ મળે તે ખાવાની છૂટ છે '

'હવે મને ખબર પડી ગઈ !' બાપુજી બોલી ઊઠયા તારે કંઈક નાસ્તો કરવાની ઇચ્છા થઈ ગઈ છે એમ કહે ને !'

'ના ના, બાપુજી એવુ તો કાંઈ નહિ, પણ જો કહો તો વળી થોડો નાસ્તો કરુ ' એમ કહીને બાળા ખડખડાટ હસી પડી બાપુજીએ પોતાની પાસે પડેલી દ્રાક્ષમાંથી થોડી દ્રાક્ષ બાળાને આપી

બાળા તથા બાપુજી સાથે મળીને દ્રાક્ષ ખાવા લાગ્યા ત્યારે બાળાએ કહ્યુ

'હું મોટી થાઉં ત્યારે પણ મને તમારી પાસે જ રાખશો, ને ?'

★

ઊંઘનો આદર્શ

લેખક :
શ્રી અનંત કાણેકર

કીર્તિ, ધન, સંતાન, સત્તા, શરીરબળ વગેરેની પ્રાપ્તિને માનવી પોતાનો જીવન-આદર્શ માને છે; પણ કેવળ નિદ્રા જ પ્રાપ્ત કરવાનો કોઈનો આદર્શ હોય ખરો? હોય તો એવા આદર્શમાં કે એને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા રાખનાર માનવીમાં કંઈક વિશિષ્ટતા કે વિચિત્રતા હોવી જોઈએ. મહારાષ્ટ્રના અગ્રગણ્ય નિબંધકાર શ્રી અનંત કાણેકરનો આ લેખ એમની લાક્ષણિકતાનો ખ્યાલ આપે છે.

અનેક માણસોને અનેક કારણસર નેપોલિયન ગમે છે. કોઈને તે અદ્વિતીય યોદ્ધા તરીકે ગમે છે તો કોઈને તે એક મહાન દેશભક્ત તરીકે પ્રિય છે. મને તે ગમે છે તે માત્ર એક જુદા જ કારણથી. નેપોલિયન વિષે એવું કહેવાય છે, કે તેને ગમે તે વખતે અને ગમે તે સ્થળે ઊંઘ આવી શકતી. તેની નિદ્રા તેને વશ હતી. યુદ્ધના મેદાનમાં શત્રુ સાથે ભયંકર સંગ્રામ ખેલાઈ રહ્યો હોય, ત્યારે પણ તે વચ્ચેવચ્ચે ઘોડાપર બેઠાંબેઠાં પાંચપંદર મિનિટ ઊંઘી લઈ તાજોમાજો થઈ શકતો. ખરેખર આ કારણસર મને એની ઈર્ષ્યા આવે છે! અને આને લીધે જ તે મને બહુ ગમે પણ છે. યોદ્ધાઓ અને વીરપુરુષો, દેશભક્તો અને વિશ્વવિજેતાઓ તો અનેક મળશે, પરંતુ આવો નિદ્રાપર વિજય મેળવનારો મહાપુરુષ ક્યાંથી મળશે?

નેપોલિયન બદલ મને શા માટે આટલું બધું માન છે એ જ્યારે મેં ગણુકાકાને જણાવ્યું, ત્યારે ક્ષણભર તો તે થંભી જ ગયા. થોડીવાર પછી ક્રોધથી દાંત વડે હોઠ કરડતા તે બોલ્યા:

'મૂરખ, તું તારા આળસને ઢાંકવા માટે એક ઐતિહાસિક વીર પુરુષની પાછળ છુપાવાનો પ્રયત્ન કરે છે કેમ? એક તો મનુષ્યનું અરધું જીવન ઊંઘને લીધે નકામું જાય છે, તેમાં તું રાતદિવસ જોયા વગર ગમે ત્યારે ઊંઘ ખેંચી કાઢી નેવું ટકા જીવન બરબાદ કરી રહ્યો છે, અને બાકી રહેલા દશ ટકામાં કંઈક ઉપયોગી અથવા સારું કાર્ય કરવાને બદલે નેપોલિયન જેવા મહાપુરુષની અનેક અનુકરણીય વાતો છોડી તેની ઊંઘનું જ દૃષ્ટાંત આગળ કરે છે? નેપોલિયન ગમે ત્યારે ઊંઘી શકતો એ તારા મતે તેની મહત્તા કેમ! આવી વાતો કરતાં તને જરા શરમ નથી આવતી?'

ગણુકાકા ભલેને ગાળોનો વરસાદ વરસાવે, પણ મને તેમની વાત ગળે નથી ઊતરતી. ઊંઘમાં વિતાવેલું આપણું જીવન બરબાદ જાય છે એ વાત જ પહેલાં તો મને બરાબર લાગતી નથી, ઊલટું મારા મત મુજબ તો જાગૃતાવસ્થામાં જીવેલા જીવન કરતાં નિદ્રાવસ્થામાં ગાળેલું જીવન કંઈ કેટલું યે મહત્ત્વનું અને સુંદર હોય છે. વધુ તો શું, પણ જાગૃત દશામાં જેવું જીવન કદી પણ શક્ય નથી તેવું જીવન નિદ્રાવસ્થામાં જીવવા મળે છે! નિદ્રાવસ્થામાં દેખાતાં સુંદર મધુર સ્વપ્નો તમને કદી જાગૃત દશામાં દેખાયાં છે ખરાં? પ્રત્યેક મનુષ્યના અંતઃકરણમાં ઊંડે ઊંડે કોઈ ને કોઈ એકાદ ગાંડીઘેલી અશક્ય છતાં પ્રિય એવી ઈચ્છા દટાઈ રહેલી હોય છે. જાગૃત જીવનમાં આવી ઇચ્છા પૂર્ણ થવાની વાત તો આઘી રહી,

પણ તે જો માત્ર કોઈને મોઢે પણ વ્યક્ત કરવામાં આવે તો લોકો તમને મૂરખમાં જ ખપાવે આવી ગાંડીઘેલી ઇચ્છા સફળ થવાનો અલૌકિક આનંદ તમને માત્ર સ્વમસૃષ્ટિમાં ભ્રમણ કરાવતી નિદ્રામાં જ મળી શકશે

અન્ય લોકોની ઇચ્છા કેવી હશે એ તો કોણ જાણે, પણ સૌ કોઈ મારી ઇચ્છા સાંભળીને હસશે એની પૂર્ણ ખાતરી હોવા છતાં પણ મારી એવી જ એક ગાંડી ઇચ્છાનું ઉદાહરણ આપ્યા સિવાય મારાથી રહેવાતું નથી

નાનપણથી જ એ ઇચ્છા મારા મનમાં ઘર કરી બેઠી છે અને આજે પણ તે ત્યાંની ત્યાં જ—જેમ ને તેમ બેઠી છે આ ઇચ્છા પૂર્ણ થયાનો અવર્ણનીય આનંદ મે અનેક વખત ઊંઘમાં અનુભવ્યો છે; અને એટલું જ નહિ પણ અનેક વખત તેની મીઠાશ ચાખવાની આશા પણ છે એ સ્વમ મે ગયાં કેટલાંક વર્ષોમાં અનેકવાર જોયું છે બીજી રીતે કહું તો એ સ્વપ્ન હું જીવ્યો છું એમ કહી શકાય પક્ષીની માફક ઊડવું એ મારી નાનપણથી તીવ્ર ઇચ્છા છે! વિમાનમાં બેસી યંત્રનો આશરો લઈ ઊડવામાં મને ખાસ રસ નથી પોતાના બાહુમાં અને પગમાં વિદ્યુત જેવી અદ્ભુત શક્તિનો સંચાર થતાં આપમેળે મન માને ત્યાં ઊડવું એ જ મારી ખરી ઇચ્છા છે!

નાનપણમાં જ્યારે અરબસ્તાનની આનંદ-રજનીની વાર્તાઓ અને હનુમાનજીનાં પરાક્રમો વાંચતો ત્યારે મારામાં અજબ ઉત્સાહ આવી જતો અને આકાશમાં ઊડવાની આશા પ્રબળ થતી. ઘરનાં સર્વ માણસો બહાર જતાં મે ઘણી યે વાર બારણાં બંધ કરી સૂપડાંની જોડ અથવા ફાટેલી ચાદરો હાથે અને પગે બાંધી ખભા દુખવા આવે ત્યાંસુધી આ બનાવટી પાંખો વડે ઊડવાનો પ્રયત્ન કરી જોયો છે! હાલમાં જો કે મે તેવો પ્રયત્ન નથી કરી જોયો, છતાં મારો આ પ્રયત્ન સ્વમમાં તો સંપૂર્ણ સફળ થયો છે! ક્ષિતિજ સુધી વિસ્તરેલું એક વિશાળ મેદાન મને સ્વમમાં દેખાય છે તે મેદાનમાં હું કોઈ શરતમાં દોડતો હોઉં એવી રીતે દોડવાની શરૂઆત કરું છું દોડતાંદોડતાં મારા બન્ને પગો ધરતીથી અદ્ધર થઈ જાય છે અને પછી તો પૂછવું જ શું? કમર પાછળ હાથ રાખી જેમ ફાવે તેમ જઈએ તેટલી ઝડપે હવામાં તરતો હું સર્વત્ર ઊડું છું હીંચકે બેસી પગના ઠેકાથી જેમ હીંચકાને ઊંચો ચડાવીએ છીએ તે જ પ્રમાણે હવામાં પણ જેટલા જોરથી પગ દાબવો હોય તેટલો દાબી હું તીવ્ર વેગથી ઊંચે ને ઊંચે ઊડયે જાઉં છું આ સ્વમ મે અનેક વાર જોયું છે અથવા બીજી રીતે કહું તો ‘જીવ્યો’ છું, અને તે પણ એટલી સાચી રીતે જીવ્યો છું કે સ્વમમાંથી જાગૃત થયા પછી પણ તે સ્વમની મોહક ખુમારીમાંથી હું કેટલીયે ક્ષણો સુધી મુક્ત થઈ શક્યો નથી અને અત્યારે એક ક્ષણ પહેલાં જે સ્વમમાં સહેજમાં સિદ્ધ થઈ શક્યું તે જાગૃતાવસ્થામાં કેમ ન થઈ શકે એવી ઘેલી આશા મારા મનમાં કેય કેટલીય વાર ડોકિયું કરી ગઈ છે

ઇહલોકમાં જેમના દર્શન આપણને કદી પણ થવાના નથી એવા આપણને છોડી ગયેલાં આપણાં મિત્રજનોની મુલાકાત ભલેને તે માત્ર ક્ષણિક જ હોય—ફક્ત એક નિદ્રાવસ્થામાં રચાતી સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં જ થાય છે જગતનાં દુઃખોમાંથી મુક્તિ મેળવવાનો મૃત્યુ એ જ એક માત્ર ઉપાય છે, એ અનેક લોકો કહેતા હોય છે તેવા લોકોને હું કહીશ કે, ભાઈઓ, આવા અંતિમ ઉપાયને અમલમાં મૂકતા પહેલાં એક બીજો ઉપાય અજમાવી જુઓ મૃત્યુના સર્વ ફાયદા જેમાં છે અને નુકસાન જેવું જેમાં કંઈ નથી એવી

સત્ય-મિથ્યા

મૂ. લે. શ્રી શૈલજાનંદ મુખોપાધ્યાય
અનુ. શ્રી નટવરલાલ માળવી

શ્રી શૈલજાનંદ મુખોપાધ્યાયનું સ્થાન બંગાળી સાહિત્યમાં ગુરુદેવ ટાગોર અને શરદબાબુની જોડાજોડ ગણાય છે. અતિ સમર્થ નવલકથાઓ અને નવલિકાઓમાં એમણે બંગાળના આમવર્ગનું હુબહૂ પ્રતિબિંબ ઝીલ્યુ છે. અંગ્રેજીમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી બંગાળની સર્વશ્રેષ્ઠ નવલિકાઓમાં પણ શ્રી મુખોપાધ્યાયનું સ્થાન મોખરે હોય છે. આલેખનશક્તિના રૂપાળા નમૂના જેવી આ વાર્તાનો અનુવાદ મૂળ લેખકની પરવાનગીથી 'પ્રભાકર'ના તંત્રી અને 'ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિર'ના સંચાલક શ્રી નટવરલાલ માળવીએ કર્યો છે.

શહેરના નવા મહોલ્લામાં ને નવા ઘરમાં વસવા આવી હું તો ભારે પંચાતીમાં આવી પડ્યો. સ્ત્રીની તબિયત ઠીક નહિ. કામ કરનારી વગર ચાલે તેમ નહોતું, ને નોકરડી મળવાનું તો ભારે દુષ્કર થઈ પડ્યું!

પરમ દિવસે એક બાઈ આવેલી. સાથમાં ત્રણેક નાનાંનાનાં બચ્ચાં. કેડ પર છોકરો હતો, મોટી બે છોડીઓ છૂટી. ખુરશી પર બેસી પૂંઠ કરીને હું એક કાગળ લખી રહ્યો હતો. અચાનક સાવ કાળી, કદરૂપી, કઢંગા ઘાટઘાટમ વાળી, હાડપિંજર સમી એક નાનકડી છોકરી મારા ટેબલ પાસે આવી વાંકી વળી ઊભી રહી. બોલી :

'બાબુ કંઈ લખેછ રે! એઈ દૂલી આવ, બતાવું, આવ.'

બૂમ સાંભળી બરાબર તેનાજ જેવી બીજી છોકરી ધસી આવી: 'ક્યાં છ જોઉં?'

ફરીને મેં મારી સ્ત્રી તરફ જોયું. દેખ્યું, સામેના ઓરડામાં ભોંપર જ બેસી એ પેલી બાઈને સમજાવી રહી છે; 'ના મા, ના, તને તો બેત્રણ બચ્ચાંકચ્ચાં છે. અમારે તો કોઈ છડુંછાંટ, જંજાળવિનાનું માણસ જોઈએ.'

બાઈ કહેતી હતી: 'પણ બચ્ચાં મારાં ખૂબ ડાહ્યાંડમરાં છે મા; તેને માટે તમારે કશી ફિકર ન કરવી!'

એવે વખતે મારી ચાલ પાછળથી જરા ખેંચાતાં મોં ફેરવીને જોયું તો, જે દેખ્યું તેનાથી હું તો નખશીખ સળગી ઊઠ્યો! જોયું, તો ટેબલ પરનો ખડિયો પેલીઓએ ઉથલાવી પાડેલો, કાળી શાહી ફેલાતાં ટેબલ પરનું શ્વેત વસ્ત્ર નકામું થઈ ગયું છે, ને કોણે આ કર્યું તે પરત્વે બે બહેન વચ્ચે ટંટો શરૂ થયો છે! ખુરશી ખસેડી લઈ, અતિ ગુસ્સાના જોરમાં હું તેમને વઢવા જતો હતો એટલામાં મોટીએ તત્ક્ષણ પોતાના ગંદા ઝભલાનો છેડો શાહી પર દબાવી દીધો ને બોલી: 'કંઈ

એક વસ્તુ આ જગતમાં છે અને તે ઊંઘ!

ગણુકાકા અને તેમના જેવા બીજા અનેક લોકો આંખનો પલકારો પણ માર્યા વગર ભલે રાત ને દિવસ કામ કર્યા કરે, અને નામના કે મોટાઈ મેળવ્યા કરે. હું તો માત્ર જ્યાં મળે ત્યાં અને જ્યારે મળે ત્યારે ઓશીકામાં માથું ઘાલી બની શકે તેટલું ઊંઘી લેવા માગું છું! *

---

* અનુવાદક **શ્રી વાડીલાલ આ. દેસાઈ**

★

નહિ ખાવું કંઈ નહિ મેં પાડ્યું તે હું જ લૂછી નાખીશ, વઢશો નહિ વળી, હાં!’

હવે આને શું કહું? મેં મારી સ્ત્રીને બૂમ મારી કહ્યું ‘સાભળ!’

સ્ત્રી આવતાં જ ટેબલ દાખવી હું બોલ્યો ‘આ બાઈ કામમાં નહિ આવે એને ચાલી જવા કહે’

પણ બાઈ કેમેં કરી જાય નહિ કહે ‘કેમ, કામ નહિ થાય બાબુ? નાદાન બાળકે જરા અમથી શાહી ઢોળી તેથી ચિડાઈ ગયા? લાવો, હું સાબુ નાખી બરાબર ધોઈ લાવું છું, લાવો’

છેવટે મારી સ્ત્રી નારાયણીએ જેમતેમ કરી, મહામહેનતે, તેને સમજાવી પટાવી વિદાય કરી

તે પછી પણ બેએક જણ આવી ગયાં, પણ કોઈ ટકવા ના પામ્યું

અમે હતાં બે જ જણાં વર અને વહુ—ન મળે છૈયાં કે ન મળે છોકરાં, તોય જે તે બે વારનાં વાસણપાણી કરવા માટે આઠદશ રૂપિયા માગી પડે!

પછી બાઈની વાત જતી કરી મેં તરત નોકરની શોધ કરવા માંડી એવામાં એક દહાડો સાંજે ઘેર આવી જોઉં છું, તો એક મજાની બાઈ કામ કરનારી મળી ગઈ છે, ખરચાકરચો નહિ, કશી જ જાળ નહિ, સવાર-સાંજ વાસણપાણી કરશે માસિક પગાર માત્ર ચાર રૂપિયા!

મેં પૂછયું ‘કયાંથી મળી?’

નારાયણી બોલી ‘પોતે થઈને જ આવી અત્યાર સુધી બેઠીબેઠી વાતો કરતી હતી. કાલે વહેલી સવારે આવશે’

પણ સવાર સુધી ય વાટ જોવી ન પડી, તે વેળા રાતનાં અંધારાં ય અછવાયાં ન હતાં મારા દરવાજા-સમક્ષ જ સરકારી ગેસફાનસ પ્રકાશ પ્રસારી રહ્યું હતું તે મુખ્ય દરવાજાના કડા ખખડતાં જ મેં પૂછયું ‘કોણ?’

સ્ત્રીકંઠનો જવાબ આવ્યો ‘એ તો હું-મોહિની!’

નારાયણી ઊઠીને ઊભી થઈ, ‘એ તો આપણી કામવાળી’ કહી ઝટપટ ચાલી જઈ તેણે દરવાજો ખોલી દીધો! બારીવાટે મેં નજર કરી તો સળગતો ઘાસલેટી ખડિયો હાથમાં લઈ, ધોળાં વસ્ત્રે સજ્જ એક પાતળી, ઊંચી બાઈ ઘરમાં દાખલ થાય છે

નારાયણીએ પૂછયું ‘હજુ તો પો ફાટ્યો નથી રે, મોહિની, અટલાં વહેલાં તું કેમ આવી?’

ડોકી ધુણાવી મોહિની બોલી ‘હા, દીદીમણિ, કામ કરવા આવી મારે તો બીજાં દશ ઘર ગણેવાનાં ને હજુ, તેથી સવારે આવી પાણી ભરી જઈશ અને કપડાં ધોઈ જઈશ બપોરે ફક્ત કંઈ એઠાં વાસણ હોય તો માંજી જાઉં, કંઈ વાટવા-કૂટવાનું હોય તો વાટી જાઉં’

બોલતીચાલતી તે રસોડા ભણી ચાલી રસોડું ખાસ છેટે નહોતું, એટલે બધી વાત મને સંભળાતી હતી પિંજરામાંથી ઘણું કરી નારાયણીએ વાટવાનો મસાલો લઈ બહાર કાઢી આપ્યો કહ્યું ‘આ વાટણું અહીં નિસા પડખે મૂક્યું છે, મોહિની કામકાજ પતાવી, જતી વખતે મને કહેતી જજે હોં! સમજીને? નહિ તો દરવાજો ખુલ્લો રહી જશે’

મોહિની બોલી ‘ભલે, બહેન બા તમે તમારે સૂઈ જાઓ’

નારાયણી પાછી ફરી કહેવા લાગી ‘હાશ, ચાલો, હવે મારે વાસણ માંજવાનું ટળ્યું બાઈ બિચારી સરસ મળી ગઈ’

એઠાં વાસણ છૂટાં પાડતાંપાડતાં મોહિનીએ ઘણું કરી આ સાંભળ્યું કહેવા લાગી ‘હા, દીદીમણિ, હું જેને ઘેર કામ કરું છું

નારાયણી રસોઈ કરતીકરતી કહે: 'તે એ બધાનું પછી શું થયું, મોહિની ?'

'તે ત્યારે હું તમને કહું છું શું બહેન બા! નસીબ ફૂટે ત્યારે રહે શું? મારે ય એવું થયું. આગ લાગીને બધું બળીને ખાખ થઈ ગયું અને રહ્યુંસહ્યું બદમાશો લૂંટી ચોરી ગયા!'

મને લાગ્યું, કે નારાયણીને આ વાત પર ભરોસો ન પડયો. જરાક મૂંગી રહી ગયા બાદ તેણે પૂછયું: 'તે તેં તારી જાત—ન્યાત કંઈ કહેલી તે દી, મોહિની? કુંભાર કે? માટીનાં વાસણ બનાવે છે, તે કુંભાર ને?'

મોહિની ડોકી ધુણાવતી બોલી: 'હા, દીદીમણિ, અમે અસલ કુંભાર. પણ મારા પિયરમાં કોઈ વાસણ બનાવતાં ખરા, પણ સાસરમાં એવી બધી ખટપટ ન હતી. ને હોય પણ શાથી દીદીમણિ? એ તો હતાં પૈસાવાળાં! ને શું કહું તમને બહેનાં, કામવાળી વાસણ માંજતી તેમાં કેટલી થાળી, કેટલા ઘડાવાટકા તેનો કંઈ હિસાબકિતાબ પણ ના મળેને ત્રણત્રણ કામવાળાઓ આખો દિવસ વાસણ માંજ્યા જ કરે, માંજ્યા જ કરે!'

*

મને કશાં સંતાન નહોતાં, પડખેવાળા એક નાનકડા, ત્રણચાર વરસના છૈયા પર નારાયણીને ભારે ભાવ હતો. એક દહાડો કોણ જાણે શી ય બાબતમાં એ છોકરાને કંઈક ઠપકાર્યો, તે રડતોરડતો ઘર બહાર ચાલ્યો ગયો, ને બે દીસુધી આવ્યો નહિ.

ચોથે દહાડે અચાનક તે છોકરો ઘરમાં દાખલ થતાં જ નારાયણી બોલી: 'હાં રે અલ્યા સાંતુ, ખરો નિમકહરામ છે તું ય! મૂઈ હું! પારકા છોકરા પર તે કંઈ કોઈ વહાલ કરતું હશે?'

મોહિની મસાલો વાટતી હતી, વેણ સાંભળતાં વેંત જ હાથમાંનો નિસાતરો નિસા પર જ થંભી ગયો ને બોલી: 'અરે બહેનબા, પારકા છૈયાને ઉછેરવાની વાત મારી આગળ કાઢશો મા. મને રૂડી રીતે ખબર છે તો. સાસુજી મરી ગયાં, નાનકડા દિયરને પેટેપાટે કરીને મેં મોટો કર્યો. ને તે હવે મને રતીભાર યાદ પણ નથી કરતો, દીદીમણિ?'

બોલતાંબોલતાં તેનાં નયનદ્વયમાંથી દડદડ આંસુ ટપકવા લાગ્યાં.

નારાયણી મૂંગીમૂંગી જ તેની બધી વાતો સાંભળ્યા કરે અને પછી મારી પાસે આવીને કહે: 'બાપ રે બાપ, આ મોહિનીની વાતો સાંભળતાં મારો તો દમ નીકળી ગયો! કંઈ એવીએવી વાતો બધી બનાવીબનાવીને કહે છે!'

હું કહું: 'ભલેને કહેતી, એવું બધું કહ્યાથી એને કરાર વળતો હોય તો ભલે બોલ્યા કરે.'

તે કરાર તો એને, ખરે, વળતો જ હશે. નહિ તો કહે શા સારુ?

એક દહાડો બજારમાંથી હું એક મોટું અનેનાસ લઈ આવેલો, મોહિનીએ તેને સાંભળતાં વાત શરૂ કરી. બોલી: 'આવડાં આવડાં અનેનાસ તો, દીદીમણિ, મેં કેટલાં ય લૂંટાવી દીધાં હશે. અમારી વાડીમાં ફણસ પાડતા હોય, ને હું પાછલે દરવાજે ઊભીઊભી તે જોયાં કરું. માળી કહે: 'બામણપાડાના અનંત અને રાખુ ઠાકુર દેખાય છે ને પેલા ખૌઠાકરણ, તે લોકો અનેનાસ માંગવા આવ્યા છે.' મેં કહ્યું: 'આપોને તે. ભલે આપોને દરેકને એકેક બેબે.' માળી હસીને બોલે: 'હે તમે અહીં આવીને ઊભાં રહ્યાં વહુ ઠાકરુણ, ત્યારથી જ હું તો સમજી ગયેલો કે આજે અડધોક ઉતાર વહેંચણ ખાતે જવાનો!'

*

આ પ્રમાણે જ્યારેજ્યારે એને તક મળે ત્યારે ત્યારે તે પોતાની સાહ્યબીની આવી વાતો લગાવી બેસતી. નારાયણી સાંભળતી ને મનમાં ને મનમાં હસતી.

તોપણ એક દિવસે તેણે મને કહેલુ 'અમે તેમ માઈ છે તો ઘણી ભલી, હો! કોઈ દહાડો ય ચીજ-વસ્તુ ઉઠાવી જતી નથી, રવાદારગી કદી કરતી નથી લુગડા ધોવા જાય ને દેખે કે પાલવ છેડે બેત્રણ પૈસા બાધ્યા છે, તો તરત જ આવીને પાછા દઈ જ ગઈ છે ને! ને છતા ઘણુ ખરુ એના મોમા એક બોલ તો ખરો જ 'કામકાજમા બધો વખત જતો રહે છે દીદીમણિ, રસોઈ કરવા બેસી ય નવરાશ નથી રહેતી'

પણ તે ફક્ત કામ જ કરતી હોત તો તો કદાચ તેને ઘણો ય ગાળો મળત, પણ વાતો કરવામા જ એને મોડુ થઈ જતુ. તે છતા ખનાગીખનાપી પોતાની સાહ્યબીના ગપાટા લગાવ્યા વિના એને ચાલતુ ન હતુ!

તેના ગપાટાની વાતો કહેતાકહેતા નારાયણી કોઈ કોઈ દહાડો હસીહસીને લોથપોથ થઈ જતી કહેતી 'પણ માણસ તો ઘણુ ફક્કડ મળી ગયુ તો! ને વળી કામમા પણ કશી ખામી આવવા નથી દેતી. છે સાવ સૂકલકડી તો ય વેતરુ સારુ કરી શકે છે'

તેના શરીર પ્રત્યે મે કોઈ દિવસ ધ્યાનપૂર્વક જોયુ ન હતુ એ દિવસે નજર કરી જોયુ તો હાડચામના માળા જેવી ઘસાઈ ગયેલી કાયાવળી પાતળી, ઊચી નારી, શરીરનો રગ કાળો; ને ફક્ત મુખભાવ જોઈને તેની ઉમર કળવાનુ કઠણ હતુ!

નારાયણી કહે 'મે પહેલ પરથમ જોઈ ત્યારે છેક આવી નહોતી, દિન પર દિન પેટપૂર ન ખાધાથી આવી થતી જતી લાગે છે'

મે કહ્યુ 'અરેરે, કાલથી ત્યારે તુ એને જરા ઠીક રીતે ખાવાનુ આપતી જજે, બિચારીને'

નારાયણી કહે 'તે એને ખાતા શરમ આવે છે તો ય જોઈશુ કાલથી આપતી જઈશ'

*

પછી જાણ્યુ, કે મોહિનીને ખૂબ સમજાવી, આગ્રહ કરી નારાયણીએ જમાડી ખરી પણ જમતાજમતા પોતાના સાસરવાસાની ખાણીપીણી સબધી જે વાતો એ કહી ગઈ, તે સાભળી, ત્યારે હુ મારુ હાસ્ય કોઈ રીતે ખાળી ન શક્યો!

બીજે દિવસે રવિવાર હતો

સવારના આઠ થઈ ગયા તો ય મોહિની ન આવી

નવ વાગ્યા, દશ વાગ્યા તો ય નહિ!

ન છૂટકે નારાયણીને પડે કામકાજ કરવુ પડ્યુ બોલી 'ફરતા-ફરતા એક વાર નજર કરી આવજો ને કહેતી'તી કે આ પેલી પાસે જ હિદુસ્થાની લોકોની ચાલી છે ને કઈ, ત્યા રહે છે'

મે કહ્યુ 'અરે, ક્યાંક ગપ્પાં લગાવવા જામી પડી હશે સાજે ય ન આવે તો પછી વાત, તપાસ કરવાનુ કરીશું'

સાજે ય ન આવી ન છૂટકે મોહિનીની શોધ કરવા મારે નીકળવુ પડ્યુ

ચાલીઓ તો ઘણી એક પણ હિન્દુસ્તાનીઓની કઈ ચાલીમાં મારે તેની તપાસ કરવી તેની ખબર નહોતી; તો ય હુ તો નીકળ્યો

બહુ ભટકવુ ના પડ્યુ

સામેની જ ગલીમાં દાખલ થઈ, થોડે દૂર જતાં જ, ડાબે હાથે એ ચાલી મળી આવી સામે જ ધોબીનુ ઘર ત્યા બે ગધેડાં ને એક બકરુ બાધેલા હતા એક ડોશીમા કપડાનો ગાસડો બાધતા હતા તેમને મેં પુછ્યુ 'આટલામા મોહિની નામનુ કોઈ રહે છે? જાણો છો માજી?'

ડોશી મારા તરફ ઘડીભર ટગર-ટગર જોઈ રહી, પછી કશું ન બોલતા આગળી કરી તેણે પાસેનો દરવાજો જ બતાવ્યો દરવાજા પાસે જતાં જ અનેક હિન્દુસ્તાની બાઈઓ સરકારી નળ પાસે ટોળે વળી

ઘાંટાઘાટ કરતી માલૂમ પડી. તેમનાથી થોડેક દૂર, સામે માટીનો ઘડો મૂકીને બેઠેલી હતી અમારી મોહિની.

પાસે જઈને ઊભો રહ્યો એટલે જરા બહાવરી બની ઊભી થઈ જતાં તે બોલી :

'બાબુ !'

પણ બોલ્યા પછી તે ઊભી રહી શકી જ નહિ, એમ લાગ્યું. માથે હાથ દઈને ત્યાં જ બેસી પડી. બોલી : 'કાલ રાતથી તાવ આવ્યો છે, બાબુ. મન તો થયેલું કે લાવ, એકવાર જઈને દીદીમણિને કહી આવું, પણ માથામાં ચક્કરચક્કર આવે છે, બાબુ, ઊભાં રહેવાતું નથી. આ ઘડો એક પાણી વિના તો ચાલે એવું જ નથી, તેથી–'

મેં કહ્યું : 'હું એ ખબર કાઢવા જ આવ્યો હતો. તમારાં દીદીમણિએ મને મોકલ્યો.'

મોહિની બોલી : 'સારું હશે તો કાલે આવીશ, બાબુ.'

મેં કહ્યું : 'આવજે.'

ત્રણચાર દિવસ થયા પણ મોહિની આવી નહિ. હું પણ વધુ ખબર કાઢી શક્યો નહિ. કદાચ તેનો તાવ વધ્યો હશે. ઘરનું કામકાજ નારાયણી જાતે જ કરતી હતી. મોહિની ના આવે તેટલા દહાડા માટે બીજી એકાદ કામવાળી રાખવી કે નહિ તે મેં નારાયણીને પૂછ્યું. નારાયણી બોલી : 'ના રે ના, એનું જ કામ છે. આવશે ને કરશે.'

એક દહાડો મેં કહ્યું : 'બીજું બધું તો ઠીક, પણ મોહિનીની ઊટંગ વાતો કેટલા ય દી' થી તને સાંભળવા નથી મળી !'

નારાયણી ગંભીર વદને ચૂપ રહી ગઈ. ક્ષણેક પછી બોલી : ' ફરી એકવાર તપાસ કરી આવો.' મેં કહ્યું : 'એના ગપાટા વિના તને ચેન પડતું નથી લાગતું.'

નારાયણીએ તેવા જ ગંભીર ભાવે જવાબ દીધો : 'હુમ્.'

'તે તને એ બધી વાતો પર ભરોસો પડે છે, નારાયણી ?'

નારાયણી એ વાતનો જવાબ ન દેતાં અન્યત્ર ચાલી ગઈ. કદાચ-અબળા નારી, ઈતર એક નારીના આપવડાઈભર્યા, વિશ્વાસ ન મૂકી શકાય તેવા ઇતિહાસને, ખરેખરા દુ:ખની સાચી કહાણી સમજી બેઠી હશે!

પણ હું તો સમજતો'તો,–એની વાતોમાં લગાર પણ સાચ નહોતું. કદાચ આવી બીમારીમાંથી ઊઠીને આવશે ત્યારે દીદીમણિને કહેશે : 'આવી બીમારી વખતે તો, દીદીમણિ, એક કાળે પચાસપચાસ કામવાળીઓ મારી તહેનાતમાં રહેતી, હોં !'

તે કહોને, તમે જ કહોને, આવી વાતો પર પણ વિશ્વાસ રાખવો ?

પણ પેલું, વાતોમાં આવે છે ને–

સત્ય, કલ્પનાને ય વટાવી જાય છે ઘણીકવાર.

મને પણ બરાબર એવો જ અનુભવ ભાગ્યદેવીએ કરાવ્યો.

તે દહાડે સાંજે બહાર જવાનું વિચારી રહ્યો હતો, એવામાં કોઈ એક અજાણ્યો જવાનિયો આવીને દરવાજામાં ઊભો રહ્યો.

મેં પૂછ્યું : 'કોનું કામ છે ?'

કશુંય બોલતાં પૂર્વે જવાનિયો મારા ઘરના દરવાજા પાસે જ બેસી પડ્યો. જોઈને મને લાગ્યું, કે બહુ ભટકીને અત્યંત થાકી ગયેલો હશે. થોડુંક થંભી મારા સામે નિહાળી રહેતો તે બોલ્યો : 'મકું સાહેબ, આપ કહી શકશો મને, કે મોહિની નામની કોઈ બાઈ આપના મહોલ્લામાં કોઈને ઘેર કદી કામકાજ કરતી હતી ?'

'કેમ વારુ ? શું છે, કહો.'

જુવાને ઊંચું જોઈ પૂછ્યું : 'આપ બ્રાહ્મણ છો ?'

'હા.'

હાથ લબાવી મારી પદરજ•લઈ તેણે માથે ચડાવી, ને કહ્યુ 'મને તમે, તમે ના કહેશો ઠાકુર, હું તો કુભાર છુ'

અચબૂચ યાદ આવ્યું કે મોહિની પણ કહેતી હતી કે પોતે કુભારણ હતી!

'મોહિની તારી કઈ સગી થાય કે?'

તેણે જે કહ્યુ તે સાભળી હું તો થભી ગયો

મોહિની આટલા દહાડા કહ્યા કરતી હતી, તે ખોટુ નહોતુ તવગરને ઘેર તેનું લગન થયેલું એ સાચુ, નોકરચાકરે વીટળાઈને સુખસાહ્યબીમા જીવન ગુજારેલું એમાં ય કશું ખોટુ ન હતુ પણ તેના એ સુખમાં વિધાતાએ ખતરો નાખ્યો મોહિનીને કશું કહ્યા કર્યા વિના તેનો વર બીજી કોઈક રૂપાળી વહુ જ પરણી ઘેર લઈ આવેલો તે વાતને આજે સત્તરઅઢારે વરસ થઈ ગયેલાં બસ, ત્યારથી મોહિની રીસ ચઢાવી, સર્વ કઈ ત્યજી દઈને નીકળી પડી, તે કોઈ દી ફરી ત્યાં ગઈ જ નહિ! આજે, આટલે દિવસે, જે નાનકડા દિયરને તેણે ઉછેરીપાછેરી મોટો કરેલો,'તે મોટો થયા પછી શોધતોશોધતો, પોતાની ભાભીને મનાવી લઈ જવા માટે આવ્યો હતો!

મે કહ્યુ 'ચાલ, જાણુ મુજબ થોડાક દહાડાથી તેને તાવ આવે છે'

જુવાનિયાને લઈને પેલી હિન્દુસ્તાની-ઓની ચાલી તરફ હું ગયો દરવાજા પાસે થોડાક ભૈયાજીઓ બેઠાબેઠા તડકા મારતા હતા અમે મોહિનીની તપાસમા આવ્યા છીએ એ સાભળતા જ રૌદ્રરૂપ કરી તેઓ અમને લગભગ મારવા જ ધસી આવ્યા કહે 'મોહિની તમારુ પોતીકુ માણસ, બાબુ, તે આજે આટલે દહાડે તમે તેની ખબર કાઢવા આવ્યા?'

ને તે પછી મે સમાચાર સાભળ્યા તે આઘાતજનક, મર્મભેદક સમાચાર ન સાભળ્યા હોત તો રૂડુ થાત! જાણ્યું કે આગલી રાત્રે એ એકાકિની નારી પોતાની ઝુપડીવની ઓલીમા મરી જઈને લાકડુ થઈ ગઈ હતી, અને આ બધા હિન્દુસ્તાની •પાડોશીઓ ભલા થઈને સ્મશાને લઈ જઈ તેના મુઠ્ઠીભર હાડકાની સદ્‌ગતિ કરી આવ્યા હતા!

★

જગમા વેરી કોઈ નથી, જો મન શીતળ હોય;
આપ ટાળી અળગો રહે, તેને નમે સૌ કોય જગમા૦

કુવચને દુઃખ ઊપજે, મારી હાળને મીચ;
નમી ચાલે સો સંત હૈ, લડી મરે સો નીચ જગમા૦

કઠણ વચન સાધુ સહે, એને ક્યમ વ્યાપે કાળ?
વીજળી પડે સાગર માથે, તેમા કેમ ઊઠે ચાળ? જગમા૦

નદીકિનારે વૃક્ષ વસે, દોધારાની બીચ;
વાકા દુરીજિન કોઈ નહી, શાખે નમતા શુ મોત જગમા૦

ઊડતાથી ટળતા રહે, જડ સરખા જેમ હોય;
કહે કબીર ધરમદાસને, તેને મારી ન શકે કોય જગમા૦

×

ગૃહસંસ્કાર

લેખક :
શ્રી પદ્મકાંત ચુનીલાલ મ્હેતા
બી. એ. બી. ટી; પી. ટી. (ડીપ)

બાળકેળવણીમાં માતાના નોંધપાત્ર હિસ્સા માટે બે મત નથી જ. ચિત્રકાર જેમ કોરા કાગળ ઉપર ધાર્યું ચિત્ર દોરી શકે છે, તેમ તો સજીવ બાળક ઉપર કોઈ કરી શકતું નથી, પરંતુ પિતા કરતાં વધુ સમય સંતાન સાથે ગાળતી માતા ઘણા મોટા પ્રમાણમાં બાળકને ધાર્યો માનસિક ઘાટ આપી શકે છે. સ્વચ્છતા, શુદ્ધોચ્ચાર, વ્યવસ્થા, શિસ્ત, ઊઠવાબેસવામાં ને આચારમાં રીતભાત, નિયમિતતા, સાચું બોલવું વગેરે અનેકાનેક વિષયો પરત્વે–સાચા ગૃહસંસ્કાર પરત્વે માતપિતાએ કઈ દૃષ્ટિ રાખવી જોઈએ તેની આ લેખમાં ચર્ચા કરવામાં આવે છે.

આપણી પ્રચલિત ઉક્તિ પ્રમાણે, 'ગૃહિણી ગૃહ उच्यते ગૃહિણી ઘર કહેવાય છે.' એમ આપણે માનીએ છીએ અને ઘણી વખત અનુભવીએ છીએ. પણ આ ગૃહિણી તે બાળકોની માતા. માતા સો શિક્ષકની ગરજ સારે છે, તે ખરે જ સાચું છે. બાળકની ખરી કેળવણી–સાચા સંસ્કાર ઘરમાંથી જ શરૂ થાય છે. આપણે લોહીના સંસ્કાર, પૂર્વસંસ્કાર, દૂધના સંસ્કાર, જાતિસંસ્કાર, માના, કાકાના સંસ્કારવગેરેવગેરે શબ્દપ્રયોગો જાણેઅજાણે કરીએ છીએ અને બાળકો કે વિદ્યાર્થીઓ માટે ઘણીવાર તેનો આધાર ટાંકીએ છીએ. ૨૮૦ દિવસ સુધી ગર્ભસંસ્કાર પાડતી માતા બાળકના ધાર્મિક, નૈતિક, સામાજિક, કૌટુંબિક, આધ્યાત્મિક, શૈક્ષણિક, આર્થિક વગેરે અનેકવિધ પૂર્વ પ્રાથમિક સંસ્કારો માટે જવાબદાર છે.

પિતા કરતાં પણ માતા પાસે બાળક વધુ રહે છે, વધુ બોલે છે, પૂછે છે, કહે છે. ખુલાસો મેળવે છે સુજ્ઞ માતા સારા સંસ્કાર જ રેડે છે. સ્વચ્છતા, શુદ્ધોચ્ચાર, વ્યવસ્થિતપણું, બેસવું, ઊઠવું, અદબ, ગૃહચર્યા, દૈનિક નિત્ય કર્તવ્યો વગેરે બાળક માતાપિતા તરફથી શીખે છે. એક જ માતાપિતાનાં બધાં જ સંતાનોની રહેણીકરણી, આચારવિચાર, સ્વચ્છતાની કક્ષા, સૌન્દર્યભાવના, પ્રકૃતિ, વૃત્તિઓ વગેરેનું બારીકાઈથી પૃથક્કરણ કરી અવલોકન કરીશું તો આપણે પૂર્વ સંસ્કારમાં માનવું જ પડશે. બાળકના સમગ્ર જીવન ઉપર તો આની ઘણી જ સચોટ અને બળવાન અસરો હોય છે જ. પરંતુ પૂર્વ સંસ્કાર પ્રમાણે બાળકના ગૃહસંસ્કાર પણ ઉત્તમ, મધ્યમ, અગર કનિષ્ઠ પ્રકારે પ્રતિબિંબિત થાય છે.

ઠરાવેલી જગાએ જ બાળકે દિશાએ જવું, પાણી ન ઢોળવું, નાક સાફ કરવું, કપડાં સ્વચ્છ રાખવાં, રાત્રે પથારીમાં પેશાબ ન કરવો, મોટાંને સામો જવાબ ન આપવો, મોટાંને માન આપવું વગેરે પૂર્વ સંસ્કાર પ્રમાણે બાળકમાં આપોઆપ સમજ આવે છે કે કેળવાય છે. છતાં માતાપિતા આ બાબતમાં બાળકને યોગ્ય માર્ગદર્શક થાય છે. પિતા કરતાં માતાને બાળક વધુ સારી રીતે અનુસરે છે. બાળક માતાની પાછળપાછળ જ જાય છે, ભાગ્યે જ એકલું રહે છે. માતા કરે તે પ્રમાણે જ બાળક કરે છે. બાળકની ભૂલ થાય તો માતા જ તેને હળવેથી સુંદર રીતે સુધરાવી શકે છે. યોગ્ય સમયે ધીમેધીમે ઉગ્રતા બતાવ્યા સિવાય બાળકને

શીખવેલુ બાળક ભૂલતુ નથી; એટલું જ નહિ પરતુ સચોટ રીતે ગ્રહણ કરી લે છે સમય જતાં બાળક નિયમિત થાય છે જ

માતા પાસે જ બાળકો સસ્કાર પામે છે, કેળવાય છે એટલે 'મોસાળના વીસ વસા' એમ મામા, માસી, આજા-આજીના સસ્કાર–મોસાળના સસ્કાર બાળક ઘણા લાવે છે ગર્ભસસ્કારથી શરૂ કરીને જન્માતર સુધીના સસ્કાર માતા રેડી શકે છે મોટા-મોટા વિદ્વાનો, ધર્માચાર્યો, શૂરવીરો વગેરેના જીવનો તપાસીશુ તો તેમની માતાએ ઘણો સુદર ભાગ ભજવેલો જણાશે બાળકને પ્રથમનાં દસ વર્ષમા પડેલી ધાર્મિક, નૈતિક, રાજકીય, આધ્યાત્મિક કે ચારિત્ર્યવિષયક કોઈ પણ પ્રકારની ઉચ્ચ સાસ્કારિક અસરો જીવન પર્યત રહે છે બાળક તે ભૂલતુ નથી, એટલુ જ નહિ પરતુ પિતા કરતા માતાનુ વાત્સલ્ય વિશેષ હોવાથી માતાની અસરો, ઉપદેશ, શિખામણો, ઠપકો બાળકને ઘણા અસરકારક નીવડે છે–જણાય છે

બાળકોમા સામાન્ય રીતે એવી ટેવ હોય છે, કે માતાપિતાને તે કાંઈ કાર્ય કરતા જુએ તે જ પ્રમાણે તે કરવા–અનુકરણ કરવા–અનુસરવા તત્પર થાય છે અનુકરણવૃત્તિ એ બાળક સમુદાયનો સાહજિક સ્વભાવ છે, પરતુ ઘણા ચબરાક બાળકોમા તે વૃત્તિ સતેજ હોય છે એટલે માતાપિતાએ તે બદલ ખૂબ કાળજી રાખવી પડશે જાણે-અજાણે બાળક તે પકડી લે છે, ને પ્રયાસ કરે છે એટલે ઘરમાં કે વ્યવહારમાં સ્વચ્છતા, વ્યવસ્થા, નિયમિતપણુ, સાચુ બોલવાનુ, અદબ, માનવૃત્તિ વગેરે અનેકવિધ બાબતોમા તો પોતાનાં બાળકો ઉપર યોગ્ય સસ્કાર પાડવા માતાપિતાએ પણ પોતાના વાણી, વર્તન, વ્યવહાર, ભાષા, વ્યવસ્થા, સ્વચ્છતા આચારવિચાર, શિસ્તની ભાવના વગેરે નમૂનારૂપ રાખવા પડશે-રાખવા જોઈએ મોટા કરે તે પ્રમાણે જ છોકરા કરે છે તેમની પરિપક્વ બુદ્ધિ હોતી નથી એટલે સારાસારનો વિચાર કરે જ કયાથી? અનુકરણ કરવા જાય છે અને તકલીફમા આવી પડે છે; એટલે મોટા અને ખાસ કરીને બાળકો ખોટુ કરી ન બેસે કે ખોટુ શીખી ન જાય તેની ખાસ કાળજી રાખવી પડશે એવી બાબતો બહુ સૂક્ષ્મ રીતે અવલોકન કરીને દૂર રાખવી જોઈએ

ઘણા બાળકોને મોટેરાની વાતો, હકીકતો, દલીલો ને સમાચાર ધ્યાનપૂર્વક સાભળવાની ટેવ હોય છે, અને તે બધું બહાર મિત્રમડળમાં કે સખી-સાહેલીઓમાં તે ચર્ચે છે બોલે છે, કહે છે પણ ઘણી વખત, 'ઘરમા બોલે ડોકરા ને બહાર બોલે છોકરા' એ ઉક્તિ પ્રમાણે ઘરની વાતો પણ છોકરા બહાર લઈ જાય છે માતાપિતાની કેટલીક અણઘટતી છૂટછાટ ને લાડકોડથી મોટેરા વાતો કરતા હોય કે ચર્ચા કરતાં હોય, ત્યારે ઘણાં બાળકો વચમા જ પોતાનો અપ્રસ્તુત કે અસદિગ્ધ સૂર પુરાવે છે; આથી ઘણીવાર બાળકોને અયોગ્ય ટેવો પાડે છે મોટેરા વાતો કરતા હોય કે બોલતા હોય ત્યારે નાનાં બાળકો ન બોલી ઊઠે તે માતાપિતાએ ખાસ કાળજી રાખવી જોઈએ અદબપૂર્વક, વિનય-વિવેકાનુસાર જ બોલે તેવી શિસ્તભાવના માતાપિતાએ બાળકોમાં કેળવવી જોઈએ

ઘરમા માતા કે પિતા, મોટાભાઈ કે બહેન, માસી કે મામીની પ્રશસા મેળવવા, વાત્સલ્ય સપાદન કરવા, વખાણ કરાવવા, ખાવાનુ મળે તે હેતુથી, બાળકો ઘણી વખત સ્વખુશીથી ગૃહકાર્યો કરે છે માતા કહે છે, 'થાળી લાવ, વાડકી લાવ, લોટો લે, સાણસી મૂકી દે, આ લે ને તે લે વગેરે' અનેક

નાનાંનાનાં કાર્યો ગભરુ બાળક ઘણી વખત આનંદથી કરે છે. આવી જાતનું કાંઈ પણ, ભલે પછી તે ક્ષુલ્લક હોય, પરંતુ બાળકની શક્તિ મર્યાદાનુસાર હોય તો માતાપિતાએ અગર મોટેરાંએ તેને, કાર્ય કર્યા બદલ યોગ્ય પ્રશંસાના શબ્દોથી નવાજવું જોઈએ. બાળકથી થઈ શકે તેવાં નાનાંનાનાં ગૃહકાર્યો બાળક પાસેથી અવશ્ય લેવાં. આપણે જેને કાર્યકુશળતા કહીએ છીએ તેમાં આવી રીતે બહુ જ નાની ઉંમરમાં બાળક કેળવાય છે. સફળતાપૂર્વક પાર પાડેલાં નાનાં કાર્યો માટે બાળકોને પ્રશંસાના શબ્દોથી પ્રોત્સાહિત કરવાથી ભવિષ્ય માટે તેમને ઉતેજન મળે છે.

બાવો, હાઉ, રાક્ષસ, મંકોડાનો ઘડો, કાનખજૂરાની કોઠી, કે સાપના ઘડાની બીક આપીને રડતા બાળકને રડતું બંધ કરવાથી તે ડરપોક, બાયલું, કાંગલું ને બીકણ નીવડે છે. બાળક અંધારામાં રાત્રે એકલું જાય છે અને તમે બતાવો તે કામ કરે છે. પરંતુ જો કદાપિ તેનું કોઈ 'ભાંડુ' કે પાડોશી કે માસી કે સ્નેહી તેને એકાદ બે વાર એમ કહે, 'અંધારામાં હાઉ આવે, અંધારામાં બીક લાગે, અંધારામાં બાવો આવે' તો જરૂર તે બાળકના મનમાં માનસિક ભય–બીક ઘર કરે છે. સમય જતાં બાળક અંધારામાં એકલું જતું જ નથી. તમે સાથે જઈને અંધારામાં બાળકને ફેરવી આવો છતાં તે બીક–ડર–ની ગૂઢ અને સચોટ અસરો તેનામાં તદ્દન અયોગ્ય ને અઘટિત સંસ્કારો જન્માવે છે. માતાપિતા કે મોટેરાંએ બાળકોને નીડર બનાવવા પ્રયાસ કરવા જોઈએ.

माता शत्रुः पिता वैरी येन बालो न पाठितः ।
न शोभते सभामध्ये हंसमध्ये बको यथा ॥

જે માતાપિતાએ બાળકને ભણાવ્યો નથી, કેળવ્યો નથી–સંસ્કાર રેડ્યા નથી તે માતાશત્રુ છેને પિતા વેરી–દુશ્મન છે. હંસની સભામાં જેમ બગલો શોભતો નથી તેમ (વિદ્વાનોની) સભામાં તે શોભતો નથી. આ શ્લોકમાં માતાપિતાને જ શિક્ષક ગણ્યાં છે. તે જ ખરી કેળવણી–સંસ્કાર બાળકને આપે છે. શાળાનું શિક્ષણ પ્રાકૃતિક છે, બાહ્ય છે, ખરું શિક્ષણ તો બાળકને ઘરમાં જ મળે છે. લાડ લડાવવાની સાથેસાથે બાળકને સંસ્કારી બનાવવું તે બધાં જ માતાપિતાની પવિત્ર ફરજ છે. બાળકના ગૃહસંસ્કારની તેની શાળાના શિક્ષણ ઉપર અસર થાય છે. ઉપરના શ્લોકના 'पाठितः'નો બહુ વિશાળ અર્થ લેવાનો છે અને તે એ કે બાળકના ખરા શિક્ષક તો માતાપિતા જ છે. સારા ગૃહસંસ્કાર ઉત્તમ નાગરિકત્વનો પાયો છે.

આપણા માનીતા પ્રસિદ્ધ બાળકેળવણીકાર સ્વ. ગિજુભાઈના અભિપ્રાયે અને પ્રયોગોએ સિદ્ધ કરી આપ્યું છે, કે બાળકોના પ્રશ્નો કદી અવગણવા નહિ. માતાપિતા અગર મોટાંએ તે શાંતિથી સાંભળી હળવેથી, ગુસ્સો કર્યા સિવાય ખુલાસા આપવા જોઈએ. આવા પ્રશ્નોમાં બાળક પિતા કે બીજા કોઈ મોટેરાં કરતાં માતાને જ વધારે પૂછે છે. બાળકુતૂહલવૃત્તિ એ એક પ્રચંડ પ્રબળ વૃત્તિ છે. ઘણા કેળવણીકારોને તે મૂંઝવે છે. ઘણી વખત પ્રૌઢોમાં પણ આ વૃત્તિ સતેજ દેખાય છે, કક્ષાનો ફેર હોય છે. બાળકોની આ વૃત્તિ ને જિજ્ઞાસા સતેજ થતાં ઘણી માતાઓ અને પ્રૌઢોની બુદ્ધિને પણ તે તાવે છે. બાળકોના પ્રશ્નો અનેકવાર ચિત્રવિચિત્ર હોય છે:

'હેં બા ! તારા લગ્નમાં મને કેમ ન બોલાવ્યો ?'

પુત્ર માતાને પૂછે છે: 'બહેન ! બહેન ! દરેક ઘરમાં એક પુરુષ, એક સ્ત્રી અને એક નાનું બાળક જ હોય છે એમ કેમ ? બે

પુરુષ કે બે સ્ત્રી સાથે કેમ રહેતા નથી ?'

બેબી તેના પિતાને પૂછે છે 'મારા હાથમાં બંગડીઓ કેવી છે, મોટાભાઈ તમે કેમ પહેરતા નથી ?'

'નાનો બાબો ક્યાંથી આવ્યો ? આપણે બીજો લાવોને ! મને નાના છોકરા બહુ ગમે !'

બાળમાનસની , કુતૂહલવૃત્તિનું આ સાધારણ પ્રતિબિંબ છે એટલું જ નહિ પરંતુ પ્રશ્નોનો બારીકાઈથી અભ્યાસ કરતા બાળકના ગૃહસંસ્કારની પણ તેમાં આછી પ્રતીતિ થાય છે બાળકની આ વૃત્તિને અને નિખાલસ પ્રશ્નો કરીને ખુલાસા મેળવવાની વૃત્તિને કદી કચડવી ન જોઈએ માતાપિતાએ આવી વૃત્તિઓને યોગ્ય રસ્તે દોરવા અને ઇષ્ટ બાબતોમાં જ જાગૃત કરવા પ્રયાસ કરવો ઘટે આવી વૃત્તિઓ અને અનેક બાહ્ય સંસ્કારો માટે બાળકનું મિત્રમંડળ, સ્નેહીવર્ગ, પાડોશી વગેરે ઘણો અગત્યનો ભાગ ભજવે છે

ઘરની બહાર બાળક ક્યાં રમે છે, કેવી રીતે રમે છે, ક્યા મિત્રમંડળ કે સખી-સાહેલીઓમાં ફરે છે તે ઉપર માતાએ અને ખાસ કરીને પિતાએ ખૂબ કાળજી રાખવી પડશે

'જાતિસંસ્કાર કોઈ કાળે છૂપા રહી શકતા નથી એ નિર્વિવાદ છે હલકા સંસ્કાર બાળકના મન ઉપર તરત અસર કરે છે

બાળકુતૂહલવૃત્તિ સંતોષવા અને બાળકોના પ્રશ્નોના ગૂઢ સમાધાન અર્થે માતાપિતાએ બાળકોને ધાર્મિક, ઐતિહાસિક, નૈતિક, નાનીનાની વાતો કરવી ફાયદાકારક જણાઈ છે એથી બાળકોની જિજ્ઞાસાવૃત્તિ સંતોષાય છે નવું સુંદર કાર્ય કે પદ્ધતિ અપનાવવા વૃત્તિઓ સતેજ થાય છે સારુ-નરસું, પાપપુણ્ય, પરોપકાર વગેરેવગેરે ભાવવાચક શબ્દો કરતા દાખલા ને દૃષ્ટાંતો મળવાથી ઇષ્ટ કાર્યો ને પ્રવૃત્તિઓમાં જ બાળક સંલગ્ન થાય છે, પૂર્વસંસ્કાર જાગે છે, બાળક ઉત્સાહિત બને છે; એટલે માતા અગર પિતાએ નિવૃત્તિના સમયે કે રાત્રિએ બાળકોને નાનીનાની, ઉપદેશાત્મક વાર્તા કહેવી બાળકો બીજાઓ સાથે રમીને અનિષ્ટ વિજાતીય સંસ્કારો ન મેળવે, અગર ન કેળવે તે બદલ માતપિતાએ ખૂબ કાળજી રાખવી પડશે પોતાના મિત્રો કે સખીઓ પાસેથી જ્ઞાનેંદ્રિયો ને કર્મેન્દ્રિયોનું અધૂરું, એકપક્ષી કે ભૂલભરેલું જ્ઞાન આપણું બાળક મેળવે તે પહેલા માતાપિતાએ નિખાલસપણે, સરળ રીતે, સંકોચવૃત્તિ ઉત્પન્ન કર્યા સિવાય, પૂર્ણ ગંભીરતાપૂર્વક, સ્વચ્છતા જાળવવાની દૃષ્ટિથી અને તેમાં થતા રોગો વગેરેથી બચવાની પ્રબળવૃત્તિ જાગૃત કરવા નાના બાળકોને ગુહ્યેન્દ્રિયો, જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને કર્મેન્દ્રિયોનું જરૂર પૂરતુ સામાન્ય જ્ઞાન-સમજણ-આપવું આવશ્યક છે માતાપિતા તેમ નહિ કરે તો બાળક ગમે ત્યાંથી, ગમે તેવી ગંદી મેલી ને ઘણીવાર ન ઇચ્છવા યોગ્ય હકીકતો મેળવી, ઘણીવાર તેને વેદવાક્ય માની લે છે નાની બાળક-બાળિકાઓ સાથે રમે છે, તેમાંથી વિચિત્ર ઘટનાઓ બને છે; માટે સતત સોબત ઇચ્છવા યોગ્ય નથી.

બાળકેળવણીમાં પાયાના મૂળભૂત સિદ્ધાંત તરીકે ગૃહસંસ્કાર ઘણો અગત્યનો ભાગ ભજવે છે દેશ, કાળ, સંયોગો, જાતિ, મિત્રમંડળ, પાડોશી, સ્નેહીસંબંધી વગેરે અનુસાર બાળકની પૂર્વ પ્રાથમિક કેળવણી માટે બાળકના ગૃહસંસ્કાર જ જવાબદાર છે ને એ ગૃહસંસ્કારની જવાબદારી માતાપિતાની જ છે; એ વાત બાળકના નૈતિક, ધાર્મિક, આધ્યાત્મિક, માનસિક કે શારીરિક શિક્ષણ માટે સમજુ માતાપિતાએ સતત લક્ષમાં રાખવી જોઈએ

★

સાકારનિરાકારઆરાધના

લેખક:
શ્રી હરિકેશ હ. ભટ્ટ

કોઈ પરમ તત્વની ઉપાસનાનો પ્રારંભ માનવીએ કર્યો, મૃત્યુમાંથી ઊગરી અમર બનવા માટે પણ કાળક્રમે આજે એ ઉપાસનામાં શું દેખાય છે ? એકને બદલે અનેક દેવદેવીઓને, તેમનાં પુત્રપુત્રીઓને, વાહનોને, ધ્વજ, ચક્ર, તિલકશંખાદિ ચિહ્નોને ને આયુધોને વિધવિધ રીતે પ્રધાન ગણ્યા. પરિણામે વિદ્વેષ, વિખવાદ, વિતડાવાદ વધ્યા. નિરાકારની આરાધનાનું યે મૂળ સ્વરૂપ વીસર્યું. કેવળ ફળપ્રાપ્તિ માટે આ બધું કરવામાં આજે આપણી કેવી ઉપહાસ્ય સ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ છે તેની માહિતી લેખકે અહીં આપી છે.

સાકાર એટલે આકારવાળું સ્વરૂપ: સાકાર આરાધના એટલે આકારવાળા સ્વરૂપની ઉપાસના, ભક્તિ, પૂજા. જડ-ચેતનાત્મક આ સૃષ્ટિમાં અસંખ્ય આકૃતિવાળાં જીવજંતુઓ (જળચર-ભૂચરખેચર), અગણિત આકૃતિવાળાં પશુપક્ષીઓ, અસંખ્ય આકૃતિવાળાં મનુષ્યો ને ઇતર જડ પદાર્થો પણ છે. આ સર્વમાં માનવીની આકૃતિ અન્ય સકળ સર્જનની અપેક્ષાએ ઉત્કૃષ્ટ ને સુંદર મનાયેલી; તોપણ ઉત્કૃષ્ટતાના ને સુંદરતાના આટલા પ્રયોજન માત્રથી જ માનવીની આકૃતિને પૂજનની પાત્રતા પ્રાપ્ત થઈ જતી નથી. આકૃતિ ઉત્કૃષ્ટ ને કમનીય હોય કિંતુ પ્રકૃતિ નિકૃષ્ટને અસહ્ય હોય એવાં પુષ્કળ ઉદાહરણ વ્યાવહારિક જીવનમાં સાંપડી આવે છે. પ્રકૃતિ જ વિશેષ તથા પૂજનની અધિકારીણી બની શકે છે.

'गुणाः पूजास्थान गुणिषु न च लिंगं न च वयः ।
એ સંસ્કૃત સુભાષિત સર્વને લાગુ પડે છે.

પ્રકૃતિ નિગુણાત્મક છે. જડસૃષ્ટિ તમોગુણપ્રધાન છે. જીવજંતુ-પશુપક્ષી આદિની સૃષ્ટિ તામસ- રાજસગુણ મિશ્રિત છે. માનવસૃષ્ટિ સત્ત્વ-રજ-તમગુણ મિલિત છે. નિર્મળ સત્ત્વગુણ એ પ્રકૃતિનો સર્વોચ્ચ ને પૂજનનો ભાજન ગુણ ગણાય છે. આ ન્યાયે માનવસમુદાયમાંથી પણ જવલ્લે જ કોઈ વિરલ શુદ્ધ સત્ત્વગુણસંપન્ન મહાત્માઓ પૂજનના અધિકારી બની શકે છે. વાસ્તવિકતાએ તો મનુષ્યમાં પણ શુદ્ધ સત્ત્વગુણનો આવિષ્કાર અશક્યવત્ જ લેખાય છે. આનાં કારણો પણ સ્પષ્ટ છે. આકૃતિ છે ત્યાં પ્રકૃતિ છે, ને આકૃતિ પ્રકૃતિમાં નિતાન્ત વિકૃતિનો ધર્મ વસી રહ્યો છે. વિકૃતિ વિકાસ ને વિનાશ ઉભય સરજી શકે છે; પરંતુ વિકાસ એ વિકૃતિનો આકસ્મિક યોગ છે, જ્યારે વિનાશ ધીમો, અદશ્ય ક્ષય અને અંતે સંપૂર્ણ લય એ તો વિકૃતિનો આવશ્યક યોગ છે.

પ્રાણી-પદાર્થ અસ્તિત્વમાં આવે છે એ અકસ્માત છે, પ્રાણી-પદાર્થ અકસ્માતના જ સંયોગયોગે વિકાસ પામતાં જણાય છે પણ એ વૃદ્ધિ-એ વિકાસનું અંતિમ પરિણામ ધીમા ક્ષય અને અંતમાં સંપૂર્ણ નાશમાં જ આવે છે, સર્જનસૃષ્ટિનો આ અચલ સનાતન નિયમ છે.

આ પ્રાકૃતિક ક્ષયને સંપૂર્ણ વિનાશ-મૃત્યુમાંથી ઊગરી-મુક્ત બની અમર જીવન મળે એટલા માટે જ ઉપાસનાના વિધિની શોધ થઈ છે. કોની ઉપાસના કરવાથી મુક્તિ મળે ? કોને આશ્રયે જવાથી અભયતા-અમર-

તા સાંપડે ? નિર્બળ પ્રાણી બળવાનને શરણે જાય તો નિર્ભયતા ને રક્ષણ મેળવી શકે, મર્ત્ય પ્રાણી અમરને શરણે જાય તો અમરતા પ્રાપ્ત કરી શકે પ્રકૃતિ–માયા રચિત આ નશ્વર વિશ્વમા તો ક્યાંય કોઈને આશ્રયે-શરણે જવાથી સુરક્ષિતતા–અભય–અમરત્વ મળી શકતા નથી, કારણકે જગત પ્રકૃતિની લીલાભૂમિ છે ને તેમા પ્રકૃતિ ઉલ્કાપાત ને તાંડવ ખેલી રહે છે

પૂર્વોક્ત સત્યનો અનુભવાત્મક સાક્ષાત્કાર કરી લઈ પ્રાચીન સમયના ઋષિમુનિઓએ જગત ને પ્રકૃતિથી પણ દૂર-પર રહેલ સૂર્ય ચંદ્રગ્રહણ–અગ્નિ–વરુણાદિ ચિરજીવ દિવ્ય તત્ત્વોની શ્રદ્ધા સહ ઉપાસના કરવાનું આરંભ્યું સમયના વહેવા સાથે સૂર્ય–ચંદ્રાદિની ગ્રહણ ગ્રસ્તતાદિ તથા ચંદ્રના ક્ષયાદિકની સ્થિતિ જોઈ તેથી થતી જગત ને પ્રાણી જાત પર સારીમાઠી અસરનો અનુભવ થયો વરુણદેવતાના જળપ્રલય જેવા પ્રકોપથી, વરુણદેવતાની ઉપકારક શક્તિ સંગાથે વિશેષ વિનાશક શક્તિનો પણ પરિચય થયો દાવાનળ–વડવાનળ–જ્વાલામુખી જેવી, અગ્નિદેવતાની ઉપકારક શક્તિ સહ વર્તમાન સંહારક–દાહક શક્તિની પણ ઓળખ થઈ પણ માનવજાતે વિશેષ દૃઢ શ્રદ્ધા સાથે સ્વીકાર્યું કે જગતના સર્જક–પાલક–સંહારક શક્તિથી પણ પર, પ્રકૃતિના ત્રણ ગુણોથી પણ પર, સૂર્યચંદ્રાદિથી પણ પર આકારવિનાની દૃષ્ટિને અગોચર હોવી જોઈએ અને એ શક્તિ–સત્તા સર્વશક્તિમાન હોવી જોઈએ

આમ નિરાકાર પરમતત્ત્વની માનવજાતે અનુભવાત્મક–સાક્ષાત્કારાત્મક સ્વીકૃતિ કરી, પરંતુ નિરાકાર તત્ત્વની આરાધના કેમ કરવી એ પ્રશ્ન મૂંઝવનારો બન્યો અને છેવટે પરમાત્મા નિરાકાર જ છે; પરંતુ તેને બુદ્ધિ ને શ્રદ્ધા વડે આકાર આપી આરાધના કરવાથી પણ તેનો સાક્ષાત્કાર થઈ મુક્તિ ને અમરતા સાંપડે છે એમ માનવજાતે અનુભવથી જોયું આ પ્રમાણે સાકાર ઉપાસના અસ્તિત્વમાં આવી

મૃત્યુધર્મી માનવી અપૂર્ણ છે, ચિરાયુ સૂર્યચંદ્રાદિ પણ પ્રકૃતિગત ગુણોના ક્ષોભથી પર નથી. જેમ અગ્નિ, વરુણાદિ પણ ઉપકારક ને સંહારક એવા દ્વંદ્વભાવવાળા છે એટલે એ કોઈને પણ અનુરૂપ ન થાય તેવી વિવિધ વિચિત્ર ચાર કે છ ભુજાવાળી, ત્રણ કે ચાર મસ્તકવાળી, વિવિધ વિચિત્ર વાહનોવાળી, વિવિધ વિચિત્ર આયુધોવાળી, વિવિધ વિચિત્ર કેશવેશવાળી, આભૂષણો અને અલંકારોવાળી પરમતત્ત્વની આકૃતિઓ કલ્પનાબળે તેણે ઘડી કાઢી, તેની આરાધના કરવાનું આરંભ્યું આમ સાકાર ઉપાસનામાં પરમાત્મા એક જ છે ને નિરાકાર છે એ તથ્યને મધ્યવર્તી પણ ગુપ્ત રાખી તેની આસપાસ ઉપર પ્રમાણે અનેક દેવદેવીઓની ઉપાસનાનો ઉપક્રમ થયો સાથેસાથે દેવદેવીઓના નિરનિરાળા નામ ને કામ પણ કલ્પાયા

સાકાર ઉપાસનામા દેવદેવીઓને, દેવદેવીઓના પુત્રપુત્રીઓને, દેવદેવીઓના દૂતદૂતીઓને, દેવદેવીઓનાં વાહનોને, દેવદેવીઓના ધ્વજા–ચક્ર, તિલક–શંખાદિ ચિહ્નોને, દેવદેવીઓના અસ્ત્રશસ્ત્રાદિ આયુધોને પણ પૂજવામા આવે છે કેટલીક વેળા એક દેવ કે દેવીને ઇષ્ટ સ્થાને સ્થાપી અન્ય દેવતાઓને ગૌણ સ્થાને આરાધાય છે કેટલીક વેળા દેવદેવીઓને દંપતીરૂપે તો કેટલીકવાર દેવદેવીઓને સપરિવાર પૂજવામાં આવે છે કેટલીક વાર પરસ્પર વિરોધી ગુણ ધરાવતા દેવદેવીઓને એક જ મંદિર કે સિંહાસનમા સ્થાપી દ્વિધાવૃત્તિપૂર્વક પૂજન કરવામાં આવે છે, તો કેટલીક

વાર બધાં દેવદેવીઓને તેમનાં પુત્રપુત્રીઓ–દાસદાસીઓ, ગણ–વાહન, ચિહ્ન, આયુધ વગેરેને એક જ સિંહાસનમાં સ્થાપી પૂજવામાં આવે છે. કેટલાક મનુષ્યો એક કાર્યની સિદ્ધિ માટે એક દેવને ભજે છે ને અન્ય કાર્યની સિદ્ધિ માટે વળી બીજા દેવને પૂજે છે. કેટલાક મનુષ્યો ઐહિક લાભો માટે ઉપાસના કરે છે, કેટલાક મનુષ્યો વ્યક્તિગત લાભો માટે આરાધના કરે છે, તો કેટલાક મનુજો વળી અન્યના નાશ માટે પણ અર્ચના–યાચના કરે છે. એક દેવને પૂજશું તો વળી અન્ય દેવને ઓછું આવશે એમ માની કેટલાક બધા દેવોને નમતા–ભજતા રહે છે, ને માને છે કે અંતે તો બધા દેવ એકરૂપ જ છે, આમ એક દેવમાંથી અનેક દેવની ને અનેક દેવમાંથી પુન એક દેવની ભાવના પરિણમે છે.

અમુક મનુષ્યોનો સમુદાય એક વિશિષ્ટ આકાર–પ્રકારના દેવની પૂજાનો સંપ્રદાય ચલાવે છે, તો અમુક મનુષ્યોનો સમૂહ અન્ય કોઈ એથી વિપરિત આકૃતિ–પ્રકૃતિવાળા દેવની ઉપાસનાનો પંથ પ્રવર્તાવે છે. પછી એક સંપ્રદાય બીજા પંથ કરતાં પોતાને ચડિયાતો માનવા લાગે છે. પછી એક સંપ્રદાયવાળા અન્ય પંથવાળાના દેવ–દેવીઓની નિંદા ને પોતપોતાનાં દેવ–દેવીઓની અતિશયોક્તિભરી સ્તુતિ કરવા પ્રેરાય છે, આમાંથી અંતે વિદ્વેષ–વૈમનસ્ય, વિવાદ, વિખવાદ, વિતંડાવાદ, ઝંડાવાદ, ને દંડાવાદ પર્યંત પરિસ્થિતિ વણસી જાય છે. આમ સાકાર–આરાધનાનો પ્રારંભ પવિત્ર શુભ હેતુપૂર્વક થયો, પણ તેનું વર્તમાન સ્વરૂપ અંધશ્રદ્ધા ને અંધાધૂંધીભર્યું ને ઉપાદાન-હેતુને દ્યોતક થવાને બદલે ઘાતક સમું બની ગયું.

સાકાર–આરાધનામાં મુક્તિ કરતાં ભક્તિને વિશેષ મહત્તા અપાઈ છે. સાકાર–ઉપાસનામાં દેવ–દેવીઓને નામરૂપ આપવાં પડે છે. નામરૂપ મિથ્યા છે ને નામરૂપ નાશવંત છે. શ્રીરામ–કૃષ્ણની અવતારી આકૃતિઓ પણ વિનાશ પામી એ પુરાણપ્રસિદ્ધ છે. સાકાર-ઉપાસના સરળ ને સહજસાધ્ય છે એ ખરું; પરંતુ ઉપર વર્ણવી તેવી તેની વર્તમાન અંધશ્રદ્ધા ને અંધાધૂંધીભરી સ્થિતિમાંથી ઊગરી જઈ શકાય તો જ.

હવે નિરાકાર–આરાધના વિશે વિચારીએ: નિરાકાર–આરાધના એટલે આકારરહિત પરમ તત્ત્વની ભક્તિ–પૂજા. આકારશૂન્ય તત્ત્વના અસ્તિત્વ માટે સંશય સેવાય એ સંભવિત છે, પરંતુ સંદેહ એ તો સ્વીકાર–અસ્વીકાર વચ્ચેની મનની સ્થિતિ છે, શંકામાં જેમ સ્વીકાર નથી તેમ તેમાં અસ્વીકાર પણ નથી. હવાને આપણે જોઈ શકતા નથી, છતાં તેના સ્પર્શથી તેની હસ્તીની આપણને પ્રતીતિ થાય છે. આકાશને આપણે દૃષ્ટિભ્રમને લઈ શ્યામ કે નીલવર્ણવાળું વ્યવહારમાં કહીએ છીએ, પરંતુ આકાશને વર્ણ નથી તેમ આકાશનો આકાર આપણે કલ્પી શકતા નથી. તેથી આકાશના વિદ્યમાનપણાને બાધ આવતો નથી. મનમાં ઊઠતા ભાવો–તરંગોનો આકાર–પ્રકાર આપણે સર્વાંશે સમજી શકતા નથી; તેથી મનના ભાવોનું અનસ્તિત્વ પ્રતિપાદિત થતું નથી, ઊલટું આથી એ સિદ્ધ થાય છે કે આકારવાળા પદાર્થમાં સર્વ કંઈ જોઈ શકાય છે, સર્વ કંઈ કલ્પી શકાય છે, જ્યારે આકારહીન પદાર્થ માટે સર્વ કંઈ સમજી શકાતું નથી, સર્વ કંઈ કલ્પી શકાતું નથી; અને તેથી કરીને આકારવિનાનાં તત્ત્વમાં ગૂઢતાનું, ગહનતાનું, અગમ્યતાનું આરોપણ થાય છે. હવા–આકાશ–ભાવ નિરાકાર હોય તો પરમતત્ત્વ નિરાકાર કેમ ન હોઈ શકે ? ભૂતપ્રેતાદિકને તો વળી હવાઈ આકાર

પણ હોય છે, તોપણ આપણે તેમને જોઈ શકતા નથી, ને છતાંય તેના હસ્તીનો આપણે વિશ્વાસપૂર્વક–નિશ્ચયપૂર્વક સ્વીકાર કરીએ છીએ; એટલું જ નહિ તેમની સર્વવ્યાપકતા, સર્વજ્ઞતા, સર્વશક્તિમત્તા વિષે પણ સંપૂર્ણ વિશ્વાસ ધરાવીએ છીએ, તો પછી નિરાકાર પરમતત્ત્વ સર્વવ્યાપી, સર્વજ્ઞ, સર્વશક્તિમાન હોય એ પણ શ્રદ્ધામાં બેસવું સંભવિત છે

નિરાકાર–ઉપાસનામાં પ્રકૃતિ–માયારચિત અનેકતા ને વિવિધતામાંથી કેવળ એકને અદ્વિતીય બ્રહ્મની ભાવનાને પુષ્ટિ અપાયેલી છે અને સાકાર–ઉપાસનાનું જે અંતિમ લક્ષ્ય સ્વીકારાયેલું છે તે લક્ષ્ય નિરાકાર–આરાધનામાં તો આદિથી અંત પર્યંત પણ સળંગ રીતે જ સ્વીકારાયેલું છે નિરાકાર–ઉપાસનામાં કેવળ એકમેવ અદ્વિતીય બ્રહ્મની કલ્પના ને આરાધના હોવાથી સાકાર–ઉપાસનામાંના ‘એક દેવથી અન્ય દેવ ચડિયાતો’ એવી માન્યતાને તથા તજ્જન્ય વિદ્વેષ, નિંદા, વિખવાદ, વૈમનસ્ય વગેરેને અવકાશ જ નથી રહેતો સાકાર–ઉપાસનામાં એકસાથે અનેક વિરુદ્ધ ધર્મ–કર્મવાળા દેવોને પૂજવાની દ્વિધા મનોવૃત્તિમાંથી પરિણમતી ચિત્તની ચંચળતાને તથા તેમાંથી પરિણમતા પૂજનવિક્ષેપને નિરાકાર–ઉપાસનામાં એક જ બ્રહ્મની આરાધના કરવાની હોઈ અવકાશ નથી, ઊલટું નિરાકાર–ઉપાસનામાં ચિત્તની એકનિષ્ઠતા, એકાગ્રતા માટે વધુ સરળતા ને સંપૂર્ણ અવકાશ રહે છે

હવે આ બંને ઉપાસના અને તેમની ફળપ્રાપ્તિની આશા વિષે થોડુંક વિચારીએ ફળની આસક્તિ રાખી કરાતી સાકાર કે નિરાકાર ઉપાસના ઉપાસકને લક્ષ્ય પર્યંત પહોંચવા નહિ દેતાં વચમાંથી જ વિપથ–ઉન્માર્ગ પર ખેંચી જઈ ઉપાસકને ત્રિશંકુ જેવી અંતોભ્રષ્ટ તતોભ્રષ્ટ સમી અવસ્થામાં આણી મૂકે છે

આવા ફલેચ્છુની થતી કઢંગી ને પીડાકર સ્થિતિનો આભાસ માળીના દૃષ્ટાંતથી મળી રહે છે

બધી જ સ્ત્રીઓ જેમ પુષ્પવતી–ફળવતી નથી બની શકતી, બધાં જ વૃક્ષો જેમ પુષ્પવાન–ફળવાન નથી થઈ શકતાં, તેમ બધાં જ કર્મ પુષ્પવાળાં ને ફળદાયક નથી સંભવી શકતાં

માળી સમજે છે કે બીજની અંતર્ગત પ્રજનનશક્તિ, જે ભૂમિકામાં બીજારોપણ કરવાનું હોય તેની ફળદ્રૂપતા, ક્ષારહીન વિશુદ્ધ જળસિંચન, ઋતુઓનો પ્રમાણપૂર્વકનો પ્રભાવ એ સર્વના સુયોગ્ય સંયોગથી જ ફળ ઉત્પન્ન થાય છે ઉત્પન્ન થયેલ ફળ નાનું કે મોટું પણ હોય, પક્વ કે અપક્વ પણ હોય, મિષ્ટ–કટુ–આમ્લ કે આમ્લમિષ્ટ પણ હોય, સૂડાઓએ ટોચેલું ઉચ્છિષ્ટ પણ હોય, ફળના અંતર્ભાગમાં જીવાત પણ હોય, ફળને બહારથી જીવાતે કોચી–કોરી ખાધેલું હોય, ફળ કોહેલું–સડી ગયેલું પણ હોય, ક્વચિત્ હિમપાતથી ફળ ઊપજી નાશ પણ પામતું હોય; અને ફળ પૂર્ણત પક્વ–મિષ્ટ હોય તો તે ખાનારની પ્રકૃતિને અનુકૂળ બને છે કે પ્રકૃતિમાં વિકૃતિ ઉપજાવનાર બને છે ફળ પ્રકૃતિને અનુકૂળ હોય તો સકળ ફળનો ઉપભોગ થઈ શકતો નથી થોડાક ફળનો ઉપભોગ ઉત્પાદકને ભાગે આવે છે, થોડાક ફળનો ઉપભોગ સૂડાદિ પક્ષીઓને હિસ્સે જાય છે, થોડાક ફળનો ઉપભોગ અંદરની તેમ જ બહારની જીવાતને ફાળે જાય છે ને કેટલાક ફળને સડો લાગવાથી નિષ્ફળ જ બની જાય છે ફળથી સદાને માટે ક્ષુધા સંતોષાઈ જતી નથી એક ફળનો આહાર કર્યો પછી અન્ય ફળની અપેક્ષા રહે છે ને એક પ્રકારના

ફળના આરોગવા પછી બીજા પ્રકારનાં ફળના ભોગ પ્રતિ વૃત્તિ વળે છે.

એક બીજમાંથી અનેક ફળ નીપજે છે. એક ફળમાં પાછાં વળી તેવાં જ બીજાં અનેક બીજો ભર્યાં હોય છે, એમ એક વૃક્ષનાં અનેક ફળોનાં અસંખ્ય બીજો થાય છે, જે વળી અન્ય અનેક ફળોને ઉત્પન્ન કરવાનાં હેતુભૂત બની રહે છે; અને એવાં ભિન્નભિન્ન પ્રકારનાં વૃક્ષોનાં ભિન્નભિન્ન ફળોની મિશ્રતા—ઘણાપણું ફળોની અનંત પરંપરા રચી રહે છે.

ફળની ઉત્પત્તિ પરત્વે અનિશ્ચિતતા છે, ને ફળના ઉપભોગ વિષયે વળી એથી ય અધિક અનિશ્ચિતતા છે. ફળ અલ્પસંખ્ય થશે તો ક્ષુધા પૂરેપૂરી તૃપ્ત નહિ થતાં હૃદય વ્યથિત રહેશે; ફળ ઘણાંબધાં થશે તો ક્ષુધાતૃપ્તિ પછી અવશિષ્ટ રહેલ ફળના અનુપભોગ કાજે હૃદયમાં વ્યથા ઉદ્ભવશે. આમ ફળનો ઉપભોગ કરતાં છતાં સાચી તૃપ્તિ નહિ સાંપડતાં પરિણામે સદા વ્યથા જ રહ્યા કરે છે.

ફળની નિષ્ફળતા ને કરુણતાને લક્ષમાં લઈ એટલા માટે જ ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ ફળની કામનાનો ત્યાગ કરી પ્રભુપ્રીત્યર્થે કર્મ કરવાના અભિપ્રાય પર વારંવાર ભાર મૂક્યો છે.

જન્મ—જીવન—મૃત્યુને જગતના પદાર્થો—વિષયો બધાં દુઃખનાં જ હેતુ છે એમ સંતો ને શાસ્ત્રગ્રંથો પોકારીને કહેવા છતાં ને માનવજાતના પણ સતત આ સત્ય અનુભવમાં આવવા છતાં ને સ્વર્ગમાંથી પુણ્યનો ક્ષય થતાં પુનઃ મૃત્યુલોકમાં જન્મ થાય છે એ વાત જાણતાં છતાં ઐહિક કે વ્યક્તિગત સુખ માટે નિષ્ફળ યત્ન—યાચના—ઉપાસના વગેરે કરવાં એ ઉપાસનાનો ઉપહાસ કરવા સરખું છે. ઉપાસનાના વિધિની સર્વ પ્રથમ શોધ થઈ ત્યારે તો મુક્તિ—અમરતા—પરમાત્મપ્રાપ્તિને જ હેતુભૂત બનાવાયાં છે એ લક્ષ બહાર કદાપિ ન જ જવું જોઈએ.

★

પ્રાચીન કાળમાં પ્રતિસ્પર્ધી પંડિતો વચ્ચે સંસ્કૃતમાં ચાલતી હરીફાઈનો એક નમૂનો આ રહ્યો:

ત્ર્યંબક: તું કોણ છે?

પ્રભાકર: હું જ્ઞાનઘટ છું.

ત્ર્યંબક: તું જ્ઞાનઘટ છે તો હું મુદ્‌ગર છું, અર્થાત્ તને ફોડી નાખીશ.

પ્રભાકર: તું મુદ્‌ગર છે તો હું વહ્નિ છું, તને બાળી નાખીશ.

ત્ર્યંબક: તું વહ્નિ છે તો હું મેઘ છું, તને ક્ષણમા શમાવી દઈશ.

પ્રભાકર: તું મેઘ છે તો હું પવન છુ, તને વેરવિખેર કરી નાખીશ.

ત્ર્યંબક: તું પવન છે તો હું સર્પ છું, તારું ભક્ષણ કરીશ. (સર્પ પવનનો ભક્ષક છે એમ કહેવાય છે.)

પ્રભાકર: તું સર્પ છે તો હું ગરુડ છું, તારો નાશ કરીશ.

ત્ર્યંબક: તું ગરુડ છે તો હું વિષ્ણુ છું, મારા તાબામાં તારે રહેવું પડશે.

પ્રભાકર: તું વિષ્ણુ છે તો હું મુગટ છું. (મુગટ વિષ્ણુને માથે ચઢે છે.)

ત્ર્યંબક: તું મુગટ છે તો હું કમળ છું. (મુગટ ઉપર કમળ રહે છે.)

પ્રભાકર: તું કમળ છે તો હું ભ્રમર છું. (ભ્રમર કમળમાં પેસી તેનો રસ ચૂસે છે.)

ત્ર્યંબક: તું ભ્રમર છે તો હું સૂર્ય છું. (સૂર્યોદય થતાં ચંદ્રવિકસિત કમળ બિડાઈ જાય છે તેથી ભ્રમર અંદર પુરાઈ જાય છે.)

પ્રભાકર: તું સૂર્ય છે તો હું રાહુ છું. (રાહુ સૂર્યને ગળી જાય છે એમ કહેવાય છે.)

ત્ર્યંબક: તું રાહુ છે તો હું દાન છું. (દાનથી ગ્રહણ છૂટે છે એમ લોકમાન્યતા છે.)

પ્રભાકર: તું દાન છે તો હું સંતોષ છું. બોલ હવે શું કહેવું છે?

ત્ર્યંબક ચૂપ થઈ ગયો.

×

લોકસંપર્ક

લેખક
શ્રી જગદીશ પરમાર

દેવેન્દ્ર આજે આવવાનો હતો.

આગણામા ઊભા રહી સુભદ્રાદેવી રસ્તાની ગલી, જોતા હતા કોઈ ગાડી નીકળી કે કોઈ મોટર નીકળી કે કોઈ રીક્ષા નીકળી તે સુભદ્રાદેવીની આંખ ત્યા ખેચાઇ રહેતી.

અધીરાઈથી તેઓ આંગણામા ફરવા લાગ્યા દેવેન્દ્રના તોફાન, તેની કાલીઘેલી વાતો—તેમના સ્મરણપટે ચડવા લાગી આંગણામાં જ્યાજ્યા દેવેન્દ્ર રમ્યો હતો, ત્યાંત્યા સુભદ્રાદેવીના પગ ફરવા માંડ્યા દાડમડીની છાયે દેવેન્દ્ર બેસતો એ જગ્યા જોઈ પેલા તુલસીના ક્યારા પાસે પોતે આરતી કરતાં, ત્યારે પોતાની સાડીનો છેડો ઝાલી ઊભા રહેતા દેવેન્દ્રની બાલમૂર્તિ યાદ આવી હવામા ડોલતા તુલસીના છોડ, તેના લીલાપીળા પાન, મંજરીઓ—એવા ઉપર સુભદ્રાદેવીનો કંપતો વૃદ્ધ હાથ ફર્યો આ ક્યારાને દેવેન્દ્ર રોજ પાણી પાતો એ તેમને યાદ હતુ પુત્રના નાનકડા પગની નિશાની શોધતાં હોય એમ ક્યારાની આજુબાજુ જોઈ રહ્યા

પચીશ વર્ષ પહેલાની દેવેન્દ્રની બાલમૂર્તિ તેમની વૃદ્ધ આંખો સામે તરવા લાગી માતૃ હૃદય ઊછળી ઊઠ્યુ દેવેન્દ્રને ઊંચકી લેવા, હૈયે ચાંપવા, ખોળામાં લેવા, પાપા પગલી રમાડવા, રેશમ જેવા વાળમાં તેલ સિંચવા અને પારણે પોઢાડી હાલરડુ ગાવા સુભદ્રાદેવી વિચારવમળે ચડી ગયાં

દાડમડીની ડાળી ઉપર હાથ રાખી એ ઊભા હતાં તેમનુ મન દેવેન્દ્રની બાલસૃષ્ટિમા ઊંડુ ઊતરી ગયુ હતુ

દશ વર્ષના ગાળા પછી બાપદાદાના સૂના ઘરમાં દેવેન્દ્ર પાછો વળતો હતો માના એકએક અગમા પુત્રને મળવાની આતુરતા હતી.

ટાંગો ઝાંપે આવ્યો, તેમા બેસનાર ક્યારે આંગણામા આવ્યો, ઝડપથી પગલા ભરતો ક્યારે એ માના ચરણ સુધી પહોચી ગયો તેનું સુભદ્રાદેવીને ભાન ન રહ્યુ બાલ દેવેન્દ્રની સૃષ્ટિને નીરખતી માના કાનમા અમૃત રેડાયું

'મા!'

આનંદથી એ ધ્રૂજી ઊઠ્યાં ફરી શબ્દ સંભળાયો

'મા!'

તેમના ચરણ ઉપર હાથ ફરતો હતો સુભદ્રાદેવીએ નીચે જોયુ પુત્ર માને ચરણે નમી રહ્યો હતો—

તેનો દેવેન્દ્ર!

સુભદ્રાદેવી નીચે નમ્યાં પુત્રસ્પર્શ માટે તલસતા હાથ લંબાવ્યા, હૈયુ બહાર કૂદી પડ્યુ, એ માંડ બોલી શક્યાં 'બેટા! દેવેન્દ્ર!'

'માડી!' કહી દેવેન્દ્ર ઊભો થયો પડછંદ અને ભવ્ય! રાંકને રતન મળે એમ મા દીકરાને ભેટી પડ્યા

'બેટા! તુ?'

'હા, મા, હું દેવેન્દ્ર!'

માનુ સુખ આંસુવાટે વહેવા લાગ્યુ, પુત્રને ખભે માથુ ઢાળી સુભદ્રાદેવી જીવનની પરમધન્ય ઘડી અનુભવી રહ્યાં દાડમડી ડોલવા લાગી, તુલસીક્યારામાંથી સુવાસ વહી અને આંગણાની કુમાશભરી રેતી ચમકી ઊઠી જૂના પુરાણા મકાને આ દૃશ્યને રૂડી શીતળ છાયા આપી જોયુ દૂરદૂરની ધરતી ખેડી આવેલો પુત્ર માનાં પ્રેમાશ્રુ ઝીલતો

હોય તેમ વાણીપ્રવાહમાં ઊછળતા હતા.

સુભદ્રાદેવી કાન ખુલ્લા રાખી આંખો મીચી ગયાં. રમકડાંથી રમતો નાનો દેવેન્દ્ર તેમને યાદ આવ્યો. તેની કાલીઘેલી બોલી વર્ષોનાં ઊંડાણ વીંધી માને કાને અથડાઈ.

તે વખતની અને આજની વાણીમાં કેટલો તફાવત!

દેવેન્દ્ર સ્વસ્થતાથી બોલી રહ્યો હતો. વિજ્ઞાનના અંતિમ પરિણામને જે મનુષ્ય કે રાષ્ટ્ર આખરી ધ્યેય તરીકે સ્વીકારશે તેને શક્તિ મળશે, સુખ નહિ મળે, આનંદ નહિ મળે. એ મુદ્દાના સમર્થનમાં દેવેન્દ્રે જે ઊંડાણ ખેડ્યું, જે ઉડ્ડયન કર્યું તે સુભદ્રાદેવીને સમજવું મુશ્કેલ હતું. તેણે કમલિની તરફ જોયું. વ્રજમાં મુરલી બજતી હોય અને એકધ્યાને સાંભળતી હોય તેમ એ બેઠી હતી. તેની આંખો દેવેન્દ્ર તરફ જ હતી. કમલિનીની આ દશા જોઈ માની રહીસહી શ્રદ્ધા પણ ડગી ગઈ. તેની અને દેવેન્દ્રની વચ્ચે ઘણું અંતર હતું. કમલિની પણ તેને પાછો ન લાવી શકે એટલે દૂર દેવેન્દ્ર હતો.

એમને પોતાના પતિ યાદ આવ્યા, એ પ્રખર અભ્યાસી હતા, ખૂબ વાંચ્યું હતું, ખૂબ વિચાર્યું હતું. તેમના જ્ઞાનની પ્રશંસા સહુ કરતા.

તેમનો અંતકાળ નજીક આવ્યો ત્યારે તેમણે સુભદ્રાદેવીને કહ્યું હતું. નિરાશ થઈને! બહુ મોડું મોડું! જ્યારે તેમનો જીવનદીપ બુઝાઈ રહ્યો હતો ત્યારે!

'મારી સાધના વ્યર્થ ગઈ છે સુભદ્રે!'

'કેમ?'

'આખી જિંદગી મેં એકલા વિદ્વત્તાનો બોજો સહ્યો. મેં મેળવેલું. બહુ ઓછા સમજે છે, અને જે સમજે છે તેને એ બહુ ભારે લાગે છે.'

'અધિકાર વગર બીજા કેમ સમજે? તમારું જ્ઞાન તો અગાધ છે.'

'પણ...' એમના કંઠમાં દર્દ હતું, 'એ જ્ઞાન સામાન્ય જનસમૂહને ઉપયોગી થયું નથી. મેં એકલાં ભાર સહ્યો. જનતાને હું આપી શક્યો નહિ.'

તાળીઓનો ગડગડાટ થયો. સુભદ્રાદેવીની વિચારમાળા અટકી. દેવેન્દ્રનું વ્યાખ્યાન પૂરું થયું હતું. તેમણે દેવેન્દ્ર તરફ જોયું. હસતો અને જ્ઞાનના તેજે ચમકતો એ માતા પાસે આવી બેસી ગયો. સુભદ્રાદેવીએ પ્રેમથી તેના સામું જોયું. અંતરની અકળામણ તેમણે ચહેરા પર દેખાવા દીધી નહિ. તેમના હૃદયમાં એ જ પ્રશ્ન ઊઠતો હતો, 'શું આને પણ તેના પિતાની જેમ આખરે નિરાશા સાંપડશે?'

સૌ બહાર નીકળ્યા ત્યારે કમલિની બારણામાં જ ઊભી. તેના આનંદને સીમા નહોતી. આશા અને અધીરાઈથી એ થનગનતી હતી. તરવરાટ એના અંગમાં સમાતો નહોતો.

નજીક આવી માત્ર સુભદ્રાદેવી સાંભળે તેમ કહ્યું:

'મા! વ્યાખ્યાન કેમ લાગ્યું?'

સુભદ્રાદેવીએ તેને પોતાની નજીક લીધી. જરા હસ્યાં, પણ કમલિની ચમકી. તેની ચકોર આંખે જોયું કે તે મુક્ત હાસ્ય નહોતું. તેમના ચહેરા ઉપર ગંભીરતા હતી.

દિવસો વીતવા લાગ્યા, પણ સુભદ્રાદેવીની ગંભીરતા ઘટી નહોતી. તેમના હૈયા ઉપર કોઈ ભાર આવી પડ્યો હતો. એ અંતરથી મૂંઝાતાં હતાં.

એક વખત કમલિની ઘેર જતી હતી, ત્યારે દેવેન્દ્રે તેને જરા રોકી અને વિનયથી કહ્યું:

'તમને પૂછું? મા હમણાં ગંભીર કેમ છે?'

કમલિની નીચે જોઈ રહી તેની જીભે પણ એ જ પ્રશ્ન હતો

‘મને ય એમ લાગે છે’

‘મારો કોઈ અપરાધ એમને હૈયે વસ્યો છે?’ કમલિનીએ એકદમ ઊંચે જોઈ કહ્યુ ‘ના, રે! એવુ તો, કશું જાણ્યું નથી’

‘તો?’

‘તો? મને કશી ખબર નથી’

‘તમે ન પૂછો?’

કમલિની મૂ ઝાઈ એ હક્ક તેને હજી ક્યાં મળ્યો હતો?

‘ભલે!’ કહી કમલિની ત્વરાથી બહાર ચાલી ગઈ

તે સાંજે ધરાર આગ્રહ કરી દેવેન્દ્ર માતાને ગ ગાતટ સુધી ફરવા લઈ ગયો કમલિની પણ સાથે આવી હતી દેવેન્દ્રે ગાડી બહુ ધીમી ચલાવી તો ય સુભદ્રાદેવીને શ્વાસ ચડી આવ્યો—થાક લાગ્યો ગ ગાના વિશાળ પટ ઉપર આવીને બેઠા, નજીકમાં જ ભગવતી ભાગીરથીનાં જળ વહેતા હતા, રૂપાળા દૂધ જેવાં! પશ્ચિમે સૂર્યદેવ ઘેર જતાંજતાં છેલ્લી નજરે ગ ગાના દર્શન કરી લેતા હતા ભૂખ, તરસ, તાપ, થાક શમી જાય તેવું રમણીય સ્થળ હતુ, સુભદ્રાદેવીમાં નવુ ચેતન આવ્યુ તેમની આંખો આ દૃશ્ય જોઈ હસી પડી

‘દેવેન્દ્ર! આ ભાગીરથી જોઈ?’

દેવેન્દ્રની નજર પણ ભાગીરથીના વહેતા જળ ઉપર જ હતી

‘એ શ કરની જટામાં માત્ર ગ ગાસ્વરૂપે જ રહ્યાં હોત તો?’

દેવેન્દ્ર અને કમલિના માને બોલતાં સાંભળી રહ્યાં

‘પણ ના, એ ત્યાં ન રહ્યા, નીચે ઊતર્યાં, ધરતી ઉપર આવ્યાં, લોકોનો સ પર્ક સાધવા! એ ગ ગા પતિતપાવની બન્યા, ઉદ્ધારક બન્યાં માનવમાત્રની પરમ શાંતિ બની ગયાં’

આજ સુધી માએ ક્યારે ય શિ ડાં વિચાર-રહસ્યો રજૂ કર્યાં નહોતાં પણ આજના વક્તવ્ય પાછળનુ રહસ્ય દેવેન્દ્રથી અજાણ્યુ ન રહ્યુ!

★

સ્વ. કૃષ્ણચ દભાઈ વિષે એક વાત છે મોટા સત્યાગ્રહના દિવસોમાં સૈનિકો આશ્રમમાં પડી રહેતા અને ગામમાંથી નિત્યના નિમંત્રણો આવે ત્યાં સહુ ભોજન માટે જતા ગામડાની ભોળી જનતા બાપડી પ્રેમપૂર્વક ભાવભાતની રસોઈ કરતી. ક્યારેક કોઈએ રાંધેલું સર્વ અન્ન ખૂટાડી દેવાની હરીફાઈઓ પણ આ સૈનિકોમાં થતી

એક વખત એક બહેનને ત્યાંથી ભરપેટ જમી આવીને સૈનિકો ભાવભાતના વડાકા લગાવતા હતા તે કૃષ્ણચ દભાઈ સાંભળી ગયા અ દર આવી ઠપકો આપતા એ બોલ્યા

‘હવે મોઢે તમે આ વડાકા લગાવો છો? પોતાની ગાઠના પૈસાનું પાણી કરીને એક બાઈ સુ દર જમણું રાંધે છે તે તમે પાંચ જણા ઉડાવી જઈ નિરાંતે એની વાતો કરતા શરમાતા નથી? તમે સૈનિક થયા ને એકવાર જેલમાં જઈ આવ્યા એટલે શું એમ માનો છો કે રાષ્ટ્રને તમે ઉજાળી દીધો અને ગમે તેવી રીતે વર્તવાનો તમને પરવાનો મળી ગયો?’

બધા જ ચૂપ થઈ ગયા બીજા દિવસથી આશ્રમમાં જ હાથે રાંધવાની પ્રથા શરૂ થઈ

દેવપૂજાનું રહસ્ય

લેખક:
શ્રી કેદારનાથ રાવળ

સવાર ને સાંજ, ઘરમાં કે દેવમંદિરે પૂજા માટે ને દર્શન માટે આપણે રોજ એકત્ર થઈએ છીએ, કેટલાં યે વર્ષોથી એમ કરતા આવ્યા છીએ–પણ ગતાનુગતિની પરંપરાને લીધે. તેત્રીસ કરોડ દેવો છે એમ કહેવાતું આવ્યું છે ને કહીએ છીએ. એ દેવો તે કયા, શા માટે આપણા પ્રાચીન ઋષિમુનિઓએ આ દેવોને જ મહત્ત્વ આપ્યું, આ દેવોની પૂજા એટલે શેની પૂજા, કોની પૂજા–ઘડીભર આ પ્રશ્નોનો શાંતચિત્તે વિચાર થાય. દેવોની સાચી પૂજા કોને કહી શકાય એની પાછળનું શું રહસ્ય છે એનો ખ્યાલ આવે. ને તે પછી આ લેખમાં બતાવેલાં દેવોના ઋણ, યજ્ઞ અને દેવપૂજા પાછળના મૂળભૂત ને વિચારપ્રેરક વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંતોનું સાચું રહસ્ય વાંચીએ તો કોઈ નવા જ પ્રકાશનો અનુભવ થાય.

હિંદુઓની અનેક દેવ–દેવીઓની માન્યતા જગતભરમાં ખૂબ જાણીતી છે. ઘણાં નવ શિક્ષિતો આ સંખ્યાને ખૂબ હાસ્યાસ્પદ માને છે, પરંતુ પ્રાચીન ઋષિઓએ જુદીજુદી રીતે કલ્પેલા આ દેવો વિશે તાત્ત્વિક રીતે વિચાર કરીએ, ત્યારે જ એનું ગુપ્ત રહસ્ય માલૂમ પડે છે. આ દેવ-દેવતાઓ ૩૩ (તેત્રીસ) છે. અને 'बृहदारण्यक उपनिषद्'માં તે નીચે પ્રમાણે જણાવવામાં આવ્યા છે (एवैषामेते त्रयस्त्रिंशत्वेव देवाः). જેમાં આઠ વસુ, અગિયાર રુદ્ર, બાર આદિત્ય; ઇંદ્ર અને યજ્ઞ મળી ૩૩ થાય છે. આઠ વસુઓમાં અનુક્રમે પૃથ્વી, અગ્નિ, વાયુ, આકાશ, સૂર્ય–સ્વર્ગ, ચંદ્ર અને નક્ષત્ર છે. દશ પ્રાણ (પ્રાણ, અપાન, સમાન, ઉદાન, વ્યાન, નાભ, કૂર્મ, કૃકલ, દેવદત્ત, ધનંજય) અને આત્મા–આ અગિયાર રુદ્રદેવતા છે. બાર આદિત્ય અનુક્રમે વૈશાખ, જેઠ, અષાડ, શ્રાવણ, ભાદ્રપદ, આશ્વિન, કાર્તિક, માગશર, પોષ, માહ, ફાગણ અને ચૈત્ર છે. ઇંદ્રદેવતા એટલે મેઘ અને યજ્ઞદેવતા તે પ્રજાપતિ છે.

આ તેત્રીસ દેવતાઓને ઓળખી તેમની સાચી પૂજા કરવી એ જ નિત્યનૈમિત્તિક કર્મ કહેવાય છે; અને આ જ કર્મ નિયમિત કરવાથી દેવઋણ અદા કરી શકાય છે. વસુ અને રુદ્રદેવતાઓની પૂજા નિત્યકર્મ અને ઇંદ્ર, આદિત્ય અને યજ્ઞદેવતાઓની પૂજા નૈમિત્તિક કર્મ કહેવાય છે.

હવે આ તેત્રીસ દેવોની કેવી રીતે રોજિંદા જીવનમાં ઉપાસના કરવી જોઈએ તે આપણે જરા વિગતવાર જોઈએ. પૃથ્વીને પવિત્ર રાખવાનો પ્રયત્ન કરતા રહેવું એટલે મકાન, આંગણું, બજાર, રસ્તો ઘાટ, અને નગરનાં બીજાં બધાં સાર્વજનિક સ્થાનોને સ્વચ્છ રાખવાં એ પૃથ્વીદેવતાની પૂજા છે.

એ જ પ્રમાણે કૂવો, તળાવ, નદી, નાળાં; પીવાનાં તેમ જ ભરવાનાં વાસણો, ગોળી વગેરેને સ્વચ્છ નિર્મળ રાખવાં કે જેથી પાણી હમેશાં કોઈ પણ વખતે પવિત્ર અવસ્થામાં મળી શકે. આ જ જળદેવતાની પૂજા છે.

સૂકાં લાકડાંનું બળતણ, સુંદર દીપ-પ્રકાશ માટે સ્વચ્છ તેલનો ઉપયોગ કરવો કે જેથી હાનિકારક (રોગોત્પાદક) ઝાડનાં લાકડાં તથા તેલ વગેરેનો ધુમાડો વધારે ન ઉત્પન્ન થઈ શકે, આ અગ્નિદેવની પૂજા છે.

વાયુને શુદ્ધ રાખવા માટે ચંદન, કપૂર, ઘી, સુગંધી પદાર્થો સળગાવવા એ વાયુદેવની પૂજા છે.

આકાશ કે જે વિચારતરગો અને ધ્વનિ, વિદ્યુત વગેરે સૂક્ષ્મ શક્તિઓને વહન કરવા માટે માધ્યમનુ કામ કરે છે (शब्दगुणक आकाशम्) એને સુદર વિચારતરગો અને ધ્વનિઓથી, પ્રાર્થનાઓથી ઘટ, શખના રવથી ગુજારિત કરવું, લડાઈ–ઝઘડા ન કરવા, ગાળ વગેરે કટુ વચનો ન બોલવાં સુમધુર ગીત–નૃત્ય વગેરે કરવા એ આકાશદેવતાની પૂજા છે

દૂરદર હવાવાળા મકાનો બનાવવાં અને મકાનની ચારે બાજુ ફૂલઝાડ વગેરે રોપવા, મકાનની અદર સુદર ચિત્રોથી દીવાલ સુશોભિત કરવી એ 'ભૂ' દેવતાની પૂજા છે મરેલું શરીર વાતાવરણ ખરાબ કરે તે પહેલા યોગ્ય સ્થળે વિધિપૂર્વક અગ્નિસસ્કાર કરવો એ 'ભૂવ' દેવતાની પૂજા છે

પ્રાતકાળે તથા સંધ્યાકાળે સ્નાન કરી ભક્તિપૂર્વક પરમાત્માની ઉપાસના–પ્રાર્થના કરવી એ 'સ્વ' દેવતાની પૂજા છે

મન, જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને કર્મેન્દ્રિયોને સયમ દ્વારા બળવાન અને સ્વસ્થ બનાવવાનો પ્રયત્ન કરવો અથના હમેશા નિયમિત રૂપે વ્યવસ્થિત વ્યાયામ, આસન, પ્રાણાયામ દ્વારા શરીરના દરેક નાનામોટા અવયવને બળનાન બનાવવો, હમેશા સ્નાન કરી શુદ્ધ વસ્ત્ર પહેરી, શુદ્ધ સાત્વિક ભોજન કરી શરીરને મજબૂત અને ચેતનવાળુ રાખવુ, તથા દેવ, ઋષિ, પિતૃ, નર અને પશુ એ બધાને ખવડાવી પછી પોતે જમવુ એ રુદ્રદેવતાની પૂજા છે

જે મહિનામા જે પ્રમાણે રહેવાથી અને જે પ્રમાણેનું ખાનપાન રાખવાથી શરીર નીરોગી, બળવાળુ અને સુખી રહે તે મહિનામાં તે જ પ્રમાણે રહેવુ, તે જ પ્રમાણે ખાવુ–પીવુ કે જેથી આખુ વર્ષ માદા પડ્યા સિવાય સારી રીતે પસાર થાય આ આદિત્યદેવતાઓની પૂજાનુ એક અગ છે એ જ પ્રમાણે જે મહિનામાં જે અન્ન રોપવાથી ઘણું અનાજ ઉત્પન્ન થતુ હોય તે રોપી વિધિપૂર્વક ધાન્ય ઉત્પન્ન કરવુ, બધી ઋતુવિષયક જ્ઞાન મેળવી વિવાહ, ઋતુદર્શન વગેરે સસ્કારોનું નિયમપૂર્વક પાલન કરવુ બ્રહ્મચર્ય વગેરેનુ યથાવિધિ પાલન કરવુ એ જ આદિત્યદેવની પૂજા છે

સપ્તાહ, પક્ષ, માસ અને વર્ષને છેડે તેમ જ દરેક વિશેષ દિવસે સભા, સમેલન ઉત્સવ, યાત્રા વગેરે અવસરો પર યજ્ઞ અથવા સમૂહપ્રાર્થના, હવન કરવો કે જેથી ઘટતો વરસાદ મળે એ જ મેઘદેવતા–ઇંદ્રની પૂજા છે મેઘોદય વખતે, વર્ષા સમયે, અન્ન પકવતી વખતે, વસ્ત્ર બનાવતી વખતે, ભોજન કરવાની વેળાએ, ગર્ભાધાન સમયે, વિચારપૂર્વક પોતાના કર્તવ્યનુ પાલન કરવુ કે જેથી સુદર અને બળવાન પ્રજાની વૃદ્ધિ થાય આ જ સાચો યજ્ઞ છે, અને યજ્ઞદેવ–પ્રજાપતિની સાચી પૂજા છે આ જ પ્રમાણે પૂજા કરવાથી કરોડોરૂપે પ્રસરણ પામતા એ તેત્રીસ દેવતાઓ સતુષ્ટ થાય છે; અને મનુષ્ય માત્ર ઉપર રહેલું દેવઋણ અદા થાય છે

જે લોકો ઉપર વર્ણવેલા દેવતાઓની ઉપાસના કરવાનુ ઉપરની પદ્ધતિએ નથી સ્વીકારતા તેઓનુ જીવન રોગગ્રસ્ત કે દુખી બને છે એનો એ અર્થ નથી કે દેવતાઓ એની ઉપર ગુસ્સે થયા છે દેવતાઓ તો સમદર્શી હોય છે એમનામા જરા યે પક્ષપાત હોતો નથી, છતા એ તો સાદી–સરળ વાત છે કે જે જેટલી સેવાપૂજા કરે તેને તેટલું અધિક શુભ ફળ મળે છે આ કાંઈ એમનો પક્ષપાત નથી; અને આથી દેવતાઓની સમદૃષ્ટિના સિદ્ધાંતમાં જરા પણ વિઘ્ન આવતુ નથી સમદર્શી એનું નામ નથી કે જે બધાને જ પુરસ્કાર આપે, પરતુ દરેકને જે ફળ

આપે તે તેના પુરુષાર્થ અનુસાર હોય—જેમ પરીક્ષક વધારે યોગ્યતાપૂર્ણ પ્રશ્નોના ઉત્તરોના વધારે ગુણ (માર્ક) આપે છે, વેપારી વધારે રૂપિયા આપનાર ગ્રાહકને વધારે સારી વસ્તુ મોટા પ્રમાણમાં આપે છે; એ જ પ્રમાણે અગ્નિ અધિક સુગંધી પદાર્થ કે ઘી હોમનારને અધિક આરોગ્યપ્રદ સુગંધ આપે છે. જો કે દરેક વ્યક્તિને વસ્તુઓ જુદાજુદા પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ તે બધાને યોગ્ય હિસાબે સમભાવપૂર્વક જ વહેંચવામાં આવી છે; એમ જ કહી શકાય.

દેવતાઓને શાસ્ત્રમાં '**पूर्णकामाः**' કહ્યા છે. તેઓને વ્યક્તિહિત માટે કોઈ વસ્તુની જરૂર નથી. જે કાંઈ આપણે એ દેવતાને ઉદ્દેશીને આપીશું તે વસ્તુ અનેકઘણા લાભદાયક રૂપમાં આપણને પાછી મળે છે. જ્યારે આપણે અગ્નિદેવને એક બિંદુ ઘી અર્પણ કરીએ છીએ ત્યારે તેઓ એનાથી લગભગ એક ઘનફૂટ વાયુમંડળને શુદ્ધ કરનાર ધૂમ બનાવી તમને હજારગણો ફાયદો કરી આપે છે. એ જ પ્રમાણે તમે તમારા શરીરમાં રહેલા ઇંદ્રિયોના અધિષ્ઠાતા દેવોને દશ આનાનું ભોજન આપો છો તો એનાથી તેઓ તમને દશ રૂપિયા પેદા કરવાની શક્તિ અને સ્ફૂર્તિ પેદા કરી આપે છે; એટલા માટે દેવતાઓને દિવ્ય સ્વભાવવાળા કહેવામાં આવે છે. તેઓ સંતોષી, નિઃસ્વાર્થી અને નિષ્કામ સેવી હોય છે. તેઓ હમેશાં આપવાનું જ જાણે છે.

જે દેવતાઓની વાત ઉપર કહી તેઓની પૂજા ન્યૂનાધિક પ્રમાણમાં દરેક વ્યક્તિ કરે છે જ; પછી તે નાસ્તિક હોય કે આસ્તિક, હિંદુસ્તાની હોય કે પાકિસ્તાની. પરંતુ જે જાતિમાં અને દેશમાં આ દેવતાનાં ઋણ તપાસી જાણ્યે—અજાણ્યે બરાબર અદા કરવામાં આવે છે તે દેશની અને સમાજની ઉન્નતિ થયા જ કરે છે. પરંતુ જે લોકો આ દેવતાઓની ઉપર લખ્યા પ્રમાણેની વિધિએ પૂજા કરતા નથી તેઓ સુખ—સંપત્તિથી વંચિત રહે છે. હવે અહીં સ્વાભાવિક પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થશે, કે આ ઋણ (દેવું) થયું શી રીતે ? અને એ શી રીતે અદા કરવું ? એ જાણવા માટે આપણે વિચાર કરી લેવો જોઈએ, કે આપણી પર દેવોનું કેટલું ઋણ હોય છે અને એ ઋણ વાળવા માટે શું કરવું જોઈએ ?

(૧) આપણે પૃથ્વી ઉપર ગમે તેવો કચરો નાખીએ છીએ; એઠું સડેલું અનાજ ફેંકીએ છીએ; થૂંક, ગળફાં; મળ—મૂત્રનો પણ પૃથ્વી ઉપર ત્યાગ કરીએ છીએ. આ પ્રમાણે અનેક રીતે ભૂમિને આપણે કલુષિત કરીએ છીએ. એ જ આપણી પૃથ્વીનુ ઋણ છે. આ ઋણ વાળવા માટે આપણે તે તે સ્થાનોને ફરી પાછાં પવિત્ર કરવાં જોઈએ; અને ગમે ત્યાં થૂંકવાનુ, મળમૂત્ર કરવાનું રોકી નક્કી કરેલાં સ્થાનો ઉપર જ કરવું જોઈએ; અને હમેશાં તે સ્થાનોને સ્વચ્છ કરવાં જોઈએ.

(૨) આપણે ઝેરી ગંદો ધુમાડો ફેલાવીને, મળ—મૂત્રની બદબૂ ફેલાવીને સડેલી ચીજોની ગંધ ફેલાવીને વાતાવરણને અશુદ્ધ બનાવીએ છીએ. એટલા માટે આપણું કર્તવ્ય એ છે, કે તે તે સ્થાનો સ્વચ્છ કરી ચંદન, ઘી અને યોગ્ય વનસ્પતિઓનો હવન કરી, તુળસી વગેરે વાયુને સ્વચ્છ કરનારા છોડો રોપી વાતાવરણને શુદ્ધ બનાવવું જોઈએ. તાત્પર્ય એ કે દેવઋણ અદા કરવાના નિયમ દ્વારા આપણે પ્રકૃતિને ઓછામાં ઓછી એવી અવસ્થામાં લાવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ કે જેવી અવસ્થામાં તે આપણે મેળવી હતી. આપણે જેટલું બગાડ્યુ હોય તેટલું તો કોઈ પણ ભોગે દૂર કરવું જ જોઈએ. જો આપણે એમ ન કરી શકીએ તો આપણી ઉપર તે તે દેવનું ઋણ ચઢતું જ જવાનું, અને એ રીતે

આપણે પોતાને જ હાથે પતિત બનીશું બીજા શબ્દોમા કહીએ તો એનો એ અર્થ થયો કે-સેવા કર્યા વગર અથવા બદલામાં કાંઈ પણ આપ્યા વગર આપણે જે કાંઈ લઈશું તે આપણને નીચે જ પછાડશે ભગવાન કૃષ્ણ પણ ગીતામા આ 'ઋણને વાળવાના કર્મને યજ્ઞ કહેતા માલૂમ પડે છે,' તેઓ કહે છે –

(૧) યજ્ઞ દ્વારા સતુષ્ટ થયેલા દેવલોકો તારે માટે વગર માગ્યેજ પ્રિય ભોગ આપશે

(૨) એમના દ્વારા અપાયેલા ભોગોને જે માણસ એમને પાછા આપ્યા વગર ભોગવે છે તે જરૂર ચોર છે એટલા માટે આપણે વિશ્વને ઉપયોગી વસ્તુઓ(પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ વગેરે)ને ઓછામા ઓછા તેના મૂળ રૂપમાં લાવીને નહિ મૂકીશું, તો તે ભવિષ્યમા એવી ક્ષીણ થઈ જશે કે આપણે એની સેવા-સહાયતાથી હમેશને માટે વચિત રહેવુ પડશે વિશ્વની ઉપયોગી વસ્તુઓને એના પુર્વરૂપમાં લાવવાનો શો ઉપાય છે ? એ પ્રશ્ન થાય તો એના જવાબમા નીચેના સાધારણ દાખલાઓ દ્વારા સહજ સમજાશે જેમકે આપણે હમેશા તુલસીના પાંદડાં તોડતા હોઈએ તો છોડની ત્રુટી પૂરવા માટે આપણે તેને પાણી-ખાતર વગેરે આપવુ પડશે અને ક્યારાને વ્યવસ્થિત રાખવો પડશે એ જ પ્રમાણે તમે ગાય કે ભેસનુ દૂધ પીવા ચાહતા હો તો તેને હરહમેશ ભરપેટ ચારો, દાણા, પાણી વગેરે આપવું પડશે તમે ઘોડાને ગાડીમા જોડી ફરવા ચાહતા હો તો ઘોડાને પ્રમાણસર ખોરાક-ઘાસ, ચણો, પાણી વગેરે આપો, તેના ઉપર પ્રેમથી હાથ ફેરવો, થોડે-થોડે દિવસે તેને વધુ બળપ્રદ સારો ખોરાક ખવડાવો, આરામ આપો તો જ તમે તમારી ઇચ્છા પૂર્ણ કરી શકશો જો તમે કૂવા-તળાવનો ઉપયોગ કરવા ચાહતા હો તો તેની યોગ્ય સમયે મરામત કરાવતા રહો, તેની ચારે તરફની ગદકી દૂર કરતા રહો, પાણી નિર્મળ રાખવાના ઉપાયો લો એ જ પ્રમાણે જ્યારે આપણે પ્રકૃતિની વસ્તુઓનુ સન્માન કરશુ તો તેઓ પણ આપણી સેવા નિરતર કરતી રહેશે આ જ યજ્ઞ દ્વારા આપણી અને દેવતાઓની પરસ્પરના ઉન્નતિ કરતા-કરતા વૃદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શકીશુ અને આ જ સાચો યજ્ઞ અને દેવતાઓની પૂજા આપણને ઇચ્છાફળ આપનારી નીવડશે

*

વાળજે તુ વાળજે, વેગ મનનો વાળજે;
મૂળથી અભિમાન તજીને, મોહમમતાને મારજે વાળજે૦
પ્રભાતમા વહેલા ઊઠીને, શ્રીહરિ સભારજે;
દેહશુદ્ધિ કરી દિલમા, વેદમત્ર ઉચ્ચારજે વાળજે૦
જેમા ન હોય પાપ જરા, એવો ધધો ધારજે;
જૂઠું કદી બોલીશ મા, સત્ય વાત ઉચ્ચારજે વાળજે૦
સગ કર તો સતજનનો લઠીલાથી હારજે,
દાન દેજે નિર્બળ જોઈને, ઠામ જોઈ ઠારજે વાળજે૦
આશા કરી કોઈ શરણે આવે, તેને નિત્ય ઉગારજે,
પિંગળ કહે ભાઈ, પ્રભુને ભજો, સત્ય નામ ઉદ્ધારજે વાળજે૦
વાળજે તુ વાળજે, વેગ મનનો વાળજે,
મૂળથી અભિમાન તજીને, મોહ-મમતાને મારજે વાળજે૦

*

જીવનપરાગ

લેખક :

શ્રી ભીખાલાલ ગિરધરલાલ શાહ

ફૂલની ફોરમની જેમ કેટલીક વ્યક્તિઓના જીવનની સુગંધ તાજગીપ્રદ અને પ્રેરક નીવડે છે. એ સુગંધ માણ્યાનો સમય ભલે ક્ષણિક હોય, પણ એના આનંદની સ્મૃતિ ચિરકાળ રહેવાની અને આપણું જીવન પ્રફુલ્લિત બનાવવામાં એનો હિસ્સો પણ રહેવાનો. અહીં અપાયેલા જીવનપ્રસંગો એવી સુગંધને વહાવનારા છે.

આગળના વખતમાં કૌશંબી નામે એક નગરી હતી. તેમાં કાશ્યપ નામે એક રાજ–વિપ્ર રહેતો હતો. તે મૃત્યુ પામ્યો એટલે તેની સ્ત્રી તથા તેનો બાળક કપિલ નિરાધાર બન્યાં. થોડા સમય બાદ કપિલની માતાએ તેને સાવર્થી નગરીમાં પોતાના પતિના મિત્ર ઇંદ્રદત્તને ત્યાં અભ્યાસ કરવા મોકલ્યો. ઇંદ્રદત્તની આર્થિક સ્થિતિ સારી નહિ, તેથી કપિલને ભણાવવાનુ તો તેણે પોતાને શિર લીધું, પણ તેના જમવાની વ્યવસ્થા તે જ નગરના શેઠ શાલિભદ્રને ત્યાં કરી. આ પ્રમાણે ઘણો સમય વ્યતીત થયો.

કપિલ હવે યુવાવસ્થામાં આવ્યો હતો. યુવાનીમાં અગ્નિ જેવી શક્તિ છે. તેના ઉપર નિયંત્રણ રાખવામાં ન આવે તો ઘણા મનુષ્યો અનર્થ કરી બેસે છે. કપિલનું પણ એમ જ થયું. શેઠની દાસી કપિલા સાથે લગ્ન કરી હવે તે તેની સાથે જુદો રહેવા લાગ્યો. માતા એમ જાણે છે કે પુત્ર અભ્યાસ કરે છે.

સમય સમયનું કામ કર્યે જાય છે. થોડા વખત બાદ કપિલા ગર્ભવતી બની. કપિલને એની રોજી મેળવવાની ચિંતા હતી, તેમાં હવે એક આત્માનો વધારો થવાનો હતો. કપિલ ચારે બાજુ નોકરી કે ધંધાની શોધખોળમાં ભટકવા લાગ્યો, પણ કોઈ ધંધો કે નોકરી હાથ ન લાગ્યાં. થોડીઘણી પૂંજી હતી તે પણ થઈ રહી. હવે શું કરવું? પત્નીની પ્રસૂતિ માટે આવશ્યક દ્રવ્ય ક્યાંથી લાવવું? તે વિચારવમળમાં ગૂંચવાયો.

‘પ્રાણનાથ! આપે હવે કાંઈ ધંધો શોધી કાઢવો જોઈએ! આમ ને આમ ક્યાં સુધી ચાલશે?’ કપિલાએ એક દિવસ કપિલને કહ્યું.

તેણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો: ‘પ્રિયે! હું બધું જ જાણું છું. હું રાત્રિ અને દિવસ તે જ ચિંતામાં છું. પરંતુ હજુ સુધી ક્યાંય જોગ લાગ્યો નહિ. મને લાગે છે, કે આપણું દૈવ જ રૂઠયું છે.’

કપિલા બોલી: ‘નાથ! આપ એવા નિરાશ ને દીન ન બનો. પુરુષાર્થ પાસે કાંઈ જ અસાધ્ય નથી. આપ એક કામ કરો. આ શહેરના રાજા પ્રાતઃકાળે જે કોઈ પહેલો આવીને તેમને આશીર્વાદ આપી જાય તેને બે માસા સોનું દાન કરે છે. આપ આવતી કાલે પ્રાતઃકાળે ત્યાં પહોંચી જાઓ અને આશીર્વાદ આપી સોનું લઈ આવો.’

કપિલને હવે સોનું મેળવવાની તીવ્રેચ્છામાં આખી રાત નિદ્રા પણ આવી નહિ. રાત્રિના ત્રીજા પહોરે તે ઘરની બહાર રાજમહેલ તરફ જવા નીકળી પડ્યો.

અંધારી રાત્રિ હતી, તેમાં આવા સમયે કપિલને જતો જોઈ રાજપુરુષોએ તેને ચોર ધારી પકડ્યો અને આખી રાત કોટવાલીમાં રાખ્યો. સવાર થતાં તેને રાજા પાસે હાજર કરવામાં આવ્યો. રાજાની ઊલટપાલટ તપાસમાં કપિલે નિર્દોષ ભાવે પોતાનો સર્વ વૃત્તાંત સત્યતઃ વર્ણવ્યો. રાજાને તેની દીનદશા ઉપર દયા આવી અને કહ્યું: ‘હે વિપ્ર! તમારી જે ઇચ્છા હોય તે મારી પાસે માગી લો. હું તે

આપી તમને તૃપ્ત કરીશ '

કપિલ વિચારવા લાગ્યો 'મારુ ભાગ્ય ખૂલી ગયું પરંતુ હવે માગવુ શું?' ઘણા તર્ક-વિતર્કોને અંતે તે શીઘ્ર નિશ્ચય ન કરી શક્યો તેણે રાજાને કહ્યુ 'રાજન્! મને જરા સમય આપો ' રાજાએ તેમ કર્યું તે અન્ય સ્થળે જઈ વિચાર કરવા લાગ્યો

'માગવુ શું?' એ જ પ્રશ્ન વારંવાર ઉદ્દભવવા લાગ્યો બે માસા સોનાથી તો મારી પત્નીની પ્રસૂતિનુ કામ નિર્વિઘ્ને પતી જાય, પરંતુ ત્યાર બાદ તો એ જ નિર્ધનતા મારી સામે ડોકિયા કરશે ને? ત્યારે દશ માસા માગી લેવા દે! અરે પણ તેથી મારો અર્થ ક્યા સિદ્ધ થાય તેમ છે? શું હું તેટલાથી વ્યાપાર ખેડી શકીશ કે મકાનો બનાવી શકીશ? મારુ દરિદ્રપણું મિટાડવા શું આ શુભ અવસર નથી? તો તેને વ્યર્થ કેમ ગુમાવાય? માટે રાજાનુ અર્ધું રાજ્ય માગી લઉં!'

તોફાને ચડેલા ઘૂઘવતા સમુદ્રના પ્રચંડ મોજાઓની માફક કપિલના તરંગોએ પણ હવે માઝા મૂકી દીધી તેના સદ્વિચારો કે સદ્ભાવનાઓ સુરક્ષિત ન રહી શકી તેના વિકલ્પોને વધારે વેગ મળ્યો, 'અરે જીવ! તું ભૂલે છે કેમ? અર્ધરાજ્ય મળવાથી તું સર્વસત્તાધીશ ક્યાંથી બની શકીશ? માટે માગવુ તો આખુય રાજ્ય માગી લેવુ '

કપિલની અમર્યાદિત તૃષ્ણાએ તેને પૂર્ણત ઘેરી લીધો અધ પતન થતાંથતાં તે છેક છેલ્લા પગથિયા ઉપર ગબડી પડ્યો ક્ષુદ્રતાની પણ સીમા આવી પહોંચી

પરંતુ મખૂર! કોઈ શુભ પળે તે તૃષ્ણાને વેગ મળતો અટકાવવાથી તે પાછી વળી લોભી મન કાબૂમા આવ્યું વિચારોનું પરિવર્તન થયુ ઘોર અંધકાર દૂર થયો, તેનુ સ્થાન પરમ જ્યોતિએ સંભાળી લીધુ અહો! થોડાએક શુભ વિચારો મનુષ્ય-જીવનમાં કેટલો બધો પલટો લાવી શકે છે અને પોતાની પાછળ શુભ અધ્યવસાયોની પરંપરાને ખેંચી લાવે છે! તે વિચારવા લાગ્યો 'હું કેટલો પામર! કેટલો અધમ, કેટલો કૃતઘ્ની! રાજાની ઉદારતાનો બદલો હું તેને રસ્તાનો રખડતો ભિખારી બનાવવામા આપુ છુ! શુ મનુષ્ય દેવ બનવાને બદલે દાનવ બની જાય છે? શું શુદ્ધ બુદ્ધિ વિશ્વથી પરવારી ચૂકી છે?'

વિચારોનુ પરિવર્તન વધતાંવધતાં તૃષ્ણા ઉપર સખત નિયંત્રણ આવ્યુ 'ના, મારે અર્ધું રાજ્ય પણ ન જોઈએ હું સુખપૂર્વક રહી શકુ તેટલુ દ્રવ્ય પર્યાપ્ત છે પણ તેટલુંય શા માટે? મારા ભાગ્ય ઉપર ભરોસો શા માટે ન રાખુ? ધનની તૃષ્ણાએ તો મારામા પાશવતા આણી દીધી '

આ પ્રમાણે શુભ અધ્યવસાયોની મંગળમય શ્રેણી ઉપર આરૂઢ થયેલા, પહેલાના લોભી પણ અત્યારના ત્યાગી કપિલને બે માસા સોનાની આવશ્યકતા ન લાગી આત્માના ઊર્ધ્વગમનમાં તેના લોભ અને મોહના સર્વ બંધનો છૂટી ગયાં, અને પરિણામે તેનામા અપૂર્વ-અસીમ જ્ઞાનની રોશની ઝળહળી ઊઠી હવે તે પહેલાનો કપિલ રહ્યો ન હતો જાણે દેવ બન્યો હતો તેણે સર્વસ્વનો ત્યાગ કર્યો

આ પ્રમાણે તૃષ્ણા વધારવી કે ઘટાડવી, જીવન સુધારવુ કે બગાડવુ તે આપણા જ હાથમાં છે, માટે જીવનનું ધ્યેય ઉચ્ચ બનાવવુ જોઈએ.

◆

મહારાજા શ્રેણિકને અભયકુમાર નામે પુત્ર હતો મહારાજાએ તેને પ્રધાન બનાવ્યો હતો

જેવું ભૌતિક ઐશ્વર્ય તેણે પ્રાપ્ત કર્યું હતું તેવુ જ ઉન્નત અને સમૃદ્ધ તેનું આધ્યાત્મિક જીવન હતું ભગવાન મહાવીરનો મંગળ ઉપદેશ તેના જીવનના તાણેવાણે વણા-

યેલો હતો.

અભયકુમાર હમેશાં પ્રાતઃસમય નિયમિત ધ્યાન, પ્રભુસ્મરણ આદિમાં અમુક વખત વ્યતીત કરતો. તેમ નિત્ય નિયમ કદી ન ચૂકતો. રાજ્યકાર્યમાં પોતાનું કર્તવ્ય બજાવવા છતાં જગતની માયા–જાળથી તેની શુદ્ધ આંતરદૃષ્ટિ વિચલિત ન બનતી.

અભયકુમારનો એક મિત્ર તેને હમેશાં કહેતો, ‘ રાજ્યખટપટમાં અટવાયેલો મનુષ્ય અલ્પ સમય પ્રભુસ્મરણમાં ગાળી તેમાંથી શાંતિ મેળવી શકે કે આત્મોન્નતિ સાધી શકે ખરો ? ’

અભયકુમાર આનો સ્પષ્ટ પ્રત્યુત્તર આપતો : ‘ ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહી ગૃહસ્થધર્મનું પાલન કરવું અનિવાર્ય છે, છતાં સાધ્ય વસ્તુ તરફ દૃષ્ટિબિંદુ સ્થિર રહે, તોપણ આત્મસિદ્ધિ સાધી શકાય છે.’

પેલા મિત્રને આ દલીલ રુચતી નહિ; તેથી તેને બોધપાઠ આપવા એક દિવસ અભયકુમારે મિત્રને કહ્યું : ‘ મારા ઉપરના તારા ખોટા આક્ષેપો માટે હું તને દેહાંતદંડની શિક્ષા કરું છું.’ અભયકુમારની વાત સાંભળી તેનો મિત્ર તો વ્યગ્ર બની ગયો, મુખ ઉપર વિષાદની છાયા પથરાઈ, ગાત્રો શિથિલ બની ગયાં અને ગભરાટમાં બોલ્યો : ‘ પ્રધાનજી ! મારી ભૂલ થઈ. મેં આપની અયોગ્ય નિંદા કરી; પરંતુ તેને માટે હું પસ્તાઉં છું. મને ક્ષમા કરો. ’

અભયકુમારે કહ્યું : ‘ મિત્ર, એક કામ કરે તો હજુ પણ તું બચી શકે એમ છે.’

‘ તે શું ? ’ જીવનની આશાથી મિત્રના મુખમાંથી એકદમ શબ્દો સરી પડયા.

‘ જો, આવતી કાલે તારે ઘીથી પરિપૂર્ણ વાટકાને એક થાળીમાં મૂકી, થાળી હાથમાં લઈ શહેરના મુખ્ય રસ્તાઓમાંથી પસાર થઈ શહેર બહાર જવું. પરંતુ એટલો ખ્યાલ રાખવાનો કે વાટકીમાંથી ઘીનું એક પણ બુંદ થાળીમાં ઢોળાવું ન જોઈએ. કાર્ય સફળતાપૂર્વક થયે તને મારા તરફથી અભય છે, નહિતર મૃત્યુ નિશ્ચિત છે. ’

દરેક સુખની આકાંક્ષા રાખે છે અને મૃત્યુથી ભય પામે છે. અભયકુમારના મિત્રે તેની શરત મંજૂર કરી અને છુટકારાનો દમ ખેંચ્યો.

બીજે દિવસે નક્કી થયા પ્રમાણે મિત્ર ઘૃતપાત્ર થાળીમાં રાખી અભયકુમારના માણસો સાથે ઘેરથી નીકળ્યો. અત્યારે તેની સર્વ દુનિયા વાટકી અને ઘીમાં જ સમાઈ ગઈ હતી. બહારની દુનિયા સાથેનો તેનો સંપર્ક અત્યારે બધી રીતે તૂટી ગયો હતો. તે કાળજીપૂર્વક ડગલાં ભરતો હતો. એમ કરતાં તે સર્વ રસ્તા ફરી વળ્યો. ત્યારબાદ તે અભયકુમાર પાસે આવ્યો અને ઉત્સાહપૂર્વક કહેવા લાગ્યો : ‘ પ્રધાનજી ! રસ્તામાં ઘીનું એક ટીપું પણ પડવા દીધું નથી. હવે આપણા વચન પ્રમાણે મને મુક્ત કરો.’

અભયકુમારે કહ્યું : ‘ સારું કર્યું, તમારા પ્રાણ બચ્યા તેથી હું પણ હર્ષ પામું છું. પરંતુ તમે રસ્તામાં શું શું જોયું તે તો જરા કહો. ’

‘ મિત્રવર્ય ! મેં કાંઈ જ જોયું નથી. મારું સમગ્ર ચિત્ત કેવળ ઘી અને પાત્રમાં કેંદ્રિત થયું હતું. મને તેની જ ચિંતા હતી. તેથી હું બહારની દુનિયાને તો તદ્દન ભૂલી ગયો હતો.’

અભયકુમાર બોલ્યો : ‘ બસ આજ છે મારી કાર્યશક્તિનો જવાબ. સાચો બોધપાઠ મળવો બાકી રહ્યો છે શું ? ’ મિત્ર ચૂપ થઈ ગયો.

*

એ જ અભયકુમારની બીજી વાત છે. એક વખત એક પ્રસંગ બન્યો. રાજ્યમંત્રીઓ ભેળા મળ્યા હતા. વાતોની ગપસપ

ચાલતી હતી વાતમા વાત નીકળતા ઉપમંત્રીએ કહ્યુ 'આજકાલ માંસ સસ્તુ થયુ છે,' બીજાએ અવાજ પુરાવ્યો, 'બરાબર છે ખાવાની લહેજત પણ ખુબ આવે છે'

અભયકુમાર ત્યાં બેઠેલો હતો આ સાંભળી તેનું દિલ કકળી ઊઠયુ તેનો એ સિદ્ધાંત હતો કે 'જીવન જેવુ મને પ્રિય છે તેવુ દરેક પ્રાણીને છે તો કોઈનુ જીવન નષ્ટ કરવાનો મને શો અધિકાર છે?' તેણે કાંઈક વિચાર કરી લીધો

બીજે દિવસે સવારમાં વહેલા ઊઠી અભયકુમાર ઉપમંત્રીને ઘેર ગયા તેમને અચાનક આવેલા જોઈ ઉપમંત્રી આશ્ચર્ય પામ્યો અને યોગ્ય સ્વાગત કરી આવવાનુ કારણ પૂછ્યું અભયકુમારે ગંભીર અવાજે કહ્યુ 'ગઈ કાલે રાત્રે મહારાજા શ્રેણિકને દર્દ ઊપડ્યુ છે, વૈદ્યોએ આખી રાત ઉપચારો કર્યા છતાં મહારાજાને જરા પણ શાંતિ થઈ નથી વૈદ્યે કહ્યુ છે કે મહારાજાનુ દર્દ દૂર કરવાનો એક જ ઉપાય છે કોઈ જીવતા મનુષ્યની છાતીમાંથી એક તોલો માંસ કાઢીને તેમને ખવડાવવામાં આવે તો તુરત આરામ થાય મહારાજાએ મને આપની પાસે ખાસ મોકલ્યો છે, આપ રાજ્યના અને મહારાજના વફાદાર અને વિશ્વાસુ મંત્રી છો, તેથી હુ ધારુ છુ કે મહારાજા માટે આપની છાતીમાંથી એક તોલો માંસ આપ સહર્ષ કાઢી આપશો તેના બદલામા આપને અઢળક દ્રવ્ય મળશે'

ઉપમંત્રી તો વાત સાંભળી ઠંડો જ થઈ ગયો પૃથ્વી પોતાના પગ નીચેથી સરકતી હોય તેમ લાગ્યું તેણે વિચાર કરીને જવાબ આપ્યો 'મંત્રીજી! આપનુ કહેવુ સત્ય છે, હું મારો જાન દેવા તૈયાર છુ, પરંતુ એક જ પ્રશ્ન મને મૂંઝવી રહ્યો છે કે મારી પત્ની બીમાર રહ્યા કરે છે, તેવી સ્થિતિમા મારા બાળકોની મારા મૃત્યુ બાદ સંભાળ કોણ લઈ શકશે? માટે કૃપા કરી આપ આપણા અર્થમંત્રી પાસે આ માગણી કરો તો સારુ, પરંતુ મહારાજાને આ વાતની જાણ ન થાય એવુ કરશો'

અભયકુમારે કહ્યુ, 'ઠીક છે હુ અર્થમંત્રી પાસે જાઉં છું' એમ કહી તેઓ ચાલ્યા ગયા, અને અર્થમંત્રીની પાસે પણ તે જ માગણી કરી, પરંતુ તેમણે પણ કોઈ એવુ જ બહાનું આગળ ધર્યું આ પ્રમાણે તેણે સર્વની પરીક્ષા કરી લીધી; પરંતુ કોઈ પણ મંત્રી માંસ આપવા તૈયાર થયો નહિ

ત્યારબાદ તેમણે સર્વ મંત્રીઓને બોલાવી કહ્યુ 'મેં તો તમારી પરીક્ષા કરી હતી તમે સર્વ કહો છો કે માંસ સસ્તુ છે તો અઢળક દ્રવ્ય આપવા છતા તમે કોઈ એક તોલો પણ માંસ આપવા તૈયાર કેમ થયા નહિ? અથવા કહો કે અન્યનુ માંસ સસ્તુ છે, આપણુ નહિ જીભના જરા સ્વાદ માટે બિચારા અનેક નિર્દોષ પશુપક્ષીનુ જીવન છીનવી લેવુ એ મોટામા મોટો ગુનો છે' આ પ્રસંગ પછી સર્વ મંત્રીઓએ માંસાહારનો ત્યાગ કર્યો

*

એક મહાત્મા વિહાર કરતા ચાલ્યા જતા હતા રસ્તામાં એક નાની ઝૂંપડીમાં એક વૃદ્ધ સ્ત્રી જીર્ણ વસ્ત્રોમાં બેઠેલી હતી તેણે મહાત્માને જોયા, અને હર્ષ પામી તેમને પોતાની ઝૂંપડીમાં પધારવા કહ્યુ મહાત્મા તેની ભક્તિથી આકર્ષાઈ ઝૂંપડીમાં ગયા

તે સ્ત્રીએ કહ્યુ 'મહાત્મન્! મારી પાસે આપને આપવા યોગ્ય કોઈ જ વસ્તુ નથી, હું ગરીબ છુ, છતા મારી આ ગોદડીની હું આપને ભિક્ષા આપુ છું, આપ તેનો સ્વીકાર કરવાની કૃપા કરો'

મહાત્માએ તેની કંગાલ દશા જોઈ, જરા વિચાર કરી ગોદડીનો અસ્વીકાર કર્યો. તેમણે

ગુલાબ: (હસીને) હા... કેવી વિચિત્ર વાત તુ કરે છો! તુ તો ભારે નસીબદાર છે, છતાં તારું ભાગ્ય તું સમજી શકે એમ લાગતું નથી. કોઈને નથી દીધાં એવાં રૂપ ને સૌરભ પ્રકૃતિએ તને દીધાં છે. કેવું નમણુ રૂપ! આવાઆવા તારા વિચારો કાઢી નાખ ને સંતોષ ધારણ કર. યાદ રાખજે કે જેઓ નમ્ર છે તેઓ જ ઉન્નતિ પામે છે. જેઓ ઊંચે ચઢયા છે તેમને માટે પતનનો ભય પણ તેટલો જ નિશ્ચિત હોય છે.

શેવંતી: ગુલાબ! હુ જે માટે ઝંખું છુ તે તેં પ્રાપ્ત કરી લીધું છે, એટલે તુ મને આશ્વાસન આપી શકે છે; ને એમ કરીને, તું તારી મોટાઈ મારી આગળ બતાવે છે. પણ ભાગ્યવાનોના ઉપદેશ કમનસીબો માટે સદાય દુઃખભર્યા હોય છે. સબળ નિર્બળોની વચ્ચે સલાહકાર તરીકે ઊભો હોય છે, ત્યારે એના બળની કાંઈ સીમા જ નથી રહેતી.

ગુલાબ: ઠીક છે. ઓ...આ પ્રકૃતિમાતા આવ્યાં.

બધાં સાથે: પ્રણામ! પ્રકૃતિમાતા પ્રણામ!

પ્રકૃતિ: વત્સો! શુભાશિષ. મેં તમારી વચ્ચેનો વાર્તાલાપ સાંભળ્યો છે. ને દીકરી શેવંતી, તને શુ થયુ છે? આજસુધી તો તેં તારી નમ્રતા ને મીઠાશ કદી ત્યજ્યાં હોય એવું મેં જોયું નથી. લોભે તારા ચિત્તમાં પ્રવેશ કરી તને ભાનભૂલી તો નથી કરી દીધી ને?

શેવંતી: ના માતાજી, એવું કાંઈ નથી. પોતાની અપૂર્ણતાને પૂર્ણ કરવાની મહેચ્છા સેવવી એ લોભ કહેવાય કે નહિ એની મને ખબર નથી. આજુબાજુ રહેલાઓનાં વિરાટ જીવન જોવાં ને પોતાના વામનજીપણામાં સંતોષ માની પડી રહેવું અત્યંત દુષ્કર લાગે છે, એટલું જ હુ જાણું છું, માતાજી!

પ્રકૃતિ: પણ એ તો દરેકને પોતાની મર્યાદા રહેવાની. વિશાળકાય હાથી પક્ષીઓની માફક ગગનમાં વિહાર નહિ કરી શકે. વનરાજ સિંહ સાગરના મત્સ્યની માફક જળમાં ઊંડાણ માપવા જાય તો એનું આવી જ બન્યુ જાણવું! લીમડાનાં ફૂલો શેવંતીની જેમ ભગવાનને ચરણે પોતાની સૌરભ થોડી જ મૂકી શકવાનાં છે?

શેવંતી: માતાજી, એવાં આશ્વાસન ન આપો. જગન્નિયંતા મહત્તાનું સર્જન કરે છે એમ હુ નથી માની શકતી. પોતાની મર્યાદાથી પાર જવું એમાં જ સાચી મહત્તા સમાયેલી છે. ખાબોચિયામાં પડેલું પાણી વરાળ બની ગગનમાં વિહાર કરે છે ને પછી વર્ષારૂપે કોઈ ખેતરમાં વરસી તેને ધનધાન્યથી સમૃદ્ધ કરી દે છે. કેવી વિવિધતાભરી મહત્તા! અમારું તો જીવન જ શુષ્ક અને નમાલું.

પ્રકૃતિ: શેવંતી, તું નહિ સમજે?

શેવંતી: માતાજી, સમજવાનું કાંઈ નથી તમે આવ્યાં છો તો એક પ્રાર્થના જ કરી લઉં. ઓ કૃપાળુ પ્રકૃતિમાતા! બસ, એક દિવસ માટે મને ગુલાબનું પુષ્પ બનાવી દો. હું એ માટે તમને હાર્દિક પ્રાર્થના કરું છું.

પ્રકૃતિ: તું શું માગે છે એનું તને ભાન નથી. તારી અંધ મહેચ્છાની પાછળ છુપાયેલી ભયાનક આપત્તિઓથી તું અણજાણ છે. ગુલાબ બનવાનું તને ભારે પડશે ને પછી પસ્તાવો કરવાથી કાંઈ વળવાનું નથી.

શેવંતી: પ્રકૃતિમાતા મને એક પૂર્ણવિકસિત ગુલાબ બનાવી દો. જે થવાનું હો તે થાવ. મારી તો બસ એ જ એક ઇચ્છા છે.

પ્રકૃતિ: તથાસ્તુ!!!

*

[ને... પછી તે જ સંધ્યાકાળે ભયંકર 'વાવાઝોડું' થાય છે. ઉદ્યાનની દુનિયામાં ખળભળાટ મચી જાય છે. ઝંઝાનિલ મોટાંમોટાં વૃક્ષોને જડમૂળથી ઉખેડી નાખે છે. ગુલાબ જેવાં છોડોનું તો નામનિશાન રહેવા પામતું નથી. આમાંથી માત્ર બચી

જાય છે ખૂબ જ નાનાનાના શેવતી સમા પુષ્પ છોડો]

એક પુષ્પ ગજબ થયો! ભારે ગજબ થયો!! હો! કેવુ ભયાનક તોફાન!!!

બીજુ પુષ્પ ખૂબ ભયકર! ક્રોધી આકાશે આપણા ઉદ્યાન તરફ હુમલો કર્યો અરે! જુઓ, જુઓ, આ મોટા છોડવા કેવા જમીન ઉપર આડા પડી ગયા છે, કદાચ મૃત્યુ પણ પામ્યા હશે કોમળ પુષ્પોની પાંદડીઓ કાદવમા રગદોળાઈ ગઈ! ને આ મોટામોટા વૃક્ષો ડાળીઓ હલાવતાં રોફ બજાવતા હતા, ડાળીઓ તૂટી પડતા હવે એ શું કરશે? બિચારા!

ત્રીજુ પુષ્પ (હાસ્ય કરતા) હા હા ઝઝાવાતે ફૂલોની ને વૃક્ષોની શી દશા કરી નાખી છે તે તો જુઓ

પહેલુ પુષ્પ આપણે નાના છીએ, ધરતીમાતાની ગોદમા રહીએ છીએ છતા આકાશના કોપથી આપણે ઊગરી ગયા! ભારે નસીબદાર!

બીજુ પુષ્પ અરે! આપણી લઘુતાને કારણે ઝઝાનિલ આપણને સ્પર્શી પણ ન શક્યો

ત્રીજુ પુષ્પ ભાઈ! નાના થવામા જ મઝા છે નાના રહેવામા જ મઝા છે

પહેલુ પુષ્પ ખરી વાત છે જુઓને પેલી શેવતી, ગુલાબ થવા ગઈ તે એની શી દશા થઈ છે તે! એ બિચારુ ગુલાબ, કાદવમા રગદોળાતુ પડ્યુ છે, જાણે કે રણક્ષેત્રમા ઘવાઈને સૈનિક ન પડ્યો હોય!

બીજુ પુષ્પ લો આપણા પ્રકૃતિમાતા આવ્યા ને!

પ્રકૃતિ (ઉપદેશાત્મક રીતે) વહાલા બાળકો! આ તોફાનનો ઉપદેશ પણ સમજવાનો છે તમે સૌ આમ આવો ને લોભીની શી દશા થાય છે તે જુઓ

બીજુ પુષ્પ કોણ માતાજી, પેલી શેવતીને?

પ્રકૃતિ હા, શેવતીમાંથી ગુલાબ બનવા ગયેલી એ લોભિયણની સ્થિતિ જુઓ અને એના ઉપર વિચાર કરો તમે નાના છો એથી જરાય મૂઝાશો નહિ આ પ્રસગ તમારા મહદ ભાગ્યનુ સદાય સ્મરણ બની રહો!

શેવતી (નિર્બળ અવાજે) એ કોણ બોલ્યુ? શુષ્ક અને અશક્ત લોકો સદાય આવા ઉપદેશોના ખાબોચિયામા જ સડયા કરવાના, તમે વામનજીઓ, મહત્ત્વાકાક્ષીઓની મહત્તા પામી પણ ક્યાથી શકવાના હતા? હ

પહેલુ પુષ્પ. છેલ્લા શ્વાસ ચાલે છે, તોપણ હજુ એનુ અભિમાન ઓછુ થયુ હોય એમ લાગતુ નથી

શેવતી (નિબળ અવાજે) હા અભિમાન! એ અભિમાન નથી એ વાત તમારી ટૂકી બુદ્ધિ નહિ સમજી શકે! મારી જે દશા થઈ છે તેની કૃપા કરીને દયા ન ખાશો તમે જેને મૃત્યુ ગણતા હશો તે તો મારે મન વિજયનુ સિહાસન છે

બીજુ પુષ્પ વિજયનુ સિહાસન? નવી વાત કહી તે તો!

શેવતી તમારુ એ કમનસીબ છે કે તમને એ વાત નવી લાગે છે, પણ પૂછો છો તો કહુ તમે સૌ સતોષી અને પ્રમાદી છો મને કદી પણ ઝઝાવાતનો ભય લાગ્યો નથી ગઈ કાલ સુધી હુ પણ તમારી જેમ સતોષથી, એદીની જેમ પડી હતી, પણ મારો એ સતોષ જીવનની મઝા આડેના પડદા જેવો હતો ભયની મારી ધરતીને બાઝી રહી હુ પણ તમારી માફક જીવન ગાળી શકત ને પાનખરની વાટ જોયા કરત આજે ભલે હુ મૃત્યુમાથી છટકી

શકત, પણ પાનખરની સાથે આવતા મૃત્યુથી, થોડું છટકી શકાવાનું હતું?... તમારે માટે પણ પાનખરે આણેલું એ મરણ નિશ્ચિત જ છે એ માનજો......આજે હું પરમાનંદમાં ગુલતાન છું; કારણકે મારા મર્યાદિત જીવનની પાર જઈને વિશ્વના રહસ્યમય પ્રદેશમાં મેં પ્રવેશ કર્યો છે જે તમે નથી કરી શક્યાં......રાત્રિની શાંતિમાં મેં અંતરનો સ્વર્ગીય અવાજ સાંભળ્યો, કે મહત્તર સ્થાન પ્રાપ્ત કરવામાં જ જીવનની સાર્થકતા છે, ને બસ, ત્યારે મારા આત્માએ બળવો પોકાર્યો, હૃદયમાં તીવ્ર ઇચ્છા જાગી આવી કે મારા મર્યાદિત જીવનની સપાટીથી ઉન્નત, એવું સ્થાન મારે પ્રાપ્ત કરવું. તે જ ક્ષણે મેં મારી લઘુતા સામે યુદ્ધ આદર્યું. મારી ઝંખનાનું મહાન શક્તિમાં રૂપાંતર થયું ને સ્વપ્નોની સ્વામિની કુદરતે મારી ઇચ્છા પાર પાડી...એના જાદુઈ સ્પર્શથી શેવંતી-માંથી ગુલાબના પુષ્પમાં મારું પરિવર્તન થયું......

[થોડીવાર મૌન પછી પડી ગયેલા છતાં
ગૌરવભર્યા સાદે]

ઘડીભરને માટે પણ ગૌરવભર્યા ગુલાબની મહત્તાને હું પ્રાપ્ત કરી શકી છું એ મારું મહદ્‌ભાગ્ય છે. સામ્રાજ્ઞીની છટાથી એ પળો દરમિયાન હું જીવી છું. ગુલાબનાં ચક્ષુએ મેં વિશ્વનું દર્શન કર્યું, ગુલાબના કર્ણોએ મેં ગગનની છૂપી વાતો સાંભળી. ગુલાબની પાંદડીઓ બની, મેં પ્રકાશનાં કિરણોનો સ્પર્શ કર્યો છે. તમારામાં કોઈ એવું છે, ખરું, જે આમ કહી શકશે?......

પહેલું પુષ્પ : શેવંતી, શેવંતી, તું શાંતિ રાખ... જુઓ ને હવે તો એનું, બિચારીનું માથું પણ ઢળી ગયું લાગે છે....

શેવંતી : (રુંધાતા અવાજે) બસ...હવે હું વિલીન થઈ જઈશ...મારા આત્માએ એની ઝંખનાને સંતોષી લીધી છે...જ્યાં જન્મ થયેલ એ નાનકડા ખાડામાંથી, વિશાળ જગતમાં વિસ્તાર પામીને મેં જ્ઞાન મેળવી લીધું છે......જીવનનો આ...જ...રાહ છે... એ જ એની ગતિ છે...જીવ...ન...નું આ જ રહસ્ય....છે....

પહેલું પુષ્પ : રામ! રામ! રામ! એની પાંખડીઓ ધીરેધીરે બિડાઈ રહી છે....બસ ...એના પ્રાણ હવે ઊડી ગયા....પણ રે! જુઓને એના મુખ ઉપર તો સ્મિત જણાય છે....

બીજું પુષ્પ : હા, એ તો આશા અને જીવનના હેતુની પ્રાપ્તિનું સ્મિત!

ત્રીજું પુષ્પ : હા...હા...એ તો વિજયનું સ્મિત છે!

પ્રકૃતિ : એ ખરું....પણ એ ઉપરાંત એ તો ભગવાનનું સ્મિત છે! *

---

* ખલિલ જિબ્રાનના એક ગદ્યખંડ ઉપરથી સૂચિત

*

કોઈની પાસે માગીલાખીને ખાતાં જેને શરમ લાગે છે તેવી જ શરમ આપણી શક્તિ છતાં પુસ્તકો માગવામાં થવી જોઈએ. પોતાના આનંદવૈભવમાં જે પ્રજા પુસ્તકો—અને પુસ્તકાલયોનો સમાવેશ કરે છે તે પ્રજા કોઈક દિવસ પણ જ્ઞાનની સાચી પિપાસા ધરાવનારી થઈ શકે છે. ગૃહસજાવટમાં જે સ્થાન અરીસાનું છે તે સ્થાન પુસ્તકને મળવું જોઈએ.

*

નાળિયેરી

લેખક
શ્રી માર્તંડરાય શિવભદ્ર પંડ્યા
બી એસસી. બી એડ

લગ્નોત્સવ તથા અન્ય ધાર્મિક માંગલિક પ્રસંગે વપરાતા શ્રીફળની જનેતા સંસ્કૃત ભાષામા 'કલ્પતરુ'ની ઉપમા પામે તે કેટલું બધુ સૂચક છે! નાળિયેરના એકેએક અંગ–થડ, પાંદડા, પાનના રેસા, એનું ફળ, કાચલી પરના છોતરા માનવીના ઉપયોગમા આવે છે તથાપિ આ ઉપયોગી વૃક્ષની પૂર્ણ માહિતી કોને છે? એની જાતો, જુદાં જુદાં જન્મસ્થાનો, એની માવજત કરવાની કળા તથા એના ઉપદ્રવી અંશો પર લેખકે ઊંડાણથી અહીં વિચાર્યું છે ગુજરાતના સિમાડાના દરિયાકાંઠે વસતી પ્રજા તથા એના વાવેતર સાથે સંકળાયેલા સહુ કોઈને આમાથી ઉપયોગી માર્ગદર્શન મળી રહેશે

**'કેળ, નાળિયેરી ને તાડ,
ધજા, વાવટા રૂપ એ ઝાડ!'**

આઝાદ, હિંદના ધ્વજવંદનના આ સ્વતંત્ર દિવસોમા આ ઊંચા, કુદરતી, ધજા, પતાકા, વાવટા જેવા વૃક્ષો કેમ ભુલાય? તેમા ય વળી શ્રીફળ જેવુ પવિત્ર અને શુકનિયાફળ આપનાર તેમજ કોપરા અને કોપરેલથી શરીર અને મનને તાજગી આપનાર કેમ જ વિસરાય?

મને યાદ છે, ઘણા વર્ષો પર માર એક મિત્ર ઘોડા પર પરણવા નીકળેલા બન્ને હાથે નાળિયેર ઝાલેલુ અને વરઘોડામા ઘોડો દોરીને મિયાભાઈ આવતા હતા કંઈક થયુ, ઘોડો જરા ભડકયો, સહેજ કૂદ્યો, પરંતુ અપશુકનના ભયે આ મહાશયે નાળિયેર છોડ્યુ નહિ, અને પરિણામે ઘોડા પરથી તેમની ઇચ્છા વિરુદ્ધ નીચે પટકાયા અને નાળિયેર પકડી રાખેલો હાથ ભાગ્યો વચમા રોકાણ થયુ દાક્તરે આવી પાટો બાંધ્યો અને પાછા ઘોડે ચઢ્યા તેમને તો શ્રીફળના શુકન સાચવવા ભારે પડ્યા; નાળિયેર છોડવુ પડ્યુ અને તેમની માન્યતા પ્રમાણે આ અપશુકન એમને ઠેઠ સુધી નડયા હાથ ભાગ્યો અને આજે બન્ને પતિપત્ની ગત થતા સુધી 'કાગનુ બેસવુ ને તાડનુ પડવુ' તેમ કંઈ પ્રજા પણ પામ્યા નહિ 'શ્રી' મળી પણ 'ફળ' ના મળ્યુ!

મતલબ કે આપણા હિંદીના–ખાસ કરીને હિંદુ તથા પારસીના–જીવનમા આ વૃક્ષ કેટલુ બધુ મહત્ત્વનુ સ્થાન ભોગવે છે! સંસ્કૃતમા આ ઝાડને 'કલ્પતરુ' એટલે 'સર્વ ઇચ્છાપૂર્ણ કરનાર' વૃક્ષની ઉપમા મળી અને તેના ફળને શ્રીફળ કહ્યુ અને દેવદેવીઓના પ્રસાદમા તેમજ અનેક ધાર્મિક કાર્યોમા એને અગ્રસ્થાન મળ્યુ

પુરાણમા એવી પણ એક દંતકથા છે, કે ઋષિઓની બ્રહ્મા સાથે હરીફાઈ થઈ અને વિશ્વામિત્ર મુનિએ ભારે તપ આદર્યું અને બ્રહ્માનો ગર્વ ઉતારવા બીજી સૃષ્ટિ રચવા માંડી તે વખતે બ્રહ્મા ગભરાઈને વિષ્ણુ પાસે ગયા અને તેમણે વિશ્વામિત્રને સમજાવી તેમનુ કાર્ય આગળ ધપાવતા અટકાવ્યા વિશ્વામિત્રે કબૂલ તો કર્યું પણ શરત કરી કે 'મારુ આજસુધીનુ કાર્ય નકામું ન જ જવુ જોઈએ તે હિસાબે આ બે આંખવાળા માથા (બે ટપકાવાળા છોલેલા નાળિયેર) મે બનાવ્યા છે તેનુ શું થાય?' 'તેને વનસ્પતિ–સૃષ્ટિમા દાખલ કરી દેવામા આવશે અને તે ફળ તરીકે उच्चैरेव तरुफलं च विपुलम्। એવી નાળિયેરી પર લટકશે,' એવુ વરદાન

આપીને તોડ કાઢ્યો! તે વિશ્વામિત્રની બીજી સૃષ્ટિનાં માનવીનાં અપૂર્ણ માથાં તે આ નાળિયેર!

આ બધું જોતાં તે હિન્દનું ઘણું પ્રાચીન વૃક્ષ છે એમ કહી શકાય, છતાં તે મૂળ અમેરિકાથી અતિ પ્રાચીન સમયમાં એશિયા ખંડમાં આવ્યું છે એવો અમેરિકન નિષ્ણાતોનો શાસ્ત્રીય મત છે; કારણકે ત્યાં હાલ તેના વર્ગની સર્વ જાત તેમ જ તેની અનેક જંગલી જાતો મળી આવે છે. અનેક કારણોને લીધે આ મત ગ્રાહ્ય રાખવા જેવો ન હોય છતાં એ વિવાદમાં ન ઊતરતાં એટલું સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ કે આર્યલોકો હિન્દમાં આવ્યા ત્યારે આ વૃક્ષ અહીં હતુ જ અને તેનું મહત્ત્વ અને અનેક પ્રકારનો ઉપયોગ તેમને જલદી સમજાયાથી તેનો ઉપયોગ દરેક ધર્મકાર્યમાં થવા માંડ્યો. નાળિયેરને આ પ્રમાણે ધર્મકાર્યમાં, જન્મથી ખુશાલીનાં ગોળટોપરું અને છઠ્ઠીપૂજનનાં નાળિયેરથી માંડીને છેક 'મૃત્યુનાં ' શ્રીફળ લટકે ચાર'– સુધી ક્યારે મહત્ત્વ મળ્યું તેનો સમય નક્કી કરવાનું કાર્ય પંડિતોનું છે.

વનસ્પતિશાસ્ત્રના 'પામેસી' કુદરતી વિભાગના આ વૃક્ષને 'કોકોસ નુસીફેરા' પામ કહેવામાં આવે છે, તે હિન્દી અને પેસીફીક મહાસાગરનું વતની ગણાય છે અને ઉષ્ણ કટિબંધમાં થાય છે. પરંતુ દરિયાઈ હવાથી દૂર થતું નથી. મોટી નદીઓના ભાગમાં, કેટલીક વાર દરિયાથી ૨૫૦ માઈલ દૂર થતાં જોવામાં આવે છે, પણ સાધારણ રીતે દરિયાથી ૫૦ કે ૬૦ માઈલ કરતાં વધુ અંદરના ભાગમાં થતાં નથી. તેનાં ઝાડ ૬૦થી ૯૦ ફૂટ ઊંચાં થાય છે અને થડનો ઘેરાવો નીચે જમીનના નજદીક ૩½ ફૂટનો અને મથાળે એક ફૂટ સુધીનો હોય છે. એનાં પાનની ડાળી ૧૫થી ૨૦ ફૂટ લાંબી હોય છે અને ઝાડ ૬થી ૭ વર્ષનું થતાં ફાલ આવવો શરૂ થાય છે. નાળિયેરીનાં ફૂલ જાડી પાંખડીવાળાં અને એલચીના દોડા જેવાં હોય છે. ઝાડ બરાબર ફળવા માંડે છે એટલે દર મહિને એક નવો પોટો કે ખોય આવે છે અને તેના પર પુસુંઠા નામનું જાળી જેવું ઢાંકણ હોય છે, નીકળ્યા પછી આશરે બે અઠવાડિયે તે આપોઆપ ઊઘડે છે અને અંદરથી ઝૂમખું બહાર આવે છે. તેમાં ઘણાં ફૂલ હોય છે. તેમાંનાં કેટલાંક ખરી પડે છે અને બાકીનાંનું ફલીકરણ થઈને ફળ બંધાય છે. એક વર્ષમાં ૧૦થી ૧૨ આવા ઝૂમખાં આવે છે અને સારાં ઝાડ પર ૧૫૦થી ૨૦૦ નાળિયેર આવતાં જાણ્યામાં છે.

નાળિયેરીની સાધારણ રીતે બે મુખ્ય જાત ગણાવી શકાય. ૧. મોહોની નાળિયેરી; આ જાતનાં શ્રીફળનું કોપરું જાડું અને સાકર જેવું મીઠું હોય છે અને ખાતી વખતે મોંમાં તેના કૂચા પડતા નથી; અને ૨. સાદી જાતનું કોપરું; મીઠાશવાળું હોતું નથી, અને તેની અનેક પેટા જાતિ છે. કુમળી સ્થિતિમાં કેટલાંક નાળિયેરનાં છોડાં લીલાં હોય છે, અને કેટલાંકનાં લાલ હોય છે. તેની જાતના પ્રમાણમાં તેનાં ફળનાં કદ અને આકાર પણ જુદાંજુદાં હોય છે. કેટલાંક સાફ ગોળ તો કેટલાંક લાંબાં, કેટલાંક નાનાં તો કેટલાંક મોટાં હોય છે, કેટલાંક બન્ને છેડે અણીદાર તો કેટલાંક એક બાજુ અણીવાળાં અને બીજી બાજુ બુઠ્ઠાં હોય છે; કેટલાંક ફળનું પાણી વધુ મીઠું હોય છે, તો કોપરું મોળું હોય છે; કેટલાંકનું કોપરું જાડું તો કેટલાંકનું પાતળું હોય છે; ગરના રંગમાં પણ તદ્દન સફેદથી માંડી લીલા રંગ સુધીનાં મળી આવે છે; તેનાં છોડાં પણ (કાચલું) જાડાં–પાતળાં હોય છે; ગરનાં તેલનું (કોપરેલનું) પ્રમાણ પણ

ઓછુ વધુ હોય છે એમાંની થોડીક મુખ્ય પેટા જાતો નીચે પ્રમાણે છે –

- अ લીલી નાળિયેરી–એના પાનની ડાળીઓ તથા ફળનો રંગ લીલો હોય છે
- आ રાતી નાળિયેરી–એની ફળનો રંગ લાલ હોય છે
- इ કીરમજી નાળિયેરી–એના કોપરાનો તેમજ છોડાના રેસાનો રંગ ત્રુમડો હોય છે
- ई ગોળપત્ર નાળિયેરી–આ અતિ ઉત્તમ જાત છે એના ફળનો આકાર સુંદર અને રંગ ઘેરો પીળો હોય છે
- उ લાંબી નાળિયેરી–એના ફળ લાંબા તથા તેની ધાર સ્પષ્ટ હોય છે
- ऊ મોટી ગોળ નાળિયેરી–એના ઝૂમખા મોટા અને ગોળ હોય છે
- ए તોલદાર નાળિયેરી–એના ફળ મોટા ભારે અને જાડા કોપરાવાળા હોય છે પણ સંખ્યામા થોડા જ થાય છે
- ऐ ગોળાગરી નાળિયેરી–એના ઝૂમખામા ફક્ત બે જ ફળ હોય છે અને તે કાળાશપડતા લીલા રંગના હોય છે
- ओ કાળી નાળિયેરી–એ ૨૦ ફૂટથી વધુ ઊંચી વધતી નથી દેખાવમા સુંદર; ફળ સોનેરી રંગના અને આકર્ષક હોય છે લંકામા બહુ થાય છે
- औ લોટણુ નાળિયેરી–આ બટકી જાત હોઈ ૧૫ ફૂટથી ઊંચી થતી નથી
- अं બ્રાહ્મણ નાળિયેરી–એનુ પાણી ઘણુ જ મીઠુ હોઈ કોપરુ બહુ જ પાતળુ હોય છે

આ બે જાત(औ તથા अ) સિવાય બટકી નાળિયેરી પણ આવે છે સાધારણ રીતે બીજીને ફળતા ૬થી ૮ વર્ષ લાગે છે, ત્યારે આ ઠીંગણી જાત ૨થી ૩ વર્ષમા ફળે છે 'બાણાવળી' અથવા 'કીંગકોકોની' જેવી કેટલીક બહુ ઠીંગણી હોય ત્યારે ફળ આવે છે બીજી કેટલીકને ૯થી ૧૦ ફૂટની ઊંચાઈ સુધી આવતા નથી

આમ ઉપર પ્રમાણે નાળિયેરની અનેક પેટા જાતો તથા પ્રકાર હોવા છતા એક બગીચામા એક જ જાતના નાળિયેર મળશે એવુ કહી શકાતુ નથી; કારણકે તે દૃષ્ટિએ નાળિયેરી રોપવાની કોઈ જ ખટપટ કરતુ નથી એટલે નાળિયેરીના બગીચામા અનેક જાતના ફળ મળવાનો સંભવ છે નાળિયેરીનુ વાવેતર બીથી થતુ હોવાથી અને તેનુ આયુષ્ય લગભગ સો વર્ષ જેટલુ લાંબુ હોવાથી તેની જાત બહુ નથી એ બાબત વાવેતરની નજરે બહુ મહત્ત્વની ગણાય છે

આપણે જોયું તેમ નાળિયેરીનું વાવેતર ઉષ્ણ કટિબંધમા બહુ જૂના વખતથી થતુ આવ્યુ છે એનુ મૂળસ્થાન સુમાત્રા પાસેનો કાકાસા બેટ હોવો જોઈએ; અથવા તો તે તરફના જાવા, સુમાત્રા વગેરે બેટોમાથી ગમે તે એક બેટમા નાળિયેરીની ઉત્પત્તિ થઈ હોવી જોઈએ, અને ત્યાથી બીજે સ્થળે વાવેતર પ્રસર્યું હોય એવો સંભવ છે લંકા(સિલોન)મા પણ આમ બીજે કોઈ સ્થળેથી જ નાળિયેરી દાખલ થઈ હોવાનો સંભવ છે તામીલ, મલાયલમ્ વગેરે દ્રાવિડી ભાષામા નાળિયેર માટે જે શબ્દ છે તેનો અર્થ દક્ષિણ તરફનુ ફળ એવો છે, એટલે સિલોન વગેરે દક્ષિણ તરફથી ત્યા આવતુ હોવુ જોઈએ ત્યાથી જ મલબાર અને કોરોમાન્ડલ કિનારાથી ઉત્તર તરફ ગયુ હોવુ જોઈએ નાળિયેરીનું વાવેતર અતિ જૂનુ હોવા છતા વેપારી દૃષ્ટિએ તેને માત્ર છેલ્લા પચાસ વર્ષથી જ મહત્ત્વ પ્રાપ્ત થયું છે અને એનુ વાવેતર ઉષ્ણ કટિબંધમાં થતું હોય તો પણ ફિલિપાઈન બેટમા તે બહુ જ મોટા પ્રમાણમાં થાય છે આખી દુનિયામાં

વેપાર માટે જેટલું કોપરું થાય છે તેનો ત્રીજો ભાગ આ ફિલીપાઇન બેટમાં થાય છે. કોપરું અને કોપરેલ (કોપરાંનું તેલ) એ બેનો ઉપયોગ જર્મની અને ફ્રાન્સના દેશોમાં પુષ્કળ થાય છે. તેની પેદાશ ડચ ઈન્ડીઝ, સ્ટેટ સેટલમેન્ટ્સ, ફિલિપાઈન બેટ, સિલોન, હિન્દ, ઝાંઝીબાર, મલાયા સ્ટેટ્સ, નિકોબાર, લખદીવ અને લાલદીવ બેટ વગેરે દેશોમાં મુખ્યત્વે કરીને થાય છે.

હિન્દમાં નાળિયેરીનું વાવેતર ત્રાવણકોર, મલબાર કિનારો, મદ્રાસનો પૂર્વ કિનારો, કારવારનો પશ્ચિમ કિનારો, કોંકણ, સૌરાષ્ટ્ર વગેરે ભાગોમાં બહુ છે. ગોદાવરીનાં મૂળ પાસેનાં નાળિયેર બહુ ઉત્તમ મનાય છે. સૌરાષ્ટ્રમાં ઘણા વખત પહેલાં ભાવનગરના મહારાજા સાહેબે મહુવા નજદીક નાળિયેરીનું મોટું વાવેતર કર્યું છે. આ સ્થળોનાં સારાં ઝાડો પર ૨૦૦ જેટલાં નાળિયેર પાકે છે.

નાળિયેરીનું વાવેતર કરવા માટે રેતાળ કાંપની ગોરાડુ અથવા કાળી જમીન તથા રાતી અને ચીકણી જમીન તેમ જ મીઠાના જમાવટ વગરના ખારની જમીન સારી ગણાય છે. પથ્થરવાળી કે નીચે નજીકમાં ખડક હોય તે અનુકૂળ આવતી નથી. નાળિયેરીને જમીન ભભરી જોઈએ છે. કાળી અથવા ચીકણી જમીનમાં પાણીનો નિતાર સારો ન હોવાથી ઝાડ સારાં થતાં નથી. કોંકણમાં નાળિયેરીનાં વાવેતરનું પ્રમાણ મોટું છે. ત્યાંનું આગર ગામ સમુદ્રકિનારાને લગતું હોવાથી ત્યાંની જમીન સારી જાતની હોય છે. પૂર્વ તરફના ભાગમાં સોપારીનાં ઝાડ રોપાય છે અને પશ્ચિમ તરફના ભાગમાં નાળિયેરી રોપાય છે. જમીન બહુ જ ભભરી હોવાથી રેંટનું પાણી છેવટ સુધી પહોંચતુ નથી. આટલા માટે છો–ચૂના વગેરેની પાકી નહેર બાંધીને તેમાંથી પાણી પાવું પડે છે. દુકાળના વર્ષમાં અથવા ઉનાળામાં કૂવાનું પાણી ઓછું પડવાથી જેટલું પાણી મળે તેટલું પહેલાં સોપારીને આપી, બાકીનું નાળિયેરીને આપે છે, અથવા બિલકુલ આપતા પણ નથી.

ગોવા, કારવાડ, કુમઠા વગેર સમુદ્રકિનારા પરનાં ગામોમાં નાળિયેરનું વાવેતર બાજણામાં અને ખાડાની કાગની જમીનમાં કરવાનો રિવાજ છે. આ ખારી જમીનને સુધારીને તેમાં નાળિયેરીનું વાવેતર કર્યું એટલે તે જમીનને ગઝની જમીન કહેવામાં આવે છે. ખડકના કાંગની જમીન સુધારીને તેમાં નાળિયેરનું વાવેતર કરવાની રીત નીચે પ્રમાણે છે:

જેટલી જમીન લેવાની હોય તેટલી સમુદ્રકિનારા પાસે અથવા ખાડી પાસેની બાજુએ પથ્થરની ભીંત કે પથ્થરનો બંધ પહેલેથી બાંધી લેવાં. ભીંત અથવા બંધ ઉપર ભરતીનું પાણી આવે નહિ એટલો તે ઊચો હોવો જોઈએ. વચ્ચેવચ્ચે બેત્રણ જગ્યાએ પાણી અંદર આવવા માટે બંધ કે ભીંતમાં કાણાં કે બાકાં મુકાવવાં. બંધની અંદરની બાજુએ આઠ–દસ ફૂટ પહોળા ક્યારા નીચે ખારી માટી અને ઉપર મીઠી માટી નાખીને કરવા અને ચોમાસામાં નાળિયેરી રોપવી. વચલી ખારી જમીનમાં આશરે ૩૦ ફૂટ પર ૮થી ૧૦ ફૂટ વ્યાસ નીચે અર્ધી મીઠી માટી નાખીને ઢેફાં નાખવાં. આના પર ભરતીનું પાણી કદી પણ આવે નહિ એટલી ઊંચાઈનાં તે હોવાં જોઈએ. આના પર ચોમાસામાં નાળિયેરીના છોડ રોપવા. ટેકરાની હારમાં નીચે ભરતીનું પાણી વહ્યાં કરે છે, તેથી નાળિયેરીને કંઈ ઇજા થતી નથી. વરસાદ પડવા માંડતાં નાળિયેરી વાવી હોય તો વરસાદમાં તે જીવી શકે અને તેથી આવનારા ઉનાળામાં પાણી આપવું પડતું નથી. વાવતી વખતે છોડ એક વર્ષના હોવાથી

૪થી ૫ વર્ષે ફળવા મડિ છે પહેલે વર્ષે આશરે પાંચ કે છ નાળિયેર આવે છે આ વખતે નાળિયેરીના પાંદડાં બહુ મોટાં હોવાથી થડને આધાર આપવો પડે છે નહિ તો ઝાડ મરડાઈ જાય છે ઝાડ જેમજેમ મોટા થાય તેમતેમ તેના ક્યારા પણ મોટા કરવા પડે છે તેના મૂળિયા હમેશા ભીની માટીમા રહે અને ખારુ પાણી લાગે નહિ તેમ કરવુ જોઈએ જો મૂળિયાને ખારુ પાણી લાગે તો નાળિયેર ખરી પડવા સભવ છે

ગઝની અથવા ખારી જમીનમા રોપેલી નાળિયેરી જલદી એટલે આશરે ૫ વર્ષે ફળવા મડિ છે અને ૨૫થી ૩૦ વર્ષ સુધી સારુ ઉત્પન્ન આપે છે પાછળથી કમી થઈ જાય છે મીઠી જમીન બે જાતની હોય છે તેમા ખારુ પાણી બિલકુલ આવતુ નથી ખારી જમીનમાની નાળિયેરી કરતા તેમાની નાળિયેરી મોડી એટલે ૮થી ૯ વર્ષે ફળે છે તેનું ઉત્પન્ન હમેશ સરખુ આવે છે લાલ જમીનમાની તો તેથી પણ મોડી એટલે દસ વર્ષે ફળે છે, અને તેનું ઉત્પન્ન ભભરી જમીન કરતા ઓછુ આવે છે

મીઠી જમીનમાં છોડ રોપવા માટે ખાડા ૩'×૩'×૩'ના માપના ખોદવા રોપતી વખતે ખાતર આપવાનો રિવાજ નથી છોડના જમીન નાળિયેર આશરે ફૂટ, સવાફૂટ પર રહે તેવી વ્યવસ્થાથી રોપવા પછી ખાડા એની મેળે ભરાઈ જશે મીઠી જમીનમા–કોંકણમા છોડ રોપવાનો સમય શિયાળો છે ત્રાવણકોરમા નાળિયેરી રોપતી વખતે થોડી રાખ અને મીઠુ ખાડામા નાખે છે, તેથી ઊધાઈ લાગતી નથી તેમ જ અકુરને ભમરા લાગે નહિ તેથી પાનના માજરાને રાખ અને મીઠુ ભેગાં કરી લગાડે છે

જેમ ઝાડ વધારે તેમ તેનુ ઉત્પન્ન વધારે એવી સર્વસામાન્ય માન્યતા હોવાથી ઝાડ ધીચ વાવવાની માલિકની ઇચ્છા થાય છે પરતુ આ પદ્ધતિથી બહુ નુકસાન થાય છે; કારણકે નાળિયેરીને તડકો ને હવા પુષ્કળ મળે તો નાળિયેરી સારી ફળે છે નાળિયેરીને ભરપૂર તડકો મળે નહિ તો તે ફળતી નથી આટલા માટે છોડ ૨૫ ફૂટથી વધારે પાસે રોપવા નહિ, તેથી વધુ અતર–૩૦ ફૂટ–હોય તો વધુ સારુ પવનથી નાળિયેરીનુ રક્ષણ કરવા માટે બહારની બાજુએ બારેક ઝાડ (અ વીન્ડ બ્રેક) રોપવા ખાસ કરીને ઊંડી, કરજી અને ભેડનાં ઝાડ આ કામ માટે સારા પડે છે ઊંડી તેમજ કરજીમાથી ઉપયોગી તેલ માટે બી અને પાલો મળે છે અને ભેડનાં લાકડાનો ભાવ સારો હોવાથી આવક મળે છે

કોપરા માટે નાળિયેરીનુ વાવેતર કરવુ હોય તો બીનુ નાળિયેર મોટુ જ હોવુ જોઈએ એવુ નથી, કારણકે નાળિયેર નાનું હોય તો પણ મોટા નાળિયેર કરતાં કોપરુ વધારે નીકળવાનો સભવ હોય છે તેથી જે નાળિયેરીને પુષ્કળ નાળિયેર આવે છે તેનું જ નાળિયેર બી માટે લેવુ ઉત્તમ છે મોટા પરતુ થોડા નાળિયેર આવે તેવી નાળિયેરીના ફળ બી માટે લેવાં ફાયદાકારક નથી. બીનુ નાળિગેર મધ્યમ વયના (૩૦થી ૪૦ વર્ષના) ઝાડનુ લેવુ નાની નાળિયેરી કે પાકટ (ઘરડી) નાળિયેરીના નાળિયેર બી માટે વાપરવા નહિ બી માટે શ્રીફળ ઝાડ પરથી ઉતારી લેવાં; નાખી દેવા નહિ ઉપરથી કદાચ તેના અકુરને ઈજા થઈ તેમાં ફાટ પડે તો તે સ્ફૂરે નહિ આ બાબત તરફ હાલ બેકાળજી પ્રવર્તે છે તે ઠીક નથી ત્રાવણકોર તરફ જે ફળ એપ્રિલ અને મે માસમા તૈયાર થાય છે તે જ બી માટે વાપરે છે ઉતાર્યા પછી કોરી હવાવાળી જગ્યામા મહિના સુધી નાળિયેર રાખી મૂકે છે વાવતી વખતે તેમાનુ પાણી સુકાઈ

ગયેલું હોવું જોઈએ, અને કોપરું ઘટ્ટ થયેલું હોવું જોઈએ.

ફિલિપાઈન બેટમાં નાળિયેરીનું વાવેતર બહુ મોટા પ્રમાણમાં થતું હોવાને લીધે ત્યાં મોટામોટા ક્યારા કરીને તેમાં નાળિયેર રોપે છે. જમીન પહેલાં અનેકવાર ખેડે છે. અંદરનાં ઘાસ, કચરો, તણ, મૂળિયાં વગેરે કાઢી નાખે છે. જમીન એક ફૂટ ઊંડી અને પહોળી કરે છે. ક્યારા ૬થી ૮ ફૂટ પહોળા રાખી વચ્ચે રસ્તા રાખે છે. નાળિયેર વાવતી વખતે વચ્ચે ચાર ઇંચનું અંતર રાખે છે. નાળિયેર જમીન પર આડું રાખીને તેનો અર્ધો અથવા બે તૃતીયાંશ ભાગ જમીનમાં દાટી દે છે અને ઘાસ અથવા એવો કોઈ બીજી જાતનો ચારો ઝીણો કાપીને તેના પર પાતળા થરમાં પાથરે છે. એકવાર તરત પાણી પાય છે. નાળિયેર સ્ફૂરીને પીલો બેથી અઢી ફૂટ વધે અને મૂળિયાં ૪થી ૮ ઇંચ સુધી બહાર આવે એટલે છોડ રોપવા યોગ્ય થાય છે. આથી મોટાં કરવા સલાહભરેલું નથી. છોડ નાના હોય ત્યારે અંકુરને નાળિયેરમાંથી પોષક તત્ત્વો મળી રહે છે, નુકસાન થતું નથી અને છોડ ટટ્ટાર થઈ વધવા માંડે છે. નાના છોડ રોપવામાં ખર્ચ પણ કમી આવે છે. મોટામાં ત્રાસ અને ખર્ચ બન્ને વધી જાય છે.

આપણે ત્યાં નાળિયેર તોડ્યા પછી તેને એક બે મહિના ઘરમાં રાખ્યા પછી જમીનમાં દાટી મૂકે છે, અને તે સ્ફૂર્યા પછી શિયાળામાં અથવા સાધારણ વરસાદ હોય તો ચોમાસામાં કાયમને ઠેકાણે રોપે છે. કેટલેક સ્થળે છોડ બે વર્ષના થાય ત્યાંસુધી તેને કાયમની જગ્યાએ રોપતા નથી. કારવાર તરફ નાળિયેર કૂવામાં નાખીને તેને મૂળિયાં અને અંકુર સ્ફૂર્યા પછી બહાર કાઢીને બારોબાર કાયમની જગ્યાએ રોપે છે. જાવા વગેરે બેટમાં નાળિયેર ઘરની વળી પર ટાંગી મૂકીને ત્યાં જ મૂળિયાં અને અંકુર સ્ફૂર્યા પછી તેને કાયમની જગ્યાએ રોપી દે છે. ગોવા પ્રાંતમાં નાળિયેર જમીનમાં ઊભાં અર્ધાં દાટી દે છે.

નાળિયેરીનાં ઝાડને દરવર્ષે છાણિયું ખાતર શણ તથા દિવેલીનો ખોળ દરેક ૧૦થી ૧૫ રતલને આશરે આપવાં. સાથે માછલીનું ખાતર, હાડકાંનો ભૂકો, સુરોખાર તથા મીઠાની પણ ભલામણ કરવામાં આવે છે.

લીલું ખાતર એટલે પડવાસ પણ નાળિયેરીને બહુ ફાયદો કરે છે. ચોમાસામાં શણ, ખૂબખૂબિયા કે ચોળાનું ઓરાણ કરી સપ્ટેંબરમાં દાટી દેવાથી ફાયદો થાય છે. ખૂબખૂબિયામાં શરૂઆતમાં તે જોરથી વધતાં નથી, પાંદડાં વગેરે આવે છે અને નવેમ્બર, ડિસેંબરમાં દાટવા લાયક તૈયાર થાય છે. સફેદ ઉનારવાં (કડીંડા) પણ પડવાસ માટે વપરાય છે. તે પણ બહુ મોડાં દાટવા લાયક થાય છે. તેની ડાળી કાપી ઝાડનાં થડ પાસે દાટવાથી લાભ થાય છે. મલબારમાં વપરાતાં આ ઝાડો હલકી જમીનમાં સારાં થતાં નથી. લાલ જમીનમાં સાધારણ ઠીક થાય છે. જમીન સારી હોય તો સારાં થાય છે.

વળી નાળિયેરીના જે ભાગ નિરુપયોગી હોય તે બાળીને તેની રાખ નાળિયેરીનાં થડ પાસે નાખવાથી ફાયદો થાય છે.

સિલોનમાં નાળિયેરના બધા છોડા—નાળિયેરીના થડની આસપાસ ક્યારા કરી મૂકે છે; એથી જમીન ઢંકાઈને તેમાંનું પાણી ઊડી જતું નથી. પછી છેવટે તે સડ્યાથી તેનું ખાતર થાય છે. આપણી તરફ પાન, થડ, ટોચ વગેરે બધું બાળવામાં આવે છે; તેટલા માટે તેની રાખ મળે તેટલી તો પાછી નાળિયેરીને આપવી જ જોઈએ. મદ્રાસ પ્રાંતમાં જે ઝાડને બિલકુલ શ્રીફળ આવતાં નથી તેની આજુબાજુ સારા ક્યારા કરીને લાલ ડાળની શેવરીનું લીલું ખાતર અને

છાણિયુ ખાતર તથા ૬થી ૭ રતલ માછલીનુ ખાતર આપે છે, તેથી પહેલા ૧૦ નાળિયેર સુદ્ધા આવતા ન હોય તેને બીજે જ વર્ષે અનેક એટલે ૫૦ જેટલા નાળિયેર આવે છે

ત્રાવણકોરમા ૧૧ વર્ષના પ્રયોગથી એવુ સિદ્ધ થયું છે કે દરેક નાળિયેરીને ૧૦ રતલ ખોળ, ૨૦ રતલ રાખ, ૨ રતલ માછલી અને ૧ રતલ મીઠુ એ પ્રમાણે ખાતર આપવાથી ઉત્પન્ન સારુ આવે છે પહેલા ૪૦ શ્રીફળ આવતા હતા તે જ ઝાડને ઉપલા ખાતરથી ૯૦ જેટલા ફળ બેઠા હતા જે ઝાડના થડ આગળ હમેશાં ભરતીનુ પાણી આવતુ હોય તે જમીનમા મીઠુ આપવાની જરૂર રહેતી નથી ત્યા ભસરી જમીન હોય તો બીજી ગાળાની માટી નાખે છે, ચીકણી હોય તો રેતી (વાળુ) લાવીને નાખે છે; ત્રાવણકોરમા માવજતમા બહુ કાળજી રખાય છે

નાળિયેરી નાની હોય ત્યાસુધી પેટાપાક કરવામાં હરકત નથી પરતુ બગીચો જૂનો થાય અને મરી ગયેલી નાળિયેરીની જગ્યા ભરવાની હોય તો પાક લઈ શકાતો નથી, કારણકે પ્રથમ નાળિયેરીને લીધે બધે છાયો હોવાથી બીજો પાક લેવો ફાયદાકારક નથી તોપણ કેળ, પપૈયા, અનનસ વગેરે જૂજ પાકો ઉત્પન્ન કરે છે આમલી, ફણસ, આબા, કોફી, વગેરે ઝાડો વાવવા નુકસાનકારક છે બગીચાની જમીન ખેડવાનો આ તરફ રિવાજ નથી, પરતુ ફિલિપાઈન બેટમા નાળિયેરી બે વર્ષની થાય અને રોપા મજબૂત મૂળ નાખે એટલે વર્ષમાં બેવાર આખો બગીચો ખેડીને અને કેટલી લેવાથી પાક ઉત્તમ થાય છે એમ જણાય છે, કે ઝાડની પાસેની ૩ ફૂટ જમીન છોડી દેવી પડે છે, અને હળ પણ ૪ ઇચથી ઊડુ જવા દેવામા આવતુ નથી નાળિયેરીના મૂળિયા બહુ ઊંડા ન જતા હોવાથી હળથી કેટલાક તૂટી જાય એ વાત ખરી, તોપણ ૭,૦૦૦થી વધારે મૂળિયાં હોવાથી થોડાને ઈજા થાય તોપણ હરકત નહિ મૂળિયાની લબાઈ ૧૭થી ૧૮ ફૂટ હોય છે અને તે ૩થી ૪ ફૂટથી વધારે ઊડા જતા નથી તે ૩ ઇચ જાડા હોય છે હળથી ખેડયા પછી નીચેના મૂળિયાને હિલચાલ અને સ્ફૂર્તિ મળે છે અને તે ઊડા જવા માડે છે પછી મૂળિયાને ઈજા થતી નથી ખેડવાથી જમીનમાનાં તત્ત્વો છૂટા પડી તે ઊડા ગયેલા મૂળિયાને મળશે એ ખાસ ફાયદો છે આ લાભ બીનખેડેલી જમીનનાં મૂળિયાને મળતો નથી જે બગીચામા હળ ચલાવવુ બની શકે તેમ હોય તેમા તે ચલાવી જોવા ભલામણ છે

કેટલીક જગ્યાએ આ ઝાડ પર મરી તથા નાગરવેલનાં પાનના વેલા ચડાવવામાં આવે છે તે બરાબર નથી; તેથી નુકસાન થાય છે એના વાવેતરમા મકાઈ, ચણા જેવા પેટાપાક લેવા પણ યોગ્ય નથી ત્યાં સોપારીના ઝાડનુ વાવેતર અથવા સૂરણ, હળદર, એરારૂટ વગેરેનો પેટાપાક નુકસોન વગર લઈ શકાય છે

નાળિયેરીને અનેક ઉપદ્રવો થાય છે તેમાંના મુખ્ય તેના ઉપાય સાથે નીચે વર્ણવ્યા છે

૧ **ઉદર** નાળિયેરનો મોટો શત્રુ તે ઉદર છે, તેથી તેને બચાવવા માટે નાળિયેરી પર પાચ ફૂટ ઊચાઈ પર પતરા મારે છે. પતરા નીચેના ભાગમા છૂટા અને બહારની બાજુ એ ઝૂકતા હોય છે અને નીચલી બાજુ થોડી કાપેલી હોય છે ઊંધી ગરણના આકારમા પતરુ વાળીને થડને ફરતુ જમીનથી પાંચ ફૂટની ઊંચાઈએ ઢાકી દીધુ હોય તેવુ દેખાય છે અને તેથી ઉદરો ઝાડપર ચઢીને બગાડ કરી શકતા નથી

૨ **ભમરો** નાળિયેરીને બે જાતના ભમરા નુકસાન કરે છે સડતાં લાકડામાં, ખાતરના ખાડામા અથવા એવી કોઈ બીજી જગ્યાએ ભમરા ઇડાં મૂકે છે કીડાનો આકાર

ઘોડાની નાળ જેવો હોય છે. તેનો રંગ સફેદ અને ડોકું કાળું હોય છે. ઈયળ અને કોશેટો એ બે સ્થિતિ વચ્ચે એક વર્ષ જેટલો સમય જાય છે. ઈયળથી બહુ નુકસાન નથી. પરંતુ તે પૂર્ણાવસ્થામાં આવે છે ત્યારે તેનાથી નુકસાન થાય છે. ભમરા નાળિયેરીનો કુમળો ભાગ ખાઈ જાય છે; તેથી પાન સારાં વધતાં નથી, અને કદાચ નાળિયેર પણ આવતાં નથી. ભમરા પર ઝેર, દવા વગેરે કશું જ લાગુ પડતું નથી.

પહેલા ઉપાય તરીકે લાકડું ફાટે કે સડવા માંડે કે તરત જ બગીચામાંથી કાઢી નાખવાથી ભમરાને તેમાં ભરાઈ રહી વધવાની જગ્યા મળતી નથી.

બીજો ઉપાય એ છે કે ૮થી ૧૦ ફૂટ લાંબાપહોળા અને ૩ ફૂટ ઊંડા ખાડા ખોદીને તે ખરાબ સડેલાં છાણકચરાથી, સડેલું લાકડું વગેરેથી ભરી કાઢવા. ભમરી તેમાં ઈંડાં મૂકે છે અને ત્યાં જ તેની ઈયળ પણ થાય છે. બે મહિને ખાડા ઉખેડી જોવાથી ખાડાની બાજુમાં પુષ્કળ કીડા જડશે તે બધા વીણીને મારી નાખવા.

ત્રીજો ઉપાય એ છે કે નાળિયેરીનાં થડ તપાસી કાણાં દેખાય તેમાં સળિયો ખોસીને કીડા બહાર ખેંચી કાઢવા અને કાણા રેતી તથા ડામરથી પૂરી દેવાં. થડમાં કાણું પાડી ભમરો ગર કોરી ખાય છે અને કૂચા બહાર પડે છે. તે ભમરો મરી જશે અને બીજાને આશરો મળશે નહિ.

ચોથો ઉપાય તે 'ફ્લાઇંગ લીનુર' નામનું પ્રાણી છે તેને ભમરા બહુ ભાવે છે. તે ફણસનાં પાન ખાય છે અને આ ભમરાનો મોટો શત્રુ છે. તેને ઊછેરી બગીચામાં છોડી મૂકવાં. બીજી રીતે એ નિર્દોષ હોય છે. ફિલિપાઈન બેટમાં થાય છે અને ત્યાં તેને મારીને તેનાં ચામડાંની ટોપી બનાવવામાં આવે છે.

૩. **'લાલ ધનેડ' :** ધનેડું લાગેલાં ઝાડનો નાશ કરવો. ઠેકઠેકાણે ઝાડના થડના કટકા કરી મૂકવા અને તેમાં માદા ઈંડાં મૂકે કે તેનો નાશ કરવો.

૪. **અફૂંટનો સડો:** મદ્રાસ પ્રાંતમાં આ રોગ બહુ ભયંકર છે. મુંબઈ પ્રાંતમાં આ રોગ બહુ નથી. આ રોગના કારણ વિષે મતભેદ છે. આ રોગથી ક્યુબા બેટમાં ભયંકર નુકસાન થયું છે. તે જ પ્રમાણે એ જમેકા, ગિજાદાદ, મદ્રાસ, સિલોન, પોર્ટુગીઝ, આફ્રિકા વગેરે દેશોમાં બહુ છે. આ રોગનાં ચિહ્નોમાં છેક કુમળાં પાન પીળાં પડીને મરી જાય છે. પીળાં પડેલાં પાનમાં માંજરાં સહેલાઈથી ખેંચી કાઢી શકાય છે. પછી તેનાં નીચેનાં પાન પીળાં પડે છે, એમ થતું જાય છે. પાકટ પાનને આ રોગ થતો નથી. તે તેમનાં તેમ જ ઝાડ પર રહી યોગ્ય સમયે ખરી પડે છે. સડેલી જગ્યામાંથી બહુ બાસ મારે છે. એનો ખાસ કંઈ ઉપાય નથી. રોગવાળાં ઝાડ કાપીને બાળી નાખવાં કે બીજાં ઝાડને લાગે નહિ અથવા શરૂઆત હોય તો પાન તોડીને બાળી નાખવાં અને 'બોર્ગો મિશ્રણ'* નામની ઝેરી દવા છાંટવી. આવા જ બીજા એક રોગમાં પાંદડાં સફેદ થઈ ખરી પડે છે. તેવાં રોગી પાંદડાં તોડીને બાળી નાખવાં અને ૧૫થી ૨૦ દિવસે બોર્ગો મિશ્રણ છાંટવું.

મુંબઈ પ્રાંતમાં આ રોગ ફક્ત તાડ પર જ જણાય છે. નાળિયેરી પર પ્રમાણ થોડું છે પણ ક્યારે વધે તે કહેવાય નહિ.

૫. **લોહીવા :** નાળિયેરીમાંથી લોહી જેવો રાતો રસ ઝરે છે. આ ફુગિયા વનસ્પતિથી થતો રોગ સિલોન અને દક્ષિણ મલબારમાં થાય છે. પહેલાં છાલમાંથી લાલ રંગનો રસ

---

* 'બોર્ગો મિશ્રણ' બનાવવાની રીત માટે જુઓ સસ્તું સાહિત્ય દ્વારા પ્રકાશિત ખેતીનાં મૂળતત્ત્વો ભાગ ૩ અથવા 'બાગબગીચા' પાન ૨૧૦.

ઝરવા માંડે છે અને તેને લીધે ઝાડની એક બાજુ પહેલાં લાલ અને પછી કાળી થઈ જાય છે આ ઠેકાણે છાલની અંદરની બાજુ લાલ થઈને સડવા માંડે છે એમ જણાશે એ જ ભાગ પછી કાળો પડે છે ચોમાસામા છાલ કાળી જોવાથી લાલ રસની ધાર વહેવા માંડે છે કોઈકવાર ઝાડની તે જ બાજુથી કોઈ જગ્યામાથી આવો જ રસ વહેવા માંડે છે આ કંઈ બીજો રોગ નથી, પણ મૂળનો જ રોગ ઉપર કે નીચે પ્રસરીને દેખાય છે, તેથી ઝાડની તે બાજુ ડાગર લગાડ્યો હોય તેટલી કાળી પડી જાય છે આ રસપરથી જ રોગ પારખી શકાય છે, બીજુ કશું ચિહ્ન હોતુ નથી ‘ઉપાય તરીકે આ રોગ માલુમ પડે કે તરત જ રોગી જગ્યા કાપી નાખીને બધી છાલ બાળી નાખવી રોગ બહુ વધી પડે તો બધાં ઝાડ કાપીને બાળી નાખવામાં લાભ છે

૬ **મૂળખાઈ** ફળતાં ઝાડને જ થાય છે પાન ચિમળાઈ જઈ કાળા પડે છે રોગી ઝાડને અગર ભાગને કાપીને બાળી મૂકવો જો ઊધઈ દેખાતી હોય અને તેથી આ રોગ હોય તેમ લાગે તો દિવેલીનો ખોળ, ગેમેકસીન કે ડી ડી. ટી થી ઊધઈનો નાશ થશે આજુબાજુ રાફડા હોય તો ખોદાવી કાઢી ઉધઈની ઈંડા મૂકતી રાણીને શોધી કાઢી મારી નાખવી કે નુકસાન ઓછું થઈ અટકી જશે

૭ **ભૂરિયો રોગ** થડમા ચીરા પડે તેમાથી ભૂરાશપડતુ પાણી ઝરે છે ઝાડનો રોગી ભાગ કાપી બાળી નાખવો અને કાપેલા ઘાને સળગતા કાકડાથી ડામી નાખી ઉપર ડામર લગાડવો

નાળિયેરી બહુ ઘીચોઘીચ વાવી હોય તો ઉત્પન્ન બહુ ઓછુ આવે છે કેટલેક ઠેકાણે દર ઝાડે ૧૦ નાળિયેર સુધ્ધાં થતા નથી જે ઠેકાણે નાળિયેરીની ઉત્તમ પ્રકારની માવજત કરવામા આવે છે, ત્યાં ઉત્પન્નનુ પ્રમાણ આ પ્રમાણે હોય છે સાતમે વર્ષે ૧૫ નાળિયેર, આઠમે વર્ષે ૨૫, નવમે વર્ષે ૪૦, દસમે વર્ષે ૬૦ અને પછી ૫૦થી ૬૦ વર્ષ સુધી ઉત્પન્ન એટલુ જ રહે છે કેટલેક ઠેકાણે આથી પણ વિશેષ (૧૫૦થી ૨૦૦ સુધી) ઉત્પન્ન આવે છે આશરે સાડાચાર નાળિયેરમાથી સરેરાશ બે રતલ કોપરુ નીકળે છે, અને ૧૦ નાળિયેરમાથી ૧½ રતલ કોપરેલ નીકળે છે ગામઠી ઘાણીમાં તેલ કાઢવાથી પુષ્કળ બગાડ થાય છે એટલે ૩૦થી ૫૦ ટકા તેલ નીકળે છે નવી જાતના યંત્રની સહાયથી તેલ કાઢવાનાં કારખાના મલબાર–કોચીનમા છે કોચીનનું તેલ ઉત્તમ મનાય છે આનું કારણ એ હોય છે કે નાળિયેર પૂર્ણ પાકટ હોય છે અને કોપરુ સૂકવે છે, તેનાપર કોઈ પણ જાતનો કચરો પડવા દેતા નથી

નાળિયેરી પર ચડવાને તેના પર માચા કરવાનો રિવાજ છે; પરંતુ એ રીત બહુ ખરાબ છે તેમ કરવુ પડે તો અંદર પાણી રહે નહિ તે પ્રમાણે કરવા નિસરણીની સહાયતાથી ઉપર ચઢવુ સારુ

ફિલિપાઈન બેટમા નાળિયેરીનો ઉપયોગ ખાસ કરીને કોપરુ તૈયાર કરીને તેનુ તેલ ગાળવામા કરે છે ત્યાં કોપરાનો ભાવ તેના વજન અને રંગ પર હોય છે તેલના પ્રમાણ પર હોતો નથી; પરંતુ આ સ્થિતિ જોઈને તેલના પ્રમાણ પર તેનો ભાવ નક્કી થાય એમ લાગે છે નાળિયેર સારુ પાકટ થયેલુ હોય તો તેમાથી તેલ સારુ નીકળે છે કુમળાં ફળોમાથી તેટલું નીકળતુ નથી કુમળા નાળિયેરનુ કોપરુ સુકાયા પછી પણ તેમાં હવામા ભેજ ચૂસી લેવાની શક્તિ રહે છે અને તેના પર ફૂગ આવે છે અને તેલ ઊડી જાય છે આટલા માટે ઉત્તમ જાતનુ કોપરુ જોઈતુ હોય તો ઝાડ પરથી નાળિયેર ન પાડતાં નીચે પડેલા જ ભેગા કરવા સારા

એવો અનુભવ ફિલિપાઈન બેટના લોકોને થયો છે. પરંતુ આપણા બાજુનો અનુભવ એવો છે કે નાળિયેર લગભગ પોણો ભાગ પાકયા પછી તેમાંથી તેલ વધારે નીકળે છે. વળી આ તરફના બગીચા બહુ નાના હોવાથી અને ચોરનો બહુ ભય હોવાથી નાળિયેર આપોઆપ પડે ત્યાંસુધી રહેવા દેવાં શકય નથી. કોપરાં માટે જો નાળિયેર પાડવાં જ પડે તો તે એક માસ સુધી તો કોરી જગ્યામાં ભરી જ રાખવાં.

કોપરું તડકે સૂકવવામાં આવે છે પરંતુ તેમાં પાણી સેંકડે ૯ ટકા સુધી હોય છે. ઉત્તમ કોપરામાં સેંકડે ૬ ટકાથી વધુ પાણીનો ભાગ હોવો ન જોઈએ. આટલા માટે કોપરું વરાળથી અથવા ગરમ હવાથી તપાવવામાં આવે છે. ભીનાં તાજાં નાળિયેર વરાળથી સૂકવ્યાથી ૧૫ કલાકમાં અને ગરમ હવાથી સૂકવ્યાથી ૪ કલાકમાં તૈયાર થાય છે. ધુમાડાથી સૂકવેલા કોપરામાં સેંકડે ૨૦ ટકા કરતાં પણ પાણી વધારે હોય છે; તેથી એ રીત બહુ ખરાબ ગણાય છે.

કોપરેલનો ઉપયોગ ખાવામાં તથા તળવામાં થાય છે. સિલોન, કોંકણ, મલબાર તરફ તો ઘીનું સ્થાન કોપરેલ લે છે. માથામાં નાખવાનાં તેલ, ધૂપેલ, મીણબત્તી તથા સાબુ બનાવવામાં એનો બહુ ઉપયોગ થાય છે. કોડલીવર ઓઇલ, સિટ્રોનેલા ઓઇલ વગેરે ઔષધીય તેલોમાં ભેળવવામાં વપરાય છે. કોપરેલમાંથી એક જાતનું માખણ બનાવવામાં આવેછે, તે ગાય–ભેંસનાં માખણ તથા બીજી ચરબી કરતાં પણ સારું હોય છે; કારણકે તે બગડતું નથી અને લાંબો વખત ટકે છે તેથી તેનો ઉપયોગ પાઉં, બિસ્કીટ વગેરે કરવામાં બહુ થાય છે. ફ્રેન્ચ સરકારે આ માખણનો ઉપયોગ લશ્કર માટે કરવાની પરવાનગી આપેલી હોવાથી કોપરેલ તેમ જ તેના માખણનો ભાવ બહુ આવે છે. એવા કોપરેલમાંથી હાઇડ્રોજન તથા રસાયાણિક પદાર્થો અને ક્રિયાઓ વડે આજકાલ વેજીટેબલ ઘી–વનસ્પતિ માલ–તૈયાર થાય છે. હમણાં તેની સામે ઊહાપોહ થાય છે અને તેના પર પ્રતિબંધો મૂકવાની તેમ જ રંગ ભેળવી સ્પષ્ટ નામ આપવાની વિચારણા ચાલે છે. કોપરાનું દૂધ શાક, ભાજી, કઢી વગેરેમાં વપરાય છે.

તેલ કાઢી લીધા પછી જે ખોળ બાકી રહે છે તેને 'પૂનાક' કહેવામાં આવે છે. આ ખોળમાં તેલ જેટલું વધારે હોય તેટલો તે કસદાર ગણાઈ તે પરથી તેનો ભાવ ઠરાવવામાં આવે છે. કોપરાના અને ખોળના ભાવનું પ્રમાણ સાધારણ રીતે ૪ઃ ૧ નું હોય છે. ખોળનો ઉપયોગ બીજાં જાનવરો માટે ન કરતાં તે બળદ અને એવાં કામ કરતાં જાનવરો માટે કરવામાં આવે છે.

નાળિયેરનાં છોડાં કાઢવામાં આવે છે. એક માણસ એક દિવસમાં એક હજાર સુધી નાળિયેરનાં છોડાં કાઢી શકે છે. આથી યંત્રની મદદથી નાળિયેર છોલવાં ફાયદાકારક નથી. દોરડાં માટે નાળિયેર ઉતારવાનાં હોય તો સાધારણ રીતે કુમળાં જ ઉતારવાં પડે છે. તદ્દન કુમળાં નાળિયેર હોય તો કાથી જલદી તૂટી જાય છે. પૂરાં પાકાં થયેલાં નાળિયેરનાં છોડાં સડતાં નથી. દોરડાં કાંતવાનાં કારખાનાં સિલોન, મલબાર, લખદ્વીવ, માલદ્વીવ બેટ, ફીડરેટેડ, મલાયા સ્ટેટ્સમાં છે. કાથી કરવા ખરેલાં મથાળું ખાડામાં ખારા પાણીમાં સડાવવા માટે રાખી મૂકે છે. મીઠાં પાણીમાં છોડાં સારાં સડતાં નથી, અને કાથી ખરાબ થાય છે એમ કહેવાય છે. તેમાં તે છ મહિના સડ્યા પછી તે કાઢીને ખાંડીને તેમાંથી કાથી તૈયાર કરવામાં આવે છે. કાથી સારી કે ખરાબ થવાનો અધાર નાળિયેરીની

જાત પર છે સિલોનમા ૪૦ નાળીયેરમાથી ૬ રતલ કાથી નીકળે છે મદ્રાસ તરફ ૧૮ નાળિયેરમાથી અને લખદીવ તરફ ૬૦ નાળિયેરમાથી ૬ રતલ કાથી નીકળે છે, પરતુ લખદીવની એક રતલ કાથીમાથી ૨૨૦ ફૂટ લાબુ દોરડુ નીકળે છે, અને મદ્રાસમા તેટલી જ કાથીમાથી ૧૩૨ ફૂટ લાબુ દોરડુ વણાય છે યત્રની મદદથી જાડુ દોરડુ અને કાથી તૈયાર કરવાના કારખાના આપણા પ્રાતમા નથી દોરડા હાથથી જ વણીને તેનો ઉપયોગ ઘરગથ્થુ કામ માટે જ થાય છે વેપારીઓને આનુ મહત્ત્વ નથી આઝાદ હિદમા એ દિશામા પ્રગતિ થશે એવી આશા અસ્થાને નહિ જ ગણાય

નાળિયેરીનો બીજો એક ઉપયોગ તે તેમાથી નીકળતી 'માડી'નો છે નાળિયેરીના થડ કુમળા કાપીને તેમાંથી જે રસ નીકળે છે તેને માડી કહે છે મુબઈ અને મદ્રાસ પ્રાતમાં તાડમાથી તાડી નીકળે છે તેમ રત્નાગીરી, કારવાર વગેરે જિલ્લામાં નાળિયેરીમાથી માડી (દારૂ, તાડી) કાઢે છે થડ કાપ્યા પછી, ફૂલને ફળ બેસતા નથી જ્યાજ્યા નાળિયેરીનુ વાવેતર છે ત્યાં બધે જ 'માડી' કાઢવાની પ્રથા છે રત્નાગીરી જિલ્લામા બ્રાહ્મણો સાધારણ રીતે પોતાની નાળિયેરી 'માડી' કાઢવા કે તછાવવા (એટલે રસ વહેતો કરવા) આપતા નથી ભડારી આપે છે એક નાળિયેરમાથી ૧૪ લીટર્સ માડી રોજ નીકળે છે નાળિયેરીના એકથી ત્રણ જ થડ કાપવામાં આવે છે, બધુ કાપતા નથી થડમાથી ૧૫થી ૪૦ દિવસ સુધી રસ વહે છે માડી દિવસમાં ત્રણવાર કાઢે છે અને દરેક વખત નવો કાપ મૂકવાથી રસ જોરથી વહે છે એક નાળિયેરી પરથી બીજી પર જવાને બધ બાધીને તેનો ઉપયોગ કરવાનો રિવાજ આ તરફ નથી, પરતુ ફિલિપાઇન તેમ જ બીજા કેટલાક દેશોમા છે

ગોવા પ્રાતમા તાજી માડીનો ગોળ કાઢે છે, અને તે ખાવામા વપરાય છે સિમેટ તથા ચૂનામા આ ગોળ ભેળવવાથી તે ઘટ્ટ થાય છે અને તેથી તેના પર પોલીશ તથા ચળકાટ સારા ચઢે છે

નાળિયેરીનો જેટલો ઉપયોગ થાય છે તેટલો બીજા કોઈ પણ ઝાડનો નહિ થતો હોય એમ અતિશયોક્તિ વગર કહી શકાય તેનાં થડ–ડાળી ગરીબ લોકાની ઇમારતના કામમાં આવે છે થડ અને મોભ વાસ તરીકે વપરાય છે પાંદડાની ટટ્ટી બનાવી છાપરુ કરવામાં આવે છે થડને બે ભાગમા ચીરી તેમાનો ગરભ કાઢીને પાણી જવાની પનાળ તરીકે વપરાય છે નાની નાવડી (તરાપા) પણ બને છે એનાં પાન વચ્ચે સળી હોય છે, તેના બુતાસ થાય છે તેમ જ સાવરણી બને છે તેમાથી મળતી કાથીના બેઠકના ગાદી–તકિયા વગેરે ભરાય છે, દોરડુ પણ થાય છે નાળિયેરનાં પાણી, દૂધ, તેલના અનેક ઉપયોગ આપણે જોયા ખાવાપીવાના કામમા આવે છે તે ઉપરાત નાળિયેરમાથી હુક્કા, નાનાનાનાં વાસણ, બટન વગેરે અનેક ચીજો બને છે

આમ એકદર નાળિયેરી એક એવુ વૃક્ષ છે કે જે મનુષ્યને ખોરાક, વસ્ત્ર અને રહેઠાણ એ ત્રણેની પ્રાથમિક જરૂરિયાતો પૂરી પાડે છે માણસને આટલુ મળે તો બીજુ શુ જોઈએ? એક નાળિયેરીનુ વૃક્ષ આ બધુ જ પૂરુ પાડી ખરેખર 'કલ્પતરુ' ઠરી નામ સાર્થક કરે છે એ જ તેનુ મહત્ત્વ છે અને એ જ ઈશ્વરની અગાધ લીલાનુ દર્શન કરાવે છે

*

યુગપ્રવાહ

શ્રી સોપાન

ભારત અને પાકિસ્તાન વચ્ચે પૂર્વબંગાળની લઘુમતિ અંગે થયેલા કરારોનું વિવરણ ગયા અંકમાં આપણે કર્યું હતું. એ કરારોનું પાલન પાકિસ્તાન કરે તો બંને દેશોને ખૂબ લાભ થાય, પરંતુ પાકિસ્તાન ભૂતકાળની પેઠે તેનો અમલ કરવામાં બદદાનત બતાવે તો યે ભારતને તો તેથી કશું વિશેષ નુકસાન ન થાય એવો અભિપ્રાય અહીં દર્શાવવામાં આવ્યો હતો. લગભગ સવા મહિનાના અનુભવને અંતે પણ એ અભિપ્રાયમાં ફેરફાર કરવા જેવું કશું જણાયુ નથી. પરિસ્થિતિ એવી હદે પહોંચી હતી કે જો લઘુમતિ–કરારો ન થયા હોત તો બંને દેશો વચ્ચે સંઘર્ષની લાગણી જોરદાર બનત અને તેમાંથી કદાચ ભડકો પણ પેદા થાત. ભારતમાં એવાં કેટલાં યે તત્ત્વો હતાં, જે યુદ્ધની ઘોષણા કરવા લાગ્યાં હતાં, પરંતુ ભારતનું સુકાન જેમના હાથમાં છે તેઓએ માનસિક સ્થિરતા કે સ્વસ્થતા ગૂમાવ્યા સિવાય આ નાજુક પ્રશ્નોનો ઉકેલ શોધવાનું ચાલુ જ રાખ્યું. પરિણામે પાકિસ્તાનના વડા પ્રધાન દિલ્હી આવ્યા અને ભારત-પાકિસ્તાનના સંબંધોમાં નવો પલટો આણી શકે એવા કરારોનું સર્જન થયું.

વિરોધી પ્રચારકોને

આ સુધરેલી દુનિયામાં યુદ્ધને અંતે પણ કરારોની જરૂર પડે છે તો જ્યાં પ્રશ્ન શાંતિથી જ ઉકેલવાનો નિર્ણય હોય ત્યાં કરારો અનિવાર્ય અને એ સ્વાભાવિક છે. કરારો થતાં જ તેને દેશના મોટા વર્ગ તરફથી આવકાર મળ્યો હતો, પરંતુ જાહેર રીતે તેનો વિરોધ કરનારાઓ પણ હતા. શંકા સેવનારાઓનો સમુદાય મોટો હતો, પણ કરારોને નિષ્ફળ બનાવવા માટે એ પ્રકારનું વાતાવરણ ઊભું કરવામાં માનનારાઓ પણ ઓછા નહોતા. મધ્યસ્થ પ્રધાનમંડળમાંથી ડૉ. શ્યામપ્રસાદ મુખરજી અને શ્રી નિયોગી રાજીનામું આપવા તૈયાર થયા તે બનાવ અસામાન્ય ગણાય; અને એથી યે વધુ અસામાન્ય બનાવ શ્રી અરવિંદનો શ્રી દિલીપ કુમાર રોય ઉપરનો પત્ર ગણાય. શ્રી અરવિંદે કરારોની સફળતા વિષે શંકા વ્યક્ત કરી અને ભારત–પાકિસ્તાન વચ્ચે અથડામણ થશે જ એવી આગાહી કરી, તેને અમે એક દુર્ભાગ્ય લેખીએ છીએ. શ્રી મુખરજી અને શ્રી નિયોગીનાં રાજીનામાં અંગે પણ મથામણો ચાલી અને એકવાર એવી આશા પણ ઉદ્ભવી કે રાજીનામાંઓ પાછાં ખેંચાઈ જશે, પરંતુ તેઓ મક્કમ જ રહ્યા; એટલું જ નહિ, ડૉ. મુખરજીએ લાંબું નિવેદન પણ કર્યું. એમના નિવેદનનું વાચન સુખદ નહોતું. એમના જેવા બુદ્ધિશાળી માણસ એ નિવેદનમાં પોતાનાં પગલાંની યથાર્થતા સમજાવી શક્યા નહોતા એમ પણ દુઃખ સાથે કહેવું પડે છે. બે દેશના વડા પ્રધાનો વચ્ચે આવા નાજુક પ્રશ્ન ઉપર કરારો થાય ત્યારે દેશનાં તમામ તત્ત્વોએ તેના પાલન માટે ઉત્સાહ બતાવવો જોઈએ. કરારોમાં તો એવું કંઈ જ નહોતું કે જેનો વિરોધ થઈ શકે, વિરોધનો મુદ્દો તો પાકિસ્તાન કરારપાલન કરશે કે કેમ તે વિષે શંકાનો જ હતો. આવી સ્થિતિમાં, કરારવિરોધી હવા ઊભી કરનારાઓએ દેશની

અને પૂર્વ બંગાળની લઘુમતિની કુસેવા કરી છે એમ કહેવુ જોઈએ

વિશ્વાસનુ વાતાવરણ

ભારત અને પાકિસ્તાન વચ્ચે અવિશ્વાસનુ વાતાવરણ બંને પ્રદેશો સ્વતંત્ર થયા તે ક્ષણથી જ છે આગળ વધીને કહીએ તો પાકિસ્તાનનુ સર્જન કરનારી મુસ્લિમલીગ જે મનોદશા ધરાવતી હતી તે જ મનોદશા પાકિસ્તાનના રાજકર્તાઓની રહી હતી આ સંયોગોમાં કરારોને સો ટકા સફળતા ન મળે તો તે આશ્ચર્યજનક ન ગણાય પરંતુ સવા મહિનાનો અનુભવ એમ કહે છે કે અત્યાર સુધી તો બંને પક્ષે પ્રામાણિકપણે કરારોનુ પાલન થઈ રહ્યુ છે તેના શુભ પરિણામો પણ દેખાવા લાગ્યા છે બંને બાજુએ તોફાનો લગભગ બંધ થઈ ગયા છે વિશ્વાસનુ વાતાવરણ પ્રસરી ગયુ છે એમ ન કહી શકાય, પરંતુ વધતુ જાય છે એમા શંકા નથી. બંને બાજુની હિજરતનો પ્રવાહ પાતળો પડ્યો છે અને જેઓ હિજરત કરી આવ્યા છે તેમાથી વધુ ને વધુ મોટા પ્રમાણમા પાછા ફરવા લાગ્યા છે બીજી બાજુ, જેઓએ શરૂઆતમા કરારો સામે રોષ, વિરોધ કે અસંતોષ વ્યક્ત કર્યો હતો તેઓની મનોદશામા નહિ, પણ પ્રચારમા તો ફેર પડ્યો જ છે આ કરારોનો પ્રામાણિકપણે અમલ કરવાની મનોવૃત્તિ બંને બાજુએ અત્યારે દેખાય છે

અમેરિકામા પ્રચાર

ભારત અને પાકિસ્તાન વચ્ચે અથડામણના બીજા મુદ્દાઓમા પણ સમાધાનની દિશામા ચોખ્ખી પ્રગતિ દેખાય છે પાકિસ્તાનના વડા પ્રધાનના અમેરિકાનાં ભાષણો વાતાવરણ સુધારવાને બદલે બગાડે છે, છતા પ્રગતિ થઈ જ છે એમ સ્વીકારવુ જોઈએ પાકિસ્તાન પ્રમાણમા નાનુ ને નબળુ રાજ્ય છે, પરંતુ તેની આકાક્ષા ભારતના બરોબરીઆ બનવાની છે એટલે આતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે અનેક પ્રકારના પાઠ એ ભજવે છે જનાબ લિયાકત પાકિસ્તાનમા બોલે છે ત્યારે પોતાની લશ્કરી તાકાત દ્વારા ભારતને પડકાર આપતા પણ તેઓ અચકાતા નથી પરંતુ બહારની દુનિયામા પ્રચાર કરતી વખતે ભારત તરફના આક્રમણના ભયના ગીતો તેઓ ગાય છે આખુ જગત જાણે એ રીતે ભારતના વડા પ્રધાને પાકિસ્તાન પાસે માગણી કરી હતી કે આપણુ જાહેર નિવેદન અને કરારો દ્વારા જગતને જણાવીએ કે અમારી વચ્ચેના અથડામણના તમામ મુદ્દાઓનો નિકાલ યુદ્ધ સિવાયના સાધનો દ્વારા જ લાવવો છે અને કોઈ પણ સંયોગોમા યુદ્ધનો માર્ગ લેવો નથી જો ભારત આક્રમણ કરવા ઇચ્છતુ હોય તો યુદ્ધનિષેધની ઘોષણા શા માટે કરે ? બીજુ, ભારત જો ખરેખર આક્રમણ ઇચ્છતુ હોત તો તેમ કરવાના અનેક પ્રસંગો તેને પ્રાપ્ત થયા જ હતા કાશ્મીર ઉપર પાકિસ્તાનની સેનાએ આક્રમણ કર્યું ત્યારે ભારતની સેના પૂર્વ અને પશ્ચિમ પાકિસ્તાનના કોઈ પ્રદેશમા પ્રવેશી શકત, એમ કરવાનો ભારતને નૈતિક અધિકાર પણ હતો અત્યારે પૂર્વ બંગાળની લઘુમતિ માટે પણ ભારત એવુ પગલુ ભરી શકત પરંતુ ભારત વિશ્વશાતિ અને માનવપ્રગતિ વાછે છે અને તેથી યુદ્ધનુ કટ્ટર વિરોધી છે પાકિસ્તાનના વડા પ્રધાન આ બધુ જાણતા ન હોય એમ બનવાજોગ નથી, તેઓ અમેરિકામા જે બોલે છે તે તો પ્રચાર છે, મુત્સદ્દીગીરી છે, અમેરિકાને ભોળવવાની ચાલ છે

કાશ્મીરનો કોયડો

જ લિયાકતના આવા પ્રચાર છતા અહી ઘર આંગણે તો સમાધાનના પ્રયાસો બળવતર બનતા જ જાય છે કાશ્મીરના વિષ્ટિ-

કાર આવી પહોંચ્યા છે. બંને પક્ષ ફરીફરીને કહે છે કે લોકમતનો નિર્ણય ગમે તેવો અણગમતો હશે છતાં તેનો સ્વીકાર કરવામાં આવશે, એટલે હવે મુદ્દો રહે છે, લશ્કરો ખસેડવાનો. આજનું વાતાવરણ જો ચાલુ રહે તો આ જટિલ કોયડો ઉકલવાની આશા જણાય છે. કાશ્મીરનો ફેંસલો લોકમત સિવાય બીજી કોઈ રીતે લાવવાની વાતો પણ વહેતી થઈ છે, પરંતુ આ પ્રશ્નનો અભ્યાસ એમ સૂચવે છે કે એવા કોઈ પ્રયાસોને સફળતા મળી શકે એમ નથી. પાકિસ્તાનના કબજામાં જે પ્રદેશ છે તેમાં લશ્કરી વ્યૂહરચનાની દૃષ્ટિએ મહત્ત્વનો પ્રદેશ ઉત્તરનો છે. આ પ્રદેશ ગુમાવવા ભારત તૈયાર થાય નહિ. ભારતના કબજામાં જે પ્રદેશ છે તેમાં કાશ્મીરની ખીણ છે અને એ જ કાશ્મીરનું હૃદય છે, પાકિસ્તાન એ છોડવા માટે કદી તૈયાર ન થાય. આ અંગે એવી અફવાઓ પણ ચાલે છે કે માત્ર કાશ્મીરની ખીણના પ્રદેશનો લોકમત લેવો અને બીજા પ્રદેશો જેના કબજામાં છે તેના કબજામાં રહેવા દેવા. પરંતુ આમાંનું કંઈ જ બને એમ જણાતું નથી.

બીજા પ્રશ્નો

નહેરનાં પાણી, નિર્વાસિતોની મિલકત અને વેપારી સંબંધો એ ત્રણેય મુદ્દાઓ અંગે સફળતાપૂર્વક વાટાઘાટો ચાલે છે. ટૂંકી મુદતના વ્યાપારી કરારોને સારો આવકાર મળ્યો છે. પાકિસ્તાન રૂપિયાનું મૂલ્ય ઘટાડે તો વ્યાપારી સંબંધો સારી રીતે ચાલુ થઈ જાય, પણ તે એમ ન કરે ને વસ્તુનો ભાવઘટાડો માન્ય રાખે તો યે વ્યવહારમાં તો એ જ પરિણામ આવે. હુંડિયામણના ફેરફાર પછી આટલા સમયમાં ભારતને જે અનુભવો થયા છે તે એમ બતાવે છે કે રૂપિયાનું હુંડિયામણ ઘટાડીને ભારતે ડહાપણભર્યું પગલું ભર્યું છે. પાકિસ્તાનનો અનુભવ એવો છે ખરો? ભારતને પાકિસ્તાન સાથેના વેપારની જરૂર છે જ. પરંતુ પાકિસ્તાનને તો ભારત સાથેના વેપાર વગર ચાલે એમ જ નથી એટલે આ બાબતમાં સમાધાન થઈ જવાની આશા બળવત્તર બનતી જાય છે. નહેરનાં પાણીનો ઝઘડો નિષ્ણાતોને સોંપાયો છે અને એવી આશા પ્રગટી છે કે બંને દેશોને માન્ય થાય એવો માર્ગ જરૂર મળી આવશે.

અંકુશો અંગે મૂંઝવણ

જીવનની આવશ્યક વસ્તુઓ ઓછી હોય અને તેની માંગ ઘણી વધારે હોય ત્યારે અંકુશો અનિવાર્ય બને છે. જ્યાં પ્રજાના તમામ વર્ગો સરકારને સહકાર આપવા તત્પર હોય ત્યાં અંકુશો હોય તો તેનો હેતુ પૂરી રીતે સરે છે અને અંકુશો ન હોય તો પ્રજા પોતાની મેળે જ અમુક પ્રમાણમાં અંકુશો સ્વીકારી લે છે. આપણા દેશમાં જેટલી વસ્તુઓ ઉપર અંકુશો છે તે બધી વસ્તુઓની એટલી બધી તંગી નથી કે આપણે સહજ રીતે ન ચલાવી લઈ શકીએ. પરંતુ આપણે ત્યાં નફાખોરીનું પ્રમાણ એટલું બધું વધારે છે કે જો વસ્તુઓ જરૂરિયાત જેટલી જ હોય તો, તેઓ સંઘરો કરી લઈ કૃત્રિમ તંગી ઊભી કરી શકે. આવી સ્થિતિમાં વસ્તુની વિપુલતા ન હોય અને કૃત્રિમ તંગી ઊભી થાય તો ગમે ત્યાંથી, ગમે ત્યારે, જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં માલ મગાવવાની સગવડ ન હોય, તો પ્રજાનું કલ્યાણ ઇચ્છનારી કોઈ પણ સરકાર અંકુશો દૂર કરતાં ડરે એ સ્વાભાવિક છે. અત્યારે અંકુશો સામે પ્રજાના એક વર્ગનો પોકાર ઉગ્ર બનતો જાય છે અને આપણા નેતાઓમાં પણ તે વિષે મતભેદ દેખાય છે, ત્યારે આ સવાલની શાંત અને સ્વસ્થ વિચારણા ઘણી જ આવશ્યક બની જાય છે. અંકુશોનો વિરોધ કરનારાઓ એમ માને છે કે રાજ્ય અને સંઘના પ્રધાનો આંખે પાટા

બાધીને ચાલે છે અને અમલદારો એમની સમક્ષ આકડાઓની જે ઇન્દ્રજાળ ઊભી કરે છે તેમા એઓ ફસાઈ જાય છે અકુશોથી લાચરુશવતને જોર મળે છે એમા શકા જ નથી એથી બીજા પણ અનેક દૂષણો ફેલાય છે લાચખાઉ અમલદારો અકુશો ચાલુ રાખવા જ ઇચ્છે તે પણ સમજી શકાય છે, પરતુ પ્રધાનો વિષે જે માન્યતાઓનો પ્રચાર ચાલે છે તે અમને ગેરવાજબી લાગે છે આપણા પ્રધાનોને ગમે તે વ્યક્તિ મળી શકે છે, પ્રધાનો સમક્ષ ગમે તે હકીકતો રજૂ થઈ શકે છે પાર્લામેન્ટમા તો સત્ય વસ્તુસ્થિતિ જાહેર કરવાની તમામ પ્રકારની સગવડ છે જ અને જેઓ અકુશોનો વિરોધ કરે છે તેઓમાના પણ આપણા મોટામા મોટા નેતાઓ સાથે અગત સપર્ક પણ ધરાવે છે આ બધા તત્ત્વોની અસર પ્રધાનો ઉપર ન થાય અને અમલદારોની જ અસર થાય એમ માનવામા ગભીર ભૂલ થઈ રહી છે, આપણા માનનીય નેતાઓને એ રીતે અન્યાય થાય છે અકુશવિરોધીઓ જણાવે છે તેવા જ, અમલદારોની રાહે ચાલનારા, જો આપણા પ્રધાનો હોય તો એમને એ સ્થાનેથી ખસેડી મુકવાની પ્રજાની ફરજ થઈ પડે છે

સર્વસમત માર્ગ

આ અકુશો બાબતમા પ્રજા અને વર્તમાનપત્રો જુદાજુદા પ્રકારના સૂરો કાઢે છે એક વર્ગ એમ કહે છે કે ગમે તે થાય, અકુશો કાઢી નાખો બીજો વર્ગ કહે છે કે અકુશો રદ થશે તો પ્રજા પાયમાલ થઈ જશે પૂ ગાધીજીએ અકુશો સામે બુલદ અવાજ ઉઠાવ્યો હતો તે ખરુ છે પરતુ અકુશો ગયા પછી જે નૈતિક અકુશ જરૂરી બને છે તેની ગાધીજીના ગયા પછી ખોટ પડી છે તેની કોણ ના પાડી શકશે? અકુશો દૂર કરવાની માગણીમા વેપારીઓ મુખ્ય છે અકુશોથી વેપાર રૂધાય છે તે સાચુ છે, પરતુ વેપારીઓ પ્રત્યે પ્રજાના દિલમા અવિશ્વાસ ભરેલો છે તે તેઓ જાણે છે? જેમની પોતાની જમીન છે તેવા ખેડૂતો અકુશો દૂર કરવાની માગણી કરે છે, પણ મજૂરો, મધ્યમ વર્ગના માણસો અને કરોડો ઊભડિયા ખેડૂતોને વાજબી ભાગે અનાજ અને કપડા મળી શકે તેવી ખાતરી છે? બધી બાજુનો વિચાર કરતાં એમ લાગે છે કે અકુશોએ ઊભુ કરેલુ વિષચક્ર ભેદવુ હોય અને બીજી બાજુ નફાખોરોના પજામા ન સપડાવુ હોય તો સર્વ વર્ગોના સહકારથી અકુશોની ક્રમશ નાબૂદીનો મધ્યમ માર્ગ આપણે સ્વીકારવો પડશે આ બાબતમાં દેશના પ્રથમ કક્ષાના નેતાઓમાં અદરઅદર જે મતભેદ પ્રવર્તે છે તે મૂકી દઈ સાથે બેસીને સર્વસમત માર્ગ નક્કી કરી લેવો જોઈએ

મધ્યસ્થ સરકાર

મધ્યસ્થ પ્રધાનમડળની પુનર્રચના ખાસ ધ્યાન ખેચનારી નથી, છતા વર્તમાન ખાતાઓની કામગીરી ઉપર તેની થોડીઘણી તો અસર થશે જ નવા પ્રધાનો તરીકે શ્રી મુનશી, શ્રી મહેતાબ, શ્રી શ્રીપ્રકાશ અને શ્રી રાજાજી આવ્યા છે એમની શક્તિઓનો દેશને પરિચય છે એમના આવવાથી પ્રધાનમડળમા એકરાગ વધશે ને જે ખાતાઓ તેમને સોપાશે તેમા નવી દૃષ્ટિએ વિચારણા કરવાનો પણ પ્રયાસ થશે પ્રધાનમડળની પુનર્રચના કરતા એમ સ્પષ્ટ દેખાયુ છે કે સમર્થ વ્યક્તિઓની ખોટ છે અથવા તો દેશમા જે શક્તિ પડેલી છે તેનો યથાર્થ ઉપયોગ કરવાની કળા હજી આપણે પ્રાપ્ત નથી કરી તા ૨૧-૫-૫૦

સંસ્થા-સમાચાર

'અખંડ આનંદ'

ગયા માસમાં જણાવ્યા પ્રમાણે 'અખંડ આનંદ'નું લવાજમ ૧લી મેથી રૂા. ૭–૮–૦ થયું છે. એટલે જે ગ્રાહકબંધુઓનું લવાજમ આ માસ આખરે પૂરું થતું હોય તેમણે તા. ૩૦મી સુધીમાં રૂા. ૭–૮–૦ મનીઓર્ડરથી મોકલી આપવા વિનતિ છે. જેમનું લવાજમ એ તારીખ સુધીમાં નહિ મળે તેમને અંક રૂા. ૭–૧૪–૦ના વી. પી.થી રવાના થશે.

'વિવિધ ગ્રંથમાળા'

૪૫ વર્ષથી ભિક્ષુ અખંડાનંદે શરૂ કરેલી આ માળામાં રૂા. ૬–૮–૦ આપીને વાર્ષિક ગ્રાહક થવાથી ઘેરબેઠે ૧૬૦૦ પાનાંનાં ચૂંટેલાં પુસ્તકો મળ્યા કરે છે. ગયે વર્ષે રૂા. ૬–૮–૦માં રૂા. ૧૧–૪–૦ની કિંમતનાં પુસ્તકો મોકલાયાં હતાં. તમો ગ્રાહક ન હો તો આજે જ એક કાર્ડ લખી ગ્રાહક બનો.

ચોથા હપ્તાનું પુસ્તક 'પાકશાસ્ત્ર' ગયા માસમાં મોકલાયું છે. હવે છેલ્લું પુસ્તક 'વનરાજ ચાવડો' જુલાઈ માસના પહેલા અઠવાડિયામાં નવા વરસના લવાજમ પેટે વી. પી.થી મોકલાશે. જે ગ્રાહકોનું નવા વરસનું લવાજમ ૩૦મી જૂન સુધીમાં મળી જશે, તેમને એ પુસ્તક વી. પી.થી નહિ મોકલતાં સાદી રીતે મોકલાશે.

નવાં પ્રકાશનો

બાળક : (સર્વોપયોગી શ્રેણી નં. ૩૨) અનુ: કુસુમબહેન ચીનુભાઈ શાહ: આ પુસ્તકમાં બાળવિકાસ અને બાળમાનસ માટે જરૂરી અધ્યયન અને અનુશીલન માટે યોગ્ય માર્ગદર્શન આપવાનો બાળમાનસશાસ્ત્રીઓએ પ્રયાસ કર્યો છે.
પાન ૧૭૬ : મૂલ્ય ૧–૪

પ્રકૃતિનાં લાડકવાયાં પંખીઓ : (સર્વોપયોગી શ્રેણી પુ. નં. ૨૬–૨૭) લે૦ વિજયગુપ્ત મૌર્ય: મહાગુજરાતનાં ૧૨૫ જેટલાં સામાન્ય-અસામાન્ય પક્ષીઓનો રસભર્યો પરિચય આપતું પુસ્તક–જેમાં કેટલાંક પક્ષીઓનો સચિત્ર પરિચય અપાયો છે.
પાન ૨૭૨ : મૂલ્ય ૧–૪

મહાત્મા ટૉલ્સ્ટૉય : (સર્વોપયોગી શ્રેણી પુ. નં. ૨૮–૨૯) લે૦ રામનારાયણ ના. પાઠક: મહાત્મા ગાંધીજીએ જેમને પોતાના ગુરુ સ્વીકારેલા એવા મહાત્મા

ટૉલસ્ટોયનુ જીવનચરિત્ર મુમુક્ષુ સમાજસેવક અને દેશસેવકને માર્ગદર્શક થઈ પડે તેવુ છે
પાન ૧૭૨ મૂલ્ય ૧-૪

ગૃહિણી અને ગૃહસ્થ (સર્વોપયોગી શ્રેણી પુ ન ૩૦-૩૧) લે૦ લાલભાઈ કહાનભાઈ દેસાઈ આ પુસ્તકમા આપણા ગૃહ અને કુટુમ્બ-જીવનનુ અવલોકન કરી માબાપ-પતિ-પત્ની-ભાઈબહેન વગેરમા અરસપરસ પ્રેમની સુવાસ કેવી રીતે મહેકી રહે એનુ માર્ગદર્શન આપ્યુ છે
પાન ૨૭૨ મૂલ્ય ૧-૪

સત્સગમાળા (આમશ્રેણી) સતો, ભક્તો ને મહાત્માઓના ૧૦૮ બોધક વચનો સરળ ભાષામા લેખકે પોતાની અનુભવી શૈલીમાં આપ્યાં છે
પાન ૯૬ મૂલ્ય ૦-૬

કુણાલ (આમશ્રેણી 'શ્રેયસ્' પ્રકાશન ન ૧) લે૦ છોટુભાઈ જોઈતારામ ભટ્ટ બાળકો તથા પ્રૌઢો માટે ઉપયોગી પુસ્તક મોટા અક્ષરોમા
પાન ૭૦ મૂલ્ય ૦-૮

ભીમભાઈનુ પહેરણ (આમશ્રેણી 'શ્રેયસ્' પ્રકાશન ન ૨) લે૦ છોટુભાઈ જોઈતારામ ભટ્ટ બાળકો તથા પ્રૌઢો માટે ઉપયોગી પુસ્તક ત્રિરગી પાચ ચિત્રો સાથે
પાન ૩૨ મૂલ્ય ૦-૪

શ્રી અરવિદ (આમશ્રેણી) લે૦ સુન્દરમ્ શ્રી અરવિદનું ટૂકુ ને પ્રેરક ચરિત્ર
પાન ૭૨ મૂલ્ય ૦-૪

શિક્ષાપત્રી (આમશ્રેણી) સ્વામી સહજાનદરચિત શ્રી કિશોરલાલ મશરૂવાળાના આમુખ સાથે અમૂલ્ય ઉપદેશ
પાન ૧૦૪ મૂલ્ય ૦-૬

સદાચાર અને સુખ લે૦ ઉ સિદ્ધિમુનિ ગૃહસ્થજીવનના સામાન્ય ધર્મો સબધી માર્ગદર્શન ઉપરાત જૈનધર્મની ઉપયોગી ૨૩ ધર્મકથાઓ આપેલી છે
પાન ૨૦૦ મૂલ્ય ૧-૮-૦

નીચેનાં પુસ્તકો છપાય છે.

અખાની વાણી નવી આવૃત્તિ
પચદડ્ખણજન વિક્રમની વાર્તાઓ પ્રયોજક કેશવપ્રસાદ છોટાલાલ દેસાઈ
ભીમના પરાક્રમો ભીમસેનની રસિક વાતો લે૦ માધવજી પટેલ
કેશવકૃતિ પ્રાચીન ભક્ત કેશવલાલ ભટ્ટના પસદ કરેલા ભજનોનો સગ્રહ
શિવપુરાણ સરળ અનુવાદ

'અખંડ આનંદ' વાંચ્યા પછી

'અખંડ આનંદ'નો પ્રસ્તુત અંક તમે વાંચી ગયા. આજે તો ગુજરાતભરમાં કોઈ શિક્ષિત માનવી એવો નહિ હોય જેણે પૂજ્ય રવિશંકર મહારાજનું નામ ન સાંભળ્યું હોય, કે એમના જીવનકાર્યથી જે બિલકુલ અપરિચિત હોય. પ્રાચીન ઋષિમુનિની યાદ આપતા, ગુજરાતની સંસ્કૃતિના પ્રતિનિધિ સમા 'દાદા'એ ભલે શાળા કે કૉલેજનું, ઉચ્ચ શિક્ષણ પ્રાપ્ત ન કર્યું હોય, પણ જીવનની શાળાનું તો એમણે રજેરજ અધ્યયન કર્યું છે અને એટલે જ એમના મુખમાંથી નીકળતી વાણીનો એકએક શબ્દ અનુભવની સચ્ચાઈથી ને ઊંડી સહૃદયતાથી રસેલો હોય છે. આ અંકમાં 'સહિયારું જીવન'નો લેખ વાંચી એમના વધારે વિચારો જાણવાની, એ અમૃતવાણીનું વધુ રસપાન કરવાની કોને ઇચ્છા નહિ થાય? 'દાદા'-ની પ્રવચનશૈલી કેવી સંયમી, કેવી રમતિયાળ, અને સરળ ઉપરાંત ગાંધીજીએ નિર્દેશેલી જીવનદૃષ્ટિથી કેવી તરબોળ હોય છે, તે આ સંસ્થાની સર્વોપયોગી સાહિત્યશ્રેણીમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા એમના **'ગ્રામરચના'** નામના પુસ્તકમાંથી જાણવા મળશે. બસોએંસી પાનાંના આ પુસ્તકની કિંમત છે માત્ર સવા રૂપિયો!

ચાલુ અંકમાંના શ્રી વલ્લભરામ વૈદ્યના 'આકડો' ઉપરના લેખનું બંધારણ ઘડાયેલું છે આયુર્વેદશાસ્ત્રની નીતિરીતિ પર. આયુષ્ય સાથે સંબંધ ધરાવતા જે શાસ્ત્રને વેદની ઉપમા અપાઈ તે આયુર્વેદ ઉપર સસ્તું સાહિત્યે ઘણા ગ્રંથો બહાર પાડ્યા છે. આજનાં કેટલાંક વૈદકશાસ્ત્રો કરતાં પ્રાચીન આ દવાપદ્ધતિમાં ઘરઆંગણાની વનસ્પતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો; એ પદ્ધતિ ઓછીખર્ચાળ હતી. આજે ય મધ્યમવર્ગને ને ગરીબ વર્ગને વિલાયતી દવાનાં બિલ મોંઘાં પડે છે, ત્યારે ઘરના સર્વની તંદુરસ્તીની માવજત કરે એવું એકાદ પુસ્તક વસાવી લીધેલું શું ખોટું? માત્ર છ રૂપિયામાં ૮૩૨ પાનાંનું **'આર્યભિષક'** એટલે વનસ્પતિઓના ગુણદોષ, ઉપયોગ તેમ જ રોગો, તેનાં લક્ષણો, તેનાં કારણો તથા ઉપચારોનો મહત્ત્વનો ગ્રંથ!

શારીરિક, માનસિક તથા આધ્યાત્મિક સુખપ્રાપ્તિ માટે વિચારવંત માનવી કેવી રીતે વર્તે છે તે 'સુખપ્રાપ્તિના માર્ગો'માં જોયું હશે. આખી જિંદગી એની પાછળ ખર્ચાઈ જવા છતાં સાચું સુખ, સાચું સામર્થ્ય અને સાચી સમૃદ્ધિ, જો યોગ્ય માર્ગદર્શન નહિ હોય તો, નહીં મળી શકે. દરેકે દરેકના જીવનમાં ઉપયોગી નીવડે ને ચેતન પ્રેરે એવું વાચન **'સુખ, સામર્થ્ય અને સમૃદ્ધિ'** (પા. ૪૮૦ કિં. રૂા. ૩–૦–૦)માંથી મળી રહેશે.

'ગૃહસંસ્કાર'નો લેખ ગૃહસ્થ ન વાંચે એવું બને જ નહિ. પણ એની સાથોસાથ **'ગૃહજીવનની કળા'** તમે ન જાણી કે સંસ્થાના તાજેતરમાં જ પ્રસિદ્ધ થયેલું પુસ્તક **'ગૃહ, ગૃહિણી અને ગૃહસ્થ'** નહિ વાંચો–વિચારો, તો એ લેખના સંસ્કાર અધૂરા રહ્યા જેવા ગણાશે. આ બે પુસ્તકોનાં શિર્ષક જ એવાં બધાં ભાવવાહી છે અને એ પુસ્તકોના અંતરંગને પ્રતિબિંબિત કરે છે કે એ વિશે ઝાઝું કહેવું યોગ્ય નથી.

છેલ્લા લેખ 'નાળિયેરી' વિશે લેખક અનુભવી છે. ખેતીવાડી વિષયક પુસ્તકો ગુજરાતી ભાષામાં ઓછાં પ્રસિદ્ધ થયાં છે, ત્યારે આ જ લેખકકૃત **'ખેતીવાડીનાં મૂળ તત્ત્વો'** (ભા. ૧ થી ૪) ગુજરાતના દરેક ખેડૂતને–ખેતી સાથે સંબંધ ધરાવતી દરેક વ્યક્તિને વાંચવા ભલામણ કરીએ છીએ.

ધી ડન એલ્યુમિનિયમ ફેકટરી

ન. ૪૧૬૧૮ •••• ૨૨૫, તાડદેવ રોડ, મુબઈ ૭

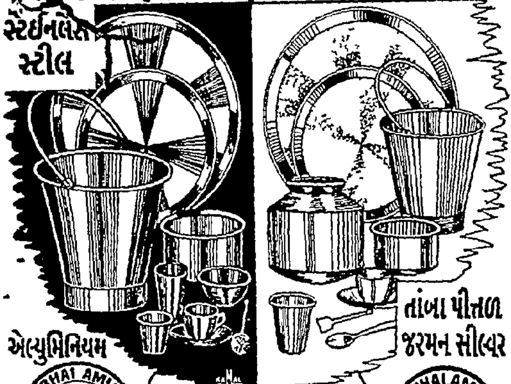
સ્ટેઈનલેસ સ્ટીલ
એલ્યુમિનિયમ
તાંબા પીત્તળ જરમન સીલ્વર
KAMAL

LALLUBHAI AMICHAND
GUARANTEED PURE
TRADE MARK
BOMBAY No2

LALLUBHAI AMICHAND
QUEEN BRAND
TRADE MARK
BOMBAY No2

એલ્યુમિનિયમ,
જરમન સીલ્વર,
તાંબા, પીત્તળ તેમજ
સ્ટેઈનલેસ સ્ટીલ નાં વાસણોની
ખરીદી માટે એક અને અનોખું વિશ્વાસ પાત્ર સ્થાન...

લલ્લુભાઈ અમીચંદ લી.

ટે નં.૨૨૨૨૦ • ૫૫૪, કસારા ચાલ, પાયગોળી મુંબઈ • પો.બો.૨૧૦૦

HIND CYCLES LIMITED
HIND
MADE IN BOMBAY INDIA

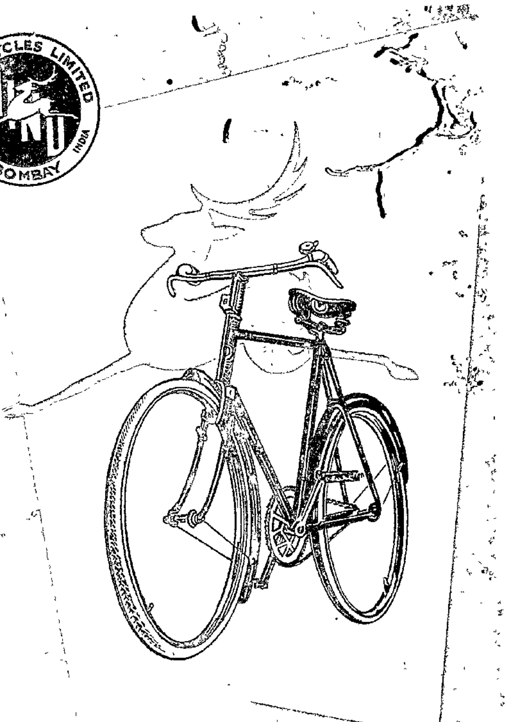

HIND
Cycles

બનાવનાર :

હિન્દ સાઇકલ્સ લી.